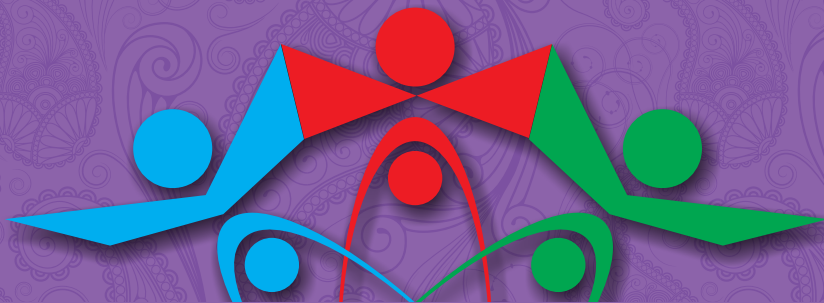

93

Dedicated to the 93rd Anniversary of the National leader of Azerbaijan, Heydar Aliyev

IV INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

PROCEEDINGS

**2nd
Book**

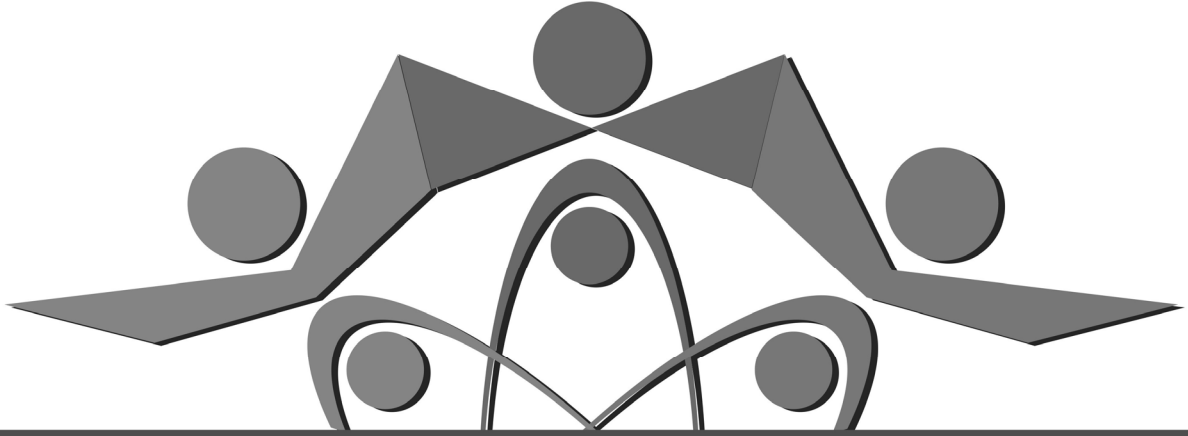
04 Philological
Sciences

05 Historical
Sciences

06 Law Sciences

Qafqaz University
29-30, April 2016, Baku, Azerbaijan

www.yric.az

Azərbaycan xalqının Ümummilli Lideri Heydər Əliyevin anadan olmasının 93 illiyinə həsr edilmişdir

GƏNC TƏDQIQATCILARIN IV BEYNƏLXALQ ELMI KONFRANSI

Qafqaz Universiteti, 29-30 Aprel 2016, Bakı, Azərbaycan

Materiallar

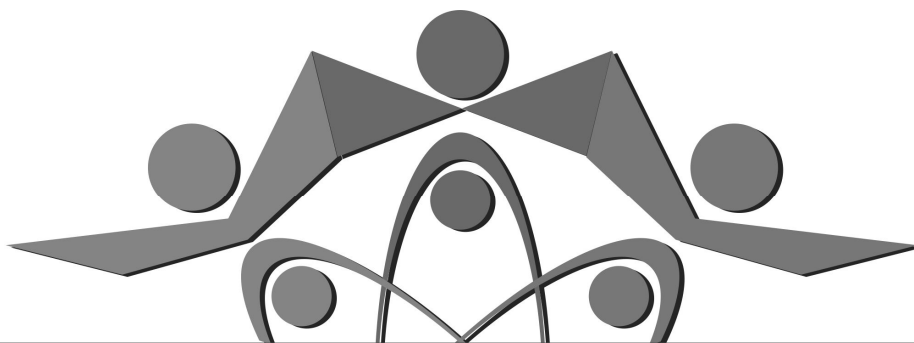
- II KİTAB -

Filologiya elmləri

Tarix və hüquq elmləri

29-30 Aprel 2016-cı il,
Bakı, Azərbaycan

Dedicated to the 93rd Anniversary of the National Leader of Azerbaijan, Heydar Aliyev

IV INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

Qafqaz University, 29-30 April 2016, Baku, Azerbaijan

CONFERENCE COMMITTEES

CONFERENCE CHAIRS

Co-chairs:

Prof. Dr. Ahmet Saniç

Rector,

Qafqaz University

Co-chairs:

Prof. İsaخان Vəliyev

Head of the office (Counsellor),

*The Knowledge Foundation under the
President of the Republic of Azerbaijan*

Deputy Chairman:

Prof. Niftali Qocayev

Vice Rector,

Qafqaz University

GENERAL CHAIR

Assoc. Prof. Babək Abbasov

Qafqaz University, Azerbaijan

SCIENTIFIC COMMITTEE

Akad. Bahadır Tağıyev, Aviasia Academy

Prof. Cihan Bulut, Qafqaz University

Prof. Xəlil İsmayilov, Qafqaz University

Prof. Akif Hüseynli, Qafqaz University

Prof. Əjdər Ağayev, Qafqaz University

Prof. Fəxrəddin İsayev, Qafqaz University

Prof. Həmzağa Orucov, Qafqaz University

Prof. Minaxanım Nuriyeva, Qafqaz University

Prof. Ömer Okumuş, Qafqaz University

Prof. Şahin Xəlilli, Qafqaz University

Prof. Eldar Məsimov, Baku State University

Prof. Səcidə Əbdülvahabova, Baku State University

Prof. Eldar Qocayev, Azərbaycan Texniki University

Prof. Əhməd Abdinov, Baku State University

Prof. Vaqif Salmanov, Baku State University

Prof. Rəna Qasımova, Baku State University

Prof. Məmmədali Ramazanlı, Baku State University

Prof. Namiq Əhmədov, Baku State University

Prof. Larisa İsmayılova, Baku State University

Prof. Rauf Cəfərov, Baku State University

Prof. Ralfred Həsənov, Baku State University
Prof. İzzət Əfəndiyeva, Baku State University
Prof. Elşad Qurbanov, Baku State University
Prof. Fərhad Rüstəmov, Baku State University
Prof. Yusif Nurullayev, Baku State University
Prof. Rasim Məmmədov, Baku State University
Prof. İsmayıl Əliyev, Baku State University
Dos. Ağamalıyev Əmrulla, Baku State University
A.B.Тарасюк, НИИ фармакологии, Москва,
A.K. Шайтан, Московский Государственный Унив.
B. Новоселецкий, Московский Государственный Унив.
Dos. Тəyyar Mustafayev, Qafqaz University
Dos. Mayıs Əzizov, Qafqaz University
Dos. Ədalət İbadov, Qafqaz University
Dos. Həzi Eynalov, Qafqaz University
Dos. Kadir Demirkıran, Qafqaz University
Dos. Abzətdin Adamov, Qafqaz University
R. Əhmədov, USA/ University of Colorado at Boulder
Anar Rustamov, Goethe-University Frankfurt
N. Bayramov, Bonn University, Germany
Y. Şahin, Atatürk University, Turkey
Dos. Yusif Abdullayev, Qafqaz University
Dos. Ali Şahintaş, Qafqaz University
Dos. Bayram Gündoğdu, Qafqaz University
Dos. Ətrabə Gül, Qafqaz University
Dos. İslam Hüseynov, Qafqaz University
Dos. M. Mustafa Gül, Qafqaz University
Dos. Nəriminə Əliyeva, Qafqaz University
Dos. Rakib Əfəndiyev, Qafqaz University
Dos. Seyran Qayıbov, Qafqaz University
Dos. Altay İsmayilov, Qafqaz University
Dos. Fərhad Mehdiyev, Qafqaz University
Dos. Murad İsgəndərov, Qafqaz University
Dos. Nihal Barxalova, Baku State University
Dos. Tahirə Quliyeva, Baku State University
Dos. Firudin Sultanov, Qafqaz University
Dos. Bilal Dədəyev, Qafqaz University
Dos. Ceyhun Mahmudlu, Qafqaz University
Dos. Ceyhun Mikayilov, Qafqaz University
Dos. Mübariz Yolçiyev, Qafqaz University
Dos. Sərvər Qurbanov, Qafqaz University
Dos. Rasim Abutalıbov, Qafqaz University
Dos. Fəxri Həsənov, Qafqaz University

Dos. Namiq Dərvişov, Baku State University
Dos. Gülşən Ağayeva, Baku State University
Dos. Lalə Hacıyeva, Baku State University
Tural Bədirxanlı, ABŞ
F.A. Mikailzadə, Gebze Technical University, Turkey
V.F. Valeev, Kazan Physical-Technical Institute of RAS
Dr. Adil Aminov, Qafqaz University
Dr. Ali Berekət, Qafqaz University
Dr. Anar Qocayev, Qafqaz University
Dr. Arzu Məmmədova, Qafqaz University
Dr. Cəmil Məmmədov, Qafqaz University
Dr. Elmar İmanov, Qafqaz University
Dr. Niyaməddin Haşimov, Qafqaz University
Ramil Mirzeəgayev, University of Bonn/ Germany
Dr. Ramil Rzayev, Qafqaz University
Dr. Serkan Dursun, Qafqaz University
Dr. Setter Durmaz, Qafqaz University
Elm. Dr. Təranə Hacıyeva, Qafqaz University
Dr. Vüqar Musayev, Qafqaz University
Dr. Emin Ağayev, Qafqaz University
Dr. Rəşad Səlimov, Qafqaz University
Dr. Samir Quliyev, Qafqaz University
Dr. Elçin Süleymanov, Qafqaz University
Dr. Abdülkerim Üregen, Qafqaz University
Dr. Uğur Arif Bölek, Qafqaz University
Dr. Anar Rza, Qafqaz University
Dr. Qahir Mikayilov, Qafqaz University
Dr. Ağamir Əsgərov, Qafqaz University
Dr. Elvin Əlirzayev, Qafqaz University
Dr. Şölə İsayeva, Qafqaz University
Dr. Nəriman Qaraxani, Qafqaz University
Etibar Seyidzadə, Qafqaz University
Pərviz Həsənov, Qafqaz University
Əli Həsənov, Qafqaz University
Əhəd Məmmədov, Qafqaz University
Anar Rüstəmov, Qafqaz University
Anar Xocayev, Qafqaz University
Tofiq Həsənov, Qafqaz University
Elvin Məmmədov, Qafqaz University
Cavanşir Salmanov, Qafqaz University
Xanlar Heydərov, Qafqaz University
Yaşar Etibarlı, Qafqaz University
Sənnur Əliyev, Qafqaz University

ORGANIZING COMMITTEE

Prof. Erdal Karaman, Qafqaz University
Dr. Sonaxanım Sadiq, Qafqaz University
Şəfəq Əlizadə, Qafqaz University
Nuranə Həmidova, Qafqaz University
Dos. Muharrem Kaplan, Qafqaz University
Dos. Nəsimi Kamalov, Qafqaz University
Dos. Baba Qasumov, Qafqaz University
Dos. Rəna Abbaslı, Baku State University
Dos. Svetlana Demühəmmədova, Baku State University
Dos. Gülnarə Haqverdiyeva, Baku State University
Dr. Hümbət Əliyev, Qafqaz University
Dr. Anar Eyvazov, Qafqaz University

Dr. Anar Məcidov, Qafqaz University
Dr. Sait Şimşek, Qafqaz University
Dr. Yaqub Əliyev, Qafqaz University
Dr. Venera Süleymanova, Qafqaz University
Dr. Mehmet Çınar, Qafqaz University
Dr. Nusrət Şıxbabayev, Qafqaz University
Şoqiyyə Qocayeva, Baku State University
Amil Babayev, Qafqaz University
Mustafa Alagözöğlu, Qafqaz University
Polad Poladov, Qafqaz University
Nüsrət Quliyev, Qafqaz University
Şəhriyar Əliyev, Qafqaz University
Nicat Qasimov, Qafqaz University
Mehman Əhmədov, Qafqaz University
Namiq Abbasov, Qafqaz University
Asaf İsgəndərli, Qafqaz University
Ülkər Ağayeva, Baku State University
Mübariz Məmmədov, Baku State University
Gülbiçə Abdulayeva, Qafqaz University
Nərmin Salmanova, Qafqaz University
Süheyla Bəhlulzadə, Qafqaz University
Pərvin Məmmədli, Qafqaz University
Nargilə Məmmədova, Qafqaz University
Aysel Talbova, Qafqaz University
Göyçək Eminli, Qafqaz University
Könül Məmmədova, Qafqaz University
Xanım Fətullayeva, Qafqaz University
Rıdvan Mahmut İnce, Qafqaz University
Yeqzar Cəfərli, Qafqaz University
Elxan Həsənov, Qafqaz University
Seymur Həsənov, Qafqaz University
Cavid Misirli, Qafqaz University
Tarlan Hamzayev, Qafqaz University
Rauf Süleymanlı, Qafqaz University

DESIGN

**Sahib Kazimov, İlham Aliyev,
Rauf Suleymanli, Tarlan Hamzayev**

ISBN: 978-9952-468-61-8

All rights reserved.

Copyright © Qafqaz University, 2016

Address: Khirdalan city, Hasan Aliyev Street 120, AZ0101, Absheron - Baku / Azerbaijan

Tel: (+99412) 349 99 66, Fax: (+99412) 448 28 61/67

e-mail: info@qu.edu.az, elmishobe@qu.edu.az

www.qu.edu.az, www.yric.az

Hörmətli Konfrans iştirakçıları, Əziz gənclər!

Azərbaycan dövlətinin banisi və qurucusu Ulu Öndər Heydər Əliyevin bütün sahələrdə olduğu kimi, Azərbaycan elminin və təhsilinin təkmilləşməsi və davamlı inkişafı sahələrindəki misilsiz xidmətləri də hər kəsə məlum olmaqla yanaşı danılmaz həqiqətdir. Hələ Sovetlər dövründə onun göstərişi ilə keçmiş SSRİ-nin öndə gələn universitetlərinə hər il göndərilən mindən çox azərbaycanlı gənclərin yüksək biliklər əldə edərək doğma Azərbaycana qayıtmaqla müxtəlif sahələrdə xalqına xidmət etmələri deyilənlərin çoxsaylı sübutlarından biridir. Gənclər daimi Ulu Öndərin diqqəti mərkəzində olmuşdur. Ölkənin gələcəyini gənclərdə görən Azərbaycan xalqının Ümummilli Lideri gənclərin bütün sahələrdə - elm, təhsil, idman və sair sahələrdə daimi inkişaf etmələri üçün əlindən gələn nə varsa etmişdir. Ulu Öndər Heydər Əliyevin Azərbaycan xalqının təkidli dəvəti ilə ikinci dəfə hakimiyyətə gəldiyi 1993-cü ildən cəmi bir il sonra- 1994-cü ildə məhz gənclərə hərtərəfli xidmət məqsədilə o vaxtadək mövcud olmayan yeni nazirliyi - Cənclər və İdman Nazirliyini təsis etməsi onun gənclərə verdiyi xüsusi önəmin bariz nümunəsidir.

Ulu Öndərin layiqli davamçısı möhtərəm Prezident İlham Əliyev Cənabları gənclərə diqqəti daha da artırmış, onların bütün sahələrdə inkişafı üçün geniş şərait yaratmışdır. Gənclər hər zaman İlham Əliyev Cənablarının diqqət mərkəzində olmuş və olmaqda davam edir. Azərbaycan gənclərinin Prezident İlham Əliyev Cənablarının daxili və xarici siyasətini mütəşəkkil şəkildə dəstəkləməsi məhz bu növ qayğıların nəticəsidir. Qafqaz Universiteti Ulu Öndərin və onun layiqli davamçısı İlham Əliyev Cənablarının Gənclər siyasətini rəhbər tutaraq bu siyasətə dəstək məqsədi ilə 2013-cü ildən etibarən hər il Ulu Öndərin anadan olma gününə həsr olunmuş "Gənc Tədqiqatçıların Beynəlxalq konfransını" təşkil edir. Dünyanın çoxsaylı ölkələrindən gələn gənclərin diqqətini cəlb edən bu Beynəlxalq konfransların təşkil olunmasında məqsəd Azərbaycan gənclərinin elmi-tədqiqat işlərindən əldə etdikləri nəticələri bir-biri və xarici ölkə gəncləri ilə müzakirə etmək, xarici ölkə gənc xarici ölkə gənclərinin tədqiqat işləri ilə yaxından tanış olmaq, gələcək tədqiqatlarını daha yüksək səviyyədə yerinə yetirmək üçün təcrübə əldə etmək, Ulu Öndərin, həmçinin İlham Əliyev Cənablarının gənclərə və onların hərtərəfli inkişafına verdikləri önəmi əyani olaraq xarici ölkələrdən gələn gənc tədqiqatçılara bəyan etmək və gənclərin Ulu Öndər qarşısındakı vəfa borclarını xatırlatmaqdır.

Gənc Tədqiqatçıların birinci (2013-cü il), ikinci (2014-cü il) və üçüncü (2015-ci il) Beynəlxalq konfranslarında olduğu kimi, bu ilki dördüncü Beynəlxalq konfrans da Azərbaycan və xarici ölkə gənclərinin geniş maraqlarına səbəb olmuşdur. Məhz bu səbəbdəndir ki, Ulu Öndərin anadan olmasının 93-cü ildönümünə həsr olunmuş "Gənc Tədqiqatçıların IV Beynəlxalq Konfransa" Azərbaycan, Türkiyə, İran, Rusiya, ABŞ, Fransa, Albaniya, Çexiya, Əlcəzair, Özbəkistan, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Misir, Kanada, Estoniya, Gürcüstan, Qana, İndoneziya, Kenya, Makedoniya, Nigeriya, Pakistan, Filippin, Polşa, Rumınyə və Macarıstan və İngiltərədən 1700-ə yaxın gənc tədqiqatçı məruzələrinin tezislərini göndərmişlər. Konfransın Elmi Heyəti rəyçilərin tövsiyələrini əsas götür-məklə 1100 məruzəni qəbul edərək konfransın gündəliyinə daxil etmişdir. Qafqaz Universitetinin rəhbərliyi belə mötəbər tədbirin ən yüksək səviyyədə təşkili üçün lazım olan bütün tədbirləri həyat keçirmişdir və keçirməkdə davam etməkdədir. Bu konfransın Möhtərəm Prezident İlham Əliyev Cənablarının öz Sərəncamı ilə elan etdiyi Multikulturalizm İlinə də təsadüf etməsi xüsusi önəm təşkil edir. Bütün bunları diqqətə alaraq Konfrans iştirakçlarına böyük uğurlar və səmərəli fəaliyyət arzulayıram.

Prof. Ahmet Saniç

Qafqaz Universitetinin Rektoru,
Konfransın Təşkilat Komissiyasının Sədri

"Journal of Qafqaz University"

An International Journal

1997-ci ildən etibarən Qafqaz Universitetinin nəşr etdiyi "Journal of Qafqaz University" beynəlxalq elmi jurnalları Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyində qeydiyyatdan keçmişdir. Nəşr olunduğu ilk gündən etibarən jurnal Azərbaycan da daxil olmaqla dünyadakı mühüm elmi tədqiqat işlərinin nəticələrini yüksək tərtibatla oxuculara təqdim edir. Nəşr olunan bütün jurnallar Qafqaz Universitetinin internet səhifəsində yerləşdirilməklə dünyaya çatdırılır. Jurnallarımızın nəşr edilmiş nüsxələri həm Azərbaycanın, həm də bir çox ölkə universitetlərinin kitabxanalarına göndərilir. Jurnalların Redaksiya Heyətinə dünyanın ondan çox ölkəsinin, otuzdan çox qabaqcıl elm mərkəzlərinin tanınmış alimləri daxildir. Jurnallarda Rusiya, Türkiyə, Yaponiya, Hindistan, Singapur, ABŞ və digər ölkə alimlərinin məqalələri çap olunmuşdur.

Qafqaz Universitetinin nəşri olan jurnallardan hər biri ildə iki dəfə nəşr olunur. Yeddi sahədə nəşr olunan jurnallar aşağıdakı elmi internet məlumat bazalarına daxil edilir:

Russian Periodicals Catalog, Directory of Open Access Journals, Middle East Virtual Library, The International Consortium for the Advancement of Academic Publication, JournalSeek, Genamics, RefSeek, Dspace, Eprints, EBSCO, Indexcopernicus, ASOS.

Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının qərarı ilə Qafqaz Universitetinin nəşri olan aşağıdakı jurnallar

1. Fizika
2. Riyaziyyat və İnformatika
3. Kimya və Biologiya
4. İqtisadiyyat elmləri
5. Tarix, Huquq və siyasi elmlər
6. Mexanika və Sənaye mühəndisliyi
7. Pedaqogika elmləri və Filologiya elmləri

ISSN 2310-8975

ISSN 2310-9017

ISSN 2310-905X

ISSN 2110-9067

ISSN 2311-1259

ISSN 2310-9041

ISSN 2310-9009

müvafiq sahələr üzrə dissertasiyaların əsas nəticələrinin dərc olunması tövsiyə edilən elmi nəşrlərin siyahısına daxil edilmişdir.

Sizin də jurnalımızda dəyərli məqalələrinizlə çıxış etməyinizdən məmnun olarıq.

<http://journal.qu.edu.az>

journal@qu.edu.az

TABLE OF CONTENTS

SECTION IV. PHILOLOGICAL SCIENCES	801
1. PHILOLOGY	803
AZƏRBAYCAN DİLİ	804
TOFIQ HACIYEVİN ELMİ YARADICILIĞINDA MİLLİ ABİDƏMİZ “DƏDƏ-QORQUD KİTABI”NIN DİLİ <i>Vüsalə AĞAYEVA</i>	804
AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ İSMİN MÜXTƏLİF HALLARINDA İŞLƏNƏN QOŞMALAR <i>Aytən ƏHMƏDOVA</i>	805
XV ƏSR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİ VƏ XƏLQİLİK <i>Aynur QƏDİMƏLİYEVƏ</i>	807
FEİLLƏRİN SUBSTANTİVLƏŞMƏSİ <i>Mehriban MAHMUDOVA</i>	808
MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ TÜRK MƏNŞƏLİ TERMİNLƏR <i>Günəl PAŞAYEVA</i>	810
“YEL” MİFOLOGİZMİ HAQQINDA <i>Aynur QARAYEVA</i>	811
QÖVSI TƏBRİZİNİN QƏZƏLLƏRİNİN DİLİNDƏ İŞLƏNMİŞ XİTABLARIN LEKSİK-QRAMMATİK VƏ SEMANTİK-ÜSLUBİ XÜSUSİYYƏTLƏRİNƏ DAİR <i>İlkin QULİYEV</i>	813
FONOSEMANTİKA NƏZƏRİYYƏSİNİN FORMALAŞMASI VƏ TƏŞƏKKÜLÜ <i>Sahilə İBRAHİMOVA</i>	814
CÜMLƏDƏ SÖZ SİRASININ POZULMASI – İNVERSİYA <i>Sona HƏSƏNOVA</i>	815
ŞƏXS ADLARININ ÜMUMİ XARAKTERİSTİKASI <i>Leyla İSMAYİLOVA</i>	817
AZƏRBAYCAN VƏ RUS DİLLƏRİNDƏ MONOSEMANTİK SOMATİZMLƏR <i>Elnarə MƏMMƏDOVA</i>	818
BARMAQ - ПАЛЕЦ SOMATİZMİNİN SEMANTİK VƏ SİMVOLİK TƏRƏFLƏRİ <i>Elnarə MƏMMƏDOVA</i>	820
AZƏRBAYCAN DİLİNDƏKİ PRESEDENT ONİMLİ GENDER FRAZEOLGİZMLƏRİNİN LİNGVOPRAQMATİK VƏ KOQNİTİV XÜSUSİYYƏTLƏRİNƏ DAİR <i>Kəmalə ƏLİYEVƏ</i>	821
FRAZEOLGİ BİRİKMƏLƏR, FRAZEOLGİ BİTİŞMƏLƏR, FRAZEOLGİ BİRLƏŞMƏLƏR VƏ ONLARI TƏŞKİL EDƏN KOMPONENTLƏRİNİN MƏCAZİ MƏNALARI <i>Kəmalə ƏLİYEVƏ</i>	823
AZERBEYCAN – ARAP İLİŞKİLERİ. ARAP KAYNAKLARINDA AZERBEYCAN YER İSİMLERİ <i>Hacer HÜSEYNOVA</i>	825
NAXÇIVAN DİALEKTİNDƏ OMONİMLƏR <i>Nuray ƏLİYEVƏ</i>	826
AZƏRBAYCAN DİLÇİLİYİNDƏ İNTENSİVLİK MƏSƏLƏSİNİN QOYULUŞU <i>Xəyalə MÜRSƏLİYEVƏ</i>	828
MƏTNİN İNTEQRATİV TƏHLİLİ VƏMƏNTİQİ-SEMANTİK BÜTÖVLÜK <i>Vəfa İBİŞOVA</i>	830
ZƏRİFƏ BUDAQOVANIN TƏRZ KATEQORİYASI HAQQINDA FİKİRLƏRİ <i>Mətanət MEHDİYEVƏ</i>	832

DİL VƏ DÜŞÜNCƏ MÜNASİBƏTLƏRİNDƏ "3D" MEXANİZMİ <i>Ceyhunə HÜSEYNOVA</i>	833
AZƏRBAYCAN DİLÇİLİYİNDƏ ENANTİOSEMİYA HADİSƏSİ <i>Aysel ABULOVA</i>	835
AZƏRBAYCAN NİTQ MƏDƏNİYYƏTİNİN VƏ SİYASİ NATİQLİYİN GÖRKƏMLİ SİMƏSİ - HEYDƏR ƏLİYEV <i>Fatma İSAYEVA</i>	836
ZƏRF HAQQINDA MÜLAHİZƏLƏR <i>Qoşqar ƏMRAHOV</i>	837
QƏDİM TÜRK YAZILI ABİDƏLƏRİNDƏ BƏZİ ARXAİZMLƏRİN ORTA ƏSR ABİDƏLƏRİNDƏ VƏ MÜASİR DİLDƏ TƏZAHÜRÜ <i>Nəsim ƏLİZADƏ</i>	838
GEOONOMASTİKA VƏ İNSAN COĞRAFİYASI PROBLEMİ <i>Yedqar CƏFƏROV</i>	839
GENDER FƏRQLƏRİNİN DİLDƏ İFADƏSİ <i>Anar FƏRƏCOV</i>	841
BƏDİİ TƏYİN VƏ EPİTETLƏR (KLASSİK AŞIQ POEZİYASININ POETİK SİNTAKSİSİ ƏSASINDA) <i>Təranə HACIYEVA</i>	843
QLOBALLAŞMA VƏ TERMİNALOGİYA <i>Könül ABDULLAYEVA</i>	844
BƏDİİ ƏSƏRLƏRDƏ NİTQİN MƏDƏNİ VƏ QEYRİ-MƏDƏNİ FORMALARI <i>Zümrüd MƏHƏRRƏMOVA</i>	845
DİLÇİLİKDƏ FONO-SEMANTİKA ANLAYIŞI <i>Günay AĞAYEVA</i>	847
ATALAR SÖZLƏRİ VƏ MƏSƏLLƏRDƏ ƏSAS VƏ KÖMƏKÇİ ADLAR <i>Firuzə ƏSGƏROVA</i>	848
DİLİN LÜĞƏT TƏRKİBİNİN ZƏNGİNLƏŞMƏSİNDƏ ALINMA SÖZLƏRİN ROLU <i>Aynur ŞƏFİYEVA</i>	850
BƏKİR ÇOBANZADƏNİN DİLÇİLİK ARAŞDIRMALARINDA SAYLARIN MORFONOLOGİYASI HAQQINDA <i>Pərvin EYVAZOV</i>	851
KÖŞƏ YAZILARININ DİLİNDƏ DAHA ÇOX RAST GƏLİNƏN BƏDİİ TƏSVİR VƏ İFADƏ VASİTƏLƏRİ <i>Fərid İBRAHİMLİ</i>	853
AZƏRBAYCAN ANTROPONİMİKASINDA ADVERMƏ ƏNƏNƏSİ <i>Heyran CÜMŞÜDOVA</i>	854
SÖZSÜZ ÜNSİYYƏTİN MODELİ <i>Pərvin BAYRAMOVA</i>	856
PUBLİSİSTİKADA NİTQ MƏDƏNİYYƏTİ (KİV MATERIALLARI ƏSASINDA) <i>Aysel KƏRİMLİ</i>	858
ORXON ABİDƏLƏRİNİN DİLİNDƏ *YAB KÖKÜ VƏ ONUN TARİXİ İNKİŞAFI <i>Aysel ƏHMƏDOVA</i>	859
TOFİQ HACIYEVİN ELMİ YARADICILIĞINDA ƏDƏBİ DİLİN DÖVRLƏŞMƏSİ MƏSƏLƏSİ <i>Vüsalə AĞAYEVA</i>	861
ANTROPONİMLƏRİN YARANMASINDA NİTQ HİSSƏLƏRİNİN ROLU <i>Ceyhunə HÜSEYNOVA, Yeganə RƏHİMZADƏ</i>	862
YAD BİLDİYİMİZ DOĞMA ƏDATLAR ("UŞ" VƏ "DƏXİ" Nİ XATIRLAYAQ) <i>Rəxşanə BABAZADƏ</i>	864
QƏRB QRUPU DİALEKT VƏ ŞİVƏLƏRİNDƏ "BAĞIR" SOMATİZİMLİ SABİT SÖZ BİRLƏRMƏLƏRİ <i>Məlihə ƏSƏDOVA</i>	866
NİTQİN MƏDƏNİ VƏ QEYRİ- MƏDƏNİ FORMALARI <i>Zümrüd MƏHƏRRƏMOVA</i>	867

XIX ƏSR DRAMATURGIYA DİLİNDƏ MÜRƏKKƏB CÜMLƏNİN MODALLAŞMAĞA DOĞRU TRANSFORMASIYASI	
<i>Səkinə ŞƏRİFOVA</i>	869
AZƏRBAYCAN DİLİNİN SEMANTİKASININ ASPEKTLƏRİ (POLİSEMİYA VƏ OMONİMİYA)	
<i>Günəl ALLAHVERDİYEVA</i>	870
AZƏRBAYCAN DİLİNİN CULFA ŞİVƏLƏRİNDƏ FEİLİ FRAZEOLoji BİRLƏŞMƏLƏR VƏ MÜRƏKKƏB FEİLLƏR	
<i>Rəşad ZÜLFÜQAROV</i>	872
AZƏRBAYCAN DİLİ FƏNN KURİKULUMUNUN MAHİYYƏTİ	
<i>Sevinc ABBASZADƏ</i>	874
TARİXİ ÖZÜNDƏ YAŞADAN DƏRBƏNDİN "TATLAR VƏ "QARADAĞLAR" ETNOOYKONİMLƏRİ	
<i>Elnarə ƏHMƏDOVA</i>	875
SƏBƏB-MƏQSƏD MƏZMUNLU QOŞMALAR	
<i>Günay İBİŞOVA</i>	877
"OĞUZNAMƏ"DƏ İNDİKİ ZAMANIN SİNTAKTİK VƏ ÜSLUBİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ	
<i>Günay İMAMƏLİYEVA</i>	879
CƏNUBİ QAFQAZ XALQLARI İLƏ TÜRKİYƏNİN QARS VİLAYƏTİ OYKONİMLƏRİNDƏ PARALELİZM	
<i>Çinarə SALAHBANOVA</i>	880
KƏMİYYƏT VƏ KEYFİYYƏT KATEQORİYALARI	
<i>Lalə HƏMZƏYEVA</i>	882
MİRZƏ ƏLƏKBƏR SABİRİN SATİRALARINDA VULQAR SÖZLƏRİN İŞLƏNMƏ MƏQAMLARI	
<i>Arzu MƏMMƏDOVA</i>	884
MÜRƏKKƏB SİNTAKTİK BÜTÖVLƏRİN YARANMASINDA SÖZ SİRASININ ROLU	
<i>Dürdanə TARİVERDİYEVA</i>	885
AZƏRBAYCAN, RUS VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNDƏ "MƏKAN" SEMANTİKALI MENTAL BAXIMDAN ƏHƏMİYYƏTLİ KONSEPTLƏRİN PAREMIOLGIYADA ROLU	
<i>Ülkar CƏFƏROVA</i>	887
КОНЦЕПЦИЯ «АГРИ-АЦИ» В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКЕ	
<i>Гюнел АЛЛАХВЕРДИЕВА</i>	888
CAVAD HEYƏTİN DİLÇİLİK GÖRÜŞLƏRİNƏ BİR BAXIŞ	
<i>Günəl ƏLƏKBƏROVA</i>	890
KONVERSIYANIN FİKRİN İFADƏSİNDƏ ƏHƏMİYYƏTİ	
<i>Ceyhunə HÜSEYNOVA, Əfsanə ƏLİYEVA</i>	892
MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİNİN TERMINOLOJİ LEKSİKASINDA AVROPA MƏNŞƏLİ ALINMA TERMINLƏRİN LEKSİK-SEMANTİK VƏ STRUKTUR QRUPLARI	
<i>Elnurə MANSUROVA</i>	893
STRUKTUR DİLÇİLİYİN KLASSİK MƏKTƏBLƏRİ ARASINDAKI MÜNASİBƏTLƏR	
<i>Aysel AŞRƏLİYEVA</i>	895
İSMAYIL ŞIXLININ ƏSƏRLƏRİNDƏ LEKSİK DİALEKTİZMLƏRİN LİNGVİSTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ	
<i>Gülnar RƏHİMLİ</i>	897
"KOROĞLU" DASTANINDA ONOMASTİK VAHİDLƏR	
<i>Ayşən AĞAYEVA</i>	898
DÜNYA DİLLƏRİNDƏ SİNTETİKLİYİN DƏRƏCƏSİ	
<i>Aygül MİRZƏYEVA</i>	900
KOMİZM YARADAN VASİTƏLƏR	
<i>Almara EYUBOVA</i>	901
BƏKİR ÇOBANZADƏNİN "TÜRK DİLİ SƏRFLƏRİNİN ÜMUMİ QÜSURLARI" MƏQALƏSİNDƏ AZƏRBAYCAN DİLİNİN TƏDRİSİ MƏSƏLƏLƏRİ	
<i>Mərziyə QASIMOVA</i>	903
ORTA MƏKTƏB DƏRSLİKLƏRİNİN DİLİ: 7-Cİ SİNİF "İNFORMATİKA" DƏRSLİYİNDƏ ƏDƏBİ DİL NORMALARININ POZULMA HALLARI	
<i>Nuranə HÜSEYNLİ</i>	905

NİTQ HİSSƏLƏRİNDƏ TRANSFORMASIYANIN TƏZAHÜRÜ <i>Ceyhunə HÜSEYNOVA, Leyla ƏLƏSGƏROVA</i>	907
ETNOTOPONİMLƏRDƏ YATAN TARİX <i>Ceyhunə HÜSEYNOVA, Turanə HƏSƏNOVA</i>	908
“DUVAQ” ETNOQRAFİK TERMİNİNİN TÜRK LEKSİK QATINDA YERİ <i>İlahə MUSAYEVA</i>	910
BƏKİR ÇOBANZADƏ “DİLLƏRİN DOĞULMASI VƏ ÖLMƏSİ HAQQINDA” <i>İntizar ƏLİZADƏ</i>	911
AZƏRBAYCAN DİLİ ŞİVƏLƏRİNDƏ İŞLƏNƏN FELİ ADLARIN SEMANTİKASINA DAİR <i>Fərqanə BABAYEVA</i>	913
ATALAR SÖZLƏRİNDƏ İŞLƏNƏN FRAZEOLJİ BİRLƏŞMƏLƏRİN LİNQVİSTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ <i>Faidə OMAROVA</i>	914
AZƏRBAYCAN VƏ TÜRKİYƏ TÜRKÇƏLƏRİNDƏ PSİXOLOGİYA TERMİNLƏRİNƏ DAİR <i>Ramil BAYRAMOV</i>	916
İNFORMATİVLİK MƏTNİN ƏSAS KATEQORİYASI KİMİ <i>Gülmar İSRAFİLOVA</i>	918
“KOROĞLU” DASTANINDA SÖZLƏRİN TOPONİMİKASI <i>Qəmər CƏFƏROVA</i>	919
FONETİKANIN TƏDRİSİNDƏ ŞAĞİRDLƏRİN ORFOQRAFİK VƏRDİŞLƏRİNİN FORMALAŞDIRILMASI YOLLARI <i>İlahə ABDULLAYEVA</i>	921
DİLİN FONOLOJİ SİSTEMİNİN MÜƏYYƏNLƏŞDİRİLMƏSİNİN ƏSAS MEYARLARI <i>Səbinə ƏLİYEVA</i>	922
ZAQATALA DİALEKTİNDƏ FEİLLƏRİN MÜXTƏLİF ZAMAN FORMALARINDA AHƏNG QANUNU <i>Sərxañ HACIYEV</i>	923
ƏDƏBİ TƏLƏFFÜZ VƏRDİŞLƏRİNİN İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİNDƏ İNTERAKTİV TEXNOLOGİYALARIN ROLU <i>Lalə MUSAYEVA</i>	925
DÜNYA DİLÇİLİYİNDƏ MÜRƏKKƏB SİNTAKTİK BÜTÖVÜN VƏ SÖZ SIRASININ TƏDQIQI TARİXİ <i>Dürdanə TARİVERDİYEVA</i>	927
C.CABBARLININ DRAMLARINDA KOMİZM VASİTƏLƏRİ <i>Mətanət MEHDİZADƏ</i>	929
TÜRK DİLİNİN ŞİMAL-QƏRB SAHƏSİ VƏ QIPÇAQ QRUPU QIPÇAQ TÜRK DİALEKTLƏRİ <i>Könül SƏMƏDOVA</i>	930
PROFESSOR ƏZİZ ƏFƏNDİZADƏNİN TƏRTİB ETDİYİ PROQRAM VƏ DƏRSLİKLƏR <i>Nərgiz ZEYNALOVA</i>	932
АНАЛИЗ ЛЕКСИЧЕСКИХ ПАРАЛЛЕЙ С ТОЧКИ ЗРЕНИЯ ГРАММАТИЧЕСКОЙ СТРУКТУРЫ <i>Айтмен КАРАБАГЛЫ</i>	933
TELEXƏBƏR APARICISININ DİLİ: NƏYİ NECƏ DEMƏLİ <i>Nərgiz CAVADZADƏ</i>	935
AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ FEİLİN SİNTETİK VƏ ANALİTİK ÜSULLA YARANAN VACİB FORMASININ İNGİLİS DİLİNDƏ QARŞILIĞI <i>Leyla YUSİFOVA</i>	937
TOPONİM YARADICILIĞINDA MORFOLOJİ ÜSUL <i>Ceyhunə HÜSEYNOVA, Ayişə HACIYEVA</i>	938
AĞDAMIN BƏZİ YER-YURD ADLARININ LEKSİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ <i>Aynurə ƏLİYEVA</i>	940
XAÇMAZIN BƏZİ ORONİMLƏRİNİN LEKSİK-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ <i>Bəhram MƏMMƏDOV</i>	941
V SİNİFDƏ DİL QAYDALARININ TƏDRİSİNDƏ QARŞIYA ÇIXAN PROBLEMLƏR VƏ ONLARIN HƏLLİ YOLLARI <i>Aygün ƏLİLİ</i>	943

TERMİN YARADICILIĞINDA MOTİVLƏŞMƏ VƏ ORİENTASIYA <i>V.ABDULLAYEV, A.NƏBİYEVƏ</i>	944
AZƏRBAYCAN TÜRKÇƏSİNİN BİBLİOQRAFİYASI <i>Müstəfa ŞƏHİDİTƏBAR</i>	946
СЕМАНТИКА ГЛАГОЛЬНОГО ИМЕНИ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ, ПОЛЬСКОМ И РУССКОМ ЯЗЫКАХ <i>Соня ДАДАШОВА</i>	948
ÜNSİYYƏT MƏDƏNİYYƏTİ VƏ MÜRACİƏT <i>Böyükxanım EMİNLİ</i>	949
AĞ VƏ QARA RƏNGLƏRİNİN ONOMASTİK VAHİDLƏRİN ADLARI KİMİ <i>Səməndər HƏSƏNOV</i>	951
REDUPLİKASIYA MÜRƏKKƏB SÖZDÜZƏLTMƏNİN BİR NÖVÜDÜR <i>Xəyalə QƏMBƏROVA</i>	952
AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ SOMATİK TƏRKİBLİ ATALAR SÖZLƏRİ <i>Elza İBADOVA</i>	955
“XIX-XX ƏSR AZƏRBAYCAN AŞIQ VƏ EL ŞAİRLƏRİNİN YARADICILIĞINDA FONETİK VASİTƏLƏRİN ÜSLUBİ ÇALARLARI” (DƏRƏLƏYƏZ MAHALI ÜZRƏ) <i>Mahirə HÜSEYNOVA</i>	956
FEDAİ'İNİN “BAHTIYARNAME” POEMASININ DİLİDEKİ FİLLER ÜZERİNE BİR İNCELEME <i>Hava ÇİÇEKEL</i>	958
CƏNUBİ QAFQAZIN BƏZİ HİDRONİMLƏRİ <i>Ruhiyyə TAĞIYEVƏ</i>	959
AKADEMİK AĞAMUSA AXUNDOVUN DİLÇİLİK FƏALİYYƏTİ <i>Aytən MƏMMƏDOVA</i>	961
ELÇİN ƏFƏNDİYEVİN YARADICILIĞINDA İŞLƏNMİŞ ŞƏXS ADLARI <i>Zəmfira ABBASOVA</i>	962
İBTİDAİ SİNİFLƏRDƏ ORFOQRAFIYA TƏLİMİNİN OYRƏDİLMƏSİNDƏ İNTERAKTİV METODLARDAN İSTİFADƏ <i>Güləy ƏZİMLİ</i>	964
BİTKİ ADLARI FRAZEOLJİ VAHİD KİMİ <i>Sevinc BAYRAMOVA</i>	966
GÖYÇAY RAYONU ƏRAZİSİNDƏKİ BƏZİ TOPONİMLƏR <i>Aygün XƏLİLOVA</i>	967
TERMİNLƏRİ ÜMUMİŞLƏK SÖZLƏRDƏN FƏRQLƏNDİRƏN XÜSUSİYYƏTLƏR <i>Könül AĞAZADƏ</i>	969
KOMPÜTER LÜĞƏTÇİLİYİ LEKSİKOQRAFIYADA YENİ MƏRHƏLƏ KİMİ <i>Rəna MƏMMƏDOVA</i>	970
LEKSİKOQRAFIYADA ELEKTRON LÜĞƏT FENOMENİ <i>Jalə MƏMMƏDOVA</i>	972
DİLÇİLİK TERMİNOLOGİYASINDA ABREVIATURALAR <i>Elvin ATAĞIŞIYEV</i>	974
SADƏ QURULUŞLU RİTORİK SUAL CÜMLƏLƏRİNİN BƏDİİ ƏDBİYYATDA İŞLƏNMƏ ŞƏKİLLƏRİ (B.VAHABZADƏ VƏ İ.ƏFƏNDİYEV YARADICILIĞINDA) <i>Mehriban CƏFƏRLİ</i>	975
SIFIR (ELLİPİK) TƏKRARLAR <i>Leyla SƏMƏDLİ</i>	977
AZƏRBAYCANDA DİL SİYASƏTİ VƏ DİL SİTUASIYASI: CİDDİ MÜQAVİMƏTLƏR MÜSTƏVİSİNDƏ (1950-Cİ İLLƏR, STENOQRAMLARIN DİLİ İLƏ) <i>Cahid KAZIMOV</i>	979
AZƏRBAYCAN ATALAR SÖZLƏRİNDƏ ŞƏXS ADLARI <i>Günəl ƏLİYEVƏ</i>	979
“KOR BAYQUŞ” - İRAN NƏSRİNİN TƏNTƏNƏSİ <i>Şahin YUSİFLİ</i>	981

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATI	983
“KİTABİ-DƏDƏ QORQUD” EPOSU VƏ TARİXİ FAKTLAR	
<i>Kəmalə ABBASOVA</i>	983
“YENİ DÖVR” NƏSRİNİN XARAKTERİSTİKASI	
<i>Fənarə NİFTƏLİYEVƏ</i>	984
ИНТЕРФЕРЕНЦИЯ В СОВРЕМЕННОЙ РУССКОЯЗЫЧНОЙ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ПРОЗЕ	
<i>Рамиль АБДУЛЛАЕВ</i>	986
VƏTƏNDAŞLIQ LİRİKASININ FƏLSƏFƏSİNDƏ SOSIAL KONTENT (MƏMMƏD ARAZ, SÖHRAB TAHIR AZƏRAZƏR, MƏMMƏD İSMAYILIN YARADICILIĞI ƏSASINDA)	
<i>Qardaşxan ƏZİZXANLI</i>	988
VAQİF ASLANIN “AYDIN” POEMASI	
<i>Mətanət MUSTAFAYEVƏ</i>	990
MİR CƏLAL YARADICILIĞININ SƏNƏTKARLIQ XÜSUSİYYƏTLƏRİ	
<i>Ramiz QASIMOV</i>	992
FOLKLOR QLOBALLAŞMA DÖVRÜNDƏ	
<i>Təranə HACIYEVƏ</i>	993
ƏLİAĞA VAHİD VƏ TƏHSİL, MAARİF MƏSƏLƏLƏRİ	
<i>Mətanət MUSTAFAYEVƏ</i>	994
HÜSEYN CAVİDİN ƏDƏBİ İRSİNDƏ DÜNYA-İNSAN MÜNASİBƏTLƏRİNİN BƏDİİ-FƏLSƏFİ TƏQDİMİ	
<i>Gülbəniz BABAXANLI</i>	996
AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİNİN 23 AYLIQ FƏALİYYƏTİ DÖVRÜNDƏ MƏKTƏBLƏRİN MİLLİLƏŞDİRİLMƏSİ	
<i>Aytən ƏSƏDOVA</i>	998
AZƏRBAYCANIN İLK ORTA ƏSR ŞƏHƏRLƏRİNDƏ ŞÜŞƏ SƏNƏTKARLIĞI	
<i>Aytən ƏSƏDOVA</i>	1000
ƏRƏB MƏDƏNİYYƏTİNİN AZƏRBAYCAN POEZİYA VƏ MUSIQİSİNƏ TƏSİRLƏRİ	
<i>Dilbər RƏHİMOVA</i>	1001
İLYAS ƏFƏNDİYEVİN BƏDİİ NƏSRİNDƏ FƏRDİ-PSIXOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏR MİLLİLİK VƏ MÜASİRLİK ASPEKTİNDƏ	
<i>Günəl ZEYNALLI</i>	1002
ATALAR SÖZÜ VƏ XALQ İNANCLARININ ƏLAQƏSİ	
<i>Aytən VƏLİBƏYOVA</i>	1004
AZƏRBAYCAN – YAPONİYA ƏDƏBİ ƏLAQƏLƏRİ	
<i>Gülnar YUNUSOVA</i>	1005
ÖMƏR FAİQ NEMANZADƏNİN SATİRİK BƏDİİ NƏSRİNDƏ MİLLİ MÜSTƏQİLLİK İDEYALARI	
<i>Pərvin HÜSEYNOVA</i>	1007
NİZAMİNİN İNSANLIQ FƏLSƏFƏSİNDƏ İLAHI EŞQ PROBLEMİ (LEYLİ VƏ MƏCNUN POEMASI ƏSASINDA)	
<i>Aysel İSLAMOVA, Məmməd QOCAYEV</i>	1009
TƏNQİDÇİ ŞƏXSİYYƏTİ VƏ ƏDƏBİ PROSES	
<i>Aygün TALİBOVA</i>	1011
SEYİD ƏZİM ŞİRVANİNİN EPİK YARADICILIĞINDA TƏMSİL JANRININ YERİ VƏ BƏZİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ	
<i>Əfsanə İSMAYİLOVA</i>	1012
GUNEV AZƏRBAYCANDA ANA DILLİ MƏTBUATIN İNKİŞAFINDA “VƏTƏN YOLUNDA” QƏZETİNİN ROLU	
<i>Aysel ABİZADƏ</i>	1014
ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ ПЕРЕВОД ЛИТЕРАТУРНЫХ ПРОИЗВЕДЕНИЙ	
<i>Elnarə ABDULLAYEVƏ</i>	1016

M.H.ŞƏHRİYARIN ANADİLLİ ŞEİRLƏRİNİN TÜRKDİLLİ ƏDƏBİYYATIN İNKİŞAFINDAKI ROLU <i>Nərmin ƏLİYEVƏ</i>	1018
ELMİ MƏTN YARADICILIĞINDA SİTATLARIN ROLU <i>Xəyalə ABDULLAYEVƏ</i>	1019
ORXAN PAMUKUN “QIRMIZI SAÇLI QADIN” ROMANINDA DEKONSTRUKSIYA <i>Ülvi BABAYEV</i>	1021
MOLLANƏSRƏDDİNÇİ ŞAİRLƏRİN ANA DİLİ MƏSƏLƏSİ HAQQINDA POETİK DÜŞÜNCƏLƏRİ <i>Türkan QƏDİROVA</i>	1023
İSMAYIL BƏY NAKAMIN “GƏNC-İ ƏDƏB” MƏSNƏVİSİNDƏ NİZAMİ TƏSİRİ <i>İlahə HACIYEVƏ</i>	1025
MƏMMƏDƏLİ MANAFZADƏ SABİTİN “TOPSAQQALLI KİŞİ” HEKAYƏSİ <i>Vəfa BABAYEVƏ</i>	1027
NİZAMİ GƏNCƏVİ YARADICILIĞINDA FOLKLOR ƏNƏNƏLƏRİ <i>Əfranə HƏSƏNLI</i>	1028
ABDULLA ŞAİQİN UŞAQ PYESLƏRİNDƏ MİFOLOJİ MOTİVLƏR <i>Gülınar MƏMMƏDOVA</i>	1030
SABİR ƏHMƏDLİNİN “ÖMÜR URASI” ƏSƏRİ ÇAĞDAŞ NƏSRDƏ QARABAĞ MÜHARİBƏSİNİN İNİKASI KİMİ <i>Gülınar QƏMBƏROVA</i>	1031
NİZAMİNİN “SİRLƏR XƏZİNƏSİ” VƏ ABBASQULU AĞA BAKIXANOVUN “MIŞKƏTÜL-ƏNVAR” POEMALARININ MÜQAYISƏLİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ <i>Arzu ƏLİYEVƏ</i>	1033
AZƏRBAYCAN TÜRK NAĞİLLƏRİ <i>Validə HƏSƏNOVA</i>	1035
HEKAYƏ JANRINDA BƏDİİ KONFLİKT (1900–1930–CU İLLƏRDƏ YAZILMIŞ HEKAYƏLƏR ƏSASINDA) <i>Aytən QURBANNOVA</i>	1036
İSA HÜSEYNOVUN “QURU BUDAQ” POVESTİNƏ ƏDƏBİ TƏNQİDİ MÜNASİBƏT <i>Günel PƏNİYEVƏ</i>	1037
AZƏRBAYCAN MİLLİ İSTİKLAL ŞAİRİ HALİL RIZA ULUTÜRK <i>Sema ŞAHİN</i>	1039
“AZƏRBAYCAN” JURNALININ PUBLİSİSTİKASINDA MÜHARİBƏ PSIXOLOGİZMİ <i>Aynurə PAŞAYEVƏ</i>	1041
“İDEAL” ƏSƏRİNƏ BİR BAXIŞ <i>Bahar MƏLİKZADƏ</i>	1042
“KİTABİ-DƏDƏ QORQUD” DA NƏSR (MÜƏYYƏNLƏŞDİRİLMƏSİNDƏKİ ÇƏTİNLİKLƏR, ƏSAS XÜSUSİYYƏTLƏRİ) <i>Aygül QURBANNOVA</i>	1044
“KOR BAYQUŞ” - İRAN NƏSRİNİN TƏNTƏNƏSİ <i>Şahin YUSİFLİ</i>	1045
“YƏHUDİ ƏLİFBASI” YOXSƏ İNSANLIĞIN ƏLİFBASI?” <i>Xəyalə ƏFƏNDİYEVƏ</i>	1046
1920-1930-cu İLLƏR ƏDƏBİ PROSESİNDƏ REALİZMİN HƏRƏKƏTVERİCİ ROLU <i>Səbuhi QƏHRƏMANOV</i>	1048
ABBASQULU AĞA BAKIXANOVUN AVTOBİOQRAFİK SƏCİYYƏLİ “MERACE-XƏYAL” VƏ “MƏCLİSİ-FİRƏNG” POEMASINDA ŞƏRQ VƏ QƏRB <i>Kəmalə NURİYEVƏ</i>	1050
ANARIN “AĞ QOÇ, QARA QOÇ” ƏSƏRİNDƏ UTOPIYA <i>İzafə RƏSULOVA</i>	1052

ANARIN "GÖZ MUNCUĞU" POVESTİNDƏ POSTMODERNİZMIN ƏLAMƏTLƏRİ	
<i>Seyidnisə MƏNƏFOVA</i>	1054
AŞIQ YARADICILIĞINDA TƏRBİYƏ MÖVZUSU	
<i>Sədaqət HÜSEYNOVA</i>	1055
AZADLIQ VƏ İSTİQLAL ŞAİRLƏRİ: BƏXTİYAR VAHABZADƏ VƏ SÖNMƏZ	
<i>Sakibə ƏLƏSGƏROVA</i>	1057
AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA GEOSENTRİK VƏ HELİOSENTRİK NƏZƏRİYYƏNİN İZLƏRİ (FOLKLORDAN ORTA ƏSRLƏRƏ QƏDƏRKİ DÖVR)	
<i>Gülnar AXUNDOVA</i>	1059
AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA MÜSTƏQİLLİK İLLƏRİNDƏ YAZILMIŞ POEMALARIN XÜSUSİYYƏTLƏRİ	
<i>Gülnar QASIMLI</i>	1060
AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATININ OPERADA ƏKSİ	
<i>Səadət BƏŞİROVA</i>	1062
AZƏRBAYCAN ƏFSANƏLƏRİNDƏ YER ADLARI	
<i>Rüstəm DADAŞZADƏ</i>	1064
AZƏRBAYCAN FOLKLOR ƏDƏBİYYATINDA RƏQƏMLƏRİN SAKRALLIĞI	
<i>Gözal QULİYEVA</i>	1065
AZƏRBAYCAN FOLKLOR KİTABINDA BAYATILARINƏKSİ ŞİFAHİ XALQ YARADICILIĞININ TƏBLİĞİNDƏ MÜHÜM MƏNBƏ KİMİ	
<i>Aybəniz ƏLİYEVA-KƏNGƏRLİ</i>	1067
AZƏRBAYCAN NAĞİLLARINDA KONTAMİNASİYA HADİSƏSİ	
<i>Dürnisə SƏFƏROVA</i>	1069
AZƏRBAYCAN-ÇİN ƏDƏBİ ƏLAQƏLƏRİ SOVET DÖVRÜNDƏ	
<i>Nərgiz KƏRİMOVA</i>	1070
BAHTİYAR VAHAPZADƏNİN ŞİİRLƏRİNDƏ ANNE ÖZLEMİ ÜZƏRİNƏ	
<i>Yağmur KENÇ</i>	1073
BƏDİİ NƏSRDƏ TARİXİ YADDAŞ POSTMODERNİZM KONTEKSTİNDƏ (KAMAL ABDULLA YARADICILIĞI ƏSASINDA)	
<i>Niqar ASLANOVA</i>	1076
BƏDİİ NƏSRDƏ TARİXİLİK VƏ YAZIÇI TƏXƏYYÜLÜ	
<i>Dilərə ƏLİYEVA</i>	1077
BƏXTİYAR VAHABZADƏ YARADICILIĞINDA "QORXU" MƏHFUMU	
<i>Səbinə İSKƏNDƏROVA</i>	1079
BƏXTİYAR VAHABZADƏNİN "GÜLÜSTAN" POEMASI	
<i>Səbinə İSKƏNDƏROVA</i>	1081
BİR GƏNCİN MANİFESTİ ROMANININ MÜASİR DÖVRDƏ NƏŞRİNİN TƏHLİLİ	
<i>Aytən HÜSEYNOVA</i>	1082
CƏLİL MƏMMƏDQULUZADƏNİN MƏKTUBLARI VƏ "MOLLA NƏSRƏDDİN" JURNALI	
<i>Aytən QULİYEVA</i>	1083
CƏMİYYƏTDƏ QADIN AZADLIĞI PROBLEMİ	
<i>Nəzrin DADAŞOVA</i>	1085
ÇİNGİZ ABDULLAYEVİN "PAYIZ MADRİQALI" VƏ İLQAR FƏHMİNİN "AKTRİSA" ƏSƏRLƏRİNDƏ CƏMİYYƏTDƏKİ QADIN PROBLEMİ MƏSƏLƏSİ	
<i>Təbassüm MUXTAROVA</i>	1087
DRAM ƏSƏRLƏRİNDƏ PARATEKST	
<i>Şəhanə ƏLİYEVA</i>	1088
ƏDƏBİ PROSES VƏ YAZIÇI TƏNQİDİ	
<i>Sərvər SƏFƏROV</i>	1090
ƏDƏBİYYAT VƏ TƏSƏVVÜF	
<i>Sevinc ABDULLAZADƏ</i>	1091

ƏDƏBİYYATDA ZAMAN DEGENERASİYASI	
<i>Ayşən MƏMMƏDRZAYEVA</i>	1092
ƏDƏBİYYATŞÜNAS GÜLBƏNİZ BABAXANLININ ELMİ-NƏZƏRİ İRSİ CAVİDŞÜNASLIĞIN QAYNAQLARINDAN BİRİ KİMİ	
<i>Natiq RƏŞİD</i>	1094
ƏLİ BƏY HÜSEYNZADƏNİN ƏDƏBİ-NƏZƏRİ GÖRÜŞLƏRİNDƏ MİLLİ KİMLİK MƏSƏLƏSİ	
<i>Günəl ŞIXALİYEVA</i>	1096
FORUĞ FƏRRUXZADIN "İNANAQ SOYUQ FƏSLİN BAŞLANACAĞINA" TOPLUSU	
<i>Cavanşir MƏMMƏDZADƏ</i>	1098
FÜZULİ YARADICILIĞI MƏSUD ƏLİOĞLU TƏDQIQATINDA	
<i>Nurlanə MƏMMƏDOVA</i>	1099
FYODOR MİXAYLOVIÇ DOSTOYEVSKI YARADICILIĞINA ELMİ BAXIŞ	
<i>Səba NAMAZOVA</i>	1101
GƏLƏCƏK KEÇMİŞƏ BƏNZƏYİR (İBN XƏLDUN) (ELÇİN HÜSEYNBƏYLİNİN "YOVSAN QAĞAYILAR" ROMANI HAQQINDA)	
<i>Elnurə ALMASLI</i>	1102
H.CAVİDİN "AFƏT" FACİƏSİNDƏ OBRAZLARIN ÖZÜNÜ İFŞASI	
<i>Ülviyyə SƏMƏDOVA</i>	1104
HEYDƏR ƏLİYEV FENOMENİ ÇİNGİZ AYTMATOV BAXIŞINDA	
<i>Mehman HƏSƏNOV</i>	1106
HƏNƏFİ ZEYNALLI AZƏRBAYCAN NAĞILLARININ TOPLAYICISI KİMİ	
<i>Jalə RÜSTƏMOVA</i>	1107
HÜSEYİN CAVİD YARADICILIĞINDA DİNİ- FƏLSƏFİ GÖRÜŞLƏR	
<i>Aliyə HACIYEVA</i>	1109
HÜSEYİN CAVİT'İN FİKİR DÜNYASININ GELİŞMƏSİNDƏ İSTANBUL MÜHİTİNİN ROLÜ	
<i>Natiq MÜRSƏLOV</i>	1110
HÜSEYİN CAVİDİN "ŞEYX SƏNAN" FACİƏSİNDƏ EŞQ	
<i>Günəl ƏHMƏDLİ</i>	1112
XƏLİL RZA ULUTÜRK POEZİYASINDA TÜRKÇÜLÜK İDEYALARI	
<i>Türkan İSMAYILBƏYLİ</i>	1113
"XƏYYAM" PYESİ - İŞIQLA QARANLIQ ÜZ-ÜZƏ	
<i>Səadət AĞAKIŞIYEVA</i>	1115
XX ƏSRİN 60–90–CI İLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCAN POEZİYASINDA TÜRKÇÜLÜK	
<i>Aysel ƏLƏKBƏRZADƏ</i>	1117
XX ƏSRİN İKİNCİ YARISI: VƏTƏNDAŞLIQ LİRİKASINDA ŞAİR KİMLİYİ VƏ SURROQAT PATRIOTİZM	
<i>Qardaşxan ƏZİZXANLI</i>	1119
XX-XXI ƏSRLƏRİN MƏRZİNDƏ AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA MİFOLOJİ OBRAZLARIN İŞLƏNMƏSİ	
<i>Leyla İSMAYILOVA</i>	1120
XIX ƏSRİN II YARISI VƏ XX YÜZİLLİYİN ƏVVƏLƏRİNDƏ UŞAQ ƏDƏBİYYATINA ÜMUMİ BAXIŞ	
<i>Şahanə MƏHƏRRƏMOVA</i>	1122
İSMAYIL BƏY NAKAMIN "GƏNC-İ ƏDƏB" MƏSNƏVİSİNDƏ NİZAMİ TƏSİRİ	
<i>İlahə HACIYEVA</i>	1124
İŞĞALDAN SONRA FOLKLOR MƏTNLƏRİ VƏ SÖYLƏYİCİ PROBLEMİ	
<i>Aytac ABBASOVA</i>	1126
KAMAL ABDULLANIN "SEHRBAZLAR DƏRƏSİ" ROMANININ POETİKASI	
<i>Günay BUTAYEVA</i>	1127
QARABAĞDA ƏDƏBİ MƏCLİSLƏRİN YARANMA ZƏRURƏTİ	

<i>Töhfə ƏMRAHLI</i>	1129
QORİ MÜƏLLİMLƏR SEMİNARIYASININ ŞƏKİLİ MƏZUNLARI	
<i>Mətanət MUSTAFAYEVA</i>	1130
LİRİKADA MÜƏLLİF BAŞLANGICI	
<i>Fidan ABDURƏHMANOVA</i>	1132
M.F.KÖPRÜLÜNÜN AŞIQ ƏDƏBİYYATINA BAXIŞI	
<i>Famil MƏDƏTOV</i>	1134
MAHİR HEKAYƏ USTASI – MİR CƏLAL	
<i>Ayşən SADIQLI</i>	1135
MƏDƏNİ QƏHRƏMAN. OĞUZ XAQAN VƏ ODİN OBRAZLARI ƏSASINDA	
<i>Sədaqət MİRZƏYEVA, Fərəh CƏLİL</i>	1137
MƏMMƏD İSMAYIL POEZİYASININ MÖVZU DAİRƏSİ	
<i>Heyran AMANOVA</i>	1139
MƏNƏVİ-ƏXLAQİ DƏYƏRLƏRİMİZ “GÜMÜŞGÖL ƏFSANƏSİ”NDƏ	
<i>Sədrəddin HÜSEYN</i>	1141
MİRZƏ NƏSRULLAH DİDƏNİN “KITƏBÜN-NƏSAYEH” ƏSƏRİ VƏ ƏXLAQİ-DIDAKTİK MƏZMUNLU GÖRÜŞLƏRİ	
<i>Novruz NURİYEV</i>	1142
MOLLA CAMAL RƏNCİNİN “ŞEYX SƏNAN VƏ TƏRSA QIZI” POEMASI	
<i>Püstə MƏMMƏDOVA</i>	1144
MUSA YAQUB POEZİYASINDA TƏBİƏT VƏ CƏMİYYƏT	
<i>Yeganə XANLAROVA</i>	1145
MÜSTƏQİLLİK DÖVRÜ AZƏRBAYCAN NƏSRİNDƏ MİLLİ ÖZÜNƏQAYIDIŞ PROBLEMİ	
<i>Aygün HEYDƏROVA</i>	1147
NİZAMİ GƏNCƏVİNİN “SİRLƏR XƏZİNƏSİ”NDƏ MƏNƏVİYYAT MƏSƏLƏLƏRİ	
<i>Vüsalə ZEYNALOVA</i>	1148
SABİR AZƏRİNİN ƏDƏBİ-ESTETİK ZÖVQÜNÜN FORMALAŞMASINDA İSA HÜSEYNOV VƏ İSMAYIL ŞIXLI FENOMENİNİN ROLU	
<i>Gülşənə XUDİYEVA</i>	1150
SARA OĞUZ NƏZİROVANIN ƏSƏRLƏRİNDƏ QADIN PORTRETLƏRİ	
<i>Şövkət İSMAYILOVA</i>	1152
SMOMPK MƏCMUƏSİNDƏ ÇAP EDİLMİŞ “MÜRĞİ-GÜLİ-XƏNDAN QUŞU HAQQINDA” NAĞİLİ	
<i>Məryəm BURTİYEVA</i>	1153
SONET LİRİK JANR KİMİ	
<i>Şəfa ƏMİRLİ</i>	1155
SOVET DÖVRÜ AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATI TÜRK VƏ AZƏRBAYCAN TƏNQİDÇİLƏRİNİN TƏDQIQATINDA	
<i>Pərvanə KƏRİMOVA</i>	1156
ŞAH İSMAYIL OBRAZI VƏ ONUN PROTOTİPİ	
<i>Rəbiyyə RƏSULOVA</i>	1158
TARİXƏ SƏPƏLƏNMİŞ İNCİLƏR	
<i>Xanım (Əsədova) ABDULLAYEVA</i>	1160
TARİXİ ROMANDA BƏDİİ TƏXƏYYÜL VƏ OBRAZ YARADILIŞI PROBLEMİ (ÇİNGİZ HÜSEYNOVUN “FƏTƏLİ FƏTHİ” ROMANI ƏSASINDA)	
<i>Arzu MÜRSƏLLİ</i>	1161
UŞAQ ƏDƏBİYYATI, TEATR VƏ MƏNƏVİ TƏRBİYƏ MƏSƏLƏSİNƏ DAİR	
<i>Xəyalə KAZİMOVA</i>	1163
UŞAQ VƏ ŞİFAHİXALQ ƏDƏBİYYATI	
<i>Şahnaz ƏLİYEVA</i>	1164
V.SƏMƏDOĞLU YARADICILIĞINDA AMERİKA YENİ KOMİK ÇALARDA	
<i>Aygün SƏTTAROVA</i>	1166
VAQİF SƏMƏDOĞLUNUN “YUMURTA” PYESİ: YUXU VƏ REALLIQ	

<i>Nigar ŞAHKƏRƏMOVA</i>	1167
VƏTƏN SEVGİSİNİN MƏMMƏD ARAZ MODELİ	
<i>Nigar SADIQZADƏ</i>	1169
YAZIÇI - DRAMATURQ ALTAY MƏMMƏDOVUN XX ƏSR GƏNCƏ ƏDƏBİ-MƏDƏNİ MÜHİTİNDƏ YERİ	
<i>Gülnar HÜSEYNOVA</i>	1171
ZADƏGAN OBRAZLARI DRAMATURJİ KONTEKSTDƏ	
<i>Könül HEYDƏROVA</i>	1172
ФОЛЬКЛОР В АРАБСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ	
<i>Наргуз ГУСЕЙНОВА</i>	1174
NƏSİMİ YARADICILIĞINDA ATALAR SÖZLƏRİ, ALQIŞLAR VƏ QARGIŞLARIN SEMANTİKASI	
<i>Şəms HÜMBƏTLİ</i>	1175
AFORİZMLƏR ATALAR SÖZLƏRİNİN İNVARİANTI KİMİ	
<i>Güntəkin Qəzənfər qızı MUSAYEVA</i>	1177
ALTMİŞİNCİLƏR MÜASİR DÖVRDƏ	
<i>Sədaqət HACIYEVA</i>	1179
AZƏRBAYCAN XALQININ ŞAİRLƏRİ: ƏBDULLAH HÜSEYNZADƏ SƏMƏNDİ	
<i>Müstəfa ŞƏHİDİTƏBAR</i>	1181
FƏXRİ UĞURLUNUN "ŞEYX SƏNAN" HEKAYƏSİ	
<i>Sədaqət HACIYEVA</i>	1185
İSMAYIL ŞIXLI YARADICILIĞINDA MƏTNALTI MƏNALAR	
<i>Dəyanət CÜMƏNOV</i>	1186
İSMAYIL ŞIXLININ ROMANLARINDA TƏBİƏT TƏSVİRLƏRİNİN VƏ İCTİMAİ HADİSƏLƏRİN VƏHDƏTİ	
<i>Sədəf ABUŞOVA</i>	1188
SOVET DÖVRÜ AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATI TÜRK VƏ AZƏRBAYCAN TƏNQİDÇİLƏRİNİN TƏDQİQATINDA	
<i>Pərvanə KƏRİMOVA</i>	1189
"ŞEYX SƏNAN" ƏSƏRİ: HÜSEYN CAVİDİN TƏSƏVVÜFİ DÜNYA GÖRÜŞÜNÜN BƏDİİ İNKASI KİMİ	
<i>Nərmən HACIYEVA</i>	1191
КАВКАЗСКИЕ СТРАНИЦЫ В ТВОРЧЕСТВЕ Л.Н. ТОЛСТОГО	
<i>Гюльнара ГАЦАНОВА</i>	1192
İNGİLİS DİLİ VƏ ƏDƏBİYYATI	1195
C.M.KUTZEENİNİN YARADICILIĞINDA İNSANIN CƏMİYYƏT BASQISI QARŞISINDA ACIZLIYI VƏ "ACIZLIYIN QİSASI" MƏQAMI ("AĞDƏRİLİLİK KOMPLEKSİ" VƏ ÖDƏNMƏYƏCƏK BORCUN AĞIRLIĞI FONUNDA)	
<i>Səbriyyə İSMİZADƏ</i>	1195
AMERİKA UŞAQ ƏDƏBİYYATININ YARANMA TARİXİ	
<i>Turanə ABDULLAYEVA</i>	1197
ANALYSIS ON "BETRAYAL" BY HAROLD PINTER	
<i>Gülnar JAFAROVA</i>	1198
ANALYSIS OF "MARTIN EDEN" AS A MAJOR CHARACTER	
<i>Simuzar SHIRİNOVA</i>	1200
ANALYSIS OF THE MAINPROTAGONIST IN BEOWULF	
<i>Madina SHAHMURADLI</i>	1201
CRITICAL ANALYSIS OF JAMES JOYCE'S NOVEL "A PORTRAIT OF THEARTIST AS A YOUNG MAN"	
<i>Aysel MAMEDOVA</i>	1202
DORIS LESSING AS FEMINIST	

<i>Feride ELEKPEROVA</i>	1203
FEMINIST EFFECTS ON SOCIETY	
<i>Turkan MAHAMMADI</i>	1205
"İÇİBOŞ ADAMLAR" POEMASINDA MƏNƏVİYYAT PROBLEMİ	
<i>Nurlanə AXUNDOVA</i>	1206
INDIAN THEME IN HENRY WADSWORTH LONGFELLOW'S POETRY	
<i>Nigar ALIZADE</i>	1208
İNGİLİS DRAMATURGİYASINDA OSMANLI OBRAZI	
<i>Ali BEREKET</i>	1209
İNGİLİS ƏDƏBİYYATINDA İLK QADIN SURƏTLƏRİNİN BƏDİİ ƏKSİ	
<i>Şəbnəm MƏMMƏDOVA</i>	1210
İRVINQ STOUNUN "YAŞAMAQ YANGISI" ROMANINDA YARADICI İNSAN OBRAZI	
<i>Günay RZALI</i>	1212
JANE AUSTEN AND HER HEROINES	
<i>Shahnaz ALIYEVA</i>	1214
MAIN TENDENCIES IN MODERN AMERICAN LITERATURE	
<i>Laman MAMMADOVA</i>	1215
"QARA PIŞİK" HEKAYƏSİNDƏ İNSAN PSIXOLOGİYASININ TƏZAHÜRÜ	
<i>Yeqzar CƏFƏRLİ</i>	1216
REALISM AND MODERNISM	
<i>Ulkar ALIYEVA</i>	1217
ŞARLOTTA BRONTUN "CEYN EYR" VƏ ANJELA KARTERİN "QANLI XƏZİNƏ" ƏSƏRİNDƏ TƏZAD VƏ OXŞARLIQ	
<i>Afaq EMİNLİ</i>	1219
ИСТОРИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ И ПРЕДПОСЫЛКИ АВСТРИЙСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ В ЭМИГРАЦИИ	
<i>Шахла ГУРБАHOBA</i>	1220
SOME SPECIFIC FEATURES OF ORIENTALISM	
<i>Sevil QURBANOVA</i>	1222
SOSIAL CRITICISM IN ROALD DAHL'S BOOKS (ON THE BASIS OF "MATILDA")	
<i>Shahane MUSAYEVA</i>	1223
STRUGGLE OF NATIONS THROUGH A HISTORY IN GREAT BRITAIN	
<i>Gunel RZAYEVA</i>	1224
SYMBOLISM IN MODERN AMERICAN PROSE (BASED ON DAN BROWN AND GEORGE ORWELL'S CREATIVITY)	
<i>Ofelya ALAKBAROVA</i>	1226
SYMBOLISM IN PAINTING	
<i>Aytən XUDAI</i>	1227
THE CHARACTERIZATION OF GREDEL IN THE EPIC BEOWULF	
<i>Nargila MAMMADOVA</i>	1228
THE ENTERTAINER ADLI OYUNA SOSYO-POLİTİK BİR YAKLAŞIM	
<i>Günay ALLAHVERDIYEVA</i>	1230
THE FOUNDATION AND EVOLUTION OF CHILDREN SCOTTISH LITERATURE	
<i>Elnur HUSEYNOV</i>	1231
THE GENERAL INTERPRETATION OF MARY SHELLEY'S FRANKENSTEIN AND THE SCIENTIFIC REVOLUTION	
<i>Səbinə SƏMƏDZADƏ</i>	1232
THE RENAISSANCE PERIOD AND ITS GOLDEN AGES IN ENGLISH LITERATURE	
<i>Sevda HUSEYNOVA</i>	1233
THE XIX CENTURY CRITICAL REALISM	
<i>Aynur DADASHOVA</i>	1235

THE HISTORY OF MAGIC IN LITERATURE <i>Shafag ABDULLAYEVA</i>	1236
TRACES OF BRITISH ROMANTICISM IN HISTORY <i>Aysel VALIYEVA</i>	1237
THOMAS WOLFE AS A WELL-KNOWN REPRESENTATIVE OF MODERNISM IN AMERICAN LITERATURE <i>Konul HASANOVA</i>	1238
AFORİZMLƏRİN TARİXİ İNKİŞAF MƏRHƏLƏLƏRİ <i>Ali TATLI</i>	1240
AMBİQİTİVLİYİN YARATDIĞI YUMORİSTİK EFFEKTLƏR <i>Aydan MƏLİKZADƏ</i>	1241
CREATIVITY IN ENGLISH AS A FOREIGN LANGUAGE TEACHING TO YOUNG LEARNERS <i>Guranda KHABEISHVILI</i>	1242
CÜMLƏ VƏ DANIŞIQDİXOTOMİYASININ BƏZİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ BARƏDƏ <i>İradə HÜSEYNOVA</i>	1243
CÜMLƏNİN SEMANTİK STRUKTURUNA DAİR <i>Aynur QURBANOVA</i>	1245
DEVELOPING AND TEACHING SECOND-LANGUAGE LISTENING COMPREHENSION <i>Zulfıyqa MAMMADKARIMOVA</i>	1247
DÜNYA DİL FƏLSƏFƏSİ KONTEKSTİNDƏ DİLİN ÖYRƏNİLMƏSİ NƏZƏRİYYƏSİ <i>Xanım ƏHMƏDOVA</i>	1248
DÜNYANIN DİL MƏNZƏRƏSİNDƏ "AZƏRBAYCAN" KONSEPTİ <i>Aysel ŞÜKÜROVA</i>	1250
ELMI-FANTASTİK ƏSƏRLƏRDƏN AZƏRBAYCAN DİLİNƏ DAXİL EDİLƏN SÖZ VƏ TERMINLƏR <i>Günəl ƏLƏSGƏROVA</i>	1251
İNGİLİS DİLİNDƏ FRAZEOLÖJİ VAHİDLƏRİN MƏNŞƏYİNƏ GÖRƏ TƏSNİFATI <i>Mehdi RƏHİMOV</i>	1252
İNGİLİS DİLİNDƏ İMPLİSİT MÜBTƏDA <i>Günəl NOVRUZOVA</i>	1254
İNGİLİS DİLİNDƏ İMPLİSİTLİYİN LİNQVOPRAQMATİK TƏHLİLİ <i>Günəl NOVRUZOVA</i>	1256
İNGİLİS DİLİNDƏ TƏYİN BUDAQ CÜMLƏLİ TABELİ MÜRƏKKƏB CÜMLƏLƏRİN SEMANTİK – SİNTAKTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİNƏ GÖRƏ TƏSNİFATI <i>Rəna FƏRƏCOVA</i>	1257
İNGİLİS DİLİNDƏ "WISDOM" KONSEPTİNİN İFADƏ VAHİDLƏRİ <i>Aygün MAHMUDOVA</i>	1259
İNGİLİS DİLİNDƏKİ ŞƏXS ADLARININ PRAQMATİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ <i>Bənövşə İBRAHİMOVA</i>	1261
İNGİLİS DİLİNİN ETİMOLOGİYASI <i>Dünya BAYRAMOVA</i>	1262
İNGİLİS DİLİ HƏRBİ DİSKURSUN XÜSUSİYYƏTLƏRİNƏ DAİR <i>Aynur MƏMMƏDZADƏ</i>	1264
İNKARLIQ SAHƏSİ VƏ ONUN QURULUŞ XÜSUSİYYƏTLƏRİ <i>Venera SULEYMANOVA</i>	1266
İNTERFERENSİYA NƏTİCƏSİNDƏ DİLİMİZƏ DAXİL OLAN ƏCNƏBİ SÖZLƏR <i>Kəmalə CƏFƏROVA</i>	1268
LOKUTİV VƏ İLLOKUTİV AKTLAR TAKSONOMİYASINA C.OSTİNİN YANAŞMASI <i>Aysel MƏMMƏDLİ</i>	1269
MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ GƏLƏCƏK ZAMANIN LEKSİK-QRAMMATİK İFADƏ VASİTƏLƏRİ <i>Səadət NURİYEVA</i>	1271
MÜASİR İNGİLİSDİLLİ PAKİSTAN ƏDƏBİYYATININ PALİMSEST MAHİYYƏTİ <i>Mahirə HACIYEVA</i>	1273

MÜRƏKKƏB SİNTAKTİK VAHİDLƏRDƏ ELLİPSİS, NATAMAM VƏ İXTİSAR OLUNMUŞ KONSTRUKSİYALAR <i>Türkan HƏSƏNOVA</i>	1274
ОСВЕЩЕНИЕ ПРОБЛЕМЫ СИНОНИМИИ С ТОЧКИ ЗРЕНИЯ АНТРОПОЦЕНТРИЗМА <i>Нармина ФАТАЛИЕВА</i>	1276
PREDICATIVITY RELATION IN THE SENTENCE <i>Turana MAMMADOVA</i>	1277
QRAMMATİK VASİTƏLƏRDİSKURSUN DAXİLİ ƏLAQƏLƏRİNİ FORMALAŞDIRAN VASİTƏLƏRDƏN BİRİ KİMİ <i>Sahilə MUSTAFAYEVA</i>	1279
REFLECTING THE ROLES OF TEACHERS IN EFL CLASSROOM <i>Rahman DEMIRKOL, Recep EMRE</i>	1280
SCIENTIFIC INTEREST TO AMERICAN ENGLISH <i>Sevinj MAMEDZADE</i>	1281
SIFIR (ELLİPİK) TƏKRARLAR <i>Leyla SƏMƏDLİ</i>	1282
“SOME ” AND “ANY” IN ENGLISH LANGUAGE AND THEIR COUNTERPARTS AND USAGE IN AZERI LANGUAGE <i>Zarifa KAZIMOVA, Esmer MECİDLİ</i>	1284
THE EFFECTS OF STUDENTS’ DIFFERENT CULTURES ON ORAL PARTICIPATION <i>Kamandar TEYMURZADA</i>	1286
THE ROLE OF CRITICAL DISCOURSE ANALYSIS <i>Chinara HUSEYNLI</i>	1287
XX ƏSRİN AFORİZMLƏRİ VƏ ATALAR SÖZLƏRİ <i>Muhammet Mustafa GÜL</i>	1288
YENİ MEDİA DİSKURS <i>Nahidə İMANOVA</i>	1288
ZAMAN KONSEPTUALLAŞMASININ LİNGVOKULTUROLOJİ ASPEKTLƏRİ <i>Türkan ƏLİYEVA</i>	1290
ZAMAN VƏ MƏKAN MƏNALI DEYKSİSLƏR <i>Safiyya MURSALIYEVA</i>	1292
ZOONİMLƏRLƏ İŞLƏNƏN ATALAR SÖZLƏRİNİN SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ <i>Cəmilə ORUCOVA</i>	1293
ОСОБЕННОСТИ НЕАФФИКСАЛЬНОГО СПОСОБА ОБРАЗОВАНИЯ ДИМИНУТИВОВ В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ <i>Нурлана МАМЕДОВА</i>	1295
LINGUISTIC NATURE OF METAPHOR <i>Valida KARIMOVA</i>	1296
POSTMODERN LITERATURE OF THE USA (BASED ON DONALD BARTHELME) <i>Nərmən ƏLİYEVA</i>	1298
RACISM IN EUROPEAN AMERICAN WRITERS’ WORKS <i>Sarvin ALIZADE</i>	1299
FEMİNİZM VƏ DİLÇİLİK NƏZƏRİYYƏSİ <i>Əzizə SALAMOVA</i>	1301
İNGİLİS DİLİNDƏ NƏZAKƏT FORMALARININ LİNGVİSTİK TƏTQIQİNİN ƏSAS XÜSUSİYYƏTLƏRİ <i>Çinarə ŞAHBAZLI</i>	1302
UİLYAM QOLDİNQ TƏDQIQATLARDƏ <i>Ülkər ƏSGƏROVA</i>	1304

TÜRK DİLİ VƏ ƏDƏBİYYATI	1307
ŞƏRQ ƏDƏBİYYATINDA TƏZKİRƏ ƏNƏNƏSİ	
<i>Leyla MƏMMƏDZADƏ</i>	1307
ALI SUAVI'NİN DİL HAKKINDAKI GÖRÜŞLERİ	
<i>Musa KƏRİM, Nüşabə MƏMMƏDLİ</i>	1308
BİR MİLLƏTİN VAR OLMA MÜBARİZƏSİNİN SİMVOLU-İSTİQLAL MARŞI	
<i>Lalə ƏSƏDULLAYEVA</i>	1310
ARAP MƏNŞƏLİ KLASİK BİR HİKAYE: YÛSUF MEDDAH'IN "VARKA və GÛLŞAH" MESNEVİSİ	
<i>Setter DÛRMAZ, Günel ƏLİYEVA</i>	1312
ƏZİZ NESİNİN SATIRIK HEKAYƏLƏRİNDƏ TƏNQİD HƏDƏFLƏRİ	
<i>Kəmalə NƏCƏFOVA</i>	1316
НЕОФРАЗЕМЫ УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКА НОБЕЙШЕГО ПЕРИОДА	
<i>Mycaeva Ферыза ТОПАХАНОБНА</i>	1317
NAXÇIVAN VƏ İĞDİR DİALEKTLƏRİNDƏ AD BİLDİRƏN ORTAQ SÖZLƏRİN LEKSİK-SEMANTİK XÛSUSİYYƏTLƏRİ	
<i>Zülfıyyə İSMAYIL</i>	1318
TÜRK XALQLARININ NAĞİLLARINDA VƏ ADƏT-ƏNƏNƏLƏRİNDƏ ALMA	
<i>Ülviyyə KƏRƏMQIZI</i>	1320
ÖZBEK SÖZLÜ EDEBİYATINDA ÖLAN TÜRÜ VE ÖLANLARLA İLGİLİ AKADEMİK ÇALIŞMALAR	
<i>Shahodatxon İMOMNAZAROVA</i>	1321
F. MUSTAFA VƏ M.BUYRUQÇUNUN HEKAYƏ YARADICILIĞINDA MİLLİ XARAKTER	
<i>Sima ŞƏFİZADƏ</i>	1323
ÇEX DİLİNDƏ TÜRK MƏNŞƏLİ SÖZLƏR	
<i>Qəmbər QƏMBƏROV</i>	1325
"TACİ-ƏDƏB" KİTABI HAQQINDA MƏLUMAT	
<i>İnci QASIMLI</i>	1326
"KİTABI-DƏDƏ QORQUD" DASTANINDA İŞLƏNƏN BƏZİ ARXAİK SÖZLƏRİN BƏRÇALİ ŞİVƏSİNDƏ TƏZAHÛR FORMASI	
<i>Faidə OMAROVA</i>	1328
DEBİSTAN DƏRGİSİNDE YER ALAN YAZILARDA ÖNE ÇIKAN MAKSATLAR	
<i>Müfide Nilay EKER</i>	1329
DİLÇİLİK TARİXİNDƏ M.KAŞĞARI NOVATORLUĞU: MÜQAYİSƏLİ YANAŞMA	
<i>Aygül MİRZƏYEVA</i>	1331
SUAT DƏRVİŞİN "ANKARA MƏHBUSU" ROMANI VƏ MÜQAYİSƏLİ ƏDƏBİYYATŞÛNASLIQDA DAMĞALI QƏHRƏMAN OBRAZI	
<i>Maya AXUNDOVA</i>	1332
MİR HAMZA SEYYİD NİGÂRİ'NİN HÂCE MUHAMMED LÛTFİ'YE TESİRLERİ	
<i>Lale ŞABANOVA</i>	1334
ARIF NİHAT "BAYRAK" ŞEİRİNİ HARADA VƏ NECƏ YAZDI?	
<i>Kövkəbxanım MƏMMƏDLİ</i>	1336
TÜRKİYƏ VƏ AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA AĞRI DAĞI MOTİVİ	
<i>Könül QULİYEVA</i>	1337
CÜMLE ÜSTÜ BİRLİKLERİN UNSURLARININ BAĞLANMASINDA ZAMIRLARIN GÖREVLƏRİ	
<i>Kənan BƏŞİROV</i>	1340
AZƏRBAYCAN TÜRKÇƏSİNDE KİTAP İSİMLERİ	
<i>Erdal KARAMAN</i>	1341
TOFİQ FİKRƏT VƏ ÇARLZ BODLERDƏ MÜQAYİSƏLİ ŞEİR RUHU	
<i>Ayşən HÛSEYNOVA</i>	1344
ORHAN PAMUK'UN BAKIŞ AÇISINDAN İKİ EDİP: YAHYA KEMAL, A.H.TANPINAR	
<i>Havva KAPLAN</i>	1346

HALİDE EDİP ADIVAR'IN ROMANLARINDA TOPLUMSAL ALANDA ELEŞTİRDİĞİ YANLIŞ BATILILAŞMA <i>Hacı DAĞLI</i>	1348
NAZİM HİKMƏT ŞEİRLƏRİNDƏ VƏTƏN HƏSRƏTİ <i>Günəl ƏHMƏDOVA</i>	1349
BƏDİİ ƏSƏRLƏRLƏ ƏXLAQ TƏRBİYƏSİ <i>Gülşən BƏŞİROVA</i>	1352
CODES OF CULTURE IS MAIN TERMS OF LINGUACULTUROLOGY <i>Gulom Ismailov MIRZAEVICH</i>	1354
PEYAMİ SƏFANIN "FATEH - HƏRBIYYƏ" ROMANIDA MƏDƏNİYYƏTLƏRARASI İNTEQRASIYA <i>Eşqanə BABAYEVA</i>	1355
HEYDƏR ƏLİYEV VƏ TÜRK DÜNYASI <i>Elçin İBRAHİMOV</i>	1357
AFFIXAL BORROWED LAYER <i>Marufjon DUSTMURODOV</i>	1358
ON BAŞLIQTA AZERBAIJAN VE TÜRKİYE ORTAK ATASÖZÜNDE BİLMEK VE ÖĞRENMEK <i>Seyran QAYIBOV</i>	1360
CENTRAL ASIAN CULTURE RELATED PRECEDENT NAMES AND THEIR LINGUAL POETICS <i>Dilrabo ANDANIYOZOVA</i>	1361
ORXON -YENİSEY ABİDƏLƏRİNİN DİLİNDƏ İŞLƏNƏN "KƏRGƏK BOL" İFADƏSİ <i>Dilbər CAMALI</i>	1362
RİFKİ KAYMAZ'IN SEVGİ TOMURCUKLARI ADLI ESERİNİN ÇOCUK EDEBİYATI AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMƏSİ <i>Aycan GÜLTEKİN</i>	1364
İKİ DÖNƏM QOVŞAĞINDA "MUHAYYELAT" <i>Xanim ABDULLAYEVA</i>	1365
YENİ DÖNEM AZERBAIJAN ŞİİRİNDE "ANNE" <i>Muharrem KAPLAN</i>	1367
POETIC TEXT AND CEREMONY <i>Nazarova Shakhnoza IBADULLAYEVNA</i>	1368
"ETİRAF" DA ÖZÜNÜDƏRK <i>Çilənay MƏMMƏDLİ</i>	1370
2. PEDAGOGY AND PSYCHOLOGY	1373
PEDAGOGY	1374
SOME ASPECTS OF FORMATION OF SCIENTIFIC OUTLOOK OF STUDENTS IN HIGHER EDUCATIONAL INSTITUTIONS <i>Irina ZHOVTONIZHKO, Gulnar NURADDINLI</i>	1374
MƏKTƏBƏQƏDƏR YAŞLI UŞAQLARIN AİLƏDƏ MÜASİR TEXNOLOGİYALARDAN İSTİFADƏSİNƏ RƏHBƏRLİK <i>Nigar İSMAYILOVA</i>	1375
BİBLİOMETRİK KARTOQRAFİYALASDIRMA <i>Aygün HACIYEVA</i>	1376
DƏRSLİK ÜMUMİ TƏHSİLDƏ APARICI TƏDRİS RESURSU KİMİ <i>Günəl SEYİDOVA</i>	1378
İBTİDAİ SİNİF ŞAĞİRLƏRİNİN MİLLİ RUHDA TƏRBİYƏ OLUNMASININ İMKANLARI <i>Mahirə HÜSEYNOVA</i>	1379
PEDAQOJİ FƏALİYYƏTİN PSIXOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ <i>Samirə BAĞIROVA</i>	1380
УРОВНИ ФОРМИРОВАНОСТИ МЕЖКУЛЬТУРНОЙ ТОЛЕРАНТНОСТИ <i>Судабə MƏMƏDOVA</i>	1382

TƏRBİYƏ İLƏ ÖZÜNÜTƏRBİYƏNİN MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ <i>Leyla ƏLİYEVA</i>	1383
KURİKULUM SƏNƏDLƏR TOPLUSUNDA İBTİDAİ SİNİFLƏR ÜÇÜN DƏRSLİK HAZIRLANMASI MƏSƏLƏSİ <i>Aygün MƏMMƏDOVA</i>	1384
ПОСЛОВИЦЫ И ПОГОВОРКИ КАК ЗНАКИ ЛОГИЧЕСКИ УНИВЕРСАЛЬНЫХ СИТУАЦИЙ <i>Кенуль ГЮЛАЛИЕВА</i>	1386
ŞƏRQDƏ ELMİ DÜNYAGÖRÜŞƏ VERİLƏN DƏYƏR <i>Eminə ALKAN</i>	1387
SEVGİ, TƏLƏB, HÖRMƏT, SƏBR - PEŞƏKAR İBTİDAİ SİNİF MÜƏLLİMİNƏ MƏXSUS ETİK XÜSUSİYYƏT KİMİ <i>Aygün AĞAYEVA</i>	1389
MÜƏLLİM-ŞAĞİRD ƏMƏKDAŞLIĞINDA MÜƏLLİM ŞƏXSİYYƏTİ AMİLİ <i>Göyçək EMİNLİ-ALLAHVERDİYEVA</i>	1390
YENİYETMƏLƏRİN DEVIANT DAVRANIŞINA MEDİANIN TƏSİRİ <i>Dürdanə ƏLİYEVA</i>	1392
II SİNİFDƏ "TƏQVİM" MÖVZUSUNUN İNTERAKTİV METODLA TƏDRİSİ <i>Xavər ƏLİZADƏ</i>	1393
DİPLOMATİK YAZININ SƏMƏRƏLİ TƏDRİSİNDƏ VACİB AMİLLƏR: ŞƏXSİ MÜRACİƏTNAMƏ VƏ NOTALARIN DÜZGÜN YAZILMA QAYDALARI <i>Gülnarə HACIYEVA</i>	1396
DİNLƏMƏ MƏTNLƏRİ ÜZƏRİNDƏ İŞİN TƏŞKİLİNİN SƏMƏRƏLİ YOL VƏ VASİTƏLƏRİ <i>Nərgiz RAMİZZADƏ</i>	1398
ALİ MƏKTƏBLƏRDƏ FORMATİV QIYMƏTLƏNDİRMƏNİN TƏTBİQETMƏ İMKANLARI <i>Könül HÜSEYNOVA</i>	1399
ABBASQULU AĞA BAKIXANOVUN "NƏSİHƏTNAMƏ" ƏSƏRİNDƏ ƏXLAQİ DƏYƏRLƏR <i>Nərmin MƏMMƏDOVA</i>	1401
NƏSRƏDDİN TUSİNİN PEDAQOJİ YÖNÜMLÜ ƏSƏRLƏRİNDƏ TƏLƏBƏ MƏDƏNİYYƏTİ MƏSƏLƏLƏR <i>Səbinə HACIZADƏ</i>	1402
РОЛЬ ПРОСВЕТИТЕЛЬСКИХ СООБЩЕСТВ АЗЕРБАЙДЖАНА КОНЦА XIX-НАЧАЛА XX ВЕКА В РАЗВИТИЕ ОБРАЗОВАНИЯ <i>Сәидә ПАШАЕВА</i>	1404
1970-90-CI İLLƏR TÜRK UŞAQ ŞEİRLƏRİNDƏ MÜƏLLİM VƏ MƏKTƏB SEVGİSİNƏ MÜNASİBƏT <i>Cəmil MƏMMƏDOV</i>	1406
ЧЕРНЫШЕВСКИЙ И ДОСТОЕВСКИЙ - « ДВЕ ИДИОЛОГИЧЕСКИЕ ВЕРШИНЫ ПРЕДРЕВОЛЮЦИОННОГО СТОЛЕТИЯ» <i>Наргиз САМЕДОВА</i>	1408
ФОРМИРОВАНИЕ КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ НА УРОКАХ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА <i>Гюнель АЛИЕВА</i>	1410
MÜASİR MƏRHƏLƏDƏ YENİYETMƏLƏRİN SAĞLAMLIĞININ MÜHAFİZƏSİ <i>Elnarə AĞAYEVA</i>	1412
XALQ PEDAQOGİKASINDA İQTİSADİ TƏRBİYƏNİN VACİBLİYİ <i>Sevinc EYLAZOVA</i>	1413
AZƏRBAYCANDA MULTİKULTURAL TƏHLÜKƏSİZLİK <i>Günəl MƏMMƏDOVA</i>	1415
ПРИВАТИВЫ КАК ЛЕКСИЧЕСКИЕ ИНДИКАТОРЫ ОТРИЦАНИЯ В РАЗНОСИСТЕМНЫХ ЯЗЫКАХ <i>Фарида АГАКИШИЕВА</i>	1417
HEYDƏR ƏLİYEV ŞƏXSİYYƏTİ VƏ AZƏRBAYCANDA TƏHSİLİN İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ <i>Könül MİKAYİLOVA</i>	1419
Y.V.ÇƏMƏNZƏMİNLİ ŞƏXSİYYƏTİNİN TƏŞƏKKÜLÜ <i>Könül HƏSƏNQİLİYEVA</i>	1421

HƏSƏN BƏY ZƏRƏBİNİN YARADICILIĞINDA ƏXLAQ TƏRBİYƏSİ MƏSƏLƏLƏRİ <i>Nərgiz MƏMMƏDZADƏ</i>	1422
HEYDƏR ƏLİYEV İRSİYƏTİNİN MİLLİ-MƏNƏVİ TƏRBİYƏDƏ ROLU <i>Sevda NAMAZOVA</i>	1424
M.NAMAZIN "HAMININ GÜNƏŞİ" ƏSƏRİNİN İNTERAKTİV TƏLİM ÜSULU İLƏ ÖYRƏDİLMƏSİ <i>Gülyaz ƏLİYEVƏ</i>	1425
SAĞLAMLIQ İMKANLARI MƏHDUD OLAN KİÇİK YAŞLI MƏKTƏBLİLƏRİN İNKLUZİV TƏHSİL ŞƏRAİTİNDƏ TƏLİMİNƏ VERİLƏN TƏLƏBLƏR <i>Aynur VƏLİYEVƏ</i>	1427
MƏKTƏB VƏ MÜƏLLİM-ŞAĞİRD ÜNSİYYƏTİ <i>Gülşən EMİNOVA</i>	1429
2000-2014 YILLARI ARASINDA YAYIMLANMIŞ OLAN ÇİZGİ FİLM VE ANİMASYON FİMLERİNİN DEĞERLER EĞİTİMİ AÇISINDAN İNCELENMƏSİ <i>Büşra İMAMOĞLU</i>	1431
BOLOGNA SÜRECİNDƏ AKADEMİSYEN VE İLMİ ÇALIŞMAYA TƏŞVİK <i>Muharrem KAPLAN</i>	1431
SİNİFDƏNKƏNAR İŞLƏRİN TƏŞKİLİNDƏ TƏLİMƏ MARAĞIN ARTIRILMASININ NƏZƏRƏ ALINMASI <i>Ayşə ƏMRAHOVA</i>	1433
SİNİFDƏNXARİC İŞLƏR VASİTƏSİLƏ ELMİ DÜNYAGÖRÜŞÜN FORMALAŞMASI PROSESİ <i>Hasan ALKAN</i>	1435
DEĞERLER EĞİTİMİNİN ÖNEMİNƏ BİR BAKIŞ <i>Mehmet ÇINAR</i>	1437
QLOBALLAŞMA DÖVRÜNDƏ MÜƏLLİMİN BAŞLICA VƏZİFƏLƏRİ VƏ KEYFİYYƏTLƏRİ <i>Tahir KƏRİMLİ, Anar KƏRİMLİ</i>	1438
ƏNƏNƏVİ VƏ MÜASİR ANLAMDA "TƏHSİL" <i>Lamiyə HACILI</i>	1439
İBTİDAİ SİNİFLƏRDƏ ASUDƏ VAXTIN SƏMƏRƏLİ TƏŞKİLİ <i>Arzu SƏLİMOVA</i>	1442
AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI VƏ TÜRKİYƏ CÜMHURİYYƏTİNDƏ MULTİKULTİRALİZM XALQLARIN BİRLİYİ VƏ DÖVLƏTİN SİYASƏTİDİR <i>Hilal Kılıç AKAR</i>	1443
MƏKTƏBƏQƏDƏR YAŞLI UŞAQLARIN NİTQİNİN İNKİŞAFINDA TƏRBİYƏÇİNİN ROLU <i>Nərgiz MƏCİDLİ</i>	1445
AUTİZM SİNDROMUNUN ƏLAMƏTLƏRİ <i>Tünzalə VƏRDİYEVƏ</i>	1446
ŞAĞİRDLƏRİN İNTELLEKTUAL SƏVİYYƏSİNİN YÜKSƏLDİLMƏSİNƏ TƏSİR GÖSTƏRƏN AMİLLƏR <i>Surə RZAYEVƏ</i>	1448
OKUL ÖNCESİ EĞİTİM VE YABANCI DİL <i>Esra EMRE</i>	1450
TARİXİ KÖKÜMÜZ VƏ ƏXLAQİ-MƏNƏVİ DƏYƏRLƏR. <i>Sabir BEHBUDOV</i>	1451
СУЩНОСТЬ ИНТЕГРАЦИИ <i>Севиль ДЖАБАДОВА</i>	1452
AZƏRBAYCAN VƏ TÜRKİYƏNİN ÜMUMTƏHSİL MƏKTƏBLƏRİNDƏ FİZİKA FƏNNİ TƏDRİSİNİN ƏSAS MƏZMUNU <i>Mehmet EVLİYAĞLU</i>	1454
MENECMENT FƏALİYYƏTİNDƏ QƏRAR ALMA PROSESİ <i>Anar YUSUBOV</i>	1456
ALİ MƏKTƏBDƏ TƏLƏBƏ ŞƏXSİYYƏTİNİN İNKİŞAFINA TƏSİR EDƏN AMİLLƏR <i>Şikar HÜSEYNOV</i>	1457

XÜSUSİ MƏŞĞƏLƏLƏRDƏ MƏKTƏBƏQƏDƏR YAŞLI UŞAQLARIN LÜĞƏT EHTİYATININ ZƏNGİNLƏŞDİRİLMƏSİ <i>Təranə HƏSƏNOVA</i>	1459
MAGİSTRANTLARIN MÜƏLLİMLİK FƏALİYYƏTİNƏ HAZIRLANMASINDA MÜASİR TƏLİM TEXNOLOGİYALARININ PEDAQOJİ İMKANLARI <i>Aysel ZEYNALLI</i>	1460
ƏNƏNƏVİ VƏ KURİKULUM PROQRAMLARINDA UŞAQ BAĞÇASI İLƏ İBTİDAİ SİNİFLƏR ARASINDA ŞİFAHİ NİTQİN İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİNDƏ VARİSLİK PROBLEMİNİN QOYULUŞU <i>Maya QASIMOVA</i>	1462
UŞAQLARDA YARADICILIQ BACARIQLARINI İNKİŞAF ETDİRMƏK <i>Aygün ƏLİRZAYEVA</i>	1464
EKOLOJİ TƏRBİYƏNİN MÜASİR VƏZİYYƏTİ <i>Səadət YUSİFOVA</i>	1466
İBTİDAİ SİNİFLƏRDƏ İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİ ZAMANI UŞAQLARIN YAŞ XARAKTERİSTİKASI <i>Aynur RZAZADƏ</i>	1468
TEXNOLOGİYANIN MƏKTƏBLİLƏRƏ VERƏ BİLƏCƏYİ MƏNFİ TƏSİRLƏR <i>Yegənə MƏHƏMMƏDOVA</i>	1469
KİMYA DƏRSİNDƏ ŞAGİRDƏLƏRİN İDRAK FƏALLİĞİNİN VƏ MÜSTƏQİLLİYİN ARTIRILMASI <i>Durmuş TEMEL</i>	1471
AZƏRBAYCANDA KADR HAZIRLAYAN İLK MƏKTƏBƏQƏDƏR TƏHSİL MÜƏSSİSƏLƏRİNİN TƏŞƏKKÜLÜ VƏ FƏALİYYƏTİ <i>Ruhiyyə ƏSGƏROVA</i>	1472
ALMANİYA TƏHSİL SİSTEMİNİN İNKİŞAFINDA XALQ UNİVERSİTETLƏRİNİN ROLU VƏ FƏALİYYƏT TƏCRÜBƏSİNİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ <i>Şəms RƏCƏBLİ</i>	1474
QIZIL NİSBƏT NƏ QƏDƏR YAXŞI ƏDƏDDİR <i>Yaqub ƏLİYEV, Bəhman MƏMMƏDOV</i>	1476
İKT-IN TƏLİMƏ DƏSTƏYİ <i>Günay PİRİYEVA</i>	1478
RABİTƏLİ NİTQİN İNKİŞAFI ÜZRƏ İŞLƏRİN TƏŞKİLİ (MƏKTƏBƏQƏDƏR YAŞ DÖVRÜ) <i>Yegənə MƏMMƏDOVA</i>	1479
TƏLƏBƏLƏRDƏ İDARƏETMƏ MƏDƏDNİYYƏTİNİN FORMALAŞMASININ MAHİYYƏTİ <i>Müjkan MƏMMƏDZADƏ</i>	1481
YAN AMOS KOMENSKİNİN UŞAQ OYUNLARI İLƏ BAĞLI PEDAQOJİ FİKİRLƏRİ <i>Könül MƏMMƏDOVA</i>	1483
AİLƏDAXİLİ MÜNASİBƏTLƏRƏ VERİLƏN PEDAQOJİ TƏLƏBLƏR <i>Nurlanə RAMAZANOVA</i>	1484
MÜƏLLİM-YENİYETMƏ ŞAGİRDƏLƏR ARASINDA ÜNSİYYƏTİN XARAKTERİSTİKASI <i>Günay YUSİFOVA</i>	1486
TƏLƏBƏLƏRİN TƏDQIQATÇILIQ QABİLİYYƏTLƏRİNİN İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİNDƏ İNFORMASIYA- KOMMUNİKASIYA TEXNOLOGİYALARININ ROLU <i>Nuranə ƏLİYEVA</i>	1487
MƏKTƏBƏQƏDƏR TƏHSİL MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ FƏAL TƏLİMİN ƏSAS XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ PRİNSİPLƏRİ <i>Aygün İSMAYILOVA</i>	1488
MÜASİR DÖVRDƏ İBTİDAİ SİNİFLƏRDƏ MÜƏLLİM - ŞAGİRD MÜNASİBƏTLƏRİNİN PEDAQOJİ-PSIXOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ <i>Günay KAZIMOVA</i>	1490
AİLƏDƏ TOLERANTLIĞI TƏRBİYƏ ETMƏYİN İMKAN VƏ YOLLARI <i>Nərmən ELYASOVA</i>	1492
YENİYETMƏLİK DÖVRÜNDƏ AİLƏ MÜHİTİNDƏ ƏXLAQİ KEYFİYYƏTLƏR <i>Günəl ƏHƏMDOVA</i>	1494

YENİYETMƏLƏRİN SÜLH MƏDƏNİYYƏTİNİN FORMALAŞMASINDA MƏKTƏBİN ROLU <i>Mətanət MƏMMƏDOVA</i>	1495
MÜASİR DÖVRDƏ ŞƏXSİYYƏTİN FORMALAŞDIRILMASINDA İNTERAKTİV TƏLİM METODLARININ ROLU <i>Ayşən ZƏRBƏLİYEVƏ</i>	1497
MÜƏLLİMLƏRİN İXTİSASARTIRMA TƏHSİLİNƏ OLAN TƏLƏBATLARININ MÜƏYYƏNLƏŞDİRİLMƏSİ MEXANİZMİ <i>Mətanət QURBANOVƏ</i>	1498
MÜASİR DÖVRDƏ GƏNCLƏRİN AİLƏ HƏYATINA HAZIRLIĞI <i>Afaq TƏHMƏZOVƏ</i>	1500
TƏHSİL MENECERLƏRİ HAZIRLIĞI <i>Ləman HARUNOVƏ</i>	1502
DİDAKTİK OYUNLAR DƏRSDƏ ŞAĞİRDƏLƏRİN TƏLİMƏ MARAĞINI ARTIRIR <i>Günay İBRAHİMOVƏ</i>	1503
MÜASİR TƏRBİYƏ SİSTEMİNDƏ AİLƏ, MƏKTƏB VƏ İCTİMAİYYƏT ƏLAQƏLİLİYİ NECƏ OLMALIDIR? <i>Türkan CAHANGİR</i>	1505
TƏHSİLİN İDARƏ OLUNMASININ PEDAQOJİ ƏSASLARI <i>Şəhla MUSAYEVƏ</i>	1506
TƏHSİLİN İDARƏ OLUNMASINDA BENÇMARKİNG METODUNUN TƏTBİQİNİN ƏHƏMİYYƏTİ <i>Fərzanə SƏMƏDZADƏ</i>	1508
ENGAGEMENT WITH LEADERSHIP AND CHARACTER EDUCATION IN SCHOOLS OF AZERBAIJAN <i>Javid MAMMADOV</i>	1510
BOŞANMALAR VƏ ƏSAS SƏBƏBLƏRİ <i>Nərmin İBRAHİMLİ</i>	1511
İBTİDAİ SİNİFLƏRİN İNTERAKTİV DƏRSLƏRDƏ İSTİFADƏ OLUNAN FƏAL TƏLİM METODLARI VƏ TEXNİKASI <i>Mehriban MƏCİDOVƏ</i>	1513
PEDOQOJİ TƏCRÜBƏNİN SƏMƏRƏLİ TƏŞKİLİ YOLLARI <i>Elnurə SƏFƏROVƏ, Nərmin BABAYEVƏ</i>	1514
PEDAQOJİ TEXNOLOGİYA ANLAYIŞI HAQQINDA <i>Tacə ŞENTÜRK</i>	1516
İBTİDAİ SİNİFLƏRDƏ İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİ ZAMANI UŞAQLARIN YAŞ XARAKTERİSTİKASI <i>Aynur RZAZADƏ</i>	1518
MƏKTƏBƏQƏDƏR MÜƏSSİSƏLƏRİN BÖYÜK VƏ MƏKTƏBƏHAZIRLIQ QRUPLARINDA OYUNLARIN TƏŞKİLİ VƏ METODİKASI <i>Gülnar AĞAYEVƏ</i>	1520
TƏHSİLİN MALİYYƏLƏŞDİRİLMƏSİ <i>İbrahim GÜLVERDİZADƏ</i>	1522
İBTİDAİ SİNİFLƏRDƏ AZƏRBAYCAN DİLİ DƏRSLƏRİNDƏ İNTEQRASIYA İMKANLARI <i>Gül KƏRİMLİ</i>	1524
FƏAL TƏLİM METODLARINA YENİ YANAŞMA <i>İlahə RÜSTƏMOVƏ</i>	1525
İBTİDAİ SİNİFLƏRDƏ NİTQ HİSSƏLƏRİNİN TƏDRİSİNDƏ İSTİFADƏ OLUNAN İNTERAKTİV METODLAR <i>Aliyə HACİYEVƏ</i>	1527
AZƏRBAYCANCAN RESPUBLİKASINDA QIYMƏTLƏNDİRMƏ KONSEPSİYASI VƏ ONUN ÜMUMTƏHSİL MƏKTƏBLƏRİNDƏ REALLAŞDIRILMASI <i>Günəl BALOĞLANOVƏ</i>	1529
PROF. BORİS BORİSOVİÇ KOMAROVSKİ VƏ ONUN «MÜASİR PEDAQOJİ CƏRƏYANLAR» ƏSƏRİ <i>Röyə CƏFƏRLİ</i>	1530

H.ZƏRDABİ HUMANİZM TƏRBİYƏSİ HAQQINDA <i>Rəna QURBANNOVA</i>	1532
AZƏRBAYCANDA ORTA İXTİSAS PEDAQOJİ TƏHSİL MÜƏSSİSƏLƏRİNİN İNKİŞAFI (1930-1934-CÜ İLLƏR) <i>Vüsalə QURBANNOVA</i>	1534
MƏMMƏD ƏMİN RƏSULZADƏNİN QADIN TƏHSİLİ HAQQINDA FİKİRLƏRİ <i>Xatirə QOCAYEVA</i>	1535
İBTİDAİ SİNİFLƏRDƏ LÜĞƏT İŞİNİN MAHIYYƏTİ <i>Nuridə NƏCƏFOVA</i>	1537
MORFOLOGİYANIN TƏDRİSİNDƏ İNTERAKTİV METODLARIN ƏHƏMİYYƏTİ <i>Cəmilə MUSAYEVA</i>	1538
ŞAGİRDLƏRİN ŞƏXSİYYƏT KİMİ FORMALAŞMASINDA RİYAZİYYATIN ROLU <i>Vəfa HƏSƏNOVA</i>	1540
İBTİDAİ SİNİFLƏRDƏ ÖYRƏDİCİ PROQRAMLARDAN MƏSƏLƏ VƏ MİSALLARIN HƏLLİNDƏ İSTİFADƏ EDİLMƏSİ <i>Günay PİRİYEVA</i>	1541
İBTİDAİ SİNİFLƏRDƏ RİYAZİYYAT TƏLİMİNİN TƏŞKİLİ <i>Leyla PİRMƏMMƏDOVA</i>	1543
I – IV SİNİFLƏRDƏ HƏNDƏSƏ DƏRSLƏRİNİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ <i>Vüsalə ABBASOVA</i>	1544
TÜRKİYƏ CÜMHURİYYƏTİNDƏ ÖZƏL ÜMUMTƏHSİL MƏKTƏBLƏRİNİN İNKİŞAF TARİXİ <i>Naim QULİYEV</i>	1546
EKOLOJİ HAZIRLIQ SİSTEMİNİN FUNKSİYALARI <i>Sevda İSKƏNDƏROVA</i>	1547
ОЛИГОФРЕНИЯ В СТЕПЕНИ ИМБЕЦИЛЬНОСТИ (Болезнь Дауна) <i>Aфəт MAMEДОВА</i>	1549
THE PROBLEMS OF MATHEMATICS TEACHING DEPARTMENT OF QAFQAZ UNIVERSITY AND SOLUTIONS TO THOSE PROBLEMS <i>Mesut KIZIL, Nazarin KHASMAMMADOVA, Zamina QULİYEVA</i>	1551
USE OF THE INNOVATIVE TECHNOLOGIES IN THE TEACHING OF FOREIGN LANGUAGES <i>Turan AKHUNDOVA</i>	1553
PSICHOLOGY	1555
TANİZAKİ ÇUMİÇİRO YARADICILIĞINDA YAPON MİLLİ PSIXOLOGİYASININ BƏDİİ ƏKSİ <i>Jalə ABUBƏKİROVA</i>	1555
AQRESSİV UŞAQLARIN TƏLİM FƏALİYYƏTİNƏ ADAPTASIYASI <i>Aygün RÜSTƏMOVA</i>	1556
AZƏRBAYCAN FOLKLORUNDA UŞAQ ŞƏXSİYYƏTİNİN FORMALAŞDIRILMASI HAQQINDA İDEYALAR <i>Simnarə HEYDƏROVA</i>	1558
İSRAİLDƏ AİLƏ PSIXOLOGİYASI <i>Günay SƏFƏROVA</i>	1560
HƏYATIMIZDAKI SİNDROMLAR' (DAUN, ASPERGER, AUTİZM) <i>Almaz ƏHMƏDOVA, Aynur BAĞIROVA</i>	1561
TƏXƏYYÜL ƏSASINDA MONOLOJİ NİTQİN İNKİŞAFI <i>Qumru HƏMİDOVA</i>	1563
İNTUİSİYANIN QƏRAR QƏBULUNDA ROLUNUN PSIXOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ <i>Fatimə BAYRAMOVA</i>	1564
PSIXİ VƏ DAVRANIŞ POZUNTULARI XXI ƏSRİN BƏŞƏRİ PROBLEMİ KİMİ <i>İ.A.HÜSEYNOVA</i>	1566

NƏSİLLƏR ARASI KONFLIKTLƏR <i>Hüseyn XƏLİLOV</i>	1567
CƏMİYYƏT VƏ CƏMİYYƏTDƏN TƏCRİD OLUNMUŞ İNSANLAR <i>Mənsurə NOVRUZOVA</i>	1568
FƏRDİN ŞƏXSİYYƏTƏ ÇEVİRLMƏ PROSESİ: İCTİMAİ, SOSIAL VƏ PSIXOLOJİ FAKTORLARIN MƏNƏVİ TƏKAMÜLƏ TƏSİRİ <i>Aygun BAYRAMOVA</i>	1570
AUTİZM SİNDROMUNUN ƏLAMƏTLƏRİ <i>Tünzalə VERDİYEVA</i>	1571
AİLƏDƏ UTANCAQ UŞAQLARLA PSIXOLOJİ İŞİN TƏŞKİLİ <i>Zeynəb QULİYEVA</i>	1573
UŞAQ PSIXOLOGİYASI VƏ NƏĞMƏLƏR <i>İlqar XANLAROV</i>	1575
MÜSTƏQİLLİK İLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCAN PSIXOLOQLARININ TƏDQIQATLARINDA MİLLİ-MƏNƏVİ DƏYƏRLƏRİN TƏDQIQI <i>Qəribə RƏHİMOV</i>	1576
ÜNSİYYƏT PSIXOLOGİYASI <i>Günay İSMAYILOVA</i>	1578
K.XORNI VƏ QADIN PSIXOLOGİYASI <i>Günay MƏMMƏDOVA</i>	1579
SPİNOZANIN FƏLSƏFİ SİSTEMİNDƏ TƏFƏKKÜR HƏYAT MÜBARİZƏSİNDƏ ZƏRURİ FENOMEN KİMİ <i>Zaur RƏŞİDOV</i>	1580
H.ZƏRDABİ ŞƏXSİYYƏTİN İRADƏ VƏ ÖZÜNÜDƏRKİNİN PSIXOLOJİ MAHİYYƏTİ HAQQINDA <i>Zərifə ƏLİYEVA</i>	1582
КАБАБАТА ЯСУНАРИ И ЯПОНСКАЯ НАЦИОНАЛЬНАЯ ПСИХОЛОГИЯ <i>Сария МЕЛИКОВА</i>	1582
ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ОБУЧЕНИЯ <i>Сабина ГАДЖИЕВА</i>	1584
РАЗВИТИЕ ТВОРЧЕСКОГО ПОТЕНЦИАЛА МОЛОДЕЖИ <i>Айдан ГАДЖИЕВА, Хатирә САЛИМОВА</i>	1586
DEPENDENCY <i>Narmin İSMAYILOVA</i>	1588
CROSS-CULTURAL ADAPTATION STUDY: DIAGNOSTIC INVENTORY FOR SCREENING CHILDREN <i>Turana ALİYEVA</i>	1589
TRAGIC VIEW OF THE PHENOMENON OF CONSCIENCE <i>Shorena BARBAKADZE</i>	1590
PSYCHOLOGICAL ASPECT OF DIVORCE AND ITS CONSEQUENCES FOR CHILDREN <i>Sevinj MAHARRAMOVA</i>	1592
3. TRANSLATION	1595
BEYOND GENDER DEFINITION: THE RISE OF NON-BINARY PRONOUNS <i>Polad POLADOV</i>	1596
CHALLENGES OF TRANSLATION <i>Chinara HUSEYNLI</i>	1597
DUOLINGO.COM DİL ÖYRƏDİCİ İNTERNET SƏHİFƏSİ VƏ ONUN KÜTLƏ QAYNAQLI TƏRCÜMƏ İMKANLARI <i>Yaqub ƏLİYEV, Natiq ADILOV</i>	1598
FUNCTIONS OF TRANSLATION CRITICISM <i>Chinara YAGUBOVA</i>	1599

"SLENQ" LƏRİN İBRİ DİLİNDƏ İŞLƏNMƏSİ VƏ ƏHƏMİYYƏTİ	1601
<i>Günay SƏFƏROVA</i>	
"HƏRKƏS İNGİLİS DİLİNİ BİLİRSƏ İNGİLİS DİLİ ÜZRƏ TƏRCÜMƏÇİYƏ NƏ EHTİYAC VAR?" SUALINA CAVAB	1602
<i>Xanım FƏTULLAYEVA</i>	
İTALİYA MƏDƏNİYYƏTİNİN DAŞIYICILARI: REALLƏR VƏ ONLARIN LEKSİK-SEMANTİK TƏHLİLİ	1604
<i>Gülnar MƏLİKOVA</i>	
POLYAK DİLİNDƏN AZƏRBAYCAN DİLİNƏ TƏRCÜMƏ ZAMANI FRAZEOLÖJİ BİRLƏŞMƏLƏRİN VERİLMƏSİ PROBLEMİ	1605
<i>Rüfət HƏŞİMOV</i>	
THE SIMULTANEOUS INTERPRETATION TECHNIQUES	1606
<i>Ülkər ƏHMƏDZADƏ</i>	
SİNXRON TƏRCÜMƏNİN TƏFƏRRÜATLARI	1608
<i>Əbdül MUSTAFAZADƏ</i>	
TƏRCÜMƏDƏ TRANSFORMASIYA ZƏRURƏTİNİ YARADAN SƏBƏBLƏR	1609
<i>Zümrüd ALIZADƏ</i>	
THE TRANSLATION OF BODY RELATED IDIOMS	1611
<i>Ayten HEZİYEVA</i>	
TRANSLATION AS A MEANS OF COMMUNICATION IN A MULTICULTURAL WORLD	1612
<i>Hüsnüyyə TANRİVERDİYEVA</i>	
TRANSLATION OF PROPER NAMES	1613
<i>Ümbül XOCAYEVA</i>	
TYPES OF INTERPRETATION	1615
<i>Dünya BAYRAMOVA</i>	
WHAT MAKES A PROFESSIONAL TRANSLATOR?	1616
<i>Narmin MİKAYİLOVA</i>	
WHY TRANSLATION "TO BE"	1617
<i>Ulvi OCAQLI</i>	
ТРУДНОСТИ ПОНИМАНИЯ МЕТАФОРЫ В АНГЛИЙСКОМ НАУЧНОМ ДИСКУРСЕ	1618
<i>Günay MİRZƏYEVA</i>	
SECTION V. HISTORY AND LAW	1621
1. HISTORY - 1	1623
К ВОПРОСУ О ЗНАЧЕНИИ ИССЛЕДОВАНИЯ ДЕКОРАТИВНЫХ ГОНЧАРНЫХ ТРАДИЦИЙ ДРЕВНЕЙ ГЯНДЖИ В ИЗУЧЕНИИ АНТИЧНЫХ РЕМЕСЛЕННЫХ ОСОБЕННОСТЕЙ ТЮРКСКОГО МИРА	1624
<i>Эльнур ГАСАНОВ</i>	
ABOUT THE HISTORY OF TELEVISION (UNKNOWN FACTS AND NEW ARGUMENTS)	1626
<i>Eldar YULDASHEV</i>	
XIII-XIV ƏSRLƏRDƏ QARA DƏNİZ VƏ XƏZƏR DƏNİZİ TİCARƏTİNİN İNKİŞAFINA DAİR	1628
<i>Yeganə ÇAĞLAYAN</i>	
ŞEDDADİ DEVLETİNİN SELÇUKLU İMPARATORLUĞU'YLA MÜTTEFİKLİK İLİŞKİLERİ	1630
<i>Erhan ÇAĞLAYAN</i>	
XIX ƏSRİN I YARISINDA ŞİMALİ QAFQAZDA SİYASİ – İQTİSADİ VƏZİYYƏT	1631
<i>Lamiə SULTANOVA</i>	
OSMANLI TARİXİNDƏ FETRƏT DÖVRÜ	1632
<i>Lamiə SULTANOVA</i>	

MƏRKƏZİ ASİYANIN TÜRKDİLLİ DÖVLƏTLƏRİ İLƏ SİYASİ ƏMƏKDAŞLIĞIN İNKİŞAFINDA PARLAMENTLƏRƏRASI ƏLAQƏLƏRİN ROLU	
<i>Lamia SULTANOVA</i>	1633
AZƏRBAYCANDA QIZ QALALARININ YARANMASI TARİXİNƏ DAİR	
<i>A.Ə.MEHDİYEVA</i>	1634
MUĞAN BÖLGESİNİN SAVUNMA İSTİHKAMLARI	
<i>Ramil RÜSTEMOV</i>	1636
TARİHİ İPEK YOLU'NUN İNKİŞAFINDA TEBRİZ ŞƏHRİNİN ÖNEMİ	
<i>Terane RÜSTEMOVA</i>	1638
ƏRƏŞ ŞƏHƏRİNİN TARİXİNƏ BAXIŞ	
<i>Taleh ƏLİYEV</i>	1639
XX ƏSRİN SONU-XXI ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ RUS-ÇEÇEN MÜHARİBƏLƏRİ VƏ ONLARIN BAŞLICA SƏBƏBLƏRİ	
<i>Bəyim ABDULLA</i>	1641
ÜMUMDÜNYA NEFT HASILATI VƏ AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ XƏZƏR DƏNİZİNDƏKİ KARBOHİDROGEN EHTİYYATLARI	
<i>A.T. HÜSEYNOV</i>	1642
QIZILBAŞLAR KİMDİR	
<i>Günəl RƏHİMLİ</i>	1644
ОБ АНТИЧНЫХ ПАМЯТНИКАХ НА ТЕРРИТОРИИ АГДЖАБЕДИНСКОГО РАЙОНА	
<i>Гюлана АЛИЕВА</i>	1646
I DÜNYA MÜHARİBƏSİNDƏN SONRA FRANSANIN TÜRKİYƏYƏ MÜNASİBƏTDƏ SİYASƏTİ	
<i>Şəfa ƏBDÜRRƏHİMOVA</i>	1647
XİNALIQ UNİKAL YAŞAYIŞ MƏSKƏNİ KİMİ	
<i>Gülnarə MƏMMƏDOVA</i>	1649
“KİTABİ DƏDƏ QORQUD” DASTANININ TƏDQIQAT TARİXİ	
<i>Xəyal NƏSİBOV</i>	1651
А.Е.КРЫМСКИЙ ОБ ИСТОРИИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ КУЛЬТУРЫ XII ВЕКА	
<i>Парвана БАЛАГАДИРОВА</i>	1653
ФЕВРАЛЬСКИЙ ИНЦИДЕНТ 1918 ГОДА В ТАНАЛЫКОВО-БАЙМАКЕ	
<i>Aybulat KHUSAINOV</i>	1655
HOMO SAPIENS NEANDERTHALENSIS: MEYDANA GƏLMƏSİ, MİQRASIYASI VE NƏSLİNİN KƏSİLMƏSİ	
<i>Yaqub MƏMMƏDOV</i>	1657
OSMANLI İMPERİYASINDA KATOLİK MISSIONERLƏRİN FƏALİYYƏTİ (XV-XVII ƏSRLƏR)	
<i>Günay HEYDƏRLİ</i>	1659
KONSTANTİNOPOLUN FƏTHİ ƏRƏFƏSİNDƏ KATOLİK KİLSƏSİNİN UĞURSUZ XAÇ YÜRÜŞÜ SİYASƏTİ	
<i>G.E.HEYDƏRLİ</i>	1661
DAŞNAK-BOLŞEVİK BİRLƏŞMƏLƏRİNİN 1918-Cİ İLDƏ BAKIDA TÜRK-MÜSƏLMAN ƏHALİSİNƏ QARŞI SOYQIRIMI FÖVQƏLADƏ TƏHQIQAT KOMİSSİYASININ SƏNƏDLƏRİNDƏ	
<i>Tural VƏLİZADƏ</i>	1663
AZƏRBAYCANÇILIQ İDEOLOGİYASI AVRASIYAÇILIQ VƏ MULTUKULTURALİZM KONTEKSTİNDƏ	
<i>İsa HÜSEYNOV</i>	1665
CƏLİLABAD RAYONU ƏRAZİSİNDƏ AŞKARLANAN KÜP QƏBİRLƏRİN SAXSI MƏMULATI	
<i>Könül KƏRİMOVA</i>	1666
XVIII YÜZİLLİKDƏ MARAĞANIN SOSIAL-İQTİSADI TARİXİNİN ÖYRƏNİLMƏSİNDƏ OSMANLI MÜFƏSSƏL DƏFTƏRİ BİR MƏNBƏ KİMİ	
<i>Gülər QAFQAZLI</i>	1668
ABŞ-İN İSRAİL-FƏLƏSTİN SÜLH DANIŞIQLARINDA İŞTİRAKI: OSLO RAZILIĞI VƏ ONUN NƏTİCƏLƏRİ	
<i>Nigar ƏSGƏROVA</i>	1669

HEYDƏR ƏLİYEVİN NEFT STRATEGİYASININ ÖLKƏNİN SOSIAL-İQTİSADI İNKİŞAFINDA ROLU <i>Gülnar TƏHMƏZLİ</i>	1670
ЗНАЧЕНИЕ РЕЛИГИИ В ВИЗАНТИЙСКО-САСАНИДСКОМ ГЕОПОЛИТИЧЕСКОМ ПРОТИВОСТОЯНИИ: НА ПРИМЕРЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ АЛБАНИИ (ПО МАТЕРИАЛАМ АНГЛОЯЗЫЧНОЙ ИСТОРИОГРАФИИ) <i>Ламия КАФАР-ЗАДЕ</i>	1672
İKİNCİ DÜNYA MÜHARİBƏSİ İLLƏRİNDƏ DÜNYA XALQLARININ FAŞİZM ƏSARƏTİNDƏN AZAD OLUNMASINDA AZƏRBAYCANLILARIN ROLU <i>Xalidə İBRAHİMOVA</i>	1674
ANTİK DÖVRDƏ AZƏRBAYCAN ALBANİYASININ SƏRHƏDLƏRİ <i>Ellada BƏKİROVA</i>	1675
ORTA ƏSR BEYLƏQAN ŞƏHƏRİNİN TARİXİ-ARXEOLÖJİ CƏHƏTDƏN ÖYRƏNİLMƏ TARİXİ HAQQINDA <i>Şəfəq AĞAYEVA</i>	1677
ERKƏN ORTA ƏSRLƏRDƏ QARABAĞ ƏRAZİSİNDƏ DULUSÇULUĞ SƏNƏTİ <i>Z.N. QƏHRƏMANOVA</i>	1678
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT RAYON ELEKTRİK STANSİYASININ TARİXİ HAQQINDA <i>Vüsalə MÖVLAYEVA</i>	1679
İSLAMIN AZƏRBAYCANA GƏLİŞ TARİXİ <i>Elnur MUSTAFAYEV</i>	1681
ERMƏNİ DAŞNAKLARIN 1918-1920-Cİ İLLƏRDƏ NAXÇIVANDA TÖRƏTDİKLƏRİ SOYQIRIMLAR <i>Mehman ŞABANOV</i>	1683
ДЕПОРТАЦИИ НАРОДОВ В СССР <i>Günəl TAĞIZADƏ</i>	1684
„NO DISH WITHOUT FISH!“ – THE SCIENTIFIC MYTHOLOGY OF RATIONAL NUTRITION IN SOCIALIST ROMANIA <i>Ella STINIGUȚĂ</i>	1686
MONQOLLAR DÖVRÜ İSLAM TARİXŞÜNASLIĞININ XÜSUSİYYƏTLƏRİ <i>Arzu XASIYEVA</i>	1688
I ŞAH ABBASIN DÖVRÜNDƏ SƏFƏVİ DÖVLƏTİNİN AVROPA DÖVLƏTLƏRİ İLƏ ƏLAQƏLƏRİ <i>Sevinc İSMAYİLOVA</i>	1689
TÜRK TARİXÇİSİ CƏFƏR BARLASIN “HİCRƏTDƏKİ DAĞİSTAN” ƏSƏRİNDƏ AZƏRBAYCANLI MÜHACİRLƏR <i>Vidadi UMUDLU</i>	1691
AZƏRBAYCANDA ARXEOLÖGİYA ELMİNİN İLKİN SƏNƏD-İNFÖRMASİYA MƏNBƏLƏRİ VƏ ONLARIN SƏCİYYƏVİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ <i>Yasəmən SADIQOVA</i>	1692
MAHMUD KAŞĞARİNİN “DİVANÜ LÜĞAT-İT-TÜRK” ƏSƏRİNDƏ MƏNƏVİ MƏDƏNİYYƏT (XALQ TƏBABƏTİ, MUSİQİ, XALQ TƏQVİMİ VƏ XALQ BAYAMLARI) <i>Pərinaz SADIQLI</i>	1693
THE IMPORTANCE OF GOYTEPE NEOLITHIC POTTERY IN THE STUDY OF DEVELOPMENT OF EARLY POTTERY PRODUCTION IN THE SOUTH CAUCASUS <i>Valeh ALAKBAROV</i>	1695
QƏDİM TÜRK TAYFASI – KƏNGƏRLİLƏR <i>İlqar HACIYEV</i>	1696
ÜMUMMİLLİ LİDER HEYDƏR ƏLİYEVİN MÜSTƏQİLLİYİN QORUNUB SAXLANILMASI VƏ MÖHKƏMLƏNDİRİLMƏSİNDƏ ROLU <i>Nigar QAYBALIYEVA</i>	1699
KARMELİT XRONİKASINDA ŞAH SƏFİNİN HAKİMİYYƏTİ İLLƏRİNDƏ KATOLİK MISSIONERLƏRİNİN FƏALİYYƏTİ <i>Sevinc MƏLİKZADƏ</i>	1700

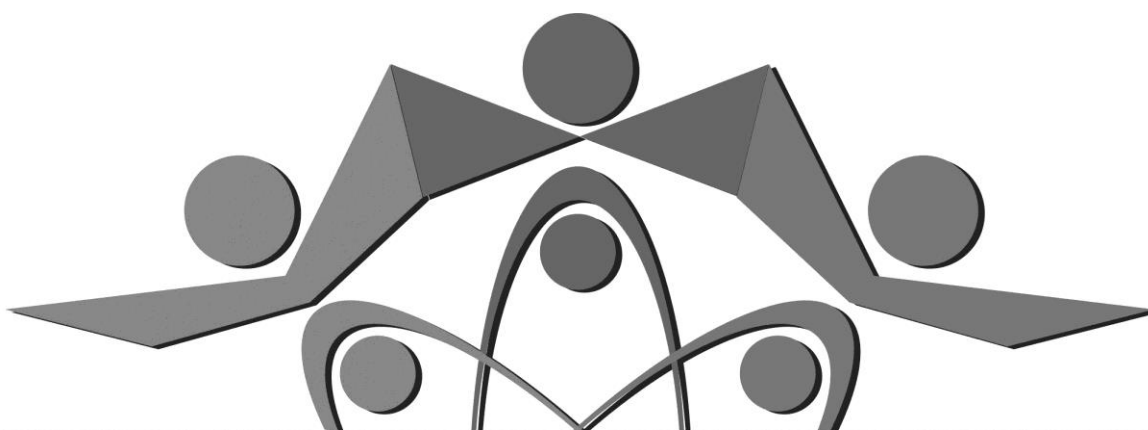
XVIII-XIX ƏSRLƏRDƏ RUSİYA İMPERİYASININ İŞGƏLÇİLİQ PLANLARINDA DƏRBƏND XANLIĞI <i>Mahirə ƏZİZOVA</i>	1702
AMERİKA BİRLƏŞMİŞ ŞTATLARINDA ERMƏNİ DİASPORU VƏ LOBBISI <i>İlkin HƏSƏNOV</i>	1703
ETNİK-MİLLİ MÜXTƏLİFLİYİMİZ ZƏNGİNLİYİMİZDİR <i>Günəl BAXIŞOVA</i>	1705
QLOBALLAŞMA DÖVRÜNDƏ MULTİKULTURALİZM DƏYƏRLƏRİNİN ƏHƏMİYYƏTİ <i>Raisə CƏFƏROVA</i>	1706
TƏHSİL MİLLƏTİN GƏLƏCƏYİDİR <i>Bənövşə CƏLALZADƏ</i>	1708
XX ƏSRİN ƏNVƏLLƏRİNDƏ BÖYÜK BRİTANİYANIN AZƏRBAYCAN SİYASƏTİ <i>Ülviyyə HÜSEYNOVA</i>	1709
CƏLALİLƏR HƏRAKATI ƏRƏFƏSİNDƏ OSMANLI İMPERİYASININ SOSIAL-İQTİSADI VƏZİYYƏT <i>Amənə KƏRBƏLAYEVA</i>	1711
AZƏRBAYCAN MEMARLIĞININ TARİXİ SAHƏ ÜZRƏ SƏNƏD KÜTLƏSİNİN OBYEKTİ KİMİ <i>Günəl HACIYEVA</i>	1711
İSLAM DİNİNİN AZƏRBAYCANDA TOLERANTLIQ ƏNƏNƏLƏRİNİN FORMALAŞMASINA TƏSİRLƏRİ <i>Piri AXUNDOV</i>	1713
ORTA ƏSRLƏRDƏ DAŞKƏSƏNDƏ METALIŞLƏMƏ SƏNƏTİ <i>Vüsalə AXUNDOVA</i>	1715

2. LAW **1717**

ОСОБЕННОСТИ КОНСТИТУЦИОННОЙ РЕФОРМЫ <i>Рейхан ДЖАФАРОВА</i>	1718
AZƏRBAYCAN VƏ TÜRKİYƏ TƏBBİ QAZ BAZARIN HÜQUQİ BAXIMDAN MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ <i>Sara ƏLİYEVA</i>	1719
AZƏRBAYCAN BANK SİSTEMİNDƏ ƏLAVƏ KREDİT KARTININ TƏTBİQİNDƏN QAYNAQLANAN BƏZİ PROBLEMLƏR <i>Sevinc NOVRUZOVA</i>	1722
MİKROOBYEKTƏRİN KRİMİNALİSTİK TƏSNİFATI. MİKROOBYEKTƏR İNFORMASİYA MƏNBƏYİ KİMİ <i>Aysel ƏLİYEVA</i>	1723

3. HISTORY - 2 **1726**

HEYDƏR ƏLİYEVİN ENERJİ STRATEGİYASININ UĞURLARI <i>Sevinc QURBANNOVA</i>	1727
AZƏRBAYCAN NEFTİNİN İNKİŞAF TARİXİ (IX-XX ƏSRLƏRDƏ) <i>Şəms Rəcəb qızı ŞİRİNOVA</i>	1729
1941-1945-CI İLLƏR MÜHARİBƏSİ ZAMANI MÜHACİR AZƏRBAYCAN KOMİTƏSİNİN YARANMASI VƏ AZƏRBAYCAN LEGİONLARININ FƏALİYYƏTİ AZƏRBAYCAN SOVET TARİXŞÜNASLIĞINDA <i>Şəfa MÜSLÜMOV</i>	1731

Dedicated to the 93rd Anniversary of the National Leader of Azerbaijan, Heydar Aliyev

**IV INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF
YOUNG RESEARCHERS**

Qafqaz University, 29-30 April 2016, Baku, Azerbaijan

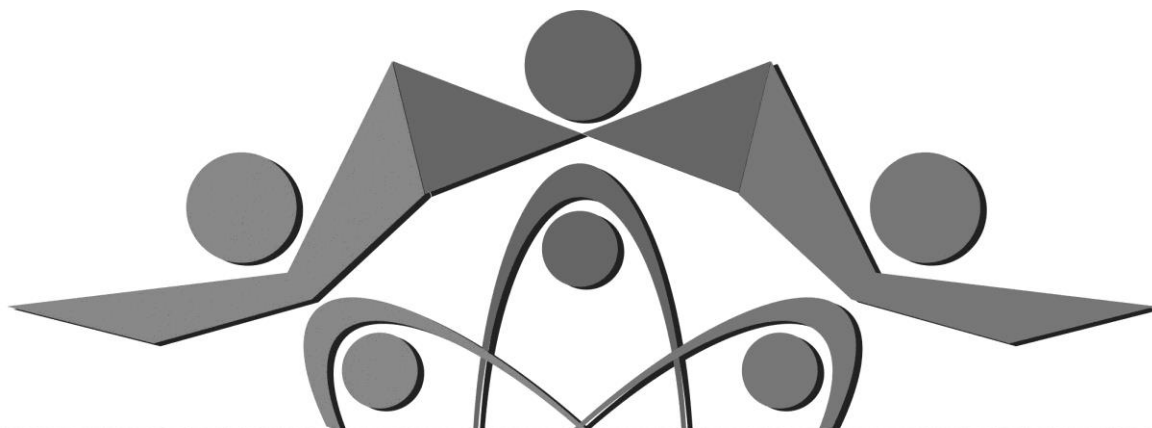
PROCEEDINGS

SECTION IV PHILOLOGICAL SCIENCES

Philology

Pedagogy and Psychology

Translation

Dedicated to the 93rd Anniversary of the National Leader of Azerbaijan, Heydar Aliyev

**IV INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF
YOUNG RESEARCHERS**

Qafqaz University, 29-30 April 2016, Baku, Azerbaijan

PROCEEDINGS

SECTION IV

PHILOLOGICAL SCIENCES

Philology

AZƏRBAYCAN DİLİ

TOFIQ HACIYEVİN ELMİ YARADICILIĞINDA MİLLİ ABİDƏMİZ “DƏDƏ-QORQUDKİTABI”NINDİLİ

Vüsalə AĞAYEVA

Azərbaycan Dillər Universiteti
agayeva144@gmail.com
AZƏRBAYCAN

Azərbaycan xalqının milli-mənəvi abidəsi olan “Dədə Qorqud kitabı” Şərqi və Qərbi alimləri (H.Dits, T.Neldeks, V.V.Bartold, Kilisli Rüşət, Orxan Şaiq) tərəfindən tədqiq olunaraq bu günümüze kimi gəlib çatıb. Azərbaycanda anti-türk, şəxsiyyətə pərəstiş dövrünün sona çatması nəticəsində “Dədə Qorqud kitabı” H.Araslı, Ə.Dəmirçizadə, Ə.Soltanlı tərəfindən tədqiqata cəlb olunub.

“Dədə Qorqud kitabı”nı oğuz və qırpaq dil ünsürləri ilə qaynayıb-qarıdıqdan sonra təşəkkül tapmış ümumxalq Azərbaycan dilində yaranmış ən yaxşı ilk abidə sayan Ə.Dəmirçizadə oğuznamənin dil-üslub xüsusiyyətlərini tədqiq etsə də, müasir dövrümüzdə dastandakı dil faktlarının fonetik, leksik, qrammatik xüsusiyyətləri görkəmli türkoloq, dilşünas-alim Tofiq Hacıyev tərəfindən geniş şəkildə tədqiq olunub.

Akademik “Dədə Qorqud kitabı”nın dil-üslub xüsusiyyətlərini ehtiva edən bir neçə monoqrafiya və məqalə müəllifidir. Alimin yeddi fəsildən ibarət olan “Dilimiz və düşüncəmiz: Dədə Qorqud kitabı” dastanın tədqiq tarixinə, dil-üslub xüsusiyyətlərinə həsr olunub. Bəhs olunan kitabda Tofiq Hacıyevin dastanın adı ilə bağlı şərhləri xüsusi maraq doğurur. Belə ki, H. Ditsin tədqiq etdiyi XV əsrdə yazıya alınmış “Dədə Qorqud kitabı” əlyazmasının üzərində dastanın adı bu cür yazılıb: “Kitabi-Dədəm Qorqud əla lisani-taifeyi-oğuzan”, yəni “Dədə Qorqud kitabı”. Həmişə Azərbaycan dilçiliyinin müdafiəçisi kimi çıxış edən alim T. Hacıyev, haqlı olaraq, bu dastanla bağlı yazılarında dastanın adını farsca (“Kitabi-Dədə Qorqud”) qeyd etmir, ana dilimizin quruluşuna uyğun “Dədə Qorqud kitabı” adı kimi qeyd edir. Bu tipli sözlərlə bağlı alimin başqa bir fikri də maraqlıdır, belə ki, alimin fikrincə, “bayatı-şiraz” deyil, “şiraz bayatısı” deyilsə, daha yaxşı olar, milli dilimizi qorumuş olarıq.

Tofiq Hacıyev Mete, Atilla, Əmir Teymur, Osmanlı imperatorluqları, Orxon-Yenisey daş kitabı, M.Kaşqarının “Divan”ı kimi türkün möcüzəsi olan “Dədə Qorqud kitabı”nın dilindən bəhs edərkən oğuznaməni üç əlamətinə görə səciyyələndirir:

Qəhrəmanlıq dastanlarına səciyyəvi olan salnaməçilik prinsipi dastanda da elmi və tarixiliyi ilə təzahür olunur. Məhz bu xüsusiyyətinə görə obrazları real, tarixi şəxsiyyətlərlə əlaqələndirirlər.

Alim dastanın oğuznamələrlə yanaşı, ümumən, bədii əsərlər içərisində əvəzsiz qəhrəmannamə olduğunu vurğulayır.

Əsərin Azərbaycan ədəbiyyatına məxsus olduğunu qeyd edən T. Hacıyev bu yazılı eposu ümumtürk ədəbiyyatına aid olduğunu real faktlarla bir daha sübut edir.

“Dədə Qorqud kitabı”nda əks olunan boyların dili XV-XVI əsrlərin prizmasında necə əks olundu, qədimliyini necə qoruyub saxlaya bildi? ” sualını T.Hacıyev belə cavablandırır: “Əlbəttə, XV-XVI əsrlərin qoyduğu izləri inkar etmək olmaz, ancaq küll halında yarandığı dövrün əlamətləri qalır. Abidə XV-XVI əsrlərdə birbaşa aşıq-ozan dilindən yazıya köçürülə bilərdi. Epitetlərin, təsvirlərin, məlumatların şifahi-aşıq dilinə məxsus şəkildə yayvarı təkrarı belə bir gümana əsasdır. ...Kitabdakı şeirlər, ümumiyyətlə, əruz “hücumundan” əvvəl yaranmışdır: şeirlər prosesdə deyil, donuq haldadır”.

Alim “Kitabi Dədə Qorqud” kitabının girişində yazır: “Kitabın dili nə qədər günümüzlə səsleşsə də, onda məlum yazılı dil nümunələrimizdə rast gəlmədiyimiz xüsusiyyətlər də müşahidə olunur. Məsələn, “utanmaq” feilinin kökü olan “ut”-hissəsi müstəqil söz kimi ancaq burada işlənir: ut+suz (utanmaz)”. (“Kitabi-Dədə Qorqud”, 2004, səh.15) Müəllif oğuznamənin dilindəki köhnəlmiş sözlərin tədqiqinə də biganə yanaşmır. Alimə görə, arxaik sözlərin təşəkkül, yaranma dövrü ədəbi dilimizin başqa abidələrində də öz əksini tapır, işlənmə dairəsinə görə genişdir. O, dastanın dilində işlənmə funksiyasına görə fəal olub, lakin zaman keçdikcə işlənmə çevikliyi itirərək arxaikləşən milli

leksikonun Nəsimi, Xətai, Füzuli dilində də eyni işləkiyə malik olaraq Azərbaycan dili leksikologiyasının inkişafı-tərəqqisi ilə sıx bağlı olduğunu qeyd edir. Məsələn, keyik, soy, damu, bəbək (bala), kendu, şol, dünlə, ilətmək, əsən və s. kimi “Dədə Qorqud” dilinə xas olan sözlər XVII əsrə qədərki Azərbaycan ədəbi dili üçün də xarakterik olduğunu qeyd edir.

Dastanın dilindən bəhs edərkən akademik feil səmtində işlənən təqlidlərdən də geniş söz açır. Onun fikrincə, feil səmtində işlənən təqlidlər (zarımaq- zar-zar zarımaq və s.) abstraksiya nəticəsində qrammatikləşir, feildən ayrılaraq tərz-hərəkət zərfinə çevrilir. Alimə görə, “dilçilikdə daxili obyektli feil adlanan formanın Azərbaycan dilində məhz bu motivdə, təqlidlə təqlidi feilin analogiyası üzrə meydana çıxır və abstraksiya mərhələsində feil öz obyektindən təcrid olunur, məsələn, iş işləmək- hər nə iş olsa, Qorqud Ataya danışmayınca işləməzlər. Ünsü ünütmək- Dədənin ünsü ünütdü və s.”.

Tofiq Hacıyev “Dədə Qorqud kitabı”nda dil faktlarının paralelliyini də müşahidə edir. “Eyni məfhumun verilməsi üçün müxtəlif mənşəli leksik vahidlərdən, yaxud sözlər arasında eyni tipli əlaqə üçün müxtəlif morfoloji göstəricilərdən istifadə olunur. ...Müəyyən leksik vahidin, morfemin və ya fonetik təzahürünün seçilməsində, hansına üstünlük verilməsində ixtiyarilik yoxdur, formalaşmış münasibət müəyyənleşmir. ...Abidənin həcmində, böyük söz tutumuna uyğun olaraq bu paralellikdə-qarışıqlıqda xüsusi rəngarənglik görünür” –deyən müəllif “Sağ-əsən varıb gələsən. Dünya-aləm gözüne qaranqu oldu. Tanrı-Təala bizə bir yetman oğul verməz” cümlələrini leksik, “I şəxsin təkini bildirmək üçün həm ayın, həm də ayım” dil faktını morfoloji paralelizmə, “uca-yuca, yiyə-iyə” sözlərini fonetik, “kiçi-kiçik, söyləməgim-söyləməgim” tipli sözlərini isə fono-morfoloji paralelizmə aid edir.

Ömrünün çox hissəsini dilçilik elminə həsr edən görkəmli alimimiz Tofiq Hacıyevin “Dədə Qorqud kitabı”nın dili ilə bağlı araşdırmaları hər zaman aktualdır. Əbəs yerə, T.Hacıyevə dilçilik sahəsində əvəzsiz xidmətlərinə görə Azərbaycan dilçilik elminin “Dədə Qorqudu” demirlər.

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ İSMİN MÜXTƏLİF HALLARINDA İŞLƏNƏN QOŞMALAR

Aytən ƏHMƏDOVA

Gəncə Dövlət Universiteti

83-aytan@mail.ru

AZƏRBAYCAN

Azərbaycan dilçiliyində qoşmanın hansı hallarla işlənməsi ilə bağlı mübahisə vardır. Bu mübahisə qoşmanın adlıq halla işlənilməsi ilə bağlıdır. Məlumdur ki, bəzi qoşmalar şəxs əvəzliyinə qoşulduqda əvəzlik yiyəlik hal şəkilçisi ilə işlənilir, lakin isim və substantivləşmiş digər nitq hissələrinə qoşulduqda həmin söz hal şəkilçisiz olur. Buraya “*kimi, qədər, tək, üçün, ilə, haqqında*” qoşmaları daxildir. Məsələn: insan kimi, insan qədər, insan tək, insan üçün, insan ilə, insan haqqında, sən kimi, sən qədər, sən tək, sən üçün, sən ilə, sən haqqında. Qeyd edək ki, uzun zaman dilçiliyimizdə bu forma adlıq hal kimi təqdim olunmuşdur.

Qoşma haqqında ilk geniş məqalənin müəllifi olan S.Cəfərov bu məsələyə toxunaraq, həmin qoşmaların birləşdiyi sözlərin adlıq halda deyil, qeyri-müəyyən yiyəlik halda olduğu fikrini irəli sürdü. Qeyd edək ki, sonrakı əksər əsərlərdə həmin sözlər qeyri-müəyyən yiyəlik hal kimi öyrənilir. Hətta əvvəllər M.Hüseynzadə adlıq hal kimi göstərdiyi formanı dərslərin sonrakı illərdə olan nəşrlərində qeyri-müəyyən yiyəlik hal kimi vermişdir.

Bizə belə gəlir ki, qeyd edilən qoşmalar qeyri-müəyyən yiyəlik halla deyil, adlıq halla işlənilir. Düzdür, şəxs əvəzliliklərinin qeyri-müəyyən yiyəlik hala düşməsi mümkün deyil və bu baxımdan fikirləşmək olardı ki, məhz bu baxımdan əvəzliliklər müəyyən yiyəlik halda, digər sözlər qeyri-müəyyən yiyəlik hal formasındadır. Lakin qoşmalara diqqət yetirilsə, görürük ki, onların potensiyasında yiyəlik-mənsubluq məzmunu yoxdur. Fikrimizcə, şəxs əvəzliliklərində olan müvafiq şəkilçilər yiyəlik yox, qədim alət halının qalığı hesab edilməlidir. Müasir danışmaq dilində bəzən şəxs əvəzliyinin də adlıq hal formasında işləndiyini müşahidə edirik: mən ilə, sən kimi, mən qədər və s.

Onu da qeyd edək ki, isimlərlə adlıq halda işlənən və qoşmalayan mənsubiyyət şəkilçili sözlər çox zaman hər iki forma, yəni müəyyən və qeyri-müəyyən yiyəlik halla işlənir. Məsələn: *Məmməd haqqında—Məmmədin haqqında, Məmməd barəsində--Məmmədin barəsində, Məmməd sayəsində--Məmmədin sayəsində* və s. Bunların hər ikisində birinci komponent yiyəlik hal kimi qəbul edilməlidir.

Məlum olduğu kimi, qoşma ismin müəyyən halında olan sözə qoşulur, lakin bəzən elə halla rastlaşmaq olur ki, qoşma özü hal şəkilçisi ilə işlənir. Bu cəhətdən “tərəf” qoşması diqqəti çəkir. İstiqamət məzmunlu bu qoşma həm də yönlük halda olan sözə qoşulur. Məsələn: *Kəndə tərəf gedən yolun üstündə köhnə bir dəyirman var idi*(İ.Məlikzadə). Bəzi hallarda, xüsusən də danışıq dilində yönlük halın şəkilçisini isim yox, məhz qoşma qəbul edir: *Kənd tərəfə gedən yolun üstündə köhnə bir dəyirman var idi*.

Qeyd edək ki, qoşmanın qəbul etdiyi həmin hal şəkilçisi ismə aid deyil. Bunu onunla sübut etmək olar ki, bu mövqeyində qoşma istənilən halın şəkilçisi ilə işlənə bilər: *ev tərəfi, ev tərəfdə, ev tərəfdən* və s. Misallardan da görüldüyü kimi, bu məqamda qoşma istər yönlük hal, istərsə də digər halların şəkilçisini qəbul edərkən isim yönlük hal şəkilçisi ilə işlənir və bu mümkün də deyil. Fikrimizcə, bunun səbəbi “tərəf” sözünün potensial leksik mənaya malik olmasıdır.

Bu cür hal şəkilçisi ilə işlənə bilmə əsas etibarilə başqa nitq hissələri ilə omonimlik təşkil edən qoşmalara aiddir, buna baxmayaraq, bəzən xalis qoşmalarda bunu müşahidə etmək mümkündür. Bunu da demək yerinə düşər ki, Yapon dilində qoşmalı ifadələrdə tərəflərin hər ikisi hal şəkilçisi ilə olur; daha doğrusu, isim yiyəlik halda, qoşma isə müxtəlif hal formalarını qəbul edir. Müasir danışıq dilində olan bir hal “Əsrnamə”də də diqqəti çəkir. Belə ki, burada “sarı” qoşması da “tərəf” qoşmasında müşahidə etdiyimiz xüsusiyyətə malikdir, yəni birinci komponent yox, məhz qoşma yönlük hal şəkilçisi ilə işlənir: *Ol yaradan saruya seyr edəvüz*. Qeyd edək ki, tədqiqatçıların fikrincə, “saru” qoşmasının bu xüsusiyyəti XVIII əsrə qədər davam etmişdir.

Müasir dilimizdə hər bir qoşmanın ismin konkret olaraq bu və ya digər halı ilə işlənməsi artıq müəyyənləşdirilmişdir. Bunun səbəbi müvafiq qoşmaların təcrid olunduğu sözlərin tarixi leksik-qrammatik xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. Məsələn, “doğru” qoşmasının özü tarixən istiqamət, yönəlmə məzmununa malik olduğundan özü də məhz yönlük halda olan sözlərlə işlənir. Yaxud “əvvəl, qabaq, sonra” sözlərinin daxili məzmununda məkan və ya zamanın çıxış nöqtəsini ifadə edən mənə vardır, elə buna görə də həmin qoşmalar məhz çıxışlıq halda olan sözlərlə işlənir. Bu şəkildə digər qoşmaların da halla işlənmə qanunauyğunluqlarını izah etmək mümkündür.

Bəzi qoşmalar bir deyil, ayrı-ayrılıqda müxtəlif hallarla işlənilib müvafiq olaraq, ayrı-ayrı mənə çalarları yaradır. Məsələn, “*kimi, qədər*” qoşmaları adlıq və yiyəlik hallara qoşularkən müqayisə-bənzətmə, yönlük hala qoşularkən məsafə mənə çalarını formalaşdırır: *Sərvər kimi—Sərvər qədər—sənin kimi—sənin qədər; şəhərə kimi—şəhərə qədər—səhərə kimi—səhərə qədər*. Bu qoşmaların da iki halla işlənilib müxtəlif çalarlar yarada bilməsi onların tarixən iki mənə ifadə etməsi ilə bağlıdır. Belə ki, M.Kaşğarının ”Divanu Luğət-it-Türk” əsərində “*kibi*” sözünün iki mənəsi verilir: 1.qab; 2.oxsar. Birinci mənə məsafə, ikinci mənə isə müqayisə-bənzətmə çalarını yaratmışdır. Bu şəkildə digər qoşmaları da izah etmək mümkündür.

Eyni fikri “*sarı*” qoşması haqqında da söyləmək olar. Bu qoşma ismin yönlük halı ilə işlənərək istiqamət çaları yaradır, lakin xüsusən danışıq dilində bu qoşma çıxışlıq halla işlənərək, səbəb çaları yaradır. Burada da qoşmanın birləşdiyi söz yox, qoşmanın özü çıxışlıq hal şəkilçisi ilə işlənə bilər: *Mən Bakı sarıdan çox darıxmışam*(İ.Əfəndiyev).

Bununla yanaşı, istər tarixi əsərlərin dilində, istərsə də müasir dialektlərdə bəzi qoşmaların müəyyənləşmiş halla deyil, başqa halla işlənməsi faktları ilə də qarşılaşırıq. XV əsr abidəsi olan “Əsrnamə”nin dilini tədqiq edən Ş.Xəlilov göstərir ki, müasir dilimizdən fərqli olaraq, adı çəkilən abidənin dilində “sonra qoşması daha çox adlıq halla işlənir. Məsələn: Həqq saru döndin. Qeyd edək ki, müəllif özü də bu abidənin daha çox danışıq dili xüsusiyyətlərini özündə əks etdirdiyini yazır: “Abidənin dəyəri hər şeydən əvvəl ondadır ki, o (“Əsrnamə”) klassik ənənələrlə ümumxalq danışıq dili xüsusiyyətlərinin vəhdətindən doğmuşdur. İkinci xüsusiyyət isə öz çəkisi etibarilə daha ağır gəlir”. Deməli, adlıq halla işlənmə özü də danışıq dili xüsusiyyətidir ki, həmin vəziyyət bu gün də özünü göstərməkdədir.

XV ƏSR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİ VƏ XƏLQİLİK

Aynur QƏDİMALIYEVA

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
aynur_familqizi@rambler.ru
AZƏRBAYCAN

Ədəbi dilimizin inkişaf tarixində xəlqilik anlayışı klassiklərimizin doğma ana dilini sevərək əsərlərində xalqın ruhu ilə xalqın dilini bir araya gətirmək, vəhdətdə götürməkdir. B.Vahabzadənin təbirincə desək, “Xəlqilik yalnız sadə yazmaqdan, xalqın yaratdığı folklor xəzinəsindən istifadə etməkdən ibarət deyildir” (4, 75). Sənətkar xalqın dilinə, ruhuna, yaradıcılığına söykəndikdə xalqın qəlbinə girmək üçün daha asan yol tapır və dillər əzbəri olur. Hətta xalq onun yazdıqlarını göz bəbəyi kimi qoruyaraq nəsillərdən-nəsillərə ötürür, xalqın malına, sərvətinə çevrilməsinə zəmin yaradırdı. Yaşadığı dövrdən, çətinliklərdən asılı olmayaraq hansı sənətkarlar bütün varlığı ilə mənsub olduğu xalqın dilinə və ruhuna bağlıdırsa, onlar sənətin bütün zirvələrini fəth edərək minilliklər keçsə də, xalqın qəlbində yaşayırlar. İstər ədəbiyyat tariximizdə, istərsə də ədəbi dil tariximizdə bütün klassiklərimizin, söz ustalarımızın yaradıcılıq yolu bu ana xətt üzrə inkişaf etmişdir. O cümlədən, XV əsrdə yazıb yaratmış sənətkarlarımızın da yaradıcılıq yoluna nəzər salsaq, eyni mənzərənin şahidi olarıq.

XV yüzilliyin əvvəllərindən başlayaraq ana dilimizin inkişafında, onun saflığının qorunub saxlanılmasında, lüğət tərkibinin zənginləşməsində, ədəbi-bədii dilimizin yüksək mövqeyə qalxmasında həmin dövrün klassiklərinin rolu böyükdür. Belə ki, Əfsəhəddin Hidayət, Kişvəri, Xətai Təbrizi, Rövşəni, Gülşəni, Şirazi, Həqiqi, Həbib və digər ədiblərimiz əsasən ana dilimizdə yazmaqla Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafında zəngin, keyfiyyətli bir mərhələnin yaranmasına xidmət etmişlər. Sadə, aydın, mənası hamı tərəfindən başa düşülən canlı dil faktlarından istifadə edilərək dövrün dilini daha da xəlqiləşdirmişlər. Xalqın danışq dilində, həyat tərzində geniş istifadə olunan leksik vahidlərin ədəbi dildə ustalıqla işlədilməsi, əsl Azərbaycan sözlərinin aparıcı olması bir daha onu təsdiqləyir ki, sənətkarlar doğma ana dilinin söz xəzinəsinə dərinləndən bələd olmuş və daima faydalanmışlar.

XV əsr ədəbi dilimiz başqa bir səciyyəvi cəhəti ilə diqqəti cəlb edir. Bu dövrdə Qazi Bührəhəddindən gələn ənənəyə əsasən, qüdrətli söz ustaları ilə yanaşı, şahların, sultanların da öz doğma ana dilində gözəl əsərlər yaratmaları, xalq dili ilə xalq ruhunu vəhdətdə götürmələri dövr üçün xəlqilik prinsipini daha da dərinləşdirirdi. T.Hacıyevin fikrincə, bu işin faydası yalnız o deyil ki, dövlət başçısı bədii yaradıcılıqla məşğul olduğundan onda humanist meyillər yaranır, müəyyən dərəcəyə qədər demokratizm aşkar olur. İşin başqa tərəfləri də var:

ana dilində yazan sənətkarlar himayə olunurlar;

hökümdarın ana dilində yazdığını gören şairlər Azərbaycan dilində yazmağa xüsusi cəhd göstərirlər.

Belə bir imkan Azərbaycan dili poeziyasının auditoriyasını böyüdür. Azərbaycan dili əvvəllər saraya pəncərədən-bacadan süzülürdüsə, indi isə geniş qapıdan daxil olur (2, 238). XV əsrdə belə bir tarixi hadisə Qaraqoyunlu hakimi Mirzə Cahan şahın adı ilə bağlıdır. O, “Həqiqi” təxəllüsü ilə şeirlər yazmış, Azərbaycan dilində “Divan” yaratmış və üslubuna görə Nəsimi ənənəsini davam etdirmişdir.

XV əsr ədəbi-bədii dilimizin sadəliyi, doğmalığı, kövrəkliyi daha çox diqqəti çəkərək, özündən əvvəlki və sonrakı dövrlərdən seçilir. H.Araslı yazır: “Çox maraqlıdır ki, XV əsr şairlərinin dilindəki sadəlik XVI əsr sənətkarlarından fərqlənir” (1, s.314). Şübhəsiz ki, bunun səbəbi XV əsr Azərbaycan ədəbi dilinin yad ünsürlərdən xilas olaraq, ümumxalq dilinə arxalanması və öz kökünə bağlanmasından irəli gəlirdi. Həmin dövrə qədər danışq dilində mövcud olub, ancaq məlum səbəblərdən yazıda əksini tapmayan qrammatik göstəricilərin, ifadə vasitələrinin yazı dilinə keçməsi ədəbi dilin canlı danışq dili əsasında inkişafına təkən verirdi.

Məqsədimiz XV əsr yazılı abidələrimizdə geniş şəkildə işlədilən, eyni zamanda xalq yaradıcılığından, xalq ruhundan süzülüb gələn dil faktlarını abidələrdən seçib bir araya gətirməklə xalq düşüncəsini, mənəviyyatını əxz etmək və minilliklərdən süzülüb gələn dilimizin sadəliyini, gözəlliyini vurğulamaqdır.

XV əsr Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət tərkibində rast gəlinən qədim türk mənşəli sözlərin geniş işləkliyi, zənginliyi müşahidə olunur: ağmaq – qalxmaq, alu – axmaq, dəli, aymaq – söyləmək, çizginmək – dönmək, çələb – Tanrı, dərilmək – yığılmaq, dün – gecə, dəvləngəc – sarıköynək, ergürmək – çatdırmaq, əsən – sağ-salamat, əkşi – turş, əsrük – sərxoş, ətmək – çörək, küpə - sırğa, sağış – hesab, sayru – xəstə, onarmaq – sağalmaq, pürlənmək – tumurcuqlanmaq, tutuq – pərdə, tütün – tüstü, ülü – pay, us – ağıl, uvaq – balaca, uçmağ – cənnət, tamu – cəhənnəm, yancuq – pul qabı, yavuz – qəddar, yasağ – qanun və s. Bu leksik vahidlərin bir qismi zaman keçdikcə dilimizdən arxaikləşərək izsiz yox olmuş, digər qismi müasir ədəbi dildən çıxaraq dialekt və şivələrimizdə işləkliyini qorumuşlar.

Fikri yığcam şəkildə, sadə dillə çatdırmaq, atalar sözlərinə, aforizmlərə, xalq deyimlərinə üstünlük vermək, cinaslardan məharətlə istifadə etmək o dövr şairlərinin yaradıcılığının xəlqiliyini, təbiiliyini daha da artırır. Kişvəri “Divan”ından seçilən nümunələrə nəzər salaq:

Xəlv der ki, ol vəfasuzdur bir özgə yar dut,
Ağrımaz barmağa əski sarə bilmən, neyləyim (3,63)

Mən kim, ərirəm yüzünü görgəc nə əcəbdür,
Kim gördi ki, bir yerdə ola atəş ilə mum (3, 56)

Şami-hicrin sonrəsi sübhi-vüsal irür, bəli,
Hər enişə bir yoxuşdur, bir yoxuşə bir eniş (3,32) və s.

Yuxarıdakı nümunələrdə verilən “*Ağrımaz barmağa əski sarə bilmən*”, “*Kim gördi ki, bir yerdə ola atəş ilə mum*”, “*Hər enişə bir yoxuşdur, bir yoxuşə bir eniş*” atalar sözləri bu gün də müasir Azərbaycan dilində azacıq fonetik dəyişikliyə uğrasa da, işləkliyini qoruyub saxlamışdır. Kişvəri yaradıcılığını izləyərkən belə nəsihətamiz atalar sözlərinə, məsələlərə tez-tez rast gəlinir. Bu da şairin dilinin canlı danışıq dili əsasında formalaşdığını bir daha vurğulayır.

Bu baxımdan, XV əsr Azərbaycan ədəbi dilinin leksik tərkibini araşdırarkən ümumxalq dilinə xas olan sadəliyi, doğmalığı, ahəngdarlığı görmək mümkündür. Abidələrdə rast gəlinən lüğət vahidlərinin əksəriyyəti müasir ədəbi dilimizdə işlənsə də, sonrakı inkişaf mərhələlərində bir qismi tamamilə istifadədən qalmış, digər qrupu isə dialekt və şivələrimizdə qorunmuşdur. XV əsr ədəbi-bədi dilimizdə xalq ifadələrinin, deyimlərin leksik tərkibi də dil baxımdan maraqlıdır.

FEİLLƏRİN SUBSTANTİVLƏŞMƏSİ

Mehriban MAHMUDOVA

ADPU

mahmudova.mehriban@list.ru

AZƏRBAYCAN

Feillərin substantivləşməsi prosesi sifət və saylarda olduğu qədər intensiv olmasa da, yenə Azərbaycan dili üçün xarakterik bir hadisədir.

Dünya dillərinin hər birində feil özünəməxsusluğu zənginliyi ilə digər söz qruplarından fərqlənir. Belə fərqli cəhətlərdən biri də feillərin substantivləşməsi məsləsidir. Məlumdur ki, feillər növ, inkarlıq, təsirlilik, tərz, təsriflənmə kimi kateqoriyalara malikdir. Həmin kateqoriyalar substantivləşmə prosesində mühüm rol oynayırlar. əksinə, bu zaman öz təsir qüvvəsini mühafizə edir. Substantivləşmə feillərdə feillik xüsusiyyəti bu kateqoriyalar əsasında daha da qüvvətlənir, saxlanılır.

C. Cəfərovun da qeyd etdiyi kimi feilin təsriflənən, həm də təsriflənməyən formaları substantivləşməyə məruz qala bilər. Lakin təsriflənən formalara nisbətən təsriflənməyən formalar substantivləşməyə daha çox meyillidir.

İlk növbədə, feili sifətlərdə sifətə məxsus cəhətlər də özünü göstərdiyi üçün sifətlərdəki substantivləşmə xüsusiyyəti də bu sözlərdə özünü daha çox göstərir. Bütün sifətlər kimi çox asanlıqla isimləşir və cümlənin müxtəlif üzvləri olur. Eyni qayda ilə feili sifətlər hərəkətlə bağlı əlaməti bildirdiyi və yanaşma əlaqəsində olduğu sözü (ismi) itirərkən, təyin olmaq xüsusiyyətini də itirir, aid olduğu sözün əlamətlərini daşımaq funksiyasını yerinə yetirməli olur. Substantivləşmə nəticəsində feili sifətlər mübtədə və tamamlıq ola bilər, isim kimi hallanır, cəmlənir, mənsubiyyətə görə dəyişir. Məsələn,

1. Danışanın sözünü kəsməzlər (Atalar sözü)

2. Hər oxuyan Molla Pənah olmaz (məsəl)

Nümunələrdən görüldüyü kimi, feili sifətlər özündə feilə aid formal əlamətləri (təsirlik, təsdiq, növ) saxlasa da, eyni zamanda ismə məxsus əlamətləri qəbul etmişdir. Birinci cümlədə danışan sözü ismin yiyəlik halında işlənərək üçüncü növ təyini söz birləşməsi əmələ gətirmişdir. İkinci cümlədə isə feili sifət adlıq halındadır, müptəda funksiyasında çıxış etmişdir.

Feili sifətlərə nisbətən feili bağlamaların substantivləşməsi az təsadüf edilən prosesdir və yalnız dilçilik ədəbiyyatında bu qrup sözlərdən bəhs edilir. Məsələn, 1. açılıb feili bağlamadır. 2. kökəlib zərflidir və s.

Bəzi dillərdə məsdərlər ad bildirmə xüsusiyyətinə (hərəkəty adları) görə isimlərə daxil edilir. Azərbaycan dilində də məsdərlər feili adlandıran başqa bir şey deyildir. Digər təsriflənməyən formalar kimi, məsdər də özündə iki nitq hissəsinin əlamətlərini ehtiva edir: isim və feil. İsmə xüsusiyyətlərini əks etdirməsi isə onun çox asanlıqla substantivləşməsinə səbəb olur. Bunun nümunələr də sübut edir. Məsələn,

1. Yaşamaq yanmaqdır, yanasan gərək

Həyatın mənası yalnız ondadır.

2. Yenə yada düşdü bizim sənəmlər,

getməyin binası hayıf ki yoxdur (Vəfiq)

Eyni fikirlər M. Hüseyinzadə razılaşa da, belə bir qənaətə gəlir ki, məsdərlər isim kimi hallansa da, mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etsə də, qoşmalarla işlənsə də isimlərin tam eyni olmur. Çünki məsdərlərdə isimlərdən fərqli feilə aid xüsusiyyətlər də vardır. Məsdərlər cəmlənə bilmir, isimlərdən fərqli olaraq məsdərlərə yalnız qrammatik şəkilçi qəbul edir, semantikasında hərəkət məzmunu vardır.

Azərbaycan dilində feili sifətlər substantivləşməyə daha çox meyillidir.

1. İşləməyən dişləməz.

2. Çürümüşləri toplayıb atmaq məsləhətdir.

3. Oxuyan hər zaman oxuyur – kimi nümunələrdə feili-sifətlərin substantivləşməsi göz qabağındadır. Bu şəkilçilərlə əmələ gələn sözlərin feili yoxsa isim olmasını yalnız cümlə daxilində müəyyən etmək olar. Çünki bunlar ayrı-ayrı cümlələrdə müxtəlif cümlə üzvü olduqları kimi, müxtəlif nitq hissələri də ola bilər.

Göstərilən şəkilçilərdən başqa –dık, -dik, -duk, -dük (+mənsubiyyət şəkilçisi) şəkilçisi ilə düzələn feili sifətlər də ancaq tərkib daxilində feili-sifət hesab olunur, müstəqil işləndikdə isə isimlərə aid olan əlamətləri özündə əks etdirir:

1. Gördüklərin eşitdiklərimdən daha maraqlı oldu.

2. Sizin haqqınızda bildiklərimin hamısını söyləməyə məcburam.

Azərbaycan dilindən fərqli olaraq ingilis dilində feili sifətlərin substantivləşməsinə: cümlədə mübtəda, tamamlıq funksiyasında çıxış etməsinə rast gəlinir.

Təsriflənən feillərin substantivləşməsi zamanı sözdə feilə xas morfoloji əlamətlər formal cəhətdən özünü qorusa da, onlar funksiyasını itirmiş olur, qeyri-fəal, passiv olur.

Məsələn,

1. Bahadırı nə qədər axtarırdılarsa da, gördüm deyən olmadı.

2. Hacı oğlu Ağaməcid Baharı gözünçixdiyə salmışdı.

C. C. Əfərovun fikrincə, feillər uzun müddət təkrar-təkrar substantivləşdikdə bəzən feillik xüsusiyyətlərini itirərək ismə keçir. Yemək, söykənəcək, dursun və s.

Q. Kazımov da 'sürücü, bağlayıcı' sözlərinin tamamilə ismə keçməsi fikrini qəbul edir.

Həmin cəhəti S. Cəfərov da omonimləşmə kimi qiymətləndirmişdir. 'Feillərdə müşahidə olunan bu cür omonimləşmə prosesi öz mənşəyi etibarilə türk dillərinin inkişafının ən qədim dövrlərinə aid olub, sözün müxtəlif mənaya ayrılması yolu ilə deyil, əksinə, öz mahiyyəti etibarilə bir vəhdət təşkil edən əşya və hərəkət məfhumlarına məxsus qədim ifadə formasının indiyə qədər mühafizə olunması yolu ilə əmələ gəlmişdir'.

R. Abdullayev oğuz qrupu türk dillərində feilin ismə keçidini gerçəkləşdirən ancaq -əcək, -mak, -mək, -ğı (ki, qu, kü), -ış, ın və s. şəkilçilərin fəallığını qeyd etmişdir.

MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ TÜRK MƏNŞƏLİ TERMİNLƏR

Günel PAŞAYEVA

Sumqayıt Dövlət Universiteti

p.gunel@hotmail.com

AZƏRBAYCAN

Əlaqə və təsir nəticəsində sözlər bir dildən başqasına birbaşa və dolayısı ilə olmaqla iki yolla keçir: Ümumiyyətlə, dünya təcrübəsində elə bir dil yoxdur ki, tamamilə öz sözlərindən ibarət olsun. İnkişaf prosesi getdikcə, yeni anlayışlar və məfhumlar yarandıqca, yeni sözlərin yaranması zəruri hal olur və bu anlayışlar öz arealını aşdıqca adlarını da özləri ilə daşımaları olurlar. Çünki, bir çox dil bu qədər sürətlə yaranan vasitə və anlayışları öz daxili imkanları hesabına adlandırmağa çətinlik çəkir və beləliklə, anlayışla birgə sözün də alınması prosesi baş verir. Təbii ki, söz dilə daxil olarkən müəyyən proseslər keçməli olur, dilin qayda və qanunlarına tabe edilərək mənimsənilir. Bu prosesi keçə bilməyən və mənimsənilməyən sözlər isə “əcənəbi söz” statusunda qalaraq alınma hesab olunmur. Alınmaları tədqiq edərkən məlum olur ki, bu proses çox geniş və tədqiqi vaxt aparan problemlərdəndir. Belə ki, alınmalar mənşəyinə, tarixinə, alınma yollarına və üsullarına görə müxtəlif qruplara bölünür ki, bu qrupların hər biri haqqında müxtəlif fikirlər vardır. Alınmalar zamanı alınma sözün hansı dildən götürülməsi də diqqəti cəlb edən məqamlardan biridir. Belə ki, alınmaları dilçilər məcburi, zəruri və könüllü olaraq qruplara bölmüşlər. Tezisdə “könüllü alınma”lar adlanan qrup üzrə danışacağıq. Belə ki, bu prosesdə dilə təsir və zərurət problemi yoxdur, müxtəlif səbəblərdən bəzi dillərdən sözlərin alınması baş verir ki, bu hadisə “könüllü alınma” prosesi adlanır. Bu zaman əsasən daha çox nüfuz malik və qarşılıqlı əlaqədə etnosla yaxın münasibətlərdə olan xalqlara üstünlük verilir. Məsələn, son illər Azərbaycan dili, əsasən, türk dilindən sözlər alır. Müstəqillik dövründə Türkiyə ilə əlaqələrin güclənməsi, dillərin mənşə eyniliyi və bu dillərin bir-birinə yaxınlaşması prosesi terminalmaya da böyük təsir göstərir. Azərbaycan dilinin 70 il əsarətdə olması bizi qismən də olsa öz dil kökümüzə uzaqlaşdırsa da, bu gün Azərbaycan dili bir çox sahələrdə türk dilindən terminalmaya meyillidir və bu proses artıq öz nəticəsini verməkdədir. Bunu aşağıdakı nümunələrlə izah etməyə çalışacağıq.

«Desimal» termini Azərbaycan kompüter terminologiyasında «desimal» kimi işlədilmişdir. Türk dilində bu termin «ondalıq» şəklində olmuşdur. Azərbaycan dilində kompüter terminlərinin nizama salınması prosesində termin «onluq» kimi qəbul edilmişdir. Yalnız Exsel proqramında «desimal» variantı saxlanmışdır.

Kompüter terminologiyası ilə bağlı türk dilində Azərbaycan dilinə bir çox terminlər daxil olmuşdur. Doğrudur, bu terminlərin Azərbaycan dilinə keçməsinin rəsmiləşməsi üçün müvafiq terminlərin Terminologiya Komitəsi tərəfindən təsdiq edilməsini tələb edir. Buna baxmayaraq türk dilindən yeni alınma terminlərin müəyyən qismini nəzərdən keçirmək lazım gəlir. Qeyd olunan terminlər kompüter terminlərinə aid internetdə yerləşdirilmiş izahlı lüğətdən seçilmişdir.

C DRIVE – C sürücüsü. C DRIVE: Kompüter üzərində ol/tapılan sabitdisk sürücülərindən ilkinə verilən addır. C sürücüsü ümumiyyətlə əməliyyat sistemini qurmaq üçün istifadə edilən diskdir. Kompüter C sürücüsündən açılan və qurulan proqramları C sürücüsü üzərində saxlayar.

Axtar/ara yaddaşı/ CACHE MEMORY: Axtar/ara yaddaşı verilən addır. Bu yaddaşlar yüksək daxilolma/müraciət sürətinə sahibdirlər. Yaddaş tiplərinin hamısı eyni xüsusiyyətə sahib deyil.

Hələ 80-ci illərin sonlarında vətəndaşlıq hüququ qazanmayan sözlər kimi qəbul edilən **deyim** (ifadə), **ilişgi** (əlaqə), **uyarlıq** (harmoniya), **bilgi** (məlumat), **bənzərsiz** (unikal), yaxud yenə də həmin illərin ədəbi dilində paralel işlənən ifadələr kimi tədqiq edilən **baxım-nöqtəyi-nəzər,qaynaq-mənbə, toplu-məcmuə, bəlli-məlum, örnək-nümunə, araşdırma-tədqiqat, anlam-məna** sözləri indi Azərbaycan dilində işləkdir.

Türk dilindən və ya türk dilinin təsiri ilə Azərbaycan dilində işlənməyə başlayan bəzi terminlərin izahını verməyə çalışaq.

Say. Azərbaycan dilində ədəd, rəqəm, miqdar, kəmiyyət və dayaz yer mənalarında işlənir. Müstəqillik illərində mətbuat sahifələrində nömrə anlamında işlədilir. İşgüzar üsluba aid termindir. Yeni mənada dilə gətirilməsi latın mənşəli nömrə (*numerus*-ədəd) sözünün mənşəcə dilin öz sözü ilə əvəz edilməsi ilə bağlıdır.

Dərgi. Jurnal, almanax. Bu söz Azərbaycan dilində 80-cı illərin sonundan başlayaraq daha tez-tez işlənir. Alınma jurnal termini əvəzinə, türk dilindən götürülmüşdür. Müstəqillik dövrü mətbuatında jurnal sözü ilə paralel istifadə edilir.

Elçi. Bu söz diplomatiya termini kimi sovet dövrü və ondan əvvəlki vaxtlarda da Azərbaycan dilində işlənmişdir. Sonralar göstərilən mənada səfir sözü ilə paralel istifadə edilmişdir. Bu paralellik indi də qalır. Lakin mətbuatda *elçi* «səfir» sözü ilə müqayisədə daha çox istifadə olunur. Rəsmi məlumatlarda səfir sözünə üstünlük verilir. Səfir ərəb sözüdür. Bir dövlətin digər dövlətdə olan yüksək dərəcəli diplomatik nümayəndəsidir. –lik şəkilçisinin qoşulması ilə düzəlmiş *səfirlik* sözü başqa dövlətdəki nümayəndəliyi, bu nümayəndəliyin yerləşdiyi binanı və səfirin yerinə yetirdiyi işi bildirir. Eyni model əsasında elçilik sözü də yaradılmışdır.

Diplomatik terminlər lüğətində səfir və elçi ayrı-ayrı terminlər kimi qeyd olunmuşdur. Rus dilindəki *polannik* diplomatik termini dilimizdə elçi sözü ilə verilmişdir. Polannik-elçi (ikinci dərəcəli diplomatik nümayəndəliyin başçısı. Elçi dövlət başçısının yanında akkreditə olunur). Posol –Səfir (bir dövlətin digər dövlətdə olan ən yüksək dərəcəli nümayəndəsi, elçisi) [181, s.143]

Terminlərin verilmiş izahından aydın olur ki, *elçivə səfir* diplomatik nümayəndə səlahiyyəti dərəcəsinə görə fərqlənir. Səfir daha yüksək dərəcəli diplomatik nümayəndə səlahiyyəti dərəcəsinə görə fərqlənir. Səfir daha yüksək dərəcəli diplomatik nümayəndədir.

Sözçü- Bir şəxsin, qurumun işi, fikirləri barədə məlumat verən şəxs anlamındadır. Daha çox müəyyən təşkilatın mətbuat xidməti rəhbəri və ya bu xidməti təmsil edib məlumat yayan şəxs mənasında işlənir. Məlumdur ki, müstəqillik illərində mətbuat vasitələrinin sayının artmasına görə idarə və müəssisələrdə, partiyalarda, təşkilatlarda mətbuat xidməti yaradılmışdır. Bu xidmət həm məlumatların qəbulu həm də yayılması ilə məşğul olur.

Toplantı sözü toplanmaq felinin kökünə *-tı* sözdüzəldici şəkilçisinin artırılması ilə düzəldilmişdir. Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı haqqında olan tədqiqatlarda fəllərdən ad düzəldən şəkilçilər sırasında *-ıntı, -inti, -untu, -üntü* də göstərilir. *Toplantı* ötən əsrin 70-ci illərində çap olunmuş qəzet materialları əsasında tərtib olunmuş Azərbaycan dilinin izahlı lüğətinə daxil edilməmişdir. Hazırda isə termin dilimizdə fəaldır və aktiv lüğət fondunda yer almışdır.

Nəticə olaraq deməliyik ki, müasir Azərbaycan dilində xeyli sayda türk mənşəli terminlər mövcuddur. Əslində, türk mənşəli sözlərin və terminlərin ümumişləklilik qazanması təqdirə layiq hadisədir və dilə kütləvi şəkildə gələn Avropa mənşəli alınmalara qarşılıq olaraq türk kökenli sözlərə müraciət dilin qorunması naminə məqsədəuyğun addım hesab olunur. Əlbəttə, sürətlə gedən inkişaf prosesi dilə yeni sözlərin gəlməsini zəruriləşdirir. Lakin işləkliyini itirmiş və bir çox hallarda unudulmuş türk mənşəli sözlərə müraciət olunması dildə yeni söz yaratmaqdan daha asan və kökümüə qayıdış naminə daha uyğun seçimdir.

“YEL” MİFOLOGİZMİ HAQQINDA

Aynur QARAYEVA

Sumqayıt Dövlət Universiteti
aynur.qarayeva.1984@mail.ru
AZƏRBAYCAN

Hər bir xalqın dilinin zənginliyi, qədimliyi, obrazlılığı, təbii ki, folklor nümunələrində daha aydın və sadə şəkildə ifadə edilir. Alqışlarda, dualarda eşitdiyimiz və tez-tez işlədilən dil vahidlərinin əksəriyyəti mifologizmlərlə bağlıdır və ya başqa sözlərlə ifadə etsək, bu söz və ifadələrin böyük bir qismi inancların aynası olan mifologizmlərin dildə işləkliyinin təminatçısı, dayaq nöqtəsidir. Belə ki, duaların leksikasını toplu şəkildə incələdikdə, təhlil etdikdə, burada mifologizmlərin dominant mövqedə olduğunu çox asanlıqla sezmək olar. Mifologizmlərin dualarda semantik arxetipin (mifologemin) gerçəkləşdirilməsi iki şəkildə təqdim edilə bilər. Yəni, birinci halda şəraitdən doğan bədahətən deyilən duada hər hansı bir obraza istinad və ya müraciət edilə bilər. İkinci halda isə, adətən, artıq hamıya məlum olan şablon formadan istifadə edilir. Bu kimi mətnlərin əsas özəyi olan mifologizm çoxpilləli bir yaranış yolu keçmiş leksik vaiddir. Belə ki, mifologizm adlandırdığımız

sözlər bu statusu qazanmaq üçün özündə praqmatik, estetik, rəmzilik və magik cəhətləri bir arada birləşdirməli və təqdim etməlidir. Məsələn, qədim türklərin totemi olan “boz qurd” mifoloji varlıq kimi türk xalqlarının əcdadı hesab edilir. Lakin müasir dövrdə “Boz qurd” türkçülüynün rəmzi olmaqla bərabər, eyni zamanda müstəqillik, azadlıq, mərdliyin təbliğində geniş istifadə edilir.

Hər bir mifologizmin leksik-semantik quruluşunun təhlili sözlərin müasir dövrdə bu parametrlərdən nə qədər uzaqlaşdığını və qazandığı diferensial xüsusiyyətləri geniş şəkildə araşdırmağa zəmin yaradır. Mifologizmin leksik-semantik quruluşunda 5 səviyyə qeyd edilir: 1) əsas anlayış (özək) səviyyəsi — mifologizmin leksik-semantik quruluşunun özəyi; 2) etimoloji səviyyə — sözün leksik-semantik planının tarixi təhlili; 3) kontekstual səviyyə — digər sözlərlə leksik-semantik əlaqə (sintaqmatik səviyyə) 4) komponentlik səviyyəsi — frazeoloji və sabit söz birləşmələri yaradılma potensialı; 5) mental səviyyə — hər hansı bir konkret mifologizmin semantik arxetiplə əlaqəsi (tarixi kökə bağlılığı qoruyub saxlaması). Məsələn, “yel” mifologizmi bir çox şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrində aparıcı obrazlardan biridir:

A Yel baba,
Yel baba,
Tez gəl, baba, gəl, baba.
Sovur bizim xırmanı,
Atına ver samanı.
Dən dağılıb dağ olsun,
Yel babamız sağ olsun.
A Yel baba, Yel baba.
Qurban sənə, gəl baba.

Azərbaycan xalqının islamaqədərki dini görüşlərində əsas mifoloji obrazlardan biri olan “Yel Baba” mifologizmi yalnız mərasim nəğmələrində deyil, eyni zamanda, nağıl və əfsanələrdə də dəfələrlə müraciət edilən obrazlardandır: A yel baba, yel baba, Əlçimimi sal baba (Göyçək Fatmanın nağılı) və s.

Dilimizdə bu mifologizmdən daha sonralar törənmiş yelləmək, yellənmək feilləri və yelləncək isimi ilkin semantika ilə bağını fərqli şəkildə təqdim edirlər. Məsələn, bu sözlər arasında “yel” sözü ilə semantik bağın ən güclü olduğu söz “yelləmək” feilidir. Belə ki, bu feil mənaca tərpətmək (əlini yellədi, başını yellədi) mənası ifadə etməklə bərabər, eyni zamanda hava vermək, suni külək əsdirmək mənalari da ifadə edir: Havam çatmır, məni yelləyin (üzümə hava vurun anlamında) (danışıq dilində).

“Yel” mifologizmini yuxarıda qeyd edilən səviyyələr üzrə təhlil etdikə bunları söyləyə bilərik: 1) əsas anlayış mistik qüvvəyə malik təbiət hadisəsi, obrazlaşaraq kişi cinsindən olan varlıq kimi qəbul edilir; 2) alınma söz deyil, etimoloji baxımdan qədim türk sözüdür; 3) bir çox frazeoloji ifadələrin və birləşmələrin komponentidir: Ağzından yel alsın və s.; 4) ilkin inanc komponenti kimi fərqli şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrində təsvir olunan mifik obrazdır.

Göründüyü kimi mifologizm hər hansı bir təbət varlığının, hadisəsinin prototipi olmaqla bərabər, eyni zamanda, qrammatik cəhətdən tək və ya cəm, kişi və ya qadın cinsində ola bilər. Mifologizmin semantik tutumunda etimonun təyin edilməsi bu səpkili araşdırmaların əsas qayəsidir, çünki ətraf gerçəkliyin, aləmin dərk edilməsi ilkin olaraq bu leksik vahidlər üzərində qurulub.

QÖVSI TƏBRİZİNİN QƏZƏLLƏRİNİN DİLİNDƏ İŞLƏNMİŞ XİTABLARIN LEKSİK-QRAMMATİK VƏ SEMANTİK-ÜSLUBİ XÜSUSİYYƏTLƏRİNƏ DAİR

İlkin QULİYEV

Bakı Slavyan Universiteti

guliyevilkin@mail.ru

AZƏRBAYCAN

XVII əsr Azərbaycan şairi Qövsü Təbrizinin dilinin tədqiqi göstərir ki, xitablar şairin dilində aktiv işlənmə tezliyinə malikdir və əsasən, üslubi-ekspressiv mahiyyət daşıyır, yəni bədii mətn üçün xarakterik olan obrazlı ifadə üsulu yaratmağa xidmət edir. Şairin dilində işlənmiş xitabları əhatə dairəsinə görə bir neçə qrupda birləşdirmək mümkündür:

1. Mənşəyinə görə: a) Türk mənşəli olanlar: *ey gözüüm, könül, ey könlüm quşu, ey yoxdan məni var eyləyən*; b) Ərəb və ya fars mənşəli olanlar: *təbib, ey pərvanə, mütrib, ey ney, ya Əli, zahid, səba, qibləgahim*; c) Komponentlərindən biri (bir neçəsi) türk, digəri ərəb və ya fars mənşəli olanlar: *gözüm çırağı, boyun bəlasın alım, ey gözlərim çırağı*; ç) Hər iki komponenti ərəb və ya fars mənşəli olanlar: *ey sipəndi-təmkın, ey sərvi-rəna, ey güli-xəndan, nazlı yarım, ey dəryayi-rəhmət, ey səbzeyi-gülgün* və s.

2. Quruluşuna görə; Qövsinin dilində işlənən xitablar quruluşuna görə müxtəsər (*ey firəngizadələr, yarəb, ilahi, könül*) və geniş (*nazlı yarım, ey odlu nalə, ey anın rüxsarı ilə bəhs edən xurşid*) olmaqla iki yerə bölünür. Geniş xitabların sayı olduqca azdır. İzafət və izafət tərkibləri şəklində işlənən xitabların (*ey saqi-yi-yağı, ey leyliyi-afaq, ey məsti-bipərva, ey məşhədi-qəribi-Xorasan*) sayı yetərincədir, onları da müxtəsər xitab kimi dəyərləndirmək mümkündür. Bundan başqa şairin dilində elliptik və sadə cümlə quruluşlu xitablara da rast gəlinir; məs.: *Ey odlu nalə, küçəvi bazar əmanəti*; *Getdin əldən, ey dolanım başına, dildar, hey*; *Ey gözləri meyxanə, ayaq çəkmə gözümdən*; *Boyun bəlasın alım*, bəsdir intizar mana və s.

3. Mövqeyinə görə: Qövsinin dilində xitabların fərqli mövqələrdə işləndiyini görmək mümkündür. Xitabın intonasiya cəhətdən ən zəif mövqeyi cümlənin əvvəli, güclü mövqeyi isə cümlənin sonu sayılır; maraqlıdır ki, alınma mənşəli xitablar daha çox cümlənin əvvəlində və ortasında, türk mənşəli xitablar isə əsasən, cümlənin sonunda işlənmişdir; məs.: Xəndeyi-zirləbi üçün olma xunindil, *könül*, Açılır ol qönçeyi-sirab, sən açıl, *könül*. Bağına bas dağını, zəxm içrə yaşur bəxyəsin, Xublər ehsanının, zinhar, qədrin bil, *könül*.. Şairin yaradıcılığında rədifləri xitablardan ibarət olan qəzəllər də vardır. “*Ey həkim*” rədifli qəzəl bu qəbildəndir: Sanma könlüm tək mənim dərd əhli çox var, *ey həkim*, Var, əmma az düşər bir böylə bimar, *ey həkim*...

4. Canlılara və ya cansızlara ünvanlanmasına görə (insana müraciət, başqa canlılara müraciət, cansız və ya mücərrəd varlıqlara müraciət): Təəmmül eylə, *saqi*, yetir xümar mana, Boyun bəlasın alım, bəsdir intizar mana; *Ey bad*, söylə könlümə, yetdinsə kuyinə, Key hərəkərd, seyrü səfər böyləmi olur; *İlahi*, nola gər lal olsalar şeydayı bülüllər Ki, yarın bivəfavü bitəhü hərəcayidir güllər; Yeri, *şəbi-qəmim, ey şəm*, rövşən eyləməgil, Bu gündə çün məni ol atəşin üzər istər; Bir dəm ağız yumub, göz açıb həsrət ilə bax, *Ey əndəlib*, hərəkədə keçdi çağlar; Guşeyi-çəşmin mənimlə gah vardır, gah yox, *Ey gözüüm*, təbində xəlqin istiqamət yaxşıdır; Zəkati-hüsni, *ey mah*, məndən etmə dəriğ, Bu gün ki, yeddi fələkdə bir ulduzum yoxdur.... Misallardan görüldüyü kimi, insana müraciət bildirməyən xitablar, əsasən, canlı varlığın əlamətlərini cansızların üzərinə köçürən məcaz yaratma funksiyası daşıyır və bədii ədəbiyyatda işlədilər bu cür xitablarda emosionallıq daha artıq olur. Bu tip bədii xitablar sadəcə müraciət məqsədi ilə işlənmir, belə xitablar vasitəsilə şairin daxili aləmi, hiss və münasibətləri, arzu və istəkləri öz ifadəsini tapa bilir.

Qəzəllərdə şairin öz-özünə müraciətini də müşahidə etmək mümkündür, ümumiyyətlə, qəzəlin sonunda şairin öz adını xitab kimi işlətməsi Şərq şeirinin xarakterik cəhəti sayılır. Şair bu zaman öz şəxsiyyətinə müraciət edir, özünə məsləhət verir, özünü tənqid, tənbeh edir və ya özünə təsəlli verir; məs.: Ümidim var şəhidi-Kərbəladən bir nəzər, *Qövsü*, Səfi-məhşərdə hər yaxşı-yəman mümtaz olan yerdə; Gərçi mən ərz etmənəm, bilməzmi, *Qövsü*, yar özi Kim, təmənnə rüsxəti-ərzi-təmənnadır mana; Ta mən etdim əzm, *Qövsü*, Kəbədən meyxanəyə, Rişteyi-təspih zünnar ilə olmuş aşına...

5. İfadə vasitələrinə görə: Qövsinin dilində xitablar əsasən isimlərlə, izafət və izafət tərkibləri ilə, feli sifət və feli sifət tərkibləri ilə ifadə olunmuşdur. Bunların arasında feli sifət və feli sifət tərkibləri ilə ifadə olunmuş xitablar diqqət çəkir, bunlar şairin xitab etdiyi varlığa səmimi müraciəti təsiri bağışlayır, bəzən feli sifət tərkibinin komponentlərinin inversiyası isə XVII əsr danışıq üslubunun fonunda Azərbaycan dilinin sadəliyini, şirinliyini, yeri gəldikdə obrazlılığını açıq şəkildə göstərir; məs.: *Ey deyən kim, yaxşıdır etmək nisari-can ana*, Yetsə növbət, düşsə fürsət, versə rüsxət yaxşıdır; *Ey deyən Məcnun hanı*, Məcnun mənəm, Leyli gərək, Surəti-divar çoxdur, dəhrdə mənə gərək; *Ey mənim zülm ilə könlüm kişvərin viran edən*, Dəmbədəm bir özgə nirəng ilə bağrım qan edən; Gərçi naqisdir vücudim, feyzsiz olmaz vücud, Göz götürmə məndən, *ey yoxdan məni var eyləyən*; Naxuni-səy ilə Qövsinin açılmaz üqdəsi, Sən yetiş fəryadə, *ey hər müşkili asan edən*; *Ey bir az ehsan ilə aləmləri təmir edən*, Mən nə təqsir ilə, yarəb, böylə viran qalmışam... Xitabların, əsasən, çağırış bildirən ərəb mənşəli “ya” nidasının yerinə türk mənşəli “ey” nidası ilə birgə işlənməsi də danışıq dili xüsusiyyətidir, müvafiq ritm və intonasiya ilə müşayiət edilən bu xitablar eyni zamanda şeirin emosionallığını, ifadəliliyini və təsir gücünü artırmağa xidmət edir.

FONOSEMANTİKA NƏZƏRİYYƏSİNİN FORMALAŞMASI VƏ TƏŞƏKKÜLÜ

Sahilə İBRAHİMOVA

ADPU

sahila.ibrahimova@yahoo.com

AZƏRBAYCAN

Səsin mənə ilə əlaqədar olması, onların arasında müəyyən rəbitənin və məzmun vəhdətinin mövcudluğu qədim dövrlərdən diqqətə cəlb etmiş bir məsələ olmuşdur. Bu barədə görkəmli filosoflar, mütəfəkkirlər, elm xadimləri müxtəlif fikirlər söyləmişlər. Həmin məsələ ilk olaraq sözün və dilin yaranması fəvqində ortaya atılmışdır. Sözdə işlənən səslərin həmin sözlərin verdiyi mənanın əmələ gəlməsində xüsusi rol oynaması haqqında runlarda, Kabbalada, Upanişad mətnlərində, müqəddəs dini kitablarda bir çox fikirlər vardır.

Səslə mənə arasındakı əlaqə antik filosoflarının əsərlərində geniş müzakirə obyektinə olmuşdur. Heraklitin fikrinə görə, sözlər əşyaların “kölgəsi”, onların obrazlarıdır. Heraklitin davamçıları ilk sözlərin necə əmələ gəlməsi məsələsində iki qrupa bölünürdülər. Onların birinci qrupu sözləri canlı və cansız təbiət obyektlərinin çıxardığı səslərin təqlidi sayırdı. Bu, sözlərin yaranmasının səstəqlidi nəzəriyyəsi adlandırılmışdır. Heraklit nəzəriyyəsinin digər davamçılarının fikrinə görə ilk sözlər şüursuz şəkildə çıxarılan səslər əsasında yaranaraq, insanın hal və təsəvvürlərini ifadə etmişdir. İnsanların özlərindən asılı olmayaraq çıxardığı səslər onların halını, hissini ifadə edən sözlərə çevrilmişlər. Bu, sözlərin yaranmasının nida nəzəriyyəsi adını almışdır.

Fonosemantika müasir dilçilikdə tarixən qədimliyi ilə seçilən, leksikanın öyrənilməsində geniş istifadə olunması baxımından isə yeni bir istiqamət kimi diqqət mərkəzindədir. Müasir fonosemantikanın yaranması, onunla bağlı müxtəlif məsələlərin ortaya atılması uzaq keçmiş gedir. Bu sahə səs və mənə arasında əlaqənin axtarılması zəminində meydana çıxmışdır.

Dilçiliyin təşəkkül tapdığı ilk dövrlərdə diqqət mərkəzinə çəkilən əsas məsələ sözün mahiyyətini aydınlaşdırmaq olmuşdur. Dilə dair ən qədim fikirlər sözün forması, onun təşkilçiləri və mənasına həsr olunmuşdur. Dilin, sözün mənşəyi, mənası barədə fikirlərdə dil vahidlərinin fonetik, qrafik və semantik tərəflərinə fərq qoyulmur, onlar eyniləşdirilirdi.

Rus dilçiliyində fonosemantika sahəsində yazılmış fundamental tədqiqat işi S.V.Voroninə məxsusdur. Alim 250 dildə səstəqlidi ilə yaranmış onomatopik quruluşları araşdırmışdır. Gerçəkliyin əsas səslənmə tiplərini və onların korrelyatlarını dilin fonetik müstəvisində öyrənən S.V.Voronin səslərin differensial əlamətlərinə əsaslanmışdır. Müxtəlif dillərin fonoloji tərkibində variantivliyi nəzərə alaraq, S.V.Voronin ilk işlərində “fonemotip”, sonrakı tədqiqatlarında “fonotip” terminlərindən istifadə etmişdir. Onun daxil etdiyi termin fonemlərə münasibətdə invariant vahidi ifadə edir. Fonotip müəyyən artikulyasiya və ya akustik əlamətlərə görə fonemə yaxınlığı ilə seçilir. Fonosemantika tarixində S.V.Voronin ilk dəfə olaraq təkə ayrı-ayrı fonemləri, yaxud differensial əlamətlərə deyil, sözlərin vokal və m konsonantlara görə kök modellərinə (məs,cvc,vcc,vcv,ccv və s.) də diqqət yetirmiş,

onların ifadə etdikləri xarici səslənmə tiplərini aydınlaşdırmağa çalışmışdır. Gerçəklik səslərinin differensial akustik parametrləri (instantlar, kontinuantlar, frekvantlar və onların müxtəlif növləri) və onları dilin fonetik imkanları ilə uyğunluğu S.V.Voroninin tədqiqat işində əhəmiyyətli yer tutmuşdur. S.V.Voronin səs təqlidi ilə səs simvolizmini səs təsviri adlanan eyni bir dil prosesinin tərkibi saymış və bu prosesi dilin yaranması ilə inkişafının əsasında qoymuşdur (primer genetik motivləşmə).

Qeyd etmək lazımdır ki, fonosemantika nəzəriyyəsinin formalaşması və inkişafı haqqında bir sıra dilçilərin əsərlərində xülasələr verilmişdir. Qismən geniş xülasə və şərh Ştefan Etzelin (Etzel 1983) və Marqaret Maqnusun (Magnus 1998), A.B.Mixalyovun tədqiqatlarında yer almışdır. Azərbaycan dilçiliyində fonosemantika sahəsində ilk dövrlərdə ümumi aspektli fikirlər verilmişdir. Sonralar etimologiya və ilkin köklərin bərpası ilə bağlı işlərdə (A.Ələkbərov, V.Aslanov) fonosemantik inkişafa müəyyən qədər toxunulmuşdur. F.Cəlilov Azərbaycan dilinin morfonologiyasına dair işlərdə fonosemantik inkişaf məsələləri diqqət mərkəzinə çəkilmişdir. Azərbaycan dilinin leksikasının fonosemantik inkişafı sahəsində Azərbaycan dilçiliyində ilk fundamentla tədqiqat işini prof. B.Ə.Xəlilov aparmışdır. “Azərbaycan dilində fellərin fonosemantik inkişafı” adlı doktorluq dissertasiyasında və “Fellərin ilkin kökləri” monoqrafiyasında müəllif fonosemantikanın leksikologiyaya tətbiqi məsələsini də araşdırmış, eyni zamanda fonosemantik tədqiqatlarla bağlı çox qısa və yığcam xülasə vermişdir.

Amerika alimi Leonard Blumfeld səsə mənə arasında əlaqəyə də xüsusi yer ayıraraq yazmışdır: “Nitq səslərini mənadan təcrid edilmiş şəkildə öyrənmək düzgün deyildir. Gerçəklikdə nitq səsləri siqnallar kimi istifadə olunur. Biz dil formasının mənasını danışanın onu tələffüz etməsi və həmin tələffüz olunanın dinləyəndə hansı reaksiya yaratması halı kimi təyin edirik.”

Səsə mənə arasındakı əlaqə məsələsinə dair XX əsrdə aparılan tədqiqatlar yalnız səsin və dilin yaranması, səsin və dilin təbiətini müəyyənləşdirmək müstəvisindən çıxaraq daha çox elmi səciyyə almışdır.

XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərinə qədər fonosemantikaya dair işlərdə tədqiqatçıların irəli sürdüyü fikirlər, gəldikləri nəticələr məhdud səciyyə daşıyırdı. Belə bir cəhət, qeyd olunduğu kimi, bir tərəfdən məsələnin fəlsəfi köklərinə daha çox diqqət yetirilməsi, digər tərəfdən, mövcud faktların azlığı, natamamlığı ilə bağlı olmuşdur. Eyni zamanda, aparılmış tədqiqatlarda fonosemantikanın elmi-nəzəri əsasları, prinsipləri işlənmişdi. XIX əsrin sonlarından başlayaraq V.El, V.Aston, V.Vundt, M.Qrammon, H.Hilmer, K.Brokkelman, X.Marçand, N.İ.Aşmarin, N.K.Dmitriyev və başqalarının əsərlərində fonosemantikanın nəzəri məsələləri daha geniş planda ifadəsini tapmışdır.

Fonosemantikaya dair XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq aparılmış tədqiqat işlərində nida və səstəqlidi sözlərin fonetik, struktur, semantik, sintaktik xüsusiyyətləri, səstəqlidi sözlərin fonetik, struktur, semantik, sintaktik xüsusiyyətləri, səstəqlidi sözlərin təsnifi, səstəqlidinin funksional-kommunikativ səciyyəsi, səstəqlidi sözlərlə onların denotatları arasındakı münasibət, səstəqlidi sözlərlə imperativlər oxşar və fərqli cəhətləri və bir sıra digər məsələlər diqqət mərkəzinə çəkilmişdir.

XX əsrin əvvəllərində sözlərdə səs və mənə uyğunluğu, səs təqlidi, səs simvolizmi, ümumiyyətlə fonosemantikaya dair müxtəlif səpkili fikirlər səslənmişdir.

Leksik sistemin fonosemantik inkişafı bir sıra anlayışların təyini və bu cür tədqiqat üçün materialın seçilməsini zəruriləşdirir. Azərbaycan dilinin leksik kateqoriyalarının fonosemantikası üçün həmin məsələləri ümumi şəkildə nəzərdən keçirmək lazım gəlir.

CÜMLƏDƏ SÖZ SIRASININ POZULMASI – İNVERSIYA

Sona HƏSƏNOVA

Sumqayıt Dövlət Universiteti

sdu.qrup.974@hotmail.com

AZƏRBAYCAN

Cümlə bitmiş fikri ifadə edən ən böyük dil vahididir. Cümlənin fikir ifadə edə bilməsi üçün onun müxtəlif sözlərdən, cümlə təşkil edən üzvlərdən ibarət olması zəruridir. Azərbaycan dilində ədəbi dil normalarına uyğun olaraq cümlədə söz sırası **mübtəda**→**xəbər** formasında olur. Məs. Onlar tələbədir. Bu sıra normal sıra adlanır. Lakin bəzən, nitq daha emosional və ekspressiv olduqda cümlədə söz sırası dəyişir və qeyri – normal sıra yaranır. Cümlədə baş verən belə sintaktik hadisə inversiya adlanır.

Inversiya söz sırasının pozulmasıdır. Qeyd etməliyik ki, “söz sırası” anlayışı ilə “cümlə üzvlərinin sırası” anlayışı fərqlidir bunları eyniləşdirmək olmaz. Bəzən inversiyanı “cümlə üzvləri sırasının pozulması” da adlandıranlar olur. Lakin bu fikrə münasibət olaraq demək olar ki, inversiyanı cümlə üzvləri sırasının pozulması adlandırmaq düzgün deyildir. Çünki üzvlənmə zamanı söz hesab edilən köməkçi nitq hissələrinin də yerdəyişməsi baş verir və bu hadisəni cümlə üzvlərinin yerdəyişməsi adlandırmaq doğru hesab olunmaz. İnversiyaya əsasən şeirlərdə rast gəlinir. B.Vahabzadənin yazdığı misralara diqqət edək:

Niyədir gecənin bu səssizliyi?

Bütün yatanları dərsizdir belə...

Burada yazılan “Niyədir gecənin bu səssizliyi” cümləsini nəzərdən keçirdikdə görünür ki, xəbər cümlənin əvvəlində, mübtədə isə sonda işlənmişdir. Cümlə isə normalda “Gecənin bu səssizliyi niyədir?” şəklində olmalıdır. İkinci cümlədə də həmçinin eyni söz sırası pozulmuşdur, yəni inversiya baş vermişdir.

Dilimizdə cümlə üzvü vəzifəsində işlənməyən sözlər də vardır. Bunlar köməkçi nitq hissələridir ki, onların cümlədə yeri sərbəstdir. Məsələn modal sözlər istər cümlənin əvvəlində işlət, istər cümlənin sonunda heç bir məna dəyişkənliyi yaratmayacaq. Köməkçi nitq hissələrinin cümlədə yeri sərbət olsa da, nitqimizdə daha çox bu sözlərinin özünəməxsus yeri vardır. Məs:

Dost bilmişik biz sən demə

Pis günə yoldaş olanları...

Bu misrada olan “sən demə” modal sözü cümlənin sonunda işləndikdə daha obrazlı, ahəngdar səslənir. Nitqimizdə isə biz bu cümləni daha çox bu şəkildə “sən demə, biz dost bilmişik” kimi işlənir. Məhz bu məsələlərə görə inversiyaya “cümlə üzvlərinin yerini dəyişməsi” əvəzinə “söz sırasının pozulması” tərifi vermək daha düzgün olardı.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi inversiyada sözlərin sırası dəyişdikdə mənası dəyişmir. Dilçilikdə söz sırasının iki əsas funksiyası vardır: Bunlardan biri sintaktik-semantik funksiya, digəri üslubi funksiya. Sintaktik-semantik funksiya adından görüldüyü kimi cümlədə söz sırasının pozulması ilə cümlənin mənasının dəyişməsi deməkdir. Bu hadisə bir sıra dillərdə olsa da Azərbaycan dilində yalnız mübtədə ilə qeyri-müyyənlik vasitəsilə tamamlığın münasibətində özünü göstərir. Məs: Canavar insan parçalayıb cümləsində mübtədə olan “canavar” tamamlıq vəzifəsində işlənən “insan” sözü ilə yerini dəyişdikdə cümlə “İnsan canavar parçalayıb” şəklini alır və həm məna dəyişir, həm də cümlə üzvləri sintaktik vəzifəsini dəyişir. Bayaq cümlədə mübtədə vəzifəsində işlənən “canavar” sözü yerini dəyişməklə “tamamlıq” oldu və cümlənin mənasını da dəyişdi.

Söz sırasının digər funksiyası olan üslubi funksiya isə sintaktik-semantik funksiyasının əksi olaraq söz sırası yerini dəyişdikdə məna dəyişmir. İnversiya məhz bu cür sintaktik hadisədir və şeirlərdə ahəngdarlığı artırır, oxucuya, dinləyiciyə bədii zövq verir. “Baxıram ətrafa böyüyüb hamı” (B.Vahabzadə) bu misrada mübtədanın xəbərdən sonra işlənməsi cümlədə emosionallıq, ifadəlilik yaradır və inversiya öz funksiyasını yerinə yetirmiş sayılır. Biz qeyd edirik ki, inversiya əsasən şeirlərdə olur. Yalnız bəzən yazıçı sözlərdən öz üslubuna uyğun şəkildə istifadə edir, hətta söz sırasını belə pozmaqdan çəkinmir. Nitqin təsir qüvvəsini artırmaq məqsədiylə sözlərin adi, normativ axarını dəyişir ki, buna anakoluf deyilir. Məs: Ah İskəndər, İskəndər, axır ki gəldi İskəndər!

Ümumiyyətlə, inversiya hadisəsinin öyrənilməsi və tədqiqi həmişə aktual olan məsələlərdəndir. Çünki şeir, sənət nümunələri yarandıqca inversiyaya müraciət artacaq və bəzən bu nümunələrin emosional gücü, əsas qayəsi məhz inversiya ilə nəzərə çarpacaqdır.

ŞƏXS ADLARININ ÜMUMİ XARAKTERİSTİKASI

Leyla İSMAYILOVA

Qafqaz Universiteti

lismayilova@qu.edu.az

AZƏRBAYCAN

Uşaqlarımıza qarşı ən mühüm vəzifələrimizdən biri də onu gözəl bir adla adlandırmaqdır. Bu iş hər nə qədər asan görülsə də, bir o qədər çətin və məsuliyyətli vəzifədir. Çünki verilən ad ömrünün sonuna kimi şəxsin tanınmasına, çağırılmasına bir şəxs kimi ifadə olunmasına dəlalətdir. **Sabahın fəal insanları, cəmiyyətin gələcək kişi və qadınları üçün adqoyma məsələsi xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Müasir inkişaf etmiş ictimai elmlər, xüsusilə də elmin psixologiya, sosiologiya, pedaqogika və hətta kriminologiya kimi sahələri çoxlu nəzəri və əyani dəlillərlə sübut etmişdir ki, insan şəxsiyyəti ilə onların adları arasında qəribə və inkaredilməz bir əlaqə var.** İnsanları bir-birindən fərqləndirməyə xidmət edən şəxs adlarının tarixinə gəlincə bu tarix xalqımızın dili və tarixi qədər qədimdir. Qədim yazılı nümunələrimizdən olan “Orxon Yenisey abidələri” və “Dədəqorqud Dastanlarında” şəxs adları ilə yanaşı advermə adət-ənənələri haqqında verilən geniş məlumatda tarixi advermə ünsürləri əks olunur.

Tarixboyu bu mövzunu öz əsərlərində, qeydlərində və tədqiqat sahələrində araşdıran elm xadimlərimizin də advermənin tarixi inkişaf prosesinə töhfəsi az olmamışdır. XII əsr məşhur Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi “Xəmsə”sində yüzlərlə ad və onların etimologiyası haqqında məlumat verir. Z. Bünyadov “Nəsrəddin Tusi və XIII əsrdə Azərbaycan elminin inkişafı” adlı məqaləsində Marağa rəsədxanasında fəaliyyət göstərmiş alimlərin adları haqqında xəbər verir. XIII-XIV əsrdə yaşayan məşhur tarixçimiz Fəzullah Rəşiddəddin “Cami-ət-təvarix” və “Oğuznamə” əsərlərində advermə ənənələrindən və onların dəyişmə tarixindən bəhs etmişdir.

Orta əsrlərdə əsasən tarix kitablarında xüsusi adların geniş izah olunma ənənəsi Azərbaycanın XIX əsr ən məşhur şairi, alimi və ictimai dövlət xadimi A. Bakıxanovun “Gülüstani İrəm” əsərində davam etdirilmiş və burada bir çox adlar mənə baxımından da, öz izahını tapmışdır.

Tarixi inkişaf, elmi yeniliklər, heç bir sahədən yan keçmir. Adlarda zaman keçdikcə cəmiyyətin inkişafı ilə yanaşı zənginləşir, təkmilləşir, bəziləri sıradan çıxır və həyatda baş verən ictimai-siyasi, iqtisadi, mədəni hadisələrlə əlaqədar olaraq yaranan adlarla əvəz olunmuşdur. Tarixi adlar xalqın soykökünün nişanəsidir. Bu cür adlar nə qədər çox olarsa, insanların milli dəyərlərə rəğbəti bir o qədər artar.

Adqoyma bir elmi sahə kimi də geniş öyrənilir və tədqiq edilir. Antropomomika adlanan bu maraqlı, eyni zamanda geniş və mürəkkəb şöbə şəxs adlarının əmələ gəlməsini, advermə ənənələrini, ad dəyişmə və onların inkişaf qanunauyğunluqlarını, ad sistemində yerini, digər adlarla qarşılıqlı əlaqəsini, leksik-semantik, üslubi, fonetik, orfoqrafik və qrammatik xüsusiyyətlərini tədqiq edir. Türk xalqları antroponimlərinin ilk dəfə olaraq sistemli şəkildə tədqiqatına cəlb olunması V.A. Qordlevskinin adı ilə bağlıdır.

Qədim Türklərdə ad qoyma müxtəlif şəkillərdə həyata keçirildi. Bu proses çox vacib məsələ kimi qəbul edilir, körpəyə veriləcək ad ilə onun ruhu bağlantısının sıx olduğu düşünülürdü. Hətta bu münasibətlə bir sıra mərasimlər təşkil edilir, bir qayda olaraq yaxın qəbilələr, tanış insanlar mərasimdə iştirak edərdilər. Əvvəlcə gələn qonaqlara müxtəlif ikramlar edilir, daha sonra hər kəs yenidoğulmuşu öz hədiyyəsini təqdim edərdi. Hədiyyələr körpənin beşiyinə yığılardı. Mərasimin gedişinə uyğun olaraq daha sonra ən hörmətli qonaq, ağsaqqal və ya dini lider körpənin valideynlərinin ricası ilə ayağa qalxar və körpəyə uyğun adı verərdi. Bəzi tayfalarda isə bizə “Dədə Qorqud” boylarından tanış olduğu kimi hər hansı bir bacarıq, üstün bir davranış sərgiləməyə qədər şəxs adsız qalırdı. Ümumilikdə bu məsələ hər qəbilədə bir cür qəbul edilirdi.

Müsəlmanlar ailəsində uşağın dünyaya gəlməsi bu ailənin həyatında ən böyük və mühüm hadisələrdən sayılır. İslamda uşaq bu ailəyə Allah tərəfindən verilən əmanət kimi qəbul olunur və bu səbəbdən xüsusi qayğı ilə bəslənilir və qorunur. **İslamın gözəl ayinində, qayda-qanununda tam incəliklə ölçülüb-biçilmiş, nəzərə alınmış başqa məsələlərlə yanaşı, gözəl və xoş səslənən, yaxşı mənalı adın seçilməsinə də böyük əhəmiyyət verilmişdir.** Müsəlman cəmiyyətinin nümayəndəsi

olaraq yenidoğulmuşu müqəddəs kitabdan ad seçmək ənənəsi, dinimizin tarixində nümunəvi şəxsiyyətlər kimi tanınan peyğəmbərlərin, imamların adlarına müraciət etmək adəti də var.

Müəyyən dövrdən sonra övladlarına mənalı, fərqli ad qoymaq istəyən valideynlərin əlindən tutan, onların yaxın köməkçisinə çevrilən lüğətlərə, adlarımızı saf-çürük edən tədqiqat əsərinə böyük ehtiyac duyuldu və bu sahədə xeyli işlər görüldü. Şəxs adlarının tədqiqi diqqət mərkəzinə alındı və bir sıra dilçi alimlər bu sahədə çalışmağa başladılar. Beləliklə, şəxs adları toplanıb, izahlı lüğətin tərtib olunması sahəsində müəyyən işlər görülmüşdür. Tanınmış lüğətçilərimizdən olan B.Abdullayevin 1985-ci ildə nəşr etdiyi “Azərbaycan şəxs adlarının izahlı lüğəti” kitabçası və O.Mirzəyevin “Adlarımız” əsəri bu sahədə atılan ilk addımlar kimi qiymətləndirilir. Lakin B.Abdullayevin əsərində 1000-ə qədər, O.Mirzəyevin kitabında isə 475 antroponimin izahı verilmişdir. Lüğətdə adların mənasının izahıyla yanaşı hansı dillərə mənsub olması, mənşəyi, düzgün və təhrif olunmuş formaları da verilir.

Nəticə etibarlı ilə doğru adı seçmək çox vacibdir. Buna görə də uşaqlarımıza gözəl, sevimli və anlamlı adlar qoyaq, onların insanlığa faydalı bir fərd kimi yetişdirək. **Uşaq üçün ən gözəl və layiqli adın seçilməsinin onun şəxsiyyətinin yaranmasında, formalaşmasında, zehni-fikri qabiliyyətinin inkişafında, hətta onun gələcək həyat yolunun necə qurulmasında mühüm təsiri var. Bu təsir onun həyat yolunun təkamülündə, düzgün tərbiyəsində, özünə və cəmiyyətdə tutacağı yerə inamında, bir sözlə, gələcək inkişafında mühüm rol oynaya bilər.**

AZƏRBAYCAN VƏ RUS DİLLƏRİNDƏ MONOSEMANTİK SOMATİZMLƏR

Elnarə MƏMMƏDOVA

Bakı Slavyan Universiteti

mamedova.elnara@lenta.ru

AZƏRBAYCAN

Hər bir dildə olduğu kimi sözlər semantik baxımdan eynicinsli deyil: bəzi sözlər bir, digərləri bir neçə leksik mənaya malikdir. Sözüün əsas mənadan başqa, bir-birilə mənə və mənşəyinə görə əlaqəli iki və daha artıq mənaları varsa, bu, polisemantik – çoxmənalı sözdür. Sözlərin çoxmənalılıq kəsb etməsi prosesi dildə hələ qədim dövrlərdən mövcud olmuşdur. Somatizmlər dilin lüğət tərkibinin qədim qatını təşkil etdiklərindən, təbii ki, onların böyük hissəsi çoxmənalıdır. Bu sözlər əlavə mənaları çox zaman metaforikləşmə nəticəsində əldə edirlər. Metaforikləşmə somatizmlərin digər predmet və hadisələrlə funksional, struktur, xarici bənzərliyinə görə baş verir. Lakin bədənin xaricində yerləşən üzvlərdən fərqli olaraq, daxildə yerləşən orqanların funksiyası, strukturu və xarici görünüşü haqqında insan, demək olar ki, məhdud informasiyaya malik olur. Odur ki, daxili orqanları adlandıran somatizmlərin əksəriyyəti mənaca inkişaf etməmiş təkmənalı – monosemantik sözlərdir. Somatizmlərin monosemantikliyi başqa amillərlə də bağlı ola bilər:

1. Somatizmlərin işlənmə səviyyəsinin aşağı olması, yəni gündəlik həyatda onları xatırlamağa ehtiyacın olmaması (bud, topuq və s.);

2. Bir-birini xatırladan, yaxın yerləşən və ya bir-biri ilə əlaqəsi olan üzvləri adlandıran somatizmlər arasında əvəzlənmə getməsi: bu zaman kontekstdən asılı olaraq tamlıq, ümumilik ifadə edən üzvü adlandıran somatizm hissəni adlandıranın yerinə işlənir. Məsələn, çox zaman danışıqda bud, baldır yerinə ayaq deyirik, bilək yerinə qol və ya əl;

3. Dildə tabu hadisəsi – etik, mədəni baxımdan bəzi somatizmlərin dildə istifadəsinə qoyulmuş qadağa.

4. Somatizmlərin dilin öz sözləri deyil, alınma olması.

Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində aşağıdakı təkmənalı somatizmlər göstərilmişdir: **Mədə** – insanda və heyvanlarda qarın boşluğunun yuxarı hissəsində yerləşən həzm orqanı. Ərəb sözüdür. Vaxtilə mədə yerinə *qursaq* sözü işlənmişdi. Məsələn, *qursağı boş olmaq* – acmaq, *qursağı daralmaq* – yeməməkdən arıqlamaq. Bəzən qarın yerinə də *qursaq* işlənir. B.Əhmədov qarın və *qursaq* sözlərinin bir-birilə qohum olduğu qənaətindədir. **Ciyər** – insan və onurğalı heyvanların döş qəfəsində yerləşən

tənəffüs orqanı. Fars sözüdür. Yerinə *bağır* sözü də işlənir. Ciyər somatizmini slenq (yeni mənə qazanan və müxtəlif insan qrupları arasında işlənən sözlər) hesab etmək olar. Slenq kimi dilimizdə qadına, qıza xitabən işlənir. **Dalaq**– qarın boşluğunun sol tərəfində olub, qan kürəcikləri hazırlayan və bu proseslə bağlı başqa mürəkkəb vəzifələr görən bədən üzvü. Ona *sulaq* da deyilirdi. B.Əhmədov yazır ki, dalaq anlayışı mənbələrdə müxtəlif sözlərlə ifadə olunmuşdur: *dal, ayranlıq, sulaq, göy bağır*. Bu sözlər dalağın müxtəlif əlamətlərinə (göy rəngdə, çıxıntı şəklində olması, artıq qanı özündə saxlaması və s.) görə işlədilmişdi. Alim dalağın həm də sancı sözünün sinonimi kimi işlədildiyini də qeyd edir. Məsələn, Paltar bədənimi dalayır. **Böyrək**–insan və heyvanlarda sidik ifraz edən bədən üzvü. Qırğızca dağ yamacında çala, çuxur deməkdir. B.Əhmədova görə, somatizm “üstü örtülü” (bükülü) mənasını əks etdirib, bükmək, bürümək feilləri ilə əlaqəlidir. **Bud**–qıçın çanaq sümüyü ilə dizə qədər olan hissəsi. “Qədim türk lüğətində” omonim sözdür: 1) Merkuri planeti, 2) Merkuri planetinin günü – çərşənbə. **Baldır**– qılçanın dal tərəfində diz ilə topuq arasındakı ətli hissə. M.Kaşğarının divanında baldırın daha bir mənası qeyd olunmuşdur: dağın burun kimi çıxan yeri. Somatizm Ağbaldır, Qarabaldır kimi dağ adlarında da bu mənanı daşımaqdadır. B.Əhmədovun “Qısa etimoloji lüğəti”ndən digər mənalarnı da öyrənmiş oluruq: 1) qohum, 2) qol-qanad, 3) ərin kiçik baldızı. **Topuq**– baldır sümükləri ilə pəncə sümüklərinin birləşdiyi yerdə yanlara çıxan oynaq. El arasında ayağa geyilən şeylərin dabanı da topuq adlanır: topuqlu ayaqqabı. Somatizminin bu mənası kalka yolu ilə türk dilindən keçmişdir. “Qədim türk lüğəti”ndə onun digər mənası kürə, top deməkdir. Güman ki, bu bədən üzvü top kimi yumru olduğu üçün belə adlandırılmışdır. **Yanbız**– ayağın çanaqdan dizə qədər olan hissəsi, omba, yan. B.Əhmədov bu somatizmin mənşəyi haqqında yazır ki, o, yan və bud kəlmələrindən yaranıb, yanbud kimi olub, sonra son samit dəyişib. Onun başqa ehtimalına görə isə, söz mənbələrdə yanbaş şəklində də verilib, “ayağın yan tərəfinin yuxarı (baş) hissəsi” kimi açıqlanıb, yanbaş isə təhrif nəticəsində yanbuz formasına düşüb. **Bilək**– qolun dirsəkdən ələ qədər olan hissəsi. B.Əhmədova görə, bilək sözü əvvəllər *bağlaq* formasında olmuşdur. **Çiyin**–bədənin boyundanqollara qədər olan hissəsi. Paltarın çiyinləri örtən hissəsi də çiyin adlanır. “Qədim türk lüğətində” qar sözünün digər mənası da çiyindir. Kuznetsovun müəllifi olduğu “Rus dilinin böyük izahlı lüğəti”ndə verilən təkmənalı somatizmlər bunlardır: **Спина**–Gövdənin boyundan oma sümüyünə qədər olan arxa (heyvanlarda yuxarı) hissəsi. Danışqda metaforik mənalarnı da işlənir: 1) belin paltarını örtən hissəsi, 2) nəqliyyat vasitəsi, mebel əşyası və s.-nin yuxarı hissəsi, tərəfi. Dialekt forması *спин*-dir. Güman edilir ki, qədim polyakcadakı spina sözü vasitəsilə latın dilindəki spina-dan alınmışdır. **Живот** –insan və heyvanların həzm orqanlarının yerləşdiyi bədən hissəsi. Çox zaman mədə olaraq da işlənir. A.Sitnikovaya əsaslanaraq, leksik-semantik yolla *живот* – *həyat* sözünün əsasında yaranmışdır. Arxaik mənalarnı: 1) həyat, 2) ev heyvanı (adətən at). **Печень** –insan və heyvanların həzm prosesi, maddələr mübadiləsi və qan dövranında iştirak edən böyük vəzi. Həm də bəzi heyvan və quşların bu orqanı qida məhsuludur. Ümumslavyan dilindəki *печу* sözündəndir: hərfi mənada “qızardılmış” deməkdir. **Легкие** – döş boşluğunda yerləşən nəfəs orqanı (insan və onurğalı heyvanlarda). Son zamanlar bəzi Hind-Avropa dillərində olduğu kimi rus dilində də metaforikləşərək yeni mənə qazanmışdır: (*зеленые*) *легкие города*– şəhərin ciyərləri, yəni parkları. Ümumslavyan dilindəki *льга*– “yüngüllük”, “azadlıq” kökündəndir. **Селезенка** –onurğalı heyvanların və insanın qarında yerləşən, qanın yaranmasında, maddələr mübadiləsində və orqanizmin müdafiə reaksiyalarında iştirak edən orqan. Protoslavıyan dilində “*selezenb*”, “*selzenb*” şəklində rast gəlinməkdədir. **Ладонь** – əlin içi. E.M.Murzayevin lüğətində bir neçə mənası göstərilmişdir: 1) yerin hamar səthi, düzənlik, 2) çay, göl və s. su hövzələrinin və ya təzyiqsiz yeraltı suların səthi, 3) taxıl döyülən yer. Əvvəllər uzunluq ölçü vahidi kimi işlənirdi. *Долонь* sözündəndir, дол “aşağı”, долина, ладонь “əlin barmaqlarla ovucun daxil olduğu aşağı hissəsi” deməkdir. **Запястье** – əlin bazuönünə bitişik hissəsi. Köhnəlmiş mənası biləklik, qolbağdır. Sözü kökü “*пяст*” qədim rus dilində əlin biləyə qədər olan hissəsi, yumruq deməkdir. **Лодыжка** – yanlara doğru çıxan, ayağın baldır sümükləri ilə ayaq sümüklərinin oynaq. **Голень**– ayağın (heyvanlarda arxa ətrafların) dizdən pəncəyə qədər olan hissəsi. “*Голый*” sözündən alınmışdır, ilkin olaraq “çılpaq sümük” mənasını verirdi. **Таз** – aşağı (heyvanlarda arxa) ətraflara söykənən və onurğa sütununa dayaq olaraq xidmət edən sümük qurşağı. Geniş, eləcə də dayaz olan, yumru və ya oval formalı qab da eyni sözlə ifadə olunur. Türk dilindəki *tas* – kasa, piyalə sözündən alınmışdır.

BARMAQ - ПАЛЕЦ SOMATİZMİNİN SEMANTİK VƏ SİMVOLİK TƏRƏFLƏRİ

Elnarə MƏMMƏDOVA

Bakı Slavyan Universiteti

mamedova.elnara@lenta.ru

AZƏRBAYCAN

Barmaq sözü Azərbaycan dilində polisemantik sözlərdən biridir. Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində onun doqquz mənası qeyd olunmuşdur: 1. İnsanın və bəzi heyvanların əl və ayaqlarının qurtaracaqlarındakı beş mütəhərrik üzvdən hər biri. 2. Maşın və mexanizmlərin milə oxşar girdə hissəsi – detalı. 3. Təkərlərin dəndənəsindən çənbərinə qədər uzanan çubuqların hər biri. 4. Məhəccər, sürəhi ağacı. 5. Yaba və şananın hər bir dişi, ucu. 6. Barmaq uzunluğunda, barmaq boyda. [Kərim baba] çubuğun ortasından iki barmaq qədər kəsib, üstünü götürdü. A.Şaiq. // Adətən “bir”, “bircə” sözləri ilə - azacıq, çox az, çox kiçik, çox xırda, bir tikə. Beləcə Mahmud bircə barmaq kağız tapmaq fikri ilə yan-yörəsinə baxa-baxa su başına çatdı. Ə.Əbülhəsən. // Qatı bir mayeyə batırıldıqda bir barmağın aldığı miqdar. Bir barmaq doşab. – [Qaymaqdan] bir barmaq yediyi üçün Nadiri döyürlər, söyürlər. Mir Cəlal. 7. Şeirdə: heca ölçüsü, misralardakı hecaların sayına əsaslanan ölçü. 8. Çalğının əsas musiqi melodiyasına uyğun olaraq əlavə etdiyi ahəng. 9. Tənək, nar və s. bu kimi kolların, yaxud çiçəklərin şitil çubuğu. Rus dilində barmağın leksik mənası belə xarakterizə olunur: “insanın əl və ya ayaq pəncələrinin beş hərəkətli uc hissələrindən biri”. Onun digər mənalari: 1. Heyvan və quşların pəncələrinin qurtaracağında yerləşən üzv. 2. Əl barmağına geyilən əlcəyin hissəsi. 3. Mexanizmin hərəkət edən ucluqlarından birinə bərkidilən və digərinin fırlanmasına ox kimi xidmət edən dairəvi formalı diyircək və ya çubuq. Əski çağlarda insanlar ölçü və hesab aparmaq üçün öz bədən üzvlərindən istifadə edirdi. Bunlar əl və ayaq kimi üzvlər, eləcə də onların hissələri idi: ovuc, dirsək, qulac (qolac), barmaq. Barmaq uzunluq ölçü vahidi kimi işlənilib, bir barmağın uzunluğuna bərabər idi. Qədim şumerlərin müəllifi olduğu “Əkinçinin təqvimi”ndən məlum olur ki, onlar da barmaqdan ölçü vahidi kimi istifadə etmişlər: “*Torpaq şumlayana hər qarışda səkkiz şırım çəkmək məsləhət görülür. O gözləməlidir ki, toxum torpağa “iki barmaq” dərinliyində düşsün*”. Qeyd edək ki, Amerika şumerşünası S.Kramer əsəri tərcümə edərkən barmaq sözünü olduğu kimi saxlamışdı. Rus mədəniyyətində də ölçü vahidi kimi barmaqdan istifadə olunmasını *смизинец* (barmaq qədər, bir az) ifadəsi təsdiq edir. Toponimiyada barmaq zirvə, iti yüksəklik, tərə, sütunlu, fiqurlu aşınmalar deməkdir. Siyəzən rayonu ərazisində *Beşbarmaq dağı* vardır. Güman olunur ki, zirvəsinin əl barmaqlarına oxşadığına görə belə adlandırılmışdı. Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğətində qeyd olunur ki, bu dağ ilk dəfə *Barmak* adı ilə IX əsrdə müdafiə divarı kimi xatırlanır. XVIII əsrdə Quba xanlığında isə *Barmaq mahalı* olmuşdur. Kiprdə, Türkmənistanda da Beşbarmaq toponimləri qeydə alınmışdır. Rus dilində barmaq somatizminin toponimiyada rastlanan mənalariına diqqət yetirək: ucu sivri qaya, zirvə; ayrıca sütunvari qala. Əlçatmaz, çətinliklə keçilən qayalardan ibarət zirvələrə deyilən *чертовпалец* – şeytan barmağı xalq deyimi də buradandır. Палец termini həm də digər çaya tökülən kiçik çay mənasına da gəlir.

Azərbaycan və rus dillərində əl və ayaq barmaqları eyni sözlə ifadə olunur. Lakin bəzi dillərdə, nümunə olaraq ingilis dilində əl barmaqları “fingers”, ayaq barmaqları isə “toes” adlanır. Hər bir normal insan beş barmağa sahibdir və bu barmaqların hər birinin öz adı var: baş barmaq- большойпалец, şəhadət (işarə) barmağı-указательныйпалец, orta barmaq-среднийпалец, adsız barmaq-безымянныйпалец, çeçələ barmaq-мизинец. Ayağın kənarlarında yerləşən barmaqlar baş və çeçələ barmaq olaraq adlandırılır. Digərləri isə müvafiq olaraq baş barmaqdan sonra ikinci, üçüncü və dördüncü barmaqlar adlanır. Rus dilində də bu eynən belədir. M.Kaşğarının lüğətində barmaq somatizminin *ərnək*, *ərngək* variantlarına təsadüf olunur. Burada belə bir məsəl də qeyd olunur: “Beş ərnək tüz ərməs” – beş barmaq bir olmaz. B.Əhmədov yazır ki, bəzi türk dillərində *ulu ərnək* – baş barmaq, *suq ərnək* isə şəhadət barmağıdır. M.Kaşğari lüğətində *çıçalak* çeçələ barmaq, *çıçamuk* adsız barmaqdır. C.Kloson bu kəlmələri *çiç* (kiçik) kökünə bağlayır. Kitabı-Dədə Qorqud dastanında çeçələ barmaq olaraq *sırçabarmağın* adı keçir: “Oğlum idigin andan biləyim, sırça parmağını qanatsun, qanını dəstmələ dürtsün, gözümə sürəyin, açılacaq olursa, oğlum Beyrəkdir!” Çeçələ

barmağın Biləsuvar dialektində *culubarmaq*, Xanlar dialektində isə *sərçələ* variantlarına rast gəlinir. B.Əhmədov çeçələ barmaq haqqında yazır: “bu barmağın adı mənbələrdə *çiçatıuq*, *çocuq*, *çoşqa* formalarında da qeyd edilmişdir (Qaqauzlar buna *ən kiçik barmaq* deyirlər). Hər üç sözün kiçik mənası vardır. Bunlardan biri – *çiçatıuq* sözü fonetik baxımdan *çeçələ* sözünə daha çox yaxındır”.

Qədim dövrlərdə rus dilində barmaq sözünün əvəzinə indi arxaik sözə çevrilmiş *перст* sözü işlənirdi. Müxtəlif səslənməyə malik olsa da, həmin kökdən olan *перст* sözünün müxtəlif variantları hal-hazırda əksər slavyan dillərində istifadə olunmaqdadır. Bu sözə İncilin dilində də rast gəlinir. Belə ki, xain Foma yalnız İsanın yaralarına barmaqları ilə toxunduqdan sonra onun dirildiyinə inanacağını söyləmişdi. “*Вложитъперстывязъвы*” frazeologizmi də İncildəki bu əfsanə ilə bağlı olub, ağrıyan, zəif yerə toxunmaq mənasına gəlir. Rus dilində *перст* komponentli işləkliyi itirən digər frazeologizmlər də var: *перстпровидения*, *перстбожий*, *перстрока* (*судьбы*)-taleyi öncədən müəyyənləşdirən sirli, mistik bir şey barəsində, *перстоперстнеударить* (*неколонтъ*)-bir şey etməmək, qabağını almamaq, *одинкакперст-тәнһа*, kimi-kimsəsi olmayan. Ümumiyyətlə, barmaqlar əlin hissələri olduğundan çox zaman onunla oxşar və eyni simvolik məna daşıyırlar. Buna baxmayaraq əl barmaqlarının hər birinin özünəməxsus, təkrarolunmaz rəmzi mənası da var. C.Kuper “Simvollar ensiklopediyası”nda barmaqların simvolikliyi ilə bağlı maraqlı faktlar açıqlayır. Belə ki, baş barmaq hakimiyyət və onun ötürülməsini simvolizə edir. Yuxarı qaldırılmış baş barmaq xeyir qüvvəni, uğuru və düz iradəni; aşağı salınmış isə onun əksini bildirir. İşarə edən barmaq maqik gücü və ya ziyan verməyi bildirir. Ağızın üzərinə gətirilən barmaq susmaq və ya düşünmək, ya da xəbərdarlıq simvoludur. Xeyir-dua zamanı qaldırılan barmaqlar mənəvi güc işarəsidir. Qaldırılan iki barmaq təlim və ya mühakiməni təcəssüm etdirir. İşarə və çeçələ barmaqlarının qaldırılması pis nəzərdən qoruyur, lakin insana yönəlsə, onda təhqirdir. Xristianlarda xeyir-dua zamanı qaldırılan üç barmaq Müqəddəs üçlüyü təcəssüm etdirir.

Əl (xəmsə) müsəlmanlarda və yəhudilərdə əl formasında olan bir həmayildir ki, Allahın əlini, ilahi gücü, uzaqgörənliyi və səxavəti təcəssüm etdirir. Baş barmaq Peyğəmbəri, digər barmaqlar onun dörd yoldaşını: işarə barmağı – Fatiməni, orta barmaq – Əlini, adsız və çeçələ barmaqlar – Həsən və Hüseyini bildirir. Allah Qiyamət surəsinin 3-cü və 4-cü ayələrində buyurur: “Məgər insan elə güman edir ki, (qiyamət günü) onun sümüklərini bir yerə yığa bilməyəcəyik?! Bəli, Biz onun barmaqlarını da (barmaq sümüklərini də, barmaqlarının uclarını da) düzəltməyə qadirik!” Quranda qeyd olunan barmaq ucları onun sahibinin individuallığını vurğulayır. Belə ki, hər bir insan fərqli barmaq izinə malikdir, yəni bir insanın barmaq izi digər insanın barmaq izinə əsla bənzəməz.

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏKİ PRESEDENT ONİMLİ GENDER FRAZEOLOGİZMLƏRİNİN LİNQVOPRAQMATİK VƏ KOQNİTİV XÜSUSİYYƏTLƏRİNƏ DAİR

Kəmalə ƏLİYEVƏ

Gəncə Dövlət Universiteti

ekrq1991@mail.ru

AZƏRBAYCAN

Məlumdur ki, *predsedent* onim anlayışı müəyyən bədii obrazın, real tarixi şəxsiyyətin ehtimal edilən və ya gerçək həyat hekayəsinə, şahidi və ya iştirakçısı olduğu hadisə ilə özləşməsinə istinadən yaranmış stereotipikləşməni ehtiva edir. Y.A.Naximovanın da haqlı olaraq qeyd etdiyi kimi, “*predsedent* onimlər postmodern epoxasının, dövrünün kommunikasiyasında mühüm rol oynayan və eləcə də möhtəşəm ənənə və tarixə malik olan intertekstuallığın vacib arselanı” təşkil edir (Нахимова Е. А. Прецедентные онимы в современной российской массовой коммуникации: теория и методика когнитивно-дискурсивного исследования. Екатеринбург, 2011. 276 с. ; 6). O.S. Axmanova və İ.V.Gyubbenetin təklif etdiyi “*şaquli kontekst*” nəzəriyyəsinin (Axmanova O.C., Gyubbenet İ.V. «Вертикальный контекст» как филологическая проблема // Вопросы языкознания. 1977. - № 3. с.47-54) davamı kimi meydana çıxmış “*predsedent mətn*” konsepsiyasının müəllifi – Y.N.Karaulovun tədqiqatlarından (Карaulov Ю. Н. Русский язык и языковая личность. –

M.: Наука, 1987, 264 c.) məlum olan bu anlayış daha sonralar bəzi araşdırıcılar tərəfindən “*bədii onim*” formatında dəyərləndirilmişdir ki (Сухарева О. В. Коннотативность художественных онимов английского языка, диссер... канд.филол.наук., 2014, 273 c. ; səh.18, 50-53), zənnimizcə bu istilah elmi anlayışın mahiyyətini tam əks etdirmədiyindən yetərsizdir (belə ki, *predsedent onim* təkcə *bədii əsərlərə* deyil, tarixi gerçəkliyə əsaslandığından bu istilahlarda bərabərlik işarəsi qoymaq olmaz).

Gender münasibətlərini ifadə edən *predsedent onim*li frazeoloji vahidlərin ən spesifik cəhətlərindən biri onların böyük əksəriyyətinin konkret dil daşıyıcılarının dünyanın dil mənzərəsinin tərkib hissəsi olması və kənar, yad toplum nümayəndələri tərəfindən bir çox halda adekvat qavranıla bilməməsilə bağlıdır. Başqa sözlə desək, *predsedent onim*li gender frazeologizmlərinin koqnitiv özəllikləri “bir köndən min könlə vurulmaq”, “qəlbini çalmaq”, “ürəyini vermək” və s. bu kimi frazeologizmlər kimi asan semantik dəyişmə oluna bilən frazeoloji vahidlər sırasına daxil edilə bilməz. Məsələn, rus dili və bir çox digər Avropa xalqlarının dilləri üçün işləkliyilə seçilən “*быть ловеласом*” frazeoloji vahidinin həmin toplumlar üçün açıq semantik kodlaşma nümayiş etdirməsi coğrafi və bir çox halda genealoji (Hind-Avropa dil ailəsinə aidlik baxımından) ortaq mədəniyyət faktoru ilə izah edilə bilər. Belə ki, “arvadbaz olmaq”, “qadın aludəçisi olmaq”, “qadınları yoldan çıxaran şəxs olmaq” anlamlarını ifadə edən və Azərbaycan dilindəki “şörgözlük eləmək” frazeologizminə yaxın anlam kəsb edən *быть ловеласом* gender frazeologizmi Lovelas *predsedent onim*inə istinad edir. Məlum olduğuna görə, bu onim Semuil Riçardsonun (1689-1761)müəllifi olduğu və 1748-ci ildə işıq üzünə görmüş “*Klarissa Qarlou*” (Clarissa, or, the History of a Young Lady) romanının baş qəhrəmanlarından biri – Robert Lovelace obrazına istinad edir (Ловелас // Энциклопедический словарь крылатых слов и выражений. М.: «Локид-Пресс» Вадим Серов 2003 <http://www.endic.ru/winged/Lovelas-401.html>).

Azərbaycan dilinin frazeoloji sistemində yer alan “Leyli-Məcnun olmaq”, “məcnunluq eləmək” kimi gender frazeologizmlərini də *predsedent onim*li ifadələr sırasına aid etmək olar. **Leyli-Məcnun olmaq**- to love one another madly / to love someone to distraction / to love as Romeo and Juliet – любить друг друга до безумия (Лейли и Меджнун - образы безумно влюблённых в одноименной восточной легенде (Физули, Низами Гянджеви), Ромео и Джульетта - образы безумно влюблённых в одноименной повести В. Шекспира) (Vəliyeva N.Ç. Azərbaycanca-İngiliscə-rusca frazeoloji lüğət, Bakı: Nurlan, 2006; s.509), **Məcnun olub çöllərə düşmək** – to be mad for love to someone – бродить по степям (обезуметь от любви), **Məcnuna dönmək** – 1. to love someone madly – влюбиться до безумия; 2. to become senile / to grow decrepit – опуститься (иметь растрёпанный вид) (Vəliyeva N.Ç... ; s.579). O.V.Suxareva İngilis dilindəki *Romeo and Juliet* (a pair of tragic lovers, star-crossed lovers) “*bəxtsiz gənc sevgililər*”, *to Romeo and Juliet* “*validəynlərdən xəbərsiz gizlicə görüşmək*” Сухарева О. В. Коннотативность ... ; 201, 138) gender frazeologizmlərini bu sıraya aid etmək olar.

Bu mənada müxtəlif sistemli İngilis, fransız, rus və tatar dillərində antroponimli frazeologizmlərin leksik-semantik və funksional özəlliklərini araşdırmış Z.P.Zahirovanın gəldiyi nəticəylə razılaşmamq olmaz. Tədqiqatçı qeyd edir ki, “frazeologiyada milli-mədəni domananta kimi fəaliyyət göstərən xüsusi adlar bu və ya digər xalqın xarakterik cəhətlərini müəyyənləşdirməyə, ümumiyyətlə onun (millətin – K.Ə.) milli xarakterini təsbit etməyə, habelə həmin xalq(lar)a xas dünyanın frazeoloji mənzərəsini tərtib etməyə imkan verir. Frazeologiyada təzahür tapan dünyanın dil mənzərəsinin özünəməxsusluğunu ortaya çıxartmaq üçün ... hadisə və ya anlayışların obrazlı adlandırılmasına xidmət edən və frazeologizmlərin formalaşmasını mümkün edən istinad materialını müəyyənləşdirmək vacibdir” (Загирова З. Р. Лексико-семантические и функциональные параметры антропонима в составе фразеологической единицы в английском языке (в сопоставлении с французским, русским и татарским), ; s.17). Məsələn, N.Vəliyevanın üçdillə frazeoloji lüğətində qeyd edilən **erkək Tükəzban** – an iron-willed lady – железная леди / бой баба (N.Vəliyeva ; s.323) gender frazeologizmini qeyd edilən koqnitiv aspektdən dəyərləndirək. Ekzemplifikat adlar (İngilis dillə elmi terminologiyaya görə: Placeholder name) sayılan (bax: Экземплификанты и метапеременные <http://www.tramvision.ru/words/exemplificant.htm>) Tükəzban, Fatma, Əli, Vəli, Pırvəli (rus dilində: *Иван, Илья*, İngilis dilində *John, Jane, Jack, Jill*) tipli şəxs adları mahiyyət etibarilə “sıradan bir adam”, həmin xalqa, topluma xas “adi bir fərd”, “sadə vətəndaş” və ya gender fərqləndirməsinə görə “adi qadın”, “adi bir kişi” anlamını əks etdirir. Məsələn, *Əli aşından da etmək, Vəli aşından da, Əli aşından da olmaq, Vəli aşından da ; Əlinin papağı Vəlinin başında, Vəlinin papağı Əlinin başında,*

Azərbaycan dilində olduğu kimi, ingilis və rus dillərində də gender frazeologiyasında həmin əkzemplifikat işləkliyini müşahidə etmək olar. Məsələn, “Bir qız bir oğlanındır” frazeologizminin analoqu kimi işlənən: *every Jack has his Jill* frazeoloji vahidini, rus dilində “*Евда хорuz, çöldə fəра*” gender frazeologizminin semantik analoqu olan «*И людях Илья, а дома свинья*» ifadəsində, habelə onun antonimi olan «*ДомаИлья, в людях – свинья*» ifadəsində Bu mənada təsadüfi deyil ki, ekzemplifikat adlar təkcə frazeoloji sistemdə, o cümlədən gender frazeologizmlərində deyil, eləcə də gender problemlərini ifadə edən bədii əsərlərdə ümumiləşdiilmiş obrazlar kimi istifadə olunur (məsələn, *Tacirlərimiz Sonyalara bənd olacaqmış, – Bədbəxt Tükəzbanları neylərdin, ilahi?!*).

Azərbaycan dilindəki “At Balaxanım!” (mare / horsy / equine – Невеста в пол-осьма аршина, а поперёк себя половина. / Невеста четырнадцати вершков в отрубё. / Баба-лошадь, баба-конь, перескачет через тын) (N.Vəliyeva...; 98) frazeologizmini də predesent onimli gender frazeologizmi statusunda dəyərləndirmək olar. Belə ki, burada məhz gender münasibətləri zəminində dəyərləndirmədən söhbət gedir.

FRAZEOLÖJİ BİRİKMƏLƏR, FRAZEOLÖJİ BİTİŞMƏLƏR, FRAZEOLÖJİ BİRLƏŞMƏLƏR VƏ ONLARI TƏŞKİL EDƏN KOMPONENTLƏRİNİN MƏCAZİ MƏNALARI

Kəmalə ƏLİYEVƏ

Gəncə Dövlət Universiteti

ekrq1991@mail.ru

AZƏRBAYCAN

Tərkibindəki sözlərin müstəqil mənalarını tamamilə itirməsi nəticəsində əmələ gələn sabit söz birləşmələrinə frazeoloji birikmələr deyilir. Dilçilikdə bu tip sabit söz birləşmələri idiomlar da adlandırılır. Bu söz birləşmələrin əsas əlaməti onların semantik cəhətdən bütövlüydür. Dildə xüsusi səciyyə daşıyan bu birləşmələr onun frazeologiyasının əsasını təşkil edir. Frzeoloji birikmələrə aşağıdakı söz birləşmələrini misal göstərmək olar:

Kick the bucket “ölmək”; send smb. to conventry “bir kəsi baykot etmək”, “bir kəslə əlaqəni kəsmək”; at bay “çıxılmaz vəziyyət”; be at somebody’s beck and call “qulluğunda həmişə hazır olmaq” = “əmrə hazır olmaq”; to be all thumbs “yöndəmsiz”, “yaraşıqsız”; to rain cats and dogs “şiravaran yağış yağmaq”; kilkeny cats “qatı düşmənlər”.

Frazeoloji birikmələr onları təşkil edən komponentlərinin məcazi mənaları əsasında əmələ gəlir. Bu cür birləşmələrin bədii xüsusiyyətləri yalnız tarixi-nöqteyi nəzərdən açıqlanır. Məsələn: “bay” sözünün mənası “tupik” (ş.dəniz quşu), “beck” sözünün mənası isə “qollarını çırpmaq”-dır. Bu sözlər arxaizmlərdir və yalnız yuxarıda göstərilədiyimiz frazeologizmin tərkibində işlənir. Və yaxud digər bir misala baxaq “to be all thumbs” frazeologizmi “one’s fingers all thumbs” frazeologizminin əsasında əmələ gəlmişdir. “Kilkenny cats” frazeologizmi bir əfsanədən götürülmüşdür. Əfsanəyə görə Kilkenny və Irishtown arasında XVIII əsrdə müharibə olub və bu müharibə hər iki şəhərin dağılması ilə nəticələnib. “Send smb. to Conventry” frazeologizmi Klarendonun “The history of the Great Rebellion and Civil Wars in England” kitabında götürülmüşdür. İngilis inqilabı dövründə Konventri şəhərində bir həbsxana yerləşirdi ki, orada yalnız güclü monarxlar saxlanılırdı. Göst ərdiyimiz bu frazeologizm də bununla əlaqədar olaraq yaranmışdır.

Beləliklə frazeoloji birikmələrdə həqiqi mənə ilə məcazi mənə arasındakı əlaqə itir və məcazi mənə onlar üçün ön plana keçir. Frazeoloji birikmələrin aşağıdakı xüsusiyyətləri var:

1. Frazeoloji birikmələrin komponentləri sırasına arxaizmlər də daxil ola bilər.
2. Bu tip birləşmələri sintaktik cəhətdən parçalanmaq mümkün deyildir.
3. Onların komponentlərinin yerlərini dəyişdirmək əksər hallarda qeyri-mümkündür.
4. Bu birləşmələrin tərkibinə söz daxil ola bilmir.
5. Frazeoloji birikmələrin tərkibindəki sözlər öz leksik mənalarını itirərək onların komponentlərinə çevrilir və ümumi bir mənəni ifadə edir. Məsələn: “kick the bucket” – “to die”; “send smb to Conventry” – “to ignore”.

Frazeoloji bitişmə.

Bəzi sabit söz birləşmələrinin tərkibindəki sözlərdən birinin həqiqi mənası az da olsa, nəzərə çarpır. Bu tip birləşmələr frazeoloji bitişmələr adlanır. Frazeoloji bitişmələrə aşağıdakı söz birləşmələrini misal göstərmək olar:

To spill the beans “sirr vermək”; to burn bridges “körpüləri yandırmaq”; to throw dust into smb’s eyes “bir kəsin başını aldatmaq”; to point the devil blacker than he is “şişirtmək”; to put a spoke in somebody’s wheel “bir kəsə mane olmaq”, “əngəl törətmək”; to hold one’s cards close one’s chest “bir şeyi sirr olaraq saxlamaq”, “ağzını bərk tutmaq”, “susmaq”; to be narrow in the shoulders “zarafat başa düşməyən”; to gild refined gold “boş yerə çalışmaq”; to stick like a leech “zəli kimi yapışmaq”; broad shoulders “enli kürək”; more or less “qismən”, “müəyyən dərəcədə”; out of the frying pan into the fire “yağışdan çıxıb yağmura düşmək”.

Frazeoloji bitişmələr bədiilik və məcazilik baxımından qismən frazeoloji birləşmələrə bənzəyirlər. Frazeoloji bitişmələri başa düşmək üçün onun komponentlərini məcazi mənada dərk etmək lazımdır. Məsələn: make a mountain out of a molehill frazeologizmi “qarısqadan fil düzəltmək” (bir şeyi çox şişirtmək) mənasını verir. Burada molehill sözü “çox kiçik” mənasında, mountain sözü isə “çox böyük” mənasında dərk edilir.

Frazeoloji bitişmələr omonim ola bilər, yəni onlar həm həqiqi, həm də məcazi mənə ifadə edə bilərlər. Məsələn: It was very tiresome as I had to swim against the current cümləsinin tərcümsi belə olacaq: Axının əksinə üzmək çox yorucu idi. Bu cümlədə “to swim against the current” birləşməsi “axının əksinə üzmək” mənasını verir. Bu birləşmənin məcazi mənası isə “bir kəsə qarşı çıxmaq (getmək)”, “bir kəsin əksinə getmək”dir.

Frazeoloji bitişmələrin də özünəməxsus xüsusiyyətləri var. Bunlar aşağıdakılardır:

1. Bu birləşmələr yüksək bədiilik xüsusiyyətlərinə malikdir və onlar mövcud olan digər sabit söz birləşmələrinə mənaca uyğun gəlir. Məsələn: to throw dust into smb’s eyes, to be narrow in the shoulders, to burn one’s fingers, to burn bridges.

2. Frazeoloji bitişmələr komponentlərinin semantik xüsusiyyətlərini qoruyub saxlayır. Məsələn: to put a smoke in smb’s wheel.

3. Onlarda emosionallıq və ifadəlilik həlledici rol oynayır. Məsələn: to throw dust into smb’s eyes, to point the devil blacker than he is.

4. Bu tip birləşmələrin komponentlərinin yerini dəyişmək qeyri-mümkündür. Məsələn: to hold one’s cards close to one’s chest.

5. Frazeoloji bitişmələr sözlərin və yaxud söz birləşmələrinin sinonimi ola bilər. Məsələn: to gild refined gold = to paint the lily.

Frazeoloji birləşmə.

Bəzi sabit söz birləşmələrinin tərkibindəki sözlərdən biri mütləq öz həqiqi mənasında işlənir, o biri söz isə ondan asılı vəziyyətdə olur, yəni bu tip birləşmələrin tərkibinə həm müstəqil, həm də frazeoloji mənə daşıyan sözlər daxildir. Dilçilikdə bu cür sabit söz birləşmələri frazeoloji birləşmələr adlandırılır. Məsələn: a bosom friend “ürək dostu”; to frown one’s eyebrows “qaşlarını çatmaq”; a Sisyphean labour “sizif əməyi”; Adam’s apple “xırdək”; rack one’s brains “baş sındırmaq”; to pay attention to somebody “bir kəsə diqqət yetirmək”; Augean stables “avgin tövlələri”; Homeric laughter “homer gülüşü”; Achilles’ heel “axilles dabanı”.

Frazeoloji birləşmələrin aşağıdakı xüsusiyyətləri var:

1. Frazeoloji birləşmələrin komponentlərindən birini dəyişmək mümkündür. Məsələn: a bosom friend “ürək dostu”, bosom buddy “yaxın yoldaş”.

2. Bu birləşmələrin əsas tərəfini onun sinonimi ilə əvəz etmək olar. Məsələn: pitched battle “amansız döyüş”, fierce battle “sərt döyüş”, “qızgın döyüş”.

3. Onların komponentlərinin yerini dəyişmək mümkündür. Məsələn: Sisyphean labour “sizif əməyi”, a labour of Sisyphus.

AZERBEYCAN – ARAP İLİŞKİLERİ. ARAP KAYNAKLARINDA AZERBEYCAN YER İSİMLERİ

Hacer HÜSEYNOVA

ADPU

hacerhuseynova@mail.ru

AZERBAYCAN

Azerbaycan - Arap edebi ilişkilerinin tarihi VII yüzyılın ikinci yarısından başlar. Fakat Azerbaycan şairlerinin Arap kültürü ile tanışmaları bu kültürel ilişkilerin kökünü uzaklara götürüyor. Medine'ye göç eden ve orada yaşayıp -yaratmış Azerbaycanlı şairler İsmail ibn Yasar, Musa Şehavat, Ebul Abbas el Ema geniş bilgi ve derin zekaya sahip olduklarından İslamda büyük rütbe olan "mevla" rütbesine layık görülmüş ve bunlar "mövlalar", yani "mevali şairleri" olarak isimlendirilmişlerdir.

VII - IX yüzyıllarda gelişmiş İslam kültürünü hilafete dahil olan diğer sürümler, halklar gibi Azerbaycanlılar da doğuruyordu. Bu dili öğrenmek kendini tanıtmak, meşhurlaşmak açısından oldukça önemliydi.

Aynı zamanda Azerbaycan'da eğitimlerini tamamlayan gençler o devrin büyük kültür merkezleri olan Mekke, Bağdat, Sam şehirlerine gider, orada yüksek eğitim alıyorlardı. Onların Arapça kayıtları ise doğaldı. Örneğ olarak, Hatip Tebrizi eğitimini tamamladıktan sonra 40 yıl Bağdat'ın Nizamiye medresesinde hocalık yapmıştır. El Muğeddesi el Marağayi, Mensur Tebrizi ve b. bu gibi Azerbaycanlı şairler de Arapça yazmış- yaratmışlar.

Azerbaycan-Arap edebi ilişkilerinden söz ederken Azerbaycan destanlarını ve masallarını hatırlamamak olmaz. "Kitabi -Dədə Korkut" destanı bu bakımdan değerli kaynaktır. Dastandan anlaşılmaktadır ki, oğuz igidlerinden Kazan Han ve diğerleri Muhammed peygamberi görmek için Arabistan'a gitmiş, İslamı kabul etmiş ve dönüşünde oğuzlar arasında İslamı yaymışlardır. Dede Korkutun Peygamberle (s.a.v) tanışık ve hatta dost olması hakkında rivayet de mevcuttur. Bununla birlikte destanın ayrı- ayrı boylarında Arap kökenli kelimelerin: Mekke, Medine, kafir, Azrail, Arap atı ve diğer bu gibi kelimelerin işlenmesi, boyların bir çoğunda Muhammed'in anılması ise o anlama gelir ki, Oğuzlar Araplarla iyi ilişkilerde olmuşlardır.

"Kitabi- Dede Korkut" destanında Arap sözleri işlense de, destanın dili Hatayi, Fuzuli, S.Ə.Şirvaninin dilinden basittir. Çünkü adı geçen şairlerin eserlerinde destana göre daha çok Arap sözleri işlenmiştir.

"Koroğlu" destanında da Arap edebi ilişkilerine ait ilginç gerçekler vardır. Destanın bütün kollarında Arap kökenli kelimelere rastlanır. Destanın " Durna Teli " kolunda ise olaylar Arap ortamında - Bağdadda oluşur .

Halkımızın sosyal hayatında bugün de işlenen Araplarla ilgili ata sözlerinin, deyimlerin ve diğer örneklerin sayısı yüzlerdedir. Örneğin; 1. Burda benim, Bağdat'ta kör halife. 2. Devesi ölmüş Arap ve b.

Folklorşünas bilim adamı A.Məmmədli "Arapça - Türkçe karşılıklı ata sözleri ve temsilleri" kitabında 1750 -ye kadar böyle ata sözünü sunmuştur. İki halk arasında edebi ilişkilerin gelişmesinde bu kitabın rolü büyüktür .

Azerbaycan-Arap edebi ilişkilerinden söz ederken görkemli arapşünas, ilk Azerbaycanlı arapşünas alim Aida İmanquliyevanın araştırmalarını özellikle belirtmek gerekir. O, Lübnan yazarı N.Nuaymən'in birkaç eserini Azerbaycan diline tercüme etmekle, bu ilişkileri daha da geliştirmiştir. Azerbaycan EA Şarkiyat Enstitüsü'nün yayınladığı "Arap filolojisi konuları" mecmuesinin tertibçisi ve editörü olurken A.İmanquliyeva iki halk arasında ilişkileri geliştirmek için gayretle çalıştı. O, Birlik Şərqsünüşlüq Cemiyeti Yönetim Kurulu Üyesi ve Toplumun Azerbaycan bölmesinin başkan vekili olarak Ortadoğu sorunlarına ilişkin, dünyanın çeşitli kentlerinde düzenlenen kongrelerde konuşmalar yapmış, Arap halkları ile ilişkilerin gelişmesine çalışmıştır.

Ülkemizin Birinci Hanımı Mehriban Aliyeva'nın İSESKO İslam ülkelerinin birliğinin İyi Niyet Elçisi seçilmesi, bu kurumun Azerbaycan'da düzenlenen toplantıları -2015 yılın Kasım ayında düzenlenen toplantı, ülkemizde İSESKO Regional Merkezinin kurulması ve diğer konularda Azerbaycan'ın Müslüman ülkeleri, özellikle de Arap devletleri ile ekonomik, siyasi, kültürel ve diğer alanlarda ilişkilerin daha da artmasına örnektir.

Azərbaycan'ın tarixi-siyasi coğrafiyasına dair kaynaklar sırasında çeşitli dövəmlərdə dözənənmiş, çekilmiş haritalar və tarixi coğrafi görüntü rolü doldurulamaz. Bözyle haritalardan Arap yazarı İbn Havqəlin (X yüzyl) «Kitap surət el-Erd» eserindəki "Hazar Dənizi Haritası", "Azərbaycan və Arran Haritası», el-İdrisinin (XII yy) Haritası ilgi çekiyor.

Arapdilli ilk kaynakların kronolojik çerçevesi, esasən, IX-XV asırları kapsar. Onların büyük bir kısmı Hilafete dahil olan ölkelerin, aynı zamanda Azərbaycan'ın tarixi-siyasi coğrafiyası ilgili olğulara sahiptirler. Arap yazarlar - tarixçi və coğrafiyaşünas älimleri İbn Hişam (IX yüzyl), İbn Xordadbeh (IX yüzyl), el-Yakubî (IX yüzyl), İbn el-Fakih (IX yüzyl), et-Taberî (IX-X yüzylar), el-Mesudi (X yüzyl), el-İstəxri (X yüzyl), İbn Havqəl (X yüzyl), el-Aziz (X yüzyl), el-Biruni (XI yüzyl), el-İdris (XII yy), el-Qərnati (XIII yy), Yakut el-Hemevi (XII-XIII yüzylar), İbn el-Esir (XIII yy), en-Nəsəvi (XIII yy), Zekeriya el-Kazvini (XIII yy), İbn Bettute (XIV), İbn Ərəbşah (XIV-XV yy), Abdürreşid Bakuvi (XV yy) və başkaları eserlərində bu diyarın tarixi, coğrafiyası konusunda deliller, gerçəklər vermişlər....

Şu anda şimdiki Azərbaycan topraklarında Arap kökenli pek toponimik birimler vardır. Azərbaycan coğrafiyasında Arap etnosu ilə bağlantılı isimler özel bir grup oluşturur. Bu isimlere Arap (4 menteqe), Arapbasra, Arapqardaşbeyli, Arabqadim, Arabqubalı, Arabyatağı, Arapyengicə, Araplar (2 menteqe), Arapocağı, Arapsarvan, Arapuşağı, Arapxana, Arapşahverdi, (2 menteqe), Arapşeki və başkaları örnek gösterilebilir. Tüm bunlar Azərbaycan və Arap halklarının tarix boyunca, lap eskiden birbirleriyle ilişkilerini, sosyal, siyasi, dini, edebi ilişkilerini yaşatan en güvenilir menbelerdir...

NAXÇIVAN DİALEKTİNDƏ OMONİMLƏR

Nuray ƏLİYEVƏ

AMEA Naxçıvan Bölməsi

naliyeva22@mail.ru

AZƏRBAYCAN

Dil hər bir xalqın mənəvi siması, onun milli varlığının timsalıdır. Xalqı məhz onun dili yaşadır. Ədəbi dilimiz hələ tam formalaşmadığı zamanlarda xalq dili, yəni dialekt və şivələrimiz artıq mövcud idi və onlar xalqın yaşam tərzi, həyatını, məişətini, yaşadığı keşməkeşləri özündə əks etdirirdi. Bu baxımdan şivələrlə ədəbi dil arasında ümumi cəhətlər çox olsa da, fərqli xüsusiyyətlər də çoxdur.

Naxçıvan dialektinin lüğət tərkibinin müəyyən bir hissəsini leksik mənaları ayrı, qrammatik mənaları isə həm eyni, həm də müxtəlif olan eyni fonetik tərkibli sözlər, yəni omonimlər təşkil edir. Naxçıvan dialektində, ümumiyyətlə dialekt və şivələrimizin lüğət tərkibində ədəbi dilə nisbətən omonimlərin daha orijinal və rəngarəng növlərinə rast gəlirik.

Omonimlər tarixən genetik cəhətdən müxtəlif olan iki sözün formaca uyğunlaşması və ya bir sözün-çoxmənalı sözün iki müxtəlif mənalı sözə ayrılması, başqa dillərdən söz alma yolu ilə yaransa da onları müəyyənləşdirərkən müxtəlif tələblər irəli sürülməlidir. Çoxmənalı sözlərdən və genetik cəhətdən müxtəlif sözlərdən yaranan omonimlər arasında fərq mənə əlaqəsinin olub-olmaması ilə bağlıdır (2, s.12). Ədəbi dildə olduğu kimi, dialekt leksikasında da omonimlər xüsusi rol oynayır. Naxçıvan dialektində ədəbi dildə, Azərbaycan dilinin digər dialekt və şivələrində olduğu kimi omonimlər müxtəlif nitq hissələri ilə ifadə olunur. Bu baxımdan bu söz qruplarını-dialektin leksikasındakı omonimləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar. İsimlərdən ibarət olan omonimlər:

Gəc I is. - əhəng.

Gəc II is. – lavaşı yapmaq üçün alət

Gəc Qərbi Azərbaycan şivələrində ot tayasının yanından yenidən yığılıb qaldırılan hissəsi mənasında, Vedi, Zəngibasar, Çəmbərək şivələrində isə gəj variantında əhəng daşı və əhəng daşından hazırlanan suvaq məhlulu (3, s.157) mənasında işlənir.

Lavaşa I is. – alça, zoğal və s. meyvələrdən bişirilib qurudulan turşu.

Lavaşa II is. – zəncirin ucunda olan qarmaq.

Lavaşa III is. – ipək hazırlanarkən baramanı tiyanda islatmaq üçün istifadə olunan əyri ağac.

Bu söz birinci mənasında İrəvan və Qarakilsədə, lavaşə variantında isə Lerik və Dərələyəz şivələrində əkin aləti mənasında işlənir. Azərbaycan dilinin Qubadlı və Gəncə şivələrində lavaşa sözünün at nallayarkən istifadə olunan alət mənası da var.

Qələm I is. – növ, çeşid.

Qələm II is. – daş yonan alət.

Qələm III is. – savad, bilik.

Qərbi Azərbaycan şivələrində bu söz ağacın kəsilib əkilən şivi mənasında da işlənir (6, s.110).

Naxçıvan dialektinin lüğət tərkibində sifətdən ibarət olan omonimlər isimdən ibarət olan omonimlərə nisbətən azlıq təşkil edir. Məsələn:

Ütux' I sif. – bacarıqlı, zirək.

Ütux' II sif. – kələkbaz, hiyləgər.

Ütux' sözü Agdam, Laçın, Cəbrayıl şivələrində də diribaş, bacarıqlı, zirək mənasında işlənir. Azərbaycan dilinin digər dialekt və şivələrində isə bu sözün başqa mənalarına da rast gəlirik. Şamaxı dialektində sırtıq, həyasız; İsmayılı şivələrində xəsis; Mingəçevir, Kürdəmir, Şəkiddə isə tez üşüyən, soyuğa davamı olmayan mənalarında işlənir (5, s.192).

Nuzul I sif. – tənbel.

Nuzul II sif. – inadkar, tərs.

Bu söz birinci mənasında dilimizin Zəngilan və Cəbrayıl şivələrində də işlənir.

Oturmuş I sif. – dünyagörüşlü, təcrübəli.

Oturmuş II sif. – odu sönmüş təndir.

Naxçıvan dialektində bir qisim feillər də omonimləşir. Qeyd etmək lazımdır ki, burada feillərin omonimliyə meyli çox zəifdir. Çünki feillər omonimlikdən daha çox çoxmənalılığa meyl göstərir. Belə ki, onlar müxtəlif əşyaların bir-birinə bənzər hərəkətlərini icra edir.

Ütməx' I f. – oğurlamaq.

Ütməx' II f. – heç kimi saymamaq.

Ütməx' III f. – heyvanın kəlləsini odda təmizləmək.

Girəməx' I f. – pis niyyətlə izləmək.

Girəməx' II f. – güzəranı yaxşı olmamaq, birtəhər yaşamaq.

Bu feilin Azərbaycan dilinin Şəki dialektində, Kürdəmir, Tovuz şivələrində dolandırmaq, yaşatmaq, Quba dialektində təngə gətirmək, cana gətirmək, Qərbi Azərbaycan şivələrində fürsət gözləmək, başını saxlamaq, Zəngilan və Cəbrayıl şivələrində təqib etmək, əl çəkmək, dalınca gəzmək (3, s.161) mənaları da var.

Naxçıvan dialektində müxtəlif nitq hissələrinə aid olub, bir-birindən leksik və qrammatik mənalarına görə fərqlənən omonimlər də vardır. Burada isim-sifət, isim-feil, sifət-feil kimi işlənən omonimlər əsasən aşağıdakılardır:

Yuxa I is. – lavaş.

Yuxa II sif. – ürəyiyumşaq.

Bu söz eyni fonetik tərkibdə I sacda bişirilən lavaş, II nazik mənalarında Qərbi Azərbaycan şivələrində də işlənir.

Zelaf I is. – hər tərəfi sürtülmüş aşıq.

Zelaf II sif. – həyasız, sırtıq.

Maraqlıdır ki, Sərqi Abşeron şivələrində bu mənaların hər ikisini moça sözü ifadə edir (7, s.139).

Səqqət I is. – uçurum.

Səqqət II sif. – şikəst, əlil.

Bu leksem Naxçıvanda, Şərurda ikinci mənasında, Culfa şivələrində isə uçurum mənasında işlənir. Qərbi Azərbaycan şivələrində də bu söz şikəst, əlil mənalarında işlənir. Azərbaycan dilinin Şamaxı dialektində isə bu sözə xəsis mənasında rast gəlirik (3, s.323).

Zod I is. – gəvahn.

Zod II sif. – hirsli.

Zod sözü gəvahn mənasında Qazax dialektində, Gədəbəy, Şəmkir, Tərtər, Tovuz, Gürcüstanın Borçalı şivələrində də işlədilir. Qərbi Azərbaycan şivələrində isə bu söz I cütün ucuna əlavə edilən dəmir, II tamamilə, bütövlüklə mənalarında işlənir (3, s.426).

Omonimlər tarixən genetik cəhətdən müxtəlif olan iki sözün formaca uyğunlaşması, və ya bir sözün– çoxmənalı sözün iki müstəqil mənalı sözə ayrılması, başqa dillərdən söz alma yolu ilə yaransa da, onları müəyyənləşdirərkən müxtəlif tələblər irəli sürülməlidir. “Ümumiyyətlə, omonimlərin

mahiyyəti iki izomorf sözün arasında mənə əlaqəsinin olması və ya olmaması ilə deyil, onların həmin dildə danışanlar tərəfindən şəksiz-şübhəsiz ayrı-ayrı sözlər kimi dərk edilməsi və mövcudluğu ilə müəyyənləşir (2, s.10)”.
Naxçıvan dialektinin lüğət tərkibindəki omonimləri araşdırarkən elə omonimlərə rast gəlirik ki, onlar həm ədəbi dildə, həm də şivələrdə işlənir:

Tar I – çalğı aləti.

Tar II – toyğun gecələr yatmaq üçün üstünə çıxdığı ağac

Bu sözün birinci mənası daha çox ədəbi dildə, ikinci mənası isə şivələrdə işlənir. Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində bu sözün I arabanın yan tərəfindəki paralel üfqi ağaclar; II dağda, təpədə küləyin bir yerə yığıldığı qar yığını mənalari da vardır.

Yel I – külək.

Yel II – xəstəlik, revmatizm.

Bu söz hər iki mənasında həm ədəbi dildə, həm də dialekt və şivələrimizdə işlənir. Hər hansı bir sözün omonimliyini müəyyən etmək üçün onun səslənmə və yazılış eyniliyinə, mənə müxtəlifliyinə, eyni və ya müxtəlif nitq hissələrinə aidliyinə diqqət yetirmək vacibdir.

AZƏRBAYCAN DİLÇİLİYİNDƏ İNTENSİVLİK MƏSƏLƏSİNİN QOYULUŞU

Xəyalə MÜRSƏLİYEVƏ

Sumqayıt Dövlət Universiteti

murseliyeva.xeyale@mail.ru

AZƏRBAYCAN

“İntensivlik” müasir linqvistika üçün yeni anlayış deyil. Elmi-nəzəri ədəbiyyatda daha çoxekspressivlik problemlərindən bəhs olunarkən, üslubiyatda, emosional mətnlərdə, nitqin predmetini səciyyələndirən zaman, qiymətləndirmə prosesində bir sıra dilçilik terminləri ilə qarşılaşırıq: “intensivlər”, “intensivləşmə”, “intensivlik”, “əlamətin intensivlik dərəcəsi” və s.

İntensiv” sözü lüğətlərdə gərgin, qızgın və səmərəli anlamlarında işlədilir. İntensivlik deyəndə isə gərginlik, qızgınlıq, səmərəlilik anlayışları başa düşülür. İntensivləşdirmə düzəltmə terminindən isə həyatın müxtəlif sahələrində: məsələn, təsərrüfatın intensivləşdirilməsi (səmərələşdirilməsi) və s. mənalarda istifadə olunur [7, s.575].

Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində “intensiv” sözünün latın mənşəli (*intensio*) olduğu və gərgin, güclü, qızgın mənasında işləndiyi qeydə alınıb [6, s.559].

Azərbaycan dilçiliyinə dair “İzahlı dilçilik terminləri” lüğətində “intensiv” terminoloji vahidi haqqındakı lüğət məqaləsində deyilir ki, intensiv-kökə nisbətən mənanı şiddətləndirməyə xidmət edən söz formasıdır. Məsələn:; şair “*şan-şan*” yerinə “*şanə-şanə*” işlətməklə intensivlik yaradır: *Bağrım olur şanə-şanə, durnalar!* [8, s.236] Habelə, *görməzə-bilməzə* (*görməz-bilməz* yerinə): *gur-gur guruldamaq* (“*guruldamaq*” yerinə). *Əzim-əzim əzmək* (“*əzmək*” yerinə).

Türkologiyada və Azərbaycan dilçiliyində intensivlik kateqoriyası daxilində bəzi dil faktlarının, dil hadisələrinin tədqiqi səthi və bəsit xarakter daşımaqdadır. Nitq hissələrindən- isimdən, sifətdən, feildən, zərfdən, bəzi köməkçi nitq hissələrindən, həmçinin də sintaktik formalardan danışan müəlliflər “çəkinə-çəkinə” dildə gücləndiricilik vasitələrindən də bəhs etmişlər. Demək olar ki, bu mövzuda dərin elmi-tədqiqat işi aparılmamışdır. Müqayisə dərəcələrinin ayrı-ayrı dərslük və qrammatika kitablarında müxtəlif şəkildə izahı nəzərə alınmazsa, müasir türk dillərində həmin məsələ xüsusi elmi-tədqiqat obyektı olmamış və bu mövzunun tam həllini verə bilən mükəmməl bir əsər yazılmamışdır.

Sintaktik intensivliyin bəzi xüsusiyyətlərinə E.Həsənovanın tədqiqatlarında rast gəlmək olur [2]. O, ardıcıl tabelilik əsasında qurulmuş ÇKMC (Çox Komponentli Mürəkkəb Cümlə) növlərinin çox intensiv işlənən struktur tip modellərini müəyyənləşdirmişdir.

Yaşar Məmmədli intensivliklə bağlı iki məqalə yazmışdır, birinci məqalə “İntensivlik və canlı danışmada psixoloji-affektiv amil”, ikinci məqalə isə “Dil vahidinin praqmatik funksiyası

və intensivlik” adlanır. İkinci məqalədə müəllif yazır: “Praqmatik kontekstdə söz-dil vahidi motivlənməni yerinə yetirir, obyektin, anlayışın konkret şəraitdə mahiyyətini, onu xarakterizə edən əlamətini, qabarıq xüsusiyyətlərini, hətta ola bilən münasibətin ifadəsinə yönəlir. Kontekstual ekspressivlik və intensivlik mövcud sözün müxtəlif variantlarını yaradır. Bu zaman dil vahidlərinin seçimində onların həm əşyanı-anlayışı adlandırma imkanı, həm bu vahidlərin əlaməti adlandırması, həm də nitq prosesində fərdi fikrin çatdırılma həcmi əsas götürülür” [4, s.153-154].

Yaşar Məmmədli “İntensivlik və canlı danışmada psixoloji-affektiv amil” adlı məqaləsində canlı danışmaq aktı zamanı fərdin fikrinin dolğun ifadəsi üçün seçə biləcəyi yolları aşağıdakı kimi şərh etmişdir:

a) çox sözlə ifadə etmək istədiyi münasibəti formalaşdırmır-“gördüm”- “Mən öz iki gözlərimlə baxıb gördüm”;

b) sözün məna-məzmun planında dəyişiklik etməklə əlamət, hadisə, yaxud hərəkəti intensivləşdirir- “yağış- yağmur”, “sınmaq- sınıxmaq”, “belə- beləncik”, “ovmaq- ovxamaq”, “çalmaq- çalxamaq- çalxalamaq”;

c) sözü qrammatik baxımdan dəyişməklə intensivləşdirmək istədiyi fikri çatdırır-“asta- aram-aram”, “həmişə- səhər-axşam”, “nəhayət- axırdan-axıra”, “arabir- hərdən-birdən” və s.[4, s.149].

Genişlənmə - çoxkomponentli mürəkkəb cümlələrdə genişlənmə və bunun nəticəsində intensivliyin törəməsi məsələlərinə K.Əhmədovanın tədqiqatlarında rast gəlmək olur [1, s.72,78].

Afad Qurbanov qeyd edib ki, frazeoloji vahidin başlıca əlamətlərindən biri onun emosional ifadə tərzinə malik olmasıdır. Bu emosionallıq isə frazeologiyada intensivliyin ifadəsinə xidmət edir [3, s.289].

Azərbaycan dilinin üslubiyyat kitablarında kəmiyyət fərqi məsələsi üslubi imkanlar baxımından belə şərhini tapır. Q.Mustafayeva yazır ki, məlum olduğu üzrə, isimlər ümumiyyətlə, əşya, zaman, məkan, hadisə, şəxs və məfhum adlarını ifadə edir. Bütün bunlar isə ya tək, ya da cəm olur. Buna görə də belə kəmiyyət fərqi bildirmək üçün xüsusi şəkilçilərdən - cəm şəkilçilərindən istifadə olunur [5, s.274, 275].

Doğrudur, Azərbaycan dilində isimlər heç bir şəkilçi qəbul etmədən də çoxluq məzmununu ifadə edə bilir. Məsələn: Bazardan almaaldım-cümləsində işlədilmiş alma sözünü heç bir kəs tək-cə bir alma mənasında başa düşməz; əksinə, belə vəziyyətdə alma sözü əksərən bir deyil, birdən çoxalma mənasında anlaşılır. Buna görə də əgər məqsəd tək-cə bir alma anlayışını, yaxud qeyri-müəyyən miqdarda çox deyil, birdən çox, lakin müəyyən miqdarda alma anlayışını ifadə etmək olarsa, o zaman qeyri-müəyyən çoxluq bildirən və ya müəyyən miqdar bildirən hər hansı bir sözün alma sözünə yanaşdırılması lazım gələr; Məsələn:

Xeyli almaaldım
Bir az almaaldım.
Bir kiloalmaaldım.
Bir dənə almaaldım.
Bir almaaldım.

Azərbaycan dilində ümumiyyətlə kəmiyyət, xüsusən çoxluq anlayışlarını bildirmək üçün bir çox lüğəvi vahidlərdən, sintaktik vasitələrdən də istifadə edilir. Məsələn, yerinə görə predmetin çoxluğunu bildirmək üçün çox, xeyli kimi sözlər, qucaq-qucaq, oba-oba, ətək-ətək, anbar-anbar kimi qoşa sözlər isimlərin əvvəlinə gətirilir:

Qucaq-qucaq güllər dərdim.
Oba-oba, oymaq-oymaq yerlər gəzdim.
Ətək-ətək pambıq yığdım.
Anbar-anbar buğdanı kombaynlar tarladan gətirirdilər.

Müəyyən üslubi məqamlarda bir sıra ifadələr müxtəlif çalarlıqlarla birlikdə intensivlik əlamətini yüksəldir. Məsələn:

Qulunu oğul-uşaq basmışdı.
Kənd-kəsək yamyaşıl örpəyə bürünmüşdü.
Yolun kənarını ağac-uğac kəsmişdi (danışmaq dilindən).

Dilimizdə, ümumiyyətlə kəmiyyət, xüsusən çoxanlayışını ifadə etmək üçün xeyli sinonim vahidlər də mövcuddur. Üslubi məqsədəuyğunluq əsasında həmin sinonim vahidlərdən hansının üstünlüyü, əlverişli olması və yeganəliyi isə konkret məqamla ölçülür, seçilir və istifadə edilir. Məsələn:

Onun gözləri görür, qulaqları da eşidir.

Onun iki gözü görür, iki qulağı da eşidir.

Onun hər iki gözü görür və hər iki qulağı eşidir (danışıq dilindən).

Həmin cümlələrdə işlədilən gözü, gözləri, iki gözü, hər iki gözü söz və ifadələri, əsasən eyni mənada işləndiyi kimi, qulağı, qulaqları, iki qulağı, hər iki qulağı söz və ifadələri arasında da əsas məna fərqi yoxdur. Lakin bu cümlələrin semantik və ekspressivlik çalarlığına uyğun olaraq bu söz və ifadələrin də məna və ekspressivlik çalarlıqlarına görə fərqləri və məqamları mövcuddur. Burada sadəcə olaraq intensivlik yaradılması üçün kəmiyyət fərqi də (gözləri- iki gözü-hər iki gözü və s.) özünü göstərir.

Dildə təkrar bədii fikrin intensivliyində xüsusi əhəmiyyət daşıdığı üçün Azərbaycan dilçisi MusaAdilov “təkrar”, “intensivlik”, “pleonazm” hadisələrindən “Bəzi terminlər haqqında” başlığı altında danışıbmışdır.

MƏTNİN İNTEQRATİV TƏHLİLİ VƏ MƏNTİQİ-SEMANTİK BÜTÖVLÜK

Vəfa İBİŞOVA

AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

vafa.ibisova@mail.ru

AZƏRBAYCAN

Mətn dilçiliyinin meydana gəlməsi nitq mədəniyyətinin təkmilləşməsi, antimentalizmin öz yerini linqvistikaya ötürməsi, nitqin meydana gəlmə texnikasını tədqiq edən elmlərin inkişafı zərurətindən irəli gəlir. Mətn- mənası, məqsədi, strukturu, qrammatik və kommunikativ bütövlüyü olan cümlələr, abzaslar, periodlar birliyi kimi dərk edilir.

Mətn linqvistikasının hələ də həllini tapmamış problemləri vardır. Onlardan biri də mətnə integrativ yanaşmadır. Bu cəhətdən K.Abdullayev mətnə cümlənin məna nöqtəyi-nəzərdən nisbi qeyri-bitkinliyi, müəyyən semantik çatışmazlığını aradan qaldıran kommunikativ bir kompleks kimi baxır. Bu kompleks tam məna bitkinliyi nümayiş etdirir və semantik informasiyanın ötürülməsi və qəbul edilməsi prosesində əsas faktor kimi iyerarxik sistemə daxil olur. Digər linqvistik kateqoriyalarla onun arasında konkret qarşılıqlı münasibətlər zənciri qurulur.

Mətnin kommunikativ vahid kimi xüsusi formal və məna cəhətdən təşkil edilmiş strukturu mövcuddur. «Mətnə yanaşmanın bir növünü də integrativlik təşkil edir»

«İnteqrasiya» terminin mənası latın mənşəli olub (*integer*) tam, bütöv, bütövlük, tamlıq, vahidlik, bölünməz, vahid, birlik mənasındadır».

«İnteqrasiya» termini F.Veysəllinin «Dilçilik ensiklopediyası»nda belə şərh olunur: «Müxtəlif dillər və ya dialektlər arasında oxşar, bənzər cəhətlərin artması nəticəsində onların vahid dil halında birləşməsi, onlar arasındakı fərqlərin silinməsi nəticəsində vahid dil təşkil etməsi prosesi. İnteqrasiya dillərin yaxınlaşması prosesidir. Son zamanlar xüsusi integrativ dilçilik inkişaf etməkdədir. Bu istiqamət qrammatikaların vahid prinsip əsasında təhlilini irəli sürür. Onda ayrı-ayrı dillər idiolekt və sosiolektlər variantları kimi götürülür. Sintaktik, semantik integrasiya bir tərəfdən alt qat, digər tərəfdən isə üst qat hadisəsi kimi araşdırılır. Sintaktik təsvir subyekt-obyekt münasibətlərinə əsaslanır, morfoloji göstəricilərlə bərabər intonasiyanı da diqqət mərkəzinə çəkir».

Mətnin integrativ təhlili onun məntiqi-semantik bütövlüyü ilə birbaşa bağlıdır. Bu bağlılıq mətnin integrativ təhlilinin belə bir sxem əsasında öyrənilməsinə şərtləndirir.

1. Mətnin təhlilinin ümumi xarakteri onun janr mənsubluğundan, janrın tipik əlamətlərindən asılıdır;

2. Mətnin üzvlənməsi. Mətnin kompozision üzvlənməsi. Mətnin məna üzvlənməsi, mikro nitq vahidi-nitq kompleksi, sadə nitq aktı, diktem, yuxarı fraza vahidi, mətn seqmentləri, mürəkkəb nitq aktı.

3.Mətn üzvlənməsində kompozisiya və fikrin, mənanın qarşılıqlı əlaqəsi, münasibəti.

4.Struktur əlaqəlilik nöqteyi -nəzərindən məndəki abzasların təhlili. Məndə substitusiya, referensiya və təkrarlar.

5.Semantik əlaqəlilik (koqerentlik) baxımdan mənin abzaslarının təhlili. Abzasın mikrotema ilə qarşılıqlı münasibəti. Abzasın ümumi temasının təyini.

6.Mətn komponentlərinin struktur realizasiyası. Nüvə modelin qurulması, hərəkət prosesində əks olunan statik, dinamik nöqteyi-nəzərdən xarakteristikası. Nitqin funksional tiplərinin təyini (təsvir, nəqli, mühakimə (düşüncə, fikir).

7. Dialoq vahidlərinin struktur və praqmatik marker (iştirakçıların danışığı, zaman, yer, danışıqın predmeti) nöqteyi-nəzərindən təhlili.

8. Dialoq replikalarının struktur və praqmatik təhlili. Distributiv (dil vahidlərinin paylanmasına söykənən metod) modelin qurulması. Mətn cümlələrinin kommunikativ tiplərinin təyini (nəqli, sual, əmr).

9. Nitq aktı tiplərinin təyini, söyləmin illokutiv gücü. Söyləmin praqmatik modelinin qurulması. Praqmatik modelə qrammatik modelin qarşılıqlı münasibəti. Vasitəli (dolayı) nitq aktının dərəcəsinin təyini.

10. Mənin struktur-semantik modelinin qurulması (Mətn vahidləri və onların kommunikativ mahiyyəti, səciyyəsi, iyerarxik münasibətlər, mikrotemada mərkəzi, periferik və modal münasibətlərin-dolğunluq dərəcəsinin təyini).

11. Məndə nitq aktı distributiv zəncirin məndə təqdimi, iyerarxiyanın, qarşılıqlı münasibətlərin üzə çıxması. Mənin mikro və mikrostrunun praqmatik tərəfi.

12. Mənin informativ planı.

13. Mənin ideya planı.

14. Mənin praqmatik potensialı.

15. Mətn nitq yaradıcılığı vahidi kimi (makronitq aktı)

Bütövlük (əlaqəlilik, integrativlik, koqerentlik)- mənin global kateqoriyasıdır, bu, dilçilər tərəfindən yekdilliklə qəbul edilmiş, bu ad altında müxtəlif terminlərdən istifadə edilmişdir.

İntegrativlik-bu mənin keyfiyyət sistemidir, mətn strukturunun bütün elementlərini oriyentasiya edir, mənin məzmun planını təmsil edir, müəllif intensiyasını təşkil edir, onun konkret məqsəd və motivlərini ifadə edir.

Koqerentlik məndə əlaqələrin birliyidir. Səbəb, zaman, məkan və başqa linqvistik əlaqələrin fonunda mənin əsasını təşkil edən məzmun-semantik və koqnitiv struktur vahiddir. Məndə semantik koqerensiya tematik inkişaf (propozisiya)-makrostruktur-semantik əlaqələr ardıcılığı anlam konseptilə birləşən münasibətlər şəbəkəsini yaradır.

Mətnə integrativ yanaşmanın özünəməxsus nəzəri əsasları vardır. Həmin nəzəri əsaslar obyektiv zamanla əlaqələnir. Məndə zaman, məkan mənaları ayrı-ayrılıqda integrasiya olunur.

N.S.Bolotnova qeyd edir ki, «məndə bir-biri ilə münasibətdə, əlaqədə olan vahidlər bunlardır, bu ardıcılıqdır: integrasiya-koqeziya-əlaqəlilik-retrospeksiya-prospeksiya».

İ.V.Blauberq mənin struktur-semantik bütövlüyünün olmasını sistemliliklə əlaqələndirir. Sistemlilik mənin məntiqi-semantik bütövlüyünü təmin edən əsas cəhətlərdəndir.

İntegrativlik mənin nəzəriyyəsidir, onun bütövlüyüdür. İntegrativlik- məndə bütövlük prosesinin yaranması əlaqələrinin bir-birinə təsirinin nəticəsi olaraq meydana çıxır.

İntegrativliyin mümkün olan müxtəlif tipləri məndə müxtəlif janr-üslub oriyentasiyasına malikdir, bu məsələlər linqvistikada hələ geniş öyrənilməyib. İntegrativliyin psixolinqvistik təbiəti kommunikatın nitqdə fikir, məna yaratma aktivliyi ilə əlaqədardır. Bu baxımdan bütövlük integrativliyin özündə, onun elementlərində və əsas əlaqədə özünü bir daha təsdiqləyir.

İntegrativlik mənin bütün elementlərini sintez edir, mənin məzmun planını həyata keçirir, onu müəllif intensiyası ilə uyğunlaşdırır.

Beləliklə, mənin integrativ təhlili- təbii olaraq nəzəri materialın mükəmməl mənimsənilməsini təmin edir, problemin təhlil olunacaq mərhələlərini nəzəri cəhətdən şərh və ifadə edir.

Mənin bütövlüyü anlayışı koqeziya və integrasiyanın birliyindən asılıdır. Koqeziya-xəttidir, integrasiya-vertikal. İntegrasiya prosesi mənin bütövlüyünü təmin edir. Və həlledici, tamamlayıcı rol oynayır. Bütövlük- əlaqəlilik, integrativlik və koqerentlikdir.

Beləliklə, inteqrasiyanın (bitkinlik) mürəkkəb sintaktik bütövlərin təşkilində əhəmiyyətli rolunu mövcuddur. İnteqrasiyanın köməyi ilə mətnin ayrı-ayrı komponentləri birləşərək tamamlanır, struktur-semantik cəhətdən bütövləşir. Mətnin bütövlüyü dedikdə, onun həm qrammatik, həm də semantik-məntiqi tamlığı nəzərdə tutulur. Mətnin məntiqi-semantik bütövlüyü əsas sayılır və inteqrasiya məhz mətnin semantik baxımdan birliyini təmin elmiş olur.

ZƏRİFƏ BUDAQOVANIN TƏRZ KATEQORİYASI HAQQINDA FİKİRLƏRİ

Mətanət MEHDİYEVA

Sumqayıt Dövlət Universiteti

mehtiyeva_m@mail.ru

AZƏRBAYCAN

Dilçi-türkoloqlar arasında feilin tərzləri haqqında müxtəlif fikirlər söylənilmişdir. Bir qrup dilçilər tərz kateqoriyası anlayışı altında, əsas etibarilə iş, hal və hərəkətin təkrar olunması, sürəkliliyi, davamlılığı, birdəfəliliyi, iş və hərəkətin hala çevrilməsi, hərəkətin istiqamətləri və s. kimi mənalarnı ifadə etdiyini söyləmişlər. İkinci qrup dilçi-türkoloqların fikrincə, tərzlərlə əsasən, rus dilində olduğu kimi iş, hal və hərəkətin bitməsi, bitməməsi və başlanması ifadə edilir. Onlar feilin tərzində feilin zamanının da olduğunu qeyd edirlər. Çünki türk qrupuna daxil olan dillərdə iş, hal və hərəkətin bitib-bitməməsi, əsasən, feilin zamanlarında ifadə olunur.

Azərbaycan dilçiliyində feilin tərz kateqoriyasından ilk dəfə olaraq M. Xəlifəzadə bəhs etmişdir. M.Xəlifəzadə yazır ki, feildə hal və hərəkətin icra vəziyyətini bildirən cəhətlərə feilin tərzləri deyilir.

Professor Buludxan Xəlilov qeyd edir ki, M. Xəlifəzadə tərz kateqoriyasını düzgün müəyyənləşdirməmişdir. O, əslində tərz kateqoriyası ilə feilin zamanlarını və formalarını qarışdırmışdır. Müəllif müasir Azərbaycan dilində tərz kateqoriyasının 3 qaydada əmələ gəlməsini qeyd etmişdir.

Sintaktik üsulla

Ortaqlı şəkilçilərlə

Xüsusi şəkilçilərlə

Azərbaycan dilçiliyində feilin tərz kateqoriyası haqqında öz tutarlı, elmi fikirləri ilə diqqət çəkən alim Zərifə Budaqovadır. Onun 1953-cü ildə Moskvada "Müasir Azərbaycan dilində tərz kateqoriyası" mövzusunda namizədlik dissertasiyası əyani sübutdur. Alim feilin tərz kateqoriyasına həsr olunmuş Alma-Ata müşavirəsində də fikir ayrılığı olduğunu qeyd edir. Müəllif bildirir ki, müşavirənin bəzi iştirakçıları rus dilində olduğu kimi, türk dillərində bitmiş və bitməmiş növlərin olduğunu qəbul edir və bunların feili bağlama formasında olan əsas feillə birləşərək ifadə edildiyini göstərirlər.

Dilçi-alim qeyd edir ki, türk dillərində ,o cümlədən, Azərbaycan dilində feilin tərzləri,adətən, analitik üsulla ifadə olunur. Tərz birləşmələrinin tərkibində olan feili bağlama tərz birləşməsinin şərti olaraq "əsas feili", təsriflənən feil tərzləri köməkçi feil adlanır. Tərz birləşməsi tərkibində əsas feil həmişə köməkçi feildən qabaq gəlir.

Azərbaycan dilindəki bütün feili bağlamalar tərz birləşmələrinin tərkibinə daxil ola bilmir. Əsasən $-ib^4//yib^4$, $-araq^2//yaraq^2$, $-a//ə;ya//yə$. Müəllif $-ib^4//yib^4$ şəkilçili feili bağlamaların özündən sonra gələn feildə olunan işdən qabaq, $-araq^2//yaraq^2$, $-a//ə$; $-ya//yə$ şəkilçili feili bağlamaların isə özündən sonra gələn feildəki işlə eyni vaxtda icra olunan işi göstərdiyini də qeyd edir.

Tərz kateqoriyasında diqqəti çəkən cəhətlərdən biri də odur ki, tərz birləşməsi tərkibində mühüm əhəmiyyətə malik olan ünsürlərdən biri də durmaq, qurtarmaq,qalmaq, getmək, gəlmək, çatmaq, yetişmək və çıxmaq feilləri tərzləri ifadə edən köməkçi feillərdən hesab olunur. Bu köməkçi feillərin hər biri ayrılıqda müstəqil mənaya malikdir. Tərz birləşmələri tərkibində isə onların bəzisi öz həqiqi mənasını itirərək, qrammatik ünsürə çevrilir.

Zərifə Budaqova köməkçi feilləri işin müxtəlif tərzini ifadə etməsinə görə aşağıdakı qruplara ayırdığını qeyd edir:

1.İşin davamlılığını və ya sürəkliliyini ifadə edən: durmaq (baxıb durmaq, gözləyib durmaq)

2. işin inkişafını göstərən: gəlmək (məsələn: davam edib gəlmək)
3. işin hala çevrilməsini göstərən: qalmaq (məsələn: donub qalmaq, yıxılıb qalmaq)
4. işin tam icra olunmasını göstərən: qurtarmaq, çıxmaq, çatmaq (məsələn: işləyib qurtarmaq, içib qurtarmaq)

5. işin icra olunmağa başlanmasını göstərən : başlamaq (işləməyə başlamaq, getməyə başlamaq)

Zərifə Budaqova birinci tərəfi feili bağlama ilə ifadə olunan sintaktik və tərz birləşmələri arasındakı oxşar və fərqli xüsusiyyətlərin elmi izahını vermişdir. Alim qeyd edir ki, birinci tərəfi feili bağlama ilə ifadə olunan sintaktik birləşmələrin tərəfləri arasına başqa söz daxil olduqda yenə də tərəflər öz əvvəlki lüğəvi və qrammatik mənalarını saxlayır. Belə birləşmələrdə feili bağlama inkarlıq kateqoriyası üzrə də dəyişir. Belə birləşmənin tərəfləri cümlənin ayrı-ayrı üzvü vəzifəsində işləyir. Birinci tərəfi feili bağlama ilə ifadə olunan lüğəvi birləşmələr, əsasən, feili bağlama ilə tam lüğəvi mənaya malik feildən ibarət olur. Belə lüğəvi birləşmələrin tərəfləri sərbəst olmur, tərəflər arasına söz daxil olduğu zaman onlar əvvəlki lüğəvi və qrammatik mənalarını itirir. Həmçinin belə birləşmələrdə feili bağlama inkarda ola bilmir. Məsələn: qaynayıb-qarışmaq frazeoloji xarakterli sözün birinci tərəfi inkarlıq əlamətini qəbul etmir. Lüğəvi birləşmələrin hər iki tərəfi birlikdə cümlənin bir üzvü olur.

Zərifə Budaqova tərz birləşmələrindən bəhs edərkən onların aşağıdakı xüsusiyyətlərini qeyd edir:

1. əksər tərz birləşmələrinin tərəfləri arasına lüğəvi birləşmələrdə olduğu kimi, başqa söz daxil ola bilməz. Məsələn: baxa-baxa qalmaq, yana-yana qalmaq və s. Belə birləşmələrin tərəflərini bir-birindən ayırmaq mümkün deyil.

2. tərz birləşmələrinin hər iki tərəfi birlikdə cümlənin bir üzvü vəzifəsində işləyir.

Alim bunu da sübut edir ki, tərkibinə qurtarmaq, qaçmaq, çatmaq, yetirmək və başlamaq feilləri daxil olan birləşmələrdən başqa, qalan tərz birləşmələrinin ikinci tərəfi öz həqiqi mənasını itirir, yəni sözdüzəldici bir ünsürə çevrilir. Məsələn: həll olunub gedəcəkdə birləşməsinin tərkibindəki getmək feili öz müstəqil lüğəvi mənasını itirərək, tərz kateqoriyasına məxsus olan bu və ya digər mənanı ifadə edən qrammatik ünsürə çevrilmişdir. Getmək feili işin son həddini bildirir.

Dilçi-alim durmaq, çırpınmaq, deyinmək, döyünmək, gəzinmək, söylənmək kimi feillərin qayıdış növ şəkilçisini qəbul edərək işin davamlı şəkildə icra olunduğunu bildirdiyini diqqətə çatdırır. İşin "inkişafını" göstərən tərzdən söhbət açarkən getmək köməkçi feilinin $-ib^4//yib^4$ şəkilçili feili bağlamalarla yanaşı gəlib, feili bağlamanın mənası ilə bağlı olaraq, aşağıdakı mənə çalarlıqlarını ifadə etdiyini bildirir. Müəllif getmək köməkçi feilinin birləşmə tərkibində inkarda işləyərkən işin eyni vəziyyətdə qalmasını bildirdiyini də diqqətə çatdırır.

Zərifə Budaqova feilin tərzlərinin özünəməxsus ifadə üsuluna malik olduğunu da qeyd edir. O, feilin zaman formalarında öz əksini tapan tərz mənalarını ayrıca tərzlər kimi verməyi doğru hesab etmir.

DİL VƏ DÜŞÜNCƏ MÜNASİBƏTLƏRİNDƏ "3D" MEXANİZMİ

CeyhunəHÜSEYNOVA

Sumqayıt Dövlət Universiteti

ceyhune.huseyn@mail.ru

AZƏRBAYCAN

"İnsan və dil" linqvistik problemi dilçilik elmi qarşısında duran ən aktual və mürəkkəb məsələlərdəndir. Problemin əsasında "dil və düşüncə", "düşüncə və nitq", "dil və nitq" kimi məsələlər dayanır. Bu problem yalnız linqvistik deyil, eyni zamanda psixoloji müddəalarla əlaqələndirildiyindən məsələyə hər iki elmin vəhdət təşkil etdiyi əsaslarla aydınlıq gətirilməlidir. Bəzən dil və təfəkkür anlayışı yanlış olaraq "dil və düşüncə" problemi ilə eyniləşdirilmişdir. Lakin problemin daha dərin köklərinə vardığımızda təfəkkürün düşüncə prosesinin müəyyən bir sahəsini təşkil etdiyini söyləyə bilərik.

Düşüncə- real varlığın insan beynində inikasının bütün proseslərini əhatə etdiyi halda təfəkkür real varlığın anlayış, mühakimə və əqli nəticə formasında inikası prosesidir.

Düşüncə geniş anlayış olub varlıq və ya hadisənin dərk olunmasının bütün formalarını özündə cəmləşdirən mexanizm kimi öz ifadəsini dildə tapır. Hər bir fikrin əsasında dil vasitələri dayanır.

Danışarkən sözləri tələffüz edir, eşidirik, düşündüyümüzdə isə sözləri təsəvvür edirik. Beləcə hər bir düşüncənin varlığı sözlə, ifadə ilə mövcud olur. Bu mexanizmin formalaşmasında dilin xüsusi rolunu nəzərə alaraq dilsiz düşüncənin mövcud olmaması qənaətinə gəlirik. Hətta dünya dilçiliyində düşüncə və dilin sərhədlərinin müəyyənləşməsində Humbolt və Müller kimi dilçilərin bu anlayışları eyniləşdirmək, Sössür və Benvenistin isə düşüncə və dilin tamamilə fərqli anlayışlar olması kimi ikili fikirləri formalaşmışdır. Müasir dilçilikdə isə bu anlayışlar bir-birilə vəhdətdə formalaşan, biri digərinin mövcudluğunu labüd edən, bir sistemin fərqli tərifləri kimi fəaliyyət göstərən psixolinqvistik amillər kimi tədqiq olunur. Belə olan halda dil - düşüncə qarşılıqlı münasibətini "2 d" formatlı mexanizm kimi qəbul etsək, o zaman prosesin üçüncü tərəfi olan duyğu faktorunu kölgədə qoymuş oluruq.

Digər canlılardan fərqli olaraq insanın ali xüsusiyyəti - düşünmək və düşünərək-danışma prosesi beyində getdiyindən problemi psixoloji aspektdən araşdırmaq mütləqdir. Psixologiyada idarəedici funksiya daşıyan beynin düşünmək, hiss etmək və xatırlamaq kimi üç funksiyası göstərilir. Gənc psixoterapevt Şəbnəm Sadiqova bu anlayışlar üzərində analiz apardıqdan sonra "3 d formatlı" mexanizm ideyası irəli sürərək beynin funksiyasının düşüncə, duyğu və davranış kimi daim hərəkətdə olan və insanı idarə edən sistemdən ibarət olduğunu təsbit etdi. Və, beləliklə hər hansı hadisə və ya əşyanın beynimizdəki inikası olan düşüncənin duyğu yaradaraq davranışımıza dəlalət etdiyini söyləyə bilərik. Əksər hallarda düşüncə, duyğu və davranışın sərhədlərinin düzgün müəyyənləşdirilməməsi fərqi varmadan yanlış davranışa gətirib çıxarır. Ən böyük problem insanların düşüncələrini ifadə edə bilməməsidir. Hər hansı bir hadisənin hansı duyğu yaratdığını soruşduqda əksər hallarda insanlar düşüncələrini və yaxud əksinə olaraq düşüncələrini soruşduqda ya duyğularını, ya da davranışlarını ifadə edərlər. Bu yanlışlıq insanların öz düşüncələrinə hakim kəsilə bilməməklərinə, düşüncələrin onlarda yaratdığı duyğularının təsiri altında meydana gələn davranışlarında idarəetməni itirmələrinə səbəb olar. Bəzən düşüncələrimizdə yanlışlıq ola bildiyindən sonradan peşman olacağımız davranışlar meydana çıxar. Biz yaxın dostumuzdan borc istədiyimizdə onun pul verməkdən imtina etməsini düşüncəmizdən asılı olaraq pozitiv və ya neqativ duyğularla davranışımıza yansıtmış olacayıq. Dostumuzun pul verməkdən imtina etməsini "var idi, bilərəkdən ya xəsisliyindən vəmədi" kimi düşünsək, o zaman beynimizdə qəzəb, kin, nifrət, ədavət və.s kimi duyğular yaranacaq və biz otuz illik dostumuzla münasibətə son qoyacayıq. Yaxud əksinə "onun həqiqətən də pulu olmadığını, olsa mütləq verərdi" fikrini düşünsək bizdə əmələ gələn sədaqət, inam, mehribanlıq, əminlik kimi duyğuların təsiri ilə dostluq münasibətlərini davam etdirəcəyik. Davranışımızı şərtləndirən istər zahiri, istərsə də daxili nitq məhsulu olan dil duyğularımızın davranışımıza ötürülməsində bir vasitədir. Beləliklə düşüncənin ifadə alətinin dil olmasını nəzərə alaraq "3 d" mexanizmini "dil və düşüncə" prosesinə tətbiq etsək, o zaman prosesin kölgədə qalmış "duyğu" amilini rahatlıqla görür və bu prosesin düşüncə, duyğu və dil kimi qarşılıqlı dinamik bir mexanizm olduğunu söyləyə bilərik.

Duyğu indiki anda hiss üzvlərinə təsir edən əşya və hadisələrin ayrı-ayrı keyfiyyət və xassələrinin beyində inikasidir.

Deməli biz maddi aləmi düşüncəmizdə əks etdirir, duyğular vasitəsilə onun əlamətləri haqqında məlumat alır və bu məlumatlar müxtəlif dil hadisələrində əks olunur. Bu prosesdə dil və düşüncə münasibətlərində özünü göstərən dialektik əlaqə dil düşüncəsiz, düşüncə dilsiz yarana bilməz hökmünü ortaya qoyur. Dil və düşüncə asılılığı fikrin ifadəsi üçün lazımı sözlərin seçilərək nitqdə təzahür etməsinə gətirib çıxarır. Beləliklə düşüncəmizdən doğan duyğularımız təfəkkür süzgəcindən keçərək öz mənbəyini dildə tapan nitq aktında təzahür edir. Lakin varlığı nitqdə əks olunan dil ümumi olur, nitq isə insan təfəkküründən asılı olaraq fərdi xüsusiyyət qazanır. O zaman fərd düşüncələrini götür-qoy etməli, duyğularının fərqi varmalı ki, qüsursuz nitq aktını həyata keçirsin. Düşüncə və duyğularımızı idarə edə bilməsək də nitqimizdə təzahür edən dilimizi nizamlamaq imkanına maliklik. Hər hansı hadisəyə baxışımızdan asılı olaraq pozitiv və ya tamamilə əksinə olaraq neqativ duyğu yaranacaq və bu duyğu nitqimizdə də öz çalarını büruzə verəcək. Şüuraltından sızan gerçək duyğular, düşüncə və niyyətlər dil sürüşmələri şəklində ortaya çıxacaq. Nitqimizlə ətrafımıza hansı mesajı vəməyimizdən asılı olaraq özümüz haqqında fikir formalaşdırmış olacaq və bizi əhatə edən maddi aləmdən, dostlardan eyni emosiyaları qəbul edəcəyik.

AZƏRBAYCAN DİLÇİLİYİNDƏ ENANTIOSEMIYA HADİSƏSİ

Aysel ABULOVA

Sumqayıt Dövlət Universiteti

sdu.qrup.974@hotmail.com

AZƏRBAYCAN

Söz dilin ən işlək və ən məhsuldar vahididir. Dili sözsüz təsəvvür etmək çətindir. Əlbəttə, bəzi hallarda fikrimizi qeyri – verbal üsulla da çatdırmaqla, ancaq bununla belə, inkar etmək olmaz ki, söz dilin leksik sistemində əsas nitq vahididir. Fonetik və qrafik cəhətdən sadə görünən söz əslində, çox mürəkkəb və özünəməxsus təbiətə malikdir. Belə ki, uzun illərdir müxtəlif dilçilər sözün əsl mahiyyətini, onun əlamət və xüsusiyyətini, məfhuma münasibətini öyrənməyə çalışır və hələ də yekdil rəyə gələ bilmirlər.

A. Qurbanov sözün əsas iki vəzifəsinin olduğu qənaətindədir. Belə ki, onun fikrincə, söz – gerçəklikdə baş verən müxtəlif hadisələrin adını bildirməklə yanaşı məfhumları da ümumiləşmiş şəkildə ifadə edir. Bəli, əslində bir sözün bütöv bir mənanı, anlayışı ifadə etməsinin özü də sözün qüdrətinə dair bir işarədir. Məna dedikdə, adı çəkilən məfhumun xarici və daxili forması, əlamət və keyfiyyətləri, funksiyaları və s. daxildir.

Dildə bir mənanı bir neçə söz ifadə edə bilər. Eyni zamanda, bir sözdə də bir neçə məna əlamətinin olması mümkündür. Ümumiyyətlə, söz və məna arasındakı münasibət bir çox dilçilərin maraq dairəsində olmuş və hər bir alim bu hadisəyə müxtəlif prizmalardan baxmağa çalışmışdır. Nəticə olaraq, dilçilikdə sözlərin məna qrupları adlanan ümumi bir anlayış yaranmışdır ki, bu anlayış sözlərin antonimliyini, omonimliyini, sinonimliyini, çoxmənalılığını özündə birləşdirir.

Yuxarıda adlarını qeyd etdiyim dil hadisələri, geniş şəkildə tədqiq olunmuş və ümumi bir rəyə gəlinmişdir. Bizim diqqətimizi isə dildə mövcud olan, lakin, Azərbaycan dilində geniş tədqiq olunmayan enantiosemiya hadisəsi cəlb etmişdir. Enantiosemiya hadisəsi dilin lüğət tərkibində gedən prosesdir. Bu hadisə eyni qrafik formaya malik olub, müxtəlif məna əlaməti daşıyan sözləri öyrənir. Bu xüsusiyyətinə görə onu omonim sözlərə yaxınlaşdırıran və bu hadisəni omonimliklə eyni bəhədə verən dilçilər də vardır. Lakin, enantiosemiya hadisəsi, eyni fonetik quruluşa malik olan sözlərin tamamilə əks və bir – birinə zidd olan mənalara malik olması ilə omonimlərdən kəskin fərqlənir. Bu məna fərqləri onları antonimliyə də yaxınlaşdırır. Hətta bəzi dilçilərin fikirlərinə istinadən, demək olar ki, enantiosemiya hadisəsi omonimliyin içində antonimlik daşıyan bir dil hadisəsidir. Rus dilçilərinin fikirlərinə görə, enantiosemiya – antonimiya ilə polisemiyanın birləşərək qarışmasını özündə əks etdirir, iki məzmun planı və onlar arasında münasibətin antonomik xarakterinin mövcudluğu ilə xarakterizə olunur.

Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində xeyli omonim, antonim və sinonimlərin mövcudluğuna baxmayaraq enantiosemik sözlər böyük hissə təşkil etmir. Alınma olaraq dilə daxil olan bir çox sözlər, müəyyən leksik-semantik dəyişməyə məruz qalmışdır. Belə ki, etimon dildə müəyyən anlayışı bildirən söz, bizim dilimizdə tamamilə əks mənanı bildirir. Məs: Tüllab sözü ərəbcə tələbə mənasındadır. Bildiyimiz kimi, tələbə gələcəyin ziyalı təbəqəsi və cəmiyyətin nurudur. Lakin bu gün bu söz bizim dildə vulqarizmdir və Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində yüngül, dəmdəməki, bambılı adam mənasında verilmişdir. Yaxud, farsca əhval – ruhiyyənin yaxşı olması anlamında olan və mənbə dildə heç bir neqativ məna kəsb etməyən sərxoş sözü, müasir dilimizdə piyan, alqaş, özünü idarə edə bilməyən mənası daşıyır. Ərəb dilində hiyləgər, kələkbaz mənalarda işlədilən dahi sözü, Azərbaycan dilində ağıllı, uzaqgörən, bacarıqlı şəxs mənasındadır və əlbəttə ki, ağıllı, uzaqgörən və rəğbət hissələ xatırlanan şəxsin kələkbazlıq etməsi ağlabatan hesab olunmur.

Lakin enantiosemiya hadisəsi eyni dildə bir sözün bir-birinə əks iki mənada işlənməsidir. Məsələn: toy sözü-xeyir iş, deyib-gülmək, şənəlmək anlamlarını ifadə etdiyi halda ,toy tutmaq-dalaşmaq, ağılatmaq, döymək mənalara malikdir. Əlavə olaraq bu gün aktiv və ümumişlək söz olan yanmaq sözünü göstərə bilərik ki, bu söz əslində həm işığın yanması, həm də sönməsi anlamındadır. Belə ki, diqqət etsək görərik ki, biz elektrik işığını yandırarkən və elektrik lampasının xarab olduğunu bildirərkən eyni sözdən istifadə edirik. Bu hadisə frazeoloji birləşmələrdə də daha aydın nəzərə çarpır. Can vermək sözünün təhlilinə nəzər yetirəndə məlum olur ki, bu sözü biz bir – birinə zidd olan iki mənada; ölüm ayağında olan şəxsi ifadə edərkən, canını tapşırmaq, ölmək mənasında və hər hansı bir

hadisənin, şəxsin bizə müsbət təsirini izah edərkən işlədirik. Sözü daxili mənasını açmaq üçün nümunələrə diqqət yetirək: Babam artıq can verir... Ana öz övladına canından can verən müqəddəs varlıqdır.

Bəzən dilçilər bu hadisəni dilin kasıblığı ilə əlaqələndirirlər. Alman dilçisi Karl Abel enanteosemiya hadisəsini misir dilinin nümunəsində göstərərək misir dilində bu cür sözlərin yetirincə olduğuna diqqət çəkir, məsələnin başqa tərəflərini izah edir. Belə ki, hər sahədə yetərincə inkişaf etmiş misirlilər leksika sahəsində də kifayət qədər uğurlu nəaliyyətlər əldə edə bilirdilər. Dilçi hadisənin fəlsəfi məqamlarını açaraq bunu dilin kasıblığı ilə deyil, fəlsəfi düşüncə ilə bağlayır. Yəni enanteosemiya-dünyanın iki üzünü, işığın və qaranlığın, insanın dünyaya gəlməsi və ölməsi yəni həyatda olan bir-birinə zidd hadisələrin sözlərdə təzahür formasıdır.

Göründüyü kimi, enantiosemiya maraqlı, eyni zamanda tədqiqata ən az cəlb olunan dilçilik hadisəsidir. Dilimizin lüğət tərkibini araşdırarkən belə sözlərə rast gəlmək mümkündür. Kiçik tədqiqat işində sözlərin və təhlillərin sayını artırmaq mümkün olmadığından yuxarıda qeyd olunan sözlərlə kifayətlənməli oluruq. Lakin aktuallığını nəzərə alaraq gələcəkdə bu hadisəni geniş tədqiq etmək arzusundayıq.

AZƏRBAYCAN NİTQ MƏDƏNİYYƏTİNİN VƏ SİYASİ NƏTİQLİYİN GÖRKƏMLİ SİMƏSİ - HEYDƏR ƏLİYEV

Fatma İSAYEVA

Sumqayıt Dövlət Universiteti

sdu.qrup.974@hotmail.com

AZƏRBAYCAN

Nətiqlik sənətinin tarixi çox qədimdir. Onun yaranması antik dövrün mütəfəkkiri Siseron-dan başlayır. Nətiqlik unikal bir sənət, ilahi vergi, ikinci "mən" deməkdir. Böyük siyasətçi və dip-lomat, dövlət başçısı üçün nətiqlik olduqca vacibdir. Azərbaycanda siyasi nətiqliyin eləcə də nətiqlik sənətinin formalaşmış inkişaf etməsində Heydər Əliyevin rolu əvəzsizdir. Nətiqlik müstə-qil Azərbaycanın qurucusu Heydər Əliyevə məxsus fitri istedadlardan biridir. Bu onun dövlətçi-lik təcəkkürünə yol açan vasitə idi.

Heydər Əliyevin keçdiyi böyük ictimai-siyasi təcərbə məktəbi onun bir nətiq kimi bu sənətin ən uca zirvəsinə qalxmasına imkan vermişdir.

Heydər Əliyev həmişə deyirdi: "Azərbaycan xalqının dili onun milli varlığını müəyyən edən başlıca amillərdəndir." Heydər Əliyev onu da qeyd edirdi ki, öz ana dilini bilməyən adamlar şikəst adamlardır. Öz ana dilini bilən, sevən Heydər Əliyev nətiqlik sənətini də bilən və sevən lider kimi tanınırdı.

Nətiqlik sənəti dil faktlarından düzgün istifadə bacarığıdır. Heydər Əliyev dil faktlarını bilir, onları düzgün qiymətləndirir və yerində onlardan istifadə edir. Heydər Əliyev siyasi nətiq olaraq səs tonuna və intonasiyaya xüsusi mənə verməyi bacarırdı. Bu nətiqlikdə əsas şərtlərdən biridir.

Heydər Əliyev həmişə və hər yerdə Azərbaycan dövlətini üstün tutmuşdur. Bu siyasi nətiqlikdə olduqca önəmlidir. Heydər Əliyev siyasi nitqlərində dövlət işlərindən, dövlət əhəmiyyətli məsələlərin həllindən danışdı. Onun nitqində dərin məzmun və yüksək ideyalılıq duyulur. Heydər Əliyevin xalqla bağlılığı onun nitqində də təzahür edib. Mən buna görə də onun nitqini böyük bir hərəkatın proqramına bənzədirəm.

Nizami Xudiyevin qeyd etdiyinə görə: "Hansı mövzuda məruzə və ya çıxış edirsə, yaxud söhbət-fikir mübadiləsi aparırsa, fərqi yoxdur, Heydər Əliyevin həmişə mövzuya dərinləndən, yüksək professional səviyyədə bələd olduğu üzə çıxır. Konstitusiyaya komissiyasının iclasından tutmuş yazıçılar, sənət adamları ilə görüşlərə qədər ən müxtəlif yığıncalarda Azərbaycan rəhbəri özünü həmişə olduqca sərbəst, olduqca hazırlıqlı və olduqca peşəkarcasına aparır. H.Əliyev hər hansı mövzuda məruzə, çıxış, yaxud söhbətə daim hazır olur."

Xalq şairimiz Bəxtiyar Vahabzadə haqlı olaraq yazır ki, fikrə görə söz tapılır, sözə görə fikir yox! Mənim zənnimcə, ulu öndərimizin dəyərli fikirləri qiymətli sözlərlə bəzədilmiş zəngin sarayı xatırladır.

Heydər Əliyev diqqəti məsələyə cəlb etmək üçün vəziyyəti quru rəqəmlər, texniki hesabat xarakterli mülahizələrlə deyil, olduqca səmimi sözlərlə təsvir edir. O, bir qayda olaraq, xalq arasında deyildiyi kimi “özündən danışır”. Onun nitqində yazı dilinin yorucu təsiri yoxdur.

Nizami Xudiyev qeyd etmişdir ki, Heydər Əliyevin nitqində emosional məqamların meydana çıxması aşağıdakı şərtlərdən irəli gəlir:

- 1) natiqin bir azərbaycanlı-şərqli olaraq xarakterindəki emosionallıq təzahürlərindən;
- 2) Heydər Əliyevin şəxsi-fərdi psixologiyasından;
- 3) dövrün, zamanın mürəkkəbliyi, ictimai-siyasi hadisələrin səbələri daim gərgin saxlanması, gözlənilməz halların meydana çıxması və s.-dən.

Heydər Əliyev nitqinin emotiv intonasiyası çox zəngindir, lakin qısa müddət ərzində Azərbaycana “rəhbərlik etmiş” bəzi “başçı”lardan fərqli olaraq, həmin emotiv zənginliyi böyük ağıl, məntiq, idrak idarə edir. Onun nitqi haqqında belə deyirlər: “Onun nitqində intellektual təməli olmayan emosiya, demək olar ki, yoxdur.”

Ümumiyyətlə, hər bir natiq-istər qüdrətli, istər orta səviyyəli, istərsə də zəif olsun-öz nitqində aşağıdakı üç aktı nümayiş etdirir:

informasiya;

məntiq;

emosiya;

Heydər Əliyevdə bunların üçünü də müşahidə etmək olar. O, hər bir ideoloq, həm də bir natiq kimi zəngin informasiyaya əsaslanır, yəni həmin informasiya ilə silahlanaraq mənsub olduğu xalqın, rəhbərlik etdiyi dövlətin mənafeyini müdafiə edir. Onun verdiyi informasiya o qədər zəngin olur ki, bu və ya digər sahəyə rəhbərlik edən mütəxəssisin verdiyi məlumatlarda nəyin doğru, nəyin yalan, nəyin isə qeyri-dəqiq olduğunu dərhal müəyyən edə bilir.

O, düşünərək danışır, sanki bütün varlığı, düşüncəsi, emosiyası və daxili inamı ilə danışır. Nizami Gəncəvi bunu daha gözəl işıqlandırmışdı :

Sözün qanadları var, quş kimi incə-incə,

Dünyada söz olmasa, nəyə gərək düşüncə!

M.T.Siseron yazır : “...Ancaq müdrik adam həqiqi natiq ola bilər. Filosof natiqdən aşağı səviyyədə durur. Çünki hər filosof natiq ola bilmir, natiq isə filosofların öyrətdiyi bütün bilikləri əxz etməyi bacarır.” Natiq düşünüb danışaraq, ətrafdakı insanları da düşündürməyə çalışmalıdır. Natiqin nitqi yorucu olmamalıdır, əks halda bu dinləyicini yora bilər. Heydər Əliyev bunu nitqində nəzərə alırdı. O, öz fikrini, ideyasını yüksək inamla insanlara aşılayırdı. Heydər Əliyevin mimikası, pantomimikası, intonasiyası onun nitqinin təsir gücünü artırır. Onun nitqi hər zaman xalqını, dövlətini doğru yola, parlaq gələcəyə səsləmişdir.

Natiqlik sənətinin yarandığı dövrdən indiyədək adını tarixlərə yazdıran Aristotel, Demosfen, Siseron, Yuli Sezar kimi natiqlər vardır ki, bu gün də onların adı görkəmli natiqlər sırasında çəkilir. Heydər Əliyev də şərq natiqləri içərisində birinci hesab oluna bilər. Əminliklə demək olar ki, Azərbaycanda və yaxın Şərqdə siyasi natiqliyin ən nüfuzlu nümayəndəsi məhz ulu öndər Heydər Əliyevdir.

ZƏRF HAQQINDA MÜLAHİZƏLƏR

Qoşqar ƏMRAHOV

Sumqayıt Dövlət Universiteti

sdu.qrup.974@hotmail.com

AZƏRBAYCAN

Bəzi türkoloqlar belə fərz edirlər ki, qədim türk dilində sifət olmamışdır. Lakin qədim türk yazılı abidələrində kifayət qədər əlamət bildirən sözlərin olması buna əsas verir ki, sifət türk dillərində çox qədim tarixə malikdir. Misal olaraq Göytürk yazılı abidələrində kağıt – bərk, adgü – yaxşı, suçik – şırın, yablak – pis ; Qədim Uyğur dilində yaş – təzə, yeg-yaxşı, tovrəğ – cəld; “Orxon Yenisey” yazılarında edgü- yaxşı, kara – qara, kök – göy kimi əlamət bildirən sözləri qeyd etmək olar. Əlisa Şükürlü bu cür sözləri əsl sifətlər adlandırmışdır.

Tarixən sifətlərin daha çox əşyaya aid olmasına baxmayaraq, zaman keçdikcə, danışıq dilinin formalaşması nəticəsində əsl sifətlər əşyanın əlaməti ilə bərabər hərəkətin də əlamətini bildirmişlər. Məs: *Ağıllı düşmən nadan dostdan yaxşıdır. Rəsm əsəri çox gözəl işlənilib.* Birinci nümunədə əlamət əşyaya, ikincidə isə hərəkətə aid olmuşdur. Lakin sonralar hərəkətin əlamətini bildirən sözlər zərf adlandırılmışdır. Halbuki, F.Zeynalov, C. Cəfərov, A.Həsənov kimi dilçi alimlər qeyd edirlər ki, “bir söz yalnız bir nitq hissəsinə aiddir.” Əgər bir söz yalnız bir nitq hissəsi olursa, bəs nəyə görə biz əlamət bildirən əsl sifətləri hərəkətə aid olduqda zərf adlandırırıq? Deməli, yuxarıda adlarını çəkdiyimiz alimlərin fikrinə əsasən, əslində, sifətlər 3 yerə bölünə bilər. 1) əşyanın əlamətini bildirən sifətlər 2) hərəkətin əlamətini bildirən sifətlər 3) həm hərəkətə, həm də əşyaya aid olan sifətlər.

Mübahisəli hesab oluna bilən həm hərəkətə, həm də əşyaya aid olan sifətlərə nəzər yetirək. Bərk maddə, möhkəm hasar, yaxşı şagird, şirin nağıl, acı söz, cəld hərəkət, ac uşaq, hündür bina və s. Gördüyümüz kimi, bu söz birləşmələrində əlamət əşyaya aid edilmişdir. Bərk (möhkəm) dayanmaq, yaxşı oxumaq, şirin (acı) danışmaq, cəld qaçmaq, ac (tox) gəzmək, hündür (alçaq) görünmək və s.nümunələrdə isə əlamət hərəkətə aid edilir.

İkinci məsələ isə, bizim düzəltmə zərf adlandırdığımız –ca,-cə, -la, -lə, -akı,

-əki, -ən, -anə, - yanə şəkilçilərinin köməyi ilə yaranan sözlərdir. məs: rusca, cəsarətlə, çəpəki, daxilən, şairanə və s. Şəkilçilərin təhlilinə nəzər yetirsək görürük ki, əslində,

-ca qüvvətləndirici ədat, -la² ilə qoşmasının şəkilçilənmiş variantı (qeyd etmək lazımdır ki, ilə protürk dövründə əsl qoşma kimi “birla” adlandırılırdı), -akı² tarixən qoşmanın yönəlmə, istiqamət mənası bildirən növü, -an² şəkilçisi ədatın qüvvətləndirmə məna növü, sonuncu -anə, - yanə şəkilçiləri isə bənzətmə qoşmasıdır. Dilimizdə belə bir qayda mövcud deyil ki, iki nitq hissəsinin birləşməsindən bir düzəltmə söz yaransın. İki sözün birləşməsindən ya mürəkkəb söz, ya da söz birləşməsi yarana bilər. Belə olduğu halda niyə bu cür sözləri düzəltmə zərf adlandırırıq? Bundan əlavə “indi” sözü də Y. Balasaqunlunun “Qutadqu bilik” əsərində ədat funksiyasını yerinə yetirmişdir. Beləliklə, əsl zərf adlandırılan sözlərin tarixini, mənşəyini araşdırdıqda onların başqa nitq hissələrindən “oğurlandığını” şahidi oluruq.

Kiçik araşdırmanın nəticəsi olaraq bizdə bir sual yaranır. Əgər dilimizdə sadə zərf adlandırdığımız sözlər əslən sifətdirsə, bu sözlərin mənşəyini araşdırarkən onların əslində başqa nitq hissəsi ola bilmə ehtimalı daha yüksəkdirsə və zərf düzəldən şəkilçilər köməkçi nitq hissələrinin şəkilçilənmiş variantıdırsa, görəsən, əsas nitq hissəsi kimi zərfə ehtiyac varmı?

QƏDİM TÜRK YAZILI ABİDƏLƏRİNDƏ BƏZİ ARXAİZMLƏRİN ORTA ƏSR ABİDƏLƏRİNDƏ VƏ MÜASİR DİLDƏ TƏZAHÜRÜ

Nəsim ƏLİZADƏ

Sumqayıt Dövlət Universiteti
sdu.qrup.974@hotmail.com
AZƏRBAYCAN

Hər bir dilin inkişaf prosesini öyrənərkən arxaik sözləri bu inkişaf prosesindən kənar təsəvvür etmək qeyri-mümkündür. Çünki dildə həm lüğəvi, həm də fonetik arxaizmlərin yaranmasına səbəb dilin lüğət tərkibinin yenilənməsidir. Hər bir dövr üçün istər dilin öz imkanları hesabına, istərsə də alınma sözlər hesabına dilə gələn yeni sözlər- neologizmlər zaman keçdikcə ya dilin aktiv lüğət fonduna keçərək ümumişlək sözə çevrilir, ya da passiv fondada köhnəlmiş söz şəklində qalır. Bu sözlərin dildə işləkliyini itirməsinə səbəb isə müəyyən iqtisadi, mədəni, siyasi təsirlərdir. Arxaizmlər lüğəvi (leksik, semantik) və fonetik olmaqla 2 yerə ayrılır.

Əşya və hadisənin adını başqa bir söz əvəz edərsə, qeyri fəal fonda keçmiş söz leksik arxaizm adlanır məsələn. *yapı* abidələrdə qabaq, üz, oğuznamələrdə tikintianlamında, öz köhnə mənasını itirərək yeni məna ifadə edən arxaizmlər semantik arxaizmlər adlanır: məs. *yazı*, fonetik arxaizmlər isə bir səs fərqi ilə fərqlənən arxaizmlərdir : *adak-ayaq*

Türk xalqlarının milli-mənəvi dəyərlərinin daşıyıcısı olan qədim türk yazılı abidələrinin dilinə nəzər salsaq, burada işlənən arxaizmlərin müxtəlif türk xalqlarının dastanlarının, oğuznamələrinin dilində təzahürünü aydın müşahidə etmək olar. Lakin bu arxaizmlər zaman keçdikcə müxtəlif fonetik, leksik, semantik dəyişikliyə uğrayaraq dilimizə gəlmişdir. Məs: *Ud* sözü qədim türk yazılı abidələrində on iki illik qədim türk təqviminin bir ili kimi *inək* anlamında işlənmişdir: *ud yıllıq-inək ili*. Eyni semantikada M. Kaşğarının “Divan”ında *sığır*, *inək* kimi izah olunur. Lakin hər iki mənbədə *ud* həmçinin *yuxu* mənasında verilmişdir: *tiyin, türk bodun üçüntün udımadım, küktüz olurdum (deyin, türk xalqının yolunda gecə yatmadım, gündüz dincəlmədim)*. *Ud* sözünün *yuxu* formasında təzahüründə fono-semantikanın izləri daha aydın müşahidə olunur. Belə ki *u* səsi qədim dildə həm xitab kimi işlənmiş, həm də *yuxu* anlamını ifadə etmişdir. Hazırda türk dillərində eyni semantikada istifadə olunan *uyku*, *yuxu* sözləri əyani göstəricilərdir.

“Kitabi Dədə Qorqud”un və “Oğuznamə”lərin dilində isə *ud* semantik differensiasiya ilə müşahidə olunaraq *abır-həya* sözlərini ifadə etmişdir. Ensiklopedik lüğətdə *udlu* sözü utanmaq sözünün derivatı kimi izah olunur. Fars dilində isə *əl ud-ağac* anlamında işlənmişdir. Hazırda isə sözün çalğı aləti və udmaq feli semantikasından istifadə edirik.

Uçmaq sözü qədim abidələrdə *ölmək*, *buxarlanmaq*, *uçmaq* (hazırkı semantikada) mənalarda verildiyi halda. “Kitabi-Dədə Qorqud”un dilində və S. Əlizadənin “Oğuznamə”sində *behişt*, *cənnət* sözünü ifadə edir: *ağ saqallu baban yeri uçmaq olsun*. Qədim miflərə görə (inanclara görə) insan ölərkən onun ruhu bədəninə ayrılaraq göyə qalxır, uçur. Məsələyə bu aspektdən baxsaq, bu sözün semantikasının o qədər də dəyişikliyə uğramamasını deyə bilərik. Müasir dilin lüğət tərkibində isə *uçmaq* ancaq göyə uçmaq formasında istifadə olunur.

“Kitabi Dədə Qorqud”un dilində *Güyəgü*, *göyü* şəklində işlənən fonetik arxaizmi hazırda qohumluq termini olan *kürəkən* anlamında dilimizdə işlənmişdir: kül tərəcik olmaz, güyəgü oğul olmaz. Bu sözün qalıqı olaraq dialektlərdə *kürəkən* sözü *göy* (mənim göyüm göyərmiş heç bir işin qulpundan yapışmır (Tovuz)), *gev* (qızımın ərinə diirəm (Culfa)) kimi istifadə olunur. Qədim türk yazılı abidələrinin dilinə nəzər salsaq bu terminin semantikasını bu cür izah etmək olar. Belə ki, *kü* sözü xəbər, səs, ad, san, şöhrət mənasında, *küdənsözü* qonaq mənalarda işlənmişdir. Bu mənalara əsaslanaraq belə qənaətə gəlmək olar ki, abidələrin dilində *küdəgü* kimi verilən *kürəkən* sözü” evə gəlib sonradan qohum-əqraba arasında məşhurlaşan şəxs” anlamındadır. *Güdəgü* sözündə cingiltili samitlərin ahəngi daha aydın nəzərə çarpır.

Dildə olan arxaizmlərdə bu cür semantik ayrılmanın səbəbini çox güman ki, dilin fonetik qabığında müxtəlif hadisə və qanunların təzahür etməsi ilə əlaqələndirmək olar.

GEOONOMASTİKA VƏ İNSAN COĞRAFIYASI PROBLEMİ

Yedgar CƏFƏROV

AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

yedgar@yandex.ru

AZƏRBAYCAN

Dil, müəyyən mənada, həm də təhtəlsüz hadisəsi olduğundan, hər hansı bir insanın danışarkən seçdiyi sözlərlə onun düşüncəsinin mənzərəsini canlandırmaq olar. Bu vasitə insan və cəmiyyəti qarşılıqlı əlaqədə, həm də bir tərəfdən psixoloji, digər tərəfdən isə sosial yöndən öyrənməyə imkan verir. Yəni, bir psixoloq bu metodun köməyi ilə konkret fərdin dünyagörüşünü, mədəni səviyyəsini, mühitin təsirlərinə münasibətini müəyyən edə bildiyi kimi, bir sosioloq da publik-mediatic dildə baş verən yenilik və dəyişikliklərin işığında cəmiyyətdə gedən hansısa proseslər haqqında müəyyən nəticələrə gələ bilər.

İnsanların öz övladlarına qoyduqları adların statistik analizi, bu baxımdan, ictimai şüurun inkişaf meyillərinin aydınlaşdırılmasından ötrü əsaslı istiqamətlər verir. Ayrı-ayrı fərdlərin, ümumilikdə isə toplumun müxtəlif məsələlərlə bağlı düşüncələrini, münasibətini müəyyən etmək, adətən, çox çətin olur və bundan ötrü böyük tədqiqat qurumları fəaliyyət göstərir. Bu məqsədlə keçirilən sorğular, cəmiyyətin mikromodelini yaratmaqla aparılan analizlər bir çox hallarda ictimai həyatda gedən latent

proseslərin izlənməsi üçün kifayət etmir. Çünki ünvanlanmış sorğulara fərdlərin cavabları sırf subyektivizm məsələsidir və bu cavablar onların əsl münasibətini əks etdirməyə də bilər. Amma övladlara qoyulan adlar insanlar üçün bir mənəvi dəyərdir və digər mental xüsusiyyətlər kimi onlar bu dəyərə münasibətdə də tam səmimidirlər. Bu baxımdan xüsusi adlar sosial informasiya daşıyıcılarıdır. Adların xüsusi məqsədlərlə statistik analizi, adların işlənmə tezliyi üzrə müvafiq nisbətlərin müəyyənəndirilməsi bizə cəmiyyət haqqında maraqlı informasiyalar əldə etmək imkanı verir.

Ad sistemində konkret informasiyanın assosiativ işarəsinə çevrilmiş adlar vardır. Məsələn, Məhəmməd, Fatimə, Zəhra və s. adlarında İslam dininin, Əli, Həsən, Hüseyn adlarında İslamın bir, Ömər, Osman adlarında digər bir təriqətinin, İsa, Məryəm adlarında xristianlığın, İsrail, Binyamin və s. adlarında iudaizmin, Yusif adında dinlərin qarşılıqlı əlaqəsinin ifadə olunduğu məlumdur. Əlbəttə, bütün bu adların körpələrə qoyulması müəyyən istisnalarda sırf təsadüf də ola bilər. Amma əksər hallarda bu adlar seçilərkən, onların assosiativ mənalı da mütləq nəzərə alınır və beləliklə bu adların bölgələr üzrə artıb azalan nisbəti cəmiyyətdə gedən proseslərin təhlili üçün maraqlı material verir.

Adlarda bəzən regionlar xüsusiyyətlər də əks olunur. Belə ki, konkret bir region üçün xarakterik olan adlar, soyadlar vardır və bu onomastik vahidlərə diqqət yetirməklə bu adı, yaxud soyadı daşıyan şəxsin regional mənsubiyyəti haqqında ilkin qənaət formalaşır.

Azərbaycanda soyadların, regiondan asılı olmayaraq ümumi standart formantlar əsasında müəyyənənməsi belə bir soyad xəritəsinin hazırlanmasına imkan verməsə də, bir çox ölkələrdə, məsələn, Gürcüstanda soyad sonluqlarının regional xarakteri maraqlı proseslərin izlənməsinə şərait yaradır. Gürcüstanda -dze, -şvili, -ani, -ia, -ua, -ava, -uli, -uri, -ti kimi onlarca belə soyad formantları vardır ki, bunlar ayrı-ayrı coğrafi ərazilərə mənsub əhalini digər ərazilərin adamlarından fərqləndirmək imkanı verir. Məsələn, Tiflisdə əhalinin 45 faizi -idze, Xaxetiyanın 90 faizi -işvili, Tuşetiyanın 76 faizi -idze, Svanetiyanın 84 faizi -ani, Mesxetanın 72 faizi -işvili formantlı soyad daşıyır.

Əgər nəzərə alsaq ki, müstəqillik dövründə Azərbaycanda da oğlu, qızı, zadə, -lı⁴ formantlarından istifadəyə icazə verilmiş və vətəndaşlar arasında soyadların milliləşdirilməsinə meyl güclənmişdir, son illər üzrə soyadların dəyişməsi statistikasını izləməklə hansı regionun bu məsələdə daha fəallıq göstərdiyinin və hansı formantın seçildiyinin müəyyənəndirilməsi maraqlı nəticələrlə müşayiət edilə bilər.

Şəxs adları və soyadlarla yanaşı, coğrafi adların (toponimlər) də ərazidəki mikrotoponimlər fonunda statistik analizi, yer adlarının rəqəmli məlumat bazalarının başqa ölkələrdə, xüsusilə də türkdilli ölkələrdə mövcud olan analogi məlumat bazaları ilə çarpazlaşdırılması, xalqların hərəkət trayektoriyalarının müəyyənəndirilməsi, indiyə qədər mübahisəli qalan bir çox tarixi həqiqətlərin üzə çıxarılması baxımından son dərəcə faydalıdır.

Azərbaycan ərazisindəki adların statistik metodların köməyi ilə öyrənilməsi multikulturalizm ideyası baxımından da əhəmiyyətlidir. Çoxmillətli ölkə olan Azərbaycanda xüsusi adların müqayisəli şəkildə analizi, bu sahədə mədəniyyətlərin bir-birinə qarşılıqlı təsirlərinin üzə çıxarılması, inkişaf meyillərinin müəyyənəndirilməsi multikulturalizm təşəbbüslərinə böyük töhfə verərdi.

İnformasiya-kommunikasiya texnologiyalarının bu cür statistik analizlərin aparılmasına möcüzəvi imkanlar yaratdığı müasir dövrimizdə cəmiyyətin idarə olunmasında adlardan istifadə amilindən irəli gələrək yeni bir elm sahəsi kimi insan coğrafiyasının (human geography) dünyanın müxtəlif elm mərkəzləri üçün populyarlığı get-gedə artmaqdadır.

İnsan coğrafiyası cəmiyyətləri, onların xarakterik xüsusiyyətlərini, fəaliyyətlərini, bu cəmiyyətə xas ictimai düşüncə tərzini onların bağlı olduqları coğrafi çevrə ilə əlaqəli şəkildə öyrənən elmi istiqamətdir.

Ərazinin tarixi-coğrafi xüsusiyyətləri ilə əhali tərkibi arasındakı münasibətlərin müəyyənəndirilməsi, məskunlaşmaların bölgələr üzrə paylanmasına təsir göstərən təbii və bəşəri amillərin üzə çıxarılması, bu təsirlərin müasir dövrdə də izlənməsi zamanı onomastik vahidlər maraqlı materiallar təqdim etdiyindən onomastikanın çoxsaylı terminləri sırasında son illər geonomastika termini çox tez-tez nəzərə çarpmaqdadır. Geonomastikaya müəyyən ərazilərdə xüsusi adların necə törəməsi faktlarını sistemləşdirən bir elm sahəsi kimi yanaşa bilərik. Bura aşağıdakılar aid edilməlidir:

-geonomastika - xüsusi adların əmələ gəlməsini coğrafiya ilə əlaqəli şəkildə öyrənən bir elm sahəsi;

-geonomast, geonomastikian, yaxud geonomatologist – xüsusi adları coğrafiya ilə əlaqəli şəkildə öyrənən şəxs;

-geonomastikon - bir və ya daha çox ərazi hüduduna aid xüsusi adlar siyahısının, terminlərin toplandığı onomastik lüğət;

-geonomastikal – elmi fakta geonomastika metodu ilə yanaşma tərzii.

Geonomastika areal onomastika, dialektologiya, kartoqrafiya, əhali genetikası, demoqrafiya, etnoqrafiya, tarixi coğrafiya, antropologiya və s. bu kimi elm sahələri ilə bir çox ortaq cəhətlərə malikdir və bu sahələrin tədqiqat üsullarına tez-tez müraciət etməli olur. Geonomastikada ad xəritələri, yaxud onomastik xəritələr də xüsusi yer tutur. Onomastik xəritələr adların məkani paylanmasını əks etdirən coğrafi vəsaitlərdir. Onomastik xəritələr 3 əsas məqsədə əsaslanır: 1) xüsusi bir ərazi haqqında onomastik informasiyaları təmin edir; 2) adların paralelliyi və məkanı haqqında informasiyalar verir; 3) iki və daha çox xəritə arasında ad paralellərinin müqayisəsi üçün istifadə olunur.

Nəticə olaraq onu qeyd etmək istərdik ki, xüsusi adlar səviyyəsində aparılan statistik analizlər insan coğrafiyasının, dilin və mədəniyyətin öyrənilməsindən ötrü alternativ metodlar nümayiş etdirir. Bu tezisdə irəli sürülən müddəalar adların bu sahədə malik olduğu informativ imkanlardan məqsədyönlü şəkildə istifadə baxımından faydalı ola bilər.

GENDER FƏRQLƏRİNİN DİLDƏ İFADƏSİ

Anar FƏRƏCOV

Bakı Dövlət Universiteti

anarf-v@box.az

AZƏRBAYCAN

Məlum olduğu kimi, XX əsrin ikinci yarısında dilçiliyə gender anlayışı daxil oldu. Gender dilçiliyi inkişaf etməkdədir. Bu sahədə ilk tədqiqatlar alman və roman dil qrupları əsasında aparılmaqla dilin kişilik və qadın xüsusiyyətləri üzə çıxarıldı. SSRİ məkanında ilk dəfə olaraq bu sahədə tədqiqatlar 80-ci illərin axırı, 90-cı illərin əvvəlində rast gəlməmişdir. Gender dilçiliyi dilçilikdə elə bir sahədir ki, burada müxtəlif dilçilik sahələrinə müraciət etməklə maraqlı nəticələr əldə etmək olar.

XX əsrin 60-70-ci illərində femenist dilçiliyin yaranması ilə gender tədqiqatları geniş vüsət aldı. Bu barədə dünya dilçiliyində maraqlı əsərlər yazıldı, kişi və qadın “dili”nin müəyyən xüsusiyyətlərini ortaya qoydular. Bu dilçilərdən C.Qremel-Plestini, L.Puşuni, E.Qroşkonu, A.Nilseni, R.Lakoffu və b. göstərmək olar.

Femenist dilçiliyində iki istiqamət fərqləndirilir. Birinci istiqamətin nümayəndələri dünyanın dillərində qadın obrazının alçaldılması faktları öyrənilir. Onların fikrincə dünyada bütün dəyərlər kişi gözü ilə ölçülür. Məhz bu cəhətə görə dünyanın bütün dilləri “kişi” dili adlandırılır. Dildə hətta qadın obrazı belə neqativ qiymətləndirilir. Onlar üçün əsas istiqamət dilin leksikasıdır. E.Qoroşko öz əsərində qeyd edir ki, bir çox Avropa dillərində qadın obrazına çox vaxt mənfi xüsusiyyətlər aid edilirdi ki, bu da frazeologiyada öz əksini tapıb. O.Kolosovun fikrincə mənfi xarakterizələr belə qiymətləndiriləndə qadına aid xarakterlərdən istifadə olunur. A.P.Nilsen öz əsərində qeyd edir ki, çox vaxt kişi cinsi ilə bağlı olan söz nüfuz statusu daşıyır. Bu səbəbdən onların əsasında mürəkkəb sözlər və söz birləşmələri (Brotherhood, spokesman və s.) yaranıb. Tədqiqatçının qeyd etdiyi kimi, müvafiq sözlərin işlədilməsi bəzi vaxtlar qadınları siyasət, idman, təhsil və s. sahələrdən kənarlaşdıraraq məhdudlaşdırmışdır. Feminist linqvistikasının nümayəndələri belə düşünürdülər ki, müasir cəmiyyətdə gender bölgüsü müəyyən edilib, bu zaman kişi yaradıcılıqla məşğul olur, qadın isə ev işləri, uşaqların tərbiyəsi ilə məşğul olur.

İkinci istiqamət diskurs adlanır. Burada cəmiyyətin dəyər və normalarından, şərtlərdən və sosial praktikadan asılı olan sosial fəaliyyət formasıdır. Əsas tədqiqatlar nitq fəaliyyətinin qadın və kişi tərzii arasındakı fərqi müəyyən edir. Belə hesab edirlər ki, kişi və qadın nitq tərzii, kişi və qadın partnyorun deyilən fikrə reaksiyasını, onların seçim və korreksiyasını nəzərə almaq dərəcəsiindən asılı olaraq fərqlənirlər. Kişi daha çox öz fikrini irəli sürən və onun arxasınca gedən, qadın isə partnyorun fikrinə doğru yönəlir.

Dildə gender tədqiqatları dil və cinslərin qarşılıqlı münasibətləri əsasında aparılmalı, cinslərin dil davranışlarının xarakterik xüsusiyyətlərini təsvir etməlidir. Müasir dövrdə dilçilikdə gender tədqiqatların aparılmasında üç cür yanaşma var:

1. Qadın və kişi dilinin sosial mahiyyətinin cəmiyyətdəki rolu

2. Nitq davranışının kişi və qadın tiplərinə uyğun psixolinqvistik mahiyyəti, xüsusən milli, etnik xarakterlər

3. Cinslərin dil davranışındakı koqnitiv əsasları

Qadın və kişi dilinin sosial mahiyyəti dedikdə, ilk növbədə qadın və kişilərin cəmiyyətdə tutduqları mövqeyi ilə izah olunmalıdır. Hər bir cəmiyyətdə cinslərə münasibət fərqlidir. Bu cür müqayisəni müxtəlif dillər üzərində apara bilərik. Azərbaycanda da qadına münasibət fərqlidir. Qadın və kişiye bütün qanunlar bərabər şəraitdə fikirlərini ifadə etməyə, cəmiyyətdə müxtəlif vəzifələri tutmağa imkan versə də, qadınlara sanki mənəvi bir qınaq mövcuddur. Bu artıq qanunlarla yox, cəmiyyətin münasibətilə bağlıdır. Bu cəhətdən milli mentalitet və psixoloji təsirlər də böyük rol oynayır. Deməli, xalq təfəkkürünün çox möhkəm mənəvi bağları cinslərin “dilləri”nə də təsir edir. Bütün bunlara baxmayaraq, deyə bilərik ki, Azərbaycan xalqı qadına bir müqəddəs varlıq kimi yanaşmış, onu həmişə uca tutmuşdur. Buna sübut olaraq göstərə bilərik ki, bir çox dastanlarımızda, atalar sözlərimizdə qadına münasibət tamamilə fərqlidir, məsələn: Ana haqqı, tanrı haqqı, Ana vətən, Ana dili, Cənnət anaların ayaqları altındadır və s.

F.Əlizadə də öz məqaləsində kişi və qadın “dili”nin fərqli xüsusiyyətlərini maraqlı faktlarla ortaya qoymuşdur. O qeyd edir ki, kişilər nitqində rəsmi söhbətlərə, çox zaman lovğalı sərgüzəştlərə, əyləncəli söhbətlərə, tostlara, təriflərə, andlara, şüarçılığa, adi və həmçinin qəzəbli anlarında söyüşlərə meyilli olduğu halda, qadınlar adi vəziyyətdə ailə məişət, övlad haqqında söhbətlərə, qeybətə, yamanlamalara, yalvarışlara, alqışa, qəzəbli halda isə qarğışa nifrətə bağlıdırlar.

Qadınlara nitq davranışları haqqında çox maraqlı tədqiqatlar aparılmışdır. Bu barədə R.Lakoff özünün “Dil və qadının yeri” əsərində geniş araşdırma aparmış və maraqlı xüsusiyyətlər ortaya çıxartmışdır. Müəllifin fikrincə, kişilərin nitq davranışından fərqli olaraq, qadınlara nitq davranışı qətiyyətsiz, daha az aqressiv, daha çox humanistdir. Kişilər isə dialoq zamanı daha aqressivdirlər.

Bu haqda olan tədqiqatları ümumiləşdirərək kişi və qadın “dili”nin aşağıdakı fərqli xüsusiyyətlərini ortaya qoymaq olar:

1. Qadınlar çox vaxt kiçiltmə şəkildə müraciət edirlər;
2. Qadınlar üçün vasitəli nitq aktı xarakterikdir. Onlar çox vaxt nəzakət və yumşaltma formalarından istifadə edirlər;
3. Nitq davranışında qadınlar hakim mövqə tutmurlar, onlar qulaq asmağı və həmsöhbətin problemləri üzərində fikrini cəmləşdirməyi bacarırlar;
4. Qadınlar kişilərin istifadə etmədikləri sözləri işlədirlər (məsələn, mauve (məuv) «açıq çəhrayı-bənövşəyi»;
5. Qadınlar daha çox «boş» qiymət bildirən sifətlərdən istifadə edirlər (sweet - şirin, divine - ilahi, cute - ağıllı, hazırcavab, zirək, dan. xoş, qəşəng, məlahətli);
6. Qadınlar kişilərin təsdiq formalarını işlətdiyi yerdə sual formalarından istifadə edirlər;
7. Qadınlar daha çox tərəddüd, şübhə, inamsızlıq ifadə edən formaları işlədirlər (well, you know, I guess, I think - yaxşı, siz bilirsiniz ki, mən təxmin edirəm, mən güman edirəm);
8. Qadınlar daha çox qüvvətləndirici ədatlardan istifadə edirlər (so nice, very nice);
9. Qadınlar düzgün qrammatikadan istifadə edirlər.
10. Kişi və qadınlar danışq zamanı özlərini müxtəlif cür aparır, söhbət prosesində dildən müxtəlif cür istifadə edirlər. Bu cür tədqiqatlarda adətən danışqın əsas mövzusunun uzaqlaşmanın sayı, bir mövzudan digərinə keçid, digər həmsöhbətə gözlənilmədən müraciət, həmsöhbətin sözünü kəsmə və s. hesablanır.

Kişi və qadın “dili” haqqında çoxlu tədqiqatlar aparılsa da, hələ də müəyyənləşməmiş çoxlu faktlar vardır. Gender görə dili araşdırmaq tək dili öyrənməklə yox, cinslərin sosial, psixoloji xüsusiyyətlərini araşdırmaqla daha düzgün nəticələrə gəlmək olar.

BƏDİİ TƏYİN VƏ EPİTETLƏR (KLASSİK AŞIQ POEZİYASININ POETİK SİNTAKSİSİ ƏSASINDA)

Təranə HACIYEVA

Qafqaz Universiteti

tehaciyeva@qu.edu.az

AZƏRBAYCAN

Bədii dili, fərdi üslubu məcazlarsız təsəvvür etmək çətindir. Xalq dilinin zəngin söz xəzinəsini dərinlən bilən və buradan dəqiq, səlis, qüvvətli ifadələri seçib dilə gətirən müxtəlif dövr söz ustalarımız bədii mətnin məzmununu dolğun və zəngin etmişlər. Məcəzin bədii dildə yaranması ilk növbədə, əsərin üslub tələbləri ilə bağlıdır. O, təkcə təmtəraqlılıq üçün deyil, həm də ideya və məzmunun obrazlı şəkildə ifadə edilməsi üçün dilə gətirilir. Hələ antik dövrdə məcəzin təbiəti alimlər üçün maraqlı olmuşdur və onlar məcazi sözün mənası ilə bağlı olan hadisə kimi qiymətləndirmişlər. «Məcəz söz və ya söz birləşməsinin elə mənə dəyişkənliyidir ki, onun nəticəsində mətnin semantikasi zənginləşir». Görünür, bu zənginlikdən irəli gələn xüsusiyyətdir ki, məcazlar ən çox tədqiq olunan və təsnifatı fərqli verilərək mübahisə doğuran dil vahidləri sırasına daxildir. Bu baxımdan, eyni sintaktik funksiyalı, semantik strukturlu dil vahidlərinin bəzən poetik (bədii), bəzən də epitet adları altında təqdim edilməsi diqqət çəkən və araşdırma tələb edən məsələlərdəndir.

Bədii dilə poetik vüsət verən, onu gözəlləşdirən bədii təsvir vasitələrindən ən çox maraq doğurarı epitetlərdir. Epitetlər təsvir edilən hadisənin bu və ya digər xarakterik əlamətinin meydana çıxarılmasında, onun qiymətləndirilməsində mühüm rol oynayır, haqqında bəhs olunan əşyaya aydınlıq, obrazlılıq verir, onun haqqında canlı təsəvvür yaradır. «Epitet sözün birtərəfli tərifidir, ya sözün məcazi mənasını təzələyir, ya da əşyanın hər hansı xarakterik görünən cəhətini nəzərə çarpdırır». Yəni, bu dil vahidləri yalnız sözün məcazi mənasında işlənməklə epitet statusu qazanır. Epitetlər yüksək obrazlılığa malikdir. Onlar təsvirin, tərənnümün daha da ifadəli alınmasına, diqqət cəlb etməyə xidmət edir. B.V.Tomaşevski epitetlərin əsas funksiyasını aşağıdakı kimi səciyyələndirir: «Epitet əlaməti bildirmək üçün danışanın əşyaya diqqəti cəlb edən emosional və obrazlı münasibətini ifadə etmək üçündür» (3,s.34). Elə obrazlılığa xidmət etməsi epitetləri digər təyintlərdən (qrammatik və poetik) fərqləndirir. Epitet adı deyil, yüksək obrazlılığa malik olan təyindir. Bu da bir həqiqətdir ki, bədii dildə işlənmiş bütün təyintlər emosionallığa xidmət edir və mətnə qrammatik təyin rolunu daşısalar da, bədii təsvir sayəsində poetik təyin səviyyəsində olurlar. Görünür, elə bu cəhəti nəzərə alaraq, epitetdən bəhs edən bəzi tədqiqatçılar bədii əsərlərin dilindəki təyintlərin hamısını epitet kimi qəbul etməyin tərəfindəndirlər. Hətta «Bir çox alimlərimiz epitetdən bəhs edərkən onları qruplaşdırıb iki yerə: qrammatik və bədii təyintlərə bölürlər». Obrazlılıq və poetikliyin məzmunca fərqli anlayış olmasına istinad edərək, bu fikirlə razılaşmamaq mümkündür. Bədii dildə işlənmiş təyintlər hamısı təsvirə xidmət etsə də, obyektin obrazlı ifadəsinə eyni cür nail ola bilmir. Bədii dilə gətirilən bütün vahidlər kimi təyintlər də bədiilik qazanaraq, poetik təyin səviyyəsinə yüksəlir, məcazi mənada işlənən təyintlər isə poetik (bədii) təyin olmaqdan əlavə epitet olmaq şansı da qazanır.

Epitet və bədii təyin barəsindəki nəzəri fikirlərimizin aşiq şeirinin poetik sintaksisi əsasında praktik izahına keçməzdən əvvəl aşiq poeziyasının bədii məziyyətlərini qeyd etmək yerinə düşər. Aşiq poeziyasının bünövrəsində məcazi düşüncə tərzidir. Hələ aşıqlara qədər də bütün Şərqi poeziyasında bədii ifadə vasitələri şeirlərin özəyini təşkil edirdi. Yazılı ədəbiyyat bədii ifadə vasitələrinin kökünü xalqdan alırdı. Xüsusilə, tərənnümçülük, vəsf semantikasi güclü olan şeirlərdə məcaziliyin yaratdığı imkanlar əvəzsiz idi. Aşıqlar da məcaziliyin imkanlarından bacarıqla istifadə edərək, bədii cəhətdən dolğun, bədii təsvir və ifadə vasitələri ilə zəngin olan şeir nümunələri yaratmışlar. Lakin məqalənin məqsədi və həcmi həmin nümunələrin şərhinə yol vermir. Epitet və bədii təyinin ümumi və fərqli cəhətlərini aşiq şeirindən olan iki misra əsasında müqayisə edək:

Ağ üzündə qoşa xallar bənəkli,

Ay üzü birçəkli, xallı Sənəm, gəl!

«Üz» sözünü həm «ağ», həm də «ay» sözləri təyin edir. Hər ikisi şeirin dilinə ahəngdarlıq verərək, təsvir məqsədi daşıyır. Lakin «ay» təyini kontekstual məcazilik kəsb etdiyindən, o, fikrin obrazlı ifadəsinə xidmət edir və üç funksiyaya malik olur: qrammatik təyin, poetik təyin, epitet. «Ağ»

təyini isə iki funksiya daşıyır: həm qrammatik, həm də bədiilik funksiyaları. Ancaq obrazlılıq kəsb etmədiyinə görə epitet ola bilmir, yalnız poetik təyin kimi səciyyələnir .

Aşiq şeirinin poetik sintaksisində tez-tez rast gəldiyimiz «nazlı dilbər», «alagöz Pəri», «gözəl sənəm» kimi təyinlər də mətnin təsir qüvvəsini artırırsa da, məcazilik kəsb etmədiyinə görə epitet səviyyəsinə qalxa bilmir. Onlar, sadəcə xüsusi intonasiya ilə, xitabən deyiliş formasına malik ifadə tərzləri səviyyəsində təsvirçilik xarakteri daşıyır. Şirin dillər, əlif qəddim, mina qədd, gül camal kimi təyinlər isə obrazlı təfəkkürün bəhrəsi kimi meydana çıxır və epitet funksiyası daşıyır.

Nəticə olaraq, demək olar ki, poetik nitqin ən güclü vasitələrindən olan bədii təyin də, epitet də aid olduqları əşyanı təyin edir, onun müsbət və mənfi keyfiyyətlərini, əlamətlərini aydınlaşdırır. Dildə işlənən bütün təyinlər qrammatik funksiya daşdığına görə qrammatik təyin olur. Onların bədiilik və obrazlılıq kəsb etməsi isə ifadə formasından, semantik konstruksiyadan asılı olur.

QLOBALLAŞMA VƏ TERMİNALOGİYA

Könül ABDULLAYEVA

ADPU

abdullazade_konul@mail.ru

AZƏRBAYCAN

“Qloballaşma” sözünü (intensiv beynəlxalq ticarət mənasında) ilk dəfə bir termin kimi 1850-ci ildə Karl Marks Engelsə yazdığı məktublardan birində işlətsə də, bu terminin meydana gəlməsi Teodor Levitin adı ilə bağlıdır. O, 1983-cü Harvard biznes revyu” jurnalında çap etdirdiyi “Bazarların qloballaşması” məqaləsində bu terminlə transmilli korporasiyaların istehsal etdiyi ayrı-ayrı məhsulların bir-birinə qovuşması fenomenini ifadə etmişdir. “Qloballaşma” anlayışının akademik status alaraq geniş yayılmasında amerikalı sosioloq R.Robertsonun da rolu xüsusi qeyd olunur. Azərbaycan alimlərindən akademik Ramiz Mehdiyev “Azərbaycan: qloballaşma dövrünün tələbləri” adlı monoqrafiyasında qeyd edir ki, qloballaşma suveren dövlətlər arasındakı sədləri dağıdaraq cəmiyyətin daxilində sosial münasibətləri yeni məcraya salır, milli özünəməxsusluğu xüsusi dünyagörüşü çərçivələrinə salaraq sərt şəkildə məhdudlaşdırır. O, əvvəla, milli mədəniyyət və ənənələrin öncüllüyünü dağıdar, özünəməxsusluqdan uzaqlaşmanı gücləndirir, coğrafi və iqtisadi vəziyyətdən, siyasi quruluşundan, habelə milli mentalitetindən asılı olmayaraq cəmiyyəti qərbəşdirir. İkincisi, istər millətin, istərsədə dövlətin müstəqil inkişaf imkanlarının mahiyyətinə varmadan, səmərəsizliyi amansızcasına cəzalandırır və beynəlxalq səmərəlilik “çempionlarını” yəni, inkişaf etmiş ölkələri daha da həvəsləndirir.

Bu gün qloballaşma hər yerdə, hər sahədə hiss olunur. Qloballaşma artıq yalnız iqtisadiyyatla bağlı deyil. O, bu dar çərçivədən çoxdan çıxmışdır. Hal-hazırda qloballaşma iqtisadiyyatla yanaşı siyasət, mədəniyyət, elm və təhsil sahələrində də nəzərə çarpacaq dərəcədə aydın hiss olunur. Mədəni qloballaşma üçün dünyanın müxtəlif ölkələri arasında işgüzar və istehlak mədəniyyətinin yaxınlaşması və beynəlxalq ünsiyyətin artması normal hadisədir. Bir tərəfdən, bu bütün dünyada müxtəlif milli mədəniyyətlərin ayrı-ayrı növlərinin papulyarlaşmasına və yayılmasına gətirir. Digər tərəfdən, məşhur beynəlxalq mədəni hadisələr milli fenomenləri sıxışdırıb aradan çıxara və ya onları beynəlmilə çevirə bilər. Çoxları bunu milli mədəni dəyərlərin itkisi kimi qiymətləndirir və milli mədəniyyətin dirçəlişi üçün mübarizə aparır. Hər yerdə yayılmış internet mədəni qloballaşmada böyük rol oynayır. Bundan başqa, beynəlxalq turizm də ildən-ildə daha da genişlənir. Müasir filmlər dünyanın bir çox ölkələrində eyni zamanda ekranlara çıxır, kitablar tərcümə edilir və dünyanın müxtəlif ölkələrində oxucular arasında məşhurlaşır.

Qloballaşmanın təsiri elm və təhsil sahəsində də aydın hiss olunur. Respublikamızda həm orta məktəblərdə, həm də ali məktəblərdə artıq köhnə metodla dərs keçmənin effektiv olmadığı göründüyü üçün yeni bir üsuldan istifadə etmənin zərurəti yarandı. Bu da təbiiki, kortəbii bir şey yox, artıq bir çox ölkərdə sınaqdan keçirilmiş, öz effektivliyini sübut etmiş bir metod olmalı idi. Oudur ki, 2010-cu ildə ümumi təhsilin fənn kurikulumları Azərbaycan Respublikası təhsil nazirinin əmri ilə təsdiqləndi və orta məktəblərdə dərslər kurikulumla aparılmağa başladı.

Təhsil kurikulumları cəmiyyətin tələbatına uyğunluq baxımından təklifiyönümlü və tələbyönümlü olur.

Azərbaycanda yerləşən ali təhsil ocaqlarında isə Bolonya sistemi tətbiq olunur.

1999-cu il iyunun 19-unda İtaliyanın Bolonya şəhərində 29 Avropa ölkəsinin təhsil nazirlərinin xüsusi konfransında “Avropa Ali təhsil məkanı” bəyannaməsi və ya “Bolonya bəyannaməsi” qəbul olunmuşdur. Azərbaycan isə 2005-ci ildən Bolonya prosesinə qoşulub və 2006-cı ildə ilk dəfə Azərbaycan Dillər Universitetində tətbiq olunmağa başlanmışdır. Bolonya sisteminin bir çox üstün cəhətləri vardır ki, bunlardan ən əsası da gələcəkdə diplomların xarici ölkələrdə tanınmasıdır.

Bolonya sistemi haqqında müxtəlif fikirlər vardır. Onun müsbət cəhətlərini qeyd edənlərlə yanaşı, mənfi cəhətlərini də göstərən alimlər az deyil. Neue Zürcher Zeitung alman qəzetinin yazdığına görə (aprel 2007-ci il), yeni sistemə birinci keçən Sankt-Qallens universitetində professor və dosentlərin əksəriyyəti dəyişikliyin təhsil prosesinə mənfi təsir göstərdiyini gizlətmirlər. Təhsilin standartlaşdırılmasının və ECTS bal sisteminə girişin daha çox humanitar sahəyə nəzərə çarpan zərbə vurduğunu deyirlər.

Qloballaşmanın humanitar sahəyə, əsasən də, dilçiliyə təsiri danılmazdır. Bu da ən çox leksikologiyada özünü göstərir. Cəmiyyətin ictimai-siyasi həyatında baş verən dəyişikliklər dilin daxili qatının, o cümlədən terminalogiyanın yeniləşməsinə təsir edən əsas amillərdən biridir. Elmi-texniki tərəqqi, Avropaya inteqrasiya, ictimai-siyasi yeniləşmə bir çox terminlərin meydana gəlməsi ilə nəticələnir. Elmi üsluba məxsus olan terminlərin bir çoxu mətbuatda, elmi əsərlərdə işlənir və bir müddətdən sonra ümumişləklilik qazanır. Məsələn: spiker, inteqrasiya, qloballaşma, internet, monitoring, aksiya, sanksiya, depozit, disk, mitinq və s. Əgər əvvəlki dövrlərdə terminalmada əsas mənbə rus dili idisə, müstəqillik qazandıqdan sonra daha çox Qərbi Avropa, xüsusilə ingilis dilinin əsas rol oynaması müşahidə olunur. Bu, təbii bir axındır və bunun qarşısını almağa çalışmaq yel dəyirmanı ilə vuruşmaq kimi mənasızdır.

Hər bir dilin lüğət tərkibinin əsas hissəsini təşkil edən terminoloji qat yalnız əcnəbi sözlər hesabına deyil, milli terminlərin yaradılması hesabına da zənginləşməlidir. Bunun üçün Azərbaycan dilinin geniş funksional imkanları vardır.

Terminalma bir tərəfdən dilin zənginləşməsi üçün əhəmiyyətli olsa da, digər tərəfdən alınmaların bir müddətdən sonra milli sözlər üzərində hegemonluğu ilə sonlana bilər. Yəni, alınmaların sayı artdıqca, onların istifadə sahəsi genişləndikcə, milli sözlər passivləşəcək və tədricən işləklidən çıxacaqdır. Bu da milli dilin məhvinə ya da ən yaxşı halda adı danışqda (dialekt və şivələrdə) istifadəsinə gətirib çıxara bilər. Bunun qarşısını almaq üçün yeni söz və ifadələri (terminləri) dilin lüğət tərkibinə daxil etməzdən əvvəl araşdırmaq, həmin sözə, məfhumə münasib, mənaca uyğun milli sözləri üzə çıxarmaq və yaxud kalka üsulundan istifadə edərək yeni sözlər yaradıb sonra lüğətə daxil etmək daha məqsədəuyğundur. Düzdür, bəzi yeni elə terminlər vardır ki, onları digər başqa bir sözlə əvəz etmək mümkün deyil. Hətta belə terminlərin tərcümə olunması və yaxud yeni söz və ya ifadə ilə əvəz olunması, bəzi hallarda, uğursuz alınır. Alınma terminlər dilə gəldikdən sonra onunla paralel qarşılığı da yarana bilər. Bu, paralelliyə yol açsa da, alınmaların milli sözlərlə əvəz olunması cəhdi kimi qiymətləndirilməlidir.

BƏDİİ ƏSƏRLƏRDƏ NİTQİN MƏDƏNİ VƏ QEYRİ-MƏDƏNİ FORMALARI

Zümrüd MƏHƏRRƏMOVA

Gəncə Dövlət Universiteti

83-aytan@mail.ru

AZƏRBAYCAN

Nitq insana verilmiş misilsiz bir nemətdir. Məhəmməd Füzuli “Ənisül-qəlb” əsərində yazır ki , insanı onun dili ilə fərqləndirirlər. Nitqlə təfəkkür arasında sıx əlaqə görən, nitqi insanın şüurlu fəaliyyətinin nəticəsi sayan şair dilin ictimai mahiyyəti barədəki fikrini bir beytdə belə ümumiləşdirir:

Eyləsən tutiyə təlim ədayi –kəlimat,

Nitqi insan olur, amma özü insan olmaz.

Nitq iki formada özünü göstərir: mədəni və qeyri-mədəni nitq. Hər bir insan mədəni nitqlə danışmağı bacarmalıdır. Bunun üçün ədəbi dilin fonetik, leksik qrammatik qaydalarını və danışq etikasını bilmək lazımdır. Bununla bərabər nitqin mədəniliyi üçün fikir yığıcam, mənalı, inandırıcı və məntiqli olmalıdır. Belə nitqə Ulu öndər Heydər Əliyevin nitqlərini misal göstərmək olar. Heydər Əliyevi dinləyən hər bir şəxs onun nitqini asanlıqla anlayır və çətinlik çəkmədən deyilən fikri qavraya bilir. 1993-cü il noyabr ayının 2-də Heydər Əliyev televizya və radio vasitəsilə xalqa müraciət etdi, insanları Vətənimizin qeyrət və azadlığı uğrunda birləşib daxili düşmənlərə qarşı mübarizəyə qalxmağa çağırdı. Prezidentin aydın nitqlə ifadə olunan çağırışı xalqı silkələdi, hərəkətə gətirdi. (Azərbaycan tarixi, XI sinif, Bakı-2007, səh 194).

Nitqi mədəni etmək üçün başqa cəhətlətlərə də əməl etmək lazımdır, yəni düzgünlük, dəqiqlik, ifadəlilik şifahi nitqdə gözlənilməlidir. Belə nitqi dinləyən insanlar təbii ki, yorulmaz, hətta ondan həzz alar. Bəzən insanlar gözəl, dəqiq, ifadəli danışıqlar. Amma mimika və jestlərdən yerli-yerində istifadə edə bilmirlər. Belə halda nitq yorucu və quru olur, nəticədə dinləyici dinləməkdən tez bezir. Əgər əksini düşünsək, yəni hər şey yerli-yerində olsa, bu zaman dinləyici fikrini yalnız danışan şəxsə yönəldər və bundan mənəvi zövq alar. Nitqin xüsusiyyəti insanın xarakterini açılmasında özünəməxsus rol oynayır. O, insanın daxili aləminə enər və onu öyrənməyə başlayar. Nadir Abdullayevin fikrinə görə insanın daxili aləmini bilmək üçün onların nitqini dinləmək kifayətdir. Sokrat deyərmiş ki, “Ey insan danış səni tanıyım”. Deməli, “insan öz dilini altında gizlədir, danışmağa başlayandan sonra ağıllı və ya ağılsız olması bilinir” (Həzrəti Əli).

İnsanların nitqi onları bir-birindən fərqləndirir. Həsərət Həsənovun fikrincə, hər adam nitq mədəniyyətinin bütün növlərinə, janlarına, ünsiyyətin müxtəlif formalarına yiyələnmə bilməz və bunu ondan tələb etmək olmaz, lakin onun nitq mədəniyyətinin aktual xüsusiyyətlərinə yiyələnməsi vacibdir. Təbii ki, bu o qədər dərin bir mövzudur ki, xalqımızın folklorunda bu haqda bəzi deyimlər yaranmışdır. Məsələn: “özünə də qurban, sözüənə də”, “ağzından bal damır”, “dilinə qurban” bu ifadələr gözəl, səlis, məntiqli danışan şəxslərə “dilini qurusun”, “nə özünü bilir, nə sözünü”, “hər sözün öz yeri var, hər nöqtənin öz məqamı” və s. kimi ifadələr isə özündən razı, yersiz, mənasız danışan adamlara deyilir.

Danışarkən bəzi sözlərdən istifadə olunur ki, bu da nitqimizi qeyri-mədəni edir. Bunlara yol verməmək üçün ədəbi dilimizə yaxşı bələd olmalıyıq və nitqimizi pozan ünsürləri bilməliyik. Cümlədə loru sözlərdən, vulqarizimlərdən, varvarizimlərdən istifadə olunur ki, bu hal nitqin mədəniliyini pozur. Məsələn: “Doğrusu qorxdum öz könlündə deyərsən ki, Novruzəli çox heyvan adamdır, çox eşşək adamdır” (Mirzə Cəlil, seçilmiş əsərləri, I cild, Bakı-2004, səh.13) “-Ə, qoduq, mənim üstümə şeşələnirsən!?” (İsmayıl Şıxlı, seçilmiş əsərləri, II cild, Bakı-2005, səh 13). Bu cümlələrdə işlənən “heyvan adam”, “eşşək adam”, “qoduq” ifadələri vulqarizimlərdir. Eyni zamanda birinci nümunədə nitqin düzgünlüyü hadisəsi pozulmuşdur, yəni “könlün” yerinə “ürəyin” ifadəsi olmalı idi. Başqa bir misala nəzər salaq: “Ne panimayu, qospodo çto za dikarstvo? Pust kto kakim yazıkom luçşe vladet, no tom i obyasnayaetsya, çto je takoe?! (Mirzə Cəlil, seçilmiş əsərləri, Bakı-2004, I cild səh.450). Bu cümlədə isə varvarizimlərdən istifadə olunmuşdur. Təbii ki, bu misallar Azərbaycanın tanınmış yazıçıları olan Mirzə Cəlilin və İsmayıl Şıxlının “Poçt qutusu” və “Dəli Kür” adlı məşhur əsərlərindən alınmış cümlələrdir. Burada yazıçı obrazları fərqləndirmək məqsədi ilə bu cür ifadələrdən istifadə edir, yəni bu yazıçının nitqi yox, tipin nitqi kimi başa düşülməlidir.

Nitqi qeyri-mədəni edən başqa ünsürlərdə vardır. Buna yalançılıq, yaltaqlıq və fikrin şüurlu şəkildə pozulması misal ola bilər. Məsələn, ermənilərin Dağlıq Qarabağ haqqında dünya ölkələri içərisində söylədiyi fikirlər qeyri-mədəni nitq hesab olunmalıdır. Çünki onlar doğru olan fikri – Qarabağın Azərbaycana məxsus olmasını dəyişdirməyə çalışır, əllərinin hər yerdən üzöldüyünü görüb uydurma, yalançı fikirlərə əl atırlar, bu da fikrin şüurlu şəkildə pozulması deməkdir. Lakin Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev bunu müxtəlif konfranslarda öz doğru fikirləri ilə sübut etmiş, məntiqli, sənədli-sübutlu faktları dəfələrlə ortaya çıxartmışdır. Bu da Prezidentimizin nitqinin aliliyini sübut edir.

Bəzi nitqlər vardır ki, onlar unudulmur və nəsil-dən-nəslə keçir. Məsələn, İsgəndərdən soruşurlar ki, “Atanı çox sevirsen, yoxsa müəllimini? Dedi: Müəllimi. Atam məni fani dünyaya gətirmişdir, müəllimim isə mənə əbədiyyət bəxş etmişdir. (N.Tusi). Eradan əvvəl yaşamış sərkərdə İsgəndərin nitqi bu günümüze qədər gəlib çatmışdır. Deməli, nitq ən gözəl mirasdır.

Bir xalqın ən dəyərli varlığı onun dilidir. Dil də nitqi yaradır. Ən dolğun, ən zəngin dil söz ehtiyatı çox olan dildir. Belə dildə yaranan nitq nəsilərin ən dəyərli xəzinəsi olar. Məsələn, “Kitabi –Dədə Qorqud” eposu Azərbaycan xalqının ən qədim və dəyərli söz xəzinəsi hesab etmək olar. Dastanın müqəddimə hissəsində Qorqud Atanın dilindən bir sıra dərin mənalı sözlər deyilir. Məsələn, “Qarı düşmən dost olmaz”, əski pambıq bez olmaz “Əcəl vədə irməyincə kimsə ölməz”, “Qız anada görməyincə öyüt almaz” və s. kimi sözlər dillər əzbəri olmuşdur. XIX əsrin 40-cı illərində xalq dastanları feodal münasibətləri tətbiq etməkdə ittiham olunur, “Kitabi –Dədə Qorqud” dastanına feodal –xan eposu damğası vurulur, onun tətqiqatçıları təqiblərə məruz qalır. (Azərbaycan tarixi, Bakı - 2007, XI sinif, səh127). Baş verən hadisələr bunu göstərir ki, Sovet hökuməti Azərbaycan xalqının soykökünü unutturmaq, dolaşılıq yaratmaq məqsədi ilə bunu etmişdir. Amma niyyətlərinə çata bilmədilər. Bu eposun və digər dastanların üzərinə qoyulan qadağalar 1956-cı ildən sonra götürülür. “Kitabi – Dədə Qorqud” dastanını oxuyan bir gənc hansı nəsilədən, kimlərdən, neçə qəhrəman babaların övladları olduğunu anlayırlar. Türk xalqının ən dəyərli xəzinəsi olan, türk dilində yazılmış bu dastana ulu öndər Heydər Əliyev tərəfindən böyük qiymət verilmişdir. 2000-ci ilin aprel ayında möhtəşəm ədəbi-tarixi abidənin 1300 illiyi paytaxt Bakıda böyük təntənə ilə qeyd olunmuşdur. İndi bu dastan kiçikdən böyüyə qədər dillərdə əzbərdir. Deməli, millətin ən böyük varlığı onun dilidir.

Dil haqqında yazıçılar, şairlər, böyük mütəfəkkirlər müxtəlif fikirlər söyləmişlər. Məsələn, “Ey türk oğulları, bir ovuc torpağınızı dünyanın var-dövlətinə, dilinin bir sözünü ləl-cəvahirata dəyişməyin, onları qoruyun və sonrakı nəsillərə çatdırın”. (Ş.I.Xətai). “Bir millətin malını, dövlətini və hətta vətəninə əlindən alsan ölüb itməz, amma dilini alsan, fəvq olar və ondan bir nişan qalmaz”. (Rus pedaqoqu Uşinski). Dil haqqında deyilən bu dəyərli sözlər müasir dövürdə də öz yerini tapmışdır. Ümumiyyətlə nitq nəinki insanları, hətta seçilmiş şəxsiyyətləri belə bir-birindən fərqləndirir. Yuxarıda göstərilən fikirlər buna misal ola bilər. Hər bir insan öz nitqinin üzərində çalışmalıdır və mədəni danışıq üçün fəxr etməlidir.

DİLÇİLİKDƏ FONO-SEMANTİKA ANLAYIŞI

Günay AĞAYEVA

Sumqayıt Dövlət Universiteti

sdu.qrup.974@hotmail.com

AZƏRBAYCAN

“Söz”, “adlandırma”, “səsləndirmə” problemləri dilçiliyin ən maraqlı və aktual məsələlərindəndir. Əslində, bir çoxumuzu sözlərin necə yarandığı, məfhumların nəyə əsasən adlandırılması maraqlandırır. Söz və mənanın münasibəti mürəkkəb, eyni zamanda, çox maraqlıdır. Bu məsələ hər zaman dilçilərin nəzərində olmuşdur və onlar müxtəlif qənaətlərə gəlmişlər. Belə ki, bəzi alimlər adla məfhum arasında əlaqə olduğunu düşünür, bir qisim alim isə bunu tamamilə inkar edir və belə fikirləşir ki, məfhumların adlandırılması təsadüfi baş vermişdir. Hətta Platonun məşhur “Kratil” əsərində də əşya ilə söz arasındakı əlaqədən söhbət açılır. Platon belə hesab edir ki, ilk sözlər müəyyən əşyalara görə müxtəlif səslərdən yaranmışdır. Deməli, bu zaman səs və məna arasında daxili əlaqə vardır. Lakin demokritə görə isə əşya ilə onun adı arasında heç bir əlaqə yoxdur. Onun fikrinə görə əşyanın adının onun mənasına uyğun gəlməsini iddia edərkən, dünya dillərinin eyni olduğu fikrini söyləmiş oluruq. Əlbəttə, müxtəlif fikirlər irəli sürən alimlərin hər biri müəyyən sübut və faktlara əsaslanır. Müasir Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət tərkibinə də nəzər yetirsək bir çox adlarla anlayış arasında əlaqənin olduğunu şahidi oluruq. Lakin demək olmaz ki, bütün məfhumlar kəsb etdiyi anlayışa uyğun olaraq adlandırılmışdır. Bu baxımdan demək olar ki, ad və anlayış arasındakı bağlılıqdan hər zaman və qətiyyətlə danışmaq olmaz. Bəs görəsən ad və işarələr, hərflər arasında hansısa bir əlaqə, münasibət varmı?

Müraciət etdiyimiz mövzu - dilçilikdə yeni bir istiqamət kimi götürülən fonolo-semantika, qədimliyi ilə seçilsə də, hələ müasir Azərbaycan dilçiliyində geniş tədqiq olunmamışdır. Dilçiliyin bu sahəsi səs və mənanın arasındakı əlaqəni öyrənmək məqsədilə yaranmışdır. Ümumilikdə isə, dil işarələrinin təbiəti, xüsusiyyəti semiotik nəzəriyyədə geniş öyrənilir.

Fono – semantika hərflərin mənası, onların leksik – semantik xüsusiyyətini öyrənən elm sahəsidir. Bu bölməni aydınlaşdırmamışdan qabaq onu qeyd etmək lazımdır ki, hələ sözlər tam formalaşmamışdan, yaranmamışdan əvvəl insanlar bir – birlərini müxtəlif səslər vasitəsilə başa düşürdülər. Məs: Qədim türk dilində u səsi “uyku” yəni “yuxu” sözünü bildirirdi. Bildiyimiz kimi qədim insanların təfəkkürü ətraf aləmin konkret şəkildə öyrənilməsinə mane olmuşdur. Çünki onlar ətraf aləmi şüurlu şəkildə dərk etmək bacarığına malik deyildilər. Onların ətraf aləm haqqındakı bilik və düşüncələri səslərin kombinasiyası, yəni ahəngi ilə yaranmışdır və nəticədə söz vasitəsilə ifadə olunmuşdur.

Səslərin sözün mənasında böyük rol oynadığı haqqında fikirlər qədim mənbələrdə də öz əksini tapmışdır. Bunlara mısəl olaraq Kabbala, Upanişad mətnlərində və bəzi müqəddəs dini kitabları mısəl göstərmək olar. Bu mətnlərdəki fikirlər də sübüt edir hər bir söz, daha doğrusu hər bir mülahizə yaranmamışdan əvvəl həmin sözlərin tərkibində işlənən hərflərin özünün düzəltdiyi sözün hazırkı sözün mənası ilə sıx əlaqəsi olmuşdur. Məsələn, ta qədimdən “ö” səsi “öyrənmək”, “bilik sahibi olmaq” mənasında işlənmişdir. Təsadüfə deyil ki, müasir ədəbi dildə işlənən “öyrənmək” sözünün tərkibində “ö” səsində rast gəlirik.

Ümumiyyətlə, ilk hərflərin necə yarandığını araşdırarkən çox maraqlı nüanslarla qarşılaşmalı oluruq. Belə ki, bu sahəni tədqiq edərkən hərf və söz arasındakı üzvi əlaqənin olduğu faktı daha inandırıcı səslənir. Finikiyida yaranan ilk hərflər buna əyani sübut ola bilər.

Göründüyü kimi, fono-semantika öyrənilməsi gərəkli olan və maraqlı bir sahədir. Onun öyrənilməsində eksperimental fonetikadan və insanlarla canlı ünsiyyətdən istifadə etməklə daha yaxşı nəticələr əldə etmək olar. Çox təəssüf ki, müasir Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinin müxtəlif mənşəli alınmalarla zəngin olması leksikamızda yer alan sözlərin tərkib hissələri olan işarələrin öyrənilməsində çətinlik yaradır. Belə ki, əcnəbi dil qanunlarına, “söz-məfhum” münasibətinə uyğun gələn sözlər və işarələr arasındakı mənə əlaqəsini araşdırmaq və konkret nəticəyə gəlmək xeyli əmək tələb edir. Lakin, ümumi dilçiliyin aktual məsələsi hesab olunan “dil və təfəkkür”, “söz və məfhum” anlayışlarını daha dəqiq tədqiq etmək və konkret fikir söyləmək üçün əvvəlcə “söz və hərf (səs)” anlayışına, fono – semantika elminin nəzəri biliklərinə yiyələnmək lazımdır.

ATALAR SÖZLƏRİ VƏ MƏSƏLLƏRDƏ ƏSAS VƏ KÖMƏKÇİ ADLAR

Firuzə ƏSGƏROVA

Sumqayıt Dövlət Universiteti

firuzeesgerova@icloud.com

AZƏRBAYCAN

Şifahi xalq ədəbiyyatının ən qədim, zəngin janrlarından biri də atalar sözləri və zərbi-məsəllərdir. Atalar sözünü yaradan xalq olmuşdur. Hər bir şəxs öz fikirlərini tam, doğru-düzgün ifadə etməyə çalışır. Bəziləri buna nail olur, bəziləri isə yox. Lakin sözün sehri deyilən bir məfhum vardır. Bəzən bütöv bir yazını mütaliə edərsən, lakin, bu nə sənənin mənəvi dünyana təsir edir, nə də ki, sənəni təsirinə salıb sehirləyir. Atalar sözləri, hikmətli ifadələr, idiomatik tərkiblər, qanadlı sözlər isə bu cəhətdən tamamilə fərqlənir. Sözün qüdrətindən istifadə edərək, kütləni dalınca apara bilən insanları peyğəmbər, övliyə adlandırmışlar. Ərəb dünyasının cahiliyyə dövründə insanlar üz-üzə gələndə bir-birini öldürürdülər ki, bəlkə üzbəüz gələn düşmən qəbiləyəndir. Yenə insanlara sözün qüdrəti köməyi ilə “biri ilə rastlaşan ərəblər-əssəlamu-əleykum “sənə tərəf sülh olsun” sehri sözündən istifadə edir, bir-biri ilə dost kimi görüşür, nahaq və mənasız düşmənçiliklərin bir çoxuna son qoyurdular. Ümumiyyətlə səmavi kitab, müqəddəs Qurani-Kərimin nazil olması ilə insanları sehirləyən və zəhərləyən, əsrlərcə yaşadıkları cahilliklə, günahlarla dolu vərdişlərdən əl çəkməyə sövq edən məhz sözün sehri, onun son dərəcə mükəmməl və yerində işlədilməsi idi. Klassik dövrlərdən başlayaraq, çağdaş günümüzdə qədər şairlər, yazıçılar, söz ustadları gen-bol bu xalq incilərindən istifadə etməklə yanaşı, öz yaradıcılıqlarında yeni-yeni ifadələr, qanadlı sözlər, hikmətli ifadələr yaratmış, bəzən onların yaratdığı bu ifadələri insanlar sevə-sevə xalq deyimləri, ipə-sapa düzülməyən incilər kimi qəbul etmiş, sonsuz dərəcədə yüksək qiymətləndirmişlər Belə ki, dahi Azərbaycan şairi Nizami

Gəncəninin “Xəmsə”sində, “Divanı”nda işlənən aforizmlər, hikmətli ifadələr artıq xalqın yaddaşında atalar sözləri və zərbi-məsəllər kimi formalaşmışdır. Məsələn: Kamil bir palançı olsa da insan, yaxşıdır yarımçıq papaqçılıqdan- hikmətli ifadəsində olduğu kimi.

Müasir dilçiliyin ən aktual mövzularından biri folklor nümunələrinin dilinin həm linqvistik, həm də ədəbiyyatşünaslıq baxımından araşdırılmasıdır. Bu sırada atalar sözlərində şəxs adlarının zəngin poetik xüsusiyyətləri xalqın sənətkarlıq qabiliyyətini aydın şəkildə əks etdirir. Mübaliğəsiz demək olar ki, atalar sözlərinin onomastikasının tədqiqi yolu ilə müvafiq milli adların yaranması və işlədilmə xüsusiyyətləri elmi şəkildə şərh oluna bilər. Digər tərəfdən xalq ədəbiyyatının dilinin araşdırılması Azərbaycan ədəbi dilinin formalaşması tarixinin və özünəməxsusluğunun öyrənilməsi üçün zəngin material verir.

Bəzi atalar sözləri və məsəllərin ümumi məzmununa, orada işlədilən leksik vahidlərin, o cümlədən şəxs adlarının funksiya və məna çalarlarına diqqət yetirdikdə onların hansı dövrün məhsulu olduğunu, hansı məqamlarda yaranıb formalaşdığını təxmin etmək mümkündür. Bundan başqa atalar sözlərinin tərkibindəki dil vahidləri onun aid olduğu xalqın dilinin inkişaf tarixini də özündə əks etdiriyindən, atalar sözləri dil tarixi baxımından da çox əhəmiyyətlidir. Atalar sözləri və məsəllərin ilk yaranma mərhələsini bu qrupa daxil olan şəxs adlarının semantikasında fərdi anlayış, adlandırma funksiyası, konkret məna aparıcı anlam kimi təzahür edir, sonrakı mərhələlərdə isə tədricən tamamlayıcı, məcazlaşmış məna fərdi anlayışı üstələyir. Belə atalar sözləri və məsəllərin çoxu tarixi şəxsiyyətlərin adı ilə əlaqədardır.

Nadiri taxtda görüb, Süleymanı qundaqda-atalar sözü, insanın dünyagörüşünün geniş olduğunu, yaşının çox olduğunu göstərir. Azərbaycan folklorunda bu atalar sözünə bir neçə variantda təsadüf edilir: Süleymanı taxtda, Nuhu gəmidə görüb: Nuhu taxtda, Süleymanı qundaqda görüb; Cəlal Bərgüşadın "Siyirilmiş qılınc" romanında bu atalar sözü yeni variantda, başqa-başqa tarixi şəxsiyyətlərin adı ilə işlədilir: “Deyirdilər ki, baba Çinar Makedoniyalı İsgəndəri taxtda, İran şahı Daranı qundaqda görüb”. Bu, atalar sözlərində dayaq leksik vahidləri kimi işlədilən Süleyman, İsgəndər, Dara və Nadir-müxtəlif zaman və məkan daxilində yaşayıb, fəaliyyət göstərən tarixi şəxsiyyətlərin adlarıdır.

Bəzi atalar sözlərində surətin adı əvəzinə, onun vəzifəsini, peşəsini, sənətini və ya müəyyən əlamətini bildirən sözlər işlənir. Məsələn: Vəzir, Vəkil, Usta, Dərzi, Dəmirçi, Zərgər, Qarı, Keçəl və s. "Keçəl başını yudun?-Yudum da, quruladım da", "Keçəl əlac bilsə öz başına edər", Keçəl qatıq tapsa öz başına yaxar". Maraqlıdır ki, belə atalar sözlərinin demək olar ki, hamısının nağıl variantı mövcuddur. Adları əvəz edən bu sözlərin özünəməxsus üslubi xüsusiyyətləri vardır. Əksər hallarda "hər hansı" qeyri-müəyyən əvəzliyin yerində işlənərək, özünün ilkin adlandırma funksiyasını itirir, ümumiləşmiş məna ifadə edir. Bu cür antroponimik vahidlər ya ahəngdarlığına, ya da alliterasiya xüsusiyyətinə görə seçilir: Baba durub, Babacan durub; Ağa Nəzərəm, belə gəzərəm, bir yumruqla qırxın əzərəm; Əl Tutmaq, Əlidən qalib; Kərbalayı Kazım, sənə demək nə lazım?; Ölməz, itməz Xədicə, görər nəvə-nəticə; Ağa durub, ağacan durub; Adın nədir, Rəşid, birini de, birini eşit; Xalq gedər quş gətirər, Xanlı bayquş gətirər; Toydan sonra nağara, xoş gəldin Bayram ağa və s.

Antroponimik variantlar folklor əsərlərində-tapmaca, atalar sözü, idiomların tərkibində özünü çox göstərir ki, bu hadisənin özü və səbəbləri xüsusi araşdırma tələb edir. Məsələn, Taxçadan düşdü tapp elədi; Gülsənəm//Gülxanım onu happ elədi (Tapmaca). Qoyun olmayan yerdə keçiyə Kəraməddin//Əbdülkərim deyirlər (Atalar sözü). Ölmüşdü Xankişi//Xandadaş (İdiom) və s.

Çünki oldun dəyirmançı, çağır gəlsin dən Koroğlu; Hər qatırçı Murad olmaz; məsəllərdə söhbət yalnız xalq qəhrəmanı Koroğluya, nə vaxtsa yaşamış qatırçı Muradan getmir. Birincisində çətin vəziyyətdə qalan cəsur, fədakar insanların düşdüyü vəziyyətə, ikincisində də bir növ nizam-intizam məsələlərinə toxunur, ipə-sapa yatmayan insanlara qarşı görülən sərt tədbirlərdən bəhs olunur. Bu məsəllərin mahiyyəti də elə bu ümumiləşdirmə xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. Həmin ifadələrin tərkibində işlədilən şəxs adları (Koroğlu, Murad) ilə əlaqədar adlandırma o vaxt qabarıq surətdə öz təsirini göstərir ki, dinləyici müvafiq tarixi hadisələri və dini rəvayətləri yaxşı bilmiş olsun, eşiddiklərini həmin hadisələrlə əlaqələndirə bilsin.

Azərbaycan folklorunda əksər atalar sözləri və məsəllər, qismən də bayatılar bununla səciyyələnir ki, onların məzmunu fərdi anlayışdan uzaqlaşmış, tərkibindəki şəxs adlarının adlandırma funksiyası zəifləmiş, ümumi mücərrəd anlayışlı, ümumiləşdirici mənalı insan adı ətrafında mərkəzləşmişdir. Bu adların emosionallığı, vaxtı ilə onların müəyyən bir epizodla, mətn ilə bağlı olduğunu göstərir. Firovun

(Firon) qədim Misir hökəmdarlarına verilən ləqəbdır, zalım, insafsız, qəddar adam kimi məcazlaşmışdır. Demək, bu söz adlandırma funksiyasını itirmiş, ümumi anlayış bildirən sözə çevrilib, atalar sözləri, frazeoloji birləşmələrin tərkibində qalmışdır: Firon kimi allahlıq iddiasındadır; Musanın əsası ilə gəlməyən, Fironun əsası ilə gəlir. Yaxud, Azərbaycan folklorunda Nurcahan yüngülxasiyyət, müftəyən, gözəyatımlı, başqalarının diqqətini özünə cəlb edən qadın kimi tipikləşmişdir. Bu dərdlə, pul qazan, apar ver Nurcahan yesin; Nurcahan da barı Nurcahan ola.

Xalqın qəsbkarlara olan nifrəti folklorlarda da öz məntiqi ifadəsini tapır. Dilimizdə bu gün də işlək olan bəzi atalar sözü və zərb-məsəllərə diqqət yetirək: Ərəb öldü, qan düşdü; Ərəbin üzü, dəvənin dizi; Ərəb nədir, corab nədir? və s. Nümunələrdən göründüyü kimi, ərəb leksik vahidi folklorlarda daha çox qəddar, zalım, amansızlıq simvolu kimi özünü göstərməkdədir.

DİLİN LÜĞƏT TƏRKİBİNİN ZƏNGİNLƏŞMƏSİNDƏ ALINMA SÖZLƏRİN ROLU

Aynur ŞƏFİYEVA

ADU

ayka0289@hotmail.com

AZƏRBAYCAN

Məlumdur ki, lüğət tərkibi müxəlif baxımlardan mənşəyinə, aktivliyinə və passivliyinə görə, istifadə olunma dairələri, üslubi laylara bölünməsi, semantik və struktur quruluşları baxımından və sair şəkildə qruplaşdırılaraq öyrənilə bilər.

Dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsinin əsas yollarından birincisi, dildə artıq mövcud olan sözlərin leksik-semantik inkişaf yoludur, ikincisi dildə mövcud olan sözlərin və sözdüzəldici şəkildən istifadə edərək yeni sözlərin yaradılması yoludur və sonuncu isə lazım olan sözlərin digər dillərdən alınması yoludur.

Dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində bu yollardan hər birinin, təhlil olunan dildən asılı olaraq öz çəkisi vardır. Bizim isə əsas məqsədimiz dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində və ümumilikdə dilin inkişafı prosesində alınma sözlərin rolu haqqında ümumi məlumat verməkdir.

Məlumdur ki, planetimizin əhalisini təşkil edən müxtəlif dilli xalqlar arasında əlaqələr mövcuddur. Bu əlaqələr bəzi xalqlar arasında birbaşa, sıx və fəal xarakter daşıyarsa, digərləri arasında isə bir qədər zəif, qeyri-fəal, dolayı şəkildə baş verir. Müxtəlif xalqlar arasında mövcud olan əlaqələrdən danışan fransız dilçisi J.Vandriyes qeyd edir ki, "heç vaxt ola bilməz ki, hər hansı bir dil uzun müddət xarici təsir olmadan inkişaf etsin, əksinə qonşu dillərin ona təsiri əksər hallarda həmin dilin inkişafında mühüm rol oynayır. Dillərin bir-biri ilə təmasda olması tarixi bir zəruriyyətdir və həmin təmas bir dilin digərlərinə müdaxiləsinə gətirib çıxarmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, müxtəlif dillər arasında mövcud olan əlaqələrin öyrənilməsi məsələsi dilçilikdə bir problem kimi uzun tarixə malikdir. Bu sahədə mövcud olan ədəbiyyatla tanışlıq göstərir ki, bu məsələ ənənəvi olaraq alınma sözlərin öyrənilməsi məsələsi kimi özünü daha bariz şəkildə göstərmişdir.

Elmin, texnikanın və insanlar arasında ünsiyyət vasitələrinin geniş inkişaf etdiyi müasir şəraitdə müxtəlif dillərdə danışan xalqların bir-birinə yaxınlaşması prosesində böyük əhəmiyyət kəmərinin hərəkətə gəlməsi ilə müşayiət olunan sosial dəyişikliklər arasında olan əlaqələr cəmiyyət və dil problemlərini baxımından hələ də kifayət qədər tədqiq olunmamış məsələlərdəndir.

Bununla əlaqədar olaraq bu və ya digər dildə olan alınma sözlərin tədqiqinə maraq getdikcə artır. Tədqiqatçıların böyük bir qismi tədris belə bir qənaətə gəlir ki, alınma sözlər dilin təkmilləşməsinə və inkişafına kömək edir. Tədqiqatçıların diqqəti tədris başqa dillərdən sözlərin alınması prosesinə köməklik edən amillərin araşdırılmasına yönəlir. Məhz bu səbəbdən də tarixin, fəlsəfinin, etnoqrafiyanın və sair kimi elmlər ilə dilçilik elminin bəzi sahələrinin bir-birinə yaxınlığı aşkar olur.

Dil əlaqələri ilə məşğul olan tədqiqatçılar qohum dillər arasında alınma sözlər probleminə böyük diqqət yetirirlər. Eyni zamanda onlar bu sahədə bəzi nəzəri məsələlərin həllinə böyük ehtiyac olmasını və bu sahədə kifayət qədər axtarıların aparılmadığını göstərirlər.

Azərbaycan dilinə ən çox ərəb, fars və rus dillərindən sözlər keçmişdir. Həmin sözlər xalq tərəfindən qəbul olunaraq dildə işlənməyə başlayır. Alınma sözlər dilə daxil olan ilk dövrlərdən dilimizin xüsusiyyətlərinə uyğunlaşmışdır. Məsələn, adam -adəm, mağaza-maqazin, qəzet -qazeta, maşın -maşına, rezin -rezina, vedrə -vedro və s. kimi sözlər dilimizin quruluşuna uyğun şəkildə tələffüz olunur.

“Afərin” sözü ana dilimizə fars dilindən keçmişdir, afəridən felindən götürülmüş, mənası yaratmaq, xəlf etmək deməkdir. Fars dilində afərin sözü yaradan, xəlf mənalarını verir. Bu sözlər kifayət dərəcədə geniş şəkildə işlənərək dilimizin doğma sözləri kimi istifadə olunur.

Bəşəriyyətin inkişafının müasir mərhələsində müxtəlif xalqlar arasında geniş dil əlaqələrinin olması təbii haldır. Dil əlaqələri prosesində bir xalq digər xalqın topladığı həyat təcrübəsindən müəyyən anlayışları qəbul etdiyi kimi, əksərən həmin anlayışları ifadə edən sözləri də qəbul edir. Bu baxımdan onlar toplanmış həyat təcrübəsinin müxtəlif xalqlar tərəfindən mənimsənilməsinə xidmət edir.

Əcnəbi sözlər daxil olduqları dildə bir neçə mərhələdən-nitq prosesində işlədilməsi, dil sisteminə keçərək assimile olması və əcnəbilik formasını itirərək doğmalaşması mərhələlərindən keçir.

Dil əlaqələri prosesində alınmış əcnəbi sözlər bu və ya başqa dilin fonetik, morfoloji, sintaktik, leksik və üslubi sistemlərinə daxil olursa, demək həmin sözlər o dildə vətəndaşlıq hüququ qazanılır və qrammatik qaydalara uyğun şəkildə işlədilir.

Alınma sözlər bu və ya dilə gələrəkən həmin dilin daxili quruluşuna uyğun olaraq işlədilir. Alınma sözlərin həddindən çox dilin tərkibinə daxil olması onun təbiətində müəyyən keyfiyyət dəyişiklikləri doğurur. Bu da öz növbəsində dilin daxili müvazinətini poza bilər.

BƏKİR ÇOBANZADƏNİN DİLÇİLİK ARAŞDIRMALARINDA SAYLARINMORFONOLOGİYASI HAQQINDA

Pərvin EYVAZOV

Bakı Dövlət Universiteti

pervin.bdu@mail.ru

AZƏRBAYCAN

Görkəmli türkoloq professor Bəkir Çobanzadə öz dilçilik araşdırmalarında türk dillərinin, o cümlədən Azərbaycan türkcəsinin morfoloji quruluşu haqqında geniş məlumat vermişdir. Türk dillərinin morfoloji quruluşunu xarakterizə edən amilləri düzgün şəkildə və konkret faktlara söykənərək araşdıran müəllif bu yöndə Azərbaycan dilinin morfonoloji quruluşu barəsində akademik şəkildə təsəvvür yaratmış, o zamankı dilçilik elminin uğurlarına istinad etmişdir.

Bu mənada, Bəkir Çobanzadənin toxunduğu məsələlərdən biri də türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan türkcəsində sayların morfonologiyasıdır. Əvvəla, qeyd edək ki, sayların morfonologiyasından danışarkən onların spesifik xüsusiyyətləri həmişə nəzərdə tutulmalıdır. Məsələn: kontekstdə daha çox sadalama intonasiyası ilə deyilən saylarda sait uzanması baş verir, geminantların yaranması üçün şərait yaranır, deməli, saylarda rast gəldiyimiz uzanmalar ilkin deyil, sonrakı vəziyyət kimi qiymətləndirilməlidir. Yaxud sayların morfoloji quruluşu pratürk dilinin keçdiyi inkişaf mərhələləri fonunda izah olunmalıdır. B.Çobanzadə dilimizdəki sayların inkişaf tarixini də məhz bu məzmununda araşdırmışdır.

Dilçi alim *səkkiz, doqquz, iyirmi, otuz, əlli, altmış, yetmiş* saylarının etimologiyasını araşdırır, onların fonosemantik quruluşunu türk dillərinin inkişaf tarixi fonunda izah edir. Məlumdur ki, türk dillərində sayların adlandırılmasında onluq say sistemindən geniş istifadə olunur. Buna nümunə olaraq B.Çobanzadə qeyd edir ki, *səksən və doxsan* sayları “səkkiz+on”, “doqquz+on” saylarının birləşməsi nəticəsində əmələ gəlib. Ancaq bunu bütün saylara şamil etmək olmaz. Belə ki, bu gün türk-tatar dillərində **on** sayı mövcud olduğu halda, onun arxetipi olan **miş** sözü artıq arxaikləşmişdir. Ancaq fin-üqor dillərində **miş** sözünün tarixi izlərini müşahidə etmək mümkündür. Müəllifin qənaəti də odur ki, **miş** sözü Ural-Altay dillərinə aid leksik vahid olub, bütün dillərdə on mənasını ifadə edir. Bu mənada, altmış sözü “altı+on”, yetmiş sözü “yeddi+on”, səksən sözü “səkkiz+on” formasında meydana gəlmişdir: “Bu təqdirdə alt+miş=altı+on, yet+miş=yeddi+on olur. Nəticədə bir çox türk-tatar ləhcələrində böylə də qullanılıyor. Məsələn, yakutçada və bəzi Altay türk şivələrində **miş** yerinə **on** vardır”.

B.Çobanzadə *əlli* sayının morfonoloji quruluşunu dəqiq şəkildə izah edir. Ümumən *əlli* sayının türk dillərində müxtəlif fonetik variantlarda işləndiyini görürük: *elli, əlli, elli, elü, eliq, ələ, ille* və s. Bu allomorfları nəzərdən keçirdikdən sonra artıq *əlli* sayının arxetipi haqqında təsəvvür yaratmaq mümkündür. B.Çobanzadə doğru olaraq **əlli** sözünü **əl** və **li** morfemlərinə ayırır. **ƏL** sözünün arxetipinin **eş** (yəni beş) olması qənaətinə gələn müəllif göstərir ki, türk dillərində [ş]səsinin[**l**] səsinə keçməsi hadisəsinə rast gəlmək mümkündür və bu, hal-hazırda çuvaş dilinin ədəbi normasına çevrilmişdir. Bundan çıxış edərək demək olar ki, **əl** sözü arxetipi **eş** olmuş və fonetik dəyişikliklə **eş** sözü də **beşə** çevrilmişdir. **-li** hissəciyinə gəlincə isə qeyd olunur ki, bu morfem **-mi** formasında olub, sadəcə iki morfemin qovuşması zamanı assimilyasiya hadisəsi baş vermişdir: [**m**] səsi [**l**] səsinin təsiri ilə onun məxrəcəinə uyğunlaşmışdır. Və bu **-mi** morfemi də əslində **mış – on** sayının törəməsidir ki, nəticə etibarilə *əlli* sayı bu formada təkamül etmişdir: *beşmiş=bəyalmış =bəyalımı=bəyallı=əlli*. Professor M.Qıpçaq *əlli* sayının birinci komponentinin *əl* sözünə dayandığını və *əl* sözünün də *beş* mənasında olmasını göstərir. Demək ki, B.Çobanzadənin gətirdiyi arqumentlər real elmi faktlara əsaslanır.

Məlumdur ki, *otuz* sayı da iki komponentin birləşməsindən meydana gəlmişdir. Monqol, tunqus-mancur və fin-üqor dillərinin materiallarına istinadən **ot** morfeminin **üç** mənasında olduğu aydın görünür. Bəkir Çobanzadə də *otuz* sayını **ot** və **uz** morfemlərinə ayırır. Qeyd olunur ki, **ot** sözündəki [**t**] səsi [**ç**] səsinin ilkin səslənməsidir, çünki “əsasən ç=t+ş olduğundan sövyyətcə bu mümkündür və türk-tatar dillərinin tarixini tədqiq edəcək olursaq, buna bir çox misallar bula biliriz”. Sözün **uz** hissəsinə gəlincə isə bildirilir ki, bu morfem **mış** və ya **mış** hissəciyinin fonetik formasıdır. Beləliklə, tədqiqatçının gəldiyi nəticə budur: *ut=uç, uz=mış, otuz=üçmüş=üçon*.

İyirmi sayına gəlincə, bilirik ki, bu say bəzi türk dillərində işlənmişdir. Bu sözün qarşılığı kimi şor dilində *iyqon*, sarı uyuq dilində *işkon*, tofalar dilində *ihyon* və s. sözlər işlənir. Bu sayların quruluşuna diqqət yetirdikdə *iyirmi* sözünün etimologiyası haqqında təsəvvür yaranır. Bəkir Çobanzadə *iyirimi* sayının quruluşunu izah edərkən sözü *iyir+mi* morfemlərinə ayırır. Bildirilir ki, türk dillərində **ş>l** hadisəsi ilə rastlaşdığımız kimi, *iyirmi* sözündə də **r>z** səs əvəzlənməsini bilmək lazımdır. Çünki türk dillərində **r** səsinin **z** səsinə keçdiyini göstərən çoxlu nümunələr vardır. Məsələn, *öküz=ökür+mək, semiz=semir(mək), göz=gör(mək), quduz=qudur(maq)* və s. Hazırda bu dil hadisəsinə digər türk ləhcələri ilə müqayisədə çuvaş dilində daha çox rast gəlinir və bu dildə [**z**] səsinə qarşılıq [**r**]səsindən istifadə olunur. Bu faktlara istinadən tədqiqatçı göstərir ki, *yegir=yegiz, yaxud yekiz* olur ki, **iki** və yaxud **eki** sözünün mənşəyi məhz buna söykənir.

İyirmi sayının **-mi** morfemi isə *əlli* sözündə rast gəldiyimiz **mış**-in **mi** formasından başqa bir şey deyildir. Bu mənada *iyirmi* sayı *yigirmi=ekizmi=ekizmiş=egiz on=eki on* formasında təkamül etmişdir.

Bəkir Çobanzadə *səkkiz və doqquz* saylarının quruluşunda diqqəti eston və fin dillərinə çəkir. Göstərir ki, fincədə *uhdekesen=doqquz, kahdekesen=səkkiz* deməkdir ki, *dekesen* fin dilinə daxil olmuş əski german sözü olub **on** mənasında *on=bir, kah=iki* deməkdir.

Bu mənada, *uhdekesen=bir on, yəni bir – on=doqquz, kahdekesen=ikion, yəni iki – on=səkkiz* edir. Türk dillərinin *səkkiz və doqquz* sayları da eynilə bu formadadır. Beləliklə, dilçi alimin qənaəti budur ki:

Sək=eki, iz=mış olduğu təqdirdə, sək iz=sək - iz=eki – on=8;

Doq=ek, uz=mış olduğu təqdirdə, doq uz=doq - uz=bir – on=9 edər.

B.Çobanzadə dilimizdəki sayların təhlilindən sonra qeyd edir ki, bu fikirlər o dövr dilçilik elminin nailiyyətlərinə söykənən “fərziyyələrdir”. “Bəlkə, yarıncı tədqiqat bunları qüvvətləndirəcək, bəlkə, büsbütün yıxacaqdır”, -deyən görkəmli türkoloqun bu mövzuda apardığı araşdırmaların məzmunu, düzdür, bu gün daha dərinləşdirilmişdir, ancaq onun fikirlərinin elmi çəkisi öz əhəmiyyətini və aktuallığını saxlamaqdadır. Və tam əminliklə deyə bilirik ki, *ilk dəfə olaraq* B.Çobanzadənin sayların morfonologiyası haqqında tədqiqata cəlb etdiyimiz fikirləri bugünkü dilçilik tədqiqatları ilə demək olar ki, üst-üstə düşür.

KÖŞƏ YAZILARININ DİLİNDƏ DAHA ÇOX RAST GƏLİNƏN BƏDİİ TƏSVİR VƏ İFADƏ VASİTƏLƏRİ

Fərid İBRAHİMLİ

Qafqaz Universiteti
feridletter@gmail.com
AZƏRBAYCAN

Bədii yaradıcılıq nümunəsi olan köşə yazılarının əsas fərqləndirici xüsusiyyəti istifadə etdiyi dil materialıdır. İstifadə olunan dil geniş mənada bədii-publisistik dildir. Bədii-publisistik dil isə həyatı obrazlı, emosional, ekspressiv əksətdirmə vasitəsidir. Bədii-publisistik mətnə obrazlılıq, emosionallıq yaradan əsasən bədii təsvir və ifadə vasitələridir. Bədii publisistik forma hesab olunan köşə yazılarında da dil materialını bədii təsvir və ifadə vasitələrsiz təsvür etmək mümkün deyil.

Müqayisə və bənzətmələr. Köşə yazılarında müqayisə və bənzətmə yaratmaq üçün müxtəlif dil vahidlərindən istifadə olunur. Köməkçi sözlər vasitəsilə, sanki bağlayıcısı, kimi, tək(təki), nisbətən, əvəzinə sözləri və s. vasitələrlə mətnə müqayisə və bənzətmələr yaradılır. Müqayisə və bənzətmələr təsvir edilən hadisə və əhvalatla bağlı təsvürü dərinləşdirir, emosional təsiri gücləndirir.

Metaforalar. Metafora bədii əsərlərdə xüsusilə işləkdir. Ancaq köşə yazılarında metaforalara digər mətbuat janrlarından daha çox rast gəlinir. Metaforalar mətnin bədilik gücünün artmasına, ifadəliliyə şərait yaradır. Təbii ki, yerli-yersiz işlədilmiş metaforalar lazım olduğundan artıq pafos yaradır. "...“Böyük dayağ” filminin qəhrəmanı Rüstəm kişini xatırladım. Ona düzgün məsləhətlər verən partkom Şirzadə hər zaman sancır, axırda lal hüseynlərin qəzəbinə tuş gəlir. Onun dediyi bir ifadə də var: “Sən nə əfi ilanmışsan əə...” Zəmanəmizin Rüstəmi də günün birində bu sözü ünvanına deyəcək, barmağını ilana zəhər verən “kərtənkələlər”ə tuşlayacaq, amma gec olacaq...” (Elşad Paşasoy “Sən nə əfi ilanmışsan əə...”, Yeni Müsavat, səh.6, 20.01.2014) Burada “kərtənkələlər” sözü rəmzi mənada işlənmişdir.

Epitetlər. Epitet özündən sonra gələn sözü bədii cəhətdən təyin edir. Epitetin sintaktik təyindən fərqi ondadır ki, birləşmə daxilində məcazilik yaradaraq, obrazlılıq yaradır. “Epitet təsvir edilən hadisənin bu və ya digər xarakter əlamətlərinin meydana çıxmasında, onun qiymətləndirilməsində mühüm rol oynayır, haqqında bəhs edilən əşyaya aydınlıq, obrazlılıq verir, onun haqqında canlı təsvür yaradır”. (Z.İ.Budaqova. Məcəzalar sistemi. “Azərbaycan bədii dilinin üslubiyatı/öçerklər”, səh.130.) “...Amma mənim dediyim başqa bir şeydir. Azərbaycanda yenicə varlanan hər bir kəsin arzusu yekə, lap yekə, qocaman maşın almaqdır. Qoy kasıbın gözü çıxsın, onlara sözün həndəsi mənasında yuxarıdan aşağı baxa bilsinlər, qaz verəndə o biri sürücülər qorxudan mayasını udsun.” (Sevinc Telmanqızı “Dörd təkər üstündə dördəyaqlı...”, Yeni Müsavat, səh.3, 16.03.2014) Bu nümunədə “qocaman maşın”, “həndəsi məna” birləşmələri bədii təyin yaratmışdır. “Qocaman maşın” ifadəsində qocaman sözü həm sintaktik, həm də, bədii təyin rolunda çıxış edir. “Həndəsi məna” ifadəsi isə, “sözün həndəsi mənasında” şəklində işlənərək, üçüncü növ təyini söz birləşməsi kimi tərəfləri arasına söz daxil olmuş və həmin sözlə birlikdə cümlənin bir üzvü kimi götürülür. Birləşmə daxilində, həndəsi sözü məna sözünün təyinedicisi olsa da, cümlə daxilində sintaktik təyin hesab olunmur. Bədii təyin funksiyasında olan həndəsi sözü obrazlılıq yaratmış, lakin müəllifin bədii təfəkkürünün gücü ilə yaranmış olan bu təyin, oxucu üçün anlaşılmaq ola bilərdi, ancaq müəllif “yuxarıdan aşağı” ifadəsini işlədərək, işlətdiyi bədii təyinin ifadə etdiyi mənaya aydınlıq gətirir.

Frazeoloji vahidlər. Köşə yazılarının dili frazeoloji vahidlərin işlədilməsi baxımından çox zəngindir. Xalq dilinin zənginlikləri əsasında formalaşmış frazeoloji vahidlər canlı, koloritli, obrazlı köşə dilinin formalaşmasına yardımçı olur. Frazeoloji vahidlər sırasında atalar sözü və məsəllərin də, işlədilməsini nəzərdən keçiririk. Atalar sözü və məsəllər müəllifin üslubundan və mətnin məzmunundan asılı olaraq, ya olduğu kimi, bir çox hallarda isə müəyyən hissəsi, bəzən müəllifin məqsədindən asılı olaraq tamamilə dəyişdirilir, yeni məzmun və forma verilərək yeni tərzdə işlənir. “Çox populyar Şərq pırıçalarından biri gözünün qabağındakını görməyib hansısa uzaq işlərdən bəhs edən insan haqqdadır. Müxtəlif variantları var, məsələn, biri belədir ki, gopçu molla süfrə arxasında oturduğu an qəfildən böyrü üstə dayanır, “Ayy...” eləyir, deyirlər nə oldu, deyir əşşi, heç nə, indicə Təbrizdə bir araba aşır, çiyinimi verdim, saxladım. Ev yiyəsi bu misilsiz gopu ifşa eləmək üçün

hamıya plov gətirəndə mollaya çatası toyuq ətini düyünün altında gizlədir. Molla qəzəblənir, deyir, bu nədir, hamıya ət verilib, mənə isə yox. Bu zaman ev yiyəsi əti düyünün altından çıxardır, deyir, bəs sən burda toyuğu aşın altında görmürsən, necə olur Təbrizdə aşan arabanı gördün?

Bunun başqa populyar variantından isə atalar sözü yaranıb: “İsfahan uzaqdadır, yüz iynə boyu burdadır”. Həmin variantda İsfahanda yüz iynə boyu hündürlükəndən tullandığını iddia edən şəxsdən bəhs olunurdu.” (Zamin Hacı “Qrenlandiyadan qayıtmaq”, Yeni Müsavat, səh.8, №80, 01.04.2014) Bu nümunədə müəllif atalar sözünü və lətifəni öz bədii təfəkkürünün məhsuluna çevirərək üstəliklə işlətmişdir. Burada işlənən atalar sözü tərkib etibarilə frazeoloji vahid xüsusiyyəti daşımır. Məndə işlənən feli birləşmələr sərbəst birləşmələrdir. Məndə feli frazeoloji birləşməyə rast gəlinmir. Deməli, müəllif öz köşəsini yazarkən, leksik vahidləri ifadə etdiyi mənaya görə seçir. Mətnin ideya və məzmununa uyğun ifadə vasitələri seçilir. Frazeoloji vahidlərdən istifadə obrazlılıq yaradır. Ancaq müəllif obrazlılıq yaratmaq üçün yalnız sözlərin məcazi variantlarını seçmir. Nümunədə əyani olaraq görünür ki, müəllif məcazilik semantikasına enmədən obrazlı bir dillə fikirini çatdırmağı bacarmışdır.

Bədii parçalar. Hər hansı bədii əsərdən, özündən əvvəl yaşamış tanınmış insanların fikirlərindən sitat gətirməklə müəllif öz düşüncələrinə haqq qazandırmaya çalışmaq köşəsini daha inandırıcı edir. Həmçinin bədii parçalardan keçmişdə də mövzunun aktual olduğunu nəzərə çatdırmaq üçün istifadə edilir. Bu məqamda bədii parçalar köşə yazılarında təsvir olunan hadisələrin və fikirlərin əyaniliyini, vizuallığı artırır. Həmçinin bədii parçalar köşələrin ümumi dil mənzərəsini zənginləşdirir. Canlı, əyani, koloritli, inandırıcı dil və bədii-publisistik təfəkkür ortaya çıxır. “...Birinci məktubda görkəmli filoloq alimlərimizdən biri yazır ki, əslində tuman məsələsi yüzillərdir bizim ellərdə aktualdır. Misal olaraq güneyli şairimiz Mirzəli Məcəzün 1920-ci illərdə qələmə aldığı bir şeiri göstərir: “İngilis, həm fransız,

Hər ikisi imansız.
Sabah iynə verməsə,
Qalacağıq tumansız.”

Əgər bir millət 100 il ərzində tuman istehsalını qaydaya sala bilməyibsə, ondan daha nə gizləyəsən? Çox acınacaqlı haldır. İndi də çinlilərdən asılı vəziyyətdəyik, onlar da imansız camaatdır.” (Zamin Hacı “Milli şiş var imiş!”, Yeni Müsavat qəzeti, səh.8, 18.03.2014) Verilmiş bu nümunədə müəllifin istifadə etdiyi bədii parça mövzunun tarixən aktuallığını göstərir və mətnin ümumi məzmunu ilə səsləşir. Həmçinin bədii parçada işlənmiş “imansız” təyini müəllifin dilinə daxil olmuş, mövzunun aktuallığını qabartmış və keçmişlə indiki vəziyyətin bədii-publisistik təfəkkürlə müqayisəsini aparmışdır.

Köşə yazılarında üslubi cəhətdən bədii parçalardan, frazeoloji vahidlərdən, xalq deyimlərindən, sadə danışıq dilindən istifadə olunması onların vahid üslubi sistemdə birləşməsini təmin edir. Elə bir köşə yazısı yoxdur ki, orada bu ifadə vasitələrindən ən azı bir neçəsindən istifadə edilməsin. Bədii-publisistik forma və janrlar içərisində dil və üslub imkanlarına görə köşə yazıları daha zəngindir. Bu baxımdan köşə yazıları mətbuat dilinin inkişafı üçün laboratoriya rolunu oynamaqla, dilin inkişafı üçün əlverişli mühit yaradır.

AZƏRBAYCAN ANTROPONİMİKASINDA ADVERMƏ ƏNƏNƏSİ

Heyran CÜMŞÜDOVA
Sumqayıt Dövlət Universiteti
ceyhun.huseyn@mail.ru
AZƏRBAYCAN

İnsanlara məxsus adlar necə yaranır?- Uşaq dünyaya göz açır və həmin uşağa valideyinləri ad qoyur. Ata və ana belə desək ki, təzə dünyaya gələn övladına hər hansı adı qoymaq istəyir. Bu adı valideyinlər kimlərdənsə eşitmiş ola bilərlər və ya istədikləri bir insanın adı ilə bağlı ola bilər. Uşağa ad qoyulandan sonra ətrafındakı hər kəs uşağı bu adla çağırır. Şair Osman Sarıvəlli “Baban belə demişdir” şeirində obrazlı şəkildə advermə ənənəsini belə təsvir etmişdir:

Məclis ahəngini bir az dəyişir
Qonaqlar söz alıb danışır ba-bir
Dünyada hər kəsdən şirindir övlad.
Bizim xalqımızın fəxridir bu ad-

Əziz “Babək”adın
Mübarək olsun!

Azərbaycan dilinin antroponimik leksikası xüsusi kəmiyyət və tutumu, forma və məzmun baxımından dilimizin mənəvi sərvətidir. Şəxs adları insan cəmiyyəti yarandığı gündən meydana gəlmiş iqtisadi və mədəni tərəqqisi ilə bağlı inkişaf yolu keçmiş, dilimizdə şəxs adlarının müasir və zəngin sistemi yaranmışdır. Tarixin müəyyən mərhələsində dilimizdə türk, ərəb, fars, rus və avropa mənşəli şəxs adları özünə yer tapmışdır. Zaman keçdikcə bu adların xeyli hissəsi sıradan çıxmış, dəyişmiş, öz yerini yeni milli adlara vermişdir. 1990-ci ilə qədər dilimizdə olan Vasili, Alik, Mayıs, Sara, Raciv, Fidel, Tolik və s kimi alınma və qondarma adlar indi tamamilə sıradan çıxmış, onların yerinə xalis Azərbaycan və türk mənşəli adlar öz yerini tapmaqdadır. Tarixə nəzər salsaq görürük ki, övladlara ad verilməsi mərasiminə nikbin münasibət bəslənmişdir. Bu hadisə xalq şadlığı, təntənə və mərasim şəklini alardı.

Şifahi xalq ədəbiyyatımızın qədim yaradıcılığı olan “Kitabi-Dədə Qorqud”dastanlar küliyyatında biz qədimlərdə olan advermə mərasimi ilə tanış oluruq. Dədə Qorqud kitabı Azərbaycan xalqının şah əsərlərindən biri, Azərbaycan dilinin ölməz abidəsidir. Məhz dil abidəsi kimi, bu ulu kitab əvəzsiz bir xəzinədir. “Dədə Qorqud” kitabı Azərbaycan dilinin həm dünya dilləri, həm də türk dilləri arasında aydın görünən, seçilən yerini həmişəlik təsdiq edən canlı sənəddir. O mənada canlıdır ki, yaşar, inkişaf edən sənəddir. Yazıya alınığı 1300 il ərzində bu dastanlar toplusu Azərbaycan xalqının hər nəslinin ömründə, taleyində, yaddaşında, arzu və ümidlərində daim təzədən yazılmışdır. Bu ulu kitab həqiqətən pozulmaz yazı olmuşdur. O, oxunduqca, təsdiq edildikcə, açıqlandıqca, xalqımızın ömründə, gələcəyə bəslədiyi ümidlərində yenə təzədən yazılır, təzədən bizimləşir və müasirləşir. Bu dastanda Dədə Qorqud insanlara ad verən tarixi şəxsiyyət kimi qələmə verilir. Maraqlısı odur ki, Dədə Qorqud körpələrə deyil, sadəcə igidlik göstərmiş cavanlara ad verərmiş.

Beləliklə, sonda belə bir nəticəyə gələ bilərik ki, keçmişdə uşaqların müəyyən dövrə qədər adsız keçdiklərini, adsız dövüdə ancaq sahiblərinin, nəslin və ya tayfanın adları ilə tanındıqlarını göstərir.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında adları çəkilən antroponimlərdən Buğa, Buğac, Alp Aruz, Budaq, Qazan oğlu Tural kimi adların semantikasında igidlik, qüvvətlik kimi keyfiyyətlər, Boyuuzun Burla Xatun, Banuçiçək, Qutluq(xoşbəxtlik,səadət) və s.adlarda isə incəlik və zəriflik kimi gözəllik çalarları müşahidə olunur. Bıği qanlı Bəkduz Əmən, Qaraca Çoban antroponimləri zahiri görünüş, Eltəris Kağan,Yoluq Təkin, Bayandır xan, Baybörə bəy, Selcan Xatun kimi antroponimlər isə ictimai həyatla bağlı olaraq yaranan antroponimlər kimi izah edilə bilər.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının boylarında bir çox oğuz pəhləvanlarının adı çəkilir. Məsələn, Aruz, Basat, Qazan, Dəli Qaracın, Məlik, Dugər Baybican, Selcan Xatun, Banu Xatun,Yeynək başqa bir qisim şəxs adları həm də oğuz etnonimlərini xatırladır. Qırxqınıq, Dugər, Oxucu, Bayandır və s tayfa adlarının şəxs adlarına, şəxs adlarının yenidən tayfa adına keçməsi bir oğuz ənənəsidir. “Kitabi-Dədə Qorqud-dakı şəxs adları qədim türk onomastikasını əks etdirir. Bu xüsusi adlar xalqın qiymətli etnolinqvistik yaddaşdır. Türkologiyada antroponimlər az öyrənilmiş sahələrdən biridir. Tayfa adlarından yaranan şəxs adlarının həm semantikasının, həm də coğrafi adlara çevrilməsinin öyrənilməsinə böyük əhəmiyyət verilir.

Xalqın dil tarixi, etnoqrafiya və psixologiyasını yaşadan, milli etiket funksiyasını yerinə yetirən antroponimlərin linqvistik baxımdan araşdırılması dil tariximiz və s barədə dəyərli faklar verə bilər.

“Ağ”və “Qara” komponentli antroponimlər qədim adlar sistemində xüsusi diqqət kəsb edir. Azərbaycan və başqa türk dillərindəki onomastik vahidlərində “ağ” və “qara” leksemlərin dairəsi genişdir. Dilimizdə rəng anlamında “qara” vahidi gözəllik motivi ifadə edən bir sıra leksik vahidlərin yaranmasında inkişaf etmişdir. Məsələn,”Qara” sözü tarixdə böyüklük, güclülük, qüdrətlik, əzəmətlilik mənasını ifadə etmişdir.

“Ağ” rəngin müsbət, qara rəngin mənfi emosiyaları ifadə etmə xüsusiyyətləri “Kitabi- Dədə Qorqud” dastanlarında daha qabarıq müşahidə olunur. Rəng anlamında qara lekseminin mənfi emosiyalar ifadə etməsini də inkar etmək olmaz.

Dastanda adı çəkilən “Bayandır” adı Azərbaycan antroponimləri sistemində “Bayandır” şəklinə işlənməkdədir. Bayandır tayfa adının dilimizin antroponimik sisteminin zənginləşməsində xüsusi, özünəməxsus rol oynadığını göstərir. Qorqud, Dəmirgüc, Əmən Qoca oğlu Alp Ərən, Duxa Qoca oğlu Yalincıq, Qazlıq Qoca, Baybörə, Bamsı Beyrək, Yeynək İnek Qoca oğlu Sarı Qalmış, Banuçiçək, Burla Xatun və digər şəxs adları kimi Bayandır adı da müasir ad sistemində tam aktualıq qazanmasa da təsadufi hallarda işlənir.

Sovet hökuməti qurulmazdan öncə Azərbaycanda körpələrə həm də dini adlar verilməsinə daha çox rast gəlinir: Məsələn, Əli, Osman, Məhəmməd, Yusif, Zeynəb, Zəhranı misal çəkmək olar. Bundan əlavə valideyinlərin uşaqlara məşhur qəhrəmanların və ya tarixi şəxslərin adlarını verməsi populyar olub. Məsələn, Babək, Cavanşir, Nəbi, Həcər adları.

Keçmiş SSRİ-də isə valideyinlər öz körpələrinə rus və ya sovet ideologiyasına uyğun adlar veriblər. Kolxoz, Konbayn, Sovet, Traktor, Marks, Komsamol, Yanvar, Fevral, Oktyabr kimi ictimai-siyasi quruluşla bağlı adları misal göstərmək olar.

SSRİ-nin dağılması və Azərbaycanın müstəqillik əldə etməsindən sonra ölkəmizdə bütün istiqamətlər kimi insan adları sahəsində də dəyişikliklər baş verdi. İnsan adları sahəsində baş verən bu dəyişikliyi müasir dövrün tələbi, həm də azərbaycanlıların öz köklərinə qayıdışı kimi izah etmək olar. Dilçilik sahəsi üzrə ekspert Musa İsmayılovun sözlərinə görə Azərbaycanda ərəb-fars adları artıq azalmaqdadır. Türk mənşəli adlar isə artmaqdadır. Bununla yanaşı dini adların verilməsi halları daha çox nəzərə çarpmaqdadır. Bu isə azərbaycanlıların İslam dininə qayıdışı ilə əlaqədardır.

SÖZSÜZ ÜNSİYYƏTİN MODELİ

Pərvin BAYRAMOVA

AMEA, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

hesenova-88@mail.ru

AZƏRBAYCAN

Məlum olduğu kimi, insanlar kommunikasiya prosesində verbal vasitələrlə yanaşı, qeyri-verbal vasitələrdən də istifadə edirlər. Sözsüz ünsiyyət görünən, başqa cür desək, vizual prosesdir və bu qarşılıqlı yolla həyata keçirilir. Məsələn, biz dostumuzla zarafat etməmişdən əvvəl və çox zaman söhbətin gedişində digər dostumuza göz vuraraq söhbətə başlayırıq. Elə bu zaman söhbətin hansı tərzdə qurulacağı göndərilən mesajdan xəbərdar olan, yəni ötürülən siqnalı görən dost üçün aydın olacaq, çünki o, qarşı tərəfin söyləyəcəyinə qeyri-verbal davranışa əsasən öncədən anlam verə bilər. Bir sözlə, sözsüz ünsiyyət verbal kommunikasiyanı qabaqlamaqla yanaşı, onun gedişi haqqında öncədən məlumat verir. Ünsiyyət prosesini sözsüz mesajlar və ya siqnalların köməyi olmadan təsvəvvür etmək çətindir. Məsələn, bir insana verbal yolla “gəl” deyirik, o da bizə tərəf addımlayır. Kənardan onları seyr edən bir insan deyilən sözü eşitməsə, çox təəccüblənər və nitq ona quru və cansız təsir yaradar. Bunun əksinə olaraq siqnalları göndərən adam sözlə yanaşı, həm də xəfif bir təbəssümlə və ya əli ilə ona gəl deyirsə, onları müşayiət edən insan üçün tam anlaşılıqlı olar. Məhz bu səbəbdən sözsüz vasitələrin nitqdə rolu çox mühümdür və onları şərti olaraq belə qruplaşdırmaq olar:

1) Sözlü vasitələrlə bərabər işlənən, onları müşayiət edən vasitələr

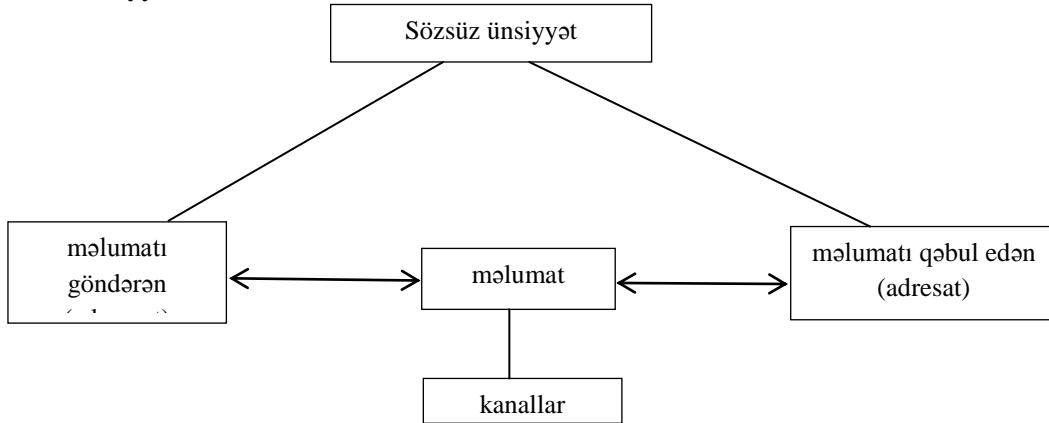
Belə vasitələr danışq prosesinin gedişini daha da canlandırır və nitqin başa düşülməsini asanlaşdırır. Buna görə də biz onu nitqi müşayiət edən vasitələr adlandırırıq. Məsələn, qarşıdakı insanı hədələmək üçün deyilən sözlər kifayət etmədikdə, işarət barmağını ona tərəf yönəltməklə prosesin anlaşılmasını, diqqətin özümüze tərəf cəlb edilməsini sürətləndirir və göndərilən informasiyaya yekun vurulur.

2) Müstəqil hərəkətlərə isə başın müxtəlif cür hərəkətlərini aid edə bilərik

Burada başın sağa və sola, yuxarı və aşağı hərəkətləri. Qeyd etdiyimiz kimi, qeyri-verbal davranışların müşayiət edən və müstəqil tipli hərəkətlər şəklində bölgüsü şərti mahiyyət daşıyır. Belə ki, əl hərəkətləri də müstəqil mənə ifadə edə bilər. Qarşı tərəfə uzun-uzadı cümlələr qurub “*sakit dur*” fikrini çatdırmağa çalışmaqda, sadəcə işarə barmağını şaquli şəkildə dodaqlara yaxınlaşdırmaqla istənilən nəticəni əldə edə bilərik. Hər iki ünsiyyət forması qarşı tərəfi inandırmağa xidmət edir. Əslində sözsüz ünsiyyət sözlü ünsiyyətdən daha inandırıcıdır ki, burada məlumatı göndərənə kimliyi, sənəti, şəxsiyyətinin bir çox tərəfləri haqqında xeyli məlumat əldə etmək mümkündür. Alimlərin araşdırmaları nəticəsində bir insanın 700.000 hərəkətdən istifadə etdiyi məlum olmuşdur. Bu haqda M.Pey yazır: “İnsan 700.000 fərqli hərəkətlərdə bulunur” (Pei M. The story of language, London, 1952, 493 pp, p. 9-18). Maraqlı cəhət budur ki, bu hərəkətlər bir-birinin təkrarı olmadan bu qədər hesablanır.

Bütün bu məlumatlardan bir daha aydın olur ki, kommunikasiya çoxşaxəli bir prosesdir və danışiq aktı vasitəsilə reallaşır. Bu prosesdə dil məlumatı göndərən tərəfindən səsləndiyi və qeyri-verbal davranışlar vasitəsilə informasiya göndərildiyi kimi, mesajlar da məlumatı müəyyən vasitələr tərəfindən qarşı tərəfə çatdırır.

Sözsüz ünsiyyətin modelini belə verə bilərik:

Ünsiyyət prosesində səs axını mühüm rol oynasa da, mimikalar, jestlər və digər qeyri-verbal vasitələr də mühüm amillərdəndir.

Kommunikasiya prosesinin qurulmasında məqsəd nədir? Məlumdur ki, ünsiyyət göndərilən tərəfindən məqsədi nə olursa olsun, əsas məqsədi öz ideya və fikirlərini, duyğu və düşüncələrini qarşı tərəfə ötürmək, həmçinin onların davranış və düşüncələrinə təsir göstərmək, göndərilən məlumatın doğruluğuna inandırmaq, müəyyən mənada özlərinə tabe etməkdir. Qarşı tərəfin (adresantın, qəbul edənin) məqsədi göndərənə çatdırmaq istədiyi məlumatları düzgün açmaq və ona müvafiq cavab verməkdir.

Ünsiyyətin qurulmasında və kommunikatorlar arasında prosesinin davamlı olaraq təşkil edilməsində əsas hərəkətverici qüvvə sözsüz ki, anlatmaqdır. Əslində elə ünsiyyət bu amilin üzərində qurulur. Məsələn, biz işə qəbul olunmaq barədə məlumat əldə edirik. Təbii ki, bu bizi çox sevindirir və xəbəri başqalarına çatdırmaq üçün müxtəlif vasitələrdən istifadə edirik. İstər verbal yolla olsun, istər qeyri-verbal hər zaman qarşı tərəfi anlatmağa çalışırıq. Buna görə də qollarımızı yuxarı qaldıraraq atlana və ya qarşı tərəfi qucaqlayıb çoxlu öpə bilərik. Hətta bəzən sevinc hissi güclü olduğu halda, insana ağılasığmaz davranışlar da edə bilər. Uşaq olduğum zaman rayonda bir qızın tələbə adını qazandığını eşitdikdə həyətdə hündür yerə çıxaraq sevincindən atılıb-düşdüyünü eşitmişdim. Deməli, onun belə ağılasığmaz hərəkətlər etməsinə səbəb mesajı göndərən universitet tələbəsi olması xəbərini insanlara çatdırmaq olub. Ətrafdakı insanlar, yəni mesajı qəbul edənlər, əvvəlcə buna təəccüblənsə də sonunda onun göndərdiyi mesajları anlamışdılar.

Göndərilən informasiyalar formaca və məzmunca da müxtəlif olur. Bu cür informasiyalar sözsüz ünsiyyət prosesinin rəngarəngliyinə yol açır və insandan-insana, bir qrupdan digər qrupa, cəmiyyətdən cəmiyyətə ötürülür. Beləliklə, kommunikasiya prosesi formalaşır. Sözsüz ünsiyyət ətraf aləmi başa düşmək və başa salmaq, hər iki tərəfin (göndərən və qəbul edənin) prosesə eyni münasibət bildirmək istəməsindən qaynaqlanır. Bunun nəticəsində də, ümumiyyətlə, ünsiyyət prosesinin qaynağı yaranır. Semiotika isə bu amillərə anlam və məna baxımından yanaşır. Sözsüz ünsiyyət prosesinin anlam və məna qazanması semiotikaya söykənir.

Məna özü əslində predmet və hadisədir. Bu hadisəyə səbəb olan isə anlamdır, daha doğrusu, anlam müvafiq hadisəni yaradandır.

PUBLİSİTİKADA NİTQ MƏDƏNİYYƏTİ (KİV materialları əsasında)

Aysel KƏRİMLİ

Bakı Slavyan Universiteti

kerimliaysel95@inbox.ru

AZƏRBAYCAN

Bu gün ədəbi dilin zənginləşməsində nitq mədəniyyəti problemi daha çox publisistik üslubun üzərinə düşür. Prosesin bu istiqamətdə getməsi bizi kütləvi informasiya vasitələrinin dilinə daha diqqətli yanaşmağa, dil normalarının pozulmasının qarşısını almaq məqsədilə müəyyən tədbirlər görməyə vadar edir. Dil sistem təşkil etdiyindən nəinki bir səviyyənin daxilindəki dəyişmələr, hətta dilin müxtəlif səviyyələrindəki dəyişmələr zəncirvari şəkildə bir-birinə təsir edir, bir hadisə digərini şərtləndirir. Odur ki, norma məsələsini izlədikdə də bu halı diqqətdə saxlamaq, dilin daxili qanunlarını və eləcə də onun inkişafına təkan verən ekstralingvistik amilləri nəzərə almaq lazımdır.

Dilin bütün səviyyələrində, müvafiq olaraq, müəyyən olmuş norma özünü göstərdiyi kimi, normanın pozulması hallarına da təsadüf olunur. İnkişafı şərtləndirən variantlılığı, daha doğrusu, nitq istisnalarını nəzərə almasaq, norma pozuntusu dilin daxili təbiətinə zidd hadisə olmaqla yolverilməz hal kimi qiymətləndirilməlidir. *Fonetik normanın pozulması*: “Günə baxan” – İlqar Mikayıloğlu (Bakı) ləhcəsində ləhcəsində); 20.06.2013-10:44–*Oxuyaceyik* [oxuyacıyığ] məhkəmənin qərarını və s; “Düzbucaq” – Xatirə Məmmədova– 05.09.2013 – 00:00 – Dünya liderlərinin topladığı böyük 20-lik sammitində əsas müzakirə mövzusu, *hes* [heç] şübhəsiz ki, Suriya məsələsi oldu; 00:05–Hətta bəzi evlər də var ki, onlar sanki *çarlıyib* [çatlıyib] və iki yerə bölünüb; *Vurğu pozuntusu*: “Salam, Azərbaycan” – İsa Şükürov–05.09.2013–08:00– Sabahımız *xéyir*; “; “Xəbərci” – Natəvan Babayeva– 12.09.2013–21:01–Ermənistan *sılahlı* [silahlı] qüvvələri ...; “Xəbərci” – İstanbulda xüsusi müxbir– 12.09.2013–21:07– Dünən axşam saatlarından etibarən Türkiyənin bir neçə şəhəri də, o cümlədən *İstənbulun* [İstanbulun]... (buradakı söz anlaşılmadı) səmtlərində–Kadıköy, Sultanbəyli və Taksimdə etiraz aksiyaları başlandı. Məlumdur ki, durğu işarələri qrammatik və semantik səciyyə daşıyır və nitqdə pauza və intonasiya ilə öz əksini tapır. “Nobel mükafatı laureatı ABŞ-ın Kolumbiya Universitetinin professoru...” ifadəsi ilə başlanan cümlədə diktör tərəfindən vergül/pauza qaydasına əməl olunmadığı üçün tamaşaçı anlaya bilmir ki, Nobel mükafatı ABŞ-a, Kolumbiya Universitetinə, yoxsa, professoru aiddir. Məhz bu yanlışlıqlardan qaçmaq üçün mətnlər tərtib və redaktə olunarkən söz sırası əsas götürülməlidir: “ABŞ-ın Kolumbiya Universitetinin professoru, Nobel mükafatı laureatı filankəs”.

İstər yazılı, istərsə də şifahi nitqdə ilk diqqət çəkən məqam leksik norma ilə bağlı olur. Türkiyə türkcəsindən dilimizə gətirilmiş türk mənşəli **özəl / özəlləşdirmək, dönəm** (dövrən, zaman, period), **yayım** (translyasiya), **çağdaş** (müasir), **sərgiləmək** (nümayiş etdirmək) və s. kimi sözlər dilimizin lüğət tərkibini zənginləşdirir və gələcəkdə ümumtürk dilinin yaranmasına doğru atılan addım kimi qiymətləndirilə bilər. Lakin **söz, baxmayaraq**, sözlərimiz olan yerdə Türkiyə türkcəsindən ərəb mənşəli **kəlimə, rəğmən** kimi sözlərin işlədilməsi yersiz və yolverilməzdir.

Ruslaşdırma siyasəti hökm sürən, cəmiyyəti iki telekanalımız olan sovet dövründə, hətta idman reportajlarında **referi** (hakim), **qolkipər** (qapıçı), **forvərd** (hücumçu), **ofsəyt** (oyundan kənar vəziyyət), **outsəyt** (topun meydandan çıxması), **korner** (kündəndən zərbə), **penalti** (on bir metrlik cərimə zərbəsi) və s. varvarizmlər qətiyyənlə işlədilməzdi. Bu gün – müstəqillik dövründə isə bəzi kanalların idman verilişlərində işlədilir.

Bundan əlavə: Maraqlı bir olay baş verdi və hamını şoka saldı (Bizcə, təəccübləndirdi olsa daha yaxşıdır); Bizi izləməkdə davam edin (irad – bizi izləyin, bizcə, kifayətdir). Verilişdə bu ifadə dəfələrlə təkrar edilir; Güclü leysan (irad – bizcə, leysan elə güclü yağış deməkdir – izafiliyyə yol verilmişdir);

Hər zaman **qəlibiyyət ilə** vətənə dönən milli kulinariya komandamız yenidən yarışmaya yollanır. (irad: Hər zaman **qələbə ilə** vətənə dönən)

Mən telekanallarda istər aparıcıların, istərsə də müsahiblərin ləhcə və şivə üslubunda danışdığını normal qəbul edirəm, hətta xoşum gəlir. Bu, ana dilinin rəngarəng palitrasıdır, xəritəsidir (gürcülər bütün dillərdə, o cümlədən rus dilində, öz şivələrində danışır). Böyük şairimiz Səməd Vurğun bütün məclislərdə məxsus olduğu ləhcədə danışdı, lakin yazılarında ədəbi dil normalarını gözləyib və

“gələjəm”, “gedifdi” kimi dialektizmlərdən istifadə etmirdi. Sadəcə, bəzi sözlərin semantikasında dialektizmlərin təsiri nəticəsində təhriflərə yol verilir, ədəbi dil normaları gözlənilmir. “Qumluq”, “susuz”, “düzənlik”, “səhra”, “biyaban” mənası daşıyan **çöl** sözü (müq. et: Ağcaqum çölü, çölpişiyi, çöldonuzu, çölbuğdası və s.) “bayır”, “dışarı”, “eşik” mənasında işlədilməyə başlanmışdır: “Xəstəxananın **çölündə** çoxlu adam yığışmışdı”, “BDU-nun **çölündə** metro çıxışı inşa edilir (– ?!), mahnıda: “Çölüm sakit, içim yanır” və s. **Üzərində** sözü rus dilindəki **над** önqoşması ilə 100 % üst-üstə düşür: **Самолётлетитнадморем** “Təyyarə dənizin **üzərində** uçur”, **надгородомсобралосьмноготуч** “Şəhərin **üzərində** çoxlu bulud yığılıb” və s. Nədənsə, bu söz **üstündə** sözünün yerində işlədilməyə başlanmışdır: “Cinayətkarın **üzərində** silah aşkar edilmişdir”, “Masanın **üzərində** cürbəcür yeməklər qoyulmuşdu” və s.

Sintaktik normada aktual məsələlərdən biri də cümlədə söz sırasıdır. Söz sırasının dəyişməsi cümlədə ifadə olunan fikri təhrif etmiş olur. Məs: “Milli raketdən müdafiə sistemi”. Düzgün variant belə olmalı idi : “Raketdən milli müdafiə sistemi”. Dilimizin qrammatik qaydalarına görə qeyri-müəyyən say olan yerdə isim cəm şəkilçisi qəbul etmir. “Bir çox **nümayəndələr** Bakıya ilk dəfə gəlmişdi.” (“Bir çox **nümayəndə...**”) kimi cümlələr Reklam mətnlərini nəzərdən keçirdikdə, əsasən , qrammatik baxımdan normanın pozulması və mənanın müxtəlif cür anlaşılmasına şərait yaradan inversiya və kalka üsulu ilə tərcümə olunmuş mətnlərin qüsurlu və səhv tərcüməsi diqqəti cəlb edir. Məsələn: Jacobs monarch – yakobs monarx – **zövqətir qüvvəsi**; Бкyc-1. Зөвq 2. лəzzət, dad; Elseve - “**İnqilabi inqrediyent** olan süd turşusu saçın 10-cu layına nüfuz edir; Snikers – **dayanma, snikerslə!**; Losk - “Ləkələr **məni artıq dayandırmayacaq**”. (İnversiya)

Televiziya kütləvi informasiya vasitələrinin elə bir növüdür ki, onunla vasitəsilə müxtəlif sosial tərkibli auditoriyaya, tamaşaçıların şüuruna, davranışına daha effektiv təsir etmək mümkündür. Televiziya və radio birbaşa xalqın dilinin, mədəniyyətinin və mənəviyyatının zənginləşməsinə xidmət edir. Təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, teleradio məkanında aparıcının tələffüzündə çoxlu nöqsanlara yol verilir. Kamera və mikrafon qarşısında danışan diktorlar böyük bir məsuliyyət daşıyır. Verilişlərin gedişi zamanı diktorların mətnlə əvvəlcədən tanış olmadıqlarını asanlıqla müəyyən etmək olur.

Araşdırmalardan belə nəticəyə gəlirik ki, Azərbaycanda fəaliyyət göstərən televiziya və radiolarda nitq mədəniyyəti və etika qaydaları pozulur. Bu səhvlərə TV”dəki şou verilişlərində daha çox rast gəlinir. Bu normativ səhvlərin qarşısını almaq üçün Milli Televiziya və Radio Şurası dəfələrlə ayrı-ayrı verilişlər, o cümlədən də aparıcılar barədə iradlarını bildirib. Lakin buna baxmayaraq, bu nöqsanlar hələ də aradan qaldırılmayıb. Bu cür nöqsanların qarşısını almaq üçün tamaşaçılardan və dinləyicilərdən müsahibə götürülməli, onların irad və təklifləri nəzərə alınmalıdır. Başqa yolla bunun qarşısını almaq üçün aparıcılar, diktorlar, müxbirlər - bir sözlə, televiziya və radioyaya işə bəbul edilən şəxslər bir neçə sınaq mərhələsindən keçməli və ya onlara ümumi nitq mədəniyyəti təlimləri keçirilməlidir.

ORXON ABİDƏLƏRİNİN DİLİNDƏ *YAB KÖKÜ VƏ ONUN TARİXİ İNKİŞAFI

Aysel ƏHMƏDOVA

AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

aysel_009@mail.ru

AZƏRBAYCAN

Morfoloji yolla söz yaradıcılığını tədqiq edərkən qarşıya çıxan problemlərdən biri sözün tərkibində şəkilçinin aydın hiss edilməsinə baxmayaraq, kökü müəyyən etməyin çətin olmasıdır. Elə sözlər var ki, onlarda semantik yaxınlıq və fonetik oxşarlıq görünür. Belə sözlərin dilin müəyyən inkişaf dövründə leksik mənasını və müstəqil işlənmə qabiliyyətini itirmiş qədim bir kökdən yarandığı ehtimalını irəli sürmək olar. Belə köklərə ölü köklər də deyilir.

Orxon abidələrinin dilində də belə sözlər var. Bu sözlər arasında *yablak*, *yabız* və *yabrit*- sözlərini göstərə bilərik. Bunlardan ikisi sifət, biri isə feildir. Həmin sözlər ortaq semantikaya malikdir, hər

birinin əsasında “pis”, “zəif” mənası durur, yəni hamısı mənfi çalara malikdir. Bu mənanın **yab* kökü ilə bağlı olduğunu güman etmək olar. Bu kök haqqında türkoloji ədəbiyyatda müxtəlif fikirlər söylənmişdir. C.Kloson *yavğan, yavrı-* və *yavız* sözlərini eyniköklü saymış və işləkliyini itirmiş **yav* kökündən yarandığını göstərmişdir. A.Qaben isə *yavğan, yavız* və *yavlak* sözlərinin eyniköklü olduğu qənaətinə gəlmişdir. F.E.Korş *yabız, yablak, yabal, yaman* sözləri arasında əlaqə görmüşdür. Burada çətinlik törədən məsələ həmin kökün ad, yoxsa feil olmasıdır.

Yablak sözü abidələrin dilində kifayət qədər işləkdir: ...biligsiz kağan olurmıs erinç, *yablak* kağan olurmıs erinç “...biligsiz xaqan olmuş, pis xaqan olmuş” (Kül tigin, şərq, 5); Irak ersər *yablak* ağı birür, yağuk ersər edgü ağı birür “Uzaq olsa pis hədiyyə verər, yaxın olsa yaxşı hədiyyə verər” (Kül tigin, cənub, 7).

Bu söz “pis, zəif” mənalrı ifadə edir. *-lak* şəkilçisi ilə bağlı müxtəlif fikirlər var. Müasir türk dillərində *-lak, -laq* şəkilçisi addan ad düzəldən şəkilçidir və *qışlaq, yaylaq, otlaq* kimi sözlərin yaranmasında iştirak edir. Orxon abidələrinin dilində bu şəkilçi hələ formalaşmamışdır. Yalnız göytürk əlifbası ilə yazılmış uyğur abidələrindən biri olan “İrk bitik”də *-lak* şəkilçisini həmin funksiyada görürük. *-lak* şəkilçisinin *yablak* sözündə yerinə yetirdiyi funksiya onun nə *qışlaq* və *yaylaq*, nə də *otlaq* sözündəki funksiyasına uyğundur. Burada *-la* və *-k* şəkilçilərinin birləşməsindən də danışmaq olar. V.Banq bu sözün **yabila-* feilindən yarandığını göstərmişdir. Digər qədim türk abidələrində *yavla-* “pislik gətirmək, zərər vermək” feili işlənmişdir. Bu zaman *-la* addan feil düzəldən şəkilçi, *-k* isə feildən ad düzəldən şəkilçidir. Burada **yab* kökü feil deyil, ad kimi çıxış edir.

Yablak/yavlak sözünə sonrakı dövr yazılı abidələrində və müasir türk dillərində də təsadüf olunur: *yavlak* (qədim uyğur abidələri, cağatay dili, türk dilinin dialektləri), *yolak* (qədim uyğur abidələri) və s. “Türk dillərinin etimoloji lüğəti”ndə “düşmənin olduğu yer” mənası bildirən *yavlak* sözünün də mövcudluğu göstərilir. Bu söz Orxon abidələrindəki *yablak* sözü ilə eyni deyil, **yab* kökündən *-lak* şəkilçisi ilə yaranmışdır və buradakı *-lakotlaq* sözündəki şəkilçi ilə eyni funksiyanı yerinə yetirir.

Yabız sözü də Orxon abidələrində işlənmişdir: Yadağ *yabız* boltı tip alğalı kəlti “Piyadalar zəiflədi deyib tez gəldi” (Bilgə kağan, şərq, 32); Biz az ertimiz, *yabız* ertimiz “Biz az idik, zəif idik” (Bilgə kağan, şərq, 32).

Bu söz də “pis, zəif” mənalrı ifadə edir. *-iz* feildən ad düzəldən şəkilçidir. Türk dillərindəki *quduz* (*qudurmaq*), *semiz* “kök” (*semir-* “kökəlmək”), *uz* “ustalıq” (*u-* “bacarmaq”), *alız* “arıq, zəif” (*alın-* “arıqlamaq”), *kübəz* “məğrur” (*kübən-* “fəxr etmək”), *avlaz* “ov həvəskarı” (*avla-* “ovlamaq”) kimi sözlər də *-iz* şəkilçisi ilə düzəlmişdir. *-iz* şəkilçisinin artırılması **yab* kökünün burada feil olduğunu göstərir. *Yabız* sözü Kül tigin abidəsində *yablak* sözü ilə yanaşı da işlənmişdir: İçrə aşsız, taşra tonsız, *yabız, yablak* bodunka üzə olurtım “İçəridə yeməksiz, çöldə paltarsız, zəif xalqa hakim oldum” (KT § 26). Bu da həmin sözlərin əlaqəsini təsdiq edir.

Yabız/yavuz sözü sonrakı inkişaf dövrlərində də işlənmişdir: *yabus, yavus* (qədim uyğur abidələri), *yabız* (türk dilinin dialektləri), *yavuz* (cağatay, türk, uyğur), *yovuz* (özbək), *javız* (qazax, qaraqalpaq), *su□os* (yakut).

Başqa bir fikrə görə, *yabız/yavuz* sözü *yağı* “düşmən sözündən yaranmışdır. E.V.Sevortyan *yablak/yavlak* sözünü də *yav* “düşmən” kökü ilə bağlamışdır. Ancaq *yabız* sözünün *yağ* “müharibə, düşmən”, *yağı* “düşmən” sözləri ilə bağlılığını tam təsdiqləmək mümkün deyil. Bu fikrə bir neçə cəhətdən etiraz etmək olar: 1. Müasir türk dillərində *v* samiti ilə işlənən sözlərin bir qisminin ən qədim variantı *ğ* samitli olsa da, həmin sözlər Orxon abidələrində də *ğ* samitli formada işlənmişdir. *Yabız* sözü isə abidələrdə *b* samiti ilə işlənir. Yəni bu sözün qədim variantında *ğ* samitinin olması təsdiqini tapmır. 2. *Yağı* “düşmən” sözü heç vaxt “zəif” mənası və ya buna yaxın məna ifadə etməmişdir.

Yabrit- “zəiflətmək, gücsüzləşdirmək” feili də *yablak* və *yabız* sifətləri ilə eyniköklüdür: Süsin anta sançdım, *yabritdım* “Ordusuna orada zərbə vurdum, zəiflətdim” (Bilgə kağan, şərq, 31).

-t təsirli feil yaradır. Bunu qədim türk yazılı abidələrində *yavrı-, yabril-/yavril-* feillərinin işlənməsi də sübut edir. Geniş yayılmış fikrə görə, *-rı* addan feil düzəldən şəkilçidir. Türkiyə türkcəsindəki *yıpranmaq* feili də bu sözlə bağlı ola bilər.

**Yab* kökü türk dillərinin sonrakı dövrlərində də söz yaradıcılığında iştirak etmişdir. Məsələn, *yaba* “vəhşi” (DTS), *yabay* “vəhşi, yabanı” (qaqauz, qırğız), *yava* (uyğur), *yapa* (noqay), *yava* “boş, lazımsız” (DTS), *yavalıq/yavalık* “cəfəngiyat” (DTS), *yaval-* “sakitləşmək, mülayimləşmək” (DTS),

yavaltur- “əhilləşdirmək, sakitləşdirmək, ram etmək”, *yavaş* “yumşaq, məzlum” (DTS), *yavaşlan-* (DTS), *yavaşlık* “sakitlik” (DTS), *yavuzla-* “pis hesab etmək, pisləmək” (DTS), *yavğan* “yavan” (DTS). *Yavğan* sözünün “pis” mənası da var. Onun *yavız* ilə birlikdə işlənməsinə də təsadüf olunur: *yavğan yavız* “pis” (DTS). Bu da həmin sözlərin mənşə eyniliyi fikrini irəli sürməyə imkan verir.

Yuxarıda verilmiş sözlərdə məna fərqləri var, ancaq həmin fərqlər bu qrupa daxil olan eyni bir sözün inkişafı zamanı da meydana çıxır. Məsələn, *yablak* sözü Orxon abidələrində “pis, zəif” mənaları ifadə edirsə, M.Kaşğari onu “möhkəm” mənasında təqdim edir, yaxud Orxon abidələrində “pis, az, zəif” mənaları ifadə edən *yabız* sözü sonralar “qəddar” mənası da bildirməyə başlayır. Bunu məna genişlənməsi kimi başa düşmək lazımdır. *Yablak* sözünün əsas mənasının “pis” olduğunu göstərən C.Klason həmin sözün mənasının genişləndiyini və “çox”, “həddindən artıq”, “faydasız” mənaları bildirməyə başladığını yazmışdır. Türk dillərində *yablak/yavlak* sözünün ifadə etdiyi mənalar çox genişdir: “pis”, “kəbud”, “düşmən”, “qorxaq”, “lazımsız”, “dəyərsiz”, “böyük”, “əzəmətli”, “qorxunc”, “qəribə”, “sərt”, “payız” və s. Eynilə *yabız/yavuz* sözünün də “pis”, “qəddar”, “vəhşi”, “sərt”, “aşığı”, “lazımsız”, “zəif”, “arıq” kimi mənaları var. Bunların hər biri yuxarıda göstərilən sözlərin mənalarına yaxındır.

Yabız sözündəki **yab* kökünün feil, *yablak* və *yabıt-* sözlərindəki **yab* kökünün isə ad olduğunu söyləmək olar, yəni **yab* sinkretik kökdür, həm ad, həm də feil kökü kimi çıxış etmişdir. Bu kök Orxon abidələrinin dilində olduğu kimi türk dillərinin sonrakı inkişaf dövrlərində də bir sıra sözlərin yaranmasında iştirak etmişdir.

TOFIQ HACIYEVİN ELMİ YARADICILIĞINDA ƏDƏBİ DİLİN DÖVRLƏŞMƏSİ MƏSƏLƏSİ

Vüsalə AĞAYEVA

Azərbaycan Dillər Universiteti

agayeva144@gmail.com

AZƏRBAYCAN

Azərbaycan ədəbi dili tarixi türk xalqlarının ədəbi dili kontekstində özünəməxsus yer tutur. Tədqiq mövzusu tarixi qrammatika ilə eyni olan ədəbi dil tarixinin tədqiqat dairəsi genişdir. Tarixi qrammatikadan fərqli olaraq, dil faktlarını mətdaxili öyrənən, morfoloji, sintaktik faktların daxili potensialını aşkar edən ədəbi dil tarixinin dövrləşdirilməsi məsələsi XIX əsrdən etibarən bu günümüze kimi tədqiq olunub və müasir dövrdə də bu tədqiqat sahəsi öz aktuallığını itirməyib.

Ədəbi dil tarixinin dövrləşdirilməsində müxtəlif prinsiplərdən çıxış edən dilçi alimlərimiz bir-biri ilə səsleşən müxtəlif fikirlər irəli sürərək bu məsələyə hər bir dil tarixçisi-alim özünəməxsus şəkildə müxtəlif rəqurslardan yanaşıblar. Belə ki, Ə.Dəmirçizadə ədəbi dil tarixini 1938-ci ildən 1971-ci ilədək olan dövrü beş mərhələ kimi qruplaşdırıb. Ədəbi dil tarixini XV-XIX əsrlər, XIX-1905-ci il və ondan sonrakı dövrdən ibarət olduğu qənaətində olan B. Çobanzadə isə ədəbi dil tarixini üç mərhələyə ayıraraq dövrləşdirib.

Ədəbi dil tarixini müxtəlif prinsiplər əsasında dövrləşdirən dilçi alim professorlarımızdan biri də türk dünyasında güclü qələmi ilə sayılıb-seçilən Azərbaycan dilçilik elminin fenomen şəxsiyyəti, görkəmli alimi, dil tarixçisi, türkoloq akademik Tofiq Hacıyevdir. “Ədəbi dil tarixinin dövrləşdirilməsi xalqın dili ilə tarixi, mənəviyyatı ilə maddi mədəniyyəti, təfəkkür tərzilə iqtisadi həyat şəraiti, bədii düşüncəsi ilə əqli-zehni səviyyəsi arasındakı əlaqələri müəyyənləşdirilməsi kimi elmi-nəzəri əhəmiyyətə malikdir”-deyən akademik T. Hacıyev elmi araşdırmalarının çox hissəsini ədəbi dil tarixinin tədqiqinə həsr edib. Ədəbi dilin baş atributunun “norma” olduğu qeyd edərək alim ədəbi dili seçmə fonetik, leksik və qrammatik faktların sistemi kimi səciyyələndirir. Müəllifə görə, ədəbi dilin dövrləşməsi təsnifatında mərhələlərin bölgüsündə “ədəbi dilin üslubi təzahürlərinin kəmiyyəti, onların qarşılıqlı münasibətlərinin, ictimai vəzifələrinin xarakteri, bu təzahürlərin əsasında duran struktur və funksional əlamətlərin səciyyəsi, ədəbi dilin quruluşu, həcm və ictimai funksiyaları ilə dilin qeyri-ədəbi təzahürlərinin münasibəti” sistem olaraq əsasdır. Alim “Azərbaycan ədəbi dili tarixi” kitabında Azərbaycan ədəbi dili tarixinin təsnifatında ona xas olan bəzi məsələləri ümumiləşdirərək qeyd edir ki,

“ədəbi dil öz inkişafında həmişə ümumxalq dilini qabaqlayır, onun avanqardı kimi çıxış edir. Xalq dili ümumən dildaxili qanunlarla bağlı olduğu halda, ədəbi dil dilxarici faktorlara daha çox həssasdır. Ədəbi dilin mütəhərrikiyə meylə ədəbi norma sistemində yenidən qurulma çevikliyində öz əksini tapır. Buna görə də xalq dilinin və ya milli dilin bir dövrü ədəbi dilin bir neçə mərhələsini ehtiva edə bilər”. O, ədəbi dilin dövrləşməsi təsnifatında yazı faktorunu, xalqın formalaşma və yüksəliş tarixini, dilə və üslublara olan münasibətini, təsir gücünü nəzərə alaraq Azərbaycan-türk ədəbi dili tarixini iki dövrə ayırır:

Yazıyaqədərki dövr

Yazılı dövr

E.ə. II əsrdən eramızın VI əsrinə qədərki olan dövrü görkəmli alimimiz yazıyaqədərki dövr hesab edir. Şumer tarixi, Göy Türk dövlətinin yazılı abidələrini yazı mədəniyyətimizin yazıyaqədərki dövrünə aid nümunələr kimi dəyərləndirir.

Ədəbi dilimizin yazılı mərhələsini üç dövrə bölən müəllif onu haqlı olaraq, VII-XII əsrlər, XIII-XVI əsrlər, XVII-XXI əsrlər kimi qruplaşdırır. Yazılı dövrün başlanğıc nöqtəsini “Dədə Qorqud kitabı”ndan başlayan T.Hacıyev sonuncu dövrü isə XX əsrin 30-cu illərindən sonrakı dövrə aid edərək yazılı dövr mərhələsini yekunlaşdırır.

“Dədə Qorqud kitabı”nın dili ilə başlanan bu mərhələsində T. Hacıyev bu abidəni ədəbi dilimizin yazılı dövrümüzün ilk nümunəsi sayır. VII və XII əsrləri əhatə edən dövrü alim yazılı dövrümüzün birinci mərhələsi sayaraq “Dədə Qorqud kitabı”ndan İ.Həsənoğlu yaradıcılığına kimi olan yazı nümunələrini bu dövrə aid edir.

Divan ədəbiyyatı dilinin hakim dil kimi fəaliyyəti dövrünü alim iki pilləyə ayırır: 1) Divan ədəbiyyatı dilinin başlanğıcı və ədəbi dilin Nəsimi dili ilə yekunlaşdığı XIII-XIV əsrlər; 2) Divan ədəbiyyatı dilinin intibah, yüksəliş dövrü və milli ədəbi dilimizin müəyyənləşməsi dövrü (M.Füzuli dövrü).

Tofiq Hacıyev milli ədəbi dilimizin yeni mərhələsini isə üç dövrdən ibarət olduğunu qeyd edir. I dövrü XVII- XVIII əsrlər hesab edən alim ədəbi dil normasının milliləşməsi, xalqıləşməsi dövründən başlayıb realist ədəbiyyatı dilinin hakim mövqə kimi bərqərar olduğu dövr ilə yekunlaşdırır. Müəllif ikinci dövrü isə üslubların yenidən təşkil olunduğu dövr – XIX-XX əsrlər hesab edir. O, III dövrü isə üslubların sabitləşməsi və müasir ədəbi dilin formalaşdığı dövr hesab edərək XX əsrin 30-cu illərindən sonrakı dövrə aid etmək qənaətinə gəlir.

Dilçiliyin tədqiqi tarixində ədəbi dilin dövrləşməsi məsələsi həmişə aktual mövzu olaraq bir çox alimlər tərəfindən araşdırılıb. Bu elmi araşdırmaların nəticəsində bir çox konsepsiyalar meydana gəlib. Lakin müasir dövrümüzdə ədəbi dilin dövrləşməsi ilə bağlı irəli sürülən və təsdiqini tapan doğru konsepsiya türk dilçilik salnaməsinin görkəmli alimi olan Tofiq Hacıyevə məxsusdur. Akademiki ədəbi dilin dövrləşdirilməsi məsələsi həmişə düşündürmüş və bir çox tədqiqatlar aparmağa sövq etmişdir. Bu elmi araşdırma isə düzgün təsnifat bölgüsü ilə diqqəti çəkir.

ANTROPONİMLƏRİN YARANMASINDA NİTQ HİSSƏLƏRİNİN ROLU

Ceyhunə HÜSEYNOVA, Yeganə RƏHİMZADƏ

Sumqayıt Dövlət Universiteti

ceyhune.huseyn@mail.ru

AZƏRBAYCAN

Müxtəlif xalqların adları onların tarixini əks etdirir, mədəniyyətindən xəbər verir. Adlar mədəniyyətdən xəbər verdiyi kimi bəzən ayrı-ayrı şəxslərin düşüncə tərzini, bəzən etnik göstəricilərini çatdırır.

Azərbaycan, ümumiyyətlə türk xalqlarının təfəkküründə belə bir fikir vardır ki, adlar insanın gələcək taleyini həll edir. Deməli, adlar insana verilmiş ilk ən gözəl hədiyyədir. Qədim türk mədəniyyətində belə bir qanun da vardır ki, uşaqlar ərənlük göstərməyincə onlara ad verməzdilər. Ad insana, insan da ada yaraşmalı idi. Ad qoyma məhz bu sujetlərə görə mədəniyyət hesab olunur.

Adların yaranması, formalaşması müəyyən sistemlə olmuşdur. Təbii ki, adlar insanların dünyagörüşündə, təxəyyülündə formalaşır. Lakin bu proses də dilin tələb və qaydalarına uyğun yaranır.

Antroponimlər onomastik vahiddir. Onomastik vahidlər isə daim yenilənir və dəyişir. Onların yaranma yolları da dilin strukturuna uyğun baş verir. Antroponimlərin yaranma yollarının öyrənilməsi dilin bir sıra problemlərinin həlli yollarını açır. Antroponimlər yaranma yollarına görə 4 hissəyə bölünür: 1) leksik, 2) semantik, 3) morfoloji, 4) sintaktik.

Adların bir qismi demək olar böyük əksəriyyəti semantik yolla, konversiya yolu ilə yaranmışdır. Belə ki, müxtəlif nitq hissələrinə aid olan bir sıra ümumi sözlər substantivləşir və xüsusi adlar əmələ gətirir. Məsələn: Gözəl, Göyçək, Aydın, Ağbəniz, Yaxşı və s. Burada iki xüsusiyyət sifətin ismə keçməsi; feillərin ismə keçməsi yolları ilə özünü göstərir.

1. Sifətin ismə keçməsi-Aydın, Qara, Sarı, Göyçək, Qərib, Qəhrəman, İlkin, Şirin və s.

2. Feillərin ismə keçməsi-Elsevər, Sevil, Gülər, Qorxmaz, Anar, Bəsti, Sevindik, Dursun, Sevil, Tapdıq və s.

Semantik üsulla yaranmış bu antroponimlər təbii ki təsadüfən deyil, məqsədli şəkildə yaranmış, xalqın arzu və istəklərini, bəzən çatdırmaq istədiyi fikirləri əks etdirmişdir.

1) Ailənin istək və münasibəti ilə yaranan adlar-Fərəh, Arzu, Səadət, Sevinc, Məhəbbət və s.

2) Uşağın gözəl-göyçək olmasını arzu edənlər- Aybəniz, Gülbəniz, Qəşəng və s.

3) Uşağın ağıllı olmasını arzu edənlər-Vaqif, Aqil, Natiq, Alim, Kamil

4) Uşağın bacarıqlı olması arzusu-Qalib, Qorxmaz, İgid, Şücaət, Mərdan və s.

5) Uşağın var-dövlətli olması arzusu-Sərvət, Tacir, Dövlət, Cəlal və s.

6) Uzun ömürlü olmasını arzu edənlər -Yaşar, Dursun, Ölməz və s.

Antroponimlərin yaranmasında ən böyük rol nitq hissələrinin üzərinə düşür. Antroponimlər yaranmasında leksik şəkilçilər və nitq hissələrinin nəzərə alaraq onları aşağıdakı qruplara ayırmaq olar.

İsimdən isim, sifətdən isim, saydan isim, feildən isim, zərfdən isim düzəldənlər. Bunlar içərisində isimdən isim və feildən isim düzəldən şəkilçilər vasitəsilə düzələn antroponimlər daha çoxdur. 1) -lıq, -lik (Şadlıq, Şənlik); 2) -lar, -lər (Bəylər, Xanlar, Dağlar, Güllər); 3) -mar, (Yelmar Elmar, Şahmar); 4) -ət, (Səbaət); 5) -i (Niyazi, Səbzi); 6) -man, (Elman, Arzuman); 7) -im, -üm (Bəyim, Güüm); 8) -əş (Günəş); 9) -süm (Gülsüm); 10) -baz (Şahbaz); 11) -dan (Aydan); 12) -stan (Gülüstan); 13) -dar, -dər (Səməndər, Cahandar) və s. kimi Antroponimlərin yaranmasında isim və isim düzəldən şəkilçilərin rolu böyükdür.

Sifətdən isim düzəldən şəkilçilərə misal olaraq: 1) -ca, -cə (Ağca, Sarıca); 2) -ş (Qardaş); 3) -üş (Göyüş) və s.

Saydan isim düzəldənlərə misal olaraq, -ca (Təkcə, Bircə) antroponimi ola bilər.

Antroponimlərin yaranmasında ən böyük rol feillərin üzərində düşür. Feillər həm nitq hissəsi kimi, həm də söz yaradıcılığında iştirakına görə çox zəngindir. Əvvəldə demişdik ki, antroponimlər həm də xalqın tarixindən xəbər verir. Bu mənada feillər müstəsna rol oynayır. Həm milli olduğu üçün həm də tarixən qədimliyi ilə digərlərindən seçildiyi üçün feillər müstəsna təşkil edir.

Kişi və qadın adları feil əsasında müxtəlif morfoloji əlamətlərin artırılması ilə düzəlir. Onlara aşağıdakı şəxs adlarını misal göstərə bilərik:

-lı Çallı; -inc Sevinc; -il Sevil; -sun Dursun, Gülsüm, -da Sevda, -maz Solmaz, Qorxmaz, Dönməz; -ar, -ər, -r Yetər, Yaşar, Gülər, Sevər; -dıq Tapdıq; -üş Dönüş, Görüş, Baxış; -qın Daşqın, Coşqun, Küskün, Ötkün və s.

Antroponimlər quruluşuna görə iki hissəyə bölünür: sadə və mürəkkəb. Nitq hissələrinin rolunu mürəkkəb antroponimlərin yaranmasında daha aydın görə bilərik. Belə ki, bu antroponimlərin nitq hissələrinə münasibətinə görə müxtəlif olur. Bunlardan ilki isimlə-ismin birləşməsindən düzələn sözlər -Aygül, Hüseyinqulu, İbrahimxəlil, Əliyusif və s.

2. İsimlə sifətin birləşməsindən düzələn sözlər əsasında formalaşan antropomilər-Ağaşirin, Dilişirin, Dilşən, Dilxoş, Elşad, Əbdülvəfa, Nurvəfa və s.

3. İsimlə-feilin birləşməsindən düzələn mürəkkəb sözlər əsasında formalaşan antropomilər-Qızqayıt, Nazqayıt və s.

4. İsimlə zaman şəkilçili qəbul etmiş feilin birləşməsindən düzələn antropomilər-Ağaverdi, Tanrıverdi, Qaryağdı, Elsevər, Gülaçar və s.

5. Sifətlə ismin birləşməsindən düzələn sözlər əsasında formalaşan antropomilər-Alyar, Almədəd, Təzənür, Təzəgül, Sarıgül, Qaragilə və s.

6. İsimlə əvəzliyin birləşməsindən düzələn sözlər əsasında formalaşan antropomilər-Gülşən, Allahmən, Əlimən və s.

7. İsimlə sayın birləşməsindən düzələn mürəkkəb sözlər əsasında formalaşan antropomilər-Yüzbəy, Minnaz, Minyaşar, Minzər və s.

8. Feillə isimin birləşməsindən düzələn mürəkkəb sözlər əsasında formalaşan antropomilər-Bilzər, Sevdimalı, Dursunəli, Bilnur və s.

9. Zaman şəkilçili qəbul etmiş feilli ismin birləşməsindən düzələn mürəkkəb sözlər əsasında formalaşan antropomilər-Gəldiyar, Yanardağ, Sevdiyar və s.

Bütün bu misallar antropomilərin yaranmasında nitq hissələrinin rolunun zənginliyindən xəbər verir. Nümunələr göstərir ki, xalq adları yaradarkən, dilin bütün imkanlarından istifadə etmişlər.

Adların tənzimlənməsi bir tərəfdəndə ənənələrlə əlaqəlidir. Müasir dövrdə adqoymada ilk üsul baba, nənin adının qoyulmasıdır. Bu ənənədir. Antropomilərin bütün xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq deyə bilərik ki, antropomilər mədəni və müasir mədəniyyətdir.

YAD BİLDİYİMİZ DOĞMA ƏDATLAR (“UŞ” VƏ “DƏXİ”Nİ XATIRLAYAQ)

Rəxşanə BABAZADƏ

AMEA İ.Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

rbabazade.14@gmail.com

AZƏRBAYCAN

Rus dilindən bildiyimiz, dilimiz üçün varvarizm sayılan уже [ujé] (artıq, daha) və даже [dáje] (hətta, belə) sözlərini dilimizdən ata bilməməyimizin səbəbi, düşünürəm ki, əslində elə bizim öz dilimizə yad olmamaları ilə bağlıdır. Klassik ədəbiyyatımıza məqsədyönlü nəzər salsaq, bənzərliyi hər kəs görür və bu iddianın yersiz olmadığı aydın olar.

İUş haqqında. Lüğətdən öyrənirik: Уж: 1. = уже – *artıq, daha*; онуженемаленький – o daha uşaq deyil; онужездесть – o artıq buradadır; 2. *doğrudan da, doğrusu*; ужявасдолгождал – *doğrusu, mən sizi çox gözlədim*; 3. *daha*; незнаю, какужсказать – bilmirəm daha necə deyim; 4. *da, də*; нетакужплохо – o qədər də pis deyil [3,379].

Uj formasının [uş] kimi səslənməsi də bu iddianı dəstəkləyir.

İfadəyə qüvvət verən *artıq* sözünün sinonimi olan *uş*, *uşda* ədatlarına, əsasən XIV-XVI əsrlər Azərbaycan ədəbi-bədii dilində rast gəlirik. Uş ilə uşdə /iştə arasında mənə fərqi açıq şəkildə duyulur. Belə ki, *uş* ədatı “artıq, daha” mənalarını ifadə edirsə, *iştə* işarə edir və “budur” mənasını bildirir. Hər birinə aid nümunələri nəzərdən keçirək: “Toğmuş Küni uş batar” (M.K., “DLT”, II 128); “Oldu tamam uş bu gün eşq ilə bazarımız” (Nəsimi); “Dərdə dərman andan oldu, dərdə dərman buldum uş”, “Getdi qış dövrü aradən, uş gülüstan dövrüdür”, “Uş yenə açıldı güllər, xərə söylən gəlməsin” (Xətai); “Aləmi uş maña zindan edən. Didi Məcnun oldi adəm uş bu gün” (Həqiri) və s.

XIV əsr müəllifi Mustafa Zəririn “Qisseyi-Yusif” əsərində çox işlənən *uş* ədatının artıq, daha mənaları açıq şəkildə görünür: “Uşölürəm bu cihana toymadın”, “Uş kəmala irmədin buldum zəval”, “Dərd ilə yaquluram uş dünü gün”, “Dərd ilə uş qalmışam natəvan”, “Dedilər, oğlanlarıuş uş gəldilər”, “Eşq əlindən oldum uş xurü həqir”, “Beytül-əhzan uş başa oldu məqam”, “Uş igirmi altı il oldu təmam”, “Bu hekayət bunda uş oldı təmam”, “Diləgim budur, uş dedim saña”, “Uş sizə məlum qıldıq bir xəbər”, “Kömləgim yarıldı uş bənim dəxi”... Nümunələrdə uş□un yerinə uje desək, mənə günümüz üçün bəlkə də daha anlaşılıqlı olacaqdır. Hətta bir az daha irəli gedib, məzmununa əsasən ehtimal etmək olar ki, c ~ ç ~ ş əvəzlənməsi nəticəsində uc (axır, nəhayət) > uş olmuşdur.

Təxminən yenə də eyni şairlərin dilində bu ədatın mürəkkəb forması işlənmişdir: “Oldu kuyin *üştə/uşda* yaylağım bənüm” (İ.Həsənoğlu), “Xətm oldu uşdə bunda dasitan” (M.Zərir), Çün Məsiha istərisən, *iştə* gəldi dər-rənim. Bu şəhri qoyub, *üştə*, kədər xəstə Nəsimi. Halımı sənsiz, ey sənəm, bilməz isən gəl *iştə* gör. Yarımı ayırdı bəndən çərxi-qəddar *iştə* gör; Şəm oldi könglim *iştə* fəraqində

yanədir (Nəsimi); “Hicrin etdi mən gəribə uşta gör avarələr” (Xətai), “Qulluğuna gəldi uşta, yüz tuman təqsir ilə”, “Üşta can verdi gəmindən xəstəxatir Kişvəri”, “Verdi can qul Kişvəri uşta tuman həsrət bilə” və s.

II Dəxi haqqında. Fransız dilində *déjà* – artıq, daha deməkdir. Məs.: “Il est déjà tard” – artıq // daha gecdir. Bu sözü mənşəyi *desja* (des+ja: it. *gia*, isp. *ya*, port. *ja* (rus. *уже* // *даже*; bask. *jada* // *dagoeneko* – B.R.) – artıq, daha kimi izah edilsə də [2,88], türk mənşəli *daxi* /*dəxi* // *daha* sözü ilə bənzərliyi də göz önündədir. Digər tərəfdən, rus dilindəki *даже* sözünü klassik ədəbiyyatımızda *həтта*, *üstəlik* mənasında işlənən *dəxi*, müasir Türkiyə türkcəsindəki *dahi* forması ilə əvəz etmək mümkündür. Məsələn, “Онаискреннеподдерживаетьсвоихрузей, можетсрадостьюпомочьдажесовершеннонезнакомомучеловеку, поповшемубеду” – O, açıqürəkliklə öz dostlarına dayaq durur, *həтта* dara düşən heç tanımadığı insanlara *belə* /*dəxi* /*dahi* məmnuniyyətlə yardım edə bilir.

Lügətdən öyrənirik: *даже* – *həтта*, *belə*; ...*da*, ...*də*: *пришливсе, дажестарики* – hamı, *həтта* qocalar *da* gəlmişlər; *тудажесамврачбессилен* – burada həkimin özü *də* acizdir; *дажеи ...* – heç, *həтта*: *дажеинеподумал* – heç ağıma *da* gəlməyibdir [3,277].

Qeyd edək ki, qədim türk yazılı abidələrinin dilində *dəxi* ədatının qədim şəkli *takı* olmuşdur. Məs.: “*takı* nəgü kütər sizlər” (Uig I 43,7) – daha nə gözləyirsiniz? /daha nəyi güdürsünüz?; “Cıda birlə ya ok birlə *takı* kılıç birlə kalkan birlə atladı” (OKƏ 4,1) – Cıda, yay, ox ilə, (təkkə) *dəxi* qılınc, qalxan ilə atladı; “Alahı ya *takı* kalkan tamqa bizgə bolsun buyan” (OKƏ 11,7) [1,536] – Alaq yay, *dəxi* qalxan, damğa bizə kömək olsun.

Tarixi qrammatika dərslində *dəxi* ədatı ifadə etdiyi mənaya görə iki cür izah edilmişdir: “a) *da*, *də*-nin tamamilə sinonimi olub, məzmun etibarilə eynidir: Ey xırqə giyən bən *dəxi* zünnarımı buldum. Bir *dəxi* səndən istərəm ancılayın xəbər kibi (Nəsimi); Mən *dəxi* görüm gələndə anı. Mən *dəxi* nigara bağibanəm (Xətai); Bir vəsiyyətim *dəxi* oldur ki, (Füzuli); İslam ləşkəridən *dəxi* çox adamlar məcruh və məqtul oldu (Dərbəndnamə);

b) İfadəyə qüvvət verən *artıq* (*daha* -B.R.) ədatının sinonimi kimi. Bu vəzifədə işlənən *dəxi* ədatının *da*, *də* ədatı ilə məzmun yaxınlığı bir o qədər də nəzərə çarpmır. Divdən *dəxi* nə qorqu çünki pənahim oldur. *Dəxi* götürməzdim baş anın əyağından (Nəsimi); Yox *dəxi* cəhanda gəmküsarım. *Dəxi* nə yüz ilə varım onda (Xətai); Diməzəm *dəxi* saña aşiqəm, ey gül, zira, Saña aşıqlığım izhar edəli xar olubəm (Füzuli); Xubların yasəmən qoxulu zülfi, *Dəxi* məndə dinü iman qoymadı” (Vaqif); Şükr bari kim səni bir *dəxi* gördük sağ, əsən (Kişvəri); “*Dahi* hanqı mərd mərdanə meydanə qədəm basacaqdur?!” (“Şühədanamə”).

Bu qruplaşmaya üçüncünü də əlavə etmək olar. *Belə* ki, *dəxi* ədatının əvvəlkilərdən seçilən *həтта*, *belə* mənası da vardır ki, bu zaman rus dilindəki *daje*-yə yaxınlaşır: “Konşuya hədiyyə virələr azdan çoqdan əgər xərac virür kafirsə *daxi*” (“Kitabi-müstəqim”); “Çox dəvə qırıldı, adəm *dəxi*”, “Bin qatır, bin dəvə *dəxi* *belə*” (M.Zərir); “Gecə kim, uyxuma girsən, istərəm ol uyxunu Kim, qiyamətdə *daxi* olmaya bidarı hənuz”, “Çıxmaya kuyin həvası Kişvərinin başıdan, Ol zaman *daxi* ki, dutsa toprağ altında vətən”, “Aña *daxi* olurlar xəlq mane”, “Könlümün lövhində oxurdum əlif qəddin rəvan, Mən *daxi* bir doğru hərf ögrənmədim ustadidən” (Kişvəri). Bu nümunələrdə də *dəxi* ni *daje* ilə əvəz etsək, məna dəyişməyəcəkdir.

QƏRB QRUPU DİALEKT VƏ ŞİVƏLƏRİNDƏ “BAĞIR” SOMATİZİMLİ SABİT SÖZ BİRLƏRMƏLƏRİ

MəlihəƏSƏDOVA

Bakı Slavyan Universiteti

melih78@mail.ru

AZƏRBAYCAN

Somatizm – insan və heyvanlara məxsus bədən üzvlərinin adlarıdır. Sabit söz birləşmələrinin formalaşmasında ən aktiv rol oynayan da bu dil vahidləridir. Dilçilik ədəbiyyatında somatizmlər əsasında formalaşan sabit söz birləşmələri ilə bağlı ayrıca bir tədqiqat əsəri yoxdur. Somatizmlə birləşmələr haqqında yalnız sabit söz birləşmələri haqqında yazılan tədqiqatlarda onların formalaşmasında iştirak edən komponentlərdən danışılan zaman qrup kimi məlumat verilir. Somatizmlər Azərbaycan dialektlərində, xüsusilə də qərb qrupu dialekt və şivələrində maraqlı leksik-semantik qruplardan biridir. Ümumilikdə sabit söz birləşmələrində somatizmlərin çox işlənməsinin səbəbi bu dil vahidlərinin lüğət tərkibində semantik cəhətdən zəngin olmalarıdır.

Obyektin xarakterindən asılı olaraq somatizmlər müxtəlif qatlara parçalanır: somonimlər, osteonimlər, splanxonimlər, anqionimlər, sensorimlər, xəstəliklərin adları.

Sabit söz birləşmələrinin tərkibindəki somatizmlər dialektdəki semantik məna çalarına görə fərqli mövqələrdə duraraq, fərqli məna çalarlıqları yaradırlar. Beləki, bəzi somatizmlə sabit söz birləşmələri həddindən çox məcazi məna çalarlıqları yarada bilirsə də, bəzilərinə bu semantik çalarlıq zəif və ya az ifadə olunur. Onların hər birini ayrı-ayrılıqda nəzərdən keçirək:

Bağır (əks. şiv.) – ciyər. – Qərb qrupu dialekt və şivələrində maraqlı doğuran somatizmlərdən biri də ciyər mənasını ifadə edən “bağır” sözüdür. Məsələn: bağrı yarımaq (Gəncə) – qorxmaq, dərd çəkmək, sinəsinə dağ çəkmək, əzab çəkmək. Bağır kavavı çox xeyirridi (V.); – Bağrı içalatnan bir yerdə qazanda da pişirir¹ (Qb.); – İkiyə şiş bağır da çəx¹sən₁ yaman olar (A.Sal.).

Qeyd edək ki, Gəncə və Yevlax şivələrində *bağır* sözü əsasən «qara ciyər» mənasını bildirir. Ağ ciyər sözünü ifadə etmək üçün *öfgə* ləksemi işlənilir: Öfgə quyruq yerinə işdiyi. Şivələrdə *qara bağır*, *bağrıyarılmaq*, *bağrı çatdamax*, *bağrı qan olmax* ifadələrinə də rast gəlinir: – Qara bağrı uşaxlar ye:flər, öfgələr qalif (S.); – Beyqafil çağırdılar dana, yazığın bağrı yarıldı (Bəyd.); – Heş demirsən, elə qorxudan uşa: n bağrı çatdıyar (Nər.).

Bağır sözü ədəbi dildə «sinə, köks, ürək» anlamında da işlənməkdədir; məsələn, bağrına basmaq. Asemantik kök şəklində isə bağırmaq leksik vahidinin tərkibində qalmışdır.

«Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti»ndə *bağır* «qaraciyərlə quyruqdan hazırlanan plov xuruşu» mənasında göstərilir (2, 48). Qarabağda aş qarası kimi istifadə edilən *bağırbeysin* adlanan xörək bişirilir və ayrıca da yeyilir (5, 107).

Qərb qrupu şivələrində *bağır* sözü «qara ciyər», *öfgə* sözünün digər fonetik variantı olan *öyfə* «ağ ciyər» anlamında işlənilir: – Bü:nkü bağır-öyfə savaxkı quyruqdan irəlidi (zərb-məsəl) (9, 198).

Qərb qrupu dialektlərinə daxil olan Gəncə dialektində bu sözə “bağır-beyin” yemək adında da təsadüf edirik. Bu yemək qara ciyər və quzu quyruğundan hazırlanır. Hər ikisi ayrıca qaynadılaraq əzilir və bir-birinə qatılır. Paxla plovla (aş növü) yeyilir.

Qərb qrupunda bu somatizmlə bağlı diqqətimizi cəlb edən sabit söz birləşmələrindən biri də “alabağır olmaq” birləşməsidir. Bu frazeologizmin birinci komponentinin tərkibindəki “ala” sözü qan mənasında işlənməmişdir və ciyəri qanamaq, ciyəri parçalanmaq mənalarını şişirtmə məqamında təqdim edir.

M.Kaşğarının lüğətində *bağır* «qaraciyər», qədim türk lüğətində isə «ürək» mənasında qeydə alınmışdır (6, c.1, 366; 132, 78). «Əsrnamə»də və digər qədim türk yazılı abidələrində «köks, sinə, ciyər, ağ ciyər, qara ciyər» mənalarını ifadə etdiyi göstərilir (9, 137). «Dədə Qorqud kitabı»nda *bağrı yanmaq* ifadəsinə rast gəlirik: Yaln₁uzca oğul görünməz, bağrım yanar; Yandı bağrım, göynədi içim (7, 38, 61). *Bağrı yanmaq* ifadəsi «kədərlənmək, qəm-qüssəyə batmaq» anlamında izah olunur (8, 27).

Bağır sözünə klassiklərimizin əsərlərində də təsadüf edirik; məsələn, Bəndən *iraq* olduğun bağrımı qan eylədi (9, 137).

Bu sözün klassik ədəbi nümunələrin dilində və şivələrdə ifadə etdiyi bütün mənalara əsasən deyə bilərik ki, *bağır* qədim türk dilində işlənmiş *bağ, bağ, ba* kökünün «iç, içəri, daxili» mənası ilə bağlıdır (10, c.2, 19). «Tarixən müxtəlif mənə bildirən bu söz «qaraciyər» mənasında Gəncə, Kürdəmir, Qax, Mingəçevir, Şəki, Şəmkir, Şuşa, Qazax, «ürək, qəlb» mənasında isə Ağdam, Cəlilabad, Füzuli, Kürdəmir, Quba, Şəki, Gəncə, Neftçala və s. şivələrdə işlədilir» (4, c.254).

Aparılan təhlillər göstərdi ki, somatizmlər Azərbaycan dilinin leksik fondunda ən qədim dil vahidləri qrupuna daxildirlər. Ümumiyyətlə, bütün Azərbaycan dialektlərinin lüğət tərkibindəki frazeoloji vahidlərin böyük əksəriyyətini somatik frazeologizmlər təşkil edir. Bunu qərb qrupu dialekt və şivələrindəki sabit söz birləşmələrinin komponentlərinin təhlili bir daha sübut etdi. Beləki, bu dil vahidlər çox geniş sabit birləşmələr əmələgətirmə imkanlarına malikdirlər və belə birləşmələrin işlənmə tezliyi də çox yüksəkdir.

NİTQİN MƏDƏNİ VƏ QEYRİ- MƏDƏNİ FORMALARI

Zümrüd MƏHƏRRƏMOVA

Gəncə Dövlət Universiteti

ahmadov_mehman@mail.ru

AZƏRBAYCAN

Xalqın müstəqillik qazandığı, Azərbaycan dilinin sözün həqiqi mənasında dövlət dili olduğu və geniş ünsiyyətə xidmət etdiyi indiki zamanda düzgün, aydın, məntiqli, yığcam, canlı, sadə, dəqiq və təsirli danışa və yaza bilmək, başqa sözlə, yüksək nitq mədəniyyətinə yiyələnmək mühüm tələb kimi qarşıya qoyulur. Nitq mədəniyyəti insanlara məxsus ümumi mədəniyyətin ən vacib və aparıcı tərkib hissələrindən biridir. Bu anlayışa danışq mədəniyyəti ilə yanaşı, yazı mədəniyyəti də daxildir. Belə yüksək keyfiyyətə yiyələnən şəxs cəmiyyətin ictimai həyatında, onun hər hansı bir sahəsində fəal və məhsuldar iştirak etmək imkanına malik olur. Xüsusən, ziyalıların nitq mədəniyyətinə yiyələnməsi vacib sayılır. Yazıcılar, müəllimlər, aktyorlar, radio və televiziya işçiləri, jurnalistlər, bədii söz ustaları nitqinin təsirliliyi, obrazlılığı, ifadəliliyi, məntiqliyi, zənginliyi ilə fərqlənməli, başqaları onların danışığından, oxusundan, yazdıqlarından nümunə götürməlidirlər. Dilçilik ədəbiyyatında nitq mədəniyyəti anlayışı belə izah olunur: “Nitq mədəniyyəti tətbiqi dilçilik sahəsi olub, hər hansı konkret bir dilin orfoepik, orfoqrafik, leksik, qrammatik, üslubi və s. normalarını müəyyənləşdirən nəzəri axtarışlar və təcrübi tədbirlər kompleksidir”. Nitq insana verilmiş misilsiz bir nemətdir. Məhəmməd Füzuli “Ənisül-qəlb” əsərinə də yazır ki, insanı onun dili ilə fərqləndirirlər. Nitqlə təfəkkür arasında sıx əlaqə görün, nitqi insanın şüurlu fəaliyyətinin nəticəsi sayan şair dilin ictimai mahiyyəti barədəki fikrini bir beytlə belə ümumiləşdirir.

Eyləsən tutiyə təlim ədayi-kəlimat,

Nitqi insan olur, amma özü insan olmur

Nitqin mədəni və qeyri-mədəni formaları vardır. Hər bir insan nitq mədəniyyətinə yiyələnməyə çalışmalıdır. Nitqi yaxşılaşdırmaq üçün mədəni nitqin məziyyətlərinə də diqqət edilməlidir. Danışan zaman nitqin dəqiqliyinə, düzgünlüyünə, təmizliyinə, zənginliyinə, aydınlığına və s. fikir verilməlidir. Belə nitqi dinləyən dinləyici həmin danışq üslubundan yorulmaz, hətta ondan həzz alır. Bunlardan başqa auditoriyada çıxış edilən zaman nitqin məziyyətlərinə əməl etmək kifayət etmir. Danışarkən mimika və jestlərdən də yerli-yerində istifadə edilməlidir. Əgər danışan şəxs sadəcə bir yerdə hərəkətsiz nitq söyləyərsə, amma fikrini gözəl səlis, dəqiq, düzgün ifadə edərsə, bu nitq yenə də quru və darıxdırıcı olar. Dinləyici söylənilən nitqdən tez yorular, dinləmək istəməz və ya fikri yayınar. Ona görə də nitqin mənalı olması üçün mimika və jestlərdən də bacarıqla istifadə etmək lazımdır.

Nitqin yaranmasında ən böyük vasitə dildir. Dil ünsiyyət vasitəsi, nitq isə ünsiyyət prosesidir. Dil ünsiyyət vasitəsini yerinə yetirən şərti işarət sistemidir. Deməli, dil nitqi yaradır. Hər bir insanın özünə məxsus danışq üslubu vardır. Buradan aydın olur ki, nitq insanın xarakterinin açılmasına yardımçı olur. O, insanın daxili aləminə enər və düşüncələrini ifadə etməyə başlayar. Sokrat deyirmiş: “Ey insan

danış səni tanıyım” Deməli, “insan öz dilinin altında gizlənilir, danışmağa başlayandan sonra ağıllı və ya ağılsız olması bilinir”(Həzrəti Əli)

İnsanların nitqi onları bir-birindən fərqləndirir. Ona görə ki, nitq fərqi xarakter daşıyır. Həsrət Həsənova görə hər kəs nitq mədəniyyətinin bütün növlərinə, janrlarına, ünsiyyətin müxtəlif formalarına yiyələnmə bilməz və bunu ondan tələb etmək olmaz, lakin onun nitq mədəniyyətinin aktual xüsusiyyətlərinə yiyələnməsi vacibdir. Təbii ki, bu o qədər əhəmiyyətli bir mövzudur ki, Azərbaycan xalqı da el arasında mədəni və qeyri-mədəni nitqlə danışan adamları ayırmışdı. Məsələn el arasında gözəl, səlis, mədəni danışan adamlarla “özünə də qurban, sözünə də”, “ağzından bal damır”, “dilinə qurban” və s. kimi ifadələri, özündən razı, yersiz, mənasız danışan adamlara isə “nə özünü bilir, nə sözünü”, “dilini qurusun”, “hər sözün öz yeri var, hər nöqtənin öz məqamı” kimi ifadələr işlədilir.

Danışarkən bəzi sözlərdən istifadə olunur ki, bu da nitqi qeyri-mədəni edir. Bunlara yol verməmək üçün nitqin təmizliyini pozan əlamətləri bilməliyik. Aşağıdakı bir sıra xüsusiyyətlər nitqin qeyri-mədəni formalarını yaradır:

Nitqdə məhəlli dialektlərə, yerli şivələrə məxsus danışmaq tərzinə yol verilməsi.

Əcnəbi sözlər lüzumsuz işlədilməsi.

Nitqdə tüfeyli sözlərlərin sözlərdən istifadə.

Jarqon sözlərin və ifadələrin işlədilməsi.

Mədəni danışmada başqasını təhqir etmək, heysiyyətinə toxunmaq məqsədini daşıyan söyüş və qarğıışlara, ədəbsiz, təhqiramiz, qeyri-etik sözlərə, ifadələrə yer verilməsi

Cəlil Məmmədquluzadənin “Danabaş kəndinin əhvalatları” əsərinə də Xudayar bəyin və Karabet ağanın dialoqunda nitqin qeyri-mədəni formalarına rast gəlirik:

-Zəhmət olmasa bu ispiçkə çək, bu qovu yandırım.

Karabet ağa qeyznən cavab verdi:

-Sən məgər görmürsən ki, bura qəhvə dükkanı deyil! İtil cəhənnəmə burdan, supa oğlu supal İtil!(C. Məmmədquluzadə, seçilmiş əsərləri I-cild, Bakı-2004, səh59). Bu nümunədə həm varvarizmələrdən, həm də vulqarizmələrdən istifadə olunmuşdur. Bundan başqa dahi yazıcının “Ölülər” əsərində də nitqin qeyri-mədəni formalarına rast gəlmək olar:

Şeyx Nəsrullah. Çün adəmirə bə cənazə güzərənd və raqimani-kitabxanayə-qeybi ibrətxanəyi-kalbudi-insanra baxameyi-əcəl lövhi-təxtəyi-tabut nigarənd həqq tələ (C. Məmmədquluzadə, seçilmiş əsərləri I- cild, Bakı-2004, səh402).

Nümunədə Şeyx Nəsrullahın dilindən deyilən sözlər başdan-başə ərəb-fars sözləridir, yəni ədəbi dildə bunlara varvarizmələr deyilir. Bu sözləri Şeyx Nəsrullahdan başqa heç kim başə düşmür. Təbii ki, Cəlil Məmmədquluzadə hər iki məşhur əsərində obrazları bir-birindən fərqləndirmək üçün bu cür ifadələrdən istifadə etmişdir. Bu elə başə düşünəlməlidir ki, həmin ifadələr yazıcının yox, tiplərin dilidir. Çünki, Mirzə Cəlil Karabeti, Xudayar bəyi, Şeyx Nəsrullahı fərqləndirmək üçün məqsədli şəkildə bu cür sözlərdən istifadə etmişdir.

Azərbaycanın böyük satirik şairləri zaman-zaman həcv yazmağa məcbur olmuşlar. Onlardan biri də məşhur satira şairi Qasım bəy Zakir olmuşdur. Onun “ Var özgə vilayətdə də tək-tək Köpək oğlu” adlı həcvini Hüseyn bəyə qarşı yazmışdır. Həcvlərdə imkan verilir ki, varvarizmələrdən istifadə olunsun. Q.Zakir də bundan istifadə edərək Hüseynlər kimi, Mehdiqulular kimi adamları bu üsulla ifşa etsin. Həmin həcvdən bir parçanı nəzərdən keçirək:

Var özgə vilayətdə də tək –tək köpək oğlu,

Hədsizdi bu viranədə, biçək, köpək oğlu

...Bir növ sənə sikkə vurum həcv ilə, yüz

Suhan çəkələr eyləməyə həkk, köpək oğlu

Q.Zakirin istifadə etdiyi köpək oğlu ifadəsi vulqar sözdür. Nitqdə işlənməmiş bu cür ifadələr nitqin qeyri –mədəni formasının yaranmasına şərait yaradır.

Ümumiyyətlə, hər bir insan nitqi üzərində çalışmalıdır. Nitq insanları, hətta dahi şəxsiyyətləri belə bir-birindən fərqləndirir.

XIX ƏSR DRAMATURGIYA DİLİNDƏ MÜRƏKKƏB CÜMLƏNİN MODALLAŞMAĞA DOĞRU TRANSFORMASIYASI

Səkinə ŞƏRİFOVA

AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

sekine.serifova@mail.ru

AZƏRBAYCAN

Canlı danışıq dilində xüsusən monoloq və dialoqlardan ibarət səhnə dilində intonasiya, məntiqi vurğu, jest və mimika fikrin ifadəsi üçün başlıca amildir. Bu amillər istər mətn, istərsə də cümlə şəklində təqdim olunan mürəkkəb bütövlərdə danışanın ifadə etdiyi fikrə münasibətini formalaşdıraraq modallaşmanın inkişafına yol açır.

Təkrarolunmaz personajlar müəllifi Mirzə Fətəli Axundzadə yaratdığı obrazların hər birinin dilini elə real şəkildə canlandırmışdır ki, oxucu həmin obrazın səs tonunu, intonasiyasını eşidir, jest və mimikasını görür, rejissor və aktyor truppası olmadan da "səhnəyə" tamaşa edir. Bu baxımdan müəllifin personajların dili ilə təqdim etdiyi mürəkkəb bütövlər daha maraqlıdır. Belə ki, modallaşmağa doğru meylin güclü olması mürəkkəb bütövləri reduksiyaya uğradaraq sadə cümləyə doğru transformasiya edir. Dilin, ümumiyyətlə, qənaətə meyilli olması, reduksiyaya uğrayan komponentdə modal mənanın olması və tədricən inkişaf edərək üstünlük qazanması tabeli mürəkkəb cümlənin sadə cümləyə transformasiyasının əsas əlamətlərindəndir (1, 31).

Mübtədə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin baş cümləsində modallıq anlayışı xüsusilə hiss olunur. Bu baxımdan həmin cümlələri üç qrupa bölmək olar:

- 1) modallıq anlayışına daha çox yaxınlaşan cümlələr;
- 2) modallıq baxımından ikilik hiss olunan cümlələr;
- 3) modallıq anlayışından uzaqlaşan cümlələr.

"Aid olduğu nitq hissəsinin struktur-semantik xüsusiyyətlərini müəyyən dərəcədə saxladığı üçün... sözlərin bir qisminin baş cümlə və ya ara söz kimi işləndiyini müəyyənləşdirmək bəzən çətinlik törədir" (2, 255).

M.F.Axundzadənin əsərlərində modallaşmağa meylin müxtəlif təzahür formalarını müşahidə etmək mümkündür. Məsələn: "*Şahbaz, doğrudur ki, Parijə getmək istəyirsən?*" (3, 51) cümləsində Şahbazın Parijə getmək istəyinin həqiqət olub-olmadığının müəyyənləşdirilməsi üçün aktuallaşan hissə ("*doğrudur ki*") semantik cəhətdən ikili paylaşmaya məruz qalmışdır: 1) Şahbaz, sən, həqiqətən, Parijə getmək istəyirsən? 2) Şahbaz, doğru deyirlər ki, sən Parijə getmək istəyirsən?

"Hekayəti-Müsyö Jordan həkimi-nəbatat və Dərviş Məstəli şah cadüküni-məşhur" əsərindən götürülmüş bu nümunədə əsərin ümumi məzmunundan, hadisələrin gedişindən aydındır ki, 2-ci cümlə semantik cəhətdən mətnə uyğun gəlir. Çünki Şəhrəbanu xanım Şahbazın Parijə getmək istəyini Şərəfnisədən öyrənmiş, bu eşitdiyinin doğru olub-olmadığını bilmək üçün Şahbaza müraciət etmişdir. Buna görə də "*Şahbaz, doğrudur ki, Parijə getmək istəyirsən?*" cümləsi modallaşmaya meyl etsə də, mübtədə budaq cümləsi hesab olunur.

Bu baxımdan digər 2 cümlənin də təhlili maraqlıdır: 1) *Amma yəqinimdir ki, Bab dəxi bu növ pərpuçatı bir özgə libasa geydirib meydana çıxıbdır* (4, 107). 2) *Mənə yəqin hasil olubdur ki, bizdə hər adət və xasiyyət var isə, əksi Parij əhlindədir* (3, 51).

Hər iki cümlənin birinci komponenti (*yəqinimdir, mənə yəqin hasil olubdur*) ifadə baxımından fərqlənsə də, semantik cəhətdən eynidir. Cümlələrin hər ikisində birinci komponent baş, ikinci komponent isə mübtədə budaq cümləsidir.

Təqdimat baxımından 1-ci cümlədəki "*yəqinimdir*" sözü xəbər, 2-ci cümlədəki "*yəqin*" sözü ara söz kimi işlənsə də, baş cümlənin hər ikisi *mənə aydındır ki, mənə aydın oldu, mənə məlum oldu* ifadələrinin sinonim variantı kimi çıxış edir.

Bəzən modallıq (münasibət) ilə gerçəklik (fikrin özü) arasında elə bir yaxınlıq olur ki, onun incələnməsi böyük diqqət tələb edir: 1) *Görükür ki, bir cavan, xoşsurət oğlansan* (3, 86). 2) *Görükür ki, qoçaq oğlandır* (3, 97). 3) *Heydər, görükür ki, məndən soyumusan* (3, 127).

Bu cümlələrdə "*görükür ki*" ifadəsi həm baş cümlə, həm də cümlə ara söz kimi anlaşıla bilər.

Bu, "*görükür*" sözünün leksik mənasından uzaqlaşaraq modallaşmağa doğru meyil etməsi ilə bağlıdır, lakin tam modallaşma baş vermədiyi üçün bu cümlələr mübtədə budaq cümləli tabeli

mürəkkəb cümlə kimi də başa düşülə bilər. Budaq cümlələrin sadələşmə variantına nəzər salaq: 1) Bir cavan, xoşsurət oğlan olduğun üz-gözündən görünür; 2) Qoçaq oğlan olduğun əməmindən görünür; 3) Məndən soyumağın hərəkətindən görünür. Bu cümlələrə *üz-gözündən, əməmindən, hərəkətindən* sözləri müdaxilə olunmasa, 3-cü cümlənin modallaşmağa daha çox məruz qaldığı hiss olunur.

"Hekayəti-xırs quldurbasan" əsərində divanbəyinin dili ilə verilən bir cümləyə də nəzər salaq:

"*Gərəkdir, tez işi isti ikən həqiqət eləmək, amma hələ gərək bir dəftərxanaya getmək*" (3, 86). Buradakı "*gərəkdir*" ifadəsini mübtədası çatışmayan baş cümlə, yaxud modallıq anlayışına malik cümlə ara söz kimi düşünmək olar. Bunun bir səbəbi də üçüncü komponentdə (*amma hələ gərək bir dəftərxanaya getmək*) **gərək** sözünün işlənməsidir. Müəllif qeyri-millətdən olan şəxsin danışıqı şəklində qurduğu bu cümlədə modallıqla yanaşı, predikativliyin başa düşülməsinə də şərait yaratmışdır: *İşi tez, isti ikən həqiqət eləmək, amma hələ (əvvəlcə) dəftərxanaya getmək gərəkdir*.

Modallıq qarışıq tipli mürəkkəb cümlələrin yaranmasına və ya əksinə, qarışıq tipli mürəkkəb cümlələrin sadələşməsinə də şərait yaradır: 1. *Doğru deyirsən, baba dərviş, amma nə əcəb olurdu ki, bu xəbər elə bu saatda Müsyö Jordana çataydı, başımızdan olaydı* (3, 65). 2. *Bəhər-hal gərəkdir ki, Şölə xanıma inandırmaq ki, Teymur ağa çəndən güclü deyil, o basdığı uşaqlar tamam çolma-çocuq idilər, bəlkə, bu tədbir ilə dəxi Teymur ağanın vəsfi onun dilinə gəlməyə* (3, 101). 3. *Bu surətdə gərəkdir ki, divlərə, ifritələrə əmr edim ki, Pariji xarab etsinlər, altını üstünə çevirsinlər ki, Şahbaz bəy dəxi ora getmək niyyətindən düşsün, yəinki Mərrix ulduzuna hökm edim ki, müsyö Jordanın boynunu vursun ki, Şahbaz bəyi aparın olmasın* (3, 59). 4. – *Gərəkdir ki, gələn həftənin başında pullar hazır ola, yola düşək Molla İbrahimxəlilin hüzuruna, Xaçmaz dağlarına* (3, 35).

1-ci cümlənin ümumi məzmununda mübtədə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə yerləşmişdir: "*nə əcəb olurdu*" baş cümlə, "*bu xəbər elə bu saatda Müsyö Jordana çataydı, başımızdan olaydı*" ikikomponentli yaxud səbəb-nəticə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlə əsasında qurulmuş mübtədə budaq cümləsidir. "*Amma*" bağlayıcısı vasitəsilə cümlənin ümumi məzmununa qarşılaşdırma-ziddiyyət mənası da qatılmışdır.

Deməli, cümlədəki "*amma*" bağlayıcısı cümlənin tam modelini qurmaqda önəmli rola malikdir. Əgər bu cümlədə "*amma*" bağlayıcısı işlənməsə, birinci komponent *doğru deyirsən* → *doğrudur* → *doğrudan da* istiqamətində dəyişərək cümlə funksiyasını itirə bilər.

Digər cümlələrdə mübtədası çatışmayan baş cümlələr (*bəhər-hal gərəkdir ki, bu surətdə gərəkdir ki, gərəkdir ki*) həm də modallıq anlayışına malik olmaqla, ardınca gələnlə zəncirvari qarışıq tipli mürəkkəb cümləyə sahib olmuşdur.

Cümlənin qrammatik yükünü baş üzvlər daşısa da, semantik yükünü aktuallaşmış üzvlər daşıyır. Cümlənin modallaşmağa doğru transformasiyasında isə məhz aktuallaşma mühüm rol oynayır.

AZƏRBAYCAN DİLİNİN SEMANTİKASININ ASPEKTLƏRİ (POLİSEMİYA VƏ OMONİMİYA)

Günəl ALLAHVERDİYEVƏ

Bakı Slavyan Universiteti

al_gunel@mail.ru

AZƏRBAYCAN

Dilin əsas funksional-struktur vahidi olan söz, müxtəlif semantik çarplara malikdir. Hər hansı bir dildə sözlərin leksik-semantik inkişafı və funksionallaşması milli dilin daxili zənginliyini əks etdirən hadisələrdən biri kimi təzahür edir. Dildə hər hansı əşya, hadisə, əlamət adı olan bir sözdən başqa əşya, hadisə, əlaməti əks etdirmək üçün də istifadə olunur. Eyni zamanda, nəzərə almaq olar ki, "dildə olan sözlər sistemin ünsürləri kimi bir-birindən təcrid olunmuş şəkildə deyil, qarşılıqlı əlaqə və münasibətdədir" [2, 5]. İ.Məmmədovun bu fikri onu təsdiqləyir ki, sözlərin leksik-semantik inkişafı digər sözlərlə sintaktik əlaqədə meydana çıxır. Burada daha çox nəzərə çarpan sözlərin semantik əhatə dairəsi əldə etməsidir. Eyni zamanda, çoxmənalılıq da bədii üslubda özünə mühüm yer qazanır, ekspressivlik və emosionallıq, obrazlılıq yaradan vasitələrdən biri kimi özünü göstərir.

Sözlərin mənalarının dəyişməsi əsas götürülərək semasiologiyanın elmi problematik məqsədi leksik mənənin təbiətinin müəyyənəşdirilməsi, leksik vahidlərin mənə quruluşunun ayrı-ayrı leksik ünsürlərinin qarşılıqlı münasibətinin öyrənilməsi, leksik mənə tiplərinin və sözlərin mənə inkişafının qanunauyğunluqlarının müəyyən edilməsi, sinonimlik, antonimlik, çoxmənəlilik və omonimlik kimi problemlərin üzə çıxarılması olmuşdur. Bununla yanaşı, sözlərin mənə inkişafının etimologiya üçün çox əhəmiyyəti olduğu halda, omonimliyin və çoxmənəliliğin mahiyyətinin müəyyənəşdirilməsi leksikologiyanın tədqiqi üçün əsas götürülə bilər. Burada isə dilin yaşadığı ictimai mühit və bu mühitin tarixi inkişaf prosesində dəyişməsi, ilk növbədə, dilin mənə dəyişməsinə, həm də leksik-semantik zənginliyinə müsbət təsir göstərir.

Semantik inkişaf nəticəsində yaranan çoxmənəliliklə omonimliyi fərqləndirmək məqsədi ilə bəzi metodik vəsaitlər də çap edilmişdir ki, bunların da tətbiqi müəyyən qədər özünü doğrultmamışdır. Bu məsələnin şərhini ilə əlaqədar irəli sürülən fikirlərdən biri budur ki, bu kateqoriyalı fərqləndirmək üçün çoxmənəli vahidlərin ayrı-ayrı tip və növlərini, sözlərin mümkün olan digər semantik variantlarını öyrənmək daha düzgün olardı. Belə olduqda, omonimlərin çoxmənəli sözlərdən fərqləndirilməsi üsulunun qanunauyğunluğunu daha aydın şəkildə öyrənmək mümkün olar.

Azərbaycan dilçiliyində, çoxmənəliliklə omonimliyin fərqi məsələsi, əsasən, leksik vasitələrin qarşılaşdırılması üsulu ilə müəyyənəşdirilir; məsələn, belə hesab edilir ki, çoxmənəli sözlərdə hər hansı sözün ifadə etdiyi bütün mənələr, bir mənə ətrafında toplaşaraq, onun müxtəlif cəhətdən mənə çalarlarını ifadə etdiyi halda, omonim olan sözlər iki və daha çox, bəzən məntiqə yaxın – Ay (fəza cisminin adı), ay (30 gün), bəzən də heç bir yaxınlığı olmayan – biz (I şəxs əvəzliyininin cəmi), - biz (çəkməçilikdə işlənən alət) müxtəlif mənələri ifadə edir.

Sözlər ayrı-ayrı nitq hissələrinə aid olaraq, aralarında mənə əlaqəsi mövcudsuzluğu da nəzərə çarpa bilər. Qeyd etməliyik ki, sözlərin belə leksik-semantik inkişafı – çoxmənəlilikdən omonimliyə keçidi sosiolinqviistik proses kimi dildaxili invariantlığı da müəyyənəşdirir. Yəni sözlər həm intralingviistik, həm də ekstralingviistik amillərin təsiri ilə öz məzmununu nitq prosesində, kontekst daxilində müəyyənəşdirir, semantik dəyişmələrə məruz qalır.

Müqayisə edək: biz (isim-alət), biz (əvəzlik); qan (isim), qan (fel) və s. bu tipli sözlərdə mənə əlaqəsi hiss olunmur: qabar (isim - şiş), qabar (fel – şişmək); gün (isim – Günəş), gün (isim – bir gün) kimi sözlərdə isə mənə əlaqəsi müəyyən dərəcədə mühafizə olunsa da müstəqilləşməyə doğru meyil də özünü biruzə verir.

Türk dillərinin tarixi leksikologiyası haqqında yazılmış tədqiqat əsərlərindən bizə belə məlum olur ki, bu dillərdə işlənən, geniş işləklilik dairəsinə malik olan milli sözlər əsrlər boyu inkişaf etdikcə fonetik dəyişikliyə uğrayaraq müəyyən morfoloji quruluşa uyğunlaşmış, həmçinin müxtəlif leksik-semantik dəyişmələrə də məruz qalmışdır. Orxon-Yenisey abidələrindən tutmuş son XVIII əsrin yazılı qaynaqlarında da açıq-aydın hiss olunan semantik dəyişmələr bütün türk dillərinin lüğət fondunda öz əksini tapmışdır.

Qədim türk dilində sözlərin əksəriyyəti semantik cəhətdən ümumilik ifadə edib [2, 344]. Zaman-zaman türk dillərində çoxmənəliliyə doğru inkişaf prosesi gedib və qədim türk dilində - sırf türk mənşəli sözlər digər alınma sözlərlə sintaktik əlaqə nəticəsində yeni semantik mənələr ifadə edib. Hesab etmək olar ki, cəmiyyət inkişaf etdikcə, yeni proseslər və anlayışlar ortaya çıxdıqca sözlərin də yeni anlamları, işarələmə imkanları ortaya çıxır. Türk-rus dil əlaqələrinin tarixi çox qədimlərə gedib çıxır. Bu məsələdə başlıca amil ərazi faktoru olmuşdur. Qıpçaq mənşəli polovestlərlə rusların tarix boyu kontaktı, rusiyada çar hakimiyyəti yarandıqdan sonra türk xalqlarına təzyiqin artması, zorla xristianlaşdırma siyasətinin aparılması, mədəni-siyasi əlaqələr bu xalqların dillərində öz izlərini buraxmışdır.

Rusların “İqor polku haqqında” dastanında kifayət qədər türkizmlərin işlənməsi qədim tarixi əlaqələrdən xəbər verir. Təsadüfi deyil ki, türkoloq N.A.Baskakov rus dilində işlənən 300 rus soyadının türk mənşəli olduğunu sübut etmişdir.

Azərbaycan və rus dillərinin bir-birinə münasibətləri dil kontaktları ilə bilavasitə bağlı olan bir məsələdir. Tipoloji və geneoloji cəhətdən fərqli olan bu dillərin ərazi, ictimai-siyasi cəhətdən tarixi əlaqələrinin mövcudluğu nəticəsində analogi leksik-semantik xüsusiyyətlər yaranmışdır. Hər iki dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində qarşılıqlı sözlənmə prosesi mühüm rol oynamışdır. Rus dilçiliyində dil əlaqələri ilə bağlı müxtəlif səviyyəli tədqiqatlar aparılmışdır. İ.A.Boduen de Kurtene, L.V.Şerba, N.S.Trubetskoyun yaradıcılığında dil əlaqələri probleminə tez-tez müraciət olunmuşdur.

Çoxmənalılıq (polisemiya) geniş yayılmış semantik prosesdir. Məsələn, **baş** sözü Orxon-Yenisey abidələrində insanın ən yuxarı, idarəedici bədən üzvü kimi verilsə də, həmin söz əsas olmaqla tarixi inkişaf nəticəsində ictimai-siyasi, mədəni, əxlaqi həyatımızı bəlli edən xeyli sayda semantik dəyişmələrə də şərait yaradaraq yeni ayrı-ayrı söz və ifadələrin yaranmasına səbəb olmuşdur. Deməli, **baş** sözü leksik vahid olaraq bədən üzvünü, fizioloji termini anladan söz olmuş, sonralar ictimai, maddi, siyasi həyatımızda gedən dəyişikliklər əsasında semantik dəyişmələrə də şərait yaratmışdır. Bu halı da **baş** sözünün mənaca inkişafı, mənaca artması, genişlənməsi, dəyişməsi kimi düşünmək daha düzgün olardı. Polisemiyanın özü də dilin semantik zənginliyini üzə çıxaran dil prosesidir.

Leksik vahid və termin yaradıcılığında Azərbaycan dilindəki **baş** sözü həm sadə formasında, həm də morfoloji şəkildə vasitəsilə tərkiblərdə iştirak edir və leksik vahidlər yaradır, bunlar da semantik mənə zənginliyinə xüsusi təsir göstərir.

Dildəki sözlərə yalnız nominativ vahid kimi yanaşan araşdırıcılara müəyyən etirazını bildiren İ.Məmmədov yazır: “Genetik cəhətdən çox yaxın olan dillərin belə, leksik-semantik təkamülü həm sözün formal-fonetik həm də əşyavi-məntiqi mənə istiqamətində müxtəlif yolla gedə bilər”.

Deməli, sözün semantik inkişafı bütün dil yaruslarını əhatə edərək əsasən əşyavi-məntiqi mənə istiqamətinə yönələrək yeni mənaları ifadə etməyə meyillənir. Burada sözün ilkin-dominant mənəsindən uzaqlaşması, motivləşməsi halı da mümkündür.

AZƏRBAYCAN DİLİNİN CULFA ŞİVƏLƏRİNDƏ FEİLİ FRAZEOLoji BİRLƏŞMƏLƏR VƏ MÜRƏKKƏB FEİLLƏR

Rəşad ZÜLFÜQAROV

AMEA Naxçıvan Bölməsi
reshadzulfugarov@yahoo.com
AZƏRBAYCAN

Danılmaz bir həqiqətdir ki, feillər dilimizin milli xüsusiyyətlərinin əsas daşıyıcılarıdır. Hazırda dialekt və şivələrimizdə işlənən feil formalarının müasir dilçilik aspektində tədqiqi isə olduqca maraqlı faktların ortaya çıxarılmasına imkan verir. Müasir Culfa şivələrində işlənən feillərin bir qismini feili frazeoloji birləşmələr və mürəkkəb feillər təşkil edir. Frazeoloji birləşmələr Azərbaycan dilinə aid dilçilik ədəbiyyatlarında sabit söz birləşmələri adlandırılır. Yəni bu birləşməni təşkil edən komponentlər birlikdə bir leksik mənəni ifadə edir. Belə söz birləşmələri parçalandıqları zaman əsas ifadə xüsusiyyətini itirir. Müasir Culfa şivələrində işlənən bir sıra frazeoloji birləşmələrə diqqət yetirək.

Anas:n damağın yandırmaq – Bu frazeoloji birləşmə müasir Culfa şivələrində “peşman etmək” mənəsində işlənir. *Məs.:* *O ki həylə elədi day u:n anas:n damağın yandırmaq ma: borc o:sun (Bən.)*

Tütə:yin dilni içəri çax'məx' – “Susmaq, dinməmək” mənəsində işlənən bu frazeoloji birləşməyə daha çox Culfa rayonun Gal kənd şivəsində rast gəlinmişdir. Kənd əhalisi arasında geniş şəkildə istifadə olunur. *Məs.:* *Bi işi bilmiyəndə gərəx' tütə:yin dilni içəri çəkəsən ki biyabır olmuyasan (G.).*

Basarağı/pasarağın basmaq – Bu frazeoloji birləşmə müasir Culfa şivələrində “tərəfin saxlamaq, tərəf çıxmaq, qorumaq” mənələrində işlənir. *Məs.:* *Sən bı qızın pasarağın çox basma ha so:ra başa: bəla olar (Göy.).*

Ürəynə dağdağa gətirməx' – Müasir Culfa şivələrində qeyd edilən frazeoloji birləşmə “qorxmaq, narahat olmaq” mənələrində işlənir. *Məs.:* *Ay bala hər şeydən ötrün ürəyə: dağdağa gətirmə (Sal.).*

Başıcaqx qoymax – Culfa şivələrində “dul qoymaq, dul qalmaq” mənəsində işlənir. *Məs.:* *Sa: qurban o:m mə: başıcaqx qoyma, ehdiyətə ol (K.).*

Culfa şivələrində işlənən mürəkkəb feillər də maraqlıdır. Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində işlənən mürəkkəb feillərin formaları haqqında R.Rüstəmov yazır: “Azərbaycan dili dialekt və şivələrində işlənən mürəkkəb feilləri komponentlərinin, xüsusən hansı nitq hissəsindən ibarət olmasına görə iki qrupa bölmək olar 1) Hər iki komponenti feil olan mürəkkəb feillər 2) Birinci komponenti ad, ikinci komponenti feil olan mürəkkəb feillər”. Qeyd etmək lazımdır ki, mürəkkəb feillər onları təşkil edən komponentlər arasındakı leksik və qrammatik cəhətdən əlaqə nəticəsində

vahid bir mənə ifadə edir. Dilimizin tədqiq olunmuş digər dialekt və şivələrində olduğu kimi Culfa şivələrində də tərəflərin ifadə vasitəsinə görə mürəkkəb feilləri iki qrupa ayırmaq olar:

Birinci tərəfi adlardan, ikinci tərəfi feillərdən ibarət olan mürəkkəb feillər

Hər iki tərəfi feillərdən ibarət olan mürəkkəb feillər

Birinci qrupa daxil olan mürəkkəb feilləri ikinci tərəfin iştirakına görə üç növə ayırmaq olar: 1) İkinci tərəfi *ol(maq)* feilindən ibarət olan mürəkkəb feillər 2) İkinci tərəfi *et(mək)*, *elə(mək)* feillərindən ibarət olan mürəkkəb feillər 3) İkinci tərəfi digər feillərdən ibarət olan mürəkkəb feillər.

Birinci tərəfi adlardan, ikinci tərəfi *ol(maq)* feilindən ibarət olan mürəkkəb feillər:

Bay olmax – Yarımaq. – *Sə: çağırdım bay oldum, qaldı Həsə:n çağırım? (Qaz.)*

Ürcəh//urcah olmax – Rast gəlmək. – *Böyün yolda pis bi işə ürcəh oldum (Göy.)*

Mıxıl//muxul olmax – Mane olmaq, şərək olmaq. – *Day bi da hər səfər bizə mıxıl o:r e (Kır.)*

Birinci tərəfi adlardan, ikinci tərəfi *elə(maq)* feilindən ibarət olan mürəkkəb feillər:

Nırqızdix eləməx' – Xəsislik etmək. – *Yetimə kasıba köməy eliyəndə nırqızdix eləməx' olmaz(Ər.)*

Dik'qəcər eləməx' – Bezdirmək, cana gətirmək. – *Ta sən mə: dik'qəcər eləmişən (G.)*

Nəf eləməx' – Fayda etmək, faydalanmaq. – *Şirin biyə:n kökü öpgə:n xışılısına o saatcan nəf eli:r (Mil.).* Qeyd etmək lazımdır ki, bu mürəkkəb feil eyni fonetik tərkib və mənada Azərbaycan dilinin Meğri şivələrində də işlənmişdir. Eyni zamanda bu mürəkkəb feilə Aşiq Ələsgərin yaradıcılığında da rast gəlinir:

Ala gözlüm səndən ayrı düşəli,
Hicranın qəmiylə kef eyləmişəm,
Ah vayla günüm keçib dünyada,
Qəm satıb, dərd alıb, nəf eyləmişəm

Xımır eləməx' – Gizli pıçıldamaq, söhbət eləmək. – *Orda nə xımır eli:rsiz? (Sal.).*

İkinci tərəfi digər feillərdən ibarət olan mürəkkəb feillər

Cınqırtı çıxarmax – Səs etmək. – *Cınqırtın çıxsa əlimnən kutarmıyassan (Bən.).* Müasir Culfa şivələrində işlənən mənəsindən fərqli olaraq “cınqır” sözü Cəlilabad şivələrində “qoz” [1, s.77], Borçalı şivələrində “qazança” [1, s.77] mənalarını ifadə edir.

Ləj düşməx' – Sözü çəp gəlmək. – *Bidən binnar ləj düşdülər aləm qarışdı (Cam.).*

Əkəc-əkəc danışmax – Böyüklər kimi danışmaq. – *Bına bax e gör nə əkəc-əkəc danışır e (Qız.).*

Qeyd etmək lazımdır ki, “əkəc” sözü dilimizin digər dialekt və şivələrində işlənən “anaç//anaş” (anaş toyux) sözü ilə sinonimlik xüsusiyyətinə malikdir. Müasir Culfa şivələrində “iri, böyük” mənəsində işlənən “anaç//anaş” sözü Xanlar rayon şivələrində eyni fonetik tərkibdə, lakin “hər işdən başı çıxan, hər əməl bilən” anlamında mövcuddur [1, s.15]

Qoparağın salmax – Qovmaq. – *Kəntdən u:n qoparağın saldılar (Əraf.).*

Cıbildirix çıxmax – Həddindən çox yanmaq. – *Çaydan töküldü yazğın cıbildirixi çıxdı o illərisi (Boy.Əh.).*

Kəndirin kəsməx' – Kimləsə əlaqəni kəsmək, əvvəlki münasibətdə olmamaq. – *Day mən u:n kəndirin çoxdan kəsmişəm (S.).* Bu mürəkkəb söz Meğri şivələrində “kələyin kəsməx'” şəklində yuxarıdakı məzmunu yaxın olan “bilərəkdən itirib-batırmaq, yox etmək” mənəsində işlənir [2, s.261].

Qıntığın çəx'məx' – Kömək çıxmaq, mənafeini qorumaq, təəssübünü çəkmək. – *İgid odu ki kətdisi:n qıntığı çəkə (Tey.).* “Qın” sözü qədim türk dilində və folklor nümunələrimizdə “qala”, “soykök” mənalarında işlənərkəndir. *Məs.: Qınınan çıxıb, qının bəyəmmir.* Bu söz Culfa rayonunun Saltaq kənd şivəsində omonimlik xüsusiyyəti daşıyaraq “künc, tin” mənalarını da ifadə edir. *Məs.: Evin qındında durub gözün qiymışdı (S.).*

Tığ vırmax – Üst-üstə qalamaq, bir yerə yığmaq. – *Üzümlü yığıb tığ vıradıx (Bən.).* Yardımlı rayon şivələrində bu mənada “ambisə vırmağ” [3, s.74] ifadəsi işlədilir.

Yekun olaraq qeyd etmək lazımdır ki, müasir Culfa şivələrində işlənən feili frazeoloji birləşmələr və mürəkkəb feillər olduqca çoxdur. Bütövlükdə bu cür sözlər haqqında kiçik bir tezisdə ətraflı bəhs etmək bir qədər çətindir. Bu sözlərin əksəriyyəti milli kimliyimizin, tarixi keçmişimizin və dilimizin keçdiyi inkişaf yolunu özündə saxlayan gərəqli mənəbələrdir. Onların tədqiq edilərək sonrakı nəsələ ötürülməsi isə bu sahədə tədqiqat aparın araşdırmaçılar qarşısında dayanan vacib məsələlərdəndir.

AZƏRBAYCAN DİLİ FƏNN KURİKULUMUNUN MAHİYYƏTİ

Sevinc ABBASZADƏ

Bakı Slavyan Universiteti
vip.filologiya@mail.ru
AZƏRBAYCAN

XXI əsr “əlm”, “təhsil”, “intellekt”, “informasiya cəmiyyəti” əsri kimi dəyərləndirilir və bu, tədrisin problemlərinin araşdırılması, təhsil sisteminin yenidən qurulmasını tələb edir. Təhsil sisteminin inkişaf etdirilməsinin bir neçə istiqaməti vardır: əvvəla, o, dünya təhsil standartları tələblərinə cavab verməlidir. İkinci isə ölkə daxilindəki təhsil prosesi öyrənilməli, ümumiləşdirilməli və təhlil edilməli, yaxşı və pis cəhətlər müəyyənbləşdirilməlidir.

Son dövrlərdə təhsil tariximizdə ən əhəmiyyətli hadisələrdən biri yeni kurikulumların tətbiqidir. Milli Kurikulumda isə ana dilinin tədrisi vacib məsələlərdən biri hesab edilir. Milli kurikulumla, bir qayda olaraq, ana dili fənni ilə başlayır. Azərbaycan dilinin bir fənn kimi təlimi əhəmiyyəti böyükdür. Şagirdlər bu fənnin tədrisi vasitəsilə ana dilini milli mədəniyyət nümunəsi kimi öyrənir, onun səs sisteminə, lüğət ehtiyatına, üslubi-qrammatik xüsusiyyətlərinə yaxından bələd olur, dilimizin üslubi imkanlarından istifadə etməklə yaradılmış ədəbiyyat nümunələri ilə tanışlıq imkanı qazanırlar. Bütün bunlarla yanaşı, ana dilinin ən əhəmiyyətli xüsusiyyətlərindən biri də onun şəxsiyyətin formalaşmasındakı müstəsna rolu ilə bağlıdır. Azərbaycanın ümumi təhsil sistemində kurikulum islahatı ilə əlaqədar olan əsas məsələlər həll etmək, yeni məktəb kurikulumlarını nəzəri cəhətdən müəyyənbləşdirmək, işləyib hazırlamaq və tətbiq etmək üçün Təhsil Problemləri İnstitutu nəzdində Kurikulum Mərkəzi yaradılmış, kadrlarla təmin edilmiş və bu müəssisə kurikulum hazırlanması üçün əsas təşkilata çevrilmişdir.

Müşahidələr göstərir ki, yeni kurikulumların tətbiqi bir sıra müsbət dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Belə ki, müəllimlərin yaradıcılığı və təşəbbüskarlığı artmış, müasir təlim strategiyaları tətbiq olunaraq tədrisin keyfiyyəti yüksəldilmişdir. Eyni zamanda şagirdlərin tədrisə marağı artmış, onlarda müstəqil düşünmə, sərbəst fikir söyləmə və digər həyati bacarıqların formalaşmasına zəmin yaranmışdır.

Kurikulumla bağlı konseptual sənədə fənn üzrə ümumi təlim nəticələri, məzmun standartları, müəllim və şagird fəaliyyətinə aid texnologiyalar və qiymətləndirmə məsələləri daxildir. Bu, hər bir fənn üzrə, eləcə də Azərbaycan dili təlimi ilə məşğul olan təhsil işçilərini istiqamətləndirməyə yardımçı olur. Kurikulumlarda təlim forması və üsullarına təlim strategiyasının əsas tərkib hissələrindən biri kimi yanaşılmışdır. Onların mahiyyəti və əsas xüsusiyyətləri yeni tələblər əsasında şərh edilmişdir.

Azərbaycan dili təliminin əsas vəzifəsi isə şagirdlərin şifahi və yazılı nitq vərdişlərini inkişaf etdirməkdir. Aparılan nəzəri tədqiqatlar və məktəb təcrübəsi bu prosesin reallaşdırılmasında interaktiv təlim metodlarından istifadə edilməsinə xüsusi önəm verir. Son illər məktəblərdə interaktiv təlim metodları ilə aparılan dərslər həm müəllimlər, həm də şagirdlər tərəfindən maraqla qarşılanır. Elmi-tədqiqat işimə müvafiq olaraq müşahidə etdiyim dərslər də bunu deməyə imkan verir ki, hətta zəif şagirdlər belə bu tipli dərslərdə fəallıq göstərirlər. Şagirdlər qarşıya qoyulan tədqiqat sualına cavab axtarmağa böyük maraq göstərir, birlikdə işləyir, problemi əvvəldən axıradək izləyirlər. Dərs prosesində yaddaşdan daha çox təfəkkür müstəqilliyi özünü göstərir. Müəllimin rəhbərliyi ilə şagirdlər problemin həllini tapmaq üçün axtarışda olur, fikirləşir, təhlil edir, nəticə çıxarırlar. Təlimdə həll edilmək üçün müxtəlif problemlər qoyulur. Bunu nəzərə alaraq, müəllim problemlə suallar ardıcılığını şagirdlərin dərk etmə səviyyəsinə görə təyin etməli, problemin hansı istiqamətdə həll olunacağını bilməlidir. Bununla yanaşı, müəllim mövzunun tədrisindəki çətinlikləri əvvəlcədən görməli və bunları vaxtında aradan qaldırmaqlıdır. Metodistlər “öyrənməyi öyrətək” istiqamətində şagirdlərin təlim fəaliyyətinin təşkil edilməsini müəllimin vəzifəsi hesab edirlər. Bu baxımdan müasir dövrün müəllimindən yaradıcılıq, elmilik, metodiki hazırlıq və psixoloji dəstəkçilik tələb olunur.

Yeni tərtib olunan Azərbaycan dili dərslərində bitkin kompozisiyalı mətnlər üzərində iş nitq, ünsiyyət bacarıqlarını inkişaf etdirməklə yanaşı, qrammatik məfhumlar olan dil qaydalarını mənimsətmək də məzmun xətlərindən birini təşkil edir. Azərbaycan dili haqqında ümumi məlumat

dərslərdə verilmiş mətnlər üzrə işlə dərinləşdirilməli, onun Dövlət dili kimi hüquqi tərəfləri təhlil edilməlidir. Dərslərlə paralel müəllimin işinə birbaşa kömək edən metodik vəsait tədris işinin düzgün qurulmasına yardımçı olur. Orta məktəbdə tədris olunan Azərbaycan dili fəninə məzmununa və təlimi vəzifələrinə iki istiqamətdə yanaşılır: fənin tədrisi üçün Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyinin təsdiqlədiyi “Ümumi məktəblərin V-XI sinifləri üçün Azərbaycan dili proqramı”na və Ümummilli Təhsil Konsepsiyası - Milli Kurikulumuna. Orta ümumtəhsil məktəblərinin mövcud Azərbaycan dili proqramının təhlili göstərir ki, bu fənin məzmunu və strukturu əvvəlki illərlə müqayisədə köklü dəyişikliyə uğramışdır. Yeni kurikulum proqramına əsasən Azərbaycan dilindən sistemlik kursun tədrisi artıq V-IX siniflərdə deyil, V-VIII siniflərdə, dil və dilçilik, Azərbaycan dilinin quruluşu və tarixi, nitq mədəniyyəti və üslubiyyat məsələlərinin tədrisi isə IX-XI siniflərdə nəzərdə tutulmuşdur. Vaxtilə V sinif dərslərinin əvvəlində verilmiş “İbtidai siniflərdə keçilmişlərin təkrarı” (20 saat) və “Sintaksis və durğu işarələri” (39 saat) bölmələri təlim materialları sırasından çıxarılaraq, hazırki dərslərdə müxtəlif dil qaydaları ilə əvəz edilmişdir.

Yeni Kurikulumlarla təşkil olunan Azərbaycan dili tədrisi yalnız dilçilik elminin əsaslarını mənimsətmək deyil, həm də şagirdin cəmiyyətdə ünsiyyət rahatlığının təmin etməkdir. Ənənəvi təhsildə isə dərslər daha çox nitq bacarıqları üzərində deyil, nəzəri-praktik dilçilik üzərində qurulurdu.

Göründüyü kimi fənn kurikulumları hər bir fənn üzrə məqsəd, vəzifə, məzmun, texnologiya və qiymətləndirmə məsələlərini əlaqəli şəkildə ümumiləşdirir. Azərbaycan dili fənn kurikulumunda da əks olunmuş təlim nəticələri biri digərini tamamlayaraq, möhkəmləndirərək, davam etdirərək şagird şəxsiyyətinin formalaşmasını və inkişafını izləməyə şərait yaradır.

TARİXİ ÖZÜNDƏ YAŞADAN DƏRBƏNDİN “TATLAR VƏ “QARADAĞLAR” ETNOOYKONİMLƏRİ

Elnarə ƏHMƏDOVA
Sumqayıt Dövlət Universiteti
ahmedovaelnara03@gmail.com
AZƏRBAYCAN

Dərbənd toponimlərinin böyük bir qismini etnotoponimlər təşkil edir. Həmin etnotoponimlərin mənşəyinin, semantikasının və strukturunun araşdırılması ərazinin ümumi toponimik mənzərəsinə əks etdirmək baxımından əhəmiyyətlidir. Göstərilənləri nəzəri olaraq Tatlar və Qaradağlar etnooykonimlərinin qısa etimologiyasını və onların leksik-semantik xüsusiyyətlərini nəzərdən keçirək.

Tatlar. Dərbənd şəhərinin 31 kilometrliyindəki Xəzərsahili çökəklikdə Ulluçayın yaxınlığında yerləşən kəndin adıdır. Əhalisi, əsasən, tərəkəmələrdən və tatlardan ibarətdir. “Tat” toponimiyada iz qoymuş etnoslardan birinin adıdır. Azərbaycan onomastikasında coğrafi adların formalaşmasında “tat” etnonimi zənginliyi ilə diqqəti cəlb edir. Tatların milli kimliyi, eləcə də “tat” etnonimi haqqında müxtəlif fikirlər mövcuddur. Tədqiqatçıların əksəriyyəti tatlara farsdilli tayfa kimi qəbul edirlər. Tatlar b.e. təxminən 527-ci ildən başlayaraq Sasanilər tərəfindən İranın mərkəzindən və cənubundan köçürülmüş, Zaqafqaziyada - indiki Azərbaycan və Dağıstan ərazisində yerləşdirilmişlər. Dərbənd və Dərbənd ətrafındakı kəndlərdə tat dilində danışanların kəmiyyətcə çoxluğu bunu deməyə əsas verir ki, tatlara Zaqafqaziyaya ilk axınları zamanı onlar məhz bu torpaqlarda məskən salmışlar.

Dağətəyi ərazilərdə məskunlaşmış tatlara bir qismi qısa müddətdə Zaqafqaziyada xristian dinindən olan digər xalqlara (gürcü, erməni, udin) uyğunlaşmış, xristian dinini qəbul etmişlər. XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində onların bir qrupu etnik köklərindən uzaqlaşaraq tamamilə erməniləşdilər. Hazırda onların bir hissəsi Rusiyada və Ermənistanda yaşayırlar.

Tatların digər qismi Xəzər sahilindən Azərbaycana, eləcə də Qafqazın içərilərinə doğru - Qaraçay-Balkar, Çeçenistan ərazilərinə köç etdilər. Onlar Dağlıq yerlərdə ayrıca birliklər şəklində yaşayırdılar. Yerli dağlı xalqlarla (əsasən, musəvi dağlılarla) tez bir zamanda qaynaşaraq qarışdılar. İndizmi qəbul etdikdən sonra onlarla eyni dindən olanlarla nikah əlaqələrinə də imkan yaradırdılar. Din dəyişikliyi və qan qarışığı nəticəsində dağlı tatlara tədricən yəhudiləşdi və özlərini “dağ yəhudiləri” adlandırdılar. Lakin bu etnonim Qafqaz xalqları arasında vüsət tapma bilmədi və musəvi

tatları öz qonşuları “cuhud”, “cuxur”, “dağ cuhud” və s. kimi terminlərlə adlandırdılar. Hal-hazırda İsraildə, ABŞ-da, Rusiyada, Qazaxstanda, Azərbaycanın şimalında Quba rayonun “Qırmızı qəsəbə” adlanan yaşayış məntəqəsində, Oğuz rayonunda Dağıstanda yaşayırlar.

VII-IX əsrlərdə ərəblər Azərbaycanı işğal etdikdən sonra yerli əhalinin kütləvi şəkildə müsəlmanlaşdırılması burda yaşayan tatlardan da yan keçmədi və onların böyük bir hissəsi islam dinini qəbul etdi. 998-ci ildə Dərbənd əmirliyinin, Xursan və Tabasaranın Şirvanşahlar dövlətinə birləşdirilməsindən sonra Şirvanda ayrı-ayrı etnik qruplar yerli türklərlə qaynayıb-qarıxdılar. XI əsrdə oğuz-səlcuqların Mərkəzi Asiyadan Aralıq dənizinə, Dərbənddən İran körfəsinə qədər olan əraziləri əhatə edən böyük Səlcuq İmperiyası yaradıldı və Azərbaycan torpaqları bütövlükdə bu imperiyanın tərkibinə daxil edildi. Səlcuqlar zamanında müsəlman tatlər bütün Cənubi Qafqazda və Ön Asiyada başlıca etnik qüvvəyə çevrilmiş türk səlcuqlarla yaxın dostluq əlaqələri qurmuşdular. Oğuzlar, qeyri-türk mənşəli müsəlman tatlər və talışların bir hissəsi azərbaycanlıların tərkibində əsas etnik qrupları təşkil edirdilər. Uzunmüddətli birgə yaşayış nəticəsində bu xalqlar bir-birinin məişətinə, mədəniyyətinə təsir göstərmişlər. Oğuz-səlcuq dili əsasında Azərbaycan ümumxalq dili formalaşdı və bu dil tatlər arasında da yayılmağa başladı. Baş verən tarixi-ictimai hadisələr müsəlman tatlərin da etnik təfəkkürünə təsir göstərdiyindən onların bir qismi tat dilindən tamamilə imtina etmiş, digər bir qismi isə öz milli dilini qoruyub saxlamışdır. Müsəlman tatlər Qazaxıstanda, Qırğızıstanda, Dağıstanda, Abşeron yarımadasında, Quba, Xaçmaz, Dəvəçi, rayonlarında yaşayırlar.

Səlcuqlar zamanında Zaqafqaziya, eləcə də Azərbaycanda qeyri-türk mənşəli etnosları “tat” termini ilə adlandırdılar. Etnonim mənşəcə türk dillərinə mənsubdur. Sözü mөvcud xalqın adı olması fikri mübahisəlidir. Bəzi tədqiqatçılara görə, bu ad etnosun sosial vəziyyəti, həyat tərzi ilə əlaqədar olaraq verilmişdir və “oturaq həyat tərzi keçirən”, “qul” kimi mənalar ifadə edir. Bu fikir öz elmi təsdiqini tapmamışdır. Türk dilinin çağatay dialektində tat “qara qüvvələrə xidmət edən” anlamını vermişdir. Türkmənlər Türkistanda yaşayan türkdilli xalqları tat adlandırmışlar.

Türkologiya elminin təməlini qoymuş M. Qşqarlı “Divani lüğət-it-türk” əsərində bəzi etnonimlərin ilkin formasını və mənə yükünü izah edərkən “tat” terminindən də bəhs edib. Divanda oxuyuruq: *“Tat- bütün türklərə görə, farsca danışan adam. tatıg közrə, tigəniq türpə - tatın gözüne vur, tikanını dibindən üz. Toğsı və yağma dillərində uyğur kafirlərinin adı... Bu məsəl farslar haqqında olduğu kimi, çinlilər və uyğurlar barədə də söylənir..”* Deməli, tarixən türklər təkcə farsları deyil, özlərindən (öz tayfalarından, ya da dinlərindən) olmayanları da tat adlandırmışlar.

“Kitabi-Dədə Qorqud”da da tatlərin adı çəkilir: *“Saqqalı uzun tat əri banladıqda...”* Guman ki, dastanda tat deyərkən “yadelli”, “gəlmə”, ya da “kafir” nəzərdə tutulur.

Beləliklə, tat sözü türk dillərində başqa yerdən köç edən, eləcə də qeyri-türk(xüsusilə İran kökənli) tayfalara verilən ad olmuş və “yabancı”, “gəlmə” mənalarını ifadə etmişdir. Hazırda Ağdaş, Kəlbəcər rayonlarında Tatlər, Dağıstanda Tatlər, Tatavul, Gürcüstanda Tatuşağı kənd adları mövcuddur.

Qaradağlar kəndi Dərbənd şəhərindən şimal-qərbdə Ulluçay sahilində yerləşir. Əhalisi tərəkəmə türklərindən ibarətdir.

Toponim, çox böyük ehtimal ki, əvvəllər ağıqoyunlu, səfəvi və şahsevən, XVI əsrdə isə qızılbaş tayfa birliyinə daxil olan qaradağlı tayfasının adından götürülmüşdür. Bu tayfa Səfəvilər hakimiyyəti uğrunda mübarizədə böyük rol oynamışdır. “Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti”ndən oxuyuruq: *“Tayfa öz adını Cənubi Azərbaycanın Qaradağ mahalının adından almışdır. Səfəvilər hakimiyyətə keçdikdən sonra qaradağlılar müxtəlif ərazilərə yayılmışlar. Qaradağlı adlı kəndlər də məhz həmin tayfaya məxsus ailələrin etnik adını əks etdirir”*.

Qaradağlılar oğuz-səlcuqların kəngərli tayfasının qaraxanbəyli tirəsindəndir. Cənubi Azərbaycan Orta Asiyadan gəldikləri ehtimal olunan qaradağlılar bu ərazidə XIII əsrdə məskunlaşmışlar. Bu tayfanın Cənubi Azərbaycandan Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi Səfəvi şahı I Şah Abbasın adı ilə bağlıdır. Qaradağlılar müxtəlif ərazilərə yayılmış və yaşadıqları yerlərə öz adlarını vermişlər. Tayfanın adını əks etdirən toponimlər də məhz bu yolla yaranmışdır. Qaradağlıların daha çox Azərbaycanın şimal ərazilərində məskunlaşdığını nəzərə alsaq, güman etmək olar ki, Dərbənd rayonuna daxil olan Qaradağlar kəndi də məhz həmin tayfa üzvlərinin burda yaşaması ilə əlaqədar olmuşdur.

Qaradağlar toponimi “qara”, “dağ” sözləri ilə “-lar” morfoformantının birləşməsindən yaranmışdır. Bildiyimiz kimi, “qara” sözü əski türkcədə bir çox mənalar ifadə etmişdir. “Qara/kara” rəng anlamından başqa güclü, böyük anlamlarını da vermiş, hətta şimal istiqamətini təyin etmək üçün

cəhət mənasında da işlənmişdir. “Dağ” leksemi yüksəklik mənasını ifadə edir. Türkdilli xalqların yaşadığı geniş coğrafiyaya nəzər saldıqda onların daha çox dağlıq ərazilərdə yaşadıklarını görmək olar. Bu baxımdan dağ sözü həmin ərazilərdə bir sıra toponimlərdə öz əksini tapmışdır. Qaradağlar toponiminin tərkib hissələrinin məzmunu ayrılıqda aydınlaşdıraraq sözü “güclü dağlı” kimi izah etmək olar. Türklər hər zaman özlərini güclü bir xalq kimi tanımış və tanıtmışlar. Hətta türk sözünün əsas mənalarından biri kimi “güclü” sözü götürülür. Müstəsana gücə malik olan bu tayfa üzvlərinin də dağlıq ərazilərdə qərarlaşdıqları üçün özlərini “qaradağlı”-“güclü dağlı” adlandırmaları həqiqətə uyğundur.

Bu toponimə Azərbaycanda Ağsu, Gədəbəy, Ağdam, Ağdaş, Füzuli, Tərtər, Ucar rayonlarında oykonim, Xaçmaz rayonunda Qaradağlı Buduq oykonimi, Cənubi Azərbaycanda vilayət adı kimi rast gəlinir.

SƏBƏB-MƏQSƏD MƏZMUNLU QOŞMALAR

Günay İBİŞOVA

253 № li tam orta məktəb
ibishova.gunay@mail.ru
AZƏRBAYCAN

Dünya dillərində ən qədim söz qrupları içərisində köməkçi nitq hissələri özünəməxsus yer tutur. Azərbaycan qrammatikasında da köməkçi nitq hissələri tədqiq olunan obyektlərdən biridir. Bu sözlər köməkçi vəzifə ifadə etmələrinə baxmayaraq, dildə mühüm rol oynayır.

Azərbaycan dilçiliyində köməkçi nitq hissələri tərkibində qoşmalar ifadə etdiyi rəngarəng mənaları ilə və spesifik fərqli xüsusiyyətləri ilə seçildiyinə görə hər zaman diqqət mərkəzində olmuşdur.

Qoşmaların digər köməkçi nitq hissələrindən fərqlənən əsas cəhəti budur ki, qoşulduqları sözlərlə birlikdə müxtəlif mənə çalarları yaratmaqla yanaşı, yaranan çalarlıq əsasında müxtəlif sintaktik münasibətləri də əks etdirir.

F.Zeynalovun fikrinə əsaslanaraq bildirmək istərdim ki, elə qədim dövrlərdən qoşmalar, adətən, hal şəkilçilərinin ifadə edən bilmədikləri münasibətləri bildirməyə, bu şəkilçilərin ifadə etdiyi xüsusiyyətləri dəqiqləşdirməyə xidmət etmişdir.

Müasir Azərbaycan dilində qoşmalar müəyyən dəyişikliklərə uğrayaraq formalaşmışdır. Bu lüğəvi mənası olmayan sözlər yalnız adlıq, yiyəlik, yönük və çıxışlıq halda olan leksik vahidlərə qoşularaq bir mənə ifadə edir. Bu baxımdan qoşmaların qrammatik mənaları aid olduqları sözlərlə birlikdə reallaşır.

S.Ə.Cəfərovun fikrinə əsasən qoşmalar isimlərin, əvəzlilərin və ya substantivləşmiş feil, sifət və sayların vasitəli hal şəkilçiləri ilə feillər arasındakı sintaktik əlaqələri göstərən qrammatik kateqoriyadır.

F.Zeynalov da qoşmaların adlar və adlarla feillər arasında müxtəlif sintaktik münasibətləri əks etdirməyə xidmət edən bir kateqoriya olduğunu bildirir. Bu kateqoriyaya daxil olan sözlər əsas nitq hissələrinin məzmununu bu və ya digər cəhətdən tamamlamağa, zənginləşdirməyə xidmət edir.

Qoşmalar içərisində, əsasən, üçün, ötrü, görə qoşmaları səbəb-məqsəd bildirən qrammatik mənə çalarlığını əks etdirməkdə xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Məsələn: Qanun özü- insanlıq üçün borc ödəməkdir!(B.Vahabzadə)

Qoşmalar, adətən, sinonim olaraq bir-birini əvəz edə bilər, ancaq hər zaman yox, çünki hal şəkilçiləri qoşmaların daşdığı hər hansı bir mənə çalarlığını bütünlüklə əhatə edə bilmir. Bu baxımdan sinonimlik bütün qoşmalara şamil edilə bilməz.

Hətta üçün, ötrü, görə qoşmaları hər zaman əvəz etmə funksiyasını daşmadığına görə bütünlüklə səbəb məzmununu da ifadə edə bilməz.

Üçün qoşması, əsasən, adlıq və yiyəlik halda olan sözlərə artırılaraq səbəb və məqsəd mənalarını ifadə edir: Mənə elə gəldi ki, vətənim üçün dağ dağ üstünə qoya bilərəm! (İ.Əfəndiyev); Bu da uşaqdır, bu da insandır, ehsanlıq tut əslən bunun üçün, yetimlər, aclar üçün əkilib. (M.Cəlil)

Lakin bu qoşmanın etimologiyasını araşdırarkən onu səbəb və məqsəd məzmununu ilə yanaşı, müəyyən qədər də nəticə və aidlik bildirən qoşma da adlandırmaq olur.

F.Zeynalov isə belə iddia edir ki, ümumən türk dillərində üçün qoşması aidlik mənasında bəzən istinad, and içmək, bəzi məqamlarda isə mücərrədlik və istehza mənalarını ifadə edən, qismən də olsa, zaman münasibətini bildirən qoşmadır.

Qeyd etmək istərdim ki, Azərbaycan dilçiliyində üçün qoşması səbəb yox, daha çox məqsəd məzmunundan çıxış edir: Səni görmək üçün gəlmişəm; Cahandar ağa qaraltı alovun işığına çıxan kimi nişan almaq üçün barmağı tətikdə hazır dayandı.(İ.Şıxlı) – nümunələrindən də aydın olur ki, gəlməyimin məqsədi səni görmək, tətikdə hazır dayanmağının məqsədi nişan almaqdır.

Bu qoşma, adətən, məsdər və məsdər tərkiblərinə qoşularkən məqsəd məzmununu əks etdirir və cümlənin məqsəd zərfliyi vəzifəsində: Sanki dincəlmək üçün deyil, bu baxışları ilə ürəyindəki əlacsız dərdlərini həmvətənlərinə söyləmək üçün oturmuşdur. (M.Cəlal); Cavan padşah öz səltənətini düzəltmək və nizama salmaq üçün böyük zəhmətlər çəkməli oldu.(M.F.Axundov); feili sifət və feili sifət tərkiblərinə qoşulduqda isə səbəb məzmununu ifadə edir və cümlənin səbəb zərfliyi vəzifəsində çıxış edir: Elçin qorxduğu üçün qaçdı. Ağabəyim ağa da dərin zəka sahibi olduğu üçün şah onu baş hərəm, yəni Şahbanu təyin etmişdi.(İ.Əfəndiyev)

Dilçilikdə görə qoşması işlənmə dairəsinin genişliyi ilə seçilir. Bu qoşma yalnız yönlük hal şəkilçisi qəbul etmiş söz və ya söz birləşmələrinə artırılarkən iş və hərəkətin icra səbəbini və ya məqsədini aydınlaşdırır. Bu halda onu üçün qoşmasının sinonimi saymaq olar. Məsələn: ona görə, dediyinə görə, sizə görə və s. Nə olub, yoxsa mənim çəkdiyim arxı uçurdub dağıtmağına görə (dağıtdığın üçün) ürəyin nazilib? (İlyas Əfəndiyev); ...Sonra Səfəviyyə nəslindən bir şahzadəni təxtə oturmaq ki, bari nəcabətinə görə (nəcabəti üçün) təxtü-taca səzavar olsun?! (M.F.Axundov)

Görə qoşması tək səbəb və məqsəd anlayışlarını bildirməyə xidmət etmir, bunlarla yanaşı müqayisə mənasında, bəzən də isnad bildirən qoşma mövqeyindən çıxış edir. Məsələn: Arifə görə Vahid cavan görünürdü.

Bu qoşma yönlük hal şəkilçisi qəbul etmiş əvəzlilərlə əlaqədə olduqda isə qoşmalıq vəzifəsindən uzaqlaşır, səbəb məzmununu ifadə edən bağlayıcıların yaranmasına xidmət edir. Belə ki, səbəb bağlayıcıları da tabeli mürəkkəb cümlələrin növlərindən olan səbəb və məqsəd budaq cümlələrinin yaranmasında fəal iştirak edir.

Müasir Azərbaycan dilində ötrü qoşması da öz funksiyası ilə diqqət mərkəzindədir. Dilçilik ədəbiyyatında bu qoşma haqda müxtəlif fərziyyələr irəli sürülmüşdür.

Ötrü qoşması isə çıxışlıq halda olan sözlərə qoşularaq səbəb çalarını yaratmaq xüsusiyyətinə malik olur, məsələn: dostundan ötrü, sizdən ötrü və s. O, istəklərini bacısından ötrü həyata keçirmədi.

Həmçinin bu qoşmanın digər qoşmalar kimi yalnız səbəb məzmununa malik olmadığı ifadə edilir, bəzən qoşulduğu sözlə birlikdə məqsəd, nəticə, müəyyən qədər aidlik mənalarının da əks edildiyi düşünülür.

M.Hüseynzadə ötrü qoşmasını çıxışlıq hal şəkilçisi qəbul etmiş məsdərlərlə işləndikdə məqsəd anlamını, bəzən isə isim və əvəzlilərlə işləndikdə aidlik mənasını ifadə etdiyini bildirmişdir: Ona binaən meyvələri çox saxlamaqdan ötrü yaxşıdır onları havadan mühafizət edəsən... (“ Əkinçi” 1875, 20 sentyabr, № 5)

Dilimizdə çox az miqdarda işlənən dolayı və sarı qoşmaları həmçinin səbəb-məqsəd münasibətini yaratmaq iqtidarındadır və bu qoşmalar da üçün, ötrü qoşmalarına sinonim səciyyəlidir.

Qoşmalar sintaktik vahidlərin yaranmasında mühüm rol oynayır. Belə ki, onlar əlaqədə olduğu sözlərlə birlikdə (xüsusilə səbəb-məqsəd çalarını ifadə edənlər) müxtəlif cümlə üzvü vəzifəsində çıxış edir. Səbəb-məqsəd məzmunlu qoşmalar cümlənin tamamlığı, səbəb və məqsəd zərfliyi, bəzən də xəbəri vəzifəsində işlənir:

1. Tamamlıq vəzifəsində - Mən sizin üçün çiçək gətirəcəyəm. (C.Cabbarlı)
2. Zərflik vəzifəsində - Cahandar ağa səhər tezdən atın örtüyünü dəyişdirmək üçün dəyədən çıxdı.(İ.Şıxlı)
3. Xəbər vəzifəsində -Bu hədiyyə sənin üçündür.

Müasir Azərbaycan dilinin materialları üzərində apardığımız tədqiqatın nəticəsi göstərir ki, dilimizdə səbəb, məqsəd və bir sıra başqa mənaları ifadə edən qoşmaların əsaslı mahiyyəti vardır. Onları şərh etməyə yardım edə biləcək qədər nümunələrimiz də mövcuddur.

“OĞUZNAMƏ”DƏ İNDİKİ ZAMANIN SİNTAKTİK VƏ ÜSLUBİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Günay İMAMƏLİYEVƏ

Sumqayıt Dövlət Universiteti
gunay.imamaliyeva@gmail.com
AZƏRBAYCAN

Keçmiş zamanla müqayisədə indiki zaman çox az sintaktik xüsusiyyətlərə malikdir. Maraqlıdır ki, zaman kateqoriyasını tədqiq edən dilçilərdən A.Axundov, Z.Budaqova, B.Xəlilov, G.Fəxrəddin qızı indiki zamanın sintaktik xüsusiyyətlərinə ümumiyyətlə toxunmayıblar. Ola bilsin ki, onların tədqiq etdikləri yazılı abidələrdə indiki zamanın sintaktik xüsusiyyətlərinə aid nümunələr işlənmişdir. Ancaq S.Əlizadənin “Oğuznamə”sində isə az da olsa işlənmişdir. İndiki zamanın malik olduğu sintaktik xüsusiyyətləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1) İndiki zaman feillərlə ifadə olunaraq xəbər vəzifəsində çıxış edir. Aşağıdakı nümunələrə nəzər yetirək:

Uzağ-uzağ yer salımın yollar bilür; Çoban ata binəcək kəndüzini bəg sanur; Ulular sözün tutmayan ulay qalur; Çapuk quş iki ayağından tutulur; Toğrudan gedən gec gəlür, tolamaçdan tez gəlür; Qurd toyduğı yeri qırq kərrə dolanur; Yeyən bilməzsə, toğrayan bilür.

2) İndiki zaman ol(maq) sözü ilə işlənə bilər. Aşağıdakı nümunələrə nəzər yetirək:

Əsir geyən əsirgənçi olur; Adəm oğlanı yaşadıqca canı tatlu olur; Əxi ocağı küllü olur; El içində qatı söyləmə, divar ardında qulaq olur; Bəxşiş bəglərdə olur; Çağa yavrının ağzı böyük olur; Taş qopduq yerdə ağır olur; Qışın çırağı qurı olanının, yazın tamağı qurı olur; Yiğitlik eşək alğı kibi qat-qat olur.

Ümumiyyətlə, tədqiq olunan S.Əlizadənin “Oğuznamə”sinin təxminən 60% yalnız ol(maq) köməkçi feilinin vasitəsi ilə ifadə olunur.

3) $-r^4$ – omonim şəkilçidir. Bu şəkilçi feil kökünə qoşularaq isim düzəldir. Aşağıdakı nümunəyə nəzər yetirək:

Bilməzsən, bir *bilürdən* sor.

4) Cümlədə tamamlıq vəzifəsində çıxış edir. Aşağıdakı nümunələrə nəzər yetirək:

Bir *bilürə* tanış, bildüğün işlə; Nə qədər bilürsən, bir *bilürə* tanış.

5) Cümlədə mübtədə vəzifəsində çıxış edir. Aşağıdakı nümunəyə nəzər yetirək:

Uyur ardınca oyanuq olur.

Bu nümunədə sözün kökü “uyu” feilidir. “uyu+r” formasındadır. Demək ki, $-r^4$ indiki zaman şəkilçisinin saiti ixtisara düşüb və $-r$ formantı vasitəsi ilə ifadə olunub.

Cümlədə tərz-i-hərəkət zərfliyi vəzifəsində işlənmişdir. Məsələn:

Qara qayğulu vaqiə gördüm, yumruğumda talbınan şahin bənim quşumu alur gördüm, göydən ildirim ağ-ban evim üzərinə saqın gördüm, düm qara pusarıq ordumun üzərinə tökülür gördüm, qarğı kibi qara saçım uzanur gördüm, uzanuban gözümü örtər gördüm, biləgimdən on barmağımı qanda gördüm.

“Kitabi-Dədə Qorqud” yazılı abidəsindən fərqli olaraq bu sintaktik xüsusiyyətə S.Əlizadənin “Oğuznamə”si, Ə.Bahadır xanın “Şəcərei-Tərakimə” əsərində rast gəlmədik.

Keçmiş və gələcək zaman kimi feilin indiki zamanı da bir sıra üslubi xüsusiyyətlərə malikdir.

İndiki zaman ümumiyyətlə, işin icra zamanı ilə haqqında xəbər verilmə zamanının eyni olduğunu bildirir. Lakin indiki zaman şəkilçisi söz söylənilmədən əvvəl başlanmış işi də, söylənmə zamanı başlayıb ondan sonra davam edən işi də ifadə edə bilər. $-r^4$ indiki zaman şəkilçisi üslub sahələrinə görə müxtəlif məqam və mənə çalarlığında işlənir.

Feilin zaman kateqoriyasını tədqiq edən dilçilərimizdən A.Axundov, Z.Budaqova, G.Fəxrəddin qızı indiki zamanın üç üslubi xüsusiyyətini, B.Xəlilov 1 üslubi xüsusiyyətini, Q.Mustafayeva, 6 üslub xüsusiyyətini Ə.Bağirov 3 üslub xüsusiyyətini, Ç.Hüseynzadə isə 4 üslubi xüsusiyyəti olduğunu qeyd etmişlər.

S.Əlizadənin “Oğuznamə” yazılı abidəsində də indiki zamanın üslubi xüsusiyyətlərinə aid nümunələr işlənmişdir. İndiki zamanın üslubi xüsusiyyətlərini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1) –r formantı vasitəsi ilə ifadə olunur. E.Əzizov -r formantının həm indiki, həm də gələcək zaman məzmunu ifadə edə bildiyini qeyd etmişdir.

Aşağıdakı nümunələrdə -r formantı indiki zaman məzmununu ifadə edir:

*Ac ilə dost olayım **dersən**, qarnın doyrur; Oğlanın tüyi **üşür**, yigidin tən **üşür**, qocanın iligi **üşür**; Siçanın toyu bitdükcə **üşür**; Hər kişidə dəlülük tamarı vardır, “dəlü” dedikcə ol tamar **böyür**; Yılan nə dənlü əgri bögri **yürürsə**, ini qapusuna gəlicək **toğrulur**.*

Göründüyü kimi, bu nümunələrdəki feillər – “de+r”, “üşü+r”, “böyü+r”, “yürü+r” formasındadır.

Qeyri-qəti gələcək zamanın indiki zaman məzmunu ifadə edir. Aşağıdakı nümunələrə nəzər yetirək:

*Odunsuz ocaq **olur**, külsüz ocaq **olmaz**; Çoq yaşayan çoq **bilməz**, çoq gəzən çoq **bilür**; Şimdiki zamanda asıl **anılmaz**, altun – incü **anılır**; Şol kişi neyləsin ki, yuqarı **asarsa**, is olur, aşağı **qoyursa**, pas olur, urup **öldürürsə**, yas?!; Qaravaşa ton **geyürsən**, qadın **olmaz**; Yar bir **olur**, iki **olmaz**; iki, zinhar, olmasun!; Yunluvi **basarlar**, yunsuzı qoyu **verirlər**;*

Yigit necə **yürürsə**, **yaraşır**,

Yigit necə **geyürsə**, **yaraşır**.

İşin indiki zaman şəkilçisi ilə ifadəsində şahidlik çalarlığı və danışan şəxsin işdə, hökmdə, hadisədə bu və ya digər şəkildə iştirakı ifadə olunur. Qeyri-qəti gələcək zaman şəkilçisində isə bu çalarlıqlar, deməkm olar ki, yoxdur.

3) -a, -ə şəkilçisi vasitəsi ilə indiki zaman məzmunu ifadə olunur. Aşağıdakı nümunələrə nəzər yetirək:

*Qul, qulluğun andan bilə ki, kəndü didügi **olmıya**; Vətən sevmək imandandır, vay ana kim, içində **olmaya**; Vay ol kişiyə kim, Tanrıdan **qorqmaya**; Vay ol kişiyə kim, günahın **bilməyə**.*

Burada asanlıqla (*olmıya – olmur, olmaya – olmur, qorqmaya – qorqmur, bilməyə – bilmir*) –a, -ə şəkilçisini –ir, -ir, -ur, -ür indiki zaman şəkilçisi ilə əvəz etmək olur. E.Əzizov da -a, -ə şəkilçisini indiki zaman şəkilçilərinin içərisində göstərmişdir.

4) -maqda, -məkdə şəkilçisi vasitəsi ilə ifadə olunur və hərəkətin hələ davam etdiyini göstərir. Lakin S.Əlizadənin “Oğuznamə”sində bu şəkilçi ümumiyyətlə işlənməmişdir. -maqda, -məkdə şəkilçisi müasir ədəbi dilimizdə də geniş işlənmə tezliyinə malikdir.

“Azərbaycan dilində bir sıra vasitələr də vardır ki, bunlar, əsasən, başqa mənə və vəzifə üçün işlənilməklə bərabər, indiki zaman mənası da ifadə edir və beləliklə, indiki zaman şəkilçisi işlənilmədən də indiki zaman ifadə oluna bilər. Belə vasitələr başlıca olaraq aşağıdakılardan ibarətdir:

Xəbər şəkilçisi

Şəxs sonluqları

var, yox, deyil kimi xüsusi tipli sözlər”.

CƏNUBİ QAFQAZ XALQLARI İLƏ TÜRKİYƏNİN QARS VİLAYƏTİ OYKONİMLƏRİNDƏ PARALELİZM

Çinarə SALAHBANOVA

Mingəçevir Dövlət Universiteti

schinare@mail.ru

AZƏRBAYCAN

Bir ölkə tərkibində və ya başqa ölkələrdə oykonim paralelliyi həm tarixilik, həm də müasirlik baxımından maraqlı dil hadisəsidir. Zaman keçdikcə eyni adlara daha geniş və müxtəlif areallarda rast gəlinir. Belə bir tarixi fakt diqqəti çəkir ki, eramızdan əvvəl VII – VIII əsrlərdə Türk etnosları Türkiyə və Cənubi Qafqaz torpaqlarında yaşamış və yerli aborigen xalq olmuşdur. Bu səbəbdən də Cənubi Qafqaz və Türkiyədə toponimlər arasında etnos adları eyniliyi dediklərimizi təsdiq edir.

Araşdırmanın başlıca məqsədi Türkiyənin Qars vilayəti və Cənubi Qafqaz xalqlarının yaşadığı ölkələrdə mövcud olan areal oykonimlərin qarşılaşdırılması, onların areal xüsusiyyətlərinin öyrənilməsidir.

Toponimik adların təkrarlanması və yayılması müxtəlif səbəblərə bağlı ola bilər. Onimlərin (adların) təkrarlanmasının əhəmiyyətli səbəbini köçlərdə görürlər. Lakin bununla belə areal oniminin yaranmasında başqa səbəblər də vardır. Əhalinin köçü könüllü və zəruri ola bilər. Könüllü köç daha çox coğrafi və təbii mühitlə bağlıdır.

Cənubi Qafqaz ölkələrində əsas areal türk arealıdır. Yer adlarının mühüm bir hissəsini coğrafi terminlərin yanında, etnonimlər – tayfa, nəsil adları ilə əlaqədar yaranan toponimlər təşkil edir. Türkiyə etnotoponimləri içərisində oğuz tayfalarının izlərini yaşadan coğrafi adlar üstünlük təşkil edər. Azərbaycanda isə həm oğuz, həm də qıpçaq tayfalarının adlarını əks etdirən toponimik cərgəyə daxil olan çoxlu sayda adlar vardır.

Ağbulaq – Toponim Azərbaycan dilində “keyfiyyətli, içməyə yararlı” mənasında işlənən ağ sözü ilə bulaq hidroterminindən əmələ gəlmişdir.

Türkiyənin Qars vilayətinin Akyaka mahalında Akbulak adlı kənd var. Azərbaycanın 7 rayonunda (Cəlilabad, Əsgəran, Xocalı, Xocavənd, İsmayılı, Laçın, Tovuz) eyni adlı kənd var.

Ermənistanın Krasnoselo rayonunda kənddir. 1991 – ci ildən Axperək adlandırılmışdır.

Ağacqala – Oykonom *ağac* (taxta) və *qala* (tikinti) sözlərindən düzəlib, "taxtadan tikilmiş, qurulmuş qala" deməkdir. Tovuz rayonunun Santala inzibati ərazi vahidliyində kənd.

Qars vilayətinin Arpaçay və Kağızman mahalında Akçakale adında kənd.

Ağdam – Azərbaycanda inzibati rayon. 1930 – cu ildə təşkil edilmişdir. Mərkəzi Ağdam şəhəridir. Tovuz rayonunun Vahidli inzibati ərazi vahidliyində eyniadlı oykonim mövcuddur. Xocavənd rayonunun Tuğ inzibati ərazi vahidliyində də bu adda kənd var. XIX əsrdə bura gələn ermənilər kəndin adını Akaku toponimi ilə əvəz etmişdilər. 1992 – ci ildə kəndin əvvəlki adı özünə qaytarılmışdır.

Qars vilayətinin Kağızman mahalında da Akdam oykonimi mövcuddur.

Ağçay – Azərbaycanda Xaçmaz rayonunun Niyazoba inzibati ərazi vahidliyində kənd. Ağçayın kənarındadır. XIX əsrdə gəlmə rusların məskunlaşdığı bu kənd Vasilyevka (1992 – ci ilədək) adlandırılmışdı. Qax rayonunun İlisu inzibati ərazi vahidliyində də eyniadlı kənd mövcuddur. Yaşayış məntəqəsi 1953 – cü ildə yeni yaradılmış üzümçülük sovxozunun fəhlələri üçün salınmışdır. Kəndlər öz adlarını ərazidəki eyniadlı çaydan almışlar. Ural və Rostov vilayətlərində də eyniadlı (Aksay) yaşayış məntəqələri qeydə alınmışdır.

Türkiyənin Qars vilayətinin Kağızman mahalında da eyniadlı oykonim mövcuddur.

Ağsu – Toponim “keyfiyyətli, içməyə yararlı” mənasında işlənən ağsözü ilə qədim türk dilində “çay” mənasında işlənən su (əslə sub) sözündən əmələ gəlmişdir. Hidrotoponimdir. Azərbaycanda inzibati rayon. 1943 – cü ildə təşkil edilmişdir. 1963 – cü ildə ləğv edilib Kürdəmir rayonuna verilmiş, 1965 – ci ildə yenidən müstəqil rayon olmuşdur. Mərkəzi Ağsu şəhəridir. Adını ərazidəki eyniadlı çaydan almışdır.

Qars vilayətində Susuz mahalında eyniadlı oykonim mövcuddur.

Bacıoğlu – Toponim nəsil adı əsasında formalaşmışdır. Patronomik toponimdir. İrəvan quberniyasının Aleksandropol qəzasında, indi Düzkənd (Axuryan) rayonunda kənd. 1918 – ci ildə azərbaycanlılar erməni soyqırımına məruz qalaraq deportasiya olunur. Türkiyədən ermənilər köçürülərək burada yerləşdirilmişdir. İndi burada yalnız ermənilər yaşayır. Kəndin adı dəyişdirilərək Haykavan qoyulmuşdur.

Bu oykonim Qars vilayətində Bacıoğlu şəklində qeydə alınmışdır.

Buruc – İlk dəfə XVI əsrə aid mənbələrdə Büruncru variantında təsadüf olunur. Tərtər rayonunun Sarıcalı inzibati ərazi vahidliyində kənd.

Türkiyənin Arpaçay mahalında Burçalı adlı eynimənşəli oykonim qeydə alınmışdır.

Çiçəkli – Türkiyənin Qars vilayətinin Kağızman mahalında Çiçəkli oykonimi mövcuddur.

Gədəbəy rayonunun Arıqıran inzibati ərazi vahidliyində eyniadlı kənd mövcuddur ki həmin bu kənd. 1991– ci ildən Çiçəkli adlandırılmışdır.

Güllüce – Toponim “güllü, çiçəkli” mənasını bildirən güllü sözünə -cə şəkilçisinin artırılması ilə düzəlib. Fitotoponimdir.

Güllüce adlı oykonimə Türkiyənin Qars vilayətinin Sarıkamış mahalından başqa Ermənistan ərazisində də rast gəlinir.

Keçili – Toponim oğuz türk tayfasından olan kayı (qayı) etnoniminin bir qolunu təşkil edən keçili etnonimi əsasında əmələ gəlmişdir. Q. Qeybullayev kəngərlərin bir qolunun keçili adlandığını yazır.

Araz çayının sağ sahilində yaşamış keçililər səfəvilər dövründə Naxçıvana keçərək kəngərlilərə qarışmışlar. Etnotoponimdir.

Naxçıvan Muxtar Respublikasında Şahbuz rayonunun Külüs inzibati ərazi vahidliyində kənd. Zəngəzur silsiləsinin ətəyindədir. Şəmkir rayonunun eyniadlı inzibati ərazi vahidliyində kənd. Dağətəyi ərazidir. Yerli məlumatlara görə, yaşayış məntəqəsini XVII əsrdə Naxçıvan mahalının Keçili kəndindən gəlmiş ailələr salmışlar. 1954 – cü ildə kənd planlaşdırılaraq köhnə ərazidən bir qədər aralıda indiki yerində salındığı üçün Plankənd adlanmışdır. 1994 – cü ildə kəndə öz köhnə adı qaytarıldı.

İrəvan quberniyasının Eçmiədzin qəzasında, indi Sərdarabad (Oktemberyan) rayonunda kənd. Adı dəyişdirilərək Mraqaşat qoyulmuşdur

Türkiyənin Qars vilayətinin Susuz mahalında eyniadlı oykonim mövcuddur.

Qaraqala – Toponim rəng bildirən qara sözü ilə qalasözünün birləşməsindən əmələ gəlib “qara daşdan tikilmiş qalanın yanında olan kənd” mənasını ifadə edir.

Türkiyənin Selim, Kağızman, Digor, Arpaçay mahallarında Karakale adlı oykonim mövcuddur. Eyniadlı oykonim Ermənistan ərazisində də mövcuddur.

Qarabağ – Qarabağ oykonimi Azərbaycanda tarixi ərazinin adıdır. Ən qədim insan məskənlərindən biridir. Mənbələrdə Qarabağ adı 1284 – cü ildən məlumdur. Eyniadlı oykonimə Qars vilayətinin Digor və Kağızman mahallarında da rast gəlinir.

Təzəkənd – Azərbaycanın Ağcabədi, Ağdam, Balakən, Beyləqan, Cəlilabad, Daşkəsən, İsmayıllı, Kəlbəcər, Laçın, Masallı, Salyan, Şəmkir, Tərtər, Zərdab rayonlarında Təzəkənd oykonimləri mövcuddur.

Eyniadlı oykonim Gürcüstanın Kardabani rayonunda da mövcuddur.

Həmçinin Türkiyənin Qars mahalında da Tezekend adlı oykonim qeydə alınmışdır.

Yenikənd – Toponim “təzə” mənasında işlənən yeni sözü ilə türk dilində kənd mənasında işlənən “köy” sözünün birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Azərbaycanın Ağdaş, Ağsu, Dəvəçi, Gədəbəy, Goranboy, Göyçay, Xocavənd, Kəlbəcər, Kürdəmir, Qəbələ, Quba, Oğuz, Salyan, Samux, Şahbuz, Şamaxı, Şərur, Zəngilan rayonlarında eyniadlı oykonimlər mövcuddur.

Gürcüstanın Marneuli rayonunda kənd adı. Gürcücə yazılışı İenikendi.

Türkiyənin Digor və Sarıkamış mahallarında da Yeniköy oykoniminə rast gəlinir.

Gürcüstanın Adıgün rayonunda eyniadlı kənd. Əhalisi 1944-cü ildə deportasiya edilmiş Axısqa türklərinin kəndlərindəndir.

Son olaraq söyləyək ki, oykonimlər dəyərli sərvət sayılır. Belə bir sərvət hər vaxt düz olmalı, onların baxımına, araşdırılmasına diqqət yönəldilməli, tarixin yadigarı kimi qorunmalıdır. Oykonimlər xalqın malı sayılmalı, beynəlxalq sərvət səviyyəsində qəbul edilməlidir.

KƏMİYYƏT VƏ KEYFİYYƏT KATEQORİYALARI

Lalə HƏMZƏYEVA

Sumqayıt Dövlət Universiteti

rivares-79@rambler.ru

AZƏRBAYCAN

Dilçiliyin fəlsəfə ilə əlaqədə olması bu və ya başqa formada bir çox konkret fəlsəfi məsələlərdə üzə çıxır. Bundan əlavə, artıq çox qədim zamanlarda gah zəif, gah da aydın şəkildə filosofların düşüncələrində insan təfəkkürünün dillə sıx əlaqəsi fikri öz əksini tapmışdır. Buna əsasən dilin fəlsəfə və dilçiliyin birgə tədqiq cəhdlərinin qədim və ənənəvi sahəsi olduğunu iddia etmək olar. Dillə təfəkkürün əlaqəsi probleminin düzgün və konkret həllini məhz qrammatik və məntiqi kateqoriyalar məsələsinin tədqiqi əsasında tapmaq mümkündür.

Hər bir dildə tarixən həmin dildə səslərlə ifadə olunan, sözlərin mənasını və cümlələrin tərkibini əmələ gətirən tamamlayıcı qrammatik formaların özünəməxsus sistemi yaranmışdır. Qrammatik formalar müxtəlif dillərdə fərqli olduğu kimi, onların ifadə etdiyi tamamlayıcı qrammatik mənalar da

fərqlidir. Hər bir ayrı dildə sözlərin və cümlələrin qrammatik formalarında əks olunan qrammatik mənalar həmin dilin qrammatik kateqoriyalarını əmələ gətirir.

Fəlsəfədə, eləcə də, dilçilikdə mövcud olan kateqoriyalar sırasında keyfiyyət və kəmiyyət kateqoriyası da vardır. Həm keyfiyyət, həm də kəmiyyət kateqoriyası, həm idraki, həm də linqvistik kateqoriyalar kimi filosoflar və dilçilər tərəfindən müxtəlif cəhətdən araşdırılaraq tədqiq edilmişdir. Bu kateqoriyalar fəlsəfi kateqoriyalar olaraq, Aristotel tərəfindən “Kateqoriyalar” və “Topika” əsərlərində şərh olunmuşdur. Keyfiyyətə Aristotel dörd mümkün kontekst aid edir: anadangəlmə, başlanğıc qabiliyyətlərinin və xarakteristikalarının mövcud olması və ya olmaması; dəyişkən və ya sabit xüsusiyyətlərin mövcudluğu; əşya və hadisənin mövcudluq prosesində onlara xas olan xüsusiyyət və vəziyyətlər; əşya və ya hadisənin zahiri görünüşü. Aristotel kəmiyyətə “cəmlilik” və “miqdar”ı aid edirdi. Məntiq lüğətində keyfiyyətə belə tərif verilir: “Keyfiyyət əşyanın necə olmasını bildirən xüsusiyyətlərin cəmidir. Keyfiyyətin dəyişməsi həmin əşyanın köklü dəyişməsinə səbəb olur”. (2, 242)

Keyfiyyət əşyanın mühüm göstəricisi, onun üzvi xüsusiyyətlərinin, əlamət və xassələrinin təyinedicisidir. Bu əlamət və xüsusiyyətlər isə əşyanı, hadisəni və ya prosesə başqası deyil, məhz özü olduğunu müəyyənləşdirir və digər əşya və hadisələrdən fərqləndirir. Təbiət və cəmiyyətdə hər bir şey daimi hərəkətdə və inkişafdadır, hər zaman nə isə yaranır və məhv olur. Ancaq bu, o demək deyildir ki, əşya və hadisələr müəyyən məzmunu, tərkibə malik deyil, yəni onlar qeyri-sabitdir, məhz keyfiyyət göstəriciləri onları sabit edir. Keyfiyyət anlayışı mühüm nəzəri əhəmiyyət kəsb edir. Elmi idrak birinci növbədə öyrənilən hadisələrin keyfiyyət təyinedicilərini, başqa cür desək, digər hadisələrdən fərqləndirən, onlara məxsus özəllikləri müəyyən etməlidir. Bunu etmədən əşyanın inkişaf qanunauyğunluqlarını aşkar etmək olmaz.

Əşyanın keyfiyyəti hər zaman onun kəmiyyət göstəriciləri ilə bağlıdır. Hər bir əşya keyfiyyət və kəmiyyət birliyidir. Kəmiyyət kateqoriyası universal, yəni məntiqi kateqoriya olub gerçəkliyin dərk edilməsində vacib pillələrdən biridir.

Kəmiyyət kateqoriyası əşyanın miqdarını, inkişaf səviyyəsini səciyyələndirən tərəfini əks etdirir. “Hər biri iki və yaxud daha çox olmasından asılı olmayaraq tərkib hissələrinə parçalana bilən, təbiətə bir olan müəyyən bir şey kəmiyyət adlandırılır”. (1, 164)

Kəmiyyət ən mücərrəd kateqoriyalardan biridir. O, obyektiv aləmlə birbaşa əlaqədə olmaqla, dünyanın dərk edilməsində həlledici pillələrdən biri sayılır. Qeyd etdiyimiz kimi, kəmiyyət və keyfiyyət kateqoriyaları bir- biri ilə sıx şəkildə bağlıdır. Əgər əşyanın kəmiyyətindən danışırıqsa, keyfiyyətin də mövcudluğunu unutmamalıyıq. Hətta belə demək olar ki, ibtidai insanın düşüncəsində bu anlayışlar bir-birinə qarışmış, bir-birindən ayrılmaz şəkildə olmuşdur. Başqa cür desək, ibtidai insanların təfəkkürü gördükləri əşyaları gözlə görüb, qulaqla eşitdikləri bir tərzdə dildə ifadə edilmişdir. İnkişaf getdikcə keyfiyyətdən kəmiyyətə keçid baş vermişdir. Fikrimizi konkret şəkildə izah etmək üçün sifətin dərəcə kateqoriyalarını misal götürə bilərik. Belə ki, sifətin əlamət və keyfiyyətinin azlığı, eləcə də çoxluğu yalnız kəmiyyət vasitəsilə ölçülə bilər. Bu misal vasitəsilə, eyni zamanda, keyfiyyət anlayışının dilçiliyə aid bir sahədə tətbiq olunduğunun şahidi oluruq. Həmçinin bu an fonetikada da tez-tez dilçililərin rastına çıxan andır. Belə ki, keyfiyyət sahitlər üçün səciyyəvi tembr, samitlər üçün məxrəc müəyyənləşdirmək üsuludur. Dilçiliyin bu şöbəsində kəmiyyət anlayışına da rast gəlirik. Bu zaman səsin nisbi uzunluğu və gücü, səsin uzunluq dərəcələri arasındakı fərq səsin kəmiyyətini əmələ gətirir. Kəmiyyət kateqoriyası bütün dünya dillərinə xasdır və bu dillərdə leksik və qrammatik vasitələrin köməyi ilə fərqli şəkildə ifadə olunur. Qeyd etmək lazımdır ki, bir sıra dillərdə kəmiyyət kateqoriyasının saylarla ifadəsi çox da yaxşı inkişaf etməyərək birinci onluq səviyyəsində qalmışdır, digər dillərdə isə say sistemi kifayət qədər inkişaf edərək mükəmməl şəkildə ifadə olunur. Dilçilikdə ümumi qrammatik kateqoriyalardan biri olan kəmiyyət kateqoriyası ismə, sifətə, saya, əvəzliyə, felə aid olur. Üç, beş, on saylarında kəmiyyət anlayışı konkretir, ağaclar, otlar, çiçəklər sözlərində qeyri-müəyyəndir, camaat, ordu sözlərində mücərrəddir. Bu anlayışı mənsubiyyət kateqoriyasında da görə bilərik. Məsələn: I şəxsin cəmini yaratmaqda iştirak edən şəkilçilərdə kəmiyyətin cəmdə olmasını müşahidə edirik. Riyaziyyatda da qarşımıza çıxan kəmiyyət anlayışı sonsuz və təqribi ədədlərin mövcudluğuna rəğmən dilçiliklə müqayisədə daha konkretir.

Müəyyən fərqlərə baxmayaraq, belə bir nəticə çıxarmaq mümkündür ki, kəmiyyət və keyfiyyət insan təfəkkürünün ən ümumi və mühüm kateqoriyası olmaqla, həm məntiqi kateqoriyalar kimi nəzərə çarpır, həm də dil sisteminə güclü şəkildə nüfuz etməsi ilə diqqəti cəlb edir.

MİRZƏ ƏLƏKBƏR SABİRİN SATİRALARINDA VULQAR SÖZLƏRİN İŞLƏNMƏ MƏQAMLARI

Arzu MƏMMƏDOVA

ADPU

arzumemmedova395@gmail.com

AZƏRBAYCAN

Yeni dövr dünya ədəbiyyatının görkəmli siması, “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbinin başçısı, inqilabi-satirik şeirimizin banisi və bayraqdarı **Mirzə Ələkbər Sabir Tahirzadə Şirvani** (1862-1911) Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində şərəfli yer tutan böyük şəxsiyyətlərdən biridir.

“Sabirin satirası kapitalist və mülkədarların zülmü altında inləyən fəhlə və kəndlinin iztirablı həyat şəraitinin təcəssümüdür və şairin böyüklüyü orasındadır ki, o, öz mübariz satirasını çar irticasının ağır illərində yaratmışdır. Sabir bütün şeirlərində zalimlərə zərbə vurmuş, məzlumların dadına çatmaq istəmişdir. Bu əsrdə onun qədər inqilaba, öz xalqına yaxın olan ikinci bir qələm sahibi tapılmaz! Sabir fəhlə və kəndli sinfinin ağa və mülkədar zülm altında çəkdiyi məşəqqətləri əyani və canlı şəkildə göstərən şairdir.”

Nəriman Nərimanovun sözlərinin davamı olaraq, Mirzə Ələkbər Sabir satiralarında dövrünün çatışmayan cəhətlərini qeyd etmiş, konkret hədəfini öz oxucularına daha da dərinə çatdırmağa çalışmışdır. Burada onun köməyinə çatan satirik dili idi. Bu cəhətdən vulqar sözlər onun satiralarında mühüm yer tutur. O, insanların mənfi xüsusiyyətlərini təsvir etmək, hər hansı vəziyyətə etiraz, nifrət bildirmək üçün vulqar sözlərdən yerli- yerində istifadə etmişdir. “Sabirin şeirləri içərisində elə parçalara rast gəlirik ki, onlar bizim vicdanımıza nüfuz edir.”

Məhz, “**Gavur qızı**” satirasında Sabir vulqar sözlər vasitəsilə “qadın problemi”ni özünəməxsus ifadə etmişdir:

Üç dörd uşaq doğub, qocalıb, dişləri düşüb,

Bir kaftara dönübdü bu nikbət, gavur qızı!

Gəl razı ol ki, bir qız alım, mən də kef çəkim,

Həm eyləsin sənə dəxi xidmət, gavur qızı!

Sal başını aşağı sən, ancaq işində ol,

Paltar yu, ev süpür, elə xidmət, gavur qızı!

Ərdir, özü bilər, neçə övrət alar, alar,

Heyvan kimi durar, baxar övrət, gavur qızı!

Mirzə Ələkbər Sabir bu şeirdə yaşadığı dövrdə qadına olan acınacaqlı münasibətini təsvir etmişdir. Yəni, qadınların hüquqsuzluğunu vulqar sözlərlə daha da üzə çıxarmışdır.

“Mən belə əsrarı qana bilmirəm” satirasında isə vulqar sözləri işlətməklə şair mövcud cəmiyyətin ziddiyyətlərini dərinədən başa düşən qəhrəmanın həyatının zindan olduğunu göstərmişdir:

Mən belə əsrarı qana bilmirəm,

Qanmaz olub da dayana bilmirəm.

Neyləməli göz görür, ağlım kəsir,

Mən günəşi göydə dana bilmirəm.

Derlər usan, hərzəvi hədyan etmə

Güc gətirir dərd, usana bilmirəm!

Bu şeirdə şair vulqar sözləri elə göstərmişdir ki, insanları dərdə salan dünyada insan ya avam, şüursuz, duyğusuz bir ömür keçirmək, ya da mübarizə aparmaq, həqiqi həyata çatmaq məzmununa toxunmuşdur.

Hətta, Sabir pul kisələrini öz övladlarından belə üstün tutan dargöz, nəfsgirləri sonralar da qələmə aldığı “**Pula təvəccöh**” satirasında da onların öz dilləri ilə ifşa edərək, yazmışdır:

Nuri-çəşmanım mısan, ey pul, ya canım mısan?

İsmətim, namusum, arım, qeyrətim, qanımmısan?

Hörmətim, fəxrım, cəlalım, şövkətim, şanımmısan?

Müshəfim, Məkkəm, Mədinəm, qibləm, ərkanım mısan?

“Sabirin tənqid hədəfləri niyə azalmır, əksinə, artır? Çünki ədəbiyyat dərdi göstərir, yaxşı ifadə edir, ancaq onu aradan qaldırmaq isə insanlardan hünər istəyir.” Doğrudan da, Sabir dərd şairidir. Ümumiyyətlə, bütün dönəmlər üçün Sabirin satiraları hər zaman aktual olacaq. O zaman ki, şairin tipləri azalacaq, həyatda qalmayacaq, biləcəyik ki, onun dərdinə dərman tapılıb. “...Əlli il bundan əvvəl Sabir kimi bir ədib bizdə zühd etsə idi, yazıları indiki kimi xalq tərəfindən qəbul edilsə idi, biz əlli il qabaq düşmüş olardıq.”

Mirzə Ələkbər Sabir çox vaxt qəzəbini boğa bilmirdi, öldürücü, ifşaedici satiradan bol-bol istifadə edirdi, hətta vulqar sözləri işlətməkdən belə çəkinmirdi. Məqsəd, amal isə birdir: millətin intibahı. O, keçmişdə yazsa belə, sanki, bu günümüzədən danışır, çünki indi həmin satiralar yazılısaydı, onun tənqid hədəfləri daha çox olardı. İnsan özüylə üz-üzə qalmalı, özünü yaratmağı bacarmalıdır. Nə qədər ki, millət olaraq ayılmamışıq, var ola bilməyəcəyik. Var olmaq imkanımız isə var. O imkanı üzə çıxarmalıyıq.

MÜRƏKKƏB SINTAKTİK BÜTÖVLƏRİN YARANMASINDA SÖZ SIRASININ ROLU

Dürdanə TARIVERDİYEVA

Bakı Slavyan Universiteti

pearl087@hotmail.com

AZƏRBAYCAN

Bildiyimiz kimi mətn komponentlərinin əlaqələndirilməsində sintaktik vasitələrin rolu böyükdür. Sintaktik vasitələrə söz sırası, təkrarlar, paralellizm və s. daxil edilir. Söz sırası MSB-nin cümlələrində sözlərin qanunauyğun və ardıcılıqla yerləşməsi, düzülüştür. Söz sırası mürəkkəb sintaktik bütövlərin komponentlərini bağlamaqla yanaşı, dildə qrammatik-semantik və üslubi funksiyaları yerinə yetirir. Prof. K.Abdullayev mətn haqqında yazır: “mətn elə bir sintaktik kompleksdir ki, başqa sintaktik kompleksin, yəni cümlənin onun məna nöqtəyi-nəzərindən nisbi qeyri-bitkinliyini, müəyyən semantik naqisliyini aradan götürür”. Bir cəhəti də nəzərə almaq lazımdır ki, sintaktik bütövü təşkil edən hər bir komponentdə sözlərin sırası mətnin qurulma texnikasına daxil olduğu kimi, hər bir komponentin sırası da bu prosesdə fəal sintaktik gücə malikdir. Ona görə də “sıra” anlayışını mətn sintaksisindən danışarkən həm sözlərin, həm də komponentlərin sırası kimi anlamaq lazımdır. Eyni zamanda mətn daxilində “söz sırası” anlayışı ilə “cümlə üzvlərinin sırası” anlayışları da fərqli anlayışlardır. Söz sırası dedikdə biz tək cümlə üzvlərini yox, onlarla yanaşı ara söz, xıtab, qoşma, bağlayıcı, ədat və nidaların da cümlədə yerini nəzərdə tuturuq. Cümlə üzvlərinin hər birinin özünəməxsus mövqeyi onların sırasını müəyyən edir. Cümlə üzvlərinin sırası pozulduqda cümlənin mənası ya tamamilə, ya da qismən dəyişildiyi kimi, bəzən də mənasızlığa yol verilir. Bütün bunları aydın təsəvvür etmək üçün onları bir-birilə əlaqədə nəzərdən keçirmək lazımdır. Prof. Fəxrəddin Veysəlli “Struktur dilçiliyin əsasları” kitabında yazır: “Söz sırası ənənəvi mənada sözlərin düz xətt boyunca düzülüşi kimi başa düşülür. Söz sırası anlayışı cümlə qurmaq, ünsiyyətə girməklə bağlı olduğundan burada sintaktik əlaqələr nəzərə alınmalı, ona görə də onun izahı sintaksislə birgə götürülməlidir”.

Məlumdur ki, ayrıca götürülmüş, yəni məndə tamamilə təcrid edilmiş söz heç də həmişə konkret bir məna bildirmir. O yalnız cümlə daxilində konkret bir məna əldə edir. Sözlər müəyyən mövzu ilə bağlı cümlələr yaradır, cümlələr isə öz növbəsində daha böyük sintaktik vahidlər əmələ gətirir. Prof. Q.Kazımov söz sırası haqqında yazır: “söz sırası mətnin təşkilində həm qrammatik, həm də üslubi funksiya daşıyır”. Yəni, söz sırası həm bilavasitə əlaqələrin yaranmasına, komponentlərin bir-birilə qrammatik əlaqəsinə kömək edir, həm də emosionallığa xidmət edir.

Söz sırası həm də üslubi vasitədir. Buna görə də söz sırası ədəbi dildə cümlələrin yaranmasında mühüm rol oynayır. Söz sırasının üslubla bağlı dəyişməsi dinamik vurğu nəticəsində mümkün olur.

Söz sırası MSB-ni təşkil edən formal-qrammatik (sintaktik) vasitələrdəndir. Bu məsələ ilə bağlı əsas bu cəhətlər özünü göstərir: cümlələr arasında əlaqə, cümlənin aktual üzvlənməsi, müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik, yarımçıqlıq.

Mürəkkəb sintaktik bütövün cümlələri mətndən asılı olaraq bir neçə cür sıralana bilər. Bu zaman cümlələr arasında əlaqə sözlərin sırasına təsir göstərir.

Mürəkkəb sintaktik bütövün komponentlərini təşkil edən cümlələr eyni hüquqlu deyil. Bütövü təşkil edən, mətndə sıralanan cümlələrdən biri mərkəzi rol oynayır. Sıralanmada növbəti cümlələrdən biri həmin mərkəzi cümlədə qoyulan fikri açmağa, onu tamamlamağa xidmət göstərir. Fikrin mənanın açılması prosesində sonrakı cümlənin strukturunda müəyyən dəyişkənlik baş verir, yəni cümlə inversiyaya məruz qalır.

Dil vahidlərinin sırası kateqoriyaların bir-birinə olan qarşılıqlı münasibətindən doğur. Lakin semantik əsaslar üzrə sıralanma bəzən qrammatik formalarda təsbit olunur, bəzən isə təsbit olunmur, cümlədə sözlərin sıralanmasının göstəriciləri dedikdə qrammatik formalarla təsbit olunan sıralanma nəzərdə tutulur.

Əlbəttə, bu fikir birinci növbədə, dil vahidlərinin sıralanmasına aiddir. Çünki sistem və sıra anlayışları bir-birinə yaxındır. Biz sistem dedikdə vahidlərin /ünsürlərin/ müəyyən sırasını, ardıcılığını nəzərdə tuturuq. Dil vahidlərinin sıralanması sistemi dilin istər böyük, istərsə də kiçik ünsürləri arasındakı əlaqəni nizama salır, onu tənzim edir. Dilin bütün sistemlərində, bir növ ahəng yaranır. Beləliklə, dildə vahid sıra sistemi meydana çıxır. Vahid sıra sistemi isə müəyyən qanunlar əsasında cərəyan edir. Prof. Əbdürəhman Cavadov yazır: “Dildə sabit və vahid sıralanma sisteminin qanunauyğunluqlarını meydana çıxarmaq üçün bir sıra şərtlər olmalıdır. Bu şərtlərdən birincisi həmin sıra sisteminin necə müəyyənləşdirilməsi məsələsidir”.

Dildəki sıra sistemini açıb göstərmək üçün həm morfoloji, həm də sintaktik vahidlərin sıralanması qarşılıqlı şəkildə öyrənilməlidir. Morfoloji, xüsusilə sintaktik vahidlərin sıralanma qanunlarını müəyyənləşdirmək üçün inversiyaya məruz qalmayan formalara müraciət etmək lazımdır. Başqa sözlə desək, dil vahidlərinin sıralanması qanunauyğunluqlarını aşkara çıxarmaq üçün inversiyaya məruz qala bilməyən vahidlər bir-biri ilə tutuşdurulmalı, alınan nəticə ümumi qanun kimi, norma kimi qəbul edilməlidir. Inversiya oluna bilməyən vahidlərə ona görə müraciət etmək lazımdır ki, bunlar dilin potensial imkanlarını əks etdirir, dilin daxili qanunları əsasında yaranır.

Dil vahidlərinin sıralanması da başqa dil hadisələri kimi dilin daxili qanunları əsasında baş verir. Bu o deməkdir ki, *mən evə gedirəm* və ya *mən evdən gəlirəm* cümlələrində yönlük və çıxışlıq halları dilin daxili qanunları əsasında, felin tələbinə görə işləndiyi kimi, bu cümləyə daxil olan sözlər də müəyyən qanunlar əsasında sıralanmışdır. Yaxud, *gedirəm* felində kök və şəkilçilər müəyyən qanun əsasında düzülüşdür.

Dünya dillərində söz sırasının iki mühüm funksiyası vardır:

- *Sintaktik-semantik funksiya*;
- *Üslubi funksiya*

Sintaktik-semantik funksiya dedikdə cümlədə sözlərin yeri dəyişdikdə həm cümlənin mənasının, həm də sözün sintaktik vəzifəsi dəyişir. Azərbaycan dilində bu halda yalnız mübtəda ilə qeyri-müəyyənlik bildirən vasitəsiz tamamlığın münasibətində rast gəlirik.

Söz sırasının üslubi funksiyası isə o deməkdir ki, cümlədə sözlərin yeri dəyişdikdə sözün sintaktik funksiyası və cümlənin mənası dəyişmir, bu və ya digər üzv aktuallaşdırılaraq daha qabarıq nəzərə çarpdırılır.

Sıralanma dil qatlarının hamısını əhatə edir.

Sıralanmanın əhatə etdiyi sahələrdə sıra ilə yanaşı, hər bir sahənin /sistemin/ özünəməxsus qanun-qaydaları da vardır. Ayrı-ayrı qatlara məxsus qanun-qaydaları da vardır. Ayrı-ayrı qatlara məxsus qanun-qaydalar ancaq o qat daxilində dövr edir, o sistem daxilində qüvvədədir.

Söz sırası da intonasiya kimi cümlə strukturunun və onun invariantlarının əmələ gəlməsini təmin edən dil vasitəsidir. Tədqiqatımız göstərir ki, MSB-nin cümlələrində adi söz sırası aşağıdakı kimidir. Sintaktik bütövün birinci cümləsi söyləmin çıxış nöqtəsi (əzası) – sonuncu cümlə söyləmin nüvəsidir. Mənanın açımı söyləmin çıxış nöqtəsindən söyləmin nüvəsinə doğru gedir. Bəzən inversiya nəticəsində mətnin cümlələrində söyləmin çıxış nöqtəsi və nüvəsi öz mövqelərini dəyişirlər. Birinci qrup söz sırasını – normal söz sırasını V.Matezius “Çex dilində söz sırasının əsas funksiyası” əsərində “obyektiv”, ikincini isə “subyektiv sıra” adlandırmışdır.

Söz sırası semantik strukturların iştirakı ilə MSB-də cümlənin elementlərini elə yerləşdirir ki, hər bir element informasiyanın inkişafında, genişlənməsində, cümlənin tema və remaya ayrılmasında əsas rol oynayır.

AZƏRBAYCAN, RUS VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNDƏ “MƏKAN” SEMANTİKALI MENTAL BAXIMDAN ƏHƏMİYYƏTLİ KONSEPTLƏRİN PAREMIOLGIYADA ROLU

Ülkər CƏFƏROVA

Bakı Slavyan Universiteti
ulkerbabayeva@rambler.ru
AZƏRBAYCAN

Hər bir dildə milli mentaliteti təşkil edən mühüm konseptlər mövcuddur. Bunların içində xalq təfəkkürünü müəyyən edən “müqəddəslik” konnotasiyasına malik leksik, frazeoloji və paremioloji vahidlər xüsusi yer tutur. Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində *müqəddəs* leksemi 4 mənada verilir. Birincisi Allahla bağlı “Allaha aid olan, ilahi qüvvələrə malik” kimi izah olunur. İkinci mənə “Pak, təmiz // Mənəvi cəhətdən saf, ləkəsiz” kimi, üçüncü – “məc. Çox əziz, sevimli”, və, nəhayət, dördüncü mənə “məc. Nəcib, ülvi, ulu, yüksək, pak” kimi təyin olunur. Göstərilən xüsusiyyətləri özündə cəmləşdirən müəyyən konseptlər mövcuddur ki, onlar dünyanın dil mənzərəsində xalq təfəkküründə dərin izlər buraxır. “Məkan” mənalı sözlər sırasında Azərbaycan dilində *məscid* sözü və “məscid” konsepti seçilir.

İ. Həmidovun Lüğətində *məscid* komponentli ilə üç atalar sözü qeydə alınıb. Məsələn, *Məscid tikilməmiş kor ayağını (əsasın) dirədi*. İfadənin strukturunda “məscid” konseptini yaradan heç bir koqnitiv əlamət realizə olunmur. Lakin obraz işlənsə, deməli, müəyyən fərziyyələr mümkündür. Məsələn, məscid xalqa mənsub olur, hamının gəldiyi müqəddəs yerdir, lakin, buna baxmayaraq, kimsə həmin ümumi və müqəddəs yerə iddia edir. Burada nida semantikalı zərbi-məsəldən söhbət getməlidir. İfadənin rus qarşılıqları kimi Həmidov eyni semantik sxemə malik olan üç zərbi-məsəl verir: *Мужиклишьпивоэаварил, аужчерт (но) сведром; Теленокещенеродился, аониужсобухомстоят; Тытолькозатопозатри, аужнекошныйчаикуподставляет*. Zərbi-məsəllər kiminsə nəyəsə iddiasına, onun yersiz olmasına narazılıq ifadə edirlər. Həm Azərbaycan dili ifadəsi, həm də rus dilindən gətirilən bu üç deyim eyni ekspressiya daşıyıcılarıdır. Deməli, burada yersiz iddia obyektini kimi göstərilən adlar (işarələr) müvafiq konseptlərlə bağlı deyil, onlarla bağlı koqnisiyaları bildirmir.

“Məscid” konseptinin yüksək dəyəri *Məscid tikmə, yetimə həyan ol* ifadəsində əks olunur. Xalq arasında bəzi hərəkətlər həyatın mənası kimi dəyərləndirilir. Məsələn, yol çəkmək, su quyusu qazmaq və s. bu kimi işlər kollektiv şüurda maksimal dərəcədə yüksək təqdirə layiqdir. Etnik psixologiyanın ən dərin laylarında, demək olar ki, şüuraltı səviyyədə həmin savab işlər cənnətlə assosiasiya olunur. Deməli, paremiyanın semantik strukturunda hiperbola mövcuddur, yəni “ən müqəddəsdən müqəddəs”. Məsciddən (Allahla ünsiyyətdə olan yer; xalq arasında məscidə *Allahın evi* deyirlər) müqəddəs yer yoxdur, lakin yetimə həyan olmağı xalq məscid tikməkdən üstün hesab edir. Burada məscid əsas koqnitiv əlamətini təqdim edir.

Həmidovun Lüğətində *Məscid tikmə, yetimə həyan ol* Azərbaycan atalar sözünün tam ekvivalenti göstərilir: *Нестройцёркви, нустройцурому*. Burada eyni motivasiya, eyni obraz və eyni mənə ilə rastlaşırıq. “Mənəvi xeyir” “məkanın” müqəddəsliyinə qarşı qoyulur və ondan üstün dəyərləndirilir.

Nəhayət, *məscid* komponentilə yaranan üçüncü paremiya *Məscidin qapısı açıqdır, itin həyasına nə gəlib?* deyimidir. Əslində burada da atalar sözü yox, zərbi-məsəllə rastlaşırıq. İfadənin semantikasi nida semantikasına bərabərdir. Bunun semantik transformun yaratsaq, ən uyğunu *Daha belə yox da, yaxud Ağ eləmə də* ifadələri olar.

Göstərilən Azərbaycan paremiyasının qarşılığı kimi İ. Həmidov rus dilindən aşağıdakı nümunələri verir: *Посадимужикаупорога, аонподобразлезет; Далидуракучесть, такнезнает, гдесесть*.

Əlbəttə, ümumi semantik sxemə görə bu ifadələr ekvivalent sayıla bilər. Yəni hər biri zərbi-məsəldir və hər biri adamdan abır-həya tələb edir. Lakin obraz səviyyəsində olsa da, bunlarda fərq mövcuddur. Məsələn, Azərbaycan ifadəsində deyilir ki, “həyan olsun, heç bu müqəddəs məkana özün girmə”. Rus dilindən gətirilən hər üç ifadədə “müqəddəs məkana insan buraxılır”, paremiya isə “ondan abır-həya tələb edir”, yəni “girməyinə girmisən, ağ eləmə”. Deməli, burada söhbət ifratdan gedir.

Azərbaycan atalar sözü deyir: “başa düş ki, bura sənin yerin deyil, uzaq ol burdan”. Rus ifadələri: “buraxmışıq, gəlmisən, daha ağ eləmə”. Gördüyümüz kimi, konsituasiya baxımından bunlar ayrı-ayrı ifadələrdir. Lakin paremioloji mənənin signifikatı nəzərə alınsa, demək olar ki, ifadələr biri-birinə ekvivalentdir.

İngilis dilində (Kuninin Lüğətinə əsasən) *church* leksik vahidi ilə bir zərbi-məsəl işlədilir. Məsələn, *in the right church but in the wrong pew*. Hərfi mənası belədir: “kilsə düzgündür, skamya – səhv”. Yəni “ümumiyyətlə düzgündür, lakin detallarda səhv var”.

Müasir ingilis dilində “məkan” konsepti digər mühüm obrazlarda reallaşır. Bəlkə də, bu gün bunların bəziləri süni görünür, lakin tarixən hamısının dərin konseptual məzmunu danışan kollektiv tərəfindən hiss olunub.

Məsələn “tor” universal rəmzi mənaya malikdir və özəl/qapalı məkan bildirir. İngilis dilində *All is fish that comes to his net* atalar sözündə “tor” rəmzi təkçə acgözlük mənasında yox, “hər bir şeyin tora uyğun olması” mənasında işlədilir. Atalar sözü hərfi mənada “tora nə düşsə balıqdır” deməkdir, yəni kimsə heç nədən çəkinmir, hər şeyi mənimsəyir, hər şeyi özünə layiq bilir. Gördüyümüz kimi, bu paremiyanın strukturunda “tor” konsepti yalnız bir koqnitiv əlamətini realizə edir – “tutmaq”, “əldə etmək”. Lakin “hər şeyin yararlı olması” anlayışı bilavasitə “tor” konsepti ilə bağlı deyil, çünki özü-özlüyündə “tor” tutulmanın yararlı yaxud yarasız olmasına işarə etmir. Amma, buna baxmayaraq, “tor” konsepti paremioloji vahidin semantik strukturunda mərkəz anlayış rolu oynayır.

L. Vasilyevanın Lüğətində rus dilindən *Что все-таки, тоурыба* və *Всякая рыба хороша, кольнаудочку пошла* ifadələri ingilis paremiyasının ekvivalenti kimi gətirilir. Paremiyaların obraz mənaları nisbətən fərqlidir və, fikrimizcə, situativ olaraq həmin fərqlər aktuallaşa bilər və hermenevtik təhlil tələb edə bilər. Birinci ifadə ümumiyyətlə hər bir şeyi “balıq” hesab etməyi məsləhət görür, ikincisi – “balıqlar arasında seçim etməməyi”, yəni istədiyini bir şey əlinə düşəndə, onun yaxşı-pis olduğunu düşünməmək. Əlbəttə, aktual mənə “hər şeyi qapmaq”dadır. İfadənin semantikasını onun üslubi səciyyəsinə də müəyyən edir. İstənilən situasiyada ingilis paremiyasının konnotasiyası mənfidir. Lakin rus dilindən gətirilən qarşılıqlardakı cüzi fərqlər aktuallaşanda konnotasiyanı dəyişə də bilər. Məsələn, elə situasiya ola bilər ki, orada yaşlı adam cavana “çox götür-qoy eləməməyi” məsləhət görür. Belə kontekstdə rus ifadələri mənfə konnotasiyanı itirirlər. Əksinə, atalar sözü kiminsə acgözlüyünə, hər şeyi qapmağa hazır olmasına işarə edirsə, kontekstual nüanslara baxmayaraq məndə mənfə konnotasiya üstünlük təşkil edir. Buradan bir nəticəyə gəlmək olar ki, paremioloji vahidlər yalnız konkret mənalarını konsituasiyaya uyğun şəkildə dəyişmir, kommunikativ şəraitə uyğunlaşdırmır, eyni zamanda konnotativ səciyyəsinə dəyişir. İkinci bir nəticə isə paremioloji semantikanın eləcə də konnotativ tutumun mütləq yox, nisbi səciyyə daşmasındadır.

Həmidovun Lüğətində bu iki rus paremiyası verilmir. Lakin bunlara oxşar *Что в рот, тоуспасиба* atalar sözü göstərilir. Bu ifadə Azərbaycan dilindəki *Ağıza gələn qazanadır* paremiyasının qarşılığı kimi verilir. Bütün göstərilən atalar sözlərinin ümumi mənası eynidir. Paremioloji mənalar “tor” konsepti ilə “ağız” konseptini yaxınlaşdırır. Doğrudan da, “tutmaq”, “mənimsəmək” və s. bu kimi semantik ədədlər bu iki konseptin prinsipial oxşallığını təsdiqləyir.

КОНЦЕПЦИЯ «АГРИ-АСИ» В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКЕ

Гюнел АЛЛАХВЕРДИЕВА

Бакинский Славянский Университет

al_gunel@mail.ru

AZƏRBAYCAN

Каждая семантическая группа базируется вокруг какого-либо стержневого слова. Точно так же в каждом семантическом поле наблюдается распространение основной лексемы по системообразующим линиям. Если говорить о концептосфере в соответствии с терминологией современного языкознания, то в ее структуре обязательно должен выделяться стержневой концепт, который и организует данную сферу концептов. Таким образом, о каком бы уровне лингвистического анализа ни шла речь, приходится искать самое главное слово и понятие,

которое создает парадигму. На уровне лексико-семантическом именно это слово выступает названием самой парадигмы. Это сигнал, по которому члены языкового коллектива узнают тему.

Одним из ключевых слов человеческого лексикона в любом языке является соответствие понятию «боль». Конечно же, это не случайно, поскольку денотат понятия «боль» понятен любому человеку совершенно независимо от расы, национальности, религии, места проживания и условий жизни. Можно сказать, что боль – это то, что объединяет всех людей. Именно поэтому особое значение приобретает исследование различий, обнаруживающих в разных языках. Если само чувство или ощущение боли понятно всем людям, то различия следует искать в лексико-семантических системах.

В азербайджанском языке центральным словом анализируемой лексико-семантической парадигмы является слово *ağrı*. Парадигматические и синтагматические связи этой лексемы определяют ее место в системе языка. Причем, говоря о парадигматических связях, нужно иметь в виду их различный характер. Так, парадигматические отношения распространяют это слово в синонимическом и словообразовательном.

Отличие от русского эквивалента проявляется уже на уровне основного номинативного значения. Эквивалентом азербайджанского слова *ağrı* в русском языке выступает лексема *боль*. Основное лексико-семантическое отличие состоит в том, что *ağrı* в основном номинативном значении определяется как «ощущение физического страдания». Что касается русского слова *боль*, то оно в одинаковой степени относится и к физическому, и к нравственному страданию. Например, в Словаре С. И. Ожегова значение слова *боль* определяется следующим образом: «БОЛЬ 1. Ощущение страдания. *Физическая б. Душевная б.* 2. мн. Приступ физического страдания. *Начались боли*».

Как видим, на уровне словарной дефиниции в данной статье физическая и душевная боль не разграничиваются. Однако иллюстративный материал это четко демонстрирует. Более того, не случайно приводится только два словосочетания, а каждое из них со специальным определением, свидетельствующим о характере страдания. В Малом академическом словаре эти значения разграничиваются в самой дефиниции: «ощущение физического или нравственного страдания».

В азербайджанском языке эти значения распределены между словами *ağrı* и *əzab, tənəvi əzab*. Такое разграничение на лексико-семантическом уровне свидетельствует об этимологическом разграничении ассоциативных связей. Этимологическом потому, что азербайджанцы сегодня могут говорить *ürək ağrısı ilə*, т.е. с душевной болью.

Однако Азербайджанско-русский словарь всё же выделяет в лексеме *ağrı* и значение «нравственное страдание», отграничивая его от первого. Иными словами, если в русском языке (судя по материалам словарей) указание на физический и нравственный (душевный) характер боли уместается в одной, единой, дефиниции и, следовательно, семеме, то в азербайджанском языке (судя по АРС) оно разграничивается по двум семемам.

Для азербайджанского языка характерно употребление аппозитивов, т.е. двучленных сочетаний, пишущихся через дефис. Такого рода сложные лексемы или сложные двучленные лексемы входят также в лексико-семантическую парадигму, образованную словом *ağrı*. Это выражения *ağrı-acı, ağrı-acılıq, ağrı-acısız, ağrı-qada*. В парадигме со словом *ağrı* эти аппозитивы выделяются своей экспрессией, которая, безусловно, связана с их структурой. Иными словами, повтор знака с идентичной семантикой служит значительному усилению экспрессии. Можно предположить, что здесь реализуется обычная для азербайджанского языка экспрессивная модель, в соответствии с которой синонимичные слова употребляются вместе. Это своеобразная тавтология, которая, возможно, носит народно-поэтический характер.

В АРС лексема *acı* толкуется следующим образом: “АЦИ 1. горький 1) имеющий горький вкус. 2) тяжелый, бедственный. 2. едкий. 3. резкий. 4. язвительный. 5. тягостный. II нареч. 1. горько, неприятно на вкус, с привкусом горечи; 2. тяжело, печально; III сущ. 1. горькое, 2. перен. боль; 3. горечь”. Как видим, значение «боль» является переносным для слова *acı*. Однако сема «горечь» присутствует везде, и в структуре прилагательного, и в структуре наречия, и в структуре существительного. Можно сказать, что данная сема является интегральной для структуры значения всего ряда или всей словообразовательной парадигмы.

Лексическая единица *qada* в АРС представлена следующим образом: “QADA 1. недуг, болезнь; 2. невзгоды, беда”. Интересно, что слово *qada* в азербайджанском языке также образует аппозитив: *qada-bala* (1, 390). Значение этого слова определяется как «беда, бедствие, напасть, несчастье, превратности судьбы». В отличие от лексемы *acı*, слово *qada* не обнаруживает значения «боль», но в составе аппозитива *ağrı-qada* оно четко соотносится со словом *ağrı*, усиливая его значение: «боли и недуги».

В азербайджанском языке слова данной парадигмы образуют и фразеологический ряд. Например, со словом *qada* чрезвычайно употребительно ласковое выражение *qadan alım*. В современном азербайджанском языке это выражение скорее принимает этикетный характер и утрачивает функцию ласки. Хотя, конечно, всегда возможна актуализация данной функции, особенно когда объектом обращения является ребенок.

Напротив, выражение проклятия *qadam ürəyinə* всегда сохраняет максимально экспрессивный характер, что уже не зависит от коммуникативной ситуации. Сам характер проклятия обеспечивает употребление в соответствии с этимологическим денотатом.

Таким образом, мы видим, что лексема *ağrı* в азербайджанском языке образует целую лексико-семантическую и фразеосемантическую систему. Здесь мы даже не затронули область пословиц и поговорок. Анализ этих нескольких слов показал, как одно значение переходит в другое, образуя подлинную систему. Причем система такого рода затрагивает не только сами слова, но и понятия. С другой стороны, такого рода системы непосредственно затрагивают уровень важных для национального менталитета концептов. Следовательно, анализ должен вестись одновременно и на основе семантического поля, и на основе концептосферы.

CAVAD HEYƏTİN DİLÇİLİK GÖRÜŞLƏRİNƏ BİR BAXIŞ

Günəl ƏLƏKBƏROVA
Azərbaycan Dillər Universiteti
gunel_rahimova@mail.ru
AZƏRBAYCAN

Cavad Heyət – türk dünyasının böyük oğlu, istedad və bacarıq cəhətdən dünyanın nadir insanlarından sayılır. Ömrü yalnız bir millətə, bir dövlətə xas olmayıb, bütövlükdə bəşəriyyətə aid olan Cavad Heyəti nahaqdan “Əsrin Dədə Qorqudu”, “İki tayın loğmanı”, (Yaşar Qarayev) “XX əsrin möcüzəsi” (Nizami Xudiyev), “Qeyrət mülkünün sultanı” (Tofiq Hacıyev) adlandırmırlar. Tibb və filologiya sahəsində çox böyük nailiyyətlər əldə edən alimin bu ifadələri bizə böyük örnəkdir: “Çalışmışam ki, həyatda elm öyrənəm və elm öyrədəm. İnsan həyatda biliklə yaşamalıdır”..

Cavad Heyət “Azərbaycan ədəbiyyat tarixinə bir baxış” (1-ci, 2-ci cild), “Müqayisətül-lüğəteyn”, “Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı”, “Türklərin tarix və mədəniyyətinə bir baxış”, “Türk dili və ləhcələrinin tarixinə bir baxış” kimi önəmli elmi əsərləri və özəlliklə “Varlıq” dərgisində yayınladığı məqalələriylə İranda türkologiyanın təməlini qoydu və bu sahədəki boşluğu böyük bir ölçüdə doldurdu.

Professor Vaqif Aslanov Cavad Heyəti Əlişir Nəvai ilə müqayisə edir. Onun “Müqayisətül-lüğəteyn” kitabını Əlişir Nəvainin “Mühakimətül-lüğəteyn” kitabının II cildi kimi təqdim edir. Həmçinin alimin “Türk dilləri və ləhcələrinin tarixi” əsəri də Mahmud Kaşğarının “Divani-lüğətit-türk” kitabının davamı hesab edilir.

Əlişir Nəvai 1500-cü ildə yazdığı “Mühakimətül-lüğəteyn” (“İki dilin mübahisəsi”) adlı əsərində türk dilini fars dilinə qarşı qoyur və oxucularına bu cür səslənir: “Yazıq cahil türk gəncləri, ətraflı və yaxşı düşünsələr, türk dilində nə qədər incəlik, dərinlik və zənginlikləri kəşf edərlər”. Yusif Balasaqunlunun “Qutaqdu-bilik”, M.Kaşğarının “Divani-lüğətit-türk” kitabı kimi bu əsər də türkü özünə qaytaran kitablardan biri hesab edilir.

Əlişir Nəvaidən sonra türkcənin ən layiqli təmsilçisi və müdafiəçisi sözsüz ki, Cavad Heyətdir. “Farsca dili şəkərdir, türk dili hünər” deyən alim “İki dilin müqayisəsi” adlı kitabında türk dilini fars diliylə qarşılaşdırır və türk dilinin zənginliyini sübut etməyə çalışır və buna uğurla nail olur.

Xalq yazıçısı Mirzə İbrahimov kitabı hamıya lazım olan kitab adlandırmışdır. Bu əsərdə türk (Azərbaycan) dili fars dili ilə müqayisə zamanı şərh edilir və türk dilinin xüsusiyyətləri müxtəsər şəkildə aydınlaşdırılır. Kitabın sonunda 1750 azəri türkcəsi sözünün siyahısı verilmişdir ki, fars dilində onlar üçün müstəqil sözlər yoxdur və çarəsizlikdən çox vaxt ərəb sözlərindən istifadə olunur, ya da bir neçə sözlə ifadə edilir. Eləcə də bir çox türk (Azərbaycan) sözləri eynilə, yaxud onların tələffüzündə bir qədər dəyişiklik əmələ gətirmiş halda işlədilir.

Cavad Heyət əsərdə qeyd edir ki, analitik dillərdən biri olan və ondakı sözlərdən feli ifadə və istilahları düzəltmək üçün çox yararlı hesab edilən fars dili eyni halda bu kimi söz tərkiblərinin düzəlişi və işlədilməsi etibarilə türk dilindəki imkan və dolğunluğa malik deyildir. Türk (Azərbaycan) dilində təkcə insanın bədən üzvləri ilə bağlı : baş, göz, ağız, ayaq və onun kimi yüzlərlə istilah və deyim vardır. Məsələn, dil-ağız etmək, dil açmaq, dil boğaza salmaq, dil vermək, dilə tutmaq, dili ağzına sığmamaq, dildə tük bitmək, dili dolaşmaq, dili tutulmaq, dilini saxlamamaq, dillərdə gəzmək, dillərə düşmək və s. nümunələri sözsüz ki, artırmaq da olar.

Kitabın sonunda fars dilində sadə və müstəqil şəkildə qarşılığı olmayan türk sözləri öz əksini tapır: Acınacaqlı, axın, addımlamaq, azuqə, azmaq, araşdırmaq, alışqan, aldatmaq, ağlaşma, alışmaq, əsnəmək, əsməcə, əski, əmizdirmək, çimmək, çimdikləmək, oxlov, lovğa, söndürmək, islanmaq, usanmaq, ovuc, inam, burcutmaq, küsümək, marçıldatmaq, mürgüləmək, gurultu və bu kimi bir çox sözlərin fars dilində bilavasitə qarşılığı yoxdur. Və bu bir daha Azərbaycan dilinin zənginliyini sübut edən mühüm faktordur.

Azərbaycan dilini özəlliklərindən biri də budur ki, bu dildə müxtəlif heyvan və təbiət varlıqlarının səsləri üçün xüsusi sözlər işlənir: Su şırıltısı, yarpaq xışıltısı, ot pıçılısı, quş civiltisi, inəklərin böyürməsi və s. Halbuki fars dilində bu cür incəliklərə rast gəlinmir.

Eləcə də Türkcə (Azərbaycanca) fellər növ, şəkil və zamana görə çox müxtəlifdir, dilimizdə oxşar sözlər, yaxud müxtəlif mənası olan eyni formalı sözlər çoxdur ki, şeir və ədəbiyyatda cinas və eyham üçün işlənir: “at” heyvan və “at” tullamaq mənasında olduğu kimi.

Farsca “kəndən” (qazmaq) sözünün qarşılığı üçün türk (Azərbaycan) dilində altı söz vardır ki, onlardan hər biri xüsusi yerdə və mövqedə işlənir: “qazmaq” yeri qazmaq, “yolmaq” tükü, otu kökündən çıxarmaq, “soymaq” dərisini çıxarmaq, yol kəsmək, “oymaq” ağac və onun kimiləri üzərində oyma işi görmək, “qoparmaq” bir şeydən bir hissəni güclə ayırmaq. Bu ifadələrin hamısının fars dilində yalnız bir qarşılığı vardır.

Əsərdə o da qeyd edilir ki, fars dilində sadə sözlər azlıq təşkil edir, buna görə də zaman keçdikcə onların çoxu unudulub söz sıralarından düşür. Fars dilindəki sözlər elmi anlayışları bildirmək üçün yararlı deyildir. Mütərcimlər bu ağır nöqsanı hər zaman duyur və bundan əziyyət çəkirlər.

Şübhəsiz ki, Cavad Heyətin əsərindən çıxış edərək bu cür nümunələrin sayını, türk dilinin zənginliyini sübut edən digər faktorları artırmaq mümkündür. Cavad Heyət haqlı olaraq qeyd edir ki, söz dilin zənginliyinə səbəb olsa da, ancaq dilin zənginliyi sözdüzəldicilik, yeni anlayışları ifadə etmək və anlatmaq qabiliyyətindən, mücərrəd anlayışların bolluğundan, eləcə də ifadə tərzinin rəngarəngliyindən və söz çalarlarını ifadə etmək bacarığından daha çox asılıdır ki, türk dilində qeyd etdiyimiz xüsusiyyətlərin hamısı vardır.

Beləliklə, aydın olur ki, Doktor Cavad Heyət Ana dilimizin böyük qayğıkeşi, böyük təəssübkeşidir və onun əsrlərinin hər biri ayrı-ayrılıqda Azərbaycan ədəbiyyatının, Ana dilinin tədqiqinə, araşdırılmasına həsr olunan, böyük əhəmiyyət kəsb edən nümunələrdir.

KONVERSIYANIN FİKRİN İFADƏSİNDƏ ƏHƏMİYYƏTİ

Ceyhunə HÜSEYNOVA, Əfsanə ƏLİYEVƏ

Sumqayıt Dövlət Universiteti

ceyhune.huseyn@mail.ru

AZƏRBAYCAN

Bilirik ki, sözlər müəyyən nitq hissəsinə aid olur. Bəzi sözlər aid olduğu nitq hissəsindən başqa, digər nitq hissəsinin də yerində çıxış edə bilər. Tədqiqatçılar bunu konversiya adlandırırlar. Konversiya nədir? Konversiya termini latın dilində "conversio" sözündən götürülmüş, hərfi mənası dəyişmə, çevrilmə deməkdir. İlk dəfə konversiya ilə maraqlanan, ona əsərlər həsr edən A.İ.Smirnitski olmuşdur. Azərbaycan dilçiliyində də bu məsələ diqqətdən kənar qalmamışdır Konversiyayla bağlı C.Cəfərov, Q.Kazımov, B.Xəlilov, M.Hüseynzadə və başqaları fikirlərini söyləmişlər. Q.Kazımov qeyd edir ki, konversiya elə bir prosesdir ki, burada bir nitq hissəsi öz xüsusiyyətlərini saxlamaqla başqa nitq hissəsinin də xüsusiyyətlərini qəbul edir. Demək olar ki, bütün əsas və köməkçi nitq hissələrində, onların arasında konversiya baş verir. Keçid prosesində substantivləşmə, adyektivləşmə, adverbiallaşma və.s baş verir.

İsmlər keçid prosesində adyektivləşərək, adverbiallaşaraq, nidalaşaraq dəyişir. Məs: qızıl üzük, taxta qaşiq birləşmələrində qızıl, taxta sözləri sifətləşmiş və təyin vəzifəsində çıxış etmişdir. Bəzi ismlər vardır ki, (ox, ah, ay) onlar keçid prosesində nidalaşır: Ahın dağlara, bala. Ah, sənli günlərim... Ah sözü birinci nümunədə gördüyümüz kimi isim, ikinci nümunədə isə nidadır. Bəzi zaman məzmunlu ismlər cümlədə adverbiallaşaraq zərf də olur: Biz gecə yola düşdük.

Burada ah sözü üzərində dayansaq, birinci cümlədə isim olmaqla təsəlliverici məna ifadə edir, ikinci cümlədə isə insan hissələrinin emosional ifadə olunmasına xidmət edir.

Sifətlər bildiyimiz kimi adətən cümlədə isimdən əvvəl gəlir. Bəzən sifətlər ismini itirərək substantivləşir, ismin xüsusiyyətlərini qəbul edirlər: Qoca ağır addımlarla youna davam etdi. Nümunədə qoca sözü substantivləşmiş sifətdir. Sifətlər xəbərlik şəkilçisi qəbul edərək cümlədə xəbər olurlar. Q.Kazımov bəzən bunu gizli substantivləşmə də adlandırır: Onun yazdığı məqalə çox maraqlıdır. Bəzən sifət cümlədə feilə aid olur bu zaman o adverbiallaşır: O, məndəki sözləri yaxşı tələffüz edirdi. Q.Kazımov qeyd edir ki, sifətlərdə substantivləşmə ilə adverbiallaşmanın struktur fərqi var. Substantivləşmədə sifət özündən sonrakı ismi itirir, mübtədə olur. Adverbiallaşmada isə sifət ismin başı üzərindən adlayaraq felin qarşısına düşür: Gözəl qız oxuyur - Qız gözəl oxuyur və.s. C.Cəfərov sifətlərin nidalaşmasını da qeyd edir: Aciz...sən öz haqqını da tələb edə bilmirsən. Aciz sifəti nidalaşaraq nəinki ittiham emosiyası ifadə edir, eyni zamanda fikrin bu cür ifadə olunması ittiham olunanı hərəkətə gətirmək üçün bir vasitədir.

Keçid prosesində saylar da özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə seçilir. Onlar da substantivləşir, adverbiallaşır, xəbərlik şəkilçisi qəbul edərək xəbər vəzifəsində çıxış edir. Həm müəyyən miqdar, qeyri-müəyyən miqdar, həm də sıra sayları cümlədə isimdən əvvəl gələrək adyektivləşir, təyin olur: Birinci sırada əlaçılar əyləşib. Bəzən saylar cümlədə özündən əvvəl gələn ismi itirərək tək işləyir. Bu zaman özü ismin xüsusiyyətlərini qəbul edir (cəmlənir, mənsubiyyətə görə dəyişir və.s): Birimiz Səkinənin arxasınca getməliyik. Saylar cümlədə xəbərlik şəkilçiləri qəbul edərək xəbər vəzifəsində çıxış edir: Bu məqalələrin sayı beşdir. Keçid prosesində saylar adverbiallaşa da bilər. Bu zaman cümlədə feldən əvvəl gəlir əsasən kəmiyyət zərfləri yaradır: az danışmaq, çox işləmək və.s. Adverbiallaşmış saylar fikrin intensivliyini artırır.

Əvəzlilər bildiyimiz kimi heç bir sintaktik vəzifə daşımır. Hansı nitq hissəsini əvəz edirsə onun sintaktik vəzifəsini qəbul edir. Əvəzlilər də substantivləşməyi, adyektivləşməyi, adverbiallaşmağı, feili, sayı əvəz etməyi bacarır. Şəxs əvəzliləri, qeyri-müəyyən əvəzlilər, inkar əvəzliləri, qayıdış əvəzliyi adətən ismi əvəz edərək substantivləşir: Hamı eyni qaydada geyinmişdi. Mən dərs əlaçısıyam və.s. İşarə əvəzliləri, təyini əvəzlilər, sual əvəzliləri adyektivləşir və cümlədə təyin olur: O daş binadır. Hansı kitabı istəyirsən? Hər güldən bahar olmaz. İşarə əvəzliləri həmçinin adverbiallaşa da bilər: Heç vaxt elə danışma. Əvəzlilər xəbərlik şəkilçisi qəbul edərək xəbər vəzifəsində çıxış edir: Bütün bunları deyən odur. Əvəzliyin məna növlərinə diqqət yetirsək onlar arasında keçid olduğunu, yəni bir növün digərinə keçdiyini müşahidə edə bilərik. Bunnla bağlı Q.Kazımov qeyd edir:

”İşarə əvəzlilərinin isimləşməsindən danışarkən 3-cü şəxsin təkini bildiren “o”şəxs əvəzliyi ilə “o” işarə əvəzliyi xüsusilə qeyd edilməlidir. Bunlar səs tərkibi və mənşə etibarilə eynidir. Və əşyanı bildiren “o” şəxs əvəzliyi olduğu üçün “o” işarə əvəzliyinin substantivləşməsindən danışmağa ehtiyac qalmır. Deməli, tarixən dilimizdə “o” işarə əvəzliyi vardır və o substantiv formada şəxs əvəzliyi kimi çıxış edir. Məsələn: O kitab Mənsurundur. O, Mənsurundur.

Bu proseslər onu söyləməyə əsas verir ki, konversiya dilin zənginləşməsində, lüğət tərkibinin inkişafında xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Keçid prosesində zərflər də bağlayıcılaşmada, modallaşmada, qoşmalaşmada və s. iştirak edir. Məsələn: -ca - zərf düzəldən şəkilçi qoşma, ədat və modal sözlərin yaranmasında vasitə rolunu oynayır: Dəryaca (qoşma) ağıln olsun. Bircə (ədat) səni görə biləydim. Məncə (modal söz) onun bu işdən xəbəri yoxdur. Bundan başqa –la zərf düzəldən şəkilçi də bağlayıcı və qoşma kimi çıxış edə bilər: Sən çıxdın qarşıma duzla çörəklə. Nümunədə birinci “la” bağlayıcı, ikinci isə qoşma vəzifəsində işləmişdir. Bəzi sözlər həm isim, həm də zərf olur. Zərflərin substantivləşməsindən danışarkən bu məsələyə toxunmaq lazımdır. C.Cəfərov qeyd edir ki ,gecə, sabah və.s tipli sözlərin isim kimi işləməsinə çox rast gəlinir: Açıldı bir zaman sabahın gözü... Tük ürpənir lal gecələrin vahiməsindən - bu cümlələrdəki sabahın və gecələrin sözlərini zərflərin substantivləşməsi adlandırmaq düzgün olmaz. Bunlar isimdir. Zərflər hərəkətlə bağlı olur.Yuxarıdakı nümunədə isə belə deyil. Bu sözlər sırf isimlərdir və bunlar yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi substantivləşmiş zərf deyildir. O zərfləri substantivləşmiş zərf adlandırmaq olar ki onlar əsil zərflər (gec, tez, indi və.s) olsun. Əsil zərflərinə substantivləşməsi nadir hallarda baş verir. Həmçinin pis, az, çox və. sözlərin də substantivləşməsini zərflərin deyil, sifət və sayın substantivləşməsi kimi adlandırmaq düzgündür.

Keçid prosesində feillər də başqa nitq hissəsinə keçir və bu zaman həmin nitq hissəsinin xüsusiyyətlərini qəbul edir. Məsələn, məsdər isim vəzifəsində çıxış edərək cümlədə mübtədə tamamlıq və.s olur hallanır mənsubiyyətə görə dəyişir: Oxumaq (mübtədə) çox gözəldir və.s.Feli sifət də cümlədə özündən sonra gələn ismi itirərək onun xüsusiyyətlərini qəbul edir və substantivləşir: Oxuyan qız sinif əlaçısıdır - Oxuyan sinif əlaçısıdır. Feli bağlama da adverbiallaşa bilər. Bu zaman zərf kimi tərz ,zaman bildirir: Maşın dönərək küçədən çıxdı. Feillər modallaşmada da iştirak edir. Həmçinin müəyyən sözlər həm isim, həm də fel kimi işlənir: tut, at, it və.s.Məsələn: İt sədaqətli heyvandır. O bir anda gözdən itdi.

Beləliklə, gördüyümüz kimi keçid prosesində bir nitq hissəsinə aid olan söz öz xüsusiyyətlərini itirmədən başqa nitq hissəsinin xüsusiyyətlərini qazana bilər.

Dildə konversiya prosesi onun zənginliyində xidmət edir, nitq hissələri müxtəlif mənə çaları qazanaraq fikrin daha rəngarəng və zəngin ifadə olunmasını təmin edir.

MÜASIR AZƏRBAYCAN DİLİNİN TERMINOLOJİ LEKSİKASINDA AVROPA MƏNŞƏLİ ALINMA TERMINLƏRİN LEKSİK-SEMANTİK VƏ STRUKTUR QRUPLARI

Elnurə MANSUROVA

Bakı Slavyan Universiteti

nurka7777@mail.ru

AZƏRBAYCAN

Terminologiya dilin leksik tərkibinin fəal, dəyişkən, yeniləşən hissəsidir. İşlənmə baxımından terminləri 2 qrupa ayırmaq olar: 1) ümumi terminlər; 2) xüsusi terminlər.

Ümumi terminlər həm ümumişlək, həm də termin səciyyəlidir. Məsələn: dəniz, çay, okean, su, ot, gül, ağac, kol, günəş, ay, ulduz və s. Ümumi terminlər terminlə söz arasında qarşılıqlı əlaqənin aşkar nümunəsidir. Onların biri digərinə keçə bilər. Adi sözlər xüsusiləşərək terminlərə, terminlər isə ümumiləşərək öz xüsusiyyətlərindən uzaqlaşaraq adi sözlərə çevrilir. Termin söz kimi nominativ xarakterə malik olub əşyaları, hadisələri və müəyyən məfhumları ifadə edir. Lakin terminlər xüsusi sözlər deyil, xüsusi funksiya daşıyan sözlərdir [4, 3]. Ayrı-ayrı sahələr üzrə dilimizə daxil olmuş

terminlərə bəzi nümunələr göstərək: dilşünaslıq terminləri: *grammatika, sintaksis, dialekt, omonim, sinonim, antonim, leksikologiya, semasiologiya*, və s.

Məhdud dairədə işlədilan söz qruplarına peşə-sənət leksikası da daxildir.

Peşə -sənət leksikası ayrı-ayrı ixtisas, sənət və peşə ilə sıx əlaqəlidir. Ona görə də hər hansı bir sənət və ya peşə adamlarının nisbətən məhdud, lakin olduqca sabit, özünəməxsus leksikası olur [1, 196]. Məsələn, *aorta, sintez, analiz, bakteriya, palata, orqan, vena, bint* və s. Peşə-sənət leksikasına aid olan sözlərin bir qismi hələ də məhdud dairədə işlənir. Məsələn, tibb sahəsində: *amputasiya* -bədənin xəstə üzvünün kəsilməsi, *vaksin-yoluxucu xəstəliklərə qarşı qoruyucu maddə, pnevmaniya-sətəlcəm* və s.

İngilis dilinin və onunla yanaşı bir çox dillərin də terminoloji qatına daxil olaraq fəal işləklik keyfiyyəti qazanan bir çox terminlər beynəlmiləl səviyyə qazanaraq ortaq dil elementinə çevrilmişdir. Bu tipli terminləri struktur baxımdan 3 qrupa ayırmaq olar: *sadə, düzəltmə və mürəkkəb* terminlər.

Terminologiyada işlənən beynəlmiləl terminlərin böyük bir qismi sadə terminlərdən ibarətdir. Məsələn, fizika-riyaziyyat terminologiyasında işlənən sadə beynəlmiləl terminlərə: *kosinus, lindr, kvant, kvadrat* və bir neçə misal göstərmək olar.

Alınma terminlərdəki sözdüzəldici şəkilçilər dilimizdə morfem kimi müstəqilləşə, ayrılı bilmir. Aşağıdakı ingilis və fransız mənşəli morfemlər daha məhsuldardır: Məsələn, fr. -iste; ing.-ist. Məsələn: *jurnalist- journaliste* (fr.), *journalist* (ing.); fr. -ant və s.

Termin elementlərdən düzələn beynəlmiləl terminlər konkret bir dilə aid olsa da, başqa dillərdə də çox tez yayılır. Məsələn, yunan mənşəli hemo-qan (haima) Azərbaycan dilində mürəkkəb sözlərin birinci tərkib hissəsi kimi işləyə bilər: hemo-qan, he- moqləbin-qırmızı qan kürəciklərinin tərkibində olan və qana qırmızılıq verən maddə; hemotologiya-qanın tərkibini və xassəsini öyrənən elm; hemodinamika-demokratlarda qan dövranı və s. deməkdir [3, 201].

Azərbaycan dili terminoloji sistemlərində işlənən termin elementlərini kök morfemlərə artırılma yerinə görə iki qrupa ayırmaq olar:

- 1) Prepozitiv (söz əvvəlinə qoşulan) elementlər;
- 2) Postpozitiv (söz sonuna qoşulan) elementlər [3, 202].

Avropa mənşəli terminlərdə prepozitiv elementləri müvafiq struktur keyfiyyətlərinə görə iki qrupa bölmək mümkündür: a) konservativ termin elementlər; b) deformativ termin elementlər. Termin tərkibində müstəqilliyini saxlayan prepozitiv elementlər *konservativ*, şəkilçi xarakteri daşıyanlar isə *deformativ* elementlər adlanır.

Adətən, konservativ termin elementlər öz ilkin formalarını, müstəqil mənə xüsusiyyətlərini saxlayır. Avia, avto, aqro, anti, arxe, astro, vibro, video, ekzo, etno, elektro, inter, makro, mikro, mono, moto və s. termin elementləri bu qəbildəndir. Məsələn: *aviamaqnitometr, aviaqrup, aviakassa, kinofilm, radiotelefon, fotokamera, fotoelektrod, monokristal, elektroterm, elektromontaj* və s.

Mənbə dildə xüsusi mənə daşıyan konservativ elementlər dilimizdə müstəqil işləyə bilər. Onların bir çoxu müxtəlif leksik vahidlərlə semantik xüsusiyyətlər əsasında birləşərək birinci komponent kimi sözdüzəltmə elementi xarakteri daşıyaraq mürəkkəb terminlər düzəldir. Lakin burada bəzi istisnalar nəzərə alınmalıdır. Misal olaraq etil, metil, amin, hiper, avan, multi kimi söz elementlərini göstərmək olar: etilbenzol, metilviolit, amilasetat, aminoplast və s. Bəzi prefiksəl elementlər Azərbaycan dilində ön şəkilçilərə meyilli şəkildə işləklik qazanmışdır. Bu zaman bir çox yunan və latın mənşəli elementlərin sonluqlarından «s, n» atılır, «o» saiti birləşdirici-funksiya daşıyır. Məsələn: *karion* (karyon)-kario; *homos* (homos) –homo; və s.

Deformativ termin elementlər affiksəl funksiya yerinə yetirir. Onların bir qismi ön söz, bir qismi isə şəkilçi kimi formalaşmışdır. Müasir Azərbaycan dili terminologiyasında daha çox işlənən Avropa mənşəli deformativ termin elementlər bunlardır: *dez-, de-, an-, bi-, bio-, re-, epi-, zoo-, dia-, di-, sub-, neo-, izo-, a-* və s. Bu elementlərin əmələ gətirdiyi terminlər: *izomer, divergensiya, dimorfizm, bilinqvizm* və s.

Yuxarıda qeyd edilən bir neçə (*dez-, de-, an-, a-*) termin elementləri qoşulduğu terminlərə inkar mənəsi verir: Məsələn, "dezinfeksiya" -xüsusi dərmanlar və cihazlar vasitəsilə həşəratların məhv edilməsi, «dezintegrasiya» - bütövü öz tərkib hissələrinə parçalama və s.

Postpozitiv derivasiya elementlərinin funksiyası ondan ibarətdir ki, köklərə müvafiq elementlər, formantlar qoşulmaqla yeni düzəltmə terminlər əmələ gətirilir.

«Klassik elementlərə gəlincə onların müəyyən hissəsi leksik varlıqdan tam uzaqlaşaraq, yalnız morfoloji formant kimi öz dəyərini saxlamışdır» [2, 34].

Məsələn, latın mənşəli -izm, -ist, -al, -ura, -er, -tor, -or, -ial, -ioner, -it elementləri ilə düzələn yeni leksik vahidlər müxtəlif semantik mənal terminlər yaradır: romantizm, general, kapital, aspirantura, debitor, senator, komendatura və s.

Postpozitiv elementlərin bir qismi canlı Avropa dillərinə məxsusdur, bir qismi isə ölü dillərin – yunan və latın dili şəkilçilərinin başqa Avropadillərində deformasiya olunmuş variant formasıdır. Məsələn, -aj formantı fransız, -jor, -ment, -sion, -er formantları isə latın mənşəli olsalar da -aj və -yor elementləri fransız (məsələn: ajiotaj, drenaj, rezonyor, rafinyer) və s. sözdüzəldici funksiyada normallaşmışdır.

Terminoloji sistemlərdə sintaktik üsulla yaranan terminlər mürəkkəb terminlər və termin söz birləşmələri şəklində formalaşır. Bunların arasında oxşar və fərqli cəhətlər vardır. Bəzən ən incə cəhətləri nəzərdən keçirmədən onları bir-birindən ayırmaq çətin olur.

Mürəkkəb terminlərlə termin-söz birləşmələrini fərqləndirən əsas xüsusiyyət –«mürəkkəb sözün komponentləri monolitləşir və onların mənsub olduqları nitq hissələrinə xas olan xüsusiyyətlərini tamamilə itirir, mürəkkəb söz başqa sözlərlə əlaqədə sadə sözlərin əlaqəsinə xas olan xüsusiyyətlər kəsb edir» [6, 200].

Mürəkkəb terminlərin bir qismini kalka edilən terminlər təşkil edir. Ümumiyyətlə, mürəkkəb terminlər iki və daha artıq sözün birləşməsi nəticəsində əmələ gəlir. Belə terminlər bitişik, ayrı və defislə yazıla bilər. Məsələn: makrohəndəsə, qammakvant, xalq hakimi, milli gəlir, beynəlxalq vəziyyət, fəvqəladə vəziyyət, komendant saati, elmi-tədqiqat işi, beta-zərrəcik, beta-sistem, qram-molekul və s.

STRUKTUR DİLÇİLİYİN KLASSİK MƏKTƏBLƏRİ ARASINDAKI MÜNASİBƏTLƏR

Aysel AŞRƏLİYEVƏ

Bakı Slavyan Universiteti

s.vusala@mail.ru

AZƏRBAYCAN

XX əsrin 20–ci illərindən dilçilik elmi Ferdinand de Sössürün əsas tezislərinin təsiri ilə inkişaf etdi. XX əsrdə yaranmış müxtəlif dilçilik cərəyanları içərisində ən görkəmli yeri strukturalizm tutur. Strukturalizm dil haqqında elmin müasir mərhələsində son dərəcə geniş yayılmış cərəyandır. Dilçilikdə strukturalizm cərəyanının üç əsas məktəbi vardır: 1. Amerika strukturalizm məktəbi. 2. Praqa strukturalizm məktəbi. 3. Kopenhagen strukturalizm məktəbi Bu məktəblər Sössürün çoxcəhətli təliminə müxtəlif cəhətdən yanaşmaq əsasında yaranmışdır.

Strukturalizmin funksional dilçilik, qlossematika və deskriptiv dilçilik cərəyanları arasında ümumi cəhətlər də, fərqli cəhətlər də vardır. Əvvəlcə ümumi, sonra fərqli cəhətləri nəzərdən keçirək.

1. Hər şeydən əvvəl bu ümumilik struktur dilçilik məktəblərinin ideyalarının gənc qrammatiklərin əleyhinə çevrilməsində özünü göstərir. Gənc qrammatiklər dili tarixi baxımdan, struktur dilçilər müasir vəziyyət baxımından tədqiq etməyi əhəmiyyətli hesab edirdilər. Gənc qrammatiklərin tarixizmi öz yerini struktur dilçilərin sinxronik dilçiliyinə verir. Struktur dilçilər dili sinxronik aspektdə öyrənməyi dilçiliyin əsas vəzifəsi elan edir.

2. Müasir dilçiliyin ən görkəmli nümayəndəsi Martine bütün struktur dilçiləri birləşdirən belə bir ümumi postulat irəli sürür ki, struktur dilçilərin fikrincə, hər bir dil hər şeydən əvvəl ayrı – ayrı dil vahidləri arasında təsadüfi oxşarlığa nisbətən daha böyük əhəmiyyəti olan xüsusi şəkildə daxili quruluşa malik olması ilə səciyyələnir (dil strukturudur).

3. Struktur dilçilik məktəblərini birləşdirən ümumi cəhətlərdən biri də onların dilçilik təhlillərini formalaşdırmaları və dili təhlil və tədqiq etmək üçün obyektiv metodları axtarmaqdır. Həm də bu zaman struktur dilçiliyin hər üç məktəbi dilin səviyyə səciyyəli olması müddəasından çıxış edir.

4. Dilçiliyin psixologiya, fiziologiya, məntiq və sosiologiyanın konqlemeratından ibarət hesab edən gənc qrammatiklərdən fərqli olaraq, struktur dilçilər dilçiliyi dil işarəsinə istinad edən müstəqil elm hesab edirlər.

Metadoloji baxımdan struktur dilçilik fəlsəfi əsasına görə bir sıra hallarda neopozitivizm və ona bənzər fəlsəfi cərəyanlara yaxınlaşan məntiqi dilçiliyin müasir cərəyanlarından biridir. Metodika baxımından isə struktur dilçilik məktəblərinin əsas xüsusiyyəti müşahidə və konstrukt səviyyələrinin fərqləndirilməsidir (nitq və dil, mətn və sistem, davranış və modellərin fərqləndirilməsi). Həmçinin bu məktəbləri paradigmatikada müxalifət (qarşıdurma) üsullarının, sintaqmatikada isə distributiv üsulların ümumiliyi birləşdirir.

Bu ümumi cəhətlərlə yanaşı ayrı – ayrı struktur dilçilik məktəbləri arasında xeyli fərqli xüsusiyyətlər də mövcuddur. İlk əvvəl onu qeyd etmək lazımdır ki, struktur dilçiliyin bütün məktəbləri dilə struktur baxımdan yanaşır, ancaq dili eyni mövqedən izah etmir. Struktur dilçiliyin müxtəlif məktəblərinin mövcudluğu da məhz bundan irəli gəlir.

Dilçilikdə belə bir ümumi rəy mövcuddur ki, funksional dilçiliklə qlossematika struktur dilçiliyin qanadlarını, cinahlarını təşkil edir, deskriptiv dilçilik isə bu iki cərəyan arasında orta aralıq mövqə tutur. Qeyd etmək lazımdır ki, bəzi ümumi xüsusiyyətlərinə görə funksional dilçilik deskriptiv dilçiliyə yanaşır, lakin eyni zamanda bəzi xüsusiyyətlər funksional dilçiliklə qlossematikanı birləşdirir və onları deskriptiv dilçiliyə qarşı qoyur. Bu cərəyanları ayrı - ayrılıqda müqayisə etsək belə nəticə alınar:

Funksional dilçilik və qlossematikanın müqayisəsi:

Bu dilçilik məktəblərini birləşdirən ümumi xüsusiyyət hər iki cərəyanın funksiya anlayışını qəbul etməsidir. Ancaq funksiya anlayışı fərqli mənada işlənir. Funksiyamı qlossematiklər riyazi anlamda, funksional dilçilər isə mənəni yaxud mənə vahidlərini fərqləndirmək üçün işlədir.

Qlossematika öz nəzəriyyəsinin dil gerçəkliyindən azadlığını vurğulayırsa, funksional dilçilər öz tədqiqatlarında dilin gerçəkliyə münasibətinin coxcəhətliliyinə diqqət yetirir. Qlossematiklərin əsas tədqiqat prinsipi empirizmdirsə, funksional dilçilər dilin sosial cəhətdən təcrid edilmiş şəkildə tədqiqinə qarşı çıxır.

Qlossematiklər tədqiqatda deduktiv prinsipə əsaslandığı halda, funksional dilçilər induktiv prinsipdən istifadə edirdilər.

II. Funksional dilçiliklə deskriptiv dilçiliyin müqayisəsi

Funksional dilçiliklə deskriptiv dilçiliyi birləşdirən ümumi xüsusiyyət kimi hər iki məktəbin fonologiyada fonem anlayışını qəbul etməsini qeyd etmək olar. Ancaq deskriptiv dilçilik fonemin distributiv xüsusiyyətinə, funksional dilçilər isə dinstinktiv əlamətlərinə diqqət verirdilər.

Funksional dilçilik fonem və morfemin mənəfərqləndirici funksiyasını əsas meyar hesab edirsə, deskriptiv dilçilər semantik meyarı qəbul etmirlər.

Funksional dilçilər transformasion metodun dilə statik yanaşdığını qeyd edirlər və həmçinin deskriptiv dilçiliyin irəli sürdüyü müstəqim tərtibçilər haqqındakı müddəasını da qəbul etmirdilər.

Funksional dilçilər dilin boşluqda deyil, dil kollektivində, cəmiyyətində mövcud olmasını və cəmiyyətdə kommunikativ və ekspressiv funksiya yerinə yetirdiyini göstərdiyi halda deskriptiv dilçilər dillə cəmiyyət arasındakı qarşılıqlı münasibətləri nəzərə almırlar.

III. Qlossematika ilə deskriptiv dilçiliyin müqayisəsi

Struktur dilçiliyin qlossematika və deskriptiv dilçilik məktəblərinin də ümumi cəhətləri mövcuddur. Hər iki məktəbi dilçilik müddələrinin tərtibini riyaziləşdirilməsi, ənənəvi dilçilik terminlərini qəbul etməməsi və özlərinin metadilini yaratması birləşdirir. Həmçinin bu iki məktəb ikiüzlü bölgü prinsipi adlanan prinsipə əsaslanır: Qlossematiklər də, deskriptiv dilçilər də sözləmi iki hissəyə, sonra hər hissəni yenidən iki hissəyə və s. bölür və bu əməliyyat sonuncu tərtibçiyə qədər davam etdirirlər. Qlossematika dilçilik məktəbinin nümayəndələri bunu deduktiv metod, deskriptiv dilçilər isə müstəqim tərtibçilər metodu adlandırırlar.

Bu ümumi cəhətlərlə yanaşı bu iki dilçilik məktəbi arasında fərqlər də mövcuddur.

Deskriptiv dilçilər qarşılıqlı dilin təsviri modellerini yaratmaq məqsədini qoyur və hər dilin təsviri proseduru əsas dilçilik anlayışlarını əvəz edir. Deskriptiv dilçilərdən fərqli olaraq qlossematiklər dili ziddiyyətsiz, müfəssəl təsvir edilməli mətnlər dəsti ilə əvəz edirlər.

Deskriptiv dilçilər mətnin strukturlaşmasını dilçiliyin son məqsədi hesab etdiyi halda, qlossematiklərin son məqsədi dildə daimi və sabit olanı axtarmaqdır.

Struktur dilçiliyin hər üç məktəbinin dilçiliyin inkişafında öz yeri vardır. Bu dilçilik məktəbləri hər şeydən əvvəl köhnə tədqiqat metodlarının kamil olmadığını aşkara çıxartdı və yeni üsulların meydana gəlməsi üçün şərait yaratdı.

İSMAYIL ŞIXLININ ƏSƏRLƏRİNDƏ LEKSİK DİALEKTİZMLƏRİN LİŖVİSTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Gülnar RƏHİMLİ

Bakı Slavyan Universiteti

p.rahimli_85r@mail.ru

AZƏRBAYCAN

Ədəbi dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsi mənbələrindən biri də dialekt leksikasıdır. Azərbaycan dilinin tərkib hissəsinin bu layımı təşkil edən dialektlər bütün inkişaf mərhələlərində ədəbi dillə əlaqədə olmuş, onun leksik, qrammatik normalarının formalaşmasında müəyyən rol oynamışdır.

Qeyd edək ki, dialekt sözlərinin ədəbi dilin lüğət tərkibinə daxil olması üçün bədii ədəbiyyat keçid rolunu oynayır. Odur ki, xalq dilinə bağlı olan yazıçılar əsərlərində yeri gəldikcə dialekt sözlərindən istifadə etmiş, bədii əsərin dilinə yerli kolorit gətirməklə yanaşı tiplərinin dilini də fərqləndirmişlər. Deməli, dialekt sözlərin bədii dilə gətirilməsi bilavasitə şair və yazıçıların fəaliyyəti ilə bağlıdır.

Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət tərkibinin dialektizmlər hesabına zənginləşməsində mühüm xidmətləri olan belə yazıçılardan biri də İsmayıl Şıxlıdır.

Məlumdur ki, bədii dilə dialektlərin təsiri, əsasən, leksik cəhətdən özünü göstərir. Bu baxımdan İ.Şıxlının əsərlərində işlənən leksik dialektizmləri aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq olar:

Geniş dairədə işlənən leksik dialektizmlər: *qahmar (qəhmər), doqqaz, dədə, irişmək, çimir, nəmər, ərəmik* və s. Gör nə günə qalmışam ki, mənim döydüyüm adam mənə *qəhmər* çıxır, mənə yazığı gəlir. Bu nümunədə işlənən *qahmar* sözü *çıxmaq* feli ilə birgə işlənərək tərkibi fel əmələ gətirmişdir. *Qahmar: qahmar çıxmaq* – tərəfdar çıxmaq; Atlılar *doqqazda* dayandılar. *Doqqaz* – kənd küçəsi, əsas yoldan məhəllələrlə ayrılan yol.

Məhdud dairədə işlənən leksik dialektizmlər: *qıymaçə, eymənmək, soğulmax, yaxmax, faqqılıx, cələ* və s. Allahyarın həmişə olduğu kimi, indi də bu dərəcəyə çatanda sümüyü eyməndi. *Eymənmək* – qorxmaq ehtiyat etmək.

Termin səciyyəli dialektizmlər. İ. Şıxlının romanlarının dilində xalqın gündəlik həyatı, məişəti, təsərrüfatı və s. sahələrlə bağlı aşağıdakı termin səciyyəli söz qrupları işlənmişdir:

Geyim, bəzək əşyalarının adlarını bildiren söz-terminlər: *qıymaçə, postal*. Rüstəm kişi başına bir *qıymaçə* çəkmişdi. *Qıymaçə* – üçkünc və dördkünc baş yaylığı.

Yemək adlarını bildiren söz-terminlər: *qulançar*. Deyəsən, qucağında *qulançar* var idi. *Qulançar* – yeməli yabanı bitki adı.

Gündəlik məişət və təsərrüfatla bağlı əşya adlarını bildiren söz-terminlər: *cürdək, yaxdan, zirəzə, nəmi, tejan, irəşmə* və s. Əlindəki saxsı *cürdəyi* salıb sındırdı. *Cürdək* – darboğazlı su qabı; Kimsə qara gün üçün *yaxdanda* saxladığı kəfənliliyini gətirdi, cənazəyə qoydular və üstünə kəlağayı örtüldü. *Yaxdan* – sandıq.

Coğrafi terminlər: *cala, şıldır, gədik, bələn* və s. Bilirdilər ki, onların kəndi əldən-ayaqdan uzaq yerdədir, dağ *gədiklərinin* arxasında yerləşən bu kəndə gəlmək üçün *bələnlər* aşır, dərələr keçmək lazımdır. *Gədik* – aşırım, dağ keçidi; *Bələn* – hündür yer, təpə, dağ aşırımı; Gecələr o taydan üzüb keçən və kəndə soxulub, toyuq-cücə oğurlamağa çalışan ac çaqqallar çox zaman bu adadakı *cələyə* toplaşır, qaranlıq qarışan kimi səs-səsə verib ulaşırdılar. *Cala* – çay sahilində meşə.

Bunlardan əlavə romanların dilində çoxlu sayda omonim, sinonim, antonim söz qruplarına da rast gəlmək olar: *tejan, irəşmə, nəmər, yaxmax, bələn, şax, nəmi, lopa, bələn (təpə)-dərə, şinəmax, dəyə, şivirti, mətəris, təntimək, lüməkləməg, söz-gap (söhbət)* və s.

Omonimlər. Fonetik tərkibinə görə eyni, mənaca müxtəlif olan omonimlər tarixi kateqoriya kimi dildə həmişə mövcuddur. Omonim sözlər ədəbi-bədii yaradıcılıqda geniş istifadə edilən bədii ifadə vasitələrindəndir. Yazıçılar omonimlər vasitəsilə dildə ahəngdarlıq, musiqilik yaradır və dili bədii şəkllə salırlar. Omonimlər leksik-semantik söz qrupu kimi sinonimlərlə də sıx bağlıdır. Dialekt leksikası da hər hansı bir yazıçının dilinə omonim mənə qazandırır, bu mənalar çox vaxt yazıçının üslubu, obrazların dilinin fərdiləşdirilməsi ilə bağlı olur.

İsmayıl Şıxlının bədii əsərlərində aşağıdakı omonim sözlər diqqəti cəlb edir: *tejan, nəmər, yaxmax, bələn, şax, lopa, şivirti, təntimək*. Şamxalın iməkləməsi, dəyələrin qabağında tumançaq

qaçması, arabir anasının gözündən oğurlanıb nəmiyə girməsi, camdakı süd üzünü başına çəkib *tejnəların ağzını açması* məgər yaddan çıxardı mı?! Bu nümunədə *tejnə – qatıq və ya süd saxlamaq üçün dəri, tuluq* mənasında işlənmişdir. Bununla yanaşı *tejnə – şor; qoca qadın döşü; çoxlu mənalarda da işlənir. Yaxmax – batmaq (günəşə aiddir); salmaq, döşmək; lovğalanmaq; uydurmaq, goplamaq. Bələn – dağ aşırımı; pusqu yeri; hündür yer, təpə. Şax – qədim asma tərəzinin qolu, tərəzinin gözləri asılan ağac; təzəbəy və ya gəlin üçün yaxın dostları tərəfindən hədiyyə olaraq gətirilən üzəri şirniyyat və meyvə ilə bəzədilmiş budaq; silos basdırmaq üçün istifadə olunan qarğıdalı gövdəsi, yaşıl kütlə; ağaclıq; lobyə bitkisinin sarmaşıb qalxması üçün onun dibinə basdırılan ağaclar. Lopa – məşəl; evin üstünə döşmək üçün yonulmuş ağac; sabun bişirilərkən çıxan qalıq, çöküntü, tullantı; hissə, topa, parça; ot topası; manqalda yandırmaq üçün yumrulanmış kömür xəkəsi. Şıvırtı – nazik çubuq; sızacaq. Təntimək – çaşmaq, özünü itirmək, nə edəcəyini bilməmək; darıxmaq.*

Sinonimlər. Sinonimlər tarixi kateqoriya olaraq bütün dillərdə mövcuddur. Müxtəlif fonetik tərkibə malik olan sinonimlər dilin lüğət tərkibinin əsas məna kateqoriyasından biri kimi ümumi bir məna ilə əlaqədardır. Dilin zənginliyi sinonimlərin zənginliyi ilə ölçülür. Fikrin ekspressiv-emosional ifadəsinə xidmət edən sinonimlərdən bədii əsərlərdə daha çox istifadə olunur. Bədii dildə fəaliyyəti daha da genişlənən sinonim cərgələrin zənginləşməsi mənbələrindən biri də dialekt və şivələrdir. İ.Şıxlının əsərlərinin dilində işlənmiş və dialekt sözlər hesabına genişlənmiş sinonim cərgələr əsasən ad və fellərdən ibarətdir: *söz-gap, yolmaq-lüməkləmək, nazılmək-yuxalmaq, məsləhətləşmək-gənəşmək, xalxal-tövlə-dəyə, kolluq-fızılıq, şıvırtı-ucaboy-hündür, qımqımı-zümzümə*. Çox sözlü-gaplı kənddi. Göz işlədikcə uzanan düzlərin üzərinə yorğan kimi sərilən qar *nazilir*, bəzi yerlərdə isə *yuxalıb xal-xal* olurdu.

Antonimlər. Dilin lüğət tərkibində mövcud olan sözlərin bir qismi öz mənalara görə bir-biri ilə ziddiyyət təşkil etdikləri üçün müəyyən semantik sistem yaradır ki, belə sözlər antonim adlanır. Yazıçılar əsərlərində təzadlı lövhələr yaratmaq, əşya və hadisələr arasında münasibətlərin daha dəqiq müəyyənləşdirilməsi üçün antonim sözlərdən istifadə edir. Antonimlər yazıçının təsvir dilini daha da cavanlaşdırır, onun ifadə təsirini artırır. İ.Şıxlının əsərində rast gəldiyimiz belə bir nümunəni nəzərdən keçirək: Bilirdilər ki, onların kəndi əldən-ayaqdan uzaq yerdədir, dağ gədəklərinin arxasında yerləşən bu kəndə gəlmək üçün *bələnələr* aşıb, *dərələr* keçmək lazımdır. *Bələn – təpə*.

Göründüyü kimi, İ.Şıxlı bədii əsərlərində zəngin leksik dialektizmlərdən istifadə edərək bu dialektizmlərlə təsvir etdiyi obraz və personajları daha dərinləndirən və aydın şəkildə açmaq, əsərlərində üslub rəngarəngliyi yaratmaq və bədii surətdə onun nitqi vasitəsilə qabarıq səciyyələndirmək məqsədilə müraciət etmişdir.

“KOROĞLU” DASTANINDA ONOMASTİK VAHİDLƏR

Ayşən AĞAYEVA

Gəncə Dövlət Universiteti

mehdi_ahmadov@mail.ru

AZƏRBAYCAN

Azərbaycan ədəbi dilinin bədii üslubunun lüğət tərkibini onomastik vahidlər zənginləşdirir. Müasir dilçilikdə hərtərəfli tədqiqə ehtiyacı olan bölmələrdən biri də onomastikadır. Onomastikanın əsas tədqiqat obyektini təşkil edən xüsusi adları öyrənmək üçün ona müxtəlif istiqamətdən yanaşmaq lazımdır.

Onomastika bütövlükdə xüsusi adların toplusudur. Xüsusi adlar isə öz vəzifə və mənalara görə ümumi adlardan kəskin surətdə fərqlənir. Azərbaycan ədəbi dilinin bədii üslubunun onomastikası ilk növbədə ümumxalq dilinin xüsusi adlar məcmusudur sonra isə xüsusi adların bədii ədəbiyyatda işlənmə məqamı poetik onomastikadır. Onomastikanın əsas və ən geniş yayılmış sahəsini antroponimika təşkil edir. Bu termin dilçilikə insan haqqında elm mənasında işlənir. Antroponimika insan adlarının əmələ gəlməsini inkişafını adların keçmişini və müasir vəziyyətini öyrənir. Azərbaycan dilçiliyində onomastikanın müxtəlif sahələrindən bəzi qrammatika kitablarında, monoqrafiyalarda, dərslərdə danışılmasına və geniş izah verilməsinə baxmayaraq, onomastikanın ədəbi dilimizin bədii

üslubunda öz həllini tapmayan nəzəri məsələlər vardır. Əzizə Mikayılovanın “Onomastik vahidlərin üslubi imkanları” kitabında bu fikirlərə münasibət göstərilmişdir. Dilçilikdə “Onomastika” sözünün iki mənası izah olunur: 1.Dildə mövcud olan xüsusi adların hamısı, 2.Dilçiliyin xüsusi adları öyrənən bəhsi. A.Qurbanov isə dildəki xüsusi adların məcmusunun onomastika, ondan bəhs edən dilçilik sahəsini isə onomologiya adlandırılmasını daha məqsədyönlü hesab etmişdir. T.İ.Hacıyev və K.N.Vəliyev “Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi” monoqrafiyasında onomastikanın xalqın tarixini əks etdirən faktorlardan biri olduğunu əsaslandıraraq yazmışlar: “İnsan adlarının yaratdığı təbəqələr xalqın tarixi inkişafının mərhələlərinə uyğundur”. Hər hansı bir onomastik vahidin yaranma tarixini bilmək isə həmin dövrdə xalqımızın yaşayış tərzini, adət-ənənəsi, dini mənsubluğu, əhalinin iqtisadi durumu və s. haqqında müəyyən təsəvvür yaradır. A.Qurbanov tədqiqatlarında dilçiliyin tarixi köklərini XIV əsrlə deyil eramızdan əvvəlki dövrlərlə əlaqələndirərək fikrini elmi və məntiqi cəhətdən əsaslandırır. Antronimlər insan cəmiyyəti yarandığı gündən bir qədər sonra dilin yaranması,yəni ünsiyyətlə bağlı olaraq meydana gəlmişdir. XIX əsrin ikinci yarısından ədəbi dilinbədiüslubunda yaranmış onomastik leksika çox zəngin və rəngarəngdir. Antroponimlər bədii ədəbiyyatda müxtəlifvəzifələr daşıyır:

1. Antroponimlər vasitəsi iləpersonajlar fərdiləşdirilir.
2. Antroponimlər əsərə millilik gətirir.
3. Obrazların mədəni keyfiyyətləri çox zaman adlarla səciyyələndirilir.
4. Sənətkar əsərin ideyasının təsirli çıxması üçün antroponimlərdən istifadə edir .
5. Düzgün ad seçimi oxucunun marağını artırır.
6. Personajların antroponimləri onların yaşadıkları dövr haqqında məlumat verir.

Bədiüslubda digər onomastik vahidlər kimi antroponimlər də bütövlükdə əsərin ideyasına süjet xəttinə hadisələrin inkişafına xidmət edir. Buna biz Koroğlu dastanı nümunəsində aydınlıq gətirək.

XVII-XVIII yüzilliklərdə formalaşan bu qəhrəmanlıq dastanı epik poetikanın əlamətləri kimi bir çox tarixi hadisələrin izlərini özündə qoruya bilmişdir. Məlumdur ki, dastandakı hadisələr Koroğlunun ətrafında cərəyan edir. Koroğluya xas xüsusiyyətlər onun adı ilə fərdiləşdirilir.

Koroğlunun adının mənası hər bir xalqın adət- ənənəsi ilə bağlı olaraq bir çox variantlarda fərqli şəkildə izah olunmuşdur. Maraqlıdır ki , Rövşənin Koroğlu adını daşması ayrı-ayrı araşdırmalarda rəngarəng fikirlər doğursa da ,eposda bu cəhət müəmmalı deyil. Rövşən qarşısına çıxan ilk cəngavərə öz nəslini – soyunu belə təqdim edir : adım Rövşən atadan anadan isə cinsim Koroğludur. Bəlli bir həqiqətdir ki , dastanın əldə olan bütün variantlarında Koroğlu adı Rövşənə atası Alı kişi tərəfindən verilmiş ləqəbdir. Əsərdə atanın oğlunu nə üçün Koroğlu adlandırması mənalandırılmır. Xalqın səadətini istiqlalıyyət və müstəqillik uğrunda qəhrəmanlıq ideyalarını nümayiş etdirən Koroğlu və onun başına toplanmış dəliləri habelə azərbaycanlı türk qadınının ən ləyaqətli simasını səciyyələndirən Nigar xanım onun xeyir duası ilə cəngavərlərin müxtəlif səfərdə Çənlibelə gətirdikiləri qız-gəlinlər həm ümumi müştərək həm də hər biri ayrı-ayrılıqda fərqli cizgilərə xarakterlərə məxsus bədii obrazlardır. Döyüş və mübarizə meydanında misilsiz igidliklər göstərən qəhrəmanın-dəlinin özünəməxsus yeri mövqeyi və fərdi keyfiyyətləri vardır ki, həmin fərdi keyfiyyətləri qadın surətlərinin səciyyəsində özünü göstərir. Koroğlu eposunun özünəməxsusluğu hər şeydən öncə onun qəhrəmanlıq səciyyəsi ilə müəyyənləşir. Digər önəmli bir cəhət onda təsvir edilmiş bütün qəhrəmanlıq ruhlu səhnələrin epizod və motivlərin aparıcısı qəhrəmanın ətrafında mərkəzləşməsidir. Belə ki, dastandakı bütün döyüş mübarizə cəngavərlik və qələbələr Koroğlunun adı ilə bağlıdır. Koroğlunun döyüşçüləri dəli adlanırdı . Dəli sözünün ilkin şəkli daqlay olub. Daq- od lay – törəmə deməkdir. Dastanın əsas obrazlarından biri Koroğlunun arvadı Nigardır. Nigar fars dilində gözəl yaraşlıq deməkdir. Nigarın ilkin şəkli naaqqardır. Naaqqardan Nigardan başqa niaqara, nağara, nadan, nökar, naxarar və niqa sözləri yaranıb. Dastanda Həsən adlı bir neçə adam var. Hasan xan, Hasan paşa və Dəli Həsən. Ərəb dilində Həsənin anlamı gözəldir. Həsən sözünü ilkin şəklinə qaytarsaq qassan alınar. Bəzən rus dilində Həsən Qassan şəklində yazılır. Qas-od san- yer yurd şan- şöhrət doğum törəmə deməkdir. Dəli Həsən güclü alovlu bir bahadır idi. O Koroğluya dostlaşandan sonra yağmaçılıqla topladığı xəzinəni Koroğluya verir. Dəli Həsən Koroğludan sonra Çənlibeldə ikinci adam idi. Koroğlu bir yerə gedəndə o Koroğlunu əvəzliyin, Çənlibelin savunmasını qurur ,döyüşdə bozqurd kimi vuruşurdu. Aydınlaşır ki ,Dəli Həsən Həsən xan və Hasan paşa adlarını doğruldublar. Dastanda maraqlı obrazlardan biri Koroğlunun oğulluğudur. Həm A. Xodzqo, həm də M.H.Təhmasib variantında onun adı Eyvaz şəklində gedir. Belə fikir var ki, Eyvaz Əvəz adının təhrifə uğramış şəklidir. Amma bu fikir səhvdir.Ahəng qanunu Türk dilinin bel sütunudur. Bu qanuna görə Eyvazın əsl şəkli Ayvazdır. Ayvaz-

uca addan işıqdan doğulmuş deməkdir. Dastanın ən rəzil obrazlarından biri Keçəl Həmzədir . Həmzənin adı ərəb adı sayılır. Anlamı- iti və kəsicidir. Sözü ilkin şəklinə salsaq Qanızat alınır. Qanıruh; zat-nəsil deməkdir. Qış təbiətin ölüm dövrü sayılır torpaq ağaclar və kollar qışda keçəlləşir. Nağıllarda göstərilir ki ,keçəllər bütün işləri kişi kimi üz-üzə yox hiylə və bicliklə görürlər. Buna görə də keçəl şərin rəmzi sayılır. Beləliklə, Keçəl Həmzə şərhindən doğulmuş deməkdir.

DÜNYA DİLLƏRİNDƏ SİNTETİKLİYİN DƏRƏCƏSİ

Aygül MİRZƏYEVA

AMEA Z.M.Bünyadov adına Şərqsünəşliq İnstitutu
mirzeli89@mail.ru
AZƏRBAYCAN

Dünya dilləri qrammatik mənaların ifadəsində istifadə olunan vasitələrin müxtəlifliyi, onların sintetikliyi baxımdan analitik, sintetik və polisintetik olmaqla bir-birindən fərqlənir. Analitik quruluşlu dillərdə cümlə və söz birləşməsi daxilindəki sözlər arasındakı əlaqə köməkçi sözlər və söz sırası (köməkçi fel, sözönü, artıqlı), sintetik quruluşlu dillərdə söz kökünün müxtəlif tərəflərindən ona qoşulan affikslər (prefiks, infiks, suffiks), polisintetik (“poli”- çox, “sintetik”- birləşmə) dillərdə isə inkorporasiya (holofraza, inkapsulyasiya, aqlomerasiya, inkorporlaşma terminləri ilə də adlandırılır) yolu ilə həyata keçirilir. Yəni bir neçə sözün az və ya çox dərəcədə bir söz tərkibində morfoloji cəhətdən birləşməsi nəticəsində cümlə əmələ gəlir.

Bu bölgüyə əsaslanaraq analitik dillərə Çin, tai, annam, ingilis, slavyan dillərindən bolqar dili və s. sintetik dillərə alman, yunan, rus, türk, fin-üqor, monqol, tunqus-mancur və s., polisintetik dillərə isə Asiyanın şimal-şərqində yaşayan bir sıra xalqların (eskimoslar, çukotlar, amutlar və s.), Şimali Amerika hindularının dilini aid etmək olar.

Cümlədə söz sırasının sabitlik, yaxud sərbəstlik dərəcəsi həmin dilin qrammatik, xüsusilə də morfoloji quruluşundan asılıdır. Dildə morfoloji quruluş nə qədər zəngin olsa, söz sırası da bir o qədər sərbəst olar. Morfoloji quruluş zəif olduqda isə söz sırası sabit olur. Sintaktik əlaqənin söz sırası ilə ifadə edilməsi həmin dildə danışmağın asanlıqını təmin edən başlıca əlamət kimi görünə bilər. Lakin həm cümlədə, həm də söz birləşmələrində sözlər arasında sintaktik əlaqənin söz sırası ilə ifadə edilməsi lazım olan mənanı əldə etmək üçün sözləri düzgün, yerli-yerində işlətmək zərurəti yaraşır. Əks təqdirdə cümlənin, söz birləşməsinin semantikasi dəyişir. Məsələn, bir sıra hallarda cümlədə mübtədə ilə vasitəsiz tamamlığın yerdəyişməsi həm cümlə üzvlərinin sintaktik funksiyasını, həm də cümlənin semantikasını dəyişir.

The teacher teaches the pupil - Müəllim şagirdi öyrədir.

The pupil teaches the teacher - Şagird müəllimi öyrədir.

Verilmiş nümunələri müqayisə etdikdə məlum olur ki, həmin vahidlərin arasında mövcud olan sintaktik və semantik fərq yalnız üzvlərin yerdəyişməsinə əsaslanır.

Söz sırasını dəyişməklə mənanın dəyişməsinə daha bir nümunə Çin dilindən gətirə bilərik. Belə ki, “xao” sözünün işləndiyi yerdən asılı olaraq ifadə etdiyi mənalara diqqət yetirdiyimiz zaman “xao jen” dedikdə yaxşı adam, “siyu xao” dedikdə yaxşılıq etmək, “dzio xao” dedikdə isə qədim dostluq mənasını bildirdiyini görürük.

Qeyd edək ki, dildə söz sırasının sabitlik və sərbəstlik məsələsi ismin qrammatik kateqoriyaları, xüsusən ismin hal kateqoriyası ilə sıx surətdə bağlıdır. İsmnin hal kateqoriyası zəif olan, yaxud heç olmayan dillərdə söz sırası sabitləşməklə məcburiyyətində qalır, ismin hal kateqoriyasının funksiyasını daşımalı olur, sözlər arasındakı qrammatik əlaqələri ifadə edir. Sintetik dillər kimi müəyyənləşdirilən dillər hal kateqoriyasına malik olsa da, analitik dillərdə bu kateqoriya ya tamamilə özünü göstərmir, ya da hallanmanın müəyyən əlamətləri nəzərə çarpır.

Bu dillərdə sözlə cümlə arasındakı sərhədi müəyyən etmək çətindir. Eyni bir nitq kəsiyi həm söz, həm cümlə, həm də ibarə ola bilər.

Dillərdə sintetikliyin dərəcəsindən danışarkən qeyd etmək mütləqdir ki, belə bir təsnifat şərti xarakter daşıyır. Bu şərtlik dil sisteminin olduqca mürəkkəb quruluşa malik olması və eləcə də dilin

inkışafı prosesində müəyyən dəyişikliklərə uğramasına əsaslanır. Belə ki, dilləri səciyyələndirən əsas əlamət və xüsusiyyətlər dillərin əzəli əlamətləri deyil. Hər hansı bir dil üçün əsas götürülən əlamət dilin inkışafı, təkmilləşməsi nəticəsində öz əhəmiyyətini itirə bilər. Buna misal olaraq, roman dillərinin analitikliyə doğru inkışafını və sintetik əlamətlərini müəyyən qədər itirməsini göstərmək olar. Analitik hesab olunan hər hansı bir dildə sintetizm əlamətləri mövcuddur və əksinə. Buna görə də konkret bölgüdə deyil, sintetizm və ya analitizmin dərəcəsiindən danışmaq daha məqsədəuyğundur.

Əsasən, sintetik quruluşlu dillərə aid edilsə də, rus dilində də analitik quruluş əlamətləri özünü göstərməkdədir. Məsələn, rus dilində sifətin dərəcələri və felin gələcək zaman forması analitik tərzdə yaranır. Lakin eyni zamanda rus dili analitik dillərdən fərqli olaraq zəngin hallanma sisteminə malikdir ki, bu da onu sintetik dil hesab etməyə imkan verir.

Analitik dillərə əsas nümunə hesab olunan ingilis dilində də bəzi qrammatik mənaların ifadəsində sintetizm üsürləri özünü göstərməkdədir. Buna misal olaraq sifətin dərəcə kateqoriyalarını, qaydalı fellərin keçmiş qeyri-müəyyən zaman formasını, isimin kəmiyyət kateqoriyasını göstərmək olar. Belə ki, azhəcalı sifətlərin müqayisə dərəcəsini ifadə etmək üçün sözün sonuna -er (cleverer, happier, narrower), üstünlük dərəcəsini ifadə etmək üçün -est (cleverest, happiest, narrowest) şəkilçisi artırılır. Qaydalı fellərin keçmiş qeyri-müəyyən zaman formasını düzəldərkən sözün sonuna -ed (wanted, talked, moved), isimlərin cəmini düzəldərkən bir neçə isim istisna olmaqla -s, -es (gardens, foxes, benches, books) əlavə olunur. Azərbaycan dili sintetik dillərin sırasına daxil olsa da, bu dildə də bəzi qrammatik mənaların ifadəsində analitizmin üsürləri (söz sırası, köməkçi fel, qoşma) özünü göstərməkdədir.

Bundan başqa, onu da qeyd etmək lazımdır ki, hər hansı bir qrammatik mənənin ifadəsində analitik və sintetik üsul müştərək şəkildə iştirak edə bilər. Məsələn, analitik dil olan ingilis dilində indiki davamedici zamanı ifadə edərkən həm analitik üsulun ifadə vasitəsi olan “to be” köməkçi sözünün formalarından, həm də sintetik üsulun göstəricisi olan -ing şəkilçisindən istifadə olunur (I am reading, you are reading, he is reading və s.). Azərbaycan dilində isə buna nümunə olaraq qoşmanın ismin adlıq, yiyəlik, yönük və çıxışlıq halına qoşularaq müəyyən mənə çaları yaratmasını göstərmək olar (sənin üçün, şəhərə tərəf, ondan başqa).

Dillərin tədqiqi tarixində analitik və ya sintetik dillərin inkışafın ən yüksək pilləsi hesab olunması mübahisəli mövzu olmuşdur. Müasir dövrə belə bir ortaq məxrəcə gəlmək olur ki, dillərin inkışafı düz xətt üzrə deyil, sanki dairəvi xətt üzrə gedir. “Hər hansı bir dildə sözün morfoloji inkışafı leksem – köməkçi söz – affiks istiqamətində gedir. Bu isə o deməkdir ki, analitizm üçün başlıca şərt olan köməkçi söz, sözün morfoloji inkışafı prosesində orta mövqə tutur, dildə leksemin affiksə çevrilməsi prosesində keçid mərhələ təşkil edir. buradan isə başqa bir məntiqi nəticəyə gəlmək mümkündür: bir halda ki analitizm üçün başlıca şərt olan köməkçi nitq hissəsi sözün morfoloji inkışafı prosesində orta mövqə tutur, o halda demək olar ki, köməkçi sözlə dialektik vəhdətdə olan analitizm də dilin, hətta sözün morfoloji inkışafında son hədd deyil, olsa-olsa orta mərhələ hesab oluna bilər”. Sintetik dilləri inkışafın son pilləsi hesab edilməməsinin səbəbi isə belə izah oluna bilər ki, köməkçi sözdən yaranmış affiks tədricən dildən sıxışdırılıb çıxarılır və yenidən analitik quruluş əmələ gəlir.

KOMİZM YARADAN VASİTƏLƏR

Almara EYUBOVA

Bakı Slavyan Universiteti

almis.az@gmail.com

AZƏRBAYCAN

Satira və yumor qolları üzərində dayanan böyük bir qüvvənin ümumi adı komizmdir. Komizm gerilik və ətalət, zülm və zorakılığın, avamlıq və cəhalətin, bədxahlıq və şər qüvvələrin qənimidir, qamçısıdır. İnsanın başqalarından fərqli mənəvi üstünlüyünün ölçüsüdür, göstəricisidir. Komizm insanın təbiətindən doğur; o xalqın ruhundadır, qanındadır. Ustadların yaradıcılığına da xalqdan, onun folklorundan süzülüb. Usta sənətkar onu xalqdan alıb cilalayır və xalqın özünə qaytarır. Komizm gözəllik, yüksəklik, tragiklik və qəhrəmanlıqla yanaşı, estetikənin ən mühüm və mürəkkəb

kateqoriyalarındandır. Komizm dedikdə həm təbii hadisələr, obyektlər və onların arasındakı əlaqələr, həm də müəyyən yaradıcılıq növü nəzərdə tutulur.

Təbii komik hadisənin-komizmin ən mühüm göstəricisi və eyni zamanda nəticəsi gülüşdür. Bu nəticə özünü bəzən islahedici dost kimi, bəzən amansız və kəskin silah kimi göstərir. Buna görə də komizm gülüş çalarlarının fərqlənməsinə, gülüş qammasının müxtəlif çalarlarda təzahürünə səbəb olur.

Məlumdur ki, bədii ədəbiyyatda komizmi dil ilə bağlayan amillər onu reallaşdıran vasitələrdir, onun bəzi təzahür formalarıdır. Komizmin vasitə və üsulları haqqında J.Borev, A.N.Luk, B.Dzemi-dov geniş tədqiqatlar aparmışlar. Komizmin vasitə və üsullarının nəzəri şəkildə öyrənilməsi ilə Azərbaycan filologiyasında daha az məşğul olmuşlar. Onlardan biri də Ə.Cavadovdur ki, o komizm vasitələrinin aşağıdakı növlərini göstərmişdir: -intonasiya, mətnə başqa üsluba məxsus sözün daxil edilməsi, kalamburlar, cümlə quruluşunun, cümlədə sözləri sırasının, cümlələr arasında ardıcılığın pozulması, dialektizmlər, müəyyən bir surətə məxsus, daha doğrusu, surətin "özü yaratdığı" kobud ifadələr, söz yaradıcılığı, parodiya, bir-birini başa düşməklə komik effekt yaratmaq, frazeoloji vahidlər. Fonetik-sintaktik vasitə kimi, şübhəsiz, intonasiyanın satira dilində rolu böyükdür. İntonasiya komizmin hər cür təzahür hallarında deyil, başlıca olaraq kinayə, eyham, istehza və sarkazmin yaranmasına xidmət edir. Komizm yaradan ifadə vasitələrindən biri kimi intonasiyanı Qarabağ lətifələrinin birində izləyək: Gecənin bir yarısı Talib xanın tabeçiliyində olan kəndlərdən biri qəflətən hücumla məruz qalır. Səsdən, çığırtıdan az qala qulaq tutulur, kənd camaatı arasında çaxnaşma, vəlvələ düşür. Hamı yarıçılpaq, yarıyuxuluhlada çölə çıxırgörsünki, nə bəla üzverib. Lakin heç bir şeyanlamaqolmur. Nəhayət, hay-küy kəsiləndən sonra aydınlaşır ki, kəndə soxulanlar Talib xanın dəstəsidir. Kənd əhlinə bir nəfər cəsarət edib etirazını bildirir ki, axı xan özgə kəndləri qoyub, öz kəndinə niyə hücum edir? Xanın yavəri onun sözünü ağzında qoyub, amiranə şəkildə qışqırır:

-Kəs, xan kənd çapmaq qaydasını öyrənir!

Azərbaycan dilinin komizm imkanları son dərəcə zəngindir, tükənməzdir. Satirik yazıçının vəzifəsi bu imkanlardan maksimum dərəcədə istifadə etməyi bacarmaqdır. Komizmin vasitə və üsullarını müəyyənləşdirmək üçün kiçik bir yumoristik hekayənin linqvistik təhlili nəticə verməz. Yalnız zəngin dil faktlarını özündə cəmləşdirmiş güclü satirik əsərlərin sənətkarlıq xüsusiyyətlərinin nəzərdən keçirilməsi bu sahədə geniş təsəvvür yarada bilər. Satirik əsərdə komizmi hər bir elementdə-adi sözlərdən, adlar və ləqəblərdən, ifadə və ibarələrdən, atalar sözü və məsəllərdən, tizfəhmlik aforizmlərdən, komik təkrirlərdən, məcazın trop növlərindən başlamış, ədəbi sitatlarla, ara söz və ara cümlələrə, təqdir bildiren sözlərə, epifraflara qədər çox rəngarəng vasitələrdə görmək mümkündür. Komizmin vasitə və üsulları bir-biri ilə ayrılmaz vəhdətdədir. "Komizm vasitələri" anlayışı dar və geniş mənada başa düşülə bilər. Komiklik yaradan hər cür vasitə geniş mənada komizm vasitəsi hesab olunur. Komizm vasitələrindən belə geniş mənada danışarkən bir çox vasitələri, məsələn, komik əşya detallarını da nəzərdə tutmaq mümkündür. Lakin biz "komizm vasitələri" dedikdə, birinci növbədə, komizmin dil vasitələrini nəzərdə tuturuq. Belə olduqda, "vasitə" anlayışı nisbətən konkretləşir.

Komizmin dil vasitələri kiçikdən böyüyə dilin mənalı vahidlərindən-sözlərdən, ifadələrdən, birləşmələrdən, cümlə və mətnlərdən ibarətdir. Bunlardan hər birinin komizmə xidmət imkanı sonsuz və hüdudsuzdur. Bütün sabit cümlələr- atalar sözləri, məsəllər, ibarələr, hikmətli sözlər, aforizmlər, ştamlar və s. bədii əsərə komizm vasitəsi kimi daxil edilmir. Bunlar sənət əsərlərinin dilinə bədii prinsiplərinin ümumi tələbləri ilə bağlı daxil olur. Lakin yumoristik və satirik əsərlərin dilində epizodik hadisə və obrazların xarakterindən, əsərin komik pafosundan asılı olaraq, sabit cümlələrin komik rəngdə, komizm vasitəsi kimi işlədilməsinə güclü meyil olur, ümumxalq təfəkkürünün məhsulu olan atalar sözləri və məsəllər satira dilində mühüm komizm vasitələrindən biri kimi çıxış edir, rəngarəng söz qrupları, frazeoloji vahidlər, gözlənilməz müqayisələr və tropun digər növləri ilə birlikdə komik təhkiyə və dialoqların formalaşmasında öz zəngin imkanları ilə əvəzsiz rol oynayır. Burasını da qeyd etməliyik ki, məhsuldar və intensiv işlənmə imkanlarına görə atalar sözləri və məsəllər, ibarələr və şablonlar, hikmətli sözlər və aforizmlər digər komizm vasitələri ilə müqayisədə məhdud olsa da, mənalılıq və komik situasiyanı gücləndirmək baxımından bəzən nəzəri daha çox cəlb. Atalar sözləri və məsəllərin hamısı komik çalara malik deyildir, satira və yumor semantikasına yüklənməmişdir. Atalar sözləri və məsəllərin böyük bir qisminin satira və yumor vasitəsinə çevrilməsi mətndən, intonasiyadan asılı olur.

Məsəllər və atalar sözlərinin bir qismi dildə komik məzmununda formalaşmış olduğundan intonasiya və mətndən asılı olmadan da komizm vasitəsi kimi çıxış edir, ümumi komik fonun, komik mühit və detalların təşəkkülündə mühüm rol oynayır. Əslində kiçik komik-satirik əsərlər kimi

formalaşmış bu cür məsəllər, atalar sözləri iri satirik və yumoristik əsərlər üçün təbii dil materialına çevrilir. Komik keyfiyyətdə formalaşmış atalar sözləri və məsəllərin təsir gücü danışanın ahəng və intonasiyasından, vəziyyətindən, təhkiyəsinin və ya obrazın əhvali-ruhiyyəsindən asılı olaraq artıb-azala bilir. Atalar sözü və məsəllərin komizm vasitəsi kimi çıxış etdiyi bir neçə Qarabağ lətifəsinə nəzər yetirək:

1. Bir rus mühəndisi ilə Məşədi Abbasın mübahisəsi düşür. Axırda mühəndis üzr istəyib Məşədi Abbasdan xahiş edir ki, onun çəkdiyi layihəyə qol çəksin. Məşədi Abbas onun xahişini rədd edib deyir: -Net, maya qlaza, tvaya qlaza vada ne piyot.

2. Vaqifi Qarabağda gözü götürməyənlər, onun paxıllığını çəkənlər də az deyildi. Çünki o, əsil-nəsəbi, malı, mülkü olmaya-olmaya vəzirlik mərtəbəsinə qalxmış, həm də nadan və bacarıqsız nücabaların saraya ayaq açmasına yol verməmişdi. Buna görə də düşmənləri onun hər addımını izləyib, el arasında nüfuzunu qırmağa çalışmışdılar. Bir dəfə xanlıq nəslinə mənsub olan bir şəxs böyük məsciddə Vaqif üçün ayrılmış hücrəyə soxulub namaz qılmağa təşəbbüs göstərəndə, xidmətçi onu saxlayıb, bu yerin vəzirə məxsus olduğunu söyləyir. Lakin bu adam xidmətçinin etirazına əhəmiyyət verməyib özünü içəri salmağa çalışır. Xidmətçi: - Ay ağa, başa düşün, bu yerin sahibi var, - deyərək onu içəri buraxmır. Şəxs sual edir: - Söylə, o, vəzir olduğu üçün mü belə canfəşanlıq göstərirsen? Xidmətçi: - İndi nə etmək olar? Hər kəsə bir şey nəşib olanda, onun payına da vəzirlik düşüb, - deyərək cavab verir. Şəxs: - O vəzirdirsə, mən də xanam, - deyib lovğalandıqda, xidmətçi saymazına söyləyir: - Ağa, ad insanı ucaltmaz, insan adı ucaldar. Şəxs: - Sən onun elminə işarə vurursansa, bəlkə də mən ondan çox oxumuşam, - deyir. Xidmətçi səbr edər bilməyərək, sözün cavabını aşağıdakı məntiqlə tamamlayır:

-Üzr istəyirəm, ağa, axı hər oxuyan da Molla Pənah olmaz!

BƏKİR ÇOBANZADƏNİN “TÜRK DİLİ SƏRFLƏRİNİN ÜMUMİ QÜSURLARI” MƏQALƏSİNDƏ AZƏRBAYCAN DİLİNİN TƏDRİSİ MƏSƏLƏLƏRİ

Mərziyə QASIMOVA

Bakı Dövlət Universiteti
merziyeibrahim@gmail.com
AZƏRBAYCAN

Türk dünyasının görkəmli alimi, Azərbaycan dilçiliyi akademik məktəbinin banisi professor Bəkir Çobanzadənin elmi yaradıcılığı türk xalqlarının dil və ədəbiyyatlarının müxtəlif problemlərinə həsr olunmuşdur.

Alimin yaradıcılığında əsas yerlərdən birini ana dili və ədəbiyyatın tədrisi məsələləri tutur. Xüsusilə onun Azərbaycan dilinin tədrisinə həsr olunmuş araşdırmaları diqqətə layiqdir. Bu mənada, tədqiqatçının “Türk dili sərflərinin ümumi qüsurları” məqaləsi böyük maraq doğurur. Bu əsərin müəllif Azərbaycan dilinin tədrisi ilə bağlı müxtəlif problemlərə toxunur, onların həlli ilə bağlı öz fikirlərini irəli sürür. Məqalənin başlığında “sərf” terminini isə dilçi alim geniş mənada işlədir. Belə ki, sərf dedikdə, buraya dilçiliyin bütün şöbələri daxil edilir: dilin səs sistemindən mürəkkəb cümləyə qədər bütün məsələlər araşdırılır, problemlərin həlli üçün çıxış yolları təklif edilir.

“Türk dili sərflərinin ümumi qüsurları” məqaləsində B.Çobanzadə dilin tədrisi ilə bağlı aşağıdakı məsələlərə toxunmuşdur:

Dilin varlığının dərkə və sevdirməsi;

Dilin öyrədilməsi üsulları. Bunun da iki mərhələdə baş verdiyi göstərilir: a) dilin öyrədilməsində ailə mühitinin əhəmiyyəti; b) dilin öyrədilməsində məktəblərin rolu;

Türk sərflərinin əsas məqsəd və vəzifələri;

Türk dilinə həsr olunmuş sərf kitablarının ümumi vəziyyəti;

Sərf kitablarının nöqsanlı cəhətləri;

Türk sərflərinin yazılmasında diqqətə alınacaq əsas elmi-metodiki məsələlər;

Sərf terminlərinin mövcud vəziyyəti.

Məqalənin əvvəlində dilçi alim qeyd edir ki, hər hansı təşkilatda, müəssisədə yazılan, nəşr olunan kitablar, jurnallar gözdən keçirilsə, bütün məsələlərin mərkəzində ana dili və onun sərfi məsələsinin dayandığını görürük. Bunun iki səbəbi vardır: 1) Əvvəllər yalnız şairlərə lazım olan dilin artıq bütün pedaqoqlara və ixtisas sahiblərinə vacib, zəruri vasitəyə çevrilməsi; 2) Bu dili öyrədən sərf kitablarının ehtiyacları qarşılamaması.

B.Çobanzadə qeyd edir ki, günü-gündən artmaqda olan elmi kəşflərdən, elmi-texniki nailiyyətlərdən xəbərdar olmaq üçün bizə zəngin və mükəmməl dil lazımdır. Eyni zamanda, inkişaf etmiş xalqlardan biri olmaq üçün mükəmməl dillə yanaşı, dilin sərfinə, yəni qrammatikasına ehtiyac vardır. Bu isə yalnız dilimizin akademik səviyyədə tədqiq və təhlili nəticəsində əldə ediləcək uğurlar sayəsində baş tutacaqdır. Müəllifə görə, sərfin tərtibində əsas amillərdən biri olan **üsul**, yəni **metod** məsələsini aydınlaşdırmaq lazımdır. Dili iki üsulla öyrənmək olar: 1) Təcrübə yolu ilə. Bu növ öyrənmənin əsası etiyad, yəni adət etmə, alışma, vərdiş etmədir. Buna ana dili deyilir. 2) Elmi yolla. Bu növ öyrənmə insanın öz dilini şüurlu surətdə bilməsi, öyrənməsidir ki, bu, “sərf dili” adlanır. Hər hansı bir dilin sərfini yazanlar üçün yalnız o dili “əzbərdən bilmək”, oxumaq, anlamaq deyil, eyni zamanda o dili tədqiq etmək lazımdır. Buradan isə belə bir sual ortaya çıxır: “Türk sərflərinə nəyi bilmək lazımdır?” Müəllif bu suala belə cavab verir:

Psixologiya, fiziologiya, tarix, ictimaiyyət, iqtisadiyyat və statistika kimi elmləri dərinləndirən bilmək;

Dilin tarixinə bələd olmaq, yaxud tarixi sərfi bilmək;

Təsviri sərfi bilmək;

Təkamül qanununun dil sahəsindəki cəhətlərinə aşina olmaq;

Dili digər dillərlə müqayisəli şəkildə araşdırmaq.

Həm nəhv (sintaksis), həm də bu beş bənddə qeyd edilən məsələləri həll etmək üçün sərflər müqayisəli və nəzəri dilçilik elmləri ilə məşğul olmalıdırlar.

Sərf kitablarının çatışmazlıqlarından biri də səs və hərfin, yazılı nitqlə şifahi nitqin qarışdırılmasıdır. Tədqiqatçının fikrincə, dilçilər bu xüsusda aşağıdakıları bilməlidir:

1. Ağzıdan, boğazdan, digər səs üzvlərindən heç bir zaman hərflər yaranmaz, səs meydana gəlir.

Hərflər səs yazıdakı şərti işarəsindən başqa bir şey deyildir.

Dilin səsləri durmadan dəyişir, hərflər isə olduğu kimi qalır.

Yazı və dil məsələsində yeganə mənbə canlı dil olmalıdır.

Sərf kitablarında sərflər söz şəkillərinə (morfolojiya) əhəmiyyət vermirlər. Müəllif bunu nöqsan hesab edir, sərflərin şəkiliyyət (morfolojiya) sahəsində görməli olduqları işlərə aydınlıq gətirir. Məktəb sərflərində rast gəlinən uzun cədvəllər şagirdləri yalnız hafizə ilə çalışmağa, dili şüur və mühakimə ilə deyil, təqlid və etiyad ilə öyrətməyə xidmət edir. Tədqiqatçı bunu da sərf kitablarının naqisliyi hesab edir.

Bəkir Çobanzadənin fikrincə, dilin öyrədilməsi hər şeydən əvvəl damar (kök) və şəkiliyyətini ayırmaqla, onları tədqiq etməklə başlanmalıdır. Bu yolla uşaqlar dili daha tez anlayar və sevir. Türk dili sərfinin başlıca çərçivəsi belə olmalıdır: 1) səs; 2) damar: sadə və mürəkkəb; 3) şəkiliyyət: canlı, cansız. Hər hansı sərf kitabını təsvir etsək, onda belə bir model yaranar: 1) istilahlı (ərəbcə, farsca); 2) qayda; 3) misallar. Alim bu məsələyə də belə bir təklif verir ki, sərf kitabları əslində belə qurulmalıdır: 1) misallar, lövhələr, materiallar; 2) təsniflər, nəticələr, qaydalar, təriflər. Qayda və nəticələri də uşaq özü tapmalı, tərifləri isə qurmaqda müəllim ona kömək etməlidir.

Sərf kitablarında problemlə məsələlərdən biri də **istilahlı**, yəni **termin** məsələsidir. Şagirdlər izafətlərin, zərflərin, feil şəkillərinin, halların, hətta hərflərin adlarını bilmək üçün əlifbaya, səslərin tədqiqinə başladığı zaman yüzlərcə ərəb mənşəli terminləri əzbərləməli olur. Belə sözlər hətta öz yurdları olan ərəb-fars xalq dillərində belə arxaizm halına gəlmiş, “kiflənməmiş” sözlərdir. Adlar, sözlər bir şeyi anlamaq, yadda saxlamaq üçündür. Buna görə də sadə, anlaşılqılı və qısa olmalıdır. Yəni istilahlı tamamilə ortadan qaldıraraq bunların yerinə tədqiq, təsnif, tərif işlərini qoymaq daha doğrudur. Müəllif problemdən çıxış yolunu məhz bunda görür və belə bir sitat gətirərək fikrini yekunlaşdırır: “Əsasən məşhur lisançılardan birisi: “Hər şeyə ad taxmaq həvəsi düşüncə tənbelliyidir”, -deyir”. Bu sitat isə Bəkir Çobanzadənin termin haqqında fikirlərinin ümumi qayəsini təşkil edir.

Beləliklə, Bəkir Çobanzadə ana dili dərslərini hazırlayan mütəxəssislərə olan tövsiyələrini belə sistemləşdirir:

- Sərfçi lisançılıq üsullarına bələd olmalıdır.

- Sərfçi canlı dili bilməlidir.

- Türk sərfləri Aristotel və İbn-Mühənnə zamanından qalma fikirlərdən təmizlənməlidir.
 - Türk sərfləri əcnəbi sərfləri təqlid edilərək yazılmamalıdır.
 - Dilimizdə olan əcnəbi sözlər bəsit damar (sadə kök) kimi götürülməli, onların qaydaları aradan qaldırılmalıdır.
 - Türk sərfləri bu məsələlərdən bəhs etməlidir: a) səs; b) damar: bəsit, müürəkkəb; c) şəkilçi: canlı, cansız, sözyapan, sözdəyişdirən; ç) söz: ayrı söz, mürəkkəb söz, yarım söz, şəkilsiz söz; d) cümlə, onun növləri, vəzifələri.
 - Şəkillərdə məna bəhsi olmalıdır.
 - Sərf kitablarının sonuna xalqın əcnəbi sözləri necə dəyişdirib mənimsədiyini göstərmək üçün xalq etimologiyası bəhsi də əlavə olunmalıdır.
- Bəkir Çobanzadənin “Türk dili sərflərinin ümumi qüsurları” məqaləsi üzərində apardığımız araşdırma onu göstərir ki, alim dilin tədrisi ilə bağlı ciddi problemlərə toxunmuş və həmin məsələlər bu gün öz aktuallığını saxlamaqdadır.

ORTA MƏKTƏB DƏRSLİKLƏRİNİN DİLİ: 7-Cİ SİNİF “İNFORMATİKA” DƏRSLİYİNDƏ ƏDƏBİ DİL NORMALARININ POZULMA HALLARI

Nuranə HÜSEYNLİ

Bakı Dövlət Universiteti
nurana.huseynli@mail.ru
AZƏRBAYCAN

Ana dilimiz - Azərbaycan dili mükəmməl qrammatik quruluşa və zəngin lüğət ehtiyatına malikdir. Ədəbi dilimizin normaları çoxəsrlik inkişaf yolu keçmiş və bu gün sabitləşərək mükəmməl forma almışdır. Bu normalar dialekt və şivələrdəki, xalq danışığı dilindəki qeyri-mükəmməl və qeyri-sabit normalardan, yəni makronormadan fərqlənir. Dilin daxili quruluşunu onun fonetikasi, leksikası və qrammatikası təşkil edir. Buna uyğun olaraq ədəbi dilin fonetik (orfoqrafik və orfoepik), leksik (leksik-semantik), qrammatik (morfoloji və sintaktik) normaları var və onlar dilimizin saflığının qorunmasına xidmət edir. Şifahi dildən fərqli olaraq, yazılı ədəbi dildə bu normalara daha ciddi şəkildə əməl olunmalıdır. Bu mənada, orta məktəb dərsliklərinin hazırlanmasında dövlət dilinin normalarına ciddi şəkildə riayət olunmalı, dərsliklərin dilinin formalaşmasından ötrü milli dilin bütün imkanlarından maksimum şəkildə istifadə edilməlidir. Təəssüf ki, bu gün dərsliklərin dilində ədəbi dil normalarının pozulması hallarına rast gəlməmək mümkün deyil. Xüsusilə son dövrlər elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətləri əsasında yaranan yeni sahələr üzrə hazırlanmış dərsliklərdə bu cür məqamlarla rastlaşmaq olur. Belə dərsliklərdən biri də 7-ci sinif şagirdlərinin “İnformatika” (Bakı: Yaznəşr, 2014) kitabıdır. Dərsliyin dilində ədəbi dilin fonetik, leksik, qrammatik normalarına riayət olunmaması ilə bağlı xeyli sayda faktlar vardır.

Fonetik normanın pozulma halları:

- a) **Noutbuklarda** siçan qurğusu əvəzinə **taçpad** qurğusundan istifadə olunur (s.13). Orfoqrafiya lüğətində söz noutbuk deyil, **notbuk** şəklində göstərilmişdir.
- b) Siyahıdakı hansı proqramlar sizə tanışdır, **hansı – yox?** (s. 17). *Hansı* sözündən sonra tire qoyulması orfoqrafik qaydalara ziddir.
- c) Fayllar və qovluqlar üzərində müxtəlif əməliyyatlar **aparmaq** – onları yaratmaq, saxlamaq, açmaq, adını dəyişdirmək, üzünü köçürmək, yerini dəyişdirmək, uzaqlaşdırmaq, qapatmaq olar (s. 24). Burada işlənən sözlər sadalama xarakterli olduğundan qoşa nöqtə qoyulması daha düzgündür. Çünki tire, əsasən, aydınlaşdırma, izah xarakterli cümlələrdə işlənir.
- ç) Bu cədvəldən hər hansı kitabın sizdə **olubolmamasını**, yaxud axtardığımız kitabın hansı rəfdə olmasını asanlıqla bilmək olar (s. 29). **Olub-olmaması** sözü defislə yazılmalı idi.
- d) OpenOffice.org Writer mətn **reda.ktorunu** başladın (s.35) *Redaktoru* sözündə əlavə durğu işarəsi qoyulmuşdur.

e) Əsas proqramda bu altproqramı hər dəfə çağıranda uyğun rəngi də **göstərin məsələn**, kvadrat (s. 73) Məsələn sözündən əvvəl vergül işarəsi olmalı idi.

f) Onlara **İnternet xidməti təminatçıları, yaxud**, qısaca, **provayderlər** deyilir (s. 80). Yaxud bağlayıcısından sonra vergül işarəsinin qoyulması yanlışdır.

g) Məktub göndərilən zaman adresatın kompüterini İnternetə bağlı **olmasada**, sonradan poçt qutusunu yoxladığı zaman həmin məktubu alacaq (83). **Da** bağlayıcı olduğundan ayrı yazılmalı idi.

Leksik normanın pozulma halları:

a) **Mouse simgəsinə** tapıb çıxıldadı (s. 13). Simgə türk sözüdür, qarşılığı simvoldur. Həmçinin çıxıldatmaq termini, fikrimizcə uğurlu deyil.

b) Ona görə də **fotoqrafiyalar**, adətən, bu formatda saxlanılır, ondan İnternet saytlarında da geniş istifadə olunur (s. 38). Fotoqrafiya rus sözüdür, varvarizmdir, qarşılığı fotosəkil və ya şəkilidir.

c) Başqa sözlə, hər kəsin **öz subyektiv** fikri olur (s. 47). Subyektiv sözünün mənası şəxsi, fərdi, özünəməxsus, özünə aid deməkdir. Öz və subyektiv sözləri cümlədəki məzmununa görə yaxın olduğundan yanaşı işlənməsi üslubi artıqlıq yaratmışdır.

ç) Son vaxtlaradək *xəstəxanalarda* kompüterlərdən **uçot və qeydiyyat** məqsədilə istifadə olunurdu (s. 90). **Uçot** rus sözüdür, qarşılığı **mühasibatdır**, həmçinin cümlədə məzmunca qeydiyyat sözü ilə eynidir.

d) Qanlı döyüş səhnələri olan oyunlar insanları bir-birinə qarşı daha da **dözümsüz** edir (s. 93). Qrammatik baxımdan cümlə düzgün olsa da, *dözümsüz* sözü yerinə düşməmişdir. *Amansız, qəddar* sözlərini işlətmək münasib olardı.

Qrammatik normanın pozulma halları:

a) İstifadəçiyə isə “ən yaxın” olan tətbiqi proqramlardır. Bu **proqramların aparat hissəsinin işinə təsiri** azdır və onun əsas işi informasiyanı emal edərək nəticələri istifadəçiyə çatdırmaqdır (s.19) Cümlədəki “aparat hissəsinin işinə təsiri” ifadəsindəki sözlər arasındakı dolaşlıq nəticəsində fikir dəqiqliyi məlum olmur, oxucuda çəşqinlik yaradır.

b) Proqramlaşdırma **alətləri** dedikdə **nə** nəzərdə tutulur? (s. 19). Cümlədə kəmiyyətə görə uzlaşma əlaqəsi pozulub. Belə ki, **nə** deyil, **nələr** nəzərdə tutulub və ya proqramlaşdırma **aləti** formasında işlədilməli idi.

c) Faylın adı **ən çoxu** 255 simvoldan ibarət ola bilər, ancaq çalışın ki, o, yetərincə qısa olsun (s. 20) Danışiq dilində *ən çoxu* ifadəni işlədə bilirlik, yazılı dildə isə bu söz şəkilçisiz işlənir.

ç) Proqram pəncərəsinin sol hissəsində (Slayd panelində) hər hansı slaydı **seçdirin** (s.43). Seçdirin sözünə şəkilçi düzgün artırılmayıb, “**slaydiseçin**” olmalı idi. Çünki hərəkət istifadəçinin özü tərəfindən icra olunur.

d) **Beləliklə, kompüterdə məsələ həlli aşağıdakı əsas mərhələlərdən**. Beləliklə, kompüterdə məsələ həlli aşağıdakı əsas mərhələlərdən keçir (s. 64). Göründüyü kimi, cümlə diqqətsizlik ucbatından təkrar yazılıb.

e) “Texnologiya” fənnində müxtəlif sahələrə aid bir sıra texnologiyalarla tanış **olmuşsunuz** (s. 89). Olmuşsunuz sözü, eləcə də bu tip digər sözlərdə artıq keçmiş zaman şəkilçisinin **ş** səsi düşür. Analogiya kimi “xoş gəlmişsiniz” ifadəsini göstərə bilərik. Dil həm də sadələşməyə meyilli olduğu üçün bu cür sözlər *olmuşunuz, gəlmisiniz, yazmışınız* şəklində yazılır.

f) Bu işləri kompüterlərlə idarə olunan robotlar insanlar kimi, hətta onlardan da yaxşı görə bilir (s. 90) Cümlə konstruksiyası düzgün qurulmayıb. Tamamliq mübtədadan sonra gəlməli idi. Bu halda cümlə daha anlaşıqlı olar.

Bütün bu nümunələrdən belə nəticəyə gəlmək olar ki , dərslərin dilində kifayət qədər norma pozuntuları var. Təbii ki, bu da müxtəlif səbəblərlə bağlıdır:

- Fonetik normanın pozulması redaktorların diqqətsizliyindən və tələskənliyindən irəli gəlir. Eyni zamanda çoxsaylı əcnəbi sözlərin – terminlərin orfoqrafiyasında da ciddi qüsurlar var. Doğrudur, kiçik çap səhvləri o qədər də mühüm olmasa da, bəzi hallarda böyük problemlər yaradır. Nəzərə alsaq ki, oxucular orta məktəb şagirdləridir, bu, həmin səhvlərin düzəldilməsini kifayət qədər zəruri edir.

- Leksik normanın pozulmasının başlıca səbəbi tərcümə texnologiyasının düzgün qurulmaması ilə bağlıdır. Məlumdur ki, texniki sahələrə aid elmi ədəbiyyatlar, əsasən, digər dillərdən (ingilis, rus, türk) tərcümə olunur. Və bu proses zamanı yaranan diqqətsizlik üslubi normanın pozulmasına gətirib çıxarır. Ona görə də tərcümə zamanı daha ciddi və məsuliyyətli olmaq əsas şərtidir. Bir faktı da xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan dilində leksik normanın keyfiyyətini milli leksika müəyyən edir. Deməli, leksik normanın pozulması milli leksikaya xələl gətirir.

- Qrammatik normanın pozulması isə Azərbaycan dilinin qrammatikasında nəzəriyyə ilə praktik materiallar arasında ziddiyətdən irəli gəlir. Hal-hazırda bir çox mübahisəli məsələlərin öz həllini tapa bilməməsi buna misaldır. Bu səhvlərin aradan qaldırılmaması gələcəkdə daha ciddi fəsadlar doğura bilər. İnformatika dərsliyi şagirdlərə 1-ci sinifdən tədris olunduğundan bu çox vacib bir məsələ kimi qəbul olunmalıdır.

- Kitabın daha bir çatışmayan cəhəti isə termin və abreviaturaların çoxunun izahının verilməməsidir ki, bu isə dərs zamanı bəzi məsələlərin qaranlıq qalmasına yol açır.

NİTQ HISSƏLƏRİNDƏ TRANSFORMASIYANIN TƏZAHÜRÜ

Ceyhunə HÜSEYNOVA, Leyla ƏLƏSGƏROVA

Sumqayıt Dövlət Universiteti

ceyhune.huseyn@mail.ru

AZƏRBAYCAN

“Konversiya” termini latın mənşəli söz olub “dəyişmə” mənasını ifadə edir. Linqvistik terminlər lüğətində “konversiya” termininin ingiliscə “conversion” sözündən törəndiyi və yeni söz yaradıcılığı üsulu olduğu qeyd olunmuşdur. Dilçilikdə bəzən “konversiya” termini əvəzinə “transportasiya” və ya “transformasiya” terminindən də istifadə olunur. Dilimizdə konversiya bir nitq hissəsinin digər nitq hissəsinə keçmə hadisəsi kimi öyrənilir. Nitq hissələri arasında konversiya zamanı bir nitq hissəsi öz xüsusiyyətlərini saxlayaraq digər nitq hissəsinin də vəzifə və xüsusiyyətlərini qəbul edir. Məsələn, “O, gözəl nitq söyləyir.”, “Səadət kəndin gözəllərindən biri idi.” Birinci cümlədə “gözəl” sözü sifət olub təyin vəzifəsində çıxış etmişdir və qeyd edək ki, bəzən dilimizdə nitqin kamilliyini daha çox göstərmək və “nitqin” emosionallığının yüksək keyfiyyətini göstərmək üçün “yaxşı” sözü yox “gözəl” sözü işlənir. İkinci cümlədə “gözəl” sözü öz xüsusiyyətlərini saxlayıb ismə xas olan xüsusiyyətləri də qəbul etməklə konversiyaya uğramışdı. Substantivləşmiş bu söz ismin yerində işləndiyi üçün tamamlıq vəzifəsində çıxış edir. Buradan belə bir nəticəyə gələ bilərik ki, hər bir əsas nitq hissəsi sintaktik vəzifəsinə görə bir cümlə üzvü ilə daha çox sıx bağlı olur (isim-mübtəda ilə, fel- xəbər ilə, zərf – zərflilik ilə və s.) , lakin bu o demək deyil ki, bir əsas nitq hissəsi yalnız bir cümlə üzvü vəzifəsində çıxış edir. Nitq hissələrində konversiya hadisəsinin müxtəlif prosesləri sayəsində hər bir nitq hissəsi digər nitq hissəsinin xüsusiyyətlərini qəbul edərək çox asanlıqla digər cümlə üzvü vəzifələrində də çıxış edə bilərlər. Bir sıra dillərdə olduğu kimi Azərbaycan dilində də əsas və köməkçi nitq hissələri arasında bir nitq hissəsinin digər nitq hissəsinə keçmə prosesi hadisəsi müşahidə edilir. Konversiya hadisəsini dilçilər iki prinsip, leksik və sintaktik prinsip əsasında öyrənmişlər. Sintaktik prinsipi əsas götürən dilçilər sözlərin müxtəlif mənə və vəzifələrdə işləndikdə omonimlik yaratdıqlarını bildirirlər. Leksik prinsipə əsaslanan dilçilər isə bir nitq hissəsindən digər nitq hissəsinə keçmə hadisəsini sadəcə bir kateqoriya adlandıraraq onların heç bir omonimlik yaratmadıqlarını və bele sözlərin yalnız mətni xarakter daşdığını qeyd edirlər. Konversiyanın sadəcə keçid prosesi olduğunu nəzərə alsaq və sözün yalnız cümlə daxilində digər nitq hissəsinin formal əlamətlərini qəbul etməklə sintaktik vəzifəsini dəyişdiyini nəzərə alsaq bu cür sözlər üçün leksik prinsipi daha doğru hesab etmək olar. Məsələn, Biz gənclərin, gələcək nəsillərimizin firavanlığı üçün hələ görüləcək işlərimiz çoxdur. Birinci substantivləşmiş sifət (gənclərin) cümlə daxilində isimləşsə də yenə də sifətin əlamətini itirmir, ikinci adyektivləşmiş fel də (görüləcək) yalnız cümlədə sifətləşmişdir. Lakin bunu da qeyd etməliyik ki, dilimizdə bir sıra sözlər var ki, onlar tarixən daşlaşmış formada iki və daha çox nitq hissəsi kimi çıxış edə bilərlər. Məsələn, düz (sifət, isim, fel, zərf), igid, qəhrəman, qoca, cavan və s.(isim, səfət).

Substantivləşmə - ən geniş yayılmış konversiya prosesidir. Substantivləşmə dedikdə yəni, hər hansı bir nitq hissəsi öz xüsusiyyətləri ilə yanaşı ismə aid müəyyən formal əlamətlərini, xüsusiyyətlərini və cümlədəki sintaktik vəzifəsini qəbul edərək isimləşməsi, əşyaviləşməsidir. Məsələn, “Sənin aləmində ən yaxşıyam mən, Bəlkə də yaxşılar naxışıyam mən...” Göründüyü kimi bu zaman substantivləşmiş söz (yaxşılar) cümlə daxilində isim kimi çıxış etsə də nəticədə özlüyünü itirmir yəni bu söz formal cəhətdən isimləşmiş olur. Bəzi dilçilər substantivləşməni tam və müvəqqəti keçmə prosesi olaraq iki qrupa ayırırlar, lakin bəzi dilçilər isə əksinə başqa nitq hissəsinin

substantivləşməsinə tam isimə keçməsi kimi izah edir. Nəzərə alsaq ki, substantivləşmə özü də keçmə prosesidir onda onun tam və müvəqqəti olması və ya sunstantivləşmiş sözün tam ismə keçməsinə məqbul hesab etmək olmaz, düzdür dilimizdə işlənən bəzi sözlər istisna hal kimi çıxmaq şərti ilə, məsələn, Sarı, Cavan, Gözəl, Qəşəng, Qəhrəman, Yaxşı və s. kimi sözlər dilimizdə həm sifət, həm də isim kimi çıxış edir. Məsələn, “Bir gün Yaxşı göz yaşı tökə-tökə Aşığa bir namə yazdı.”, “Yoldaşları Həsəni dindirməməklə yaxşı hərəkət etmədiklərini başa düşmüşdülər.” burada birinci cümlədə “yaxşı” sözü şəxs adı bildirən isimdir bu söz sintaktik prinsipə əsaslanaraq omonimləşmiş sözdür, ikinci cümlədə “yaxşı” sözü əşyanın əlamətini bildirən sifətdir və mətni xarakter daşıyır. Dilimizdə daha çox sifətin substantivləşməsinə təsadüf edirik, lakin digər nitq hissələrində (say, əvəzlilik, fel, zərf, koməkçi nitq hissələri və s.) substantivləşə bilər.

Adyektivləşmə prosesi – nitq hissələrinin sifətləşmə prosesidir. Bu keçid prosesi zamanı hər hansı bir nitq hissəsi sifətin yerində işlənərək təyin vəzifəsində çıxış edir. Bəzən təyin vəzifəsində çıxış etməyən nitq hissələri təyin olduğu üçün adyektivləşmiş hesab olunur. Bunu da qeyd edək ki isimlərin sifətləşməsinə bəzən “atributivləşmə” də deyilir.

Məsələn, “ O, at Balaxanı kimi yeriməyi vərmiş etmişdi.”, “Müdürlükün münasibəti bütün işçilərinə qarşı eyni idi.” və s. Birinci cümlədə “at” isim olsa da şəxsin əlamətini bildirdiyi üçün sifətləşir, ikinci cümlədə baxmayaraq ki, əvəzlilik nitq hissəsi kimi digər nitq hissələrini əvəz etməsinə xidmət edir, belə cümlələrdə əvəz etmədən çox sifətin əlamətini qəbul etmiş sifətləşmiş söz kimi çıxış etmişdir.

Adverbiallaşma- nitq hissələrinin zərfləşməsidir. Bildiyimiz kimi zərf dilimizdə sonradan yaradılan nitq hissəsidir və dilimizdə məhz zərf kimi işlənən sözlərə az təsadüf olunur, lakin cümlədə zərflilik vəzifəsində çıxış edən sözlərə diqqət yetirsək zərfdən çox zərfləşmiş sözləri zərf kimi götürürük.

Məsələn, yaxşı, pis, bura, ora, az çox və s. kimi zərflər. Adverbiallaşmış nitq hissəsi cümlədə zərf kimi zərflilik vəzifəsində çıxış edir. “O bu dərsi çox yaxşı danışmışdır.”, “Çox keşmişəm bu dağlardan, Durna gözlü bulaqlardan...” “Yaxşı” sözü sifət, “çox” sözü isə say olsa da cümlədə “yaxşı” hərəkətin tərzini, “çox” isə hərəkətin miqdarını bildirdiyi üçün adverbiallaşaraq zərflilik vəzifəsində çıxış etmişdirlər.

Pronominalizasiya – Dilimizdə keçid proseslərindən biri də əvəzlilikləşmədir. Bəzi dilçilər bunu “pronominalizasiya” da adlandırırlar. Bu sözün latınca hərfi mənası “pronima” - əvəzlilik, “nomina” – adlar deməkdir. Bildiyimiz kimi əvəzliliklər yalnız digər nitq hissələrini əvəz etdikləri üçün özünün özünə məxsus xüsusi əlamətləri yoxdur lakin, bunuda qeyd edək ki, əvəzliliklər çox vaxt ümumiləşdirmə bildirir və bu xüsusiyyətinə görə də bəzən digər nitq hissələrində əvəzlilikləşmə hallarına təsadüf etmək olur. Əvəzlilikləşmə isimlərdə (xalq, camaat, əhali vəs.), “Xalqın gözü tərəzidir”, sifətlərdə (cürbəcür, müxtəlif, başqaları, qeyriləri və s.) “Kamil insan başqalarında mübarizəyə cəlb etməyi bacarandır.”, saylarda (çoxlarına, xeyli, ikisi və s.) “Çoxlarına bu hadisə məlum idi” və s.

Aparığımız tədqiqatdan konversiyanın dildə əhəmiyyətli bir proses olduğunu vurğulaya bilərik. Əslində bu proses dilin lüğət tərkibinin zənginliyinə xidmət etməklə bərabər sinonimik ifadəsindən uzaqlaşma imkanı da yaradır.

ETNOTOPONİMLƏRDƏ YATAN TARİX

Ceyhunə HÜSEYNOVA, Turanə HƏSƏNOVA

Sumqayıt Dövlət Universiteti

ceyhune.huseyn@mail.ru

AZƏRBAYCAN

Azərbaycan toponimiyasının böyük bir qismini etnonim mənşəli toponimlər təşkil edir. Entonimlər millət, tayfa və xalq adlarıdır. Azərbaycan xalqının yaşadığı ərazi ilə bağlı bir sıra entonimlər vardır. Entonimlər özündə xalqın tarixini yaşadaraq onun keçmişini, bu günü və gələcəyini müəyyən edir. Azərbaycanla bağlı entonimləri ölkəmizə gələn səyyahların əsərlərindən, lüğətlərindən, ərəb mənbələri və bir sıra alimlərimizin əsərlərindən öyrənə bilərik. Entonimlərə misal olaraq Əfşar, Qazax, Bayat və s. kimi qədim tayfaları göstərmək olar. Xalqın traix göstəricisi olan etnonimlər öz

varlığını toponimlərimizdə yaşatmaqdadır. Toponimlər müəyyən yerə aid olub, coğrafi anlayış ifadə edir. Toponimlərin öyrənilməsində antik müəlliflərin, ərəb səyyahlarının əsərlərindən məlumat almaq olar. Bakı, Muğan, Gəncə və.s toponimlər Azərbaycan tarixini özündə yaşadan onomastik vahidlərdir. Bu toponimlər haqqında səyyahların əsərlərində müxtəlif məlumatlara rast gəlirik.

Bakı şəhərinin adının tarixi ilə bir neçə mülahizələr vardır. Müxtəlif dövrlərdə səyyahlar və tarixçilər tərəfindən Bakı adı müxtəlif cür təqdim olunmuşdur.

Bundan əlavə Abseron yarımadasında rast gəldiyimiz adlar əsasən bu ərazilərdə yaşayan tayfaların adı ilə bağlı olmuşdur. Massagetlərdən Maštağa, mərd tayfasından Mərdəkan, türklərin adından Türkan qəsəbəsinin adı meydana çıxmışdır. Bakı adına gəldikdə isə Bakı sözünün tarixi ilə bağlı olan variantlardan biri də fars dilində alınma “Badi-kübə” sözünün birləşməsindən yaranmışdır. Fars dilindən tərcümədə “Küləklər şəhəri” mənasını verən bu sözün Bakının adında əks olunmasını bir çox alimlər təsdiq edir.

Qafqazşünas K.P.Patkanov iddia edir ki, bu şəhərin adı məhz lak sözü “baki” dən (təpə deməkdir) əmələ gəlmişdir. O dövrlərdə Bakı təpələr üzərində salındığından bu fikri bir növ doğru kimi qələmə verirlər. Lakin, türklərin “İslam ensiklopediyası” nda isə Bakı sözünün bəy-köy türk sözündən yarandığı qeyd edilir. Bəy-köy sözü baş şəhər deməkdir. Tarixçi Əli Hüseynzadə Mahmud Kaşğarının məşhur “Divani-lügət üt türk” əsərinə əsaslanaraq K.P.Patkanovun söylədiyi nəticəyə gələrək, əsərdə təpə mənasında işlədilən Bakı sözünə əsaslanmış və Bakı şəhərinin adının bu sözdən götürüldüyünü qeyd etmişdir. Bu fikirlə coğrafiya elmləri doktoru B.Budaqov da təsdiq etmişdir. Bakı adının mənşəyi haqqında maraqlı fikirlərdən biri də bu adın ilkin forması kimi fars mənşəli Baqavan sözündən yaranmasıdır. Bu söz tanrının şəhəri kimi tərcümə olunur. Müasir dövrümüzə Bakı şəhərinin “küləklər şəhəri” adlanması güman ki, xalqımızın Bakı toponiminin etimologiyasının fars dilində “Badi-Kübə” sözü ilə əlaqələndirilməsindən irəli gəlir. Fikrimizcə, bu mülahizə şəhərimizin adına daha uyğun gəlir.

Bəzi tədqiqatçılar Sumqayıt şəhərinin adının “Sum qayıt” adlı əfsanə ilə bağlayırlar. Şəhərin adı ilə bağlı daha bir neçə əfsanələr də vardır.

Şəhərin adı qədim türk tayfası olan “suqa” və ya “sunqa”ların adından götürülmüşdür. “it”şəkilçisi isə qədim türk dillərində cəm şəkilçisi olub, “sumqait” –“sunqalar”, yəni “sunqaların yerləşdiyi ərazi” mənasını daşıyır.

Etnoqraf alim A.Hüseynzadənin araşdırmalarına görə şəhər hələ yaranmamışdan əvvəl Abşeronda “Sumqayıt” adını daşıyan 4 müxtəlif coğrafi ərazi olub. Alimin yazdıqlarına görə elmi ədəbiyyatda toponimiyanın aşağıdakı variantları məlumdur. Sumqayıt Suqayt, Sumqay, Sunqayıt, Sukkai .

Aparığımız araşdırmalardan belə nəticəyə gəlirik ki, “Sumqayıt” adı qədim türk tayfasının adından götürülmüşdür. Qədim dövrlərə nəzər salsaq görərik ki, Sumqayıt şəhərinin adında olan “it” formantı həqiqətən də qədim türk yazılı abidələrində, göytürk yazılarında cəm şəkilçisi kimi çıxış edir.

Tovuz şəhərinin adı qədim Oğuz –Toğuz türk dilli qəbilələrin adından yaranmışdır. Tovuzun adı ilə əlaqədar bir neçə mənbələrdəki məlumatı qeyd edə bilərik, onlardan biri “Tau ok uz” qədim türkçədən (huncadan) tərcümədə dağ tayfalarıyq mənasını verir, ikincisi isə “Tau ust”qala türkcədən tərcümədə dağ üstündə yerləşən qala mənasını verir. Bu iki variantlardan daha inandırıcısı ikinci variantdır ki, həqiqətən əraziyə bu adın verilməsi dağlarda yerləşən Tavuz qalanının adı ilə bağlıdır, qalanın xarabalığı hələ də qalmaqdadır. Akademik Sumbatzadəyə görə bu qala eramızın 3-cü əsrində bölgəyə gəlmiş Hun-Sabir tayfaları tərəfindən tikilmişdi.

Qobustan adının mənşəyi və anlamı haqqında tədqiqatçılar müxtəlif fikirlər irəli sürmüşlər. Lakin, onlardan ən çox işlədilən fikir coğrafi şəraitlə bağlı yaranmışdır. Həmin fikirə görə Qobustan qobular diyarı, ucsuz-bucaqsız düzənlik, saysız -hesabsız təpələr arasında torpaq uçurumları nəticəsində əmələ gəlmişdi. Bunun əsasında Qobustan adının məhz bu təbiət şəraitlə əlaqəli yarandığını qeyd edirlər. Türk dillərində qobu, kobu sözü yarğan, boşluq, yarımşəhra anlamına gəlir. Digər bir mənbədə qeyd edilir ki, qobustan adı “Kəbristan” olmuşdur. “Kəbr”oda sitayiş edən “stan” isə diyar anlamı kimi qəbul edildikdə bu məkan oda sitayiş edənlərin diyarı kimi başa düşülür. Belə nəticə çıxır ki, bu diyarda atəşpərəstlər yaşamış və ona görə də ərazi Kəbristan adlandırılmışdır. Belə bir mülahizə də vardır ki, Qobustan sözünün ilkin forması Gavistan şəkilində olmuşdur. Gav farsca öküz, inək, “stan”- isə diyar anlamında yer bildirən şəkilçidir. Bu halda söz “Öküzlər diyarı”şəkilində şərh edilməkdədir. Bu variantın da irəli sürülməsi təsadüf deyildi. Çünki, vaxtı ilə Qobustan ərazisində çoxlu çöl öküzü yaşamışdır. Min illər keçdikcə onların bir hissəsi ölmüş, bir hissəsi isə əhilləşdirilmişdir.

Qədim diyarlarımızdan biri olan Şəmkir toponiminin də etimologiyası haqqında müxtəlif mülahizələr mövcuddur. Orta əsr ərəb və fars mənbələrində Şəmkür, türk mənbələrində Şəmkür, Şəmkir kimi göstərilmişdir. 1924-ci ildə İstanbulda “Müxtəsər Azərbaycan tarixi” kitabını çap etdirən Zeynalıoğlu bu adı müxtəlif cür izah etmişdir. Şəms-Günəş Kür-tapınan, yəni günəşə tapınanlar yurdu deməkdir. Dilçi alim Cahangirov isə bu adı “Şəmkür”, yəni kür qırağı kimi izah etmişdir. Bircə Cahangirovun irəli sürdüyü mülahizə daha doğru təsəvvür yaradır, rayonun adı onun coğrafi relyefi ilə üst-üstə düşür. Bunu onunla qeyd etmək olar ki, həqiqətən də Şəmkir rayonu Kür çayı üzərində yerləşir.

Ehtimallara görə Qazaxın əsası 8-ci əsrdə ərəb sərkərdəsi Mərvan ibn Məhəmməd tərəfindən qoyulmuşdur. Bu yer haqqında 7-ci əsr hadisələri ilə əlaqədar “Kasak” kimi ərəb tarixçisi əl-kufi (9-cü əsrdə) məlumat vermişdir. Toponim özündə qırçaq mənşəli “Qazax” etnik birliyinin adını əks etdirir. Lakin, qırçaqların bir hissəsi bu zonaya sonralar da gəlmişdir.

Azərbaycan etnonimik və toponimik vahidlərinin işlənmə mövqeyi son dərəcə genişdir. Bu etnotoponimlər özündə Azərbaycanın dünənini yaşatmaqla, bu tarixi faktları günümüze gətirmiş və gələcək nəsillərə daşımaqdadır.

“DUVAQ” ETNOQRAFİK TERMINİNİN TÜRK LEKSİK QATINDA YERİ

İlahə MUSAYEVA

Sumqayıt Dövlət Universiteti

i_musayeva83@mail.ru

AZƏRBAYCAN

İstər tarixi, etnoqrafik, istərsə də dil və mədəniyyət aspektindən öyrənilməsi labüd olan mərasim leksikasında etnolinqvisitik amillərin müqayisəli şəkildə araşdırılması məqsəduyğundur. Belə ki, orta q tarixə malik olan türk dillərinin mərasim leksemlərinin struktur-semantik və funksional təkamülünün tədqiqi olduqca vacibdir və bu araşdırmaların tutarlı faktlar və nəticələr ortaya qoya bilməsi danılmazdır. Nümunələr əsasında bu leksemlərə nəzər salsaq bəzi sözlərin semantik differensiyaya uğradığının, bəzilərinin isə fonetik baxımdan fərqlənsələr də semantik cəhətdən paralellik təşkil etdiyini görə bilərik. Məsələn: *kürəkən, küdəki, güyəgi, göyü, göy* kürəkən sözünün müxtəlif türk dillərində işlənən derivatlarıdır.

Türk dillərinin mərasim leksikasında tez-tez rast gəldiyimiz leksik vahidlərdən biri də **duvaq** sözüdür. **Duvaq** tarixən türk qızlarının toy zamanı bəd nəzərdən qorunmaq üçün istifadə etdikləri vasitə, örtükdür. Evlilik mərasimində həyat yoldaşlarının üzünü ilk dəfə gördüklərinin sübutu kimi duvağı bəy özü açmış, rənginə gəldikdə isə saray gəlinləri qırmızı, sadə xalq isə bənövşəyi, ağ, mavi rənglərdən istifadə etmişlər.

Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində **duvaq** 2 mənada göstərilmişdir:

1) (etnoq) gəlin gedən qızın üzünü örtən tül örtü. Məs: Gül düxtərinin ərusi yetmiş; Gülgün duvağın başına örtmüş. (Xətayi)

2) məc. Təşbehlərdə “örtü” mənasında. Qapqara bir duvaqla örtülmüşdür göy saray. (R.Rza)

Bu terminin etnoqrafik yaşına nəzər salsaq Kitabı Dədə Qorqudda eyni fonetik tərkibdə, eyni anlamda işləndiyinin şahidi olarıq. Məs: Selcan xatun aydır: - Tatlı dəməğ tutubanı soruşmadım, al duvağım altında söyləmədim.

İzahlı lüğətdə həmçinin termininin bir çox törəmələrinin izahı verilmişdir: duvaqqapma (is. ədəb. xalq dastanlarının axırında, adətən, gəlini tərifləyən və ona nəsihət verən aşiq şeri) duvaqlı (üzündə duvaq olan, üzü örtülü), duvaqlıq (duvağa yarayan duvaqlıq tül), duvaqlanmaq (üzünə duvaq çəkilmək).

Türkiyə türkcəsində “*duvak, tuvak, tuğak*” sözləri fonetik baxımdan fərqlənsə də, semantik cəhətdən eyni funksiyamı daşıyır. Türk dilinin sözlüyündə leksemin 3 mənəsi göstərilmişdir: 1) *isim* Gəlinin başını, bəzən də yüzünü örten dantel veya tülədən örtü. 2) Küp, tandır, baca və b.nın taş ve ya torpaktan yapılmış kapağı. 3) Yeni doğan bəzi bebeklərin doğduğu zaman başlarını çevreleyen zar.

Türk dilinin leksik qatında işlənən “telli duvaklı” ifadəsi də bu sözün törəmələrindəndir. “Tel” dedikdə gəlinlərin başlarına taxdıqları gümüş rəngli simdən düzəldilmiş tellərdən söhbət gedir, hansı ki, toy günündə duvaqla birgə taxılır.

Ayrı-ayrı türk dillərində işlənmə tezliyi dinamik olan *duvaq* leksik vahidinin semantik strukturu o qədər də çoxkomponentli deyil. Belə ki, müxtəlif türk dillərində fonetik fərqlərlə müşahidə olunan termin Qırğız dilində *tubak*, Özbəklərdə *tuvak*, Bulqarlarda *devak*, Qazaxlarda *tumak* (baş örtüyü), Qaqauz dilində *duak* formasında işlənməsinə baxmayaraq, semantik mənə sferası etibarilə bütün türk dillərində paralellik təşkil edir.

Evlilik mərasiminin ən önəmli atributlarından sayılan duvaq etnoqrafik termininin etimologiyasına gəldikdə isə ingilis dilçisi Klausonun fikirlərinə əsaslanaraq demək olar ki, sözün kökü Mahmud Kaşğarlının Divanında *qapamaq*, *tıxamaq*, *bağlamaq* anlamında işlənən “*tu*” feilidir. *Tu-tog-tug* sözlərindən *tog-la-t qapamaq*, *qapatmaq* feillərinin törədiyini yazan dilçi alim sözün funksional mənə keyfiyyətinin dəyişmədiyini göstərmişdir.

Türkcədə *tuğ*, *tuh*, kəlimələri *doğmaq*, *doğurmaq* anlamında, *ak* (*bəyaz*) sözü isə Altay türkcəsində *cənnət* anlamında işlənmişdir (B.Ögel). Quman-qıpçaq sözlüyündə *tuv*, Azərbaycan dilində *doğ* kəlimələri də *doğmaq*- insanın və ya heyvanın dünyaya gəlməsi anlamındadır. Qeyd edilən faktları nəzərə alaraq belə nəticəyə gəlmək olar ki, duvağın bizə məlum olan örtük anlamından başqa *doğmaq*, *törəmək*, el arasında işlənən ağ günə çıxmaq, ata evinə qapalılığı, ər evinə isə yeni bir doğumu ifadə edən rəmzi mənaları da vardır.

Türk dillərində ilk baxışdan fərqli mənə sferası ilə müşahidə olunan *duvaq* və *divar* sözlərinin mahiyyət etibarilə eyni funksiyaları yerinə yetirdiyini sübuta yetirən türk türkoqru Adem Aydemir yazır: Türkcədə *tuvak-duvak* kəlməsiylə eyni kökdən gələn *tubar-duvar* kəlməsi bir tərəfi digər tərəfdən ayıran yüksək əngəlin adı olmuş, *duvak* maddədən mənəni, *duvar* isə maddədən maddəyi ayırmışdır.

Duvaq leksik vahidinin etimologiyası ilə bağlı başqa bir variant isə *tuğak*, *tuvak*, *duvak* sözlərinin *tuv*, *tuğ*, *duv* (*qapa*, *tıxa*, *ört*) feillərinə - *ak* isim düzəldən şəkilçinin əlavə edilməsi yolu ilə düzəlməsidir. V.V.Rodlovun lüğətində üç mənə çərçivəsində qeyd olunmuşdur: “gəlini gizlədən qırmızı tül örtü, yeni doğulan körpənin örtüyü, örtük”. *Duvaq* və *duvar* sözləri müasir qaqauz dilində “v” foneminin düşməsi ilə müşahidə olunur və *duak*, *duar* formasındadır.

Tədqiqatın nəticələrini ümumiləşdirərək deyə bilərik ki, insan həyatının ən önəmli günü olan toy mərasimi ilə bağlı olan duvaq sözünün işlənmə dairəsi əhatəlidir və söz hazırda öz funksional keyfiyyətini itirməmiş, mənə dəyişikliyinə uğramamış, əksinə ilkin mənəsini qoruyaraq semantik aspektdən xeyli genişlənmişdir.

BƏKİR ÇOBANZADƏ “DİLLƏRİN DOĞULMASI VƏ ÖLMƏSİ HAQQINDA”

İntizar ƏLİZADƏ

Bakı Slavyan Universiteti

intizar.aliyeva.95@mail.ru

AZƏRBAYCAN

Ünsiyyətimizin əsasını təşkil edən dilin günümüzdə qədər keçirdiyi inkişaf yolları, dilin yaranması və ölməsi, səs və hərf tərkibi, əlavə və dəyişiklikləri, qruplaşdırılmaları və fərqləndirilmələri ətrafında bir çox yazı və məqalələr araşdırmalar mövcuddur. Bu barədə araşdırmalar həmişə diqqət mərkəzində olub. Demək olar ki, özünün bir çox bu sahədə olan suallarına cavab tapmasına, izahlar verilməsinə baxmayaraq dil məsələlərindən bir çoxu hələdə öz həllini gözləyir. Lakin dil məsələlərinin qarşısında duran və özünün həllini gözləyən məsələlərdən biri və demək olar ki, ən mübahisəli dillərin mənşəyi və törəməsi yolları, dilin oölməsinin səbəbləri haqqında davam edən mülahizə, fikirlərdir. Dillərin yaranması və mənşəyi barədə irəli sürülən mülahizələrə nəzər salsaq bir neçə aspektdən yanaşmalarla rastlaşırıq :

Bu barədə tanınmış türkoloq Bəkir Çobanzadənin fikirləri maraqlıdır. O, 1924-cü ildə Bakıda nəşr etdiyi "Türk -tatar lissaniyyətinə mədxəl" adlı kitabında dilin yaranması və qeyb olması məsələsinə toxunarkən bu barədə Avropa dilçiliyində olan əsas fikirləri şərh etməklə yanaşı, həm də öz mülahizələrini irəli sürmüşdür. B.Çobanzadə Demokrit , Beko kimi tanınmış filosof və alimlərin fikirlərinə əsaslanır. Demokritin fikrinə əsasən "Dil ixtiyari müəssisədir" yəni "əşya ilə sözlər arasında əlaqə yoxdur" təbii ki, bu doğru fikir kimi qəbul edilə bilməz. Çünki əşyalar və onların adlandırılması məsələsi həmişə olmasa belə bir çox hallarda məzmunu ilə əlaqəli şəkildə adlandırılır. Platonun fikrinə əsasən "Əşya ilə sözlər arasında birbaşa bağlılıq var" biz bu barədə məqaləyə nəzər saldıqda əlbəttəki Platonun fikirlərinin daha doğru olduğunu görürük. Bekonun "Novum organum" adlı əsərində belə bir fikir irəli sürülür: "Dil yalnız sözdən ibarət olmayıb öz məzmununu bir çox başqa yollarla da çatdırı bilər".(162) Dilin yaranması barədə daha mükəmməl bir fərziyyəni isə biz Şarl de Brossun "Essai sur la formation mecanique des lonques" adlı əsərində qeyd etdiyi iki mülahizədə görürük belə ki, 1) Dil danışq üzlərimizin iştirakı ilə yaranmış, 2) Əşyanın təbiəti ilə sıx bağlıdır.

Müəllifin fikrincə, "bu iki mülahizənin hər biri özündə həqiqəti əks etdirir. Dil birbaşa danışq üzlərinin iştirakı ilə yarandıqı kimi həmçinin əşyanın təbiətilə əlaqədardır. Biz bu fikri sövti təqlid nəzəriyyəsinin məzmununda da görürük. Bu nəzəriyyəyə görə dildə olan sözlər ilə əşyanın təbiəti arasında əlaqə vardır.. Bu tip sözlər adətən uşaq danışq dilində, heyvanata müraciət üçün istifadə olunan təqlidi sözlərdir: pis-pis, hoş-hoş, cip-cip və s.

Müəllif türk dillərində bu məsələni belə izah edir" Türk-tatar (türk dillərində) dilində bu gündə rast gəldiyimiz *inləmək, susmaq (is)* latınca silera və silan sükut, fransızca silence kəlmələri-partlamaq, puzmaq pusu (bis!) tüpürmək (tufu!) dümbələmək (düm, düm) və s. Digər bir tərəfdən **ana, baba, ata** kəlmələrinə nəzər salsaq: macarca-da anya, atya, ara, avstraliya dillərində ado və ato. Almanca-da Fater və mittər, fransızca: mere və pere. Rusca: mat və oteç. Fars: peder və madər. Urəbi: üb, üm, im. Ana, baba , ata, kəlmələrində gördüyümüz müəyyən sait və samit səslərin variantlarıdır ki, professor Buşman **təbii sövt haqqında** əsərində bu barədə qeyd edir. Bu sözlərdə rast gəlinən b,d, r, t dodaq və diş samitləri olduğunu nəzərə alsaq bu səslərin uşaqlar tərəfindən ilkin tələffüzün nəticəsi olduğunu da görürük. Burada uşağın m, b, p, d, t səslərini çıxarmasının təkrarı nəticəsində, ama, ada, baba, ata, mama sözləri meydana çıxır. Hindistan dillərində baba-peder mənasına gəldiyi kimi bibi də xanım, madam mənaların ifadə edir.

B.Çobanzadənin Azərbaycan türkçəsinin yaranması haqqında da fərqli düşüncələri var: "Digər bir tərəfdən dilin mənşəyinə nəzər salarkən azəri ləhcəsinin (Azərbaycan dilinin) də necə yaranması və hansı inkişaf mərhələlərin keçirdiyini diqqət mərkəzinə gətirə bilərik. Azəri ləhcəsi XI əsr M.Kaşğarının qırçaq və oğuz ləhcələrində tapdığı xüsusiyyəti, yəni Kaşqar və ya Şərqi türk ləhcələrindəki (y) səsinin oğuz və qırçaqçada düşməsinə zamanımıza qədər saxlamışdır: Yigit- igid, yüzük- üzük, yüz- üz, yılan-ılan və s. Azəri ləhcəsinin mənşəyini təyin edərkən bir digər xüsusiyyətə diqqət çəkə bilərik. Türkçə və Kaşqar ləhcəsində mövcud olan sözortası yumuşaq g (ğ) səsinin oğuz qrupu dillərində düşməsidir: Tamgak- Tamak "damaq", Barğan- Baran- "varan"

Azəri ləhcəsinin digər bir özünəməxsus xüsusiyyəti "Divani- Lüğət- üt- türk" əsərində də oğuz qrupu türk dilləri üçün göstərilmiş olan (t) səsinin (d) səsinə dəyişməsi hadisəsidir: Taş- daş, Tar- dar, Tiren- dərin.

Bu qrupa aid dillərdə həmçinin Azəri ləhcəsində nəzərə çarpan küylü samitlərin cingilti samitlə- rə çevrilməsi halıdır: (k- g) köz- göz, kil- gil. Buraya qədər verdiyimiz nümunələrə nəzər saldıqda azəri ləhcəsinin həqiqətən oğuz qrupu dillərdən törəməsi və onların bir qolu olması məsələsi təsdiqin tapır" (68-70). Bu fikirlərdə ziddiyətli məqamlar olsa da, dillərin bir-birindən fərqlənməyə başlaması haqqında müəllifin maraqlı mülahizələr də yer alır.

B.Çobanzadə dili ictimai varlıq sayaraq, dillərin birləşməsi və ayrılması barəsində yazırdı: "Dilin üzvi ruhi və ictimai hadisələrdən mürəkkəb bir həyatı vardır. Həmçinin dil ictimai varlıq olduğu üçün onun ictimai həyatı- dilin birləşməsi, dilin ayrılması, dilin zahiri əlamətləri mövcuddur. Dillərin birləş- məsi və ayrılması məsələlərinə nəzər salsaq burada qarşımıza dillər nə üçün ayrılır? Sualı çıxır. Dillərin ayrılması məsələsinin əsasında ilkin olaraq coğrafi fərqlər digər bir yandan mədəni sosial inkişaf daya- nır. Bir dilin digərini sıxışdırıb sıradan çıxarması isə həm siyasi həmçinin coğrafi mövqelərlə bağlıdır. Məsələn, Türk Bolqar, və cənubi slavyanların qarışmalarından bolqar türkcəsi yox olaraq hər iki xalq yalnız slavyanca danışmağa başlamışdır. Başqa bir aspektdən bir cəmiyyətin məhv olması onun lisa- ni (dil) xüsusiyyətlərinin də yox olmasına gətirib çıxarır. Şumer, Qun, latın dilləri bu qəbildəndir. (88)

Həmçinin müəllif dillərin fərqlənmə səbəbləri sırasında tarixi inkişafı və ictimai-siyasi hadisiləri də önəmli sayırdı: " Dillərin yox olmasının səbəbi əksər halda siyasi və hərbi məsələlərlə bağlı olsa da bəzi hallarda sadəcə zamanla bu dildə danışan xalqın özünün sülhi şəraitdə yoxa çıxması (əriməsi) ilə bağlıdır. Məsələn Qun dili Romaniya və Qaliçyadan Macarıstan və Balkanlara yayılaraq orada bir qismi slavyanlar, böyük bir qismi də Macarlar arasında yox olmuşdur. Bu sıraya Əski bulqar və misir koləmənlərinin lisanını da aid edə bilərik.(88)

Beləliklə biz görürük ki, dilin bir çox xüsusiyyətlərinin qorunmasında, həmçinin özünün sıradan çıxarılmasının qarşısının alınmasında əsas məsələ bu dilin daşıyıcılarının dilin qorunmasında və onun "çirkləndirilərək" istifadədən kənar qalması halları ilə bağlı olaraq daim çalışmasından, bu kimi halların maksimum şəkildə qarşısının alınmasından ibarətdir. Digər bir tərəfdən dil xüsusiyyətlərinin qorunmasında ədəbi dilin rolu danılmazdır. Çünki Ədəbi dil öz formal xüsusiyyətlərini danışq dilinə nəzərən daha yaxşı mühafizə edir. Əslində istifadə etdiyimiz danışq dili özündə bir zamanlar ədəbi dil sayıla biləcək olan "Adiləmiş Ədəbi Dil" dir. Ədəbiyyat və mədəniyyəti zəif inkişaf etmiş xalqların dilinin parçalanması və sıradan çıxması daha böyük risk daşıyır.

AZƏRBAYCAN DİLİ ŞİVƏLƏRİNDƏ İŞLƏNƏN FELİ ADLARIN SEMANTİKASINA DAİR

Fərqanə BABAYEVA

Bakı Slavyan Universiteti

ferqanebabayeva07@gmail.com

AZƏRBAYCAN

Azərbaycan dilinin zəngin şivə leksikası var. Bu zənginlik birdən – birə yaranmamış, Azərbaycan dilinin uzun sürən tarixi inkişafı nəticəsində meydana gəlmişdir. "Xalqın həyatında, məişətində özünü göstərən dəyişikliklər dialekt leksikasında əks olunur. Cəmiyyətin, dilin inkişafı ilə əlaqədar olaraq müəyyən sözlər dialekt leksikasına daxil olur, sonradan bunların bir hissəsi öz işləkliyini saxlayır, bir hissəsi isə, ümumiyyətlə ünsiyyətdən çıxır. Ədəbi dilin lüğət tərkibi ilə müqayisədə dialekt leksikası daha mühafizəkardır.

Dilin qədim leksik qatına aid olan sözlər şivələrin lüğət tərkibində daha çox qorunub saxlanılır". Şivələrin lüğət tərkibində qorunub saxlanan sözlərin bir çoxu fel köklü adlardır. Bu feli adların bir qismi öz formasını və mənasını olduğu kimi saxlamış, bir qismi fono – morfoloji dəyişikliyə uğramış, bir qismi isə semantik cəhətdən dəyişmişdir. Bu yazımızda belə sözləri nəzərdən keçirəcəyik. Tutmac// tutmaş (Ağcabədi, Göyçay, İmişli, Quba, Oğuz, Şamaxı, Ucar, Ağdam, Basarkeçər, Mingəçevir, Şuşa) – xörək adı kimi verilmişdir

Məsələn, - Tutmacı günorta, ya axşam yiyəllər (Oğuz), Dünən də tutmaş yemişəm, bü:n də (Ağdam). "Tutmac" sözü M. Kaşğarının "Divanü lüğət-it türk" əsərində "xəngəl" (yeməyin bir növü) mənasında verilmişdir. M.Kaşğari bu sözün mənasının – "bizni tutma aç", yəni "bizi ac saxlama" olduğunu göstərmişdir. C → Ş əvəzlənməsi Tarax (Qax, Şəki, Oğuz) – dırmıq mənasındadır. Məsələn, Soğanı, tarax diyirix unnan taraxlıyif, toxumu səpirix. Bu söz "tarğak" formasında Mahmud Kaşğarının "Divan"ında da qeydə alınmışdır. Mənası da "daraq" deməkdir. Ögəc (Bakı, Şamaxı) – böyük deməkdir. Məs., Ögəc – ögəc danışmaq sə:n adətindi. "Ögəc" sözü M. Kaşğarının "Divan"ında "ögə", yəni "müşavir, yaşlı və ağıllı adam" variantında göstərilmişdir. "Ö" səsi qədim türk dillərində "fikirləşmək", "düşünmək" anlamını vermişdir. Elə bu anlamdan da sonralar ög//ögüt//ögüd//öyüd – məsləht, nəsihət sözü yaranmışdır. Sözüün kökündə "ögmək" feli durur. Müxtəlif dövrlərdə g → y, t → d fonetik əvəzlənmələri baş vermişdir. Azərbaycan dilinin Bakı, Lənkəran şivələrində ögəc // əkəc variantı da işlənmişdir ki, bu da yaşından böyük danışan və ya yaşlı, çoxbilmiş mənasındadır. Bilənçil (İmişli) və ya biləndər (Göyçay, İsmayilli, Qazax, Naxçıvan) – bilən, hər şeyi anlayan (Mən çox sö:bət bilənçil dö:üləm.; Məmmədin oğlu yaman biləndərdir (Naxçıvan). Söz "bilmək" felindən yaranmışdır. M. Kaşğarının "Divan"ında bu söz "bilgə" kimi işlənmişdir ki, bu da "alim", "filosof" deməkdir. Biz bu sözə İbn–Mühənnə lüğətində də "bilgə" şəklində rast gəlirik. Bıçqı (Biləsuvar, Qazax–mişar. Məs.,Bıçqının dişdəri köhnəldi. Biz bu sözə M. Kaşğarının "Divan"ında "bıçğuç" – qayçı, "bıçğu"–

mişar kimi göstərilmişdir. Həmin sözlər də fel köklü sözlərdir. Sözüün kökündə “biçmək” feli dayanır. Qapçağ – Göyçay, Cəlilabad, Saatlı, Sabirabad, Salyan şivələrində “qap+çağ” sözü – su qabı, su içilən qab mənasını ifadə edir. Məsələn, Leyla, mənə bi qapçağ su gəti (Cəlilabad). Sözüün “qab+çağ” variantı Kürdəmir, Yardımlı şivələrində də eyni mənanı ifadə edir. Bu söz “qapmaq” və “çəkmək” fellərindən ibarətdir. Burada kar samitin cingilti samitlə (p→b) əvəzlənməsi baş vermişdir. Qapçağ sözü Salyan şivəsində “pambıq qozası”, Ucar şivəsində isə “qapçax” variantında - “iynəqabı” mənasında da işlənir. Mahmud Kaşğarının “Divanülü .at-it tük” əsərində “kap+ğak”-qapaq, sadağın, oxdanın qapağı mənasında işlənmişdir. Qısqaç - Salyan şivəsində “qamışdan hazırlanan sıxıcı” mənasında işlənir. Sözüün kökündə “qısmaq”, “sıxmaq” feli durur. Bu feli ad “kıs+ğaç” şəklində Mahmud Kaşğarının “Divanü lüğət-it türk” əsərində “kəlbətin”, Əsirəddin Əbu Həyyan Əl – Əndəlusinin “Kitab əl – idrak li – lisan əl - ətrak” əsərində “qıs+qaç” - məngənə. İbn – Mühənnə lüğətində isə “qısqaç” – maşa, kəlbətin mənasında işlənmişdir. Divani lüğət-it türk” əsərində “tutuğ” – girov və ya “tutğun” - əsir, dustaq mənasında işlədilir. Əsirəddin Əbu Həyyan Əl – Əndəlusinin “Kitab əl – idrak li – lisan əl - ətrak” əsərində isə bu söz “tutuq” -örtük, “tutqun” -əsir şəklində göstərilmişdir. Ütüg // ütux (Şamaxı, İsmayılı, Ağdam, Cəbrayıl, Laçın, Ordubad, Şuşa) – bacarıqlı, sırtıq, zirək, hiyləgər. Qədim türk sözlüyündə bu söz “ütrük” kimi verilmişdir. Qədim türkcədəki “ütrük” sözü səs düşümü (r səsinin düşümü) hadisəsinə uğrayaraq müasir Azərbaycan dili şivələrində “ütux”şəklini almışdır. Məs., Maşallah Əhməd çox ütux uşağıdı. “Ütux” sözü ütmək felindən yaranmışdır. Taytax (Ağdam, Şuşa, Qazax, Şəki) – axsaq. Dəmirçi Mahmudun oğlu taytaxdı. “Taytax” sifəti öz mənşəyi etibarilə taytamax, “axsamax” felindən əmələ gəlmişdir. Prof. E. Əzizovun araşdırmaları göstərir ki, bu sözüün əsasında qədim türkcədə “sürüşmək, sürüşüb yıxılmaq” mənasında olan “tay” feli dayanır. Qədim türk dilində tay felindən düzəlmiş tayığ “sürüşkən” sifəti olmuşdur. Yuxarıda göstərdiyimiz misallardan belə qənaətə gəlmək olar ki, feli adlarda baş vermiş semantik inkişaf, fono - morfoloji dəyişikliklər qədim sözlərin simasını üzə çıxarır və dediklərimizdən aydın olur ki, müasir Azərbaycan ədəbi dilindən fərqli olaraq, qədim türk leksikasının mühüm bir hissəsi şivələrin lüğət tərkibində saxlanmışdır.

ATALAR SÖZLƏRİNDƏ İŞLƏNƏN FRAZEOLJİ BİRLƏŞMƏLƏRİN LİŦVİSTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Faidə OMAROVA

AMEA, akad. Z.M.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu

filfay-6786@mail.ru

AZƏRBAYCAN

Azərbaycan xalqının şifahi xalq ədəbiyyatı poetik nümunələrlə çox zəngindir. Bu nümunələr içərisində atalar sözü xüsusi yer tutur. Bəs atalar sözü nədir? Bu barədə həm folklorşünaslar, həm də dilçilər tərəfindən istənilən qədər söz deyilmişdir. Biz isə atalar sözləri haqqında deyil, onların tərkibində işlənən frazeoloji birləşmələr haqqında danışacağıq.

Azərbaycan dili öz frazeoloji tərkibinə görə zəngin dillərdən biridir. Dilimizin frazeoloji vahidləri iki və ya daha çox tammənəli sözüün birləşməsi əsasında təşəkkül tapmışdır. Tərkib hissələrinin sintaktik əlaqəsinin səciyyəsinə görə bunların müxtəlif tipləri olsa da, bir qismi söz birləşməsi şəklində, bir qismi isə qrammatik cəhətdən formalaşaraq cümlə quruluşunda işlədilir. Buna görə də, bunları həm bir-birindən, həm də dilimizdəki sintaktik vahidlərdən fərqləndirmək üçün öz spesifikasiyalarına müvafiq şəkildə xüsusi terminlərlə adlandırmaq lazımdır. Bu baxımdan müasir Azərbaycan dilinin frazeologiyasını iki böyük qrupa bölmək olar: frazeoloji söz birləşmələri və frazeoloji ifadə və ibarələr.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan dilindəki frazeoloji söz birləşmələri onları əmələ gətirən sözlərin məna və qrammatik cəhətdən qovuşma dərəcəsinə görə üç tipə bölünür: frazeoloji qovuşma, frazeoloji birlik və frazeoloji birləşmə.

Frazeoloji qovuşma zamanı söz birləşməsinə əmələ gətirən bütün sözlər öz müstəqil mənalarını itirirlər. Bu tip birləşmənin ümumi mənası onu təşkil edən ayrı-ayrı sözlərin müstəqil mənalarından

asılı olmur və bütövlükdə birləşmənin bir mənası olur. Məsələn, Arını duman, insanı iman yola gətirər atalar sözündəki “yola gətirmək” frazeoloji vahidinə nəzər salaq. Bu birləşmənin ümumi mənası “ağıllandırmaq” kimi başa düşülür. Lakin görüldüyü kimi həmin mənanı ifadə etmək üçün birləşməni təşkil edən sözlərin heç birinin müstəqil mənalardan istifadə edilməmişdir. Frazeoloji qovuşmalarda sözlər məna cəhətdən son dərəcə qaynayıb-qarıxdıqları üçün bunlar tamamilə bölünməz olur.

Birləşməni əmələ gətirən sözlərdən birinin mənasının zəif hiss olunması əsasında yaranıb, semantik cəhətdən bölünməz olan frazeoloji birləşmələr frazeoloji birlik hesab olunur. Bu tip birləşmələrdə birləşməni təşkil edən komponentlərdən birinin həqiqi məna izləri müşahidə edilir. Bütün frazeoloji vahidin ümumi mənası həmin komponentin – sözün mənası ilə bağlı olur. Bu tip frazeoloji birləşmələrə atalar sözlərinin tərkibində baxaq: Az danış, çox qulaq as; Ağılsız cavab verməmək ən ağıllı cavabdır və s.

Misallardan da görüldüyü kimi, frazeoloji birlikləri başqa tiplərdən fərqləndirən səciyyəvi cəhət frazeoloji vahiddə bu və ya digər sözün mənasının az və ya çox dərəcədə hiss olunmasıdır. Frazeoloji birlik frazeoloji qovuşmalar kimi mənanın qaynayıb-qarışması əsasında əmələ gəlir.

Birləşmənin tərkibindəki sözlərdən birinin öz mənasında işlənməsi, qalan hissənin isə asılı vəziyyətdə olması nəticəsində yaranmış frazeoloji vahidlər frazeoloji birləşmə adı altında ümumiləşdirilir. Bu tip birləşmələrdə sözün biri o birinə, yəni müstəqil mənada olana təhkim olunur. Müstəqil mənada işlənən söz birləşmədə əsas, öz mənasında olmayan söz isə asılı olur. Məsələn, Ağıllı qəm yeyər, dəli qamçı; Adamın adı pislilyə çıxınca canı çıxsa yaxşıdır və s. Bu misallardakı frazeoloji birləşmələrin birinci sözləri öz mənasında işlənmiş və birləşmədə aparıcı rola malikdir.

Frazeoloji vahidin hansı ikinci dərəcəli üzv ilə bağlı olduğunu, yəni onun obyektini və qrammatik səciyyəsinə müəyyənləşdirmədən frazeoloji birləşmənin struktur tipi haqqında aydın təsəvvür əldə etmək qeyri-mümkündür. Buna görə də frazeoloji vahidlərin idarə etdikləri üzvləri onlardan tam təcrid olunmuş şəkildə nəzərdə tutmaq olmaz.

Atalar sözlərində işlənən frazeoloji birləşmələrin isim komponentinin çoxu, fel komponentinin isə hamısı müasir dildə müstəqil işlənən sözlərdir. Məsələn, Yamanı yada salma, yananı yada sal və ya Aş daşanda kəfkir yada düşər və s. kimi atalar sözlərində işlənən “yada salmaq”, “yada düşmək” frazeoloji birləşmələrdəki sözlərdən hər biri dilimizin lüğət tərkibində müstəqil mənalı leksik vahidlərdir.

Lakin bütün bunlarla yanaşı müasir Azərbaycan dilində, o cümlədən Azərbaycan atalar sözlərində müəyyən miqdar frazeoloji birləşmələr də vardır ki, onların baş sözü kimi işlənən isim komponenti leksik mənanaya malik deyildir. Bunlar ancaq frazeoloji vahid daxilində işlədilməklə dilimizdə öz varlığını qoruyub saxlayırlar. Bu qəbildən olan söz – komponentlərinin bir qismi türk, bir qismi ərəb, bir qismi isə fars mənşəlidir. Belə frazeoloji birləşmələrə aşağıdakı atalar sözlərinin tərkibində rast gəlmək olar: 1. Pul cəncəl açandır; 2. Gic gicə rast gələr, bir-birinə mat qalar; 3. Daldakı ağıl pozulan iş kar etməz; 4. Damağın çağ olsa da, bələdan qaçmaq olmaz; 5. Sərkərdə qoçaq olsa, ordunu bada verməz və s.

Nümunə kimi verilmiş yuxarıdakı atalar sözlərində işlənən “cəncəl açmaq”, “mat qalmaq”, “kar etmək”, “çağ olmaq”, “bada vermək” kimi frazeoloji birləşmələrin isim komponenti demək olar ki, müstəqil işlənmir və yalnız frazeoloji birləşmə daxilində müəyyən məna daşıyırlar.

Beləliklə, aydın olur ki, atalar sözlərində işlənən frazeoloji vahidlərin fel komponenti vaxtilə türk mənşəli olub, müasir dildə Azərbaycan dilinin öz sözləridir. Bunların baş sözlərinin də çoxu Azərbaycan dilinə məxsus leksik vahidlərdən ibarətdir. Lakin müəyyən qisminin baş sözü tarixən başqa dillərdən alınmadır və ya müstəqil leksik mənanaya malik deyillər, ancaq birləşmə daxilində məna daşıyırlar. Azərbaycan atalar sözlərinin tərkibində işlənən frazeoloji birləşmələr bir çox başqa xüsusiyyətlərə də malikdirlər. Bəzi frazeoloji birləşmələr vardır ki, onlara həm ədəbi dildə, həm də xalq danışığı dilində tez-tez rast gəlinir. Lakin elə frazeoloji vahidlər də vardır ki, onlardan daha çox xalq danışığı dilində istifadə olunur. Nəzərə alsaq ki, atalar sözləri xalq təfəkkürünün məhsuludur və daha çox adi ünsiyyət zamanı istifadə olunur, deməli bu təbii haldır. Məsələn, Borc yaddan çıxma; Qırx ildə bir dəfə arvad sözünə baxarlar və s.

Bu tip atalar sözlərində işlənən “yaddan çıxmaq”, “sözə baxmaq” və s. kimi frazeoloji birləşmələrə həm ədəbi dildə, həm də danışığı dilində rast gəlinir. Ancaq Buğda olmayan yerdə darını gözə təpərlər; Bir tikə çörək daşdan çıxır kimi atalar sözlərində işlənən “gözə təpmək”, “daşdan çıxmaq” frazeoloji birləşmələri demək olar ki, daha çox danışığı dilinə xasdır və ədəbi dildə bu tip frazeoloji birləşmələr o qədər də geniş yayılmamışdır.

Bir məsələni də qeyd etmək lazımdır ki, atalar sözlərində iştirak edən frazeoloji birləşmələr heç də həmişə bütöv şəkildə verilmir. Yəni belə frazeoloji birləşmələrin bəzilərində fel komponenti ixtisar olunur və yalnız isim komponenti iştirak edir. Frazoloji vahidin həmin cümlədə, yəni atalar sözündə daşdığı mənanı başa düşmək üçün isə mürəkkəb cümlə quruluşunda olan atalar sözlərinin birinci tərəfinə nəzər salmaq lazım gəlir. Bu cür hallara tabesiz mürəkkəb cümlə strukturuna malik olan atalar sözlərində rast gəlinir. Misallara baxaq: Qocaya gedən quyuq yeyər, cavana gedən – yumruq; Qızılquş əldə gəzər, gözəl qız – dildə; Aşıqə söz dəyməz, çirkinə göz və s.

AZƏRBAYCAN VƏ TÜRKİYƏ TÜRKÇƏLƏRİNDƏ PSIXOLOGİYA TERMINLƏRİNƏ DAİR

Ramil BAYRAMOV

Bakı Dövlət Universiteti
rbayramov924@gmail.com
AZƏRBAYCAN

Psixologiya elmi son bir əsr ərzində çox böyük inkişaf keçmiş və hazırda bütün dünyada, eləcə də Türk dünyasının ana xətti və ayrılmaz hissələri olan Azərbaycan və Türkiyədə də öz inkişafını yaşayır. Çağdaş dövrümüzdə psixologiya, demək olar ki, bütün sahələrə sirayət etmişdir. Buna görə də bu elm elmi ictimaiyyətin diqqətini çəkməyə bilməz. Bu deyilənlərə uyğun olaraq qeyd edək ki, Azərbaycan və Türkiyədə psixologiya ilə bağlı xeyli sayda elmi araşdırmalar aparılmış, psixologiyanın ayrı-ayrı sahələrinə aid sanballı tədqiqat işləri yazılıb nəşr olunmuş və ictimaiyyətin istifadəsinə verilmişdir. Bunun nəticəsində də psixologiya sahəsində yeni-yeni elmi nəzəriyyələr, ideyalar, anlayışlar meydana gəlmiş və hələ də gəlməkdədir. Belə ideya və anlayışlar isə müəyyən terminlərlə ifadə olunaraq dildə işləklilik qazanır və dilin lüğət tərkibinə daxil olur. Dilin leksik qatında sahə terminologiyası – psixologiya terminologiyası kimi ayrılan bu terminlərin dildə istifadəsi onların mənşəyi, yaranma yolları və mənbələri müəyyən qanunauyğunluq prinsipi əsasında mövcud olur. Azərbaycan və Türkiyə türkcələrində də psixologiya sahəsinə aid olan terminlərin yaranma yolları, mənşəyi və ümumiyyətlə, dildə istifadəsi özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir. Bu dillərdə psixologiya terminlərinin istifadəsində müəyyən oxşar cəhətlərlə yanaşı, müxtəlifliklər də mövcuddur.

Psixologiya terminlərinin qarşılaşdırılan bu dillərdə oxşar istifadəsini doğuran səbəb onların eyni kökdən – eyni dil ailəsinə və eyni dil qrupuna mənsub olmasıdır. Belə ki, XVII əsrə qədər hazırkı türk xalqlarına məxsus dillər ortaq türk dili kimi mövcud olmuşdur. Ona görə də həmin dövə qədərki bir sıra xalq yaradıcılığı nümunələri ortaq hesab edilir və ya bu xalqların içərisindən çıxan yazarların əsərlərinin dili eyni, yaxud oxşar olmuşdur. XVII əsrdən etibarən isə türk dillərində diferensiasiya – ayrılma baş verdi. Belə ki, Hər bir türk dövləti ümumtürk kontekstindən çıxış edərək öz dili ilə bağlı müstəqil, özünəməxsus inkişaf xətti götürdü. Bu, təbii ki, özünü dilin müxtəlif şöbələri üzrə göstərib bu və ya digər formada xeyli fərqlər yaratsa da, bütövlükdə bu dillərin kökü eynidir.

Göründüyü kimi, türk dil ailəsinə mənsub xalqların dili XVII əsrə qədər ortaq olmuşdur. Buna görə də bu dillərdə həmin dövrə qədər bir çox elm sahələrində olduğu kimi psixologiyaya aid söz-terminlər də eyni və ya çox yaxın formada işlədilmişdir. Biz bunları ortaq abidəmiz olan “Kitabi Dədə Qorqud” dastanında da, həm Türkiyəyə, həm Azərbaycana məxsus şairlərin əsərlərində də şahidi oluruq. XVII əsrdən etibarən müstəqil inkişaf xətti götürən bu dillərdə getdikcə müəyyən fərqlər yaranmağa başladı. Belə ki, Azərbaycan və Türkiyə türkcələrinin həm fonetik, həm leksik, həm də qrammatik sistemində bəzi fərqli məqamlar ortaya çıxdı. Sonrakı əsrlərdə isə Azərbaycanın rus müstəmləkəsi olması və onların təsirinə, təzyiqinə məruz qalması bu məsələni bir qədər də dərinləşdirdi. Yəni Türkiyə Avropa və digər əcnəbi xalqlarla birbaşa əlaqə yarada bilib, sərbəst şəkildə onların dillərinə məxsus söz-terminləri öz dilinə gətirib istədiyi kimi işlədirdisə, Azərbaycanda belə deyildi. Azərbaycan digər dövlətlər və ya xalqlarla yalnız Rusiya vasitəsilə əlaqələr qururdu. Ona görə də başqa dillərdən bu dilə daxil olan və ya gətirilən söz-terminlər birbaşa deyil, rus dilinin vasitəçiliyi ilə, onun qayda-qanunlarına uyğunlaşdıqdan sonra gətirilir və ona uyğun da işlədilir. Lakin bu vəziyyəti Azərbaycanın ikinci dəfə müstəqillik əldə etməsi tamamilə dəyişdi. Yəni müstəqil siyasət

yürüdən Azərbaycan digər xalqlarla sərbəst şəkildə əlaqə qurur və onların dillərinə məxsus olan söz-terminləri də birbaşa alır. Göstərilən proseslər Azərbaycan və Türkiyə türkcələrinin bir-birindən qismən fərqli istiqamətdə inkişaf etməsini şərtləndirir.

Gənc elm olan psixologiyaya aid terminlər də bu dillərdə əksər hallarda oxşarlıq təşkil etsə də, fərqli məqamlar da çoxdur. Bu, əsasən, fonetik baxımdan diqqəti daha çox çəkir. Bu isə qarşılaşdırılan dillərin əlifba sisteminin nisbətən fərqli olmasıdır. Məsələn, Azərbaycan dilindən fərqli olaraq Türkiyə türkcəsində *x* və *ə*-nin nə səsi, nə də qrafik işarəsi, [*q*] səsinin isə qrafik işarəsi yoxdur. Buna görə də hər iki dildə də işlənən bəzi psixologiya terminlərinin yazılışında fərqlər var. Onu da qeyd edək ki, Azərbaycan dilində cingiltilmə (incələşmə), Türkiyə türkcəsində isə karlaşma (qalınlaşma) özünü göstərir. Aşağıdakı cədvəldə deyilənlərə uyğun nümunələrə nəzər salaq:

<i>Azərbaycan dilində</i>	<i>Türkiyə türkcəsində</i>
diqqət	dikkət
duyğu	duygu
həssaslıq	hassaslık
hallüsinasiya	halusinasiyon
depressiya	depresyon
psixologiya	psikoloji, ruhbilim
özünüdərk	özbiliş
qısqanclıq	kıskançlık
qorxu	koru
iradə	irade, istenc
xarakter	karakter
həyəcan	heyecan
psixoz	psikanaliz
yuxu	uyku
agnoziya	agnozi (tanısızlık)
amneziya	amnezi (bellek yitimi)

Bir məsələni də qeyd edək ki, Türkiyə türkcəsində Azərbaycan dilindən fərqli olaraq özləşmə meyili – alınma sözün özünü deyil, onları öz sözləri ilə işlətmək meyili daha güclüdür.

<i>Azərbaycan dilində</i>	<i>Türkiyə türkcəsində</i>
motiv	güdü
qəzəb	köpürme, öfke
qabiliyyət	yetenek
instinkt	içgüdü
idrak	biliş
hipnoz	uyutum
hissiyatçılıq	duyumçulluk
həvəs	dilek
günah	suç
qəşəlt	bicim
fleqmatik	ağırkanlı
fikir	görüş, kavrayış
eqoizm	bencillik
emosiya	coşku
dərrakəli	anlıksal
bihevizizm	davranışçılık
autizm	içe yöneliklik
arzu	düşleme
aqressivlik	saldırğanlık
psixoloq	ruhbilimçi
şüursuz	bilinçdışı
təfəkkür	düşünme
təxəyyül	imgeleme
vərdis	alışkanlık

Bütün deyilənləri nəzərə alaraq aşağıdakı nəticə və istəyimizi qeyd edə bilərik:

1. Əlifbadakı qrafik işarələrin fərqlərini nəzərə almasaq, psixologiya terminlərinin əksəriyyəti hər iki dildə də eynidir.
2. Türkiyə türkcəsində alınma terminlər Avropa dillərinə, Azərbaycan dilində isə rus dilinə uyğun şəkildə mənimsənilmişdir.
3. Türkiyə türkcəsində özləşmə meyili daha güclüdür.
3. Ortaq türk dili, ortaq türk əlifbası ideyası reallaşsın! Bütün türk dünyasının vahid bir ünsiyyət dili, əlifbası ola!! Türk xalqları bir-birlərini anlamaqda heç bir çətinlik çəkməyö!!!

İNFORMATİVLİK MƏTNİN ƏSAS KATEQORİYASI KİMİ

Gülmar İSRAFİLOVA

Azərbaycan Dillər Universiteti

gulmar-tx@rambler.ru

AZƏRBAYCAN

Mətni adi söz yığınınından fərqləndirən əlamət onun müəyyən şəkildə təşkil olunmuş və istiqamətlənmiş informasiya daşmasıdır. İnformativlik mətnin tamlığı və bitkinliyindən asılıdır. Bədii mətnə informativlik əsərin müasir dünya ilə səsələşməsinə təmin edir, onun aktuallığını şərtləndirir. Başqa sözlə, informativlik «Məna məsafələrini» birləşdirən, tarixi zaman kəsiklərini yaxınlaşdıran psixolinqvistik fenomendir.

Mətn öz-özlüyündə bir sistem təşkil edir və bu sistemin də özünəməxsus elementləri – komponentləri, bu komponentlərin əlaqə vasitələri, kateqoriyaları vardır. Bu kateqoriyaların öyrənilməsi çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Mətnin kateqoriyaları istənilən mətnə özünəməxsus şəkildə bir-birinə keçir və hansısa aparıcı kateqoriyanın aydın edilməsinə çətinləşdirir. Çox zaman kateqoriyalar mətnə heç bir formal vasitələrlə nəzərə çarpmır, gizli şəkildə mövcud olur. Bu xüsusiyyət məhz informativlik kateqoriyasında daha çox nəzərə çarpar.

İnformativlik linqvistik xarakterli müxtəlif məsələləri özündə birləşdirir. Bu məsələlərə informasiyada yeni problemlə, informasiyanın fərqləndirici xüsusiyyəti, informasiyanın dəyərliliyi məsələsi, informasiyanın ötürülməsi və s. məsələlər aiddir. Bu xüsusiyyətlərə ayrı-ayrılıqda nəzər salmaq.

Mətn informativ xüsusiyyətə malik olmalıdır. Əgər bir neçə abzas bir-birindən fərqlənmərsə, eyni mövzunu hər dəfə təkrar edərsə, yəni əgər onlar bütün parametrləri ilə üst-üstə düşürsə, bu abzaslar informativ deyildir. İnformasiyanın alınması üçün azacıq da olsa fərqlilik zəruridir. Cümlələr ayrı-ayrılıqda informativlik xüsusiyyətinə malik deyildir. İnformasiya bütövlükdə cümlədə yox, məhz mətnə özünü göstərir. Mətn ümumiyyətlə, hər hansı bir informasiyanın oxucuya çatdırılmasına xidmət edir.

İnformativliyin əsas məsələlərindən biri informasiyada yenilik məsələsidir. Mətn vasitəsilə müəllif hər zaman oxucuya yeni informasiyalar çatdırmağa çalışır. Lakin verilən məlumat oxucuların hamısı üçün eyni səviyyəli olmayacaq. Əgər oxuculardan və ya dinləyicilərdən biri üçün bu mətn yeni olub özündə hər hansı bir informasiya xarakteri daşıyarsa, digəri üçün bu xəbər əvvəlcədən məlum olduğu üçün heç bir informativ xüsusiyyətə malik olmaya bilər. Əgər bir oxucu hər hansı bir mətnlə ilk dəfə tanış olursa, onun üçün bu mətn maraqlı doğuracaq, bu mətnə verilən hər bir informasiya onun üçün yeni olacaq. Lakin digər oxucu artıq eyni mətnlə tanışdır, onun məzmununu, verilən informasiya haqqında müəyyən təsəvvürü var və onun üçün bu mətnə heç bir yenilik yoxdur. Yəni müəyyən zaman kəsiyində yeni olan, bir qədər sonra məlum çevrilir. Yeni informasiya ətraf mühit haqqında təsəvvürü, dəyişikliyi özündə cəmləşdirir.

Subyektiv informasiya elə informasiyadır ki, bu zaman müəllif obyektiv olanı deyil, öz fikrində emosional və psixoloji olanı əks etdirir. Məsələn: hər hansı bir tarixi hadisəni, döyüşü elmi əsərlərdə müəllif faktlarla, dəlillərlə göstərməyə çalışarsa, bədii mətnlərdə müəllif bu səhnəni bədii cizgilərlə, obrazlı şəkildə təsvir edir. Bu zaman mətn obyektiv deyil, subyektiv xarakter daşıyır.

İ.R.Qalperin informasiyanın üç növünü ayırır: tərkibi-faktual informasiya, tərkibi-konseptual informasiya və tərkibi-mətnaltı informasiya.

Tərkibi - faktual informasiya bizi əhatə edən cəmiyyətdə baş vermiş olan, baş verən və gələcəkdə baş verəcək həqiqət və ya təxəyyül olan hadisələr, proseslər, faktlar haqqında məlumatı özündə cəmləşdirir. Belə informasiya bütün mətn növlərində rast gəlinir. Bədii mətnlərdə informasiya hadisələrin obrazlı təsviri ilə çatdırılırsa, elmi mətnlərdə daha çox faktlar, dəlillər informasiyanın doğruluğunu sübut edir.

Tərkibi-faktual informasiyada müxtəlif alimlərin dünyagörüşü, hər hansı məsələ ilə bağlı mühakimələri, müxtəlif faktların, dəlillərin gətirilməsi, faktların müqayisəsi, qarşıya qoyulan mürəkkəb məsələlərin mümkün həlli yolları, hər hansı məsələnin təhlilindən çıxan nəticələr və s. haqqında məlumat verilir.

Tərkibi-konseptual informasiya oxucuya məfhumlar arasında mövcud olan münasibətləri, tərkibi-faktual informasiyanın təsviri vasitələri, onların xalqın sosial, iqtisadi, siyasi, mədəni həyatında rolu, həmçinin ayn-ayrı fərdlər arasındakı münasibətlər, onların mürəkkəb, psixoloji və estetik-ıdrak fəaliyyətləri haqqında müəllifin nöqtəyi nəzərini çatdırır.

Tərkibi-konseptual informasiya hər zaman kifayət qədər aydın ifadə olunmur. Belə informasiya bütün əsərin məzmunundan kənar qalır və cəmiyyətdə baş verən və yazıçının öz xəyal dünyasında yaratdığı təsəvvürlərin, göstərilən münasibətlərin, faktların, hadisələrin, proseslərin bədii, obrazlı mənasını dinləyiciyə təqdim edir.

Qeyd edək ki, tərkibi-konseptual informasiya bədii mətnin məzmunundan kənar qalır, yəni əsərin ideyası ilə üst-üstə düşmür və bədii mətnlərdə konseptual informasiyanın aşkarlanması üçün oxucudan məntiqi fəaliyyət tələb olunur. Elmi mətnlərdə rast gəlinən tərkibi-konseptual informasiya isə kifayət qədər aydın ifadə olunur. Bədii əsər yalnız informasiya daşımır, o, söz materialının xüsusi təşkilinə görə oxucuya estetik təsir göstərir. Mətnə bu və ya digər elementin üzə çıxarılması mətnin dilində əlavə düzülüşə səbəb olur.

Tərkibi konseptual informasiya mətnaltı informasiya daşıyır. Müəllif bəzən öz fikrini oxucuya aydın şəkildə deyil, dolay yolla çatdırmağa cəhd edir. Bunun üçün mətnaltı informasiyadan istifadə edir. Bunun müxtəlif səbəbləri ola bilər - tarixi şərait, siyasi vəziyyət, üstüörtülü tənqid və s.

Mətnaltı informasiya dərhal dərk olunmaya bilər. Mətnə ötürülməzə əldə edilən konseptual informasiya mətni təkrar oxuduqda, mətnin ayrı-ayrı hissələrinə diqqət yetirdikdə daha dərin məzmun kəsb edir. Tərkibi-mətnaltı informasiya daha çox bədii mətnlərdə, xüsusilə poeziyada öz əksini tapır.

Xəbər informasiyanın bir formasıdır və dinləyiciyə baş vermiş olan, danışmaq anında baş verən və yaxın zamanda baş verəcək hadisələri çatdırır. Öz təbiətinə görə xəbər ekzistensialdır.

Xəbər dinləyicini hər hansı yeniliklə tanış edir. Xəbər dəqiq, konkret, emosionallıqdan kənar olmalıdır. İnformasiyanın bu formasına qəzetlərdə, radio və televiziya vasitələrində rast gəlinir.

Xəbər konseptualizmdən uzaqdır, buna görə də emosional-subyektiv xarakter daşımır və bir dildən başqa dib asanlıqla tərcümə olunur.

Bütün mətnləri funksional üslublara və informasiyanın xarakterinə görə təsnif etmək lazımdır. Diplomatik mətnlər - fakt, müqavilə, memorandum, nota, ərizə, protest, ultimatum və s., bədii mətnlər - roman, hekayə, povest, təmsil, şeir, dram, poema, oçerk, felyeton və s., publisistik mətnlər isə qəzetlərdə, jurnallarda dərc olunan qısa məlumat, xəbər, müsahibələr və s. kimi qruplaşdırılır.

“KOROĞLU” DASTANINDA SÖZLƏRİN TOPONİMİKASI

Qəmər CƏFƏROVA

Bakı Slavyan Universiteti

kerimliaysel95@inbox.ru

AZƏRBAYCAN

Dastanda hadisələr bir çox yerlərdə baş verir. Bu yerlərdən Türkməni, Qaradağ torpağının Göyçəbel deyilən yeri, Məşhədi, Çardaxlıyı görürük. Dastanı oxuyanda həm də görürük ki, hadisələr Türkiyə ərazisində baş verir. Amma bu yer adlarının Azərbaycanın bəzi bölgələrinin adları olmasını xüsusilə qeyd edərdim. Dastanda işlənən Çardaxlı yer adı Gedəbəy rayonunun xüsusi bir kəndinin adıdır və Çənlibel deyilən yer Şəmkir və Gedəbəyin arasındakı dağdır. Buraya dəqiq nəzər salsaq

görürük ki, doğrudan da o dağ çox vaxt çənli olur və ona görə də oranı Çənlibel adlandırmışlar. Çardaxlı isə Çənlibeldən qalxandan sonra olan bir kənddir. Daha sonra dastanda Ləşker sözü qoşun mənasında işlənsə də, biz məhz elə Gedəbəydə Ləşker kendinin olduğunu görürük. Amma onu da görürük ki, dastanda ən çox Türkiyə ərazisinin adları daha çoxdur.

Dastanda işlənən və ən çox marağa səbəb olan söz "axtarma" sözüdür. Bu söz bəzi dialektlərdə və ədəbi dildə tam fərqli mənada işlənir. Dastanda isə "qənimət" kimi işlənmişdir. M.P.Vaqifin "Dağlar" şeirində "Axtarma modalın, qaymağın" ifadəsi də tam fərqli mənədədir. Burada axtarma modal kimi işlənmişdir və yağın, qaymağın xüsusi bir növü kimi işlənmişdir. Dastanda isə işlənən qənimət sözü axtar sözü ilə bağlıdır, axtarıb qənimət əldə etmək, çapıb, talayıb qənimət əldə etmək kimi işlənmişdir. Daha sonra isə "cılxa" sözünə rast gəlirik. Bu söz eyni olaraq hal-hazırda qərb bölgələri dialektlərində işlənməkdədir və xalis, təmiz mənasını verir: Məs: Bu bal cılxa arı balıdır. "çərdək" sözü də eyni olaraq qərb bölgəsində işlənməkdədir və qara arıq olan insanlara deyirlər. Dastanda işlənən "Dəm" sözü zaman mənasında həm də "Dədə Qorqud" eposunda da işlənmişdir və dialektlərimizdə işlənməkdədir. Dəlil, didə, donluq sözləri hal hazırda da işlənir. Eposda dəlil sözü nəsihət kimi işlənmişdirsə, dilimizdə dəlil-sübut kimi işlənir. Donluq sözü əmək haqqı kimi dislektlərdə işlənməkdədir. Dida-göz mənasında dastandakı qarşılıqı tapmışdır. "Ənam" hədiyyə kimi işlənməkdədir. "Ərgən" sözü isə tam fərqli mənada dialektlərimizdə işlənməkdədir. Əgər dastanda gənc bir qız və ya oğlan kimi işlənirsə də dialektlərdə şiltaq, ərkəsöyün kimi işlənir (Şəmkir dialekti). "Gərmiş" zəmanə kimi hal-hazırda işlənməkdədir. "Kar" bu söz dialektlərdə dastandakı kimi işlənməkdədir. Qulağı eşitməyən insanlara isə başqa cür deyilir. Qanı, qanmaq, qancırqa, qənim, laf, ləkə, ləşkər kimi sözlər dialektlərdə öz əksini tapmışdır. Burada işlənən Ləşkər-qoşun mənasında işlənsə də həm yer adı kimi işlənmişdir. Gədəbəy rayonunun Ləşkər kəndi buna sübutdur. "Yazı" çöl mənasında arxaizm kimi qalmışdır, lakin yazı indi öz mənasında işlənməkdədir. Ziba, zimistan sözləri də bəzi dialektlərdə işlənir.

Dastanda işlənən bu sözlərdən biri də "mürdəşir" sözüdür. Dastanda ölünü yuyan adama deyilir. Bəzi dialektlərdə isə vulqar ifadə kimi işlənir. "Bar" sözü meyvə kimi işlənmişdir, lakin bu söz həm də kəf kimi baramaq, qıçırmaq kimi dialektlərdə mövcuddur. "Qubar" qəm-qüssə kimi hal-hazırda işlənmişdir. Məs; könlüm yaman çox qubarlanır. Dastanda işlənən son övlad sözü mənim fikrimə görə "san" ad sözündən törəmədir. Ad-san ifadəsi hal-hazırda da işlənməkdədir və o dövrə görə övlad nəslin adı hesab olunurmuş. Dastanda işlənən sər -baş sözü də sər kimi hələ də işlənməkdədir və sərdar, sərkər, sərkərdə v.s kimi sözlər bu sözdən törəmədir. Dastanda işlənən sözlərdən biri də dilərə sözüdür. "Dilərə" gözəl, yaraşlıq sevgili kimi işlənmişdir. Bu söz dilimizdə də öz əksini tapmışdır. "Dəli" eposda igid, cəngavər, qəhrəman kimi işlənmişdir. Hal-hazırda isə dəli-ağılı catmayan kimi işlənir. "Didar" üz, camal, görmə, ziyarət etmə kimi işlənmişdir. M.Ə.Sabirin "Görmə didarını amandı" ifadəsi bu sözün dilimizdə öz yerini tapmasından xəbər verir və dialektlərdə də öz əksini tapır. İşlənmiş sözlərdən biri də "pir" sözüdür. Bu söz qoca mənasında işlənmişdir, lakin dilimizdə "pir" sözünün mənası "müqəddəs" deməkdir. "Seyvan" çadır, günlük kimi dastanda işlənmişsə də, hal -hazırda seyvana, çıxmaq kimi tam başqa məna verir.

Dastanda işlənən sözlərdən biri də "nar" sözüdür. Bu söz dastanda od, atəş kimi işlənmişdir. Dilimizdə isə bitki adıdır. Dastanda əsas nəzərə çarpan sözlərdən biri də sidq ürək sözüdür. Sidq sözü təmiz ürekdən bağlanmaq kimi indi də işlənmişdir. Daha sonra isə "Sovqun" sözünə rast gəlirik. Dastanda Alı kişinin dilindən deyilən "ati gecə-gündüz çamurda, meşədə, çayda çap ki, sovqunu yatsın, buradan görürük ki, bu söz mehzi sovqunu yatsın, yəni yorulsun, bir az cetinliyə qapılsın." "sovqun" sözü Qazax dialektində daha çox işlənir. Daha çox dialektlərdə işlənən sözlərdən biri də "qürrelənmək" sözüdür. Dastanda yekəxana hərəkət etmək kimi işlənmişdir. Eynilə dialektlərdə də bu cür işlənmişdir.

Koroğlu dastanının "Bolu bəy" qolunda "Bolu bəy fürsəti "fota" verməyib yerindən qalxıb dedi. Burada "fot" sözü bəzi dialektlərdə işlənməkdədir. Deyirlər ki, Koroğlu nə qədər iyid, mərəd idisə bir o qədər "əyyar" idi. Burada işlənmiş əyyar sözü bəzən dilimizdə işlədirik ki, o, çox ayar adamdı yeni bir növ coxbilmiş mənasında da işlənmişdir. Bu söz indi də işlənir bəzi bölgələrdə. Dastanda daha bir sözə rast gəlirik; Mərəd igidlər "qovğa" günü düşəndə cümlədə qovğa günü savaş günü kimi işlənmişdir. Qovğa sözü hal-hazırda da işlənməkdədir "lovğa" kimi, yeni lovğalanıb qovğalanmaq. Dastandakı "Bolu bəy" qolunda nə yorğan var nə də "cecim" burada "cecim" sözü kilim kimi işlənmişdir və bu söz daha çox Şəki dialektində işlənməkdədir.

FONETİKANIN TƏDRİSİNDƏ ŞAĞIRDLƏRİN ORFOQRAFİK VƏRDIŞLƏRİNİN FORMALAŞDIRILMASI YOLLARI

İlahə ABDULLAYEVA

Bakı Slavyan Universiteti
ilahe-abdullayeva@inbox.ru
AZƏRBAYCAN

Şagirdlər istər sinifdə, istərsə də evdə çalışmalar üzərində işləyərkən, bu və ya digər bir sözün yazılışı ilə əlaqədar bir sıra çətinliklərlə qarşılaşırlar. Bu çətinliklərin bir qismi müəyyən orfoqrafik qaydanı bilməməkdən irəli gəlsə, digər qismi unutmamaqdan irəli gəlir. Şagirdlərin bir çoxu sözləri necə tələffüz edərsə, o şəkildə də yazıya tətbiq edir. Bu cür səhvlər daha çox imla, inşa, ifadə yazılarında meydana gəlir. Məhz buna görə də müəllim hər bir bölməni tədris edərkən, həmçinin şagirdlərin orfoqrafik vərdişlərinin formalaşdırılmasına da diqqət yetirməlidir. Fonetikanın tədrisi zamanı şagirdlər təkcə fonetikaya aid anlayışları öyrənmir, həm də fonetika ilə bağlı orfoqrafik və orfoepik qaydalara praktik şəkildə yiyələnirlər. Müəllim sait və samitləri tədris edərkən şagirdlərə bəzi orfoqrafik qaydaları mənimsətməlidir. Saitlərin tədrisi ilə əlaqədar bir sıra orfoqrafik qaydalara nəzər yetirək: 1. Yalnız incə saitlə, yalnız qalın saitlə, həm qalın, həm incə saitlə yazılan sözlərin yazılış qaydaları 2. İkinci hecasındakı saiti u bəzən də ü ilə deyilən sözlərin i ilə yazılması: ümid, müflis, müdhiş, müdir və.s. 3. O saitli alınma sözlərin a və o ilə deyilməsindən asılı olmayaraq o ilə yazılması: poeziya, poema, laborant və.s qaydaları öyrədilməlidir.

Azərbaycan dilində bir çox ikihecalı sözlər vardır ki, onlara saitlə başlayan şəkilçi artırıqda sonuncu sait düşür. Məs: qəbir, qədər, zəhin, izin, onur, səbir və.s. Dilimizdə eyni formalı milli sözlərimiz vardır ki, onlara ancaq samitlə başlayan mənsubiyyət şəkilçiləri artırıqda sonuncu sait düşür. Məs: alın, burun, boğaz, oğul, oyun və.s. Saitlərlə yanaşı samitlərin öyrədilməsində də bir neçə orfoqrafik qaydanı şagirdlərə mənimsətmək lazımdır. 1. Sonu q və k hərfləri ilə bitən sözlərimizə saitlə başlayan şəkilçi artırıqda q, ğ-ya, k, g-ya, t, d-ya çevrilməsi: papaq-papağın, oxut-oxutdur və.s. 2. Sonu qoşa saitlə bitən iki və çoxhecalı alınma sözlərin bir saitlə yazılması: ekspres, sərhəd, metal və.s. 3. İki saitin arasında gələn qoşa saitlərin qoşa saitlə yazılması: kassa, kəmiyyət, nəqqaş və.s. 4. Birinci hecasındakı samiti həm n, həm də m ilə deyilən sözlərin n ilə yazılması: anbar, zənbil, şənbə, günbəz. Lakin istisnalara da qeyd etmək lazımdır. Bu istisnalara kombinat, pambıq, kömbə sözlərini misal göstərmək olar.

Fonetika bölməsində tədris olunan mövzulardan biri də vurğudur. Bu mövzunu nəinki şagirdlər, hətta bəzi müəllimlər də çətin mənimsəyirlər. Müəllim şagirdlərə Azərbaycan dilində vurğunu sözün son hecasındakı saitin üzərinə düşdüyünü qeyd etməlidir. Məs: dirse`k, qarda`ş və.s. Azərbaycan dilində vurğunun yeri sabitdir. Bir sıra alınma sözlər dilimizin fonetik normasına uyğunlaşdırılmış və onlarda vurğu son hecaya düşür. Məs: institu`t, telefo`n, apte`k və.s. Vurğusu sözün ilk saitin üzərinə düşən sözlər: o`pera, ko`mpas, A`fina, de`lta, a`mma. Belə bir sual meydana gəlir. Vurğunu nə üçün şagirdlərə öyrətmək lazımdır? Ona görə ki, vurğunun öyrədilməsi, sözlərdə vurğunu düzgün işlətmək nitq mədəniyyəti baxımından əhəmiyyətlidir. Çünki sözlərdə vurğunun yerini dəyişəndə o sözün mənası da dəyişir: gə`lin-gəli`n, s`üzmə-süzm`ə, a`lma-alm`a və.s. Şagirdlərə izah etmək lazımdır ki, sözdə vurğunun yerini müəyyənləşdirmək üçün müqayisədən geniş istifadə etmək lazımdır. Co`ğrafiya-coğra`fiya-coğrafi`ya-coğrafiya`. Yuxarıda qeyd etdiklərimdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, orta məktəbdə fonetika əslində orfoqrafiya və orfoepiya ilə qarşılıqlı əlaqədə öyrənilir. Buna görə də fonetika təliminin orfoepik və orfoqrafik vərdişlərinin yaradılmasında böyük rolu vardır.

DİLİN FONOLOJİ SİSTEMİNİN MÜƏYYƏNLƏŞDİRİLMƏSİNİN ƏSAS MEYARLARI

Səbinə ƏLİYEVƏ

Azərbaycan Dillər Universiteti

aliyevsabina84@gmail.com

AZƏRBAYCAN

Dilin fonem tərkibinin müəyyənləşdirilməsində onların sintaqmatikada reallaşması nəzərə alınmalıdır. Sistemdə vahidlərin qarşılıqlı əlaqəsi eyni differensial əlamətlərə əsaslandığı halda, sintaqmatikada qarşılıqlı münasibət qarşılaşma diapazonunu variativlik baxımından genişləndirir və buraya differensial əlamətlərlə yanaşı inteqral əlamətlər də daxil olur, başqa sözlə, sistem və danışq səviyyələrində dil vahidləri arasındakı paradigmatik və sintaqmatik münasibətlər bir-birini qarşılıqlı şəkildə şərtləndirir və tamamlayır.

Sintaqmatikada dil vahidlərinin birləşməsi dilin universal əlamətidir və buna görə də fonemlərin birləşmə qaydaları onun sistem və struktur xüsusiyyətlərinin təsvirində fonem tərkibindən az əhəmiyyət kəsb etmir. Danışq aktında fonemlərin distribusiyasını digər dilin faktları ilə izah etmək düzgün deyil, yəni hər bir dil öz arxitektikasını əsasında təsvir edilməlidir.

Fonemlərin kombinatorikasının reallaşmasını şərtləndirən ierarxiklik və xəttilik dilin immanent xüsusiyyətidir. Sintaqmatikada fonem birləşmələri arasındakı qanunauyğunluqların öyrənilməsi dillər arasındakı genetik əlaqələrin, həmçinin dilin sistem daxili münasibətlərinin açılıb göstərilməsinin yeganə yoludur. Qeyri-ana dilini öyrənərkən çətinlik törədən təkcə ana dili ilə öyrənilən dil arasındakı sistem və struktur fərqləri deyil, eyni zamanda qarşılaşan dillə ana dili vahidlərinin hər birinin əlaqəyə girmə imkanları arasındakı fərqlərdir.

Danışq zəncirində fonemlərin heca daxilində birləşmələrində müəyyən qanunauyğunluqlar vardır. Sistemdə fonemlər arasında kombinator münasibətləri təyin etmək üçün fonemin digər fonemlərlə əlaqəsinə, birləşmələrdə samitlərin reallaşma ardıcılığına və nəhayət, bir heca daxilində fonemlərin tərkibinin müəyyən edilməsinə diqqət yetirmək lazımdır. Fonotaktikanın təsvirində hər bir fonem üçün mövqe (pozisiya) və fonemin reallaşdığı fonetik əhatənin, yəni onun digər fonemlərlə qarşılıqlı münasibətlərinin öyrənilməsi də vacib amillərdəndir. İstənilən dildə fonem birləşmələri bütün dillər üçün ümumi əlamətlərlə yanaşı, konkret dil üçün əhəmiyyətli olan möhkəm dildaxili qanunlara da tabedir. Hər bir dil səciyyəvi heca modellərinə və hecada müəyyən mövqələrdə bu və ya digər səslərin işlənməsinin xarakterik məhdudiyyətlərinə malikdir.

Linqvistik araşdırmalar göstərir ki, mənalı elementlərin, yəni morfemlərin özləri də mənaya malik olmayan və yalnız tələffüz elementləri kimi çıxış edən fonemlərə bölünürlər ki, onların da fərqli kombinasiyaları dilin mənalı vahidlərini yaradırlar. Sistemdə formalaşmış bu “boş” fonemlər istənilən dilin təməlini təşkil edirlər.

Dilin fonotaktik xüsusiyyətləri heca inventarına təsir edən ən mühüm amillərdəndir, lakin dilin fonotaktikasını bilmək hələ heca sərhədini, xüsusən də danışq dinamikasını dəqiq təyin etmək üçün kifayət deyildir. Çünki söz daxilində hecalanma mənə ilə bağlı deyil, o semantikləşməmişdir, buna görə də onu tutmaq çox çətinidir.

Sintaqmatikada fonemlərin düzümündə müəyyən qanunauyğunluqlar həm samit+sait, həm də sait+samit ardıcılığında özünü büruzə verir. Bu sahədə german dillərinə xas olan ən ümumi əlamət fonemlərin bir heca əmələ gətirərək tələffüz vahidi kimi çıxış edə bilməsidir. Heca fonemlərin realizasiyası üçün ən münasib fonetik sahədir. Hecaya prosodik vasitələrin köməyiylə sait+samit və ya əksinə növbələşməsi kimi yanaşmaq olar.

Dilin fonoloji təsviri əsas iki aspekti əks etdirir: fonemlər sisteminin təsviri və dilin quruluşunun təsviri. Dilin fonoloji təsviri təkcə fonemlərin uyğun qaydaları ilə məhdudlaşmamalıdır, ayrı-ayrı fonoloji vahidlərin tətbiqinin intensivliyini araşdırmaq lazımdır: 1) fonemlər sistemində 2) sözün və söz birləşmələrinin qurulmasında 3) nitq axınında.

Sintaqmatikada fonemlərin kombinatorikası həm də morfoloji mövqe ilə şərtlənir. Burada iki məqama diqqət yetirmək vacibdir: morfem daxili və morfem qovuşuqları. Morfem daxilində fonem birləşmələrində müəyyən məhdudiyyətlər müşahidə edilir. Məsələn, Azərbaycan dilində bir morfem

daxilində iki samitin yanaşı işlənməsi səciyyəvi deyildir. Yalnız alınma sözlərdə eyni morfem daxilində samit birləşmələrinə rast gəlmək olar. Fonem birləşmələrində kəskin məhdudiyət morfem başlanğıcı üçün daha səciyyəvidir. Məsələn, Azərbaycan dilində /nt/ (sonant+samit) kombinasiyasına morfem başlanğıcında rast gəlinmir. Lakin morfem sonunda belə birləşmələr mümkündür.

Dilin fonoloji sistemi fonem və qarşılaşmaların sadəcə yığını deyil, fonoloji vahidlər arasında müəyyən münasibətlər strukturudur və hər bir qarşılaşmanın təyin edilməsində onun üzvləri arasında münasibətlərin tipini müəyyən etmək zərurəti yaranır. Dilin fonoloji sisteminin təsvirində, fonem inventarının müəyyənəndirilməsində tək fonem və fonem birləşmələrinin öyrənilməsi də vacibdir. Monofonematik kimi yalnız o səs birləşmələri dəyərləndirilə bilər ki, müəyyən dildə onların tərkib hissələri iki hecaya ayrıla bilmir və onlar vahid artikulyasiya hərəkətilə yaranır.

Dilin fonem inventarının təyin edilməsində əsas məsələ səslərin mono- və ya bifonemliyi məsələsidir. Səs birləşməsinin tərkib hissələri iki hecaya bölünmədikdə ayrılıqda götürülmüş bir fonemin reallaşması kimi qiymətləndirilə bilər, məsələn, ispan dilində 14 fonetik diftonqun [ay], [aw], [ey], [ew], [oy], [ow], [ya], [ye], [yo], [yu], [wa], [we], [wi], [wo] olduğu qeyd edilir: “aire, causa, seis, reuma, sois, hacia, tierra, viuda, cuerda, cuita, menguó”. İspan dilində 14 diftonqdan 11 – i (bütün qalxan diftonqlar və [aw], [ew], [ow]) bu müddəanın tələblərinə cavab verir, yəni onlar ayrı-ayrı hecalara üzvlənir. Digər enən diftonqlar: [ay], [ey], [oy] ayrı-ayrı hecalara bölünür, “rey – re-yes”, “hoy – hoy es – tarde - [oyes-tar-de]” və s. Lakin hecalanma əksər fonemli dillərdə olduğu kimi, ispan dilində də avtonom, ritmyaradıcı funksiyaları yerinə yetirən fonetik xarakter daşdığından bu və ya digər səsin birləşməsinin fonoloji dəyərləndirilməsinin kriteriyası ola bilməz. Madam ki, fonologiya ümumi fonetikanın funksional aspektidir, yəni həmin vahidlərin funksiyalarını öyrənir, fonemin əsas funksiyası isə morfemin, onun eksponentinin “tikinti materialı” kimi çıxış etməkdən ibarətdir, onda bu və ya digər səsin fonoloji statusu həmin vahidin yerinə yetirdiyi əsas funksiyası – morfemləri formalaşdırmaq funksiyasına əsaslanmalıdır. Bu və ya digər səs birləşməsinin yeganə meyarı onların arasından morfoloji sərhədin keçib-keçməməsidir. Başqa sözlə, fonoloji seqmentasiya morfoloji seqmentasiyadan (üzvlənmədən) asılıdır. [ay], [ey], [oy] diftonqlarının daxilindən heca sərhədi keçdiyinə görə deyil, morfoloji cəhətdən üzvləndiklərinə görə bifonem birləşmələr kimi dəyərləndirirlər. Məsələn, “baile – Ana y Pablo”, “veinte – come – y vete, hoy – cielo – y tierra”. Analoji şəkildə digər enən diftonqların [aw], [ew], [ow] bifonemliyini sübut etmək olar, məsələn: “causa – toma un té”, “deuda - toma un té” və s.

Qalxan diftonqların fonoloji statusunu morfoloji meyarla nəzərdən keçirməzdən əvvəl, həmin birləşmələrdən birinin – yarımşait və ya yarımşamitin – [j], [i], [w], [ɥ] fonoloji statusunu müəyyənəndirmək lazımdır. Akustik (və ya artikulyator) baxımdan yaxın səs eyni bir mövqedə işlənmirsə, onda onlar eyni bir fonemin kombinator variantlarıdır. İspan dilində [i], [i] və [j], [y] səsləri eyni bir fonetik mövqedə işlənmirlər. İspan dilində diftonqların “zəif” komponenti - [y], [w] samit təbiətinə istinadən onları bifonem birləşmələr hesab edirik. Məsələn: [ya] piano – ¿Y Ana viene?, [ye] «viejo – el lápiz y el papel»; [yo] «canción– gris y oscuro»; [yu] «ciudad – y usted también»; [wa] «cuaderno – tu abanico»; [we] «fuente – tu edificio»; [wi] «cuidado – tu Inés»; [wo] «antiguo – su horario» və s. Deməli, ispan dilindəki diftonqların daxilindən morfem sərhədi keçdiyindən onları bifonem birləşmələr adlandırmaq daha məqsədəuyğundur.

ZAQATALA DİALEKTİNDƏ FEİLLƏRİN MÜXTƏLİF ZAMAN FORMALARINDA AHƏNG QANUNU

Sərxan HACIYEV

Qafqaz Universiteti
shaciyev@std.qu.edu.az
AZƏRBAYCAN

Ahəng qanunu qədim tarixə malik olan qanundur. Bu qanun hələ qədim yazılı abidələrimizdə mövcud olmaqla, bu gün də özünü qoruyub saxlamışdır. Türk dillərində olduğu kimi, Azərbaycan dilində də morfoloji quruluş iltisacı olduğundan ahəng qanununun vacibliyi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Həm söz köklərində, həm də söz köklərinə şəkilçilər qoşulduqda köklə şəkilçi münasibətində

ahəng qanunu mühüm rol oynayır. Ahəng qanunu dilimizdə ən möhkəm qanundur. Azərbaycan dilinin müxtəlif şivələrində bu və ya digər şəkildə ahəng qanunun pozulmasına baxmayaraq, ədəbi dildə bu qanun müəyyən dərəcədə yaşayır və öz hökmünü saxlayır. Dialekt və şivələrimizdə ahəng qanunu ədəbi dilə nisbətən bir o qədər möhkəm deyildir. Bir çox hallarda dialekt və şivələrimizdə ahəng qanunu pozulur. Bunlardan maraq doğuranlardan biri də Zaqatala dialektidir. Bu hal özünü feilin müxtəlif zaman formalarında və məsdər şəkilçilərində göstərir. Ədəbi dildə elə sözlər var ki, onlarda ahəng qanunu pozulmur, amma, həmin sözlərin Zaqatala dialektindəki tələffüzündə bu halın əksi baş verir. Feilin məsdər şəkilçiləri Azərbaycan dilində -mək və -maq-dır. İncə saitli feillərin kökünə -mək şəkilçisini artıranda bu şəkilçi Zaqatala dialektində -max kimi təzahür edir. Məsələn, sürmək (sürmax), gəlmək (gəlməx), gülmək (gülməx) Göründüyü kimi, feilin müxtəlif formalarında baş verən pozulmaların çoxu I şəxs cəm şəkilçisində özünü göstərir. Verilən materiallara diqqət yetirsək görərik ki, bunların hamısında (k → x), (q → x) ya da (y → ğ) dəyişmələri baş veribdir. Bilirik ki, x, ğ samitləri ağız boşluğunun arxasında törənir, elə buna görə də bunlardan əvvəldə gələn sait bu xüsusiyyətini (arxa xüsusiyyəti) təsiri altında incə saiddən qalın saitə dəyişir. Misal üçün: verirək (verirəx), gedəcəək (gedəcəx) yemək (yiməx) gülmək (gülməx) Buradan belə qənaətə gəlmək olar ki, bu hal özünü daha çox feillərdə göstərir. Bu barədə Məmməd ağa Şirəliyev yazır: “Bu qrupa daxil olan dialekt və şivələrin əksəriyyətində ön sıra saiti olan sözlərə arxa sıra saiti olan şəkilçilər qoşulur. Bununla da ədəbi dildən fərqli olaraq dialektə ahəng qanunu pozulur.” Feilin müxtəlif zamanlarından asılı olmayaraq bu sözlərdə ahəng qanunu pozulur. Buna feilin bütün zaman formalarında az və ya çox dərəcədə təsadüf olunur:

İndiki zaman

Gələcək zaman

Keçmiş zaman

İndiki zamanı ifadə etmək üçün dialekt və şivələrimizdə bir çox şəkilçilər işlənir ki, bunlara ədəbi dildə təsadüf edilmir. Bildiyimiz kimi, Azərbaycan dilində indiki zamanın şəkilçiləri -ir, -ır, -ur, və -ür -dür. Misal üçün: dərirəm, gedirəm. Bu şəkilçilərdən ancaq birinci şəkilçini feilin kökünə (incə saitli köklərə) artıranda I şəxs cəm formasında Zaqatala dialektində ahəng qanunu pozulur: (dərirəx) (gedirəx). Məmməd ağa Şirəliyev yazır: “Zaqatala-Qax şivəsində indiki zaman – iy şəkilçisi ilə də ifadə edilir. Həmçinin, Zaqatala- Qax şivəsində bu şəkilçiyə ahəng qanunu tabe olaraq dörd variantda (-iy, -ıy, -uy, -üy) rast gəlmək mümkündür.” Misal üçün: gəliy, gəliyək, gəliysiniz.

Belə ki, Azərbaycan dilində qəti-gələcək zamanın şəkilçiləri -əcəək və -acaq-dır. Bu zamanın şəkilçilərindən sonra sait ilə başlanan şəkilçi gəlsə, k samiti y-ya, q samiti isə ğ- ya, ya da y- ya dəyişər. Misal üçün: gələcəyəm, alacağam/ alacayam. Bu şəkilçilərdən birinci şəkilçini (-əcəək) incə saitli feillərin kökünə artıranda I, III şəxs tək və I şəxs cəm formalarında Zaqatala dialektində ahəng qanunu pozulur. Bu zaman şəkilçilərində və şəxs sonluqlarında da özünü göstərir. (k samiti x-ya dəyişir):

I şəxs tək: diyəcəğam, biləcəğam

I şəxs cəm: gedəcəyix, gedəcəyix

III şəxs tək: gedəcəx, verəcəx, öpəcəx, süpürəcəx.

Buradan belə qənaətə gəlmək olar ki, bu hal özünü daha çox feillərdə göstərir. Feilin müxtəlif zamanlarından asılı olmayaraq sözlərdə ahəng qanunu pozulur.

Nəqli keçmiş zaman şəkilçiləri dialekt və şivələrimizdə ədəbi dilə nisbətən zəngindir. Ədəbi dildə nəqli keçmiş ifadə etmək üçün -miş, -miş, -muş, -müş və -ib⁴ şəkilçiləri işlənirsə, nəqli keçmiş şəxslər üzrə ahəng qanunundan asılı olaraq dialekt və şivələrimizdə dörd və ya ikivariantlı şəkilçilərlə ifadə edilir. Belə ki, bu zamanda incə saitli feillərin I şəxs cəm formasında ahəng qanunu pozulur: görmüşəx, vermişəx, yemişəx. Zaqatala dialektində nəqli keçmiş I şəxs cəm, II şəxs (tək və cəm), III şəxs (tək və cəm) -if, -if, -uf, -üf şəkilçiləri ilə ifadə olunur. Misal üçün:

I şəxs cəm: işdəmişəx, gəlmüşəx – (şəxs şəkilçisinin pozulması): ik-ix.

II şəxs tək: işdiyifsən, görüfsən

II şəxs cəm: işdiyifsiniz, görüfsünüz

III şəxs tək: işdiyif, görüf

III şəxs cəm: işdiyiflər, görüflər

Şühudi keçmiş zamanın şəkilçiləri Azərbaycan dilində -di, -dı, -du və -düdür. Misal üçün: qaçdım, yazdım, baxdım. Bu şəkilçilərdən üçüncü yəni -dı, -du, və -dü şəkilçilərini feilin kökünə artıranda III

şəxs tək və cəm formasında ahəng qanunu pozulur. Bu növ pozulmaya Zaqatala dialektində də rast gəlmək mümkündür. Məsələn:

III şəxs tək : qaldı, durdı

III şəxs cəm: durdix, qaldix

Nümunələrdən görüldüyü kimi Zaqatala dialektində ahəng qanunu şühudi keçmiş zamanda yalnız III şəxs cəm və III şəxs tək formalarında pozulur.

Bu araşdırmalara əsasən deyə bilərik ki, Zaqatala dialektində ahəng qanununun pozulması daha çox özünü feillərdə göstərir. Aparılan tədqiqatlara əsasən bunu deyə bilərik ki, bu hallara daha çox I şəxs cəm, III şəxs tək və cəm formalarında rast gəlmək olar. Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, bu dialektə işlənən feillərin sonunda daha çox k samiti x samiti ilə əvəz olunur. Bu tədqiqatlardan bizə məlum olur ki, dialektlərin öyrənilməsi üçün zəngin məlumatlara malik lüğətlərə və araşdırmalara ehtiyac var.

ƏDƏBİ TƏLƏFFÜZ VƏRDİŞLƏRİNİN İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİNDƏ İNTERAKTİV TEXNOLOGİYALARIN ROLU

Lalə MUSAYEVA

ADPU

lalmus_440@mail.ru

AZƏRBAYCAN

Ədəbi dilin keyfiyyəti onun müəyyən standartlara sahib olması ilə qiymətləndirilir. Müasir Azərbaycan ədəbi dili dünyanın inkişaf etmiş dillərindən biri olaraq mükəmməl, sabit qaydalara malikdir. Bu qaydalar müəyyən bir tarixi təkamülün məhsuludur. Dilin daxili quruluşunu onun səs məzmunu (fonetik), leksikası (lüğət məzmunu) və qrammatikası nizamlayır. Ədəbi dilin qaydaları da bunlara uyğundur:

- 1) Fonetik normalar;
- 2) Leksik normalar;
- 3) Qrammatik normalar.

Təsiredici və gözəl bir nitqdə mövzunun məzmunu qədər tələffüz tərzində də əhəmiyyətlidir. Necə söyləyəcəyini bilməyən bir adamın gözəl danışması çox çətindir. Duyğu və düşüncələrin ifadəsində, seçilən sözlərin və tələffüz tərzinin insanlar üzərində fərqli təsir yaradacağı şübhəsizdir.

Düzgün danışmada vurğu və intonasiyaya əməl edilməsi qədər sözlərin doğru tələffüzü də əhəmiyyətlidir. Yanlış deyilən bir söz, mənası bilinmədən istifadə edilən söz nətiqi çətin vəziyyətdə buraxa bilər.

Təhsil almış bir insanın danışdığı ana dilində tələffüzünün yaxşı olması gözlənilir.

Halbuki ətrafımıza baxdıqda universitet məzunu insanların belə tələffüzlərində bəzi problemlər olduğunu fərq edə bilərik. Bunun əsasında iki səbəb vardır. Səbəblərdən biri insanın ətraf-mühitindən qaynaqlanır. İnsanın yetişdiyi və yaşadığı ətraf tələffüz xüsusiyyətinin təyinedicisi olur. Həm də insanın fizioloji bir qüsuru varsa, bu da o insanın tələffüzdə problemlər yaşamasına səbəb ola bilər. Tələffüz problemiylə əlaqədar ikinci səbəb isə insanın aldığı təhsilə dayanır. Əgər tələffüz qüsurları olan bir insan, təhsil həyatı boyunca tələffüzlə bağlı kifayət qədər təhsil alarsa bəzi problemlər yaşaması təbiidir. Xüsusilə ölkəmizdə orta məktəb təhsilindən başlayaraq tələffüz məsələlərinə kifayət qədər əhəmiyyət verilmədiyini görürük. Ancaq bu məktəblərdə oxudulan Azərbaycan dili və ədəbiyyat dərslərinin var olma səbəblərindən biri də şagirdlərə dillərini ən gözəl şəkildə və bütün istiqamətləriylə öyrətməkdir. Bu səbəbdən bu barədə orta məktəb müəllimlərinin üzərinə böyük iş düşür.

Sahib olduqları xüsusiyyətlərə bağlı olaraq müəllimlərin şagirdlər üzərində müsbət və ya mənfi təsiri olur. Hər müəllim şagirdlər üçün bir modeldir. Müəllimin geyimi, oturması, qalxması, oxuması, yazması və danışması şagirdlərə mütləq təsir edəcək. Buna görə, müəllimlərin hər mövzuda olduğu kimi tələffüz mövzusunda da diqqətli olmaları lazımdır. Bir müəllim dərslərində və ya dərslərdənə Azərbaycan dilini düzgün istifadə etməyə diqqət göstərməlidir. Müəllimlər şagirdlərinin danışarkən etdikləri səhvləri uyğun bir dillə düzəltməlidir. Çünki məktəb insanların yetişdikləri ətraf-

mühitin dilini, o bölgənin ləhcəsini deyil, standart dili, mədəniyyət dilini əsas götürür. Ölkəmizdə standart dil Azərbaycan dili olduğuna görə məktəblərimizdə veriləcək təhsildə də buna uyğun davranılması lazımdır.

Ədəbi tələffüz məsələlərinə ilk növbədə orta məktəbdən diqqət edilməsi dərs prosesində tələffüz vərdişlərinə yiyələnmək üçün hansı metod və priyomlardan, vasitələrdən, üsullardan istifadə olunması məsələsini ön plana çəkir. Müasir dərs prosesi interaktiv təlim texnologiyalarının istifadəsini labüd edir. Azərbaycan dili dərslərində ədəbi tələffüz vərdişlərinin inkişaf etdirilməsində də interaktiv təlim texnologiyalarından istifadə edilir. Belə ki, interaktiv təlim müəllim və şagirdin qarşılıqlı əlaqəsini əsas tutduğu üçün məhz həmin prosesdə tələffüzün inkişafı mümkündür. Müəllim şagirdlərlə birbaşa ünsiyyətdə olduğu üçün onların nitqində yaranan problemləri aradan qaldıra bilər. Burada yalnız müəllim deyil, şagirdin digər yoldaşları da ona köməklik edə bilər.

Həyatımıza bir neçə il bundan qabaq daxil olan informasiya texnologiyaları kortəbii inkişaf etirdi. Məhz bu interaktiv şifahi nitqin formalaşmasına, eyni zamanda tələffüz vərdişlərinin inkişafına xidmət edən kompüter texnologiyalarının meydana gəlməsinə və sürətli inkişafına təkan verdi.

Ümumiyyətlə, tələffüz prosesi nümayiş, dərkətmə və anlama, təqlid, yoxlama və düzəltmə, fonetik məşğələlərin həyata keçirilməsindən ibarətdir. Birinci mərhələdə, nümayiş mərhələsində öyrənlərə aydın tələffüz nümunələri nümayiş etdirilməlidir. Müəllim özü yaxşı tələffüzə malik olmalıdır. Əgər müəllim yaxşı tələffüzə malik deyilsə, o audio materiallardan istifadə edə bilər. İlk növbədə saitləri, sonar samitləri öyrətmək lazımdır. Saitlər sərbəst səslənə bilər, lakin samitlər yox. İkinci, yəni dərkətmə mərhələsində şagirdlər birinci mərhələdə qeyd edilən sözlərdə sait və samitləri ayırd etməyə çalışırlar. Üçüncü, yəni təqlid mərhələsində şagirdlər ilk mərhələlərdə eşitdikləri və dərk etdikləri səsləri təqlid edirlər. Bu mərhələdə şagirdlər sait və samit səsləri bir-birindən fərqləndirməyi bacarmalıdırlar. Dördüncü, yoxlama və düzəltmə mərhələsində nöqsanlar ayırd edilməli və düzəldilməlidir. Sonuncu mərhələdə şagirdlər sait və samitlərdən kompleks halda istifadə etməyi öyrənirlər. Bu mərhələdə öyrənlərin tələffüzünü daha yüksək səviyyəyə çatdırmaq üçün kompleks məşğələlərin (audio materiallarla iş, məktub, mətnlə iş və danışma və s.) aparılması vacibdir.

Ədəbi tələffüz vərdişlərinin inkişafında təqdimat, beyin həmləsi, akvarium, karusel və s. kimi texnologiya və üsullardan istifadə edilir.

Təqdimat şagirdlərə şərait yaradır ki, onlar gəlmiş nəticələri sözlərlə ifadə edə bilsin. Bu zaman düzgün sözü seçmək və onu düzgün ifadə etmək xüsusi rol oynayır. Belə ki, məhz bu prosesdə şagirdin nitqindəki qüsurları görmək olur. Müəllim bu zaman həmin qüsurları qeyd etməli, növbəti təqdimat edəcək şagirdin nitqində bu qüsurları buraxmaması üçün ondan həmin sözlərin düzgün tələffüzünü soruşa bilər. Bu zaman müəllim bir deyil, bir neçə şagirdin nitqindəki qüsurları düzəltməyə nail olacaqdır.

Beyin həmləsi vasitəsilə müəllim şagirdin fərqiində olmadığı bir zamanda tələffüz vərdişlərini inkişaf etdirə bilər. Belə ki, müəllim şagirddən ardıcıl olaraq bir neçə sözün düzgün tələffüz qaydasını soruşa bilər. Bu həm də şagirdin cəld və anlaşıqlı danışmasına kömək edə bilər.

Akvarium metodu ilə müəllim şagirdləri daxili və xarici dairələrə ayırır. Bu zaman müəllim hər iki dairəyə tələffüzü müxtəlif olan sözlər verir. Burada əsas məqsəd dairə iştirakçısı olan şagirdlərin müzakirə edərək düzgün sözü tapmalarıdır. Hər iki dairə bir-birin əksinə çıxış edərək müzakirələr aparırlar.

Karusel üsulunda isə müəllim qrup üzvlərinə tələffüzü fərqlənən sözlər yazılan zərflər verir. Burada şagirdlər bir sözün düzgün tələffüz qaydasını yazaraq yoldaşına ötürür ki, o da növbəti sözün düzgün tələffüz formasını yazsın. Beləliklə, hər sonrakı şagird özündən əvvəl yazan şagirdlərdən də düzgün tələffüz qaydasını öyrənə bilər.

Beləliklə, ədəbi tələffüz məsələsinə daim diqqət yetirilməlidir. Bu prosesdə isə orta məktəb müəllimlərinin üzərinə böyük yük düşür.

DÜNYA DİLÇİLİYİNDƏ MÜRƏKKƏB SİNTAKTİK BÜTÖVÜN VƏ SÖZ SIRASININ TƏDQIQI TARİXİ

Dürdanə TARIVERDİYEVA

Bakı Slavyan Universiteti

pearl087@hotmail.com

AZƏRBAYCAN

Sintaktik bütövlər mətn sintaksisinin xüsusiləşmiş tədqiq obyektidir və mahiyyət etibarilə “mikromətn” termini ilə sinonimdir. Sintaktik bütöv əlaqəli nitqin (mətnin) cümlədən böyük elə bir bitkin mənalı parçasıdır ki, onu bir daha bitkin mənalı mətnlərə ayırmaq olmaz. Avropa və Rusiyada MSB-nin öyrənilməsi sahəsində böyük uğurlar olsa da, türkoloji dilçilikdə mətn sintaksisi məsələsi hələlik nisbətən az öyrənilmişdir. Dilçilikdə mətnin öyrənilməsi məsələsinə hələ XIX yüzildə yaşamış görkəmli alim Mirzə Kazım bəyin məşhur “Qrammatika” kitabında rast gəlirik.

MSB-nin araşdırılması dilçilikdə XX yüzilliyin ortalarında meydana çıxmışdır. Bütövlükdə isə mətn sintaksisi, bir elm sahəsi kimi, türkologiyada XX yüzilin 50-ci illərindən sonra formalaşmışdır. XX yüzilin ortalarında Avropa dilçiliyi, xüsusilə Praqa funksional dilçilik məktəbi nümayəndələrinin uğurları dilçilikdə kommunikativ və semantik məzmunlu yeni linqvistik açıqlamaların meydana çıxmasına və xüsusilə də cümlədən böyük mürəkkəb sintaktik bütövlərin filologiyada ayrıca olaraq tədqiqinə geniş yol açmışdır.

Mətn dilçiliyi sahəsində rus alimlərinin də tədqiqatları əsas yer tutur. Mürəkkəb sintaktik bütövü, cümləni, söz sırasını rus dilinin materialı əsasında öyrənməyə başlayan ilk rus alimlərindən biri N.S.Pospelov idi. Özünün bir sıra əsərlərində “mürəkkəb sintaktik bütövlər” adlandırdığı bu vahidlərin ayrılıb seçilmə zərurətini əsaslandırılmış və öz nöqteyi-nəzərindən onların əsas əlamətlərini müəyyənləşdirmişdir. O, mürəkkəb sintaktik bütövlərin əlamətlərinə aşağıdakıları aid edir: qapalı sintaktik struktur, konteksdəki sintaktik müstəqilliyi (bu müstəqillik məhz mürəkkəb sintaktik bütövə aiddir, cümləyə yox), mürəkkəb sintaktik bütövə daxil olan cümlələrin arasındakı əlaqələrin kəsilən xarakteri, mürəkkəb sintaktik bütöv tərkibinin sintaktik müxtəlifliyi.

Türkiyə dilçiliyində MSB-nin öyrənilməsinə XX yüzilin sonlarında başlanmışdır. Türkiyə dilçiliyində mətn bilgisi məsələlərinə Uludağ Universitetinin dosenti Kərimə Üstünova cümlədən daha böyük vahidin MSB-nin varlığı məsələsini və onun yaranmasında təkrar nominasiyasının rolunu “Türkçədə yapı kavramı və söz dizimi incelemeleri” adlı kitabında araşdırır. Müəllif abidələrin mətnləri əsasında cümlənin ən böyük dil vahidi olmadığını, MSB-nin səs, söz, cümlə və s. dil birliyi olduğunu və onun necə incələnməli olduğunu göstərir, mətnin struktur və məna bağlılığı məsələlərini örnəklərlə izah edir.

Türk dilçiliyində sintaksisə dair maraqlı tədqiqatçılardan biri də Mehman Musaoğludur. O, müasir türk dilində və folklor mətnlərində mürəkkəb sintaktik bütövlərin struktur məsələlərinə həsr etdiyi araşdırmalarında mürəkkəb sintaktik bütövlərin yazı və şifahi formalarını müqayisə etmiş, onların struktur və üslub fərqlərini göstərmişdir.

Müəllif “Manas” və “Kitabi-Dədə Qorqud” mətnlərini müqayisəli təhlil edərək türk mətnlərinin ümumi cəhətlərini müəyyən etməyə çalışır. Türk dilçiliyində prof.M.Musaoğlunun bu sahədəki tədqiqatları “Türkolojinin çeşitli sorunları üzerine makaleler incelemeler” adlı monoqrafiyasında daha ətraflı verilir.

Azərbaycan dilçiliyində mətn sintaksisinin sistemli araşdırılması əsasən 70-ci illərdən başlanır. Mürəkkəb sintaktik bütövün struktur və funksional araşdırılması, əsasən XX əsrin 70-80-ci illərindən başlanır. XX əsrin 70-ci illərindən başlayaraq dilçiliyimizdə mətn sintaksisinə maraq artır, onu nitqin müstəqil, cümlədən böyük vahidi sayaraq öyrənməyin tərəfdarı olan dilçilərimizin sayı çoxalır. Bu cəhətdən Ə.Cavadovun tədqiqatları maraqlıdır. O, mürəkkəb sintaktik bütövlərin komponentlərinin əlaqələnməsində söz sırasının mühüm rolunu müəyyənləşdirmişdir. Müəllif bu barədə yazır: “Əlaqəli nitq müxtəlif vasitələrlə bağlanmış zənciri xatırladır. Odur ki, hər hansı dil vahidinin müstəqilliyini mütləq mənada qəbul etsək, onda nitqimizdəki cümlələrin bir-birindən asılılığını inkar etmiş olarıq”.

Ə.Cavadov doktorluq dissertasiyasında Azərbaycan dilindəki sintaktik vahidlərin düzülüşü, söz sırası, cümlələrin əlaqələnməsi məsələlərini araşdırmışdır. Ə.Cavadov sintaktik bütövləri nitqimizin

müstəqil vahidi kimi ayıraraq, onu ətraflı xarakterizə etməyə çalışır. Müəllifin fikrincə məzmun və quruluş, ritm və intonasiya ilə bir-birinə bağlanan bir neçə cümlənin əmələ gətirdiyi hissə (parça) sintaktik bütöv sayılmalıdır.

Azərbaycan dilçiliyində mürəkkəb sintaktik bütövlərin tədqiqinin zəruriliyindən danışıarkən prof.K.Abdullayev yazır: “Azərbaycan türk dilçiliyində mətn son zamanlara qədər sistemli və hərtərəfli təhlil obyektinə çevrilməmişdi. Təbii olaraq mətn dilçiliyinə və eləcə də mətn sintaksisinə aid olan ümumi səciyyəli xüsusi işlər yox kimidir. Bununla yanaşı, sintaktik ardıcılığın öz daxili məntiqi onu diktə edir ki, problematikanın təcili olaraq öyrənilməsi zəruridir”.

Azərbaycan dilçiliyində mürəkkəb sintaktik bütövlərin (mikromətnin) öyrənilməsinə dair tədqiqatlar bir neçə istiqamətdə aparılıb:

- mürəkkəb sintaktik bütövlərin struktur məsələləri;
- mürəkkəb sintaktik bütövlərdə poetika məsələləri;
- mürəkkəb sintaktik bütövlərin semantikasi;
- mürəkkəb sintaktik bütövlərdə aktual üzvlənmə;
- mürəkkəb sintaktik bütövlərdə intonasiya məsələləri;

Dil vahidlərinin sıralanması da daima dilçiliyin diqqət mərkəzində olmuşdur. İstər morfoloji, istərsə də sintaktik vahidlərin sıralanmasına ümumi dilçilikdə, türkologiyada bir sıra əsərlər həsr edilmişdir.

Mürəkkəb sintaktik bütövün komponentləri əsasən sintaktik vasitələrin köməyi ilə əlaqələnir. Sintaktik vasitələr dedikdə, mətni təşkil edən cümlələrdə sözlərin sırası, cümlələrin düzümü (giriş cümlə, keçid cümlə, bazis cümlə, yekun cümlə), təkrarlar (leksik və qrammtik təkrarlar, sözlərin, söz birləşmələrinin və cümlələrin təkrarı) nəzərdə tutulur. İlk növbədə söz sırası haqqında dünya elmində bu mövzuya aid araşdırmalara nəzər salmaq lazımdır. Çünki söz sırası MSB-nin cümlələrində sözlərin qanunauyğun və ardıcılıqla yerləşməsi, düzülüşüdür. Söz sırası mürəkkəb sintaktik bütövlərin komponentlərini bağlamaqla yanaşı, dildə qrammatik-semantik və üslubi funksiyaları yerinə yetirir. Uzun müddət dilçilikdə cümlədə söz sırası məsələsi diqqətsiz qalmışdır. Bir çox alimlərin, tədqiqatçıların əsas fikri dillərin morfoloji xüsusiyyətlərinə yönəlmişdir. Söz sırası haqqında ilk tədqiqatlara XX əsrin I yarısında rast gəlirik. Bu sahədə ilk tədqiqatlar V.Şmidt, L.Tener, C.Qrinberq və onların davamçıları olan A.A.Xolodoviç, V.M.Alpatova, Y.V.Rojdestvenskiyə aiddir. Söz sırası haqqında aparılan bütün tədqiqatları əsasən 2 böyük qrupa ayırırlar. Birinci qrup alimlər hər müstəqil dildə söz sırası bazasının olduğunu qəbul edir, lakin onu dilçilikdə ikinci dərəcəli faktor hesab edirdilər. Bu fikrin tərəfdarları C.Qrinberq, xüsusilə Amerika alimləri S.Stil, E.Klark, U.Leman, C.Xokins, T.Venneman və başqaları idilər. İkinci cərəyanın tərəfdarları isə söz sırasını hər şeydən önə çəkir, dünya dillərini sabit və sərbəst olmaq üzrə ayırırdılar. Bu cərəyanın əsas nümayəndələri Sovet dilçiləri İ.Ş.Kozinskiy, A.A.Xolodoviç, Y.V.Rojdestvenski və başqaları idi.

Azərbaycan dilçiliyində söz sırası haqqında Ə.Cavadov, M.Adilov, K.Abdullayev, K.N.Vəliyev və Q.Kazımov, Ş.Q.Hüseynov kimi alimlərimiz geniş araşdırmalar aparmış, mətn komponentlərinin əlaqələndirilməsində söz sırasının əhəmiyyətini göstərmişlər. Lakin MSB-nin komponentlərinin bağlanması söz sırasının rolunu nəzərə alıb-almamasına görə dilçilər arasında fikir ayrılığı mövcuddur. Azərbaycan dilçiliyində mətn sintaksisinin inkişafı prof.K.Abdullayevin adı ilə bağlıdır. Müəllifin təkcə “Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri” adlı monoqrafiyası buna əyani sübutdur. Monoqrafiya təkcə Azərbaycan dilçiliyində deyil, həmçinin türkoloji dilçilikdə də sintaksisin nəzəri problemlərinə, cümlə, mürəkkəb cümlə, cümlənin aktual üzvlənməsi, söz sırası və ümumiyyətlə mətn sintaksisi sahəsində mövcud fikirlərə yenidən baxmaq imkanı verir.

C.CABBARLININ DRAMLARINDA KOMİZM VASİTƏLƏRİ

Mətanət MEHDİZADƏ

Qafqaz Universiteti

mehdizade.metanet@mail.ru

AZƏRBAYCAN

Komizm estetikasının ən mühüm və mürəkkəb kateqoriyalarından biridir. Komizm dedikdə həm təbii hadisələr, obyektlər və onların arasındakı əlaqələr, münasibətlər, həm də müəyyən yaradıcılıq növü nəzərdə tutulur.

Komizmin bir-birindən fərqli iki forması var: yumor və satira. Komizmin – komik hadisənin ən mühüm göstəricisi və eyni zamanda nəticəsi gülüşdür. Komizm ictimai mənalı gülüşdür, daha çox ümumi, obyektiv məzmun daşıyır. Bu gülüşün yüksək pilləsidir.

Komizmi dil ilə bağlayan amillər onu reallaşdıran vasitələrdir, onun bəzi təzahür üsullarıdır. Biz burada C.Cabbarlı dramalarında komizmin əsas dil vasitələrinin – leksik və frazeoloji vasitələrin rolunu nəzərdən keçirəcəyik.

Adi, ümumişlək sözlərin komik effekti ilk növbədə onların məcazilik və çoxmənalılıq imkanları ilə bağlıdır. Bu cəhət obraz dili üçün daha tipikdir. Personajların ictimai və mədəni səviyyəsindən, peşəsindən və xasiyyətindən asılı olaraq, Cabbarlı bəzən onları məcazi sözlər və ifadələrlə danışdırır. Xüsusən, kəndliləri, qolçomaq surətlərini, kitab dili ilə tanış olmayan adamları məcazi ifadələrlə danışdıran müəllif onların dilinə bir canlılıq, kolorit və qüvvət verir. Məsələn, qolçomaq Hacı Əhməd öz məqsədi yolunda hər şeyə hazır olduğunu, heç bir şeydən geri durmayacağını bildirmək üçün mənalı bir tərzdə Almaza deyir: “Aşığı oynamaq üçün yığarlar”. Fəhlə Aram Volodinin terrorçuluğa mane olmasına istehza ilə belə cavab verir: “Özün də otur ləpədiyəndə, gözlə xəzri haçan gələcək ki, kosavayın yola düşsün”...

Antonim sözlər nəsr dilində obyektiv realıqla bağlı ziddiyyətləri ifadə edir. Lakin satirik fon bu cür qarşılaşdırmaya da komik ton verir və eyni zamanda təzad yaradan tərəflər elə seçilir ki, komik təsiri artır bilsin. Məsələn, Baloglan: “Sən köhnə kəndə təzə dəb qoyursan?”, Aftil: “Yuxarı tüpürürəm biğ, aşağı tüpürürəm saqqal”, “Bəzənirəm xanım döyür, bəzənmirəm ağa”, Hacı Əhməd: “Bir daş *altda*, bir daş *üstdə*”.

Leksik vahidlərin komizmi sözlərin adət olunmuş üslubi mövqeyinin dəyişdirilməsi ilə də sıx bağlıdır. Müxtəlif sahələrə (elmi və bədii üsluba, rəsmi sənəd üslubuna, peşə, sənət və şivə leksikasına, loru danışığa və s.) aid olan sözlər öz təbii üslubi mövqeyində deyil, gözlənilməz “yad” mühitdə işlədilməklə yumorlu və ya satirik gülüş mənbəyinə çevrilir. Sözlərin “yad” mühitə düşməsi onlar arasındakı ənənəvi, adət olunmuş və təbii şəkil almış semantik əlaqənin qırılması ilə bağlıdır.

Cabbarlı əksərən obraz dilində ənənəvi əlaqəni pozmaq üçün bu və ya digər sözü, ifadəni başqa bir gözlənilməz sözlə, ifadə ilə əvəz edir. Məsələn, Ocaqqulu qatırın canına and içir: “Adə, Kərbəlayi Əlmərdan, sən olasan qatırının balası, balovun qatırı...qatırının canı, balovun canı, mənim qatırım axsaqdır?”, Gülüş Məmmədəli bəyə Tabaq bəy, Kasa bəy, Qab-qacaq bəy sözləri ilə müraciət edir, Şərif kirpiyi patrona bənzədir: “Yarın qaşları kaman, kirpiyi patron kimi batdı ürəyə” və s.

C.Cabbarlının dram əsərlərində vulqar söz və ifadələrin satira vasitəsi kimi rolu daha əsas və həlledicidir. Məsələn, “Almaz” pyesində Hacı Əhməd Almazı daha əvvəl alqışlasa da, sonra ona məxsus bağın cəmiyyətə verildiyini eşitdikdə belə deyir: “Cəhənnəm olsun sənin kəndin, təpövə dəysin! Səhərdən elə hıqqana-hıqqana bunu deyəcəkdin?” Burada obrazın dilində işlədilən vulqar söz və ifadələr kobud və mənfi münasibəti ifadə etmək üçündür.

Leksik alleqorizmlər lirik, epik və dramatik əsərlərə xidmət etdiyi kimi, satira dilində mühüm komizm vasitələri kimi də fəaliyyət göstərir. Bunlar çox vaxt komik əlaməti gücləndirən komik epitetlərlə birgə fəaliyyət göstərir və belə hallarda komik təsirlilik bir qədər də güclənmiş olur. Məsələn, Məmmədəlinin nitqində işlənən “işlək mal”, “sağmal qoyun” bu cür epitetli alleqorizmlərdəndir: “Deyirlər Avropanın mədəniyyəti var, doğru deyildir. Avropanın iki şeyi vardır: bir topu, bir də pulu. Hamısı işlək maldır, sağmal qoyundur”.

Epitetlər bədiiliyin ilkin və ən mühüm vasitələrindəndir. Komik epitetlər satira dilində bədii təyinin gözlənilməz səciyyəsi ilə bağlıdır. C.Cabbarlı öz dram əsərlərində epitetlərin komik keyfiyyətinə xüsusi fikir vermişdir. Sevil: “Yazıq, yeddiilik ömrümü onun heçliyinə qapanaraq, bu qara dustaq içində sürünmüşəm”, Dilbər: “Yenə də məsuliyyət, yenə köhnə nəğmələr”.

Tropun başqa növlərinə nisbətən, metaforalar daha incə, daha düşündürücü dilvasitəsidir, burada nəyin nə ilə müqayisə edildiyi birbaşa göstərilir və bir növ gizli qalır. Buna görə də, metafora yığcamlığı və düşündürücü olması ilə bədilik vasitələri içərisində mühüm yer tutur. Bu xüsusiyyətlər eyni dərəcədə komik metaforalara da aiddir. Gülüş: “Ah, Sevil, bu saat dünyanın çarxi köhnə oxundan çıxmış. Bütün həyat bir zəlzələ keçirməkdədir”, Atakişi: “Ey... qızım indi zalım oğlunun maşını yıxdı mənim evimi, oğul möhtacı olub qaldım”.

Bu nümunələrdə “dünyanın çarxi”, “həyatın zəlzələ keçirməsi”, “maşının ev yıxması” metaforik anlamdadır.

Gözlənilməz gizli köçürmələr metonim məcazlara da aiddir. Balarza: “Xub, bəs bunu hansı haramzadə eləyir? Kəndi çaxnaşdırır bir-birinə”, İmamyar: “Bir hövsələni basın da. Bu xalq elm oxuyub, məktəb qurtarıb, sənəcən bilmir yəni...”

Burada kənd deyil, kəndin adamları nəzərdə tutulur, eləcə də xalq deyil Yaşar və onun mühəndis yoldaşları nəzərdə tutulur.

Satirik əsərlərin dilində məcazın trop növlərinin komik rolu şübhəsizdir. Lakin troplardan biri – komik müqayisələr son dərəcə böyük kəmiyyət və keyfiyyət üstünlüyünə malikdir. Bir-birindən fərqli, hətta bir çox hallarda tamamilə zidd əşya və məfhumların əlaqələndirilməsi, onların arasında bənzəyiş və oxşarlıqlar tapılması satiranı gücləndirir. Satirik əsərlərin dilində işlənmiş müqayisələr obraz və hadisələrə tənqidi-satirik münasibətin ifadəçiləri olduğundan əksərən vulqar xarakterdə olur. Balas: “Bu sayaqla mən səni hara çıxara bilərəm ki, *dəvə zərgər dükənina düşən kimi*, qab-qacağı qırasan?”, Salamov: “Bu müsəlman da ki, *maymaq kimi* bir şeydir”.

Dildə leksik material əsas yeri tutsa da, frazeoloji vasitələrdən istifadə etmədən sənət əsəri üçün lazım olan bədilik tələblərini təmin etmək qeyri-mümkündür. Dilin frazeoloji tərkibi obrazlılıq, emosionallıq, ekspressivlik keyfiyyətlərinə malik olduğundan bədii əsərdə fikrin parlaq ifadəsini, forma gözəlliyini şərtləndirən mühüm dil vasitələri kimi çıxış edir. Satirik və yumoristik əsərlər bu cəhətdən ciddi planda işlənmiş lirik, epik və dramatik əsərlərdən fərqlənməsə də, belə əsərlərdə ümumxalq dili frazeologiyası komik potensialına, komik mühitdə komik keyfiyyət qazanma imkanlarına görə spesifik xarakter alır və bədii nitqin spesifik ifadəlilik vasitələrinə çevrilir.

Təsvirin komik keyfiyyət qazana bilməsi yazıçının məqsədindən, təsvir etdiyi obrazlara, əşya və hadisələrə münasibətindən asılı olur. Buna görə də, yazıçı komik fon və komik təəssürat yaratmaq üçün mətn daxilində söz və ifadələri ustalıqla əlaqələndirməyi bacarmalıdır. Çünki məlumdur ki, sözlər təklikdə çox az hallarda gülməli olur; fraza-sözlərin birləşməsi isə müxtəlif əşyaların, hadisələrin, keyfiyyətlərin, xüsusiyyətlərin müqayisəsinə geniş imkan verir. Dilbər: “Siz, əfəndilər, deyəsən, bu gün danışqdan oruc tutmuşsunuz”, Aftil: “Vallahı, deyir, kasıbla işim yoxdur, amma dövlətlilərin dərisinə lap saman təpəcəyəm”, Salamov: “Belə ağzını piyləmişəm ey, başa düşürsən, yox?”

Bu nümunələrdə “danışqdan oruc tutmaq”, “dərisinə saman təpmək”, “ağzını piyləmək” kimi frazeoloji ifadələr öz-özlüyündə komik keyfiyyətə malik olub, aşkar satirik münasibət ifadə edir.

TÜRK DİLİNİN ŞİMAL-QƏRB SAHƏSİ VƏ QIPÇAQ QRUPU QIPÇAQ TÜRK DİALEKTLƏRİ

Könül SƏMƏDOVA

ADPU

konul_salmanova@mail.ru

AZƏRBAYCAN

Qıpçaq türk dialektləri qrupu həm tərkibindəki ləhcə sayı, həm də danışıldığı dil sahəsi baxımından türk ləhcə qrupları arasında ən geniş olanıdır. Tarixi Kuman-Qıpçaq türkcəsinin davamı halında olan ləhcələri əhatə edən bu qrupa “Qıpçaq” etnonimi ilə bərabər, coğrafi adlandırmanı da əhatə etdiyinə görə “Şimal-qərb türk ləhcələri qrupu” da deyilməkdədir.

Qıpçaq qrupuna daxil olan ləhcələr; Tatar türkcəsi, Başkurt türkcəsi, Qırğız türkcəsi, Kazan türkcəsi, Qaraqalpaq türkcəsi, Noqay türkcəsi, Karayım türkcəsi, Qaraçay-Balkar türkcəsi, Kumik

türkcəsidir. Bunların hamısına eyni vaxtda nəzər salınsa, Qıpçaq türk ləhcələri bu gün şərqdə Altaylar və Şərqi Türkistandan tutmuş, qərbdə Plonya mərkəzlərinə, şimalda Sibirdən, cənubda Krım, Qaradənizin şimalı və Qafqaziyanın cənubuna qədər olan çox geniş bir coğrafi ərazidə danışılmaqdadır.

1. Türk dilinin təsnifi sınaqlarının başlanğıcından etibarən bu qrupa dəyişik adlar verilmiş və ləhcələr fərqli şəkillərdə dəyərləndirilmişdir. W. Radlovun təsnifinin, “*Qərb Dialetləri*” adını verdiyi Qıpçaq qrupu ləhcələri baxımından ən böyük nöqsanı Noqay, Kumık, Qaraçay-Balkar və Qarayım türkcələrinə yer verməmiş olmasıdır

2. F.E.Korş, Qıpçaq qrupu ləhcələrini “*Şimal qrupu*” adı altında toplamış və Radlovun qərb qrupundakı ləhcələri vermişdir Şimal qrupu ləhcələrini digərlərindən ayırmaq üçün, tək hecalı sözlərin sonundakı /-γ/- nin /-w/-yə doğru inkişafı (taw<taγ), indiki zamanın, felin {-a/-e} zərf-fel şəkilçili forması və bəzən də bunu izləyən bir köməkçi fellə qurulması (kel-e tur-ur-men) meyarları işlənmişdir. G.J.Ramstedt təsnifi “*qərb qrupu*” adını verdiyi Qıpçaq ləhcələrini olduqca mükəmməl şəkildə dəyərləndirmişdir. Səs meyarlarını ilk olaraq fərqli səviyyədə işlədən A.N.Samoyloviç isə Türk ləhcələrinin bu qrupu üçün “*Qıpçaq*” və “*Şimal-Qərbi*” ifadələri ilə bərabər səslə bir adlandırma ilə “taw qrupu” ifadələrini də istifadə etmişdir. Samoyloviç, Altay dialekti ilə onun bir dialekti olan Teleüt və Kumandı dialektlərini də daxil etdiyi Qıpçaq qrupunun ümumi olaraq bu səs xüsusiyyətlərini verir: ztürkcəsidir (toquz); y türkcəsidir (ayaq); b- qorunur (bol-); tək hecalı sözlərin sonundakı -γ> -w inkişafı ən əsas xüsusiyyətidir (taγ>taw); birdən çox hecalı sözlərin sonunda -ıγ> -ı olmuşdur (taγlıγ>tawlı); şəkilçi əvvəlindəki γ- qorunmuşdur (qalyan). L.Ligeti isə “*Qıpçaq*” şəklində adlandırdığı qrupa (1) fərqli olaraq Tobol, Tümen, Kurdak, Tura və Qıpçaq təsirindəki Özbək dialektlərini də salmışdır M.Räsänen, “*Şimal-Qərb qrupu*” ifadəsini işlətməmiş və düzgün bir dəyərləndirmə etmişdir (*Qırğız, Qazax, Qara-Qalpaq, Noqay, Kumık, Qaraçay, Balkar, Karaim, Tatar, Mişer, Başkurt*).

3. J.Benzing “*Qərb qrupu*” və “*Qıpçaq-Kuman dilləri*” dediyi Qıpçaq ləhcələrinin aralarındakı yaxınlıqlara görə üç qismə ayırmışdır. (1. *Pontus- Hazar qrupu: Qarayımca, Qaraçayca və Balkarca, Kumukca*; 2. *Ural qrupu: Tatarca, Başqırca*; 3. *Qıpçaq qrupu: Qaraqalpaq və Noqayca ilə birlikdə Qazaxca, Qırğızca*). K.H. Menges də eyni yerdəki (PhTF) təsnifi zamanı “*Şimal-Qərbi və ya Qıpçaq bölgüsü*” dediyi qrupu, köhnə dil vəsaiti kimi bir tərəfə qoyarsa oxşar şəkildə 3 hissəyə ayırmışdır (1. *Pontus-Hazar dilləri: Karaimca, Qaraçayca və Balkarca, Krım Tatarcası, Kumıkca*; 2. *Volqa-qərbi Sibir dilləri: Qazan Tatarcası-Tepter, Mişer, Qasimov Tatarcası ilə birlikdə, - qərbi Sibir ləhcələri-Turalı, Tümenli, Tobollı, Işımli, Qurdak, İrtışlı-, Baraba ləhcəsi, Küerik ləhcəsi, Başkurtça*; 3. *Qıpçaq dilləri: Qazaxca və Qaraqalpaqca, Qıpçaq Özbəkçəsi, Noqayca, Qırğızca*). N.A.Baskakov, Qıpçaq Türk ləhcələri qrupunu “*Türk dillərinin Qərbi Hun Qanadı*” dediyi ilk bölgüdə “*Qıpçaq qrupu*” adı ilə vermiş, bu qrupu köhnə dil vəsaiti kimi bir tərəfə qoyarsa bu formada üç yerə ayırmışdır

(1. *Qıpçaq-Bulqar hissəsi: Tatar, Başqır*; 2. *Qıpçaq-Oğuz hissəsi: Karaim, Kumuk*; 3. *Qıpçaq-Noqay hissəsi: Noqay, Qaraqalpaq, Qazax*). Baskakov, Qırğız türkcəsini, Altay türkcəsi ilə birlikdə “*Türk Dillərinin Qərbi Hun Qanadı*” adını verdiyi ikinci44 bölgüdə “*Qırğız-Qıpçaq*” qrupu altında göstərmişdir. N. Poppe, “*Qıpçaq*” ifadəsindən istifadə edərək bu qrupa daxil olan ləhcələri dörd yarımqrupa bölmüşdür (1. *Karayım, Qaraçay-Balkar və Kumuk aγ>aw*; 2. *Tatar və Başqır aγ>aw, o>u, ö>ü, u>o, ü>ö, i>e, e>i*; 3. *Noqay, Qazax, Qaraqalpaq ç>ş, ş>s* və şəkilçi əvvəlindəki *l* samitinin *n/d/t*-yə dəyişməsi; 4. *Qırğızca və Altayca ikinci44 uzunluqlar, dodaqlanma və təsirsizlik şəkilçisinin əvvəlindəki m-nin p/b-yə dəyişməsi*). T.Tekin, səs meyarlarını ən incə detallarına qədər istifadə etdiyi təsnifində

4. Qıpçaq qrupu ləhcələrini “*Tawlı və ya Qıpçaq qrupu*” başlığı altında dəyərləndirmiş və dialekt xüsusiyyətlərinə görə bir çox yarımqrup və bölümlər göstərilmişdir. T. Tekinin təsnifində Qırğız türkcəsi, Qıpçaq qrupu ləhcələrindən ayrı bir qrup olaraq (to:lu:qrupu) göstərilmişdir. Səbəb olaraq aysəs qrupunun Tawlıqrupu ləhcələrində -aw-a, Qırğız türkcəsində -o:-yə doğru inkişafı (taγ>to:, baγ>bo:, saγ>so: vb.), ayrıca çox hecalı sözlərin sonundakı -ıγsəs qrupunun Qırğız türkcəsində orta qapalı uzun saitə doğru inkişaf edərək -u: olmasına qarşı, digər Qıpçaq ləhcələrində samitini itirərək -ı olması göstərilmişdir (*To:lu: qrupu: Qırğızca; tawlı qrupu: Tatarca, Başqırca, Qazaxca, Qaraqalpaqca ilə birlikdə-, Noqayca, Kumukca, Qaraçayca-Balkarca, Qarayca, Baraba Tatarcası, Krım Tatarcası*). A. Rona-Tas (1991) “*Qıpçaq*”, “*Şimal-Qərb*” ifadələrini istifadə etmiş və üç yarımqrup göstərmişdir.

5. «Qıpçaq qrupu» termini, yuxarıda verildiyi kimi J.Benzinin PhTF-dəki təsnif təcrübəsi ilə ortaya atılmışdır. K.H.Mengesin yenə eyni yerdəki «Die Aralo-Kaspische Qruppe» adlı geniş məqaləsi bu terminin məşhurluq qazanmasında xüsusilə təsirli olmuşdur. Lakin bu terminin nəzərdə tutulan ərazini çox yaxşı təmsil edə bilmədiyini diqqət çəkməkdədir. K.H.Menges, bu ərazini «...şərqdə Altaylar və qərbdə Qara dənizin şimal-şərq sahili arasındakı geniş bozkırlar...» şəklində doğru olaraq ifadə etməklə bərabər termini yaxşı seçə bilməmişdir. «Qıpçaq» termini coğrafi baxımdan Qırğız Türkcəsini əhatə etməkdən uzaqdır. Ancaq Türkoloji sahəsində demək olar ki, ümumi bir etibarlılıq qazandığından bu işdə də eyni termin istifadə edildi.

6. Qıpçaq qrupu Qıpçaq Türk ləhcələrindən növbə ilə Qazax, Qaraqalpaq və Noqay türkcələri xüsusilə bir-birinə yaxın durur. Qafqaz qrupu baxımından təsnif yoxlamalarında görünən ən böyük fərqlilik Qırğız Türkcəsinin harada və necə dəyərləndiriləcəyi mövzudur. Təsniflərdə Qırğız türkcəsini təkbaşına qiymətləndirənlər və ya başqa ləhcə qruplarına daxil edənlər olmuşdur. A.N.Samoyloviç isə xüsusilə dodaq ahəngi və orta sait uzunluqları baxımından Qırğız türkcəsi ilə böyük bənzərlik göstərən Altay türkcəsini Qıpçaq qrupuna daxil etmişdir. K.H.Menges də Qırğız Türkcəsinin bəzi fərdi xüsusiyyətlərindən ötrü digərlərindən bir az ayrı olduğunu və əslində qrup daxilində xüsusi bir rəftara layiq olduğunu dilə gətirmişdir.

7. Qırğız türkcəsi tərkibində /ɣ,g,b,ñ,y/ kimi yarı sait vəziyyətindəki davamsız samitləri saxlayan bəzi səs qruplarının yığılması nəticəsində ortaya çıxan orta uzun, dodaq ahənginin çox hecalı sözlərdə /O-U/ yanında /O-O/ sırasını da əhatə edəcək şəkildə genişlənməsi və şimal dialektlərində söz sonundakı /z-s/ qeyri-müəyyənliyi və yeni sözün bəzi xüsusiyyətləri ilə şimal-qərb Türk dialektləri ilə şimal-şərq dialektləri arasında bir keçid dialekti olaraq qiymətləndirilə bilən xarakterləri göstərir. Cənubi Sibir Türk dialektlərindən xüsusilə Altay türkcəsi və Xakas türkcəsi ilə olan tarixi bağlarına görə də Qıpçaq qrupu daxilində xüsusi və yeni olan Qırğız türkcəsinin bu vəziyyətini qrup daxilində ayrıca dəyərləndirmək olar.

PROFESSOR ƏZİZ ƏFƏNDİZADƏNİN TƏRTİB ETDİYİ PROQRAM VƏ DƏRSLİKLƏR

Nərgiz ZEYNALOVA

Bakı Slavyan Universiteti

nzeynalova55@gmail.com

AZƏRBAYCAN

Azərbaycan dilinin tədrisi sahəsində böyük xidmətləri olan metodist alimlərdən biri prof. Əziz Əfəndizadədir. Prof. Əziz Əfəndizadə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası sahəsində proqramlar, dərsliklər yazmışdır. Tədris prosesində hal-hazırda istifadə olunan proqram və dərsliklərin tərtibində, onların çap etdirilməsində prof. Əziz Əfəndizadənin böyük rolu olmuşdur. Ə.Əfəndizadə 1951-ci ildən əvvəllər atasının işlədiyi və respublikamızda yeganə elmi-pedaqoji mərkəz olan Azərbaycan Elmi-Tədqiqat Pedaqoji Elmlər İnstitutunda fəaliyyətə başlamışdır. O, müəllimlik fəaliyyəti ilə yanaşı, həmin institutda əvvəl kiçik elmi işçi, baş elmi işçi və sonra şöbə müdiri vəzifəsində işləmişdir. Prof. Əziz Əfəndizadənin ilk dərsliyi 1952-ci ildə çap olunan “Azərbaycan dili” əsəri olmuşdur. Bundan iki il sonra isə “5-7-ci siniflərdə orfoqrafik səhvlər və bunlara qarşı mübarizə yolları” adlı əsəri çap olunur.

Prof. Əziz Əfəndizadə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası sahəsində sistemli və ardıcıl apardığı araşdırmalarda problemin həlli yolunu təlimi praktiki istiqamətdə gücləndirmək, düzgün yazı və tələffüz bacarıqlarını formalaşdıracaq metodik iş sisteminin yaradılmasında görürdü.

Prof. Əziz Əfəndizadə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası və Azərbaycan dilçiliyi, didaktika sahəsində ardıcıl olaraq araşdırmalar aparmış, bunun nəticəsində 500-ə qədər əsər, Azərbaycan dilinə aid 9 orijinal dərslik, 50-dən çox monoqrafiya və metodik vəsait yazıb çap etdirmişdir.

Prof. Əziz Əfəndizadənin Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası sahəsində apardığı araşdırmaların məhsulu olaraq ortaya çıxan əsərləri isə bu gün Azərbaycan dilinin tədrisi metodikasında əvəzedilməz olub, başlıca mötəbər qaynaq rolunu oynayır. Həmin əsərlər sırasına “5-7-ci siniflərdə orfoqrafik səhvlər və bunlarla mübarizə yolları” (1954), “Qrammatik təhlil haqqında”

(1958), “Yazılışı çətin sözlər və onların öyrədilməsi yolları” (1962), “Azərbaycan dili” ibtidai məktəbin 4-cü sinfi üçün dərslik (1962), “Azərbaycan dili orfoqrafiyası tədrisinin elmi əsasları” (1968), “Orta məktəbdə imla” (1983), “Məktəblinin orfoqrafiya lüğəti” (1978), “Orfoqrafiya-orfoepiya lüğəti” (1989) və b. daxildir.

Prof. Ə.Əfəndizadə şagirdlərə Azərbaycan dili dərslərində verilən bilik və vərdişlərin onların nitq və məntiqi təfəkkürünün inkişaf etdirilməsində, ədəbi dilə mükəmməl yiyələnməsində zəmin yaratdığını vurğulamışdır. Metodist-alim məktəblərin əksəriyyətində Azərbaycan dilinin tədrisi vəziyyətinin tələb olunan səviyyədə olmadığını, bunları aradan qaldırmaq üçün ciddi tədbirlər görülməsinə böyük ehtiyac olduğunu görürdü. Bu nöqsanların ən mühümü ondan ibarətdir ki, Azərbaycan dili fənni həyatla əlaqəli şəkildə tədris olunmur, müəllimlər tədris işində formalizmə meyil edir, şagirdlərdə müstəqilliyin inkişafına, onların dərslərdə fəallaşdırılmasına lazımı diqqət yetirmir. Şagirdləri mexaniki əzbərçiliyə öyrətmək müəllimlərin əsas üsulu olaraq qalmaqda idi. Məhz buna görədir ki, həmin şagirdlər çox zaman qayda və tərifləri əzbər söyləyə bildikləri halda, düzgün yazmağı, yaxud adi bir cümləni qrammatik cəhətdən düzgün təhlil etməyi bacarmırdılar. Keçilən mövzunun xarakterini, şagirdlərin yaş və bilik səviyyəsini nəzərə almayaraq, bütün dərslərdə eyni metod və yollardan istifadə şagirdlərin fəallaşdırılmasında və onların müstəqil işlərinin təşkilinə mənfi təsir göstərirdi.

Prof. Ə.Əfəndizadə bütün bunları aradan qaldırmaq üçün Azərbaycan dilinə aid 9 dərslik yazmışdır. Metodist-alim yazdığı “Azərbaycan dili” dərsliyində fonetika, leksika, söz yaradıcılığı, morfolojiya, əsas və köməkçi nitq hissələrini əhatə etmiş, qaydaların izahına geniş yer vermiş və nümunələr əsasında göstərmişdir. Tapşırıqlar məzmununa görə, əsasən, tərbiyəvi əhəmiyyət daşıyır. Qısa dərslikdəki materiallar tədris prosesini interaktiv təlim metodları əsasında qurmağa imkan verir.

Prof. Ə.Əfəndizadə ilk dəfə Azərbaycan dili fənninin ən aktual nəzəri və praktik məsələlərinin pedaqoji və eksperimental yolla həllinə nail olmuş, Azərbaycan dilində sistemlik kurs üzrə mükəmməl tədris vəsaitləri yaratmış, onun əməyi sayəsində dilimizin inkişafı və düzgün tədris olunması üçün proqram və dərsliklər yazılmışdır.

АНАЛИЗ ЛЕКСИЧЕСКИХ ПАРАЛЛЕЛЕЙ С ТОЧКИ ЗРЕНИЯ ГРАММАТИЧЕСКОЙ СТРУКТУРЫ

Айтен КАРАБАГЛЫ

Бакинский Славянский Университет

aytan.garabaghli.m@gmail.com

АЗЕРБАЙДЖАН

Изучение в языке различных параллелей в сравнительной форме очень важно. Такой сравнительный анализ может проводиться среди родственных языков. Изучение в сравнительной форме грамматических структур лексических параллелей в родственных языках позволяет специфические качества каждого из родственных языков. Такие исследования носят теоретический характер, так как все события и факты излагаются здесь в теоретическом аспекте. Таким образом становится возможно определить родство языков, а также происхождение их из одного источника.

Анализ грамматической структуры лексических параллелей в неродственных языках (русский, азербайджанский, французский, английский) с теоретической точки зрения не считается важным, как как в таких исследованиях отсутствует древность. Поэтому такое сравнение с методической точки зрения является важным, то есть оно необходимо для процесса обучения. По нашему мнению это не такая уж удовлетворительная мысль. Поэтому анализ грамматических структур лексических параллелей в разно-системных языках очень важен не только для процесса обучения, но и для последования развития межъязыковых связей и форм, путем обогащения словарного фонда, а также для правильного изучения слова с лингвистической точки зрения (происхождение, этимология, значение). Грамматический анализ лексических параллелей в русском, азербайджанском, французском и английском показал, что названия одежды в исследуемых языках соответствуют грамматической структуре

языка, в которой они употребляются. Здесь одним из важных дополнительных морфологических признаков является окончание, указывающее на род. Так как категория рода в азербайджанском языке не отсутствует, слово, обозначающее одежду, теряет данный морфологический признак.

Амазонка - это выражение употребляется параллельно в русском, азербайджанском, французском и английском языках. Это слово латинского происхождения. Интересный факт состоит в происхождении этого слова, то есть перед тем как осесть в языке как название одежды, это слово означало *женщин-рыцари*, значит слово амазонка здесь сыграло роль апеллятива. При переходе из одного языка в другой язык слово начинает соответствовать грамматической и фонетической структуре языка. В русском языке *амазонка*, во французском *amazone*, в английском *amazon*. В русском языке корнем этого слова является *амазон*, здесь морфема *-к-* является словообразовательным суффиксом, а морфема *-а-* окончанием женского рода единственного числа. Во французском языке *amazon* является корнем слова, а морфема *-е* также является окончанием женского рода единственного числа. В азербайджанском языке в слове *amazonlar*, корнем тоже является *amazon*, *-lar* является окончанием множественного числа. В английском языке это слово сохраняет свою первоначальную форму.

Башлык - параллели можно проследить в азербайджанском и русском языках. Сопоставляя слово *başlıq* азербайджанского языка и слово *башлык* русского языка, которое заимствовано из тюркского языка, можно заметить морфологические признаки. Тюркское слово по происхождению *başlıq* состоит из корня слова *baş* (голова) словообразовательного и лексического аффикса *-lıq*, таким образом, в азербайджанском языке образовывается новое слово *başlıq*, которое в такой же форме переходит в русский язык. И в процессе перехода здесь можно наблюдать за фонетическими изменениями. В русском языке морфема *-q-* переходит в морфему *-k-*. В процессе перехода в русский язык окончание нейтрализует свою функцию и принимается как простое слово. **Вуаль** - латинское по происхождению слово. Параллели присутствуют в русском, французском и английском языках. Слова *вуаль* в русском языке, *voile* во французском языке и *voile* в английском языке не имеют никаких грамматических изменений. Интересным фактом является то, что в английском языке параллельно со словом *voile* есть слово *veil*, это слово также является параллелью выше перечисленным словам. Англиское слово *veil* буква *-o-* предшествует с буквой *-e-*, также выпала последняя буква *-e-*. В процессе перехода из французского языка в русский язык, это слово сохранило свое звучание, буквосочетание *-oi-*, в слове заменилось буквосочетанием *-ya-*, а также выпала последняя буква *-e-*, а также в русском языке после буквы *-л-*, для более мягкого звука *[л]* ставится *-ь*.

Епанча - параллели встречаются в русском и азербайджанском языках. В русском языке слово заимствовано из азербайджанского языка. В русском языке *епанча*, в азербайджанском языке *yarınçı*. В процессе перехода из одного языка в другой произошли фонетические изменения. В слове епанча в место звука *[ya]* стал звук *[e]*, а также средняя и последняя буквы *-ı*, перешли в букву *-а*.

Кашне - слово французского происхождения. Параллели встречаются в русском *кашне*, азербайджанском *kaşne* и французском *cache-nez* языках. В процессе перехода в русский и в азербайджанский языки произошли фонетические и синтаксические изменения. Заменяется первая буква *c-* на букву *-к-*, а также буквосочетание *-ch-* на одну букву *-ш-*. Последняя буква *-e-* при переходе в русский и азербайджанский языки выпала. Французское слово *cache-nez* является сложным словом по структуре, потому что состоит из двух простых слов. А слово кашне в русском и слово *kaşne* в азербайджанском языках являются простыми словами.

Муфта - это слово латинского происхождения. Параллели встречаются в русском *муфта*, азербайджанском *mufta*, и французском *moufle* языках. В словаре азербайджанского языка А.А.Оруджева дано, что в азербайджанский язык слово заимствовано из немецкого языка (*mufta*). Однако сопоставляя русское *муфта*, азербайджанское *mufta* становится ясно, что никакие фонетические и грамматические различия не наблюдаются. Мы приходим к такому заключению, что это слово было заимствовано из немецкого языка сначала в русский язык, а с русского в азербайджанский язык.

Сандалин - это слово латинского происхождения. Параллели встречаются в русском *сандалин*, азербайджанском *səndəl*, французском *sandale* и английском *sandal* языках. Сопоставляя эти слова встречаются следующие различия: в русском языке после буквы *-л-*

ставится две буквы *u*; в азербайджанском языке вместо второй и предпоследней буквы *a* ставится буква *ə*, во французском языке после буквы *l* ставится буква *e*; в английском языке слово совпадает с корнем слова.

Шаль - слово индийского происхождения. Параллели встречаются в русском *шал*, азербайджанском *şal*, французском *chale* и английском *shawl* языках. Сопоставляя все эти слова можно встретить следующие фонетические и грамматические различия: в русском языке в конце слова ставится *ь*, таким образом, мы можем предположить что в русский язык слово перешло из французского языка, так как буква *l* всегда мягкая во французском языке. Во французском языке звук *[u]* передается буквосочетанием *ch-*, а в английском языке буквосочетанием *sh-*. Во французском языке в конце слова морфема *-e* является окончанием женского рода единственного числа. В английском языке после буквы *-a-* ставится буквы *-w-*, которая соответствует фонетическому строю английского языка. В азербайджанском языке слово как пишется так и произносится.

TELEXƏBƏR APARICISINI NDİLİ: NƏYİ NECƏ DEMƏLİ

NərgizCAVADZADƏ

Bakı Dövlət Universiteti
nargizcavad@gmail.com
AZƏRBAYCAN

Kütləvi informasiya vasitələri ədəbidilintəbliğatçısı və qoruyucusu olduğundan həmişə mediavasitələrinin indili önə çəkilir. Mətbuat orqanlarının insimasi isə əsasən, informasiya ilə müəyyən edilir. Çap mətbuatı oxucuya mətnlə müraciət edərsə, vizual medianın semantikasi tamamilə fərqlidir. Televiziya tamaşaçıya görünüşü ilə üz tutur. Telexəbər auditoriyaya çatdırana aparıcının nitqiməzmunu cad olğun olmalı, cümlələrdə doğru qurulmalı, fikirlər arasında məntiqi rabitə gözlənilməlidir. Təqdim olunan materialdakı fikrə uyğun olaraq intonasiya çalarına, diksiyanın aydınlığını diqqətə yetirməklə zərurətdir. Televiziyada yazılı mətnin strukturual qurulmalıdır ki, xəbərin məğzini tamaşaçıya dərhal çatdırın. Təbii ki, nəfəs dərilmədən uzun cümlələri söyləməyə, tamaşaçı deyilənə ləyanlamayacaq.

Bugün auditoriyanın informasiya açağı xəbərlər proqramında mövzu seçimi və xəbərin fərqli təqdimatına, həttə studiyada yazının adətə sığdırılması. Min əziyyətlə material hazırlayan reportyor "məhsul" ununduzgünlə təqdimatı birbaşa aparıcının üzərində düşür. Xəbərlər buraxılışının geniş auditoriyaya ünvanlandığını nəzərə alsaq, bütünlükdə xəbərlər departamentinin hər bir əməkdaşı böyük məsuliyyətdədir. Telekanallar xəbərlərin seçiminə önəm verməklə yanaşı, onunda haaydın və səlis formada təqdimatı diqqətə yetirir. Lakin bugün tələməkdə xəbərlərin təqdimatında çatışmazlıqlar müşahidə olunmaqdadır. Xəbərlər tamaşaçıya çatdırana aparıcıların nitqində kifayət qədər qüsurların şahidi oluruq. Azərbaycan televiziya proqramlarında xəbər proqramlarının indilənli danışıq dilində nəzərə alınmalıdır. Telekanalların bir çoxu həttə küçə dilinə müraciətdir. Aparıcı bütünlükdə auditoriyaya aydın olmalı, balanslı qorunmalıdır. Teleaparıcı tələffüzə ağırlıq gətirən, kobud səslənən, dilin ahəngini pozan ifadələrdən qaçmalıdır. Ədəbidilinnormalarından kənara çıxma halları nitqə nəzarətsizlikdən baş verir. Aparıcı daim öz üzərində işləməli, ağırtələffüz olunan sözlərdən döndə-döndə təkrarlamalı, sözlərdəki vurğunun yerində işləməyi bacarmalıdır, birsözə nitq texnikası birsənətkimimənimsənilməlidir. Xəbər proqramını təqdim edəndə aparıcı çox zaman əfirdə az müddət qalmış studiyaya gəlir və mətni birbaşa canlı əfirdə oxuyur. Əvvəlcədən mətnlə tanış olmadığı üçün üslub səhvləridir, sözlərdə vurğunun yerində yığılıq deyir, nəticədə tamaşaçı üçün aydın olmayan məqamlar ortaya çıxır. Xəbər proqramlarının aparıcılarının mətnlə əvvəlcədən tanış olması bəzi nöqsanların, eləcə də mətnin sintaqmlarında düzgün bölünmə məsələsinin qarşısını alabilir. Bundan başqa aparıcılar, xüsusilə xəbər aparıcıları nitqin sürətinə diqqətə yetirməlidirlər. Normadan artıq sürətli nitq qanlaşılmaqla gətirib çıxarır. Aparıcı düzgün tələffüz qaydalarına, dilnormalarına diqqətə yetirməlidir.

Milli Məclisin deputatı, filologiya elmləri doktoru, professor Nizami Cəfərov həsəb edir ki, bugünkü dilimiz ən çox mətbuatda inkişaf edir, eyni zamanda ən çox dilin pozulması halları, məhəz mətbuatda qeydə alınır: "Kütləvi informasiya vasitələri xalqın dilindəndən danışır. Alim, yazıçı dildə

heç vaxtsəhvətməz. Ammaictimai publisistik dil fərqlidir, mətbuat dilinə daha çox diqqət yetirməliyik, çünki buradabir çox istiqamətlər birləşir”.

Milli Televiziya və Radio Şurası (MTRŞ) hər il televiziyalarda çalışan aparıcılarının nitqi ilə bağlı monitorinqlər keçirir və nəticələri ictimaiyyətə açıqlayır. Sonuncu dəfə belə monitorinq MTRŞ ilə Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun “Azərbaycan teleradio məkanında ədəbi dilin qorunması” adlı birgə layihəsi çərçivəsində aparılıb. Televiziya kanallarında sentyabr-oktyabr aylarını əhatə edən monitorinqin nəticəsinə əsasən, nöqsanlara daha çox vurğu və intonasiya normalarına əməl olunmaması, əcnəbi dil dən alınmasızlarnı yersiz işlədilməsi, təkrarlarla bağlıdır.

Məsələn, Azərbaycan News Service (ANS) televiziyasında orfoepik normanın pozulması hallarına aid nümunələr çoxdur. 07.09.2015 tarixində saat 21:00-da efirə gedən “Xəbərci” proqramında Natiq Nailəoğlu düzgün tələffüz qaydasına riayət etməyib. O bildirib: “...hərəkət *etməy* (etməx’) məcburiyyətidir”. 2015-ci il sentyabrın 9-da saat 21:12:49-da Rita Ömərovanın nitqində də eyni səhvi görmək mümkündür: “... *sənət* (sənəd) qəbulu da başa çatıb”.

17.09.2015 tarixdə 21:01-də efirə gedən “Xəbərci”də aparıcı Natavan Babayeva deyib:

“...sabah mətbuat konfransında *açıqlayacaq* (açıxlıyacaq).

ANS-də leksik və morfoloji normanın pozulması da müşahidə olunur. 2015-ci il oktyabrın 20-də “Xəbərci” proqramının əsas buraxılışında aparıcı Rita Ömərova deyib: (Məhkəmə *qərarına* toplaşan sakinlər...), həmçinin başqa bir xəbərdə vurğulayıb: “...artıq miqrant axınının qarşısını *almaqda* lüzum görməyib”.

Aparıcı Əfsanə Mehdiyeva “Xəbərci”nin 23.10.2015 tarixində saat 18:00-da efirə gedən buraxılışında sintaktik normanı pozub: “...biletlərin satılması *da xəbəri gəlib bizə*.)

ANS aparıcılarının nitqində sözlərin düzgün vurğu ilə deyilməməsi hallarına daha çox rast gəlinir.

İctimai Televiziya və Radio Yayınları Şirkətinin (İTV) informasiya proqramı olan “Carçı”nın aparıcıları da orfoepik normanı bir çox hallarda pozur. 01.09.2015-ci il tarixində saat 12:00-da efirə gedən buraxılışda aparıcı Günay Namidar ayrı-ayrı xəbərlərin təqdimatında düz üç dəfə orfoepik normaya riayət etməyib: “Çünki qurğu *avtobuzda* (avtobusda) maksimal həddi müəyyən edəcək”), (...beynəlxalq standartlara uyğun bir sıra *yenililər* (yenilix’lər) tətbiq olunacaq”), (...onların valideynləri və yaxınları da iştirak ed *biləcəylər* (biləcəx’lər”).

“Carçı” informasiya proqramının aparıcılarının leksik normanı kobud surətdə pozduğu halları da müşahidə edilib. Aparıcı Firuzə Qurbanlı 2015-ci il sentyabrın 12-də “Carçı”nın əsas buraxılışında deyib: “...problemlər *qabarıq şəkildə* özünü büruzə verir”). Günay Namidar 09.09.2015 tarixdə saat 20:32:11-də təqdim etdiyi xəbərdə kobud səhvə yol verib: “...Azərbaycan Respublikasının *Konstitusiyalarını*...kobud şəkildə pozur və...”.

İTV-nin xəbər buraxılışında morfoloji və sintaktik normanın pozulması halları da olur. Məsələn, aparıcı Xuraman Əzizova 2015-ci il sentyabrın 12-də efirə gedən “Carçı”nın əsas buraxılışında bildirib: (“qətnamə ictimaiyyətin ciddi *narazılıqlarına* səbəb olur”).

Oxucunun qəzetdə başa düşmədiyi sözə, abzası dəfələrlə qayıtmaq imkanı televiziya tamaşaçıya verilmir. O, bircə dəfə eşidir, ona görə də tamaşaçıya hər şey aydın təqdim olunmalıdır. İstedadlı aparıcı gözəl nitqi ilə xəbərləri tamaşaçılara “sata bilmək” qüdrətinə malikdir. Teleaparıcı nə baş verdiyini anlamaqda tamaşaçıya yardımçı olmalı, hadisələrin ictimaiyyət və fərd üçün önəmini hiss etdirməli, olayları bütün drammatizmi ilə yaşayıb-yaşatmalı, tamaşaçının mümkün suallarını duya bilməlidir. Xəbər buraxılışını aparən şəxs tamaşaçıların yanında qalmalı, “hamıya deyil, tək cəyə üz tutmağı”, yəni hər bir tamaşaçı ilə sanki fərdi ünsiyyət qurmağı bacarmalıdır.

Qloballaşma dövründə Azərbaycan dilinin zənginləşməsi, dilçilik elminin inkişafı üçün dövlət səviyyəsində müvafiq qərarlar verilir və daim diqqət mərkəzində saxlanılır. Azərbaycan prezidenti İlham Əliyevin Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair təsdiq etdiyi Dövlət Proqramında kütləvi informasiya vasitələrində Azərbaycan dilinin təbliği ilə bağlı xüsusi bənd öz əksini tapıb. Dövlət Proqramında göstərilib ki, televiziya və radio verilişlərində, yazılı və elektron mətbuatda Azərbaycan ədəbi dilinin normalarına əməl olunmasını təmin etmək məqsədilə teleradio şirkətləri və kütləvi informasiya vasitələri sahəsində çalışan mütəxəssislərin dil hazırlıqlarının yüksəldilməsi təmin edilməli, teleradio şirkətlərində dil və nitq mədəniyyətinin qorunması üçün bədii şüraların yaradılmasıdır.

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ FEİLİN SİNTETİK VƏ ANALİTİK ÜSULLA YARANAN VACİB FORMASININ İNGİLİS DİLİNDƏ QARŞILIĞI

Leyla YUSİFOVA

AMEA, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

leylayusifova87@mail.ru

AZƏRBAYCAN

Azərbaycan dilində feilin vacib şəkli hərəkətin icrasının zəruriliyini bildirir. Əksər dilçilik ədəbiyyatlarında feilin vacib şəklinin ancaq bir forması, *-malı²* qeyd edilmişdir. Bu, sintetik qurulmadır. Lakin Azərbaycan dilində feilin vacib şəkli həm də analitik üsulla qurulur. Bu forma isə – *malı²+ol (maq)* köməkçi feili ilə, yəni perifrastik üsulla qurulur. Bu iki forma məzmun cəhətdən də fərqlənir. Azərbaycan dilində feilin vacib şəklinin qeyd olunan iki formasının semantik məzmunu haqqında danışmadan əvvəl, ümumiyyətlə, vacib şəklinin özünün semantikasi haqqında məlumat vermək daha məqsədəuyğun olar. Feilin vacib şəkli nə ifadə edir?

Ümumiyyətlə, feil şəkillərinin modallığın ifadə vasitələrindən olduğu məlumdur. Xüsusilə, deontik modallıq feilin şəkillərində öz ifadəsini daha yaxşı tapır. Modallığın bu növünün feilin vacib şəklində ifadəsi daha güclüdür. Məlumdur ki, deontik modallıq gerçək aləmin hər hansı bir hadisəsinə dair işin icrasına icazə, zərurət, vaciblik və ya məcburilik münasibətini ifadə edir. Ümumi desək, feilin vacib şəklində məcburiyyət, yəni məcburi münasibət ifadə olunur. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, məcburiyyət bu münasibəti ifadə edən özündən və kənardan qaynaqlana bilər.

Bu baxımdan vacib şəklinin qeyd edilən bu iki üsulla, yəni sintetik və analitik üsulla yaranan formaları məzmunca bir-birindən müəyyən qədər fərqlənir. Məlumdur ki, hər iki forma hər hansı bir işin icrasına dair duyulan məcburiyyəti ifadə edir. Qeyd etdiyimiz kimi, məcburi münasibət danışanın özündən və kənardan qaynaqlana bilər. Yəni şəxs özü hər hansı bir işin icrasına dair özünün qərara gəldiyi məcburiyyət və həm də digər bir səbəblə bağlı, yəni kənardan gələn məcburiyyəti ifadə edə bilər. Bu baxımdan M.M.Musayev və Q.H.Cəfərov feilin geniş və dar mənalı vacib şəklindən bəhs edərkən qeyd edirlər ki, “birinci şəkil daha çox hər hansı bir işi görən öz aldığı qərara əsasən yetirdiyi iş və ya dar bir fəaliyyət sahəsi ilə bağlı olaraq işlənir. İkinci şəkil isə Azərbaycan dilində xaricdən gələn hər hansı bir təzyiq və diqtə edilən konkret bir məcburiyyətlə gerçəkləşmiş olmaq və ya ola bilmək anları ilə bağlı olaraq ortaya çıxır”. Yəni *mən getməliyəm* və *mən getməli oluram (oldum, olacağam və s.)* eyni məzmunu malik deyil. Belə ki, “mən getməliyəm” bunu ifadə edən özünü getməyə borclu hiss etməsini bildirirsə, “mən getməli oluram (oldum, olacağam və s.)” isə kənardan gələn hər hansı təzyiqin sayəsində baş verən məcburiyyəti ifadə edir. Birincidə əgər məcburiyyət danışandan qaynaqlanırsa, ikincidə bu, hər hansı qanun, qayda, əmr və s. nəticəsində baş verir. Birincidə ifadə olunan məcburiyyət ümumidirsə, ikincidə məcburiyyət daha güclü və daha konkret səciyyə daşıyır. M.Rəhimov qeyd edir ki, “getməli oldum” tərkibində iş və hərəkətin qəti şəkildə, həm də məcburiyyət qarşısında icra olunması bildirilir; müqayisə et: *getməli oldum-getmək məcburiyyətində qaldım // getməyə məcbur oldum*. E.V.Sevortyan və M.Ş.Şirəliyev də qeyd edirlər ki, “vacib şəkli olmaq feili ilə perifrastik formada da işləyə bilər”. Müəlliflər “oxumalı oldum” və “getməli oldum” cümlələrini *ябылвынужденчитать* və *ябылвынужденидти*, yəni oxumağa məcbur oldum və ya oxumaq məcburiyyətində qaldım və getməyə məcbur oldum və ya getmək məcburiyyətində qaldım kimi verir. F.Zeynalova görə, “vacib şəkli *ol* köməkçi feili ilə işlənərək perifrastik feil formaları əmələ gətirir. Bu vaxt vaciblik məzmunu əvvəlkinə nisbətən zəifləyir”. Deməli, məzmun fərqliliyi formada da özünü göstərir. Eyni hal müasir ingilis dilində də müşahidə edilir. Belə ki, ingilis dilində bu məna *must* və *have to* formaları ilə ifadə olunur. *Must* Azərbaycan dilindəki sintetik formaya, *have to* isə analitik formaya uyğun gəlir. İngilis dilində bu məzmun *must*, *have to*, *should*, *ought to*, *need* formaları ilə ifadə olunur. R.Palmer deontik modallığın ifadə vasitələri kimi *must*, *have (got) to*, *should*, *ought to shall* və s. modallarını qeyd edir. *Must* və *have to* formaları *should*, *ought to*, *need* formalarından daha güclü məcburiyyət ifadə edir. Azərbaycan dilindəki vacib formaya ingilis dilində daha çox müvafiq olaraq *must* və *have to* uyğun gəlir.

İngilis dilindəki *must* və *have to* formaları bir-birindən məzmun cəhətdən də fərqlənir. Belə ki, *must* işləyəndə məcburiyyət danışanın özündən qaynaqlanır. M.Suon, I.P.Krılova və E.M.Qordona görə, “*must* modal feili danışanın nöqteyi-nəzərindən məcburiyyət bildirir”. Məsələn,

I really must stop smoking (Mən həqiqətən siqareti tərgitməliyəm).

You must be here by 8 o'clock at the latest (Ən gecici saat 8-də burda olmalısan).

Lakin əgər kənardan qaynaqlanan məcburiyyətdən söhbət gedirsə, bu zaman ingilis dilində *have to* formasından istifadə olunur. N.İ.Şpekina, I.P.Krılova və E.M.Qordona görə, “*to have to* şəraitin tələb etdiyi və ya hansısa hakimiyyət orqanı tərəfindən qoyulmuş məcburiyyət, zərurət ifadə etməyə xidmət edir”. Yəni *must* danışanın səlahiyyətini əhatə edirsə, *have to* danışıqdan başqa səlahiyyətləri ehtiva edir. Bu qanun, digər rəsmi qaydalar və s. ola bilər. Məsələn,

Catholics have to go to church on Sundays (Katoliklər bazar günləri kilsəyə getməlidirlər).

I've got to see the dentist tomorrow (Mən sabah diş həkiminə getməliyəm).

Birinci nümunədə katoliklərin bazar günləri kilsəyə getməyini onlara din deyir. İkinci nümunədə də danışan həkimlə görüş təyin edib, ona görə də getməyə məcburdur.

Məsələn, daha iki nümunəni müqayisə edək.

I must to phone my parents (Mən valideynlərimə zəng etməliyəm).

I have to sign your name here (Adınızı burda imzalamalısınız).

Birinci nümunədə danışan öz mənəvi borcundan bunu etməyə məcburdur. Yəni bu, onun daxilindən qaynaqlanır. İkinci nümunədə isə məcburiyyət danışandan deyil, kənardan qaynaqlanır. Yəni sənədi imzalamaq qanunun tələbidir. Əks halda sənəd etibarsız sayılacaq.

Nəticə olaraq demək olar ki, həm Azərbaycan, həm də ingilis dilində birbaşa, yəni danışandan qaynaqlanan məcburiyyət və dolayısı ilə, yəni kənardan gələn məcburiyyət ifadə formalarında özünü göstərir. Belə ki, birinci *-malı²* və *must* formaları ilə ifadə olunursa, ikinci daha analitik üsulla yəni *-malı²+olmaq* və *have to* birləşmələri vasitəsilə olur. Deməli, Azərbaycan dilindəki *-malı²* formasına ingilis dilində *must* forması, Azərbaycan dilindəki *malı² +olmaq* formasına ingilis dilindəki *have to* forması uyğun gəlir.

TOPONİM YARADICILIĞINDA MORFOLOJİ ÜSUL

Ceyhunə HÜSEYNOVA, Ayişə HACIYEVA

Sumqayıt Dövlət Universiteti

ceyhune.huseyn@mail.ru

AZƏRBAYCAN

Azərbaycan dilinin toponim yaradıcılığında morfoloji üsulla söz yaradıcılığı geniş yayılmışdır. Bu xüsusiyyət Azərbaycan dilinin morfoloji quruluşu ilə bağlıdır. Dilimizin iltisacı quruluşa malik olması onda geniş sözyaratma imkanlarının əsas etibarı ilə morfoloji yolla söz yaratmaya meyilli olmasını şərtləndirir. Ümumiyyətlə isə, toponimik materiallar üzərində aparılan araşdırmalar hər bir dildə toponimlərin 50% nin morfoloji yolla əmələ gəlməsi fikrini irəli sürməyə əsas verir.

Bəzi dilçilər isə, artıq qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycan və ümumiyyətlə, türk toponimiyasında morfoloji və leksik üsullarla yaranan toponimlərə rast gəlinmədiyini deyirlər. Onların fikrincə, toponimlər yalnız ad və coğrafi nomen modeli I və II növ söz birləşmələri əsasında əmələ gəlir. Bu dilçilər makrotoponimlərin elliptik coğrafi nomensiz və coğrafi nomenli mikrotoponimlərin isə ilkin formalarda işləndiklərini söyləyirlər.

Morfoloji yolla toponim yaradıcılığından danışarkən A.Hacıyev yazır: “Məlumdur ki, dilimizdəki sözdüzəldici şəkilçilər növlərinə görə olduqca çoxdur, lakin toponimlərin yaranmasında bunların yalnız bəziləri iştirak edir. Bu ondan irəli gəlir ki, toponim ilə morfoloji yolla yaranmış hər hansı bir sözü eyniləşdirmək olmaz, bunların arasında bərabərlik işarəsi qoymaq elmi cəhətdən düzgün deyildir, başqa sözlə desək, toponimlərin morfoloji yolla yaranmasının öz xüsusiyyətləri vardır”. Toponimlər üzərində apardığımız müşahidələrdən belə nəticəyə gəlirik ki, toponim yaradıcılığında morfoloji üsulun əhəmiyyətli rolunu danmaq doğru deyildir. Çünki şəkilçilərin toponimlərin tərkibində işləndiyi aydın görünür. Məsələn, bir sıra toponimlərin **-li**, **-li** şəkilçisiz mənşəyini müəyyənləşdirmək olmur. Toponimik vahidlərdə morfoloji paralelliyi əks etdirməkdə, gerçəkləşdirməkdə bu şəkilçilər böyük rol oynayır:

-lı⁴ şəkilçisinin toponimlərin tərkibində funksional cəhətdən etnik anlayış yaratmaq üçün geniş imkanları vardır. Məsələn: -lı şəkilçisi ilkin yaşayış məskənləri adlarına qoşularaq eyni mənbədən müxtəlif areallara yayılma anlayışı bildirir. Həmin anlayış -lı şəkilçisinin funksional paralelliyinin göstəricisidir. Azərbaycan bölgələrində *Ucarlı (Kürdəmir), Təbrizli (Lerik), Gəncəli (Salyan), Gəncəli (Xaçmaz), Muğan Gəncəli (Sabirabad), Ələtli (Sabirabad)*.

Şəxs adları tərkibində -lı şəkilçisi paralel toponimlərdə funksional cəhətdən nəsil anlayışını bildirir. Məsələn, *Həsənli (Bərdə), Həsənli (Sabirabad), Həsənli (Masallı), Həsənli (Salyan), Hasanlı (Cəbrayıl), Həsənli (Tovuz), Kərimbəyli (Bərdə), Kərimbəyli (Şərur), Kərimbəyli (Salyan), Kərimbəyli (Füzuli) və s.*

-lı sözdüzəldici şəkilçi qəbilə, tayfa, tirə adlarının tərkibində işlənərək həmin anlayışları bildirən toponimlərdə funksional paralellik əmələ gətirir. Məsələn: *Tatlı (Göygöl), Tatlı (Qazax), Tatlı (Başqırdistan), Baharlı (Ağdam), Baharlı (Zəngilan), Qaymaqlı (Qazax), Qapanlı (Tərtər), Bozlu (Laçın), Bozlu (Kəlbəcər), Cəyirli (Bərdə), Cəyirli (Göyçay), Cəyirli (Şəki) və s.*

Toponimik material və toponimikaya aid elmi mənbələrlə yaxından tanış olduqdan sonra belə elmi qənaətə gəlmək olur ki, toponimlər öncə dil vahidləri sayıldığı üçün dilin qanunauyğunluqlarına tabedir. Sadə sözlərdən mürəkkəb sözlərin yaranması, sonra mürəkkəb sözün öz komponentlərindən birinin mənasını itirərək şəkilçiyə çevrilməsi, daha doğrusu şəkilçiləşməsi, daha sonra şəkilçinin də mənasını itirməsi, yenidən sadə sözün əmələ gəlməsi prosesi toponimik adlarda çox aydın özünü göstərir. Məsələn: Çilov, Murğuz, Xaldan, Kürkan, Saray, Corat, Zirə, Bakı, Şəki və s. adların indi dilimizdə sadə xüsusi isimlər hesab edilməsi söylədiklərimizə nümunə ola bilər. Bütün bunlarla yanaşı toponimlərin tərkibində üst-üstə düşükləri, və ya müəyyən variantlarla çıxış etdikləri üzə çıxarılan topoformlar diqqəti çəkir. Onu deyək ki, toponimlərlə bağlı araşdırmalarda topoformlar mövqeyində duran sözdüzəldici şəkilçilərin az bir hissəsi haqqında məlumatların verilməsinə diqqət yetirilir. Toponim yaradıcılığında öz zəngin mənə çalarlığı və qədimliyi ilə seçilən topoformların isə ya tamamilə unudulduğu, ya da onların ayrı-ayrı toponimlərin etimoloji təhlili zamanı öləri nəzərdən keçirildiyini görürük. Bu topoformların sistemli şəkildə toplanmasının, tədqiqinin Azərbaycan toponimlərinin düzgün etimoloji təhlilini vermək üçün açar funksiyasını yerinə yetirəcəyinə şübhə ola bilməz. Azərbaycan toponimiyasında müxtəlif relyefli coğrafi məkan anlamalı bir neçə sözdüzəldici şəkilçi – topoformlar vardır. Belə sözdüzəldici şəkilçilərdən – topoformlardan biri də -lı⁴ köməkçi morfemidir. -lıq⁴ köməkçi sözdüzəldici morfemdən törəyən bu şəkilçi ən çox etnonim və toponimlərin yaranmasına xidmət göstərir. Həmin şəkilçinin köməyi ilə əmələ gələn toponimlərə aid verdiyimiz nümunələrdən görüldüyü kimi, -lı⁴ çoxfunksiyalı şəkilçidir. Bu topoformların köməyi ilə həm də mövcudluq (*Çaylı, Vələsli, Almalı, Zağalı, Adnalı*), mənsubiyyət, məxsusluq (*Tatlı, Şıxlı, Xıllı, Xocalı və s.*), eləcə də müəyyən peşə, sənətlə bağlı etnoqrafik toponimlər (*Cuvarlı, Sarvanlı, Bağbanlı, Dəlləkli, Baqqallı və s*) düzəlir. *Alıncalı, Şəkili, Muğanlı, Şirvanlı və s.* toponimlər həmin bölgədə yaşayanların Əlincədən, Şəkiddən, Muğandan, Şirvandan gələn olduğu göstərir.

-lı, -lu, -li, -lü şəkilçisi mənsubluq bildirir. Ədəbi dildə çox məhsuldar olan bu şəkilçi toponim yaradıcılığında da fəal iştirak edir. Əsasən, şəxs, tayfa, peşə və s. bildirən sözlərə birləşərək müxtəlif mənə ifadə edən toponimlər əmələ gətirir:

a) sadə şəxs adlarına qoşularaq həmin şəxsin adını daşıyan antropotoponimlər əmələ gətirir. Məsələn, *Abashlı, Sərdarlı, Bayramlı, Sadıqlı, Əhmədli*.

b) Müəyyən bitki adlarının sonuna qoşularaq toponimləri yaradır. Məs: *Armudlu, Əzgilli, Yemlikli*.

c) Müəyyən tayfa adlarına qoşularaq toponimləri yaradır. Məs: *Muğanlı, Şıxlı*.

-lı⁴ şəkilçisi mənsubluğu yaradan morfoloji göstərici olaraq toponimlərdə qanunauyğun bir hal kimi özünü göstərir.

Məlum olduğu kimi, **-çı,-çi,-çu,-çü** şəkilçisi Azərbaycan dilində əsasən, isimlərə qoşularaq müxtəlif mənəli sözlər yaradır. A.Hacıyev yazır: “Toponim yaradılmasında bu şəkilçinin daşdığı funksiya eyni deyildir. Belə ki, bəzilərinə bu şəkilçi sənət, peşə bildirirsə, digərlərində məhz mənsubiyyət mənası ifadə edir”

Ədəbi dilimizdə bu şəkilçi məhsuldardır. Əsasən, peşə, sənət məzmunlu isimlər yaradır. Bundan başqa toponimik vahidlər də əmələ gətirir. Toponimik mənbələri diqqətlə nəzərdən keçirdikdə -çı⁴ şəkilçisinin etnik anlayışı ifadə edən bir neçə toponimdə işləndiyi aşkar olur: *Arabaçı (Gədəbəy),*

Quşçu (Daşkəsən), Quşçu (Yevlax), Quşçu (Kəlbəcər), Quşçu (Laçın), Danaçı (Zaqatala), Balıqçı (Şirvan) və s.

Müasir Azərbaycan dilində **-lar, -lər** şəkilçisi isimlərə qoşularaq qeyri-müəyyən çoxluq məzmunu yaradır, abstrakt məfhumu konkretləşdirilə bilər. A.Hacıyev bu haqda haqlı olaraq yazır: “Lakin toponimiyada bu şəkilçinin başqa məna xüsusiyyətləri də özünü göstərir. Belə ki, bu şəkilçi etnonimlərə və şəxs adlarına qoşulduqda cəmlilik yox, mənsubiyyət mənası bildirir. Orta Asiyanın toponimikası materialları əsasında S.S.Qubayeva da -lar, -lər şəkilçilərinin nəsil, qohum qrupu bildirdiyini qeyd etmişdir”. Lakin -lar, -lər şəkilçisi ilə kəmiyyət anlamlı toponimlər də vardır. Məsələn: *Alagöllər, Göylər, Binələr, Kürdlər və s.* Həmin şəkilçi müxtəlif etnonimlərə artırılaraq obyektin hər hansı tayfaya, xalqa, nəslə aid olduğunu, və ya onlar tərəfindən tutulduğunu bildirən toponimlər də əmələ gətirir (*Seyidlər, Qovlar, Tatlar, Şıxlar, Qurdlar, Ağbaşlar və s.*).

Düzəltmə quruluşlu, müxtəlif leksik şəkilçilər artırmaqla yaranan bu toponimlərin bir qisminə şəkilçilər yalnız sözün apelyativliyini aktivləşdirir, II komponent olan coğrafi nomenin düşülmünü sürətləndirir və düzəltmə sözlə ifadə olunmuş əsas komponentin müstəqil şəkildə toponim kimi sabitləşməsinə təmin edir.

AĞDAMIN BƏZİ YER-YURD ADLARININ LEKSİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Aynurə ƏLİYEVƏ

ADPU

aeliyeva5@mail.ru

AZƏRBAYCAN

Xalqımızın dili, tarixi, coğrafiyası, mədəniyyəti və etnoqrafiyasının tədqiqi istiqamətində mühüm elmi əhəmiyyətə malik onomastik vahidlərin daha çox müraciət olunan toponim qatının tədqiqi məsələsi xalqımızın 20% torpağının erməni qəsbkarları tərəfindən zəbt olunduğu bir zamanda ən aktual məsələlərdəndir. Bu baxımdan torpaqlarının çox hissəsi işğal altında olan Ağdam toponimlərinin araşdırılması məqsəduyğundur.

Qarabağın, həmçinin bu bölgəyə daxil olan Ağdam rayonunun ərazisi ta qədim dövrlərdən başlayaraq Azərbaycan xalqının təşəkkül prosesində iştirak etmiş türk tayfalarının yaşayış yeri olmuşdur. Ona görə də bu ərazidəki toponimlərin əsas fondunu doğma dilimizə aid toponimlər təşkil edir. Ağdam bölgəsi qədim olduğu üçün burada zəngin toponimik sistem əmələ gəlib formalaşmışdır. Bu toponimlərin leksik-semantik baxımdan təhlili onların çox qədim tarixə malik olduğunu bir daha təsdiqləyir.

Qəhrəmanbəyli. Ağdam rayonunda, Əfətli inzibati-ərazi vahidində, Qarabağ düzündə yerləşir. Yaşayış məntəqəsinin digər adı Binələr olub. Kənd XIX əsrin əvvəllərində 50 çadırdan ibarət bir elin burada məskunlaşması nəticəsində yaranmışdır. Qəhrəmanbəyli mənşəcə Şahsevənlərə qoşulmuş el idi. Oykönim “şahsevənlərin binələr nəslindən çıxmış Qəhrəman bəy adlı şəxsə mənsub ailələr saldığına görə belə adlanmışdır”. Qəhrəmanbəyli Qəhrəman şəxs adı, bəy titulu və -li mənsubluq bildirən şəkilçidən ibarət olub, “Qəhrəman bəyə məxsus, qəhrəmanbəyililər” anlamındadır. Qəhrəman fars mənşəli söz olub, igid, mərd, bahadır mənalarının bildirir.

Maqsudlu. Ağdam rayonunda, Maqsudlu inzibati-ərazi vahidində, Xaçın çayının sahilində, Qarabağ düzündə, Ağdam-Kəlbəcər şose yolu yaxınlığında yerləşir. Elmi ədəbiyyatda bu oykonim haqqında yazılır: “Yaşayış məntəqəsi maqsudlu nəslə tərəfindən salındığı üçün belə adlandırılmışdır”. Maqsudlu XVI əsrdə insanebağda yaşayan Otuzikilər tayfasının bir oymağının adıdır. 1593-cü ilə aid məlumatlara görə, bu oymaq “Maqsudlu camaatı” adlanırdı. Onlar Xaçın sancağının Celaberd qışlağında Xak kəndinin ərazisində əkin əkirdi. Osmanlı qaynağında (1593-cü ilə aid) Otuziki elinin iyirmi yeddi oymağının adı sadalanır və həmin oymaqların yaşadıkları yurd yerləri göstərilir. Adı keçən oymaqlar içərisində Maqsudlu (Xaçın sancağı, Celaberd aranı), Maqsudlu-Bəzirganlı (Ərk adlı yerdə) və Maqsudlu-Həmidli (Qarağac qəzası) oymaqlarının da adı çəkilir.

Ağdam rayonundakı Maqsudlu kəndində Maqsudlu məhəlləsi adlı mikrotoponim də qeydə alınmışdır. Kənddə XVIII əsrə aid türbə var. Qeyd edək ki, kənd qəbiristanlığında müxtəlif dövrlərə aid daş heykəllər aşkar edilmişdir. Çox güman ki, Maqsudlu nəslinin adı Maqsud şəxs adı və -lu mənsubiyyət şəkilçisindən ibarət olub, “Maqsudun nəslindən olanlar” mənasındadır. Maqsud antroponimi haqqında “Azərbaycan şəxs adları” (1987) kitabında yazılır: “Maqsud ərəbcə niyyət, qəsd, məram, arzu deməkdir”.

Xaçmaz rayonunda Maqsudkənd, Laçın rayonu ərazisində Maqsudlu oronimi və hidronimi var.

Paşabəyli. Kənd Ağdam rayonunda, Xındırstan inzibati-ərazi vahidində, dağətəyi düzənlikdə yerləşir. “Yaşayış məntəqəsi Paşabəy adlı bir şəxsə məxsus ailələrin məskunlaşması nəticəsində yaranmışdır”. Oykonom Paşa (şəxs adı), bəy (titul) və -li mənsubluq bildirən şəkilçidən ibarət olub, “Paşa bəyə məxsus kənd” anlamındadır.

Elmi ədəbiyyatda Paşa antroponimi haqqında maraqlı fikirlər mövcuddur. B.Abdullayev “Paşa” adının bəzi türk dillərində “ağa, cənab” mənasında həm mülki, həm də hərbi vəzifə sahiblərinə verilən ad olduğunu göstərir. Lakin o, sözün hansı mənşəyə malik olduğunu göstərmir. Osman Mirzə isə özünün “Adlarımız” (1993) adlı kitabında Paşa antroponimindən bəhs edərək rus dilində nəşr edilmiş “Şir və Şərv” kitabının müəllifi A.Qafurovun fikrini təqdim edir: Paşa “...farsların “padşah” sözüdür. Türkiyədə Osmanlı imperiyası dövründə ixtisara düşüb, hərbi titula çevrilmiş, daha sonra şəxs adı kimi yayılmışdır”. N.Məmmədov da Paşa adının padşah sözünün ixtisar forması olduğunu qeyd edir. Y.Məmmədov “paşa”nın “baş ağa” konstruksiyasının transformasiyası əsasında yarandığını bildirir. “Kitabi-Dədə Qorqud” dilinin izahlı lüğəti” (1999) kitabında verilən izah da maraqlıdır: “Paşa keçmiş sultan Türkiyəsində, Misir və bəzi başqa müsəlman ölkələrində ali hərbi vəzifə tutan şəxs və mülki məmurlara verilən fəxri ünvan, titul və s.”. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanından nümunədə göstərilir: “Çün iyanət Tənridən oldı, bəgün, paşanın himməti Qanturalıya oldı”.

Ə.Tanrıverdi Paşa şəxs adının “Kitabi-Dədə Qorqud”da müqəddimədə işlədilən adlardan sayır. Müəllif yazır ki, qədim və müasir Azərbaycan antroponimləri sistemində, əsasən, kişi adı kimi səciyyəvi olan “Paşa” adı “Kitabi-Dədə Qorqud”un müqəddiməsində Yetər, Zəlixə, Zübeydə, Ürüydə, Ayna Mələk və s. kimi qadın adları ilə bir sistemdə verilməsi onun qadın adı kimi də işlədildiyini göstərir. Bu sözlə bağlı Paşaqol (Lerik r.) və Paşalar (Şuşa) oykonimləri də vardır.

Bu iş Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Elmin İnkişafı Fondunun maliyyə yardımı ilə yerinə yetirilmişdir – Qrant № EİF/MQM-3-Shusha-2014-7(22)-05/03/5.

XAÇMAZIN BƏZİ ORONİMLƏRİNİN LEKSİK-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Bəhram MƏMMƏDOV

ADPU

behrammemmedov@yahoo.com

AZƏRBAYCAN

Onomastikaya dair elmi əsərlərdə oronimlər torpağın üst qatından relyef quruluşuna görə bir-birindən fərqlənən yerlərin adı kimi təsnif olunur. Buraya əsasən *dağ, dərə, təpə, düz, yoxuş, eniş, meşə, qobu, öriş, sahə, qala, otlaq* və s. yer adları aiddir. Xaçmaz rayonu ərazisi düzəngah sahədə yerləşdiyi üçün burada dağ və ya dağ aşırımı yoxdur. Bununla yanaşı, rayonun bir çox kəndlərində oronimlərin digər növlərinə rast gəlirik. Xaçmaz rayonu və ətraf kəndlərin ərazisində rast gəldiyimiz oronimlərin sayı və növləri həddindən artıq çoxdur. Bu baxımdan rayon ərazisindən topladığımız oronimlərə aid nümunələri aşağıdakı qruplara ayıraraq sistemləşdirməyi məqsədəuyğun hesab etdik: a) antroponim əsaslı oronimlər; b) etnonim əsaslı oronimlər; c) əlamət və keyfiyyətlə bağlı oronimlər; ç) fitonim əsaslı oronimlər; d) zoonim əsaslı oronimlər; e) dini sitayişlə bağlı oronimlər; ə) tarixi abidələrlə bağlı oronimlər.

a) Antroponim əsaslı oronimlər: Antroponim əsaslı oronimlər, əsasən, şəxs adlarının qorunub saxlandığı *dağ, dərə, təpə, düz, yoxuş, eniş, qobu, sahə, otlaq* adlarını əhatə edir. Xaçmaz rayonunda dağ olmadığı üçün antroponim əsaslı dağ adına rast gəlmədik. Lakin rayonun ətraf kəndləri ərazisində

şəxs adları ilə ifadə olunan dərə, təpə, düz, yoxuş, eniş, sahə, otlaq ərazilər kifayət qədərdir. Xanlıqoba kəndi ərazisində *Hacı Məmmədali örüşünü*, *Fərzalı yatağını*, *Əmcəkli Nənə pirini*, *Şıxının yeri*, *Əli talası*, *Kərəm Xəndəyini*, *Mayıl dərəsi*, *Cəbi xəndəyi*, *Bahadur çökəyini*, *Kolba Cəfər yurdunu*, *Hacı Bala dəyirmanını*, *Əbil yatağını*, *Balağa çəmini*, *Məmi yurdunu*, *Xanımın yurdunu* misal göstərmək olar. Xaçmaz rayonunun digər kəndlərində də antroponim əsaslı oronimlərə rast gəlirik. Məsələn, *Əhməddərə* (Əhmədoba k.) *Hacıqurban bağı* (Hacıqurbanoba), *Kərim düzü* (Rəhimoba k.), *Mahmudtəpə* (Sayad k.), *Mehralı qobusu* (Mehrəliqışlaq k.) və s. Xaçmaz rayonunun onomastik mənzərəsini tədqiq etdikdə aydın olur ki, rayon ərazisində antroponim əsaslı oronimlər digər oronimlərə nisbətən çoxdur. Lakin rayon ərazisində rast gəlinən antroponim əsaslı oronimlərin hamısını dissertasiya həcmində qeydə almaq mümkün deyildir.

b) Etonim əsaslı oronimlər: Məlum olduğu kimi, Xaçmaz rayonu tarixən müxtəlif xalqların ayrı-ayrı tayfa birliklərinin bir yerdə yaşadığı ərazidir. Rayon ərazisində tarixən yaşamış tayfa birlikləri öz adlarını oronimlərdə qoruyub saxlamışdır. Belə oronimlərdən *Şıxmıllar düzü* (Xanlıqoba k.), *Cegli dərə* (Qaraçayçək k.), *Qrızlar yeri* (Nağıoba), *Tat məhəlləsi* (Qobuqırağı k.), *Ələvilər məhəlləsi* (Çarxı k.), *Lamanlılar talası* (Qalağan k.), *Qaraçaylılar talası* (Rəhim-oba k.), *Padarlı dərə* (Armud Padar k.), *Qaraçı düzü* (Qaraçı k.), *Zeydlilər yeri* (Aşağı Zeyid k.), *Ceglilər məhəlləsi* (Çuxuroba k.), *Haput təpəsi* (Şıxhaput k.), *İlxıçı düzü* (İlxıçı k.), *Qımulı yeri* (Qımul k.) və s. etnonim mənşəli oronimləri nümunə göstərmək olar. Qeyd etmək lazımdır ki, etnooronimlər, əsasən, rayonda qeydə aldığımız etnooykonimlər ərazisində çoxluq təşkil edir.

c) Fitonim əsaslı oronimlər: Fitonimlər Xaçmaz rayonu ərazisində bir neçə oykonimin adlandırılmasında fəal iştirak etmişlər. Rayonun onomastik mənzərəsinə diqqətlə nəzər saldıqda aydın olur ki, fitonimlər daha çox rayon ərazi-sindəki oronimlərin adlarında müşahidə olunur. Misal üçün, Xanlıqoba kəndi ərazisində *Keçəllər yoncası* otlaq sahəsi, *Güllük* otlaq sahəsi, *Selablıq* yerli əhalinin *Silab* adlandırdığı otun sıx olduğu ərazi, *Yalğunluq*, *Bağırsaqlıq* (Bağırsaq yerli sakinlərin məişət süpürgəsini hazırlamaq üçün ip əvəzinə istifadə etdikləri möhkəm, qırılmayan, uzun bitki növüdür – B.M.), *Qaragiləlik*, *Darlıq*, *Süpürgəlik*, *Afurca tutları*, *Seyidi Selabı* düzləri fitonim əsaslı oronimlərə nümunə ola bilər. Müşahidələr göstərir ki, rayonun hansı kəndinin ərazisində bir bitki növü çoxluq təşkil edirsə, həmin bitkinin adı həmin ərazidəki oronimlərdə sıx müşahidə olunur. Bu baxımdan Qalağan kəndində *Heyvalıq*, *Zoğallıq* adlı dərə adları, Qımılqışlaq kəndi ərazisində *Əzgilli*, *Ərikli*, *İydəli* oronimlərini misal göstərmək olar.

ç) Zoonim əsaslı oronimlər: İstər ev heyvanları, istərsə də vəhşi heyvanlar hər zaman insanların diqqət mərkəzində olmuşdur. Xalqımızın qədim advermə ənənəsində öz dərin izlərini buraxan zoonimlər mikrotoponimlərdə, xüsusilə oronimlərin adlandırılmasında da müəyyən rol oynamışdır. Bu baxımdan Xaçmaz rayonu və onun ətraf kəndlərində müəyyən qədər zoonim əsaslı oronimlərə rast gəlirik. *Tülkü dərəsi*, *İlanlı düz*, *Arıqıran təpəsi*, *Naxır yeri* oronimlərini Canaxır kəndi ərazisində *Ceyrankeçməz təpəsini*, Çarxı kəndindəki *Turac ovalığı*, Keyməraz kəndində *İnəkbatan yer*, Gödəklidə *Çil yuvası*, Həsənqala kəndində *Canavar dərəsi* və s. zoonim əsaslı oronimlərə misal ola bilər.

d) Dini sitayiş və mərasimlərlə bağlı oronimlər: Hər bir xalqın mənəvi mədəniyyətinin bünövrəsini təşkil edən müqəddəs yerlər millətin mənəvi kimliyinin göstəricisidir. Yaşı minillərlə ölçülən, əsrlər öncə torpaqlarımızda yaşayan soydaşlarımızın bizə miras qoyduğu ziyarətgahları, ocaqları və pirləri araşdırmaq, maddi və mənəvi mədəniyyət tariximizi zənginləşdirmək baxımından mühüm elmi əhəmiyyət kəsb edir. Açıq etiraf etmək lazımdır ki, onomastik tədqiqatlarla məşğul olan alimlərimiz coğrafi yer adlarını araşdırarkən dini sitayiş və dini rituallarla bağlı oronimlərin tədqiqinə səthi yanaşmış, ən yaxşı halda tədqiq etdikləri ərazidə bir neçə ziyarətgahın adını çəkməklə kifayətlənmişlər. Xaçmaz rayonu ərazisində yerləşən dini-sitayiş və dini rituallarla bağlı oronimləri müəyyənləşdirdikdə aydın olur ki, bu tip oronimlərin böyük əksəriyyəti müqəddəs hesab olunan dini şəxsiyyətlərin adları ilə bağlıdır. Yalnız Xanlıqoba kəndi ərazisindəki *Sarı pir* (yerli əhali sarılıq xəstəliyinə tutulan xəstələrin bu pirdə şəfa tapacaqları qənaətidədir – B.M.) və Tel kəndi ərazisindəki *Çilə piri* (yerli əhalinin inancına görə çiləyə düşən zahı qadınlar bu pirdə şəfa tapa bilər – B.M.) şəxs adı ilə bağlı deyil. Qeyd etmək lazımdır ki, pirlər, ziyarətgahlar, ocaqlar Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində olduğu kimi, Xaçmaz rayonu ərazisində də müqəddəs yerlər sayılır və yerli əhali min illər boyu mifik düşüncə tərzini bu yerlərdə ifadə edir.

e) Tarixi abidələrlə bağlı oronimlər: Dilçilik ədəbiyyatında, xüsusilə də onomastikaya dair elmi ədəbiyyatda oronimlərin belə bir bölgü altında qruplaşdırılmasına təsadüf etmədik. Fikrimizcə, tarixi

abidələrin, o cümlədən memarlıq abidələrinin adlarının dəqiqləşdirilməsi, qruplaşdırılaraq tədqiq olunması həm tarixi faktların, həm də rayonun onomastik leksikasının öyrənilməsi baxımından əhəmiyyətlidir. Mədəniyyət və Turizm Nazirliyinin Xaçmaz Rayon Şöbəsinin məlumatına görə, Xaçmaz rayonu ərazisində 62 tarixi memarlıq abidəsi qeydə alınmışdır. Bu abidələrdən Sərkartəpə yaşayış yeri və Canaxır təpələri dünya əhəmiyyətli abidələr hesab olunur.

N.Xudiyev Mədəniyyət və Turizm Nazirliyinin Xaçmaz Rayon Şöbəsinə əsasən Xaçmaz rayonu ərazisində aşağıdakı abidələri qeydə almışdır:

1. Təpəyatağı yaşayış yeri – ilk tunc dövrü – Xudat ş.
2. Molla Bürhan yaşayış yeri – ilk tunc dövrü, orta əsrlər – Molla Bürhan kəndi.
3. Çobantəpə kurqanı - ilk tunc dövrü, Xaçmaz-Xudat yolu, 15-ci km.
4. Sərkartəpə kurqanı - ilk tunc dövrü, Sərkərli kənd.

Xaçmaz rayonu ərazisində yuxarıda qeyd olunan oronimlərlə yanaşı, Çaxçaxlı, Qmılqışlaq, Hülövlü kəndləri ərazilərindən tapılmış daş sənduqələr nekropallar, kurqan və s. tarixi abidələr rayonun qədim tarixindən və zəngin mədəniyyətindən xəbər verir.

V SİNİFDƏ DİL QAYDALARININ TƏDRİSİNDƏ QARŞIYA ÇIXAN PROBLEMLƏR VƏ ONLARIN HƏLLİ YOLLARI

Aygün ƏLİLİ

Bakı Slavyan Universiteti
aygun.alili.bsu@gmail.com
AZƏRBAYCAN

Məlumdur ki, şagirdin müəyyən bilik, savad əldə etməsi üçün onun təməli aşağı sinifdən etibarən qoyulmalıdır. İbtidai təhsil zamanı şagirdlər gələcək biliklər üçün hazırlıq mərhələsi keçirlər, qısa şəkildə məlumatlandırılırlar, V sinfə gəldikdə isə artıq müəyyən olunmuş dərslilər əsasında sistemli şəkildə nəzəri qaydaları öyrənməyə, anlamağa çalışırlar. Lakin Kurikulum əsasında hazırlanmış yeni dərslilərə nəzər saldıqda müşahidə edirik ki, dərslildə dil qaydaları ya şagirdi düzgün yönləndirmir, ya qayda V sinif şagirdinin anlayacağı şəkildə izah edilmir, ya qaydaların ardıcılığında bir nizamsızlıq olur, ya da dil qaydaları ilə verilmiş tapşırıqlar arasında uyğunsuzluq olur. Hətta həmin yanlış məqamlar üzərində saatlarca diskussiya aparmaq olar. Bunlar hansılardır və həmin yanlış məqamlar necə düzəldilməlidir?

1. Səh. 12. Saitlər verilib, hansının qalın və ya incə, hansının qapalı və ya açıq, hansının dodaqlanan və ya dodaqlanmayan olduğu qeyd olunub, lakin saitlərin bu cür bölgüsü hansı təsnifə əsasən bölünür, qeyd olunmayıb.

2. Səh. 14. “Samitlərin növləri” başlığı altında verilən nəzəri qaydada “k” hərfinin üç səsi ifadə etdiyi yazılıb ([k], [k’], [x]), ancaq “k” hərfinin beş səsi ifadə etdiyi yazılmalı idi ([k], [x], [k’], [g], [y]).

3. Səh. 22. Uzunsaitli sözlərdən bəhs edərkən qeyd edilə bilərdi ki, “ü, ı” saitləri tələffüz zamanı uzanmır, digər saitlər isə uzun tələffüz olunur. Tərkibində “ov, öv” hərf birləşmələri olan bir çox sözlərin tələffüzü zamanı “v” samiti düşür, “o,ö” saitləri isə uzun tələffüz olunur. Məsələn, dovğa [do:ğa], dovşan [do:şan], yovşan [yo:şan] və s. Bəzi istisna sözlər də var ki, onlarda “v” samitinin düşmə hadisəsinə rast gəlinmir. Məsələn, mövsüm, plov, zövq, dövrən, mövzu, mövqe və s.

5. Səh. 29. “Söz sonunda cingiltili samitlərin tələffüzü”ndən danışılır və qaydada belə deyilir: Söz sonunda bəzi cingiltili samitlər öz kar qarşılığı ilə əvəz olunur. Lakin bu fikri daha dəqiq ifadə edə bilərik: Sonu “b, c, d, g” samitləri ilə bitən sözlərdə son samit tələffüzdə karlaşır. Məsələn: corab [corap], səhəng [səhənk], kərpic [kərpic], kənd [kənt] və s.

6. Səh. 39. Qoşasamitli sözlərdən danışılır, qaydaya əlavə oluna bilərdi ki, həmin qoşasamitli sözlərdən bəziləri mürəkkəb sözün tərkibində ya qoşa, ya da tək samitlə yazılır. Məsələn, hiss-həyəcan, haqq-nahaq, rəsmxət, hüsnxət və s.

7. Səh. 42. Qoşasamitli sözlər haqqında deyilənlər burada bitir, lakin tələffüzündə heç bir dəyişiklik olmayan qoşasamitlərdən (ll, dd, mm, nn, vv, zz, ss, şş, bb, cc) danışılmır. “m” kimi yazılıb

[m] kimi də tələffüz olunan sözlər (pambıq, lampa); qoşa “yy”-nin tələffüz formaları: y ilə yazılıb, [y] kimi də tələffüz olunanlar (tövsiyə, təhkiyə, tərbiyə, mərsiyə), “yy” yazılıb, [yy] kimi tələffüz olunanlar (qəyyum, səyyah, Xəyyam), “yy” yazılıb, [y] kimi tələffüz olunanlar (ədəbiyyat ədəbiyat, bələdiyyə bələdiyyə, mədəniyyət mədəniyyət) qeyd olunmur.

8. Səh 58. Təkmənəli sözlər geniş mövzu olmasa da, məlumat verilə bilərdi. Çoxmənalı sözlərin tərfi isə tam, əhatəli, başa düşülür şəkildə deyil. Qaydaya düzəliş edib belə deyə bilərik ki, çoxmənalı sözlər əsas mənə ilə bağlı olub, əlavə, törəmə mənələrdə işlənə bilən sözlərə deyilir. Yəni, hər hansı bir söz nə qədər yeni mənə qazansa da, ilk mənəsindən tam uzaqlaşmır, onun ətrafında dolanır və yeni məcazi mənələr yaradır.

9. Səh. 61. Omonimlərdən bəhs olunur, bəs nələr omonim ola bilməz? -sualının cavabı isə yoxdur. Deyilməlidir: vurğu fərqi olan sözlər, ümumi və xüsusi isim olan sözlər, şəkilçi artırıldıqdan sonra eyniləşən sözlər omonim sayıla bilməz.

Bu qeyd olunanlardan əlavə, dərsləkdə fonetika üçün ən əsas sayılan mövzulardan olan heca, vurğu, fonetik təhlil qaydası, qoşasaitli sözlərin tələffüzü; leksika üçün əsas sayılan təkmənəli sözlər, ümumişlək olan və olmayan sözlər, dialekt sözlər, neologizmlər, milli və alınma sözlər haqqında heç bir məlumat yoxdur.

TERMİN YARADICILIĞINDA MOTİVLƏŞMƏ VƏ ORİENTASIYA

Vəfa ABDULLAYEVA - NƏBİYEVA

AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

vafa.abdulla@mail.ru

AZƏRBAYCAN

Terminologiyanın inkişafı, termin yaradıcılığı, elm və texnikanın, informatika, kompüter texnologiyalarının sürətli tərəqqisi ilə bilavasitə əlaqədardır. Bazar iqtisadiyyatına keçid, intellektual fəaliyyət sahələrinin yaranması və çoxalması, videotexnika, kompüter texnikasının inkişafı, internetin geniş vüsət alması, sosial-psixoloji inkişaf yeni anlayış, məfhum, söz və terminlərin yaranmasına səbəb oldu. Bu anlayışların adlandırılması zərurəti dildə terminologiyanın müxtəlif istiqamətlər üzrə inkişafını zəruri edir. Müasir Azərbaycan dili terminologiyası müxtəlif istiqamətlərdə inkişaf edir. Ümumi götürdükdə, bu istiqamətlər dilin daxili imkanları və alınmalar olmaqla iki yerə bölünür. İstər dilin daxili imkanları hesabına, istərsə də alınmalar hesabına olan termin yaradıcılığı prosesi müəyyən norma və qaydalar əsasında tənzimlənə bilər. Belə ki, termin yaradıcılığı prosesində sözün mənəsi ilə onun forması arasındakı əlaqə diqqət yetirilməli məqamlardandır. Sözün mənəsi və forması arasındakı əlaqə ənənəvi motivasiya, motivləşdirmə, motivləşdirilmiş terminləri ilə ifadə olunur. Bəs, motivləşdirmə və motivləşdirilmiş terminləri arasında fərq nədir?

Motivasiya- yaranmış sözün daxili məzmununu və eləcə də sözün daxili formasının izlərini və həmçinin vahidin komponentlərinin mənələrinin cəmidir. (V.Q.Qak, V.N.Teliya, E.S. Kubryakova)

V.N.Nemçenko motivləşdirilmiş sözü yaranmış (düzəlmiş) söz kimi müəyyən edir. Ancaq motivasiya düzəltmə sözlərin yaranma prosesi ilə birbaşa əlaqəli olmayan proses kimi izah olunur: verilmiş sözün başqa mənəsi və s. Beləliklə, motivasiyanın söz yaradıcılığı və leksikologiya ilə əlaqəli olması ortaya çıxır.

Sözün leksik-semantik mənəsi onun rəsonal ünsiyyət vasitəsi kimi səs tərkibi ilə leksik və struktur uyğunlaşmasına imkan verir. Motivləşdirilmiş söz-daxili məzmunu və mənəyə malik olan sözdür. Q.İ.Blinov “motivasiya” dedikdə sözün mənə və struktur baxımından işlənilən uyğunlaşmasını nəzərdə tutur. Həmçinin o, motivasiyanı sözün definitiv formasına yaxın hesab edir. Müasir dövrdə terminologiyanın inkişafında termin söz və mənə arasında əlaqə aktual məsələlərdən hesab olunur. XX və XXI əsrlərdə xaricdə sürətlə inkişaf edən bu nəzəriyyə termin yaradıcılığında terminin siqnikat və eksponent anlayış əlaqələrinin araşdırılması kimi qəbul olunurdu. Bu müvafiq olaraq ifadə və anlayışlara istinadən olunurdu.

S.V.Qrincev kimi digər rus terminoloqlarının da əsərlərində bu problem araşdırılmışdır. Əgər terminoloji leksikanın inkişaf istiqamətləri sözyaratma (termin yaratma) ilə kifayətlənərsə bu zaman

leksik imkanlar əsasında (semasiologiya) termin yaradıcılığı, eyni zamanda sözün tərkibi elementləri əsasında məna bildirən terminlər bu sərhəd hüdudundan kənar qalacaq. Əslində eksponent və siqnikat arasında əlaqələrin mövcud olub olmamasının araşdırılması ifadənin hərfi və faktiki mənası qədər vacibdir. Təkcə derivatoloji prosesin yaranma əlaqələri deyil, eyni dərəcədə terminoloji vahidin struktur, eksponent və anlayışı arasındakı əlaqələnmə də əsas sayılmalıdır.

Hal-hazırkı dövrdə motivləşmənin terminoloji analiz üçün yararlı hesab olunması fikri qəbul olunmur. Motivləşmiş termin analiz olunmuş termdir. Amma bizcə bu fərziyyə yanlışdır. Belə ki, sözün hərfi mənası heç də həmişə onun daxili mənasının semantikasını izah etmək, aydınlaşdırmaq və tam açmaq üçün kifayət etmir. Halbuki dilçilikdə motivləşmə-sözün semantik cəhətdən aydınlaşması, dəqiqləşməsi deməkdir. Hansı ki, analiz olunmuş söz də dəqiqləşmiş, aydınlaşmış söz mənasını verir.

Orientaliya-qavrama, qayrayış, istiqamətlənmə deməkdir. Terminoloji leksikanın araşdırılmasında əsas vasitələrdən biri də orientasiya-qavrama prosesidir. Orientaliya termini linqvistik, psixi, sosial faktorlara əsaslanan haldır hansı ki, bu hal heç bir definitiv mənaya istinad olunmadan qavranılma prosesi kimi izah olunur. İlk dəfə bu haqda D.S.Lottenin yazılarında rast gəlirik. Ancaq dilçi alim bu halı “orientasiya” deyil, “qavranılmış” adı ilə qeyd edib: “Terminin hərfi mənasının onun həqiqi mənasından asılı olub-olmamasına görə bütün terminlər 3 qrupa bölünür: düzgün qavranılan, neytral və düzgün qavranılmamış (və ya səhv qavranılmış). Daha sonra M.Q.Berqer bu anlayışı “məhkəmləndirmək” sözü ilə ifadə edir ki, bu da terminin aktual mənası ilə daxili formasının uyğunlaşması anlamını ifadə edir.

“Orientaliya” termininə A.V.Lemovanın əsərlərində rast gəlirik. Əslində motivləşmə və qavranılma, orientasiya prosesləri bir-birləri ilə əlaqəlidirlər və oxşar cəhətləri vardır. Bütün terminlər dar mənada motivləşmiş olurlar. Bütün terminlər yarandıqları an orientasiya olunurlar və qavranılan olurlar. Belə ki, hər bir yeni yaranan terminin yeni nominativ mənası da yaranır. Belə ki, bir dilçi üçün aydın olan metafora, epitet anlayışları fizik və ya digər sahədə çalışan şəxs üçün izah və analiz tələb edəcək. Motivləşmə və orientasiya təkcə dildaxili imkanlar əsasında yaranan termin sözləri və alınmaları deyil, eyni zamanda kalka və yarım kalkaları da əhatə edir. Motivləşmə və orientasiya təkcə terminin qavranılma və anlaşılıqlı olması üçün deyil, həmçinin onun dildə işləkliyi və daimiliyi, sözyaradıcılığı prosesində iştirakı üçün də zəmin yaradır. Bunu belə izah edək: *-poli*, *-mono* terminəlementləri terminalma prosesində motivləşdikləri və orientasiya olunduqları üçün sonradan dildə *monosemiya*, *polisemiya*, *monoloq*, *poliqlot* tipli alınan sözlərin qavranılma prosesində heç bir çətinlik yaranmamışdır.

Fərqli cəhətlər: motivasiya dilin sərhədləri daxilində baş verən prosesdirsə, orientasiya dilin sərhədlərindən kənar dil ilə psixologiya, sosiologiya, məntiq, incəsənət və s. elmlərin əlaqələri zəminində baş verir. Orientaliya motivləşməyə nisbətən daha geniş prosesdir və heç də ondan asılı deyil, məsələn: *lingvo* sözünün mənasını bilərək linqvistik sözünün izahı və şərh olmadan belə anlayıb, qavraya bilərik. Motivləşmə təkcə terminlərə deyil, dildəki bütün sözlərə şamil olunan prosesdir, ancaq bu o demək deyil ki, dildəki bütün sözlər motivləşir. Orientaliya yalnız terminoloji səviyyə üçün xarakterik prosesdir. Nəticə etibarilə motivləşmə və orientasiya proseslərin şərh edərək belə qənaətə gəlirik ki, orientasiya terminoloji leksikanın inkişafı prosesinin araşdırılması üçün daha optimal hesab edilməlidir. Özündə morfem tərkibi, struktur, forma və məna əlaqəsi, həmçinin dil ilə digər elmi-sahələrin psixolinqvistik, sosiolinqvistik, pragmatik sahələrin qarşılıqlı vəhdətini təşkil edən bu proses terminologiyaya məsələlərini daha kompleks şəkildə öyrənməyə imkan verir.

Beləliklə, aydın olur ki, müasir Azərbaycan dilində terminoloji leksikanın inkişafında bu üsullardan istifadə etmək məqsədəuyğundur. Əslində, terminologiyada alınmalar dilin kasıblığına dəlalət etmir, belə ki, heç bir dil saf və bütünlüklə öz sözlərindən ibarət deyildir. Leksikada alınma sözlər semantik cəhətdən onlara yaxın sözlərin bir və ya bir neçə mənasını öz üzərinə götürür. Aydın olur ki, sözlərin yalnız dildə boş olan semantik söz yuvalarının tutulması ilə nəticələnmir, bəzən müəyyən sözün yeni variantı, bəzən isə terminoloji vahid kimi funksionallaşır.

AZƏRBAYCAN TÜRKÇƏSİNİN BİBLİOQRAFIYASI

Müstafa ŞƏHİDİTƏBAR

İmam Sadiq Universiteti
mostafa.shahiditabar@gmail.com
İRAN İSLAM RESPUBLİKASI

1. Giriş

Yazılar tarixi, kəmiyyət və keyfiyyət təhlili bibliografiya deyilir. Mütəxəssislər inamında bibliografiya hədəfi müxtəlif elmlər aliminə materiallar axtarışında və həmçinin kitablar, məqalələr, müddəalar və bütün başqa yazılar eyniləşdirmə qərarına köməkdir. Bu halda İranda Azərbaycan Türkçə dil haqqında müstəqil araşdırmalar keçirilməyib. Yalnız Azərbaycan Türkçə Bibliografiyası (Əfnani,1373), Azərbaycan Türkçə Bibliografiyası (Həbibiazad , 1376) və Azərbaycan Təsviri Türkçə Bibliografiyası (Musəvi ,1373) bilavasitə Azərbaycan Türkçə bibliografiyasına əlaqədardır. Əlbəttə hər üç qeyd olunmuş kitablarda yalnız bir bölüm dil mövzusunda baxılıbdır və düzənli ünvanlar sayı Əfnani kitabında 44 , Həbibiazad kitabında 187 və Musəvi kitabında 10 ünvan Azərbaycan Türkçə bibliografiyası haqqında rapor olunmuşdur. Tədqiqat ədəbiyyat araşdırmasında bunu göstərirkə əsərlər içində yalnız bir bölüm Azərbaycan dilinə ixtisas verilibdir ki ünvanları çox azdır. Örnək üçün Əfnani kitabında (1373) 44, Həbibiazad kitabında (1376) 187 və Musəvi kitabında (1373) yalnız 10 ünvan Azərbaycan Türkçə bibliografiyası haqqında rapor olunmuşdur. Bu araşdırmada tam Azərbaycan Türkçəsi ilə düz və dolayı əlaqədar olan bibliografiyaları yoxlayandan sonra, İranda Azərbaycan bibliografiya yazmağına çalışacağıq.

2. Araşdırma Aədəbiyatı

I: Azərbaycan Bibliografiyası (Əfnani, 1373)

Bu əsərdə bibliografiya vüsəti tarixi cəhətdən əski Azərbaycan və coğrafiya baxımından İran şərq və qərbi əyalətləridir. Bu kitab 1372-də Əllamə Təbatəbai Universiti nəşriyyatı ilə nəşr olunmuşdur.

Sihahısı:

Ümumi / Din / İctimai Elmlər / Dillər / Xüsusi Elmləri / Tətbiqi Elmlər / Art / Ədəbiyyat / Coğrafiya / Tarix / Müasir Tarixi.

Bu əsərdə mündəricat siyahısında yalnız iki hal Azərbaycan Türkçəsinə ayid edilə bilər. Dil və ədəbiyyat, ki dil bilavasitə və ədəbiyyat dolayı olaraq Azərbaycan Türkçəsinə əlaqədardır. Bu məqsədlə dil və ədəbiyyat şöbələrini bu bölümdə nəzərdən keçiririk.

Dil ilə bağlı olan bölüm çox ümumi və çox azdır, lakin ədəbiyyat bölümündə aşağıdakılar daxildir:
Ədəbiyyat / Tarix / şeir / hekayə / drama / məqalələr/

Qeyd etməliyik ki bu əsər yeni olmamağdan yalnız çox qısa bölüm Azərbaycan Türkçə bibliografiyasına ixtisas veribdir.

II: Azərbaycan Bibliografiyası (Həbibiazad. 1376)

Kitabın qırışında yazıçı belə nəql edir: Bu yurd (Azərbaycan) ki sərhədləri tarixi hadisələrin gedişində köçürülüb, indi İran batı-quzayında Şərqi Azərbaycan, Qərbi Azərbaycan və Ərdəbil dən ibarətdir. Bu kitab İran milli kitabxanası ilə nəşr olunubdur.

Siyahısı:

Dövri Mətbuat / əlyazmaları / Din / Fəlsəfə və Psixologiya / İctimai Elmlər / Dillər / xüsusi Elmləri / Tətbiqi Elmlər / Ədəbiyyat Tarixi / Tarix və Coğrafiya

Qeyd etməliyik ki bu əsər yeni olmamağdan yalnız çox qısa bölüm Azərbaycan Türkçə bibliografiyasına ixtisas veribdir.

III. Başqa əsərlər

Ətaullah Hüseyni. (1371). Qafqaz, mərkəzi asiya və xanat bibliografiyası. Mədəniyyət və araşdırma mərkəzi.

Muhəmməd Golbən. (1356). Dil və yazı bibliografiyası. Mədəniyyət sənədləri mərkəzi.

Yəqub Ajənd. (1378). İran bədii ədəbiyyat bibliografiyası. Ruzgar nəşri.

Hüseyn Mıtqi. (1381). Ayətullah Mərəşi Nəcəfi kitabxanası türkçə əlyazmalar siyahısı. İslami məxtutat dünya xəzinəsi.

Muhəmməd İmən naseh. (1386). Dil və dilçilik müddəaları özəti: Ölkə dövləti və azad universitetləri. Əllamə Təbatəbai Universiteti. Tədqiqat ədəbiyyat araşdırmasında İranda Azərbaycan Türkçəsində müstəqil bir bibliografiya olmamığını göstərir və yalnız bu məqalədə qeyd etdiyimiz hədəfə çatmaq üçün çalışacağıq. Qeyd etdiyimiz əsərlər bunu göstərirki indiyədək İranda Azərbaycan Türkçəsində müstəqil bir bibliografiya yazılmayıbdır. Bu məqalədə belə bir bibliografiya yazmaq haqqında məlumat vermək üçün çalışacağıq.

3. Metodologiya

Məsələnin müəyyən edilməsi

Yazıçı aşağıdakı məhdudəni təklif edir. Əlbəttə ki kateqoriyanı başqa müxtəlif formada irəe etmək olar. Ümumi Azərbaycan dili, Nəzəri linqvistik, Fonologiya, Morfologiya, Sintaksis, Praqmatika, Koqnitiv linqvistik, Generativ linqvistik, Deskriptiv linqvistik, Antropoloji linqvistik, Təkamül linqvistikası (müqayisəli-tarixi dilçilik, etimologiya), Fonetika, Sosiolinqvistik, Təbii linqvistik, Kompüter linqvistikası, Forensika, Dilin mənimsənilməsi, Antropoloji linqvistik, Neyrolinqvistik, Psixolinqvistik, Stilistika, Digərləri, Ədəbiyyat, Oxuma, Tipologiya, Linqvistikanın tarixi, Linqvistlərin siyahısı, Türkce (Azərbaycanca) Sozlulker, Azərbaycan movzuvuna her rebt olan eserler (Atalar sozu, seir kitablari ve ...)

Yer silsiləsi

Bu araşdırma iki daxili və xarici səviyyədə müəyyənləşdirmək olar.

I: Daxili:

Tehran (Milli kitabxana və digər dəyərli kitabxanalar), Şərqi Azərbaycan əyaləti (Kitabxanalar və ilgili satış kitab evləri), Qərbi Azərbaycan (İlgili kitabxanalar), Zəngan (İlgili kitabxanalar), Həmədan (İlgili kitabxanalar), Qum (İlgili kitabxanalar), Ərdəbil (İlgili kitabxanalar) və digər ilgili əyalətlər. Bütün universitetlərdə aşağıdakı dərslər orda oxunur: Dilçilik, Ədəbiyyat (İngilis dilində, Fransa dilində, Ərəb dilində, Türkçə və ...), Tərcümə və hər bir dərski Azərbaycan dili ilə əlaqədardır.

II: Xarici:

Butun olkeler ki Azerbaycanca olarda resmi dildi yada oralarda Azerbaycanca danisilir.

Material növü seçimi

Azərbaycan dilinə Multiple sahələri yetişdirmək olar. Yazıçı aşağıdakı sahəni önəri verir. Əlbəttə bu kateqoriyanı başqa müxtəlif formalarla təklif etmək olar:

Əlyazma

Daş basqısı

Litografiya

Müddəalar

Məqalələr

Danışmalar material

Material dili təyin edilməsi

Araşdırmada Fars/İngilis/Azərbaycan (Ərəb, Latin və Cyrilik əlifbeyi ilə) və başqa dillər (Fransa, Ərəbcə . . .) dən material dilini təyin etmək üçün faydalanmaq olar. Qıssaca bu dillərin önəmlərini söyləyirik.

I. Fars

İranda Azərbaycan dili haqqında nəşr olunan əsərlər bu dildə yazılıbdır, çünki təkcə Fars dili İranda rəsmi dildir.

II. İngilis Dili

Demək olar İngilis dili Fars dilindən sonra ikinci dildirki Azərbaycan araşdırıcıları içində faydalanır.

III. Azərbaycan Türkçəsi

İranda qalib nəşr olunan materiallar Azərbaycan şeir kitablarıdırki iki Dini və romantik yoxsa sosial bölməsinə təsnifləşdirmək olar.

IV. Digər dillər (Fransa, Ərəbcə . . .)

Şəksiz digər xarici dillər ki Azərbaycanlı öyrəncilər və professorlar elmi dilidir, Azərbaycan dili haqqında əsər yaratmaq üçün faydalana bilərlər. Qıssaca, tam əsərlər ki qeyd etdiyimiz dillərdə Azərbaycan dili haqqında yazılıblar, bu araşdırma faydalanmış dilləri olaraq hesab olunabilir.

Bibliografiya dili təyin edilməsi

Bu bibliografiya tək, iki və neçə dilli olabilir. Təvsiyə olunur qeyd etdiyimiz bibliografiya Türk dilli olan və digər ölkələrdə Azərbaycan araşdırıcıları bu qaynaqlardan faydalanmaq üçün Azərbaycan,

Fars və İngilis dilində yazılsın. Bu diller bibliografiyanın iki bölümündə istifadə olmağı lazımdır: Giriş və işlərin adları. Bu kitab giriş hissəsi gərək üç Azərbaycanca, Farca və İngiliscə yazılsın. Sonrakı bölmədə hər kitab başlığı və ya hər başqa material növü (o cümlədən Əlyazı nüsxəsi, Müddəa və ...) üç Azərbaycanca, Farca və İngiliscə yazılsın. Məsələn yaxşı anlamaq üçün aşağıdakı örnəyə diqqət edin.

Azərbaycan Türkçəsi	İngilis Dili	Fars
Başlıq: Aşiyənəmiz	Title: Ashiyanamiz (our nest)	عنوان: آشیانمیز
Yazıcı: Əbdulla Hüseyin Zadə	Author: Abdollah Hosseinzadeh	مؤلف: عبدالله حسین زاده
Mövzü: Azərbaycan Ədəbiyatı	Scope: Azerbaijani literature	حیطه: ادبیات آذربایجانی
Yer silsiləsi:	Place:	مکان نشر:
İran, Zəncan, Pinar Nəşriyyəti, 1385	Pinar publications, Zanjan, Iran, 1385.	ایران، زنجان، انتشارات پینار، 1385
Material növü: Kitab	Martial type: book	نوع اثر: کتاب
Dil: Azərbaycan Türkçəsi	Language: Azerbaijani Turkish	زبان: ترکی آذربایجانی

4. Sərəncam

İranda Azərbaycan Türkçəsi haqqında araşdırmalar göstərirkə heç bir müstəqil bibliografiya bu halda yazılmayıbdır. Bu məqsədlə mövzü silsiləsi təyini ilə, Azərbaycan bibliografiyası yazması başlandı. Sonra zəman, iki daxili və xarici sahədə təyin və yoxlandı. Sonrası, Əlyazma, Litografiya, Müddəalar, Məqalələr, Danışmalar material növü olaraq bu araşdırmada seçildilər və sonunda Farsca, İngiliscə, Azərbaycanca və digər dillər ki bu araşdırmada material dil təyin edilməsində faydalanabilir önəri verildi və bu bibliografiya yazılma dili tək, iki və çoxdilli olabilir ki bibliografiya yazıcısı üç Azərbaycan, Fars və İngilis dillərini önəri veribdir.

СЕМАНТИКА ГЛАГОЛЬНОГО ИМЕНИ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ, ПОЛЬСКОМ И РУССКОМ ЯЗЫКАХ

Соня ДАДАШОВА

Бакинского Славянского Университет
АЗЕРБАЙДЖАН

Принято считать, что имена действия образуются от подавляющего большинства глаголов и практически без ограничений наследуют от них аспектуальную семантику. Азербайджанская система отглагольных имен действия существенно отличается от польской и русской. Прежде всего, это касается регулярности образования: в польском языке имена действия образуются от подавляющего большинства глаголов и значительно чаще используются в речи. Это становится очевидным при попытках перевода с польского языка даже простых разговорных фраз типа *Nie mam nic do jedzenia* – *Yeməyə heçnə yoxdur* – *Мне нечего есть*. В польском языке отглагольные имена действия сохраняют многие глагольные свойства и грамматические значения: вид, залог, возвратность, основное управление, способность иметь обстоятельства. Но, несмотря на это, некоторые группы польских глаголов вызывают подозрение в отношении их способности к номинализации. Кроме того, нам представляется спорным абсолютное семантическое тождество глаголов и производных имен действия. Наши сомнения вызваны, в частности, тем фактом, что в родственном русском языке существуют системные ограничения на образование имен действия от глаголов с определенной аспектуальной семантикой. Еще одна существенная особенность, отмеченная в ряде исследований: грамматический статус польских отглагольных имен не так однозначен, как в русском языке. Иногда это на это указывается прямо, как, например, в работе А. Нагурко: «Их грамматический статус является дискуссионным... формы на *-nie*, реже – на *-cie*, как в *bicie* (битье. – Е. П.), трактуются или как полноправные существительные или – с учетом значительной степени грамматикализации правил их образования – как «субстантивированные» глаголы» [Nagórko, 2002, s. 112–113]. В словаре форм спряжения польского глагола С. Мендака используется другой подход:

отглагольное имя действия включено в парадигму глагола. На основании анализа 17 000 польских глаголов автор вы-деляет 142 типичных глагольных парадигмы, из них в 10 типах отсутствуют соответствующие именные формы (в парадигмах, проиллюстрированных глаголами *iść* ‘getmək’ ‘идти’, *móc* ‘bacarmaq’ ‘мочь’, *wiedzieć* ‘bilmək’ ‘знать’, *siaść* ‘əyləşmək’ ‘сидеть’, а несколько именных форм с осторожностью представлены как потенциальные (*chcenie* ‘istək’ ‘хотение’, *pojechanie* ‘gediş’ ‘поездка’, *pomożenie* ‘yardım’ ‘помощь, букв. «помогание»’), [Mędak, 2004]. Еще более радикальная точка зрения реализована в работе [Saloni, 2007], содержащей обширную грамматическую информацию и образцы словоизменения для 13 500 польских глаголов: отглагольное имя на *-nie / -cie* (*odslownik*) не только включено в глагольную парадигму, но и указано для каждого глагола, причем даже в тех случаях, когда в языке подобного образования нет. Итак, грамматический статус имени действия (как его регулярных форм, так и нерегулярных) действительно остается спорным: в азербайджанской науке не наблюдается уверенного согласия в том, является ли девербатив формой глагола или отдельным словом, образуется ли он от всех глаголов или нет. Бесспорно, однако, то, что степень глагольности и регулярности азербайджанского имени действия, по сравнению с польскими и русскими девербативами, значительно выше. Таких глаголов в польском языке порядка полутора сотен – это меньше одного процента всех глагольных лексем. Но обнаруженные нами на материале русского языка системные аспектуально-семантические ограничения на образование имен действия, а также значительное сходство грамматических систем этих близкородственных языков стали логичным основанием для сомнений в отсутствии каких-либо запретов на номинализацию в польском языке. Поскольку в русском языке эти ограничения касаются, прежде всего, глаголов, содержащих семантический признак количественно-временного предела действия, мы решили более детально проверить на способность к номинализации польские глаголы делимитативного способа действия как довольно однородную в формальном и семантическом отношении глагольную группу, выражающую интересующий нас семантический признак в эксплицитной форме.

Отглагольное имя действия во всех трех языке занимает промежуточное положение между глаголом и существительным, реализуя как глагольные, так и именные свойства. Подавляющее большинство глаголов по данным академических словарей имеют соотносительные имена действия. Но анализ данных национального корпуса польского языка убеждает в том, что существуют довольно обширные группы имен действия, которые являются скорее потенциальными, чем реальными языковыми единицами. В частности, это имена действия, образованные от делимитативных глаголов. Аспектуальное значение количественно-временного предела плохо транспонируется в имя действия: соответствующие единицы либо отсутствуют в корпусах, либо полностью теряют интересующее нас значение при номинализации. Исключения единичны и представляют собой окказиональные употребления.

Таким образом, тенденция, обнаруженная на материале русского языка, по всей видимости, проявляется и в азербайджанском, и в польском, но, преимущественно, не на уровне словаря, а на уровне употребления (речи).

ÜNSİYYƏT MƏDƏNİYYƏTİ VƏ MÜRACİƏT

Böyükxanım EMİNLİ

Sumqayıt Dövlət Universiteti
AZƏRBAYCAN

Azərbaycan dili inkişaf edib zənginləşdikcə onun lüğət tərkibində digər söz qrupları ilə yanaşı, müəyyən müraciət formaları da meydana gəlmişdir. Hələ qədim dövrlərdən dilimizdə şəxs adlarını, qohumluq münasibətlərini, insanların cəmiyyətdəki mövqeyini, sənət və peşəsini, məşğuliyyətini, dərəcəsinə, rütbəsini, həmçinin, adamların milli, yaxud yaş mənsubiyyətini, qarşılıqlı əlaqəsini bildirən sözlərdən müraciət forması kimi istifadə olunduğu məlumdur.

Təbii ki, müəyyən zaman keçdikcə qarşılıqlı ünsiyyət üçün zəruri sayılan nitqin aydınlığını, dəqiqliyini təmin edən bu müraciət formaları daha da təkmilləşmişdir. Burada bir ailə üzvləri, qohum-əqrəba arasında müraciətdə işlədilən adi, ənənəvi sözləri deyil, ilk növbədə geniş məna tutumuna malik, artıq rəsmi şəkil almış müraciət vasitələrini nəzərdə tutulur. Belə sözlər həm cəmiyyətin, həm də dilin inkişafının nisbətən sonrakı mərhələlərinin məhsuludur. Buna görə də tarixi hadisələr, ictimai həyatda baş verən dəyişikliklər bu sözlərin də dəyişməsinə səbəb olmuşdur. Bu baxımdan, müraciət vasitələrində çoxvariantlılıq, müxtəliflik, pərakəndəlik yaranmışdır. Bu, hamı tərəfindən qəbul edilib istifadə olunan vahid müraciət formalarının tarixi kateqoriya səciyyəsi daşdığına əsaslanır. Müraciət formaları, eyni zamanda, termin mahiyyəti daşdığına görə də onları vaxtaşırı nəzərdən keçirmək, dilimizin müasir inkişaf səviyyəsi, nitq mədəniyyətinin tələbləri baxımından götür-qoy etmək zərurəti qarşıya çıxır.

İnsanlar arasında ünsiyyət vasitəsi olan dil məhz sözlərin seçilməsi əsasında ortaya çıxır. Ədəbi dildə və eləcə də adi danışq dilində fikrin səlis,təsirli,nəzakətli ifadəsi üçün sözlərin seçilməsi və yerində işlədilməsi əsas şərtlərdəndir. Bədii əsər ancaq o zaman müvəffəqiyyətli olur ki,bütün ədəbi-bədii priyom və vasitələrin bacarıqla işlədilməsi ilə yanaşı onun dili də gözəl və axıcı olur,oxucunu həyəcanlandırır bilir,onu cəlb edir. Bütün bu deyilənlərin hamısında söz əsas yer tutur. Məhz buna görədir ki, böyük sənətkarlar xalqın mənəvi xəzinəsinin – doğma dilinin qiymətli incisi olan sözə böyük ehtiram və ehtiyatla yanaşmış,ondan xüsusi diqqət və məharətlə istifadə etmişlər.

Cəmiyyətdə yaşayan hər bir fərd cəmiyyət üzvləri ilə daim ünsiyyətdə olur. Bir fərdin sözü başqa bir fərdə necə təsir edir, onda hansı psixoloji durumu yaradır. Bu birbaşa ünsiyyətin xarakterindən, tutumundan və qarşılıqlı münasibətin formasından asılıdır. Çünki ünsiyyət həm də psixoloji aktdır və burada hər şey psixolinqvistik amillərə tabedir. Necə danışmağımız, deyiliş tərzimiz haqqında daima düşünməyimiz lazımdır. Əgər adam söylədiyi fikri məqsədyönlü müraciətlə, təbii bir intonasıya ilə zənginləşdirsə, analogi olaraq onun həmsöhbəti də eşitdiyi nitqdə təkcə mətni deyil, məqsədini, başqa sözlə, son nəticəni də qavrayır.

Cəmiyyətdə yaşayan hər bir fərd cəmiyyət üzvləri ilə daim ünsiyyətdə olur. Bir fərdin sözü başqa bir fərdə necə təsir edir, onda hansı psixoloji durumu yaradır. Bu birbaşa ünsiyyətin xarakterindən, tutumundan və qarşılıqlı münasibətin formasından asılıdır. Çünki ünsiyyət həm də psixoloji aktdır və burada hər şey psixolinqvistik amillərə tabedir. Necə danışmağımız, deyiliş tərzimiz haqqında daima düşünməyimiz lazımdır. Əgər adam söylədiyi fikri məqsədyönlü müraciətlə, təbii bir intonasıya ilə zənginləşdirsə, analogi olaraq onun həmsöhbəti də eşitdiyi nitqdə təkcə mətni deyil, məqsədini, başqa sözlə, son nəticəni də qavrayır.

Daim inkişafda olan cəmiyyət üçün davranış qaydaları yaratmaq o qədər də asan deyil. Belə bir kompleks formalaşdırmaq üçün ilk növbədə mövcud ünsiyyət formalarını qaydaya salmaq, normal cəmiyyətin mühüm atributlarından biri olan davranış qaydalarını sistemləşdirmək lazımdır. İnsanın gündəlik davranışı onun ümumiyyətlə, dünyaya, adamlara, müasir cəmiyyətə necə baxmasından asılıdır.

Nitq mədəniyyəti hər hansı bir xalqın ümumi mədəniyyətinin qırılmaz, üzvi bir hissəsidir.Ədəbi dil problemləri nitq mədəniyyəti məsələləri ilə üzvi vəhdət təşkil edir. Bu, təsadüfi deyil. Seçmə və əvəz etmə prinsipləri əsasında müəyyənləşən normalar ədəbi dili ümumxalq danışq dilindən ayırır, sistem daxilində sistem yaranır ki, bu da dildən şüurlu istifadənin yeni mərhələsi kimi meydana çıxır. Əlbəttə, bu proses uzun,mürəkkəb bir əməliyyatın, kortəbii və şüurlu, obyektiv və subyektiv amillərin dialektik əlaqəsi zəminində yaranır.

İlk əmək nəğmələri, nağılları, dastanları danışan aşıqların sözlə münasibəti, dilə həssaslığı, sözün ilk möcüzəsini yaradan şamanların, ozanların söyləmələri, boyları şairlərin tələqinedici müraciət xarakterli şerləri, məhəbbət romanlarının psixoloji tutumunun dillə ifadəsi və s. ədəbi dilə gələn yolun başlanğıcı və nəhayət, bu yolun özüdür.Canlı danışqda hər şey mürəkkəb olub, qarşılıqlı münasibətlərin xarakterindən, sosial vəziyyətlərindən, tanışlıq dərəcələrindən, həmsöhbətlərin bərabərlik və qeyri-bərabərliyindən asılı olur.Ünsiyyətdə həmsöhbətlərin cinsi fərqi, yaş fərqi özünü göstərir.

Cəmiyyət həm də savad səviyyəsinə görə qruplara bölünür. Düzdür, bu yaşlı nəsəl üçün daha əhəmiyyətlidir. Gənc və orta nəsəl nümayəndələri arasında savad səviyyəsi kifayət qədər yüksəkdir, bu, ilk növbədə icbari ümumtəhsillə əlaqədardır, eləcə də radio, televiziya, qəzetlərin də geniş yayılması buna təsir edir. Bu kommunikasiya kanalları vasitəsilə düzgün nitqin azad və qeyri-azad təbliğatı yayımlanır. Nitq etiketinin mövcud ifadələrindən düzgün istifadə üçün savadla yanaşı, həm də tərbiyə müəyyən daxili takt, nəzakətlik və xoşməramlılıq da tələb olunur. İnsan kifayət qədər savadlı olmasa da, kifayət qədər nəzakətli ola bilər. Əlbəttə ki, müəyyən savad səviyyəsi tərbiyə səviyyəsinə müvafiq olaraq mövcud olmalıdır. Nitq etiketinin xüsusiyyətləri haqqında Ş.Balli yazır: «Məsələ belədir ki, nitq anlayışı yarandığı mühitdəki şəraitə müvafiq ətri özünə hopdurur.» [201, 14] Yəni hər hansı adət, geyim, sosial vəziyyətin göstəricisi olduğu kimi, nitq faktları da, hətta o qədər əhəmiyyəti olmayan hər hansı bir söz, tərkib, texniki termin, ifadə, tələffüz xüsusiyyəti də müəyyən bir qrupun vərdiş elementlərindən, həyat tərzindən xəbər verir.

Nitq mədəniyyəti dildən ayrılmaz olub, dilin ədəbi normalarını mühafizə edir və qoruyur, bu hal dil ilə cəmiyyət arasındakı münasibəti əks etdirir, çox vaxt nitqin mədəni səviyyəsini də bu münasibət müəyyən edir. Nitq mədəniyyəti dilin müasir, yeni ədəb normalarına arxalanır və bunların ümumiləşməsini sürətləndirir. Bu meylin təsiri sayəsində dilin əvvəlki dövrləri ilə bağlı olan variantlar tədricən məhdudlaşır. Leksik tərkib üçün daha səciyyəvi olan belə hallar qrammatik formaların da mədənilik baxımdan saf-çürük edilməsini doğurur. Mədəni nitq normaları yeni dövrlə bağlı güclənən meylə biganə qalmır, əksinə bunları qüvvətləndirir, köhnə formalara müqaviməti də artırır.

Qrammatik və leksik mənaların obyektiv əlaqəsini əks etdirən formaların nitqdə genişlənməsi, belə formaların üstünlüyünün cəmiyyətin diqqətinə verilməsi həm nitq normalarından hansının mövcud dövr üçün məqbul sayıldığını, həm də mədəni nitq norması sahəsindəki dəyişməsini göstərir, bunu sürətləndirən şəraiti aydınlaşdırır.

AĞ VƏ QARA RƏNGLƏRİNİN ONOMASTİK VAHİDLƏRİN ADLARI KİMİ

Səməndər HƏSƏNOV

Bakı Slavyan Universiteti
AZƏRBAYCAN

Rəng bildirən sözlərlə işlənən onomastik vahidlər ayrıca qrup təşkil edir. Onomastikada belə adlar kifayət qədər çoxdur və demək olar ki, bütün dillərdə işlənən xüsusi adlarda ifadəsini tapır. Azərbaycan onomalogiyası da bu rəng komponentli adlarla zəngindir. Bununla yanaşı, onomastikada bütün rəng və rəng çalarlarına yer olmur. Dildə işlənən əsas yeddi rəng də onomalogiyada işləklik dərəcəsinə görə özünü müxtəlif şəkildə göstərir. Əsas diqqəti cəlb edən məsələlərdən biri budur ki, rəng adlarının onomastik vahidlərin tərkibində işlənməsində müəyyən məhdudluqlar vardır. Bu məhdud cəhətlər və onları doğuran səbəblər hələ ki, əsaslı şəkildə araşdırılmamışdır. Türk dillərinin onomastikasında “ağ”, “qara”, “sarı”, “boz”, “göy” rənglərinin adları daxil olduğu xüsusi adlar daha məhsuldardır. Bu rəng adlarından ikisinin - “ağ” və “qara”nın işləkliyi daha çoxdur. Türk dillərində “ağ” və “qara” sözləri ilə düzələn onomastik vahidlərin çoxluğunun əsas səbəbi bu iki sözün semantikasının genişliyi ilə birbaşa bağlıdır. Bu deyilənləri nəzərə alaraq, ilk növbədə “ağ” və “qara” sözlərinin semantikasi ilə bağlı məlumat vermək yerinə düşər. Hər iki rənglə bağlı araşdırma aparmış tədqiqatçıların fikirlərində birmənalılıq açıq-aşkar hiss edilir. Ağ sözü qədim türk dillərində “uca”, “yüksək”, “ışıqlı”, həm də “kiçik”, “xırda”, “balaca” mənalarında işlənmişdir.

Rəng komponentli toponimlərlə bağlı fikir söyləmiş Ş.V. Yusifli yazır: “...həmin toponimlərin bir qisminə birinci tərəf rəng bildirsə də, digər qisminə cəhət, relyef, keyfiyyət və s. anlayışlar ifadə olunur. Məsələn, Qaratəpə, Qaratorpaq, Ağqaya, Ağtəpə, Ağdərə, onomastik vahidlərinin adlarında birinci komponentlər rəng bildirdiyi halda, Ağköynək, Qarabağ, Qarapapaq onomastik vahidlərində qəbilə, Ağsu, Qarasu, Ağbulaq onomastik adlarında isə keyfiyyət anlayışlarını ifadə edir”. Bundan başqa Azərbaycan ərazisindəki toponimlərdə “ağ” rəngin başqa semantik mənalarına da rast gəlirik. Ağdəmik, Ağdaban və s. sözlərdə “ağ” sözü “yüksək”, “uca” mənalarında; Ağdərə, Ağyataq, Ağyazı, Ağköynək toponimlərində “ışıqlı yüksək” mənalarında; Ağgöl, Ağsu, Ağbulaq onomastik vahidlərində “təmiz, şəffaf, duru” anlamlarında işlənmişdir. Ağdam və Ağdaş toponimlərində “ağ” sözü rəng anlamını ifadə edir.

Qara sözünün arxaik mənaları ağ sözü ilə müqayisədə, toponomik layda daha çox saxlanmışdır. Bir çox toponim və mikrotoponimlərin əsasən birinci komponenti kimi işlənən qara sözünün konkret toponimlərin tərkibində onun mənəbələrdə qeydə alınan “rəng”, “sadə”, “ibtidai”, “sırası”, “torpaq”, “təpəlik”, “dağlıq”, “yer”, “kütlə”, “camaat”, “qatı”, “bədbəxt”, “böyük, iri, nəhəng, əzəmətli”, “qüvvətli, igid, cəsur”, “pis ruh” və s. mənalarından hansının daşdığını müəyyən etmək çətindir. Qara sözünün semantik mənasını yalnız etimoloji təhlil əsasında açıqlamaq mümkündür.

Hidronimlərin tərkibində ağ və qara komponentlərinin paralel işlənməsi bu obyektlərin birinin digərinə nəzərən uzunluğu-qısalığı, böyüklüyü-kiçikliyi bildirməsi ilə əlaqələndirirlər. Həqiqətən də ağ, qara sözlərinin qısa və uzun mənaları vardır. Çox vaxt tərkibində “qara” komponenti olan çaylar

uzunluğu ilə seçilir. Kəlbəcər rayonu ərazisində yerləşən Ağçay və Qaraçay hidronimlərinin bir-birindən uzaqda yerləşməsi adların uzunluğa görə müqayisə zəminində yaranması ehtimalını irəli sürməyə imkan vermir. Fikrimizcə, hər iki çayın adındakı rəng komponentləri suyun keyfiyyəti ilə bağlıdır. Bundan başqa Kəlbəcər rayonunda Qaraçaya oroniminin izahını verərkən “rəng” mənasına üstünlük verilir. Hər şeydən əvvəl onu deyək ki, Qaraçaya onomastik vahidi geniş arealda yayılmışdır. Azərbaycanda Babək, İsmayılı, Yardımlı rayonlarında Qaraçaya adlı kəndlər vardır. Qaraçaya adlı dağ və kəndlər Azərbaycanlıların qədim yaşayış məskənləri olmuşdur. Bir çox yerlərdə kəndlər adlarını oronimdən – dağ adından almışdır. Qaraçaya oronimindəki “qara” sözünün “uca, yüksək, hündür, böyük, şiş” mənasında olması fikrini T.Əhmədov irəli sürmüşdür. Ağ və qara rənglərinin iştirakı ilə yarana bəzi onomastik vahidlərin etimologiyasına diqqət yetirək.

Ağqaya – Kəlbəcər rayonunda həm dağ, həm də kənd adı kimi keçir. Qruluşuna görə mürəkkəb – ikikomponentli onomastik vahiddir. T.Əhmədov Ağqaya oronimində “ağ” sözünün rəng bildirməsini qeyd etmişdir. Ağqaya kəndinin adı eyniadlı dağın adından alınmışdır. Bu ad Azərbaycan dilinin onomastikasında geniş yayılmış vahiddir.

Ağdam – Tovuz rayonunda kiçik bir kənd kimi adı keçən bu toponim Azərbaycanda həm də iri yaşayış məskəni, rayon mərkəzinin adıdır. Bir çox tədqiqatçılar Ağdam sözünü hərfi mənada “ışıqlı dam”, “ağ ev” kimi izah edirlər. Burada “ağ” sözünü yalnız rəng məfhumu ilə məhdudlaşdırmaq olmaz. Z.Xasıyev belə hesab edir ki, çoxmənalılıq mənə çalarına malik olan “ağ” sözü arxaik mənasına görə “kiçik”, “alçaq”, “çox da hündür olmayan” mənalarını da verir. Oykonomimin ikinci tərəfi olan “dam” sözü isə vaxtı ilə “qala”, “müdafiə məqsədi ilə tikilmiş möhkəm divarı olan yer”, “qala divarı” və s. mənalarında işlənmişdir. Ümumiyyətlə, müəllif belə nəticəyə gəlir ki, Ağdam oykonimi konkret mənada “kiçik qala” mənasında işlənmişdir.

Ağdağ – Culfa rayonu ərazisində yerləşən dağın adıdır. Bu onomastik vahidin birinci tərəfi “ışıqlı”, “təmiz”, “ləkəsiz”, “uca” mənalarını bildirir. Güman ki, dağ uca olduğuna, günəş şuaları ilə daim işıqlandığına, ləkəsiz göründüyünə görə bu ad verilib.

Qaraağac – Azərbaycanın Sabirabad və Tərtər rayonlarında kənd adlarıdır. Bu sözlərdə “qara” sifəti “böyük” mənasında işlənmişdir.

Qarababa – Şahbuz rayonunda kənd adıdır. Burada “qara” sifəti güclü mənasında işlənir.

Qarabəyli – Azərbaycanın Laçın rayonunda kənd adıdır. “Qara” sözü Qarabəy insan adının tərkib hissəsidir. Dilimizə məxsus şəxs adlarında “qara” sifəti əsasən “güclü”, “qüvvətli” mənalarında işləndiyi üçün Qarabəyli toponiminin tərkibindəki “qara” formatının qeyd etdiyimiz mənada işləndiyini güman etmək olar.

Qaraqala – Babək rayonunda kənd adıdır. Oykonomim qara və qala tərkib hissələrindən ibarətdir. Oykonomimin qara hissəsi “böyük, iri, nəhəng”, qala hissəsi isə “istehkam, qala, yaşayış yeri” mənalarında işlənir və Qaraqala adı “böyük qala, iri yaşayış yeri” anlamını ifadə edir. Qara sözünün bu mənalarda işlənməsinə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının dilində rast gəlirik.

Qaradaş – Azərbaycanın Tovuz rayonu ərazisində kənd adıdır. Toponimin birinci tərəfində işlənən qara sözü “nəhəng” mənasında işlənərək Qaradaş toponimini yaratmışdır.

Qarakənd – Azərbaycanda – Dağlıq Qarabağ ərazisində yerləşən kənd adıdır. Toponimin tərkibində işlənən “qara” formantı “böyük” mənasında işlənmişdir.

REDUPLİKASIYA MÜRƏKKƏB SÖZDÜZƏLTMƏNİN BİR NÖVÜDÜR

Xəyalə QƏMBƏROVA

Sumqayıt Dövlət Universiteti
AZƏRBAYCAN

İngilis dilində reduplikasiya mürəkkəb söz düzəltmənin bir növüdür. Dilçilikdə reduplikasiya sözün kökünün tam və ya kiçik dəyişikliklə təkrarlanması ilə düzələn morfoloji prosesdir. Reduplikasiya əsasən danışq dilində işlədilir və danışan ifadə etmək istədiyi fikrə ton vermək istədikdə, onu daha rəngarəng və emosional səsləndirmək istədikdə istifadə olunur. Baxmayaraq ki, reduplikativ sözlər mürəkkəb sözlər kimi 2 tərkib hissədən ibarət olur, onlara hər zaman mürəkkəb

sözün tərifi tətbiq etmək olmur. Çünki reduplikativ sözlər bir sərbəst morfemdən və digəri isə bu morfemin dəyişdirilmiş forması olan və lingvistlərin “psuedo-morfem” adlandırdığı yalançı, məzhəkəli morfemdən ibarətdir. Azərbaycan dilçiliyində isə bu sözlər ritmik sözlər adlandırılır, məsələn: kol-kos, kağız-kuğuz, əyri-üyrü, ət-mət. Bu birləşmələrdəki “kos, kuğuz, üyrü, mət” sözləri ritmik sözlərdir. Bəzi hallarda isə reduplikativin tərkib hissələrinin hər ikisi yalnız səs yığımından ibarət olan mənasız və sərbəst şəkildə heç yerdə mövcud olmayan bu ritmik morfemlərdən ibarət ola bilər. Məsələn: **blah-blah** “cəfəngiyyat, bekara söhbət” mənasını verən reduplikativ ifadənin tərkib hissələri ritmik sözlərdir.

Should he give them half a minute of blah-blah?

Reduplikativ birləşmələrin hamısı stilistik bəzədilmiş ifadələrdir. Dildə onlar ifadəli və emosional işarələndir. Bu baxımdan onların düzəlmə üsulları da müxtəlifdir. Və nəzərə alsaq ki, reduplikasiya kommunikativ dilin məhsuludur, elm, texnika, iqtisadiyyat, mədəniyyət kimi həyatın bütün sahələrində baş verən dəyişikliklər, inkişaf birbaşa özünü ifadə vasitəsi kimi dildə əks etdirir. Reduplikativlərin sayının artması onun növlərinin, düzəlmə üsullarının da artmasına gətirib çıxarır. Məsələn, Arnold reduplikativ birləşmələri aşağıdakı kimi qruplaşdırır:

Xüsusi üsulla düzələn reduplikativ birləşmələr. O, qeyd edir ki, bu qrupu onomatopoeik köklərin təkrarı ilə məhdudlaşdırmaq olmaz. Onomatopoeik sözlər çıxardığı səslərə oxşar hərflərdən yaranmış sözlərdir, məsələn, pop, bang, hush”. Azərbaycan lingvistləri bu cür sözləri səs təqlidi sözlər adlandırır: gupp, xor-xor, xıncım-xıncım. Dilimizdəki bəzi canlıların, heyvan və quşların da adı səs təqlidi əsasında yaranmışdır: tısağa, qurbağa, qarğa.

Ablaut birləşmələr

Qafiyəli birləşmələr

Ümumilikdə isə ingilis dilində reduplikativ birləşmələrin aşağıdakı növləri var.

Tam reduplikativ birləşmələr (exact və ya total)

Adından da məlum olduğu kimi kökən tam, yəni heç bir dəyişiklik olmadan təkrarlanması ilə düzəlir. Tam reduplikativ birləşmələrin böyük qismi uşaq dilinə aiddir: choo-choo-qatar səsi (uşaq dilində); no-no-xeyir, yox; chi-chi-çox sayda detaldan ibarət olan zövqsüz dekor; buy-buy-sağ ol, xudahafiz; wee-wee; poo-poo

Qismən (partial) reduplikasiya - əsas tərkibdə fonoloji dəyişikliyin baş verməsi ilə düzəlir. Qismən reduplikasiya da özü özlüyündə 2 yerə bölünür:

Ablaut reduplikasiya

Qafiyəli reduplikasiya

Ablaut reduplikasiya əsas tərkibdə sait dəyişikliyi baş verməsi ilə düzələn reduplikasiyadır. Məs: chit-chat-qeybət, tip-top-I dərəcəli. Bu dəyişiklik 2 istiqamətdə hiss olunur:

1) [i] [ə] →

Dilly- dally-avaralanmaq, veyillənmək

Riff-raff- qara camaat

Shilly-shally-tərəddüd etmək

Zigzag -ziqzaq

Mish-mash-qarma-qarışıqlıq

Flim-flam-boşluq, köhnə dəbli

“Enough chit-chat. Let`s see how you like flaming garbage”

2) [i] [o] →

Ding-dong-zəng səsi

Ping-pong-stolüstü tennis

Clip-clop- at nalı səsi

Tick-tock-saat səsi

Flip- flop- açıq ayaqqabı (barmaqarası)

Wishy -washy - tutqun; aydın ideyası olmayan

Wishy- washy blue -- tutqun mavi

Qafiyəli reduplikasiya isə əsas mənalı sözün ilk samitinin dəyişərək təkrarlanması ilə düzəlir. Məs:

Walkie-talkie – radsiya

Willy-nilly – istər istəməz, məcburi

Lovey-dovey - əziz, sevimli
Flibberty – gibberty – yelbeyin, şit
Helter-skelter – nizamsız; tələskənlik
Razzle-dazzle – çox səs küylü hərəkət
Arty-farty – sənətlə bağlı olan və ya marağı olan
Boogie-woggie – pianoda yüksək tonla çalınan musiqi növü
Roly-poly – qısa, kök
Nitty-gritty – bir vəziyyətin əsas detalları
Hodge-podge – çoxlu əşyanın səbəbsiz və nizamsız bir yerə qarışdırılması
İntensiv reduplikasiya - reduplikasiyanın kiçik bir növüdür. Sözü əsasən 3 dəfə təkrarlanması ilə düzəlir və fikrin daha emosional ifadə olunması üçün istifadə olunur.

Prices just keep going up up up.

All you think about is you you you.

Reduplikasiyanın bu növü Azərbaycan dilində mürəkkəb nidalara bənzəyir: ay –ay-ay,oy-oy-oy.

Müasir reduplikativ birləşmələr isə 2 əsas mənalı sözün birləşməsindən əmələ gəlir. Düzəlmə formasına görə onlar qafiyəli reduplikantları xatırlatsa da onlardan fərqli olaraq tərkibindəki köklərin hər ikisi semantik məna daşıyır. Məs: brain-drain –yüksək qabiliyyətli, bacarıqlı insanların daha yaxşı şəraitdə işləyə biləcəyi və daha çox pul qazanacağı ölkəyə köçməsi.

Culture- vulture –ciddi musiqi, ədəbiyyat və ya sənətlə maraqlanan insanlar

She won't go to a funny film. She's a real culture vulture.

Reduplikasiyanın bu növünü araşdırarkən 1960-1970- ci illərə xas olan bir ideologiyamı əks etdirən “flower-power” reduplikativ birləşməsi ilə rastlaşdıq. Bu ifadə ilk dəfə olaraq Amerikan şairi Allen Ginzberq tərəfindən 1965-ci ildə işlədilmişdir. Bu şüar Vyetnam müharibəsinə qarşı olan, sevgi və sülhə inanan gənc nəslin zorakılığa qarşı passiv müqavimətinin simvolu idi. Koliforniyanın Berkley şəhərindən başlayan bu simvolik protestonun iştirakçıları güllərlə bəzədilmiş parlaq rəngli paltarlar geyinir və əllərində olan gülləri bütün ictimaiyyətə paylayaraq “gül uşaqlar”- flower children” kimi tanınırdılar.

Təzadlı fokus reduplikasiya

Contrastive Focus Reduplication

İngilis dilində reduplikantların ən müasir növü olub, əsasən kommunikativ dildə istifadə olunur. Bu konstruksiyanın əsas semantik təsiri reduplikasiya olunmuş elementin anlamını daha spesifik, ayrıca şəkildə təsvir etməkdir (prototipləri ilə qarşılaşdırılaraq). Reduplikasiyanın bu növü lingvistlər tərəfindən leksik klonlaşdırma da adlandırılır. Termin ilk dəfə 1982 ci ildə Amerka yazıçısı Paul Diksonun “word- word” “söz-söz” birləşməsini yaratması ilə yaranmışdır. Reduplikasiyanın bu növü Cila Qomeşi, Rey Cəkendof, Nikol Rozen və Kevin Russlin 2004- cü ildə nəşr olunmuş “ The salad-salad paper” elmi işlərində daha ətraflı əks olunmuşdur.

Kontrastiv reduplikasiya əsasən Şimali Amerika ingilis dilində işlənsə də Britaniya ingilis dilində də və hətta başqa ölkələrin ingils dilli danışanları tərəfindən istifadə olunur. Yazılı dildə çox nadir təsadüf olunur. Bu səbəbdən də göstərəcəyimiz nümunələr şifahi dildən , kino və proqramlardan toplanmış nümunələrdir.

Yuxarıda qeyd etmişdik ki, elm və texnologiyanın inkişafı reduplikantların sayının artmasında başlıca rol oynayır. Aşağıdakı nümunələrdə bunun bir daha şahidi olacağıq.

“Are you FRIENDS – friends or Facebook friends?”

Burada danışan real həyatda olan dostluqla internet dostluğunu qarşılaşdırır.

“I shall make tuna- salad and you make SALAD –salad”.

Cila Qomeşinin “İngilis dilində kontrastın Fokus Reduplikasiyası ” (The salad –salad paper) məqaləsinin başlıca nümunələrindən olan bu cümlədəki “salad-salad” birləşməsi “tuna” salata ilə qarşılaşdırılaraq spesifik yaşıl salata ifadə edir.

“Look at all the yellow vans on the road”

Not vans like ours (i.e., minivans), but VAN-vans.

“Should I wear a HAT- hat? (dairəvi, yəhudilərin taxdığı papaqla qarşılaşdırılır)”.

I'm up, I'm just not UP-up.

I had a JOB- job once. (9-dan 5-ə qədər olan əsl ofis işi, akademik işlə qarşılaşdırılır) .

Voice: Oh, I like Jerry a lot.

Elaine : You mean Like-like?
-Gas guns? Why not GUN- guns?
Our enemies have GUN- guns.
David: Yes?
Quinn: Um... I like you
David: I like you, too
Quinn: No, I mean I LIKE-like you.

Yuxarıdakı nümunələrdən görüldüyü kimi reduplikativ birləşmələr gücləndirici rol oynayır- onlar daha real, həqiqi və ya güclü əşyaları və ya hissləri təsvir edir. "Like" xoşlamaq- əgər bir hissdirsə, like-like daha güclü bir hissdir. Əgər "up"- oyaq olmağı nəzərdə tutursa, UP-up- "sən yataqdan durmusan və günə başlamağa hazırsan" mənasını ifadə edir.

Bütün bu dediklərimizi yekunlaşdıraraq demək istərdim ki, ingilis dilində reduplikasiya rəngarəngliyi, emosionallığı və ifadəliliyi ilə özünəməxsus yer tutur.

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ SOMATİK TƏRKİBLİ ATALAR SÖZLƏRİ

Elza İBADOVA

Bakı Slavyan Universiteti
elzaibadova@mail.ru
AZƏRBAYCAN

Somatizm – insan və heyvanlara məxsus bədən üzvlərinin adlarıdır. Atalar sözü və məsələlərin formalaşmasında ən aktiv rol oynayan da bu dil vahidləridir. Dilçilik ədəbiyyatında somatizmlər əsasında formalaşan Atalar sözü və məsələləri ilə bağlı ayrıca bir tədqiqat əsəri yoxdur. Somatizmlə birləşmələr haqqında yalnız sabit söz birləşmələri haqqında yazılan tədqiqatlarda onların formalaşmasında iştirak edən komponentlərdən danışılan zaman qrup kimi məlumat verilir.

Atalar sözü və məsələlər şifahi xalq ədəbiyyatının qədim janrlardandır. Cəlal Bəydilli(Məmmədov) ayrı-ayrı illərdə bir neçə dəfə çap etdirdiyi "Atalar sözü"kitabının materialları üzərində apardığımız hesablamalardan müəyyən oldu ki,buradakı 270-dən artıq folklor materialının 94-ü somatik tərkibli atalar sözləridir.Aydın oldu ki,bu atalar sözləri və məsələlərin tərkibi, əsasən, daimidir, dəyişməzdir. Məsələn, "Vəsmə bol olanda qaşa da çəkərlər, gözə də"; "Diş qurdalamaqla qarın doymaz"; "Saçı ölünün üstə kəsərlər"; "Barmağın hansını kəssən, ağrısı birdir"; "Boğaz yediyini istəməz göz gördüyünü istər"; "Ağır ayaq baş əyər" və s. Bu atalar sözlərinin içərisində əl, göz somatizmi daha fəaldır. 94-100 atalar sözündən 14-ü "göz", 11-i "əl" ilə bağlı olan somatizmlərdən ibarətdir. Məsələn, "Sağ əlin sol ələ xeyri yoxdur"; "Öz əliylə öz ayağına balta çalır"; "Bir göz iki gözün gördüyün görə bilməz"; "Göz gördüyündən qorxar"; "Acın gözü çörək təknəsində olar"; "Öz gözündə tiri görmür, özgə gözündə qıl axtarır"; "Sağ gözü sol gözə möhtac olmasın" və s.

Somatizmlər dilin qədim leksik qatını təşkil edir, sadə sözlərdən ibarət olur, çoxmənalı olur. Bu xüsusiyyətlər atalar sözlərinin əmələ gəlməsində də somatizmlərin əsas xüsusiyyətləri kimi qalır. Somatik frazeologizmlərlə əlaqədar tədqiqatçı marağının artması həm də ondan irəli gəlir ki, ifadə və məzmun planları cəhətdən somatik frazeologizmlərdə iki zidd qütblülük öz əksini tapır. Başqa sözlə desək, bütövlükdə frazeoloji vahidlərin özü, eləcə də onun komponentləri bu və ya digər şəkildə insan və onun fəalliyətini təsvir etməyə və səciyyələndirməyə yönəlmişdir. Digər atalar sözləri kimi somatik ifadələrin də ümumi mənası onu təşkil edən ayrı-ayrı sözlərin mənası ilə müəyyənləşir, yəni burada birləşmənin ümumi mənası onu təşkil edən ayrı-ayrı sözlərin müstəqil mənələrdən asılı olaraq meydana çıxır: "Əldən qalan əlli il qalar"; "Əl əli yuyar, əl də üzü". Birinci nümunədə "əl" somatizmi öz semantikasından qızımən uzaqlaşmışdır. Səbəbi isə bu bu atalar sözünün özünün ilkin formasının "Əldən qalan iş, əlli il qalar" formasında olmasıdır. Zaman keçdikcə "iş" sözünün məndən düşməsinə baxmayaraq "əl" sözü öz semantikasını qoruya bilmişdir. İkinci atalar sözündə isə məcaziləşmə daha güclü olduğu üçün "əl" sözü öz semantikasından tamamilə uzaqlaşmış və "pul" mənasına keçmişdir.

"El üçün ağlayan göz kor olar" atalar sözü də bu günə qədər də müxtəlif münasibətlər göstərilən deyimlərdəndir: "Dədə Qorqud" dastanında belə bir öyüd var: "Ağlamaqla nəsnəmi olur?!" Bu

yanaşmanı nəzərə alıb "Elin dərdi çox olur, bunlara ağlamaq lazım gələrsə, göz kor olar" kimi bir mənə çıxara da bilərik. Yaxud, tam tərsi, "elin dərmini çəkmə" kimi də anlamaq olar. Amma bu mənə da ümitsizlikdən qaynaqlanan nəticə kimi görünür. Sözsüz ki, atalar sözü hansısa tarixi dövrdə, ictimai-siyasi, yaxud məişət zəminində yaranır, buna görə də hər iki ideya istiqamətini düşünmək olar". Dilçilərin sinonim kimi qəbul etdiyi bir çox sözlər var ki, fəlsəfi kontekstdə onlar fərqli məzmun daşıyırlar. "El", "əhali", "kütlə", "camaat", "xalq" və, nəhayət, "millət", "cəmiyyət", "bəşəriyyət" sözləri heç də sinonim olmayıb, özünəməxsus mənə çalarına malikdirlər. Kütlə və camaat adətən hansı isə bir ideya ətrafında toplanmayan adamların kortəbii birliyidir. Onu müəyyən məcraya yönəltmək, yönləndirmək, idarə etmək ona görə mümkün deyil ki, "hər ağızdan bir avaz gəlir". "Əhali" sözü isə müəyyən bir ölkənin, ərazinin sakinlərini əhatə edir ki, burada da yeganə ümumi cəhət məhz sərhəddin, məkanın müəyyənliyidir. El sözü daha çox əhali sözünə yaxındır, daha doğrusu, əhali ilə xalq arasında qoyula bilər. Beləliklə, "kütlə üçün ağlamaq", "el üçün ağlamaq", "millət üçün ağlamaq", – əslində fərqli şeylərdir. Amma "ağlamaq" sözünü məhz "yanmaq" mənasında işlətsək, iş, əməl, söz də yanmağın təzahürləri olacaqdır.

Göründüyü kimi, belə birləşmələri təşkil edən somatizmlərin mənaları onların ayrılıqda ifadə etdiyi mənələrdən qismən də olsa uzaqlaşmış və yalnız birləşmə daxilində lazım olan müəyyən bir fikir ifadə edirlər. Bu fikri somatik atalar sözləri tədqiq etmiş H.Bayramov, Q.Mahmudov, L.İ.Kozirev, O.S.Abdinakaymova, R.M.Veyntranb, V.M.Quluxov, N.V.Canamadze, S.Raye, V.M.Skinner, Y.A.Dolqopolov, A.İsayev, Q.M.Qurbanlı və başqaları da təsdiq edirlər.

Somatik tərkibli atalar sözləri güclü potik keyfiyyətlərinə görə poeziyaya da yol tapa bilirlər. Bildiyimiz kimi, nəzm quruluşuna görə ciddi qanunlara tabe olan bir formadır, burada bir səsin belə böyük rolu var. Buna baxmayaraq bu atalar sözləri çox asanlıqla həmin qanunlara uyğunlaşa bilər. Məsələn, Bəxtiyar Vahabzadənin lirikasında biz bunu əyani şəkildə görə bilirik: Gəlmişəm, oğul,\ Göydə Allah, yerdə sən,\ Balama sən kömək ol.\ Ətəyindən tutmuşam,\ Qadan alım, tək sən,\ Əl mənim, ətək sən!

Yazıcının fərdi dili ilə xalq danışığı dilinin nisbəti məsələsi bir çox dilçi mütəxəssislərin diqqət mərkəzində olmuşdur. Məsələn dilçi alim S.Ə. Abdullayev göstərir ki, "Yazıçı nə qədər istedadlı olur - olsun, onun yonduğu, cilaladığı və, beləliklə də, meydana çıxardığı poetik incilər yenə də xalq dili, xalq təfəkkürü sayəsində mümkün olur". Elə buna görə də "Sənətkarın məharəti, ustalığı da məhz belə bir mənbədən necə istifadə etməsi, öz əsərlərinin dilində ümumxalq dili ifadələrini bədii əsərin dilində işlədəbilmə bacarığı ilə ölçülür. Çünki ümumxalq dili elə tükənməz imkanlara malikdir ki, onu heç bir fərdi yaradıcılıq məhsulu əvəz edə bilməz".

“XIX-XX ƏSR AZƏRBAYCAN AŞIQ VƏ EL ŞAİRLƏRİNİN YARADICILIĞINDA FONETİK VASİTƏLƏRİN ÜSLUBİ ÇALARLARI” (DƏRƏLƏYƏZ MAHALI ÜZRƏ)

Mahirə HÜSEYNOVA

ADPU

AZƏRBAYCAN

Soykökümüzdə əhəmiyyətli yer tutan Qərbi Azərbaycanın (İndiki Ermənistanın) Dərələyəz mahalının aşıq və el ədəbiyyatı janr baxımından çoxcəhətliliyi, yaddaşlara hopma dərinliyi maraqlıdır. Bu bölgənin aşıq və el ədəbiyyatı nümunələri ümumtürk dil sistemində elə köklü problemləri özündə ehtiva etdirir ki, bunların açılışı bir sıra mühüm məchulluqlara işıq salır. Ona görə də vaxtı ilə Dərələyəz mahalında yazıb-yaradan aşıq və el şairlərinin əsərlərinin dil və üslub xüsusiyyətlərinin bütövlükdə tədqiqi olduqca aktualdır. Bu söz sənətkarlarının əsərlərinin dilindən, onların ifadəlilik vasitələrindən fonetik vasitələr – səslər, ahəng və müxtəlif mənəli səslənmələr haqqında bunların sözlərdə, morfezlərdə, ifadələrdə və cümlələrdə hansı şəkildə təzahür etməsini, nə kimi üslubi xüsusiyyətlərə malik olmalarını da nəzərdən qaçıрмаq olmaz. Bu dövrün söz sənətkarları fonetik-üslubi vasitələrdən - ədəbi dilin transkripsiyasından, assonansdan, alliterasiyadan, fonografikadan,

anafora və epiforadan istifadə etməklə parlaq, bədii dil toxumaları yaratmışlar. Elə buna görə də poetik örnəklərin dilində təzahür edən bu fonoportik vasitələrin ayrı-ayrılıqda mətn mühitində yaratdıqları üslubi çalarları tezislər şəklində aşağıdakı kimi verə bilərik:

“Danışq səsləri, sait və samit fonemlər, fonetik transkripsiya və s. məsələlər fonetikanın tədqiqat obyektini olmaqla fonopoetikanın elementləri kimi diqqəti cəlb edir”. Fonetik vasitələrin, səs və intonasiya əhəmiyyətlərinin üslubi təsirləri, ümumxalq dilinin ruhi qüvvəsi bədii mətnlərdə daha qabarıq şəkildə üzə çıxır və buna görə də sənətkarların əsərləri göstərilən problemin nəzəri şərh üçün güclü mənbə rolunu oynayır.

Araşdırmalar göstərir ki, sabitləşmiş, təkmil şəkllə düşmüş orfoqrafik normadan kənara çıxma meyilləri çox vaxt poetexnik zərurət üzündən baş verir. Orfoepik normalara uyğunlaşdırılaraq yazılmış sözlər aşıq və el şairlərinin dilinə və üslubuna əlavə çalarlıq gətirir, onların daha ahəngdar, ritmik səslənməsini təmin edir. Bu üslubi məziyyət kimi, canlı ünsiyyət dilinin koloritini bədii mətnə hopdurur və poetik informasiyaya təkid xarakteri verir, xüsusi ekspressivlik vasitəsinə çevrilir. Bədii materiallarda ədəbi tələffüzün transkripsiyası müşahidə olunan sözlərin əksəriyyəti canlı danışq dilinin deyim tərzinə söykənir və bunlar həm müxtəlif janrlardakı şeirlərin, həm də ki, dastan parçalarının dilindəki üslubi-semantik nizamı, əksinə daha rəvan, daha təbii görünür. Buna görə də üslubi-semantik və praqmatik aspektlərdə aşıq və el şairlərinin poetik örnəklərində ədəbi tələffüzün transkripsiyası müşahidə olunan sözləri araşdırmaya cəlb etmişik.

XIX-XX əsrlərin söz sənətkarları əsərlərində fərdiləşdirmə və tipikləşdirmə vasitəsi kimi ədəbi tələffüzün transkripsiyasından məharətlə istifadə etmiş, poetik örnəklərin dilinin saflığını, təbiiliyini daha da zənginləşdirmiş, oxucuda bədii mətləbin maksimum səviyyədə qavranması vərdişi aşılamışlar. Bizə elə gəlir ki, danışq dili formalarını aşıq və el şairlərinin əsərlərində əksi bir tərəfdən orfoqrafik normanın kobud şəkildə pozulması ilə, digr tərəfdən isə xalq içərisindən çıxmış həmin sənətkarların düzgün yazı qaydalarından xəbərsiz olması ilə bilavasitə bağlıdır.

Ritm – nitq zamanı sürətlənmə və yavaşım, gərginlik və zəiflik, uzunluq və qısalıb, oxşarlıq və fərqlərin bir-birini müntəzəm şəkildə izləməsi, əvəz etməsidir. İntensivliyi, gərginliyi, assonansın ritm yaratması onun funksiya və ahəngdarlığı ilə bağlıdır. Bu, təkrarlanan fonemlərin yaratdığı əsas bədii məziyyətdir. Assonans sabit birləşmələri təşkil edən və ardıcıl sıralanan sözlərin tərkibində eyni və ya yaxın saitlərin bir-birini izləməsi və təkrarıdır. Bu dil hadisəsi aşıq və el şairlərinin əsərlərində çoxlu sayda nümunələrdə müşahidə olunmaqdadır. Eynicinsli saitlərin təkrarından ibarət olan assonans dilin potensial gücünü aşkarlayır. “Azərbaycan dilində obyektiv olaraq mövcud olan assonans” (2, s.146) XIX-XX əsrlər Azərbaycan aşıq və el şairlərinin də poetik örnəklərinə hopmuş, bu əsərlərin əksəriyyətinin dilinə yeni nəfəs, yeni ruh verərək hərəkətə gətirmişdir. Deməli, şeir dilində intensivliyi ilə diqqəti cəlb edən assonans səslərin sadəcə müəyyən məsafələrdə təkrarı deyil, o, daha çox milli şeir əhəmiyyətlərinə doğma münasibətin ifadəsidir..

XIX-XX əsrlər Azərbaycan aşıq və el şairlərinin əsərlərində samitlərin, demək olar ki, hər birinin alliterasiyasına az və ya çox dərəcədə rast gəlinir. Həmin alliterasiyalar daha çox söz sənətkarlarının özləri tərəfindən yaradılmış epitet, təşbeh, metafora kimi poetik kateqoriyalar daxilində özünü göstərməkdədir. “Əsərlərdəki alliterasiya ritm vasitəsilə yaradılan sözlərin, səslərin musiqisi oxucunu məftun edir. Bu məftunluğu yaradan odur ki, həmin əsrlərin söz sənətkarlarının əksəriyyəti heç bir sözə, səsə biganə olmamış, şeirlərində, bəzən də yaratdıqları dastanların nəsr parçalarında eyni və ya həmahəng səs birləşmələrini, hecaları baş-başa düzmüş, bir neçə vahidi, səsin, səs toplusunun ahəngdarlığını bir misrada, şeirin bütöv mətnində cəmləşdirmiş və onları məntiqi baxımdan sığışdırmağı bacarmışdır”.

Bir üslubi fiqur kimi alliterasiya şeir dilinin səciyyəvi əlamətlərini təşkil edir. Seçilmiş sözlər, ifadələr tərkibindəki xarici, daxili, qovuşuq fonoloji təkrarlar və qüvvətli alliterasiya poetik örnəklərdəki lirik obrazlılığı, səslərin nizamlı təkrarının doğurduğu qeyri-adi assosasiyalar poetik formanın fonetik spektrlərindəki bütün çalarların keyfiyyətini daha da artırır.

6. Aşıqların yaradıcılığında obrazlılığın qrafik ifadə vasitələrinə görə “əlif”, “bey”, “tey”, “cim”, “mim”, “num” kimi səslərin adları incəliklə metaforikləşdirilir, poetik obrazlılığın mühüm ifadə vasitəsinə çevrilir. Qrafik vasitələrdən bu dövrlərin söz sənətkarları 2 məqsəd üçün yararlanmışlar: 1) Poetik tərtibatlılıq yaratmaq məqsədilə; 2) Müqayisə yaratmaq məqsədilə. El şairləri və aşıqların poetik nitqində işlədilan fonetik-qrafik vasitələr üzərindəki müşahidələrdən belə qənaət hasil olur ki, həmin vasitələrin aktuallaşma imkanları poetik nitqdə obrazlılığı mükəmməl şəkildə formalaşdırmış,

oxucu tərəfindən qavramanı asanlaşdırmışdır. Söz dünyasının dil mənzərəsinin fonetik-qrafik təsviri sözün həqiqi mənasında linqvistik önəm daşıyır, ona görə ki, bu yolla ifadə vasitələri sisteminin necə əks olunduğunu və necə işləndiyini açıb göstərmək mümkündür.

7. XIX-XX əsrlər Azərbaycan aşıq və el şairlərinin əsərlərində ahəngdarlıq yaradan, poetik mənanı gücləndirən anafora (təkrar olunan söz və ifadələrin, misraların, cümlələrin əvvəlində gəlməsi) və epifora (təkrar olunan söz və ifadələrin, misraların, cümlələrin sonunda gəlməsi) konkret mövzuların vacib cəhətlərinin ritmik-melodik təsvirində çox mühüm rol oynayır. Ritmik paralelizmi yaratmaq vəzifəsini öz üzərinə götürən anafirik və epifirik təkrarlar mətnə hiss olunacaq “hərəkətlərini və səslərini bəxş edir”, simmetrik struktur gözəlliyinin təminatçısı kimi çıxış edir.

FEDAİ’NİN “BAHTİYARNAME” POEMASININ DİLİDEKİ FİLLER ÜZERİNE BİR İNCELEME

Hava ÇİÇEKEL
Kafkas Üniversitesi
TÜRKİYE

Fedai Klasik Azərbaycan edebiyatının önəmli təmsilçilərindən biridir. O, 16.yy şairi olmasına rağmen şiirlərinin 17.yy edebiyatına daha çox benzəməsindən dolayıdır ki şair bu dönəmin şairləri içərisində göstərilir. Orta əsır kaynaklarında şair haqqında yeganə bilgiyə Şah İsmailin oğlu, Fedai’nin çağdaşı olan Sam Mirze’nin “*Töhfeyi-Sam*” tezkiresindən ulaşılır. Sam Mirze Fedai’nin Tebrizin nüfuzlu simalarından olduğunu, 1550 illərin də bəzi gözəl şiirlərin şairi olaraq tanındığını yazmışdır.

Şair Tebriz’de doğmuşdur. Doğum və ölüm tarixi bəlli deyildir. Elde olan ədəbi mənbələr onun gənclik illərindən bəri şiir yazdığını, Farsça və Türkçə sənətləri ilə dönəminin liyakətli ədiblərindən biri olduğunu yazır. O, bağımsız bir şair olmuş, feodal sarayların dışında yaşamış, heç bir məkanın sərəfəsiylə kəlmə oynatmamışdır.

Şairin həyatı və yaradıcılığı ilk dəfə Hamit Araslı tərəfindən öyrənilmişdir. H. Araslı 1956 ildə nəşr edilən “*XVII-XVIII əsr Azərbaycan tarixi*” əsərində şairə, xüsusilə onun “Bahtiyarname” adlı poemasına geniş yer ayırmışdır.

Fedai’nin yaradıcılığı klassik Azərbaycan şiirinin önəmli şairləri olan Hakani, Nizami, Nesimi və Füzuli kimi təmsilçilərinin gənəkləri üzərinə doğmuş və yetkinləşmişdir. Fedai’nin şiir irsində xalqın söz hazinesi və folklorun güclü təsiri vardır. Şairin ədəbi həyatı lirik şiirə başlamış və bütün həyatı boyunca bu sahədə şiir yazmışdır. Mühəbbət məvzulu şiirləri çox içtən və səmimiyyətdir.

Fedai də seçilənləri olan, xüsusilə Nizami, Füzuli kimi lirik kahramanın psixoloji vəziyyətini və onun yurəğini hərəkətə gətirən ruhi sərəci çox net, inandırıcı bir biçimə şiirlərində işləyir. Duygulu və hisli söyləyiş biçimi Fedai’nin lirikasında da xarakteristik xüsusiyyətdir.

Tebriz’de doğup, böyüyən Fedai, təxminən 1580 də “Bahtiyarname” adlı əsərini tamamlamışdır. Bahtiyarname “Leyli və Mecnun” yəni “Hüsrev və Şirin” kimi klassik Azərbaycan Edebiyatının gənəksəl konulandır. Fedai’dən əvvəl Penahi və Şemsəddin Mehəmməd kimi Azərbaycan şairləri də eyni isimlə əsərlər yazmışlardı. Fedai’nin xüsusiyyəti bu konuyu Azərbaycan Türkçəsi ilə işləməsidir. “Bahtiyarname” bir məcəzə hekayəsi idi və Arap şarkında yaygın “Sindbadname”ləri xatırlatırdı. Amma Fedai, bu gənəksəl konudan yararlanaraq, bu dönəmə qədər daha çox aşığın ıstıraplarından və məşuğun zülmələrindən söz açan ədəbiyətə, sıradan adamları, tacirləri, əsnəfləri, dənizçiləri gətirmiş, onların məcəzələrinə dayanaraq bir sıra mühim mənevə-həklə problemlər açgözlülük, təməkkürçülük, zənginlik ixtirəsi, yalancılıq, dolandırıcılıq kimi mənfi xüsusiyyətlər haqqında muhəkəmə və müləhazələr yürütmüşdür. Aşkın muhtəlif rənglərini, sevinç və kədər anlarını Fedai zərif, incə nüanslarla yorumsuz şəkildə təsvir etmişdir.

Şair poema da ədəbi sənətlərdən yaralanmış istiara, təşbih, məcaz kimi söz sənətlərinə müraciət etmişdir. Şair əhləki, ictimai sosial həyata dair inandığı fikirlərini anlatmaq üçün sıx-sıx xalq hikmətlərindən və ata sözlərindən faydalanmışdır. Məsələn: “Olur qora vəli sibr ilə halvası” “özüm öz ayağıma təşə vurduğum”, “Komaçi quyuğu tapşırır itə” kimi.. Bəzən Fedai’nin Bahtiyarname’si 16. Ve 17.yy Azərbaycan epik şiirinin mükəmməl bir nümunəsi olaraq göstərilir.

Yapmış olduğumuz bu incelemeği hem Türkiye Türkçesi grameri, hem de Azərbaycan Türkçesi gramerini gözönüne alarak morfolojik açıdan incelemeğe çalıştık. Çalışmayı fiillerle sınırlı tuttuk. Poema, her ne kadar Türkçe yazılmış olsa da 17. yüzyılın edebi dil özelliklerini yansıtmaktadır. Eserde özellikle Farsça kelimeler çokça yer almaktadır. Bu da bizim “fiil” sözcük türünü incelememizde etkili oldu.

Araştırmamızda ilk olarak fiilin kuruluşça türlerini - basit, türemiş ve birleşik yapılarını inceledik. Daha sonra fiillerde basit zaman, birleşik zamanı ve ek fiilin isimlerde kullanımı ve fiilleri fiilimsileri inceleyerek bitirdik.

-ıbzarf-fiil+ asıl eylem (eylə, apar, gör, get, qıl) şeklinde yapılan birleşik eylemler. (*Baxıb gördü, açıb eylərdi, gətirib qıldılar,*) dut-, gel-, düş-, vər-, sal- gibi eylemler ise yardımcı eylem görevini üstlenirler. (*Vücuda gəldi, özün saldı, Cida düşdük, Üzün tutdu*) AzT gibi ögz. için -mİş ve -(y)Ub eki kullanılır, AzT. (Azərbaycan Türkçesi) bu gerundiumun kullanımı ikinci ve üçüncü şahıslarda görülür. (*Olubdur, Görübsüz*) Geniş zaman için -(y)(A)r eki kullanılır. Azərbaycan gramerinde ise bu zaman, gelecek zaman içinde değerlendirilir ve gayri gelecek zaman olarak ifade edilir. -Ar biçimi kullanılır. – Ir şekli yoktur. (*Tökar, Keçər*) Geniş zamanın olumsuz biçimi tarihi dönemlerde de olduğu gibi, sıfat-fiil kökenli -mA, -mAz biçimleri kullanılmıştır. -mAz biçimini genel Türk dillindeki r~z denklığının bir örneği olarak açıklayabiliriz. (*Qalmaz, Görünməz qorxmaram*) Gelecek zaman için -cağ eki kullanılır: (*olcaq, görəcək*) Azərbaycan Türkçesinde TT'den farklı olarak, bu zamanın -(y)Ur biçimi kullanılmıştır. (*Qorxuram, Oluram, Qılıram*)

Gereklilik kipi -mAlU kullanımı metinde yoktur. Ancak EAT“ nde olduğu gibi Azərbaycan Türkçesinde de gerek(dür)(ki) gibi sözcüklere istek-emir (nadiren de geniş zaman) kipi veya master getirilerek de gereklilik anlamı verilir. (*Gərək saxla, Gərəkola, Gərək sən eyləyəydin*)

Emir kipi -Im,-sIn, -AlIm, -In, -sInIAr. Metinde TT'den farklı olarak birinci tekil –Im, ikinci tekil şahıs için –gil ekinin –en ile genişlemiş biçimi olan -ginen (< gilen) pekiştirme eki ile çekim yapılmıştır. Birinci çoğulda ise AzT'den farklı olarak TT'de olduğu gibi -AlIm eki kullanılmış. (*verim, olgilən, olmasın, Qılalum, sındırın, işləsinlər*) -(y)UbAn zarf- fiili TT'den farklı olarak AzT kullanılmaktadır. Metinde de mevcuttur. (*Aluban, Gəliban, Veribən*).

CƏNUBİ QAFQAZIN BƏZİ HİDRONİMLƏRİ

Ruhiyyə TAĞIYEVA

Sumqayıt Dövlət Universiteti
AZƏRBAYCAN

XIX əsrin axırlarında Tiflisdə Qafqaz canişinliyinin baş idarəsində çap olunmuş bir sıra hərbi-topoqrafik xəritələrdə və Qafqaza aid məlumat kitablarında aydın olur ki, Cənubi Qafqazın toponim, oronim və hidronimiyasının türk qatı olmuşdur. Xüsusilə, 1903-cü ildə Tiflisdə çap olunmuş Cənubi Qafqaz hərbi topoqrafik xəritəsi və D.Paqirev tərəfindən hazırlanmış “Qafqazın 5 verstlik xəritəsi”ndə (1913) bu daha aydın nəzərə çarpır.

Hər iki xəritəyə nəzər saldıqda Qərbi Azərbaycanda hidronimlərin – çay və göl adlarının aşağıda qeyd olunan növlərinə rast gəlinir. Bunları belə qruplaşdırmaq olar:

1. Şəxs adlarından törənən antropohidronimlər

Babacan çayı. Basarkeçər rayonunda, uzunluğu 10 km olan çayın adıdır. Göyçə gölüne tökülür. Çayın adı Babacan şəxs adından törənən antropohidronimdir.

Qazangöl. Qafan rayonunda sahəsi 18 km² olan gölün adıdır. Kigi çayı da mənbəyinin həmin göldən alır. “Qafqazın 5 verstlik xəritəsi”ndə də qeydə alınmışdır. Həmin bölgədə Oğuzlarla bağlı toponimlərin olması Qarangöl antropohidroniminin də Qazan xanla əlaqəli olması qənaətindəyik.

Basat çay. Qafan və Zəngilan rayonları ərazisindən axaraq Oxçuçaya tökülür. Xəritələrdə təhrif olunaraq Bəsitçay formasında yazılır. Antropohidronimin “Kitabi-Dədə Qorqud”un onomastikası ilə bağlıdır. Çünki həmin ərazilərdə oğuzlarla bağlı Bayandur, Oxçu, Qazançı, Aruzca toponimləri də vardır.

2. Əlamət, keyfiyyət və relyef adlarını əks etdirən hidronimlər

Dəliçay. Mənbəyini Ağbabanın şimalında Dəlidağdakı bulaqlardan alan bu çay axma sürətinə görə “dəli” epiteti ilə formallaşmışdır. Erməni xəritələrində Qexarotqet (qexarot-dəli+get-çay) formasında tərcümə etmişlər. Bu çay 1878-ci ilədək Türkiyə-Rusiya (Aleksandropol qəzası) sərhədi (Dəliçay-Arpaçay-Araz) olmuşdur.

Ağgöl. Qafan rayonunda gölün adı olmuşdur. Suyun keyfiyyətinə görə Ağgöl demişlər. Birinci növ ismi birləşmə modelində olan (ağ+göl) bu gölün adını da ermənilər tərcümə və təhrif edərək Beranadzov (“beran”-ağız, “dzov”-göl) kimi qeyd edirlər. Gölün yaxınlığında Ağgöl kəndi də olmuş, lakin 1918-ci ildə ermənilər bu kəndi yandırmışlar.

Dərəçay. Mənbəyini Qaraarxac və Ağlağan dağlarındakı bulaqlardan alan bu çayın uzunluğu erməni mənbələrində 38 km göstərilir. Çay dərin, daşlı kanyondan axaraq Calaloğlu yaxınlığında Tona (Debet) çaya qarışır, nəhayət, Kürə qovuşur. Birinci növ ismi birləşmə modelində olan bu çay adını (dərə+çay) hidronimi ermənilər xəritələrdə Dzoraqet (“dzor”-dərə+ “qed”-çay) kimi tərcümə etmişlər.

Qolqat. Artık rayonunda, uzunluğu 33 km olan çayın adıdır. Arpaçaya tökülür, “Qafqazın 5 verstlik xəritəsi”ndə də qeyd olunmuşdu. Çayın adı relyefi əks etdirir, lakin təhrif olunmuşdur. Əslində qat bataqlıq deməkdir. Bataqlı göl Orohidronimin tərəfləri inversiya olunaraq “Qolqat” kimi rus mənbələrində də qeyd olunmuşdur.

Qotursu. Gorus və Vedi rayonlarında mineral bulaq adları olmuşdur. Sulardan dəri xəstəliklərinin müalicəsində istifadə olunduğu üçün Qotursu demişlər.

Ayğırqöl. Üçkilsə (Eçmiadzin) rayonunda göldür. “Kitabi-Dədə Qorqud”da da xatırlanır. Ermənilər bu hidronimi dəyişdirərək xəritələrdə “Metsamor” formasında qeyd edirlər. Atom elektrik stansiyası yaxın olduğu üçün həmin stansiyaya da “Metsamor” deyirlər.

Göründüyü kimi, hidronimlərin birinci tərəfindəki sözlər əlamət, keyfiyyət və relyef adlarını bildirirlər.

3. Fəli sifət modelində olan hidronimlər

Həm topo sistemdə, həm də hidronimik sistemdə fəli sifət modelində olan hidronimlər də olmuşdur. Məsələn:

Daşağan. Basarkeçər rayonunda çay. Daim daşdığı üçün əlamətinə görə Daşağan demişlər. Fəli sifət modelindədir. Həmin modeldə Qaçagan (Borçalı, Pəmbək) və Ağlağan (Ağbaba) toponimləri vardır.

Lalaxan. Amasiya rayonunda Caldaş yaylağında çay adıdır. Türkiyəyə - Bəzixana düzünə tərəf axaraq Qars çaya qovuşur. Düzənlikdə sakit axdığı üçün Lalaxan demişlər. Fəli sifət modelindədir.

Gedərçay. Mənbəyini Hədis dağındakı bulaqlardan alaraq İrəvanın içindən keçərək Zəngiçaya birləşir. Dünya hidronimiyasında bir çox çay adları hərəkətlə bağlı olmasına aid örnəklər vardır. Məsələn: Buq Beq, Dnepr, Axın və s.

4. Tayfa adlarını əks etdirən etnohidronimlər

Zəngi. Qərbi Azərbaycanda çay və yaşayış məntəqəsi (Zəngilər, Zəngibasar) adlarıdır. Zəngəzur və Zəngilan toponimlərində də Zəngi tayfa adı qalmaqdadır. İsmayilli və Qobustan rayonlarında da Zəngi derivatlı toponimlər vardır. Uzunluğu 80 km olan Zəngi çayı mənbəyini Göyçə ərazisindəki bulaqlardan alır və Araza tökülür. Oğuz-türkmənlərin tarixini yazan S.Q.Ağacarov göstərir ki, Alp Arslanın ən möhtəşəm ordusunun sərkərdəsinin adı Zəngi olmuşdur.

Kınıq çayı. Erməni mənbələrində uzunluğu 28 km olan çay kimi qeyd olunur. Çay mənbəyini Pirəyən bulaqlardan alaraq Kasak çaya tökülür. Çayın adı Oğuzların kınıq tayfa adından törənmiş etnohidronimdir. Pirəyən toponimi ermənilər Bırakan edərək orada rəsədxana tikmişlər.

Misalların sayını çoxaltmaq olar. Bu xüsusi tədqiqat tələb edir. Göstərilən hidronimlər müasir xəritələrdə uydurma erməni adları ilə əvəz olunmuşdur.

AKADEMİK AĞAMUSA AXUNDOVUN DİLÇİLİK FƏALİYYƏTİ

Aytən MƏMMƏDOVA

Bakı Slavyan Universiteti

ayten.memmedova.yasar@gmail.com

AZƏRBAYCAN

Azərbaycan filologiyasının, eyni zamanda dilçilik elminin görkəmli nümayəndələrindən biri türkoloq, AMEA-nın həqiqi üzvü Azərbaycan Respublikası Dövlət mükafatı laureatı, Əməkdar elm xadimi Akad. Ağamusa Axundovdur. Onun elm aləminə bəxş etdiyi əsərlər Azərbaycan filologiyasının bir çox aktual problemlərinə sistemli yanamanı nümayiş etdirmişdir.

Akad. Ağamusa Axundov 2 fevral 1932 ci ildə Kürdəmir rayonunda dünyaya gəlmiş və orta təhsilini elə burada almışdır. Daha sonra isə Bakı Dövlət Universitetinin “Filologiya” fakültəsinin Azərbaycan dili və ədəbiyyatı şöbəsinə daxil olmuşdur.

Azərbaycan dilçiliyi tarixinə nəzər saldıqda belə bir faktı qeyd etməliyəm ki, Ağamusa Axundov ən gənc elmlər doktoru olmuşdur. Belə ki, 1964 cü ildə “Azərbaycan dilinin fonemlər sistemi” mövzusunda doktorluq dissertasiyası müdafiə edən görkəmli alim 1967 ci ildə professor elmi adını almışdır.

Dilçilik aləmində Ağamusa Axundov bir çox sanballı əsərlərin müəllifi olub, bu əsərlərlə Azərbaycan dilçiliyini dünya dilçilik arenasında ləyaqətlə təmsil etmişdir. “Ümumi dilçilik”, “Azərbaycan ədəbi dilinin fonetikasi”, “Dil və üslub məsələləri”, “Riyazi dilçilik”, “Dil və mədəniyyət” kimi əsərlərində dilçilik elminin aktual problemlərinin tədqiq və təhlilini vermişdir. Görkəmli alimin bu cür zəngin əsərlərin müəllifi olacağını hələ məktəb illərində təhsil aldığı dövürdən bilmək olardı. Çünki müəllifin ilk yazısı hələ məktəb illərində oxuyarkən işıq üzü görmüşdür. Bu yazı 1944 cü ildə “Azərbaycan pioneri” qəzetində dərc olunan “Məktəbimiz yaşillaşır” yazısı olmuşdur. Müəllif yaradıcılığa isə 1951 ci ildə yazdığı “İlk görüş” adlı məqalə ilə başlamışdır.

Ağamusa Axundovun qəzet, jurnal, elmi məcmuələrdə hər zaman bir-birindən dəyərli, təkrarolunmaz və əvəzedilməz elmi və publisistik məqalələri dərc olunmuşdur. Xeyli sayda monoqrafiya, dərslik, dərs vəsaiti və proqramların müəllifi olan dilçi alimimiz gələcək nəsillərin savadlı yetişməsində xüsusi rol oynamışdır. Müəllifin prof. Bəşir Əhmədovla birlikdə yazdığı “Azərbaycan dili” dərsliyi 15 dəfə təkrar nəşr olunmuş və SSR Maarif Nazirliyinin mükafatını almışdır. Qeyd edim ki, bu dərslik orta məktəbin 5-6 cı sinifləri üçün nəzərdə tutulmuşdur. Məhz bu kitabda ilk dəfə olaraq Azərbaycan dilinin fonetik quruluşu, saitlər və samitlər sisteminin fonoloji təhlili verilmiş, fonetik hadisə və əvəzlənmələr, heca, vurğu, sintaqmatik fonetika, sadə və mürəkkəb cümlə fonetikasına aid bölmələrə yer verilmişdir. Onu da qeyd edim ki, Ağamusa Axundov Azərbaycan dilinin fonemlər sistemində dair ilk əsərin müəllifidir. 1979 cu ildə işıq üzü görə “Ümumi dilçilik” əsəri isə ali məktəblərin filologiya fakültələrində təhsil alan gəncləri dilin fəlsəfi və ictimai problemləri, quruluşu və daxili sistemi ilə bağlı məlumatlandırmış, bununla kifayətlənməyərək dünya dilçiliyinin məktəbləri və bu məktəblərin nümayəndələri haqqında bilikləndirmiş, müxtəlif dilçilik metodları ilə gəncləri tanış etmişdir. “Ümumi dilçilik” proqramı da məhz A.Axundova məxsusdur.

1980 ci ildə N.N.Məmmədovla birlikdə nəşr olunan “Dilçiliyə giriş” adlı əsərində isə artıq dilin ictimai hadisə olmasından, başqa elmlərlə əlaqəsindən, dilin qrammatik quruluşundan, genoloji və tipoloji təsnifindən söhbət açılır.

A.Axundovun nitq mədəniyyəti ilə bağlı əsərləri xüsusilə diqqətə layiqdir. Burada o nitq mədəniyyətinin nəzəri və təcrübi məsələlərini təhlil etmişdir. 1992 ci ildə nəşr olunmuş “Dil və mədəniyyət” əsəri buna bariz nümunədir.

Görkəmli akademik yalnız dilçilik fəaliyyətindən danışsaq yanılmış olarıq. Çünki A.Axundov ədəbiyyat sahəsində də bir çox işlərə öz dəyərli imzasını atmışdır. Hələ gənc yaşlarından şeir, hekayələr qələmə almışdır. Adətən müxtəlif mövzularda tədqiqatçı bir yazıçı kimi özünü göstərən akademik dövrünün sosial, ədəbi, bəzən də ictimai-siyasi hadisələrini tədqiq edərək çoxlu sayda qəzet və jurnallar üçün yazılar yazmışdır. Təbbi ki, alimimizin elmi dili çox zəngin olmuşdur, lakin bununla yanaşı ədəbi dili də heç ondan geri qalmamışdır. A. Axundov tərcümə sahəsində də özünü sınımış və müvəffəqiyyət qazanmağa nail olmuşdur. Belə ki bu tərcümələr xarici ədəbiyyat müntəxatlarına daxil edilmişdir. Bunlardan Bokkaçonun “Dekameron”, qədim kelt dastanı “Kuklinin Ferdiadla döyüşü”, fransız kurtuaz povesti “Okassen və Nikolet”, Plavtın 5 pərdəli “Psevdol” komediyası və b. -ni göstərmək olar.

Bir elm xadimi kimi A.Axundov yalnız Azərbaycan hüdudlarında tanınan şəxsiyyət olmamışdır. Onun sorağı beynəlxalq konfranslardan gəlmişdir. Çernovsi şəhərində keçirilmiş Ümumittifaq ali məktəblərarası “Tətbiq dilçilik” elmi konfransında “Tətbiqi və riyazi dilçilik metodlarının türk dillərinə tətbiqi”, Praqada VI Beynəlxalq fonetika elmləri konqresində “Türk dillərində şəkilçi morfemlərin fonematik tərkibi”, Alma-Atada türk dillərinin dialektologiyası üzrə VII Məhəlli konfransda “Azərbaycan dili tarixi dialektologiyasının bəzi linqvocoğrafi məsələləri”, Daşkənddə III Ümumittifaq türkoloji konfransda “Türk dillərində səs uyğunluqlarının fonoloji modelinin qurulması prinsipləri haqqında”, Aşqabadda IV Ümumittifaq türkoloji konfransda “Türk dillərinin təsviri qrammatikalarının tətbiqi ilə bağlı olaraq türk dillərinin məntiqi tipinin öyrənilməsinin əhəmiyyəti”, Moskvada dilçiliyə dair konfransda “Sistemli variantlıq dillərin tipoloji əlaməti kimi”, İstanbulda II Beynəlxalq türk dili qurultayında “Türk dillərinin məntiqi tipinin qurulmasının bəzi məsələləri”, Tokioda Tyo Bunko Elmi Kitabxanasında “Azərbaycan dili: dünən və bugün”, Urmiyədə Beynəlxalq elmi konfransda “Farsdilli Azərbaycan poeziyasının ana dilinə tərcüməsi tarixindən” mövzularında dəyərli məruzələr edərək rəğbət qazanmışdır.

Müəllifin republikamızda keçirilən konfranslarda çıxışları hər zaman maraqla qarşılanmışdır. “Kitabi-Dədə Qorqud” Azərbaycan dilinin qədim abidəsi kimi”, “Əhməd Cavadın dili”, “Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafında M.F.Axundovun rolu”, “Məktəb islahatı və Azərbaycan dili müəllimlərinin hazırlanması sisteminin daha da təkmilləşdirilməsi yolları”, “Nitq mədəniyyətinin leksik normalaşmasında tədris ədəbiyyatının rolu” kimi mövzularda məqalə və çıxışları məhz bu qəbildəndir.

ELÇİN ƏFƏNDİYEVİN YARADICILIĞINDA İŞLƏNMİŞ ŞƏXS ADLARI

Zemfira ABBASOVA

ADPU

zema.abbasova.aliyeva@mail.ru

AZƏRBAYCAN

Elçin bədii ədəbiyyatda zəngin və təkrar olunmaz həyat lövhələrini canlandırarkən, müxtəlif taleli obrazlar təqdim edərək doğma dilimizin bitib tükənməyən söz xəzinəsinə müraciət etmişdir. Onun əsərlərində digər sözlər kimi, onomastik vahidlərin də hər biri yazıçı məqsədlərinə xidmət edən, xüsusi poetik funksiya daşıyan ifadə vasitəsidir.

Elçinin yaradıcılığında apelyativ leksikanın imkanları sonsuzdur. Bu əsərlərdə sözlərin emosionallığı fikrin emosionallığını yaradır. Xalq danışq dilinin sadəliyi əsas cəhət kimi izlənilir. Apelyativ leksikanın fəallığını xüsusi adların işlənməsi xeyli dərəcədə artırır. Məhz həmin cəhətlərinə görə də digər sənət-karlarda olduğu kimi, Elçinin yaradıcılığının, xüsusilə də onomastik vahidlərin üslubi imkanlarının açılması maraqlı doğurur.

Bədii əsərlərin üslubi üzərində iş, hər şeydən əvvəl onun lüğət tərkibi üzərində işdir. Xüsusi isimlər isə hər şeydən əvvəl, hər cür üslubi boyadan kənar dilin leksik vahididir. Söz bədii ədəbiyyata gəldikdən sonra hər hansı bir üslubi məqamda işlənilə bilər. Çünki bədii əsərlərdə sözlər adılıqdan çıxıb üslubi rənglərlə boyanır. Odur ki, bədii əsərlərdə hər bir söz, o cümlədən onomastik vahidlər semantik sferasının müxtəlifliyi ilə fərqlənir. Sözlərin bu cəhəti onlara poetik obrazlılığı ifadə etməyə imkan verir. Bədii mühitdə sözün funksiya dairəsi genişlənir, universal xarakter daşıyır. Belə ki, dil vahidlərinin üslubi aspektdən öyrənilməsi onun mətndəki çoxşaxəli, sirliliyi ilə ölçülür. Bu zaman sözün daşdığı estetik funksiya da önəmlidir. Sözdən nə cür istifadə olunmasına gəldikdə isə bu yazının fərdiliyindən asılıdır.

Elçinin yaradıcılığının məxsusi cəhətlərindən biri də dəqiq, sərrast seçilmiş sözlər, cümlələr, leksik, semantik və digər vahidlərdən yerli-yerində istifadə etmək bacarığıdır. Yazıçının yaradıcılığında istifadə etdiyi dil vahidləri tipikləşdirmə, fərdiləşdirmə vasitəsidir. O, sözün mənə çalarından, hər bir leksik vahiddən, o cümlədən xüsusi adlardan istifadə üsulları ilə öz yazıçı manerasını təsdiq etmişdir. “Həqiqi sənət əsəri, ifadəlilik vasitələrinin zənginliyi ilə diqqəti cəlb edir. Belə əsərlərdə yazıçı qələmi dilin bütün leksik və frazeoloji qatlarına nüfuz edir.

Məlumdur ki, yazıçı əsərlərində yüksək bədii keyfiyyət əldə etmək üçün, ümumiyyətlə, hər bir sözə, o cümlədən onomastik vahidlərə də böyük həssaslıqla yanaşmış, onları məhz mənə və təsir qüvvəsi cəhətdən ölçüb biçmiş, onların münasib olanını müəyyənləşdirib bədii dilə gətirmişdir.

Yazıçı onomastikasının öyrənilməsində ən mühüm istiqamətlərdən biri antroponimlərin üslubi xüsusiyyətlərinin öyrənilməsidir. Bədii antroponimika bədii əsərlərdəki bədiilik antroponimik vahidlərin üslubi cəhətlərinin öyrənilməsi ilə məşğul olur. Bütün onomastik vahidlər kimi, antroponimik vahidlər də xalqımızın tarixinin bu və ya digər açılmamış səhifələrini, ədəbi dilimizin tarixinin, üslubiyyatının və müasir dilimizin səciyyəvi olan sahələrinin öyrənilməsinə geniş imkan yaradır.

Bədii ədəbiyyatda onomastik vahidlər əsərin janr xüsusiyyətləri, quruluşu, personajların xarakteri və digər cəhətlərdən asılı olaraq üslubi funksiya ilə yüklənir, leksik ifadə vasitələrindən birinə çevrilir.

Q.Mustafayeva "Azərbaycan dilinin üslubiyyatı" adlı kitabında qeyd edir: Personajın adı bədii obraz yaradan vasitələrdən biridir; həmin ad personajın ictimai mənşəyini, milli və məhəlli koloritini, əgər hadisə keçmişdə baş verirsə, tarixi həqiqəti əks etdirmək qabiliyyətinə malik olmalıdır. Ad seçmək, daha doğrusu, əsərin ümumi ruhuna uyğun ad seçmək bacarığı xüsusi ustalığ, sənətkarlıq tələb edir.

M.Çobanov bədii əsərdəki şəxss adlarını iki yerə ayırmışdır:

1.Bədii dilə xalq dilindən gələn təbii adlar. 2.Satirik tipi xarakterizə edən, komik effekt yaradan, daha doğrusu, müəllifin bilavasitə düzəltdiyi süni, uydurma adlar.

Məlumdur ki, bu və ya digər yazıçının dil və üslub xüsusiyyətindən bəhs edərkən bir sıra müəlliflər həmin yazıçının antroponimlərdən istifadə məharətindən söz açmış, bu bərdə müəyyən fikirlər söyləmişlər. Bütün türk xalqlarında olduğu kimi, Azərbaycan dilində də ad seçərkən həmin adın ifadə etdiyi mənə yox, səslənməsi əsas götürülür. Bu halla daha çox əkiz uşaqların adlarında rastlaşmaq olar.

Azərbaycan antroponimiyasının inkişaf tarixindən məlum olur ki, xalqımız hələ qədim zamanlardan övladlarının adlarının həmahəng olmasına fikir vermişlər. Bu cür adqoyma ənənəsi hələ "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanında da özünü göstərmişdir. Dastanda nəinki övladların, hətta ata və oğul adlarının həmahəngliyi də diqqəti cəlb edir.

"Bədii əsərlərdə ad, soyad, ləqəb seçilməsi onların müxtəlif janr və üslublarda struktur özünəməxsusluğu və obrazlılıq funksiyası məsələləri bir neçə nümunə ilə şərh oluna bilməz. Bu, üslubiyyatın mürəkkəb mövzularından biridir".

Ə.Mikayılova XIX əsrin ikinci yarısında Azərbaycan ədəbi dilinin bədii üslubunun onomastikasını tədqiq edərkən həmin antroponimləri aktiv (ad, ləqəb, titullar) və passiv (obrazların dilində işlənən antroponimlər) növə ayırmışdır. Lakin biz bu bölgünü qəbul etmirik. Düşünürük ki, elə obrazların dilində işlənən "passiv antroponimlər" də real antroponimlərdir, həyatdan götürülmüş adlardır. Buraya yalnız yazıçının satirik məqsədlərlə yaratdığı uydurma adlar daxil deyil.

Real həyatda olduğu kimi, bədii əsərlərdə şəxss adları obrazları bir-birindən ayırmağa, onları tanımağa xidmət edir.Yazıçının obrazlara bəslədiyi münasibətdən asılı olmayaraq, bu adlar personajların xarakterinin açılmasına xidmət edir, portret yaradır.

Bədii əsərin qəhrəmanı öz daxili aləmi, xarakter və hərəkəti, rəftar və düşüncəsi, fərdi nitqi ilə oxucusunun yaddaşına həkk olunur və illər boyu yaşayır. Elçinin yaradıcılığında obrazlarına verdiyi adlar istər real, istər uydurma adlar, istərsə də obrazlara verdiyi ləqəblər yazıçının yüksək sənətkarlığından söz açır.

Bütün xalqların mədəni həyatında şəxss adları böyük dəyərə malik olmaqla, həmin xalqın mədəni düşüncəsinin əksidir. Adlanmada tarixiliklə müasirlik bir-birini tamamlayır. Hər bir adlanmada təbiilik müşahidə olunursa, prosesin digər tərəfində düşünmə dayanır, xalqın arzu və istəyini əks etdirir. Real həyatda körpələrə ad qoyulması ilə, bədii əsərdə obrazlara advermə bir-birinə zahirən nə qədər bənzəsə də, mahiyyətinə görə bir o qədər fərqli proseslərdir. Ailədə doğulan uşaqlara verilən adlar həmişə müsbət duyğuya yükləndiyi halda, bədii əsərdə obrazın adlandırılması yazıçının məqsədindən, əsərin ideya-məzmun mündəricəsindən asılı olaraq dəyişir. "Bədii əsərdə müsbət və mənfi surətlərə verilən ad birinci növbədə yazıçının həmin surətə münasibəti, əsərin janrı ilə bağlıdır. Bədii əsərlərdə onomastik vahidlərin seçilməsinə yazıçılar şüurlu münasibət bəsləyir, onları əsərin məqsədilə uyğunlaşdırmağa çalışırlar". Dünya ədəbiyyatının bir sıra klassikləri kimi E.Əfəndiyev də antroponimiya məsələlərinə xüsusi diqqət yetirmiş, ondan məqsəduyğun şəkildə istifadə etmişdir.

Yazıçı əsərlərində şəxs adlarının seçilməsinə xüsusi həssaslıqla yanaşır, bədii cəhətdən olduqca uğurlu adlar yaratmağa nail olur. Həmin adlar surəti fərdiləşdirir, titullu, rütbə bildiren adlar isə obrazları ümumiləşdirməyə xidmət edir. Elçinin yaratdığı antroponimlər müxtəlif insan simalarını və xarakterlərini maraqlı şəkildə özündə birləşdirir ki, bu da onun güclü müşahidəçilik qabiliyyətindən xəbər verir. Yazıçının əsərlərində işlənən antroponimlərə nəzər salaq: Məleykə, Safura, Səməd, Məlik, Sənubər, Kərim, Əmioğlu Bəylər, xalaqızı Mədinə, Məleykə xanım, Adəm, Həvva, Nəcibə, Həsən və s. (Hekayələri: "Qatar, Pikasso, Latur" 1968).

Ədibin yaradıcılığında işlənən şəxs adlarının mənşəyinə diqqət yetirsək, burada milliliklə bərabər zəngin ərəb, fars və rus-Avropa mənşəli antroponimlərin mənşə və mövcudluğunun şahidi olarıq. Bu, əlbəttə ki, yazıçının dünyagörüşünün, onun nəinki Azərbaycan, hətta dünya ədəbiyyatı və mədəniyyəti ilə yaxından tanış olmasının göstəricisidir.

İBTİDAİ SİNİFLƏRDƏ ORFOQRAFIYA TƏLİMİNİN OYRƏDİLMƏSİNDƏ İNTERAKTİV METODLARDAN İSTİFADƏ

Gülay ƏZİMLİ

memmedova.gulay92@yahoo.com

AZƏRBAYCAN

Azərbaycan öz dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra bir sıra sahələrdə dövlət islahatları həyata keçirmişdir. Təhsil sistemində islahatların həyata keçirilməsi isə ən aktual problemlərdən birinə çevrilmişdir. Həyata keçirilən islahatların əsas məqsədi təhsil sistemini sivil dünyanın təhsil standartlarına yaxınlaşdırmaq və inteqrasiya etdirməkdən ibarətdir. Təhsildə olan bu yeniliklər müasir dövrün tələblərinə uyğun hərtərəfli şəxsiyyət yetişdirməyə yönəlmişdir. Müasir təhsil interaktiv təlim texnologiyalarına əsaslanmalıdır. Bu təlim prosesinə yeni baxışdır. Müasir təlim ənənəvi təlimdən fərqli olaraq maksimum idarə olunan proses olmalıdır.

Ənənəvi təlimdən fərqli olaraq, interaktiv təlim müasir dövrdə təhsil qarşısında qoyulan tələblərə uyğun gəlir. İnteraktiv təlim prosesində şagird əsas fiqur kimi, təlimin obyektindən subyektinə çevrilir. İnteraktiv təlimin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, təlim şagirdlərin yaddaşını yeni elmi biliklərlə zənginləşdirməklə yanaşı, həm də onların düşünmə qabiliyyətinin və müstəqil olaraq bilik əldə etmək və mənimsəmək bacarığının müntəzəm inkişaf etdirilməsinə əsaslanır.

İbtidai siniflərdə təlim prosesinin təşkili hər şeydən əvvəl şagirdlərin idrak fəallığını artırmalı, onların psixoloji inkişafına kömək etməlidir. Bu prosesdə İKT özünəməxsus rol oynamalı, şagirdə informasiya axınından baş çıxarmağa, onu başa düşməyə kömək etməli, ancaq heç vaxt onun sağlamlığına zərər yetirməməlidir.

Cəmiyyətdə baş verən hər cür yeniləşmə şagird şəxsiyyətinin formalaşmasına təsir edir. Yeni texnologiyaların, metod, priyom və iş növlərinin, iş formalarının tətbiqi şagirdin inkişafını tərəqqisini təmin etməlidir. İnkişafa və tərəqqiyə nail olmaq üçün dərslərin təşkili zamanı elə metodları seçib tətbiq etmək lazımdır ki, öyrənənlərin müstəqil fəkəlliyinin inkişafına şərait yaratmaq, idrak qabiliyyətini inkişaf etdirmək mümkün olsun. Ona görə də daim yeni üsullar, metodlar axtarışında olmalıyıq. İnteraktiv metodları öyrənib təlim prosesində düzgün tətbiq etməyi bacarmalıyıq.

İbtidai siniflərdə: "Beyin həmləsi", "BİBÖ", "Klaster", "Auksion", "Anlayışın çıxarılması", "Söz assosiyasiyası", "Venn diaqramı", "Ziqzaq", "Mikrafon", "Karusel", "Bitməmiş cümlələr", "Tap", "Layihələr", "Növbəli suallar", "Debat" və s. interaktiv metodlardan istifadə olunur.

Ana dili kursunun innovativ metodlarla tədrisinin səmərəliliyinin özəyini müəllimin aşağıdakı bacarıqları təşkil edir:

Dərsin məntiqi cəhətdən təşkil olunması;

Dərsin təqdimatı və şagirdləri mövzu ilə tanış edə bilmək bacarığı;

Dərsdə həvəsləndirmə bacarığı;

Əyani vəsaitlərdən istifadə edə bilmə bacarığı;

İbtidai siniflərdə ana dilinin tədrisi metodikasının ən mühüm sahələrindən biri düzgün yazı qaydaları, yəni orfoqrafiya təlimidir. Şagirdlərdə qrammatik qaydalar nə qədər yaxşı inkişaf etsə,

qazandıqları orfoqrafik vərdişlərin keyfiyyəti də o qədər yüksək olar. Axı vahid tələblərə cavab verən yazı olmadan müxtəlif yerlərdə müxtəlif cür səslənən nitqi insanlar arasında ünsiyyət vasitəsi sayılan yazılı nitqə çevirmək olmaz. Bunsuz kitab, qəzet və internetdə olan yazılanları başa düşmək və yazışmaq çətinləşir. Savadlı yazı hamı tərəfindən qəbul edilmiş ümumi icbari qaydalara riayət olunmasını tələb edir. Orfoqrafiya məhz belə qaydaların məcmusudur. İbtidai siniflərdə orfoqrafiyanın dərinədən mənimsədilməsi tədris materialının və metodun düzgün seçilməsindən çox asılıdır. Hər bir ibtidai sinif müəllimi orfoqrafik anlayışları keçməzdən əvvəl dərslərin öncədən planlaşdırılmasını həyata keçirməlidir.

Planlaşdırma zamanı müəllim 4 əsas suala cavab verməlidir:

Nə öyrədilməli? (Tədris plan və proqramları və ya təlimin məzmunu).

Necə öyrədilməli? (Təlim metodları).

Hansı şəraitdə öyrədilməli? (Təlim-tərbiyə prosesinin təşkili).

Nəticəni necə qiymətləndirmək olar? (Şagirdlərin nəliyyətlərinin qiymətləndirilməsi).

Dərslər planlaşdırarkən müəllim dərslərin növünü də müəyyənləşdirməlidir. Dərslərin növü müəyyən olunduqdan sonra müəllim mövzu ilə əlaqədar metodları seçir. Orfoqrafiyanın tədrisi prosesində mövzudan asılı olaraq, interaktiv təlim metodlarından istifadə etmək müsbət nəticə verir.

Bəzən elə başa düşülür ki, ənənəvi təlim metodlarından tamamilə uzaqlaşmaq, yeni təlim metodlarından istifadə etmək lazımdır. Bu yanaşma əslində doğru bir yanaşma deyildir. Müəllim tədris edəcəyi mövzudan asılı olaraq metod, priyom və yolları düzgün seçməli, qarşıya qoyduğu məqsədə nail olmalıdır. Müəllim bəzən metodlardan ayrı-ayrılıqda bəzən isə kombinə edilmiş şəkildə istifadə edə bilər. İbtidai siniflərdə aparıcı fəaliyyət olan oyundan təlim fəaliyyətinə keçid baş verir. Mövzunun tədrisində İKT-dən istifadə şagirdlərin oyun imkanları ilə didaktik imkanlarının əlaqələndirilməsinə şərait yaradılır. İbtidai siniflərdə orfoqrafik anlayışların formalaşdırılması prosesində İKT-dən istifadə etmək müəllimin işini bir qədər də asanlaşdırır. Bunun üçün hər bir ibtidai sinif müəllimi müvafiq komputer proqramları barədə məlumatlı olmalı, onlardan istifadə qaydalarını bilməlidir. Müəllim mövzunu izah edərkən hazırladığı slaydları da nümayiş etdirə bilər. Bu zaman slayd hazır məlumatı göstərmək üçün deyil, eyni zamanda, şagirdlərin müəyyən məsələləri araşdırması üçün də istifadə olunmalıdır. İbtidai siniflərdə şagirdlərin dərslərlə marağını artırmaq üçün interaktiv metodlardan istifadə edərkən rəngarəngliyə, söz əvəzinə şəkillərin olmasına diqqət yetirmək lazımdır. Çünki, vizual görüntülər, rəngarənglik kiçik yaşlı məktəblilərin daha tez diqqətini cəlb edir. Orfoqrafiyanın müasir metodlarla tədrisindəki müvəffəqiyyət müəllimin əlifba, qrafika və orfoqrafiya anlayışlarını nəzəri cəhətdən mükəmməl bilməsindən çox asılıdır. Deməli müəllim ilk öncə biliklərə dərinədən yiyələnəməlidir ki, bu bilikləri müasir metodlarla həyata keçirə bilsin. İbtidai siniflərdə orfoqrafiyanın tədrisinə I siniflərdə başlanılır, yəni I sinifdən artıq şagirdlərə düzgün yazı qaydaları öyrədilməyə başlanılır və bunun üzərində müxtəlif cür çalışırlar. Yeni sözlərin düzgün yazılışı ilə bağlı böyük və kiçik summativlər yazırlar. İbtidai siniflərdə orfoqrafiya ayrıca bir mövzu kimi tədris olunmur. Bu etdiyimiz araşdırmalar zamanı məlum oldu. Orfoqrafiyanın müasir metodlarla tədrisi əsasən test üsullarıyla, buna aid müxtəlif slaydlarla aparılır.

Orfoqrafiya ilə bağlı hər bir məşğələ şifahi və yazılı nitqin inkişafı ilə, qrammatikanın vəhdəti ilə aparılmalıdır. Orfoqrafik savadlılıq isə öz növbəsində qrammatikanın öyrənilməsinə sürətləndirir, şagirdlərin nitqinin inkişafına güclü təsir göstərir. Ona görə də bu sahədə çalışmaların sistemli şəkildə olması onların müvəffəqiyyətinin başlıca əsasıdır. Hədsiz-hesabsız, uzunmüddətli orfoqrafik çalışmaların bir çox hallarda pis nəticə verməsinin başlıca səbəbi isə bu sistemliliyin olmamasıdır. Şagirdlərin orfoqrafiyanı yaxşı anlamağı və yazı vərdişlərinə mükəmməl yiyələnmələri üçün ibtidai siniflərdə mütəmadi olaraq ifadə, inşa, imla yazdırılmalı və şagirdlərin yazıdakı səhvləri özlərinə başa salınmalıdır.

Savadlı yazı hamı tərəfindən qəbul edilmiş ümumi icbari qaydalara riayət olunmasını tələb edir. Savadlı yazmaq vərdişinin aşılınması ona görə vacibdir ki, belə vərdişlərə yiyələnmiş şagirdlər yazı prosesində orfoqrafik çətinliklər üzərində düşünmək qaydasından azad olur. Başlıca diqqəti sözlər arasında əlaqəyə, cümlənin düzgün qurulmasına, söz və ifadələrin dəqiq seçilməsinə, ifadə və inşanın məzmununun dolğun verilməsinə yönəldilir.

İbtidai siniflərdə yazı vərdişlərinin həm yaranması həm də inkişaf etməsi məqsədilə I sinifdə hüsnxətt dərsləri keçirilməyə başlanılır. I sinifdə başlanan hüsnxətt dərslərinin də keçirilmə üsulu var. Məsələn:

Yazı üçün müxtəlif vasitələrdən - təbaşirdən, rənglərdən, rəngli qələmlərdən istifadə etmək;
Müxtəlif istiqamətlərdə xətlər çəkmək, sadə əşyaların şəklini çəkmək, fiqurları ştrixləmək, qrafik imla;

Çap hərfləri ilə yazmaq, nümunə dəftərlərində işləmək;

Kiçikyaşlı məktəblilərin təlimə marağının artırılması üçün dərslərin maraqlı və əyləncəli keçməsi vacibdir. Bu baxımdan ibtidai siniflərdə orfoqrafik anlayışların formalaşdırılmasında fəal təlimin mərhələlərindən düzgün istifadə edilməli, interaktiv metodların ən səmərəlisi təlimə tətbiq olunmalıdır.

BİTKİ ADLARI FRAZEOLoji VAHİD KİMİ

Sevinc BAYRAMOVA

sevinc.xamisqizi@box.az

AZƏRBAYCAN

Fikrin dəqiq və aydın şəkildə ifadə olunmasında frazeoloji birləşmələrin özünəməxsus rolu və funksiyası vardır. Frazeoloji vahidlər obyektiv reallıqdakı hadisə və proseslərin dildə əks olunmasında xüsusi əhəmiyyət daşıyır və tarixi kateqoriya olmaqla sabitləşmiş dil vahidləri kimi meydana çıxır. Azərbaycan və ingilis dilləri də öz frazeoloji tərkibi etibarilə zəngin olan dillərdəndir. Ayrı-ayrı frazeoloji vahidlərin yaranması zamanı, digər leksik-semantik mahiyyət daşıyan dil vahidləri kimi, bitki adları da öz aktiv funksional fəallığı ilə diqqəti cəlb edir. Təbiətdə mövcud olan müxtəlif növ bitkilərin adlandırılmasına xidmət edən fitonimlərin köməyi və iştirakı ilə istər ingilis, istərsə də Azərbaycan dillərində xeyli sayda frazeoloji birləşmələr yaratmaq mümkündür. Bu cür frazeoloji vahidlər dilin frazeoloji sisteminin zənginləşməsində əsaslı rol oynayır. Bu dillərin frazeoloji sistemində bitki adları ilə bağlı frazeoloji vahidlər xüsusi çəkiyə malikdir. Fitofrazeologizmlər dilin frazeoloji sisteminin bir hissəsi olmaqla dildəki digər frazeoloji vahidlərə uyğun olan qanunauyğunluqlar əsasında formalaşır. Fitonimlərin bu birləşmələr daxilindəki rolu və funksiyası bu və ya digər dərəcədə özünəməxsusluğu ilə seçilir. Bəzi fitofrazeologizmlərdə bitki adları əsas məna yükünü öz üzərinə götürməklə funksional aparıcı olsa da, bəzi birləşmələr daxilində onların funksional mövqeyi nisbətən zəif hiss edilir.

Hər iki dildə məzmunca eyni və ya oxşar olan fitofrazeologizmlər mövcuddur ki, onlar yarandığı dilin qrammatik-sintaktik qanunları əsasında formalaşır. Bu tipli frazeoloji birləşmələrə aid bir neçə nümunə göstərək: çörək ağacı-bread winner, ac toyuq yuxusunda darı görər-the hunger hen dreams she is in the barley barn, saman çöpündən yapışmaq-catch of a straw. Bu tipli misalların sayını müqayisə olunan hər iki dilin materialları ilə istənilən qədər artırmaq olar. Azərbaycan dilində çox işlək olan və bütöv bir bitki fəsiləsinin adı olan "ağac" sözünün köməyi ilə yaranmış "çörək ağacı" birləşməsinin məzmununda "hamını öz ətrafında birləşdirən, nəyinsə əsasında duran" və digər ümumi semantik yükə malik məzmun öz əksini tapır. Bu ifadə ingilis dilində "bread winner" birləşməsi ilə ifadə olunur ki, bu da elə Azərbaycan dilindəki semantikaya uyğun gəlir. Hər iki xalqda evin yaşayışını təmin edən, müəyyən bir ailənin başçısı, əsas siması olan insanı adlandırmaq üçün bu ifadədən istifadə edirlər.

Hər iki dildə bitki adlarının köməyi və iştirakı ilə yaranmış frazeoloji birləşmələrin çox geniş işlənmə sahələri mövcuddur. Bu isə insan həyatının ən müxtəlif fəaliyyət sferaları ilə bağlı olur. Belə işlənmə sahələrindən biri və funksional baxımdan daha fəal ümumxalq dilidir. Əksər frazeoloji birləşmələr, o cümlədən fitofrazeologizmlərin bir çox növləri əsasən şifahi nitqlə bağlı olduğundan və daha çox burada formalaşmış işləndiyindən dilin bu qolunda onlara daha çox rast gəlmək olur. Ədəbi dilin bir çox üslublarından fərqli olaraq, ümumxalq danışq dili həmişə öz emosionallığı, ekspressiv elementlərlə zənginliyi ilə seçilir. Çünki ümumxalq danışq dilində bu xüsusiyyətə həmişə ehtiyac duyulduğundan bu ehtiyacın tam və geniş şəkildə ödənilməsinin ən səmərəli vasitələrindən biri də frazeologizmlər hesab edilir. Ümumxalq danışq dilində digər leksik vahidlərlə yanaşı, bitki adları və bu adlarla yaranan fitofrazeologizmlər də çox qədim tarixə malikdir. Bu onunla bağlıdır ki, dillərdə mövcud olan fitofrazeoloji birləşmələr bu xalqların ən qədim tarixi dövrlərindən bu günədək olan mərhələdə, gündəlik həyatı müşahidələri və həyatı təcrübələri nəticəsində formalaşmış inkişaf etmişdir.

İngilis və Azərbaycan dillərinin fitofrazeoloji birləşmələrinin tərkib hissələrini təşkil edən sözlərin xarakterini nəzərə aldıqda aydın olur ki, bu dillərin hər ikisində fitofrazeologizmləri ismi və

feli olmaqla iki qupa bölmək olar. Bu cür bölgü zamanı fitofrazeoloji birləşmələrdə aparıcı sözün ad və ya fel olması və onların predikativ və qeyri-predikativ mahiyyət daşması əsas götürülür. Yəni bir çox fitofrazeoloji birləşmələrdə aparıcı söz adlardan və ya fellərdən ibarət olur ki, bu da onların ismi və feli frazeoloji birləşmələr şəklində bölünməsinə imkan verir. Burada həm də onu nəzərə almaq lazımdır ki, fitofrazeoloji birləşmələrdə aparıcı söz fel olduqda onlar daha çox hallarda predikativ səciyyə daşıyarsa, aparıcı söz adlardan təşkil olunduqda onlar əksər hallarda qeyri-predikativ səciyyə daşıyaraq sabit söz birləşməsi şəklində formalaşır. Təbii ki, bu tipli fitofrazeologizmlər də, digərləri kimi həqiqi və məcazi mənaları ilə fərqlənir. Onların bütöv şəkildə ifadə etdiyi ümumi mənaları formalaşdığı sözlərin ümumi mənasından kənar məzmun ifadə etməsi ilə səciyyələnir. Ayrı-ayrı leksik mənaya malik olan adlar birləşir və sabit birləşmələr yaradır. Lakin onların birlikdə ifadə etdiyi məna sabit birləşmənin, fitofrazeoloji birləşmələrin ifadə etdiyi mənadan xeyli dərəcədə fərqlənir. Bu məna fərqlərinin yaranmasında bitki adlarının məcazi mənalar kəsb etməsi mühüm rol oynayır. Bu isə frazeoloji birləşmələrə xas olan spesifik cəhətlərdən biridir. Bir çox fitofrazeologizmlərdə bu xüsusiyyəti aydın şəkildə müşahidə etmək mümkündür. Məsələn, əziz, sevimli bir şey haqqında an apple of the eye-göz alması, şaiyənin tez yayılması haqqında bush telegraph-kol telefonu və s. fitofrazeoloji birləşmələrdən istifadə edilir. Bu zaman bu və ya digər bitkinin müəyyən əlaməti önə çəkilir və birləşmənin yaranmasında həmin əlamət aparıcı olur.

Bitki adlarının köməyi ilə yaranan frazeoloji birləşmələr həm Azərbaycan, həm də ingilis dillərində öz semantik əhatəsi və ifadədə imkanlarının genişliyi ilə dilin frazeoloji sistemində xüsusi mövqeyə malikdir. Yaranma tarixi çox qədim olan fitofrazeologizmlərdə insanların əsrlər boyu öz ümid və arzularını, həyata baxışlarını özündə əks etdirən qısa, aydın və mənalı dil daşıyıcılarının hamısının anlayacağı bir şəkildə frazeologizmlər yaratmış və öz hiss və duyğularını əks etdirmişlər.

GÖYÇAY RAYONU ƏRAZISİNDƏKİ BƏZİ TOPONİMLƏR

Aygün XƏLİLOVA

aygun_xelilova90@mail.ru

AZƏRBAYCAN

CIRQURD kəndi Bıdır inzibati ərazi vahidliyində, rayon mərkəzindən 18 km cənub-şərqdə, Yuxarı Şirvan kanalı sahilində, Şirvan düzündə yerləşir. Yaşayış məntəqəsi əvvəllər Yenikənd də adlanmışdır.

Mənbələrdə bu kəndin adına Cırqurd və ya Cırkürd şəklində rast gəlmək olur. N. Tapdıqoğlu "Göyçay rayonu və onun toponimiyası" adlı kitabında bu coğrafi adı Cırqurd şəklində verir və Türkmən kəndindən köçüb gəlmiş ailələrin saldığını qeyd edir. Xalq etimologiyasına əsaslanaraq isə kənd əhalisinin bura Türkmənistandan ya da Şamaxıdan gəldiyini vurğulayır.

Toponimin birinci tərəfini türk tayfalarından biri olan qurd\qurt etnonimi təşkil edir. İkinci komponentə gəlincə isə müəllif bunu türk dillərində işlənən "çir" sözünün təhrifi hesab edir. Çir sözü türk dillərində "dərə, çökəklik" mənalarında işlənir. Yəni Cırqurd toponiminin "dərədə, çökəklikdə məskunlaşan qurdlar" kimi mənalandığını bildirir.

"Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğətində" bu ada Cırkürd şəklində rast gəlirik. Birinci komponenti- "cır" sözünü "kiçik, balaca" kimi işləndiyini qeyd edirlər. Kürd isə etnonimdir. Adın mənası "kiçik kürd kəndi, kürdlərin az hissəsi" kimi verilir.

Bizim fikrimizcə, bu toponim Cırqurd şəklində olmalıdır. Cırqurd hal-hazırda ayrıca bir kənd olsa da, el arasında hamı bunu Bıdır kəndinin məhəllələrindən biri kimi tanıyır. Çünki Bıdır kəndinin ərazisi çox böyümüşdür və əhalisinin Şamaxı rayonundan gəldikləri güman olunur. Bu adın Cırqurd şəklində olduğunu belə əsaslandırma bilirik ki, Bıdır kəndinin əhalisi Şamaxı rayonundan gəlmədirsə, onda bu ad Cırqurd olmalıdır. Çünki Şamaxı rayonunun ərazisində kürdlərlə bağlı heç bir coğrafi ada rast gəlməmişik. Qurdlarla bağlı isə xeyli sayda coğrafi adlar məlumdur. Adın birinci komponenti-cır sözünün izahında N. Tapdıqoğlunun fikri ilə razılaşmayaraq bu sözün Göyçay dialektində də işlənən cır-kiçik, sısqə, balaca mənalarını ifadə etdiyini güman edirik. Onda bu adın ümumilikdə ifadə etdiyi məna "kiçik qurd kəndi, qurdların az hissəsi" kimidir.

ÇÜƏCƏ oronimi Göyçay rayon Qarabaqqal kəndində qeydə alınmış oronimdir. Göyçay rayonu Böyük Qafqazın cənub yamaclarında yerləşir. Bu silsilənin qurtaracağı Qarabaqqal kəndinin ərazisinə düşür. Çüəcə Qabırqayadan sonra gələn dərədir. Kənd sakinlərindən əldə etdiyimiz məlumata görə bura "oval şəkilli" olduğuna görə belə adlanır. Mənfi relyef formasının adı olan dərə termininin mənə çalarları da (çay yatağı, çayın axdığı yer, ikidağ və ya təpə arasında, düzənlikdə uzun dərin çuxur) bu fikrin yanlış olduğunu deməyə əsas verir. Aparığımız kiçik araşdırmalara görə "Çüəcə" etnonimidir. Toponimlərin leksik-sematik cəhətdən bölgüləri içərisində etnotoponimlər ən zəngin qrupdur. Çünki toponimlərin yaranmasında tayfa adlarının rolu danılmazdır. Tayfa adları ilə əmələ gələn toponimlərin tədqiqi bir sıra tarixi hadisələri öyrənmək baxımından xüsusi əhəmiyyətə malikdir və bu tədqiqatçıdan böyük məsuliyyət tələb edir.

Xalqın etnik tərkibi, mənşəyi, etnogeninin inkişaf tarixi haqqında xüsusi əhəmiyyət kəsb edən etnonimlərin, xüsusən türk mənşəli etnonimlərin yaranma tarixi çox-çox qədimdir və Çüəcə etnonimi də bu bölgüyə daxildir. Bu etnonim fonetik cəhətdən dəyişikliyə uğramış, ilkin versiyası "Yivə" olmuşdur. XI əsrin böyük türkoloqu M. Kaşğari özünün məşhur "Divani-lügət-it-türk" əsərində oğuzların 24 tayfası içərisində "Yivə" etnoniminin də adını çəkir.

Ümimiyyətlə, səlcuq-oğuz tayfalarının Azərbaycana gəlişi XII əsrdən başlanır. Yivə tayfaları Səfəvilər dövründə isə qacarların tərkibində Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafında fəal iştirak etmişlər.

Akad. A.S. Sumbatzadə yazır ki, Azərbaycan toponomiyasında oğuz tayfalarından indiyədək qorunub saxlanılanlardan biri də "Yivə" tayfasıdır (8, 102). Akad. B. Budaqov yazır ki, Ermənistanda bu tayfa "Cuva" kəndi adında qalmışdır (2, 184). Başqa bir mənbədə isə "Çivə" etnotoponimi Dərələyəz mahalının Keşişkənd (Yexeqnadzor) rayonu ərazisində qeydə alınmışdır. Kəndin əhalisi 1918-ci ilə qədər təmiz azərbaycanlı olmuş, müxtəlif vaxtlarda deportasiya olunmuş və sonradan geri qaytarılsa da, 1988-ci ildə birdəfəlik çıxarılmışdır. Z. Bünyadovun və H. Məmmədovun "İrəvan əyalətinin icmal dəftəri" adlı kitabında 1590-1727-ci illəri əhatə edən siyahıda Dərələyəz mahalında "Çivə" kəndinin adı çəkilir.

Bu toponimə əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi "Çüəcə" şəklində Göyçay rayonunda (oronim), "Güvə" formasında Ağdaş rayonunda (oykonim) təsadüf olunur. Ağdaş rayonu Pirkəkə inzibati ərazi vahidliyində qeydə alınmış bu oykonim "Cüə" adı ilə çağrılır. Əhalisi göy-göyerti əkməklə dolanır və söyləyicilər də bunun mənasını məhz göy-göyerti ilə bağlı olduğunu qeyd edir.

Bu etnotoponim Türkiyə və Ön Asiya ərazilərində də qeydə alınmışdır. Qeydə alınmış adların ilkin və sonrakı formalarını müqayisə etsək, bu mənzərə ilə qarşılaşırıq: Yivə/Çivə/Çüəcə/Güvə//Cüvə. y>c>ç keçidi türk dilləri üçün xarakterik haldır: geyim-kecim. F. Cəlilov da öz tədqiqatında bu əvəzlənmənin türk dillərində geniş yayıldığını göstərir. R. Eyvazova Əfqanıstanda Çar coğrafi adına Çar və Yar formalarında da təsadüf olduğunu qeyd edir (5, 170). Bu deyilənlərdən belə qənaətə gəlmək olar ki, y>c>ç keçidlərində heç bir qanunauyğunsuzluq müşahidə olunmur.

Y>c>ç səslərindən hər hansı birinin "g" samitinə keçməsinə isə türk dillərində rast gəlinmir. Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin Şərq qrupunda, xüsusən Bakı dialektində ədəbi dil normalarına uyğun olaraq söz ortasında -y ilə yazılan çoxhecalı sözlər - g kimi tələffüz olunur: iynə>ignə; düymə>dügmə və s.. F. Cəlilov əksinə olaraq g>y keçidinin tələffüzdə formalaşdığını qeyd edərək, fonetik prinsiplə yazılan göy, çiy kimi sözləri nümunə göstərir. Deməli, bu sözün -g ilə yazılmasına baxmayaraq, onu "yivə" sözünün fonetik cəhətdən dəyişikliyə uğramış versiyası hesab etmək lazımdır. Dediymizi hələ də xalq arasında bu kəndin adının "Cüə/Cüvə" deyə çağrılması da sübut edir.

Çüəcə sözündə yivə sözü ilə müqayisədə -v samiti düşmüşdür. M. Yusifov -v samitinin labial saitlərdən əvvəl düşmə meylinin güclü olduğunu və delabial saitlərdən əvvəl isə əksinə olaraq yerinin daha möhkəm olduğunu qeyd edir: vur (Azər., türk), ur (türkm., qaq.); var (Azər., türk, qaq) və s.

i>ü keçidi üzrə labiallaşma prosesində Azərbaycan və türkmən dillərində labiallığın inkişafı mütənəsb deyil, türk və qaqauz dillərində isə delabiallıq üstündür: tülkü (Azərb.), tilki (türk və türkm.) və s.. Azərbaycan ədəbi dilində i>ü istiqaməti üzrə labiallaşma üstünlük təşkil etsə də, dialektlərdə türkmən ədəbi dilində olduğu kimi qalmaqdadır: süri, tüssi, üçin və s.

– ca² şəkilçisi mövcud dilçilik ədəbiyyatlarında kiçiltmə, əzizləmə məzmunlu suffiks kimi təqdim olunur. Lakin bu semantikadan başqa onun yer, sahə mənalı ifadə etməsi də məlumdur.

Qərb qrupu dialekt və şivələrində “Çüəcə” sözünün -iri mis qab- mənasında işləndiyi məlumdur. Bu, deyilənlərdən belə qənaətə gəlmək olar ki, “Çüəcə-yivə tayfalarına məxsus yer, sahə” kimi mənalandırılı bilər.

ŞLAMPА Qarabaqqal kəndində qeydə alınmış urbononimdir.Şlampa şlaqban sözündəndir, mənşəcə rus dilinə mənsubdur.Sovet dövründə kolxoz, sovxozlara nəzarəti gücləndirmək, əlavə itkiyə yol verməmək üçün nəzarət məqsədi ilə yola şlaqban qoyulmuşdur.Xüsusən də, yük maşınlarının yoxlanması üçün həyata keçirilmiş tədbir idi.Həmin ərazilər də Şlampa adlandırılmışdır.Bu gün də Qarabaqqal kəndində kəndin həmin hissəsi Şlampa deyə çağırılır.

SALYANSTROY Göyçay şəhərində qeydə alınmış küçələrdən birinin adıdır.Sovet dövründə Salyan rayonundan Göyçay rayonuna ezam olunmuş tikinti mühəndisləri burada qalib işləyirlər.Həmin ərazi də onların adıyla Salyanstroy adlanır."Stroy" rus dilində "stroyka" – tikinti sözünün ixtisar olunmuş formasıdır.Salyan isə Azərbaycanın Aran rayonlarından biridir.Bu adı sal tayfaları ilə əlaqələndirirlər və mənasını "sal tayfasının bina etdiyi məskən" kimi izah edirlər.

ŞİRVANMEST Göyçay şəhərində yerləşən küçələrdən biridir.Rəsmi sürətdə deyil, xalq arasında belə tanınır.Əvvəllər bu küçədə Maşın Melorasiya Stansiyası yerləşirdi.Hal-hazırda bu müəssə ləğv olunmuşdur.Lakin buna baxmayaraq, həmin küçə indi də Şirvanmest kimi tanınır.

TERMINLƏRİ ÜMUMİŞLƏK SÖZLƏRDƏN FƏRQLƏNDİRƏN XÜSUSİYYƏTLƏR

Könül AĞAZADƏ

Bakı Slavyan Universiteti
agazadekonul.ka@gmail.com
AZƏRBAYCAN

İctimai həyat təkmilləşdikcə dil də inkişaf edir. Dilin inkişaf etməsinin əsasını həmin dildə danışan xalqın tarixi, eyni zamanda cəmiyyətin inkişafı təşkil edir. Hər bir dilə məxsus sözlərin ilk dəfə hansı mənada işlədilməsi, necə yaranması və həmin sözlərin inkişaf tarixinin öyrənilməsi vacib olan məsələlərdəndir. Hər hansı bir dilin leksikası keçdiyi inkişaf tarixini özündə əks etdirir. Məhz bu səbəbdən də dildə yeni yaranan anlayışlar öz əksini terminlər, sözlər şəklində göstərir. Lakin terminlər dildəki digər sözlərdən fərqlənir. Ümumişlək sözlərdən fərqli olaraq, terminlərə müəyyən tələblər qoyulur. Ümumiyyətlə terminlərlə ümumişlək sözlər arasında ümumi cəhətlər var. Həmin ümumi cəhətləri nəzərə alıb onları eyniləşdirmək olmaz. Ümumişlək sözlər dedikdə hamının anladığı, başa düşdüyü və dilin əsasını təşkil edən ümumi leksik qatı nəzərdə tutulur. Terminlər isə dilin xüsusi leksik qatını təşkil edir, mənası hər kəs tərəfindən anlaşılmır və hamı tərəfindən işlədilmir.

Terminləri digər sözlərdən fərqləndirən bir sıra xüsusiyyətlər var. Terminləri ümumişlək sözlərdən fərqləndirən cəhətlərdən biri onun təkmənanlı olmasıdır. Yəni terminlər hər hansı bir sahəyə, müəyyən bir peşəyə aid olur və cəmiyyətin müəyyən qismi həmin sahələrdə işlədilən terminləri anlayır. Bu zaman terminlər hər hansı bir kontekstdən asılı olmadan bir mənə ifadə edirlər. Məsələn, Abduksiya - tibbdə aşağı ətraflar və yuxarı ətrafların bədənə nisbətə hərəkət istiqamətini göstərən bir termindir. Bu terminin mənasını tibb sahəsi ilə məşğul olan insanlar anlayır. Bu termin istər tələffüz etdiyimiz zaman, istərsə də kontekstdən asılı olmadan bir mənə ifadə edəcək. Terminlərdə çoxmənalılıq dildə dolaşılıqlıq yaradır. Lakin buna baxmayaraq dilidə az da olsa, polisemiyaya rast gəlirik.Nəticə etibarilə bunu demək olar ki, təkmənalılığı terminlərin ən əsas xüsusiyyəti hesab etmək olmaz, onun ödəməli olduğu bir tələb kimi baxmaq lazımdır. Eyni zamanda bütün təkmənalı sözlər termin deyildir. Terminlərdə təkmənalılığa qoyulan tələb onun elm və texnikanın istənilən sahəsində, həmçinin qohum sahələrində təkmənalılıq nisbidir.

Terminlərə qoyulan tələblərdən biri də terminlərin dəqiqliyidir. Terminlərin dəqiqliyi deyən də elm və texnikanın istənilən sahəsinə aid olan, anlayışın əsas xüsusiyyətləri, əlamətləri əks olunmalıdır. Terminlərin dəqiq ifadə edilməsi, dildə işlədilən digər anlayışlardan onları ayırmağa kömək edir. Dilimizdə işlədilən bir sıra terminlərdə paralelik müşahidə olunur. Terminologiya da paraleliyin olması qüsür hesab olunsada mövcudluğu danılmazdır. Dilimizdə paraleliyin yaranmasına ehtiyac

olmamasına baxmayaraq, başqa dillərdən terminlərin alınıb istifadə edilməsidir. Ədəbi dil üçün bu hal məqbul hesab olunur. Yəni yazıçı hər hansı bir fikrini ifadə etmək üçün yerinə görə müxtəlif sözlərdən istifadə edə bilər. Bunu terminologiyaya aid etmək olmaz. Terminologiyada istənilən anlayış bir terminlə ifadə edilməlidir. Terminlərin mənası asanlıqla anlaşılmalıdır.

Terminləri ümumişlək sözlərdən fərqləndirən xüsusiyyətlərdən biri də onların üslubi cəhətdən neytral olmasıdır. Terminlərin üslubi cəhətdən neytral olmasıdır. Burada nəzərdə tutulan fikir, terminlərin istər bədii ədəbiyyatda, istərsə də elm sahələrində istifadə olunmasından asılı olmayaraq, eyni mənada işlədilməsidir. Ümumişlək sözlərdə kontekstdən asılı olaraq, məna dəyişir, terminlərdə isə kontekstdən asılı olmayaraq məna dəyişməz. Termin hər hansı bir sahə ilə bağlı sözü ifadə edəndə yalnız bir məna daşıyır. Əgər həmin sahəyə məxsus anlayışı ifadə edən termin, başqa mənada işlənsə, bu zaman o hər hansı bir sahəyə məxsus termin olma xüsusiyyətinə itirir.

Terminlər ümumi ədəbi dildəki sözlərdən fərqli olaraq, emosionallıq, ekspressivlik, obrazlılıq xüsusiyyətlərinə malik deyildir. Ümumi ədəbi dildə danışan şəxs müxtəlif hadisələri, predamenti adlandırmaqla kifayətlənməyib, həmin anlayışlara öz münasibətini də bildirir. Ədəbi dildəki sözlərdə psixoloji rəngarənglik özünü göstərdiyi halda, terminlərdə bu minimal əhəmiyyət daşıyır. Məsələn, “Onun söylədikləri bizim üçün çox vacib idi” bu cümlədə danışan şəxsin ifadəsindən asılı olaraq deyilən fikir həm müsbət, həm də mənfi mənada işləyə bilər. Günəş bir dəqiqə ərzində Yerə bir il ərzində sərf etdiyi bütün enerjiden çox enerji istehsal edir. Bu cümlədə ifadə olunan fikirdə emosionallıq, obrazlılıq ifadə edilmir. Terminlərin emosionallıq, ekspressivlik, obrazlılıq ifadə etməməsi onların elmi dilin vahidləri hesab olunması ilə bağlıdır. Terminlər elmi üslubda işlənərək elmi məfhumları dəqiq ifadə edirlər. Çünki elmi üslubda obrazlılığa, məcaziliyə, emosionallığa yol verilmir. Sözlərin həqiqi mənada işlədilməsi bu üslub üçün vacib hesab olunur. Elmi üslubda sözün emosional çaları yox, məzmunu əsasdır. Elmi əsərlərin də əsas məqsədi oxuculara hər hansı bir hissləri aşılamaq deyil, zəkasına təsir etməkdir. Terminologiyada emosionallıq və ekspressivlik cəhətdən istisnalar ola bilər. Bunu ana dilimizin lüğət tərkibi əsasında yaranmış terminlərdə görmək olar. Bu daha çox ictimai-siyasi terminlərdə özünü göstərir.

Terminlər digər sözlərdən fərqli olaraq, bir çox dildə, hətta beynəlxalq aləmdə terminologiyanın müəyyən sahəsinə aid termin, vahid şəkildə işlənilir. Elmi və texniki terminlərin inkişaf etməsi, beynəlxalq aləmdə vahid terminlərin yaranmasına səbəb olur. Lakin bütün ölkələrin elmi məşğul olan mütəxəssisləri üçün vahid bir elmi dil yoxdur.

Bütün bu yazılanları nəzərə alaraq, terminləri ümumişlək sözlərdən fərqləndirən xüsusiyyətləri qısa xülasəsinə vermək olar. Terminlər müəyyən sahələrə aid olur, elmi-texniki anlayışları ifadə edir. Terminlər elmi üslubda istifadə olunur və emosionallığa, ekspressivliyə, obrazlılığa malik deyil. Terminlər dildə dolaşılıq yaratmamalıdır yəni aydın, dəqiq, təkmənalı və üslubi cəhətdən neytral olmalıdır. Terminlər məndəki işlənmə yerindən asılı olmayaraq bir mənada işlənilir.

KOMPÜTER LÜĞƏTÇİLİYİ LEKSİKOQRAFIYADA YENİ MƏRHƏLƏ KİMİ

Rəna MƏMMƏDOVA

AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

rena.memmedova.1991@inbox.ru

AZƏRBAYCAN

Dilçiliyin ən qədim və ən çox istifadə olunan, qeyri-dilçilərin də gündəlik tələbatına çevrilmiş müxtəlif çeşidli lüğətlərin tərtibi məsələləri ilə məşğul olan sahəsi – lüğətçilik (leksikoqrafiya) yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuşdur. Bu mərhələnin aparıcı xüsusiyyəti informasiya texnologiyalarının yaradılması və inkişafı, kompüterlərin lüğətçilikdə istifadəsi ilə səciyyələnir.

Lüğətçilik böyük səbir, zəhmət, səriştə, bilik tələb edən bir sahədir. Burada işin elmi cəhəti ilə yanaşı “texniki” cəhətləri də var. Belə ki, sözlər və söz birləşmələri kartoçkalara

yazılıb sistemləşdirilməli, qruplaşdırılmalı və əlifbaya düzülməlidir. Əlifbaya düzülmə təkcə birinci hərfə görə deyil, sözün bütün hərflərinə görə aparılır. Bu isə çox ağır və yorucu bir fəaliyyət növüdür və həddindən artıq vaxt ayırmaq tələb olunur. Lüğət çap olunmamışdan köhnəlik, aktuallığını itirir və onun yenidən tərtibinə, yeniləşməsinə, tamamlanmasına ehtiyac yaranır.

Kompüter texnologiyası, müasir kompüterlər bu mərhələdə lüğətçilərə böyük kömək göstərə bilər. Sözlüyün qruplaşdırılması, sistemləşdirilməsi və əlifba ardıcılığı ilə düzülməsi işləri kompüterlərdə qısa zaman kəsiyində yerinə yetirilə bilər.

Məsələnin başqa bir tərəfi həmin lüğətlərin internet məkanında yerləşdirilməsidir. Deməli, kompüterlər iki məsələdə lüğətçilərə yardım etmiş olur: lüğətin tərtibinin sürətləndirilməsi (avtomatlaşdırılması) və onların global şəbəkələrdə yerləşdirilməsi. Ancaq elektron məkana qoyulan hər hansı lüğət elektron lüğət deyil. Lüğət çap olunduğu şəkildə, yəni kitab formatında internetdə yerləşdirilə bilər. Həmin kitaba müraciət adı lüğətin kitab kimi ekranda oxunmasıdır. Heç bir ilkin işlənmə, sorğuya görə markerlənmə və s. aparılmadığı üçün müxtəlif məqsədlərlə ona müraciətlər də yox dərəcəsində olur. Lüğətçiliyin inkişafının yeni mərhələsi həm də lüğət və onun tərtibi məsələlərinə yeni baxışın yaranması və formalaşması ilə səciyyələnir.

Kompüter lüğətçiliyi kompüter dilçiliyinin bir sahəsi kimi həmin kontekstdə öyrənilməlidir. Bu termin vaxtilə dəbdə olan və çox işlənən statistik leksikoqrafiya terminini də ehtiva edir. Kompüter lüğətləri adı lüğətlərdən aşağıdakı səciyyələrinə görə fərqlənir:

- Lüğətə müraciət və ondan müəyyən sorğular əsasında məlumatların alınması proseduru daha sadə və sürətlidir;

- Eyni zamanda bir neçə lüğətə müraciət edib, sözün mənasının qısa zamanda dəqiqləşdirilməsi və ümumi nəticənin çıxarılması mümkündür. Adı lüğətlərdə bu işin yerinə yetirilməsi üçün xeyli vaxt və zəhmət tələb olunardı;

- Bu lüğətlərin hər birində hər hansı bir dili ön plana çəkmək və başqa lüğətlərdə müqayisə aparmaq imkanı var. Məsələn, 8 dilli tərcümə lüğətində hər hansı bir dil əsas götürülə bilər. Yəni çoxdilli lüğətlərdə təmsil olunmuş bütün dillər eyni hüquqa və axtarış imkanlarına malikdir;

- Adı lüğətlər çap olunduqdan sonra təkrar nəşrə qədər dəyişməz qalır, sözlərin sayı və izahı dəyişdirilə bilməz. Kompüter lüğətləri açıq, hərəkəti sistemlərdir. Belə lüğətlərə yeni sözləri anı olaraq əlavə etmək, düzəliş aparmaq və köhnəlmiş sözləri çıxarmaq (və ya həmin sözləri ayrıca qrupda yerləşdirmək) mümkündür.

İngilis dilində ən çox yayılmış və geniş istifadə olunan kompüter lüğətlərinə “Dictionary.com”, “Dictionaries” və “Onelook Dictionaries” elektron resurslarını nümunə göstərmək olar. Bu lüğətlərin hər biri 200-dən çox lüğətdən ibarətdir. Adları sadalanan lüğətlər müəyyən tematik qruplara ayrılmış birdilli və ikidilli lüğətləri əhatə edirlər.

Azərbaycanda kompüter lüğətçiliyinin tarixi ötən əsrin 70-ci illərindən başlanır. Həmin illərdə ilk dəfə olaraq Azərbaycanda qəzet dilinin tezlik lüğəti “BESM – 2” elektron hesablama maşınlarının köməyi ilə tərtib olunmuşdu.

Azərbaycanda kompüter lüğətçiliyi məsələsinə iki yanaşma mövcuddur. Birinci yanaşmada kompüter vasitəsi ilə tərtib olunan müxtəlif statistik lüğətlər nəzərdə tutulur. İkinci yanaşma internet məkanında təmsil olunan lüğətləri əhatə edir. Kompüterdə təmsil olunan lüğətləri də iki qrupa ayırmaq olar: heç bir ilkin işlənmə olmadan, kağız (kitab) variantında olduğu kimi internetdə yerləşdirilmiş lüğətlər və xüsusi olaraq internet məkanında istifadə üçün işlənmiş elektron lüğətlər.

İnternetə yerləşdirilmiş elektron lüğətlər internetə qoyulmazdan əvvəl işlənmiş və istifadəçilərin sorğusuna görə məlumat vermə imkanına malikdirlər. Belə lüğətlər həm müstəqil, həm də tərcümə sistemlərində komponentlərdən biri kimi elektron məkana daxil olunmuşlar:

1. “Dilmanc” Azərbaycanda ilk maşın tərcüməsi sistemidir. Azərbaycanca- ingiliscə, ingiliscə-azərbaycanca və türkcə-azərbaycanca “Dilmanc” tərcümə sahəsində artıq tanınır. Bu

sistemdə böyük mətnlər də tərcümə olunur.”Dilmanc” maşın tərcüməsi sistemində alınmış tərcümənin və ayrı-ayrı sözlərin düzgün tələffüzü səsləndirilə bilər. “Dilmanc”ın yaranması ilə Azərbaycan dilinin formal qrammatikası yaradılmış və onun əsasında ilkin dildə formal morfoloji, sintaktik və semantik təhlil, tərcümə olunmuş dildə cümlənin sintezi alqoritmləri işlənilib hazırlanmışdır. Leksik baza 250000-dən artıq ümumişlək söz-forma və söz birləşməsindən ibarətdir.

2. Poliqlot lüğətləri sistemi istifadəçilərin dərin rəğbətini qazanmış populyar saytlardan hesab olunur. Proqram Azərbaycan Respublikasında İnformasiya-Kommunikasiya Texnologiyalarının inkişaf etdirilməsi layihəsi çərçivəsində hazırlanmışdır. Layihədə almanca-azərbaycanca, ingiliscə-azərbaycanca, azərbaycanca-ingiliscə, azərbaycanca-almanca, fransızca-azərbaycanca, azərbaycanca-fransızca, rusca-azərbaycanca, azərbaycanca-rusca, ingiliscə-rusca lüğətlər təmsil olunmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, “Kitab.az” saytının qızıl onluğunda “Poliqlot” elektron lüğətlər sistemi 5-ci yerdədir.

3. Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğətinin elektron variantı “Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti” kitabı əsasında hazırlanmışdır.

4. Adi lüğətlərdə əvvəli eyni hərflərdən ibarət olan sözlər bir yerdə yerləşirsə, əks lüğətdə sonu eyni hərflərdən ibarət sözlər bir sırada düzülmüş olur. Belə ki, Azərbaycan dilinin əks lüğətində bütün fellər, daha doğrusu –maq və -mək şəkilçili fel qrupları iki yerə toplanmışdır. -lıq şəkilçili bütün isimlər bir qrupda, -lı şəkilçili bütün sifətlər isə bir sırada olacaqdır. Məhz bu xüsusiyyət əks lüğətlərin praktik istifadəsi üçün mühüm amillərdən biri sayılır.

LEKSİKOQRAFİYADA ELEKTRON LÜĞƏT FENOMENİ

Jalə MƏMMƏDOVA
AMEA Dilçilik İnstitutu
AZƏRBAYCAN

Elektron leksikoqrafiyanın rolu dil öyrənmə prosesində böyükdür. Beləki, sözlərin lüğətlərdə axtarışı yeni texnologiya ilə həyata keçirilir. Bu müasir leksikoqrafiyada xüsusi lüğət formaları ilə yerinə yetirilir. İnformasiya texnologiyaları dillərin intesiv öyrənilməsində çox böyük əhəmiyyətə malikdir və müxtəlif dillərin öyrənilməsində müsbət təsir göstərir. Hal-hazırda müxtəlif alətləri və funksiyaları olan elektron lüğətlər çoxdur. İstifadəçilər ən çox dil öyrənmədə bu növ lüğətlərə müraciət edirlər. Sözsüz ki, lüğətlər filoloqun, tərcüməçinin, müəllimin və tələbənin əsas baza təşkil edən köməkçi alətidir. Lüğətlə işlənməmişdən öncə istifadəçi əvvəlcə lüğətin imkanlarına diqqət yetirməlidir ki, bu lüğətdə o istədiyini tapacaq ya yox. Ona görə də iri tirajlı kitab lüğətlərdənsə, elektron lüğətlərin istifadəsi daha rahat yol olaraq yaranıb. Amma bəzi istifadəçilər kitab lüğətlərdən hələ ayrılı bilmir.

Elektron lüğət fenomeni nisbətən yaxın vaxtlarda yaranıb. Bu sahə ətrafında bir çox tədqiqat işləri aparılmışdır. Hazırda dildə “elektronlüğət” və “lüğətlər elektrondaşılıqda” kimi terminlər yayılmışdır. Kompakt diskdə olan lüğətlər diskdə böyük yer tuturlar və bundan istifadə eynilə ənənəvi lüğətlər kimidir. Elektron lüğətlərin kitab lüğətlərdən fərqi - təqdimat, texniki funksiyalar, texniki aspektlər, multimediyalı elementlər, şəkillər, səslər, animasiyalar və qısa videoroliklərin olmasıdır. Hazırda mövcud olan elektron lüğətləri qiymətləndirmək lazımdır. Dil öyrənərkən belə vacib elementlərin olması zəruridir, leksikanın estetik görünüşünü gözəlləşir və burada işləmə atmosferası yüngülləşir, hər bir istifadəçi burda özünü rahat hiss edir. Müasir elektron lüğətlərdə videoların, animasiyaların, hiper-linklərin və müxtəlif illüstrasiyaların olması onların üstünlükləridir. Bu cür göstəricilər kağız lüğətlərdə yoxdur. Elektron lüğətlərdə əlifba sırası, leksik vahidlərlə və səsli axtarışlar mümkündür.

Burada xüsusi orfoqrafik korrektor var ki, əgər istifadəçi sözü səhf yazırsa bu halda yazının yanında ayrıca pəncərədə həmin sözə uyğun güman edilən sözlər siyahısı açılır. Təbii ki, bu həmin elektron lüğətin yaddaşında olan söz imkanı vasitəsilə meydana çıxır. Başqa bir simvol əvəzlənməsi funksiyası da var ki, buna joker deyilir. Elektron lüğətlərin bu mərhələsi başlanğıc mərhələ sayılır, bundan sonrakı mərhələ daha ciddi problemlərin həllini tapır. Чумарина Г.Р., “ЭЛЕКТРОННАЯ ЛЕКСИКОГРАФИЯ ПРИ ОБУЧЕНИИ ЯЗЫКАМ” г.Казань (internetresurs)

HeninqBorqenholtzqeydetmişdirki, əgərelektronlüğətlərpotensial olaraq sürətli axtarışa icazə verirsə aktual olaraqbuonuntərtibatındanasılıdır, elektron mətbuat bizinarahatçılıqlardan xilasedənbirvasitədir. Bununlayanaşı, otəkməlumat bazasından ayrılan dörd monofunksional lüğət dəstinitəsviredib. O, bulüğətlərindahageniş istifadə vaxtını səbrsizliklə gözləyir, və onagörə də loğfayllaristifadəçinindahageniş tədqiqatınadəstək üçünkifayyətqədərböyük məlumat bazası olacaq. Elektronlüğətlərinternetlə əlaqəlidiroradanə yeniliklər varsa eyni zamandabusistemə də tətbiqimümkündür. HeninqBorqenholtzhəmçininburadayaxındostları SueAtkinsvə MichelRundelltərəfindənyazılmış “Oksfordpraktikileksikoqrafiya” kitabı haqqında “Buadikitabdeyil, buleksikoqrafiknəzəriyyədir, ənyaxşı nəticəninmövcudluğuna inana bilmirik” demişdir. Ümumiyyətlə bukitabdabirneçə dilçi, leksikoqraflarınadları çəkilmişdir. BuradaxüsusiElektronlüğətçiliyində istifadə olunanterminlərdə daxil edilmişdir. Məsələn:

copycats (paper dictionaries copied onto digital media) - ənənvi lüğətlərin rəqəmsal mətbuata köçürülməsi

faster horses (as copycats, but faster searching) – daha sürətli axtarış qabiliyyətli

model T Fords (first attempts at using what digital media offer) – rəqəmsal mətbuatın təklifində ilk cəhd. Pedro A. Fuertes-Olivera and Henning Bergenholtz “e-Lexicography: The Internet, Digital Initiatives and Lexicography” p 26-27

Elektron lüğət fenomeni texminən on ildir ki yaranıb, onların istifadəsini öyrənmək üçün bir az zaman tələb olunur. Gələcək yeni nəsil elektron lüğətləri daha da təkmilləşdirmək üçün beş əsas üsul:

1. Gələcək nəslin lüğətləri özündə kağız lüğətləri daxil edə bilməyəcəyi şeyləri daxil edəcək: morfemlərə giriş, maksimum dərəcədə çıxışlar, mənalar, nümunələr, ifadələr və s. Yaddaş diskinin 650 Mb həcmində ola bilər.

2. Gələcək nəslin lüğətləri dildə və metadildə istifadəçilərin xarakteristikalarında (azarkeşlər, tərcüməçilər, ekspertlər) elastiklik qabiliyyətinə malik olmağı təklif edə bilərlər.

3. Lüğət tərtibatçıları elektron lüğətlərdən istifadə səviyyəsini artırmaqla bilər. Bir tərəfdən çoxlu girişlər etməklə onlar yalnız sözün üzərinə basmaqla mətnə uyğun yaxın mənanı birbaşa əldə edə bilərlər. Digər tərəfdən, istifadəçilər elə bir funksiya seçməlidirlər ki, mənaları müqaisə etmək üçün eyni zamanda bir neçə variantlar ekranda görsənsin.

4. Elektron lüğətlər mətnin təhlili proqramına inteqrasiya edə bilər. Bir tərəfdən onlar istifadəçinin əlavə olaraq lüğətə müraciət etməyə ehtiyacı olmur və bilavasitə məqaləni üzvləşdirmək imkanı verir. Digər tərəfdən isə tək orfoqrafiya səviyyəsində deyil, üslub, qrammatika səviyyəsində mətnə orfoqrafik korrektor daxil edə bilərdi.

5. Tərtibatçılar elektron lüğətlərin interfeysini qaydaya sala bilərlər. Yaxşı olardı ki, funksiyaları elə tərtib edərdilər ki, iş metodunu dəyişməyə ehtiyac olmazdı.

Mövcud elektron lüğətlərdə texniki çatışmazlıqların olmasına baxmayaraq, istifadəçilər üçün böyük üstünlüklərə malikdirlər. Дисс. Чумарина Гузель Раисовна “Теория и практика составления электронных словарей” стр 54-56

Tərcüməçilərəhtiyacduyuqları terminləriaxtarmaq
üçünelektronlüğətlərtərəfindəntəklif edilənaxtarış imkanlarınınəntam üstünlüyünü
görməyərkəcəldəbaşqaresurslara, İnternetvə korpuslar (yazılı mətnlərtoplusu) kimivəsaitlərə
uztuturlar. Yuxarıdəyilənlərə ziddolaraq, G.Korpastərəfindəntəklifolunantəlimproqramları

lüğətlərdə necə istifadə etməni və tərcümə üsulunu tələbələrə öyrətməkdə yardımçıdır.

G.Korpasagörə, tərcüməçilər özləri lüğətlərdən faydalı istifadə edə bilmirlər. Lüğətlərin istifadəsi məktəb və universitetlərin kurikulum (tədris planı) sisteminin inteqral hissəsi deyil. Hətta tərcümə məktəblərində lüğətlərin istifadəsi qaydaları haqqında xüsusi kurslar keçirilir. Aydın dır ki, sözlərin mənalарının düz gəntapılması elektron lüğətlərin axtarış panelindən məntiqi şəkildə istifadəsindən asılıdır. Tərcüməçilər özləri lüğətlərində olan boşluğ və limiti, həmçinin onlardan faydalı istifadə qaydalarını bilməlidirlər.

Tərcüməçilərə rehtiyac duyduqları terminləri axtarmaq üçün elektron lüğətlər tərəfindən təklif edilən axtarış imkanlarının tam üstünlüyünü görməyə rəkcəldə başqa resurslara, İnternet və korpuslar (yazılı mətnlər toplusu) kimi vəsaitlərə uztuturlar. Yuxarıda deyilənlərə zidd olaraq, G.Korpa tərəfindən təklif olunan təlim proqramları lüğətlərdə necə istifadə etməni və tərcümə üsulunu tələbələrə öyrətməkdə yardımçıdır. G.Korpasagörə, tərcüməçilər özləri lüğətlərdən faydalı istifadə edə bilmirlər. Lüğətlərin istifadəsi məktəb və universitetlərin kurikulum (tədris planı) sisteminin inteqral hissəsi deyil. Hətta tərcümə məktəblərində lüğətlərin istifadəsi qaydaları haqqında xüsusi kurslar keçirilir. Aydın dır ki, sözlərin mənalарının düz gəntapılması elektron lüğətlərin axtarış panelindən məntiqi şəkildə istifadəsindən asılıdır. Tərcüməçilər öz lüğətlərində olan boşluğ və limiti, həmçinin onlardan faydalı istifadə qaydalarını bilməlidirlər.

DİLÇİLİK TERMINOLOGİYASINDA ABREVIATURALAR

Elvin ATAKIŞIYEV

Gəncə Dövlət Universiteti

elvinatakishiyev@mail.ru

AZƏRBAYCAN

Dilçilik terminologiyasında müşahidə olunan üsullardan biri də abreviaturalardır. *Abreviatura* termini italyan dilindən alınma hesab olunur. Öz növbəsində italyan dilindəki *abreviatura* sözü də latın dilindən keçmədir, başqa sözlə desək, latın mənşəlidir. Belə ki, latın dilindəki *brevis* sözü “qısa” mənasındadır. Bəzi dilçilər bu sözü latın dilindəki *abbrevio* “ixtisar edirəm” sözü ilə əlaqələndirir.

Dilçilikdə abreviaturların müxtəlif növlərini fərqləndirirlər: hərfi abreviaturlar, hərfi-səsli (qarışıq) abreviaturlar və səsli abreviaturlar. Abreviaturların aşağıdakı növləri vardır: 1. Hərfi ixtisarlər; 2. Qarışıq ixtisarlər; 3. Heca-termin ixtisarləri. Abreviaturların göstərilən növləri bu və ya digər dərəcədə tədqiq etdiyimiz dillərdəki dilçilik terminlərində də özünü göstərir. Terminologiyada abreviatura üsulu termin yaradıcılığında başqa üsullardan fərqlənir. Çünki bu üsulda bu və ya digər anlayışın ifadəsi üçün yeni termin yaratmaq deyil, terminologiyada artıq mövcud olan terminləri eyni məzmununda, lakin qısaldılmış şəkildə əlverişli şəkllə salmaq nəzərdə tutulur. Onlar yeni anlayış ifadə etmirlər və söz birləşməsi şəkildə formalaşan terminlərin ixtisar formasıdır. Oxşar fikrə İ.Qasımovda da rast gəlirik. Terminologiyada abreviaturların əhəmiyyətini qeyd edən müəllif yazır: “Bu yolla terminlərin çoxalması dildə söz yaradıcılığının digər üsullarından xeyli fərqlənir. Belə ki, digər üsullarla termin yaratma zamanı dilin leksik qatı bu və ya digər yeni vahidlərlə zənginləşsə, abreviatur dildə hazır şəkildə mövcud olan dil vahidlərinin eyni məzmununda, lakin başqa formada – qısaldılmış şəkildə meydana çıxmasıdır”. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan dilçiliyində abreviatura üsulu ilə yaranan ixtisarlər terminin ixtisar forması kimi deyil, yeni termin kimi qəbul edilən dilçilər də var. Başqa sözlə desək, bu dilçilər abreviaturları dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsi yollarından biri hesab edirlər. Məsələn, M.Qasımov görə, ayrı-ayrı dillərdə elmi-texniki terminlərin yaradılması üsullarından biri də sözlərin ixtisarı, yəni abreviaturadır. M.Qasımov xüsusi qeyd edir ki, abreviatura üsulu ayrı-ayrı terminoloji sistemlərdə sözə qənaət edilməsinə, çoxsözlü terminlərin konkret terminlərlə əvəz olunmasına şərait yaradır. Azərbaycan dilçilərindən H.Həsənov da analoji fikri müdafiə edir. Belə ki, o da abreviaturları termin yaratma üsullarından biri hesab edir. Y.Məmmədli abreviaturları sintaktik yolla söz yaradıcılığının bir qolu hesab edərək abreviaturları sintaktik yolla

terminyaratmanın bir üsulu kimi araşdırmaya cəlb edir. Bu fikrə “Müasir Azərbaycan dili” əsərində də rast gəlirik. Bu əsərdə abreviaturalar “mürəkkəb ixtisarlar” adı altında verilir və onlar sintaktik üsulla yaradılan yeni sözlər kimi təqdim edilir: “Sintaktik üsulla yaradılan yeni sözlərin bir hissəsini də mürəkkəb ixtisarlar təşkil edir”. Lakin müəllif elə buradaca abreviaturaların dildə anlayışın yeni ifadəsi olmadığını qeyd edərək bu dil vahidlərinin digər sözyaratma üsullarından fərqi də nəzərə çarpdırır və bununla da abreviaturaların dildə xüsusi kateqoriya olduğunu göstərir: “Lakin başqa leksik vahidlərdən fərqli olaraq mürəkkəb ixtisarlar anlayışın yeganə ifadəsi deyildir. Mürəkkəb ixtisar sözlərlə yanaşı, dildə onun tam izahını təşkil edən söz birləşmələri də mövcud olur”. Azərbaycan dilində abreviaturaları tədqiq edən M.M.Adilov leksik abreviaturaların dilin digər sözlərinə aid bütün xüsusiyyətlərə malik olduğunu və abreviasya hadisəsinin məhsulu olan abreviaturaların dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində xüsusi rol oynadığını qeyd edir. Azərbaycan dilində abreviatura əsasında meydana çıxan dilçilik terminlərini müxtəlif prinsiplər əsasında qruplara ayırmaq olar. Bunlardan birincisi abreviaturanın hansı dildəki söz birləşməsi əsasında meydana çıxması prinsipidir. Bu prinsiplə abreviatura üsulu ilə meydana çıxmış dilçilik terminlərini iki qrupa ayırmaq olar: 1. Hərfi ixtisarlar: Hərfi ixtisarlar dilçilik terminologiyasında daha çox işlənir. Belə ixtisarlar deyildikdə, terminlərin baş hərflərindən düzəldilən ixtisarlar nəzərdə tutulur. Bu da ondan irəli gəlir ki, çoxsözlü terminlər əvəzinə onların tərkibinə daxil olan sözlərin baş hərflərindən ibarət terminlər işlədilir. Məsələn, Beynəlxalq Fonetik Transkripsiya-BFB, Kazan Dilçilik Məktəbi-KDM, DESKRİPTİV DİLÇİLİK MƏKTƏBİ-DDM, Dillərin Tipoloji Təsnifi-DTT, Füseyn Nəzəriyyəsi –FN, Funksional Dilçilik Məktəbi-FDM və s.

2. Heca-termin ixtisarlar. Bu ixtisarlarda terminlərdən birinin başlanğıc hissəsi alınmış bütöv terminlə birləşdirilir. Məsələn, hidroleksəm, hipersema, hiperurbanizm, subopdinativ, desemantikləşmə, etnolinqvistika, paleoqrafiya, siqnikasiya, sinsemantika, transformasiya və s. Qeyd edək ki, abreviaturalardan istifadə olunmasının həm üstün, həm də kəsis cəhətləri vardır. Dil sisteminin lakonizm tələblərinə cavab verdiyinə görə onların işlədilməsi əlverişlidir. Lakin abreviaturaların daxili mənası bir çox hallarda geniş auditoriyaya məlum olmur, onlar şifahi nitqdə az işlənilir. S.Sadiqova yazır: “Belə abreviaturaların daxili mənası yalnız müvafiq mütəxəssislərə məlum olur və ixtisas leksikasında sirr kimi gizli qalır. Daxili mənanın geniş ünsiyyət zamanı motivləşməməsi bu cür vahidləri emosionallıq və ekspressivlik xüsusiyyətindən məhrum edir, “quru” saxlayır, onların sırf termin funksiyası daşımada mühüm rol oynayır. Belə ki, belə terminlərin daxili məzmunu yalnız bu və ya digər elm sahəsində anlayışların qruplaşdırılması ilə, elmin özünün inkişafı ilə əlaqədar dəyişir. Digər tərəfdən ixtisar terminlərin daxili formasının həmin xüsusiyyəti (“quru”), ümumiyyətlə, elmi dildə ingilis, rus dili və ya başqa əcnəbi dil vahidlərinin orijinalda olduğu kimi, hətta transkripsiya etmədən saxlanılmasını reallaşdırır”. Bütün bunlar Azərbaycan dilində dilçilik terminlərində abreviaturalardan geniş istifadə olunduğunu aydın şəkildə göstərir.

SADƏ QURULUŞLU RİTORİK SUAL CÜMLƏLƏRİNİN BƏDİİ ƏDBİYYATDA İŞLƏNMƏ ŞƏKİLLƏRİ (B.VAHABZADƏ VƏ İ.ƏFƏNDİYEV YARADICILIĞINDA)

Mehriban CƏFƏRLİ

Qafqaz Universiteti
mehribanceferli@gmail.com
AZƏRBAYCAN

İfadə məqsədinə görə sual cümlələrinin üç növü qeyd olunur: həqiqi suallar, ritorik suallar və təhrikədiç suallar. 1. «Ritorik» yunan sözüdür, «rhetor» «orator» deməkdir. 2. «Ritor» qədim yunanlarda və romalılarda «danışıq gözəlliyi müəllimi»nə verilən ad olmuşdur. 3. Ritorik sual cümlələri quruluşca sual şəklində olmalarına baxmayaraq, məzmunca sual ifadə etməyən cümlələrdir və bu baxımdan onlar həqiqi sual cümlələrindən fərqlənir. Sual cümlələrinin bu növündə cavab tələb olunmur, bu cavab sualın özündə implisit tərzdə düşünülür. Ritorik suallarda məntiqi hökm ifadə

edilir. Bu baxımdan həmin üslubi fiqurun sintaktik-məntiqi fiqur kimi tədqiqi məqsədəuyğun hesab edilir. Bir qisim elmi əsərlərdə ritorik suallarda yalnız təsdiqin inkar formasında, digərlərində isə yalnız inkarın təsdiq formasında ifadə edilməsi qeyd olunmuşdur. Lakin Azərbaycan bədii dil nümunələri sübut edir ki, ritorik suallı cümlələrdə həm təsdiq, həm də inkar sual formasında təqdim olunur və bununla da fikir daha ifadəli, emosional-ekspressiv çalar qazanır. Bu sintaktik konstruksiyalar xüsusi üslubi priyom kimi, bədii əsərlərdə daha dərin ifadə üçün, oxucunun diqqətini bu və ya digər məsələyə, hadisəyə cəlb etmək, ona daha dərinlən təsir etmək məqsədilə işlənir. Təsdiq və ya inkarda deyilməli fikir ritorik sual cümlələri vasitəsilə daha təsirli və qəti şəkildə ifadə olunur. Bu nitq formasının ifadə gücü, emosional təsir qüvvəsi də məhz bundadır. Ritorik sual cümlələrinin cavabı danışana qabaqcadan məlum olur. «... ritorik sual cümlələrinin işlədilməsində məqsəd, həqiqi sual cümlələrindən fərqli olaraq, təhrikedicə nitqin yönəldildiyi şəxsədən müəyyən sorğulara, «məchul mətləblərə» cavab almaq deyil, əksinə, sözün geniş mənasında ona «cavab vermək», fikrə bir həqiqət qüvvəsi, təkzibedilməzlik əlavə etməkdir. Danışana tamamilə məlum olan, onun təxminində həqiqi, real görünən bir fikrin, təsdiq və ya inkar hökmün «yanlış» formaya salınması ifadəyə bir hərəkət, intensivlik gətirir, məzmunu əlavə hissi informasiyalarla, konnotativ çalarlarla zənginləşdirir».(Abdullayev S.Ə Ekspressiv təsdiqlik və ekspressiv inkarlıq (Azərbaycan dili materialları əsasında) : Filol. Elm. Nam. ... dis. Bakı, 1970, 237 s).

Ritorik sualın funksiyası diqqəti cəlb etmək, təsiri qüvvətləndirmə emosional tonu artırmaq, həyəcan, coşğunluq yaratmaqdır. Bu kimi məqsədlərlə istifadə olunan sual cümlələrinin qrammatik quruluşuna görə iki növə bölünür; sadə quruluşlu ritorik sual cümlələri, mürəkkəb quruluşlu ritorik sual cümlələri.

Sadə quruluşa malik olan ritorik sual cümlələri cümlə üzvlərinin iştirakına görə müxtəsər və geniş ola bilər. Hər iki cümlə formasından müxtəlif məqsədlər üçün geniş şəkildə istifadə olunur. Lakin bir şeyi də nəzərə almaq lazımdır ki, nəsr və dram əsərlərində müxtəsər formalı ritorik sual cümlələrinin işlənmə tezliyi eyni deyildir: Sənin rənginmidir əks edən göy? (B. Vahabzadə “Göygöl”), Nədir yolumun adı? (B. Vahabzadə “Mənim yolum”), Görəsən, o, heç olmasa, mənim varlığımı duyurmu? (İ.Əfəndiyev “Kiçik bir poema” hekayəsi), Bəlkə Fərəc haqlı imiş? Bəlkə doğrudan da mən dəliyəm? (İ. Əfəndiyev “Sən həmişə mənimləsən) – cümlələri sadə müxtəsər cümlələrdir.

Yoxsa mənim qələbəmin təntənəsi sənin üçün mənasızdır? (İ.Əfəndiyev “Qarı dağı” hekayəsi), Heç ilin bu vaxtında da bu cür qəmgin olarlarmı? (İ. Əfəndiyev “Atayevlər ailəsi” dramı), Sən mənim odumsan, hərərətimsən, Odsuz alışırmı quru taxtalar? (B. Vahabzadə “Ürək” şeiri), Eşqim mənim amalım olubdur, bunu danmam, Bəs neyləyək amalımız əmmayə düşəndə? (B.Vahabzadə “Düşəndə” rədifli qəzəli) – cümlələri isə B.Vahabzadə və İ.Əfəndiyev yaradıcılığında ritorik sual cümlələrinin sadə geniş formasına nümunədir. İstər nərs əsərlərində, istər lirik əsərlərdə, istərsə də dram əsərlərində ritorik sual cümlələrinin sadə geniş formasına daha çox təsadüf olunur. Həm İ. Əfəndiyev, həm də B. Vahabzadə yaradıcılığında ritorik sual cümlələrinin bu növü kamil şəkildə yaradılmışdır.

Həqiqi sual cümlələrində olduğu kimi ritorik sual cümlələri də sadə cümlənin şəxsə görə növlərində verilir. Belə nümunələri həm B.Vahabzadənin, həm də İ.Əfəndiyevin yaradıcılığında görmək mümkündür. “Dur”- demək olarmı heç,hava ilə bərabər Enib qalxan cıvəyə? Qəlbi salmaq olarmı, Balaca çərçivəyə? (B.Vahabzadə “Həkimlə söhbət” şeiri), Əsl sənətkarı yolsuz, cıgırsız, Heç gördünüzümü? (“Nəsənsə, özün ol” şeiri), Səni bircə kərə görəndə oldumu, Həyatın dolaşmaq macərəsində? (“ Hə” ilə “Yox” arasında“ şeiri), Dünyada tikməkdən, qurmaqdan gözəl nə var? (İ.Əfəndiyev “Atayevlər ailəsi” dramı), Evimə haram tikə qoymamışam. Mən bu birçəklərimi namusla ağartmışam. İndi mənim oğluma el oğrusu desinlər? (İ.Əfəndiyev “Bahar suları” pyesi).

B.Vahabzadə və İ.Əfəndiyev yaradıcılığını bəzəyən bu nümunələrdə sadə cümlənin şəxsə görə növlərindən daha çox xəbər əsasında formalaşan qeyri-müəyyən şəxslə, ümumi şəxslə, şəxssiz cümlələr verilmişdir.

Bu hissəyə qədər qeyd edilən sadə cümlələr üzvlənən cümlələr idi. Şifahi nitqdə olduğu kimi bədii əsərlərdə də belə cümlələr daha çox işlədilir. Bunlar dil üçün səciyyəvi olan normal cümlələrdir. Lakin dilimizdə üzvlənməyən cümlələrin iştirakı da təkzibedilməzdir. Təktərkibli cümlələrin bir növünü də söz-cümlələr təşkil edir. Sual məqamında işlədilən söz cümlələr iki yolla yaranır; 1) Təsdiq sözlərin sual mənasında işlədilməsi ilə : Hə, qızlar, nə var, yenə su cüllütü kimi bir-birinizdən ayrılmırsınız?, A balam, niyə hesabı içəri verirsiniz, hə? (İ.Əfəndiyev “ Bahar suları” pyesi), 2) Necə,

necə mægər, necə bəyəm, necə yəni, doğrudan, xeyir ola, deyilmi sual sözləri və ya söz birləşmələri ilə: Necə yəni?! Mənim nişanımı geri qaytarmaq?! (İ.Əfəndiyev “Üçatılan” povesti), O günləri xatırlamaq sənün üçün də ağırdır, deyilmi? (İ.Əfəndiyev “Bahar suları” pyesi), Nəzakət. Siz bizim söhbətimizi Nargiləyə demişiniz? Həsənzadə. Xeyr, deməmişəm. Necə mægər? (İ.Əfəndiyev “Sən həmişə mənimləsən”).

Hər hansı bir cümlənin tərkibindəki məntiqi cəhətdən mühüm olan üzvü nəzərə çarpdırmaq, nitqə yüngüllük, səlislik, yığcamlıq vermək, lazımsız təkrarların qarşısını almaq məqsədilə işlədilən yarımçıq cümlələr də bədii ədəbiyyatımızda geniş şəkildə işlədilmişdir. Yarımçıq cümlələrin hər iki növündən; həm kontekstual yarımçıq cümlələrdən, həm də elliptik yarımçıq cümlələrdən istifadə olunmuşdur; Bu körpüsəlanlar da qəribə adamlardır! Belə sözləri hardan tapıb oxuyurlar? (“Körpüsəlanlar” romanı), Mən nə istəyirdim? İnsanların qəlbində, ruhunda nə kimi xariqüladəliklər axtarırdım? (“Bahar buludları”), O, mənə nə qədər ümidlər verdi. Bəs sonu? Tapmaq çətin olur, itirmək asan. İndi ağlayırsan... Ancaq nə fayda, Özü yıxılanın ağlamağından? Bəs körpə? (B.Vahabzadə “Atılmışlar” poeması).

İstər məişətdə adi danışıqda, istərsə də bədii ədəbiyyatda həqiqi sual cümlələrindən daha çox istifadə olunmasına, ritorik sual cümlələrinə məişətdə az müraciət edilməsinə baxmayaraq, bədii ədəbiyyatda ritorik sual cümlələrinə aid nümunələr kifayət qədərdir.

SIFIR (ELLİPİK) TƏKRARLAR

Leyla SƏMƏDLİ

Bakı Slavyan universiteti
leyla.samadli@gmail.com
AZƏRBAYCAN

Cümlələrdə yarımçıqlıq dilçilərin diqqətindən kənar qalmayan bir mövzu olub və bu da öz növbəsində o sahəyə marağın olmasını bəlli edən bir faktdır. Elmi ədəbiyyatda ellipsisi həm də sıfır ellipik təkrarlar da adlandırılır. Məsələn Ş. Balli onu “сыфыр ишаря” , R. Yakobson “сыфыр анафорик (вя йа дейктик) ишаря” adlandırır.

Ellipsis barədə alimlər müxtəlif fikirlər söyləyirlər. A.A. Leontiev ellipsisi mənfəi emfaza minus işarəli (-) emfaza kimi qiymətləndirir. Fonetik söz,morfem sözlərinin birləşmələri mənasında- sintaqm və cümlə vahidlərinin tərkib hissələrinin hər birində qeyri-tarazlıq müşahidə olunur ki və bu da fonetik reduksiya ilə nəticələnir. Cümlədə ellipsis özünü iki cür göstərir tam və natamam. Ellipsis işlədilməsi müəllifin ilkin şərtlərinə əsaslanır. Oxucu kontekstdən əldə etdiyi məlmata əsasən müəyyən bilgiyə sahib olur və o bilgi əsasında nəticə çıxarır. V. Q. Admoni elliptik cümlələrin tərkibində zəruri üzvlərin və ya onların hansısa tərkib elementinin iştirak etmədiyini qeyd edir. Elliptik cümlələr ikinci dərəcəli üzvlərə malik ola bilərlər,yəni geniş cümlələr ola bilərlər. Bu tipi cümlələrin əsas xüsusiyyətləri ondan ibarətirdiki kontekstin təsiri altında cümlənin elementlərindən biri öz ifadəsini tapmır. Yəni o olmadan müvafiq məntiqi-qrammatik cümlənin məna və formal olaraq bitkinlik əldə etmədiyi elementi öz ifadəsini tapmır.

Elliptik təkrarlar son dərəcə geniş istifadə olunan təkrarlardır , çünki onlar kontekstin, cümlənin , bəzən bütün baş üzvlərin yerini doldurur. E. A. Trofimovanın qeydlərində bele yazılır: “elliptik variantlar həm sözdə həm söz birləşməsində, həm sadə, həm mürəkkəb cümlədə, həm də mürəkkəb sintaktik bütöv daxilində mümkün olduğundan ingilis dilində aşağıda qeyd olunmuş şəkildə formlara bölünür.

1. Üslub cəhətdən qısaldılmış sözlər- lab(laboratory) adv (advertisement)
2. Üslub cəhətdən qısaldılmış fel forması- shall/will'in 'll kimi yazılması, do not/ does not yerinə don't doesn't yazılması və s.
3. Mübtədasi,mübtədə və köməkçi feli və ya sadəcə köməkçi feli ellipsisə uğramış sadə cümlələr.

A) – got everything here-he announced (hər şeyi gotürdüm-o bildirdi)

B) I 'm pretty well thank you (yaxşıyam çoxsağol)

C) -What have you been doing here since morning?

-just been playing with my toys

4. Bağlayıcıları və ya nisbi əvəzlilikləri ellipsisə uğramış cümlələr.

5. Üslubi cəhətdən qeyd olunmuş dialoji biliklərin sintaktik bütövdə normativ vahidin ellipsis kimi çıxış etməsi;

-they say you helped them to bunk?

-me?

Ellipsis təyin etmək üçün pozisyon analizi metodikası istifadə olunur. T. Şopen ellipsisini iki növünü fərqləndirir ; analipsis (irəli ellipsis) və katalipsis (geri ellipsis)

She (is beautiful) and Lucca (-) too. (is beautiful düşünülür) analipsis- o gözəldir, həmçinin Luka da I think that Joan (-) and you think that Marvin (will finish first) məncə Coan və sən Marvinin birinci bitirəcəyini düşünürsünüz. – katalipsis (geri ellipsis) – boşluqda will finish first düşünülür.

Bu növ ellipsis mətn səviyyəsində özünü göstərir. Araşdırmalara görə mətnlərdə ən çox analipsis tətbiq olunur.

Azərbaycan dilində hər hansı cümlə üzvünün iştirak etməməsi yaxud ellipsis ilk baxışdan bu cümlələri adlıq cümlə şəxssiz cümlə, söz cümlələrə bənzətməyimizə səbəb olur. Lakin bu belə deyil onlar bir birinə müəyyən cəhətə görə bənzəmələr də təbii ki aralarında fərq var. Əşyanın, hadisənin mövcud olduğunu, varlığını- intonasianın köməyi ilə təsdiq edən sadə tərkibli cümlələr adlıq cümlələr adlanır. Mübtədasi olmayan, fikir predmeti xəbərlə təsəvvür edilən tək tərkibli sadə cümlələr isə şəxssiz cümlələr adlanır. Adlıq cümlələrdə sadəcə mübtədanın iştirak etdiyini görürük , cümlənin xəbəri olmur, şəxssiz cümlələrdə isə əksinə - xəbər iştirak edir, cümlə mübtədasi olur.

B. Hacıyevin fikrinə görə adlıq cümlələr paralel rabitə ilə əmələ gələn mətnlər üçün səciyyəvidir. Bəzi mətnlər bütövlükdə adlıq cümlələrdən ibarət olur, digərlərində isə adlıq cümlələr onlara yaxın olan cümlə növləri ilə birləşir.

Söz cümlələr bir sözdən (və ya sabit söz birləşməsindən) ibarət olub sintaktik cəhətdən üzvlənməyən cümlələrdir və əsasən fərqləndirilmiş söz və ifadələrdən (hə,yox,bəli,xeyir,baş üstə və s.) ibarət olur. Söz cümlələrin əsas xüsusiyyəti onları təşkil edən sözlərin nominativ mənaya mait olmasındadır. Məhz bu səbəbdən belə cümlələr adətəlar , nidalar və modal sözlərlə ifadə olunur. Bu da fikrin qısa ,emosional və surətli ifadəsinə imkan verir.

Yarımqıq cümlələr buraxılmış üzvləri mətnə, situasiyaya, cümləni təşkil edən üzvlərin forma və məzmununa əsasən bərpa oluna bilən cümlələrdir. Yarımqıqlıq da üzvlənən cümlələrin xüsusiyyətidir. Çünki burda baş və ikinci dərəcəli üzvlərin buraxılmasından və asanlıqla mətnə əsasən bərpa oluna bilməsindən söhbət gedir.

Sıfır təkrarları təhlil edərkən ellipsis üzərində durmuş oluruq və ona görə də bu barədə bir qədər ətraflı danışmaq məqsədə uyğun olardı. Ellipsislə bağlı T. Əfəndiyeva qeyd edir ki ; “ ellipsis yarımqıq cümlə ilə bağlı bir hadisədir. Yunan sözü “elleipsiz” (buraxılmış) sözündən əmələ gəlmiş bu termin elliptik cümlələrin bir qrupunu təşkil edən konstruksiyadır və bunlara dilçilik ədəbiyyatında elliptik cümlələr deyilir.

T.Əfəndiyeva yarımqıq və elliptik cümlələr arasındakı oxşar və fərqli cəhətləri aşağıdakı kimi olduğunu qeyd edir.

1) yarımqıq cümlələrdə mübtədanın, xəbərin buraxılması müşahidə olunur. Elliptik cümlələrdə isə xəbər buraxılmış olur.

2) xəbəri buraxılmış yarımqıq cümlələrdə xəbər əvvəki cümlədə və ya kontekstdə olduğu halda elliptik cümlələrdə buraxılmış xəbər əvəldən gələn cümlələrdə olmur, kontekstin ümumi məzmununa əsasən aşkar edilir və bərpa olunur.

Dil ünsiyyət vasitəsi inkişaf və mübarizə üsulu kimi qeyd edilir. Ünsiyyət vasitəsi kimi dil dəqiq,səlis və aydın olmalıdır. Nitq hadisəsi isə həm ictimailiyə həm də fərdiliyə meyl edir. Məhz ona görə ellipsisə daha çox dildə yox nitqdə rast gəlinir.

AZƏRBAYCANDA DİL SİYASƏTİ VƏ DİL SİTUASIYASI: CİDDİ MÜQAVİMƏTLƏR MÜSTƏVİSİNDƏ (1950-Cİ İLLƏR, STENOQRAMLARIN DİLİ İLƏ)

Cahid KAZIMOV

AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
cahid@ismayiloglu.com
AZƏRBAYCAN

Azərbaycanda bütün dövrlərdə dil siyasəti və dil situasiyasının əsaslarını müəyyənləşdirmək müəyyən problemlərlə üzləşib. Ona görə problemə bu məsələ çevrilib ki, məsələn, sovt dönməndə dövlətin dil siyasətini tam şəkildə müəyyənləşdirmək üçün dövlətin ideologiya, mədəniyyət, elm və s. məsələ-lərinə həsr edilmiş tədbirlərinin materiallarını - bu kimi mənbələri əldə etmək çətinliyi mövcuddur.

Həmin dövndə dil siyasətinin respublikamızla əlaqədar çətinliyini və mürəkkəbliyini dərk etmə istiqamətində böyük demokrat yazıçı, alim, ictimai-siyasi xadim Mirzə İbrahiovun dil mücadiləsinin bir sıra incəliklərini yada salmaq lazım gəlir.

Dil məsələsində də Bakı hökumətinə o zaman rəhbərlik edən Şaumyan dilimizin o zaman işləkliyinə qəti şəkildə mane olur. Donosbazlıq onun birinci vəzifəsinə çevrilir, bütün tədbirlərin Azərbaycan dilinə aprılması haqqında məlumatı MK-ya çatdırır. «Azərbaycanda yerli radio verilişlərinin 13 saatından rus dilində verilişlərə 28 dəqiqə və erməni dilində 28 dəqiqə ayrılır».

Məhz bu dövrdə (50-ci illər) ikidillilik (bilinqvizm) məsələsi də gündəmdə idi. Tədbir və yığıncaqlarda səsləndirilirdi ki, «Hər cür şərait yaratmaq lazımdır ki, milli-rus qoşadilliyi hər bir regionun xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla ahəngdar və təbii inkişaf etsin, formalizmdən azad olsun. Dövlət həyatının ictimai və mədəni həyatın müxtəlif sahələrində milli dillərin işlədilməsinə daha çox qayğı göstərməlidir. Xalqın adını daşıyan, respublikanın ərazisində yaşayan başqa millətlərin vətəndaşlarının, birinci növbədə uşaqların və gənclərin həmin xalqın dilinin öyrənilməsi təqdir edilsin. Bütün bunlar tədris dilinin sərbəst keçirilməsinin demokratik prinsiplərinə qarşı qoyulmamalıdır».

Beləliklə, sovet dövründə (50-ci illər) Azərbaycan dilindən dövlət dili kimi istifadədə təcrid olunma, kənarlaşma prosesləri baş vermişdir. Bu dövr həqiqətən də ziddiyyətli bir dövrdür, mühüm dil məsələlərinin müzakirəsi məhz bu dövrün də payına düşür. Dil siyasətində də sovet dövlətinin ikili standartlardan çıxış etməsi hakim rus-erməni şovinizist dairələrinin təsiri altında, öncə, türk-müsəlman xalqlarının milli-mənəvi, əxlaqi dəyərləri ilə yanaşı, milli ana dilinin işləkliyində hər vəchlə mane olmaq, bu dili sıxışdırmaq, «sovet insanını, sovet xalqını» formalaşdırmaq adı altında, məqsədyönlü formada milli respublikalarda ruslaşdırma siyasətini həyata keçirməkdən başqa bir şey deyildir. İslamçılıq və türkçülük ideyalarının sıxışdırılması nəticəsində əks-təsir, yəni türk-müsəlman xalqlarının qabaqcıl nümayəndələrində, ziyalılarında, ədiblərində milli fikir axtarıları, milli duyğular, milli təəssüfkeşlik hissləri güclənməyə başladı, milli dil, ana dili, yerlərdə ana dilinin dövlət dili kimi tanınması uğrunda gözə görünən və gözə görünməz şəkildə mübarizə başladı.

AZƏRBAYCAN ATALAR SÖZLƏRİNDƏ ŞƏXS ADLARI

Günəl ƏLİYEVƏ

Sumqayıt şəhəri, 28 Nəli orta məktəb
AZƏRBAYCAN

Xalqın dünyagörüşü, fəlsəfi baxışı, onun əhatə etdiyi mühitə, insana, təbiətə, tarixə münasibəti, cəmiyyət üzvlərinin adları, əhatə dairəsinin genişliyi və məhdudluğu, əmələ gəlmə mənbələri və tərkibi, adlarda baş verən fonetik, leksik-semantik dəyişmələri, mənşəcə tərkibi, milli-mədəni leksikanın anlayışlarını, quruluş tiplərini, morfoloji baxışlarını, psixologiyasını, başqa xalqlarla paralellik təşkil edən sabit struktur, sözlərin yaranma yollarını, qanunauyğunluqlarını, yayılmasını,

onların xüsusi çəkisini, türkdilli abidələrdə adların tipoloji xüsusiyyətlərini, təbiətin insana təsiri ilə bağlı adların yaranmasını və sair etnik-linqvistik və psixoloji səciyyəni açmağa kömək edir. Bütün bu qeyd edilən cəhətlərin aşkarlanması üçün ayrılıqda çox geniş tədqiqat aparılmalıdır.

Burada V.A.Nikonovun “Первый закон антропонимики, как и всей ономастики-историзм” fikri özünü doğruldur.

Məhz tarixi məlumat hər adın etimoloji şərhinə açar verir.

Şəxs və məkan anlayışı bildirən isimlər dildə daim müxtəlif məna yükü daşıyır.

Atalar sözlərinin onomastik laydakı antroponim mikrolayı ilə əlaqəsi üç şəkildə özünü göstərir:

Tarixi şəxsiyyətlərin adı ilə bağlı atalar sözləri müxtəlif istiqamətlərdə inkişaf edərək, xalqın milli ənənələrini, dünyagörüşünü, psixoloji yaşını, iqtisadi, siyasi, mənəvi səciyyəsinə, həyat tərzini əks etdirən əlamətlərlə uyğun şəkildə ifadə etdiyi üçün məcazlaşma xüsusiyyəti qazanır, ümumiləşmiş məzmun kəsb edir və xüsusi isimlər-adlar burada aparıcı rolunu öz üzərinə alır, bununla da xüsusi çəkisi artır. Məsələn:

I. *“Hər oxuyan Molla Pənah olmaz”*. - bu atalar sözündə adı çəkilən Molla Pənah /Vaqif/ XVIII əsrdə yaşamış şairin adı ilə bağlıdır. Xalq öz şairini təqdir etmiş və yaxın sifətləri adında cəmləşdirəndi üçün onu xüsusi seçilmiş şəxs kimi yaşatmış və ondan örnək götürməyə meyilli olmuşdur.

II. XVIII əsrdə yaşamış və yadelli işğalçılara qarşı ölüm-dirim mübrizəsi aparmış Rövşənin adı ilə bağlı bir çox atalar sözləri mövcuddur, lakin bunlar Koroğlu ləqəbi-adı altında yaranmışdır. Məsələn:

“Çünki oldun dəyirmançı, çağır gəlsin dən, Koroğlu”. Bu atalar sözü Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatının bədii sərvəti sayılan “Koroğlu” dastanı əsasında yaranmışdır.

Çünki oldun dəyirmançı//Çəğır gəlsin dən Koroğlu.

Verdin Qırı, aldın Dürü//Döy başına yan Koroğlu.

Koroğlunun adı ilə bağlı atalar sözlərinin hamısında mərdlik, cəsərət, xeyirxahlıq, cəngavərlik motivləri duyulur və onunla bağlı başqa bir çox vahidlər də yaranmışdır:

“Ölər Koroğlu, getmə Vətəndən”.

“Hər daşın dibində bir Koroğlu var”.

“Atasının gözünü çıxaran hər adama Koroğlu deməzlər”.

“Koroğlu üçcən deyib”.

“Koroğlunu tutmağa bir Keçəl Həmzə gərək”.

“Koroğlu deyib: basılanı kəsməyin”.

Bu atalar sözləri nəyi və kimisə fərqləndirmək məqsədi güdsə də, yenə Koroğlu burada bir simvol kimi istifadə edilir; həm də Koroğlu şəxsiyyəti əsasında yaranan köçürmə mənadan danışılır.

III. *“Dağ Məhəmmədin yanına getməsə, Məhəmməd dağın yanına gedər”*.

Bu məsəl, əvvəlcə özünü təkəbbürlü aparıcı adamın sonradan güzəştə gedib sadə hərəkət etməyə məcbur olduğu və ya əksinə, daha hörmətli adamın özündən qat-qat kiçik adamın ayağına getməyə məcbur olduğu zaman işlənilir.

B) Atalar sözlərinin bir hissəsində xüsusi isimlər iştirak etsə də, onlar məzmunla qarşı neytral mövqe tutur, yəni məzmunla sıx bağlana bilmir, bəzən qafiyə xətrinə, bəzən satirik və yumoristik üslubda məcaz yaratmaq məqsədilə işlənir. Məsələn:

a) *“Ölməz, itməz, Xədicə görər nəvə-nəticə”*. Burada xüsusi isim yalnız qafiyə xətrinə işlənmiş, məzmunla qarşı neytral mövqe tutmuş və görülən işin sonunu gözləmək mənasını ifadə etmişdir. Burada atalar sözləri ictimai məzmunla yüklənir, qeyri-müstəqim mənalı ictimai-sosioloji məzmun kəsb edir.

b) *“Mus-mus deyincə birdəfəlik Mustafa de”* atalar sözü fikirdə qatilik tələb etmək, fikri açıq söyləmək məzmununu ifadə edir.

c) *“Bir həsirdir, bir Məmməd Nəsir”* atalar sözü hər şeydən məhrum, həyatda heç bir maddi neməti olmayan və bir şeyə gümanı gəlməyən insan haqqında deyilir.

d) Əli və Vəli adları ilə bağlı atalar sözləri də xüsusi üslubi yük daşıyır. Hər atalar sözünün üslubi yük daşmasını “insanların bədii fikrə və bədii düşüncənin onlara münasibəti”ni əks etdirir. *“Əli aşından da olur, Vəli aşından da”* atalar sözünün strukturunda iştirak edən Əli və Vəli xüsusi adları fikri çatdırmaq üçün, ritmik bölükdə ahəng yaratmaq üçün işlənmiş və hər şeydən məhrum olan, əli hər şeydən çıxan adam haqqında söylənilir. Və ya *“Əli papağını Vəli başına qoyur, Vəli papağını Əli başına”*. Atalar sözü “əslində normal vəziyyətdə olmayıb bir təhər yola verilən və başa çatdırılan işi görən adam haqqında deyilir.”

Üslubi yük ikiplanlı olur. Atalar sözləri külli miqdarda yumoristik məzmunlu səciyyə daşıyır.

“*Toydan sonra nağara xoş gəldin Bayram ağa*”. Qarşılaşdırılan tərəflər bir-birini tamamlasa da, burada xüsusi isim kimi iştirak edən Bayram ağa məzmununda qafiyə xatirinə işlənir və məzmunun ahəngini təmin edir.

b) “*Ağa Nəzərəm, belə gəzərəm, hər kəsi görsəm, başın əzərəm*” atalar sözü polipredikativ cümlədir, iki mürəkkəb cümlədən təşəkkül tapmışdır; bir tabesiz, digəri tabeli vahid polipredikativ cümlə kimi özbaşınalıq edənlərin xarakterini açır. Yumoristik planda işlənir, xüsusi ismin yalnız yumoristik rolu aşkar edilir.

c) Atalar sözlərinin bir hissəsi strukturunda dialoq şəklində olub adların məzmununa uyğun, ahəngdar istifadə edilir:

a) “*Adın nədir?-Rəşid. –Birin de, birin eşit*”. Bu atalar sözündə Rəşid xüsusi ismi yetkin, təmkinli, həddi-buluğa çatmış mənasını bildirir, didaktik səciyyə ifadə edir, adına uyğun tərzdə hərəkətin icrasına sövq etmək məzmununu ifadə edir.

b) “*Adın nədir?-Daşdəmir. –Yumşalsan, yumşalı*”. Bu atalar sözündə də öz növbəsində diadaktik səciyyəlidir, əslində daş və dəmir birləşməsindən törəyən maddi son dərəcə bərklik, yenilməzlik mənası bildirsə də, nəticədə həyatın əzəli qanunları, maddinin möhkəmliyinə baxmayaraq, onu da yumşaltmaq iqtidarına malik olması ilə səciyyəyənlir.

c) “*Adın nədir?- Dərviş.-Pul ilə aşır hər iş*”. Bu atalar sözündə adəti, üsul-idarəni tənqid edən atalar sözündə Dərviş xüsusi ismi yalnız qafiyə xatrinə işlənmiş və məzmunun rəvanlığını təmin etmişdir.

d) Kinayə məqamında- “*Dədə görməyib, deyir, Şaqqulu da bir dədədir*” atalar sözü gülüş doğurmaq üçün, ləyaqətsiz, görməmiş adamı ifşa etmək üçün işlənir.

Dilimizdə Süleyman peyğəmbərlə əlaqədar dini məzmun daşıyan atalar sözləri də mövcuddur. Məsələn: “*Süleyman qalmayan dünya sənə də qalmaz*”. Burada adı tarixdə sərvət, hakimiyyət, ədalət, ülvyyə və s. rəmzi olan Süleyman kimi əzəmətli bir adamın də ölüm qarşısında diz çökdüyünə işarə edilir. Didaktik məzmun daşıyır. Var-dövlətinə və ya mövqeyinə arxalanaraq qudurğanlıq edən harın adamlara nəsihət vermək məqsədi ilə bu atalar sözündən istifadə edilir.

Atalar sözləri atalarımız və ulu babalarımız tərəfindən yaradılmış və dəyişməz halda qalan ifadələrdir. Atalar sözləri və məsəllər keçmiş nəsillərin çoxcəhətli fəaliyyətdə əldə etdikləri nəticələri yeni nəsllərə vermək üçün işlənilir.

“KOR BAYQUŞ” - İRAN NƏSRİNİN TƏNTƏNƏSİ

Şahin YUSİFLİ

Bakı Dövlət Universiteti
Yusifli145@gmail.com

Kölgəsi tərəfindən ələ keçirilən insan,
Daim öz işığını kəsər və öz tələsinə düşər.
(Karl Qustav Yunq , Dörd arxeotip , s 56)

Sadiq Hidayətin “Kor bayquş” əsəri dərin, qaranlıq, qatı və qan dadında olan bir romandır. Əsər oxunarkən insanı tez-tez təəccübləndirir. Burada arzularla həqiqət bir arada verilmiş, bir-birinə qarışdırılmış və bir-birinin daxilində həll edilmişdir. Əsərin ən əhəmiyyətli xüsusiyyəti inanılmaz, ağılasığmaz, təəccüblü və azad görünüşüdür. Kor bayquş hər şeydən əvvəl bir bölünmə, parçalanma, dəyişmə və çevrilmə romanıdır.

Kor bayquş müxtəlif dadları özündə cəm edən bir əsərdir. Əsərdəki bütün nöqtələr nəzərə alınmaqla psixoanalitik, sosial və feminist baxışlara açıq olan bir romandır. Digər tərəfdən İran ədəbiyyatında simvolizm və sürrealizm cərəyanlarını özündə büruz edən ilk nəsr əsəri hesab olunur. Səhifə sayı az olsa da, bundan da artığı zərər verərdi.

Əsərin ilk cümləsində dərin fəlsəfi mühakimələr gizlənmişdir. Ravi (əsəri nəql edən) metafizik cəhətdən ruhdakı özündən keçmə halının, ölümlə həyat, yuxu ilə oyanıqlıq arasında yaşanan anların

sirrinin açılmasında maraqlıdır. Və əsərə seçilmiş ilk cümlə də bundan qüvvətli ola bilməzdi: “Həyatda elə yaralar var ki, insanın ruhunu cüzam xəstəliyi tək inzivaya çəkərək, yeyib-bitirir”.

Romanın qəhrəmanı cəmiyyətdən kənar düşmüş bir intellektualdır. Əsərdə keçmişdən indiki zamana axıb gedən və əksinə dövrən edən qarma-qarışıq zaman məhfumu ifadə olunur. Əsərdə təkrarlanan rəqəmlər, aylarla göstərilən zaman vahidlərinə rast gəlinə də, bu oxucunun hadisələri xronoloji cəhətdən izləməsinə təkan vermir, əksinə zamanın təyinini çətinləşdirir.

Kor bayquş ölməmişdən əvvəl oxunulması min bir kitabdan biri kimi xarakterizə olunan romandır. Fransız jurnalist və rəssamı Rena Lanva bildirir ki, “Bu kitabda incəsənətin əhəmiyyəti o qədər şərəfləndirilmişdir ki, fikrimcə bunu ifadə edəcək söz tapa bilmərəm”.

Əsər məkan və zamandan ayrı, ağır bir psixoloji sarsıntıının nəticəsində yazıldığı üçün ona oxşar əsərin yaradılması qeyri-mümkündür. Bir qədər də geniş desək, ürəyində ağrılar və iztirablar çəkən, həm ruhi həm də fiziki olaraq xəstəliklə mübarizə aparan bir insanın ağır, incidici, yorucu bəzən də qorxuducu düşüncələrini özündə bürüz edən bir romandır.

Digər tərəfdən Sadiq çox maraqlı bir tip idi. O, qərb ədəbiyyatı oxuyur, qərb musiqisi (Bethoven, Çaykovski) dinləyir, qədim İran və Hindistan mədəniyyəti və tarixinə vurğunluğunu göstərirdi. Əsərlərinə görə Sadiqi şərqin Kafkası da adlandırmaq olar. Maraqlı cəhət isə Sadiqin şərqlə qərbin sintezində əsərlər yaratması, sarı simi tapması idi. Onun hansı nöqtəyə vurmasını tapmaq da bir mərifət idi. O, bu cəhətini Kor bayquşda da elan edir. Deyir : Çox vaxt bir nəfərlə söhbət edəndə, ya bir iş görəndə, müxtəlif mövzular haqqında müzakirə aparanda, fikrim başqa yerdə olanda və ya başqa bir şey fikirləşəndə ürəyimdə özümü mühakimə edirdim. Parçalanıb, dağılmaqda olan bir daş yığını kimi idim. Guya həmişə belə olmuşam və olacağam. Namünasib və qəribə bir qarma-qarışıqlıq...

Sadiqin öz həyatındakı problemləri bir yana, özünün də qarma-qarışıqlıq deyər qeyd etdiyi məsələnin köklü problemlərdə rolu olduğunu deyər bilərik. Sadiq İrandakı monarxiyanı, eləcə də dini elita olan ruhani sinfini modern üslubda tənqid edirdi. Sadiq bu iki səbəbi həmişə İran xalqının kor və cahil qalmasında əsas günahkar hesab edirdi. Ölkədəki əsas problemlər də bu korluqdan qidalanırdı. Bu sosial ictimai, biraz da şəxsiyyətdaxili səbəblər Sadiqi o qədər sıxdı ki, yazıçı sonda bu ağrılara dözümlü gətirməyərək, intihar etdi.

Kor bayquş əsəri nə qədər quraşdırma və yazıçı təxəyyülünün məhsulu olsa da, onun içində Hidayətin depressiyası, melanxoliya, mübarizə və qarışıqlıq mövcuddur. Sadiqin çox yaxın dostu, məşhur nasir Bozorq Ələvi əsər barədə fikirlərində bildirir ki, Sadiq əsərdə qətlə yetirmə istəyi ilə çıxış etsə də, normalda insanpərvər və heyvansevər idi. Həmçinin kitabın ağırlığına işarə edən Bozorq, Sadiqin zarafatçı olduğunu da qeyd edir. Lakin sonda əsərin Sadiqin depressiv heyatından xəbər verdiyini boynuna alır. Bu roman əslində səssizcə yaşanan bir ağrının təəcəssümüdür. Bu Sadiqin öz yaşadığı ağrı idi. Onunla birgə hiss edən və terrorun susdurduğu digərlərinin çəkdiyi ağrıların ifadəsi.

Sonda Kor bayquş barədə bu cür qeyd etmək yerinə düşər: Məkan və zaman anlayışından uzaq olan, insanların bir-biri daxilinə keçər biləcəyi metoforik əsərləri təsvir etmək çətin məsələdir. Bu səbəbdən əsəri oxuyub bitirən birinin beynində elə geniş təəvvür yaranmayacaqdır. Digər tərəfdən kitab üzərindəki ada da layıqdır.

Sadiqin Kor bayquş və digər əsərləri barəsində bir çox yazıçı və tənqidçilər fikir bildirmişdirlər. Əminliklə qeyd etmək olar ki, onun əsərlərinin motivi fransız yazıçı və təyyarəçisi Antuan de Sent Ekzüperinin “Kiçik şahzadə” əsərindəki bu fikirlə üst-üstə düşür : “İnsan yalnız ürəyi ilə görər. Göz heç bir şeyin əslini görməz”.

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATI

“KİTABI- DƏDƏ QORQUD” EPOSU VƏ TARİXİ FAKTLAR

Kəmalə ABBASOVA

Taras Şevçenko adına Kiyev Milli Universitetinin
kamale.abbasova.95@mail.ru
UKRAYNA

«Hər hansı xalq - ədəbi irsi nə qədər zəngin olsa da bir, ya iki əsas kitaba, təməl kitaba, Ana kitaba malikdir. Belə baş kitab xalqın varlığını ən dolğun və bitkin şəkildə əks etdirir... Xalqımızın şah əsəri, Ana kitabı Dədə Qorqud dastanıdır».

Anar

“Kitabi- Dədə Qorqud” oğuz türklərinin, o cümlədən Azərbaycan xalqının tarixini öyrənmək üçün misilsiz mənbədir. Bu qəhrəmanlıq dastanı Azərbaycanın əsl tarixidir, xalqımızın zəngin tarixi, mədəniyyəti və milli mənəvi dəyərləri “Kitabi- Dədə Qorqud” eposunda öz əksini tapmışdır.

Azərbaycan xalq bədii təfəkkürünün abidəsi olan "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarının poetik dili bədii təsvir vasitələri ilə zəngindir. Onlarda xalq dilinin incəliklərindən, atalar sözü, məsəl və idiomatik ifadələrindən bəzən, məharətlə istifadə olunmuşdur. "Kitabi-Dədə Qorqud" Azərbaycan türkcəsinin tarixini öyrənmək baxımından zəngin mənbədir. Dədə Qorqud boylarının əsas mahiyyətini yurdun və xalqın qorunması, xeyir qüvvələri təmsil edən qədim oğuzların yadelli işğalçılara - şər qüvvələrə qarşı ölüm-dirim savaşı, öz əhəmiyyətini indi də itirməyən bir çox əxlaqi-didaktik görüşlər təşkil edir. Keçən yüzilliyin 50-ci illərində sovet totalitar rejiminin ideoloji basqısı altında "Dədə Qorqud" eposu milli ədavəti qızıqdırən bir ədəbi abidə kimi qadağan edilmiş, yalnız 60-cı illərin əvvəllərində "bərpa" ala bilmişdir. Ənənəyə görə, Kitabi Dədə Qorqudda dastanların müəllifliyi Dədə Qorquda aid edilir. Dastanların əsas süjeti on iki boyda əks olunmuşdur.

Dastanda göstərilir ki, Azərbaycan ən qədim oğuz- türk məskənlərindən biridir. Qədim oğuzlar, o cümlədən oğuz xaqanın özü, xanlar xanı Bayandur xaqan, oğuz- türk sərkərdələri, hətta Qıpçaq xanın özü də Azərbaycanda yaşamış və burada dəfn olunmuşlar. Bundan başqa, “Dədə Qorqud” boylarında iştirak edən qəhrəmanların hər birinin mənsub olduğu el, oba, tayfa adları və baş qəhrəmanların özlərinin daşdıqları adlar hazırda bugünkü Şimali Azərbaycanın toponimlərində yaşamaqdadır. Məsələn dastanın qəhrəmanlarından olan Bükdüz Əmənin adına Naxçıvanda “Böyük düz” adlı yer vardır. “Dədə Qorqud” elinin Bayat adına Ağcabədidə, Şamaxıda, Salyanda, Ucarda, Dəvəçi rayonunda rast gəlinir. Lap yaxın onilliklərə qədər bir sıra Bayat kəndləri mövcud olmuşdur və hazırda da Bayandır xanın adına Bərdə rayonunda, Salur Qazanın adına Cəbrayıl, Ordubad, və Qubadlı rayonlarında yer adları mövcuddur. Dəli Dondarın adına Tovuz və Qubadlıda, Tüləkəranın adına Qubada onlarla yer adları vardır. Bundan başqa dastanın ən məşhur qəhrəmanlarından olan Qaraçuqun (Qaraca Çobanın) adına Naxçıvanda kənd və Kiçik Qarabağ dağ silsiləsinin Ağcabədinin Salmanbəyli kəndi ilə hüdudlanan Qaraçuq dağı vardır. Hətta deyilənə görə, “Nərgiz təpə” deyilən qədim qəbiristanlıqda Qaraca Çobanın bədəni hissəyə ayrılaraq dəfn olunmuşdur.

Göründüyü kimi, “Kitabi- Dədə Qorqud” dastanının boylarında tarixi faktlar, çox qiymətli məlumatlar vardır. Buna görə bu dastan heç vaxt elmin diqqətindən kənar qalmayacaq.

Anar "Kitabi-Dədə Qorqud"un bədii xüsusiyyətlərindən yazanda onun yazıçı-üslubiyyətçi fəhmi daha dərinə gedir, çox möhtəşəm tədqiqatların gedib çıxma bilmədiyi ənginlikləri görür, qeyri-adi müşahidələr edir; həmin görüntülərin, müşahidələrin nəticəsidir ki, "Dədə Qorqud dünyası"nın dilində bədiiiliklə elmiliyin sərhədi, demək olar ki, itir, yazıçı-alim özünəməxsus bir üslub, ifadə tərzini nümayiş etdirir:

"Dədə Qorqudun dili çox oynaq və qvraq bir dildir, ən az, xəsis vasitələrlə böyük mənə tutumu verilir...Dədə Qorqud dili plastik, görümlü təsəvvür yaratmağa qadir olan birdildir..."

Dədə Qorqud dilinin bir möcüzəsi də ondadır ki, ən adi, bizim indi də hər gün, hər saat işlədiyimiz sözlərin qəribə düzümü, sırası tapılıb; bu sözlər başqa işıqda görünür, parlayır, bərq vurur...

"Dədə Qorqud dünyası"nda Anarın bir dilçi (xüsusilə dil tarixçisi, üslubiyyatçı) kimi araşdırmaları da diqqəti cəlb edir ki, bu məsələ üzərində dayanmağa iki baxımdan ehtiyac duyulur:

1) Əsərin dilinin elmilik səviyyəsini daha yaxşı (bir sahə üzrə olsa da) təsəvvür etmək baxımından;

2) Müəllifin elmi-dilçilik marağının hədudlarını müəyyən etmək baxımından.

Təkcə Azərbaycan xalqının deyil, bütün Türk dünyasının möhtəşəm və əzəmətli tarixini yaşadan, onu bu günümüzdə qovuşduran ulu sənət nümayəndələrindən biri və həm də birincisi "Kitabi - Dədə Qorqud" eposudur. Bu bədii söz xəzinəsi türk xalqlarının tarixi salnaməsi, həyat ensiklopediyasıdır, "Oğuznamə"dir.

Elm aləminə "Kitabi - Dədə Qorqud" eposunun iki əlyazması məlumdur. Bu əlyazmaların biri və daha mükəmməli Almanyanın Drezden muzeyində saxlanılır. Bu əlyazma giriş və on iki boydan ibarətdir. Əsərin ikinci əlyazması Vatikan muzeyindədir. Vatikan əlyazması girişdən və yalnız altı boydan ibarətdir. "Kitabi - Dədə Qorqud"un hər bir boyunda bir oğuz igidinin qəhrəmanlığından danışılır.

"Kitabi-Dədə Qorqud" bahadırlıq və qəhrəmanlıq dastanıdır. Buradakı boylar orta əsrlərin ilkin çağlarının həyatı ilə səsleşir. Əhvalatlar el ağsaqqalı, el ozanı Dədə-Qorqudun dilindən söylənilir. Əsərdə oğuzların hərbi yürüşləri, inam və görüşləri, barış və savaqları, adət və ənənələri, köçəri və oturaq həyatı bədii şəkildə öz əksini tapmışdır.

Oğuz elinin başçısı Qamğan oğlu Bayındır xandır. Onun əsərdə yalnız adı çəkilir, onunla bağlı heç bir əhvalat söylənilmir. "Kitabi - Dədə Qorqud"un hər bir boyunda bir oğuz igidinin qəhrəmanlığından danışılır. Oğuzlar üçün yurd, Vətən sevgisi, torpaq hər şeydən yüksək və əzizdir. Onlar hər an doğma el-oba uğrunda canlarından keçməyə hazır idilər. Oğuz öz qonşularına qarşı da mərd idilər. Onlar başqasının torpağına hücum etmir, sərhədlərini pozmur. Lakin düşmən xəyanət edib qəfil hücum etdikdə oğuz igidləri hamılıqla Vətənin müdafiəsinə qalxır, düşməni tarmar edirlər. Dar gündə Vətən sevgisi oğuzlara öz aralarındakı incikliyi də unutturur, onları birləşdirir.

Oğuzlarda qadına, anaya yüksək ehtiram və məhəbbət vardır. Burada ana haqqı tanrı haqqına bərabər tutulur. "Salur Qazanın evinin yağmalanması boyu"nda Qazan xan düşmənlə qarşılaşarkən hər şeydən keçir, lakin anasından keçmir.

Oğuzlar çətinə düşəndə tanrıya sığınır, onu köməyə çağırırlar. Tanrı da hər dəfə oğuzların köməyi olur, onları çətinliklərdən çıxarır.

"Kitabi-Dədə Qorqud" oğuzların dastana çevrilmiş tarixidir. Dastanda hər sözün, ifadənin, adın dərin mənası var və bunların hamısının arxasında soykökümüz olan oğuzların keçmiş tarixi durur.

“YENİ DÖVR” NƏSRİNİN XARAKTERİSTİKASI

Fənarə NİFTƏLİYEVƏ

Bakı Slavyan Universiteti

fenare89@gmail.com

AZƏRBAYCAN

Ədəbi tənqid 50-ci illərin sonu, 60-cı illərin əvvəllərindən etibarən Azərbaycan nəsrində baş verən keyfiyyət dəyişikliyinə başlıca mahiyyətini insanın ön planda verilməsində görürdü.

İnsan və onun əməyinə olan münasibət, onun duyğu və düşüncələrinə olan diqqətdən daha öndə gedirdi. İnsanların mənəviyyəti texnikanın kölgəsində yoxa çıxırdı. Bu proses təbii ki, yalnız yazıçıların istedadı ilə bağlı deyildi. İstedadın səmərəsiz yerə sərf olunması daha çox siyasi şəraitlə bağlı idi. Totalitar siyasi rejimin hakim olduğu bir şəraitdə ədəbiyyat hazır şəkildə təqdim edilən ölçülər daxilində meydana çıxırdı. Həqiqətlə nəfəs alan, bədiiyyəti ilə zövq oxşayan incə və zərif ədəbiyyat ideologiya maşını qarşısında aciz və gücsüz idi. Ədəbiyyatda demokratik ab-havanın yaranması təxminən 50-ci illərin sonuna təsadüf edirdi. Bununla da, yazıçıların yeniliyə doğru addımlarından başlıcası məhz ideyaçılıqdan uzaqlaşmaq təşəbbüsünün əsası qoyulmağa başladı.

Ədəbi yazıçılarımız bir çox əsərlərində xalq həyatının geniş mənzərəsini dolğunluğu ilə əks etdirirdilər. Bu əsərlərin baş mövzusu xalqın əməksevərliyi, şərəfli mübarizəsi, Böyük Vətən müharibəsi dövründə göstərilən şücaət, sovet adamının mənəvi uralığı, beynəlmiləçliyi, ideallara sədaqət, məhəbbət hissləri və həyəcanları təşkil edirdi.

Ədəbiyyat, xüsusilə nəsrimiz daim inkişaf prosesindədir. Bu proses həm bütün mərhələləri təmsil edən təcrübəli yazıçıların, həm 60-70-ci illər nəslinin nümayəndələrinin fəaliyyətindən yaranan vahid Azərbaycan nəsrinin simasını müəyyən edir. Yazıçılarımız nəsrini daim təzə mövzu, problem, qəhrəman, üslub, forma, təsvir və ifadə vasitələri ilə zənginləşdirirlər. Bu prosesdə yeni olanların ən davamlısı, mükəmməli ənənəyə çevrilir, duruş gətirməyən surətlər, formalar, təsvir və ifadə vasitələri unudulub gedir, bütünlükdə onların təsbit edildiyi zəif əsərlər isə ancaq bibliografik göstəricilərdə qalır.

Yeni nəsrin qəhrəmanı daim bütün mülahizələrdə maraq doğurmuşdur. Tənqidçi Yaşar Qarayevin bu haqda söylədikləri diqqəti cəlb edir və o, 60-70-ci illər Azərbaycan nəsrinin daha çox mənəvi-əxlaqi mövzularda meyil etdiyini xüsusilə qeyd edir: “Bir dövr vahidi kimi 70-ci illər ədəbi fikrini səciyyələndirən cəhət bir də odur ki, müasir insanın, müasir psixoloji və əxlaqi həqiqətlərin daha tam və daha həqiqi dərki axtarışlarında bədii fikir adi, sırayı, sadə, sadə qəhrəmanla daha tez-tez rastlaşmağa başlamışdır....Sosialist realizmi üçün “sırayı”, yoxsa “müstəsna” qəhrəman dilemması yoxdur, vahid bir realist və humanist insan konsepsiyası vardır”. Bütünlükdə bu mülahizələr müasir nəsrin mövzu və qəhrəman aləmini xarakterizə edir. Belə bir qənaətə gəlmək olar ki, əslində qəhrəmanın tipini müəyyənləşdirən yazıçı yox, dövrün özü və problematikasındır. Lakin müəllif mövqeyi də təbii ki, danılmazdır. Bədii əsərdə müəllifin fəal mövqeyi ədəbi qəhrəmanın estetik funksiyasını açıqlayan mühüm göstəricidir.

50-ci illərdən başlayaraq ictimai şüurda baş verən dəyişikliklər hər şeydən əvvəl poeziyada öz əksini tapmışdır. Nəsrin bu dəyişiklikləri dərk edərək qəbul etməsi üçün daha bir neçə il lazım idi. Təbii olaraq, həmin illərin yazıçıları dövrün tələblərindən kənar qala bilməzdilər. Beləliklə, ictimai və mənəvi dəyişikliklər yeni nəslin yazıçılarının yaradıcılığına sirayət etməyə başladı. Yeni Azərbaycan nasirləri öz sələfləri kimi insan varlığını məhdud ölçü daxilində təsvir etmir, çoxplanlı təsvirlərə meyil göstərmirdilər.

Ümumiyyətlə, nəsrin simasını, öncə qəhrəmanlar aləmi və həmin qəhrəmanların dövrün, zamanın aparıcı meyllərinin ifadəçisi olması müəyyənləşdirir. Yeni Azərbaycan nəsrinin qəhrəmanlar qalereyası olduqca rəngarəngdir. Bu qəhrəmanların əksəriyyəti öz sələfləri ilə bu və ya digər dərəcədə bağlılıq təşkil edir. Sovet ədəbiyyatında yeni insan qalib gəlmiş və istismardan azad olmuş bir cəmiyyətin nümayəndəsi kimi təqdim edilir, onun xarakteri öz sələflərinin ən nəcib keyfiyyətlərini yaşatmaqla müəyyənləşir.

Ədəbiyyatımızda fərdin taleyi həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur. Şəxsiyyətə, onun taleyinə olan maraq isə Azərbaycan nəsrinin yeni mərhələsində (60-70-ci illər) daha çox artmışdır. Bu dövrdən başlayaraq, adi adamların, peşə və sənət sahiblərinin həyatına maraq artmış və beləliklə, yeni qəhrəman tipi yaranmağa başlamışdır. Yazıçılar əsas diqqətlərini yaratdıqları qəhrəmanların şəxsi talelərinə yönəldirdilər.

Ədəbi qəhrəmanların təsvirinə nəzər saldıqda görürük ki, bu dövrdə “aparıcı qəhrəman” və “düşünən qəhrəman” ifadəsinə təsadüf edilir. “Aparıcı qəhrəman” şüarının sırayı qəhrəmanlara tətbiq edilməsi əks təəssüratın meydana çıxmasına səbəb olurdu. Tənqidçilər adət etdikləri və gözlədikləri müsbət keyfiyyətləri görməyi arzulayırdılar, əks halda isə bu onların güclü tənqid hədəfilə üzləşirdi. Anarın yaradıcılığına nəzər saldıqda biz bu situasiya ilə rastlaşa bilərik.

“Düşünən qəhrəman” isə hadisələrə və insanlara müəyyən şüur səviyyəsindən qiymət verir. Onların düşüncələri əməli fəaliyyətləri barədə oxucuda ətraflı təəssürat yaradır. Nəsrimizin yeni qəhrəmanlarını bu mənada “düşünən” qəhrəman adlandırmağa bilərik.

60-70-ci illərin bir çox nəsr nümunələrində xalq həyatının bir çox gerçəklikləri, dövrün ictimai prosesləri məhz fərdin, şəxsiyyətin taleyində ümumiləşdirilərək təqdim olunurdu. Ədəbi prosesdə diqqəti çəkən cəhətlərdən biri fərdiləşmiş insan konsepsiyası, yəni çağdaş insanın mikromühitinin təsvirinə diqqətin artması idi. Sadə adamların bədii obrazının yaradılması, onların sadə, adi həyatının böyük təsvir obyektinə çevrilmişdi, qapalı həyatlarının aşkar canlandırılması geniş hal almışdı. Bu cəhət cəmiyyəti, bütövlükdə isə insan həyatını canlandırmaq baxımından qeyd edilən dövrdə prioritet sayılırdı. Ədəbiyyatın bu yöndəki axtarışları insanların daxili aləminə, mənəvi aləminə pəncərə

açmağa zəmin yaradırdı. Ona görə də, yazılan roman, povest və özəlliklə də, hekayələrdə zahiri əlamətlərin təsvirindən çox, mənəvi aləmin təsvirinə üstünlük verilirdi. Bu proses özlüyündə bədii təsvirdə şəxsiyyətin daxili-mənəvi üfüqlərini genişləndir. Beləliklə də, şəxsiyyətlə cəmiyyət arasında qarşılıqlı sosial və əxlaqi əlaqə, hadisənin obyektiv mənası ilə onun fərdi şüurdakı qeyri-standart inikası kimi aktual ədəbi problemlər nəsrə yeni estetik baxış və ölçü, əlavə ideya-fəlsəfi çalar kəsb etdi.

ИНТЕРФЕРЕНЦИЯ В СОВРЕМЕННОЙ РУССКОЯЗЫЧНОЙ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ПРОЗЕ

Рамиль АБДУЛЛАЕВ

Министерство Культуры и Туризма

abdullayevram@gmail.com

AZƏRBAYCAN

Писатели, пишущие на другом языке (т.е. принадлежа к одной национальности, как язык творчества используют не родной язык), существуют с самых древних времен в мировой литературе как естественное явление в различных общественно-политических системах. Многие представители азербайджанской литературы также творили в разные исторические периоды на разных неродных языках, на арабском, персидском, французском, русском и других. Достаточно привести пример из классической азербайджанской литературы. Великий Низами написал сокровищницу мировой литературы “Хамсе” на персидском языке, Хагани, Фелеки, Муджиреддин Бейлагани и другие тоже творили на этом языке. Самый крупный тюркоязычный поэт Азербайджана средних веков Физули писал на трёх языках: тюркском, арабском и персидском.

Известно, что в большинстве произведений новой прозы повествование ведется от первого лица. Автор ведет его от имени героя. А вот “в прозе Р.Ибрагимекова мы ни разу не встретимся с подобным принципом построения текста (“Забытый август” не в счет, ибо монологическая структура оправдана и обоснована здесь “дневниковой” композицией). Его повествование опирается на достаточно традиционные литературные приемы, связанные с использованием двух стилевых пластов: в авторской речи – правильный, гармоничный, ни под что не стилизованный, несколько даже “интеллигентский стиль”, а в диалогах и монологах – столь же чуждая намеренной стилизации органически присущая героям устная речь. Во многом это связано, конечно, с тем примечательным обстоятельством, что о кавказцах Р. Ибрагимбеков пишет по-русски: его герои говорят со страниц книг по-русски с той же естественностью и простотою, с какой в жизни они говорят по-азербайджански.

Таким образом, переключение азербайджанских персонажей в русло русской языковой традиции – задача сложная, имеющая пока мало прецедентов, осуществляется весьма искусно: писатель находит тонкое обоснование интонационно-лексической окраске каждой фразы, каждого слова в зависимости от конкретных фабульных обстоятельств...” (1, 34).

Ведь если упростим, получаются два существенных момента в употреблении национальных слов в иноязычном произведении: “для читателя”, и по усмотрению автора, продиктованный самим ходом повествования. И это тоже факт, что в большинстве случаев критики, анализируя художественное произведение, как будто выступают от имени читателей, защищая “интересы национальных слов” в произведении. Меньше заботясь о том, как и чем, диктуются приемы употребления национальных слов и какова их эстетическая функция в контексте художественного произведения.

Ф. Велиханова по-своему права, когда “обвиняет” писателей-братьев за то, что “Максуд и Рустам Ибрагимбековы в описании сугубо национальных предметов и понятий зачастую стараются обойтись средствами русского языка:

“А по вечерам, когда спадает зной, жители 9-й Хребтовой, следуя привычке, перешедшей к ним от отцов, выходят на улицу, охлаждают тротуары водой и, усевшись на ковриках,

невысоких скамейках, а то и просто стоя на углу, беседуют о том, о сем, играют в нарды, пьют чай из маленьких пузатых стаканов...” (4, 62).

Так описывает быт бакинской улицы Р. Ибрагимбеков. Следует отметить, что и “коврики”, и “маленькие пузатые стаканы”, о которых он пишет, в азербайджанском языке имеют специальные названия, но автор, не вводя национальные слова в русскоязычный текст, передает эти понятия описательным путем. Вместе с тем, он употребляет заимствованное слово “нардь”, которое обладает меньшей стилистической маркированностью, нежели скажем, слово “армуду” (грушевидный) – так называют в Азербайджане “маленькие пузатые стаканы”. Удивительно, что даже Ч. Гусейнов, отличающийся своей приверженностью к национальной лексике, описывая данную реалию, не вводит самое слово в русскоязычный текст: “Терпкий чай в грушевидном стаканчике, снимающий усталость и гасящий жажду”, – пишет он. Игнорирование этого слова русскоязычными авторами вызывает удивление потому, что оно знакомо многим русским, живущим не только в Азербайджане, но и за его пределами. Поэтому, используя это слово в русскоязычном тексте, можно обойтись даже без подробных комментариев. То же самое можно сказать о слове “Хазри” (сильный северный ветер на Апшеронском полуострове). Русскоязычные писатели, описывая Баку – город ветров, часто упоминают о нем, называя его “нордом”. “Их монотонный рокот был слышен в любом дворе даже тогда, когда налетал норд”, или “Дворник еще не успел подмести ее, но она оказалась удивительно чистой – ночной норд унес все бумажки”. А вот Имран Касумов “называет вещи своими именами”, а все потому, что упоминает о “хазри” в связи с аналогичным явлением в Марселе: “Вечереет, холод, дует проникающий в костный мозг мистраль (это уже абсолютная копия бакинского хазри)” (2, 145).

Писатель, пишущий на ином языке, во многом отличается от писателя, пишущего на родном языке, не только в чисто языковом смысле, но и целым рядом других факторов художественного творчества, которым он руководствуется.

Художественный билингвизм является высшей степенью овладения двумя языками, так как творчество на каком-либо языке требует совершенного знания и чувствования этого языка, письменная художественная речь национального автора на ином языке является строго нормированной в сравнении с устной речью. Влияние родного языка допускается в той мере, в какой оно не нарушает грамматических правил ином языка. Явные грамматические нарушения и неуместные заимствования в иномязычной художественной литературе допускаются в виде специального художественного приема, усиливающего речевую характеристику героев. Например:

- Шпион?! Какой я шпион, какой Константинополь, послушай?! Мен олюм, да умру я, на него посмотри! Что я там потерял? Пусть провалится в ад и султан, и Константинополь!

- Ты хороши девушка, только окошко надо лезыть, женщина ночи гостиница не разрешить.

- Э-э-эх, - вздохнула Марина, горе с тобой. Гуляли бы на воздухе, так нет, в гостиницу потянуло!

- Зачем ходить поулиса? Злой глаза будет видеть, злой язык гоорить о тебе плохо.

Другой пример:

- Да мне не жалко! – с отчаянием выкрикнул ему вслед управдом. – Разве я не понимаю. Возможностей нет. Клянусь здоровьем детей, никаких возможностей (3, 33).

- Когда в Бешмертебе будет? – спросил он у нее вместо улыбки.

- Следующая остановка. Мы тоже там выходим (4, 57).

- Напрасно ты меня обижаешь, Диляра-ханум, - сказал Усейн-бала, - я не брал твой молоток, пусть дети мои без куска хлеба останутся, если я знаю, кто его взял (4, 409).

- Это еще что, чахар-пенч, вчера «Волга» одна на Балаханском шоссе в лепешку разбилась. Отец и два сына погибли (4, 421).

- Это меня возмутило до того, сказал он, - насыпая мне в карман семечки на рубль, который я ему дал (он торговал семечками), - что я пошел к его дому и приставил к его глотке нож прямо на глазах его жены и детей. «Собака, сказал я ему, когда ты не отдавал мне деньги в течение 12 лет, я терпел, думал, что у тебя их нет. Но когда ты купил эту говорящую трубу, а долго мне не отдал, я понял, что ты надо мной издеваешься. Или давай долг, собачий сын, или выпущу из тебя всю твою кровь!»

- Азиз ты лучше скажи, как ты думаешь, почему Элли-грамм боится этого мальчишку? – спросил, показывая на меня, Салех, которому Давуд собирался чинить туфлю (4, 427).

В приведенных примерах отражаются наиболее часто встречаемые интерференции и заимствования в русской речи азербайджанцев: “кальки азербайджанских устойчивых выражений (“на него посмотри”, “пусть провалится в ад”), отсутствие согласования в роде и числе (“хороши девушка”, “злой глаза”), произношение “с” вместо “ц”, отсутствие палатализации в некоторых согласных и т.д. В авторской речи влияние родного языка сказывается в более тонких и глубоких пластах языка, а иногда только в стиле, не нарушая взаимоотношения элементов структуры иноязыка.

Чтобы достичь наивысшего художественного эффекта, иногда писатель употребляет оригинальные языковые приемы. В сцене похорон Сафарали (“На 9-й Хребтовой”) мы встречаемся с таким описанием: “Яростно палило солнце, отбрасывая на асфальт четкие тени людей и машин. За исключением Сафарали, завернутого в белый саван и еле уместившегося на носилках, все потели и утирались носовыми платками” (4, 66).

Двуязычие – не просто «способность владеть двумя языками», это особый вид взаимосвязанного функционирования разных языков. Нет сомнения, что многое в пользовании языком неотделимо от психических процессов.

Изучение процессов интерференции при двуязычии имеет особо важное значение для методики обучения иностранным языкам. Поэтому и в нашей стране, и за рубежом развернулась интенсивная работа в области сопоставления систем разных языков и создания специальных «контрастивных» грамматик, позволяющих прогнозировать трудности в процессе обучения и организовать специальную тренировочную практику, предупреждающую возникновение случаев интерференции.

VƏTƏNDAŞLIQ LİRİKASININ FƏLSƏFƏSİNDƏ SOSIAL KONTENT

(*Məmməd Araz, Söhrab Tahir AzərAzər, Məmməd İsmayılın yaradıcılığı əsasında*)

Qardaşxan ƏZİZXANLI

Xəzər Universiteti,
gardashkhan-azizkhanly@mail.ru
AZƏRBAYCAN

Azərbaycan poeziyasının keyfiyyətə yeniləşməsində, fərqli sosial məzmun əldə etməsində XX yüzilliyin ikinci yarısında ədəbiyyata yeni gələn nəsillərin yaradıcılığı mühüm yer tutur. Bəxtiyar Vahabzadə, Əli Kərim, Xəlil Rza Ulutürk, Fikrət Qoca, Məmməd Araz, Söhrab Tahir AzərAzər, Məmməd İsmayıl və başqalarının şeirlərində vətəndaşlıq keyfiyyətinin, sosial həyatın motivasiyası, bədii ifadəsi ilə yanaşı, ictimai şüur elementlərinin səslənməsi diqqəti cəlb edirdi. Məmməd Araz, Söhrab Tahir AzərAzər, Məmməd İsmayıl yaradıcılığında sosiallıq, mənəvi-millî birliyə çağırış motivləri Bəxtiyar Vahabzadə poeziyasındakı kimi birbaşa deyildi, fərqli bir üslubda olmaqla bərabər daha poetik idi. Bu cəhət, xüsusən, Məmməd Araz yaradıcılığında özünü qabarıq göstərirdi. Bu yaradıcılığın poetik söz havası çoxqatlı idi və poeziya kotanının poetik xışı, ələlxüsus da, vətəndaş sosiallığı baxımından daha dərinə işləyirdi.

Ədəbiyyatşünas və tənqidçilərdən Q.Xəlilov, Y.Qarayev, F.Hüseynov, B.Nəbiyev, T.Hacıyev, İ.Həbibbəyli, İ.Əbilov, V.Yusifli, V.Əyyub (M.Araz haqqında); Ə.Hüseyni, V.Arzumanlı, F.Əlibəyli, Ə.Xələfli, G.Pənahi (S.Tahir AzərAzər haqqında); C. Yusifli, A.Şıxlı, N.İsfəndiyarqızı, Y.Ümid, N.Şıxlı (M.İsmayıl haqqında) və başqaları tərəfindən bu şairlərin yaradıcılığı müxtəlif rəqəmlərdən işıqlandırılsa da, onların vətəndaşlıq lirikasının fəlsəfəsindəki sosialkontent tam öyrənilməmiş, xalqımızın milli təfəkkür tərzinin formalaşmasında xüsusi rolunu oynayan Məmməd Araz, həmçinin Söhrab Tahir AzərAzər və Məmməd İsmayıl lirikasının poeziyaya gətirdiyi yeniliklər, eyni zamanda

Azərbaycan gəncliyinin ictimai şüurunun formalaşmasında oynadıqları rol yetərinə təhlil süzğəcindən keçirilməmişdir.

Buna görə də, poeziyasının mövzu və problematika genişliyi, obraz zənginliyi, üslub orijinallığı yüksək olan hər üç şairin yaradıcılığına daha bir cəhətdən (indiki halda: sosialkontent) yeni baxış təqdim edilməsi zəruriyyəti doğmuşdur. Beləliklə, Məmməd Araz, eləcə də Söhrab Tahir AzərAzər və Məmməd İsmayıl poeziyasının “bel sütunu”nu təşkil edən ana xəttin cövhəri, fəlsəfəsi olan poetik sosiallıq kifayət qədər açılmadığı, vətəndaşlıq lirikası kontekstində istər kəmiyyət, istərsə keyfiyyətə sosial içəri baxımından bu şairlərin yaradıcılığı lazımınca araşdırılmadığı üçün sözügedən imzaların Azərbaycanda ictimai şüurun yetkinləşməsinə göstərdiyi müsbət təsir problematika olaraq geniş tədqiqə (və təqdirə!) layiqdir.

Vətəndaşlıq lirikasında şairin şəxsiyyəti onun lirik qəhrəmanı ilə harmonikdir. Lirik qəhrəmanın surəti şairin öz obrazıdır. Şairlə lirik qəhrəmanı tam eyniləşdirmək düzgün olmasa da, lirik qəhrəmanla şairin şəxsiyyəti arasında möhkəm əlaqə, vəhdət mövcud olur. “Vətəndaşlıq” bir lirika obyektinə çevrilməmişdən xeyli əvvəl bir vəzifə kimi, bir məsuliyyət daşıyıcısı olaraq şəxsiyyətin xüsusi formada bir sosial fərd kimi təşəkkülünü tələb edir. Bir şəxsiyyətin sənətkar və vətəndaş olması üçün onun lirik düşüncə ilə yanaşı, həm də yüksək ictimai şüur və milli təfəkkür tərzinə malik olması gərəkdir. Şairin bu iki sferanı təmsil etməsi onun yaradıcılığında sintetik təfəkkürün ifadə olunması deməkdir. Dövrün, ictimai mühitin tərcümanı kimi ədəbi prosesin aparıcı nümayəndələrindən olmuş Məmməd Araz, habelə Söhrab Tahir AzərAzər, Məmməd İsmayıl belə bir “sintetik təfəkkür”ə malik olmuşlar və yaradıcılıqlarının əsas fəlsəfəsini onların özünəməxsus poeziyasının yüksək ictimai məzmununa malik olması təşkil etmişdir. Yaradıcı prosesi, lirik motivləri qabaqcadan hazırlamaq, onun mənəvi – ruhi səviyyəsini təsvir etmək, yaxud izah etmək mümkün deyilsə də, əgər hər hansı bir lirik düşüncə sosial motiv daşıyarsa, demək, həmin şeir şairin vətəndaşlıq mövqeyini təcəssüm etdirir və vətəndaşlıq lirikasının nümunəsidir.

Vətəndaşlıq lirikasının xas nümunələri sayılmağa layiq olan “Ayağa dur, Azərbaycan”, “Daş harayı”, “Professor Gülə məktub”, “Bizi Vətən çağırır”, “İnsan qayalar”, “Məndən ötdü qardaşıma dəydi”, “Ana yurdum, hər daşına üz qoyum”, “Vətən mükafatı”, “Bu millətə nə verdik ki”, “Azərbaycan – dünyam mənim”, “Vətən mənə oğul desə” və s. (Məmməd Araz); “Azərbaycanım”, “Mənim”, “Danışır Vətən”, “Mən od oğlu Azəriyəm”, “Vətən”, “Təbrizi gəzirəm”, “Savalan” və s. (S.Tahir AzərAzər); “Beləmi oldu”, “Salam, Bakı”, “Çatacağım bir arzu var”, “Bir ikiyə bölünməz” və b. (M.İsmayıl) şeirlərin fəlsəfi gücü bu poetik mətnlərin sosial kontent daşıyıcısı olmasındadır.

Bu müəlliflər Azərbaycan poeziyasında bütöv Azərbaycan idealına xidmət edir, Azərbaycanın bütövlüyü uğrundapoeziyanın “cəbhə xətti”ni çəkirdilər. Xüsusən də, 90-cı illərdə Vətənin bölünməzliyi, bütövlüyü uğrunda mübarizəyə poetik çağırışların dövrün ədəbi, ictimai-siyasi tələbləri səviyyəsinə qaldırılmasında onların fəal iştirakı danılmazdır. Məmməd Arazın “İstiqlal marşı”, “Əsgər andı”, “Bizi Vətən çağırır”, “Əsgər oğul”, “Ata millət, ana millət, ağılama”, “Düşmən qabağında qaçan “kişilər”, “Kəlbəcər qaçqınlarına” və s.; S.Tahir AzərAzərin “Ana yurdum”, “Söz verirəm”, “Qayıtmışam səngərimə”, “Bir ovuc torpaq” və i.ə.; Məmməd İsmayılın “Odlar diyarı” silsilə şeirlərində müstəqil Azərbaycanın bütövlüyü və bölünməzliyi ideyası, müstəqillik və torpaqlarımız uğrunda düşməne qarşı ölüm-dirim mübarizəsinə çağırış, “Vətən yolunda birinci ölmək” (M.Araz) ideyasının həyatda birinci olmaq demək olduğu, Vətənin ağır günlərində milləti ayağa qaldırmaqda birinciliyi öz üzünə götürmək missiyasının aliliyi ön plana çəkilmişdir.

“Araz dili”ndə danışan Məmməd Araz “Arazın nəğməsi”, “Araz yadıma düşüb”, “Mən Araz şairiyəm”, “Yenə Arazı gördüm...” şeirlərində Araz arxetipi ilə poetik olduğu qədər sosial “danışığı aparır”. Şair neçə-neçə kəndinin, şəhərinin biçilərək, taylanıb-daşındığını bəyan edir, “Xətainin qılıncını “suvararaq, “Məmməd Araz karandaşını” göyərdir. Güney Azərbaycan ağrısını əksər şeirlərində daşıyan S.Tahir AzərAzər “iki bölünməkdən elə qorxur ki, daha çöpü də ikiyə bölmür...” Məmməd İsmayıl “Təbrizin övladı beləmi oldu?” deyər üsyan edir.

Bu şairlərin əsərlərindəki sosial güc lirik qəhrəmanın poetik “mən”inin arzu və istəklərini oxucunun özününkü hesab etməsi və özünü yenidən tapmasındadır. M.Araz qələminin məhsulu olan “Nişançı özümüz, hədəf özümüz”, “Tarixçi alimə”, “Vətən desin”, “Bu millətin dərdi-səri”, “Nobel mükafatı”, “İlhamım” və başqa şeirlərin Azərbaycanda ictimai təfəkkürün dirçəliyinə əhəmiyyətli təsir göstərdiyi elmi-filoloji təhlilə (və təsdiqə) ehtiyacı olan poetik faktır. Haqqında danışdığımız şairlərin poetik deyim tərzlərindəki sosial çalarlar da onların cəmiyyətə, həyat hadisələrinə azərbaycançılıq

konsepsiyasından çıxış edərək yanaşmalarından irəli gəlmişdir. Dünyaya Azərbaycan dünyasından, azərbaycançılıq prizmasından baxan hər üç şairin yaradıcılığında lirik “mən”in ictimai-siyasi mühitin ədalətsizliklərinə etirazı və milli düşüncəyə, azərbaycançı məfkurəyə malik olması, sovet dönəmində imperiya siyasətinə qarşı poetik pənzələrlə bu və ya digər dərəcədə çıxması, tayfabazlıq, yerlibazlıq kimi neqativ hallara qarşı milli birliyə çağırışları onların poetik irsinin ictimai çəkisini daha da artırmış olur.

VAQIF ASLANIN “AYDIN” POEMASI

Mətanət MUSTAFAYEVA

ADPU-nun Şəki filialı
reshad_mustafa@mail.ru
AZƏRBAYCAN

*Sən “azadlıq” deyirsən, qadan alım, o varsa,
İynənin ucu boyda ümid yeri olarsa,
Məni qurban de ona,
Çilə qızıl qanımdan iki şaqqa bölünən
Bəxtsiz Azərbaycana!*

Ədəbiyyat tariximizdə öz yolu, öz sözü, öz düşüncəsi olan nadir, müasir şairlərdəndir Vaqif Aslan. Müxtəlif janrlarda, müxtəlif mövzularda olan hər bir əsər bir-birindən üstün, bir-birindən mənalıdır. Öz üslubu, orijinal anlatma forması, əsrarəngiz söz qəlibləri.. bütün bunlar Vaqif Aslanı şairlik zirvəsinə qaldıran məqamlardır. Vaqif Aslan səmimi insandır, səmimi vətəndaşdır, səmimi müəllimdir, ən əsası səmimi şairdir.

1976-cı ildə “Şəki fəhləsi” qəzetində filoloq, dilçi alim, türkoloq, tənqidçi Aydın Məmmədov tərəfindən yazılıb nəşr olunmuş “Qələm dostumuz Vaqif Aslan” məqaləsindən oxuyuruq: “Səmimiyyət onun şeirlərində nəzər-diqqəti cəlb edən əsas xüsusiyyətdir. Toxunduğu mövzudan asılı olmayaraq, onun yazıları dağ çeşməsi kimi saf, uşaq gülüşü qədər səmimidir... Vaqifin şeirlərinin mərkəzində həmişə insan, onun hiss və həyəcanları durur...”.

A.Məmmədov 1988-ci ildən başlamış Xalq Hərəkatının öncüllərindən idi. Həmin hadisələrdə, Qarabağda döyüşlər gedərkən hər zaman ən qaynar nöqtələrdə olar, xalqla çiyin-çiyinə dayanardı. Parlamentə üzv –deputat seçilmişdi və milət vəkili adına ən layiq insanlardan biri olmuşdur. Bəzi riyakarların həqiqətləri dilə gətirməkdən qorxduqlarını, gerçəklikləri malalamaq istədiklərini görəndə susub otura bilmir, mütləq acı həqiqətləri cəsarətlə dilə gətirirdi. Təəssüflər olsun ki, dəyərli türkoloq, Azərbaycan Xalq hərəkatının öncüllərindən biri, millət vəkili, Qarabağa Xalq Yardım Komitəsinin sədr müavini, həqiqi vətəndaş A. Məmmədov Azərbaycan Xalq Hərəkatının fəal iştirakçısı, Azərbaycan SSR Ali Sovetinin deputatı Dilarə Əliyeva ilə birlikdə 1991-ci il, 19 aprel tarixində Balakən rayonu ərazisində avtomobil qəzasına uğrayıb, faciəli bir şəkildə həlak oldu.

A.Məmmədovun həlak olması ümumxalq hüznünə çevrilir, Fəxri Xiyabanda dəfn edilmək istənilsə də, ailəsi buna razı olmur və doğulub boya –başa çatdığı Şəkinin Kiş kəndində dəfn edilir. Dəfn mərasimi çox böyük izdihamla müşayiət olunur. Azərbaycanın hər yerindən insanlar – xalq hüzn, kədər, qəzəb içində ana yurd Şəkiyə -Kişə yığışır. Ana Kiş də göz yaşları içərisində öz övladını qoynuna qəbul edir:

*O gün bazar günüydü, ana Kişin toyları
Ay ellər, pəsə qaldı,
Çal-çağırılı həyətlər toya yox, yasa qaldı.
..Hər kəsin ürəyində ömürlük qüssə qaldı,
Mərdlər köç etdi, getdi, dünya nakəsə qaldı.*

...Həyat qəribədir. Dövrün, zamanın gərdişi müəmmədir. Bəzən məsləhət alıb, öyüdünü düzəlişsiz qəbul etdiyin insanlara gün gəlir elegiyalar yazmalı olursan. Vaqif müəllimlə Aydın müəllimin taleyinin qismətinə belə yazıldı. Bu gün bizim türkçü, millətçi kimi tanıdığımız V.Aslan da öz şair payına düşəni etdi, 1991-ci ildə (1 may -28 noyabr) “Aydın” poemasını qələmə aldı. Poema 1993-cü

ildə Bakıda “Elm” nəşriyyatında dərc olundu. Qərribə bir paradoksdur, Azərbaycan ədəbiyyat tarixində ilk “Aydın”dan sonra son “Aydın”ın taleyi belə faciəli olması ədalətdirmi? Cəmiyyəti, xalqı aydınlığa –parlaq gələcəyə aparmaq istəyən Aydınların qismətinə hələ də mi faciə düşür?!

Y.Qarayev yazırdı: “...əbədiyyətə qovuşan Aydınla son anda ən böyük sədaqəti iki şəxs göstərdi: müştərək ölümü onunla qoşa qarşılayan axirət bacısı –Dilərə xanım və bu poemanı ilk dəfə qəbrə, məzara oxuyan, onu göz yaşı ilə baş daşına yazan axirət qardaşı- Vaqif Aslan!..”

Əsər A.Məmmədovun dəfnində onun həyat yolunun bir kino lenti kimi şairin göz önündən keçməsi şəklində qələmə alınmışdır. Şairin xəyalı, ruhu poema boyunca haldan –hala düşür, gah qəzəblənir, gah qürurlanır, gah kədərə qerq olur, gah da bütün məhrumiyyətə baxmayaraq, türk oğlunu sabaha, mübarizəyə səsləyir:

Başın sağ olsun, Vətən! Sil gözünün yaşını.

Ulu türk, haydı atlan! Uca saxla başını.

Müəllif qəhrəmanının sağlığını xatırlayır, keçmişinə boylanır, Həştərxan məhbəsindən bəhs edib, onun türk xalqlarını birləşdirmə mübarizəsini, düşüncəsini qələmə alır:

“Türklüyü boğazında kəndir olan türk –mənəm!

Dərdi yüz boy özündən hündür olan türk –mənəm!

Türk oğlu, nə qədər ki, birlik ruhu səndə yox,

Bəndə içində məndən aşağı bir bəndə yox,

Tatar dəstəməz alır, qaqauz xaç gəzdirir.

Nə dəxli var? Qardaşıq...

Dilbir, din-ayrı qardaş.

A. Məmmədov türkoloq idi, bu barədə onun dəyərli tədqiqatları –məqalələri vardır. “Türk – Şumer paralelləri” adlı məqaləsi türk –şumer mədəniyyətləri arasındakı əlaqənin dərin köklərini araşdırmağa həsr olunmuşdur. Şair bu məsələdən bəhs edərkən O.Süleymanovun “Az i ya” adlı əsərinə işarə edərək yazır:

Olas Süleymanov adlı bir qazax;

Şumer- türk sözüdür deyib durur, ax.

...Deyirlər: -Tumanyan “tuman” sözündən,

Buludyan, Dumanyan “duman” sözündən.

Zori Balayan da “zor”, “bala”dır, var,

Şahnazaryan isə “şah”dır, “nəzər”dir.

..yoxdur ermənidə milli şəxs adı,

Ağsaqqal sözünə baxan olmadı.

Ali Sovetin Milli məsələləri üzrə komissiya sədri A.Məmmədov idi. Odu ki, əhaliylə daima görüşər, real vəziyyətdən agah edərdi. Qarabağ müharibəsinin qızgın çağlarında helikopterlə Xocalıya uçan Məmmədov vəziyyətlə tanış olur, Qarabağ xüsusi komitəsinin başçısı Viktor Polyaniçko ilə görüşüb vəziyyəti dəyərləndirir. Onların görüş səhnəsini qələmə alan şair, çox böyük qəzəblə qələmə alır:

Billik, hansı şüşədə gizlənib divin canı,

“Dənizlərdən dənizə böyük Ermənistanı”

Yaratmaq həvəsiylə ağı qaçıb hüt olub,

Amma unutmasınlar, bir vaxt Andronikin

Qulaqları cüt olub.

Məqalədə qəhrəman, onun dinamikası, obrazlar, poemanın dili və s. geniş tədqiq olunmuşdur.

MİRCƏLAL YARADICILIĞININ SƏNƏTKARLIQ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Ramiz QASIMOV

AMEANaxçıvan Bölməsi

ramizasef@yahoo.com.tr

AZƏRBAYCAN

Azərbaycan ədəbiyyatının ideya-məzmun və bədii-estetik dəyərlərinə görə inkişaf edib zənginləşməsində Mir Cəlal (1908-1978) yaradıcılığının istisnasız və özünəməxsus yerivar. XX əsrin 30-cu illərində sonra Azərbaycan əsrinin bədii istiqamətini təyin etməkdə Mir Cəlal sənətkarlığı çox mühüm rol oynamışdır. Onun “Bir gəncin manifesti”, “Dirilən adam”, “Yolumuz hayandır”, “Açıq kitab” və s. kimi irihəcmli, “Ədəb söhbəti”, “İnsanlığ fəlsəfəsi”, “İclas qurusu” və b. hekayələri həmişəyaşar sənət nümunələridir.

Mir Cəlal sənətkarlığı problemləri ciddi təsvir etmək qədər də komik təsvir ustalığına, ciddi gülüş yaratmaq qüdrətinə sahibdir. Mir Cəlalin özünəməxsus yaradıcılıq dili, bədii manevrası da vardır. Azərbaycan dilini mükəmməl bilməsi və xalq dilinə arxalanması sənətkarın yaradıcılıq dilinin də olduqca sadə, yığcam, dolğun və məzmunlu olmasına imkan vermişdir. Yaratdığı bədii ifadə vasitələri və məcazlar təsvir etdiyi bədii varlığa daha da canlılıq və təsirlilik gətirmişdir. Mir Cəlal yaratdığı obrazları mükəmməl, həm də tez və məzmunlu başa düşüləcək səviyyədə yaradıb. O, hər şeydən əvvəl yaratdığı və başlıca tədqiqat obyektini olan insanın bütün varlığı, bitkin və dolğun xarakteri və malik olduğu psixoloji-mənəvi aləmi ilə təqdim etməyə diqqət yetirib. Böyük yazıçı bütün yaradıcılığında insan problemi üzərində dərin düşüncə və mülahizələrini ifadə etmiş, insan və onun fəaliyyəti ilə bağlı vacib məsələlərə diqqət çəkərək həm də həmin dövrün ideologiyası altında əksini tapan insan probleminə özünəməxsus tənqidi baxışla yanaşmışdır. Böyük Mirzə Cəlil məktəbinin uğurlu davamçısı olan və insan psixologiyasını mükəmməl bilən nəhəng yazıçı Mir Cəlal ən tipik və yaddaqalan insan xarakterləri yaratmışdır. Onun böyük sənətkarlıqla yaratdığı xarakterlər ictimai mühitin bütün xüsusiyyətlərini əks etdirməyə müvəffəq olan sənət “rentgenoqramıdır”. Görkəmli yazıçı bütün varlığı ilə millətə bağlı olan və ideologiyanın tələb etdiyi insan surətlərini yaradarkən milli keyfiyyətlərə həssas münasibət göstərmiş və dövrün çox dolğun xarakterlər panoramasını əks etdirmişdir. Əgər diqqətlə fikir verilsə, ədibin konkret ictimai-tarixi şəraitdə psixoloji-mənəvi eybəcərlik kimi təhlil və təqdim etdiyi bürokratiçilik, inzibatiçilik, hökmçülük və sair kimi xarakter xüsusiyyətləri, hazırda nazir fəlsəfəsi ilə yaşayan “harın xorlar”ı (“Özündən naxoş”), o cümlədən bütün həyatı məsələləri, ailə-məişət işlərini inzibatiçiliklə həll və idarə etməkdən ləzzət alan “iclas quruları”nı (“İclas qurusu”), ideoloji robotluğu “sovetizmin” tipikliyi kimi nəzərə çarpdırmışdır. Yazıçının “Bir gəncin manifesti”ndəki (1938) böyük ustalılıqla yaradılmış Bahar surəti öz taleyi və faciəsi ilə nəinki Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində, həm də dünya ədəbiyyatında uşaq obrazları arasında öz estetik təsiri ilə qəlbləri fəth edən əbədiyaşar bir surətdir. Beləliklə, böyük yazıçı Mir Cəlal kamil insan tipləri, mükəmməl xarakterlər yaratmağa qadir bir sənətkarlıq nümayiş etdirir. Bu baxımdan “Mir Cəlal həmin əsərində həyata və həqiqətə sadıq yazıçı, insan psixologiyasını dərinləndirən, onu təsvir və təmkinlə əks etdirən, müasir varlığı dərin məhəbbətlə sevən sənətkar kimi çıxış etmişdir” (Q.Xəlilov). Haqq ilə deyilmişdir ki, “Mir Cəlal milli ruhlu Azərbaycan yazıçısı idi. Ədibin əsərlərində xalq həyatının və milli mənəviyyatın ən incə, ülvi məqamları, azərbaycanlı xarakteri özünün dolğun bədii əksini tapmışdır” (akad. İ.Həbibbəyli). Mir Cəlalin böyük sənətkarlıqla yaratdığı Sona ana (“Bir gəncin manifesti”), Qədir (“Dirilən adam”), Vahid (“Açıq kitab”), Qocaman müəllim (“Xoşbəxtlik barəsində”) və xarakterləri yaddaqalan bədii nümunələrdir. Kərim Gəldiyev, Verdiyev və Qədir Qurd oğlu kimi tənqidi nöqtəyi-nəzərdən yaradılan obrazlar konkret dövrü və onun sosial-psixoloji vəziyyətini qiymətləndirmək baxımından çox diqqətəlayiqdir. Fikrimizcə, böyük yazıçı əsərlərində böyük ustalılıqla yaratdığı bu kimi tipik sovet insanı tipləri ilə həm də “37-ci il patalogiyasını” təqdim etməyə nail olmuşdur. Akad. İ.Həbibbəlinin də yazdığı kimi, bu da böyük sənətkarlıq və bədii ustalılıq idi ki: “Mir Cəlal... kimi yazıçılar sovet rejiminə dəyib toxunmadan təbii olaraq gerçək həyatı və sadə, sırası, adı insanların mənəvi aləminin incəliklərini ifadə etməyə üstünlük verirdilər. Bu iş onların yaradıcılığında həyatın, millilik amilinin... qüvvətlənməsinə şərait yaradırdı”.

Onun özünəməxsus süjet qurma bacarığı və fikri ifadə və təsbit etmə üsulu var idi. “Maraqlı süjet qurmaq, hadisələri və obrazları təbii məcrada qələmə almaq, mətləbi yığcam, konkret və lakonik formada ifadə etmək bacarığı bu əsərlərin hər birində özünü göstərir. Müşahidə dəqiqliyi və dərinliyi, həyat hadisələrinə yaxından bələdliyi, insan psixologiyasını yaxşı duyması və bilməsi ədibin sənətini səciyyələndirən xüsusiyyətlərdəndir”. O, yaradıcılığı boyu müxtəlif mövzulara müraciət etmiş, tarixiliklə müasirliyi birləşdirmiş və heç vaxt mövzu çatışmazlığı hiss etməmişdir. Bu da doğru deyilmişdir ki, “Mir Cəlalda insan əxlaqının, davranışının müxtəlif aspektləri real həyat materialına əsaslanır” (A.Eminov). Bir sözlə, hansı tərəfdən baxılsa, Mir Cəlal səmimi sevgi ilə sevilən, oxunan və həmişə təsiri duyulan bir sənətkardır. Onun sənətkarlığı bədii təhlilə sığmayacaq dərəcədə zəngin və peşəkar, inadla təsdiqini tapacaq qədər dəqiq və danılmazdır.

FOLKLOR QLOBALLAŞMA DÖVRÜNDƏ

Təranə HACIYEVA

Qafqaz Universiteti
AZƏRBAYCAN

Folklor elə bir milli-mənəvi sərtvətdir ki, tarixi proseslərin nəticəsi olan dəyişmələr burada özünün sistemli, qanunauyğun əksini tapır. Belə özünəməxsusluq müasir elmi axtarışlar üçün folkloru zəngin və etibarlı mənbə kimi aktual tədqiqat obyektinə çevirir. Müasir araşdırmalarda folklorun xalqın özünü ifadə etmə arzusunun əks olunduğu potensiya kimi götürülməsi bu milli-mənəvi irsin etibarlı, validliyə malik istinad mənbəyi olmasından xəbər verir. Folklorlarda keçmiş, bu gün və gələcək qovuşmuşşəkildə yaşayır. İnkər etmək olmaz ki, heç bir humanitar elm sahəsi nəticəyönümlülük üçün folklor materialına istinad etmədən keçinə bilməz.

Müasir dövrdə folkloru tədqiqat obyektini kimi aktuallaşdıran, sosial funksiyalarını gündəmə gətirən onun hansı xüsusiyyətləridir? Bu xüsusiyyətlərdən birincisi folklorun sosial elmlərin tərkib hissəsi olmasıdır, ikincisi dünyada gedən ictimai-siyasi proseslər və elmi-texniki tərəqqidir. Folklor sahəsinə aid elmi fikrimizdə dünya təcrübəsindən bəhrələnən yeni nəzəriyyələrin yaranması da bu məsələdə az əhəmiyyət kəsb etmir. Yeni yaranan nəzəriyyələr folkloru yalnız bədii mətn nümunəsi kimi tədqiq edilməkdən qurtarır, ona sosial elmlərin tərkib hissəsi kimi yeni status verir. Elmi-texniki tərəqqi, bəşəri dəyərlərin, həyat və yaşayış standartlarının yenilənməsi xalq ədəbiyyatında da forma və məzmun yeniliyinə rəvac verir. Dildə, yazılı ədəbiyyatda yeni funksional üslublar yarandığı kimi, yaxud əksinə, zəiflədiyi, yox olduğu kimi folklorlarda da yeni xalq yaradıcılığı janrı və nümunələrinin yaranması istisna edilmir. Bazar, ticarət, peşə, məşğuliyyət, turist, ailə-məişət, internet və sairə ilə bağlı xalq arasında yaranan ifadələr, deyimlər belə nümunələrdən sayıla bilər. Bəzən bizə elə gəlir ki, müasir dünyada gedən proseslər, qloballaşma fonunda folklor yaranmır, ağız ədəbiyyatı nümunələrinə ehtiyac duyulmur. Əslində isə müasir dünyanın folklor yaradıcılarının sosial, siyasi, etnik, poetik təfəkkürü ortaya fərqli xalq yaradıcılığı nümunələri qoyur. Folklorlara belə etibarlı mənbə olmaq imkanını qazandıran şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrinin özündə ictimai şüurun bir forması kimi xalqın, millətin tarixini, milli dəyərlərini yaddaşlaşdırmasıdır. Belə ki, folklor ümumdüşüncənin spesifik təfəkkür tipidir və təbii, eyni zamanda da sosial komponentlərdən yaranmış, insanın, daha doğrusu, toplumun dünya, həyat, ətraf mühit, hadisələr haqqında təsəvvürlərini ehtiva edən düşüncə tərzidir, mentaliteti ifadə edən tarixi mənbədir.

Dünya folklorşünaslığında tədqiqatlar göstərir ki, folklor yalnız bədii məhsul olmaqla qalmır, xalqın *ənənəvi* yaşayışıöyrənən *adət-ənənələr* ensiklopediyası, ictimai-siyasi elmlərin ibtidai və poetik kursu, antropologiyanın tərkib hissəsi funksiyaları da daşıyır. Bu baxımdan folklorun millətin genetik kod göstəricisi, tarixi mənbə, keçmişlə gələcək arasında vasitə, milli yaddaş, milli kimlik, etnik psixologiya, kulturoloji ensiklopediya, ümumilikdə milli – mənəvi dəyərlər toplusu olmaq kimi sosial funksiyaları onu mənsub olduğu xalqın ictimai-siyasi, o cümlədən *etnopsixoloji*, *psixolinqvistik*, *kulturoloji*, *lingvopolitoloji* dünyagörüşü barədə proqnoz və ehtimalların müəyyənləşdirilməsi üçün də etibarlı mənbə edir.

Xalqın söz sənətinə, folklorlara marağı hər zaman güclü olub, son illərdə isə bu maraq daha da artıb. Bu, dövrün spesifikliyindən irəli gələn, gözlənilən qanunauyğunluqdur. Belə ki, milli mənəvi dəyərlərin son yüz ildə sürətlə dəyişdiyi, zənginləşdiyi bir vaxtda folklorun anlayış, milli dəyər kimi yeni münasibətlər baxımından tədqiqi vacib məsələlərdəndir. Sürətlə qloballaşan müasir dünyadakollektiv təfəkkürün məhsulu olan söz mədəniyyətinə dünya konteksti çərçivəsində milli bucaq altında baxmaq müasir bədii ideologiyanın zəruri tələbinəçevrilir. Eyni zamanda, müasir dünyada folklorun beynəlmilləliyi, ümumbəşəri mahiyyət kəsb etməsi onun sosial funksiyalarına da yeni düzəm verir. Müasiri olduğumuz dövrdə yaranan və yaranacaq milli dəyərlər, folklor gələcəkdə XXI əsr milli dəyər daşıyıcılarının ictimai, bədii, müəyyən qədər də siyasi təfəkkürünün inikasını, məhsulu kimi qiymətləndiriləcək, qəbul ediləcək. Bu baxımdan müasir folklorun məzmun və sosial funksiyalarının əhəmiyyətinin böyüklüyünü inkar etmək olmaz.

Müasir dünyada folklorun millətin *genetik kod göstəricisi, tarixi mənbə, keçmişlə gələcək arasında vasitə, milli yaddaş, milli kimlik, etnik psixologiya, kulturoloji ensklopediya, ümumilikdə milli – mənəvi dəyərlər toplusu olmaq* kimi vacib sosial funksiyalarını yerinə yetirə bilməsi üçün aşağıdakı vəzifələrin reallaşması istiqamətində zəruri işlərin görülməsi məqsədəuyğundur:

1. milli mənəvi sərvətlər ideoloji konsepsiyasının yaradılması;
2. dünyanın populyar dillərində Azərbaycan folkloru saytının yaradılması;
3. dünyanın populyar dillərində Azərbaycan folkloru antologiyasının yaradılması ;
4. milli-mənəvi irsimizin areal çalarlar əhatə olunmaqla folklorun müxtəlif sahələr (söz, musiqi, sənət, ritual və s.) üzrə növ və janrlarının bir araya gətirilməsi və “Azərbaycan folklor atlası”nın yaradılması;
5. folklorun bütün janrları üzrə coğrafi göstəricilərin də daxil olduğu milli kataloqların hazırlanması;
6. milli-mənəvi miraslar və resurslar muzeylərinin, mərkəzlərinin yaradılması;
7. milli mədəni, mənəvi dəyərlərin ümimdünya mədəniyyəti fonunda əriməməsi üçün dərinlən və məqsədyönlü təhlil edilməsi;
8. milli folklor nümunələrimizin Avropa qaynaqlarında öyrənilməsinin elmi-tədqiqat mövzusu kimi aktuallaşdırılması;
9. folklorun sosial elmlər arasındakı funksiyalarını öyrənən tədqiqatların aktuallaşdırılması;
10. yeni yaranan mənəvi folklor nümunələrinin toplanmasında intensivliyin artırılması;
11. müasir xalq ədəbiyyatı nümunələrinin (ticarət, peşə, internet, turist, ailə-məişət və sairə) toplanması, təhlil edilməsi;
12. milli folklor nümunələrimizin dünya dillərinə tərcüməsində intensivliyə nail olunması;
13. müasir yazılı ədəbiyyatda ricət kimi milli folklor nümunələrindən geniş istifadə edilməsi;
14. hipermətn hədəfi kimi folklor nümunələrinə daha çox müraciət edilməsi;
15. dünyanın müxtəlif ölkələrindəki mühacir tədqiqatçıların araşdırmalarının, topladığı örnəklərin nəşr etdirilməsi.

Nəticə olaraq qeyd etmək lazımdır ki, folklor, o cümlədən onun bir sıra janrları bəşəri səciyyəli olsa da, bunların hər biri bədii düşüncə ifadəçisi kimi ayrı-ayrılıqda həm də millidir və bu sahədə görülən, görülməli hər bir işin qayəsində milli dəyərləri qorumaq, gələcək nəsillərə ötürmək dayanmalıdır.

ƏLİAĞA VAHİD VƏ TƏHSİL, MAARİF MƏSƏLƏLƏRİ

Mətanət MUSTAFAYEVA

ADPU-nun Şəki filialı
reshad_mustafa@mail.ru
AZƏRBAYCAN

Qəzəlxan, məhəbbət şairi, satirik söz ustası, hazır cavab bir insan, bəməzə üslubla, xalqın içindən çıxıb onun özü kimi danışmağı bacaran, bəzən qəliz izafətlərlə dolu sevgi izhar edən bir şair, xalqın həyatını xalqla yaşayan, sözünü aydın ifadə etməkdə cəsur bir vətəndaş, xatirələrdə sevimli şəxs olaraq qalan -Əliəğa Vahid.

Onun haqqında çox deyilib, çox yazılıb. Bəziləri müasiri kimi, bəziləri ustad kimi tərif edib onu. Sadə bir vətəndaş, ancaq cəsarətli bir insan kimi tanımışıq onu. Əsərləri, şeirləri məst edib hər birimizi. Onu oxuyanda hər bir sözün hətta misqalına qədər düşdüyü yerə uyğun olduğunu düşünürsən, belə qərara gəliirsən ki, məhz bu fikir belə ifadə olunmalıdır, nə artıq, nə əskik.

Satirik dili də, məhəbbət dili də çox dərin mənalıdır. Vahidin yaradıcılıq mövzuları rəngarəngdir, fərqlidir. Odur ki, Vahid yaradıcılığına başqa bir prizmadan da baxmaq lazımdır. O yalnız cəmiyyətdəki eybəcərliyi sarkazmla tənqid etmir, həm də insanları cəhalətdən qurtulmağa səsləyir.

Bugün Vahidin yalnız bir meyxanaçı kimi təqdim olunduğunu nəzərə alsaq, onun şeirlərinin mövzularına daha dərinə varmaq, onları yenidən təhlilə cəlb etmək lazımdır. Düşünsək ki, hələ də cəhalət, geri qalmış düşüncələr cəmiyyətimizdə mövcuddur, qızların bəzi bölgələrdə elm və təhsildən uzaq tutulmaları, əvəzində vaxtından erkən nikaha daxil edilmə halları mövcuddur, deməli, Vahid mövzuları bizim üçün aktualdır, çağdaşdır.

Bəzən satirik dillə, bəzən yumorla, bəzən ciddi həyatı bir gerçək kimi Vahid öz şeirlərində təhsil, elm məsələlərinə toxunur, öz mövqeyini əslində, bir ziyalı kimi ortaya qoyur.

“Məktəb nə deməkdir?” şeirində şair məktəbin insanlar üçün, xalqın gələcəyi üçün əhəmiyyətindən danışır, yalnız onunla məqsədə nail olmağın mümkünlüyündən bəhs edir, bəşəriyyətin xilasını, cəhalətdən qurtulmağın çarəsi yalnız məktəbdir:

*Cahilləri məktəbdir edən mərdi-xirədmənd,
Vəhşiləri məktəbdir edən vaqifi-hikmət.*

Günümüzün problemlə məsələlərindən olan dində ifratçılıq, baş yarmaq, qan çıxarmaq kimi İslama yaraşmayan əməllərdən bəhs edərkən şair yazır:

*Sənətlə, məktəblə dünya mədəniləşdi,
Amma ki, müsəlmanlar baş yarmağı öyrəşdi.
Sil gözlərini yaşdan, gör bir nə keşakeşdi,
Səhrədə müsəlmanlar, dəryada müsəlmanlar,
Cəhlə, yetər, aldanmaq iftada, müsəlmanlar!*

“Ana və oğul” deyişməsində ananın öz cahilliyindən, oğlunu qan aparmasından, gözü önündə balasının həyatla vidalaşmasından doğan peşmançılıq düşdüyü vəziyyətə üsyan təsvir olunur. Övladı yetişdirən, həyatı, həqiqətləri başa salmalı olan valideyn – anadır. Lakin paradoks bundadır ki, ana – yəni ümumi olaraq öndəki öndər, müdrik olmalı böyük özü cəhalət pəncələrindən qurtula bilməyib. Bu zülmət zəngirvari reaksiya kimi nəsilə – nəsilə ötürülərək çoxalır, dərinləşir:

*Verirəm indi də nahaq yerə mən can, ay ana!
Bəri qoyma məni gözdən, aparır qan, ay ana!*

Vahid poeziyasında qadın prioritet mövzulardandır. Şair bu mövzuya ehməllə yanaşır, kimsələri rəncidə etmədən, fikirlərini bildirir. Qadının böyük qüvvə olduğunu düşünən Ə.Vahid ona azadlığın verilməsinin, elm-təhsil görməsinin tərəfdarıdır, bundan sonra qadın gözəl gələcək yetişdirə biləcəkdir:

*Qadınla yüksələcək şəni Azərbaycanın,
Olursa tərbiyə uğurunda səyi insanın.
...Şərəflə ömrünü sərf et maarif uğurunda,
Gözətlə izzəti-nəfsin, unutmə vicdanın.*

Vahidin “Cahilə qız demişkən”, “Çadra” satiraları zavallı, elmdən, təhsildən, cəmiyyətdən uzaq tutulan qızların adından qələmə alınmışdır. “Cahilə qız demişkən” şeirində bədbinlik, küskünlük, məyusluqla yanaşı cahil bir qızın acizənə həqiqət axtarırları əksini tapmışdır. Qız düşdüyü vəziyyətdən razı deyil, tay-tuşlarının məktəb oxumasının, özünün isə çadraya məhkum edilərək ömür sürməsinin ədalətli olmadığını fərqləndirir, ancaq etirazının daha böyük maneəyə rast gəldiyini görür, ana-atasının “elm düşməni” olduğunu düşünür:

*Elm aldı, atdı çadrasını yarı yoldaşım,
Mən çadra içrə qaldım, ağardı saçım-başım.
...Hər külfət içrə alimə qızlardı gül-çiçək,
Qız, oğlunu maarifə sövq eyləsin gərək.*

“Çadra” satirasında isə şair çadralı bir qızın öz çadrasına “bağlılığından”, cahilliyini “üstün” saymasından bəhs edir ki, bunun ifadə tərzini hətta sarkazm adlandırmaq olar. Çadralı qız cəmiyyətdə

çadraya verilən qiymətdən, çadra vasitəsilə qadına tanıtdırılmış “yeri” və “mövqeyin” dən , açıq-aydın fikirli insanlar –qadınların dövrün nəzərində həqir görülməsindən razıdır. Çadra qadının “taleyi”, ömrünün sonuna qədər “yoldaşı”dır:

Ey mənim munisi-qəlbi-nigaranım, çadra!

Səni tərək eyləmərəm, çıxsa da canım, çadra!

Satirada çadra əslində, qadın zorakılığının, cəmiyyətdən, elmdən, mədəniyyətdən kənar tutulmasının, geri qalmış düşüncələrin simvoludur. Vahid heç də qadının əxlaqsızlığını, çadranı atıb ləyaqətini itirməsini istəmir. Bu baxımdan “Ucal, mələkim!” şeirinə nəzər salmaq kifayət edər.

Ə.Vahid ictimai-siyasi həyatda gedən proseslərdən uzaq qalmamış, daim fikirlərini, mülahizələrini çəkinmədən çatdırmışdır. Azərbaycanın siyasi, mədəni, ədəbi tarixindən keçən əlifba dəyişmələri həmişə razılıqla qarşılanmamış, əks fikirlərlə qarşılaşmışdır. Dilimizin fonetik sisteminə, dil quruluşuna uyğun olmayan ərəb-əski əlifbasının tərəfdarları, latın əlifbası ilə qətiyyətlə razılaşıb, həmin əlifbanı müqəddəs hesab edirdilər. Vahidin “Molla Nəsrəddin” jurnalına ünvanla yazdığı “İstimdad” satirası ərəb -əski əlifbaya tərəfdarlarının dilindən qələmə alınmışdır:

Asılıb indi latın hərfi giribanimizə,

Bircə bax, Molla dayı, hali-pərişanimizə.

Satirada ərəb əlifbasının bir neçə dəfə islahı uğradılsa da, bir nəticə əldə olunmaması rəvan dillə izhar olunur. Dövrün məktəblərinin mənzərəsinə də diqqət çəkilir:

Vardı əvvəldə bizim şəhridə on dari-ədəb,

Yəni məktəb ki çocuq çəkməz idi onda təəb.

Vahidin “Mollaxana” poeması maarifpərvər motivləri ilə, dili, üslubu ilə çox maraqlıdır.

HÜSEYNCAVIDİN ƏDƏBİ İRSİNDƏ DÜNYA-İNSANMÜNƏSİBƏTLƏRİNİN BƏDİİ-FƏLSƏFİ TƏQDİMİ

Gülbəniz BABAXANLI

AMEA Hüseyn Cavidin Ev Muzeyi

huseinjavid@gmail.com

AZƏRBAYCAN

Dünya ədəbiyyatının elə bir nəhəng sənətkarı yoxdur ki, onun yaradıcılığında dünya abstrakt bir anlayış, yaxud antropomorflaşmış bir obraz şəklində ən müxtəlif bədii-fəlsəfi funksiyaları yerinə yetirməmiş olsun. Bu baxımdan daha çox filosof-şair kimi tanınmış böyük Azərbaycan şairi Hüseyn Cavidin ədəbi irsi də tədqiqat üçün kifayət qədər zəngin material verir. İstər poeziyasında, istərsə də dramaturgiyasında Cavid dünya obrazından sıx-sıx istifadə edərək daha çox onun abstraksiyasına diqqət yetirir ki, bu da həmin obrazın polifonik funksiyaları özündə birləşdirməsi ilə nəticələnir. Elə buna görə də həmin obraza Cavid yaradıcılığında konkret ideya-estetik vəzifə şamil etmək mümkün olmur. Ancaq bir nöqtədə bu obrazın funksiyaları az-çox yaxınlaşaraq üst-üstə düşür ki, bu da dünya-insan münasibətlərinin bədii-fəlsəfi təqdimi və yozumudur. Bu isə heç də təsadüfi sayılmamalıdır: Cavidin dünya abstraksiyası, birbaşa humanist problemlərin və ziddiyyətlərin həllinə yönəlmişdir; başqa sözlə, Cavidin “dünyası” humanist sənətkarın “insanına” xidmət göstərir və onun xarakteri bu xidmətin xüsusiyyətləri ilə müəyyən edilir. Məsələn, “İştə bir divanədən bir xatirə” adlı şeirində Cavid dünyanı oyuncağa, insanları isə bu oyuncaqla çox yöndəmsiz və kobud bir surətdə rəftar edən sərxoşlara bənzədirək yazır:

Biroyuncaqdırcihanbaşdan-başa,

Qafilinsanlar da bənzərsərxoşa.

Dünyayabucürkonkret impulsiv qiymət vermək böyük sənətkarın bir çox şeirlərində müşahidə edilərsə də, çox vaxt abstrakt bir anlayış kimi dünyanın əksərən ziddiyətli xarakter daşması da filosof-sənətkarın iti müşahidələrindən kənar qalmamış və bunlar şairin yaradıcılığında öz əksini tapmışdır. “Ey ruhi-pürsükün” şeirində dünya – polyar ziddiyyətləri özündə birləşdirən bir bədii obraz kimi təqdim edilir:

*Hər levhə bir həqiqəti söylər tərənədir,
Hər gölgə hissi oqşayacaq bir bəhanədir.
Dünya nədir? O iştə fərəhnakü münkəsir,
Bir aşıyani-zevqü səfa, bir xarabəzar...*

Göründüyü kimi, şair dünyanın nə olması haqqında konkret ritorik sual qoyur və özü də həmin sualı barışmaz ziddiyyətlərin vəhdəti şəklində cavablandırır. Demək dünya fərəh və sevinc mənbəi olduğu qədər də qəm-qüسسə və pərişanlıq mənbəyi olan bir viranə, bir xarabalıqdır. Aydınır ki, dünyanın bu cür ziddiyyətləri özündə birləşdirməsinin əsas səbəbini bilavasitə dünya-insan münasibətləri təşkil edir. İnsanlarisəxoşbəxtlikvə bədbəxtliklərinə görə çox vaxt polyar qütblərdə dayandıqlarından, bu, dünyanın xarakterini müəyyənləşdirən əsas meyara, əsas çıxış nöqtəsinə çevrilir.

Daha çox fəlsəfi poema təsiri bağışlayan “Azər” əsərində Cavid “homo ludens” (oynayan insan) fəlsəfi konsepsiyasından çıxış edərək oynayan insanın aktyor, dünyanın isə özlüyündə nəhəng bir səhnə olması fikrinə qayıdaraq aktyor insanların dahakonkretamplualarınıoxucununnəzər-diqətinəçatdıraraq, sanki bir rejissor kimi həyat adlı bir dramın rollarını öz müasirləri arasında bölüşdürür:

*Dünyaqocabirsəhnədəmək,
Hərkəsaktörlükedirbilməyərək.
Kimi arif, kimidilbərvəəsil,
Kimi qurnaz, kimidivanə, səfil..
Kimi cani... düşünürfitnə-fəsad,
Kimi zevqəhli, dilərhərkəşad.
Kimi pəksadədil, oynaq, şaqraq,
Kimi pəkduyğusuz, abdalvəbunaq..
Kimi ismət, kiminaz, işvəsatar,
Kimi həpvarlığabirtəkməatar.*

Şair-dramaturqbuparçadasanki dram əsərlərindəki “əhli-məclis” hissəsini vermiş və “dünya” adlı ucsuz-bucaqsız bir dramın iştirakçılarından bir qisminin adlarını çəkmişdir. Maraqlıdır ki, burada da şairin təqdim etdiyi qəhrəmanlar onun dramlarında olduğu kimi müsbət və mənfi personajlara bölünürlər. Əlbəttə, bunu Cavidin sələfi Füzulinin məşhur qəzəlindəki başdan-başa mənfi obrazlarla müqayisə etsək, Cavidin bir xələf kimi dünyaya daha dostyana və nikbin münasibət bəslədiyini söyləyə bilərik. Füzuli yazırdı:

*Vəfa hər kimsədən kim istədim, ondan cəfa gördüm,
Kimi kim, bivəfa dünyada gördüm, bivəfa gördüm.*

BütüdünyanınvəbütüninsanlarınbivəfaolduğuFüzulidünyasındanfərqliolaraq, Caviddünyasındahər “bivəfa”nınvəfalıbirqarşılığidavarvəbudaözlüyündəorta əsrlərinümidisizliyindən xilas olmuş bir sənətkarın ən böyük nikbinlik fəlsəfəsinin əyani təqdimidir.

Əlbəttə, bu heç də o demək deyildir ki, Cavid impulsiv şəkildə olsa belə, dünyanı qara rəngdə görmək fəlsəfəsindən tamamilə xilas ola bilməmişdir. Ənazi, onun bəzi obrazlarının dilində Füzulidünyasına qarşınəzərdənkeçirdiyimizümidisizliyinizləriözünüaydınşəkildəbürüzəverməkdədir:

*Cihan bir bataqlıq... insan adında
Bir yığın möhtəris bəcəklə dolmuş.
Bir-biriniyeyibyaşarlaronda,
Hərkimgücsüz olmuş, həmənboğulmuş.*

Göründüyükimi, bumisralarda dünya tamamilə qara rəngdə təsvir olunmuşdur: qara bir bataqlıq və orada bir-birini yeyən qara-qara bəcəklər Füzulinin feodal dünyasının yeni şəraitə - burjua dünyasına transferi kimi səslənir. Daha dəqiq desək və “Azər” poemasının yazıldığı dövrü nəzərə alsaq (poema 1923-cü ildən yazılmağa başlasa da, Cavid onu tamamlaya bilməmişdir), şairin bu tünd rənglərlə sosialist dünyasını təqdim etdiyi qənaətinə gələ bilərik.

Deməli, dünyanın xarakteri, hansı rəngdə, hansı çarlarda olması əslində onun üzərində ömür sürən insanın xarakterindən asılıdır və buradan da məlum olur ki, “dünya” abstraksiyası altında elə dünyada yaşayan insanların bir-birinə münasibəti nəzərdə tutulur. Elə dünyann mübarizə neydanı statusu da insanlar arasında gedən iqtisadi, siyasi, mənəvi, əxlaqi mübarizələrin toplusundan başqa bir şey deyildir. Yenə “Azər” poemasında müəllif öz filosof qəhrəmanının dilindən üzünü oxucusuna tutaraq bu barədə aşağıdakı düşüncələrini irəli sürür. Böyük sənətkar yazır:

*Bənim ən çox dilədiyim sizlər için:
Sağlam bədən, sağlam sinir, sağlam beyin.
Dünyagenişbirmeydanki, heyvan, insan
Amanbulmazçarpışmadan, vuruşmadan.
Hərəkəsbirərpəhlivandır o meydanda...*

Dram əsərinin ümumi xarakterindən asılı olaraq qarşıya qoyulmuş ideya-estetik problemi təsiri ilə dünyaya abstraksiyasıda Cavid yaradıcılığında öz çalarını dəyişə bilər. Məsələn, "Xəyyam" dramında dünyanın daha çox gedonik məzmun daşdığına görə ki, bu da bəzi qəhrəmanın xarakteri ilə bilavasitə bağlıdır. Belə ki, bu əsərdə dünyaya münasibət xəyyamənə bir ruh və fəlsəfə ilə yoxlularaq təqdim edilmişdir. İstər baş qəhrəmanın özü, istərsə də onun məsləkdaşları dünyanı bu cür qəbul edir və ətrafdakılara da bu cür yaşamağı, müvəqəti həyatdan mümkün qədər çox zövq almağı tövsiyə edirlər. Yuxarıda nəzərdən keçirdiyimiz "dünya nədir?" sualını burada da qoyan Cavid bu dəfə həmin sualı tamamilə başqa cür cavablandırır:

*Keyfinə baq, sanki bu dünya nədir?
Məskəni olmuş ulu xaqanların,
Mədfənidir qorqulu sultanların.*

Bu dramda dünya ilə bağlı irəli sürülən maraqlı fikirlərdən biri də dünya zülmətində zəka məşəllərinin daim parlaması və bəşəriyyətin yolunu işıqlandırmasıdır. Xəyyama münasibətdə söylənen bu məzmunlu replika, əslində, insan cəhəlatinə qarşı insan zəkasının əbədimübarizəsinə mənəsinə verir:

*Saqın, aldırma, korolsun da cihan,
Günəşin nurunagəlməznöqsan.
Sənküçülsəndə böyüksün, hətta
Qopsazülmət, yenəparlar o zəka!..*

Beləliklə, Cavid yaradıcılığında ən müxtəlif çalarları əhatə və fəlsəfi problemləri simvolizə edən dünya abstract obrazı son nəticədə insanın azadlıq və xoşbəxtlik uğrunda mübarizəsinin bədiini kəsimi çıxışıdır.

AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİNİN 23 AYLIQ FƏALİYYƏTİ DÖVRÜNDƏ MƏKTƏBLƏRİN MİLLİLƏŞDİRİLMƏSİ

Aytən ƏSƏDOVA

Sumqayıt Dövlət Universiteti
AZƏRBAYCAN

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması və 23 aylıq fəaliyyəti cəmiyyətin bütün təbəqə və qurumlarına, milli həyatın hər sahəsinə nüfuz etmişdir. Bu dövrdə təhsilin inkişafına və milliləşdirilməsinə xüsusi diqqət yetirilmişdir. AXC-nin yaranması ərəfəsində təhsil sahəsində çox ağır vəziyyət idi. Bu dövrdə ölkədə 643 ibtidai və 23 orta məktəb var idi. Məktəb sisteminin dağılmasının qarşısını almaq hökumətin qarşısında duran əsas vəzifə idi. Bu sahədə hökumətin ilk həyata keçirdiyi tədbir məktəblərin milliləşdirilməsi oldu. Bunun əsasını isə xalqın milli mənafeyinə xidmət təşkil edirdi. Məqsəd rus dilində təhsilin ləğvi və milli dil, mədəniyyətin inkişafı idi. AXC-nin 1918-ci il 28 mayında müstəqillikdən sonra yaradılan hökumətin tərkibində Xalq Maarifi Nazirliyində təks edilmişdir. Bu sahəyə bütün məktəb və maarif işinin təşkili və idarəsi tapşırılmışdır. Xalq Maarifi Nazirliyinin ştat tərkibi isə hökumət Gəncəyə köçdükdən sonra iyunun 30-da təsdiq edildi. Nazirliyin tərkibində Xalq Maarifinin inkişafına yönəldilmiş 3 şöbə yaradıldı. Məktəblərin milliləşdirilməsi işində ən mühüm addım 1918-ci il 27 tarixli qərarla atıldı. Bu qərara əsasən Azərbaycan türk dili dövlət dili elan edildi. Nazirlər Şurasının 1918-ci il 28 avqust tarixli qərarı ilə bütün ibtidai tədris müəssisələrində təhsil şagirdlərin ana dilində aparılır, eyni zamanda dövlət dili icbari qaydada tədris olunurdu. Azərbaycan dilini bilməyən şagirdlər üçün 3-cü və 4-cü siniflərdə rus şöbəsi açılırdı, 2 ildən sonra həmin şagirdlər Azərbaycan dilində təhsil alırdılar. Rus dilində təhsil alan şagirdlərə Azərbaycan dili məcburi fənn kimi tədris olunurdu. Bu isə 1918-ci il noyabrda milliləşdirilmə siyasətinə dəyişiklik edildikdən sonra aparıldı. Bu da bütün şagirdlərin təhsil almasına xidmət edildi.

Məktəblərin milliləşdirilməsi prosesi bu dövrdə milli kadr çatışmamazlığı ilə qarşılaşırdı. Eyni zamanda dərsliklər də kifayət qədər deyildi. Əhalinin rus və erməni azlıqlarının olması və onların Azərbaycan dövlətçiliyini tanımaması təhsilin və məktəblərin milliləşdirilməsi prosesini ləngidirdi. Lakin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti çətinliklərə baxmayaraq müstəqil təhsilə sistemini davam etdirdi. Orta məktəblər arasında 6 kişi və 4 qadın gimnaziyası,

5 realni məktəb, 3 müəllimlər seminariyası, 3 Nina qızlar məktəbi, politexnik və kommersiya məktəbi var idi. 1919-cu il 11 avqust qərarı ilə Bakı, Gəncə, Şəkidəki, Nina qız tədris müəssisələrinin adı dəyişdirilərək qız gimnaziyaları adlandırıldı. Lənkəran kişi və qadın gimnaziyalarında nazirliyin sərəncamına keçdi. Nəticədə 1919-cu ildə Bakı politexnik və kommersiya məktəbləri, iki kişi və üç qız gimnaziyası istisna olmaqla bütün orta məktəblər milliləşdirilmişdir. Bu dövrdə azərbaycanlı şagirdlərin təhsilinə xüsusi diqqət yetirilirdi. Tədris müəssisələrində azərbaycanlılara xüsusi güzəştlər edilirdi. Tədbirlər nəticəsində azərbaycanlı şagirdlərin sayında artım hiss olunurdu. Bu isə AXC-nin əsas sıralarından biri olan xalqın savadlanmasına və öz ana dilində sivil qydada təhsil almasına xidmət edirdi. Ən əsas iş ibtidai təhsilin genişlənməsi idi. Nəzərdə tutulmuşdu ki, ibtidai məktəbi qurtaran şagird təhsilini ali-ibtidai və orta təhsil məktəblərində davam etdirsin. 1919-cu ildə Azərbaycanda dövlət hesabına 15 ali-ibtidai məktəb fəaliyyət göstərirdi.

Bu dövrdə təhsildə milli kadrlar çatışmadığı üçün hökumət 1918-ci il 23 iyulda qərar vermişdi. Qərara əsasən Türkiyədən müəllimlər dəvət edilmədi və dərs vəsaiti alınmalı idi. Bu işlərlə əlaqədar Əhməd bəy Ağayev İstanbula ezam edildi. Təhsili milliləşdirmək üçün aşağı siniflərdə dərsin aparılması məqsədi ilə milli kadr hazırlığı kursu təşkil edildi. Bu məqsədlə hazırlığa 2 milyon 390 min manat vəsait ayrıldı. Türkiyədən 50 nəfərə yaxın müəllim dəvət edildi. AXC hökuməti məktəb dərsliklərinin hazırlanmasına və nəslinin yerinə yetirilməsi üçün maarif nazirliyinin komissiyasını təşkil etdi.

1919-cu il 18 sentyabr tarixli qərarı ilə Azərbaycan Parlamenti çıxış etdi. Türk dilində yeni kitablar almaq üçün Xalq Maarifi Nazirliyinin fonduna 1 milyon manat vəsait ayrıldı.

AXC dövründə (1918-1920) məktəblərdə milli mənasıyətli yeni nəsil yetişdirmək üçün "Məktəb" jurnalının səhifələrində milli dirçəliş, istiqlal ideyası, ana dilinə bağlılıq, vətənə məhəbbət, yoldaşlıq, vətənə övlad borcu kimi yazılar, uşaq hekayələri, nağıllar dərc edilirdi.

Maarifin milliləşdirmə işində əsas məsələ məktəb islahatı idi. İslahatın əsasını məktəbin yeni şəraitə uyğunlaşdırmaq, milli dövlətçilik ideyaları və milli dəyərləri mənimsəlemiş yeni nəsil hazırlamaq təşkil edirdi. Bu məqsədlə məktəblərdə yeni proqramlar hazırlamaq üçün xüsusi komissiya yaradıldı. Ən mühüm məsələlərdən biri də əlifba islahatı idi. AXC-nin Maarif Nazirliyinin qarşısında duran əsas məsələlərdən biri də ali təhsil müəssisələrinin açılması və milli ali təhsilli kadrların hazırlanması idi. Lakin o dövrdə ki, tarixi şərait bir ali məktəbin BDU (Bakı Dövlət Universiteti) açılmasına imkan verdi. Bununla yanaşı xaricdə təhsil almaq üçün gənclər Avropa ölkələrinə göndərilirdilər. 1919-1920-ci illərdə 100 azərbaycanlının xaricdə təhsil alması üçün 7 milyon manat ayrıldı. Xaricə göndərilən tələbələr Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin sədirliyi ilə münisflər seçirdi. Nəticədə 46 tələbə Almaniyaya, 27 tələbə Fransaya, 4 tələbə İtaliyaya, 1 tələbə İngiltərəyə, 6 nəfər Türkiyəyə, 13 nəfər Rusiyaya göndərildi. Məqsəd onları oxudub Azərbaycana təhsilli, savad kadr yetişdirmək idi. Lakin Xalq Maarif Nazirliyinin gördüyü bu işlər və gənclərin böyük ümidlə xaricə göndərilməsi 1920-ci il aprel işğalı nəticəsində yarımçıq qaldı.

Təhsilin inkişafı üçün atılan addımlardan biri də milli kitabxanasının yaradılması idi. Aprel işğalı ərəfəsində Azərbaycanda 11 kitabxana və 95000 nüsxə olan kitab fondu var idi.

AXC-nin dövründə milli zabit kadrlarını hazırlayan hərbi təhsil müəssisəsi 1919-cu ilin oktyabrında Proporsiklər məktəbinin əsasında yaradıldı. Hərbi kadrlara hərbi biliklərlə yanaşı Azərbaycan (türk) dili və ədəbiyyatı da tədris edilirdi.

Beləliklə AXC-nin Xalq Maarifinin inkişafında məktəblərin milliləşdirilməsində və mədəni quruculuq sahəsində qısa müddət ərzində həyata keçirdiyi tədbirlər sonralar ölkəmizin xalq maarifinin təşkilində mühüm rol oynamışdır.

AZƏRBAYCANIN İLK ORTA ƏSR ŞÜŞƏRLƏRİNDƏ ŞÜŞƏ SƏNƏTKARLIĞI

Aytən ƏSƏDOVA

Sumqayıt Dövlət Universiteti
AZƏRBAYCAN

Aparılan arxeoloji qazıntılardan aydın olur ki, hələ e.ə. I minilliyin əvvəllərindən şüşə Azərbaycan ərazisi sakinlərinə məlum olmuş, eramızın III əsrinin sonlarından isə (Torpaqqala, Qəbələ) istehsal olunmuşdur.

III-VII əsrlərdə Azərbaycanda şüşə istehsalı üçün əsas olan zəngin xammal – kvaslı qum, soda, əhəng, meşə materialları, oda davamlı gil və s. maddələr zəngin idi. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, ilk orta əsrlərdə şüşə əsasən iki texnoloji üsulla hazırlanırdı. Bu qədim üsullar olan tökmə və üfürmə üsulu idi. Respublikamızın ərazisində ən qədim şüşə nümunəsi Cəlilabad rayonunda aşkar edilmişdir. Onu da qeyd etmək ki, eramızın III əsrinə aid edilən ən qədim şüşə qab Mingəçevirdə tapılmışdır.

Mingəçevirdə tapılan bu şüşə qablar və digər əşyalar küp qəbirlərdən aşkarlanmışdır. Qəbirlər isə miladdan əvvəl II-I əsrlərə və miladdan I-II əvvəllərinə aid edilir (3, s.67). Bu isə Azərbaycanda (Qafqaz Albaniyası) şüşə istehsalının və istifadəsinin daha qədim olduğunu sübut edir. Bu dövrdə məişət qabları ilə yanaşı, şüşədən hazırlanmış bəzək əşyalarına da rast gəlinir. Buna nümunə olaraq Cəlilabadda tapılmış muncuq nümunələrini, 1962-ci ildə Xaçbulaqda aparılmış qazıntılar zamanı qəbirdən tapılmış muncuqları göstərmək olar. Digər muncuq nümunələri isə X əsrə aid edilən qəbirdən tapılmışdır. Bu daş qəbir Şəmkir rayonunun Bayon kəndində yerləşir. Şüşə əşyalara 1958-ci ildə Şamaxıda aparılan qazıntılar zamanı da rast gəlinir. Ən qədim bəzək nümunələri aşkar edilmiş abidələrdən biri də Yaloylutəpənin torpaq abidəsidir. Bu dəfn abidəsi e.ə. III-I əsrləri, bəzi mütəxəssislərə görə isə IV-I əsrləri əhatə edir.

Azərbaycanda şüşə muncuqlarla yanaşı şüşə qolbaqlarda tapılmışdır. Buna misal olaraq 1961-ci ildə Şamaxı rayonu ərazisində tapılan şüşə qolbaqları göstərmək olar.

İlk orta əsrlərdə şüşədən hazırlanmış üzüklərə də rast gəlinir. Bu üzüklər əsasən Mingəçevir, Qəbələ, XIınıslı, Sərgah, Beyləqan abidələrində tapılmışdı. Alimlər bu üzüklərdə yerli istehsal olduğunu bildirirlər. Bu şüşə üzüklər halqavari formada idilər. Ən çox üzüklərin bitişən hissəsi ilan başı şəklində düzəldilirdi. Eyni zamanda metal üzüklərə rəngli və şəffaf şüşədən dairəvi qaşlar düzəldilirdi. Bu cür üzüklər Örençalada qazıntılar zamanı aşkarlanıb. Azərbaycanın şüşə istehsalının inkişaf tarixi haqqında məlumat verən abidələrdən biri də Qax rayonundakı Torpaqqala yaşayış yeridir. 1958-1962-ci illərdə burada arxeoloji qazıntılar aparılmışdır və ərazidən V-VI əsrlərə aid olan şüşə küresinin qalıqları aşkar edilmişdir. Bu ən nadir şüşə istehsalı ocağıdır.

Azərbaycan ərazisində ilk orta əsrlərə aid şüşədən ətir və dərman qabları da tapılmışdır. Buna misal olaraq 1976-cı ildə Bərdə şəhərində tapılmış ətir qablarını göstərmək olar. Belə kiçik həcmli qablarda nadir məhlullar saxlamaq məqsədi ilə istehsal edilirdi. Bu cür kiçik qablar üfürmə üsulu ilə qəlibdə hazırlanırdı.

Azərbaycanda şüşənin əridilməsi üçün istifadə edilən qab nümunələri də aşkar edilmişdir. Azərbaycanda şüşə istehsalını təsdiqləyən daha bir sübut istehsal tullantılarıdır. Bu tullantılara arxeoloji qazıntılar zamanı Torpaqqalada və Mingəçevirdə rast gəlinir. Torpaqqaladan tapılmış, dördkünc, səliqəli hörülmüş ocaq küplərinin içindən çoxlu şüşə qırıntıları tapılmışdır.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bir çox sənət sahələrindən fərqli olaraq, şüşə istehsalı sırf şəhər sənətkarlığı idi. Çünki yüksək texnoloji qurğu olan şüşə əritmə kürələri şəhərlərdə qurulurdu. Şüşə istehsalında əsas xam mal tərkibində dəmir oksidin az və natrium, kalsium oksidin olduğu qum idi. Bu isə Azərbaycanda bol idi.

IX-XIII əsrlərdə əsas yeniliklərdən biri şüşə pəncərələrin istehsalı idi. Şüşə pəncərə istehsalı ilə bağlı sənətkar emalatxanasının qalıqları Dərbənd şəhərinin arxeoloji qazıntılarında məlumdur. Buradakı şüşə əridən kürə dairəvi plana malik olub diametri 1 metrədən artıq, hündürlüyü isə 1,5 metrdir. Digər kürələr 1965-1969-cu illərdə Qəbələdə, Qarabağda (Amaras yaşayış yerində) tapılmışdır. Həmin kürələr daşdan hazırlanıb sacayağı üzərinə qoyulmuşdur. 1969-cu ildə R.B.Göyüşov tərəfindən aşkar edilən və VII-IX əsrə aid olan (Amaras yaşayış yerindən) şüşə əritmə

kürəsi Azərbaycanda (Albaniyada) şüşə istehsalının və sənətkarlığının inkişafını təsdiqləyən ən tutarlı dəlillərdən biridir.

Əvvəlki dövrlərdə rəngli şüşələrdən təkə yaşıl şüşələrə rast gəlinirdisə IX-X əsrlərdə çəhrayı, göy, qara rəngli şüşələrə rast gəlinirdi. Təkə 1953-cü ildə Beyləqandan tapılmış 84 biləzikkdən 44-ü qara rəngdədir. Beyləqandan tapılmış şüşə muncuqlar içində ağ və sarı rəngli muncuqlara rast gəlinir. Bu dövrdə nəfis şüşə qab-qacaq nümunələrinin süfrəyə daxil olması dulusçuluğun gerilməsinə səbəb oldu. Süfrə qabları kuzə, piyalə, stəkan, bərnə, badə, qrafin və s. nümunələrlə təmsil olunurdu. Şüşədən tək məişət əşyaları hazırlanırdı. Şüşə üzərində səthi, yaxud qabarıq formalı, həndəsi və nəbati ornament motivləri ilə yanaşı, yazı nümunələrinə də təsadüf olunur. Şüşədən hazırlanmış müxtəlif tipli qabların bəzədilməsində yapma şüşə saplardan, daş sürtgəclərlə salınmış naxışlardan istifadə edilirdi. VIII əsrin sonlarından, IX əsrdən etibarən Azərbaycanda laborator qabları (əczaçılıq və kimya) istehsal olunmağa başladı. Bu tip qablar Şabran və Qəbələ şəhərlərində aparılmış qazıntılar nəticəsində tapılmışdır. Qablar əssən IX-X əsrlərə aid edilir. Şabranda dulus məmulatları da hörmə formalı naxışlarda tapılmışdır. Şabranda saç hörgü formasına əks etdirən hörülmüş şüşə hissəsi də aşkar edilmişdir.

İlk orta əsrlərdə Azərbaycanda şüşə məmulatı və şüşə sənətkarlığı çox yüksək səviyyədə inkişaf etmişdir. Müharibələrə, dağıntılara baxmayaraq sənətkarlığın izləri, nümunələri torpağın altında qalmışdır. Azərbaycanın bir çox orta əsr şəhərləri bu gündə böyük bir sənətkarlıq nümunələri xəzinəsi ilə zəngindir. Bütün bunlar bizim əsrlərdən bəri, gəlib bu günə çatan sənətkarlıq tariximizin əsasını təşkil edir.

ƏRƏB MƏDƏNİYYƏTİNİN AZƏRBAYCAN POEZİYA VƏ MUSİQİSİNƏ TƏSİRLƏRİ

Dilbər RƏHİMOVA

AMEA Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi
dilber.rehimova@gmail.com
AZƏRBAYCAN

Şərq mədəniyyəti əsrlər boyu digər ölkələrin incəsənət və ədəbiyyatının inkişafına təsir göstərmiş, nəticədə dünya mədəniyyətinin inciləri meydana gəlmişdir. Şərqin ən qədim, və daim diqqət mərkəzində olan mədəniyyətləri sırasında ərəblərin adı xüsusi qeyd edilməyə layiqdir. Ümumilikdə Şərq mədəniyyəti, xüsusən də ərəblər uzun müddət öz poeziyası, musiqisi, elmi ixtiraları, tibb elmləri sahəsində əldə etdikləri nailiyyətləri və İslam dini vasitəsi ilə başqa ölkələrin həyat tərzinə, folkloruna, ədəbiyyatına təsir göstərmişdirlər.

Ərəblər tarixdə uzun əsrlər boyunca digər xalqları istilalara məruz qoymuş və müstəmləkəsi halına salmışdılar. VII əsrin ortalarından etibarən Azərbaycan da həmin aqibəti yaşamış və Ərəb Xilafətinin tərkibinə daxil edilmişdir. Xilafət xüsusi ərəbləşmə siyasəti apararaq öz qəbilələrini Azərbaycanın vacib şəhərləri olan Balakən, Dərbənd, Bərdə, Qəbələ, Şirvan, Təbriz kimi yerlərdə yerləşdirir, İslam dininin yayılması baxımından təbliğat aparır, digər dinlərə inancı olan şəxslər vergi verməyə məcbur edilirdi. Ərəblər ölkəmizdə yalnız din deyil, həm də dil siyasəti aparırdılar. Həmin dövrlərdə Azərbaycanda çoxlu təhsil ocaqları açılsa da tədris prosesi yalnız ərəb dilində keçirilirdi. Bu bilavasitə ədəbiyyatımızın dilinin də ərəbyönümlü olmasına gətirib çıxarırdı. Əruzdan istifadə edən şairlərimiz üçün ərəb dilində şeir yazmaq, qafiyə baxımından uyğunluq yaratmaq daha asan olsa da bunun üçün həm də çox mükəmməl ərəb dilinə yiyələnmək lazım idi. Bu səbəbdən bir çox azərbaycanlılar poeziya və musiqi təhsili almaq üçün Bağdad, Kufə, Bəsrə, Qahirə kimi ərəb şəhərlərindəki təhsil və mədəniyyət ocaqlarına gedirdilər. Tarixi faktlardan belə məlum olur ki, Azərbaycanda ərəb mədəniyyətinə - ədəbiyyatına və musiqisinə maraq çox böyük idi və ərəblərin bizim mədəniyyətimizə təsir qüvvəsi güclü hiss edilirdi. Belə ki, Bəhram şah taxta çıxanda ilk əmri musiqiçilərin statusunu qaldırmaq, saraya ərəb şair və musiqiçilərini dəvət etmək olmuşdu. Demək olar ki, bütün saray əyləncələrində ərəblərin bir çox adət-ənələrində, əlamətdar günlərində çalınan dəf, mizmar, mizhar, quşabba, çəng, tanbur kimi musiqi alətlərindən istifadə olunurdu.

Belə ki, dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin “Xəmsə”sində olan poemalarının hər birində xalqımızın poeziya və musiqiyə olan marağı, digər xalqların mədəniyyətlərinin saraylarımızda intişar tapması təsvir olunmuşdur. Nümunə olaraq, “Yeddi gözəl” poemasından bir parçaya diqqət yetirək:

Gəldi xanəndələr xoş ahəng ilə,
Pəhləvi oxudu gözəl çəng ilə.
Ərəb şairləri gəlib coşdular,
Rübab səsləndirib, şeir qoşdular,
Şeirə qiymət verən bəxş etdi sovqat,
Verdi xəzinəsindən bol cəvahirat,
Min dəvə yükünü atəşgədəyə
Saldırdı yola, vəqfidir deyə.

Ərəblərin siyasi, iqtisadi, sosial, mədəni, elmi vəziyyəti birbaşa olaraq onların müstəmləkəsi altında olan ərazilərin də mədəniyyətinə, tarixinə, elmi durumuna təsir edirdi. 680-cı ildə Qəməri təqvimini ilə Məhərrəm ayının 10-cu günündə Kərbəlada İmam Əlinin ailəsi, tərəfdarları faciəli şəkildə öldürülmüşdü. Ərəb ölkələrində, həmçinin Azərbaycanda da həmin qanlı hadisələrə şəbih tamaşaları həsr olunurdu. Şəbih tamaşalarına bəzən XII-XIX əsrin klassik Azərbaycan şairlərinin dini məzmunlu şeirləri də əlavə olunurdu. Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, Ala Palaz oğlu, Xarrat Qulu, Məşədi İsi, Bülbül, Cabbar Qaryağdıoğlu kimi xanəndələrimiz öz fəaliyyətlərinə təziyyə mərasimləri ilə başlamışdılar. Təkcə musiqimizdə deyil, poeziyamızda da Kərbəla hadisələrinin təsvirinə geniş yer verilir. Dilsuz, Raci, Nəbati, Fədai kimi şairlərin şeirlərində bu mövzu ətraflı şəkildə öz əksini tapmışdır.

VIII əsrin məşhur ərəb filoloqu və musiqişünası olan Xəlil İbn Əhməd ərəb elminə və poeziyasına yenilik gətirərək “fə’ələ” feilindən istifadə etməklə “təfilələr”, onlardan isə müxtəlif qəliblər yaratmışdır. O əruzun on beş bəhrini müəyyən etmişdir. Lakin Azərbaycan ədəbiyyatında əsasən on iki bəhrədən daha geniş istifadə olunur. Əruzun Azərbaycan ədəbiyyatına təsiri nəticəsində nəinki, yeni və çox gözəl poeziya nümunələri, hətta “Bəhri-təvil” (“Sonsuz dərya”) adlanan sərbəst şeir forması da yaranmışdır. Həmçinin, orta əsr şerq musiqişünaslığında musiqi ritmlərinin əruz qəliblərinə uyğun ifadəsi mövcud olmuşdur. Xalq musiqimizin – aşıq havaları, xalq mahnıları, oyun havalarının, muğam ritmlərinə baxsaq əruzun qəliblərinə çox uğun olduğunu görürük. Azərbaycan bəstəkarlarının əruz vəznində olan şeirlərə bəstələdikləri musiqilər də kifayət qədər çoxdur. Dahi bəstəkarımız Ü. Hacıbəylinin “Sənsiz” və “Sevgili canan” romansları, “Leyli və Məcnun”, “O olmasın, bu olsun” və b. operalarında bir çox parçalar birbaşa əruz şeirinə bəstələnmiş musiqilərdir. Görkəmli bəstəkarımız Süleyman Ələsgərovun M. Füzulinin “Pəmbeyi daği cünun içrə nihandır bədənim” qəzəlinə bəstələdiyi romans, “Gözlə məni” əsəri əruzun qəliblərinə uyğun olaraq bəstələnmişdir.

Nəticə olaraq, bütün qeyd olunan məsələlərdən belə qənaətə gəlmək olar ki, ərəblərin Azərbaycan mədəniyyətinin müxtəlif sahələrinə təsiri çox uzun illəri əhatə etmiş və multikulturalizmin rüşeymlərinin əsasını təşkil etmişdir. İki xalqın mədəniyyətlərinin qovuşmasından dünyanın nadir sənət inciləri meydana gəlmişdir. Multikulturalizmin hamının diqqət mərkəzində olduğu bir dövrdə zəngin ədəbiyyatımızın da dünyanın diqqət mərkəzində olması heç də təsadüfi deyildir.

İLYAS ƏFƏNDİYEVİN BƏDİİ NƏSRİNDƏ FƏRDİ-PSİXOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏR MİLLİLİK VƏ MÜASİRLİK ASPEKTİNDƏ

Günəl Zeynalı

Sumqayıt Dövlət Universiteti

gunelzeynali@mail.ru

AZƏRBAYCAN

Elə sənətkarvar ki, bütün yaradıcılığı boyu nə yazırsa, həyatın hansı problemlərinə müraciət edərsə həmişə öz sənətkar təbiətinə, yaradıcılıq prinsiplərinə sadıq qalır. Buna yaradıcılıqda Özünəməxsusluq deyirlər və bu özünəməxsusluq həmin sənətkarı ədəbiyyat aləmində bir kimsə ilə eyniləşdirməyə imkan vermir. Xalq yazıçısı, görkəmli nasir və dramaturq İlyas Əfəndiyev məhz belə sənətkarlardandır. Onun bədii nəsrini XX əsr Azərbaycan həyatının mənəvi-psixoloji barometri hesab

etmək olar. Onun romanlarında obrazların təsviri üsulunda lirika və romantika üstünlük təşkil etsə də, amma bunlar qətiyyənlə həyat reallıqlarını canlandırmaqdan imtina etməyə gətirib çıxarmırdı, əksinə yazıçı həyat həqiqətlərinə təmənnəsiz, namusla sadiq qalmaqda çalışmışdır.

Vətənpərvər bir yazıçı olan İ.Əfəndiyev ən kiçik hekayə və oçerklərindən tutmuş, iri həcmli povest və romanlarına qədər bütün əsərlərinin bədii materialını, mövzu və süjetini Azərbaycan xalqının həyatından götürmüşdür. Azərbaycanımızın ən zəngin təbiəti, qəhrəmanlıqlarla zəngin tarixi keçmiş, zəhmət adamlarının yaradıcı əməyi, qurub-yaradan əməksevər insnaların mənəvi-psixoloji aləmi, onların vətəndaşlıq qururu, ictimai borca fəal münasibəti ədib üçün zəngin bədii material vermişdir. Yazıçı həmişə müasir həyat üçün aktual olan mövzulara müraciət edir və həmişə də gələcək nəsillərə örnək ola biləcək, xalqın ən yaxşı adət-ənənələrini özlərində birləşdirən ədəbi qəhrəmanlar yaradır. Nuriyyə, Səlimə, Şahlar, Sarıköynək, Valeh, Murad və s. öz mənəvi-əxlaqi keyfiyyətləri ilə minlərlə oxucu ürəyinə yol tapan bədii obrazlardır.

Millilik və müasirlik, ənənə və novatorluq onun yaradıcılığının ən mühüm məziyyətlərindən biridir. Hansı əsərlər yazmasından asılı olmayaraq yazıcının ilham pərisi Azərbaycan torpağı üzərində pərvazlanır. Müasirlik haqqında yazıcının öz mülahizələri vardır: “Mənə görə sənətkar üçün müasirlikdən ayrılmaq havadan və sudan ayrılmaq kimi bir şeydir. Müasirlik dedikdə isə, mən birinci növbədə ədəbiyyatda müasir qəhrəmanın yüksək bədii surətini yaratmağı nəzərdə tuturam. Ayı və kainatı yenidən kəşf edən müasir qəhrəmanın zəngin mənəvi aləmini öyrənmək-qarşımızda duran mühüm vəzifələrdəndir.” Ədibin sənət dünyasının qəhrəmanları müasir həyatda xarüqələr yaradan gənclərdir və bu gənclərin ictimai fəaliyyəti, daxili aləmi onun əsas bədii tətbiq hədəfidir. Götürək 50-ci illərin axırlarında Azərbaycan kəndlərinin birində yeniləşmənin, quruculuq işlərinin, təsərrüfat və mədəniyyət sahəsindəki inkişafın və ən əsas köhnəliklə yeniliyin mübarizəsinin yüksək ustalıqla təsvir olunduğu “Söyüdlü arx” romanını. Romanın qəhrəmanı Nuriyyə mənəvi aləmi çox zəngin, başqalarının rifahı üçün çalışan nəcib duyğulara malik saf qəlbi bir qızıdır. Bu ədəbiyyatımız üçün yeni bir söz, yeni bir obraz idi. Nuriyyə xalqımızın ən yaxşı milli xüsusiyyətlərini özündə birləşdirir. Həyat hadisələrinə fəal münasibəti, dünyagörüşü və köhnəliyə, geriliyə qarşı fəal mübarizəsi ilə fərqlənməsi ilə yanaşı, ilk növbədə öz şəxsi həyatı uğrunda deyil, kənddə mədəni-maarif işlərini qaydaya salmaq haqqında fikirləşir, zəhmətkeşlərdə kitaba, teatra, mədəniyyətə həvəs oyatmağa çalışır. Nuriyyə əsl Azərbaycan qadınına məxsus milli cizgiləri özündə daşıyır və bu onun cəhalətə, savadsızlığa qarşı mübarizəsini əngəlləmir. Yada salaq “Körpüsəlanlar” da Səriyyə obrazını. Bu da ədəbiyyatımızda yeni idi və heç də birmənalı qarşılanmadı və mübahisə hədəfinə çevrildi. Milli əxlaqın çoxdan köhnəlmiş, müasirliklə uyuşmayan cəhətləri...və bir də mənəviyyatda bac verən, sanki əxlaqa zidd görünən yeni meyillər...Bunlara qarşı etiraz səsləri ucalır, əsərin qəhrəmanı Səriyyə üçün qəzet səhifələrində “məhkəmə” qurulur, o da, yazıçı da “milli-əxlaq” müstəvisində tənqid hədəfinə çevrilir. Ancaq nəzərə alınmırdı ki, insanın qəlbi də var, sevgisi də...Yazıçı qəhrəmanın fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərini, daxili duyğularını, davranışını sanki qəsdən milli əxlaq çərçivəsindən kənarında təsvir etmiş və obraza yanaşmanı oxucunun öz ixtiyarına buraxmışdır. Çünki həyatda heç nəyə tamlığı ilə zəmanət vermək olmur. Səriyyə Adillə evliliyini xoşbəxt sayır, amma onun bu xudpəşənd bəxtiyarlığında sanki nəsə çatışmır və Qərībcanə rast gəldiyi vaxt bu çatışmamazlığın sevgi olduğunu anlayır. Duyğuların, hisslərin köləliyinə nifrət edən Səriyyə iş adamı olan, hər şeydə məntiqə, rəsmiyyətçiliyə əsaslanan yoldaşı Adillə uzun müddət birlikdə yaşaya bilməzdi, əslində yaşaya bilərdi, əgər milli ailə normalarına boyun əyməli və bu çərçivədə qalmalı olsaydı...Amma qəlbi və sevgisi olduğu üçün romanın qəhrəmanı Səriyyə Adildən ayrılıb buldozerçi Qərībə evlənməklə insan qəlbinin hüdudsuz azadlığının bünövrəsini qoyur. Baxmayaraq ki, dədə-baba stereotiplərini ayaqlayıb,öz ürəyinin səsi ilə azadlıq axtarışında idi. Səriyyəyə nisbətən Nuriyyənin əxlaqi qənaətləri milli ənənələrimizə tam uyğun gəlir. Səriyyə isə müstəqil fikri, yolu və dünyagörüşü olan sərbəst bir qadındır. O, tapdalanmış yollarla getməyi xoşlamır.

Ədibin romanlarında əxlaq, adət-ənənə münasibətləri ilə müasir vərdişlər sanki qarşı-qarşıya qoyulur, daha dəqiq desək, paralel aparılır. Müəllifin qəhrəmanları həyatda sərbəst yol tutur, öz istəklərinə doğru əzmlə və inamla addımlayır və bu yolda çətinliklərlə qarşılaşsalar da belə öz mövqelərindən və doğru bildiklərindən vaz keçmirlər və bununla yanaşı müəllif xeyir-duasız, böyük öyüdü, iştirakı olmadan tutulan işləri də idelizə etmir. “Dağlar arxasında üç dost” romanının qəhrəmanı Səlimə Şahları dərin məhəbbətlə sevir və bu yolda onun ən güclü maneəsi Şahların anası Gülnisə olur. Səlimə öz məhəbbətini ananın övlada çəkdiyi zəhmət müqabilində kiçik sayır.

Baxmayaraq ki, Gülnisənin qəlbində Səliməyə qarşı getdikcə dərinləşən kin və qəzəb alovu vardı, amma Səlimə mədəni davranış normalarından kənara çıxmır, anaya hörmətsizlik etmir. Şahlara da dönə-dönə bildirmişdi ki, ailə məsələsində ana xeyir-duası vacib şərtlərdəndir. Millilik, xəlqilik, təbiilik kimi xüsusiyyətlərdən yoğrulmuş “Sarıköynəklə Valehin nağılı” romanında müəllif oxucunu həyatın həqiqətləri ilə yaxından tanış edir. Yazıçı çox təbii şəkildə müasir həyatdan, bu gündən keçmişə, babalarımızın həyat tərzinə, keçmiş günlərə körpü salır, bu günlə keçmiş arasında mənəvi əlaqə yaradır. Yazıçı öz qəhrəmanlarını uzaq dağ kəndlərindən birinə gətirib çıxartmaqla müəyyən ideya-bədii məqsəd izləmişdir. Birincisi, Azərbaycanın zəngin təbiətli bir guşəsini-“bəzən yaşıl meşəli, bəzən sarp qayalı, uçurumlu dağları” olan füsunkar bir parçasını göz önünə gətirmiş, ikincisi, yaşlılara qayğı, hörmət və ehtiram duyğularının ibrətli lövhəsini yaratmış, üçüncüsü xarakterində keçmişin bir sıra dəyərli keyfiyyətlərini qoruyub saxlayan mərd babalarımızla bizi yaxından görüşdürmüşdür.

Xalq üçün əlindən gələni əsirgəməyən, müasir gəncliyin ideya-mənəvi tərbiyəsinə əhəmiyyətli təsir göstərən, humanist təfəkkürü, nəcib işi, fədakar və zəhmətkeş təbiəti ilə yaddaqalan bədii obrazlarla ədəbiyyatımızı zənginləşdirməsi İ.Əfəndiyevin çox mühüm bir yaradıcılıq xidməti və nailiyyətidir. Müasirlik ruhunun onun yaradıcılığında güclü olmasına səbəb müəllifin xalq həyatı və mənəviyyəti ilə bağlı problemləri, aktual məsələləri həssas duyğu ilə yeni təfəkkür işığında mənalandırmağı bacarmasıdır.

ATALAR SÖZÜ VƏ XALQ İNANCLARININ ƏLAQƏSİ

Aytən VƏLİBƏYOVA

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

aytan.valibayova@mail.ru

AZƏRBAYCAN

Atalar sözü dərin hikmətlə dolu ucsuz - bucaqsız bir aləmdir. Milli ruhun dərin və təsirli ifadəsi atalar sözündə öz əksini tapır. Xalq zəkası və hikmətini, onun əsrlər boyu qazandığı təcrübənin nəticələrini özündə birləşdirən atalar sözləri zəngin mənəviyyət xəzinəsidir. Xalqın mənəvi dəyərlərini, təsəvvür və təfəkkür tərzini, həyat həqiqətlərinə məntiqli münasibətini əks etdirən atalar sözünü sıxılmış yaya bənzədirlər. Belə ki, xalq zəkasının ifadəsi olan atalar sözlərinin əsl mənası, təsir qüvvəsi konkret şəraitdə bilinir.

Qədim dövrlərdən üzü bəri insanlar həyatda gördüyü qeyri-adilikləri sınaqdan keçirdikcə onda qanuniləşmiş qaydalar formalaşmışdır. Bu qaydalar insanların təfəkkür süzgəcindən süzülərək atalar sözlərinə çevrilmişdir. Ona görə də, atalar sözlərini, haqlı olaraq, “bütün sözlərdən ulu sözlər” də adlandırmışlar.

Atalar sözlərinin inanclarla tarixi əlaqəsi vardır. Tədqiqatçıların fikrincə, inamın nəticə funksiyasında çıxış etməsi kiçik pəremik vahidi-atalar sözünü meydana gətirir. Tarixi təcrübəyə əsaslanan atalar bilirdilər ki, dostuna dar gündə kömək etməyən özü dar gündə tək qalar. Həmin təcrübəyə əsaslanan inam “Doğru dostluq qərəzsiz olar”, “Dost dar gündə tanınar”, “Dostun versə qum, al ovcunda yum” və s. kimi kiçik pəremik vahidləri- atalar sözlərini yaradır.

İnsanlar demək olar ki, kultlaşdırdığı bütün varlıqlara aid atalar sözləri yaratmışlar. Atalar sözlərində adət və ənənələrin izləri yaşayır. Məsələn, ata-baba ruhlarına inam, ölünün adına xörəyə duz salınması, bişmiş yeməkdən onlar üçün pay ayıraraq xüsusi bir yerə qoyaraq onların gəlib yeyəcəyinə inam belə bir məsələnin yaranmasına səbəb olmuşdur:

“Nə diriyyə hay verir,

Nə ölüyə pay”.

Ata-baba ruhlarının hər axşam evlərinin bacalarına gəlmələrinə inam isə : “Hər kəsin ölüsü öz bağçasına gələr” atalar sözünün yaranmasına səbəb olmuşdur.

Həyatın, məişətin elə bir sahəsi yoxdur ki, xalq o barədə atalar sözü söyləməmiş olsun.

Xalq bir sıra atalar sözlərini öz adət-ənənələri, əməyə, əməkçi insana inamı əsasında yaratmışdır. Yalnız əməklə, çox çalışmaqla istəyinə nail olmağın mümkünlüyünə inanaraq “İşləməyən,

dişləməz”, “Halva-halva deməklə ağız şirin olmaz”, “Əkində əkməyən xırmanda ağlar” kimi atalar sözləri yaratmışlar. Türkün yaratdığı ilkin dünya modelində dağ mühüm rol oynayırdı.

Qədim türk inancına görə, dağ insanı yaradana bağlayan əsas vasitədir. Ta qədimdən dağlar vətən anlayışını formalaşdıran təbiət varlıqlarından hesab olunmuşdur. Bu, atalar sözlərinə də siraət etmişdir. “Dağ yeri-duman yeri, yurd yeri-güman yeri”, “Dağ dağa qovuşmaz, insan insana qovuşar”, “El bir olsa dağ oynadar yerindən” və s.

Ağaca sitayişin əlamətləri də mifik təfəkkürlə bağlıdır. Ağac insanla Tanrı, yer ilə göy arasında əlaqə yaradan bitkidir. Hətta ağacın yığılması da dünyanın sonu kimi mənalandırılırdı. “Ağac yığılanda gün çatdıyar”, “Ağacı qurd öz içindən yeyər”, “Ağacın qurdu özündən olmasaydı min yaşardı” kimi atalar sözləri ağac kultuna, onun yenilməzliyinə inamdan irəli gəlir. Lakin bu atalar sözlərini həqiqi mənada ağaca, məcazi mənada düşündükdə isə, mərd, igid, qorxmaz insanın əyilməzliyinə, onun yalnız xəyanətlə məğlub olacağına inama aid etmək olar.

İnamlar sistemində kultlaşmış əsas obraz sudur. Su dünya mifoloji sistemində olduğu kimi, türk mifoloji düşüncəsində də yaradıcı, başlanğıc rolunu oynayır. Xalq inanclarımızda su müqəddəsdir, pakdır. Suyun müqəddəsliyi Novruz, Xıdır Nəbi mərasimlərində də görünür. Xalq inanclarımızda deyilir: “İl təhvil olanda su dəyişir. Təzə sudan gətirib həyatə, evə tövləyə səpirlər, evdə yatanların gözünə tökürlər ki, aydınlıq olsun”. Belə bir deyim də var ki, “su haqqı pis əməl sahibi olmayacağam”. Belə inamlar zəminində, suya aid bir çox atalar sözləri yaranmışdır. “Su girdi qaba oldu içməli”, “Su murdarlıq götürməz”, “Su yatar düşmən yatmaz” və s.

Türk mifologiyasında heyvanlara tapınmaq motivləri güclüdür. Xüsusən, Qurda, onun gücünə inam böyük olub. Qədim insanlar Boz Qurdun qiyamət günü onları qurtaracağına inanardılar. Qurdun parçaladığı heyvanın murdar hesab edilməməsi də inamdan irəli gəlirdi. “Qurddan törəyən qurd olar”, “Qurd qonşusun yeməz” və s. kimi atalar sözləri həmin inamlardan yaranmışdır.

İnamlarımızda ilana bəzən mənfə, bəzən də müsbət yanaşma diqqəti cəlb edir. Deyilir ki, ilan adamı qorxusundan vurur. Bu inamdan “İlanın quyruğunu basmasan, səni sancmaz”, “İlan vuran ala çatıdan qorxar” kimi atalar sözləri yaranmışdır. “Yuxuda ilan görmək yaxşı əlamətdir, aydın yolla getməkdir” inamı isə, “İlan hər yerə əyri gedər, öz yuvasına düz gedər” atalar sözünün yaranmasına səbəb olmuşdur.

At çox qədim zamanlardan rəmzləşdirilən heyvanlardan biridir. Xalq inanclarımıza görə, at arzuya, murada yetişmək deməkdir. At insan məskənlərini bəd ruhlardan qoruyandır. Bu inama uyğun olaraq, indi də qapıdan at nalı asırlar. Hətta qədim dövrlərdə tayfa başçısı ölərkən atını da onunla birgə basdırar, o dünyada atın öz sahibinə dayaq olacağına inanardılar. “At igidin yoldaşdır”, “At ölər meydan qalar, İgid ölər şan qalar”, “Bir at bir igidi, bir igid bir eli qurtarar” və s. kimi atalar sözləri bu inamı təsdiqləyən müdrik ifadələrdir.

Atalar sözü vasitəsilə xalq öz zəkasının və dilinin ülviyyətinə, kəsərinə sığınmışdır. İnama əsaslanan hər kəlam bir növ qanundur, istənilən sualdan azaddır. Çünki xalq əzəldən öz atalar sözlərini yazılmamış müqəddəs kitabın ayələri tək qavramışdır. Belə bir inam vardır ki, “Atalar sözü Qurana daxil olmur, lakin Quranın yanında gedir”. Xalq öz həyat təcrübəsini, sınaqlardan çıxmış inamlarını hikmətli xəzinədə-atalar sözlərində əks etdirməklə əbədləşdirmiş, yeni nəsillərə ötürmüşdür.

AZƏRBAYCAN – YAPONİYA ƏDƏBİ ƏLAQƏLƏRİ

Gülzar YUNUSOVA

AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu

gulnar1340@yahoo.com.tr

AZƏRBAYCAN

Ədəbiyyat xalqlar asarında mədəni əlaqələrin ən məşhur forması kimi daim özünü doğrultmuşdur. Xalqlar arasında dostluq, həmrəylik, qarşılıq anlaşmanın formalaşmasında mədəni inteqrasiyanın ən qədim, ənənəvi və daha səmərəli vasitələrindən biri də ədəbi mübadilə, yaradıcılıq əlaqələridir. Müasir dövrdə ədəbiyyat sahəsində beynəlxalq mədəni əlaqələrin dövlət siyasəti əsasında planauyğun, ardıcıl şəkildə reallaşdırılmasının tarixi əhəmiyyəti danılmazdır.

1991-ci ildə Azərbaycanın müstəqillik əldə etməsiylə Yaponiya ilə bütün əlaqələrin yenidən qurulması prosesi də başlanmış və çoxcəhətli inkişaf mərhələsinə çatmışdır. Beynəlxalq aləmdə iqtisadi cəhətdən qüdrətli dövlət kimi önəmli mövqe qazanmış Yaponiya yeni texnologiyanın vətəni olmaqla yanaşı, həm də bənzərsiz mədəniyyət ölkəsidir. Azərbaycan və Yaponiya “Böyük İpək Yolu” adlanan qədim karvan yolunun üstündə yerləşdiyindən bu iki ölkə arasındakı qarşılıqlı mədəni əlaqələrin tarixi kökləri qədimlərə söykənir. Tarixi İpək Yolunun əhəmiyyəti olduqca böyükdür, o, Şərqi və Qərbi arasında mədəni bir körpü rolunu oynamışdır. Məhz ədəbiyyat xalqlar arasında mədəni əlaqələrin ən məşhur forması kimi daim özünü doğrultmuşdur. Sovet rejimi dövründə müttəfiq respublikalarla, eyni zamanda xaricdə yaşayan adamlarla ədəbi mübadilənin aparılması kimi əlaqələrin inkişaf dinamikasında müəyyən enmə-qalxma prosesləri özünü qabarıq şəkildə göstərirdi. Tədqiqatçı M.Qasimov 40-50-ci illərdə aparılan işin məzmununu belə təhlil edir: «40-50-ci illərin ortalarında qədər ədəbi sahədə əlaqələr zəif idi və o da Azərbaycan ziyalılarının təqsiri deyildi. Dövrün siyasi ab-havası, şəxsi idarə üsulu, beynəlxalq münasibətlərdə “soyuq müharibə”nin hökmranlıq etməsi əlaqələrdə böyük maneə idi». Uzun müddət Yaponiya ilə gərgin münasibətləri olan SSRİ, nəhayət, 1956-cı ilin oktyabrında bu ölkə ilə diplomatik münasibətlər yaratdı. Həmin münasibətlərin müxtəlif sahələr üzrə bərpasını təzahür etdirən birgə bəyannamə imzalandı. Bu bəyannamə Azərbaycan-Yaponiya əlaqələrinin dirçəldilməsinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərdi. Elmi-ədəbi mübadilələrdə irəliləyişlərə nail olunurdu.

Azərbaycan və Yaponiya ədəbiyyatı tarixinə dair mənbələrin araşdırılmasından görünür ki, bu iki ölkənin qarşılıqlı ədəbi əlaqələri qədim dövrlərdən XX əsrə kimi, o qədər də intensiv olmamışdır. Hər iki xalqın ədəbiyyatı özünəməxsus səciyyəvi cəhətləri, nailiyyətləri ilə dünya mədəniyyəti xəzinəsini zənginləşdirmişdir. Lakin bu iki ədəbiyyatlar arasında birbaşa qarşılıqlı təmas, ünsiyyət özünü büruzə verməmişdir.

Azərbaycan – Yaponiya ədəbi əlaqələri XX əsrin sonu XXI əsrin əvvəllərində xüsusilə intensivləşmişdir. Ədəbi əlaqələrimizin ən bariz nümunələrindən biri 1985-ci ilin oktyabr ayında yeni dünyəvi əlaqələrin formalaşmasına xidmət edən Asiya və Afrika yazıçılarının konfransının Bakı şəhərində keçirilməsi idi. Dünyanın otuzdan çox ölkəsindən, eyni zamanda Yaponiyadan tanınmış yazarların respublikamıza gəlişi milli ədəbi həyatda mühüm hadisə idi. Bu illər ərzində artıq Azərbaycan ədəbi mühiti ilə Yaponiyanın yazıçı və şairləri arasında yaradıcılıq əlaqələrinin yeni məhsuldar dövrü başlayırdı. 1988-ci ilin oktyabrında görkəmli Azərbaycan ədibi M.F.Axundzadənin 175 illik yubileyi ilə bağlı keçirilən tədbirlərdə dünyanın bir çox ölkələrindən tanınmış ədəbiyyatşünaslarla yanaşı, M.F.Axundzadənin nəticəsi, Tokio universitetinin müəllimi Pərarux xanım Pezeşk, həmin universitetin professoru İrac Persinadad da iştirak edirdi ki, bu Azərbaycan-Yaponiya ədəbi əlaqələrini daha genişləndirirdi.

Azərbaycanın müstəqil respublika kimi dünya dövlətləri, o cümlədən, Yaponiya tərəfindən tanınması, hər iki ölkədə səfirliklərin açılması, ölkəmizin Yaponiya dövləti ilə təhsil, elm, mədəniyyət və digər sahələrdə hərtərəfli və perspektivli birgə əməkdaşlığı ədəbi əlaqələrin də daha dərindən öyrənilməsinə və tədqiqinə geniş şərait yaratmışdır. Yaponiya ilə ədəbi əməkdaşlığın keyfiyyətcə yeni məzmununda inkişaf etdirilməsində Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin 1998-ci ilin fevralında Yaponiyaya ilk səfərinin çox böyük tarixi əhəmiyyəti olmuşdur. Həmin səfər ərəfəsində Heydər Əliyevin Yaponiyada təhsil alan azərbaycanlı gənclərlə görüşü və söylədiyi fikirlər Azərbaycan – Yaponiya ədəbi əlaqələrinin gələcəkdə inkişaf etdirilməsinin prioritetləri kimi də səslənə bilər. Sözügedən görüşdə ulu öndər bildirmişdir: «Lazımdır ki, yapon dilini yaxşı bilən mütəxəssislərimiz olsun. Təkcə dil öyrənmək yox, gərək siz Yaponiyanın – bu qədər inkişaf etmiş bir ölkənin bütün imkanlarından bəhrələnsiniz, öyrənsiniz. Necə olub ki, yaponlar dünyada bu qədər böyük bir nailiyyət əldə ediblər? Siz də bunları öyrənin, gətirib Azərbaycanda tətbiq edin, yayın».

Özünəməxsus estetik və sənət dəyərlərinə malik qədim Yaponiya mədəniyyətinin, onun böyük bir hissəsini təşkil edən ədəbiyyatın tarixi minilliklərlə ölçülür. Yapon bədii – fəlsəfi fikir tarixini araşdıran mütəxəssislərin də vurğuladığı kimi, buddizm və konfusizm dəyərləri təsiri ilə meydana çıxan bu Uzaq Şərqi ölkəsinin milli poeziyası dünya mədəniyyətinin incilərindən sayılır. Azərbaycan oxucuları müxtəlif şairlərimiz və tərcüməçilərimiz tərəfindən, davamlı olmasa da, vaxtaşırı rus dili vasitəsilə çevrilərək təqdim edilən klassik yapon poeziya nümunələri ilə yanaşı, gündoğar ölkənin bədii nəsrinə də yaxşı tanışdır. Eyni zamanda, Azərbaycan ədəbiyyatında XX əsr boyu Yaponiya mövzusu əksər hallarda Hiroşima və Naqasaki faciələrinin yad edilməsi və

mənalandırılması ilə bağlı olmuşdur. Bu baxımdan Yaponiyada səfərdə olmuş xalq şairi Rəsul Rzanın “Yaponiya motivləri” şeirlər silsiləsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Görkəmli sənətkarın “Yaponiya motivləri” silsiləsi, hər şeydən qabaq, Yaponiya haqqında oxucularda dolğun, obyektiv və obrazlı fikir formalaşdırmaq məqsədini daşıyır. Sovet ideologiyasının tələblərinə görə kapitalist idarə üsuluna əsaslanan xarici ölkələr, o cümlədən də Yaponiya barəsində dərsliklərdə və mətbuatda birtərəfli informasiyaların möhkəm yer tutduğu bir şəraitdə bu ölkə haqqında obyektiv söz demək böyük cəsarət tələb edirdi. Belə bir vaxtda Rəsul Rza heç nədən çəkinmədən Yaponiyayı necə varsa olduğu kimi, bütün əsas cizgiləri ilə təqdim etməyi bacarmışdır.

Görkəmli sənətkar Nəbi Xəzrinin yaradıcılığında Yaponiya mövzusunun özünəməxsus yeri vardır. Yaponiya səfərindən sonra qələmə aldığı “Yaponiya dəftərindən” şeirlər silsiləsinə şairin on şeiri daxildir ki, burada Yaponiya həyatının ayrı-ayrı məqamları, yaddaqalan anları böyük ilhamla poetikləşdirilmişdir.

Eyni zamanda, xalq şairi Fikrət Qocanın “Xirosima”, Əli Kərimin “Xirosimada məktəbsiz uşaq” şeirlərində də Yaponiya mövzusu öz əksini tapmışdır. Fikrət Qoca Hiroşima faciəsini “XX əsrin səbri partlamışdır” şəklində təqdim etmişdir. Görkəmli şair Əli Kərimin “Xirosimada məktəbsiz uşaq” şeirində həmin faciədən ağır xəsarət aldığı üçün məktəbə gedə bilməyən qızın nisgili ifadə olunmuşdur.

1968-ci ildə Yasunari Kavabata, 1994-cü ildə isə Oe Kenzaburo ilə Beynəlxalq Nobel mükafatı qazanan yapon ədəbiyyatına maraq bütün dünyada olduğu kimi ölkəmizdə də geniş vüsət almışdır. Nobel mükafatı laureatlarının həyat və yaradıcılığı haqqında məqalələr, seçilmiş əsərlərindən edilmiş tərcümələr artıq Azərbaycanda yapon ədəbiyyatının tədqiqi sayıla bilər.

Rza Talıbovun elmi araşdırmalarının nəticəsi kimi çap etdirdiyi “Azərbaycan-Yaponiya əməkdaşlığı” kitabı Azərbaycanın gündoğar ölkə ilə əlaqələrinin tədqiqi baxımından olduqca diqqətəlayiq əsərdir. Müəllif ilk dəfə olaraq Azərbaycan-Yaponiya ədəbi əlaqələrini tədqiqata cəlb etmişdir.

Bu gün Yaponiya ilə Azərbaycan arasında bir çox sahələrdə əməkdaşlıq əlaqələri qurulur. Bu əlaqələrin ədəbiyyat sahəsində də inkişaf etdirilməsi, hər iki xalqın mədəniyyəti arasında körpülərin qurulmasına geniş imkanlar açır. Azərbaycan – Yaponiya ədəbi əlaqələrinin genişləndirilməsində ölkəmizdə yapon dili və ədəbiyyatının tədrisi, Azərbaycan dilində yapon ədəbi nümunələrinə aid ədəbiyyatın artırılması, elmi konfransların təşkili, festival və müsabiqələrin keçirilməsi, yapon ədəbiyyatı üzrə tədqiqat işlərinin aparılması vacibdir.

ÖMƏR FAİQ NEMANZADƏNİN SATİRİK BƏDİİ NƏSRİNDƏ MİLLİ MÜSTƏQİLLİK İDEYALARI

Pərvin HÜSEYNOVA

AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu

huseynova_parvin@mail.ru

AZƏRBAYCAN

Görkəmli mollaşərəddinçi, istedadlı publisist, ictimai xadim Ömər Faiq Nemanzadə böyük Mirzə Cəlilin ən yaxın silahdaşı, məsləkdaşı idi. Onun bədii nəsrində – hekayələrində, məqalə və felyetonlarında, məruzə və məktublarında özünü bürüzə verən satirik çalar ədibin mənsub olduğu ədəbi məktəbin əhval-ruhiyyəsini ifadə edir. Mühərririn satirik publisistik yazıları onun ən incə mətləbləri belə satirik gülüşün pərdəsinə bürüyərək vaxtında ünvanına çatdırma məharətini nümayiş etdirir.

Ömər Faiq Nemanzadə yarı ciddi-yarı zarafat dillə yazılan bu qəbil əsərlərində Azərbaycan millətinin, türk xalqlarının, İslam ümmətinin pozulan haqlarını, tapdanan hüquqlarını təəssübkeşliklə tələb edirdi. Onun 1903-1920-ci illər arası qələmə alınan məqalə və felyetonlarında Azərbaycan xalqının ictimai-siyasi mübarizəsi öz əksini tapırdı.

“Hanı bizlərdə insanca övlad, millət və vətən məhəbbəti?” – deyən Ömər Faiq bir milli ideoloq olaraq xalqın bu gününü, gələcəyini düşünür, keçmişini yadına salırdı: mətbuatda millət, dil kimi

məsələləri qabardır, milli kadrların hazırlanması, təhsil problemini qoyur, bir sözlə, qədim və şanlı tariximizə, çağdaş həyata müraciət edərək xalqı özünə tanıdırdı.

Yazıcının XX əsrin əvvəllərində qələmə alınan yazılarına nəzər salarkən dövrün mənzərəsi çılpıqlığı ilə üzə çıxır. Ömər Faiqin məqsədi onun öz dili ilə desək, “yaralarımızı basdırmaq deyil, lazım gəlsə, ta dərinlərinə qədər açıb göstərmək” olmuşdur. O, məşhur “Dərdimiz və dərmanımız” adlı məqaləsində oxucularına müraciətlə deyirdi: “Qardaşlar, acı, lakin doğru sözdən inciməyin. Dərdini söyləməyən dərman bulmaz”.

Onun “Şərqi-Rus”, “Həyat”, “İrşad”, “Tərəqqi”, “İqbal” və “Yeni iqbal”, “Açıq söz”, “Azərbaycan” qəzetlərdə, “Molla Nəsrəddin”, “Qardaş köməyi” məcmuələrində, “Qeyrət” mətbəəsində nəşr olunan kiçik həcmli kitablarında işıq üzü görən, milli şüuru formalaşdırmaq istiqamətində qələmə aldığı proqram xarakterli yazılarında bir neçə mətləb daha qabarıq şəkildə özünü büruzə verir. Bu da, əsasən, aşağıdakılardan ibarətdir:

- cəhalətə qarşı mübarizə, xalqı maariflənmək, ana dilində təhsil potensialı, mənəvi tərəqqi;
- milli birlik və ümumən türk xalqlarının birliyi;
- din xadimlərini məzhəb davalarına, xalq nümayəndələrini firqə savaşlarına son qoymağa və xalqın dilindən çıxış etməyə çağırmaq;
- yaranan siyasi böhrandan xalqın mənafeyinə uyğun istifadəyə səsləmək;
- ana dili və əlifba məsələsi və s.

1903-cü ildə dərc olunan “Dərdimiz və dərmanımız” adlı məqaləsində müəllif oxucularına səslənərək onları başqa xalqlardan ibrət götürməyə çağırır: “Yanı başımızdakı dükan yoldaşımız, həmsərimiz, tanıdığımız ermənilərin, gürcülərin halına, işlərinə, bir də bizim hamımıza, səfalətimizə yad gözlə deyil, diqqətlə baxalım ki, aramızda dağlar qədər təfəvüd var. Onlar hünərli, məlumatlı, rahat, asudə, biz isə əksəriyyətlə çoban – “Şükr allaha islamam”, – deyib, yuxulayan, həqir, fəqir, cahil, qafil ... qalmışıq”.

Müəllif başqa məqalələrində də Şərqdə, İslam aləmində, Türk dünyasında tərəqqiyə nail olmanın, dünya xalqları və dövlətləri sırasında nüfuz qazanmanın, itirdiklərimizi geri qaytarmanın yeganə yolunu maariflənmədə görür və müsəlman xalqlarını məğlubiyyətinin səbəblərini arayıb, nəticə çıxarmağa, nöqsanlarını islah etməyə çağırırdı. O, “Nə üçün haqqımızı istəmiriz?” adlı məqaləsində bu xüsusda yazırdı: “Biz müsəlmanlar ki, iki-üç yüz ildən bəri hər cəhətlə məğlub ola-ola gəlməkdəyiz itirdiyimizi qazanmaq və yenidən maariflə qüvvələnmək üçün gündüz deyil, gecə belə çalışmaq fərz olduğunu yazmaq belə artıqdır”.

Ömər Faiq Rusiyada hüquqları pozulan müsəlman xalqlarının, İranda zülmə məruz qalan azərbaycanlıların, dünyada məskun olan türklərin hər bir uğuruna sevinir, zamanında haqlarını tələb etmələrinə çağırışlar edirdi. “Ağacı qurd içindən yeyər” adlı felyetonunda 1905-ci il hadisələrinə, yeni islahatlarla bağlı çıxışlara, qılsını seçkilərinə işarə edərək: “Bir neçə ay əvvəl Rusiya müsəlmanları bir xeyli qeyrət və hərəkatə gələn kimi oldular. Uzun qəflətdən birdən-birə ayıldıqlarını guya göstərmək istədilər. Hər tərəfdən hay-küy qopdu. Hər yanda qulaqlarımız “islah-reforma” sözlərilə doldu. ... dərdlərini, istəklərini paytaxt qəzetinə yazdırıb aləmə elan etdilər. Böyük dövlət kişiləri ilə üz-üzə görüşdülər. Zərurətlərini, dərdlərini dil ilə bəyan etdilər. ... biz də qeyri-məzhəb rus təbəqəsinə verilən hüquq və müsaidələri gözləyirik”, – yazırdı.

Müsəlman ruhanilərinin “Ömər ilə Əli” məsələsini qabardarkən erməni ruhanilərinin xalqı silahlandıraraq müharibəyə, torpaqlara sahiblənməyə, türkün soyunu kəsməyə səsləməsinə görə Ömər Faiq “İdareyi-ruhaniyyətimiz nə vaxt düzələcək?” adlı məqaləsində yazırdı: “Qonşularımızın fərasətini inkar etmək olmaz. Mövqeyə, politikaya görə çox gözəl iş görürlər. ... hər cür milli, siyasi işlərini kilsə maskası, pərdəsi altında köçürürlər. ... “İdareyi-ruhaniyyətimiz nə vaxt düzələcək?” sualı hara, bu hekayələr hara?”

Ömər Faiq Nəmanzadənin milli oyanışa səsləyən, milli birliyə dəvət edən əsas yazılarından biri, bəlkə də birincisi “Məzlum nə böyük zalımdır” adlı məqaləsidir. Bu felyetonda zahirən maarif, müəllim, dil məsələsini qoyan müəllif əslində xalqı milli oyanışa, azadlıq mücadiləsinə səsləyir. “... Bəli, vaxtdır, biz də tərpenək, hüququmuzun mühafizəsinə çalışsaq, haqq və müsavət yolunda tökülən qanların səmaya əks edib süni şəfəqlər təşkil edən belə həngəmələrdə aciz və miskinlər kimi qafilanə yatmayaq...”

Müəllifin Arazın o tayında da baş verən məsələlərə münasibəti adekvatdır. Ömər Faiq İran azərbaycanlılarının taleyi üçün də narahatdır. İran məşrutə hərəkatının uğurlarını izləyən mühərrir

“Alınan azadlığı nə cür saxlamalı” başlıqlı yazısında xəbərdarlıq edir, İranda ruhanilərin özlərinə dəyən zərəri qarşılamak üçün hadisələrin məcrasını yenidən geri döndərmək cəhdləri edəcəyini söyləyir və bunun qarşısını vaxtında almağın zəruri olduğunu göstərir. O yazır: “Bunlar bir-bir bəhanə edib “Ədlət” kimi qəzetləri, Təbrizin milli məclisi kimi ədalətxanələri yavaş-yavaş bağladıb köhnə istibdadı qayət hiylə və politikalı vasitələr ilə bərqərar etməyə çalışacaqlardır”.

Bəzi yazılarına diqqət etdikdə Ömər Faiq Nemanzadəni bir milli ideoloq olmaqdan savayı, hadisələri qabaqlayan, düzgün siyasi proqnozlar verməyi bacaran istedadlı politoloq kimi də qiymətləndirə bilərik. Məsələn, o, 1906-cı ildə qələmə alınan “Millətpərəstlik zamanıdır” adlı məqaləsində yazırdı: “Əgər Zəngəzur, Qarabağa vaxtında kömək edə bilməsək, o əhəmiyyətli yerlər əlimizdən çıxarsa, yaxşı biliniz ki, cümləmiz qeyrət və namussuzluqla yad olunmaqdan savayı bütün məmləkətlərimiz, bütün həyatımız əbədi təhlükələrə düşər olacaqdır. Halbuki bu bir aləm yetim balaların həyatını qurtarmaq gələcəkdəki təhlükənin qabağını indidən saxlamaq o qədər çətin bir zad deyil”.

Fikrimizcə, Ömər Faiq Nemanzadənin ən böyük ruh düşkünlüyü yaşadığı an məhz milli hökumətin, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutundan sonra olmuşdur. Belə ki, mühərriklilik fəaliyyəti boyu xalqını milli hökuməti formalaşdırmağa hazırlayan, istiqamətləndirən, ruhlandırıcı ideoloq bu arzusuna nail olsa da, əldə olunan nailiyyətin itirilməsi ilə barışa bilmir. 1920-ci ilin iyununda dərc etdirdiyi məqaləsində müəllif yenə də açıq fikirliliklə son ümidi qorumağı vacib sayır. “Milliləşmək” adlı bu yazısında milli diriliyin mayasının ana dili olduğunu, onu qorumağın vacibdən vacib olduğunu göstərir. Müəllif yazır: “Canlı işlər, tarixi dəyişikliklər bizə göstərir ki, hər cəmiyyət, hər fərd, hər dürlü ənənəsindən, məcəddəsətindən, imkan və etiqadından az-çox əl çəkdiyi halda, milli dilindən əsla və əsla vaz keçməmişdir. Və heç vaxt da keçməz. Çünki bir millətin ədəbiyyata malik dili o millətin ruhu, nişaneyi-mövcudatıdır. Ondan məhrum olduğu gün mərhum olmuş, ondan uzaqlaşdığı gün qəbrinə yaxınlaşmış deməkdir”.

NİZAMININ İNSANLIQ FƏLSƏFƏSİNDƏ İLAHI EŞQ PROBLEMİ (Leyli və Məcnun poeması əsasında)

Aysel İSLAMOVA, Məmməd QOCAYEV

Bakı Slavyan Universiteti
kerimliaysel95@inbox.ru
AZƏRBAYCAN

Nizaminin eşq fəlsəfəsi onun ruh fəlsəfəsidir. Eşqin təntənəsi ruhun təntənəsidir, eşqin faciəsi ruhun faciəsidir. Nizami fəlsəfəsində eşq ilahi ruhun maddi varlıqdakı və o cümlədən, insan qəlbindəki ifadəsidir. Eşq vasitəsi ilə insan itirilmiş hormonianı qaytarmaq istəyir. İnsan ruhən dünya ilə yekdilliyə can atır. Bu prosesin son və ən yükək mərhələsi dindir – insanın insana tapınmasıdır. Nizami gözəl dərk edirdi ki, eşq insan ruhunu sarsıdan və ucaldan ən güclü ehtiraslardan biri, bəlkə də birincisidir. Eşq insanın özünü unutması, özündən əl üzüb başqa bir fərdlə ruhən birləşməsidir. Nizaminin insanı real aləmdən ruhu aləmə əzablı və şərəfli bir yol keçir. Bu yolda Məcnun Xosrovdan bir addım qabaqda oldu. O bütün təbii və ictimai dəyərlərdən, real aləmdən üz döndərmiş, ruhi və mənəvi dəyərlərə, ideal eşqə üz tutmuş, lakin son məqsədə, ilahi aləmə çata bilməmişdir. Onun faciəsinin elə səbəbi də bundandır. Leylinin ölüm qabağı Məcnuna çatdırmaq istədiyi vəsiyyətinə o, deyir:

Amandı, bundan gözünü
Allahın kərəmindən başqa bir kəsə dikmə!
Gördün mü ki, yanlış yola düşdün,
Özün kimi birisinə göz dikdin?
Beləliklə, Məcnunun ləyaqəti onun qəbahətinə çevrilir, eşqdəki fədakarlığı onun faciəsini təyin edir.

Leylini intəhasız bir məhəbbətlə sevməsi Məcnunun fədakarlığıdır, onun ən böyük ləyaqətidir. Məcnun Allahı axtarmadı, ona tapınmadı. O, daim Leylini axtardı və ona tapındı. Məcnunluq insanın

ruhi kamillik dərəcəsidir, adəm övladının cənnətə qayıtmaq cəhdidir. Əgər Xosrov və Şirin məhəbbəti cənnətdən qovulmuşlar nəslinin yerdəki ziddiyyətli və qüsurlu məhəbbətidirsə, Leyli və Məcnun eşqi insan xilqətinin qüsursuz və saf eşqidir ki, bu da ruhi kamillik baxımından cənnət əhlinə xas xüsusiyyətdir. Məcnunun Leyliyə olan məhəbbəti insanın Allaha olan məhəbbətinin başlanğıcıdır. Onun eşqinin mənası ondanır ki, bu eşq fərdi ruhi təklilik vəziyyətindən çıxarır, başqa bir fərdə qovuşdurur. Bir növ iki fərdi ruhun birləşməsi hadisəsi baş verir. Məcnun məhəbbəti bütpərəst məhəbbətdir. Sanki, insan ruhu öz mütləq dayağını axtarır. Eşq Məcnun qəlbinə sevinc əvəzinə iztirab gətirdi? Bunun səbəbi nədir? Eşq insan ruhunun insan ehtirasları ilə mübarizəsidir. Eşq insanı ruhi kamilliyə aparan qüvvədir. Aşiqlik insanın özünə qəsdidir. Məcnunun faciəsinin əsl səbəbkarı təkcə mühit deyil, həm də aşiqin özüdür.

Ədəbiyyatda faciəvi – günah adlı kateqoriya vardır. Qəhrəmanın günahı olmasa faciə də olmaz. Faciəvi günah öz mahiyyəti etibarlı ilə qəhrəmanın hər hansı məziyyətinin nəticəsi və ifadəsidir. Məcnunun günahı Leylinin sevməsi deyil, onu intəhasız qeyri-adi bir məhəbbətlə sevməsidir. Sevmək günah deyil. Lakin qadını ilahi qədər sevmək günahdır. Məcnun Leylini İlahi qədər sevir. Bu məziyyətdən doğan günahdır. Məcnun eşqi adi bir məhəbbət olsaydı, heç bir faciə baş verməzdi. Məcnuna isə başqa cür sevmək adi, bayağı görünür. Bu eşq ilahi qatdan ailə səviyyəsinə enə bilməz. Məcnunun faciəsi başqa faciələrdən fərqli olaraq kəskin, münəfişsiz və mübarizəsiz baş verir. Daha doğrusu münəfişə və mübarizə qəhrəmanların daxilində onların ruhunda cərəyan edir. Zahirən isə onlar çox süst və passiv görünür. Məcnun onsuz da Leylisiz yaşayır və onun xəyalı ilə kifayətlənirdi. O zaman belə bir sual yaranır: Nə üçün Leylinin ölümündən sonra Məcnun onu xəyalı ilə yaşamadı? Çünki Məcnunun təfəkkürü sırf simvolik təfəkkür idi. Simvolik təfəkkürdə ilahi özü ruhu varlıq kimi dərk olunsa da real əsasa söykənməlidir. Ona görə də Nizami təsəvvüründə həyatı sevmək bütpərəstlik, ölümü sevmək isə Allahpərəstlikdir. Bundan sonra Məcnun ruhunun müstəqil , azad və əbədi həyatı başlanır ki, bu da axirətdə davam edir.

Məcnun öz eşqi ilə zaman və mühitə sığmır, günahkar olur – günahsız günakardır. Məcnun eşqi daim aşiqlərin yoluna işıq saçaraq Məcnunluq bəşəriyyətin canatdığı, lakin çata bilmədiyi bir idealdır. “Leyli və Məcnun” da eşq əsas, insani keyfiyyət, əsas estetik dəyər, təbii və ruhi gözəlliyin harmoniyası kimi ön plana çəkilir. Poemada insani həvəslərlə yanaşı, ilahi eşqin sədəsi və ali bir harmoniya həsrəti duyulur. Lakin bu harmoniya tez-tez pozulur və nəhayət, əsərin sonunda ruhi gözəllik fiziki gözəlliyə qalib gəlir. “ Leyli və Məcnun ” da öz əksini tapan eşq problemi həm də müəllif nöqtəyi-nəzərindən fəlsəfi ricalər şəklində açıqlanır. Füzuli fəlsəfəsində eşq ilahi ruhun maddi varlıqları o cümlədən, insan qəlbindəki ifadəsidir. Eşq xilqətlə Xalığın söhbətidir. Aşiqin məşuqəyə olan sözüdür.

Əsərdəki eşq başqalarından fərqli olaraq, insanın insana yox, bəndənin Allaha olan eşqidir. Füzuli əsərində qəhrəmanın göz yaşının dinməsini istəmir. Çünki bu göz yaşı əgər bitərsə, qəhrəmanın da Allaha olan məhəbbət bitər. Bu həm də onu yada salır ki, Məcnun körpəlikdən qəm, kədər çəkməyi öyrənmək istəyir. O, eşqi və zəmanəsini ittiham edir. Əsərdəki eşq fərdin iradəsindən asılı olan bir məhəbbət macərəsi deyil, aqibət işidir, alın yazısıdır, ilahi iradənin hökmüdür. İslama qədərki bütpərəstlik məhz bu cür simvolik təfəkkür formasıdır. Burada bütsüz İlahini duymaq mümkün deyil. Məcnunda büt kimi ilk əvvəl Leylini axtarır, ona tapınır, lakin əsərin sonrakı gedişində və sonra yaxınlaşdıqca aydın olur ki, Məcnun eşqi artıq İlahi qata yüksəlmişdir.

Məcnun ruhunun müstəqil , azad və əbədi həyatı başlanır ki, bu da axirətdə davam edir. Yerdəki ruhi işgəncələr cənnətdəki ruhi nəşəyə əsas yaradır və yol açır. Budur, Füzulinin insan və onun həyatı haqqındakı islami təsəvvürlərin yekunu.

TƏNQİDÇİ ŞƏXSİYYƏTİ VƏ ƏDƏBİ PROSES

Aygün TALİBOVA

GDU

managersat77@yahoo.com

AZƏRBAYCAN

Ədəbi tənqid bütün dövrlərdə üzərinə düşən missiyanı layiqincə yerinə yetirmək üçün dərin elmi-nəzəri, fəlsəfi-estetik hazırlığa malik olmalı, müasir həyatın inkişaf qanunauyğunluqlarından baş çıxarmağı, ədəbi axarın istiqamətini, perspektivini əvvəlcədən müəyyənləşdirməyi bacarmalıdır. Bu prosesdə tənqidçi şəxsiyyətinin bütövlüyü, onun yaradıcı prosesə bir amal, ideya mənbəyi olaraq bağlılığı, qətiyyət və obyektivliyi başlıca rol oynayır. Məhz yüksək elmi-nəzəri biliyə, intellektual ümumiləşdirmə və qiymətləndirmə gücünə malik olan, obyektivlik hissini bütün yanaşmalardan uca tuta bilən tənqidçilər müasir ədəbi prosesin inkişaf meyllərini, qanunauyğunluqlarını, uğur və nöqsanlarını dərinlən təhlil edib sistemləşdirə bilər, sənətkarların (eyni zamanda da oxucuların) dünyagörüşünün genişlənməsinə, sənətkarlıq və duyum məharətlərinin formalaşmasına kömək etməyə qadirdirlər. Tənqidçi sözü öz mötəbər, inandırıcı həqiqəti ilə həmişə ədəbi prosesin dəqiq qiymətini verə bilməli, heç bir halda üzgörelək etməməli, eyni zamanda da layiq olmayan şışirtmələrə yol verməməlidir. Tənqidçi layiq olmayan şışirtməklə, onun haqqında obyektiv dəyərləndirmə baxımından gerçək olanı deməyəndə öz tarixi missiyasından könüllü əl çəkmiş, istefa vermiş sərkərdəyə bənzəyir. Tənqidçinin layiq olmayan şışirtməsi ədəbiyyata ən pis şəkildə xidmət etmək nümunəsidir. Rus ədəbi tənqidin banilərindən olan V.P.Belinski elə bil məhz belələrinə nəzərdə tutaraq yazmışdır: “Tənqidçi rütbəsini özbaşınalıqla qəbul etmiş hər hansı bir adamı küyləyib biabır edə bilərlər” (V.P.Belinski, Məqalələr, Bakı, 1961, səh.30). Bədii ədəbiyyatın ayrılmaz üzvi hissəsi olan ədəbi tənqidin mövqelərini bütün yönərdən qorumalı və inkişaf etdirməli olan tənqidçilər ilk növbədə ədəbi mətnə heç bir halda hesablanmış, yarıncı prinsiplərindən yanaşmamalı, yalnız yaradıcı prosesin “öz ehtiyac və tələblərindən yanaşmaqla” (Elçin, “Tənqid və ədəbiyyatımızın problemləri”, Bakı, 1981, səh.5) təhlil aparmalıdır. Tənqidçi öz ağıllı və dəqiq, heç bir tərəddüdə yer qoymayan mülahizələri ilə yazıcının yaxın köməkçisi, dostu və xeyirxahı olmalı, yeni, müasir ədəbi prosesin ümumi mənzərəsini yaratmağa nail olmalı, həm də yeni yaranan bədii əsəri qavramaqda, müəllifin başlıca məramını, əsərin ideyasını, onun sənətkarlıq xüsusiyyətlərini başa düşməkdə oxucuya kömək etməlidir. Bu mənada tənqidçinin üzərinə bir çox fərqli istiqamətlərdə işlər bilmək ağırlığı düşür; O, öz dərin nəzəri mülahizələri ilə həm yazıcını, həm də oxucuları inandıra bilməlidir. Məsələn, inandıra bilməlidir ki, sənətkar sözügedən əsərində hər hansı bir hadisə və məsələni hansı məqsəd və ideya baxımından real həyatdan daha çox xəyalı, abstrakt, fantastik mövqedən çıxış edərək təsvir edərək bir növ üzü avara çevirmişdir. Bu zəruri addımı atmağa yazıcını hansı səbəblər vadar etmişdir? Yazıcı nəyə görə canlı həyatın özündən daha çox onun aynadan, pərdəarxası seyr etməyə meyllidir? Tənqidçi bu məsələlərin dərk olunmasında oxucu ilə yazıcı arasında etibarlı bir körpüyə, vəsiləyə malik olmalıdır. Bu keyfiyyətlər birmənalı olaraq tənqidçinin prinsipiallığı, onun şəxsiyyət bütövlüyü ilə xarakterizə olunur. Görkəmli yazıcı və tənqidçi Elçin məhz bu prizmadan çıxış edərək yazır: “Prinsipiallıq bizim qəbul etdiyimiz kontekstdə olduqca çoxmənalı bir anlayışdır. Prinsipial tənqid hər şeydən əvvəl, vətəndaş qeyrəti, mütəfəkkir cəsarəti deməkdir; prinsipial tənqid hər şeydən əvvəl, sağlam məfkurə mübarizəsi deməkdir; prinsipial tənqid hər şeydən əvvəl, yüksək bədiiyyət uğrunda mübarizə deməkdir” (Elçin, Göstərilən əsəri, səh.11).

Ağıllı tənqidçi bir tərəfdən yazıcıya yol göstərməli, digər tərəfdən yazıcı ilə oxucu arasında körpü ola bilməsi həqiqəti bütün zamanlarda əsl tənqidçinin inancına çevrilməlidir, yazıcı tənqidçinin mülahizələrini heç bir halda onunla oxucu arasındakı birbaşa əlaqəyə mane olan lazımsız qüvvə kimi qiymətləndirməməlidir. Tənqidçi bütün hallarda elmi-nəzəri, psixoloji, fəlsəfi əsas olmayan subyektiv mülahizələrdən uzaqda dayanmağı bacarmalı, ədəbi prosesə təsir gücünü hifz edib saxlaya bilməlidir.

Jül Renar bədii əsərin dəyərini doğru-düzgün şəkildə vermək qabiliyyətində olan tənqidçilərə hörmətlə yanaşaraq yazırdı ki, tənqidçilər mərhəmətə layiq adamlardır: “Ona görə ki, onlar daim başqaları haqqında danışirlar, özləri haqqında isə heç kəs danışmır... Tənqidçi yazıcının xətrinə dəyən oxucudur. Nə yazırsansa yaz, son söz söyləmək hüququna malik tənqidçi çox vaxt haqlı görünür...”

Tənqidçi öz rotasına atəş açan, yaxud düşmən tərəfinə - oxucular tərəfinə keçən əsgərdir (Jül Renar. “Gündəlik”, Bakı, 1947, səh.50).

L.Lovenarq yazır: “müəllifi tənqid etmək asan, qiymətləndirmək çətindir”.

Ədəbi tənqiddə ən xoşagəlməz cəhət bədii yaradıcılıq sahəsində uğursuzluğa düşər olan qələm sahibinin tənqidçi kimi fəaliyyətə başlayıb, uğursuzluğunun, istedadsızlığının heyfini istedadlı yazıçılardan, şairlərdən almağa çalışmalarıdır. Ən gözəli bunun əksi olandır; belə ki, çox vaxt istedadlı, nəsrin və poeziyanın bütün sahələrində böyük uğur qazanmış görkəmli sənətkarlar paralel olaraq tənqidlə məşğul olur, mötəbər söz sahibi kimi bu sahədə öz mövqelərini ortaya qoyurlar. Belə görkəmli sənətkarlardan xalq yazıçıları Anarın və Elçinin, xalq şairi Sabir Rüstəmxanlının adlarını xüsusi olaraq çəkmək olar. Bütün hallarda Anarın, Elçinin və Sabir Rüstəmxanlının ədəbi-tənqidi mülahizələri ədəbi cəmiyyət və oxucular tərəfindən hörmət və mötədilliklə qarşılanır. O səbəbdən ki, öz mütəfəkkir düşüncələri ilə onlar bədii mətnə, yaradıcılıq laboratoriyasının gizlinlərinə, görünən və görünməyən tərəflərinə daha çox bələddilər, ədəbi əsəri içdən yaşamağı bacarır, duyur və duyduqlarını, haqq bildiklərini qiymətləndirməyi bacarırlar. Onların tənqidçi yazıları daha humanist, işıqlı, səmimi və inandırıcıdır. Bu keyfiyyətləri özlərinə məxsus poetik üslubları, dil-ifadə özəllikləri daha da cazibədar və oxunaqlı edir.

Məlumdur ki, ədəbiyyat və tənqid münasibətləri ilk növbədə həm də geniş mədəniyyət kontekstində emosional və regional təfəkkürün bu və ya digər konfigurasiyada təması deməkdir... “Bu təmas modifikasiyalarında onların “ortağ” estetik meyarları, dəyərləndirmə kompleksini müəyyələşdirir” (Rahid Uluss). Bu müstəvidə tənqid hələ ki, ümumiləşdirici analitik təhlillərdən daha çox, ayrı-ayrı ədəbi faktlardan çıxış edərək öz mövqeyini ifadə etməyə çalışır. Müasir tənqidimizin müəyyən məqamlarda fəaliyyət formalarının məhdud və işlək olmamasının, bədii-estetik məkanda lazımlıca konstiktiv qəbul edilməməsinin başlıca səbəblərindən biri onun nəzəri-metodoloji problemlərinin yetərinə əsaslı işlənmədiyini önə çəkən ədəbiyyatşünas alim Rahid Uluselin fikirləri ona görə maraqlı və cəlbədicidir görünür ki, o, ilk növbədə bədii mətnin və tənqid örnəklərinin özündən çıxış edərək, ona istinadən fikir söyləyir. Alim haqlıdır ki, bəzi gənc tənqidçilər posmodernizmin mahiyyəti barədə yeni Azərbaycan ədəbiyyatının materialları əsasında maraqlı mülahizələr yürütsələr də belə, yenə də onun Azərbaycan ədəbiyyatında hansı səviyyədə, xarakterdə və məzmununda özünü təzahür etməsi kifayət qədər dərindən açılmamışdır. Əsaslı bir münasibətdir ki, ədəbi tənqidin bütün zamanlar üçün Azərbaycan ədəbiyyatı və mədəniyyətinin varlığına və gəlişməsinə xüsusi bir məsuliyyət missiyası var və o, dövlətin müvafiq qanunları ilə birlikdə işləməyin fəaliyyət mexanizmləri üzrə hərəkətə gətirilməlidir.

Ədəbi prosesin inkişafında tənqidçi şəxsiyyəti estetik meyarın obyektivliyinin ən başlıca qarantıdır. Öz şəxsiyyətinə hörmət bəsləyən adam yalan danışmadığı kimi, şəxsiyyətini uca tutan tənqidçi də yanlış meyarla, şəxsi ambisiyalarla ədəbi-bədii əsəri sənətkarın yaradıcılığına qiymət verməz. Əgər versə də belə tənqidin ədəbi prosesə kömək baxımından heç bir ötrə və qaydası olmaz. Böyük şairimiz Səməd Vurğun, Məmməd Arif Dadaşzadənin “ tənqidimizin vicdanı” adlandırır. Tənqidçi şəxsiyyəti və ədəbi proses münasibətlərində “yazıçı tənqidi”nin də özünəməxsus yeri var.

SEYİD ƏZİM ŞİRVANININ EPİK YARADICILIĞINDA TƏMSİL JANRININ YERİ VƏ BƏZİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Əfsanə İSMAYILOVA

Sumqayıt Dövlət Universiteti

efsane.ismayilzade@inbox.ru

AZƏRBAYCAN

XIX əsrdə Azərbaycan ədəbiyyatında lirik poeziya ilə yanaşı, epik şeir də özünün yüksək inkişaf nöqtəsinə çatmışdır. Bu dövrün görkəmli sənətkarları lirik şeirlərlə yanaşı öz qələmlərini epik şeirin təmsil janrında da sınaşmışlar. Məlumdur ki, təmsil epik şeirin ən geniş yayılmış növlərindən biridir. Hər bir təmsildə insan idrakından doğan tərbiyəvi bir cəhət özünə yer alır. Bu baxımdan Seyid Əzimin təmsilləri daha diqqətəlayiqdir. S.Ə.Şirvaninin epik yaradıcılığı klassik Şərq bədii-fəlsəfi fikrinin əsas ideyaları üzərində köklənmişdir.

Əsl pedaqoq-müəllim olmasından dolayı S.Ə.Şirvaninin bu əsərlərinin ana xəttini maarifçiliyin təbliği və eləcə də şairin maarifçi-didaktik dünyagörüşündən doğan ideyalar təşkil edir. “O, öz təmsilləri ilə uşaqlarda fərdiyyətçilik, ikiüzlülük, yalan danışmaq, özünü öymək, paxıllıq, tənbellik kimi pis əxlaqi sifətlərə qarşı tənqidi münasibət, digər tərəfdən isə birlik, ittifaq, doğruluq, sədaqət, mərdlik kimi yaxşı əxlaqi sifətlər tərbiyə etməyə çalışır”.

Seyid Əzim “Rəbiül-ətfal” adlı tərtib etdiyi dərslərinə aşağıdakı təmsillərini daxil etmişdir: “Ayı və Siçan”, “Dəvə balası”, “Aslan və iki öküz”, “Dəvə ilə Eşşəyin yol getməsi”, “Xoruz və çaqqal”, “Eşşək və arılar”, “Siçan və Pişik”, “İtlə Pişiyin söhbəti”, “Siçan və balası” və s.

Şairin “Xoruz və çaqqal” təmsilində açıqdan yeriməyə halı olmayan çaqqal sübh tezdən ağacda banlayan xoruzu hiylə ilə aşağı düşürmək istəyir. Çaqqal deyir ki bir halda səhər tezdən əzan verirsən, onda düş aşağı biz də namaz qılaq. Xoruz öz ayıqlığı və kəskin sözləri ilə çaqqalı gülünc vəziyyətə salır:

Dedi: - Bəs qoy imamımız gəlsin,

Vacibül-əhtiramımız gəlsin.

Dedi: - Kimdir imamın, ey zirək?

Dedi: - Kənd içrə zorba, qıllı köpək.

Köpək adını eşidən çaqqal qorxusundan dəstəmaz almaq bəhanəsi ilə aradan çıxır.

Şair təmsillərində həyatı səhifələrdən böyük didaktik və tərbiyəvi, əxlaqi qənaətlər hasil edir və onların təbliğinə çalışır. Bu təmsillərin cəmiyyətin ictimai hadisələrinə istehza, rişxənd və kinayə xüsusilə diqqəti cəlb edir. Seyid Əzimin təmsillərində iki cəhət özünü qabarıq göstərir: tənqid və tərbiyə. Onun tənqidi ruhda yazılmış təmsillərinin əksəriyyətində dövrün ictimai nöqsanları tək-tək eybəcər fərdlərin fonunda satira atəşinə tutulur..

“Dəvə və balası” təmsili də dərin məzmunla malikdir. Şair dəvənin dili ilə feodal dünyasında yaşayan çarəsiz insanların şikayətini təsvir edir. Xeyli yol gedib taqətdən düşən dəvə balası yorulub dincəlmək istəyəndə anası onların çarəsizliyini belə ifadə edir:

Olsa idim yükü ixtiyar içrə,

Çəkməz idim yükü qatar içrə.

Sarbanın əlində oldu məhar,

Hər tərəf çəksə eylərəm rəftar.

Gedirəm, əldə bir məharım yox,

Öz əlimlə bir ixtiyarım yox.

Şairin nəsihətamiz və tərbiyə ruhunda yazılmış təmsilləri daha çoxdur. Onun təmsillərində yüksək yumor hissəsinə də rast gəlinir ki, bu xüsusiyyət onun təmsillərini daha oxunaqlı edir və oxuyarkən uşaqları yormur.

Seyid Əzimin “Maral hekayəsi” təmsilində əyilib su içən maralın gözləri birdən öz ayaqlarına sataşır. O, nazik ayaqlarını görüb utanır, amma buynuzları ilə fəxr edir. Lakin ovçu hədəfinə tuş gələn maralı ayaqları xilas edir, sonda isə tələyə düşməsinin səbəbi buynuzlarının ağaca ilişməsi olur. Maral səhvini başa düşüb deyir:

Ey həqarətlə baxdığım əl-ayaq,

Sən məni xoş nicatə çatdırdın,

Ölmüş idim, həyatə çatdırdın.

Ey fəxarətlə baxdığım buynuz,

Saldın axır məni fəlakətə sən,

Vərteyi-möhnəti xəlalətə sən.

Seyid Əzimin “Siçan balasının sərgüzəşti” təmsili əxlaqi-didaktik səciyyə daşıyır. Burada siçan balasının timsalında avamlıq, insanlara tez inanmaq kimi cəhətlər tənqid olunur. Siçan balası xoruzla pişiyi tanımır, onlar haqqında səhv fikirləşir. O, daha çox pişiklə dostluq etmək istəyir. O, xoruzun ətli pipiyindən qorxur, yuvasına qaçıb anasına öz səhv fikirlərini izah edir, pişiyi tərifləyir, xoruzun “ququququ” deməsindən “qanadlarını yerə çırpmasından” qorxdığını bildirir. Anasitəcrübəsiz balasına başa salır ki, pişik siçanların ən qorxulu düşmənidir.

Təmsilin sonunda Seyid Əzim öz nəsihətamiz fikirləri ilə oğlu Cəfərə müraciət edir:

Cəfər, ey sərv-i-bustani-pədən,

Gülü-xoşətri-gülüstani-pədən!

Var elə şey ki, xoşnümədi sənə,

Leyk batında bir bələdi sənə.
Var elə şey ki xoş gəlir gözüne,
Leyk anın ziyanı var özünə...

S.Ə.Şirvaninin “Qaz və durna”, “Ayı və siçan” təmsillərində lovğalıq, təkəbbürlülük tənqid olunur, xeyirxahlıq kimi müsbət keyfiyyətlər isə təbliğ olunur. “Qaz və durna”da qaz özünün lovğalığı, boşboğazlığı üçün durnanın qarşısında utanır. Şair xeyirxah durnanın tərəfində duraraq əlindən heç nə gəlməyən qazı məzəmmətləyir. “Ayı və siçan” təmsilində isə şair siçan ayıdan gördüyü yaxşılığın əvəzini yaxşıqla qaytarır. Belə ki, ovçu torunu dişləri ilə kəsərək ayını xilas edir. Təmsil ayının sözləri ilə bitir:

Dedi ayı ki, qalmadım qəmdə,
Yaxşılıq itməz imiş aləmdə

Seyid Əzimin təmsillərində yekunlaşdırıcı fikirlər, təmsilə məxsus sonluq özünəməxsusluğu ilə seçilir. Əksər təmsillərində müəyyən hadisələri nağıl etdikdən sonra ya oğluna, ya da özünə müraciət edən şair cəmi bir neçə misra ilə fikrini tamamlayır. “Aslan və qarışqa” təmsilində:

Seyyida, vermə üz gədalara sən,
Düşmə bu möhnəti bələlərə sən.
Qəfəsi-cismi sal bu viranə,
Eylə pərvaz bağı-rizvanə.

“Süleyman və qarğa” təmsilində:

Seyyida, oğlum olan gürü keçəl,
Görünür hamıdan gözündə gözəl.

“Siçan və pişik” təmsilində:

Eyləmə Seyyid, bu sifət fikri xam,
Olma siçanlar kimi sən də əvam.

S.Ə.Şirvaninin orijinal təmsilləri Azərbaycan ədəbiyyatında xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Onun tədqiqata cəlb edə bilmədiyimiz bir sıra təmsilləri də son dərəcə qiymətlidir və onlar bu gün mövzu və məzmun cəhətdən öz aktuallığını saxlamaqdadır.

GUNEY AZƏRBAYCANDA ANA DILLI MƏTBUATIN INKIŞAFINDA “VƏTƏN YOLUNDA” QƏZETİNİN ROLU

Aysel ABIZADƏ

AMEA Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan ədəbiyyatı Muzeyi
selya82@box.az
AZƏRBAYCAN

Cənubi Azərbaycanda ana dilli mətbuatın nəşri uğrunda mübarizənin kökü XX əsrin əvvəllərinə gedib çıxır. “Sovet qoşunları Cənubi Azərbaycana daxil olduqdan sonra oktyabr ayından etibarən Təbrizdə ərəb əlifbası ilə Azərbaycan dilində qızıl əsgər qəzeti “Vətən yolunda” nəşr olunmağa başladı. Onun redaktoru Mirzə İbrahimov, məsul katib İsrafil Nəzərov idi”. Qəzetin Azərbaycan dilində nəşri şairləri doğma dildə yazmağa ruhlandırdı.

“Vətən yolu” qəzeti az vaxt ərzində demokratik fikirli ziyalıları öz ətrafına toplayaraq oxucuların rəğbətini qazana bilmişdir. Geniş oxucu kütləsinin səbrsizliklə gözlədiyi qəzet iki gündən bir 4000 nüsxə tirajla dərc olunurdu. Qəzetdə dərc olunan bədii nümunələrin əsas hissəsini poeziya təşkil edirdi. Onun nəşrinin ilk günlərini Qılman İlkin xatırlayaraq yazmışdı: “Azərbaycanlıların ana dilində dərc edilmiş bu qəzet Təbrizdə böyük sevincə səbəb oldu. Qəzetin bütün tirajı demək olar ki, iki saat içərisində satılıb qurtardı”. “Vətən yolunda” qəzeti Cənubi Azərbaycanda yeni ictimai-siyasi mühitlə və tarixi hadisələrlə əlaqədar olduğundan burada yaranmış ədəbiyyat həm poeziya, həm də nəsr baxımından yeni idi.

“Cəmi 406 nömrəsi çıxan qəzet iki dövrdə nəşr olunmuşdur: 1) 1941-ci il oktyabr-1942-ci il 13 aprel; 2) 1944-cü il 10 aprel-1946-cı il may”. Qəzetin 1942-ci ildə nəşrinin dayandırılması Cənubi Azərbaycanda olan siyasi işçilərin Bakıya geri çağırılması ilə əlaqədar idi. 1944-cü ildə Cənubi

Azərbaycana yenidən işçi qrupu göndərilmişdi. Həmin ilin apreldən Təbrizdə “Vətən yolunda” qəzetinin nəşrinin bərpa edilməsinə Azərbaycanın demokratik fikirlilərinin fəaliyyətini artırmasına, şairlərin yüksək əhval ruhiyyədə yazıb-yaratmasına milli mətbuatın genişlənməsinə səbəb oldu. İkinci dövrdə isə bu qəzetin redaktoru Hüseyn Şahgəldiyev olmuşdur. Məhəmməd Biryə qəzetin 10 aprel tarixli birinci nömrəsinin çap olunması münasibətilə yazırdı:

Qoca Təbriz, artıq burma boynunu,
Vəfalı dostların səfərdən gəlir.
Söylə salam, dayanma, aç qoynunu,
Bu karvan qızıl Xəzərdən gəlir.

“Vətən yolunda” qəzeti geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulduğundan burada Azərbaycan incəsənəti, qədim abidələri haqqında məlumatlara teatr, kino sahəsində yeniliklərə, beynəlxalq mövzuda yazılmış məqalələr vasitəsilə xalq özünün kimliyini dərk edir, dünya mədəniyyətinə verdiyi dəhalarla tanış olurdu. “Əgər ilk fəaliyyət dövründə qəzet əsasən Sovet mühərrir və yazçılarınin qüvvəsilə çıxmış və siyasi-ictimai materiallar vermişsə, ikinci dövrdə onun fəaliyyət dairəsi genişlənməmiş və öz ətrafına çoxlu yeni şair, mühərrir və münəqqid toplaya bilmişdi. Bu kimi yazıçılar sırasında Etimad, Fitrət, Azəroğlu, Çavuşı, Əli Tudə, Mədinə Gülgün və onlarca başqaları vardı”.

“Vətən yolunda” qəzeti Cənubi Azərbaycanda ana dilində ədəbiyyatın inkişafı üçün geniş imkanlar yaradırdı. Ümumiyyətlə, Cənubi Azərbaycanda milli ədəbiyyatın inkişafında bu qəzetin əhəmiyyətli rolu olmuşdur. “Vətən yolunda” qəzetində diqqəti cəlb edən cəhətlərdən biri də şimal və cənub şairlərinin arasında olan sıx ədəbi əlaqələrdir. Ömrü boyu farsca yazan Əli Tudə, M. Mehdi Etimad kimi şairlər Azərbaycan dilində nəşr olunan bu qəzetin və eyni zamanda Quzey Azərbaycandan Güneyə gedən yazarların təsiri ilə Azərbaycan dilində yazmağa başlamışdı. Bu şairlər Şimali ədəbiyyatını böyük maraqla izləyərək, bəzən onlara şeirlərdə ithaf edirdilər. Bu barədə prof. Almaz Əliqızı yazır: “Siyasətdən, diplomatiyadan köklü şəkildə fərqlənən, dövlət münasibətlərindən qat-qat yüksəkdə duran ülvi rəbitə doğma qardaşların səmimiyyətindən su içirdi. Cənub və Şimal şairlərinin bir-birlərinə həsr etdikləri şeirlər, daha doğrusu, bu dövr cənubi Azərbaycandakı ədəbi hərəkat elə onların mənəvi birliyinin, ədəbi əlaqələrinin təsdiqidir. Şairlərinin ədəbi əlaqəsi “Vətən yolunda” qəzetinin nəşri ilə başlamışdır.

Təsadüfi deyil ki, Məhəmməd Biryə “Möhtərəm şair Süleyman Rüstəm”, Cəfər Xəndan Məhəmməd Biryəyə (“Görmək”), Mir Mehdi Etimad “Səməd Vurğuna” şeirlər həsr etmişdilər. Ənvər Məmmədşanlı xatirələrinin birində yazır: “Təbriz ziyalılarının redaksiyasının ətrafında toplaşması qarşılıqlı olaraq, hər iki tərəfə çox xeyr verdi. Biz cənubi Azərbaycanı onların vasitəsilə daha dərinləndirirdik. Onlar da “Vətən yolunda” qəzetinin Azərbaycanda yerinə yetirdiyi bir çox xidmətləri sırasında müasir Azərbaycan dilinin inkişafı səviyyəsini mənimsəməyi, dilin yad tərkibdən təmizlənməsi proseslərinin nə qədər uğurlu və vacib olduğunu görürdülər”.

Qəzetdə eyni zamanda oxucuları dünya xalqları ədəbiyyatı ilə tanış etmək məqsədilə xarici ölkə yazıçılarının yaradıcılığı haqqında müfəssəl məlumat verilərək, onların əsərlərindən nümunələr də dərc olunurdu. Cəfər Xəndan Əlişir Nəvai haqqında, eləcə də Qazax şairi Abay Kunanbayevin və Dağıstan böyük xalq aşığı Süleyman Stalskinin həyat və yaradıcılığı barədə maraqlı, yığcam məqalələr, əsərlərindən tərcümədən diqqəti cəlb edir.

Qəzetin nömrələrini nəzərdən keçirərkən aydın olur ki, orada yaranan ədəbiyyat həm bədii və nəzəri, həm də tənqidi və tarixililik baxımından yeni olmuşdur. Bu sahədə təbii ki, Sovet Azərbaycanından gətirmiş Mirzə İbrahimov, Süleyman Rüstəm, Süleyman Rəhimov, Osman Sarıvəlli, İsmail Nəzərli kimi şair, yazıçı, ədəbiyyatşünas və jurnalistlərin rolu böyük olmuş, məhz onlar tərəfindən atılmış ilk addımlar cənublu həmkarları tərəfindən davam etdirilmişdir. “Vətən yolunda” qəzeti yerli ədəbi qüvvələrin yetişməsində böyük rol oynadı. Qəzet tez-tez öz səhifələrini gənc ədəblərin ixtiyarına verirdi.

1941-46-cı illərdə Güney Azərbaycan ədəbiyyatında milli ruhun oyanması, milli özünəməxsus bədii-sədasi bir sözlə, yeni ədəbiyyatın yaranması bilavasitə “Vətən yolunda” qəzeti ilə bağlı olmuşdur.

“Vətən yolunda” qəzetində yaranan ədəbiyyat ümumən Azərbaycan xalqının mənən qovuşduğu bir ədəbiyyat idi. “Qəzetin fəaliyyəti nəticəsində cənubda Azərbaycan dilinin rolu artırdı, aparılan maarifləndirmə işləri ölkədə gedən ictimai-siyasi proseslərlə cənubi azərbaycanlıların nüfuzunu yüksəltdi”.

ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ ПЕРЕВОД ЛИТЕРАТУРНЫХ ПРОИЗВЕДЕНИЙ

Elnarə Abdullayeva

GDU

ib1303@mail.ru

AZƏRBAYCAN

Знакомство с сокровищами всемирной литературы важно для становления духовности любого образованного человека. Но далеко не каждый может позволить себе изучение произведений Шекспира, Данте, Гёте в оригинале. Культурное наследие европейских стран, идеи восточной философии с их мировой историей, древние эпосы народов мира - и произведения современных авторов, отражающие новейшие течения в искусстве и литературе - всё это богатство становится нам доступно благодаря деятельности писателей-переводчиков.

Роль художественного перевода литературных произведений в обмене мыслями между разными народами и культурами трудно переоценить. Читая произведение, переведенное с английского, немецкого или французского языка, мы воспринимаем текст именно как художественный и не задумываемся над тем, какая работа была проведена переводчиком для достижения максимально адекватной передачи всех смыслов, содержащихся в литературном произведении.

Сложность перевода текстов художественных произведений объясняется и необычайно высокой смысловой "нагруженностью" каждого слова - переводчику приходится не столько воспроизводить текст на другом языке, сколько создавать его заново; и различным "видением" мира - а следовательно, специфическими способами осознания и отражения мира в разных языках; и различием культур, к которым принадлежат языки перевода и оригинала: арабский читатель легко узнает в тексте намек на сюжеты Корана, а европеец этих реминисценций может незаметить. Перевод - искусство, никак не сводящееся к буквальной передаче текста, поэтому переводчик должен быть наделён писательским даром. Об этом прекрасно сказал А. И. Куприн: "...для перевода с иностранного языка мало знать, хотя бы и отлично, этот язык, а надо ещё уметь проникать в глубокое, живое, разнообразное значение каждого слова и в таинственную власть соединения тех или других слов".

Русская литература за века своего исторического развития обогащалась благодаря переводческой деятельности великолепной плеяды литературных деятелей: начиная с Гнедича и Жуковского, русские писатели брались за перевод художественных текстов с европейских языков - французского, английского, немецкого, с древних языков (латинского, греческого), переводили литературу Востока и азиатских стран. Буквальный дословный перевод не только не способен отразить глубину литературного произведения, он зачастую не передает и общего смысла текста. В художественном переводе текст дословно может и не совпадать с оригиналом. Главное, чтобы перевод означал для носителей языка перевода то же самое, что значило исходное высказывание для носителей своего языка. Писатель-переводчик как носитель языка излагает, по сути, не исходный текст оригинала, а свое понимание этого текста. Следовательно, литературный перевод невозможен без всестороннего осмысления оригинала, и одного знания иностранного языка здесь мало, нужно особое мастерство - умение интерпретировать игру слов, чувство языковой формы, способность передать художественный образ. Например, чтобы при переводе с английского языка на русский воссоздать произведение как художественное, важно уметь писать на русском языке, передавая национальный английский колорит, кроме того, переводчикам, как и писателям, необходим многосторонний жизненный опыт и неустанно пополняемый запас впечатлений - без знания жизни передать идею, дух, жизнь произведения не представляется возможным.

При этом одни переводчики считают важным соответствие перевода, адаптацию к родному языку и отечественному менталитету, другие переводчики считают, что важнее оставить суть, отражающую мышление национального колорита оригинала, приучая читателя воспринимать иную культуру. Из этих двух точек зрения и получаются два вида литературных переводов -

вольный и дословный, которые часто сменяют друг друга. Художественный перевод текста требует раскрытия творческой индивидуальности переводчика, но так, чтобы она не заслоняла своеобразие автора.

Всё сказанное наводит крамольные мысли: а возможен ли литературный перевод вообще? Можно найти несколько десятков различных переводов одного и того же стихотворения. Проведите такой эксперимент, переведите отрывок русского текста на английский язык, а затем с английского на русский и сравните перевод с оригиналом - насколько эти два текста совпадают? Может ли это означать, что возможность перевода - это попытка добиться невозможного?

А между тем, люди как стремились, так и будут стремиться понимать друг друга, делиться духовными богатствами литературных произведений, а переводчики будут стремиться совершить чудо, являясь своеобразным мостом между различными культурами.

При переводе художественной литературы возникает задача воспроизвести индивидуальное своеобразие подлинника. Эта черта роднит литературу художественную и общественно-политическую.

Изучение переводов художественной литературы предполагает глубокий стилистический анализ материала, который позволил бы показать, в чем заключается его индивидуальное своеобразие. Путем этого анализа становится ясно, что своеобразие манеры автора, проявляющееся в его произведении, связано со спецификой литературы как искусства. Для литературы как для искусства, материалом которого служит язык, характерна особая, часто непосредственно тесная связь между художественным образом и языковой категорией, на основе которой он строится. Поиски в переводе прямых образных соответствий подлиннику часто бывают неосуществимы или приводят к формалистическим решениям. Задачи художественного перевода решаются, как правило, более сложным путем - на основе передачи оригинала как целого, на фоне которого отдельные элементы воспроизводятся сообразно своей роли в нем.

Специфика каждого из литературных жанров с характерными для них речевыми стилями отражается на требованиях к переводу. Большую роль играют условия речевого стиля того языка, на который делается перевод. Если при переводе строение фразы и словарно-вещественное значение слов в диалоге романа или драмы слишком точно соответствует оригиналу, очень легко возникает впечатление гораздо более книжной окраски речи, чем это на самом деле имеет место в подлиннике.

Однако специфика вопроса о переводе художественной литературы определяется не просто разнообразием речевых стилей, представленных в ней, не множественностью лексических и грамматических элементов, подлежащих передаче и требующих функциональных соответствий в языке перевода. Существует также острая проблема языковой формы, языковой природы образа и художественно-смысловой функции языковых категорий в изучении художественного перевода.

Теория перевода как специальная ветвь филологической науки, имеющая задачей обобщение и систематизацию выводов из данных практики перевода, еще страдает целым рядом недостатков, таких как не разрешимые до сих пор противоречия по очень важным вопросам (в частности, по вопросу о границах и мере точности перевода в разных случаях); все еще недостаточно освещен и обобщен в них положительный опыт прошлого и современности. Часть этих недостатков постепенно исчезает, вместе с тем появляются новые проблемы, а вместе с ними — новые противоречия. Язык в наши дни развивается настолько стремительно, что науке о нем иногда сложно поспеть за ним. Тем не менее изучать его надо, а именно это — изучение языка как целого, как живого организма — и является основой теории перевода.

M.H.ŞƏHRİYARIN ANADILLI ŞEİRLƏRİNİN TÜRKDİLLİ ƏDƏBİYYATIN İNKİŞAFINDAKI ROLU

Nərmin ƏLİYEVƏ

AMEA Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi

narminbdu@gmail.com

AZƏRBAYCAN

Böyük Azərbaycan şairi ustad Məhəmmədhüseyn Şəhriyar ömrünün çoxunu Azərbaycan xalqının milli varlığını inkar edən, bütün vasitələrlə İranda Azərbaycan türkcəsinin qarşısını alan Pəhləvi rejiminin dövründə yaşamışdı. Belə bir şəraitdə farsdilli poeziyanın, İran ədəbiyyatının böyük ustadı kimi tanınmış Şəhriyar təmiz ana dilində xalqın milli şüurunu oyadan “Heydərbabaya salam” poemasını, digər əsərlərini yazdı. “Heydərbabaya salam” poemasının Azərbaycan türkləri, digər türk xalqları arasında böyük sevinclə qarşılınmasının əsas səbəbi burada ana dilində xalq məişətinin bədii lövhələrlə, ustalıqla real təsviri idi. Bu poema, eləcə də şairin başqa əsərləri İraq türkləri-kərküklər arasında da geniş yayıldı. Kərkük ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələri-Əbdüllətif Bəndəroğlu, Əta Tərzibaşı, Hüseyn Əli Mübarək, Rza Dəmirçi, Əhməd Otracçı oğlu və başqaları bu əsərləri böyük maraqla qarşıladılar. Əbdüllətif Bəndəroğlu “Heydərbabaya salam” poemasından təsirlənərək “Gur-Gur baba” şeirini yazdı, bu əsərində Kərkükdəki bir dağa müraciətlə xalq həyatını, milli özünəqayıdışı vəsf etdi. Kərkük şairi Hüseyn Əli Mübarəkin “Tuz xurmatu” poeması da Şəhriyarın poemasına cavab olaraq yazılmışdır. Bu əsərdə müəllif öz doğma qəsəbəsi-Tuz Xurmatunun təbii gözəlliklərini, kərküklərin məişətini, doğma vətənə, xalqa məhəbbətini qələmə almışdır.

Göründüyü kimi, Şəhriyarın “Heydərbabaya salam” poeması digər türk xalqlarının da milli oyanışa, ana dilində əsərlər yaratmağa dəvət kimi səslənmişdir.

M.Şəhriyar şah quruluşuna qarşı xalqın azadlığı uğrunda mübarizəsində Azərbaycan türkcəsinin təmizliyinə, ülviliyinə böyük əhəmiyyət verirdi. O, fars şovinistlərinin “çoban” dili adlandırdıqları bu dilin müdafiəsinə qalxmış, bu dili “əsil dil” adlandırmışdır.

Türkün dilitək sevgili ehsaslı dil olmaz,

Ayrı dilə qatsan bu əsil dil əsil olmaz.

Öz ləfzini farsa, ərəbə qatmasa şair.

Şeirin oxuyanlar, eşidənlər kəsil olmaz.

Məlum olduğu kimi, Ustad Şəhriyar uzun müddət Tehrandə yaşamış, doğma xalqının məişətindən, ana dilindən uzaq düşmüşdü. Lakin 1952-ci ildə Təbrizə qayıtdıqdan sonra şairin içində illərdən bəri yatıb qalan milli duyğular, doğma elinə və dilinə məhəbbət yenidən cəşə gəldi, o tükənməz bir ilham və enerji ilə Azərbaycan türkcəsində bir-birindən gözəl əsərlər yazmağa başladı. “Heydərbabaya salam” poemasının Təbrizdə çap edilərək yayılması qısa bir müddət ərzində Cənubi Azərbaycanda milli oyanış hərəkatında yeni bir mərhələnin başlanğıcı oldu, xalq içində dillər əzbərinə çevrilən bu əsərə onlarla cavablar yazıldı. Şəhriyarın özü milli qüvvələrin mübarizə rəmzinə çevrildi. Professor Həmid Məmmədzadə şairin Tehrandə nəşr olunan “Türk divanı”na müqəddiməsində yazırdı: “Şairin ümumxalq məhəbbəti qazanmasının əsas səbəbi ondadır ki, o, sözün həqiqi mənasında xalqı ilə yaşayır, onun kimi düşünür, onun kimi məhrumiyyət çəkir, onun kimi əzab çəkir, onun kimi kədərlənir və onun kimi qəzəblənir, onunla birlikdə döyüşür, onunla birlikdə sevinir, xalqın dilində olub dodağına gətirə bilmədiyi arzu və nisgilləri tam cəsarətlə, misilsiz qətiyyət və inamla tərənnüm edir”.

Məlum olduğu kimi, Pəhləvi rejimi Azərbaycan türklərinin dilini, tarixi keçmişini yox etmək, “vahid, böyük İran milləti” yaratmaq üçün bir çox tədbirlərə əl atdı, milliyyətçi qüvvələri təqib və məhv etdi, türkcəni ölkənin hər yerində qadağan etdi. Şəhriyar belə bir şəraitdə cəsarət, qətiyyət, sözün əsl mənasında qəhrəmanlıq nümayiş etdirərək milli dəyərlərin, doğma dilin keşiyində durdu, türk dilinin bayrağını ucalara qaldırdı :

Türki bir çeşmə isə, mən onu dərya elədim,

Bir soyuq mərəkəni məhşəri-kübra elədim.

Ümidim var ki bu, dərya hələ okyanus ola,

Ona zəmin bu zəminə ki, mühəyyə elədim.

Doğrudan da İranda sıxışdırılıb kiçik bir çeşmə halına salınmış Azərbaycan türkcəsini Şəhriyar qüdrətli poeziyası sayəsində qarşısı alınmaz bir dəryaya çevirdi, onun ölməz əsərlərinin təsiri ilə azərbaycanlılar ana dilində çoxsaylı şeir və poemalar yazmağa başladılar. İranda, eləcə də digər türk məmləkətlərində əsərlərinin şöhrətinin artdığı, türkcəni yüksəltmək sahəsindəki fəaliyyətinin yüksək dəyərləndirdiyi barədə şair yazır:

Nə tək İranda mənim vəlvələ salmış qələmim,
Bax ki, Tükiyədə, Qafqazda nə qovğa elədim.
Türki, vallah, analar oxşağı laylay dilidir,
Dərdimi mən bu dəva ilə müdəva elədim.

Şəhriyarın İranda İslam İnqilabının qələbəsindən sonra doktor Cavad Heyətin redaktəsi ilə fəaliyyətə başlamış "Varlıq" jurnalının ilk nömrəsinin işıq üzü görməsi münasibəti ilə yazdığı Azadlıq quşu "Varlıq" şeiri böyük maraq doğurur. Şair bu kiçik həcmli şeirində xalqda milli varlığın dirçəlməsi üçün bir neçə məsələnin həllini ön plana çəkir. Əvvəla, müəllif bu əsərdə bildirir ki, hələ xalq azadlığa çıxmamışdır, lakin "Varlıq" kimi jurnalın nəşrə başlanması böyük ümidlər doğurur. O da nəzərə çatdırılır ki, islam inqilabının "vur-yıx"ından sonra, quruculuq işlərinə girişib xalqın tərəqqisi üçün çalışmaq lazımdır.

Hərçənd qutulmaq hələ yox darlığımızdan,
Amma bir azadlıq doğulub varlığımızdan.
"Varlıq" nə bizim təkə azadlıq quşumuzdur,
Bir müjdə də vermiş bizə həmkarlığımızdan.
Hər inqilabın vur-yıxı son bənnalığ istər,
Dəstur gərək almaq daha memarlığımızdan.

Şeirdə xalqın birliyi məsələsinə də toxunulmuşdur. Şəhriyar deyir ki, xalqın düşmən qarşısında məğlubiyyətinin əsas səbəbi birliyin olmamasındadır. Birlik isə ancaq o zaman ola bilər ki, millətin övladları ana dilinə, türk dilinə sahib çıxsınlar, öz aralarında bu dildə danışsınlar. Ana dilinə sahib çıxması eyni zamanda xalqı ayıq-sayıq edəcəkdir ki, düşmənin də ən çox qorxduğu elə budur:

Dil açmada, karlıq da gedər, korluğumuz da,
Çün lallığımız doğmuş idi karlığımızdan.
Düşmən bizi əlbir görə təslim olu naçar,
Təslim oluruq düşməne naçarlığımızdan...
Hüşyar olasız düşməni məğlub edəcəksiz,
Düşmənlərimiz qorxur hüşyarlığımızdan.
Birlik yaradın, söz olar biz kişilərdə,
Yoxluqlarımız bitdirəcək "Varlıq"ımızdan.

Şəhriyar İranda yaşayan Azərbaycan türklərini hüquqları, azadlığı uğrunda mübarizəyə səsləyən böyük sənətkardır. Bu mübarizədə onun ən böyük önəm verdiyi xalqın ana dilindən, Azərbaycan türkcəsindən sərbəst istifadə hüquqlarının bərpası məsələsi olmuşdur.

ELMİ MƏTN YARADICILIĞINDA SİTATLARIN ROLU

Xəyalə ABDULLAYEVA
GƏNCƏ DÖVLƏT UNİVERSİTETİ
xayala.abdullayeva.2016@mail.ru
AZƏRBAYCAN

Sitat- hər hansı mənbədən gətirilmiş çıxarışdır, mətnlə sitat arasında qarşılıqlı münasibət mövcuddur.

Sitat elmi mətnlərdə iki cür verilir:

- 1) **vasitəli sitatlar**
- 2) **vasitəsiz sitatlar**

Sitat mətnin məna, fikir nüvəsi kimi kontekstlə geniş şəkildə bağlıdır, həmin mühitdə funksionallaşır.

Sitatlaşma mətndə bir sıra səviyyələrdə baş verir: cümlə səviyyəsində və mətnin fraqmentləri şəklində.

«Sitat» bir termin kimi latın mənşəli olub «cito»-çağırılmaq anlamındadır. Mətnin elmi aparatı sitatlar hesabına da möhkəmlənir.

Verilən sitatın kəmiyyət və keyfiyyəti gözlənilməlidir. Mətnlə sitat arasında məsafə, aralıq əsas sayılır.

Zehni və estetik təsiri olan mətnlərin bir növü elmi nitqdır. Bu cür təsir yaradan ən əsas faktorlar təkmil elmi biliklərlə yanaşı, fikrin izahı zamanı dildə özünü göstərən nitq yaradıcılığı məsələləri ilə əlaqədardır. Nitq yaradıcılığı nəinki obrazlı və emosional mətnlərdə, eləcə də elmi mətnlərdə mühüm rol oynayır.

Elmi mətnlərin lingvistik yöndə araşdırılması və öyrənilməsi bütün cidd-cəhdilə bu gün də davam etdirilməkdədir. Görkəmli türkoloq-alim Əhməd Bican Ərcilasunun qeyd etdiyi kimi, türk mətnlərinin yeni ədəbi-lingvistik yönümü və yönümlərlə öyrənilməsi haqqında çox ciddi fikirləşmək lazımdır (Türk Dili Araşdırmalarının Bugünkü Durumu və Sorunlar.-Gazi Türkiyat, Türklük Bilimi Araşdırmaları Dergisi, Ercilasun A.V, 2009, səh.143-145)

Elmi mühazirə, kitab, monoqrafiya, məqalə yaxud hər hansı bir digər mətnə düşüncənin interpretasiyası məlum faktlardan məlum olmayan, sadə anlayışlardan mürəkkəb məfhumlara yönələn ciddi ardıcılıqla inkişaf edirsə, uyğun dəlil və faktların qarşılıqlı bağlılığı əsasında aparılan məntiqi təhlildən lazım olan nəticələr çıxarılsa, bütün bunlar lakonik və aydın, dərk edilən biçimdə təzahür edilirsə, belə durumda mətn istər zehni qavrayış, istərsə də estetik təsir cəhətindən səmərəli ola bilər.

Vasitəsiz nitqin ən geniş yayılmış növü sitatlardır. Sitatlar elmi mətnlərdə də əlaqələndirici funksiya daşıyır. Sitat elmi mətnlərin struktur-semantik bütövlüyünü təmin edir.

Elmi nitqdə müəllif nitqi ilə yanaşı, sitatlaşmış nitqdən də istifadə olunur. Sitat ən çox elmi nitqdə, üsluba dair mətnlərdə işlədilir. Sitatlaşmış nitq (реçğ üitatnaə; quotational speech) elmi mətnlərə digərlərindən alınan fikirlərin gətirilməsi ilə xarakterizə olunur. (Словарь лингвистических терминов. Ахманова О.С, 2007, səf. 387,576)

5.Tədqiqatçı öz fikrini gücləndirmək və təhlil etdiyi sübutları əsaslandırmaq üçün ondan əvvəl yazılmış əsərlərdən, xalq ədəbiyyatından örnəklər işlədir.

Prof.Yusif Seyidov «Azərbaycan ədəbi dilində əlavə sözlər və əlavə cümlələr» adlı tədqiqatında əlavə sözlərə və əlavə cümlələrə dilçilik baxışını diqqətə çatdırarkən sitatlardan istifadə etmişdir.

Məs. Rus dili qrammatikalarında əlavə söz və əlavə cümlələrin izahatları arasında, demək olar ki, prinsiplial fərq yoxdur, sadəcə olaraq, ifadə və üslub fərqi var. V.A.Beşaşpkova yazır: (sitat başlanır) «Əsas cümlənin konkret (predmetniy) mənasını tamamlayan və izah edən, əlavə məlumat verən və ötəri qeydlərdən ibarət olan, sintaktik-struktur cəhətdən rəngarəng cümlələrə, söz birləşmələrinə və ayrı-ayrı sözlərə əlavələr (vsavnie) deyirlər» (Современный русский язык. Синтаксис. Изд. МГУ, М., 1957,s.334).

Demək, tərif-definisiya sitat vasitəsilə bildirilir. Sitatın ardınca kitab müəllifi yazır ki, V.A.Beloşaşpkova əlavə sözlərin və əlavə cümlələrin nitqdəki mövqeyini ümumi şəkildə belə açıqlayır: (yeni s i t a t) «Əlavə konstruksiyalar, tərkibində olduqları cümlələrin üzvləri arasındakı məntiqi-qrammatik münasibətləri kəskin şəkildə sındırır. Onların ifadə etdiyi məna cümlənin əsas mənasına ilk planda nəzərdə tutulmayan ikinci dərəcəli, az əhəmiyyətli, ya da əksinə çox əhəmiyyətli və buna görə də xüsusi nəzərə çarpan əlavə mənalara gətirir» (Современный русский язык. Синтаксис. Изд. МГУ, М., 1957, s.334)

Eyni kitabdən eyni müəllifin iki sitatı verilir. Bunlar bir-birinin ardınca sıralanaraq mətndəki fikri əlaqələndirir, sübutu əsaslandırır.

Y.Seyidov əlavə sözlərin və eləcə də cümlələrin mövqə və rolundan danışarkən onların sitat biçimində olan ifadə formalarını aşağıdakı kimi göstərir.

Birinci. Müəyyən əsərlərdən, müəyyən mənbələrdən sitatlar gətirilir, fikirlərdən nümunələr gətirilir və həmin sitat və fikirlərin müəlliflərinin adları, mənbələrin adları əlavə sözlər kimi qeyd edilir. Bu da əsasən, bir neçə formada olur.

a) sitatın müəllifi əlavə söz kimi. Məsələn: M.Arif bədii əsərlərdə tez-tez təkrarlanan fikirlərə diqqəti cəlb edərək yazır: «Ayrı-ayrı şairlər tərəfindən işlənən və qulağımıza çox tanış gələn bu ifadələrə diqqət edin: «Yenə alır qanadına duyğular məni», «Sevinc almış qanadına bu gün məni (Əli Kərim)...

b) **sitatın mənbəyi, sitatın aid olduğu əsərlərin adları əlavə sözlər kimi.** Misal üçün yenə M.Arifə müraciət edirik. Ədib, Osman Sarıvəllinin yaradıcılığından bəhs edərkən yazır: «Sarıvəllinin «Sən çörək istədin hökmdarından, o, panama qoydu sənin başına» («Panamalı dilənçi»)...(On beş cildə, I cild, Bakı Dövlət Universiteti nəşriyyatı, Seyidov Yusif 2006, s.589-590)

Bəzən sitatlaşmış mətnlərə təsadüf olunur. Sitatın elmi mətnlərdə sərhədləri bilinməlidir, əks təqdirdə bu mətnin plagiatlığına gətirib çıxarır.

Sitatın elmi mətnlərdəki sərhədləri dırnaq içərisində müəyyənləşir. Məs.: Dilçiliyin bu qədər müxtəlif şəxslərə bölünməsinə baxmayaraq demək lazımdır ki, «dil haqqında yalnız bir elm-ümumi dilçilik elmi vardır və o bir-biri ilə əlaqədar olmayan müxtəlif dilçilik fənləri ola bilməz» (L.V.Şerba) (Bu sitat görkəmli dilçi alim L.V.Şerbaya məxsusdur və dırnaq içərisinə alınmışdır. Sitat (Dilçilik problemləri. Verdiyeva Z., Ağayeva F., Adilov M. I.Bakı, «Maarif» nəşriyyatı, 1982)

Bu kitabda bəzən sitatların mənbəyi qeyd olunmur. Məs: A.Martine göstərir ki, struktur dedikdə bəzi dilçilər öz düzəldikləri modeli, yəni dildəki əlaqələr haqqında olan öz fikirlərini başa düşür, başqaları isə strukturu dilin özündə axtarırlar (Dilçilik problemləri. Verdiyeva Z., Ağayeva F., Adilov M. I.Bakı, «Maarif» nəşriyyatı, 1982.s.38).

Və yaxud, B.Tranka göstərirdi ki, hər bir ifadədə (poetik əsərlər də daxil olmaqla) mütləq iki ünsür-həm kommunikativ, həm də estetik ünsür iştirak edir. Fərqli yalnız ondan ibarətdir ki, ya estetik, ya da kommunikativ funksiya üstünlük təşkil edir (Dilçilik problemləri. Verdiyeva Z., Ağayeva F., Adilov M. I.Bakı, «Maarif» nəşriyyatı, 1982. s.127).

Əslində A.Martindən gətirilən bu sitatın həmin alimin hansı əsərindən götürülməsi bildirilməli idi. Bizcə, burada – bu kitabda sitatların çox zaman göstərilməməsi lazım bilinməmişdir, bu da elmi mətnin qurulma prinsiplərini qismən də olsa pozmaq deməkdir. Çünki müəllif nitqi ilə başqasının nitqi bir-birinə qarışır, qarışıq bir nitq meydana çıxır, sitatların sərhədləri isə bilinmir.

Bəzən elmi-ədəbi mətnləridə sitat məqalənin başlığı kimi seçilir. Məsələn, dilçi alim Kamil Vəliyevin «Ədəbi düşüncələri»ndə «Məni candan usandırdı..., «Demə Səməd Vurğun gəldi-gedərdi...», «Heydərbaba, gedənlərin gəldimi?... ə s. sitatlar sərlövhə kimi mətnlərin qurulmasını təmin etmişdir (Sözün sehri. Vəliyev Kamil. Bakı 1986. s.17)

Bəzi sitatlardan mətnin son hissəsinin qurulmasında istifadə olunur. Bu da əsər haqqında elmi detal və təfərrüatları gücləndirir. Məsələn, K.Vəliyevin «Sözün sehri» kitabına «Yaranan söz, yaşadan söz, yanan söz» adlı ön söz yazmış tənqidçi-dilçi Aydın dəyərləndirdiyi bu kitabın sonunu belə bitirir: «...bu kitabı oxuduqca, dilimizin və bədii təfəkkürümüzün keçib gəldiyi yolu göz önünə gətirdikcə mən təkrar-təkrar məşhur bir kəlamı yadıma saldım: «Eks orienta luks»- *İşıq Şərqdən gəlir*», haqq sözə nə deyəsən?! (Sözün sehri. Vəliyev Kamil. Bakı 1986. s.7).

İki dilin bu sitat-kəlamı qeyd etdiyimiz kimi, bəhs olunan əsər haqqında oxucu düşüncəsini itiləşdirir.

Sonuc olaraq deyə bilərk ki, elmi sferada sitatlardan istifadə zəruridir. Sitat əsas mətn məzmun-ideya baxımından birləşir, əlaqə birliyi yaradır.

ORXAN PAMUKUN “QIRMIZI SAÇLI QADIN” ROMANINDA DEKONSTRUKSIYA

Ülvi BABAYEV

Qafqaz Universiteti / Sosial və Humanitar Elmlər İnstitutu

ubabayev@qu.edu.az

AZƏRBAYCAN

“Times Literary Supplement”ın “min ilin ən yaxşı kitabı” sualına Orxan Pamukun cavabı heyrət və maraqla doğurdu. Pamuka görə min ilin ən yaxşı kitabı “Karamazov qardaşları”dır. Çünki bu romanı “atamızı öldürmək istəyimizi və qardaşımıza olan qısqançlığı yaşaymış kimi oxuyuruq”. Roman Tolstoy, Kafka, Kamyu və Sartri... özünə heyran etdi. Freyding “Dostoyevski və ata qatili” psixanalizi “Karamazov qardaşları”nın aktuallığını daha da artırdı. Orxan Pamuk da yeni romanı “Qırmızı saçlı qadın”da “Dostoyevskinin “Karamazov qardaşları”, Sofoklun “Çar Edip” və Firdovsinin “Şahnamə” əsərlərini dekonstruksiya edir.

“Ata və oğul” münasibətləri “Karamazov qardaşları” romanında qərb-xristian dünyagörüşünə daha yaxındır. Orxan Pamuk “Qırmızı saçlı qadın” romanında şərq və qərb mühitinin vəhdəti fonunda “ata və oğul olmağın sirlərini” müasir həyata köçürür. “Dostoyevski”dən ilham alan Pamuk modern dastan yazır. “Qırmızı saçlı qadın” Sofoklin “Çar Edip” tragediyası ilə Firdovsinin “Şahnamə” əsəri ilə mətnlərarası əlaqəyə girir. Pamuk “Qara Kitab” və “Mənim adım qırmızı” romanlarından sonra yenidən sənətlərarası əlaqə yaradır. “Qar” və “Məsumiyyət muzeyi” romanlarında zəifləyən postmodern elementlərin qabarıqlığı hiss olunur. Roman qəhrəmanı Cemin Avropanın müxtəlif sənət muzeylərinə səyahəti “tarix və əfsanələrin taleyimizə təsir gücü”nü xatırladır. Unudulmuş və ya unudulmaqda olan qədim mətnlərin əslində həyatımızın içində yaşaması tablolaşdırılır.

“Qırmızı saçlı qadın” romanında qədim mətnlər və rəsmlər müasir dövrdə yaşanan arxetip, təkrarlanan mifik yaddaşdır. Hər kəsin özünü və atasını bu və digər səviyyədə gördüyü roman axıcı və şəirsəl tonda nəql edilən həyat ritualıdır. “Qırmızı saçlı qadın” eramızdan əvvəl və orta dövrdə baş verən şüur və intuisiya arxetipini təkrarlayır. Ataların oğulların üzərində ağıllığı, avtoritarizmi və oğulların atalara olan kin və nifrəti Pamukun qərribə və əyləncəli üslubunda maraqlı doğurur. “Qırmızı saçlı qadın” romanı Dimitri Karamazovun atası Fyodor Pavloviçə bəslədiyi nifrətin yeni cildə girmiş formasıdır. Pamuk Dostoyevskidən fərqli olaraq ataya olan inam və inamsızlığın sirrini çözməyə çalışır: “Atasız böyüsən dünyanın bir mərkəzi və sərhəddi olduğunu anlamaz, hər şeyi edə biləcəyini sanarsan... Amma bir müddət sonra nə edəcəyini bilməz, dünyada bir məna, bir mərkəz tapmağa çalışır, sənə “yox” deyəcək birini axtarmağa başlayarsan”. (Qırmızı Saçlı Kadın. Y.K.Y. İstanbul. Şubat 2016. s, 161) Pamuk bu məqamda Freydi üstələyir, atalı və atasız olmağın psixoanalizini verir. Atasız olmağın sərbəstliyi ilə atalı olmağın məhdudluğu qarşılaşdırılır. Dostoyevki oğulların qarşısına əxlaqsız və qəddar atanı çıxarmaqla dramatik gərginlik yaradır. Həyatı mimezis estetikasının kanonlarına tabe edir.

Romanın qəhrəmanı Cemi və anasını atası tərkd edir. Cem atasız yaşamağın yollarını öyrənməyə başlayır. Atası yanında olanda ondan xüsusi bir qayğı görməyən Cem yenə də atası üçün çox darıxır. Pamuk atasız uşağın ekzistensial vəziyyətini, çarəsizliyini ən kiçik detallarınca təsvir edir. Atası tərəfindən tərkd edilən Cem Mahmud ustanın amiranə davranışlarını qəbul etməklə etməməyin arasında qalır. Atasızlıq Cemi Mahmud ustaya yaxınlaşdırır. Mahmud usta Cemə bir ata kimi təziq göstərməklə yanaşı, qayğısını da əsirgəmir. Quyu qazma işi Cemi həyata hazırlayır. Günlərlə quyu qazan usta və şeyirdi heç bir müsbət nəticə əldə etmir. Mahmud usta hər şeyə rəğmən qazma işinə davam edir. Ustanın səbr və dözümlü heyrətvericidir. “Mədəni dəyişilməni” təsvir etməyi çox sevən Pamuk “Mənim adım qırmızı” və “Beynimdə qərribəlik” romanlarında olduğu kimi unudulmuş bir məşğuliyyəti, peşəni yada salır.

Cemin bir qəza nəticəsində Mahmud ustanı quyuda ölümə tərkd edib qaçması oğulun atanı öldürməsi kimi yozula bilər. Həmin gündən sonra yazıçı olmaq istəyən Cem “Geologiya mühəndisliyi” ixtisasına qəbul olur. Ayşə adlı bir qızla evlənir. Ayşə ilə evlilikdən sonra ölkənin ən zəngin iş adamlarından olsa da uşaqları olmur. Bəlkə Cem də atasını öldürən Edip kimi lənətlənir? Cem İranın paytaxtı Tehrana gedərkən Rüstəmlə Söhrabın hekayətini daha dərinədən öyrənir. Yunanıstanda Edipin tale sənarisini yazılmış Thebai şəhərini gəzir. Cem doğma atasından qayğı görmədiyi üçün Mahmud ustaya sığınır. Ancaq Mahmud ustanı öldürdüyünü düşünəndə həbsə girmək qorxusu ilə hadisə yerindən qaçır. O gündən sonra ata qatili olmaq hissi Cemi qara kölgətək izləyir. Freyidin “Karamazov qardaşları”, “Çar Edip” və “Hamlet” haqqında psixoanalizlərini dəfələrcə oxuyur. Cemin həbs olunmaqdan qorxub Mahmud ustanı ölümə tərkd etməsi atasızlığın verdiyi güvənsizlik, qorxu dolu davranışların təxtəşüura diqtəsidir.

Cemin oğlu Ənvər də ata qayğısından məhrum, içindəqapalı və aqressiv böyüyür. İlk uşaqlıq dövründə onunla maraqlanmayan Turqayı atası bilir. Daha sonra Turqaydan boşanan Gülcahan oğluna şəfqət və sevgi göstərsə də bir tərəfli böyüyür. Atasızlıq Ənvərə sərbəstlik verdiyi kimi, inamsızlıq, nifrət və dikbaşlıq da aşılayır. İllərcə yığılan kin və nifrət, aqressiv davranışlar istəməyərək də olsa Ənvəri ata qatili edir. Ənvərlə bağlı bir sirri də var: Bir nağıl kimi şirin, bir faciə qədər acı olan “Qırmızı saçlı qadın” romanının “gerçək” yazarı, təhkiyəçisidir. Cemin ölümündən sonra atası ilə bağlı bütün hadisələri Ənvərə danışan Gülcahan bu haqda roman yazdığı məsləhət görür. Çünki bu roman eyni zamanda Ənvərin müdafiə mətni olacaq. “Qırmızı saçlı qadın” romanında Edipin hekayəsi qərbin demokratiya və sərbəstlik düşüncəsini təmsil edir. Edipin atasını öldürməsi atanın ağıllığını qəbul etmək istəməyən qərb düşüncəsini təmsil edir. Qərblə bir gənc özünü dərk etdiyi andan etibarən

azad və sərbəstdir. "Çar Edip" indiki qərb insanının şüur və davranışının genetik ötürücüsüdür. Rüstəm və Söhrabın həyatı şərq tabularının bədi ifadəsidir. Ataların ağalığı və oğulların mutiliyi dəyişilməz və "müqəddəs" şərq qanunları. Məhz bu səbəbdən qərb hekayələrində oğul atanı, şərq əfsanələrində ata oğulu öldürür.

"Qırmızı saçlı qadın" romanında Ingres və Moreaunun "Edip və Sfinks" tablolarına postmodern göndərmə var. Roman köhnə mətnləri müasir həyata köçürür, dekonstruksiya edir.

MOLLANƏSRƏDDİNÇİ ŞAİRLƏRİN ANA DİLİ MƏSƏLƏSİ HAQQINDA POETİK DÜŞÜNCƏLƏRİ

Türkan QƏDİROVA

AMİ-nin Şəki filialı (müəllim);

nuran545@mail.ru

AZƏRBAYCAN

M.F.Axundov adına Azərbaycan Milli Kitabxanasında "Molla Nəsrəddin jurnalı"nın yüzilliyi münasibəti ilə yenidən nəşr edilən latın qrafikalı on cildlik var. Heç bir ədəbiyyatsevər bu nəfis tərtibatlı toplulara laqeyid qala bilməz. İnanmıram ki, kimsə bu "kitablar"a vaxt ayırmaqdan peşmançılıq duya, onları məcbur geri qaytarmaqdan məyus olmaya. Həm yazıları oxuyub, həm də ümumi ideallarla birbaşa səsleşən rəsmləri vərəqlədikcə insan eyni zamanda həm qürur hiss keçirir, həm də hüznələnir. Vərəqlərdən ətrafa əsl Azərbaycançılıq "qoxusu" yayılır, hər sətir insana əsl vətəndaşlıq ruhu aşılayır. Beləliklə, jurnalın yaradıcısı, onun varlığını həyat amalına çevirən dahi Mirzə Cəlil öz idealına, öz arzusuna çatdığını etiraf edə bilərkmi?!

"Molla Nəsrəddin" jurnalının yaranması və onun ictimai fikir tarixində əsaslı dönüş yaratması həmin dövr tariximiz üçün ən böyük ədəbi hadisədir. C.Məmmədquluzadə və Ö.F.Nemanzadənin rəhbərliyi ilə özləri kimi mahir qələm ustalarının yaradıcılığının yeni bir ədəbi məktəb formalaşdırması da həmin ədəbi hadisənin əhəmiyyətindən xəbər verir. Ədəbi məktəb yaradılmır, o, zamanın və mühitin tələbinə uyğun olaraq təbii şəkildə meydana gəlir. Necə ki, "Molla Nəsrəddin"i təbiət özü yaratdı, zamanə özü yaratdı", eləcə də mollanəsrəddinçilər cəbhəsini də zamanə özü yaratdı. "Molla Nəsrəddin" jurnalı milli mətbuat tarixində ən böyük Azərbaycançılıq məktəbidir. Bu məktəbin M.Ə.Sabir, Ə.Nəzmi, Ə.Qəmküsar, M.Ə.Möcüz, M.S.Ordubadi, Ə.R.Şamçızadə, B.Abbasızadə kimi yetirmələri və fikir davamçıları olmuşdur.

C.Məmmədquluzadə və onun məslək yoldaşları sanki jurnalın birinci sayında yatmaqda olan millət qardaşlarını oyatmağa çalışırlar. Ancaq bu zaman kobudluq etmirlər, hərəkətlərini sözlərini elə məharətlə seçirlər ki, "yatanlar" heç bir bəhanəsiz oyana bilsinlər. Bu oyatmada bəlkə də ədəbi aləmimizin ən dərin mənalı gizləniş. Bu oyanış xalqın bir millət kimi yenidən özünü kəşf etməsi idi, yenidən özü ilə tanış olması idi. Bu oyanış bir xalqın mənəvi dəyərlərini yenidən xatırlaması idi: öz dilinə, öz mədəniyyətinə, öz mənəviyyətinə yenidən, ancaq ən ali şəkildə qovuşması idi.

"...məni gərək bağışlayasınız, ey mənim türk qardaşlarım ki, mən sizinlə türkün açıq dili ilə danışırım. Mən onu bilirəm ki, türk dilində danışmaq eyibdir və şəxsin elminin azlığına dəlalət edir" - jurnalın ilk məqaləsinin ikinci abzasının bu cümlələri apardığımız tədqiqat üçün birbaşa mənbədir. Ana dili məsələsi. "Molla Nəsrəddin" jurnalında ana dili bir "məsələ" deyil, o, elə qayənin özüdür. Bir millətin varlığı üçün dilin varlığının hansı yerdə durduğunun jurnal əməkdaşları tərəfindən dərkidir. Jurnal özü digər dil məsələsi tədqiqatları üçün əsas özüdür, ədəbiyyatımızda, publisitikaımızda ana dilimizə münasibət məsələsi müzakirə olunarkən baxılacaq ilkin ünvan "Molla Nəsrəddin" in özüdür. Mollanəsrəddinçi şairlərin, heç şübhəsiz, əsas amalı Azərbaycançılığın təməl daşı olan milli dilin saflığını qorumaq, kölə psixologiyasına qarşı çıxmaq olmuşdur.

Jurnalın ilk gündən "açıq ana dilində" yazmaq çağırışına ədiblərimiz ehtiramla yanaşmış, ədəbi aləmdə ana dilində yazıb yaratmağa səsleşən şeir və məqalələri sıx-sıx görünməyə başlamışdır. M.S.Ordubadinin "Ana dilində məktub", Ə.Qəmküsarın "Qatış-bulaş", Ə.Nəzminin "Gəncədə kitabfuruşdan" və s. məqalələrində dilin sadəliyi və saflığı məsələlərinə xüsusi diqqət yetirilmişdir.

Ö.F.Nemanzadənin "Dilimiz və imlamız" məqaləsində yalnız doğma dilinə hədsiz sevginin şahidi olmuruq, həm də ədib bu sevgidən doğan vətəndaşlıq hissi ilə dili yaşatmaq, qoruyub saxlamaq üçün problemlər qaldırmağı bacarırdı: "Bu qorxu, millətini sevən hər həmiyyətini düşündürsə gərkdir. Çünki dadlı dilimizin yavaş-yavaş aşağıya doğru düşdüyünü görürüz. Sevgili dilimizin aramızdan artıq qiyməti gedir. Halbuki bu zamanda hər millət öz dilini saxlamaq üçün varını yox, canını belə fəda edir."

Mirzə Cəlilin "İkinci Sabirimiz" adlandırdığı Əli Nəzmi də jurnalın idealları uğrunda fəal mübarizə aparırdı. Onun poetik yaradıcılığında dil, millət haqqında yazdığı şeirlər də xüsusi yer tutur. Bu məqamda şair-publisist millətin mövcudluğunu ifadə edən dilin keşiyində duran bir vətəndaş kimi çıxış edir. Şair "Dilimiz düzəlmir", "Dil məsələsi" kimi şeirlərində dil haqqında görüşlərini poetik şəkildə əks etdirir:

Dil var ikən gəlin lisan deməyək,
Döndərib farscaya zəban deməyək.
Hər kəsin var sözü, dili ağzı,
Ağıza and içək, dəhan deməyək
Ərəbi göndərək öz evlərinə,
Farsa, qal bizdə mehman, deməyək.

Şair dilin təmizliyi və yad ünsürlərdən qorumaq tərəfdarı idi. Eyni zamanda, başqa dillərdə yox, məhz ana dilində danışmağın əsl fəxarət olduğunu müdafiə edirdi.

Biri dilərsə yaza türkcə əlli-qırx kəlmə,
Çıxır araya özü bilmədən otuz kəlmə.
Gəlir dilə, nə qədər bağır ki, get, gəlmə!
Qalıbdır az, bizi dildən sala bizim dilimiz.
Kəsildi başımıza bir bəla dilimiz.

Bu ümumi ideyalara digər mollaşrəddinçilər də tərəfdar idilər. Məhz həmin fikir birliyi sayəsində dildə sadəlik, anlaşılıqlıq, xəlqilik bərqərar olmuşdur.

Ən doğrusu, birövnəqi-mənadı bizim dil,
Yox, zərrə əhəmiyyəti, rüsvadı bizim dil,
Qanmaz onu heç kimsə, müəmmadı bizim dil,
Millətdə lisan məsələsi başqa xəyaldır,
Əlminnətilillah, bizim oğlan radikalıdır...

Bədii ədəbiyyatın bir neçə janrı ilə yaradıcılığını məhdudlaşdırmayan M.S.Ordubadı isə "Dil birliyi" satirası ilə cəbhəsində vuruşduğu xəzinənin əsas idealına diqqət çəkmişdir. Mollaşrəddinçilər üçün dili islah etməkdən daha önəmli bir vəzifə vardisa, bu da insanlara ana dili sevgisinin aşılması idi. Nə qədər acı da olsa, şair "Arif də bilir, yoxdu bizim dildə ləyaqət" - deməklə əslində elin dərindən ağlayır. Bu mənada istedadlı yazığımız öz əməl yoldaşını xatırladır bizə. Süleyman Rəhimov C.Məmmədquluzadə üçün obrazlı şəkildə belə deyirdi: "Kim deyir ki, Mirzə Cəlil güldür, yanılır, Azərbaycan torpağında hələ belə ağlayan olmayıb..." Bu bənzətmə eyni zamanda bütün mollaşrəddinçilərə aid edilə bilər.

Cənubi Azərbaycanın ən görkəmli satirik şairi Mirzə Əli Möcüz Şəbüstəri də zaman-zaman "Molla Nəsrəddin" jurnalında öz şeirləri ilə çıxış etmişdir. Şair uzaq ellərdən öz əməl qardaşlarının səsinə səs verən şairin yaradıcılığında vətənpərvərlik və milli azadlıq ideyalarının tərənnümü, maarif və mədəniyyətə çağırış mühüm yer tutur. "Anan təlim edən dildə" şeiri ana dili uğrunda mübarizədə şairin tutduğu mövqeyi açıq-aydın göstərir. Anası öyrədən dildə - ana dilində yazmağı borc bilən, bunu özünə xatırladan və bundan qorxmamağı öz timsalında hər bir vətən övladına sövq edən şair deyir:

Dilim türki, sözüm sadə, özüm səhbaya diladadə,
Mənim tək şairin, əlbət, kasad olar bazarı.
Dünən şeir ilə namə apardım şahi-İrana,
Dedi: - Torki nəmidanəm, mərə to beççə pendarı?
Özü türk oğlu türk, amma deyir türki cəhaləttir,
Xudaya, müzməhil qıl təxtidən bu ali-Qacarı!
Ümidin kəsmə, Möcüz, yaz anan təlim edən dildə!
Gəzər bir ərmağan tək dəftərin Çini və Tatarı.

Nəhayət, açdığı cığırla ən ali məqsəd uğruna dəyərli mütəfəkkirləri öz ardınca aparmağa nail olan, təkcə "Azərbaycan" məqaləsi ilə ölkəmizin bədii sözlə "xəritəsini çəkən" dəyərli yazıçımız Mirzə Cəlil milli dil, milli mədəniyyət, milli birlik uğrunda bütün insanları mübarizəyə səsləyirdi. O, buna əmin idi və hamını da əmin etməyə çalışırdı ki, bir xalqı məhv etməyin ən birinci yolu onun dilini əlindən almaqdır. C.Məmmədquluzadənin əkdüyü toxumlar sonrakı dövrlərdə də öz bəhrəsini verdi.

Dil məsələsi bir dəfəlik həll edilib kənara atılması bir problem deyil. Hər dəqiqə dəyişən dünyamızda bizə neçə-neçə "mollanəsrəddinçilər" lazımdır. Bu gün müstəqilliyimizin bərqərar olduğu, "mollanəsrəddinçilərin" xəyalını qurduğu dövlətimizdə yaşasaq belə, onların vətəndaşlıq qayğılarını özümüz üçün nümunə saymalıyıq. Unutmaq olmaz ki, milli mənəvi dəyərlərin qorunması yolunda ilkin və ən dəyərli fikirlərin sahibi haqqında danışdığımız qəhrəmanlarımızdır.

İSMAYIL BƏY NAKAMIN "GƏNC-İ ƏDƏB" MƏSNƏVİSİNDƏ NİZAMİ TƏSİRİ

İlahəHACIYEVA

Azərbaycan Dillər Universiteti

ilahe_h@rambler.ru

AZƏRBAYCAN

Nizami Gəncəvinin "Xəmsə"sinin ilk poeması olan "Sirlər xəzinəsi" əsərinə həm fars, həm türk ədəbiyyatında bir çox cavablar yazılmış, nəzirələr ithaf olunmuşdur. Gəncəli ustadın "Məxzənül-əsrar"ına yazılan cavablardan biri də XIX əsrdə yaşayıb-yaratmış Azərbaycanın görkəmli şairlərindən olan İsmayıl bəy Nakamın "Gənc-i ədəb" məsnəvisidir. İ. Nakam vaxtı ilə Şamaxıda yaşayıb sonradan Şəkiyə köçən məşhur mülkədar nəslə olan Sədrəddinbəyovlardandır. Nakamın atası da şair olmuş, Fani təxəllüsü ilə şeirlər yazmışdır. Əli Abbas Müznib isə Nakamın "Seçmə parçalar" adlı şeirlər məcmuəsindəki müqəddiməsində Dərviş Məhəmməd ağa haqqında deyilmiş həmin fikri Nakamın adı ilə bağlayır. O, yazır: "Nakamın əvvəldə təxəllüsü "Fani" imiş, lakin Şərqi bir çox yerlərini gəzib, bəzi təriqət sahibləri ilə görüşdükdən sonra Şəkiyə qayıtmış, səfərindən aldığı təəssürat sayəsində "Fani" təxəllüsünü dəyişdirmiş, əvəzində "Nakam" təxəllüsünü qəbul etmişdir." (Əliabbas Müznib, "Nakam, seçmə parçalar"). Bu fikrin təkrarına Əbdürrəhman Abdullayevin "Nakam" adlı məqaləsində də rastlayırıq.

Şairin yaradıcılığı "Divan" şeirlər toplusundan, "Gənc-i ədəb", "Dastan-i Fərhad və Şirin", "Dastan-i Məcnun və Leyli" məsnəvilərindən, müxtəlif hekayələrdən ibarətdir. Bu yazıda isə biz Nakamın "Gənc-i ədəb" məsnəvisinin həm mətn daxili, həm də Nizaminin "Sirlər xəzinəsi" ilə müqayisəli şəkildə hərtərəfli təhlilinin üzərində dayanacağıq.

İlk öncə onu da qeyd etmək ki, Nakamın Nizaminin "Sirlər xəzinəsi" nə nəzirə olaraq yazdığı "Gənc-i ədəb" poeması onun yaradıcılığında ən önəmli yer tutur. "Gənc-i ədəb" məsnəvisi məzmun, quruluş və mündəricə baxımından Nizaminin əsərindən seçilir. Əsər həcm etibarilə Nizaminin poemasından böyükdür. Belə ki, Nizamin "Sirlər xəzinəsi" 2240 beytdən ibarətdirsə, Nakamın "Gənc-i ədəb"i 4960 beytdir. Bu da Nizaminin əsərinin həcmində iki mislinə bərabərdir. Digər fərqli cəhət əsərlərin yazıldığı bəhrələrin müxtəlifliyidir. Nizami öz məsnəvisini əruzun səri bəhrində, Nakam isə xəfif bəhrində qələmə almışdır. Nakamın "Gənc-i ədəb"i 20 hekayət və 20 məqalətdən deyil, 31 məqalət və 35 hekayətdən ibarətdir.

Əsər klassik məsnəvilərdə tez-tez rast gəlinən "Bismillahirrəhmanirrəhim, tövhid və minacat" adlı ənənəvi başlıqla başlanır. Bu hissədə Nakam Allahı, onun yerdəki rəsulu Məhəmməd peyğəmbəri tərif edir. Daha sonra isə "Sərvər-i kainat və mövcudat-i Əliyə əfzəl-i ilticat həzrətlərinin nət feyzi bəyanındadır" adlı hissə gəlir. Elə bu hissədə hər iki şairin dini mövzulara toxunmasında zamanın tələbindən irəli gələn fərqlər olduğunu görürük. Ənənəvi çərçivədə Nakam da tövhid və minacat mövzularına müraciət edir, peyğəmbərin nətini verir. Ancaq Nizamidən fərqli olaraq dastan boyu əsərə Həzrəti Əli və digər şiə müqəddəsləri ilə bağlı kitab və hekayətlərin daxil edildiyini görürük. Nizaminin yaşadığı dövrdə Şərqdə hegemon olan Səlcuqilər sülaləsinin rəsmi ideologiyası sünni məzhəbi idi. Səlcuqilərdən olan Atabəylərin dövründə yaşayan və əsərini Ərzincan hakimi Bəhram

şaha həsr edən şairin əsərində şiə motivləri yox dərəcəsinədir. “Məhzənü’l-əsrâr”da islamın bəliqli bir təriqətinin düsturlarına rastlamazken” İ.Nakamın “Gənc-i ədəb”ində biz şiəliyin açıq-aydın təbliği ilə qarşılaşırıq. Buna səbəb isə Nizaminin yaşadığı XII əsrdən fərqli olaraq XIX əsr Azərbaycanında artıq şiəlik bir ideologiya kimi möhkəmlənmişdi. Nakamın əsərə İmam Əli ibn Əbu Talib Cəfər ət-Təyyarla bağlı mətnlər daxil etməsi zamanın tələbindən irəli gəlirdi.

Nizamidə əsərin yazılmasını sifariş edən hökmdar mədh olunursa, burada “Gənc-i ədəb”in nəşrini öhdəsinə götürən Hacı Zeynalabdin Tağıyev, onun xeyriyyəçi fəaliyyəti təriflənir. Hacı Zeynalabdin Tağıyevin elmi himayə altına alması məsələsini Nakam bu hissədə xüsusilə vurğulamışdır. “Hacı Zeynalabdin ağa Tağızadə cənabının həsənəti, şanı və anın naməsinə kitabın binası bəyanındadır” başlığında şair əsəri yazma səbəbini də dilə gətirir:

Nizami ilk böyük əsəri olan “Sirlər xəzinəsi” dastanını qissələr toplusu şəklində yazmışdır. Nakam da bu təkiyə üsulunu dəyişdirməmiş, strukturu olduğu kimi saxlamışdır. Elə Nizaminin “Məxzən-ül əsrar”ındakı kimi əvvəl məqalət, ondan sonra hekayətləri vermişdir. Sadəcə olaraq Nizamidə hər məqalətdən sonra bir hekayə verilirə, Nakam hər məqalətdən sonra bəzən iki hekayə, bir neçə kitab və qissələr verərək onların sayını artırmışdır.

“Həqiqi eşq və məcazi eşqin bəyanındadır” adlı ilk məqalətdə şair təmiz, saf eşqi tərənnüm edir, yalançı, saxta məhəbbəti isə tənqid edir.

Ey del edub tərək səvazəndə ol,

Eşq olub zində payində ol.

Olmasa, aləmdə məhəbbət əgər,

Cümlə mücərrəddən olmaz əsər. (“Gənc-i ədəb”, ƏYİ, B-672)

Beləliklə, elə ilk məqalət və hekayətin məzmunu bizlərə Nakamın “Gənc-i ədəb” məsnəvisinin Nizaminin əsərindən fərqləndiyini söyləməyə əsas verir. “Nizaminin “Sirlər xəzinəsi” əsəri dövrü tənqid edən hökmdarları ədalətə, insana hörmətə, zəhmət adamlarını mənəvi saflığa, xeyirxahlığa çağırən dəyərli fəlsəfi-əxlaqi əsər olduğu halda Nakamın “Gənc-i ədəb” poemasının ayrı-ayrı hekayətlərində saf məhəbbət, məcazi və həqiqi eşq və s. tərənnüm edilmişdir. (2, səh 85) Düzdür Nizaminin bu əsərində Aşiq, Məşuq obrazları yoxdur. Ancaq onu da qeyd edək ki, buradakı məqalətlər sanki bizə Aşiqin peyda olacağına eyham vurur vəo, “Xosrov və Şirin”də peyda olur, “Leyli və Məcnun”da isə əsl haqq aşiqinə çevrilir. Bu baxımdan Nizaminin “Sirlər Xəzinəsi”ni Aşiqi ilahi eşqəparan ilkin mərhələ - şəriət mərhələsi də adlandırmaq olar. Nakamın poemasında bu mövzuya rastladığımız digər hekayə “Hekayət-i Ənuşirəvan-i adil”dir. Nakamın “Gənc-i ədəb”ində isə biz Ənuşirəvanın tamamilə fərqli obrazı ilə qarşılaşırıq. Buradakı Ənuşirəvan daha çox Nizaminin “Yeddi gözəl”indəki Bəhram Gura bənzəyir. Ənuşirəvan da Bəhram kimi cavan yaşlarında, yenicə taxtda əyləşdiyi vaxtlarda ədalət və səxavətinə görə ad qazanır. Sonradan Bəhram şahın başı yeddi ölkədən gətirilmiş gözəllərlə eyş-i işrətə qarışır. Bəhram kimi Ənuşirəvan da bir gözəlin eşqinə dalır, başı sevgi macəralarına qarışır. Ancaq Ənuşirəvanın sevgisi Bəhramdan fərqli olaraq onu xalqından, haqq, ədalətdən uzaq salmır. O, məşuqəsi ilə əqd bağlayıb nikah kədsirsə də eşqini pünhan saxlamağa, onu faş etməməyə çalışır. Ənuşirəvan bu cəhətdən daha yüksək məqamda dayanır. Nakam da Ənuşirəvanın timsalında dövrünün rəhbərlərini eyş-işrətə uymamağa çağırır. Nizamidə Bəhram Guru dünyanın faniliyindən agah edən, onun bəzlinə aldanmamağa çağırən, bəsirət gözünü açan çoban və Fitnə olur. Nakamda isə Ənuşirəvan özü öz hərəkətlərini nizamlayan, nəfsə meyl etməyən güclü iradə sahibi kimi göstərilir. “Adil Ənuşirəvan” adlı bu hekayədə Nakam sanki yeddi ölkənin gözəllərinin dilindən söylənən nağılların hərəsindən çıxan nəticələri bir mətn daxilində birləşdirmişdir.

Əsərdəki bir çox hekayətləri Nakam fərqli müstəvidə işləyərək öz oxucularına təqdim etmişdir. Bu zaman Nizaminin bəzi hekayətlərini ixtisar edərək onları tamamilə yeniləri ilə əvəzləmiş, bəzən hətta “Yeddi gözəl”dəki hekayətlərdən də bəhrələnərək onları yeni orientasiyada “Sirlər xəzinəsi”nin mövzuları ilə birləşdirmişdir. Belə hekayətlərdən biri də “Qisse-yi Bəhram Gur” dur.

“Sirlər xəzinəsi”ndə də Nizaminin əxiliklə bağlı görüşlərinin əksinə rast gəlmək olar. Nizaminin “Süleyman və əkinçi”, “Kərpickəsən qocanın dastanı” və s. hekayələrində bu fikirlərin tərənnümünə təsadüf edirik. Təbliğ etdiyi ideyalara və məzmununa görə Nakamın “Hekayət-i Hatəm Tai və xarkəş”, “Hekayət-i Mahmud Qəznəvi və xarkəş”, “Hekayət-i şah-i Qəzvin ba xakpiz”, “Hekayət-i Əli ibn Salman ba fəqir” və s. hekayələrini Nizaminin yuxarıda adlarını çəkdiyimiz hekayələrinin davamı kimi qiymətləndirə bilərik.

Nakam əsərini kiçik bir xatimə ilə yekunlaşdırır və bu hissəni yazmasının səbəblərini göstərir. Burada şair kitabın tamamilə yetməsinə əvəzsiz xidmətləri olan Hacı Zeynalabdin Tağıyevə təşəkkürünü bildirir və onu tərif edir.

Sahibidir bu əsər-i hünərimin,

Möhtərəm-i fəiqidi aləmin.

Nam-i əzizi Hacı Zeyn-əl İbad,

Sahib-i şan, şərəf, xoşnəhad. (Nakam, "Gənc-i ədəb", ƏYİ, B-672)

Beləliklə, Nizami Gəncəvinin "Sirlər xəzinə"si ilə Nakamın "Gənc-i ədəb" məsnəvisinin qarşılıqlı müqayisəsi onu göstərdi ki, şair etalon nümunəni əsas olaraq seçsə də həm məzmun, həm bəhrədə dəyişiklik etməklə ondan xeyli dərəcədə fərqlənmişdir. Nakamın əlavə etdiyi orijinal epizodlar, öz dövrü və zamanı ilə səsleşən əxlaqi-mənəvi problemlər onun Nizami təqlidçisi olmadığını bir daha sübut edir.

MƏMMƏDƏLİ MANAFZADƏ SABİTİN "TOPSAQQALLI KİŞİ" HEKAYƏSİ

Vəfa BABAYEVA

AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu

vefababasoy@gmail.com

AZƏRBAYCAN

Bədii yaradıcılığa inqilabi-demokratik ideyaların geniş yayıldığı bir zamanda başlayan Məmmədəli Manafzadə Sabit (1888-1940) ədəbi mühitdə şair, nasir və dramaturq kimi tanınmış, hekayə janrının gözəl nümunələrini yaratmışdır. Bu hekayələrdən ikisi ədibin "İki fantan" (1924) kitabında dərc olunmuşdur.

Birinci hekayə neft milyonçularının qəddarlığını, onların sərvət əldə etmək üçün fəda etdikləri günahsızların acı aqibətini göz önünə sərir. Növbəti hekayə isə "Topsaqqallı kişi" hekayəsidir. Hekayənin ideya və məzmunu zamanın tələblərinə cavab verdiyindən ki, 1929-cu ildə hissə-hissə "Dağıstan fəqərəsi" qəzetində yenidən yayımlanmışdır.

Hekayə bolşevik inqilabı illərində zalımlar və məzlumlar dünyası arasında kəskinleşən münasibətləri göz önünə sərir. Əsərin qəhrəmanı on il əvvəl haqsızlıqla barışmadığı üçün Sibirə sürgün edilmiş Məşədi adlı şəxsdir. O, Rusiyadakı inqilabdan sonra vətənə dönür və ədalətsizliyə qarşı mübarizəyə yenidən qoşulur. Hakim dairələrin, ixtiyar sahiblərinin hər vəchlə xalqı əzdiyini görən "Topsaqqallı kişi" günahkarları öz üsulları ilə cəzalandırmağa başlayır. Əvvəlcə günahsız bir insanı küçənin ortasında vəhşicəsinə döyən pristav və iki qaradovoyun cəzasını verir, sonra şəhər əhalisi onun ətrafında birləşir və çox keçmədən meşədə gizli cəmiyyətin yarandığı haqda məlumatlar yayılır.

Sabit ədalətsizliyə qarşı mübarizədə Məşədi obrazını fərqli bir situasiyada yenidən gündəmə gətirir.

Aylar sonra zavodda gənc fəhlə Əskərin xozeynə şillə vürməsi onun ölümü ilə nəticələnir. Bu hadisə baş verən gecə Tərənbəyin evinə üç kölgə yaxınlaşır. Bu kölgələrdən biri Məşədidir. Həmin gecə Tərənbəy evində öldürülür.

Yazıçı bir məqamı da vurğulamağı lazım bilir. O, qatilin kimliyinin araşdırılması haqda yazanda qeyd edir ki, Əskərin heç kimi yox idi. Bir qardaşı var idi, o da illər əvvəl Sibirə sürgün olunub. Şübhəsiz, bu, Məşədinin kimliyinin ifadə edilməsi üçün ən münasib yoldur.

Məşədinin bu ailəyə bağlayan daha bir məqam qardaşının dul və gənc arvadı Ayişə ilə bağlı vəziyyətdə ortaya çıxır. Tərənbəyin öldürülməsindən sonra yerinə keçən qardaşı Adil Mirzə ədalətsizlikdə və xəbislikdə heç də qardaşından geri qalmır. O, Ayişənin namusuna toxunur və az sonra onu özünün dördüncü arvadı kimi qəbul edir. Ancaq Ayişənin övladı dünyaya gələndən sonra uşağı çaya atmaq istəyir. Məşədi uşağı və pərişan halda olan Ayişəni xilas edərək meşədəki cəmiyyətə – öz ailəsinin yanına aparır. Adil Mirzənin parçalanmış cəsədi bir gün sonra tapılır.

Əsərdə bədii və obrazlıq surətlərin mənəvi aləmini açmaqla yanaşı, onların sosial statusu haqda da məlumat verir. Ədib təbiət təsvirləri ilə varlı və kasıb təbəqənin yaşayış tərzini arasında

həmahənglik yaradır. Əskərin ölümünü təsvir edərkən “Axşam qaranlığı yağdı” cümləsi ilə kifayətlənir.

M.M.Sabit ölümün bir kabus kimi gəlişini, zülmün ərsə dirəndiyini, insanın bu zülmə hələ də tab gətirdiyi halda təbiətin dözümlünün qalmadığını bu parça ilə dilə gətirir: “Əskərin kiçik daxmasından çıxan tabut meşələrdən bir qaranlıq əks etmişdi. Evinin qabağındakı böyük ağacda toplanmış quşlar artıq üzlərini ölümlər məmləkətinə qarşı çevirmişlər və tabutun ehtiramını saxlamış kimi səssizlərdi”.

Sənətkar məzlumları bir həşərat kimi əzən tərənbəylərin evini təsvir edərkən yazır: “Tərənbəyin otağını gecələr ay, gündüzlər gün döyürdü”. Bununla, yazıçı dövrünün onların tərəfində olduğunu ifadə edir. Tərənbəy haqqı tapdandığı üçün etiraz edən fəhləni tərəddüd etmədən öldürür. Halbuki “gündüzlər gün, gecələr ay” düşən evi insan yerinə qoymadığı fəhlələrin sayəsində qazanmışdı. Yazıçı bu ədalətsizliklə barışmır, onu bir vaxtlar əzilən başqa bir fəhlənin – Topsaqqallı kişinin əli ilə öldürür. Tərənbəyin ölümü oxucuyahaqqın zəfəri təsiri bağışlasa da, tezliklə məlum olur ki, zülmün kökü kəsilməyib.

Tərənbəyin ölümündən sonra zavodun mirzəsi Mirzə Səməd fəhlələrin həftəliklərini götürərək aradan çıxır. Bu, bir tərəfdən Mirzə Səmədin pul hərisliyini və əliəyriliyini göstərsə, digər tərəfdən hakim təbəqənin öz içindən parçalanmasını da göstərmiş olur. Çünki onlar üçün pul hər şeydir. Sədaqət, hörmət kimi insani hisslər mirzə səmədlərə yaddır. O təbəqəni bir-birinə bağlayan yalnız və yalnız puldur.

Tərənbəyin qətlindən sonra zavoda müdirlik etməyə başlayan qardaşı Adil Mirzə ondan daha ədalətsiz, daha qəddardır. O, canını aldıqlarının namusuna da toxunmaqdan çəkinmir. Ayışədən dünyaya gələn övladını öldürməyə cəhd etməsi onun təbiətindəki alçaqlığın həddini göstərir.

Məşədi uşağı son anda xilas edir. Uşağın əvəzinə isə onun özünü dəryəyə yuvarlayır.

Bu hadisədən sonra yazıçı sanki öz hisslərinin tərcümanı kimi yenidən təbiət təsvirlərinə müraciət edir: “Gecənin sabahına qarşı bərk yağmur başladı. Dəhşətli sellər şəhəri mühasirə etdi. Şəhərin müxtəlif yerlərində qum yığıntıları təpələr hasil eləmişdi. Sabah ertə xalqı bir parça buludu olmayan səmadə fırlanaraq ərzə baxan qırmızı günəş qarşılıdı. Gecəki ağlayışdan sonra yer gülürdü”. Adil Mirzənin ölümü ilə təbiətdəki özünü təmizləmə arasında bağlantı yaradan ədib gözəl, günəşli günlərin hələ qabaqda olduğuna ümidini ifadə edir.

Hekayənin sonunda məlum olur ki, artıq inqilab olub. Məşədi bu inqilabın öndərlərindən biridir. Xalq onun ətrafında sıx birləşib. Yeni quruluş qadınlara bir çox azadlıqlar verib. Ayışə bu düzəndən çox məmnundur və artıq qadın azadlıqları uğrunda mübarizə aparmaq əzmindədir.

Ayışə obrazı heç bir hüququ olmayan bir qadıncıdan öz haqlarını bilən bir obraz səviyyəsinə yüksəlir. Bu baxımdan, onun sevilərin, almazların sələfi hesab edə bilərik.

NİZAMİ GƏNCƏVİ YARADICILIĞINDA FOLKLOR ƏNƏNƏLƏRİ

Əfranə Həsənlı

Bakı Slavyan Universiteti
efrane.hesenova96@gmail.com
AZƏRBAYCAN

Bəşər mədəniyyəti tarixində özünəməxsus mövqeyi olan Nizami Gəncəvinin əsərləri dünya şeir xəzinəsinin nadir incilərindəndir. O, həm də Şərq ictimai-bədii fikir tarixində “Xəmsə”çiliyin əsasını qoyan ustad sənətkardır. Əsərlərində tükənməz xalq ədəbiyyatının incilərindən yerli - yerində bəhrələnen yazıçı yaradıcılığında folklor xəzinəmizə də yeni-yeni nümunələr bəxş etmişdir. Nizami yaradıcılığı Azərbaycan folkoru ilə, öz növbəsində Azərbaycan folkloru da Nizami yaradıcılığı ilə qaynayıb qarışmışdır. Nizami öz əsərlərində Azərbaycan xalq ədəbiyyatının əksər nümunələrindən: atalar sözlərindən, məsəllərdən, əsatir və əfsanələrdən, rəvayətlərdən, nağıllardan, dastanlardan, hətta ən sadə tapmacalardan yaradıcı şəkildə əsərlərində yararlanmışdır. “Xosrov və Şirin” əsərinə nəzər salsaq tapmaca ifadələrinin istifadə olunmasının şahidi oluruq. Məs: aşağıdakı nümunədə deyilir:

Bahar tapdım, bir bar tapmadı əlim,
Fərat gördüm, suya dəymədi dilim.

Yuxu ilə əlaqədar olan Nizaminin bu misraları aşağıdakı tapmaca ilə nə qədər də həmahəng səsleşir:

Şıldırım, şıldırım su keçdim
Şıldırım suya batmadım.
Daraydan don geyindim,
Qıtmığın da tapmadım.

Göründüyü kimi birinci tapmacada yuxusunda baharı, Fərat çayını görən şəxs yuxusundan oyanarkən əli bahar barına, dili Fərat çayının suyuna həsrət qalmışdır. İkinci tapmacada şlaləli suların keçən, daraydan don geyinən şəxs yuxudan oyanan zaman şlaləli suya batmaq həsrəti çəkmiş, darayı donunun nəinki özünü, hətta, kiçik bir nişaməsini belə tapa bilməmişdir. Hər iki tapmacanın məzmunu təxminən eynidir, bunları bir-birindən fərqləndirən birincinin şair qələmi ilə formasını dəyişməsi, ikincisi öz şəkli xüsusiyyətlərini qoruyub saxlamasıdır.

Folklorun bütün nümunələrindən müxtəlif şəkildə faydalanan Nizami öz əsərlərində xalq əfsanələrindən daha geniş istifadə etmişdir. Nizami həmin əfsanələrdə bir çoxundan geniş əməkçi kütlələrin daimi arzusu olan ədalətli hökmdar ideyasını bəyənmiş, müasir şahlara sanki ibrət dərsi vermək üçün istifadə etmişdir. Nizami “Sirlər Xəzinə”si epik poemasında əfsanə və rəvayətlərdən istifadə etmişdir. “Nuşirəvan və bayquşların söhbəti”, “Süleyman və əkinçi”, “Kərpicəsən kişinin dastanı” və başqa xalq əfsanələri ilə bağlılığı danılmazdır.

“Bir şahzadənin dastanı” adlı hekayətin qısa məzmunu belədir: Mərvə təzə şahzadə seçilmiş gənc, həyəcana düşür, üsyandan qorxaraq yarpaqtək əsir. Çünki o görür ki, ölkənin varlıları, əvvəldən saraya yaxın olan adamlar açıqca ona qarşı kin bəsləyirlər. Gənc gecə yatır və yuxuda bir qoca dilə gəlib deyir:

“Ey təzə ay, bu köhnə bürcü sökdür, dağıtdır, Ey yeni kül, bu köhnə budağı dibindən qır, Beləliklə tutarsan məmləkətdə qərar Ömrün bu xislətindən özünə şadlıq tapar.

Həmin rəvayətin qarşılığı Azərbaycan folklorunda bu gün də yaşamaqda olan “Bostan əhvalatı” rəvayəti adlanır.

Nizami “Xosrov və Şirin” əsərində Azərbaycan folklorundan daha geniş bir şəkildə faydalanmışdır. Daşyonan Fərhadla əlaqədar əfsanələr bu baxımdan böyük əhəmiyyətə malikdir. Fərhad və Şirinlə əlaqədar çoxsaylı əfsanələrdən əlavə Azərbaycanda “Fərhad arxı” adlı qədim arxlar da mövcuddur. “Xosrov və Şirin” poemasında diqqəti çəkən başqa bir nüans “nurdan göz qamaşdıran” Şirinin adı insandan çox su ilahəsi Nahidi xatırlatmasıdır. Qədimdə su və od ilahələrinin məbədləri bir-birinə yaxın olmuş, bu məbədlər su kənarında çox yerdə hərəsi çayın sahilində tikilmiş, aralarında bir çay-su olmuşdur. İnanca görə, Hörmüzün və Armaitin qızı Nahid su ilahəsi, oğlu Atar isə od ilahəsidir.

Nizaminin “Leyli və Məcnun” əsəri ilə bilavasitə bağlı əfsanələrə rast gəlinmir. Lakin “Leyli və Məcnun” macərəsini xatırladan, yada salan qədim bayatılara Azərbaycan folklorunda tez-tez rast gəlinir. Məs:

Əzizim dağda nə var?
El köçdü, dağda nə var?
Məcnun xəyallı könlüm,
Leylisiz dağda nə var?

Aşıq poeziyasında Nizami obrazlarından Şirinin, Fərhadın, Leylinin və Məcnunun adları tez-tez təkrar olunur. Nizaminin folklorumuza, xüsusilə, qədim əfsanələrimizə daha çox bağlı olan əsəri “Yeddi gözəl” poemasıdır.

Midiya

əfsanələrindən, Dədə Qorqud dastanlarından tutmuş üzü bəri mürəkkəb quruluşlu bu əsərin süjet və motivləri bir çox əfsanələrimizlə səsleşməkdədir. Dədə Qorqud dastanları ilə “Yeddi gözəl” poemasının əlaqəsi çox maraqlıdır. Betels Nizaminin “Yeddi gözəl” əsərindən bəhs edərək yazırdı: “Bəhrəmin çox sevdiyi əyləncə-gur ovlamaqdır. Bəhrəm ancaq 4 yaşından yuxarı olan gurları öldürürdü”. Eyni motivə “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı “Bəkil oğlu İmranın boyu”nda rast gəlinir.

“Astıyaq” əfsanəsində maraqlı bir yer vardır. Oğlunun intiqamını Astıyaqdan almaq istəyən harpaq məktubu Kirə dovşanın qarnında göndərir Eynən Nizaminin “Yeddi gözəl”ində satqın Rast-Rövşən də Çin xaqanına dovşanın qarnında göndərir.

Nizaminin son böyük əsəri olan “İsgəndərnamə” şifahi xalq yaradıcılığına, xüsusilə, əsatir və əfsanələrə bağlı zəngin bir xəzinədir. “İsgəndərin ruslarla vuruşması” hissəsində belə bir şeir parçası var, niqablı bir pəhləvan döyüşür və birdən dəbilqə başından düşür.

Yəhərdən qaldırdı o qızmış aslan
Dəbilqə torpağa düşdü başından,
Niqabın altından doğdu bir bahar,
Lalə yarpağından incə, gül ruxsar.

Belə bir “niqablı qız”, “Soltanbud” əfsanəsində vardır.” İsgəndərin peyğəmbərlik səfərinə çıxması” hissəsində qərribə bir dağ təsvir olunur. Bu dağa çıxanlar bir daha geriyyə dönmür. Çətinliyə düşən İsgəndər alimləri köməyə çağırır. Ona məsləhət görürlər ki, adamları həmin dağa tək göndərmək lazım deyil, həm də yaxşı olar ki, bu dağa yazı bilən ata ilə oğul göndərisin. Şeirdə Baba dağının təsviri ilə yanaşı həmin dağın əfsanəsindən də yaradıcı şəkildə istifadə olunmuşdur.

Nizami bitib-tükənməz folklorumuzdan, əsəti və əfsanələrimizdən faydalandığı kimi, onun əsərləri də şifahi və yazılı ədəbiyyatımız üçün bir örnək olmuş, yenidən xalqa qayıtmışdır. Beləliklə, Azərbaycan folklorunda Nizami süjetlərinin çoxsaylı el variantları yaranmışdır.

ABDULLA ŞAIQINUŞAQ PYESLƏRİNDƏ MİFOLOJİ MOTİVLƏR

Gülzar MƏMMƏDOVA

AMEA-nın Folklor institutu
gulnarm89@mail.ru
AZƏRBAYCAN

Abdulla Şaiqin dram əsərlərində konfliktlərin həlli üçün folklor elementlərindən bir vasitə kimi istifadə olunmuşdur. Pyeslərdə xeyli sayda mifoloji obraz və süjetlərinin izlərinin izlənməsinə mümkündür.

A. Şaiqin

“Gözəl Bahar” pyesində folklor dağ geniş yayılmış qışlayazın mübarizə simövsundan istifadə edilmişdir. Qış la Yaz mübarizə aparır və tərəflərin hər birinin 3 əsgəri vardır. Qışın əsgərləri Ayaz, Boran, Külək, Yazın əsgərləri isə Su, Torpaq və Günəşdir. Bu üçlük fəslin ayalarının ifadəsidir ki, “Şəngülüm, Şüngülüm Məngülüm” nağlında həmin element əks olunmuşdur (Keçinin 3 balası). Məsələyə digər tərəfdən yanaşsaq pyesdə dördün sürünvəhdətinin də görmüş olarıq. Yazın əsgərlərindən olan Günəş, Boran öldürsə də Bulud və Küləyimə həvətir. Yazın əsgərləri (Günəş, Torpaq, Su) Bulud və Küləyi də aralarına alaraq oradan uzaqlaşır. Havanın təmsilindən Bulud və Küləyin aparılması dördün sürünvəhdətinin tamamlanır. Bununla da təbiət, həyat, yaşayışın yenidən dirilmiş olur. Bundan sonra səhnədə musiqi səsləri gəlir və quşlar, kəpənəklər, çiçəklər göy otların üzərində qol-qanada çarə qəsdirlər.

“Gözəl Bahar” pyesində işlədilmiş sarı saçlı günəş metaforası mərəsim folklorundan qaynaqlanan bir ifadədir və mifologiya antikasıdır. Sarı saçlı günəş metaforasının mənbəyini elə A. Şaiqin həmin pyesə daxil etdiyi mərəsim folkloruna aid olan mifoloji dağ tarmaq lazımdır:

Keçəl qızı qoyevdə,

Saçlı qızı götür qaç...

M. Təhmasib buludlu günəşin insana saçı qıza,

bulud suz günəşin günəşinin keçəl qız bənzəməsi ehtimalını irəli sürmüşdür. Miflərdə və mərəsimlərdə təbiətə bənzəyən insan bənzəməsi düşünülüb, insana aid olan bənzəmələri insanlı və cansız olan bütün varlıqlara aid olunmuşdur. Bu düşüncə ədəbiyyat mifologiyada antropomorfizmə təsadüf edilir. Günəşin sarı saçlı təsviri ilə yanaşı pyesdə Qış personajı da qocaşəklində təsvir olunmuşdur. Hər iki element antropomorfizmin göstəricisidir. Beləki, yaradıcı – ana-törəyə nə olan qadınla, bütüncanlı aləmin yaşamasının təminatçısı, törənişmənbəyi olan günəşin bənzədilməsinin törənişlə bağlı olması ehtimalını da yürütmək mümkündür. Qışın da qocaşəklində təsviri məsuldarlığında dayanmasının ifadəsidir.

“İntiqam xoruz” pyesində mülkədar Səfərbəyt tərəfindən günahsız yerə cəzalandırılan mehtər Aslanın əsədüfəntanış olduğu Həsəni yoldaşının xilas etməyə çalışır. Həsənin malik olduğu real fiziki və sosial imkanlar mübarizə üçün yetərli deyildir. Həsən mədəndən qovulmuş adibdir. Qarşısına çıxan Qarı, Həsənə bir xoruz verir və bu xoruz mülkədarın mübarizədə əsas həlledici vasitə olur. Həmin xoruz adib deyildir və ki midişləyir səhmin adamlar bir-

birinə yapışır. Eynən nağıl mətnlərindəki şərlər mübarizə apararaq xalqın ümumiyyətinə inkənardan müəyyən yardımçı sehrli vasitə ilə silahlandırılması xatırladır. Sehrli nağıl mətnlərində qəhrəmanın özündən qat-

qatgüclü olanda düşmənlə mübarizəsində hər hansı sabir sehrli vasitəylə silahlandırılması vacib şərtlərdən biridir. Bu sehrli vasitənin gücündənyararlanmaq imkanını sahəmin qəhrəman hər hansı səxavətin, yaxşılığın, mərdliyin,

əhdə sadiq olmanın əvəzində verilir. Nağıl qəhrəmanları kimi Həsəndə çantasında olan çörək və pendir günlər əlac dolanan Qarıya verir. Qarı da Həsənin yaxşılığının əvəzində onayardımcı vasitə olan xoruzu verir. Mifoloji təsvirlər qəhrəman sehrli vasitəyə lətəchizədən personajın, himayəçitərəfin (Qarı) sakral mənşəyə malik olmasında

əsasdır. Qarının sakral mənşəyə malik olması onun meşə dəngəlməsiylə bağlıdır. Qarının xoruzu Həsənə verdikdə onun rəşəyə daxil olur. Nəzərə alsaq ki, meşə mifikanlaşdırılan birməkan kimisəciyyəli və mifoloji mətnlərdə sakral güvvlərin məskun olduğu mifikanlaşdırılan qəhrəmanlara göstərilir.

Bəhsetdiyimiz pyesdə də habirmifoloji element bağbanqızının illərdirdüçar olduğu qəlb tutunluğu xəstəliyidir. Zalımların cəzalandırılmasında sonra qız qəhqəhəçəkərək gülməyə başlayır. Bu element nağıl mətnlərində tez-

tez rast gəlinən tilsimin qırılması ilə şahzadələrin sağalması, təbiətin oyanması, canlanması elementindən ustalığa istifadənin göstəricisidir. Gülüşün həyatverici güv və sinənin qədim türklərin dünyagörüşündə mühüm yer tutmuşdur. Gülüşün simvolik mənalara həyatvericiliklə yanaşı ölüb-dirilmə, məhsuldarlıq, bolluq kimi mifotimlərdə daxildir. Qızın qəhqəhəçəkərək gülməyi birtərəfdən onuns sağalmasını ifadəsdirsə, digər tərəfdən haqqın, ədalətin qələbə çalmasını təntənəsidir.

“Ürəktik məkvəyə Qurban bayramı”

pyesində Rüstəm kasıb qardaşının ailəsinin bayram günündə sevinirərək qurbanlıq heyvan və uşaqlar əhdiyələrgətirərək onların himayəçisi kimi çıxış edir. Himayəçilik xüsusiyyəti Rüstəmin ədəbi qəhrəmanın transformasiya olunmuş şəklinə yaxınlaşdırır. Rüstəmin bu səxavətinə görə, kasıba il ədəbi qəhrəmanın diləyinəyətmişini arzular. Rüstəmin ən böyük diləyi Həcc ziyarətinə getmək, müqəddəs torpaqları ziyarət etməkdir. Rüstəmin buyaxşılığını, birdən-birə qapının önündən keçən Dərviş qiyamətəndirərək, insanların ürəyini tikməyin Həcc ziyarətindən üstün olduğunu söyləyir. Qeydədək ki,

pyesdə Dərviş brazilyalı zbir dəfə iştirak edir. Funksiyasını yerinə yetirərək bircə xatırlanmır. Folklor brazilyalı qəhrəman ədəbi qəhrəmanın ifadəçisi kimi çıxış edir. Dərvişin nağıl və daстанlara bağlı mifoloji əsaslı bir obraz olduğu əbəllidir. Folklorun çox funksiyalı obrazları arasında daxildir. Övladsızlara övlad verir, darda olanların köməyinə yetişir və s. Kimi funksiyaları ilə yanaşı şeritəmsil etdiyi əbəllidir.

A. Şaiqın mifoloji elementlərdən istifadə etməsi əsərlərin bədiidəyərinin əzərcərpacaq dərcədə güvvləndirmişdir. Konfliktləri həlletmək, ideyanın açılması təminatı üçün folklor elementlərindən yararlanmanı, uşaqların maraqlarını artırmaq üçün istifadə edilən yaradıcılıq maneyası kimi dəyərləndirmək olar.

SABİR ƏHMƏDLİNİN “ÖMÜR URASI” ƏSƏRİ ÇAĞDAŞ NƏSRDƏ QARABAĞ MÜHARİBƏSİNİN İNKASİ KİMİ

Gülnar Qəmbərova

AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu

ms.gulnar_babayeva@mail.ru

AZƏRBAYCAN

Sabir Əhmədlinin son romanı olan “Ömür urası” əsəri Qarabağ müharibəsi mövzusunda yazılmış dəyərli sənət nümunələrindəndir. Romanın əsas obrazı Kişidir. O, ermənilərin işğal etdikləri torpaqdan çəkildikdən sonra öz yurduna – Cəbrayıl, Qarabağ müharibəsi öncəsi tikdirdiyi evinin ziyarətinə gedir. Ziyarət zamanı qədəm basdığı torpaq ona doğma, əziz vətən torpağıdır. O, sanki yurdu ilə soraqlaşır... Kişi doğma rayonuna qayıdarkən kəndi bütünlükdə dağıdılmış vəziyyətdə görür. Ermənilər kənddə qalan bütün evləri yandıraraq viran etmişdilər. Kişinin ən çox görmək istədiyi təzə tikdirdiyi və içində heç bircə gün də yaşamadığı ev isə bir növ məhv olmuş insan arzularının simvoludur.

Əsərin qəhrəmanı-Kişi çox şey düşündürür. Qaçqınlar şəhərinə çevrilmiş Bakının görünüşü bütünlükdə dəyişmişdi. Varlıların imarətləri, şirkətlər, firmalar, əcnəbi ofislər məhlə içi, köhnə

dalanların arasından yerləşir, səkkiz, iyirmi qat binalar ucalır, Yasamalda, Xutorda, Alatavada, Badamdarda isə taxta, kardon sığınacaqlar, it damına bənzər daxmalar, dəmir evciklər quraşdırılırdı. Qaçqınlar artıq bu yerlərə öyrəşir, doğma ev-eşiyə qayıtmaq istəyi soyuyurdu.

Sabir Əhmədli bu romanda elə problemlərə toxunur ki, bunlar həqiqətən hər bir oxucunu düşündürür. Qaçqınların gedib prezident aparatında işləyən məmurun, nazirin, rəisin haram pullarla ucaltmış olduğu malikanələrini, imarətlərini yox, evsizlikdən əziyyət çəkən “tavansız yoxsulun göz dikdiyi mənzili” zəbt etməsi, ermənilər hücumu keçərkən bizim dövlətin yerli könüllü özünü müdafiə dəstələrini, bölükləri tərksilah edib buraxması kimi məsələlər oxucunu düşündürür, tarixə nəzər salmağa çağırır. Atəşkəs dövründə də ermənilər dinc oturmur, bütün dünya onlara yardım edir, ermənilər bizim millətdən oğurladıqları milli mənəvi sərvətləri özünküləşdirərək tarix yaratmağa çaba göstərdiyi halda, bizimkilər iqtidar-müxalifət cəbhəsinə bölünüb, bir-biriylə çəkişir, hakimiyyət davası edir, Qarabağın azadlığından ötrü iş görə bilmirdilər...

Sabir Əhmədli Kişi obrazı vasitəsilə, onun düşüncələrini təsvir etməklə Dağlıq Qarabağın işğal olunmuş ərazilərinin vəhşicəsinə talan olunmasını, əliyalın camaatın süngülərə keçirilərək qətlə yetirilməsini, qız-gəlinlərin əli-ayağı bağlı, kişilərin gözü qabağında zorlanmasını ürək ağrısı ilə qələmə alır. Bütün bu təsvir olunan hadisələr həqiqətən tariximizin qaranlıq bir səhifəsi kimi yaddaşlarda iz qoymuşdur.

Qaçqınların yaşadığı ağır şərait, onları dözülməz, acınacaqlı vəziyyəti bu əsərdə də müəllifin diqqət mərkəzindən yayınmır. Onların yaşadığı çadırlar tərəkəmə ellərinin qədim yaylaqlarda qurulan alaçıqları ilə müqayisə edilir. dəyələri andırırdı. Dinc yaşayışın timsalı olan alaçıqlar ilə üzündən aclıq, yoxsulluq yağan cındır çadırlar arasında paradoks vardır. “Bin-bərəkət yuvası, qaymaq dadan alaçıqların yavanlığı, ağırtısıyla ellər dolanırdı”sa, . “cındırından cin ürkən çadırlarda bir qarın çörəyə möhtac yazıqlar inləyirdi”.

Sabir Əhmədli romanda mühüm bir problemə toxunmuşdur. Belə ki, uzun müddət yurd-yuvalarından uzaq düşmüş insanlar sanki öz vətənlərini unutmuş, vətən sevgisini yadırgamışdılar. Evlərindən uzaq düşən insanların əksəriyyəti illər ərzində ev almış, yurd salmışdılar. Onlar sanki qoyub qaçdıqları doğma yurdları, ana torpağı unutmuşdular. Bakının əsl sakinlərinin onlara həsəd aparacağı təzədə bəzənib-düzənən qaçqınlar, yazıçının təsvirinə görə, yalnız toylarda Şuşanı, İsa bulağını, Laçın-Kəlbəcər dağlarını şeirlə, qoşma ilə anır, “Qarabağ şikəstəsi” üstə yeni zəngülər vurur, tərk etdikləri yurdun, şəhərin - kəndin erməniyə verilmə tarixini çalıb, oynamaqla yad edirdilər.

Məlumdur ki, ermənilər zəbt etdiyi ərazilərdə tarixi abidələrimizi də məhv edirdilər. Abidələrin məhvi əslində milli kimliyin, milli tarixin məhvi deməkdir. Onlar Şuşada Üzeyir bəyin, Nətəvanın, Bülbülün abidələrini gülləyə tutmuş, dəlmə-deşik etmişdilər. Lakin sonradan bizimkilər həmin heykəlləri alıb Bakıya gətirmişdilər. Axı, işğal olunmuş torpaqlarda ayrı abidələrimiz də var idi. Bəs onlar? O abidələrdə tariximizin izi var idi. Kişi eyni zamanda düşünür ki, ola bilsin ermənilər maralyanlı Aşıq Pərinin heykəlinə toxunmazlar. Çünki o, “Qafqazı işğal etmiş rus-çar qoşunlarının başçılarından biri erməni general Mədətovun qardaşı Mirzəcana şeirlər qoşmuş, onu mədh etmiş, öləndə də Mirzəcanın adına ağı deyibmiş. Ermənilər Arazqıraqlı şairəyə xor baxmaz, onun abidəsini qoruyardılar”. Roman ədəbi tənqiddə müəyyən rezonans, müsbət qənaətlər doğurmuşdur. Tehran Əlişanoğlu yazır: ““Ömür urası” Avropa standartlı bir romandır. “Ömür urası”nda yazıçı lokal yozumları, yalançı pozaları qıraraq etnoqrafik, məişət, mənəviyyat, vətəndaşlıq, millət və ümumən insanlıq sırasından hadisələri və ziddiyyətləri ustalıqla bəşəri məzmunu yığa bilmişdir. Romanın uğuru məhz ondadır ki, burda vətən hissi, vətənə, Vətən torpağına bağlılıq fərdi məzmununda qavranılır. Kişinin yurdla təması o qədər ibtidai və eyni zamanda düşüncəli, sivilizasiyondur ki, istəsə də üçüncü bir kəsin bura girməyə yeri yoxdur”.

**NIZAMININ “SİRLƏR XƏZİNƏSİ” VƏ ABBASQULU AĞA
BAKIXANOVUN “MIŞKƏTÜL-ƏNVAR” POEMALARININ
MÜQAYISƏLİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ**

Arzu ƏLİYEVƏ

Qafqaz Universiteti
Arzu92aliyeva@mail.ru
AZƏRBAYCAN

XIX əsr Azərbaycan xalqının iqtisadi və mədəni inkişafı tarixində ziddiyyətli bir dövr hesab etmək olar. XII əsr və XIX əsr arasında böyük zaman kəsiyi, yeddi əsr fərq var. Buna baxmayaraq hər iki dövrdə dövlətçilik və sosial-iqtisadi vəziyyətdən oxşarlıqlar mövcuddur. XII əsrdə vahid Azərbaycan dövləti yox, Atabəylər və Şirvanşahlar dövlətləri var idi, Səlcuqlar yenidən süqut etmişdi. XIX əsrdə isə Səfəvilər dövləti süqut etmiş Azərbaycan Rusiya və Osmanlı imperiyası arasında parçalanmışdı. Bütün bu oxşarlıqlar dövrün mədəni inkişafında da nəzərə çarpırdı. XII əsrdə Nizami, Xəqani, Qətran Təbrizi, Məhsəti Gəncəvi kimi sənətkarlar öz sözlərini deyə bilmiş, öz ideyalarını yaya bilmişdilsə, XIX əsrdə də bu işi Mirzə Şəfi Vəzəh, Qutqaşınlı, Nətvən, Abbasqulu ağa Bakıxanov görə bilmişdir.

XII əsrdə yaşamış və ədəbiyyatımızda özündən sonra böyük ədəbi irs qoymuş Nizami Gəncəvi qüdrətli hümanist bir şair olub, yaradıcılığında ümumbəşəri dəyərlər olduqca əhəmiyyətli yer tutur. Abbasqulu ağa Bakıxanov isə Azərbaycan maarifçiliyinin banisi, ensiklopedik zəkaya sahib olan filosof, alim, yazıçı, şair, hərbi, ilahiyyatçı və tərcüməçidir. Abbasqulu ağa Bakıxanovun dünyagörüşünün formalaşmasından danışarkən, burada Nizami Gəncəvi dühasının rolunu danmaq olmaz. Buraya Əfzələddin Xaqani, Nəsirəddin Tusi, Şah Qasım Ənvarı da aid etmək olar, ancaq Bakıxanovun əsərlərində Nizami Gəncəvinin ideyalarının gücü daha qabarıq hiss olunur. Elə buna görə də, “Sirlər xəzinəsi” və “Mişkətül-ənvar” poemalarındakı ideya, məzmun, forma oxşarlığı da buradan qaynaqlanır. Hökmdarı müdrik, ağıllı, ədalətli görmək arzusu, zorakılığın kökünün kəsilməsi, maarifin tərənnümü, zəhmətkeşliyin təbliği məsələləri “Mişkətül-ənvar”a “Sirlər xəzinəsi” əsərindən hopmuşdur. Bugünkü tərbiyə işlərimizi, elm və təhsilimizi, əxlaqi davranışlarımızı, cəmiyyətdə olan insani münasibətlərimizi bizdən doqquz əsr öncə yaşamış Nizami Gəncəvinin “Sirlər xəzinəsi” və bizdən üç əsr öncə yaşamış Abbasqulu ağa Bakıxanovun “Mişkətül-ənvar” poemalarında çəkilən həyatı misallarda, verilən nəsihətimiz fikirlərdə görməmək imkansızdır.

Yaşadığımız cəmiyyətdə əxlaqi münasibətlər və dünyagörüşünün kifayət qədər geniş şəkildə tədqiqata ehtiyacı olduğu şəraitdə “Sirlər xəzinəsi” və “Mişkətül-ənvar” əsərlərinə müraciət etmək, onları təhlil etmək məqsəduyğundur. Əsas cəhət ondan ibarətdir ki, əsərlərdə qoyulan məsələlər, sonda ifadə olunan ideyalar həm klassik, həm də müasir dövrdə ideoloji və əxlaqi baxımdan öz aktuallığını saxlamaqdadır, çünki əxlaqi münasibətlər istənilən dövrdə cəmiyyətin varlığında mühüm sosial, eləcə də mənəvi dəyər daşımaqdadır. Hər bir cəmiyyətdə zamanından asılı olmayaraq daim aktual olan əxlaqi münasibətlər həmin cəmiyyətin təməlinə çevrilir, çünki sağlam cəmiyyət mənəvi dəyərlər zəminində formalaşmalı və inkişaf etməlidir. Əxlaqi münasibətlər cəmiyyətin ictimai dəyərlər sistemini müəyyən edir.

Nizami Gəncəvinin “Sirlər xəzinəsi” və Abbasqulu ağa Bakıxanovun “Mişkətül-ənvar” əsərləri Azərbaycan ədəbiyyatında didaktik poema janrının ən dəyərli nümunələrindən hesab olunur. Poemalarda qoyulan ayrı-ayrı məsələlər, söylənilən fikirlər təmsil və hekayələrdə canlandırılır, hər fikir kiçik hadisələrdə ifadə edilir, təmsil və hekayələrin müəyyən fikir və ideyalarda əlaqələndirilməsi əsərlərdə ümumi bir bütövlük yaradır. Əsərlər fərqli təmsil və hekayələrdən təşkil olunsa da, bunların arasında olan ideya və məzmun vəhdəti onları birləşdirir və poemalarda bir vəhdət mövcud olur. Hər iki poemada nəfs, ruh, ağıl, eşq və sair məsələlərdən danışılır və bəzən sənətkarların ideyaları həyatla əlaqəli şəkildə, həyatdan misallar gətirilərək verilir.

“Sirlər xəzinəsi” və “Mişkətül-ənvar” poemalarının məzmun və formalarındakı oxşarlıqlara nəzər yetirdikdə, aşağıdakı nəticələrə gəlmək olar;

-Hər iki əsər farsca qələmə alınmış, sujetsiz poema janrındadır, bədii dilləri zəngin və çoxşaxəlidir;

- Əsərlərdə həm lirik,həmdə epik parçalardan məharətlə istifadə olunmuşdur;
-Əsərlərin hər biri xüsusi başlıqlarla adlandırılmış hissələrdən ibarət olub,mövzu və ideya cəhətdən vahid bir məqsədə xidmət edir;

-Əsərlərdəki mənzum hekayə və təmsillərin bir qismi nəsihətamiz fikirlərdən ibarət olub,digərləri ictimai eyibləri,insanların zülmkarlıqlarını əks etdirə bilir;

-Şairlər hər iki əsərin bəzi hekayələrində obrazları öz dilləri ilə təhlil edirlər və bununla insanlara doğru yol göstərməyə çalışırlar;

Ey dünyanın düşgünü;qafil mən,bixəbər mən!

Başıma döyməliyəm hələ,gör,nə qədər!

(“Sirlər xəzinəsi”, “Adil Nurşirəvan ilə vəzirin hekayəti”)

Dedi:aman,gör nə bəla gətirdim öz başıma,

Hansı üzlə nəzər salım indi öz tay-tuşuma?

(“Mişkətül-ənvər”, “Birinci hekayət”)

-Əxlaqi nəsihətlərin ifadəsini verən bu parçalarda müəlliflər insanı maddi dünyəvi ehtiraslardan uzaqlaşmağa,zəhməti sevməyə,xeyirxahlığa,yaxşılığa,insanların qəlbinə dəyən sözlərdən çəkinməyə,hər bir işdə ağıl rəhbər tutmağa çağırırlar;

-Mənəli və nəsihətamiz fikirlər əsərlərin əsas ruhunu təşkil edir;

-Şairlər poemadakı təmsil və mənzum hekayələrdə müxtəlif atalar sözlərindən,digər sənətkarların əsərlərindən və bəzən də öz aforizmlərindən istifadə edərək şeirlərin mənalarnı dərinləşdirirlər;

-Əsərlərdə zülm və ədalətsizliyə qarşı çıxan şairlər dinə arxalanmağı,din adından çıxış etməyi vacib və məqsədəuyğun hesab edirlər;

Həzrət Məhəmməd onu başqa ölçüylə gördü:

Ürək, idrak gözüylə,zəka gücüylə gördü. (“Sirlər xəzinəsi”)

Xeyir işlər təlqin edən o Məhəmməd peyğəmbər,

Demişdir ki,haqqın üzü xoş kəlamda görünər. (“Mişkətül-ənvər”)

-Hər iki sənətkar hekayələrdə və mənzum parçalarda həyatdan konkret misallar gətirirlər və s.

“Sirlər xəzinəsi” və “Mişkətül-ənvər”i arasında olan oxşarlıqlar o qədərdir ki,biz “Mişkətül-ənvər”i “Sirlər xəzinəsi”nin ardı kimi başa düşə bilərik.Ancaq buna baxmayaraq poemalar arasında ciddi,nəzərəçarpan fərqliliklər də az deyil;

- “Sirlər xəzinəsi” əsərində Nizami rəsmi dini hissəni və bədii müqəddiməni poemanın əsas hissəsindən ayırmış,tövhid,minacat,nət,əsərin ithaf edildiyi Bəhram şaha xitab,söz,şer və onun cəmiyyətdə rolu,ilham aləminin təsvirinə həsr edilmiş “xəlvətlər” kimi başlıqları mütənəsinə və ardıcıl surətdə əsərin əvvəlində vermişdir;

-“Mişkətül-ənvər” girişsiz olub birdən-birə əsas hissə ilə başlayıb,Allaha,peyğəmbərə olan müraciətlər dağınıq şəkildə ifadəsini tapmış,vahid bir qaydaya riayət edilməmişdir;

- “Sirlər xəzinəsi” əsərinin əsas hissəsini təşkil edən məqalət və hekayətlər ardıcıl şəkildə olub biri o birini tamamlayır,yəni məqalət hekayələrin ibrətamiz nəsihətlər hissəsi,hekayələr isə məqalətlərin həyatdan misallar gətirilən tamamı kimi səslənir;

- “Mişkətül-ənvər” da isə nəsihətamiz hissələrlə hekayələr bir qədər systemsiz olub,onlar arasında təmsil və müxtəlif başlıqlı söhbətlər,lətifə adlandırılan hissələr verilir;

- “Sirlər xəzinəsi” “Mişkətül-ənvər” poemasından həcm etibarilə də fərqlənir,yəni Nizaminin poeması Bakıxanovun əsərindən dəfələrlə böyükdür;

- Nizami əsərində hansı sahədən bəhs edirsə,o sahədə şöhrət tapmış şəxsiyyətləri götürürərək,onları öz hekayələrinin qəhrəmanı edir.Bura Süleyman peyğəmbər,İsa peyğəmbər,Sultan Səncər,Harun ər Rəşidi,Nurşirəvan və s.misal göstərmək olar;

- “Mişkətül-ənvər ” əsərində isə belə obrazlar yox,ümumi ad altında olan şah,vəzir obrazları vardır;

- “Sirlər xəzinəsi” əsərində Nizami qadın obrazı yaradır,bu qadın Sultan Səncərə səhvlərini deyən,zorakılığa qarşı etiraz edən bir obrazdır;

- “Mişkətül-ənvər” poemasında isə belə bir qadın obrazı yoxdur;

-Hər iki poemada nəfs,ruh,ağıl,eşq və sair məsələlərdən danışılır və bəzən sənətkarların ideyaları həyatla əlaqəli şəkildə,həyatdan misallar gətirilərək verilir.”Sirlər xəzinəsi”ndən fərqli olaraq “Mişkətül-ənvər” poemasında əsas yeri eşq və məhəbbət məsələsi tutur.

AZƏRBAYCAN TÜRK NAĞILLARI

Validə HƏSƏNOVA

Azərbaycan milli kitabxanası

valide_a@yahoo.com

AZƏRBAYCAN

Azərbaycan folklorşünaslığının toplama və nəşr işinin elmi təşkili Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin sonradan başlanır. Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra S.Mümtaz, H.Zeynallı, H.Əlizadə və başqaları o dövrün ən çox folklor nümunələrini toplayıb meydana çıxaran, Azərbaycan folkloruna müstəsna xidmətlər göstərmiş şəxsiyyətlərdir. Əgər 30-cu illərdə toplama işini xarakterizə etmək istəsək düzgün qiymət verilməyə bilər. Çünki o dövr “Azərbaycanı Tədqiq və Tətəbbü Cəmiyyəti”nin (ATTC) folklor toplayıcılarının fəaliyyəti tamamilə öyrənilməmişdir. 1920-30-cu illərdə repressiya edilmiş bir çox folklorşünasların, folklor toplayıcılarının fəaliyyəti öyrənilməmişdir. Buna görə də əldə edilmiş məlumatların dolğun olduğunu demək qeyri-mümkündür.

Xalq nağıllarımızın toplanıb nəşr etdirilməsi Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra daha fərqli formada davam etdirilmişdir. Bu dövrü folklorşünaslar “toplama və nəşr işinin elmi təşkili”nin ilkin mərhələsi kimi qiymətləndirirlər. Belə ki, 1923-cü ildə təsis edilmiş ATTC-nin Tarix-etnoqrafiya şöbəsinin nəzdində müxtəlif komissiyalarla yanaşı, Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrinin toplanması və tədqiqi şöbəsi də təşkil edilmişdi. Təkcə Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrinin toplanması və tədqiqi şöbəsinin əməkdaşları prof. A.Baqriy, H.Zeynallı, V.Xulufu, A.Sübhəverdixanov, Y.V.Çəmənəminli, R.Əfəndiyev, Ə.Abid, S.Mümtaz, H.Əlizadə və b. xalq ədəbiyyatı, həmçinin nağılların toplanıb nəşr edilməsində, elmi-nəzəri tədqiqində böyük rol oynamışdır.

Məsələn, H.Zeynallının başçılıq etdiyi folklor komissiyası ATTC-nin xətti ilə xeyli miqdarda Azərbaycan nağıllarını toplamağa müvəffəq olmuşdur. O, ermənilərin bizdən öncə nəşr etdirdikləri xalq nağıllarımızın rus dilində nəşrinin ilk təşəbbüskarı idi. 1935-ci ildə prof. A.V.Baqri ilə birlikdə ərsəyə gətirərək Moskva şəhərində “Academia” nəşriyyatında nəşr etdirdikləri 73 nağıl və bir dastanı (“Aşiq Qurban”) özündə ehtiva edən “Azərbaycan türk nağılları” («Азербайджанские тюркские сказки») kitabı xalq nağıllarımızın illüstrasiyalı nəşri idi. Kitabın titullarında “tərcümə, məqalə və şərhlər A.V.Baqri və H.Zeynallıya, ümumi redaktə işinin Y.M.Sokolova aid olduğu göstərilmişdir. Professor A.V.Baqri “Toplunun tərtibçilərindən”, H.Zeynallı “Azərbaycan türk nağılları” adlı ön söz yazmışdır.

A.V.Baqri kitaba yazdığı giriş məqaləsində göstərir: “Qeyd olunmalıdır ki, bugünə qədər türk dilində Azərbaycan nağıllarının zənginliyini əks etdirən hələ ki, əhəmiyyətli heç bir şey nəşr olunmayıb. Bir neçə xüsusi nəşr xaricində. Biz sadəcə Hümmət Əli Zadənin topladığı, Azərbaycanı Tədqiq və Tətəbbü Cəmiyyət tərəfindən nəşr edilən ikicildlik nağıl toplusunu və epik hissəni eyni cəmiyyət tərəfindən dərc edilmiş məşhur qəhrəman - Koroğlunun adı ilə bağlı nəşrləri göstərə bilərik”.

A.V.Baqri nağılların əldə edilməsi haqqında yazırdı ki, topluya daxil edilmiş nağıllar SSSR EA-nın Azərbaycan filialının Folklor bölməsində saxlanılan əlyazmalardan tərcümə edilmişdir. Buradakı nağıl mətnləri giriş və sondan müxtəlif illüstrasiyalarla bəzədilmişdir. Şəkil və nağıl mətnləri arasında isə bir qədər uyğunsuzluq var. H.Araslının təbirincə desək Azərbaycan nağıllarının mübariz qəhrəmanlarını, təsvir edilən təbiət mənzərələri və Azərbaycan xalqının milli yaşayış xüsusiyyətlərini əks etdirmək əvəzinə, bolluca eşşək və padşah şəkli yerləşdirilmişdir. Ancaq bu şəkillərdəki padşah bir qədər də rus keşişlərinə oxşayır və ən qəribəsi isə bir neçə şəklin kitab boyu dəfələrlə təkrar-təkrar verilməsidir. İllüstrasiyaların müəllifi N.A.Uşakovdur.

Kitabda nağıl mətnlərinin davamınca “Qeydlər” bölməsi verilmişdir. Bu bölmədə kitaba daxil edilmiş nağılların pasport qeydi göstərilmişdir və digər nağıl kitablarındakı qeydlərdən informasiya təminatının genişliyi və dəqiqliyi xüsusiyyətinə görə fərqlənir. “Qeydlər”də nağıllar haqqında əlavə olaraq kollektor, yazılma yeri göstərilməklə yanaşı, hər bir nağılın əlyazmasının saxlanıldığı, yaxud nağılın ilk nəşr yeri də göstərilmişdir və nağılların süjet xətlərinin digər xalqlarla müqayisəsi haqda qısa göstərici verilmişdir. Bu məxəz nağılların əlyazmalarının saxlanıldığı yeri göstərən ilk nümunə idi. Nağılların söyləyicilərinin bəziləri haqda H.Zeynallı kitaba yazdığı “Azərbaycan türk nağılları” adlı giriş sözündə məlumat vermişdir.

Bibliografik informasiya əks etdirən, yaxud köməkçi aparat rolunu oynayan bölmələrdən biri də 51 adda ədəbiyyatın daxil edildiyi “Bibliografiya” bölməsidir. Ədəbiyyatın onu (10) Azərbaycan dilində, digərləri isə rus dilindədir. Bölmədə “Züleyxa-Yusuf Sənei” (1854) “Нацй Yusuf, İnsanlara inanmaq olmaz (tatar nağılı)” («Кавказ», 1852, №65”), 1830-cu ildə “Tiflis əxbarı”nda dərc edilmiş “Adam və ilan” nağılını (№91), 1846-cı ildə “Voloqod Quberniyasının əxbarı”nda («Мурад-Куши в Карабахском уезде» повесть в Закавказье, касающееся саранчи) №27.) və s. mətbu orqanlarında dərc edilmiş xalq nağılları və digər folklor nümunələrinin bibliografik təsvirini görmək mümkündür. R.Əfəndiyevin “Uşaq bağçası” və “Bəsirətül ətfal” kitabları da bu bibliografik siyahıya daxil edilmişdir. Bu haqqda H.Araslı “Ədəbiyyat qəzetəsi”ndə “Azərbaycan türk nağılları” haqqında” sərlövhəli məqaləsində yazır: “Bibliografiyanın türkcə hissəsi çox yarımçıqdır. 10 məxəzdən 5-i nağıl ilə əlaqədar olmayan (“Bəsirətülətfal” və s. kimi) mənbələrdir”.

Qeyd edək ki, bu kitabı bibliografiyaya aid nümunənin bir nüsxəsi, (A.V.Baqri ilə həmmüəlif) H.Zeynallının şəxsi arxivində var olmaqdadır. Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Dövlət Ədəbiyyat və incəsənət arxivində H.Zeynallıya aid (fond №160, siyahı №1) qovluqlarda yer almış materiallar 1935-ci ildə nəşr edilmiş “Azərbaycan türk nağılları” adlı kitabı ilə eynilik təşkil edir. Ehtimal ki, bu materialların 1936-cı ildə Bakıda Azərbaycan dilində nəşr olunması nəzərdə tutulmuşdur.

“Azərbaycan türk nağılları”nda növbəti informativ bölmə adlar və başlıqlar haqqında lüğətdir. Bu bölmədə nağıl mətnlərindəki anlaşılmaz bir qism sözlərin dəqiq mənası oxuculara çatdırılması üçün yaradılmışdır. Şərhlərin bəziləri o dövrdə tədqiqatçıların narazı iddiaları ilə nəticələnmişdir.

2009-cu ildə “Azərbaycan türk nağılları” kitabı yenidən Azərbaycan dilinə tərcümə edilərək nəşrə təqdim edilmişdir. Lakin təəssüf ki, yeni nəşdə: “Bunların içində sonrakı dövrlərdə nəşr olunmayan nağıllara üstünlük verilmişdir. Belə ki, 1935-ci ildə nəşr olunmuş “Azərbaycan türk nağılları” kitabında nağıl kimi təqdim edilən mətnlərdən 20-si seçilmiş və Azərbaycan dilinə tərcümə edilərək bu kitaba daxil edilmişdir”.

HEKAYƏ JANRINDA BƏDİİ KONFLİKT (1900–1930–CU İLLƏRDƏ YAZILMIŞ HEKAYƏLƏR ƏSASINDA)

Aytən QURBANOVA

AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu

Filoloq86@mail.ru

AZƏRBAYCAN

Bədii əsərdə konflikt dedikdə süjet xəttinin inkişafında obrazlar arasındakı mübarizənin əsasını təşkil edən mübahisə nəzərdə tutulur. Konflikt real həyatda baş verən münaqişələrin bədii əsərdə təzahürüdür. Baş verən hadisələrin səbəbi, ideyanın açılmasında əsas ünsürlərdən biridir.

XX əsrin əvvəllərinə aid araşdırdığımız bir çox hekayələrə əsaslanaraq deyə bilərik ki, konflikt özü də müxtəlif cür təzahür edə bilər. Məsələn, Azərbaycan ədəbiyyatında hekayə janrı üçün ən xarakterik növlərdən biri olan satirik konflikt. Xüsusən, C. Məmmədquluzadə, Ə. Haqverdiyev kimi nasirlərimizin yaradıcılığında gördüyümüz satirik konflikt bədii təsir qüvvəsi, sadə forması və dili, yüngül yumoru və kifayət qədər acı tənqidi ilə seçilirdi.

Yumoristik konflikt və satirik konflikt nisbətən oxşar növlərdir. Təbii ki, fərq ən az yumorla satira arasında olduğu qədərdir. Yumoristik konflikt əsasında qurulan hekayələrdə tənqid daha yumşaq, sonluq isə nikbin olur. Məsələn, “Qayımanın kələyi” hekayəsində öz acgöz, fırldaqçı kürəkəninə ibrətamiz dərs verən qayınana sonda ölmüş ərinin var – dövlətinə göz dikənin düşdüyü vəziyyətə gülür.

Bəzən hekayədə qoyulan konflikt faciəvi fabulanı təşkil edir. Hadisələr qəhrəmanın ağır, acılı günlərinin təsviri ilə başlanır. Sonda adətən qəhrəmanlardan birinin, yaxud hər ikisinin ölümü ilə bitən bu cür hekayələr əsrin əvvəllərində sentimentalist duyğuların ifadəçisi idi. C. Cabbarlının, T. Ş. Simurğun bəzi hekayələrində bunu görmək mümkündür.

C. Cabbarlının “Altun heykəl” hekayəsində faciəvi konflikt hakimdir. Burada konflikt faciəvi sonluqla bitən hadisələr fonunda açılır. Hekayədə Müzəffər və Ceyran arasındakı konflikt ceyranın öz

qohumlarına ərə getməsi ilə daha da dərinləşir. Şifahi xalq ədəbiyyatının ruhu duyulan bu həcmə yığcam hekayədə maraqlı məqamlardan biri də əvvəldə təsvir olunan xoş mənzərənin sonda tam əks şəkildə verilməsidir.

Konflikt əsərdə müxtəlif cür və müxtəlif ünsürlər arasında ola bilər. Təbii ki, ən geniş yayılan iki insan arasında olan konflikt ki, burada müəllif insanın insanla olan münasibətini təsvir edir.

Digər qrup əsərlərdə insan – baş qəhrəman bütövlükdə cəmiyyətə qarşı qoyulur. Artıq bu cür əsərlərdə konflikt nisbətən daha mürəkkəb olur.

Bəzən isə bədii əsərdə qəhrəman sadəcə daxili çirpıntılar yaşayır. Ətrafdakılara qarşı deyil, öz hissləri, öz vicdanı ilə daxili çarpışmalar aparır. Bu cür konflikti Mir Cəlalin “Vicdan əzabı” hekayəsində görmək mümkündür. Diqqətsizlik ucbatından günahsız bir uşağın ölümünə səbəb olan gənc həkim ömür boyu əzab çəkir və vicdanı qarşısında cavab verir.

Bədii əsərdə müəllifin əsas ideyası süjet xətti əsər üçün seçilmiş konfliktin köməyi ilə açılır. Süjet xəttinin və ideyanın açılmasında əsas ünsürlərdən biri olan konflikt obrazların bir-birinə qarşı davranış və yanaşmalarından irəli gəlir.

Onların həyatında, düşüncələrində olan əsas ziddiyyətli məqamdır. İrihəcmli əsərlərə nisbətən hekayədə konflikt daha aydın və konkret olur. Yəni hekayədə gördüyümüz konflikt adətən iki obraz arasında baş verən münasibətdir. Əlbəttə, obrazların ideya tərəfdarları da konfliktdən kənar qalmır.

Konflikt süjet xəttinin inkişafında kəskinləşə də bilər. Son mərhələdə, yəni bədii əsərin sonunda konflikt öz həllini tapır. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi hekayə janrı həm həcmə kiçik olduğu, həm də süjet xətti birxətli olduğu üçün burada daha dəqiq və sadə olur. Sonda konfliktin nəticələnməsi də qısa çəkir.

XX əsrin əvvəllərində daha doğrusu 1920-1930-cu illərdə yazılan hekayələrin bir çoxunda yekcins konflikt hakimdir. Belə ki, əsərin əvvəllərində yazıçıların bütün hekayələrində köhnə dünya və yeni dünya əsas konflikt kimi seçilir.

Ümumiyyətlə, 1920-1930-cu illər hekayəni araşdırarkən belə nəticəyə gəlmək olar:

1. Real ailə-məişət konflikti
2. İnqilabi konflikt
3. Psixoloji konflikt
4. Daxili konflikt

Sözü gedən dövrdə əsrlər boyu bədii ədəbiyyatda hakim olan məhəbbət konflikti nisbətən arxa plana keçmişdir. Artıq oxucunu “Leyli Məcnun” konflikti ilə deyil, “Çarxların hücumu”, “Gələcək həyat yollarında” kimi sosial konflikt düşündürür və cəlb edirdi.

Bədii konflikt əsərdə qəhrəmanların bir - biri ilə qarşılıqlı əlaqəsi, ziddiyyətli münasibətdir və süjet xəttinin zavyazka hissəsində yaranan konflikt artıq əsər sona yaxınlaşdıqca nisbətən yumşalır.

Bədii əsərdə təkkonfliktlilik və çoxkonfliktlilik ola bilər. Ancaq onu da qeyd etmək lazımdır ki, çoxkonfliktlilik hekayə janrı üçün xarakterik deyildir. Təbii ki, bəzi istisna halları nəzərə almaq lazımdır. Məs: Ə. Haqverdiyev “Xortdanın cəhənnəm məktubları”, S. Hüseyn “Yatmış kəndin qış gecələri” və s. Hekayədə müəllif bir deyil bir neçə konflikti ortaya gətirir və obrazlar vasitəsi ilə həllini araşdırır.

İSA HÜSEYNOVUN “QURU BUDAQ” POVESTİNƏ ƏDƏBİ TƏNQİDİ MÜNASİBƏT

Günəl PƏNİYEVƏ

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
gunelpenyeva@mail.ru
AZƏRBAYCAN

İsa Hüseynovun 60-cı illərdə qələmə aldığı “Quru budaq” povestinin mövzusu müharibədən sonrakı kənd həyatından götürülmüşdür. Bu əsər sanki “Tütək səsi” povestinin davamıdır desək yanlışdır. Çünki əsərdəki bir çox obrazlar “Tütək səsi” povestinin qəhrəmanlarıdır. Bu povest həmin obrazların sonrakı taleyini, artıq yetkinlik illərini özündə əks etdirir. Belə ki, “Tütək səsi”ndən tanıdığımız uşaq obrazları – Nuru, Tapdıq, Şöşü, Cümrü və başqaları bu povestdə artıq ali təhsilli rəhbər işçilər və ya yeni kadrlardır.

“Quru budaq” povestində təsvir olunan bütün hadisələr əsərin əsas qəhrəmanı Şöşünün dilindən nəql olunur. Həm Şöşünün özünün, həm də başqa obrazların xarakteri, düşüncələri, mənəvi keyfiyyətləri bu danışıq əsasında açılır. Şöşünün nəzərində insanlar iki qütbə – nəcib, qayğıkeş insanlara: Nuru, Bibi, Tapdıq, Səlim müəllim; və xəbis adamlara: Molla Gülən, Ramazan kimilərə bölünür.

İsa Hüseyinovun əsərlərinin əksər mövzuları - görüldüyü kimi, müasirlik, qəhrəmanları isə real insan obrazlarıdır.

İ.Hüseyinovun bir əsərindən o birinə qapı açılır. Hər bir əsərin mövzu, üslub və forma bitkinliyi olduğu üçün bu "poetik məkana" sığdırılan hər bir detal incəliklərinə qədər işlənildiyindən həmin "poetik məkana" sığmayanlar da yeni bir əsərin obraz potensialına çevrilir. Dərinlik genişlənmə, şaxələnmə, saflaşma mərhələlərindən keçir. Bir əsərin öteri cizgisi, epizodik obrazı yeni bir əsərdə fokuslaşdırılır, mayalanmış bədii hüceyrənin orqanizmə çevrilməsi, doğuluşu, həyat qazanması kimi təbii bir proses baş verir. Bu mənada İ.Hüseyinovun bütün nəsr əsərləri bütöv, sürəkli bir romandır.

60-cı illərdə bu obraza və əsərə ədəbi tənqid də birmənalı yanaşmamışdır. Bəziləri bu əsəri natamam, bəzilər isə əsas obrazı zəif hesab etmişlər. Çünki Şöşü qarşılaşdığı mənəvi iztirablar, tale oyunun zərbəsi nəticəsində mənəvi kamilliyə yüksəlmir, hadisələr davamlı inkişaf üzrə cərəyan etmir. Burada sadəcə tale qurbanı olmuş gəncin yaşadığı iztirablardan bəhs olunur. Əsas obrazın çətinliklərdən çıxış yolu və yaxud da özünü həyatda bir şəxsiyyət kimi təsdiq etməyi göstərilir. Tənqidçi X.Əlimirzəyevin də fikrincə Şöşünün xarakterindəki nöqsanlar, qeyri təbii çəhətlər və başqa qüsurlar onu sağlam, aydın ədəbi mövqedən yazılan əsərlər sırasından kənarlaşdırır.

«Saz»da, «Tütək səsi»ndə nifrət və qəzəbin hədəfi ümumxalq dərdi olan müharibə və onun doğurduğu bəlalər idisə, “Quru budaq”da bu daha çox, şəxsi intiqam və ailə ədavəti çərçivəsinə enmişdir. Belə bir vəziyyət yazıçının bütün səylərinə baxmayaraq, istər-istəməz povestin ideyasına, ictimai mündəricəsinə müəyyən xələl gətirmişdir.

Yəhya Seyidov “Həyatımız və nəsrimiz” məqaləsində “Aparıcı qəhrəmanlar olmayanda...” yarımbaşlığını İsa Hüseyinovun “Quru budaq” povestinin tənqidinə həsr etmişdir. Müəllifə görə İsa Hüseyinov dünya ədəbiyyatında çoxdan məlum və yayılmış priyomdan, artıq bir dəfə diqqətini cəlb etmiş şəxsin həyatının mənalı epizodlarını canlandırmaq, onların cəmiyyət və xalq qarşısında borca münasibətlərini müxtəlif vəziyyətlər daxilində izləməklə xarakterləri dərinləşdirmək və açmaqdan istifadə edir. Müəyyən hadisələrin müxtəlif tərəflərdən işıqlandırılması onların arasında mövcud olan daxili bağlılığı açmaq, yanaşı, dövrlə əlaqədar təsəvvürü genişləndirir; yazıçını surətin keçmişinə nəzər salmaq zərurətindən azad edərək, daha dinamik süjet qurmağa, diqqəti bilavasitə cərəyan edən hadisələr üzərində cəmləməyə, yığcamlığa imkan yaradır; köhnə tanışlarla yeni görüş əsərə marağı artırır.

Tənqidçi, əsərin bir nəfəsə oxunmasını, hər bir sözün yerində işlənməsini yüksək qiymətləndirsə də povestin yarımçıq olduğu qənaətindədir. O, bir sənətkar kimi həmişə dərinə can atan, fəlsəfi ümumiləşdirmə səbiyyəsinə qalxmağa cəhd göstərən İ.Hüseyinovu düşündürən mənəvi-əxlaqi problemlərin çox aktual olduğunu vurğulayır. Amma bütün bunlarla yanaşı onu da qeyd edir ki: “Atalarının xatirini əziz tutub, əməllərini davam etdirmək, mənəvi vəsiyyətlərə sadıqlıq yeni cəmiyyət qurucularına xas sifətdir. Lakin bu nəcib niyyət, “Quru budaq”da özünün aydın əksini tapa bilməmişdir...Tahir müəllimin işinə, xatirəsinə hörmət, onun qədəmi dəyən yerləri olduğu kimi saxlamaqdan ibarət ola bilməz...”

Bundan əlavə Y.Seyidov, “Quru budaq”da müəllifin müsbət idealının təmsilçisi olan güclü xarakterlərin yoxluğunu diqqət mərkəzinə çəkir. Tənqidçinin fikrinə görə, İsa Hüseyinov povesti qələmə alanda Şöşü kimi istedadlı, mənəvi paklığı ilə seçilən gənclərin düzgün tərbiyə edilməsi, onların qüvvələrinin cəmiyyət üçün faydalı sahələrə yönəldilməsi kimi mühüm bir problem üzərində düşünmüş, bir istisna olsa da, Şöşünün belə böyüməsində «müqəssir kimdir?»—sualına cavab axtarmışdır. Müəllif, təqsirkarın ən böyüyü, hamıdan çox əzab çəkən Nurunun olduğu iddiasındadır. Ona görə ki, qənaət edərək, qardaşının gələcəyi üçün az-çox pul yığıb, onu sakitləşdirmək üçün arasıra əlini mehribanlıqla başına çəkmiş olsa da hər şeylə maraqlanan, tez hissə qapılan cavanla ağıllı-başlı söhbət etməmiş, hərəkətlərin izahını lazım bilməmişdir. “Unutmuşdur ki, müasir gənclik böyüklərin hörmətini kor-koranə itaətin tələbi ilə yox, bilməklə, onların arzularını dərk edib, şüurlu surətdə qəbul etməklə saxlayır. Bir sözlə, Nuru qardaşının məsləhətçisi, yol göstərəni, onun nəzərində təqlidə layiq şəxsiyyət ola bilməmişdir”.

Bütün deyilənlərin yekunu olaraq Y.Seyidov, yazıçını Şöşüyə istiqamət verən, onun coşqun hissələrini, etiraz və üsyan ruhunu düzgün yönəldən bir surəti əsərdə yaratmamasına görə qınayırdı: “Axı, həyat, cəmiyyət özü Şöşülərin tərbiyəsi ilə məşğul olur, nəsillərimiz arasında nifaq salmaq istəyənlərin cəhdləri puça çıxır və müasirlərimizin ön cərgələrində gedən aparıcı qəhrəmanlar bir sıra mühüm etik, ictimai və sair problemləri müvəffəqiyyətlə həll edirlər. Bu heç də insan xarakterlərini «bərabərləşdirməyə», yeknəsəqliyə çağırış deyil, ziddiyyətləri və münaqişələri hərtərəfli əks etdirməyə çağırışdır”.

AZERBAIJAN NATIONAL IDENTITY POET HALİL RIZA ULUTÜRK

Sema ŞAHİN

Kafkas Üniversitesi

sema_sahin_555@hotmail.com

TÜRKİYƏ

Bağımsızlık mücadelesi veren ülkelerin tarihlerinde yazar ve şairlerin yeri büyüktür. Milli şairler milletlerinin bağımsızlıkları tehlikeye düştüğü zamanlarda daha güçlü bir şekilde ortaya çıkarlar. Şiirleri, yazıları ve konuşmalarıyla geniş halk kitlelerini bilinçlendirmek ve harekete geçirmek konusunda önemli rol oynarlar. Türk dünyasında zaman zaman özgürlükleri uğrunda mücadele eden ve bu uğurda canları pahasına savaşan çok meşhur, büyük ve muhteşem sanatkarlarımız vardır. Bu sanatkarlarımızdan biri de Azerbaycanlı şair, eleştirmen, tercüman, filoloji bilimleri doktoru, emektar sanat adamı Halil Rıza ULUTÜRK'tür. O, 21 Ekim 1932 yılında Salyan bölgesinin Pirebbe köyünde dünyaya gelmiştir. Halil Rıza 1950 yılında eser vermeye başlamış 1980-90 yıllarında Azerbaycan'ın özgürlüğü ve istiklali uğruna mücadelesini yaratıcılık ve vatandaşlık amacına çevirmiş görkemli bir halk şairidir. 1988 yılında Azerbaycan milli özgürlük harekati başladığında Halil Rıza da kendi toplumsal ve siyasi etkinliğini genişletmiştir.

Halil Rıza “Kanlı Cellat Mihail Sergeyeviç Gorbaçov'a” şiiri ile Gorbaçov ve menfur imparatorluğun işlediği korkunç cinayetleri, onların mahiyetini halka göstermiştir. Bunun sonucunda 26 Ocak 1990 da Sovyet ajanlarınca Moskova Lefortova zindanına hapsedilmiştir. Güya milli husumeti kızıştırdığı iddiasıyla Azerbaycan SSR Ceza Kanunu gereğince, suçlu bulunmuştur. Halil Rıza hapishaneye girdiğinde cesaretini kaybetmemiş aksine kendisini canlı silah olarak ifade etmiştir. Zindan hayatı, onu sabrının sınırına getirse de sarsılmaz iradesini kıramamış daha da güçlendirmiştir. Tutuklu kaldığı dönemde vatanına bağlılığını, özlemini, haksızlıklara karşı şiirleriyle direnişini : Devam edir 37 . Gözün Aydın Azerbaycan ve ‘Azadlıq Hasreti’ şiirini kaleme almıştır. Bu şiirinde ailesine, vatanına, özgürlüğe ve doğduğu topraklardan bir sese nasıl hasret kaldığını, eğer ölürse bedeninin gurbet elde değil vatanına gömülmesini istemiştir. Vatanına, bayrağına olan sevgisini, hasretini bir kıta ile özetleyebiliriz:

Ruhum meydanlara sığmayan alay,
Üç renkli bayrağım qalk ucal haray,
Öpsün tellerini Xelil, güneş, ay,
Men senin üzüne hesret qalmışam.

Lefortova zindanında 9 aya yakın bir süreyle tutuklu kaldıktan sonra Moskova'dan Bakü'ye getirilmiştir ve bir ay devam eden mahkemedən sonra serbest bırakılmıştır. Serbest bırakıldığı günden itibaren yine Azerbaycan'ın bağımsızlığı uğrunda mücadele meydanına atılmıştır.

Halil Rıza Azerbaycan'ın bağımsızlığı için kalemiyle, şiiriyle mücadele eden en önemli şahsiyetlerden biridir. O, altmışlı yıllardan beri konuşmalarında ve şiirlerinde Azerbaycan'ın bağımsız olması gerektiğini vurgular. Bunun ile birlikte Moskova Lefortova Zindanında 1 Mart 1990 tarihinde yazmış olduğu şiirinde Türkiye ' ye olan sevgisini şiirleriyle dile getiren Halil Rıza Türkleri şu mısralarla anlatır:

“Her Türk on kişiye denktir!” – dediler .“Hayır” – dedi Mustafa Kemal Atatürk “Her Türk bir dünyaya bedeldir.”Sen 58 yaşlı, mense 45 yaşında, Söyle hardandı sende bu metanet, bu kudret? Yoksa od küresi var yüreğinin başında Kelemin yıldırımındır, özün bambaşka cüret. Tükendi defter-

kalem, gece-gündüz yazırsan, Karalayıp bozursan, bozup bir de yazırsan. Derdi büküp koymuşsun dizlerinin altına, Aslan gibi, şir gibi her dövüğe hazırsan. Demir-beton duvardan tırnak boyda koparttım, Tas içinde göllenen yağış suyuna attım. Dedim: Bu sorgulara cevap almak için, inan Türk olmalı, anadan sen Türk doğulmalısın!

Mustafa Kemal Atatürk'ün en büyük arzusu Türksoylu, Türk dilli halkları kavuşmuş görmek idi. Türk dünyasının ölmez şair Halil Rıza, Ulu önderin bu fikrini mısralara çevirmiştir:

Birleşse Türkuygur, Türközbeke, tatar, Elim Aya, Marsa Zöhre'ye çatar. Haray, ey gagauz, Türkgazah, balkar.

Ey başkirt, ey Türkmen, susursam niye? Kovuşsun Türkistan, Atatürkiye.

Şair Halil Rıza Azerbaycan dilinin saflığı, yabancı dilin tesirine maruz kalmaması için özgün yolu seçmiştir. Nerede olursa olsun, ana dilinde temiz konuşmayan müsahibinden duyduğu her yabancı kelime için 5 kuruş ceza talep eder, konuşmasından memnun kaldığı soydaşlarını bir manat tutarında mükâfatlandırır. Böylece o, müasirlerinin dikkatini ana dilinin saflığını korumaya çekmeye, diğer yandan Ruslaştırma siyasetine karşı mücadele etmeye çalışmıştır. Halil Rıza ULUTÜRK'ün yaratıcılığını öğrenmek, araştırmak için ilk önce onu bir şahsiyet olarak tanımak çok önemlidir. Prof. Dr. Bekir Nebiyev'in "İstiklal Şairi", A. Asgerli'nin "Milli ideal mücahidi" olarak adlandırdığı Halil Rıza ULUTÜRK vatanı Azerbaycan'ı canından çok seven, vatanına ve halkına sevgisini yalnız sözü ile değil, hareketleri ile de kanıtlayan vatansever bir insan, herkese örnek olabilecek güçlü bir halk şairidir. O hiçbir zaman özgürlüğün ve cesaretin kısıtlandığı dönemlerde bile kendi düşüncesini açık bir şekilde dile getirmekten vazgeçmemiştir. Halil Rıza ULUTÜRK edebiyatçıların "Hepsiye" olarak adlandırdıkları şiirleri, şairin yaratıcılığında bambaşka bir aşama gibi değerlendirilebilir. "Hepsiye" şiirlerinin genel konusu özgürlük olsa da çok kapsamlıdır. Öyle ki, şair yüreğinden ve akıl süzgecinden geçirdiği bütün duygu ve düşünceleri hapis hayatının demir parmaklıkları arasından bakışı ile birleştirerek kâğıda dökmüştür. "Korku Girmede Kalbe", "Sensiz Nasıl Dönüm Eve", "Zindanda Gençleşirim", "Zindanda Nevruz Bayramı", "Yazık Demeyin Bana", "Sizi Gördüm" vb. şiirlerine yansımış eğilmezlik, sarsılmazlık, hak ve adaletin zafer kazanacağına hem yüreğinden inanmış hem de bu sayede mücadeleye seslenmiştir. Onun eserlerini okumayanlar, şairin eserlerine derinden vakıf olmayanlar bazen onun Millilik, Türkçülük, Azerbaycancılık hakkında şiirlerinde yanlış notlar almış, şairi şovenizmle günahlandırmışlardır. Onun eserlerine dikkatle bakacak olursak, Azerbaycan'ı yüreğinden seven hem beynelmînelci hem de halk ziyalısı olduğunu görürüz. Sabır, inanç ve metanetini yitirmeden halkı mücadeleye, haksızlığa karşı isyan etmeye, direnmeye ilk ve son nefesine kadar mücadele etmiştir. Bunu AZADLIQ (ÖZGÜRLÜK) şiirinde belirtmiştir:

"Azadlığı istəmirəm, zərrə-zərrə, qram-qram! Qolumdakı zəncirləri qıram gərək, qıram, qıram.

Azadlığı istəmirəm bir həb kimi, dərman kimi . İstəyirəm səma kimi, günəş kimi, cahan kimi!

Çəkil, çəkil ey qəsbkar, mən bu əsrin gur səsiyəm! Gərək deyil sısqa bulaq, mən ümmanlar təşnəsiyəm!"

Halil Rıza'nın filoloji çalışmaları, dünya edebiyatçılarından çevirileri ve edebi eserleri ile birlikte siyaset sahnesinde de varlığını sonuna kadar göstermesi bakımından gerçek bir vatandaşlık örneğidir. Nasıl bir vatandaş olunmalı? Sorusu ancak onun şu sözlerinde gerçek cevabı bulmaktadır: Ekmeğini yiyip, suyunu içtiğin, temiz havasını göğüs dolusu soluduğun, çimeninde yürüyüp gülünden, çiçeğinden kopardığın mağrur ve kudretli vatanın kadrini bilmelisin. Onun adı çöpünü bile göz bebeği gibi korumalısın. Daha doğrusu âlimden, şairden önce gayretli ve namuslu vatandaş olmalısın. Vatanın kaderi için ömrünü mum gibi eriten, ağır hastalıklara yakalanan, imparatorluk zindanlarının köşesinde acılara katlanan, göğsüne çalın-çapraz oğul dağı geçen Halil Rıza. Lefortova zindanında tutuklu kaldığı zamanlar yakalandığı şeker hastalığı sonucu 21 Haziran 1994 yılında Azerbaycan'ın bağımsızlığına adanmış hayatını kaybetmiştir. Bakü'deki Fahri mezarlığa defin olunmuş, kabri üstünde heykeli dikilmiştir. Azerbaycan halkının milli mücadele hareketine verdiği özel hizmetleri nedeniyle ölümünden sonra Milli Lider Haydar Aliyev tarafından Azerbaycan Cumhuriyeti'nin İstiklal Madalyası ile onurlandırılmıştır. Halil Rıza ULUTÜRK'ün Türk milletine, Türk gençliğine tam anlamıyla bir örnek olduğunu bizden önce de söylemişlerdir. Gerçekten de, Fatih Sultan Mehmet, Mustafa Kemal Atatürk, Alparslan Türkeş, Muhammet Emin Resulzade, Elçibey nasıl ki Türk milletinin önünde bir ışık ise, Halil Rıza ULUTÜRK de öyledir. Nasıl ki , Azerbaycan ve Büyük Türk Dünyası var, Halil Rıza'nın varlığı da asla ve asla unutulmayacak, Azerbaycan halkının özgürlük simgesi olarak kalplerde yaşayacaktır.

“AZƏRBAYCAN” JURNALININ PUBLİSİSTİKASINDA MÜHARİBƏ PSİKOLOGİZMİ

Aynurə PAŞAYEVA

AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu

aynure8@mail.ru

AZƏRBAYCAN

Psixologizm qəhrəmanın daxili aləminin hiss və həyəcanlarının, arzu və istəklərinin bədii təsviridir. “Azərbaycan” jurnalı publisistikasında Qarabağ mövzusunun kompozisiyasının əsas motivlərindən biri müharibə və onun dəhşətli faciələri fonunda hüznü, dərin kədərli müharibə psixologizmdir. 1988-ci ildən başlayaraq “Azərbaycan” jurnalında çap olunan Vahid Məhərrəmovun “Vəhşiliyin sonu varmı?”, “Tapqaraqoyunlu alınmaz bir qalaya bənzəyirdi”, “Əsirliyin dəhşətli günləri”, “Döyüşçü qızın cəbhə gündəliyi”, “Əsirliyin dəhşətli günləri”, Nurəddin Qənbərin “Gözün aydın Bakı, Xocalı Bakıya gəlir”, Səbahəddin Eloğlunun “Şəhidlərin fəryadı” “Qarabağ müharibəsinin erməni vəhşilikləri”, Yalçın Abbasovun “Müharibənin hər üzü” və s. publisistik əsərlərində Qarabağ müharibəsinin psixologizmi müşahidə olunmaqdadır. Qarabağ mövzusunda yazılmış publisistik əsərlərdə müharibə psixologizmi ilk dəfə tədqiqata cəlb olunması tezis elmi yeniliyidir.

Qarabağ müharibəsində ağır zərbələrə, geniş ərazi itkilərinə, kütləvi insan qırğınlarına, işğala məruz qalması, bütün bunların insan ruhunda, psixologiyasında dərin sarsıntılar doğurması əsərlərdə dərin psixologizm yaradır. Müharibə əsirlərinin, vuruşan döyüşçülərin dərin psixologizmində olum və ölüm, fəryad və həsrət, psixi həyəcanlar (psixoloji refleks), can qorxusu həmin əsərlərdə müharibə psixologizmində öz kanonik rolunu oynayır. Qarabağ mövzusunda yazılmış publisistik məqalələr öz reallığı ilə müharibədə böyük faciələr yaşamış, mənəvi və fiziki təzyiqlərə məruz qalmış insanların dərin hüznü, fəryadlı bəzən ümidli psixoloji yaşantıları, daxili hiss və həyəcanla digər dərəcədə əsərin əsas məzmun yükünü və problematikasını təşkil etməsə də, psixoloji analiz aparmaq baxımından diqqətçəkən detallardır. Bəzən müəlliflərdə subyektiv idealizmində-subyektiv duyğularında etiraz, özbaşınalıq qarşı üsyankarlıq güclənir. Yeni siyasi vəziyyət, düşüncələrdəki fiasko, mənəvi təbəddülatlar psixologizmde milli özünüdərk, özünüifadəsi, özünüədəsi ön plana keçirdi. Retrospektiv zamana müraciət, hadisələrin törədilmə səbəblərini araşdırmaq yaddaşı qabartmaq istəyini gücləndirdi. Obrazların daxili aləmi psixoloji portret, ruhi vəziyyəti ilə təsvir olunur. Fərdi mən, fərdi şüur, fərdi təfəkkür psixoloji analizdə daha çox rol oynayır. İllərdən bəri dost, qardaş deyib tanıdığı qonşu erməni vəhşi, acımasız davranışı milliözünüdərkində dərin fiaskoya uğradırdı. Bu proseslər istənilmədən psixoloji analiz aparmağa, həqiqət tapmağa meyl edirdi. Faciənin törədilmə səbəblərini araşdıran insan yaddaşında düşməne qarşı nifrət hissi ilə müharibə psixologiyada daha da dərinləşir. Xeyrixah dost azərbaycanlı və bədxah, mənfur niyyətli erməni psixologizmi özünü sübuta yetirən arqumentlərlə publisistik əsərlərdə bir-birilə üzləşir. Sovet rejimi psixologiyasına qarşı etiraz vətəndaş şəxsiyyəti kimi obrazı təsdiq edir. V.Məhərrəmovun “Əsirliyin dəhşətli günləri”, Səbahəddin Eloğlunun “Şəhidlərin fəryadı” əsərində əsir düşmüş insanların fəryadı, köçkünlərin həsrəti, müəllifi haqsızlıqlara qarşı üsyanı psixoloji paralelizm yaradır. “Əsirliyin dəhşətli günləri” əsərində 16 gün erməni daşnaklarının əlində əsir qalan, ermənilərə qarşı könüllü vuruşan, sürücü Aydın Abbasov daşnakların işgəncələrini belə təsvir edirdi: “Belə fikirləşirəm ki, onlar insanlığa xas olan bu ali hisslərdən uzaqdılar. Çünki onlar daşnakdılar. Və o, günlərdə daşnaklardan gözləmək əbəs idi. Hələ qəsbkarlar biri döydükcə öz dillərində söydülər, təhqir edirdilər”.

Bütün əsərlərdə əsirlərin fəryadla dolu taleyi fonunda müharibənin mənəvi –psixoloji yaraları öz əksini tapıb. Bu publisistik Qarabağın taleyi-vətən taleyi anlamında şərh edilir, yurda-ocağa sədaqətə etinasızlıq, milli ruh və etnoqrafik yaddaşa manqurtuq, vətəndaş cavabdehliyi ilə biganəlik qarşı-qarşıya qoyulur, xalqın nicatı naminə milli birlik, əsil azərbaycançılıq ideyaları önə çəkilir. Vahid Məhərrəmovun “Döyüşçü qızın cəbhə gündəliyi” əsərinin qəhrəmanı olan Tahirənin şüurundakı lirik psixologizm gərgin döyüşlərdə şəxsi rifah duyğusunu düşünür: “Əzab-əziyyət çəksəm də, çətinliklərlə üzləşsəm də, bütün bunlar ürəyimcədir, mənə xoş gəlir. Çünki bu yolu mən özüm seçmişəm. Mənasız ömür sürmək istəmirəm”.

Vahid Məhərrəmovun “Azərbaycan” jurnalının 1997-ci il 7-8-ci saylarında çap etdirdiyi “Tapqaraqoyunlu alınmaz bir qalaya bənzəyirdi” adlı oçerkində müharibə psixologizmi məkanda baş

verən proseslərlə onun sakinləri arasında maraqlı vəhdət yaradır. Tapqaraqoyunlu ermənilər tərəfindən işğal olunmuş, yüzlərlə uğrunda şəhidlər verilmiş, yüzlərlə insanı nrahat buraxmış, sonda azad olunmuş Goranboyun kəndidir. Hərbi jurnalistin diqqətini onun təbiəti, uğrunda vuruşan döyüşçülərin söyləntiləri əsasında çox çəkir. Tapqaraqoyunlunun doğmalıq, imtinaolunmaz sevgisi həmin kəndi tərək edən sakinlərin dərin psixoloji hisslərində inikas olunur: “Təhlükədən bir təhər sovuşub evindən televizoru çıxarıb gətirən kənd sakinin gözündən sevinci sezməmək olmur. Motosikllə kənddən çıxıb gələn qadın da apardığı düyüncəkdən möhkəm yapışıb ki, yerə düşməsin. Bu ürəkəğrıdan mənzərələrə baxmaq olmur. Dəhşətdir!”.

Psixologizmin içərisində reallığın doğurduğu hiss–emosional düşüncələr, faciəvi taleyi ilə barışmamaq istəyi qəhrəmanların üsyankar etirazı ilə əks olunur. Döyüşçü xarakteri gərgin situasiyalarda rəngarəng təsvir çalarları ilə açılıb göstərilir. Publisistlər insanların həyəcanlarını–torpaq, yurd itkisindən doğan kədər və qüssələri göstərməyi qarşıya məqsəd qoymuşdur.

Ümimiyyətlə, Qarabağ mövzusunda yazılmış publisistikanın məqsədi ictimaiyyətdə Qarabağ müharibəsi ilə bağlı tarixdə baş verən siyasi proseslər barədə ictimai rəy yaratmaq, xalqın gözünü açıb mübarizəyə çağırmaq, ictimaiyyəti ideya-siyasi cəhətdən silahlandırmaqdır. Qarabağ mövzusunda olan publisistik materiallarda müharibə psixologizmini araşdırmaq tək cari zamanı deyil, gələcək nəsillər üçün ideoloji təbliğat funksiyası baxımından da əhəmiyyətlidir.

“İDEAL” ƏSƏRİNƏ BİR BAXIŞ

Bahar MƏLİKZADƏ

Baki Dövlət Universiteti
Azərbaycan

Altmışncılar nəslinin ən güclü nümayəndəsi sayılan İsa Muğanna “Yanar ürək” povesti ilə o dövr ədəbiyyatında inqilab etmişdi. Lirik – psixoloji metodlarla kəskin realzmin sintezini böyük ustalıqla yaradan ədib bu əsərdə qadağan edilmiş mövzuları “qadağan edilmiş tərzdə” işıqlandırdığı üçün xeyli sayda povestindən də imtina etmişdir. Ancaq bu möhtəşəm əsəri üzərində möhkəmcə işləyərək, onun ədəbi-estetik konsepsiyasını tamam dəyişərək “İdeal” romanı şəklində gətirmişdir. Əsərin əsas ideyasını, yazıçının bizə təlqin etdiyi fikirlərin əsas tezislərini ümumiləşdirmək üçün romanın “Qapalı dünya” fəslini diqqətlə oxumaq lazımdır, ulu göylərin adından yazıçının söylədiklərinin mahiyyətinə varmaq lazımdır.

“İdeal” sosial – psixoloji bir əsər kimi 20-ci əsrin ikinci yarısında yaranmış Azərbaycan nəsrinin ən qiymətli nümunəsidir, həqiqi ədəbi hadisədir. “İdeal” İsa Muğannanın yaradıcılığında ayrıca zolaqdır. Buna nəzərən onun yaradıcılığı üç mərhələyə bölünür. “İdeal” a qədərki mərhələ, “İdeal” və “İdeal”dan sonrakı mərhələ. Bu bölgüyə nəzərən “İdeal” ın müəllifinə da üç mərhələdə baxmaq olar - yazıçı, yazıçı – peyğəmbər, peyğəmbər. “İdeal” öz müəllifinin düşüncəsində koordinat oxlarının kəsişdiyi sıfır nöqtəsidir. Hər şey ordan keçir.

İsa Hüseynov “İdeal” əsərinin yazılma səbəbləri barədə bunları yazmışdı : “ Vətəni zəngin , firavan , həyatı şirin, insanı gözəl görmək istəyən , gözü tox könlü tox adamların , hər cür saxtakarlıqdan uzaq , uca şəxsiyyətlərin yollarında sədd və maneələrin səbəbləri haqqında düşündüm. Axtardığımın bir qismini öz əsərim “ Yanar ürək “ də, qalanını da o romanın qəhrəmanlarının sonrakı talelərində tapdım, nəticədə isə “Yanar ürək” dən bəzi bibliografik faktları saxlayıb , 40-80- ci illər arasında baş vermiş mənəvi- psixoloji dəyişikliklər haqqında yeni roman yazdım.

Şəxsiyyətin hərtərəfli harmonik inkişafını təmin edən makromühitdir. Lakin onunla yanaşı, onun ziddiyyətli təzahürü olan mikromühit də mövcud ola bilər ki, orda şəxsiyyət öz imkanlarını aşkara çıxara bilməz, iztirabların közündə yanar, fəaliyyəti imkanlarının müqabilində çox cılız görünər. Bu mühit şəxsiyyəti qanadlandırmaz, əksinə , onun qanadlarını qırar, fərdiləşdirməz, əksinə, eyniləşdirər. Bu baxımdan “İdeal” romanının baş qəhrəmanı olan Səməd açıq mübarizə aparmaqdan çəkinmir, iztirablar aləminə qapılsa da, sonralar özünü , insani mənliyini təsdiq edə bilir. Yəni makromühitin ziddiyyətli təzahürü olan mikromühit Səmədin iztirablar közündə yanmağına mane ola bilmir.

Əsərin əvvəllərində Səmədlə Gülgəzin eşq macərəsi təsvir olunur. Bu eşq macərəsi bəlkə də Səmədin ömrünün ən xoş günləri idi. Hətta son günlərin böyük ciddi hadisələri - hadisələri – “o toyda Azərbaycan Demokrat Fırqəsinin məğlubiyyəti ,yəni “Milli Hökumətin yıxılması” və “ Şahın bizimkiləri topa tutması” da bu gur saçlı ,möhkəm bədənlı ,” əziz -ərköyün sədr oğlunun “ gur hissiyyatla dolu şadlığına mane olmamışdı. Başqa sözlə, dünyada baş verən hadisələr bu cavana hələ bir o qədər də toxunmamışdı və toxuna da bilməzdi. Cəmaat deyirdi: “Sədr oğlunun Araz aşığındandı, Kür topuğundandı, Kür topuğundan” , yəni “ heç nə vecinə deyildi”. Və bu sözlərdə bir həqiqət vardı.

Gözünü açıb dünyaya baxanda Səməd özünü kəndarında çəmənotu və qazayağı bitən ,tavanında qaranquşlar uçuşan nəhəng bir otaqda , səhərdən gecə yarıya qədər bu otağa dəstə- dəstə gəlib gedən cəmaat arasında “əziz-ərköyün sədr oğlu” kimi, “ordenli bolşevik Qılınc Qurbanın atının tərkində gəzən” və “yetdiyinə yetib, yetmədiyinə bir daş atan dəliqanlı” kimi görmüşdü. Uşaqlıqdan başlayıb ,davam edən bu cür dəliqanlılığına görə Qudalı cavanları ona ”Dəli Səməd” deyirdilər.

Həyatda ən böyük ideya – insan ideyasıdır. Bu ideyadan məhrum olan hər cür fəaliyyət özünün əksinə çevrilir. Humanizim hissi ilə bağlı olmayan hər cür niyyət öz nəcibliyini itirir, eybəcər mahiyyət kəsb edir. Səməd obrazının da axtardığı “İdeal” idi və bu idealı işində böyütdüyü “Sultan Əmiri adında möhtəşəm dünya” idi. Səmədin alovlu çıxışında bunun şahidi olurdu:

-Eşq dəlisiyəm mən! İnsan dəlisiyəm! Bu torpağın , bu yurdun dəlisiyəm! Ömürlərini , xoşbəxtliklərini bu yurda qurban verən Mədəd Əmirli, Sultan Əmirinin dəlisiyəm mən!

İdeal əsərinin ictimai məzmunu çəx zəngindir. Burda problemin qoyuluşu daha mürəkkəb və əhatəlidir.

Yazıcının qeyd etdiyi “mənavi-psixoloji təbəddülatı”, “ uca şəxsiyyətlərin yollarında sədd və maneələrin səbəbləri” ni dərindən və köklü surətdə açıb gəstərməyə çalışmışdır. “Yanar ürək” dəki Səməd, Gülgəz, Sultan Əmirli, Gülbəniz, kimi surətləri ətraflı işlənməklə, yanaşı, Qılınc Qurban, Çax-çux Xalıq, Dudiyev, Mirqəzəb və b. dərindən işlənməmiş, yeniləşdirilmiş obrazlar vardır. Bunlar hadisələrin dairəsini genişləndirməklə bərabər, yazıçı qələminin sosial həyatın dərin qatlarına nüfuz edə bilmə imkanları ilə fərqlənir.

Ümumiyyətlə, mükəmməl insan deyə bir şey yoxdur, çünki mükəmməllik üçün gərək heç bir günahın olmaya. İnsanın da daima qüsurları olduğu üçün mükəmməl ola bilməz. Amma insan ideal ola bilər. Üzərinə düşən bütün vəzifələri ən yaxşı şəkildə edərsə, qüsursuza yaxın, ideal insan ola bilər. Aristotel ideal dedikdə ən əsas qeyd edir ki, ən vacib anlarda öz həyatını da sevə-sevə qurban verməlidir. İsa Muğannanın “İdeal” əsərinin qəhrəmanı olan Səməd Əmirli nişanlısı Gülgəzin Sultan Əmirli ilə həyat qurmasına haqq qazandırır, hətta bu eşqini ona qurban edir. Səməd Əmirli əmisinə müxtəlif obrazlar tərəfindən səsləndirilən ittihamlara da haqq qazandırır. Onun idealı olan Sultan Əmirlinin günahsız olması ağır sınaqlara tabe olduğu üzə çıxanda aydınlaşır.

İsa Muğannanın “İdeal” romanı öz gərgin psixologizmi, kəskin dramatizmi, emosional aurası, polifonik quruluşu ilə dünya ədəbiyyatında roman janrının ən qeyri- adi nümunələrindən biridir. İyirminci əsr dünya romanında ən möhtəşəm adlar olan Coys, Kafka, Tomas Mann, Sartr, Kamyu, Brox, Faulz, Eko və s. kimi yazıçıların heç bir əsərini bu romana müqabil qoymaq olmaz.

“ İdeal” öz zamanında və elə indi də birmənalı qarşılanmayan romandır. Bunun bir neçə səbəbi var. “İdeal” müəllifinin öz düşüncəsində ikinci qata keçməsindən xəbər verdi. Əksəriyyət isə, birmərtəbəli düşüncənin daşıyıcılarıdır. Bu, problemin qneseoloji səbəbidir. Heç kəs öz yurdunda peyğəmbər olmur. Bu, problemin sosioloji səbəbidir.” İdeal” in müəllifi özünün vəhy səciyyəli ideyalarını Azərbaycan türkcəsinin qanunlarına əsasən qələmə alıb və bu romanı ən yaxşı tərcümə ilə belə kiməsə anlatmaq çətindir. Bu, isə problemin linqvistik səbəbidir. Bir sözlə, dahi olmaq özü də Azərbaycan yazıçısı olub dahi olmaq faciədir”.

“KİTABI-DƏDƏ QORQUD” DA NƏSR (MÜƏYYƏNLƏŞDİRİLMƏSİNDƏKİ ÇƏTİNLİKLƏR, ƏSAS XÜSUSİYYƏTLƏRİ)

Aygül QURBANOVA

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Folklor İnstitutu

aygul12@box.az

AZƏRBAYCAN

Dədə Qorqud oğuznamələrinin nəzm və nəsrin növbələşməsindən ibarət olması fikri alimlərin əksəriyyəti tərəfindən təsdiqlənsə də, oğuznamələrdəki nəsr parçalarının müəyyənləşdirilməsində bir sıra çətinliklər mövcuddur. Bunun da başlıca səbəbi dastan mətnində rast gəlinən nəsr parçalarının adı nəsrədən xeyli dərəcədə fərqli xüsusiyyətlərə malik olması ilə bağlıdır. Belə ki, oğuznamələrin nəsr hissələrində müşahidə olunan qafiyə, cümlələrdəki ahəngdarlıq onu daha çox nəzmə yaxınlaşdırır. Bu yaxınlıq bəzən o dərəcədə qüvvətli olur ki, dastandakı nəzm və nəsr hissələrini bir-birindən ayırmaq mümkün olmur.

Böyük türk alimi Məhərrəm Ergin bu barədə yazır: “Dədə Qorqud nəsrini bir növ yarı mənzmə halına gətirən səbəb, onun qaynağı ilə bağlıdır. Həm Dədə Qorqud Kitabının daxili quruluşu və strukturu, həm də tarixi dəlillər və müxtəlif Oğuz rəvayətləri bu hekayətlərin əvvəllər mövcud olmuş böyük bir Oğuz dastanından ayrılıb, yeni ünsürlər qazanaraq müstəqil parçalar halına gəldiyini göstərir”(Məhərrəm Ergin. Dede Korkut Kitabı-I, Ankara, “Türk Tarih Kurumu”, 1958, s. 30).

Qeyd edək ki, dastanın hər bir boyu dinamik və statik hadisələrin ardıcılığından ibarətdir. Oğuznamələrin nəzm hissələrindəki emosional, ekspressiv gərginliyi, dinamikliyi nəsr hissələrində geniş epik təsvirlər, nəql etmə, statiklik əvəz edir.

Dədə Qorqud nəsrini səciyyələndirən bir sıra xüsusiyyətlər vardır. Bunlardan biri ardıcıl hadisə və əhvalatların sıralanmasıdır. Dastandan bir neçə nümunəyə nəzər salaq.

“Daş Oğuz bəgləri həp yığnaq oldı. Ala bargah otaqların düzə dikdi. Atdan aygır, dəvədən buğra, qoyundan qoç qırdırdı. Daş Oğuz bəglərinə ağırlıq edüb toyladı”(Kitabi-Dədə Qorqud. Əsil və sadələşdirilmiş mətnlər, Bakı, “Öndər”, 2004, s. 165).

“Bu məhəldə Oğuz ərənləri alay-alay gəldi. Köpür-köpür tavıllar, nəqarələr çalındı. Qazan gördü kim, ləşkər öñincə bir ağ-boz atlu, ağ ələmlü bəg dəmir donlu Oğuzuñ öñincə gəldi. Çadırın dikdirdi. Alay bağladı durdı. Anuñ ardınca Qaragünə gəldi, alay bağladı durdı. Haman burada Qazan at meydana sürdi, qırım dilədi”(Kitabi-Dədə Qorqud. Əsil və sadələşdirilmiş mətnlər, Bakı, “Öndər”, 2004, s. 161).

Bu kimi nümunələr dastanda kifayət qədərdir. Hər iki nümunədən də göründüyü kimi, sadalanan hadisə və əhvalatlar ardıcıl şəkildə baş verir.

Oğuznamələrin nəsr hissələrini səciyyələndirən əlamətlərdən biri də qafiyədir. Təbiidir ki, nəsr parçalarında rast gəlinən qafiyə nəzm hissələrindəki qafiyədən fərqli olaraq daha sərbəst xarakterə malikdir və istənilən vaxt qafiyəli nəsr adı, qafiyəsiz nəsrə əvəz oluna bilər.

Nəsrədəki qafiyəyə, əsasən, hər hansı bir şəxs və ya əşyanın əlamətlərinin sadalanması zamanı, oğuznamə qəhrəmanlarının təsviri verilərkən rast gəlikir. Məsələn, aşağıdakı nümunələrə diqqət yetirək.

“...Dəstursuzca Bayındır xanıñ yağısın basan, altmış biñ kafirə qan qusduran, ağ-boz atınıñ yelisi üzərində qar durduran Qəflət Qoca oğlu Şir Şəmsəddin çapar yetdi”(Kitabi-Dədə Qorqud. Əsil və sadələşdirilmiş mətnlər, Bakı, “Öndər”, 2004, s. 49).

“...Doquz qara gözli, örmə saçlı, əlləri biləgindən qınalı, parmaqları nigarlı, boğazları birər qarış kafir qızları al şərabi altun ayaqla qalın Oğuz bəglərinə gəzdirirlərdi”(Kitabi-Dədə Qorqud. Əsil və sadələşdirilmiş mətnlər, Bakı, “Öndər”, 2004, s. 78).

Yuxarıda göstərilən nümunələrdən də göründüyü kimi, dastanın nəzm hissələrinə məxsus bir sıra xüsusiyyətlər nəsr hissələrində də müşahidə olunur və bu da oğuznamələrdəki nəzm və nəsr bölgüsünü dəqiq şəkildə müəyyən etməyə imkan vermir. Dastanın qorqudsünaslar tərəfindən nəsr olunan bir neçə elmi-tənqidi mətnin müqayisə etmək kifayətdir ki, məsələnin nə yerdə olduğunu anlayaq.

Biz O.Ş.Gökçay, M.Ergin, H.Arashlı, Şamil Cəmsidov, F.Zeynalovla S.Əlizadənin nəşrlərini müqayisə etdik və müqayisə zamanı belə bir mənzərənin şahidi olduq ki, oğuznamələrin nəzm

hissələrinin müəyyənləşdirilməsində olduğu kimi, nəsr hissələrinin müəyyənləşdirilməsində də müəlliflər arasında subyektivizmə söykənən fikir ayrılıqları mövcuddur. Belə ki, bir müəllifin nəslə verdiyi hissə digərində nəzmlə verilir və yaxud əksinə. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, bu problem dastandakı nəsr hissələrinin mövcudluğunu inkar etməyə heç bir əsas vermir. “XV əsrdə yazılmış “Zübdətül-ədvar” adlı musiqi haqqında əsərdə ozan adında musiqi aləti ilə türkcə mənzum və məsur hekayələr deyildiyi göstərilir. Əgər Oğuznamənin müasiri olan qaynaq, müasir araşdırıcılar kimi, orada mənzum hissə ilə yanaşı, mənsur hissə də görürsə, məndəki nəsr elementlərinin varlığını inkar etmək əbəsdir” (Əfzələddin Əsgər. Oğuznamə yaradıcılığı, Bakı, “Elm və təhsil”, 2013, s. 177).

Dədə Qorqud oğuznamələrindəki nəsr hissələrini nəzm hissələrindən fərqləndirən əsas xüsusiyyətlərə gəldikdə isə, onu deyə bilərik ki, nəslə nəzmin növbələşməsindən ibarət olan bütün əsərlərdə olduğu kimi, “Kitabi-Dədə Qorqud” nəsrində də biz ümumi süjet xəttinin inkişafını görürük, dastan qəhrəmanlarının düşükləri vəziyyətlər, onların başına gələn hadisələrin əhatəli epik təsviri nəsr hissələrində verilir. Daha dəqiq şəkildə desək, hər hansı bir qəhrəman, əşya və ya hadisə haqqında əsas informasiya nəsrə nəql olunur.

Nəzm parçalarında isə daha çox dastan qəhrəmanlarının hiss və həyəcanları, duyğuları, müraciətləri, baş vermiş hər hansı bir hadisəyə emosional-psixoloji münasibətləri öz əksini tapır.

“Şeir parçalarında kommunikasiya aktı məhz bilgiyə, məlumata (“сообщение”), nəsr parçalarında isə kontekstə yönəldilir. Başqa cür desək, şeir parçalarında poetik funksiya, nəsr parçalarında isə kommunikativ (referentiv) funksiya üstünlük təşkil edir” (Kamil Vəliyev. Linqvistik poetikaya giriş, Bakı, Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı, 1989, s. 91).

Dədə Qorqud oğuznamələrindəki nəsr parçalarının hüdudunu dəqiq şəkildə müəyyən etməyi çətinləşdirən səbəblərdən biri də həmin parçaları müasir nəslə eyniləşdirmək meyllərinin mövcud olmasıdır. Yadda saxlamaq lazımdır ki, “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı nəsr kamil, bitkin nəsr forması deyil və bu nəsr müasir nəslə müqayisə edərək düzgün elmi nəticələrə gəlmək mümkün deyil. Mövcud problemin öz həllini tapması üçün səthi müşahidələr kifayət etmir. Bunun üçün ilk növbədə dastanın hər bir boyu diqqətli şəkildə nəzərdən keçirilməli, nəsr parçaları subyektiv münasibətdən uzaq şəkildə müəyyən olunaraq tədqiqatə cəlb olunmalıdır.

“KOR BAYQUŞ” - İRAN NƏSRİNİN TƏNTƏNƏSİ

Şahin YUSİFLİ

Bakı Dövlət Universiteti

Yusifli145@gmail.com

AZƏRBAYCAN

Kölgəsi tərəfindən ələ keçirilən insan,
Daim öz işığını kəsər və öz tələsinə düşər.
(Karl Qustav Yunq , Dörd arxeotip , s 56)

Sadiq Hidayətin “Kor bayquş” əsəri dərin, qaranlıq, qatı və qan dadında olan bir romandır. Əsər oxunarkən insanı tez-tez təəccübləndirir. Burada arzularla həqiqət bir arada verilmiş, bir-birinə qarışdırılmış və bir-birinin daxilində həll edilmişdir. Əsərin ən əhəmiyyətli xüsusiyyəti inanılmaz, ağılasığmaz, təəccüblü və azad görünüşüdür. Kor bayquş hər şeydən əvvəl bir bölünmə, parçalanma, dəyişmə və çevrilmə romanıdır.

Kor bayquş müxtəlif dadları özündə cəm edən bir əsərdir. Əsərdəki bütün nöqtələr nəzərə alınmaqla psixoanalitik, sosial və feminist baxışlara açıq olan bir romandır. Digər tərəfdən İran ədəbiyyatında simvolizm və sürrealizm cərəyanlarını özündə bürüz edən ilk nəsr əsəri hesab olunur. Səhifə sayı az olsa da, bundan da artığı zərər verərdi.

Əsərin ilk cümləsində dərin fəlsəfi mühakimələr gizlənməmişdir. Ravi (əsəri nəql edən) metafizik cəhətdən ruhdakı özündən keçmə halının, ölümlə həyat, yuxu ilə oyanıqlıq arasında yaşanan anların sirrinin açılmasında maraqlıdır. Və əsərə seçilmiş ilk cümlə də bundan qüvvətli ola bilməzdi: “Həyatda elə yaralar var ki, insanın ruhunu cüzm xəstəliyi tək inzivaya çəkərək, yeyib-bitirir”.

Romanın qəhrəmanı cəmiyyətdən kənar düşmüş bir intellektualdır. Əsərdə keçmişdən indiki zamana axıb gedən və əksinə dövrən edən qarma-qarışıq zaman məhfumu ifadə olunur. Əsərdə təkrarlanan rəqəmlər, aylarla göstərilən zaman vahidlərinə rast gəlinə də, bu oxucunun hadisələri xronoloji cəhətdən izləməsinə təkan vermir, əksinə zamanın təyinini çətinləşdirir.

Kor bayquş ölməmişdən əvvəl oxunulması min bir kitabdan biri kimi xarakterizə olunan romandır. Fransız jurnalist və rəssamı Rena Lanva bildirir ki, “Bu kitabda incəsənətin əhəmiyyəti o qədər şərtləndirilmişdir ki, fikrimcə bunu ifadə edəcək söz tapa bilmərəm”.

Əsər məkan və zamandan ayrı, ağır bir psixoloji sarsıntıının nəticəsində yazıldığı üçün ona oxşar əsərin yaradılması qeyri-mümkündür. Bir qədər də geniş desək, ürəyində ağrılar və iztirablar çəkən, həm ruhi həm də fiziki olaraq xəstəliklə mübarizə aparan bir insanın ağır, incidici, yorucu bəzən də qorxuducu düşüncələrini özündə bürüz edən bir romandır.

Digər tərəfdən Sadiq çox maraqlı bir tip idi. O, qərb ədəbiyyatı oxuyur, qərb musiqisi (Bethoven, Çaykovski) dinləyir, qədim İran və Hindistan mədəniyyəti və tarixinə vurğunluğunu göstərirdi. Əsərlərinə görə Sadiqi şərqin Kafkası da adlandırmaq olar. Maraqlı cəhət isə Sadiqin şərqlə qərbin sintezində əsərlər yaratması, sarı simi tapması idi. Onun hansı nöqtəyə vurmasını tapmaq da bir mərifət idi. O, bu cəhətini Kor bayquşda da elan edir. Deyir : Çox vaxt bir nəfərlə söhbət edəndə, ya bir iş görəndə, müxtəlif mövzular haqqında müzakirə aparanda, fikrim başqa yerdə olanda və ya başqa bir şey fikirləşəndə ürəyimdə özümü mühakimə edirdim. Parçalanıb, dağılmaqda olan bir daş yığını kimi idim. Guya həmişə belə olmuşam və olacağam. Namünasib və qərribə bir qarma-qarışıqlıq..

Sadiqin öz həyatındakı problemləri bir yana, özünün də qarma-qarışıqlıq deyər qeyd etdiyi məsələnin köklü problemlərdə rolu olduğunu deyər bilərik. Sadiq İrandakı monarxiyanı, eləcə də dini elita olan ruhani sinfini modern üslubda tənqid edirdi. Sadiq bu iki səbəbi həmişə İran xalqının kor və cahil qalmasında əsas günahkar hesab edirdi. Ölkədəki əsas problemlər də bu korluqdan qidalanırdı. Bu sosial ictimai, biraz da şəxsiyyətdaxili səbəblər Sadiqi o qədər sıxdı ki, yazıçı sonda bu ağrılara dözümlü gətirməyərk, intihar etdi.

Kor bayquş əsəri nə qədər quraşdırma və yazıçı təxəyyülünün məhsulu olsa da, onun içində Hidayətin depressiyası, melankoliya, mübarizə və qarışıqlıq mövcuddur. Sadiqin çox yaxın dostu, məşhur nasir Bozorq Ələvi əsər barədə fikirlərində bildirir ki, Sadiq əsərdə qətlə yetirmə istəyi ilə çıxış etsə də, normalda insanpərvər və heyvansevər idi. Həmçinin kitabın ağırlığına işarə edən Bozorq, Sadiqin zarafatçı olduğunu da qeyd edir. Lakin sonda əsərin Sadiqin depressiv heyatından xəbər verdiyini boynuna alır. Bu roman əslində səssizcə yaşanan bir ağrının təcəssümüdür. Bu Sadiqin öz yaşadığı ağrı idi. Onunla birgə hiss edən və terrorun susdurduğu digərlərinin çəkdiyi ağrıların ifadəsi.

Sonda Kor bayquş barədə bu cür qeyd etmək yerinə düşər: Məkan və zaman anlayışından uzaq olan, insanların bir-biri daxilinə keçər biləcəyi metoforik əsərləri təsvir etmək çətin məsələdir. Bu səbəbdən əsəri oxuyub bitirən birinin beynində elə geniş təsəvvür yaranmayacaqdır. Digər tərəfdən kitab üzərindəki ada da layıqdır.

Sadiqin Kor bayquş və digər əsərləri barəsində bir çox yazıçı və tənqidçilər fikir bildirmişdirlər. Əminliklə qeyd etmək olar ki, onun əsərlərinin motivi fransız yazıçı və təyyarəçisi Antuan de Sent Ekzüperinin “Kiçik şahzadə” əsərindəki bu fikirlə üst-üstə düşür : “İnsan yalnız ürəyi ilə görər. Göz heç bir şeyin əslini görməz”.

“YƏHUDI ƏLİFBASI” YOXSA İNSANLIĞIN ƏLİFBASI?”

Xəyalə ƏFƏNDİYEVƏ

Bakı Dövlət Universiteti

elshenxeyale@box.az

AZƏRBAYCAN

Çağdaş Azərbaycan nəsrinin görkəmli nümayəndəsi Seyran Səxavətin yaradıcılığı milliliyi, xəlqiliyi, toxunduğu problemlərin aktuallığı və ümumbəşəriyyətilə diqqəti cəlb edir. Onun yaratdığı hər bir xarakter milli koloritlə yanaşı, həm də özündə bəşəri dəyərləri ehtiva edir. Ümumbəşəri mövzular hesab olunan - həyat və ölüm, dünya və insan, xeyir və şər, əxlaq və mənəviyyətsizlik problemi, fərdin və bütövlükdə cəmiyyətin faciəsi yazıcının qələmində yüksək psixoloji səviyyədə, konkret hissi

formalarda öz bədii təcəssümünü tapmışdır. Ədibin bütün əsərləri problem ciddiliyi, tarixiliklə səsleşən müasirliyi, həyati materialların zənginliyi, müəllif mövqeyinin fəallığı ilə seçilir.

Azadlığı əlindən alınan, torpağından didərgin salınan, öz vətəninə köçkün həyatı sürən, mümkünsüz qayıdışın əzabını yaşayan, məğlub edilən və hələ də məğlubiyətini dərk edə bilməyən, dərk edə bilmədiyi üçün də yeni bəlalara sürüklənən millətin faciəsini özündə əks etdirən “Nekroloq”, “Yəhudi əlifbası”, “Qızıl teşt”, “Sanatoriya”, “Ocaq daşı”, “Ağrı”, “Persona non grata” və s. əsərlərində yazıçı sanki ciddi bir xəbərdarlıq, çağırış intonasiyası ilə cəmiyyətə üz tutur, insanları öz tarixi kimliyini, milli mahiyyətini dərk etməyə çağırır, düşündürür və düşdüyü bəlalardan xilas olmağın yollarını göstərir. Bu əsərlərdə insanların pula satılması, mənəviyyatın kirəcləşməsi, deformasiyaya uğraması, milli dəyərlərin aşınması kimi bütün dövrlərdə və cəmiyyətlərdə özünü göstərən insani naqisliklər fəal yazıçı mövqeyindən güclü tənqid edilmişdir.

Seyran Səxavətin “Yəhudi əlifbası” əsərində geniş mənada totalitarizmin, despotizmin tənqidi, tirançılığa, avtoritar rejimə, sadizmə qarşı mübarizə mühüm yer tutur. Yazıcının işıqlandırdığı məqamlar regional məsələ deyil, sözün tam mənasında, ümumbəşəri mahiyyət, planetar səciyyə daşıyır. Yüksək sənətkarlıqla yazılan bu əsərdə zamanların və nəsillərin əlaqəsi ön planda verilir. Ədib həyat hadisələrini, real gerçəklikləri elə işıqlandırır ki, zahirən adi görünən məsələlərin əslində, mahiyyət etibarilə, ümumbəşəri problem olduğu aydınlaşır. O, ümumbəşəri problemlərə və planetar mövzulara toxunduqca şərti-metaforik üslubun ifadə imkanlarından bəhrələnir. Şərti-metaforizmdən istifadə yazıçıya məkan və zaman hüdudlarını genişləndirmək, ifadə ediləcək mənanı ümumiləşdirmək, fəlsəfiləşdirmək və dərinləşdirmək imkanı verir. Romanın əvvəlində yazıçı real həyat həqiqətlərinin, insan cəmiyyətindəki naqisliklərin, mənəvi çatışmazlıqların fonunda bəşəriyyəti uçuruma aparan bir sıra aktual, ümumbəşəri problemlərə toxunmuşdur. Oxuduqca müəllifin toplumun köklü problemlərini bədii həqiqətə çevirmək, həmin əngəllərə qarşı ictimai mübarizə əzmini gücləndirmək cəhdi diqqəti cəlb edir. Xalqın mentalitetində əsrlər boyu qorunub-saxlanmış əxlaq, davranış, adət-ənənə və bu kimi digər mənəvi dəyərlər getdikcə sürətlə öz təməlindən qopur, ayrılır, insanlar şərin, nəfsin və ehtirasların əsiri, qurbanı olur. Bu cür sosial ziddiyyətlərin kökündə ictimai ədalətsizlik, vicdansızlıq, mənəvi cəhətdən kasadlıq və s. kimi amillərin durduğunu vurğulayan yazıçı əsərin əvvəlində zamanın, dövrün təzadlarla dolu, acınacaqlı bir mənzərəsini yaradır və bu mənzərəni yaratmaqla təkcə bizim cəmiyyətimizi deyil, bütövlükdə bəşəriyyəti saran ictimai eyiblərə, naqisliklərə, qüsuralara ayna tutur, insanlığın mübtəla olduğu bu ümumbəşəri xəstəlikdən - mənəvi şikəstlikdən xilas olmağın yollarını arayır. Bu əsəri oxuduqca bizə aydın olur ki, müəllif təkcə özümüzü, xalqımızı, ümmətimizi deyil, bütün bəşəriyyəti narahat edən məsələlərə eyni həssaslıqla yanaşır. Ədib cəmiyyətin inkişafına, tərəqqisinə mane olan cəhalətə, mənəvi geriliyə rəvac verən ictimai bəlaları, əxlaqi qüsurları tənqid edərkən satiranın ən yüksək forması sayılan ifşaçı gülüşdən məharətlə istifadə edir. “Eybəcərliyin eybəcər olduğunu dərk etdirən”, ona qarşı nifrət, mübarizə hissi oyadan bu gülüş öz nikbin, humanist məzmununa, bəşəri mahiyyətinə görə həmişə, hər yerdə tənqid atəşinə tutduğu hədəfdən, qanun və qaydalardan, qüsurlar və nöqsanlardan qat-qat yüksəkdə durur, mütərəqqi ideyaların tribunasına çevrilir. Həyatın, ictimai varlığın ən eybəcər cəhətlərini ifşa edərkən belə işıqlı, nurlu təbiətini qoruyub saxlayır.

Əsərlərindəki kəskin satiradan, ironiyadan aydın duyulur ki, Seyran Səxavət hər zaman – həm düşüncəsində, həm də əməllərində haqqın və ədalətin müdafiəçisi olmuşdur. Cəsarətli, aydın mövqeyi yazıcının şəxsiyyət və xarakter bütövlüyü ilə əlaqədardır. Yazıcının milli-mənəvi varlığında bu xüsusiyyətlər bütövlüyü və tamlığı ilə üzə çıxır. O, əsərlərində insanların azad, asılı olmadan yaşamaq haqqını o şəkildə ifadə etmiş və qabartmışdır ki, bununla əsər boyu qaldırdığı problemlərin sadəcə lokal səciyyə daşdığını deyil, planetar, ümumbəşəri mahiyyət kəsb etdiyini vurğulamışdır.

Müəllifin qələminin üstün, qüdrətli cəhətlərindən biri də budur ki, o, ədalətsizliyin, özbaşınalığın, dərəbəyliyin baş alıb getdiyi bir mühitdə, cəmiyyətdə hüquqi qanunların görmədiyi, yaxud görmək istəmədiyi bir işi – yəni, haqqın, ədalətin müdafiəsi işini öz üzərinə götürür və onu ləyaqətlə həyata keçirir.

Bəli, “qanunların qılıncı işləməyən yerdə satiranın qılıncı iş görür”. “Yaramazlıqların heç də hamısını qanun açıb göstərə bilməz. Qanun yaramaz xislətli insanın mənəvi pozğunluğunu deyil, cinayəti və pis əməlləri cəzalandırır. Bu, qanunların və cəzanın dairəsindən kənar qalan bir şərdir, ona görə həmin şər satira vasitəsilə aşkar və rüsvay edilməlidir”.

Sələfi, böyük mütəfəkkir Mirzə Fətəli Axundov kimi Seyran Səxavət də “istehza və məsxərə yolu ilə” yazılan əsərlərin tərbiyəvi-idraki gücünə inanır. Onun hadisə və obrazlara bəslədiyi gizli komik münasibət əslində nikbin əhvali-ruhiyyədən doğur və gülüş vasitəsilə insanı düşdüüyü bəlalardan arınmağa çağırır. Sənətkar bu yolla insanın daxilindəki hər cür qüsurları aradan qaldırmaq, onu düşünməyə sövq etmək, özünü dərk etməyə və vətəndaş kimi formalaşmağa, vətənin və millətin taleyi ilə bağlı düşünməyə yönləndirir. Yazıçı düşünür ki, milli birliyə milli şüuru oyatmaqla, milli düşüncəni formalaşdırmaqla nail olmaq mümkündür. Bu, Seyran Səxavətin sənət kredosu, sənət konsepsiyasıdır.

Seyran Səxavətin əsərləri dərin milli xüsusiyyətlərə malik olduğu kimi həm də ümumbəşəri mahiyyət və məzmun kəsb etməkdədir. O, ən adi həyat hadisələrini belə ümumbəşəri səviyyəyə qaldırmağı, insanın və insanlığın mənafeyi miqyasında ümumiləşdirməyi bacaran sənətkardır. Seyran Səxavət aktuallığına, əhəmiyyətinə baxmayaraq hadisələrin özünü deyil, fəlsəfəsini, mahiyyətini görür və əsərləri vasitəsilə bunu göstərməyə çalışır. Yazıçı əsərlərində insan həyatının, düşüncəsinin köklü problemlərinə müraciət edir və cəmiyyətin sosial-mənəvi bəlalərini bədii sözə çevirir.

Ədib satirik ifadə tərzindən, ironiyadan geniş istifadə ilə yazdığı “Yəhudi əlifbası” romanının hər səhifəsinə tükənməz fantaziyasını, özünün başlıca fikir və ideyalarını, bir sözlə, bütün varlığını hopdurmağa çalışmışdır. Əsərdə bir-birindən maraqlı, təsirli və düşündürücü hadisələr yer alıb ki, bu da oxucuda “roman içində roman aurası” yaradır. Müəllif fikirlərinin birmənalı anlaşılmasını, həmçinin zaman və məkan məhdudiyyətindən uzaqlaşmaq məqsədilə simvolik, rəmzi-alleqorik obrazlardan, şərti-metaforik fiqur, plan və situasiyalardan uğurla istifadə etmişdir. Seyran Səxavət bu romanı yaşadığı dövr və insanlar haqqında tarixi, bədii və psixoloji həqiqət kimi qələmə almışdır. Tarixiliklə müasirliyin vəhdəti, eyni zamanda gələcəyə xitabla yazılmış bu dərin məzmunlu əsər sosial-ictimai problemlərin bədii əksi, psixologizmi, şərti-metaforizmi, problematikası, sənətkarlığı və yüksək bədiiyyəti ilə bütün dövrlərin kitabı – özünü dərk etmək iqtidarında bulunan bütün xalqların əlifbası ola bilmək səviyyəsinə yüksəlmişdir. İdeya cəhətdən bütün ciddiyyəti ilə yanaşı “Yəhudi əlifbası” romanı ruhunda azad yaradıcılıq fantaziyasının tam hökm sürdüüyü bir romandır.

Seyran Səxavətin yaradıcılığını izlədikcə bu qənaətə gəlirik ki, o, ən adi həyat hadisələrini belə ümumbəşəri səviyyəyə qaldırmağı, insanın və insanlığın mənafeyi miqyasında ümumiləşdirməyi bacaran sənətkardır. Ədib aktuallığını, əhəmiyyətini nəzərə almaqla hadisələrin özünə yox, fəlsəfəsinə, mahiyyətinə daha çox diqqət yetirir. Bu baxımdan Seyran Səxavətin əsərləri milli mənaya və intonasiyaya malik olduğu kimi, həm də ümumbəşəri səciyyə daşıyır. Bu cəhət yazıçının bədii ümumiləşdirmə imkanlarını genişləndirir. Beləliklə, millilikdən ümumbəşəriyyəyə yol açılır.

1920-1930-cu İLLƏR ƏDƏBİ PROSESİNDƏ REALİZMİN HƏRƏKƏTVERİCİ ROLU

Səbuhi QƏHRƏMANOV

AMEA-nın Ədəbiyyat İnstitutu

gahramanovsabuhi@gmail.com

AZƏRBAYCAN

1920-1930-cu illər Azərbaycan ədəbi prosesinə ideoloji amilin təsiri və təzyiqi danılmazdır. Azərbaycançılıq ideologiyasına söykənən milli ədəbiyyatın ideya-bədii platformasına qarşı sovet doktrinasının irəli sürdüüyü proletar ideologiyası və proletar ədəbiyyatı dururdu. Bununla belə, ideoloji – ədəbiyyatın dəyişməsinə təsir göstərən xarici faktordur, ədəbi proses, ilk növbədə ədəbiyyatın öz dəyərləri, ənənələri hesabına inkişaf edir. 1920-1930-cu illərin ədəbi qarşıdurmasında hər iki tərəfin (milli və sosialist) çıxış nöqtəsi kimi istinad edib, mübahisə predmetinə çevirdiyi məhz realizm ənənələri oldu.

1920-1930-cu illər üçün Azərbaycan ədəbiyyatında iki bədii-estetik cərəyanın əsaslı təcrübəsi vardı: romantizm və realizm. H.Cavidin poeziya və dramaturgiyasında (“Azər”, “Peyğəmbər”, “Topal Teymur”, “Knyaz”, “Səyavuş”, “Xəyyam” və s.), Ə.Cavadın şeirlərində, C.Cabbarlının müəyyən əsərlərində (“Oqtay Eloğlu”, “Od gəlini”, “Qız qalası” və s.) və s. milli ideologiya romantizm

dəyərləri vasitəsilə daşıyırdı. C.Məmmədquluzadə, Ə.Haqverdiyev, Y.V.Çəmənzəminli, T.Ş.Simurğun sovet dövrü əsərlərində milli gerçəklər realizm və tənqidi yanaşma təcrübəsi əsasında əks olunurdu. Sovet ideologiyası romantizmi burjua sinfinin və kapitalizmin ideya rüporu kimi qiymətləndirərək birmənalı şəkildə rədd etdi. Romantik sənətkarlar 1920-1930-cu illər boyu təqib olunaraq repressiyaya uğradıldı. Azərbaycan realizmi bütün tarixi ərzində geniş xalq mövqeyinə əsaslanmış, aşağı və orta zümrələrin həyatını əks etdirmiş, fəal Azərbaycançılıq platformasında durmuşdu. Realistləri birbaşa sinfi baxımdan günahlandırmaq, türkçülükdə ittiham etmək çətin idi. Odur ki, proletar ideologiyası realist yazıçılara onların öz cəbhəsində müharibə elan etdi. “Köhnəlmiş”, “cığırdaş” adlarıyla, sosializm həqiqətlərini dərk etməyən yazıçılar kimi realistləri mənəvi repressiyaya məruz qoydu, ən nəhayət 1930-cu illərdə bir çoxlarını qətlə yetirdi.

Azərbaycan realizmi bir neçə mərhələdən keçmiş (intibah realizmi, maarifçi realizm, tənqidi realizm), zənginliyini 1920-ci illər üçün də qoruyub saxlamışdı. Bu illərdə başlıca istiqaməti təmsil edən tənqidi realizmlə (C.Məmmədquluzadə, “Dəli yığıncığı”, “Zırrama”, “Sirkə”, “Saqqallı uşaq”, “Oğru inək”, “Şeir bülbülləri”, “Bəlkə də qaytardılar” və s.; Ə.Haqverdiyev, “Keçmiş günlər”, “Seyidlər ocağı”, “Çeşmə”, “Uca dağ başında” və s.; C.Cabbarlı, “Sevil”, “Almaz”, “Dilarə”, “Gülər”, “Dilbər” və s.; Ə.Nəzminin satirik şeirləri; M.S.Ordubadı, “Şahqulu bəyin nəvəsi”, “Dumanlı Təbriz” və s.; Y.V.Çəmənzəminli, “Yaramaz”, “Ruhnəvaz xanım”, “Namussuz”, “İki od arasında” və s.; S.Hüseyn, “Yatmış kəndin qış gecələri”, “Kor kişinin arvadı”, “Həzin bir xatirə” və s.; Qantəmir, “Dəfatirəti-üzviyyə”, “Şarlata”, “Zeynən Tükəzbanova” və s.; B.Talıblı, “Erkək Tükəzban”, “Dirək” və s.) yanaşı, A.Şaiq (“Vəzifə”, “Özü bilsin, mənə nə”, “Əsəbi adam”, “Araz” və s.), N.Vəzirov (“Təzə əsrin ibtidası”), S.S.Axundov (“Laçın yuvası”, “Son ümid”, “Cəhalət qurbanı”, “Bax mən buna yoxam” və s.), T.Ş.Simurğ (“Yox”, “Çətin müəmma və ya iki arvad almaq məsələsi”, “Məşədi Qədimin evində bədbəxtlik” və s.) və digər maarifçi yazıçılar da ədəbi prosesdə fəal iştirak edirdilər. Faktlar göstərir ki, istər realistlər, istərsə də maarifçilər əvvəlcə yeni quruluşu öz ideya platformalarından müsbət qarşılamaş, lakin təcridən reallığın mahiyyətinə vardığıca, 1920-ci illərin ikinci yarısından ona münasibət dəyişmiş və hətta onu inkar etmişlər.

“Təzə əsrin ibtidası” (N.Vəzirov) epitetindən də göründüyü kimi, maarifçilər yeni cəmiyyətin qurulması prosesini ilkin olaraq öz maarifçi arzularına uyğun qəbul etmiş, əsərlərində maarif və gerilik, tərəqqi və patriarxallıq, təhsil və avamlıq, mədənilik və köhnəpərəstlik qarşıdurmalarını işıq və qaranlığın mübarizəsi kimi təsvir etmiş, dəyərləndirmişlər. Mədəni inkişafa can atan yeni cəmiyyət qurucuları hər yerdə geriçi zehniyyət qalıqları ilə üzləşir və bu, maarifçilərin yaradıcılığında ümumi sosial bəla kimi ümumiləşirdi. Bu halda realizm sosial dəyişmə zərurətinə ideya olaraq haqq qazandırır, ədəbi prosesə təkan verirdi.

Tənqidi realistlər yeni cəmiyyət quruculuğuna əvvəlcə Cümhuriyyət ideyalarının davamı kimi baxır, vaxtilə “Molla Nəsrəddin” jurnalında qaldırılmış kəndli problemi, qadın azadlığı, dini mövhumatın və yalançı din xadimlərinin ifşası, milli tərəqqi və s. kimi ideyaların realizəsini həyata keçirirdilər. Sosializm ideyaları və gerçəklik arasındakı ziddiyyətlər, bolşevik hakimiyyətinin özbaşınalıqları, milli varlığın aşınması və digər real problemləri də nəzərdən qaçırmır, satira və yumor atəsinə tuturdular. 1920-1930-cu illər ədəbiyyatında gerçəklərə gülüş platformasından baxılması, sosial mühitdə gülünc mənzərələrin ifşası tənqidi realizm ənənələrindən xəbər verir, realizmin gücünü göstərirdi.

1920-1930-cu illər ədəbi prosesi bütövlükdə hakim ideologiyanın nəzarətində idi. Sinfilik nəzəriyyəsiindən çıxış edən bu ideologiya bolşeviklərin rəhbəri V.Ulyanov-Lenin “Hər milli mədəniyyətdə iki mədəniyyət – yuxarıların mədəniyyəti, aşağıların mədəniyyəti var” tezisində əsaslanır, “aşağılar” öz fərqli ədəbiyyatını da yaratmağa çalışırdı. Bu ədəbiyyat ideoloji baxımdan yalnız şifahi xalq ədəbiyyatına və kapitalizmi ifşa etmiş realizmə söykənə bilərdi. Bütün 1920-ci illər boyu Azərbaycan ədəbiyyatında bu tendensiya yeridilmiş, rus ədəbi prosesində mövcud yeni ədəbiyyat axtarırları milli ədəbi prosesə də tətbiq olunmuşdu. Proletar ədəbiyyatı adını almış yeni ədəbiyyat da realizmə söykənməli, amma mütləq şəkildə ondan fərqli, yeni realizm olmalı idi. Yeni ədəbiyyatı realizmin ümumi ənənə və təcrübəsindən ayırmaq üçün, 1930-cu illərin əvvəllərində, proletar ədəbiyyatının banisi hesab olunan M.Qorkinin təklifi ilə: ənənəvi realist ədəbiyyata “tənqidi realizm”, yeni proletar ədəbiyyatına isə “sosialist (sosializm) realizmi” adı verildi.

Adında da əks olunduğu kimi, yeni ədəbi cərəyanda ideoloji vurğu mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. Gerçəkləri sinfi, xəlqi, partiyalı mövqedən nəzərdən keçirməli olan yazıçılar həm də onun

inqilabi mahiyyətinə diqqətli olmalı, dəyişmə tendensiyalarını əks etdirməli idilər. Tənqidi realizmin analitik-ifşaedici xarakterindən fərqli olaraq, sosializm realizminin təsvir predmetini sosializm quruculuğunu əks etdirən hadisələr təşkil etməli idi. Rus ədəbiyyatının təsiri ilə 1920-ci illərin ikinci yarısından Azərbaycan ədəbiyyatında da belə bir cərəyan yarandı və özünü əvvəlki realizmə qarşı qoyaraq, ədəbi prosesin hərəkətverici qüvvəsinə çevrildi.

1934-cü ildə Sovetlər ölkəsinin yazıçılarının I qurultayında sosializm realizminin yaradıcılıq metodu ədəbiyyatın yeganə metodu və sosializm realizmi ədəbiyyatı ölkədə yeganə rəsmi ədəbiyyat statusu aldı. Azad yaradıcı ilhama son qoyuldu və yeni metodun qəlibləri sovet dönməsinin sonunacan ədəbiyyatın başının üzərindən “damokl qılıncı kimi” asıldı. İncilabi ədəbiyyatı təmsil edən yeni nəsil şair və yazıçıların hamısı (S.Rüstəm, R.Rza, M.Rahim, M.Hüseyn, S.Rəhimov, Ə.Vəliyev, Ə.Ələkbərzadə, Mir Cəlal, M.İbrahimov və b.), hətta ruh etibarilə romantik olan sənətkarlar da (S.Vurğun, M.Müşfiq və b.) yaradıcılığını eyni bir sosializm realizmi bayrağı altına sığışdırmalı oldular.

Realizm ənənələri 1920-1930-cu illərin ədəbi prosesinin təşkilində yalnız təkənverici amil olmaqla qalmadı. Realizm dəyərləri sosrealizm ədəbiyyatının ən yaxşı nümunələrində həm birbaşa təsir məqamında, həm də mətnlərin alt qatında dolayısı olaraq özünü göstərir. Müasir Azərbaycan ədəbiyyatının təşəkkülündə realizmin rolu və payı əvəzsizdir.

ABBASQULU AĞA BAKIXANOVUN AVTOBİOQRAFİK SƏCİYYƏLİ “MERACE-XƏYAL” VƏ “MƏCLİSİ-FİRƏNG” POEMASINDA ŞƏRQ VƏ QƏRB

Kəmalə NURİYEVA

AMEA Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi

kamala.nur@mail.ru

AZƏRBAYCAN

İstedadlı şair, tərcüməçi, böyük alim və mütəfəkkir Abbasqulu ağa Bakıxanov XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının, fəlsəfəsinin, maarifçiliyinin ən məşhur nümayəndələrindən biridir. Ensiklopedik biliyə, unikal istedadla malik A.Bakıxanov tarix, arxeologiya, coğrafiya, filologiya, pedaqogika, fəlsəfə, astronomiya kimi elm sahələrində müxtəlif qiymətli əsərlərin müəllifidir. Azərbaycan elmi tarixşünaslığının banisi hesab olunan A.Bakıxanov milli poeziyanın inkişafında da müəyyən rol oynamış, özündən sonra zəngin bədii irs qoymuşdur. “Qüdsi” təxəllüsü ilə Azərbaycan və fars dillərində klassik şərq poeziyasının müxtəlif janrlarında əsərlər yazan mütəfəkirin avtobioqrafik səciyyəyə daşıyan iki klassik poeması da məlumdur.

A.Bakıxanov Çar Rusiyasının Qafqaz ordusu baş komandanlığında və Əlahiddə ordu korpusunda zabit olmuş və şərq dilləri üzrə mütərcim kimi fəaliyyət göstərmişdir. Rusiyanın İran və Türkiyə ilə müharibələrində sülh danışıqları zamanı tərcüməçi olmuşdur. Rus ordusunda xidməti zamanı Çar Rusiyasının və qonşu ölkələrin ərəzilərini səyahət etmiş, müxtəlif istiqamətlərə olan səfərləri çərçivəsində beş ay Varşavada yaşamışdır. Varşavada olduğu müddətdə bədii yaradıcılığını da davam etdirmiş, iki avtobioqrafik səciyyəli poema – “Merace-Xəyal” və “Məclisi-Firəng” yazmışdır.

Fars dilində yazdığı hər iki poema bədii strukturuna, dil və üslub xüsusiyyətlərinə görə klassik şərq ədəbiyyatında məşhur olan “şikayətnamə”lərə, yaxud, “ərzi-hal”lara bənzəyir. A.Bakıxanov bu poemalarında Varşavadakı həyat tərzi, yerli xalqın adət və ənənələrini, özünün mənəvi-əxlaqi düşüncə, axtarış və iztirablarını təsvir etmiş, Şərq və Qərb dünyasını müqayisə edərək öz fikirlərini təqdim etmişdir.

“Merace-xəyal” (“Xəyalın uçu”) poemasında A.Bakıxanov Rusiyanı səyahət edərək Polşaya getməsindən, bir müddət Varşavada yaşayıb şəhərin savadlı, mötəbər dövlət nümayəndələri və alimləri ilə tanış olmasından, yüksək zadəgan məclislərində iştirak etməsindən bəhs edir. Polşanın baş hakimi vəzifəsində çalışan İ.F.Paskeviçi yüksək ləyaqətə malik olan bir dövlət xadimi kimi təqdim edir, polyak zadəgan xanımlarının gözəlliyinə məftun olduğunu bildirir. Lakin, şair Varşavada maraqlı, mədəni bir mühitə düşməsinə baxmayaraq buradakı həyatından, taleyindən razı deyil. O burada

rahatlıq tapa bilməyib ağır mənəvi iztirablar keçirir. Bu daxili mənəvi təlatümü, ruhi sıxıntıları maraqlı bir şəkildə ifadə etmişdir:

... Məni yurddan ayrı saldı bu səfər,
Dostlarımdan qaldım necə bixəbər!
– Mən Firəngə bir səyahət eyləyim,
Elmü-fəndən kəsbi-ləzzət eyləyim –
Deyə, düşdüm boş xəyala mən aman,
Dəmir zərlə örtülübmiş nə yaman!

Poemada şair öz xəyalı ilə dialoq quraraq Rum eli (Türkiyə) və İranda gəzib gördüklərini Avropada gördükləri ilə, başqa sözlə, Şərqlə Qərbi müqayisə edir. Nəhayət xəyalı onu hər tərəfi gül-çiçəklə bəzənmiş, həyatında hovuz, önündə xiyaban olan kiçik, lakin, “şah saraylarından daha şərəfatlı” bir evə gətirib çıxarır. Bu evdə sadə geyimli, hətta “guşənişin görünən”, lakin, “Hind, Rum, Çindən xəbər verən”, “xoş səslə kitab oxuyan”, “min həvəslə əsər yazan” bir insanı görür. Xəyalından paxıllığını çəkdiyi bu insanın kimliyini soruşan şair məzəmmətlə üzləşir:

...Xəyal gülüb dedi: “Anla ey qafil!
Paxıllığın özünədir, yaxşı bil!
Heyrət etmə cəhalətlə sən buna,
İp bağlamış nəfsin bil öz boynuna...
...Cəsarətlə bu qorxunu gəl burax,
Gözünü aç, bir özünə yaxşı bax...
Səadəti verib burda əlindən,
Axtarısan, uzaqlarda onu sən...”

Şair poemasında səadəti uzaqda deyil, ancaq doğma vətəninə axtarmağın lazım olduğunu irəli sürür, ömrünün mənasını xalqa xidmətdə və yaradıcı əməkdə görür. Şair elm və sənətlə məşğul olub xalqa xidməti təbliğ etmək nəticəsinə gəlir. Poemada doğma diyarının parlaq, əlvan, bir qədər də romantik boyalarla təsvir və tərifini yaradan şair əsəri vətənpərvər misralarla bitirir:

... Bir əhd etdim xəyalıma bu axşam,
Bu səfərdən əgər mən sağ qayıtsam,
O guşədə sakit qərar tutaraq,
Yaşayaram qovğalardan mən uzaq.
Qalan ömrü keçirərəm firavan,
Şükr edərəm allahıma hər zaman.
Qüdsi, xoşdur Əmsar adlı məskənin,
Şəhərlərdən çox üstündür öz kəndin.

“Məclisi Firəng” (“Firəng məclisi”) poemasında isə Avropanın mənfi əxlaq normalarını tənqid edir. Şairpoemada həyat təcrübəsi çox məhdud olan bir zadəgan gəncin günlərini eys-ışrətdə keçirməsi, onun uğursuz məhəbbət macəraları, hiss və həyəcanları, mənəvi iztirabları romantik üslubda və maraqlı məcazlarla ifadə olunub. Şair gəncin dilindən onun hisslərini belə əks etdirir:

...Ah çəkdim, nalə etdim oda düşdü şirin can,
Lalə kimi qəlbimə dağ basıldı, ah, aman...
Başqa bir yerdə:
... Cümlə bir an içində silindi gözlərimdən,
Necə ulduz yox olar günəş tulu edərkən...

Poemadan aydın görünür ki, şair Avropa zadəgan təbəqəsində hökm sürən sevgi, ailə münasibətlərini, əxlaq normalarını bəyənmemişdir. “Bu ölkədə yaşar çex, rus, alman, firəngli” xanımların “yırtıcı vəhşiləri bir anda ram etməsindən”, “qan içən aslanları tora salaraq müdam etməsindən” şikayətlənib onların vəfasız olduğunu, ürək vermədən, eşq, sevdə duymadan qəlb yaralayaraq həyat sürdüklərini vurğulayır. Gözəlləri hətta düşmən adlandıran şair onlardan uzaq qalması üstün tutur. Bəhs etdiyi gəncin öz həyatını bir sevdə uğrunda puç etməsindən təəssüflənən müəllif ömrünü boş xəyalla, “vəfatsız cananla” məhv etmək istəmir:

Lakin belə pərivəş, şeytan ürəkli dilbər,
Yaxşını da, pisi də bir anda məhv eyləyər.
Onlar eşqi bənzədir mənasız bir həvəsə,

Qarğa ilə bülbülü salırlar bir qəfəsə.
İndi ki, belə oldu qnamayın siz məni,
Nə üçün mən dost tutum həyatıma düşməni?

Söylədiklərində məqsədinin eşqə xələl vurmaq olmadığını, eşqə ziyan gətirəcək, onu “rövnəqdən salacaq” əmələ nümunə göstərdiyini vurğulayan A.Bakıxanov, ümumiyyətlə, çox kəskin tənqidimövqə tutmamış, hər bir xalqın özünəməxsus həyat tərzini və adət-ənənələri olduğu və onların həmin xalq üçün xoş, əziz olduğu qənaətinə gəlmişdir. A.Bakıxanov marifçilik ideyalarına sadıq qalaraq poemanı çox ibrətamiz bir sonluqla bitirir və başqalarına ayıb tutmağın ayıb bir iş olduğunu bildirir:

...Həqiqət axtarana lazımdır möhkəm dəlil,
Haqqı rədd ya qəbulla anlamaq mümkün deyil.

Yaxşıya da, pisə də bir pərdə çəkilmişdir,
Özgəyə ayıb tutmaq özü də ayıb işdir...

Hər iki poemada A.Bakıxanovun Şərq və Qərbə münasibəti aydın görünür. Kəskin tənqid etməyə də, yaxud, satıraya üz tutmasa da o, Qərbin ailə, məişət adət-ənənələrini, həyat tərzini bəyənmir. Şərqin isə durğunluğunu, düşgünlüyünü, elm və fəndən uzaq, bixəbər olduğunu vurğulayır. Qərbin şərqdən əxlaq normalarını, ailə və dostluq münasibətlərini öyrənməsini, şərqin isə qərbdən elmi, biliyi, təhsili əxz etməsini istəyir.

ANARIN “AĞ QOÇ, QARA QOÇ” ƏSƏRİNDƏ UTOPIYA

İzafə RƏSULOVA

Bakı Dövlət Universiteti
Izafe.rasulovaami@yahoo.com
AZƏRBAYCAN

Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən biri olan Anarın «Ağ qoç, qara qoç» əsəri son illərdə nəşr olunan romanlar içərisində əhəmiyyətli yerlərdən birini tutur. Həcmcə o qədər də böyük olmayan roman aktual ictimai-siyasi problemləri əhatə edir.

Əsər iki nağıldan ibarətdir. Nağıllar əks etdirdiyi hadisələr baxımından ayrı-ayrı dövrlərdə yaşanmış kimi görünsə də, ikinci nağılın başlanğıcında qeyd olunub ki, nağılda cərəyan edən hadisələr xronoloji ardıcılığa görə birinci nağılın davamı deyil. Bu iki bir-birinə alternativ olan olaylar eyni vaxt kəsiyində təsəvvür edilir.

Bu əsərin quruluşu olduqca orijinaldı. Bu quruluşun seçilməsində “Məlikməmməd” nağılının, “Dədə-Qorqud” dastanının, Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığının, xüsusilə görkəmli yazıcının “Anamin kitabı” əsərinin təsiri hiss olunur.

Anarın yazmış olduğu bu əsər onun xəyalıdır desək heç də yanlışdır. Real həyat hadisələrindən olan narazılıqlarını romantik dünyasına, nağıllar aləminə qapılaraq qələmə almışdır.

Anarın “Məlikməmməd nağılı”nın motivləri, obrazları üzərində qurduğu “Ağ qoç, qara qoç” əsəri dövrə, zəmanəyə, sosial-siyasi mühitə və şəraitə realist baxışdan doğan nağıldır. “Məlikməmməd nağılı”nı yaradan xalq onu öz arzularına çatdırmaq üçün Zümrüd quşunu, Ağ qoç, Qara qoçu yetirirsə, Anar öz qəhrəmanı Məlikməmmədini öz gücülə, ağılla, ağırlı-acılı tarixin sınaqlarına dözdürməklə, bu çətinliklərin içərisində “bişirib” möhkəmləndirməklə, dövlət, xalq mənafeyi üzərində kökləməklə ağ günləri ona bəxş edir. Onun qəhrəmanı dövlət, xalq mənafeyini öz şəxsi mənafeyi bilir. Onun müqəddəs borcu xalqın şərafətini, ləyaqətini qorumaqdır.

Anar yaratdığı obrazların adlarını da təsadüfi seçməmişdir. Məlik Məmmədli əsərin baş qəhrəmanıdır və bu adı biz Məlikməmməd nağılından bilirik. Məlik Çağdaş Radio-TV kanalında şərhçi və müəllif-rejissor kimi işləyirdi. Məliyin oğlu Beyrək, qızı Burlanın adları bizə ümumtürk abidəsi “Dədə-Qorqud” dastanından məlumdur. Beyrək Şuşada nəqliyyat mühəndisi, Burla Kərkükdə ədəbiyyat müəllimi vəzifəsində işləyirlər. Həyat yoldaşı Aypəri obrazı isə yazıcının öz təxəyyülünün məhsuludur. Aypəri isə Təbrizdə teatr rəssamı kimi fəaliyyət göstərir.

Əsərin bir hissəsində Azərbaycanın nağıl qəhrəmanları xatırlanır. İliç buxtası adlanan ərazidə amerikalıların qurduqları “Disney nağıl dünyası”nda məşhur disney qəhrəmanları ilə bir sırada

Cirtanın, Divlərin, Pərilərin, Küpəgirən qarılının, sehrbaz dərvişlərin, Güləndə ağzından qəh-qəh tökülən Gül Qəh-Qəh xanımın, Ovçu Primin, Armudan bəyin, Qaraqaşın, Göyçək Fatmanın da məzəli fiqurlarının uşaqları sevincə qərç etməsindən bəhs olunmuşdur.

Bir zamanlar Anar Dədə Qorqudun obrazını ekrana gətirdi, onu nağıllardan, dastanlardan çəkib çıxartdı, reallığa qovuşdurdu. Nağıl-dastan-mifik dünyamızdan götürüb real dünyamızın qəhrəmanı etdi. Anar Dədə-Qorqudun ölməz obrazını yaratmaqla yanaşı, Dədə-Qorqud dünyasının qəhrəmanlarını da onunla birlikdə yazılı ədəbiyyatımıza, efirimizə, ekranımıza çıxardı. Oğuz türk qəbilə, tayfa birliklərinin min illər öncədən qurub yaratdığı türk-oğuz dövlətçiliyinin qorunub saxlanması üçün bugünkü Azərbaycanın müstəqilliyini, ərazi bütövlüyünü, türk dünyasının birliyinin vacibliyini zamanın əsas məsələləri kimi gündəmə gətirdi. Anar Burla xatun, Tural, Beyrək, digər oğuz-türk adlarını millətimizin yaddaşına qaytarmağa çalışdı. Bu gün Dədə-Qorqud qəhrəmanlarının adlarını xalq özündə yaşadır. Hər evdə, ailədə, nəsilə “Dədə-Qorqud” dastanının qəhrəmanlarının adları böyüyür.

Anar əsli-nəcəbəti ilə öyünməyi şərəf bildiyi oğuz tayfalarının adlarını özündən çox-çox sonralar da məmləkətdə görmək istəyir. Onun yaratdığı məmləkətdə-yeni Azərbaycanda bu heç də çətin deyil. Çünki onun qəhrəmanları bu mənəvi köklərə çox bağlanmış, milli dəyərlərlə köklənmişdir. Onun yaratdığı cəmiyyətdə harada, hansı ölkədə, hansı qitədə yaşamasından asılı olmayaraq türk dünyası birdir.

Bu romanda “Dədə-Qorqud” dastanına çoxlu işarələr vardır. Qorqud dağına çəkilən kanat, bu dağın şəhərə baxan yamacında Qızıl çadırdə restoran və içi komforlu odalar, sıx çimərliyinə baxan səmtində Ağ çadırdə dastan teatri və alaçıq odalar vardı. Dastanda qızıl sapla tikilmiş çadır otaqların Qazan xan tərəfindən paylanması və oğlu Uruz üçün qara yerdə Ağ otaqlı çadır tikdirmək arzusu bizə məlumdur. Bundan başqa burada Təpəgoz mağarasının uşaqların sevimli əyləncə yerlərindən biri olduğu, burada nəhəng Təpəgöz fiqurunun olması qeyd olunmuşdur. Qorqud dağının zirvəsində Dədə Qorqud abidələr kompleksi ucaldılmış və burada Qopuzlu Dədə Qorqud, at belində Salur Qazan, Qırx incə belli qızla Burla xatun, ağacı köklü-köməçli yerindən çıxaran Qaraca çoban və Beyrəklə Banuçiçəyin heykəllərinin təsviri xüsusilə diqqəti cəlb edir.

Anarın qələmə aldığı “Ağ qoç, qara qoç” əsəri ilə “Anamın kitabı”nda bir-biri ilə səsleşən məqamlar vardır. Hələ 1920-ci ildə Cəlil Məmmədquluzadə tərəfindən qələmə alınmış “Anamın kitabı” XX əsrin əvvəllərindəki Azərbaycan cəmiyyəti, xüsusilə də Azərbaycan ziyalıları haqqındadır. Pyesin əsas ideyası Vətənə, xalqa, ana dilinə sadıq olmağa çağırışla bağlıdır. Əsərdə müxtəlif dövlətlərə və dövlət sistemlərinə meyli olan adamların səhv yol tutduqları tənqid olunur. Müəllifə görə, xalqın nicat yolu kiminsə, hansı dövlətinə ağışuna atılmaqda yox, Vətənpərvərlik ideyası ətrafında birləşməkdədir. Belə ki, Anar milli mənsubluğunu unutmayan, xalqına, millətinə, onun milli-adət-ənənələrinə bağlı olan, onları yaşatmağa çalışanlardan biridir.

Anar bu əsəri ilə dünyanın özündən, bu günün pəncərəsindən sonrakı illərə baxır. Arzuladığı Azərbaycanın gələcəyini bu günün prizmasından nəzərdən keçirir. Anarın görmək istədiyi Azərbaycan arzuların həqiqətə çevrilməsinə yaxın olan Azərbaycandır. Bütöv Azərbaycanın gələcəyini, səadətini dünya Azərbaycanlılarının milli birliyində görən yazıçı arzu və istəklərini, görmək istədiyini ağ qoç - işıqlı, xoşbəxt dünyasında tapa biləcəyini güman edir.

Ümumiyyətlə, əsərin əsas canı və qayəsi ikinci hissədədir. Söhbət reallıq qatından gedir. Nağıl kimi təqdim edilən əsər elə nağıl süjetinin üzərində qurulub və bu iki hissə çılpaq həqiqətlərin, bir çox siyasi proseslər, cəmiyyət, dövlət və hakimiyyətlə bağlı düşüncələrin, həmçinin mədəniyyətimiz haqda fikirlərin söylənilməsi üçün vasitə rolunu oynayır. Yazıçı bu üç zona üzündən Azərbaycanda baş vermiş olan ictimai, əxlaqi və mənəvi dəyişiklikləri təsvir edir.

Anarın fikrincə, ölkənin taleyi üçün öncə düzgün yol seçmək, sonra seçilmiş yolu qoruyub saxlamaq lazımdır. Yəni gələcək, həqiqətən də, öz əllərimizdədir.

ANARIN “GÖZ MUNCUĞU” POVESTİNDƏ POSTMODERNİZMIN ƏLAMƏTLƏRİ

Seyidnisə MƏNƏFOVA

Bakı Slavyan Universiteti

b.manafov70@gmail.com

AZƏRBAYCAN

Anar nəsrı mövzuca rəngarəngdir, adı məişət olaylarından tutmuş qlobal mənə daşıyan hadisələrə qədər burada mənəvi- əxlaqi problemlər əks olunur. Dünyanı düşündürən, milləti məşğul edən ictimai-siyasi məsələlərə dək Anar nəsrı zaman və məkan miqyasına görə həm lokal, həm də qlobal zəmindədir. Xeyirlə şəri, gözəlliklə eybəcərliyi, böyüklüklə kiçikliyi,- bir sözlə, insan ruhunun ali və xırda duyğularını nəsr səviyyəsinə qaldırmaq ehtirası onun yaradıcılığının özülüdür. Azərbaycan klassik və çağdaş mədəniyyəti, xüsusilə ədəbiyyatı bir küll halında Anar yaradıcılığında bu və ya digər formada öz əksini tapıb. Şəxsiyyətləri, dəyərləri, problemləri, yönləri ilə. Anarın “Göz muncuğu” povestində də özünəməxsus nəsrinin əlamətlərini görmək mümkündür.

Povestdə təsvir olunan hadisələr narrativ təhkiyə formasında olan bir insanın düşüncələridir. Yazıçı bütün yaradıcılığı boyu insanı anlamağa, onun ən müxtəlif hallarını xarakterini açmağa çalışmışdır. Əsərin ideyası dünyada mənəviyyatın dağılması üzərində qurulmuşdur. Bu əsərdə mənəviyyatsızlığa, cinayətə, satqınlığa, vəzifə tutmaq üçün hər bir alçaqlığa əl atan anti insanlar ilə rastlaşırıq. Əsərin doqquzuncu fəslı “Kefli İsgəndər düz deyirmiş” epıqrafı ilə başlayan hissəsində Zakirin istəklərini həyata keçirmək üçün törətdiyi cinayət, dəfnindən üç gün keçməmiş onun mənzilini mənimsəməsi, qapıda adı yazılmış löhvəni qoparıb öz adını yazması, sevdiyi qıza göz dikməsi və oğul kimi bildiyi insanın ona etdikləri, əsərin on birinci fəslı “Qırmanc” adlanan hissəsində elmi vicdanlıqına inandığı, güvəndiyi şəxslərin mənəviyyatsızlığı, “çox dəyərlı tədqıqatdır” - deyib onu kürəyindən qamçılamaı və s. kimi hadisələrdə bu tipli obrazlar ilə rastlaşırıq. Bu əsərdə özünü göstərən əlamətlərdən biri də baş qəhrəmanın olmamasıdır. Qəhrəman obrazını onun düşüncələri əvəz edir. Onun düşüncələri ilk növbədə məzarda ikən ağrılarının təsəvvürü, ölüm barəsində fikirləri, kim tərəfindən öldürülməsi, məzarda havanın nə qədər çatacağı və s. kimi suallar ətrafında düşünməsi şəklində əks olunub. Əsərin çox hissəsi düşüncələr şəklində əks olunub. Uşaqlıq illərinin xatirində Nəsinə ona etdikləri, atasının ona etdiyi təhqirlər, onu alçaldan sözləri, anasının acizliyi, tələbəklik illərində özünün tənhalığı haqqında və s. kimi düşüncələri əks olunmuşdur.

Əsərdə postmodernizmin əlamətlərindən olan intertekstuallıq geniş yayılmışdır. İntertekstuallıq ideyasının başlanğıc nöqtəsi yazıcının bir əsəri yazana qədər başqa mətnlərdən xəbərdar olması və həmin mətnləri əsərə daxil etməsi, buna istinad etməsidir. Əsərdə bir tərəfdən dünyada məşhur olan filosofların, yazıcıların fikirlərindən ibarət olan epıqraflar, digər tərəfdən bizim milli şüur altımızda yer alan atalar sözləri, deyimlər, Azərbaycan və Türk ədiblərinin əsərlərindən olan hissələr verilmişdir. Əsərin üçüncü fəslində M. C. Məmmədquluzadənin “Ölülər”, ingilis dramaturqu U.Şekspirin “Hamlet”, əsərin dördüncü fəslində rus yazıcısı F.M.Dostoyevskinin “Karamazov qardaşları” əsərlərindən gətirilən hissələr, əsərin birinci fəslində türk şairi Cəlaləddin Ruminin sitatı, Yunus İmrənin şeiri və on ikinci fəsilə “Nə əkərsən, onuda biçərsən” atalar sözü, “Balığı at dəryaya, balıq bilməsə də Xalıq bilər” məsəli, gözü dəymək, gözdən uzaq, gözə gətirmək, pis göz, göz dağı, yaman göz, gözdən salmaq, -bir sözlə, gözün təsir gücü haqqında olan deyimlərdən istifadə edilmişdir. Verilən dəyərlı sözlər söz xatirənə deyilməmişdir və onların mətn ilə birbaşa əlaqəsi mövcuddur. Bu əlaqələri oxucu bərpa edərək yeni bir mənə kəşf edir və bu da postmodernizmdə olan mənə oyunları kimi əksini tapmışdır. İntertekstuallığın növlərindən olan sitatlardan da istifadə edilmişdir. Əsərin birinci fəslində Mövlənin demiş olduğı nadanlığın ən səfeh və ən alçaq şəkli bu həyatdan sonra başqa həyatı inkar etməkdir, Dədə Qorqudun demiş olduğı yuxu da kiçik ölümdür, alman filosofu Fridrix Nitsşenin “Sənət bizə ona görə verilib ki, Həqiqət bizi öldürməsin” sitatlarını buna misal göstərmək olar.

Postmodernizmin əlamətlərindən sayılan konseptuallıq bu əsərdə öz əksini tapmışdır. Konseptuallıq bizim şüur altımızda yer alan hansısa ifadələrin, fikirlərin inkarı və dağılmasıdır. İfadələrin reallıqda özlərini doğrultmaması və bu ifadələrin özlərini inkar etməsi şəklində əks

olunmuşdur. Yazıcının əsərin birinci fəslində qeyd etdiyi “Nə etməli? Nə etməli! Lenin...Çernişevski... Heç hənənin yeridi? Üzeyir bəy... Məşədi İbad” bu hissədə bu ifadələrin reallıqda artıq özünü doğrultmadığını görürük. Sosializmə aid olan Lenin və Çernişevskinin əsərlərinin reallıqda özünü doğrultmaması və Məşədi İbadın sitatı vasitəsilə verilmiş ifadənin inkarı özünü göstərir və bu pastiş adlanır. Pastiş hər hansı bir ifadənin öz -özünü inkar etməsidir. Bu əsərdə

postmodernizmin qaydalarına uyğun olaraq “müəllifin ölümü” prinsipi gerçəkləşir. Lakin yazıçı əsərin üçüncü fəslində postmodernizmin prinsiplərini pozaraq, təhkiyəyə müdaxilə edərək oxucuya nə isə izah etməyə ehtiyac duyur.

Göz muncuğu əsərində mətn xaosu, zaman və məkan, süjet dağınıqlığı mövcuddur. Burada əvvəldə olan hadisələr sonda, sonda olan hadisələr əvvəldə yer almışdır. Bu xaosu düzgün istiqamətləndirmək oxucunun öhdəsinə buraxılır. Xaosdan qayda yaratmağı və süjetin bərpasını oxucu etməlidir. Əsərin hər bir hissəsi tamamilə başqa üslubdadır. Bunlar üsul oyunlarıdır. Əsərin birinci fəslinin epigraf hissəsində fransız filosofu Blez Paskalin “İnsan ancaq qarğıdır, təbiətdə zəiflərdən zəifdir, amma o, düşünən qarğıdır. Kainat onu məhv etmək istəsə, zora düşməz, asanlıqla öldürülə bilər. Amma əgər Kainat onu məhv etsə belə, İnsan onu öldürəndən daha ləyaqətlidir, çünki o, öldüyünü bilir, amma onu öldürən Kainat özünün bu üstünlüyü barədə heçnə bilmir” sitatı publisistik üslubda, üçüncü fəslin epigrafında M.C. Məmmədquluzadənin “Ölülər” əsərindən verilmiş “Məşədi - müqəddəsdə bir abid peyda olub, bunun ismi - şərifi Şeyx Nəsrullahdır. Qəbiristanı əhli qürub ziyarətinə gəlib, bir dua oxumağa və sonra uca səslə deyib: Durun ayağa, ey Allahın mömin bəndələri. Bu səsi eşitək cəmi ölülər Allahın qüdrətilə bir hərəkətə gəldilər “hissə bədii üslubda, səkkizinci fəslin epigrafında XX əsr fransız filosofu və yazıçısı Jan Pol Sarrtr “Eksiztensializm- humanizmdir” əsərindən verilmiş “Eksiztensializm - özünün bütün səylərini Allahı inkara xərclənmiş ateizm deyildir. O, başqa bir həqiqəti bəyan edir: Allah vardırsa belə, bu heç nəyi dəyişmir. Bu o demək deyil ki, biz Allaha inanırıq. Məsələ Allahın olub-olmamasında deyil. Məsələ ondadır ki, insan özü özünü yaratmalıdır. Allahın varlığı təsdiq olunsun belə, bu, insanı özündən xilas edə bilməz. Bu mənada eksiztensializm-nikbinlikdir, insana inamdır və insanı hərəkətə sövq etməkdir “bu hissə isə elmi üslubda, əsərin on üçüncü fəslinin epigrafında fransız yazıçısı Stendalin “Məhəbbət” haqqında olan fəlsəfi-psixoloji oçerkindən verilmiş” Qəlbə eşq necə yaranır? Birinci heyranlıq hissi baş qaldırır. İnsan düşünür :onu öpmək, onun sənə busə verməsi nə böyük səadət olardı. Ümid belə yaranır. Bu, məhəbbətin sifəsidir “bu hissə isə publisistik üslubdadır.

“Göz muncuğu” əsəri postmodernizmin estetikası əsasında yazılmışdır. Müəllif postmodernizmin fəlsəfəsinə uyğun şəkildə əsərdə bəşəriyyətin mənasızlığını, mənəviyyatsızlığını məntiqi mənada göstərmişdir.

AŞIQ YARADICILIĞINDA TƏRBİYƏ MÖVZUSU

Sədaqət Hüseynova
AZƏRBAYCAN

“Ömrünü elmə sərf edən insan heç vaxt ölmür!”

Məhəmməd Peyğəmbər

Hər bir tədris fənni müəyyən zərurət və ehtiyac əsasında yaranıb inkişaf edir.

Belə ki, XXI əsr elm sahəsində ən sürətli, uğurlu bir dövrdürş Məhz belə bir dövrün tələblərinə əsasən bütün təhsil işçiləri təlim sahəsindəki qazandıqları bilikləri, yeni təlim metodlarını dərş prosesində fəal tətbiq etməyə çalışmalıdırlar. Bildiyimiz kimi, aşıq yaradıcılığında da xalqımızın tarixi, mədəniyyəti, iqtisadiyyatı, məişəti, igidliyi, qəhrəmanlığı, əməksevərliyi, qonaqpərvərliyi, zülmə, əsarətə, təqiblərə qarşı bərişməzliyi, mübarizliyi və xoşbəxt gələcəyə inamı tərənnüm olunmuşdur.

Ustad aşıqların yaradıcılığı özünün yüksək vətənpərvərlik pafosu dərşin xəlqiliyi ilə fərqlənir. Vətənimizin ecakar, zəngin təbiətindən söz açan aşıq qoşmaları, gəraylıları, müxəmməsləri, təcnisləri və s. hələ uşaqlıq çağlarından insanın qəlbini ovsunlayır. Məs. Aşıq Ələsgərin “Dağlar” şeirini həyacansız oxumaq mümkün deyil.

Bahar fəsli, yaz ayları gələndə,
Süsənli, sünbüllü, laləli dağlar,
Yoxsulu, ərbabı, şahı, gədanı,
Tutmaz bir-birindən aralı dağlar.

Aşıq Ələsgər “Dağlar” qoşmasında doğma yurdunun gözəlliyini ustalıqla təsvir etmişdir. Lakin bu əsərdə təkə təbiətin gözəlliyi tərənnüm edilmir, şeirdə vətən məhəbbəti, ana yurdun ucalığından, əzəmətindən doğan qürur hissi də güclüdür. Vətən hamı üçün vətəndir. Onun qoynunda yaşayanlara fərq qoymur. Lakin aşığın fikrincə, həm də vətənə layiq övlad olmaq hamının borcudur.

Aşıq yaradıcılığında əməyin, əmək adamlarının tərənnümü xüsusi yer tutur. Əməyə onlar sadəcə yaşayış vasitələrinin mənbəyi kimi deyil, çox mühüm ictimai-siyasi mahiyyət daşıyan bir fəaliyyət dorması kimi yanaşmışlar. Ona görə də belə şeirlər uşaq və gənclərin əməksevərlik ruhunda tərbiyə olunmasında çox mühüm əhəmiyyət kəsb edirlər.

Yüksək poetikliyi kimi dərin əxlaqi və ümumbəşəri ideyalı aşıq yaradıcılığı insanı pisləkdən çəkəndirən, yamanlıqdan, bədxahlıqdan, ikiüzlülükdən, riyakarlıqdan çəkəndirən, insanları doğruluğa, düzlüyə, səmimiyyətə, sədaqətə, xeyirxahlığa səsləyən fikir və ideyalarla, tövsiyələrlə zəngindir.

Ümumiyyətlə, ədəbiyyatın əsas obyektini olan insanın həyat tərzini, hissi və həyəcanlarını, fikir və arzularını dillə ifadə olunur. Sənətkar onları daha dolğun əks etdirmək üçün xalqın zəngin dil xəzinəsindən seçir. Demək, ədəbiyyat xalqın tarixini əks etdirən obrazlı söz sənətidir. Məsələn:

Böhtan demə, böhtan tutar adamı,
Qul eylər, bazarda satar adamı.
Cəhənnəm odundan behtər adamı,
Yoxsulluq yandırar kül eylər-eylər.

Yaxud

Vəfəliyə əmək çəksən itirməz
Bədəsil nəsihət, öyüd götürməz.

(Xəstə Qasım)

Deyən aşığın dərin mənalı oynaqlı fikri kimə aydın deyildir. Məhz onların şeirlərində dilin səliqəliyi, oynaqlığı, sadəliyi və bədii obrazın inandırıcılığı irəli sürülən fikri tez başa düşməyə imkan verir. Aşıq yaradıcılığını düzgün başa düşmək üçün ona öz dövrü baxımından yanaşmaq lazımdır.

Fələk, mərdin işin salma müşkülə,
Əhli-doli yetir sən əhli-dilə.
Bülbülü gülə yaz, gülü bülbülə,
Qönçənin üstündə xar oynamasın.

(Aşıq Ələsgər)

Aşıq yaradıcılığı ilə tanışlıq gənclərin nitq mədəniyyətinin inkişafı və gözəlliyinə, söz ehtiyatının zənginləşməsinə ciddi təsir göstərir.

Aşığın əxlaqi-tərbiyəvi fikirlər təbliğ edən şeirlərində mərdliklə bərabər, igidlik, qəhrəmanlıq, dostluq, mehribanlıq kimi sifətlər də təhriflənir. O, igidlikdən mücərrəd yox, konkret anlayış kimi söhbət açır.

Bu dünyanı mən təcrübə eylədim,
Namərd körpü salsa, onda ad olmaz.
Bir mərdinən ağı yesən şirindi,
Yüz namərdnən şəkər yesən, dad olmaz.

(Aşıq Ələsgər)

Bu tükənmez xəzinənin əsrarəngiz zənginliyindən optimal istifadənin qanunauyğunluqlarının, daha yararlı yol, forma və üsullarının müəyyənəşdirilməsi ümumi tərbiyə işini xeyli stimullaşdırır. Onun aşıq poeziyasının qartal qanadlarında daha uca zirvələr fəth edilməsinə imkan yaradır.

İgid odu, namusunu atmasın,

Dost ölüncə dostu yalan satmasın.

Deyən aşıq igidlikdən mücərrəd yox, konkret anlayış kimi söhbət açır və igid adamı səciyyələndirərkən onun başlıca əlamətlərini və xarakterlərini qeyd edir.

AZADLIQ VƏ İSTİQLAL ŞAİRLƏRİ: BƏXTİYAR VAHABZADƏ VƏ SÖNMƏZ

Sakibə ƏLƏSGƏROVA

ADPU

traqimli@gmail.com

AZƏRBAYCAN

Görkəmli Azərbaycan şairi Bəxtiyar Vahabzadə bütün yaradıcılığı boyu milli istiqlal və azadlıq ideyalarına sadıq qaldı. Azərbaycan poeziyasındakı fəlsəfi dərinlik ənənələrini qoruyan xalq şairimiz poeziyamızı vətəndaşlıq ruhu ilə zənginləşdirdi. Onun sadə bir şeirinin işığında bütöv (şimalı, cənublu) Azərbaycana olan məhəbbət hissi və həyəcanı hiss edildi. Sovetlər dönəmində heç nədən çəkinmədən, həyatını təhlükəyə ataraq Azərbaycan xalqının azadlığı-milli müstəqilliyi uğrunda həm fiziki, həm mənəvi baxımdan son məqama qədər mübarizə apardı. Xeyli dram əsərləri, poemalar, lirik və lirik-fəlsəfi seirlər müəllifi olan şair haqlı olaraq xalq tərəfindən sevildi və bu sevginin qürurunu yaşadı. “Keçmişə güvənib gələcəyə addımlayan” bir ölkənin vətəndaşı olmaq şərəfini daşmasını yüz dəfələrlə isbat etdi. Vətəninə “Mən də sənə bir parçanam” deyən şair ona olan sonsuz məhəbbətini ifadə etmiş oldu. Azərbaycanın tarixini, müasir həyatımızı vətəndaşlıq qüruru ilə təsvir edərkən “Həyat-ölüm”ləri, “Təzadlar”ı, “Dar ağacı”na gedən yolu xalqına göstərdi, “Vidən”inin səsinə qulaq asmağı tövsiyə etdi. Sovet imperiyası onun xalqına öz qəhrəmanlıq keçmişini unudurmağa çalışanda “Gülüstan” poemasını yazdı. Onun yaradıcılığında Cənub mövzusu xüsusi yer tutur. “Mərziyyə”, “Nə ondansan, nə bundan”, “Yasəmən üçün”, “Cənublu bacıma” əsərlərində ikiye bölünmüş vətənimizin taleyi ilə bağlı fikirlərini dilə gətirdi. Şair xalqımızın başına gələn bu tarixi ədalətsizliklə barışmadı. Sovetlərin sərhədlərə ciddi nəzarət etdiyi bir vaxtda belə Cənubi Azərbaycan xalqı ilə əlaqə saxladı, cənublu şair və yazıçılarla görüşdü. Həmin şəxslərdən biri də Cənubi Azərbaycanın görkəmli şairi Sönməz idi. Bəxtiyar Vahabzadə Sönməzi böyük sənətkar olmasından ziyadə səmimi bir insan olduğu üçün sevirdi. Bəxtiyar yazır ki, Sönməz Bakıya gələndə çox sevinirdim. Ancaq bu sevinc qərribə idi- toy qarışıq yasa bənzəyirdi. Bir-birimizi qucaqlayırdıq və o zaman ayılırdıq ki, içimizdəki hönkürtü yaşa dönüb gözlərimizdən axır.

Dəfələrlə Bulud Qaraçorlu Səhədlə görüşən, vətən dərdilə yanan şairin düşüncələrini dinləyən B. Vahabzadə Sönməzi Səhəndə bənzədir və onun sənəti ilə şəxsiyyətinin bir səviyyədə olduğu qənaətinə gəlir. Bəxtiyar müəllim qeyd edir ki, “Vahid Azərbaycan” Sönməz şeirinin baş mövzudur və o, “Cənubi və Şimali Azərbaycan” istilahını qəbul edir. Azərbaycanın Azərbaycandan ayrılması ona ağır gəlir.

Sönməz Pəhləvi xanədanının əziyyətlərinə məruz qalan şairlərdən olub. Savak xəfiyyəsinin qorxusu xalqın canına “çökmüşdü” və o vaxt Sönməz şeirlərinin birində yazırdı ki, “Elə özümə Savakam özüm”. İnsanların həqiqəti, haqqı deməkdən çəkdiyini bir dövrdə hər şeydən xoflanan şair yenə də fikirlərini misralara töküdü. Cənubun “Savak”ı Şimalın repressiyası ilə eyni məzmunlu “işlər” görürdü. Xalq öz torpağında qəribəyirdi. Şair “Öz diyarında vətənsizləmişəm” deyirdi. Xalq üçün, vətəni üçün yanan şair həmvətənlərinə birlikdə hərəkət etməyin yolunu göstərirdi. Bəxtiyar Vahabzadə Sönməzin bu mövqeyini yüksək qiymətləndirirdi. Çünki özü 1988-ci ildə Qarabağ torpaqları uğrunda xalq hərəkatı vüsət alanda, elan edilməmiş müharibə başlayanda bu hərəkatın həm mənəvi, həm də rəsmi liderlərindən bir oldu. Tribunalardan xalq birliyə, torpaqlarımızı düşməne verməməyə səslədi.

Sönməzin Bakıda kitabı ilk dəfə “Qaranquş yazı gözlər” adı altında 1989-cu ildə “Yazıçı” nəşriyyatı tərəfindən nəşr olundu. Kitabın nəşr olunmasına Bəxtiyar Vahabzadə özü nəzarət etdi və ön söz yazdı. Sönməzin əsərlərində əsrlər boyu öz istiqlaliyyəti uğrunda mübarizə aparan Cənubi Azərbaycan xalqının qəhrəmanlıqlarla dolu, qanlı, yoğrulmuş tarixi keçmişini öz əksini tapır. Şair həssasdır, kövrəkdir. Duyğularını, hissələrini o taylı, bu taylı qardaşları ilə könül nəğmələri şəklinə paylaşır, həyəcanını, çəkdiyi əzabları, gördüyü dəhşətləri səmimi bir insan olaraq təsvir edir, yaratdığı insan obrazlarına da şəxsi xarakteri sirayət edir. Xalqına bağlı sənətkar onun şad gününə sevinir, kədərli gününə qəmlənir.

Baharda yay xəbəri-
Hey gətir, yay xəbəri.

Xəbərçi! Cəbhələrdən
Az gətir vay xəbəri.

Şair “xəbərçi” xitabından sonra nida işarəsi qoyur, qan qardaşının ölümünə dözmür. Dili yasaq, köməyi az, iradəsi və Allaha inamı güclü olan cənubluların qələbəsinə inanır: “o gün gələcək”. Onların mənəvi qələbəsi danılmazdır. Qışda cana doyanlar yazın həsrətini çəkər. İnsanların ideoloji cəhətdən silahsız olması qələbəni ləngidir.

Al badə, ver sağlığı,
Arzum dünya sağlığı.
Mən də Varam! deyərəm,
Qoysa dil yasaqlığı.

Şairin fikrinə, hər bir şəxs kömək istəmək əvəzinə özünün “bir kəs” olduğunu, şəxsi məninə ortaya qoymalı, adamsız, köməksiz olduğunu düşünüb düşməni gözündə böyütməməlidir. Azərbaycan xalqının soy-kökündə böyüklük, şəxsiyyətyönümlü qəhrəmanlıq həmişə olub. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının “Əgrəglə Səgrəyin boyu”nda qardaşını tapmağa və qurtarmağa gələn oğuz igidini görən 300 nəfər Dış Oğuzlu düşmən “qaçaraq ağacın dalında gizlənir”. Sönməz bunu düşünərək yazır:

Demə: yoxdur bir kəsəm,
De: Mən özüm bir kəsəm!

Şairin yaratdığı bütün insan obrazları hərə öz “qəlibində” böyükdür, əlçatmazdır, milli kökünə söykənəndir. Onun Vətəni də, vətəndaşı da şövkətdən, şandan əskik deyil. Onlar birlikdə azadlıq yolunun izini açıblar, çox şey görüblər, odur ki, həyatları sualla doludur: niyə ingilisin, fransızın, almanın, amerikalının, rusun nəzəri başımızın üstündədir? Niyə 35 milyondan çoxuq, amma dilimiz yasaqdır? Niyə Milli azadlıq Hərəkatı dövründə nail olduğumuz azadlığımızı əlimizdən aldılar? və s. Onun Vətəni elin ümidi, söykənəcəyi olan odlar ocağı, məzlumlar üçün ana qucağıdır. Ancaq bu zərif ana düşməne qanlı, qadalı kimi baxmaq iqtidarındadır. Bu baxışdan şimşək, ildırım çaxır. Zahirde susur, ürəyi kövrək, ciyəri yaralı, içində səslə, sədalıdır. Sönməzin yaratdığı obrazlar: karigər, əkinçi, tələbə, ustad və s. əlbir olmaq məcburiyyətindədir. O zaman şairin qəhrəmanları qələbə çalacaq ki, Ana bir, Vətən bir, el bir olacaq.

Yastıq bir, yataq bir, dayanacaq bir,
Bozbaş bir, çölmək bir, od bir, ocaq bir,
Koma bir, çardağ bir, örtənəcək bir,
Ürək bir, dilək bir, dil bir olmalı.

O zaman dəhşətli tufandan qurtuluş yolu olur ki, qayıq da, yelkən də, yel də bir istiqamətdə hərəkət edir. Yalnız o vaxt zülmün rişəsi yanar. Hamını bir dərd, bir od yandırır. Hamının bir düşməni var: fars terroru. Vətəndə azad gəzmək istəyirsənsə, hamının sözü və əməli bir olmalıdır. Sönməz bu məzmunlu şeirini 1980-cı ildə Təbrizdə yazmışdı. Gözü önündən Səttərخانın, Xiyabaninin, Pişəvərinin rəhbərliyi altında həyata keçən inqilablar keçir. Milli Azadlıq Hərəkatının bir illik qalibiyyəti keçir. Şair bunun səbəbini çox gözəl başa düşür, hətta güclü siyasətçi təbiri ilə qələbəyə çatmaq yollarını sadalayır:

Vətəndə dərdlərə dərman gərəksə,
Qorxusuz, vəhşətsiz dövrən gərəksə,
Bir azad, müstəqil İran gərəksə,
Bilək bir, yumruq bir, əl bir olmalı.

Onun poeziyasının şəriyyəti, poetik mündəricəsi yerli-yerindədir. Təsvir istər siyasi məqamda olsun, istər peysaj məqamında, istərsə də məhəbbət məqamında-hamısı qəlibindən, ürəyindən qopub gəlmiş könül nəğmələridir.

**AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA GEOSENTRİK VƏ
HELİOSENTRİK NƏZƏRİYYƏNİN İZLƏRİ
(FOLKLORDAN ORTA ƏSRLƏRƏ QƏDƏRKİ DÖVR)**

Gülnar AXUNDOVA

Bakı Dövlət Universiteti

axundova1988@bk.ru

AZƏRBACAN

Dünyanın yaranması, onun quruluşu, kainatın mövcudluğu, planetlərin düzülüşü və bu kimi məsələlərin araşdırma obyektinin olması insanların təbiətə olan marağından irəli gəlmişdir. Lap qədimdən - insanların təbiətdən asılı olduğu bir dövrdən başlayaraq dünyanın öyrənilməsi çox önəmli olmuşdur. İstər şüuri, istərsə də qeyri-şüuri hər kəs kaintala bağlı sualları özünəməxsus şəkildə cavablandırmışdır.

Həm folklor nümunələrində, həm də fəlsəfi poeziyada kainatla bağlı yetərinə məlumatlar yer alır. Amma bu məlumatlar simvollar şəklində öz əksini tapır. Simvollar sözlərlə, rəsmlərlə, naxışlarla ifadə olunur. Kainatın və onun haqqında irəli sürülən nəzəriyyələrin ədəbiyyatımızda simvollar şəklində verilməsi, onların üzə çıxarılması maraqlı məqamlardandır. Geosentrik və Heliosentrik nəzəriyyənin ədəbiyyatımızda rəmzi dillə mövcudluğu araşdırmamızın əsas məsələlərindəndir.

Eramızın II əsrində yaşamış yunan alimi Ptolomey Geosentrik sistemi nəzəriyyə olaraq təklif etmişdir. Bu sistemə görə Yer tərpənməzdir və dünyanın mərkəzindədir, Ay və Günəş bilavasitə Yerə ətrafına hər biri dairə olan orbit üzrə sabit sürətlə dolanır. Bu sistemin təsvirinə dastanlarımızda, eləcə də folklorumuzun digər nümunələrində rast gəlirik. Bizim qədim abidəmiz sayılan "Kitabi-Dədə Qorqud" özündə həm adət-ənənələri, həm tarixi, həm də xalqın psixologiyasını özündə cəmləşdirir. Bu dastanın "Qanlı Qoca oğlu Qanturalı boyu"nda Selcan xatunun sarı donda, ətrafında isə qırmızı geyimli qızların əyləşməsi geosentrik bir model rolunu oynaya bilər. Türk mifologiyasında sarı rəng dünyanın mərkəzi hesab olunur. Bu baxımdan da sarı donlu Selcan xatunun mərkəzdə oturmasını geosentrik quruluş kimi başa düşməyimizə əsas verir. Bundan başqa, sarı rəngi Günəşin rəmzi kimi götürsək, o zaman heliosentrik nəzəriyyənin ifadəsini də görə bilərik. Ümumiyyətlə, dairə çox qədim simvoldur. Dairə sonsuz mövcudluğun rəmzidir. Məhəmməd Füzulinin "Leyli və Məcnun" əsərində Məcnun diarə çəkərək içində oturur.

Ətrafını teyrü vəhş almış,
Vəhşət onu bir həsarə salmış.
Çün daireyi-sibaü hail,
Qət' etdi, sipəh görüb səlasil.

Qədim insanların kosmoloji təsəvvürlərinin əks olunmuş abidələrində də kainatla bağlı olan bu simvola- dairəyə tez-tez rast gəlinir. Lakin bəzən elə abidələr, əşyalar, naxışlar, eləcə də yemək növləri var ki, onların semantikasi, kosmoloji mahiyyəti tam açılmamışdır. Məsələn, Novruz bayramının şirniyyatlarından olan qoğal dairə şəklində bişirilir. Dairənin tən ortasında isə nöqtə qoyulur. Okkult fəlsəfədə nöqtə İlahi Substansiyanın rəmzidir. Kainat məhz bir nöqtənin partlayışı nəticəsində yaranmışdır.

Süfrənin qurulması, boşqabların dairə şəklində olması və qıraqlara düzülməsi, ortaya xörəklərin qoyulması və s. bu kimi kulinariya mədəniyyətində də simvollar detallar şəklində verilir.

Kainatın quruluşu, forması və digər bu kimi məsələlər lətifələrimizdə, nağıllarımızda da əks olunur. Məsələn, Molla Nəsrəddinin elmini yoxlamaq istəyən əcnəbi alim dairə çəkir, molla dairəni qəbul edərək onu yarıya bölür.

Yallı rəqsinin dairə şəklində qurulması, eləcə də uşaq oyunlarında- "Yeddi şüşə", "Kasa-kasa" və digərlərində bu formanın yer alması yəqin ki, səbəbsiz deyil. "Yeddi şüşə" oyununda yerdə dairə şəklində çəkilən bir fiqurun yeddi yerə bölünməsi, mərkəzdə də balaca bir çevrəyə yeddi ədəd şüşənin yığılması kosmoloji fikrin təzahürüdür. Belə ki, Geosentrik nəzəriyyənin banisi Ptolemeyə görə, hər bir planet, mərkəzi Yerdə olan bu planetə məxsus böyük dairə üzərindəki həndəsi nöqtə ətrafında kiçik dairə üzrə sabit sürətlə dolanır. Kiçik dairə mərkəzi isə planetlə birlikdə Yerə ətrafında böyük dairə boyu dolanır. Mərkəzi Yerdə olan böyük dairə deferent, kiçik dairə episkl adlanır. Bəhs etdiyimiz

oyunda da məhz iki dairə yer alır. Şüşənin məhz yeddi ədəd olması isə bu oyunun mistik mahiyyətindən xəbər verir. Kainatın əbədi harmoniyası olan yeddi rəqəmi bu oyunda planetlərin rəmzi kimi verilir. Geosentrik nəzəriyyədə də məhz planetlərin sayı yeddi ədəddir.

Heliosentrik nəzəriyyəni özündə ifadə ehtiva edən oyunlardan biri isə “Motal-motal” oyunudur. Bu oyunda uşaqlar dövrə vurub oturur, ayaqlarını bir yerə uzadır. Onlardan biri isə aşağıdakı şeiri deyir:

Motal-motal tərsə motal,
Yay atar, qaymaq tutar.
Ağ quşum, ağarcığım,
Göy quşum göyərçinim.
Əlin tikan əmirqulu,
Vur nağara, çıx qırağa.

Mənasız söz yığını təəssüratı bağışlayan bu şeir Yer və başqa planetlərin öz ətrafında fırlanması və həmçinin Günəş ətrafında orbit üzrə hərəkət etməsi təliminin obrazlar şəklində təzahürüdür. "Ağ quş" Süd yolunu, "Göy göyərçin" səmanı, "Motal" planetləri xatırladır. "Örkən nə qədər uzun olsa, yenə gəlib doğanaqdan keçər"-atalar sözünü də bu baxımdan müxtəlif fikirlərlə mənalandırmaq olar.

Nizami Gəncəvinin yaradıcılığında isə heliosentrik nəzəriyyənin poetik dillə ifadəsi mövcuddur. "Sirlər xəzinəsi" əsərində böyük mütəfəkkir "Günəş qurşağı" söz birləşməsindən istifadə edir ki, bu da XVI əsrdə Nikolay Kopernikin irəli sürdüyü Heliosentrik nəzəriyyə ilə üst-üstə düşür. Heliosentrik nəzəriyyəyə görə, Yer planetlərdən biridir, o öz oxu ətrafında sutkalıq periodla, Günəşin ətrafında isə illik periodla dolanır, qalan planetlər də Günəşin ətrafında dairə boyunca müxtəlif periodla sabit sürətlə fırlanırlar.

Azərbaycan ədəbiyyatında- istər folklorunda, istərsə də orta əsrlər dövründə yaradılmış əsərlərdə Geosentrik və Heliosentrik nəzəriyyənin simvollarla əks olunması Azərbaycan fəlsəfi fikrinin daha qədim köklərə malik olmasından xəbər verir. Simvolların açıqlanması Azərbaycan ədəbiyyatında mövcud olan digər fəlsəfi fikirlərin araşdırılmasına zəmin yaradır. Bu mövzuyla bağlı tədqiqat işlərinin yazılması kainatla bağlı bir çox qaranlıq fikirlərin üstünü açacaqdır.

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA MÜSTƏQİLLİK İLLƏRİNDƏ YAZILMIŞ POEMALARIN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Gülnar QASIMLI

AMEA Ədəbiyyat İnstitutu

gulnar0486@mail.ru

AZƏRBAYCAN

Azərbaycan ədəbiyyatı öz zəngin inkişaf tarixinə qədim dövrlərdən başlamışdır. Bu inkişaf 1991-ci ilin 18 oktyarında ölkəmiz müstəqillik əldə etdikdən sonra da özünəməxsus yolladavəmədir. Müstəqillik illərin dəyərənən ədəbinünmənlərhəmmövzu və yanaşma metodubaxımından, həm də forma və janrbaxımından ənənəvi prinsipləri davam etdirirdi. Lakin bu o demək deyilki, novatorluq nəzərə çarpmırdı. Hərüç ədəbinövüdə əsərləri yaranırdı. Demək olmazki, hansısa ədəbi janr artıq dövrünü başa vururdu. Hətta ki ədəbinövü- lirik və epik- xüsusiyyətlərini özündə birləşdirən poemajansı da inkişafdan qalmadı.

Məlum olduğukimi, poemajansı Azərbaycan ədəbiyyatında qədim dövrdən müraciət edilir. Rafiq Yusif oğlunun poemalardan bəhs edən “Azərbaycan poeması: axtarışlar və perspektivlər” tədqiqat əsəri 1998-ci ildə, “Azərbaycan poemasının sənətkarlıq xüsusiyyətləri” monoqrafiyası 2010-cu ildə nəşr olunub. Ona belə qənaətə gəlmək olarkiki, müstəqillik illərinə qədər poemajansının fundamental araşdırılması əməli qılınmayıb. Müstəqillik illərində yazılmış poemaların janrı və forma xüsusiyyətlərində ənənəvilik közü nü göstərsədə, bir sıra eksperimentlərdən əzər çarpır. Janr özünə qədər dəyişikliyə uğrasa da, tamamilə aradan çıxmayıb, əksinə yeni formalara zənginləşib. Nisbətən fərqli formalara isə poema-rekviyemi (N.Xəzri “Salatın”, E.İsgəndərzadə “Mavi Mərmər”), sürrealist poemanı (A.Mirseyid “Payız hannibalizmi”), simfonik poemanı (E.İsgəndərzadə “Bu qalabizim qala”, Nisəbəyim

“Ürəksimfoniyası”), simfonikmuğam-poemanı (E.İsgəndərzadə “Eşq”), poema- yeddiüdü (E.İsgəndərzadə “AdilMirseyidinpalitrası”), fraqmentlərləpoemanı (E.İsgəndərzadə “Bigənəlikiqlimi”) poema-dastanı (M.İlqar “Qaratel”) neo-poemanı (ElşənƏzim “Sonuncuküçəninsakinləri”) misalçəkəbilərik. Lakinbuəsərlərisistemlişəkildətədqiqədənelmiəsərləryazılmayıb.

Janrın bugünkü durumu ilə qane olmayan E.Akimova problemə belə yanaşır: “Bu gün poema janrına müraciət edən şairlər əsasən orta və qocaman yaş senzinə mənsub olanlardır. Yaşlı nəslin yaradıcılığında bunu, bəlkə də, texnikanın yeniliklərindən bir qədər uzaq olmaları ilə əlaqələndirmək olar”.

Müstəqillik dövrü Azərbaycan poemalarının bədii xüsusiyyətləri də fundamental tədqiqə cəlb olunmayıb. Bir sıra hesabat məqalələrində və ya ayrı-ayrı sənətkarların kitabları haqqında yazılan məqalələrdə müəyyən poemalar barəsində fikir söylənilib. Bu dövrdə yazılan poemaların bədii xüsusiyyətləri barədə onu demək olar ki, janrdaxili yenilənmələr kifayət qədərdir. Bir qisim poemalar sərbəst şeir formasında qələmə alınsa da, müəyyən özünəməxsusluqlar diqqəti çəkir. F.Qoca “Şəhidlər xiyabani” və “Cənnətdən qovulanlar”, N.Həsənzadə “Nuru paşa” “Qafqaz”, “Xarıbülbül”, “Cavid”, “Nizami”, S.Rüstəmxanlı “Atəş böcəyi” Y.Həsənbəy “Sonu görünməyən karvan”, “Cənnətin bağlı yolları”, A.Mirseyid “Röyaların rəsmləri”, “Metropol röyaları” S.Şəkərli “Azadlıq şərqisi və yaxud lənətlənmiş cənnət”, E.İsgəndərzadə “Oğlum Əliyə dualar” əsərlərini tamamilə sərbəst şeir formasına uyğun olaraq qələmə almışlar. Bu poemaların vəzn xüsusiyyətlərindən danışarkən, onların hecəda və ya sərbəst şeir formasında olmasından asılı olmayaraq, yeniliklərlə yanaşı müəyyən təkrarçılığın olması da nəzərə çarpır. Bir sıra poemaların yazılmasında həm heca vəznindən, həm də sərbəst şeir formasından istifadə olunmuşdur. Bu cür əsərlərə F.Qocanın “Dörd addım”, N.Həsənzadənin “Səfirə məktub”, Z.Yaqubun “Cavidin qız balası”, Balasadığın “Atəşgahda möcüzə”, E.Borçalının “Xoş macal”, Ə.Salahzadənin “İşığın qışqırığı”, R.Nəsiboğlunun “Dörd yol”, S.Hüseynoğlunun “Məmməd Araz dastanı, B.Sadiqin “Zindan görüşləri” poemalarını nümunə göstərə bilərik. Məzmun və forma xüsusiyyətlərində olan özünəməxsusluğu nəzərə alaraq müstəqillik dövrü poemalarının hərtərəfli tədqiq olunmasına ciddi ehtiyac var.

Bəzi poemalarda isə nəzmlə nəsr üzvi sürətdə əlaqələndirilib. Z.Yaqubun “Yunus Əmrə dastanı”, E.Zalın “Anıt məzar dastanı” bu tip poemalardandır. Ə.Cahangirin “O adam” poemasında isə nəsrə giriş verilmişdir. Bu illərdə orijinallığı ilə diqqət çəkən formalardan biri poemanın roman adlandırılmasıdır. Bu cür formaya uyğun gələn əsərlər isə R.Məcidin “Roman” liro-epik poeması və V.Bəhmənlinin “Diaqnoz” poemasıdır.

Poemalarda əsas diqqəti çəkən məsələ onların mövzularıdır. Azərbaycan tarixin müəyyən dövrlərində müstəmləkə əsarətinə düşsə də, ümumtürk varlığının bir hissəsidir. Bu baxımdan müstəqillik dövründə yazılmış əksər əsərlərdə olduğu kimi, poemalarda da milli-tarixi yaddaşın bərpası və söy-kökünə qayıdış mövzuları kontekstində ictimai-siyasi hadisələrin bədii dərkinə cəhd edilir. Bu mövzuya müraciət edən yazarlara N.Həsənzadəni, F.Qocanı, C.Novruzunu və b. nümunə gətirə bilərik. Müstəqillik mücadiləsindən bəhs edən əsərlərə misal olaraq B.Vahabzadənin “Şəhidlər”, M.Aslanın “Ağla, qərənfil, ağla”, E.Z.Qaraxanlının “Anıt məzar”, Z.Yaqubun “Qurtuluş dastanı”, S.Mustafanın “Qayıdış” və s. adlarını çəkə bilərik. Bu poemalarda 80-ci illərin sonu, 90-cı illərdə xalqımızın apardığı məqsədyönlü mübarizələrin bədii əksini görmək olur. Lakin həmin əsərlərin tədqiqi və təbliği qənaətbəxş hesab edilə bilməz. Çünki bu əsərlərdə milli kimliyi dərkə yönələn konsepsiyalar irəli sürülmüşdür ki, onların da elmi izahına ehtiyac var.

Poemalarda tarixi hadisələrin əks olunması daha çox Qarabağ müharibəsinə həsr edilmiş əsərlərdə özünü göstərir. Həmin əsərlərə Z.Yaqubun “Ey vətən oğulları”, “O qızın göz yaşları” və “Sizi qınamıram”, E.İsgəndərzadənin “Bu qala bizim qala”, B.Sadiqin “Bir ovuc torpaq yaddaşı”, İ.Tapdığın “Şuşa gözləyir bizi”, E.Məmmədlinin “Mən savaşa çağırıram”, C.Novruzun “Şuşa yolu”, M.Ələkbərlinin “Torpaq yangısı”, N.Həsənzadənin “Qarabağdan gələn var” və “Şəhid atası Şərif qağaya məktub”, Ə.Cabbarlının “Kəlbəcər tacıdır Azərbaycanın” poemalarını göstərə bilərik. Bu əsərlərin də kitab və müxtəlif dərgilərdə çapı ilə kifayətlənmək düzgün deyil. Göstərilən əsərlərdən bəziləri haqqında müəyyən məqalələrdə söz açılarsa da, əsaslı tədqiqatı aparılmayıb. Bu baxımdan istinad edildiyi mövzunun çəkisini nəzərə alaraq həmin əsərlərin də fundamental araşdırılmasına böyük ehtiyac var.

Ənənəvi formalardan hesab edilən lirik poemalar müstəqillik illərində də yazılırdı. B.C.İdrisinin “Körpə harayı”, Ağasəfanın “Ən yaxşı sənişin”, İ.Tapdığın “Şuşa gözləyir bizi” əsərləri bu sıradandır.

Bu poemaların qəhrəmanları müxtəlif tarixi zamanlarda yaşayan insanlardır. “Körpə harayı” demək olar ki, avtobiografik xarakter daşıyır. “Ən yaxşı sənişin” dedikdə isə Cəfər Cabbarlı nəzərdə tutulur. Müstəqillik dövründə yazılmış poemalarda sənətkarlıq axtarırları yalnız yeni janrların istifadə edilməsi ilə məhdudlaşmır. Yazarlar öz əsərlərində ədəbiyyatın bədii məziyyətlərindən yetərincə kifayətlənmişlər. Bu poemalarda maraqlı və özünəməxsus bədii təsvir və ifadə vasitələrindən istifadə edilmişdir. Hətta poemaların dil-üslub xüsusiyyətlərində də orijinallıq özünü göstərir.

Poemalarda mənəvi-əxlaqi mövzulara müraciət olunması konkret əsərlərdə az hallarda nəzərə çarpır. Əsasən başqa mövzulu poemalarda yeri gəldikcə mənəvi-əxlaqi problemlərə toxunulur. Bir neçə poema var ki, onlarda həmin mövzu daha çox qabardılıb. E.İsgəndərzadənin “Eşq”, “Adil Mirseyidin palitrası”, “Biganəlik iqlimi”, Adil Mirseyidin poemalarını E.Z.Qaraxanlının “Torqovı peyzajı” əsərini buna misal gətirə bilərik.

Bildiyimiz kimi poema özünəməxsus cəhətləri ilə seçilən janrdır. Belə ki, bu janrdə həm epik təsvirlər, həm də lirik təənnümlər birləşir. Bu baxımdan janrın müstəqillik illərində keçdiyi inkişaf yolunu əsaslı şəkildə araşdırmaq lazımdır.

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATININ OPERADA ƏKSI

SəadətBƏŞİROVA

ADU

Bashirovaseadet@gmail.com

AZƏRBAYCAN

İnsan psixologiyasına ən doğma hiss gözəllikdir. Teatr insan həyatının güzgüsü, musiqi isə insanın daxili aləmini təlatümə gətirən ən incə sənətdir. İnsan hələ uşaqlıqdan laylalarla böyüyür. İnsan ruhunun mənəvi qidası olan musiqi teatrla birləşərək onun daxili aləminə nüfuz edir. “Opera” əsər deməkdir. Bu ecazkar əsər həyat hadisələrinin səhnə və musiqi ilə vəhdətində yaranır. Özünün tarixi və bədii dəyərini indiyə qədər qoruyub saxlayan ilk operanın müəllifi isə İtaliyanın dahi bəstəkarı Klavdio Monteverdidir, vətəni isə İtaliyadır. Onun “musiqili nağıl” adlandırdığı “Orfey” operası 1606-cı ildə səhnəyə qoyulmuşdur. Fransada qəhrəmanlıq operalarına “musiqili faciə” deyirdilər. Sonralar hər yerdə “opera” adlandırılan bu əsərlər janr və üslub xüsusiyyətlərinə görə “komik opera”, “ciddi-opera”, “opera-buffa”, “lirik-opera” növlərinə ayrılmışdır. Opera aristokrat əyləncəsi olaraq yaranmış, sonralar geniş tamaşaçı kütləsinin əyləncə obyektinə çevrilmişdir. İlk opera teatrları 1673-cü ildə, yəni bu janrın meydana gəldiyi vaxtdan təqribən 40 il sonra İtaliyanın Venesiya şəhərində açılmışdır. Sonralar bütün Avropaya sürətlə yayılmışdır. XIX əsrdə və XX əsrin əvvəllərində opera öz inkişafının yüksək zirvəsinə qalxmışdır. 1597-ci ildə “Dafniya” adlı ilk operanın bəstəkarı və müğənnisi İtaliyalı Cokapa Periyə elə gəlirdi ki, onun yaşadığı dövrün incəsənət əsərləri yunan və Roma mədəniyyətinin klassik əsərlərindən geri qalır. Nəticədə meydana gəlmiş “Dafniya” yunanların yaradıcılığı nümunəsinə az oxşar bir əsəri xatırladırdı. “Dafniya” hazırda opera adlanan formada ilk əsər sayılır. Buna baxmayaraq, yeni bədii formanın ilk yaradıcısı italyan bəstəkarı Klavdio Covanni Monteverdi hesab olunur. Tədqiqatçıların fikrincə, Venesiyada kütləvi tamaşalar qoyulan dövrdən sonrakı 65 il ərzində 7 teatr meydana gəlmiş və həmin teatrlar üçün 40-a qədər bəstəkar 357 opera yazmışdır. Almaniyada ilk opera 1627-ci ildə, Fransada 1647-ci ildə, İngiltərədə isə 1689-cu ildə təşəkkül tapmışdır. Azərbaycan mədəniyyət tarixində isə ilk opera 1908-ci ildə ərsəyə gəlmişdir. Bu, dahi bəstəkarımız Ü.Hacıbəylinin Şərq aləmində ilk operası sayılan dahi şairimiz Məhəmməd Füzulinin eyni adlı “Leyli və Məcnun” əsərinin motivləri əsasında özünün yaratmış olduğu “Leyli və Məcnun” operasıdır. Bununla da müsəlman Şərqində opera janrının əsası qoyulmuşdur. “Leyli və Məcnun” operası muğam janrı ilə Avropa operasının üzvi vəhdətindən yaranmış yeni opera janrının – muğam operasının ilk nümunəsidir. İlk Azərbaycan operasının əsas xarakter və xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, bu əsərdə Ü.Hacıbəylinin özünün bəstələdiyi musiqi ilə xalq musiqisini bir-birindən ayıran səddi tapmaq mümkün deyildi. “Leyli və Məcnun” operası Qafqaz bölgəsində, eləcə də Orta Asiya və İranda dəfələrlə nümayiş etdirilmiş, bu xalqların professional musiqi mədəniyyətinin təşəkkülündə əhəmiyyətli rol oynamış və indi də oynamaqdadır.

O dövrdə ədəbiyyat və mədəniyyət məsələlərinə dair ciddi diskussiyalar gedirdi. Operaya münasibət birmənalı deyildi. Opera həm milli, həm də Avropa üsulunu birləşdirən, xalqın mədəni səviyyəsinin göstəricisi olmaqla öz sözünü demiş bir əsərdir. Teatrın yaranma tarixinə nəzər saldıqda deyə bilərik ki, 1910-cu ilin sonlarında Bakıya Rusiyadan məşhur opera müğənnisinin qastrola gəlməsi səbəbi şərəfi ilə ölkəmizdə bir çox ziyafətlər təşkil edilmişdir. Bu ziyafətlərdən birində Bakı milyonçusu Mayilov sənətçi qadından bir də bu şəhərə nə vaxt gələcəyini soruşur. Aktrisa “heç vaxt!” deyə cavab verir. Milyonçu bu cavabın səbəbi ilə maraqlandıqda müğənni qadın belə deyir: “Belə böyük şəhərdə oxumağa opera binası yoxdursa, gəlməyimin nə mənası var?” Bu sözlər bakılı milyonçuya bərk təsir edir və elə oradaca qadına söz verir ki, cəmi bir il ərzində opera teatrı üçün gözəl bina tikdirəcək. Beləliklə, Azərbaycanda Opera və Balet teatrının əsası qoyuldu.

Azərbaycan xalq mahnılarının sevilən ifasında Fikrət Əmirovun “Sevil” operasında Balaş, Üzeyir bəy Hacıbəylinin “Arşın mal alan” komik operasında tacik Əsgər və “Məşədi İbad” operettasında Məşədi İbad bənzərsizliyi ilə seçilir. Bəstəkarların xalq musiqi dilinin bütün qanunlarını düzgün öyrənmələrinin, aydın bir dildə yaza bilmələri vacib idi. Üzeyir bəy “Koroğlu” operası haqqında məqaləsində yazmışdır: “Koroğlu” operasını yazmamışdan 20 il əvvəl xalq musiqisinin əsaslarını və köklərini öyrənmək işinə başlamışdım. Opera yazmaq sənətinin hər bir cəhətini öyrənirdim”. Dahi Üzeyir Hacıbəyli Azərbaycan bəstəkarlarının öz doğma xalqının musiqi dilində əsərlər yazmasını, xalqla öz doğma musiqi dilində danışmasını tələb edirdi. O, xalq musiqisinin əsaslarına dərinləndən bələd olduğuna görə bütün operalarında melodiylara üstünlük verə bilmişdir. Azərbaycan opera yaradıcılığının haqlı olaraq zirvəsi sayılan “Koroğlu”nu dinləyən hər kəs bütünlüklə melodiylar aləminə baş vurmuş olur. “Koroğlu” operasının musiqi dilinin xalqın musiqi dili ilə doğmalığı onun ölməzliyini təmin etmişdir. 5 pərdəlik bu opera Üzeyir bəy Hacıbəyov yaradıcılığının zirvəsini təşkil edir. İlk dəfə 1937-ci ildə aprel ayının 30-da Azərbaycan Dövlət Akademik Opera və Balet Teatrında tamaşaya qoyulmuşdur. Azərbaycanda, ümumiyyətlə, Zaqafqaziyada, Orta Asiya, Türkiyə və İranda geniş yayılmış “Koroğlu” xalq dastanı operanın süjet əsasını təşkil edir. Onun musiqisində Azərbaycan xalqının tarixi taleyi, xarakteri, psixologiyası, bütünlüklə dünyagörüşü əksini tapmışdır. “Koroğlu” tipik xalq qəhrəmanlıq dastanıdır. “Koroğlu”da opera sənətinə xas olan əlamətlər bəstəkarın milli musiqi təfəkkürü süzgülündən keçərək kamillik səviyyəsində yaradılmışdır. Operada xalq yaradıcılığı özünü qabarıq şəkildə göstərmişdir. Qəhrəmanı öz dilində yaradaraq bəstəkar Koroğlunu bir aşiq kimi şifahi xalq yaradıcılığının bariz nümunəsi olaraq göstərmişdir. Bu belə olmalıdır ki, səhnədə iştirak edənlərdən başqa, tamaşaçı da onun aşiq olduğunu hiss etsin. Azərbaycan xalq musiqisi üzərində qurulmuş “Koroğlu” üverturası əzəmətli səslənməsi ilə Azərbaycanın himninə çevrilmişdir. “Koroğlu” operasının yazılmasında, yaranmasında Heydər İsmayılın böyük rolu olmuşdur. “Koroğlu” operasının yazılmasını Üzeyir Hacıbəyova məhz Heydər İsmayıl təklif etmişdir. Operaya, onun mətninə şeir parçalarını isə dövrün yazıçısı Məmməd Səid Ordubadi öhdəsinə götürmüşdür. “Koroğlu” operası ilə Üzeyir Hacıbəyov milli musiqi təfəkkürünü bütövlüklə bəstəkarlıq yaradıcılığının yüksək tələblərinə cavab verən yeni inkişaf mərhələsinə qaldırmışdır. Ü.Hacıbəyov şifahi ənənəli Azərbaycan musiqindəki formayaratma prosesinin ümumi cəhətlərini qanunauyğunluqlarını bu əsasda inkişaf etdirmişdir.

“Firuzə” operası – librettosu Ü.Hacıbəyov tərəfindən xalq rəvayətləri əsasında yazılmış, yarımçıq qalmış operadır. 1945-ci ildə yazılan bu operanın ilkin adı “Şəhrəbanu” idi. Bəstələnməmiş musiqi parçaları arasında Firuzənin ariyası xüsusilə diqqətəlayiqdir. Onun musiqisi həzinliyi, axıcılığı ilə fərqlənir.

“Əsli və Kərəm” operası – ilk tamaşasından böyük müvəffəqiyyət qazanaraq uzun və maraqlı səhnə ömrü olan əsərlər sırasına daxil olmuşdur. Onun ilk tamaşası 1912-ci il mayın 18-də indiki Azərbaycan Opera və Balet Teatrının binasında olmuşdur. Qafqazda geniş yayılmış bu əsər Azərbaycan xalq dastanının motivləri üzrə yaradılmışdır. Ü.Hacıbəyov muğam operalarından ilk dəfə “Əsli və Kərəm”-ə leytxarakteristika gətirmişdir. Bu, Kərəmin obrazını daha dolğun yaratmaq üçün dahi bəstəkarın istifadə etdiyi “Kərəmi” aşiq melodiyasıdır. Hətta bu gün bəzi mütəxəssislər “Əsli və Kərəm” operasını muğam - dastan opera adlandırırlar. Beləliklə, opera – Azərbaycan ədəbiyyatının xalq motivləri ilə səsləşən, folklor motivlərindən qaynaqlanaraq musiqinin əsasında yaranmış əvəzolunmaz əsərdir. Opera ədəbiyyat və musiqinin klassikasını uzun əsrlər özündə yaşadacaq sənət nümunəsidir.

AZƏRBAYCAN ƏFSANƏLƏRİNDƏ YER ADLARI

Rüstəm DADAŞZADƏ

Bakı Slavyan Universiteti
rdadaszade@mail.ru
AZƏRBAYCAN

Öz zərifliyi və zərif hisslər qaynağı olması, memarlığı ilə hər bir normal insanı duyğularından, düşündürən, mənəviyyatımızın ayrılmaz, tərkib hissələrindən olan Azərbaycan xalq əfsanələri eləcə də şifahi xalq ədəbiyyatımız müstəqil dövlətimizin müstəqil şəxsiyyəti, müstəqil vətəndaşı tək yetişəcək körpələrimizin, məktəbli uşaqlarımızın tərbiyəsində, etik, estetik düşüncəsində, saf duyğulara sahib olmasından doğma yurda, el-obaya, vətənə məhəbbət bəsləməsində, vətənpərvər olaraq böyüməsində milli-əxlaqi dəyərlərimizi, adət-ənənələrimizi mənimsəyib dərk etməsində və yaşatmasında, xalqımızın keçdiyi tarixi tale yolunu öyrənməsində Azərbaycan torpağının təbiətinin zənginlikləri ilə tanış olmasında bir fərd olaraq özünü tanıma meyllərində xarakter cizgilərinin üzə çıxarılmasında da müstəsna mahiyyət daşıyır.

Şifahi xalq ədəbiyyatının əfsanələrini eşidən, dinləyən, oxuyan uşaqlar, yeniyetmələr özlərini bu örnəklərdə təsvir edir, Azərbaycan xalqının yaşadığı ərazilərin adlarını daha yaxşı mənimsəyir və haradan qaynaqlandığını öyrənirlər.

Azərbaycan əfsanələrini oxuduqca elə bil ki doğma torpağımızın, bu torpaqda bitən gülün, çiçəyin ətrini duyursan.

Hələ qədim zamanlardan bəzi yer adları əfsanələr əsasında meydana çıxmışdır. Bu günkü dövrümüzdə də əfsanələr əsasında yaranmış yer adlarına təsadüf etmək mümkündür. Əlbəttə tarixi əfsanədə doğruluğun ölçüsünü mübaligə etmək lazım deyil, lakin şübhəsiz ki, onlarda tarixiliyin müəyyən elementləri mövcud olmuş və elmdə yardımçı mənbə kimi istifadə oluna bilər. Bir halda ki, bu müəyyən tarixi şəxsiyyət haqqında məlumat digər halda-tarixi hadisəyə işarə, üçüncü halda – baş verən hadisənin yeri və s. ola bilər.

Ümumiyyətlə Azərbaycan əfsanələri toponimlərlə zəngindir. Bu əfsanələrə misal olaraq: “Laçın qayası”, “Kürsəngi dağı”, “Göy göl”, “Göyçə gölü” və s. əfsanələri göstərmək olar.

Bu əfsanələrin bəziləri vardır ki, indiki yer adları həmin əfsanələrdəki baş qəhrəmanın adından götürülmüşdür. Məsələn: “Laçın qayası” əfsanəsinə diqqət yetirək. Burada bu məkanın “Laçın qayası” adlanması eyni əfsanədə laçın ovçunun adı ilə bağlıdır. Laçın qaya özü Kəlbəcər rayonunun ərazisində yerləşir və oronimlərdən hesab olunur.

Qeyd edim ki, yer adları toponimik əfsanələr də iki yerə bölünür:

- 1) Oronimlərlə bağlı əfsanələr
- 2) Oykonimlərlə bağlı əfsanələr

Oyronimlər dedikdə isə yaşayış məntəqələrinin, yəni kəndlərin, qəsəbələrin və s. adları ilə bağlı.

Oronim tipli əfsanələrə misal olaraq “Kürsəngi dağı” əfsanəsini göstərmək olar. Bu əfsanədə Kür adlı bir oğlan və onun səhəngində söhbət gedir və Kürün vəfat etdiyi yer sonradan dağa çevrilir və adı da “Kürsəngi” adlandırılır. Kürsəngi dağı indiki Salyan rayonu ərazisində yerləşir və oronimlərdən hesab olunur.

Müasir dövrümüzdə əfsanələrlə bağlı yer adlarına çoxlu misal göstərməklə bu cərgəni artırmaq mümkündür. Bu cür əfsanələrdən biri də “Ağrı dağı” əfsanəsidir:

Müasir dövrümüzdə də eyni adlı dağ əfsanəsinin adını daşıyır. Əfsanədə isə Ağrı Qarnıyarıq adlı dağın böyük qardaşı kimi göstərilir.

Hazırkı dövrdə Ağrı dağı Türkiyənin ərazisində yerləşir.

Yer adları ilə bağlı əfsanələrdən “Şah dağı” əfsanəsidir. Şah dağı indiki Quba-Qusar ərazisində yerləşir. Bu dağın adı eyni adlı əfsanədəki Şahın həyatından götürülmüşdür.

Toponomik əfsanələr digər əfsanə növlərinə nisbətən daha sonrakı dövrlərdə meydana çıxmışdır. Bu əfsanələr müəyyən tarixi faktlara əsaslanır. Onlarda xalqın adət-ənənələrini qorumağa, onların pozulmazlığı əks olunur. Məsələn: “Camış dağı” əfsanəsi, “Bələk dağı” əfsanəsi və s.

Bəzi milli əfsanələrimizdə olan tayfa, qəbilə adları və ya hansısa nəsl adları dövrümüzdə yer adları kimi işlədilir. Bu cür əfsanələrə misal olaraq “Bayat”, “Avşar”, “Selcanboyat” və s. göstərmək olar.

Bəzən isə eyni yer haqqında Əfsanə bir çox bir neçə əfsanədən ibarət ola bilər. Məsələn, “Beşbarmaq dağı”, “Xızır dağı” adlı əfsanələrə diqqət yetirsək hər ikisinin eyni yer adları ilə bağlı olduğunu görə bilərik. Ancaq əfsanələrdən ən çax “beşbarmaq dağı” kimi adlanan əfsanə işlədilir və yer adı kimi də “Beşbarmaq” adlanır. Əfsanələr epik növün janrı hesab olunurlar. Epik növdə olan bəzi janrlar nəzmlə də yazıla bildiyi halda, əfsanələr yalnız və yalnız nəsrə yazılır. Ümumilikdə əfsanələr olmuş yaxud olması mümkün olan bədii həqiqətlər, astral təsəvvürlər, həyat və cəmiyyət hadisələri ilə bağlı həyat faktına əsaslanır. Bu nümunədə müasir dövr və həyat üçün nümunəvi olan, insan estetik zövq verən, onu düşündürən dövrün əksikləri və ziddiyyətləri ilə insan üz-üzə qoyan materialına əsaslanır. Azərbaycan əfsanələrinin qədim nümunələri hesab edilən Midiya əfsanələri Herodotun “Tarix” əsəri vasitəsilə günümüzdə gəlib çıxmışdır. Azərbaycan ağız ədəbiyyatı tarixən əfsanələrlə zəngin olmuşdur. Naöillərin tərkibində, bəzən nağıl, əfsanə kimi öyrənilən bu nümunələrin bizə gəlib çatmaları 1822-ci ildə çap edilmiş “Şirvan” və “Şabran” toponomik əsərləridir.

Bu cür eyni mövzularla bağlı müxtəlif əfsanələrə ədəbiyyatımızda çox rast gəlinir. Bu cür əfsanələrdən biri də Sumqayıt şəhəri ilə bağlıdır. Sumqayıt şəhərinin adı ilə bağlı 3 əfsanəyə diqqət yetirək...

1) Bunlardan biri sumqayıt şəhərinin, Beşbarmaq dağının və eləcə də Ceyranbatan çayının adının yaranması ilə bağlı olan əfsanədir...

Bu əfsanəni qıscaca şərh eləmək

A) sum adlı gəncin ölümü və sevgilisinin sum qayıt! Sum qayıt! Deməsi ilə –sumqayıtın yaranması

B) Sumun sevgilisi olan ceyranın suda batması ilə həmin yerin ceyranbatan adlandırılması

C) ceyran özünü Sumun göndərdiyi sudan yaranmış gölə atır... Ceyran batır və o batarkən öz elinin birini torpagın üzərində saxlayır beləliklə beşbarmaq adlanan ərəzi yaranır... Azərbaycan ədəbiyyatında əfsanələr haqqında bir çox müəlliflər bir çox fikirlər bildirmiş və kitablar yazmışdır. Bu yazıçılardan biri də professor Sədnik Paşa Pirsultanlıdır. O, əfsanənin ümumi məzmununu aşağıdakı kimi müəyyənləşdirmişdir

1) Əfsanənin həyatı məzmunu

2) Əfsanənin ideya mahiyyəti

3) Əfsanələrin xalqlıy

4) Əfsanədə ənənəvilik

5) Əfsanənin bədii sistemi

6) Əfsanə və əsərin qarşılıqlı mənsubiyyəti

7) Əfsanənin tarixən dəyişməsi

8) həqiqət və əfsanə

Sonda isə demək olar ki, Azərbaycan əfsanələri tarixən çox dəyişkən olduğu kimi həm də çox zəngindir...

AZƏRBAYCAN FOLKLOR ƏDƏBİYYATINDA RƏQƏMLƏRİN SAKRALLIĞI

Gözəl QULİYEVA

Bakı Dövlət Universiteti

AZƏRBAYCAN

Riyaziyyat elminin əsas simvolu olan rəqəmlər müqəddəslik xüsusiyyəti daşıyaraq geniş araşdırılan mövzu olaraq ədəbiyyatımızda mühüm yer tutur. Ümumiyyətlə, rəqəmlər meydana gəlib müstəqil say sistemi kimi tam mənada kəmiyyəti, miqdarı anlatanadək bir neçə mərhələ keçmişdir. Saylar lap başlanğıcda dünya modelinin mühüm elementini bildirirdi. Bu zaman ulu əcdadın şüurunda hər hansı bir rəqəm kəmiyyəti, miqdarı deyil, varlığın özünü, keyfiyyəti, mahiyyəti, təbiəti göstərirdi. Əvvəl gözlə gördüklərini, sonra isə fikirlərində düşündüklərini cütləşdirməsini bəşər övladının ilk ən böyük elmi kəşfi hesab etmək olar.

Sakral rəqəmlər ulu əcdadın təbiətdə baş verən hadisələrin sirrini öyrənmək marağından doğan mifoloji təsəvvürlərdir. Onların inamına görə dünyanı idarə edən <<1>>-dir. Büt, totem, tanrı tək olduğundan ilk olaraq <<1>> rəqəmi müqəddəsləşdirilmişdi. Soyuq, qar və şaxtalardan sonra istilər düşür. Gecənin zülməti işıqla əvəzlənir. Təbiətdəki ikilik onların təsəvvüründə xeyir və şər qüvvələr kimi formalaşır, bu mənada <<2>> rəqəmi sakrallaşmış cütlüyü, əkizliyi meydana gətirmiş və qədim insanın məişətində mühüm rol oynamışdır. Vahid- Allahı, <<2>>- əkslikləri: yer-göy, yeraltı-yerüstü dünyalar, gecə-gündüz, eləcə də ovu, alınan məhsulları, doğuşu və s. bildirir.

Ümumiyyətlə, sakral rəqəmlərə bəzən müqəddəs rəqəmlər deyirlər. Bu termin bütün sakral rəqəmlərə aid edilə bilmir. Çünki sakrallıq, möcüzəlilik mahiyyəti daşıyan rəqəmlərin hamısı müqəddəslik funksiyasını yerinə yetirən tanrıları işarə etmir. Göstərdik ki, nəhs və şər qüvvələri əks etdirənlər də mövcuddur. Ona görə də “ müqəddəs” sözü yalnız sakral rəqəmlərin bir qoluna aid edilməlidir. Belə ki, elə rəqəmlər var ki, bütün hallarda bir funksiya- xeyri əks etdirmək funksiyası daşımışdır: 1, 3, 4, 7 və s.

İkinci qol məhz şərrə təmsil edən sehrli, yaxud möcüzəli rəqəm adlanmalıdır.

Astral mifologiyada rəqəmlər planetlərlə, göy cismləri ilə əlaqələndirilir:

<<1>> Günəşin rəmzidir- yaradıcıdır, kişidir, işığı, odun təmsilçisidir;

<<2>> Ayı- qaranlıq, soyuqluğu mənalandırır, dağıdıcıdır, qadıncıdır;

<<3>> Yupiterdir- ucalıq, böyüklük deməkdir;

<<4>> Urandır- ağılın, müdrikliyin yayıcısıdır;

<<5>> Merkürdür- dövləti simvoludur, sərvət gətirəndir;

<<6>> Verənədir- məhəbbətin və gözəlliyin qoruyucusudur;

<<7>> və <<8>> ayrılıqda hər hansı bir planetlə bağlanmışdır;

<<9>> Marsdır- müharibələrin hamisidir.

Sakrallığı çox hallarda magiklə əlaqələndirir, falların, duaların, astral görüşlərin əsas atributuna çevrilirlər. Lakin müqəddəs rəqəmlər əfsununun bir növü deyil, sadəcə olaraq mifologiyanın tərkib hissəsindən qoparılmış elə bir komponentdir ki, magikliyə güc, qüvvə verir. Tarixi-tipoloji cəhətdən araşdırılması sayların üç əsas xüsusiyyəti üzə çıxarır.

1. Məlum olur ki, insanın mühüm kəşlərdən biri kimi saylar sadə, primitiv rəqəmlərdən mürəkkəb əməliyyatları yerinə yetirənədək uzun bir yol keçilmişdir.

2. Ulu əcdadın kəmiyyət kateqoriyasını mənimsəməyə doğru kövrək addımlar atdığı başlanğıc mərhələdə sakral rəqəmlər meydana gəlmişdir.

3. Gerçək say sistemi yaranmaqla elmin bünövrəsi qoyulmuşdur.

Azərbaycan folklorunun epik və lirik əsərində ən çox işlənən sakral rəqəmlər: 1, 2, 4, 5, 7, 9 və 40-dır.

<<4>> rəqəmi. Mifologiyada durğun bütövlüyü rəmzləşdirən 3-dən fərqli olaraq 4 statistik, dinamik təməlin obrazıdır. Dörd daha çox dünyanın yaranmasında iştirak edən dörd ünsürlə əlaqədardır. Başlanğıcda gələn üç ünsürdə- su, od, torpaqla hər şey yaransa da, bütün varlıqlar cansız, hərəkətsiz idi. Yalnız 4-cü ünsürün- havanın qatılması ilə dünyada həyatın, canlılığın bünövrəsi qoyulur, zaman irəli gedir. Azərbaycan folklorunun epik əsərində də sakral 4 rəqəmi ilə yer üzünün dörd tərəfi, küll-ərzin ən uzaq nöqtələri və s. göstərilir.

<<5>> rəqəmi. Xalq arasında tez-tez işlənən “ beş günlük dünya”, “ beş illik dövrən” və başqa cümlələrdə zamanın, vaxtın azlığına işarə olunur. Mifik anlamda 5 var-dövlət, sərvət, bolluq mənasında işlənir.

Dünya mifik sistemlərində, xüsusilə xristianlıqda üç dəfə <<6>> rəqəminin təkrarı (666) iblisin gəlişini, üç dəfə <<8>>-in yanaşı işlənməsi isə (888) İsus Xristosun yenidən diriləcəyini bildirir. Eləcə də iyirmilik say sistemində daxil olan <<13>> nəhs rəqəm hesab edilir. Lakin Ay təqvimində bir neçə rəqəm- 10, 13, 16, 25 bədbəxtlik, 29 isə uğursuzluq gətirən gün sayılır, qalan hallarda 13 rəqəmi nəhslik deyil, iki müqəddəsliyi-1 Tanrı və 3 dünyaları özündə birləşdirən şöhrət rəmzidir.

Folklorun epik əsərində <<7>> rəqəminə tez-tez müraciət olunur. “7 qardaş, 1 bacı”, “ 7 gün, 7 gecə yol getdilər”, “7 dağ aşdı”, “7 pəri” və s. Dahi türk dilçisi Mahmud Kaşkarlının “ Divani-lüğəti-türk” əsərində Yataqan (böyük ayı bürcü) sözü “ göyün 7-ci qatı” kimi izah olunur. 7 rəqəminin mifik təsəvvüründəki mənası da elə “göyün 7 qatı”, yaxud “7 planet” lə bağlıdır.

<<9>> rəqəmi. Bəzi nağıllarda “9 dağ aşdı”, “ 9 zirvəli dağa rast gəldi” ifadələrinə rast gəlirik. Bu uzaqlıq, əlçatmazlıq mənasında işlənir. Toy mərasimləri çox hallarda 9 gün, 9 gecə davam edir.

Ona görə də, xalq inamında 9 xoşbəxtlik, uğur, xeyrxahlıq rəmzi sayılır. Azərbaycan xalq nağıllarında 9 rəqəminə müxtəlif məqamlarda təsadüf edilir: “ 9 günlük yol qət etdi” , “ 9 mənzilli evə rast gəldi” və s. 9 rəqəmi ulu əcdadın körpənin doğulması ilə bağlı inamında da sakrallığını qoruyub saxlayır. El əqidəsinə görə, ana bətninə düşən uşaq 9 ay, 9 gün, 9 saat, 9 dəqiqə tamamında dünya üzünə çıxır.

<<40>> rəqəmi. Azərbaycan nağıllarında rast gəldiyimiz 40 rəqəmi ilk baxışda adama elə təsir bağışlayır ki, guya dəqiq say bildirir. Məsələn: “ 40 düyməli paltar” , “40 otaq” deyəndə sakrallıq hiss olunmur. Ulu əcdadlarımız saymağı yenicə öyrənədə çoc olan əşyaların dəqiq sayını hələ müəyyənləşdirməyə qadir deyildirlər. “Çillə” ilə bağlı mərasimlərdən aydın olur ki , “ Çillə” 40 deçəkdir. “ Koroğlu” dastanında isə Qıratın dərya atı kimi formalaşması qaranlıq axurda 40 gün qalması ilə şərtlənir. Maraqlıdır ki, 40-a çatmamaq həmişə uğursuzluğa səbə olur.

Ümumiyyətlə, rəqəmlərin sakrallığı geniş mövzu olub hələ də öyrənilməkdədir.

AZƏRBAYCAN FOLKLOR KİTABINDA BAYATILARIN ƏKSİ ŞİFAHİ XALQ YARADICILIĞININ TƏBLİĞİNDƏ MÜHÜM MƏNBƏ KİMİ

Aybəniz ƏLİYEVƏ-KƏNGƏRLİ

AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu

biblio_az@yahoo.com

AZƏRBAYCAN

Azərbaycanda məqsədyönlü və ardıcıl elmi-təşkilati fəaliyyət nəticəsində folklorun çeşidli janrları üzrə çap materiallarının toplanması təcrübəsinin gündən-günə artmaqda olan məhsuldarlığı ayrı-ayrı kitabların, eləcə də çoxcildliklərin nəşrinə meydan açdığından əllinci illərdən sonrakı hər növbəti onillikdə Azərbaycan folklor kitabı öz miqyasını və əhatə dairəsini nəzərə çarpacaq dərəcədə genişləndirir.

Prosesin tarixi mənzərəsindən görüldüyü kimi, nağıl və dastan janrları həm ayrı-ayrı toplular, həm də çoxcildliklər şəklində Azərbaycan folklor kitabı statusunun əsas daşıyıcısı olmuşdur. Digər folklor janrlarının – bayatıların, lətifələrin, atalar sözlərinin də müəyyən aktivlik göstərdiyi müşahidə olunur. Aşıq poeziyasını təmsil edən kitabların (ayrı-ayrı ustad aşıqların fərdi kitabları və ya seçmələrdən ibarət antoloji məcmuələr) hazırlanmasına həssas münasibət bəsləndiyi də mövcud nəşr təcrübəsindən görünməkdədir.

Konkret bir janrın folklor kitabı şəklində təqdimatı baxımından bayatıların nəşri təcrübəsi öz zənginliyi ilə diqqəti çəkir. 1926-cı ildə Azərbaycan Ədəbiyyat Cəmiyyətinin təqdim etdiyi “Azərbaycan ədəbiyyatından bayatılar” toplusundan başlayan nəşr işi 1938-ci ildə Hümmət Əlizadənin hazırladığı “Azərbaycan bayatıları” kitabı ilə xeyli dərəcədə təkmilləşir. Həmin kitab 1943-cü ildə M.H.Təhmasibin tərtibi ilə yenidən nəşr olunur. Folklor kitabı kimi bu nəşr işlərinin səciyyəsi barədə əvvəldən təfərrüatlı şəkildə söz açdığımızdan onlardan sonrakı bayatı kitablarının tərtib-nəşr prinsiplərini xronikal ardıcılıqla izləməyi məqsədyönlü sayırıq. Yuxarıda xatırlanan nəşrlərdən sonra həm sözü gedən nəşrlərdəki nümunələri, həm də həmin nəşrlərdən sonrakı dövərdə toplanmış çoxsaylı bayatıları çevrələyən növbəti nəşr işi 1956-cı ildə “Azərnəşr” tərəfindən buraxılmış “Bayatılar” kitabıdır. Folklorçu Həsən Qasimovun hazırladığı bu nəşr işinə 3334 nümunə daxildir. Müqayisə üçün xatırladaq ki, bu göstərici Hümmət Əlizadənin 1938-ci il nəşrindəki nümunələrdən təqribən 3 dəfə çoxdur.

Bayatıların 1956-cı il nəşri 1938 və 1943-cü il nəşrlərindən təkcə həcm əhatəsinin böyüklüyünə görə fərqlənmirdi. Əvvəlki nəşrlər əsasən əlifba prinsipi və başlama qəlibi (“Aşıqəm”, “Mən aşıq”, “Əzizinəm”, “Eləmi” və s.) əsasında tərtib edildiyi halda, 1956-cı il nəşrində daha çox məzmun-mündəricə əhatəsi nəzərə alınmaqla mövzular üzrə qruplaşdırma işi aparılmışdır.

1956 və 1960-cı il nəşrlərində bayatılarla yanaşı formaca bayatı qəlibində olan layla, oxşama, holavar və sayaçı sözlərinə də uyğun bölmələrdə yer ayrılmışdır. Bu barədə müqəddimədə aşağıdakı izahat verilmişdir: “Bu kitaba bayatılarla yanaşı onun forma və geniş əhatəli məzmunu ilə sıx bağlı olan vəsf-hallar, ağılar, laylalar və bayatı formasında deyilmiş xalq mahnılarının mətnləri, nəğmələrdən - “holavar” və “sayaçı sözləri”nin nümunələri də daxil edilmişdir”.

Folklorçu Həsən Qasimovun toplayıb tərtib etdiyi “Bayatılar”ın istər 1956, istərsə də 1960-cı il nəşrləri təsnifat prinsipinin ideoloji əsasa dayanmasına baxmayaraq, zəngin bayatı sərvətimizin böyük əksəriyyətini özündə cəmləşdirən dəyərli folklor kitablarıdır. Hər iki nəşr qalın cildə və yüksək poliqrafik keyfiyyətdə buraxılmışdır.

Bayatıların akademik nəşri isə 1984-cü ildə “Elm” nəşriyyatında gerçəkləşdirilmişdir. Nizami adına Ədəbiyyat institutunun folklor şöbəsində hazırlanmış “Azərbaycan bayatıları” adlı bu nəşr işi (tərtib edənləri B. Abdullayev, E. Məmmədov, Q. Babazadə, redaktorları T. Fərzəliyev və İ. Abbasov) o vaxta qədərki mövcud bayatı kitabı nəşri təcrübəsini elmi əsaslar üzrə yekunlaşdıraraq sözü gedən janrın ən mükəmməl folklor təqdimatını ortaya qoymuşdur. Nəşrə hazırlığın gedişatı, istifadə olunmuş şifahi və yazılı qaynaqlardan ətraflı söz açan müqəddimədə professor İsrail Abbasov mövcud tarixi təcrübə üzərində obyektiv dəyərləndirmə apararaq qeyd edir ki, “bu toplunun tərtibçi və redaktorları mövcud çapları əsas tutaraq institutun elmi arxivində saxlanılan, həmçinin ayrı-ayrı illərdə folklor ekspedisiyası zamanı toplanılan və şöbəyə göndərilən nümunələri də nəzərdən qaçırmamış, nəhayət, bütün bu qaynaqlardan da faydalanaraq Azərbaycan bayatılarının ən seçmə incilərini sistemləşdirib bu kitaba daxil etmişlər”. Təqribən beş minə yaxın bayatını əhatə edən topludakı materialların qədim cüng və yazılı qaynaqlardan tutmuş 1926, 1938, 1943, 1956 və 1960-cı il nəşrlərinə qədər geniş bir dairəni, habelə ön sözdə deyildiyi kimi, çoxsaylı ekspedisiyalar zamanı əldə olunmuş toplama işlərini çevrələdiyi kitabın ümumi mənzərəsindən aydın şəkildə görünməkdədir.

“Azərbaycan bayatıları” (1984) kitabına daxil edilmiş bayatı nümunələrinin sistemləşdirilməsi üçün tətbiq edilmiş tərtib prinsipləri əvvəlki nəşrlərdəki çatışmazlıqları və yol verilmiş yanlışlıqları aradan qaldırmaq məqsədi daşıyır: “Nümunələr başlıca olaraq ictimai məzmunlu, məhəbbət, əxlaq-tərbiyə, mərasim – inam – etiqad, əmək-zəhmət kimi mövzular ətrafında qruplaşdırılmışdır... Bayatıların düzülüşündə klassik şeir ənənəsi və onun nəşri prinsipləri əsas götürülmüşdür. Özgə sözlə, əlifba sisteminə qafiyələnmənin son hərfindən (sağdan sola doğru) başlanaraq riayət edilmişdir. Bu cəhət eyni məzmunlu, eyni qafiyəli bayatıları meydana çıxarmış, bununla da təkrar nümunələrin topluya yol tapmasının qarşısı alınmışdır”.

1956 və 1960-cı il nəşrlərindəki ideoloji təmayüllü təsnifat 1984-cü il nəşrində qismən aradan qaldırılmışdır. Burada “Köhnə həyat” bayatıları anlayışından imtina edilərsə də, “Yeni dövrən. Xoşbəxtlik. Bolluq-bərəkət” adı altında “yeni həyat” bayatılarına (Lenin, kolxoz, partiya, sosializm yarışı və s.) yenə də ayrıca bölmədə yer verilmişdir. Düzüm ardıcılığında divan şeiri prinsipinin tətbiqi nəşrin elmi-akademik siqlətini artırmışdır. Qəribdər ki, Azərbaycan Elmlər Akademiyasının sözü gedən mükəmməl nəşrindən cəmi bir il sonra “Yazıçı” nəşriyyatı tərəfindən buraxılmış “Bayatılar” (toplayıb tərtib edənləri Vaqif Vəliyev və Sədnik Paşayev) kitabının tərtibində bayatıların başlama qəlibinə (Aşıqəm, Əzizinəm, Eləmi və s.) istinad edən ardıcılıq gözlənilmişdir. İki min beş yüzə yaxın bayatının cəm olunduğu topluda “Əzizinəm” ifadəsi ilə yeddi yüzdən çox bayatı nümunəsinin yer aldığı nəzərə alsaq, hansısa bir bayatını kitabdən tapmaq üçün uzun bir axtarışa çıxmaq lazım gəldiyi aydın məsələdir. Halbuki, bayatının sonuncu hərfinə istinad edən əlifba ardıcılığı ilə düzümləmə- divan şeiri prinsipi ilə tərtib etmə bu problemin asan və elmi həlli ola bilərdi. Buna baxmayaraq, həmin kitabın da bayatı janrı ilə bağlı folklor nəşri kimi müəyyən elmi dəyəri vardır. Buradakı mətnlərin də bir hissəsi tam yeni və ya mövcud nəşrlərdəki nümunələrin variantlarıdır. Professor Vaqif Vəliyevin kitaba yazdığı müqəddimədən aydın olar ki, təqdim olunan materialların böyük əksəriyyəti universitetdə təhsil alan tələbələrin illər boyu folklor təcrübəsi zamanı Azərbaycanın müxtəlif bölgələrindən topladıqları bayatılardır.

Bayatıların folklor kitabı kimi nəşri sahəsindəki diqqətçəkici işlərdən biri də Asya Məmmədovanın müxtəlif cüng və əlyazmalardan toplayıb çap etdirdiyi “Bayatılar” (“Elm”, 1977) kitabıdır. XVI-XIX əsrlərə aid müxtəlif əlyazmalardan toplanılmış iki min beş yüzdən artıq bayatını əhatə edən bu topludakı örnəklər bu gün söyləyici repertuarında yaşayan qarşılıqları ilə tarixi müqayisə imkanı baxımından böyük elmi əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycan bayatılarının toplanılması və nəşri istiqamətində yuxarıda haqqında bəhs edilən kitablardan sonra da bir sıra dəyərli işlər görülmüşdür. Bunlar əsasən antoloji səciyyəyə malik nəşrlərin bayatılara ayrılmış bölmələridir.

AZƏRBAYCAN NAĞILLARINDA KONTAMİNASIYA HADİSƏSİ

Dürnisə SƏFƏROVA

AMEA, Folklor İnstitutu
dseferova@qu.edu.az
AZƏRBAYCAN

Azərbaycan folklorunun epik janrları içərisində nağıllar mühüm yer tutur. Azərbaycan nağılları Azərbaycan xalqının dünya görüşünü, həyata münasibətini, zülmə qarşı mübarizəsini, gələcək üçün arzularını və inamını əks etdirən şifahi xalq ədəbiyyatının çox qədim və geniş yayılmış növlərindəndir. İlk nümunələri uzaq keçmişlərdə yaranan nağıllar nəsillərdən-nəsillərə keçərək zənginləşmiş və zəmanəmizə qədər gəlib çatmışdır. Bu zəngin xalq yaradıcılığı örnəkləri ilkin təsəvvürləri, inamları, adət-ənənələri öyrənmək üçün zəngin material verir. Nağılı digər epik janrlardan fərqləndirmək istəyən tədqiqatçılar janrın əsas xüsusiyyətini müəyyən etməyə çalışmışlar. Nağıl tədqiqatçılarından biri olan E.V.Pomerantseva belə hesab edir ki, folklorun başqa janrlarından fərqli olaraq nağıl quraşdırılmış uydurma deyil və ona uydurma kimi baxmaq lazımdır.

Azərbaycan nağıllarının sistemləşdirilməsi zamanı qarşılaşdığımız əsas problemlərdən biri də kontaminasiyaların fərqləndirilməsidir. Aarne-Tompson sistemi və onun əsasında tərtib olunmuş göstəricilərdə kontaminasiyaları müəyyənləşdirmək üçün heç bir prinsip verilməyib. Kontaminasiya hadisəsi dilin ən maraqlı aspektlərindən biridir. Kontaminasiya dedikdə folklorşünaslıqda iki və daha artıq süjetin eyni nağıl daxilində birləşməsi nəzərdə tutulur. Kontaminasiya hadisəsi uzun müddət öyrənilməmiş problemlərdən biri olmuşdur. Yalnız keçən əsrin 60-70-ci illərində N.M.Vedernikovanın, daha sonralar isə T.Q. İvanovanın bu problemə həsr olunmuş əsərləri işıq üzü görür. N.M.Vedernikova kontaminasiyanı söyləyicinin nağıllar üzərində gerçəkləşdirdiyi yaradıcılıq hadisəsi hesab edir. Söyləyici hər dəfə eyni auditoriya qarşısında çıxış etdiyindən onun repertuarı dinləyicilərə tanış olur. Bu da onları improvizasiyaya sövq edir. Onlar süjetə yeni elementlər və motivlər daxil etməklə tanış nağılı bir qədər dəyişilmiş şəkildə təqdim etməyə, bu yolla da dinləyicilərdə maraq oyatmağa çalışırlar.

Son illərdə qeydə alınmış nağıllarda kontaminasiya hadisəsinə çox az təsadüf olunur. 2000-2003-cü illərdə Ağdaş rayonundan qeydə alınmış 150 nağıldan yalnız bir neçəsində süjet birləşməsinə təsadüf olunur. Kontaminasiya hadisəsinin bu qədər zəifləməsinin əsas səbəbi nağıl məclislərinin tədricən məişətdən çıxması, radio, televiziya və s. bu kimi əyləncə vasitələrinin məişətə daxil olması nəticəsində söyləyicilik, ifaçılıq prosesinin zəifləməsidir. Artıq keçmişdəki kimi uzun nağıl gecələri olmadığından söyləyici süjetləri birləşdirməklə nağılın həcmi genişləndirməyə ehtiyac hiss etmir.

N.M. Vedernikova nağıllarda iki cür – mexaniki və yaradıcı kontaminasiyaların olduğunu qeyd edir. Mexaniki kontaminasiyalar zamanı süjetlərin birləşməsi mexaniki xarakter daşıyır və bir süjetdən digər süjetə keçid əsaslandırılır. Yaradıcı kontaminasiyalar zamanı söyləyici nəinki bu keçidləri əsaslandırır, hətta ona müəyyən mənə verir. Yaradıcı kontaminasiyalar çox vaxt tərəflərdən birinin zərəmə məruz qalması hesabına baş verir.

Azərbaycan nağıllarında kontaminasiyanın müxtəlif forma və üsullarına təsadüf olunur. Bunlara aşağıdakıları misal göstərmək olar:

1. Əsassüjetdə atavə ananın, növbəti süjetdə isə uşaqların başınagələnhadisələrdən bəhs olunması;
2. Padşahı hansısa bir hərəkətdən çəkəndirməkməqsədiilə ibrətəməzmunlu hekayələrin danışılması;
3. Qəhrəmanın hansısa bəzi xüsusiyyətlərini öyrənməyə göndərilməsi;
4. Bir neçə adamın bir arada toplaşması başınagələnhadisəsinə nağıletməsi;

Kontaminasiyalar çox vaxt eyni qrup daxilindəki süjetlər arasında baş verir. Məsələn, “Ağ atlı oğlan” nağılı (327A+538*+532) sehrli nağıl, “Tülkü və hacıylək” (60+225+37+181) nağılı heyvanlar haqqında nağıl süjetlərinin birləşməsindən təşkil olunub. Eyni qrup daxilindəki süjetlərin həm forma, həm də məzmun baxımından bir-birinə yaxın olmaları onların eyni nağıl daxilində birləşmə imkanlarını xeyli artırır. Bununla belə, müxtəlif qruplar arasında da kontaminasiyalara təsadüf olunur. Məsələn, “Ağ quş” nağılı (2530*+551+525*) bəhadrılıq və sehrli nağıl süjetlərindən, “Qızıl qoç” (516+525*+893*A+893**) nağılı isə sehrli və novellavari nağıl süjetlərindən təşkil olunur.

Kontaminasiyalar fərdi yaradıcılıq hadisəsi olduğu üçün çox vaxt bu və ya digər xalqın şifahi yaradıcılığı ilə bağlı olur. Bununla belə, Azərbaycan nağıllarında beynəlxalq kontaminasiyalara da təsadüf etmək mümkündür. “Oğurlanmış üç şahzadə qız” (301) və “Suyun qabağını kəsmiş əjdaha” (300) kimi süjet birləşmələrinə dünyanın müxtəlif xalqlarında təsadüf olunur. Bəzi kontaminasiyalar bizdə daha geniş yayıldığı halda, başqa xalqlarda onlara az-az təsadüf olunur. Azərbaycan nağıllarında “Min bir gecə” mənşəli kontaminasiyalara da rast gəlirik. Buna misal olaraq “Qızıl dağ” (936) və “Ər itmiş arvadını axtarır” (400) və s. süjet birləşmələri bizə həmin abidədən alınmış nağıllar vasitəsilə keçib.

Arrne-Tompson sistemi və onun əsasında tərtib olunmuş kataloqlarda kontaminasiyaları müəyyənləşdirmək üçün heç bir prinsip verilmədiyinə görə kontaminasiya əsasında təşkil olunmuş bir çox nağıllar müstəqil süjet kimi göstərilib. Süjet göstəricilərinin tərtibində dəqiqliyə nail olmaq üçün müxtəlif tədqiqatçılar tərəfindən zaman-zaman müəyyən prinsiplər irəli sürülür. Belə tədqiqatçılardan biri də V.Y.Proppdur. O, kontaminasiyaları süjeti təşkil edən gedişlərə görə fərqləndirməyə çalışmışdır. Lakin V.Y.Propp yalnız sehrli nağıllardan çıxış etdiyindən onun təklif etdiyi prinsiplər nağıllarda qarşıya çıxan bütün kontaminasiyaları müəyyənləşdirməyə imkan verir.

N.M.Vedernikovaya görə, süjetlər müxtəlif səviyyəli motivlərin kombinasiyasından təşkil olunur. Süjet daxilində oynadığı roldan asılı olaraq onlar mərkəzi və yardımçı motivlərə ayrılır. Mərkəzi motivlər ziddiyyətli və mürəkkəb mövzulu olur, süjetdəki ən dramatik və gərgin anları təsvir edir. Yardımçı motivlər isə, mərkəzi motiv üçün zəmin hazırlayır, onda təsvir olunan hadisəni aydınlaşdırmağa xidmət edir. Mərkəzi motivlər bir süjetə məxsus olduğu halda, yardımçı motivlər başqa süjetlərdə iştirak edə və ekvivalentləri ilə əvəzlənə bilər. N.M.Vedernikova kontaminasiyaları mərkəzi motivə görə fərqləndirməyi təklif edir. O, nağılda iki və daha artıq mərkəzi motivin olmasını kontaminasiyanın əlaməti sayır. Kontaminasiyaları müəyyənləşdirərkən bu prinsipdən yararlanmaq lazımdır.

AZƏRBAYCAN-ÇİN ƏDƏBİ ƏLAQƏLƏRİ SOVET DÖVRÜNDƏ

Nərgiz KƏRİMOVA

AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu

nergizkerimova622@gmail.com

AZƏRBAYCAN

28 aprel 1920-ci ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin işğalı və nəticədə Azərbaycanın SSRİ-nin tərkibinə qatılması ilə sosialist sistemi ölkəmizdə qurulmağa başladı. Dünyanın ən nəhəng imperiyasına çevrilən SSRİ vətəndaşları üçün elmi-mədəni əlaqələr bu sərhədlərin xaricində əsasən eyni ideoloji quruluşa malik ölkələrlə yarana bilərdi. Bu baxımdan Çin Xalq Respublikası ilə Azərbaycan arasında əlaqələr inkişaf etmişdir.

Azərbaycan-Çin arasında ədəbi əlaqələr sovet dövründə xüsusi olaraq inkişaf etmişdir. Azərbaycanın bir çox görkəmli yazıçılarının, şairlərinin əsərləri Çində çin dilində, eyni zamanda Azərbaycanda Çin ədəbiyyatı görkəmli nümayəndələrinin əsərləri Azərbaycan dilində nəşr olunmuşdur. Qarşılıqlı müxtəlif səfərlər, ezamiyyətlər ədəbi əlaqələrin inkişafına töhfə vermişdir.

Azərbaycan-Çin mədəni əlaqələrinin tarixinə nəzər saldıqda məlum olur ki, sovet dövründə bu əlaqələr xüsusi bir ardıcılıqla həyata keçirilmişdir. Bu, ilk olaraq onunla əlaqədar idi ki, əvvəlki tarixi dövrlərdən fərqli olaraq, Çinlə mədəni əlaqələrin genişlənməsi sovet dövlətinin xüsusi siyasəti idi. Bu əlaqələr ikitərəfli əməkdaşlıq kontekstində reallaşdırılırdı. Azərbaycan da SSRİ-nin tərkib hissəsi kimi ümumdövlət siyasətindən çıxış edərək Çinlə əməkdaşlıq edirdi.

Bakıda 1920-ci ilin sentyabrında Şərqi xalqlarının I qurultayı keçirilmiş və Çindən də nümayəndələr iştirak etmişlər. Qurultay eyni tarixi şəraitdə olan iki ölkə sovet Azərbaycanı və Çinlə mədəni əlaqələrin qurulması işində mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir. Qərbə qarşı mübarizə aparən Çinin marağı ilə üst-üstə düşdüynə görə SSRİ tərkibindəki respublikaların ədəbiyyat və incəsənət xadimlərinin Çin ədəbiyyatının öyrənilməsi və təbliğinə xüsusi diqqətlə yanaşırdı.

Azərbaycanın görkəmli şairləri - Rəsul Rzanın, Süleyman Rüstəmin, Hüseyn Hüseynzadənin yaradıcılığında Çinə həsr olunmuş bir sıra şeir nümunələrinə rast gəlmək olar.

Ötən əsrin 50-60-cı illərində Çin mövzusu Azərbaycanın digər şairləri Osman Sarıvəlli, Nəbi Xəzri, Mirvarid Dilbazi, Əhməd Cəmil, Zeynal Xəlil, Zəlimxan Yaquub və başqalarının da yaradıcılığında mühüm yer tutmuşdur. Şair Zəlimxan Yaquub "Çin qızı, Çin gözəli" şeirini 1994-cü ildə Şanxayda olarkən yazmış və Çin qızına ithaf etmişdir.

Mən indi başa düşdüm,
Niyə Nizami babam
Çin yazıb, Çin deyirmiş.
Mən indi başa düşdüm,
Niyə Füzuli babam
Sevgiyə din deyirmiş!
Mən indi başa düşdüm,
Nə üçün Molla Pənah
Çinü-Maçin deyirmiş!
Qar zirvənin şöhrəti
Dağların çən gözəli!
Dünən babalar olub,
Bu gün heyranın mənəm,
Çin qızı, Çin gözəli!!!

Xalq şairi Rəsul Rza Böyük Çin xalqının azadlıq mübarizəsinə bir sıra şeirlərini həsr etmişdir. Şairin "Çapey" (1932), "Si-Au" (1935), "Haray, dostlar" (1937) şeirlərində məhz bu mövzuya həsr olunmuşdur. Bu şeirlərdə bir sıra mühüm siyasi hadisələrə toxunulmuşdur. "Çapey" şeirində şair Çinin keçmişindən və hazırkı vəziyyətindən həm qürur hissi, həm də yanıqlı bir ürəklə danışır, xarici ağaların və yerli istismarçıların talan etdiyi ölkənin münbit və məhsuldar torpaqlarını, əməkçi xalqın çətin güzəranını, bir sözlə, Çinin iqtisadiyyatında əmələ gələn ağır vəziyyəti təsvir edərək yazır:

Yoxsul çinli qonaqdır,
Bu Çindəstanda.
Çini çox dinlədik biz
çox dastanda.
Biri yazdı Çini
"Sehrlı diyar"
Biri nəql etdi Çindən
xumar-xumar...
Yetər!
Aclıqla dostlaşana
danışdılar
Biçin dastanını.
Qoy yazsın bu qələmim
Çinin çin dastanını.

Rəsul Rzanın Çinə həsr etdiyi "Haray, dostlar" şeiri öz orijinallığı, aydın və təsirli ifadəsi ilə seçilir. Şeirdə şairin tərənnüm etdiyi ictimai fikirlər oxucunu təsirləndirir:

Haray, dostlar, haray, dostlar!
Çin vuruldu sinəsindən.
Evlər uçdu binəsindən,
Gecələr fəryad səsindən
Nə yaralı Şanxay yatar,
Nə bir ulduz, nə ay yatar.

XX əsrin ortalarında Çin mövzusunda maraqlı edən şairlərdən biri də Süleyman Rüstəmdir. Onun Çinə həsr etdiyi "Çinli qardaş" (1949), "Tayvan Çinindir!" (1955) şeirlərində Çin xalqına bəslədiyi dərin hörmət və rəğbət hissi aşkar duyulur:

Eşq olsun, çinli qardaş, böyük zəfərlərinə,
Al bayraqa bəzənmiş azad şəhərlərinə!
Eşq olsun qüdrətinə, əzminə, cürətinə,

Qanınla qazandığın böyük hüriyyətinə!

Şair Teymur Elçin qədim Çin əfsanəsi əsasında yazdığı "Pekin zəngi" poemasında Nizami dövründən başlanan gözəl bir ənənəni, Çin əfsanələrindən və hikmətlərindən istifadə olunmasını davam etdirmişdi.

Pekinin lap kənarında
Balaca bir daxma var.
Küləklərdən saxlar onu
Qol-budaqlı ağaclar.
Burda gözəl bir qız olur,
Günə deyir: "çıxma sən",
Ay deyir: "mən baxanda
Pəncərədən baxma sən"
Düz demədim, ayla, günlə
İşi yoxdur bu qızın.
Atasına kömək edir,
İşi çoxdur bu qızın.

Teymur Əliyevin "Pekin zəngi" əsərinin qəhrəmanı Syao-Lindir. O, dəmirçi Çenin yeganə övlətidir, təsəllisi və köməyidir. Əsərin bir hissəsi bu ata-bala arasındakı məhəbbətə, dostluğa həsr olunmuşdur. Əsərdə zəng Çinin timsalıdır, onun səsi vətənin əzəmətli səsidir. Bunu duyduğu və gözəl başa düşdüyü üçündür ki, balaca Syao-Lin bu sirri heç kəsə açmadan gəlib özü zəngin hazırlanmaqda olduğu qaynar çənə atılır. Müsbət cəhət burasıdır ki, əsərdə ata-bala məhəbbətilə vətən eşqi bir-birilə sıx əlaqələndirilmiş və eyni dərəcədə qüvvətli verilmişdir. Əsərin sonunda zəng hazır olduqda onu ilk dəfə çalmaqla el adətinə görə qızının ölümü ilə belə bükülmüş, kədərlə dolu gözləri çuxura düşmüş Çənə həvalə olunur. Çen zəngin yüksələn, ətrafa yayılan gur səsi içərisində sanki balaca Syao-Linin səsinə eşidir.

Odur, qızın səsidir
Zəngin səsi içində,
Bu səs gəzib dolaşır
Syao-Linin vətəni,
Böyük vətəni Çində,
Deyir: - Oyan, oyan Çin!
Düşməni basqın edəndə
Ver sinəni qabağa,
Möhkəm dayan, dayan, Çin!

Azərbaycan Sovet İttifaqının şeir bölməsində Teymur Əliyevin "Pekin zəngi" adlı poemasının müzakirəsi keçirilmişdir. Müzakirədə çıxış edən Süleyman Rüstəm, Məmməd Rahim, Osman Sarıvəlli, Əhməd Cəmil, Zeynal Xəlil, Bəxtiyar Vahabzadə, Hüseyn Hüseynzadə göstərmişlər ki, müəllif Çin əfsanəsini yaradıcı şəkildə işləmişdir. Poemanın dili sadə və axıcıdır. Poema uşaqlar üçün yazılmasına baxmayaraq, böyüklər üçün də maraqlıdır.

Azərbaycan Respublikası öz müstəqilliyini qazandıqdan sonra və Ulu Öndər Heydər Əliyevin çoxşaxəli siyasəti nəticəsində Azərbaycan və Çin dövləti arasında sıx əlaqələr daha da geniş vüsət almışdır. Müasir dövrdə də Azərbaycan-Çin ədəbi əlaqələri öz aktuallığını saxlamaqdadır. Hal-hazırda Azərbaycanın Çin ilə bir çox sahələrdə qarşılıqlı əməkdaşlığı hər iki ölkənin maraqlarının təmin olunması və hər iki tərəfin inkişafına, dostluğuna, yaxınlaşmasına xidmət edir.

BAHTİYAR VAHAPZADE'NİN ŞİİRLERİNDE ANNE ÖZLEMİ ÜZERİNE

Yağmur KENÇ

Kafkas Üniversitesi

yagmur3670@gmail.com

TÜRKİYƏ

Türk dünyasının görkemli şairi, 20. yy. Azerbaycan edebiyatının büyük şairlerinden olan Bahtiyar Vahapzade ister Azerbaycan Cumhuriyeti'nde, isterse de onun sınırları dışında, Türk Edebiyatı'nda şiirleri ve eserleriyle tanınmış ve sevilmiştir. Bütün sanat hayatı boyunca büyük Türk milletinin dertleriyle yaşamış, milletini daha güzel günlere ulaştırmanın yollarını aramış ve bunu şiirlerine yansıtmıştır. Bahtiyar Vahapzade Türkiye'yi ve Türk kültürünü çok sevmiştir. Türk edebiyatında birçok faaliyetlerde bulunmuş ve ödül (Üstün Hizmetler Ödülü) kazanmıştır. Bu ödülünden ilham alarak "Türkiye-Azerbaycan" adlı şiirini yazmıştır. Azerbaycan da yayımlayamadığı eserlerinin bir kaçını Türkiye'de yayımlamıştır. Türkiye'de sanata değer veren kişiler tarafından çok sevilir.

Halkı uyandırmak amacıyla eserlerini kaleme alan Bahtiyar Vahapzade şiirlerinde; vatan, millet, aile, tabiat, dil, azatlık (hürriyet) hasreti gibi temaları, en güçlü ve derin mazmunlarla anlatmıştır. B. Vahapzade'nin şiirlerine baktığımızda göze çarpan ilk tema vatan sevgisi olmaktadır.

Bahtiyar Vahapzade, hayatın muhtelif meselelerine dayanan tespit ve müşahedelerini, kendisine has yoğun bir duygu ve düşünce yapısıyla şiirlerine dökmüştür. O, serbest tarzda şiir yazmaya itibar etmediği gibi şiirde, vezinsizliğe ve kafiyesizliğe de ilgi göstermez. Şiirlerinde en çok hece vezni kullanan şairin, aruz vezniyle de şiir yazdığı bilinmektedir.

Şiirlerinde muhteva ve şekil özellikleri, klasik şiir geleneğinin günümüzün sanat anlayışıyla yoğrularak ortaya konulmuş hususiyetleri vardır. Aile hayatının inanç, töre ve geleneklere kadar sinen yapısını insanın idrakına, şuur ve vicdanına sunarken son derece başarılı olan şair, bu duygu ve düşüncelerini ifade etme yolunda da aynı ölçüde samimi ve başarılıdır.

Bahtiyar Vahapzade aile sevgisini konu alan eserler vermiştir. Özellikle anne sevgisinin derinden hissedildiği, annesine karşı beslediği duyguları eserlerine de yansıtmıştır.

Bu duygularını "Menim Anam", "Ana Hediyesi", "Anam Tezeden Böyüyür", "Anam Hakkında" adlı eserine de yansıtmıştır. Vahapzade'nin de eserlerinde vurguladığı gibi annelerimiz bizim en değerli varlıklarımızdır. Şüphesiz, onlar hayatımızdaki en fedakâr insanlardır. Bizlerin varlığı ve sağlığı için canlarını seve seve vermeğe hazırdırlar. Yemezler; yedirirler, giyemezler; giydirirler. En büyük istekleri bizim başarılı, sağlıklı ve mutlu olmamızdır. Buna karşılık biz de annelerimize çok sıkı bir bağ ile bağlıyız. Varlığımız ancak onlarla bir bütün meydana getirir. Bizi hayata getiren, yaşamayı, gülmeyi, erdemi, sevgiyi ve bütün insanca şeyleri öğreten annelerimizdir. Sevginin ilk ve içten şeklini onlardan öğreniriz. Hayata bağlanmamız, insanlığı sevmemiz hep onların sayesinde. Anne ile çocuk arasındaki bu bağ ve sevgi, şüphesiz kutsal bir anlama sahiptir. Fedakârlığı ödenemeyecek kadar büyük olan bu kutsal varlıklara karşı bizim de birçok görevlerimiz vardır; onları sevgilerin en derin ve en ölmezi ile sevmek, saymak bu görevlerin başında gelir.

Bu hayatta insanları en derinden etkileyen olayların başında ölüm gelmektedir. Bir kişinin sevdiği bir yakını kaybetmesi, bu hayatta yaşanabilecek en zor deneyimlerden biridir. Kaybı yaşayan kişi, depresyon, öfke, suçluluk gibi bir veya birden fazla duyguyu yoğun bir şekilde yaşıyor olabilir. Genellikle kendini kederiyle baş başa kalmış ve yalnızlık içinde hissedebilir. Ve annelerimizin vakitsizce aramızdan ayrılması bizlerde de derin bir sarsıntıya sebep olacaktır. Bahtiyar Vahapzade 'de annesinin ölümünden büyük yaralar almıştır. Annesiz bir çocuğun duygularını "Bu gün yeddin oldu" şiirinde dile getirmiştir.

*Ne tez ellerini üzdiün dünyadan
Balanı tek goyup hara getdin sen?
Nece yoh olurmuş bir anda insan,
Ele bil dünyada heç yoh imişsen.*

(Annesinin ölümünden sonra yaşadığı boşluğu ve dayanılması güç bir yalnızlığın içinde olduğunu bildirir.).

Güneş gurup etdi...otag garaldı,
Bir anda yoh oldun sen hayal kimi.
İndi düşünürəm: senden ne galdı,
Könlümde hatıran gara hal kimi.

(Şairin yaşadığı hüznün ve özleyiş depresi içerisinde “ otağ/oda/ev” başlı başına bir dünyadır. O bu dünyada gözlerini hayata açmıştır.)

Meni boya başa yetirdin, ana,
Bize borçlu bildik her zaman seni,
Sen meni dünyaya getirdin, ana,
Mense yola saldım dünyadan seni.

(Annesinin onu belli bir yaşa getirip ona emek verip büyütmesinden dolayı kendisini annesine borçlu hissetmiştir. Ölümüne engel olamadığını anlatır.)

Sen mene beşikde laylay çalmışsan
Bugün laylay çalım sene men de mi?
Senin şirin şirin laylaylarını
Men sene gaytarım cenazende mi?

(Bir evlâdın doğumu ile bir annenin ölümü arasında geçen süreyi acı tatlı benzetmelerle dile getirir. Bir anne bebeğini beşikte ilahilerle ve dualarla uyutup hayata hazırlamışken , evlat ise annesinin cenazesin de onu tabut içerisinde ninnilerle ,ağitlarla ebediyete uğurlamıştır.)

"Yuhun şirin olsun" deyirdin mene,
"Yuhun şirin olsun" deyim mi sene?
Gerek men başına dönem dolanam,
Meni hayat için
Yatıran anam.
Söyle ölümçün
Nece yatırım
Seni men bugün?

(Ölüm bir uyku gibi tanımlanıyor. Annesini kendisini çocukluk döneminde uyuturken söylediği “uykun şirin olsun “ gibi güzel dilekleri şimdi annesi için kendisi söylemektedir.)

Bu nece dünyadır, anlamıram men,
Cilvesi cürbecür, rengi cürbecür
Dünen nefesiyle seni işiden
Bugün buza dönüp, daşa dönüptür.
Bu nece dünyadır
İnsan oğlunun
Hayali göğdedir, özü yerededir,
Sağ iken çiyinde hayatın yükü,
Ölende cesedi çiyinlerdedir...
Bu nece dünyadır, bu nece dünya,
Ölümü hagigat, hayatı rø'ya .

(Dünya'nın fani olsa da anlamsız olmadığı dile getirilmiştir. Bu anlaşılması zor olan dünya da ölüm hakikat, hayat ise ancak rüyadan ibarettir.)

Derdimin gamımın sendin ortağı.
Niye üz dönderdin, bes niye menden?
"Derdin mene gelsin!" deyerdin ahı.
Niye derd caladın derdime bes sen?...
Anam heçkes seni incitmemişdir.
Men seni,
men seni inciden gader.
İndi kime açım derdimi bir bir,
Kim benim derdime yanar sen gader?

(Şairin derdini paylaştığı tek insan olarak gördüğü kişi annesidir. “Benden niçin yüzünü çevirdin” , “Derdin bana gelsin “ diyordun , sen benim derdime neden yeni yeni dertler ekledin ? sorusunu sorarak içine düştüğü yalnızlığı ortaya koyar.)

*Evin her küncünde görünür yerin.
Gözüm ahtarcıdır, ana ay ana,
"Nenem hanı?" deyir körpe Azer'in,
Men ne cevap verim ona, ay ana?
Bilmirem, bilmirem bu ölüm nedir.
Hayat var iken?
Nefesin, ay anam, hele evdedir,
Özün yer altında daşa dönmüsen,
Bugün yeddin oldu...
Anam yeddi gün,
Bizimle beraber ağlar otaqlar.
Sene , yalnız sene, sene demekçün
Könlümde ne gader benim söziüm var.
"Kimleri çağırar bugün yeddine?"
Halalar, bacılar soruşur menden.
Anamdan soruşar, o biler deye,
Senin otağına üz tuturam men.*

(Anadolu'nun her yerinde olduğu gibi Azerbaycan'da da bir kişinin ölümünün yedinci gününde akrabalar davet edilir. Şair de bu bölümde annesinin ölümünün yedinci gününü ve yeddinci günde tek başına kaldığını, üzüntü içinde anlatmıştır.)

*Anam, tapşırıldın ana torpağa,
Bu ölüm, sineme çekdi dağ benim.
Sen benim arhamda benzerdin dağa,
Ele bil arhamdan uçdu dağ benim.*

(Annenin hayatta iken yüklendiği sorumluluk, aile ocağına kazandırdığı güç ve manevi kuvvet onun ölümüyle birlikte kaybolmuştur . Ve kendisini bir boşluğun içinde bulmuştur .)

*Gızımın adıdır senin öz adın.
Bu da göz dağıdır mene bugün de.
Son defa sen mene bahıp ağladın,
Suretim mezara getdi göziünde...*

(Annesinin adı ölmeden önce torununa verilmiştir. Şair bununla biraz da olsa üzüntüsünün gittiğini zanneder. Ve annesinin gözlerinin önünde mezara gittiğini söylüyor.)

*Ömrü başa vurdun altmış yaşında,
Altmışın üstünde durup yaşın da.
Artık senin için dayanan zaman
Menimçün dolandır...*

*Gün olur ahşam
Vaht keçir, sen menden uzaglaşırsan,
Men sene günbegün yakınlaşıram...*

(Şair annesinin altmış yaşında vefat ettiğini dile getirmiştir. Hayatın kahrının onu altmış yaşının üzerindeki insan gibi yıpratıp yaşlandırdığını anlıyoruz.)

Görüldüğü gibi, Bahtiyar Vahabzade, bu şiirde: Annesinin çok erken öldüğünü düşünen bir evladın içinde duyduğu hüznü, çaresizliği, büyük destekten mahrum kalışını anlatır. Anne, evladın yaşaması için yapılması gereken her ne ise onu mutlaka yapan, hep hayatın devamı için çırpınan bir varlıkken, annesini toprağa götürüyor olan bir varlık olmanın evlatta oluşturduğu acıyı resmeden bir şiirdir. Kendisini bir boşluğun, dayanılması zor olan bir yalnızlığın içerisinde bulur. Hayalinde canlandırdığı annesiyle şiir boyunca durup dinlenmeden konuşur. Bahtiyar Vahabzade ayrıca Türk aile yapısındaki ahlâkî yükselişin temeli olarak gördüğü aile bireyleri arasındaki sevgi ve saygı disiplini, anne ile evlât muhabbetini, ayrılık hasretini, hatta hayat ve ölüm hakkındaki şahsi mülâhazalarını annesine beslediği derin ve samimi sevgisini, anne ve evlat arasındaki saygı, şefkat merhamet ve fedakârlığı, ondan ayrılışından ötürü içine düştüğü "yalnızlık, hasret ve ölüm" duyguları ile birlikte ahiret inancını, uzun ve hayli mücadeleli geçen bir hayat görüşüne dayanarak Müslüman Türk aile yapısının temelini teşkil eden maddî ve manevî değerleri, son derece başarılı bir anlatım tekniğiyle ortaya koymuştur.

BƏDİİ NƏSRDƏ TARİXİ YADDAŞ POSTMODERNİZM KONTEKSTİNDƏ (Kamal Abdulla yaradıcılığı əsasında)

Nigar ASLANOVA

Azərbaycan Müəllimlər İnstitutu

a.q.nigar@gmail.com

AZƏRBAYCAN

Çağdaş Azərbaycan nəsrini yeni ideoloji mühit və müstəqillik kontekstində tarixi yaddaşa müstəqil baxış ifadə edir, istədiyi fakt və hadisələri bədii mətnə çevirir. Milli şüurumuzda baş verən hadisələr bədii düşüncəyə də öz təsirini göstərmiş, tarixi yaddaşın bərpasında müəyyən işlər görülmüsdür. Bu dövrdə bədii nəsrə yeni mövzu və problematika ilə yanaşı, sovet dönəmində təhrif olunmuş tarixi yaddaş yenidən tədqiqat obyektinə çevrilir. Şübhəsiz, müstəqillik dövrü bədii nəsrinin aparıcı qollarından biri olan postmodernizmin tarixi yaddaşa özünün baxış bucağı vardır. Postmodernizmin gətirdiyi tarixi yaddaşa yeni baxış stereotipi keçmişə bir qədər fərqli mövqedən yanaşmanı üstün tutur. Bu dövrdə bədii nəsr tarixi yaddaşa ənənəvi şəkildə deyil, modern nöqteyi-nəzərdən yanaşır. Milli tariximiz, yaddaşımız, mədəniyyətimiz müasirlik baxımından mif-epos şəklində yenidən bədii dövrüyyəyə daxil olur.

Postmodernistlərin tarixə baxış konseptində fərqlilik həm keçmişə, həm də obrazlara münasibətdə özünü göstərir. Postmodernistlər tarixə bəzən sadəcə indinin qarşısında duran güzgü kimi baxırlar. Onlar tarixdən keçmişdən daha çox şərtlilik və müasirlik üçün bir forma, üsul kimi istifadə edirlər.

Postmodernistlərdə "tarix hissi" o qədər çox olmasa da, onlar tarixi faktlardan, miflərdən, şərtliliklərdən istifadə edərək yeni mətn yaratmağa çalışırlar.

Çağdaş ədəbi mühitdə tarixi yaddaşa qayıdış, milli tarixə yeni baxış, postmodernizm estetikasına sıx-sıx müraciət olunması diqqəti cəlb edir. Bu mənada Kamal Abdulla yaradıcılığı özünəməxsus keyfiyyətləri ilə seçilməkdədir. Onun müstəqillik illərində qələmə aldığı "Yarımqıç əlyazma", "Sehrbazlar dərəsi", "Unutmağa kimsə yox..." romanları postmodernizmin uğurlu nümunələrindəndir.

"Yarımqıç əlyazma" romanı onun müəllifinin elmi sahədə apardığı araşdırmalarının bədii düşüncəyə transferi ilə nəticələnir. Əslində yazıçının "Yarımqıç əlyazma" romanının yazılması səbəblərindən biri müəllifin "Dədə Qorqud"da tarixi yaddaşı bərpa etmək istəyindən doğmasıdır. Buna görə də bu dastan yazıçının tarixi yaddaşı bərpa etməsi yolunda ən yaxşı qaynaqlardan biri olur.

Miflər öz gücünü daşlaşmış inanclardan aldığından onun bədii təfəkkürdə əksi, bədii təcrübəyə keçməsi də dastan və mif yolu ilə baş verir. Bu mənada "Yarımqıç əlyazma" "Sehrbazlar dərəsi" romanlarında bu tendensiya aydın müşahidə olunur. "Sehrbazlar dərəsi" romanında mif və dastanlarımızdan qaynaqlanan mifopoetik ünsürlərə sıx-sıx rast gəlinir, etnoqrafik elementlərə geniş yer ayrılır.

Yazıçının "Unutmağa kimsə yox..." romanında hadisələr tarixi yaddaşdan miras qalan, içində böyük sirləri saxlayan "Çiçəkli yazı"nın oxunuşu üzərində qurulub. Süjet, kompozisiya, ideya baxımından roman "Yarımqıç əlyazma" ilə yaxından səsleşir.

Maraqlıdır ki, yazıçının bu romanında da qədim yazının oxunmasından söhbət gedir. "Çiçəkli yazı"nın oxumaq missiyasını həyata keçirmək gənc alim F.Q.-yə həvalə olunur, üzərinə düşən işin öhdəsindən gəlməsinə baxmayaraq gerçək mətni oxumaq ona müyəssər olmur. Çiçəkli yazı mütləq oxunmalı, tarixin qaranlıq qalan mətləblərinə işıq salmalıdır. Yazıçının əsərlərindən düz xətt kimi keçən, hadisələrin mərkəzində özünə yer alan Qarağac obrazı Çiçəkli yazının oxunmasında açar rolunu oynayır. Möhtəşəm ahəngin bir parçası kimi alınan tarixi yazını yozumlayan F.Q. sonradan Paralel dünyalarda yanıldığını, aldandığını anlayır.

Romanda Paralel dünyalar və Möhtəşəm Ahəng, Hadisələrin üfüyündən söhbət açan müəllif bu aləmin sirlərlə dolu qanunauyğunluqlarına, gerçəkliklərinə işıq salır. Bu sirlə aləmin qonaqları olan F.Q. və Bəhram kişi, onların Vəng dağının ətəyində, Qarağacın kölgəsində yaşadıkları, yalnız onlara məxsus olan intim dünyalarının özəllikləri sərgilənir.

Əsərdə diqqətçəkən irreal obrazlardan biri divarlarında Çiçəkli yazının işarətləri həkk olunan mağaranın ruhudur. Yalnız Bəhram kişi ilə təmasda olan, öz varlığını bildirən bu fantasmaqorik qəhrəman – ruh insanları baş verə biləcək pis hadisələrdən qorumaq üçün xəbərdarlıq addımı atır. Mağaranın ruhu bu qədim yazının sirinə vaqif olmaq, kodun deşifrə edilməsi müqabilində qurban

istəyir və Bəhram kişi tərəddüd etmədən daxili çarpışmalar burulğanında çapalayan F.Q.-yə yardım etmək üçün özünü qurban verməyə hazır olduğunu bildirir. Onun bu cəsarətli addımı qədim abidəmiz "Kitabi-Dədə Qorqud"un "Duxa Qoca oğlu Dəli Domrul boyu"nu yada salır. Dastanda Dəli Domrulun köməyinə güvənc yeri hesab etdiyi ata-anası yox, məhz halalı gəlir, özünü qurban verməkdən çəkinmir, bunun müqabilində o, mükafatlandırılır, Bəhram kişi isə haqq dünyasına qovuşur.

Romanda Bozlar (it), dağ (Vəng dağı-N.A.), daş obrazları ilə tanış olur, yuxu elementi vasitəsilə dəvə yağışı kimi fantasmaqorik hadisəyə şahidlik edirik. Vəng dağının da qəribəliklərlə dolu, gecələr səs salması kimi özəlliyi var və insanların inancına görə bu güclü iniltiyə dözmək hər adamın işi deyil. Bu yerdən, eyni zamanda Qarağacın kölgəliyindən hadisələrin üfününü seyr etmək xüsusi gözəllik bəxş edir.

Məlum olur ki, F.Q.-yə qədər yazını oxumağa cəhdlər olsa da, onların hamısı uğursuzluqla nəticələnir. Bəzi alimlər açar söz kimi pəhləvi yazılarını, bir qisim isə Orxon-Yenisey yazılarını əsas götürməyi təklif etsə də, qəhrəman bu naməlum, məchul sözü tapmağın sirrini yazının yerləşdiyi mağara, mağaranın olduğu dağ, dağın ətəyində yerləşən kəndi qarşılıqlı şəkildə öyrənməkdə görür.

F.Q.-nin qalibiyəti yalnız forma üzərində baş tutur, yazının məzmununa varmaq isə müşkülə çevrilir, uğursuzluq onu müşayiət edir. Bu çətinlikdən qurtulmaq üçün məzmunun dərinliklərinə enmək gərəkdir. Çiçəkli yazını tam şəkildə mənimsəyə bilməməsinin səbəbləri, onun mətninin nədən bəhs etməsi ilə bağlı suallar onu narahat duyğulara kökləyir. Bununla belə o, özünə bu qədər zülm etməsinə haqq qazandıra bilmir, işini bitmiş hesab edərək məzmunun mahiyyətində nələrin dayandığını öyrənməkdən imtina edir, mətnin oxunuşu ilə işini bitmiş hesab edir.

Çiçəkli yazının kodunun deşifrə edilməsini bir neçə ay öncə xoşbəxtliyin zirvəsi kimi qiymətləndirən qəhrəmanın bu istəyinə nail olmasını onu bədbəxt yaxud xoşbəxt etməsini söyləmək bir qədər çətin olur. Təzadlar içində qalan F.Q. zirvəyə qalxmağı bacarsa da, özünü dərənin dərinliyində hiss edir, qəlbini narahat duyğular sarır.

K.Abdulla yaradıcılığının tədqiqi onun əsərlərində həm strukur, həm də mahiyyət baxımından əlaqə, bağlılığın açıq-aydın sezildiyi qənaətinə gəlməyə imkan verir. Müəllifin postmodernist üslubunun məhsulları olan nəsr nümunələrində müasirlik ənənələri izlənilir, analitik təfəkkür və yanaşma tərzii sərgilənir. K.Abdullanın bədii irsində folklor poetikasına sıx-sıx müraciət, onun incəliklərinə varılması, müasir ədəbi proseslə əlaqəli şəkildə təqdimi yazıçının zəngin yaradıcılığından düz xətt kimi keçir. Romanlarında folklor ənənəsi ilə yazıçı təfəkkürünün sintezi, müəllif sözünün ön plana çəkilməməsi, tarixi yaddaşa müasir yanaşma tərzinin ortaya qoyulması yazıçının yaradıcılıq təkamülünün səciyyəvi məqamları kimi göz önünə gəlir.

Postmodernizmin tarixi yaddaşa yanaşmasında ənənədən kənar təsvir və təhlil üsullarına da rast gəlinir ki, bu da bəzən oxucu və tədqiqatçılar tərəfindən düzgün anlaşılmır. Halbuki sənətin, bədii düşüncənin həyata baxışının təsvirində həmişə eyni metodlardan, üsullardan istifadə olunmur. Tarixi yaddaşa yanaşma tərzində bütün yazıçıları eyni prizmadan dəyərləndirmək düzgün olmazdı. Ədəbi tənqid postmodernizmin tarixi yaddaşı təsvirini ilkin mərhələdə sərt reaksiya ilə qarşılaşmışdır. Bu isə ondan irəli gəlirdi ki, hələ milli ədəbiyyatşünaslıqda postmodernizm və onun xüsusiyyətləri, keçmiş baxış konsepsiyası haqqında kifayət qədər araşdırmalar aparılmamışdır. Əslində isə yeni dövr nəsrinin ən səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri məhz postmodernizmin tarixi yaddaşa münasibətidir.

BƏDİİ NƏSRDƏ TARİXİLİK VƏ YAZIÇI TƏXƏYYÜLÜ

Dilarə ƏLİYEVƏ

AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu

aliyeva.dilara724@yandex.ru

AZƏRBAYCAN

Tarixi mövzuda yazılmış bədii əsərlər xalqın əsrlərlə mövhümat və cəhalət qaranlığından keçib azadlığa aparən əzab-əziyyət, cəsarət və qəhrəmanlıq yollarını aydınlaşdıran, keçmişin bu keşməkeşli hadisələrdən ibrət dərsi götürməyə kömək edən qiymətli ədəbi nümunələridir. Tarixi mövzuda yazılmış əsərlərdə mənbələrlə tarixi faktlarla nə dərəcədə uzlaşması müasir ədəbiyyatşünaslığımızın aktual problemlərindən biri hesab olunur.

Fikrimizcə tarixi mövzuda yazılmış əsərin əsas qayəsi keçmiş tarixi ardıcılıqla təsvir etmək, əsas tələb isə tarixi sənədlərə əsaslanmaq, tarixi hadisələri və şəxsiyyətləri müasir baxımından əks etdirməkdir. Ulu Öndərimiz Heydər Əliyevin təbirincə desək, “Tarix ən qüdrətli və təsirli tərbiyə vasitələrindən, şüurları və həyat mövqeylərinin formalaşdırmaq vasitələrindən biridir. Mədəniyyətin milli sərvətlərin, demək olar, əsas mühafizəçisi olan yazıçının yüksək vətəndaşlıq vəzifəsi xalqın tarixini onun müasir mədəniyyətinə xidmət göstərməyə cəlb etməkdir”.

Dövrün düzgün verilməsi üçün tarixi sənədlərdən, faktlardan istifadə etmək zəruridir. Lakin bununla yazıçı uydurmasının, yazıçı təxəyyülünün əhəmiyyətini inkar etmək mütləq səhv nəticələrə aparar və bununla da sənətkar tarixi hadisələrin təsvirçisinə çevirə bilər. Əlbəttə, yazıçı təxəyyülü və uydurması real faktlara əsaslanmalı, onları tamamlamalı, məlum tarixi həqiqətlərə zidd olmamalıdır. Çünki, tarixi həqiqətlə yazıçı təxəyyülünün nisbəti, əlaqəsi tarixi mövzuda yazılmış əsərin əsas şərtlərindən hesab olunur. Yazıçı keçmiş daha dolğun, hərtərəfli təsvir etmək, tarixi koloriti və ruhu düzgün vermək üçün müəyyən hadisələr, epizodlar düşünür, tarixdən bizə məlum olmayan obrazları yaradır ki, buna bədii obraz deyilir. Əsərdə, hətta tarixi mövzuda yazılmasına baxmayaraq, bədii uydurmasız keçinə bilməz. Uydurma təkcə həqiqəti açmır, həm də onu dərinləşdirib tamalayır.

Bütün bunlarla bərabər tarixi əsərlərdə yol verilmiş bəzi qüsurları da qeyd etmək lazımdır. Bəzi tarixi əsərlərdə subyektivizm təsadüf edilir. Bundan başqa bəzi yayıqlar hadisələri bədii boyalarla təsvir etmək əvəzinə, tarixi sənədlərin sadəcə şərhçisi, hadisələrin təhkiyəçisi kimi çıxış edir. Bu isə öz növbəsində əsərin təsir qüvvəsini əhəmiyyətli dərəcədə azaldır, onun oxunaqlı olmasını çətinləşdirir. Unutmaq olmaz ki, tarixi əsər həm də tarixi öyrənməyi asanlaşdırmalıdır. Belə ki, tarixi əsər böyük idraki əhəmiyyətə malikdir. Qorki demişdir: “Əsil insan tarixini tarixçi, sənətkar yaradır”. Bu sözlərin dərin mənası vardır. Doğurdan da xalqın keçmiş tarixi əsərlərdən, bədii surətlərin təleyində daha əyani şəkildə canlandırılır.

Azərbaycan ədəbiyyatında tarixi əsərlərin ilk nümunələri 30-cu illərdə meydana çıxmışdır. M.S.Ordubadinin “Dumanlı Təbriz”, “Gizli Bakı”, “Döyüşən şəhər”, Y.V.Çəmənəminlinin “Qızlar bulağı”, “Qan içində” əsərləri Azərbaycan ədəbiyyatında tarixi roman janrının ilk uğurlu addımları idi. Sonrakı illərdə ədəbiyyatımızda Ordubadinin “Qılinc və qələm”, M.İbrahimovun “Pərvanə”, Ə.Cəfərzadənin “Aləmdə səsim var mənəm”, K.Kərimzadənin “Xudafərin körpüsü” kimi bir sıra tarixi romanlar yaranmışdır. Bu əsərlərdə xalqımızın qədim və yeni tarixinin bir sıra əlamətdar dövrləri işıqlandırılmışdır. Məlumdur ki, əsrlər boyu müxtəlif işğalçılar ölkəmizi dağıtmaq, maddi nemətlərimizi talan etməklə kiyafətlənməmiş, xalqımızın mənəvi sərvətlərini də məhv etmişlər. Burjuva tarixçiləri vətənimizin tarixinin bir sıra parlaq səhifələrini qəsdən təhrif etmişlər.

Tarixi roman ustası kimi tanınan M.S.Ordubadinin yaradıcılığında tarixi sənədlərdən məharətlə istifadə olunmasına dair çoxlu nümunələr gətirmək mümkündür. O, “Dumanlı Təbriz” əsərini yazarkən saysız-hesabsız sənədləri, dövrü mətbuatı, diplomatik yazışmaları, müxtəlif mənbələri diqqətlə öyrənmiş, zəngin material toplamışdır. Onun Səttarxan hərəkəti mövzusunda yazdığı onlarla publisist məqalə, feleyton, satirik şeir və s. təsdiq edir ki, müəllif qələmə aldığı mövzuya məsuliyyətlə yanaşmış, hadisələrin mənasını hərtərəfli açmaq üçün ciddi hazırlıq işi görmüşdür. Qüdrətli ədib başqa tarixi romanlarını yazarkən də tarixi sənədlərdən geniş istifadə etmişdir. Lakin yazıçı bu sənədlərin əsiri olmamış, həmin sənədlər əsasında maraqlı süjet qurmağa, canlı insan xarakterləri yaratmağa müvəffəq olmuşdur.

M.S.Ordubadinin daha böyük rəğbətlə qarşılanan “Qılinc və qələm” romanı ədəbiyyatımızın zəngin bir tarixi incisidir. Bu roman dahi Azərbaycan şairi Nizaminin dövrünü, həyatını və ədəbi fəaliyyətini əhatə edir. Roman XII əsrin əvvəllərində Şərqdə böyük bir dövlət təşkil etmiş Səlcuq xanədanının süqut etməsi ilə, yerində Eldəniz oğlanlarının Azərbaycan Atabəyləri adında bir dövlət təşkil etməsi, yaxın Şərq xəritəsinin tamamilə dəyişməsi, nüfuzdan düşmüş Bağdad xəlifəsinin mövqeyini mənimsəmək üzərində gedən mübarizələr, bu mübarizələr zamanında Azərbaycanın siyasi və iqtisadi vəziyyəti tarixi faktlarla təsvir edilir.

20-30-cu illər ədəbiyyatında tarixi roman janrının ən görkəmli nümayəndələrindən biri də Yusif Vəzir Çəmənəminli olmuşdur. O, həm də tanınmış ədəbiyyat tarixçisi və folklorşünası idi. Yazıçının “Qızlar bulağı”, “Qan içində” tarixi romanları mövzu yeniliyi, təhkiyəsinin cazibədarlığı baxımından Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində yeni hadisə idi.

“Qızlar bulağı” Çəmənəminlinin tarixi əsər yaradıcılığı yolunda atılmış müvəffəqiyyətli addımlarından biri kimi qiymətləndirilir. Çəmənəminlinin özü “Qızlar bulağı” əsərini tarixi roman

adlandırmışdır. Lakin əsərə tarixdən əvvəlki əşirət həyatını yarı tarixi, yarı fantastik bir tərzdə təsvir etdiyindən tarixi roman kimi baxmamışlar. “Qızlar bulağı”nda daha uzaq keçmişimizin, tariximizin daha az tədqiq olunmuş səhifələrini canlandırılmışdır. Əsər yazılan illərdə uzaq keçmişimizin elmi tarixi yaranmamışdı və Çəmənəmli özü bir tədqiqatçı kimi xüsusi mülahizə və qənaətlərini söyləməli olurdu. Əsər təkcə Azərbaycanda deyil, onun qonşuluğunda sakin olan xalqların bir neçə min il bundan əvvəlki yaşayış tərzini, adət-ənənələri, dünya görüşləri və dini əqidələrini əks etdirir. Əlbəttə, bütün bunların tarixi hadisələrlə eyniyyət təşkil etdiyini demək olmaz; romanda öz əksini tapmış tarixi dövr tarixşünaslıq elminin özündə də bütün cəhətləri ilə tədqiq olunub meydana qoyulmamışdır.

Y.V.Çəmənəmliyə yaradıcılığında müstəsna yeri olan tarixi əsər heç şübhəsiz “Qan içində” romanıdır. “Qan içində” romanının əsasında uydurulmuş kolliziyalar yox, XVIII əsrin II yarısında Azərbaycanda, dəqiq olaraq göstərmiş olsaq, Qarabağ xanlığında baş vermiş hadisələr durur.

Vaqif əsərdə tədbirli dövlət adamı, görkəmli şair kimi təqdim edilir. Yazıçı “Qan içində” romanında Vaqif obrazını yaratmaqla ədəbiyyatşünaslıq və tarix elmlərinə, ümumiyyətlə demiş olsaq müasirlərinə bir növ nümunə göstərmiş, örnək ola bilmişdir. Bu cəhətdən Çəmənəmliyə gördüyü işi Səməd Vurğunla müqayisə etmək olar. Çəmənəmliyə fərqli olaraq S.Vurğun “Vaqif” dramında tarixi həqiqətdən bir balaca kənara çıxmışdır. Şairin tərcümeyi-halını təhrif etmişdir. O, sadəcə olaraq bir sənətkar kimi Vaqifi, onun əsərlərini və tərcümeyi-halındakı hərfi mənanı yox, böyük ruhu tapmış, daha doğrusu kəşf etmiş, açıb göstərmişdir. Tarixi şəxsiyyətlərin bədii surətlərini yaratmaq sahəsində Y.V.Çəmənəmli ilə S.Vurğunu bir-birindən fərqləndirən yaradıcılıq imkanları, üsulları İbrahim xan surətini səciyyəsinə də aydın görünür. S.Vurğunun “Vaqif” əsərində gördüyümüz İbrahim xan qəddar və hiyləgərdir. Tarix bizə deyir ki, İbrahim xan ağıllı və tədbirli bir dövlət xadimidir.

Çəmənəmliyə “Qan içində” romanında yaratdığı İbrahim xan surəti isə öz prototipinə daha çox yaxındır. Əsərdə İbrahim xan XVIII əsr Azərbaycan feodallarının hamısını təmsil edən bir surət kimi yox, bunların ən güclülərindən və bacarıqlılarından biri kimi canlandırılmışdır.

Tarixi materiallardan istifadə və onların tərtib prinsiplərinə görə əsəri bir tarixi dövrün salnaməsi adlandırmaq olar. Çünki, “Qan içində” əsərinin əsasında tarixi-xronoloji prinsip qoyulub. Əsər başdan-başa xronikadır, ancaq xüsusi tipli roman elementləri ilə mürəkkəbləşdirilmiş xronikadır.

Beləliklə, Azərbaycan ədəbiyyatında tarixi mövzunun yaranması dövrün zəruri tələbidir. XX əsrin I yarısında nərsdə tarixiliyin dərinləşməsi, epikliyə meylin güclənməsi “Qılınç və qələm”, “Qan içində” və s kimi sənətlərin yaranmasına səbəb olmuşdur. Tarixi mövzuda yazılmış bu cür mükəmməl əsərlər vasitəsilə xalq öz tarixinin bir sıra əlamətdar dövrləri haqqında dolğun məlumat əldə edilir.

BƏXTİYAR VAHABZADƏ YARADICILIĞINDA “QORXU” MƏHFUMU

Səbinə İSKƏNDƏROVA

Qafqaz Universiteti
iskenderova_1993@mail.ru
AZƏRBAYCAN

Şair qorxu mövzusuna da zaman-zaman bəzi əsərlərində toxunmuşdur. “Qorxu” şeiri, “İki qorxu” poeması və əsərlərinin içində işlətdiyi bu mövzulu misralar, əslində, şairin özünün içində olduğu təzadlı, təlatümlü vəziyyətin əksi idi. Əsərlərində cəsarət, inam, mərdlik motivləri çox olsa da, qorxu hissəsinə də yer vermişdir. Qorxu və cəsarət şairin əsərlərinin paralel iştirakçılarıdır. Şair ən çox “İki qorxu” poemasında diqqəti bu yönə çəkib. Poema mərhum sənətkar Qəmbər Hüseynli ilə görüş və söhbətlərdən bəhs edir. Əsərdə faciəli tale yaşayan sənətkarların ağır, əzab dolu günlərini açıqca görürük. Sovet quruluşunun sənətkarlar, ümumən, insanların qəlbinə qurd kimi saldıdığı bu qorxu həm söz azadlığını, həm də inam, güvən, hətta hörmət hissini əlimizdən almışdı. Belə bir vəziyyətə görə “əllər atasın” haqqında öz evində, övladlarının yanında belə bir söz demək olmazdı. Övlada, qardaşa, ataya belə güvən qalmamışdı. Söhbət əsnasında Stalinin əleyhinə dedikləri 2-3 cümlədən

düşüncələrinə, ürəylərinə qurd düşən sənətkarlar, bu işdən necə çıxacaqlarını düşünürlər. Gecə vaxtı qapının yanında dayanan maşın səsi Bəxtiyar Vahabzadəni vahiməyə salır. Bu cür qorxmaz sənətkar indi birdən bütün çap olmamış əsərlərini gözdən keçirir, özü də yad gözü ilə oxuduqda özünə, öz yazısına heyran qalır, amma nə etməli? Töküb yandırır neçə vaxtdı yana-yana yazdığı şeirləri.

Alışb yandığım illərdən bəri
Duyub düşündüyüm bu şeirləri
İndi öz əlimlə yandırımı mən?...
-Əlacım nədir?
Axı həyatına kim biganədir?
Lakin şair bir maraqlı məqamı da qeyd edir:
İstərəm biləsən, ürəklərimiz
Susmadı...
Kölgədə yatan olmadıq.
O vaxtlar qəhrəman olmasaq da biz,
Hay küyə aldanan nadan olmadıq!

Bu qorxu onu əqidəsindən döndərmədi. O da qorxur, lakin bu qorxunun onu ələ almasına, düz yoldan ayırmasına imkan vermir. Bu qorxunu “Gülüstən” poemasını yazarkən də duyurdu. Müsahibələrinin birində deyir: “Bilirdim, tutacaqlar məni, aparacaqlar, hətta əmin idim, bu cür poema yazan tutulmalı idi, ancaq yazdım. Yaş keçdikcə cəsarətin yerini ehtiyat alır”. Qorxu, hürkü içində yaşamaq istiqlal şairi üçün daha da əzablı idi, o sırayı insan deyildi, bütün Vətən onu oğlu bilirdi. Bu adın məsuliyyətini də, şair yaxşı dərk edirdi. “Gülüstən”dan sonra “Leninlə söhbət” poemasını yazdı, özünü “siğortaladı” və bu poemadan sonra təzyiqlər azaldı, lakin sadıq oxucu hər şeyi seçə, ayıra bilirdi. O vaxt da hamı bunun nə üçün yazıldığını bilirdi. Beləliklə, o özünü, “Vətən şairini” qoruya bildi.

Burda ən böyük qorxu, əslində, zülmkar, qəddar siyasət əhlindədir. Çünki tutduqları işin haqsız, ədalətsiz, qanunsuz olduğunu yaxşı bilirlər. Onlara saf, anlamaz, cahil insanlar lazımdı, rahatlıqla idarə olunan, haqqını tələb etməyən sadıq kölələri sevirlər. Düşünən beyin isə ən böyük qorxusu, düşmənidir bu hakimlərin. Çünki bu insanlar o sadıq kölələri ayıltsa, onların gözünü açsa, onun qanla qurduğu səltənəti dağıdıb öz qanını bu torpağa axıdılar.

Sözlərinə, fikirlərinə görə zümlü, ehtiyaclar içində həyat sürmüş sənətkarlarımız çox olub, amma 1937-ci hadisələri, faciələri hamımızın qəlbini dağladı, bu hər kəsə göz dağı oldu. Qurucu, parlaq gələcəyə ümid vəd edən Sovet quruluşuna inam yerlə-bir oldu, dərin nifrət bu yeri aldı. Qorxunun müdhiş əsarəti də bundan sonra canımıza daha çox hopdu. “Qorxu” şeirində sənətkar təkcə öz yaşantısındakı qorxunu yox, həm də bu hadisələrin qorxusunu nəzərdə tutur.

Mən oddan qorxmadım yanana qədər;
Mən qorxu bilmədim qanana qədər.
Elə ki, yandım,
Odlu oynamaqdan qorxdum dayandım.

Bu qorxu yaddaşımıza necə hopubsa, bu gün də bu təsirdən çıxma bilmirik, o vaxt qorxudan “əllər atası”nı tərifləyirdiksə, o qorxu o dövrdən qalan bəzi yaşlıların canına, qanına hopub, səltənəti dağılsa da, qorxusu çəkilməyib. Bu dəhşətli günlər geridə qalsa da, onun psixoloji fəsadları təəssüf ki, hələ də qalır.

Şeirlərindəki, çıxışlarındakı pafosu ona irad tuturlar. Deyirlər, şeiri gərək qışqıra-qışqıra yox, sakit, pıçıldayaraq deyəsən. Lakin elə bir zaman idi ki, elə bir kaos yaranmışdı ki, eşidilmək üçün gərək hamıdan bərk qışqıraydın. Bəxtiyar müəllim də bu yolu seçdi, qışqırıb öz səsinə yaydı, onun dedikləri bütün Azərbaycanın demək istədiyi mətləblər idi. Bəzən bu fikri meyar götürüb poetik cəhətdən çox zəif olduğunu da deyirlər. Ədəbiyyat xalqa xidmət etməlidir. Xalqı bəzən qılıncdan, diktatordan daha çox qələm sahibləri yönləndirir. Bu sadəcə zamanın tələbi idi, başqa cür səs eşidilməzdi və belə bir vaxtda güldən, bəcəydən də yazmaq olmazdı.

BƏXTİYAR VAHABZADƏNİN “GÜLÜSTAN” POEMASI

Səbinə İSKƏNDƏROVA

Qafqaz Universiteti
iskenderova_1993@mail.ru
AZƏRBAYCAN

Azərbaycanın birliyi, istiqlaliyyəti uğrunda vuruşan hər bir qəhrəman öz qanını bu yolda axıdıb uca zirvəyə yüksəlir. Bu yolda öz qələmini qılınca çevirən, mürəkkəbini, gözünün nurunu qan tək axıdan ədiblər isə qəhrəmana çevrilir. B.Vahabzadə də məhz belə ədiblərdəndir. O, öz qələmi, nitqi ilə bir inqilaba, bir orduya xidmət etmiş şairdir.

B.Vahabzadə yaradıcılığında əsas xətt azadlıqdır. Onun yaradıcılığının böyük bir qismini məhz bu ideya təşkil edir. Göytürklərdən gəlmiş, ulu keçmişə malik olan xalqın illər boyu əsarətdə saxlanması, yaradıcı şəxslərin müəyyən qayda-qanun çərçivəsində, senzura daxilində yazmağa məcbur edilməsi, bu senzuraya əməl etməyib azad iradə nümayiş etdirənlərin sonda güllələnməyə, sürgünə məruz qalmaları şairi ciddi şəkildə narahat etmiş, onun bu mövzunu həmişə diqqətdə saxlamasına səbəb olmuşdur.

Poema Səttar Xan, Şeyx Məhəmməd Xiyabani və Pişəvəriyə ithaf olunmuşdur. Şairin necə alışıdığını misralardan hiss olunur. Tərəflərin sakitliyi və tutduqları işdən məmnunluğu, minlərlə, milyonlarla ailənin taleyi bir qələmin, adı bir kağızın üstündə “sakitcə” həll edilməsi qətiyyətlə narahat etməməsi şairin qəlbində köz kimi qalıb. Niyə də etməli idi? Uzun müddətdir aralarındakı müharibə bitirdi, Azərbaycanı axır ki, bölürdülər, “sülh” sazişini imzalayırdılar, bu cür xoşbəxt gündə niyə qəmgin dursunlar ki?

Qoy qalxsin ayağa ruhu Tomrisin,
Babəkin qılınıcı parlasın yenə,
Zənciri kim vurdu şir biləyinə?

Biləyinə zəncir vurulan aslan zaman keçdikcə özünü zəncirə bənd, zənciri isə özünün bir parçası sanar. Azadlığı unudar. Şair isə azadlıq simvoluna çevrilmiş iki tarixi şəxsin adını çəkərək zəncirlənmiş aslana öz kimliyini, keçmişini xatırladır.

Biləyinə zəncir vurulanın, şübhəsiz ki, danışmaq hüququna zəncir vurulmuş olur. Haqqı isə müdafiə etmək üçün qılıncdan çox qələm xidmət göstərir bəzən. Azad olmayan bir qələmdən yazılan hər bir kəlmə köləliyin himnidir.

Yaradıcı insanın azadlığına, həqiqətləri olduğu kimi çatdırmasına daim maneələr olmuşdur. B.Vahabzadə də məhz bu maneələrə özünün poemalarında, şeirlərində, müsahibələrində toxunmuş, onları dilə gətirməkdən çəkinməmişdir. Buna görə dəfələrlə təqiblərə, təhdidlərə məruz qalan şair tutduğu yoldan dönməmişdir. “Axı dünya fırlanır” şeirində də dediyi kimi:

Qarşıma gah şər çıxa, gah xeyir dığırana.
Çərxi-fələk istəyir lap dolana tərsinə,
Əqidəmi heç nəyə dəyişməyəm mən yenə.

Əqidəsini hər şeydən üstün tutan şair öz yurduna daim dərin məhəbbətlə sevmiş, xalqına, keçmişinə, əmanətinə bağlı olmuşdur. Buna görə də bu cür təlatümlü, qarışıq, çətin sınaqlardan üzü ağ çıxa bilməmişdir. “Gülüstən” poemasına görə şair hədə-qorxu, təqib və təzyiqlərə məruz qalıb. Lakin bu cür cəsarətli fikirlərə görə həbsə düşməyib. Təbii ki, əsər 1950-ci ilə qədər yazıla bilməzdi, yazılsa belə, Bəxtiyar Vahabzadə ən yaxşı halda sürgün edilərdi. Xruşşovun “yumsalmış” siyasətindən istifadə edən ilk şairlərdən biri də B.Vahabzadə oldu. Bu inkaredilməzdir. Onu Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində saxlayıb yaşatmağa elə bircə bu poema da bəs edərdi. Təəssüf və ürək ağrısı ilə digər ədiblərimiz kimi onu da yad edəcəkdik. Lakin bir müddət sonra azadlıq mübarizəsinin lokomotivi, bayraqdarı oldu. Hətta digər azadlıq qəhrəmanlarını da o yetişdirdi. Lakin onu həbsdən qoruyan təkəcə bu deyil, həm də universitetdə və ümumən, Azərbaycan gəncinin qəlbində qazandığı sevgi idi. Onun bu poemasının mətbuatda çapına icazə verilməsə də, əhali onu çap etdirib oxuyurdu, poema əl-əl gəzirdi. Hətta o vaxtki əsgərlərin cibində “Gülüstən” olurdu. Mətbuat tədqiqatçısı Şirməmməd Hüseynovun “ANS” televiziyasına verdiyi bir müsahibədə bu poema barədə maraqlı məlumatlar verir:

–“Bu poemanı əlyazma şəklində hamı oxumağa, geniş yayılmağa başladı, maşınkada çap edirdilər, hər kəsin cibində bir “Gülüstən” vardı. Belə bir dövr yarandı. Hətta əsgərlikdən zabitlər yazırdılar ki, bu azərbaycanlı cavanların hərəsinin cibindən bir “Bəxtiyar Vahabzadə” çıxır. O kimdir?”

–“Onu heç kəs universitetdən çıxara bilməzdi. Universitetdə o qədər kədr yetişmişdi, cavanlar, qoymazdılar onu işdən çıxarmağa, çünki rüşvətxor deyildi, əliyəri deyildi, oğru deyildi, savadsız deyildi, nə adla çıxara bilərdilər?”

Hər şeydən əvvəl, vicdanlı, məğrur, mübariz müəllim obrazı görürük. Hətta o dərəcədə ki, bundan ehtiyatlanıb, birbaşa universitetdən qovmurlar, başqa donlar geyindirib, onu ayırmağa çalışırlar. Daha sonra isə onu vəzifə, müxtəlif ad və titullarla ələ almağa, Sovet hökumətinin “qayğısı”nı göstərməyə çalışırlar. Təbii ki, şair bu oyunların fərqiə çoxdan varmışdı və bu sınaqlardan üzüağ çıxır. Bu dəfə onlar kimi o da oyuna başlayır. Bütün yad yerlərdən bəhs edən poemaları oxuyarkən açıq-aydın burdakı vəziyyətin ifadə olunduğu görünür. Lakin bunu kim sübut edə bilər? Millətin oğlu olur bu poema sayəsində Bəxtiyar Vahabzadə. Millət onu sinəsi üstə gəzdirməyə başlayır. Bu baxımdan onun həyatı yaradıcılığı, yaradıcılığında azadlıq meylləri hər birimiz üçün örnekdir.

BİR GƏNCİN MANİFESTİ ROMANININ MÜASİR DÖVRDƏ NƏŞRİNİN TƏHLİLİ

Aytən HÜSEYNOVA

AMEA M. Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu

aytan-aliyeva@rambler.ru

AZƏRBAYCAN

Ədəbiyyatımızın qızıl fonduna çoxdan daxil olmuş “Bir gəncin manifesti” romanı ölməz bir sənət nümunəsi kimi bu gün də maraqla oxunur və dərin ictimai-əxlaqi, bədii, estetik təsirə malikdir. Yazıçı ictimai hadisələrə aydın, sinfi mövqelərdən yanaşmış, xalq kütlələrini tarixin əsl yaradıcısı və aparıcı qüvvəsi kimi təsvir etmiş, onların inqilabi mübarizələrini, azadlıq meyllərini ön plana çəkmişdir. Romanın əsas qəhrəmanları öz fərdi cizgiləri, mənəvi aləmi olan, yaddaqalan, bitkin xarakterlər səviyyəsinə yüksəldilmiş, tarixi şəraitə, dünyagörüşünə, əqidələrinə və imkanlarına uyğun şəkildə verilmişdir. Azərbaycançılıq ideologiyasını tərənnüm edən roman sovet hakimiyyəti illərində dəfələrlə nəşr olunduğu kimi, müasir dövrdə də dəfələrlə nəşr olunub və olunmaqdadır.

2005-ci ildə Mir Cəlalın “Seçilmiş əsərləri” kitabı Bakıda “Çaşıoğlu” nəşriyyatında 480 səhifə həcmində nəşr olunub. Kitabın tərtibi Ədibə Paşayevaya məxsusdur. Yaşıl rəngli qalın karton cildli kitabın ölçüsü 17,5x36 sm. Kitabın rəssamı Rəhimə Həsənova və redaktoru isə Nəriman Həsənzadədir. 245 ədəd sifarişli kitabın tirajı 5.000 nüsxədir. Kitabın üz cildində Azərbaycan ədəbiyyatı sözü yazılıb. “Mir Cəlal əbədiyaşardı, fəxri addı, tituldu” adlı ön sözün müəllifi Nəriman Həsənzadədir. İlk başlanğıcda Nəriman müəllim Nizamidən sitat gətirmişdir: “Hamının əsli gedib Adəmə çatırsa, demək hamı insandır, o isə başdan ayağa insaniyyətdir”. Kitabda “Bir gəncin manifesti”, “Dirilən adam” romanları və 26 hekayə nəşr edilib.

Manifesti oxuyarkən Baharın taleyinin yazıçının diqqət mərkəzində olduğunu oxucu hiss edir və duyur. Bir parça çörək pulu qazanmaq üçün evdən çıxan Baharın ən böyük arzusu evlərinə qayıdıb anası və qardaşı ilə birlikdə yaşamaqdır. Hadisələr isə tamamilə əksinə cərəyan edir. Romandan oxumuşuq ki, soyuqdan donan Baharın gözüne “isti evlər, qızarmış təndirlər, alovlu buxarılar görünür. Ancaq onun qulağına deyirlər: Onların yiyəsi var”. “Sahibsiz yalnız bir məxluq idi. Yalnız boranlı küçələr sahibsiz və müftə idi”. Ətrafda insanların etinasız münasibətinin qurbanı Bahar təbiət tərəfindən də təklənmişdi.” Güclü və zalım qışqıvəsini ancaq yoxsullara bildirirdi. Həyat öz soyuq şiddəti və ilıq ləzzətilə bu cür davam edirdi. Yalnız o balaca və adamsız uşaq yox idi. Yenicə çiçəklənən Bahar daha yox idi. Ondən acı bir xəyal qalmışdı. Baharın cırıq, köhnə papağı yolda qar üstündə qaralırdı. O da sahibi kimi kimsəyə lazım deyildi...”

Ə. Kirəçliyə görə: “Bir gəncin manifesti” əsəri ümumiyyətlə, balaca Baharın bədbəxt taleyinə həsr edilmişdir. Öz uğursuz macərəsi ilə bütün oxucuların qəlbini dağlayan sevimli Baharın obrazı, əsərdə xüsusi bir mövqeyə malikdir. Əhəd Hüseynova görə isə “Manifest”in “Göz yaşu romanı” fəslə sonsuz ürək çırıntıları ilə yazılmışdır. Sanki müəllif Baharın şəhərdə kiməsizliyini, günahsız olaraq

küçəyə atıldığını göstərməklə kifayətlənmək istəmir. Onun tədricən necə donmağa başladığını, belə işgəncə prosesini təfərrüatı ilə göstərir. Burada hər şey- tufanın uğultusu da, Baharın hıçqırıqları da, varlıların mərhəmətsizliyi də, bir sözlə: bütün təfəsilat yoxsul uşağın faciəsini açmağa xidmət edir. Burada bədii funksiya daşıyan ricət də belə bir məqsədə tabe edilmişdir.

2008-ci ildə Mir Cəlalin "Seçilmiş əsərləri" üç cildlik kitabının ikinci kitabı Regionların İnkişafı İctimai Birliyinin rəhbərliyi ilə Bakıda "Çaşıoğlu" nəşriyyatında 462 səhifə həcmində çap edilib. "Bir gəncin manifesti" romanının sovet dövründən çıxan bütün nəşrlərini hesablasaq bu romanın onuncu birinci nəşridir. Kitab görkəmli azərbaycan yazıçısı Mir Cəlal Paşayevin 100 illiyinə həsr olunub. Kitabın tərtibi və redaktoru Nərgiz Paşayevaya və Təhsin Mütəllibova aiddir. Açıq sarı və kənarları qara xətlə olan qalın karton cildli kitabın ölçüsü 15x21 sm. Kitabın sifarişinin və tirajının sayı qeyd olunmayıb. Latin əlifbası ilə nəşr olunan kitabın rəssamı Elçin Cabarovdur. Kitabda "Bir gəncin manifesti" romanı və hekayələr nəşr olunub. Kitab haqqında yazılan qısa xülasə azərbaycan və ingilis dilindədir.

Kitabda qısa olaraq yazılmışdır: Görkəmli ədibimiz Mir Cəlalin bu kitabı daxil edilmiş "Bir gəncin manifesti" əsəri Azərbaycan romanının ən gözəl nümunələrindəndir. Roman Azərbaycanda baş verən vətəndaş müharibəsinə həsr olunmuşdur. Əsərin əsas qəhrəmanları bir ailənin üzvü olan Mərdan, Sona və Bahar əslində o zamankı Azərbaycan kəndlisinin ümumiləşdirilmiş canlı, bədii obrazlarıdır. Bu romanda azadlıq və istiqlal uğrunda həyatını qurban verməyə hazır olan insanların böyük vətənpərvərliyi, qəhrəmanlığı coşğun romantik pafosla bədii təcəssümünü tapmışdır. Həmin illərin günahsız qurbanlarından olan balaca Baharın faciəli ölümü isə xüsusilə təsirli göstərilmişdir.

Mir Cəlalin çox zəngin hekayə yaradıcılığından bu kitabda da bir sıra nümunələr verilmişdir. "İclas qurusu", "Özündən naxoş", "Gərək olar", "Plovdan sonra" və başqa hekayələrində ədibin tənqidi gülüşün müxtəlif formalarından yerli-yerində, böyük sərrastlıqla istifadə etmək məharəti diqqəti cəlb edir.

1939-cu ildə qələmə alınan və 1940-cı ildən nəşr edilən "Bir gəncin manifesti" romanı yaddaşlara elə həkk edilib ki, roman bu gün də yaşayır. Bəlkə kimin üçünsə Baharın timsalında, kimin üçünsə Sonanın timsalında... Fikrimcə, ümumən Sona, Mərdan, Bahar, Hacı İbrahimxəlil, ingilis misterisi və digər obrazların bütövlüyü ilə yaşayır. Hər zaman üçün vətən, el oba doğma yurd problemi olduğu kimi müsbət insanlar və onların əks qütbləri də var. Əsrlər, qərinələr bir-birini əvəz etdikcə "Bir gəncin manifesti" romanı ürəyində vətən sevgisi olan vətəndaşlar üçün hər zaman aktual olaraq qalacaq və ürəklərdə yaşayacaq.

CƏLİL MƏMMƏDQULUZADƏNİN MƏKTUBLARIVƏ "MOLLA NƏSRƏDDİN" JURNALI

Aytən QULIYEVA

AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu

Shine5@box.az

AZƏRBAYCAN

Çoxəsrlik ədəbi ənənələri olan Azərbaycan ədəbiyyatı yüzilliklər ərzində dahi sənətkarlar yetişdirmişdir. Zəngin yaradıcılıq yolu, özünəməxsus dəst-xəti ilə seçilən Cəlil Məmmədquluzadə XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində əvəzsiz yer tutmuş görkəmli ziyalılarımızdandır.

Cəlil Məmmədquluzadə ədəbiyyat tariximizdə yalnız gözəl nəsr, dramlar müəllifi kimi deyil, həmçinin Azərbaycan mətbuatı tarixində ilk satirik jurnal olan "Molla Nəsrəddin" in yaradıcısı olaraq iz qoymuşdur. Görkəmli ədib böyük zəhmət hesabına dövrünün ziyalılarını bir araya gətirərək "Molla Nəsrəddin" i yaratmışdır. Qısa zaman ərzində məşhurlaşan jurnal ədəbiyyatımızda öz dil-üslub xüsusiyyətləri, mövzu və ideyası ilə böyük bir ədəbi məktəbin əsasını qoymağa nail olmuşdur.

Xalqın adətlərindən, milli ruhdan, folklorlardan bəhrələnən "Molla Nəsrəddin" jurnalı özünəməxsus sadə, lakonik, məzəli, düşündürücü dillə ailə-məişət məsələləri ilə yanaşı, böyük ictimai-siyasi, beynəlxalq hadisələri də özündə əks etdirməyi bacarmışdır. Jurnalın əməkdaşları insanlara çatdırmaq istədikləri məqamları məharətlə ifadə etməyə nail olduqları üçün "Molla Nəsrəddin" in şöhrəti Azərbaycan sərhədlərini aşaraq bütövlükdə Şərqi yayılmışdır.

Cəlil Məmmədquluzadə “Şərqi-Rus” qəzeti bağlandıqdan görkəmli ziyamız Ömər Faiq Nemanzadə ilə birlikdə 1906-cı ilin aprel ayının 7-də “Qeyrət” mətbəəsində “Molla Nəsrəddin” jurnalını nəşr etdirməyə başlayır. “Molla Nəsrəddin”izəmanə özü yaratdı” söyləyən yazıçı çətin tarixi şəraitdə, müsəlmanların gerilik və cəhalət pəncəsində əsir olduğu bir zamanda bütün çatışmazlıqları satirik gülüş vasitəsi ilə islah etmişdir.

Xalqın maariflənməsində, ədəbiyyat və publisistika tariximizdə əvəzsiz rol oynamış “Molla Nəsrəddin” jurnalının ərsəyə gəldiyi mühiti, tarixi şəraiti daha dərindən araşdırmaq üçün Cəlil Məmmədquluzadənin epistolvar irsinin əhəmiyyəti böyükdür. Cəlil Məmmədquluzadənin müxtəlif şəxslərə, idarələrə göndərdiyi və yaxud aldığı məktublarmn üzə çıxarılması nəticəsində “Molla Nəsrəddin”lə bağlı bir çox maraqlı faktlara aydınlıq gətirilir. Buna görə də bu irsin araşdırılması, toplanması və nəşri bir çox görkəmli ədəbiyyatşünas alimin marağına səbəb olmuşdur. Hələ 1954-cü ildə ədəbiyyatşünas Əziz Mirəhmədov Cəlil Məmmədquluzadənin məktublarını toplayaraq nəşr etdirmişdir. Daha sonralar isə akademik İsa Həbibbəyli “Mirzə Cəlil və Məmmədquluzadələr”(məktublaşma) kitabında yazıçının epistolvar irsini tədqiq edərək onun ədəbiyyat aləminə məlum olmayan bir neçə məktubunu işıq üzünə çıxarmış və bu haqda geniş şərh yazmışdır. Bu məktublar içərisindən “Molla Nəsrəddin” jurnalı ilə bağlı olanlar xüsusi diqqət çəkir.

Məlum olduğu kimi, böyük yazıçı jurnalı ərsəyə gətirmək üçün dövrünün bir çox ziyalılarına məktublar göndərmiş, bu vasitə ilə düşüncələrini bölüşmüş, müəyyən məsləhət və tapşırıqlar vermişdir. Məktublarmn tədqiqi zamanı məlum olur ki, Cəlil Məmmədquluzadənin ən çox məktublaşdığı ziyalılarından biri Məmmədəli Sidqi Səfərov olmuşdur.

Səhhətində baş verən nasazlıq səbəbindən jurnalla yetərinca məşğul ola bilməyən Cəlil Məmmədquluzadə Məmmədəli Sidqiyə məktub göndədir. Məktubda yazılır: “Qələm yoldaşım Məmmədəli Sidqiyə! Azarlı olmağım səbəbindən rica edirəm bir neçə ayın müddətinə mənim əvəzimdən “Molla Nəsrəddin” məcmuəsinin müdiri-məsulluğunu öhdənə götürəsən”.

Yazıçı 1910-cü ildə Tiflisdən göndərdiyi məktubunda isə o zamanlar Naxçıvanda müəllimlik edən Məmmədəli Sidqi Səfərovu “Molla Nəsrəddin” jurnalına dəvət edərək ona kömək etməsini xahiş edir: “Əzizim Məmmədəli! Mən bu ovqat kəndə getməliyəm və burada adam lazımdır ki, “Molla Nəsrəddin”i idarə eləsin. Əgər yay fəsli, yəni iki ay gəlib Tiflisdə qala biləsiniz, bu kağızı Məşədi Ələsgər Bağırova nişan veriniz və bunu da biliniz ki, burada bizim evdə yeyib-içəcəksiniz və bir qədər də xərclik hər ay evə göndərə biləcəksiniz...”

Bura gələndən sonra hər bir şey müəyyən olar; amma güman edirəm ki, “Molla Nəsrəddin” işlərində mənə yaxşı köməkçi ola bilərsiniz”. Bu təklifi qəbul edən Məmmədəli Sidqi Naxçıvandakı pedaqoji fəaliyyətini dayandırır və 1910-1911-ci illər ərzində “Molla Nəsrəddin” jurnalında redaktor köməkçisi vəzifəsini icra edir. Jurnalın nəşri barəsində Məmmədəli Sidqiyə etibar edən yazıçı daim məktub vasitəsi ilə onunla əlaqə saxlayır, məsləhətlər verir, yol göstərirdi.

Belə məktublardan birində Cəlil Məmmədquluzadə səhhətindən şikayətlənərək jurnal ilə ürəyincə maraqlana bilmədiyini, lakin öz qələm yoldaşına tamamilə güvəndiyini qeyd edir. Cəlil Məmmədquluzadə ona ünvanladığı məktubunda yazır: “Əzizim Məmmədəli! Mən kefsizəm. Qıçlarımı yel tutub. Yazmışam Faiq əfəndi gəlib sənə kömək eləsin. Şmerlinq və Rotterə özüm kağız yazaram”.

“Molla Nəsrəddin”in Orta Asiya, Türkiyə və İrana göndərilməsində Məmməd Əli Sidqinin əvəzsiz rolu olmuşdur. Cəlil Məmmədquluzadə jurnalda yer alan məqalələrin, felyetonların, şeirlərin ədəbi keyfiyyətinin yüksək olması ilə maraqlandığı məktublarmn birində ona müraciətlə yazır: “Məmmədəli! Biz iki gün də İrəvanda qalandan sonra gəlirik Tiflisə, beş gün də orada qalıb gələcəyik Bakıya. Ümidvaram ki, məcmuəni bir qayda ilə çıxarırsan ki, kəm-kəsiri olmaya. Əli Nəzmiyə materialdan yana kömək elə ki, məcmuəni əhəmiyyətsiz material ilə doldurmağa məcbur olmasın”.

Ağır senzura şəraitində, maddi sıxıntılar içərisində, cahil insanların, mövhumatçıların, tənqid və təhdidləri altında Mollanəsrəddinçilər böyük əziyyətə qatlaşmışlar. Böyük çətinliklərdən sonra jurnalın bir müddət maneəsiz nəşr edilməsi yazıçıda ruh yüksəkliyi yaradır. O, bu dövrdə Məmmədəli Sidqiyə, Həmidə xanıma göndərdiyi məktublarda jurnalın nəşri haqqında ətraflı məlumat verir. Müxtəlif şəxslərin və idarələrin jurnal istədiklərini, jurnalın 1500 nüsxədə çap olunduğunu və nüsxələrin hamısının satıldığını yazır.

1921-ci ilə isə Təbrizdən Bakıya qayıdan sənətkar yenidən jurnalın nəşrinə başlayır. Cəlil Məmmədquluzadənin bu dövrə aid məktublaşmalarının əsas mövzusu “Molla Nəsrəddin” jurnalı ilə bağlıdır. O, Bakıda “Molla Nəsrəddin”i rahatlıqla nəşr edə biləcəyini düşünürdü. Lakin bu fikirlər

özünü doğrultmamış, Cəlil Məmmədquluzadə və "Molla Nəsrəddin" in növbəti keşməkeşli günləri başlamışdır. Ümidlərinin boşa çıxması, yenidən düşar olduğu çətin vəziyyət Cəlil Məmmədquluzadəni mənəvi böhran həddinə çatdırmışdır. Bu hal onun məktublarında öz əksini tapır.

Jurnalın nəşri işində çətinliklərlə qarşılaşan Cəlil Məmmədquluzadə Məmməd Səid Ordubadiyə yazır: "Məmməd Səid! Özün bilirən ki, axır vaxtlar başım ağrıyır və bir şey də yaza bilmirəm. Çoxdan bu fikrim vardı ki, indi yaxşı bəhanə də düşdü o fikri əmələ gətirməyə: mənim qəti qərarım budur ki, dəxi "Molla Nəsrəddin" jurnalı çıxartmaqdan bilmərrə əl çəkmək".

"Molla Nəsrəddin" in ərsəyə gəlməsində, xalq arasında sevlməsində jurnalın rəssamlarının da böyük əhəmiyyəti vardır. Məhz "Molla Nəsrəddin" in nəşrə başlaması ilə Azərbaycanda karikatura sənəti meydan gəlmiş və inkişaf etmişdir. 1906-1917-ci illər ərzində jurnalın baş rəssamı vəzifəsində çalışmış, "Molla Nəsrəddin" obrazının yaradıcısı olmuş Oskar Şmerlinq jurnal üçün 1400-ə yaxın karikatura çəkmişdir. Görkəmli rəssamın yaradıcılığını, "Molla Nəsrəddin" jurnalındakı fəaliyyətini araşdıran akademik İsa Həbibbəyli qeyd edir ki, Cəlil Məmmədquluzadə "Molla Nəsrəddin" jurnalının nəşrinə başlayarkən Azərbaycanda peşəkar satirik rəssam olmadığından jurnal üçün rəsm çəkməyə Oskar Şmerlinqi dəvət etmişdir. "Əziz köhnə dostum Cəlil! Siz mənə yenə də "Molla Nəsrəddin" də işləməyi təklif etdiyiniz vaxtdan Sizinlə işləmək barədə hər gün düşünürəm. İndi Sizdən xahiş edirəm ki, əgər öz təklifinizdən imtina etməmişsinizsə, mənə ən xeyirxah əməkdaşlarınız sırasına qəbul edəsiniz".

Cəlil Məmmədquluzadənin məktublarına nəzər saldıqca, onları təhlil etdikcə "Molla Nəsrəddin" jurnalının ərsəyə gəldiyi şərait, onun ədəbiyyat, mədəniyyət, mətbuat tariximizdə oynadığı rol aydın görünür. Məktubların tədqiqi nəticəsində görkəmli ziyalımız Cəlil Məmmədquluzadənin bu yolda qarşılaşdığı maneələrin, yorulmadan, usanmadan xalq, millət naminə çətinliklərə necə mətanətlə sinə gərdiyinin şahidi oluruq.

CƏMIYYƏTDƏ QADIN AZADLIĞI PROBLEMI

Nəzrin DADAŞOVA

Bakı Slavyan Universiteti
remember.me.96@bk.ru
AZƏRBAYCAN

Bu gün ölkəmizdə qadın azadlığı ən önəmli problemlərdən biridir. Ölkəmizdə qadınların əksəriyyəti öz hüquq və müdafiələrini bilmirlər. Bu ətraf mühit, cəmiyyət, icma, ailə və qadının özü ilə bağlıdır.

Azərbaycanda cinsi ayrıseçkilik tarixini araşdırarkən arxivdə elə sənədlərlə qarşılaşırıq ki, mətəl qalırıq. Azərbaycanda qadınların hüquqları uğrunda hərəkətə ilk dəfə kişilər başlayıblar. 19-cu əsrin sonu 20-ci əsrin əvvəllərində qadınların hüquq və azadlığı uğrunda Qərbi Humanist və demokratik prinsipləri üzərində tərbiyə görən kişi ziyalılar mübarizə aparırdılar. Həmin kişilər cəmiyyətin inkişafından danışanda cinsi deyil, insan amilini əsas götürürdülər. Belə ziyalılardan biri də C. Cabbarlı idi. O, Azərbaycanda feminist klubunun yaradılması təşəbbüsüylə çıxış etmişdir.

Azərbaycanda sovet hakimiyyəti illərinə qədər Azərbaycan Demokratik Respublikası hökuməti zamanı bir sıra milliyyətçi, türkcü milli ənənəyə bağlı əsərləri ilə ("Ədirnənin fəthi", "Trablis müharibəsi") sovet hökuməti dairələrində o qədər də yaxşı qarşılanmayan C. Cabbarlı Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin qurulmasından sonra sovet cəmiyyətinin irəli sürdüyü bir sıra tədbirlərlə bağlı olaraq əsərlər yazır və bununla da cəmiyyətdəki öz mövqeyini qorumağa çalışırdı.

Yeni cəmiyyətin ortaya qoyduğu problemlərdən biri də qadın azadlığı, qadına münasibət idi. Azərbaycan qadınının müstəqilliyi, azadlığı və özünəməxsus mövzusu C. Cabbarlı yaradıcılığı üçün səciyyəvi idi. C. Cabbarlı sovet hakimiyyəti dövründə dövlətin tədbirlərindən yararlanaraq "çadranın atılması" ilə bağlı özünün demək istədiklərini, şəxsi düşüncələrini "Sevil" əsərinin qəhrəmanı Sevilin simasında əks etdirməyə çalışırdı. "Sevil" dramı C. Cabbarlının mədəni inqilab dövründə yazmış olduğu ən qiymətli əsərlərdən biridir.

Əsər qadın azadlığı mövzusunda həsr olunmuşdur. C. Cabbarlı cəmiyyətin əsası olan ailədə qadın azadlığını çox bariz şəkildə verdiyi üçün "Sevil" əsəri bir növ həyatın özü, həyatın səsi idi. Əsərin baş

qəhrəmanı olan Sevil əhsili olmayan, avam bir qadındır. O, öz ərini Allahın kölgəsi hesab edir. Balaşın hər bir sözü onun üçün qanundur. Bütün bu xüsusiyyətlər Azərbaycan qadınına xas olan xüsusiyyətlərdir. Ümumiyyətlə bütün bunları müsbət qiymətləndirmək olar. Hər bir qadın Sevil kimi öz ailəsini hər şeydən daha üstün tutmalıdır, lakin təhsili, savadı olmayan qadın cəmiyyətdə öz yerini tuta bilməz və öz hüquq və müdafiəsini təmin edə bilməz.

Balaş özünün arasından çıxdığı cəmiyyətlə bağlı utanc hissləri keçirirdi. O, 1920-ci ildə bolşevik çevrilişindən sonra iş başına keçmişdi. İşləri o qədər də pis getmirdi. Sevil isə onunla fəxr edir, onun "adamlara borc verib sonra yığması" barədə ürək dolusu danışdı. Balaş isə öz arvadı və atasına görə utanır. Qonaqları gələrkən onların hər ikisini qapı arxasında gizlədir. Qadınların əksəriyyəti öz ailələrində Sevil kimi qapı arxalarında saxlanılır və cəmiyyətdən gizlədir. Balaş kimiləri öz qadınlarının təhsil alması, cəmiyyətlə tanış olması imkanını yaratmamışlar.

Balaşın Sevilə dediklərinə diqqət edək: Axı sən özün adam arasına çıxarılmalı deyilsən; sən Allahın boş bir yerini yeriyə bilmirsən; danışanda dilin dolaşır; bir süfrə düzəltməyi bilmirsən; Allahın bir portağalını soya bilmirsən; bu sayaqla mən səni hara çıxara bilərəm ki, dəvə zərgər dükanına düşən kimi, qab-qacağı qırarsan? Doğrudur sən bizim arvadlar üçün, kətti-küttülər üçün bacararsan, ancaq, o cəmiyyətdə ki, indi mən dolaşıram, orada sən yaramazsan; orada bir portağal soymağın min cür şəkli vardır; bir dəsmalı min cür bükürlər; axı bu hal ilə mən səni ortaya çıxara bilmərəm; mən də utanıram, deyərlər bu ayını meşədən kim ürküdüb çıxarmışdır? Hələ öz atamı, bu çuxa ilə hara çıxara bilərəm? Deməzlər ki, özünə bax, atasına bax?

Sevilin də cavabı maraqlıdır: Hərgah sən məni özünlə aparsan, adam arasına çıxarmış olsan, bir yol bilmərəm, iki yol bilmərəm, sonra mən də başqalarına baxıb öyrənərəm.

Balaşın bu mübahisə zamanı savadsız Sevidən "Sən heç bilirsən fəlsəfə nədir?" soruşması onun özünün məsələlərə nə qədər səthi baxmasının göstəricisidir. Doğulduğu gündən savadsız mühitdə böyüyən bir insana fəlsəfə bilməyi irad tutan insan özü kənardan çox gülünc görünür. C. Cabbarlı Sevilin simasında Azərbaycan qadınının mübarizəsində onun təkamül prosesini göstərməyə çalışır. Əsərin əvvəllərində gördüyümüz Sevil sonrakı şəkillərdəki Sevil deyil. O, artıq günün, əsrin qadınıdır. O, indi eyhamlarla, qəhqəhələrlə danışır. Bu qəhqəhələri, bu eyhamları ilə Balaşdan intiqam alır. Bu intiqamın özü də bir şəxs bit şəxs üzərində qələbəsi, intiqam deyil, öz haqqını axtarıb tapan qadının qələbəsi və intiqamıdır. C. Cabbarlı Sevilə ideallaşdırır, onu sevdirməyə, onun hər addımını təqdir etməyə çalışır. Sevil daxili-mənəvi bit inkişafı böyüyür, dəyişir və bu dəyişiklik onu sevirir. O, sevilməyə, təqdir olunmaya başlayır.

"Sevil"də qaldırılan məsələ bu gün üçün keçirilmiş etap kimi görünsə də, bütövlükdə əsər öz aktuallığını itirməmiş, qadına, köhnə münasibətin qalıqlarına qarşı bu günlə səsleşir. Qadındaki təkamül, inkişaf, dünyaya baxış, hüququnu və haqqını dərk məsələsini cəmiyyətin mövqeyindən həll etmək baxışından "Sevil" dramı bu gün də ədəbiyyatımızda öz üstün mövqeyini mühafizə etməkdədir. Bu gün də bəşəriyyətin qarşısında duran ən nəcib şərəfli vəzifələrdən biri qadın, onun cəmiyyətdəki rolu ideasının tənzimlənməsidir.

Dünyada qadın hüququ, qadın azadlığı, gender məsələləri ilə bağlı çox böyük global problemlər hələ də öz həllini gözləməkdədir. Bu gün Avropada, Amerikada, dünyanın bir çox inkişaf etmiş və ya inkişaf etməkdə olan ölkələrdə "qadın hüquqları", "gender problemləri", "insan hüquqları" kimi problemlər aktuallaşır və bu problemlərin həlli gündəmə çıxarılır.

ÇİNGİZ ABDULLAYEVİN "PAYIZ MADRİQALI" VƏ İLQAR FƏHMİNİN "AKTRİSA" ƏSƏRLƏRİNDƏ CƏMİYYƏTDƏKİ QADIN PROBLEMİ MƏSƏLƏSİ

Təbəssüm MUXTAROVA

AMEA Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi

mt.d.smile@rambler.ru

AZƏRBAYCAN

Detektiv janrının əsası XIX əsrdə - 1841-ci ildə Edqar Allan Ponun "Mərq küçəsində qətl" əsəri ilə qoyulmuşdur. İlk gülnər qeyri-ciddi janr kimi yaranan detektiv janrı sonradan inkişaf yolu keçmiş və klassik detektiv ilə yanaşı daha 12 qolu yaranaraq ciddi janra çevrilmişdir. Azərbaycan ədəbiyyatına bu detektiv XX əsrin 50-ci illərində Cəmşid Əmirovun "Sahil əməliyyatı" əsəri ilə gəlmişdir. Sonradan ayrı-ayrı yazıçılar detektiv janrında müxtəlif əsərlər yaratmışlar. Azərbaycan ədəbiyyatında detektiv janrının inkişafında Çingiz Abdullayevin də rolu danılmazdır. Əgər Cəmşid Əmirov Azərbaycan ədəbiyyatında, ümumiyyətlə, janrın əsasını qoymuş və müasir tədqiqatlara əsasən casus detektivi ("Şəhər yatarkən") və polis detektivinin ("Brilyant məsələsi", "Qara "Volqa") əsasını qoymuş hesab edilirsə, Çingiz Abdullayev klassik detektiv ("Məntiqin qaydası") və siyasi detektivin ("Mavi mələklər") əsasını qoymuş hesab olunur. Sonralar bu janra V.Cüməzadə, R.İbrahimbəyov, Elçin və başqaları janra müraciət etmişlər, müasir dövrdə isə detektiv janrında M.Xan, İ.Fəhmi, E.Elatlı və başqaları da əsərlər yaratmaqdadırlar.

Çingiz Abdullayevin "Payız madriqalı" əsəri detektiv janrının məhdud çərçivəli klassik detektiv növündə yazılmış və ilk baxışdan sadə əsər hesab edilsə də, məzmunca fərqli bir mövzunu - Azərbaycan cəmiyyətində ailənin, ailədə qadının və kişinin vəziyyətini, genderbərabərliyi problemini, eləcə də bəzi siyasi motivləri əhatə edir. Hadisələr qapalı məkanda, hündür hasarlara alınmış, qapısında mühafizəçiləri, barılarında kameraları olan və bir neçə ailəni birləşdirən Bakı bağlarında cərəyan edir. Ailə maddi cəhətdən təmin olunmuş, cəmiyyətdə öz mövqeyini tutmuşdur. Milli adətlərə xilaf çıxmadan, qadının daima kişiyyə tabe olmağını əsas götürən qadın ailə qurduqdan sonra işləməmiş və ömrünü qızına həsr etmişdir. Qızının 16 yaşı tamam olduqda, 37 yaşlı qadın artıq həyatının mənasızlaşdığını düşünmüş və mənəvi cəhətdən qocaldığını zənn etmişdir. Çingiz Abdullayevin əsərlərinin əsas qəhrəmanı Dronqo obrazı ilə dostluq münasibəti qurmaq istəyən qadın, bunun həm özü üçün, həm də Dronqo üçün asan olmadığını görür. Mənəvi cəhətdən tənhaləşən, ərinin ona diqqət yetirmədiyini görən qadın, çıxış yolunu dost axtarmaqda görür. Lakin bu söhbətin üstündən çox qısa bir zaman keçdikdən sonra həyətdə ərinin qohumu öldürülən Esmira Dronqoya müraciət edir. Araşdırmalardan bəlli olur ki, qətlə səbəb Pərvizin ümumiyyətlə, qadınlara meyilli olmasıdır. Qohumunun arvadı Gözəl göz salması ananı öz övladının qatilinə çevirir. Pərvizin arvadı Nərminə bu mənəvi qanunlar içində daha dözə bilmədiyini, qadınların heç öz ərlərinin, atalarının qəbirləri üstünə, son mənzilə yola salarkən getməyə belə ixtiyarları olmadığını, kişinin həyatında ailədən kənar qadınların olmasını cəmiyyətin heç bir qəbahət sayılmadığı halda, qadının bu haqda, hətta düşünməsinin böyük günah hesab edildiyinə daha davam gətirə bilmədiyini söyləyir. Əsərdəki bütün qadınlar həm mənəvi, həm də fiziki hasar əhatəsindədirlər, Esmira o "hasar"ı aşmaq istəyir, lakin Dronqo imkan vermir, Nərminə aşa bilmir və ömrünün sonuna qədər dul bu "hasar"ın əhatəsində qalacağına dözə bilmədiyini etiraf edir, Gözəl o "hasar"ı aşır və faciyyəyə səbəb olur, ana isə o "hasar"ın aşılması barəsə düşünmək belə istəmir. Özünü Karlovı Varıda tək istirahət etməyi böyük xoşbəstlik hesab edən, ailəsini isə Türkiyəyə aparmaqla bunu fəxarətlə qeyd edən kişilərin qadınlarına laqeyd qalıb yalnız maddiyyət haqqında düşünmələri, mənəviyyətin kasıblaşmasına məhəl qoymayan hərəkətləri patriarxal cəmiyyətdə kişilərin azadlığı son nəticədə bu sayaq faciələrə səbəb olur. Yazıçı bunu çox gözəl psixoloji məqamlarla vermişdir.

İlqar Fəhminin "Aktrisa" əsəri psixoloji detektivdir. Hadisələr iki fabula üzrə inkişaf edir. Burada da hadisələr Bakı bağlarında iki qonşu həyətdə baş verir. Birinci hissədə dalbadal baş verən cinayətlər – üç qətl, istintaq orqanlarının hadisələri araşdırması təsvir edilir.

Birinci hissədə əvvəlcə bankir Vaqif Fətəliyev qətlə yetirilir, sonra onun gənc arvadı Lalənin meyiti aşkarlanır, daha sonra isə qonşu bağda müvəqqəti yaşayan Rüşət Hüseynzadənin cəsədi tapılır.

İkinci hissədə isə Rüşfətin noutbukunda parola qoyulmuş bir material açdıqdan və oxunduqdan sonra qatilin Rüşfətin özü olduğu meydana çıxması təsvir edilir. Səbəb isə çox maraqlıdır: gənc aktrisa qadın ikinci dəfə ailə həyatı qurmuş həyat yoldaşı Vaqif Fətəliyevin təkidi ilə teatrdan aralanır və evdə oturur. Qadın fəhmi ilə qonşuluqdakı şəxsin - Rüşfətin ona göz qoyduğunu gören Lalənin içində rola girmək, tamaşadakı kimi oynamaq hissi baş qaldırır. Qadın rola girərək özünü qəsdən müxtəlif situasiyaya salır və bununla da qonşunun daxilində bir-birinə zidd hisslər - maraq, sevgi, qışqanclıq - oyatmış olur. Lakin emosiyalarına qalib gəlməyən qonşu əvvəlcə Vaqifi qətlə yetirir, Lalənin etirafını eşitdikdən və bütün baş verənlərin yalnız onun rola girməyinin nəticəsi olduğunu anlayan Rüşfət bu dəfə isə məyusluğundan qadını öldürür. Sonra isə qatil olduğunu dərk edərək suisidə əl atır. Burada da yazıçı bir nüansa da toxunur ki, ailə naminə işindən, sənətindən ayrılmış qadının içində qaynayan işləmək, yaratmaq arzusu yenidən baş qaldıranda, son nəticə faciə ilə bitir.

Hər iki əsər məhdud çərçivəyə və sərt qanunlara malik detektiv janrında yazılsa da, məzmunca böyük bir problemi - patriarxat cəmiyyətdə, Azərbaycan ailəsində qadının vəziyyətini təsvir etməkdə tam təkmil əsərlərdir. İstər Çingiz Abdullayevin "Payız mədriqalı", istərsə də İlqar Fəhminin "Aktrisa" əsəri təhqiqat baxımından genişxəlidir.

DRAM ƏSƏRLƏRİNDƏ PARATEKST

Şəhanə ƏLİYEVƏ

Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu

shahane89@gmail.com

AZƏRBAYCAN

Semiotika elminin əsas prinsiplərindən biri də mətnin məzmunundan daha çox onun formal-struktur yönlerini öyrənməkdən ibarətdir. Strukturalizmin bazası üzərində formalaşan istiqamət üçün bu da təbii bir haldır. Bu səbəbdən semiotik təhlil metodu zamanı çərçivə mətnlə birgə mətnətrafi elementlər də xüsusi olaraq əhəmiyyət daşıyır. Çərçivə mətn dedikdə, başlangıç və son arasında bədii cəhətdən bitmiş fikir ifadə olunan mətni hesab edirik. Mətnin çərçivəsindən kənar qalan – müəllif və mətnin adı, epigraf, ithaf, giriş, son söz, izahlar, müəllif qeydləri kimi elementlər isə paratektsə aid edilir. Elmi ədəbiyyatda paratekst (yunanca para – ətraf, tekst – mətn) əsəri müşayiət edən komponentlərin məcmusu kimi xarakterizə olunur.

Niyə mətndən xaric elementlər semiotika elmi üçün bu qədər əhəmiyyət daşıyır? Bu suala cavab vermək üçün fransız ədəbiyyatşünası Jerar Jenetin fikirləri ilə tanış olmaq yerinə düşər. Çünki məhz J.Jenetin 1987-ci ildə çapdan çıxan "Paratekstlər: interpretasiyanın astanasında" əsəri elmi mühidə bu problemə ilk ciddi yanaşma hesab edilir. Jenetin fikrincə, məhz paratekstlər mətni kitaba döndərir, geniş oxucu kütləsinə təqdim edir. Bu səbəbdən oxucunun ilkin kodları qəbul etməsi məhz paratekstdən başlanır. Semiotika elminin ümdə vəzifələrindən biri də məhz mətndə bədii informasiyanın ötürülməsi və qəbulu prosesi olduğundan bu problemə xüsusi diqqət ayırır.

Paratekstlər sanki açar sözlər rolunu oynayaraq mətnə çıxış nöqtələrini göstərirlər. Dram əsərlərində də, demək olar ki, paratekstin tərkibi dəyişilməzdir. Sadəcə, digər ədəbi növlərdən fərqli olaraq dramaturgiyada paratekstlər iştirak edən obrazların siyahısı sayəsində artır. Bu siyahı bir növ göstərici rolunu oynayaraq mətndəki obrazları ayrılıqda təqdim edir və ya qruplaşdırır.

Əsərin və ya müəllifin adı artıq oxucunu mətnlə tanışlığa hazırlayır, qarşısında duran materialın müəyyən keyfiyyətlərini tanımağa yönləndirir. Müəllifin kimliyi bəzən birbaşa mətnin janrına, müəyyən üsluba işarə edir. Əgər oxucu müəlliflə tanışdırsa mətnin poeziya, nəsr, dramaturgiyaya aidliyini müəyyən edə bilər. Təbii ki, qələmini bir neçə növdə sınımış müəlliflər bu məqamda istisna təşkil edir.

Mətnin adı oxucuya ilkin kodları ötürür. Oxucu mətn boyu addan aldığı informasiyanın əsasını axtarır və gözləntilərinin nə dərəcədə doğrulduğunu yoxlayır. Bir sıra tədqiqatçılar bu səbəbdən əsərin adını mətnin ən güclü tərəfi hesab edirlər.

Azərbaycan dramaturgiyasında rast gəlinən maraqlı məqamlardan biri də dram əsərinin janrına və ya mövzu istiqamətinə dair izahlardır. Adətən dram əsərlərinin adından sonra əsərin komediya və ya

faciə janrında yazıldığına, macəra, tarixi mövzuda olmasına dair izaha da rast gəlinir ki, bu da birbaşa mətnin janrına, müvafiq istiqamətin xüsusiyyətlərinə işarə edir. Həmçinin, mətnin neçə hissəyə bölünməsinə (pərdə, məclis, hissə, şəkil) bildirən izahat da burda yer alır. Bu bölgü mətdaxili ritmi tənzimləyir, bitmiş hərəkətlər toplusunu qruplaşdıraraq oxucuya mütaliə ritmini diqtə edir. Kamal Abdullanın “Bir, iki – bizimki” pyesi “5 şəkildən ibarət, bir-birini anlamaq istəyən, və anlamayan, tapmaq istəyən və tapmayan iki nəfərin duyular dramı” izahı ilə müşayiət olunur. Bu izahdan biz eyni zamanda bölgünü, iştirak edən şəxslərin kəmiyyətini və mətnin qeyri-real müstəvidə cərəyan edəcəyini müəyyənləşdirə bilərik.

İzahın daha bir maraqlı nümunəsinə Cəfər Cabbarlının “Ulduz” pyesində rast gəlirik. Müəllif ilkin izahdaca fabulanı oxucuya hazır təqdim edir: “Trablisdə türklərlə italyanlar arasında olan müharibəni təsvir edir” cümləsi oxucuya ən mühüm informasiyanı – mətnin ilkin məzmun kodunu ötürür, oxucuya isə fabula əsasında qurulmuş zəngin süjeti izləmək qalır.

Yaxud Elçin pyələrinin bir neçəsini – “Mehmanxana nömrəsində görüş”, “Hövsan soğanı”, “Qisas”, “Su” pyələrini izahdaca absurd kimi təqdim edir. Müəllif tərəfindən təqdim edilən bu təyindən sonradan yaradıcılığın müəyyən hissəsini ümumiləşdirməkdən ötrü də tez-tez istifadə edilir.

Mətdə məqsədli olaraq xarici dildə işlənmiş nitq parçalarının tərcüməsi də müəllif tərəfindən verilir ki, bu da paratekstə aiddir. Məsələn, Cəlil Məmmədquluzadənin “Danabaş kəndinin müəllimi” pyesində maraqlı bir məqama rast gəlirik. Qazının dilindən səslənən ərəbcə nitq müəllif tərəfindən izaha ehtiyac duymur. Ərəb-fars dilində danışığın sadə camaat tərəfindən anlaşılmasa belə xüsusi tədqirlə qarşılanmasının təsviri dramaturgiyamızda nadir hal deyil. Bu fonda naçalnikin nitqinin tərcüməsinin bütövlükə verilməsi diqqəti cəlb edir. Müəllif qazının sözlərinin kor-koranə qəbul olunmasına rəğmən, naçalnikin nitqinin xüsusi izaha ehtiyaca olduğu fikrini irəli sürür.

Paratekstin növlərindən biri olan ithaf adətən əsərin əvvəlində gələrək müəllifin müəyyən şəxsə hörməti, təşəkkür izahetməsi zəminində ortaya çıxır. Elmi ədəbiyyatda ithaf əsəri kommunikasiya sisteminə daxil etmə üsullarından hesab edilir. Yəni, ithaf edilən şəxs də dolay yolla mətdə iştirak edir, bu zaman ithaf mətni arasındakı əlaqə mədəni koda çevrilir. Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev “Xəyalat” pyesini M.F.Axundovun 100 illik yubileyi münasibətilə, “Səhnə qurbanı” pyesini Hüseyn Ərəblinskinin vəfatından yeddi il keçməsi münasibətilə qələmə almışdır. Bu məqamlarda müəllif ithaf etdiyi şəxsi həm də mətnə obraz kimi daxil edir və ithaf səbəbi açıq-aşkar göstərilir. İmplitit ithafda bu səbəb yalnız əsəri bitirdikdən sonra ortaya çıxır. Belə ki, müəllif ithaf obyektini (obyekt real və ya qeyri-real şəxs, hər hansı hadisə də ola bilər) bəhrələnmə, ideyalarını davam etdirmə məqsədilə mətnə daxil edir. İlyas Əfəndiyev “Hökmdar və qızı” pyesini 1990-cı il 20 yanvar şəhidlərinin xatirəsinə ithaf etməklə bədii priyom qurur. Müəllif tarixi xronikaya müraciət etməklə müasir dövrdə baş verən faciələri daha öncəki hadisələrlə əlaqələndirir. Valideynlərə, yaxın şəxslərə edilən ithaflar isə sadəcə təşəkkürnamə təəssüratı bağışlayır.

Epiqraf mətnin ideyasını bir və ya bir neçə cümlə çərçivəsində yığcam şəkildə kodlaşdırır. Elçin “Mənim ərim dəlidir” pyesində “Ağıllı olub dərd çəkinəcə, dəli ol, qoy sən dərdini çəksinlər” məsələni epiqraf gətirərək əsərin ilkin cizgisini cızır. Artıq pyesdə hadisələrin ağıllıq-dəlillik qarşıdurması üzərində gedəcəyini epiqrafdan öyrənmək olur.

Belə nəticəyə gəlmək olur ki, müəllif tərəfindən şüurlu və ya şüursuz olaraq mətnə daxil edilən hər bir fakt işarəvi mahiyyət daşıyır və mətnin qavranılmasında müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Bu baxımdan paratekstlər – mətnətrafi elementlər mətni tam bir struktur kimi təsvir və təhlil etməyə kifayət qədər material verir.

ƏDƏBİ PROSES VƏ YAZIÇI TƏNQRDİ

Sərvər SƏFƏROV

Ağdam rayonu 2 saylı köçkün orta məktəb
seferov.server@mail.ru
AZƏRBAYCAN

Azərbaycan ədəbi tənqidinin tarixinə nəzər salsaq tənqidin həm zəruri, həm tarixi, həm də tənqidi məsələlərinin ilk növbədə yazıçılar tərəfindən tədqiq olunduğu müşahidə edirik. Yazıçı tənqidi öz təşəkkülünü Nizaminin, Fizulinin, Nəsiminin və b. əsərlərində tapmışdır. Məhz buna görə də yazıçı tənqidinin tarixi Azərbaycan ədəbi tənqidinin tarixinin yaranması hesab edilir. Düzdür, qeyd olunan görkəmli şəxslərin sırf tənqidi əsərləri olmamışdır, ancaq onlar öz əsərlərində yeri gəldikcə ədəbi-nəzəri fikirlərinə yer vermişdirlər. Nizaminin öz əsərlərində sözün yığcamlığından, Fizulinin sözün elmiliyindən bəhs etməsi və s. faktları fikrimizi təsdiqləməyə əsas verir. XX-XXI əsrlərdə isə yazıçı tənqidi daha inkişaf etmiş, sistemli şəkildə tənqidlə məşğul olan yazıçı tənqidçilər yetişmişdir. Yazıçıların öz müasirləri və klassiklərin əsərləri ilə bağlı görüşləri müasir ədəbi prosesin atributlarından birinə çevrilib.

Yazıçılar öz fikirlərini müxtəlif şəkildə; şifahi, müəllifə ünvanlanmış məktub, gündəlik kimi, qəzet, jurnal səhifələrində məqalə, yaradıcılıq portreti və s. istifadə yolu ilə ifadə edirlər. Müasir dövrdə yazıçı tənqidinin nümayəndələri tək əsərlərə fikir bildirməklə kifayətlənmir, həm ədəbi prosesi əks etdirən icmallar və məqalələrlə ədəbi tənqidi zənginləşdirir, həm də ədəbi prosesdə gedən müxtəlif prosesləri oxucuya çatdırırlar. Bundan başqa yazıçının tənqidi fikirləri onun ictimai-siyasi və ədəbi-estetik təsəvvürlərini özündə əks etdirir. Bu isə öz növbəsində oxucuya həmin yazıçının bədii yaradıcılığını daha dolğun dərk etməsinə şərait yaradır.

Yazıçı tənqidinin professional tənqidin inkişafında da böyük rolu var. Yazıçı tənqidi həm sənətkarın estetik mövqeyini, fərdi xüsusiyyətlərini göstərir, həm də ədəbi prosesin müxtəlif sahələrinə, bədii metod problemlərinə, janr problemlərinə və s. mövzulara toxunmaqla professional tənqidi daha da zənginləşdirir. Yazıçı tənqidinin əsas xüsusiyyətlərindən biri subyektivlikdir. Bu onunla izah olunur ki, yazıçı tənqidin obyektivi olan əsəri tənqid edərkən özü də bilmədən öz yaradıcılıq xüsusiyyətləri ilə müqayisə edir.

Yazıçı tənqidi professional tənqiddən həm emosional və lakonik olması ilə, həm də janr baxımından daha rəngarəng olması ilə fərqlənir. Professional tənqid məqalə, reseenziya, ədəbi icmal, rəy, esse və başqa qəliblənmiş formalarla kifayətlənir. Ancaq yazıçı tənqidi bunlarla kifayətlənmir reseenziya münasibət, reseenziya miniatür və s. kimi janrlara da müraciət edə bilər. Bəzən biz tənqidçinin öz əsəri təhlil etdiyini, yaxud əsərini təhlil edənlərlə polemikaya, yaxud başqa cür desək “soyuq müharibəyə” girdiyini görürük. Bu ədəbiyyatşünaslıqda ayrı-ayrı iki terminlə: avtotənqid və antitənqid adlanır. Avtotənqid hər hansı yazıçının öz əsərini təhlil etməsinə deyilir. Antitənqid isə yazıçının onun əsərini tənqid edən tənqidçi ilə polemikaya girməsidir.

Cari tənqid prosesində yazıçılar da yaxından iştirak etmişlər. Ötən əsrin 50-60-cı illərindən başlayan bu missiya yenə də Anar, Elçin başda olmaqla Fikrət Qoca, İntiqam Qasımlı, Rəşad Məcid, Elçin Hüseynbəyli, Səlim Babullaoglu, gənc nəsildən Kənan Hacı, Günel Mövlud, Nərimin Kamal kimi yazıçı və şairlərin timsalında davam etməkdədir. Qeyd olunan tənqidçilər professional tənqidin nümayəndələri ilə bərabər oxucu ilə yazıçı arasında körpü rolunu oynamış, ədəbi prosesin canlanmasında mühüm işlər görmüşdülər. Əvvəlki dövrlərdə olduğu kimi müasir dövrdə də tənqidin əsas yükü mətbuatın üzərinə düşdüüyü üçün qeyd olunan tənqidçilərdə mətbuatla sıx əməkdaşlıq edir və müntəzəm olaraq öz məqalələri ilə dövrü mətbuatda çıxış edirlər.

Müasir dövrdə yazıçı tənqidinin ən görkəmli nümayəndəsi Elçin Əfəndiyevdir. Onun “Müasir dövrdə Azərbaycan ədəbi tənqidinin yaradıcılıq problemləri”, “Bizim ədəbi prosesdə bir lümpənçilik yaranıb dəhşət budur”, “Azərbaycan ədəbi prosesində nə baş verir”, “Ədəbiyyatımızın Vaysman xəstəliyi” adlı məqalələri ədəbi mühitdə ajiotaj yaratmaqla mətbuatda və kuluarlarda uzunmüddətli müzakirələrə səbəb olmuşdur. “Müasir dövrdə Azərbaycan ədəbi tənqidinin yaradıcılıq problemləri” (“525-ci qəzet”, 26 noyabr 2002-ci il) və “Bizim ədəbi prosesdə bir lümpənçilik yaranıb dəhşət budur” (“525-ci qəzet”, 6 mart 2003-cü il) adlı məqalələrində Elçin tənqidin çağdaş ədəbi proseslə qarşılıqlı əlaqəsinə diqqət çəkir. Tənqidçi ədəbi prosesdə tənqidin nə dərəcədə rol oynadığını dəqiq faktlarla

göstərir. Tənqidçinin “Azərbaycan ədəbi prosesində nə baş verir?” (“525-ci qəzet”, 25 iyul 2009-cu il) məqaləsində də ədəbi proses və tənqidin əlaqəsinə diqqət yetirilir. Bu məqalədə Elçin müasir dövrün ədəbiyyatına nəzər salmaqla bəzi tənqidçilərin də yaradıcılığına diqqət çəkir. Tənqidin əvvəlki illərdəki fəaliyyəti ilə müasir vəziyyətini müqayisə edən tənqidçi müasir tənqidin mənfəi və müsbət cəhətlərin açığa göstərir.

Elçinin tənqidi məqalələri məntiqi əqli nəticələrinin olmasıyla, öz elmi üslubuyla, bədilikdən bir qədər uzaq, publisistik xüsusiyyətlərə malik olması ilə seçilir. Onun verdiyi müsahibələr, onun jurnalistlərlə söhbətləri yazıçının yaradıcılığını həm psixoloji, həm də ictimai tərəfdən tam ifadə edir. Bu da onun tənqidinin gücünün göstəricisidir. Elçinin yaradıcılığında professional tənqidçilərə xas ustalığ var. Bəlkə də buna səbəb onun ömrünün 50 ilinə yaxınının ədəbi tənqidlə iç-içə keçməsidir. Elçin həm sovet dövrü ədəbiyyatını, həm də müasir ədəbiyyatı daima diqqətində saxlayır. Bu isə onu digər yazıçı tənqidçilərdən fərqləndirən cəhətdir. Düzdür, tənqidin yazıçı qolunun digər nümayəndələrində də bu cəhət var, ancaq Elçinlə müqayisə olunacaq dərəcədə deyil. Elçin müasir yazıçı tənqidinin ən görkəmli nümayəndəsidir.

ƏDƏBİYYAT VƏ TƏSƏVVÜF

SevincABDULLAZADƏ

Bakı Slavyan Universiteti
sevinc_abdullahzade@mail.ru
AZƏRBAYCAN

Təsəvvüf min illərdir insan qəlbinin dərinliklərindəki mikroaləmə nüfuz edib, sonsuzluqda bir olan dəyərin, heç vaxt solmayan, heçliyə dönməyən sonsuz dəyərin cazibəsinə doğru getməkdir. Minillik Azərbaycan ədəbiyyatını, xüsusilə də poeziyasını dərinlən tədqiq etdikdə görürük ki, bu ədəbiyyatın ruhu, onun ideya fəlsəfi əsası təsəvvüfdür, bir olan Allahın axtarışdır, vəhdəti-vücudə, fənanın bəqaya, damcının ümmana axışının ifadəsidir.

Azərbaycanda hələ şifahi xalq ədəbiyyatından, yəni qədim dövrdən başlayaraq bugünüməzə qədər yazılan əsərlərdə təsəvvüf elementlərinə rast gəlinir. Təsəvvüfi deyil ki, şifahi xalq yaradıcılığının ən böyük yaradıcıları olan saz-söz ustaları “aşiq” adlanırlar.

Azərbaycan yazılı ədəbiyyatının ilk nümunəsi sayılan Kitabı Dədə Qorqud dastanında da Dədə Qorquddan başlayaraq təsəvvüf elementləri, əslində Azərbaycan ədəbiyyatının bütün canını, ruhunu, varlığını özündə daşıyır.

Bundan başqa, ədəbi və fəlsəfi fikir tariximizin görkəmli nümayəndələri - Nizami Gəncəvi, Şihabəddin Sührəvərdi, İmadəddin Nəsimi, Məhəmməd Füzuli və başqaları həm də ümumdünya təsəvvüf və fikir tarixində özünəməxsus yer tutan mütəfəkkirlərdir ki, onların əsərlərində təsəvvüf elementlərinə rast gəlinir.

Nizami Gəncəvinin Xəmsəsini təşkil edən beş əsəri indiyə qədər haqqında yazılan bütün məziyyətləri ilə həm də çox gözəl bir təsəvvüf ədəbiyyatı nümunələridir və demək olar ki, sonra yaranan bütün Şərq təsəvvüf ədəbiyyatına çox böyük təsirləri vardır.

Azərbaycan orta dövr ədəbiyyatında daha çox təsəvvüfün görkəmli nümayəndəsi kimi tanınmış Şeyx Mahmud Şəbüstərinin nəsr və nəzmlə yazdığı bir çox əsərləri arasında Gülşəni-raz poeması diqqəti daha çox cəlb edir. Fəlsəfi suallar və cavablar şəklində yazılmış bu əsərdə dövrün mütərəqqi dünyagörüşlü ziyalıları və qabaqcıl elm xadimlərini düşündürən bir çox elmi-ictimai problemlər qoyulmuş və mütəfəkkir şairin bilik dairəsində onlara cavab vermək cəhdi edilmişdir.

Bu dövrdə ədəbiyyatda və ictimai-siyasi fikirdə formalaşmış humanizm prinsipləri, xüsusən Seyid İmadəddin Nəsimi yaradıcılığında öz zirvəsinə çatır. Bu böyük şairin əsərləri təkcə Azərbaycan deyil, bütövlükdə Yaxın və Orta Şərq xalqları ədəbiyyatında dünyəviliyə, humanizmə və demokratizmə doğru iri bir addım kimi nəzərə çarpır. İmadəddin Nəsimi - böyük səlafi Nizami Gəncəvidən sonra ədəbiyyatımızda humanizm, insansevərlik ideyalarının alovlu təbliğatçılarından, carçılarından biri kimi tanınmışdır. Şairin istifadə etdiyi hürufizm ideyaları yalnız zahiri bir qabıq rolunu oynadığından, bugün həmin qabıqdan çıxarılmış Nəsimi əsərləri öz dərin humanist məzmununu, insana

olan hörmət və məhəbbət hislərinin zənginliyi ilə çağdaş oxucunu heyran edir. Öz əsərlərini şifrələnmiş dildə yazan başqa hürufilərdən, ilk növbədə isə mürşüdü Fəzlullah Nəimidən fərqli olaraq, Nəsimi zülm və zorakılığa qarşı öz etirazını açıq ana dilində yazaraq sadə insanlara çatdırmaq, onlarda qeyri-insani hərəkətlərə qarşı nifrət oymaq, etiraz dalğasını gücləndirmək məqsədi güdüdü.

Həmçinin bu dövrdə Suli Fəqih, Mustafa Zərir, Nəsirəddin Tusi, Marağalı Övhədi, Arif Ərdəbili, Əssar Təbrizi, Qazi Bürhanəddin, Şah İsmayıl Xətai, Məhəmməd Füzuli və başqa şair və mütəfəkkirlərin əsərlərində də təsəvvüf elementləri mövcuddur.

Yeni dövr Azərbaycan ədəbiyyatında Molla Vəli Vidadi, xüsusən Molla Pənah Vaqif kimi sənətkarlar sadə, canlı dildə yazdıqları ədərlərlə poeziyanı xalqa daha da yaxınlaşdırmışlar. Bu yazıçıların əsərlərində də təsəvvüf elementlərinə rast gəlinir. Azərbaycan ədəbiyyatının ideya-psixoloji təmayülünün tədqiq edilməsi üçün ən parlaq məqamlardan biri də 18-ci əsrdə M.P.Vaqiflə M.V.Vidadinin “Deyişmə”sidir. Vaqiflə Vidadinin nəzmlə “Deyişmə”sində Vaqif dünyəviliyin, pragmatizmin, rasionallığın ifadəçisi, Vidadi isə ruhaniliyin, dindarlığın ifadəçisi olmuşdur. Vidadiyə qarşı durub dünya sevgisini tərənnüm edən Vaqif ömrünün sonlarında məşhur tərki-dünya əhvali-ruhiyyəli “Ey Vidadi gərđiđi-dövrənı-gəcrəftarə bax” mısrası ilə başlayan “Bax” şeirini yazır.

Azərbaycan ədəbiyyatının vicdanı deyə biləcəyimiz, fərdin mənəvi naqisliyini, ictimai qüsurları, o cümlədən də yalançı ruhaniliyi kəskin tənqid və ifşa edən böyük satirik şairimiz Sabir də təsəvvüf əxlaqına malik olmuşdur. Nə qədər dini formalizmdən uzaq olsa da, onun da əsas meyarı Quran əxlaqı olmuşdur. Bundan başqa, M.F.Axundzadənin, Ə.Haqverdiyevin, S.Ə.Şirvaninin, N.Vəzirovun, H.Zərdabinin və başqa yazıçıların da əsərlərində təsəvvüf elementləri mövcuddur.

Ən yeni dövrdə yəni 20-ci əsrdə yaşayıb yaratmış mütəfəkkir-şair Hüseyn Cavidin “Peyğəmbər”, “Şeyx Sənan”, “Xəyyam”, “İblis” və s. əsərləri də islam və təsəvvüf haqqında onun düşüncələrini əks etdirir. Göründüyü kimi, təsəvvüf elementləri forma və məzmun etibarilə Azərbaycan şifahi və yazılı ədəbiyyatının əsas xüsusiyyətlərini təşkil etdiyi üçün bu ədəbiyyatı yaradan görkəmli nümayəndələrin sufi kimliyinin araşdırılması da mühüm elmi əhəmiyyət kəsb edir. Və əlbəttə ki, burada təsəvvüf bir islami dünyagörüşü olaraq çox geniş anlamda dərk edilir.

Azərbaycan ədəbiyyatında təsəvvüflə əlaqəli bütün mövzular işlənilmişdir: kamil insan, ilahi eşq, qəlbin dünyadan təmizlənməsi, vəhdəti-vücut və s. Bu mövzuların ələ alındığı təsəvvüf əsərləri sırf tərqiət ədəbiyyatı sayılan təkkə şeirlərindən tutmuş müxtəlif janrları əhatə edir: tövhid, ilahi, minacat, nət, mədhiyyə, mərsiyə, qəsidə və s. kimi onlarla ədəbi janrda təsəvvüf düşüncə sisteminə aid fikirlər dilə gətirilmişdir.

Təsəvvüf birləşdirir. Təsəvvüf bir olanın vəhdət can atır. Bu gün əsrlərin arxasında bu tərqiə və bölünmə içində olan insanlığa xitabən ibn Ərəbinin səsi ucalır: “Allahın yolu hər şeyin üzərində yürüdüğü bir yoldur və bu yol onları Allaha götürür. Bütün İlahi vəhy edilmiş dinləri və aqlın hər türlü yapılandırılmasını içinə alır. Bu yol Allaha götürür. Və gərək şakiliyi, gərək sə də saidi qucaqlar”. Bəşəriyyətin bu zamanlar üçün doğurduğu nadir dühalardan olan ibn Ərəbi ilə bağlı aparılan tədqiqatlar XX əsrin ikinci yarısında yaşayıb yaratmış görkəmli Azərbaycan alimi Aidə İmamquluyevanın yubiley günlərində keçirilməsi bir qanunauyğunluğun ifadəsidir. Zaman, forma və miqyasına görə dəyişsə də bəşəriyyətin problemləri və onların həlli yolları eynidir: Bölücülük, nifaq, ayrışdırıcılıq, eqoizm və bunlara qarşı isə bir yol-vəhdət.

ƏDƏBİYYATDA ZAMAN DEGENERASİYASI

Ayşən MƏMMƏDRZAYEVA

Bakı Avrasiya Universiteti
zeyd.mammadov.11@mail.ru
AZƏRBAYCAN

Yazıçı qarşısında qanun yoxdur. Onlar əsərlərində həyatın qoyduqları qanunları poza bilirlər, yeni qanunlar yarada bilirlər. Keçmiş bu günə gətirib zamanı dəyişə bilirlər. Bunu da yalnız yazıçı təxəyyülündə nəyi oxucuya necə çatdırmaq istədiklərini oxumaqla, təhlillə anlamaq olar. Mifoloji zaman - elmi dildə desək, həyatda heç bir realılıqla əlaqəsi olmayan, yalnız insan təxəyyülündə

canlanan dövr deməkdir. Yazıçı bunu istədiyi kimi dəyişir. Özü görmək istədiyi yaratmaq istədiyi zamanı yaradır. Bir həqiqət də vardır ki, bu qədər çətinlik nəyə lazımdır? Bəlkə də həyatı olduğu kimi dərk etməyən şəxs əsəri oxuduqda hadisələri təxəyyülündə canlandırır, nəyin həqiqət, nəyin yalan olduğunu anlaya bilir.

Bu zaman müxtəlif formalarda ola bilər: mifik zaman, fantaziyalar, zaman dekonstruksiyası, zaman degenerasiyası, epik zaman və s. Bu zaman kəsiklərində istənilən dəyişikliklər etmək mümkündür. Amma yazarkən yazıçı ilk öncə oxucunu nəzərdə saxlamalıdır. Hər bir oxucunun şəxsi düşüncəsinin olduğunu, verilən mövzunun hər kəs tərəfindən necə qavrayacağını unutmamalıdır. Ona görə də mövzu elə qurulmalıdır ki, yazıçının çatdırmaq istədiyi ideyanı hər bir kəs anlasın. Əsərlər oxucuya əsasən üç zamanla verilir: 1 - əsər yazarkən hansı zamana müraciət olunub? 2 - yazıçının yazdığı zaman 3- əsərin oxunma zamanı İlk zaman hadisənin özünəməxsus həqiqətləri ilə ortaya çıxır. Yəni yazıçı o dövrü real müşahidə etmədiyi üçün yalançı zaman adlanır. 2-ci zamana da biz həqiqətlə yanaşa bilmirik, çünki yazıçı yenə də görmədiyi zamanı əks etdirir. Üçüncü zaman kəsiyi də birincilərdən qaynaqlanır. Amma burada gerçəklik var. Bu gerçəklik yazıçının bu gün görmək istədikləridir. Oxucusunun oxuyaraq nəticə əldə etdiyi, ideyanı həyata keçirdiyi zaman. Bəs bu an yazıçı hansı zamana müraciət edə bilər? Zaman degenerasiyasına, zaman dekonstruksiyasına, mifoloji zamana və s. Zaman degenerasiyası nədir? Degenerasiya -insanın yenidən doğulması deməkdir. Bu termin tibbi termin olsa da, ədəbiyyatda da bir termin kimi özünə yer tapmışdır. Əsərlərdə degenerasiya nə ola bilər? bu terminin obrazlılıqla nə əlaqəsi? degenerativ zaman nədir? Bu zaman əsərlərdə özünü necə biruzə verə bilər?

Ümumiyyətlə, degenerasiya ədəbiyyatda cəmiyyətin ictimai müvazinətinin ruhi cəhətdən pozulması, bərpa olunması zaman xaricində mümkün olan deməkdir. Bu mövzuda yazılan əsərləri qarşı-qarşıya qoyarkən fərqli ünsürlər ortaya çıxır. Eyni mövzu müxtəlif əsərlərdə özünü müxtəlif formalarda göstərir. Bu zaman anlayışının araşdırarkən , dekanizm adlanan cərəyan insan beynində canlanır. Dekandizm XIX əsrin əvvəllərində Fransada mövcud olmuşdur . Bu sözün mənası ruhun çöküşüdür, insanların həyata,dünyaya, xoş gələcəyə inamının ölməsi deməkdir. Zamanında heç də hamı tərəfindən qəbul olunmayan dekadentizm imperalizm dövrünün mürtəcə cərəyanı kimi inkar olunmuşdur. Əziz Mirəhmədov "Ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğəti" kitabında dekadentizmi belə xarakterizə edir: "Əksər hallarda ictimai həyatdan uzaq, xalq mənafeyinə xidmət etmək istəməyən sənətin təbliği, mövhumat və xürafat, dünyanı təbiət xaricindəki qüvvələrin idarə etməsi haqqında cəfəngiyyətə inam, ifrat fərdiyyətçilik, sadə əmək adamlarına nifrət, "incə" hisslərlə əylənmək, ölümü, pozğunluğu və əxlaqsızlığı tərənnüm etmək, zahiri gözəlliyə və bədii formaların ala-bəzək olmasına çalışmaq və s. cəhətlər dekadentlərin başlıca xüsusiyyətləridir." Məsələn, Anarın "Göz muncuğu" və "Otel otağı" əsərlərinə diqqət etsək, görürük ki, eyni mövzuya əsərlərdə fəqli istiqamətlərdən yanaşılıb. "Göz muncuğu" əsərində bir hadisənin eyni qəhrəman tərəfindən yaşandığı halda , "Otel otağı" əsərində müxtəlif şəxslər yaşayır. Həyatdakı bütün hadisələr zamandan asılı olmadığı kimi əsərdəki - yalançı dünyadakı hadisələr də istənilən formada üç zamanın bir əsərdə və ya bu günün keçmişə, keçmişin bu günə gətirilməsi zamandan asılı deyil. Bu zaman pozulması, yəni degenerasiya heç də əsərin zəif alınacağına səbəb olmur.

Degenerasiya insanın öldükdən sonra doğulması, həyata qayıtmasıdır. Bu əsərlərdə də özünü göstərir. Məsələn "Dədə Qorqud" dastanında Şöklü Məlik obrazı. Bu obraz dastanda beş boyda göstərilir. Hər birində oğuzların daxili düşməni, onları məhv etmək əzmi, döyüşlərə getmək və döyüşmək Şöklü Məliyin qarşısına qoyduğu məqsəddir. Bəs burada yenidən doğulma nədir?

Əlbəttə ki, yenidən doğulma var. Hər boyun sonunda döyüşə gedən Şöklü Məlik oğuzların birliyini məhv edə bilmir, nəticədə özü məhv olur - ölür. Və digər boyda yenidən canlanır. İ. Şıxlının "Dəli Kür" romanında degenerativ zaman kəsiyi insanların ya həqiqətən ya da dolayısı yolla eyni həyatı yaşamaları və ya yenidən dünyaya gəlmələri ilə yazıçı təxəyyülündə nəyi canlandırmaq istədiklərini anlamaq üçün əsərin mövzusuna və ideyasına baxmaq kifayətdir.

Əsərləri oxuyarkən hər birində üç zaman görürük. Birincisi obrazların öz zamanları, yəni hər şey onların yaşadıkları həqiqi zamanları - hansı ki, müsbət və mənfi qanunları ilə onlar üçün qoyulmuş həqiqi zamandır. ikincisi degenerativ zaman. Bu zaman artıq məhv olmuş və arzuları və istəkləri parçalanmış bir yolla rastlaşır. O da Tanrının ona verəcəyi yeni bir zaman kəsiyidir. Və məhv olmuş, həyatı sönmüş obraz canlanır, ona verilən ikinci zaman, yəni degenerativ zaman yaranır. "Göz muncuğu" əsərində bu zaman obraz yeni bir həyata atılır. Əsərdə açıqlığı ilə verilməsə də, amma

dolayısı yolla obrazın vaxtilə mənfi xasiyyətlərə malik biri olduğunu müəyyənləşdirir, amma sonradan dirildikdən sonra qəlbindəki şər qüvvələri məhv etməyə çalışır. Keçmişini unudub yeni həyata qayıtmaq istəyir, lakin keçmiş - şər qüvvə onu rahat buraxmır. Bu zaman üçüncü zaman yaranır: ya keçmiş unudub yeni ideyalarla yaşamaq, ya da keçmişin qanunlarının təkrar etmək. Bəlkə də o qonşusunun qızı ilə xoşbəxt ola bilərdi, seçimi edə bilərdi, amma o hadisədən sonra da hər şey dəyişib dəyişmədiyini yazıçı oxucu qarşısında sual kimi qoyur. "Otel otağı əsərində isə bu hadisəni yaşayan eyni insan deyil, müxtəlif dövrlərdə yaşayan, lakin eyni taleli insanlardır. Əsəri oxuyanda keçmişlə bu gündə yaşayan ziyalıların eyni həyatı paylaşıqlarını görürük, amma hələ gələcək zaman var. Artıq bu zaman ümid zamanıdır. Hansı ki, bir gün gələcək. Hər şey tamam fərqli olacaq.

Anar tədqiq etdiyi bir əsərində yazır: "Qətl günü" — çətin əsərdir. Roman ilk oxunuşdan bəlkə də dərk olunmur. Dərünü müəllif qayəsi yüngül, asan oxunuşla açılır." Romanın quruluşunu düzgün dərk etmədikdə isə onun qaldırdığı problemləri düzgün anlamaq daha çətin olar. Nə üçün son dövr Azərbaycan ədəbiyyatında yazılan əsərlərdə bu cür mövzuların üstünlük təşkil etməsini anlamaq çətin deyil. Çünki bu dövrün qanunlarına baxdıqda həyatın özünün degenerasiyaya uğradığının şahidi oluruq. Axır zamanda insanların böyük əksəriyyəti darvinist diktatorluğun bu dəhşətli təzyiqinin təsiri ilə böyük əxlaqi çöküntü yaşayır. Cinayətlərin, müharibələrin, zülmün, azgınlığın və əxlaqsızlığın baş verdiyi və getdikcə yayıldığı bu dövr bütün ideoloji əsasını darvinizmdən alır. İnsanlar "heyvandan" əmələ gəldiklərini düşündükləri üçün darvinizmin əsasını təşkil edən "güclü zəif əzər" yalanına kor-koranə inandırıldıqlarına görə bunu sosial həyata tətbiq etməkdə gecikməmişlər. Beləliklə, dövrümüzdə yaşanan insafsızlıq, vəfasızlıq, acgözlük, mənfəətçilik, etibarsızlıq, amansızlıq və düşmənçiliyin ən əsas mənbəyi, müharibələrin, əxlaqsızlığın, degenerasiyanın səbəbi darvinizmdir.

ƏDƏBİYYATŞÜNAS GÜLBƏNİZ BABAXANLININ ELMİ-NƏZƏRİ İRSİ CAVIDŞÜNASLIĞIN QAYNAQLARINDAN BİRİ KİMİ

Natiq RƏŞİD

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Hüseyn Cavidin Ev Muzeyi

Magistrant_bdu@mail.ru

AZƏRBAYCAN

Görkəmli ədəbiyyatşünas alim, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Hüseyn Cavidin Ev Muzeyinin direktoru, filologiya üzrə elmlər doktoru Gülbəniz İbrahim qızı Babaxanlı dahi Cavidə böyük sevgisini təkcə sözdə deyil, işində də əks etdirən, elmi fəaliyyəti ilə cavidşünaslığa misilsiz töhfələr vermiş ziyalılarından biridir.

2004-cü ildə Hüseyn Cavidin Ev Muzeyinə direktor təyin olunduqdan sonra G.Babaxanlı Cavid irsinin təbliği, tədqiqi və nəşri sahəsində, eləcə də cavidşünaslığın inkişafı istiqamətində elmi fəaliyyət göstərir. Onun son illərdə elmi tədqiqat fəaliyyəti cavidşünaslığın başlıca predmeti kimi ədibin zəngin ədəbi-fəlsəfi və bədii-estetik irsinin obyektiv şəkildə, elmi əsaslarla düzgün qiymətləndirilməsinə yönəlmişdir.

Bütün dövrlərdə tədqiqat predmeti olan Cavid yaradıcılığı, özündə əks etdirən ümumbəşəri fəlsəfi ideyalarla dünyanın böyük sənətkarlarının əsərləri ilə səsleşdiyindən onun yaradıcılığında yazmaq və əsərlərini təhlil etmək hər bir tədqiqatçıdan böyük məsuliyyət tələb edir. Bu baxımdan G. Babaxanlının bir cavidşünas-alim kimi elmi tədqiqat fəaliyyətində aşağıdakı mühüm problemlərin həlli diqqət mərkəzində durur:

1. Hüseyn Cavidin və ümumilikdə cavidlər ailəsinin həyat və yaradıcılığının geniş oxucu kütləsinə çatdırılması;
2. Cavidin müxtəlif dövrlərdə (sağlığında, sovet dönəmində və müstəqillik illərində) çap olunmuş əsərlərinin yenidən nəşri, elmi təhlili, romantik bir şair kimi ədibin dramaturgiyasının təhlilini verən elmi-nəzəri monoqrafiyaların və məqalələrin yazılması.

Ədəbiyyatşünas alimin elmi tədqiqat fəaliyyəti bir daha onu təsdiqləyir ki, dahi Cavidin sənəti Azərbaycan xalqının milli-mənəvi və bədii-fəlsəfi irsi kimi daim tənqid və ədəbiyyatşünaslığın diqqət mərkəzindədir. Onun rəhbərliyi ilə AMEA Hüseyn Cavidin Ev Muzeyində son dövrlərdə

cavidşünaslığa böyük töhfə olan mühüm nailiyyətlər əldə edilmişdir. Belə ki, G.Babaxanlının ideya müəllifliyi ilə muzeyin elmi fəaliyyətinin əsas istiqamətlərindən biri kimi “Cavidşünaslıq” çoxcildli toplusu hazırlanmışdır. Toplunun 2012-ci ildə nəşr edilən 10 cildində böyük şair Hüseyn Cavidin zəngin irsi haqqında müxtəlif illərdə (1912-1983) mətbuat səhifələrində dərc olunmuş məqalə və resenziyalarla yanaşı, həm də Cavidlə bağlı irili-xırdalı bütün məlumatlar öz əksini tapmışdır. Özündə əks etdirdiyi zəngin elmi informasiya baxımdan çoxcildli nəşr cavidşünaslığın inkişafında tədqiqatçılar üçün dəyərli bir mənbədir.

Cavidşünas alimin uzun illər apardığı elmi tədqiqat işinin nəticəsi olaraq təhlili-təsviri ədəbiyyatşünaslıq üslubunda yazdığı “Azərbaycan ədəbi fikri və Hüseyn Cavid” monoqrafiyası da mühüm elmi aktualıq kəsb edir. 2010-cu ildə nəşr edilmiş kitabda müəllif qeyd edir ki, XX əsrin 20-30-cu illərində Cavid yaradıcılığı ilə bağlı çoxlu sayda məqalələr, resenziyalar, elmi yazılar çap olunsa da, cavidşünaslığın bir elm kimi formalaşması 60-cı illərə təsadüf edir. Çünki, Cavidlə bağlı həmin yazıların əksər hissəsi onun yaradıcılığının elmi təhlilinə yox, əsərlərinin sosioloji planda açıqlamasına həsr olunmuşdur.

Cavidşünaslığın keçən əsrin 60-90-cı illər mərhələsini G.Babaxanlı onun bir elm kimi yaranması, formalaşması və inkişafı kimi səciyyələndirir. Əsası akademik Məmməd Cəfərin “Hüseyn Cavid” monoqrafiyası ilə başlanan bu dövr cavidşünaslıqda ən məhsuldar mərhələ hesab olunur.

Romantik bir sənətkar kimi Hüseyn Cavidin yaradıcılığı ilə bağlı qələmə alınan elmi-nəzəri yazılar G.Babaxanlı tərəfindən ayrıca təhlil hədəfinə çevrilir. Bu dövrdə “Cavid teatri” anlayışı da ədəbi dövriyyəyə daxil olur ki, Azərbaycan teatr sənətini və mədəniyyətini dahi Cavidin dramaturgiyası olmadan təsəvvür etmək qeyri mümkündür. Məhz buna görə də, G.Babaxanlı bu mövzuya monoqrafiyada xüsusi yer vermişdir.

Müstəqillik illərindən başlayaraq cavidşünaslıqda yeni bir mərhələ başlayır ki, burada Cavid yaradıcılığı ilə bağlı çox az işlənən mövzular aktualıq kəsb edir: Cavid və sufizm, Cavid və türkçülük, sənətkarın estetik ideali, Cavid irsi və müasir ədəbiyyatımız, Cavid və gerçək dünya və s. Göstərilən mövzuların elmi təhlili kitabda mühüm yer tutur.

2013-cü ildə ümummilli lider Heydər Əliyevin 90 illik yubileyi münasibətilə fil.ü.e.d. Gülbəniz Babaxanlının “Heydər Əliyev və Hüseyn Cavid” monoqrafiyası çap olunmuşdur. Tədqiqat əsərində Ulu öndərin mədəniyyət siyasəti kontekstində iki dahinin münasibətləri araşdırma obyektinə çevrilmişdir.

Kitab özünəməxsus üslubu ilə Azərbaycan tarixində əvəzsiz rol oynamış, hətta ölkə tarixinin axarını müəyyənləşdirmiş iki böyük şəxsiyyətin – Heydər Əliyevin və Hüseyn Cavidin fəaliyyətlərindəki qarşılıqlı münasibətləri geniş oxucu kütləsinə çatdırır. Belə ki, Azərbaycan klassik ədəbiyyatının, o sıradan Cavidin mütərəqqi humanist ideyaları, bəşəri görüşləri, insansevər və vətənpərvər ənənələri ruhunda böyümüş Heydər Əliyev Azərbaycan xalqının əbədi və əvəzedilməz liderinə çevrildikdən sonra öz haqq işində daim bu ənənələri rəhbər tutmuşdur.

Görkəmli cavidşünas-alimin elmi fəaliyyətinin əsas nailiyyətlərindən biri də Hüseyn Cavidin oğlu Ərtoğrul Cavidin zəngin irsini özündə əks etdirən “Azərbaycan qeyri-maddi mədəniyyət abidələri və Ərtoğrul Cavid” çoxcildli kitabının hazırlanması və nəşridir. Çoxcildli kitab G.Babaxanlının layihəsi və tərtibçiliyi, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 22 aprel 2011-ci il tarixli sərəncamı ilə 10 cildi 2011-ci ildə, 3 cildi isə 2015-ci ildə çap edilmişdir. Ərtoğrul Cavidin çoxyönlü fəaliyyətinin əsas istiqamətlərindən biri kimi, onun AMEA Hüseyn Cavidin Ev Muzeyində saxlanılan materiallar əsasında folklorşünaslıq irsini özündə əks etdirən 13 cildlik nəşrlə oxucuların istifadəsinə verilən materialların bir qismi orijinaldır, bir qisminin variantları isə çap olunub.

“Azərbaycan qeyri-maddi mədəniyyət abidələri və Ərtoğrul Cavid” çoxcildliyinə görə G.Babaxanlı 26 aprel 2012-ci ildə HUMAY-XXII Akademiyası tərəfindən “HUMAY” Milli Mukafatı ilə təltif edilmişdir.

Bütün ömrünü valideynlərinin və qardaşının xatirəsinin yaşamasına, Hüseyn Cavid və Ərtoğrul Cavid irsinin toplanıb təbliğ olunmasına, Cavidlər ailəsinin nurunu yaşadacaq ev-muzeyinin yaradılmasına həsr etmiş Turan Cavidin zəngin irsi də fil.ü.e.d. G.Babaxanlının elmi fəaliyyətinin digər bir tədqiqat obyektidir. Belə ki, 2014-cü ildə Turan Cavidin yaradıcılıq və araşdırmaçılıq missiyası ilə keçən maraqlı və zəngin həyat yolu, onun şəxsiyyəti və ictimai fəaliyyətini özündə əks etdirən materiallar əsasında Gülbəniz Babaxanlının layihəsi və tərtibçiliyi ilə “Turan Cavid: Ömür salnaməsi” kitab-albomu çap olunmuşdur. Kitabda 100-ə yaxın müxtəlif mətn, 300-dən artıq foto və

sənəd yer almaqla Turan Cavidin bütün həyat və yaradıcılığına işıq salmışdır. İlk dəfə olaraq bu kitabla Turan Cavid haqqında olan materiallar sistemli və kompleks şəkildə toplanaraq nəşr halına gətirilmişdir.

Hüseyn Cavidin və cavidlər ailəsinin zəngin irsinin təbliği məqsədi ilə G.Babaxanlı respublikada və xaricdə - İtaliya, İspaniya, İran, Türkiyə, Rusiya, Türkmənistan, Özbəkistanda keçirilən konfrans və sərgilərdə iştirak etmiş, beynəlxalq elmi jurnallarda məqalələri dərc olunmuşdur.

Məhz buna görədir ki, cavidşünas bir alim kimi Gülbəniz Babaxanlının cavidşünaslıq sahəsində elmi və ictimai fəaliyyəti Azərbaycan ziyalısı nümunəsində daim yüksək qiymətləndirilir.

Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyev cənabları 03 noyabr 2015-ci ildə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının 70 illik yubileyi münasibətilə imzaladığı “Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının əməkdaşlarına fəxri adların verilməsi haqqında” sərəncamla Azərbaycan elminin inkişafında xidmətlərinə görə, AMEA Hüseyn Cavidin Ev Muzeyinin direktoru filologiya üzrə elmlər doktoru Gülbəniz İbrahim qızı Babaxanlını “Əməkdar mədəniyyət işçisi” fəxri adına layiq görməklə Hüseyn Cavidin zəngin irsinin təbliği və tədqiqini yüksək qiymətləndirmişdir.

ƏLİ BƏY HÜSEYNZADƏNİN ƏDƏBİ-NƏZƏRİ GÖRÜŞLƏRİNDƏ MİLLİ KİMLİK MƏSƏLƏSİ

Günəl ŞIXALIYEVA

Bakı Avrasiya Universiteti
shixaliyevagunel84@mail.ru
AZƏRBAYCAN

Hər bir millətin fəlsəfi fikri, düşüncəsi onun milli xarakter və kimliyini əks etdirir. Əli bəy Hüseynzadənin də qeyd etdiyi kimi millət o vaxt bir millət kimi formalaşır, tərəqqi edir ki, öz dilini, dinini, soy-kökünü tarixini, adət-ənənəsini, keçmişini və s. tanıya, ona sahib çıxa və qoruya bilər. Bu amillər millətin kimliyini təşkil edən önəmli cəhətlərdir. Milli kimlik məsələsi Əli bəy Hüseynzadənin yaradıcılığında əsas yerlərdən birini tutmuşdur.

Müəllif sözügedən məsələni, demək olar ki, bir çox məqalələrində işıqlandırmışdır. Bəzilərinə bu problemin qoyuluşu daha geniş, bir qisminə isə ümumi şəkildədir: “Məktubi məxsusi”, “Qəzetəmizin məsləki”, “Qəzetəmizin dili haqqında bir neçə söz”, “Türk dilinin öyrənməyin fəvaidi”, “Türk dilinin vəzifey-mədəniyyəsi”, “Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir” məqalələrində milli kimlik məsələsi geniş şəkildə əks olunsa da; “Axund Əbu Turab həzrətləri”, “Ey qələm”, “Məcnun və Leylayı-islam”, “İntiqad edirik, intiqad olunuyoruz”, “Kasablanka faciəsi və Osmanlı-İran komediyası”, “Şamil və Həfidə”, “Pərdə eniyor – son tamaşa” və digər məqalələrində isə problemə ümumi şəkildə də olsa toxunulmuşdur. Əli bəy Hüseynzadə türklüklə bağlı öz mərənaməsini “Nümunə məktəbi” məqaləsində belə bildirir: “Bən türkmən, qafqaslı bir türkmən. Türk bir müsəlmanam, müsəlman bir insanam, demək ki, bən bu dörd sifətlə dünyaya gəldim, bu dörd sifətlə də yaşamaq məcburiyyətindəyəm”. (“Həyat”, 1905, № 184, 187, 188, 190).

Əli bəy Hüseynzadə türkcülüyə dair ilk mətbu əsəri olan “Məktubi məxsusi” məqaləsində türklərlə bağlı düşüncələrinin bəzi məqamlarına aydınlıq gətirmişdi. Müəllif “Ə.Turani” imzasıyla Misirdə 1904-cü ildə “Türk qəzetində”, qəzetin 56-cı sayında nəşr olunan bu məqaləsini Yusif Akçuranın həmin qəzetin 23-24-cü nömrələrində dərc olunan “Üç tərzi-siyasət” adlı məqaləsi ilə “osmanlaşmaq, islamlaşmaq, türkləşmək” suallarına cavab olaraq yazmışdır.

Əli bəy Hüseynzadə məqalədə türklərin yanlış olaraq tatar adlandırılmasına qarşı etirazını bildirib tatar adında ayrıca bir qövmin olmadığını qeyd edir. Türklərin sünnilik, şiəlik məzhəblərinə, süni olaraq “Pantürkizm”, “Panislamizm” adları ilə məsləklərə ayırmağın düzgün olmadığını qeyd edərək, müəllif bildirirdi ki, müsəlmanlar və xüsusilə türklər, harada olurlar olsun, istər Osmanlıda, istər Türkiyədə, istərsə də Baykal gölünün ətrafında, ya Qaraqum civarında olsun, bir-birlərini tanıyacaq, “Qurani-Kərimi” anlatmağa qeyrət etməklə sünnilik, şiəlik və digər məzhəbləri azaldıb, eyni inanc, eyni məzhəb altında bir-birini sevməklər, çünki türklər gərək dincə, əsasən, gərək qövmiyyətçə birdirlər. Yalnız bu zaman türklərin birliyinə heç kəs mane ola bilməyəcək. Yusif Akçura və Ziya

Göyalpın da qeyd etdiyi kimi, görkəmli sənətkarımız hakim olan sünnilik və şiəlik anlaşmazlıqlarını aradan qaldıraraq, bu məzhəb ayrılıqlarından yüksəkdə duran türk və islam birliyini görmək istəyirdi.

“Türk” qəzetinin yazı heyəti Əli bəy Hüseynzadənin “Məktubi-məxsusi” məqaləsindəki tənqiddə qarşı olaraq 1904-cü il 8 dekabr sayında dərc olunan 59-cu nömrəsində “Ə.Turaniyə cavab” adlı yazısı ilə “tatar” deyə bir qövmin olduğunu bildirmişdilər. Əli bəy Hüseynzadə isə bu məsələyə aydınlıq gətirmək üçün “Həyat” qəzetində (1905-ci il, 4, 9, 16, 22, 35, 52, 81, 82 nömrələrində) “Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir” əsərini nəşr etdirmişdir. Müəllif türklüklə iftixar etdikləri halda türkün kim və kimlərdən ibarət olduğunu bilməyən nə qədər türk mühərrirlərimizin olduğunu bildirir və bu silsilə məqalələrdə türklərin kim və kimlərdən ibarət olduqlarını, haralarda yaşadıklarını, hansı şöbəyə ayrıldıqlarını və sairə məsələləri izahını vermişdir. Müəllif həmçinin belə ciddi əhəmiyyət daşıyan məsələlərlə tədqiqatçıların hələ öncədən məşğul olmadıqları üçün şikayət edir. Əli bəyi təəccübləndirən cəhətlərdən biri də bu idi ki, problemlə bağlı Avropa alimləri kifayət qədər araşdırmalar aparsalar da, birbaşa bizlə bağlı olan bu məsələ haqqında özümüzdə hələ kifayət qədər tədqiqat yox idi. Qeyd edək ki, belə addımı ilk dəfə XIX əsrin sonları tatar və osmanlı müəllifləri Əhməd Vəqfi Paşa, Süleyman Paşa, Mustafa Cəlaləddin Paşa, Şəhabəddin Mərcani, A.Qəyyum Nası, Şəmsəddin Sami bəy, Nəci bəy Asim atmışdı. Əli bəy də bunları təsdiq edib bildirir ki, bu şəxslər bir cığır açmaq, yeni bir yol göstərmək təşəbbüsündə bulundular. Ancaq bunlar təşəbbüsdən irəli getmədilər.

Bunu da qeyd edək ki, hətta Əli bəyin babası Şeyx Əhməd Səlyani də bu istiqamətdə türk xalqlarının ədəbiyyatından bəhs edən on yeddi səhifəlik “Tarixi-ədəbiyyatı-türk” əsərini yazmışdı. Şeyx Əhməd Səlyani ümumiyyətlə nəvəsinin dünyagörüşünün formalaşmasına böyük təsir etmiş və dini elmlərlə yanaşı, dünyəvi elmləri də yüksək qiymətləndirmişdi.

Bu əsər haqqda ilk məlumatı görkəmli alimlərimiz Əziz Mirəhmədov və Xeyrulla Məmmədov vermişdi. Bəzi tədqiqatçılar yalnız olaraq qeyd edirlər ki, Şeyx Əhməd Səlyaninin həmin əsəri Azərbaycan ədəbiyyatının tarixindən bəhs edir. Biz bunu bir iyun 1990-cı il “Azərbaycan” qəzetində dərc olunan “Şeyxülislam Axund Molla Əhməd” məqaləsində görə bilərik. Lakin əsər haqqında olan tədqiqatlar və əsərdə olan başlıqlar da göstərir ki, “Tarixi ədəbiyyatı-türk” əsəri türk xalqlarının ədəbiyyatından bəhs edir. Əsərə verilən başlıqlardan da bunu görə bilərik: “Türklər”, “Türk əqvamının başçıları”, “Taciklər”, “Əski türklərin yazısı”, “Tu-ku ye - türk”, “Uyğurlar”, “Qutadqu-bilik”, “Uyğur lisani”, “Cığatayca yazılmış məşur əsərlər”, “Əlişir Nəvai” və sair.

Bir çox tədqiqatçılarımızın, həmçinin X.Məmmədovunda qeyd etdiyi kimi, Əli bəy bir sıra publisistik əsərlərində babası Şeyx Əhməd Hüseynzadənin qaldırdığı məsələləri tamamlamışdı. Babasının naməlum səbəbdən yarımçıq qalmış “Tarixi-ədəbiyyatı-türk” əsərindəki türkoloji tədqiqatlarını Əli bəy “Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir” əsərində davam etdirmişdir.

Onu da qeyd edək ki, XIX əsrdə milliyət məhfumu adı altında türklər “tatar”, “müsəlman” kəlmələri ilə adlandırılırdı. Lakin hələ XIX əsrdən bir çox ziyalılarımız türkləri “tatar”, “müsəlman” adlandırılmasını qəbul etmirdilər. 1890-cı ildə “Kəşkül” qəzetinin 15-ci nömrəsində bu məsələ ilə bağlı məqalə (“Avam gəzmək – yuxu yatmaq mı dedin?”) dərc olunmuş və bu kəlmələrin milliyət termini kimi işlənməyi tənqid olunmuşdur.

XX əsrin əvvəllərində isə bu məsələ ilə əsaslı şəkildə Əli bəy məşğul olmuşdur. Lakin maraqlı bir məqamı da qeyd edək ki, müəllif “Həyat” sonra isə “Füyuzat”da nəşr olunan məqalələrində türkçülüğü, türklərə “tatar” deyil “türk” deyilməsini dönə-dönə təbliğ etməsinə baxmayaraq yanlış olaraq bildirilir ki, “türk” kəlməsi ilk dəfə 1915-ci ildə Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin redaktorluğu ilə nəşr olunan “Açıq söz” qəzetində işlənmişdir. Mirzə Bala Məmmədzadə “Milli Azərbaycan hərəkatı, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə isə “Azərbaycan Cumhuriyyəti (Keyfiyyəti, təşəkkülü və indiki vəziyyəti)”, “Qafqaz türkləri” əsərlərində bildirmişdilər ki, “türk” kəlməsi ilk dəfə “Açıq söz” qəzetində işlənmişdir. Lakin “türk” kəlməsi 1915-ci ilə qədər artıq təsdiq olunmuşdur və Əli bəy bu məsələni silsilə şəkildə yazdığı “Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir” əsərində geniş şəkildə əsaslandırılmışdır.

Qeyd edək ki, Azərbaycanda milli bir ideologiya səviyyəsində türkçülüğü ilk dəfə Əli bəy Hüseynzadə irəli sürmüş və təbliğ etmişdir. Təsədüfi deyil ki, məhz müəllifin “Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir” əsəri Azərbaycanda ilk türkoloji yazı hesab olunur.

FORUĞ FƏRRUXZADIN “İNANAQ SOYUQ FƏSLİN BAŞLANACAĞINA” TOPLUSU

Cavanşir MƏMMƏDZADƏ

Bakı Dövlət Universiteti

mhjavanshir@mail.ru

AZƏRBAYCAN

1950-ci illərdən böyük çətinliklərlə peşəkar ədəbi yaradıcılıqla məşğul olmağa başlamış Foruğ Fərruxzadın poetik fəaliyyət dövrü 1953-1967-ci illəri, düz on dörd illik bir zamanı əhatə edir. Bu müddət ərzində onun dörd şeir toplusu (“Əsir”, “Divar”, “Üsyan”, “Yeni təvəllüd”), bir sıra hekayə, ədəbi-tənqidi məqalə və tərcümələri çap olunmuşdur. Şairənin bütün poetik irsini özündə birləşdirən beş şeir məcmuəsindən yuxarıda adları çəkilənlər sağlığında, sayca beşinci, son toplusu “İnanaq soyuq fəslin başlanacağına” isə vəfatından yeddi il sonra işıq üzü görmüşdür.

1960-cı illər Foruğ Fərruxzad yaradıcılığı üçün istər ideya-məzmun, istərsə də, poetik üslub və yaradıcılıq axtarışları baxımından əlamətdar hesab olunur. Artıq o, dünyaya, həyata, ətraf gerçəkliyə artıq əvvəlki kimi səthi nəzər salmır, “Əsir”, “Divar” və “Üsyan”dakı kimi “fərdi hisslərin bəyançısı” sifətilə çıxış etmir, öz hiss və duyğularının, şəxsi təəssüratlarının zahirdəki tək birbaşa ifadəsinə çalışmır. O, varlığa bəsit şəkildə deyil, şairənə, filosofcasına nəzər salır, predmet və hadisələrin mahiyyətində fəlsəfi mənə axtarır. Poetik dil və üslubun imkanları çərçivəsində ətraf gerçəkliyə, şəxsi hiss və duyğuların daxilinə daha dərinləndirən vararaq, onlara fəlsəfi çalar bəxş etməyə, ictimailəşdirməyə cəhd edir. Bu cəhətdən Fərruxzadın bu dövr poeziyası dərin fəlsəfi anlama və geniş ictimai məzmununa malik olması ilə diqqəti cəlb edir. Əslində “Yeni təvəllüd” məcmuəsi şairəni başqa bir simanın sahibinə çevirir, xatirələrin, keçmişin ləkəli izlərinin davamlı əksi fonunda şeirlərdə naturalizm elementləri, erotik məzmun itir, intim duyğular cilovlanır, şəxsi hiss və həyəcanın ifadəsi daha alt qatlara ötürülərək pərdələnir.

Şairənin natamam hesab olunan, sayca beşinci “İnanaq soyuq fəslin başlanacağına”

(“ایمان بیاوریم به آغاز فصل سرد”) adlı sonuncu toplusu vəfatından yeddi il sonra, 1974-cü ildə işıq üzü gördü. Topluya daxil olan yeddi şeir 1964-1967-ci illərdə yazılmışdır. Fərruxzadın şair təxəyyülü və tənqidi ruhunun məhsulu olan həmin şeirlərin hamısı ictimai-fəlsəfi məzmunludur. Şeirlərin lirik qəhrəmanı ruhunu ümitsizlik və bədbinlik sarmış tənha bir qadındır. O, soyuq fəslin astanasında dayanıb sükut içrə zamanın ötməsinə, küləyin əsməsinə diqqət edir. Fikir dünyasından səs dünyasına keçid olaraq, tənhalıqdan əziyyət çəkən “xoşbəxt cənazələr”ə baxır və özünə təsəlli verir:

ایمان بیاوریم

ایمان بیاوریم به آغاز فصل سرد

ایمان بیاوریم به ویرانه های باغ های تخیل

به داس های واژگون شده بیکار

و دانه های زندانی

نگاه کن چه برفی می بارد....

Artıq fəsillərin sirtinə bələd olan lirik qəhrəman tez bir zamanda soyuq mövsümün başlanacağına şübhə etmir (“İnanaq soyuq fəslin başlanacağına”), böyük ümidlərlə, nigarancasına gəlinciklər diyarından günəşlə əlaqə yaratmaq, görmək və eşitmək üçün pəncərəyə pənah aparır (“Pəncərə”), oradan boylanaraq cahana nəzər salır, günəşin altında bağçanın qəlbinin vərəmlədiyinin, yaşıl xatirələrdən bağçanın zehninə boşaldığının şahidi olur və baş verənlərə qarşı insanların etinasız olmasına təəccüblənir (“Ürəyim bağçanın halına yanır”), köksünü ötürərək başını qaldırır səmadakı sayrışan ulduzlara baxır, uzaqdan kiminsə gəldiyini xəbər verir (“Heç kimə bənzəməyən şəxs”) və artıq uçmağı unutmuş, günəşə təqdim, qonaqlığa dəvət edilməyəcək kimsəsiz quşun öləcəyinə işarə edir (“Quş öləcəkdir”), geriye yolun bağlandığını, keçmişdən hər hansı bir əsər-əlamətin qalmadığını, küləyin hər bir şeyi sovurub apardığını gördükdə içdən təəssüflənir (“Səndən sonra”), digər tərəfdən hər bir şeyin hərəkətdə olduğunu görüb yerində saymaq istəmir, suyun lətafətli sədasını eşitmək, ulduzlara yaxın olmaq, günəşə qovuşmaq, nurun şüuru ilə qarışmaq üçün tələsir (“Qalan təkə sədir”).

Şeirlərin əsas qəhrəmanı olan tənha qadın elə Foruğun öz prototipidir. Məcmuədə Fərruxzadın hələ də unuda bilmədiyi, ağırlı keçmişini və xatirələri bədii boyalarla canlı həyatı lövhələrdə təsvir

olunmuşdur. Şeirlərin sujet xətti, əsasən, pərakəndə xatirələr əsasında qurulduğundan orada vəzn əvəzlənməsi, intonasiya dəyişkənliyi nəzərə çarpır. Tragik pafosa malik şeirlərin dili sadə və rəvandır. Foruğ Fərruxzadə həmin əsərlərdə ümumi şəkildə həyata, xüsusi şəkildə isə şəxsi həyatına, keçmişinə dair fikir və baxışlarını bəyan etmişdir. Bu cəhətdən məcmuə əvvəlki toplularla məzmun baxımından yaxından səsləşir.

“İnanaq soyuq fəslin başlanacağına” toplusunun həcmcə ən iri şeiri 255 sətirdən ibarət eyniadlı “İnanaq soyuq fəslin başlanacağına” mənsuməsi, ən kiçiyi isə “Quş öləcəkdir” şeiridir. Ədəbiyyatşünas Məhəmməd Hoğuşi sonuncu şeirin ikinci adını “Mən kədərliyəm” (“دلغم گرافته”) kimi göstərir.

FÜZULİ YARADICILIĞI MƏSUD ƏLİOĞLU TƏDQIQATINDA

Nurlanə MƏMMƏDOVA

AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu
memmedovanurlane89@gmail.com
AZƏRBAYCAN

XX əsrdə zamanın, dövrün tələbi ilə ədəbi tənqid yeni istiqamət üzrə inkişaf etməyə başlayırdı. MK-nin “Bədii ədəbiyyat sahəsində partiyanın siyasəti haqqında” 1925-ci il tarixli qərarı ilə proletar ədəbiyyatın hegemonluğu təmin edilir, bu mədəniyyətin inkişafı nəticəsində Nizami Gəncəvi, M.Füzuli, M.F.Axundzadə irsi inkar edilir, onların yaradıcılıq fəlsəfəsi unudurulmağa çalışılırdı. Əsrin əvvəllərindən başlayan ideoloji təsirlərə baxmayaraq, ədəbiyyatda elmi yaradıcılıq axtarışları aparılırdı. 60-70-ci illərdə ədəbi prosesdə baş verən yumşalma, demokratik meyillərin inkişafı ədəbi tənqidin və ədəbiyyatşünaslığın itirilmiş müstəqilliyini qismən geri qaytardı. Xüsusilə Sov.İKP MK-nin “Ədəbi bədii tənqid haqqında” 1972-ci il tarixli qərarı ədəbiyyatşünaslar qarşısında yeni yaradıcılıq vəzifələri qoyurdu. Bu illərdə klassik irsin tədqiqinə xüsusi diqqət yetirən Məsud Əlioğlu “M.F.Axundov və Şərq”, “Nizaminin məhəbbəti”, “Füzuli kədəri”, “Füzuli və Üzeyir”, “Füzuli və müasir ədəbiyyatşünaslığımız”, “Dahi Azərbaycan şairi” məqalələrini yazır. Bu araşdırmalar içərisində Məhəmməd Füzuli yaradıcılığının mahiyyətinin aşkarlanmasına xidmət edən məqalələr diqqəti daha çox cəlb edir. Məqalələrdə sadəlik, obyektivlik, aydınlıqla yanaşı, hər şeydən əvvəl tənqidçinin elmi-nəzəri təhlil, bədiiyyat və ümumiləşdirmə qabiliyyəti duyulmaqdadır.

“Füzuli kədəri” məqaləsini “Füzuli bizim mənəviyyatımızdır” cümləsi ilə başlayan tədqiqatçı şairin lirikasının aparıcı mövzularına diqqəti cəlb edir. M.Əlioğlu ədəbiyyatşünaslığımızda uzun müddət mübahisəli hesab edilən Füzuli yaradıcılığında eşqin mahiyyəti məsələsinə toxunur. Tənqidçi “Nizaminin məhəbbəti” məqaləsində də “eşq” məfhumunun mahiyyətini açmağa çalışır. İki ayrı-ayrı məqalədə hər iki şairin yaradıcılığında əsas mövzu olan eşq anlayışını düzgün təhlil süzgülündən keçirməyi bacarır. “Nizaminin məhəbbəti” məqaləsində Nizami lirikasında eşq dünyəvi xarakter daşdığını qeyd edir və bu anlayışın əsas meyarının gözəllik olduğunu vurğulayır. “Füzuli kədəri” məqaləsində isə eşqin real mənası ilə yanaşı, fəlsəfi məzmununu da açmağa çalışır. Füzuli yaradıcılığının əsas mövzusu olan eşqi aqlın açarı sayır. Onun qənaətinə, Füzuli eşq dedikdə insanı kamilliyə çatdıran həyat idealını nəzərdə tutur. Bununla da müəllif Füzulinin bədii-fəlsəfi konsepsiyasını, yaradıcılığının sufi mahiyyətini düzgün qiymətləndirə bildi.

M.Əlioğlu Füzuli yaradıcılığında eşq problemini qiymətləndirərkən, kədəri bu anlayışdan ayırır. Füzuli kədərinin həm dünyəvi, həm də fəlsəfi izahını verməyə çalışır. O göstərir ki, bu kədərin mahiyyətində acizlik, bədbinlik əlaməti yoxdur. Şairin yaradıcılığının fəlsəfəsini izah edərkən “Leyli və Məcnun” əsəri üzərində dayanır. Poemanın fəlsəfəsinin açılmasında kədər anlayışının vacibliyini diqqət mərkəzinə çəkir. Onun fikrincə, poemada kədər o qədər qüvvətlidir ki, Məcnun və Leyli eşqi real həyatın dibindən zəka nurunun sakin olduğu yüksəkliyə qaldıra bilirlər. Əsrin qəhrəmanları ona görə idealın fəvqünə ucalırlar ki, onlar eşqin fədakarlıq olduğunu dərk edirlər. Müəllif göstərir ki, Füzuli kədəri insan ideali ilə ictimai varlıq, insan diləkləri ilə real həyat arasındakı uyğunsuzluqdan doğan fəryadın nəticəsidir.

Məqalədə müəllifin Füzulinin milli mənsubiyyəti məsələsinə toxunması da ədəbiyyatşünaslığımızda mühüm bir hadisədir. Əsrin əvvəllərində Sovet rejiminin tarixdən silməyə çalışdığı “azərbaycanlı” sözünü M.Əlioğlu heç kimdən çəkinmədən qeyd edir və bununla da, qəlbi şəxsiyyətin kamilliyi üçün döyünən Füzulinin azərbaycanlı olması ilə fəxr edir.

Məqalənin sonunda M.Əlioğlu Füzulini “insanlığın mənəvi kainatı” kimi xarakterizə edir, elmi təfəkkürün Füzuli dühasını təhlil etməkdə aciz qaldığını söyləyir və onun irsinin kəşf edilməmiş bir möcüzə olduğunu vurğulayır.

Tənqidçi “Füzuli və Üzeyir” məqaləsində isə Füzuli şeirinin fəlsəfi-idraki dəyərini dahi bəstəkar Üzeyir Hacıbəyovun musiqi dili ilə necə ifadə etməsinə diqqət cəlb edir. Müəllif göstərir ki, hər iki sənətkarın yaradıcılıq fəlsəfəsi, fikir dərinliyi, Füzuli poeziyasındakı fikrin atəşi ilə Üzeyir musiqisində gözəlliyin zinəti vəhdətdə olduğu üçün qüvvətli sənət əsərləri ortaya çıxmışdır. O, Ü.Hacıbəyovun “Leyli və Məcnun” operasında Leylinin, Məcnunun, Leylinin anasının, İbn Səlamın, Məcnunun atasının, Nofəlin, “Arşın mal alan”da Əsgərin və Gülçöhrənin, “O olmasın, bu olsun”da Gülnazla Sərvərin oxuduqları duetlərdə Füzuli qəzəllərinin psixoloji ifadə vasitəsinə çevrilməsini yüksək qiymətləndirir.

Tədqiqatçının bu məqalədə uğuru ondan ibarətdir ki, o, musiqi nəzəriyyəsinin müddəalarını Füzuli qəzəli ilə Üzeyir bəstəsinin vəhdəti əsasında elmi əsaslarla sübut etməyə çalışır. M.Əlioğlu Füzuli qəzəllərinin mayasına hopmuş fəlsəfi kədərin “O olmasın, bu olsun”, “Arşın mal alan” kimi komedik əsərlərdə necə ifadə olunması məsələsinə aydınlıq gətirir. Belə bir fikir yürüdür ki, Üzeyir qəhrəmanların daxili aləmini ifadə edən qəzəlləri uğurlu muğam parçaları seçməklə komik əsərə uyğunlaşdırmışdır. “O olmasın, bu olsun” operettasında Sərvərlə Gülnazın dueti Füzulinin “Sor” rədifli qəzəli ilə segah muğamında ifadə edilmişdir. Araşdırmaçı segah muğamının mahiyyətinə hopan məhəbbət hissinin Füzuli şeirinin təsir gücünə necə də yaraşdığını göstərməyə çalışır.

Ədəbiyyatşünas “Füzuli və müasir ədəbiyyatşünaslığımız” məqaləsində Füzuli yaradıcılığının öyrənilməsi prosesinə aydınlıq gətirir. O, Füzuli irsinin öyrənilməsini iki istiqamətə bölmür. Birinci istiqamətin nümayəndələri şairin yaradıcılığının elmi-tarixi tədqiqi ilə məşğul olanlar, ikinci istiqamət isə yalnız sənətkarlıq xüsusiyyətlərini araşdıranlardır. M.Əlioğlu onun irsinin elmi istiqamətdə öyrənilməsi işində Həmid Araslının və Mir Cəlalın əməyini yüksək qiymətləndirir. Tənqidçi H.Araslının tədqiqat əsərlərini Füzuli haqqında məlumat verən ilk mənbə adlandırır. Müəllif H.Araslının əsərlərinin əhəmiyyətini onda görür ki, o, şairin yaşayıb-yaratdığı dövrü, tarixi hadisələri elmi dəlillər əsasında təhlil edir. M.Əlioğlu Füzuli irsinə münasibətdə H.Araslı ilə Mir Cəlal tədqiqatları arasında olan fərqi müqayisə edir və belə nəticəyə gəlir ki, H.Araslı şairin yaradıcılığının elmi-tarixi tədqiqatı ilə məşğul olmuş, Mir Cəlal isə Füzuliyə yaradıcı bir şəxsiyyət kimi baxmışdır. Tədqiqatçı düzgün olaraq göstərir ki, Mir Cəlal öz əsərlərində Füzuli poeziyasının həyat eşqini, fikirlərindəki dərinliyi, forma xüsusiyyətlərini obyektiv təhlil edə bilmişdir.

Füzuli yaradıcılığının ikinci istiqaməti üzrə araşdırılmasında Əziz Mirəhmədovun, Məmməd Cəfər Cəfərov və Mirzə İbrahimovun tədqiqatlarını yüksək dəyərləndirir. M.C.Cəfərovun “Füzuli sevir” məqaləsində Füzulinin şəxsiyyətində, yaradıcılığında xalqın varlığını, vüqarını axtarmasını tədqiqatçının uğuru hesab edir. Onun qənaətinə, Ə.Mirəhmədov öz məqalələrində şairin hissləri ilə fikirləri, şairliyi ilə alimliyiarasındakı yaxınlığı elmi dəlillərlə sübut edə bilmişdir.

M.Əlioğlu Füzuli yaradıcılığını yanlış şəkildə izah edən tədqiqatlara da aydınlıq gətirir, Əkbər Ağayevin “Böyük lirik” adlı məqaləsində irəli sürülən fikirlərlə razılaşmır. O, Ə.Ağayevin Füzulinin eşq fəlsəfəsini idealist adlandırmasını, şairin lirik qəhrəmanlarının həyatın ziddiyyətlərini izah edə bilmədiyini üçün bədbinləşdiyi fikrini düzgün hesab etmir, bu müddəaların Füzuli yaradıcılığına uyşmadığını irəli sürür.

Beləliklə, hər üç məqalədə Məsud Əlioğlu Füzuli irsinin vacib məsələlərinə toxunur, ədəbiyyatşünaslığımız üçün aktual olan problemlərə aydınlıq gətirir.

FYODOR MİXAYLOVIÇ DOSTOYEVSKI YARADICILIĞINA ELMİ BAXIŞ

Səba NAMAZOVA

Gəncə Dövlət Universiteti

seba8080@mail.ru

AZƏRBAYCAN

Fyodor Mixayloviç Dostoyevskinin yaradıcılığı dünya ədəbiyyatının, eləcə də fəlsəfi və estetik fikrinin inkişafına qüvvətli təsir göstərmişdir. Əsərlərinin əsas mövzusunun canlı ictimai münasibətlərdən, cəmiyyətdəki müxtəlif mövqeli şəxslərin həyatından almış Dostoyevskinin roman, povest və hekayələrinin məzmun xüsusiyyətlərini hərtərəfli araşdırarkən müəllifin realist qələm sahibi kimi fikir zənginliyi özünü qabarıq şəkildə büruzə verir.

Dostoyevski hələ sağlığında ona “psixoloq yazıçı” deyənlərlə razılaşmır, realist qələm sahibi kimi, insan ruhunun dərinliyini təsvir etdiyini məxsusi qeyd edirdi. Maraqlıdır ki, yazıçı əsərlərində yalnız müxtəlif psixoloji halları təsvir etməklə kifayətlənmirdi, bu halları yaradan real şəraiti, mühiti, ictimai münasibətləri fikrin, düşüncənin süzgəcindən keçirərək ətraflı şəkildə təsvir və təhlilə cəlb edirdi.

XIX əsrin 60-cı illəri Dostoyevskinin yaradıcılıq taleyində mühüm dövr sayılır. Təsadüfi deyil ki, məhz həmin illərdə yazıçının ədəbi fəaliyyətində əsaslı dönüş yaranmışdı. “Cinayət və cəza” (1866), “İdiot” (1868), “Şeytanlar” (1871-1872), “Yeniyyət” (1875), “Karamazov qardaşları” (1879-1880) romanlarının hər biri Dostoyevski yaradıcılığının uğuru sayılmaqla yanaşı, həm də rus bədii nəsrinin ən qiymətli nümunələridir. Bu əsərlər humanist sənətkar kimi, Dostoyevskinin fəlsəfi, ictimai və əxlaqi problemlərə özünəməxsus yanaşma tərzinin aydın şəkildə ifadəsidir.

“İstedadı özünəməxsusluğu ilə parlayan” (V.Q.Belinski), yalnız rus ədəbiyyatının deyil, bütövlükdə bəşər bədii fikrinin öyündüyü, fəxr etdiyi qüdrətli söz ustası Fyodor Mixayloviç Dostoyevski mürəkkəb və çox keşməkeşli yaradıcılıq yolu keçmiş, dünya ədəbiyyatında öz gözəl və diqqətəlayiq sənəti ilə əbədi mövqə qazanmışdır. Onun ölməz tiplər, unudulmaz portretlərlə zəngin olan, sarsıdıcı faciələrin əks olunduğu əsərləri dünya ədəbi-bədii fikrində xüsusi yerə malikdir.

Dostoyevskinin ümumən yaradıcılığına nəzər yetirərkən məndə belə bir qənaət də hasil olur ki, onun əsərlərində hər bir tipin özünün fikri, əqidəsi var. Həmin cəhət yazıçıya öz düşüncələrini bildirmək üçün geniş imkanlar yaradırdı. Zənnimizcə, Dostoyevski realizminin diqqətçəkən xüsusiyyətlərindən biri də budur.

Dostoyevskinin əsərlərini yeni, cəsarətli həyat həqiqətləri və dərin bədii idrak bəzəyirdi. İnsan və həyat haqqında böyük ürəklə söz açan sənətkar, məhz həyatı və insanları öyrənməyi əsas məqsəd kimi qarşısına qoymuşdu.

Uşaqlıq və gənclik illərində, dözülməz şəraitdə yaşayan insanlara diqqətlə nəzər salan Dostoyevski sonralar müşahidələri əsasında onların qüssəli həyatının bir çox məqamlarını əsərlərində böyük kədər hissi ilə qələmə almışdır. Fikrimizcə, sənətkarın bütünlüklə yaradıcılığı bilavasitə şahidi olduğu, cəmiyyəti ağışına almış ən mürəkkəb hadisələrin təhlilinə istiqamətlənmişdir.

Dostoyevskinin əsərlərindən bəşəriyyətin sabahı naminə narahatlıq hissi keçirən sənətkarın qəlb çırpıntılarının səsi duyulur. Təsadüfi deyil ki, fərdiyyətçiliyi rədd edən yazıçı, “Yeniyyət” romanında öz fikirlərini yetərincə əsaslandıraraq ancaq bir Rusiya üçün deyil, bəşəriyyət naminə çalışmaq lazım olduğunu qeyd edir, yalnız Rusiyanı düşünməyin məhdud vətənpərvərlik olduğunu qətiyyətlə bildirirdi. Mənə elə gəlir ki, məhz bu məqam onun yaradıcılığının bir sıra əlamətdar cəhətlərinin üzə çıxarılması, elmi şərhə baxımından önəm kəsb edir.

Dostoyevskinin əsərlərində mənəvi-əxlaqi problemlərin orijinal həlli oxucunu valeh edir. Yaşadığı cəmiyyətin problemlərinə yanaşma təzi və özünəməxsus üslubu ilə də Dostoyevski digər yazarlardan fərqlənirdi. Belə ki, yaradıcı üslubuna xas olaraq ədib, əsərlərində daha çox uzun cümlələrdən istifadə etsə də, bu, təhkiyəyə heç bir xələl gətirmir, əksinə, fikrin daha aydın, hərtərəfli şəkildə ifadəsinə imkan yaradırdı.

Dostoyevskinin ədəbi fəaliyyətinə məxsusi dəyər verən Saltıkov-Şedrin onu “böyük realist” adlandırmışdı. Bununla belə, Şedrin yazıçıda özünü büruzə verən pessimizmə qarşı da tənqidi

münasibətini bildirmişdir. O baxımdan deyə bilərik ki, Dostoyevskinin realizmi hər cür yalandan uzaq, sərt bir realizm idi.

Dostoyevski yaradıcılığını yüksək qiymətləndirən Maksim Qorki onu istedadının gücü ilə bütün dünyanı titrədən, Avropanın diqqətini Rusiyaya heyrətlə cəlb edən dahi sənətkar, təsvir qüvvəsinə görə Şekspirə bərabər qələm sahibi kimi dəyərləndirmişdi.

F.M.Dostoyevski özünün misilsiz yaradıcılığı ilə dünya ədəbiyyatının, həmçinin fəlsəfi və estetik fikrinin inkişafına müstəsna təsir göstərmiş qüdrətli qələm sahiblərindən idi. Ədəbiyyatın üfqlərini realist qələmlə fəth etmiş Dostoyevskinin bənzərsizliyi bütün dünya oxucularına yaxşı məlumdur. Rus ədəbiyyatını əvəzsiz ədəbi nümunələrlə zənginləşdirmiş Dostoyevski, orijinal istedadı, yaradıcılıq ideyalarının humanistliyi və əsərlərinin ictimai məzmunu ilə oxucuların rəğbətini qazanmışdır. "İnsan qəlbinin mahir bilicisi" kimi tanınan Dostoyevskinin yaradıcılığı bütün dövrlərdə dünya ədəbi ictimaiyyətinin diqqət mərkəzində olmuşdur.

Fyodor Mixayloviç Dostoyevski yalnız ədəbi yaradıcılıqla kifayətlənməmiş, incəsənətin başqa sahələrinə də maraq göstərmişdir. Qeyri-adi istedadla malik olan qüdrətli qələm sahibi bədii qıraqla müntəzəm məşğul olmuş, həmçinin həvəskar aktyor kimi çıxışlar etmişdir. Onun böyük şövqlə ifa etdiyi rollar, bədii əsərlərdən nümunələr dinləyicilər və tamaşaçılar tərəfindən heyranlıqla qarşılanmışdır. Qoqolun "Müfəttiş" əsərində poçt müdiri Şpekinin rolunu ifa etmiş Dostoyevski bu cür komik bir rolun öhdəsindən məharətlə gəlmişdir. Hətta, həmin tamaşanın rejissoru P.İ.Veynberq Dostoyevskinin oyununu xüsusi qeyd etməklə yanaşı, onun əsl Qoqol gülüşü yaratmağı bacaran çox məharətli bir komik olduğu qənaətində idi.

Teatrı bu qədər çox sevməyinə baxmayaraq, Dostoyevski heç zaman səhnə üçün əsər yazmamışdır. Ümumiyyətlə, o, nəsr əsərlərinin səhnəyə qoyulmasının tərəfdarı deyildi. Bununla belə, Dostoyevskinin romanlarının bir çoxu səhnələşdirilmiş, hətta uğur belə qazanmışdır. Bir sözlə, Dostoyevskinin əsərləri bütün zamanlarda teatr və kinematografiyanın diqqət mərkəzində olmuşdur.

Azərbaycanlı oxucular Dostoyevskinin bədii yaradıcılığına daim hədsiz maraq göstərmiş və onun əsərlərini böyük həvəslə oxumuşlar. Həmçinin, çağdaş dövərdə də dahi ədib Dostoyevskinin əsərlərini mütləq etməyə diqqət göstərənlərin sayı çoxdur.

Bütün bunlar onu deməyə əsas verir ki, Dostoyevskinin əsərləri bəşəriyyətin zəngin söz xəzinəsinin nadir inciləri kimi hər zaman oxucuların hədsiz rəğbətini qazanmışdır. Bu gün Dostoyevskini bütün dünya oxuyur, sevir və yüksək qiymətləndirir!..

GƏLƏCƏK KEÇMİŞƏ BƏNZƏYİR (İBN XƏLDUN) (Elçin Hüseynbəylinin "Yovşan qağayılar" romanı haqqında)

Elnurə ALMASLI

Bakı Dövlət Universiteti

almasli_elnura@mail.ru

AZƏRBAYCAN

Qaraçuxa ədəbi təxəllüsü ilə yazıb-yaradan Elçin Hüseynbəyli jurnalistika sahəsi üzrə təhsil alsada, ədəbiyyata da maraq göstərir, əvvəlcə kiçik hekayələr və şeirlərlə mətbuatda çıxış etsə də, sonralar "Rəqs edən oğlan", "İki nəfər üçün oyun", "Cənab 21-ci əsr", "Tut ağacı boyunca", "Metro vadisi", "Şah Abbas", "Don Juan" və s. əsərləri ilə ədəbi mühitimizdə öz imzası olan yazıçılardan birinə çevrilir. Müəllifin əsərləri ingilis, fransız, rus, polyak, ukrayn, fars, koreya və s. dillərə tərcümə olunmuşdur.

Elçin Hüseynbəylinin yaradıcılığında maraq doğuran əsərlərindən biri də "Yovşan qağayılar" romanıdır. "Bəzilərinin xatirələri olmur. Həmin adamın gələcəyi də olmur, çünki gələcək özü sonradan keçmişlə əvəzlənir və xatirə arxivinə köçür"- müəllif təhkiyəsində verilən bu fikir və ən əsası əsərin adı - "Yovşan qağayılar" oxucunun diqqətini dərhal cəlb edir, marağına səbəb olur. İnsan keçmişini öyrənmədən gələcəyini qura bilməz. Bu məsələ ilə bağlı istər folklorlarda, istərsə də yazılı ədəbiyyatın ayrı-ayrı müəlliflərinin əsərlərində müxtəlif fikirləri əks olunmuşdur. Belə müəlliflərdən biri - Elçin Hüseynbəyli bu romanı ilə keçmiş, bu gün və gələcəyə fərqli bir baxış bucağından yanaşmışdır.

Romanın müxtəlif başlıqlı ayrı-ayrı hissələrə bölünməsi və ilk hissənin "Tale qığılıcı" adlanması oxucuya gələcək hadisələr haqqında yığcam şəkildə məlumat verir və bir növ onu gözlənilməz nəticələrə hazırlayır. Əsəri oxuduqca müəllif dilinin şirinliyi, hadisələrin müxtəlif zaman və məkan daxilində verilməsi, kənd həyatının, təbiət gözəlliklərinin qoxusu insanın gözü önündə yeni və maraqlı bir mənzərə canlandırır, keçmişə, bu günə xəyalən səyahət etməyə imkan verir. Roman xatirələr əsasında yazılmışdır. Əsərdən İ.Şıxlının "Dəli Kür" romanının rayihəsi duyulur. Hadisələr "Dəli Kür" romanında olduğu kimi bəylərə qarşı mübarizənin başladığı XIX əsrin sonlarından bu günəqədərki əhvalatlarla əlaqəli şəkildə əks olunmuşdur. "Dəli Kür"də əsas qəhrəman olan Cahandar ağa Göytəpə kəndinin bəyi idisə, bu romanda da əsas qəhrəman olan Mahmud bəy eyniadlı kəndə başçılıq edirdi. Hadisələrin mürəkkəbliyi, qəhrəmanların xarakterlərinin, talelərinin oxşarlığı baxımından "Yovşan qağayılar" romanını müəyyən mənada "Dəli Kür"ün sələfi adlandırma bilərik.

Romanda təsvir olunan hadisələr günümüzə bağlı şəkildə verilmişdir. Əsərin süjet xətti çoxşaxəlidir. Əsərdə hadisələr nəvənin uşaqlıq illərini məqsədli şəkildə xatırlaması ilə başlayıb, onun keçmişdə baş verənləri aydınlaşdırmaq üçün apardığı mübarizə nəticəsində həyatına son verilməsi ilə bitir. Bu qısa ömrə bütöv bir nəslin faciəsinə səbəb olan mətləbi üzə çıxarmağı sığışdıran nəvə tutduğu yolda rastlaşdığı çətinliklərə sinə gərməyi bacarır. Roman nəvənin dilindən veilir və onun gündəliyini xatırladır.

Romandakı qəhrəmanlar həm bu günün, həm də keçmişdə baş verən hadisələrin iştirakçısı olmaqla yanaşı, keçmişlə bu gün arasında körpü-əlaqə qurulmasını təmin edirlər. Əsərin keçmişdə yaşayan qəhrəmanları Mahmud bəy, dayısı Fərhad, arvadı Sayalı, Qaraxan, Kisəçilər və başqaları idisə, bu günün əsas qəhrəmanı Mahmud nəslinin sonuncu nümayəndəsi - nəvə və onun ətrafında toplaşan, keçmişə qayıtmaqda ona ipucu verən obrazlardır.

Mahmud bəy obrazı həm zahiri, həm də bəzi daxili keyfiyyətləri ilə Cahandar ağanı xatırladır. Hər iki obraz üçün namus məsələsi öndə gəlir. Cahandar ağa namusunu yumaq üçün bacısını öldürür, lakin başqasının arvadını qaçırmaqla mövcud cəmiyyətin əxlaqi dəyərinə çevrilmiş namus anlayışını kölgələmiş olur. Mahmud bəy də sələfi Cahandar ağa bir növ davamçısı kimi çıxış edir. Yazıçı bu hissəni elə qələmə almışdır ki, oxucu hadisələri izləyərkən Mahmud bəy haqqında yüksək düşüncədə olur. Lakin əsərin sonunda hadisələr açılanda bunun heç də belə olmadığı, özünün və bütöv bir nəslin lənətinə səbəb olacaq, kişilik adına yaraşmayan bir addım atdığı müəyyənleşir.

Əsərdə namus, din, dövlətçilik, Qarabağ məsələsi və s. problemlər ya qəhrəmanların dili ilə, ya da birbaşa müəllif təhkiyəsində verilmişdir. Məlum olduğu kimi Çar hökuməti din məsələsində xalqı sıxma-boğmaya salmışdı. Mahmud bəyin Təbrizdə olarkən məscidlərin çoxluğuna, qadınların çadralı olmasına təəccüb etməsi mövcud hakimiyyətin dinə qarşı apardığı mübarizənin nəticəsi idi. Çünki o dövrdə ölkədə ibadət yerləri demək olar ki, qalmamışdı. Müəllif tanrıya inamın azalmasına səbəb kimi vəba xəstəliyinin yayılmasını göstərirdi. Əslində isə vəba xəstəliyi elə Çar hökumətinin özü idi.

Dövlətçilik, xüsusən də, Qarabağ məsələsi ilə bağlı verilən "Bunlar da milçək şirəyə daraşan kimi, Azərbaycana daraşınlar. Onlar Qarabağ problemini yox, öz məsələlərini həll etməyə gəlirlər. Kisəçilərin uşaqları ilə bacarmayanlar çətin ki, erməni Sərkislə bacarsınlar" - atmacası günümüzün reallığını aydın şəkildə əks etdirir. Məhkəmədə Hermofrodit professorun vasitəsilə məqalədəki mətləbləri açan müəllif Azərbaycanın ikiye parçalanmasının, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yıxılmasının, Qarabağ hadisələrinin və s. baş verməsinin səbəbini xalqın unutulmuşunda görür. Qaçqınlara göstərilən humanitar köməyi yaddaşı pozan yardım adlandırır. Onların yeni evlərə köçürülməsinə qarşı çıxan müəllif bunun keçmişdə baş verənlərin unudulması ilə nəticələnməyini düşünür.

Əsərdə demokratiya məsələsini vurğulayan müəllif hər şeydə olduğu kimi bu məfhumun da özümüzəməxsusluğunu çox ironik şəkildə əks etdirmişdir. Demokratiya söz, vicdan, insan azadlığını təmin edən bir quruluş formasıdır. Lakin bizdə bunların hamısını boğmaqla şərtlənir demokratiyamız. Yazdığı məqalənin məhkəməlik olması, Kisəçilər kimi qanundan uzaq, öz qaydaları ilə yaşayanlara dövlətin gücünün çatmaması demokratiyamızın özümüzəməxsusluğundan irəli gələn keyfiyyətlərdəndir.

Romanda şərti - metaforizmin ünsürləri və çalarları qabarıq hiss olunur. Babasının yaddaşına qayıtmaqda nəvəyə kömək edən pul kisəsi, Kisəçilər məhləsi, bu məhlədəki qaranlıq daxma, nəvənin gözüne görünən at, baxıcı, nəvənin öldüyü halda onun üçün oxunan azan səsinə eşitməsi və s. nüanslar şərti metaforizm ünsürləri kimi maraqlı doğurur.

Çağdaş Azərbaycan nəsrinin tanınmış imzalarından olan Elçin Hüseynbəylinin müstəqillik dövründə qələmə alınmış "Yovşan qağayılar" romanı mövzusu, ideyası, qaldırılan problemlərin aktuallığı ilə seçilir. Roman keçmiş və bu günə bağlı istər siyasi, istərsə də məişət problemlərinin qoyuluşu və həlli baxımından özünəməxsus çəkiyə malikdir. Əsərin süjet xəttinin mürəkkəbliyi mövzu ilə bağlı yaddaş, unutqanlıq, birlik, namus, özbaşınalıq kimi məsələləri dolğun şəkildə əks etdirməyə, milli koloriti qorumaqla keçmiş adət - ənənələrin tablosunu göz önündə canlandırmağa, keçmişə, soy - kökə bağlılığa çağırış öz əksini tapmışdır. Romanın qəhrəmanları həm keçmiş, həm də bu günə bağlı hadisələrin, düşünlərin açılmasında birbaşa iştirakçılardır. Əsərdə hadisə və əhvalatların şərti-metaforik üslubun qabarıqlığı ilə təsvir olunması müəllif yaradıcılığının əhatəliliyindən, ədəbiyyata dərinlən bələdliyindən irəli gələn motiv kimi şərtlənir. Romanın dilinin sadəliyi, müəllif təhkiyəsi, hadisələrin mürəkkəbliyi və gözlənilməzliyi əsərə fərqli bir çalar verir, onu oxunaqlı edən şərtlərdən birinə çevrilir.

H.CAVİDİN “AFƏT” FACİƏSİNDƏ OBRAZLARIN ÖZÜNÜİFŞASI

Ülviyyə SƏMƏDOVA

AMEA, akademik Z.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu
yuliya.alimova.89@mail.ru
AZƏRBAYCAN

Azərbaycan ədəbiyyatının böyük ustadı, görkəmli şair–dramaturq Hüseyn Cavidin dramaturgiyası özünüifşa məqamları ilə zəngindir. Ümumiyyətlə, Cavid yaradıcılığında danışarkən onu da deməliyə ki, Cavid romantik qəhrəman tiplərinin hec birini nə müsbət, nə mənfi obrazlarını ideal şəkildə nə müsbətləşdirmiş, nə də mənfiləşdirmişdir. Hər hansı bir qəhrəmana baxsaq görərik ki, romantik bir qəhrəmanın daxili aləmində tərəddüd var, ikilik var. Deməli, Cavidin dramaları əsas etibarilə xarakterlər dramıdır.

Sevilməyib-sevənlər faciəsi dünya ədəbiyyatında dəfələrlə işlənmişdir. L. Tolstoyun “Anna Karenina”, C. Qolsoursinin “Farsaytlar haqqında əfsanə” kimi əsərlərində bu xətt geniş şəkildə təqdim olunmuşdur. Hüseyn Cavid yaradıcılığında isə bu xətt “Afət” faciəsində ümumiləşdirilmişdir.

Afət faciəsində qoyulan ailə-məişət münasibətlərinin bəzi əlamətləri “Uçurum” faciəsində də əks olunmuşdur. Lakin “Uçurum”da yalnız bir ailənin və ailəni dağıdan səbəblərdən biri göstərilirdisə, “Afət”də bir neçə ailənin faciəsi və ailəni dağıdan bir neçə mühüm səbəb göstərilir. “Afət”də yüksək əxlaq normalarını tapdalayan, qadın-ana hüququnu ayaqlayan, qadına sadəcə bir əyləncə vasitəsi kimi baxan pozğun ərllərin və eyni əxlaqa malik subay gənclərin çirkin hərəkətləri, kübar ailələrə mənsub ata-anaların öz oğul və qızlarının tərbiyəsinə laqeyd qalmaları, öz mənliliklərini qiymətləndirməyən, gözəlliklərinə güvənib ara-namusa arxa çevirən kübar qadınların məsuliyyətsizliyi, nəhayət ailə-məişətdə ən böyük bəlalardan biri olan əyyaşlıq kimi səbəblər bir neçə ailəni bədbəxt edir.

Başqa bir şəhərə köçən ailə burada çirkin bir mühitə düşür. Gənc və gözəl Afət özünün ailə həyatından narazıdır. Ərinin ailəyə laqeydliyi, üstəlik də sərxoşluğu Afəti usandırır. Ailədəki bu münasibəti bilən və Afətin gözəlliyinə vurulan doktor Qaratay vəziyyətdən istifadə etmək istəyir. Qaratayın həqiqi aşiq maskası ilə araya girməsi onsuzda bünövrəsi çürük olan bu ailənin dağılması üçün ilk qüvvətli təkan olur. Afət onsuzda sevmədiyi əyyaş ərinin Qaratayın şirin sevgi vədlərinə aldanaraq zəhərləyir.

Afətin səhvi onda olur ki, o, xoşbəxtliyə aparan yolda Özdəmiri maneə hesab edir və onu öldürməklə əzablı bir ömrə son qoyacağına ümid edir. Lakin az keçməmiş, o, əməlindən peşman olur.

Mənən tənha, həyatı mənəvi əzablarla dolu qadınların ümumiləşdirilmiş obrazı olan Afət bütün əsər boyu əhatə olunduğu mühitlə qarşı-qarşıya qoyulmuş, bu qarşıdurma ilə də müəllif cəmiyyətin mənəvi həyatının bədii əksini verə bilmişdir. «Afət» əsərində biz qadın hüququnu tapmayan cəmiyyətin ifşasını, insan hissələrinə hörmət qoymayan bu mühitdə qadınların faciəsinin ürəkəğridən mənzərəsini görürük.

Afətin faciəsini dərinləşdirən amillərdən biri onun təbiəti ilə əhatə olunduğu mühit arasındakı ziddiyyətlərdir. Afətin şəxsi arzuları, romantik xəyalları, sevib-sevilmək istəyi obyektiv gerçəkliyin onun hissələrinə zidd olan «qanunları» ilə üz-üzə gəlir ki, dramatik münaqişənin əsasında da elə bu toqquşma dayanır. Afətə xoşbəxt olmaq üçün hər şey verilmişdir: gözəllik, vicdan, sevgi duyumu və bütün bunlardan yüksəkdə dura biləcək bir məziyyət–özgə bir şəxsin övladına dogma ana qayğısı göstərmək bacarığı. Lakin o, xoşbəxt ola bilmədi. Çünki onun mənsub olduğu cəmiyyətdə əksər insanlar həmin hissələrdən uzaq idi. Deməli, Afət öz hissələri, dünyagörüşü etibarilə bu aləmdə tək idi.

H.Cavidin fikrincə, qadının incə hissələrini təhqir edən adamın, qadına hörməti olmayan ailənin, qadını alçaldan cəmiyyətin heç bir yüksək keyfiyyətindən danışmaq olmaz. Qadına heç bir hörmət qoymayan ailə, cəmiyyət də gec-tez məhvə məhkumdur.

Afətin düşar olduğu müsibətlərdə, onun sevən şəxs ucalığından bir qatilin mənəvi səviyyəsinə enməsində əsas günahkar bir tərəfdən mühit idisə, digər tərəfdən özünün hissə qapılması, sonunu düşünmədən hissələrini təlqin etdiyi fikri tələsik icra etməsi idi.

Əsərdə diqqət doğuran, ən maraqlı və mürəkkəb obrazlardan biri də Özdəmdir. Özdəmirin xarakterində qabarıq nəzərə çarpan xüsusiyyətlərdən biri onun iradəsizliyi, müdafiə və mübarizə qabiliyyətinə malik olmamasıdır. Özdəmir təbiətən elə təsvir edilir, lakin bu obraz mənfi planda işlənsə də, oxucu bütün əsər boyu onu Xandəmir ilə eyni mənəvi səviyyədə qəbul edə bilmir..

«Afət (bir qədəh şərab gətirir). Buyurun, əfəndim!

Özdəmir (qalxıb qədəhi alır.) Nasıl! Əfəndim?.. (Qəhqəhə.) Halbuki mən sənə ən aciz qullarından, ən dəyərsiz kölələrdən biriyəm.»

Bu sözlər istehza, yaxud rişxənd deyil. Özdəmirin özünü Afət qarşısında dəyərsizləşdirmək cəhdi ilə söylədiyi bu ifadə artıq əyyaşlıq, mənəvi səfillik, bir tərəfdən qısqançlıq, bir tərəfdən də etinasızlıq hissələri ilə boğulan, məhvə məhkum olan sevginin son sözlərindən xəbər verir. Məhz bu zaman oxucu dərk edir ki, Özdəmirin qəlbində qeyri-insani hissələrə qalib gəlməyə gücü çatmayan, zəif, çox zəif bir sevgi hissi, məhəbbət duyğusu var. O, bütün varlığı ilə sevə bilmir. Özdəmir sərxoş və əyyaş olduğu qədər, qadınlara qarşı da hörmətsizdir. Onun qadınlar haqqındakı fikri necə bir xarakterə malik olduğunu göstərir. O, qadın hüquqlarını tapdalayanlardan biridir:

«Özdəmir (təkrar laubali qəhqəhələrlə). Əvət düşünürəm qadın pek körpə ikən taze bir çiçək, sonra füsunkar bir mələkdir. Yalnız bəziləri, əvət, əvət bəziləri isə çamurlarda gəzən bir ördək, azğın və hercai bir ördəkdir.»

Qaratay surəti isə saxta şöhrət və məhəbbət ardınca qaçan, həyatını yalan üzərində quran şəxs obrazıdır. Onu hər hansı bir şeyin çirkin və ya təmiz olması yox, məqsədlərinə xidmət edəcəyi və etməyəcəyi düşündürür. Onun üçün hər nə məqsədinə xidmət edirsə, qarşısında yol açırsa, o da təmiz və qiymətlidir. Çirkin bir mühitdə sevilərək necə bir yüksək məqama yetirildiyini Qaratay başa düşə bilmir. Bu anlaya bilməmək faciəsi ilə mənəvi məhvə düşar olan Qaratayın şərəfsiz əməlləri, nəhayət, onu cismani məhvə aparır. Qaratay həm də ikiüzlüdür. O, bir tərəfdən Xandəmiri lağa qoyub onu cahil bilgiləndirirsə, digər tərəfdən ona yaltaqlanaraq qızı Altunsaçı ələ keçirmək istəyir. O, məqsədinə çatmaq üçün hər şey etmək iqtidarında olan insandır. Qaratay da cinayəti düşünür, lakin əgər Afətdə biz tutduğu əməldən peşmanlıq hissi duyuruqsa, onda buna qəti rast gəlmirik.

«Doktor : İştə o bənim vəzifəm ... (ətrafa). Özdəmiri zəhərlətdiyim gibi, Ərtöğrula da bir çarə düşünürəm.»

Əsərdə tənqid və özünü ifşa cəhətdən diqqət çəkən obrazlardan biri də Xandəmirdir. Hamının müsyo fırıldaq kimi tanıdığı Xandəmir maarif müdiridir, lakin onun savadı gətirdiyi sitatlardan bəlli olur:

«Xandəmir: İştə amerika şairlərindən məşhur Lev Tolstoy diyor ki, məhəbbət bir bəla şeydir ki, giriftar olmayan bilməz (hər kəsdə qəhqəhə)»

Və yaxud:

«Xandəmir fars tarixşünaslarından Əbu Əli İbn Sina diyor ki, bən hər dərdə ilac buldum da yalnız eşqə, məhəbbətə çarə bulmadım.»

Maarif müdirinin hansı şəkildə bu vəzifəyə qalxdığı göstərilməsə də, biz artıq buna ehtiyac duymuruq, hər şey göz qabağındadır.

Bir romantik kimi H.Cavid burada insanın mənəvi dünyasını, cəmiyyətin mənəvi həyatını qabarıq şəkildə əks etdirərək, insan övladının ağır fəlakətlərini doğuran səbəblərin bir qisminin xarici mühitdə deyil, onun öz içindən baş qaldırdığını göstərir. Sadə həyat səhnələri ilə zəngin olan «Afət» əsəri təkcə Azərbaycan ədəbiyyatının deyil, həm də dünya ədəbiyyatının əvəzsiz inciləri sırasına daxil olmağa layiq bir əsərdir.

HEYDƏR ƏLİYEV FENOMENİ ÇİNGİZ AYTMATOV BAXIŞINDA

Mehman HƏSƏNOV

AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu
mehman.hesen@gmail.com
AZƏRBAYCAN

Azərbaycanın görkəmli dövlət xadimi, XX əsrin ikinci yarısında zəkasına, idarəçilik və rəhbərlik bacarığına görə dünyanın güclü liderlərindən biri olmuş Heydər Əliyev geniş coğrafiyanı əhatə edən türk dünyasının birliyinin müasir dövrün prinsiplərinə uyğun olaraq qurulmasında, qarşılıqlı əlaqələrin, əməkdaşlığın inkişafında müstəsna xidmətlər göstərmişdir. Adətən deyirlər ki, tarix şəxsiyyəti yaradır amma böyük şəxsiyyətlər də öz əməlləri ilə tarix yazır, onu istiqamətləndirirlər. Heydər Əliyev dövrün və zamanın gərdişini gözəl bilən dövlət rəhbəri kimi Azərbaycanın beynəlxalq aləmdə, o cümlədən türk dünyasında aparıcı mövqelərə çıxmasında və ümumtürk həmrəyliyinin təmin olunmasında böyük rol oynamışdır. Onun adını digər türk toplumlarında hörmətlə anırlar. Dünyanın ən tanınmış yazıçılarında biri olan Çingiz Aytmatov Heydər Əliyev haqqında bəhs edərək yazır: “Heydər Əliyev XX əsrin görkəmli liderlərindən biri kimi müasir demokratik Avrasiyanın yeni tarixinin bugünkü qurucularındandır”.

XX əsrin ikinci yarısında türk xalqlarının dünya miqyasında özünü təqdimatında Heydər Əliyev və Çingiz Aytmatov fenomenləri ön sırada durur. Heç şübhəsizdir ki, böyük qırğız yazıçısı Çingiz Aytmatovun dünya ədəbiyyatında, Heydər Əliyev isə dünya siyasətində əlçatmaz zirvəni fəth etmişlər. Eyni zamanda iki dahi şəxsiyyətin qarşılıqlı münasibətləri, eyni tarixi kökə malik və geniş coğrafiyada məskunlaşmış türk xalqlarının birliyini təcəssüm etdirən mükəmməl nümunədir.

Ümumiyyətlə rus-slavyan kimliyi əsasında idarə olunan sovet dövlətində 50-ci illərdən etibarən Heydər Əliyev kimi türk və müsəlman dövlət xadiminin meydana çıxması təkəcə azərbaycanlıların deyil, ümumilikdə imperiyanın tərkibindəki türk və müsəlman nüfuzunun taleyində mühüm rol oynamışdır. Məhz Heydər Əliyevin SSRİ-nin rəhbərliyində çalışması türk və müsəlman xalqlarına qarşı yönələn bir sıra qarəzli qərarların qəbul və icra olunmasının qarşısının alınması ilə nəticələnmişdir. Təsədüfi deyil ki, ötən əsrin 80-ci illərində Heydər Əliyevin SSRİ rəhbərliyinə namizədliyi irəli sürülərkən rəhbərlikdə təmsil olunan bir sıra şəxslərin məhz Ümummili liderin etnik kimliyini nəzərə alaraq onu bu vəzifəyə seçilməməsi üçün mübarizə aparmışdılar. Onlar üçün SSRİ-nin dağılması, onu türk və müsəlman dünyasında doğulan və yüksək liderlik bacarığına sahib Heydər Əliyevə həvalə etməkdən daha məqsədəuyğun idi. Belə olan halda onlar iki əsrdir ki, müstəmləkə kimi idarə etdikləri türk və müsəlman xalqlarının öz üzərlərində hakimliyini qəbul etməli idilər. Onlar ikinci yolu seçdilər və imperiya dağıldı. Hətta o dövrdə bu qərarı qəbul edənlərin bir çoxu sonradan etiraf etdilər ki, əgər Heydər Əliyev ittifaqın rəhbərliyinə seçilsəydi onun dağılması ən azı 20 il ləngiyəcəkdə.

Böyük qırğız yazıçısı Çingiz Aytmatov hələ sovet dövründə Heydər Əliyevlə dəfələrlə görüşmüş və onun böyüklüyünün, dahliyinin fərqi olmuştur. Çingiz Aytmatov Heydər Əliyevi əfsanəvi lider adlandıraraq onu həm sovet dövründə, həm də müstəqillik illərində Azərbaycan xalqının, türk xalqlarının maraqlarını dünya səviyyəsində qoruyan lider adlandırmışdır. “Heydər Əliyev, həqiqətən də, tarixi, hətta əfsanəvi bir şəxsiyyətdir. Bu, sovet dövründə də belə idi, bu günkü MDB məkanında, xeyli çətinləşmiş müasir dünya şəraitində də belədir. Heydər Əliyev hər zaman xalqının xidmətində olmuşdur”.

Müstəqillik illərində də Çingiz Aytmatovun görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyevə idarəçiliyinə, müstəqil Azərbaycanın qurulması və dünyada öz sözünü deməsində rolunu xüsusi vurğulamışdır. “Heydər Əliyev XX əsrin görkəmli liderlərindən biri kimi müasir demokratik Avrasiyanın yeni tarixinin bugünkü qurucularındandır”.

Yazıçı Hüseynbala Mirələmovun rus yazıçısı Viktor Andrainovla birlikdə qələmə aldığı “Görkəmli adamları həyatı” seriyasından “Heydər Əliyev” kitabını Brüsseldə diqqətlə və böyük iltifatla oxuyan Çingiz Aytmatov ordan Hüseynbala Mirələmova yazdığı məktubunda hamının qəlbində əbədi abidə ucaldan Heydər Əliyev haqqında yazılmış bu kitabı şərəf işi saymış və hər iki müəllifə təşəkkürünü bildirmişdir. O, Əli Mahmudla müsahibəsini məhz “Heydər Əliyev” kitabı ilə başlayaraq görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyevi Türkiyə Cümhuriyyətinin qurucusu Mustafa Kamal

Atatürklə müqayisə etmiş və türk analarının dünyaya gətirdiyi bu iki dahinin bütün türk dünyasının iftixar mənbəyi olduğunu vurğulamışdır. "Biz dünyanın özü qədər yaşı olan nəhəng, rişələri gündəğəndən günbatanadək torpağın dərin qatlarına işləmiş Türk ağacının Anadolu, Azərbaycan türkləri, qazax, özbək, qırğız, türkmən, qaraqalpaq, uyğur, qaqauz və başqa adda olan qolları, budaqlarıdır. Tarixin min illər o üzündən xəbər verən "Manas", "Dədə Qorqud", "Koroğlu" birgə öyündüyümüz mənəvi sərvətlərimizdir. Müasir dünyamızın iki nəhəng siması – Atatürk və Heydər Əliyev türk analarının dünyaya gətirdiyi dahilərdir, iftixar, qürur yerimizdir".

Çingiz Aytmatovun 75 yaşı tamam olan gündə, 2003-cü ilin dekabrın 12-də Ümummilli lider Heydər Əliyev cismani olsa da dünyanı tərk etdi. Ədəbiyyat dahisinin doğum günündə siyasət dahisi dünyasını dəyişdi və bu gün bir növ məhz buna görə türk xalqlarının taleyində ortaq mahiyyət kəsb edir. Əsas yaradıcı fəaliyyətləri XX əsrin ikinci yarısına təsadüf edən görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyev siyasi arenada və böyük yazıçı Çingiz Aytmatov ədəbiyyat sahəsində dünya tarixində sözün əsl mənasında nümunəyə çevrilməyə bacardılar. Bu iki şəxsiyyətin tarixi fəaliyyəti türk dünyasının gələcək əməkdaşlığı və birliyi üçün nümunəyə çevrildi. Heydər Əliyevin siyasi arenada türk dünyası üçün gördüyü işləri ədəbiyyat sahəsində heç şübhəsiz ki, Çingiz Aytmatov yazdığı roman, hekayə və povestləri ilə etməyi bacardı. Hər iki şəxsiyyətin bir-birinə göstərdiyi yüksək ehtiram və diqqət, türk dünyasının gələcək birliyinin möhkəm təməllər üzərində yüksələcəyini bir daha sübut etdi.

HƏNƏFİ ZEYNALLI AZƏRBAYCAN NAĞILLARININ TOPLAYICISI KİMİ

Jalə RÜSTƏMOVA

Bakı Dövlət Universiteti
jalerustemova90@gmail.com
AZƏRBAYCAN

"Biri vardı, biri yoxdu..." möcüzəsi əsrlərdən, nəsillərdən keçmiş, dildən-dilə, yaddaşa köçərək milyon insan ömrünü yaşayaraq bugünümüzədək gəlib çatmışdır. Əbədi gözəlliyə qovuşmaq istəyindən doğulan, şirin-şəkər dillərdə yaşayaraq şirinləşən, yüzilləri adladıqca daha da cilalanan söz, fikir, nağıllar yenə də insanları öz işığına toplayır.

Nağıllar onları yaratmış olan insan cəmiyyəti qədər qədimdir. Bunlar el yaradıcılığının bir növü kimi uzun zamanlar bilgi və bədii həyəcanın mənbəyi olmuş, bir sıra həyatı bağları, təbiətlə, ayrı-ayrı şəxslər və kütlələrlə olan əlaqəni sürətləndirmiş, ibtidai insan isə bunların hamısını öz yaradıcılığı ilə bəzəmiş, şəxsləndirmiş, nəsillərə söyləyərək əbədiləşdirməyə çalışmışdır.

Folklorumuzun epik növünə daxil olan janrlar içərisində nağılların xüsusi yeri vardır. Nağıllar da şifahi xalq ədəbiyyatının qədim janrları sırasındadır. Nağıl epik növün elə bir janrıdır ki, istər mövzu, istərsə də ideya-bədii xüsusiyyətlərinə görə onu dinləyib, eşidib də biganə qalmaq mümkünsüzdür. Nağıl bütün dünya xalqlarının şifahi xalq ədəbiyyatından qızıl xəttlə keçir. Azərbaycan folklorşünaslığında nağıla hər zaman doğma münasibət bəslənmiş, tədqiqatçıların diqqətini özünə cəlb etmişdir.

Azərbaycan folklorunun mühüm janrlarından biri olan nağıllarda xalqımızın çoxəsrlik tarixi, məişət tərzini, dünyagörüşü, adət-ənənələri, qəhrəmanlığı, mübarizəsi, istək və arzuları özünəməxsus şəkildə əks etdirilir. Nağıllarla epik ənənədə süjetqurmanın əsası qoyulmuş, təsvir üsulları formalaşmış, bədii yaradıcılığın prinsipləri meydana gəlmişdir. Nağıllar bütün zamanlarda yaranan ədəbiyyat və incəsənət əsərlərinin mayası, qaynağı, bir çox hallarda isə özü olmuşdur. Onlarda şifahi xalq yaradıcılığına xas bütün xüsusiyyətlərə rast gəlirik. Ona görə də xalq poetik yaradıcılığının epik ənənəsinin ən qədim, populyar nümunələri kimi böyük tərbiyəvi və idrakı əhəmiyyətə malikdir.

Dünya xalqlarının folklorunu nağıllarsız təsvir etmək mümkün olmadığı kimi, folklorşünaslıq elmi də onların tədqiqindən kənarında mövcudluğunu sübut edə bilməz.

Nağıl nəzəriyyələrinin müddəalarını işləyib hazırlayan istər Avropa klassik tədqiqatçıları (Y. və V. Qrim qardaşları, A.Aarne, O.Miller, V.Anderson, T.Benfey, C.Frezer və b.), istərsə də müasir rus alimləri (A.N.Veselovski, V.Y.Propp, Y.M.Meletinski, E.V.Pomerenseva, V.Anikin və b.), istərsə də Azərbaycan folklorşünaslarının (Hənifi Zeynalli, V.Vəliyev, P.Əfəndiyev, Azad Nəbiyev, M.H.Təh-

masib, Ə.Axundov, H.Seyidov, L.Həsənovanın və b.) diqqətini çəkmişdi. Bunlar içərisində çox böyük əməyi olan insanlardan biri də Hənəfi Zeynallıdır. H.Zeynallı bu sahədə çox məhsuldar fəaliyyət göstərən folklorşünaslarımızdandır.

Zeynallı Hənəfi Baba oğlu-müəllim, ədəbiyyatşünas, Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatının ilk tədqiqatçılarından biri-895-ci ildə Bakıda dəmirçi ailəsində anadan olmuşdur. 1916-cı ildə Bakıdakı Orta Politexnik məktəbini bitirmiş və elə həmin il müsabiqə imtahanını müvəfəqiyyətlə verərək İmperator Texniki Peşə məktəbinə daxil olmuşdur. 1923-31-ci illərdə Azərənəşrdə işləyərkən o, "Kommunist", "Maarif və mədəniyyət", "İnqilab və mədəniyyət", "Maarif işçisi" jurnallarında əməkdaşlıq etmiş, geniş ədəbi publisistik yazılarla çıxış etmişdir. O, "Azərbaycanı tədqiq və tətəbbö cəmiyyəti"-ndə folklor komissiyasının sədri olmuş, sonralar isə SSRİ EA-nın Azərbaycan filialında folklor şöbəsinə rəhbərlik etmişdir. Bununla əlaqədar olaraq tez-tez Azərbaycanın rayonlarına ekspedisiyalar təşkil etmiş, bu ekspedisiyaların rəhbəri olmuş və folklorumuzun müxtəlif janrlarını toplamaqla məşğul olmuşdur. Ədibin folklor sahəsində gördüyü işlər, apardığı tədqiqatlar bu gün də öz əhəmiyyətini saxlamaqdadır. H.Zeynallı folklorun toplanması qaydalarından ibarət 24 səhifəlik bir kitabça yazıb çap etdirmişdir. O, bununla əlaqədar yazırdı: "Toplanan materiallar hansı kənddən, hansı qəzadan, o yerin hansı təbiətə malik olmasından, kimdən: gəncdən ya qocadan toplandığının göstərilməsinin elm üçün əhəmiyyəti vardır". H.Zeynallı bu işin şərəfli həm də çox çətin, məsul olduğunu da gənclərə xatırladırdı. "Xalq ədəbiyyatının əslini aramaq, tapmaq bir adamın, beş adamın bir ilin, üç ilin işi deyildir. Bunun üçün başqa millətlərdə olduğu kimi əsrlər uzununu, nəsillər boyu ilə yorulmaq, dayanmaq, dincəlmək bilməyən qoçaq kişilər tələb edir ki, axırda bir-bir nəticəyə çatmaq olsun". Ona görə də xüsusi folklorşünaslar nəslinin hazırlanmasını arzulayırdı: "Bizdə Afanasyevlər, Ançikovlar, Dal və Snergiryevlər olmayınca adamın ağıllı bir tarixi-ədəbiyyatımız da olacağına ümid azdır".

H. Zeynallı ötən yüzilliyin 30-cu illərində Azərbaycan nağılları ilə bağlı çoxyönlü axtarışlar aparan ilk tədqiqatçılardan olmuşdur. Gərgin əməyinin mühüm bir hissəsi sayılan "Azərbaycan nağılları" toplusu 1936-cı ildə çapa hazırlanmış, lakin müəllifin həbsdən sonra bir sıra əsərləri ilə yanaşı Azərbaycan Elmlər Akademiyasının xüsusi fonduna göndərilmişdir.

"Azərbaycan nağılları" toplusuna diqqətlə nəzər salsaq görərik ki, H.Zeynallı bu tərtib işini 3 cildə nəşr etdirməyi nəzərdə tutmuş bu məqsədlə I cildə 21, II cildə 23, III cildə 28 xalq nağılı daxil etmişdir. Özünü hər 3 cildin toplayıcısı kimi təqdim edən müəllif, görünür, məhz bu səbəbə görə də nağılların toplayıcısı və söyləyicisi haqqında məlumat verməmiş, başqa sözlə pasportlaşma qeydi aparmamışdır. Bununla yanaşı, "Azərbaycan nağılları" toplusuna əksəriyyətinin toplayıcısı və söyləyicisi bəlli olan 20 nağıl edilmişdir ki, H.Zeynallı onlar haqqında aşağıdakı məlumatları vermişdir:

Toplayıcı H.Əlizadə-"Axvay" (söyləyəni Əziz Əsgər oğlu, Qazax, Köçəsgər kəndi); "Peşə dalınca" (söyləyəni Şamil Aslan oğlu); "Lala Nərgiz" (söyləyəni Qədir Mərdan oğlu, Tovuz, 1933); "Yeddi qardaşlar söyləyəni Nazlı İsgəndər qızı, Qazax rayonu); "Barxudarın baxtı" (söyləyəni Həsən Həsənov, Qazax, Köçəsgər kəndi); "Şahşanqar" (söyləyəni HeybətMəhəmməd oğlu, Qaryagin rayonu, 25.10.1933); "Qızıl və ilan" (Hümmət Ağayev, Qaryagin rayonu, 1934); "Kosa" (söyləyəni Səkinə Kərbəlayı Məhəmmədəli qızı, Qaryagin, 1934).

Toplayıcı Ə.H.Tahirov – "Gül ilə sanavar" (Bakı, Nardaran kəndi); "Mərdnən Namərdin nağılı" (söyləyəni Fatma Nəsir qızı, Bakı, 1934); "Dünya gözəli"; "Molla Əli Pənah" (söyləyəni Həbib, Bakı, Buzovna kəndi, 1933); "Keçəl bacıoğlu" (söyləyəni Xədicə Hüseyin qızı, Bakı, Maştağa kəndi); "Axundla keçəl" (Bakı, Binəqədi kəndi, 1936); "Keçəllə tacir" (söyləyəni Mahmud Əzimoğlu, Binəqədi, 10.05.1936).

Toplayıcı M.H.Təhmasib – "Şahzadə İbrahimin nağılı", "Üç şahzadə", "Hazaran dastanı bülbulü" (söyləyəni Baxşəli Sultanov, Bakı, 17.07.1934).

Toplayıcı Baqi Hüseyinov – "Həzər", "Keçəlin divanı" (söyləyəni Zibeydə, Naxçıvan, Ordubad rayonu).

"Topluda özünə yer tapan nağılların dilindən (dialekt və ləhcə xüsusiyyətlərindən), bir çoxunun isə hansı bölgədən toplanmasının qeyd edilməsindən aydın olur ki, onların toplandığı areal Azərbaycanın əksər rayonlarını əhatə edir.

H.Zeynallının toplayıb tərtib etdiyi nağıllarda milli kolorit üstünlük təşkil etmiş, onların dilində isə əsasən iki istiqamət özünü göstərmişdir. Belə ki, örnəklərin bir qismi sırf dialektlə, əksəriyyəti isə xalq danışığı dilində təqdim olunmuşdur.

HÜSEYİN CAVID YARADICILIĞINDA DİNİ- FƏLSƏFİ GÖRÜŞLƏR

Aliyə HACIYEVA

Bakı İslam Universiteti
haciyevaaliya@gmail.com
AZƏRBAYCAN

XX əsrdə Azərbaycan ədəbiyyatında romantizm, ictimai siyasi hadisələrin gərginliyi fonunda formalaşaraq bədii ədəbiyyata Şərq fəlsəfəsi ilə humanizm ideyalarından qidalanan, həqiqət və azadlıq axtarışında olan Hüseyn Cavid şəxsində özünəməxsus inkişaf yolu keçmişdir. Hüseyn Cavid ədəbiyyatımızda mütərəqqi romantizmin banilərindən biri kimi tanınır. Onun yaradıcılığı üslubi xüsusiyyətləri ilə, forma və janr zənginliyi ilə seçilir. Daha çox dramaturq kimi tanınan Cavidin ailə-məişət dramları, fəlsəfi və tarixi faciələri ədəbiyyatımızda dramaturgiyanı inkişafına təkan verərək teatr sənətinin inkişafına da təsir göstərmişdir. Bu cür mütəfəkkirlərin əsərləri zaman anlayışını aşaraq istənilən dövr üçün aktuallıq daşıyır. Cavidin mənsubiyyətin ittihama çevrildiyi müasir dünyamızın problemlərini müzakirəyə təqdim etmiş olduğunu və onlardan çıxış yolunun yalnız sülh və ədalətli münasibətdən keçdiyini vurladığını desək yanılmırıq. Cavid bir filosof mütəfəkkir kimi ilk növbədə insanın mənəvi dünyası və ətraf aləmlə əlaqəsini təhlil edir, insanı simvollara çevirən mürtəcə görüşlü dini dünya duyumuna, tamahkarlıqdan doğan müharibələrə, insanlar arası münasibətdə kənar qüvvə kimi lənətlənən, halbuki insan öz içində yaranan iblisləşməyə qarşı üsyan edir.

Hüseyn Cavidin bütün əsərlərində fəlsəfi məzmun qırmızı xətlə keçir. Bu baxımdan onun yaradıcılığında “Peyğəmbər”, “İblis”, “Şeyx Sənan” və “Xəyyam” dramları xüsusi yer tutur. Şair “Şeyx Sənan” dramını 1912-1914 -cü illər arasında yazmışdır. Əsərdə həqiqəti axtarıb tapmaq amalı ilə yaşayan qəhrəmanın məhəbbət faciəsini qələmə alan müəllif dini və milli ayrışikliyə son qoymağı bəşəriyyətin xilas yolu kimi səciyyələndirmiş olur. Əsərin əsaslandığı mənbə Fəridəddin Əttarın “Məntiqütteyr” əsəridir. Bu əsərdə vurğulanan əsas ideyalar müəllifin sufizim fəlsəfəsinin təbliğidirsə, Hüseyn Cavidin faciəsində əsas ideya daha mütərəqqi xarakterli olub mövhumata, ehkamçılığa qarşı mübarizə və kök salmış, mənsubiyyət göstəriciləri ilə təyin olunan stereotipləşmiş obrazlarla yaşamanın səbəb ola biləcəyi fəlakətlərin təsviridir. Bu mənada əsər mühafizəkar dini dünyaduyumu ilə mütərəqqi görüşlü, quru ibadəti deyil mərifət əhli olmağı, səadəti mənəvi təmizlikdə görən mütəfəkkir arasında ikincinin cismani faciəsi ilə tamamlanan mübarizənin təsvirinə çevrilir. Cismani olaraq deməkdə məqsədimiz, Şeyx Sənanın əsərin sonunda uçuruma atılaraq haqqa qovuşmaq üçün yüksəlmək məqsədi daşdığını vurğulamaq istəməyimizdir..

Dramaturqun 1918-ci ildə qələmə aldığı “İblis” əsərinin qəhrəmanı sanki haqqa qovuşaraq mənən yüksələn Şeyx Sənanın getdiyi yolun əksini seçərək dahi ingilis dramaturqu Marlonun qəhrəmanı Faust kimi mənəvi enişli ilə bədiitəsir qüvvəsinə görə heyratamız obraz olan İblisin əsirinə çevrilir və bununla da Cavid dünyadakı məhrumiyyətin elə insanın öz içində doğulduğuna işarə vurmuş olur. Hüseyn Cavid yaradıcılığında hadisələrə münasibətdə individual qəhrəmanlardan çox bəşəriyyətin taleyinə yanan mütəfəkkir kimi yadda qalır. Bu prizmadan yanaşdıqda iblisləşən insanın mənən təmizlənməsinin yeganə xilas yolu kimi dəyərləndirildiyi “İblis” dramı dramaturqun yaradıcılığının zirvəsi hesab oluna bilər. İblisi göylərdə axtardığı halda içində yaşadığı qəhrəmanın faciəsi eyni şəkildə düşdüüyü fəlakətin səbəbini özündən kənarında arayan bəşəriyyətin faciəsidir. Bu baxımdan “İblis” dövrümüzün faciəsidir.

Şairin 1922-1923-cü illərdə qələmə aldığı “Peyğəmbər” dramı üslubi xüsusiyyətləri ilə fərqlənir və əsərin hər pərdəsi fərqli şəkildə adlanır. Bu əsərlə Hüseyn Cavid ədəbiyyatımızda ilk dəfə olaraq bəşər tarixinin ən qüdrətli simasını əsərin qəhrəmanı seçilmişdir və müəllif ilk növbədə tarixi faktlara bədii ədəbiyyatın gözü ilə işıq tutmağa cəhd etmişdir. Bir çox mənbələrdə bu əsər ateizim nöqtəyi nəzərindən təhlil olunsa da, zənnimizcə müəllifin əsas məqsədi Peyğəmbərin sarsılmaz iradəsi ilə bəşəriyyətin taleyində yeni səhifə açacaq daxili gücə malik lakin, ətrafdakı insanlardan xarici görünüşünə görə fərlənməyən bəşər övladı olaraq təsvir olunmasıdır. 22-23 illik zaman kəsiyində olduqca geniş coğrafi əraziyə yayılmış hadisələri bir dramda təsvir etmək və tarixi şəxsiyyət kimi Peyğəmbər ucalığını bədii dilin gücü ilə əks etdirmək çətin və məsuliyyətli məqsəddir. Bu məqsədin sistemli şəkildə həyata keçirilməsi üçün müəllif Peyğəmbərin həyat və fəaliyyətini hər mərhələsini ayrıca təsvir etmiş və buna uyğun olaraq əsərin pərdələrini “Bisət”, “Dəvət”, “Hicrət” və “Nüsrət”

başlıqları ilə adlandırmışdır. Cavid bir filosof olaraq islamı hər kəsin ilahi qarşısında bərabərliyini təlqin edən, cəhalət və ədalətsizliyə qarşı dirəniş dini olaraq təqdim edir.

Hüseyn Cavidin digər əsəri. “Xəyyam” dramı da Sovet dönəmində daim ateizim mövqeyindən təhlil olunmuşdur, halbuki əsərin əsas ideya istiqamətini ilk növbədə cəhalətə qarşı mübarizə və zəmanəsini qabaqlayan mütəfəkkirin təzadlı həyatı təşkil edir. Cavid qəhrəmanlarına xas xüsusiyyət onların reallıqla təzad təşkil edən xəyal və hisslər içərisində yaşayan romantik qəhrəman olmalarıdır, axı absurdluq həddində ədalətsizliyin hökm sürdüyü dünyada həqiqət, məhəbbət və gözəllik axtarmaq özü də bir xəyaldır.

Beləliklə. Hüseyn Cavid İslam, Şərq dünyaduyumundan yararlanaraq məhdud çərçivədə təhlili mümkün olmayan dini fəlsəfi görüşləri müzakirəyə təqdim edən filosof dramaturqdur. Onun əsərləri hər zaman fərqli baxış bucaqlarından təhlil şəraitini yaradır. Dramaturqun dərin humanizmdən qidalanan əsərləri mühafizəkar dini görüşlərin, dini, etnik mənsubiyyət ayrı seçkilinin, var –dövlət, müharibə hərisliyinin iblisləşdirdiyi bəşəriyyətin gələcəyinin mənəvitəmlənməkdən və əqli inkişafdan keçdiyini vurğulayır. Gördüyümüz kimi, müasir sosial siyasi elmlərdə mövcud problemlərdən çıxış yolu kimi təqdim olunan multikulturalizm, liberalizm kimi təqdim olunan bu düşüncə tərzini hələ XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan bədii tənqidində Hüseyn Cavid yaradıcılığında təhlil olunmuş və əsərlərin başlıca ideya istiqamətini təşkil etmişdir.

HÜSEYİN CAVİT’İN FİKİR DÜNYASININ GELİŞMƏSİNDE İSTANBUL MÜHİTİNİN ROLÜ

Natiq MÜRSƏLOV

AMEA Hüseyn Cavidin Ev Muzeyi

natiq.doktorant@mail.ru

AZƏRBAYCAN

Hüseyn Cavit 1905 Yılında gözlerinden tedavi olmak maksadı ile İstanbul’a gelmiştir. Tedavi işlerini bitirdikten sonra, İstanbul’da okumaya karar vermiştir. Bu dönemde kendisine, Türkiye’nin tanınmış edebiyatçılarından Rıza Tevfik yardım etmiştir. Bu çalışmamızda, Hüseyn Cavit’in İstanbulda okuduğu yıllarda Rıza Tevfik’in edebi ve siyasi faaliyetleri içinde Türk Dünyası gençlerine ve özellikle Hüseyn Cavit’e olan yardımları da değerlendirilecektir.

Hüseyn Cavit, Azərbaycan’ın yetişirdiği önemli aydınlardan olup, 1882 yılında dünyaya gelmiştir. Döneminin yetişme şartları içinde mevcut kurumlardan istifadə edərək ailəsinin uyğun gördüğü şəkildə təhsil almağı tələb etmişdir. Bundan dolayı o, babası Abdullah Molla tərəfindən dini təhsil görməsi məqsətiylə məktəp çağına girər girmez Mollahaneye göndərilmişdir. Ancaq, Hüseyn Cavit buraya bir türlü ısınmamışdır (5).

Diğər tərəftən, Rusya Coğrafiyasında bu tarixlərdə Kırım’da İsmail Gaspıralı tərəfindən yayınlanmaya başlayan “Tercüman” Gazetesi’nin Dilde, Fikirde İş’te birlik şiarı ilə yayınlanmaya başlaması və bu gazetenin Türk Dünyası’nın ən uca bölgələrinə qədər ulaştırılması sonucunu, Türk Dünyası aydınları ceditçilik və kadimcilik şəklində, yəni eski və yenilik fikri tərəftarı olmaq üzere ikiye bölünmüşlərdir. Bunlardan ceditçilər modern mənada təhsil tərəftarı olduqlarından, buna uyğun okullar açmışlardır.

Nahçıvan’ın yenilik tərəftarları və açıq fikirli aydınlardan Seyit Azim Şirvani’nin Şamahı’da əsaslarını oluşturduğu Usul-ı Cedit məktəbi Azərbaycan Kültür Hayatında önəmli bir rol oynamış və bu məktəbin təşkilatçısı və baş muallimi isə edip və şair Mehmet Tağı Sıdki idi (5).

Cavit, hənz 14 yaşında iken kəndi kararını verəcək olgunlukta görülməkdədir. Nitekim, bu cəsareti və kararlılığı sayəsində ailəsinə xəbər vermeden Mollahaneden kaçıp, Məktəb-i Terbiyə’ye qatılmışdır. Ancaq, bir müddət sonra bundan xəbər olan babası Molla Abdullah, bu hərəkətinə çox kızmış və Cavit’e bu okula gitməyi yasaklamışdır. Babasının hərəkətinə üzələn Cavit, keyfiyyəti Hocası Sıdki’ye açmışdır. Hocası da, araya bəzi aracılar qoyaraq, Cavit’in Məktəb-i Terbiyə’ye davam etməsi hususunda babası Molla Abdullah’ı ikna etməyi başarmışdır.

1898 yılında Mekteb-i Terbiye'yi bitiren Cavit gözlerinden rahatsızlanmıştır. Tahsiline bundan dolayı devam edememiştir. Neticede, tedavi için Tebriz'e gitmesi ve burada imkânlar ölçüsünde ruhani dersler alması kararlaştırılmıştır. Tahminen burada 6-7 yıl kalmıştır. Tebriz'de Arapça ve Farsçasını ilerlettiği gibi, Şark Edebiyatı ve Felsefesini de burada öğrenmiştir.

1908 yılında Türkiye'de Meşrutiyet hareketi yaşanmış ve bu durum Rusya mahkumu Türklere yeni ümitler vermiş, birçok genç İstanbul'a tahsil için gelmeye başlamıştır.

Nitekim, bu dönemin etkili şahısları arasında Hüseyinzade Ali Bey, Ahmet Ağaoğlu, Mehmet Hadi gibi Azerbaycanlıları da saymak mümkündür. Nitekim, dünyadaki gelişmeler Rusya'yı da etkilemiş ve bu aydınların büyük çoğunluğu 1913 yılında Romanov Hanedanının tahta çıkışının 300. yılı dolayısı ile yayımlanan af ile ülkelerine geri dönmüşler ve Osmanlı Türk fikir hayatının, edebiyatının önemli eserlerini, problemlerini tartışmaya başlamışlardır(1).

Hüseyin Cavit ise, gözlerindeki rahatsızlığa Tebriz'de çare bulunamaması üzerine 1905 yılında tedavi için İstanbul'a gelmiştir. 1909 yılına kadar kaldığı İstanbul'da, bugünkü adı ile İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türkoloji Bölümünde okumuştur. Emin Abid Üniversitedeki sürenin iki yıl olduğunu ve Cavit'in samimi olarak üniversiteye devam ettiğini kaydetmiştir. Ancak, Cavit'in dört sene İstanbul'da kaldığı ve Edebiyat Fakültesine devam ettiği açıktır.

İstanbul'a gelen Cavit'in en büyük kazancı Rıza Tevfik Bey ile tanışması olmuştur. Bu tanışıklık sonucu onun özel derslerine devam eden Cavit, Fransızca da öğrenmeye çalışmıştır. Bu dönemde Türk Edebiyatı ile de yakından ilgilenen Cavit özellikle, Namık Kemal, Abdülhak Hamit, Rıza Tevfik, Tevfik Fikret, Mehmet Emin Yurdakul, Ahmet Hikmet Müftüoğlu gibi şahsiyetlerin eserlerini okumuştur. Türkiye'de bulunduğu yıllarda etkili olan İslamcılık ve Türkçülük ceryanlarının Cavit'i de etkilediği görülmektedir (1).

Azerbaycan devlet ve kültür adamı Resulzade, Abdülhak Hamit'in de Hüseyin Cavit'i manevi oğulluğa kabul ettiğini belirtmektedir. Abdullah Şaik'de 1919 yılında neşrettiği *Türk Çelengi* adlı eserinde Hüseyin Cavit'in tercümei halini belirtirken, onun İstanbul'da Rıza Tevfik'ten, edebiyat, tarihi edebiyat, felsefeye ait dersler aldığı belirtmiştir (2).

Hüseyin Cavit'in Türkiye tahsilinden edebi yaratıcılığı üzerinde Rıza Tevfik Bey'in yaratıcılığının küll halinde tesiri görülmektedir. Cavit'in hece vezni ile yazdığı eserlerde tesiri açıkça görülmektedir. Yine yapılan araştırmalardan anlaşılmaktadır ki, Cavit'in Türkiye'ye gittiği ilk günden itibaren Rıza Tevfik Bey'in etkisi altında kalarak, bundan sonraki dönemde ve ortaya koyduğu eserlerde Rıza Tevfik Bey'i kendisi için üstad-ı muhterem olarak zikretmesi de takdire şayandır.

Rıza Tevfik şair, filozof, ideolog, devlet adamı ve aydın olarak Cavit'in dünya görüşünün şekillenmesinde çok büyük katkı yapmıştır. Zaten, Cavit'in daha sonraki dönemde eserlerinde bunu belirtmesi de, bu etkinin bir sonucudur.

Şunu da belirtmekte fayda vardır ki, Rıza Tevfik Bey sadece Cavit için değil, diğer Azerbaycan aydınlarının bir kısmı için de örnek olmuştur. Nitekim bu etkinin bir göstergesi olarak Hüseyin Cavit'in, 1915 yılında Açık Söz Gazetesinde yayımlanan bir makalesinde, Avrupa kültürünün putlaştırılması temayülüne karşı çıkarak, dünya medeniyetinin elde ettiklerinin millî zeminde benimsenmesini ileri sürmüştür. Bu sahaya örnek olarak da Rıza Tevfik, Abdülhak Hamit, Tevfik Fikret gibi Türkiyeli edipleri örnek göstermiştir.

Adı geçen gazetenin yazar kadrosuna baktığımızda millî duruş ve Türk kimliğinin meselelerini ele almaları ile yıldızı parlayan iki şair vardır. Bunlardan biri Cevat, diğeri de Cavit'tir (4). Şüphesiz Cavit'in bu noktaya gelmesinde, yani milliyetperver yazılar yazmasında da Rıza Tevfik'in etkisi tartışılmaz. Gerçi romantik edebiyat görüşünü benimsediğini gördüğümüz Cavit, Batı medeniyeti ile Şark medeniyeti arasında bir sentez yapmaya da çalışmıştır. Bunu da siyasî eserleri ile değil, edebi eserleri ile gerçekleştirmek istemiştir. Bu sentezi gerçekleştirmeye çalıştığı yazılarında da, Namık Kemal, Abdülhak Hamit, Fevfik Fikret ve Rıza Tevfik'e atıflar yaptığı görülmektedir. Buradan da anlaşılıyor ki, Cavit'in İstanbul yılları ve orada tanıştığı çevre onun fikir dünyasına büyük katkı yapmıştır.

Gerçi Cavit, sadece fikri manada değil şekli manada da İstanbul döneminin etkisinden çıkamamıştır. Çünkü şiirlerinde kullandığı lisan da, İstanbul'un gelişmekte olan edebi ve sade lisanıdır (3).

Sonuç olarak, Cavit'in fikir dünyasının gelişmesinde İstanbul'da kaldığı birkaç yılın ve burada tanıştığı Rıza Tevfik'in rolü büyük olmuştur. Cavit'in Rus işgali altında bulunan topraklarının kurtarılması için verilecek mücadelede bilinç altındaki dünyayı gün ışığına çıkarmasında, İstanbul'da

yaşadığı olayların ve tanıştığı yeni fikirlerin rolü büyük olmuştur. Cavit bu ortamın neticesi olarak, İstanbul'da bulunduğu dönemde bazı Türk Dünyası aydınlarının İstanbul'a gelmeleri ile, kanaatimizce daha da heyecanlanmış ve duyduklarının etkisi ile millî meselelere daha da yoğunlaşarak, bu fikri cephesini başta Rıza Tevfik olmak üzere İstanbul'da şekillendirmeyi başarmıştır. Zaten kendisinde var olan kabiliyeti de bu öğrendikleri ile birleştirdiğinde de ortaya Hüseyin Cavit çıkmıştır.

Sonuçta Azerbaycan âlimi Ali Nazım'ın ifadesi ile Azerî Türkçülüğünden başka, Osmanlıcılık, Turancılık, Türkiyecilik ve Türkçülükten tedricen geçmiş ve bunları eserlerinde aksettirmiştir.

HÜSEYN CAVIDİN “ŞEYX SƏNAN” FACİƏSİNDƏ EŞQ

Günel ƏHMƏDLİ

Bakı Dövlət Universiteti
AZƏRBAYCAN

Hüseyn Cavid XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının və dramaturgiyasının ən parlaq simalarındandır. Onun yaratdığı əsərlər həm milli, həm də dünya ədəbiyyatının nadir nümunələrindəndir. Hüseyn Cavidin dramaturgiyasında mühüm yer tutan əsərlərdən biri “Şeyx Sənan” faciəsidir. Zahid Əkbər özünün “Hüseyn Cavidin “Şeyx Sənan” faciəsi” kitabında haqlı olaraq qeyd edir ki, “Şeyx Sənan” faciəsi hələ yarandığı dövrdə ədəbiyyat maraqlılarının diqqətini özünə cəlb etmişdir. Hüseyn Cavid “Şeyx Sənan” mənzum faciəsini yazmağa başlamazdan əvvəl “Şeyx Sənan” faciəsi və dastanı ilə bağlı məlumatlar toplayır. “Şeyx Sənan türbəsi” ni ziyarət edir və orda kiçik bir qəzəl yazır. O, qəzəldə Sənanın eşqindən söhbət açır. Hüseyn Cavid topladığı geniş məlumatlardan sonra əsəri yazmağı qərara alır. “Şeyx Sənan” əsəri oxucular tərəfindən maraqla qarşılanır. Əsərin sevilməsinin səbəbi onun nikbin ruhda yazılması, qəmdən uzaq olması idi. Əsərin əsas sujet xəttini islam və xristian dinləri arasında olan ziddiyyətlər və itilafilər təşkil edir. Faciə əsərin qəhrəmanı olan Sənanın ətrafında qurulmuşdur. “Şeyx Sənan” əsəri dörd pərdə və bir “əlavə” dən ibarət faciədir. Əsərin əvvəlində din xadimləri görünür. Dramatik gərginlik isə Zəhranın sevgi iztirabları ilə başlayır. Lakin Sənan üçün dini vəzifələr daha çox önəm kəsb edir. Əlbətdə ki, bu onun Xumarla rastlaşması ilə öz əhəmiyyətini itirir. Faciənin əsas surəti Sənanıdır. O, aşağı təbəqədən çıxan və ali ruhani təhsili alaraq islam dinini təbliğ edən bir mürididir. Lakin məhəbbət Sənan kimi dindar bir şeyxi belə dəyişərək onu alovlu bir aşiqə çevirir. Sənan sonda “dinsiz olmaq da bir təriqətdir” nəticəsinə gəlir. Sənan eyni zamanda azadlıqsevər bir insan olmaqla yanaşı nəcib keyfiyyətlərə də malikdir. Bu onun Zəhraya olan münasibətində özünü açıq göstərir. O, dərin fikirlərə sahib olan bir mütəfəkkirdir. Sənan insanları bir – birinə sevdirə biləcək bir etiqad axtarır. Ancaq bu ideya da onu həqiqətə çatdırma bilmir. Əsərin müsbət qəhrəmanlarından biri də Xumardır. O da Sənan kimi çiyində din yükünü daşıyır. Xumarın da faciəsinin birinci səbəbi dini təəssübkeşlikdir.

Əsərin qəhrəmanları mənəvi cəhətdən bir – birinə çox yaxındırlar. Xumar Sənanla rastlaşdıqdan sonra onun küskün əhvalı dəyişir və artıq xristian dini onun üçün müqəddəsliyini itirir. Xumarın dini Şeyx Sənanı olan məhəbbəti olur.

Əsərdə ikinci əsas qadın surəti Zəhradır. O da Sənanı sevir. Zəhra sevdiyi insan üçün hər bir fədakarlığı etməyə hazırdır. Lakin Sənan tərəfindən rədd edilməsi onu faciəyə aparır və o, qəmdən xəstələnir. İndi o, Sənanı sadəcə görmək xəyalı ilə yaşayır. Nəzakət Əzizova “Hüseyn Cavid dramaturgiyasında İnsan, İblis, Tanrı” adlı kitabında qeyd etdiyi “Sevgi iztirabla əkiz yaranmışdır. Bu iztirablar, bu əzablar Xumarla Sənanın həyatlarının mənasıdır, xoşbəxtliyidir. Cəfəkeş, cəfaya can atan Sənan Xumarı öz səviyyəsinə qaldıranda qəhrəmandır.” fikri ilə tam razıyam. Çünki Sənan öz məhəbbəti yolunda nə qədər əyilsə bir o qədər ucalır, yüksəlir. Əsərdə Sənanla Dərviş arasında olan dialoqda dini ayrılıq – seçkililiyə qarşı mübarizə əsas ideyalardandır. Dərviş haqlı olaraq hesab edir ki, yer üzündə əgər bir din olsaydı bütün bəşəriyyət daha firavan yaşardı. Hüseyn Cavid bu əsər vasitəsilə həm islam, həm də xristian dinindəki təəssübkeşliyi ifşa edir. O, yüksək eşq ilə dini təriqətlər arasında olan mübarizədə Sənan və Xumarı qalib edir və onların faciəsinə dərin həyatı mənə bəxş edir.

Faciədə müsbət obraz kimi diqqəti cəkmək Şeyx Kəbir dövrünün qabaqcıl fikirli din xadimidir. O, insanın şübhə etmək hüququna haqq qazandıran və dini mövhumatı rədd edən bir obrazdır. Buna görə də o, oxucunun rəğbətini qazanır.

Cavid əsərdə məhəbbəti insanın daxili gözəlliklərindən biri kimi göstərir. Məhəbbətin gücünün din və mövhumata qalib gələcək qədər böyük olduğunu əsas ideya kimi qoyur.

“Şeyx Sənan” əsəri həm bədii, həm də fəlsəfi bir əsərdir. Əsərə sadəcə nakam sevgini əks etdirən bir əsər kimi baxmaq olmaz. Hüseyn Cavid məhəbbət fonunda bir sıra fəlsəfi məsələlərə də toxunmuşdur. Məhz buna görə də bu əsər Cavidə bir filosof sənətkar kimi tanıtmışdır. Onun əsərindəki fəlsəfi motivlər təsadüfi deyildir. Sənanın dinlə əlaqədar hər şeyə şübhə ilə yanaşması, narahatlıqları, axtarışları bunu açıq göstərir. “Şeyx Sənan”da ən çox yadda qalan obraz olan Xumarın Sənana olan məhəbbəti gizlidir, dərinidir. Zahirən sakit görünə də onun sakitliyində bir romantizm var. Xumar sevginin əsas rəmzidir. O, Sənanı hələ yuxuda ikən özünə əsir edir. Onu yüksəlməyə çağırır.

Durma, yüksəl, ənisi - ruhum, gəl!

Mütərəddid görünmə! Gəl, yüksəl!

Oqunur gözlərində nuri – dəha!

Yüksəl, ey Şeyx! Gəl düşünmə daha!

Əsərin finalı yüksək səviyyədədir. Əsərdə iştirak edən şəxslərin böyük əksəriyyəti bir yerə toplaşır. Papasın və şeyxlərin mənfi simalarını Cavid açıq şəkildə göstərir. Oxucu əsərin qəhrəmanlarının mənəvi qələbəsinin şahidi olur. Eyni zamanda oxucuda dini təəssübkeşliyə, din xadimlərinə, şeyxlərə, papaslara nifrət və qəzəb hissi yaranır.

Əsərin sonunda Sənan Xumarı itirir. Bundan sarsılan Sənan Şeyx Kəbirin “səni ehtiras yıxacaq” sözlərini xatırlayır və taleyindən qaçmağın mümkün olmadığını dərk edir. O, Xumar üçün ağı deyir.

Uyu, ey yarı – məhcəbinim, uyu!

Uyu, ey tifli – nəzəninim, uyu!...

Hüseyn Cavid əsərin finalında Sənan və Xumarın ölməsi ilə bütün dinlər, əfsanədir, ancaq insanları bir – birindən ayırmağa xidmət edir – ideyasını ortaya qoyur. Əsil həqiqətin bütün dinlərdən yüksək olması qənaətinə gəlir.

“Şeyx Sənan” faciəsi məhəbbətə həsr olunmuş ən dəyərli əsərdir. Əsərdə azad məhəbbət uğrunda mübarizə dini ayrı – seçkilik əleyhinə mübarizə ilə vəhdət təşkil edir və Hüseyn Cavid yaradıcılığının zirvəsində özünəməxsus yer tutur.

XƏLİL RZA ULUTÜRK POEZİYASINDA TÜRKCÜLÜK İDEYALARI

Türkan İsmayılbəyli

Bakı Dövlət Universiteti

turkan.ismayilbeyli@gmail.com

AZƏRBAYCAN

Xəlil Rza Ulutürk 20-ci əsr Azərbaycan poeziyasının görkəmli, seçkin simalarından biridir. Milli azadlıq və müstəqillik uğrunda sarsılmaz mücahid, qara və qırmızı imperiya əsarətinə qarşı üsyankar şəxsiyyət, bəşər tərəqqisi və səadəti uğrunda böyük mübariz Xəlil Rza Ulutürk "durğunluq" deyilən illərdə orden, medal, vəzifə dalınca düşmədi, ilk andını unutmadı. Həmişəmilləti, vətəni üçün döyüdü. O, sovet dövründə yaşasa da, həmin quruluşu tərənnüm etməyib. "Türk" sözünün qadağan olduğu bir dövrdə əksər şeirlərində "türk" sözündən istifadə edir, türkcülük ideyaları uğrunda mübarizə aparırdı. Təbii ki, şairə təzyiqlər olunur. Lakin mübariz şair düşüncələrindən vaz keçmir, şeirlərində onları tənqid edirdi. Şair türk sözünü işlədəndə ona təzyiqlər olunurdu. Həmin quruluşda "türk" sözü çoxlarını narahat edirdi. Mübariz şair 1986-cı ildə aşağıdakı şeiri yazmışdır.

Bu dünyada növbənöv qorxaqlar görmüşəm mən,

Oddan, sudan, dənizdən, ilandan qorxan da var.

Həyuladan, teyfdən, xortdandan da qorxan da var.

Ancaq sözdən qorxanı dünyada görən hanı?

Yox, bu, adi söz deyil, Türk sözüdür, ay canım.

Mübariz şair 80-ci illərdə "Ürəyimdə qalan tikan" poemasında türkcülük ideyalarına görə hər zaman tənqid olduğunu açıq-aydın göstərir. Belə ki, o illərdə "Natavan" klubunda təşkil olunmuş bir

tədbirdə şair və yazıçılar bir-bir çıxış edirdilər. Nəhayət, söz X.R.Ulutürkə verilir. Xəlil Rza çıxışı zamanı "Yazıçılar Birliyi" ifadəsini işlədir. Bu zaman sədr zəngi basır, X.Rzanın çıxışını yarıda saxlayır:

- X.Rza, cibində qızıl bir kitabça var.
Rəngi lalə, ərğəvan.
"Birlik" yox, "ittifaq"dır orada aşkar yazılan..

Xəlil Rza, bunu bil,
İstanbul başdan-başa al-qırmızı geysə də,
Ankaranı, İzmirin kommunist bayraqları
Ulduzlara dəysə də,
Yenə türk deyilik biz
Bu şəksiz həqiqəti
Dərk et, şəksiz, şübhəsiz.

Xəlil Rza cavab verir:

- Söz mənimdir, söylədim

Kəsmə reqlamentimi.

Gözəl tanıyıram mən soyumu, millətimi.

Soyumuzun türk olduğunu sübut etmək üçün Xəlil Rza hətta 12-ci əsrdə yaşamış Xaqani Şirvaninin şeirini öz poemasında epigraf kimi işlədir:

"Nə zindandan çəkinirik, nə qanlı dar ağacından,
Çünki türkün, ər köksümüz al qırmızı dan yeridir".

Şairin şeirlərindəki hər misrəni oxuyarkən hiss olunur ki, şairin ən böyük qürur yeri onun türk olmasıdır. Bu, şairin 1988-ci ildə yazdığı "Nə yaxşı ki.." şeirinin aşağıdakı misralarında da bəlli olur.

Dayağımdır, bayrağımdır, varlığımdır TÜRKLÜYÜMÜZ,
Cəsur, ağüz TÜRKLÜYÜMÜZ.

Əməli düz, ürəyi düz TÜRKLÜYÜMÜZ.

Və ya şairin aşağıdakı misralarına diqqət edək.

Biz Türküstan elləriyiz,

Qeyrət, qüdrət selləriyiz.

... Ləngərlənən meydana birdən yeni can gəlir,

Azərbaycan, Türküstan, ardınca Turan gəlir.

Həqiqətən də, böyük şairə güc, qüvvət verən qəlbindəki türkcülük sevgisi olmuşdur. Elə bir sevgi ki, heç bir işgəncə, zindan, təzyiq bu sevgini qəlbindən qoparıb ata bilməmişdi. Və bu yol onu Lefortovo zindanına aparıb çıxardı. İzolyatora salındığı ilk gündən – 26 yanvar 1990-cı ildən şeirlərini Xəlil Rza Ulutürk adı ilə imzaladı. Şairi Bakının Azadlıq meydanında insanları mitinqə səsləyən çıxışları, səsləndirdiyi şeirləri üstündə həbs edib Lefortovo zindanına salıblar. Hətta böyük şair zindanda da öz əqidəsindən dönmədi.

Xəlil Rza Ulutürk sovet dövründə yaşasa da, qəlbi hər zaman Türkiyə ilə döyünürdü. Onun arzusu Türkiyəyə getmək, oranı görmək olmuşdur. Nəhayət, 1989-cu il, 12 noyabr tarixində İstanbul-Bakı hava limanı açılır. Və, təbii ki, türkcü şair öz sevincini bu dəfə də şeirlərində bildirir.

Ərşdən endilər, təyyarədən yox,

Sevincim sığmadı yer ilə göyə.

Üç rəng bayrağımın ucu qılınc, ox,

Hayqırdı - Xoş gəlib qardaş Türkiyə!

Mübariz şair türklərin qədim millət olduğunu, bir zamanlar bütün dünyaya hökm etdiyini, bir çox millətin soy-kökünün türklərə dayandığını aşağıdakı misralarda bildirir.

Türkəm, neçə millətə öz qanıma vermişəm,

Dənizlər bətnimdədir, ümmanımı vermişəm.

Get, dolan Kamçatkanı, Alyaskaya kəmənd at.

Orada rişəm var mənim,

Dillərini araşdır, öz doğmaca balamdır qədim hindular mənim.

Xəlil Rza Ulutürk soyuna, kökünə bağlı şair olmuşdur. Təsadüfi deyil ki, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetində Xəlil Rzanın tələbəsi ədəbiyyat müəllimi işləyərkən şair haqqında xatirələrini danışır və bu fikirləri təsdiqləyərək demişdir: "Biz tələbəlik illərində şəkil çəkdirmişdik. Və hər

şəkildə olduğu kimi, bu şəkildə də bizi təqdim etmək üçün adımızı, soyadımızı yazmışdılar. Lakin sonradan Xəlil Rza soyadların üzərində dəyişiklik aparır. Belə ki, -ov, -yev, -zadə şəkilçilərini -lı,li,lu,lü şəkildə düzəldir. Və bizə bildirir ki, biz nə rus, nə də farsıq. Biz türkün. Və bunu ilk öncə soyadımızla bildirməliyik. Və 1965-ci ildə "Adımız, soyadımız" poemasında da şair böyük bir ağırlı ilə soyad məsələsinə toxunur:

Adlarım gözümdən, qoy, işıq içsin.
Çıxıb yad biçimdən, qoy, türkcələşsin.
..Mənim öz şəkilçim, mənim öz adım,
Öz ruhum, öz soyum, öz istedadım.

Xəlil Rza da Şəhriyarın yolu ilə davam edərək türk dilinin ən incə, ən zərif dil olduğunu bildirir:
Dillər vahid bir ağac.. gövdəsi sən, kökü sən,
Nə qədər budaqlara öz şəhdini vermişən.
Dağlarının zirvəsi, bağlarının qönçəsi,
Döyüşdə şaqıldayan Misri qılıncın səsi.
Səslərin ən incəsi - Azərbaycan türkcəsi!

... Rahat yat, bəy! Bir zamanlar "türk" sözü yasaq idi, indi isə hər bir Azərbaycan türkü qürur hissi ilə, hayqıraraq "türkəm" deyə bilir. Arzuların çin oldu!

“XƏYYAM” PYESİ - İŞIQLA QARANLIQ ÜZ-ÜZƏ

Səadət AĞAKİŞİYEVƏ

Mingəçevir Dövlət Universiteti

agakishiyeva@box.az

AZƏRBAYCAN

Azərbaycan ədəbiyyatını inkişafı etdirən və zənginləşdirən ölməz sənətkar Hüseyn Cavid yaradıcılığı, əsrarəngiz poeziyası, bənzərsiz dramaturgiyası ilə Azərbaycan xalqının milli şüurunun, düşüncəsinin oyanmasına xidmət göstərmişdir.

H. Cavidin istər lirik, istər epik, istərsə də, dramatik əsərləri özünün dərin fəlsəfi məzmununa, milli xüsusiyyətlərinə görə ölməz sənət inciləri kimi öz dəyərini və əhəmiyyətini hər zaman qoruyub saxlamış və saxlayacaqdır. Cavid türk və şerq xalqlarının tarixinin müəyyən dövrləri, müxtəlif tarixi şəxsiyyətlər haqqında dram əsərləri yazmışdır. Cavid dram əsərlərini yazarkən bir çox tarixi mənbələri diqqətlə tədqiq etmiş, tarixi hadisələri dərinliyi ilə öyrənmişdir. Cavid yaşadığı dövrün ədəbiyyata, sənətə, sənətkara qoyduğu çərçivələrə sığmamış, yalnız öz ideologiyasına sadıq qalmışdır.

“Xəyyam” dramının bədii baxımdan tədqiqi nəinki tarixi şəxsiyyətlərin həyatlarının öyənilməsinə, eyni zamanda onların yaşadıkları dövrü xarakterizə etmək baxımından çox önəmlidir.

Şerqin və ümumilikdə bütün dünyanın ən böyük filosof, alim, riyaziyyatçı və şairlərindən biri Ömər Xəyyam Azərbaycan ədəbiyyatında ilk dəfə Cavidin qələmi ilə tanındı. Ömər Xəyyam Cavidin sayəsində əbədi qəhrəmana çevrildi.

“Xəyyam” pyesi üzərində uzun illər böyük cəhdlə, həvəslə işləyən Hüseyn Cavid bu möhtəşəm əsərini 1935-ci ildə tamamlamışdır. “Xəyyam” əsərinə görə Hüseyn Cavidə mükafat da verilir. Əsər yazılıb qurtarıqdan sonra müsabiqəyə təqdim olunur və əsər üçüncü yerə layiq görülür. Əslində o müsabiqədə birinci yerə heç bir əsər layiq görülmür.

“Xəyyam” pyesinin əlyazması Cavid sürgün olunduqdan sonra itmişdir. Uzun illər sonra Hüseyn Cavidin qızı Turan Cavid tərəfindən 1957-ci ildə Yerevanda, Ermənistanın əməkdar artisti Əli Şahsabahlıdan iki min manat verilməklə alınmışdır.

“Xəyyam” pyesi altı pərdədən ibarət faciədir. Faciədə Ömər Xəyyamın dünyagörüşü, əqidəsi, amalı hərtərəfli verilmişdir. Ömər Xəyyam oxucuya görkəmli alim, filosof, şair və təmiz qəlblə sevən aşiq kimi təqdim olunmuşdur.

M. Cəfər Hüseyn Cavidin “Xəyyam” dramını təhlil edərkən qeyd edirdi: “Xəyyam”, hər şeydən əvvəl həyat sevgisini, səadət eşqini tərənnüm edən bir əsərdir. Bu dramda həyata bağlı olan möhtəşəm bir şair ruhu çırpınır. Bütün bəşəriyyəti bəxtiyar, xoşbəxt görmək istəyən bir şair ruhu!..”

Əsər həm tarixi faktlar, həm də xalq arasında yayılan rəvayətlər əsasında yazılmışdır. Hüseyn Cavid əsəri yazarkən tarixi faktlara bir o qədər əsaslanmamış, əsasən xalq arasında yayılan rəvayətlərə, məlumatlara istinad etmişdir. Məsələn Xəyyamla, Nizamülmülk və Həsən Sabbahın eyni mədrəsədə təhsil almaları heç bir tarixi fakta əsaslanmır. Cavid əsasən xalq arasında yayılmış rəvayətlərə əsasən yazmışdır.

Əsərdə Xəyyam, Nizamülmülk, Həsən Sabbah, Alp Arslan, Məlikşah kimi tarixi şəxsiyyətlərin obrazlarını görürük və bu tarixi şəxsiyyətləri ilk dəfə Azərbaycan ədəbiyyatına Cavid gətirmişdir. Onların hər biri əsərin əsas qayəsinin, məqsədinin açılmasına yardımçı olurlar. Əsərdə Cavid Xəyyamın vasitəsilə “ürfan”, Nizamülmülkün vasitəsilə “dövlətçilik”, Həsən Sabbahın vasitəsilə “xəyanət, batinlik” ideyalarını irəli sürüb.

Biz “Xəyyam” əsərində həm elm, ürfan və mədrəsəyə, həm də cahalət və xurafata aydın münasibət görürük. Bütün bunlar bir-birinə tamamilə zidd təzadlı anlayışlardır. Işıqlı dünya ilə, qaranlıq dünya kimi.

Işıqla qaranlığın ziddiyyətini, mübarizəsini “Xəyyam” əsərində olduğu kimi “Peyğəmbər” əsərində də görürük. Belə ki, cahil ərəblər Məhəmmədin dinini, təlimini qəbul etmədikləri kimi, cahil insanlar da Xəyyamın açıq fikirlərini qəbul edə bilmirlər. Xəyyamı avara, əyyaş kimi tanıyır və onu öz cəmiyyətlərinə qəbul etmək istəmirlər. Əslində isə Xəyyam özü cəhalətin, ətalətin hökm sürdüyü bu kor cəmiyyəti qəbul etmir, riyakarlığı, ikiüzlülüğü kəskin şəkildə tənqid edirdi. Xəyyam onu anlamayan insanların onu incitmədiyini, lakin onu anlayıb da, özlərini bilməməzliyə vuranlar, onun elmini anlayıb, özlərini dövrünün adamlarına xoş göstərmək istəyənlərin incitdiyini söyləyir.

Bu fikirlər Cavidin düşüncəsinə yad deyildir. Çünki, Cavidə də onu anlamayanların tənqid etməsi heç incitmirdi. Lakin Cavid fəlsəfəsini anlayıb, onunla eyni düşüncələri paylaşanların, Sovet hakimiyyətinə xoş gəlsin deyərək öz ideyalarından əl çəkib, qondarma Sovet ideologiyasını üstün tutanlar incidirdi.

Əsərdə Xərabati, Rəmzi, Sevda, Vəfa, Səfa kimi rəmzi-irfani obrazlar da var. Bu obrazlarda Cavid özünün irfani və təsəvvüf düşüncələrini insanlara çatdırır. Onlar Xəyyamın qaranlığa, cəhalətə qarşı mübarizəsində yeganə tərəfdarlarıdır. Xəyyamın xarakterini açmaq, onun xərabat əhlindən mərifət əhlinə yüksəlişini göstərmək üçün badə, gül, səba, saqi, meyxana kimi ürfani rəmzlərdən istifadə etmişdir.

Xəyyam və onun həmpiyalələri qəlblərinin Allah sevgisi ilə dolmasını istəyir. Müftilərin yalnızı vazehlərinə inanmır, onların vəd etdikləri cənnəti qəbul etmir. Xəyyam qəlbinin Allah nuru ilə dolduqca hər bir duyğudan - nəfs, maddi dünyanın hər cür həvəs və meyllərindən uzaq olduğunu söyləyir. Xəyyamın Allahı sevməsi üçün ona heç bir güc lazım deyil. Xəyyam Allahı nə cənnət arzusu, nə də cəhənnəm qorxusu üçün sevmir. Onun qəlbi təmənnəsiz və qorxusuz bir şəkildə, saf hislərlə Allaha bağlıdır.

Xəyyama nə lazımды ki, zəncir

Onsuz da köləndir.

Biz Xəyyamın şeirlərindən onun dinə, Allaha qarşı olduğunu düşünə bilərik, lakin dərinliyə vardığında görə bilərik ki, Xəyyam Allaha qarşı deyil, əksinə o Allaha səmimi qəlblə bağlıdır. Xəyyam sufidir. Biz onun şəriət əhlindən mərifət əhlinə yüksəlməsini, kamil insan kimi Allahı dərk edib, ona qovuşmasını görürük.

Xacə Nizam, Həsən Sabbah maddi dünyanın insanlarıdırsa, Xərabati, Rəmzi, Vəfa, Sevda, Səfa mənəvi dünyanın insanlarıdır. Cavid əsərdə təsəvvüf rəmzlərindən, irfani düşüncələrdən istifadə etməklə, Xəyyamın kamil insana doğru yüksəlişini göstərmişdir. Pyes Cavidin ürfani düşüncələrini özündə əks etdirən mükkəməl bir sənət əsəri kimi daim öz sehrini qoruyub saxlayacaqdır.

XX ƏSRİN 60–90–CI İLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCAN POEZİYASINDA TÜRKÇÜLÜK

Aysel ƏLƏKBƏRZADƏ

Bakı Dövlət Universiteti
ozdilinedanis@gmail.com
AZƏRBAYCAN

“Hər türk əsgər doğular”.

Hal-hazırda bir çox türk dövlətlərində bu fikri eşitmək mümkündür. Əsrlərdir türklər dünyaya örnək xalq kimi təqdim edilmiş, vətənpərvər, cəngavər, öz millətini, dilini sevən, eyni amal uğrunda vuruşan, öz qadınına böyük hörmət göstərən, torpağını heç bir vəchlə, heç kimə güzəştə getməyən millət kimi tanınıb.

Türkçülük ideologiyası türklərin məskunlaşdığı ərazilərdə hər zaman var olmuşdur və indi də vardır. “Tarix Şumerdən başlayır”. Bu fikri Kramer adlı amerikalı alim bildirmişdir. Bir sıra alimlərin şumerlərin türk olduğuna şübhələri olsa belə, şumerlərin dilində yüzlərlə qədim türk sözləri işlədilmişdir. Şumerlər dünyaya böyük ədəbi irs, sənət nümunələri bəxş etmişlər. Şumerlərin bəzi ixtiralarından hazırda da istifadə olunur.

Türklərin müxtəlif boyları, tayfaları fərqli əsrlərdə böyük imperiyalar yaratmışdır. Bu imperiyalar uzun müddət mövcud olmuş, müxtəlif millətləri vahid xalq, vahid dil altında birləşdirmişlər. Azərbaycan da uzun illər bu imperiyaların tərkibində olmuş, müxtəlif mədəniyyətlər qurşağında zənginləşmişdir. Bu imperiyalardan ən böyüyü olan Səfəvi imperiyası dövrün digər əzəmətli türk imperiyası Osmanlı ilə eyni dövrdə mövcud olmuşdur. Lakin ölkəmizi hər zaman öz türk sülalələrimiz idarə etməmişlər. Ölkəmizin təbii sərvətləri hər zaman qeyri-türk imperiyalarının marağ dairəsində olmuşdur. Təsədüfi deyil ki, bu imperiyalardan biri olan SSRİ “parçala və hökm sür” taktikasından istifadə edərək xalqımızın milli kimliyini unudurmağa çalışmış, digər millətlərin içində bir növ yoxa çıxartmaq istəmişdir. Təbii olaraq, ziyalılarımız, ədiblərimiz bu siyasətə göz yuma bilmədilər. Beləliklə, SSRİ-nin mövcud olduğu illərdə ədəbiyyatımızda yeni bir cərəyan formalaşdı. Bu cərəyanın əsas məqsədi, xalqımıza milli kimliyini tanımaq, SSRİ – nin anti-humanist yanaşmasını üzə çıxarmaq idi.

Hələ 1880-ci illərdən Türkçülük, Türkizm Rusiya imperiyasının türkdilli ziyalıları arasında yaranmış və türkdilli xalqların mədəni və siyasi birliyini öz məqsədi kimi təqdim etmişdir. Bu ideologiya böyük şairlərin poeziyasında XX əsrin 60–90-cı illərində daha da təkmilləşmişdir. O dövr Azərbaycan türklərinin keşməkeşli taleyiylə səciyyələnsə də, dahi şəxsiyyətlərimiz bunların hamısını gözə alaraq haqq sözü deməkdən çəkinməmişlər. Hər zaman ya bilavasitə, ya da dolayı yolla öz milli kimliyini biruzə vermiş, dilinə, qədim türk adət - ənənələrinə sahib çıxmışlar. Azərbaycan SSRİ-nin tərkibində olduğu vaxtlarda, xüsusilə XX əsrin 60-cı illərindən başlayaraq yaranmış yeni bir cərəyan, dalğa ziyalılar arasında günü-gündən artmaqda idi. Ziyalılarımız, şairlər, yazıçılar – hər kəs Azərbaycanın istiqlaliyyəti üçün bir yumruq altında birləşmişdilər. XX əsrin 80-ci illərində bu mübarizə özünü daha açıq formada biruzə verdi. Artıq şairlərin şeirlərini “azadlıq”, “istiqlaliyyət”, “mübarizə”, “Cənubi Azərbaycan” və s. kimi kəlmələr bəzəməyə başladı. Bu mübarizə meydanının mərkəzində Xalq dayanırdı. Hər kəs müstəqillik arzusunda idi.

Yaradıcılığı həmin dövrə təsadüf edən Xəlil Rza Ulutürk öz poeziyasında türkçülük ideyalarını geniş tərənnüm etmişdir. Xalq şairi Xəlil Rza Ulutürkün poeziyasına yaxından bələd olmaq üçün, əvvəlcə, onu bir şəxsiyyət kimi tanımaq lazımdır. “İstiqlal şairi”, “Milli ideal mücahidi” adlandırılan Ulutürk öz millətini, dilini hər şeydən üstün tutan, bütün yaradıcılıq dövründə - “Mən türkəm!” – deyən, bununla fəxr edən dahi şairlərimizdənndir. Ədəbi azadlığın və cəsarətin meydanı dar olan durğunluq illərində bəzən açıq – ağına, bəzənsə sətiraltı mənalarla fikrini oxucusuna çatdırmışdır. Şair çoxlarından fərqli olaraq, poeziyasında şəxsiyyətini, şəxsiyyətində isə poeziyasını əks etdirmişdir. Qədim türkçülük simvollarından olan bozqurda öz poeziyasında yer vermiş, bozqurdun türk simvolu olduğunu, poeziyasında sırf türkçülüyə işarə etdiyini göstərmişdir:

- Hə, bu bozqurddur!

Ayağının altındakı doğma yurddur!

Ulu Türkün xilaskarı bu bozqurdu,

Tanımayan varmı, gören?!

-misralarını yazmışdır. Həmin dövrdə, milli kimliyini, millət, vətən ehtirasını gizlətməyən bir ədibimiz də Məmməd Arazdır. Şair istiqlal ideyasını hər zaman önə çəkmişdir. Dəfələrlə - “Oyan, Azərbaycan” , - deyərək millətinə səslənmişdir. “Vətən daşı olmayandan, olmaz ölkə vətəndaşı”, - deyən şair, hər zaman bu fikrə sadıq qalmışdır.

“Türk oğlu türkəm mən!”, - deyərək bütün dünyaya haray salan Bəxtiyar Vahabzadənin poeziyasında vətən, türkçülük, millət, ana dili mövzuları başlıca yer tuturdu. Bəxtiyar Vahabzadə milli kimliyini bilməyən, onu danan insanlara həmişə əks mövqedə dayanmışdır. İnsanlara milli kimliyini unutturmağa çalışan, sanki onları “mənzurlaşdırmaq” istəyən imperiyaya səslənərək, nə qədər yalançı olduqlarını, türk sözünün azəri sözüylə əvəz etdiklərini bu cür bildirirdi:

Əslimi – nəslimi tanıyıram mən,
Qarışıq deyiləm, özümdən hürkəm.
Sən kimsən, sən nəsen özün bilərsən,
Mən ilk qaynağımdan türk oğlu türkəm!

Bəxtiyar Vahabzadə ana dilində danışmağı, türk olduğunu deməyi özünə ar bilənləri yazıq hesab edirdi. Şair qeyd etmişdir ki, öz kimliyindən uzaqlaşan, kimliyini danan insan nə zamansa buna mütləq peşman olacaq:

Ey öz doğma dilində danışmağı ar bilən,
Bunu iftixar bilən
Modalı ədəbazarlar.
Qəlbini oxşamır qoşmalar, telli sazlar.
Qoy bunlar mənim olsun.
Ancaq Vətən çörəyi
Bir də ana ürəyi
Sizlərə qənim olsun.

Bəxtiyar Vahabzadə ana dilinin nə qədər şirin olduğunu, ulu əcdadlarımızdan bizə qalan ən gözəl miraslardan olduğunu dəfələrlə poeziyasında qeyd edir. Dahi şair qeyd edir ki, bizə əcdadlarımızdan yadigar qalan bu dili qoruyub saxlamalı, gələcək nəsillərə tam şəkildə çatdırmalıyıq. Bəxtiyar Vahabzadə əcnəbi dillərin doğma türk dilinə qarışmasına haqqlı olaraq qarşı idi. Öz doğma vətəninə əcnəbi dilin doğma dilini üstələdiyini görmək istəmirdi:

Əvvəl rusca idi reklam, işıqlar,
İndi ingiliscə dürtülür gözə.
İtin də dilinə hörmətimiz var,
Təkcə öz dilimiz yaramır bizə!

Fikrət Qoca poeziyasının da əsas qayəsini vətənpərvərlik, yurdsevərlik təşkil edir. Onun şeirlərində vətənə, insana, cəmiyyətə, təbiətə sonsuz sevgi və məhəbbət tərənnüm olunur. O, öz qələmi ilə xalqa, millətə, vətənə xidmət edir. Fikrət Qocanın vətənə həsr etdiyi şeirlərində də dünya şeirlərində olduğu kimi səmimilik var. Vətənə sonsuz məhəbbət, xalqın, millətin taleyi şairin poeziyasının özəyini təşkil edir. Fikrət Qoca hər şeyə nikbin baxmış, öz millətinin gələcəyini parlaq təsvir etmişdir. Hələ, şair vətəni sevdiyi qədər onun təbiətinin də aşığı idi.

Daha çox romantik şair kimi tanınan Nüsrət Kəsəmənli də milliyyətinə, vətənə şeirlər həsr etmişdir. Vətən haqqında şeirlərini elə özünəməxsus romantik dillə ifadə etmiş, sanki vətəni öz sevdiyinin yerinə qoymuşdur:

Vətən bir budaqdır,
Yaşıl bir budaq,
Ümiddən asılı yarpağam mən də,
Ayağım altında çırpınır torpaq,
Yeriyən,
Düşünən torpağam mən də!

Tam bir vətən aşığı olan Nüsrət Kəsəmənli bu sevgisini, - “Qəriblik qəlbimi sıxsax hardasa, Yalnız Vətən olar, Vətən dərmanım!” misralarıyla dərindən ifadə etmişdir.

Ümumiyyətlə, istər XX əsrin 60 – 90 – cı illərində, istər ondan əvvəlki dövrdə və ya indiki dövrdə, bir sözlə, hər zaman türkçülük, millətçilik dahi ədiblərimizin poeziyasının başlıca mövzularından olmuşdur.

XX ƏSRİN İKİNCİ YARISI: VƏTƏNDAŞLIQ LİRİKASINDA ŞAİR KİMLİYİ VƏ SURROQAT PATRIOTİZM

Qardaşxan ƏZİZXANLI

Xəzər Universiteti
gardashkhan-azizkhanly@mail.ru
AZƏRBAYCAN

Söz öz sahibi haqqında yüzdəyüz harmonik təsəvvür yaradır. Şair hansı “meyvə ağacına”, söz də o “ağacın” barıdır. Dediyn, yazdığın kimlik göstəricidir. Ustad Füzulinin “Kim nə miqdar olsa...” formulu tam keçərlidir (Söz sənəti şair kimliyini həyatdan betər “interpretasiya edər”). Şair qəlbinin, ağılının tərcümanıdır. Onun hansı arzu və ideal daşıyıcısı olduğunu lirik “mən” nişan verir. Ancaq müəllif poetik mətnə “baş rolda” da olsa, həyatda vətəndaş– şair olaraq heç “əsas rolda” olmur da, olur da yalnız çox vaxt “epizodik rolda” oynayır.

Mən, ümumiyyətlə, şairlərimizi a) şeirinin önündə gedənlərə; b) şeirinin– sözünün yanında olanlara; c) lirik “mən”indən geri qalanlara bölmək istərdim, –belə bir bölgü hansısa müstəvidə “həzm” edilməsə də.

Birinci kəsimə aid az sayda yazarların Sözü “niyyətin hara, mənzilin ora”da bir vəsilədir. Belələrinə “haqq aşiqi” olan az sayda şairlər daxildir (Nəimi, Nəsimi, Hüseyn Cavid, hardasa, müasiri olduğumuz Xəlil Rza Ulutürk...). Onların şeirindəki lirik “mən” həyatdakı müəllifin büsbütün özüdür və şair şeirindən öndədir.

İkinci qismə Əfzələddin Xaqaninin “*İstəmirəm adımlı çağırılar Xəqani, Mən yoxsullar şairi xəlqaniyəm, xəlqani*” beytinin leytmotiv ola biləcəyi yaradıcılığa malik xas şairləri aid edirəm. M.Ə.Sabir, Məhəmməd Hadi, Məmməd Araz, Baba Pünhan...– ömrü boyu busöz sərkərdələrinin “sözləri harada, özləri orada” olub.

İstedadlı şairlərdən bir qismini də ora şamil edə biləcəyimiz daha bir kəsimə var ki, onlar yazdıqlarına rəğmən başqa cür “ad” qoyublar və bəzən sözləri arxasında özləri olmayıb,– “vətənə qurban getmək” patetikası şeirlərində “at oynatsa” da, xalq yolunda fədakarlığı pafosla tərənnüm etsələr də... “İctimai hadisələri mədh” (*Maksim Qorki*), “zamanın ruhunu təhrif” (*Aleksandr Blok*) edən, “öz dövrünün oğlu olmayan” (*V. Belinski*), «həm siyasətçi, həm filosof, həm də tarixçi, bir sözlə, tam hazırlıqlı xadim kimi yetkinləşməyən... özü də, belə bir xadim olduğunu şeirlərində əks etdirməyən” (*P. Antakolski*) şairlərin şeirləri saxta patriotizmdən başqa bir şey deyildir.

Vətəndaşlıq lirikası dəyişdirici və birləşdirici gücə malikdir. Məmməd Araz kimi şairlərin yaradıcılığında vətəndaşlıq lirikası insanların düşüncə tərzini dəyişdirmək gücünə qadirliyini, sərhədləri keçərək insanları birləşdirmək qüdrətinə malik olduğunu göstərir.

Şair də hər bir insan kimi öz mühitinin məhsuludur; Məmməd Araz ömrünün əhəmiyyətli hissəsi “Azərbaycan təbiəti” jurnalına bağlı olmuşdur. Məsələn redaktoru olduğu jurnalda bir vətəndaş yazar olaraq doğma yurdun təbiətini qorumaq üçün necə həyəcan təbili çaldığı yazılarının az qala hər sətirində, hər misrasında əksini tapmışdır. Bu baxımdan şairin “Professor Gülə məktub” adlı iri həcmli (və iri çaplı), orijinallığı ilə seçilən və eyni zamanda, maraqlı poetik quruluşa malik olan şeiri üslubuna, pafosuna, poetik xüsusiyyətlərinə görə Azərbaycan poeziyasında vətəndaşlıq lirikasının sədəvrlərindən sayılmağa layiqdir. Böyük vətəndaş şair ürək ağrısı ilə “Xəzərdən sahilə qızıl dartıb, güləb çəkdiyimizi, sahilədən Xəzərə zəhər axıdıb, çirkəb tökdüyümüzü” söyləyərək, “Xəzər Xəzər olandan sağılıq qızıl inək kimi, Sağıb, sorub, sonra yorub, qısır inək kimi Biz onu satmaq istəyirik, Ölü dənizlər muzeyinə atmaq istəyirik” deyərək öz poetik narahatlığını ən yüksək kürsülərə, mərtəbələrə ünvanlayır.

Manifest xarakterli “Azərbaycan” deyiləndə ayağa dur ki, Füzulinin ürəyinə toxuna bilər”, “*Azəri torpağı son kəfənimdi, Doymaram bu qara bezimdən mənim*”, “*Yüz bülbül səsi də mənə versələr, Etsiz bir nəğməmi deyər bilmərəm*”, “*Neylədim Vətəni sevmək naminə, Ucaltmaq naminə elədim ancaq*” kimi poetik “qəlpələr” göstərir ki, “Ürəyimsiz kəlmə yazan deyiləm” deyən Məmməd Arazın lirikası bütövlükdə Vətən mövzusunun özündə birləşdirən Yurd fenomeninin təsiri altındadır. Vətəndaşlıq lirikası gözümüzün önündə Məmməd Arazın nəinki yaradıcılığını, hətta bütövlükdə şəxsiyyətini yeni məzmununda formalaşdırır. Şair “...bəsimdi... Qapımda küləyin əsibdi, Vətən” (“Vətən mükafatı”) deyərək Vətənin bu “mükafatını” özü üçün yetərli sayır.

Bütövlükdə, Məmməd Araz poeziyasında vətəndaşlıq lirikası, onun qələminin məhsulu olan “Nişançı özümüz, hədəf özümüz”, “Tarixçi alimə”, “Vətən desin”, “Bu millətin dərdi-səri”, “Nobel mükafatı”, “İlhamım” və başqa şeirləri Azərbaycandamilli təfəkkürün dirçəlişinə əhəmiyyətli təsir göstərmişdir. Şairin “Duman ömrü” şeirində dediyi kimi:

Bəli, duman olum. Duman÷ bir çəngə,
Mənim öz yağışım, öz qarım olsun.
İstədiyim yerə yükümü çəkən
Hökmüm, ixtiyarım, qərarım olsun.

Vətəndaş şair öz yaradıcılığı və ictimai fəaliyyəti ilə, əslində, milli və ümumbəşəri maraqları əhatə edən insanpərvər bir mütəfəkkirdir. “Əgər yazıçı nəyisə tənqid edirsə, deməli, ölkəsini sevmir” tendensiyası təhlükəlidir. Şair tənqid edib, tənqidə meylli olub, amma eyni zamanda ölkəsini, xalqını hamıdan çox sevə bilər, –eynən Məhəmməd Hadi, Mirzə Ələkbər Sabir kimi...

Tənqidçi Yaşar Qarayev yazırdı ki, həqiqi vətəndaşlıq və vətənpərvərlik poeziyası ilə yanaşı, həmin ad altında saxta, yalançı dəb xarakteri daşıyan çoxlu şeirlər də özünə yol tapır.

Hələ 80-ci illərdə “Ulduz” jurnalında “Zamanla səsleşən şeirlər sorasında” adlı məqalə dərc etdirmiş tanınmış türkoloq, tənqidçi Aydın Məmmədov «yaşa», «alqış», «gözəlsən», «mərd atalar», «igid oğullar», «vüqar», «şan-şöhrət», «şərəf», «günəşli diyar» «vətən eşqi», «odlar diyarı», qurban olum», «başına dönüm», «çanım-gözüm», «baş əyirəm», «sevirəm», «sənsiz neynərəm», «Günəşə, Aya ucalmaq» və s. kimi “deklarativ, konkret məzmunu olmayan” və s. bu kimi söz və ifadələrdən, “təmtəraqlı ibarələrdən” az-çox bəhrələnen Tofiq Bayram, Qasım Qasımzadə, Qabil, Famil Mehdi, Tofiq Mütəllibov, Davud Ordubadlı, Rasim Kərimli, Atif Zeynəlli, Abbasəğa, Güləli Rəsul, Müzəffər Nəsirli, Mövlud Qonaq, Rüşət Zəbioğlu, İbrahim Göyçaylı, Məmməd Kazım (*əlbəttə, bu imzaların içində istedadlısı da var-Q.Ə.*) və başqa müəlliflərə qarşı bizi “gözlənilməz assosiasiyalarla, sözlərin təkrarolunmaz ifadə paralellikləri ilə rastlaşdırın” Məmməd Araz, Hüseyn Arif, Cabir Novruz, Musa Yaqub, Sabir Rüstəmxanlı, Vaqif Bayatlı Odər kimi şairləri qoyurdu.

Bu poetik həqiqət doğrudur ki, “bütün həyatı boyu şairin hər şeiri, hər kitabı özünün və başqalarının yazdıqlarından heç nəyi təkrarlamadan yeni bir şey başlamaq, yeni bir şeyin əsasını qoymaq cəhdidir” (*Yozef Ribak*).

XX-XXI ƏSRLƏRİN MƏRZİNDƏ AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA MİFOLOJİ OBRAZLARIN İŞLƏNMƏSİ

Leyla İSMAYİLOVA

Slavyan Universiteti
taci070787@gmail.com
AZƏRBAYCAN

Bir etnosu digərindən ayıran əlamətlər çoxdur. Fərqləndirici amillərin ən öndə gələni isə mifoloji düşüncədir. Bu sıraya mərasimlər, bayramlar, adətlər-mədəni irsin başqa arxaik atributları da daxildir. Lakin dünyanı dərkətmədə əldə olunan ilkin nəticələr köklə çox dərin qatlarla bağlandığından əsas meyar rolunu miflər daşıyır. Başqa sözlə, bəzi oxşarlıq, yaxınlıq və səsleşmələr nəzərə çarpsa da, dünya xalqlarının hər birinin mifologiyadan keçən özünəməxsus mədəniyyət, folklor ənənəsi vardır. Orada duyulanlara və baş verənlərə hər millətin öz mifoloji baxışı mövcuddur. Və Azərbaycan türklərinin mənəvi simasının formalaşmasında ən mühüm simasının formalaşmasında ən mühüm vəzifə mifoloji düşüncənin kortəbii şəkildə yaranan məhsulların üzərinə düşmüşdür. İbtidai inancların qalıqları mif və rituallar vasitəsi ilə folklorun epik, lirik janrlarına keçmiş, eləcə də onlar oyun-tamaşaların mərasim nəğmələrinin özəyini təşkil etmişdir. Mədəniyyətin ən arxaik əlamətlərinin və elementlərinin kompleks şəkildə əksinə də mifologiyanın daşıyıcılarında (yaradıcılar-tarıqlar, dünyanın, təbiət hadisələrinin yaranması, canlı-cansız varlıqların bir-biri ilə qarşılıqlı münasibətləri və əlaqələri haqqındakı təsəvvürlərdə, kultlarda, magikliklə yögrulan, sakrallaşdırılan cisimlərdə) rastlaşırıq.

Mifin bitdiyi yerdən tarix başlayır.Lakin mifoloji görüşlərsiz heç bir xalqın qədim tarixi və mədəniyyəti yoxdur.Ona görə ki,arxaik mədəniyyətlərin hamısı mənbəyini mifoloji təsəvvürlərdən alır.

Bir neçə əsr bundan əvvəl bizə elə gəlirdi ki,miflər yalnız lap qədim dövürlərə,hələ insanların dünyanı dərk etməyə qadir olmadıqları uzaq keçmişə aiddir.Keçmişdə insanlar sadələvh uşaqlar kimi özlərindən çoxlu şeylər uydurublar,təxəyyüllərinin məhsulu reallıq kimi qəbul ediblər.Zaman keçdikcə,tarixin inkişafı yeni mərhələsində ətraf ailəmin yeni səviyyədə dərk etməyə başlayaraq mifi həmişəlik olaraq keçmişin malına çevirirlər.

Belə deyə bilərik ki,dünyanı miflərin köməyi ilə izah edən ibtidai insanlar o qədərdə ibtidai olmayıblar.Ona görə ki,onların özləridə mifin bir hissəsinə çevriliblər.İbtidai insular təkə özləri mif yaratmadılar,həmdə mifoloji həyat tərzini qoruyub gələcək nəsillərə ötürə bildilər.Mifin meydana gəlməsi insanın yaradıcı təxəyyüllündə partlayış baş verməsinin əlamətidir.İnsan fantaziyası güclü bir təkən alaraq zəncir kimi saysız-hesabsız,qeyri-adi,əcaib obrazlar doğurmağa başladı.Miflər bu obrazları simvolik dilə çevirdi və bu dil təbii dillə yanaşı,insanın elmi,incəsənəti və s. oldu.

Elə o vaxtlardan miflərin insan idrakının və insan fəaliyyətinin olduğu hər yerdə daima mövcud olması və gələcəkdə də mövcud olacağı dərk edildi.H.Q.Qadamer deyir:”Miflər insanlığın ilkin fikirləridir.Biz onları dərk etməyə,onların əzəli mənasını və dərin anlamını tutmağa,öz cəhdlərimizdə onları başa düşməyə nə qədər çalışsaqda,yenədə miflərin bilinməz gerçəkliyindən və onların cəzb edici sirrindən agah ola bilmirik”.H.Q.Qadamerin dediyi kimi,biz uçaq keçmişə,insanın Allahlar haqqında ilkin təsəvvürlərinin yenidən yarandığı ibtidai dövrə qayıtmalıyıq ki,mifin əzəli mənasını başa düşək.

Mifologiya məzmun və formaca müxtəlif olduğuna görə müxtəlif məqsədlərə xidmət etmişdir.Onun köməyi ilə insan kosmosu,ətraf ailəmi,bəşərləşdirməklə heyrat və həyəcanı dəf edir,özünə təskinlik verir,pis-yaxşını ayırd edə bilir.Mifologiyada keçmiş,gələcək və indiki zaman uzlaşdırılır.Mifologiya real,həyatı əsaslara malik anlayışdır.O,gerçək dünyanın hadisələrini,faktlarını sadələvhcəsinə təcəssüm etdirən,avamcasına şərh edən insan əqlinin erkən mərhələsində əmək təcrübəsi prosesində,müəyyən sosial-iqtisadi şəraitdə meydana gələn yaradıcılıqdır.İnsanların əmək və həyat təcrübəsi genişləndikcə mifoloji fantastikanında dairəsi genişlənir.Mifologiya elminin insan həyatında keçmiş dövürlərdən əhəmiyyətli faktların bizə çatdırdığı üçün dərinlən araşdırılmalıdır.

Mifin mənası əfsanə,rəvayətlə bağlı olub,əcədad mədəniyyətinin daha əski qatlarında yaranmış bədii dəyərləri ifadə edir.Mif hərfi mənada (yunanca mifos sözündəndir) dünyanın və insanın yaranması barədə əfsanələr erkən etnosların tanıdığı dünyanın idarə edən Allahlar,tarırlar haqqında hekayətlər,dünyanın bugünü və sabahı,dağılıb yenidən yaranması barədəki ilkin bədii yaradıcılıqdır.Mif erkən etnosun dünya,insan və insanın dünya hadisələri barədəki bədii düşüncəsidir.Bu düşüncənin zaman hüdudu qeyri-müəyyəndir.

Mif dünyanın işarələrlə,sakral obrazlarla dərkidir.Miflər arxetipik,universal,fövqəl təbii obrazlar silsiləsidir və qədim xalqlardan biri kimi Azərbaycan türklərinin ilkin dünya görüşünün məhsuludur.Bəzən konkret obraz, xüsusi ad şəklində yaddaşlarda yaşasada hər biri müəyyən varlığın yaranması,fəaliyyəti və məhlində bəhs açan primitiv əhvalatın daşıyıcısıdır.Daha çox əski çağlara aid yazılı abidələrdən,nağıl,epos və şifahi epik ənənənin başqa formalarında,inam və etiqadlarda mifik düşüncənin qalıqlarına rast gəlirik.

Azərbaycan mifologiyası ümumi türk mifologiyasının tərkib hissəsidir.Qədim türk mifologiyası qaynaqlarından bəhrələnen mifologiyamız əski türk mifoloji modelini qoruyub saxlamaqla onun yeni miflər,inanclar,kultlar,adət-ənənə və mərasimlərlə zənginləşdirən yaradıcılıq sahəsidir.Azərbaycan türklərinin mənəvi simasının formalaşmasında ən mühim vəzifə mifoloji düşüncənin kortəbii şəkildə yaranan məhsullarının üzərinə düşmüşdür.Mədəniyyətin ən arxaik əlamətlərinin və elementlərinin kompleks şəkildə əksinədə mifologiyanın daşıyıcılarında rastlaşırıq.

Mövzunun aktuallığı ondan ibarətdir ki,mifoloji elementlərdən bədii ədəbiyyatın bütün inkişafı boyunca istifadə olunmuşdur.Mahiyyət etibarı ilə mifoloji ədəbiyyat antik dövr ədəbiyyatında başlayaraq müasir dövrə qədər öz aktuallığını itirməyib.Bədii ədəbiyyatda mifoloji elementlərdən geniş istifadə olunmuşdur və olunur.Ona görə ki,mif simvolikası insan şüurunun ən dərin qatlarına nüfuz etmişdir.Bədii mətində mif özünü müxtəlif formada göstərir.Başqa sözlə desək,biz müasir mədəniyyətdə remifologizasiya prosesini müşahidə edirik,yəni müasir ədəbiyyatda təhkiyyənin tərkibində mifin yeni bir formada işlənməsini.Bu,bədii mətndə mifin bilavasitə açıq şəkildə

(məsələn, Con Apdaykın "Kentavr" romanında və Çingiz Aytmatovun "Gün var əsrə bərabər" əsərində və s.) və yaxud mətnaltı məzmununda (Kamal Abdullanın əsərləri, Elçin Hüseyinbəylinin "Metro vadisi" əsərində və s.) özünü göstərməsidir.

Mifin yaranma tarixi və onun bədii mətn kontekstində yeri, onun bədii mətnin obrazlar və ideyalar sistemində psixoloji dərki ədəbiyyatşünasların və mədəniyyət nəzəriyyəçilərinin tədqiqat predmentinə çevrilmişdir (A.N. Veselovski, V.Y. Prop, O.M. Freydenberq, A.F. Losev, D. Frezer, K. Levi-Stros, K. Yunq, Y.M. Meletinski, M. Eliade, V. Qolosovker, İ.M. Dyakanov, A.M. Rutkeviç və s.).

Yeni dövr ədəbiyyatında yazıçıların əksəriyyəti öz əsərlərini poetikasında şüurlu surətdə mifdən istifadə edirlər, buda problemin öyrənilməsində xüsusi aktualıq əldə edir. İkinci bir tərəfdən, miflərə qayıdışın səbəbi ondan ibarətdir ki, yazıçıların təsviri realizimdən uzaqlaşaraq, ifadəli realizmə üstünlük verirlər. Ona görə ki, bədii mətnə miflər, mif elementləri və onların simvolikası yazıçıya mətnaltı məzmunun və təhkiyənin ikinci planını açıqlamağa imkan verir.

Azərbaycan ədəbiyyatında 70-ci illərdən başlayaraq mifə qayıdış müşahidə olunur. Məsələn, M. Süleymanlının əsərləri, Anarın "Ağ qoç, qara qoç" utopik romanı, Elçinin "Ağ dəvə", "Mahmud və Məryəm", Y. Səmədoğlunun "Qətil günü" əsərləri bunun bariz nümunəsidir.

Bundan başqa aşağıda qeyd olunan əsərlər – "Yarımqıç əlyazma", "Sehrbazlar dərəsi", hekayələr (K. Abdulla), "Günah duası", "Erməni adındakı hərflər", (M. Süleymanlı), "Ölümlə zarafat" hekayələr kitabı (Əjdər Ol) bizə 20-21-ci əsrlərdə Azərbaycan ədəbiyyatında mifoloji obrazların işlənməsini və mahiyyətini araşdırılması üçün istiqamət verir. Maraqlısı ondadır ki, bu dövr Azərbaycan ədəbiyyatında nəinki Türk mifologiyasından, eyni zamanda, Avropa (yunan və s.) və Misir mifologiyasından da istifadə olunur.

XIX ƏSRİN II YARISI VƏ XX YÜZİLLİYİN ƏVVƏLƏRİNDƏ UŞAQ ƏDƏBİYYATINA ÜMUMİ BAXIŞ

Şahanə MƏHƏRRƏMOVA

ADPU

sehane.meherremov@mail.ru

AZƏRBAYCAN

Azərbaycan ədəbi tənqidində uşaq ədəbiyyatına konkret münasibət və elmi-nəzəri baxışın, analiz tarixi bu bədii xəzinənin özü kimi başlanğıcını XIX yüzilliyin ikinci rübündən götürür. Əsrin son rübündə ədəbi və pedaqoji prosesin, məktəb və maarif hərəkatının canlanması ilə həmin münasibət və baxışın tezliyi, intensivliyi də artır. Ədəbiyyatşünaslığımızda uşaq ədəbiyyatı ilə bağlı ədəbi tənqidin formalaşma mərhələsi olan XIX əsrin II yarısı və XX yüzilliyin əvvəllərində uşaq ədəbiyyatına ümumi baxışla yanaşı bəzən konkret əsərlərin qismən təfərrüatlı təhlilini də görürük. Bu mənada M. Ə. Rəsulzadənin 1906-cı ildə "İrşad" qəzetində nəşr olunan "Rüstəmin yuxusu" sərlovhəli tənqidi məqaləsi xüsusi maraq doğurur. Həmin məqalə müəllim Abdulla bəy Əfəndiyevin eyni adlı kitabı ilə əlaqəli rəydir. A. Əfəndiyev bir az əvvəl balacalar üçün "Rüstəmin yuxusu" adlı bir poema və iki hekayə yazaraq kitabça şəklində nəşr etdirmişdi. M. Ə. Rəsulzadə adı çəkilən resenziyasında həmin əsərləri yığcam şəkildə təhlil edir. O, əvvəlcə A. Əfəndiyevin "Dəbistan" jurnalındakı fəaliyyətini, burada millət balalarının qıraeti üçün faydalı əsərlər yazıb çap etdirməsini alqışlayır. Sonra "Rüstəmin yuxusu" kitabçasındakı əsərlərin məziyyətlərindən söhbət açır. Əsasən, əsərlərin ideya-məzmun tərəflərinə toxunur.

"Rüstəmin yuxusu"nda o zamankı müsəlman mühitində milli ictimai gərəklərdə son dərəcə qorxulu və mənfi tendensiya olan dəstəbazlıq, qoçubazlıq və bunun necə faciəli nəticələrə gətirib çıxardığı sadə, real təsir bağışlayan bir əhvalatın fonunda oxuculara çatdırılırdı. Kiçik yaşlı oxucular sadə və aydın süjetə malik həyat hadisəsinin fonunda dəstəbazlıq və qoçubazlıq kimi nalayiq əməllərin cəmiyyətə, insanlara necə zərər vurduğunu anlama bilirdilər. Burada süjet anlaşıqlı, hadisə təsirli idi. Elə buna görə də M. Ə. Rəsulzadə kimi fəal bir cəmiyyətşünas əsəri təqdir etmiş və ona ədəbi-nəzəri mövqedən münasibət bildirmişdi. Tənqidçi Abdulla bəyin kitabda yer alan iki hekayəsinin

“mütaliəsini” də məsləhət bilmiş, onların “üslubi-inşası”nı, məzmun və ideyasını “mübtədildərdən” (ibtidai sinif şagirdləri) ötrü “mənfəətli” hesab etmişdi.

M.Ə.Rəsulzadə valideyinlərə məsləhət gördü ki, qiyməti çox baha olmayan bu kitabçanı alıb övladlarına versinlər ki, onlar oxuyub bu əsərlərin məzmunundan “mənfəət” kəsb etsinlər.

O zaman uşaq ədəbiyyatı ilə bağlı işgüzar mübahisə və müzakirələrin faydalı bir qanadını da ana dilindəki bəzi dərsləklər, bu dərsləklərdəki materialların istər pedaqoji, istərsə də ədəbi-tənqidi yönümdən dəyərləndirilməsi təşkil edirdi. Bu mənada “Vətən dili”, “Yeni məktəb”, “İkinci il” və s. dərsləklər barədə yazılmış mətbu rəylər müəyyən maraq doğurur.

A.O.Çernyayevskinin “Vətən dili” dərsliyi barədə F.Köçərli “Zakavkazye” (“Закавказье”) qəzetinin 2 aprel 1910-cu il tarixli nömrəsində maraqlı bir rəy çap etdirmişdi. İlk nəşri 1881-ci ildə baş vermiş həmin ibtidai məktəb dərsliyi sonralar dəfələrlə nəşr edilmiş və ondan ibtidai məktəblərdə ana dili dərsliyi kimi istifadə olunmuşdur.

Müəllifləri M.Mahmudbəyov və A.Səhhət olan “Yeni məktəb” (1909) dərsliyi barədə F.Köçərli (“Tərəqqi” qəz, 1909, 1 sentyabr) və Ü.Hacıbəyov (“Tərəqqi” qəz, 1909, 11 sentyabr) dolğun, əhəməli rəylər yazmış, dərsliyin və oradakı materialların, müxtəlif səpkili nümunələrin səciyyəsinə vermişdilər. Ü.Hacıbəyov “Həqiqət” qəzetində (1910, 5 mart) “Vətən dili” dərsliyi haqqında da rəy çap etdirmişdi. Bu rəylərdə ayrı-ayrı materialların analizində uşaq əsərləri ilə bağlı, həqiqətən, səmərəli nəzəri-tənqidi mülahizələrlə rastlaşırıq. Əsərlərin həcmi, seçimi, ideyası, əxlaqi-tərbiyəvi əhəmiyyəti, müasir həyatla səsleşməsi, uşaq fantaziyasına uyğunluğu, onların yaş səviyyəsi ilə uzlaşıb uzlaşmaması barədə qənaətlər uşaq ədəbiyyatı ilə əlaqəli nəzəri-estetik fikrə boy verir.

Çoxmüəllifli (M.Mahmudbəyov, S.Əbdürrəhmanzadə və s.) “İkinci il” (1908) dərsliyi və oradakı nümunələr o zaman geniş müzakirələrin predmetinə çevrildi. Əlifba təlimindən sonrakı ikinci il üçün dərslək kimi nəzərdə tutulmuş kitab haqqında Ü.Hacıbəyov (“Tərəqqi” qəz, 1908, 19 avqust), Ə.Hüseynzadə (“Tərəqqi” qəz, 1909, 9, 10 fevral), Ö.F.Nemanzadə (“Tərəqqi” qəz, 1909, 20, 22, 26 fevral; 3, 12, 15, 16 mart), M.Mahmudbəyov (“Tərəqqi” qəz, 1909, 24, 30 mart, 6 aprel) və b. öz mülahizələrini ortalığa qoymuş, geniş, hərtərəfli təhlil fonunda buradakı əsərlərin elmi-pedaqoji və nəzəri-tənqidi səciyyəsinə vermişdilər. Doğrudur, həmin nəzəri-tənqidi baxış konkret nümunənin təhlilinə əsaslanan təfərrüatlı təhlil deyildi. Məsələnin qoyuluşu ilə bağlı müəlliflər daha çox ümumiləşdirmələr yolu ilə öz qənaətlərini söyləmişdilər. Ancaq dərsləkdəki əsərlərin mövzu, məzmun, ideya, dil, şivə, üslub, orfoqrafiya və s. məsələlərinə toxunmuş, bu barədə öz mülahizələrini izhar etmişdilər. XIX əsrin II yarısı və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının inkişaf axarı üç məcrə ilə rəvac tapırdı. Bunlardan birincisi ana dilində ərsəyə gələn məktəb dərsləkləridir. Bu dərsləklərin tarixi M.Ş.Vazeh və İ.İ.Qriqoryevin 1852-ci ildə yazdıqları və 1855-ci ildə Təbrizdə çap olunan “Kitabi-türki” adlı muntəxabatından başlayır. Sonra S.Ə.Şirvaninin (“Rəbiül-ətfal” – 1878; “Tacül-kütüb” – 1883), A.O.Çernyayevskinin (“Vətən dili” – 1881, I hissə), A.O.Çernyayevskinin və S.Vəlibəyovun (“Vətən dili” – 1888, II hissə), S.Hacıbəyovun (“Hədiyyeyi-sibyan” – 1901), R.Əfəndizadənin (“Uşaq bağçası” – 1898); Bəsirətül-ətfal – 1901), M.Mahmudbəyovun (“Birinci il” – 1907; “İkinci il” – 1908 – Bu dərsləklər bir neçə müəllif tərəfindən yazılmışdır), M.Mahmudbəyov və A.Səhhətin (“Yeni məktəb” – 1909), M.A.Mollazadənin (“Türk dili, yaxud türkcə qiraət” – 1907), F.Ağazadənin (“Ədəbiyyat məcmuəsi” – 1912), A.Şaiqin (“Uşaq gözlüyü” – 1910; “Gülzar” – 1912; “Milli qiraət kitabı” – 1919), R.Əfəndizadənin (“Türk qiraəti” – 1918) və s. dərsləklər işıq üzünə görünür. Bu dərsləklərdə onlarla dəyərli uşaq ədəbiyyatı nümunəsi vardır.

Uşaq ədəbiyyatının inkişafında ikinci kanal oxu kitabları idi. Bu dövrdə şagirdlərin dərskənkənar vaxtlarda mütaliyəyə olan ehtiyaclarını ödəmək məqsədilə ədiblərimiz, şair və ziyalılarımız xeyli oxu kitabları nəşr etmişdilər. Bu kitabların bəziləri müəlliflərin özləri tərəfindən qələmə alınmış orijinal əsərlər, bəziləri isə müxtəlif xalqların ədəbiyyatından edilmiş tərcümə nümunələridir.

Haqqında bəhs etdiyimiz zaman kəsində uşaq ədəbiyyatımızın intişarına rəvac verən üçüncü qol uşaq mətbuatı idi. Bunlar konkret şəkildə “Dəbistan”, “Rəhbər” və “Məktəb” jurnallarıdır. “Dəbistan” 1906-cı ilin aprelindən 1908-ci ilin martına qədər fəaliyyət göstərmişdir. Əvvəlcə jurnalın nəşirliyini və redaktorluğunu Əli İskəndər Cəfərzadə və Məmməd həsən Əfəndizadə birlikdə həyata keçirirdilər. 15-ci nömrədən etibarən Ə.İ.Cəfərzadə bu işi təkbaşına yerinə yetirməli oldu. 1908-ci ildə maddi imkansızlıq ucbatından məcmuə bağlandı. “Rəhbər” jurnalı da belə bir aqibət yaşadı. Məcmuə 1906-cı ilin sentyabrında nəşrə başladı. Onun nəşri və redaktoru görkəmli müəllim, pedaqoq Mahmudbəy Mahmudbəyov idi. Jurnalın cəmi 5 nömrəsi çıxdıqdan sonra 1907-ci ilin yanvarında maddi çətinlik səbəbindən məcmuə fəaliyyətini dayandırmalı oldu.

O zamankı uşaq mətbuatımızdan ən uzun ömürlüsü “Məktəb”dir. Jurnal 1911-ci ilin noyabrından 1920-ci ilin aprelinə – bolşevik işğalına qədər nəşr edilmiş, onun 100-ə yaxın nömrəsi işıq üzü görmüşdür. 1916-cı ilə qədər Qafur Rəşad Mirzəzadə və Əbdülrəhman Tofiq Əfəndizadə onu birlikdə nəşr edirdilər. 1916-cı ildə Ə.T.Əfəndizadə vəfat etdiyi üçün Q.R.Mirzəzadə bütün işləri öz üzərinə götürməli oldu.

Hər üç məcmuədə uşaq ədəbiyyatımızın yüzlərlə nümunəsi çap edilmiş və kiçik oxuculara çatdırılmışdır. F.Köçərli bu məcmuələrlə yaxından əməkdaşlıq edən qələm sahiblərimizdən biridir.

İSMAYIL BƏY NAKAMIN “GƏNC-İ ƏDƏB” MƏSNƏVİSİNDƏ NİZAMİ TƏSİRİ

İlahə HACIYEVA

Azərbaycan Dillər Universiteti

ilahe_h@rambler.ru

AZƏRBAYCAN

Nizami Gəncəvinin “Xəmsə”sinin ilk poeması olan “Sirlər xəzinəsi” əsərinə həm fars, həm türk ədəbiyyatında bir çox cavablar yazılmış, nəzirələr ithaf olunmuşdur. Gəncəli ustadın “Məxzənül-əsrar”ına yazılan cavablardan biri də XIX əsrdə yaşayıb-yaratmış Azərbaycanın görkəmli şairlərindən olan İsmayıl bəy Nakamın “Gənc-i ədəb” məsnəvisidir. İ. Nakam vaxtı ilə Şamaxıda yaşayıb sonradan Şəkiyə köçən məşhur mülkədar nəslə olan Sədrəddinbəyovlardandır. Nakamın atası da şair olmuş, Fani təxəllüsü ilə şeirlər yazmışdır. Əli Abbas Müznib isə Nakamın “Seçmə parçalar” adlı şeirlər məcmuəsindəki müqəddiməsində Dərviş Məhəmməd ağa haqqında deyilmiş həmin fikri Nakamın adı ilə bağlayır. O, yazır: “Nakamın əvvəldə təxəllüsü “Fani” imiş, lakin Şərqi bir çox yerlərini gəzib, bəzi təriqət sahibləri ilə görüşdükdən sonra Şəkiyə qayıtmış, səfərindən aldığı təəssürat sayəsində “Fani” təxəllüsünü dəyişdirmiş, əvəzində “Nakam” təxəllüsünü qəbul etmişdir.” (Əliabbas Müznib, “Nakam, seçmə parçalar”). Bu fikrin təkrarına Əbdürrəhman Abdullayevin “Nakam” adlı məqaləsində də rastlayırıq.

Şairin yaradıcılığı “Divan” şeirlər toplusundan, “Gənc-i ədəb”, “Dastan-i Fərhad və Şirin”, “Dastan-i Məcnun və Leyli” məsnəvilərindən, müxtəlif hekayələrdən ibarətdir. Bu yazıda isə biz Nakamın “Gənc-i ədəb” məsnəvisinin həm mətn daxili, həm də Nizaminin “Sirlər xəzinəsi” ilə müqayisəli şəkildə hərtərəfli təhlilinin üzərində dayanacağıq.

İlk öncə onu da qeyd edək ki, Nakamın Nizaminin “Sirlər xəzinəsi”nə nəzirə olaraq yazdığı “Gənc-i ədəb” poeması onun yaradıcılığında ən önəmli yer tutur. “Gənc-i ədəb” məsnəvisi məzmun, quruluş və mündəricə baxımından Nizaminin əsərindən seçilir. Əsər həcm etibarilə Nizaminin poemasından böyükdür. Belə ki, Nizamin “Sirlər xəzinəsi” 2240 beytdən ibarətdirsə, Nakamın “Gənc-i ədəb”i 4960 beytdir. Bu da Nizaminin əsərinin həcmində iki mislinə bərabərdir. Digər fərqli cəhət əsərlərin yazıldığı bəhrələrin müxtəlifliyidir. Nizami öz məsnəvisini əruzun səri, Nakam isə xəfif bəhrində qələmə almışdır. Nakamın “Gənc-i ədəb”i 20 hekayət və 20 məqalətdən deyil, 31 məqalət və 35 hekayətdən ibarətdir.

Əsər klassik məsnəvilərdə tez-tez rast gəlinən “Bismillahirrəhmanirrəhim, tövhid və minacat” adlı ənənəvi başlıqla başlanır. Bu hissədə Nakam Allahı, onun yerdəki rəsulu Məhəmməd peyğəmbəri tərif edir. Daha sonra isə “Sərvər-i kainat və mövcudat-i Əliyə əfzəl-i ilticat həzrətlərinin nəfeyzi bəyanındadır” adlı hissə gəlir. Elə bu hissədə hər iki şairin dini mövzulara toxunmasında zamanın tələbindən irəli gələn fərqlər olduğunu görürük. Ənənəvi çərçivədə Nakam da tövhid və minacat mövzularına müraciət edir, peyğəmbərin nətinə verir. Ancaq Nizamidən fərqli olaraq dastan boyu əsərə Həzrəti Əli və digər şiə müqəddəsləri ilə bağlı xitab və hekayətlərin daxil edildiyini görürük. Nizaminin yaşadığı dövrdə Şərqdə hegemon olan Səlcuqilər sülaləsinin rəsmi ideologiyası sünni məzhəbi idi. Səlcuqilərdən olan Atabəylərin dövründə yaşayan və əsərini Ərzincan hakimi Bəhram şaha həsr edən şairin əsərində şiə motivləri yox dərəcəsinədir. “Məxzənül-əsrar”da islamın bəliqli bir təriqətinin düsturlarına rastlamazken” İ.Nakamın “Gənc-i ədəb”ində biz şiəliyin açıq-aydın təbliği ilə

qarşılaşırıq. Buna səbəb isə Nizaminin yaşadığı XII əsrdən fərqli olaraq XIX əsr Azərbaycanında artıq şüəlik bir ideologiya kimi möhkəmlənmişdi.

Nizamidə əsərin yazılmasını sifariş edən hökmdar mədh olunursa, burada “Gənc-i ədəb”in nəşrini öhdəsinə götürən Hacı Zeynalabdin Tağıyev, onun xeyriyyəçi fəaliyyəti təriflənir. Hacı Zeynalabdin Tağıyevin elmi himayə altına alması məsələsini Nakam bu hissədə xüsusilə vurğulamışdır. “Hacı Zeynalabdin ağa Tağızadə cənabının həsənəti, şanı və anın naməsinə kitabın binası bəyanındadır” başlığında şair əsəri yazma səbəbini də dilə gətirir:

Nizami ilk böyük əsəri olan “Sirlər xəzinəsi” dastanını qissələr toplusu şəklində yazmışdır. Nakam da bu təkiyə üsulunu dəyişdirməmiş, strukturu olduğu kimi saxlamışdır. Elə Nizaminin “Məxzən-ül əsrar”ındakı kimi əvvəl məqalət, ondan sonra hekayətləri vermişdir. Sadəcə olaraq Nizamidə hər məqalətdən sonra bir hekayə verilirə, Nakam hər məqalətdən sonra bəzən iki hekayə, bir neçə xitab və qissələr verərək onların sayını artırmışdır.

“Həqiqi eşq və məcazi eşqin bəyanındadır” adlı ilk məqalətdə şair təmiz, saf eşqi tərənnüm edir, yalançı, saxta məhəbbəti isə tənqid edir.

Ey del edub tərək səvazəndə ol,

Eşq olub zində payində ol.

Olmasa, aləmdə məhəbbət əgər,

Cümlə mücərrəddən olmaz əsər. (“Gənc-i ədəb”, ƏYİ, B-672)

Beləliklə, elə ilk məqalət və hekayətin məzmunu bizlərə Nakamın “Gənc-i ədəb” məsnəvisinin Nizaminin əsərindən fərqləndiyini söyləməyə əsas verir. “Nizaminin “Sirlər xəzinəsi” əsəri dövrü tənqid edən hökmdarları ədalətə, insana hörmətə, zəhmət adamlarını mənəvi saflığa, xeyirxahlığa çağırən dəyərli fəlsəfi-əxlaqi əsər olduğu halda Nakamın “Gənc-i ədəb” poemasının ayrı-ayrı hekayətlərində saf məhəbbət, məcazi və həqiqi eşq və s. tərənnüm edilmişdir. (2, səh 85) Düzdür Nizaminin bu əsərində Aşiq, Məşuq obrazları yoxdur. Ancaq onu da qeyd edək ki, buradakı məqalətlər sanki bizə Aşiqin peyda olacağına eyham vurur və o, “Xosrov və Şirin”də peyda olur, “Leyli və Məcnun”da isə əsl haqq aşiqinə çevrilir. Bu baxımdan Nizaminin “Sirlər Xəzinəsi”ni Aşiqi ilahi eşqə aparan ilkin mərhələ - şəriət mərhələsi də adlandırmaq olar. Nakamın poemasında bu mövzuya rastladığımız digər hekayə “Hekayət-i Ənuşirəvan-i adil”dir. Nakamın “Gənc-i ədəb”ində isə biz Ənuşirəvanın tamamilə fərqli obrazı ilə qarşılaşırıq. Buradakı Ənuşirəvan daha çox Nizaminin “Yeddi gözəl”indəki Bəhram Gura bənzəyir. Ənuşirəvan da Bəhram kimi cavan yaşlarında, yenicə taxtda əyləşdiyi vaxtlarda ədalət və səxavətinə görə ad qazanır. Sonradan Bəhram şahın başı yeddi ölkədən gətirilmiş gözəllərlə eys-i işrətə qarışır. Bəhram kimi Ənuşirəvan da bir gözəlin eşqinə dalır, başı sevgi macəralarına qarışır. Ancaq Ənuşirəvanın sevgisi Bəhramdan fərqli olaraq onu xalqından, haqq, ədalətdən uzaq salmır. O, məşuqəsi ilə əqd bağlayıb nikah kədsirsə də eşqini pünhan saxlamağa, onu faş etməməyə çalışır. Ənuşirəvan bu cəhətdən daha yüksək məqamda dayanır. Nakam da Ənuşirəvanın timsalında dövrünün rəhbərlərini eys-i işrətə uymamağa çağırır. Nizamidə Bəhram Guru dünyanın faniliyindən agah edən, onun bəzlinə aldanmamağa çağırən, bəsirət gözünü açan çoban və Fitnə olur. Nakamda isə Ənuşirəvan özü öz hərəkətlərini nizamlayan, nəfsə meyl etməyən güclü iradə sahibi kimi göstərilir. “Adil Ənuşirəvan” adlı bu hekayədə Nakam sanki yeddi ölkənin gözəllərinin dilindən söylənən nağılların hərəsindən çıxan nəticələri bir mətn daxilində birləşdirmişdir.

“Sirlər xəzinəsi”ndə də Nizaminin əxiliklə bağlı görüşlərinin əksinə rast gəlmək olar. Nizaminin “Süleyman və əkinçi”, “Kərpickəsən qocanın dastanı” və s. hekayələrində bu fikirlərin tərənnümünə təsadüf edirik. Təbliğ etdiyi ideyalara və məzmununa görə Nakamın “Hekayət-i Hatəm Tai və xarkəş”, “Hekayət-i Mahmud Qəznəvi və xarkəş”, “Hekayət-i şah-i Qəzvin ba xakpiz”, “Hekayət-i Əli ibn Salman ba fəqir” və s. hekayələrini Nizaminin yuxarıda adlarını çəkdiyimiz hekayələrinin davamı kimi qiymətləndirə bilərik.

Beləliklə, Nizami Gəncəvinin “Sirlər xəzinəsi”si ilə Nakamın “Gənc-i ədəb” məsnəvisinin qarşıqlı müqayisəsi onu göstərdi ki, şair etalon nümunəni əsas olaraq seçsə də həm məzmun, həm bəhrədə dəyişiklik etməklə ondan xeyli dərəcədə fərqlənmişdir. Nakamın əlavə etdiyi orijinal epizodlar, öz dövrü və zamanı ilə səsləşən əxlaqi-mənəvi problemlər onun Nizami təqlidçisi olmadığını bir daha sübut edir.

İŞGALDAN SONRA FOLKLOR MƏTNLƏRİ VƏ SÖYLƏYİCİ PROBLEMİ

Aytac ABBASOVA

AMEA Folklor İnstitutu

folklorgirl@mail.ru

AZƏRBAYCAN

Azərbaycan xalqının tarixən çox qədim olan zəngin folklor irsi vardır. Bəllidir ki, Azərbaycan folklor materiallarının toplanması, nəşri, tədqiqi və sistemləşdirilməsi həmişə Azərbaycan folklorşünaslığı üçün aktual məsələlərdən olmuşdur. Ayrı-ayrı bölgələr üzrə AMEA Folklor İnstitutu tərəfindən folklor antologiyalarının tərtib edilərək nəşr olunması, xüsusilə son illər Qarabağ layihəsi ilə bağlı atılan addımlar təqdirəlayiqdir. Xalqın mənəvi və mədəni varlığını mükəmməl şəkildə özündə cəmləşdirən folklorun öyrənilməsi, bu dəyərləri daşıyan mətn materiallarının toplanıb nəşr edilməsindən başlayır. Folklor mətnlərinin regionlar üzrə toplanması, nəşri və araşdırılması Azərbaycan folkloru haqda daha dolğun və geniş bilgi əldə etməyə imkan yaradır. Eyni zamanda, Azərbaycan folklorunun bölgələr üzrə araşdırılması ümumi folklorumuzun və onda baş verən dəyişikliklərin öyrənilməsi ilə yanaşı folklor mətnləri arasındakı oxşar və fərqli cəhətləri də aşkara çıxarır. Bu da öz növbəsində Azərbaycan folklorunun özünəməxsus nümunələrinin, eləcə də folklor obrazlarının arxaik semantikasının öyrənilməsində mühüm rol oynayır. Amma elə bölgələr də vardır ki, həmin bölgənin folklor nümunələri kifayət qədər toplanıb öyrənilməmişdir. Bu baxımdan illərdir düşmən tərəfindən işğal olunmuş bölgələrin –Kəlbəcər, Laçın, Qubadlı, Zəngilan, Cəbrayıl, Füzuli, Şuşa, Ağdam, Ağdərə, Xocalı, Xocavənd sakinlərindən folklor nümunələrinin həm toplanması, həm də araşdırılması aktual məsələlərdəndir. Şübhəsiz, ayrı-ayrı bölgələrin özünəməxsus şəraiti, həyat tərzi olduğu üçün orada yaşayan əhalinin də poetik düşüncəsi fərqli şəkildə təzahür edir. Digər tərəfdən çoxvariantlılığın folklorun əsas prinsiplərindən biri olmasını nəzərə alsaq, həmin bölgədən əldə ediləcək materiallar Azərbaycan folkloru ilə bağlı çoxvariantlılığın sistem halında tədqiqinə şərait yarada bilər. A.Aliyev haqlı olaraq qeyd edir ki, “Əgər folklorumuzun Azərbaycanın mövcud bölgələrindən toplanması, sistemləşdirilməsi, katoloqlaşdırılması, nəşri və tədqiqi yuxarıda göstərdiyimiz səbəblərdən xüsusi əhəmiyyətə malikdirsə, eyni prosesin tarixən Azərbaycan torpaqları olmuş, hal-hazırda düşmən tapdağı altında olan ərazilərdə aparılması iqiqat olaraq həm elmi-mədəni, həm də siyasi-millət əhəmiyyətə malikdir. Folklor etnosun mənəvi yaddaşdır”.

Doğrudan da, erməni şovinizminin fiziki və mənəvi terroruna məruz qalmış Azərbaycan xalqı tarixi torpaqlarının bir hissəsindən məhrum edilmişdir. Torpaq itkiləri etnosu yalnız mövcudolmanın maddi əsasından deyil, həmçinin mənəvi yaddaşdan da məhrum edir. Ona görə də düşmən tapdağı altında olan torpaqlarımızın folklorunun toplanması, nəşri, tədqiqi itirilməkdə olan etnik yaddaşın qorunması istiqamətində də xüsusi əhəmiyyətə malikdir. H.İsmayılovun dediyi kimi “Azərbaycan folklorunun regional mühitlər kontekstində öyrənilməsi birbaşa milli-mənəvi dəyərlərimizin bərpası deməkdir... Milli folklorun regional mühitlər kontekstində tədqiqi dövlət və dövlətçiliyin milli-mənəvi əsaslarının möhkəmləndirilməsinə xidmət edir”.

Araşdırma məsələsinə gəldikdə isə həmin regionların tarixi, coğrafi şəraiti, toponimləri, onomastik vahidləri və s. məsələlər ayrı-ayrı tədqiqatçılar tərəfindən araşdırılsa da, bölgələrin folkloru indiyədək ayrı-ayrılıqda sistemli olaraq araşdırılmamışdır. XX əsrin sonlarında regionların işğal edilməsi nəticəsində ayrı-ayrı rayonlarda məskunlaşan sakinlərdən, əsasən də, həmin ərazidə yaşamış yaşlı sakinlərdən-informatorlardan folklor mətnlərinin toplayıb yazıya alınması günümüzün ən aktual məsələsidir. Çünki həmin informatorlar yavaş-yavaş dünyasını dəyişir və onlarla birlikdə bu folklor mətnləri də itib-batır. Xalqın hər bir nümayəndəsi az və ya çox dərəcədə folklor dayıyıcısı ola bilər. Ancaq daha dolğun, ətraflı folklor mətnlərinin dayıyıcısı isə cinsindən asılı olmayaraq yaşlı nəslin nümayəndəsidir. Bildiyimiz kimi, klassik folklor məsələləri söyləyicilər- naqqallar, dərvişlər və s. vardır ki, həmin söyləyicilər, demək olar ki, yoxdur. Professional söyləyicilərin sıradan çıxmasının əsas səbəbi klassik folklor ənənələrinin zəifləməsi və yavaş-yavaş unudulmasıdır. Qeyd etdiyimiz regionlarda işğala qədər folklor məclisləri təşkil edilmişdir. “Folklor iməcilikləri” adı altında keçirilən bu məclislər daha çox toylarda, bayramlarda və gündəlik həyatda qadınların, əsasən payız-qış

aylarında hana toxuyarkən, yun darayarkən, sapa tütün düzərkən və s. fəaliyyət göstərirdi. Məclislərdə əsasən nağıl söylənər, tapmaca deyilər və müxtəlif oyunlar oynanırdı. Nağıl deyib, oyun oynamaq həm insanlarda ruh yüksəkliyi yaradar, həm də işlərinin yüngül keçməsinə kömək edərdi. Təşkil edilən nağıl axşamlarında xüsusi seçilmiş şəxslər nağıl söyləyər, hamı bir nəfər kimi qulaq asardı. Bu məclislər folklor baxımından çox zəngin olub, folklor nümunələrinin variantlaşmasına, dildən-dilə keçib yayılmasına və eyni zamanda, unudulmuş nümunələrin yenidən xatırlanmasına şərait yaradırdı. Ərazinin işğalı nəticəsində əhalinin ayrı-ayrı rayonlara dağılması, köçkünlük həyatı yaşaması bu məclislərin unudulmasına gətirib çıxarmışdır. İnformatorların sıradan çıxması və həmçinin illərdir özünəməxsus adət-ənənələrini yaşadıkları doğma ellərindən ayrı düşmələri və yeni gəldikləri mühitdə isə az da olsa fərqli bir adət-ənənə içərisində yaşamağa məcbur olmaları, məxsus olduqları bölgənin folklorunun regional xüsusiyyətlərinin də unudulmasına gətirib çıxarır. Xalqımıza məxsus olan adət-ənənələr zaman keçdikcə unudularaq yaddaşlardan silinir. Bu adət-ənənələri qorumaq, gələcək nəsle ötürmək olduqca vacib məsələlərdən biridir.

Hal-hazırda öz yurd-yuvasından didərgin düşmüş, Azərbaycanın müxtəlif regionlarında məskunlaşmış sakinlərin yaddaşındakı şifahi yaradıcılıq nümunələrinin əfsanələrin, nağılların, bayatıların, lətifələrin, xalq oyunlarının toplanılması həmin bölgənin etnoqrafiyası, tarixi, coğrafiyası, adət-ənənəsi və mifoloji düşüncəsi barədə bitkin təsəvvür yaratmaq deməkdir. Folklor mətnləri bölgənin tarixi-coğrafi, etnoqrafik xüsusiyyətlərini üzə çıxarmağa, bu əraziyə məxsus folklor örnəklərini respublikanın digər bölgələrinə məxsus variantlarla müqayisə etməyə, oxşar və fərqli cəhətləri göstərməyə, regionda icra olunan mərasimlərin spesifik xüsusiyyətlərini aşkarlamağa, mərasimlərin icrası zamanı ifa olunan folklor mətnlərinin regional xüsusiyyətlərini müəyyən etməyə imkan yaradır.

KAMAL ABDULLANIN “SEHRBAZLAR DƏRƏSİ” ROMANININ POETİKASI

Günay BUTAYEVA

Bakı Slavyan Universiteti

gunayim.buta@mail.ru

AZƏRBAYCAN

Müasir Azərbaycan ədəbiyyatını tariximizin ağuşundan alıb götürən, ədəbiyyatımızda fəlsəfi və mifik köklərə dayanan, sistemli mətnlərin yaradıcısı, əsərləri bir-çox dillərə tərcümə olunmuş, yaradıcılığın özünəməxsusluğu ilə seçilən Azərbaycan yazıçılarından biri də Kamal Abdulladır. O, öz yaradıcılığında bütün janrlara üz tutmuş, əsərlərinin çoxmənalı və mürəkkəb poetikası ilə ədəbiyyatımıza xüsusi gözəllik və zənginlik gətirmişdir. Kamal Abdullanın əsərləri bu mənada böyük maraq doğurur. Onun ən maraqlı poetik quruluşa malik əsərlərindən biri də "Sehrbazlar dərəsi" (2006) romanıdır.

Kamal Abdulla bu romanı təkçənəlik vaxtına vardığı məqamlarda yazıb. Romanda "təkçənəlik vaxtı" yalnız Sehrbazlar dərəsinin sakinlərinə məxsusdur. "Sehrbazlar dərəsi"ndə dünya ədəbiyyatının ən qədim düşüncə nümunələrinin izi görünməkdədir. Burada dünya xalqlarının mifik aləminə bağlı ədəbiyyat ideyası, buddizm, Zenn fəlsəfəsi, sufizm səsləşmələri əhəmiyyətli yer tutur, müxtəlif ideya və təriqətlərin izi aydın görünür. Min illərdir ki, özümüzə doğru yol gedirik, görünməyən tərəflərimizin həqiqətlərini görmək üçün. Bu fikir Kamal Abdullanın "Sehrbazlar Dərəsi" romanını oxuyandan sonra bizi daha çox düşündürməyə başlayır.

Artıq neçə illərdir ki, K. Abdulla Azərbaycan öz imzası, adı və şəxsiyyəti ilə orijinal imic sahibi kimi tanınır. Əvvəla ona görə ki, ənənəvi roman təfəkküründən də imtina edir, yəni zamanın yeni romanını ortaya qoymaqla bizi, görünməyən tərəflərin həqiqətlərin istiqamətləndirir. Məlum olur ki, insanın aysberq kimi görünməyən tərəfi var və o görünənlərdən daha əhatəli, zəngin, rəngarəngdir. Romandakı insanların taleyinə bağlı təsvir olunan hadisələr həmin fikri təsdiqləməkdədir. "Sehrbazlar dərəsi" çoxzamanlı və çoxməkanlı romandır. Nəsillərin taleyini izlədiyinizgərə (Qədiequlu-onun oğlu

Məmmədqulu-onun oğlu Allahverdi)əsərdə irs-varislik əlaqələrini bütün parlaqlığı ilə üzə çıxır,tomanın baş probleminə çevrilir. Çoxmənalılıq daha doğrusu dünəni, bugünü və sabahı birləşdirən bütöv zaman harmoniyası elə burdan doğur. Əsərdəki Görükməz təpə,Sehrbazlar dərəsi kimi təsvir olunan real və irteal məkanların gerçək və xəyal mənzərəsi romanın çoxqatlı fikir təqdiminə imkan yaradır.Yazıçı mifopoetik elementlərdən,arxaik yaddaş faktlarından, qədim Şərq nağıllarının və dastanlarının təhkiyə tərzində xüsusilə sufi-təsəvvüf fəlsəfəsindən istifadə edir, bir qədər tarixi gəncəşdirir.

"Sehrbazlar dərəsi"nin polifonizmi də elə onun yüksək bedii sənət prinsipləri ilə bağlıdır.Yazıçı əsərdə insana bağlı gerçək duyğuları, psixoloji yaşantıların rəngarəngliyini təsir etməyi məqsəd bildiyindən onu müxtəlif vəziyyətlərdən keçirir, obrazın gerçək əməli ilə düşüncələrini, arzu və istəklərini qarşılaşdırır. Yazıçı insanın özündən kənardakı məninə onun yuxu, xəyal, fantaziya aləmindəki yaşantılarına gerçəklik həqiqətləri kimi baxır və roman bizim eramızdan əvvəl və sonrakı həyatda kim olduğumuzu öyrənməyə kömək edir. Bu mənada "Sehrbazlar Dərəsi" həm də insanı özünə tanıdan,özünüdərkə vasitə olan əsərdir.

Roman klassik ənənələrə dayanıqlı, orta q türkük düşüncəsinə bağlı bir əsərdir. Azərbaycan türkcəsinin tarixi potensialını və təfəkkürünün qaynaqlarının açıq-aydın nişan verən "Sehrbazlar dərəsi" həm də övham və mövhumatdan kənar dünyəvilik, islami əxlaq təqdim edir. Bu əsərdə sadəcə sufilərin həyatını deyil, məhz təsəvvüf qavramını və dünya modelini eks etdirən əsərdir. Əsərdə təsvir edilən hadisələr iki müstəvidə cərəyan edir: real dünyada və ruh aləmində.Birinci dünyada baş verənlər realist planda, ikincidünyada isə mifoloji planda təsvir edilir. Reallıqla mif üzləşir və əsərin sonunda sanki birləşir.

Əsərin finalında maraqlı faktlar özünü göstərir. Belə ki,Allahın yaratdığı dünyanın sonu çatandan sonra həyat davam edirsə,deməli bu,artıq insanın yaratdığı və yaşadığı dünyadır. Allahın yaratdığı Görükmez təpə və onun ətrafındakı məmləkət yox olur,insanların yaratdığı Sehrbazlar dərəsindəki həyat isə davam edir. Belə çıxır ki,Allah insanı ona görə yaratmış və ona ilahi mahiyyətsən ona görə pay vermişdir ki,o,Allahın işini davam etdirsin.

Sehrbazlar dərəsindəki dünya insanların mənəvi-ruhi saflıq zirvəsində yaratdıqları dünyadır. Bu son möcüzədir. Bu,dünyanın və insanların fəlakəti deyil.Bunu Seyid Sarı belə başq düşür. Bu insanların ən böyük səadətidir. Bunu Ağ dərviş belə başa düşür. Ağ dərviş başda olmaqla sehrbazlar dərəsinin əhli yer üzündə cənnət yaratmaq istəyən və buna heç zaman nail ola bilməyən ateistlərdən fərqli olaraq Allaha olan etiqadlarını heç vaxt itirməmiş, əksinə,Allaha daha çox yaxınlaşmış insanlardır.

Seyid Sarı son sözün vaxtını uzatmaq istəyir. Ağ dərvişi hər dəfə öldürməklə o,möhnet qazanmaq istəyir. Son söz nədir, əbədi ölüm,yoxsa ki, birdəfəlik ölüm? Əsərdə bu sual açıqlanmır,lakin buna dolayısı ilə işarə edilir. Səyyah sehrbaz Ağ dərvişi öldürmədi. Deməli,yeni dövr başlandı.Yol ayrıcında olan dünya hansı yolla gedəcək:Seyid Sarının, yoxsa Ağ dərvişin yolu ilə. Bu fikir açıq söylənməsə də xilas edilmiş uşaq Ağ dərvişə təhvil verilir. Bu Sehrbazlar dərəsindəki ilk və yeganə uşaqdır-yeni gələcəkdir, Görükməz təpənin yoxluğundan sonra davam edəcək gələcəkdir. Burada cəllad Məmmədqulunun və Karvanbaşının dünyası sona yetir, Ağ dərvişin və Səyyah sehrbazın dünyası başlanır.

Burada reallıqla arzu,tarixləmif, vücutla ruh birləşərək bir vəhdət yaradır. Məkan qurtarır,zaman dayanır bu "dolğun an"ın içində.Roman özündə çox böyük hikmətlər və mənalar ehtiva edir və onların heç biri müəllifin irad istəkləri çərçivəsinə sığmır.Odur ki, əsərin müəllifi heç nə demək istəmir, lakin əsərin özü, onun zəngin, hələ bundan sonra dərinədən öyrənilməsinə ehtiyac duyulan poetikası oxuculara çox şeyi deyir.

QARABAĞDA ƏDƏBİ MƏCLİSLƏRİN YARANMA ZƏRURƏTİ

Töhfə ƏMRAHLI

Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu
emrahli_1987@mail.ru
AZƏRBAYCAN

XIX əsr Qarabağda öz poetik istiqaməti ilə seçilən yaradıcı bir ədəbi mühit mövcud idi. Bu dövrdə xalq şeiri tərzində yazmaq bir növ ənənə halını almışdı. Vaqif ədəbi məktəbinin təsiri ilə yazılan şeirlərlə yanaşı klassik üslubda yaranan nümunələr mühitin yaradıcılıq imkanlarını aşkarlayırdı.

Bu dövr ədəbi yaradıcılığında nəzərə çarpan cəhətlərdən biri məktublaşma və deyişmə ənənəsinin yaranmasıdır. Lakin XIX əsrdə, xüsusilə Qarabağ ədəbi mühitində bu ənənə bir qədər də geniş məzmun kəsb edir, o dövrün ictimai-siyasi vəziyyətini səciyyələndirirdi. Şairlərin xalqın taleyi ilə bağlı əsas məşvərət və məsləhət yeri ədəbi məclislər idi. Ölkənin müxtəlif yerlərində – Lənkəranda, Şamaxıda, Naxçıvanda belə məclislər fəaliyyət göstərirdi. Bunlardan ikisi Qarabağda təşkil olunmuşdu. Qarabağın bir çox kəndlərində istedadlı şairlər yazıb-yaradırdılar. Onlar tez-tez bir yerə toplaşır, öz əsərlərini oxuyur, şeirləri müzakirə edir, müxtəlif fikirlər söyləyirdilər. Məhz şairlərin poeziyaya, şeir sənətinə olan sevgisi və marağı son nəticədə şeir məclislərinin yaranmasına gətirib çıxardı.

İlk dəfə belə bir məclis 1864-cü ildə Mirzə Rəhim Fənanın təşəbbüsü ilə Hacı Abbas Ağahın öz istəyi ilə onun evində toplanmışdı. Sonralar Mirzə Fəna Natəvanın razılığı ilə məclisin onun sarayında keçirilməsinə nail oldu. Bu səbəbdən də 1872-ci ildən məclis Natəvanın sarayında fəaliyyət göstərməyə başladı. Məclisin fəal üzvlərindən Xurşidbanu Natəvan, Mirzə Ələsgər Növrəs, Mirzə Həsən Yüzbaşov, Məmo bəy Məmai, Hacı Abbas Ağah, Məhəmmədəli bəy Məxfi, İsmayıl bəy Daruğa, Məşədi Nəsir Lövhi, Mirzə Sadiq Piran, İmamxan oğlu, Hüseyn ağa Cavanşir, Bəhram bəy Fədai, Mirzə Haqverdi Səfa, Məhəmməd ağa Müştəri, Mahmud bəy Mahmud, Mirzə Cəfər, Səməd bəy Səməd, İsgəndər bəy Rüstəmbəyov və b. göstərmək olar. Aralarında olan səmimi dostluq münasibətlərinə uyğun olaraq ona “Məclisi-üns” və ya “Məhfili-üns” (ünsiyyət, dostluq məclisi) adı verildi. Məclisin idarə olunması və təşkilati işləri Natəvanın ixtiyarına keçdikdən sonra onun iştirakçılarının sayı artmağa başladı. “Müşavirələrdə şairlərlə yanaşı Şuşa xanəndələri də iştirak edirdilər. Hacı Hüsü, Məşədi kişi, Kaştazlı Haşım və başqa xanəndələr “Məclisi-fəramuşan”la yanaşı onun da yığıncaqlarında iştirak etmişlər”.

Natəvan Bakı və Şamaxı məclisləri ilə də mütəmadi surətdə əlaqə saxlayır, “Məclisi-fəramuşan” ilə məktublaşmalarda fəal iştirak edirdi.

Əya, Nəvvab, vəlayi-süxəndan,
Yetişdi naməniz, dilşad oldum.
Qəmü ənduhim firavan idi, amma
Behəmdüillah kenun azad oldum.

Bəzən xəstəliyi ilə əlaqədar olaraq Natəvan tez-tez Bakıya və ya Tiflisə müalicəyə getməli olurdu. Belə vaxtlarda məclis üzvləri öz yığıncaqlarını davam etdirir, bu münasibətlə ona şeirlər həsr edir, dəstək olurdular.

“Məclisi-üns”ün şairlərinin əsərlərindən belə qənaətə gəlmək olur ki, onlar Natəvanın rəsmlərinə şeirlər yazdıqları kimi, aşiqanə qəzəllərinin bir hissəsini üstüörtülü olsa da bu gözəl qadına həsr etmişlər. Natəvan müasiri olduğu Şuşa şairləri üçün bir ilham mənbəyi idi”.

Məclis 1897-ci ilədək fəaliyyət göstərmişdir.

Əsrin ikinci yarısında – 1872-ci ildə Qarabağda təşkil olunmuş “Məclisi-fəramuşan” məclisinə Mir Möhsün Nəvvab başçılıq edirdi. Bu məclisdə “Məclisi-üns”dən kənar qalmış şairlər iştirak etdikləri üçün məclisin adı “Məclisi-fəramuşan” (“Unudulmuşlar məclisi”) adlanmışdı. Məclisin fəal üzvlərindən Mir Möhsün Nəvvab, Abdulla bəy Asi, Həsənəli xan Qaradaği, Mirzə Əbdül Şahin, Məşədi bəy Baki, Fatma xanım Kəminə, Abdulla bəy Abuş, Baxış bəy Səbur, Bəhram bəy Fədai, Mirzə Muxtar, Məşədi Məhəmməd Bülbül, Molla Xəlil Saki, Mirzə Məhəmməd Katib, Həsən Qara Hadi, Xarrat Qulu Yusifi, Mirzə Hüseyn Salar, Mirzə İsmayıl Məhzun Nazim, Mirzə Əli Aşiq, Müznib, Sabit, İbrahim bəy Azər və b. öz bədii parçalarını burada oxuyur və bir-birinə dəyərli məsləhətlər verirdilər.

“Məclisi-üns” və “Məclisi-fəramuşan” arasında əvvəllər soyuq münasibət olsa da, sonralar onların arasında yaxın ünsiyyət yaranmışdı. “Onlar Nəvvaba göndərilən mənzum məktublarnın çoxunda eşq, sədaqət, dostluq, riyə, yalan, habelə fəlsəfə, hikmət, musiqivə sairədən bəhs açırdılar ki, bunlarda dövrün ictimai məsələlərini öyrənmək üçün müəyyən əhəmiyyətə malikdir”.

“Məclisi-fəramuşan” üzvləri öz yaradıcılıqlarında həm Füzuli, həm də Vaqif ənənələrini davam etdirmişlər. Bəziləri klassik şairlərə nəzirə yazmış, bəziləri ilahi eşqi tərənnüm etmiş, digər qismi isə həyatı sevgini, insani kədəri tərənnüm etmişlər. Xüsusilə Hafız, Füzuli, Sədi kimi söz ustalarına xüsusi rəğbət bəsləyərək onların şeirlərinə nəzirə və təxmis yazmışlar.

Məclis üzvləri bölgədə, eləcə də ölkədə olan sosial ədalətsizlik və cəhaləti müşavirələrdə müzakirə edir, baş verən olaylara münasibət bildirirdilər.

Nəvvab dünyada baş verən prosesləri daha yaxından izləmək üçün “Ziya”, “Ziyayi-Qafqaziyyə”, “Kəşkül” Hindistanda çap olunan “Bəhlülü-mətin” qəzetlərini izləyir və məclis üzvlərini də məlumatlandırır.

“Məclisi-fəramuşan”ın əsas mövzusu ədəbiyyat, şeir və musiqi idi.

“Məclisi-fəramuşan”ın nəzdində Nəvvab və Hacı Hüsünün rəhbərliyi altında “Xanəndələr məclisi” adlı bir musiqi məclisində fəaliyyət göstərirdi. Məşədi İsi, Kaştazlı Həşim, Hacı Hüsü, İslam Abdullayev, Mirzə Muxtar, Malibəyli Həmid və qeyri xanəndələr həmin məclisin üzvü olmuşlar. F.Şuşinski yazır: “O zaman Şuşada fitri istedadla, gözəl səsə malik gənclər məşhur musiqişünas, şair Mir Möhsün Nəvvabın və görkəmli xanəndə Hacı Hüsünün xanəndələr məclisində muğamları, təsnifləri öyrənir, öz musiqi qabiliyyətlərini təkmilləşdirirdilər. Gənc İslam da ilk musiqi təhsilini Nəvvabdan almışdı”.

Nəvvab ensiklopedik biliyə malik olmuş, ədəbiyyatşünaslıq, musiqi, pedaqogika, əxlaq, astronomiya, kimyavə lüğətçilik sahəsinə aid iyirmidən artıq kitab yazmışdır. Eyni zamanda naşir və rəssam kimi də tanınmışdır.

1892-ci ildə “Təzkireyi-Nəvvab” əsərini yazmışdır ki, burada XIX əsrdə yazıb- yaratmış şairlərin həyat və yaradıcılığını öyrənmək üçün dəyərli vasitədir.

Qarabağda mədəni həyatın canlanmasında və görkəmli sənətkarların meydana gəlməsində bu məclislərin böyük təsiri olmuşdur.

QORI MÜƏLLİMLƏR SEMİNARIYASININ ŞƏKİLİ MƏZUNLARI

Mətanət MUSTAFAYEVA

ADPU-nun Şəki filialı
reshad_mustafa@mail.ru
AZƏRBAYCAN

Azərbaycan təhsil, mədəniyyət, hətta siyasi tarixində mühüm rol oynamış Qori Müəllimlər seminariyasında Azərbaycan şöbəsi 1 sentyabr 1879-cu ildə açılmışdır. 13 may 1880-ci ildə şöbənin açılışı rəsmən təsdiq olunmuş və qanuniləşdirilmişdir. Seminariyada Şəkiddən də tələbələr təhsil almışlar.

Rəşid bəy İsmayıl oğlu Əfəndiyev (1863-1942) 1863-cü ildə Nuxa (Şəki) şəhərində ruhani ailəsində doğulmuşdur. Atasını 7 yaşında olarkən mollaxanaya oxumağa qoymuşdur. Atasını özü həm də əlifba, lüğət, ərəb sərfi-nəhvi, məntiqdən, Hafızdan, Sədinin “Gülüstən”, “Büstan”, Füzulinin “Leyli və Məcnun”undan dərs verərmiş. İsmayıl Əfəndi 1876-cı ildə Rəşid bəyi Şəki şəhər rus məktəbinə qoyur. Rəşid bəy bundan sonra təhsilini davam etdirmək istəyir. O, xatirələrində yazır ki, onun Qori seminariyasına daxil olmasının iki əsas səbəbi vardı. Birincisi, 1878-ci ildə Rəşid bəyin Tiflisdəki həmyerlisi olan M.F.Axundovla görüşməsi və onun məsləhəti, ikincisi, seminariyaya yenidən təyin olunan A.O.Çernyayevskinin 1879-cu ildə Nuxaya gəlməsi, Rəşid bəylə görüşməsi.

Çernyayevski Rəşid bəylə birgə altı nəfər şagird seçib Qoriyə göndərmişdir. R.Əfəndiyev Zaqafqaziya Müəllimlər seminariyasının birinci əsas kursuna (dövlət hesabına) daxil olur. Oxuduğu müddətdə o özünü çox fəal tələbə kimi göstərir. Əfəndiyev seminariyanın Azərbaycan şöbəsi tələbələrindən dram dərnəyi təşkil edərək M.F.Axundovun komediyalarını seminariya səhnəsində

tamaşaya qoyur, tamaşalara digər şöbələrədən müəllim və tələbələrini dəvət edirdi. 1882-ci ildə seminariyanı bitirən Əfəndiyev Qutqaşen ibtidai xalq məktəbinə müdir göndərilir. 1890-1892-ci illərdə Nuxanın Xaçmaz kəndində yeni açdığı məktəbdə işlədikdən sonra, Tiflisdə Aleksandrovski müəllimlər institutunun IV sinfinə qəbul olunur. 1900-cü ildən Qori müəllimlər seminariyasının şəriət, Azərbaycan dili müəllimi vəzifəsində çalışır. 1917-ci ildə o, Tiflisdən aldığı əmrə əsasən Naxçıvana gedir, üç aylıq müəllimlər kursu yaradır. 1918-ci ildən Bakıda iki əsas, iki hazırlıq siniflərindən ibarət müəllimlər seminariyası təşkil etmiş, özü də müdir olmuşdur. Bundan sonra Nuxada üç aylıq müəllimlər kursu açmaq üçün göndərilir, qadın və kişilər üçün iki seminariya açır. 1926-cı ildə seminariyaları birləşdirərək Nuxa pedaqoji texnimunu yaradır. Hazırda Şəkidə R.Əfəndiyev adına küçə vardır. Haqqında filologiya elmləri namizədi Ə.Abdullayev, professorlardan A.Abdullayev, A.Zamanov, Ə. Qarabağlı, özbək alimi H. Baişova maraqlı əsərlər yazmışlar.

Rəcəb bəy Əfəndiyev də (1893-1956) Nuxada xırda tacir ailəsində doğulmuşdur. Dövrünün təhsilli adamlarından olan Həbibulla oğulluğa götürdüyü qardaşı oğlu R.Əfəndiyevin oxumasına çalışmışdır. Əvvəlcə onu molla yanında, sonra Şəki şəhər məktəbində təhsil almağa göndərir. 1910-cu ildə Rəşid bəy Əfəndiyevin məsləhəti ilə Qori müəllimlər seminariyasına gedir, dövlət hesabına seminariyanın aşağı hazırlıq sinfinə qəbul olunur. 1914-cü ildə buranı bitirir, təyinatını Göyçay qəzasına alır. 1915-ci ildə R.Əfəndiyev yüksək ixtisaslı kadr kimi Şəkidə ilk gimnaziyanın direktoru təyin olunur. Sonradan buranı pedaqoji texnikuma çevirir, 1927-ci ilədək burada direktor vəzifəsində çalışır. 1929-cu ildə Tiflisə köçür və Tiflis pedaqoji texnikumunun direktoru olur. 1930-cu ildə Bakıda Maarif Komissarlığında məsul vəzifə tutur. 1930-cu ildə ADU-ya daxil olur, 1933-cü ildə dosent adı alır. 1931-ci ildən ömrünün sonunadək müəllimlər institutunda, ali pedaqoji institutda kafedra müdiri, institute direktorunun müavini kimi çalışır. “İrşad” qəzetində, “Məktəb”, “Diriliş” jurnallarında çap etdirdiyi “Gimnazist”, “Vahid”, “Kimdir o”, “Bədbəxt Ədhəm”, “Yaşamaq istəyirəm”, “İlin axır çərşənbəsi”, “Namus” və s. hekayə, novella, pyeslərini, “Türk çələngi”, “Müəllimlərin ixtisasının artırmaq işinin təşkili”, “Müəllimlərin üzərinə düşən vəzifələr”, “Uşaqlarda səhiyyə işlərinin tərbiyəsi” və s. əsərlərini yazmışdır.

Abdulla bəy Əfəndizadə böyük qardaşı, görkəmli pedaqoq Rəşid bəy Əfəndiyev kimi, Şəki realını məktəbini, Qori seminariyasını, sonralar Tbilisi Aleksandrovski Müəllimlər İnstitutunu bitirmiş, müəllimliklə məşğul olmuşdur. 1906-cı ildə Abdulla bəyin “Rüstəmin yuxusu, yaxud rəyası” adlı ilk əsəri çapdan çıxmışdır. 1919-cu ildə onun ikinci kitabı “Son türk əlifbası” adlı əsəri nəşr olunur. Müəllif bu əsərində Azərbaycan xalqının savadlanması üçün çətinlik törədən ərəb əlifbasının latın əlifbası ilə əvəz edilməsini zəruri məsələ kimi qaldırır. A.Əfəndizadə Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutunda da dərs deyibdir. Bu illərdə o, üçüncü kitabını da yazmış, onu “Fənni-tərbiyə” adlandırmışdı.

A.Əfəndizadə (Azaqbəyli) 1928-ci ildə Bakıda vəfat etmişdir. Pedaqoji fəaliyyətlə yanaşı şeir də yazdığı məlumdur.

Görkəmli Azərbaycan şairi Hikmət Ziyanın atası Ziya Əfəndizadə dövrünün təsilli şəxslərindən biri olmuşdur. R.Əfəndiyevin qardaşı Abdulla bəy Əfəndiyevin oğludur. Atası və əmisi kimi o da Qori müəllimlər seminariyasında təhsil almışdır. Ziya Əfəndizadə təkcə Şəkidə yox, Ağdaş, Zaqatala, Ağdamda pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olmuşdur.

Şəki rayonunun Göynük kənd sakini Molla Əbdürrəhim Əfəndi də Qori Seminariyasının məzunlarından. İ.V.Stalinlə birlikdə seminariyanın rus dili şöbəsini bitirmişdir. Kənddə dini elmləri tədris etmiş, kəndin böyük məscidində fəaliyyət göstərmişdir. Məlumatları aldığımız kəndin müdrik qocaman sakini İsaq kişi (hazırda vəfat etmişdir) dini təhsilini molla Əbdürrəhim Əfəndidən almışdır. Molla Əbdürrəhim Əfəndi 1928-ci ildə dünyasını dəyişmişdir, məzarı kənddəki qəbristanlıqların birindədir. Kəndin yaşlı sakinlərindən olan Adışirin kişidən aldığımız məlumata görə, Əfəndinin bəzi dini məsələlərə dair əlyazmaları vardır.

Abdilməcid müəllim Şəki rayonunun Oxud kənd sakini olmuşdur. Qori müəllimlər seminariyasının rus bölməsini bitirmişdir. Bir müddət Şəki uşaq evində, sonralar Şəki rayonu Aşağı Şabalıd, Baltalı kəndində rus dili müəllimi işləmişdir.

Azərbaycan ədəbiyyatına, elminə, iqtisadiyyatına töhfələr vermiş Şəki ziyalılarından həyat yolu dərin araşdırma tələb edən mövzulardandır.

LİRİKADA MÜƏLLİF BAŞLANĞICI

Fidan ABDURƏHMANOVA

Azərbaycan Dillər Universiteti

fidan_abdurahmanova@mail.ru

AZƏRBAYCAN

Bütün bədii janrlar kimi lirik növün ən zərif, ən füsunkar, ən yığcam janrı olan lirika da hər şeydən öncə yazıçı müşahidəsindən doğulur. Şairin mənəvi aləmi, müəllif başlanğıcı lirik şeirin həm psixoloji təməlini, həm də bədii formasını müəyyən edir. 60-cı illər lirikasından bəhs edərkən qeyd etdik ki, həmin dövrdə hər şeydən öncə lirikada fərdi emosiyaların yeni qaydada təşəkkülü baş verir və bu özünəməxsus üslub tələb edirdi. Çünki lirikada müəllif başlanğıcı ilk növbədə lirik təhkiyə, müəllifin emosional mühakiməsinin bədii təzahürü ilə bağlıdır. «Bədii mətn – əsər müəyyən bir sistem, müxtəlif poetika kateqoriyalarının ierarxik əlaqəsindən ibarət bütöv bir strukturdur. Bu sistemi, strukturu əhatə edən ən mühüm kateqoriyalardan biri isə məhz təhkiyədir. Təhkiyə kiminsə, nə haqdasa danışıması, söyləməsidir. Deməli, təhkiyədə – bədii əsərdə söyləyənin varlığı əsas məsələdir. Çünki bunsuz təhkiyəni təsəvvürə gətirmək qeyri mümkündür». «Çexovun poetikası» (1971) monoqrafiyasında A.P.Çudakov belə qərara gəlir ki, «Mətnin təsvirçiyə» – təhkiyəçiyə və hekayəçiyə görə təsviri məhz təhkiyədir». Burada məşhur nəzəriyyəçi B.M.Baxtinin «Nitq zonaları» konsepsiyası yada düşür. Məsələn, böyük türk yazıçısı Ç.Aytmatovun «Əlvida, Gülsarı» povestində üç nitq zonası var: müəllifin nitqi, Gülsarının – atın nitqi və qoca Tanabayın nitqi. Bu üç nitq sahibinin söylədikləri psixoloji vəhdətdə çulğışaraq mətni – əsəri əmələ gətirir. Bizim fikrimizcə, nərsədə təhkiyəni «görünən təhkiyə» adlandırmaq olar. Süjetli lirikada, məsələn Ə.Cəmilin şeirlərində də təhkiyəni görmək, necə deyirlər, tutmaq mümkündür. Amma lirik poeziyada – lirikada «gizli təhkiyə» əsas üslubi əlamətdir. Bu təhkiyəni emosional mühakimə adlandırmaq olar. Emosional mühakimə meditatif şeirin – şeirdə meditasiyanın əsasını təşkil edir.

Lirikada sözün həcmi az, fikrin üfqləri genişdir. «Lirika öz nəğməsini oxuduqdan sonra o saat uçub gedən gəldi-gedər quşlara bənzəməməlidir. Lirik şeir, mahnı insanın qəlbini dilə gətirməli, onun qəlbində yuva salmalı və zümrüd quşu kimi onu isindirməli, zəhmətdə, mübarizədə, kədərli və nəşəli dəqiqələrdə insana yoldaş olmalı, onda nəcib hissələr oyatmalı və beləliklə də insanı yüksəltməli, onu daha güclü, daha ağıllı və mənəvi cəhətdən zəngin etməlidir»

XX əsrin ən böyük lirik şairinin lirika haqqında qənaətləri belədir. Bu sətirlərdə S.Vurğunun təkcə elmi qənaətləri yox, həm də lirik şeirə qanad vermiş duyğuları danışır.

Məhz öz yaradıcı şəxsiyyətinə güvəndiyi üçün M.Arazın poeziyasında müəllif başlanğıcı həm şeirin predmeti, həm də onun poetik fərdiyyəti kimi çıxış edir.

Şəninə minlərlə şeir yazılmış, mahnı bəstələnmiş vətən-Azərbaycan haqqında şeirinin məzmunu da təzədi, poetik forması da. Burada şair «mən»i, onun ifadəsi olan müəllif başlanğıcı əsas lirik obraz kimi ön plandadır.

Vətən mənə oğul desə nə dərdim,
Mamır olub qayasında bitərdim.
Bu torpaqsız harda, nə vaxt, nə dərdim
Xəzanımdır, xəzanımdır, xəzanım.

(«Vətən mənə oğul desə»)

Nəhayət, eyni ampulada lirik qəhrəmanın səciyyəsinə tamamlayan «İnsan qayalar» şeiri:

Bir qayaya söykənmişəm,
deyirəm kaş:
Bax beləcə daşa dönəm
yavaş-yavaş
Taleyimi qayaların taleyinə
bağlayam mən
Bircə insan düşüncəmi saxlayam mən
...Onda Vətən sanar məni
Bir balaca Vətən daşı

Vətən daşı olmayandan

Olmaz ölkə vətəndaşı

Deməli məlum olur ki, onun lirik qəhrəmanının adı vətəndaşdır. Şübhəsiz ki, bu hər şeydən əvvəl şairin öz adında əbədiləşən estetik idealıdır.

İ.V.Hotenin «Mənim obrazlarım məni yaradır» deyimini qəbul etsək deməliyə ki, M.Arazda lirik poeziyanı yaradan, lirik həyəcanı əmələ gətirən Vətəndir. «Məlumdur ki, poeziya lirik həyəcanın yalnız son dərəcə həqiqiliyi və səmimiyyəti ilə yarana bilir. Belə təsəvvür etmək olar ki, zahirən sənətin bütün tələblərinə cavab verən hər hansı bir şeirin həqiqi poeziya nümunəsi olduğunu müəyyənləşdirmək üçün ahəng məhək daşı xidmətindədir. Sənətkarın canlı fikri, duyğusu və hissindən doğmuş lirik həyəcanın səsi, nidası konkret yaradıcılıq prosesindəki əhvali-ruhiyyənin əks sədəsi kimi şeirin bütün ifadə komponentləri vasitəsi ilə yaşayır, həmişə aydın eşidilir». Yenə də burada şairin şəxsiyyəti, müşahidə və şair qəlbinin həyat faktına reaksiyası məsələsi ortaya çıxır.

Poeziyada müəllif başlanğıcına şairin öz münasibətini ifadə baxımından fəlsəfi-intellektual şeirin nümayəndəsi F.Qocanın maraqlı bir mülahizəsi var. «Ömürdən anlar» kitabına müxtəsər müəllif sözündə şair belə yazır: «Mən dərdimi danışmağı xoşlamıram. Yerli-yersiz dərdini danışan adamları da xoşlamıram. Amma düşdüyüm vəziyyətləri, keçirdiyim hissləri yarızarafat-yarıgerçək şeirlərə döndərirəm. Onların bir qismi bu kitabda toplanır. Bu kitabda ömrümün çox illərindən, bütün fəsillərindən anlar var. Siz də bu hisslərin bəzisindən keçmişiniz, bəzisini də indi keçirsiniz, bəzi şeirlərdəki duyğular hələ irəlidə sizi gözləyir». Beləliklə, şair öz poeziyasını ömrünün pillələrinə bənzədir, bir növ «şair həmişə özünü yazır» deyimini təsdiqləyir.

Axşam bütün yollar

bizim evə sarı gedir

səhər bizim idarəyə.

Düşmüşəm belə bir dairəyə

yaşayıram.

Ömrümü maşınlara yükləyib

səhər idarəyə

axşam evə daşıyıram

Bir gün gələr

göz yumub torpağa, yollara, insana

burularam yana

Sinəmin üstündə bir topa çiçək,

yuxarıda mavi səma,

arxamda yetim qalan

xatirələr

Xatırlayırlar, deyərlər...

V.Səmədoğlunun lirikasında müəllif başlanğıcı bədii özünüifadənin əsasında dayanır. Burada lirik qəhrəmanla şairin şəxsiyyəti arasında heç bir «şərt» yoxdur, münasibətlər kəpənək güldən-gülə qonduğu kimi, ehmalca sözdən-sözə qonur. Onun müxtəlif şeirlərindən V.Səmədoğlunun müəllif obrazını, iç dünyasının bədii surətini əks etdirən misra və beytlərə nəzər salaq:

Tənhalıq şairin iş yeridir

Şair öz iş yerini sevməlidir.

Bu beyt klassik ənənənin yeni nəfəsdə dirilməsidir. M.Füzuli yazırdı:

Kimsə yanmaz halıma atəşi-dildən özgə

Kimsə açmaz qapımı badi-səbadan qeyri.

Digər bir misal:

Anam məni çağa ikən

Kəfənə bələyibmiş

...İllər tozuna bataram

burda ortağ yer tuturam

eşiyə qoyun məni

Ölsəm, dostlar tabuta yox,

Beşiyə qoyun məni.

Bizcə «Yuxuya getmiş lay-lay», «Çiçək açan yuxu» V.Səmədoğlunun iç dünyasının psixoloji

ovqatını əks etdirən ən dolğun obrazdır. Müasir dövrün şairə nə verdiyini V.Səmədoğlu uzun-uzadı, süjetli lirika ilə ifadə etmir. Onun içində müasir dünyanın, müvəqqəti də olsa məğlub olmuş Azərbaycanın obrazı psixoloji cəhətdən olduqca doğru tapılıb.

Çoxaldıqca yollarda

Əlil, şikəst izləri

Cırıldayır içimdə

Ümid protezləri .

«Ümid» və «protez» sözlərini «diri» və «ölü» kimi yana-yana işlətməklə şair özünün, zamanəsinin adamının diri ölü – canlı meyit olduğunu deməklə amansız bir psixoloji assosiasiya yaradır. «Vaqif Səmədoğlu qərribə insan olduğu qədər də qərribə şairdir. Hərdən mənə elə gəlir ki, Vaqif bəy üçün dünyada ən ağır şey şeir yazmaqdır. Şeir yazmaq ölümü yaşamaqdır. Yasaqları keçməkdir. Zamansızlığa sığmaqdır. Şeir yazmaq əzabdır. Xilas əzabı. Özünü hissə-hissə, qəlpə-qəlpə, əza-əza öldürüb ətrafdakıları yaşatmaq əzabı». Professor Kamil Vəli Nərimanoğlunun bu mülahizələri V.Səmədoğlunun yaradıcılıq psixologiyasını, onun şəxsiyyətinin müəllif kimi lirik qəhrəmanlarda poetik təzahürünü dəqiq əks etdirir.

M.F.KÖPRÜLÜNÜN AŞIQ ƏDƏBİYYATINA BAXIŞI

Famil MƏDƏTOV

AMEA Folklor İnstitutu

fmedetov@box.az

AZƏRBAYCAN

M.F.Köprülünün elmi araşdırmaları içərisində aşiq yaradıcılığının tədqiqi mühüm yer tutur. Aşiq ədəbiyyatının geniş elmi mənzərəsini yaradan, onun lap ilkin qatlardan başlayaraq müasir dövrə qədər gəlib keçdiyi tarixi mərhələlərin elmi-nəzəri şərhini verən F. Köprülü bu ədəbiyyatın türk düşüncə sistemində müstəsna əhəmiyyətini sərrast dəlillərlə sübut etmişdir. Onun bu sahədəki tədqiqatları ilkin araşdırmalardan biri olmaqla daha sonrakı tədqiqatçılar bu istiqamətdə elmi fikir söyləyərkən həmin mənbələrdən bu və ya digər dərəcədə bəhrələnmişdilər.

Aşiq ədəbiyyatının klassik ədəbiyyatla xalq ədəbiyyatı arasındakı üçüncü bir zümərəni təşkil etdiyini göstərən F. Köprülüyə görə bu yaradıcılıq sahəsinin öyrənilməsi üçün ilkin olaraq onun mənşəyinə enməyi, ədəbiyyatla və ədəbi həyatın digər sahələri ilə nə kimi əlaqələrdə olmasını, yaranması və hansı amillərin təsiri ilə dəyişməsinə öyrənmək lazımdır. Bu prosesin olduqca çətin olduğunu anlayan tədqiqatçı gələcəkdə bu sahədə fəaliyyət göstərəcək alimlərin qarşısına böyük yükün düşdüyünü anlayırdı. Zəngin xalq ədəbiyyatı yaradan, çoxsaylı aşiq ədəbiyyat nümunələri ortaya qoyan türk etnosunun həmin nümunələrin zamanında yazıya almamasını təəssüflə göstərən F. Köprülü gec də olsa əldə olan nümunələrin toplanması, nəşri və tədqiqini vacib sayırdı. Təsədüfi deyildir ki, üç cildlik “Türk saz şairləri” antologiyasını tərtib edən F. Köprülü bu irsin unudulmasının qarşısını kifayət qədər almışdır. Dövrün yeniləşməsi, iqtisadi və siyasi həyat şərtlərinin dəyişməsi, bədii hissənin məzmununda olan modernləşmə şəraitində aşiq ədəbiyyatına da marağın azalması və fərqli məzmun daşması bu irsin özünü yaşatma funksiyasını azaldırdı. Belə bir şəraitdə F. Köprülünün topladığı nümunələrin nə dərəcədə aktual və elmi dəyəri olduğunu aydın təsəvvür etmək olar. Köprülünü narahat edən səbəblərdən biri də o idi ki, milli gələcəyə, etnik kökə, xalqın formalaşmış ənənəvi mədəniyyətinə əsaslanan aşiq ədəbiyyatı radionun, texniki nailiyyətlərin və o dövr üçün ilkin informasiya mənbələrinin təsiri ilə öz təsir gücünü azaldırdı. Bunun qarşısını almaq üçün bu irsin daha yeni metodlarla, yüksək elmi tələblərlə və milli dəyərlərə qayğı ilə öyrənilməsinin vacibliyini vurğulayırdı.

F. Köprülünün aşiq ədəbiyyatı ilə bağlı tədqiqatları çoxşaxəli idi. O, yalnız toplama işi ilə, antologiya yaratmaqla kifayətlənməmiş, elmi araşdırmalarını da bu sahədə davam etdirmişdir. Onun “Saz Şairləri” adlı monoqrafiyası elmi əhəmiyyətini bu gün də qorumaqdadır.

Türk mədəniyyətinin dayanıqlı xüsusiyyətini onun milli dəyərlərinin qədimliyində, folklorunun zənginliyində, mifologiyası və oğuznamələrinin etnik yaddaşa bağlılığında görən F. Köprülü bu irsin

daşıyıcısı kimi aşığın da müstəsna xidmətindən bəhs edirdi. Genetik kodlarda yaşayan dayanıqlı milli ruhun sayəsində lap qədim çağın mədəniyyəti ilə müasir düşüncəarasında yaxından səsleşmə türk mədəni kimliyini mühafizə etmişdir. Beləolmasa idi uzun əsrlik tarixi proseslərin nəticəsi olaraq yad etnik-mədəni ünsürlər, müxtəlif dini-ideoloji təsirlər nəticəsində toplum varlığını itirmək təhlükəsi qarşısında qalardı. Düzdür, hər bir mədəni xalqda olduğu kimi, türklərdə də digər toplumun təsiri ilə müəyyən keyfiyyətlər yaranmışdır. Lakin bu prosesin davamlı bir hal almaması üçün aşığın mühüm tarixi, mədəni rolu olmuşdur. Aşiq fenomenini araşdırarkən F. Köprülü yalnız ədəbi faktlarla kifayətlənməmişdir. Aşığın universal mahiyyətli bir sənət sahəsi olduğunu aydın təsəvvür edən F. Köprülü bu istiqamətdə düzgün elmi qənaətgəlməkdən ötrü tarixin, etnoqrafiyanın, psixologiyanın, fəlsəfənin dəbu və ya digər dərəcədə tətbiq olunmasını vacib saymışdır. Çünki kompleks düşüncəni özündəehtiva edən aşiq sənəti həmin sahələrilə qırılmaz bağlılıqda olmuşdur. O, həm də kompleks yanaşmanı ona görə optimal variant sayırdı ki, bu ədəbiyyatın özü də sinkretik təbiətə malik olmaqla bir sıra sahələri öz içinə alırdı.

F.Köprülü aşığın daha düzgün öyrənilməsi üçün onun hansı bünövrə üzərində dayandığını da göstərməyi vacib sayırdı. Belə ki, aşıqı ozanın varisi kimi göstərən tədqiqatçı onlar arasında olan ortaqlar və aralarında müşayiət olunan fərqləri də göstərmişdir. Bir sənəti onun bağlı olduğu sahədən ayıraraq təhlil etmək necə mümkün deyilsə, aşıq da ozandan, əlaqədar olduğu sənət sahələrindən təcrid etmək mümkün deyildir. F. Köprülünün elmi prinsipləri bütövlükdə ənənəyə, ilkin kökə bağlılığa əsaslanırdı.

Aşiq sənəti ümumxalq düşüncəsinə əsaslandığına, cəmiyyətdəki mövzu və ideyalara laqeyd qalmadığına görə özündə bu sahələrdəki yeniləsmələri əks etdirmişdir. Bunları A) Aşiq ədəbiyyatında təkkə ədəbiyyatı ünsürləri və B) Aşiq ədəbiyyatında klassik ədəbiyyat ünsürləri deyə başlıqlar əsasında qruplaşdırmaqla F. Köprülü sistemli yanaşma nümayiş etdirmişdir. Digər tərəfdən, şəhər mühitində yetişən aşıqlarla kənd və ucqar zonalarda olan aşıqların ortaqlar və fərqli cəhətlərini elmi dəlillərlə əsaslandırmaqla o, bu sənətin spesifikasiyasını, onun yaşayış, həyat şəraitindən asılı olaraq kəsb etdiyi özünəməxsus cəhətlərini göstərmişdir. Regional fərqlərin bu sahədə də özünü göstərməsinin təbiiliyini qəbul edən tədqiqatçının ümumi qənaətini belə göstərmək olar: Müxtəlif zonalarda yaşamasından, fərqli dəyərlərin təsirinə məruz qalmasından, yazılı ədəbiyyatdan müəyyən ünsürlər almasından asılı olmayaraq aşiq sənəti heç bir zaman öz ana xəttindən, əsas funksiyalarından və xalqın duyğu və düşüncəsinin ifadəsinə xidmət edən vacib keyfiyyətlərindən ayrı düşməmişdir. F. Köprülünün də qeyd etdiyi kimi, ictimai yerlərdə, toylarda, el şənliklərində və kütlənin qaynar nöqtələrində iştirak edən aşığın xalqın maariflənməsində, bədii hissənin təmin olunmasında, mədəni cəhətdən inkişaf etməsində olduqca böyük rolu olmuşdur. Eyni zamanda, dövlət tərəfindən diqqət görən aşıqlar ordularda, hərbi meydanlarında da vətənpərvərlik hissənin, qələbəyə inamın, ruh yüksəkliyinin yaradılmasında da müstəsna əhəmiyyətə malik idi.

Beləliklə, aşiq sənətinin sistemli və sağlam elmi əsaslar üzərində öyrənilməsində F. Köprülünün müstəsna xidmətləri danılmazdır. Onun aşiq sənətinə dair istənilən araşdırması bu gün də aktuallığını, elmi dəyərini qorumaqdadır.

MAHİR HEKAYƏ USTASI – MİR CƏLAL

Ayşən SADIQLI

Bakı Dövlət Universiteti
ayshan_bdu@mail.ru
AZƏRBAYCAN

Görkəmli yazığımız Mir Cəlalın hekayə yaradıcılığı dərin ictimai-siyasi məzmunu, tərbiyəvi əhəmiyyəti, müasirliyi və bədii gülüşü ilə səciyyəlidir. O, hər şeydən əvvəl, mahir hekayə ustasıdır və Sovet dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında hekayə janrının inkişafında böyük xidmətlər göstərmişdir. İnsanda sağlam duğular, xoş arzular oyadan, haqsızlığa, nöqsanlara, mənfiliyə qarşı mübarizə keyfiyyəti aşılardan bədii gülüş Mir Cəlal yaradıcılığının mühüm tərkib hissəsidir.

Mir Cəlalın onlarla dəyərli, ibrətamiz, bu gün də öz təsirini qoruyan hekayələri vardır. Məsələn, “Ləyaqət”, “Ərik ağacı”, “Yalan yeriməz”, “Xarici naxoşluq”, “Ömrün mənası”, “Kənd “uşaqları””,

“Təzə toyun nəzakət qaydaları”, “Həkim Cinayətov” və s. Mən burada görkəmli yazıçımızın bir neçə hekayəsinə nəzər salmaq istəyirəm.

Mir Cəlal maraqlı hekayələrindən biri olan “Ərik ağacı”nı özü də qeyd etdiyi kimi, ilk nəvəsi Aytəkinə həsr etmişdir. Hekayənin əvvəlində Mir Cəlal oxucuya belə bir sualla müraciət edir: “Uzun müddət ayrıldığınız və həmişəlik unutduğunuz, hətta öldüyə çıxdığınız əziz bir dost ilə üz-üzə gəlsəniz, nə cür olarsınız?” Təbii ki, sualın cavabı dərhal tapılmaz. Oxucu hekayəni sonadək həyəcanla oxuyub bu sualın cavabını tapmağa çalışır.

Hekayədən aydın olur ki, haqqında danışılan şəxs məktəb direktorudur (məncə, Mir Cəlal müəllimin özüdür). O, əl-ayaqdan kənar, qismən günəş dəyən bir yerdə tingin, ərik tinginin göyərdiyini görür. Direktor bu ərik tinginin ətrafına çubuqlar sancır, dibinə su tökür, sonralar tinglə maraqlanmağa imkanı olmur, ordu sıralarına getməli olur. O, gedərkən məktəbi, uşaqları və ərik çəyirdəyindən göyərmiş tingi Nəbi dayıya tapşırır. Ayrı-larkən çox təsirli bir söz deyir: “Biz ölsək də, məktəb yaşamalıdır, vətən balaları oxumaqdan qalmasın gərək...”. Mir Cəlal bir müəllim idi, uzun illər indiki Bakı Dövlət Universitetində dərs demişdi və bu sözlərdə onun həyat amalı ifadə olunmuşdur.

Direktor 20 ilə yaxın bir müddət keçdikdən sonra yenidən Gəncəyə, Köşgü kəndinə gəlir. Artıq məktəbin yerində sıx ağaclar var idi. Kiçik bir ərik çəyirdəyinin tingindən artıq böyük bir bağ yaranmışdır. Hekayənin əvvəlində verilən sualın cavabı sonda tapılır. Kiminsə əhəmiyyət vermədiyi kiçik bir ərik tingi başqa birinin diqqətini cəlb edir, kiçik bir tingdən böyük bir bağ yaranır və hamı üçün faydalı olur. Necə deyərlər, bağa baxarsan bağ olar, baxmazsan, dağ olar. Belə qənaətə gəlmək olar ki, hekayədə baş verən hadisələr həyatda Mir Cəlalin özünün başına gəlmişdir.

Mir Cəlalin 1961-ci ildə yazdığı “Gülbəsləyən qız” hekayəsinin əvvəlində təsvir edilir ki, yazıçı bağ-bağat içində, güllərlə əhatə olunmuş binanın ikinci mərtəbəsində istirahət edir. Yazıçı hər gün gülləri sulayan, onlara qulluq edən gülbəsləyən bir qızı təsvir edir. Qız hər zaman öz vəzifəsini məsuliyyətlə, ləyaqətlə yerinə yetirir, lakin onunla maraqlanan olmur.

Bir gün yazıçı özü məxməri gül, nərgiz, dağçiçəyi, nargülündən gözəl iri bir dəstə bağlayır. Mir Cəlal qıza belə deyir: “Mən istəyirəm ki, güllər əsil sahibinə təqdim olunsun” Gülbəsləyən qız bu gül dəstəsinə layiq olmadığı deyir və utana-utana gülü qəbul edir. Hər bir kəs gündəlik olaraq öz işi ilə məşğul olur. Nadir hallarda bu iş kiminsə tərəfindən qiymətləndirilir. Təbii ki, dəyərləndirilmək gözəldir.

Mir Cəlalin diqqəti cəlb edən əsərlərindən biri də 1961-ci ildə yazılmış “Ehtiram” hekayəsidir. Hekayədə iki şəxsin söhbəti əsasında o dövrün elmi və texniki yeniliklərindən bəhs olunur. Oxuculara kitab oxumaq, öyrənmək, təhsil almaq kimi müsbət keyfiyyətlər aşılır. Hekayənin əvvəlində təsvir edilir ki, institutun müəllimləri Ağsu kəndinə çatanda susuzluqdan maşını dayandırır, bir qarını döyüb su istəyirlər. Hər bir qonaqpərvər azərbaycanlı ailəsi kimi bu ailə də qarısını qonaqların üzünə açır, içəri dəvət edirlər. Kəlağayılı qadın Bakıda Ehtiram adlı qız nəvəsinin oxuduğunu söyləyir.

Səltənət xanım gələn qonaqların kim olduğunu bilmədən nəvəsi Ehtiram barədə danışır. Qonaqlar Ehtiramın kim olduğunu, necə oxuduğunu bilə-bilə nənəsindən onun haqqında soruşurlar. Ehtiramla bağlı uzun söhbətdən sonra nəhayət ki, qonaq onun öz tələbəsi olduğunu söyləyir. Müəllim Ehtiramdan xahiş edir ki, nənəsinin köhnə, mövhumı təsəvvürlərini dağıtsın, elmdən, məktəbdən elə danışsın ki, nənəsi inansın.

Ədibin “Sevinc haqqında” hekayəsində Altun Dağlı, Şahid müəllim və digərləri, bir də ən əsası gözəl Göygöl təsvir olunmuşdur. Bu hekayə hər bir şəxsin həyatında müxtəlif səbəblərdən yaranan “sevinc”ə həsr olunmuşdur. Hər bir səbəbdən sevindiğini deyir. Biri qarnı tox, əyni qalın, cibi dolu olanda, digəri ali məktəbi qurtaranda, təzə mənzilə köçəndə, Parisə gedəndə və s. Hər kəsdə sevinc hissi doğuran səbəb fərqlidir. Altun Dağlı isə belə deyir: “Mən o zaman ki bir şey yaradıram, məsələn, bir az yazıram, uzun fikirlər, hisslər, ehtiraslar, iztirablar, ağırlar, sızıltılar keçəndən sonra, nəhayət, başladığım bir əsərin son fəslini başa vururam, tarixini qoyuram, onda sinəmdə bir pələng gücü duyuram. Məncə, bundan böyük sevinc yoxdur...” Düşünürəm ki, bu hekayədəki Altun Dağlı elə Mir Cəlalin özünün prototipidir.

Yazıçının “Düzəlmədi” hekayəsinin adı insanı istər-istəməz özünə cəlb edir və sonadək oxuyub nəyin, hansı işin düzəlmədiyini öyrənmək istəyirsən. Hekayənin əvvəlində utancaqlıq barədə danışılır. Utancaqlığın yaxşı xasiyyət olması, abır-həya, mərifət, qanacaq əlaməti olduğu, lakin bəzi hallarda o qədər də yaxşı xüsusiyyət olmadığı vurğulanır.

Yazıçı bir aşpaz tanışı haqqında danışır. Mir Cəlal bir gün aşpaz tanışı ilə rastlaşır. Məlum olur ki, bu mahir aşpaz 400-500 səhifəlik bir povest yazıb və yazıçının əsəri oxumasını, rəy bildirməsini istəyir. Aşpaz yazdığı əsərlə bağlı dediyi fikirlərini də peşəsinə məxsus, mətbəxlə əlaqədar sözlərdən istifadə edərək deyirdi. Məsələn: "...Dadı-duzu yerində, ürəyinə yatacaq!"

"-Əsər böyrü üstə yatıb qalıb, dəmlənib"

Yazıçı aylar, illər keçsə də, utandığından müəyyən bir cavab deyə bilmir.

Hekayənin sonunda yazıçının utancaqlıqla bağlı fikirlərini nə məqsədlə söylədiyi anlaşılır. Təbii ki, yazıçının sözündə həqiqət vardır. Burada eyni zamanda, belə nəticəyə gəlirik ki, hər kəs öz peşəsi ilə məşğul olmalıdır. Yazıçılıq ciddi, səbr, istedad, yaradıcılıq qabiliyyəti tələb edən bir peşədir və hər kəs yazıçı ola bilməz.

Mir Cəlalın maraqlı, az həcmə malik və yerində yazılmış hekayələrindən biri də "Möhür" adlanır. Hekayənin əvvəlində ümumiyyətlə möhür anlayışı haqqında məlumat verilir.

Bu hekayədə göstərilir ki, dəfələrlə savadsız, lakin cibində möhürlü, imzalı diplomu olan adamlar işlə bağlı müəyyən yerlərə müraciət edirlər. Sadə suallara çox savadsız, hətta gülməli cavablar verirlər. Bu cür hadisələrdən sonra artıq diplomlara etibar azalır.

"Möhürlə metalı tanıyarlardı. Adamları işlə, əməllə, etibarla tanıyır, sayırlardı!"

Bu hekayə 1970-ci ildə yazılıb. Yazıçı cəmi 3 səhifəlik hekayədə dövrünün global problemlərindən birini oxucuların diqqətinə çatdırır. Hekayə konkret bir insanla və insanlarla bağlı deyil. Ümumilikdə diplomlu, eyni zamanda, savadsız şəxslər tənqid olunur. Hekayənin sonu çox ibrətəməz sözlərlə bitir: "Adamın gərək özündə sanbal olsun.

Xəzəl yüngül olur, hər dəqiqə suyun üzünə çıxır. Qızıl ağır olur, dibə yatır".

MƏDƏNİ QƏHRƏMAN. OĞUZ XAQAQ VƏ ODİN OBRAZLARI ƏSASINDA

Sədaqət MİRZƏYEVƏ, Fərəh CƏLİL

Bakı Slavyan Universiteti
mirzeyevasedaqet@gmail.com
AZƏRBAYCAN

Mədəni qəhrəmanın heyvani zahiri görünüşü müxtəlif xalqların mifologiyası üçün xarakterikdir. Cəmiyyət münasibətlərinin inkişafı, mədəniyyətin yüksəlməsi ilə mədəni qəhrəmanın zahiri görünüşü də get-gedə insanlaşdırılmış olur. Baxmayaraq ki, o, uzun müddət hələ bəzi heyvani cizgiləri saxlayır, sonralar isə artıq yeni miflərlə və əfsanələrlə izah edilən heyvanlarla, yaxud quşlarla əlaqə müasirliyə uyğunlaşdırılmışdır. Biz bu proseslərə bir çox türk dastanının adını qeyd edə bilirik xüsusəndə "Oğuz Xaqan" dastanını. Bu dastanda Oğuzun özü də mədəni qəhrəmandır. Onun dastandakı fəaliyyəti, ona məxsus bəzi xüsusiyyətlər onun da mədəni qəhrəman, cizgili olmasını göstərir.

Türk etnik mədəni ənənəsi ilkin əcdad, mədəni qəhrəman cizgiləri aydın seçilən mifoloji varlıq olan Oğuzu mədəni - ənənə dövlətin, hərbi quruluşun yaradıcısı kimi təqdim edir. Bəzi tədqiqatçılara görə isə mifik, ənənəvi görüşlərdəki Oğuz Xan ilk insandır. Bu mifoloji obraz etnoqonik miflərdə və epik mətnlərdə ilk insan, mədəni qəhrəman, Tanrı oğlu, alp kimi təqdim olunur. Oğuz xaqanın doğuş anından artıq özündə qəhrəmanlıq xüsusiyyətlərini əks etdirdiyinin şahidi olur. Yenicə doğulmuş Oğuzla diqqət yetirək. Oğuz adı uşaqdırı? Yox. O xarici görünüşü ilə bir çox xalqların mifologiya tarixində doğulmuş yarıtotemlərə, yarı ilahələrə bənzəyir. Lakin Oğuz özünəməxsus orijinallığı ilə həmdə qəhrəman kimi özünü göstərir. Onun qeydi – adı görünüşü "üzü göy", "ağzı atəş" kimi xüsusiyyətləri türk millətinin kollektiv təfəkküründə ideal insan xüsusiyyətlərini əks etdirir. Beləki mifoloji qəhrəmana məxsus "göy" və "yer"ə aid ünsürləri özündə cəmləşdirən, qüsursuz xarici görünüşə sahib qəhrəman tipi gözümüzün önündə canlanır. Göy üzü və yerə aid mifoloji simvollarla xas olan qəhrəman bu xüsusiyyətləri ilə yanaşı qəhrəmana məxsus hərəkətləri ilə də diqqətimizi cəlb edir çünki Oğuz adı insan deyil. Oğuz Xaqan qəhrəmanlıq mərhələsinin ilk pilləsində meşəyə girməklə özünü sübut etmə yolunda ilk sınağından keçir. Qəhrəman meşədə ya öləcək, ya da ağıl və gücündən istifadə edib sınağda qalib olacaqdı. Oğuz xaqan meşədə üç təbii simvolla qarşılaşdırılır. Bunlar maral,

ayı və kərgəndandır. Bu heyvanları tutmaqla Oğuz xaqan qəhrəmanlıq sınağından qalibiyyətlə çıxır. Bildiyimiz kimi, mədəni qəhrəmanlar insanlara təhlükə yaradan qorxunc varlıqlara, nəhənglərə qarşı vuruşub onları məhv edirlər. Qəhrəmanın alplığın, məğlubedilməzliyin simvolu kimi dünyaya gəlməsi mifoloji baxımdan təqdim edilir. Bu cür təqdimata biz Manasın, Çingizin doğulmasında da rast gəlirik. Onlarında doğuşu Oğuz Xaqan kimi mifoloji anlam kəsb edir. Oğuz xaqanın təsviri bütünlüklə mifoloji sistem çərçivəsində verilmişdir. Bu dastanın daha qədim çağlarda, dastan kimi formalaşmamışdan öncə mifoloji əhvalat kimi ifadə olunmasının sübutudur. Zamanla qəhrəmanlıq dastanlarında ilk qəhrəmanlıq olaraq dəyərləndirilən baş kəsmək, qan tökmək kimi halların Dədə Qorqud dastanında ad almaqla mükafatlanırılmasına rast gəlirik.

Oğuz Xaqan dastanında Oğuzun xaotik gücü simvolizə edən mifoloji varlıqları öldürməsi və xalqını bu bələdan xilas etməsi özünü mədəni qəhrəman olaraq təsdiq etməsi kimi başa düşülür. Oğuzun bu qəhrəmanlıqdan sonra böyük dövlət qurmaq iddiasına düşür, istər uyğur, istərsə də, islami variantlarda Oğuzun bütün idialları onun daha çox mifoloji xarakter olmasının göstəricisidir. Semantik planda Oğuz, arxaik qəhrəman tipindən zamanla tarixi qəhrəman tipinə keçmişdir. Oğuzun Mete xan. Çingiz xanla eyniləşdirilməsi türk etnik mədəni sistemində bu qəhrəmanın mifoloji və tarixi vəziyyəti ilə əlaqədardır.

“Oğuz Xaqan” dastanında biz Oğuzun qarşısına ardıcıl olaraq “ışıq, qadın göl və ağac” ünsürləri çıxdığını görürük. Oğuz xaqan, qadınla bütünləşərək anarxik quruluşla patriarxal quruluş arasında uyğunluq yaratmışdır. Daha doğrusu bu quruluşa keçid mərhələsində qadını rədd etmək əvəzinə onunla uyğunluq yaradır və qadının varlığını qəbul etməklə keçid mərhələsini tamamlayır. Çünki nəslin davam etdirilməsi üçün qadının vacibliyini dərk edir. Türklərin həyat tərzindəki anarxiya və patriarxal bərabərliyi göstərməsi baxımından “Oğuz Xaqan” dastanı çox dəyərli mətdir.

Oğuzun evlənmə aktı onu başqa dastan qəhrəmanlarından fərqləndirir. Bu evlənmə aktı daha çox şaman miflərini xatırladır. “Oğuz xaqan” dastanında evlənmə fərqli semantik yükə malikdir. Arxaik dastanların çoxunda qəhrəman göydən enmiş şaman qızla evlənirsə də bu evlənmə aktı dastan arealından kənara çıxmır. Oğuz xaqanın evlənməsində isə etnoqnik səciyyəli makrokosmik elementlər yaranır.

Skandinav əsətlərində Odin – dünyanın başçısı, qədim qəbilə - tayfa başçısının bütün xüsusiyyətlərini özündə birləşdirən, ölkə kralların nümunəsi kimi çıxış edirdi. Təsədüfi deyildir ki, bir sıra tədqiqatçıların fikrincə Odin – tarixi şəxsiyyət – Skandinaviya tayfalarının birinin başçısı sonradan ilahiləşdirilmiş sürətdir. Odin eyni zamanda hərbi biliklər allahıdır. Odin insanlar arasında baş verən mübarizə və müharibənin taleyini həll edir, ən yaxşı döyüşçüləri öləndən sonra da onları özü ilə aparır. Odin hər tərəfli güclü obrazdır. Onun gücü müdrikiyindədir. O öz gözünün birini müdrikiyi uğrunda qurban vermişdir.

Skandinav mifologiyasında tanrılar iki qrupa ayrılır: As və Vanir tanrıları. Odin bütün tanrıların atası kimi göstərilərsə də o, As tanrısı hesab olunur. Vanir tanrılarının həm sevgisini həm də nifrətini qazanmışdır. Bir sıra dünya mifoloji mətnlərində adı dəyişik verilsə də biz onu tək gözü və mizrağından tanıyırdıq. Odin, german mifologiyasında və “Nibelunglar haqqında dastan”da Wotan olaraq qarşımıza çıxır

Skandinav və türk dastalarının müqayisəli şəkildə öyrənilməsi bu xalqların arasında tarixən mövcud olan ictimai - mədəni əlaqələrin nəticəsi sayıla bilər. Odinin çiyində oturan iki qarğa, Qunin və Munin “düşünən” və “yadda qalan” hər gün uçub yerin başına dolanırdılar və qayıdıb nələrin olduğunu, nələr baş verdiyini Odinə danışdırdılar. Odinin ayağının yanındakı Qeri və Freki “acgöz” və “qarınqulu” adlı canavarlar hər gecə yer üzünü başdan – başa gəzib, gördükləri və eşitdiklərini öz ağalarına danışdırdılar. Odin tez – tez simasını dəyişə bilir, istənilən quş, heyvan və s. cildinə girə bilirdi. Odin başqa allahlarla birlikdə səma iqamətgahı olan Valaqaqallada, gümüşlə örtülən məskənində olur. Özünün Xlidskyalv adlanan taxtında oturur. Asların baş Allahu Odin təkə bal və braqa içməklə qidalanırdı. Asqardda Odinin tabeliyində döyüşkən valkirilər də yaşayırdılar. Onlar döyüşün taleyini həll edirdilər. Odin müharibə və döyüş drujinası allahıdır. O qəhrəmanlara qələbə və məğlubiyət verəndir., igidlərin hamisidir. Odin özünü qurban verir.

Oğuz xaqan kimi Odin obrazında da Qurd – Odin paralelinə rast gəlirik. Ümumiyyətlə, mədəni qəhrəmanlar dünya xalqlarının əksəriyyətinin mifoloji mətnlərinin əsas personajlarından biri olmuşdur. Hər bir xalqın mifologiyasında ayrı-ayrı adlarla mövcud olan bu personajların mədəni fəaliyyəti isə demək olar ki, eynidir. Mədəni qəhrəman, onun mifoloji mətnlərdə, əfsanələrdəki

personajları və bu personajların iştirak etdiyi miflər barəsindəki məlumatlardan aydın görünür ki, başqa xalqların mifologiyasında olduğu kimi, türk xalqları mifologiyasında da bu haqda ətraflı danışmaq üçün yetərinə mənbə mövcuddur.

MƏMMƏD İSMAYIL POEZİYASININ MÖVZU DAİRƏSİ

Heyran AMANOVA

Azərbaycan Dillər Universiteti

miss_pozitive86@mail.ru

AZƏRBAYCAN

Azərbaycan ədəbiyyatında ədəbi-bədii fəaliyyətini zəngin ənənə üzərinə kökləyən görkəmli şairimiz Məmməd İsmayılın poeziya yaradıcılığını izlədikdə onun nə qədər geniş və əhatəli bir mövzu dairəsinin olduğunu görürük.

Yaradıcılığının ilk illərindən başlayaraq o dövrün diktə və tələb olunan ideologiyasını deyil, bütün dövrlər üçün müasir və aktual olan, oxucu kütlələrinin zövqünü oxşaya bilən əsl ümumbəşəri humanist mövzuları və ideyaları tərənnüm etmişdir. Bu baxımdan şairin poeziyasını mövzu cəhətdən üç qrupda birləşdirməyimiz daha məqsədəuyğundur :

1. Vətənpərvərlik
2. Təbiət və məhəbbət
3. Sosial-fəlsəfi

M.İsmayılın yaradıcılığının müəyyən hissəsi 60-cı illərdə təşəkkül tapsa da onun üçün vətənpərvərlik anlayışı heç vaxt azərbaycançılıq ideologiyasından kənarında ifadəsini tapmamışdır. Bildiyimiz kimi, Sovet dövründə mücərrəd vətənpərvərlik ideyalarının təbliği ön planda olduğundan birbaşa vahid Azərbaycan idealından, bütövlüyündən söz açmaq olduqca çətin idi. Lakin bu qadağa M.İsmayılın vətənə, torpağa olan alovlu məhəbbəti qarşısında aciz idi. Hətta şair cəsarət nümayiş etdirərək 1961-ci ildə qələmə aldığı “Halına mən yandım...” şeirində Azərbaycanın iki yerə parçalanan qanlı tarixi keçmişinə də diqqət çəkir.

Arzum da,
Araz da bölündü iki,
Yenə biz-biz oldu başımın tükü.
Nifrət o günə ki,
O zamanə ki,
Bir qəlbin iki cür aləmi oldu.

Və ya 1983-cü ildə yazdığı “Savalanda yatan igid” şeirində də şimalı-cənublu vahid Azərbaycan ideali canlandırılır.

Sabaha səsləyir zamanı yollar,
Yollar gah ayrılıb, gah calanıbdı.
Girib nağıllarda yatıb oğullar,
Bir Vətən ikiyə parçalanıbdır.

90-cı illərdə Azərbaycan xalqının başına gələn müsibətlər vətəndaş-şair M.İsmayılın qələmindən də yan keçmədi. “Bu qan yerdə qalan deyil”, “Laçınım”, “Xan əsgər”, “Torpaq”, “Vətən”, “Ürəksiz ölkə” və s. şeirlərində Qarabağ, 20 Yanvar hadisələrinə biganə qalmayan şair tarixə, zamana, dünyaya qarşı etiraz səsinə ucaldır. M.İsmayılın vətənpərvərlik mövzusunda yazdığı şeirlərinin bir qismi də türkçülük ideyalarını əks etdirir. Məşhur türk yazıçısı Mutlu Dəvəçi haqlı olaraq yazırdı ki, Məmməd İsmayılın şeirlərində yurd sevgisi Azərbaycanla məhdudlaşmayıb, bütün türk dünyasını qucaqlayan bir sevgi seli halına gəlmişdir.

Şairin təbiət və məhəbbət mövzusunda yazdığı şeirlər istər 60-cı illərdə, istərsə də çağdaş dövrümüzdə oxucular və sənət adamları tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdir. Çox zaman təbiəti insan xarakterinə bənzədib “insanın təbiəti” ifadəsini işlədirik. Təbiətdə baş verən bütün hadisələr insanın daxili aləmində də təkrarlanır. M.İsmayıl təbiətin füsunkar gözəlliklərini, fəsillərin rəngarəng lövhələrini işində mahir olan bir rəssam incəliyi ilə təsvir etmişdir. Onun təbiətlə bağlı “Ellərin ömründə canlanır bahar”, “Bu yaz idi”, “Payız lövhələri”, “Qar təmizliyi”, “Gör nələr gətirdi özüylə

bu yaz”, “Yollar gedir Qutqaşına”, “Qayalar”, “Şəlalələr”, “Yaz yağışları” və s. şeirləri insanda həzin hisslər oyadan səmimi duyğuların təzahürüdür. M.İsmayıl şair ilhamını, istedadını Tanrı vermişsə, bu istedadı cilaladı, kamilləşdirən, pöhrələndirib qollu-budaqlı ağaca çevirən Tovuz-Əsrək elinin misilsiz təbiətidir.

Dağlar arasında bir ulu kənd var,
Uca zirvələri xaldı Tovuzda.
Mənə döşlərdən ilham içirən
Əsriyin suları baldı Tovuzda.

Məhz bu gözəllik şairin məhəbbət lirikasına təkan verib bu lirikanın onun poeziyasında bütünlük təşkil etməsinə səbəb olmuşdur. Məhəbbət mövzusu M.İsmayıl yaradıcılığının şah damarıdır desək yanlışdır. Bu mövzu özünü iki aspektdə daha qabarıq göstərir: sevgilisinə duyduğu nakam məhəbbət və anaya məhəbbət. Gənclik illərində sevib seçdiyi yarın əhdinə sadıq qalmaması, könül verdiyi gözəlin mənəvi dünyasının M.İsmayılın yoxsul həyatı ilə uyumsuzluğu şairin poeziyasında nakam məhəbbət mövzusuна yol açır. “Bir ildir”, “Harda qaldı bu məhəbbət, məhəbbət...”, “Ürəksiz qalana”, “Qorxuram” və s. şeirlərində şair məhəbbət yolunda onu yarıyolda buraxan sevgilinin vəfasızlığından şikayətlənir.

Bəşər aləmində bir sevgi var ki, o saf, təmənnəsiz duyğularla qidalanaraq insanların qəlbində ən uca zirvəni fəth etmişdir. Bu sevgi anaya olan sevgidir. Elə şair tapılmaz ki, onun yaradıcılığında anaya həsr olunmuş şeir olmasın. Lakin M.İsmayıl poeziyada mücərrəd, ümumiləşdirilmiş bir ana obrazını deyil, təcridən-dırnağa kimi məhrumiyyətlərə, əzablara, yoxsulluğa sinə gərmiş fədakar bir ana-Gülzar ana obrazını yaratdı. Mühəribənin iztirablarından öz nəsibini almış M.İsmayıl hələ körpə ikən atasını itirir. “Ata kəlməsi”, “Ata”, “Atam ölməyib”, “Ata şəkli” və s. şeirlərində şair özünü görmədiyi atasının yoxluğunu daim hiss etdiyini dilə gətirir. Təəssüflər olsun ki, analı günlərin də ömrü uzun olmur. “Xatın bibi”, “Müqəddəs kədər” kimi poemalarında, “Varıb gedək o yerlərə”, “Qızların şəhərdən kəndə dönəndə”, “Adını andıqca”, “Əbədiyyət yolcusu”, “Nigaran anam”, “Ay ana”, “Yaman darıxmışam sənincün, ana”, “Ana vətəni” və s. şeirlərində ana həsrətilə qovrulmuş bir övlad ah-nələsinin pıçıldığını duyuruq.

Dünyadan ağırdı, ana, bu həsrət
Düzüymüş hər ilin axırı qışdı.
O boyda obaya, elə məhəbbət,
Bu boyda məzara necə sığışdı ?!

Həyatının ən çətin, qayğılı günlərini övladı ilə bölüşən, ona sonsuz sevgi miras qoyan ana – Gülzar M.İsmayıl üçün hələ də tamamlanmamış bir mövzudur.

Şairin yaradıcılığını izlədikdə görürük ki, M.İsmayıl ömrün müdriklik zirvəsinə irəlilədikcə öz daxili dünyası ilə haqq-hesabı, Allaha olan bağlılığı daha da böyüyüb poeziyası ilə bütünlük təşkil edir. Onun “Yoxun varlığı”, “Yetmişdən sonra” kitablarına daxil etdiyi şeirlərinin əksəriyyəti öz fəlsəfi mahiyyəti ilə diqqəti cəlb edir. “Bu dünya bizim yox, sənindir Allah”, “Tanrı bilər”, “Allah”, “Allah unutmur”, “Dua” və s. kimi şeirlərində şair insan oğlunun Allaha hər zaman möhtac olduğunu dilə gətirir, haqqı nahaqa satanların dünyasında Allahdan yardım istəyir.

Dağlara çən düşüb günün yerinə,
Qanunlar yazılır dinin yerinə.
Bəndələr göz dikib sənin yerinə,
Allahlıq eləyir hərə bax, Allah.

Son dövrlərdə M.İsmayıl poeziyasını incələdikdə aydın görürük ki, şairin ötən illərdəki poeziyasına hakim kəsilən nikbin ruh artıq yavaş-yavaş bədbin notlarla əvəzlənir. Bu hal çox güman ki, şairin bu illər ərzində vətəndən uzaqda, Türkiyənin Çanaqqala şəhərində yaşaması ilə əlaqədardır. Qürbət eldə şairin ən çox müraciət etdiyi fəlsəfi mövzulardan biri də ölüm mövzusuudur. Bu mövzu bütün dövrlərdə şairlərin, ədiblərin müraciət etdiyi, lakin fərqli yollarla öz oxucu kütlələrinə çatdırdığı mövzular sırasındadır. M.İsmayıl həyatı, yaşamağı sevdirdiyi kimi ölümü də bizlərə sevdirdi. Məlum məsələdir ki, dünyaya göz açan hər bir canlının varlığı bir gün dünyadan köçərək yoxluqla əvəzlənəcəkdir. Sadəcə insan bu reallığı qəbul etmədiyi üçün ölüm adı gələndə bir narahatlığa, təlaşa düşür. Şairin fəlsəfi şeirləri ilə tanışlıq bu təlaş aradan qaldırmağa, ölümü var olan bir reallıq kimi qəbul etməyimizə yardımçı olur.

Sonda onu qeyd edə bilərik ki, M.İsmayıl poeziyasının təkcə mövzu dairəsini izləmək kifayətdir ki, onun öz yurduna, el-obasına, öz xalqının şərəfli tarixinə nə qədər bağlı olduğunu hiss edəsən.

MƏNƏVİ-ƏXLAQİ DƏYƏRLƏRİMİZ “GÜMÜŞGÖL ƏFSANƏSİ”NDƏ

Sədrəddin HÜSEYN

Qafqaz Universiteti

shuseyn@qu.edu.az

AZƏRBAYCAN

Hər millətin kimliyinin əsas göstəricilərindən biri də onun sahib olduğu milli mənəvi-əlaqi dəyərlər sistemidir. Bu sistem formalaşmış fəaliyyətdə olanda millətin yaşantısı kosmoqonuk hal alır, nizam pozulanda xaos.

Milli mentalitet öz-özünə müdaxiləyə gəlir. Onun yaranması üç əsas qaynağa söykənir: Yaradanın hər millətin ruhuna, geninə lütf etdiyi xüsusiyyətlər, kəndən gələn, bir də millətin içində yetişən bilginlərin söylədiyi hikmətli sözlərin, xalqın təcrübədə qazanaraq gəldiyi qənaətlərinin qanunlaşması. Nəticədə ortaya bəzi özəlliklər çıxır. Biz başqaları kimi qadına zülm etmir, uşaq öldürmür, onlara etdiyimiz zülmədən zövq almırıq. Bizim ədəb-ərkanımız, ərđəmimiz dilimizin saflığında, söyləşlərin dilə gəlməməyindədir. Ədəbiyyatda belə sözə ehtiyac olanda onu başqa dildə işləmişik. Əlbəttə, bunları kimlərsə oturub “biz belə olaq, belə olsaq özümüz olarıq” deməklə olmayıb. Bu Yaradanın bizə bəxş etdiyi özəlliyimizdir.

İnsan yaranandan onun içində nəfslə vicdan baş-başdır. Allah hər şeyi cüt yaratdığı kimi bunları da cüt yaradıb. Və bunların mübarizəsində vicdan yeniləndə kaos yaranıb, nəfslə yeniləndə kosmos hökm sürüb. Bu fərddə də belədi, cəmiyyətdə də, dünyada da.

Formalaşan illi dəyərlər o vaxt yasaya dönüb sabit qalır ki, yazıya alınsın. Çünki şifahi olanda hökm sahibləri, güclülər onu istədikləri vaxt öz xeyirlərinə formalaşdırırlar. Yazıya qədər isə onun qoruyucusu ədəbiyyat olub. İşləməyən dişləməyib, dost dosta tən gəlib, qızını döyməyən dizini döyüb, oğul atadan görməyəndə süfrə yaymayıb, öz gəsinə quyu qazan özü düşüb, su axıb çuxurunu tapıb...

Azərbaycanın sahib olduğu dəyərlər onun qalxanı, qılıncı, qoruyucusudur. Dili kimi o da əsas atributlarından, varlıq səbələrindən biridir. Ona görə düşmənlər birinci növbədə bunu yox etməyə, unudurmağa, əlimizdən alıb yerinə bildiklərini sırımağa çalışırlar. Bağca cür tabe etmək olmurdu. Yüz illərdir aralı düşdüyümüz dəyərlərimizin axtarışında ədəbiyyat köməyə gəlir. XX əsrin əvvəlindən bolşevik işğalına qədər ədəbiyyatımızın qəhrəmanları tirboyunlardan, şişqarılardan, dəyənək gücünə idarə edənlərdən, fanatik, üzü tüpürəkli, başı qapazlı zavallılardan, tifağını qumar və kef dağdanlardan, falçılardan, fala-pirə uyanlardan, ölü dirildənlərdən ibarət idi. Yetmiş illik sovet dövründə isə məzlum fəhlə-kəndlidən, sinfi düşməndən və ədalətli raykom katiblərindən, əxlaqımız da bunların əxlaqından ibarət idi.

Cahandar ağalar, Kərbəlayılar, Abasqulu bəylər ədəbiyyatımızda ancaq altmışıncı illərdə zühur etməyə, əyrisi-düzü ilə özü kimi görünməyə başladı. Bu yolda maraqlı obrazlar və epizodlar ortaya qoyanlardan biri də İsi Məlikzadə idi. Bütün əsərlərində özünü yaradan, ömrünün aylarını, illərini obrazlarına paylayan İsi Məlikzadənin “Quyu”su çoxlarının quyusunu qazdı və bizi özümüze qaytarmaqda mühüm bədii akta çevrildi.

Onun əsərlərində ciddi bir qorxu hakimdi. İçimizi didib dağdan, yuxumuzu qaçıran içimizdən infarkti, xərçəngi, təzyiqi, şəkəri cücərdən bir qorxu. Bu həm milli yaddaşsızlığın, manqurdlaşmanın davam edəcəyi qorxusudur, həm də əldə olanların fərqi nə varılmadan əlimizdən gedəcəyi qorxusu. “Gümüşgöl əfsanəsi” bu baxımdan başqa əsərlərində qoyduğu məsələlərin davamı və inkişafıdır.

Əsərin qəhrəmanı Orxan kimliyini bilməyən, “avropalaşan, müasirləşən”, qəzavü-qədəre gülən, yuxuya, əfsanəyə inananları avam sayan, namus anlayışını ancaq gəzdirdiyi Səfanı “medlenni” üçün rəqsə verdiyi dostunun öpdüyünü görəndə dərk edən avara bir “professor”dur. “Medlenni”nin bu dönüş nöqtəsindən sonra onun da daxili dünyasının təbəddülatı, xaosu başlayır. Ancaq Orxanı Səfanın onunla evlənmək istəyi də, Ağazəkinin atmacaları da, anası Fatma doxturun göz yaşları da ayıldı bilmir. Onu yalnız Çarıqqayanın təmiz havası, Gümüşgölün gümüşü rəngi, günahları ölçən tərəzisi, Bənövşənin saf məhəbbəti, bir də Dəmirin dəmir yumruqları və dostu ağ geyimli Alen Delon aşiqi Yavərin xəyanəti ilə, Səfanın ər sevdası ayıldacaqdı.

Kəndə fikrini dağıtmaq və “elmi axtarışlar” üçün gələn Orxanı Çarıqqayada elə axtardığı Ağbəyimə özü qarşılayır. Ancaq əlləri qızıl olan bu oxumamış xalça ustası-millətin nadir genefondu özündən və taleyindən küsüb. Ona görə ki, onun xalçaların sərgisində Xürrəm müəllimlə şəkil

çəkdirməyi ərinin “qeyrətinə” toxunmuş və bunu bəhanə edib iki uşağı da üstünə ataraq vaxtı ilə gəzdiyi (“İndi kimin uşağı gəzmir ki!”-demək gəzmək hünər imiş, müasirlik imiş, gəzməmək avamlıq, əfəllik.) başqa biri ilə evlənmişdi.

Ağbəyimi ərinin haqsızlığı, böhtanı, bu üzdən sənətindən üz döndərməsi, Rza ilə Bənövşənin yükünün onun çiyinə düşməsi əzir, sındırır. Bunlar azmış, Orxanın da qəfildən çıxıb dərini təzələməsi, Bənövşənin ona bənd olması da bir yandan dərd üstünə dərd gətirir. Üstəlik Dəmirin müdaxiləsi və qonağını o şəkildə döyməsi. Bu qədər yük bir qadının qaldıracağı yük deyildi. Bunların hamısına qarşı içində kürəyən kin-küdurət, haqsızlığa qarşı mübrizə hissi Orxan döyüləndən sonra Rzanın sifətində bomba kimi partlayır: “Qərib adamı bu kökə salmazlar”. İkinci şillə isə Rzaya hədəflənir: “Allah qonağına əl qaldıranın əli quruyar.” Onu atan ərinə, evində ağalığ edən Dəmirə, Ağbəyimi bu günə salan “fələyə” dəyəcək şillə Rzaya dəyir. Necə ki ikinci dəfə görüşəndə Dəmir Orxanı deyil, inəyi atmışdı çomağın altına, heyfini inəkdən alırdı, Ağbəyim hamının heyfini oğlu Rzadan alan kimi. Qonaq da qonaq olsaydı. Şəhərdə Səfa üçün darıxan burada sərhəddi keçmək istəyəndə avam bildiyi Bənövşədən “Kəbindən sonra” sözlərini eşidəndə yanıb tökülür. Çarıqqayadan başqa bir yer görməyən qızı “başla salmaq” istəyir ki, insan Aya çıxıb, göydə peyklər fırlanır. İndi 1982-ci ildir. Ürəyindən isə keçir ki, “sən hansı əsrdə yaşayırsan, ay binəva?...Dilindən Allah, peyğəmbər düşmür sənə? ...Sənin şəhərdəki yaşadların ...suya susuz aparıb susuz gətirərlər, barmaqlarına dolayarlar səni...Yəni Gümüşgöl əfsanəsindən başqa bir şey eşitməmişən?” Sonra da düşünür ki, şəhərə gedər, avamçılığın daşını atar, ...şəhər onu öz qəlibinə salıb düzəldər, hər şeyə başqa gözlə baxar. Orxan bilmirdi ki, o bunları düşünəndə avamçılığın daşını çoxdan atmış Səfa artıq şeytani belə suya susuz aparın Yavərin qoynundadı və bu “ayıq” dostlarının ayıqlığına gülə-gülə öz keflərindədirlər.

Pozulmuş şəhərin avara sakini özü ilə gətirdiyi xaosu Ağbəyimin üzə sakit dünyasına da yoluxdurur və kəndin yeganə saflığının simvolu Bənövşə əldən gedir. Bütün dəyərləri Ağbəyimin əlindən sürüşüb gedən kimi. İ.Məlikzadəyə görə bu elə bir mühit, elə bir quruluşdur ki, yaxşı nə var, hamısı əldən çıxır. Kənddə belə, şəhərdə də son istinadgah Mirzə Muxtarın mülkünün ölümündən sonra Tambovlu bir fəhlə tərəfindən işğalı və babasından yadigar qalan qoca tut ağacının devrilməsi.

Modern dünyanın təmsilçisi Orxana Çarıqqayaya gedərkən ilk eşitdiyi “Allaha da qurban olum, onun qonağına da” sözləri Mirzə Muxtarın evi və tut ağacı kimi milli dəyərlərin son duracağı, son nəfəsini verməkdə olan sonuncu saman çöpləri idi. Bir də hər kəsin günahlarını ölçən Gümüşgöl. Orxanın hərdən ürəyinə gəlir ki, kaş bu göl həqiqət olaydı və bütün günahları üzə çıxara biləydi. Tez də sözündən dönür ki, yox belə olsaydı, bu adamlar ona da bir yol tapar, onu da yoldan çıxarar, yenə də günahkarların yerinə günahsızlar cəzalanardı.

Orxanın kənddə ilk eşitdiyi böhtan atılan, ancaq gölün üstü ilə dimdik yeriyan Hüsniyyəyə əfsanəsi, son gördüyü də yenə gölün üzünü ilə dimdik gedən Atlıxanın dediyinə görə “ləkələnmiş” Bənövşə -Keçmişdən bu günə saflığını, bəkirəliyini qoruyan dəyərimiz olur.

MIRZƏ NƏSRULLAH DIDƏNİN “KITƏBÜN-NƏSAYEH” ƏSƏRİ VƏ ƏXLAQI-DIDAKTİK MƏZMUNLU GÖRÜŞLƏRİ

Novruz NURİYEV

AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu

mersell@rambler.ru

AZƏRBAYCAN

XIX əsrin Azərbaycan ədəbi mühitinin istedadlı ədiblərindən biri də Mirzə Nəsrullah bəy Didə olmuşdur. Mirzə Nəsrullah bəyin dövründə gənc nəslin maariflənməsi, dünyagörüşünün genişlənməsi və inkişafı nəminə ziyalılarımızın göstərdikləri fədakarlıqlar Azərbaycan maarifçilik tarixinin qızıl səhifələridir. Mirzə Nəsrullah bəy Qurbanbəyov da bu ziyalı karvanından geri qalmamış, həm dərs demiş, həm dərslik tərtib etmişdir. Onun ictimai və maarifləndirici məzmunlu əsərləri günümüzədək gəlib çatmış klassik ədəbi irs nümunələri arasında yer alır.

Mirzə Nəsrullah bəyin bu əsərlərindən biri də yeniyetmə və gənc nəslin əxlaqi tərbiyəsinə yönəlmiş “Kitabün-Nəsayeh” (Nəsihətlər kitabı) əsəridir. Əsər Allahın fəzilətlərini tərif edən ənənəvi dibaçədən, rus imperatoru II Aleksandra həsr olunmuş mədhiyyədən, iki fəsil və “Xatimə” adlanan hissələrdən ibarətdir. Əsərin əsas məzmununun yer aldığı fəsillərdə insan üçün xarakterik olan təbii xüsusiyyətlərdən bəhs olunur. İlk fəsil insanda olan müsbət keyfiyyətlərə həsr edilmişdir və bu keyfiyyətləri özündə ehtiva edən on iki bəbdən ibarətdir. M.N.Didənin mühüm hesab etdiyi həmin keyfiyyətlərə aşağıdakılar daxildir: 1. ağıl və həya, 2. səxavət, 3. şücaət, 4. sidq (doğruluq), 5. təvazö, 6. səbr, 7. şükr, 8. ədəb, 9. kitmani-əsrar (sirr saxlamaq), 10. ifai-əhd (verdiyi əhdi tutmaq), 11. əmanət, 12. rəhm. Müəllif ilk olaraq, ağıl və həyanı ön plana çəkir və insanların digər bütün əməllərində, xarakter və xüsusiyyətlərində ifrata varmamaq üçün bu iki keyfiyyətin sərhəd olduğunu vurğulayır. Daha sonra digər insanlarla münasibətdə, cəmiyyətdə sosial bir fərd olaraq, formalaşmalı olan keyfiyyətləri qeyd edir. Ehtiyacı olanlara yardım edəcək qədər səxavətli olmaq, mərdlik göstərmək, həyat mübarizəsindən çəkinməmək, hər zaman doğru və düzgün olmaq kimi ən ülvə və müsbət keyfiyyətləri ön plana çəkən M.N. Didə hər cəmiyyətə və dövrə gərəkli olan tövsiyələr verir.

Kitabın ikinci fəslində isə insanlara xass olan mənfi keyfiyyətlərdən bəhs olunur və müəllifin fikrincə hər bir gənc bu xüsusiyyətlərdən uzaq durmalıdır. Bu fəsildə də on iki mənfi xüsusiyyət sadalanır: 1. kizb (yalan), 2. bəxl (paxıllıq), 3. təmə (tamahkarlıq), 4. kibr (təkəbbür, lovğalılıq), 5. xəyanət, 6. hərzəguluq (boş danışmaq), 7. həsəd, 8. təcili-umur (tələsik iş görmək), 9. nəmmamlıq (söz gəzdirmək), 10. səxriyyə (kinayə) və istehza, 11. qiybət, 12. dürüştuxuyi (kobud rəftar). Mirzə Nəsrullah bəy bu əsəri qələmə alarkən artıq geniş biliklərə, həyat təcrübəsinə malik bir insan idi. Onun həm təhsil aldığı, həm işlədiyi, həm də tədris etdiyi ictimai mühit ədibə bir çox həqiqətləri öyrətməmişdi. Əsərində mənfi xüsusiyyətləri qələmə alarkən Mirzə Nəsrullah bəy kimdənsə eşitdiyi və yaxud hansısa kitablardan əldə etdiyi bilikləri gənclərlə paylaşmışdır. O, insanlarla ünsiyyətdə gördüyü, yaşadığı real mühiti bədii obrazlarla zənginləşdirərək, gənc nəslə çatdırmağa səy göstərirdi. Qeyd etmək lazımdır ki, kitabın dil üslubu da burada mühüm önəm kəsb edir. Mirzə Nəsrullah bəy əsərin yazılmasında klassik üslubu qorumaqla yanaşı, onun anlaşılması üçün XIX əsr Qafqazının ən böyük dili olan türk dilini yazı dili etmişdir. Əsərin dibaçə hissəsində müəllifin bu fikirlərinə diqqət yetirək:

“Çün ol mübarək məktəbxanələrdə hər cürə basma kitablar oxunur və sahati-əhaliyi-Qafqaziyyə müsəlmanları türkiyəbandurlar və xüsus sair əhli-millətləri də türki həm danuşurlar, binaəleyh bəndeyi-müxlisi-dərgah qubernski sekretar Mirzə Nəsrullah bin Mirzə Qurban Şamaxi, qəfərəhuməllah, bu tarixi-səneyi-məsihiyyə min səkkiz yüz əlli yeddi fevral ayında bu kitabı-tazəni türki ibarətı ilə ki, bu ətrafi-Qafqaziyyə vilayətlərində müstəməl və bu şiveyi-əlfazi-təhrir və təkəllümdə mütədavildir, təlif və ovnu fəzli-Xudavəndi-biniyazilə təsnif etdim və çün müştəməli-nəsayehdir, bunun adını “Kitabün-nəsayeh” mövsum etdim.” Göründüyü kimi müəllif öz əsərinin dilində ənənəvi təntənəli izafət tərkiplərini qoruyub saxlamaqla yanaşı, XIX əsrdə yaşadığı regionda geniş kütlənin danışdığı dili kitabın yazı dili olaraq seçmişdir. Qeyd edək ki, M.N.Didə dövrünün poliqlot ədəblərindən hesab oluna bilər. Belə ki, o, beş dildə yazmağı, oxumağı və danışmağı bilən ziyalı bir şəxs olmuşdur. Bir incə məqama da toxunmaq lazımdır ki, Mirzə Nəsrullah bəy öz əsərində etdiyi tövsiyələrə elə öz əsərinin dil üslubu, oxucuya çatdırılma tərzilə də nümunə vermişdir. Əsər boyunca konkret və lakonik ifadələr, qısa məzmunlu hekayələr oxucunun mütləq yorulmaması üçün mümkün ardıcılıqla verilmişdir. Misal üçün mənfi xüsusiyyətlərə dair altıncı fəslə - hərzəguluq (boş danışmaq) fəslinə diqqət yetirək:

“Adam gərəkdir öz dilin münasib məqam olmayan söz söyləməkdən saxlasun... təmkin ilə müstəmə` olsun ki, xamuş durmaqda yeddi faidə var:

Əvvəl - ibadətdir bizəhmət; ikinci - zinətdir bilibas; üçüncü - heybətdir bihökumət; dördüncü - hisndir bipasiban; beşinci - həzərati-məclisdən biürxahlıqdır şərm və xəcalətə; altıncı - təkəllümat yazan mələkləri kitabət zəhmətindən fariğ eylər; yeddinci - eyb və xətai-elm və göftar puşidə qalub aşkar olmaz.”

Mirzə Nəsrullah bəy əsərində qeyd olunan hər bir xüsusiyyətə dair kiçik həcmli hekayələr də əlavə etmişdir və hər bab məzmununa uyğun qitə ilə bitir.

Əsərin “Xatimə” hissəsində müxtəlif məzmunlu nəsihətlərlə zəngin olan əxlaqi-tərbiyəvi fikirlər, eyni zamanda, insandakı hazırcavablıq və fərasət kimi bir sıra digər keyfiyyətlərə diqqət çəkən lətifə xarakterli hekayələr də yer alır.

Mirzə Nəsrullah bəyin “Kitabün-Nəsayeh” əsəri hər dövr üçün əhəmiyyət kəsb edən yüksək ictimai-əxlaqi və dəyərli bir məzmunla sahib əsərdir və günümüzdə də öz aktuallığını qoruyub saxlamaqdadır.

MOLLA CAMAL RƏNCİNİN “ŞEYX SƏNAN VƏ TƏRSA QIZI” POEMASI

PÜSTƏ MƏMMƏDOVA

Bakı Dövlət Universiteti

pusi091089@gmail.com

AZƏRBAYCAN

“Şeyx Sənan” əfsanəsi haqqında danışarkən ilk öncə dahi yazarımız Hüseyn Cavid Əfəndinin ədəbiyyatımızda yetəri qədər populyarlıq qazanmış “Şeyx Sənan” faciəsi yada düşür. Çağdaş ədəbiyyatımızın nadir incilərindən olan bu faciənin möhtəşəmliyi onun qədim tarixə malik olmasından xəbər verir. Müasir ədəbiyyatda Hüseyn Cavid, Üzeyir Hacıbəyli, Fəxrü Uğurlu kimi sənətkarların yaradıcılığında yer alan bu əfsanəyə elmi ədəbiyyatda dəfələrlə müraciət edilmiş, müxtəlif elm adamları tərəfindən tədqiq olunmuşlar. Lakin ədəbiyyatımızda ilk “Şeyx Sənan” əfsanəsi kimi Molla Camal Rəncinin yaradıcılığında yer alan “Şeyx Sənan və tərsa qızı” poemasına az diqqət yetirilmiş, demək olar ki, bu zamana qədər tədqiqatdan kənar qalmışdır.

XVII əsrdə yaşayıb yaratmış Azərbaycan şairi Molla Camal Rəncinin həyatı haqqında əlimizdə heç bir məlumat yoxdur. Onun haqqında ilk dəfə tanınmış mətnşünas-alim Şamil Cəmsidov 1983-cü ildə “Keçmişimizdən gələn səslər” kitabında məlumat vermişdir. Burada göstərilir ki, “Hekayəti-Şeyx Sənan mə’ə düxtəri-tərsa” poemasının yeganə əlyazma nüsxəsi AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılır. Bundan başqa bəzi qədimi mənbələrdə şairin “Kəllənamə” mənzuməsi, bir “Bəhri-təvil”i, “Əql ilə eşqin bəhsi” qəzəli, bir qoşması, bir təxmisi vardır. “Hekayəti-Şeyx Sənan mə’ə düxtəri-tərsa” poemasının nüsxəsi isə ilk dəfə Şamil Cəmsidov tərəfindən oxunmuş və sözgedən topluda əsərin latın oxunuşu ilə birgə fotosurəti də çap olunmuşdur. Poema 2012-ci ildə Firuz Refahi Ələmdari tərəfindən Tehranda kitab şəklində nəşr edilsə də, burada o, əsəri əsasən dilçilik baxımından şərh edilmişdir.

Əsrləri adlayaraq dövrümüzə qədər gəlib çıxmış, anadilli klassik irsimizin dəyərli nümunələrindən olan “Şeyx Sənan və tərsa qızı” poemasının 400 beytdən ibrət olan əlyazma nüsxəsinin mətni nəstəliq xətti ilə yazılmışdır. Əsərin üzünü köçürən katibin adı və yazılma tarixi göstərilmədiyi üçün poemanın hansı ildə yazılması ilə bağlı dəqiq məlumat vermək çətindir. Poemanın yer aldığı əlyazmada eyni katib tərəfindən qələmə alınmış daha bir əsər vardır ki, həmin əsərin sonunda tarix olaraq 1658-ci il qeyd olunmuşdur. Məhz bu məlumata istinad edərək “Şeyx Sənan və tərsa qızı” poemasının XVII əsrin ədəbi-bədii nümunəsi olduğunu söyləyə bilərik.

Poemanın müxtəlif yerlərində müəllif kimi (“Darifənədə Rənciyə rəhm eylə ey rəhim”, “Bulsa mümkün Rənciyə yarı,...” və s.) Rənci adının qeyd olunması da onun poemanın müəllifi olduğuna dair bütün şübhə və ehtimalları rədd edir.

Pema klassik şərq ənənələrinə uyğun, peyğəmbərin mədhi ilə başlayır daha sonra isə bahar fəslinin təsviri ilə davam edir. Baharın gözəllikləri özünəməxsus şirin bir dillə oxucuya təqdim olunur. Bu hissədəki süxluq, şaqraq bahar əhval-ruhiyyəsi Şah İsmayıl Xətayinin “Dəhnamə” poemasındakı “Bahariyyəni” xatırladır. Bu isə Molla Camal Rəncinin özündən əvvəl yazıb-yaratmış sənətkarlarımızın bədii irsi ilə yaxından tanış olduğunu və onlardan bəhrələndiyini göstərir. Bundan başqa əsərin yazılma səbəbindən söz açan Molla Camal Rəncinin fars ədəbiyyatında bu mövzuda təkrar yazılmış əsərlərin olduğunu qeyd edir. Lakin türdilli ədəbiyyatda bu mövzuda əsərə rast gəlinmədiyindən danışan sənətkarın “Gördüm ki, əcəmdə nəzmi-təkrar / Ətrakda yoq vəli bu göftar / Türkilə demək ziyadə qıldım.../ fikirlərini bu şəkildə ifadə etməsi isə onun Məhəmməd Füzuli yaradıcılığından bəhrələndiyi həqiqətini ortaya qoyur. Məhəmməd Füzulinin məşhur “Leyli və Məcnun” poemasında da eyni fikir və oxşar ifadə tərzinin şahidi oluruq.

Poemada hadisələrin təsviri verilərək oxucu ilk əvvəl Şeyx Sənan obrazı ilə tanış olur. Müəllif onu dörd yüzə yaxın müridi olan Şeyxülislam, dövrünün fəzil adamı kimi təqdim edir. Daha sonra onun bir neçə dəfə yuxuda bütə sitayiş etməsi hadisəsi təsvir olunur. Qəzavü qədərə boyun əyən Seyxin eşq yolçuluğu məhz bu məqamdan başlayır. Onun tərsa qızının gözəlliyinə aludə olması, bu yolda sahib olduğu hər şeydən imtina etməsi hələ də maddi dünyanın həzlərindən əl çəkə bilmədiyini ortaya qoyur. Nəfsinin quluna çevrilən Şeyx Sənanın zəif cəhətindən məharətlə istifadə edən tərsa qızı

ondan islam dinini tərək edib tərşalığa üz tutmağı və zünnar bağılayıb bütə səcdə qılmağı tələb edir. Hiyləgər tərşə qızı şərabin insanı yolundan necə azdırdığına yaxşı bələd olduğundan Şeyxə şərab içirmək fürsətini də əldən vermir. Meyin təsirindən sərşoş olmuş Şeyxi Bütəxanəyə gətirib bütə səcdə etməsinə, hətta Quranı yandırmasına nail olur. Lakin bütün bunlar ona kifayət etmir, Şeyxin ona evlənmək üçün kasıb olduğunu bəhanə gətirərək, dövlət qazanması adıyla bir il donuz otarmağa məcbur edir.

Əsərdə Şeyxin bu vəziyyətə-mürşidlikdən donuz otarmasına qədər düşməsi böyük məna ifadə edir. Belə ki, həqiqi eşq yolcusunun təkəbbürdən arınması məqsədilə uca yaradanın onun taleyinə yazdığı bu imtahanı Şeyx yenə də fəzil insanların, xəlifə və müridlərin Allaha dua qılması ilə başa vurur. Sanki kabus kimi bir yuxudan ayılan Şeyx Sənan belinə möhkəmcə sarıdığı zünnarı söküb atır, Allahın izniylə tövbə edərək din yoluna qayıdır. Uca Allahın ədaləti məhz bu məqamda da öz təsdiqini tapır. Belə ki, ilahi qatından Şeyx Sənanın canına salınmış eşq odu tərşə qızının aqlını başından alır. Tutduğu məkrli işlərdən peşman olan tərşə qızı eşq oduna düşərək başı açıq-ayağı yalın Şeyxin sorağıyla çöllərə düşür. Kəbədən gələn bir kəsdən Şeyxin sorağını alan pərişan gözəl özünü ona yetirir. Həqiqi müsəlmanlığı ona izah etməsinə və islam dinini qəbul etməsində ona yardımçı olmasını yalvararaq Şeyxdən xahiş edir. Dünyadan müsəlman kimi köçmək arzusunu israrla bildirir. Məhz bundan sonra rahata qovuşan tərşə gözəli əbədiyyətə qovuşur. Öz xirqəsini qıza kəfən edən Şeyx onu dəfn edərək Kəbəyə üz qoyur.

Görüldüyü kimi, Allahın təqdiri və köməyi ilə batini dünyasındakı nəfsi yenən Şeyx Sənan haqq yoluna qayıdır.

Sonda fikrimizi yekunlaşdıraraq deyə bilərik ki, Molla Camal Rəncinin “Şeyx Sənan və tərşə qızı” poeması anadilli ədəbiyyatımızın nümunələrindən biri dəyərlidir.

MUSA YAQUB POEZİYASINDA TƏBİƏT VƏ CƏMİYYƏT

Yeganə XANLAROVA

Bakı Dövlət Universiteti

y.q.87@mail.ru

AZƏRBAYCAN

“Burda hər meşənin min cür ağacı” misrası ilə bəlkə də Musa Yaqub təbiətdə qarşılaşdığı zənginliyi və bununla ifadə və işarə olunan insan xarakterini nəzərdə tutur. Hər halda bu misrada işlənən sözlər bu şeirin təbiət lirikası nümunəsi olduğunu göstərir. Bəli, Musa Yaqub təbiət şairidir. “Lələ”, “Damla”, “Yaylaqlar gözəldir”, “Qış lövhəsi”, “Təbiət yatır”, “Dağlara dəniz gəlib”, “Qara dəniz”, “Dağlar çox qərribə olur gecələr” və s. şeirlər Musa Yaqubun təbiət lirikasından maraqlı seçmələrdir.

Musa Yaqub 1937-ci il mayın 10-da İsmayilli rayonunun Buynuz kəndində dünyaya gəlmişdir. 1953-cü ildə Topçu kəndində yeddinci sinfi bitirərək Göyçay Pədoqoji Texnikumuna daxil olub. 1957-ci ildə pədoqoji təhsilini başa vurduqdan sonra Tircan kənd orta məktəbində sinif müəllimi işləyib. 1958-ci ildə doğma Buynuz kəndinə köçürülüb. 1962-ci ildən 1973-cü ilədək Buynuz kənd səkkizillik məktəbinin direktoru olub. Musa Yaqubun ilk şeiri Göyçayda çıxan “Qalibiyyət bayrağı” qəzetində dərc edilib. 1959-cu ildə “İki qəlb, iki dünya” poeması “Azərbaycan gəncləri” qəzetinin dörd nömrəsində çap olunub. 1966-cı ildə Musa Yaqubun “Yarpaqlar oxuyur” adlı ilk şeirlər kitabı çapdan çıxıb. 1978-ci ildə şair İsmayilliyə qayıtmış, şəhərdə deyil, kənd qoynunda yaşamağı üstün tutmuşdur. Çünki Musa Yaqub kənd təbiətinə vurğun insandır. “Buynuz qar yağır” şeirində oxuyuruq:

Nəhəng ağ xəyaldır Babadağ baxır,

Buynuz qar yağır,

Kef içindəyəm.

Bağlı cığırılarda izim darıxır,

Məxfi sənəd kimi səyf içindəyəm.

Şair burada – İsmayillıda “Zəhmətkeş” qəzetinin redaktoru olub. Bu günə kimi Musa Yaqubun iyirmiyə qədər şeirlər kitabı çapdan çıxıb. Musa Yaqubun sonralar “Bu məhəbbət yaşadır məni”

(1970), “Mənim kainatım” (1973), “Üzü bəri baxan dağlar” (1977), “Yaxşı ki sən varsan” (1979), “Bir sim üstə” (1983), “İki qəlbin işığı” (1985), “Mənim sevgi taleyim” (1988), “Ürəyimdə yerin qaldı” (1992), “Nanə yarpağı” (1996), “Payızdan yaza yol varmı” (1999), “Ruhumla söhbət” (2004), “Son illərin şeirləri” kitabları bir yerə toplanaraq “Bu dünyanın qara daşı göyərməz” adı altında 2007-ci ildə çapdan çıxmışdır.

O, təbiətdən ilham alaraq yazıb-yaradan sənətkardır. Təbiətin hər hadisəsi – ağappaq qar, buz, çovğun, şimşək, narın yağış, açan gül, çiçək, solan yarpaqlar, xışıldayan xəzəl və s. Musa Yaqubun ilham mənbəyidir, onda yazmaq eşqini gücləndirir. Musa Yaqub “Payız işığı” şeirində təbiətə vurğunluğunu bu cür bildirir:

Adam şair olar, ya haqq aşığı,
Düşsə bağçasına payız işığı.

Musa Yaqub güldən, çiçəkdən, ağacdan, daşdan, kəsəkdən, dağdan və s. yazanda təbiəti məhəbbət anlamında qəbul edib qavrayır. Bu məhəbbətin kökündə Vətənə, insana sevgi var. O, kəndinə, kəsəyinə, doğma Buynuzə şeir yazanda torpağa bağlılığını bildirir, Vətənə sadıqlığını göstərir. Axı təbiəti qorumaq elə Vətəni qorumaqdır. Və ya əksinə. Vətənə sevgisini, vətəndaşlıq borcunu aşağıdakı şeirdə pafosdan uzaq, sakit, lakin poetik gözəlliklə bu cür deyir:

Bəlkə də borcundan çıxmam, Vətən,
Ömür bahar deyil bir də qayıtsın.
Ölsəm də qoynunda qoy ölüm ki, mən
Çürüyüm, bir ovuc torpağın artsın.

Musa Yaqub “Lalə” şeirində lalənin qızarmasını “utancaq gəlin”ə bənzətməklə maraqlı poetik lövhə yaratmış olur:

Utancaq gəlin tək çəkinib əvvəl,
Bürünür bir yaşıl duvağa lalə.
Və ya “Niyə gəlmisən?” şeirində soyuq münasibəti ifadə etmək üçün qış sözünü misralara gətirir:
Soldurub o çırağ yanaqlarını
Qış olub, üstümə niyə gəlmisən ?

Musa Yaqub insanpərvər, humanist şairdir. O, sevmək, sevilmək yangısı ilə yaşayır və yazır. Ayrılıq, hicran onun təbiətinə yaddır. Ayrılıq, hicran, qərblilik olanda o ruhən yaşayır:

Tərs kimi bir çiçək bitib yanımda,
Onu qoxlamağım, oxşamağım yox.
Qalmışam, hicranda öz gümanımda,
Nəfəs almağım var, yaşamağım yox.

Şair çox doğru olaraq vurğulayır ki, “Bizim bu dünyada yaşamağımız / İşıqlı adamlar hesabındadır”. Təəssüf ki, insan həmişə “ışıqlı adamlar”la qarşılaşmır. Bəzən naqislikləri gördükcə narahat hissələr keçirir. “Sonra gələcək” şeirində yazır:

Bu nə şəriətdir, bu nə cəmiyyət ?
Bu nə kəmiyyətdir, ölçü-biçimdir ?

Kainat sirlə, həyat möcüzədir. Cəmiyyətdə “ışıqlı insan” da var, və ya əksinə. Hər fərd bir dünyadır, hər fərd bir sirdir. Nə qədər insan varsa bir o qədər də ürək var. Bu ürəklər də sirlidir, hər birinin “kəşf olunmağa” ehtiyacı var. Təəssüf ki, “kəşf olunmayan” ürəklər də çoxdur. Bu ürəklər ya “kəşf olunmur”, ya da “kəşf olunanda” gec olur. Elə buna görədir ki, Musa Yaqub yazır:

Əsrimiz müqəddəs,
Qayğımız böyük,
Biri yanan olub,
Biri yanmayıb;
Aydın görünməyən
Üzünü gördük,
Ürək var
Hələ də kəşf olunmayıb.

Həyatda hər cür çətinliklər var. Biz istəsək də, istəməsək də bu dünya mübarizə meydanıdır. Yaşayırıqsa yaratmalıyıq. Bir də tale var. Musa Yaqub inanır ki, onu qoruyan bir müqəddəs varlıq var:

Adam var əriyir ağlaya bilmir,
Doğmasına da bel bağlaya bilmir.

Çoxu sarayda can saxlaya bilmir,
Məni alaçıqda saxlayanım var.

Bəzən isə şair təklük hissi keçirir, sanki özünü cəmiyyətdən təcrid olunmuş kimi duyur. Belə məqamlarda təbiət qoynunda olmaq şairi sözlə, şeirlə baş-başa qoyur, buna görə də şair darıxmır. Amma yenə də təklükdən xilas olmağın yollarını axtarır. “Səhra yanğısı” şeirində Musa Yaqub yazır:

Gecə uzun, gün yasaq,
Hava duman, yol uzaq.
Mən bir asi yalquzaq.
Qurd ulayır içimdə.

Bu cür təhnaqlıq hiss etdiyi məqamlarda Musa Yaqub o qədər sıxıntı keçirir ki, hətta doğma Buynuzda da özünü qərib hiss edir, “Öz doğma kəndimdə qürbətdəyəm mən”, - deyir.

Musa Yaqub zamandan və təbiətdən, insandan və cəmiyyətdən yazanda şeirinin ruhuna sevinc və ya qəm çökmüş olsa da, bütün hallarda böyük səmimiyyətlə yazır və onun şeirləri oxucu kütləsinə güclü təsir edir.

MÜSTƏQİLLİK DÖVRÜ AZƏRBAYCAN NƏSRİNDƏ MİLLİ ÖZÜNƏQAYIDIŞ PROBLEMI

Aygün HEYDƏROVA

Azərbaycan Müəllimlər İnstitutu
heyderova89@inbox.ru
AZƏRBAYCAN

(İsa Hüseynovun (Muğanna) “İsahəq, Musahəq”, Elçin Hüseynbəylinin “Yovşan qağayılar” romanları əsasında)

Müstəqillik dövrü Azərbaycan nəsrinin özünəməxsus ştrixlərindən biri milli özünəqayıdış problemdir. Uzun illər sovet hakimiyyəti altında qalmış Azərbaycanın öz milli yaddaşına qayıtmasından təbii heç nə ola bilməz. Milli yaddaşa qayıdış birbaşa baş verə bilməzdi, belə ki, onun ilk ünsürü olan milli şüur oyanmalı idi. Azərbaycanın siyasi müstəqillik əldə etməsi ilə əlaqədar oyanan milli şüur ədəbiyyatda da, öz inkiasını tapdı və bu özünü, ilk növbədə, fərdi şüur şəklində göstərdi. Unutmaq olmaz ki, hər bir fərdin daxili azadlığı cəmiyyəti, xalqı şərtləndirir.

Milli şüurun ünsürlərindən biri milli mənlikdir. Milli mənliyə vətəni sevmək, onu qorumaq kimi sosial keyfiyyətlər daxildir. Milli mənlik milli mənəvi dəyərləri formalaşdırır. Xalqda milli oyanışa, milli özündərkə ehtiyac yarandıqda milli mənəvi dəyərlər milli özünəməxsusluq səviyyəsində özünü göstərir. Bununla da milli özünüdərk prosesi başlayır. Amma bura bütün milli mənəvi dəyərlər yox, milli oyanış, milli özündərk kimi dəyərlər daxildir. Milli özünəqayıdışın əsası olan milli özünüdərk milli tarixi gerçəklik, milli dil, etnoqrafiya, arxeologiya, milli psixologiya, adət-ənənə, milli xarakter kimi ünsürləri özündə əks etdirir. Milli xarakter hər bir xalqın psixogenetik xüsusiyyətlərinin, adət-ənənələrinin, stereotiplərinin məcmusudur. Yuxarıda sadaladığımız ünsürlər müstəqillik dövrü Azərbaycan nəsrində aparıcı xətt kimi özünü göstərir.

Müstəqillik dövründə yaranan bədii nümunələr mövzu olaraq bu ünsürlərə qayıdışı ya müasir dövrü, ya keçmiş, ya da hər ikisinin sintezi olub qlobal dünyaya çıxış istəyini ifadə edən əsərlər olaraq özündə əks etdirir. Bu dövrün nəsr nümunələrinə nəzər saldıqda milli özünəqayıdışın roman janrında öz pik həddinə çatdığına şahidi oluruq. Bunun iki səbəbi vardır: birincisi, subyektiv azadlığın yaratdığı demokratiya - yüksək şüur mədəniyyəti, mənəvi yetkinliyin bu janrda daha yaxşı əks olunması; ikincisi, roman janrının geniş özünəməxsus imkanlara malik olması. İsa Hüseynovun (Muğanna) “İsahəq, Musahəq”, Elçin Hüseynbəylinin “Yovşan qağayılar” romanlarında da, bu, öz bədii ifadəsini tapmışdır.

Adı çəkilən birinci əsər şəxsi tale fonunda təqdim edilir, yəni avtobioqrafik xüsusiyyət daşıyır, ikinci əsər isə lokonik ifadəliliyi, fraqmentallığı ilə zamansızlığı əks etdirərək fantaziyanı özündə əks etdirir. Müstəqillik dövrünün nəsr əsərlərinin özünəməxsus çalarından biri zamansızlıqdır. Bunu “Yovşan qağayılar” romanında da müşahidə edirik. Burada zamansızlıq ənənəvi zaman ardıcılığının pozulmasından ibarətdir.

İsa Hüseynov (Muğanna) “İsahəq, Musahəq” romanını ilk variantında “Doğma və yad adamlar” adlandırmışdı. Əsərin birinci hissəsi “Anadil sirri”, ikinci hissəsi isə “Peyğəmbərin danası” adlanır.

Əsərdə millilik Rəşidlə Qara Canbalayev arasındakı konfliktin məzmununda özünü göstərir. Avtobiografik elementlərin üstünlük təşkil etdiyi “İsahəq, Musahəq” romanında milli özünəqayıdış problemi bədii müstəvidə işlənmişdir. Roman gənc yazıçı Rəşidin dilindən nəql olunur. Yazıçı əsərdə Seyid Əlinin qızı Nailəni (Nalə) gətirib Rəşidin anasına tapşırması, daha sonra Rəşidin anasının rəhmətə getməsi, bacılığı Nailəni itirməsi əhvalatlarıyla milli-mənəvi yaddaşın itirilməsi səbəblərini oxucuya çatdırmaq istəyir.

Müəllif əsər boyu milli özünəqayıdışın əsas atributlarından olan milli kök, dil məsələlərini xüsusilə qabartmışdır. Müəllif milli özünəqayıdış probleminin müxtəlif tərəflərinə məhz təsvir etdiyi qəhrəmanların fəaliyyətilə işıq sala bilmişdir.

Milli özünəqayıdış probleminin fərqli aspektlərini özündə əks etdirən “Yovşan qağayılar” əsərində müəllif milli yaddaş, bütöv Azərbaycan, qaçqınlıq, milli mənliyin pozulması kimi problemləri təhlil müstəvisinə gətirmişdir.

Milli mənlik şüuruna qayıdış zaman-zaman xarici qüvvələri narahat etmişdir. Bu səbəbdən də onlar türkləşmək ideologiyasını, dövlət və millət müəyyənliyini inkar etməyə çalışmışlar. İstər xarici qüvvələrin, istərsə də daxili qüvvələrin törətdiyi hadisələri unutmaq olmaz. Müəllif keçmiş olmayanın gələcəyi olmaz qənaətini əsərin əsas xətti kimi inkişaf etdirərək, tərəqqi etmək üçün keçmiş bilməyin, onu həmişə xatırlamağın vacibliyini “Yovşan qağayılar” simvolu ilə oxucuya çatdırır.

Tarixi inkişaf prosesinin məhsulu olan milli qürur hissi sosial sarsıntılar, inqilabi dəyişikliklər, milli mübarizə motivlərində özünü göstərir. Millət və xalqın milli özünəqayıdışının simasını əks etdirən milli qürur hissi tarixi inkişafın müxtəlif mərhələlərini özündə əks etdirib, varislik prinsipinə əsaslanır. Kökə, torpağa bağlılıq, ondan ayrı səadəti arzulamamaq kimi fikirlər də, milli özünəqayıdışı şərtləndirir. Qağayıların sadaqəti, insanlardan etibarlı olmaları, ac olsalar belə uçub başqa yerə getməmələri, öz vətənlərinin zibilliyində eşlənməyi, başqa diyarda gözəl yaşamaqdan üstün tutmaqları müəllif tərəfindən əsər boyu izlənən məsələlərdəndir.

Folklor qaynaqlarından istifadə müstəqillik dövrü Azərbaycan nəsrində də geniş yayılmışdır. Xalqımızın qəhrəmanlığını, birlik ruhunu ifadə etdirmək üçün mətnarası şifahi xalq ədəbiyyatı örnəklərindən istifadə edilir. “İsahəq, Musahəq”, “Yovşan qağayılar” romanlarında da bu priyomdan istifadə edilərək, epik növün əfsanə, nağıl janrlarına müraciət edilmişdir.

Nağıl, əfsanə, rəvayət janrlarının hər birinin özünəməxsus xüsusiyyətləri olmasına baxmayaraq bu janrların hər birinin kökündə real hadisələr durur. Və hər bir janrdə bu realıq özünü müxtəlif amplituda büruzə verir. Bu janrlar məzmunca insanın həmin dövrki arzularını, istəklərini, gələcəyə ümidlərini əks etdirənlər belə realist kökünü saxlamağı bacarır. Birinci romanda “Anadil əfsanəsi, ikinci romanda isə “Nəhlət daşı” və “Üç qardaş” nağıllarından istifadə olunmuşdur. Müəlliflərin bu janrlara müraciəti, bizcə, yuxarıda sadaladığımız səbəbdəndir.

Hər iki əsərdə milli özünüdərk və özünəqayıdış problemi ideya və qayə olaraq geniş planda öz inikas və təcəssümünü tapmışdır. Milli özünəqayıdışı şərtləndirən dil və din, mental və yaddaş, əxlaqi dəyərlər danışdığımız əsərlərin əsas qayəsini təşkil edir. Bu, nəsrdə milli özünüdərk, etnik şüur intibahının bədii ifadəsidir.

NİZAMİ GƏNCƏVİNİN “SİRLƏR XƏZİNƏSİ”NDƏ MƏNƏVİYYAT MƏSƏLƏLƏRİ

Vüsalə ZEYNALOVA

AMEA Şərqşünaslıq institutu

vusalaazizova@mail.ru

AZƏRBAYCAN

Nizami Gəncəvi Azərbaycan xalqının bəşəriyyətə bəxş etdiyi dahi şəxsiyyətlərdən biridir. O, humanist mütəfəkkir, şair kimi şöhrət qazanmışdır. Səkkiz yüz ildən artıqdır ki, əsərləri dünya bədii söz xəzinəsinin incisi kimi sənət sərraflarının diqqətinin cəlb edir. Nizami əsərlərində qaldırdığı bəşəri ideyalarla bir-birini əvəz edən bütün nəsillərin, eləcə də bizim mənəvi müasirimizdir.

Dahi şairimiz bütün bəşəriyyətə mənsub sənətkardır. Onun öz əsərlərində tərənnüm etdiyi, poetik zirvələrə ucaldığı müqəddəs arzu və amallar, insanpərvərlik, əsl humanism ideyaları hər bir şüurlu bəşər oğluna xas olan nəcib hislərdir. Ona görə də dünya mədəniyyəti yaşadıqca Nizami də yaşayacaqdır.

Dahi sənətkarımızı əbədiyyət göylərində pərvazlandıran, ona ölməzlik gətirən, onu sənət dünyasında ilahiləşdirən şairin poemaları – “Xəmsə”sidir.

Bu ad altında birləşən əsərlər Nizami yaradıcılığının təsir dairəsini daha da genişləndirir və onu ədəbi məktəb səviyyəsinə yüksəldir.

Xəmsə toplusuna daxil olan ilk poema “Sirlər xəzinəsi”dir. Bu əsər adından da göründüyü kimi, zahirən Nizamiyə qədər Yaxın və Orta Şərq ədəbiyyatında geniş yayılan didaktik əsərlər silsiləsinə daxildir. Dahi Azərbaycan şairi N. Gəncəvinin öz ilk poemasını Sənai Qəznəvinin “Hədiqətül-həqiqə” əsərinə nəzirə kimi yazması təsadüfi deyildir. Bu, Nozaminin özündən əvvəlki humanist şeirin nailiyyətləri ilə hesablaşması, ona biganə qalmaması ilə izah edilməlidir.

“Sirlər xəzinəsi”ni, sözün həqiqi mənasında, Nizaminin yaradıcılıq manifesti adlandırmaq olar. Bu poema Nizami “Xəmsə”sinin digər poemalarından öz daxili quruluşuna, kompozisiyasına görə xeyli fərqlidir. Onu şairin digər poemaları ilə həmahəng edən vahid ideya və bədii məntiqdir. Həmin ideya, qayə və məqsəd Nizaminin bütün yaradıcılığının ana xətti olan dərin humanizm nəzəriyyəsi-insansevərlik təlimidir.

Bununla birlikdə “Xosrov və Şirin”, “Leyli və Məcnun”, “Yeddi gözəl”, “İskəndərnamə” poemalarında şairin etik, estetik, ictimai ideyaları, bədii surətlər, əlvan həyat lövhələri tipikləşdirilmiş şərait vasitəsilə açılırsa, “Sirlər xəzinəsi”ndə bu təlim və mətləb didaktik şəkildə, öyüd-nəsihət yolu ilə ifadə olunur. Şairin əsas məqsədi oxucuları əxlaqi cəhətdən tərbiyə etmək, onlara həyat kamilliyi, alicənablıq, həssaslıq, maddi nemətlər yaradanlara ehtiram, məhəbbət və ədalət hisləri aşılamaqdır.

Hünər, qeyrət dəmidir, yatma əbəs həyatda.

Ülviyyətə çatmağa göstər həvəs həyatda.

(“Sirlər xəzinəsi”ndə on dördüncü söhbət)

Kompozisiya və tematik baxımdan müxtəlif məsələlərə həsr edilmiş müqəddimə, 20 məqalət və bu məqalətləri epic ləvhələrlə əks etdirən 20 hekayətdən ibarət olan poemanın başlanğıcında şair tövhid, minacət, nət adlı başlıqlar altında Allahdan, peyğəmbərlərdən söhbət açır, islam dini ehkamları çərçivəsində onları tərifləyir. Zəmanəsindən son dərəcə narazı olan şair Allaha və peyğəmbərə də böyük ideyalar naminə müraciət edir, qədim düzlük və doğruluq, təmizlik dövrünün, islamın ilk illərinin həyatını qaytarmağa çağırır:

Kim ki sevir zülməti, nurdan sən et,
Kim ki sevir cövhər, ərəzdən gen get...
Zülm oduna tezcə su tök bir görək,
Torpağın altında qoy itsin külək...
(“Sirlər xəzinəsi” - Minacət)

Öz fikir və düşüncələrini, ideyalar aləmini bədii sözün qüdrəti ilə geniş təbliğ etmək, “mənəm-mənəm” deyən qoluzorlu hökmdarlara ibrət dərsi vermək istəyən şair “Söhbətlər” adlandırdığı ibrətamiz, hikmətli hekayətlərində real məişət səhnələrini təsvir edir, rəncbərlər, peşəkarlar, şahlar, sultanlar surətləri yaradır. Şairin ekayətlərində təkcə Azərbaycanın deyil, əksər Yaxın və Orta Şərq xalqlarının da təbiəti, həyat tərzini, adət-ənənələri parlaq şəkildə əks etdirilir.

Şair “Sirlər xəzinəsi”ndə göstərirdi ki, nəfsani hissiyyətə – hərisliyə, acgözlüyə, şəhvətə, maddi nemətlərə pərəstişə, hakimiyyət və var-dövlət düşkünlüyünə ağıl gücü ilə qalib gələn, onların əvəzinə ürəkdə alicənablıq, yüksək niyyətlər, xeyirxahlıq kimi nəcib sifətlər bəsləməyə qadir olan insan öz mənəviyyəti ilə peyğəmbər rütbəsinə ucalar. İnsan öz canını əziyyətə qatlaşdırıb öz hissiyyətini tərbiyələndirsə, mələkləri ötüb keçər, mənəviyyət göylərinin yeddinci qatına yüksələr.

Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, Nizami oxuculara aşılamaq istədiyi tövsiyələrə özü müntəzəm surətdə əməl edirmiş. O, daima özünə əziyyət verir, az yeyib, az yatır, bütün vaxtını yaratdığı əməyə sərf edirmiş ki, onun iradəsi, ağıl cismani tələblərə tam hakim olsun.

Nizaminin bu təlimi sonralar Avropa ədəbiyyatında da təbliğ olunmağa başladı. Bunu isbat etmək üçün Çerneşevskinin “Nə etməli?” romanındakı əsas qəhrəmanlardan birini – Raxmetovu yada salmaq kifayətdir.

Nizaminin əxlaq məsələlərinə dair görüşlərində dostluq və yoldaşlıq da mühüm cəhətlərdən biri kimi nəzərə çarpır. Şair dönə-dönə qeyd etmişdir ki, adam adama gərək olur. Dostu, yoldaşı olmaq insanı fərəhləndirir, dostsuz, yoldaşsız keçinmək, bəşər cəmiyyətindən uzaq düşmək adamı yazıq vəziyyətinə salır. Onun fikrincə ikiüzlü, yalançı dost düşməndən daha qorxuludur. Belələrindən nə qədər uzaq olsan, o qədər faydalıdır.

Şairin qənaətinə görə, doğruluq, düzlük, sədaqət və namusluluq yüksək əxlaqın, həqiqi insanlığın ilkin əlamətlərindəndir. Nizami lovğalığı, özünü öyməyi, boşboğazlığı tənqid edir, adamları səmimi və mərd olmağa, sədaqətli və təvazökarlığa, çox eşidib, az danışmağa, düşünərək danışmağa çağırırdı. O deyirdi ki, hər sözü düşünüb danışsan, heç vaxt xəcalət çəkməzsən. Elə hərəkət et ki, səhvlərinin üzrünü istəməyə məcbur olmayasan.

Poemada həmçinin, təlim-tərbiyə məsələləri də xüsusi yer tutur. İnsan ləyaqətinin qızılla, var-dövlət və nəcabətlə ölçüldüyü orta əsr səltənətində Nizami cəsarətli addım ataraq şəxsiyyətin mahiyyəti haqqında kök salmış mürtəce baxışlara sarsıdıcı zərbə endirmiş, ağılı, biliyi, elmi, düşüncəni, tərbiyə və təlimi yüksək qiymətləndirmişdir.

Əməyə və əmək admlarına dərin məhəbbət Nizami yaradıcılığını səciyyələndirən əsas keyfiyyətlərdəndir. Şair başqa əsərlərində olduğu kimi "Sirlər xəzinəsi"ndə də bu mövzuya xüsusi diqqət yetirir. "Süleyman və əkinçi", "Kərpickəsən qocanın dastanı" hekayələrində Nizami öz fədakar zəhməti ilə ruzi qazanan, zəhmət çəkməyi özünə borc bilən sadə adamların heyranedicili surətini yaradır.

Zəhmət fəryad deyildir, bir şahlıqdır insana,

Zəhmətinin axırı rahatlıqdır insana.

Düşünmə ki, qəsdinə durub haçandır fələk,

Qapılar bağlasa da, qapı açandır fələk.

("Sirlər xəzinəsi" – altıncı söhbət)

Beləliklə, Nizaminin təliminə görə, ideal, yetgin cəmiyyət, mənəviyyətə qulluq edən həyat quruluşu yalnız o zaman bərpa oluna bilər ki, cəmiyyətin bütün üzvləri birinci növbədə, hakim dairələr, öz bioloji instinklərini tərbiyələndirib, bütün qüvvələrini faydalı əməllərə sərf etsinlər.

SABIR AZƏRİNİN ƏDƏBİ-ESTETİK ZÖVQÜNÜN FORMALAŞMASINDA İSA HÜSEYNOV VƏ İSMAYIL ŞIXLI FENOMENİNİN ROLU

Gülşanə XUDIYEVA

ADU

email_me@mail.ru

AZƏRBAYCAN

Sabir Azərinin ədəbi zövqünün formalaşmasında İsa Hüseynov və İsmayıl Şıxlı kimi ustad sənətkarların yaradıcılığının xüsusi rolu olmuşdur. Müsahibələrinin birində yazıçı özü də ədəbiyyatda öz sözünü deməyə çalışdığı ilk dövnlərdə İsa Hüseynovun yaradıcılığının və İsmayıl Şıxlının "Dəli Kür" romanının onun ədəbi zövqünün formalaşmasında böyük rolu olduğunu vurğulayır.

Sabir Azərinin hər iki ustad sənətkardan əxz etdirdiyi sənətkarlıq sirlərindən birincisi gərək ki qələmin səmimiliyi olmalıdır. Reallıq, həyat həqiqətlərini təhrif etmədən qələmə almaq, milli mənəvi dəyərlərimizə, milli kimliyə bağlılıq, insana, onun qələbəsinə inam, təbiətə sevgi, dilin sadəliyi və s. xüsusiyyətlər də bu sırada sadalanmalıdır.

Yazıçı Sabir Azərinin həm İsa Hüseynov, həm də İsmayıl Şıxlı fenomeni haqda maraqlı məqalələri də vardır. Bu məqalələrində o, ustad sənətkarların yaradıcılıq məziyyətlərindən geniş bəhs etmişdir. "Qısa yolun intəhasızlığı" adlı məqaləsində S.Azəri İ.Şıxlının iki cildlik seçilmiş əsərlərindən söz açmışdır. Maraqlıdır ki, müəllifin İ.Şıxlı sənəti barədə bildirdiyi müsbət fikirlər onun öz əsərlərinə də şamil oluna bilər. Məsələn, "İnsana inam! İnsanın son nəticədə nəinki ətraf mühitdəki, hətta öz daxilindəki əks qüvvəyə qəlib gələcəyinə inam!" S.Azəri İ.Şıxlı yaradıcılığının ideya-estetik platformasını şərh edərkən bu sözləri yazmışdır. Bu fikirlər yazıçının öz yaradıcılığının da əsas ideya istiqamətini əks etdirir. Onun "Günəşə sarı gedəndə", "Bozdağın nağılı" povestləri, "Sonsuzluq"

romanı və s. kimi əsərləri insana və onun daxilindəki müsbət başlanğıcın qələbəsinə inamın təntənəsi üzərində qurulub.

“Uzaq səfərlər səyyahı” məqaləsində S.Azəri İ.Hüseynovun sənət dünyası haqqında belə qeyd edir: “İsa Hüseynov bizim ədəbiyyata yeni təhkiyə, dəqiq psixologizm, detallarda və təsvirlərdə lakoniklik gətirdi. O, insan psixologiyasının, yazıçı qayəsinin açılışına xidmət göstərməyən hər şeyi kənara atdı.” Müsahibələrinin birində isə S.Azəri həm özünün, həm də bütövlükdə altmışıncılar ədəbi nəslinin İsa Hüseynov nəsrinin təsiri altında olduğunu əminliklə bildirmişdi.

İ.Hüseynov və S.Azəri yaradıcılığı üçün ən bariz ortaq cəhətlərdən biri məhz təbiətə bağlılıqdır. Təbiətə sevgi hər iki yazıçının sənət dünyasının, ədəbi zövqünün təməlinə dayanır. Bu sənətkarlar ana təbiətin timsalında öz humanist duyğularını, ideala inamlarını, cəmiyyətdə görmək istədikləri müsbət dəyərləri əks etdirmişlər. Sabir Azərinin “Gecə məşəl yanır” povestində meşədəki ağacların məhv edilməsinə qarşı çarəsiz qalan Alı kişi İsa Hüseynovun “Zəhər” hekayəsinin qəhrəmanı meşəbəyi Mirqasım obrazını xatırladır. Hər iki halda meşə məhz dövlət tərəfindən (neft quyusu qazmaq və ya su bəndi tikmək məqsədi ilə) məhv edilir. Meşəbəyi isə illərlə sərf etdiyi əməyə həm dövlət səviyyəsində, həm də cəmiyyətin özündə dəyər verilmədiyi həqiqəti ilə üz-üzə qalır. Mirqasımın kədəri göy ürgənin öldürülməsi ilə, Alı kişinin kədəri isə Səlimənin onları tərk etməsi ilə tamamlanır.

Ana təbiətin məhvinə qarşı üsyankar yazıçı mövqeyini İsa Hüseynovun “Faciə” povestində də görmək mümkündür. Burada meşədəki ağacların kütləvi şəkildə qırılması acı bir fakt kimi qabardılır və meşədəki kötöklər vasitəsilə bir sıra mühüm “sirlər” yazıçı mövqeyində aydınlıq tapır. Povestdə meşə yüksək əxlaqi dəyərlərin, müsbət idealların simvolu kimi təcəssüm olunur. Ən əsası isə, hər iki yazıçı təbiətə münasibəti milli kimliyə münasibətlə eyniləşdirir və təbiətə qənim kəsilənləri millət, mənəvi yaddaş düşmənləri kimi pisləyirlər. “Faciə” povestinin qəhrəmanı Zəlimxanın bu cür düşmənlərə qarşı mübarizəsi Sabir Azərinin “Bozdağın nağılı” povestindəki Lüt İsa, Kamandar kimi obrazları xatırladır. Öz romantik ideali ilə bu qəhrəmanlar təbiət və milli mənəvi yaddaş təəssübkeşləridir. Onların antipodu olan torba şinel Kərəm (“Faciə”), Qırp Musa (“Bozdağın nağılı”) və s. kimi obrazların təmsil etdiyi şər qüvvənin kökü isə uzaq keçmişlə əlaqələndirilir. Bu fikir hər iki yazıçının müxtəlif əsərlərində əks olunur. “...bu müəllim isə Nizaminin hekayəsinin adını çəkə-çəkə iddia edirdi ki, “buynuzlu İsgəndər” ölməyib, bu gün də yaşayır, qiyafəsini dəyişdirib, yenə də baş kəsməklə məşğuldur.” Bu fikirlər İ.Hüseynovun “Faciə” povestindəndir. Sabir Azərinin “Sonsuzluq” romanında da “İsgəndərin ölməyib qiyafə dəyişdirməsi” fikri əks olunur. Bu kimi paralelliklərin siyahısını uzatmaq da mümkündür.

Sabir Azərinin “Duman çəkilir” povesti ilə İsmayıl Şıxlının “Dəli Kür” romanının arasında ciddi ideya-məzmun yaxınlığı olduğunu vurğulamaq lazımdır. Hər iki əsərdə milli kimlik problemi, müstəmləkəyə çevrilən torpaqlarımızda işğalçı imperialistlərin buraxdığı dərin yaralar əks olunur. “Dəli Kür” romanının və “Duman çəkilir” povestinin baş qəhrəmanları Cahandar ağa və Cəlil bəy obrazları milli psixologiyanın daşıyıcıları olduğundan onların düşüncələri və həyat hadisələrinə münasibətləri də bir-biri ilə səsleşir. Hər iki qəhrəman el-obanın təəssübünü çəkir, torpaq və namus anlayışlarını bərabər tuturlar.

Qəhrəmanların ortaq cəhətlərindən biri də onların bəy, ağa psixologiyasından irəli gələn xüsusiyyətləridir: hər iki obraz kəndlilərə humanist və qayğıkeş münasibət bəsləsə də bəzən onlara münasibətlərində ayrıseçkilik, sərtlik də hiss olunur. Cahandar ağa kasıb gəmiçi Qoca dayı ilə qohumluğu özünə yaraşdırmayıb qeyzlənir. Cəlil bəy isə qapısına gələn qonağın qızına baxdığına görə naxırçısının oğlu Səməndəri təhqir edir.

Hər iki əsərdə at folklor təfəkküründən irəli gələn motiv kimi diqqət çəkir və qəhrəmanların namus simvolu kimi dəyər verdikləri atı öz əlləri ilə öldürməsi təsirli səhnələrdəndir.

Lakin Sabir Azəri özünün “Duman çəkilir” povestini qələmə alarkən “Dəli Kür” romanından nə qədər təsirlənsə də, təkrarçılığa yol verməməyə və yaradıcılığının özünəməxsusluğunu qorumağa çalışmışdır. Cəlil bəy və Cahandar ağa obrazlarının diqqət çəkən fərqlərindən biri birincinin müqayisədə daha mülayim, humanist olmasıdır. Bu həm ailə daxili münasibətlərdə, həm də kənd camaatı ilə ünsiyyətdə hiss olunur, Cəlil bəy sovet hökumətinə qarşı vuruşmur və hətta kolxozun quruculuq işlərində də iştirak etməyə razı olur. “Duman çəkilir” povestində yazıçı problemi daha da aydın şəkildə qoymağa çalışır və düz hədəfə nişan alır. Müsahibələrin birində S. Azəri bu əsərlər haqqında belə bildirmişdir: ““Dəli Kür” böyük sənət əsəridir. Amma Cahandar ağa obrazını yaratmaq Cəlil bəy obrazını yaratmaqdan asan idi. Ona görə ki, Cahandar ağa XIX əsrdə yaşamışdı, Cəlil bəy

isə bizim müasirimiz idi. Rejimin vurub-tutan çağında yaşayırdı.” (43) Sabir Azəri sovet dövründə bəylərin sosial-sinfi mübarizə prinsipindən qanıqən mülkədar kimi təqdim və təlqin olunmasının qarşısını almağa çalışmışdır. Bu cəhət, ümumiyyətlə, milli-mənəvi dəyərlərə bağlılıq, milli özünüdərkən inikası Sabir Azəri yaradıcılığını İsmayıl Şıxlı ədəbi irsi ilə yaxınlaşdırır.

Yuxarıda nümunə gətirilən fikirlər, müqayisəli təhlillər Sabir Azəri qələminin daha çox İsa Hüseynov və İsmayıl Şıxlı yaradıcılığından təsirləndiyini əks etdirir.

SARA OĞUZ NƏZİROVANIN ƏSƏRLƏRİNDƏ QADIN PORTRETLƏRİ

Şövkət İSMAYILOVA

Qafqaz Universiteti
soismayilova@qu.edu.az
AZƏRBAYCAN

Xəyal qırıqlığı, kədər, peşmançılıq, məhrumiyyət, təəssüflər... Sara Oğuz Nəzirovanın əsərlərinin oxucuda buraxdığı təəssüratlar bunlardan ibarətdir.

Kitabda heç bir əsərin nikbin xarakterdə yazılmaması diqqət çəkir. Lakin yazıçının bütün povest və hekayələrindəki bu əhval-ruhiyə təbiidir, səmimidir. Bəlkə də elə ona görə oxucu sıxılmaz, onu axıracan oxumaq ehtiyacı duymur. Hadisələrin nə ilə nəticələncəyini görmək istəyir. Bu təbiilik həyat təcrübəsinin, yazıçının özünün bu əziyyətli həyatın içindən keçib gəldiyinin açıq-aydın isbatıdır. Hekayə və povestlərdə birbaşa müəllifi görməsən də, eşitməsən də onu duyursan. O öz hiss və düşüncələrini, ürək ağrılarını, puç olmuş xeyallarını obrazların həyatına köçürərək göstərir, onların dili ilə səsləndirir. Və oxucu elə obrazların vəsiləsilə sanki müəlliflə diz-dizə, göz-gözə oturub onu dinləyir.

Yazıçıda diqqət çəkən bir başqa məqam obrazlarına olan münasibətdir. O heç bir qəhrəmanını pisləmir, mənfi xüsusiyyətlərini açıqca göstərmir. Dolayısı ilə mühakimə yürütmür. Sara Oğuz sadəcə təsvir edir. Obraz daxili aləmini öz davranışları ilə, danışığı ilə özü açıb ortaya qoyur. Bəzən oxucu dillemma arasında qalır, onu necə dəyərləndirəcəyini bilmir. Çünki bir qisim davranışlar və ətrafdakıların münasibəti obrazı müsbət olaraq qələmə verir. Lakin əsərin sonuna yaxınlaşdıqca hər şey gün işığına çıxır. Beləliklə, müəllif oxucunu düşünməyə vadar edərək özünün nəticə çıxarmasını istəyir. Bunu edərkən isə özünü ustalılıqla gizləyir. Yəni oxucu müəllifin varlığını tamamilə unudur.

Sara Oğuz Nəzirova cəmiyyətdəki qüsurları açmaq və onların tərbiyəsinə yol göstərmək üçün böyük-böyük obrazları seçib, böyük-böyük hadisələrdən danışır. Onun qəhrəmanları “balaca”, adi, sadə adamlardır. Əsərlər bütünlükdə bu “balaca” adamların ətrafında dövr edən hadisələrdən ibarət olur. Çox vaxt bu hadisə qısa vaxt ərzində baş verir. Lakin bu kiçik zaman dilimi özündə keçmişin keşməkeşi ilə gələcəyin arzu və ümidlərini qovuşdurur. Beləcə, zaman məfhumunu öz qələmi ilə qeyri-adi şəkildə işləyən Sara Oğuz Nəzirovanın oxucusu hadisələrin qısalığının fərqi deyil.

“Ümid ulduzu” povestini bu aspektdən dəyərləndirmək daha maraqlı olar. Əsərin əvvəlində tanış olduğumuz, saf bir piano xəyalının yaşadığı dövrün məhrumiyyətləri nəticəsində əlçatmaz olduğunu duyan balaca bir kənd qızını biz bir anda şəhərdə bacılarına qol-qanad gərən, həmin xəyalı qəlbində sızlayan yaraya çevrilmiş və elə yenə məhrumiyyətlərin nəticəsində xeyallarına can atsa da heç nə əldə etmədən istəmədiyi bir həyatı yaşamaq məcburiyyətində qalan bir gənc müəllimə olaraq görürük.

“Tale damğası”nda isə gecə yuxusunda rəhmətə getmiş xalasını görüb xatirələrlə uşaqlığına dönən yenə bir gənc qızı görürük. Lakin burdakı xəyal qırıqlıqları, ağrılar tamam başqa səbəblərdən doğur. İki əsərin ortaq nöqtəsi qəhrəmanlarının arzu və istəklərinin xilafına olan bir həyatı məcburi yaşamalarıdır. Sibirə sürgün olunmuş atasının həsrəti ilə böyüyən Şamxatun bu başsızlığın qurbanı olaraq sevmədiyi Şamxal tərəfindən qaçırılır. İlk zamanlar israrla bu evliliyə qarşı dursa da sonradan körpəsinin xatirinə boyun əymək məcburiyyətində qalır. Və ömrünün sonuna qədər istəmədiyi bir həyatı yaşamağa məhkum olur. Bu povestdən danışarkən onun dilini nəzərdən qaçırmayacaq doğru olmaz. Sara Oğuz həm köhnəlmiş, həm də dialekt sözlərindən istifadə edərək elə zəngin bir dil ortaya qoyur ki, oxucu heyran qalır. Eymənmək, uralanmaq, uruğur, alamançı, sədəmə, diringi çalmaq kimi söz və

söz birləşmələri müəllifə həm hadisələrin tam təsvirini verməyə, həm də düzgün təəssürat oyatmasına yardım etmişdir.

“Bayatı oxşaması” povestində bir qaçağın ailəsinin başına gətirilən amansız faciədən, qaçağın bacısının ailənin namus və şərəfini qorumaq xatirinə cəsərlə canını fəda etməsindən, əslində isə, mərdliklə namərdliyin çarpışmasından bəhs olunur. Bu əsərin şifahi xalq ədəbiyyatından qidalanmış ecəzkar dili isə başlı-başına yazılı ədəbiyyatımızda yeni bir hadisədir.

“Beton evdən yazılar”da Sara Oğuz Nəzirova şəxsiyyətə pərəstiş dövründə ziyalı və sənətkarların necə manqurtlaşdırılıb köləyə çevrilməsini təsvir, istedadların bu təsirlərdən koralıb dəyərsizləşdiyini özünü danışıq və davranışları ilə ifşa edən obrazların yardımıyla açıb göstərir.

“Kəpənək ömrü” də bu səpkidə yazılmış əsərdir. Ali təhsilli olub ziyalı təbəqədən sayılan xanımlar iqtisadi balansız pozulmuş mühitin köntöy və cahil pullulara cüzi qazanc üçün işləmək məcburiyyətində qalmasından bəhs edir. Yenə iki əsər arasında ortaq problem görürük: Zəmanənin ictimai-siyasi vəziyyətinin ziyalı təbəqəyə təsiri...

“Çərxi fələk” povestində ilahi ədalət anlayışı əyani olaraq görünür. Xədicənin qəlbini qırıb, həyatını məhv edən Ələkbər sonda tanımadığı halda saatlarla onun meyitinin keşiyini çəkərək gecikmiş də olsa ona qarşı vəzifəsinin qismən ödəmiş olur. Tanıdıqdan sonra isə ölümündə təqsiri olmasa da onu çoxdan “öldürdüyünü” dərk edib, özünü Xədicənin qatili kimi tanıdıb polisə təslim olur. Sara Oğuz Nəzirovanın hekayə və povestlərinin mövzusu müxtəlifdir. Lakin hamısında milli mentalitetin qoxusu, istisi duyulur. Bunların bəziləri önəmli dəyərlər olsa da əksəriyyəti geridə, cahillikdə qalmış və artıq yenilənməsi lazım olan fikirlərin tənqidinə yönəldilmiş hekayələrdir.

Tezisdə Sara Oğuzun hekayə və povestlərinə qısa da olsa nəzər saldıq. Bu bənzərsiz əsərlərin arxasında gizlənmiş müəllif obrazını gördük. Azərbaycan dilinin tarıma çəkilməmiş ədəbi dil arxitekturası və natural üslub əsasında təsvir edilən hadisələr böyük bədii-estetik dəyərlər ifadə edir. Müəllif obrazı sözlə rəsm çəkir. Sara Oğuz rəssam olmaqla yanaşı, böyük söz rəssamıdır. Sara xanım hekayə və povestlərində acı tale yaşayan qadınların portretini çəkir. Bu portretlər dolğun bədii-estetik dəyərlərə malik sənət səviyyəsinə yüksəlir. Taleyin ağır sınaqları təsvir və təhkiyənin ədəbi portretinə çevrilir. Bütün dövrlər üçün ölməz sənət əsərləri sərgiləyir.

SMOMPK MƏCMUƏSİNDƏ ÇAP EDİLMİŞ “MÜRĞİ-GÜLİ-XƏNDAN QUŞU HAQQINDA” NAĞILI

Məryəm BURTİYEVA

Bakı Dövlət Universiteti (magistr)

maryam.burtiyeva@mail.ru

AZƏRBAYCAN

XIX əsrin 30-cu illərindən başlayaraq folklorumuzun bir sıra nümunələri toplanıb tərcümə edilərək ayrı-ayrı rus mətbuatında dərc olunmuşdur. Lakin Azərbaycan folklorunun elmi əsaslar və prinsiplər üzrə toplanıb, tərcümə edilib, nəşri işinə XIX əsrin 80-ci illərindən SMOMPK məcmuəsinin təşəbbüsü ilə başlanmışdır. Bu məcmuə 1881-ci ildə Qafqaz Tədris İdarəsi tərəfindən Tiflisdə rus dilində çap olunmuş, 44 cildi burada, son iki cildi isə Mahaçqalada işıq üzü gördükdən sonra 1929-cu ildə buraxılışı dayandırılmışdır.

SMOMPK ölkəşünaslıq xarakteri daşıyırdı, burada Qafqazda yaşayan xalqların, o cümlədən Azərbaycan xalqının folklor nümunələri, xüsusən nağılları toplanır və rus dilində çap olunurdu. Ancaq bu nümunələr tatar folkloru başlığı altında nəşr edilirdi.

SMOMPK məcmuəsi həmin dövrdə Azərbaycan xalqının folklorunun yazıya alınmış toplanılmasında müstəsna rol oynasada, tərcümə zamanı milli koloritə diqqət yetirilmir, bəzən isə adından və ya məzmunundan xalqımıza məxsus olduğunu gördüyümüz nümunələr erməni folklor nümunələri kimi çap edilirdi.

Məcmuənin XIX buraxılışında (1894) işıq üzü görmüş, A.Ağababəyevin topladığı və rus dilinə tərcümə etdiyi “О птице Мурги-Гюли-Хандан” nağılının məzmunu ilə tanış olduqda görürük ki, tərcümə zamanı burada ənənəvi nağıl süjetlərimizə aid olmayan bəzi hadisələr, sehirli ünsürlər, məkan daxil edilmişdir.

Nağıl qəhrəmanı Məlikməmməd şah oğludur, xəstə atasının yeganə əlacı olan Mürği-Güli-Xəndan quşunu tapmağa çalışır və bu zaman başına bir sıra hadisələr gəlir. Mürği-Güli-Xəndan oxuduqca ağzından may qızılgülləri tökülən, valehedici səsi və ətri ilə hamını bihuş edən bir quşdur. (Quşun adı fars dilində verilmişdir, mürğ - quş, xəndan - ağız deməkdir). “Bəxtiyarla Pəri xanım nağılı”ndapəri qızların anası Güli qah-qah xanım dagüləndə ağzından güllər tökülən bir obrazdır. Hər iki obrazın bu cəhətdən müəyyən bir yaxınlıq təşkil etdiyini deyə bilərik.

Atasının bütün təkidlərinə baxmayaraq, dərvişin dediyi möcüzəli quşu saraya gətirmək üçün yola düşən Məlikməmməd uzun yol getdikdən sonra aclıqdan və susuzluqdan dərin bahadırılıq yuxusuna gedir. Məcmuənin eyni buraxılışında nəşr olunmuş digər bir nağılda da (“Müdrük şah” nağılı) qəhrəman dərin bahadırılıq yuxusuna getdiyi göstərilir. Nağıl və dastanlarımıza xas olan yuxuya getmə motivi bu nağıllarda da işlənmişdir.

Yuxudan oyandıqda qəhrəman nəfəsi ilə dağı, meşəni sarsıdan qorxulu, qanadlı divlə qarşılaşır. Nağıllarımızda div surəti geniş yayılmışdır və əsasən şər qüvvələrin təmsilçisi kimi göstərilir. Bu nağılda dadiv ilk baxışdan qorxulu, bədheybət kimi görünə də qəhrəmanın gücü qarşısında təslim olur və ona uzaq yolları qət etməkdə köməklik göstərir. Div Məlikməmmədin xahişi ilə onu uzaq bir şəhərə gətirir. Həm də öz tükündən verir ki, lazım olanda odda yandırsın və divi hüzuruna çağırınsın. Məlikməmməd şəhər əhalisinin başqa bir adada əkinçiliklə məşğul olduğunu, məhsullarını gətirmək istəyən zaman isə dənizdən çıxan polad əlin onların gəmilərini suların dərinliklərinə qərq etdiyini öyrənir. O, şahla görüşür, ona kömək edəcəyini söyləyir, qarşılığında isə şahın möcüzəli quşun yerini öyrənməsini istəyir. Məlikməmməd dənizdə polad əli sındırır və dənizdən çıxan quş cildinə girmiş pəri qızı polad əlin divə aid olduğunu, canının bu əldə yerləşdiyini, Məlikməmmədin onu sındırmasıyla divi öldürdüyünü söyləyir. Nağıllarımızda divin canı əsasən, şüşədəki quşda yerləşir. Ancaq bu nağılda divin canı onun polad əlindədir. Həm də onun məkanı hər hansı dərin quyu və ya mağara deyil, dənizin dibidir.

Məlikməmmədi qanadlı div başqa bir uzaq şəhərə gətirir. O, bu şəhərdə də hamının yas içində olduğunu görür və öyrənir ki, şahın qızını Kaftar-Kursey oğurlayıb mağarada gizlətməmişdir. Ölkənin ən güclü pəhləvanları belə ona qalib gələ bilmir. Məlikməmməd mağaraya yollanır. Kaftar-Kursey mağarada yaşayan, ağzından və burnundan od püskürən, burnu dizlərinə qədər uzanan, saçları qalın və sıx meşəyə bənzəyən bir varlıqdır. Gördüyümüz kimi, bu sehirlə ünsürə də nağıllarımızda rast gəlmirik. Məlikməmməd mağaraya gəlir, şah qızını və onunla birlikdə saxlanan pəri qızını xilas edir. Bu pəri qızı da Fərəhbani bağının sahibinin qızı idi və qəhrəmanın dənizdəki divin əlindən xilas etdiyi bacısı kimi xatirə üçün qızıl üzüyünü Məlikməmmədə bağışlayır. Bundan sonra nağıl qəhrəmanı qanadlı divin köməkliliyi ilə Fərəhbani bağının yaxınlığındakı dağa gəlib çıxır. Div Məlikməmmədin tək getməli olduğunu, bu dağın divlərin və pərilərin torpaqları arasında sərhəd rolunu oynadığını, hər iki tərəf arasında içilən anda görə onun bağa yaxınlaşmasının qadağan olduğunu söyləyir. Məlikməmməd bağda pəri qızların özlərini xilas edən qəhrəman haqqında dediklərini eşidəndə bu qızların onun xilas etdiyi quş cildindəki pəri qızları olduğunu bilir və gizləndiyi yerdən çıxır. Pəri qızları onu verdikləri qızıl üzüklərə əsasən tanıyırlar. Sehirlə nağıllarımızda pəri qızları ən çox müsbət obrazda verilir. Onlar qəhrəmanın dar günündə ona köməklik edir və ya doğru yolu göstərir. Nağıllarımızda sirli, bir o qədər də valehedici pəri qızlarının yaşadığı bağ divlər tərəfindən qorunan əfsanəvi Gülistani-İrəm bağıdır. Bu nağılda isə həmin bağ Fərəhbani bağı ilə əvəz olunmuşdur. Pəri qızlarının məsləhəti ilə Məlikməmməd bağın Şərq küncündə hündür bir ağacın başında məskunlaşan Çalağanın yuvasına gəlir və onun balalarını yemək istəyən ilanı öldürür. Burada da biz ənənənin fərqli bir sehirlə ünsürə əvəz edildiyinin şahidi oluruq. Nağıllarımızda qəhrəmana kömək edən sehirlə quş əsasən, Simurq və ya Zümrüd quşudur. Onlar qəhrəmanı zülmət dünyadan işıqlı dünyaya gətirən sehirlə qüvvələrdir. Adətən qəhrəman bu quşların balalarını əjdahadan xilas edərsə, bəhs etdiyimiz nağılda əjdaha ilanla əvəz olunur. Nağılda Çalağan Məlikməmmədə Mürği-Güli-Xəndan quşunu tapmaqda köməklik göstərir. Onu quşun saxlandığı yerə gətirir. Bu yer möcüzəli gözəlin yaşadığı və divlər tərəfindən qorunan saray idi. Onlar ildə bir dəfə 40 günlük yuxuya gedirdilər. Çalağanın verdiyi məsləhətlə sarayın qapısında saxlanan iki böyük şiri aldadaşan asanlıqla gözəlin otağına gələn Məlikməmməd qəfəsdəki quşu götürür, gözəli isə alından öpür. Saraydan çıxır və Çalağan onu atasının yanına gətirir. Mürği-Güli-Xəndan quşunun valehedici səsi və ətirli may qızılgüllərinin sehiri ilə şah tamam sağalır. 40 günün sonunda yuxudan oyanan gözəl quşun otaqda olmadığını və alınıdakı ləkəni görəndə saraya insanın daxil olduğunu bilir. O, divlər sayəsində Məlikməmmədin yerini öyrənir və quşu geri

almaq üçün gələndə ona bir könüldən min könülə aşiq olur. Şahın razılığı ilə onlar evlənilər və xoşbəxt ömür sürürlər.

Sehirli nağıllar bölgüsünə daxil olan “Mürği-Güli-Xəndan quşu haqqında” nağılı ilə tanışlıq bizə onun bəzi hissələrinin ənənəvi nağıllarımızdan fərqləndiyini göstərdi. Bəlkə də bu mətnləri rusçaya çevirəndə düzgün qarşılığını tapmaqda çətinlik çəkən ziyalılar onları rus folklorundakı qarşılığı ilə əvəz etmişdilər.

SONET LİRİK JANR KİMİ

Şəfa ƏMİRLİ

Bakı Dövlət Universiteti

emirli_1@hotmail.com

AZƏRBAYCAN

Sonet lirik janrın az yayılmış şəkillərindən biridir. Sonet şeir janrı ilk dəfə İtalyada yaranmışdır. Sonet sözü İtalyan sözü olan “sonetto”dan götürülmüşdür mənası səs deməkdir. Qaydaya görə sonet on dörd misradan ibarət olur. Misralarının sayının nisbətən azlığına baxmayaraq, sonet qurluşca bir qədər mürəkkəb olur. Bu formada yazılan şeir iki hissəyə ayrılır: birinci hissə hərəsi dörd misralıq iki bənddən, ikinci hissə isə hərəsi üç misralıq iki bənddən ibarət olur.

Sonet janrının yaradıcısı İtalyan şairi Giacomo da Lentini olmuşdur. O, 13-cü əsrdə yaşamışdır və təxminən 250 sonet nümunəsi yaratmışdır.

Sonetin intibah ideyalarının güclənməsində xidmətləri əvəzsizdir. Bu janr intibah şeirinin ən güdrətli ifadə vasitələrindən biri, bəlkə də birincisi idi. Tədqiqatçılar arasında belə bir fikir də mövcuddur ki, sonetin təkamülündə ərəb şeirinin təsiri olmuşdur. Çünki Avropada dünyəvi şeirin yaranmasında ərəb şeirinin rolu danılmazdır. Fransanın cənubunda yerləşən Provansda dünyəvi şeir təşəkkül tapmışdır. «Provans şeiri də öz növbəsində İtaliyanın şimalında «şirin üslubu» yaratmışdır. Bu üslubun da öz növbəsində İtaliyada intibah şeirinin yaranmasında rolu bütün tədqiqatçılar tərəfindən təsdiq edilir».

Yaxın və Orta Şərq ədəbiyyatı üçün lirik növün qəzəl janrı nədirsə, Avropa ədəbiyyatında da sonet janrı həmin mahiyyətdədir. Düzdür bu janrların yaranma və inkişaf tarixləri arasında fərq çox böyükdür. Qəzəlin tarixi daha qədimdir. Avropa poeziyasının qəzəli hesab edilən sonet janrı XIII əsrdə yaransada, qəzəl janrı hələ islamdan əvvəl “cahiliyyə dövründə” yaranmışdır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Şərq və Qərbdə janrların mübadiləsi təksibedilməz faktdır. Şərq qəzəlinə Qərbdə, Qərb sonetindən isə Şərqdə istifadə həmin mübadilənin göstəricisidir.

Sonet janrı İtalyada yaransada öz inkişaf arealını sonralar İtaliya, İspaniya, Fransa, və digər Avropanın inkişaf etmiş ölkələrində də genişləndirmişdir. Sonetin inkişafında İtalya intibahının nəhənglərindən olan “orta əsrlər dövrünün sonuncu, yeni dövrün birinci şairi” Dante Aligyeri, sonra isə onun bir janr kimi sənətkarlıq baxımından daha da formalaşmasında Françesko Petrarka əvəzsiz rol oynamışdır. Dünya şöhrəti qazanmasında, özünə qarşı xüsusi münasibət tələb etməsi, mühafizəkar poetik kanonlara malik olma xüsusiyyətlərinə görə, qəzəllə müqayisəyə, yalnız məhz Avropa soneti gəlir. Bəlkə də bu xüsusiyyətinə görə sonetə Avropa qəzəli deyillər. Avropa poeziyasında ilkin inkişaf tapan sonet də qəzəl qədər lirik növün digər şeir şəkillərini üstələyən və poeziyada hökmran mövqeyə malik olan janrlardan biri olmuşdur. Bu şeir şəkli, xüsusən Avropada yuxarı təbəqələrin, aristokrat-kübar cəmiyyətlərinin zövqünü çox oxşayırdı və elitar şeir sayılırdı.

Klassik sonet özünün strofik qurluşuna və struktur sxeminə görə iki formada mövcuddur. Belə ki, italyan soneti özündə iki katren və iki terseti birləşdirir, Struktur sxemi mütərizədə göstərilirdi kimidir (4+4+3+3). Sonetin qafiyə varyantı ilə bağlı fransız tipi də eyni struktur sxeminə malikdir. Bunlar arasında fərq bircə onu qafiyə quruluşu ilə bağlıdır. A.Dante, F.Petrarka, C.Bokkaçço, P.Ronsar, L.Mediçi, Malerb, A.Rembo, P. Verlen və digər məşhur sonet ustaları sonetlərini məhz İtalya soneti formasında yazmışlar. Qafiyə sistemi əsasən belədir: abab/abab/cdc/dcd.

Sonetin ikinci forması ingilis tipli sonet adlanır. İngiltərə ədəbiyyatının sonet janrı ilə tanışlığı 16-cı əsrə təsadüf edir. Bu janrı İngiltərəyə gətirən Tomas Wyatt olmuşdur. Məhz bu dövrdə Tomas

Wyatt İtalan ədəbiyyatından Petrarkanın və başqalarının sonetlərini tərcümə etmişdi. Henri Hovard, qraf Serrey də bu janrdan bir sıra gözəl nümunələr yaratmışlar. İngilis tipli sonetə ilk dəfə dahi İngilis dramaturqu Şekspirin yaradıcılığında daha sıx təsadüf edilmişdir. Ümumən Şekspir 154 sonet yazmışdır (bəlkədə ədəbiyyata məlum olanlar bu qədərdir). Əgər sonetlərin öz müəllifinin ilkin qələm təcrübəsi olduğunu, başqa sözlə desək, yaradıcılığının ilkin mərhələsində qələmə alındığını nəzərə alsaq, Şekspir dühasının möhtəşəmliyi haqqında bir o qədər obyektiv qiymətləndirmə apara bilərik.

İngilis sonet formasının yaradıcısı Şekspir olmasada, bu yeni formanın onun sonetlərindən sonra daha geniş şəkildə tətbiqində, çox işlək şeir şəklinə dönməsində, kütləviləşməsində məhz onun sonetləri müstəsna rol oynadığına görə, bu formalı sonetə Şekspir soneti, yaxud sonetin “Şekspit tipi” deyilir. Bu tipin struktur sxemi mötərizədəki kimidir (4+4+4+2). İngilissayağı sonetə qafiyə sistemi belədir-abab/cdcd/efef/gg. Qoşa qafiyəli beytə “sonet açarı” da deyilir. Şekspir novator özüllü, nəzəri əsası Tomas Wyatt tərəfindən qoyulan yeni bir şeir şəklinin ədəbi dövriyyəyə transferində ilkin olaraq təşəbbüsündə böyük uğur qazanmış, fərdi möhürünü bu sahəyə vurmuş, dünyanın klassik sənətçiləri sırasına adını əbədi daxil etmişdir. Şekspir 1609-cu ildə özünün sonetlər kitabını çap etdirir. Həmin kitanda cəmi 154 sonet nümunəsi vardır. Yeni şeir şəklinin işləkliyinə görə aktivləşməsində misilsiz xidmətləri ona böyük şöhrət qazandırmış, sonet kolifeyləri arasında “şairlərin padşahı” adına layiq görülmüşdür.

Ədəbiyyatımızda sonnet:Azərbaycan lirikası təkamül vətəşəkkül tapdığı ilk dövrlərdən elə novator ənənələrə üz tutmuş, malik olduğu milli şeir janrları, formaları ilə kifayətlənməmiş, tarix boyu poeziyamızı yeni poetik şəkillərlə zənginləşdirmək istiqamətində yaradıcılıq vəsənətçilik axtarışlarını davam etdirmişdir. Lakin bu axtarış heç də həmişə yalnız milli şeir şəkilləri ilə bağlı olmamışdır. Azərbaycan poeziyası dünyəvi, bəşəri səciyyə daşıyan, milli poetikamızın kanonlarına tez uyğunlaşan digər ədəbi modellərdən də istifadəni mümkün saymış, bu istiqamətdə dünya xalqlarının zəngin poeziya təcrübəsinə istinad etmişdir. Sonet janrı sivil ədəbiyyatların söz ustalarını həmişə özünəcəlb etmiş və onların diqqətini öz cazibəsində saxlamağa çalışmışdır. Hərçənd ki, «Qərb özü Şərqdən çox şeyi öyrənsədə, lakin Şərqin cazibəsində qalmağı xoşlamır». Baxmayaraq ki, ədəbi təkəbbür heç də ədəbiyyatların xeyrinə olan amil deyildir. Bu mənada əksər ədəbiyyatlar bu təkəbbürü bir tərəfə qoyaraq Qərbin modelindən faydalanmaqla dünya sonetistikasına özlərinin ecəzkar töhfələrini bəxş etmişlər. Şübhəsiz ki, Şərq xalqları arasında öncül mövqeyəmalik Azərbaycan ədəbiyyatı keçmişin bu «şeir möcüzəsi»ni diqqətdən kənar qoya bilməzdi. Ədəbiyyatımızda XX əsrin əvvəllərində təkə milli deyil, həmçinin Avropa mənşəli janrlara da diqqət artdı. Belə janrlardan biri də Avropada çoxdan çoxişlək janrlar sırasındaözünə yüksək yer tutan şeir şəkillərindən olan sonet idi. Bir sıra araşdırmalara əsasən, məlum olmuşdur ki, Azərbaycan poeziyasında sonet janrına müraciət edən ilk şairimiz Mikayıl Müşfiq olmuşdur. O, 1928-37-ci illər arasında 12 sonet yazmışdır. Həmçinin bu dövrdə Ə.Kamal, S.Səlməsi, H.Cavid, A.Şaiq, A.Səhhət, Ə.Səbur, M.Müşfiq, S.Vurğun, S.Rüstəm, A.İldırım, Ə.Abid kimi söz ustalarımız ilk dəfə olaraq bu janrdan qələmlərini sınaqlar və Azərbaycan lirikasında bu şeir şəklinin özünə vətəndaşlıq hüququ qazanmasının əsasını qoydular.

Ədəbiyyat tarixində «sonetlər çələngi» adı ilə məşhur olan sonetlər silsiləsinə də rast gəlmək mümkündür. «Sonetlər çələngi» adətən, on beş şeirdən ibarət olur. Bunlardan ən axırıncısı özündən əvvəlki sonetlərin birinci misralarından təşkil olunur. «Çələng»in bu qaydada süni surətdə yaradılması, çox təbii olaraq,şairi yaradıcılıq imkanlarını məhdudlaşdırır, onun geniş, canlı fikir və hislər ifadə etməsinə mane olur.

SOVET DÖVRÜ AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATI TÜRK VƏ AZƏRBAYCAN TƏNQİDÇİLƏRİNİN TƏDQİQATINDA

Pərvanə KƏRİMOVA
ince_kapli@hotmail.com
AZƏRBAYCAN

Sovet dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı zaman baxımından uzun, ziddiyyətli və mürəkkəb bir dövrdür. Bu dövr ədəbiyyatına müxtəlif zamanlarda, fərqli aspektlərdən yanaşılmış, tədqiqatçılar tərəfindən yazıçılara və onların ədəbi irslərinə doğru qiymət verilməmişdir. İstər sovet istərsə də, ondan sonrakı dövrdə rusların ədəbiyyata təsiri qalmaqda idi, bunun nəticəsi olaraq da bu dövr ədəbi

əsərlər təhlilə cəlb olunarkən olduğu kimi yox, sovet ədəbiyyatına xidmət edən əsrlər olaraq qiymətləndirilirdi. Bu dövr ədəbiyyatı ilə bağlı bu gün də tədqiqatlar aparılır, gələcək nəsəl də heç şübhəsiz bu mövzudan yan keçməyəcəklər.

Türk tədqiqatçıları; Yavuz Akpınar, Ərdoğan Uyqur, Salih Okumuş və s. Sovet dövrü Azərbaycan ədəbiyyatını incələmiş və məqalələrində bu dövrü xarakterizə etmişlər.

Yavuz Akpınar "Sovet dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı" başlıqlı yazıda dövrə ümumi aspektdən baxmış, sovet ədəbiyyatını şərti olaraq dövrlərə bölüb yazıçılar və onların əsərlərinin adını çəkməklə kifayətlənmiş, bu istiqamətdə tədqiqat işlərini daha çox ümumi səviyyədə ortaqlıq türk ədəbiyyatları kontekstində dəyərləndirmişdir.

Akpınar 1920-ci il ədəbi mənzərəsini təsvir edərkən bu sözləri qeyd edir; "Böylece kaba bir şekilde ve sun'i olarak yaratılan eski-yeni kavqasının yansıdığı edebi eserler bu eserlerde canlandırılan kahramanlar hep bir-birine benzemeğe başlatıldı". Eyni zamanda milli ədəbiyyat və dilin inkar edilməsini, sovet dövrü Azərbaycan ədəbiyyatının qüsurları kimi təqdim edirdi.

Bir çox tədqiqatçı bu dövrə qiymət verərkən əsərlərin quru və sxematik olmağından, qəlibləşmiş şəkildə eyni tərzdə yazılmasından şikayətlənmişlər.

İlk öncə onu qeyd etmək istəyirəm ki, əsərlərin quru və sxematik olması əsərin keyfiyyətinin bədii cəhətdən aşağı olmasına gətirib çıxarsa da, bu yazıçıların yox sovet ədəbiyyatı metodunun nəticəsi idi. Sosrealizm metodundan başqa heç bir metod və cərəyanda əsərlərin yaradılmasına icazə verilməməsi ədəbiyyatda cılızlaşma və "boz ədəbiyyat" anlayışlarının yaranmasına səbəb oldu.

Ədəbiyyatda nə qədər quru və sxematiklik olsa da istedad hər zaman öz sözünü deyir. İstər Mikayıl Müşfiq, Hüseyn Cavid kimi sonu ölümə məhkum olsun istərsə də, Mehdi Hüseyn, İlyas Əfəndiyev kimi fanatik sovet ədəbiyyatı təmsilçisi olsunlar. Sovet dövrü ədəbiyyatının müxtəlif zamanlarında, bir-birinə zidd mövqedə əsərlər yazıb yaratmış bu yazıçıları şəxsiyyətə və zamana ayırmadan irslərini tədqiq etmək və dəyərləndirmək lazımdır.

Elçin Əfəndiyevində qeyd etdiyi kimi "Sosrealizm dövrü əsərləri qiymətləndirərkən bu sistemə qarşı olan kin-küdurəti bir kənara qoyub ədəbi irsə obyektiv yanaşmaq, əsərlərə bədii estetik gücünə və ədəbi əsərlərin cəmiyyətdəki roluna görə qiymətləndirmək lazımdır".

Sovet dövrü əsərləri yox saymaq ədəbiyyatımız və ədəbiyyatşünaslığımız tarixilik baxımından itkiyə məruz qalır. Məsələn: İlyas Əfəndiyevin "Bahar suları" əsərində kolxoz quruluşu, onun yaranmasından söhbət gedir. Əsər ilk başda hər kəsə məlum olan bir mövzudur, lakin bədii baxımından nəzər yetirdikdə əsərdə Alxan kişi, Uğur, Şəfəq kimi obrazlar, onların daxili dünyası əlvan boyalarla təsvir olunmuşdur. Və bu bədii təsvir əsərə ölməzlik qazandırır, eyni zamanda onu da göstərir ki, nə qədər eyni metodda sxematik şəkildə yazılar yazılmağa məcbur edilsə də qiymətli əsərlər öz dəyərini gec-tez tapır.

1920-ci ildən əvvəl yaradıcılığa başlamış, qələmi ilə kifayət qədər silinməz iz qoymuş yazıçılarımız da bu dövrün mənəşəsindən qurtarmaq üçün çıxış yolu axtarırdılar. Akpınarlı bu dövr ədəbiyyatını şərh edərkən yazıçıların bir qisminin tarixi mövzulu əsərlərə, uzaq ölkələrdə baş verən hadisələrə yönəldiyini bildirir və burada çıxış yolu olaraq göstərir. Yusif Vəzir Çəmənəminli 1920-ci ildən sonra Türkiyədə, Fransada bir müddət yaşamış, dövrü ədəbiyyatı əks etdirməmək üçün tarixi mövzulu əsərlər, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə aid araşdırmalar etmişdir, lakin bu onu rejimin əlindən qurtara bilmədi. Tarixi mövzuya müraciət edən Cabbarlı, Cavid, Səməd Vurğunu misal göstərmək olar.

Bir qisim yazıçılar isə susub kənara çəkildi və ya vəzifə ilə susduruldu, bir qisminin isə həm yeni dövrə həm də öz zövqlərinə uyğun əsər yazıb yaratdılar.

Sosialist realizmin banisi, otuzuncu illərdə kamillik zirvəsinə ucalan Cəfər Cabbarlı sovet dövrünü əks etdirən, zamanın tələblərinə cavab verən "Sevil", "Almaz", "Yaşar", "Dönüş" kimi pyesləri qələmə aldı. Bu əsərlər artıq bədii ənənənin radikal şəkildə dəyişdiyi və qəti şəkildə sabitləşdiyini göstərən sovet ədəbiyyatının ilk nümunələri idi (Yaşar Qarayev).

Sosrealizmə xidmət etməyənləri isə 37-ci ilin məşhur "ifşa" plenumu gözləyirdi. Nəticədə, Əli Nazim, Əhməd Cavad, Mikayıl Müşfiq, Hüseyn Cavid, Yusif Vəzir Çəmənəminli Sibirə göndərildi. Əgər repressiyadan əvvəl öz əcəli ilə ölməsə idi yəqin ki, Cəlil Məmmədquluzadə də bu siyahıda olardı. Molla Nəsrəddin də yayımladığı hekayələrdə sovet cəmiyyətinin eyibləri, öz əksini tapırdı.

50-60-cı illər müharibədən sonrakı Azərbaycan ədəbiyyatında yeni bir nəsəl yetişdi və bu yazıçılar real müharibə səhnələrini, onun törətdiyi fəlakəti çəkinmədən qələmə alırdılar. Ədəbiyyatda

canlanma, ideoloqiyadan uzaq, realist bədii əsərlər yaranmışdı. 60-cılar nəsrini Yavuz Akpınar yeni bir dövrün başlanğıcı olaraq görmüş, ideoloqiyadan uzaq əsərlər, realist nəsr örnəkləri ilə zəngin bir ədəbiyyat dövrü olaraq səciyyələndirmişdir. Bu nəsrin Azərbaycan ədəbiyyatına yeni bir nəfəs, gətirdiyini qeyd etmişdir.

Bu əsərlər dövrün xarakterini, sovet dövrü ədəbiyyatını əks etdirmək baxımından əyani vasitədir. Bizim üzərimizə düşən vəzifə niyə sovet dövrünü onun eybəcərliklərini əks etdirmədilər demək yox, yazılmış əsərləri olduğu kimi mənimsəmək və onların bədii cəhətdən dəyərini verərək qoruyub saxlamaqdır.

7 Oillik bir dövrü əhatə edən sosrealizm dövrü Azərbaycan ədəbiyyatına itirdikləri ilə yanaşı qazandırdıkları da oldu. Yavuz Akpınar qeyd edir ki, zamanla xalq hərəkatları, humanizm ədəbiyyatda o səviyyəyə çatdı ki, zaman zaman milli ədəbiyyat və dil inkar edildi. Azərbaycan ədəbiyyatının vəzifəsi: "böyük qardaş Rusların" ədəbiyyatını örnək almaq idi.

Elçin Əfəndiyev isə: Sosrealizmin müasir Azərbaycan ədəbi və bədii dilinin formalaşmasında fəvqəladə rol oynadığını qeyd edir.

Yavuz Akpınarın irəli sürdüyü bu fikir sosrealizmin 1 mərhələsinə aid etsək daha doğru olar. Çox guman ki, bu fikri düşüncə baxımından nəzərdə tutub qeyd etmişdir. Müəllif fikirlərini ümumi şəkildə yazmış, repressiya dövründən sonra, 1940 cı- ildə Azərbaycan ədəbi-bədii dili ən yüksək zirvəsinə çatdığını qeyd etməmişdir. Sosrealizmin yaratdığı şərait nəticəsində Azərbaycan dili hər tərəfli tədqiq olundu, lüğət və ensiklopediyalar işıq üzü gördü. Sosrealizmin Azərbaycan ədəbiyyatına ən böyük töhfəsi hesab etmək olar.

ŞAH İSMAYIL OBRAZI VƏ ONUN PROTOTİPI

Rəbiyyə RƏSULOVA

Bakı Dövlət Universiteti
rebisresulova@gmail.com
AZƏRBAYCAN

“Şah İsmayıl” xalq içərisində geniş yayılan maraqlı dastanlarımızdan biridir. Məhəbbət dastanlarından “Şah İsmayıl”ı fərqləndirən əsas cəhətlərdən biri onda qəhrəmanlıq və məhəbbət motivlərinin sıx birləşməsidir. Şah İsmayıl yalnız yüksək məhəbbətlə sevməyi bacaran aşıq deyil, həm də öz sevgilisinə çatmaq üçün qılınc gücü ilə mübarizə aparın məğlubedilməz bir qəhrəmandır.

Dastanın meydana gəlməsi və qəhrəmanı Şah İsmayılın prototipi haqqında bir sıra fikirlər söylənilmişdir. H.Araslı qeyd edir ki, hələ XVI əsrin ortalarından Şah İsmayıl Xətəinin şeirləri əsasında bir “Şah İsmayıl” dastanı düzəldilmişdir. Bu dastanın ancaq Şah İsmayılın Çaldıran müharibəsindən sonrakı vəziyyəti haqqında olan hissəsi bizə qədər gəlib çatmışdır. Bu dastanda Şah İsmayıl tarixi bir sima kimi göstərilir, onun Taclı xanımın deyişmələri, Şah İsmayıl sərkərdələrinin Türkiyəyə qarşı qəzəbi və s. ifadə olunmaqdadır. İkinci sima Şah İsmayıl Xətəinin nəvəsi II Şah İsmayıldır. Lakin onun hakimiyyəti illərində ölkənin daha çox müsibət çəkdiyi nəzərə alınarsa, belə bir şəxsiyyətin dastan qəhrəmanı olmasına inanmaq olmaz. Odur ki, biz bu dastanın yeni Səfəvi dövləti dövründə hakimiyyətdə baş vermiş tarixi hadisələrlə əlaqədar olaraq I Şah İsmayılın adına düzəldilmiş olduğunu ehtimal edə bilərik”. 1960-cı ildə nəşr edilmiş “Aşıq yaradıcılığı” adlı əsərdə H. Araslı bu hökmə bir qədər sərbəstlik verərək yazmışdır: “Çox ehtimal ki, aşıqlar bu dastanı I Şah İsmayılın adına düzəltmişlər. Bəlkə də, Şah İsmayılın qəhrəmanlığı, onun hakimiyyəti öz zülmkar dayısı oğlanlarından igidliklə alması, sonrakı aşıq yaradıcılığında bu hökmdarın adı ilə əlaqədar yeni bir dastanın yaranmasına səbəb olmuşdur... Bəlkə də, qədim bir dastan qəhrəmanı Şah İsmayıl adlandırılmışdır”.

Fikrimizcə, H. Araslı birinci ehtimalını əsaslandırmaq üçün bir sıra faktlara əsaslanmışdır:

- a) Həm surətin, həm də prototipin adları Şah İsmayıldır;
- b) Xətəi bütün uşaqlıq illərini qaranlıq zindanlarda, gənclik illərini isə sığınacaqlarda keçirdiyi kimi, dastanın qəhrəmanı da təqribən həmin yaşlara qədər hətta gün işığı belə düşməyən qaranlıq zirzəmilərdə yaşamalı olmuşdur;

c) Xətaiyə bu dustaq illərində xanədanın ən sədaqətli müridi pasibanlıq etmiş, axırda da zindandan qaçıraraq, gizli təlim-tərbiyə illərində isə Hüseyn bəy Şamlı kimi lələləri, mürəbbiləri, nəzarətçiləri olmuşdur. Dastan Şah İsmayılın da buna çox bənzəyən xüsusi lələsi, müəllimi vardır;

ç) Gülzarın məhz türkmən qızı olması ilə Səfəvi xanədanının Ağqoyunlularla qohumluğu arasında da müəyyən oxşarlıqlar görmək mümkündür;

Məlum olduğu üzrə, Xətai, doğrudan da, həm saysız-hesabsız müridləri öz dalınca aparan bir mürşid, həm hökmdar, həm siyasi xadim, həm də məharətli bir şair olaraq çox böyük nüfuz və hörmət sahibi olmuşdur. Görkəmli folklorşünas M.H.Təhmasib qeyd edir ki, bu hörmət, xüsusilə aşıq-şair-dastançıların bu münasibəti onun haqqında xüsusi dastan qoşulmasına gətirib çıxara bilərdi. Bizcə, elə bu hörmətin, bu münasibətin özü onun haqqında “Şah İsmayıl-Gülzar” kimi bir dastanın qoşulmasına yol verməzdi. M.H.Təhmasib tarixdən və dastandan çox maraqlı və inandırıcı dəlillər gətirməklə belə bir nəticəyə gəlir ki, dastanın qəhrəmanının prototipi I Şah İsmayıl deyil, Xətainin nəvəsi II Şah İsmayıdır. Bu dəlillər aşağıdakılardır:

a) Şah İsmayıl Xətainin atası şah deyil, şeyxdir. Özü də, elə bir hörmət, nüfuz sahibi olmuşdur ki, Səfəvi dövləti təsis edildikdən sonra onun bu dastanda olduğu kimi rəzil, düşkün, əxlaqsız, qansız, vəhşi bir şah kimi təsvir edilməsinə inanmaq mümkün olmur. Belə bir təşəbbüs Şeyx Heydər kimi bir atanı təhqir etmək, Aləmşah xatun kimi nüfuzlu, hörmətli, fədakar bir ananı təhqir etmək idi;

b) Şah İsmayıl Xətainin igidliyi, mərdliyi, cəngavərliyi məlumdur. Dastan qəhrəmanı Şah İsmayıl isə o qədər də qibtə ediləcək bir qəhrəman deyil. Əksər variantlara görə o, gecə Ərəb Zənginin yataq otağına girir, qız olduğunu bilir, səhər də bundan istifadə edərək onu məğlub edir.

c) Məlum olduğu üzrə, Xətai həm də simaca, davranış və ədalarına görə də son dərəcə gözəl imiş. Halbuki, dastanın əksər variantlarında o, gözlərini yerinə qoyub göyərçin lələyi ilə sağaltdığı zaman səhvən sağa sola, solu sağa qoyur, buna görə də çəp qalır. Hətta inqilabdan qabaq toplanıb 1889-cu ildə nəşr edilmiş variant bu sözlərlə qurtarır: “O çox yaxşı şah oldu, amma çəpgöz qaldı”.

Fikrimizcə, Şah İsmayıl Xətai kimi bir şəxsiyyətin surətini belə yaratmağa heç kəs hətta cəsarət belə edə bilməzdi. Əgər bu surətin prototipini müəyyənləşdirmək üçün mütləq ad eyniyyətinə əsaslanmaq lazımsa, onda bizcə, bu surət II Şah İsmayıl daha çox bənzəyir:

a) II Şah İsmayıl dastanın qəhrəmanı kimi, doğrudan da, şah oğludur;

b) II Şah İsmayıl, doğrudan da, atası tərəfindən cəzalandırılmış və 19 il 6 ay 21 gün Qəhqəhə qalasında həbs edilmişdir;

c) II Şah İsmayılın taxta çıxması da məhz atasının ölümü ilə bağlı olmuşdur. Hətta dastandakı Şah Ərəb Zəngi tərəfindən öldürüldüyü kimi Şah Təhmasib də bir ehtimala görə elə məhz öz arvadlarından biri tərəfindən zəhərlənib öldürülmüşdür. Bəlkə də, bu, tarixi həqiqət deyil. Lakin belə bir rəvayət olmuşdur və dastançılar da bundan istifadə edə bilərdilər.

ç) Bir sıra məxəzlərin yazdığına görə, II Şah İsmayılın zindandan azad edilməsində və taxta çıxarılmasında bacısı həlledici rol oynamışdır. Bu bacının adı Pərixan xanımdır. Dastandakı qızlardan da birinin adı müxtəlif variantlara görə Pərişah, Pəri xanım, Rəmdar Pəridir. Bu qız da öz rəmli, falı, kitabları, məsləhət və tədbirləri ilə dastanın qəhrəmanı Şah İsmayılın ata zülmündən xilas edilməsinə və taxta çıxarılmasına çox kömək edirdi.

Bir sıra ilk məxəzlərin və onlara istinad edən tədqiqatçıların verdikləri məlumata görə, İsmayıl Mirzə (II Şah İsmayıl) gəncliyində atasının istəklili oğlu olmuşdur. Onun bir sıra ciddi müharibələrdə iştirak edib böyük işlər görmüş olduğunu da yazırlar. Sonra Şah Təhmasib əslən çox da aydın olmayan bəzi səbəblərə görə qəzəblənib onu Qəhqəhə qalasında həbs etmişdir. İsmayıl Mirzə 20 ilə yaxın burada qalmış, yalnız atası öldükdən sonra bacısının köməyi ilə buradan qurtarmışdır.

Professor P.Əfəndiyev deyilənləri nəzərdən keçirdikdən sonra H.Araslının fikirləri ilə razılaşıq. Alimin fikrincə, əlimizdə olan “Şah İsmayıl” dastanı Xətainin adı və fəaliyyəti ilə əlaqədar yarana bilərdi. Bundan sonra “Şah İsmayıl” başqa xalq romanlarımız kimi tamamilə müstəqil inkişaf etmiş, bir aşıqın, qəhrəmanın sevgi macəralarından bəhs edən nağılvari bir dastana çevrilmişdir. Professor M.H.Təhmasibin dastanda II Şah İsmayıl əlaqədar tarixi faktların mövcudluğu haqqında fikrinə folklorşünas alim P.Əfəndiyev əlavə edir ki, “Şah İsmayıl” dastanının ilk formalaşma və sonrakı inkişaf prosesində həmin əhvalatlar da oraya aşıqlar tərəfindən daxil edilə bilərdi.

Fikrimizcə, II Şah İsmayıl əlaqədar faktlar dastanı daha da zənginləşdirmiş və maraqlı etmişdir. Professor P.Əfəndiyev belə bir nəticəyə gəlir ki, dastan Şah İsmayıl Xətainin adı ilə əlaqədar meydana gəlmiş, ancaq onun nəvəsi II Şah İsmayılın həyatı ilə əlaqədar əhvalatlar da sonradan dastana əlavə olunmuşdur.

TARİXƏ SƏPƏLƏNMİŞ İNCİLƏR

Xanım (Əsədova) ABDULLAYEVA

AMEA Əlyazmalar İnstitutu
AZƏRBAYCAN

Zəngin mədəni tarixə sahib olan Azərbaycan, hər çağa, hər zaman aşırımına öz irsinin möhtəşəm izlərinin qoya-qoya indiki dövrə qədər gəlib çatmışdır ki, hal hazırda da bunun bariz nümunələri nəsillərə ötürülməkdədir. Müxtəlif tarixi abidələr, sənət əsərləri kimi kitab yaradıcılığı da bumaddimənəvi irsin bir hissəsi sayılır. Hər bir xalqın dünya görüşü, elmi təfəkkürü və əqli inkişafı bəşəriyyətə bəxş etdiyi kitablarda təcəssüm olunur ki, keçmişimizin ayinə və həmçinin bu günümüzdə çıraq olan kitab mədəniyyətimizin misilsiz örnəkləri bu gündə öz varlığını qoruyub saxlamaqdadır. AMEA M. Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda, Azərbaycan Tarix Muzeyində, Milli kitabxanamızda, o cümlədən dünyanın böyük kitabxana, arxiv və muzeylərində xalqımıza məxsus əlyazma kitab nüsxələrini görə bilərik. Lakin onuda qeyd edək ki, bu örnəklər bizim mədəni irsimizin sadəcə cüzi bir hissəsidir.

Tarix boyu Oğuz xalqlarının yazılı abidələrindən başlayaraq Azərbaycan əlyazma sənəti, kitab mədəniyyəti XIX əsrin əvvəllərinə qədər çoxşaxəli istiqamətdə inkişaf etmişdi. Ərazi məfhunu baxımından stratejik mövqedə yerləşən Azərbaycanda zamanın tələbinə uyğun olaraq ərəb, fars, türk dillərində əlyazma kitabları qələmə alınmışdır. Lakin çox təəssüflə qeyd edək ki, günümüzdə bu irsin cüzi bir hissəsi gəlib çatmışdır. Bunun əsas səbəb təbii fəlakətlər, yadelli işğallar, başlıcası isə Azərbaycanın çar rejminə daxil olması idi ki, bu hadisələrin qurbanlarına çevrilmiş əlyazma xəzinələrindən bəhs etmək istərdik.

XI-XII əsrlərdə Gəncə şəhərin ən zəngin və möhtəşəm kitabxanası sayılan Atabəy saray kitabxanası “Dər əl-kutub”, Nəsrəddin Tusinin Mağara rəsədxanası nəzdində qurduğu 400 min cildlə əlyazmanın qorunduğu və 100 nəfərdən çox alimin çalışdığı Marağa kitabxanası, Təbrizdə Qazan xan tərəfindən inşa etdirilmiş “Beyt əl-qanun” və sadəcə əlyazmaların qorunub saxlanılması üçün nəzərdə tutulmuş “Beyt əl-kutub” kitabxanaları, eyni zamanda digər böyük-kiçik kitabxanalar təbii fəlakətlərin, aramsız müharibələrin nəticəsində məhv olmuşdur. Bütün bunlar Azərbaycanın milli mədəniyyətinin əvəz olunmaz itkilərindəndir.

Dövlət xadimi, görkəmli alim və Qazan xanın vərizi olmuş Fəzlullah Rəşidəddinin (1247-1318) inşa etdirirdiyi 60 min kitab fondu olan məşhur şəhər kitabxanası “Rəşidiyyə”nin də taleyi faciəli olmuşdur. Olcaytu xanı zəhərləməkdə gühahlandırılan Fəzlullah Rəşidəddin edam edilmişdi. İnşa etdirirdiyi mədrəsələr, elim ocaqları, emalatxanalar kimi bu möhtəşəm kitabxana da dağıdılmışdır.

Azərbaycanda həm Çar Rusiyası, həm də kommunist düşüncələr ilə çıxış edən Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra xalqımıza qarşı törədilmiş cinayətlərin mərkəzində maddi deyil əslində mənəvi irsin yox edilməsi ideologiyası dayanırdı. Bu səbəbdən seyyid, ziyalı, qabaqcıl elm xadimləri represiyaya, sürgünlərə məruz qalmış, maddi mədəniyyət örnəkləri dağıdılmış, şəxsi arxivlər, kitabxanalar və əlyazma kitabları müxtəlif bəhanələrlə ya ölkə xaricinə aparılmış, ya da məhv edilmişdir.

Hədiyyə olaraq, satın alınaraq və ya gizli yollarla Azərbaycan hüdudlarından kənara aparılan, xarici ölkələrdəki muzey və arxivlərdə saxlanılan Azərbaycan əlyazma kitablarını üzə çıxararaq sistemləşdirən, 3 cildlə “Xarici ölkələrdəki Azərbaycan əlyazmalarının toplu kataloq” adı altında nəşr etdirən, ilk əlyazmaçı və mətinşünas alim, professor Azadə Musayeva olmuşdur.

Bu dövüdə Azərbaycan kitab mədəniyyətinin məruz qaldığı ən dəhşətli yağmalanmanın qurbanı Ərdəbil şəhərindəki Şeyx Səfi (“Darul-irşad”) kitabxanası idi. Beş əsirlik tarixə malik olan “Darul-irşad” kitabxanası Şah İsmayılın oğlu Şah Təhmasibin və nəvəsi Şah Abbasın himayədarlığı nəticəsində Orta Şərqi ən zəngin və misilsiz kitab xəzinəsinə çevrilmişdi. Azərbaycanla yanaşı digər şərq xalqlarının əlyazmalarının saxlandığı bu kitabxanada Şeyx Sədinin öz avtoqrafı ilə Şeyx Səfiəddin İshaq bağışladığı, dünyanın nadir incilərindən sayılan “Divan”ı da var idi.

Bolşevik rejminin milli-mənəvi soyqırım siyasəti XIX əsrin görkəmli alim və kitabşünası Şəmsəddin Əbdülqəni Nuxəvi Məhəmməd oğlu Xalisəqarızadə kitabxanasından yan keçməmişdir. Ulu nənəsi Xalisə qarı Hacı Bayram qızına məxsus kitabxananı böyük bir xəzinəyə çevirən alim, təkcə azərbaycanlı deyil, həm Şərq, həm də Avropa ziyalılarının elmi-bədii əsərlərini Şəki şəhərindəki bu

kitabxanada toplanmışdı. Əbdülqəni Nuxəvi kitab mədəniyyətimizin toplanmasında, qorunub saxlanmasında, yayılmasında misilsiz rolu olan böyük mütəfəkkir alim və vətənpərvər bir insan olmuşdur. Nənəsi Xalisə qarı bu kitabxana haqqında demişdi: “Mən elə bir sərvət toplayıram ki, o, bizdən sonrakı nəsillərə yadigar qalsın. Bu bütün daşlardan daha qiymətlidir”. Əfsuslar olsun ki, kitabxananın böyük bir qismi məhv edilmiş, müəyyən bir qismi kimlərinə əlinə keçmiş, satılmış, hətta Avropalı alim və tacirlərin şəxsi kolleksiyalarının bir parçasına çevrilmişdi. Uzun müddət gizlin və baxımsız qalan kitabxananın geri qalan hissəsi isə ərəbşünas, mətnşünas, fədakar alim Kamandar Şəriflinin geniş tədqiqatı nəticəsində toplanmış və hal-hazırda AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda mühafizə olunmaqdadır. İkinci dəfə həyat tapan bu əlyazma kitabları yenidən tədqiq edilmiş, şifrələnmiş və təsvir olunaraq Kamandar Şərifli tərəfindən “Əbdülqəni Əfəndi Nuxəvi Xalisəqarızadə kitabxanasının kataloqu” adı altında 2009-cu ildə nəşr etdirilmişdir.

Sovet rejminin elm və mədəniyyətimizə vurduğu dərin zərbələr Azərbaycanın bütün bölgələrində acı gerçəyə çevrilmişdi. Quba, Şamaxı, Şəki, Qazax, Qarabağ, Qax, Zaqatala bölgəsində külli sayda kitabxana və əlyazma abidələrimiz sovet quldurları tərəfindən məhv edilmişdi.

Azərbaycanın səfalı güşələrindən olan və yetirdiyi alimləri ilə məşhur Qax rayonunda Sovet dövrü ilə bağlı acı hekayələr hələ də eşidilməkdə, nəsil-dən-nəsilə ötürülməkdədir. Bu dövüdə mənəvi dəyərlərdən və milli kimliyindən uzaqlaşdırılmağa çalışılan rayon camaatına qarşı sözün əsil mənasında divan tutulurdu. İnsanların evlərində olan dini kitablarla yanaşı, keçmişinin güzgüsü, mədəni incilərimiz sayılan, dədə-babalarından əmanət saxladıkları neçə-neçə misilsiz əlyazma kitabları hər kəsin gözü önündə yandırılaraq məhv edilirdi. Lakin əlyazma kitabların dəyərini anlayan, xalqın gələcəyindən nigaran olan maarifpərvər insanlar əllərində olan əlyazma kitabları evlərində divar aralarına hörməklə, sandığa gizlədərək ya çardaqda, ya da torpaq altına basdıraraq mühafizə etməyə çalışmışlarsa da, baxımsız qalan və kiff tutan milli-mənəvi sərvətimizin böyük qismi əfsuslar olsun ki, yararsız hala düşmüşdü. Hal-hazırda bu irsin geri qalan hissəsi Qax Rayonu Diyarşünaslıq muzeyində mühafizə olunmaqdadır. Muzeyə etdiyimiz qısa baxış zamanı fiqhə, məntiqə, məzhəblər tarixinə, qrammatikaya, ədəbiyyata dair əlyazma kitabları diqqətimizi çəkdi. Fəqət bu kitablar orada sadəcə nümayiş olunmaqdadır.

Adları hələ də elm aləminə bəlli olmayan müəllif və katiblərin miras qoyduğu əlyazmalar üzərində tədqiqat aparılacağı və bəşəriyyətə təqdim ediləcəyi günü gözləməkdədir. Hacıbaba Əfəndi əl-Qaxi, Cəlaləddin əd-Dini, Baba Əli Zeynəddin, Mustafa Əhməd, Hacı Bayram əl-Qaxi, Hacı Əhməd Hüseyn Əfəndi, Katib Yusif və b. kimi həyat və yaradıcılıqları gizli qalan bir çox alim və mütəfəkkirlər öz tədqiqatçıların yolunu gözləyirlər.

Azərbaycanın milli maddi və mənəvi sərvətlərini qorumaq, onaları gələcək nəsillərə ötürmək hər bir alim, ədib, tədqiqatçı və vətəndaşın ən yüksək görəvidir.

TARIXİ ROMANDA BƏDİİ TƏXƏYYÜL VƏ OBRAZ YARADILIŞI PROBLEMI (Çingiz Hüseynovun “Fətəli fəthi” romanı əsasında)

Arzu MÜRSƏLLİ

Bakı Dövlət Universiteti
arzu.mursalova@gmail.com
AZƏRBAYCAN

Tarixi romanın qələmə alınma məqsədi onun obrazlar, bədii surətlər aləminə də ciddi təsir göstərir. Əgər roman müəyyən şəxsiyyəti və ya tarixi hadisəni idealizə etmək məqsədilə yaradılmışsa, bu zaman təbii olaraq obrazda müsbət cəhətlərin irəli çəkilməsi, qabardılması hadisəsini müşahidə etmiş olarıq. Yaxud tarixi şəxsiyyətə real həyatda qazana bilmədiyi keyfiyyətləri əsərdə bədii don şəklində geyindirmək, olduğundan fərqli şəkildə təsvir etmək də müəllifin istəyindən asılıdır. Nizami Gəncəvi “Xosrov və Şirin” əsərində Xosrova real həyatda olduğundan daha müsbət keyfiyyətlərlə təsvir etmiş, əsər boyu qarşısına onu ibrətləndirmək kimi məqsəd qoymuşdur. Səməd Vurğun “Vaqif”

dramında Ağa Məhəmməd Şah Qacarın mənfə keyfiyyətlərini daha qabarıq şəkildə təsvir etmiş, qəhrəmanına qarşı oxucuda nifrət oyatmağa nail olmuşdur. Təbii ki, bütün bu şəxsiyyət obrazının yaradılma prosesi əsərin ideya məzmunu ilə səsleşməli, müəllifə lazımi fikirlərin ifadəsi üçün əlverişli şərait yaratmalıdır. Bəzən isə yazıçı unudulmuş, yaşadığı dövrdə layiq olduğu dəyəri almamış bir şəxsiyyəti əsər qəhrəmanına çevirməklə onu yada salır, bilinməyən, çoxlarına tanış olmayan tərəflərini işıqlandırır. Belə situasiyada müəlliflər adətən obrazı real planda, tarixi fakt və sənədlər əsasında yaradır, yaxud sırf təxəyyül məhsulu olan lakin həqiqətən tarixdə olmuş bir şəxsiyyət fərqli forma və xüsusiyyətlərlə əsər qəhrəmanına çevirirlər. Belə romanlar adətən bioqrafik səciyyə daşıyır. Xalq qəhrəmanları, hökmdarlar, sərkədələr, yazıçılar, incəsənət xadimləri haqqında qələmə alınmış belə romanlarda bədii surət yaratmaq üçün azad ifadə imkanları, təxəyyül sərbəstliyi daha xarakterikdir.

Çingiz Hüseynov “Fətəli fəthi” romanında tarixi şəxsiyyətlərin bədii obrazlarını yalnız hadisələri olduğu kimi qələmə alaraq, tarixi faktlara sadıq qalmaq məqsədilə deyil, həmçinin dövrün, mühitin mənzərəsini canlandırmaq, bu şəxsiyyətlərin zamanın gedişində rolunu müəyyən etmək üçün yaratmışdır. Romanda şəxsiyyətlər zaman, məkan və hadisələrdən təcrid olunmuş obraz səviyyəsində təqdim olunmamış, məhz dövrün mənzərəsini canlandıran element kimi çıxış etmişdir. Əsərin baş qəhrəmanı Mirzə Fətəli Axundov olmasına baxmayaraq, digər tarixi şəxsiyyətlərin obrazları da dolğun şəkildə canlandırılmışdır.

Əsərdə üç qisim tarixi şəxsiyyətlərin obrazları canlandırılmışdır. Siyasi xadimlər, şair və yazıçılar və Mirzə Fətəli Axundovun ailə üzvləri. Yazıçı romanda bu tarixi şəxsiyyətlərin əsərin qəhrəmanı ilə olan əlaqəsini, onun fəaliyyətində rolunu təsvir etməklə kifayətlənmir, eyni zamanda hər bir personaj haqqında ayrılıqda, məlumat verir, onların tərcümeyi halı haqqında faktlara da yer ayırır. Bundan əlavə əsərdə şərti-metaforik obraz olan Cadugər sürəti də romanın süjet və kompozisiyasında vacib element kimi çıxış edir. Cadugər əsər boyu Mirzə Fətəlini daima izləyir, onu bir sıra mətləblərdən xəbərdar edir. Çingiz Hüseynovun bu qəhrəmanı yaratmaqda məqsədi isə fərqli olmuşdur. Göründüyü kimi, Cadugər Mirzə Fətəli Axundovun qəhrəmanıdır. Yazıçı onun personajları içərisindən məhz Cadugəri ona görə seçmişdir ki, onun vasitəsilə fikirlərini daha açıq şəkildə söyləyə bilsin, zamanın koloritini açmaq üçün istifadə eləsin. Müəllif qeyd edir ki, bu obraz romanda zaman əlaqəsi yaratmağa kömək edir, bir halda ki, Cadugərdir, deməli keçmiş, gələcəyi görür. Cadugər Mirzə Fətəli Axundovun içində olan ikinci Fətəlidir. Sanki onun kölgəsidir, daima onu izləyir, daxilindəki səs kimi təsvir olunur. Bəzi ciddi məsələləri, mürəkkəb xarakterləri birləşdirmək üçün, dərin fikirləri eyham formasında demək məqsədilə, müəllif bu qəhrəmana müraciət etmişdir. Əsərin ilkin versiyası rus dilində yazılmışdır, müəllif qeyd edir ki, ruslarda Kaldun müsbət obrazdır. Bizim ədəbiyyatımızda və Mirzə Fətəli Axundovda Cadugər obrazı mənfə planda verilir.

Çingiz Hüseynov qeyd edir ki, “Fətəli fəthi” romanında sanki öz həyatını ikinci dəfə yaşamış oldu. O, Mirzə Fətəli Axundovun həyatı ilə özünü eyniləşdirir. Lakin bu eyniləşmə, oxşarlıq şəxsi həyatda deyil, ictimai və sosial həyatda özünü daha çox göstərir. Mirzə Fətəli Axundov da müəllif kimi hər şeydən əvvəl xalqın taleyi, ölkənin vəziyyəti narahat edir. Azadlıq mübarizəsində cəhalətə, fanatizmə istibdada qarşı Mirzə Fətəli Axundov və Çingiz Hüseynov eyni mövqedən çıxış edirlər. Müəllifi ən çox narahat edən səbəb, dahi mütəfəkkirin mübarizəsinin bir növ nəticəsiz qalmasıdır. Mirzə Fətəli Axundov quruluşa qarşı mübarizədə ən gücü silah kimi qələmin qüdrətindən istifadə elədi. Şərqi oyatmağın yeganə çıxış yolunu, dram əsərləri, povest yazmaqla, xalqa özünü əyani şəkildə göstərməklə, onu uçurumdan xilas etməyə çalışırdı. Bu mübarizədə İrani, Rusiyani, Osmanlı imperiyasını belə qorxuya saldı, özünə qarşı tədbir görməyə təşviq elədi. Lakin Azərbaycan xalqı oyanmadı, əksinə ona qarşı mübarizəyə qalxaraq, kafir, xalq düşməni adlandırdı. Həyatının əksər hissəsini əlifba islahatına, dilimizin inkişafına, təhsilə, maarifə əngəllik törədən bu əlifbadan imtina etməyə səslədi. Lakin bu cəhalət xalqın qanına, canına o qədər hopmuşdur ki, kütlə yaxşını pisdən, xeyiri şərdən ayırmaq qabiliyyətini itirmiş, sadıq qula çevrilmişdir. Mirzə Fətəli Axundovun başladığı bu maarifçilik ideyaları, dövründə müsbət qarşılanmasa belə sonrakı dövrdə bir sıra mütəfəkkirlərin yaradıcılığı üçün təkan vermiş oldu. Şərqi oyatmağa çalışan Mirzə Fətəli Axundov və müəllifin ideyaları səsleşir. Müasir dövrdə eyni və ya oxşar problemlərlə üzləşən xalqı oyatmaq məqsədilə Çingiz Hüseynov məhz bu sənətkarın həyatını əsər mövzusunda çevirmişdir. “Fətəli fəthi” romanında bədii surətləri yaradılan tarixi şəxsiyyətlər sırasına həm siyasi xadimlər, həm də ədiblərin obrazları ilə rastlaşırıq. Mirzə Fətəli Axundovun taleyində, XIX əsrdə gedən proseslərdə bu və ya digər dərəcədə rol oynayan bu bədii fiqurların hər biri xüsusi məqsədlə yaradılmış, müəyyən bir missiyanın daşıyıcısı,

mühüm fikir və ideyaların carçısı kimi çıxış etməkdə müəllifə köməklik göstərmişlər. Bu tarixi şəxsiyyətlər haqqında məlumatlar sənədlərə əsaslanarsa belə, müəllif bəzi görüşlərin, dialoqların təxəyyül məhsulu olmasını da gizlətmir. Yazıçı qeyd edir ki, M. Lermontovla M.F.Axundov real həyatda görüşməyiblər, belə bir sənəd yoxdur. B.Marliniski M.F.Axundovu tərcümə eləmişdir, amma M.F.Axundov bu barədə yazmayıb. Deməli, Lermontovu da qeyd etməyə bilərdi. Göründüyü kimi yazıçı, uydurulmuş səhnələrdə belə məntiqə əsaslanaraq hərəkət edir. Bu səbəbdən əsərdə, fantaziya ilə reallığın sərhəddini müəyyənləşdirmək çətindir.

Mirzə Fətəli Axundovun həyatı və əsərləri ilə bağlı da müxtəlif arxiv materiallarına əsaslanan müəllif, qəhrəmanın həm yazıçılıq, həm də məmurluq fəaliyyətinə dair faktları sistemləşdirərək dolğun bədii obraz yaratmağa nail olmuşdur.

UŞAQ ƏDƏBİYYATI, TEATR VƏ MƏNƏVİ TƏRBIYƏ MƏSƏLƏSİNƏ DAİR

Xəyalə KAZIMOVA

Bakı Dövlət Universiteti
xeyalekazimova19@gmail.com
AZƏRBAYCAN

Hələ körpəlikdən başlayaraq analarımızın bizə oxuduğu laylalar, nənə-babalarımızın bizi əzizləyərkən dediyi oxşamalar, nazlamalar, gecə yatmadan əvvəl ata və analarımızın oxuduğu bir-birindən maraqlı nağıllar, habelə mənəvi hekayələr, didaktik şeirlər və təmsillər uşaq ədəbiyyatı nümunələrinə daxildir.

Uşaq ədəbiyyatı nümunələri özündə çox güclü ideya və mənəvi bir yük daşıyır, uşaqlara güclü mənəvi-etik keyfiyyətləri aşılayır. Bu ədəbiyyat uşaqları düşünüb–daşınmağa, ibrət götürməyə, paklığın və mənəvi bütövlüynün qüdsiyyətini görməyə və mənimsəməyə sövq edir. Hər yaş dövrünün həm fiziki, həm də əqli cəhətdən özünəməxsus keyfiyyətləri vardır. Uşaq ədəbiyyatı nümunələrində uşaqların yaş xüsusiyyətləri, psixologiyasında nəzərə alınmalıdır. Bu ədəbiyyat nümunələrində uşaqlara adət-ənənələrimiz, ölkəmizin coğrafiyası və sair haqqında biliklər, məlumatlar öyrədilir. Bu nümunələr uşağı yüksək zövqə malik bir insan kimi tərbiyə edir, öz xalqının tarixi keçmişinə dərinləndirən bələd olmağı öyrədir.

Biz, uşaq ədəbiyyatı nümunələrinə hələ klassik ədəbiyyatdan başlayaraq rast gəlirik. Nizami Gəncəvi, Məhəmməd Füzuli, Qasım bəy Zakir, Süleyman Sani Axundov, Abbas Səhhət, Mirzə Ələkbər Sabir, Abdulla Şaiq, Mikayıl Müşfiq, Mir Cəlal və s. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının ən yaxşı nümunələrini yaratmışlar.

Abdulla Şaiq uşaq ədəbiyyatının ən çox sevilən nümunələrini yaratmışdır. Abdulla Şaiqin irsindən bizə “Keçi”, “Quzu”, “Xoruz”, “Bənövşə” və s. şeirləri, həmçinin “Yaxşı arxa”, “Tülkü Həccə gedir”, böyüklərin belə əzbər bildiyi “Tıq-Tıq xanım” kimi iri həcmli əsərləri vardır. Onun əsərləri indiki dövrdə də balacalar, uşaqlar tərəfindən çox böyük maraqla qarşılanır. Həmçinin Mirzə Ələkbər Sabirin, Abbas Səhhətin, Süleyman Sani Axundovun, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin, Cəfər Cabbarlının, Seyid Hüseynin və başqalarının da Azərbaycan milli uşaq ədəbiyyatının zənginləşməsində xidmətləri böyükdür. Bu yazıçıların əsərlərində həm də müasir dövrün mövzuları da işlənmişdir.

1991-ci il 18 oktyabrda Azərbaycan müstəqilliyinə qovuşdu. Belə bir dövrdə ədəbiyyatımızda, o cümlədən uşaq ədəbiyyatında da xeyli dəyişikliklər oldu. Uşaq ədəbiyyatı müstəqillik illərində də özünü üç qisimdə göstərir:

1. Bu illərdə uşaq ədəbiyyatının yeni nümunələri yaranıb.
2. Klassiklərin uşaq ədəbiyyatı nümunələri təkrar nəşr edilib.
3. Dünya uşaq ədəbiyyatından tərcümələr olunub.

Müstəqillik illərində yaranmış nümunələrə “Sular ayna olanda” (Y.Həsənbəy), “Yanıltmaclı əlifba” (Ə.Salahzadə), “Ağ göyərçinim” (Davud Aslan), “Çəkməli ayı” (Əziz Kərim), “Balam niyə bal dadır” (Nizami Paşa Saraclı), “Babalar, nənələr, nəvələr” (T.Elçin), “Kişi kimi” (G.Hüseynoğlu),

“Odlar yurduunun paytaxtı” (Zahid Xəlil), “Lələnin ləçəyi” (Ruzgar Əfəndiyeva) və s. nümunə göstərmək olar.

Uşaq folkloru ilə yanaşı uşaqları həm əyləndirən, eyni zamanda onlara ədalət, səxavət, pisliliyə yaxşıqla cavab vermək bacarığı, dostluqda, yoldaşlıqda düzlük və dəyanətli olmaq, ağıllı və tədbirli olmaq və s. bu kimi keyfiyyətlərin aşılanması teatrın, cizgi filmlərinin rolu böyükdür. Azərbaycanda Abdulla Şaiq adına Dövlət Kukla Teatrı, Gənc Tamaşaçılar Teatrı kimi uşaqlar və gənclər üçün teatrlar fəaliyyət göstərir. Vaxtaşırı bu teatrlarda bir-birindən maraqlı tamaşalar verilir.

Azərbaycanda Bakı Uşaq Teatrı 2001-ci il aprel ayının 9-da Bakı şəhər Mədəniyyət və Turizm İdarəsinin 260 sayılı sərəncamı ilə yaradılmışdır. Bu günə qədər teatrda 35-dən artıq yüksək bədii keyfiyyətlərə malik, tamaşaçıların zövqünü oxşayan tamaşalar göstərilmişdir. Uşaq Teatrı Qafqazda tanınan peşəkar teatrlardandır. Fəaliyyət göstərdiyi müddət ərzində özünə çox böyük tamaşaçı auditoriyası yaratmışdır, bir sıra dövlət tədbirlərində və beynəlxalq teatr festivallarında uğurlu çıxış edərək diplom və mükafatlara layiq görülmüşdür.

Abdulla Şaiq adına Dövlət Kukla Teatrının səhnəsində “Məlikməmməd” adlı tamaşanın əsasını şən, macərəvi əhvalat təşkil edir və tamaşaçıları xeyirxah biri olmağa çağırır. Habelə T.Ağayevin “Qoçaq Əhməd” əsəri əsasında səhnələşdirilən eyni adlı uşaq tamaşası da gənc tamaşaçılar tərəfindən maraqla izlənilir. “Min bir gecə” nağılı əsasında səhnələşdirilən “Ələddin” adlı tamaşada balaca bir oğru olan Ələddinin məşhur cadukün tərəfindən başına gətirilən çətinliklərdən bəhs edilir. Tamaşa Ələddinin bütün çətinliklərə ağıllı, zəkası ilə qalib gəlib, şahzadə qızla həyat qurub xoşbəxt olmasından bəhs edir. Obrazın maneələri dəf etməsi, göstərdiyi şücaət, əslində, uşaqları mübariz böyüməyə sövq edir. Gənc Tamaşaçılar Teatrında səhnələşdirilən və böyükdən kiçiyə hamının çox yaxşı bildiyi Abdulla Şaiqin “Tıq-Tıq xanım” əsəri əsasında hazırlanan “Tıq-Tıq xanım” tamaşasının sonunda belə bir qənaətə gəlmək olur ki, hər bir adamın dostu olmalıdır. Lakin dost qazanmaq üçün sən də dostluq etməyi bacarmalısan. Milli folklorumuzun gözəl nümunəsi olan “Göyçək Fatma” nağılı əsasında hazırlanmış eyniadlı tamaşada balalarımıza ədalətli olmaq kimi gözəl duyğular aşılanır. Xeyirxah, göyçək Fatma qarşısına çıxan hər cür çətinlikləri təkmlə aradan qaldırıb öz istəyinə nail olur. Tamaşadan aydın olur ki, həyatda yalnız işıq, xeyir, xeyirxah insan deyil, həm də qaranlıq, şər, zülmət var. Biz, bu cür kəlmələrə nağıllarımızda tez-tez rast gəlirik ki, bu sözlər nağılları daha sirli, daha macərəvi edir. Və bu cür zülmət, qaranlıq, pisliliklərdən xilas olmaq üçün mütləq mübariz olmalısan. Çətinlikləri dəf etməyi bacarmalısan. Tamaşa qəhrəmanının, obrazın xarakterindəki qorxmazlıq, mübarizlik, cəsarət balacaların, uşaqların tərbiyəsinə müsbət təsir göstərir və örnək olur.

Yuxarıda qeyd olunan tamaşaların sayını artırmaq da mümkündür. Bura “Vətən”, “Danışan gəlin-cik”, “Ağıllı uzunqulaq”, “Humayın yuxusu”, “Fidan və Qoğal” və s. tamaşaların adlarını çəkə bilərik.

Göründüyü kimi balacaların inkişafında, onlara müsbət insani, əxlaqi keyfiyyətlərin aşılanması teatrın və uşaq folklorunun, ədəbiyyatının rolu çox böyükdür. Beləliklə, istər bu uşaq ədəbiyyatı nümunələri, istərsə də teatrda göstərilən tamaşalar uşaqların mənəvi, zehni cəhətdən inkişafında müstəsna dərəcədə müsbət təsir göstərir.

UŞAQ VƏ ŞİFAHİ XALQ ƏDƏBİYYATI

Şahnaz ƏLİYEVƏ

Qafqaz Universiteti
seliyeva@std.qu.edu.az
AZƏRBAYCAN

Uşaq ədəbiyyatı dedikdə ağıllı ilk gələnlə, əsasən, uşaqların oxuması üçün nəzərdə tutaraq yazılmış bədii ədəbiyyat nümunələri olur, lakin məsələyə biraz geniş baxdıqda uşaqların hətta oxuma-yazma bilmədiyi kiçik yaşlarından ilk eşitdikləri ədəbiyyat nümunələrinin şifahi xalq ədəbiyyatına mənsub olması danılmaz faktır. Deməli, uşaq ədəbiyyatı yalnız uşaqlar üçün yazılmış ədəbi nümunələri əhatə etmir, bu ədəbiyyat sahəsinin şifahi xalq ədəbiyyatı ilə güclü əlaqəsi var. Mövzu cəhətdən də zəngin olan şifahi xalq ədəbiyyatımızda uşaqların faydalana biləcəyi mövzulara nümunə kimi nənələrimizin, analarımızın bizə oxuduğu laylaları, danışdıqları şirin nağılları, əfsanələri göstərmək olar ki, bu da bizə uşaqlarla ədəbiyyat arasındakı ünsiyyətin düşündüyümüzədən daha əvvəl, hətta beşikdən

başladığını göstərir. O zaman ədəbiyyat sevgisini uşaqlara aşılamağın artıq onlar böyüyüb oxuma-yazma dövrünə çatdıqda başlamağımızda , uşaq və ədəbiyyat haqqında düşünməyimizdə artıq gecikdiyimizi düşünmürsünüz mü?

Günümüzdə aktual məsələlərdən biridir ki, yazarlar uşaq ədəbiyyatı nümunələri üzərində işləyərkən daha həssas olmaq, həm uşaqların asanlıqla mənimsəyə biləcəkləri əsərlər yazmaq, həm də uşaqların yaş dövrünə uyğun olaraq bu əsərlərdə müəyyən mövzulara toxunaraq uşaqları hər hansı bir mövzuda maarifləndirmək əsas meyarlardandır. Bildiyimiz kimi, ədəbiyyat insan həyatında böyük rol oynayır. “Uşaqlar gələcəyimizdir” kimi cümlələri də tez-tez eşidirik. Məhz gələcəyimizi təslim etdiyimiz uşaqların inkişafı da elə bizdən, onlara oxuyub öyrətdiyimiz, mənimsətdiklərimizdən, onlara aşladığımız təlim-tərbiyədən asılıdır. Bu qarşılıqlı əlaqə də bir daha uşaq ədəbiyyatına daha diqqətlə yanaşmağa əsas verir. Uşaqların daha intellektual, geniş dünya görüşlü olmasına çalışmaq yanaşı, onları milli-mənəvi ruhda böyütməli, adət-ənənələri də aşılamaq lazımdır. Bütün bunlar yazarlarımızı düşünməyə vadar edir, onlar uşaq ədəbiyyatı nümunəsi üzərində işləyərkən uşaq psixologiyasına geniş önəm verir, psixologiyanı daha dərinlən mənimsəməyə çalışırlar. Halbuki, biz bəzən dildən-dilə gəzən və üslubu sadə olan şifahi xalq ədəbiyyatımızı unuduruq. Bu hazır ədəbiyyat nümunələri-dastanlar, rəvayətlər, məsəllər və s. vasitəsilə gələcəyimizə həm adət-ənənəmizi, yaşam tərzimizi, həm də müəyyən mənada dil və tarixi keçmişimizi aşılamaq lazımdır. Eləcə də uşaqların tərbiyəsinin inkişafında nağıllar və əfsanələrin də rolu böyükdür. Bu ədəbiyyat nümunələri sanki yaş dövrünə uyğun da kateqoriyalanıb. Əzizləmələr, laylalar beşikdə körpələrə oxunarkən dastanlar, yanıltmaclar nisbətən yaş çox olan uşaqlar üçün əlverişli hesab olunur. Əslində isə uşaqlar üçün nəzərdə tutulub, onlar üçün yazılıb demək düzgün olmazdı. Məsələn, sayacı sözləri yarandığı dövrdə onlar əməksevərlərin işinin yüngülləşməsi üçün nəzərdə tutulub oxunardı. Sonralar isə diləyətimli olduğu, axıcı ritmi sayəsində yaddaşda asanlıqla qaldığı üçün uşaqların dillər əzbəri oldu. Beləcə, onlarda əməyə və əməkçiyə sevgi aşılandı. Rəvayətlər sayəsində tarixi faktları öyrənmək üçün hələ yaş az olan uşaqlarda tarix, zaman, keçmiş anlayışı formalaşır. Lətifələr və tapmacalarla vaxtlarını əyləncəli keçirən uşaqlarda isə hazırcavablıq yaranır. Dillər əzbəri olan atalar sözləri və məsəllər isə nəinki uşaqlar üçün, hətta böyüklər üçün də bir növ məsləhət rolu oynayır. Beləcə, uşaq dövrünü bu nümunələrlə keçirmiş uşaqlarda ana dili də düzgün istiqamətdə inkişaf edir. Həm də , zənnimcə, köhnə milli sözlərin də lüğətimizdən çıxarılma prosesi də ləngiyər. Məncə, dilimizə bu qədər xarici təsirin çox olduğu dövrdə buna həqiqətən də ehtiyac var. Şifahi xalq ədəbiyyatının üstünlükləri isə hələ bununla bitmir. Psixoloqlar da bu ədəbiyyat nümunələrinin faydalarından danışır. Bu nümunələr uşaqların öz aralarında və eləcə də onların böyüklərlə ünsiyyətini artırır. Məsələn, lətifələr, tapmacalar, yanıltmaclar və s. həmyaşıdlar arasında ünsiyyətin yaranmasına xidmət edir. Əzizləmələr, nağıllar, dastanlar isə əsasən böyüklər tərəfindən deyildiği üçün onlar da uşaqlarla böyüklər arasındakı ünsiyyətdə körpü rolu oynayır. Günümüzdə uşaqlarda elektronikaya maraq artması ilə bərabər, onlarda özünəqapanıqlıq yaranır, beləcə ünsiyyət azaldıqca assosiallıq və bundan törəyən müxtəlif psixoloji problemlər üzə çıxır. Bütün bu faktları gözdən keçirərək ata-babalarımızın nə qədər uzaqgörən olduğunu görürük. Dövrümüzdə bir uşaq ədəbiyyatı nümunəsi yaradarkən qarşıya qoyulan məqsədləri və prosesləri gözdən keçirərək dildən-dilə keçib hətta bu qədər dəyişikliklərə məruz qalan şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrinin kor-koranə yarandığını düşünmək düzgün olmazdı. Bəlkə də hələ bu nümunələrin günümüzdə gəlib çatanadək keçdiyi proses də onun inkişafına təsirsiz ötüşməyib.

Hal-hazırda yeni uşaq ədəbiyyatı nümunələri yazmaq bərabər, dünya ədəbiyyatı incilərini tərcümə edib uşaqlara təqdim etmək də gündəmdə olan məsələlərdəndir. Bilirik ki, bu mövzuda da müəyyən müzakirələr, fikir mübadilələri də gündəmdə yer almaqdadır. Bu mövzudan yan keçərək sadəcə onu qeyd edəcəm ki, tarixi incilərimiz olan şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri ilə dünya ədəbiyyatı nümunələrini eyni tərəzinin gözüne qoymaq olmaz. Dünyanı kəşf etməzdən əvvəl şəxsiyyətin düzgün formalaşması üçün özümüzü tanımalıyıq. Həm də, yazılı ədəbiyyat nümunələri ilə tanışlıq (istər milli, istər xarici ədəbiyyata mənsub olsun) nisbətən sonrakı yaş mərhələlərini əhatə edir. Uşaqlar yazılmış və ya tərcümə olunmuş ədəbiyyat nümunələrini oxuyacaq yaşa gələndə qədər isə onları ədəbiyyatdan məhrum etmək düzgün olmaz. Çünki ədəbiyyat, məncə, özü bir yaşam tərzidir. Yaşam tərzimizi milli ruhda kökləyib kim olduğumuzu, hardan gəldiyimizi unutmamaq və unutdurmamaq üçün ilk öncə uşaqları şifahi xalq ədəbiyyatımızla tanış etməli, onları zəngin nümunələrimizlə bəsləməyə diqqət yetirməliyik ki, onlar da öz növbəsində bu sərvətimizi gələcək nəsillə paylaşsın, onlara dabu sərvətdən pay düşsün və eləcə də bu zəngin nümunələr unudulub tarixə qarışmasın.

V.SƏMƏDOĞLU YARADICILIĞINDA AMERİKA YENİ KOMİK ÇALARDA

Aygün SƏTTAROVA

SDU

aygun201182@gmail.com

AZƏRBAYCAN

Sovet və müstəqillik dövrü dramaturgiyamızın ən yaxşı komedioqraflarından biri kimi yaddaşlara köçmüş Vaqif Səmədoğlu yaradıcılığında isə komikliyin məzmunu və bədii planı tamamilə yeni və fəqlidir. Yaradıcılığının ilk dövrlərində şair kimi tanınmış və sevilmiş Vaqif Səmədoğlu səksəninci illərdə yazdığı “Bəxt üzüyü” komediyası ilə özünü ədəbi ictimaiyyət üçün həm də yaxşı bir komedioqraf kimi kəşf etdi. Bir neçə il sonra yazılmış “Yaşıl eynəkli adam” pyesi isə dramaturqun komediya janrına müraciətinin təsadüfi bir hadisə olmadığını onun istedadının yönümü ilə sıx bağlı olduğunu təsdiqlədi.

“Bəxt üzüyü” və “Yaşıl eynəkli adam” pyələrinin komik məzmunu sovet dövrü və insanı ilə bağlı idi. Bu əsərlərin komik planını da məhz bu dövrün həqiqətləri və xarakterləri vermişdir. Ancaq bu pyələrin yazılmasından qısa bir zaman sonra, yəni doxsaninci onillikdə artıq dövr başqa bir dövr idi, insan da başqa bir insan idi. Yeniləşən dövr komedioqrafa yeni məzmun, yeni qəhrəman təqdim edirdi. Odur ki, Vaqif Səmədoğlu “Yaşıl eynəkli adam” pyesində sərgüzəştlərini təsvir etdiyi sovet azərbaycanlıların indi də doxsaninci illərdə müstəqillik dövrünün insanları kimi izləmək üçün yenidən “yaşıl eynəyi gözlərinə taxır”. Beləliklə, dramaturgiyamızda 1999-cu ildə “Yaşıl eynəkli adam - 2” pyesi meydana çıxır. Pyes artıq Azərbaycan oxucusuna çox yaxşı tanış olan qəhrəmanları yenidən oxucuların görüşünə gətirir. Azərbaycan tamaşaçısı üçün artıq bu qəhrəmanların kimliyi, xarakteri, düşüncəsi, həyat tərz, münasibətləri çox aydın və bəlli mövzu idi. Dramaturq yaxşı tanıdığımız qəhrəmanları “Yaşıl eynəkli adam - 1” əsərində görünməyən, bizim üçün yeni olan tərəflərdən təsvir edir və oxucu onları sanki yenidən özü üçün kəşf edir. Yeni dövrün – keçid dövrü dediyimiz doxsaninci illərin yüz səksən dərəcə dəyişən ab-havasında “köhnə tanışlar” belə yeni maraq və məzmun-mündəricə qazanırdılar. Belə ki, “Yaşıl eynəkli adam - 1” pyesindən tanıdığımız qəhrəmanları “Yaşıl eynəkli adam - 2” əsərində yenidən gördükdə müəyyən müqayisə yaranır. Və bu müqayisədə eyni insanı iki fərqli zamanda görür və bu insanın dəyişən maraq və meyillərində zamanın məzmununu daha aydın şəkildə oxuyuruq. Biz hələ səksəninci illərdə yazılmış birinci əsərdən bu obrazları komik situasiyanın qəhrəmanları kimi tanıyırdıq. Doxsaninci illərdə yazılmış ikinci əsərdə də onlar komik situasiyanın qəhrəmanlarıdır. Ancaq eyni qəhrəmanlar bu iki əsərdə fərqli komik situasiyalardadırlar. Çünki səksəninci illərin komizmi doxsaninci illərin komizmindən fərqlənirdi. Və hər zamanın özünün komik çalarını eyni qəhrəmanların dili ilə oxumaq əlbəttə, dramaturq tərəfindən planlı şəkildə edilmişdi.

Sovet təbliğat məşinının kapitalist ölkələri haqqında verdiyi informasiya və yaratdığı təsəvvürün həqiqətə yox, müəyyən siyasi maraqlara xidmət etdiyini özü üçün kəşf edən keçmiş sovet vətəndaşı SSRİ ilə bağlı mifin dağılmasından sonra Avropa və Amerikanı “xoşbəxtlər ölkəsi” kimi xəyalında canlandırır, dünyanın bu “cənnət” məkanından gələn hər kiçik sədanın belə onlara böyük səadət gətirəcəyini düşünür. Bir sözlə, bu insana görə Avropa və Amerika ilə münasibəti olmaq elə milyonçu olmaq deməkdir. “Yaşıl eynəkli adam - 2” pyesində hadisələrin drammatizmi və situasiyanın komikliyi məhz bu motiv üzərində qurulmuşdur.

“Yaşıl eynəkli adam - 2” pyesində amerikalı qohumunun milyonlarına şərək olmaq ümidi ilə var-yoxlarını fəda edən qohum-əqrəbanın “çox istəyən azdan da olar” situasiyasına düşməsi bədii gülüşü daha məzmunlu və mənalı edir.

“Yaşıl eynəkli adam - 2” pyesinin qəhrəmanları Ameriakanın sədasını eşidən kimi bütün var-yoxlarını satır, çox sevdikləri vəzifələrindən istefa verirlər. XX əsrin azərbaycanlısının təsəvvüründə Amerika cənnət-məkan bir diyar, sakinləri isə milyonçudurlar. “Yaşıl eynəkli adam - 2” pyesinin qəhrəmanları arasında belə bir söhbət baş verir:

Qafar: Hə, nə deyirsən, Kazım?

Kazım: Nə deyəcəyəm, qarşılamaq lazımdır.

Jalə: Qafar qardaş, məni siz bilirsiniz, hamı da bilir ki, belə şeylər qətiyyənlə maraqlandırmır, ancaq o Feyzulla kişi nətəri, var-dövlətli adamdı?

Kazım: Ağaz, kişi Əfqanıstandan gəlir? Banqladeşdən gəlir? Şri-Lankadan gəlir? Ağaz, Amerikada kasıb adam var? Ronald Reyqan Qorbaçovdan əlbərcu beş dənə adam alıb, Amerikada göstərməyçün özüylə aparmamışdı?

Göründüyü kimi, keçmiş sovet insanı Ameriakada yaşayan bir şəxs haqqında hələ heç bir bilgiyə sahib olmadan yalnız bir mühakimə yürüdür: “Amerika vətəndaşdırsa, demək milyonçudur”.

Professor N.Paşayeva “İnsan bədii tədqiq obyektini kimi” adlı tədqiqatında yazır: “Gülüş hadisəsinin təbiəti ilə bağlı təhlillər aparılarkən hər şeydən əvvəl gülüşün predmeti haqqında düşünmək lazımdır: yəni gülən kimdir və kimə gülür?” Fransız filosofu Volter deyirdi ki, gülüş axtarışına dünyanın ən kədərli adamları çıxırlar. Oxucunun yaddaşında yaxşı bir komediya ustası kimi yer tutan Vaqif Səmədoğlunun poeziyası bizə deyir ki, doğrudan da, o, bizim ən kədərli müasirlərimizdəndir. Poeziyasında oxucusunu göz yaşına, dramaturgiyasında isə daha çox gülüşə kökləyən Vaqif Səmədoğlu “Yaşıl eynəkli adam - 2” pyesində professor N.Paşayevanın sözləri ilə desək, kimə gülür? Əlbəttə, bunlar “hazıra nazir olmaq” istəyən, asan varlanmaq eşqinə düşən insanlardır. Varlanmağın isə ən qısa yolu isə bu epoxanın – doxsanıncı illərin insanı üçün xariclə ünsiyyətdən keçir. Onlar üçün sərhədlərin açıldığı, xariclə bağlı qadağaların ortadan götürüldüyü müasir dövərdə ordan gələn hər sədə qohumluq zəncirində növbəti həlqə deyil, var-dövlət qazanmaq üçün yaxşı bir fürsətdir. Bu fürsəti fəvqə verəndə isə onlar xeyli narazı görünürlər. “Yaşıl eynəkli adam - 2” pyesinin qəhrəmanlarından biri bu haqda necə də yana-yana danışır:

“Dedim ki, məni belə şeylər heç vaxt maraqlandırmayıb. Mənim bacımın ərinin dayısı gəlmişdi keçən il Türkiyədən. Milyonçunun milyonçusudu! Nə oldu? Gəldi, gördü ki, bunların evi-əşiyi, bağları, maşını... Xülasə, heç bir şey verməyib. Ongün yeyib-içib, yalla, qayıtdı...”

Keçmiş sovet vətəndaşı olan azərbaycanlının təsəvvüründə Qərb və Amerika mövzusu doxsanıncı illər dramaturgiyamızda bir neçə pyesdə komik üslubda işlənsə də, Vaqif Səmədoğlu “Yaşıl eynəkli adam - 2” komediyasındabu mövzunun daha yeni komik çalarını və bədii həllini tapdı.

VAQIF SƏMƏDOĞLUNUN "YUMURTA" PYESİ: YUXU VƏ REALLIQ

Nigar ŞAHKƏRƏMOVA

Azərbaycan Dillər Universiteti

nigar-talibli@mail.ru

AZƏRBAYCAN

XX əsrin 90-cı illərində Azərbaycan dramaturgiyası yeni bir mərhələdə keçid dövrünü yaşadı. Cəmiyyətdəki ictimai-siyasi problemləri, insanlar arasında baş verən mənəvi dəyişmələri əks etdirən dramaturgiya yeni zamanın ruhuna köklənirdi.

XXI əsrin başlanğıcında bu prosesdə xalqın milli -mənəvi intihabında, vətəndaşlıq şüurunun oyanmasında Vaqif Səmədoğlunun əsərləri yaxından iştirak edir, azadlıq, müstəqillik ideyalarının inkişafında əhəmiyyətli rol oynayır. Dramaturqun pyesləri cəmiyyətdəki hərc-mərcliyə meydan oxuyur, cəmiyyətdəki eybəcərlikləri bədii gülüşün hədəfinə çevirirdi.

V. Səmədoğlu dramaturgiyası mövzu baxımından çoxşaxəlidir. Onun pyeslərində baş verən hadisə - cəmiyyət, əxlaq, millilik, mənəviyyat, həqiqət bir nöqtədə cəmlənir. Bu da yazıçının ideyasını, düşüncəsini, nə demək istədiyini daha oxunaqlı edir.

“Yumurta” pyesi V. Səmədoğlunun digər pyeslərinə oxşar və fərqli xüsusiyyətləri ilə seçilən əsərdir. Pyes 2003-cü ildə yazılmış, bir dəfə tamaşaya qoyulmuş, əsərlərinin II cildində çap olunmuşdur (2014-cü ildə).

Əsər yumorun müşayiəti ilə ölkədə cərəyan edən siyasi hadisələri əks etdirir. Hadisələrin gedişatı zamanı məlum olur ki, Şahin və Durna bəşər tarixində ilk dəfə yumurta atası və anası olacaqlar. Bütün həngəmələr də bundan sonra başlayır. Yumurta məsələsi artıq nəinki Azərbaycan, dünya üçün sensasiyon bir hadisə olur.

Yumurta bir simvoldur. Kiçik bir əlamət ilə pyesdə çox mətləblər üzə çıxır. Hər kəs öz mənfəətini güdür. Əsərdə Azərbaycanın sosial vəziyyətindəki çətinliklər, siyasi vəziyyətdəki təlatümlər, media

cəbhəsində, qəzet və jurnallarda informasiya təlatümü, gitaralı gəncin simasında incəsənət sahəsindəki boşluqlar, cəmiyyətdə insanlar arasında münasibətlərin qazanc təbəqəsinə görə bölünməsi çılpaqlığı ilə simvolizə edilərək canlandırılmışdır.

Yumurta hadisəsi Şahinin ac vaxtı bir reklam çarxına baxması ilə aktualıq qazanmağa başlayır. Maddi baxımdan ailə çətinlik çəkir. Şahin “Sağlam yumurta”... bir həftədi evdə yumurta yoxdu... nə sağlamı, nə qeyri-sağlamı, nə də laxı.... yaxşıdır ki, dünən o qonşu deputatdan üç şirvan aldım. (V. Səmədoğlu 2014, səh 235)

Professor – tibb sahəsində olan simaların təcəssümüdür. Yumurta məsələsini qabardan hadisələri cığırından çıxaran bir qığılcım olur. Öz mənafeyi xətrinə Şahin və Durnaya dəstək olan müdafiyyə qalxan yeganə obrazdır. Professor tibb elmində ilk dəfə kəşf etdiyini düşünür və bu yeniliyin ona Nobel mükafatı qazanmağa kömək edən bir vasitə hesab edir.

Professorun hər şeyi danışmasından sonra Durna və Şahinin həyatı dəyişir. İş işdən keçmişdir. Artıq nəinki Azərbaycan, dünya üçün sensasiya bir hadisə idi. Durna və Şahin bir anın içində məşhurlaşmışdı.

Şahingilin bu günə qədər qapısını döyməyən, bir dəfə də onlara salam verməyi belə özlərinə ar görən, mənfəətpərəst, vəzifəpərəst qonşu Sona indi onlara gəlir. Onun timsalında hər vəziyyətdən öz xeyirləri üçün məqsəd güdən tiplərlə qarşılaşırıq. Bu məmləkətdə vəzifəsini, şan şöhrətini itirmək istəməyən insan kütləsi çoxdur. Bu amallarını həyata keçirmək üçün yaltaqlıq, iki üzvlük, yalandan insanın üzünə keçmə, nəyin bahasına olur-olsun, hər cür mənəvi aşınmanı özünə rəva görə bilən surətdir. Sona istədiyi alınmadıqda haqsız bəd dua etməkdən belə çəkinməyən insanın düşüncə geriliyinin nümunəsidir.

Dördüncü hakimiyyət adlandırılan mətbuat orqanları da ayaq üstədi. Pyesdə mövcud mətbuat orqanlarının ustalıqla, mükəmməl incəliklə simvolik adlarla adlandırılması gülüş doğurmaya bilmir. “Turan İnterneyşl”, “Patriaomuerti qəzeti”, “Azərbaycan nonsens” televiziya kompaniyası, “Hacıqabul Tayms qəzeti”, “Jitse Baku”, “Yesterday” televiziyası, “Bakoy İndependent deylinyus” qəzeti, “Baku Tayms” qəzeti misaldır.

“Azərbaycan nonsens” televiziya kompaniyasının müxbiri Qənirənin Durnanın yumurtalayan vaxtı çəkilişə gəlməsi komik bir vəziyyət yaradır. Şahindən müsahibə zamanı taleyi onsuz da qara bağ olan Qarabağın bir –iki kəlmə ilə efirdə ara söz kimi səslənməsi vəziyyəti aydınlaşdırır.

İncəsənət aləmindəki hərc-mərclik gitaralı oğlanın simasında görsənir. Hər yerindən duran musiqi təhsili olmadan, bayağı, ara mahnıları ilə məşhurlaşmağa can atan insanlardan söhbət gedir. İncəsənət sahəsində hərc-mərclik təşkil elətdirmək var, klip çəkdirmək var, günlərlə efiri zəbt etmək var . Gitaralı oğlanın Durna və Şahindən klip çəkmək üçün pul istəməsi səhnədə musiqidən, sənətdən anlayışı olmayan insanların simasını yaradır.

İmkansız, köməksiz bir qarının gəlib imdad diləməsi də təsirlidir. Nəvəsinin əməliyyatı üçün pulu olmadığından çarəsiz qalan nənəyə Durna yardım gösrərir. O, klinikanın həkimi cərrah Şərafxanski ilə söhbət edərək qarının nəvəsinin əməliyyatının klinikanın hesabına elətdirilməsinə nail olur. Bu hadisə Azərbaycan səhiyyəsinə olan boşluqları göstərir.

Pyesdə cəmiyyətin sosial həyatında hansı siyasi partiyaların yer tutduğunu görmək mümkündür. Siyasi partiyalar da adı var, özü yox prinsipi ilə işləyən, əməllərini həyata keçirmək üçün Şahin və Durnanın yumurtasını alət edirlər. “Demokratik kaos partiyası” adı altında mövcud olan siyasi partiyanın nümunəsini görürük. Adından da görüldüyü kimi siyasi həyatda hələ də özünə yer etməmiş demokratiyanın kaos, özbaşına vəziyyətdə olduğunun şahidi oluruq. Cəmiyyətdə söz azadlığı deyilən anlayışlar ancaq partiya adlarında əksini tapır. Partiya rəhbəri Daday bəy əslində heç kimin tanımadığı özünə görə isə artıq yüksək vəzifə sahibidir. Partiya rəhbəri öz siyasi məqsədlərini Şahin və Durnaya partiyaya üzvlük biletini onların icazə və istəyi olmadan verir. Həngamənin də biri burada başlayır. Daday: Bacım, mən çox şadam ki, sən məhz bizim partiyamızın üzvü kimi yumurtlayacaqsan! Solmüh (cangüdə), aşağıdan o televiziya operatorlarını çağır, bu tarixi hadisələri lentə alsınlar! (V. Səmədoğlu, 2014, səh 260). Şahinin etirazından sonra Daday bəy cangüdənləri ilə çıxıb getməli olur.

Aparıcı dövlətin səfirinin Şahinlə dialoqu və eləcə də bu dialoqda Şahinin milli dəyərlərə verdiyi qiymət yumurtanın nəinki bir dövlətin, bütün dünyaya yayılmış 72,5 milyon azərbaycanlıya məxsus yumurta olduğunu göstərir.

Daday bəyin adamları Şahin və Durnaya qarşı etiraz edirlər. Əllərindəki plakatlarla hücum keçirlər. Yeganə pənah yeri olaraq Qobustan seçilir. Amma burda da onlara rahatlıq yoxdur.

Əsərin sonunda bütün bunların Şahinin yuxusu olduğu aydın olur. Baş verən hadisələr yuxuda qalmışdır. Bəlkə də Şahinin yuxusu reallığın ən dərin qatıdır.

“Yumurta” pyesi cəmiyyətin siyasi təlatümlərin burulğanında olmasını göstərən məqamlarla doldudur. Hər hadisə digər bir sosial hadisənin törədicisidir. Əsər səhiyyə, incəsənət və mədəniyyət kütləvi informasiya vasitələri, mətbuat orqanları, siyasi partiyalar, dünya siyasətinin niyyəti, cəmiyyətin hadisələrə vətəndaş münasibəti, insanların mənəvi və həqiqətən ac olmasını bir yumurta ilə açılmasını görürük.

Şahinin yuxusu bildiyimiz hərc-mərcliyin yatmış kimi görünən amma hər an partlamağa hazır olan mürəkkəb proseslərin göstəricisidir.

VƏTƏN SEVGİSİNİN MƏMMƏD ARAZ MODELİ

Nigar SADIQZADƏ

AMEA Naxçıvan Bölməsi
nigarsadiqzade01@gmail.com
AZƏRBAYCAN

Öz vətəninə, torpağını, öz ata ocağını yaratdığı şah əsərlərində tərənnüm edən Məmməd Araz bu yönümdən ədəbiyyatımızda köklü ənənə yaratmışdır.

Şahbuz rayonunun Nursu kəndində dünyaya göz açan Məmməd İnfil oğlu İbrahimovun-Məmməd Arazın yaradıcılığı ilə isə öz mövzu aləmi, ifadə üsulları olan yeni şeir ədəbiyyata vəsiqə qazanmışdır.

Azərbaycan ədəbiyyat tarixində zəngin yaradıcılığı ilə özünəməxsus yer tutan şair müxtəlif mövzularda yazdığı şeirləri ilə oxucuların qəlbinə yol taparaq onların məhəbbətini qazanmışdır. Onun şeirlərində vətənpərvərlik, millətə, xalqa, ata yurduna bağlılıq ön sırada yer tutan amillərdir.

Hörmətli akademik İsa Həbibbəyli “Xalq şairi Məmməd Araz: böyük sənətlə şəxsiyyətin vəhdəti” məqaləsində yazır: “Xalq şairi Məmməd Araz poeziyasında Vətən- ata ocağı, doğma yurd, el-oba, Kür- Araz deməkdir” (2, s. 22).

İnsan üçün də, sənətkar üçün də ən böyük faciə xalqdan, kökdən, əcdaddan üz çevirməkdən başlayır. Ataya, anaya, bacı və qardaşa, qohum və dostu soyuq münasibət də, laqeyidlik də, yuxarıdan baxmaq da bununla əlaqədardır.

Məmməd Araz yaradıcılığına nəzər saldıqda görürük ki, o həmişə doğulduğu ocağı, evi məhəbbətlə tərənnüm etmişdir. Bütün türk dünyasında şöhrət qazanan şair özü ilə bərabər bu yurdu, ocağı həmişəlik ədəbi xəritəyə yazmış, dillər əzbəri etmişdir. Onun yaradıcılığı ilə maraqlanan tədqiqatçıların hamısı Şahbuzu, Nursu kəndini görməsələr də, poetik ruhlu şairin yaratdığı o gözəlliyi şeirlərin bələdçiliyi ilə təsəvvür etmişlər.

Öz torpağına bağlı olan şair yurdunun, ocağının həmişə keşiyində durmağı özünün vətəndaş borcu bilmişdir.

Şair yaradıcılığında keçmiş də, bugünü də düşünəndə ona yalnız şair hissi ilə deyil, həm də təfəkkürün gözü ilə baxmış, Vətənin hər zərrəsini bu müstəvidə mənalandırılmışdır. Onun hadisələrə dolğun baxışı həmişə aparıcı mövqedə dayanmışdır. Zaman keçdikcə bu hisslər daha dərin mənələrdə birləşərək, ardıcıl və sistemli poetik nümunələrdə ifadə edilərək “Vətən daşı olmayandan olmaz ölkə vətəndaşı” fikri ilə tamamlanmışdır.

Professor Yavuz Axundlu yazır: “Bəli! Ölkə vətəndaşı olmaq üçün vətənin daşı olmağı bacarmalısan. Hər şey buradan başlayır.

“Qarabağ düzü”, “Vətən torpağı” şeirlərinin əsas qayəsi də Vətən torpağının ətrini, rayihəsini tərənnüm etməklə onu sevdirməkdir.

1968- ci ildə Yaltada yazmış olduğu “Vətən nəğməsi” şeirindəki aşağıdakı misralar da şairin tükənməz vətən məhəbbətindən xəbər verir:

Sən ey ana südüm, ey ana nəğməm,
Mən hara gedirəm, hara gedirəm
Səni aparıram pasportum kimi,

Nəğmə arzum kimi, söz ordum kimi” (3, s.199)

Şair həmişə öz vətəndaşlıq missiyasını layiqincə yerinə yetirmiş, şeirlərində vətənə məhəbbəti adi şüarçılıqla, bəzəkli misralarla deyil, səmimi poetik dillə ifadə etmişdi.

Professor Nizaməddin Şəmsizadə “Ver sözə ehya ki” adlı məqaləsində yazır ki, “Məmməd Araz vətəndaş şairdir” fikri onun haqqında yazılan kitab və məqalələrdə adlamaca çevrilərək az qala şüura dönüb. Onu şairin bənzərsiz poeziyası haqqında fikirlərin yekunu, son həddi kimi də qəbul etmək olar. Əslində bu da şair haqqında bir həqiqətdir. Həmin həqiqətin fikri- poetik miqyasını təsəvvür etmək üçün M. Araz şeirini toxunduğu ustalılıqla da, ilmə- ilmə sökmək, çözləmək yaddaş keçirmək lazımdır” (1, s. 5)

Öz torpağına, vətəninə, ata yurduna bağlı olan şair bunu həmişə öz şeirlərində bildirmişdir. Məmməd Araz yaradıcılığında el- obanı sevmək, keşiyində dayanmaq, vətəndaş mövqeyi başlıca amil olmuşdur.

Nigaran şair nə vaxtsa bu ocağın sönəcəyindən qorxmuş həmişə ata yurdunun ocağının tüstülənməsini arzulamışdır. Şair burada vaxtilə bu ocaqda nənələrinin, anasının izlərinin olduğunu bildirmişdir:

Burda neçə nəsil baş əyib oda,
Nənələr əl basıb ocaq daşına,
Burda dəyməyiblər ilanlara da
Pənah gətirəndə ocaq başına

Ocağın nə qədər müqəddəs olduğunu yazan şair ocağa gələn, pənah gətirənin toxunulmaz olduğunu vurğulamışdır.

Apar bu ocağı evində yandır,
O gözdən qol alır, gözdən odlanır.
Kişi yer üzündə od qoruyandır,
Kişi ona görə kişi adlanır.

Ocağın sönməsini istəməyən atanın oğluna nəsihətindən bəhs olunan misralarda kişinin evi qoruyan, ocağa sahib olacağını bildirən şair mərd oğullardan, qeyrətli atalardan, vətənpərvər, ailəsinin, torpağının hər bir əziyyətini çəkən, qoruyan igidlərdən başqa şeirlərində də dəfələrlə yazmışdır.

Babadan qalıbdır bu ocaq bizə,
Bir ocaq sönəndə bir tifaq itir,
Bir ocaq söngüsü qeyrətimizə
Bir düşmən nəslinin qəhqəsidir.

Heç bir zaman düşmənin xalqımıza, millətimize, yağı gözü ilə baxmağı, qəhqəhə çəkməsi ilə barışmayan şair ocağın sönməsini düşmənin qələbəsi kimi ifadə etmişdir.

Ocaq tüstülənir, kövrəlir atam:
Anan o dünyada darıxır, bala,
Ancaq ki, kişinin qəbri od tutar-
Gedə, od- ocağı tüstüsüz qala.

Şair yazdığı bu sətirlərdə həm anasının yoxluğuna atanın kövrəlməsini, kədərlənməsini bildirmiş, həm də atanın nigarançılığını ifadə etmişdir. Ailənin böyüklüyü onda tam olur ki, valideyn birliyi olur, ata- ana bir- biri ilə dost, sirdaş olur. Valideynlərin bu dünyadan köçdükdən sonra ocaqların sönməsi fikri onları həmişə narahat edir. Ocaq o zaman yaşayır, tüstülənir ki, o yurdda, o evdə isti nəfəs, insan hənirtisi olur.

M. Araz bu baxımdan ona görə böyük, əvəzolunmaz şairdi ki, o ata yurdunu, doğulduğu Nursu kəndini həmişə yaşatmış, ədəbi yaddaşa silinməz izlərlə yazmışdır. Şairin şeirlərini oxuyan nəsillər onun yaratdığı poeziya çələngində Nursu kəndini, Şahbuz dağlarını, hətta İnfil kişinin Məmməd kimi bir oğlunun dünyaya gəldiyi ocağı təsəvvür etmiş, bu füsunkar gözəlliği sevmişdir.

Ömrün şənliyində, ömrün yasında
Bura od dalınca gələcəyəmmi?
Yoxsa xatirələr işartısında
Oğulsuz- övladsız ocaqlar kimi
Sönüb gedəcəyəm: bu daş, bu torpaq
Bircə ləpirimi yaşatmayacaq.

Nigaran şairin ruhu bu gün rahatdı. Çünki İnfil kişinin ocağında artıq bir işıq parlayır. Bu ocaqda Məmməd Arazın ev muzeyi yaradıldı. Bu ev- ocaq tam olaraq sevimli şairimizin xatirələri ilə bağlıdır.

Naxçıvan MR Ali Məclisinin hörmətli sədri Vasif Talıbov muzeyin açılışındakı çıxışında Məmməd Araz yaradıcılığı haqqında ətraflı çıxış edərək demişdir: “Bu muzey müstəqillik dövrünün Azərbaycanında böyük istiqlalçı və vətəndaş şairin xatirəsinə ehtiramın parlaq ifadəsidir”.

Məmməd Araz irsi həmişə öyrənilmişdir. Təbii ki, bundan sonrada aktual bir mövzu olaraq tədqiq olunacaqdır.

YAZIÇI -DRAMATURQALTAY MƏMMƏDOVUN XX ƏSR GƏNCƏ ƏDƏBİ-MƏDƏNİ MÜHİTİNDƏ YERİ

Gülzar HÜSEYNOVA

Gəncə Dövlət Universiteti
gulnar.huseinova@gmail.com
AZƏRBAYCAN

Ədəbiyyatın cəmiyyətin, insanın formalaşmasında, mədəni, intellektual baxımdan inkişafında rolu hədsiz dərəcədə böyükdür. Azərbaycanın şeir, sənət ocağı olan Gəncədə də, ədəbiyyat özünəməxsus çalarla inkişaf edərək insanların mədəni həyatına təsir göstərmişdir. Gəncə ədəbi-mühitində XX əsrin 1960-2000-ci illər kəsimini əhatə edən dövrdə istər nəzm, istər nəsr, istərsə də dramaturgiya sahəsində diqqətçəkən təkamül prosesi özünü göstərmişdir. Gəncə ədəbi mühitinin 1960-2000-ci illərinə öz yaradıcılığı ilə özünəməxsus ab-hava qatan istedadlı qələm sahiblərindən biri də yazıçı-dramaturq Altay Məmmədovdur. Yarım əsrə yaxın söz-sənət beşiyi kimi tanınan Gəncədə yazıb-yaradan Altay Məmmədov, həm dərin məzmunlu bədii və ədəbi-publisistik əsərləri, həm də filoloji çalışmaları ilə yeni yaradıcı nəslin istiqamətlənməsində örnək rolunu oynamışdır. Gəncə ədəbi-mühitini 1960-2000-ci illərdə öz yaradıcılığı ilə işıqlandıran bu sənətkar yaratdığı əsərlər ilə içərisində yaşadığı mühiti güzgü kimi əks etdirmişdir. Neçə-neçə gənc istedadın yetişib ədəbiyyat aləminə qədəm basmasında Altay Məmmədovun qayğıkeşliyi və sənət xeyir-duası mühüm rol oynamışdır. Onun ədəbiyyata sağlam baxışı, dünyagörüşü, bədii yaradıcılıq haqqında cəsarətli düşüncələri yeni nəslin ədəbiyyat təmsilçilərinə misilsiz nümunədir. Altay Məmmədovun Azərbaycana, onun tarixinə, folklor və etnoqrafiyasına bəslədiyi xüsusi diqqət və məhəbbət Gəncə ədəbi mühitinə daim bir dinamik həssaslıq gətirmişdir.

Azərbaycanın ədəbiyyat və sənətkarlıq mərkəzlərindən olan Gəncədə onun ədəbi mühitində məhsuldar fəaliyyət göstərən Altay Məmmədovun yaradıcılığına bu qədim şəhərin mədəni həyatı az təsir göstərməmişdir. Dünyagörüşünün formalaşması və ilk təhsili, yaradıcılığının püxtələşməsi bu şəhərdə, məhz Gəncədə keçmişdir. Daim yaradıcılıq axtarışlarında olan, mətbuatda tez-tez çıxışlar edən, arxiv və kitabxanalarda yaradıcı məlumatları əldə etməyə çalışan Altay Məmmədov gənc nəsle öz qayğı və diqqətini heç vaxt əsirgəməmişdir. Mənalı və yaradıcı ömrünü gənc nəslin təlim-təربiyəsinə həsr edən Altay Məmmədov özündən sonrakı nəslin ədəbi həyatına etik, estetik, mənəvi və əxlaqi keyfiyyətlər bəxş etmişdir. Əsərləri ilə oxuculara sevgi, humanistlik, vətənpərvərlik kimi nəcib duyğuları, keyfiyyətləri aşılaman yazıçının ədəbi fəaliyyəti ilə yanaşı, elmi və pedoqoji fədakarlığı bu gün də sevilməkdə, eyni zamanda dərin hörmətlə anılmaqdadır.

Özündən əvvəlki klassiklərin yaradıcılığından məharətlə bəhrələnən yazıçı, dramaturq Altay Məmmədov Gəncə ədəbi mühitinin zənginləşməsinə töhfələr verməklə yanaşı, əməyi, çoxşaxəli fəaliyyəti sayəsində Azərbaycan ədəbiyyatına da öz yaradıcı möhürünü vurmuşdur.

Sənətkarın təkcə ədəbiyyat sahəsində deyil, Gəncə teatrının inkişafında da müstəsna xidmətləri olduğu danılmazdır. Teatrın inkişafı üçün zəruri olan məsələlərlə yaxından maraqlanan Altay Məmmədov, burada silsilə şəkildə hazırlanan tamaşalara da daim diqqət göstərmiş, səhnə əsərləri haqqında, ümumilikdə teatrba bağlı ardıcıl resenziyalarını ardıcıl nəşr etdirmişdir. Bu mənada, Gəncə ədəbi mühitinin formalaşmasında, sözsüz ki, ədəbiyyatla yanaşı, teatrın da müstəsna rol oynadığı Altay Məmmədovun məhz o istiqamətdəki səmərəli fəaliyyətindən aydın nəzərə çarpır.

Əbəs yerə deyilmir ki, “Gəncə teatrı sözün ən xoş mənasında Altay Məmmədovun səhnəsi sayılır. Onun bir-birindən gözəl əsərləri teatrı yaşadır, tamaşaçıları qoruyub saxlayır”.

Altay Məmmədov Gəncə ədəbi mühitində təkcə bir yazıçı kimi deyil, xalqın ictimai həyatından hədsiz dərəcədə narahat olan insan kimi iz buraxmışdır. Vətənpərvər nasir, daim ictimai həyatla maraqlanmış, hətta bir müddət Yeni Azərbaycan Partiyasının Gəncə təşkilatının mətbuat işlərində yaxından iştirak etmişdir. Yazıcının “Heydər Əliyev və Gəncə” adlı kitabı da bu sahədəki çalışmalarının bariz nümunəsidir. Bu baxımdan, həmçinin “o, ictimai- faydalı, ictimai-mənalı əsərlər yaratmaqla xalqa fəal surətdə kömək etmək istəyən bir yazıçıdır. Bu da onun qəlbində vətəndaşlıq duyğusunun güclü olduğundan irəli gəlir”.

Tariximiz ilə yaxından maraqlanan sənətkarın tarixə söykənən, bu sahədəki tədqiqatları yetərinə əks etdirən əsərləri həmin nöqtəyi-nəzərdən qiymətli materiallardır. Onun “Kitabi- Dədə Qorqud” dastanının motivləri əsasında yazdığı “Dəli Domrul” pyesi buna əyani sübutdur.

Digər tərəfdən isə maraqlıdır ki, vaxtilə “gənc dramaturq Altay Məmmədov Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatının ən qiymətli abidəsi xalqımızın mənəvi sərvəti “Kitabi Dədə Qorqud” dastanının materialları əsasında “Dəli Domrul” pyesini yaratmış, oxucu və tamaşaçıların mütləsinə vermiş, dərin ümumxalq məhəbbəti qazanmağa nail olmuşdur”.

Onun zəngin ədəbi-bədii irsi təkcə Gəncə ədəbi mühitinin deyil, bütövlükdə Azərbaycan ədəbiyyatının nadir sənət xəzinəsidir. Bu xəzinə isə öz sahibinin ədəbiyyatın dərinliklərinə hərtərəfli şəkildə yiyələnmiş, onun bədii-estetik zövqünü ümumilikdə əks etdirən istedadlı qələm sahibi olduğunu təcəssüm etdirir. Altay Məmmədov yaradıcılığında özünü ehtiva edən meyrəbanlıq, səmimilik, vətənpərvərlik, humanistlik, sevgi, dostluq və s. kimi təqdirəlayiq keyfiyyətlərlə tək Gəncə ədəbi mühitinə deyil, ümumilikdə Azərbaycan xalqına, ədəbiyyatına töhfələr bəxş edən zəngin sənət salnaməsidir. O, ədəbi tənqidi əsərləri ilə hələ 1960-2000-ci illərdəki ədəbi prosesləri təhlil etmiş, nöqsan və geriliklər haqqında fikir yürütmüşdür.

Mədəniyyət və incəsənətlə hərtərəfli maraqlanan sənətkarın bu sahədəki xidməti əvəzənməzdir. Mədəniyyət tədbirlərinin yüksək səviyyədə keçirilməsi üçün əlindən gələni əsirgəməyən Altay Məmmədovun təşəbbüsü ilə 1989-cu ildə Nizami poeziya teatrının fəaliyyətə başlamasını tək Gəncə üçün deyil, bütün Azərbaycan üçün böyük tarixi hadisə kimi qiymətləndirmək olar. Altay Məmmədovun bu poeziya teatrına hədiyyəsi kimi Nizaminin poemalarının mövzularından ibarət on ssenari yazması isə xüsusilə təqdirəlayiqdir.

Altay Məmmədov ədəbiyyat və incəsənət tarixini, ədəbiyyat tədrisi metodikasını, pedaqoji-ictimai fikir tarixini hərtərəfli, mükəmməl araşdıran, səmərəli, məqsədyönlü şəkildə tədqiqata cəlb edən zəhmətkeş alim və mütəxəssis kimi yaradıcılıqda şöhrət qazanmışdır.

ZADƏGAN OBRAZLARI DRAMATURJİ KONTEKSTDƏ

Könül HEYDƏROVA

Bakı Dövlət Universiteti

konul_qalib@mail.ru

AZƏRBAYCAN

Sovet dövründə XIX əsrin sonu — XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan dramaturgiyasında zadəgan həyatı zəif şəkildə, birtərəfli, əsasən mənfi istiqamətdə araşdırılmış, amma milli özünüdərk, sosial mühit fonunda, milli – mənəvi dəyərlər kontekstində isə tədqiq olunmamışdır. Sovet ideologiyasının tələblərinə uyğun olaraq bu fikirlər pantürkist, panislamist adlandırılaraq zərərli fikirlər kimi təqdim edilmişdir. Məhz elə bu səbəblərdən də yazılı ədəbiyyatda obrazlaşdırılan XIX-XX əsrlər Azərbaycan zadəganına münasibət birmənalı olmamışdır. Bu dövrün zadəgan həyatının, qələmə alınmış zadəgan obrazlarının daha dolğun, tam, hərtərəfli, obyektiv, şəffaf, sırf ideoloji baxış olmadan tədqiq olunmasına ehtiyac görülür.

XIX əsrin sonu — XX əsrin əvvəllərində yazılmış Azərbaycan dramlarının ideya-bədii qaynaqlarını yenidən araşdırıb, onun sənətkarlıq problemlərinin yeni müstəvidə təhlil olunması vacib məsələlərdəndir.

Həmin dövrdə yaşayan ədiblər bu və ya digər səpkili problemləri əhatə edən dramaturgiya yaradıcılığında əsasən özlərinin də təmsil olunduqları zadəgan – bəy mühitini, bu mühiti təşkil edənləri çox böyük ustalıqla obrazlaşdırmışlar.

Zadəgan-bəy ailəsində doğulmuş Ə.Haqqverdiyev ilk qələm təcrübəsi olan "Yeyərsən qaz ətini, görərsən ləzzətini" (1892) komediyasından başlayaraq öz dramlarında bir sıra çox maraqlı tipoloji xüsusiyyətə malik zadəgan obrazları silsiləsini yaratmağa müvəffəq olmuşdur. Hacı Mehdi ("Yeyərsən qaz ətini, görərsən ləzzətini"), Nəcəf bəy, Səlim bəy, Həmzə bəy, Aslan bəy, Süleyman bəy, ("Dağılan tifaq"), Hacı Səməd ağa ("Bəxtsiz cavan"). Əsgər bəy, Firidun bəy, Səfər bəy, Vəli bəy, Mürsəl bəy ("Millət dostları") müxtəlif koloritli zadəgan obrazlarıdır. Bu obrazların bəzisi pul (Hacı Mehdi, Hacı Səməd ağa), bəzisi qumar (Nəcəf bəy, Səlim bəy, Həmzə bəy, Aslan bəy), bəzisi şərab (Nəcəf bəy, Səlim bəy, Həmzə bəy, Aslan bəy, Firidun bəy, Səfər bəy), bəzisi də saxta şən - şöhrət (Nəcəf bəy, Əsgər bəy) düşkünüdür.

Bu səpkili obrazlara Süleyman Sani Axundovun, Üzeyir bəy Hacıbəylinin, Nəcəf bəy Vəzirovun, Nəriman Nərimanovun, Hüseyn Cavidin, Cəfər Cabbarlının, Cəlil Məmmədquluzadənin yaradıcılığında da rast gəlinir.

Ə.Haqqverdiyev həmçinin müsbət rezoner obrazlar da yaratmağa müvəffəq olmuşdur. Məsələn: Sona xanım ("Dağılan tifaq"), Fərhad, Musa ("Bəxtsiz cavan") şərlə xeyirin, qaranlıqla nurun, nadanlıqla ürfanın, cahilliklə aqilliyin, köhnəliklə yeniliyin, "atalarla" "oğulların" mübarizə apardığı mühitdə müasir düşüncəli, cəmiyyətin xilasına çalışan obrazlar kimi təqdim edilir.

Süleyman Sani, mülkədar həyat və məişətinə dərinlən bələd olan, bu sinfin mənəvi aləmini, zövqünü, məzəcini yaxşı bilən ədiblərdəndir. O Hacı Murad, Məhərrəm bəy ("Tamahkar"), Mehdi bəy, Vəli bəy, Rüstəm bəy, Şaşa bəy, Səfərqulu bəy ("Dibdat bəy"), Heydərqulu ağa, Cəfər bəy, Nəcəf bəy, Səfər bəy, Səməd bəy, Rəsul bəy ("Türk birliyi") Cahangir ağa, Ədil bəy ("Laçın yuvası") obrazlarını yaratmaqla həmin dövrdə xalq adından danışan yalançı zadəganları, bir tikə çörək üçün min cür hoqqa çıxaran harın bəyləri, yalandan xalq üçün çalışdığını söyləyib, amma öz şəxsi problemlərini düşünən əsilzadələri, milli mənliliyi olmayan ziyalıları xalqa tanıtmaya çalışmış, mənfəi obrazların yadda qalan səciyyəvi xüsusiyyətlərini - xəsisliyi, tamahkarlığı, qorxaqlığı, ikiüzlülüüyü, hiyləgərliyi və sair çirkin sifətlərini onların öz sözləri ilə hərəkətlərinin vəhdətində əks etdirməyə müvəffəq olmuşdur. Yazıçı, satirik obrazın mənfəi, eybəcər sifətlərini nümayiş etdirib ona gülməklə kifayətlənmir, xəsisin mənfəiliyini, mənəvi boşluğunu, gülünclüyünü, onun mənsub olduğu zümərəyə də şamil edir. Müəllif bütün eybəcərliklərin günahını buna şərait yaradan cəmiyyətdə görür.

Amma bunlarla paralel bəzən eyni əsərdə yer alan, hüquqsuzluğa, cəmiyyətdəki eybəcərliyə qarşı şüurlü mübarizə aparan, öz haqlarını müdafiə edən, mübariz, əsarətə qarşı qorxmadan vuruşan, əqidəsinə sonadək sadıq qalan, haqq bildiyi iş uğrunda cəsarətlə sonadək mübarizə aparan, ən ali insani keyfiyyətlərə malik, həqiqətpərəst, fədakar, haqsızlığa qarşı mübariz, xalq mənfəyini hər şeydən üstün tutan İmran, Gülzar, Şərəf xanım ("Tamahkar"), Firidun bəy ("Türk birliyi"), Əmiraslan ağa, Mehərlə bəy, Heydə bəy, Pəricahan xanım ("Laçın yuvası") kimi müsbət qəhrəmanlar silsiləsini yaratmışdır.

N.Vəzirovun yaradıcılığı sanki, özünün də mənsub olduğu çürümüş zadəgan mühitinin iç üzünü göstərən güzgüdür. O bu güzgüdə Rüstəm bəy, Şahmar bəy ("Müsibəti-Fəxrəddin"), Cahangir bəy, Aslan bəy, Laçın bəy ("Pəhləvani-zəmanə") kimi obrazların necə alçaq xislətli, qəddar, qanıqən, kinli, intiqamçı, heç nəyi güzəştə getməyən, qan hərisi, təkəbbürlü, dar düşüncəli, fırıldaqçı, mənlisiz, məsləksiz "millətpərəst" parazitlər olduqlarını əks etdirməyə müvəffəq olmuşdur.

Özündə bu qədər mənfur xüsusiyyətləri cəmləşdirən yuxarıda adları çəkilən obrazlara qarşı nadanlıqla, vəhşi tayfa ilə mübarizə aparmaq üçün görkəmli ədib Fəxrəddin, Səadət xanım, Mahmud bəy, Hürü nənə ("Müsibəti-Fəxrəddin") obrazlarını yaratmışdır.

Çoxcəhətli yaradıcılıq nümunələri ilə ədəbiyyatımızı zənginləşdirmiş Nəriman Nərimanov yaratdığı dram nümunələrində şərlə xeyirin, qaranlıqla nurun, nadanlıqla ürfanın, cahilliklə aqilliyin, köhnəliklə yeniliyin, "atalarla" "oğulların" mübarizəsinin kolliziyalı qoyuluşuna nail olmuşdur. Ədibin yaratdığı Məhəmməd ağa, Ömər ("Nadanlıq"), Yusif, Xədicə xanım, Niyaz bəy, "şəhrin mütəşəxxis bəylərindən" olan Rza bəy, Heydə bəy, Nəcəf bəy, Yusifin gənc ziyalı dostlarından Sultan, Murad, Rəsul ("Dilin bələsi, yaxud, Şamdan bəy") nadanlığa, qaranlığa, haqsızlığa, xəyanətkarlığa, elmsizliyə qarşı birgə mübarizə aparırlar. Bu yolda onların qarşısına Hacı Abdulla, cadugər Molla Qasım, Ömərin qardaşı Vəli ("Nadanlıq"), Şamdan bəy, Hacı İbrahim ("Dilin bələsi, yaxud, Şamdan bəy") kimi obrazlar çıxır.

ФОЛЬКЛОР В АРАБСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Наргиз ГУСЕЙНОВА

АНАН, Институт Востоковедения

nergizhuseyn357@gmail.com

РОССИЯ

Существует мнение что арабская литература корнями уходит в дохристианскую эпоху. Однако до нас не дошли письменные источники, так как обычай запрещал поэту записывать свои произведения. Гораздо позже при поэтах имелись рассказчики, которых называли «рави» (рассказывающий, повествующий).

В наше время арабами именуют народ, говорящий на едином арабском языке, и, населяющий часть Африки, Ближнего Востока, от Атлантического океана до берегов Индии, от Средиземного моря до реки Нил. В древние времена и в доисламскую эпоху арабы проживали в основном на территории Аравийского полуострова и говорили на диалектах своей местности. Однако общий литературный язык, в частности, появился благодаря периодически проводимым ярмаркам, называемым «Указ». Это был период доисламской (джахилийской) литературы, который длился до VII века. После VII века литература представляла собой поэзию оседлых народов халифата, в следствии и распространения Ислама и возникновения единого государства-Арабский Халифат, и именовалась ни столько арабской, а скорее общемусульманской. Современная арабская литература представляет собой совокупность арабской литературы всех периодов истории-доисламской, исламской, классической и новой.

Каждый народ с богатой культурой и историей имеет продукт народного творчества, называемый фольклором. Арабская литература, будучи одной из известных и богатых в мире берет истоки из своего фольклора.

Арабский народный фольклор включает в себя обрядные песни, свадебные песни, песни, связанные с рождением ребенка, существовали песни-молитвы, которые знахари напевали для выведения яда скорпиона, также фольклор включает в себя песни труда и отдыха и так далее. Самым распространенным разделом арабского фольклора как и у многих других народов мира, является пословицы и поговорки, которые не имеют авторства. Делятся пословицы на : а) по своему содержанию (тематические) ; б) по своей форме. Пословицы образно рассказывают о классовых отношениях, об исторических событиях, иногда в них фигурируют исторические персонажи ; пословицы связанные с именем какого-то уважаемого и известного поэта, литератора, то есть взятая из его произведения, но полюбившись народом и часто находясь в обиходе, становятся присущи народу, с годами стирая имя автора. Пословицы по типу бывают также поэтические и прозаические.

Следующим разделом фольклора являются загадки. Среди них есть древние и современные. Древние находятся в обиходе по сей день. Как и пословицы, они являются коллективным продуктом арабского народного творчества. Дошедшие до наших дней примеры этого вида фольклора, свидетельствуют о живом уме и находчивости народа.

После экспедиции Наполеона в Египет (1798- 1799 годы) появились сведения об арабских простонародных романах. Повествуя как об исторических так и о вымышленных персонажах, эти романы являются эпосами. Арабский народ очень любил и ценил эти романы, как и ценит их по сей день. Эти романы имели письменную обработку, но все же читались наизусть сказочниками. Такое чтение проходило в кофейнях или на рынках, являясь неизменным атрибутом. Люди готовы были слушать несколько раз один и тот же роман в разных исполнениях, так как каждый рассказчик рассказывал его по-разному. Их называли « мухаддис» - « рассказывающий». Из романов – эпосов известны «Жизнеописание Антары», «Жизнеописание Абу Зейда», «Жизнеописание аз-Захира Бейбаса», « Жизнеописание Зуль-Химма», «Жизнеописание Сейфа сына Зуязана». Наиболее известными являются «Жизнеописание Антары» и «Жизнеописание Сейфа сына Зуязана».

Одним из самых важных разделов фольклора являются сказки. Все сказки носят дидактический смысл, являясь плодом чаяний и желаний народа. Известные во всем мире и

любимые по сей день сказки входят в сборник сказок «1000 и 1 (одна) ночь», о котором мало кто не слышал и который с интересом перечитывают многие по сей день. «1000 и одна ночь» является одним из памятников Востока, возникший на протяжении веков и имеющий мировое значение.

Эти удивительные сказки покорили своей красотой весь мир. Весь сборник состоит из двухсот шестидесяти четырех сказок. Этим сказкам придавали особое значение мировые классики, такие, как Гете, Бальзак, Анатоль Франк, Ганс Христиан Андерсон и другие. Сказки были переведены на многие языки мира и каждый переводчик старался переводить на свой национальный лад. История переводов многочисленна и интересна. Европейцы познакомились со сказками в начале XIII века. Франсуа Антуан Гоммен с 1704 по 1717 годы работал над сборником, который вышел в свет в виде двенадцати томов, куда вошла одна четвертая всех сказок. Это были: «Али баба и сорок разбойников», «Синдбад-Мореход», «Аладдин и волшебная лампа», и другие.

В 1885 году англичанин Ричард Бертон перевел сказки на английский язык, но этот перевод считается неполным. События им были преувеличены. Бертон в своем переводе придал искусственность сказкам, и даже употреблял нецензурные слова. Перевод Бертон отрицательно повлиял на дальнейшие переводы, и, в частности на перевод Мардуса. Сказки дважды переводились на немецкий язык. Самым известным переводом на немецкий считается перевод Леймана, состоящий из шести томов и вышедший в свет в 1921-1928 годах. Американский переводчик Макдаланд перевел на английский «Али бабу и сорок разбойников». Самым удачным является перевод датчанина Эструна (в конце XIX века), но и здесь многие стихи были упущены. На русский язык сказки перевел Допельмайер с французского языка; в советское время вышел полный перевод Михаила Салье с арабского в 1956 году и со вступлением Крачковского же в 1968 году. На азербайджанский язык с персидского перевел Али Аббас Музниб, добавив свои стихи.

В основе «1000 и 1 ночи» лежит ящичная композиция: история Шахрияра и Шехерезады-обрамляющий рассказ. Просматривая сказки можно прийти к выводу что каждая из них была написана в разное время, так как в них фигурируют разные исторические личности. «1000 и 1 ночь»-это комплекс сказок с разными жанрами. По своему происхождению делятся на две группы: 1) сказки взятые от различных народов; 2) сугубо арабские. В первую входят индийские, персидские, греческие, еврейские. Во вторую багдадские, басрийские, сирийские, египетские, южно-аравийские. Сказки «1000 и 1 ночи» по жанру делятся на любовные; криминальные, которые подразделяются на криминально-детективные и плутовские; сказки о путешествиях; волшебные сказки и отдельно выделяется «харуновский цикл»- сказки, связанные с Харун ар-Рашидом.

Фольклор, и в частности его разделы, о которых было написано выше, явился основой возникновения и развития сперва доисламской, а следом классической поэзии и прозы.

NƏSİMİ YARADICILIĞINDA ATALAR SÖZLƏRİ, ALQIŞLAR VƏ QARĞIŞLARIN SEMANTİKASI

Şəms HÜMBƏTLİ

shamshumbatli@gmail.com

AZƏRBAYCAN

Nəsimi yaradıcılığında folklor motivlərindən, nümunələrdən istifadə edildiyini görürük. Bu da Nəsimi şerinin folklorla bağlılığını bir daha gözərimiz önündə əks etdirir. Nəsimi dilində bu tipli ifadələrin işlənməsi nitqə emosionallıq gətirir, ifadə tərzində yığcamlıq yaradır, fəlsəfi- həyatı ümumiləşdirmə kimi səslənir. Atalar sözləri və məsələlərdən şair ya bütöv, ya da qismən istifadə edir, ya da onları yada salan bir nişanə verir.

Çün hər nə əkərsən, anı biçərsən axır,
Dünyada əkmə anı kim, adı oldu üsyan.

Bu beytdə şair “nə əkəsən , onu biçərsən” atalar sözünə işarə etmişdir.

Zalım oldun, zülm əkəsən yenə kəndi tarlana,

Zalımın zülmü şərindən tarlada üsyan bitər.

Bu beytdə də yuxarıda qeyd etdiyimiz atalar sözünə, eyni zamanda “nə tökərsən aşına, o çıxar qaşığına” atalar sözünə işarə olunduğunun şahidi oluruq. Bu həyatdakı hər şeyin bumeranq şəklində insana geri qayıtdığı məlumdur. Ona görə də şair hökmdarlara daima yaxşı işlərlə məşğul olmağı, xalqa zülm etməməyi məsləhət görür. Burada da şairin xalqa yaxın olduğunun şahidi oluruq, sələfi Nizami kimi hökmdar və xalq məsələsinə toxunan şair xalqa zülm edən hökmdarların “üsyan meyvələri” dərəcəyi ilə bağlı xəbərdarlıq edir.

Yaxşılıq eylə sən, sənə yaxşılıq eyliyə xuda,

Aqibət əslinə qılır xeyir ilə şər müraciət.

Burada da isə şair “yaxşılığı elə at dəryaya bəndə bilməsə də xaliq bilər” atalar sözü ilə səsləşən beyt yartmışdır. Aşağıdakı beytdə isə şair “dişin ağrıyır çək qurtar, qonşun pisdür köç qurtar” atalar sözünə işarə eləmişdir.

Yaman qonşu, yaman yoldaşı-bədxu,

Yaman övrət siyasətdir, siyasət .

Burda eyni zamanda yaman qonşunun, yaman övrətin insan üçün ən böyük bədbəxtlik olduğu da vurğulanmışdır.

Bağçaya varma, varırsan sorma dopusu nədir,

Barı bir bağçaya girgil, gül ilə reyhan bitər.

Bu beytdə isə “bağa baxarsan bağ olar, baxmazsan dağ olar” atalar sözünə işarə olunmuşdur. Aşağıdakı beytdə isə “dərdi verən Allah dərmanı da verər”, “min dərdir min bir dərmanı var” kimi atalar sözlərinə nişanələrin şahidi oluruq:

Dərd ilə xoş keç, ey könül, qəmdən usanma, çün bilir,

Aşiqi-dərdiməndinə dərdi verən, dəvasını .

Aşağıdakı beytdə isə “gülünə görə tikanına qatlanarlar”, “cəfa çəkməsən, səfa görməzsən” kimi atalar sözlərinə işarələrin şahidi oluruq. Xalq arasında yayılmış “könlü bal istəyən arının sancısına dözər” məsələyə aşağıdakı beyt arasında paralellər görmək olar :

Əgər nuş istər isən nişə qatlan,

Ki, nuşu nişsiz verməz bu zənbur.

Aşağıdakı beytdə isə “gül tikansız, dərə ilansız, səfa cəfasız olmaz” atalar sözünə işarə olunmuşdur. Ancaq digər nümunələrdə olduğu kimi burada da şair atalar sözünü bütövlükdə deyil, məğzini şeirdə əks etdirməyi daha məqbul hesab etmişdir:

Hiç gül olmaz dikənsiz, hiç şadi- qüssəsiz

Dərmə gülündən anın, çün gülü dəgməz xarına.

Aşağıdakı beytdə də bu ideya irəli sürülmüşdür. Amma bir qədər fərqli cəhətdən. Belə ki bu beytdə aşıqın öz sevgilisi yolunda cəfa çəkməsi, onun hər cəfasına qatlanması fikri söylənilmişdir. Xalq arasında belə bir ifadə də var ki, “hicran nə qədər uzun olarsa, vüsal bir o qədər şirin olar”:

Neyləsin yarın cəfasın çəkməyən aşıq müdam,

Çünki yar istər həmişə aşıqın azarını.

Nəsimi dünyanın faniliyi , həyatın ötəriliyi haqqında olan atalar sözlərindən bəhrələnərək, dünyanın gülə deyil tikana bənzədiyini qeyd edir :

Dünya çün mürdardır, igrən , könül, mürdardan,

Gül degil dünya, tikandır, nə umarsan xardan .

Başqa bir beytdə isə “dünya malı dünyada qalacaq” atalar sözünə işarə edən şair, var-dövlətin müvəqqəti olması ideyasına əsaslanır:

Dünyada mülkə, mala sən aldanama, ey məlik,

Kim, dünyanın mətahi bəğayət həqiqirdir.

Aşağıdakı beytdə isə zəhmətin insanın həyatındakı rolu, insanın öz istədiyinə yalnız zəhmətlə çata bilməsi ideyası üzərində qurulan “zəhmət çəkməyən bal yeməz”, “zəhmət çəkməyən rahatlığın qədrini bilməz” kimi atalar sözlərinə əsaslanaraq, bu ideyanın doğruluğunu şair bir daha təsdiq etmişdir:

Gəl ey həqq istəyən talib, müqəddəs vadini teyy et,

Ki, zəhmətsiz ələ girməz nə kim, istərsən, ey dana.

Başqa bir beytdə isə cəsarətli olmaq, öz istəyinə çatmaq üçün insanın mübariz olması ideyasını irəli sürən şair, “könlü balıq istəyənin quyruğu suda gərək” məsəlindən bəhrələnməmişdir. Şair pərvanənin də işığa olan sevgisi naminə özünü həlak etməsini beytdə əks etmişdir:

Yanmaqdan əgər qorxur isən şəmə yapışma,

Şol atəşi gör kim, necə pərvanəyə uğrar. Alqış və qarğışlar mərasim folkloru ilə bağlı yaranan kiçik janrlardan hesab olunur. Alqış və qarğışlar bu gün bizə “Kitabi-Dədə Qorqud” abidəsi, nağıl, dastan və s. kimi janrların dilində, yazılı ədəbiyyatda, canlı, işlək dildə gəlib çatmışdır. Folklor janrları olmasına baxmayaraq, yazılı ədəbiyyatda da bu nümunələrdən istifadə olunduğunu görürük. Hətta klassik ədəbiyyatımızın nümayəndəsi olan Nəsimi yaradıcılığında da bu poetik nümunələrə yer verilir:

Şahə, könlün həmişə biqəm olsun,

Əlində daima cami-Cəm olsun.

Gülü lalə camalından xəcildir,

Yüzün yazı həmişə xürrəm olsun.

Bu nümunələrdə xalq arasında geniş yayılmış könlün qəmdən uzaq olsun, üzün həmişə gülsün, ömrün uzun olsun kimi alqışların Nəsimi dili ilə poetikləşməsinin şahidi oluruq.

Nəsimi yaradıcılığında dualara da rast gəlirik. Dualar xeyir vermək, alqış eləmək, yaxşılıq, uğur arzulamaq məqamları ilə bağlı olmuşdur.

Alinə vermişəm könül, ali çox alə düşməsin,

Yanağının qızılgülü üstünə jalə düşməsin.

Düşdü kəməndi- zülfünə könlü Nəsiminin, necə

Canı bu rəsmə yanmasın? Kimsə bu halə düşməsin.

Duaların ən qədim nümunələri “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı vasitəsi ilə bizə gəlib çatmışdır. Baybörənin oğlu Bamsı Beyrək boyunda deyilir ki, “O zamanlar bəylərin alqışı alqış, qarğıışı qarğış idi”. Bəylərin duası nəticəsində Baybörənin oğlu, Baybicanın isə qızı olur. Alqışlardan fərqli olaraq “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında dualar bir-birinin ardınca deyilir. Bir nəfər bir neçə alqış söyləyir ki, bunlar mərasim ifası kontekstində dua modeli yaradır və janrın qütblərini müəyyənləşdirir. “Qarlı dağların yıxılmasın! Kölgəlicə qaba ağacın kəsilməsin! Qamən axan görklü suyun qurumasın!”.

Nəsimi poeziyasında qarğışlara da yer verilir. Aşıq öz rəqibinə qarğış eləyəndə aşağıdakı ifadələrdən istifadə edir:

Ey rəqib, bir yerdə ölgil ki, bulunmaz aşu su,

Qarğavü quzğun yığılsın leşinə, hey leşinə.

Buduna çıxsın ufalar, gözünə həm qara su,

Tutulsun dilü qulağın, bir neçə daş dişinə.

Bu nümunələrdə şairin dili xalq dilinə daha yaxındır. Burada xəlqilik ünsürləri daha qabarıq ifadə olunur.

Bunları bilməyən nə bilmiş ola,

Adı anın evi yıxılmış ola.

Nəsimi yaradıcılığında folklorlardan istifadə təkcə atalar sözləri, alqışlar, qarğışlar, dualarla məhdudlaşmır. Belə ki, bu bəhrələnmə dini və zoomifik obrazları, dini əfsanə və rəvayətləri, mövsüm və mərasim folklorunu əhatə edəcək qədər çoxşaxəlidir. Şairin yaradıcılığında folklor bir qədər alt qatdadır və onu üzə çıxarmaq çox vacibdir.

AFORİZMLƏR ATALAR SÖZLƏRİNİN İNVARİANTİ KİMİ

Güntəkin Qəzənfər qızı MUSAYEVA

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun doktorantı

m.tekin@mail.ru

AZƏRBAYCAN

Şifahi xalq ədəbiyyatının bir çox növləri, janrları hələ lap qədim zamanlardan başlayaraq yazılı ədəbiyyata yol tapmış və bütün janrlarının formalaşmasında, poetik strukturunun öyrənilməsində bu və ya digər dərəcədə iştirak etmişdir. Ona görə ki, yazılı ədəbiyyatın bir çox janrları nağıllar, dastanlar, rəvayətlər, əfsanələr, lətifələr, atalar sözləri və s. bədii janrlar əsasında yaranıb boy atmışdır. Yazılı ədəbiyyatın belə janrlarından biri də aforizmlərdir. Belə ki, aforizmlər janr variantlığına görə atalar sözlərinin invariantıdır.

Atalar sözü xalqın tarixən sınaqdan çıxardığı həyat müşahidələrinin bədii ifadəsidir. Sadəlik və lakoniklik onun əsas əlamətlərindəndir. Lakin buna baxmayaraq, məzmun dairəsinin əhatəliliyinə, yürüdülmən mühakimələrin dəqiqliyinə, müşahidədən və sosial-tarixi təcrübədən alınan nəticələrin ümumiləşdirilməsinə görə atalar sözü bəzən iri həcmli əsərləri belə kölgədə qoyur. M.Qorkinin dediyi kimi, “Kitablar dolusu hikmət olan atalar sözü və məsəllərdə” xalqın ümumiləşdirdiyi nəticələr ibrətamızdır. Məsələn, “İnək kimi süd verməyən, öküz kimi kotan sürər”, “Yaxşılıq elə at dəryaya, balıq bilməsə xalıq bilər” və s.

Aforizmlər də atalar sözləri kimi fikri tam ifadə edən, dildə müstəqil yaşaya bilən, ümumiləşmiş bir kəlamdır. Məsələn, “Qəlbədən çıxan sözlər, daima qəlbə nüfuz edə bilir. Qəlbın xəbəri olmayıb da ağızdan fırlayı verən sözlər, dinləyənin bu qulağından girib o birindən çıxıb gedər” (H.Cavid), “Dostlara qurban getməyən baş çiyinin üstündə ağır yüküdür” (M.İbrahimov), “Yer üzündə hakim, məhkum, zalım, məzlum kəlmələri durduqca bəşəriyyət bir gülər üz görə bilməz” (C.Cabbarlı) və s.

Aforizmlər ilk öncə şifahi xalq ədəbiyyatından qaynaqlanır. Həyatın mənası fəlsəfədən daha çox, mifik təfəkkürdə, dastanlarda və əsatirlərdə tapır. Xalq hikməti kimi, aforizmlər də insanların həyat təcrübəsinin məntiqi ümumiləşdirilməsindən daha çox, hissi yaşantıların obrazlı ifadəsinə uyğun gəlir.

Atalar sözlərinin əsas xüsusiyyətlərindən biri sayılan forma sabitliyi və mütləq mühafizəkarlıq aforizmlərdə də öz əksini tapmışdır. Hər iki janrdə fikri tam şəkildə ifadə edən lakonik, sərrast kəlamlardır.

Atalar sözlərinin əsas xüsusiyyətlərindən biri olan substansionallıq aforizmlərdə də öz əksini tapmışdır. Atalar sözlərinin janr semantikasındakı öyüd, nəsihət kimi məfhumlar aforizmlərdə də var. İnsanlar bu anlayışların universal mahiyyətini öz həyatlarına tətbiq edir və nəticə də bu fərdi, intim hadisələr ümumbəşəri kontekstdə qavranılır. Deməli, hər iki janrdə də cəmiyyətlə fərdin istəkləri elə ümumiləşdirilir ki, hər ikisinin mənafeləri üst-üstə düşür. Məsələn, “Dərd əhlinin dilini dərd əhli bilər” (C.Məmmədquluzadə) aforizmində yazıçının fərdi hisslərini insanlar öz həyatlarına tətbiq edirdilər.

Əksər atalar sözləri aforizmlərin meydana gəlməsində əsas rol oynamışdır. Belə ki, XX əsrdə yaranan aforizmlərin bəziləri improvizə edilmiş şəkildə meydana gəlmişdir. Bu yolla folklor nümunələri təbliğ olunurdu və eyni zamanda el variantlarının müəllifli variantları yaranırdı. Qeyd etmək lazımdır ki, improvizə edilmiş şəkildə meydana gələn aforizmlər ideyaya, mövzuya, ictimai mühitə uyğun olaraq daha çox satirik ruhda işlənmişdir. Məs, “Ölmə, eşşəyim, ölmə, yaz gələr hürriyyət bitər” (Cəlil Məmmədquluzadə) – “Ölmə, eşşəyim ölmə yaz gələr, yonca bitər” (Atalar sözləri), “İt qaya kölgəsində yatar, deyər: - Öz kölgəmdir” (Atalar sözləri) – “Ay quzu bu cürət sənin deyil, o dalını dayadığın dağındır” (Y.V.Çəmənzmənli), “Niyyətin hara, mənzilin ora” (Atalar sözləri) – “Taleyimiz hara, mənzilimiz ora” (İ.Əfəndiyev), və s.

Göründüyü kimi, aforizmlər janr paradıması cəhətdən atalar sözlərinin janr invariantıdır. Müəllif paradımasına gəldikdə isə fərqlilik nəzərə çarpır. Ümumiyyətlə, şifahi xalq ədəbiyyatında müəllif məsələsi hələ də mübahisəli məsələlərdən biridir. Folklorun şifahi, anonim və kollektiv yaradıcılıq məhsulu olması burada müəlliflik anlayışını şərti şəkildə düşünməyə imkan verir. Folklor mətnlərində ümumi meyil izlənilir, hadisələrə ortaq fikir bildirilir. Məsələn, “müdrək kəlamlar “atalar sözləri” adlandırılır, oğuznamə əzəli təcrübənin, el müdrəkliyinin, xatirələrin ifadəsi, “qeybdən gələn dürlü kəlam” kimi xatırlanır. Bir növ, burada insan söylədiyi fikir üçün fərdi məsuliyyət daşır. Aforizmlərin isə kim tərəfindən yarandığı, kim tərəfindən söyləndiyi hamıya məlumdur. Atalar sözlərindən fərqli olaraq burada hər bir insan söylədiyi fikir üçün fərdi məsuliyyət daşıyır. Ancaq müdrək kəlamı söyləyən insan fikrin ona aid olmadığını atalara aid olduğunu işarələyərək özünü bir növ özünü siğortalayır. Məsələn, Atalar demişkən: “Zimistan çəkməyən bülbül, baharın qədrini bilməz”, “Döymə qapımı, döyərlər qapını” və s. Beləliklə, aforizmlər müəllifi məlum olan atalar sözləridir, atalar sözləri isə müəllifi unudulmuş hikmətli kəlamlardır.

ALTMİŞİNCİLƏR MÜASİR DÖVRDƏ

Sədaqət HACIYEVA

haciyeva.sedaqet@gmail.com

AZƏRBAYCAN

Sovet ədəbiyyatını üç dövrə bölmək olar:

- 1) 20-30 cu illər
- 2) 40-50 ci illər
- 3) 60-80 ci illər

Y.Qarayev "Nəsrin yeniliyi" məqaləsində 60-cı illərin ədəbləri haqqında belə bir fikir bildirir: "Ədəbiyyata sadəcə olaraq isdedadlı təklər yox, birdən-birə qəflətən bütöv bir ədəbi nəsil daxil oldu. İnsana diqqət dərinləşdi. Nəsir müasirliyin ağır problemlərinə laqeyid qala bilmədi. Qəribə, uğursuz, təzədlı, mürəkkəb taleli adamlar, həyatda bəxti gətirməyənlər nəsrə axınla daxil olmağa başladılar".

Bu ədəblərə Anar, Mövlud Süleymanlı, Nərman Həsənzadə, Fikrət Qoca, Ramiz Rövşən, Maqşud İbrahimbəyov, Musa Yaqub, Elçin, Vidadi Babanlı və.s aid etmək olar və onlar bu gün də öz ədəbi fəaliyyətlərini davam etdirirlər. Bu yazıçılar sovet ideologiyasının təsirindən çıxaraq yeni üslubda, yeni formada bədii əsərlər və şeirlər yazmağa başladılar. Artıq əvvəlki illərdən fərqli olaraq onların yaradıcılığında sovet ideologiyası, sovet düşüncə tərzı yox, reallıq, realizm, həyat həqiqətləri əks olunmağa başladı.

Anar müasir dövrümüzdə "Kərəm kimi", "Göz muncuğu", "Sissiz" və.s əsərlər yazmışdır. 60-70-80-ci illərin tənqidçilərinin bir parası - "dünənkilər" Anarı yenilikçiliyinə, irəli getdiyinə, "modernizminə", "formalizminə" və s. "izmlərinə" görə tənqid edirdilər, 90-cı illərin və yeni əsrin əvvəllərinin bir para tənqidçi və yazarları - "bugünkülər" isə "köhnəliyinə", "geri qaldığına", "antimodernizminə", "izmlərsizliyinə" görə suçlayırlar.

Anar yaradıcılığında daha çox sosioloji problemlərə toxunmuşdur. Onun 2014-cü ildə nəşr olunan "Göz muncuğu əsəri" oxucular tərəfindən böyük marağa səbəb oldu. Yeni tərz, yeni üslubda yazılmış bir əsərdir. Postmodernizm üslubunda yazılmış əsərin ideyası "xeyir və şərdır".

"Göz muncuğu" Anarın bütün yaradıcılığı boyu özünü göstərən mistisizmin zirvəsidir. Əsərin ən zəif təsvir olunan yeri insanın yenidən dirilməsi hissəsidir. Yazıcı əvvəlcə obrazın ağırılarını canlandırır, ancaq bu ağırılar insana qəbir ezabını yaşatmır. Halbuki, insan qəbirdən çıxanda özü qorxmalıdır, dəhşətə gəlməlidir, həyacan keçirməlidir, təşvişə düşməlidir. Ancaq Əhliman qəbirdən çıxan kimi başlayır söhbət etməyə, sonra da araq içib çıxıb gedir. Ağrı... dəhşətli, dözülməz ağrı... Bədənimin, sifətimin hər qarışına köz basırlar. Ağrıdan qışqırmaq... səsim çıxmır. Ağrı... qaranlıq... Zil-zülmət qaranlıq. Göz gözü görmür. Gözlərim heç nə görmür. Gözlərim qapalıdır... Ağrı... dəhşətli, dözülməz ağrı... Yavaş-yavaş yaddaşım oyanır... Yüksəklik. Çoooox-çoooox uca yüksəklik. Dağ zirvəsi? Yox, deyil. Qarşımda dibi görünməz uçurum...

Yazıçı əsərdə Sartırdan belə bir nümunə gətirir: "Mən demirəm ki, Allah yoxdur - o, var. Amma onun mövcud olub-olmamasının bizim xilas olub-olmamağımıza bir dəxli yoxdur. Biz özümüz-özümüzü xilas etməliyik".

Postmodernizmin əsas səciyyəvi cəhətlərindən biri vahid sujet xəttinin olmamasıdır. Bir fikrin, bir ideyanın olmamasıdır. Hadisələr çox şaxəli, çox variantlı təsvir olunur. Yazıçının konkret nə demək isdəyi bilinmir. Seçimi oxucunun öz ixtiyarına buraxır, ancaq bu əsərdə Əhlimanın Diri baba ilə söhbətindən müəyyən etmək olar ki yazıçı insanları şərdən uzaq olmağı dolayı yolla bildirir. Diri babanın Əhlimanı Hörmüz adlandırması da bu səbəbdən təsadüfi deyildir. Hörmüz zərdüşlükdə xeyrin təmsilçisidir.

"İnsan özü özünü yaradır, istəsə, özünü Hörmüzd kimi, istəsə, Əhriman kimi yetişdirə bilər. İnsanın içində hər ikisi var - Hörmüzd də, Əhriman da... Xeyri ya Şəri seçmək isə, insanın özündən asılıdır... Bu göz muncuğu səni Əhrimanın fitnələrindən qoruyacaq. Sən də insanları Əhrimandan qoruyacaqsan".

Elçin Əfəndiyevdə öz yaradıcılığını müasir dövrdə davam etdirmişdir. Onun "Baş" romanını, "Kölgə" hekayəsi, "Kaşeyin taleyi" povestini və.s əsərlər yazmışdır.

Kölgə hekayəsi əsər qəhrəmanın Şah Tutla bağlı əbədi keçmişdə qalmış uşaqlıq çağlarının xatırlanması ilə başlasa da, hadisələr onun ömrünün yetkin çağlarında baş verir. Fariz müəllim qəzetdə

oxuyur ki, fransız alimi Jan Batist Effel Cucurbita pepo L. hörümçəyinin kəşfinə görə “Nobel” mükafatı alıb və sarsıntı keçirir. Ona görə ki, 21 bir il bunda əvvəl həmin hörümçəyi o, kəşf etmişdir, ancaq bioloq alim akademik Nurullayev onun bu kəşfinə biganə yanaşmışdır.

Yazıçı əsərin əsl mahiyyətini o möcüzəylə bağlı suallarla ortaya qoyur: “Əgər bu möcüzəni kəşf etmək onun bəxtinə yazılmışdısa, o zaman nə üçün dünya entomologiyasının bundan xəbəri olmadı, yəni xəbəri olmadı ki, bu kəşfi ilk dəfə Jan Batist Effel yox, Azərbaycanda Fariz müəllim edib? Yox əgər Jan Batist Effelin adı qızıl hərflərlə dünya entomologiyasına həkk olunacaqdısa, o zaman nə üçün 1991-ci ilin avqustun 23-də o möcüzə Fariz müəllimin vanna otağında baş verir?”

Yazıçının demək isətdəyi əsas fikir “milli biganəlik”. Özümüzün tapdıqları kəşflərə qarşı olan biganəliyimizdir.

Nurullayev deyir:

-Vallah, - dedi. – Sən qəribə adamsan!.. A kişi görmürsən ki, dünya dağılır?! Bu zırtzırtıda sən də hörümçək kəşf etməyə vaxt tapmısan?! Ayhay?! .. Mən səni seryoznu adam bilirdim... –Və başını bulayıb uzaqlaş-aşaqlaş: - Sluşay, -dedi. –Get işinlə məşğul ol!..

Ona deyilən sözlərdən sonra o, heç bir cəhd gösdərmir, can yandırmır. Əsəri oxuyanda elə Fariz müəllimin özünün müəyyən qədər məsələyə soyuq yanaşması hiss olunur.

Bizim əsərlərin çoxunun həmişə gözəl ideyası olur, ancaq yazıçı hadisələrin təsvirini, reallığı canlandırmağı bacarmır. Bu əsərə Vidadi Babanlının “Zəmanə adamı” əsərini nümunə göstərmək olar. Əsərdə yazıçı bu günün nəbzini tutan, min bir fırıldaqlarla insanı yoldan çıxartmağa can atan “zəmanə adamı”nın obrazını yaratmışdır.

Müəllimi Cəmil İmanlıda ona deyir ki, “Sən lovğasan, özündən çox razısan, sırtıqlıqla, özünü gözə soxmaqla hər işini nizamlayırsan”. Əsərdə Əfsunun fırlaqlara can atdığı təsvir etsədə, ancaq inandırıcı alınmamışdır. Əfsun mərkəzi kitabxanaya gedir, orada Durnanı görür və onu yoldan çıxartmağa çalışır. Durna özündə bildirir ki, mən iradəli qadınam, ancaq bir-iki gündən sonra özü onunla görüşməyə başlayır.

Heç eybi yoxdur, keçmiş ola. Bir də üzünə salıb mənə yaxınlaşar, qabağımı kəsər, verdirərəm vayını!... Durnanı ələf, üzünü yola tanıyıb...Ay özü ölən!

Halbuki, Durnanın yoldaşı Bəhlul çox yaxşı insan idi. Onlar bir-birlərini sevərək evlənmişdilər. O, başına gələn hadisəni çəkinmədən ona bildirə bilirdi.

Bir də Durna Bəhlula uşaq evinə gedəndə ona məsləhət görürlər ki, anasız-atasız uşaq götürsünlər, ancaq o, etiraz edir ki, mən keçmiş, necə bir ailədə anadan olduğu məlum olmayan uşaq övladlığa götürə bilmərəm. Onda insanın ağına dərhal belə fikir gəlir ki, onda sən niyə özü yoldan tanımadığın bir insanla evli ola-ola qoşulub qaçırsan.

Ona həkimlər sən uşağın olmuyacağını bildirsələr də, ancaq onun qəlbində, ürəyinin dərinliyində nə vaxtsa uşağının olacağına inam var və Durna Əfsunla qaçmasını onunla əlaqələndirir ki, düşürdüm Əfsundan uşağım olar. Amma biz Durnanın uşaq həsrətilə qovrulduğunu görə bilmirik, yazıçı bu barədə bizə sadəcə özü danışır, məlumat verir.

Digər qeyri-real təsvir Əfsunun əvvəl Tamaranı yoldan çıxartmağa can atması, ancaq nail ola bilməməsi. Sonra onu Azyentagildə görüb qızın namusunu qoruması hissisidir. Belə əclaf adamın birdən-birə bir qızın həyatını nə səbəbə xilas etməsini yazıçı canlandırma bilməmişdi. Eyni zamanda Tamaranın ondan heç zaman xoşu gəlməyib, ancaq onu orda görə kimi tez qucağına atılır, sonra da onunla ailə qurur.

Əsərdə Əfsunun Azərbaycan ədəbiyyatını gözəl bilməsi söylənilir və tez-tez də onun dilində ədəbi fikirlər işlədir. Bu da əsərin keyfiyyətini azdır.

AZƏRBAYCAN XALQININ ŞAİRLƏRİ: ƏBDULLAH HÜSEYNZADƏ SƏMƏNDİ

Müstafa ŞƏHİDİTƏBAR

İmam Sadiq Universiteti
mostafa.shahiditabar@gmail.com
İRAN

1. Əbdullah Hüseynzadə Səməndinin Həyatı Haqqında

Əbdullah Hüseynzadə Səməndi 1960-cu ildə Zəncan Qazkəndi Qaradaş məhəlləsində anadan olmuşdur. Əslən Azərbaycanlı olan bu şair, öz dövrünün tanınmış şairləri ilə görüşmüş və ruzigar hadisələr ilə yaşayış sürmüşdür.

Gumri Dərbəndini, Füzulini və Vahidi sevən şair, Hüseyn Münzəvivə Huşəng Cəfəri ilə yoldaşlıq etmiş, dahi qəzəl ustalarından birinə çevrilmişdir.

Səməndi Vahidin aşağıda qeyd etdiyimiz iki beytini sevmiş və qəzəldə cəhd etmişdir.

Düşəndə türreyə dilbər xayalə axşamlar/ Məhəbbət əhli batar min mələlə axşamlar

Şərabi yarsız içsən bir azda qəm gətirər/ Gül üzli yar ilə ol həmpiyalə axşamlar

Səməndi dahi şair Hüseyn Münzəvin “*Tərənnüm və Təqəzzul*” və “*Duman*” əsərlərini çox bəyənmiş, həmçinin, Huşəng Cəfəri və başqa şairlər ilə məktub vasitəsilə yazışmışdılar.

2. Əbdullah Hüseynzadə Səməndinin Şeirləri Haqqında

Səməndinin şeirlərinə bir neçə bölümdən baxılmışdır.

2.1 Gənclik vaxtlarında yaşadığı yurda (Pəri) və bu yerlə bağlı xatirələrinə işarə edən şeirləri

Şairin bir sıra şeirlərində uşaqlıq və gənclik dövründə yaşadığı yurddan (Pəri) söhbət açır. Şair *Pərinamə* adlı şeirini belə başlayır:

Söylərəm ver qulağın indi Pərinaməni mən/Pəri bir yerdə böyük çoxda qədimidi kuhən

Şairə sən Pərinin adına böhdan diməyəm/Pəri ayəndədə görrən yekə üstan olacaq

Pəri ta şəhər olana çoxlu ürək qan olacaq

Və ya başqa bir şeirini *Pəri kəndi* adlandırır:

Yolların bağlıdı kəndin necə virandı pəri/Su donub qar tökülür gör necə borandı pari

Bülbülün yoxdu vəli bayquş oxur çox ucadan/Qarğalar çoxdula bir gör nə gəzəlxandı pəri

Həmçinin o, öz gəncliyində başına gəlmiş hadisələrdən və xatirələrindən şeirlərində söhbət açır.

Məsələn *Qara It* şeirində şair öz dövrərində olan bir iki ünvanla olmuşsa belə yazır:

Nə gəzirsən gənə ey lutiyyə dövrən qara it/Gözləri ceyrana bənzər mənə canan gara it

Gurdları qorxudusan tək gəzirsən bazarı/Rəhm elə qordlara cox tökməyinən qan qara it

Bəzi şeirlərində şair öz ana yurduna-Zəncana şeirlər yazıb.

Yazanda bu qəzəli fikrim oldu zülmani/Könül baxanda lama, yada saldı lampanı

Qərəz budur söz yazılıbdır məhərrəmin sözünə/Bu şəxs yordu yağın Təbriz ilə Zəncanı

2.2 İctimai və dini şeirləri

Şair öz zəmanəsində baş verən və onun həyatında çox önəm daşıyan bəzi ictimai hadisələrdən də öz şeirlərində misal gətirib. Məsələn, şair zəncanlı Hüseyn Münzəvi ilə dostluq etmiş və bu onun həyatını müsbət mənada dəyişmişdi. Səməndi bunları öz şeirlərində belə qələmə almışdı:

Ey dəhr xərəb ol ki Hüseyn Münzəvi getdi/Əşaridə bir səbk qoyub gör nələr etdi

İrani gəzən Münzəvi tək on nəfər olmaz/Çün kilik i qəza yazdı gül kimi solmaz

Məcnun ilə, Fərhad ilə, Sənan olub ətşan/Sərçəşməyi eşqə yetişib oldula mehman

Sənən olub aşıq gənə tərsayə vırıldı/Öz dinin atıb məzhəbi İsayə vırıldı

Yox çarə Hüseyn, nuş eləyib cam i əcəldən/Bilməm nəcür əl çəkdi o biçarə qəzəldən

Ey vay Səməndi gəl özün Münzəviyə gılma bərabər/Yoldaş gediri yar gedir, hammi sərəsər

Şair həmçinin dərin və səmimi duyğularla İmam Hüseyn (ə s) və İmam Əli (ə s) məzhərinə şeirlər yazıb:

Kərbəla Toprağı

Götürdüm Kərbəlanın toprağından/Əcəb topraq, misali müşgi ənbər

Gəlib ətri bu toprağın beheşdən/Olub topraq qizildan porbəhatər

Nəzər saldım o topraqə zəmani/Sual etdim dedim yoxdur ziyani
Dedim topraq müəttərsən zebani/Tökümüşdür Hüseynin bırdə gani
Odur mən olmuşam çoxdan müəttər
Ya Əli Səndən Mədəd

Eşq odunda yandı canım, ya Əli səndən mədəd
Yandı hicranın odunda xanimanim, ya Əli səndən mədəd
Bax Səməndi dərdinə Zahid gəlib dərman dedi
Yanmışam parvanə tək yox dərdə dərmanım, ya Əli səndən mədəd

2.3 Ədəbi şəxslərin-yazıçı və şairlərin yazılarından faydalandığı şeirləri

Şair bir çox şeirlərində ədəbi şəxslərin şeirlərindən faydalanmışdır.

Şeyxi Sənan: Şeyxi Sənanə bu qız bir belə azar elədi/Dağıdıb məktəbini şeyx gəzib çöllərdə

Fərhad: Vıranda tişəni Fərhad bistun daşına/Deyərdi yar gələr indi hər zaman gecələr

Xosrov: İki dildadəyə bildim nə qıldı/Bəli Xosrov gərək xunxar oleydi

*Məcnun:*Bütün Məcnun gəzən dəşti mən biçərə tək gəzdim/Əgər olsydım ağıl nazənin, səhrayə gəlməzdim

Həllac: Səməndi oldu divanə qoyun zəncirə bağlansın/Və ya həllac tek müştəqdirbalayidar olsun

Şair öz şeirlərinin çox hissəsində nostalji baxışından faydalanıbdır, məsələn:

Tüklər ağarıb, mən baxıram getdi cavanlıq/O ləbləri çün ləli bədəxşanda gocaldı

Şair bir çox şeirlərində gözəl təsvirlərdən faydalanıbdır. Məsələn:

Cami mey tez tez əlimdə oynayır ta qəm gedə/Saxladım nuş etməyə ləli bədəxşanim gələ

Minəndə məhmilə Leyli, baxar macnun olar dilxun/Gəzər avarə çüllərdə, deyər ey vay əyan ağlar

Məcnun ki bizim fəlsəfinin nabiğəsiydir/Gərg olmuşdu eşqidə, eşqin dədəsiydir

Şair bəzi şeirlərində ruzigardan şikayət edir.

Yandı pərvanə kimi gol ganadım eşq oduna/Yarə pərvanə kimi mən şəm olam, goymadılar

Bucür dünyanı bilsydım yağın donyayə gəlməzidim/

Cəfa cəkməzdim aləmdə, bu bixud cayə gəlməzidim

Şair öz şeirlərində bəzi yerlərdə tarixi hadisələrə işarə edir.

Nə garətğər Mogoltək ləşkərin var/Ürək gör qan olub ax-vayə düşmüş

Nigara qaşların şəmşiri xunriz/Yağın Çəngiz ilə həmsayə düşmüş

2.4 Romantik Şeirlər

Şairin ən önəmli məzmunü ki şeirlərində faydalanıb, romantik məzmunlardır. Bir baxış Səməndi şeirlərinə bu həqiqəti aydınlaşdırı ki romans, sevgi, eşq Səməndinin ən çox faydalanmış temlərindəndir. İndi burda neçə örnək görürük:

Şair bu şeirdə klassik şəkildə gecələr kəlməsini seçib və hər beytdə onu gətirməsilə öz ürəyindən gələn kədərli duyğuları və payğıları izhar edir. O öz duyğusunu qaranlıq və həsrətli bilir. Şair yazır:

Qədrini bil gecənin, eyləmə əfqan gecələr.

O öz sevgilisindən ayrı düşüb, ancaq yenə də öz yarına vəfalı qalıb.

Mən nigarin küçəsin gəzməyə illət budu ki/Gülü aqyar dərər, yuxlasa bağban gecələr.

Səməndi kədərin zirvəsində olaraq yenə öz sevgisini xatırlayaraq yazır:

Bir qara zülf eləyibdir günümü qara mənəm

Dahi şair bir gözəl təmsil ilə özünü aya, sevgilisini günə bənzədir və istəyir ki, ay kimi öz gününün başına dolansın.

Gecənin rəmzini sən çəşm-i həqiqət ilə düşün/Ay kimi get gününün dövrinə tovlan gecələr

Səməndi bu şeirdə göstərir ki, kədərli dövrən sürür. Bu şeiri tam şəkildə aşağıda görə bilərik:

Qədrini bil gecənin eyləmə əfqan gecələr/Deməki oldu cəfadən ürəyim qan gecələr

Mən nigarin küçəsin gəzmək illət budu ki/Gülü ağyar dərər yuxlasa bağban gecələr

Gecənin rəmzini sən çəşm-i həqiqət ilə düşün/Ay kimi get gününün dövrinə tovlan gecələr

Bivəfa yarların vəslini çox arzulama/Bivəfa ilə gedər qarətə iman gecələr/

Bir qara zülf eyləyibdir günümü qarə mənəm/Sındırıbdır necə gör əhdi ilə peyman gecələr

Gecəni tək gəzirəm küçələri söhbə kimi/Keçiri mən yazığa qüssəli dövrən gecələr

Bu səməndi yetirib söhbətini ləb sözünə/Öldürür dürr-i ləbin Cavidə hər an gecələr

Şair bir sıra şeirlərində qocalığına sevgi ilə qarışan duyğularından yazır. O “*Qocaldı*” əsərində bu mövzudan söhbət açır.

Qəm çəkmə könül, sevgili cananda qocaldı/Keçdikcə zəman, ol məh-i tabanda qocaldı
Salmışdı cavanlıqda məni zülfü ilə dama/Tüklər ağarıb zülf-i pərişanda qocaldı
Mən aşıqidim canımı bir busəyə verdim/Ax busə verən ləblər-i xəndanda qocaldı
Tüklər ağarıb mən baxıram getdi cavanlıq/O ləbləri çün ləl-i bədəxşanda qocaldı
Pərvanə kimi atəş-i hicarınına yandım/Əfsus ola hicran ilə neyranda qocaldı
Gördüm səni o gözlərinin oldum əsiri/İndi gözəlüm mən kimi nadanda qocaldı

Şair bu şeirdə özünə təskinlik verir və öz sevgisinin qocalığından öz konlünə xəbər verir. O sevgisini yeni doğmuş bir ay sayaraq tamaşasına oturur. Həmçinin o sevgilisinin bir zaman şairi pərişan edən qara tellərinin indi ağardığını, öpdüyü xəndan ləblərinin qocaldığını göstərir. Əlbəttə ki, bu duyğular başqa şairlərdə də göstərilə bilər. Məsələn, Şəmşir qocalıq çağında yaratdığı şeirlərinin birində belə yazır:

Şəmşirəm ağarıb saçım saqqalım/Qocalıq üz verdi pozuldu halım
Bir ovçuyam qaçır maralım/Tüfəngi havaya çaxıram evdə

“Yavaş-Yavaş” şeiri Səməndinin ən romantik və ən təsirli əsərlərindəndir. Şair bu şeirdə öz romantik baxışıyla daxili və dərin zənginliyini sözlərin göstərir və yazır.

Yar gedəndə qəddinə didə baxar yavaş yavaş/Move vurur gözündə yaş hərdən axar yavaş yavaş
Qarə telə dəyəndə yel lərzə düşər bu canımə/Tükləri saz kimi onun nəğmə çalar yavaş yavaş
Qəmlər içində qərq olan sözlərini deyənmesə/Qəddini qəm bükər onun dərdə salar yavaş yavaş
Tir-i xədəngə tuş gələn nuş edəcək kəmanları/Qəlbini ox dəyir canım hey çabalar yavaş yavaş
Qaşları çün qılıncdır amma hilali görsənir/Zərbə görən ürək bəli parçalanar yavaş yavaş
Seydi salanda teliyə danələrin nişan verər/Gördü kəmənd olubdu seyd canın alaryavaş yavaş
Eşq bir oddu yandırar eşqə düşən cəmaəti/Çəmbərə tək əyər qədin ya sındırar yavaş yavaş
Yar gözə rəqib ilə aşıq-i xuncigər baxar/Dərdin əlindən od dutub alovlanar yavaş yavaş
İstərən hali zarini sən biləsən Səməndinin/Qussə və dərdən desən çox danışar yavaş yavaş

Şair Yavaş Yavaş ibarəti təkrar etmə ilə bu şeiri daha gözəlləşdiribdir. O fel ki hər beytdə gətirir, yavaş yavaş duyğusuyla qarışdırıb və bu şeiri zənginləşdirib.

Səməndi birinci beytdə yarıdan ayrılan zaman gözdən yaş axmağı təsvirə çəkir. Şair ikinci beytdə sevgilisinin telin saza bənzədir və qeyd edir ki, yel dəyəndə bu tellər saz nəğməsi kimi səslənir. Bu beytdə saz sənəti ilə sevgilisinin gözəlliyini birlikdə görən şair yelin telə dəyməyini aşığın mizrabı görür onu saz çalmağa bənzədir.

Şair üçüncü beytdə özünü kədərdə, arxa və dayağını yıxılmaqda, dərdə düşməkdə bilir. O, həmçinin, beşinci beytdə ürəyini parçalayan sevgilisinin qaşlarının misli qılınc amma hilali və ay kimi gözəl sayır.

Səməndi altıncı beytdə sevgilisini bir ovçuya, özünü isə ova bənzədir və yazır ki, ovçusu onu tutmaq üçün *danələr* göstərir və onu tutandan sonra canını alır. Şairin baxışında sevginin sonu onun yolunda can verməkdir ki, bu haqda növbəti beytdə işarə edir. Aşıq eşq yolunda yanacaq, əyiləcək ya da sinacaq.

Səməndi zamandan yorulmaq haqqında yazdığı şeirlərindən biri də “*Doymuşam*”dır. Səməndi bu şeirdə klassik formdan faydalanmaq ilə öz sözün həyatda zülmərlə keçən hadisələrdən yorulmağı göstərir. Bi şeiri tam şəkildə aşağıda qürüsüz

Çox ürək qanı içib peymanələrdən doymuşam/Məst o mədhuş olmuşam meyxanələrdən doymuşam

Yanmışam çün şəm-i tək pərvanələr eşqində mən/ bivəfalıq görmüşəm pərvanələrdən doymuşam
Paybənd-i eşq-i dildar olmuşam amm vəli/Aşıqı məst eyləyən məstanələrdən doymuşam
Gəzmışəm məcnun sifət leyli vəşin ətrafını/Fikrimi bizar edən əfsanələrdən doymuşam
Day inanmam mən gözəllər sözlərinə heç zəman/Axərüləmr ey ürək cananələrdən doymuşam
Ey Səməndi sındırıblar qəlbini itmam elə/Aşınadən qeyrdən biganələrdən doymuşam

Şəhriyarın *İman Müştərisi* şeirindən götürülən “İman aparır” şeiri də Səməndinin gözəl şeirlərindən sayılır. Şəməndi bu şeirdə porodoks kəlmələrdən faydalanıb və gözəl təsvirlər yaradıb ki aşağıdakı cədvəldə bunu görürük:

Bu gedən kimdi bucu qəlbimi nalan aparır/Hər dönüb baxması min din ilə iman aparır
O siyəh zülf-i çəlipanı töküb gərdəninə/İşvə o naz bunun can ala asan aparır

Gər dönüb baxsa mənim qəlbimi məcruh edəcək/Mərhəmin qoy yarama bağla məni qan aparır
 Bilərəm bülbül-i şeydani yanar gül oduna/Sal nəzər bayquşa abad ola viran aparır
 Yar əgər yar ola əğyar-i dəqəlkər nədir/Can fəd yarə ola əhd ilə peyman aparır
 Gər biləydim olcam bəxti qara baxmazıdım/Çün pəriş oldu ürək zülf-i pərişan aparır
 Düşər əyym-i cavanlıq yada hicran yoxdu/Hər gözəl mənle gələ atəş-i hicran aparır
 Çox gəlib naz eləmə aşiqi biçarəyə bax/Yanaram eşq oduna sine-i suzan aparır
 Dedi Cavid səməndi! Bu nəcür qafiyədir/Söylədi təngə gəlib qafiyə şeytan aparır

Müsbət kəlmələr	iman/ can/ mərhəm/ bülbül və abad/ yar/ ürək/ vəsl/sinə/qafiyə
Mənfi kəlmələr	gedən (yar)/ o (yar)/ qan aparmaq/ bayquş və viran/əqyar/pərişan/ hicran/ suzan/ şeytan

Şair hər beytdə iki paradoks kəlmə seçməklə, bir misra özgə şairdən gətirmək ilə (Mərhəmin qoy yarama bağla məni qan aparır) və həmçinin öz şeirini Şəhriyar sayaraq son beyti öz şeirindən tərif etməklə, şeirin gözəlliyini daha da artırmışdı. Səməndinin həsrət duyğusu və öz keçmiş zamanına çox həsrətlə baxmağı, onu arzulamağı bu şeirdə özünü göstərir.

Həmçinin məqalənin sonunda şair Səməndidən bir neçə əlavə şeirlər misal gətirmişik:

Sevmişəm Əvvəldə Səni

Gər gəzəm almanı suriyəni çin o xotəni/İstəməm heçkəsi çox sevmişəm əvvəldə səni
 Mən sənin aşqinəm qoyma yanıq hicrində/Rəhm elə çox cavanam indi gəl öldürmə məni
 Kül olub ömrü əzizim gedirəm mərəgə tərəf/Sən qəbul eylə nigara dil-i soda zədəni
 Çox təmənnə elədim ta mənə rəhm eyliyə o/Sözlərim incidib axirdə o nazik bədəni
 Dedi çıx get sən ilə yar ola mən deyirəm/İstirəm birnəfəri ta ola məşhur o qəni
 Üzü zibə ola pulda ola məxmur gözü/Maşını saxtımamı göyçək ola əncüməni
 Çün eşitdim bu sözü gözlərimə qan doldu/Əllərim əsdi əcəb vurdu ürəkdən qəməni
 Heç qara zülfə ürək olmayacaq birdə əsir/Istəməm heç gülü ya susəni ya yasəməni
 Sən Səməndi ürəyin vermə qözəllər əline/ Bülbül öldü vəli incitmədi gül lən çəməni
Zülf-i Pərişan

Sırrımı söyləmədim heç kəsə pinhan elədim/Ürəyim qanə dönüb sinəmi suzan elədim
 Biz iki aşiq o məşuqi fələk ayrı salıb/O mənə mənə ona canımı qurban elədim
 Zülm əyərdi mən ilə sevgilimi əsdi xəzan/Gecələr nalə çəkib ah ilə əfğan elədim
 Eşqidə bülbüldük batdı tikan qəlbimizə/Çün açılıb qırmızı gül qəlbimi mən qan elədim
 O gözəl telləri gəzdim bir az asudə qalam/Şanəni zülfə verib zülf-i pərişan elədim
 Ayrı düşdük əcəbə biz ikimiz bir dəfə/Göz yaşım axdı yenə dəftəri Umman elədim
 Şöleyib eşqidə bax bal o pərim yandı mənim/Od dəyib xərmən-i pərvanəni viran elədim
Nazlı Ceyran

Nə qədər şad olar qəlbim görəm o nazlı ceyranı/Dəyib kipriklərin qəlbə gətir bağla qızıl qanı
 Nədəndir bisutun dağlar olubdur kəbə-i uşşaq/Yatıbdır kuhkən-i şirin belə şirin çıxıb canı
 O qarə zülf ilə cana məni bənd eylədin eşqə/Dayandım intizarında görüm zülf-i pərişanı
 Vuruldum zülfünə ey gül olub sinəm bütün atəş/Yanıb bal o parim eşqə gətirmə ism-i hicranı
 Sənin eşqində bimarəm ətibba tapmadı dərman/Visalin ver bu bimarə ki yoxdur (Başqa)ayrı dərmanı

Əgər məşuq ola yekrəng tapılmaz dərd o qəm yoxdur/Bucur dildarə can qurban həməşə yoxdur imkanı

Səməndi söyləyibdir yar ilə gəzmək gülistanda/Bu can qurbandı cananə nə istər ver qıl imzanı

Bir Farca şeir Səməndidən

بعد از این می بندم از عشقت دهان خویش را
 تا در این وادی بسوزانم جهان خویش را
 راه تاریک و سخن در پرده می گویی چرا
 از کجا گل می شناسد باغبان خویش را
 اشک را آویختم چون پرده بر مژگان خویش
 تا ز دیدن بازدارم دیدگان خویش را

FƏXRİ UĞURLUNUN “ŞEYX SƏNAN” HEKAYƏSİ

Sədaqət HACIYEVA

haciyeva.sedaqet@gmail.com

AZƏRBAYCAN

F.Uğurlu ədəbiyyatımızda xüsusi mövqeyi, rolu olan bir yazıçıdır. Yaradıcılığında əsasən hekayələri üstünlük təşkil edir. “Dərviş”, “Leylinin məcnunluğu”, “Peyğəmbər”, “Məryəmin oğlu” və.s hekayələrin müəllifidir. Bu hekayələrdən biri əsrlər boyu dildən-dilə yayılan, həm şifahi xalq yaradıcılığında, həm də yazılı ədəbiyyatda öz əksini tapan “Şeyx Sənan” mövzusu əsasında yazdığı “Şeyx Sənan” hekayəsidir. Qeyd edir ki, bu hekayə Azərbaycan ədəbiyyatında “Şeyx Sənan” əfsanəsi əsasında yazılmış ilk hekayə və ən son əsərdir. Ancaq F.Uğurlunun bu hekayəsi sujet xəttinə və üslubuna görə digərlərindən olduqca çox fərqlənir.

Bu əsəri digər “Şeyx Sənan” əfsanəsi əsasında yazılmış əsərlərdən fərqləndirən əsas müsbət cəhəti onun mövzusunun, ideyasının müasir dövrün problemləri müstəvisində təsvir edilməsidir. Bu problem, bu ideya, əsərin sonluğunda Sənanın dilində daha qabarıq şəkildə öz ifadəsini tapmışdır. Belə ki, müəllifi məlum olmayan “Hekayəti-Şeyx Sənan” mənzum hekayəsi, həm M.C.Rəncinin “Hekayəti-Şeyx Sənan məə düxtəri tərsa” mənzum əsərində Şeyx Sənan öz sevgilərinə, Allaha qovuşmağa can atır. Qəhrəmanların dilində, fikrində, düşüncəsində dünyanı dəyişdirmək kimi ideyalara rast gəlmirsən. Onlar daha çox ah-vay edərək dünyada baş verən müsibətlərə, haqsızlıqlara, insanların cahilliyinə ağlayırlar. Bu əsərlərdə mövhumat, din ayrı seçkiliyi, iki insanın həyatını məhv edən fanatizm yazıçının istədiyi priomlar vastəsilə, üsullarla göstərilir. Ancaq müəyyən qədər H.Cavid “Şeyx Sənan” da Sənan tək özünü deyil, ümumən bəşəriyyətin taleyini düşünür, ədalətsizlikləri öz dili ilə hayqıraraq vurğulayır. İnsanları doğru yola, haqq yoluna qaytarmağa can atır.

F.Uğurlu isə “Şeyx Sənan” hekayəsi ilə tamamilə başqa aspektdən sufilik ideyalarına sadıq qalaraq gözəl bir sənət əsəri yaratmağa nail olmuşdur. Bu əsərin baş qəhrəmanı Sənan da xoşbəxt olmaq istəyir, ancaq həyatda bir insan bədbəxtdirsə belə ona görə heç bir zaman toy, düyün, xoşbəxtlik ola bilməz. İlk növbədə bəşəriyyət xoşbəxt olmalıdır, cəmiyyət bu toya hazır olmalıdır. Onda bu zaman Sənan da öz sevdicinə qovuşaraq xoşbəxt ola bilər. Şeyx Sənan ona görə Bağdada, Səmərqəndə, Təbrizə, İstanbula, Parisə, oradan da Amerikaya gedərək ölkəbəölkə gəzir, ancaq o hələ də bu vaxta kimi toy hazırlığını edə bilməyibdir.

“Eşitdiyimə görə bu yaxınlarda Tiflisə qayıdacaq. Yeddi dağ aşım Tamaraya baş çəkəcək. Ancaq bu gəlişdə də toy olmayacaq-dünya hələ hazır deyil. Şeyx Sənan bu dünyanın üstündə hələ çox işləməlidir, çox... Bir gün, əlbəttə, bu iş sona varacaq. Şeyx Sənan Tamaranı monastırdan çıxarıb ruhuna gəlin gətirəcək. Böyük məclis qurulacaq. Yerlə göy o kəbinə şahidlik eyləyəcək, dünya o məclisə qonaq gələcək. O toyda bütün dünya bir yerdə deyib-gülüb bir yədə qəmlənəcək”. Sənan hələ çox işləməlidir çox... deyən müəllif bugünkü dövrümüzdəki problemlərin çoxluğuna işarə edir. Bu problem tək-cə bir yeri deyil bütün bəşəriyyəti bürüyübdür. Bu ictimai-siyasi, mənəvi problemlər həll edildikdən sonra həqiqi, ali sevgiyə qovuşmaq mümkündür. Bütün “Şeyx Sənan” əfsanəsi əsasında yazılmış əsərlərin sonluğunda hər iki sevən aşiq haqq dərgahında birləşir, ancaq F.Uğurlunun bu hekayəsində hələ də qəhrəmanların qovuşması həll olunmamış qalır.

Bu hekayədə Sənanın qarşısına yeddi il donuz otarmaq təklifi edilir, o bunu qəbul edir, hətta üç ildən sonra knyaz İrakli vədini pozub sözündən imtina etsədə, ancaq şeyx öz sözünə axıra kimi sadıq qalır. Heç bir “Şeyx Sənan” əsərində qəhrəman üçün bu cür asan şərait yaradılmır, əksinə onlar əziyyət çəkirlər. Bu hekayədə Sənanın özünün şəxsi iztirabları göstərilir, əksinə o donuz otarmağı sevə-sevə edir, günlərini xoş keçirir, bu sevincin səbəbi həm də Tamara ilə hər gün görüşməsi olur. M.C.Rəncinin eləcə də müəllifi bilinməyən əsərlərin baş qəhrəmanları Sənan bütün şərtləri yerinə yetirdikdən sonra görürlər ki, əhdə vəfa yoxdur, artıq taqətinin qalmadığını bildirərək geri dönürlər. Ancaq bu hekayənin daha uğurlu olmasının səbəblərindən biri odur ki, Sənan ağlamır, üsyan etmir o, gələcəyə ümidlə baxır, inamla yaşayır. O, əmindir ki, bir gün vaxt gələcək haqq-ədalət öz yerini tapacaq, bütün bu bəşəri problemlər həll olunacaq, bütün insanlar şən, firavan yaşayacaqlar və onlar da o zaman xoşbəxt olacaqlar.

Hekayədə diqqəti cəlb edən ikinci obraz Tamaradır. Həm M.C.Rənci “Şeyx Sənan” mənzum hekayəsi, həm də ki “Hekayəti-Şeyx Sənan” əsərində tərsa qızı şeyxi ilk baxışdan qəbul etmirlər, onun

sevgisinə biganə yanaşırlar, şeyxi fikrindən daşındırmağa çalışırlar, onu sevmirlər, ona laqeyid yanaşırlar. Ancaq bu əsərdə H.Cavidin “Şeyx Sənan” dramında Sənana asanlıqla bağlanan, sevən Xumar kimi, Tamara da şeyxi tez bir zamanda tanıyır, ona könül verir. Tamara da Xumar kimi daxili bir narahatlıq olur, o, qorxur ki, onların bu sevgisi baş tutmaya, onların bir-birinə qovuşacağı bir məqamda aralarında başqa bir problem yarana, başqa maneələr ortaya çıxar.

Əsərin dilinə gəldikdə isə müəllifin təhkiyəsində və obrazların dilində təbiilik hiss olunur. Müəllifin dili və obrazların dili biri-birindən fərqlənir. Xüsusən əsərin sonluğunda həm müəllifin təhkiyəsində, həm də Sənanın dilində bu dünyanın çirək, bataqlıq içərisində olduğunu, ancaq vaxt gələcək hər şeyin müsbətə doğru dəyişiləcəyini real təsvir etməyi bacarmışdır. Əsərin ideyasının digər “Şeyx Sənan” əsəri ilə eyni olması, ancaq onun fərqli janrda, fərqi üslubdan, fərqli mövqedən işlənməsi, əlbəttə ki, bizim ədəbiyyatımızda bir yenilikdir. Xüsusilə də sənən obrazının fərqli baxış bucağından, yeni tərzdə, yeni arzularla, yeni amallarla təsvir edilməsidir. F.Uğurlu bu hekayəsi ilə yeni və fərqli “Sənan obrazı” nı, “Sənan tip” ini gətirməyi bacardı.

İSMAYIL ŞIXLI YARADICILIĞINDA MƏTNALTI MƏNALAR

Dəyanət CÜMƏNOV

Sumqayıt Dövlət Universiteti

cumanov_deyanet@mail.ru

AZƏRBAYCAN

Əsərləri, eləcə də şəxsiyyəti millisərvətimizə çevrilən İsmayıl Şıxlının yaradıcılığında Azərbaycan türkuhu xoş güclüdür. Soykökə, millivərlərə qəyri-adi, möhkəmbəğli olmaları yazıçının əsərlərində mətn altı mənadan, simvolikadan, məqsədli ad, ləqəb vermə texnologiyasından istifadə özü nüqabarıq göstərir. Məsələn, ədibin “Dəli Kür” romanında Göytəpəkəndinin mikromühitə qamətli - Azərbaycanı simvollaşdırdığını yazan tənqidçi prof. Təyyar Salamoğlu “İsmayıl Şıxlının bədii nəsr” monoqrafiyasında Göytəpəkəndinin məqsədli işlənməsini, türkçülükə bağlı olmasını göstərir: “Göy” oğuz adıdır. Və İsmayıl Şıxlı da müqəddəs “göy”ün hansı mənada işləndiyini yazıçılığında əvvəl alimliyi ilə dəyaxşılırdı. “Göylərə baş çəkən Göy zəndəği” (S.Vurğun) etnos təbiətindəngələn qürurun rəmzidir. Göy zənliyin – “göylərə baş çəkməyin” mahiyyəti göytəpəkəndi əhtiva olunur”

“Göy” həm də bütün qədim türklərin ana kultu “Göy Tanrı” ilə bağlıdır. “Göy” dələçatmazlıq, ucalıq, ənginlik, saflıq, tamlıq və bütün lükkim mənə tətulları da əhtiva olunur. Cahanda rəğənin adında da adla mahiyyətə ədə olunur, ağıllığın mahiyyəti açıılır: cahan-dünya, dar – malik olmaq və nəticədə “dünyaya, cahana sahib olan”

İ.Şıxlının Azərbaycan – türkmifətə fəkkürü, folklor düşüncəsini əks etdirən komponentlərlə zəngin “Ölüləri qəbiristanı” hekayəsində maraqlı doğuran bir məsələ də atla bağlıdır. Hekayənin məzmunundan aydın olur ki, ilk görüşdən Cavanşiri Həcərgilənin tanıdığıdır. Bir güncüldə Şəmistan ağasının xallı Göy atı meydanda birdən Cavanşirin yanında dayanmış, onu imsiləmişdi. Şəmistan ağasına da bundan şübhələnmişdi. Ancaq son rəhbər verir. Cavanşiri Şəmistan ağasına öldürəndən sonra atın əhədiyyə edilər, “Apar, min, halaldır” - deyirlər. At isə onun yaxın qoymur.

İ.Şıxlının təhkiyəsində gizli məqamlar var: “Göy at Cavanşiri yaxın qoymadı. Əvvəllər bircədəfə, Həcərin yanında onun görə at qabaqlaşanda yüyəni çeynəyib dayanar, doğma adam kimi imsiləyər. Başadüşürdüki, sahibi Həcər bu oğlanı meylinə salıb. Amma indi Cavanşiri görəndə gözləri oynayıb burun pərləri genişlənir, yüyəni çeynəyib əli atılır, şahəqalxır, çəçiyi ilə onutapdalamağa çalışırdı. At düşməni ni bağışlamaq istəməirdi”.

Əslində mətn başdan-baş əfrələnmişdir. Cavanşirin öldürülməsinin məhəz İncilərin (“Yalan”ın) ildönümünü ölması da təsadüf deyildir. Bizcə, bunun yazıçı mətnaltı mənada İncilərin da (“Yalan”ın da) ruhanimənəməhvini göstərir. Özü də yazmazdan əvvəl həmişə pəncərələrin dal taxtalarını örtərən Cavanşir nədənsə bugün qaydaya əməletmir. Bu məqam da sirlidir. Həcərin isə kişipaltarında, başında buxara papaq, əyində çərkəzipaltar, belində xəncər, boynunda başlıq, beşatılanla gəlməsi ilə əhəzən böyük

yazıçı demək istəyirki, “əsl Kişi (bəlkədə Həqiqət) belələr”. Bir növbə Cavanşir ləzəzə yaradır: “Yalan” və “Həqiqət” intəzadı

Həcərsonra Göyati da öldürür: alın dangülləilə vurub yarğandanatır. Bu epizodeynilə “Dəli Kür” də Cahandarağanın Qəməratını öldürməsi üsululə üst-üstə düşür. Yəqinki, Həcərdə Cahandarağakimi əvvəlatınalından öpmüşdü...

Cahandarağa Qəməri quyruğu qırxıldığına görə öldürür, atını da, özünü də təhqirdən bir növbə xilə edir. Bəs burada Həcərniyə Göyati öldürür?

Cavanşiri Şurahökumətinin yolundacanını qurban verən bir adam kimi qəbristanda yox, bağdadəfnedirlər. Tabutun başını üstündən atıqlar bir-birini və zədəlir və hamı da söz verirki, əziz dost, əziz Cavanşir, sən rahətyat, sən iynutmayacağıq və bütünü yarımçıq qalmış işlərini axıra çatdıracağıq. Cavanşir haqqında deyilən ifadələrdən ənaçıq-aydın hiss olunurki, bu vədlərdən övbətibiryalandır, şüaradönmüş sözlərdir, şüarçılıqdan başqa bir şey deyildir. Digər birtərəfdən onun qəbristanda basdırılmamağının da sanki alt qatıvar: belələrinə qəbristanlıqda da yeryoxdur. Elə sərinadı da belə seçilmişdir: “Ölüləri qəbristanda basdırın”

Birmüqayisədə aparmaq istəyərdim. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında sabit və bütövbə cəmiyyət təsvir olunurki, onun da özünə məxsus prinsipləri və yaşayış qaydaları var. Kamal Abdulla “Gizli Dədə Qorqud” kitabında yazırki, ədalət, bərabərlik, qarşılıqlı hörmət, darayaqda köməyə təşmək vacibliyi, Qorqud sözünə və sazınasitəyiş, Bayandır xanaitəət, el məhəbbəti, ailə daxili normal iyerarxiya münasibətlərvə b. prinsiplər bu cəmiyyətin səciyyəvi cəhətləridir.

“Ölüləri qəbristanda basdırın” hekayəsində təsvir olunankənddə belədir, bu qaydalar layəşayır. Cavanşir isə bükəndin, cəmiyyətin sabitliyini, bütövlüyünü pozan bir “eloğluna” çevrilir. Diqqət yetirsək, Kamal Abdulla “Qorqud sözünə və sazınasitəyiş” məsələsinə diqqət və diqqət vurğulayırki, bu da Sözbə tapınma ilə ilişgəlidir.

Şəmistanəğa Həcərinasıdır. Rəfiq Özdək “Tükünqızı kitabı” əsərində Atalar kultunun qədim türklərinin əncisisteminə daxil olduğunu, onların şərəfinə böyük məzarlar, heykəllərində məhəz bəzə bəzə dənyapıldığını, çox savaqların da ata-baba məzarlarını tənqid etməsinə ticəsinə başladığını yazır. Rüstəm Kamal “İsmayıl Şıxlı: Yuxuların yozumu” əsərində göstərirki, Ata İ. Şıxlının cəbhə yuxularının fəal “qəhrəmanıdır”, Ata tanatoloji obrazdır. Hətta alim K.Q. Yunqəistinadən “Ata uşağın ruhunda yaşayan qüdrətli arxetipdir” deyir. Arxetip isə bədii-mifiki və psixoloji düşüncədə ən qədim ilkin obrazdır, ilk tipdir,

insanın mifə qədərki təsəvvürlərinin yaddaşdakı qalınlarıdır. Hekayədə Cavanşir əslində Şəmistanəğanı öldürməklə nişanlısı Həcər ruhunda, canında yaşayan Arxetipi – Atasını – Atanın mif dünyasını – Keçmişimə həvətmişdi. Bu isə bağışlanılmazıdır...

Əsərin əvvəlində diqqətimizi çəkəngizlimə qamaldan biri - Şəmistanəğanın həyatı yoldaşına Cavanşir barədə “Yənideyir səndə vadoğlundankişi çıxar?” ifadəsi də yuxarıdakı mülahizəni təsdiqləyir. Sanki İ. Şıxlı Şəmistanəğanın dili ilə demək istəyirki, Kişi, Ata tərbiyəsi görməyənlərdən önkü çıxması ehtimalı böyükdür. Bu mənəvi problem də el-oba, xalq içində zaman-zamansınanmış, təcrübədən belə nəticə alınmış, bir növbə yasağa çevrilmiş və türk mənəvi təfəkküründə bugündə yaşayır.

Yazıçının “Namərd gülləsi” hekayəsində əsl-nəsl, mənşəyi bilinmədiyi üçün Mürşüdə el-oba haqlı olaraq “Gəlmə” ləqəbinə verir. Bir növbə ləzəzədir. Əslində İ. Şıxlının bu obrazının belə namətluluğu, gəlməliliyinə namərdliyinə aparayın yolun başlanğıcından xəbər verən

“gizli kod”dur. Və yazıçı sanki oxucusunu qabaqcadan xəbər dərək istəyir: “Onun əslinin-nəslinin haradan olduğunu kənddə heç kəs bilmirdi. Bircə o məlum idi ki, çoxdan - lap çoxdan, Niftalığın doqqazın da üstü-başı yamaqlı, acından hülqumu qalxıb-ənən, məlul-müşkül baxışlı biroğlan boynunu büküb dayanmışdı. Əlində əsa, çiyindənimdaş heybə, başında tükütökül müşpapaq var idi. Soyuq danüzününtükləri biz-biz durmuş, dodaqları qaysaqlanmışdı. Göz batmış quyunun dibindəki su kimigücləşildəyirdi”.

“Məlul-müşkül baxışlı” ifadəsindəki “müşkül” sözü də, fikrimizcə, yazıçı tərəfindən təsadüfi işlənməmişdir. “Müşkül” sözü də öz yoldaşı ilə Gəlmə Mürşüd obrazının həm keçmişinə, həm də gələcəyinə, onun xəbis işlər tutmuş olduğuna və tutacağına, öz funksiyasını sona qədər yerinə yetirəcəyinə işarə idi və bu, belə də olur: Mürşüd Niftalı koxanı məhəz arxadan güllə ilə vurur.

Elə həmin hekayədə göstərilir ki, Niftalı koxalığa keçəndən sonra Qaçaq Kərəmə görə divan-hökumət tərəfindən danlandırıldı: “... filan qaçağa niyə çörək veriblər, niyə qoyubsan Qaçaq Kərəm Kürdən keçib yaylağa qalxıb? Deməyə nə var? Amma belə şeylərdən ötrü el-oba ilə üz-göz ol, görüm

necə olursan? Vəzifə boyunduruq kimi bir şeydir. Elə ki boynuna qoydular, belinə minib istədikləri səmtə sürəcəklər. Ya gərək dözəsən, ya da gərək onları da (hökumət-divan adamlarını nəzərdə tuturdu- D.Cümənov) özünlə bərabər sürüyüb boyunduruqlu-moyunduruqlu tökəsən Kürə!”.

Göründüyü kimi, Niftalı koxa da el-oba ilə üz-göz olmaq istəmirdi, çünki o da daxilən bu torpağa, onun insanlarına canı-qanı ilə bağlı adamdır. “Onları da özünlə bərabər sürüyüb boyunduruqlu-moyunduruqlu tökəsən Kürə!” ifadəsində biz şüuraltı olsa da, müqavimət, özünümüdafiə (geniş mənada el-oba müdafiəsi) görürük.

İSMAYIL ŞIXLININ ROMANLARINDA TƏBİƏT TƏSVİRLƏRİNİN VƏ İCTİMAİ HADİSƏLƏRİN VƏHDƏTİ

Səməf ABUŞOVA

BakıSlavyanUniversiteti

abushovasedef@mail.ru

AZƏRBAYCAN

İsmayıl Şıxlının zəngin və əhatəli yaradıcılığında roman başlıca yer tutur. Uzun və mürəkkəb yaradıcılıq yolu keçmiş yazıçının ən müxtəlif janrlarında qələm işində daha çox roman ustası kimi tanınmışdır. Yazıçının müraciət etdiyi janrların əhatəliliyi, tamlıq, dəqiqlik, düzgünlük və böyük bədii ustalığı tələb edirdi ki, bu da İsmayıl Şıxlı kimi bir nəsrçünü ad deyildi. İsmayıl Şıxlının yaradıcılığında aparıcı mövzunu Azərbaycan kəndi, xalq həyatı olduqunu desək yanlız. Ədəbiyyatımız daxarakter yaratmaq üçün ustasının yazıçının hər bir surətini bitkin, mükəmməl obrazlar olmaqla bərabər, həyatı, məişəti, dövrü olduğu kimi yaşatmaq da böyük rol oynayırlar. İsmayıl Şıxlı romanları bütövdür. Xarakterlər, dialoqlar, geyimlər - ən xırda detalları ilə birgə böyük bir mənanı mükəmməl əşdirməyə xidmət edir. Bütünü jəxtətti boyu davam edən harmoniya təbiət təsvirləri ilə hadisələr arasında da özünü göstərir. Təbiətə şiqəlan İsmayıl Şıxlı insan və təbiət arasında olan uyğunluğu, tamlığı real boyalarla əks etdirmişdir.

Romanların hər birində təbiət və hadisələr bir uyğunluq duyulur, sanki hər şey, o cümlədən, təbiətdə o anın hökmünə tabe olur. Sevinc, kədər, ölüm – yaşamın hər bir anı təbiət fəsiləri, torpaq, hava, su ilə əlaqələndirilir. “Ölən dünyam” romanında Ələddinin Həsənağanı ova dəvət etməsi, ovs sırasında gülləyə tuş gələrək vəfatı payız fəslinə təsadüf edir. Ömrünün baharında hələ yenini şanlanmış, toy tədarükü görəkən ölən Ələddin ömrünün vaxtsız payızını yaşayır. Xəzəlində çəxdığı bir zamanda, qovaqlar, palıdlar, cırmey və ağacları yarpaqlarını töksəldə, bir-birlərinə öykənib sızılmış, elə bil soyuqdan qorunmaq üçün sıxılmışdılar. Təkcə qızıl cıq kolları yarpağıni tökməmiş, yaz-yay aylarında olduğu kimi qalınlaşmış fıllıq adönmüşdülər. Elə həmin bürüzündən baxanda o üzgörünməyənkollardan biri Həsənağanı yanıldır və o tufəngi kolluğa tuşlayıb Ələddini vurur. Zəmanənin dəyişməsi, keçmişlə bu gün arasında getdikcə böyüyən uçuşurum, mərdliyin yerini əciizliyin, qorxaqlığın alması da təbiətdə əksini tapmışdır. Ömər Koxanın düşüncələri fonunda əvvəllər kəndin ətrafında “ağzıqanlı canavarlar”ın, indi isə “çaqqal-maqqal”ın döşədiyi göstərilir: “Belə getsə, camaat özündə çaqqal adöncək”. El-obaya bağlı bir ömür sürən Ömər Koxa ölümündən əvvəl böyüyüb boya-başa çatdığı, uşaqlığını, gəncliyini keçirdiyi bueylərlə vidalaşarkən onu Kürün sahilində-məşən kənarında görürük. İri, qollu-budaqlı bir qovaqağacını ayaq tərəfdən suları yumması, kökü işləmiş torpağı yumması və bu həmlələrdə titrəyən, dağ kimi nəriltilə suyasarı ilə nağacın taleyi ilə qəhrəmanın ölümü eyniləşdirilir.

Nəvəsinin vəfatı ilə həyatşövqünə nənə Ömər Koxa Kürünə soşduğu, məşəni ağzına aldığı bir vaxt budünyə ilə əbədi ayrılır. Obrazların ölümanında sanki təbiətdə bunu hiss edir. Belə əhənlərdə xalqın inancları və sənəmlərini də İsmayıl Şıxlı ustalığı ilə şüjetə daxil edir. Məsələn, Qara telin özünü yarığandan atı böldürdü yəzaman ətrafdan bayquş səsləri eşidilirdi ki, bu da bayquşun oturduğu yerə ölüm gətirməsi inancının əksidir.

İsmayıl Şıxlı hadisələrinə xarici paralellərə qəhrəmanların əhvali-ruhiyyəsinə uyğun təbiət təsvirləri yaratmışdır. Oxucu həmin anı tutqun və ya açılmasında tutmuş, ağacdahansı quşun oxumasında kənkəncik detalları belə görə bilər. “Dəli Kür” romanının giriş hissəsində də kəndin havası, suyu, Kürənin ot basmış çığırları bizi çox doğma olan birdillər romantik şəkil də əks olunur.

Çoxvaxtbutəsivrlərgələcəyinxəbərçisinəçevrilir, hadisələrləeyniləşir. Hələoxucunun Zərnigar xanımın nə səbəbə için-içinağladığınıbilmədiyizamandahavadairibir çalağan kölgəgörünür. Kölgəçəpəriəşib tövləyə doğrusürünür. Çalağaninhəyət-bacadanəcücləriaparmaqməqsədiləgəldiyininəzərəalsaq, hadisələringedişindəZərnigarinhəyatınaMələyinbirdən-birəgirişibbalalarınıevdəndidərginsalmasıylaeyniliyinşahidioluruq.

Ümumiyyətlə, "DəliKür" romanında hadisələrinbaşverdiyiilKürçayınında haçəşqunolduğu, nəhəng paldəğaclarınıkökündənqopardığıqeydedilir. Bu işəŞamxalingözündənverilir. Hansıki, atasınınümidi, dayağısaydığıoğlupalıdkimialədənqopmuş, özünəayrıca həyatqurmağa qərar vermişdi. Şamxalhərnə olursa olsun, geri yə dönməməyə özünə söz verir. Bu qərarın verilməsinə "boğuş bir uğultu qopdu. Hündürlüyü 10 sajenə yaxın olana yərğanu çubusuyatöküldü. Yərğanu çanda qabağı kəsilib göllənənsə, özünəyolaçıb... qıjiltılə axıb getdi". Cahandarağanın bacısı Şahnigarı öldürdü yə anbelə deməkmümkünsə, həyathadisələriylətəbiətəsvirləriarasındakıeyniliklərinzirvənə öqtəsidir. Bacısının arxasında tufəngini onatuşlayıbdayanən Cahandarağavə buan lap yaxından ucañ bir quşun Şahnigarındı qətini çəkməsinəsvir olunur. Həmin o quşki, mavi əngəlliklərdə oğru başalı bu çarkən peyda olan ley onun üstünə cumur: "Yazıq quş tər pənə bilmədi. Havada lələklə roynadı". Yazıq əsərinəndi qət çəkicisəhnələrindən birində- Cahandarağanınatı Qəmərivurduğusəhnədə dəyənəkiçik birdətalaböyük mənəifadətməyə nail olmuşdur: "Günəşinişiğışağılara endi. Dərələrə çökən qatı kölgədəğlarındöşüiləyuxarı qalxdı. Cahandar ağanın dayandığı yer birdən-birə günəşin nura qar qoldu". Günəş batmasında qıqələrqalmış özünün ən parlaq işıqlarını saçırdı. Bu səhnədə Cahandarağan övbəti, ən son, ənağıritkilərdən birini yaşırdı.

SOVET DÖVRÜ AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATI TÜRK VƏ AZBAYCAN TƏNQİDÇİLƏRİNİN TƏDQİQATINDA

Pərvanə KƏRİMOVA

ince_kapli@hotmail.com

AZƏRBAYCAN

Sovet dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı zaman baxımından uzun, ziddiyyətli və mürəkkəb bir dövürdür. Bu dövr ədəbiyyatına müxtəlif zamanlarda, fərqli aspektlərdən yanaşılmış, tədqiqatçılar tərəfindən yazıçılara və onların ədəbi irslərinə doğru qiymət verilməmişdir. Bunun səbəbi kimi işə rejimə qarşı olan qəzəb hissi əsas götürülmüşdür.

Yavuz Akpınar " Sovet dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı" başlıqlı yazıda dövrə ümumi aspektdən baxmış, sovet ədəbiyyatını şərti olaraq dövrlərə bölüb yazıçılar və onların əsərlərinin adını çəkməklə kifayətlənmiş, bu istiqamətdə tədqiqat işlərini daha çox ümumi səviyyədə ortaq türk ədəbiyyatları kontekstində dəyərləndirmişdir.

Birinci dövrü 1920-ci ildən II Dünya müharibəsinə qədərki dövr olaraq qeyd edib, bu mövzuda yazdığı yarımbaşlıqda " kaba və suni şəkildə yaratılan bu edebi eserlerin bir-birine benzemesi" ndən şikayət edir, milli ədəbiyyat və dilin inkar edilməsini, sovet dövrü Azərbaycan ədəbiyyatının qüsurları kimi təqdim edirdi.

Bir çox tədqiqatçı bu dövrə qiymət vərəkən əsərlərin quru və sxematik olmağından, qəlibləşmiş şəkildə eyni tərzdə yazılmasından şikayətlənmişlər.

İlk öncə onu qeyd etmək istəyirəm ki, əsərlərin quru və sxematik olması əsərin keyfiyyətinin bədii cəhətdən aşağı olmasına gətirib çıxarsa da bu yazıçıların yox sovet ədəbiyyatı metodunun nəticəsi idi. Sosrealizm metodundan başqa heç bir metod və cərəyanda əsərlərin yaradılmasına icazə verilməməsi ədəbiyyatda cılızlaşma və "boz ədəbiyyat" anlayışlarının yaranmasına səbəb oldu.

Ədəbiyyatda nə qədər quru və sxemastiklik olsa da istedad hər zaman öz sözünü deyir. İstər Mikayıl Müşfiq, Hüseyn Cavid kimi sonu ölümə məhkum olsun istərsə də Mehdi Hüseyn kimi fanatik sovet ədəbiyyatı təmsilçisi olsun. Sovet dövrü ədəbiyyatının müxtəlif zamanlarında bir-birinə zidd mövqedə əsərlər yazıb yaratmış bu yazıçıları şəxsiyyətə və zamana ayırmadan irslərini tədqiq etmək və dəyərləndirmək lazımdır.

Elçin Əfəndiyevin də qeyd etdiyi kimi "Sosrealizm dövrü əsərləri qiymətləndirərkən bu sistemə qarşı olan kin-küdurəti bir kənara qoyub ədəbi irsə obyektiv yanaşmaq lazımdır. Əsərlərə bədii estetik gücünə və ədəbi əsərlərin cəmiyyətdəki roluna görə qiymətləndirmək lazımdır.

Sovet dövrü əsərləri yox saymaqla ədəbiyyatımız və ədəbiyyatşünaslığımız tarxilik baxımından itgiyə məruz qalır. Misal üçün: İlyas Əfəndiyevin "Bahar suları" əsərində kolxoz quruluşu, onun yaranmasından söhbət gədir. Əsər ilk başda hər kəsə məlum olan bir mövzudur, lakin bədilik baxımından nəzər yetirdikdə əsərdə Alxan kişi, Uğur, Şəfəq kimi obrazlar, onların daxil dünyası əlvan boyalarla təsvir olunmuşdur. Və bu bədii təsvir əsərə ölməzlik qazandırır, eyni zamanda onu da göstərir ki, nə qədər eyni metodda sxematik şəkildə yazılar yazılmağa məcbur edilsə də qiymətli əsərlər öz dəyərini gec tez tapır.

1920-ci ildən əvvəl yaradıcılığa başlamış, qələmi ilə kifayət qədər silinməz iz qoymuş yazıçılarımız da bu dövrün mənəşəsindən qurtarmaq üçün çıxış yolu axtarırdılar. Akpınarlı bu dövrü ədəbiyyatını şərh edərkən yazıçıların bir qisminin tarixi mövzulu əsərlərə, uzaq ölkələrdə baş verən hadisələrə yönəldiyini bildirir və bunu da çıxış yolu olaraq göstərir. Yusif Vəzir Cəmənəmli 1920-ci ildən sonra Türkiyədə, Fransada bir müddət yaşamış, dövrü ədəbiyyatı əks etdirməmək üçün tarixi mövzulu əsərlər, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə aid araşdırmalar etmişdir, lakin bu onu rejimin əlindən qurtara bilmədi. Tarixi mövzuya müraciət edən Cabbarlı, Cavid, Səməd Vurğununu misal göstərmək olar.

Bir qisim yazıçılar isə susub kənara çəkildi və ya vəzifə ilə susduruldu, bir qisminin isə həm yeni dövrə həm də öz zövqlərinə uyğun əsər yazıb yaratdılar.

Sosialist realizmin banisi, otuzuncu illərdə kamillik zirvəsinə ucalan Cəfər Cabbarlı sovet dövrünü əks etdirən, zamanın tələblərinə cavab verən "Sevil", "Almaz", "Yaşar", "Dönüş" kimi pyesləri qələmə aldı. Bu əsərlər artıq bədii ənənənin radikal şəkildə dəyişdiyi və qəti şəkildə sabitləşdiyini göstərən sovet ədəbiyyatının ilk nümunələri idi (Yaşar Qarayev).

Sosrealizmə xidmət etməyənləri isə 37-ci ilin məşhur "ifşa" plenumu gözləyirdi. Nəticədə, Əli Nazim, Əhməd Cavad, Mikayıl Müşfiq, Cavid, Yusif Vəzir Cəmənəmli Sibirə göndərildi. Əgər repressiyadan əvvəl öz əməli ilə ölməsə idi yəqin ki, Cəlil Məmmədquluzadə də bu siyahıda olardı. Molla Nəsrəddin də yayımladığı hekayələrdə sovet cəmiyyətinin eyibləri, öz əksini tapırdı. Azərbaycan ədəbiyyatında sükut. II Dünya müharibəsindən sonra ədəbiyyatda yenidən canlanma yarandı.

Şerti də olsa ikinci dövrü olaraq 50-60 -cı illər müharibədən sonrakı Azərbaycan ədəbiyyatı, canlı boyalarla müharibə səhnələrinin, uzaq şərq ölkələrinin təsviri əsas göstəricisi idi. 60-cılar nəsrini Yavuz Akpınar yeni bir devrin başlanğıcı olaraq görmüş, yeni realist əsərlər, ideologiyadan uzaq, realist nəsr örnəkləri ilə zəngin bir ədəbiyyat dövrü olaraq səciyyələndirmişdir. Bu nəsrin Azərbaycan ədəbiyyatına yeni bir nəfəs, abu-hava gətirdiyini qeyd etmişdir.

Bu əsərlər dövrün xarakterini, sovet dövrü ədəbiyyatını əks etdirmək baxımından əyani vasitədir. Bizim üzərimizə düşən vəzifə niyə sovet dövrünü onun eybəcərliklərini əks etdirmədilər demək yox, yazılmış əsərləri olduğu kimi mənimsəmək və onların bədii cəhətdən dəyərini verərək qoruyub saxlamaqdır.

70illik bir dövrü əhatə edən sosrealizm dövrü Azərbaycan ədəbiyyatına itirdikləri ilə yanaşı qazandırdıkları da oldu. Yavuz Akpınar qeyd edir ki, zamanla xalq hərəkatları, humanizm ədəbiyyatda o səviyyəyə çatdı ki, zaman zaman milli ədəbiyyat və dil inkar edildi. Azərbaycan ədəbiyyatının vəzifəsi: "böyük qardaş Rusların" ədəbiyyatını örnək almaq idi.

Elçin Əfəndiyev isə: Sosrealizmin müasir Azərbaycan ədəbi və bədii dilinin formalaşmasında fəvqəladə rol oynadığını qeyd edir.

Yavuz Akpınarın irəli sürdüyü bu fikir sosrealizmin 1 mərhələsinə aid etsək daha doğru olar. Çox guman ki, bu fikri düşüncə baxımından nəzərdə tutub qeyd etmişdir. Müəllif fikirlərini ümumi şəkildə yazmış, repressiya dövründən sonra, 1940 cı- ildə Azərbaycan ədəbi-bədii dili ən yüksək zirvəsinə çatdığını qeyd etməmişdir. Sosrealizmin yaratdığı şərait nəticəsində Azərbaycan dili hər tərəfli tədqiq olundu, lüğət və ensiklopediyalar işıq üzü gördü. Sosrealizmin Azərbaycan ədəbiyyatına ən böyük töhvəsi hesab etmək olar.

"ŞEYX SƏNAN" ƏSƏRİ: HÜSEYN CAVIDİN TƏSƏVVÜFİ DÜNYA GÖRÜŞÜNÜN BƏDİİ İNKASI KİMİ

Nərmin HACIYEVA

Qafqaz Universiteti
nermin.Qafqaz@box.az
AZƏRBAYCAN

Ədəbiyyatın özündə daşdığı ən böyük maraq və ölməzlik, daim ehtiyac duyulan bir sahə olması, onun bir mövzuya müxtəlif baxışların ayrı-ayrı dünya görüşlərinin əksini ehtiva etməsidir. Konkret bir mövzu hər bir yazıçının, hətta baxış pəncərəsindən işləndiyində müxtəliflik, rəngarənglik və elmi ədəbiyyatın özündə də baxış müxtəlifliyi yaradır. Həyata, gerçəkliyə H.Cavid yaradıcılığında bu romantik aləmin özündə olan və eyni zamanda real aləmdə əks olunan təsəvvüfi dünya görüşlərə ilk baxışda diqqəti cəlb edəcək dərəcədə olmasa da geniş şəkildə əks olunmuşdur.

Apardığımız tədqiqat işi göstərdi ki, hansı yazıçının yaradıcılığı tədqiq olunursa, ilk olaraq onun yaşadığı zamana və mühitə və ən əsası yazıçıya təsir edən, yəni dünyagörüşünün formalaşmasına təsir göstərən, şəxsiyyətin həyata baxış konsepsiyasına diqqət yetirmək lazımdır. H.Cavid XX əsrin əvvəllərində Türkiyə mühitində yazıb-yaratmış yazıçıdır və onun təsəvvüfi dünya görüşünün formalaşmasında böyük təsəvvüf şairi M.C.Ruminin təsiri çox güclü olmuşdur.

XX əsrin əvvəllərində yaşayıb yaratmış yazıçı dramaturq Hüseyn Cavid yaradıcılığında təsəvvüfi dünya görüşü olduğunu zənn etdiyimizdən bu aspektdə araşdırmalar aparmağı qərara aldım. Bu mövzuya müraciət etməyimizin bir sıra səbəbləri var. İlk olaraq qeyd edək ki, Hüseyn Cavid yaradıcılığının əsas tədqiqat dönəmi Sovet dövrünə təsadüf etdiyindən Sovet ideologiyasının təsiri nəticəsində demək olar ki, bütün tədqiqatçılar onun yaradıcılığında təsəvvüfün olmadığını və ya ponteizm olduğunu bildirmişlər. Məqalədə panteizmlə təsəvvüfi dünya görüşünün əsas konsepsiyalarından olan vəhədi vücud arasındakı fərqi izah etməyə çalışmışıq və ponteizmin nə olduğunu araşdırdıqdan sonra yazıçının təsəvvüfi dünya görüşünü əks etdirən əsərlərinə nəzər saldıqda görürük ki, burada ponteizm deyil təsəvvüfi dünya görüşü öz əksini tapıb. Lakin burada təsəvvüf klassiklərin yaradıcılığında gördümüz şəkildə deyil arxatıp səviyyəsindədir. Bu da zənnimizcə təəcüblü deyil. Belə ki, artıq ədəbiyyat ilhahi eşq konsepsiyasından dörd əsr idi ki, uzaqlaşmışdı və ədəbiyyatın mövzusu ilahi eşq deyil, real məhəbbətin tərənnümü idi.

Burada janr məsələsini də qeyd etmək lazımdır. Klassik dövrdə məsnəvi janrında lirik "növdə" təsəvvüfi əsərlər yaranırdı. Bu da zamanın tələbi idi. Lakin XX əsrin əvvəllərində artıq ədəbiyyat məsnəvi janrdan xeyli uzaqlaşmışdı və bu dövrdə dramaturgiya ön plana keçmişdir və dram janrı qərb modeli olduğundan şərt təfəkkür tərzini və dünya görüşünü bir o qədər də qüvvəli ifadə edə bilmir. Dram janrında hərəkət, dinamika güclü olduğundan dini-fəlsəfi fikirləri ifadə etmək çətin olur.

Hüseyn Cavidin "Şeyx Sənan" əsərində dramaturqun eşq ideali təsəvvüfi mənəvi kamilləşmə ideyası kontekstində verilmişdir. Hüseyn Cavidin təsəvvüfi görüşlərində mənəvi kamilləşmənin mərhələləri öz əksini tapmışdır. Şeyx Sənanın real məhəbbətdən mənəvi təkamül yolu ilə ilahi eşqə keçidinin və əsl aşiq məqamına yüksəldiyini görürük. Bu obrazın timsalında Cavid təsəvvüfün müxtəlif konsepsiyalarını təsəvvüfi sinvolları, poetik fiqurları əsərdə geniş şəkildə əks etdirmişdir. "Şeyx Sənan" əsərində təsəvvüfdə olan dörd qapı – şəriət, təriqət, mərifət, həqiqət mərhələsindən, qəlbin təmizliyi, bəsirət gözünün açıq olması, mürid və mürşid, dörd ünsür və s təsəvvüfi fikirləri izah etməyə çalışmışıq. Xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, dramaturq təsəvvüf əhlinin daxili dünya görüşü ilə bərabər, zahiri portretini də yaratmağı bacarmışdır:

*Yeməz – içməz zavallı pək düzgün
Ağlamaz ağlatır cihanı bütün
Həm seçilməz o bir müqəvvadan
Adı köçəməmiş bu dünyadan*

Aşağıda göstərəcəyimiz şeir nümunəsində isə təsəvvüf əhlinin daxili aləmini, onlara məxsus daxili təlatümü göstərmişdi.

*Əhli-hal eşq için evet bayılır,
Haydı Zəhrayı get çağır ayılır.
Olsa merac olur da ruhani,
Hep yalandır üruci-cismani.*

Yuxarıda qeyd olunan misralar açıq-aydın şəkildə təsəvvüf əhlinin halından xəbər verir. Bildirilir ki, aşıqlıq məqamına çatmış insanlar hal-əhli olanlardır. Təsəvvüf əhli müxtəlif hallar yaşayır, bir sıra mərhələlərdən keçir və ən sonda həqiqət mərhələsinə çatır. Həqiqət mərhələsində aşıq əksər hallarda ekstaz vəziyyətdə olur. Yəni o bayılır, huşunu itirir və bu zaman o öz yarını - Haqqı görür. Bu əsərdə də görürük ki, H. Cavidin yaratdığı Şeyx Sənan obrazı əsl aşıqdır. O da bu cür ruhi hallar yaşayır, huşunu itirir və bu məqamda ruhun meracı baş verir. Aşıq məşuqla yəni mütləq varlıqla görüşür. H. Cavid yazır ki, bu halın yəni ekstaz halının Peyğəmbər (s.a.v) özündə də baş vermişdir. O deyir ki, insan heç vaxt cisim kimi ərşə yüksələ bilməz. Yəni ərşə yüksəlmək, haqqı görmək yalnız ruhla bağlıdır. Məhz Peyğəmbərin (s.a.v) Allahla meracı ruhu ilə olmuşdur. Şeyx Sənanın bu halının da merac olduğunu görürük. Bu fikir "Qurani Kərim"də də öz əksini tapmışdır. Müqəddəs kitabda qeyd olunur ki, insan qiyamət günü Allahı cismani gözləri ilə deyil, bəsirət gözləri ilə görürlər və eşq əhlinin bəsirət gözü bu dünyada açıq olduğundan onlar artıq haqqı görürlər və ona doğru can atırlar. Yəni də Quranın İsrə surəsinin 72-ci ayəsində bu dünyada (Allahın dəlillərini, möcüzələrini görməyib gözü, qəlbi) kor olan axirətdə də kor olar və haqq yolundan daha çox azar.

Bu fikrin M.C. Rumi yaradıcılığına böyük təsiri olmuşdur. Bu surədən təsirlənən Mövlana yazır ki, Haqqın camal sifətlərini bəsirət gözü ilə görməyən adam kordur. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Ruminin bu fikrinin H. Cavidə olan böyük təsiri "Şeyx Sənan" da aydın şəkildə öz əksini tapıb. Belə ki, H. Cavid Şeyx Sənanı kor dərvişlərlə qarşılaşdırır və şeyxlə dərvişin dialoqunda bu özünü açıq şəkildə ifadə edir. Əsərdən məlumdur ki, Şeyx Sənanın qarşılaşdığı dərvişlər kordur. Və bu dərvişlər eşq əhlidir. Bu dərvişlər gözlərində zülmət pərdəsi olan lakin bəsirət gözləri açıq, qəlblərində məhəbbət nuru olan şəxslərdir. Onlar Sənanı kor olduqlarını dedikdə Sənan razılaşmır. Deyir ki, cismani gözlə görməyin böyük bir əhəmiyyət yoxdur. Məqalədə əsərin geniş təhlilini vermək imkanımız olmadığı üçün bir neçə məqama toxunmaqla kifayətləndik.

Yekun olaraq qeyd edək ki, əsərin təhlili zamanı görürük ki, əsər təsəvvüfi-fəlsəfi dünya görüşü əks etdirmə baxımından qüvvəli əsərdir. Bu əsər təsəvvüfi dünya görüşünün elmi deyil, bədii inkasıdır.

КАВКАЗСКИЕ СТРАНИЦЫ В ТВОРЧЕСТВЕ Л.Н. ТОЛСТОГО

Гюльнара ГАСАНОВА
Бакинский Славянский Университет
qjulnara-qasanova@rambler.ru
АЗЕРБАЙДЖАН

С ним связаны годы военной службы и первые литературные опыты, окончательно утвердившие в нем призвание писателя.

Поистине Толстой как писатель был «рожден» на Кавказе. Могучий и прекрасный Кавказ с его щедрой природой и смелыми гордыми обитателями стал приютом желанной свободы. Здесь он осознал себя художником слова.

Кавказ был настоящей школой жизни и художественного мастерства для писателя. Здесь рождались творческие замыслы и вдохновение. Он усиленно сочинял, появлялись новые темы, определялись яркие образы, складывались мысли. В стремлении к художественному совершенству оттачивал мастерство, учился «управлять своим пером и мыслями».

На Кавказе им были написаны «Детство» (1852), «Записки маркера» (1853). Под впечатлением кавказской войны созданы рассказы и повести и задумано многое, что воплотилось позднее: «Набег» (1852), «Рубка леса» (1855), «Из кавказских воспоминаний. Разжалованный» (1856). «Казачи» (1863), «Кавказский пленник» (1872). «Хаджи-Мурат» (1896-1904).

Толстой предстает как тонкий знаток жизни, быта, культуры, нравов и обычаев кавказских народов. В процессе работы он изучил достаточно большое количество разнообразных источников, начиная с исторической литературы, и кончая рассказами очевидцев событий.

Все произведения данного периода носят автобиографический характер.

Толстой, как и Лермонтов, принимал участие в военных походах и вылазках против горцев. Он проливал чужую кровь. Война изображена писателем без прикрас: разрушение горных аулов, убийство мирных жителей, грабежи.

Толстой сочувствовал горцам, Он осуждал насилие и жестокость, порожденные опустошительной войной. Он сознавал, что истребление себе подобных «несправедливое и дурное дело». Война для него и спустя полвека останется безумием и преступностью.

Война стала для него не только испытанием силы и характера, но и предметом нравственно-философских размышлений. В одном из дневников он признавался, что начинает любить Кавказ «хотя посмертной, но сильной любовью», и что «действительно хорош этот край дикий, в котором так странно и поэтически соединяются две самые противоположные вещи – война и свобода».

В кавказских рассказах Толстого, и в особенности батальных сценах, усматривается влияние А.Бестужева-Марлинского. Но Толстой шагнул далеко от романтических произведений, создав шедевры русской реалистической литературы. Действительность для него была лучше воображаемого.

На Кавказе сформировалась нравственная философия и социально-историческая концепция Толстого. Кавказская действительность расширила его кругозор и явилась мощным стимулом в творчестве. Будучи на Кавказе он тесно общался с русскими солдатами, вольными казаками, горцами. Именно они, бесстрашные, стойкие, мужественные, далекие от тщеславия и напускной удалости, – главные герои его произведений. В них ведущее место занимает проблема народа, русского национального характера. Наблюдая за поведением солдат и офицеров, привыкших к будням войны, он раскрывает их психологию. Каждый со своими думами, философским отношением к жизни, и смерти, и войне.

Уже в первых военных рассказах Толстого с достаточной определенностью выступает своеобразный стиль воссоздания батальных сцен и образов военной среды, получивший свое дальнейшее развитие в «Войне и мире». Кавказская тема соотносится в творчестве Толстого с размышлениями о подлинной и мнимой храбрости, истинной и ложной красоте, духовной и нравственной сущности. Толстой подходил к кавказской войне с нравственных позиций, считая, что добром можно победить зло, и людям незачем убивать друг друга. Именно так виделось ему решение проблемы. Толстой-моралист утверждает: русские и горцы могут жить в мире и согласии.

Кавказ был для писателя и мечтой и действительностью. Впоследствии, оглядываясь на прошлое, он скажет, что никогда более не доходил до такой высоты мысли как тогда, в то время, продолжавшееся 2 года. И всё, что он нашёл тогда, навсегда осталось его убеждением.

Толстой никогда больше не бывал на Кавказе, в краю «кипучей жизни» и «смелых мечтаний», любовь к которому пронёс через всю жизнь.

İNGİLİS DİLİ

**C.M.KUTZEENİNİN YARADICILIĞINDA İNSANIN
CƏMIYYƏT BASQISI QARŞISINDA ACIZLIYI VƏ “ACIZLIYIN
QİSASI” MƏQAMI (“AĞDƏRİLİLİK KOMPLEKSI” VƏ ÖDƏNMƏYƏCƏK
BORCUN AĞIRLIĞI FONUNDA)**

Səbriyyə İSMİZADƏ

Azərbaycan Dillər Universiteti

sabriyya@inbox.ru

AZƏRBAYCAN

Nobel mükafatı (2003-cü il) laureatı, Cənubi Afrika Respublikası əsilli ingilisdilli yazar C.M.Kutzeenin “Barbarları gözləyərkən” və “Mikael K-nın həyatı və dövrü” romanlarında müəllif tərəfindən əsas qabardılan problemlərdən biri, ümumiyyətlə onun yaradıcılığı üçün səciyyəvi olan və demək olar ki, bütün yaradıcılığında “qırmızı xətt”lə keçən “günahkarlıq kompleksi”dir. Kutzee hər iki romanda cəmiyyət basqısı qarşısında acizliyini hiss edən insanın zamanla vicdan əzabı şəklində yaşamış olduğu “acizlik qisası” fəsadını, sonradan gələn günah etirafı qarşısında özünü cəzalandırmaq, vicdan hesabı qarşısında ödənməyəcək vicdan borcunun ağırlığının yükünü çəkmək kimi problemləri araşdırır. L.Zalesova-Doktorovanın da qeyd etdiyi kimi, Kutzee yaradıcılığında ən güclü əsərlərdən sayılan hər iki roman “apateid zamanında qələmə alınmaqla insana, insan şəxsiyyətinə qarşı zorakılıq əleyhinə ən böyük, ən nəhəng etirazları təcəssüm etdirmiş oldu” (Лариса Залесова-Докторова. Мир Джозефа Максвелла Кутзее <http://magazines.russ.ru/zvezda/2004/3/dok10.html>). Düşünən ziyalı, vicdanlı vətəndaş, həssas yaradıcı şəxsiyyət olaraq C.M.Kutzee gözünü açdığı, özünü tanıdığı dövrdən etibarən uzun onilliklər boyu içində yaşamış olduğu irqi seqreqasiya, sosial ədalətsizlik, milli ayrışdırılığın yükünü, “seçilmişlərdən”, yəni ağdərillərdən olmağın “utanc”ını, özünün irqi, milli kimliyinə görə ölkədə cərəyan edən zülüm və ədalətsizliklərin məsuliyyət yükünü bölüşmək ağrısını yaşayır. Bu səbəbdəndir ki, Kutzeeni “yazıçı-kosmopolit”, Dünya vətəndaşı kimi səciyyələndirən A.Çaşınanın da bildirdiyi kimi, “onun (Kutzeenin – S.İ.) əsərləri bir personajın “solo”suna köklənir, hansı ki, zamanına, aid olduğu cəmiyyətinə qarşı çıxır. Bu, üzəndə əsrinin, zamanəsinin bütün ədalətsizlik, amansızlıq və təhqirlərinin hədəfi olan, təqiblərə məruz qalan, “alçaqdırılmış və təhqir olunmuş” insandır (təsədüfi deyil ki, Kutzeeni Dostoyevski ilə müqayisə edirlər – qeyd A.Çaşınanıdır.). Həmin personajın yeganə silahı – mənəvi dəyərləri, sarsılmaz dözümlü və dəyanətidir. Bütün bunların qarşısında qəhrəmanın susqun itaəti istənilən cəlladı özünü vicdan mühakiməsinə çağırmağa qadırdır” (kursiv bizimdir. – S.İ.) (Анна Чашина Кутзее, писатель-космополит... <http://www.gazeta29.ru/nextgen/>).

Susqun itaətlə cəlladı, hakimləri qarşısında mənəvi ucalıq, ləyaqət üstünlüyü əldə edilməsi yolunu təkcə adı çəkilən əsərlərinin qəhrəmanları deyil, eləcə də apateid rejiminin süqutundan sonra qələmə alınmış “Rüsvayçılıq” romanının qəhrəmanı Devid Luri (David Lurie) və onun qızı Lusin (Lusy) baş verən haqsızlıqlar qarşısında duruşu, nümayiş etdirdikləri dözümlü və dəyəndə də izləmək olar. Əslində M.F.Dostoyevski ilə tez-tez müqayisə edilməsinə baxmayaraq, bu məqamda Kutzee “sülhpərvər itaətsizlik”, “itaətin etirazı” formatında cəmiyyətə etiraz mesajını, baş verənləri qəbul etməmə duruşunu sərgiləyən qəhrəmanlarının həyat fəlsəfəsində o, həm də Mahatma Qandi fəlsəfəsinə yaxındır. (M.Qandinin “zorakızis mübarizə” nəzəriyyəsilə müqayisə üçün daha ətraflı bax: Конухова А. В. Ненасилие как идеал и принцип человеческого бытия: социально-философский анализ, автореферат... канд.филос.наук., Rhfcyjzher, 2014, 29 с.). Bu etiraz formasında M.Qandinin yanaşmasına görə “qeyri-zorakılıq (qeyri-zorakı mübarizə - S.İ.) həqiqətin sinonimi kimi çıxış edir” (kursiv bizimdir. S.İ.) (Пряхин Н.Г. Философия ненасилия: история и современность, автореферат... канд.философ.наук., Санкт-Петербург, 2006, 23 с. ; с.8)

Bütün anlaqlı həyatı boyu insan əleyhinə cinayətlərə, insan şəxsiyyətinin alçaldılması, irqi, dini, milli, sosial ayrışdırılıq əsasında insanların “keyfiyyət şkalası”na görə fərqləndirilməsinə qarşı çıxan

və bu səbəbdən də, öz əsərlərində apateid rejiminin alovlu tənqidçisi kimi çıxış edən C.M.Kutzeenin həyat paradoksu bu baxımdan maraq doğurmaya bilməz. Belə ki, Vətəni Cənubi Afrika Respublikasındakı qaradərili insanların hüquq və azadlıqlarının ən acımasızcasına tapdalanmasının dövlət mexanizmi səviyyəsində icra edilməsini hədəf alan apateid qarşı mübarizəsilə seçilən C.M.Kutzee bu rejimin çökdürülməsindən sonra 2002-ci ildə CAR-dan Avstraliyaya mühacirət edir. Halbuki ona qədər də ABŞ vətəndaşlığı üçün müraciət etmiş, lakin Vyetnam müharibəsi əleyhinə etirazlarda iştirakına görə mənfi cavab almışdır (Джон Максвелл Кутзее <http://injournal.ru/biograf/johncoetzee.html>). Bu onu göstərir ki, əslində mübarizənin ön cərgəsində olan C.M.Kutzee “aədrililikdən”, “seçilmişlikdən” doğan günahkarlıq kompleksi, ödənməyəcək yükün ağırlığı altında yaşamaq kimi şəxsiyyət faciəsinin içindədir.

Xatırladaq ki, 1948-1989-cü illərdə rəsmi şəkildə CAR-ın dövlət ideologiyasının, idarəetmə mexanizmlərinin əsasını təşkil edən və irqi seqreqasiyaya əsaslanan apateid (istinad etdiyi apartheid sözü afrikaans dilində “ayrılıqda, əlaqəsiz, təmassız şəkildə birgəməvcudluq sürdürmək” anlamını verir) rejimi 1992-ci ildə Nelson Mandela və digər siyasi dustaqların azad edilməsi və əsas ayrışçılıq qanunların qüvvədən salınması ilə tarixə gömülmüşdür. (Апартеид // Политика. Толковый словарь. М.: "ИНФРА-М", Издательство "Весь Мир". Д. Андерхилл, С. Барретт, П. Бернелл, П. Бернем, и др. Общая редакция: д.э.н. Осадчая И.М.. 2001. <http://dic.academic.ru/>). Özünün bioqrafik məzmunlu əsərlərində hələ erkən yaşlarında apateid rejimin ədalətsizliyinə vardığını və heç vaxt ifrat sağçı CAR “Milli partiyası”nın tərəfdarı olmayacağına söz veridiyini, tipik irqçi afrikanerlərə ikrahla yanaşdığını etiraf edən C.M.Kutzee, K.A. Qriqoryevanın da haqlı olaraq qeyd etdiyi kimi, ömrü boyu uşaq vaxtı əldə etdiyi kompleksin acısını yaşayıb. Belə ki, “balaca Con Kutzee insanların sinfə, etnik və irqi aidliyyətə görə fərqləndirilməsinin ədalətsizlik və amansızlığını anlamağa başlayır və rəsmi olaraq “aparteid” adını almış cinayətkarlığa görə öz şəxsi günahını hiss edir. Bununla da, artıq yetkin yazıçı C.M.Kutzee ... özünün təqib edilən azlığın hüquqlarının müdafiəsində duran həyat pozisiyasını müəyyənləşdirmiş oldu (kursiv bizimdir. – S.İ.)” (K.A. Григорьева .Дж.М. Кутзее, южноафриканец: автобиография «Детство» // Изв. Саратов. ун-та. Нов. сер. Филология. Журналистика. 2011. Т. 11. Вып. 1. С. 93 – 98. cyberleninka.ru). Bununla da balaca Conun gələcəkdə Nobel lauretı Con Maksvel Kutzeeyə çevrilməsi kimi (yetkin şəxsiyyətin formalaşması prosesi kimi) ağırlı psixiemoşional – intellektual yenidən “doğuluş”u Freydin bütün komplekslərin uşaqılıq dövründən qaynaqlanması həqiqətini əyani şəkildə təsdiqləmiş olur. Belə ki, “İnsan qəlbinin sirri – onun uşaqılıq faciələrində gizlənir. Həmin faciələrin kökünə varın və şəfa (sağalma) bunla da gələcək ” – deyən psixanalizin banisinin (О Фрейд - ты Мир. Персонально для Вечного Оппонента. <http://professional.ru/Soobschestva/psi-faktorvzglyad/o-frejd--ty-mir-personalno-dlja-vechnogo/>) fikirləri öz dolaylı təsdiqini CAR –ın apartheid rejimini ərsəyə gətirmiş ağırdırıl əhəlisinin yerinə günahkarlıq kompleksini yaşayan və qaradərili əzilən kütlə qarşısında ödənməyəcək, ödənə bilməyək borcun ağır yükündən əziyyət çəkən Kutzeenin yaradıcılığında izlənilir. Apartheid rejimi süquta uğradıqdan sonra ölkədə qaradərili çoxluğun bəzi qisminin revanşizm meyilləri sayəsində ağırdırililərə qarşı ayrışçılıq siyasəti yürüdülməyə başlayanda Kutzee belə demək olarsa, “özünü bağışlayır”, etmədiyi günahlarına görə, sadəcə olaraq, dəri rənginə görə bölüşdüyü məsuliyyət yükünə, borc ağırlığına görə itaətkarcasına bağışlayır. Y.A.Stukovanın da qeyd etdiyi kimi, “Kutzee apartheid rejiminin çöküşündən sonra ağırdırili əhaliyə qarşı aparılan terrora qarşı da etiraz edir” (Струкова Е. А. Мифологизированный образ русского писателя в романе-псевдобιοграфии Дж. М. Кутзее «Осень в Петербурге» / Е. А. Струкова // Научный диалог. 2016, № 1 (49). С. 159—169. <http://www.nauka-dialog.ru/userFiles/file/159-pdf> ; с.161). Lakin o, bu etirazında apartheidin ifşasında olduğu qədər amansız və ardıcıl deyil, burada da ona etmədiyi günahlardan doğan “ağırdırilik kompleksi” mane olur.

AMERİKA UŞAQ ƏDƏBİYYATININ YARANMA TARİXİ

Turanə ABDULLAYEVA

Qafqaz Univeristeti
Turane_1988@mail.ru
AZƏRBAYCAN

Bildiyimiz kimi hələ XVII-XVIII əsrlərdə uşaq ədəbiyyatı deyilən bir məhfum yox idi. Zamanla bu ədəbiyyat yaranıb inkişaf etməyə başladı. Bir çox uşaq hekayələri bəzən olurdu ki, uşaqların özləri və gənclər tərəfindən yazılır, sonra isə bu əsərlər nəşr edilərək yaşlıları arasında yayılır. Əlbəttəki, belə yazıçıların əsərlərinin işıqlanmasında valideynlərinin və müəllimlərinin böyük köməkliyi olur. D.Aşfoldun 1919-cu ildə yazdığı “Gənc səyahətçilər”, Ann Frankın 1952-ci ildə yazdığı “Gənc qızın gündəliyi” adlı əsərləri belə hekayələrdən bəziləridir. Uşaq hekayələri uşaqların özləri ilə birbaşa kontakt zamanında yarana bilər. Uşaqların yuxu vaxtı qulaq asmağı sevdikləri ən yaxşı yadda qalan belə hekayələrdən biri A.A.Milnin öz oğluna danışdığı “Vinni pux”-dur ki, 1926-cı ildə o artıq bu hekayəsini qələmə almışdır.

Amerika ədəbiyyatının yaranmasından çox illər əvvəl Qərbi Avropada uşaq əsərləri, uşaqıq dövrünü əhatə edən bir ədəbiyyat sahəsi yaranmağa başlamışdı. Flipp Arilsin fikrinə görə ümumiyyətlə “uşaqıq” məhfumu anlayışı ədəbiyyata hələ XVII əsrdən meydana gəlmişdir. Baxmayaraq ki, bu dövrdə yazılan kitabların demək olar ki, əksəriyyətinin mövzusu dini və ədəb mövzuları ilə bağlı idi, lakin bu kitablarında əksəriyyəti uşaqlara öyrədilməsi üçün nəzərdə tutulurdu. Harvi Darton isə sübut etməyə çalışırdı ki, XVII əsrdən əvvəl heç bir uşaq ədəbiyyatı mövcud deyildi. (*Nineteenth Century Children: Heroes and Heroines in English Children's Stories 1780–1900*. Avery, Gillian. 1965. London) O, uşaq ədəbiyyatının inkişafını bir başa Quttenberqin kitab nəşrinin kəşfi ilə bağlayır.

Qərb ədəbiyyatının xüsusi ilə də İngiltərə ədəbiyyatının Şimali Amerika ədəbiyyatına təsiri danılmazdır. XVIII əsrdən başlayaraq İngiltərə ədəbiyyatında sırf uşaqlarla bağlı əsərlər meydana gəlməyə başladı. Bunlar arasında Daniel Defo (Robinzon Kruzo), Jonatan Svift (Qulluvin səyahətləri) kimi yazıçıların əsərləri xüsusi yer tutur. Puritan dövrünün yazıçıları hesab edilən bu yazıçılarında əsərlərində dini fikirlər sözsüz ki, mövcud idi, lakin bunla belə əsərlərin mövzusu uşaqlar üçün nəzərdə tutulmuşdu. XVIII əsrdə Sarah Filding tərəfindən yazılmış “Mürəbiyyə” əsəri də mövzu baxımdan, heç bir dini möhumatla bağlılığı olmayan bir əsər hesab edilir və uşaqlar üçün yazılmış bir əsər hesab edilir. (*Nineteenth Century Children: Heroes and Heroines in English Children's Stories 1780–1900*. Avery, Gillian. 1965. London)

Amerika ədəbiyyatı əsasən Viktoriya dövründə inkişaf etməyə başlamışdı. Bu dövrdən başlayaraq uşaqlar üçün əsərlər yazılmağa başlamışdır. Bu dövr uşaq ədəbiyyatının özünə məxsus xarakterik xüsusiyyəti mövcud idi. Bu vaxt yazılan əsərlərin mövzusu uşaqların cinsiyyətinə görə fərqlənirdi. Qız və oğlanlara aid hekayələr ayrı-ayrılıqda qələmə alınır. Qız uşaqları üçün yazılan hekayələrin əksəriyyətini evdarlıq, ailəyə bağlılıq mövzular əhatə edirdi. Belə əsərlərə misal olaraq Alkottun (Little women) “Balaca xanımlar”, Keyt Duqlasın (Rebecca of Sunnybrook Farm) “Sanibruk fermasının Rebekası” göstərmək olar. (*American Picturebooks from Noah's Ark to the Beast Within*. Bader, Barbara. 1976. New York)

Digər növ əsərlərə isə oğlan uşaqları üçün nəzərdə tutulmuşdur. Belə əsərlərdə əsasən onların pis və ya yaxşı obraz kimi, qorxaq və ya qəhrəman kimi olmaları təsvir edilir. Amerika uşaq ədəbiyyatı dedikdə ilk əvvəl yadıma Mark Tven düşür. Mark Tven oxuculara daha çox “Haklberri Finin sərgüzəştləri” (Adventures Huckleberry Finn) və “Tom Soyerin macəraları” (The Adventures of Tom Sawyer) adlı romanları ilə tanışdır. Tveni tanımış amerika yazıçısı Vilyam Folkner Amerika ədəbiyyatının “atası”, Ernest Heminquey isə müasir Amerika ədəbiyyatının onun sadəcə bir əsərindən – “Haklberri Finin sərgüzəştləri” romanından törədiyini bildirmişdir. O, bir-birindən maraqlı, çoxlu bədii əsərlər yazmışdır. Onun ağılasıqmaz macəralər, sehirlı hadisələr, şən və qorxulu əhvalatlarla zəngin olan əsərləri dünyanın bütün uşaqlarının və böyüklərinin xoşuna gəlmişdir. (Mark Tven. Seçilmiş əsərləri. Bakı, “Öndər nəşriyyat”, 2005, 5səh.)

Amerika ədəbiyyatında Robert Lui Stevin (Treasure island) “Xəzinə adası”, Ridyard Kiplingin (Kim) “Kim” əsərlərində sırf oğlan uşaqları üçün nəzərdə tutulub yazılmış əsərlərdir. Zamanla bu

tendesiya ədəbiyyatda itməyə başlayır, yeni-yeni əsərlər yazılır ki, artıq bura da cinsi ayrı-seçkiliyə yol verilmir, əsərlərin mövzusu həm qız həm də oğlan uşaqlarının maraqlarına uyğun gəlir. Anna Syuvelin (Black beauty) “Qara gözəllik,” Kiplingin (Jungle book) “Cungili kitabı” hər iki cinsin uşaqları üçün maraqlı hekayəyə çevrilmiş, sonralar bu əsərin əsasında hətta “Tarzan” adlı bədii film və fultifilm çəkilmişdir ki, nəyin ki bu film uşaqların eləcə də gənclərin və yeniyetmələrin sevimli filminə çevrilmişdir.

Amerika ədəbiyyatında uşaq ədəbiyyatına aid əsərlərin yazılması XX-ci əsrdə bir ənənəyə çevrilməyə başlamışdır. 1902-ci ilə Bietriks Porterin (The tale of Peter Rabbit) “Dovşan Pitrin nağılı”, 1926-cı ildə A.A. Milinin (Winni-the-pooh) “Vinni pux” əsəri yazılmışdır. Burada hekayənin əsas qəhrəmanları heyvanlardır. Bu tip hekayələr əsasən uşaqların daha erkən yaşlarında maraqlı göstərdikləri hekayələr sırasına aiddir.

Artıq müasir dövr uşaq ədəbiyyatı XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq ayrıca bir ədəbi janr kimi daha geniş yayılmağa başladı. Bu dövrdə rasist əsərlər kimi qiymətləndirilən bir sıra əsərlər meydana çıxmışdı. Çox erkən məşhurluq qazanmış J.Ş. Harisin (uncle Renus, his songs and his saying) “Renus dayı, onun mahnıları və deyimləri”, H.Beykirmənin (The story of Little Black Sambo) “Balaca qara sambonun hekayəsi” və s. kimi əsərlər o dövrdə rasist əsərlər olaraq qiymətləndirilirdi. (*American Picturebooks from Noah's Ark to the Beast Within*. Bader, Barbara. 1976. New York)

1920-ci illərdən başlayaraq uşaq ədəbiyyatında yeni yanaşma tərzini meydana çıxırdı. Bu daha sonralarda geniş yayılmış multikultural yanaşma idi. Du Boyssa məxsus olan və ilk Afrika-Amerika uşaq jurnalı hesab edilən (The brownies book) Bronilərin kitabı nəşr edilməyə başladı. (1920-1921-ci illərdə). J.Fauseti və L.Haşın müəllifləri olduğu bu jurnalda uşaqlar üçün hekayələr, poemalar və məlumat xarakterli yazılar nəşr edilməyə başladı. Bu dövrdə bir sıra Afrika-Amerika yazıçıları olan Arna Bantemz, Lusi Klifton, Mildred Teyler, Vircinia Hamilton və Asiya-Amerika yazıçıları olan Laurens Yip, Alen Sey və s. uşaq ədəbiyyatının ağ dünyasını əbədi olaraq dəyişdilər.

Uşaq ədəbiyyatı ədəbiyyatın ayrıca bir sahəsi kimi inkişaf edirdi və yeni-yeni metod və yanaşmalar meydana çıxırdı. 1940-cı illərdə Margarit Braun, Lusi Mitçelin təhsil nəzəriyyəsi əsasında altı yaşından balaca uşaqlar üçün kitablar istehsal etməyə başladılar. M.Braunin ən məşhur şəkilli kitabları (the Runaway Bunny) “Qaçaq Bani” və (Goodnight Moon) “Gecən xeyrə ay” adlanır. Bu kitabların rəsmləri Kliment Hard tərəfindən çəkilmişdir.

Uşaq ədəbiyyatı inkişaf etdikcə bu ədəbiyyatla bağlı olaraq bir sıra televizor filmləri və seriyalar çəkilməyə başladı. Valdirin (Little House) “Balaca ev” və Mark Braunin (*Arthur adventure*) “*Arturun macərələri*” əsərləri əsasında 1976-cı ildə məşhur televizor serialları işıq üzünə gördü. İlk uzun metrajlı uşaqlar üçün olan film 1937-ci ilə Valt Disneyin rəhbərliyi altında (Snow white and seven dwarfs) “Qar bəyaz və yeddi cüce” olmuşdur. Daha sonralarda Valt Disney bir çox uşaq hekayələrinə animasiyalı filmlər çəkmişdir. Bu filmlər təkcə Amerikada deyil, dünyanın bir çox ölkələrində də geniş auditoriya kütləsi yığmışdır.

Son olaraq onu da qeyd etmək lazımdır ki, Amerika ədəbiyyatında uşaq ədəbiyyatının xüsusi yeri bugün də öz əhəmiyyət və vacibliyini qoruyub saxlayır, yeni-yeni yazıçılar öz yeni əsərlərində tarixiliklə yanaşı yeni ideyalar ilə uşaqların zövqünü oxşayırlar. Artıq texnologiyanın geniş yayıldığı bir dövrdə belə əsərlər təkcə Amerikada deyil, dünyanın bir çox ölkələrində bir çox dillərə tərcümə edilərək oxunur, digər xalqların da uşaq ədəbiyyatına öz təsirini göstərir.

ANALYSIS ON “BETRAYAL” BY HAROLD PINTER

Gulnar JAFAROVA

Qafqaz University
gulka_c91@mail.ru
AZERBAIJAN

“Betrayal” is the most noticeable dramatic work of Harold Pinter which was written in 1978. It introduces writer’s economical dialogue, characters’ secret emotions among characters, infidelity and hidden motivations. Plot of play is so innovative. It associates various substitutions of betrayal depending to a seven-year relation involving a married couple. They are Emma and Robert, and Robert's "best friend" Jerry. Jerry is married, too. His wife’s name is Judith. For five years Jerry and

Emma goes on their relation without Robert's knowledge, both going Robert and betraying Judith. Despite, she goes on their relationship, it goes on until Emma, admits her deception to Robert without telling Jerry she has done so. Passing four years after exposing the relation, in 1977 and two years after their next terminate, Emma sees Jerry for speaking to him that her marriage to Robert ends. Then, she prevails to Jerry in telling him that "last night". She had to tell the truth to Robert and that now he warns of the relation. Sum up, reality is that Robert has known about the relation after the past four years.

In the recent twenty years since *Betrayal* was the only play has become something of a classic, made reachable to ever-growing spectators by the film version with the excellent Patricia Hodge, Ben Kingsley and Jeremy Irons. The characters' inconstant seek for meaning is shared by the reader, audience however is garbled, through the intellectual formal shaping elements employed by Pinter, from the ethical to the aesthetic sphere. The supremacy of its summary form over its narrative content, its position on the interest of time to memory, its calmness, ironical tone and its intentional abstinence of a spiritual posture. Even though a lot of noticeable analyses of *Betrayal* came soon after the play was first produced, we have today collected enough span from it to legitimate its re-assessment. In this article, I shall investigate the play as a trial in division, a promotion of human relationships in terms of game range and a post-modern, aesthetic and ironical transaction of what used to appertain to religion and ethics. Now that the internal enthusiasm about the courageous time-turning back of its plot has ensconced down, the artistic environments of the play can be appeared more frankly. The chronological cancellation is instrumental to this common wake-up of the dramatic shape and style.

The admission of deceit hasn't got spiritual blame or even profound mental damage in *Betrayal*. The fabric of all human relations seems to pass and sap. There is also a limit of egocentricity in the lovers that acts as a remedy to love. The family, the work, the children. These medium-class institutions are assimilated as sublime precise and the love-affair is simply a side-kick for both parties, who do not equip emotionally so much in it. Neither maintenances about the other enough to be really prepared to give up something of his or her life style.

Betrayal has distinctly forfeited its spiritual and theological side within the world of the play. It has forfeited its individual feature in the twofold standard by which men and women are appraised. The concept of betrayal, the phrase itself, has been emptied of its sentimental strength. Diminished to an isolated sample, treachery seems to have forfeited its fist. The female's treachery is not appreciated like various from that of these two men. Emma illustrates a lady living in a community in which the salvation of women has been a *fait accompli*. Devotion in affection or marriage has been fell by the wayside in equal part along with betrayal. No one in "*Betrayal*" appears to get especially disappointed for this.

The situation for Robert's misogynist performance is Jerry's falling in for a drink in the fourth scene. The talk is led on a number of levels regularly and is full of close harmonic voice. This is in the general theme of a romantic story to work to persuade that there is anything unexampled regarding it that distinguishes it from all other love topics. It is about a rare desire. Obviously, the negligible conversation and the most frugal of dramatic arrangements are controlled by Pinter himself into a proficient trick that reveals the actual tenseness and intrigues. These are being played out underneath the comfortable overhead. Robert didn't supposed dividing from Emma after he finds out she is having a relationship with Jerry but only four years later, when that affair has practically and even nominally arrive to finish. There is emotional and social network within situations and relationships. They detected in the play. Besides them he diminished significance of treachery and its promiscuity can be realized as a task of the common loosening of these connections and the simplifying of the person's stipulations. Fervency is the majestic, overwhelming feeling that has undergone reduction in equal part. In Martin Esslin's words, "far from being impassioned complications, primordial and inevitable relationships appear fortuitous and meager."

Although, the playwright wanted to write particularly unromantic image of unfaithfulness, it is seen he underlines commonness of the text to the range. Obviously, there is even a feeling of the personae dropping into pre-scripted personages. The frivolity of tip compares with the traditional garments of drama and literature that disputes with the treachery of love and marriage. The intentional non-existence of a spiritual deliberateness in the work conflict with readers' own commonplace answers. It occurs with establishing inconsistency among them and the play. It shakes readers into a reappraisal of their own spiritual passwords and pre-opinion. This issue is often appeared in Pinter's most plays.

ANALYSIS OF “MARTIN EDEN” AS A MAJOR CHARACTER

Simuzar SHIRINOVA

Qafqaz University
simushka92@gmail.com
AZERBAIJAN

Martin Eden is a masterpiece by American author Jack London, about a struggling young writer. The protagonist of the novel is considered self-portrait of Jack London. Both Martin and author grow up in the lower class and suffered from extreme poverty. These factors made London to write such an autobiographical novel.

Eden is a poor seaman from a working class background. He was forced to make his own living and had to work to gain everything he wanted. As a poor sailor, Eden always desired of being educated, wealthy and belonged to the upper class society.

He inspired when he first meets the bourgeois Morse family. He discovers that there are whole other universe of people out there that he suddenly wants to be part of it. He falls in love with the sister of his young friend, who embodies all the intelligence and charm that he ever thought could be combined into one woman. Thus, he decides to educate himself to prove to be worthy of Ruth and manages it very well.

Martin Eden is determined and phenomenal character that Jack London created. I especially liked that the theme of class wasn't connected to material wealth, but to education, and then not mainly to formal education expressed in degrees and diplomas, but to a combination of what he had experienced himself, and to his ability of critical thinking and analysis.

He educates himself feverishly and every spare moment is devoted to study and then comes the great idea – he will write. Therefore, he strives to overcome his lack of knowledge and to turn himself from a rough sailor into a cultivated man. Eden pursues a career as a young writer to win the affections of Ruth Morse. It opens up a new world to the once struggling seaman.

Eden begins his pursuit of writing with a sense of optimism. Eventually, Martin gains the fame as an accomplished and famous writer. While he succeeds, he is isolated from higher classes he used to be respect. He finds himself increasingly distanced from his working class background and surroundings. He thought that the middle class values him for his fame, his former working class chums value him for a self he no longer feels himself to be.

When copies of his first book published, he doesn't greet them with the joy he once imagined, because it has come too late. Money and fame pour on in on Martin, but it means little to him now. The lack of struggle leaves him with nothing. Because he didn't see the aim to continue living in the world he had got accustomed to firstly. After achieving great success Ruth Morse tries to win him back, but Eden rejects and realizes that her love is false.

He feels as if he is not accepted as a true member of the elite. He thought he is still the same Martin Eden; his fame has only changed his image, not his character. Instead of enjoying his success, he retreats into a quiet indifference, interrupted only to rail mentally against the genteelness of bourgeois society or to donate his new wealth to working-class friends and family.

In life, Martin can find no way to save himself; his mind is dead to impressions. He feels mentally sick and resolves he will never write again. Gradually, he has lost his interest in life and feels alienated in the present and returns the sea, where despair overcomes him. The only thing he wants is rest, and finally he comes to a conclusion that only death will give him a peace, will soothe him away to everlasting sleep. Eden's tragedy is the tragedy of an individual isolated from his people and his class.

This is a story of a person climbing the fence to the greener grass and finding it was an illusion and that he has nowhere else to go. The author doesn't intend readers to accept Martin's denunciations of the weak. Indeed London wrote the novel was an argument against ruthless individualism that if Eden had been a socialist, he would never had killed himself. Unlike Martin, London was a socialist.

He takes in the suicide of Eden is in fact an expressions of his longing for escape from the pains of his wasted body. Through Martin Eden author shows us the struggle between classes, his sudden success, his experiences with women, and his disgust with society.

What a vital character that Martin Eden! A reader is drawn to his strength, brilliance and lust for life at first. Prodigious story of the hero motivated us, also many young writers to move on, and live a life without expectations.

ANALYSIS OF THE MAINPROTAGONIST IN BEOWULF

Madina SHAHMURADLI

Qafqaz University
mshahmuradli@gmail.com
AZERBAIJAN

Beowulf is heroic poem, the highest achievement of Old English literature and the earliest European vernacular epic poem. Preserved in a single manuscript from c. 1000, it deals with events of the early 6th century and is believed to have been composed between 700 and 750. The author of Beowulf is a mystery.

Beowulf is the son of ScyldShefing, and a strong king in his own right. He has questions in his mind about the main character of the poem. As a thane he serves Geat king Hygelac and maybe this opportunity leads him into becoming the King of the Geats. His nearly 50 year life is presented in his poem, including the fights with Grendel and his mother and with the treasure defender dragon. The main features of the Germanic heroism history are including loyalty, courtesy and pride. Honor was one of the most important symbols. There are many episodes described in his poems to emphasize this specific feature related to that period and the heroes of The Geats. For instance a young Geatish warrior, fights Grendel without protective covering and without a weapon and in return for that his opponent also fights with bare hands which shows the justice of the heroes. Beowulf is considered to have all epic heroes' features which every epic hero has these values and morals. Well, there is bravery, courage, lack of greed, and many others. The fights with Grendel give glory to Beowulf. He lacks greed when he does not keep the dragon's treasure for himself but shares it with his people. Now another thing is that an epic hero protects his/her culture. Beowulf is always ready to protect his culture even it doesn't matter to him if he loses his life in return for that. It is also clear when Beowulf died the Geats were destroyed and their culture vanished, thus Beowulf preserved the culture till his death.

On the other hand there are contrast ideas in comparison with other epic heroes it is shown that Beowulf doesn't possess all features which we can see with other epic heroes. For example Odysseus from Greek mythology, at first he has many difficulties achieving his freedom, coping with all troubles and in spite of all these eventually he lasts all his time enjoying the prosperity. Beowulf is not considered to be one of this typical heroes since he does die in battle and does not live on, despite that his death is a noble death which gives him a big glory. His dominance came from his strength which allowed him to succeed in the battles. If it were not for his pure strength, he would not have been able to defeat Grendel, for weapons would not work. By fighting Grendel without weapons, he opened himself up to greater glorification. Beowulf's strength could not be seen as a disadvantage, while the results of his strength could.

Many battles won by him were the result of his strength and glory including that with Grendel. Beowulf used his glory in previous battles to justify himself when coming to help Hrothgar. In addition, he was decisive and his bravery and his self-assurance played an important role in his decisions. Even sometimes this bravery and his adventurous spirit made him get into trouble. While in his young age, Beowulf was into a lot of glory and recognition. As time passed all of these started to be taken away, and it made him weaker and lose his abilities through the rough periods of the history.

As the king of the Geats, he had to protect his land through dangerous circumstances namely from the attack of the dragon. And as a result of these attacks he felt angry and decided to kill the dragon. In one of the battles he was beaten and saved by one of his thanes, Wiglaf. Now, Beowulf's strength was not enough to kill the dragon which became a disadvantage for him. The loss of strength, and the battle was disheartening to Beowulf, however he took it in stride. After his battle with the

dragon Beowulf realized his time was over. However, he used the time on his death bed to reflect on his life, he continues with all his strength even to gain another glory which could help his thanes remembering all great battles which they got successfully fought. This is a sign of Beowulf's self assurance. Even though his assurance no longer guided him into battle, Beowulf used it to assure himself that he had done well in his life.

During his life time, Beowulf was a great fighter. His bravery and strength helped him to triumph, and he made sure everyone knew about it. By doing so he showed his vanity. However, all of his attributes; strength, courage, self assurance, and adventurous helped Beowulf for good. While they could have had greater bad effects, Beowulf carried himself well and was respected by many (except for Grendel!).

CRITICAL ANALYSIS OF JAMES JOYCE'S NOVEL "A PORTRAIT OF THE ARTIST AS A YOUNG MAN"

Aysel MAMEDOVA

Qafqaz University
mamedovaay@gmail.com
AZERBAIJAN

James Augustine Aloysius Joyce is one of the prominent representatives of British romanticism. Being Irish by origin, J. Joyce opens a way to new literary trend in British literature and uses new literary methods in such large works of fiction as "Ulysses" and "Finnegans Wake". He is one of the leading figures among the followers of stream of consciousness technique and his epiphanies are very popular. Other famous works written by J. Joyce are the short story collection "Dubliners", a somewhat autobiographical novel "A Portrait of the Artist as a Young Man" and the others.

"A Portrait of the Artist as a Young Man" is one of the magnificent works of James Joyce and this novel is considered to be one of the most valuable works of literature of all time". James Joyce's first biographer Herbert Sherman Gorman stated that "so profound and beautiful and convincing a book is part of the lasting literature of our age", and with good reason. The main character of the novel, Stephen Dedalus, is a complicated and gumptious youth, and during the course of his life he is predisposed by massive changes. There are a lot of influences that affect him but most influential ones are family and religion. As time passes, Stephen's attitudes towards these influences get changed drastically. According to Stephen Dedalus, his family is very important to him. His father, Simon, plays an important role in his early life, and when Stephen is young he has great respect for him. However, sometimes Stephen is irritated by his father's actions and annoyed by his statements. Financial problems incurred by Simon causes his son's transferring to a day school. Stephen's hard times at his previous educational institution are relayed by his father and it culminates with the great disappointment of the younger Dedalus. Later in the novel, the family's financial problems continue to grow, that's why Stephen loses even more respect for his father and they are compelled to move. Once, when two males went their way to sell of the family estate, Simon comes back to his former school and communes with his former classmates. When Stephen hears about his father's bizarre behavior as a youth because of his flirtatious nature, he gets disappointed. He begins to revolt against his strict edification, and fights against his family's traditional values and way of life.

Religion is a steady existing force in Stephen's life. He is a pious Roman Catholic. When he is young he attends a religious school and possesses religious cognizance. He has great reference for the priests at his school, and even fears the rector. As his life develops, Stephen finds out that he has special feelings for women. Finally he lies down his desire's arms and makes love with a prostitute in Dublin. From this point of view, he begins to see his life as an immoral one and tries to correct it by making a lot of attempts. He goes so far as to deprive all of his senses from any form of pleasure. Stephen attends a religious retreat and takes all that he hears to heart. He comes to believe that if he does not correct his ways, he will be banished to an eternity in Hell. Stephen decides that he must

confess his immoral act and he goes to a small parish where he is not known. He tries to make amends for his sins, but to no avail. Stephen's sinful desires circumvent his spiritual values, and he decides to abandon his religion. He swears himself to change his life for the best, and begins studying at a university. During his university years, Stephen finds out his artistic nature and embraces it. He explains his new theories to all who will listen, and decides to move away from Ireland and his repressed beliefs, and to a new life of freedom.

"A Portrait of the Artist as a Young Man" is a literary work that is full of explicit aspects included in it. Perhaps one of the remarkable of them is the stylistic method of writing that Joyce uses. Multiple use of quotation marks makes it difficult to judge where dialogue begins and ends. This fact, however, lends itself towards the reader's determination of what the author had in mind by using this style. In addition to this, the plot is full of large gaps which makes it difficult to understand for the reader. The period of time in the story, as well as the simple identification of Stephen's age is difficult to grasp during the certain stages. Maybe Joyce wants to the reader to bring a more personal approach to the reading and understanding of the work. This is a captivating aspect of the novel as well. Many critics think that "A Portrait of the Artist as a Young Man" is an autobiographical piece of fiction. There are a lot of similarities that exist between Stephen Dedalus and James Joyce. The strong religious upbringing of these Irishmen, their financial problems, and the family life of each male is strikingly alike. Both of them attend the same schools, undergo the same mental and spiritual development, and grow strongly attached to their artistic interests. Although there are many differences between their lives, it is truistic that Joyce depicted his own life when he created this work.

In conclusion, this novel is an apparent work of great literary skill. The mastery with which it was written, and the questions it turns up in the reader's own mind, verify the classic nature of Joyce's writing. The deep meaning of the portrayal compensates the times at which the story line is difficult to follow. The life of Stephen represents the life of Joyce, and all his struggles to become whom he felt that he was meant to. It symbolizes an effort that everyone should take to heart; when one believes in something for themselves, one should attempt to achieve their goals no matter the difficulties that they must overcome.

DORIS LESSING AS FEMINIST

Feride ELEKPEROVA

Qafqaz University

feride.elekperova@mail.ru

AZERBAIJAN

One of the main figures of the XX century feminist writers is Doris Lessing. She is the notable writer because of her works. Doris Lessing is a post-war English writer. Now she is known for her short stories, novels and essays which relied on a wide range of XX century curiosities and problems, in her early novels which set in Africa she resisted with the politics of race, and to the politics of gender that lead to her acceptance by the feminist trend, to the act of the family and the person of the society, investigated in her field which space fiction of the late 1970s and early 1980s.

Her first novel "The grass is singing" was published in 1950. She was interested in feminism, mysticism, and cosmic fantasy which was reflected in the novel and became one of the best writers of the century.

Doris Lessing's another work is "To Room Nineteen". Doris wrote this story which she directly inspired by Virginia Woolf's "A Room of One's Own" story. In this story, Lessing described a typical woman that married, happy and with four children and the difficulties of her life. Inside of her heart, she wants to do something for her life. She wants to discover herself, to write what she wants and she looks for a home which stays alone. Finally, she found a place in a hotel the room 19. And she spent her time regularly there.

This is not the only work of Lessing that deals with feminism in literature. The author's most important book is "The Golden Notebook ". Despite, author's objections "The Golden Notebook" is

considered the important works from feminism. In this book, the author touched some issues, such as women's life, their life difficulties, and their problems and so on. There also being a woman, women's conditions and women's relationships with society are described. On the other hand, this is not just a woman book, but also, it has different issues and different subjects.

"The Golden Notebook" is about Anna Wulf. She is a famous writer and her notebooks were best-selling books in past. Then, she caught in an artistic and personal depression. She sees her life ramified into different roles – writer, woman, political activist and lover. In this work her diaries and notebooks which written in different colors that these are various parts of herself. Anna decided to write her thoughts - the problems of being a writer, politics, relationships and daily events in her four-color notebooks which black, red, yellow, blue. She suffers from a mental breakdown and she writes about in the final notebook, about "Wholeness" which she discovered in her life.

Her next novel is "The Summer before the Dark". She wrote it in 1973. The protagonist is Kate Brown. Kate Brown, at the beginning of the novel, is an elegant, chic and fashionable woman in a suburban garden. In this novel from beginning to the end told in direct narrative and simply.

For all, Lessing's novels are about the roles of men and women. The novels which belong to Doris Lessing symbolize a patriarchal society with a primary authority of men over women. From the feminist point of view in Lessing's early novels she accosts a woman" as a social being, formed by role patterns defined by society"(Homquist 141). Except that, she is firstly perturbed with the role of men and women in her novels- the leading problem is an obedient woman that takes part in a men-dominated society. Women's roles are seriously defined - they have in prospect that act repetitively and passively during their lives. "But women's relationship to power is not exclusively one of victimization. Feminism is not simply about rejecting power, but about transforming the existing power structures [...]" (Moi 148).

Lessing's notion of a specific female nature gives rise to a feminist criticism of culture in the sense that women represent a creative, life-giving principle which opposes a mechanistic, destructive, male, cultural influence. Through their intuitive, receptive and irrational capacities women can develop a unified consciousness, whereas men stand for the rationalistic, fragmenting mentality.

Once and for all, frankly to say that the formation of the female identity is a complex issue because it requires self-examination of the women heroines as well as the discovery of their outer selves. Lessing wanted to show this fact and she provides a deep inside into the women's mind and describes their relations both to the male counterparts and to the society as a whole.

In addition, to the condition of displeased and disgruntled middle-class women and their rebellion against the patriarchal society is, without any question, the point of departure for their exploration. Above it was mentioned that the female protagonists feel that they can not be accepted as individuals owing to the truth that they are related to their biological needs and social demands, but moreover, their craving for love makes them obedient to their husbands or masters. Women's rebellion is against male -dominated society. They want only freedom and respect to them. Their independence is depend on their husbands or their family. Black people are also subordinate people. It should be noted that not only the situation of the oppressed women, but also the situation of the black people is taken into consideration in the investigated novels. It is the fact that, the collation of black people and women is the same problem. Lessing stresses that both colonized communities have to face abasement,disgracing, despising and "violence" of the outside tyrannical and overwhelming forces. Lessing's major aim is to represent the repressive forces that not only women but also in general all human beings are forced to withstand during the twentieth century.

FEMINIST EFFECTS ON SOCIETY

Turkan MAHAMMADI

Qafqaz University

turkanmehemmedi@gmail.com

AZERBAIJAN

Feminism is the women's liberation movement for knowing the rights of women in order to abolish their inequality. It is also the social theory movement supporting the equality of both genders in all aspects of public and private life, especially, theory or movement that argues legal and social restrictions on females must be removed in order to bring about such equality. Feminist movements have campaigned and continue to campaign for women's rights, including the right to vote, to work, to earn fair wages, to receive education, to own property and so on.

The term "feminism" coined by the utopian socialist Charles Fourier in 1837. But it first is used at the First International Women's Conference in Paris in 1892. The root of the word comes from the Latin language "feminine", and its French derivation "feminisme".

Throughout the history the pressures against women, the corruption of women's rights, violence, and other injustices existed all over the world. For these injustices this movement is created by women for protecting their laws and rights. The first formal meeting organized toward addressing gender inequality was the 1848 Women's Rights Convention in Seneca Falls, New York. From the 1960s on the women's liberation campaigned for the women's rights.

The history of feminist movements is divided into three "waves". Each wave dealt with different aspects of the same feminist issues. The first wave comprised women's suffrage movements of the nineteenth and early twentieth century's, promoting women's right to vote. The second wave was associated with the ideas and actions of the women's liberation movement beginning in the 1960s. The second wave campaigned for legal and social equality for women. The third wave is a continuation of, and a reaction to, the perceived failures of second- wave feminism, beginning in the 1990s.

The effects of the feminism change according to the countries, and their religions, traditions. It shows itself mostly in Christian, Muslim countries. Throughout the twentieth century the women movement improved on the women's social life, traditions and civilization life in the USA, Canada, and Australia, some places of Asia, Latin America and Africa. But in spite of evolutions' the level of the women life is reduced in comparison with the men in USA and European Union since 1970. Despite of the political sides of women are good but they stay under the shadow of men in some countries such as, some countries of Asian, Arabian, and African. But there are many organizations were created with the purpose of bringing equality for all women. Such as, National Organization for Women (NOW), Equal Rights Amendment (ERA) so on.

Feminism has had a very significant impact on society in many different ways. It has had positive impact on women as they have much more freedom. Some of things that have been improved are: better education offerings, almost equal pay to men, voting rights, and opportunities for life outside the home. While adding women to the workforce has resulted in greater financial independence for woman, more career choices for woman, the ability to postpone childbearing until the woman has established her career, a higher standard of living, etc. Feminism has had a negative impact in some regards. More parents are both opting to work so that sense of family can be missing in some homes. The higher standard of living can make it much more difficult for the families make the "sacrifices" which mother unable stay at home to raise her children. So that the problems accrued between wife and husband, result in these problems the divorces increased.

Feminism has had a great effect on many aspects of religion. Islamic feminism is concerned with the role of women in Islam and aims for the full equality of all Muslims, regardless of gender, in public and private life. Islamic feminism has been developed in the Middle East of Muslim countries since 1980. Islamic feminists advocate women's right, gender equality, and social justice grounded in Islamic framework. In Islam women have historically contributed to all aspects of Islamic life, from religious edicts to aid on the battlefield. Around half of the sayings of Muhammad (a.v.s) are taken from his wife Aisha, whom men often consulted on religious matters. In this day you will often see many women scholars on Arabic satellite television answering Islam- related questions, asked by both genders.

In Azerbaijan, women are active and play leading roles in society. Azerbaijan is the first Islamic state to grant women political rights equal to men. Universal suffrage was introduced in Azerbaijan in 1918 by the Azerbaijan Democratic Republic, thus making Azerbaijan the first Muslim country ever to enfranchise women. According to the Constitution of the Azerbaijan Republic women have the same equal rights with men.

“İÇİBOŞ ADAMLAR” POEMASINDA MƏNƏVİYYAT PROBLEMİ

Nurlanə AXUNDOVA

Qafqaz Universiteti
nuaxundova@qu.edu.az
AZƏRBAYCAN

Tomas Sterns Eliot XX əsr ingilis-amerikan modernist ədəbiyyatının filosof şairi, dramaturqu, ədəbi tənqidçi-qısaca, unikal şəxsiyyətlərindən biridir. Onun dövrümüzdə gəlib çatan poetik irsi zəngin və çoxşaxəlidir: “Alfred Prufrokun nəğmələri”, “İçiboş adamlar”, “Kül çərşənbəsi”, “Dörd kvartet” kimi şedevrləri dünya ədəbiyyatı tarixində rəğbətlə qarşılanmışdır. Birinci Dünya müharibəsindən sonrakı Avropa, Eliotun mənfi münasibət göstərdiyi Versal sülh müqaviləsi, etiqad dəyişikliyi, şəxsi həyatında Vivyenlə uğursuz evliliyi 1925-ci ildə “İçiboş adamlar” poemasının yazılmasına zəmin yaratdı. Məhz bu səbəblərdən ümitsizlik, qəmginlik, məyusluq əsərin ümumi ruhunu təcəssüm etdirir. Modernist ədəbiyyat nümunəsi kimi “İçiboş adamlar” fraqmentarlıq, simvolika, alluziya, təkrarlardan geniş istifadə olunur. Gözlər, kölgə, ölümlərin digər səltənəti, ölümlərin xəyal etdiyi səltənət, sönən ulduz, toranlıq əsərdə istifadə olunan əsas simvollardır. Poemada aparıcı mövzu mənəviyyatla əlaqədardır, bu səbəbdən əsər etiqad, inam səyahəti kimi qiymətləndirilə bilər, çünki burada əsas sujet xəttini inamsız yaşayan insanların faciəvi, mənəviyyatca ölü vəziyyəti təşkil edir. Xüsusi ritm və qafiyə olmaması, sərbəst vəzn mənasızlıq, boşluq duyğusunu vurğulayır. Nəhayətsizliyə qovuşmaq üçün iki yol vardır və bu seçim sənin kim olmağından asılıdır. Ya biz güclü və imanlı kimi “dolu” varlıqlarıq, ya da etiqadı zəif, etibarsız “boş” insanlarıq. Birincilər öz əməllərinə görə xəyal olunan krallığa, ikincilər ölümlərin digər səltənətinə üz tutacaq. Xeyirxah təmsilçilər(gözlər) məlun insanları qorxudur və həqiqətin gözüne dik baxmaqdan çəkindirir. Növbəti bəndlərdə isə gözlər ümumiyyətlə qeybə çəkilir.

T.S.Eliot qeyd etmişdir ki, “İçiboş adamlar” poemasının başlığını Uilyam Morrisin “Boş torpaq”, Redyard Kiplinqin “Sarsıdılmış insanlar” əsərlərindən götürüb. Poemada digər əsərlərdən alluziyalar, həmçinin “Barıt sui-qəsd” adlı şənliyə çox geniş şəkildə xitab olunub. Ən çox iqtibas edilənlər sırasına Jozef Konradın “Qaranlığın qəlb”, U. Şekspirin “Yuli Sezar”, A.Dantenin “İlahi komediya” əsərləri daxildir.

Poema iki epiqrafın təqdimatı ilə başlayır. “Mistah Kurtz -he dead” (Cənab Kurtz- o ölüdür.) ifadəsi “Qaranlığım qəlb” əsərindəki zülmət ölkəsi Afrikaya qul ticarəti ilə öz biznesini genişləndirmək məqsədilə gedən Kurtz adlı əsərin qəhrəmanına işarədir. Mənəvi boşluqlarla dolu, heç bir etiqada malik olmayan, insanlıq və şəxsiyyətdən uzaq, ruhu kasad Kurtz ölüm yatağında yaşadığı vahiməli bir həyatın dəhşətini yalnız sonda, ölüm ayağında anlayır. İfadədəki fonetik və qrammatik səhvlər onun dil daşıyıcısı olmayan qul tərəfindən söylənilməsi ilə əlaqədardır. İkinci epiqraf “a Penny for an old guy” İngiltərədə hər il keçirilən “Qay Foks” adlı bayrama alluziyadır və hər il ən böyük xəyanətkar hesab olunan Foksun kuklları içərisinə saman doldurularaq yandırılır. Beləliklə, xitab olunan iki insan: mənəvi boşluq təcəssüm etdirən Kurtz və satqın Foks yaşadığımız dünyanın mənasız boş, satqın, xəyanətkar insanlarla dolu olmasına işarə verir.

Poema beş hissədən ibarətdir. Birinci hissənin ziddiyyət təşkil edən ilk sətrləri oxucunu təəccübləndirir. “We are the hollow men, we are stuffed men” (Biz boş adamlarıq, biz doymuş insanlarıq) Biz-içiboş insanlar absurd, məna yükü olmayan ideya və fikirlərlə yüklənmişik ki, bu da öz növbəsində daxili boşluq və bihudəliyə zəmin yaradır. İnsanlar birlikdə dua edərkən onların səsləri, pıçılıtları quru və mənasızdır. Bu məkan yarımçıq mövcudiyyətin hökm sürdüyü susuz, yağmursuz çöllükdür ki, külək yalnız quru otlar üzərindən əsir, nəm ərazilərdə yaşayan siçovullar qupquru

zirzəmilərdə vurnuxur. Həyat, bolluq və məhsuldarlıq rəmzini ifadə edən sudan məhrum insanlar iflic olunmuş qüvvət və hərəkətsizlikləri, donuq jestləri ilə sanki fiziki cəhətdən sağ, ruhu ölmüş canlı meyiti xatırladır.

İkinci hissənin ilk sətrləri ilk növbədə poemada ən vacib simvol-gözlərin təsviri ilə başlayır. Gözlər tamamilə heç bir vücuda sahib deyil və ya konkret bir insana aidiyyəti yoxdur, lakin onlar qorxu mənbəyidir. Bu misrada içiboş insanın hətta yuxuda görməyə cəsarət etmədiyi və onda böyük dəhşət hissi yaratdığı aydın şəkildə vurğulanır. Qaranlıq diyardan uzaq olmaq və gözlərin onu tanımaması məqsədlə şəxs siçovul və qarğa cildində maskalanmaq istəyir. İçi samanla doldurulmuş qarğa, ölüm rəmzi siçovul beynimizdə müqəvva surətini oyadır. Şəxs qaranlıq səltənətə(cəhənnəm) yaxınlaşmaması şərt ilə sükunətdən xilas olub külək kimi hərəkətdə olmasını diləyir. İkinci hissədə mənasızlıq və bihudəlik anlayışı daha da dərinləşir, parılıtdan qaranlığa, tənəzzülə, ölümə, zülmətə yol yaxınlaşdığı və ondan doğan qorxu təcəssüm olunur.

Üçüncü və dördüncü hissədə poemanın personası mövcud olduğu yerin təsvirini ölümlər səltənətindən bəyan edir. "This is the dead land, this is the cactus land." (Bu ölü torpaqdır, bu kaktus məskənidir.) Müəllif kaktusu seçməklə yaşadığı diyarın səhralıq, quru, düzən viran, həyatilikdən uzaqlığına işarə edir, çünki susuz səhrada kaktusdan başqa çox az sayda canlı davam gətirə bilər. Bütlərə, idollara sitayiş edən insanlar çarəsiz vəziyyətdən xilas yolu kimi daşa yalvarır. Son sətrlərdə təsvir olunan ulduz ümid və ya xilas təcəssüm etdirməsinə baxmayaraq onların ümidləri boşa çıxır, çünki cənnətlə assosiasiya olunan ulduz sönməyə doğrudur və ondan yalnız kiçik parıltılar qalır. Növbəti misralar kütlə halında insanların bir-birindən uzaq olması, ayrı yürümləri, dodaqları ilə qırıq daşa sitayiş etməkləri əks olunur. İçiboş insanların etdiyi dualar məqbul sayılmır, o səbəbdən ki onlar ya bütlərə, daşlara pənah gətirir, ya da dodaqdan çıxan sözləri küfr və təhrifdən başqa bir şey deyildir. Poemanın dördüncü hissəsində insanlar səssiz, qapqaranlıq, günəş işığı düşməyən, ulduzların parlamadığı, dörd bir tərəfi boz dağlarla əhatələnmiş məkanda, bolsulu çayın sahilindədir. Burada çənələr sınıqdır. Sınıq çənə (broken jaw) ifadəsi danışmaq qabiliyyətinə malik olmamaq anlamına gəlir. Məhvə məhkum insanlar ölüm dərəsinə yaxınlaşsalar da qəlblərini nurlandıran heç kim yoxdur, çünki heç vaxt Allaha yaxınlaşmamış, dualarını ulu qüvvədən əsirgəmişdilər. İnsanlar çay sahilində səssiz, dinmədən və kor vəziyyətdə son mənzilin astanasında toplaşaraq gözləyirlər. Bu çay onların yaşadıkları quru çöllükdən fərqli olaraq suyu boldur və şeirdə qeyd edildiyi kimi acınacaqlı tale ilə üzləşməzdən əvvəlki ən son yerdir. Çay qədim yunan mifologiyasındakı Stiksin bir qolu, bir çox ölü bədənələrə şahidlik etmiş Axeronu xatırladır. Mifə əsaslanaraq ölümdən sonrakı həyata məhz Axeronu keçməklə mümkün olardı. Bədbəxtlikdən heç kim ölü bədənleri götürmək üçün gəlmir. Onlar acınacaqlı vəziyyətdədir: nə cənnət, nə cəhənnəmin qarısı onlar üçün açıq deyil.

Poemanın beşinci hissəsi uşaqların ağac ətrafında fırlanaraq oxuduğu nəğməyə istinadla başlayır. Təəccüblü budur ki, ağac güllü, çiçəkli, barlı bəhərli deyil, əksinə tikanlı armud ağacı kimi səciyyəlandırılan quruluq, yalnızlıq, hərəkətsizlik anlamı daşıyan kaktusdur. Kölgə dörd bir tərəfi öz ahuşuna alır. İdeya və reallıq, yaradılış və anlayış, həyəcan və onun ifadəsi, arzu və potensial, başlanğıc və son arasında dəfəldirməz kölgə düşür. Qaranlıq, qorxu, əhəmiyyətsizliyin rəmzi kölgə onu ifadə edir ki, insanlar öz faciəli talelərinin öhdəsindən vaxtilə gələ bilməyiblərsə, ölümlərin digər səltənətində də öz əməllərinə cavab verə bilməyəcəklər.

This is the way the world end
Not with a bang, but a whimper.
Həyatın son yolu budur:
Bu yol gurultulu deyil
Ahdır, nalədir, bunu bil.

Bu cürboş, bihudə keçən həyat çox uzun, keşməkeşli və zəifdir. Son sətrlərdə pessimizmlə bizi aghahedirki, bəşəriyyətin sonu heç də təntənəli, möhtəşəm deyil, qəm-kədər, acizliklə sona yetəcək.

INDIAN THEME IN HENRY WADSWORTH LONG FELLOW'S POETRY

Nigar ALIZADE

Qafqaz University
nigaralizade22@gmail.com
AZERBAIJAN

Henry Wadsworth Longfellow as a member of Romanticism period in American literature probably is one the most loved of American poets. Throughout his life and for several years after his death, Henry Wadsworth Longfellow was by far the most celebrated and widely read American poet in the world. His cultural openness and his civilized sophistication made him both popular and national poet of America. The community saw a long waited embodiment of the native issue in Longfellow's works. His colorful creative works gave sense and a step towards the literary potential and magnificence to the American literature.

Longfellow constructed a bridge between the present and the past, between America and Europe, between America and the whole world of romance. Actually, Longfellow was one of the first American poets who loved writing on native themes. Longfellow wrote about the sceneries of America and of its landscapes, the American Indians and American history and traditions. His most famous works are "The song of Hiawatha" telling the stories and legends of Indians, "Evangeline" and "The Courtship of Miles Standish" which narrates the events of American history and tradition.

His first attempts to bring The Indians' lifestyle in his creativity were done when he was eighteen years old. During his college years he had chance to show his real feelings about the native inhabitants of his country and his American feelings. On an Exhibition Day held in college he stood in the defense of Native Americans. "Lover's Rock", "Jeckoyva" and "the Indian Hunter" were Henry's first three short poems on the theme of Indians. Though these poems were not successful and publicly popular, we can see his clear interest in the aborigines. "Lover's Rock" is a simple love poem of an Indian girl who has a wedding feast. But in her heart there is a love that will lead her to death because it is more precious for her than life, her love is faith and pure. This poem reminds us a story of "Tural and Zarri" from ancient Azerbaijani folk literature. This is also a story of great love of two youth which ends with the death of Zarri. Just as The Indian Girl in "Lover's Rock", Zarri also throws herself from the highest rock of Gobustan quarries, to a deep blue lake, The Caspian Sea. Two different nations and cultures though have nothing common neither in history nor in the way of life, have the same devotion for the true love.

After these short, interesting in itself but less significant poems for the great literature Longfellow wrote "Burial of the Minnisink, the first poem on the Indian theme which took place in his first collection of original verse "Voices of the Night". While in college Longfellow read about The Minnisink in "Account of the Heckewelder's History, Manners, and Customs of the Indian Nations Who Once Inhabited Pennsylvania" (1819) by John Gottlieb Ernestus Heckewelder (1743-1823). Reading Heckewelder had a great influence on Longfellow's writings and it gave him inspiration to write another poem on Indian theme again, which he called "Dialogue between a North American Indian and a European". In this marvelous dialogue Longfellow tries to conceive his belief that the continent was given to The Indians by The Great Spirit (Gitche Manito) and no one except The Indians has the right over these lands. May be, it was Longfellow's protest towards the rude and intolerable behavior of Europeans against The Indians, their oppression of Indians in their own lands.

The forthcoming poem on Indian motives was written in 1845 by him, "To a Driving Cloud". Two years later he started working on "Evangeline", one of the most significant works about Indians, the poem which brought enormous success to Longfellow. "Evangeline" is not only a historical poem, it is also a romance. The poem tells the real story of Acadian people and the general subjects with political and social issues, including discrimination, persecution, and cultural genocide.

After "Evangeline" next came "The Song of Hiawatha" in 1855, which is the most outstanding poem all the poems written about Native American, mainly the Northern American people. "The Song of Hiawatha" speaks to us in the voice of American mountains, valleys, plains and lakes. It tells us of

the narrative of growth and history of a race found only in American country. It is bases lies on the legendary Native American hero has brave and magical deeds. “The Song of Hiawatha” created an instant upheaval in the literary world of its time. Hiawatha is Longfellow's most indigenous poem. The indistinct, unworldly mythology of the Indian tribes, with its compassionate sense of brotherhood among men, animals and the forms of lifeless nature, he took from Schoolcraft's books. He established forever in a masterly selected poetic form the more interior and inventive part of Indian images.

İNGİLİS DRAMATURGIYASINDA OSMANLI OBRAZI

Ali BEREKET

Qafqaz Universiteti
abereket@qu.edu.az
AZƏRBAYCAN

İngilis Renessansı dövründə – təxminən 100 illik bir mərhələdə 50-dən çox pyesin Osmanlı dövrünə və Osmanlı sərkərdələrinə həsr olunması, heç şübhəsiz ki, ingilis dramaturgiyasında Osmanlı türklərinin Qərbi Avropada yaratdığı güc-qüdrəti və yenilməzliyi ilə bağlı olmuşdur.

İngilis dramaturqları Osmanlı sultanlarından – I Murad, III Murad, I Bəyazid, II Bəyazid, II Mehmet, I Səlim, I Süleyman və Mustafaya həsr etdikləri pyeslərində bir çox təhriflərə yol verərək onları satqın, qorxunc və ehtiraslı hökmdar obrazlar kimi qələmə almışlar.

İngilis tədqiqatçı alimi Daniel Vitkus 2000-ci ildə nəşr etdirdiyi “Erkən müasir İngiltərədən üç türk pyesi” adlı dramlar toplusunun ön sözündə yazırdı: “Onlar yeni dünyada özlərinin birinci daimi müstəmləkələrini yaradanda xristian monarxları da eyni vaxtda öz ölkələrində Osmanlı türklərinin qorxusu ilə üz-üzə dayanmışdılar”.

Belə bir dövrdə Qərbi Avropada türk istilasından vəcdə gələn ölkə başçılarının qarşısında dayanan məqsəd və məramlardan biri, məhz dramaturqların səyi ilə teatrsevər tamaşaçılarda özlərinin təbliğat məşinına – səhnə əsərlərinin yaradılmasına və həmin tamaşaların göstərilməsinə əsaslı şərait və zəmin yaratmaq idi.

Osmanlı imperiyası və onun sərkərdələri haqqında yazılan və səhnə təcəssümünü tapan 55 pyesin məzmun və ideya-bədii xüsusiyyətləri, hadisələrin zaman və məkanı, türk obrazlarının canlı dramatik ifadəsi haqqında Luis Vann (Louis Wann) tənqidi qeydlərində yazırdı: “With the plays of the period distributed thus widely among the important playwrights of the time, we are justified in the assertion that the production of oriental plays was not due to the fancy of any one author or group of authors, but that the interest of the Elizabethans was so considerable as to induce a majority of the main playwrights to write at least one play dealing with oriental matter.” Həmin mühakimənin tərcüməsini təqdim edirik:

“Dövrün məşhur dramaturqları arasında bu minvalla geniş şəkildə yayılmış zəmanənin pyesləri ilə biz bütövlükdə belə bir nəticəyə gəlirik ki, Şərq mövzusunda yazılmış pyeslər hər hansı bir müəllifin, yaxud bir qrup müəllifin təxəyyülü, fantaziyası hesabına yaranmamışdır. Bu Yelizavetaçılardan həmin mövzuya marağının belə nəzərə çarpan dərəcədə çox olması ilə bağlı olmuşdur ki, aparıcı dramaturqların əksəriyyətini Şərq hadisələrindən bəhs edən ən azı bir pyes yazmağa həvəsləndirmişdir.”

Əlbəttə, tədqiqatçı alim Luis Vannın mülahizələri müəyyən cəhətləri ilə diqqəti cəlb edir. Lakin məşhur dramaturqların Türk mövzusunda müraciəti və pyeslərini yazıb tamaşaya qoyulmasını, yalnız onların şəxsi marağı ilə deyil, ölkənin hakim dairələrinin, o cümlədən Kraliça I Yelizavetanın təşəbbüs və himayədarlığı sayəsində meydana çıxdığını unutmaq olmaz. Joze von Hammer (Joseph von Hammer) 1827-ci ildə nəşr etdirdiyi “Geschichte der osmanischen Reiches” adlı kitabında 3176 əsərin adını çəkir və Şərq mövzusunda yazılmış bu əsərlərin, demək olar ki, yarısından çoxunun Kraliça I Yelizaveta dövrü dramaturqlarına yaxşı məlum olduğunu qeyd edir. Həmin əsərlərin, əksəriyyəti isə, əsasən, tarixi mövzuda yazılmış şeir, pamflet, hekayə, ballada və traktatlar idi. Faktiki olaraq türklərin tarixindən bəhs edən kitablar XVI yüzildə Avropanın hər bir kitab mağazasında tamamilə “mötəbər” bir mövzunun seçimi ilə diqqəti cəlb edir.

Beləliklə, ingilis dramaturqlarının 55 pyesi dünyanın ayrı-ayrı irqlərinin, yaxud xalqlarının tarixinə və mübarizəsinə həsr edilmiş bədii əsərlər sırasında say üstünlüyü ilə tədqiqatçıların nəzərdiqqətindən yayınmamışdır. İstər-istəməz ortaya belə bir sual çıxır; məgər türk Qərbi Avropanın qəddar düşməni idi? Xeyr, bu, əsla belə olmamışdır. Dünyanın Qərb ölkələrinə münasibətdə digər islam xalqları, eləcə də, yunan, Roma (latın), qot (german) və anqlo-saksonlar (german) vikinqlərlə müqayisədə türklərin ən böyük düşməni kimi təqdim edilməsi, sözün həqiqi mənasında ədalətli səslənmir. Amma, nədənsə, bir çox Qərb alimləri, eləcə də, yazarları türkləri Qərb ölkələri xalqları, o cümlədən ingilislər üçün qorxunc düşmən obrazı kimi təqdim etməyə çalışmışlar. Məsələn, Səmuəl Klaggett Çyu (Samuel Glagget Chew) özünün “Aypara və Qızılqül: Renessans dövründə İslam və İngiltərə” (“The Crescent and the Rose: Islam and England during the Renaissance”) adlı əsərində İngiltərədə türk ekspansiyasından (imperialist dövlətlərin yeni torpaq, müstəmləkə və bazarlar əldə etmək məqsədilə öz siyasi və iqtisadi nüfuzunu başqa ölkələrə yaymaq üçün yeritdikləri təcavüzkar siyasətdən - A.B.) çox böyük qorxu hissi və təşviş keçirdiyini qələmə almışdır.

Osmanlı imperiyasının Qərbi Avropa ölkələrinə hərbi müdaxiləsi və hücumları, heç şübhəsiz ki, Britaniyada siyasət, hərbi adamlarının, eləcə də, adi insanların belə “türk”, yaxud “osmanlı” (“Ottoman”) haqqında əhatəli bilgi və təsəvvürlərin əldə edilməsinə maraqlı oymuşdur. Ölkənin ictimai-siyasi həyatında başlıca rolunu oynayan mədəniyyət və ədəbiyyat adamlarının üzərinə nə dərəcədə məsuliyyət və gərgin iş düşdüyünü anlamaq üçün həmin dövrdə yazılmış dram əsərlərinin həm sayına, həm də mövzu və mündəricəsinə nəzər salmağa ehtiyac duyduq. Yalnız onu qeyd etmək istərdik ki, ingilis Renessansı dövründə Britaniya, o cümlədən ingilis dramaturqlarının 1360-cı ildən 1603-cü ilə qədər hakimiyyət edən Osmanlı sultanlarından – I Murad, III Murad, I Bəyazid, II Bəyazid, II Mehmet, I Səlim, I Süleyman və Mustafa haqqında yazdıqları pyeslərində türk sultanlarının obrazında “dəhşət”, “ehtiras”, “satqınlıq” kimi qorxunc keyfiyyətlər əks olunmuşdur.

Qərbi Avropa ölkələrində, o cümlədən İngiltərədə türk mövzusunda – tarix, mədəniyyət və ədəbiyyatına zaman-zaman böyük maraqlı olmuşdur. İngiltərədə “erkən müasir dövrdə” XVI yüzilin axırlarında və XVII yüzilin əvvəllərində, xüsusilə Osmanlı türklərinə olan böyük maraqlı nəticəsində, dramaturgiya sahəsində xeyli sayda səhnə əsəri yazılmışdır. 1579-cu ildən 1642-ci ilə qədər – təxminən 60 ildən çox bir zaman kəsiyində, yalnız İngiltərədə Şərq mövzusunda 47 pyes yazıldığı qeyd edilir.

İngilis dramaturqlarında Türk mövzusunda hədsiz maraqlı yaranması, təbii ki, ictimai-siyasi vəziyyətlə, xüsusilə Osmanlı türkcəsinin bütün Avropada tutduğu mövqeyi ilə əlaqədardır. XV və XVIII yüzilliklər arasında türklər Avropada Xristian monarxlarına vahimənin xofunu nümayiş etdirmişdilər. Onlar “yeni dünyada ilk arasıkəsilməyən müstəmləkələrini yaradanda” Xristian monarxları da bu vaxt “Osmanlı türklərinin onları öz evlərində müstəmləkəsi altına çevirmək hədəsinə tuş gəlmişdilər.”

İNGİLİS ƏDƏBİYYATINDA İLK QADIN SURƏTLƏRİNİN BƏDİİ ƏKSİ

Şəbnəm MƏMMƏDOVA

Gəncə Dövlət Universiteti

shebnemmammadova@yahoo.com

AZƏRBAYCAN

Yer üzündəki insan bütün tarix boyu öz yaşayışı və varlığı haqqında bir sıra böyük problemlər ilə üzləşib onları araşdırmağa çalışmışdır. Bu çalışmaları özünü eyni anlam və qavrayış daşıyan motivlər və arxetiplər sistemində formalaşdırmışdır. Gerçəkliyə münasibətin hər hansı bir forması olan arxetip simvol və obrazlar əsasında formalaşır. Bunu mətnin təqdim etdiyi informasiya əsasında bərpa etmək mümkündür. Məsələn, nağıllarda geniş şəkildə yayılmış obrazlardan biri olan su pərisi obrazı özündə pak, saf və gözəl qadın arxetipinin xüsusiyyətlərini yaşadır. Başqa sözlə, bu obraz həmin arxetip əsasında qurulmuşdur. Hər bir janrdan yer alan bu obraz funksional semantikasını baxımından arxetipik mahiyyət daşıyır. Müxtəlif situasiyalarda bu obrazın həyata keçirdiyi fəaliyyətlər onun dərin mifoloji strukturu barədə düşünməyə imkan verir.

C. G. Yunq bu təkrar olunan arxetipləri 'toplumsal şüuraltı, yaxud collective unconscious' adlandırmışdır. Bu arxetiplər eyni anlam daşısalar da, onların sistemi yaxud necə formalaşması təkrar olunur. Başqa sözlə, arxetiplərin yarandığı coğrafiya, mühit, xalq, zaman, təməlquruluş və ədəbiyyat dili onları hər xalqın öz yaddaşı və tarixinə çevirmişdir. Bu o deməkdir ki, hər bir yaradıcı xalq öz yaradıcılıq gücünə görə dünyada tanınma bilir. Amma bu tanışlıq və dünya səviyyəli ad-san qazanmaq üçün birinci addımda insan üzünü və üzlüyünü dərin araşdırıb tanımalıdır. Bu yol da bilginin digər sahələrində olduğu kimi kökdən başlanmalıdır və mifik düşüncələr dünyası bu yolun uyğun başlanğıcı hesab olunur ki, bunu amerikalı filosof və alim Cozef Kampbelin dediyi kimi əsaslandırmaq olar: 'Sivilizasiyaların inkişaf dinamikası tarix boyu onların arxalandığı mifik uluların bütövlüyü və birləşməsi funksiyası ilə şərtlənir.'

Kembrid məktəbinin görkəmli nümayəndəsi C.C.Freyzerin apardığı araşdırmalar bu sahədə mühüm mərhələni təşkil etmişdir. Freyzerin tədqiqatlarında insanın bütün zaman və məkanlarda istək və arzularının oxşarlığı ideyası diqqəti cəlb edir.

Müəllifə görə insanın daşdığı ümumi təcrübə, bilgilər mövcuddur ki, bunun da qaynağını orta q şüuraltı təşkil edir. Orta q şüuraltının əsasında isə sabit arxetiplər durur. Bu məkanda qadın arxetip simvol-obraz kimi ana, vətən kimi mətndə informasiya yükünə çevrilir.

XIV əsr ingilis alleqorik "Əkinçi Pyerin röyası" poemasında biz bu qadın obrazını simvol kimi təqdim olunmasının şahidi oluruq. Mənəvi-didaktik poeziya nümunəsində ən böyük sadə kətan geyimində olan gözəl qadın obrazı-müqəddəs kilsə, həqiqət kimi təqdim olunmuş və həqiqətin yer üzündə "ən qiymətli neməti" hesab edilir.

Lanqlandın əsəri zəmanəsinin ictimai həyatı ilə orqanik vəhdət təşkil edir; dövründəki hadisələrə çox hərarətlə cavab verərək sosial və etnik xarakterli problemləri qoyur, ingilis kəndlisinin iztirablarını, ümid və arzularını əks etdirir. Kəndli zəminində yaranan və orta əsrlərdə ən çox yayılmış "yuxu" (röya) janrında yazılan Lanqlandın poeması milli şüur faktına çevrildi. Burada gerçəklik yuxu formasında göstərilir. Poemanın alleqorik xarakteri mücərrəd məfhumlardan danışaraq, konkret obrazlara müraciət edib haqq, ədalət, vicdan, şər və müdriklik haqqında təsəvvürlərini cəmiyyətin müəyyən ictimai təbəqəsinə xas olan canlı insan obrazlarında təcəssüm etdirmişdir. Lakin poemada iştirak edən şəxslər təkcə şəxsləndirilən abstraksiyalar deyil; burada XIV əsr ingilis əkinçisinə xas konkret əlamətlərinə görə gerçəkliyin tələbindən irəli gələn, haqq və ədalət axtarışına çıxan poemanın baş qəhrəmanı – Əkinçi Pyotr meydana çıxır və bu gündə Əkinçi Pyotr adı ümumi isim mənasında zəhmətkeş insan təsəvvürü kimi işlənir.

Poema iki hissədən ibarətdir və bura on bir "yuxu" və müqəddimə daxildir. Müqəddimədə müəllif yuxusunu nəql edir ki, bir gün may ayında o "dünyanı dolaşmış, onun möcüzələrini eşidib görmək üçün" səyahətə çıxır. Yorulub dağın ətəyində yatıb yuxu görür: "İnsanların çox olduğu gözəl düzənlik. Burada həm varlı, həm yoxsul, işləyən, əylənən insanlar görünür. Düzənliyin bir tərəfində nəfis tikilmiş qala, uzaqda görünən isə qaranlıq zindan". Təsvir olunan şəkil - həyat alleqoriyasıdır. "İzdihamlı düzənlik" - bəşəriyyət; düzənliyin üzərində yüksələn qala - Haqqın məkanı, qaranlıq zindan - şərin yuvası kimi göstərilir.

Birinci "yuxuda" gözəl qadın haqqında danışan müəllif onu - müqəddəs kilsə kimi təqdim edir. Həqiqətin köməkçiləri - Məhəbbət və Vicdan, rəqibləri və düşmənləri isə poemada Yalan, Yaltaqlıq, Məkr və Rüşvət olaraq göstərilir. Rüşvət ikinci "yuxuda" "dünyada ən gözəl xəzi geyinmiş, heç kralda da olmayan tacla bəzənmişdir".

Lanqlandın poetik ustalığı günahlarını açıq etiraf etməsi səhnəsində müəyyənleşir. Poemanın epizodlarını birləşdirən məqam Həqiqətin axtarışındadır. Lakin bu yol əkinçi Pyotrdan başqa heç kəsə məlum deyil. Vicdan və Sağlam düşüncə ona Həqiqətin yolunu göstərir.

Poemada mücərrəd anlayışlar həyatın həqiqi, konkret cizgilərində birləşir. Poemada qadınlara xas olan ən gözəl xüsusiyyətlərlə yanaşı insanın bir çox mənfi cəhətləri də diqqətə çəkilir.

Akademik M. P. Alekseyev Lanqlandın metodunu orta əsr təfəkkürünə xas düşüncə ilə əlaqələndirir. Orta əsr insanının düşüncə tərzində - "hər bir mücərrəd anlayışı əşyavi varlığa aid etmək tələbi" dayanır.

"İngilis dilinin atası və Realizmin" banisi sayılan Cefri Coser orta əsrlərdən intibah dövrünə keçid mərhələsində həyatın təsvirində və insanın mənəvi-əxlaqi dünyasına, insan və təbiət, onların bir-birinə nisbəti probleminin bədii həllində yeni prinsiplərdən çıxış edir. Əgər Lanqlandın poemasında qadın alleqorik simvol kimi təqdim olunurdusa, Coserin yaradıcılığında məşhur qadınların

məhəbbətindən söz açan şair Kleopatra, Filomena, Tisba və başqalarından 1385-ci ildə yazdığı "Şanlı qadınlar əfsanəsi"ndə realist şəkildə bəhs edir. Alleqoriya və simvollar burada real həyatı kölgədə qoyurlar.

Realist poetikanın xüsusiyyətləri və milli üslub yeni humanist obrazın yaranmasını şərtləndirdi. Humanizm Coser yaradıcılığının məntiqi vurğusunu, məzmununu təşkil edir. Onun sənətinin mərkəzində insan və onun taleyi problemi durur. Oxucularının çoxluğunu qadınlar təşkil etdiyini bilən müəllif doqquz məşhur eşq fədailəri olan qadınlardan əfsanələr yazmışdır.

Coser orta əsr şairləri kimi, sevənlərin hissiyatını mühakimə etmir, sevgilinin surətini Dante kimi ilahi-simvolik obraza çevirmir, Petrarka kimi "günah işlədiyi" üçün peşmanlığa da qapılmaz. Onun qəhrəmanları real, muxtar şəxsiyyət kimi təqdim olunur. Qadına, insan şəxsiyyətinə hörmət və pərəstiş cəngavərlik poeziyasının da əsasını təşkil edirdi. Kral Artur və onun dəyirmi stol cəngavərləri və daha sonra Artursayağı (Arturian) əsərlərin qəhrəmanlarının qadını ilahi simvola çevirən təsvirləri ilə rastlaşırıq. Buna misal olaraq "Cənab Raveyn və gənc cəngavərlər", "Kral Qorn" cəngavərlik romanlarında qadın obrazlarının romantikləşdirilməsi və ideallaşdırılması diqqəti cəkir.

Eyni qadın obrazının bədii təsvirini biz Şərq poeziyasında da müşahidə edirik. Dahi Nizami poemalarında qeyd etdiyi kimi poeziyanı bir elm kimi qəbul etmiş və qəhrəmanlarının bədii təsvirini verərkən insanın hansı yollarla və necə harmonik şəxsiyyət kimi inkişaf edə biləcəyini göstərmişdir. Nizami şəxsiyyətin ahəngdar inkişafını üç cəhətin birləşməsi zəminində görmək istəmişdir: zahiri gözəllik, fiziki qüdrət və dərin idrak (Fərhad surəti). Bu ahəngdar inkişafın əsasını təşkil edən Avropa sənətlərinin Renessans mahiyyətində və məziyyətində də bu cəhətləri görürük.

İRVINQ STOUNUN "YAŞAMAQ YANGISI" ROMANINDA YARADICI İNSAN OBRAZI

Günay RZALI

Bakı Dövlət Universiteti
gunayrzali@gmail.com
AZƏRBAYCAN

Müasir Amerika ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi İrvinq Stoun bioqrafik romanlar müəllifi kimi məşhurdur. Bioqrafik romanlarında sənədli material və dəqiq faktların yüksək bədii təxəyyüllə lazımı ölçü uyğunluğunu tapmış Stoun bir neçə romanında yaradıcı şəxsiyyətlərin həyat hekayəsini təsvir etmişdir. Ancaq bu əsərlər arasında "Yaşamaq yangısı" romanının xüsusi yeri vardır. Bu sadəcə İrvinq Stounun ən yaxşı bioqrafik romanlarından biri deyildir, roman həm də onunla əlamətdardır ki, o, müəllif yaradıcılığının sonrakı inkişaf istiqamətini müəyyənləşdirmişdir. Belə ki, Stoun 30-40-cı illər bioqrafik roman yaradıcılığında "Yaşamaq yangısı" əsərinin əsasını təşkil edən prinsiplərə riayət etmişdir.

Yaradıcılıq prosesinin mahiyyəti, yaradıcı insanların həyatı, onların cəmiyyətdə yeri yazıçıları maraqlandıran mövzulardan biridir və bir çox əsərlər məşhur yaradıcı şəxsiyyətlərin həyatına həsr edilmişdir. Ancaq belə əsərlərin bir çoxunda faktlar yazıçı tərəfindən təhrif oluna bilər, şəxsiyyətin həyatı yazıçı ideyasının çatdırılmasına xidmət edir. Stounun böyük holland rəssamı haqqında olan bu romanının əsas özəlliyi isə ondan ibarətdir ki, roman bəzi belletristika sərbəstlərini çıxmaq şərti ilə tamamilə faktlar əsasında yazılmışdır. Stounun təqdimatında Van Qoqun həyat yolunu, rəssamın mənəvi, estetik prinsiplərinin formalaşmasını izləməklə yaradıcılığında bunların əks olunması şəklini, yaradıcılığının aparıcı motivini, cəmiyyət tərəfindən bunların qəbul edilməməsinin səbəblərini görmək mümkündür. Bu mənada Van Qoq ümumiləşdirilmiş yenilikçi rəssam, novator sənətkar obrazıdır.

"Yaşamaq yangısı" romanı Van Qoqun həyatını və bioqrafiyasını onun daxili-mənəvi inkişafı ilə ayırmaz vəhdətdə təsvir edir. Burjuva dünyasından təcrid olunmuş və tərک edilmə duyğusundan əzab çəkən Van Qoq üçün tənhalığı, ətraf mühitlə arasında yaranmış uçurumu, uyğunsuzluğu və bunların doğurduğu sıxıntı və kədəri dəf etməyin ən güclü vasitəsi təsviri sənət, yaradıcılıq prosesi idi. İncəsənətə istedadın hökmü ilə deyil, ümitsizlikdən və həyatda özünü tapa bilməməyin məyusluğundan gəlmiş Van Qoq yaradıcılıqda dünyanı dərk etmə üsulu yox, dünyada mövcudluq

vasitəsi tapır. Rəng Van Qoq üçün özünün yalnızlığını aradan qaldırmaq vasitəsinə, insanlara müraciət üsuluna, dünya ilə dialoq formasına çevrilir. "Yaşamaq yangısı" romanının başlıca leytmotivi Van Qoqun həyata aktiv, həmləvər münasibəti, onun yaşamaq və yaratmaq yangısıdır. Van Qoq özünü həyat və yaradıcılıq arasında bölə bilmirdi. Buna görə də əvvəlcə Van Qoqun rəssamlığa qədər gəldiyi yol, sonra isə rəssamın doğulması və çiçəklənməsi təsvir olunur. Stoun Van Qoqun bu bütövlüyünü həssaslıqla tutmuşdur və onun kitabında rəsmlər çəkən də, bütün bədbəxtlər üçün əzab çəkən də və incəsənətdə çevriliş edən də eyni bir adamdır.

İrvinq Stoun Van Qoqun həyat yolunu onun dünyagörüşünün və xarakterinin inkişafı, insanlarla qarşılıqlı münasibəti ilə əlaqəli şəkildə izləyir. "Yaşamaq yangısı"nın kompozisiyası da tamamilə qəhrəmanın xarakterinin inkişaf məntiqinə tabe edilmişdir. Hər bir hissə qəhrəmanın inkişafında müəyyən mərhələni açır. Kompozisiya rəssamın həyatını ardıcıl şəkildə təqdim edir

Janrın bir çox nəzəriyyəçiləri bioqrafik əsərin qəhrəmanın həyatının təsvirinə körpəlikdən başlanmalı olduğu qənaətinə olsalar da, Stoun bu ənənə və fikrə zidd olaraq öz qəhrəmanını oxucuya 22 yaşında təqdim edir. Van Qoqun tərcümeyi-hal kompozisiyasının bu xüsusiyyəti tamamilə özünü doğruldur, çünki öz işindən, çevrəsindən məmnun Van Qoqun gerçəkliyə və həyata münasibətini dəyişdirəcək, onu ictimai problemlərin səbəbləri üzərində düşünməyə vadar edəcək zərbəni məhz bu zaman alır.

Van Qoqun obrazını yaradaraq İrvinq Stoun ilk səhifələrdən qəhrəmanın xarakterinin başlıca cəhətlərinin təməlini qoyur və onun həyatını təsvir edərək onları inkişaf etdirir. Qəhrəmanın tərcümeyi-halının leytmotivlərindən biri də Vinsentin daxili saflığından, həyat təcrübəsinin çatışmazlığından qaynaqlanan daim aldadılan etimad, ətrafdakı insanların anlaşılmaqlığı mövzudur. İrəlində bu mövzu Vinsentin burjuaz mühiti ilə ədavəti, bu mühitə uyğunlaşmasının mümkünsüzlüyü mövzusu ilə qovuşur.

Van Qoqun estetikası, gözəlliyi dərk etmənin demokratik və humanist baxışları nəticəsində ortaya çıxır. Van Qoqun fikrincə yalnız əzablar, ağır zəhmət və səfillik görmüş insanlar incəsənətin predmeti ola bilərlər, buna görə də onun rəsmlərində təsvir olunanlar sadə zəhmətkeşlərdir. Van Qoq rəsmlərinin məqsəd və vasitələrinin yeniliyi dərk edirdi və bu incəsənətin mahiyyəti həyatı, təbiəti hərəkətə gətirən əbədi ritmi göstərmək idi.

Ehtiyacdan və gərginlikdən dəli olmaq dərəcəsinə gəlmiş rəssamı göstərməklə müəllif yaradıcılığın təbiəti ilə bağlı nöqtəyi-nəzərini ifadə edir. Onun fikrincə yaradıcılıq yaradandan çılgınlıq və onun məhvini tələb edir, bu isə o halda baş verir ki, insanın bütün həyat gücü və qüvvəsi son həddə çatır. Rəssamın intiharını Stoun onun mənəvi gücü və cəsurluğunun sübutu kimi təsvir edir. Rəngkarlıqda özünü tapmaq, özünü ifadə etmək, mükəmməl tablolar yaratmaq, əmək insanlarının gözəlliyini əks etdirmək, dünyanın ölümsüz gözəlliyini həkk etmək -onun həyatının yeganə mənası idi. Ömrünün sonunda bu mənadan məhrum olan Van Qoq özünü gərəksiz və lazımsız hesab edir

Van Qoqun mənəvi axtarışları müəllif tərəfindən sosial və psixoloji baxımdan motivləşdirilmişdir. Van Qoqun obrazı dinamik, təbii və ahəngdardır. Bir çox tənqidçilərin Stounu bəzən kitabda Van Qoqun maraqlarının heç də bütün çalarları ilə ifadə olunmamasında, əsərdə bəzi əsaslandırılmamış faktiki və xronoloji xətalara olmasında ittiham etsələr də, Van Qoq obrazının bədii və psixoloji baxımdan inandırıcılığını heç kəs inkar etməyə cəhd etməmişdir.

İrvinq Stoun Van Qoqun tarixi baxımdan etibarlı və psixoloji inandırıcı obrazını təsvir etməklə bütövlükdə rəssamın, yaradıcı şəxsiyyətin ümumiləşdirilmiş obrazını yaratmışdır. Puldan başqa heç bir dəyər tanımayan burjuanın praqmatik dünyasında rəssamın tənhalığını və onun özünü tam yaradıcılığa həsrini, gözəl tablolar yaratmaq naminə özünüməhvini bu ümumiləşdirilmiş obrazın əsas cəhətləri kimi göstərmişdir. Bu mənada İ.Stounun "Yaşamaq yangısı" romanının mövzusu təkə böyük holland rəssamının həyatının təsviri deyil, həm də, burjuaz dünyasında yaradıcı şəxsiyyət haqqında müəllif konsepsiyasıdır.

Əsərin obrazlar sistemi, təhkiyə üslubu, dramatism, peyzajlar, romanın strukturu əsas məqsədə-rəssamın təkrarolunmaz daxili aləminin yaradılmasına tabe edilmişdir. İrvinq Stoun sənədli material və bədii təxəyyül arasındakı lazımi ölçünü, müəllif-qəhrəman münasibətlərini tapmağa və Van Qoqun timsalında bütövlükdə yaradıcı insanın daxili-mənəvi aləmini ustalıqla açmağa nail olmuşdur.

JANE AUSTEN AND HER HEROINES

Shahnaz ALIYEVA

Qafqaz University
seliyeva@std.qu.edu.az
AZERBAIJAN

You may ask me the question about the title: why Jane Austen and her female protagonist characters? I am not a feminist, I just admire of her heroines. As you know, Jane Austen is author of six completed novels which are so famous. What distinguished her from others and attracted people to read and love her novels while there were a lot of novel writers at that moment? In fact, Jane Austen was not even the first woman in her own family to publish a novel. There were Ann Radcliffe, Fanny Burney, Elizabeth Inchbald, Maria Edgeworth, and Mary Wollstonecraft who lived and wrote in the same period. By the way, some consider that Jane Austen is Victorian writer but both Queen Victoria and her milieu were born and cultivated after Jane Austen's death. Her writing style that has influence on many Victorian writers may mislead some readers. The correct name for the intellectual period that Jane Austen lived in is the "Regency Period". Strictly speaking, Jane Austen's novels were published in the regency; however, Jane Austen's character was formed - and three of her novels were first drafted - in what might be called the Late Georgian period. At that time Jane tried to hide her identity but not her gender; her first publication, *Sense and Sensibility*, was signed, "By a Lady." She might not probably want the public to think that an Austen woman had to publish novels in order to earn a living. Jane Austen did not want us to imagine that her brothers were not supporting her as, indeed, they were. In fact, Austen felt closer to Henry than other five brothers and her sister Cassandra Elizabeth was her best friend in her life and they lived the same fortune; both died unmarried that might be their own choice because they were enough beautiful and intelligent to be loved. Some mention that Jane Austen decided not to marry after her unlucky love story with Tom Lefroy. However some believe that her decision is the result of her feminist thoughts. In spite of her own life, her novels end with marriage of her heroines. In contrast to the same (happy) endings, her heroines differ from each other with their characteristics and fortune. For example, Emma is described as "handsome, clever and rich, with a comfortable home and a happy disposition." Emma, the richest of Austen's heroines, was busy with matchmaking and promised not to marry until she fell in love with her friend George Knightley. A fact caught my attention in this novel - a conominal character with author - Jane Fairfax. Jane Austen describes her as beautiful, young woman and she is the ideal companion for Emma. However Emma neglects her due to jealousy and claims that Jane is "cold". At the same time there is a conominal character with author's sister Elizabeth in *Pride and Prejudice* and she is regarded as the most admirable and endearing of Austen's heroines. The character is described as "as delightful a creature as ever appeared in print" and "a lively, playful disposition, which delighted in anything ridiculous." Darcy regards her as "she is tolerable, but not handsome enough to tempt me; I am in no humour at present to give consequence to young ladies who are slighted by other men", then pride and prejudice begin in the novel. There are also conominal characters in her different novels. For example, Fanny Price in *Mansfield Park* and Elinor's sister-in-law Fanny in *Sense and Sensibility*. These characters are opposite to each other; while Fanny is opposite to Elinor and she is not main character, Fanny Price is protagonist and she is described as "extremely timid and shy, shrinking from notice". In *Sense and Sensibility* Austen analyzes the conflict between the opposing temperaments of sense that expressed in her time by neo-classicists and sensibility that expressed in the same time by romantics. Elinor embodies the sense of the title, while her sister Marianne embodies sensibility and the theme of novel is on the conflict of their opposite temperaments. Elinor also appears to be vaguely based on the author's older sister Cassandra. Probably Jane sees or wants to see herself as Marianne too. Jane Austen presents the portrait of an independent spirit, a young, intelligent and melancholic woman, sensitive and attentive to others, who regains her self-happiness, a very different happiness from other Austenian heroines. She marries neither a land owner nor a clergyman, but a captain of a ship. She is considered the most lucid and responsible Austenian heroine. "She was nobody with either father or sister, her word had no weight, her convenience was always to give way; she was only

Anne.” There is contrast between heroines; some are rich or important people around ,while others are not. However, uniformities are their happiness and marriages at the end of novels ,while author herself doesn’t live this fortune. Probably she lived happily in her novels.

MAIN TENDENCIES IN MODERN AMERICAN LITERATURE

Laman MAMMADOVA

Qafqaz University

Lmemmedova3@std.qu.edu.az

AZERBAIJAN

What is American literature? American literature is the literature which written in the territory of the United States. American history is connected with American literature and it has very great impact on literature. In the early period America consisted of British colonies. The Colonial period was from 1620-1720. Then these colonies became the center of the early American literature. The Bible was the foundation of puritan literature. The representatives of American literature were Samuel Adams, Benjamin Franklin and Paine, in the post-war period, Thomas Jefferson, Washington Irving, Edgar Allan Poe, Ralph Waldo Emerson.

The ideas of the Age of Reason in America were expressed in the Revolution. The outstanding writers of the time were Benjamin Franklin, Thomas Jefferson, Thomas Paine, and Philip Freneau. The chief aim of the writers of Enlightenment was to diffuse republican ideas among the people: to expose the tyranny of monarchism and defend the rights of man against the Church and the outdated feudal laws.

The early works of Enlightenment period were Thomas Paine’s Common Sense and Thomas Jefferson’s Declaration of Independence. In The Declaration of Independence, very important document of this period, explaining to the King of England why they break off of British rule after years. Benjamin Franklin was another greatest writer of this period. America could not produce authors who can compare himself with the contemporary school of English writers, such as Burns, Wordsworth, and Coleridge. Of all the writers of this age, Franklin alone shows an undiminished popularity with readers of the twentieth century.

And this period called as the true beginning of American fiction. The important fiction writers were Charles Brockden Brown, Washington Irving, and James Fenimore Cooper; they widely used American subjects, historical perspectives, and nostalgic tones in their works. They wrote in new forms, and in new style, found new ways how to live through literature. With them, American literature began to be read and made people to be interested in American literature.

The United States is one of the popular and dynamic countries in the world. Its population is more than 300 million. Every year one million immigrants come from Asia and European countries, who speak in different languages and dialects. Today literature in the United States is very interesting and exciting. Books by non-American authors’ become bestseller. For example: Afghan-American author Khaled Hosseini’s novel, *The Kite Runner* is about childhood friends in Kabul separated by the rule of the Taliban, young women from Iran Azar Nafisi’s memoir “*Reading Lolita in Teheran*”, Arthur Golden’s *Memoirs of a Geisha*, in this memoir the writer describes Japanese woman’s life during World War II.

The short story, autobiography, fiction and memoir have become a part of American literature of 21st century. The short story is considered to be one or two pages and often called sudden fiction. It is difficult to create and develop one character in short story, because there is little space for it.

Nobel Prize in literature winner (American authors)

- 1930: Sinclair Lewis (novelist)
- 1936: Eugene O’Neill (playwright)
- 1938: Pearl S. Buck (biographer and novelist)
- 1948: T. S. Eliot (poet and playwright)
- 1949: William Faulkner (novelist)

- 1954: Ernest Hemingway (novelist)
- 1962: John Steinbeck (novelist)
- 1976: Saul Bellow (novelist)
- 1978: Isaac Bashevis Singer (novelist, wrote in Yiddish)
- 1987: Joseph Brodsky (poet and essayist, wrote in English and Russian)
- 1993: Toni Morrison (novelist)

American literary awards

- American Academy of Arts and Letters
- Pulitzer Prize (Fiction, Drama and Poetry, as well as various non-fiction and journalist categories)
- National Book Award (Fiction, Non-Fiction, Poetry and Young-Adult Fiction)
- American Book Awards
- PEN literary awards (multiple awards)
- United States Poet Laureate
- Bollingen Prize
- Pushcart Prize
- O. Henry Award(6)

“QARA PIŞİK” HEKAYƏSİNDƏ İNSAN PSIXOLOGİYASININ TƏZAHÜRÜ

Yeqzar CƏFƏRLİ

Qafqaz Universiteti
yeceferli@qu.edu.az
AZƏRBAYCAN

Amerika ədəbiyyatındaromantik hərəkatın liderlərindən biri hesab olunan Edqar Po öz yaradıcılığında detektiv janrın da imkanlarından geniş istifadə etməklə yetinməmiş, biraz rəngarəngliyə doğru da meyillənərəkfantastik janrda da əsərlər qələmə almışdır. Mahiyyət etibarilə romantizm cərəyanında üstünlük verilən yazıçının bədii təxəyyül imkanları, xəyal dünyası bir növ özündə dedektivlik və fantastiklik çalarları da yarada bilir. Bu prinsipləri nəzərə alan yazıçı öz xəyal dünyasını reallıqdan kənar bir şəkildə, tam fantastikaya əsaslanan müddələrə söykəyə bilir. Bu mənada qeyd edə bilərik ki, Edqar Po məhz bu cür imkanlardan istifadə edərək özünü fərqləndirilməyi bacaran sənətkarlardandır.

Yazıçının insan psixologiyasına dərinlən bələd olması, müxtəlif hadisə və proseslərin gedişində insanın yaşadığı uğur və məhrumiyyətləri bacarıqla təsvir etməsi əsərlərində aydın hiss olunur. Sadaladığımız keyfiyyətləri özündə əks etdirən əsərlərdən biri də məşhur “Qara pişik” hekayəsi. Freydingin “insan psixikasının dərinlikdəki qatı təbii instinktlər, ən böyük həzz almaq məqsədi güdən “ilkın şövqlər” əsasında fəaliyyət göstərir” fikrini bu hekayədə daha aydın görə bilərik.

Hekayə sadə bir motiv üzərində qurulsada sonrakı gedişat və baş verən hadisələr, şüurun pozulması və insanın idarəetməsini itirməsi detektiv şəkildə təzahür edir. Müəllifin öz diliylə söylədiyi hekayədə baş qəhrəmanın sonda pişiyi arvadı ilə birlikdə divara hörməsini göstərməklə bunun atriq onda bir vərdis halına çevrildiyini qeyd edir.

Yazıçı baş qəhrəmanın arvadının ölümünü çox adi şəkildə təsvir edir. Pişik onun ayaqlarına dolaşır, az qalır onu nərdivandan yıxsın. Hirlənərək oradakı baltanı götürərək heyvanı vurmaq istəyir. Pişiyi vurmaq istərkən arvadı onun qolundan tutaraq vurmağa mane olur. “Bu mənə daha şeytani bir qəzəb oyatdı: onun araya girməsinə çox pis əsəbiləşərək qolumu çəkdim və baltanı var gücümle arvadımın başına endirdim. O, cıncırını belə çıxarmadan yerindəcə keçindi”. Gördüyümüz kimi hadisənin baş verməsindən sonrakı gedişdə baş qəhrəmanın ürək ağrısını, peşmanlıq keçirməsini görə bilmirik.

Realizmə xas olan hadisənin nəticəsindən doğan mənəvi iztirab, vicdan əzabını bir baxımdan burada görmək o qədər də vacib olmur. Dedektiv janrda yazıçılar əsərlərini romantizm dünyagörüşü ilə yazıldığı üçün yazıçı hadisələrin gedişatını öz əlinə alır və istədiyi istiqamətə aparır.

Qeyd edim ki, bu hekayəni tam olmasa da müəyyən mənada realılıqla da bağlaya bilərik. Hekayədə təsvir olunan hadisələr gerçək həyatla bağlı hadisələrdir. Sadəcə bir nüans var. O da psixologiyanın təsiri ilə insan dəyişməsi, normal insanın edə bilməyəcəyi işləri görməsidir. Baş qəhrəmanın gözünü bağlayan nifrət, ətrafdakı heyvanlara aqressiv münasibət və bu münasibətin insanlara yansması psixoloji pozğunluğun yaratdığı fəsadları nəticə olaraq bizə öyrədir. Arvadının qətlindən sonra qəzəblə pişiyi axtarması onun nifrətinin davamı kimi qiymətləndirilə bilər. “Əgər o bu dəqiqə əlimə keçsəydi, sonu çatmışdı, amma görünür, bu hiyləgər pişik mənim həddindən atriq qəzəbli olduğumu görüb aradan çıxmışdı”. Burada müəllif heyvanların instiktinin güclü olmasını, insanın aurasının (müsbət və ya mənfi olmasından asılı olmayaraq) onun ətrafındakı canlılara yansması fikrini sübut etmiş olur.

Ümumilikdə hekayənin məzmunu, təhkiyə üsulu, mövzusu insan cəmiyyətinin nöqsanlarını göstərir və bir çox psixoloji ziddiyyətlərin aradan qaldırılması üçün insanın iradəsini möhkəmlətməsinin vacibliyini göstərir. Müəllifin hadisələri bütün cəmiyyət şəklində deyil, bir fərdin baxışında, prizmasında göstərməsi hər hansı bir kütləvi mənəvi xəstəliyin sağlamlasının ilk öncədən fərddən başlamasının zəruriliyini önə sürür. Baş qəhrəmanın öz psixi problemlərini həll edə bilməməsi, ümumiyyətlə bu təşəbbüsdə bulunmaması onun iradi zəifliyindən xəbər verir. Onun öz hisslərinə, həyatına və prinsiplərinə biganə münasibəti ətrafındakı insanlara da pis nümunə olur. Nəticədə bu mənəvi pozğunluq genişlənir, sonra kontinental, global bir xəstəliyə çevrilir.

Bütün bəşəri xəstəliklər məlum olduğu kimi mənəvi problemlərdən başlayır. Bir insanın psixoloji olaraq pessimizmə qatılması onun çox zaman onun gələcəyini ciddi sınaqlarla üzləşdirir. Bu ikiləşmədən də çox zaman nifrət və qəzəb qalib ayrılır. Bötövlükdə yazıçıların bu sahədə rolu danılmazdır. Psixologiya ilə daha çox psixoloqlar məşğul olsa da bunu bir problem olaraq yazıçılar daha qabarıq göstərə bilər. Bir fərdin psixikasını ortaya qoymaqla onun yaşadığı fiziki və mənəvi sarsıntıları bədiiləşdirərək maraqlı tablolar yaradır. Haqqında danışdığımız hekayədə bir neçə səhifədə müəllif bunları göstərməyə çalışır.

Hekayədə hadisələrin tez müddətdə açılması, bəzən oxucunun belə hadisələri izləməkdə çətinlik çəkməsi, qəfildən fikir dağınıqlarının yaranması, hadisələri uzlaşdırmada yaranan problemlər oxucunu çaşdırır. Mətn realist olsa da müəllifin dedektiv priyomlardan istifadə edərək əsərə canlılıq gətirə bilməsi sadaladığımız tənqidi məqamı müəyyən qədər örtür.

Oxucu hekayəni oxuya-oxuya sonluğu təyin edə bilmir. Yalnız son cümlədə hər şey aydınlaşır. Baş qəhrəman evinə axtarısa gələn polislərə özü də bilmədən kömək edən, nəticədə özünü itirərək qatil olduğunu sübut edir. “Başının üstündə isə məni cinayətə sürükləyən, indi də dar ağacına göndərəcək olan o mənfur pişik kəskin dişlərini götürür və parıldayan tək gözü ilə mənə baxırdı! Demə, onu da arvadımla birgə divara hörmüşəmmiş”.

Baş qəhrəman özü belə hadisələrin bu cür yekunlaşacağını təsvir edə bilmir. Gözlərini örtən niftər duyğusu, bir müddətdən sonra onu ayıldır.

Hekayə müasir dövrlə səsleşmə baxımından aktualdır və bu aktualıq özünü praktiki və təcrübi olaraq da göstərməkdədir.

REALISM AND MODERNISM

Ulkar ALIYEVA

QafqazUniversity

aliyevau@rambler.ru

AZERBAIJAN

Modernist writers looked for a new "subject theme" for literature and they felt that their new decision of looking at life needs a new form, a new way of writing. Writers of this movement applied to more experimental and usually more highly individual writing style. Everything was changing and these great changes influenced to the literary writing too. These changes of new approaches were felt in modernist writing: character, plot, style, point of view.

Character: the summary of the character disappeared, appearing of individual characters for example the works of Dickens; individualism and individual characters as diverse, opposing, ambiguous, multiple.

Plot: shifting from linear chronological order to the non-chronological own and the use fragments, moment time, multiple plots, open unresolved endings

Style: "stream of consciousness"—became the central point, changing from the association logic to the unconscious; imagination used more rather than logical connections.

Point of view: a refuse of the single, authoritative point of view for a narrative one instead of one character whose point of view is limited. It replaced by several characters who establish relative, multiple points of view. Of course, there are differences between realism and modernism. So let analyze some of them.

Both modernism and realism are theories and ideas that were deeply reflected in the literature during the phase these philosophies were at their peak. In this article, we will know about these two different forms of practices in the world, with special emphasis of their impact in literature. The essential difference between modernism vs realism, the two forms of thinking patterns or philosophies is that it was the conflict between the old traditional values, beliefs and the new rational, logical views. Modernism, in strictest sense was a refusal to accept the conservative views, ideologies and theories of realism. Modernism was revolutionary in the sense that it challenged the issues that blocked the human progress. It focused deeply on human efforts, its self-consciousness to examine all aspects of human life and correct the things that were wrong. Right from commerce and trade to philosophy, modernism questioned everything and encouraged individuals to find answers to problems by deep thinking, self experiments and knowledge.

In realism, that preceded modernism, the main thought was that the reality in the everyday life is the ultimate truth. It is not dependent on the power of observers and so, it must be depicted as it is, in arts and literature. Modernism challenged realism, as it focused on inner self-consciousness and the power of scientific experimentation to challenge and consequently change reality.

Modernism. It is said that Modernism flourished between 1900-1930. However, literary scholars agree on the fact that the modernism as a form of literary style has penetrated deeply in the 20th century and existed even after half of the 20th century. It is also believed that the era after Vietnam War, roughly close to 1990s, kick started the post-modernism era.

Realism. Realism preceded modernism in literature and the period between 1860-1900 was regarded as the realism period in literature.

Modernism

It has a pessimistic tone regarding various issues dealt in the writing. It portrays reality of life, without any romanticism or much optimism as in the Victorian or Romantic literature.

Variety and complexity in novels made modernistic writing difficult to comprehend. Numerous themes of modern literature included the search within self, the inner dilemma human beings face, questions regarding existence of God in the modern world, overwhelming technological changes and the struggle of man to fit in urban life. Many characters and multiple experiences of people in the story. It uses tools like "stream of consciousness", self experience for representing inner mind, thoughts and views about life. No central heroic figure in the story. Not sequential and connected events unlike realism literature, with fixed time lines. Questions deeply about isolation of an individual in a society fragmented by growth and development. Characters in modern literature were usually from middle class families.

Realism

It generally dealt with everyday lives of the middle class people. The works in realism literature focused on the quality of individual's life, his daily tasks and that is why, in realism, character is always more important than the plot. No poetic, romantic language is used in realism. The voice of speech represents average man and so it is simple but the tone may be comic or satiric. Events and plot in realism will be reasonable and valid, and truthful. It doesn't discuss anything that is sentimental or over dramatic the most unique feature of realism is that everything, right from characters, plot and language is free of ornamentation. It is explained as it is, without any decorative language.

Modernist Writers

Some of most prominent poets of the modernism era were T. S. Eliot, John Mansfield, W.B. Yeats, Rupert Brook, Robert Bridges, W. H. Auden, Stephen Spencer and Dylan Thomas. American novelists like Eliot, Ernest Hemingway, William Faulkner and Toni Morrison incorporated modernist writing styles in their novels. Authors from different countries who made modernistic writing very popular were James Joyce, Aldous Huxley, Joseph Conrad, Gertrude Stein, Virginia Woolf, and Ezra Pound.

Realist Writers

Realism was a very difficult phase in the American history where America was on the verge of a serious overhaul in different spheres of life. Be it political, social, economical or individual liberty, realism period witnessed rise of writers who presented the American people as they were. Some of the popular literary figures who used realism as a literary tool included Henry Adams, Horatio Alger, Frank Baum, Edward Bellamy, Kate Chopin, William Dean Howells, Henry James, Stephen Crane, Joseph Kirkland, Ambrose Bierce, Hamlin Garland, George Eliot, Gustave Flaubert, Maupassant, Sherwood Anderson, Walt Whitman, Willa Cather, Thornton Wilder and Mark Twain.

ŞARLOTTA BRONTUN “CEYN EYR” VƏ ANJELA KARTERIN “QANLI XƏZİNƏ” ƏSƏRİNDƏ TƏZAD VƏ OXŞARLIQ

Afaq EMINLI

Azərbaycan Dillər Universiteti

AZƏRBAYCAN

Ədəbiyyatdakı əsər və hekayələrdə oxucu tez-tez əsas və digər obrazlar arasında qəribə qarşılaşmalar tapır. Bu oxşarlıq və qarşılaşmalar adətən müxtəlif obrazları izah etməyə xidmət edir. Şarlotta Brontun “Ceyn Eyr” və Anjela Karterin “Qanlı Xəzinə” əsərində olan hər bir qəhrəman bu qəribə qarşılaşmaların spesifik xüsusiyyətlərindən bəhs edir. Obrazlar bu təcrübənin birbaşa nəticəsi olaraq onların düzgün mahiyyətlərini meydana çıxarırlar.

Ceyn Eyr və Qanlı Xəzinədəki qəhrəmanın hər birinin həyatında ilk dəfə olaraq kişi cinsinə olan sevgi mövzusu əsas oxşarlıqdır. Ceyn Eyr sonda onu çox ağır yaralayan öz gələcək həyat yoldaşı Roçesterlə tanış olur. Roçester Ceynin baxdığı qız uşağına ata olmaq istəyir. O, kifayət qədər qoca bir kişidi və Ceyn yetimkən onu çox incidən xalası tərəfindən tərbiyə olunsa belə o, 18 yaşında ağıllı bir qız idi və vaxtının çox hissəsini Luvudda yerləşən internat məktəbində keçirmişdi. İlk vaxtlarda Roçester Ceynlə çox kobud və sərt rəftar edirdi. Nəticədə onlar dost oldular və həqiqi münasibət qura bildilər. Onların oxşarlıqları çox olsa da həyatdakı mövqeləri fərqli idi. Onlar nişanlanandan sonra Ceyni Roçesterin sərvəti var-dövləti itələyir, o, özünü geyindirilib bəzədilmiş, hər şeylə təchiz edilmiş gəlincik kimi hiss etməyə başlayır. Ceyn sadə yazıq baxışlarını və ağıllı davranışlarını dəyişməz olaraq saxlayır. Roçester isə hələ də öz qaranlıq sirrini Ceyndən saxlayır. Onun 1-ci həyat yoldaşı Berta Mason onlar yaşadığı evin 3-cü mərtəbəsində kilidli otaqda saxlanılır. Roçester Ceynə kələk gələrək bu sirri ona demədən onla evlənmişdi, çünki, onun arvadı ruhi xəstə idi. Qanlı Xəzinənin qadın qəhrəmanı isə kifayət qədər fərqli bir tərzdə kişi cinsinə olan sevgisini göstərir. Burdakı obraz da 17 yaşında cavan bir qızdı və onun da ailə həyatı quracağı adam yaşlı bir insandı. Ceyndən fərqli olaraq bu qəhrəman çox sadələvh, özünü belə yaxşı tanımayan, bütün həyatını anasıyla sıx münasibətdə keçirən, ana sevgisi, nəvazişlə böyüyən bir qadın obrazıdır və onun bu xüsusiyyəti sonda da bir daha ailə münasibətlərində özünü biruzə verir. Onun tanış olduğu insanın həyat yoldaşı isə onların tanışlığından 3 ay qabaq dünyasını dəyişib. Əsərdə bu qəhrəmanın fərqli dünyaları olsa da belə varlı-karlı imkanlı adamın ondan nə istəyə biləcəyi sual olunur. Onun gələcək həyat yoldaşı onu xəyalindəki olan paltarlarla bürüyəndə o artıq anlayır ki bütün bunlar onun yeni vəziyyəti üçün uyğunsuzdu. O naharda xüsusi formada olan yeni geyimlərini geyinmək əvəzinə köhnə paltarlarında qalmaq istəyir. O Ceyn kimi ağıllı dünyagörüşlü bir qız deyil. Burda da oxucu bu qızdan saxlanılan sirri tapır, belə ki, qanlı işgəncəli bir otaqda onun ərinin 3 nəfər ölmüş keçmiş həyat yoldaşının cəsədi saxlanılır.

Hər bir qəhrəman öz həyatlarındakı insan ilə bağlı qəribə hadisələr yaşayır ki, bu hadisələr də birbaşa onların həyatlarını dəyişir. Ceyn Eyrin həyatındakı bu an onun toy günündə aşkar olunur. Belə ki hakim sual verib soruşarkən “Siz bu xanımı həyat yoldaşınız olaraq qəbul edirsinizmi?”-bu zaman fərqli bir səs cavab verdi: “Bu evlilik baş tuta bilməz çünki hal hazırda Roçesterin əvvəldən olan evliliyi davam etməkdədir.” Cənab Roçesterin hal-hazırda yaşayan arvadı var. (səh.294). Bu an oxucu Roçesterin xanımı olmağı fikrini rədd edən Ceynin mənəvi gücünü görür. Baxmayaraq ki onlar arasında həqiqi sevgi yaranmışdı, Ceyn başa düşür ki, bu belə davam edə bilməz və gecənin ortası gizləncə evdən qaçır.

Qanlı Xəzinədə isə qəhrəmanın gözlənilmədən rastlaşdığı bu hal onun həyat yoldaşının Fransadan Yeni dünyaya ticarət işi ilə əlaqədar olaraq üzməli olduğunu deyərək ortaya çıxır. Belə ki o xanımına 1 otaqdan başqa evin bütün otaqlarının açarını verərək hər birinin hansı otağa aid olduğunu izah edir. Və əlbəttə ki, şübhə içində olan xanım bir yolla həmin açarların biriylə coxlu seyden sonra qadağan olunmuş otağın qapısını açır və orada 3 keçmiş arvadın cəsədini tapır. Ceyndən fərqli olaraq isə onun üçün situasiyadan çıxışın heç bir mənası yoxdur.

Əsərlərin hər birinin qeyd olunan qəhrəmanlarının yaşadıkları hadisələrdə bir qəribəlik var. Ceyn Eyrdə evdə olan bir neçə hadisələr evin içində nəsə qəribə bir şeylərin baş verdiyinə eyham vurur. Belə ki Ceyn evin zalında tez-tez yad qəribə fəryad edən səslərə şahid olur. Və bu səslər onu şübhələndirsə də uzun müddət çox da üstünə düşmür.

Qanlı Xəzinə əsərində də yazıçı evin sahibinin şeytana bənzər təbiətini tez-tez vurğulayır. Belə ki 3-cü qadının cəsədi heç vaxt tapılmır. Evin sahibi bunu özünə haqq qazandıraraq belə izah edir: “Hər bir kişinin öz həyat yoldaşından gizlətdiyi heç olmasa bir sirri olmalıdı.” (səh.21)

Əsərdə hər iki qadın öz həyat yoldaşları sayəsində aldıkları həyat dərslərində nəticəsində özləri haqqında daha çox şey öyrənmiş olurlar. Berta Mason haqqında olanları kəşf etdikdən sonra Ceyn Eyrin hər hansı bir vəziyyətdən çıxış yolu tapmaq üçün artıq bacarıqları yaranmağa başlayır. Onun aldığı mənəvi zərbələr ona həqiqi, güclü xanım olmağına imkan vermir. O, evi demək olar ki, bir pennisiz belə tərk edir. Con Rivez və onun 2 bacısı ilə tanışlıqdan sonra Ceyn özünə müəllim kimi iş tapa bilir və özünə yeni həyat qurmağa cəhd edir. O çətin şəraitlərdə zəriflik və eyni zamanda güc göstərir. Sonradan o, həmin 3 adamın da onun qohumları olduğunu öyrənir. Baxmayaraq ki, onların atalarından qalma mirasları var, yenə də Ceyn özünün ürəyi təmizliyindən və sadələşməliyindən asılı olaraq qazandığı pulları öz qohumları üçün xərcləyir. Qohumu Con Rivez isə ona evlilik təklif edəndə o qəbul etmir. Əsərdə görünür ki Ceyn hələ də çox rəhmli və şəfqətlidir. O, Roçesteri görmək üçün onun evinə gedir. Roçester barəsində isə maraqlısı bir hadisə ortaya çıxır. Ceyn onu ruhi xəstə olan arvadı tərəfindən kor və şikəst edilmiş halda tapır. Hələ də Roçesteri sevən Ceyn onunla evlənir.

Qanlı Xəzinənin qəhrəmanı da həmçinin öz evlilik münasibətindən sonra nəticə çıxarır. Ancaq o Ceyn kimi öz həyatını qurmaq, öz ayaqları üstündə dayanmaq arzusunda deyil. Yalnız yeni bahalı libasları geyinib güzgünün qabağında yoldaşının onda bəyənmə bilməyəcəyi xüsusiyyətləri düşünməklə fikrini məşğul edirdi. Lakin, səxavətlik göstərən Ceyn kimi o da yoldaşından əldə etdiyi pulların çox hissəsini xeyirxah işlər üçün xərcləyirdi.

Əsərin sonunda Ceyn Eyr və Qanlı Xəzinənin qadın qəhrəmanı zəngin bir xanım kimi göstərilir. Hər iki obraz təzad və oxşarlıqları ilə eyni həyatı yaşayıb və özlərin təsdiq edə bilməyi bacardılar.

ИСТОРИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ И ПРЕДПОСЫЛКИ АВСТРИЙСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ В ЭМИГРАЦИИ

Шахла ГУРБАНОВА

Азербайджанский Университет Языков

schahla_gurbanova@mail.ru

AZƏRBAYCAN

Австрийская эмиграционная литература-это одна из важнейших и значительных глав австрийской литература 20-го столетия. Но, как известно, большая часть писателей, которые сформировали наше представление об австрийской литературе, в период с 1933 по 1945 под натиском гитлеровского режима, направленного против всех литературных и общественных

деятели еврейского происхождения, вынуждены были уехать из Австрии, пробыв долгие годы в злосчастной эмиграции, в которой некоторым из них пришлось остаться навсегда.

Роберт Музиль, Пауль Целан, Стефан Цвейг, Теодор Крамер, Лео Перутц, Эрих Фрид, Эрнст Вайс, Оскар Кокошка, Элиас Канетти, Франц Верфель, Макс Брод, Герман Брох и многие другие австрийские писатели, публицисты и журналисты покидали Родину из-за невозможности ни жить, ни работать под гнетом фашистского, антигуманного, антисемитского правительства. По определенным причинам, в частности из-за отсутствия достоверной документации до сих пор невозможно составить полный список всех эмигрировавших австрийских писателей. Однако эмиграционная энциклопедия, составленная Зиглиндой Больбехер и Константином Кайзером содержит около 1200 имен литературных деятелей, которые начиная с 1943 года не по своей воле один за другим покидали пределы Австрии. (1)

Присоединение Австрии к гитлеровской Германии в 1938 году (Аншлюс) считается началом массовой эмиграции австрийских писателей еврейского происхождения. Хотя уже в феврале 1934 года по причине гражданской войны и крушения демократии в Австрии родные края покинули такие писатели как Роберт Нейманн и Стефан Цвейг. После прихода к власти канцлера Энгельберта Дольфуса и учреждения так называемого австрофашизма с его «майской конституцией» (от 1 мая 1934 года) все партии страны, за исключением, «Отечественного фронта» были запрещены. По факту же, действие конституции было приостановлено, страну охватил экономический кризис (1929-1933), население в стране обнищало и радикализировалось, активисты социалистической партии подвергались казни.

Режим Дольфуса просуществовал однако недолго. Уже в 1934 году тогда еще нелегальные национал-социалисты предприняли попытку путча, с целью захвата Австрии. Но попытка потерпела крах, а Энгельберт Дольфус 25 июля того же года получил смертельное ранение в шею. Управление разваливающимся государством взял на себя министр юстиции Курт фон Шушницг.

Но Гитлер не пришел на помощь зачинщикам путча, именно поэтому Шушницгу удалось подавить восстание, после чего все заговорщики и активисты путча были казнены. Однако победа была временной. После сближения Гилера и Муссолини (с 1936 года) Австрия навсегда потеряла поддержку со стороны итальянского диктатора. Муссолини потребовал Шушницга сдать свои позиции и объединиться с Германией. Под сильным давлением Шушницгу ничего не оставалось, как уступить Гитлеру. Согласно июльскому договору 1936 года во главе австрийского правительства были уже представители обеих немецких наций. Национал-социалистическая немецкая рабочая партия формально оставалась запрещенной, однако де факто уже не чинилось никаких препятствий ее пропагандистской деятельности, которая в очень скором времени охватила и распространилась на все сферы культуры, исключением не стала и литература. Фашистская пропаганда пронеслась словно буря по всей стране, сметая на своем пути все идеологические помехи в лице литературных деятелей, критиков и публицистов, значительная часть которых не подходила новому режиму больше своим происхождением, чем своей профессиональной деятельностью. Отсюда и значительная разница между идеологическим настроением, контекстом, акцентируемыми моментами и даже стилистическими оборотами и формами выражения между так называемом «правильной» литературой (так ницисты называли профашистскую литературу) и литературой эмигрантов.

Литературно-биографическую географию эмиграционной литературы можно в определенной мере изучить по работам, посвященным исследованиям эмиграции в контексте эстетических норм и традиций. Об этом свидетельствуют труды Гюнтера Андерса «Биография, не жизнь», эссе Михаэля Гамбургера «Особое отношение к языку» (1978), где эмиграция была описана в аспекте призыва к сближению и союзу писателей-эмигрантов, что ранее, в репрезентативных текстах по истории литературы терпело неудачу. Данная ситуация была выдвинута на обсуждение Клаусом Бриглебом в реферате «Невосприятие немецкой эмиграционной литературы после 1933 года в западно-немецкой современной литературе» на Международном съезде союза германистов в Токио. Идейной поддержкой и логическим заключением вышеупомянутому реферату и всем последующим в данной области исследованиям послужили так же подлинные тезисы с впечатляющими результатами, так

например, «Справочник немецкоязычной эмиграции 1933-1945 годов» (Клаус Дитер Крон, 1988), «Энциклопедия австрийской эмиграционной литературы» (Зиглинда Больбехер/Константин Кайзер, 2000).

Эмиграция, в качестве литературно-исторической и эстетической категории, всегда будет иметь место в научно-литературном дискурсе. Помимо знаменательных успехов, продукты эмиграции склонны к тенденции эстетической дезинтеграции и наличием малого количества новаторских форм выражения (В.Копке, М. Винклер: Эмиграционная литература, 1989). Последствием того стало прекращение непрекращаемых дебатов насчет форм письма и предполагаемого отказа эмиграции от современности. По сути, с одной стороны языку стала присуща радикальная рефлексия, а с другой пробуждение интереса к инновативным поэтическим аспектам в рамках экспрессионистских дебатов, что было зарегистрировано в дневнике Клауса Манна от 1938 года. И как бы парадоксально это не звучало, но исключительно наличие такого исторического события как «Аншлюс» привело к созданию огромного количества эмигрантских произведений, да и по сути, самой эмиграционной литературы, с присущими ей особенностями смысловых и языковых средств выражения.

SOME SPECIFIC FEATURES OF ORIENTALISM

Sevil QURBANOVA

Qafqaz University
sevil.qurbanova@yahoo.com
AZERBAIJAN

There are many judgments about the term “Orient”. Some of them support the idea that it has Latin root. According to them, the term “Orient” originated from Latin word “Oriens” that means the “East”. Other judgments support the idea that it has Roman root. According to them, the term “Orient” formulated during Byzantine Empire that referred to Roman Empire. It covers Middle Eastern, African, South and East Asian cultures.

It has been known that Turkey and Azerbaijan are the Eastern countries which periodically contributed to the development of the Orient. Ottoman Empire, while ruling over the Europe, brought the Oriental stereotypes to the new territories. At the same time, Islam found the new track in the direction of development. According to Edward Said, the Orient became an integral part of the European and Western civilization.

Orient is always standing on the top of the Western discourses. Hence, the country itself and its past always attract the foreign literati due to the oriental peculiarities of these areas.

Many representatives of American Romantic Movement also applied to the Oriental motifs and themes to establish their national traditions and literature. Washington Irving was the first American writer who showed the interest to the Orient. The initiator of the Romantic Trend in American literature in the 19th (nineteenth) century, used Spanish literary themes and motifs in own works.

The late 18th (eighteenth) century and early 19th (nineteenth) century were the turning point in the history of the Orient and Occident. The scientific inventions opened a new phase between them. The inventions allowed the Occident to get familiar with the Oriental history, culture and traditions. The Europeans got valuable information through translations of the Western Orientalists. They started reading of cultural heritage of India, Turkey, and Iran etc. In other words, Europe turned to the Orient. The Occident couldn't deny the Orient and its cultural heritage.

The interest towards the Oriental letter style arose in early 19th (nineteenth) century. It was coincided with the emergence of Romantic Movement in American literature. This style was used by the writers and politicians of the time in order to criticize the US realities using humor and satire. The exotic Oriental stories became very popular in America at the beginning of the 19th (nineteenth) century. The cold-blooded colonists were tired of the political and social atmosphere in the surrounded places. They were interested in fantastic and exotic stories of the Orient. The reason was that the Oriental stories themselves were full of adventures and mysteries which could attract the colonists'

attention. The other main point of the Oriental stories was that the events in these stories happened in the Eastern countries. This allowed the Occident to understand the Orient without getting involved in depth of history and social problems. Therefore, Americans called these stories as senseless adventures.

It has been acknowledged that the creativity of famous American short story writer, Washington Irving, reflects both Oriental and Occidental cultures. He applied to folklore of nations living in these areas. It would be pertinent to mention that Irving's works with the subject specially originated from Egyptian folklore, combine the Oriental characters. These works of Irving were compiled under his Spanish books. Irving created unexampled chain of works including "Life and Voyages of Christopher Columbus", "The Chronicles of the Conquest of Granada", "Voyages and Discoveries of the Companions of Columbus" and "Tales of the Alhambra". These books possess distinct characters, heroes, subjects, customs and traditions. In each of aforementioned books the power of mystery leads the reader to the depth of the layers of the Arabic Spain.

The essence of this thesis is that civilizations are able to develop through inter-mingling of cultures. In other word, multiculturalism allows civilizations to intermingle and develop all over the world. It would be pertinent to mention that Ilham Aliyev, President of the Republic of Azerbaijan, has declared 2016 Year of Multiculturalism in Azerbaijan. All these efforts are aimed at maintaining and popularizing the linkage between traditions of multiculturalism in Azerbaijan.

SOSIAL CRITICISM IN ROALD DAHL'S BOOKS (ON THE BASIS OF "MATILDA")

Shahane MUSAYEVA

Qafqaz University

sahanemusayeva@mail.ru

AZERBAIJAN

Roald Dahl is one of the best-known and outstanding British novelist, short story writer, poet of 20th century associated with children's literature. He gained worldwide famous with his writing and his books are worthwhile both for adults and children. The most valuable and popular children novels written by Roald Dahl are "Matilda", "Fantastic Mr. Fox", "The Witches" and "Charlie and the Chocolate Factory". One of the remarkable aspects of his writing is his exertion to convey the message of social criticism. This manifests itself especially in one of his fascinating children's novel "Matilda". Roald Dahl's talent to express and deliver his critical approach to authority figures and impertinent features of society glorifies him as an indicator of children and adolescents' inner world.

Main subject matters of Roald Dahl's criticism are directed to adults and headmasters who are two principal personages in child's life functioning as a representative of home and school. These characters in Roald Dahl's books defile their competence to constrain and manipulate children, implement attitude that may have unfavorable effects on their development. Readers witness this case while reading "Matilda". Matilda has parents functioning figures of authority to her. This authority is not based on esteem owing to the fact that they do not intend for observing extraordinary capability existed in their daughter. Instead of respecting to her talent, they affirm her like a silly child and they acquaint her as an insignificant creature due to this fact that she is girl. Her parents silence her whenever she tries to express her feeling. The characteristic model of evil headmaster is Miss Trunchbull in "Matilda". She is portrayed as horrible as possible with her implausible inaccurate behavior towards students. She humiliates female students with discreditable expressions. Except for criticizing adults and headmasters, Roald Dahl emphasizes his trouble about certain social issues. He comes up against any excessive addictions and evil habitude. The growing role of TV in the family is also the target of Roald Dahl's criticism. Characters that get used to watch TV in an extraordinary way they are condemned. The mother in "Matilda" is addict of TV and this prevents her to be interested in her daughter and to realize her problems and skill. There are two adult characters in "Matilda" that differ from other characters by their respectful position, their authority is based on respect. Those

characters are the local librarian Mrs. Phelps who is curious to reveal unusual ability of Matilda and help her to gain more knowledge supporting her with various books. Another deferential character is Matilda's teacher Miss Honey who admires aptitude of Matilda and aspiration for learning she has.

Roald Dahl uses various techniques and methods to indicate his criticism. First technique is to mock at those characters through their appearance, behaviors and manners. Description of Matilda's parents is masterly and skilfully shown by Roald Dahl. While reading the sentences that portray their appearances readers grasp the real personalities of these characters. His choice of words open their improper features to readers. Next method that he uses is the bad ending. Evil characters should be definitely punished and they can not escape without punishment.

Conveying messages of social criticism deliver many different reactions from readers and critics. Roald Dahl's ideas make this book very popular among teenagers as they always complaining about adults and dissatisfied with their care, behavior. Roald Dahl criticizes them harshly so it creates a feeling of self-confidence and good expectations for future in juveniles. Negative criticism comes from parents, other adults and critics. They accuse the author with over-criticizing adults and set apprehensive feelings in the youth. The more they begin to defend their rights, the more adults get cross.

The insistence of using social criticism in Roald Dahl's books is not groundless, it is definitely related to his personal life. His harsh treatment and inexhaustible resentment to authority figures, especially parents and headmasters are closely related to his woeful childhood. His early depart from home, the disgusted experiences at school, resemblance of headmaster met in his real life with Miss Trunchbull- the headmaster in "Matilda" prove that he really demonstrates his life in his books. Roald Dahl acknowledges this truth in his other books.

On the whole, numerous elements of criticism are found dominantly in Roald Dahl's books for children. Being deeply related to his own life, the main subjects of his criticism are parents, headmaster and other authority figures, bad addictions, violence on children and reliance on TV. He set his critical approach with the technique of using of bad ending and ridicule on evil characters. Even though he is exposed many censures because of his harsh criticism his books are regarded as a lovable and great works.

STRUGGLE OF NATIONS THROUGH A HISTORY IN GREAT BRITAIN

Gunel RZAYEVA

Qafqaz University
gunel.r.k@mail.ru
AZERBAIJAN

If we look to the history of England and Scotland, The first tribes of Mesolithic epoch came to the land of the future of Scotland from the north about 6 thousand years ago. They are mostly collected on the rocks and reefs of oysters and clams and roamed in search of food, preferring deeply indented coast of the West of Scotland and the Hebrides. The stone structure, consisting of three rings in Luss Wood Island Yyura considered the earliest stone building in Scotland. Rather, it is the base of the tents, intended for shelter. In Oronsae, Kintyre and the Gulf of Luce on the west coast and in estuaries Fife, Deeside and Fort were discovered deposits of mollusk shells, belonging to the Mesolithic.

Now, as these two nations live in different ends of the same island and are separated by huge seas from all other parts of the world, it seems natural that they should have been friendly to each other and that they should have lived as one people under the same government. Accordingly about two hundred years ago, the King of Scotland becoming King of England, the two nations have ever since been joined in one great kingdom, which is called Great Britain. But before this happy union of England and Scotland, there were many long, cruel and bloody wars between the two nations and far from helping or assisting each other, as became good neighbors and friends, they did each other all the harm

and injury that they possibly could, by invading each other's territories, killing their subjects, burning their towns, and taking their wives and prisoners. This lasted for many hundred years.

A long time since, eighteen hundred years ago and more there were people who were brave and warlike called the Romans. The aim of this nation was to conquer the whole world and subdue all countries for making their own city of Rome, the head of all nations. After conquering the far and the near, at last they came to Britain and made a great war to inhabitants, called British or Britons. Well armed and brave Romans beat the Britons and took almost all the flat part of the island, which is now called England. But they couldn't make their way to high mountains of Scotland where there were no any chance for feeding their soldiers and where they meet much more oppositions by inhabitants. So they gave up subduing this impenetrable country and remaining satisfied with that level of ground of which they had already possessed themselves.

After a while the people of Scotland began to come down from the mountains that the Romans couldn't subdue and inroad upon that part of the country which had been conquered by Romans. These people of the southern part of the Scotland were not one nation, but divided into two, called Scots and the Picts. They didn't get on well with each other, but against Romans they joined together. At length for prevent these Scots and Picts built a long wall between one side of the island, so none of Scots or Picts should come into the country on the south side of the wall. After this, Romans built towers on this wall, they make camps with soldiers in order if the Scots attack they might hasten to defend any part of the wall. Some parts of the wall is remained today in the island of Britain. Displeased Scots and Picts assembled themselves in great numbers and climb to the wall, in spite of all that the Romans could do oppose to them. A man named Grahame, is said to have been the first soldier who got over and common people is still call the remains of wall Grahame's Dike. After the countless attack the Romans began to build much stronger one than the first, sixty miles farther back from Scots and Picts. The second wall was defended so well by Romans. In the meantime Britons had very unhappy life among these wars and they were already much weaker as the Romans taken away all their arms and they had already lost their habit of using them or defending themselves.

But at this time there were great quarrels and confusions, civil wars in Rome, so the Roman Emperor called back all the soldiers for protecting their country against these wars. After departure of Roman, Britons could not protect their country against to Scots and Picts and they invite Anglo-Saxons from the North of Germany to assist them. Anglo-Saxons were a very brave and warlike people and they came with their ships from Germany and landed in the south part of the Britain and helped Britons to fight with the Scots and Picts. Saxons saw that how a rich and beautiful country Britain is and the people are weak to protect themselves and defend their country. They resolved to take the land and make Britons their slaves. The Britons were very unwilling have their country taken from by Saxons whom they had called for assistance, they began to oppose them but Saxons were stronger than them so they defeat them. The bravest part of Britons fled into a very hilly part of country called Wales and defended themselves against Saxons for a many years. Today their descendants still speak the ancient British language called Welsh. And Anglo-Saxons spread to the south part of the Britain and they changed the name of country from Britain to England which means a land of the Anglo-Saxons who had conquered it.

From the other side behind the Roman wall Scots and Picts were fighting together. At last, after many battles Scots got completely the victory and they took some of them as slaves and drive the others out of the country. At least Picts were never heard of in history after these great defeats and Scots gave their own name to the north part of Britain as the Angles did the south part and so came the name of Scotland, the land of Scots and England the land of English.

Therefore, Britain divided into three parts who were enemies to each other. There was England which was the richest and best part of island inhabited by English, Scotland full of hills, great lakes and mountains, difficult and dangerous precipices, inhabited by Scots or Scottish men and The Wales also very wild and mountainous country where the remains of Britons had fled to obtain safety from Saxons.

SYMBOLISM IN MODERN AMERICAN PROSE (BASED ON DAN BROWN AND GEORGE ORWELL'S CREATIVITY)

Ofelya ALAKBAROVA

Qafqaz University
ofa.elekberova@mail.ru
AZERBAIJAN

Symbolism is a French movement from the 1880s. Symbolism gained its first popularity by the publication of Jean Moréas' manifesto in *Le Figaro* in 1886. The main cause that created Symbolism was the react against the rationalism and materialism. It was the proclaiming of validity of subjectivity and a realistic expression of natural world in those years. Symbolism was identified as a literary concept, but then it began to be spread in all art sciences among the young generation. The reason of its popularity among the young generation was its opposing to Naturalism. Symbolists believed that a work must reject the objectivity of natural world. It must reflect the emotion or idea by the influence of Realism.

Albert Aurier in his article on Paul Gauguin in 1891 gave the first definition of Symbolism. He depicted symbolism as the subjective vision with non-naturalistic style.

As it is mentioned, symbolism consists of symbols that give the work deep meanings and make it more effective. Symbolism is the use of symbols to signify ideas by giving them symbolic meanings that are different from their literal sense. A symbol is literary device that contains several aspects of meaning for representing new signs different from its literary meaning. A symbol is the main point of symbolism. The writers use symbols for reinforcing their ideas.

"A symbol is a person or a concept that represents, stands for or suggests another idea, visual image, belief, action or material entity. Symbols take the form of words, sounds, gestures, ideas or visual images and are used to convey other ideas and beliefs." For example, a red octagon may be a symbol for "STOP". On a map, a blue line might represent a river. Numerals are symbols for numbers. Alphabetic letters may be symbols for sounds. Personal names are symbols representing individuals. A red rose may symbolize love and compassion. The variable x in a mathematical equation may symbolize the position of a particle in space.

As a movement symbolism wasn't limited in French literature or art. It influenced other literatures of different countries. Symbolism also influenced to Modern American prose. In 1899 *The Symbolist Movement in Literature* published by Arthur Symons with bringing French symbolism to the Anglo-American literary circles. Its first two editions were influences on W. B. Yeats and T. S. Eliot- it was the shine of Modern criticism. Then symbolism began to play a great role on American literature. Richard Ellmann used many contributions to introduction of modern editions.

In 1893, Symon's article *The Decadent Movement of Literature* appeared on the *Harper's New Monthly Magazine*. This article had a great role on the writers and readers. With this article symbolism in the art and literature began to move officially. *The Decadent Movement of Literature* touched on many authors and explained many points.

As this movement developed, it commenced to appear on American prose, too. Especially, Balzac, Dan Brown, George Orwell and so on writers' works. Such contemporary writers successfully used symbols and their special meanings on their literary works. Symbols give their novels specific characteristics, mysterious and effective features.

Dan Brown, an American writer uses successful symbols in his novels and this brings him fame. These mysterious and unusual features make a great impression on readers. The lead character Robert Langdon is a Harvard University professor of religious iconology and symbology. Robert Langdon attends in all Dan Brown's novels such as: *The Da Vinci Code*, *Angels and Demons*, *The Lost Symbol* and *Inferno*.

Dan Brown created this character as his alter-ego or "the man he wishes he could be." The author calls Robert Langdon "one of the most ingenious and gifted artists alive ... who rose brilliantly to my impossible challenge and created the ambigrams for this novel". Langdon has a genius mind for problem-solving, he teaches religious iconology and field of symbology. Dan Brown shows with this

character the way between religion and science, logic and beliefs. He tries to answer or show some solutions with symbols. Robert Langdon is in the centre of all events and questions. Dan Brown's depicts answers and questions in all his novels.

George Orwell is one of the modern American Novelists that used symbology in his novels such as *1984* and *Animal Farm*.

In the novel *1984* George Orwell created a successful symbol-character *Big Brother* that is seen throughout the novel. This symbol is powerful and is seen everywhere. "*Big Brother is watching you!*" is the identifying thought till the end the novel. It shows the power of government on the society and people's mind. This power has a complete control on society's opinions and rules them. All things happen around the lead character *Winston*. The paperweight and journal which Winston purchases are symbols of his betrayal against the party. With these items he committed many crimes. These crimes were against the party. These all items related to symbolism define the main idea of the novel and gives more instructions for understanding the works exactly.

Symbolism gives a writer such freedom that he can use both literary and latent meaning of word and expressions. The symbolism brings universality to the main characters and the themes of the novels. Symbolism evokes the interest on readers and causes many questions on their mind. Author's using symbolism makes an opportunity to get an insight of writer's mind how he sees the world and thinks about it.

SYMBOLISM IN PAINTING

Aytən XUDAI
Qafqaz University
aytenxudai13@gmail.com
AZERBAIJAN

The most important qualities of Symbolic painting are spirituality and melancholy. Inside world, fantasy, dream, loneliness, sleeping, thought even death are shown in Symbolism. Symbolist artists show the soul of nature, secret of object by using symbols in a melancholy way. They collect what they have seen, lived and what they have gathered from literature and legends with imagination and fantasy. They preferred reverberating of state of mind in symbolic and mythological paintings. They wanted to evoke strong effects by describing feelings in nature, sea and imaginary arrangements. As romantic artists, they wanted to use realist techniques as well as showing sadness and weakness of the people in front of the nature.

Symbolist artists had transformed his mythic ideas and intuitions to stunning visual imagery with the help of strange colors and creepy lights. Symbolists tried to handle the mystery and complexity of the soul. Symbolist artists were interested in enigma and heaven. As the result of this, they were keen on describing the death.

Symbolism in Painting put in an appearance between Post-Impressionism and Fauvism in 1890s and was defined by critic Albert Autler. Coubert being the leader of symbolic paintings in 19th century, visualized nonexistent instead of thought in accordance of being able to paint only existent things. He aimed removing contradiction between real world and spiritual world and creating whole art mentality.

Goya and William Blake were considered precursors of symbolism in painting. Ferdinand Hodler and Gustave Klimt were the main representatives of this movement. Gustave Moreau who was considered one of the precursors of symbolism, created a link between symbolism and romanticism. The artist who entered the school of Fine Arts when he was 20, had influence of Delacroix in his works. He summarized guiding rule like this: "Nothing in the art is created by our will. The whole art is the result of handing itself over subconscious. It is only possible to achieve beauty with the help of advantage of mind". Moreau first was known for his tableau called "Oedipus and The Sphinx". This tableau was the beginning of his symbolist art. Themes that he mostly had worked on were unknown of death and life and the meaning of good and bad. Moreau talked the story of Orpheus who been depressed for being refused his love by Thracian women, in his tableau "Orpheus" painting in 1865.

The women had thrown away Orpheus's head still singing song to a river. The legend of Orpheus symbolized the artist who approached to immortality or his works and thoughts.

Odilon Redon was the most prominent symbolist artist in France after Moreau. The artist being born in Bordeaux had worked with the technique of rock printing and charcoal pencil in the first 20 years of his career. In this painting, it is seen strange figures like human-faced flowers and smiling spiders. Redon who turned to colors from 1890, made a lot of paintings with oil paints.

Symbolism being forgotten in the first part of 20th century was rediscovered by Andre Breton and Surrealists in 1920s. The critic Albert Aurier who was the admirer of Paul Gauguin being one of the precursors of Symbolism, described Symbolism in his article so: "The purpose of artwork is to express the idea that's why work has to be thoughtful. It has to make the people thinking"

Symbolist artists have got the symbols creating visual language from mythology and visionary imagery. Symbolists believed the art to achieve absolute realities that being able to reach indirectly instead of daily realities. As the result of this when they painted stages from human activities and appearances related to real world, they had done it indirectly. The symbols being used were individual, subjective and ambiguous references. Impressionism and Surrealism were influenced by Symbolism. Some symbolist visual artists influenced Art Nouveau and Nabi movements. The main representatives of Symbolism in Painting: Goya, William Blake, Arnold Bocklin, Edvard Munch, Gustav Klimt, Jean Toorop, Max Klinger, Gustave Moreau, Odilon Redon, Viktor Vasnetsov, Ferdinand Hodler and Henry Fantin-Latour.

THE CHARACTERIZATION OF GREDEL IN THE EPIC BEOWULF

Nargila MAMMADOVA

Qafqaz University

namammadova@qu.edu.az

AZERBAIJAN

It is well-known that there are two enormous works about Danish people written by the English. The common feature of these two works is that they are accepted as masterpieces of English literature. One of these pieces is Beowulf-an epic set on the life of Danish people. The second one is Hamlet- the tragedy about the young prince of Denmark written by the greatest English play writer William Shakespeare.

Despite the fact that Beowulf was written about Danish people, it has been considered as one of the greatest works in English literature ever. The work took its title from the main character's name, Beowulf. He was invited by the king Hrothgar in order to kill the horrible monster named Grendel that appeared in the land of Danes.

Besides Beowulf, one of the major characters of the epic is Grendel, the ogre who has threatened, and harmed Hrothgar's people for several years is a huge, horrible, and powerful monster.

Grendel's hatred began,
The monster relished his savage war
On the Danes, keeping the bloody feud
Alive, seeking no peace, offering
No truce, accepting no settlement, no price
In gold or land, and paying the living
For one crime only with another. No one
Waited for reparation from his plundering claws:
That shadow of death hunted in the darkness,
Stalked Hrothgar's warriors.

p. 28, lines 151-160

He is a man eating evil that lives in the land of the Spear-Danes and attacks Hrothgar's mead-hall which is called Heorot whenever there is a feast in progress. It is claimed in the epic that the songs, the poems which are sang, recited in connection with world's creation by God tease Grendel. Therefore he

attacks and tears men limb from limb. Within very short time Grendel becomes the nightmare of Hrothgar's people since they are not able to defeat him. The problem that makes situations challenging is that Grendel can not be wounded by the blade of any edged weapon.

According to the legends, monsters are the descendants of the biblical Cain, the son of Adam and Eve. So that Grendel is also supposed to be the descendant of Cain, as well.

Till the monster stirred, that demon, that fiend
Grendel who haunted the moors, the wild
Marshes, and made his home in a hell.
Not hell but hell on earth. He was spawned in that slim
Of Cain, murderous creatures banished
By God, punished forever for the crime
Of Abel's death.

p. 26, lines 101-108

Hence, Grendel is the offspring of Hrothgar and the dragon, He looks like a man with his two legs, two arms, and one head, whilst he is more of a monster for being gargantuan, mighty, ghastly, macabre in his physical appearance.

It is clearly described in the epic that Grendel is so jealous, resentful, and angry toward mankind. The reason of his hatred is that he thinks God blessed humans, but he himself never can be blessed. For this very thoughts he resents joy, beauty, light, music, and entertainment in the mead-hall of Hrothgar.

The most interesting part of the epic is that despite of his wrath toward the people, Grendel avoids to harm his own father, Hrothgar who is also is conscious of his son's deeds.

Although Grendel has the strength of killing lots of men in one attack, he is wounded mortally by the brave hero Beowulf and dies on the laps of his mother in their mysterious cave.

The Danes started
In new terror, cowering in their beds as the terrible
Screams of the Almighty's enemy sang
In the darkness, the horrible shrieks of pain
And defeat, the tears torn out of Grendel's
Taut throat, hell's captive caught in the arms
Of him who of all the men on earth
Was the strongest.

p. 47-48, lines 783-790

Hanging high
From the rafters where Beowulf had hung it, was the monster's
Arm, claw, and shoulder and all.

p. 49, lines 833-836

According to the above discussed issues it can be concluded that even though the Grendel might be judged, the great amount of his wrath can be clearly explained as the result of his enviousness and the thought of being cursed by God.

THE ENTERTAINER ADLI OYUNA SOSYO-POLİTİK BİR YAKLAŞIM

Günay ALLAHVERDIYEVA

Qafqaz University
gallahverdiyeva@qu.edu.az
AZƏRBAYCAN

Sanat ve edebiyatta eserlerin çoğu kendi dönemlerinin etkisiyle ortaya çıkarlar. Yani, eserlerde yaşanan dönemin sosyal ve siyasi etkileri yadsınamaz. Bu çalışmada, John Osborne'un üç perdelik oyunu olan *The Entertainer*'in, dönem İngiltere'sindeki sosyal ve siyasal hayatın, karakterleri ve kurgusu üzerindeki etkisini inceleyeceğiz. John Osborne'un yazdığı *The Entertainer* ilk kez 1957 yılında Royal Court Tiyatrosu'nda sahnelenmiştir. Oyunun baş kahramanı Archie, üçüncü sınıf yaşlı bir müzikal oyuncusudur. Rice ailesinin diğer bireylerini ise müzikallerin gözde olduğu dönemlerden kalma babası Billy, alkolik ve ilgisiz karısı Phoebe, askerlik görevini reddettiği için hapisnede üç ay hizmet veren barış taraftarı oğlu Frank ve sol eğilimli bir işçi olan dalgın kızı Jean oluşturmaktadır. Ayrıyeten, oyunda ailenin Mick adlı bir oğlunun da Süveyş'te esir alındığını ve öldüğünü öğrenmekteyiz. Oyun, Rice'ların evleri ile Archie'nin tepkisiz seyircisine şarkılar söyleyerek sıkıcı yaşamından kaçış sağlamaya çalıştığı sahne performansı arasında gidip gelen sahnelerden oluşmaktadır.

John Osborne *The Entertainer* adlı oyununda İkinci Dünya Savaşı sonrası İngiltere'deki sosyal ve siyasal olaylardan etkilenecek bir kurgu oluşturmuştur. Oyunu sosyo-politik açıdan inceleyecek olursak; toplumsal açıdan, oyundaki karakterler materyalist ve tüketici toplumda kendi aralarındaki iletişimsizlikten kaynaklanan soyutlanmayı yaşamaktadırlar. Aynı zamanda siyasal açıdan ise, İngiliz İmparatorluğu'nun durumu ile Süveyş krizi döneminde yaşayan bir ailenin kaderi arasındaki benzerliğe dikkat çekmektedir. Böylelikle, oyunun temel sembolizmi son günlerini yaşayan bir sanat dalının ününü kaybetmiş ismi Archie Rice ile modern İngiltere arasındaki kurduğu paralelliktir. Osborne oyunda Epik tiyatro tarzı bir kurgu oluşturmuş ve "yabancılaştırma" tekniğinden faydalanmıştır. Bunu yapmaktaki amacı seyircinin bir tiyatro oyunu izlediğinin farkında olarak oyunu izlemesini sağlamaktır. Archie'nin oyunda başka karakterle birlikteyken müzikal sahnelerine şarkı söyleyerek geçmesi yabancılaştırma tekniğidir. Oyunun siyasi temasına katkıda bulunan bu teknik Archie Rice'in sıkıcı ve manasız seremonileri politik anlaşmazlıklar ve sosyal problemlerin yarattığı hayal kırıklıklarıyla parçalanmış durumdaki İngiltere'nin Süveyş isyanında takındığı eskimiş emperyalist rolünü hatırlatmaktadır.

Yazıldığı dönemde *The Entertainer* birçok eleştirmen tarafından İngiltere'nin sosyal ve politik hicvi olarak tanımlanmıştır. Rice ailesinin her bir ferdi çökmek üzere olan İngiliz imparatorluğunun geçmişini, bugünü ve geleceğini temsil etmektedir. Billy, Edward döneminin solmuş ihtişamını sembolize ederken, Archie ve Phoebe yeni dünyanın umut vermekten uzak yaşamını yansıtmaktadır. Genç neslin sembolü olarak Frank ve Jean "hayır" diyebilme yeteneğine sahip olmaya çalışmaktadırlar. Jean'den beklenen saygın Graham Dodd ile evlenmesi, Frank'ten beklenen ise askerlik görevini yerine getirmesidir. Hakkında dürüst olmasının, Archie ile geçinememesinin dışında başka bir şey bilmediğimiz Mick'in sahne dışı varlığı ise, hem kendisinden istenileni sorgulamaksızın yerine getiren gençliğe, hem de İngiliz Hükümeti'nin emperyalist bir güç olarak anılmak pahasına ödediği son bedele yöneltilen bir eleştiridir. Oyun boyunca aile fertleri arasında dikkat çeken iletişim eksikliği, evrensel bir problemi yansıtmaktadır. Jean insanların birbirlerini dinlemediğinden bahsederken, her karakterin yalnızca kendi iç dünyasının sakini olduğunu kastetmektedir. Nick ve Billy'nin ölümü gibi aile bireylerini birbirlerine kenetlemesi gereken önemli olaylar dahi aile içinde geçici birliktelikler yaratmaktadır. Bu durum, modern toplumun genel bir problemine işaret etmektedir. Oyunda biz seyircilere/okuyuculara verilmek istenen, kopmaya yüz tutmuş aile bağları İngiliz imparatorluğu'nun tarihe karışmak üzere olan varlığını sembolize etmektedir. Kuşaklar arası iletişimin imkânsızlığını vurgulayan sessizlikse, modern yaşamın olumsuz bir getirisi olarak sunulmaktadır.

The Entertainer'da her bir karakter dönemin sosyal ve siyasal yaşamını yansıtan birçok özelliklerle betimlenmektedir. Oyunda görülen üç kuşak da ait olduğu dönemlere özgü farklı farklı yorumlar

sunmaktadır. Osborne, karakterlerin söz ve tavırlarında keskin eleştiriler içeren detaylar gizlemiştir. Sevimli, yaşlı bir karakter olarak çizilen Billy'nin Albay Redfern örneğinden farklı olarak görkemli geçmişe yönelik kaba ve sıradan sözleri çelişki içermektedir. Geçmişe yönelik ifadeleri ise hislerinin karmaşıklığına dikkat çekmektedir. Çünkü yaşanan tufanın sorumlusunun geçmişte yapılan hatalar olma ihtimali de vardır.

Son olarak diyebiliriz ki, tiyatronun amacı insan ve toplum yaşamını anlatmaktır. Tiyatro oyunları, ait oldukları zamana ve yaşam alanına yönelik birinci el kaynaklardır. Osborne'un "Öfkeli Genç Kuşak" adı altında damgasını vurduğu İkinci Dünya Savaşı İngiltere'si Osborne'un toplumsal içerikli oyunlarında tasvir edilmiştir. İlginçtir ki, Osborne ve oyunlarını değerli kılan tartıştığı konular değil, kahramanlarının yansıttığı duygusal derinlik ve kullandığı dildir. Oyunları etkileyici kılan, güçlü hislerin dili kullanma yeteneğiyle birleşince yarattığı tesirdir. Yaşamın ve insan ruhunun en kritik anlarını yakalanmış ve günlük dille bütünleştirilerek olağanüstü gerçekçi bir yaklaşımla aktarılmıştır. Bu bağlamda, çalışmanın amacı *The Entertainer* adlı oyunun İngiltere'nin İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde toplumsal ve siyasi durumundan etkilenilerek yazıldığını göstermektir. Oyun, içinde bulunan koşullara ayna tutan, toplumsal değerler üzerinde düşünmeye ve bu değerleri sorgulamaya teşvik eden, Archie'nin şahit olunan dramıdır. Ayrıca oyun, siyasal ve toplumsal alanda ihtiyaç duyulan düzene dikkat çekmektedir. John Osborne bu oyunu ile karakterlerinin gerek duyulan toplumsal yaşamı daha verimli kılacak olan standartlara ulaşma çabasını biz okurlarına iletmeyi amaçlamaktadır.

THE FOUNDATION AND EVOLUTION OF CHILDREN SCOTTISH LITERATURE

Elnur HUSEYNOV

Qafqaz University
Elnur_006.88@mail.ru
AZERBAIJAN

British Children Literature has a distinguished and a long history. In the late seventeenth and in the eighteenth century, Britain took the lead in developing a new kind of literature especially for children. The Puritans were the first to recognise the potential for targeted at children. Included as part of British Children's Literature was the work of Scottish authors. Indeed writers such as Sir Walter Scott, George MacDonald and J.M Barrie produced works that have since become Children's Literature classics. Scotland had been a separate nation until the Act of Union in 1707. After this Scotland retained its own education system, its own national church. Scottish Literature continued to flourish during this time using of English and Scots language. Since devolution in 1997, Scotland's literature has undergone an unprecedented period of rapid of Scottish writers internationally. During the same period Scottish Children's Literature and Scottish children's writers have not received the same attention though their progress has been as significant. In 2000 years the Modern Language Association of America recognise that Scottish Literature as a national literature and Scottish children's is included as part of that.

The 'Golden Age' of Children's Literature There have been, to date, two acknowledged 'Golden Ages' in Children's Literature in the English-speaking world: the first from about 1860 till 1914 and the second from the mid- 1950s till the 1970s. Scots who were writing for children in the first 'golden age' include R.L.Stevenson, George MacDonald, Andrew Lang, J.M. Barrie, S.R Crockett, John Buchan, Kenneth Grahame, R.M. Ballantyne and Ian MacLaren. Naomi Mitchison, Eric Linklater, Mollie Hunter and Joan Lingard are only a few of the Scots writing for children from the 1950s on. With the publication of *Holiday House* (1839) Edinburgh author Catherine Sinclair brought about the first of the major changes characteristic of Victorian Children's Literature. The children in her book were naughty, noisy, disobedient and adventurous: and they played. They were indulged by adults in a way that had not previously been seen and were entertained by imaginative and original fairy tales told by 54 their uncle within the text, which helped to pave the way for the explosion in the fantasy genre

for children that was to come. The importance of this book in the history of Children's Literature cannot be underestimated. It was written with the intention of changing the quality and kind of reading supplied for young people and presented central protagonists who displayed distinctively Scottish characteristics in a recognisably Scottish context.

Interestingly, despite the fact that landmark fictions by Scottish authors are key to many theoretical discussions, works for example by Scott, Sinclair, Ballantyne, Macdonald, Stevenson, Lang, Grahame and Barrie, there seems to have been virtually no acknowledgement in standard reference texts of the existence of a tradition of Scottish writing for young people, a tradition that stretches over some 180 years. Exceptions are Stuart Hannabuss's short survey in 1996 and two recent groundbreaking reviews of Scottish publishing policies for children's books and comics by Jane Potter and Joseph McAleer. Seen in the light of these studies it has to be acknowledged that the phrase *Scottish children's literature* appears to be highly problematical.

In 1997 some teacher members of the Association for Scottish Literary Studies addressed these complex issues in *Teaching Scottish Literature*⁹ and subsequently in 2003 used the criteria which they had developed to produce *Treasure Islands* as a guide to fiction for young readers aged 10-14. This proposed a rationale for using and enjoying 'Scottish' works, and offered short critical accounts of 160 texts, later supplemented online by a further 40 items which took the survey up to 2005. One limitation of this selection was that it did not attempt to deal with writing for the very young, comic books and graphic and videogame narratives. It was not moreover a direct survey of readers' own favourites.

THE GENERAL INTERPRETATION OF MARY SHELLEY'S FRANKENSTEIN AND THE SCIENTIFIC REVOLUTION

Səbinə SƏMƏDZADƏ

Qafqaz University
elekberli_ilkin@mail.ru
AZERBAIJAN

Science has always played particularly influential role in every face of life. Literature is not an exception. This consistency particularly concerns the periods of "revolution" in the scientific world. This explosion had the strongest influence on literature. One of the brightest examples is the period of Enlightenment or the Scientific Revolution. "Frankenstein" by Mary Shelley is a product of this revolution. In the result of the Revolution the standard understanding of the world and the possibilities of a mankind changed. There were a lot of changes in the "baggage of knowledge" of European people in the 17th and 18th centuries. It was the world's starting to deal with function like machine and science finally found a shape in different individual scientific trends. It was epistemic transformation that changed everything around people. These comprehensive changes influenced to the literature tradition greatly. Worshipping machines destroyed the remainder of the value of people and their feelings in literature. This process caused a lot of protests and rejection with the authors respecting humanism and each person as an individual. Mary Shelley is one of those authors and her work "Frankenstein" is a loud scream against putting science on top of the human values. She warns people of becoming obsessed with science and of forgetting about the beauty, love and moral values, which were ignored back then. "Frankenstein" is a book not about a struggle against a creature but a tragedy of a scientist, personifying science itself, who reached the goal of his work and life. Victor Frankenstein creates a mankind and cannot take responsibility for what he has done. He was intelligent in science and he had ambitions. That's why he forgets about responsibility for the creature. The values of the Enlightenment receive the scientific experiments and their results, not caring if the "creation" will find a place in the world around it. The moral aspect of the creation of a mankind is forgotten. The novel criticizes the most the conflict between the value of human being and a scientific discovery. The secrets of the human soul disappear behind the sounds of the machines and it becomes the time of the "kingdom of empirical investigation". Shelley criticizes thought of science making the God out of a

man. Victor Frankenstein brings a life to the world in order to content his ambitions, just to confirm that he can do it. The question that Mary Shelley worries the most about is how far a scientist should follow his thirst for knowledge, how far should he lead his experiments and whether they are worth of the possible outcome and damage they can bring. The scientific Revolution didn't care about these problems, it just went on and like snow slide that no one can stop it. The clash of science and human values in the book stressed the meaning of ethics and morality in the life of each scientist. The novel highly disapproved the possible consequences of the uncontrolled scientific progress. It is a "call of duty" of each scientist to think carefully before creating something and to analyze whether the world and he himself truly need this creation. "Frankenstein" is considered one of the best reflections of the world perception back in the period of the Scientific Revolution. Thought the novel was written in 1817 - its conflict is still essential in the modern world. Being careless for what one creates may cause a lot of sufferings and such criterions.

Mary Shelley's "Frankenstein" is more just an ordinary novel. It is a book that carries a thoughtful philosophical message. It is not only a book about a struggle against a monster but also a tragedy of scientist, who reached the goal of his work and life. He realized that breathless horror and aversion filled his heart but all of these are on the surface. The deepest philosophical thought is covered but is very deep. The author tries to say that the life is a gift which given to the human. "Frankenstein" philosophy is a conflict between the value of human life and the value of a scientific discovery. This is not only a tragedy of Victor Frankenstein but also of his creation. It is about a tragedy of loneliness and fighting alone with the world. The tragedy of Frankenstein was a tragedy of him being a toy in the hand of his own parents. They believed that he "was in their hands to direct to happiness or misery". Mary Shelley expressed her care about not bringing up children properly. She shows that a tragedy may begin even from childhood full of happiness. One of the events that "predicted" the tragedy was when his mother brought Elizabeth for little Viktor, a "pretty present for my Victor" as she introduced it. The novel argues that no one in the world should ever consider himself to be "the creator". Each living being has the right to live and to be happy in this world – which is the simple philosophy of life.

Life is a present – and it is the predominant philosophy of the novel. If you give life to somebody a sa parent or create a life like ViktorFrankenstein you must know that what to do with it and also you must take all responsibility for giving tohe best to your creation. The creature was Viktor's toy and Viktor himself also was a toy of his parents.

Mary Shelley share's a philosophy that should be inside the heart of each reader: life - is not a toy to play with! There is only one source of life and there should be no others: " Learn from me, if not by my precepts, at least by my example, how dangerous is the acquirement of knowledge, and how much happier that man is who believes his native town to be the world, than he who aspires to become greater than his nature will allow".

THE RENAISSANCE PERIOD AND ITS GOLDEN AGESIN ENGLISH LITERARURE

Sevda HUSEYNOVA

Qafqaz University

sehuseynova@qu.edu.az

AZERBAIJAN

Time between the XVI and XVII centuries is called The Renaissance in art and literature in England. In this period the writers and learned men, who were called humanists, turned against feudalism and began to learn more about true nature of things in the world. These new ideas first appeared in Italy. Italy was the first bourgeois country.

First period of Renaissance began with the literary work of the greatest humanist Thomas More. He is regarded the first English humanist. He is famous with his "Utopia", a political essay in two parts, which was written in Latin. The book is the description of the author's imaginary conversation

with a traveler Raphael Hythloday by name. In the first part writer describes what Hythloday thinks of England. The traveler attacks the chief political and social evils of country: private property, the cruel laws and poverty. In the second part Hythloday describes an unknown land Utopia. It is described as an ideal country. It's the first work in which the ideas of communism appeared.

During this period literature and art developed. Drama became a popular genre of literature. Drama was divided into tragedy and comedy. The greatest playwrights of this period are men of academic learning, the so-called UNIVERSITY WITS. The main representatives of University Wits are Christopher Marlowe, Philip Sidney and Edmund Spenser. Marlowe is famous for his "Doctor Faustus" which is considered to be the best of his works. Philip Sidney is famous for his theoretical work "Apology for poetry". In this work he polemiced with the Puritans who denied poetry. His other work is called "Astrophel and Stella" which is the first Elizabethan sonnet cycles. The other representative, Edmund Spenser is famous with his allegorical poem "Fairy Queen".

The Golden Ages of this period. These were the years of great changes; towns developed, science, industry and trade flourished. William Shakespeare (1564-1616) is the greatest dramatist and poet of this period. He is considered one of the best playwrights of the world literature. He is famous for his tragedies, chronicles, farces, 37 plays of all kinds of comedies, 154 sonnets and 5 long poems. This figure is famous not only because of his talent and masterpieces in literature, but for his enigmatic life, as well. Only some general facts are known about him and his life, but the certain part of his life is still covered with mystery. He was born in Stratford-upon-Avon on 23rd April, 1564.

In 1593- 1594 he published his two long poems- "Venus and Adonis" and "Lucrece". Both poems were dedicated to the young Earl of Southampton, a great admirer of Shakespeare's plays. When he printed his poems he was known as a writer of successful plays, not as a poet. His career as a dramatist lasted 21 years.

By the year 1589 people talked about Shakespeare not only as a poet and a playwright, but also as an actor. Later he joined "The Lord Chamberlain's Men" – this was a really famous acting troupe in London. In 1599 this troupe lost lease of the theatre called "The Theatre". They had enough money to build their own theater - "The Globe". It was opened in July 1599. The motto of it was: "Totus mundus agit histronem" – meaning "a whole world of players" (J. Bate, 85). By the year 1603 James the first came to throne and the troupe was renamed into "King's Men".

Shakespeare's literary period divided into three parts: optimistic, pessimistic, and romantic periods.

Optimistic period (1590-1601) – he wrote his poems, historical plays, comedies, two tragedies "Romeo and Juliet", "Julius Caesar" and sonnets. Sonnets were first introduced to England in XVI century by Shakespeare. They were dedicated to the so-called "dark lady" and his young friend.

In this period W. Shakespeare wrote his famous poems, that, they are: Love's Labour's lost, The Comedy of Errors, The Two Gentlemen of Verona, A Midsummer-Night's dream, The Merchant of Venice, The Taming of the Shrew, Much ado about nothing, The Merry Wives of Windsor, As you like it, Twelfth night.

This period is also known its historical plays, as, King Henry VI, The tragedy of King Richard III, Titus Andronicus, The tragedy of King Richard II, The life and death of King John, King Henry IV, the life of King Henry V.

Pessimistic period (1601-1608) – Shakespeare's famous tragedies belong to this period, which are, "Hamlet", "Othello" (racism crops up by author), "King Lear", "Macbeth", "Antony and Cleopatra", "Troilus and Cressida", "Moor of Venice", "Coriolanus", "Timon of Athens". "Hamlet" is a tragedy of humanist. The Monologue "To be or not to be" belongs to this tragedy.

Main comedies of pessimistic period are: All's well that Ends Well, Measure of Measure, Pericles.

Romantic period (1608-1612) – His four famous plays belong to this period. They are: Cymbeline, The Winter's Tale, The Tempest, Henry VIII. Cardenio is his lost play.

W. Shakespeare's Superiority over his contemporaries consist the variety of his gifts. Robert Green described W. Shakespeare as an "upstart young crow". Four years before his death, he stopped his literary career and died in 1616.

THE XIX CENTURY CRITICAL REALISM

Aynur DADASHOVA

Qafqaz University
adadasova@qu.edu.az
AZERBAIJAN

In the XIX century most of the writers were critical realists. The writers showed a realistic picture of their contemporary England. In their works they reflected the class division of society, the explanation of the poor by the rich, social injustice and the struggle of workers against oppression. The representatives of the XIX century Critical Realism are; Charles Dickens, Makepeace Thackeray, Elizabeth Gaskell, Charlotte Bronte, Anna Bronte, Emily Bronte, George Eliot.

One of the greatest novelist is Charles Dickens. He published a collection of stories and sketches of London life entitled by "Sketches by Boz" in 1835. In "Pickwick Papers" Dickens seems to see things in an amusing and exaggerated way. Dickens became famous all over the world. Dickens's first social novel is "The Adventures of Oliver Twist". It shows the life of the workhouses, the London slums, poverty and crime here. The hero of this novel is Oliver Twist, a miserable, poor and unhappy child. His mother dies and he grows up in a workhouse where eight of every ten children die of hunger and cold. Through Oliver's character Dickens wanted to show that people could not be spoiled if they were born good and honest. With "Nicholas Nickleby" Dickens appeared not only as an entertainer, but also as a great novelist. This book deals with the problem of education of children in English private schools for poor children. Dickens published "The Old Curiosity Shop" and "Barnaby Rudge" before his visit to America. After his return from America Dickens wrote "American notes" (1842) and "Martin Chuzzlewit" (1843-1844) which created a sensation in America. They were social satires of the American way of life. Between 1843 and 1848 Dickens published his "Christmas Books" ("A Christmas Carol", "The Chimes", "The Cricket on the Hearth"). In 1846 he visited Switzerland and Italy, there wrote "Dombey and Son" (1848). After "Hard Times" he wrote "David Copperfield" and "Bleak-House".

In "Hard Times" he gives this theme a special emphasis. He shows capitalist exploitation, the contradictions between workers and manufacturers as well as the beginning of the struggle between the proletariat and the capitalist system. The second theme of the novel is the system of education.

"David Copperfield" is Dickens's autobiographical novel and tells of David's fate. David is the hero of the novel and the narrator. He is an orphan and is cruelly treated by his stepfather. After his mother's death David has to earn his own living until he reaches his rough and strange looking aunt Betsy Trotwood. She takes care of her nephew and David receives a good education and becomes a lawyer and a writer. "Dombey and Son" deals with money and the things that go with money-power, position and so on. Here the symbol of money-power is Mr. Dombey himself. He thinks he can buy everything even an artistic young woman for his second wife. But Mr. Dombey goes bankrupt: he is punished for his pride. "Little Dorrit" makes the reader realize that society itself is only another and much larger prison. "A Tale of Two Cities" deals with French revolution. Dickens completed his other two novels "Great Expectations" and "Our Mutual Friend" before his death and left unfinished the manuscript of "The Mystery of Edwin Drood".

The second greatest novelist is W. Thackeray. W.M Thackeray is known as an essayist and a novelist. His essays: "The English Humorists" and "The Four Georges". His first book is "The Book of Snobs". In this novel he gives a satirical description of the ruling classes of England: aristocracy, the landed nobility, the bourgeoisie and military officers. The writer is against British imperialism, defends oppressed Ireland, criticizes the monarchy and bourgeoisie and shows his dislike in satire. W.M Thackeray's novels: "Vanity fair", "Pendennis", "The History of Henri Esmond", "The Newcomes", "The Virginians". "Vanity Fair" is a classic example of social satire. It is notable for its clear-sighted realism, simple style, attractive humor, biting satire and deep insight into human heart. The novelist called the society "Vanity Fair" where everything could be sold and bought. He turned his satire against the vanity of the upper classes, the baseness of their aspirations, the power of money, ranks and titles.

In this century the third famous novelist is George Eliot and her pen name is Mary Ann Evans. Her early work is regarded "Scenes of Clerical Life" which had an immediate success. "Adam Bede",

“The Mill on the Floss”, “Silas Marner”, “Romola”, “Felis Holt, The Radical”, “The Spanish Gipsy”, “Middlemarch”, “Daniel Deronda” are her successful works. George Eliot has sometimes been described as the first modern English novelist. She deals with mostly the problems of religion and mortality. She believes that all social contradictions could be solved by “religion of the heart” and “moral law”. Her most widely read book is “The Mill on the Floss”. It is an original study of provincial life and the story of a brother and a sister.

The other representative Charlotte Bronte is famous for her three books “Jane Eyre”, “Shirley” and “Villette”. Her first novel is “Professor” which was rejected by publishers. “Jane Eyre” contains all the elements that make up Charlotte’s conception of life. Charlotte Bronte combines scenes from her own life with the far richer and more romantic experiences which she imagined in her novels. In this period Emily Bronte is famous for her prose poem “Wuthering Heights”. The book is regarded as one of the most remarkable novels in English literature. The author makes no distinction between the supernatural and the natural. The other representative woman was Anne Bronte. Anne Bronte is less known and her works are: “Agnes Grey” and “The Tenant of Wildfell Hall”, they cannot be ignored, either.

Elizabeth Gaskell is also famous novelist of this period. She married young and lived a confined life at Manchester during the first period of the Industrial Revolution and together with her husband, made a study of Manchester workers. So she reflected their life in her first novel, “Mary Barton”. Her other novels: “Ruth”, “Cranford”, “North and South”, “Sylvia’s lovers”, “Wives and Daughters”. “Life of Charlotte Bronte” is her best biography. “Mary Barton” shows a pathetic picture of working-class life in Manchester in hungry years of 1839-1841. Elizabeth Gaskell won praise from many progressive writers for this work.

THE HISTORY OF MAGIC IN LITERATURE

Shafag ABDULLAYEVA

Qafqaz University
shafag994@gmail.com
AZERBAIJAN

What is Magic? Magic, a concept used to describe a mode of rationality or way of thinking that looks to invisible forces to influence events, effect change in material conditions. Within the Western tradition, this way of thinking is distinct from religious or scientific modes; however, such discriminations and even the explanation of magic are subject to discuss.

The root word for *magic* (Greek: *mageia*; Latin: *magia*) comes from the Greek term *magoi*, which refers to a Median tribe in Persia and their religion, Zoroastrianism. The Greco-Roman tradition held that magicians possessed mysterious knowledge and the capacity to channel power from or through any of the polytheistic deities, spirits, or ancestors of the ancient pantheons. Indeed, many of the traditions associated with magic in the Classical world derive from a fascination with ancient Middle Eastern beliefs and are concerned with a need for counter magic against sorcery. They mainly addressed to gods, to fire, to salt, and to grain are recorded from Mesopotamia and Egypt. Greco-Egyptian papyri from the 1st to the 4th century, for example, include magical recipes involving animals and animal substances, along with instructions for the ritual preparations. Divination or foretelling took many forms—from the Etruscan art of *haruspicina* (reading entrails of animal sacrifices) to the Roman practice of *augury* (interpreting the behaviour of birds)—and was widely practiced as a means of determining propitious times to engage in specific activities; it often played a role in political decision making. Ancient Roman society was particularly concerned with sorcery and countersorcery, contests associated with the development of competitive new urban classes whose members had to rely on their own efforts in both material and magical terms to defeat their rivals and attain success.

Time to time this term classified as divination, astrology, incantations, alchemy, sorcery, spirit mediation, and necromancy. The main goal of magic is to get knowledge, power, love, or wealth; to

heal or turn aside illness or danger; to guarantee productivity; to cause harm to an enemy; to reveal information; to cause spiritual transformation; to trick; or to entertain. Even modern magic for entertainment retains a residual of the spell with its use of the term *abracadabra*.

From the ancient times there are several types of genres in literature that makes us exciting to read. And magical events or incidents in any work draws attention of readers despite of their age. Magic or magism is expressed various styles in literary works. One of them is Magic Realism.

Magic Realism is a literary movement. It is associated with a style of writing or a technique that incorporates magical or supernatural (fantasy) events into a realistic event without questioning the unlikelihood of these events taking place together. This combination of fantasy and fact is there to question the nature of reality. Magic realism made lived experiences appear extraordinary. Magic Realism is a movement that has been misunderstood for many years by many people. It still remains a vague term today though. A large part of the problem of this movement being misunderstood is related to applying the term, Magic Realism, to different art forms and in different periods. Magic realism is applied to two main movements, art and literature, and has recently been applied to works in cinema.

The term Magic Realism was applied to paintings from the early 1920's through to the end of the 1950's. Magic Realism is realism that incorporates mysterious or fantastic elements but it still portrays everyday life. The time period of the 1960's was when Magic Realism was applied to literature. The usage of Magic Realism has recently been expanded to include works of different origins and works of earlier periods. Most of this literature features considerable amounts of fantasy therefore it is a different type of Magic Realism to the one that had been established in art in the 1920's. Magic realism is starting to develop an interest today that it had never commanded during the movement's first half of the 20th century. Different sets of standards are used today to define Magic Realism in literature; this is causing confusion about what criteria is applied to contemporary work.

The counter movement to Magic Realism came to be known as the "Return to Order" or the "Call of Order". The default approach of Magic Realism is to focus on the coexistence of the real and fantasy on equal terms. The power of Magic Realism has often been assumed to "lie" to the viewer in the way that the differences between these incompatible elements are erased/not shown. One should always remember that Magic Realism cannot be seen as Science Fiction. Magic Realism is everyday life and it is all around us, all the time. Magic realism has changed the way that people think. Magic Realism brings a spark of life to the imagination instead of people seeing the boring and ordinary, and this then in turn brings excitement to the minds of the reader or the viewer.

TRACES OF BRITISH ROMANTICISM IN HISTORY

Aysel VALIYEVA

Qafqaz University

ayselvaliyeva1984@gmail.com

AZERBAIJAN

The first I would like to speak about "what is romanticism". It is important to understand the meaning of the romantic movement in order to comprehend the dominating spirit of the next age. The best short definition of romanticism is "liberalism in literature". Although this definition is incomplete, it has the merit of covering all kinds of romantic movements.

Romanticism has very little to do with things popularly thought of as "romantic", although love may occasionally be the subject of Romantic art. Rather, it is an international artistic and philosophical movement that redefined the fundamental ways in which people in Western cultures thought about themselves and about their world. Two great movements determined the course of English nineteenth-century life and literature—the Romantic revolution and its Industrial counterpart. Each had originated in England and would reach its highest point on English soil and for a while they co-existed peacefully. Romantic tourists found as much to admire in mines factories and blast-furnaces as in torrents lakes and mountains, both types of landscape might be equally picturesque and afford the same inspiring prospects.

Meanwhile, the Romantic movement had not lost its strength despite its changing social background. Tennyson and Browning were directly descended from the earlier race of poets. Though Pope shows traces of Romantic feeling, and Walpole and Beckford had written "Gothick" fantasies, the movement had not finally taken shape, as a decisive literary force, until Wordsworth and Coleridge published their Lyrical Ballads.

British Romanticism helps us to gain some ideas as to its inner nature and the mental forces governing it. British Romanticism is not one artistic principle in conflict with another. If Wordsworth and Coleridge do share for a brief moment a controversial doctrine, their agreement very quickly gives way before their temperamental differences and none of the writers whom posterity classes with them or among their immediate successors follows their example on the point.

British Romanticism does not consist in the triumph of "self". The personality of the writer has a characteristic place in it, because sensibility and imagination are of the very essence of individuality, whilst intelligence tends to the general.

There were six main romantic writers who played significant roles in formulation and development of the British Romanticism as a trend in history. These six main romantic writers are W. Blake, W. Wordsworth, S. T. Coleridge, P. B. Shelley, Lord Byron and J. Keats.

W. Blake belonged to the first generation of Romantic poets whose hatred of the abominations of a fast growing capitalist civilization went hand in hand with enthusiasm for the French Revolution, which, they hoped, would pave the way to brotherhood and equality.

Wordsworth is one of the domineering figure of British Romanticism. He was good friends with Coleridge and they anonymously published a collection of poems entitled Lyrical Ballads. Many critics cite the publication of this volume as the true beginning of the Romantic Period. In Coleridge's poetry the mystical and supernatural are not merely a means of stylization or a tribute to folk-lore. In his case they are indeed fundamental and play a complex role.

Romantic poets believe that only imagination can reveal the truth and give them insight into the life of things. When it is at work, it sees things to which reason is blind. To Coleridge, an imaginative mind is "the image of the Creator".

J. Keats differed from the senior writers, in his belief that poetry should not be made a direct expression of political creeds, necessarily temporary and changing, but should strive to give scope to eternal passions and to beauty.

Romantics find their initial inspiration in Nature, in which God has manifested Himself. They take their symbols from Nature and use them to interpret the unseen. In spite of their belief in the creative power of imagination, Romantic poets have different views of genius, artistic education, subject matter, style, the aim of poetry, and the nature of poetry and poet.

THOMAS WOLFE AS A WELL-KNOWN REPRESENTATIVE OF MODERNISM IN AMERICAN LITERATURE

Konul HASANOVA

Qafqaz University

khesenova1@std.qu.edu.az

Azerbaijan

Who was Thomas Wolfe and what was his role in American literature? Thomas Wolfe was a widely known representative of modernism in American literature. He remains an important writer in modern American literature, as one of the first masters of autobiographical fiction, and is considered North Carolina's most famous writer. Wolfe is known for mixing highly original, poetic, and impressionistic prose with autobiographical writing. He wrote many works, essays, novellas, short stories, etc. For example: "The lost boy", "The hills beyond", "The hound of darkness", "From death to morning", "Chickamauga" and others.

What kind of trend is American modernism? American modernism is a trend of philosophical thought arising from the widespread changes in culture and society in the age of modernity. American

modernism is an artistic and cultural movement in the United States beginning at the turn of the 20th century. American modernism like its European counterpart, stemmed from a rejection of Enlightenment thinking, seeking to better represent reality in a new, more industrialized world. Modernism was a revolt against the conservative values of realism. Modernism rejected the lingering certainty of Enlightenment thinking and also rejected the existence of a compassionate, all powerful Creator God. In general, the term modernism surrounds the activities and output of those felt the "traditional" forms of art, architecture, literature, religious faith, social organization and daily life were becoming outdated in the new economic, social and political conditions of an emerging fully industrialized world.

There were many representatives of that modernism trend such as Ernest Hemingway, F. Scott Fitzgerald, William Faulkner, John Dos Passos, John Steinbeck, E. E. Cummings and so on. One of them was Thomas Clayton Wolfe.

Thomas Wolfe was very popular during his own lifetime. He wrote four lengthy novels, many short stories, dramatic works and novellas. His books were written and published from the 1920s to the 1940s, vividly reflect on American culture. Wolfe wrote on popular culture, architecture, politics, and other topics that underscored, among other things. His most popular work "Look Homeward, Angel" was an autobiographical piece. He completed the manuscript for it in 1928 and the book was officially accepted for publication in 1929. Wolfe was able to imbue his life story and the figures of his parents with a lofty romantic quality that has epic and mythopoeic overtones. Powerful emotional evocation and literal reporting are combined in his fiction, and he often alternates between dramatically effective episodes of recollection and highly charged passages of rhetoric. Though "The Web and the Rock" and "You Can't Go Home Again" contain episodes of great vividness, they are too often uncontrolled in their form and fail to sustain the epic tone of "Look Homeward, Angel" which has become an American classic. Wolfe inspired the works of many other authors, including Betty Smith with "A Tree Grows in Brooklyn", Robert Morgan, author of "Gap Creek", and Prince of Tides author "Pat Conroy", who has said, "My writing career began the instant I finished Look Homeward, Angel."

After that, in 1965, a collection of his articles in this style was published under the title "The Kandy-Kolored Tangerine-Flake Streamline Baby", and Wolfe's fame grew day by day. A second volume of articles, *The Pump House Gang*, followed in 1968. His defining work from this time is "The Electric Kool-Aid Acid Test" which for many epitomized the 1960s. Wolfe became one of the notable figures of the decade.

In 1970, Thomas Wolfe published two essays in book form as "Radical Chic & Mau-Mauing the Flak Catchers". "Radical Chic" was a biting account of a party given by Leonard Bernstein to raise money for the Black Panther Party. The other-"Mau-Mauing The Flak Catchers" was about the practice of using racial intimidation to extract funds from government welfare bureaucrat. One of Wolfe's more famous essays was "Mauve Gloves & Madmen, Clutter & Vine" and it was published in 1977.

Thomas Wolfe's main body of work includes:

- Look Homeward, Angel: A Story of the Buried Life (1929)
- Of Time and the River: A Legend of Man's Hunger in His Youth (1935)
- From Death to Morning (A collection of short stories, 1935)
- The Web and the Rock (1939)
- You Can't Go Home Again (1940)
- The Hills Beyond (A collection of short stories, 1941)
- The Mountains: A Play in One Act (1970)
- Welcome to Our City: A Play in Ten Scenes (1983)

Though Thomas Wolfe's life was short, his literary achievements were large. He breathed life into his vision of the world around him. The quality of his writing, his vast vocabulary are found nowhere else in American literature. He communicates his experiences through the shapes, sounds, colors, odors, and textures of life and he proclaims his impressions of the world with mastery.

AFORİZMLƏRİN TARİXİ İNKİŞAF MƏRHƏLƏLƏRİ

Ali TATLI

Qafqaz Universiteti
atatli@qu.edu.az
AZƏRBAYCAN

Aforizm, sözü Latıncadan daxil olmuş, Oksford Etimologiya lüğətində ilkin forması "aphorismus" olaraq qeyd edilir. Aforizm, dilin, ictimai cəhətdən mumiyalanmış (yəni olduğu kimi saxlanmış) bir parçasıdır. Bu, bir dayağa istinad edən, hər kəsin sərbəst istifadəsi üçün əlverişli olan, lakin sui-istifadəyə razılıqla həssas olan dildir. Hər hansısa bir səhv həmişə nəzərə çarpmaya bilər, amma nəzərə çarparsa, zadəgan qrupu arasında lağa qoyulma riski var. Kiminsə dediyi və ya yazdığı bir şey aforizma ola bilər, amma bu termin adətən illər ərzində məşhur olmuş məsələlərə istinad edir. "Olmaq ya da olmamaq", "imkan verin birini görüm" parçalarının hər ikisi Hamletdəndi, amma yalnız birincisi aforizma hesab olunur.

Dilin ən əsas mənalı hissəsi ümumiyyətlə sözlər hesab olunur. Sözlərlə dilin grammatik strukturuna uyğun bir şəkildə cümlələr qurur və fikirlərimizi ifadə edirik. Aforizmlərin və atalar sözlərinin hansı qanunauyğunluqlar əsasında qurulduğunun öyrənilməsi vacib bir məsələdir. Aforizmlər və atalar sözləri dərin mənalı fikri ifadə edən sabit söz birləşmələridir. Keçmiş zamanlardan indiyə qədər bu qısa və mənalı cümlələr məsləhətlər kimi olmuş və orada əxlaqi məsələlərə toxunulmuşdur. Bəzən, necə ki yoxluq insanı daha çox sevdirmir onlar da abstrakt fikirlərlə doğrunu ifadə edirlər. Digər tərəfdən gündəlik təcrübə göstərir ki: "Bir əldə iki qarpız tutmaq olmaz" atalar sözü mümkün məxaricin olacağından xəbər verir. Sağlamlığa aid də bir sıra atalar sözləri var "Nahardan sonra dinlən bir az, şamdan sonra gəz bir az", hava ilə "Gecələr al səma çobanların sevinci, səhərlər al səma çobanlara xəbərdarlıq", və mövsümlə "Aprel yağışı May güllərini gətirir (yəni Aprel yağışının qorxusu yoxdur).

Hər ölkənin və dilin özünün atalar sözləri və aforizm ehtiyatı var və dilimizdəki atalar sözləri hal-hazırda bütün yaşlara və dövrlərə təsir edir. "İncəsənət uzundur, həyat isə qısa" əslən yunan fizikçisi Hippokratın sözləridir. *Alma almaya bənzər* atalar sözü hansı ki, ailə xüsusiyyətləri həmişə ailədəkilərdə öz əksini tapacaq mənasına gəlir açıq-aşkar şərq əsillidir. Bəzən atalar sözləri hansıları ki, biz indi işlədirik keçmiş dövrlərə dayanır; 20-ci əsrin əvvəllərindən qeydə alınan "Pis pullar yaxşılıqı dayandırır" fikri 16-cı əsrin maliyyəçisi Sir Thomas Qreşamın pulun dəyərinin aşağı salınması narahatlığını ifadə edir. Bibliya həmişə əsas qaynaq olub (Qozbeli qəbir düzəldər (insanlar öz xarakterlərini dəyişə bilmirlər), amma dünyadakı dəyişikliklər bizim hal-hazırkı təcrübəmizə təsir edə biləcək Atalar sözləri yaradır. Rəqqəmsal dünyada daha çox işlənən iki aforizm sözü: "zibil daxil olubsa zibil də çıxacaq (əgər bilgisayara səhv informasiya daxil olubsa o elə səhv də çıxacaq) və "nə görürsənsə onu da əldə edəcəksən."

Aforizmlər və atalar sözləri dilin söz xəzinəsinin ən rəngarəng, zəngin və expressiv hissəsini təşkil edirlər. Onlar eyni zamanda bize bir millətin adətləri ənənələri, dünya görüşü, məişət tərzini və tarixi haqqında çoxlu məlumat verirlər.

Aforizmlər və atalar sözləri dilin inkişafında əhəmiyyətli yer tutur. Bundan ötrüdür ki dildə isletilən aforizm və atalar sözlərinin yaranma və inkişaf məsələsi dilçilikdə mühüm bir tədqiqat obyektidir.

AMBIQİTİVLİYİN YARATDIĞI YUMORİSTİK EFFEKTLƏR

Aydan MƏLİKZADƏ
Azərbaycan Dillər Universiteti
aydanmalikzadeh@gmail.com
AZƏRBAYCAN

Məlum olduğu kimi, dildə əksər sözlərin birdən çox mənası mövcuddur. Polisemiya adlanan bu linqvistik fenomenin əsas səbəbi, yəqin ki, real aləmin sonsuz müxtəlifliyi və hər hansı dil imkanlarının isə məhdudluğundan irəli gəlir. Polisemiyanın omonimlikdən əsas fərqi budur ki, birinci halda əsas sözdən törəyən bir neçə törəmə və məcazi mənalar olduğu halda, omonimlik hadisəsi zamanı sözlər bir-biri ilə mənə baxımından əlaqəli olurlar. Polisemiyanın linqvistik əhəmiyyəti olsa da, omonimlik əksər hallarda çatışmazlıq və problem kimi qiymətləndirilir. Dilin leksik yarusunda baş verən omonimlik cümlədə asanlıqla anlaşılı bildiyi halda, eyni hadisə sintaktik səviyyədə yarandıqda anlamada problemlər meydana çıxır. Dilçilikdə ambiqitivlik (ambiguity) adlanan bu fenomen dil üçün həm “nemət” və həm də “lənət” adlandırılır. Məsələn, aşağıdakı misallara diqqət yetirək:

Cümlə	1-ci məna	2-ci məna
Flying planes can be dangerous.	Uçan təyyarələr təhlükəli ola bilər.	Təyyarələri sürmək təhlükəli ola bilər.
They found me a good worker.	Onlar məni yaxşı işçi hesab edirdilər.	Onlar mənə yaxşı işçi tapdılar.
College demands change.	Kollec dəyişiklik tələb edir.	Kollec tələbləri dəyişir.
He is an English teacher.	O, ingilis dili müəllimidir.	O, ingilis müəllimidir.

Məhz müxtəlif cür şərh oluna bildiyinə görə, ambiqitivlik ədəbiyyatlarda, mediada, nitqdə və s. məqamlarda yumoristik effektlər yaradır. Sintaktik ambiqitivliyin maraq doğurmasının səbəblərindən biri onun zarafat, gülüş yarada bilmə xüsusiyyətidir. Lakin belə cümlələr əksər hallarda adekvat tərcümə olunmadığına görə digər millətlərin nümayəndələrinə kifayət qədər qəribə və heç də gülməli səslənmir və onlar ingilislərin necə belə asanlıqla gülmələrinə təəccüb edirlər. İngilis yumorunun yaranmasında rol oynayan sintaktik ambiqitivlik komediya yazarları üçün əvəzolunmaz vasitədir. Məşhur gülüş ustası Qrauço Marks sözlərlə necə “oynamağın” və gülüş yaratmağın yollarını bilirdi. Onun “Animal crackers” filmində dediyi “I once shot an elephant in my pajamas. How he got in my pajamas I’ll never know” dediyi cümlələr sintaktik ambiqitivliyə nümunə olmaqla yanaşı, həm də gülüşə səbəb olur.

Başqa bir gülüş ustası Roni Barker deyirdi ki, onun ingilis dilinin sevməsinin əsas səbəblərindən biri budur ki, ambiqitivlikdən istifadə etməklə çoxlu zarafat etmək olar və o, belə bir nümunə verirdi: A mother says to her little boy: “Johnny, go over the road and see how old Mrs. Jones is”. The boy comes back and says to his mom : “Mrs. Jones says it is none of my business”. Göstərilən parçada anlaşmazlığın və dinləyənlər üçün gülüşün yaranma səbəbi ambiqitivlikdir. Belə ki, ana oğlundan yaşlı Xanım Consun özünü necə hiss etdiyini öyrənməyini xahiş edir. Lakin, balaca Coni bu sualı verdikdə Xanım Consun “bunun sənə dəxli yoxdur” deyərək onu acılamasına təəccüblənir. Digər nümunələrə nəzər salaq:

1. *Loy: Let’s eat up the street.*
Roy: No, thanks; I don’t like concrete.
2. *Waiter: We have almost everything on the menu.*
Customer: I can see that. Will you please bring me a clean one?
3. *Teacher, to Sam, who had just knocked Mac down: Sam, did you also strike Mac in te excitement?*
Sam: No, sir, I struck him in the stomach.
4. *Have your eyes ever been checked?*
No, they’ve always been blue.
5. *What’s worse than raining cats and dogs?*
Hailing taxis!
6. *Customer: Do you have any wall-paper?*
Assistant: Lots of it.
Customer: Can I put it on myself?

Assistant: Well, yes; but it looks better on the wall.

7. —Your dog's been chasing a man on a bicycle.

—Don't be stupid! My dog can't ride a bike.

8. Son: Can I go out and play?

Mother: What! With those dirty trousers?

Son: No, with Tom next door.

Ambiqitivlik təkcə leksik və sintaktik səviyyə ilə məhdudlaşmır. Belə ki, ambiqitivliyin fonoloji növü, təbii olaraq, şifahi nitqdə özünü büruzə verir və anlama prosesinə elə də ciddi təsir göstərmir. Cümləni sintaqmlara düzgün bölmək, intonasiya, cümlə vurğusu və kontekst vasitəsilə cümlənin hansı mənada deyildiyi daha tez anlaşılır. Lakin hətta bu halda da yumorun yaranması istisna hal deyil. Məsələn:

Teacher: Donald, what is the chemical formula for water?

Donal: H I J K L M N O.

Teacher: What are you talking about?

Donald: Yesterday you said it's H to O.

Anlaşmazlığa və gülüşə səbəb olan məqam H₂O sözündəki “two” sözünün “to” kimi başa düşülməsidir.

Sintaktik ambiqitivliyin ən çox rast gəlinədiyi yerlərdən biri də qəzet başlıqlarıdır. Məlumdur ki, qəzet başlıqlarının özünəməxsus üslubu var. Belə ki, yerə qənaət etmək və oxucu kütləsinin diqqətini daha tez cəlb etmək üçün, qəzet başlıqlarında bəzi sözlər atılır və bu faktor ambiqitivlik üçün daha çox zəmin yaratmış olur. Aşağıdakı qəzet başlıqlarında ambiqitivlik və gülüş doğuran məsələ altından xətt çəkilmiş sözlərin həm isim və həm də feil kimi işlənmə bilməsidir.

Qəzet başlığı	1-ci məna	2-ci məna
Squad helps dog bite victim.	Polis dəstəsi it dişləməsindən əziyyət çəkən qurbana kömək edir.	Polis dəstəsi itə qurbanını dişləməyə kömək edir.
Eye drops off shelf.	Göz üçün damcılar rəflərdən yığışdırılır.	Göz rəfdən düşür.
Dealers will hear car talk at noon.	Dilerlər gönorta maşın haqda söhbəti eşidəcəklər.	Dilerlər günorta maşının danışmağını eşidəcəklər.

Nəticə olaraq o qeyd edilməlidir ki, ambiqitivlik çox geniş bir anlayış olub bəzi hallarda anlaşmazlığa səbəb olsa da, həm koqnitiv baxımdan “ucuz” başa gəlir və həm də yumoristik effektlər yaradır.

CREATIVITY IN ENGLISH AS A FOREIGN LANGUAGE TEACHING TO YOUNG LEARNERS

Guranda KHABEISHVILI

International Black Sea University

khabeishvili.g@gmail.com

TBILISI, GEORGIA

Creativity is increasingly becoming an important part in the field of education. Creative teaching is crucial both in life and in teaching and learning a language. This paper sheds light on the significance of integrating creativity in English as a Foreign Language Teaching as it develops learners' creative thinking skills, which is valued in the 21st century. Furthermore, the paper discusses some supporting and suppressing factors to teachers' creativity which are important to bear in mind. Creativity is considered to be a powerful teaching tool which should be integrated into every aspect of our classroom practice and the aim of the paper is to introduce practical application of creativity into our teaching as well as to discuss its impacts on learners. It is believed that the teachers are role models, hence preaching creativity occurs when the teachers practice it themselves through demonstrating to students the things they expect from students to do. The teachers should be open to a

wide variety of processes, outputs and inputs and encourage divergent thinking through creating a creative classroom environment. It is worth pointing out that every person and every language learner has different levels of creativity, ‘Big C’ and ‘Little c’ which are also discussed in this paper and it is teachers’ task to stimulate this potential in students as they all come with this potential to the class. It is essential for the teachers in today’s modern language classrooms to implement creative activities and to be more creative in their teaching with the purpose of raising students’ awareness of creativity and its importance both in their learning and life. Therefore, the goal of the research is to raise awareness among ELT teachers concerning the significance of creativity in English as a Foreign Language Teaching. The method of research is survey which was carried out in Georgian public schools in Tbilisi among EFL teachers. Quantitative study reveals the current situation in Georgian public schools in terms of creativity. Besides that there are some factors which restrain teachers’ creativity. The study shows that some changes are needed to encourage English as a foreign language teachers to be creative in order to make both teaching and learning more effective, interesting and engaging. Therefore, creativity plays a crucial role in English as a Foreign Language (EFL) classroom and it is considered as an important part of the teaching job in modern society.

CÜMLƏ VƏ DANIŞIQDİXOTOMİYASININ BƏZİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ BARƏDƏ

İradə HÜSEYNOVA

Azərbaycan Dillər Universiteti

irada_nadir@gmail.com

AZƏRBAYCAN

Çoxlarına məlumdur ki, yazılı nitqin əsas xüsusiyyətləri cümlə vasitəsilə həyata keçirilir. Nitq şifahi, cümlələr isə yazı yolu ilə təqdim olunur. Cümlə fikrin ilkin ifadə formasıdır. Mətn daxilində cümlə yalnız üzvlərinə görə deyil, eyni zamanda mənasına, informasiyanın verilməsi vacibliyinə görə də üzvlənir. Bu üzvlənmədə sintaktik vahidlər məntiqi-qrammatik və üslubi vahid kimi çıxış edir. Cümlə məna və daxili elementlərə görə informativ xarakter daşıyır, deyə bilərik. Amma informativliyi nə qədər böyük məna daşısa da bir cümlə xətti olaraq cümlədən böyük vahid deyildir. Yəni ki, bir cümlə bir sözdən, yaxud bir neçə sözdən ibarət olsa o yalnız bir cümlədir. Biz bunu C.Layonsun qeyd etdiyi kimi, belə adlandıracağıq: “cümlə yazılı nitq-davranışının məhsulu hesab edilə bilər”. Cümlə termininin anlamını tədqiq edərkən əsas məsələ onun aid olduğu obyektin, yaxud referentin növünü aydınlaşdırmaqdır. C.Layons bu məsələdə belə fərqlilik yaradır: mətn-cümlələri (text-sentences) və sistem-cümlələri (system-sentences). C.Layons axırıncı qeyd etdiyimiz terminə belə izah verir:

Sistem-cümlələri yazılı nitq-davranışının məhsulu məhsulu kimi işlənilmir. Şübhəsiz ki, sistem-cümlələrinin təqdimatı quruluşun metalinqvistik təsvirində və dilin funksiyalarında aşkar oluna bilər. Cümlənin bu cür təqdim olunması xüsusi dil qruplarının qrammatik təsvirində istinadlar vasitəsilə meydana çıxır.

Bu barədə bir çox dilçilər, o cümlədən G.Braun və G.Yül iddia edirlər ki, dilin qrammatik təsvirində sistem-cümlələrindən istifadə etmək daha münasibdir. Onların iddiasına görə hər iki terminin işlədilməsində iki yanaşma mövcuddur. Hər iki dilçi dilin tədqiqində açıq cümlə təsvirlərindən istifadə olunmasını dəstəkləyir. Bu məqsədlə qrammatist məlumatın, yəni cümləni təşkil edən elementlərin xüsusi vacib nöqtəsinə diqqət cəlb etməlidir. Bu zaman çalışmaq lazımdır ki, məlumatın təqdim olunduğu cümlələr bitkin, eyni zamanda yığcam olsun. Cümləni istifadə edən şəxs işlətdiyi cümlələrdə nəinki mental prosesləri ehtiva edən məlumatdan istifadə edəcək, həmən cümlələr fiziki və sosial kontekstləri də özündə əks etdirəcəkdir. Bütün bu yanaşmanın hər birində məlumat, qaydalar, proseslər və kontekstlər əks etdirə bilər.

Hazırda bizim məqsədimiz məlumatın tək cümlədə (single sentence) işlədilməsidir. Xüsusilə də dilin xüsusi quruluşunu təsvir edən tək cümlələr qrupundan. Bu proses demək olar ki, həmişə iksplisit təsvir olunmur. Bunu Qazdar belə təsvir edir:

“Mən güman edirəm ki, cümlələrin yaratdığı bu cür qrammatik birlik dilçilik tədqiqatı üçün legitim məlumat qrupu yaradır və burada bir-biri ilə bağlılığı olan və müəyyən intuitiv qaydalar ifadə edən cümlələrdən söhbət gedir”.

Nitq zamanı işlədilən məlumat yazılı mətnlərdə də işlədilər. Bu eyni zamanda tək cümlələrin formasında da görünür. Tək cümlənin, yaxud dil materialının bu cür təsviri performans-məlumat (performans data) kimi də təsvir olunur. Bu tərkibli cümlələrdə N.Xomskinin təsvir etdiyi kimi tərəddüdlər, xətalər və digər qeyri-standard formalar da əks olunur. N.Xomski qeyd edir ki, cümlənin bu cür təsviri dilin qrammatik forması kimi təsvir olunmamalıdır.

Qeyd etdiyimiz kimi cümlədə əks olunan məlumata iki yanaşma zəruri olaraq bir-birindən fərqlənir. Nitqi işlədən fərd danışığında geniş cümlə parçalarından istifadə edir. Məsələn, o düşünür ki, onun məlumatı cümlənin qrammatik cəhətdən üvlənməsinə görə sıralanıb ya yox. Yaxud da orada əks olunan məlumat lazım olan qrammatik qaydanı əks etdirir ya yox. Təbii ki, cümlə istifadəçisi gündəlik həyatda rastlaşdığı danışığından kənara çıxmır. Onun nitqində işlətdiyi cümlələr adi danışıda işlədilən cümlələrdir və bu hal məlumatı qəbul edən tərəfindən qəbul olunur. Cümlə vasitəsilə məlumatın ötürülməsinə digər bir yanaşma Sampson tərəfindən irəli sürülür. Bu hala onungenerativ qrammatikaya aid ilkin işlərində rast gəlinir. Onun qeydlərində cümlə-qrammatikası üçün məlumatın necə əks olunması yazılır. N.Xomski isə bu yanaşmanın məhdudluğunu iddia edir. O qeyd edir ki, qrammatika müstəqil sahə hesab edilir. Və o, daha sonra yazır:

“Dilin öyrənilməsinin semantik və statistik əhəmiyyətinə və ona qarşı olan marağa baxmayaraq, qrammatik nitqin xarakterini və yaxud problemin müəyyən edilməsinin birbaşaanlama yolu mövcud deyil”.

Qurulmuş cümlənin (constructed sentences) son versiyasına əsas yanaşma o zaman meydana çıxır ki, nəticə kimi ortaya çıxan cümlələr linqvistik öz-özünü təhlil etməyə qarşı sınaqdan keçirilərkən aşkar olunsun. Bu o anlama aparıb çıxarır ki, dilçinin istifadə etdiyi məlumat şəxsi təhlilin nəticəsi olsun. Sampsonun iddia etdiyi kimi problemin mənbəyi onda aşkar olunur ki, fərdi təhlil sınaqdan keçirilmir və bunu hər bir kəs istədiyi kimi işlədə bilər. Bu məhdud yanaşmadan belə fərziyyə ortaya çıxır ki, kommunikativ kontekstdə süni yaradılan cümlələr işlədilir və fikir buna yönəldilir. Bu metodu C.Layons kontekstləşdirilmiş, qaydaya salınmış, standartlaşdırılmış cümlələr kimi təsvir edir.

Xomski dilçiliyinin əsasını qrammatikanın yazılmış qaydaları əsasında formalaşan cümlələr təşkil edir. Bu qrammatikada hər şey dəqiq müəyyən olunur və 100% düzgündür. Bu cür cümlələrdə dəqiq məlum olan qrammatik qaydalar işlədilməlidir. Mübahisəli qaydalar işlədilməməlidir. Bu dilin düzgün qaydalarına N.Xomski yanaşmasıdır. Bu yanaşmada N.Xomski və onunla həmfikir olan digər cümlə-qrammatikistləri nümunəyə istinad təqdimatına əsaslanmağı üstün tuturlar. Hər şeydən əvvəl tək cümlə kateqoriyaya növün kənarlaşdırılmış qaydası kimi təqdim olunur. Burada təqdim olunan qrammatik qaydaları biz fizika kimi dəqiq elmdə işlədilən qaydalar, yaxud qanunlarla müqayisə edə bilərik. Bu hal belə qaydaların dildə diaxronik dəyişiklik, yaxud sinxron variantda dilçi marağını əlçatmaz edir. Vurğulamaq lazımdır ki, bu versiya cümlə-qrammatikistlərinin versiyasıdır və bu dilçilikdə uzun illərdən bəridir ki, dəstəklənir.

Dil istifadəçisi adi dil məlumatını dilin qaydaya-təbə olan müxtəlif vasitələri ilə çatdırır. Həqiqətdə o, qaydalara deyil, daha çox ardıcılığa fikir verəcəkdir. Fərdin işlətdiyi ardıcılıq nitq zamanı işlədilən müəyyən şərtlər əsasında yarana bilər. Əgər işlədilmə qaydası yüksəkdirsə, o halda kateqoriyaya yanaşmaya əməl etmək ortaya çıxır.

Təbii ki, tədqiqatçı cümlənin nəticəsi ilə maraqlanır. Halliday və Hasan yazılmış mətndəki cümlələr arasında əlaqəni kohezivə adı altında öyrənməyi iddia edirlər (Halliday and Hasan, 1976). Onların yanaşmasında kohezivə mətnin birləşmiş cümlələri arasındakı elementləri bağlayan vasitədir. Məsələn, anafirik element olan əvəzlik sözü əvəz edən, işarə edən, xatırladan element kimi cümlədə böyük rol malikdir. Doğrudur belə iddialar da mövcuddur ki, mətni təşkil edən cümlələr arasındakı kohezivə bağlılığı mətn qəbul edənlərin şifahi, yaxud da yazılı mətni məntiqi qavramasına uyğun olaraq qəbul edilir. (Rochester and Martin, 1977, 1979; Källgren, 1979). Danışan tərəfindən ortaya çıxarılan mətn özü məhsuldur. Onun nə cür yaranması və necə ortaya çıxması vacib əməl deyil.

Bu yerdə nitq-proses kimi iddiası ortaya çıxır. İddia Vidouson tərəfindən irəli sürülür. Vidouson nitqin proses olduğunu, onu təşkil edən cümlələrin isə nəticə olduğunu iddia edir (Widdowson, 1979b:71).

Dilçilikdə istənilən analitik yanaşma praqmatikaya gətirib çıxarır. Mətni təşkil edən cümlələrin praqmatikasına. Həmçinin şifahi nitqi, yaxud yazılı cümlələri sintaktik və semantik cəhətdən araşdırmaq, tədqiq etmək də gətirib praqmatikaya çıxarır. Morisin irəli sürdüyü kimi: yazıda işarələrin əlaqəsi cümlələrin implisit və eksplisit praqmatikası kimi meydana çıxır (Morris, 1938:6).

CÜMLƏNİN SEMANTİK STRUKTURUNA DAİR

Aynur QURBANOVA

Odlar Yurdu Universiteti

q_ayka@mail.ru

AZƏRBAYCAN

Dil vahidlərinin ifadə tərəfinin (formasının) birtərəfli öyrənilməsinə yönəlikli nəzəri araşdırmalarının özünü linqvistik müstəvidə tam doğrultmadığı bir dövrdə dilin məzmun planına, dil vahidlərinin implisit strukturlarına maraq xeyli artmışdır. Dil faktlarına struktur yanaşmanın nəticəsi kimi kommunikativ-konstruktiv vahid olan cümlənin semantik strukturuna dair dilçilər arasında fikir müxtəlifliyi onun fərqli şərh edilməsinə səbəb olmuşdur. Cümlə strukturunu öyrənən istiqamətlərdən biri onun semantik-sintaktik strukturunun müəyyən edilməsilə bağlıdır.

Sintaktik konstruksiyaların semantikasının öyrənilməsi təkcə linqvistik planda yox, həm də insanın təfəkkür fəaliyyətinin qanunauyğunluqlarını başa düşülməsi aspektində mühüm əhəmiyyətə malikdir. Cümlə gerçəkliyi əks etdirən əsas vahiddir. Cümlənin semantikasi müəyyən dərəcədə onun tərkibinə daxil olan leksemlərin mənasından asılı olsa da, o, ayrı-ayrı sözlərin mənalınının mexaniki məcmusu yox, özünəməxsus semantik xüsusiyyəti və təşkili olan vahiddir.

Cümlənin semantik strukturu mürəkkəb və çoxaspektli törəmədir. Cümlənin semantik strukturunun kompleks təhlilində sözlərin məna planının kommunikativ komponenti tədqiq edilir. Qeyd edək ki, gerçəklik haqqında eyni bir informasiya müxtəlif cümlələrdə (söylələrdə) fərqli şəkildə verilə bilər. Başqa sözlə, bu və ya digər real situasiya haqqında informasiya müxtəlif cümlə-söyləmdə verilə bilər. Cümlə semantikasi təkcə ekstralingvistik gerçəkliyi deyil, həm də onun insan şüurunda konseptual strukturlar kimi inikasını, ünsiyyət iştirakçılarının kommunikativ intensiyasını (niyyətinə), dilin özünün sistem-struktur xüsusiyyətlərini və s. özündə birləşdirir. Cümlənin semantik cəhətdən öyrənilməsi sintaqmatikada birləşmələrin abstrakt təsviri üsulları, sözlərin birləşməsinin əsasını təşkil edən mənalı vahidlərin qruplaşdırılması məsələlərini aktivləşdirmişdir. Müasir dilçilikdə cümlənin semantikasının modelləşdirilməsinə dair nəzəri fikirləri ontolojisentrik, konseptosentrik, sintaktiksentrik və antroposentrik və s. yanaşmalarda qruplaşdırmaq olar.

Sintaqmatikada (cümlə daxilində) sözlərin məna cəhətdən birləşmə modellərinin abstrakt modellərin tapılması dilçiləri müxtəlif elm sahələrinin - məntiq, riyaziyyat və s. təcrübəsindən yararlanmağa sövq etmişdir. Məsələn, məntiqdə predikat dedikdə, hər hansı bir xüsusiyyət və ya münasibət başa düşülür. Bundan çıxış edərək cümlənin əsasını təşkil edən semantik münasibətlər müəyyən situasiyaları təsvir etdikləri üçün nominativ statusa malik propozisiya kimi təsvir edilə bilər. Semantik konstruksiyanın nüvəsini semantik aktantları əhatə edən semantik predikat təşkil edir. Ünsiyyət iştirakçılarının münasibət və xüsusiyyətlərini işarələyən semantik predikat propozisiyanın tərkibində elementar mənalı vahiddir.

Diskursiv təsvirdə situasiyanı adlandıran cümlənin əsas informasiya məzmununu özündə ehtiva edən propozisiya semantik strukturun interpretasiyasında vacib mərhələdir. Dilxarici gerçəklik situasiyası semantik konstruksiya və ya propozisiya ilə əks olunur (V.V.Boqdanov, İ.P.Susov). Propozisiya semantik cəhətdən mənalı elementlərdən və semantik cəhətdən mühüm əlaqələrdən ibarətdir. Elementlərin semantikasi və əlaqələrin semantikasi ən ümumi formada üç predikativ formulun - $P(x)$, $P(x, y)$, $P(x, y, z)$ köməyiylə vermək mümkündür. Bu formulular göstərir ki, dilin semantik komponenti predikat elementləri (P) və onlarla assosiativ münasibətdə olan arqumentləri (x, y, z) ehtiva edir. Arqumentlərlə sabit münasibətdə olan hər bir predikat iki və ya üç arqumentlə, daha dəqiqi, situasiyanın iştirakçıları ilə potensial şəkildə əlaqəlidir. Predikat situasiyanı adlandırır və iştirakçıların sayını implisit şəkildə ifadə edir. Məsələn, ingilis dilində predikat (P) "give" ilə işarələnən "vermək"

situasiyası kommunikativ aktda üç iştirakçının implisit şəkildə bildirir. Bunu “kimsə kiməsə nəyi isə verir” və ya predikat formulunun köməyiylə $P(x, y, z.)$ ifadə etmək də olar.

Linqvistik anlamda predikativ ifadə “semantik struktur”, “semantik təsəvvür”, “alt struktur”, “dərindən struktur” terminləri ilə adlandırılır. Dilçilikdə cümlənin semantik strukturu ideyası N.Xomskinin transformasiya törəmə qrammatikaya dair araşdırmalarına söykənir. Onun təklif etdiyi modeldə sintaktik komponentin bazası baza zəncirlərinin məhdud çoxluğunu törədir və onlardan hər biri birbaşa tərkiblərin baza göstəricisi adlandırılan struktur xarakteristika ilə təmin edilir. Cümlənin əsası bir göstəricidən və ya onların bazis adlandırılan ardıcılığından da ibarət ola bilər. Transformasiyalar (çevrimlik) silsiləsi ilə bazis real cümlə strukturuna çevrilə bilər. Bazisi onun T-göstəricisi ilə birlikdə N.Xomski cümlənin alt qatı adlandırır. Lakin onu semantik strukturla eyniləşdirmək olmaz, çünki o, semantik deyil, sintaktik obyektədir. Bununla belə, alt strukturunu semantikliyi inkar etmək düzgün deyil. Belə ki, bazisi əmələ gətirən semantik göstəricilər tək-cə kateqorial deyil, həm də subkateqorial əlamətləri, məsələn, ümumilik, canlılıq və s. kimi semantik əlamətləri bildirir.

Cümlənin yaranması sintaktik deyil, semantik strukturdan başlanırdır. Bu məqsədlə baza komponenti semantik təsəvvürlərin yaranması qaydalarını, semantik təsəvvürləri sintaktik təsəvvürlərə çevirən transformasiya qaydaları məcmusunu əhatə edir. Semantik struktur nəzəriyyəsində (Ç.Filmor bunu cümlənin qrammatik strukturu adlandırır) birbaşa tərkiblər qrammatikasından deyil, predikat-arqument prinsipindən istifadə edir. Qrammatik struktur $S \rightarrow M + P$ formulu ilə təqdim etmək mümkündür: burada S – cümləni, M – modal göstəricini, P – propozisiyanı ifadə edir. Sonuncu, yəni propozisiya $P \rightarrow V + C1 + C2$ formulu ilə genişləndirilə bilər ki, burada V - feil, C1 + C2 arqumentin feilə (predikata) semantik münasibəti kimi başa düşülən dərindən halları (alt qatı) ifadə edir.

Alt qat (dərindən) hallar subyekt (mübtəda) və obyekt (tamamlıq) kimi sintaktik münasibətlərin semantik şərhə nəticəsində yaranmışdır. Eyni bir sintaktik mövqedə (pozisiya) müxtəlif dərindən halları çıxış edə bilməsi və ya əksinə, eyni bir dərindən hal cümlənin müxtəlif üzvlərinə uyğun gələ bilməsi buna sübutdur. Məsələn:

- 1) /The door opened//
- 2) /John opened the door//
- 3) /The wind opened the door//
- 4) /John opened the door with a chisel//

Birinci və ikinci cümlələrdə “thedor” sintaktik strukturda müxtəlif mövqələrdə çıxış edir (mübtəda və tamamlıq) və semantik-sintaktik strukturda da bu eyni bir halı (obyektiv – təsirə məruz qalan cansız obyekt – Ç.Filmor) təmsil edir. Üçüncü və dördüncü cümlələrdə isə eyni bir hal instrumentalis - (instrument - Ç.Filmor) mübtəda və tamamlıq (thewind,withachisel) təmsil olunmuşdur.

Real gerçəklik situasiyalar çoxluğundan yaranır (İ.P.Susov). İnsan şüuru konkret situasiyaları özündə əks etdirir, onları ümumiləşdirir və müəyyən siniflərə ayırır. İnsan beynində abstrakt situasiya və ya onun sinifinə (klas) alt qatda dil törəməsi uyğunlaşdırılır. Onun törəmə prosesi üç mərhələni əhatə edir: relyasiya (struktur, izomorf abstrakt situasiyanı yaradır), predikasiya (relyasiya strukturunun üzərinə subyekt-predikat münasibəti yükləyir) və nəhayət, modifikasiya (burada predikasiya strukturunun modal, temporal, personal dəyişmələri baş verir). Məsələn, ingilis dilində /The girl laughed// (Qız güldü) cümləsi relyasiya, (yəni denotata) malikdir: “agens+hərəkət). Lakin o, ingilis dilində həmin relyasiya (münasibət) strukturuna malik “the laughing girl” (gülən qız) söz birləşməsindən hərəkət bildirən predikatın xəbər mövqeyində çıxış etməsi və feilin şəxsi formasında ifadə olunması, yəni semantikanın predikasiya aspekti ilə fərqlənir.

Beləliklə, dil hadisələrinin öyrənilməsinə yeni yanaşma özünü cümlənin semantik representasiyası və onun üst-sintaktik reallaşması arasındakı qarşılıqlı əlaqədə, üst və alt (dərindən) qatların fərqləndirilməsində, söyləmin sintaktik və kommunikativ fərqliliyində göstərir.

DEVELOPING AND TEACHING SECOND-LANGUAGE LISTENING COMPREHENSION

Zulfiyya MAMMADKARIMOVA

Odlar Yurdu University
mammadkarimova.z@gmail.com
AZERBAIJAN

All languages are generally taught in terms of the four main language skills: listening, speaking, reading and writing. We need these four language skills for complete communication while learning a foreign language.

Listening is the language skill which second-language learners usually find one of the most difficult ones. This is often because they feel under unnecessary pressure to understand each single word. Teachers play an important role in achieving the aims related with the main problems of this skill. There can be defined three main steps to develop second-language listening comprehension.

Firstly, teachers should choose the content wisely. The material should be interesting and productive. The technical sides should be taken into account too. The positive side of the recorded content is that we can pause or rewind it. It means that learners can listen to the listening material several times and go back to parts that they didn't catch.

Secondly, teachers should help their learners to be ready for the listening before they start to hear the passage itself. Before listening teachers should calm down their students by saying them that they do not need to understand every word they hear that's why they need to put away their dictionaries. The main aim is trying to get a sense of the general topic and some key vocabulary.

Thirdly, teachers should encourage students to be prepared what they are going to hear. Knowing a bit about the material will help learners to understand the listening material better. For this reason, teachers use pre-listening activities. Pre-listening activities are activities learners do before the listening in order to be prepared for it. Pre-listening tasks include discussion questions, true or false statements, vocabulary work, prediction tasks and brainstorming the topic. After pre-listening activities, learners start to listen to the material. The listening material can be heard several times. For the first time it should be listened without stopping even if they don't understand everything. The second time they listen and note down all unfamiliar words and phrases they met and take notes on the content in their own words even in the target language. And finally, they can listen and go back to the listening material again and try to understand things that they have missed the first time.

Teachers can use music as an effective teaching tool too, because in our time, it is too difficult to escape music and songs. It appears in theatres, restaurants, on TV and literally everywhere. It would seem that the only place music and song is slow to catch on is in educational places. But in fact, songs can help teachers to create relaxed and friendly atmosphere in the classroom that's so important for language learning. Teaching English through music and songs is very enjoyable too. There are many positive sides of using music in the classrooms.

Of course, developing listening through music and song helps second-language learners to acquire vocabulary and improve spelling. Almost always songs and music contain many useful phrases, vocabulary and set expressions. If teachers choose the right music, it will contain casual and actually usable phrases. Also music and songs can teach learners English culture. Knowing the culture of the country makes the process of learning of the foreign language not so difficult, students get acquainted with the thoughts and feelings of English-speaking people.

While listening, learners also pay attention on the pronunciation and get familiar with the sound of the English language. As we know, songs can easily stick in our mind, because many words are repeated in them for many times. It helps students easily memorize vocabulary and phrases. Besides its advantages in learning new words, it's also very emotional. Music influences to students' moods and increases their mental and physical well-being at the lesson.

Teaching second-language listening comprehension is not an easy task, because it requires attention and focus on it. For some learners this skill is easier than for others. There are some learners who have difficulty in concentrating. They are typical poor listeners, that's why they need more

practice. Learners can listen to native or second-language learners, in recorded or live version voices. The most important thing is to listen to different speakers. If students want to become fluent speakers in English, they need to develop strong listening skills and teachers should help them in achieving this aim. By achieving this aim, they will be able also to speak clearly to other people, because listening helps them to learn how to pronounce word properly, how to use intonation and where to place stress in words and sentences.

DÜNYA DİL FƏLSƏFƏSİ KONTEKSTİNDƏ DİLİN ÖYRƏNİLMƏSİ NƏZƏRİYYƏSİ

Xanım ƏHMƏDOVA

Xəzər Universiteti

ahmadova_khanim@hotmail.com

AZƏRBAYCAN

Dilin yaranması, mənşəyi dilçilərin həmişə maraq dairəsində olmuş, ta qədimdən indiki dövrə kimi dilin yaranması və inkişafı barədə araşdırmalar davam etdirilmişdir. Biz də tanınmış dilçilərin bu barədə nə düşüdüklərini araşdırmaq qərarına gəldik.

Qədim yunanlar insanı öz həmcinsləri ilə ünsiyyətə girən sosial varlıq kimi başa düşürdülər. Fəlsəfə və təbiət elmlərinin inkişaf etməsilə dilin mahiyyəti haqqında çoxlu dəyərli fikirlər meydana gəlmişdir. Bəziləri dili təbiətlə bağlayır, bəziləri isə onun ilahi qüvvə tərəfindən insanlara bəxş edildiyini iddia edirdilər.

Dilçiliyin tarixinə nəzər salsaq, müşahidə edərik ki, V.fon Humboldt və F.de Sössürün önəm verdiyi əsas məsələlərdən biri dilin mahiyyəti ilə bağlı olmuşdur. F. de Sössür dil haqqındakı elmin elmlər arasında yerini göstərməklə yeni mərhələyə qədəm qoymuşdur. O yazır: “Dil danışq fəaliyyətinin yalnız müəyyən, lakin əsas hissəsini təşkil edir. Kollektiv tərəfindən qəbul edilmiş zəruri şərtliliklərin məcmusu olan dil elə bir sosial məhsuldur ki, hər bir dil daşıyıcısında mövcud olmaqla, danışq fəaliyyətinin reallaşmasını, funksiyadaşıma qabiliyyətini təmin edir” (1, s.66). O, bütövlükdə, danışq fəaliyyəti olmaqla müxtəlif və rəngarəngdir; ayrı-ayrı sahələrə yayılaraq eyni zamanda fiziki, fizioloji və psixoloji olmaqla, həm fərdi, həm də sosial sferaya aiddir; onu insanın həyat hadisələrinin heç bir kateqoriyasına aid etmək olmaz, çünki burada bütövlük yaratmaq üsulu məlum deyil. Bunun əksinə olaraq, dil özlüyündə bütövdür (1,s.67). Bir qədər sonra o qeyd edir ki, danışq fəaliyyətinin öyrənilməsi iki hissədən ibarətdir ki, birincisi əsas olan dildir; ikincisi isə ikinci dərəcəli hesab edilə bilər ki, o da danışqdır (1,s.67). O hesab edir ki, dil mahiyyətə sosial, fərddən asılı olmayan bir instrumentdir və o tamamilə psixidir.

F. de Sössürün dil haqqında fikirlərinə münasibət bildirən L.Yelmslev yazır: “F.de Sössürün əsas xidməti ondadır ki, o, dili kəşf etmişdir. Dil insana öz davranışını və başqalarının davranışını öyrənməyə kömək edir” (2,s.15).

Dildən danışarkən V. fon Humboldtdan yan keçmək olmaz. Alimlər uzun müddətdir ki, onun dil haqqında fikirlərinin izahını verməyə çalışırlar.O, fərdi dillərin hərtərəfli, empirik öyrənilməsinin əhəmiyyətini qəbul edir və bütün dillərin eyni prinsiplər əsasında qurulduğunu iddia edirdi. 1822-ci ildə Vilhelm Şleqelə yazdığı məktubda o elan edirdi “mənim qənaətim budur ki, həqiqətən də bütün dillərin qrammatikasında unversal bir şey var”.

O dili “hüdüdü vasitələrin hüdüdsuz istifadəsi” kimi qəbul edirdi. Bu da o anlama gəlir ki, insan düşüncəsi hüdüdü deyil, amma dilin hüdüdü instrumenti ilə ötürücü ola bilər. N. Xomski V.fon Humboldtun dil haqqında bu fikrinə istinad edərək yazır: “Humboldt belə qənaətə gəlir ki, dil xüsusi dil qaydalarından ibarətdir və bu qaydalar unversal dil prinsiplərindən təşkil olunur, o, təkcə sözlərin, səsələrin və mətnlərin siyahısından ibarətdir”.

N. Xomski yazır ki, dilin yaranması geniş mənada ruhun anadangəlmə xüsusiyyətidir. O bütün dillərin eyni model üzrə qurulduğunu iddia etsə də qeyd edir ki, ayrı-ayrı dillər arasında eyni cür uyğunluq müşahidə edilmir. N. Xomski linqvistik nəzəriyyənin əsasında danışan-dinləyənin bilgisinin

dayandığını qeyd edir. O kompetensiyani (səriştəni) performansdan ayırır və cümləyə struktur təsvir verir ki, bununla da V.fon Humboldtun cümlə yaratmaq fikrinə qarşı çıxır (3,s.283).

N. Xomski dilöyrənmədə genetik koqnisiya prinsiplərinin aktiv olduğunu göstərir və qeyd edir ki, bu heç də hər şeyi öyrənmək demək deyildir, öyrənmək yalnız prosesin aktivləşməsidir ki, bu da bütün dillər üçün eynidir və beyindəki digər koqnitiv proseslərlə əlaqədardır. O inanır ki, ilk əvvəl insanın düşüncəsi yaranıb və bunun əsasında sonralar o, dili yaradıb. N. Xomskinin mövqeyi bizim diqqətimizi insan beyninə yönəldir. Əlbəttə ki, beyin və davranış intuitiv olaraq əlaqəlidir (3,s.189).

Dilin ilkin olaraq bioloji, yaxud kultural olmasından asılı olmayaraq bizim beynimiz onların ikisini də birləşdirir. Beynin burada rolu danılmazdır. Q. Markusa görə, beyin hissələrdən məlumatı alır, həmin məlumatı təhlil edir və əzələlər vasitəsilə onu komanda şəklində dilə gətirir. Beynin yerinə yetirdiyi funksiya budur. Beyin bəşəriyyətin qanunları barədə fikirləşmək üçün yaranmayıb, yaxud onları idarə edən qanunları yaratmayıb. O, sadəcə olaraq, komanda şəklində mexaniki olaraq ona ötürülən məlumatı dilə gətirir. Dilin yaranması ilə bağlı tədqiqatlar aparən digər dilçi D. Bikerton N.Xomski nəzəriyyəsinə qarşı çıxır. N. Xomskidən fərqli olaraq, o iddia edir ki, ilk əvvəl dil yaranıb və daha sonra da insan düşüncəsi meydana gəlib.

D. Bikerton N. Xomskinin dilin anadangəlmə faktorlar əsasında yaranması fikirlərinin uğursuzluğunu vurğulayır. O, dilin bir anda qəbul edilərək yaranmasının anadangəlmə olması fikrinə şübhə ilə yanaşır. O insanlar ki, uşaqların dili necə qəbul etməsini öyrənirlər, bu məsələdən narahat olurlar. Belə ki, uşaqların dili sərbəst qavraması, yaxud dildə sərbəst danışmaları üçün müəyyən illər lazımdır. Bu fakt ki, biz həyatımız boyu yeni sözlər öyrənirik. Bu fakt dilin mənimsənilməsi prosesində dilin qəbulunun bir anlıq olması fikrini şübhə altına alır. Gəlin uşaqların dili necə qavramaları qabiliyyətini nəzərdən keçirək. Uşaqlar dilə necə başlayırlar? Onlar danışmağa mənasız ifadələrlə başlayırlar. Bu mənasız sözlərlə başlayan danışmaq sonda tam nəzarət altında olan insan dilinə çevrilir. Bu zaman ilkin mərhələ ilə son mərhələ arasında fərq varmı? Təbii ki, fərqdən asılı olaraq dilin inkişafı bəzilərdə daha asan, bəzilərdə isə bir qədər çətin olur. Uşaqlardan bəzilərinin yaxşı danışması, bəzilərinin bir qədər çətin danışması, bəzilərinin şirin, bəzilərinin bir qədər kobud və s. şəkildə danışımlarından asılı olmayaraq nəticə eynidir. Tam nəzarətdə olan dil (3, s.123).

İngilis filosofu C. Lok dilin fəlsəfəsi və psixologiyasını öyrənmək sahəsində xeyli iş görmüşdür. O, ünsiyyət biliyi üçün dili əsas instrument hesab edirdi. O iddia edir ki, qarışıqlıqdan yayınmaq üçün mürəkkəb fikirlər sadə fikirlərlə çatdırılmalıdır. C. Lok epistemologiyasının ən məşhur cılası odur ki, fikir boş proqram, təbii fikirlərdən uzaq və həssas təcrübəyə əsaslanaraq yazılır. C. Lok dilin relevantlığını qəbul edirdi. O deyirdi ki, prinsiplər təbiidir və onlardan yaranan fikirlər də təbii olmalıdır. Yeni doğulan körpəyə fikirlər aid olmadığından onlar əşyaları adlandırma bilmirlər. O izah edirdi ki, körpələr aclıq və susuzluqlarını anlama bilirlər, amma bu o anlama gəlmir ki, onlar aclıq və susuzluğun nə olduğunu bilirlər. Real fikirlər, məsələn, “günah”, yaxud “bərabərlik” linqvistik qabiliyyətdən kənarında mövcud ola bilməz. Elə körpələrdə də bu qabiliyyət çatışmır.

Mürəkkəb və sirli hadisə olan dilin mənşəyi barədə apardığımız araşdırmalar onu göstərir ki, onun hamı tərəfindən qəbul olunmuş tərif yoxdur, yaxud da deyə bilərik ki, həmin tərif tapmaq çətinidir. Dil haqqında yuxarıda qeyd etdiyimiz fikirlərdən də gördüyümüz kimi, müxtəlif dövrlərdə müxtəlif dilçilər dilin bir aspektini açıb izah edir. Dilçiliyin yaranması tarixindən diqqət mərkəzində olan dilin mahiyyəti barədə fikir müxtəlifliyi hələdə öz aktuallığını saxlamaqdadır. Qədim dövrdən tədqiq olunmasına baxmayaraq, bugün də bu mövzunun araşdırılması labüddür.

DÜNYANIN DİL MƏNZƏRƏSİNDƏ “AZƏRBAYCAN” KONSEPTİ

Aysel ŞÜKÜROVA

Azərbaycan Dillər Universiteti
aysel_edu@yahoo.com
AZƏRBAYCAN

Son illər multimədəni aspektdə ünsiyyətin tədqiqatı “konsept terminin” geniş istifadəsinə təkan vermişdir. Konsept koqnitiv dilçilik, linqvokulturologiyanın mühüm və mürəkkəb anlayışlarından biridir. Konseptlərsiz hər hansı bir xalqın mədəniyyətini təsəvvür etmək mümkün deyil. Latin dilindəki “conceptus” sözü anlayış mənasını versə də dildəki bütün anlayışları və sözləri konsept kimi qəbul edə bilmərik. Bununla bağlı V.A. Maslova qeyd etmişdir ki, konsept olan leksik vahidlərin sayı məhduddur, çünki məfhumları təyin edən sözlərin hamısı konsept ola bilməz. Yalnız mədəniyyət üçün aktual və dəyərli sayılan, özünün fiksə edilməsi üçün böyük miqdarda dil vahidlərinə malik, atalar sözləri və zərb-məsəllər, nəzm və nəsr mətnlərinin mövzusu olan real anlayışlar konseptə çevrilir. Konseptlər bir simvol, emblem olaraq onları yaradan mətnə, situasiyaya, biliklərə müəyyən formada işarə edirlər. Onlar xalqın mədəni yaddaşının daşıyıcılarıdır. (s.36-38) (Маслова В.А. Введение в когнитивную лингвистику. М.: Флинта, Наука,2011,295 с.)

Son dövrlər bir sıra tarixi, siyasi, iqtisadi faktorlarla əlaqədar dünyanın dil mənzərəsində “Azərbaycan” konseptinin işlənmə tezliyi daha da artıb. İlk növbədə, dünyanın dil mənzərəsi və dünyanın mənzərəsi anlayışlarını izah edək.

Dünya ilə insanın qarşılıqlı əlaqəsi nəticəsində, insanın dünya haqqında təsəvvürləri formalaşır, insan beynindəki bu dünya modelinə fəlsəfə, dilçilik, fizika və sair elm sahələrində “dünyanın mənzərəsi deyilir.”

Dünya mənzərəsi bizi əhatə edən reallıq haqqında müəyyən təsəvvürlər sistemidir. Bu anlayış ilk dəfə məşhur avstriya filosofu Lyudviq Vitqenşteyn (1889-1951) tərəfindən 1916-1918-ci illərdə Almaniyada yazmış olduğu (əsər 1921-ci ildə nəşr olunub) “Məntiqi- fəlsəfi” traktatında istifadə olunub. L.Vitqenşteynə görə bizim ətrafımızdakı aləm əşyaların yox, faktların məcmusudur, və o, yalnız faktlarla müəyyən edilir. İnsan şüuru özü üçün reallığın müəyyən modeli olan faktların obrazlarını yaradır.

“Dünyanın dil mənzərəsi” termini isə XX əsrin 30-cu illərindən başlayaraq Leo Vaysberq tərəfindən istifadə olunub. L.Vaysberq nəzəriyyəsində dünyanın dil mənzərəsini ilkin olaraq etnosun mövcud olduğu xarici mühitin xüsusiyyətləri ilə əlaqələndirirdi. Daha sonra, alim dünyanın dil mənzərəsini öyrənərkən dünyagörüşü komponentini - insanın ətraf aləm haqqında təsəvvürünü formalaşdıran güclü amili, yəni dilin yaradıcı rolunu daha çox vurğuladı.

R.Lado dünyanın dil mənzərəsi ilə dünyanın konseptual mənzərəsini fərqləndirərək qeyd etmişdir ki, “Dünyanın dil mənzərəsi – dil vasitələri ilə əks olunan gerçəkliyin şüurda obrazıdır; dil vasitəsilə təqdim olunmuş təsəvvürlərin konseptual sistemi haqqında inteqral bilik modelidir. Dil mənzərəsini dilin təcəssümündə, dünya haqqında insan biliyinin sözlə konseptuallaşmasında özül olan konseptual və ya koqnitiv modeldən fərqləndirilmək lazımdır”.

Dünyanın dil mənzərəsində Azərbaycan konseptinin inkişaf dinamikası 1991-ci ildə tariximizdə ən mühüm hadisələrdən biri olan Respublikamızın müstəqillik qazandığı dövrdən bu günə qədər günbəgün artır. Azərbaycan konsepti zəngin bir anlayış olub geniş informasiya tutumluluq dərəcəsinə malik, iqtisadiyyat, təhsil, incəsənət, siyasət və digər sahələrlə bağlı diskurs nümunələrində öz mürəkkəbliyi ilə seçilən və tez-tez rast gəlinən, çoxlaylı konseptlərdən biridir.

Hal-hazırda informasiya axtarış sistemlərinə nəzər yetirsək “Azərbaycan” konseptinin dünya ictimaiyyətinin dil mənzərəsində Müstəqil Azərbaycan Respublikası, torpaqlarının iyirmi faizi işğal altında olan Azərbaycan; Xocalı, 20 yanvar faciəsini qan yaddaşında həkk edən xalq, regionda ən çox islahatlar aparan dövlət kimi məlumatı özündə daşıyan konsept kimi verballaşdığını görə bilərik.

Həmçinin, Azərbaycan konseptinin siyasi diskurs çərçivəsində verballaşmasına aid misallara nəzər yetirək:

- Azərbaycan dünya miqyasında öz mövqelərini möhkəmləndiribdir. Dünyanın bütün beynəlxalq təşkilatları, bir çox dövlətləri ilə Azərbaycanın əlaqələri və əməkdaşlığı genişləni və inkişaf edibdir. Azərbaycan daxili siyasətində tutduğu yolla ardıcıl olaraq gedir.

(Ümummilli Lider Heydər Əliyevin Azərbaycan xalqına yeni il təbriki. 31 dekabr 1999-cu il) (Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir. B., Azərənşr, 2008, 504 səh).

- Not only has Azerbaijan played an important role in the global energy market, but they have also been a strategic partner in matters of global security.

(<http://www.washingtontimes.com/news/2015/jan/28/azerbaijan-why-azerbaijan-matters-to-the-united-st/>)

- Azerbaijan has continually shown their willingness to cooperate with our government to foster a healthier, more stable Middle East and Eurasia. It is imperative for the future of our national security that we continue down a path of collaboration and show that we will be a strong and strategic partner to Azerbaijan for years to come.

(<http://www.washingtontimes.com/news/2015/jan/28/azerbaijan-why-azerbaijan-matters-to-the-united-st/>)

Yuxarıda göstərdiyimiz misallarda Azərbaycan konsepti metonimik formada həm Azərbaycan dilində olan siyasi diskurs nümunəsində, həm də ingilis dilli siyasi diskursda təqdim olunmuşdur. Bu isə Azərbaycan konseptinin nəinki Azərbaycanlıların dil şüurunda, həmçinin dünya ictimaiyyətinin də dil şüurunda təqdim olunma dinamikasının artmasını göstərir.

ELMI-FANTASTİK ƏSƏRLƏRDƏN AZƏRBAYCAN DİLİNƏ DAXİL EDİLƏN SÖZ VƏ TERMINLƏR

Günəl ƏLƏSGƏROVA

Qafqaz Universiteti
gelasgerova@qu.edu.az
AZƏRBAYCAN

Ədəbiyyatların qarşılıqlı təsiri və inkişaf problemləri məhz xarici ədəbiyyatın tərcüməsindən başlayır. Hər bir xalqın dili, mədəniyyəti və ədəbiyyatı onda güclü, qüdrətli olur ki, o xalqın böyük tərcümə ədəbiyyatı vardır. Daha doğrusu, dünya ədəbiyyatını tərcümə edən hər hansı dil ədəbi əlaqələrin mənəvi körpüsünü yaradır və zənginləşir. Bu cəhətdən Azərbaycan dili də istisna deyil.

Klassik Azərbaycan ədəbiyyatının ingilis dilinə əhatəli tərcüməsini XVII əsrdən etibarən başlanmış, XVIII əsrdən isə daha sürətli şəkildə davam etmişdir. Uzun tərcümə tarixinə və təcrübəsinə malik olan Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra da bu sahəni intensiv sürətdə davam etdirmişdir. XXI əsrin ilk on illiyindən etibarən fantastika və elmi-fantastika janrda yazılmış əsərlərə ölkəmizdə böyük maraq oyanmış, xarici ölkə ədəbiyyatından dünya şöhrətli yazıçıların əsərləri tərcümə edilərək yerli yazıçılarla bərabər antologiya kitabları halında nəşr edilməyə başlamışdır. Bu proses bizə dilin inkişafı ilə yanaşı tərcümənin nəzəri və praktik problemlərini üzə çıxartmağa kömək olur.

İngilis ədəbiyyatından Azərbaycan dilinə tərcümə işinə isə XIX əsrin sonlarından başlanmışdır. Müstəqillik əldə edəndən sonra Azərbaycan dilində fantastika janrda üç antologiya çap edilmişdir: “*Dünya Fantastika Antologiyası*” 2007-ci ildə çap edilmişdir. Kitaba fantastika janrında yazan dünya yazıçılarından Artur Klark, Ayzek Əzimov, Rey Bredberi, Pyer Bul, Fred Saberhagen, Con Kristofer, Vatslav Kaydoş, Kşıştof Borun, Siniti Xosi və Namiq Abdullayevin hekayələri, eləcə də Aleksandr Belyaevin “*Professor Bouelin başı*” povesti və Herbert Uellsin “*Görünməz adam*” romanı daxil edilmişdir. Bu kitabın ərsəyə gəlməsində mərhum professor Zeydulla Ağayevin böyük xidmətləri olmuşdur.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin “Dünya ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrinin əsərlərinin Azərbaycan dilində nəşr edilməsi haqqında” 2007-ci il 24 avqust tarixli sərəncamı əsasəndə “*Dünya elmi-fantastik ədəbiyyatı antologiyası -I cild*” və “*Dünya elmi-fantastik ədəbiyyatı antologiyası*”-nın II cildi 2013-2014-cü illərdə çap edilmişdir. Bu kitablarda Edmond Hamilton, Endrü Norton, Artur Klark, Alfred Van Qoqt, Mişel Demüt, Yanuş Şablitski, Nils Nilsen kimi dünya şöhrətli elmi-fantast yazıçıların əsərləri tərcümə edilərək nəşr edilmişdir. Oxucuların diqqətinə təqdim edilən bu əsərlərdə fantastika janrı rəngarəngliyinə görə klassik bədii ədəbiyyatdan, demək olar ki, fərqlənir. Əsərlərin tərcümə edilməsində və kitabın ərsəyə gəlməsində Heydər Orucovun və Nigar Orucovanın böyük əməyi olmuşdur.

Bu növ kitabların çap edilməsi ilə azərbaycan dilinə yeni-yeni sözlər, terminlər sürətlə daxil olmaqdadır. Terminologiya Komissiyasının sədr müavini Sayal Sadıqov bildirmişdir ki, son illərdə dilimizə daxil olmuş 250-yə qədər yeni söz və söz birləşməsinin siyahısı nəşr ediləcək. Yeni sözlər daha çox texniki və ictimai-siyasi həyatla bağlıdır. Həmin sözlər "planşet", "onlayn", "plazma televizor", "sosial şəbəkə", "selfi" (özünü çəkmə), "sensor" və s.-dir. Hər gün işlətdiyimiz bəzi yeni sözlərin isə məhz elmi-fantastik əsərlərdən tərcümə edildiyi və yaxud götürüldüyünü bilmirik. Ən gənc ədəbiyyat janrı hesab edilən elmi-fantastika müəllifləri dilimizə "flashmob", "virus", "avatar", "android", "datakart" və s. kimi sözlər gətirmişlər. Bu sözlərin ideya müəllifləri gələcək barədə olan fikirlərini yeni sözlərlə ifadə edəndə heç özləri də bilmirdilər ki, XXI əsrin ən çox işlənən terminlərini yaratmış olurlar. Elmi-fantastik yazıçılar təkcə yeni ideyalar vermir, həmçinin dünya dillərinə yeni sözlər bəxş edirlər, misal üçün "robot", "blaster", "nanotexnologiya", "kredit", "roket" göstərmək olar.

Alınma sözlər dilin lüğət tərkibinin leksik-semantik potensialını zənginləşdirən mühüm mənbələrdən biridir. Xüsusilə, müasir dövrdə ingilis dilindəki elmi-kütləvi ədəbiyyatın təsiri altında, fantastik kino və cizgifilmlərin azərbaycan dilinə tərcüməsi ilə əlaqədar və ya alınma sözlərin götürülməsi ilə dilimizə bir çox söz və terminlər keçmiş və yeni söz və ifadələr yaranmağa başlamışdı.

Elmi-texniki inkişafı bağlı əsərlərin azərbaycan dilinə tərcüməsi prosesində elə terminlər, söz birləşmələri vardır ki, ingilis dilində olduğu kimi işlədilir. Çünki tərcümədə həmin terminləri dəqiq ifadə edən qarşılıq müəyyənləşdirmək mümkün olmamışdır. Məsələn, sayberspeys (cyberspace), skrinşot (screenshot), superstar (superstar), telepati (telepathy) və s.

Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət tərkibinin inkişafında fantastik əsərlərin tərcümə edilməsinin təsiri göründüyü kimi böyükdür. Belə ki, məhz elmi-fantastik əsərlərin yeni texnoloji nailiyyətlərlə əlaqədar olması gündəlik danışılma dilinə aiddir. Bilirik ki, dildə inkişaf olmazsa o məhvə doğru gedir. Bu inkişaf da bir başa ədəbiyyat tərcüməsi və texnoloji tərəqqi ilə əlaqədardır. Odur ki, ədəbi dilin lüğət tərkibinin tərcümə hesabına zənginləşməsi milli dil əlaqələri zəminində mühüm istiqamətlərdən biri hesab olunur.

Elmi-fantastik əsərlərdə işlədilən bəzi söz birləşmələri və ifadələr dilimizə tərcümə edilərək yeni fikir və ideyalar yaradır. Bu ideyalardan bizim milli fantast yazarlarımız olan Namiq Abdullayev, Allahverdi Eminov, Qabil Əhmədov, Emin Mahmudov bol bol əsərlərində bəhrələnmişlər. Misal üçün "spaceship"-kosmik gəmi, "zero-gravity"-çəkisizlik, "genetic engineering"-gen mühəndisliyi, "generation ship"-nəsil gəmisi, "first contact"- ilk təmas və s. göstərmək olar.

Ona görə də yeni terminlər elmlərin inkişafı ilə bağlıdır və texnikanın inkişafı dilləri daha da zənginləşdirir. Tərcümə isə dil gənginliyinin ayrılmaz hissəsidir. Bu sahəyə davamlı olaraq xüsusi diqqət göstərilməli və gənc nəsil də bu işə cəlb edilməlidir. Əminəm ki, gənc tərcüməçilərin də ədəbiyyat və tərcümə işinə maraq göstərməsi Azərbaycan-İngilis ədəbi əlaqələrinin bundan sonra daha sürətlə inkişaf etməsinə köməklik göstərəcək.

Tezisini M.F.Axundovun fikri ilə yekunlaşdırmaq istərdim: "...Tərcümənin ...əsas şərti budur ki, onda orijinaldan nə artıq, nə də əskik bir şey olsun".

İNGİLİS DİLİNDƏ FRAZEOLoji VAHİDLƏRİN MƏNŞƏYİNƏ GÖRƏ TƏSNİFATI

Mehdi RƏHİMOV

Gəncə Dövlət Universiteti
mehdi_rahimov@yahoo.com
AZƏRBAYCAN

Dilin lüğət tərkibi təkcə sözlərlə deyil, eyni zamanda frazeoloji vahidlərlə də zənginləşir. Frazеoloji vahidlər elə söz qruplarıdır ki, onlar nitq prosesində yarana bilməz. Onlar dildə hazır vahidlər kimi mövcuddur. Frazеoloji vahidlərin mənşəcə təsnifatı onların xarakterik xüsusiyyətlərini daha yaxşı başa düşməyə kömək edir. Mənşəyinə görə bütün frazeoloji vahidlər iki böyük qrupa bölünür: doğma (dilnin öz sözlərindən ibarət) və alınma.

Doğma frazeoloji vahidlərin əsas mənbələri:

1) termin və ixtisas (peşə) sözləri, məsələn, fizika: center of gravity-ağırlıq mərkəzi, specific weight-xüsusi çəki; naviqasiya: cut the painter-kəndirini kəsmək, müstəqil olmaq; hərbi sahə: lower one's colours-ağ bayraq qaldırmaq, təslim olmaq; fall into line-sıraya düzülmək;

2) Britaniya ədəbiyyatı: e.g. the green-eyed monster-yaşıl gözlü əcirmə/div, qısqançlıq (W. Shakespeare); like Hamlet without the prince –tədbirdə ən önəmli insanın iştirak etməməsi (W.Shakespeare); fall on evil days-yaxşı yaşadıqdan sonra kasıb həyat sürmək (J.Milton); a sight for sore eyes-görməyə son dərəcə məmnun olduğun şəxs və ya əşya (J.Swift); how goes the enemy?-Saat neçədir? (Ch. Dickens); never say die-çətin vəziyyətdə heç vaxt ümidini itirmə (Ch.Dickens);

3) Britaniya adət və ənənələri: e.g. baker's dozen-13 nəfərlik qrup-keçmişdə britaniyalı çörək tacirləri çörəkçilərdən 12 əvəzinə 13 çörək alardılar ki, bu 13-cü çörək, tacirlərin qazancı hesab olunurdu.

4) Mövhumat və əfsanələr: e.g. a/the black sheep (of the family)- öz ailəsinə utanc və xəcalət gətirən bir pis iş görmüş hər hansı şəxs; the halcyon days-keçmişdə olan xoşbəxt və uğurlu günlər-bu ad öz etimologiyasını latınca- Alcyone-kəlməsindən götürür və küləklər kralı Aeolusun qızı, Sesali ölkəsinin kralı Seyksin həyat yoldaşının adıdır. Alsionun həyat yoldaşı dənizdə batır və o da dözməyib özünü dənizə atır. Tanrılar onu quşa çevirir və küləklər onu sevgilisinin yanına aparır. Bu quş dənizdə yuvasını (kursiv bizimdir-R.M. qədim yunan mifologiyasında bu Egey dənizi olaraq göstərilir) qurarkən dalğalar onu dağıtmaq istəsə də o qanadlarını gərir və sanki dalğalarla döyüşür və onları sakit saxlayır ki, yumurta qoyub bala çıxarda bilsin. Bu frazeoloji ifadə keçmişdə olan xoşbəxt və uğurlu günləri/zamanı bildirmək üçün işlədilir;

5) Tarixi faktlar, hadisələr və şəxsiyyətlər: e.g. as well be hanged (or hung) for a sheep as a lamb - deyəcəyin və ya etdiyən bir şey üçün cəzalanacağından sən nəyisə daha da pis etməyə qərar verirsən çünki alacağın cəza bundan daha da sərt olmayacaq-qədim bir qanuna görə qoyun oğurlayan kəs ölümə məhkum edilirdi və ona görə də başqa nəyisə də oğurlamağa dəyərdi çünki bundan daha pis cəza yox idi; to do a Thatcher-3 dəfə seçkilərdə ardıcıl qələbə qazanaraq baş nazir kimi hakimiyyətdə qalmaq (keçmiş mühafizəkar baş nazir Marqaret Tetçer), (kursiv M.R. iron Lady/dəmir Ledi);

6) Gündəlik həyat hadisələri və faktları:e.g. carry coals to Newcastle-Nyukasla kömür aparmaq-nəyinsə həddən ziyadə olduğu yerə həmin şeydən aparmaq, Nyukaslı Şimali İngiltərədə yerləşir və orada çoxlu kömür hasil edilir. (kursiv M.R. Naxçıvana duz, Bakıya neft aparmaq); to get out of wood-təhlükədən və ya çətinlikdən xilas olmaq.

Alınma frazeoloji vahidlərin əsas mənbələri:

1) Holy Script-Bibliya/İncil: e. g. the left hand does not know what the right hand is doing (Matthew 6: 3)-sol əl sağ əlin nə etdiyini bilmir, Əhdi-Cədid də İsa Məsih həvarilərinə öz yaxşı əməllərini ictimailəşdirməməyi tövsiyə etmişdir; the kiss of Judas-Yəhudanın/İudanın öpüşü-xəyanət etmək məqsədi olduğu üçün yalandan hörmət və sevgi göstərmək (Matthew XXVI: 49);

2) Müxtəlif dinlərə və adət ənənələrə məxsus qədim mif və əfsanələr: e.g. to cut the Gordian knot-Qordian düyününü kəsmək, çətin bir problemi qəti və asan bir şəkildə həll etmək, qədim əfsanəyə görə Qordium ölkəsinin kralı Qordius çox mürəkkəb bir düyün bağlayır və gələcək üçün iddia edir ki, kim bu düyünü açsa Asiyanın kralı olacaq. Bu düyün Makedoniyalı İsgəndər tərəfindən qılıncla kəsilir; Prokrustan yatağı-sərt və qeyri insani bir system, hər hansı bir fərd öz ehtiyac və istəklərindən asılı olmayaraq onun içinə daxil edilirdi, (Yunan mifologiyasına görə Prokrustes-azgın bir quldur olub səyahət edənləri/zəvvərləri zorla yatağa uzadır və onların yatağın ölçülərinə uyğun gəlməyən əzalarını kəsirdi);

3) Dünya tarixində olan hadisələr və faktlar: e.g. to cross the Rubicon-Rubikonu keçmək, sonluğu dəyişməyəcək və çox əhəmiyyətli nəticələri olacaq nəsə bir şey etmək, Yuli Sezar müharibəyə başlamış və Rubikon çayını keçməklə mühüm qələbə qazanmışdır; to meet one's Waterloo-öz Vaterlosu ilə üzləşmək, əvvəlki uğurundan sonra öhdəsindən gələ bilməyəcəyin çətinlik/maneə ilə üzləşmək və ya məğlubiyyət acısı yaşamaq, (kursiv M.R. Napoleonun 1815-ci ildə Vaterlo məğlubiyyətindən);

4) İngilis dilinin variantları: e.g. a heavy hitter-çox güclü və çox nailiyyət qazanmış bir şəxs (İngilis dilinin Amerika variantında); a hole card-ehtiyacın olduqda hazır olan gizli üstünlük; be home and hosed-nəyisə uğurla tamamlamaq, işini müvəffəqiyyətlə başa vurmaq (İngilis dilinin Avstraliya variantında);

5) başqa dillər (klassik və müasir): e.g. second to none-istənilən biriylə bərabər və hətta çoxlarında üstün olan şəxs və ya tayı bərabəri olmayan (latınca: nulli secundus); for smb's fair eyes-kiminsə parlaq gözləri üçün, (kursiv M.R. qara qaşına qara gözünə), sadəcə şəxsi rəğbətə görə (Fransızca: pour les beaux yeux de qn.); the fair sex-zərif cins, qadınlar, (Fransızca: le beau sex); let the cat out of the bag-pişi torbadan qaçırmaq, səhvən və ya ehtiyatsızlıq ucubundan sirri ələ vermək, (Almanca: die Katze aus dem Sack lassen); tilt at windmills-yeldəyirmanına qarşı vuruşmaq, (kursiv M.R. Don Kixotluq etmək)-mövcud olmayan düşmənlərə və ya problemlərə qarşı mübarizə apararaq öz vaxtını boşuna israf etmək, (İspanca: acometer molinos de viento); every dog is a lion at home-hər it/köpək öz evində/yuvasında aslandır, yaxın ətrafında özünü önəmli birisi hesab etmək, lovğalanmaq, (İtalyanca: ogni cane e leone a casa sua).

İNGİLİS DİLİNDƏ İMPLİSİT MÜBTƏDA

Günəl NOVRUZOVA

Azərbaycan Dillər Universiteti
novruzovagunel90@gmail.com
AZƏRBAYCAN

İmplitik sintaktik vahidlər fonoloji cəhətdən ifadə edilməyən lakin semantik və qrammatik xüsusiyyətləri olan cümlə üzvləridir. Bu növ cümlə üzvlərini təsvir etmək üçün müxtəlif alimlər fərqli terminlərdən istifadə etmişlər. Məsələn, Y.Q.Testelets bu cür üzvləri "sintaktik görünməzlər" (синтактические невидимки) adlandırır. Digər rus dilçisi İ.A. Melçuk isə onlara "sintaktik sıfır" (синтактический ноль) adı vermişdir. E.Redford isə bu növ cümlə üzvlərini "sıfır vahidlər" (null constituents) adlandırır. Azərbaycan dilində isə biz "implitik sintaktik üzvlər" terminini daha məqsədəuyğun hesab edirik.

İmplitik cümlə üzvləri haqqında irəli sürülmüş fikirləri nəzərdən keçirək. Y.Q.Testelets sıfır sintaktik vahidlərdən bəhs edərkən qeyd edir ki, morfolojiya ilə yanaşı sintaksisdə də sıfır vahidlərə rast gəlinir. Bu növ cümlə üzvləri istənilən halda selektiv xüsusiyyətlərə və əksər hallarda mənaya malik olsa da cümlədə formal əlamətləri olmur. "Formal əlamətlər" dedikdə, burada işarənin səs göstəricisi nəzərdə tutulur. Belə sintaktik vahidi öz əhatəsinə görə müəyyənləşdirmək olur. Bu fikirlə bağlı Testelets məşhur "*Король играет свита*" atalar sözünü də misal çəkir və izah edir ki, sintaktik sıfır ətrafında onun mənası ilə müəyyənləşdirilən bütün söz fomalının mövqələrini saxlayır.

Daha sonra Y.Q. Testelets qeyd edir ki, daha dəqiq desək, bunlar sintaksisin deyil, lüğət tərkibinin vahidləridir, yəni leksemlərdir. Lakin cümlədə aşkar edilmədiklərinə və yalnız dolayı əlamətlərə əsasən müəyyənləşdirildiklərinə görə, bu tip konstruksiyaların araşdırılması ilə leksikoloqlardan daha çox qrammatiklər məşğul olur. Sıfır leksemlərin əksəriyyətini əvəzliliklər təşkil edir - onlar sintaktik strukturda terminal deyil, fraza kateqoriyasını təşkil edir. Əvəzlilik olmayan leksemlər isə terminal kateqoriyalara uyğun gəlir.

İmplitik cümlə üzvləri dedikdə cümlədə hər hansı bir üzvün implitikləşməsi nəzərdə tutulur. İmplitik cümlə üzvlərinin ən çox rast gəlinəni cümlə elliptik cümlələrdir. Lakin buna baxmayaraq, "sintaktik sıfır" anlayışını yalnız elliptik cümlələrlə məhdudlaşdırmaq olmaz. Sintaktik sıfır daha geniş və çoxşaxəli anlayışdır ki, cümlənin alt (dərini) struktur səviyyəsində özünə özünə yer tapır.

İzahlı dilçilik terminləri lüğətində mübtədanın bir neçə növü ayırd edilir: 1. Qrammatik mübtəda. 2. Daxili mübtəda 3. İmplitik mübtəda 4. Məntiqi mübtəda 5. Psixoloji mübtəda

Müəlliflər implitik mübtədanı belə izah edir: Elliptik cümlələrdə "təsəvvür edilən" mübtəda. Məsələn, Nə tökərsən aşına, o da çıxar qaşığına. Göründüyü kimi, implitik mübtədanı izah edərkən müəlliflər onun yalnız elliptik cümlələrdə işləndiyini qeyd etmişlər. Halbuki, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, implitik cümlə üzvlərinin, o cümlədən mübtədanın işlənməsini elliptik cümlələrlə məhdudlaşdırma bilmərik.

Linqvistik tipologiyaya əsasən cümlələrdə eksplisit mübtədanın olmamasına imkan verən dil implitik mübtədəli dil (null subject language) adlanır. Dünya dillərinin əksəriyyəti implitik mübtədəli dillərdir. Bu dillərə italyan, ərəb, macar, Çin, yapon, fars, portuqal, türk, ispan, yunan, rus və digər

slavyan dilləri daxildir. İngilis dili isə implisit mübtədali dillərə aid edilmir. Məsələn, Latın dilində olan məşhur tarixi deyim *Veni, Vidi, Vici* (*Gəldim, gördüm, işğal edim*) cümlədə işlənən implisit mübtədalanın bariz nümunəsidir. İngilis dilinə tərcümədə isə bu cümlədə mübtədə mütləq iştirak etməlidir: *I came, I saw, I conquered*.

İngilis və italyan dillərində verilmiş iki cümləni müqayisə edək:

a) *Maria speaks French.* (ingilis)

b) *Maria parla francese.* (italyan)

Eyni cümləni İtalyan dilində mübtədalanı istifadə etmədən də demək olar:

a) *Parla francese.*

İngilis dilində isə bu cümləni *Speaks French* şəklində işlətmək qeyri-mümkündür.

İngilis dilində ən çox rast gəlinən implisit mübtədə (null subject) növü implisit qısaldılmış (kəsilmiş) mübtədədir (truncated null subject). Bu növ mübtədə daha çox danışıq dilinin məişət üslubunda cümlənin əvvəlində mübtədə kimi çıxış edən *I, you, he, we they* şəxs əvəzlilərinin cümlədə ixtisara salınması ilə yaranır. Bu nümunələrə baxaq:

a) *I can't find my glasses.*

b) *I think I left it at home.*

c) *I wish you a happy New Year.*

d) *I must go to the west of England to help with the Boscombe Pool murder.*

e) *I shall be glad if you can come with me*

Bu nümunələrdə mübtədə kimi çıxış edən *I* əvəzliyi implisitləşə bilər. Yəni cümlələr bu şəkildə verilə bilər:

a) *Can't find my glasses.*

b) *Think I left it at home.*

c) *Wish you a happy New Year.*

d) *Must go to the west of England to help with the Boscombe Pool murder.*

e) *Shall be glad if you can come with me.*

İngilis dilində çox işlənən *Thank you* ifadəsində də implisit qısaldılmış mübtədə işlənmişdir. Belə ki, *to thank* feli dilimizə tərcümədə *təşəkkür etmək* mənasını verir və əslində həmin ifadənin tam forması belədir: *I thank you*. Göründüyü kimi, burada da mübtədə rolunda çıxış edən *I* əvəzliyi implisitləşmişdir.

İngilis dilində implisit mübtədalanın ikinci növü implisit imperativ mübtədədir (imperative null subject). Əmr şəklində eksplisit mübtədalanın iştirak etməməsi bir normadır və həm də əksər hallarda əmr şəklinin göstəricisidir. Bu nümunələrdən göründüyü kimi ingilis dilində əmr cümlələri ifadə vasitəsi şəxs əvəzliyi *you* və *anyone* qeyri-müəyyən əvəzliyi olan eksplisit mübtədəyə malik ola bilər:

a) *Don't you let him run away!*

b) *Don't anyone let him run away!*

İmplicit imperativ mübtədalar mahiyyət etibarilə ikinci şəxsə aiddir: *Don't lose your confidence!*

Bu cümləni *Don't lose their confidence!* şəklində ifadə etmək mümkün deyil.

Beləliklə, implisit imperativ mübtədalar "you" şəxs əvəzliyinin gizli qarşılığıdır. Başqa sözlə desək əmr cümlələrində "you" şəxs əvəzliyi implisit olaraq iştirak edir.

Bundan başqa, implisit imperativ mübtədaların mövcudluğunu sübut etmək üçün onu deyə bilər ki, bu növ cümlələr "Why don't you..." ilə başlayan cümlələrlə interpretasiya oluna bilər. Məsələn: *Send it yourself. = Why don't you send it yourself.*

İNGİLİS DİLİNDƏ İMPLİSİTLİYİN LİŦQVOPRAQMATİK TƏHLİLİ

Günel NOVRUZOVA

Azərbaycan Dillər Universiteti

novruzovagunel90@gmail.com

AZƏRBAYCAN

"İmplitit" sözü latın mənşəli "plicario" felindən əmələ gəlmişdir və "bağlamaq, qatlamaq" mənası verir. "İmplitit" sözü lüğəvi baxımdan "ifadə edilməyən, gizli, nəzərdə tutulan" mənasını ifadə edir. Linqvistik ədəbiyyatda bu terminə əsasən praqmatika və diskurs haqqında əsərlərdə rast gəlinir. Semantik, praqmatik və sintaktik interpretasiya aparmaq üçün inferensiya, implikasiya, presuppozisiya və s. kimi məntiq əməliyyatları linqvistikada mühüm rola malikdir. Məlumdur ki, hər hansı söyləmə vasitəsilə ifadə olunan məna heç də həmişə komponentlərin cəminin ümumi mənası ilə eyniyyət təşkil etmir. Belə ki, söyləmədə informasiyanın müəyyən bir hissəsi gizli yaxud implitit şəkildə ifadə oluna bilər. Son illərdə dilçilik elmində, dildə gizli və ya implitit məna və formaların araşdırılmasına maraq xüsusilə artmışdır və hal-hazırda implititliyin öyrənilməsi müasir linqvistika elminin mühüm istiqamətlərindən birinə çevrilmişdir. Maraqlısı isə budur ki, bu təkcə dilçilərin maraq dairəsinə daxil olmamışdır. Belə ki, bu mövzu dil manipulyasiyasının bir vasitəsi olaraq, məntiq, filologiya, sosiologiya, psixologiya, məhkəmə linqvistik ekspertizası, marketinq və diplomatiya sahələrində də mühüm araşdırma obyektinə çevrilərək əhatə dairəsinə genişləndirmişdir. Gizli şəkildə verilən informasiya və formalar güclü təsir qüvvəsinə, böyük manipulyativ imkanlara malikdir. Bəzən isə bu şəkildə verilən informasiya məişət dialoqlarında sanki "heç nə" - dən yaranmış münaqişələrin mənbəyinə çevrilir. Tədqiqatda implititlik müxtəlif linqvistik aspektlərdən - praqmatik, sintaktik baxımından və tərcümə prosesində rolu təhlil olunacaqdır.

Praqmatik implikaturalar haqqında nəzəriyyə P.Qraysın adı ilə bağlıdır və "implikatura" terminini də linqvistikaya məhz o gətirmişdir. Belə ki, o danışanın "söylədiyi" və "nəzərdə tutduğu" nu fərqləndirərək implikaturaları təsnif etmişdir. Doğrudur, bir qrup linqvistlər, bu təsnifatla razılaşmır və xüsusilə də, konvensional implikaturaları qəbul etmir.

V.A.Davis praqmatik implikaturaları izah etmək üçün bu dialoq nümunəsindən istifadə edir:

Ann: Where can I get gasoline?

Bob: There's a station around the corner.

Bob bu dialoqda nəzərdə tutur ki, Anna benzini həmin stansiyadan ala bilər, lakin bunu birbaşa demir. Beləliklə, P.Qrays qeyd etdiyi kimi, bu halda danışanın dediyi və nəzərdə tutduğu fəqlənlir və ünsiyyət zamanı implikatura ortaya çıxır.

Zənnimizcə, dildə implititlik, həm praqmatik (implikaturalar), həm də sintaktik vahidlər baxımından da araşdırılmalıdır. Belə ki, "implitit" sözünün leksik mənası bizə bunu deməyə imkan verir. Məhz bunu da tədqiqatın gətirdiyi elmi yenilik hesab etmək olar. Doğrudur, bir sıra elmi əsərlərdə sintaktik implititlik "ellipsis" termini ilə məhdudlaşdırılır. Halbuki, zənnimizcə, sintaktik implititliyi daha geniş mənada araşdırmaq lazımdır. Məsələn, ingilis dilində mövcud olan "implitit imperativ mübtədalar" buna nümunədir. Əmr şəklində eksplisit mübtədanın iştirak etməməsi bir normadır və həm də əksər hallarda əmr şəklinin göstəricisidir. Bu nümunələrdən görüldüyü kimi ingilis dilində əmr cümlələri ifadə vasitəsi şəxs əvəzliyi *you* və *anyone* qeyri-müəyyən əvəzliyi olan eksplisit mübtədəyə malik ola bilər:

a) *Don't you let him run away!*

b) *Don't anyone let him run away!*

İmplitit imperativ mübtədalar mahiyyət etibarilə ikinci şəxsə aiddir: *Don't lose your confidence!*

Bu cümləni *Don't lose their confidence!* şəklində ifadə etmək mümkün deyil.

Beləliklə, implitit imperativ mübtədalar "you" şəxs əvəzliyinin gizli qarşılığıdır. Başqa sözlə desək əmr cümlələrində "you" şəxs əvəzliyi implitit olaraq iştirak edir. İmplitit sintaktik vahidlər fonoloji cəhətdən ifadə edilməyən lakin semantik və qrammatik xüsusiyyətləri olan cümlə üzvləridir. İmplitit sintaktik vahidlər "boş kateqoriyalar", "tələffüz edilməyən", "eşidilməyən" üzvlər kimi təsvir edilir. Bu növ cümlə üzvlərini təsvir etmək üçün müxtəlif alimlər fərqli terminlərdən istifadə etmişlər. Məsələn, Y.Q.Testelets bu cür üzvləri "sintaktik görünməzlər" (синтактические невидимки) adlandırır. Digər rus dilçisi İ.A. Melçuk isə onlara "sintaktik sıfır" (синтактический нуль) adı

vermişdir. E.Redford isə bu növ cümlə üzvlərini "sıfır vahidlər" (null constituents) adlandırır. Azərbaycan dilində isə biz "implicit sintaktik üzvlər" terminini daha məqsədəuyğun hesab edirik. Sintaktik implicitliyə digər bir nümunə isə "implicit mübtədalı dillərin" (null-subject language) mövcudluğunu da göstərmək olar.

Məlumdur ki, həm praqmatik, həm də sintaktik implicitlik tərcümə prosesinin ayrılmaz tərkib hissəsini təşkil edir. Belə ki, tərcümə zamanı rast gəlinən implicitliyin təhlilində müəyyən nitq situasiyasında yaranmış gizli mənalardan və vahidlərin iştirakı, onların aşkar edilməsində şərtlilik və tərcümə üsulları, o cümlədən tərcüməçinin dil və koqnitiv implicitliyə münasibətdə istifadə etdiyi strategiyalar, mənbə və hədəf dillərin özünəməxsus xüsusiyyətləri (qrammatika, frazeologiya və s.) haqqında biliyi aparıcı rola malikdir. Orijinalda gizli mənalardan və vahidlərin aşkar edilməsi, dərki və oxucuya ötürülməsi tərcüməçidən asılıdır. Unutmaq lazım deyil ki, implicitlik müəyyən nitq situasiyasında formalaşır və onların eksplikasiyası zamanı nitq aktının bütün tərkib hissələrini - linqvistik və qeyri-linqvistik amillərin iştirakını nəzərə almaq lazımdır. Bu baxımdan, tərcümə zamanı tərcüməçi implikaturalardan və implicit sintaktik vahidlərin işlənməsinə müstəsna diqqət ayırılmalı və eksplikasiya prosesində xüsusilə həssas olmalıdır. Çünki mətnin eksplikasiyasının keyfiyyəti tərcüməçinin səriştəsinin birbaşa göstəricilərindən biridir. U.Dombska-Prokoba yazır: Tərcüməçi mətnin istənilən qəbul edicisi kimi, deşifrə prosesində söylənməmiş fikirləri tamamlayır. Belə ki, buraya yalnız mətnə eksplisit şəkildə verilmişlərin interpretasiyası deyil, mətnə olan mənalardan gizli qatlarının aşkar edilməsi də aiddir.

Beləliklə, zənnimizcə, implicitlik problemi linqvistikada praqmatik aspektdən əlavə, sintaktik səviyyədə də araşdırılmalıdır. Eləcə də, tərcümə prosesində də həm praqmatik həm də sintaktik implicitliyin işlənməsinə xüsusi diqqət və həssaslıqla yanaşmaq tələb olunur.

İNGİLİS DİLİNDƏ TƏYİN BUDAQ CÜMLƏLİ TABELİ MÜRƏKKƏB CÜMLƏLƏRİN SEMANTİK – SİNTAKTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİNƏ GÖRƏ TƏSNİFATI

Rəna FƏRƏCOVA

Azərbaycan Dillər Universiteti

rena.farajova@rambler.ru

AZƏRBAYCAN

Tabeli mürəkkəb cümlə tərkibində təyin funksiyası daşıyan budaq cümləyə təyin budaq cümləsi deyilir. Təyin budaq cümləsi baş cümlədə isimlə yaxud əvəzliliklə ifadə edilmiş hər hansı üzvə aid olur, onu təyin edir. O, *which?*, *what?* (hansı) sualına cavab verir və təyin etdiyi sözdən sonra gəlir.

Öz semantik – sintaktik xüsusiyyətlərinə görə, bu tiptən olan tabeli mürəkkəb cümlə dilçilərin diqqətini daha çox cəlb etmişdir və nəticədə müxtəlif təsnifatlar irəli sürülmüşdür.

Qanşına M.A., Vasilyevskaya N.M., Kauşanskaya V.L., azərbaycanlı dilçilərdən isə İ.Rəhimov və T.Hidayətzadə semantik – sintaktik xüsusiyyətlərinə görə təyin budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələri iki qrupa bölürlər:

1. *Keyfiyyət bildirən təyin budaq cümlələri*
2. *Fərqləndirici təyin budaq cümlələri*
3. Keyfiyyət bildirən təyin budaq cümlələri öz növbəsində iki növə bölünür:
4. *Məhdudlaşdırıcı təyin budaq cümlələri (limiting/restrictive/essential)*
5. *Təsviredici təyin budaq cümlələri (descriptive/nonrestrictive/nonessential)*

Məhdudlaşdırıcı təyin budaq cümlələri təyin olunan sözü mənaca məhdudlaşdırır, dəqiqləşdirir və müəyyənləşdirir. Bu qəbildən olan təyin budaq cümlələri baş cümləyə üç üsulla bağlanır:

- 1) nisbi əvəzliliklər (*who, which, that*)

2) nisbi zərflər (*when, where, how, why*)

3) heç bir bağlayıcı vasitə olmadan, yanaşma üsulu (asindetik)

Məhdudlaşdırıcı təyin budaq cümləsi ilə baş cümlə arasında əlaqə çox sıx olduğundan onların arasında durğu işarələrindən istifadə edilmir və şifahi danışmada məhdudlaşdırıcı budaq cümlədən əvvəl fasilə edilmir. Məhdudlaşdırıcı təyin budaq cümlələrini cümlə tərkibindən çıxarsaq, cümlə öz mənasını itirər.

Məhdudlaşdırıcı təyin budaq cümlələrin baş cümləyə ancaq yanaşma üsulu ilə birləşən növünə kontakt budaq cümlələr (*Contact – Clauses*) deyilir. Təyin budaq cümləsinin bu növü baş cümlə ilə daha sıx əlaqədə olur. Buna görə də baş cümlə ilə budaq cümlə arasında nə fasilə edilir, nə də vergül qoyulur.

Keyfiyyət bildirən təyin budaq cümlələri qrupuna daxil olan ikinci növ, yəni *təsviredici* təyin budaq cümlələri təyin olunan söz haqqında əlavə məlumat verir. Təsviredici təyin budaq cümləsi baş cümlənin bir üzvü ilə əlaqədə olur, lakin mahiyyətcə həmin sözün təyini funksiyasında çıxış etmir, onunla əlaqəsi zəif olduğundan baş cümlədən vergüllə ayrılır, həmçinin, asanlıqla ixtisar edilə bilər və bu zaman cümlənin ümumi mənasında xəlil gətirmir. Bu qəbildən olan təyin budaq cümlələri baş cümləyə iki üsulla bağlanır:

1. Nisbi əvəzlilər (*who, which*)

2. Nisbi zərflər (*where, when*)

3. Təsviredici təyin budaq cümləsinin baş cümləyə bağlayıcısız birləşməsi halı müşahidəedilmir.

Fərqləndirici təyin budaq cümlələri isə mücərrəd ismin mənasını izah edir. Baş cümlə ilə fərqləndirici təyin budaq cümləsi arasında vergül qoyulmur. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, fərqləndirici təyin budaq cümləsi semantik – sintaktik cəhətdən o biri növlərdən heç də fərqlənmir.

Fərqləndirici təyin budaq cümləsi baş cümləyə *that*, nadir hallarda isə *whether* bağlayıcıları, *how* və *why* zərfləri vasitəsilə bağlanır.

Fərqləndirici təyin budaq cümləsinin baş cümləyə bağlayıcısız birləşməsi halı müşahidə edilmir.

Təyin budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə haqqında fikirlərində M.Y.Blox, M.A.Belyayeva, O.Musayev və digərləri dilçilikdə qəbul edilmiş konsepsiyadan çıxış edərək təyin budaq cümlələrinin iki növünü ayırd edirlər:

1. Məhdudlaşdırıcı təyin budaq cümlələri (Limiting)

2. Təsviredici təyin budaq cümlələri (Descriptive)

M.Y.Blox qeyd edir ki, təyin etdikləri isimlə sıx əlaqədə olan məhdudlaşdırıcı təyin budaq cümlələri onun mənasını məhdudlaşdırır, dəqiqləşdirir. Məhdudlaşdırıcı budaq cümləsiz baş cümlə öz məzmununu itirə bilər, natamam olardı.

Təyin budaq cümlələrinin semantik – sintaktik xüsusiyyətlərini ənənəvi şəkildə qeyd edən O.Musayev məhdudlaşdırıcı təyin budaq cümlələrin baş cümləyə ancaq yanaşma üsulu ilə birləşən növünü kontakt budaq cümlələr (*Contact Clauses*) adlandırır.

M.A.Belyayeva təyin budaq cümləsinin semantik – sintaktik xüsusiyyətləri haqqında fikirlərində başqalarından heç də fərqlənmir. Lakin o, göstərir ki, baş cümlənin ümumi məzmununu pozmadan təsviredici təyin budaq cümləsi ayrı cümlə kimi götürülə bilər və ya ixtisar edilə bilər.

İngilis dilinin qrammatikası ilə məşğul olan bir çox alimlər Barxudarov A.S., Ştelling P.A., Boqdanova O.V., İvanova İ.P., Qanşina M.A., Vasilyevskaya N.M., Xaymoviç A.S., Roqovskaya B.İ., Burlakova V.V. və s. qeyd edirlər ki, məhdudlaşdırıcı təyin budaq cümləsi baş cümlə ilə birlikdə təktərkibli tabeli mürəkkəb cümlə əmələ gətirdiyi halda, təsviri təyin budaq cümləsi cümlə tərkibli mürəkkəb sintaktik konstruksiya yaradır və bu zaman baş cümlə bitmiş bir fikri ifadə edir.

Belyayeva göstərir ki, təsviredici təyin budaq cümlədən fərqli olaraq, məhdudlaşdırıcı təyin budaq cümləsi bağlayıcısız da baş cümləyə birləşə bilər. Bu zaman bağlayıcısız tabeli mürəkkəb cümlədə təyin olunan sözə aid olan sözünü fərdən sonra durur.

Məhdudlaşdırıcı budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdə təyinedici vasitə kimi müəyyən və qeyri – müəyyən artikl (the, a/an), işarə əvəzliyi “that”, qeyri – müəyyən əvəzlilər “some”, “any”, ümumiləşdirici əvəzlilər “each” və “every” sözləri işlənir. Bu zaman “the” müəyyən artikl və “that” əvəzliyi budaq cümlə vasitəsilə izah edilən sözə aid olur.

Qeyri – müəyyən artikl budaq cümlə vasitəsi ilə baş cümlədə dəqiq müəyyən edilməli olan sözü başqalarından ayırmaq funksiyası daşıyır.

Təyin budaq cümləsinin növünün müəyyən edilməsində təyin olunan sözün də əhəmiyyəti vardır. Təyin edilən something, anything, anybody (anyone), somebody (someone), one, all, that əvəzliləri və much, little sifətləri də “qəlib” söz funksiyası ifadə edir.

İngilis dilində təyin budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə növü geniş yayılmış mürəkkəb sintaktik konstruksiya kimi şifahi nitqdə çox işlənir və göründüyü kimi müxtəlif dilçilər tərəfindən fərqli təsnifatlar irəli sürülmüşdür.

İNGİLİS DİLİNDƏ “WISDOM” KONSEPTİNİN İFADƏ VAHİDLƏRİ

Aygün MAHMUDOVA

Bakı Slavyan Universiteti

aygun.vahidqizi@box.az

AZƏRBAYCAN

“Wisdom” ləksemi “wisdom” konseptinin ilkin nominantıdır. Bu sözün mənşəyinin, lüğətlərdə verilən təriflərin və digər sözlərlə birləşmə xüsusiyyətlərinin araşdırılması təhlil olunan konseptin quruluşunun aşkarlanması və təsviri üçün daha çox məlumat verə bilər. Məhz bu səbəbdən “wisdom” ləksemi “wisdom” konseptinin ifadə vahidi kimi seçilmişdir.

İngilis dilinin etimoloji lüğətində göstərilir ki, “wisdom” sözü 900 il müddətində əmələ gəlmişdir və “wisdom” sözünün quruluş forması qədim ingilis dilindən (Old English) olduğu şəkildə, yəni dəyişilməyərək birbaşa orta əsrlər ingilis dilinə (Middle English) keçmişdir. “Wisdom” ləksemi bu model üzrə əmələ gəlmişdir: wise + -dom şəkilçisi. Belə ki, “wisdom” ləksemi vahid german qrupuna daxil olan dillərdə, yəni qədim sakson, qədim friz dilində “wisdom”, qədim skandinav dilində “visdomr”, qədim alman dilində “wistuom” şəklində işlənirdi. -dom şəkilçisi “-ness, -hood, head” şəkilçilərinin ekvivalenti kimi çıxış edir. Bu şəkilçi qədim ingilis dilində əvvəllər “nizamnamə, qərar” mənasında işlənmişdir. Daha sonra isə mücərrəd isimləri yaradan fəal sözdüzəldici şəkilçi kimi işlənməyə başladı. Məsələn: wisdom, freedom və s. Onu da əlavə edək ki, “-dom” şəkilçisi isimlərin səciyyəvi suffiksdir və bu nöqtəyi-nəzərdən “wisdom” ləksemnin daxili formasını aşkarlamaq üçün az məlumat verir. “-dom” şəkilçisi alman dilində “-tum” şəkilçisi (qədim alman dilində -toum) ilə qohumluq təşkil edir. Wisdom” konseptinin nominasiyanın əsasını təşkil edən xüsusiyyətlərinin üzə çıxarılması üçün “wise” sözünün formasının inkişafını izləmək lazımdır.

Qədim ingilis dilində “wise” sözünün forması “wis”olub, bu da “to wit” ləksemnin mənası ilə qohumluq təşkil edir (“to wit” Azərbaycan dilində “bilmək”, “xəbərdar olmaq” mənalarını ifadə edir). Aparığımız araşdırmalar belə deməyə əsas verir ki, qədim ingilis dilində işlənən “wis” sözü əslində alman mənşəli olub həm holland dilində “wijs” sözü, həm də alman dilində “weise” sözü ilə əlaqəlidir.

Daha dəqiq desək, qədim ingilis dilində “wis” vəAS dilində “wfimacjse” sözləri, eləcə də qədim friz dilində “wfimacjs”, dan dilində “viis”, qotik dilində “weis”, qədim yuxarı alman dilində (old high german language) “wfimacjs, wfimacjsi”, island dilində “vfimacjss”, isveç dilində “vis” sözləri “to wit” sözü ilə qohumluq təşkil edirdi.

Duqlas Harperin lüğətində qeyd edilir ki, əslində qədim ingilis dilində işlədilən “wis” qədim vahid alman dilində “wisaz”, qədim friz dilində “wis, qədim holland dilində “wijs”, qədim skandinav dilində “viss” sözlərindən yaranmış və “görmək” (to see) mənasında, sonra isə “bilmək” (to know) mənasında işlənmişdi.

Yuxarıda qeyd olunanlara əsasən, belə qənaətə gəlmək olar ki, “wisdom” konseptini əsaslandırılan ilkin xüsusiyyət “to see” – “görmək” olub, o da daha sonradan “to know, to wit” - “bilmək”, “xəbərdar olmaq” sözünün mənasına keçib. Başqa sözlə, “müdrilik” haqqında ilkin təsəvvürlər insanın ətraf gerçəklikdə görünən müxtəlif faktların başa düşülməsi, dərk edilməsinə gəlib çıxırdı, və bunun nəticəsində insanın bilikləri formalaşır.

Bununla belə, “Online Etymology Dictionary”-də təqdim olunmuş məlumat “wisdom” konseptini əsaslandırılan daha bir xüsusiyyəti – “cunning” xüsusiyyətini aşkar etməyə imkan verir. Burada qeyd olunur ki, 1896-cı ildə “wise” sözünün əlavə jargon mənası əmələ gəlmişdir: “aware, cunning”. Bu sözlər qədim ingilis dilindəki “witan” (to wit) sözünə yaxın hesab olunur, yəni “müdrək” sözü “bilən, xəbərdar olan, (çox) məlumatı olan” kimi başa düşülür və “hiyləgər” mənasına bərabər tutulurdu.

“Wisdom” konseptinin strukturunda olan və konsepti motivləşdirən xüsusiyyətlərə ayrı-ayrılıqda nəzər salmaq:

To see. İngilis konseptual sistemində “müdrilik” daha çox “başqa insanları görmək bacarığı” kimi dərk olunur. Məsələn: *A fool sees not the same tree that a wise man sees (Müdrək insan həmişə ağısızdan daha çox görür)*. Tədqiqatın faktiki materialı sübut edir ki, müdrilik təkcə subyekt kimi deyil, həmçinin görünən biləcək obyekt kimi də çıxış edir. Belə ki, insan bu və ya digər şeylərin müdrikliyi görə bilir. Məsələn: *Your women don't see Pipo's wisdom*.

To know, to wit. Müdrilik insani biliklərin obyektini kimi də çıxış edə bilər. Məsələn: *The greatest wisdom I know* (Pullman. The Subtle Knife). Müdrikliyin dərk edilməsi mütləq insanın ömrü boyu həyata keçirilən öyrənmə prosesi ilə əlaqələndirilir. Məsələn: *They paid the Greeks to teach them their wisdom*.

Lakin əksər hallarda “müdrilik” insanın bilmək qabiliyyəti ilə özünü göstərir, yəni “müdrilik” insanın bu və ya digər hadisələr, əşyalar haqqında müəyyən biliklərə qabiliyyətli olmasının şərtidir. Bilik yalnız müdrək insana xasdır (*but the wise among them knew that...*) o, dünyada baş verən hadisələrdən başqa əlavə şeyləri də bilir (*...you are wise and know more than most of what goes on in the world*).

Təhlil olunan konseptin bu motivləşdirən xüsusiyyətini ifadə edən dil vahidləri arasında insanın nəyinsə haqqında xəbərdar olmasına işarələyən sabit konstruksiyalar da aşkarlanmışdır. Bunlara aşağıdakılar aiddir:

“to be wise to smth” – nəyisə öyrənmək, bilmək. Məsələn: *At seven she was already wise to the likes of the police*;

“to put smb wise (about)” – məsələ ilə tanış etmək, başa salmaq. Məsələn: *His threat to put the husband wise about Laura's past*.

“to wise smb up about smth” – kimisə bir şey haqqında məlumatlandırmaq, xəbərdar etmək. Məsələn: *Let me wise you up about the way we do things around here*.

Cunning. İngilis dili daşıyıcılarının şüurunda “müdrilik” həm də hiyləgərlik kimi anlaşılır. Məsələn: *Having the wit or sly wisdom to make such a choice*. Bu cür hiyləgər müdrikliyi insan gözlərinin uclarında görmək olar. Məsələn: *...But for the sly cracks of wisdom about the corners of his eyes*.

İngilis dilinin tezlik lüğətinə nəzər salsaq, görürük ki, ən yüksək işlənmə tezliyi “to know, to wit” və “to see” xüsusiyyətlərində qeyd olunmuşdur. Belə ki, insan ətraf aləmi görməklə qavrayır, yəni “bilmək və xəbərdar olmaq”, “görmək” əsasında formalaşır. Bununla belə, “to know, to wit” xüsusiyyəti ən çox işlənəndir. Onu da deyək ki, “wise” ləkəsinin “cunning” mənası nisbətən yeni, daha dəqiq desək, təxmini bir əsr öncə, “to see”, “to know”, “to wit” mənələrindən xeyli sonra yaranıb. Tədqiqatın faktiki materialında “cunning” xüsusiyyətinin az işlənməsi fərz etməyə imkan verir ki, dünyanın müasir ingilis konseptual mənzərəsində “müdrilik” fenomeni ilk növbədə “hiyləgərlik”lə yox, məhz “bilik”lə əlaqələndirilir,

“Biliklərə meyl” və “to know, to wit” xüsusiyyətləri verilmiş konseptləri əsaslandırılan digər xüsusiyyətlərdən üstündür, yəni müdrilik, ilk növbədə, bilik kateqoriyası vasitəsilə dərk edilir. Başqa sözlə desək, hər iki konseptual sistemlərdə müdrilik fenomeni insanın idraki fəaliyyəti ilə

əlaqələndirilir və əqli xüsusiyyətləri vasitəsilə başa düşülür. “Wisdom” konseptinin strukturları inkişaf etdikcə onların ilkin əsaslandırıcı xüsusiyyətləri (“biliklərə meyl” və “to know, to wit”) də inkişaf etmişdir, onlarda yeni məna çalarları əmələ gəlmişdir və müasir ingilis dünya dil mənzərəsində məfhumu xüsusiyyətlər şəklində ifadə olunur.

İNGİLİS DİLİNDƏKİ ŞƏXS ADLARININ PRAQMATİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Bənövşə İBRAHİMOVA

Bakı Slavyan Universiteti
benovsheibrahimova@gmail.com
AZƏRBAYCAN

Praqmatika ilə bağlı müəyyən fikirlərə hələ qədim dövrlərdən müxtəlif dilçilər öz münasibətlərini bildirmişlər. Praqmatika termini mənşəcə qədim latın və yunan (“pragmaticus”, “pragmaticos”) sözlərindən olub, iş, hərəkət, təsir mənasını ifadə edir. “Praqmatika” semiotikanın bir sahəsi kimi Ç.Morris tərəfindən XX əsrin 30-cu illərinin sonlarından başlayaraq tətbiq edilməyə başlamışdır. Lakin 60-cı illərin sonu, 70-ci illərin əvvəllərində praqmatika J.Ostin, J.Syörl, Z.Vendlen və b. tərəfindən irəli sürülən nitq aktlarının məntiqi-fəlsəfi, P.Qraysın məna və L.Linskoqun, P.Strosunun referensiya ilə bağlı praqmatik nəzəriyyələrinin təsiri altında C.Pirsin ideyaları ilə stimullaşdırılan linqvistik tədqiqatlar sahəsi kimi formalaşmışdır. Məlumdur ki, semantika və praqmatika mənanı öyrənir. Lakin semantika -kontekstdən kənar, praqmatika isə kontekstdən asılı olan mənadan bəhs edir. Bu fikir ilk dəfə C.Katz tərəfindən irəli sürülüb. Ümumiləşdirmə aparsaq, praqmatikaya belə bir tərif vermək olar: praqmatika semantikanın əhatə etmədiyi mənanı öyrənir [7, 369, 386]. Bir çox üstünlüklərinə baxmayaraq, bu tərif praqmatik fenomenin vahid xarakterik əlamətlərini özündə cəmləşdirmir. Gəlin bu fenomenlə bağlı başqa bir tərifə nəzər salaq: praqmatika dil ilə kontekst arasındakı əlaqəni öyrənir. Praqmatika işarənin situasiya və davranışa münasibətidir. Məna haqqında bir sıra nəzəriyyələr məhz praqmatikada ön plana çəkilir. Azərbaycan dilçilərindən isə F.Veysəllinin praqmatika haqqında fikirləri çox dolğun və bariz nümunələrlə izah olunur. Onun fikrincə, bunu da düşünmək olar ki, simvolika, ixtiyari işarələr mücərrədləşmənin, dilin inkişaf və təkmilləşməsinin, sazlaşmasının daha sonrakı mərhələlərində meydana gəlmiş, dilin inkişafının ilkin çağlarında harmonik işarələr üstünlük təşkil etmiş, leksik sistem istisnasız olaraq motivləşmələrdən, təkrar və yamsılamalardan ibarət olmuşdur. O qeyd edir ki, ilkin, doğul yavaşmada qeyri-harmonik işarələr daha rəşonal, harmonik işarələr isə daha emosionaldır və danışanla (yazanla) dil işarəsi arasındakı münasibət və təmaslar, işarə resurslarından istifadə mətnədən mətnə, kontekstdən kontekstə dəyişir, yeni ölçü və həddlərdə tənzim olunur. Onun fikrincə, praqmatika danışanların ifadə etdiyi mənanı öyrənir. O qeyd edir ki, deyilənlə deyilməyən arasındakı əlaqələr, habelə deyilməsə də kontekst və məqamla bağlı, hansı məsafədən, hansı sosial amillər daxilində deyilənlə deyilməyən yerini öyrənən sahə məhz praqmatikadır [3, 303].

Adların praqmatik xüsusiyyətləri bütün dillərdə olduğu kimi ingilis dilində də özünü qabarıq şəkildə büruzə verir. Xüsusilə şəxs adlarının praqmatik cəhətdən işlənməsi oxucuda böyük maraq doğurur. Bildiyimiz kimi onomastik vahidlər dilin bədii üslubunun lüğət tərkibini zənginləşdirir, əsərin məzmununa, ideyasına, surət xəttinə və s. xidmət edir. Tarixi inkişaf boyu xalqın formalaşmasının bütün mərhələlərində iştirak edən onomastik vahidlərin tarixi-müqayisəli aspektdə tədqiqi əvəzsiz rol oynayır. İngilis dilində də qədim dövrdən indiyə kimi müxtəlif mənbələrdə xüsusi adlar praqmatik çalarlarla işlənməş və situasiyanı daha maraqlı etmişdir. Təbii ki praqmatik adları işlədən şəxs ilə dinləyənin dünyagörüşü uyğun olmalıdır. Əks halda kontekstdə işlənen praqmatik soz dinləyən tərəfindən anlaşılmaz olaraq qalır. İngilis dilində şəxs adlarının praqmatik xüsusiyyətlərinə aşağıdakı nümunələrdə aydınlıq gətirək: Obama is no Nixon. (ABŞ-in 37-ci prezidenti R. Niksona istinad edilir.)

Göründüyü kimi yuxarıdakı misal daxili xüsusi adsiyası ilə lamolaraq işlənməşdir. Bu zamandan danışan və dinləyənin siyasi anlayışının olması mütləqdir. Aşağıdakı nümunələrə nəzər salaq:

She is Otello of today.

He is our Don Juan.

Yuxarıdakı nümunələrdə isə dinləyənin Otello və Don Juan haqqında bilik və anlayışı varsa kontekst anlaşılandır. Bildiyimiz kimi **Don Juan** – Bayronun eyniadlı romanının qəhrəmanıdır. Praqmatik ifadə kimi “qadınpərəst kişilərə” istinad edir. **Otello**- Şekspirineyniadlı əsərinin qəhrəmanıdır. Öz qısqanclığı ilə seçilir. Praqmatik çalar kimi kontekstdə elə bu mənada işlədilir.

Azərbaycan dilində çox geniş şəkildə işlənən Hacı Qara ifadəsi ingilis dilində də çoxişlənəkdədir: Don't behave as Scrooge.

Bu cümləni anlamaq üçün təbii ki dinləyənin Scrooge haqqında bilikləri olmalıdır ki o Ç. Dikkensin “Milad nəğmələri”adlı əsərinin qəhrəmanıdır və çox xəsis obrazdır. Eyni fikirləri Şarlotta Brontenin “Ceyn Eyr” əsərində də müşahidə etmək olar. Aşağıdakı nümunədə şəxsi kefiyyətə, gücə görə ikimətn arasında müqayisə aktuallaşır. *By God! I long to exert a fraction of Samson's strength and I break the entanglement like now (Bronte "Jane Eyre")*.

Müəllif **a fraction of Samson's strength** ifadəsini istifadə etməklə göstərmək istəyir ki, problemlər cənab Roçestr üçün o qədər ciddi və çətin idi ki, ona görə də o arzu edirdi ki, Samsonun gücünə malik olsun ki, onları həll edə bilsin. Göründüyü kimi xüsusi adın praqmatik çalarla işlənməsi konteksti daha maraqlı və diqqəti çəkəcək vəziyyətə gətirir. Samson haqqında biliyi olan oxucuya situasiya daha maraqlı görünür. İngilis dilində praqmatik mənada ən çox işlənən şəxs adlarına nəzər salmaq: *To be as old as Methusalem*. (qədim rəvayətə görə 969 il yaşa-mış Yusif peyğəmbərin babasına edilən istinad.)

Lazarus- *Lazar* incildə adı çəkilən İsa peyğəmbərin dostu olan və öldükdən üç gün sonra bacılarının xahişi ilə İsa peyğəmbər tərəfindən dirildilən ilk insan olmuşdur. Varlı və kasıblar haqqında danışıqarən kasıblara verilən ümumi addır. Bu mənada Lazar adı praqmatik antroponim kimi çıxış edir.

Dorcus - Dorkas – Əhdi – Cədidə (New Testament) kasıblara paltar tikib paylayan xeyirxah qadının adı. Əsasən *xeyriyyəçi* mənasında işlənir.

Afrodit--Antik mifologiya gözəllik ilahəsidir.

Hekate- qədim yunan ilahəsi insanlara müdriklik, müharibədə qələbə, xoşbəxtlik, təsərrüfatda bolluq bəxş edən ilahədir. Onun adı həmdə qaranlıq işlər, cadugərlik, özündən aşağı statusu olanları qorxu altında saxlamaq mənasında assosasiya edilir.

Don Quixote-Don Kixot– M. Servantesin eyniadlı romanının qəhrəmanıdır. Daima kitablardakı həyatı yaşamağa çalışan, özünü orta əsr cəngavərlərinə bənzətməyə çalışan, lakin hər dəfə gülünc duruma düşən qəhrəmanıdır. *Əsasəndedikləri ilə etdikləri üst üstə düşməyən* adam mənasını bildirir.

Watson-doktor Con Watson A. K. Doyleun dedektiv əsərlər silsiləsində baş qəhrəman Şerlok Holmsun ağıllı köməkçisi olan həkimdir. Praqmatik nöqtəyi nəzərdən birinin *sağ əli, ağıllı köməkçisi* mənasında işlədilir.

Müasir dövrdə ingilis dilində şəxs adlarının praqmatik işlənməsi daha sürətlə inkişaf edir. Qeyd etdiyimiz nümunələr onların praqmatik məna kəsb edə bilməsini açıqlamaqdan ibarət idi. Şəxs adlarının praqmatik cəhətlərinə daha geniş formada gələcək elmi tədqiqat işlərində müxtəlif mənbələrə əsaslanaraq aydınlıq gətirəcəyik.

İNGİLİS DİLİNİN ETİMOLOGİYASI

Dünya BAYRAMOVA

Qafqaz University

dunya.bayramova@live.com

AZƏRBAYCAN

Linqvistikanın bir sahəsi olan Etimologiya sözlərin tarixi, mənşəyi, onların zamanla forma və mənalərini necə dəyişməsi haqqında elmdir. Etimologiya sözü yunan mənşəli “*etymologia*” sözündən törəmişdir, “*etymon*” “həqiqət məna”, “*-logia*” şəkilçisi isə “*elmə aid olan*” deməkdir.

Etimologiya bir dildəki sözlərin köklərini və o dilin digər dillərlə və o dildən istifadə edən millətlərin keçmişdən indiyə qədər digər millətlərlə olan mədəni əlaqələrini öyrənir. Başqa sözlə, etimologiya bir sözün və ya dildəki oxşar bir ifadənin inkişaf prosesinin ilk ortaya çıxmasından

etibarən izlənilməsi, hansı dillərdə hansı formada yayıldığıının müəyyən edilərək təhlil edilməsi haqqında elmdir. Bundan başqa, etimoloqlar, barəsində etibarlı məlumatlar əldə olunmayan ölü dillər haqqındakı məlumatları izləyərək müxtəlif nəticələr əldə edirlər. Aidiyyəti dillərdəki sözləri müqayisə etməklə ortaq ana dil haqqında daha çox bilgidən faydalanırlar. Etimoloji nəzəriyyə sözlərin bir neçə yolla yaranmasını öyrənir, bunlardan ən əsası dil dəyişikliyi, alınma söz (müxtəlif dillərdən götürmə), düzəltmə və mürəkkəb sözlər, onomatopiya (təqlidi sözlər) və səs simvolizmidir (məsələn, “klikləmə”, “donquldanma” kimi təqlidi sözlər).

İngilis dilinin etimologiyası

İngilis dilinin etimologiyası çox-çox qədimlərə gedib çıxır. Bu dil Hind-Avropa dil ailəsinin german qrupuna daxildir. 360-400 milyon insan doğma dil kimi, 600-700 milyon insan isə ikinci dil kimi bu dildən istifadə edir. İngilis dili mövcud milli sözlərlə, onların kökündən yeni sözlər yaratmaqla bərabər, başqa dillərdən də sözlər alaraq öz lüğət tərkibini zənginləşdirmişdir. İngilis dilində sözlərin 70%-i alınmadır və bunun da 60%-i Anqlosaks dilindən alınmışdır. Bu gün alınma sözləri milli sözlərdən ayırmaq olduqca çətindir. Qədim ingilis dili sintetik dil növünə aid idisə, müasir ingilis dili analitik dil növünə aiddir. Analitik dillərdə müxtəlif qrammatik əlaqələri ifadə etmək üçün qrammatik şəkilçilər olmadan ayrı-ayrı sözlərdən, köməkçi sözlərdən, əvəzlilərdən, söz sırasından, intonasiya vasitələrindən və s.-dən istifadə olunur. Analitik dil növü sintetik dil növü ilə ziddiyyət təşkil edir.

İngilis dili 5-ci əsrdə german istilacıları tərəfindən Britaniyaya gətirilən Anqlo-Friz dialektlərindən olan Qərbi German dil qrupundan törəmişdir. Bu proses 12-ci əsrə qədər davam etmiş, sonra isə yerini Normanların işğalı ilə bağlı formalaşan orta dövrün ingilis dilinə vermişdir. Erkən müasir ingilis dili Şekspirin istifadə etdiyi dildir. Bu dövrdə ingilis dilinə latın və qədim yunan dillərindən, eləcə də Avropa dillərindən-fransız, german və holland dillərindən nümunələr daxil olmuşdur. Bunun bariz sübutu kimi hələ də bu dillər arasında bəzi sözlərin yazılış və tələffüzündə oxşarlıqların mövcud olmasını göstərmək olar:

- Saylarda: ingilis/alman/holland: *seven/sieben/zeven; eight/acht/acht; nine/neun/negen; ten/zehn/tien.*
- Əvəzlilərdə: *I/ich/ik; my/mein/mijn; you/du/u; we/wir/wij; she/sie/zij; your/ihr/jouw.*
- Fellərdə: *sing, sang, sung/singen, sung, gesungen/zingen, zong, gezongen; laugh, laughed/lachen, lachte, gelacht/lachen, lachte, gelachen.*

Normanlar 1066-cı ildə İngiltərəni işğal edərkən özləri ilə Norman dilini gətirdilər. Anqlo-Normanların dövründə idarə edici hakimiyyət Anqlo-Norman dilində danışsa da, kəndlilər doğma ingilis dilində danışdılar. Anqlo-Normanlar “*Language d’oil*” dil qrupunun yayılmasına kömək edərək fransız dilinin İngiltərəyə təqdim olunmasında vasitəçi olmuşlar.

Bu da bir çox ortaq fransız və ingilis mənşəli sözlərin yaranmasına gətirib çıxartmışdır. Məsələn, sözün alınması üsulu ilə fransız dilindən ingilis dilinə

- *beef* (fransızca *bœuf*), (lakin ingilislərin öz versiyasından istifadə olunur: *cow*)
- *veal* (*veau*)
- *pork* (*porc*) (ingilis versiyası: *swine*)
- *poultry* (*poulet*)
- *on the contrary* (*au contraire*)
- *ballet*
- *bouquet*
- *cache*
- *café* kimi sözlər keçmişdir.

İngilis dili üç mərhələdən ibarətdir:

- Qədim ingilis dili – B.E. 450-1100 (Anqlosaks, Skandinaviya və qismən Latın dili)
- Orta dövr ingilis dili - B.E. 1100-1500 (Fransız-Norman, Latın, Yunan dilləri)
- Müasir ingilis dili: B.E. 1500-indiyə qədər (Yunan, Latın, alınma ingilis dili)

İngilis sözlərinin mənşəyi

Milli sözlər-Qədim İngilis dilli əlyazmalardan bizə məlum olan orijinal ingilis sözləridir.

Alınma sözlər-Digər dillərdən alınan, ingilis dilinin standartlarına uyğun olaraq fonetik səs tərkibi, tələffüzü, paradiqma və ya mənası dəyişdirilən sözlərdir.

Yerli lüğət tərkibi (Anqlosaks):

- Qrammatik sözlər (*in, on, be, that*)
- Leksik sözlər (*father, love, name*)
- Şəkilçilər (*mis-, un-, -ness, -less*)

Alınma sözlər: İngilis dilinin lüğət tərkibinin formalaşmasında 350-dən çox dil iştirak etmişdir:

- Latın dili – (Xristianlığın yayılmasından sonra): *bishop, church, priest*
- Skandinaviya dili: (Vikinqlərin işğalı-VIII əsr): *egg, sky, window*
- Fransız dili: (Norman işğalı-XI əsr): *warden, reward, mansion*
- Latın dili: (İntibah dövrünün sonu-XVI əsr)

XVIII-XIX əsrlərdə alınma sözlər:

- Avstraliya: *boomerang, kangaroo*
- Yeni Zelandiya: *kiwi, pakeha*
- Yava dili: *batik, lahar*
- İspan dili: *puma, quinine*
- İnuıt dili: *kayak, ogloo*

Ərəb dilindən ingilis dilinə ya birbaşa, ya da başqa bir vasitəçi dillə, xüsusilə, ispan dili vasitəsilə təxminən 900 söz keçmişdir:

- **Birbaşa keçən sözlər:**
 - ✓ *Algebra (al Jabr)*
 - ✓ *Cipher (sifr, the name for zero)*
 - ✓ *Alcohol (al quhul)*
 - ✓ *Sugar (sukkar)*
 - ✓ *Cotton (qutun)*
 - ✓ *Coffee (kahwa)*
 - ✓ *Lemon (limon)*
 - ✓ *Checkmate (shek mat “şah öldü”)*
- **İspan dili vasitəsilə keçən sözlər:**
 - ✓ *admiral, algorithm, almanac*
 - ✓ *candy, chemistry, crimson*
 - ✓ *magazine, mascara, mattress, mocha*
 - ✓ *safari, sequin, sherbet, sofa, syrup*
 - ✓ *zenith, zero*

İNGİLİSDİLLİ HƏRBİ DİSKURSUN XÜSUSİYYƏTLƏRİNƏ DAİR

Aynur MƏMMƏDZADƏ

Azərbaycan Dillər Universiteti
mammedzade@yahoo.com
AZƏRBAYCAN

Hərbi diskurs mürəkkəb, çoxcəhətli linqvistik hadisədir. O, şübhəsiz, kifayət qədər müstəqilliyə malikdir və struktur - sintaktik xüsusiyyətləri baxımından maraqlıdır. Hərbi diskurs bu gün öz janr xüsusiyyətlərini dəyişir. Bu, hər şeydən öncə hərbi diskurs sistemində də İKT-dən geniş istifadə ilə bağlıdır.

Ordu diskursunun baza dəyərlərinə hərbi bərc, ölkənin təhlükəsizliyi, hərbi hazırlığın yüksək səviyyəsi, intizam, ordunun yüksək mənəvi hazırlığı, hərbi peşəkarlıq, orduya ictimai etibarın yüksək olması aiddir. Bütün diskurslar kimi, institusional diskurs da onun strateji xəttini və ya strategiyasını ehtiva edən intensiya planı özünü göstərir.

İnstitusional diskurs linqvistik və ekstralingvistik hissələrin sintezindən ibarətdir. Hərbi institusional diskurs spesifik linqvistik hissəyə və onu aktualaşdırmaq üçün xüsusi situativ kontekstə malikdir. Lakin bu, bütün diskurslara xas olan struktur bölgüsündən başqa hərbi diskursu formal və qeyri-formal olmaqla iki əsas hissəyə bölməyimizə imkan verir. Sözün geniş mənasında hərbi diskursun formal hissəsinə biz hərbi-bədii materialları, hərbi-publisistik və hərbi-siyasi materialları, hərbi-texniki və hərbi-elmi materialları və ordunun, silahlı qüvvələrin hərbi təsisatlarının həyat və fəaliyyəti ilə bağlı idarəetmə aktlarını aid edə bilərik.

İngilisdilli hərbi diskursun öz leksik və sintaktik xüsusiyyətləri vardır. Hərbi-texniki materialların və hərbi sənədlərin leksik xüsusiyyətləri birinci növbədə, hərbi terminologiyadan çox istifadədir. Hərbi leksikanı adətən aşağıdakı əsas qruplara bölürlər:

1) Bilavasitə hərbi iş, silahlı qüvvələr, silahlı mübarizə aparılması üsulları və bu kimi anlayışları bildirən hərbi terminologiya;

2) Özümdə elmi-texniki terminləri və hərbiçilərin şifahi nitqində işlədilən və faktiki olaraq müvafiq hərbi terminlərin üslubi sinonimlər dəsti olan emosional çalarlı hərbi leksikanı (jarqon) birləşdirən hərbi-texniki terminologiya.

Bundan başqa, hərbi materiallarda sabit ifadələrə rast gəlinir ki, onları da aşağıdakı qruplara bölmək olar:(1)

1) Hərbi aforizmlər, atalar sözləri və məsəllər: *good beginning is half a battle - yaxşı başlanğıc qələbənin yarisıdır*;

2) Frazoloji birləşmələr: *Head - we win, tails - we lose - batmaq, dibə getmək; to hit the silk - paraşütü açmaq*.

3) Əmrlər: *shun/stand still - farağat; eyes, left - sola dön; arms, port - silah sinəyə; Halt! - Dur!; Column left, march! - sol çiyin irəli, marş!*;

Beləliklə, hərbi material mətnlərinin elmi, texniki və ya iş sənədləri ilə çoxlu ümumi xüsusiyyətlərinin olmasına baxmayaraq, yenə də onların özlərinin hərbi institusional diskursun ümumi xüsusiyyətləri ilə izah olunan spesifik əlamətləri var. Struktur aydınlığı, anlayışların müəyyənliliyi, frazeoloji birləşmələrin sabitliyi – bunların hamısı hərbi materialların leksikasını ciddi strukturlaşmış və qavrama və başa düşmə üçün kifayət qədər sadə edir. Eyni zamanda xüsusi hərbi leksikanın çoxluğu, çoxsaylı ixtisarlar və abbreviaturalar hərbi sənədlərin başa düşülməsini çətinləşdirir.

Hərbi materialların səciyyəvi sintaktik xüsusiyyətləri onlarda aşağıdakı konstruksiyalardan geniş istifadədir:

Məchul növdən: *Military medical centers in Germany and the U.S. are occupied by many service members injured in Iraq and Afghanistan. Getting them there isn't easy* (<http://airman.dodlive.mil/2013/05/after-the-battle/#sthash.PI9rK4t3.dpuf>).

Cerund konstruksiyalarından: *By performing such studies up front, the Army is able to save resources and avoid investing in inappropriate solutions that will result in a waste of money and other precious resources* (<http://www.squidoo.com/mil-jokes>).

Məsdər konstruksiyalarından: *The Army invests in studies to determine the best course of action in addressing specific issues. Army analyses range from studies to support network operations*, (<http://www.army.mil/article/10642>). Formal hərbi diskursdan fərqli olaraq, qeyri-formal hərbi diskursun əsasında şifahi nitq ünsiyyəti durur.

Hərbi diskursun qeyri-formal tərkib hissəsini onun linqvistik və ekstralingvistik tərkib hissələri baxımından nəzərdən keçirəndə, ünsiyyətin situativ kontekstinin son dərəcə vacib olduğunu qeyd etmək lazımdır. Orduda qeyri-formal ünsiyyət yalnız kommunikantların nisbətən bərabət status-rol münasibətləri şəraitində mümkündür, yəni slenq və gündəlik danışıq ifadələrindən istifadə ilə ünsiyyət hərbi məktəbin kursantları ilə zabit heyəti nümayəndələri arasında deyil, daha çox əsgərlər arasında mümkündür. Bu, bir daha ordu həyatının və hərbi diskursun əsas məqamlarından biri kimi subordinasiyanın əhəmiyyətini vurğulayır və ünsiyyətin, hətta bir sosial qrup daxilində, getdiyi mühitin yekrəng olmadığını göstərir.

Hərbi lətifə qeyri-formal hərbi diskursun əsas hissəsi hesab olunur. Ordu yumoru etik dəyər statusunun və ordu gerçəkliyinin səciyyəvi cizgilərinin aşağı salınmasına yönəldilib. Ordu yumorunun təhlili həm də göstərir ki, onlarda zabit heyəti nümayəndələri yaxşı cəhətdən, ali insani keyfiyyətlərin daşıyıcıları kimi göstərilmişlər, adətən onların neqativ cəhətləri qabardılır ki, bu da onların statusunun aşağı salındığını göstərir.

Etiket qaydasının pozulması: *Military etiquette*

Officer: Soldier, do you have change for a dollar?

Soldier: Sure, buddy.

Officer: That's no way to address an officer! Now let's try it again. Do you have change for a dollar?

Soldier: No, SIR! (<http://www.swapmeetcave.com/humor/miljoke.htm>).

Hərbi lətifədə hansı dəyər xarakteristikalarının gülüş hədəfi olmasının nəzərdən keçirilməsi vacib görünür. Qeyd etmək lazımdır ki, mövzu dairəsinə görə hərbi lətifələr “mülki” lətifələrdən geri qalmır. Hərbi lətifələri bildirən sözlər nəzərə alınmazsa, onlar arasında hədd qoymaq çox çətinidir.

Hərbi publisistik qəzet materialların yerinə yetirdiyi mühüm funksiyalardan biri də təsir funksiyasıdır. Ümumiyyətlə, publisistik qəzet üslubu üçün ən mühüm təsir funksiyası qəzetin təyinatı ilə şərtlənir: informasiya verəndə müəyyən ictimai mövqeyi ifadə etmək və oxucunu onun həqiqiliyinə inandırmaq. Başqa funksional üslublarla müqayisədə, N.İ.Kluşınanın fikrincə, ekspressivliyə çatmaq vasitələri və üsullarının payı publisistik nitqdə xeyli yüksək olur.

İngilis hərbi media diskursunda çoxlu ekspressiv vasitələr (emosional-qiymətləndirmə leksikası, məcazlar, sintaktik konstruksiyalar, o cümlədən fiqurlar və s.) var ki, jurnalistlər onlardan istifadə edir, məntiqi vurğuları düzür, dillə eksperimentlər aparır, standart və ekspressivliyi üzvi surətdə birləşdirərək oxucu diqqətini cəlb etməyə çalışırlar. Q.Y.Solqanikin fikrincə, ekspressivlik kateqoriyasını “Publisistik qəzet üslubu çərçivəsində qiymətləndirmə növ anlayışına nisbətəndə şəkil anlayışı kimi nəzərdən keçirmək məqsədəuyğundur”.

Təsiretmə funksiyasının təsiri altında hərbi publisistika dilin müxtəlif sahələrindən sözləri dəyişərək onlara qiymətləndirmə mənası verir. Metaforlardan, məsələn, xüsusi leksikanın məcazi mənada işlədilməsindən, çox istifadə edilir: *European manufactures have played their cards well, and can now compete on equal terms with their US cousins*. D.N.Şməlyovun fikrincə, müasir qəzet publisistikasının səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri terminlərin metaforikləşməsidir.

Hərbi diskurs vahidlərindən metaforik istifadə digər tip diskursların hərbişdirilməsinə səbəb olmuşdur. Hərbişdirilmə dedikdə yalnız kommunikasiyanın aqressiv yönümlülüyü başa düşülməməlidir. “War”, “fight”, “combat”, “battle” kimi hərbi nominasiyalar hərbi diskursun özünün tərkibində belə xeyli aqressiv obrazlılığa malikdirlər, amma onun həddlərindən kənara çıxanda, onlar “fiziki məhv” semasını itirir və KİV mətnlərində xeyli parlaq, “cəlbedici” metaforlar yaradırlar.

İNKARLIQ SAHƏSİ VƏ ONUN QURULUŞ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Venera SULEYMANOVA

Qafqaz Universiteti
vsuleymanova@qu.edu.az
AZƏRBAYCAN

Bütün dil səviyyələrindən olan ifadə formaları və komponentlər sistemi təsdiqlik və inkarlıq makrosahəsi kimi nəzərdən keçirilir ki, bu da implisit inkarlıq vasitələri də daxil olmaqla təsdiqlik və inkarlığın ifadəsinə xidmət edir. İnkarlıq kateqoriyasının tədqiq olunduğu müxtəlif mənbələri nəzərdən keçirdikdə aydın olur ki, inkarlığın linqvistik ifadəsi, funksional-semantik xüsusiyyətlərini yalnız sahə metodu əsasında aşkara çıxarmaq mümkündür. İnkarlıq semantikasının reallaşmasında müxtəlif dil səviyyələrindən olan ifadə vasitələrinin iştirakı, başqa sözlə, müxtəlif periferik komponentlərin inkarlıq sahəsinin dominant konstituenti, nüvə qatı ətrafında qruplaşması onlara vahid funksional-semantik sistem kimi yanaşmağa tam əsas verir. Binar təsdiqlik-inkarlıq sahəsi isə bütövlükdə makrosahəni əmələ gətirir. İnkarlıq sahəsinin konstituentlərini nəzərdən keçirdikdə aydın olur ki, dildə inkarlıq mənasının gerçəkləşməsi yalnız qrammatik vasitələrlə, müəyyən mücərrədləşmə səviyyəsinə çatmış inkarlıq komponentləri (not, no, never, nothing, nobody, neither və s.) ilə məhdudlaşmış qalmır. Bütün dil səviyyələrindən olan ifadə vasitələri bu prosesə cəlb olunur. Zəngin kontekst vasitələri, sintaktik-frazeoloji vahidlər, sual cümləsi-nəqli cümlə, sual cümləsi-əmr cümləsi transformasiyaları, leksik vasitələr, privativ fellər də daxil olmaqla zəngin ifadə formaları, implisit inkarlıq şəkilləri inkarlıq kateqoriyasının, habelə binar təsdiqliyin ifadəsinin rəngarəngliyini şərtləndirir.

Dilçilik ədəbiyyatında mərkəz-ucqar strukturunun təyin olunmasında müxtəlif meyarların tətbiq edilməsi diqqəti çəkir. Fr.Daneş mərkəz-periferiya struktur əlaqələrini dil elementlərinin inteqrasiya dərəcəsi, onların sistem daxilində və konkret nitq aktındakı funksional həcmi və işlənmə tezliyinə görə xarakterizə edir. S.Abdullayev “Müasir alman və Azərbaycan dillərində inkarlıq kateqoriyası” adlı kitabında mərkəz-periferiya strukturunu aşağıdakı diferensial əlaqələr şəklində təqdim edir:

1) dil elementləri inteqrasiyasının daha yüksək səviyyəsi – inteqrasiyanın nisbətən aşağı səviyyəsi;

2) başlıca komponentlərin daha “ağır” funksional yükə malik olması;

3) komponentlərin funksional çəkisinin aşağı kəmiyyət dərəcəsi;

4) daha yüksək işlənmə tezliyi- işlənmə tezliyinin nisbi minimallıq həddi. V.Q. Admoni

sahədaxili əlaqələri aşağıdakı kimi təsəvvür edir: mərkəz sahəsində əlamətlərin tamlığı və intensivliyi – onların periferiyada-ucqar zonalarda getdikcə zəifləməsi qaydası. A.V.Bondarko rus dilinin materialı əsasında mərkəz periferiya qarşılışmasını aşağıdakı əlamətlər prizmasından şərh edir:

1) spesifik əlamətlərin cəmləşməsi, maksimal konsentrasiyası (mərkəz);

2) belə əlamətlərin zəifləməsi, daxili gərginliyin azalması, kontaktlıq-diffuzluq (periferiya);

3) qarşılaşdırma sistemində daha fəal iştirak etmək (mərkəz); əlaqələr şəbəkəsinin yaygınlığı, təcrid, keçid həddinin meydana olması (periferiya);

4) maksimal funksional yüklənmə (mərkəz) – funksional yüklənmənin zəifləməsi (periferiya);

5) müəyyən semantik funksiyanın reallaşması üçün daha yüksək ixtisaslaşma səviyyəsi (mərkəz) – ixtisaslaşmanın aşağı səviyyəsi, həmin funksiyanın reallaşmasında yardımçı rola malik olmaq (periferiya);

6) müvafiq dil elementinin müntəzəmliyi, yüksək işlənmə tezliyi (mərkəz) – qeyri müntəzəmlik və ya az müntəzəmlik, az işlənmə (periferiya).

Bu deyilənlərə S.Abdullayev "əsas və ucqar komponentlərin funksional və semantik-kommunikativ perspektivlərinin mühüm göstəricisi olan" bir tamamlayıcı əlaməti-maksimal neytrallıq və optimallıq (mərkəz)-nüvə qatından uzaqlaşdıqca neytral üslub layının seyrəkləşib-zəifləməsi və affektiv-psixoloji başlanğıcın güclənməsini də əlavə etmişdir.

Məlumdur ki, funksional-semantik sahənin dominantından sahənin ucqarlarına doğru getdikcə konstituentlərin – no, neither, never, nobody, nowhere, barely, hardly, no sooner ... than və s. sərbəstlik qazanması emosional çalarlıq üçün nisbi imkan yaradır. Mərkəzi və periferik ifadə fiqurlarının üslubi istifadə dairəsi işlənmə tezliyi də məhz bu funksional-semantik uyarlıq, kommunikativ qanuna uyğunluqla tənzim olur.

Belə bir universal sahə uyarlığı mövcuddur ki, qrammatik nüvə komponentləri (not ədatı kimi) istisnasız olaraq bütün funksional üslublarda işləndiyi halda, sahənin periferiyasında yerləşən konstituentlər neytrallığı itirdiklərindən nisbətən məhdud dairədə fəaliyyət göstərir, müəyyən üslubi məqsədəuyğunluğun ifadəsi kimi işlənir. Məsələn, ingilis dilində modallıq sahəsinin ucqarlarında yerləşən, həqiqilik modallığını intensivləşdirən qüvvələndirici modal sözlər (surely/undoubtedly/certainly we can arrange the meeting; / May whiskey turn to clabber in his mouth, and every time he sneezes may he blister the soles of his feet- tipli sabcanktiv cümlələr, Take that, ye punkin-coloured assassin! – tipli əmr cümlələri belə funksional-üslubi məhdudluqla xarakterizə olunur.

Müxtəlif linqvistik sahələrin struktur təşkilini nəzərdən keçirdikdə semantik əlamətin müntəzəm və ya, əksinə, qeyri-sabit dil vasitələri ilə reallaşdığı bəlli olur. Məsələn, müasir ingilis dilində canlılıq-cansızlıq sahəsi aşağıdakı struktur laylarda görünür: 1) ismin zəif hallanması; 2) isimləşmiş sifət və feli sifətlərin qrammatik cinsi; 3) naqis təsripli fellər; 4) şəxs, sual və qeyri-müəyyən əvəzliliklər (we, how, what, anyone, no one, everybody və s.); It mübtədalı cümlə modeli; 6) şəxssiz passiv cümlə modelləri və s.

German dillərinə məxsus olan ingilis və alman dillərində canlılıq və cansızlıq anlayışlarının ifadəsinin reallaşmasında bütün ifadə vasitələrini öz ətrafında toplaya bilən qrammatik mərkəz olmadığına görə canlılıq-cansızlıq qrammatik kateqoriyası da mövcud ola bilmir. Qeyd edək ki, Azərbaycan dilində də canlılıq-cansızlıq qrammatik kateqoriyası mövcud deyil.

İngilis dilində inkarlıq sahəsinin leksik-qrammatik quruluşunun geniş təsvirini T.Ernest, E.Klima, C.L.Baker, A.H.Donla yanaşı V.V.Yuxt da vermişdir. Həmin tədqiqatçıya görə müxtəlif linqvistik sahələrin struktur tərtibini nəzərdən keçirdikdə dominant mərkəzi və periferik ifadə fiqurlarının müxtəlif üslubi işlənmə dairəsi müşahidə olunur. Bunu nəzərə alaraq demək mümkündür ki, ingilis dilinin inkarlıq sahəsinin mərkəzində, yuxarıda da təsvir etdiyimiz kimi, həm predikativ, həm də qeyri-predikativ inkarlıq əmələ gətirən “not” partikeli dayanır. Ümumiyyətlə, inkarlıq müxtəlif dil səviyyələrindən olan ifadə vasitələri ilə reallaşdığı üçün funksional-semantik kateqoriya kimi tədqiq olunur. Qeyd etdiyimiz kimi, inkarlıq mənası yalnız qrammatik “not” ədatı ilə deyil, həm də müxtəlif əvəzlilik, zərf, bağlayıcı, leksik-frazeoloji vasitələr, privativ sözlər, digər morfoloji və sintaktik

konstituentlərin funksional vəhdəti sayəsində ifadə oluna bilir. Həmin sahənin periferik qatında inkarlığın leksik yolla düzəldilməsinə xidmət edən un-, in-, im-, non-, de-, -less, dis-, a-, ab- və s. inkar prefiks və suffiksləri yer tutur. İnkara affikslərdən savayı inkarlıq sahəsinin periferik-ucqar zonasında implicit inkarlıq ifadə edən intonasiya, vurğu və s. kimi komponentlər yer alır ki, bu haqda A.T. Əmirov yazır: “Cümlənin leksik-qrammatik quruluşunda intonasiya elə böyük rol oynayır ki, onun vasitəsilə təsdiq cümləyə inkar mənə yükləmək mümkündür”. Müəllifin də qeyd etdiyi kimi, implicit ifadə şəkilləri, zəngin kontekst vasitələri inkarlığın ifadəsində incə münasibətlər yaradır ki, belə funksional-semantik və kommunikativ-üslubi əlaqələrin, müxtəlif komponentlərin tədqiqinə geniş imkan sağlayan sahə metodu inkarın rəngarəng ifadə variantlarını toplamaq, onun müxtəlif mənə çalarlarını və sintaktik-üslubi xüsusiyyətlərini ümumiləşdirib sistemləşdirmək baxımından mühüm nəzəri və praktik əhəmiyyət daşıyır.

İNTERFERENSIYA NƏTİCƏSİNDƏ DİLİMİZƏ DAXİL OLAN ƏCNƏBİ SÖZLƏR

Kəmalə CƏFƏROVA

Azərbaycan Dillər Universitetinin

kamacafarova_adu@mail.ru

AZƏRBAYCAN

Müasir dövrdə ingilis dili beynəlxalq dil səviyyəsində öyrənilir və biz də bunu gündəlik həyatımızda hiss edirik. Beynəlxalq əlaqələrin inkişafı və onlar arasında xarici dilin funksiyasının artması, dünya mədəniyyətlərinin ingilis dilində öyrənilməsi və fərdlər arasında ikidilliliyin artması prosesində özünü göstərir. Məhz, bu proses özünü ən çox xarici şirkətlərdə, firmalarda və təşkilatlarda fəaliyyət göstərən gənclər arasında biruzə verir. Məsələn, bu gün internet, kompüter, marketing, server, pleyer, reyting, limit, market, şou, şoumen, şoubizness, klip, kontur, broker, biznes, brifinq, bos, kontrol, konflikt, adaptör və s. bu kimi sözlər artıq dilimizə daxil olmuşdur.

Dilimizə daxil olan bu sözlər bəzən dil normalarını pozur, bəzən də olduğu kimi qəbul edilir. Bu zaman dildə interferensiya hadisəsi baş verir, yəni bir dil digərinə müdaxilə etməklə ona təsir göstərir. Əcnəbi dil elementlərinin və ya struktur modellərinin ana dilə keçməsi dilçilikdə diffuziya hadisəsi kimi şərh edilir. Diffuziya hadisəsinin baş verməsi üçün ilkin şərait əlbəttə ki, ikidilli insanın bir dildən digər dilə keçməsidir. Diffuziya prosesinin özü iki mərhələyə bölünür: a) interferensiya; b) inteqrasiya.

İnterferensiya və inteqrasiya arasında dilçilikdə hələ tam sərhəd müəyyənləşdirilməmişdir. Belə hallarda tədqiqatçılar baş verən prosesin istifadə ardıcılığına əsaslanırlar. Dildə epizodik olan, ancaq dil əlaqələri nəticəsində yaranan və yayılan hallar interferensiya sahəsinə aid edilir. Artıq innovasiya olmayan, yeni sistemdə ardıcıl olaraq işlənən hallar isə, inteqrasiya mərhələsinə aid edilir. İlkin mərhələdə bilinən tərəfindən linqvistik dəyişiklik normadan kənara çıxma kimi qəbul edilir və yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, bu hal gələcəkdə normaya çevrilə və ya çevrilməyə də bilər. Bu halda dil normalarından kənara çıxma dildə nəzərə çarpmır və o artıq inteqrasiya mərhələsinə qədəm qoyur və dilin tərkib hissəsinə çevrilir. İkinci dilin elementlərini qəbul edən kollektivin üzvləri sözü dogma söz kimi qəbul etdikdə söz inteqrasiya mərhələsinə qədəm qoymuş sayılır. Buna misal olaraq müasir Azərbaycan danışıq dilində dilimizə keçmiş ərəb və fars mənşəli *məktəb, kitab, məktub, məscid, elm, alim, təlim, xətt, rəssam, ailə, eşq, aşiq, təşkilat* və s. sözləri göstərmək olar. Eyni sözləri fonetik, morfoloji və sintaktik dəyişikliklər haqqında da demək olar. Nitqdə təmasın təsiri nəticəsində epizodik olaraq yaranan və yayılmayan (dildə normaya çevrilməyən) hallar interferensiya sahəsinə aiddir. Təəssüf ki, bu meyarlar həmişə etibarlı olmur. Buna misal olaraq Azərbaycan danışıq dilində işlənən bir çox rus və ingilis sözlərini də misal göstərmək olar. Məsələn, *vabşə (ümumiyyətlə), plyaj (çimərlik), fortoçka (nəfəslik), xaladelnik (soyuducu), astanovka (dayanacaq), şofer (sürücü), tormoz (əyləc), butka (dükan), prosta (sadəcə), zakaz (sifariş), prava (sürücülük vəsiqəsi)* və yaxud standartlar, *region, referendum, kontekst, investitsiya, kapital, şoping* və s. Biz gündəlik həyatımızda dəfələrlə bu cür hallarla rastlaşırıq. Məsələn, *Get “fortoçkanı” aç, Sabah “şopingə”*

gedəcəyik, “Astanovkada” saxlayarsan, Bu gün “pravamı” aldım, Zəhmət olmasa “zakazımızı” qəbul edin, “Şoferimiz” hələ gəlib çıxmayıb və yaxud “ikili standartlar aparmaq”, “regional görüşlər keçirmək”, “ümumxalq referendumu keçirmək”, “siyasi dvident”, “investitsiya qoymaq”, “kosmopolit məsələ” və s. Maraqlıdır ki, bu ancaq ikidillilərin nitqində baş vermir. Digər insanlar da bu formada danışmağa öyrəşiblər. Bu cür hallara eyni zamanda sintaktik səviyyədə də rast gəlinir. Məsələn, “hansı ki” birləşməli təyin budaq cümlələri Azərbaycan dili qrammatikası üçün xarakterik deyil. Lakin rus və ingilis dillərinin təsiri ilə bu cür cümlələr dilimizdə kifayət qədər çox yayılıb. Bəzən hətta qəzet səhifələrində, televiziya ekranlarında belə bu cür cümlələrə rast gəlinir. Məsələn, *Bu məsələlər, hansılar ki, sabah iclasda müzakirəyə çıxarılaacaq vacib, əhəmiyyətli məsələlərdir* və s. Bu hallara daha çox tərcümə ədəbiyyatında rast gəlinir. Şübhəsiz bu cür ifadələrlə Azərbaycan dilinin qrammatik normalarından kənara çıxılması aydın sezilir. Göründüyü kimi, sözün inteqrasiya mərhələsinə keçdiyini o vaxt demək olar ki, onu qəbul edən dil kollektivində danışanlar artıq onun əcnəbi xarakterini hiss etməsinlər və ona öz dil sisteminin, əsl vahidləri ilə heç nə ilə fərqlənməyən müəyyən bir elementi kimi baxsınlar. Bu mənada interferensiya əlaqədə olan dillərin daxili mexanizmini açmaqla onların həm mənfi, həm də müsbət nəticələrini üzə çıxarır. Bir məsələyə də diqqət yetirmək lazımdır ki, mənfi nəticəli interferensiya sanki bir xəbərdarlıq edirmiş kimi nitqdə təzahür etməklə dil əlaqələrinin inkişafına maneə yaradır. Dil sistemlərinin belə pozulması interferensiyanın təsir nəticəsi kimi xarici dildə nitqin qurulmasının bütün səviyyələrində aşkar edilir.

Beləliklə, interferensiya yavaş-yavaş baş verən prosesin ayrılmaz hissəsi olmaqla, qəbul edilmiş dil sisteminə bu və ya digər dillərin hər elementinə təsir göstərməklə nüfuz edir.

LOKUTİV VƏ İLLOKUTİV AKTLAR TAKSONOMİYASINA C.OSTİNİN YANAŞMASI

Aysel MƏMMƏDLİ

Azərbaycan Dillər Universiteti

ayselmemmedli@yahoo.com

AZƏRBAYCAN

İnsanların, əşyaların, bir sözlə ətrafda gördüyümüz hər bir canlı, yaxud cansız məfhumun necəalandırılması dilçilərin həmişə maraq dairəsində olmuşdur. Dil fəlsəfəsinin inkişafında böyük rolu olan alimlərdən hesab edilən C.Ostin də belə dilçilərdən hesab edilir. O, xüsusilə də əşyalar və adlar məsələsində marağı olan fiqurlardan biridir, desək yanılmırıq. Onun “How To Do Things with Words” (Şeylər sözlərə necə çevrilir?) (Comment faire des Choses avec les Mots?) adlı məşhur əsəri də tam bu məsələnin araşdırılmasına həsr edilir.

C.Ostinin xüsusi talantı onda müşahidə olunur ki, o, gündəlik istifadə olunan sözlərin və söz ailələrinin daxilində olan fərqlilikləri incəliklə müşahidə edə bilməmişdir. Məşhur əsəsində zərflərin qarşılaşdırma keyfiyyətlərini araşdıran müəllifonları “involuntorily”(qərəzliklə) (involontairement), “inadvertently” (ehtiyatsızlıqla) (par mégarde), “by accsident” (təsadüfən) (accidentellement), “by mistake” (səhvən) (par erreur) növlərə ayırır. C.Ostinin “performativ nitq” adlandırdığı bağ-müxtəlifliyi cümlələri (garden – variety statements) hadisələri və vəziyyətləri təsvir etməkdən daha çox onların ayrı-ayrı keyfiyyətləri olması anlamına gəlir. Onlar hərəkətləri idarə edirlər. Məsələn, performativ feil olan “apologize” (üzr üstəmək) (s'excuser) “I apologize for being late” (Gecikdiyim üçün üzr istəyirəm) (Excusez mon retard) cümləsində istifadə etməklə danışan “üzr istəmək” hərəkətini yerinə yetirir. Bu yolla performativ feillərin mənə keyfiyyətləri “məhkəmləndirmək”, yaxud “xatırlatmaq” feillərindən kəskin surətdə fərqlənir. O, bununla bağlı yazır:

“Sənin uzunqulağın var, mənim də. Onlar eyni tarlada otlayırlar. Gün gəlir mənimki mənim xoşuma gəlmir. Mən onu güllə ilə vurmaq istəyirəm və atəş açıram; heyvan yıxılır. Mən qurbanı yoxlayıram və qəfildən dəhşətə gəlirəm ki, bu mənim deyil, sənin uzunqulağıdır. Mən təəssüflə sizin qapıya gəlirəm və deyirəm nə?” Mən deyirəm, Mən çox təəssüf edirəm və s. Mən sizin uzunqulağı səhvən (by accident) vurdum; yaxud da “by mistake” və hadisəni ona yəndən izah edirəm və izah vaxtı “by accident”, yoxsa “by mistake” işlətməliyəm”

C.Ostinin tədqiqatının əsasını sadə dil ifadələrində məna nüanslarının təhlili təşkil edirdi. Məsələn, aşağıda ingilis dilində yazdığımız üç ifadənin hər biri eyni anlamda işlədilir, amma fərqli nitq hissələrindən təşkil olunur:

It looks blue– (bu mavi görünür) Il a l'air bleu;

It looks like blue– (bu mavi görünür) - Il a l'air bleu;

It appears blue – (bu mavi görünür) - Il a l'air bleu s.

C.Ostinin “How to Do Things with Words” (Sözlərlə əşyaları necə əlaqələndirmək) əsərində öz tədqiqatını performativlər üzərində qurur. O, diqqəti performativlərə yönəltməyə başlayır, məsələn, /I apologize for being late //(Excusez mon retard), yaxud/I name this ship the Queen Elizabeth //(Je nomme ce navire La Reine Elisabeth)”. Performativlər cümlələrin konversional qrammatikasını sərgiləyirlər. Bu cümlələrdə istənilən idiosinkratik formal marker çatışmır. /I take the bus on Friday; I opened the can with a screwdriver// (Je prends le bus les vendredi; J'ai ouvert la boîte avec un tournevis) kimi cümlələrdə performativlər doğru, yaxud yanlış kimi qurula bilməz. Daha vacibi, onların tələffüzü (münasib şərtlər altında) təsvirdən daha çox hərəkəti ifadə edir. C.Ostin qeyd edir ki, onun təqdim etdiyi performativ nitq müəyyən formal keyfiyyətlərə malikdirlər – birinci şəxs təkdə olan mübtədə indiki indikativ məlum növdə olan feil - amma bu keyfiyyətlər sinifi müəyyən etmir: /Passengers are warned to cross the track by the bridge only//(Sərnişinlərə yolu ancaq körpüdən keçmək xəbərdar olundu - Les passagers sont tenus au courant de traverser la route seulement par le pont) cümləsi performativdir, amma /I drink beer// cümləsi deyil (mən çaxır içirəm) (Je bois du vin).

C.Ostin performativlərin digər xüsusiyyətlərini də araşdırmışdır. O, müəyyən edilmiş prosedur və praktikaların xarakterik olaraq birləşməsi faktını müdafiə edir: “marry a couple” – cütlüyü evləndirmək (marier un couple), “nominate a candidate” - irəli sürülmüş namizəd (désigner un candidat/présenter un candidat), amma o, həm də etiraf edirdi ki, digər performativlər “promise” - söz vermək (promettre), “warn” - xəbərdar etmək (prévenir, avertir), “order” - əmr etmək (commander) ənənəvi olaraq sərhədlənmişlər.

Hər performativ öz işini hazırlamaqla müxtəlif səbəblərlə uğurlu olmayan performativləri təhlil edir. Məsələn, “promise” (söz vermək - promettre) sözünün performativ tələffüzü əgər şərtlər onun legitimliyinin istifadəsini azaldırsa, o halda yanlış açıla bilər. Məsələn, əgər danışanın “promise” (söz vermək - promettre) sözünü tələffüz etməyə gücü çatmırsa, yaxud “promise” (söz vermək - promettre) sözünün reallaşması baş verərsə, amma terminin mənasında “sui-istifadə” yaranarsa (məsələn, danışan söz verilmiş hərəkəti daşdığı mənanı yerinə yetirə bilmərsə və s.).

C.Ostin performativlərin təhlilini kontekstləşdirərkən “danışıqlarının” üzv-lənməsini və qruplaşmasını təklif edir. Həmin aktlar insan unsiyətində 3 nitq aspektini irəli sürür. Birincisi, sözlərin tələffüzü aktı xüsusi məna və istinad keyfiyyətləri ilə əlaqədardır. Bu əlaqəni C.Ostin “Lokutiv akt” adlandırır. Lokutiv aktların mənalı vardır. İkincisi, “illokutiv aktlar”dır ki, danışan lokutiv aktları işlətməklə onlara nail olur. Belə ki, danışan nitqin lokutiv aktının xəbərdarlığını illokutiv akt vasitəsilə yerinə yetirir. /I warn you that X// (Je te previens que/Je t'averti que...). C.Ostin qeyd edir ki, illokutiv aktların mənadən daha çox gücü vardır. Üçüncüsü, “perlokutiv aktlar” adlanır. Onlar dinləyicidə illokutiv aktların gücünə nail olur. Belə ki, xəbərdar olunan dinləyici nəticədən çəkinmək üçün öz hərəkətlərini dəyişdirir. Bu mənada, C.Ostinə görə perlokutiv aktlar illokutiv aktların təsirləridir.

C.Ostin bu taksonomiyadan istifadə etməyə çalışmaq üçün lokutiv mənalı uzaqdan tənzimləyir. Və perlokutivlər illokutiv güclə danışığa təsir göstərir. Bu hərəkətlər performativ feillərlə həyata keçirilir. O, illokutiv gücə görə müəyyən olunmuş performativlərin 5 sinfini müəyyən etmişdir. Verdictives (verdiktivlər), məsələn, diagnose - diaqnoz təyin etmək; convict - ittiham etmək (condamner); exercitives (eksezkativlər), məsələn, appoint - müəyyən etmək (désigner, nommer); commissives (komisivlər), məsələn, vow - and içmək (prêter serment, jurer); oppose - qarşı çıxmaq (s'opposer à); behabitives (behabitivlər), məsələn, apologize - üzr istəmək (s'excuser), curse - lənətləmək (maudire); expositives (ekspozitivlər), məsələn, report - məruzə etmək (rapporter); argue - mübahisə etmək (se disputer). C.Ostin performativlərin həddlərinin olmasını iddia edir. Məsələn, eyni nitq performativ, yaxud konstativ ola bilər. Odur ki, faktiki olaraq istənilən danışıq aktı performativ kimi yaradıla bilər və illokutiv güc performativlərinin ikskuluziv yükü deyildir. (Belə ki, “Sən etməlisən X” (Tu dois faire) cümləsindəki sıralanmada “etmək” (faire) performativ deyil, səsin xüsusi tonu, yaxud çiyin çəkmək illokutiv gücün çəkisini daşıya bilər).

MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ GƏLƏCƏK ZAMANIN LEKSİK-QRAMMATİK İFADƏ VASİTƏLƏRİ

Səadət NURİYEVA

Azərbaycan Dillər Universiteti

saadetnuriyeva@gmail.com

AZƏRBAYCAN

Məqalə feilin gələcək zamanından və onun leksik-qrammatik ifadə vasitələrindən bəhs edir. İngilis dilində gələcək zaman dilçilər arasında ən çox mübahisə doğuran mövzulardan biridir. Əksər dilçilər gələcək zamanın mövcudluğunu inkar edərək onun xüsusi forma ilə ifadəsini qəbul etmir, *will* və *shall* feillərini modal feil adlandırırlar. Həmin dilçilərə **O.Jespersen, N.M.Rayevska, B.Strang və başqalarını** nümunə gətirmək olar. (**O.Jespersen "Modern English Structure" p. 147.**) **O. Jespersenə** görə ingilis dilində sırf, xalis gələcək zaman ifadə edən qrammatik kateqoriya yoxdur. **O. Jespersen**in fikrini əsas tutan bir sıra dilçilər, o cümlədən **N.M.Rayevska "shall" and "will" feillərini gələcək zamanla eyniləşdirməyin əleyhinədirlər.** ("Modern English Grammar" p.154) **B.S.Khaimovich, B.I.Rogovskayadan** fərqli olaraq onlar belə hesab edirdilər ki, gələcək zaman indiki və keçmiş zamanla opozim (bir-biri ilə əkslik təşkil edən təklidlərin vəhdəti) əmələ gətirmir. Onlara görə ingilis dilində gələcək zaman yoxdur, ancaq bir sıra vasitələr vardır ki, onlarla haqqında danışılan gələcək situasiyaları əks etdirmək olar. **Aleksandr Berqs** də həmin alimlərin fikirlərini əsas tutaraq qeyd edir ki, latın və türk dillərində olduğu kimi (**O, Azərbaycan dilinə məxsus -acaq, -əcək şəkiçisini misal gətirir.**) ingilis dilində vahid gələcək zaman əmələ gətirən morfeim yoxdur. Onun fikrincə ingilis dilində gələcək müxtəlif ifadələrlə, o cümlədən ekstralingivistik (praqmatik və kontekstual) faktorlar əsasında formalaşır. **O, qeyd edir ki, yalnız pedaqoji və ənənvi qrammatika "shall" and "will" köməkçi feillərini gələcəyin ifadə vasitəsi kimi qəbul edir və o özü isə bunu inkar edir.** (**Huddleston Pullum et al. 2002:195; Bergs 2008**) **O, gələcəyi ifadə edən vasitələrə shall, will, (modal feil kimi) be going to, to be to, the Simple Present və the Present Continuous zaman formalarını aid edir.** (**Wekker 1976; Comrie 1985; 24, 43-8; Huddleston @ Pullum et al. 2002; 208-12;**) Ancaq biz onların fikri ilə razılaşmırıq və belə hesab edirik ki, gələcək zaman ayrılıqda zaman kateqoriyasının bir hissəsidir, çünki kateqoriya mənə və formanın vəhdətindən ibarətdir. Əgər hər hansı mənəni ifadə edən forma varsa, deməli o kateqoriya kimi mövcuddur, bu baxımdan gələcək zamanı inkar etmək olmaz, çünki "I shall do it tomorrow." dedikdə gələcək zaman mənəni tomorrow zaman zərfi ilə şərtlənir və bu mənə feilin *shall do* forması ilə ifadə olunur. Hər bir kateqoriya bir-biri ilə əkslik təşkil edən təklidlərin vəhdətindən ibarətdir. **B.S. Khaimovich, B. I. Rogovskayaya** görə ingilis dilində bu əkslik vəhdəti *do-did-will do* ilə ifadə olunur. Beləliklə, *shall/will* gələcək zamanın əsas qrammatik ifadə vasitəsidir. İngilis Ancaq biz müxtəlif situasiyalarda rəngarəng modallıq ifadə edən *shall/will* feillərinin modal feil kimi işlənməsini inkar etmirik və onları gələcək zaman əmələ gətirən köməkçi feillərlə qrammatik omonim hesab edirik. *shall* və *will* modal feillərindən başqa digər modal feillər də məsdərlə birləşərək gələcək zaman ifadə edir. Ancaq bu feillrin ifadə etdiyi modallıq öndə, yəni əsas mənə kimi, gələcək zaman isə arxa planda, yəni əlavə mənə kimi çıxış edir. Bu baxımdan biz gələcək zamanın ifadə vasitələrini iki qrupda cəmləşdirə bilərik:

1. qrammatik
2. leksik-qrammatik

Qrammatik ifadə vasitələrinin paradiqması:

1. *shall/will do*
2. *should/would do*
3. *shall/will be doing*
4. *should/would be doing*
5. *shall/will have done*
6. *should/would have done*
7. *shall/will have been doing*
8. *should/would have been doing*

Gələcək zaman daha üç zaman forması ilə ifadə olunur ki, onları da qrammatik ifadə vasitələrinə aid edə bilərik. Onların paradiqması aşağıdakı kimidir.

1. The Present Indefinite
2. The Present Continuous
3. The Present Perfect

Leksik-qrammatik ifadə vasitələrinə aşağıdakılar aid edilir:

1. Modal feillər və modal ifadələrin məsdərlə əmələ gətirdiyi birləşmələr (must, may, can, will, would, may, might, to be going to, to have to, to be to və s.)

They can come tomorrow, I am not sure. (mümkünlik)

The meeting is to begin at 6 tomorrow. (planlaşdırılmış hərəkət)

You should tell me before you leave. (məsləhət)

Məsdərin qeyri-müəyyən zaman forması ilə işlənən modal feillərin gələcək zaman ifadə etməsi həm onlarla işlənən zaman zərflərindən, həm də kontekstdən məlum olur. Gələcək zamanın qrammatik ifadə vasitələri sırf gələcək zaman ifadə edirsə, leksik-qrammatik ifadə vasitələri gələcək zamanla bərabər müxtəlif modal çalarlıq (mümkünlük, qabiliyyət, məcburiyyət, əminlik, zəminlik və s. ifadə edir).

2. Məsdərlə işlənən təbiətən gələcək zaman ifadə edən bir sıra to be tərkibli feillər (be about to, be able to, be expected to, be due to, be likely to, be bound to, be sure to, be certain to, be meant to, be obliged to, be supposed to) həm də modal çalarlıq ifadə edirlər. Məsələn, be likely to+məsdər qeyri-əminlik, be sure to+məsdər əminlik, be supposed to+məsdər güman, be obliged to məcburiyyət ifadə edir.

She looks as if he is about to faint. (yaxın gələcəyə aid olan hərəkət)

He is expected to leave for London tomorrow. (gələcəkdə icrası gözlənilən hərəkət)

3. would sooner, would rather, had better, had rather+ to hissəciksiz məsdər

You had better read the article in the original.

I had rather not see him.

4. to hissəcikli məsdərlə işlənən, məzmun etibarilə gələcək zamana aid hərəkət ifadə edən feillər: hope, expect, want, agree, ask, allow, aspire, attempt, cause, choose, consent, dare, encourage, instruct, intent, offer, mean, need, permit, persuade, plan, prepare, promise, propose, remember, try, warn, wish, swear, threaten etc.

When do you expect him to be back?

I want all the students enjoy the course.

Dark clouds promise to rain.

5. Bir neçə özündən sonra tamamlıq tələb edən təsirli feillər have, let, cause, let, make+məsdər

Have the children come in, please.

6. Ənənəvi qrammatikadan bizə məlumdur ki, feillərdən sonra cerund gələrkən adətən təsvir edilən hərəkət ya icra edilmiş, ya da icra edilməkdə olur. Halbuki, bir sıra feillər vardır ki, onlardan sonra cerund işlənərkən hərəkətin icrası gələcəyə aid olur. "Cerund" adlı dərş vəsaitində (S. Nuriyeva, səh.34-36) həmin feillərin siyahısı verilmiş və nümunələrlə əsaslandırılmışdır. to anticipate, look forward to, to think of, to fancy, to mind, to imagine, to intend, to be intent on, insist on, hope, need, to be on the verge of, to be on the point of, to be on the brink of, consider, contemplate, put off, feel like, suggest, want.

My mother suggested going to France in January.

I look forward hearing from my parents.

Sözsüz ki, cerund ayrılıqda gələcək zamanı ifadə edə bilməz. Onun ifadə etdiyi hərəkətin zamanı nisbidir. Yəni cerundun ifadə etdiyi hərəkətin zamanı ondan əvvəl gələn feilin zamanından və leksik mənasından çox asılıdır. Ona görə də cerundun gələcək zaman ifadə etməsi onun birgə işləndiyi əsas feilin mənasından çox asılıdır. Verilmiş siyahıdan görüldüyü kimi həmin feillərin ifadə etdiyi hərəkətin icrası gələcəyə doğru yönəlmişdir. Bu baxımdan leksik mənasına görə gələcəyə aid olub özündən sonra cerund tələb edən feilləri gələcək zamanın leksik ifadə vasitələrinə aid etmək olar. "Cerundun hərəkəti gələcək zamana aid etməsi halları" adlı məqalədə (Səadət Nuriyeva, səh. 216) təklif ifadə edən cerund tərkibli ifadələrin ("How about", "How do you feel about", "What about", "Do you fancy+gerund", "What do you fancy", "What do you think about", "What do you say to", "Will you mind", "Would you mind") gələcək zaman ifadə etməsindən bəhs edilmişdir.

MÜASİR İNGİLİSDİLLİ PAKİSTAN ƏDƏBİYYATININ PALİMSEST MAHIYYƏTİ

Mahirə HACIYEVA

Azərbaycan Dillər Universiteti

m.haciyeva@adu.edu.az

AZƏRBAYCAN

Müasir ingilisdilli Pakistan ədəbiyyatı mədəni ifadə vasitəsi kimi ilk növbədə keçmiş-indi və ya ənənəvi-müasirlik kimi qütbləşmələrin, etnik, dini, ideoloji mənsubiyyətin doğurduğu qruplaşmaların tətbiq oluna bilinmədiyi zaman, mədəni və etnik müxtəlifliyin yaratdığı sərhədlərin qovuşduğu məkandır. Bu mövzunu Əhməd Əli “Dehliyə alatoran” (Twilight in Delhi) romanında, Bapsi Sidva “Parçalanan Hindistan” (“Cracking India”) əsərində tarixi realist, Mohsin Həmid “Pərvanə tozu” (“The Moth Smoke”) romanında isə alleqorik üslubda təqdim edir. Aləmgir Həşimi poeziyanın verdiyi imkanlardan bəhrələnərək Mohsin Həmidin nəsrdə nail olduğu məqsədi yarımadaanın ortaq tarixinə edilən poetik səyahətdə təmin edir. Mohsin Həmidin individual qəhrəmanın şəxsində müzakirə etdiyi cəmiyyətdəki sosial qeyri-bərabərsizlik, diskriminasiyaya səbəb olan təbəqələşmə diaspor ədəbiyyatında Nədim Aslamin “Yağış fəslı” (“Season of Rainbirds”) əsərində qadınlar və təriqətçi qrupların da əks olunduğu kollektiv cəmiyyətin timsalında müzakirə obyektinə çevrilir. Nədim Aslamin “İtgin sevgililər üçün xəritə” (“Map For the Lost Lovers”) romanında coğrafi yerdəyişmənin nəticəsi olaraq nəsillər boyu yaşanan travmatik mənsubiyyət təcrübəsinə Mohsin Həmid “Könülsüz fundamentalist” (“The Reluctant Fundamentalist”) və Kamilə Şəmsi “Yandırılmış kölgələr” (“Burnt Shadows”) romanında yeni yanaşma təqdim edir. Bapsi Sidvanın adı çəkilən romanı 1947-ci ildə yarımadaanın bölünməsi zamanı, mənsubiyyətdən qaynaqlanan ayrı-seçkilik nəticəsində baş verən travmatik hadisələri müxtəlif perspektivlərdən şərh edirsə, eyni mövzu diaspor ədəbiyyatında Sürəyya Xanın “Nur” (“Noor”) romanında Pakistan tarixində yaşanan ikinci böyük qarşıdurmanı – 1971-ci ildə Banqladeşin yaranması ilə nəticələnən daha bir parçalanmanı oxşar şəkildə yenidən müzakirə edir. Bu bədii əsərlər ingilisdilli Pakistan bədii ədəbiyyatında bir bütövlük yaradaraq ona uzun bir tarixi təcrübəni əks etdirən palimsest mahiyyəti verir.

Tomas de Quinçeyin fikirlərindən bəhrələnən müasir ədəbi tənqiddə düşüncə davamlı hisslər, xəyallar, ideyalardan ibarət qatlar kimi qəbul edilir və onun formalaşdığı bədii mətn hiss olunma bir birinə nüfuz edən mətnlərin mürəkkəb qarışımı kimi nəzərdən keçirilir. Bu zaman mətnin hər birinin orijinallığı danılmazdı, halbuki, digər mətnlərin təsiri də qaçılmazdır.

Lakin, mətnlər arası əlaqədə bəzən intertekstuallıq digər mətindən bəhrələnərək formalaşsın, bəzən də tarixin, mədəniyyətin və fərqli perspektivlərin qarışımından doğur. Buna görə də, biz ingilisdilli Pakistan ədəbiyyatından danışarkən bu bədii mətnləri tarixin fərqli dövrlərinin izlərini daşıyan mədəni qatlar və onların digər mədəniyyətlərə ötürülməsi rolunu təmin edən palimsest kimi nəzərdən keçirə bilərik. Bu yanaşma bədii əsərləri bitkin, sabit ideya daşıyıcısı olmaqdan çıxararaq, oxucu nöqtəyi nəzərindən fərqli təhlilinə yol açaraq davamlı yaradıcılıq prosesi və əlaqə mənbəyinə çevirir. Müasir ingilisdilli Pakistan ədəbiyyatında bütövlük yaradan bədii mətnlərdə tarixi mədəni qatların bir birindən bəhrələnməsi və təkrarən yazılması sayəsində baş verir.

Bu amil mənsubiyyət məfhumuna da yeni baxış təqdim edərək mənsubiyyətin özünə də müxtəlif laylardan və mürəkkəb elementlərdən ibarət palimsest kimi yanaşma imkanı yaradır ki, müasir ingilisdilli Pakistan bədii təfəkkürü ikdişli kimliyin əks olunması ilə məhz bu ideyanı sərgiləyir. Bu kimliyin sərgilənməsi həm də fərqli etnik köklərə dayanan lingvistik faktorlardan qidalanır və mətni səthi və sətiraltı mənə qatlarından ibarət bütövlüyə çevirir. Bununla da bədii əsərin yalnız feno mətn səviyyəsində deyil, həm də geno mətn səviyyəsində təhlilinə zərurət yaranır. Bu zaman feno mətn mətnin üst layını, seçilən dildə ifadə olunan fikri geno mətn isə mümkün mənə çalarları və onların yaranmasını təmin edən mühiti xarakterizə etmiş olur.

Mənsubiyyət günümüzdə ittiham daşıyan anlayışa çevrilməkdədir və Pakistan yazıçısı dedikdə mənsubiyyətlə bağlı sualların müzakirəsi bitmir. Lakin, bu ölkədən danışarkən Pakistanlı kimliyinin daha çox ideoloji xarakter daşdığına dərk etmək lazımdır. Yəni, Müsəlmanlar üçün ayrıca bir dövlətin yaradılması anlayışı bütöv Hindistan ərazisində müsəlmanların siyasi hüquq tələbələrinə cavab kimi formalaşmış, trans-coğrafi məfhumdur. Yuxarıdakı müzakirəyə səbəb də mənsubiyyətə coğrafi

yanaşmadan doğur. Halbuki, coğrafi yerləşmə mürəkkəb bir proses olan mənsubiyyətin formalaşmasının yalnız bir aspektini təyin edir.

Müasir dövr ingilisdilli Pakistan ədəbiyyatı lokal və global arasında körpü rolu oynayaraq bədii estetik kateqoriya olaraq qalmır, ümumilikdə bu dildə danışan geniş oxucu kütləsində Pakistan və Pakistanlılıq anlayışlarının müəyyən obraza çevrilməsində müstəsna rol oynayır. İlk növbədə postkolonial təcrübədən irəli gələn mühacirət və diaspor kimi durumlardan qidalanan həyat bədii təfəkkürə fərqli istiqamət verərək təlatümlü mənsubiyyət böhranı yaşayan, daim özünü axtarmaq və sübut etmək məcburiyyətində olan insan psixologiyasını və həyat tərzini bədii şəkildə əks etdirir ki, bu da bədii əsərlərin siyasi ideoloji gücünü dərinləşdirir.

MÜRƏKKƏB SİNTAKTİK VAHİDLƏRDƏ ELLİPSİS, NATAMAM VƏ İXTİSAR OLUNMUŞ KONSTRUKSİYALAR

Türkan HƏSƏNOVA

Gəncə Dövlət Universiteti

Turkan.hesenova.2010@mail.ru

AZƏRBAYCAN

Dil öz kommunikativ və ekspressiv funksiyasını yerinə yetirərkən, müxtəlif situasiyalardan asılı olaraq müxtəlif cür istifadə edilən şəxsdən, danışandan asılı olur. Bu və ya digər situasiyadan asılı olaraq danışan bəzən gözlənilən dil materialından istifadə etmir, onu başqa vasitələrlə əvəz edərək işlədir. Bu hal ingilis və Azərbaycan dillərində mürəkkəb sintaktik vahidlərin natamam formalarında aydın müşahidə olunur. Biz sadə cümlələrdə belə formalara ellipsis, təktərkibli cümlə və s. şəkillərdə rast gəlirik. Mürəkkəb sintaktik vahidlərdə bu fenomen ellipsis, natamam konstruksiyalar və ixtisar olunmuş konstruksiyalar şəklində üzə çıxır. Elliptik formalar elə konstruksiyalardır ki, ya baş, ya da budaq cümlə mövcud olmur, lakin onun mövcud olmaması nə struktur, nə də semantik cəhətdən heç bir natamamlıq yaratmır. Bu müxtəlif situasiyalarda baş verir: Birinci halda obyekt funksiyasını yerinə yetirən budaq cümlənin baş cümləsi ellipsisə məruz qalır. Məsələn:

We obeyed the order, pull down this building, we pulled down, ruin this street, we ruined, build a new building, we build a new one.

Biz əmrə tabe olduq, bu binanı sök, biz də sökdük, bu küçəni dağıt, dağıtdıq, yeni bina ucalt, yenisini ucaltdıq.

Baş cümlənin xəbəri ingilis dilində *say, order, command, ask* və s. kimi sözlər, Azərbaycan dilində isə *demək, əmr etmək, sərəncam vermək, tapşırıq vermək* və s. kimi sözlər olmalıdır ki, onlar buraxılıb. Lakin potensial olaraq bu struktur vahidlərin məzmunu dəyişmir və asanlıqla bərpa edilə bilər. İkinci halda isə ikinci komponentə paralel olan birinci komponentin budaq cümləsi ellipsisə uğrayır. Bu hal ingilis dilində mövcud deyildir. Məsələn:

Balaş: Ortadan qapını bağla, bir yana çıxma!

Sevil: Yaxşı, Balaş, deyirsən, çıxmamam.

Yuxarıdakı mürəkkəb sintaktik vahidin komponentlərini analiz edərkən görürük ki, ikinci budaq cümlə-çixma-ellipsisə uğramışdır. Burada tam və natamam formalar arasında struktur fərqi mövcud olsa da, semantik fərq bir o qədər nəzərə çarpmır. Lakin daha yaxından araşdırdıqda, elliptik formaların funksional rəngarəngliyi aydın görünür. Bir çox mürəkkəb sintaktik vahidlərin elliptik formalarının analizi bizə deməyə əsas verir ki, baş cümlənin ellipsisə uğraması tendensiyası daha geniş yayılmışdır. Atalar sözləri və məsəllər baş cümlə komponentlərini təşkil edərək (atalar deyib ki, belə deyirlər, məsəl var və s. kimi elementlər) ellipsisə uğrayır. Dialog tipli konstruksiyalarda da buna geniş rast gəlmək mümkündür.

Mürəkkəb sintaktik vahidlərin formalarından biri də natamam formaldır. Bu fenomeni dərinləndirən araşdırmazdan əvvəl, natamamlıq məfhumunun tam olaraq nəyi ehtiva etdiyini bilməliyik. Səthi düşündükdə hər bir cümlənin tamamilə müstəqil vahid olub öz “qonşularından” asılı olmadığını zənn etmək olar. Lakin bu heç də belə deyildir. Müxtəlif tədqiqat işlərinin araşdırılması göstərir ki, çox məhdud sayda söz və ya sözlər qrupu tam və ya təcrid olunmuş vəziyyətdə qalmağa yararlıdır. Cümlə

dediyimiz əksər strukturlar özlərindən əvvəl deyilənlərdən asılı olurlar. Cümlə və onun içində olan cümlələr qrupu arasında demakrasiya xətti çox müəmmalıdır. Sadə və ya mürəkkəb sintaktik vahidlər özlərindən əvvəl tələffüz olunanlardan pauza və ya fərqli intonasiya ilə ayrılır. Məsələn:

She'd only to cross the pavement. But still she waited.

Give me your bunches of those. That far of roses.

Give me those stumpy little to lips. Those red and white ones.

Bu cümlələr arasında əlaqə aşkardır. Lakin hətta bu halda belə hər bir cümlənin özünəməxsus predikasiyası mövcuddur. Bir cümlə digər bir cümlə və ya cümlələrlə əlaqələnmə və ya onlardan asılı ola bilər və bu yolla həmin cümlələr qrupunu əmələ gətirə bilər. Belə əlaqələnmə və ya tabe olma müxtəlif vasitələrlə üzə çıxır, məsələn, bağlayıcılar, əvəzliliklər, zərflər və s.

How is the little chap feeling?

Very sorry for himself.

Bu dialoqdakı ikinci hissə natamam forma adlanır və asanlıqla başa düşülür ki, cümlənin mübtədası chap, xəbəri isə is-dir. Bu cümlənin tam forması belə olmalıdır:

The little chap is very sorry for himself.

Natamam cümlələr elliptik cümlələrdən tamamilə fərqlidir. Elliptik cümlələrdə cümlənin natamam olması dərhal nəzərə çarpsa da, ellipsisə uğramış üzvləri tapmaq çox çətinidir. Lakin natamam cümlələrdə itmiş komponentlər əvvəlki dil materialı hesabına asanlıqla bərpa oluna bilər. Buna görə də, natamam cümlələr daha çox dioloji nitqlə əlaqədar olsalar da, elliptik cümlələr üçün eyni şeyi deyə bilmirik. Elliptik cümlələrdə baş və budaq cümlələr ellipsisə məruz qalsalar da, natamam formalarda baş cümlələr itir.

Mürəkkəb sintaktik vahidlərin üçüncü forması ixtisar olunmuş formalardır və bu formalər yetərincə araşdırılmamışdır. Elliptik və natamam formalardan fərqli olaraq, ixtisar olunmuş formalər situativ xarakter daşımır. Elliptik və natamam formalarda mürəkkəb sintaktik vahidlərin itmiş hissələrinin rekonstruksiyasına ehtiyac yoxdur. Hətta bu natamam hissələr tam formalardan daha qəbul olunandır. Bu hallarda ehtiyac olan informasiya həmin natamam strukturlarda mövcud olur. İxtisar olunmuş formalarda isə mürəkkəb sintaktik vahidlərin bir komponenti ixtisar olunur, strukturun, mənanın və informasiyanın da əsas ağırlığı məhz həmin ixtisar olunmuş hissənin üzərinə düşür. Aşağıdakı sintaktik vahidə nəzər salaq:

Jimmy: I said do the papers, make you feel you are not so brilliant after all?

Alison: Oh, I haven't read them yet.

Jimmy: I didn't ask you that. I said....

Cliff: Leave the poor girl alone, shes busy.

Jimmy: Well, she can talk, can't she?

Özünüzdə dediniz ki....deyə o üzünü sildi.

Elliptik və natamam formalardan fərqli olaraq, ixtisar edilmiş formalər bu ya digər komponentini əvvəlcədən planlaşdırılmış şəkildə itirmir, bu ixtisar ekstralinqvistik amillərlə şərtlənir.

Mürəkkəb sintaktik vahidlərin komponentləri arasındakı əlaqə qrammatik quruluşla birbaşa ifadə olunur və bu da vahidin struktur tərəfini üzə çıxarır. Sintaktik vahidlərin struktur barədə danışarkən qeyd olunmalıdır ki, hər bir məzmun özünə bərabər struktra malikdir. Bu struktur da fonetik, leksik və qrammatik vasitələrin birliyi vasitəsilə realizə olunur. Semantik-strukturdan fərqli olaraq struktur-semantika daha konkretir. Burada mücərrədlərdən konkretiyə bir yol qurulur, mürəkkəb sintaktik vahidin məzmun ağırlığı stukturun üzərinə qoyulur və informasiya struktur vasitəsilə realizə olunur. Bu, ancaq informasiyanın izolə edilmiş konstruksiyalar vasitəsilə ifadə olunması demək deyildir. Bu informasiya konstruksiyadan kənarında mövcud deyildir. Beləliklə, həm ingilis, həm də Azərbaycan dilində mövcud olan mürəkkəb sintaktik vahidlərin natamam formalərini öyrənmək ümumi dilçilik tədqiqatları aspektindən əhəmiyyətlidir.

ОСВЕЩЕНИЕ ПРОБЛЕМЫ СИНОНИМИИ С ТОЧКИ ЗРЕНИЯ АНТРОПОЦЕНТРИЗМА

Нармина ФАТАЛИЕВА

Университета Хазар
AZƏRBAYCAN

В современной лингвистике всё большую актуальность приобретает *антропоцентрический подход* в изучении языковых явлений, в центре которого стоит фактор личности. В когнитивной лингвистике синонимия также получила совсем иную трактовку, полностью отвергающая традиционное ее понимание как "хорошо упорядоченной системы". Поэтому в литературе мы все чаще сталкиваемся с такими терминами как "переживание близости значения", "лексическая аттракция", "синонимическая аттракция". Антропоцентрический подход к изучению синонимии заключается в том, что масштаб человеческого восприятия мира полностью переносится на всю систему языка и человеку дается полное право по своему усмотрению сближать слова в своем лексиконе.

Итак, современная когнитивная лингвистика предполагает включение в изучение синонимии когнитивного механизма, который может дать возможность рассмотреть синонимию как ментально-языковую категорию. Во всем многообразии работ, посвященных выявлению общности или сходства значений языковых единиц, главная роль отводится концептам в мышлении, посредством которых человек воспринимает, структурирует, классифицирует и интерпретирует поток информации, поступающей из окружающего мира. (Беляева Е.П. Семантика глаголов в свете теории прототипов, 2000)

Считается, что каждый человек обладает лексиконом, которому присуща своеобразная шкала общности и различия, отличающаяся от привычного понимания с точки зрения системы языка. Человеку характерно сравнить вещи и предметы, выделять в них определенные похожие и отличительные свойства. При этом, перебирая в памяти уже известные ему похожие признаки и вещи, он сравнивает новые знания со старыми и начинает на основе этого реализовать процесс категоризации. Далее в спонтанной речи при необходимости выбрать какой-то синоним, он реализует свой выбор тут же на базе утвердившихся процессов категоризации. Близкие по значению слова в лексиконе говорящего, таким образом, становятся продуктом процесса категоризации знаний.

Не секрет, что каждый говорящий видит окружающую реальность по своему и каждый из нас акцентирует свое внимание на конкретных признаках этой реальности, игнорируя другие. По словам Лебедевой, "для человека "синонимы" – это чаще всего слова, по той или иной причине связанные со словом-стимулом. Основу такой близости значений индивид определяет для себя сам". Свобода индивидуального обращения к смыслу затребована межличностными отношениями, возникающими по поводу познания, творчества, взаимных стремлений, общих ценностей и общезначимого дела. По мнению Старовойтенко "индивидуализация только усиливает тенденцию смысла быть вызванным, разделенным и принятым другими людьми". Чепель также считает, что "синонимия создается при непосредственном участии когнитивного опыта пользователя, который увязывает с синонимами свои индивидуальные знания, данный опыт и ценностные ориентиры, закладывает смысл, передает желаемое содержание". Из этого следует, что синонимическая аттракция представляет собой особый способ, с помощью которого могут выявляться секреты личностной концептуальной репрезентации действительности.

Из выше написанного можно предположить, что доступ к внутренним когнитивным структурам лежит именно через языковую деятельность, а единицей умственного лексикона, с помощью которой строится концептуальная картина мира, считается концепт. Именно поэтому, лингвисты в последнее время проявляют повышенный интерес к взаимодействию когнитивных и языковых структур.

Как правило, концепт обладает свойством соотноситься более чем с одной лексической единицей. А количество его языковых репрезентаторов связано с осмысленностью понятия как

в коллективном, так и индивидуальном языковом сознании. И именно последнее делает концепт открытым множеством, границы которого в известной степени условны.

Таким образом, в значении языковых единиц происходит концептуализация окружающего мира, т. е. его восприятие и осмысливание. Синонимы могут обеспечивать разные пути доступа к одному концепту в зависимости от того, какое свойство осмысленных человеком объектов, явлений мира включается в значение. Человек сам, которому дается свобода по-своему распоряжаться словами для описания реальностей мира, становится главным фактором сближения значения слов, т.е. процессов синонимизации.

Это, в свою очередь влияет на состав синонимических рядов, на синонимические отношения и на явление синонимии, в конце концов. В результате, позиция синонимов в общих синонимических рядах оказывается непрочной, разрушается линейность оформления синонимических отношений в языке, синонимы, входящие в общий синонимический ряд, по каким-то семам могут входить также в другой ряд синонимов и так до бесконечности.

Из нашего обсуждения выяснилось, что синонимизация разрушает привычное стереотипное представление о синонимических отношениях. Стало ясно, что синонимия представляет собой процесс, который охватывает не только деятельность языковых единиц, но и отражает жизнь и творчество самого человека. Поэтому приписать синонимию к сугубо внутри лингвистическим феноменам будет неправильно. Когнитивный подход доказывает, что существование многочисленных синонимических рядов в языке всегда мотивировано стремлением человека к познанию окружающей действительности. И так, процесс синонимизации в человеческом сознании представляет собой целое словотворчество, направленное на выбор и/или конструирование индивидом такой лексической единицы, которая в наибольшей мере отвечает требованиям определенного коммуникативного акта.

В заключении можно отметить, что сегодня возникновение новой лексической единицы для наименования уже обозначенного понятия скорее вызвано потребностями говорящего. Человек имеет безграничную власть над словами; он способен повлиять на слово или даже поменять его предназначение. Такое стремление слов в сознании человека к сближению с другими словами по значению становится когнитивно обоснованным как бы это сближение ни отклонялось от языкового стандарта.

Нам представляется необходимым также отметить, что помимо когнитивных и личностных факторов, усиливающие процесс синонимизации немаловажная роль принадлежит социальным, лингвистическим и прагматическим факторам. Следовательно, синонимизация слов всегда чем-то мотивировано и учет вышеперечисленных факторов помогут лучше понять обоснованность сближения значений слов, не являющиеся близкими с лингвистической точки зрения.

PREDICATIVITY RELATION IN THE SENTENCE

Turana MAMMADOVA

Azerbaijan Technology University

turanmammadli1990@gmail.com

AZERBAIJAN

In linguistics predicativity is considered logical-grammatical phenomena and is functioning as one of the main criterion in determining the sentence. Each sentence is characterized by the predicativity character, i.e. feature of belonging to reality. Predicativity acts as the role of expressing and forming thought.

Predicative relation (the relation of subject with the predicate) can be considered the characteristic sign for the sentence. In expressing this relation agreement in person and number plays a special role. Words compiling the sentence are especially in 4 contacts or relations: object, adverbial, attributive and predicative. There are general peculiarities both uniting and separating this relation. It is possible to reveal those peculiarities among word combinations and parts of sentence. Adverbial

relation is between parts of word combinations or between parts of sentence-predicate and adverb and shows work condition, relation condition among parts of the sentence. E.g. "I came home late yesterday"-in this sentence the relation between predicate and adverb shows fulfillment of work condition. Attributive relation is between parts of word combinations (e.g. *a beautiful girl, a hardworking student*). This relation has been beforehand formed readily beyond the sentence. Attributive relation forms combinations performing as a whole complex in the sentence and these combinations are brought to the sentence in a ready form. Object, adverbial and attributive combinations can perform various functions in the sentence. It means that object, adverbial and attributive relations do not have any connection with the structure of the sentence.

Predicative relation is between the main parts –subject and the predicate of the sentence. E.g. *Snow is white; I was working; My sister is a doctor, etc.* Predicative connection is not beforehand brought to the sentence as ready forms. It is formed during speech. With the help of this relation we make up a sentence. Other relations are seen in the sentence after bringing the second members of the sentence. It is not correct to consider the predicativity only between predicate and subject, because it concerns only two-member sentences. Nevertheless beside two-member sentences, there exist also one-member sentences in the language, in these sentences the main member is indicated by a word.

It is obvious that predicate is expressed not only by verbs, but also by other parts of speech beyond verbs. So it may be concluded that any part of speech which can function as a predicate expresses predicativity category. But these parts of speech have to admit definite morphological signs for fulfillment of predicativity category. It means that the terms "predicate" and "predicativity" are not synonyms. But M.Huseinzadeh used those terms as synonyms. While Z.Budagova was more true here. She thought that notion of predicativity is wider than the notion of predicate. According to Z.Budagova, predicate is the part of the sentence, but predicativity is the attitude of sentence content to the reality. There are some sentences that we can see predicate is the main factor in forming the attitude of sentence content to the reality, but in other sentences there is not a predicate, but predicativity exists. In such kind of sentences definite words may express predicativity relation with the help of context and intonation.

In a variety of languages, whether English or Azerbaijani, nominative words are used in predicative construction in the function of predicate. As well there are some kinds of sentences in the language that there is predication although predicate is not formed as a part of the sentence. For example, nominative imperative sentences are of this type: *Forward!, Fire!, Left!, Back!, etc.* In these sentences, brevity and conciseness, clarity is very important and for this purpose, we use elliptic form of entire sentence. And that is why the whole collection of lexical and grammatical means of predicativity doesn't participate in these sentences. For example, the real forms of above-mentioned sentences can be restored logically: *Go forward!, Make fire!, Turn to the left!, Go back!, etc.* As can be seen from the examples that, in these types of sentences predicate is formed by means of verb and these sentences are verbal predicate. But according to their usage, those sentences are called nominative imperative sentences. For finding predication expression in the sentence, two methods are used: 1) morphological (synthetic); 2) syntactic (analytical). Thus in the investigation process of predicativity, the use of any of these methods should be taken into account. Here it will be important to determine structural properties of predicativity and sentence. The relation of predicativity with the sentence is somewhat disputable. For example, by means of predicativity we can form a sentence and from here we can conclude that predicativity is able to transform word combination to a sentence. But it doesn't mean that in any case predicativity is able to make up a sentence, although there is a predicate. For more clarity let's have a look at two sentences with similar lexical structures, of which one has a predicate, the other doesn't have: "The cake is sweet" and "Sweet cake". In the first sentence there is a predicate, that is nominal predicate, but in the second there is not a predicate and this structure coincides in nominative sentence. At the same time, it should also be noted that, in the combination "Sweet cake" there is not generally a verdict. But if we use this combination in the function of nominative sentence in the context the verdict appears and quasi-predicative base arises.

Here it can be concluded that predicativity is a syntactic category that forms the sentence. It binds the content of the sentence with reality and turns it into transmitting information unit. It is a unity of two syntactic category-grammatical tense and aspect. Sometimes person category also concerns to the predicativity. In the two-member sentences the predicativity carrier is predicate, but in one-member sentences it is the main member.

QRAMMATİK VASİTƏLƏRDİSKURSUN DAXİLİ ƏLAQƏLƏRİNİ FORMALAŞDIRAN VASİTƏLƏRDƏN BİRİ KİMİ

Sahilə MUSTAFAYEVA

Azərbaycan Dillər Universiteti

sahilamustafa@yahoo.com

AZƏRBAYCAN

Hər hansı bir dildə təbii mətnin yaranmasının üç fərqli, amma eyni zamanda bir-birindən asılı olan üç metodu (qaydası) mövcuddur. Hər üç metod yazılı diskursun quruluşunun yaranmasında mühüm rol oynayır. Onlar aşağıdakılardır:

1. leksik markerlər (replika bildirən sözlər [cue words and phrases] və birləşmələr);
2. punktuasiya markerləri (vergül, iki nöqtə, nöqtəli vergül, tire və onun növləri, mötərizə və onun növləri və s.);
3. qrafik markerlər (abzas, başlıqlar, təkrarlanan sözlər).

Bu metodlardan birincisi, yəni leksik markarların mətn diskursunun yaranmasında rolu danılmazdır. Bu barədə çox danışılmış, fikirlər zöylənilmişdir. Mətn diskursunun yaranmasında böyük rolu olan digər iki metodları ilə tədqiqatçılar son illərdə ciddiyyə almışlar və onların tədqiqatına başlamışlar. Dürğu işarələrinin linqvistikası [The Lexicology of Punctuation] adlı əsərin müəllifi G.Nanberqin [1990] bu barədə maraqlı fikirləri vardır. O, mətn diskursunun yaranmasında dürğu markerlərinin böyük rolu olduğunu nümunələrlə çox ətraflı şəkildə izah etmişdir. G.Nanberqin yazır ki, danışiq dilində dilçilik elminin ilkin obyektı olan fonem bu katiqoriyalardan sonra dayanır.

Bununla belə, aydındır ki, yazılı diskursda struktural əlaqələri göstərmək üçün həm dürğu markerləri həm də qrafik markerlər böyük rol oynayır. Əgər biz yazılı hər hansı bir sənədi analiz etmək istəyiriksə və yaxud avtomatik mətnmələgətirmə sistemini yaratmaq istəyiriksə, o halda əmin olmalıyıq ki, yuxarıda adlarını çəkdiyimiz metodlar, xüsusi ilə də dürğu markerləri və qrafik markerlər mətn aspektlərinin adekvat modelinin yaranmasında bir-biri ilə sıx əlaqədardırlar. Dürğu işarələrinin linqvistikasının öyrənilməsi ilə məşğul olan dilçi alim G.Nanberq mətn yaranmasında, onun formata salınmasında dürğu markerlərinin rolunu danılmaz hesab etmişdir. Nanberq dürğu işarələri nəzəriyyəsinə (DİN) mətn qurma modeli ilə inteqrasiya etmişdir. Həm Nanberq həm də yazıda dürğu işarələrinin öyrənilməsi ilə məşğul olan alimlər Hovi və Avens [1991] yazırdılar ki, mətn yaranmasında böyük rolu olan bu vasitələrin kənarında qalması yazılı mətnin əsas elementlərinin ətraflı öyrənilməməsinə və yaxud düzgün başa düşülməməsinə səbəb olur. Dediklərimizin sübutu kimi aşağıdakı nümunələri nəzərdən keçirək:

1. He explained the goal: these lands will be liberated in two days.
2. He explained the goal; these lands will be liberated in two days.
3. He explained his goal----these lands will be liberated in two days.

Göründüyü kimi, hər üç cümlə eyni nitq hissələrindən və cümlə üzvlərindən ibarətdir. Amma onlar dürğu işarələrinin istifadəsi baxımından və yaratdıqları mənə baxımından bir-birlərindən fərqlənirlər. Biz hər üç cümləni Ritorik Quruluş Nəzəriyyəsi (RQN) baxımından fərqləndirə bilərik. (1) nümunədə iki nöqtə istifadə olunub və hadisənin şərhı verilir.

(2) nümunədə iki yaxın mənəli müstəqil cümlələr bir-birinə nöqtəli vergül vasitəsi birləşdirilib. Hər iki nümunədə dürğu işarələrinin istifadəsi hadisələrin inkişafını (elaboration) və müvafiq olaraq onların səbəblərini (cause) göstərirdi. Üçüncü nümunə isə ritorik əlaqələri daha aydın göstəməyə xidmət edir. Bu nümunələrin sayını artırə bilərik. Bu da onu göstərir ki, dürğu işarələri mətn daxili xüsusi əlaqələrin interpretasiyasında əhəmiyyətli rol oynayır. Bu ritorik əlaqələrin nəzərə çarpması üçün müxtəlif dürğu markerləri ilə yanaşı, eyni dürğu işarələrindən də istifadə etmək olar. Yuxarıdakı misallardan göründüyü kimi, hər bir mətnin tərkibində olan xüsusi ritorik əlaqələr orada istifadə olunan dürğu işarələrinin köməkliyi ilə lazımınca müəyyənləşdirilə bilər. Diqqət yetirmək lazımdır ki, dürğu işarələrinin istifadəsi zamanı rast gəldiyimiz bu cür situasiyalara leksik markerlərin istifadəsi zamanı da rast gələ bilərik. Belə ki, eyni replika sözləri (cue) çox sayda müxtəlif əlaqələrin istifadəsi zamanı da istifadə oluna bilər. Bundan əlavə, dürğu işarələrinin bölgüsü bizə mətn daxilində ritorik əlaqələrin yerinin müəyyənləşdirilməsində də köməklik göstərir. Dürğu işarələrinin yazılı diskursda

rolu barədə son zamanlarda aparılan tədqiqatlar göstərir ki, durğu işarələri mətn daxilində ifadə edə biləcəkləri mənadan daha az məna ifadə edirlər. Aşağıdakı nümunəyə nəzər salaq:

Some people found the book fatuous; John considered it a paramount example of past modern criticism.

Kontekstdən asılı olaraq müəyyən edə bilirik ki, bu nümunədə verilən əlaqə həm **təkmilləşmə** (elaboration) həm də **antitezis** (antitheses) əlaqəsidir. Bu da onu göstərir ki, əgər biz xüsusi durğu markerlərinin mətndaxili istifadəsini əlaqələrin təsnifatında (taksonomik) tətbiq etmək istəyiriksə, o halda bilməliyik ki, bu durğu markerlərinin istifadə etdikləri əlaqələrin sərhədi o qədər genişdir ki, onlar ancaq təsnifatın xüsusi kəsişmə nöqtəsində müəyyən edə bilər. Durğu markerlərinin bir əsas mövqeləri də odur ki, onlar diskursun sintaktik struktur əlaqələrinə (syntactic structural relations) cavab verirlər.

Qeyd etməliyik ki, müəllif mətn yaratmada yuxarıda adlarını çəkdiyimiz metodlardan istənilənini işlətməkdə sərbəstdir. Məsələn, resept yaratma kontekstində [R. Dale 1990], yazıçı geniş diapazonlu alternativlər içərisindən eyni *iyerarxik və ritorik* əlaqələri göstərmək üçün istənilən metoddan istifadə edə bilər. Leksik markerlərdən başqa, O, yaxın əlaqələri göstərmək üçün nöqtə vergüldən də istifadə edə bilər. Nümunəyə baxaq: Boil the potatoes; pill and slice them.

Və yaxud daha çox qrafik vasitədən istifadə edə bilər:

1. Boil the potatoes.
2. Then:
3. Pill them.
4. Slice them.

Bəlkə də axırıncı nümunələr bir qədər süni görünür, amma bu kontekstdəki diskursun mənasını daha aydın və obrazlı nəzərə çatdırır. Buradan belə bir sual meydana çıxır: Müəllif mətndaxili ritorik əlaqələri daha düzgün ifadə etməsi üçün yuxarıda adlarını çəkdiyimiz metodlardan hansını istifadə etməkdə haqlıdır? Bu suala belə bir cavab verə bilərik ki, müəllifin bu seçimi onun təqdim etdiyi kontekstin ölçüsündən (drain-size) asılı ola bilər. Durğu işarələrin istifadəsi əlaqəli elementlərin ölçüləri ilə məhdudlaşır. Durğu işarələrindən istifadə etməklə biz mətn qurulmasının kommunikativ aspektlərinin effektivliyini [Scott və Souza 1990] , məlumatın əhəmiyyətini artırır bilərik.

Nümunəyə baxaq:

At Lowood, Jane encounters the positive mother, Miss Temple.

After Miss Temple leaves Jane takes herself to Thornfield.

İkinci cümlədə diqqət yetirdiyimiz kimi, heç bir durğu işarəsi yoxdur. Cümləni oxuyan oxucu ilk növbədə onu bu cür başa düşür:

After Miss Temple leaves Jane, . . . yəni vergül Jane-dən sonra yazılır. Amma bu halda cümlənin mənası itir, düzgün başa düşülmür. Cümlənin düzgün forması belədir:

After Miss Temple leaves, Jane takes herself to Thornfield.

Bu da diskursun quruluşunun cümlə səviyyəsindən aşağı olduğuna bir sübutdur.

REFLECTING THE ROLES OF TEACHERS IN EFL CLASSROOM

Rahman DEMIRKOL

International Black Sea University

demirkolrd1@gmail.com

GEORGIA

Recep EMRE

International Black Sea University

GEORGIA

The purpose of this article is to discuss teacher roles in English as a Foreign Language (EFL) classrooms. Nowadays, teachers in language classrooms are classified into three types according to their attitudes and behaviors towards learners: authoritarian, democratic or permissive. The paper underlines democratic teaching as the most efficient one in contemporary pedagogy. The goal of the democratic teaching is to promote independent learning through task-based, enquiry-based and problem-based activities. The paper draws upon basic characteristic of a democratic teacher such as being a good listener, having and communicating high expectations for students' learning and

behavior, establishing clear classroom procedures, showing empathy when necessary as well as creating rapport in the classroom. Democratic teachers are aware of not to use any corporal punishment to decrease misbehaviors but they prefer to use other strategies. Being responsible and efficient teachers requires not only teach some particular subject but also teach how to learn too. When teacher make their students independent and autonomous learners, they themselves acquire new information and knowledge without any help from outside. The article discusses the following teacher roles: planner, manager, observer, facilitator, rapport builder, assessor, diagnostician, language recourse. Furthermore, the paper examines lesson stages, such as writing lesson objectives, writing main and subsidiary aims, elicitation, engagement, presentation, practice. The survey was conducted to link lesson stages with teacher roles. The results of the survey determine the most effective teacher role for the particular stage of the lesson. The connection between teacher roles and gender, as well as teacher roles and student age are also mentioned in the survey.

SCIENTIFIC INTEREST TO AMERICAN ENGLISH

Sevinj MAMEDZADE

Odlar Yurdu University
mamedzade-1982@mail.ru
AZERBAIJAN

The history of American English goes back to the early XIX century. Later, different scientists started to research on American English as one of the variation of British English. The interest to American English encouraged them to the formation of American dialect society. In 1889 the magazine named "Dialect notes" started to be published in this society. In 1919 H.L. Mencken published the book "American language" of 500 pages. Many variations in this book formed a lot of interest to this language. Some years later American English became the most important field of linguistics and different books began to be published about American English. From this time different conflicts according to this dialect started to rise in linguistics. The term "Americanism" was firstly used by the president of Princeton University John Witherspoon. He said: "The history of Americanism is the same as the formation of Scott language. If one Scott knows that he isn't an Englishman and understands that his language is Scott language, does not accept the English language rules, so I have to say that Americanism is not an English language." (J. Witherspoon, "The beginning of American English", 1937)

The first dictionary of Americanisms was published in 1816 and was named "The dictionary of words and word combinations which are mostly used in the United States."

S.K. Thomas says: "We have a lot of materials to analyze and to study the variations of American and British English, such as the linguistic map of the U.S.A. and Canada." (Thomas, 1936) As there are 50 states in the U.S.A. – each of them has its own accent and pronunciation style.

There are three main American dialects: New England (Eastern part), Southern dialect and common (General) American dialect. Because the variety of American English is based on the words from these dialects it is true that these dialects are differing grammatically, phonetically and lexically from one another. (S. Mamedzade "American Variety of English Language", Canada, 2015)

In order to differentiate the scientific characteristics of various dialects, first of all we have to get information about the roots of the people who lived here. There are a lot of Indian, African, Chinese words in American English. For example, "bob", "bobbery" (noise, disturbance), "poto-poto" (mud), "uh-huh" (yes) and so on. African slaves who worked in American plantations used these words and spread Pidgin language (the mixture of Chinese and English). For example:

What he dat ditto? Can I eat'em or wear'em?

No fair- it be capt-crow.

Ya-ya, what me do to me god! (Pidgin English)

In the XIX century the disputes on Americanisms were not the policy of pureness of American people. They were just the disputes between the people who spoke pure Standard English and the

people who spoke American English. They just tried to show the differences between these two variations.

In 1813 N. Webster published the dictionary called “An American dictionary of English language”. With this dictionary Webster tried to prove that the language which is spoken in America is the own product of independent America with all its characteristic features. He hoped that in the “New World” there will be created new society and new science and after the relation between these fields the new language will be created and that language will be the Modern American Language. To prove his ideas Webster gave examples in his dictionary as “senate”, “congress”, “court”, “assembly” and so on. These words are used in the U.S.A. and in England. But they are understood differently in both of the countries. (N. Webster, “Dissertation on the English Language”, 1895) For example, the word “assembly” gives the meaning of *lawmaking organization* in some states of the U.S.A. While, in the U.K. it gives the meaning - *union*.

Recently, the variation difference between American and British English is decreasing. Because, the American words are slightly transferring to British dictionaries and their number is increasing rapidly. But, we have to point out that the struggle between these two variations will for a long time.

In the XIX century linguists in Great Britain were against to the terms “to advocate”, “to placate”, “to antagonize”. Because, they supposed that these words came from the language of local Indian tribes. But it is not true to say that all the words which belong to Americanism came from the language of these tribes. There are a lot of words which are used to describe the American lifestyle. For example; telephone, photograph, typewriter and so on. At the same time, there are some words, for example, *momentarily*, *in a moment*, *firstly*, *secondly*, *presently* that their roots had been forgotten and it is impossible to say to which variation they belong to. Ex:

He momentarily (for a moment) smiled.

He will be here presently (soon).

Ernest Weekly says: “There are so many words in linguistics that it is difficult to find their roots. We can’t say that how many words have been transferred to English dictionary from American language. But, I think that their number will increase within 50 or 100 years. English language will accept a lot of terms from different fields.” (E. Weekly, “Old and new English”, 1986)

While differentiating these two variations we can meet a question: “Is English or English in America more conservative?” To our mind the language is the same, but people change the elements of language during their speech and create different varieties. It depends on the situation and the place where the person lives and where he has come from. The main purpose is not to spoil the standard form of pure English language. (S. Mamedzade “Social and Regional Variations of English Language”, U.S.A, 2015)

SIFIR (ELLİPİK) TƏKRARLAR

Leyla SƏMƏDLİ

Bakı Slavyan Universiteti

leyla.samadli@gmail.com

AZƏRBAYCAN

Cümlələrdə yarımçıqlıq dilçilərin diqqətindən kənar qalmayan bir mövzu olub və bu da öz növbəsində o sahəyə marağın olmasını bəlli edən bir faktdır. Elmi ədəbiyyatda ellipsisi həm də sifir ellipik təkrarlar da adlandırılır. Məsələn Ş. Balli onu “сыфыр ишаря”, R. Yakobson “сыфыр анафорик (вя йа дейктик) ишаря” adlandırır.

Ellipsis barədə alimlər müxtəlif fikirlər söyləyirlər. A.A. Leontiev ellipsisi mənfəi emfaza minus işarəli (-) emfaza kimi qiymətləndirir. Fonetik söz, morfem sözlərinin birləşmələri mənasında- sintaqm və cümlə vahidlərinin tərkib hissələrinin hər birində qeyri-tarazlıq müşahidə olunur ki və bu da fonetik reduksiya ilə nəticələnir. Cümlədə ellipsis özünü iki cür göstərir tam və natamam. Ellipsisin işlədilməsi müəllifin ilkin şərtlərinə əsaslanır. Oxucu kontekstdən əldə etdiyi məlmata əsasən müəyyən bilgiyə sahib olur və o bilgi əsasında nəticə çıxarır. V. Q. Admoni elliptik cümlələrin tərkibində zəruri

üzlərin və ya onların hansısa tərkib elementinin iştirak etmədiyini qeyd edir. Elliptik cümlələr ikinci dərəcəli üzlərə malik ola bilərlər, yəni geniş cümlələr ola bilərlər. Bu tipi cümlələrin əsas xüsusiyyətləri ondan ibarətdir ki kontekstin təsiri altında cümlənin elementlərindən biri öz ifadəsini tapmır. Yəni o olmadan müvafiq məntiqi-grammatik cümlənin məna və formal olaraq bitkinlik əldə etmədiyi elementi öz ifadəsini tapmır.

Elliptik təkrarlar son dərəcə geniş istifadə olunan təkrarlardır, çünki onlar kontekstin, cümlənin, bəzən bütün baş üzlərin yerini doldurur. E. A. Trofimovanın qeydlərində belə yazılır: “elliptik variantlar həm sözdə həm söz birləşməsində, həm sadə, həm mürəkkəb cümlədə, həm də mürəkkəb sintaktik bütöv daxilində mümkün olduğundan ingilis dilində aşağıda qeyd olunmuş şəkildə formlara bölünür.

1. Üslub cəhətdən qısaltılmış sözlər- lab(laboratory) app (aplication)
2. Üslub cəhətdən qısaltılmış fel forması- shall/will'in 'll kimi yazılması, do not/ does not yerinə don't doesn't yazılması və s.

3. Mübtədası, mübtədə və köməkçi feli və ya sadəcə köməkçi feli ellipsisə uğramış sadə cümlələr.

A) – got everything here-he announced (hər şeyi götürdüm-o bildirdi)

B) I 'm pretty well thank you (yaxşıyam çox sağol)

C) -What have you been doing here since morning?

-just been playing with my toys

4. Bağlayıcıları və ya nisbi əvəzlilikləri ellipsisə uğramış cümlələr.

5. Üslubi cəhətdən qeyd olunmuş dialoji biliklərin sintaktik bütövə normativ vahidin ellipsis kimi çıxış etməsi;

-they say you helped them to bunk?

-me?

Ellipsis təyin etmək üçün pozisyon analizi metodikası istifadə olunur. T. Şopen ellipsis iki növünü fərqləndirir; analipsis (irəli ellipsis) və katalipsis (geri ellipsis)

She (is beautiful) and Lucca (-) too. (is beautiful düşünülür) analipsis- o gözəldir, həmçinin Luka da I think that Joan (-) and you think that Marvin (will finish first) mənəcə Coan və sən Marvinin birinci bitirəcəyini düşünürsünüz. – katalipsis (geri ellipsis) – boşluqda will finish first düşünülür.

Bu növ ellipsis mətn səviyyəsində özünü göstərir. Araşdırmalara görə mətnlərdə ən çox analipsis tətbiq olunur. Azərbaycan dilində hər hansı cümlə üzvünün iştirak etməməsi yaxud ellipsis ilk baxışdan bu cümlələri adlıq cümlə şəxssiz cümlə, söz cümlələrə bənzətməyimizə səbəb olur. Lakin bu belə deyil onlar bir birinə müəyyən cəhətə görə bənzəmələr də təbii ki aralarında fərq var. Əşyanın, hadisənin mövcud olduğunu, varlığını- intonasiyanın köməyi ilə təsdiq edən sadə tərkibli cümlələr adlıq cümlələr adlanır. Mübtədası olmayan, fikir predmeti xəbərlə təsəvvür edilən tək tərkibli sadə cümlələr isə şəxssiz cümlələr adlanır. Adlıq cümlələrdə sadəcə mübtədanın iştirak etdiyini görürük, cümlənin xəbəri olmur, şəxssiz cümlələrdə isə əksinə - xəbər iştirak edir, cümlə mübtədasız olur.

B. Hacıyevin fikrinə görə adlıq cümlələr paralel rabitə ilə əmələ gələn mətnlər üçün səciyyəvidir. Bəzi mətnlər bütövlükdə adlıq cümlələrdən ibarət olur, digərlərində isə adlıq cümlələr onlara yaxın olan cümlə növləri ilə birləşir. Söz cümlələr bir sözdən (və ya sabit söz birləşməsindən) ibarət olub sintaktik cəhətdən üzvlənməyən cümlələrdir və əsasən fərqləndirilmiş söz və ifadələrdən (hə, yox, bəli, xeyir, baş üstə və s.) ibarət olur. Söz cümlələrin əsas xüsusiyyəti onları təşkil edən sözlərin nominativ mənaya mənəvi olmasıdır. Məhz bu səbəbdən belə cümlələr ədatlar, nidalar və modal sözlərlə ifadə olunur. Bu da fikrin qısa, emosional və sürətli ifadəsinə imkan verir.

Yarımqıq cümlələr buraxılmış üzləri mətnə, situasiyaya, cümləni təşkil edən üzlərin forma və məzmununa əsasən bərpa oluna bilən cümlələrdir. Yarımqıqlıq da üzvlənən cümlələrin xüsusiyyətidir. Çünki burda baş və ikinci dərəcəli üzlərin buraxılmasından və asanlıqla mətnə əsasən bərpa oluna bilməsindən söhbət gedir. Sıfır təkrarları təhlil edərkən ellipsis üzərində durmuş oluruq və ona görə də bu barədə bir qədər ətraflı danışmaq məqsədə uyğun olardı. Ellipsisə bağlı T. Əfəndiyeva qeyd edir ki; “ellipsis yarımqıqcümlə ilə bağlı bir hadisədir. Yunan sözü “elleipsis” (buraxılmış) sözündən əmələ gəlmiş bu termin elliptik cümlələrin bir qrupunu təşkil edən konstruksiyadır və bunlara dilçilik ədəbiyyatında elliptik cümlələr deyilir. T. Əfəndiyeva yarımqıq və elliptik cümlələr arasındakı oxşar və fərqli cəhətləri aşağıdakı kimi olduğunu qeyd edir:

1) yarımqıq cümlələrdə mübtədanın, xəbərin buraxılması müşahidə olunur. Elliptik cümlələrdə isə xəbər buraxılmış olur.

2) xəbəri buraxılmış yarımqıq cümlələrdə xəbər əvvəki cümlədə və ya kontekstdə olduğu halda eliptik cümlələrdə buraxılmış xəbər əvəldən gələn cümlələrdə olmur, kontekstin ümumi məzmununa əsasən aşkar edilir və bərpa olunur.

Dil ünsiyyət vasitəsi inkişaf və mübarizə üsulu kimi qeyd edilir. Ünsiyyət vasitəsi kimi dil dəqiq, səlis və aydın olmalıdır. Nitq hadisəsi isə həm ictimailiyə həm də fərdiliyə meyl edir. Məhz ona görə ellipsisə daha çox dildə yox nitqdə rast gəlinir.

“SOME ” AND “ANY” IN ENGLISH LANGUAGE AND THEIR COUNTERPARTS AND USAGE IN AZERI LANGUAGE

Zarifa Kazimova

Qafqaz University
zkazimova@std.qu.edu.az
AZERBAIJAN

Esmer Mecidli

Qafqaz University
emecidli@std.qu.edu.az
AZERBAIJAN

Indefinite pronouns which belong to modern English language are used to refer human beings and objects that are not familiar with a speaker. There are some words which are shown below include to a group of indefinite pronouns: some, any, somebody, anybody, someone, anyone, something, anything, many, much, little, few. It is a fact that six of these pronouns are simple, the rest of them are compound words. Indefinite compound pronouns are made by adding the words “body”, “thing” and “one” to the simple pronouns “some” and “any” :somebody, something, someone, anybody, anyone, anything. In Modern English language two indefinite pronouns “some” and “any” constitute the main part of these group. In fact, those words are the same by their lexical meaning. Presumably, both of them express the same meaning: a few and after plural countable nouns follow both of these pronouns. However the distinction between two them is in the way that they are used in our speech. “Some” is as a principle, used in positive sentences, on the other hand, “any” is just used in interrogative and negative sentences. For instance:

1) I have got some English books.

Mənim bir neçə İngilis dili kitablarım var.

2) Have you got any English books?

Sənin heç İngilis dili kitabların varmı?

3) I have not got any English books

Mənim heç İngilis dili kitablarım yoxdur.

Note: There is used “any” in conditional sentences. For instance, in this kind of sentences: - If you have got any English books, show them to me, please. – İngilis dilində bircə dənədə olsun kitabın varsa, zəhmət olmasamənə göstər.

When the pronouns “some” and “any” are used with uncountable nouns, they mean indefinite quantity and are followed by a singular noun. For instance: - Go to the shop and buy some butter and cheese. – Mağazaya get və birazyağ, biraz da pendir al. –Have you got any bread? – Heççörəyin varmı? –Now run and get some candy. Qaçbirazşirniyyat al.

Beside the general features which belong to the indefinite pronouns “some” and “any”, there are also some special cases to differentiate them. These pronouns are shown below:

The indefinite pronoun “some” can be used in proper and general questions which are offered and possessing request and suggestion features.

- Has she got some juice?

- Onunmeyvə suyu var?

- Does she wish some milk?

- O biraz süd istəyirmi?

- Where can I get some water?

- Birazsuharadanəldə edə bilərəm?

- Would you like some coffee ?

- Biraz qəhvə istərdinizmi ?

Indefinite article “any” sometimes can be used in positive sentences. In this case, it means “hər bir”, for example:

- You may come at any time you like
- İstədiyən vaxt gələ bilərsən.
- One can find this book now at any bookshop
- Bu kitabı istənilən kitab mağazasından tapmaq olar.

Indefinite pronoun “some” can be used in the meaning of “bəzi” in some contexts as a definite pronoun, for instance: Some people like gossiping – Bəzi adamlar qeybət etməyisəvirlər.

Indefinite pronoun “some” is used in the meaning of “birişsə (si)” with using uncountable nouns.

- Some of the cheese was spoiled.
- Pəndirin birişsəsixarabolmuşdu.
- Some of the bread are dry.
- Çörəyin birişsəsiqurudur.

Indefinite pronouns “some” and “any” can be used both as a noun and as an adjective. As a noun, they are used in the sentence in the place of a subject and an object, nevertheless as an adjective they are used in the place of an attribute. For instance:

- Some considered that he is a kind man.
- Bəziləri hesab edir ki, o, mərhəmətli insandır.
- Give me a dictionary, please, I have not got any.
- Zəhmət olmasa, mənə birlüğe ver, mənəim heç birdənədəlüğət im yoxdu.
- I will tell you someday, I have not really got any plans
- Bir gün sənə deyəcəm, mənəim həqiqətən heç bir planım yoxdur.

As it has mentioned, somebody (kimsə), someone (bir kəs), something (nə isə), anybody (hər kim), anything (bir şey), anyone (kim isə), are indefinite pronouns. Moreover out of these pronouns, somebody, someone, anybody, anyone are used so as to indicate a person and they have two case forms :

- 1) General case form: (kimsə (somebody), hər kim (anybody), kim isə (anyone) və s.)
- 2) Possessive case form: (kimsənin (somebody's), hər kimin (anybody's), kim isənin (anyone's))

On the other hand, the pronouns “something” and “anything” are used to indicate inanimate objects. They barely have general case form. The features which have been mentioned above about indefinite pronouns approximately belong to the compound indefinite pronouns that were made from each of them. It means that like a pronoun “bəzi” the pronouns “kimsə, bir kəs, nəşə” are as a principle, used in positive sentences. Otherwise like the pronoun “any” means “hər ,istənilən”, the pronouns birkəs (anybody), hər kim (anyone), nəşə (anything) are used in interrogative and negative sentences. In general case, they are used to substitute a noun, but in possessive case are used to substitute an adjective. As a noun, they are acted as a subject and also as an adjective, they are performed in the role of an attribute:

- 1) Somebody knocked at the door. There is something else I noticed in your speech.

Kim isə qapını döydü. Sənin danışığında başqa bir şey sezdim.

- 2) I did not know anything about beauty.

Mən gözəllik barəsində heç bir şey bilmirdim.

Like a noun, there is used a preposition in front of these words. In that case indefinite pronouns substitute the function of an object used with preposition, for instance :

- Spend your money on something sensible, lad
- Oğlan, pulunu daha dəyərli şeylərə xərclə.

Here the expression “on something” is an object with a preposition that is substituted by an indefinite pronoun. The pronouns somebody, anybody, something, anything, as a principle are converted in Azerbaijani language as “kimsə, birkəs, nəşə (nəisə), birşey”. For instance:

Somebody is standing at the door – kimsə (kim isə) qapının ağzında dayanıb.

- Is there anybody in the class? - Sınıfda bir kəs varmı?
- There is something on the table, - Stulun üstündə nəşə (nəisə) var.
- Was there anything in the bag? - Çantada bir şey varmı?

In negative sentences, anybody and anyone are translated into Azerbaijani language as “heç kim (heç kəs), however anything is translated via “heç birşey”, “heçnə” negative pronouns.

There was not anybody (anyone) in the bus – Avtobusdaheçkimyoxidi

There was not anything in the box -Qutudaheçbirşey (heçnə) yoxidi.

To conclude, some and any are the main parts of sentences which express quantity of things. They are used when the speaker can not specify or does not need to specify an exact amount.

THE EFFECTS OF STUDENTS' DIFFERENT CULTURES ON ORAL PARTICIPATION

Kamandar TEYMURZADA

Qafqaz University

kateymurzada@qu.edu.az

AZERBAIJAN

Culture is the factor which has a great influence on teaching/learning process particularly on students' oral participation. In the classroom teachers' and students'/pupils culture have a great role. What is culture? According to Lustig and Koester (1999) it is "a learned set of shared interpretations about beliefs, values, and norms which affect the behaviors of a relatively large group of people" (p. 30). Orbe and Harris (2001) characterized culture as "Culture is learned and shared values, beliefs, and behaviors common to a particular group of people; culture forges a group's identity and assists in its survival" (p. 6). It is seen from those definitions that culture is very important in communication. According to Hall (1976) the context of the communication has three different features like physical, social and psychological.

Hofstede (1980, p. 55) said that "individuals possess cognitive processes that are shaped by culture and are expressed through the culture's dominant values". He provided four different dimensions about cultural differences in classroom. The first one is power distance. The second dimension by Hofstede is uncertainty avoidance. This dimension depends on many different things. For instance, if the child is trained at home well to have a good discipline, she/he will not have any problem. But everyone does not have the ideal discipline from their home because discipline does not only depend on parents but friends as well. Some teachers are very strict towards the students'/pupils' behaviors and some give them more freedom. So it can be generalized that for some teacher education is the first goal and discipline is the second one. But for some teachers it is vice versa. Students/pupils would be more active when they have some independence in the classroom and this is the great advantage for students/pupils to be active orally because if a teacher is concerned mainly with discipline, his/her students would be passive. The third dimension is individualism-collectivism. So according to Hofstede there are two different communities/societies/cultures – Individualistic and collectivistic. The fourth dimension is masculinity-femininity. This is a very wide issue. In short in some cultures men are responsible for financial issues and women are responsible for house work and child caring. This influences school of course and generally male students/pupils are more active and dominant in classrooms than female learners. In this case oral participation is more in the hands of boys. That is why teachers should try to be equal to everyone.

Today classrooms are multicultural and teachers need great expertise to reach every child. McAllister and Irvine (2000) suggest three challenges for teachers. The first one is identifying, recognizing and accepting the people's cultural rules and values. Some things may be seen very simple in one's culture but very important in another's culture. They have to be taken into account. The second stage is that teachers should be trained to know their own cultures and to respect others.

The third one is more difficult one. At this stage teachers have to be trained about their own cultures and about others' culture in order to make teachers aware of differences. This kind of conversations may create hostility but every teacher has to understand that everyone has different culture and beliefs and everyone should be respected. If a teacher cannot accept this, his/her class will be a mess and students/pupils will be disappointed sometimes. That is why teachers' first goal (especially who teaches in intercultural classrooms) should be dealing with cultural issues and learning

more about different cultures and communities to have background information about his/her students' /pupils' cultures and beliefs.

To sum up, from all those works mentioned above it is obvious that if a teacher does not have any background knowledge about cultures of his/her students/pupils, the teacher may not understand the learners different level of involvement and may not create the positive classrooms for all.

THE ROLE OF CRITICAL DISCOURSE ANALYSIS

Chinara HUSEYNLI

Qafqaz Universiteti
chuseynli@qu.edu.az
AZERBAIJAN

The discourse analysis is a subject that deals with the study of the relations between the language and the context that is used. Discourse Analysis is linguistic field and investigates the languages and their relations. It appeared as a scientific field in 1960s and 1970s and spread in different fields including linguistics, semiotics, anthropology, sociology, psychology. As a result of the emergence of Discourse Analysis, translation has got its own repercussions effected by this area. It is widely believed that Discourse Analysis and the language have a lot in common. So why is this important to understand the relations between the language and Discourse Analysis? How does D.A. help the linguistics process go smoothly?

Text is a passage, spoken or written, and it has a unified form. Context is an aspect of linguistic reality that must be relevant to the communication. According to both terms, context shapes the text and it also is shaped by the text. To understand context, social structure plays an important role and gives clue to reader what is context is about. There is an interrelationship between language and social structure: the diversities of linguistic usage are both products of social forces and linguistic context. Therefore, context shapes the text and influenced by the text. There is interaction between texts and contexts, and this is named as textualization. Textualization involves how the text is perceived by the reader, it focuses on the percept of the coherence of text and its context.

In the textualization, cohesion and coherence are essential aspects. Without them it would be very difficult to understand the text. Coherence is the interpretation of the text by the receiver. Cohesion refers to the relations of meaning that exists within the text. A text might have coherence but may not have cohesion. Look at the following example: "It is a must for every student to learn English. English has a million words. I don't like the dictionary and books. My book is in the shelf. Looking at the shelf is very intriguing."

As it can be seen from the text shown above, this text has cohesion, but it is not coherent. Cohesion and coherence are culture-specific elements which might differ from one language to another one. It is the burden on the reader to identify these culture specific elements in the source text and, second, transfer them in the target language in a way that the message seems clear and understandable; otherwise the perception would seem absurd and vague.

Understanding the ST materials is very essential for the reader. Some factors play an important role while perceiving texts. As we mentioned above, discourse analysis has contributed to the reader how to understand the text. Many scholars have used D.A in their studies and researches. Researchers, who have looked at texts from discourse analysis point of view, consider discourse as a socio-cultural environment in which communication is taken place. It is the job of the reader to identify the socio-cultural environment of the ST and transfer the message to TT. The text should seem fluent and accurate in terms of socio-cultural environment. So that the production changes its place from its first socio-cultural environment into a completely different world of socio-cultural context. It is really very hard to find a text isolated from socio-cultural life. So there is no text isolated from socio-cultural life. If we want to be closer to the life of world of language user and to communicate meaningfully regarding social, cultural or political issues, texts have to involve more than organization and organizing procedures or simply support conventionality.

The issue of genre has been always on the top agenda for linguistics. Every genre has its own conventions and approaches, and according to them text types distinguish. So it is not enough to determine the text only by words and structure. Different text types require various techniques and strategies for the linguistics to make the product more efficient in conveying the intended message of the source text into the target text. Another important fact is the interrelations of the texts and the social circumstance in which they are produced. For a deep awareness of the texts, the worldview that the author and the reader bring to the text and both situational and inter-textual must be considered. CDA provides this opportunity to adopt a social perspective and critical thinking into investigation. The main objective of D.A. is to discover and have a light into the hidden parts of the text. For this end the receiver has to acquire the language with all its challenges.

XX ƏSRİN AFORİZMLƏRİ VƏ ATALAR SÖZLƏRİ

Muhammet Mustafa GÜL

Qafqaz Universiteti
mgul@qu.edu.az
AZƏRBAYCAN

Aforizmlər və atalar sözləri böyük gücə malik olub və siyasətçilər də ta qədim dövrlərdən müasir zamana qədər onları öz ritorikalarında effektiv işlətməmişlər. XX əsrin siyasi atalar sözlərinə baxdıqda Volfqanq Mider – atalar sözləri üzrə ekspert iktibas edilmiş bu kamil nümunələrin istənilən insan üçün və ya istənilən məqsədlə istifadə edilməsinə xidmət etdiyini sübut edir.

Mider ilk olaraq Adolf Hitlerin Mənim mübarizəm (Mein Kampf) əsərini göstərir, haradakı Führer Nasizmin ölümcül məqsədlərini müdafiə etmək üçün atalar sözlərindən istifadə edib. Hitlerin ritorikasına qarşı olan Uiston Çörçil idi, kim ki, Miderin sübut etdiyinə görə bu dövrün istənilən siyasi lideri kimi atalar sözləri bilmək cəhətdən istedadlı idi. O Amerikaya tərəf yaxınlaşır və Harri S. Truman, kimin ki, atalar sözlərinə dayanan səlis İngiliscəsi ona insanların inamını artırdı.

Miderin yolu Soyuq Müharibə siyasətinin atalar sözlərinin kifayət qədər yaxşı işlədilməsinə gətirdiyini zamanın karikaturalarıyla göstərir. O həmçinin iki atalar sözünün, biri yerli amerikalara qarşı olan (“Yeganə yaxşı hindli ölü hindlidir”) və digəri Asiyalı Amerikanlara qarşı olanın (“”) mənşəyini, tarixini, mənasını və işlədilməsini izləyir.

Atalar sözləri arasındakı əlaqələr tarixə nəzər salmağı zəmin yaradır, və həmçinin yeni atalar sözləri fasiləsiz olaraq təzələnir və ümumi ifadə tərzinə keçir və köhnə atalar sözləri müasirlərə uyğunlaşdırılmaq üçün yenilənir. Miderin canlı və ibrətəmis misalları necə istənilən insanın istər siyasi tribunada istərsə də arxalarda atalar sözlərinin zənn edilən kamilliyi ilə öz fikirlərini və hərəkətlərini doğrultmaq üçün istifadə edə biləcəyini göstərir. Siyasi ritorikada atalar sözlərinin işlədilməsini və funksiyalarını nümayiş etdirməklə bu kitab oxucuları bu qərribə deyimlərin mümkün halları, təhlükələri və təsir gücü ilə xəbərdar edir.

YENİ MEDIA DİSKURS

Nahidə İMANOVA

Azərbaycan Dillər Universiteti
nahide-adu@mail.ru
AZƏRBAYCAN

Yeni media diskurs mətn əsaslıdır, belə ki, ismarışlar kompyuter klaviaturasında yazılır və ekranda ismarışı alan tərəfindən oxunur. Mətn əsaslı yeni media diskurs müxtəlif formalarda olur, məsələn: elektron poçt, onlayn söhbət səhifələri, virtual oyunlar, müxtəlif internet saytları və s. Flanaqan (1997) onlayn mətnlərin üç əsas qrupunu fərqləndirir: “istinad mətnlər”, “kommunikativ mətnlər” və “interaktiv mətnlər”. İstifadəçinin artıq mövcud olan materiallara baxmaq üçün istifadə

etdiyi bir istiqamətli kommunikasiya növü olan elektron səhifələr istinad məqsədi daşıyır. Elektron poçt ismarışları ayrı-ayrı şəxslərə və ya qrupa kommunikativ məqsədlə göndərilir və cavab gözlənilir. Onlayn söhbət səhifələrində isə kommunikasiya cari anda baş verir və iki və ya daha çox şəxs arasında həm yazılı, həm də səsli diskurs formasında reallaşır. Virtual kommunikasiyanın iki növü- sinxron və asinxron – müəyyən olunub. (Dix, Finlay, abond və Bealı, 1993) Sinxron kommunikasiya normal telefon və ya üzbəüz söhbətlərdə olduğu kimi eyni vaxtda baş verir, asinxron kommunikasiyada isə bunun tam əksi müşahidə olunur. Belə ki, bu iki kommunikasiya tipi arasında ən əsas fərq temporallıqdır. Asinxron kommunikasiyaya e-mail, yəni elektron poçtu misal göstərmək olar.

Elektron səhifələr hipermətnlər əsasında qurulur və əlaqəli məlumatlar işarələnir. Bir çox kommertiya saytlarında verilən məlumatlarda qrammatik, hərf və ya durğu işarələrində səhvlər müşahidə olunduğu halda, ayrı-ayrı şəxslər tərəfindən hazırlanan şəxsi səhifələrdə qrammatik səhvlərlə yanaşı, faktiki məlumat səhvləri də olur. Oxucular və ya informasiya qəbul ediciləri elektron səhifədə verilmiş informasiyanın tərcüməsini tələb edirlər. Elektron mətnlər ənənəvi kağız üzərindəki ardıcıl mətnlərdən fərqlidir. Məsələn, Neqropont (1995:70) hipermətnləri oxucunun istəyindən asılı olaraq genişlənilib kiçilə bilən “elastik” ismarışlar kolleksiyası hesab edir. Elektron səhifələr mütləq əvvəldən axıra kimi deyil, istənilən sıralama ilə oxuna bilər. Təbii ki, bu da tərcüməçidən bir tərəfdən daxili məntiqi əlaqəni nəzərə almağı, digər tərəfdən isə, mətnin istənilən hissəsinin oxunduğu zaman anlaşılıqlı olmasını tələb edir. Məsələn, əvəzlilər, ixtisarlər və abreviaturalar tərcümə olunan zaman sənədin başqa saytlarla olan əlaqəsi də nəzərə alınmalıdır. Elektron səhifələrin oxucu kütləsini müəyyənləşdirmək qeyri-mümkün olduğu üçün, tərcüməçi çətin dialekt və ya terminlərdən imtina etməlidir. Tərcüməçi mətni göndərmədən öncə hipermətnə kompyuter ekranında baxmalı, daha sonra yazı və təqdimat üslubunun müvafiqliyini yoxlamalıdır. Bunun üçün tərcüməçi ekran estetikasına yaxından bələd olmalıdır.

Qeyri-müəyyən auditoriyası olan elektron səhifələrdən fərqli olaraq, elektron poçt diskursu adətən müəyyən qəbul edicilərə yönəlir. Bu tip ismarışlar şifahi kommunikasiyanın bir çox özəllikləri ilə (məsələn, cümlə fraqmentləri, hərf səhvləri, durğu işarələrinin səhv istifadəsi və onları jarqonlar) oxşarlıq təşkil edir. (Herring, 1996) Qeyri-verbal diskurs növləri olan elektron poçt və söhbət səhifələrində üz ifadəsini, jest və yaxud səsin tonunu kompensasiya edən “emotikonlar” adlanan kodlardan istifadə olunur. Bu simvolların tərcümədə implikasiyası göndərilən ismarışın kontekst daxilində anlaşılmasına xidmət edir və daha çox müəyyən mədəniyyətlərə xas olurlar (Donat, 1997). Məsələn, Yaponiya mədəniyyətinə xas olan və Yapon kommunikasiyasında istifadə olunan emotikonlar buna misal ola bilər. Yaponlar ismarış göndərən zaman alıcının inciməsini ehtimal etdikləri situasiyalarda “soyuq tər” (“cold sweat”) “(^ ^;)” emotikonundan istifadə edirlər. Yapon virtual diskursuna xas olan bir çox emotikonlar nümunə kimi göstərilə bilər. Məsələn, “(^ · ^)” emotikonu təbəssüm bildirir və yalnız qadınlar tərəfindən istifadə olunur, çünki qadın gülərkən dişləri görünməməlidir. “(^ _ ^)” duyğu işarəsi isə “banzai” adlanır və gülərək əlləri yuxarıya doğru tutub qarşıdakı şəxsə hörmət ifadə edir. Kommunikasiya üslubunu əks etdirən emotikonların öyrənilməsi, xüsusi ilə də tərcümə ilə əlaqəsi yeni tədqiqat sahəsidir və onların tərcüməsi hələ də mübahisə doğurur.

Yeni media diskurs növü olan interaktiv onlayn söhbət səhifələri, məsələn, Facebook, LinkedIN, GooglePlus, Whatsapp və Twitter kimi sosial şəbəkələr şifahi diskursun bir çox özəlliklərinə malikdir; belə ki, müxtəlif qeyri-normativ cümlə strukturlarından istifadə olunur. ‘Friending’, ‘liking’, ‘connecting’ və ‘following’ kimi yeni terminlər dilimizə daxil olmuşdur. Bu terminlər dilimizə kalka yolu ilə də daxil oluna bilər, yəni müvafiq tərcümə ilə əvəz oluna bilərlər. Lakin realıqda bu heç də belə olmur. Son zamanlar tez-tez işlədilən “layk etmək” (to like), “koment”, “status” sözləri kimi dilimizdə bir çox yeni virtual mənşəli sözlər meydana gəlir.

Elektron kommunikasiyanın qrammatikası daha çox mübtəda vəzifəsində işlənilən əvəzlilik və ya söz önünün silinməsi kimi qeyri-standart, zəif cümlə konstruksiyaları və ellipsis ilə xarakterizə olunur. Məsələn, *Never tried speaking to them to be honest and not about to start*. Göstərdiyimiz nümunədə, heç bir qrammatiklikdən söz gedə bilməz. Sözü ilə müqayisədə, mübtədanın silinməsi daha geniş istifadə olunur. Qısaltmalar (contractions) adətən fonetik səslənmələrlə əlaqədirlər: ‘*dunno*’ (*don’t know*) ‘*prolly*’ (*probably*), və ya ‘*snot really me, yknow?*’ (*It has not really me, you know*). Qrammatik səhvlərlə yanaşı, hərf səhvləri də virtual kommunikasiyada tez-tez müşahidə etdiyimiz hallardır. D. Kristal belə hərf səhvlərinin implisit norma kimi artıq qəbul olunduğunu qeyd

edir. Hərfin və ya rəqəmin bütöv sözü əvəzləməsi kimi qeyri-standart omofonlar üslubi təsirə malikdir. Məsələn üçün, ‘C U LƏER’ = ‘See you later’, ‘R U there?’ = ‘Are you there?’, ‘NEI’ = ‘anyone’. Abreviaturalar da sinxron media diskurs növlərində təsadüf olunur: IMHO (in my humble opinion), TTYL (talk to you later).

Dilin digər aspektləri kimi pragmatik aspekt də virtual aləmdə kifayət qədər fərqlidir. İsmarışlar verbal yolla ötürülmədiyinə görə mesajların dolayısı yolla verilməsi heç də nəzakətli səslənməyə bilər. Dilin pragmatik aspektini nəzərə alan Qris (Grice, 1975) belə bir fikir irəli sürür ki, kommunikasiya universal prinsiplərlə idarə olunur ki, onlar da maksimum (maxim) adlandırılır. Yəni, təərflər informasiya mübadiləsində əməkdaşlıq prinsipinə əsaslanırlar və daha təsirli kommunikasiya üçün Qris daha dörd prinsip irəli sürür: kəmiyyət (söhbət əsnasında nə çox, nə də az danışmaq), keyfiyyət (yalan və ya əsassız danışmaq), uyğunluq (söhbətə aidiyyəti olan məsələlərə toxunmaq) və tərz (anlaşılmazlığı aradan qaldırmaq). Danışan bu prinsiplərdən hər hansına məhəl qoymazsa, qarşılıqlı anlaşılmaqlıq yarana bilər.

Nəticə olaraq qeyd edilməlidir ki, yeni media diskurs dilçilikdə yeni tədqiqat sahələrindən biridir və hal-hazırda dünya dilçiliyində bu haqda bir çox nəzəri və təcrübi araşdırmalar aparılır. Yeni media diskurs müxtəlif linqvistik vasitələrlə, belə ki, deysisizlər, müxtəlif emosiya işarələri və ya şifahi nitqdə adət etdiyimiz leksik səhvlər və ya qeyri-standart qrammatik ifadələrlə xarakterizə olunur. Lakin bu səhvlər bəzən mənaya üslubi çalar vermək üçün şəxs tərəfindən bilərək istifadə olunduğu halda, çox zaman isə təərflər arasında anlaşılmaqlığa səbəb olur. Odur ki, virtual diskurs şifahi nitqlə ortaq xüsusiyyətlərə malik olsa da, yuxarıda qeyd etdiyimiz özünəməxsus normalara malikdir.

ZAMAN KONSEPTUALLAŞMASININ LİNGVOKULTUROLOJİ ASPEKTLƏRİ

Türkan ƏLİYEVƏ

Azerbaijan University of Languages

turkan_alisoy@yahoo.com

AZƏRBAYCAN

İnsanı heyvandan fərqləndirən əsas cəhətlərdən biri onun öz fəaliyyətini və təcrübəsini düzgün modelləşdirərək hərəkət etməsi qabiliyyətidir. Heyvanlar üçün keçmiş təcrübə ancaq şərti reflekslər yaratdığı üçün əhəmiyyətli olub yalnız həmin qıcıq yenidən əmələ gəlmiş zaman yaranan reaksiya ilə üzə çıxır. Gələcək zamanla əlaqə isə heyvanlarda ancaq “insight” – qeyri-standart vəziyyətlərdə verilən və daha sonra refleksə çevrilən qərarlarla bağlıdır. İnsan üçün isə hər şey daha fərqlidir. İnsan zamanı dərk etmək qabiliyyətinə malikdir, lakin zaman abstraktdır, beş duyğu orqanından heç biri ilə qavranılmır. Bununla belə, zaman istər tarix boyu fəlsəfinin, psixologiyanın, müasir dövrdə isə neyrologiyanın, linqvistikanın araşdırmaya açıq və ən vacib tədqiqat obyektlərindən biri olmuşdur.

Etnik mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, hər bir insan üçün zamanın daxili qavranması, belə demək mümkünsə, “zaman hissi (sense of time)” və onun zamana olan münasibəti ətrafındakı fiziki zamandan daha vacibdir. Zamanın koqnitiv modelləri beyindəki mürəkkəb koqnitiv strukturlarda mövcud olur, “çətinlik anında” aktivləşdirilir və linqvistik parametrlərlə ifadə olunur. Bu representasiyalar bir tərəfdən bioloji və universal təcrübə yaradırsa, digər tərəfdən kulturoloji və etnoloji fərqlər ortaya çıxarır. Bu və ya digər fərdin zamanı subyektiv qavraması və dərk etməsi, eyni zamanda onu yenidən işləməsi aspektlərini və individual şüurdan bu və ya digər mədəniyyətə istiqamətlənən təsirini linqvokoqnitiv, əksinə bu və ya digər mədəniyyətin bu mədəniyyətə mənsub olan individualların şüuruna yönələn təsirindən yaranan faktorlar isə linqvokulturoloji yanaşma vasitəsilə analiz edib araşdırılır.

Ekstralingvistik faktorlardan kənar təsəvvür edilə bilməyən dil və onun inkişaf prosesi həmin faktorların sürəkli təsirinə məruz qalır. Bu dildən kənar faktorların öyrənilməsi bu və ya digər, dildə illər boyu baş vermiş modifikasiyalar və onların səbəbləri haqqında ətraflı məlumat vermək qabiliyyətinə malikdirlər. Bəs yuxarıda qeyd olunan bu ekstralingvistik faktorlara nələr aiddir? Hər bir xalqın etnoloji xüsusiyyətləri, dini, coğrafi-areal mövqeyi, substrat və ya superstrat vəziyyəti və s.

Yuxarıda qeyd olunan faktorlardan aldığımız məlumatları nəzərə alaraq zaman konsepti müxtəlif etnoslara mənsub olan dillərdə, əsasən, iki cür təzahür edir, başqa sözlə dillər zamanı iki tipdə konseptuallaşdırır: xətti zaman və dövrü zaman. Koqnitiv dilçilik və koqnitiv psixologiyaya görə, insanlar zamanı məkan və hərəkət konseptləri ilə birlikdə konseptuallaşdırırlar. Onların fikrincə, hadisələr və onların zamanda ardıcılığından əvvəl insan beyni obyektlərin, yəni material olanın, məkanını və hərəkətini qavrayır və konseptuallaşdırır.

İnsan beyni məkan konseptini üç ölçüdə qavrayır və dərk edir: en, uzunluq və hündürlük. Etnoloji xüsusiyyətlərindən asılı olaraq, müxtəlif xalqlar üçün *Zaman məkandır və Zaman hərəkətdir* təklifləri doğru olur. Məkan və hərəkət konseptləri ilə birbaşa əlaqədə olaraq müxtəlif etnoslarda zaman *xətti* (yuxarıdan aşağıya və sağdan sola) və *dövrü* olaraq hərəkət edə bilər. Bu, zaman konseptuallaşmasının iki tipini – xətti və dövrü – müəyyənləşdirir.

İlk öncə zamanın yuxarıdan aşağıya xətti hərəkət etdiyi dillərdə bu konseptin necə təzahür etdiyinə nəzər salaq. Məsələn, yapon dilində *shanyue* – *keçən ay* sözünün etimologiyasına nəzər salsaq, hərfi mənasının *yuxarı ay* olduğunu müşahidə etmiş olarıq. Digər nümunələrə nəzər salaq:

Xiayue – *gələn ay* (etim. *aşağı ay*)

Shang-ban-tian – *səhər* (etim. *günün yuxarı yarısı*)

Xia-ban-tian – *günorta* (etim. *günün aşağı yarısı*)

Belə güman olunur ki, bu konseptuallaşmanın əsasında bu zaman quruluşuna məxsus etnosun vizual təcrübəsi durur. Məsələn, yuxarıda nümunələr gətirdiyimiz çin dilində yuxarıdan aşağıya xətti zaman tipinin mövcud olması coğrafi yerləşmə və din faktoru ilə birbaşa əlaqədardır. Belə ki, Yantsı çayının Çin mədəniyyətindəki yeri məlumdur. Əvvəlcə çayın ətrafındakı torpaq sahələrinin bərkətliliyi olması səbəbi ilə burada məskunlaşan xalq daha sonra onun mənbəyinin harada olmasını bilmədiklərindən çayı müqəddəsləşdirmiş və tanrıların göndərdiyi hədiyyə olaraq qəbul etmişlərdir. Yantsının mənbəyinin yuxarıda dağlarda yerləşməsi və bundan başqa dini cəhətdən müqəddəs olması faktı dilin zamanı və məkanı yuxarıda aşağıya konseptuallaşdırmasının əsasında durur. Eyni əsas yapon və hind dillərində də mövcuddur.

Xətti zaman tipinə mənsub olan digər qrup dillərdə zaman soldan sağa istiqamətlənərək konseptuallaşır. Zamanı bu cür konseptuallaşdıran xalqlarda zamanın mənbəyində *ego* - *mən* dayanır. Lakoff qeyd edir ki, “ bizim təcrübəmizdə eqomuzu, yəni özümüzü, *geriyə* deyil *irəliyə* istiqamətləndirmək, *passiv* deyil *aktiv*, *pis* deyil *yaxşı* görmək meylidir. Eqomuz *burada* və *indi* mövcuddur və ən vacib olan da budur. (Lakoff 2004: 162) Mədəni xarakterin bu cür orientasiyası U.Kupervə C.Ros tərəfindən *me-first* (*ilk öncə özüüm*) adlandırılır və bu zaman tipinə məxsus olan dillərin qrammatik strukturlarını digərlərindən fərqləndirir. İngilis, türk və dillərindəki müxtəlif nümunələrə nəzər salaq.

She has a bright future ahead of her.

Don't look back, the past was black.

Tomorrow will move us forward to new chances

Gelecek günler bizimdir.

Daha gəncsin, önünde yeni imkanlar olacak

Zamanı soldan sağa xətti konseptuallaşdıran xalqların fərdləri adətən individualist xarakterləri ilə fərqlənir, öz eqolarını zaman və məkanın mərkəzinə yerləşdirərək bütün ölçmələri bu mərkəzdən hesablayırlar.

Əsasən nisbətən ibtidai və ya artıq ölü olan dillərdə zaman və məkan anlayışları dövrü istiqamətdə konseptuallaşır. Zamanın dövrü konseptuallaşması, əsasən, müəyyən zaman aralıqları ilə dövr edən təbiət hadisələrinə əsaslanır. Bu, o xalqların psixologiyasında və dillərində mövcud olur ki, həmin xalqların həyat tərzini və yaşantısını təbiət hadisələrindən asılı şəkildə qurulmuşdur. Bu xalqlar üçün zaman əkin və biçin, yaylaq və qışlaq arasında keçən perioddan ibarətdir. Məsələn, qədim Misir xalqının dilində zaman Nil çayının daşması və geri çəkilməsi arasında keçən periodda dövr etmiş və həftənin günləri və ayların adları da bu hadisədən irəli gələn mənalarda adlandırılmışdır. Müasir Afrika dillərinin bir çoxu zamanı dövrü konseptuallaşdırmaq xüsusiyyətinə malikdirlər. Dövrü zaman konseptinə mənsub olan əksər Afrika dillərində gələcək zaman mövcud olmur.

Yuxarıda qeyd olunan hallardan nəticə olaraq qeyd etməliyik ki, koqnitiv və neyroloji xüsusiyyətlərin eyniliyi universal zaman konseptuallaşmasına şərait yaratsa belə, təcrid olunmuş vəziyyətdə mövcud olmayan dillər etnoloji, coğrafi-areal, dini və s. Ekstralingvistik faktorların təsiri ilə dəyişən dil strukturları dillər arasında lingvokulturoloji fərqlər yaranmasına səbəb olur.

ZAMAN VƏ MƏKAN MƏNALI DEYKSİSLƏR

Safiyya MURSALIYEVA

Azerbaijan University of Languages

sofi_24@list.ru

AZƏRBAYCAN

Deyksis yunan sözü olub (*déixis*), dil vahidinin leksik və qrammatik vasitələrlə ifadə edilən işarəliliyini bildirir. Deyksis semantikanı və praqmatikanı birləşdirən vasitə olub, müəyyən mətn daxilində, kontekstlə birbaşa əlaqəsi olan sözlərdə məqamından asılı olaraq yer, şəxs və zaman strukturunu və ya funksiyasını göstərir. Təbii dil bütövlükdə deyktik ifadələrdən ibarətdir. Söyləm daxilində deyksisin işarə etdiyi söz və söz birləşmələri kontekstual informasiya zamanı ortaya çıxır. Kontekstual informasiya daşıyan söz və söz birləşmələri deyktik ifadələr adlanır. Bütün bu ifadələr danışan və dinləyenin eyni kontekstdə söhbət etməsindən asılıdır. S. Levinson qeyd edir ki, deyksis nitq aktının və kontekstə əsaslanan sözlərin kodlaşdırılmasının qrammatik üsulları və həmin sözlərin mübadiləsinin həmin kontekstə əsaslandığı üsulların analizindən ibarətdir. Deyksis göründüyü kimi sadə bir fenomen deyildir. O, adresatın mətni anlamasına kömək üçün danışan tərəfindən verilən vacib məlumatı göstərir və mətni dərk etməyə şərait yaradır. Bundan başqa, bəzən oxucu dildə birbaşa anlaşılmayan söz və ifadələrin mənasını məhz diskurs, müəyyən kontekst daxilində müəyyənləşdirir. Deyksis nitq aktından asılı olaraq danışan və adresat arasında müəyyən uzaqlıq və yaxınlıq, başqa sözlə, məkan və zaman kontekstini aydınlaşdırmağa imkan verir. İngilis dilində *this*, *here*, *now* zərf və əvəzlilikləri yaxınlıq (proksimal), *that*, *there*, *then* zərf və əvəzlilikləri isə uzaqlıq ifadə edən (distal) deyksislər hesab olunur. Proksimal deyksis birmənalı olaraq danışana aid məkan və zamanı əks etdirir. Məsələn, *now* zərfini danışanın nitqinin zaman müddətinə işarə edən deyktik mərkəzi kimi çıxış edir.

Distal deyksis isə danışandan məkanca kənara yönəlmiş olur. Lakin bəzi dillərdə yaxın adresat, danışan və yaxın adresatdan kənarda – müəyyən uzaqlıqda olan şəxsləri bildirən deyksislərə də rast gəlmək olar. Məsələn, yapon dilində *o* işarə əvəzliyi həm adresata yaxın *sore*, həm də danışan və adresatdan uzaq *are* sözləri, proksimal *bu* əvəzliyi isə danışana yaxın *kore* sözü ilə ifadə olunur.

Sözlərin kontekst daxilində verilməsi müəyyən sözlərin aydınlaşdırılması və mənanın tam ifadə edilməsi üçün vacibdir. Məsələn, ingilis dilində *here*, *there*, *now*, *then*, *yesterday*, *today* və *tomorrow* zərfləri, *this*, *that*, *you*, *me*, *she*, *him*, *it*, *them* əvəzlilikləri kontekstxaricində anlaşılmaz olur. Dil vahidi ilə ifadə edilmiş bu və ya digər fikri anlamaq üçün müəyyən məlumatların olması vacibdir. Məsələn, danışanın kim olduğu, söhbətin kimə yönəldiyi, söhbətin kimin haqqında aparıldığı, hansı zamana və məkana aid olması belə məlumatlardandır. Konteksti təyin edən bu tipli məlumatlar qeyri-linqvistik məlumatlar adlanır, çünki belə məlumatlar dilin qrammatik quruluşuna aid deyil, onların yalnız ifadə vasitələri (söz, cümlə, söz birləşməsi) linqvistik vasitələrdir.

Məkan bildirən deyksislər hər bir dildə danışan bu və ya digər şəkildə ətrafındakı məkan kontekstinə əsaslanır. Əlbəttə, danışanın mövcud olduğu məkan ilə onun nitqinin cərəyan etdiyi və kontekstin aid olduğu zaman arasında sərhəd mövcuddur. Məkan bildirən deyktik xarakterli sözlərə əsasən işarə əvəzlilikləri aid edilir. İng. *this*, *that*, *these*, *those*, azərb. *bu*, *o*, frans. *ici*, *la*, alm. *Diese* buna misal ola bilər. Deyktik mənanı bəzi feyllərdə malik olur, məsələn, ing. *come*, *go*, alm. *kommen*, *gehen*, frans. *venir*, *aller*. Bəzi zərflər və sözlər də məkan bildirən deyksis kimi çıxış edə bilər, məsələn, ing. *here*, *there* əvəzlilikləri, *in*, *on* sözləri (*in the classroom*, *on the chair*). Məkan deyksisləri həmçinin yaxınlıq və uzaqlıq mənalı da ifadə edir. Məsələn, ing. *here*, *this*, *these* danışana yaxın olan məkanı, *there*, *that*, *those* isə danışandan uzaq məsafəni bildirir. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, belə deyksislər məkan mənasını heç də həmişə dəqiq şəkildə ifadə edə bilmir, çünki onların bildirdiyi məkan istənilən ərazi, otaq, şəhər və s. ola bilər.

Məkan bildirən deyksislərin əsasında bəzən psixoloji məsafə də dayanır. Fiziki və psixoloji məsafələrin üst-üstə düşdüyü hallar da olur. Müq. et: *I don't like that* 'Mən onu xoşlamıram' cümləsində danışan öz boşqabındakı yeməyi nəzərdə tutaraq, özündən psixoloji cəhətdən uzaq və özünə fiziki cəhətdən yaxın bir məkana işarə edir.

Zaman bildirən deyksislər. Dildə zaman məfhumu əsasən məkan konsepti daxilində zamanın metaforik strukturuna əsaslanır. Zaman və məkan arasındakı əlaqə məkan terminləri fonunda ortaya

çıxan zaman mənalı ifadələrin inkişafına əsaslanır. Zaman xətti üç yerə bölünür: indiki, keçmiş və gələcək. İndiki zaman deytik mərkəz kimi konseptuallaşdırılır. Məsələn, ingilis dilində bu, *now* sözü ilə ifadə olunur. *Now* 'indi' söhbət aktının cərəyan etdiyi zamanı göstərir, lakin o, söhbət aktından da geniş zamanı ifadə edə bilər. Məsələn: *Peter is now thirty years old* 'Peterin indi 30 yaşı vardır'. Deytik mərkəz keçmiş və gələcək zamandan tamamilə fərqlənir. Bunun üçün ingilis dilində müxtəlif deytik ifadələr mövcuddur. Məsələn, *then* 'sonra' zərfi həm gələcək, həm də keçmiş zamana aid olur, lakin *soon* 'tezliklə' və *ago* 'əvvəl, qabaq' kimi zərflər isə yalnız bir zaman kəsiyinə aid olur. Onlar ayrı-ayrılıqda keçmiş və gələcəyə aid olur. Müq. et:

- *I was still in school then.* - Mən **onda** hələ məktəbli idim. (keçmiş zaman).
- *I'll be ready then.* – Mən **onda** hazır olacam(gələcək zaman).
- *I'll be there soon.* - Mən tezliklə orda olacam. (gələcək zaman).
- *Ten years ago I was a graduate student.* – 10 il **əvvəl** mən məzun idim. (keçmiş zaman).

Zaman mənalı deyksislərə aşağıdakıları nümunə göstərmək olar: ing. *now, then, soon, before, later, ago, yesterday, today, tomorrow, next, last Monday, this week, last year*, azərb. *indi, sonra, onda, tezliklə, əvvəl, sonralar, dünən, bu gün, sabah, bazar ertəsi, bu həftə, gələn həftə, gələn il, keçən il*, frans. *maintenant, alors, bientôt, devant, antan, demainmatin, demainsoir*.

İngilis dilində zaman mənalı deyksislər əsasən zaman kateqoriyasında ortaya çıxır.

İndiki zaman yaxınlıq, keçmiş zaman isə uzaqlıq bildirir. Keçmişdə baş vermiş hər hansı bir hadisə danışanın indiki vəziyyətindən uzaqda baş verib: *I could swim in my childhood.* – Mən uşaqlıqda üzə bilirdim. Müəyyən hadisə danışanın mövcud vəziyyəti ilə ziddiyyət təşkil edir və reallıqla uzlaşmırsa, bu, distal deyksislə ifadə edilir. Məsələn: *I could be there if I had a lot of money.* - Mənim çoxlu pulum olsaydı, orada olardım. Bu tipli situasiyalar ingilis dilində özünü feilin subjektiv formasında və şərt budaq cümlələrində (*if*-clause) göstərir:

- *If I had a chance, I would study abroad.* – Şansım olsaydı, xaricdə oxuyardım.
- *If I were child again, I wouldn't like to grow up.* – Əgər yenidən uşaq olsaydım, böyümək istəməzdim.

Hər iki cümlədə kontekst danışanın söhbət anındakı vəziyyətinə ziddir.

Kommunikativ aktın həyata keçirilməsi və başa düşülməsi çox vaxt nitqin iştirakçılarının sosial fərqləri, sosial statusu haqqında biliklərin daxil edildiyi praqmatik bacarıq, davranış tərzini haqqında məlumatlılıq və eksplisit və implisit linvistik səriştə ilə bağlı olur. Deyksis də praqmatikaya aid məsələlərdən biri kimi dilçilər, filosoflar və psixoloqlar üçün həmişə böyük maraq doğurmuşdur.

ZOONIMLƏRLƏ İŞLƏNƏN ATALAR SÖZLƏRİNİN SEMANTİK XÜSUIYYƏTLƏRİ

Cəmilə ORUCOVA

Bakı Slavyan Universiteti
cemileorucova@yahoo.com
AZƏRBAYCAN

Atalar sözləri hər bir xalqın adət-ənənəsi, yaşayış tərzini, həyata baxışı, baş verən hadisələrə münasibəti və s. bu kimi faktorlarla bağlıdır. Mahiyyət etibarilə, atalar sözləri əxlaqi-mənəvi davranışları özündə ehtiva edir və dərin məzmunu ilə seçilir. Atalar sözləri xalq ədəbiyyatına mənsub olub müəllifi məlum olmayan müdrik deyimlərdir. Atalar sözləri müəyyən ibrətəməz fikirləri bir məfhum kimi qısa, obrazlı, bitkin şəkildə ifadə edir. Demək olar ki, bütün atalar sözü həyatı hadisələrlə əlaqədar olaraq yaranır və zaman keçdikcə, öz mənşəyindən uzaqlaşdıqca abstraktlaşır, ümumiləşir və öz həqiqi mənasını itirir. Bu baxımdan da atalar sözləri frazeologiya bəhsində tədqiq edilir. Çünki atalar sözləri də sabitdir və dildə hazır şəkildə mövcuddur.

Bu ibrətəməz ifadələr şəxs adları, bitki, rəng, heyvan adları ilə ifadə oluna bilər. Bu cür atalar sözləri metaforik səciyyə daşıyır. İngilis dilində zoonimlər ilə ifadə olunan çoxlu sayda atalar sözlərinə rast gəlmək olar. Məlumdur ki, atalar sözləri dildə hazır şəkildə mövcuddur. Odur ki, onların bir dildən digərinə tərcüməsi zamanı hərfi tərcümədən qaçmaq lazımdır, tərcümə hansı dilə olunursa,

həmin dilin öz sistemində həmin atalar sözüne uyğun ekvivalent verilməlidir. Məsələn, aşağıdakı misallara nəzər salaq:

“All asses wag their ears” –Bu atalar sözünün hərfi tərcüməsi belədir: Bütün eşşəklər qulaqlarını tərpədir. Lakin, bu konkret bir məna ifadə etmədiyi üçün tərcüməni belə veririk: Bütün axmaqlar özlərini ağıllı sayırlar. Göründüyü kimi bu ifadə sözbəsöz tərcümə olunmayıb.

İngilis dilində olan bəzi atalar sözləri isə struktur baxımından azərbaycan dilində eyni cür ifadə olunur. Yəni, hər iki dilə aid olan atalar sözündə eyni heyvan adı eyni situasiyaya aid olunur. Məsələn : Fish begins to stink at the head- Balıq başdan iyələnər. Every bird likes its own nest- a) hər quşa öz yuvası xoşdur, b) hər kəsə öz vətəni şirindir. Bit the bird in the eye-Quşu gözündən vurmaq və s. Bu cür atalar sözlərinin mənasını dərhal anlamaq olur. Çünki hər iki dildə eyni məsələyə münasibət eyni zoonimlə ifadə olunur. Lakin, aşağıda göstərilən atalar sözlərində fərqli heyvan adları işlədilmişdir. İngilis dilində “bear” (ayı) , azərbaycan dilində “it”.

He must have iron nails that scratches a bear (ayını cırmaqlayanın dəmir dırnaqları olmalıdır) İtlə dostluq edənün dəyəni yanında gərək.

Bu növ atalar sözlərində mənanı dərhal anlamaq çətinlik yaradır. Odur ki, onları ya əvvəldən əzbərlənməli ya da kontekstə uyğun tərcümə olunmalıdır.

Zoonimlərlə ifadə olunan atalar sözlərinin semantik xüsusiyyəti bilavasitə onların istinad etdiyi hadisə, məsələ ilə bağlıdır. Bu növ atalar sözləri metaforik xarakterə malik olduğundan, heyvanlara xas olan xüsusiyyətlər (şir-liderlik, cəsarətlik, eşşək-avam, qanmaz, küt adamı, tülkü-bic, hiyləgər, yaltaq, dovşan-qorxaq, inək-kök, yöndəmsiz, meymun-eybəcər, çirkin, tutuquşu-müstəqil fikri olmayan, it, at-sədaqətli, vəfalı adamı səciyyələndirir və s.) insanlara aid olunur, onların xarakterini açmaq, əməllərini, hərəkətlərini üzə çıxartmaq üçün istifadə olunur. Məsələn : lion-hearted-şir ürəkli, lion is not so fierce as he is painted-aslan deyildiyi qədər də yırtıcı deyil. Fox knows much but more he who catches it- Tülkü bicdir, amma, tülkünü tutan ondan da bicdir. Yəni, dinsizin öhdəsindən imansız gələr. Hare-hearted- cəsarətsiz, qorxaq. Hares may pull dead lions by the beard-At ölüb, itlərin bayramıdır.

Bir sıra hallarda ingilis dilində müəyyən zoonimlə ifadə olunan atalar sözü azərbaycan dilinə fərqli zoonimlə tərcümə olunur. Bu göstərir ki, İngilis və Azərbaycan dillərində zoonimlərlə ifadə olunan ifadələrin semantikasında üst-üstə düşməyən cəhətlər var. Bu da onunla əlaqədardır ki, müxtəlif xalqlar heyvanlara xas olan xüsusiyyətləri fərqli tərəfdən görə bilər. İngilis dilində “bayquş” müsbət mənada işlədilsə, “müdrək adam”ı ifadə edirsə, Azərbaycan dilində “fələkət gətirən, xaraba qoyan, uğursuz adam”ı xarakterizə edir. Məsələn: One’s handwriting is like chicken tracks (hərfi tərcümə: xətti toyuq-cücə izlərinə/eşlənməsinə oxşayır) –İlan qurbağa kimi yazmaq, xətti ilan-qurbağa kimi olmaq. Göründüyü kimi, xətti pis olan şəxsin yazısını ingilislər toyuq-cücə eşlənməsinə bənzədib, azərbaycan dilində isə ilan-qurbağaya bənzədilib. Deməli, hər bir xalqın təfəkküründə heyvanlarla bağlı anlayış müxtəlif ola bilər.

İngilis dilində olan bir sıra atalar sözləri azərbaycan dilinə bir neçə formada tərcümə olunur. İfadə formasına görə fərqli olsalar da, mahiyyət etibarilə onlar oxşardır. Məsələn: If you run after two hares, you will catch neither -1) İki dovşanın dalınca qaçsan, heç birini tuta bilməzsən, 2) Çox istəyən azdan da olar, 3) Bir əldə iki qarpız tutmaq olmaz.

Zoonimlərlə ifadə olunan atalar sözlərinin semantik xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, onların mənası birbaşa olaraq metaforik səciyyə daşıyır və bununla da məna transformasiyası baş verir ki, bu da insanlara xas olan cəhətlərə istinad edilir. Bu cür atalar sözləri insanın daxili aləminin, xarakterik xüsusiyyətlərinin aşkarlanmasına təkən verən məcazlaşmış, daşlaşmış məna ifadə edən, metaforikləşmiş ifadələrdir. Bu cür birləşmələrin metaforik zoonimlər adlanmasına səbəb onların yaranmasında metaforanın-köçürmə əlamətinin iştirakıdır. Zoonimlərlə işlənən atalar sözləri istər bədii ədəbiyyatda, istərsə də canlı danışq dilində mühim yer tutur. İngilis dilində olan zoonimlərdən ibarət atalar sözlərinin mənasını aydınlaşdırmaq üçün xüsusi tərtib olunmuş lüğətlərdən istifadə etmək məqsədəuyğundur.

ОСОБЕННОСТИ НЕАФФИКСАЛЬНОГО СПОСОБА ОБРАЗОВАНИЯ ДИМИНУТИВОВ В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

Нурлана МАМЕДОВА

Азербайджанский Университет Языков

nurlanamamedova777@gmail.com

AZƏRBAYCAN

Диминутив от (лат. *deminutes* “уменьшительный”) слово или форма слова передающее субъективно-оценочное значения, объёма и т.п. Диминутивность-это особое языковое явление связанное, прежде всего с указанием на уменьшение размера объекта. Под диминутивом или диминутивным образованием понимается единица, объективирующая семантику диминутивности и связанную с ней эмотивность. Диминутивность связана с категорией количества, величины, так как обозначает явление или предмет, меньший по сравнению с общепринятым образцом. Категория диминутивности исследуется на базе разных языков, так как данная категория обнаружена практически во всех языках мира. В основном, исследуется морфологические способы образования категории диминутивности, и большинство работ ограничиваются исследованием в области словообразования. Традиционно, категория выражается с помощью аффиксов, иногда прилагательных. Однако, не во всех языках мира уменьшительность или диминутивность проявляется как грамматическая категория. С одной стороны, не во всех языках можно образовать диминутив с помощью аффикса, а с другой стороны, диминутивный аффикс не имеет постоянного значения и изменяется в зависимости от семантики слова. Согласно мнению К.П.Шнейдера диминутивы английского языка образуются двумя способами: аффиксальный способ (морфологический или синтетический) и неаффиксальный способ (синтаксический или аналитический). Неаффиксальный способ образования диминутивов реализуется посредством словосочетания, рифмирования и на уровне лексемы.

На уровне словообразования диминутивы образуются путём соединения существительного и прилагательного. Прилагательные могут быть выражены следующими словами: *little small tiny dear poor sweet young wee* и т.д. В толковом словаре *little* имеет следующее определение: 1) *small or small in comparison* 2) *small is often used to indicate affection, tenderness, regard, admiration, or the contrary, depending upon the context.*

Диминутивы с *little* могут выражать как положительные так и отрицательные эмоциональные-субъективные оценки. *Dont you dare speak to me like that, you little minx.* - Как вы смеете разговаривать так со мной противная девчонка. (Субъективное отношение говорящего к предмету высказывания - добродушно-ласковое, содержащее оттенок иронии.) *About half – past eight I passed by an absurd little theatre, with great flaring gas jets and gaudy play-bills* - Около половины десятого я проходил мимо какого-то жалкого театрешка с большими газовыми миловками и кричащими афишами у входа.

Прилагательное *small* в первом значении является синонимом прилагательного *little*. Хотя многие не чувствуют разницу в употреблении прилагательных *small* и *little* эти слова не являются абсолютными синонимами. Местоимение *little* сочетает в себе две семы: сему малости и сему оценки. Прилагательное *small* же является нейтральным с точки зрения эмотивного содержания. Местоимения *small* и *little* могут одновременно употребляться. *She was a little small thing, they say, almost like a child.*

- Так фитюлечка вроде девчонки!

Прилагательное *poor* имеет следующие толкования в словаре: 1) *having little money* 2) *deserving or needing help or sympathy, often ironic.*

Диминутив *poor* могут выражать как положительные так и отрицательные эмоциональные - субъективные оценки. *You poor thickheaded thing* - Дурачок ты этакий. (ласковое отношение к предмету высказывания) *Poor thing-does it want to see its mother!* - Младенчик к маме захотел! (сочувствие и лёгкий оттенок иронии).

Прилагательное *old* имеет следующие толкования в словаре: 1) *contrasted with young/having lived a long time*; 2) *used in addressing persons and with names (nicknames) giving intimacy, or in*

joking style. К на и более употребительным сочетаниям относятся следующие: *old boy/girl/chap/son/man/thing/fellow* и близкие по значению (*old Henry/Nick*) ит.д.

Прилагательное *young* также теряет своё основное лексическое значение и употребляется в словосочетаниях с эмоционально - субъективными оценками для передачи иронического шутливого и ласкательного отношения говорящего к предмету высказывания. *What an ear they are doing here, young creature.* (положительная эмоционально – субъективная оценка.) *Where have you found that ugly young brute, I wonder?* (отрицательная эмоционально - субъективная оценка.)

В.И.Шаховский отмечает что в современной литературе до сих пор отсутствует единое мнение о статусе прилагательного *young* как выразителя эмоционально-субъективной оценки. Прилагательное *dear* в отличие от других слов может употребляться и в контактной позиции к существительному. Часто передаётся в русском языке следующими словами милочка, голубчик, голубка, дружок, батюшка, матушка.

Daughter dear, go and fetch me some water.

Прилагательные *tiny* означают *very small (diminutive)* *O dear, what a sweet tiny broach!*

В английском языке часто употребляются такие рифмированные образования как *itty-bitty, teeny-weeny, teeny-weensy* (маленький, крошечный, очень маленький крошечный). *They were living in a itty-bitty house completely overshadowed by trees.* Однако диминутивы образованные путем рифмирования могут быть лишены сем уменьшительности ласкательности и даже уничижительности и стать основными компонентами фамильярности, лёгкого отношения. Например, *airy-fairy* имеет следующие переводы: 1) воздушный, грациозный, изящный, лёгкий, 2) витающий в облаках; мечтательный; причудливый. *He seem to be rather airy-fairy about his intentions.*

Смежным с диминутивностью явлением является усечение. Усечение является основным способом образования диминутивов имён собственных путём добавления диминутивных суффиксов *-y, -ie* ит.д. *Mike-Michal, Andy-Andrew, Japs-Japanese, Arnold 1986-84.* В обиходе употребляются и следующие диминутивы образованные путём усечения. *uncle-unkie, grandmother-granny, nightdress-nightie, pinafore-pinnie.*

Лексический способ образования диминутивов особенно отражается в названиях детёнышей животных. Например, *calf-телёнок, детёныш (оленья слона кита); cub-детёныш зверя (обычно лисы волка медведя); foal-жеребёнок ослёнок; whelp-щенок детёныш (дикого зверя).* Однако во многих эти диминутивы употребляются и для характеристики людей: *cub-юнец, молокосос, ученик, новичок, неопытный игрок; fox-первокурсник; whelp-молодой человек, юноша или девушка; colt-неопытный человек, новичок неопытный игрок.*

Многие диминутивы образованные лексическим способом перестают восприниматься как диминутивы из-за немотивированности и переходят в разряд метафор и следовательно диминутивная семантика постепенно стирается из таких лексем и становятся нейтральными единицами.

LINGUISTIC NATURE OF METAPHOR

Valida KARIMOVA

Khazar University

vkerimova@khazar.org

AZERBAIJAN

The Great Russian Encyclopedia entry on "Linguistics" (1998) gives the following definition of the term "metaphor": "trails...or the mechanism of speech consisting in the use of the word, denoting a class of objects, phenomena, etc., for characterization or naming another class of objects similar to this in any respect. In a broader sense, the term "metaphor" is applied to any kind of use of words in indirect value". Thus, summarizing the material on this issue, we consider it sufficient to emphasize the characteristics of metaphor, including a transfer of name ("the use of the word for characterization

of another class of objects”) and the basis of similarity (“likeness with this class in any respect”). Regarding the similarities as stated above, this thesis is devoted to metaphor as it operates with the concepts of “comparison”, “duplication (double)”, “original and new value” and “attribute”.

Thus, these interpretations reveal that metaphor is used in the existence of two things, two thoughts, or two concepts, and, very importantly, one must always have in mind that one of the concepts is known, or “studied”. It provides a foundation, or a benchmark for comparison or “transfer” of a characteristic. With the help of this transfer, the other concept is characterized by some feature, often unexpected. Describing the concept of metaphor, M.V. Nikitin identified the known similarity of denotations (presumably two) on the basis of which the name of one item also becomes the name of the second.

When creating metaphors, one establishes the similarities of two concepts, or two entities; one can perceive something in common. Metaphor allows us to understand what is compared (by similarity). This common “something” is associated with the notion of a sign or signs and provides the likeness that they are the reason for postponement. In the field of language signs and concepts function as components of the value. Perhaps, therefore, it is often referred not to the transference of the name, but to its meaning, or figurative meaning. When building metaphors some signs stand out in the affinity, because of the similarity there is a sort of attraction, and the entity that is thought of as the compared one gains the ability to be called by a word – the standard of comparison.

In brief, metaphor, by definition, is “the ratio of subject-logical knowledge and contextual value based on the similarity of the features of two concepts”.

Types of metaphor in literature

I.R. Galperin distinguishes “living (original)” and “trite or dead metaphors” and also analyzes a detailed metaphor, noting that it can be expressed by any meaningful part of speech: predicate, noun, adjective, verb, adverb.

For example: “Notre Dame squats in the dark.” The metaphor “squats” is expressed by the verb, which acts in the function of the predicate in the sentence. In the verb to squat (in squats) is the ratio of the two values. One value of the subject-logic – “to rest in a crouching position with the knees bent and the weight on the feet” (Lingvo ABBYY X3), the second contextual value – “to rest” (one of the signs of locating).

An example of a metaphor expressed by the adjective (participial II) is so-called metaphorical epithet: “And the skirts! What a sight were those skirts! They were nothing but vast decorated pyramids; on the summit of each was stuck the upper half of a princess.” The metaphor is expressed by adjective (participial II) “decorated”, it is the identification of two concepts: “nice, beautiful” and “high”. An example of a metaphor expressed by the adverb is: The leaves fell sorrowfully. ‘Sad falling leaves’.

Depending on their patterns, metaphors are differentiated between simple and prolonged. A simple metaphor, as in the examples above, is based on the actualization of one or several symptoms that are common to metaphorized and metaphorizing components. However, in literary speech, and especially in poetry, often there are cases when the author for the purpose of image development updates other signs too, extending the idea. This is a prolonged metaphor.

Metaphor and its linguistic functions

In this work the following functions of metaphor in literature are described:

- nominative
- informative
- mnemonic
- genre formation
- text formation
- style formation
- heuristic
- explanatory
- emotional-evaluative
- ethical
- encoding

To summarize, we observe a contradiction between the idea of the encoding role of metaphor and its textual argumentation. A metaphor is not just combined with other methods to headline or conceal a sense — it gives a totally different (compared with the same metonymy) scheme of encoding and decoding of meaning, and perhaps in a single word uses a combination of metaphorical and metonymic codes. We have seen that metaphor can play a complex role in discourse.

POSTMODERN LITERATURE OF THE USA (BASED ON DONALD BARTHELME)

Nərmin ƏLİYEVƏ

Qafqaz University
narminAli777@box.az
AZERBAIJAN

Postmodernism—A late 20th-century style and concept in the arts, architecture, and criticism, which represents a departure from modernism and is characterized by the self-conscious use of earlier styles and conventions, a mixing of different artistic styles and media, and a general distrust of theories. In 1979 Jean-François Lyotard published “The Postmodern Condition” so this term first entered the philosophical lexicon. Lyotard is considered as one of the most influential postmodern theorists. The term Postmodern literature is used to describe works of literature that were produced after World War II (after 1945). The essential objective of po-mo literature is to break away from conventional traditions through experimentation with new literary devices, forms, genres, styles etc. Post-modernism is the term used to suggest a reaction or response to modernism in the late twentieth century.

There are some differences between these two terms:

Modernism believes in rational thought while postmodernists believe everything is irrational. According to modernists there are universal values and tend to be somewhat optimistic whereas postmodernists believe that only local values have importance. Modernists point the values of European or Western thought whereas postmodern authors believe in multiculturalism. Modernists are objective; postmodernists are subjective. Modernists consider that life is purposeful; postmodernists believe that life is meaningless or that meaning is purely subjective and relative. Modernists believe in permanence; postmodernists believe in transience. Modernists are not very political whereas postmodernists politicize everything.

Themes and Techniques

Postmodern literature also often rejects the boundaries between 'high' and 'low' forms of art and literature, as well as the distinctions between different genres and forms of writing and storytelling. Here are some examples of stylistic techniques that are often used in postmodern literature. Many postmodern utilize pastiche. It is a combination of elements of other genres and styles of literature to create a new narrative. Some representatives of this trend feature metafiction in their writing, which is writing about writing. For Post-modern authors irony, playfulness, and black humor were main techniques. They mainly choose serious subjects, like wars and conspiracy theories, and describe their histories ironically and humorously. Detective fiction, science fiction, and war fiction, songs, pop culture references, and well-known, obscure, and fictional history are considered famous elements. The acknowledgement of previous literary works in a story is intertextuality. This is an attempt to make the reader aware of its fictionality, and the presence of the author. Postmodernist themes are: Memory, Loss & death, the sense of paranoia, Meaninglessness of human existence, Alienation of individuals, Lack of communication, Feelings of anxiety, Fragmentation & discontinuity and etc.

American postmodern authors who used postmodern narrative techniques and style appeared and started to dominate American fiction as late as in the 1960s. There are many well-known representatives of this trend or style. They are: John Hawkes (The Cannibal) James Patrick Donleavy (The Ginger Man), John Simmons Barth (The Sot-Weed Factor), Kurt Vonnegut (Breakfast of Champions), Thomas Ruggles Pynchon (V), Toni Morrison (Beloved), Bret Easton Ellis (Less Than Zero), Gilbert Sorrentino (Mulligan Stew), Joseph Heller (Catch-22) and so on. Postmodern

authors, who, through the use of postmodern narrative techniques, were dealing with the problems of ethnic, sexual and gender identities and who tried to undermine traditional social, gender, ethnic, racial, and sexual relationships in their literary works. These authors understood these relationships as authoritarian and through a radical postmodern undermining of these relationships and their depiction in past literary works (male as a dominant member of a family oppressing woman, father as a patriarchal figure in the western history, white colonizer of the black and other races understood as privileged and superior to the other races and ethnic groups). Donald Barthelme was a popular American writer known for his postmodern, surrealistic style. He was a short story writer and novelist known for his playful, postmodernist style of short fiction. Like John Barth, Barthelme was also a theorist, critic and academic. He worked for the Post newspaper, was drafted to Korea during the War, studied journalism at the University of Houston, Texas, worked as an editor for Forum, temporary director of Contemporary Arts Museum of Houston, editor of Location, Distinguished Visiting Professor of English at the City University of New York. These jobs have enabled him to apply and play with different theories, philosophies in his works and he published in the New Yorker magazine in early 1960s. This famous author of Postmodernism often parodies popular literary genres such as medieval romances (The King), fairy tales (Snow White, Glass Mountain), film thrillers (Hiding Man) and many others. Barthelme's fiction is marked by radical irony, linguistic play, parody and fragmentation that he develops into a metaphor of contemporary postmodern condition. "The King" is a postmodern parody of Arthurian romances and consists of four short fragmented chapters including meditation on different subjects such as war, beauty, love, adultery and etc. His short stories were collected in "Come Back, City Life, Great Days, Sixty Stories, Amateurs, Unnatural Acts, Doctor Caligari". We can see different themes in his writings such as war, politics, the relationships between the past and present present and past and many others. These themes and experimental narrative techniques were pointed in his postmodern experimental novels "Snow White" is an example of.

RACISM IN EUROPEAN AMERICAN WRITERS' WORKS

Alizade SARVIN

Qafqaz University
alizade_servin@yahoo.com
AZERBAIJAN

The subject of racism has been an energetic point for basic verbal conflict since around the 1950s, with researchers looking at the treatment of different sorts of segregation in view of race, religion, or sex in abstract works—over a wide span of time—and in addition in the states of mind of the essayists themselves. Now and again bigotry is a conspicuous, or even the boss topic, while in different works commentators have uncovered supremacist states of mind that serve as hidden presumptions, yet may not be promptly apparent the peruse.

A few experts have drawn closer the investigation of bigotry in exploring to write its qualities generously. For example, Laura Niesen De Aruña has expounded on bigot and settler rivers in Caribbean writing, while Frances A. Della Cava and Madeline H. Engel have referred to cases of bias against Blacks, Jews, and women in late criminologist fiction. Some other general methodologies were included examining how the part of paleness plays in fiction, as Rebecca Aanerud has done. Researchers have likewise been especially inspired by talking about the behaviour of bigotry in fiction composed by and about African Americans

Different critics have concentrated on the topic of prejudice in individual works of writing. Frances W. Kaye, for instance, proceeds with an enduring and fiery examination about narrow-mindedness in Mark Twain's "The Adventures of Huckleberry Finn" (1884). Anna Shannon Elfenbein has discovered Kate Chopin's control of racial and sex generalizations in "The Awakening (1899)", and André Bleikasten has considered William Faulkner's portrayal of untouchables—racial and other—and their treatment by Southern culture. Artistic researchers and biographers have additionally made suppositions and came to decisions about different creators' position toward racism because of

their treatment of the subject in their works. Clare R. Goldfarb has expounded on William Dean Howells' own perspective of prejudice in view of a few of his works, for example, while Thomas R. Tietze and Gary Riedl have examined Jack London's state of mind toward bigotry as displayed in his short stories about the South Seas. Toni D. Knott has safeguarded Ernest Hemingway's treatment of bigotry into *Have and Have Not* (1937), and Chinua Achebe has composed comprehensively about Joseph Conrad's supremacist treatment of Africa and Africans in *Heart of Darkness*.

In English Language, literature grew up and started publishing in the mid-20th century. The most important in this period is appearing first African novel that written by Olive Schreiner "The story of African Farm".

Moreover, there have other vital novelists include Sarah G. Millin, with her major work *God's Stepchildren* (1924); Alan Paton, who brought the world's attention to the situation of black people in South Africa with his famous novel *Cry, the Beloved Country* (1948) this novel, established Paton as the most eloquent voice of South African liberal humanism. Then wrote such as the novel *Too Late the Phalarope* (1953) and the stories in *Debbie Go Home* (1961).

The fifties also saw a new generation of black writers talking about their conditions, and their lives using their own voices and their silence scream. The popular magazine was their forum. Two of these voices are Lewis NKosi and Ezekiel Mphahlele. (Louis Hotz, Dora Leah Sowden, and Joseph Sherman)

Among fictional works that appeared from South Africa was written an adventure-type story. These stories' main theme was the life of colonial heroes, who were reduced to an enemy or servant of white men. . The first texts produced by black authors dealt with African history, especially the history of kings like Chaka. The novelist Thomas Mofolo wrote *Chaka* (1931) about the famous Zulu military leader. Later on new political themes predominated South African novels and short stories, which was white- black racism that has become a central issue in South African Literature. Dan Jacobson's early writing dealt with social and race conflict in South Africa. In addition, Lewis Sowden in *The Crooked Bluegum* (1955) and Gerald Gordon (1909–1998) in *Let the Day Perish* (1952) deal with social and racial themes. Furthermore with J. Grenfell Williams of "I Am Black" (1936), was the first South African novel to view life from the black African's standpoint. In addition to that, Der Regn hot Farshpetigt ("The Rains Cam Late"), short stories by Nehemiah Levinsky (1901–1957), showed insight and compassion regarding the interrelationships between blacks and coloreds.

During apartheid, the theme of blacks' oppression became more popular. The novel by Alan Paton's *Cry the Beloved Country*, was published that period. It depicts the effects of racial prejudice and the oppression of black people of South African society. It is the story of a black old man who travels to Johannesburg in search of his son, who had fallen victim to the corrupting influence of the city. It deals with social and racial themes that criticize the policy of apartheid. In addition, he produced *Too Late the Phalarope* (1953), another text criticizing Apartheid politics, in particular *the Immorality Act, which forbade interracial relations*. Moreover, Nadine Gordimer tried to provide for the outside world a devastating picture of what it was like to live under apartheid. Sarah Gertrude Millin has an opposite point of view about the apartheid regime, she was initially a devout supporter of Jan Smuts' government, and then later became something of an apologist for apartheid.

In conclusion, European writers generally wrote this theme very obviously and deeply. African society, apartheid, racism, black people suffered from this regime. It is obvious that, our literature deals with our history, which we learn all about history from it.

FEMİNİZM VƏ DİLÇİLİK NƏZƏRİYYƏSİ

Əzizə SALAMOVA

Azərbaycan Dillər Universiteti

ezizesalam@yahoo.com

AZƏRBAYCAN

Dil, cins və cinslərin fərqliliyi dilçilərin, feministlərin, antropoloqların, sosioloqların, psixolinqvistlərin və s. maraqlandığı, diqqət mərkəzində olduğu sahə olmuşdur. Ünsiyyət, diskurs təhlili, ictimai həyatda və mediada dil, dil ideologiyası, dil və qloballaşma və sosiolinqvistikanın metodologiyası ilə əlaqədar yazılarla məşğul olan dilçilər və feministlər həmişə mövcud olmuşdur və mövcuddur. Akademik həyatın xaricində qadınların ehtiyacları və narahatlıqları və kənarında qadınların dəyər verib saxladıqları xüsusiyyətləri və s. əsərlərdə oxucular üçün maraqlı hesab olunur.

İngilis dilçi və feministi D.Kameron 1985-ci ildə “Feminizm və Dilçilik Nəzəriyyəsi” (“Feminist and Linguistic Theory”) kitabını çap etdirir. Həmin kitab iki dəfə nəşr olundu, dəfələrlə yenidən çap olundu. Dünyanın bir çox dillərinə tərcümə edildi. D.Kameronun yazılarından çoxu akademik oxuculara, xüsusilə də qadın tədqiqatlarında ixtisaslaşmış mütəxəssislərə və dilçilərə ünvanlanır.

“Feminizm və Dilçilik nəzəriyyəsi” kitabı qadınların və kişilərin dil istifadəsində cinsi fərqliliyi və dilə, dilin təbiətinə cinsi ayrılığın təsirlərini araşdırırdı. O, bu tədqiqatında bu nəzəriyyənin xülasəsini verir və onun dəyərini izah edir. O izah edir ki, hər bir kəsin dil vərdisləri, onun təsiri, dəyişməsi və bununla əlaqədar olan hər bir şey cins əsaslı qeyri-bərabərlikdən qaynaqlanır. Onun sözləri ilə desək, “biz dilçiliyin sərhədlərindən kənara çıxma bilməyən əsarət nəzəriyyəsinin məhdudiyətini qəbul etməliyik” (Kameron 1985:171).

“Feminizm və Dilçilik nəzəriyyəsi” çap olunandan bəri qadınların istifadə etdiyi dil və qadınların statusunu təqdim edən dil və s. bu kimi sahədə tədqiqatlar çoxalmağa başladı. Kameron Amerika kişi kollec tələbələri barədə olan təsadüfi qeybəti, söz-söhbəti təhlil edərək və onlardan tez-tez sitatlar gətirərək bir tədqiqat yerinə yetirdi və bu tədqiqatı ilə yeniliyə imza atdı. Onun məlumatı qadınlara münasibətdə kişilərin dəyişkən stereotiplərinin olduğunu göstərirdi (Kameron 1997:54).

Dilin və cinsin tədqiq edilməsinə D.Kameronun töhfəsi danılmazdır. O, eyni zamanda bir neçə məşhur mövzular barədə tənqidi mövqedən də çıxış etmişdir və bu da onun fəaliyyətinin uğuru adlanır. Məsələn, o, avstraliyalı feminist Deyl Spenderin “Kişinin Yaradığı Dil” (“Man Made Language”;1980) əsəri barədə fikirlər söyləmişdir. D.Spender mübahisə edirdi ki, dil nüfuzlu bir şəkildə kişilərin təcrübəsinə və fikirlərinə təsir edir. O yazırdı: “preskriptiv qrammatikanın qaydalarını kişilər yaratmışdır və hələ də kişilər bu qaydalarda əsas mühafizlərdir” (Spender 1980:160). Bu da qadınların nöqsanlarından xəbər verir və onların mənaya nəzarət etməsini və lingvistik əminliyini istisna edir. D.Spenderin kitabını diqqətlə oxuyan və təhlil edən D.Kameron onun gümanlarını rədd edirdi. Əksinə, D.Kameron dili qeyri-müəyyən və kontekstual cəhətdən müəyyən olunmuş kimi nəzərdə tuturdu. Belə ki, ‘bütün dil istifadəçiləri öz mənalarını yaradırlar və öz mülahizələrində son dərəcə yaradıcıdırlar’ (Kameron 2006:16).

D.Kameron həmçinin erkən klassiklərdən hesab olunan R.Lakofun “Dil və Qadınların Yeri” (“Language and Women’s Place;1975) əsərinə münasibət bildirmişdir. R.Lakof qadınların nitqini sosial subordinasiya ünsiyyətini nizama salan xüsusiyyətlərə malik olan nitq kimi xarakterizə edir. Elə bil ki, onlar ayırıcı sual verirlər: (Bu kifayətdir, elə deyilmi? (It is enough, isn’t it?). Onun izahına görə qadınların təsdiq cümləsində işlətdiyi ton belə, onların sual verib cavab alma amaçlarını əks etdirir. Məsələn, I’m leaving at 6 o’clock (Mən saat altıda yola düşürəm) cümləsi onların dilində sual kimi səslənir; yüngül narahatçılığı əks etdirən sual şəkli və s. D.Kameron və onunla həmfikir olan digər feministlər qadınların dillərinin “qüsurlu, çatışmazlığı” olan modelinə müzakirə təşkil etmişdilər. O iddia edirdi ki, bir sıra ayırıcı sualların qadınlar tərəfindən işlədilməsi R.Lakofun qeyd etdiyi kimi, qadınların asılılıq xüsusiyyətlərini deyil, əksinə onların asılılığa müqavimətini əks etdirir. Qadınlar belə suallar verməklə ünsiyyətin aparıcı vasitəsi olduqlarını sübut edirlər və qadın gücsüzlüyü barədə gümanları alt-üst edirlər.

Qadınların dilinin qüsurları barədə olan modellərdən biri də “Fərq” (difference) modeli idi ki, D.Kameron onu ciddi tənqid etmişdi. Deborah Tannen (1990) və Con Greylə (1992) əlaqələndirilmiş

bu model qadınların dilləri ilə kişilərin dillərini xarakterizə edir və iki cinsin diskurs üslubunu və məqsədlərini qarşılaşdırır. D.Tannenə görə qadınlar dildən əlaqə yaratmaq və söhbət etmək, digər insanlarla ünsiyyətə girmək üçün istifadə etdikləri halda, kişilər dildən problemləri həll etmək və sosial statuslarını qaldırmaq üçün istifadə edirlər. Hər iki tərəfin fərqli söhbət üslubi bir-birinə uymayanda, qarışıq-cins söhbəti açılmamış qalır. D.Kameron həm məşhur, həm də akademik yazıları təhlil edərək kvazi-dialektual fərqi qadın və kişi dillərinin qarşılaşdırılmasının bir növü kimi qəbul edir. Fərq modelində D.Kameronu narahat edən məsələlərdən biri də budur ki, bu model qadın və kişi dil fərqliliyini əsas götürürdü. Bu model oğlanların və qızların nə üçün fərqli şəkildə sosiallaşmasını araşdırmaq məsələsindən uzaq idi. Modelin tərəfdarı D.Tannen müəllimlərə üz tutaraq deyirdi ki, qadınları öyrətməyin ən yaxşı yolu onların kiçik qruplarda müzakirəyə cəlb olunaraq öyrədilməsidir, nəinki onlar daha böyük və mübahisə apararaq öyrədilməlidirlər. Buna münasibət bildirərək D.Kameron yazır: “Kiçik müzakirələr və böyük mübahisələr bizim “mədəniyyətimizin dillərinin gücüdür”. Əgər D.Tannerin iddia etdiyi ictimai təhqir kimi qadınların kiçik sinif otaqlarında öyrədilməsi lazımdırsa, bu qadınların üzləşdiyi münasibətli təzyiqlə əlaqəlidir. Qadınlar üçün zəka muxtariyyəti və akademik uğur münasibətli sosial və cins fərqliliyinin məqbuluğundan irəli gəlir. Bu problemin feminist həlli budur ki, qadınları diskomfort yaradan kontekstlərdən uzaqlaşdırmaq yox, onları hər bir işə cəlb etmək və güclü dildən kənarında yerinə onları güclü dildən istifadə etmələrinə şərait yaratmaq lazımdır”.

D.Kameronun işlərində əsas diqqətə çatan budur ki, digər akademik sahələrdə, yaxud qeyri-akademik sahələrdə olduğu kimi dilçilikdə də qadınların yaradıcılığında müəyyən məhdudluqları müşahidə etmək olar.

Araşdırmalar göstərir ki, qadınların istər dilçi və feministlərin müdafiyyə çıxartdıqları əsas müddəa qadınların haqlarının pozulması, onların uğradıqları işgəncə, istər cinsi, istər fiziki, istər maddi və s. kişilərin təzyiqindən yaranmağı diqqətə çatdırmaqdır. Məsələn, ingilis feminist yazıçısı Virciniya Vulfun əsərləri ilə tanış olanda rast gəldiyimiz amillərdən: qadınların təcavüzə məruz qalması, kişilər tərəfindən işgəncə olunması, haqlarının pozulması və s. hallara çox rast gəlirik.

Qadın dünyasını tam anlamı ilə əsərlərində əks etdirən bilən V.Vulf qadın yaşadığı həyatda niyə özünü xoşbəxt hiss etmir, yaxud qadın niyə alçaldılır, təhqir edilir kimi suallara cavab tapmadığı oxucunun ixtiyarına buraxır. V.Vulfun “Özünə aid bir otaq” (“A room of one’s own”) (1929) əsəri feminist hərəkatını əks etdirən klassik bir əsər hesab edilir. İstər feminist ədəbiyyatında yazıçının yaratdığı xəyalı surətlər, istərsə adi həyatda rast gəlinən kişilər tərəfindən qadınlara tez-tez eşitdirilən təhqiredici, qadının gücünü kiçildən bir sual var: “Qadınların kişilər qədər qabiliyyəti varmı? Niyə görə Şekspir kimi bir dahi qadınların arasından da yetişməyib?” Mücərrəd və anlamsız bir sual! V.Vulfun əsərində, yaxud əsərlərində bu sualın cavabı qadınlar tərəfindən izah olunur və sonda yazıçı qadınlara belə səslənir: “Pulunuzu qazanın, özünüzə ayrıca bir otaq tutun və boş vaxtınızı müəyyən edin. Yazmağa başlayın, kişilərin nə deyəcəyini düşünmədən yazın!” ...

İNGİLİS DİLİNDƏ NƏZAKƏT FORMALARININ LİNGVİSTİK TƏTQIQININ ƏSAS XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Çinarə ŞAHBAZLI

Qərb universitetinin doktorantı və müəllimi

chinara.shahbazli@mail.ru

AZƏRBAYCAN

İlk dəfə 1978-ci ildə Penelope Brown və Stephen Levinson tərəfindən nəzəri şəkildə əsası qoyulan nəzakət nəzəriyyəsi iki hissədən ibarət təqdim olunmuşdu. Birinci hissə nəzakətin təbiətindən, xüsusiyyətlərindən bəhs edən fundamental nəzəriyyə hesab olunurdu. İkinci hissə isə nəzakət strategiyalarından bəhs edirdi. İkinci hissədə göstərilən bütün nümunələr üç dildə təqdim olunmuşdu: ingilis, tzeltal və tamil dillərində. İşin nəzəri hissəsində müəlliflər müsbət və mənfi nəzakət anlayışını qeyd etmişdilər. müsbət və mənfi nəzakətin ifadə olunması üçün kifayət qədər bariz nümunələr göstərməklə bu mövzunu ətraflı şəkildə aşılamışdılar. Brown və Levinsona görə müsbət və mənfi

nəzakət insan mədəniyyətində vahid şəkildə mövcud olur və sosial münasibətlərdə söhbət zamanı, ünsiyyət vaxtı yaranan terminlər əsasında zəruri olaraq meydana çıxır. Baxamayaraq ki, nəzəriyyə universallıq xüsusiyyətlərinə malik idi, bəzi tədqiqatçılar bu nəzəriyyəni Anqlo-Saksonların ənənələri əsasında formalaşdığı üçün tənqid edirdilər. Məhz bu səbəbdən, Matsumonun yapon dilçiliyində fərqli şəkildə tədqiq etdiyi nəzakət nəzəriyyəsi daha lazımi hesab olunur. Bununla belə Grice və Hoffmanın əsərlərinə nəzər yetirdikdə P. Brown və S. Levinsonun linqvistik nəzakət nəzəriyyəsinin bir neçə onilliklər pragmatikada aparıcı olduğunu açıq-aşkar görmək olur. Müəlliflər aşağıdakı nəzakət strategiyalarını qeyd edirdilər:

1. Müsbət nəzakət strategiyası
2. Mənfi nəzakət strategiyası
3. Açıq nəzakət strategiyası
4. Örtülü nəzakət strategiyası
5. Etibarzədələyici strategiya

Strategiyaların seçilməsi yaranmış vəziyyətdən, xüsusilə də danışan tərəflə dinləyən tərəfasında mövcud olan ünsiyyətdən asılı olaraq dəyişir. P. Brown və S. Levinson öz nəzəriyyələrində sosioloji fərqlərin strategiya seçiminə necə təsir göstərdiyini hesablaya bilmək üçün aşağıdakı üç modeli təqdim etmişdilər:

1. Danışan tərəflə dinləyən tərəf arasında mövcud olan social məsafə
2. Danışan tərəflə dinləyən tərəfin nisbi qüvvəsi
3. Xüsusi mədəniyyətlərdə mövqelərin mütləq sıralanması:

Mövzunu daha geniş şəkildə tədqiq edən Leech nəzakətin prinsiplərini təqdim etdi.

1. Ədəb, əxlaq prinsipi
2. Alicənablıq prinsipi
3. Lütf prinsipi
4. Təvazökarlıq prinsipi
5. Razılaşma prinsipi
6. Rəğbət prinsipi

Təbii dillərə tətbiq olunduğu üçün müəllifin tədqiq etdiyi prinsiplər dolğun nəzəriyyə hesab olunurdu.

19-cu əsr Amerika yazıçısı Joss Billings qeyd edirdi: “Nəzakət məntiqdən daha yaxşıdır. Bu yolla insanlar özlərinin belə inana bilmədiklərinə başqalarını inandıra bilirlər.”

Hələ Qədim Roma və Yunan mədəniyyətlərində formalaşmağa başlayan, 15-ci əsrdə inkişaf mərhələsinə qədəm qoyan və 20-ci əsrdə nəzəriyyə halında təqdim olunan nəzakət anlayışı bütün mərhələlərdə üç qızıl qaydanı özündə ehtiva edirdi:

1. Sui-istifadə etmə!
2. Seçim ver!
3. İnsanların özlərini yaxşı hissetmələrinə şərait yarat!

Qədim Yunan və Roma sivilizasiyalarında ritorika mahir, bacarıqlı davamçılar tərəfindən qorunub saxalanan akademik intizam və bütün parametrlərdə - məhkəmə qanunlarında, ticarətdə, bilik sahələrində, təntənəli natiqlikdə, siyasətdə və ictimai əlaqələrdə mədəniyyətlərdə və siyasi müzakirələrdə mühakimələrin tənqidi qiymətləndirilməsi idi. Aristotel, Demosthenes, Cicero və Quintilian öz traktatlarında intizamın müasir nəzəriyyələrə uyğun gələn fundamental əsaslarını işləyib hazırlamışdılar. Nəzakətin ritorik ifadəsi sonralar David Hume'nin fəlsəfəsində öz əksini tapdı. Müəllif təbii hissləri ifadə etmək üçün natiqlərin üç əsas qaydaya riayət etməli olduqlarını qeyd edirdi:

1. İstifadə olunacaq nəzakət ifadələri nitqin gözəlliyinə ziyan verməməlidir.
2. İfadə olunan fikirlər asanlıqla tələffüz olunmalı və başa düşülən olmalıdır.
3. Natiqlik sadə və vahid olmalıdır.

İnsanların müəyyən meyarlar əsasında qruplaşması, bu meyarların sosial yönümlüyü onların təfəkküründə bir sıra hadisələr, həmin hadisələrin baş vermə ardıcılığı və qanunauyğunluğu, hadisələrdə iştirak solumun qruplarının kiçik kollektivlərin nitqinə təsir göstərir. Sosial diferensiasiya belə bir qrupun dilində yeni söz və ifadələr yaranmasına yol açır. Deməli, dilin sosial xüsusiyyətləri özünü dilin tarixi inkişaf prosesində, cəmiyyətdə sosial təbəqələrin tərkib və mövqə cəhətdən dəyişməsi ilə bağlı olur. İnsan kollektivləri ilə bağlı lokal amillərin təsiri nəticəsində dilin daşıyıcıları olan müxtəlif sosial təbəqələrin təşkil etdiyi tam yaradır. Dil daşıyıcılarının sosial statusu fərqli müraciət formalarının işlədilməsinə əsas verir.

Sosial quruluşun dilin quruluşundakı dəyişkənliklə əlaqəsi sosial təbəqələr və onları birləşdirən bütün elementlərlə vəhdətdə aydınlaşdırıla bilər. Peşə, mədəniyyət, adət-ənənə, yaşayış məskənin eyniliyi şərtlərinin hər biri dildə izini buraxır. Lakin bu amillər eyni dilin daşıyıcıları arasındakı ünsiyyət imkanlarını pozmur, onların bir-birini anlamasına əsaslı şəkildə mane olmur. Dilin sosial diferensiasiyası da tarixən qədim dövrlərə gedib çıxsa da, danışıq dili və onun strukturunda sosial təbəqələşmə ilə bağlı əsaslı fərqlər tarixən sonralar meydana gəlmişdir.

Cəmiyyətdə hökm sürən, fəaliyyətdə olan qayda-qanun, nizam öz-özlüyündə dilin sosial diferensiasiyası üçün zəmin yaratsa da, onun reallaşmasının başqa tələb və şərtləri də vardır. Ümumiyyətlə, dilin tarixi inkişafı solumun inkişafı ilə paralel getmişdir. Buna görə də tədqiqatçılar "tarixi dil" anlayışından istifadə edərkən yanılmırlar. "Tarixi dil həmişə daxili dəyişikliklərə məruz qalır. Belə dildə ümumilikdə çox az dərəcədə dərinə getmiş daxili fərqlərin 3 əsas tipi özünü göstərir : a) diatopik, yəni məkanda olan fərqlər ; b) distraktik, yəni dil cəmiyyətinin sosial-mədəni layları arasındakı fərqlər ; c) diafatik, yəni müxtəlif ifadə vasitələri arasındakı fərqlər. Eyni bir sosial-mədəni lay içərisində müəyyən bioloji qruplar (kişilər, qadınlar və gənclər) və "peşə" sahələri üçün xarakterik olan eyni dil ifadələri də diafatik kimi nəzərdən keçirilə bilər".

Yazılanlardan da görüldüyü kimi nəzakət anlayışı kifayət qədər geniş və hər dövrün tələbinə cavab verən bir nəzəriyyədir. Nəzakət formalarından istifadə edilməklə hörmət və daha sıx münasibət formalaşdırmaq, ünsiyyət bacarıqlarını inkişaf etdirmək olar.

UİLYAM QOLDINQ TƏDQIQATLARDA

Ülkər ƏSGƏROVA

Azərbaycan Dillər Universiteti

ulkeraskerovaa@gmail.com

AZƏRBAYCAN

İngilis yazıçısı Uilyam Qoldinq romanlarında bütöv bir əsrin incəsənət və fəlsəfəsinin cizgiləri, xüsusiyyətləri müşahidə olunan, əsərləri təkcə ingilisdilli ölkələrdə deyil, digər ölkələrdə də məktəb proqramına salınan, XX əsr ingilis ədəbiyyatının klassikasına çevrilmiş və yaradıcılığına olan maraq XXI əsrdə də azalmayan bir sənətkardır. Yazıçı "Üzmənin ritualları" (1980) romanına görə Buker mükafatı ilə təltif olunmuş, 1983- cü ildə isə söz sənətinə verdiyi əvəzsiz töhfələrinə görə Nobel mükafatına layiq görülmüşdür.

Yazıçının ilk romanının işıq üzü gördüyü gündən etibarən onun yaradıcılığı alim və tənqidçilərin diqqət mərkəzinə çevrildi. Nəticədə qoldinqşünaslıq az qala yarıməsrlük bir tarixi əhatə edərək, yazıçının əsərlərinin tədqiq edilməsini bir neçə dövrə ayırmağa imkan verdi. İlk dəfə olaraq belə bir bölgü Qoldinqin ilk bibliografi olan C. Beyker tərəfindən edilmişdi. O, dəfələrlə Qoldinqin əsərlərinə yazılmış elmi əsərlər külliyyatı, məqalə, resenziyalara redaktorluq etmişdi. 80- ci illərin sonunda Beyker tədqiqinin nəticəsi olaraq yazıçının yaradıcılığını 3 mərhələyə ayırdı.

Birinci mərhələ 50- ci illərin II yarısı 60- illəri əhatə edirdi. Bu illərdə Qoldinqin yaradıcılığına əsasən çıxışlar, məqalələr, məruzələr, müsahibələr aiddir. 30- illərin məqalələrinin əksəriyyəti resenziya xarakteri daşıyırdı, onlarla alim yazıçının ilk əsərlərinə qiymət vermək, üstünlüklər və çatışmazlıqları göstərmək və onun ədəbiyyatdakı yerinin müəyyənləşdirmək istəyirdi.

Məqalələrin əksəriyyətinin tematikası əsərlərin problematikası ilə bağlı idi və müəlliflər yazıçının toxunduğu məsələlər, qaldırdığı problemlərlə bağlı eyni fikrə gəlirdilər ki, Qoldinqin qaldırdığı əsas məsələlər insan, onun təbiəti, şəxsiyyətin ətraf mühitdə özünü tapması kimi məsələləri əhatə edirdi.

Bu mövzuların açılmasında, müəlliflər müəyyən bir fəlsəfi cərəyanın izlərinin tapmağa çalışırdılar. Məhz bu səbəbdən də müəllif mövqeyi müxtəlif prizmalardan izah edilirdi. Məsələn, R. Fridman Qoldinqin romanlarında " XVIII əsrin ideyalarının bərpasını " ortaya çıxarmışdı, T. Koskren isə əksinə olaraq onun əsərlərində russoizmin ideyalarının yenidən açılmasını görürdü, U. Alen, P. Qrin və F. Kermod Qoldinqi "dindar romançı" adlandırırdılar, çünki o, ilkin günah ideyasından çıxış edirdi. Nəticədə, 70 – illərin əvvəllərində artıq belə bir nəticəyə gəldi ki, Qoldinqin əsərlərinin mövzusunu istənilən fəlsəfi cərəyanı, sistemə aid etmək olar.

Amma artıq 60 – illərin II yarısında əsərlərin xarakteri bilinər dərəcədə dəyişdi. İlk monoqrafiya xarakterli tədqiqatlar yaranmağa başladı və bu tədqiqatların müəllifləri Qoldinqin bir sıra əsərlərinin analizi əsasında onlarda müşahidə olunan ümumi tendensiyaları müəyyənləşdirir və yazıçının yaradıcı-

lığının bütöv bir konsepsiyasını yaratmağa, təsvir etməyə çalışırdılar. Onlar ingilis tədqiqatçıları K.Pumbeton, J.İ.Xodson, amerika tədqiqatçıları - B.Dik, B.Oldsi, C. Ueintrayb və S. Xaynz idi. Onların tədqiqatlarında yazıçının romanlarının poetikasının müxtəlif sualları nəzərdən keçirilirdi. Bu yolla müəlliflər obrazlılığın ümumi xarakterini müəyyən etməyə çalışırdılar. Məsələn, B.Dik, C. Uitli və S.Haynz əsərlərin simvolik təbiəti haqqında bəhs edir, bəzən hətta buna təkid edirdilər, Oldsi və Ueintrayb “alleqoriya” terminindən istifadə edirdilər. Bəziləri (P.Qrin, F.Kermud) simvollarda xristian ünsürlər, əsərlər axtarırdılar, digərləri isə - mifoloji (C.Beyker), üçüncülər, obrazlar sisteminin analizinə müraciət edirdilər (A.Broys, İ.Meylin, S.Haynz). Eyni zamanda, əsas, mərkəzi problemlərdən biri də Qoldinqin romanlarının janr mənsubiyyəti olaraq qalırdı. (C.Piter, V.S.Pritçel, M.Uolterin məqalələri) O dövrün tədqiqatçılarının xüsusi marağını Qoldinqin əsərlərinin mənbələri, digər ədəbi əsərlərlə aparılan paralellər maraqlandırır. (B.Oldsi, S.Ueintrayb, J.İ.Xodson). Ən çox hallarda “Milçəklərin hökmdarı” romanı R.M.Balantaynın, D.Defonun, C.Sviftin və digərlərinin belə demək olarsa ada romanları ilə müqayisə olunurdu.

Elə bu vaxtlarda antik ədəbiyyat və mifologizmin yazıçının yaradıcılığına təsiri haqqında tədqiqatlar meydana gəlməyə başlayır. Bu illərin tədqiqatlarının nəticəsi olaraq tədqiqatçılar o fikrə gəlirdi ki, məqsəd, üslub və priyomların özünəməxsusluğu ingilis ədəbiyyatında unikal bir hadisədir.

B.Oldsi və S.Ueintrayb Qoldinq sənətinin özəllikləri olaraq öncəki illərin ədəbi materiallarından istifadəsi, keçmişə olan alleqoriya ilə indinin realistik nəqli arasındakı kəsiyin, sərhəddin aradan qaldırılması, sözdə emosiya və situasiyanı birləşdirmək cəhdi nəticəsində metadilin yaranmasını qeyd edirdilər. Nəticədə, Qərb alimləri Qoldinqin yaradıcılığını hər hansı bir bədii istiqamətə aid etməkdən imtina edir, onun metod və dünyaduyum tərzinin orijinallığını vurğulayırdılar: “Qoldinq bizim müasirlərimiz arasında ən orijinaldır. Qoldinq bizi dövrümüzün insanının bitməyən aqoniyası ilə təsirləndirir.

R.Robinoviç 1950-60 - cı illər ingilis ədəbiyyatı haqqında olan icmalında belə bir fikir səsləndirir, əsrin ortalarında ingilis ədəbiyyatında inkişaf edən və ənənəvi təhkiyəyə qayıtmaqdan ibarət olan ümumi tendensiyaya əks olaraq onu təlqin edirdi ki, Qoldinq ingilis yazıçılarının müharibədən əvvəlki dövrdə artıq başladığı eksperimenti davam etdirir: “U.Qoldinq, N.Dennis, J.İ.Darrel kimi yazıçılar ənənəvi bədii sistemləri qoruyub saxlamağa olan hazırlıqlarını göstərirlər.”

Ümumiyyətlə demək olar ki, 70-ci illər Qoldinq nəsi haqqında olan araşdırmalar və müxtəlif yönümlü materialların toplanma dövrü oldu. Bu ümumi fonda istisna olaraq fərqli bir yanaşma kimi Taygerin monoqrafiyası görünür ki, bu tədqiqatın əsasında Qoldinq əsərlərinin analizinin təməli kimi ideoqrafik roman nəzəriyyəsi təqdim olunur. Romanların strukturuna kompleks şəkildə nəzər salmaq onların problematikasına yeni baxış bucağı altında baxmağa da imkan verdi. Taygerin düşüncəsinə görə, Qoldinqin bütün romanları yazıçının müasir dünyada insanın tragizmini aradan qaldırmağına yönələn addımdır: “Hər bir romanda müasir insanın qəbul etdiyi fiziki dünya və qəbul etmədiyi, ancaq yazıçının fikrincə tamamilə silə bilmədiyi mənəvi, ruhsal dünya arasında bağ, əlaqə yaratmaq cəhdi var.”

XX əsrin son iki onilliyində Qoldinqin yaradıcılığı yenə də alimlərin diqqət mərkəzində idi və bu yeni romanların meydana gəlməsi ilə bağlı idi: “Görünən zülmət” (1976) “Üzmənin ritualları” (1980), “Kağız adam” (1984), “Rumbun dördü ikisi” (1987), “Aşağıda alov” (1989).

Artıq sağlığında Qoldinq dünya ədəbiyyatının klassiklərindən birinə çevrilir və onun əsərləri artıq heç bir şübhə doğurmur, artıq yazıçının bütün yaradıcılıq yolunu əhatə edən elmi araşdırmalar meydana gəlir. Bəzi tədqiqatçılar artıq ənənəvi olan mövcud istiqamətləri inkişaf etdirir. Məsələn, S.Boyd Qoldinq romanlarında ingilis ədəbiyyatı nümunələri ilə olan bütün yeni paralelləri tapır, onu öz əvvəlini U.Şeks pirin yaradıcılığından alan insan qəlbində olan şərin inkişaf mənbəyi problemi maraqlandırır. N.Diken-Faller Qoldinq pritiçalarında olan simvolikanın izahına, açılmasına müraciət etdi.

Qoldinqin yaradıcılığının öyrənilməsində digər aspekt müəllif mövqeyi məsələsi oldu. Yazıçının insana optimist və ya pessimist yöndən yaşamasının polemikası başladı. V. İvaşevayazıçınının dərin pessimizmi ilə bağlı belə bir qənaətə gəlmişdi ki, Qoldinq insana düzəlmək dəyişmək üçün heç bir şans, ümid buraxmır. Müəllifin “Milçəklərin hökmdarı” romanından “Görünən zülmət” romanında qədər keçdiyi inkişaf yolunu analiz edərkən tədqiqatçı pessimistik, bədbin motivlərin dərinləşdiyini, artdığını vurğulayırdı: “Yazıçının ən çox düşündüyü, mübahisə etməyi sevdiyi humanizm artıq bəlli şəkildə məğlub xarakter alır.” (3,43). A.Yelistratova isə əksinə, əmin edirdi ki, Qoldinq humanist yazıçıdır. Amma bizim fikrimizcə optimizm və pessimizm məsələsi yazıçının fəlsəfi mövqeyini müəyyənləşdirmək və onun pritiçalarının gizli mənasını anlamaq üçün çox dardır.

TÜRK DİLİ

ŞƏRQ ƏDƏBİYYATINDA TƏZKİRƏ ƏNƏNƏSİ

Leyla MƏMMƏDZADƏ

AMEA Z.M.Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutunun dissertantı

leylamemmedzade@ymail.com

AZƏRBAYCAN

Şərq dünyasında elm və mədəniyyət iki istiqamətdə inkişaf etmişdir. Bir tərəfdən bu inkişaf müxtəlif elm sahələrində çoxsaylı əsərlərin, şer divanlarının, dilçilik kitablarının Quran elmlərinə dair bir sıra sanballı əsərlərin meydana çıxması ilə təzahür etmiş, digər tərəfdən isə, bu əsərlər toplanmış, təsnif edilmiş, təfsirlər yazılmış və bununla da, İslam dünyasında güclü bir ənənənin, keçmiş irsin toplanıb qorunmasının və şərqə məxsus antologiyaların, təzkirələrin, habelə haşiyə ədəbiyyatının yaranmasına rəvac vermişdir. Müasir dünyamızda ərəb-islam mədəniyyətinin inkişafındakı bu ikinci istiqamət aktualıq kəsb etməyə başlamış, islam mədəni irsinin dərkində antologiyaların rolu etiraf edilib araşdırılmağa başlanmışdır.

"Zikr" kökündən əmələ gələn və "xatırlamağı" nəzərdə tutan "təzkirə", quruluş etibarilə antologiya anlayışına uyğun gəlsə də strukturları və dil xüsusiyyətləri baxımından ədəbiyyat tarixi əsərlərindən və antologiyalardan fərqli xüsusiyyətlərə malikdirlər. Təzkirəçilik ənənəsi İslam mədəniyyətinə xasdır. Mənşəyi müsəlmanların ilk dövrlərində başlanan təfsir və hədis tədqiqatlarına, daha sonra isə ərəb ədəbiyyatındakı "tabaqat"lara gedib çıxır. "Tabaqat" bir növ ədəbiyyat tarixi təsiri bağışlayan əsərlər olub ayrı-ayrı şairlərin həyat və yaradıcılığı barədə onları müxtəlif prinsiplər əsasında qruplaşdırmaqla məlumat verir. Məşhur Tabaqat əsərlərindən İbn Səllam əl-Cumahinin Tabaqat Fuhul əş-Şuəra, İbn əl-Mutəzzin Tabaqat əş-Şuəra, İbn Sədin Tabaqat əl-Kübrasını göstərə bilərik. Yazıldığı dövr haqqında yeganə ədəbiyyat qaynaqlarından biri olan bu əsərlər ərəb və fars millətlərinin bir-birləriylə qaynayıb-qarışması nəticəsində isə, fars ədəbiyyatına "təzkirə" adıyla keçmişdir. Terminin bu şəkildə məşhurluq qazanması XII əsrin məşhur İran şairi və mütəfəkkiri Fəridəddin Əttarın Təzkirətül-övliya əsərinin İslam dünyasında sevilib intişar tapmasını ilə bağlıdır. Təzkirətül-övliya müqəddəslərə, övliyalara həsr olunmuş mənqibələr toplusudur. Daha sonra təzkirə termini türk ədəbiyyatına keçmiş və türk coğrafiyasında XV əsrdən başlayaraq XX əsrə qədər müəyyən qədər dəyişikliklərlə müşayiət olunan ənənə halında davam etdirilmişdir. Anadolu, Azərbaycan, İran, Hindistan və s. ərazilərdə təzkirələrin minlərlə nümunələrinə rast gəlinir.

Təzkirə ərəb, fars, türk və digər şərq ədəbiyyatlarında forma və üslub baxımından müstəqil xüsusiyyətlərə sahibdir. Təzkirədə çox hallarda tərcümeyi-halı təqdim edilən şəxsin doğum tarixi göstərilir, bioqrafiyası təqdim edilən şəxslərin ölüm tarixləri mümkün olduğu ölçüdə göstərilir hətta ölüm tarixləri əsasında tərtib edilmiş təzkirələr də vardır. Burada haqqında danışılan kəsin hansı bölgədən çıxdığı, hansı dövrdə yaşadığı, kimdən təhsil aldığı, künyəsi və ləqəbi haqda izahat, həyatında baş verən əhəmiyyətli hadisələr, yaradıcılığı, yəni qələmə aldığı əsərlər, şairlərin şeirlərindən nümunələr, bəzi hallarda bu nümunələrin izahı və s. məlumatlar göstərilir. Təzkirədə təqdim edilən məlumatlar əvvəlki dövrdə yazılmış təzkirələr, müxtəlif rəvayətlər və digər əlavə ədəbiyyatlardan götürülür. Çox vaxt eyni şəxs barəsində müxtəlif antologiyalarda xəbər verilsə də, haqqında olan məlumatlar təkrarlanır. Şairlərə aid şeir nümunələri isə ümumiyyətlə onların divanlarında, məcmuələrdə toplanmışdır. Bəzən divanlar, bioqrafik məlumatlar üçün qaynaq rolunu oynayır.

Qeyd etdiyimiz kimi təzkirələr, əlifba sırası, şəxsin yaşadığı dövr, coğrafi mənsubiyyət və s. müxtəlif prinsiplər əsasında nəzmlə, nəslə və ya səclə (qafiyəli nəslə) tərtib olunurdu.

Şair təzkirələrində, şairlər müsəlman olmalıdır və. Ərəb, fars və türk təzkirəçilər arasında davam edən bu ənənə, XIX əsrdə Seyid Əzim Şirvaninin ilk dəfə rus şairi Puşkin haqqında məlumat verməsi ilə pozulmuşdur.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi təzkirə ənənəsi başlanğıcını ərəb ədəbiyyatından götürmüşdür. Qeyd edilməlidir ki, adı çəkilən tabaqat əsərlərinin yaranmasını əslində islamaqədərki ədəbiyyatda

ravilərin (ərəb cəmiyyətində yazı olmayan vaxtlar zəmanə şairlərinin şerhlərini əzbər bilən adamlar) qələmə aldığı toplular, habelə Quran təfsirləri və hədislər şərtləndirmişdir. Tabaqatlardan sonra şair və alim Əbu Təmmamın hazırladığı yüzrlərlə şairin seçilmiş poeziya nümunələrini əhatə edən əsəri ərəb antologiya tarixinin başlanğıcı hesab olunur. Bu mənbə əsrlər sonra da istifadə olunmuş, onun əsasında neçə-neçə təzkirələr tərtib olunmuşdur. Ondan sonra Əl-İsfahaninin əməvi və abbasi dövründə yaşayan müğənni və şairləri təsnif etdiyi “Kitab-əl-Əğani” əsəri, İbn əl Mutəzzin “Mucəmm əş-Şüəra”, Əs-Səalibinin “Yətimətüdü dəhr”, Baxərzinin “Dumyət əl qəsr”, İbn Xəllikanın “Vəfəyat əl Əyan” və digər dəyərli təzkirələri qeyd edə bilərik.

Fars ədəbiyyatına gəlincə bunlardan ən barizi Avfi'ninqələmə aldığı 300-ə yaxın şairin həyat hekayəsi ilə seçmə şeirlərini ehtiva edən antologiya xarakterli “Lübabül-əlbab” əsəri, Hindistan dayetişən iranlı təzkirəçi Əbu Talib xanın 25 il mənbə toplayıb Əli Kulik Xani Valihin “Riyâzüş-şüəra” və Mir Şəmsəddin Dəhləvinin “Xülasətül-bədi” əsərlərindən bəhrələnərək yazdığı, 494 iranlı şairin bioqrafiyasını yer aldığı “Xülasətül-əfkar” əsərini, 845 fars şairini əhatə edən “Atəşpərəst” təzkirəsi, bunlardan əlavə “Təzkirətüş Şüəra”, “Təhfəyi Sami” və s. göstərə bilərik.

Türk ədəbiyyatında müstəqil bioqrafik kitab olaraq qələmə alınan ilk örnək, Lamiinin “Nəfəhatül-üns”ün tərcümə və zeylini ehtiva edən “Fütuhul-mücahidin li Tərvihil qulubil-müşahidin” adını daşıyan əsərdir. Bundan əlavə Əlişir Nəvainin Məcəlisün-Nəfəis, Həsən Çələbinin Təzkirətüş-Şüəra, Əhdinin “Gülşəni şüəra”, Bəyaninin “Təzkirəişüəra” sını və s qeyd etmək olar.

Vüsalə Musalı azərbaycanlı müəlliflər tərəfindən müxtəlif sahələrdə XVI əsrdən XXI əsrə qədər ümumilikdə 41 təzkirə yazıldığını qeyd etmişdir. Onlardan bəzilərinin adlarını qeyd etməklə kifayətlənəcəyik: Sam mirzə Təhfəyi-Sami, Əhdi Bağdadi Gülşəni-şüəra, Əbdürrəzzaq bəy Dünbülü “Təcrübətül-əhrar və təsliyyətül əbrar”, Məhəmməd qulu Mirzə Qacar “Təzkirəyi-Xosrovi”, Seyid Əzim Şirvani “Təzkirə”, Məhəmməd Kazım Əsrar Əlişah Təbrizi “Behcətüş-şüəra”, Əli Rza mirzə Qacar “Bosatinül-xaqaniyyə”

Təzkirələr haqqında müxtəlif vaxtlarda tənqidi fikirlər səslənsə də onları yalnız şairlər haqqında məlumat verən əsərlər deyil, eyni zamanda bizə dövrün tarixini, ictimai mühitini, ədəbiyyat dünyasını, ədəbi anlayış və dəyər sistemini köçürən tənqid mahiyyətini əks etdirdiyini düşünürük. Belə ki, fars, türk və s. xalqların yaddan çıxmış qələm əhli barədə xəbərlər məhz ərəb antologiyaları sayəsində tarixin yaddaşından silinmədi və ayrı-ayrı xalqların nümayəndələri orta əsrlər ərəb mənbələri əsasında öz xallarının ərəbdilli, farsdilli və s. şair və ədibləri haqqında məlumatlar əldə etməyə başladı. Azərbaycanda təzkirə ədəbiyyatının öyrənilməsi birbaşa keçmiş mədəniyyətimizə olan maraq, orta əsrlərdə yaranmış elmi-mədəni irsimizin araşdırılması zərurəti ilə bağlıdır.

ALI SUAVI'NIN DİL HAKKINDAKI GÖRÜŞLERİ

Musa KƏRİM
Qafqaz Universiteti
musa-kerim@mail.ru
AZƏRBAYCAN

Nüşabə MƏMMƏDLİ
Qafqaz Universiteti
AZƏRBAYCAN

Türk dilinin keçirdiği tarihi gelişim ve sadeleşmesi süreci dil ve edebiyat tarihçileri tarafından incelenmiştir. Bu mesele günümüze kadar her çağda karşımıza çıkmaktadır. Çünkü Osmanlı Devletinin büyümesi, onun dil olarak gelişmesine ve ihtiyaca binaen dile yabancı kelimelerin girmesine neden olmuştur. Dil gelişimi sürecinde dile başka dillerden kelimelerin girmesi zenginleşmesi çok önemli husulardan dır.

XIX. yüzyılın başlarında Tanzimat Fermanı'nın kabul edilmesi Osmanlı Devletinin Batılılaşma yolunda yeni sürece girdiğinin resmi olarak göstergesi idi. Yenilikçi devlet büyükleri, aydınlar ve edipler yenileşme sürecinin başarılı olmasında halkın aydınlanmasının gerekli olduğunu görerek ilk başta dilin sadeleştirilmesi meselesini ortaya attılar. Tanzimat Dönemine kadar 500 yılı aşkın tarihi bir gelişim süreci geçiren Divan Edebiyatında süslü ve sanatlı ifadeler, Arapça Farsça kelime ve terkipler kullanılmıştır. Tanzimat Döneminde düşünce merkezinde amaç, halkın aydınlanması meselesi olduğu için gelenek dışına çıkılır ve dilin sadeleşmesi esas alınarak dilin sadeleşmesi düşüncesi ön plana atılır.

Aslında dilin sadeleşmesi meselsi bir devlet siyasetidir. Tanzimat ediplerinin hemen hemen hepsi dilin gelişimi ile ilgili birçok yazılar yazmışlardır. Bunu Şinasi'den başlayarak birçok ediplerde görebiliriz. Bu ediplerin her birinin dil üzerine değerli fikirleri vardır. Bunların arasında Ali Suavi'nin kendine özgü bir yeri vardır. Ali Suavi, İslami bir zihniyete dayanarak eserler yazmış ve tercümelemeler yapmıştır. Fakat bazen aydın bir Osmanlı milliyetçisi gibi, bazen de bir Türkçü ve Türkoloji araştırmacısı gibi düşünmüş ve çalışmıştır.⁽¹⁾

Türkçe'nin sadeleşmesi, yazı dilinin konuşma diline yaklaştırma meselesi pek çok aydının kafasını meşgul etmiştir. Şinasi, "Tercüman'ı Ahval" gazetesinde Türk gazete dili oluşturmanın yolunu açmıştır. Ancak şu da bir gerçektir ki, Şinasi, Ziya Paşa ve Namık Kemal gibi kendi dönemlerinin önde gelen aydınları Türkçenin sadeleşmesi meselesinde Ali Suavi kadar konuşma diline yakın bir yazı dili kullanmamışlardır.⁽²⁾ Ali Suavi'yi diğer aydınlardan ayıran özellik Türkçe ve Türkoloji ile ilgili etkili yazılarıdır. Tanzimat Döneminde Türkçenin yabancı dillerin etkisinden kurtulması ve sadeleşmesi Ali Suavi'nin adı ile bağlıdır. Ona göre "Türkçeye" "Osmanlıca" demek yanlıştır. "Osmanlı" kelimesi son zamanlarda bulunmuş "politika tabiridir. Suavi bu iddiasını bir kaç eserlerinde tekrarlar.⁽³⁾ Örneğin, Türk kelimesinin geçtiği ilk yazılardan biri Ali Suavi'ye aittir. İster sözlüklerde, ister "Ulum" ve "Muhbir" gazetelerinde yazdığı yazılarda dilin sadeleşmesi meselesine değinmiştir. 2 Ocak 1867'de çıkan "Muhbir" gazetesinin kurucusu Ali Suavi'dir. "Muhbir'in" ilk sayısından itibaren iç meselelerle ilgili yazılarında halkı aydınlatmakla beraber dilin sadeliğine de önem vermiştir. N. Kemal, Z. Paşa ve Ali Suavi ilk sayısından başlayarak "Muhbir'de" bir çok yazıları çıkmıştır. Ali Suavi'nin "Muhbir'de" çıkan ilk yazılarında dikkati çeken önemli mesele, ifadesinin o zamana kadarki Türk gazetelerinin hiçbirisinde görülmemiş olan sadeliğidir.

"Ulum" gazetesinde yazdığı "Türk" adlı makalesinde Türk kelimesi ve Türk coğrafyası ile ilgili fikirleri bulunmaktadır. Bu makalede Çin tarihçilerinin Türk hanını "Tuku" olarak yazdıklarını gösterir. Bu kelimenin Türk kelimesi olduğunu Çin dili özellikleriyle göstermeğe çalışmıştır. Nitekim Çin dilinde "r" harfinin düştüğü ve çoğu durumlarda "l" harfine dönüştüğü delil olarak kullanılmıştır. Ali Suavi, yazılarında Türkçe'yi Arapça ve Farsçayla karşılaştırarak bu dilin üstünlüğünü ve ifade zenginliğini göstermeye çalışır. Bu düşüncelerini yabancıların da Türkçe hakkındaki görüşleri ile kuvvetlendirir.

Ali Suavi'ye göre Türkçe'nin diğer dillerden farkı az kelimeyle çok şey anlatma gücüne sahip olmasıdır. Ali Suavi, Ulumdaki "Lisan ve Hatt-ı Türki" makalesinde Türkçenin kulağa hoş gelen zengin vurguya sahip olduğunu ileri sürerek imkanlarının Avrupa dillerinden daha üstün olduğunu belirtir.

O, dilin sadeleşmesini halkın cahillikten kurtarılması meselesi olarak görür. Hemen hemen birçok yazılarında bu görüşü vurgular. Ali Suavi dilde sadeleşme hareketini sistemli şekilde icra eden ve eserlerinin dilinin sadeliği bakımından Ali Şir Nevai'nin örnek şahsiyetden biri olduğunu gösterir.

Ali Suavi, dilin sadeleşmesi meselesine tasfiyeli nazarı ile bakmamış. Ona göre dil canlı bir varlıktır ve başka dillerden kelime alınması ihtiyaca binaen mümkündür ve gereklidir. Ali Suavi'nin alfabe ve imla ile ilgili en kapsamlı yazısı, "Muhbir" gazetesinin 47. sayısındaki "Hattımızın İslahı" başlıklı makalesidir. Bu makalede alfabe ve imlaya dair o güne kadar öne sürülen dört görüş incelenmiştir.

"Kısm-ı evvel: Hurufumuzun eşkâl-i ma'lumasını oldukça ibkâ ile ihtirâ olunacak hareketleri şıkk-ı mahsusuyla satır içinde derc etmek. Kısm-ı sâni: Hurufumuzun eşkâl-i ma'lumesini nisbetle tağyir ve takti' edip meselâ Fransız hurufuna benzetecek bir hâle koymak.

Kısm-ı sâlis: Hurufun eşkâlini ber-vech-i mezkûrla tağyirle berâber lâzım gelecek hareke ve işâretlerin hepsini satır içinde derc etmek. Kısm-ı Rabi': Hurufumuzun eşkâl-i mazbutasını tağyir ve takti' etmeyip ve hârekâtı satır içinde derc etmeyip öteden beri ma'lum olan hareketlerimizi müptedilere ta'lim için kullanmak, fakat noksan görünen huruflar ve hareketler için işâretler ihtirâ edip bu işâretleri eski hareketlerimiz gibi huruf üstüne yazmaktır."⁽⁴⁾

Suavi bu dört görüşten dördüncüsünün yani alfabenin değiştirilmeyip okumada kolaylık sağlayacak bazı ünlü harflerin eklenmesini ve okumaya yeni başlayanlar için de metinlerin hareketli olarak verilmesini benimsemiştir

Sonuç: Ali Suavi dili, dönemi için çok sade ve anlaşılırdır. Ali Suavi'nin dilinin sadeliği ve sadeleşmesi yolundaki çabaları kendisinin dil yöneticiliğini yaptığı ve bir çok makalesinin yayınlandığı Muhbir ve Ulum gazetelerinden belli olmaktadır. Onun makale ve yazıları, dilin sade olmasının yanısıra Türkçeciliğin savunulması niteliğindedir.

BİR MİLLƏTİN VAR OLMA MÜBARİZƏSİNİN SİMVOLU-İSTİQLAL MARŞI

Lalə ƏSƏDULLAYEVA

Bakı Slavyan Universiteti

sweet-tuliq@mail.ru

AZƏRBAYCAN

İstiqlal Marşı, Cümhuriyyətin elanından əvvəl 1921-ci ildə yazılmış olmaqla bərabər, Respublika müjdə və milli marş olaraq qəbul edildikdən sonra, dərhal hər gün təkrarlandığı üçün, Atatürk ilə birlikdə Respublika dövrünün simvolu olur.

Bu dövrdən sonra yetişən bütün nəsillərin daha çox mərasim münasibətilə özünə xas musiqisi ilə söylədikləri bu himn, şeir kimi də üzərində dayanmağa dəyər.

İstiqlal Marşını qiymətləndirərkən, yazıldığı dövr nəzərə almaq lazımdır. Türkiyə Böyük Millət Məclisinin 12 Mart 1921-ci ildə dörd dəfə ayaqda qulaq asaraq İstiqlal Marşı olaraq qəbul etdiyi bu şeir, o illərin müqəddəs və həyəcanlı havası ilə doludur. Onu o dövr Türk Ədəbiyyatının ən böyük şairlərindən biri olan Mehmet Akif yazmışdır. Mehmet Akif, bu gün, şeirlərində sosial duyğuları anlatan, dediklərini həqiqətən duyan bir şairdir. İstiqlal Müharibəsinə bütün varlığı ilə iştirak edən Akif, bu müharibədə iştirak edənlərin duyğu və inanclarına şəxsən malik olduğu üçün, onlara ən yaxşı tərcüməçi olmuşdur. Şeiri söyləyən Akif olmaqla bərabər, əslində o, öz məni ilə birləşdirdiyi Türk millətinin duyğu və inancını dilə gətirir. Burada Akifin verdiyi, o illərdə ən yetkin səviyyəyə çatan şeir qüdrəti bu ümumi imana, bütün millətin qəbul edəcəyi bir şəkildə üslub və ifadə vermək olmuşdur.

Bəzi kəlmə və misralardan da anlaşıla kimi, o tarixdə hələ İstiqlal Savaşı əldə edilməmişdir. Türk ordusu bu şeir yazılardan bir il sonra, 26 Avqust 1922-ci günü böyük hücum keçir.

Düşmən qarşıda olduğu üçün ordu və millətə cəsarət vermək istəyən şair, şerinə "Korkma"! kəlməsi ilə başlayır.

“Doğacaqdır sənə vəd etdiyi günlər Haqqın

Kim bilir, bəlkə sabah, bəlkə sabahdan da yaxın”

misraları da ümidlə gözləyirdi və gələcəyə imanı göstərir. Poeziyada şanlı keçmiş və əbədi bir istiqbal fikrinə də yer verilməklə bərabər, yaşanılan zaman, qan və barıt qoxusuyla dolu olan halihazır-dır.

İstiqlal Savaşı, Türk millətinin ölüm-dirim döyüşüdür. Belə illərdə millətlər özlərini yaşadan əsas dəyərlərin fərqi varirlar. Vətən, millət, hüriyyət və istiqlal kimi anlayışların əhəmiyyəti, sülh dövrlərində o qədər də anlaşılmaz. Hətta onları məhəl qoymayanlar da çıxır. Ancaq bir milləti ölüm ilə qarşı-qarşıya olan müharibə, onların nə qədər həyatı olduğunu qüvvəylə hiss etdirir. Bunlar elə qiymətlərdir ki, onlar olmadan yaşaya. Buna görə də millət, onlar uğrunda ölümü gözə alır. Minlərlə insan, onlar uğrunda öldüyü, yaralandığı və ya şikəst olduğu üçün müqəddəs bir dəyər qazanırlar.

Akif, İstiqlal Marşında Türk Millətinin nə üçün döyüşdüyünü, nəyə inandığını aydın və çox açıq bir şəkildə ortaya qoymuşdur. Poeziyada bu dəyərlər, bəzən sanatkarane bir ifadə görünmüşlər. Şeri təhlil edərkən bunlar üzərində də dayanıb məna və funksiyaları açıqlanacaq.

Birinci bənddə bəhs mövzusu olan "al sancaktır\". Al bayraq, Türk millətinin simvoludur. Burada şair fikrini ifadə edərkən onun doğurduğu xəyal və çağırışlardan da istifadə etmişdir. Türk bayrağının al rəngi şairdə bir alov təsiri doğurmuşdur. Bu alov "sönməz". Çünki onun çıxdığı mənə hər bir Türk ailəsinin evində yanan ocaqdır. Yurdun üstündə tüstüləyən ən son ocaq qaldıqca, bu bayrağın alovu bu şəfəqlərdə dalğalanacaqdır. Akif, bu bənzətmə ilə "bayraq ilə" millət arasındakı əlaqəni sənətkarane bir şəkildə ifadə etmişdir.

Türk bayrağında diqqəti çəkən ikinci simvol ulduzdur. İkinci beytdə şair, bu ulduz ilə göydəki ulduzu birləşdirir. Göydəki ulduza kimsənin əli toxunmayacağı kimi, "Türk millətinin ulduzu" olan al bayrağın ulduzuna da kimsə əl vura. Ulduz kəlməsi, eyni zamanda tale, tale mənalılarına da gəlir. Akifin bu xəyallarla bildirmək istədiyi Türk Millətinin ölməzliyi fikridir. O, ordu və millətə "Qorxma"! Deyəndə belə bir inama əsaslanır.

İkinci bənddə Türk bayrağının üç rəmzi olan "hilalden\" hərəkət edilmişdir. Hilal sözü qədim Türk Ədəbiyyatında sevgiliyə bənzədilir. Türk bayrağındakı ay (sevgili), təhlükələr içində olduğu və onu

sevənlərdən fədakarlıq gözlədiyi üçün, qaşlarını çatmışdır. Qədim Türk Ədəbiyyatında sevgilinin qaşı tərəflə aya bənzədilir. Şair burada, vətənin timsalı olan sevgiliyə (hilala) gülməsi üçün yalvarır. Bu millət onun uğrunda on minlərlə şəhid vermişdir. Yoxsa o tökülən qanlarını halal etməz.

"Haqqdır Haqqa tapan millətimin istiqlal!"

Misrasında "Haqq" sözü iki mənada istifadə edilmişdir. Birinci mənaya görə Haqq, Tanrı mənasına gəlir. Müsəlman olan Türklər ona sitayiş edirlər. Haqq sözünün digər mənası hüquq-hüquq sözündə görüldüyü kimi, ədalət ilə bağlıdır. Haqq eyni zamanda görülən bir iş, fədakarlıq və ya vəziyyət əvəzi alınması lazım olan paydır, Akif bu beytdə İstiqlal anlayışı ilə Haqq (Tanrı və ədalət) anlayışı arasında münasibət qurur. İslamiyyətin ən mühüm istiqamətlərindən biri, ədalətə üstün bir dəyər verməsidir. Haqq sözünün iki və ya üç mənə qazanmasının səbəbi budur. Millətlər yüksək qiymətlərə inandıqları və bağlı olduqları təqdirdə istiqlala layiq görürlər. Mərc mövzusu misra belə bir inama əsaslanır.

Üç qitədə "hürriyyət" anlayışı bəhs mövzudur. Şair, burada Türk Millətini danışır. Türk milləti əzəldən bəri azad yaşamış və azad yaşamağa adət etmişdir. Ona zəncir vurmaq. Belə bir şey olduğu təqdirdə, o, sel kimi daşaraq, bəndini pozur və aşar. Anadolu Türk Dövləti həqiqətən də 1071 Malazgirt Qələbəsindən bu günə qədər həmişə azad və müstəqil olmuşdur. Azad yaşamaq, Türk dövlət və millətinin varlığı ilə birdir. Ondan məhrum qalmaq buna görə də ona ağır gəlir, onu dəli edir. Bu parçada milli bir dəyərə bağlı olan milli iradənin gücü, təbiətdən alınan bənzətmələr ifadə olunmuşdur, Hürriyyətin başlıca xüsusiyyəti sərbəstlikdir. Yəhya Kamal da, "Açıq Dəniz" şeirində Türk millətinin azad yaşamaq iradəsini coşğun dəniz simvolu ilə izah edir. Dörd qitədə döyüşən iki tərəf, Türk Milləti ilə düşmənlər müqayisə edilmişdir. Qərb silahlarının üstünlüyünə güvənərək, Türkiyəyə hücum etmişdir. Düşmənlərin bu üstünlüklərinə qarşı, Türklərin heç bir şey ilə sarsılmayan "iman"ları vardır, iman, insanın daşdığı mənəvi inancların toplusudur, insanı üstün edən maddi gücü deyil, imanı. Çünki iman olmasa maddi güc, uğur qazana bilməz. Mənəvi dəyərlərə əsaslanmayan maddi güc, insanı bir dəyər kəsb etməz.

Şair, heç bir hüququ olmadığı halda başqa millətlərə hücum edən sözdə mədəni Qərbi "tək diş qalmış bir canavara" bənzədir. "Tək diş qalmış" deməsinin səbəbi, onun dəhşətli görünməsinə baxmayaraq, keçmiş gücünü itirmiş olmasıdır. Burada bütün vəhşiliyinə baxmayaraq, özünü "mədəni" deyərək tanıdan Qərb ilə bir alay da var. Dövlətlər yalnız maddi gücləri üstün gəlməzlər. Tarixi hadisələr bunu göstərmişdir. Müstəmləkəçi Qərbə qarşı, başda Türklər olmaqla əzələn, bütün millətlər üsyan etmişdir və Qərb Birinci Dünya Müharibəsindən sonra üstünlüyünü itirmişdir. Bu baxımdan Mehmet Akifin onu "tək diş qalmış bir canavara" bənzətməsi yerindədir.

Bu parçada "ulusun" sözü bəziləri tərəfindən yanlış olaraq "ulu (böyük) kəlməsi ilə müqayisə edilir. Burada "Mədəniyyət dediğin tək diş qalmış canavar, bırak, varsın, ulusun, onda artık korkulacak bir taraf kalmamıştır" demək istəmişdir.

Beşinci qitədə düşmənlə döyüşən əsgərə müraciət edilir. Ordu dayanarsa qələbə şübhəsizdir. Bu parçada gələcəyə böyük inamla baxır. Tanrı, Türklərə (Müsəlmanlara) əbədi bir həyat vəd edib. İstiqlal Savaşının qazanılmasında dini inancın böyük rolu olmuşdur. Bunu o dövrə aid bir çox arayışdan anlamaq mümkündür. Akif, burada Türk Millətinin inancını dilə gətirir. Akifin özü də vətəninə çox bağlı bir Müsəlmandır. İslam, nikbin bir dindir. Ona iman edənlər əbədi bir həyata qovuşur.

Altınca qitədə "vətən" bəhs mövzudur. Xarici görünüşü baxımından vətən bir "toprak" parçasıdır. Amma bu torpaq parçası, millətin tarix və həyatına sıx bağlıdır. Onu müqəddəs edən maddi tərəfi deyil, millət və tarix ilə olan münasibətidir. Bu vətən, minlərlə şəhid tərəfindən əldə edilmiş və qorunmuşdur. Buna görə, ona baxarkən torpağı deyil, ona basdırılmış olan şəhidləri görməlidir. Dünyada heç bir şey vətən qədər müqəddəs və dəyərli deyil.

Yeddinci hissədə yenə "vətən" bayramı bəhs mövzudur. Burada da vətən ilə şəhidlər (şühəda) arasında münasibət üzərində dayanılmış, son beytdə vətənə bağlılıq hissi başqa bir şəkildə bildirilmişdir. Bir insan üçün ən böyük yoxsulluq, vətəninə uzaq (cüda) qalmaqdır. İnsan öz canını və ya sevgilisini itirərsə, vətən və millətin var olması ilə təsəlli tapır. Vətəninə itirərsə, millətinin varlığı da təhlükəyə düşər.

Burada vətənin can və canandan (sevgilidən) da üstün bir dəyər daşdığı inancı vardır. İnsan, belə bir inanca sahib olmasa, vətəni üçün ölümü gözə ala bilməz.

Doqquzuncu və onuncu qitələr bir-birinə bağlıdır. Burada "din" bəhs mövzudur. Akifin bir Müsəlman olaraq Tanrıdan istədiyi ən böyük şey məbədinə əcnəbilərin əl toxundurmasını və dinin əsası olan qiymətlərə şəhadət edən azanların yurdun üzərində əbədi olaraq işləməsidir.

"Şu ezanlar ki şəhadetleri dinin temeli"

Misrasında "şəhadət" kəlməsi şahidlik mənasına gəlidi kimi azanda keçən

“ Eşhedü ən la ilahə illəllah Eşhedü ennə Muhammeden resulullah”

cümlələrini də əhatə edir. Bunlardan birincisi "Şübhəsiz, bilirəm, bildirirəm, Allahdan başqa sitayiş edəcək yoxdur", ikincisi, "Həqiqətən, bilirəm, bildirirəm, Məhəmməd Allahın elçisidir" mənalarına gəlir. Bir insanın Müsəlman olması üçün "kəlmeyi-şəhadət" deyilən bu cümlələri təkrar etməsi və onlara inanması lazımdır. Müsəlman ölkələrində gündə beş vaxt oxunan azan ilə İslamiyyətin əsasını təşkil edən bu cümlələr təkrarlanır,şehitləri görməlidir.

Əlin baş barmaqdan sonra, gələn barmağına şəhadət barmağı deyilir. Danışmayacaq olan xəstələr içlərindən dua edərkən şəhadət barmaqlarını qaldırırlar. Minarələr gözlərə uzanmış şəhadət barmağına bənzər. Akif şeirində buna da işarə edir. Açıq demədən hamının bildiyi bir şeyi hiss etdirməyə "tevriye" adı verilir, Akifin bu misrasında "telmiş" və "tevriye" sənətləri var.

İstiqlal Mühəribəsində din duyğusunun əhəmiyyətli bir rol oynadığını demişdik. Türk Tarixində "din", "vətən", "millət" və "İstiqlal" duyğuları əsrlər boyu bir-birinə bağlı olaraq yaşamış və inkişaf etmişdir. Akifin anladığı və Safahat-da ortaya qoyduğu İslam dini, ən yüksək qiymətlərə əsaslanır. Həqiqətən də Türk dövlətinin var olmasında İslamın böyük rolu olmuşdur. Onun təməlinə "birlik" (vəhdət), "haqq" (ədalət), "ezeliyyət" və "əbədiyyət" fikri "dövləti əbədilik-müddət" və ya ölməzlik inamını doğurmuşdur.

Doqquzuncu hissədə danışan şəhiddir. Din uğrunda döyüşən əsgər, özü öldükdən sonra azan səslərini eşitsə, məzarından qalxaraq, yarasından qanları axa -axa, hər şeydən soyunmuş bir ruh kimi göylərə yüksəlir və başı ərşə dəyər, İslam dininə görə şəhidlər birbaşa cənnətə gedərlər. Buna görə, onlar din və vətən yolunda ölməkdən qorxmurlar.

Onuncu və sonuncu hissə, poeziyada ortaya qoyulan ideya və inancların bir növ xülasəsidir. Burada da millətin ölməyəcəyini, əbədi yaşayacağı inancı vardır.

İstiqlal Marşında bəzi hissələri qüvvətli olaraq bildirmək məqsədilə istifadə olunan təşbehlər, xalqın zövqünə uyğundur və bizdə bəzəkli, süni təsiri oyatmırlar. Şeir dil və üslub baxımından ümumiyyətlə sadədir. Əruz vəzninə qüvvətlə hakim olan Akif, misralarına nitq və natiqlik ədası verir. Başqa şeirlərində nesre yanaşan Akif, burada qitələrin dörd misrasını da öz içlərində arxa-arkaya gələn dörd möhkəm qafiyəyə oturtmaq vasitəsilə məzmunu uyğun, sadə olmaqla bərabər, qüvvətli bir ahəng təmin etmişdir. Bunu edərkən bəlkə də xalqı və Əsgəri düşünmüşdür. Dil və forma baxımından şeirə hakim olan düşüncə, qüvvət, inam hissi, möhkəmlik və sadəlikdir. Bunlar Türk xalqı və əsgərinin əsas xüsusiyyətləridir.

ARAP MENŞELİ KLASİK BİR HİKÂYE: YÛSUF MEDDAH'IN “VARKA ve GÛLŞAH” MESNEVİSİ

Setter DURMAZ

Qafqaz Üniversitesi

sdurmaz1@qu.edu.az

AZƏRBAYCAN

Günel ƏLİYEVƏ

Qafqaz Üniversitesi

gunel-09@inbox.ru

AZƏRBAYCAN

Klasik Türk Edebiyatı'nda, konusu muhabbet olan mesneviler, çoğunlukla Doğu kültürü ve hayatıyla yakından ilgilidir. Bu mesneviler arasında, Arapların gerçek hayat hikâyelerinin yansıtıldığı eserler, kendilerine özgü bir değer taşırlar. Türk Edebiyatı'nda, ilk defa XIV. yüzyılın ortalarında, Yûsuf Meddah tarafından kaleme alınan “Varka ve Gülşah” mesnevisi, konu bakımından, eski bir Arap şâiri olan Urve b. Hizâm'ın hayat hikâyesini aksettirmesi yönüyle, bu kategoride değerlendirilmeye layık kıymetli bir eserdir.

“Varka ve Gülşah”tan başka “Hâmûş-nâme”, “Dâstân-ı İblîs” ve “Maktel-i Hüseyin” adlı eserlerin de müellifi olan Yûsuf Meddah, “Meddah” lâkabından anlaşıldığı gibi, halkın ve toplumun ileri gelenlerinin huzurunda hikâyeler anlatan bir kimsedir. Şâirin eserlerinde, gençlik yıllarını genellikle Azerbaycan'da geçirdiğine; Erzincan, Sivas ve Kastamonu'da bulunduğu; bir dönemde Konya'ya gelip Mevlevîliğe intisap ettiğine dair ipucu niteliğinde bilgilere rastlanır. Müellifin, yüksek seviyede tahsil gördüğü, Arapça ve Farsçayı iyi bildiği, din ve tasavvuf kültürüne vâkıf olduğu yine eserlerinden anlaşılmaktadır.

Yûsuf Meddah'ın "Varka ve Gülşah" eseri, halk topluluklarına okunmak üzere, altı meclis hâlinde, sade bir Türkçe ile ve aruzun "fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilün" vezniyle yazılmış, muhabbet konulu bir mesnevidir. Eserin, son yıllarda elde edilen nüshalarından ve "Başladık Sivas şehrinde bunu / Kim rebü'l-evvelin evvel günü" beytinden, yaklaşık 1342-1343 yıllarında Sivas'ta yazıldığı tespit edilmiştir.

Mesnevinin konusu özetle şöyledir: Hz. Peygamber zamanında Mekke'de yaşayan ve aynı zamanda kabile reisi olan Hümâm ile Hilâl adında iki kardeş vardır. Hümâm'ın Varka adında bir oğlu, Hilâl'in ise Gülşah adında bir kızı dünyaya gelir.

"Kudret ile ol Hümâm'un bir gice

Oğlı oldu berk urur dürdânece

Hem Hilâl'ün ol gice kızı olur

Ol dahı bir kıymeti gevher bulur

Varka virdiler Hümâm oğluna ad

Kız adı Gülşâh idi iy hoş-nihâd" (Varka ve Gülşah: 1b-4b/4-6)

Varka ve Gülşah henüz mektep çağında birbirlerini severler.

"Mekteb içinde bular biribirin

Cân içinde sevişüp kıldı yirin

Mektebe ikisin bile varur idi

Hocaları çün sabak virür idi" (Varka ve Gülşah: 1b-4b/17-18)

Evlenme çağına gelen gençlerin tam düğünlerinin yapılacağı esnada, kâfir bir kabilenin reisi olan Amr, Gülşah'ı kaçıır. Varka, Gülşah'ı kurtarırsa da Amr onu geri alır ve bir hile ile Varka'yı da yakalar. Amr'ın elinden bir şekilde kurtulmayı başaran âşıklar, memleketlerine geri dönerler. Amr, bu defa Varka'nın babasını öldürür. Bir müddet sonra tekrar düğün hazırlıklarına başlanır. Bu kez Varka, amcasının hanımının istediği mihrî tedarik etmek için, babasının yerine Yemen hükümdarı olan, dayısı Selim Şah'ın yanına gider. İstediklerini elde eder ama memleketine zor şartlar altında ve gecikmiş olarak döner.

Bu arada Şam Hükümdarı Muhsin Şah, Gülşah'a talip olur. Varka'dan ümidini kesen Gülşah, Muhsin Şah'la evlenir. O sırada memleketine dönen Varka'ya, Gülşah'ın öldüğü söylenerek, yalancı bir mezar gösterilir. Varka, Gülşah'ın mezarının başında kendini öldüreceği sırada gerçeği öğrenir ve bunun üzerine Şam'a gider. Birbirlerini tanıyan Varka ile Gülşah'a Muhsin Şah iyi davranır. Fakat Gülşah'ın nikâhlı olması yüzünden, Varka oradan mahcup ve mahzun olarak ayrılır ve yolda ölür. Bu haberi öğrenen Gülşah, Muhsin Şah'tan, kendisini Varka'nın mezarına götürmesini rica eder. Oraya varınca, mezarın başında hançeriyle kendini öldürür.

Bu olay, bir gazve dönüşünde oradan geçmekte olan Hz. Peygamber'e anlatılır ve bu iki âşığın diriltilmesi için, kendisinden dua istenir. Hz. Peygamber ve sahabeleri, genç yaşta ölen bu âşıklara acırlar ve Allah'tan onların diriltilmeleri için dua ederler. Allah tarafından Varka ve Gülşah'a kırkar yıl daha ömür verilir. Böylece iki âşık, mezarlarından çıkarak, kırk yıl daha mutluluk içinde yaşarlar.

Yûsuf Meddah'ın "Varka ve Gülşah" mesnevisi, aslında Arap menşeli bir aşk hikâyesi olup, Emevîler Dönemi'nde yaşamış, Benî Uzra kabilesinden Urve b. Hizâm ile amcasının kızı Afrâ arasında geçen aşk macerasından ibarettir. Hikâyenin özeti şöyledir: Hizâm öldüğü zaman kardeşi, yeğeni Urve'yi himayesine alır. Urve ile amcasının kızı Afrâ birlikte büyürler ve birbirlerini severler. Urve, amcasından Afrâ'yı ister. Fakat amcasının hanımının istediği mihrî karşılamaya gücü yetmez. Bunun üzerine, yardım istemek maksadıyla Yemen'de bulunan diğer amcasının yanına gider. Bu arada Afrâ, Şam'ın Belkâ halkından bir kişiyle evlendirilir. Memleketine dönen Urve, durumu öğrenir ve Şam'a gider. Şam'da Afrâ'nın kocası tarafından çok iyi karşılanır. Urve memleketine mahcup ve mahzun olarak dönerken yolda ölür ve Medine yakınlarındaki Kurâ vadisinde defnedilir. Bir süre sonra Afrâ da ölür ve Urve'nin mezarı yanında toprağa verilir.

Urve'nin başından geçen bu aşk hikâyesi, ilk defa Gazneliler devri şâiri Ayyûkî tarafından mesnevi şeklinde nazmedilir. Ayyûkî, hikâyenin aslını korumakla birlikte kahramanların, mekân ve kabilelerin isimlerini değiştirir. Bundan başka eserine Varka'nın katıldığı savaşlar, bu savaşlarda gösterdiği kahramanlıklar, ölen iki âşığın Hz. Peygamber'in ve ashabının dualarıyla dirilerek, kırk yıl daha mesut bir şekilde hayat sürmeleri vs. gibi menkıbeler ekler. Ayyûkî'nin "Varka ve Gülşah" mesnevisi de, ilk defa Yûsuf Meddah'ın kalemîyle Türk Edebiyatı'na girmiştir.

Yûsuf meddah'ın "Varka ve Gülşah" mesnevisinin konusu ile Urve b. Hizâm'ın hayat hikâyesi mukayese edildiğinde, aralarında ciddi bir benzerliğin olduğu görülür. Meselâ; gerek

Urve'nin, gerekse mesnevi kahramanlarının hayatları Mekke yakınlarındaki çöllerde geçer. Her ikisinde de iki başkahraman amca çocuklarıdır ve birbirlerini severler. Bunların dışında nikâhtan evvel kızın annesinin yüksek miktarda mihr istemesi, erkeğin bu talebi yerine getirebilmesi için uzakta bulunan amcasının yanına gitmesi, Şam tarafından zengin bir adamın büyük bir mihr karşılığında kızla evlenmesi ve onu memleketine götürmesi, hikâyedeki vaka zincirinin bazı ortak halkalarıdır.

Bunlardan başka, hikâyelerde daha birçok ortak gelişmeler göze çarpar. Meselâ; erkeğin, kızın öldüğü haberinin bir oyundan ibaret olduğunu öğrenmesi, Şam'a gidip kızın evine misafir olması, kendisine güzel bir muamelede bulunan kızın kocasına karşı mahcup olarak oradan ayrılması, memleketine dönerken yolda kederden ölmesi, kızın onun mezarını bulup başucunda intihar etmesi vs. gelişmeler, birbirleriyle örtüşen vakalardandır. Ancak ölen kahramanların Hz. Peygamber'in ve ashabının dualarıyla dirilerek kırk yıl daha mesut olarak yaşamaları, tabii olarak Urve b. Hizâm'ın hayatında yoktur. Zira öldükten sonra bir ermişin duasıyla yeniden dirilme motifi, yalnız mesnevilerde bulunan bir ayrıcalıktır.

Görüldüğü gibi "Varka ve Gülşah" mesnevisi, aslında bir Arap şâiri olan Urve b. Hizâm'ın hayat hikâyesi olduğu halde, zamanla mesneviye dönüşmüştür. İran Edebiyatı'nda çok eskiden beri bilindiği âşikâr olan hikâyeye, ilk defa olarak XI. yüzyılın ilk yarısında Ayyûkî tarafından kaleme alınmış; Yûsuf Meddah'ın yazdığı mesnevi ile de Türk Edebiyatı'na girmiştir. Sonuç olarak; Türk halkı tarafından, en azından bir "Leyla vü Mecnûn", "Ferhat ile Şirin", "Arzu ile Kamber" kadar ilgi görmüş olan bu mesnevi, daha sonra Azerbaycan ve Çağatay sahası Türk edebiyatlarında da halk varyantları şeklinde günümüze kadar ulaşmıştır. Eserin konusu, aynı zamanda çağdaş edebiyat formlarına ve İspanya yoluyla Fransız Edebiyatı'na kadar uzanmıştır. Klasik Türk Edebiyatı'nda, konusu muhabbet olan mesneviler, çoğunlukla Doğu kültürü ve hayatıyla yakından ilgilidir. Bu mesneviler arasında, Arapların gerçek hayat hikâyelerinin yansıtıldığı eserler, kendilerine özgü bir değer taşırlar. Türk Edebiyatı'nda, ilk defa XIV. yüzyılın ortalarında, Yûsuf Meddah tarafından kaleme alınan "Varka ve Gülşah" mesnevisi, konu bakımından, eski bir Arap şâiri olan Urve b. Hizâm'ın hayat hikâyesini aksettirmesi yönüyle, bu kategoride değerlendirilmeye lâyık kıymetli bir eserdir.

"Varka ve Gülşah"tan başka "Hâmûş-nâme", "Dâstân-ı İblîs" ve "Maktel-i Hüseyin" adlı eserlerin de müellifi olan Yûsuf Meddah, "Meddah" lâkabından anlaşıldığı gibi, halkın ve toplumun ileri gelenlerinin huzurunda hikâyeler anlatan bir kimsedir. Şâirin eserlerinde, gençlik yıllarını genellikle Azerbaycan'da geçirdiğine; Erzincan, Sivas ve Kastamonu'da bulunduğu; bir dönemde Konya'ya gelip Mevlevîliğe intisap ettiğine dair ipucu niteliğinde bilgilere rastlanır. Müellifin, yüksek seviyede tahsil gördüğü, Arapça ve Farsçayı iyi bildiği, din ve tasavvuf kültürüne vâkıf olduğu yine eserlerinden anlaşılmaktadır.

Yûsuf Meddah'ın "Varka ve Gülşah" eseri, halk topluluklarına okunmak üzere, altı meclis hâlinde, sade bir Türkçe ile ve aruzun "fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilün" vezniyle yazılmış, muhabbet konulu bir mesnevidir. Eserin, son yıllarda elde edilen nüshalarından ve "Başladık Sivas şehrinde bunu / Kim rebû'l-evvelin evvel günü" beytinden, yaklaşık 1342-1343 yıllarında Sivas'ta yazıldığı tespit edilmiştir.

Mesnevinin konusu özetle şöyledir: Hz. Peygamber zamanında Mekke'de yaşayan ve aynı zamanda kabile reisi olan Hümâm ile Hilâl adında iki kardeş vardır. Hümâm'ın Varka adında bir oğlu, Hilâl'in ise Gülşah adında bir kızı dünyaya gelir.

"Kudret ile ol Hümâm'un bir gice

Oğlı oldu berk urur dürdânece

Hem Hilâl'ün ol gice kızı olur

Ol dahi bir kıymeti gevher bulur

Varka virdiler Hümâm oğluna ad

Kız adı Gülşâh idi iy hoş-nihâd" (Varka ve Gülşah: 1b-4b/4-6)

Varka ve Gülşah henüz mektep çağında birbirlerini severler.

"Mekteb içinde bular biribirin

Cân içinde sevişüp kaldı yirin

Mektebe ikisin bile varur idi

Hocaları çün sabak virür idi" (Varka ve Gülşah: 1b-4b/17-18)

Evlenme çağına gelen gençlerin tam düğünlerinin yapılacağı esnada, kâfir bir kabilenin reisi olan Amr, Gülşah'ı kaçıtır. Varka, Gülşah'ı kurtarırsa da Amr onu geri alır ve bir hile ile Varka'yı da yakalar. Amr'ın elinden bir şekilde kurtulmayı başaran âşıklar, memleketlerine geri dönerler. Amr, bu defa Varka'nın babasını öldürür. Bir müddet sonra tekrar düğün hazırlıklarına başlanır. Bu kez Varka, amcasının hanımının istediği mihri tedarik etmek için, babasının yerine Yemen hükümdarı olan, dayısı Selim Şah'ın yanına gider. İstediklerini elde eder ama memleketine zor şartlar altında ve gecikmiş olarak döner.

Bu arada Şam Hükümdarı Muhsin Şah, Gülşah'a talip olur. Varka'dan ümidini kesen Gülşah, Muhsin Şah'la evlenir. O sırada memleketine dönen Varka'ya, Gülşah'ın öldüğü söylenerek, yalancı bir mezar gösterilir. Varka, Gülşah'ın mezarının başında kendini öldüreceği sırada gerçeği öğrenir ve bunun üzerine Şam'a gider. Birbirlerini tanıyan Varka ile Gülşah'a Muhsin Şah iyi davranır. Fakat Gülşah'ın nikâhlı olması yüzünden, Varka oradan mahcup ve mahzun olarak ayrılır ve yolda ölür. Bu haberi öğrenen Gülşah, Muhsin Şah'tan, kendisini Varka'nın mezarına götürmesini rica eder. Oraya varınca, mezarın başında hançeriyle kendini öldürür.

Bu olay, bir gazve dönüşünde oradan geçmekte olan Hz. Peygamber'e anlatılır ve bu iki âşığın diriltilmesi için, kendisinden dua istenir. Hz. Peygamber ve sahabeleri, genç yaşta ölen bu âşıklara acırlar ve Allah'tan onların diriltilmeleri için dua ederler. Allah tarafından Varka ve Gülşah'a kırkar yıl daha ömür verilir. Böylece iki âşik, mezarlarından çıkarak, kırk yıl daha mutluluk içinde yaşarlar.

Yûsuf Meddah'ın "Varka ve Gülşah" mesnevisi, aslında Arap menşeli bir aşk hikâyesi olup, Emevîler Dönemi'nde yaşamış, Benî Uzra kabilesinden Urve b. Hizâm ile amcasının kızı Afrâ arasında geçen aşk macerasından ibarettir. Hikâyenin özeti şöyledir: Hizâm öldüğü zaman kardeşi, yeğeni Urve'yi himayesine alır. Urve ile amcasının kızı Afrâ birlikte büyürler ve birbirlerini severler. Urve, amcasından Afrâ'yı ister. Fakat amcasının hanımının istediği mihri karşılamaya gücü yetmez. Bunun üzerine, yardım istemek maksadıyla Yemen'de bulunan diğer amcasının yanına gider. Bu arada Afrâ, Şam'ın Belkâ halkından bir kişiyle evlendirilir. Memleketine dönen Urve, durumu öğrenir ve Şam'a gider. Şam'da Afrâ'nın kocası tarafından çok iyi karşılanır. Urve memleketine mahcup ve mahzun olarak dönerken yolda ölür ve Medine yakınlarındaki Kurâ vadisinde defnedilir. Bir süre sonra Afrâ da ölür ve Urve'nin mezarı yanında toprağa verilir.

Urve'nin başından geçen bu aşk hikâyesi, ilk defa Gazneliler devri şâiri Ayyûkî tarafından mesnevi şeklinde nazmedilir. Ayyûkî, hikâyenin aslını korumakla birlikte kahramanların, mekân ve kabilelerin isimlerini değiştirir. Bundan başka eserine Varka'nın katıldığı savaşlar, bu savaşlarda gösterdiği kahramanlıklar, ölen iki âşığın Hz. Peygamber'in ve ashabının dualarıyla dirilerek, kırk yıl daha mesut bir şekilde hayat sürmeleri vs. gibi menkıbeler ekler. Ayyûkî'nin "Varka ve Gülşah" mesnevisi de, ilk defa Yûsuf Meddâh'ın kalemıyla Türk Edebiyatı'na girmiştir.

Yûsuf meddah'ın "Varka ve Gülşah" mesnevisinin konusu ile Urve b. Hizâm'ın hayat hikâyesi mukayese edildiğinde, aralarında ciddi bir benzerliğin olduğu görülür. Meselâ; gerek Urve'nin, gerekse mesnevi kahramanlarının hayatları Mekke yakınlarındaki çöllerde geçer. Her ikisinde de iki başkahraman amca çocuklarıdır ve birbirlerini severler. Bunların dışında nikâhtan evvel kızın annesinin yüksek miktarda mihr istemesi, erkeğin bu talebi yerine getirebilmesi için uzakta bulunan amcasının yanına gitmesi, Şam tarafından zengin bir adamın büyük bir mihr karşılığında kızla evlenmesi ve onu memleketine götürmesi, hikâyedeki vaka zincirinin bazı ortak halkalarıdır.

Bunlardan başka, hikâyelerde daha birçok ortak gelişmeler göze çarpar. Meselâ; erkeğin, kızın öldüğü haberinin bir oyundan ibaret olduğunu öğrenmesi, Şam'a gidip kızın evine misafir olması, kendisine güzel bir muamelede bulunan kızın kocasına karşı mahcup olarak oradan ayrılması, memleketine dönerken yolda kederden ölmesi, kızın onun mezarını bulup başucunda intihar etmesi vs. gelişmeler, birbirleriyle örtüşen vakalardandır. Ancak ölen kahramanların Hz. Peygamber'in ve ashabının dualarıyla dirilerek kırk yıl daha mesut olarak yaşamaları, tabii olarak Urve b. Hizâm'ın hayatında yoktur. Zira öldükten sonra bir ermişin duasıyla yeniden dirilme motifi, yalnız mesnevilerde bulunan bir ayrıcalıktır.

Görüldüğü gibi "Varka ve Gülşah" mesnevisi, aslında bir Arap şâiri olan Urve b. Hizâm'ın hayat hikâyesi olduğu halde, zamanla mesneviye dönüşmüştür. İran Edebiyatı'nda çok eskiden beri bilindiği âşikâr olan hikâye, ilk defa olarak XI. yüzyılın ilk yarısında Ayyûkî tarafından kaleme alınmış; Yûsuf Meddah'ın yazdığı mesnevi ile de Türk Edebiyatı'na girmiştir. Sonuç olarak; Türk halkı tarafından, en

azından bir “Leyla vü Mecnûn”, “Ferhat ile Şirin”, “Arzu ile Kamber” kadar ilgi görmüş olan bu mesnevi, daha sonra Azərbaycan və Çağatay sahası Türk edebiatlarında da halk varyantları şəklində günümüze kadar ulaşmışdır. Eserin konusu, aynı zamanda çağdaş edebiyat formlarına və İspanya yoluyla Fransız Edebiyatı’na kadar uzanmışdır.

ƏZİZ NESİNİN SATIRIK HEKAYƏLƏRİNDƏ TƏNQİD HƏDƏFLƏRİ

Kəmalə NƏCƏFOVA

Bakı Dövlət Universiteti
necefova1974@mail.ru
AZƏRBAYCAN

Türk satirasının ən məşhur yazıçılarından biri Əziz Nesindir. Onun yaradıcılığında satirik hekayələr xüsusi yer tutur. Ona ən çox şöhrət qazandıran da məhz hekayələri olmuşdur. 1956-cı ildə Nesin İtaliyada keçirilən beynəlxalq satirik hekayələr müsabiqəsinə “Fil Həmdi necə tutuldu” novellasını göndərmiş, novella həmin müsabiqədə birinci mükafata –“Qızıl palma” mükafatına layiq görülmüşdür. Ə.Nesinə şöhrət qazandıran şübhəsiz ki, yaşayıb yaratdığı zəmanə haqqında dediyi sərt həyat həqiqətləri idi. Keşməkeşli həyat yolu keçmiş yazıçı ağır vəziyyətlərə, dözülməz situasiyalara düşən insanların düşüncəsi, psixologiyası, həyat tərzinə yaxşı bələd olmuşdur. Bu da Nesinin yazıçılığında mühüm rol oynamışdır.

Ə.Nesinin hekayələrini mütaliə edən zaman türk cəmiyyətinin müxtəlif təbəqələri gözümüzün önündən gəlib keçir. Maddi çətinlik və ağır əzab içərisində yaşayan yoxsul, namuslu insanlar Nesin hekayələrinin başlıca qəhrəmanlarıdır. Demək olar ki, hər bir hekayəsində əzilən insanların ağır aqibəti göstərilir. Ə.Nesinin bir çox qəhrəmanları güclü, möhkəm xarakterə malik deyillər. Onların başlıca psixoloji əlamətləri –üzgünlük, düşkünlük, sarsıntı, emosional zəiflik, xəstəlik, sosial mühitin ağır şərtlərinin və gündəlik məişət qayğılarının nəticəsi olaraq fiziki zəiflikdir. Əzilən “kiçik insan” cəmiyyətin bir zərrəciyidir. Cəmiyyəti təşkil edən bu “zərrəcik”lər birbaşa cəmiyyətin faciəsidir. Satira ustası belə bir cəmiyyətdə köklü dəyişikliklərə ehtiyac olduğunu bildirirdi.

Yazıçı hekayələrində nədən yazırdı? Hökumət idarələrində süründürməçilikdən, özbaşnalıqdan (“Böyük adamın qardaşı oğlu”, “Apona sərgisi”, “Mister Fişer gəlir”), xalqın ağır güzəranından (“Uçuruma yuvarlanırıq”, “Qulluqçu tutmaq istəyirdik”, “Mən necə intihar etdim”), ölkədəki acınacaqlı şəraitdən (“Dəhşətli yuxu”), polis idarələrindəki soyğunçuluqdan, özbaşnalıqdan (“Vətən borcu”, “Oğru bu idimi?”, “Bunun mənə dəxli yoxdur”, “Canını necə tapmalı”, “Fil Həmdi necə tutuldu”, “Sərhəddə ev”), tüfeyli həyat tərzindən (“Avtomobil döyüşü”, “Kiminə hay-hay, kiminə vay-vay”), xalqa heç bir xeyri dəyməyən partiyaların fəaliyyətindən (“Çal oyna”, “Hansı partiya qalib gələcək”, “Kor döyüşü”), sadə, aciz insanların təhqir olunmasından (“Üç mələyin anası”), məktəbi, həkimi olmayan kəndlərin vəziyyətindən (“İnqilab olub”), işsizlikdən (“Yollarda qaldıq”), savadsızlıqdan (“Əlifbanın birinci hərfi”, “Azarkeşlər”), əxlaqsızlıqdan (“İsmətimi necə qorudum”, “Tərbiyəm mane olur”, “Biz evə qəzet almırıq”), fırıldaqçılıqdan (“Amerika malları satışı”, “Ehistaş”), yaltaqlıqdan (“Adamı zorla dəli edərlər”, “Yaltaqlıqdan xoşum gəlmir”), pula hərislikdən (“Yaşasın yoxsulluq”), xəsislikdən, acgözlükdən (“Allah qəbul eləsin”) və s. Namuslu insanlara cəmiyyətdə yer yoxdur, fırıldaqçılar, nanəciblər isə həyatda yaxşı yaşayırlar (“Öz yerini tapanlar”). İnsanlar sanki dar məngənəyə düşüblər. Bu məngənə onları gündən- günə sıxır, həyatlarını daha dözülməz edir. Adamlar bu məngənədən çıxmağa qadir olmasalar, hətta azad gəzən pişiklərə də həsəd aparacaqlar (“Xoşbəxt pişik”). Hekayələrinin mühüm bir qisminə iqtisadi və mənəvi böhranları əks etdirirdi. Yazıçı həyatın üzünə ənlək-kirşən vurmur, real həqiqəti əks etdirirdi.

Ə.Nesin xaricdən gələn təsirlərə qarşı da çıxırdı. Əcnəbilərin türk həyatına soxulmalarını qətiyyətlə pisləyir, bu təsirlərdən xalqı qorumağa çalışırdı (“Sizdə eşşək yoxmu?”, “Zarafatçı insanlar”, “Demokratiya qadağandır”).

Ə.Nesinin realizmi onu Azərbaycanda da sevdiren səbəblərdən olmuşdur. Böyük satira ustası Azərbaycanda da olmuşdur. 1967-ci ilin iyun ayında Ə.Nesin, Yaşar Kamal və Məlih Cövdət Andayla birlikdə Bakıya gəlmişdir. O, Azərbaycanın dahi satirik şairi M.Ə.Sabirin yaradıcılığını yüksək

dəyərləndirmişdir. Həmçinin Sabiri türk oxucularına tanımaq sahəsində müəyyən işlər görmüşdür. 1962-ci ildə “Azərbaycan” jurnalının redaksiyasına göndərdiyi məktubda M.Ə.Sabirin külliyyatını istəmiş və onun əsərlərini Türkiyədə nəşr edib yaymağı vəd etmişdi. Azərbaycan Yazıçılar İttifaqı Ə.Nesinə M.Ə.Sabirin “Hophopnamə”sini göndərmiş, Ə.Nesin də vədinə əməl edərək “Zübük” qəzetində Sabirin şeirlərini nəşr etməyə başlamışdır. İlk dəfə “Zübük”də M.Ə.Sabir haqqında qısa məlumat verilmiş və onun “Qorxuram” satirasının həm azərbaycanca orijinalı, həm də türkcəyə tərcüməsi dərc edilmişdir.

Yazıcının yaradıcılığına maraq və rəğbət o qədər güclü olmuşdur ki, onun əsərlərinin bir çoxu Azərbaycan dilinə tərcümə edilmişdir. Belə ki, satira ustasının “Taxtalıköydən məktublar”, “Futbol kralı”, “İndiki uşaqlar möcüzədir” kimi iri əsərləri və xeyli hekayələri çevrilmiş, dəfələrlə böyük tirajlarla çap olunmuşdur. S.Dağlı Ə.Nesinin 1962-ci ildə nəşr olunan “Hekayələr” kitabına yazdığı ön sözdə yazıcının əsərlərinin sevilməsinə ən başlıca səbəb kimi öz ölkəsini ürəkdən sevməsi və onun həyatını dərinədən bilməsi, xalqına rəğbət, onun düşmənlərinə nifrət etməsini göstərir.

Ə.Nesinin qəhrəmanları bizim aramızda, cəmiyyətimizdə bu gün də var. İnsan xislətinə yaraşmayan mənfi xüsusiyyətlərin necə iyrenc təsir bağışladığını görmək, utanmaq, bunu özümüzdə görüb islah olunmaq üçün Ə.Nesinin satirik hekayələrini oxumaq kifayətdir. Biz bu satirik obrazların hiyləgərliyinə, fırladaqlarına, yaltaqlığına və bir çox “qəhrəmanlıqlar”ına gülürük. Arxasında real həqiqətlər dayanan bu gülüş bizi həm də düşünməyə məcbur edir. Elə “hekayələrimi düşünərək gülsünlər, gülərək düşünsünlər” –yazan Ə.Nesin də buna nail olmuşdur. Çünki Ə.Nesinin hekayələri öz oxucusunu düşünərək güldürür, gülərək düşündürür.

НЕОФРАЗЕМЫ УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКА НОВЕЙШЕГО ПЕРИОДА

Мусаева Феруза ТОРАХАНОВНА

Младший научный сотрудник института языка и литературы АН РУз

ferka28@mail.ru

УЗБЕКИСТАН

Развитие лексики узбекского языка эпохи независимости характеризуется специфическими изменениями его лексико-фразеологического состава, в первую очередь затрагивающими различные тематические сферы актуального словаря современности. Особую роль среди неологизмов эпохи независимости занимают новые фразеологические единицы, которые называются в лингвистике неофразами.

Однако не всегда удаётся отграничить окказиональные и индивидуально-авторские употребления от неологизмов. Цель такого разграничения заключается в необходимости, с одной стороны, объяснить значение распространенных, ставших “модными” на страницах СМИ фразеологических неологизмов, с другой стороны, ограничить материал только теми фразеологическими новообразованиями, которые имеют все шансы и на существование в будущем, понятны и известны носителям языка сегодня. Для отграничения фразеологических неологизмов от окказиональных употреблений лингвисты предлагают следующие условные критерии: а) не менее, чем трехразовая фиксация неологизма разными письменными источниками; б) проверка на знание данного фразеологического неологизма носителями языка; в) отсутствие фиксации ФЕ толковыми словарями. Следует отметить, что в лексике современного узбекского языка наблюдается специализация фразеологических единиц, то есть появляются такие фраземы, которую используют лишь в определённой лексике. Например, такие фразеологизмы, как *муроса кўчасини танламоқ* (сыграть в ничью), *галаба нашидаси сурмоқ* (победить), *мағлубият аламини тортмоқ* (проиграть) свойственны лишь спортивной лексике. Анализ фразеологических единиц выявил следующие источники образования неофраза в узбекском языке:

1. Детермининологизация. Регулярное употребление терминологического словосочетания в переносном значении способствует образованию фразеологизма, т.е. терминологическое словосочетание служит семантическим производящим для неофраза. Например словосоче-

тание *газни бос* (нажимай на «газ»), употреблявшееся изначально в технической сфере, стало семантической основой образования неофраземы со значением «вперёд». Также способом детерминизации образовались такие неофраземы, как *пропискага ўтиб олмоқ, старт олмоқ* в значении “обосноваться” и “начинаться”.

2. Цитирование широко используется в СМИ как средство создания новых экспрессивных образов. Неофраземы, образовавшиеся на основе цитирования имеют огромную лингвокультурологическую информацию, благодаря чему такие фраземы не теряют окончательно связь с произведением, из которого они вышли. В эту группу можно отнести фразему *кетмони учмоқ*, которая своим появлением должна быть благодарна узбекскому национальному фильму «Абдулладжан».

3. Создание неофразем на основе образных выражений и метафор разговорной речи. Неофразема *поездга осилиб келган* может стать ярким примером превращения образного выражения разговорной речи в самостоятельную фразему. Эта фразема, употребляемая, в основном, в диалекте ташкентцев, активно употребляется в языке СМИ в значениях «деревенщина» и «бедный».

4. Влияние других языков. Способ калькирования всегда был одним из продуктивных способов пополнения словарного состава того или иного языка. Например, такие фразеологизмы, как *ўз қаричи билан ўлчамоқ, боши берк кўчага кириб қолмоқ* являются семантическими кальками русских фразеологизмов “мерить на свой аршин” и “зайти в тупик”.

NAXÇIVAN VƏ İĞDIR DIALEKTLƏRİNDƏ AD BİLDİRƏN ORTAQ SÖZLƏRİN LEKSİK-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Zülfıyə İSMAYIL

AMEA Naxçıvan Bölməsi

ismayilzulfiyye@yahoo.com

AZƏRBAYCAN

Tarixi baxımdan Naxçıvan və İğdir dialektləri arasında çox da böyük fərq yoxdur. Ancaq müasir Azərbaycan ədəbi dili ilə türk ədəbi dili arasındakı fərqli məqamlar özünü göstərməkdədir. Belə ki, bu gün türk ədəbi dilində işlənən bir çox sözlər nə Azərbaycan ədəbi dilində, nə də dialekt və şivələrində işlənmişdir. Lakin Azərbaycan ədəbi dilində təsadüf olunmayan bu sözlərə Naxçıvan və İğdirin dialekt və şivələrində rast gəlinir. Hər iki bölgədən toplanmış çöl materiallarını incələdiyimiz zaman ortaq dil faktlarına tez-tez rast gəlirik. Bəzi məqamlar olur ki, fonetik cəhətdən eyni olan dialekt sözlər fərqli mənalar ifadə edir. Bu bölgələrin dialektoloji lüğətlərində öz əksini tapmış bəzi sözlərə də Azərbaycan ədəbi dilində təsadüf olunur: gəvəzə “çoxdanışan, boşboğaz”, çamır “palçıq, lil, lehmə”, bamiyə “bibərə bənzer bitki adı”, qaysı “ərik”, ağıl “yayda mal-qara saxlamaq üçün ətrafı hasarlanmış üstü açıq yer”, davar “qoyun-keçi; xırdabuynuzlu mal-qara” və s. kimi sözləri buna nümunə göstərə bilərik. Bu tipli sözlər dialektlərdə nisbətən daha geniş dairədə işlənir. Naxçıvanın dialekt leksikasına aid olan sözlərin müəyyən hissəsi daha məhdud dairədə, müəyyən hissəsi isə nisbətən geniş dairədə işlənir. Bu sözlərin bəziləri nisbətən geniş dairədə işləndiyinə, bəziləri isə termin səciyyəli olduğuna görə müəyyən məqamlarda ədəbi dildə də özünü göstərir. Təsadüfi deyil ki, bu leksik vahidlərə Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğətində də yer verilmişdir. Dialekt sözlərin bir qismi isə ədəbi dilə daxil olmamış, xalqın danışmaq məişət nitqinin malı olaraq qalmışdır. Naxçıvanın dialekt və şivələrində, həmçinin İğdir şivələrində qarşılaşdığımız leksik vahidlərin böyük əksəriyyəti türk mənşəlidir. Hər iki bölgənin dialekt leksikasının tərkibinin əsas hissəsini, təbii ki, xalis türk mənşəli sözlər təşkil edir. Ancaq bu sözlər içərisində ərəb, fars, yunan mənşəli sözlərə də təsadüf olunur. Tarixi-coğrafi şərait baxımından qeyd etdiyimiz sözlərin bəzilərinin yunan mənşəli olması diqqətimizi xüsusilə cəlb etdi. Fars mənşəli – vərdənə “yoğun oxlov”, mərmərşə “parça adı”, mintənə “geyim, paltar adı”, dilbaz “dilli-dilavər”; ərəb mənşəli – sahan “dərin mis qab”, saqat, səqqət “şikəst” və s. kimi sözlər bu qəbildəndir. Həm Naxçıvan, həm də İğdir dialekt və şivələrində tədqiqata cəlb etdiyimiz türk mənşəli sözləri qədim türk təbəqəsinə aid sözlər hesab edə bilərik.

Bu sözlər türk dilinə özləşmə hərəkəti nəticəsində daxil olmayıb. Bilindiyi kimi, XX əsrin ortalarından başlayaraq M.K.Atatürkün türk dilində apardığı özləşmə siyasəti ilə bağlı olaraq bu dildə alınma sözlərin əksəriyyəti yenisi ilə (qədim türk sözləri, türk dilinin dialektlərində işlənən sözlər, qondarma sözlər) əvəz olunaraq dəyişdirilib. Tədqiqat nəticəsində İğdır bölgəsində ortaya çıxardığımız sözlər Azərbaycan dili dialektlərində işlənməsi baxımından qədimdir və bu sözlər qondarma sözlər deyil, xalis türk mənşəli sözlərdir. Professor Fərhad Zeynalov qədim türk leksikasını üç qrupa ayırır: 1) ad bildirən sözlər; 2) əlamət və keyfiyyət bildirən sözlər; 3) hərəkət bildirən sözlər. Biz də bu tədqiqatda qeyd olunan bölgünü əsas kimi götürərək bəhs etdiyimiz bölgələrin dialekt və şivələrində ad bildirən ortaqları tədqiq etməyə çalışırıq. Çünki adikeçən ərazilər ümumxalq danışq dilinin lüğət tərkibində ad bildirən ortaqlar mühüm yer tutur. Bu qrupa qohumluq bildirən ortaqlar sözlər, adət- ənənə və mərasim adları ilə bağlı sözlər, insanın bədən üzvlərinin adları, heyvan adları, yemək, içki, qab-qacaq adları, quş adları, heyvandarlıqla bağlı olan sözlər, əmək alətləri və müxtəlif əşyaların adları, pul və ölçü vahidlərini bildirən sözlər, coğrafi şəraitlə əlaqədar olan sözlər, tikili adları, bitki adları, zaman məfhumunu bildirən sözlər, geyim və parça adları, bəzək əşyalarının adları, bağ və bostanla bağlı sözlər, xəstəlik adlarını bildirən sözlər, məişətlə bağlı olan sözlər daxildir. Çölməg//Çölməx`//Çölməy. Naxçıvanın dialekt və şivələrində “xörək bişirilən saxsı qab; dibçək” mənalarını ifadə edir. İğdır şivələri üçün çömlek leksik vahidinin “süzülmüş palçıqdan bişirilərək əldə edilən saxsı qab, bu cür qabların küpə bənzəyən, fəqət daha kiçik olanları” mənası səciyyəvidir. Heyvandarlıqla bağlı olan adlardan gəm sözü Naxçıvanın dialekt və şivələrində “yüyən” mənasını ifadə edir. Bu söz İğdır şivələrində də (gem) “yüyən” mənasında işlənir. Ordubad dialektində balgöz “daş sındırmaq üçün çəkiç”, türkcədə balyoz “ağır, böyük, uzun saplı çəkiç”; Naxçıvan dialektində çapa “kətmən”, İğdırda çapa “bağça və tarlada torpağı belləmək üçün istifadə olunan, bir tərəfi düz digər tərəfi çəngəl şəklində olan bağban aləti, kətmən”; Şərur şivələrində dağar “qoyun və ya keçi dərisindən hazırlanmış torba, kisə”, Şərqi Anadoluda dağar “dəri torba, yastı ağızlı torpaq qab, çanaq, küp, böyük saxsı, atəş qoymaqda istifadə olunan torpaqdan manqal”; Naxçıvan dialektində darax “kotanın hissəsi”, İğdır şivələrində tarak “kotanın dişli hissəsi”; bəzi bölgələrimizin dialekt və şivələrində dirgançı “tayaya yaba ilə ot verən adam”, Şərqi Anadoluda dirgen “yaba”; Azərbaycanın digər dialekt və şivələrində dibəy//divəx`//dübəx`//divəx “həvəngdəstə”, türkcədə “buğda, arpa və s. döymək üçün içi oyulmuş daş və ya kötük”; qazığ//qazıx “yerə basdırılan dirək və ya paya”, türkcədə kazık “yerə basdırılan dirək və ya paya”; qazma//qəzmə “külüng”, türkcədə kazma “külüng”; nacağ//najax “kiçik balta”, türkcədə nacak “qısa saplı, geniş ağızlı odun baltası” və s. sözlər hər iki bölgənin daha geniş yayılmış dil faktlarıdır. Geyim və parça adları adları bildirən leksik vahidlər də maraqlıdır. Bu ortaqlar əşyaların nümunə göstərə bilirik: bağırdağ “bələkbağı, uşağı beşiyə bağlamaq üçün parçadan hazırlanan enli bağ”, İğdır ağızlarında bağıldak “beşikdə uşağın qundağını bağlayan enli bağ”; cəfgan//çəvkən//çəpkən “qolsuz qadın paltar”, türkcədə cəpken “pencək formasında olan üst geyim”; dizdix`//dizziy “qadın alt və üst tumanı”, türkcədə dizlik “dizə qədər olan alt tuman, qadınlara aid iş önlüyü, yun şalvar”; mərmərşə “parça adı”, türkcədə mermerşhi “parça adı”; mintənə “geyim, paltar adı”, türkcədə mintan “alt köynəyin üstünə geyilən, uzun qollu, düz yaxalı bir növ köynək; qollu jilet”; posdal//postal “çust”, türkcədə postal “çarıq kimi bağlanan bir növ ayaqqabı növü”; sortux -astarsız pencək, türkcədə setre “keçmişdə rəsmi yerlərdə geyilən düz yaxalı, qabağı düyməli, ətəyi uzun, qərb dəbinə uyğun pencək formasında olan geyim” və s.

Naxçıvan və İğdırın dialekt və şivələrində işlənən ortaqlar leksik vahidlərin çoxu ümumtürk xarakterlidir. Onları bir-birindən yalnız bir sıra fonetik əlamətlərə görə fərqləndirmək mümkündür. Maraqlıdır ki, Azərbaycan dilinin tarixi, onun qədim dövrləri ilə bağlı olan bu sözlər nəinki İğdır ağızlarında, həmçinin müasir türk ədəbi dilində də eyni və ya yaxın mənada işlədilir. Dilin qədim qatlarına aid olan bəzi fonetik, qrammatik və leksik xüsusiyyətlər müəyyən dövrlərdə ədəbi dildən çıxır, arxaikləşir, amma belə formalar canlı xalq şivələrində saxlanılır. Tarixən eyni coğrafiyanı paylaşan iki yaxın şivənin ayrı-ayrılıqda inkişaf yoluna qədəm qoyması bu dialekt və şivələr arasında nəzərə çarpacaq fərqlərin meydana çıxmasına zəmin yaratmışdır.

TÜRK XALQLARININ NAĞILLARINDA VƏ ADƏT-ƏNƏNƏLƏRİNDƏ ALMA

Ülviyyə KƏRƏMQIZI

Ulvyye_Ehmedzade@mail.ru

AZƏRBAYCAN

Yaradılış məzmunu ifadə edən miflərdən məlum olur ki, meyvə yaradılışdan etibarən insan həyatının bütün mərhələsində yer tutmuşdur. Şifahi xalq ədəbiyyatı və folklorunda geniş yer tutan alma dəyişik funksiyalarda qarşımıza çıxır, nağıllarda müxtəlif missiyalar yerinə yetirir. Məsələn, Rumuniyanın Dobruca vilayətində məskunlaşan türklərə məxsus “Mahmud Pəhləvan” nağılında qəhrəman alma vasitəsi ilə doğulur, eyni zamanda da, almanın tumu və qabığı sehrli madyanın dünyaya gəlməsi üçün vasitəyə çevrilir. Qəmərday danışmaq, uçmaq, döyülmək qabiliyyətinə məxsus sehrli at olaraq qarşımıza çıxır. Hekayədə hökmdar arvadının məsləhətinə qulaq asaraq yola çıxır. Axar su başına gəlir və burada namaz qılır. Ağ saqqallı bir dərviş ortaya çıxır və qoynundan alma çıxarıb, hökmdara uzadır. Almanı iki yerə bölüb qadını ilə yeməsini, qabığını atına yedirib, özü gəlmədiyi müddətcə də ad verilməməsini tapşırıb, qeybə çəkilir.

Alma nağıllarda da ölümsüzlük simvolu olaraq göstərilir və qəhrəmana gənclik, gözəllik qazandırır. Həmçinin, o, ölü diriltmə, ölümdən qurtarma və s. kimi funksiyalara da malikdir. Anadoluda “Eyni qızı sevən üç qardaş” adı ilə bilinən, Qazaxıstanda “Xanın üç oğlu”, Türkmənistanda isə “Qızıl alma” adı ilə yazıya alınan mətndə alma gözəllik, gənclik, ölümsüzlük vasitəsidir. Hekayədə eyni qızı sevən üç qardaş təsvir edilir. Qız bunun qarşılığında, başqa ölkəyə gedib, ən yaxşı hədiyyəni kim gətirərsə, onunla evlənəcəyi şərtini kəsir. Verilən müddət ərzində qardaşlardan biri minilərkən insanı arzuladığı yerə aparan araba, ikincisi arzuladığını insanı görmək üçün güzgü, üçüncüsü isə ölüm ayağında olarkən insana həyat qazandıran alma gətirir. Qardaşlar olduqları ölkədən aynaya baxdıqda qızın ölüm ayağında olduğunu görürlər. Araba ilə qızın yanına gəlib almanı ona yedirdirlər. Beləcə, qız yediği alma sayəsində yenidən həyata döner və gözəllik qazanmış olur. Bu hekayə Qaraçay türkləri arasında tapmaca kimi də mövcuddur. Belə ki, qızın oğlanlardan hansını seçəcəyi sual olunur. Cavabında isə “almanı gətirən gənc” deyilir. Çünki insana almanın verdiyi ömür və gözəllik yalnız Tanrı tərəfindən yenidən bəxş edilə bilərdi. Bu meyvə də Tanrının doğru zamanda insanlara göndərdiyi ənam kimi dəyərləndirilir.

Türkiyənin Yozqart bölgəsində yayılan “Kösənin xəyanəti ” adlı nağılda, kösə cildinə girən padşahın oğlu, kralın 40 il öncə ölmüş oğlu ilə qızını diriltmək üçün göy üzündən alma ilə abi-həyat suyu gətirir. Suyu məzarlarının üzünə tökdükdə gənclər əvvəlki vücutlarına dövrülər. Almanın suyu və dilimləri ağızlarına dəydikdə isə yenidən həyata qayıdırlar. Deməli, bu nağılda alma abi-həyat suyundan da daha vacib bir funksiyayı yerinə yetirir.

Anadoluda “Zümrüt Anka kuşu” nağılının Azərbaycan versiyası olan “Məlik Məhəmməd” nağılında isə padşahın bağında olan alma ağacı birinci gün çiçək açır, ikinci gün çiçəyini tökür, üçüncü gün də budaqlarında almalar yetişdirir. Bu ağacın meyvəsini yeyən insanlar 15 yaş gəncləşərək ölümsüzlük qazanırlar. Nağıllarımızın arasında olan “Bəxtiyar” nağılında padşah həyatı müqabilində qəhrəmandan alma gətirməsini istəyir. Əsərdə “cənnət alması” kimi qələmə verilən bu alma səbirlə əldə edilən meyvədir, belə ki, onu yeyən insan uzun ömür və sağlam həyat qazanır.

Türkiyə türklərinin “Göydən düşən üç alma” nağılında da alma ahıl yaşında övladsızlıqdan əziyyət çəkən hökmdarın övlad sahibi olmasına səbəb olur. Burada alma tumu hökmdarın xanımı tərəfindən əkilir. Yeddi ildən sonra ağacda yetişən alma öz görünüşü ilə də qeyri-adi olur; bir üzü ağ, bir üzü qırmızı.

Nağılların sonu “göydən üç alma düşdü” sonluğu ilə bitir. Bu tip sonluğa demək olar ki, bütün türk xalqlarının nağıllarında rast gəlinir. Göydən düşən alma nağılı söyləyəne, onu düzüb-qoşana, dinləyəne Tanrı tərəfindən uğur və səadət xəbərçisi kimi qəbul edilir.

Türkmən ədəbiyyatında “Almanı göyə at, yerə düşənə qədər fələk de” atalar sözünün şərhinə aid olan nağılda ölüm cəzası alan gənc, göyə atılan alma nəticəsində padşah seçilərək ölümdən azad olmuşdur. Burada alma insana ölümsüzlük qazandırmır, amma onu ölümdən xilas edir – bir sözlə, yenidən ona həyat qazandırır. Almanın bu xüsusiyyəti Türkiyənin Elazığ vilayətindəki “Çoban”

nağlında da mövcuddur. Belə ki, yatarkən çobanın ağzına girən ilanı çıxartmaq üçün qəhrəmana bol alma yedirdilir. Almanı yeyən çoban qusaraq, ilandan və ölümdən canını qurtara bilir. “Alma bu bölgədə ölümsüzlük deyil, ölməmək üçün vasitədir.

Uyğur türkləri almanı qoruyucu qüvvə olaraq gördüklərinə görə alma ağacının pis ruhları qovduğuna inanırlar. Məsələn, demək olar ki, bütün türk xalqlarının inancında doğulan uşağın qırxı çıxdıqdan sonra alma qurusunu yandıraraq, pis ruhları körpədən uzaqlaşdırdıqlarını hesab edirlər. Başqirdlarda övladının çox olması arzu edilən qızlara “Almila” adı qoyulur. Qırğızlarda alma ağacının altında yatan və almalıqda gəzən qadının uşağı olursa, uşağının olacağına inanc vardır. Bunu qırğızların “Manas” dastanında da görmüş oluruq. Qafqaz türklərinin inanclarına görə bir almanın yarısını qızı olan valideynlər, digər yarısını da oğlu olan valideynlər yeyərsə, o uşaqlar doğuşdan göbəkkesti, yəni nişanlı hesab edilir. Qaraqalpaq türklərində Novruz bayramının son çərşənbə günü cavan oğlanlar və qızlar bəyəndikləri əks cinslərinə alma atırlar. Anadoluda baharın ilk günü yeyilən almanın tumunu yastığının altına qoyan gənc qızlar, həmin gecə evlənəcəkləri oğlanı yuxusunda görəcəklərinə inanırlar. Bu inanc Azərbaycan türklərində də özünü göstərir. Bu da Novruz bayramının son çərşənbəsində gənc qızların etdiyi fallardan biridir. Bundan əlavə, İğdır və Naxçıvan bölgəsində anbarların bərkətli olması üçün qapıların ağzına alma asılır. Anadoluda isə qurban aparılan qoçların buynuzuna saplardan almalar taxılması adəti indi də yaşadılmaqdadır.

Folklor nümunələrindən olan atalar sözlərində də almadan geniş istifadə edilməsi təsadüfi deyil. “Almanın o yarısı o, bu yarısı bu”, “Alma almaya bənzer”, “Bir almanın iki üzü”, “Alma öz dibindən uzağa düşməz”, “Canlıya alma atmazlar”, “Yarım alma, könül alma” kimi ifadələrə nəzər saldıqda görürük ki, alma folklorun bu növündən də kənarında qalmamışdır.

Ümumiyyətlə, alma motiv olaraq türk xalqları ədəbiyyatının demək olar ki, bütün janrlarında istifadə edilmişdir. Janrlar dəyişdikcə almanın yerinə yetirdiyi funksiyalar da buna uyğun olaraq dəyişir. Yəni, mifologiyada “qadağan edilmiş ağacın meyvəsi”, müqəddəs kitablarda “cənnət ağacının bəhrəsi”, dastanlarda “zürriyyət simvolu”, nağıllarda “gözəllik, uzunömürlülük vasitəsi”, türkülərdə “sevgiliyə sevgi bəyanı”, bayatılarda “sevgilinin sevgiliyə qovuşma ümidi” olaraq qarşımıza çıxır. Bunlardan əlavə alma, “Qızıl alma” ifadəsində bizim üçün inancın və Turan idealının simvoludur.

ÖZBEK SÖZLÜ EDEBİYATINDA ÖLAN TÜRÜ və ÖLANLARLA İLGİLİ AKADEMİK ÇALIŞMALAR

Shahodatxon IMOMNAZAROVA

Öz.F.A. Dil və Edebiyat Enstitüsü Araştırma Görevlisi

shakhodat82@gmail.com

ÖZBEKİSTAN

Özbek folklorunda önemli yere sahip olan ölan türü yaşam tarzı genellikle göçebe hayvancılık ve yarı göçebelikten oluşan Özbek boyları arasında geniş kapsamda kullanılmıştır. Bu türe ait folklor eserlerinin kayda alınması, arşivlenmesi ve yayınlanmasına ilişkin önemli girişimlerde bulunulmuştur. Ölanların toplanması, yayınlanması ve araştırılmasına ait akademik kaynakları aşağıdaki şekilde sıralamak mümkündür.

1. **Ölanların kaydedilmesi ve toplanması.** Halk sözlü edebiyatına ait eserlerin toplanması ve incelenmesi hususunda önemli çalışmalara imza atan H. Zarifov, M. Alaviya, Z. Husayinova, T. Goziboyev, B. Karimiy, M. Afzalov, H. Razzokov, M. Murodov, T. Mirzayev, B. Sarimsokov gibi ünlü araştırmacılar 20. yüzyılın 30.lu yıllarından itibaren ölan türü örneklerinin kayda alınmasına büyük önem vermişlerdir. Örneğin, meşhur araştırmacı M. Alaviya Taşkent vilayetinin Ohangaron ilçesinde yaşayan Holcuman Umar oğlu, Namangan vilayetinin Pop ilçesinde yaşayan Töyçi Yusupov gibi mahir ölanlılardan pek çok ölanı kaydetmiştir. Angren şehri yakınlarındaki Yertoş köyünde yaşayan meşhur ölanlı İmonazar dedenin repertuarındaki eserlerin kaydedilmesi işbu türün tarihi gelişim sürecinin araştırılması açısından önemli akademik değere sahiptir. Çünkü bu ölanlı Ohangaron vadisinin tüm köylerinde “İman Ahun” adıyla tanınmış olup, onun icat ettiği ölanlar halk tarafından 20. yüzyılın 60’lı-70’li yıllarına kadar kullanılmagelmiştir (Folklor arxivi, 1657).

2. **Ölanların yayınlanması ve yaygınlaştırılması.** Bu türe ait metinler ilk defa ünlü folklorbilimci H.Zarifov'un 1939 yılında yayınlanan "Özbek folklorleri" kitabında yer almıştır. Araştırmacı kitabının "Düğün şarkısı" olarak adlandırılan bölümünde Özbek halkının nikah düğünü merasiminde icra edilen "Töy muborak" ("Düğün mübarek"), "Yar-yar" gibi türler arasında 26 dörtlüden oluşan ölanlara da yer vermiştir (Hodi Zarif, 1939: 294-297). Ölanın merasim şarkıları ile sınıfına dahil edilmesi boşuna değildir. Bu tür tarihi olarak düğün ve merasim folkloru ile birlikte kullanıldığına dair ipucu vermektedir.

3. **Ölan türünün akademik araştırılma tarihi.** İşbu türün adını aldığı "ölan/ölang" kelimesi Kazak, Karakalpak, Azeri, Kırgız, Özbek, Uygur ve diğer Türk halklarında çok yaygın kullanılmaktadır. Bu yüzden de ünlü araştırmacı V. V. Radlov "Opit slovaryu tyurkskih narechiy" ("Türk lehçeleri sözlüğü denemesi") adı verilen eserinin üçüncü kitabında Altay dağlarında yaşayan halklar tarafından kullanılan "өлен//өләнк" (ölan/ölang) kelimesi aslında yeşillik ile ilgili kavram olup, daha sonra bazı Türk halklarında ölan olarak kullanılmaya başladığının altını çiziyor (Radlov, 1898: 1247). Dilbilimci L. Budagov ise kendisinin karşılaştırmalı sözlüğünde "ölan" kelimesini "halk ölanı", "şarkı" olarak tanımlamıştır (Budagov, 1896: 155).

Özbek folklorbilimciliğinde ölan türü hakkında ilk ciddi akademik görüşlerden biri H. Razzakov tarafından ortaya atılmıştır. Ona göre, "ölanlar Fergana vadisinde, özellikle köyler, dağlık alanlardaki hayvancılar arasında çok yayılmıştır. Ölanlara şimdiye kadar kendisine Türk diyen ahalinin Karabaş, Bekzade, Barlas boyları arasında çok rastlamak mümkündür. Ölanlar "kelin tuşdi" ("gelin geldi") düğünlerinde damat ve gelin tarafındaki genç erkek ve kızlar arasında tıpkı halk şarkıları gibi yarışma şeklinde, bazen de misafirliklerde: ziyafetler, gap-gaştaklarda (buluşma, sohbet) tecrübeli ölanlılarca taraf tutma usulüyle icra edilir" (Razzoqov, 1967: 244).

Özbek halkının yaşam tarzı, örf-adetler ve kültürel hayatını içinde barındıran ölan türü asırlar devamında geliştirilerek icra edile gelmiştir. Özbek halkı arasında ölanlılık geleneği eskiden gelişme katetmiş olup, her bölgenin kendine has tarihi folklor sel süreçleri, etnografik değerleri, örf-adetleri ve icra üsüllerine göre birkaç tane ölanlılık geleneği ortaya çıkmıştır. Bu gelenekler arasında Fergana vadisi ölanlılığı, Taşkent vileyeti, yani Ohangaron ölanlılığı ve Zomin ölanlılığı öne çıkmıştır. Ölan türünün kendine has özellikleri, geleneğe göre, genç erkekler ve kızlar tarafından taraflara ayrılarak bedihe şeklinde yarışma esnasında icra edilmesiyle ön plana çıkmaktadır. Ölanlılık geleneğinde varolan kesin düzene göre, halk sözlü edebiyatının diğer benzer (lapar, aytişuv gibi) türlerinden farklı olarak ölan şarkıları 11 heceli parmak veznededir. Ülkemizin bazı bölgelerinde ölan metninde her mısrasına "yar-yar" redifi eklenmesiyle mısranın 13 heceden oluşması da gözlenmiştir. Ölan icrası ile ilgili deliller ozanlarımızın destanlarında da görülmektedir. Örneğin, Ergaş Cumanbulbul oğlunun icra ettiği "Dalli" destanında ölan türüne ait şarkıların icra usulüne ilişkin nadir bilgiler mevcut. Ozan ölan şarkıları genç erkekler tarafından seyahat halindeyken icra edilmesinin "yol kesme" diye adlandırıldığını şu şekilde ifade eder:

*Gah vakt da beklar sazın sazlaydı,
Ölan, köşik aytib goh vakt bözlaydı,
Keça kunduz cöl tartadı baturlar,
"Cöl kıskart" deb suhanvardi söy latib* (Folklor Arxivi, 1: 14).

Anlamı:

*Kah vakitte beyler sazın hazırlar,
Ölan, şarkı söyleyip kah vakit ağlar,
Gece gündüz yol alırlar baturlar,
"Yol kısalt" diye şarkıların söylerler.*

Ölanlar çoğu bölgelerde başlama ölanlarıyla başlayıp, vedalaşma ölanları ile sona ermiştir. Örneğin, 1950 yılında M. Afzalov tarafından Namangan vilayetinin Çortok ilçesinde ikamet eden 1922 doğumlu Rahmonali Haydarov'dan kaydedilen aşağıdaki metin bu bölgede ölan icrası geleneksel "başlama ölanlar" ile başladığını bildirmektedir:

*Besmeleden başlarsam şeytan kaçar,
Halka servet gelirse emek kaçar,
Çift boğayı hiç elinden bırakmazsan,
Hızır evliya hoca yolun açar* (Folklor arxivi, 1101).

Tarihi gelişimin anaerkil döneminden ataerkil dönemine geçiş esnasında ortaya çıkan egzogam nikah türü beraberinde nikah düğünü merasimine bazı farklılıkları yansıtmıştır. Bir kabile mensubu ikinci kabile mensubuyla evlenmesi için gelinin ait olduğu kabile reisi veya kızın babası ve kızın şartlarını yerine getirmiş olması gerekiyordu. İşbu motifler Özbek halk masalları ve destanlarının ana geleneksel motiflerini oluşturduğu fikrimizin tasdikidir. Ölanların aynen kızın evinde karşılıklı söyleme şeklinde icra edilmesi de bununla ilişkili olsa gerek. Çünkü karşılıklı söylemede galip gelmek de sınavın bir çeşidi sayılmıştır. Ölanların iki cinsiyete ait genç erkek ve kızlar arasındaki icra süreci türün yapısı, yaşam kapsamı ve ideolojik bedii özelliklerini belirleyen kendine has ölçü sayılır. Bunun yanı sıra ölanların ilhamla icat etmesini sağlar ve etkisini artırır. İlham alan ölanıya icra esnasında fikir ve duygular kolay ulaşır. İcradaki net ifadeler ölanın anlamını dinleyicilerin şuuruna çabuk yerleşmesini ve etkili olmasını sağlar. Ölan icrasında erkek ve kadınların karşı karşıya gelmesi, onların kelime aracılığıyla mübahase yapmaları işbu türün tarihen İslam dininin etkisi o kadar fazla olmayan göçebe Türk halklarının yanı sıra göçebe Özbek boyları arasında ortaya çıktığını bildirmektedir.

F. MUSTAFA VƏ M.BUYRUQÇUNUN HEKAYƏ YARADICILIĞINDA MİLLİ XARAKTER

Sima ŞƏFİZADƏ

AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu

elmi_katib@hotmail.com

AZƏRBAYCAN

Yeni əsrdə Türkiyə və Azərbaycan ədəbiyyatı özünəməxsus inkişaf mərhələsinə qədəm qoyub. Hekayə bir janr olaraq kiçik bir həcmi ehtiva etsə də, yazıçının sənətkarlığından asılı olaraq xalqın ictimai-siyasi həyatındakı, məişətindəki, xarakterindəki xüsusiyyətlər reallıqla öz əksini tapır.

Çağdaş Türkiyə və Azərbaycan nəsrinin hekayə janrında müəyyən təqdirəlayiq bir keyfiyyət və forma dəyişikliyi-xüsusilə bir axtarış prosesi davam etmək üzrədir. Yazıçı tərəfindən yaradılmış hər bir obraz nə qədər də bədii təxəyyülün məhsulu olsa belə, həm də milli mənlilik şüurunun, milli xarakterin və psixologiyanın potensial daşıyıcısıdır. Burada yazıçının özünün milli mənliliyi də əsas rol oynayır. Amma qeyd edək ki, bu uyğunluq həmişə gözlənməyə də bilər.

Hər millətin bəzən özünəməxsus xarakteristikasını “mentalitet” termini ilə bəzən əvəz edirik. Bu məsələdə fərqliliyin əlbəttə gözlənilməsi şərt olduğu və gözlənilməsi halda müqayisə edəcəyimiz Firuz Mustafanın “Vəsiyyət” və Müzəffər Buyruqçunun “Bir günün hekayəti” adlı hekayələrində milli xarakteri üzə çıxaran mənəvi keyfiyyətlər bir çox məqamlarda üst-üstə düşür.

Türk təfəkkürünün adət-ənənə və vərdişlər sistemində (bir sözlə mənəvi aləmində) modelləşmiş milli xarakterləri belə qruplaşdırmaq olar.

1. Ailəyə sadıqlıq, namus-qeyrət, övladlara qayğı, ata-anaya ehtiram;
2. Vətənə bağlılıq, qohum-qonşunun dərdinə, problemlərinə şərik olmaq;
3. Qoçaqlıq, qəhrəmanlıq, mərdlik;
4. Adət-ənənəyə, ağsaqqal (böyük) sözünə qulaq asmaq;
5. Dosta son dərəcə sadıq olmaq;
6. Fəxr etmək, qiymətləndirmək hissini, nümunə götürmək marağının genişliyi;
7. Ürək genişliyi, səxavət, kasıba kömək eləmək;
8. Düz danışmaq, “ən böyük biclik düzlükdür” məntiqilə yaşamaq;
9. Allaha inam, buyurduqlarına əməl və hörmət etmək.

Azərbaycan ədəbiyyatında milli xarakteri bu mənəvi keyfiyyətlərlə dəyərləndirənlər çox olmuşdur. Bunlar isə əsrlərdən bəri hər iki xalqın mənəvi həyatına, psixologiyasına hopmuş yaşantılardır. Sadaladığımız keyfiyyətlərdən bir neçəsini hekayələrdə fərqli hadisələr və fərqli obrazlarla olan təzahürünün şahidi oluruq.

Firuz Mustafa “Vəsiyyət” hekayəsində iki fərqli dinə, dilə (xristian və müsəlman) və müxtəlif inanca malik olan dostun həyat hekayəsi ilə tanış edir. Dostlar üçün onları birləşdirən uşaqlıq, gənclik,

tələbək illəri, qonşuluq əlaqələri, fərqli adət-ənənə, din, dil və inancdan daha üstündür. “Malakanların çoxluq təşkil etdiyi kənddə Yeşorla Əflatunun dostluğu dillər əzbəri idi. Azərbaycan toylarında qol-qola tutub yallı gedər, rusların, daha doğrusu malakanların şənliklərində bütün gecəni yeyib-içib keflənər, arabir dava-dalaş da salardılar. Kənd əhli onları zarafatla “davakar qardaşlar” adlandırırdılar. Maddi çətinliklər, daha yaxşı yaşamaq, ailəni dolandırmaq istəyi bu qardaşları bir-birindən ayırmış, illər sonra isə tale bir təsadüf nəticəsində yenidən onları ayrı bir ölkədə üz-üzə gətirmişdir. Uzun illərdən sonra Rusiyanın uzaq bir əyalətində görüşən dostlar əvvəlki günləri yadlarına salıb bir-birlərinə vəsiyyətlərini də edirlər. Yeşor onun müsəlmansayağı basdırılmasını istəyərək deyir: “Mən çoxdan dilimə içki vurmurdum, Səni gördüm ta neyləyim,?.. Bir qulaq as gör nə deyirəm... Qoy elə Nadya da eşitsin, vəsiyyətimi indidən eliyirəm. Qonşu qəsəbədə tatar məscidi var, öləndə qoy mənə müsəlmansayağı basdırınsınlar...Malakan da elə müsəlman kimi bir şeydi...Mən ölüm düz demirəm?” Əflatunun vəsiyyətində də dini inancların yaxınlaşmasını aydın görmək olar. “-Yeşor ... Bəri, bax, Mixayliç... Eşidirsən? Ölüm-itim dünyasıdır. İşdi-şayəd buralarda öləsi olsam, xərcə-zada düşüb mənə heç yerə göndərmə. Çətin zamanadır, Yeşor ... Allaha şükür, özün kəlmeyi-şəhadəti əzbərdən bilirsən. Yox əgər unudubsansa, eybi yoxdur. Elə malakan qaydasıya da basdırarsan mənə. Niçəvo, pust proklyanut... Doğrudur, dinlər müxtəlifdir, Mixayliç... Amma unutm ki, əsas məsələ Allahdır. Allah birdir.” Beləliklə Yeşor müsəlmansayağı, Əflatun isə malakansayağı basdırılmasını vəsiyyət edir. Yazıçı bununla, Allaha inam insanlar arasında olan birliyi möhkəmləndirir fikrinə gəlir və aradakı dil, din, adət-ənənə, inanc fərqlinin getdikcə aradan götürüldüyünə işarə edir.

Eyni motiv türk yazıçısı Müzəffər Buyruqçunun “Bir günün hekayəti” hekayəsində də təsvir edilir. Yazıçı burada Allaha inamı, onun istəklərinə və buyurduğu əməllərə əməl edilməsini üstəlik təsvir və təsiredici ifadə və fikirlərlə oxucuya çatdırır. Ailələrindən uzaqda, çox çətin bir vəziyyətdə işləyərək pul qazanmağa çalışan bir neçə fəhlə hər gün namaz qılmadan və ağsaqqalsız süfrəyə oturmaz, “Allah, çox şükür”,- deyib naharlarını bitirərdilər. Öz aralarında Osman dayı deyə çağırdıqları ağsaqqalın tez-tez Qurani-Kərimdən nümunə gətirdiyi hədisləri dinləyər, onun fikirlərini eşidərək, maarifləndirilə. “Mənəim əhvalımı soruşmaq istəsəniz, şükür yaxşıyam, sizin də sağ-salamat olmağınızı Allahdan arzu edirəm... Sizin ayrılığınızdan başqa heç bir dərdim yoxdur...Burda güzəranım yaxşıdır. Bir az soyuqdur. Amma eybi yoxdur. Gecələr on adam bir yerdə yatırırıq, isinirik. Heç bir çətinliyim yoxdur, şükür... Yaxşı namaz qılmaq öyrənmişəm. Allah Osman dayıdan razı olsun.... Məktub səlam-kəlamla qurtardı. Zərfin arxa tərəfinə “Oğlun Mustafa tərəfindən” yazıldı.”

Göründüyü kimi, Müzəffər Buyruqçunun “Bir günün hekayəti” hekayəsində milli xarakterin mahiyyəti həmin millətin milli mədəniyyətində, adət-ənənələrində açıılır, Yazıçı insanların bəyəndikləri və təriflədikləri nə qədər əxlaq xüsusiyyəti, davranış forması və üstünlük varsa, hamısını din əxlaqında, inancında axtarmaqla, əslində milli düşüncə xarakterini açmış olur.

Ailə həm də milli-mənəvi dəyərlərin təcəssümü, daşıyıcısı kimi mənsub olduğu xalq, millət haqqında ilkin təsəvvürlər yaradır. Türk xalqının milli xarakterində ailədə kişi başçı, ailənin iqtisadi və mənəvi dayağıdır. Hər iki hekayədə bu düşüncə bir daha öz təsdiqini tapmış olur. “Əflatunun məqsədi qəti idi. Bir də ki, artıq qızlarının ərə getməli, gəlin köçməli vaxtı idi. Di gəl ki, nə pul vardı, nə də elə var-dövlət. Əflatun sürücülük vəsiqəsini götürüb, yola düzəldi.” Və yaxud da ki, evindən uzaqda boş və suvaqsız bir otaqda ailələrini dolandırmaq məqsədilə pul qazanmağa gələn bir qrup fəhlə də Müzəffər Buyruqçunun “Bir günün hekayəti” hekayəsinin qəhrəmanlarıdır.

Hər iki hekayədə türk millətinə məxsus ailə psixologiyası, onun etno xüsusiyyətləri, mahiyyəti, mədəni-tərbiyəvi çalarları ustalıqla çatdırılır və zaman dəyişsədə, dəyərlər itmir prinsipi ilə bütün tarixi dövrlər üçün aktual mövzu olaraq qalır. Və bütün aydınlığı ilə görünür ki, İslam dini özünə qədərki ideya-mənəvi əxlaqi görüşləri ehtiva etmiş türk düşüncəsinə, əgər belə demək mümkünsə, hər zaman hakim prinsipini saxlayır.

ÇEX DİLİNDƏ TÜRK MƏNŞƏLİ SÖZLƏR

Qəmbər QƏMBƏROV

Bakı Slavyan Universiteti

turkay.qazvin@gmail.com

AZƏRBAYCAN

Çex dilçilərinin türk dilinə olan marağının səbəbi tarix boyu Türklərlə qurduqları iqtisadi-mədəni münasibətlər və onlarla aparılan müharibələr nəticəsində dillərinə külli miqdarda türk söz və ifadələri eyni zamanda türk dili vasitəsilə ərəb və fars sözləri Çex dilinə keçməsidir. Lakin, Çex dilçiliyi Almaniya, Macarıstan kimi ətraflı tədqiq olunmuş türkologiyaya malik olmamışdır. Çex dilçiliyində adı çəkilən dövlətlərə nisbətən türkoloji araşdırmalara gec başlanılmışdır. Bunun səbəbini Jozef Blaškoviç aşağıdakı kimi əsaslandırır:

1. Çex və Slovak millətlərinin keçmiş yüzilliklərdə Türk tayfaları ilə heç bir münasibətlərinin olmaması;

2. Çex və Slovakların, Çexislovakya Respublikası qurulduqdan sonra müstəqil milli həyatlarına yalnız, 1918-ci ildən sonra yaşamağa başlamaları.

1986-cı ildən sonra Praqadakı Şarl Universitetində “Şərqi dilləri” bölməsinə türk, ərəb və çin dilləri və ədəbiyyatları ilə məşğul olan prof. Rudolf Dvorak təyin olunur və bundan sonra əsaslı türkoloji araşdırmalara başlanılmışdır. Daha sonra digər dilçilər Jan Rypka, Felix Tauer və Jozef Blaškoviç türkologiya sahəsində elmi çalışmalar aparmışlar.

Türk dilindən Çex dilinə keçən sözlərlə bağlı ilk araşdırma Miklosiçin əsəridir. Daha sonra J.Peisker, Jozef Janko, K. Lokots və başqa dilçilərin adını çəkmək olar. Lakin, bu araşdırmalar Çex dilində olan Türk sözlərini tam olaraq aydınlaşdırmır. Bu əsərlərin heç biri Çex dilində nə qədər türk sözünün olması, onların etimoloji mənası, keçmə yolları haqqında dolğun məlumat vermir. 1952-ci ildə çıxan “Etymologicky slovník jazyka ceskeho” əsəri (Çex dilinin kök lüğəti) ancaq 32 sözün Türk dilindən alındığını göstərmiş, ancaq bu sözlərin çoxu düzgün yazılmamış və ya mənası səhv verilmişdir.

Türkoloqlar Çex dilinə keçmiş türk sözlərindən bəhs etməmişdən öncə bu sözlərin hansı yollarla daxil olduğunu araşdırmışlar. Bu araşdırmalar nəticəsində müəyyənləşdirmişlər ki, Çex dilinə Türk sözləri Rus-Macar, Şimali Slavyan və ya Fransız-Alman dilləri vasitəsilə keçmişdir.

Rus dili vasitəsilə keçən sözlərin bir qismi tatar və ya qazax dilindən keçmişdir.

Rus dili vasitəsilə: balalayka- rusca *balalayka* (Tatarca balalayka); *aul*- rusca *aul* (türkcə *ağıl*)
topor – rusca *topor(balta) sap*, türkcə *teber*

Şimali Slavyan dilləri vasitəsilə: *carsija*~Bulqar dilində *carsija*, Türkcə *çarşı*; *coban*~Bulqarca *coban*,

Türkcə *çoban*; *halena*, *halina*~Bolqarca *halina*, Serb-Xorvatca *haljina*, Türkcə *halı*; *joghurt*~Bolqarca *jogurt*, Türkcə *yoğurt*; *rakija*~ Serb-Xorvat dilində, Bolqar dilində *rakij*, Türkcə *rakı* və s.

Alman dili vasitəsilə: *vezir*- almanca *Wesir*, türkcə *vezir*

Fransız dili vasitəsilə: *Serail*-fransızca *serail*, türkcə *saray*

İtalyan dili vasitəsilə: *odaliska*~ İtalyanca *odalisca*, Alm. *Odaliske*, Türkcə *odalık*.

Bəzi sözlərin isə Çex dilinə hansı yolla keçdiyi məlum deyildir. Hətta Çex dilində elə sözlər vardır ki, ümumiyyətlə müəyyənləşdirmək mümkün deyil türk dilindən çex dilinə keçib və ya çex dilindən türk dilinə keçmişdir. Məsələn, Çexcə *chomout*~Türkcə *humut*, Çexcə *korcak*~Türkcə *korçak*, *kolçak*. Bəzi sözlərin türk sözləri olması aydın görünür, lakin bunu sübut etmək çox çətinidir. Məsələn, *pasa*, *cakan*, *dervis*, *hajde*, *horda*, *lelek*, *tlumocnik*, *torba*... sözlərini göstərmək olar.

Türk dilindən Çex dilinə sözlərin keçməsi hadisəsi müxtəlif tarixlərdə olan münasibətlər nəticəsində olmuşdur ki, J.Blaškoviç bunu belə göstərmişdir.

I. Slavyanların keçmiş zamanlarda şimal-şərq və şərqdə yaşayan Türk xalqları ilə əlaqə nəticəsində keçməsi güman edilir. Bu sözlərə misal olaraq aşağıdakı sözləri göstərmək olar:

dokunmak: keçmiş Slavyan dillərində *tkati*; Bolqar dilində *tka*, Rusca *tkat*, Çex dilində *tkati*, Qazax dilində *toku*, Özbək dilində *tukimok*- kök: *toku*, *tok*, ~ latın dilində *texo*; **balvan**: *put*, *kaya*, *böyükdaş*, *bacarıqsız biri*;

Bu söz bütün Slavyan dillərində istifadə edilir. Macar dilində də mövcuddur. Qədim Çex dilində bu söz XIII yüzillikdə qeyd edilmişdir. Orxon yazılı abidələrində bu söz “balbal” kimi işlənmişdir.

II. V yüzildən sonra Slavyan və Türk dilləri arasında əlaqələr güclənmişdir. Çex boyları indiki vətənlərinə doğru şərqdən hərəkət etmiş və yerləşmişlər. Lakin, buarada Avarların hakimiyyəti altına düşmüşlər. 623-cü ildə Avar hakimiyyətinə son qoyulur. Avar hakimiyyətindən sonra çexlər türklərlə birbaşa əlaqədə olmamışlar. Lakin, digər Slavyan xaqaları müxtəlif türk boyları ilə əlaqədə olmuşlar. Bunun nəticəsində türk və moqol dilindən çoxlu sözlər Slavyan dilinə keçmiş və Çex dilinə gəlib çatmışdır. Məsələn, balta~balta, biciak~ bıçaq, horda~ordu, chan~xan, kefir~kefir;

III. Türk imperatorluğu zamanı yaxın ərazidə yaşayan Çexlərin dilinə Osmanlı türkcəsinin böyük təsiri olmuşdur. Osmanlı türkcəsinin təsiri XX yüzilliyə kimi davam etmişdir. J. Balşkoviç Osmanlı trkcəsindən Çex dilinə keçən sözləri mənaca aşağıdakı kimi quruplaşdırmışdır.

1. Döyüşlə bağlı sözlər: *Caus çavuş* = Türk çavuşu ; *Jatagan*- yatağan = hançer

Janicar-yeniçəri = mənası keçmiş türk dilində sultanın mühafizə bölüyünə bağlı olan kimsə

Hulan, ulan Macarca *ulanus* (Almanca Ulan) sözündən. Bu söz Türkcə *oğlan* sözündəndir. Mənası 1. atlı əsgər, 2. bir rəqs növü, Çex dilində *hulanka* “ulanların geyindiği jilet, esger jileti”

2. Rütbə adları: *Aga~ağa* = məmurlara verilən bir ad; *Basa~pasa~başa*, *paşa*. Mənası: yüksək rütbəli məmur; *Efendi~efendi* = efendi (papaz, məmur)

3. Dini və gündəlik həyatla bağlı: *Bazar~Pazar* Rus dilindən alınmışdır. Türk dili vasitəsilə rus dilinə keçmişdir. Söz mənşəyinə görə fars sözüdür; *Harem~harem*; *İmam~imam*

4. Geyim adları: *Başlık~başlık*; *cizma~çizme*; *cuha~cucha~çuha*=*tunika pellicea*; *kaftan~kaftan*.

5. Yemək və içki adları: *Jaghurt~yoğurt*; *kaviar~havyar*; *limon~limon*; *kava~kahve*

6. Tütün çəkməklə bağlı sözlər: *Cibuk~ cubuk*= qısa və düz saplı pipo, türk piposu; *Lulka~lüle*

7. Ev və ev əşyaları: *Divan~divan*; *kelim, kilim~kilim* = xalça; *kiosk~köşk*;

8. Bitki və heyvan adları: *Tulipan=lalə* 1554-cü ildə Busbeck, Ədirnə elçisi Türkiyədən gətirmiş və sarıya oxşadığı üçün tulipant (türkcə *tülbent* sözündən) adını vermişdir; *Sakal~çakal*; *tarakan~tarakan*; *Kukurice~kukuruz* (qarğıdalı, mısır)

Çex dilində mövcud olan türk sözlərinin toplanıb tədqiq olunması məsələsi tam olaraq öz həllini tapmamışdır. Belə araşdırmaların müasir dilçilikdə aktuallığını nəzərə alaraq bu mövzünü ətrafında daha geniş tədqiqatlar aparılmalıdır.

“TACİ-ƏDƏB” KİTABI HAQQINDA MƏLUMAT

İnci QASIMLI

AMEA Z.M.Bünyadov adına Şərqsünəslıq İnstitutu.

menbeshunasliq@box.az

AZƏRBAYCAN

“Taci-Ədəb” əsəri Anadolu coğrafiyasında yazıldığından demək olar ki, Anadoluda yerləşmiş insanlara xitab olaraq yazılmışdır. Bu əsər bir Anadolu yazıçısının qələmindən çıxdığından XV əsr Anadolu insanının fikirlərini, düşüncəsini, mədəniyyətini, əxlaqını, tərbiyəsini, elmini, dilini, şivəsini, dinini, adət-ənənəsini, ailəsini əks etdirməsi baxımından bizim üçün dəyərli bir sirlər xəzinəsi və araşdırma mənbəsi hesab olunur. Əsər bir müqəddimə, qısa bir kətəbə ilə iyirmi yeddi bölümdən ibarətdir. 6-cı bölümlə 7-ci bölüm arasında həftənin günləri haqqında başlıqsız olaraq məlumat verilmişdir. Əsərin sonunda bəzi bölümlər arasında “nəsihət” başlığı ilə bölümə uyğun olaraq qısa nəsihətlər verilmişdir. Nüsxələrin strukturundakı ən böyük fərq M-315/315 şifrlı əlyazmada olan 22-ci, B-1167 şifrlı əlyazmada isə 6-cı və 18-ci bölmələrin olmamasıdır.

Əsas götürdüyümüz M-315/315 nömrəli nüsxə h.1221/m.1806-cı illərdə köçürülmüşdür. Cildi medalyonlu, qapaqlı, tünd qəhvəyi köhnəlmiş dəri, kağızı XVII əsrin I yarısına aid, xətti nəsx və nəstəliq, sətir sayı müxtəlif, katibi Faiz oğlu Məhəmməddir. Mətn qara mürəkkəblə yazılmışdır. Bir çox vərəqlərin ətrafı didilmişsə də mətnə xələl gəlməmişdir. 1a-b, 5a, 10b, 105b, 164a, 181a, 191b

vərəqlərində müxtəlif qeydlər yazılmış, cədvəllər çəkilmişdir. 1b, 5b, 6b, 43b, 107b, 147b, 181b, 187b, 190b vərəqlərində üçkünc müəssisə, 39b vərəqinə sahiblik möhürü basılmışdır. 6a-b, 17a-b vərəqlərinin kağızı açıq qəhvəyi, 108a-b, 113a-b vərəqləri tünd çəhrayı rəngdədir. 106a-107a, 146b-147a vərəqləri ağ buraxılmışdır. Ölçüsü 17 x 21.5 sm olan 191 vərəqlik əlyazma 12 bölümdən ibarətdir. “Taci-Ədəb” əsəri VII bölümdədir. 49b-105a vərəqini əhatə edir. Sonunda h.1221/m.1806 ildə köçürülməsi haqqında katib qeydi vardır.

M-311/311 şifrlı əlyazmanın həcmi 65 vərəq, ölçüsü 16 x 22.5 sm, cildi sonralar çəkilmiş qara dermantındandır. Kağızı XVIII əsrin sonlarına aid Avropa istehsalı, xətti nəstəliqli nəsx, sətir sayı 12-15-dir. Mətn qara, başlıqlar qırmızı mürəkkəblə yazılmışdır. 1a vərəqi cildə yapışdırılmışdır. 2a və sonda cildə əvvəl vərəqdə üçkünc müəssisə möhürü basılmışdır. 65a-b vərəqində ərəbcə və türkcə qeydlər vardır. “Taci-Ədəb” əlyazmanın 1b-43b vərəqlərindədir. h.1248/m.1832-ci ildə köçürülmüşdür. Katibi bəlli deyil.

B-1167/2790 şifrlı üçkünc əlyazma Azərbaycan pedaqoqu, mətnşünas alim Əbdülqəni Nuxəvi Xalisəqarızadə tərəfindən h.1262-1269/m.1845-1852-ci illərdə köçürülmüşdür. Ölçüsü 17.8 x 22 sm, mətn ölçüsü 10.5 x 15.5 sm, cildi nazik mavi kağız, xətti nəstəliq, kağızı XIX əsrin birinci yarısına aid Rusiya istehsalıdır. 1a vərəqində düzbucaqlı inventar, 1b vərəqində 2 üçkünc, 2 ellipsvari nüsxə möhürləri basılmışdır. 17a-26a vərəqləri ağ buraxılmışdır. Haşiyələrdə mətnlərə aid qeydlərə təsadüf olunur. Mətn qara, başlıqlar, yarım başlıqlar və bəzi ifadələr qırmızı mürəkkəblə yazılmışdır. Katib əlyazmanın 1b-16b vərəqlərini əhatə edən “Taci-Ədəb” əsərini h.1262/m.1845-ci ildə köçürdüyünü qeyd etmişdir.

Əsər kitab şəklində AMEA akad. Z.M.Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutu “Mənbəşünaslıq və yazılı abidələrin tədqiqi və nəşri” şöbəsində Qasımlı İnci.T. q tərəfindən çapa hazırlanmış və AMEA akad. Z.M.Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutunun Elmi Şurasının 22 may 2013-cü il tarixli 4 sayılı iclasının qərarı ilə çapına icazə verilmiş, 2015-ci ildə çap olunmuşdur. Hazırladığımız kitabda əvvəlcə mətn transfoneliterasiya edilmiş, sonra müasir Azərbaycan dilinə tərcümə edilmişdir. Sonra mətnin içərisindən ərəb-fars mənşəli kəlmələr, sonra isə türk mənşəli kəlmələr seçilərək mətndəki mənaları ilə lüğət şəklində salınmışdır.

Fellər lüğətlərdə adətən məsdər şəklində verilsə də, bu mətnin “Türk mənşəli kəlmələr” lüğətində bu sözlər mətndən olduğu kimi götürülmüş, qeyd edilmişdir. Bu sözlərin mətnə işlənmiş bütün formaları göstərilmişdir. Lüğətdə osmanlıca yazılmış sözlərin demək olar ki, çoxunda ortada saitlər yazılmamışdır. Bunun səbəbi orta əsr əlyazmalarında, əsasən də türk mənşəli kəlmələrdə uzun saitlərin yazılmamasıdır. Lüğətin bu şəkildə tərtib olunmasında məqsədimiz bu sözlərin orta əsrlərdə hansı şəkillərdə işlədilməsini olduğu kimi göstərməkdən və əsərin qrammatik xüsusiyyətlərini ortaya qoymaqdan ibarətdir.

Türk mənşəli lüğətdə əvvəlcə sözün orijinalı, mütərizədə transfoneliterasiyası, sonra tərcüməsi verilmişdir. Ərəb-fars mənşəli kəlmələr lüğətində sözlərin qarşısında (ə) ərəb dilindən, (f) fars dilindən olduğu qeyd olunmuşdur. (ə,f) yazılan sözlər həm ərəb, həm də fars dilindən götürülmüş sözlərdir. Əvvəlcə sözün transfoneliterasiyası, sonra isə mətndəki mənası verilmişdir. Mətnin əlyazma nüsxəsində olduğu kimi sətir sayı transfoneliterasiyada da saxlanılmış və bu səbəbdən də mətnə abzaslar qoyulmamışdır. “Taci-Ədəb” əsərinin Azərbaycan nüsxələri əsasında ən mükəmməl nüsxəsi olan, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılan M-315/315 nömrəli nüsxə əsasında hazırladığımız bu araşdırmada belə qənaətə gəlmişik ki, bu əsərdə ələ alınan bütün mövzuların demək olar ki, hamısı islami anlayışla yazılmışdır. Dövrünün yaşam tərzini əks etdirməsi, qadınlarla bağlı yüksək fikir, dövrünün təlim-tərbiyə həyatına baxış, ədəb-ərkan qanunları və sosial həyata dair düşüncələr diqqətə layiqdir. Müəllifin fikrinə əsasən hər müsəlman ədəb öyrənmək məcburiyyətindədir və gözəl əxlaqlı olmalıdır. Onun fikrincə islamın qaynağı ilahidir. Möminlər ədəbi və gözəl əxlaqı Hz.Peyğəmbərdən, o da Cəbrayıl vasitəsi ilə Allahdan öyrənmişdir. Kitabın çap olunmasında məqsədimiz ümumi baxışdan günümüze qədər öz məqsədini qoruyub saxlamış bu dəyərli əsərin cəmiyyətə tanınması və əsərdən yararlanmaq imkanının verilməsi ilə keçmişimizdən günümüze qədər körpü salan belə dəyərli əsərlərin arxivlərdən çıxarılaraq oxuculara çatdırılmasıdır. Ümid edirik ki, islam aləminin müqəddəs kitabı olan “Qurani-Kərim”ə əsaslanan bu risalə islam adətlərinə və qanunlarına itaət edən və ondan bəhrələnmək istəyənlərə kömək olacaqdır.

“KİTABI-DƏDƏ QORQUD” DASTANINDA İŞLƏNƏN BƏZİ ARXAİK SÖZLƏRİN BORÇALI ŞİVƏSİNDƏ TƏZAHÜR FORMASI

Faidə OMAROVA

AMEA, Z.M.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu

Filfay-6786@mail.ru

AZƏRBAYCAN

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı xalqımızın möhtəşəm abidəsi olaraq qədim dəyərlərimizi, tarixi keçmişimizi, adət və ənənəmizi özündə yaşadır. Dastan zəngin leksikası, sintaktik vahidləri, o cümlədən zəngin bədii ifadə vasitələri ilə həmişə tədqiqatçıların diqqət mərkəzində olmuşdur. Məlumdur ki, dünyada heç bir dil başqa dillərin təsirindən kənar qalmamışdır. Hər bir dildə bu və ya digər dillərin sözlərinə rast gəlinir. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının leksikasında da çox az miqdarda ərəb və fars mənşəli sözlərə təsadüf edilir. Dastandakı sözlərin 85%-i türk mənşəli, 15%-i isə ərəb və fars mənşəlidir. Buna görə də türk dillərində ləhcə və ağzlarında bu gün də yaşayan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının leksikası türk dillərinin etimoloji lüğəti üçün də zəngin mənbədir.

Qeyd etdiyimiz kimi “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında işlənən sözlərin çox az qismi türk mənşəli olmayan sözlərdir. Dastandakı türk mənşəli sözlərin əksəriyyəti arxaikləşsə də, bir çox ləhcə və şivələrimizdə hələ də istifadə olunur. Bu arxaizmlərdən 200-ə qədəri qərb ləhcəsində olduğu kimi, yaxud da hər hansı bir fonetik dəyişmə ilə işlənəməkdədir. Qərb ləhcəsinin əsas şivələrindən olan Borçalı şivəsinin “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı ilə bağlılığını yazıçı Anar belə qeyd etmişdir: “Həmin ilin payızında qələm dostlarım Əkrəm Əylisli və Mövlud Suleymanlı ilə Mövludgilin uzaq dağ kəndlərinə getdik. Yolumuz Gürcüstan ərazisindən keçirdi. Yol boyu qarşımıza çıxan Azərbaycan kəndlərinin adı da Dədə Qorqud dünyasına mənsub idi: Kəpənəkçi (Kəpənək – KDQ-da yapırıya deyilir), Qaçaqan (qaçağan at), Təkəli, Yırğançı, Yavuqlu, İmir kəndləri. Mövludgilin kəndində eşitdiyim Azərbaycan dili qədim Dədə Qorqud dilini xatırladır”.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının dili baxımından səciyyəvi olan keyik, soy, sağış (məşər), yazı, damu, tanıq, bəbək (bala), kendu, şol, dūnlə (gecə ikən), irmək, sayırmaq (oxumaq), işırmaq, ilətmək, tūmən, yayan (piyada), çəri, əsən, sayru və s. kimi leksik vahidlərin XVII əsrə qədərki ədəbi dilimiz üçün işlək vahidlər olduğunu konkret faktlarla əsaslandıran T.Hacıyev “Kitabi-Dədə Qorqud” və dialektlərimiz məsələsinə də toxunur: “Kitab”ın dilində müşahidə olunan sözlərin müəyyən qismi müasir ədəbi dilimiz üçün arxaik sayılsa da, hazırda dialektlərimizdə canlı şəkildə qalır və yerli ünsiyyətdə istifadə olunur: becid, güz, yəxni, gədik, seyvan, suç, aya, ağırlamaq, öylə (nahar və vaxt mənasında), döşürmək, ismarlamaq, ülüş-ülüşmək, güvəzələmək, qu (xəbər), manrı, us, biləsinə (özü ilə), bozlamaq, yeng, duş kimi onlarla söz”.

Borçalı şivəsində işlənən bəzi sözlərin müasir türk ədəbi dilində işlənmə hallarına da rast gəlmək olar. O cümlədən, bu xüsusiyyət dastandakı arxaiklərə də aid edilir. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında işlənən arxaik sözlərin bəzilərinin qərb ləhcəsində və türk dilində işlənmə məqamlarını nəzərdən keçirək:

Öykə. Dastanda sinə mənasında işlənmişdir (Oğuz yigidinin öykəni qopardı, qılıcın çıqardı, yeri çaldı-kərtidi – Oğuz igidinin sinəsi qabardı, qılıncını çıxarıb yeri çaldı çapdı). Şivələrimizin əksəriyyətində “ağ ciyər” mənasında işlənən “öhvə” qərb ləhcəsində öyfə, öykə, öfgə, öhfə şəklindədir.

Sügsün. Dastanda boyun mənasındadır (Sügsünündən tutdu, belini üzdü). Bu söz qərb ləhcəsində süysün şəklindədir. Borçalı kəndlərinin əhalisinin dilində tez-tez rast gəlinən sözlərdən biridir.

Baba. Dastanda ata mənasındadır (Baba malından nə faidə başda dövlət olmasa). Məlumdur ki, ata anlamlı “baba” Türkiyə türkcəsində ədəbi dil səviyyəsində işlənəməkdədir. Baba sözü müasir dilimizdə atanın və ya ananın atası mənasındadırsa, qərb ləhcəsində ilkin semantikasına uyğun, yəni ata mənasında işlənəməkdədir. Qərb ləhcəsində ata anlamlı “baba”, həm də “bava” fonetik variantındadır. Məsələn, bavamın başı üçün (and içmə kimi).

Güyəgü. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında kürəkən mənasındadır (Güyəgü oğul olmaz – Kürəkən oğul olmaz). Kürəkən anlamlı güyəgü//göyü fonetik dəyişmə ilə şivələrimizin əksəriyyətində işlənəməkdədir. Göyü qərb ləhcəsində “gü” heca düşümü ilə mühafizə olunur, yəni “göy” şəklində işlənir.

Yoğurt. Qədim türk dili və “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında qatıq mənasında işlənən yoğurt sözü (Ağ çıxarıb qara giyənlər! Bağır kibi ögnəndə yoğurtdan nə var?) Türk dilində və qərb ləhcəsində eyni ilə işlənərkədir.

Orman. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında meşə mənasındadır (Ala yılan sökməz ormanını çağmaq çağub oda uram). Bu söz qərb ləhcəsində və türk dilində də meşə mənasında işlənərkədir. Gürcüstanın Başkeçid rayonunun meşələr qoynunda yerləşən Ormeşən kəndinin adı orman və meşə sözlərindən əmələ gəlmişdir.

Kəlid. Qıfıl anlamı kəlid sözü “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında az işlənən vahidlərdəndir (Əlli yedi qələnin kəlidini alan). Bu söz digər şivələrimizdə olduğu kimi qərb ləhcəsində də “kilit” şəklindədir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, qərb ləhcəsində kilit sözü ilə yanaşı “anaxtar” sözü də geniş şəkildə işlənir. Bu sözə türk dilində “anahtar” şəklində rast gəlmək olar.

Suç. Gunah anlamıdır (Suçum bumıdır). Qərb ləhcəsində, o cümlədən türk dilində olduğu kimi işlənərkədir.

Öylə//öyni. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında “günorta” mənasındadır (Öylədən sonra evinə gəldi). Bu söz şivələrimiz üçün də səciyyəvidir. Onu da qeyd edək ki, bu sözün qərb ləhcəsindəki “öynə” sözü ilə səsləşməsi barədə ilk izahı A.Vəliyev vermişdir. Bu söz həm də türk ədəbi dilində işlənərkədir.

Ocaq. Dastanda ev-eşik, yurd, tayfa, nəsil mənasındadır (Ocağına bunun kimi övrət gəlməsün). Bu söz qərb ləhcəsində tayfa, nəsil mənasını saxlamaqdadır.

Qeyd etdiyimiz nümunələrin sayını çoxaltmaq olar. Lakin elə bu nümunələrdən də dastanın leksikası haqqında təsəvvür yaranmış olur. “Varlıq” jurnalının redaktoru doktor Cavad Heyətın gəldiyi qənaətə görə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı hər şeydən əvvəl biz Azərbaycan türklərinindir, ancaq həm də bütün türk dünyasının ortaq mənəvi sərvətidir. Həqiqətən də, qeyd etdiyimiz bəzi arxaik sözlərin qərb ləhcəsində istifadəsi ilə yanaşı, türk dilində də işlənməsi bu fikri bir daha təsdiq edir.

DEBİSTAN DERGISİNDE YER ALAN YAZILARDA ÖNE ÇIKAN MAKSATLAR

Müfide Nilay EKER

Qafqaz Üniversitesi

mntatari@qu.edu.az

AZƏRBAYCAN

İçinde çocuk kelimesinin geçtiği her kavramda olduğu gibi, çocuk edebiyatı da önemsenmeyi, sahip çıkılmayı, hakkında sorumluluk duymayı gerektirir. Bu bağlamda tarih içinde okuyucularıyla buluşup takdir almış çocuk gazete ve dergileri de değerlendirilerek ele alınmalı; günümüz çocuk dergi ve gazeteciliğine ışık tutması sağlanmalı; yetişen nesillere sunulan yayınların son yüzyılın bir problemi olan ticari kaygıdan arındırılabilirdir.

“Debistan” dergisi Azerbaycan’da çocuk dergiciliğinde bir öncü olma özelliğiyle 16 Nisan 1906 tarihinde yayın hayatına girmiş ve 10 Mart 1908’e kadar 27 sayıyla çocuklara bilinenin en iyiyisini sunma çabasıyla vazifesini yerine getirmiştir. Azerbaycan’ın gerek çocuk edebiyatı gerek çocuk dergiciliği tarihinde yapı taşlarından biri haline gelmiştir.

Bu çalışmada Debistan’da yer alan çeşitli türlerde yazılar ve bu yazı türleriyle çocuklara sunulmak istenenler, maksatların neler olduğu üzerinde durulacaktır.

Bu maksatların belki de ilk zikredilmesi gerekeni derginin yayın hayatına girmesidir. Bilinir ki edebiyat, her dönemde ve coğrafyada sosyal, siyasi ve ekonomik şartlarla karşılıklı bir etkileşim içinde olmuştur. Azerbaycan’ın içinde bulunduğu şartlarda çocuklara hitap edecek, onların okuyacağı bir derginin yayınlanması demek, vatanın evlatlarının hangi düşüncelerle yetiştirileceği üzerine verilecek bir karar; milletin geleceğine yapılacak bir yatırım olmuştur. 1906 yılında şartların izin vermesiyle derginin okurlarıyla buluşmasına kadar on yıllık bir çabanın varlığından söz edilir. Bu da her ne kadar düşünceler, hayaller oluşsa, ihtiyaçların farkına varılsa dahi sosyal, siyasi ve ekonomik şartların olgunlaşmasının önemini gösterir.

Bütün gayretler körpe dimağların bu gazete sayesinde dönemin edip ve düşünürlerinin aydınlattığı yolda önce kendilerini beraberinde de içinde yaşadıkları milleti dolayısıyla ülkelerini geleceğe aydınlık içinde taşıyabilmeleri içindir.

Derginin yayınlanmasında büyük role sahip naşir ve muharrirler Ali İskender Caferzâde ile Mehemed Hasan Efendizâde ile birlikte Hasan Bey Zerdabi, Ali Ağa Hasanzade, Mehemed Hasan Efendizade, Sultan mecid Ganizade, Reşid Bey Efendizade, Mehemed Hadi, Abbas Sehhet, Abdullah Şaik, Süleyman Abdurrahmanbeyzade, Doktor Hasan Bey Ağayev, İslamzade, Muallim Mirza Hasib, Feridun Bey Köçerli gibi birçok fikir adamının eserlerine yer vererek demokratik Azerbaycan'ın yeni nesillerine yol göstermeyi amaç edinmiştir.

Gazetede yer alan “*Debistan*” her 15 günde bir çıkan, çocuklara özel, milletin geleceğinin terakki ve tekamülüne hizmet eden resimli bir Türk jurnalidir.” ifadesiyle ilk önce anadili üzerinde bir farkındalık oluşturulurken anadilini kullanabilme cesaretini çocuklara aşılar. Milli varlığın anadilin gücüyle doğru orantılı biçimde güçleneceği muhakkaktır. Buradaki ifadede de yer alan terakki ve tekamül çocuk edebiyatının başlıca gayeleri arasında yer almaktadır. Amacı, çocuklara ana dilinde seslenerek onların bilgi ve becerilerini, genel kültür seviyelerini artırmak ve okuldan sonraki boş zamanlarını daha iyi geçirmelerini sağlamak olan Debistan'ın hedefi o günün şartlarına göre oldukça büyüktür.

Debistan'da farklı konularda, farklı türlerde eserler yer almıştır. Masal, hikâye, makale, şiir, fabl, biyografi, gezi gibi çok çeşitli yazı türlerinden örneklerle çocukların bilgi ve genel kültür seviyelerinin artırılması; hayal dünyalarının zenginleştirilmesi; bakış açılarının genişletilmesi; hedeflemiş. Fıkra, bilmece ve bulmacalarla da eğlendirirken düşündürmek, bilgilendirmek arzu edilmiştir. Dergide ahlâki değerlere önemle eğilen eserlere yer verilerek talim ve terbiyenin, milli ve manevi değerlerin çocuğu nasıl zenginleştireceği göz ardı edilmemiştir. Dilin doğru kullanıldığı eserlerin okutulmasıyla çocukların dili doğru kullanma ve ifade etme becerilerinin gelişmesine de katkı sağlamak arzu olunmuştur.

1906 ve 1907 yıllarında Bakü'de, Azerbaycan öğretmenlerinin birinci ve ikinci kurultaylarında, ana dilinde tahsil meselesi, derslikler meselesi, kadın tahsili, millî okullar için hocalar yetiştirilmesi gibi mühim meseleler gündeme getirilmiştir.

Çocuklara yönelik eserlerin, bilgi verme amacının yanında, eğlendirme, hayatı tanıtmaya, okuma alışkanlığını kazandırma, çocuğun hayal gücünü geliştirme gibi hedefleri olduğu muhakkaktır. Michael ENDE'nin fantastik yorumu ile söylemek gerekirse, yenilikçi çocuk edebiyatı, işaret parmağını sallayarak ahlâk dersi vermeyen özgür bir oyun olmalıdır.

Edebiyat ürünleri çocuğa, hayatı, insanı ve çevreyi tanıma imkânı sağlar. Çocuk, kendisi için yazılmış edebiyat eserinde, yaşadığı ortamın benzerini bulur. Yazılanlarla yaşananlar arasında ilişkiler kurar, karşılaştırmalar yapar.

Dergide özellikle çocuk terbiyesi, velilerin bilinçlendirilmesi, ilim ve marifet yolunun tutulması, kız çocuklarının eğitimi, vatan ve millet sevgisi, ana dilinin önemi, hayvan sevgisi, zararlı alışkanlıklardan kaçınma yolları, tabiat hadiseleri, yeni icatlar ve buluşlar, dini ve ahlâki konular, makale, hikâye, biyografi, şiir, mektup, lâtife, fabl, bilmece-bulmaca gibi çeşitli türler vasıtasıyla okuyuculara ulaştırılmaya çalışılmıştır.

Bu yazılar arasında yer alan Hasan Bey Zerdabi'nin hayvanların konu alındığı “Tarih-i Tabii” adlı yazıları ki, bunlara derginin yaklaşık 15 sayısında rastlanır, bu yazılarda farklı hayvanlardan bahsedilerek çocukların hem bu hayvan türlerini tanımaları sağlamış hem de o canlıların hayatta kalma mücadeleleri anlatılarak yaşam hakkına sahip oldukları çocuğa gösterilmiş olur. Çocuk bir yazıyla hakkında bilgi sahibi olduğu bir hayvanı yaşam içinde gördüğünde ne ondan korkacak ne de ona zarar vermek isteyecektir.

Hikâyelerde eğitim, talim ve terbiye gibi konuların işlendiği çocuğun eğitim alarak bnelere sahip olabileceği gösterilmek istenmiş ve kendine bir hedef planaması beklenmiştir. Bu hikayelerin dergide tefrika edilmesi çocukların bir sonraki sayıyı merakla beklemeleri açısından oldukça önemlidir.

Dergide yer alan şiirler arasında ana dilinde yazılmış olanlarla birlikte, Rusça'dan ve Türkçe'den alınmış şiirlere de raslanılmaktadır. Şiirlerde çocukların anlayamayacağı kelimelerle ilgili “Lügat-i Debistan” bölümü oluşturulmuş böylece çocukların kelime dağarcıklarına katkıda bulunulmuştur. Konusu eğitim, talim ve terbiye, vatan sevgisi, hayvanlar ve çocuklar olan bu şiirlerle çocuklarda edebi zevk oluşturmak istenmiş, belki bu şiirlerin ezberlenmesiyle hafıza çalışmaları da yapılmıştır.

Biyografiyerdə Ali Şir Nevai, Seyid Azim Şirvani, Hafız Şirazi, Molla Cami, Enveri, Muallim Naci, Kristof Kolomb, George Washington gibi dünyaca tanınmış şahsiyyətlər yer almış böyləce çocuklara hedeftərin nasıl yüksek tutulacağı başariılı insanların da zorluklardan geçtiği anlatılmıştır. Böyləce çocukların hedeftərinə ulaşmada azimlə çalışmaları, zorluklar karşısında yılmama yönünde telkinde bulunulmuş olur.

Debistan'daki mektuplarda, tebrik, serzeniş, şikayət, milletin hali, aç yetim çocukların ahvali, İslâm âleminin avamlığı gibi konular işlenmiş, çocuklara insanların her türlü durumlarını uygun bir üslup ile ifade edebileceği gösterilmiş olunur.

Dergide çocukları eğitmeye ve eğlendirmeye yönelik Ezop masallarından, Rus edebiyatından Reşit Bey Efendizâde ile Abbas Sehhet tarafından tercüme edilmiş fabllar yer almakta çocuklara mesajlar verilmektedir. Eğlendirmeye yönelik diğər bir tür ise lâtifeler, bilmece ve bulmacalardır. Zihinlerini çalıştıran, onları düşünmeye sevk eden bu seviyeli ve faydalı eğlenceler de onları kötü alışkanlıklardan ve can sıkıntısından kurtarmaktadır.

Bütün bu türler vasıtasıyla çocuklar farkına varmadan hayata hazırlanmakta, vakitlerini faydalı bir meşguliyyət ile geçirmekte bunu yaparken de bilgi ve beceriler kazanmakta. Problem çözme yetenekleri artmakta böyləce toplum içinde fikren, zihnen ve bedenen sağlıklı birer birey olma yönünde yol almış olmaktadırlar.

DİLÇİLİK TARİXİNDƏ M.KAŞĞARI NOVATORLUĞU: MÜQAYİSƏLİ YANAŞMA

Aygül MİRZƏYEVA

AMEA Z.M.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu
mirzeli89@mail.ru
AZƏRBAYCAN

Məlum olduğu kimi, dilçilik tarixində müqayisəli-tarixi metodun banisi olaraq görkəmli alman dilçisi F.Bopp göstərilir. O, 1816-cı ildə nəşr etdirdiyi “Sanskrit dili feilinin təsrif sistemi yunan, latın, fars və german dilləri feilinin təsrifi ilə müqayisədə” adlı əsərində sanskrit dilinin bir sıra Avropa və Asiya dilləri ilə qohum olduğunu dil faktları ilə sübut edərək, müqayisəli-tarixi metodun ilk nümunəsi sayılan əsəri dünya dilçilik elminə təqdim etmişdir. Beləliklə, F.Bopp həmin dillərin qohumluğunu sübut etməklə yanaşı, dillərin tədqiqində elmi-tədqiqat üsulu kimi müqayisəli-tarixi metodu da kəşf etmiş oldu. Bundan başqa, 1819-cu ildə alman dilçisi Y.Qrimm “Alman qrammatikası”, 1820-ci ildə rus dilçisi A.A.Vostokov “Slavyan dili haqqında mühakimə”, 1821-ci ildə Danimarka dilçisi Y.Bredsdorf “Dil dəyişmələrinin səbəbləri haqqında” əsərləri ilə müqayisəli-tarixi metodla yazılan ilk əsərlərin müəllifləri kimi dilçilik tarixində mühüm yer tuturlar.

Əslində, F.Boppdan 2 il qabaq – 1814-cü ildə Danimarka dilçisi R.Rask “Qədim şimal dili sahəsində tədqiqat, yaxud island dilinin mənşəyi” əsərində müqayisəli-tarixi metoda əsaslanan ilk əsəri yazır, lakin əsər həmin il deyil, 1818-ci ildə nəşr olunduğundan bu metodla yazılan ilk əsər kimi F.Boppun əsəri tarixə düşür.

Metodun kəşf edilməsinə qədər dillərə müqayisəli yanaşma ilə bağlı bir çox fikirlər söylənmiş, tədqiqatlar aparılmışdır. Lakin qeyd edilən faktların hamısından öncə XI əsrdə (1072-1074) eynilə R.Rask kimi Mahmud Kaşğari də əsərinin nəşr olunmaması üzündən elm aləminin diqqətini cəlb edə bilməmişdir. Belə ki, dillərin müqayisəli tədqiqi ilə ilk dəfə Türk Dünyasının böyük dil bilicisi M.Kaşğari məşğul olmuşdur və dillərə müqayisəli baxışın yaranması məhz onun adı ilə bağlıdır. O, “Divanü lüğət-it-türk” əsərində bütün türk dillərinin müqayisəli lüğətini tərtib etmiş, zəngin qrammatik izahlar vermişdir. Əsrlər sonra – XIX əsrin əvvəllərindən etibarən Avropa dilçiliyində müqayisəli-metod üçün zəmin yaranmışdır.

Orta dövr yazılı abidələrindən olan Kaşğarinin “Divanü lüğət-it-türk” əsəritürk və dünya dilçilik tarixi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. İzahlı lüğət formasında yazılıb, türk dilinin qrammatikası barəsində də məlumat verilən Divanda, eyni zamanda ədəbi materiallardan 318 atalar sözü, məsəl, kəlam, hikmətli söz, 240 şeir nümunəsi, onlarca hərbi, siyasi, iqtisadi termin, 200-dən

artıq dərman növü, 30-dan çox xəstəlik, heyvan və bitki, geyim, məişət əşyalarının adları, 40-a yaxın yemək resepti – dövrün səciyyəvi xüsusiyyətlərini əks etdirən nümunələr verilmişdir. Divanda verilən bu məlumatlar türk xalqlarının mədəniyyəti, tarixi və etnoqrafiyasının öyrənilməsi baxımından olduqca mühüm xarakter daşıyır. Bu səbəbdəndir ki, “Divanü lüğət-it-türk” ensiklopedik əsər hesab olunur.

Türk xalqlarının əzəmətini qeyd edən, onların dilinin öyrənilməsinin vacib olduğunu hesab edən türk Qaraxanlılar dövlətinin sərkərdəsi Mahmud Kaşğaribu möhtəşəm əsəri ərəblərə türk dilini öyrətmək məqsədilə yazıya almışdır. O, 10-15 il bütün türk torpaqlarını gəzib dolaşaraq 30-dan çox türk ləhcəsini incəliklərinə qədər öyrənmiş, oğuz, qıpçaq, karluq, bulğar, xaqaniyyə, tatar, türkmən, başğird, uyğur, çaruk, arğu, kəncək, uğrak, bəçənək, kay, ıtlıq, çigil, barsğan, uç, köçə, suvar, basmıl, çumul, tuxsı, çaruk, yəmək, yabaku ləhcələri ilə yanaşı, türk olmayan, lakin türkcə danışan xotənlərin, tübütlərin və digər xalqların da dilini tədqiq etmişdir.

M.Kaşğari türk obalarını gəzib dillərini öyrənməkdə məqsədini belə ifadə edir: “Mən türklərin, türkmənlərin, oğuzların, çigillərin, yağmaların, qırğızların şəhərlərini və məskənlərini uzun illər başdan-başa dolaşdım, sözlərini topladım, müxtəlif sözlərin xüsusiyyətlərini öyrəndim, yaddaşıma həkk elədim. Mən bu işləri dil bilmədiyim üçün deyil, əksinə bu dillərin ən kiçik fərqlərini göstərmək üçün elədim”.

M.Kaşğari türk dillərini müqayisə edərkən, onlar arasındakı fərq və oxşarlıqları qeyd edərkən yazır: “Əsl dildə fərqlər az olur. Fərqlər, əsasən, bir qrup hərfin yerinə başqa hərflərin işlənməsi, yaxud tamamilə atılması nəticəsində ortaya çıxır. Bu aşağıdakı kimi baş verir:

Məsələn, oğuzlar və qıpçaqlar *ı* *y* ilə başlayan bütün isim və feillərin ilk hərfini əliflə, yaxud *ج* *c* ilə əvəz edirlər. Digər türklər yolçuya “yəlkin”, oğuz və qıpçaqlar isə “əlkin” deyirlər. “Bundan başqa, arğular sözün ortasında və ya sonundakı *ı* *y* hərfini *ن* *n* hərfi ilə əvəz edirlər. Türklər qoyuna “koy”, arğular “kon” deyirlər. Türklər yoxsula “çığay”, arğular “çığan” deyirlər. Türklər hansı şey mənasında “kayu nənc”, arğular “kanu” deyirlər. “Sözün əvvəlindəki *م* *m* hərfini suvarlar, oğuzlar, qıpçaqlar *ب* *b* hərfi ilə əvəz edirlər. Türklər “mən bardum”, suvarlar, qıpçaqlar və oğuzlar isə “bən bardum” deyirlər.” “ Mən saf dildən bəhs edirəm, hərfləri kimlərin necə çevirdiyini göstərdim. Sən də buna uyğun şəkildə çevirərsən”. “ Yağma, toxsı, qıpçaq, yabaku, tatar, kay, çumul və oğuzlar *ذ* *z* hərfini həmişə *ی* *y*-yə çevirirlər və heç vaxt *ذ* *dh* kimi tələffüz etmirlər. Qayın ağacına bunlar *قذک* “kadhınc” bunlar isə *قذ* “kayınq” deyirlər.

Eynilə bunun kimi, çigillər və başqa türklər tərəfindən *ذ* *dh* şəklində tələffüz olunan hərfi Rum və rus ölkələrinə qədər uzanan bulğar, suvar, yəmək, qıpçaq boylarının hamısı *ذ* *z* kimi tələffüz edirlər. Digər türklər ayağa “*ادق* adhak” bunlar “*ازق* azak” deyirlər.”

Müqayisəli-tarixi metodun mahiyyəti qohum, yəni mənşəcə eyni olan, bir ulu dildən törəyən dillərin müqayisəli öyrənilməsidirsə, M.Kaşğarının öz əsərində bu metoddan məharətlə istifadə etdiyini demək mümkündür. O, türk dillərinin müqayisəli qrammatikasını yaratmış, zəngin ərəb dili ilə qarşılaşdırmışdır.

SUAT DƏRVIŞİN “ANKARA MƏHBUSU” ROMANI VƏ MÜQAYISƏLİ ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQDA DAMĞALI QƏHRƏMAN OBRAZI

Maya AXUNDOVA

Bakı Dövlət Universiteti

mayaaxundova029@gmail.com

AZƏRBAYCAN

Xədicə Səadət Boranər-Suat Dərviş cümhuriyyət dövrü Türkiyə ədəbiyyatında xüsusi mövqeyə sahib qadın yazıçılardandır. Suat Dərviş yaradıcılığa şeirlə başlasa da, daha sonralar hekayə və ardınca da romanlar yazaraq nasir kimi məşhurlaşmışdır. Ədib nüfuzlu bir ailədə doğulub aristokrat mühitdə yetişmiş, lakin yazılarında həmişə sadə xalqın problemlərini qələmə almış, onların acınacaqlı həyatını

işıqlandırmışdır. Onun qəhrəmanları sadə, əzilən insanlar olmuşdur. Suat Dərviş “Qara kitab”, “Fatmanın günahı”, “Fosforlu Cevriyə”, “Ankara məhbusu” və s. kimi romanlarında haqsızlıqlara məruz qalmış, mühiti tərəfindən əzilmiş insanların obrazlarını yaratmışdır. Yazıçı işsiz, evsiz insanların güzəranını təsvir edərkən jurnalistlik fəaliyyəti zamanı gəzib gördüyü İstanbul küçələrini, ictimai problemləri, işsiz, yoxsul və səfil insanların yaşamaq uğrunda mübarizələrini öz müşahidələrinə əsaslanaraq təsvir etmişdir.

Suat Dərvişin əsərlərində diqqət çəkən əsas xüsusiyyətlərdən biri yazıçının feminizmidir. Ədibin romanlarının bəzilərində qadın baş qəhrəman olur, hadisələr onun ətrafında cərəyan edir və çox vaxt da bu qadın haqsızlıqlarla, layiq olmadığı rəftarlarla üzləşməli olur. Ədibin “Ankara məhbusu” romanı isə bu cəhətdən bir qədər fərqlənir. Belə ki, “Ankara məhbusu” romanında bədbəxtliklər qadının deyil, qadın ucbatından bir kişinin başına gəlir və hadisələr onun ətrafında cərəyan edir.

“Ankara məhbusu” romanını Suat Dərviş ilk dəfə 1944-cü ildə “Zeynəb üçün” adı ilə yazmağa başlamış, “Xəbər” qəzetində hissə-hissə çap etdirmişdir. 1953-cü ildə Türkiyə Kommunist Partiyası üzvlərinə qarşı soruşdurmalara və həbslərə başlanıldığı zaman artıq bir dəfə bu iddia ilə bir dəfə məhkum olunmuş (1944-cü ildə əri TKP baş katibi Rəşad Fuad Baranərlə birlikdə həbs edilmiş, Suat Dərviş kommunistlərə kömək etdiyi üçün 8 ay, Rəşad Fuad bəy isə 7 il 9 ay həbs cəzası almışdı.) Suat Dərviş də yenidən həbs olunmaq təhlükəsi ilə üzləşir. Buna görə də ölkəni tərk edərək Parisdə yaşayan bacısı Hamiyət xanımın yanına gedir. Parisdə olarkən Suat Dərviş əsərin üzərində işləyərək “Ankara məhbusu” adı ilə yeni roman yazmış olur. Hamiyət xanım “Ankara məhbusu” romanını 1957-ci ildə fransız dilinə (“Le Prisonnier d'Ankara”) tərcümə edir. Bu tarixdən etibarən əsər böyük şöhrət qazanır. Roman o qədər bəyənilir ki, daha 18 dilə tərcümə edilərək xarici ölkələrdə, o cümlədən SSRİ-də çap olunur, Suat Dərvişin yaradıcılığı Maksim Qorki, Virciniya Vulf, Lui Araqon kimi ədiblərlə müqayisə edilir, əsərləri onlarla eyni səhifələrdə nəşr edilir. Onu da qeyd etmək ki, “Ankara məhbusu” Fransada nəşr edilmiş ilk türk romanı olmaqla bərabər, müəllifi Suat Dərviş Avropada tanınan ilk türk yazıçısıdır. “Ankara məhbusu” romanı Türkiyədə ilk dəfə 1968-ci ildə kitab halında “Fosforlu Cevriyə” ilə birlikdə işıq üzü görmüşdür.

“Ankara məhbusu” romanının baş qəhrəmanı Vəfsi əsərin adından da anlaşıldığı kimi Ankara həbsxanasında 12 il məhbüs həyatı yaşamışdır. Vəfsinin fəlakətinin səbəbi bir qadına aşiq olması, səbəbkarı isə etiraf etdiyi kimi özüdür. Vəfsi Zeynəb adlı qızı dəlicəsinə sevmiş, onun barəsində böhtan sözlər danışıldığı üçün əlini qana bulamış, bütün həyatını sevgisinə qurban vermişdir. “Ankara məhbusu” romanında Suat Dərviş sosial problemləri də işıqlandırmış, Vəfsinin işsiz və səfil insanların olduğu küçələrdə, restoranlarda, qəhvəxanalarda dolanması fonunda təsvir etmişdir.

Cümhuriyyət dövrü türk ədəbiyyatının böyük nasiri, roman ustası Rəşad Nuri Güntəkinin də əsərlərində qaldırılan problemlər, təsvir etdiyi hadisələr bilavasitə ədibin peşə müşahidələrinə əsaslanmışdır. R.N.Güntəkinin romanlarındakı Türkiyə həyatını, insanların Osmanlı imperiyasının süqutundan sonrakı yeni quruluşa uyğunlaşmalarını, cəmiyyətdə yaranan boşluqları Suat Dərvişin sosialist realizmi xarakterli (toplumcu gerçəkçi) əsərlərində də görə bilərik. Bu cəhətdən Rəşad Nuri Güntəkinin “Damğa” romanı ilə Suat Dərvişin “Ankara məhbusu” romanı arasında ideya-məzmun oxşarlıqlarına rast gəlmək mümkündür.

Rəşad Nuri Güntəkinin “Damğa” romanı 1924-cü ildə yazılmışdır. Roman birinci şəxsin-İffətin dilindən verilmişdir. Bir tərəfdən nakam məhəbbəti, sevdiyi qadın uğrunda gənc aşiqin fədakarlığı və bunun nəticəsində də oğru adı ilə damğalanan İffətə qarşı cəmiyyətin mənfəi münasibəti, işsiz qaldığı, namusu ilə pul qazana bilmədiyi günlərdəki sıxıntılı günləri təsvir edilir. Digər tərəfdən isə 1908-ci il inqilabından sonrakı Osmanlı həyatı, saray əyanlarının həbs edilməsi, demokratik fikirli insanlara qarşı olan təzyiqlər, müharibə illərində əhalinin vəziyyəti, yoxsul İstanbul küçələri və qismən də Anadolu həyatı, bütün bu hadisələrin insanların yaşayışına olan təsiri ədibin realist qələminin obyektinə çevrilir.

R.N.Güntəkinin “Damğa”nın da əsas qəhrəmanı olan İffət də “damğalanarkən” Vəfsi kimi tələbə idi, onu parlaq gələcək gözləyirdi. Vəfsidən fərqli olaraq, İffət 12 il deyil, 6 ay azadlıqdan məhrum edilmişdi, Vəfsi kimi gəncliyini, həyatının ən gözəl illərini dörd divar arasında məhkum kimi keçirtməmişdi. Buna baxmayaraq, hər iki qəhrəman ömürlərinin sonunadək məhbüs adı ilə damğalanmışdılar və iş tapa bilmirdilər. İffət yüksək təbəqənin nümayəndəsi, Osmanlı sarayının vəziri Xalis paşanın-saray əyanının oğlu idi. Lakin Vəfsi atasını uşaq yaşda itirmişdi, anası isə xadimə idi. Vəfsinin əyninə geyinməyə yeganə bir bayramlıq paltarı var. Bu kostyum onun əynində toyda,

məhkəmədə ittiham olunanda, 12 illik həbsxana həyatından qurtulanda da olur və nəhayət, Vəsfî ac qalanda, gecələməyə yeri olmayanda da bayramlıq kostyumu onun dadına çatır: yeganə kostyumunu, eləcə də anasının ona məktəbdən məzun olarkən aldığı hədiyyə saatını da dəyər-dəyməzinə satıb bir müddət onun pulu ilə dolanmalı olur.

Vəsfî və İffətin başına gələn yalançı bir məhəbbət uğrunda fədakarlığı Avropa ədəbiyyatında da Gi de Mopassanın (1850-1893) “Axsaq xala” adlı kiçik, ancaq olduqca təsirli və realist hekayəsində görə bilərik. “Axsaq xala”da üçüncü şəxsin dilindən fədakar bir aşiqin hekayəsi xatirə kimi danışılır. Hortenziya adlı 17 yaşında füsunkar bir qız kəndə müəllim göndərilmiş “unter zabit ədalı”, yaraşlıq hesab edilən cavan Sijizberin saxta məhəbbətinə inanır. Məktəbin çardağında Sijizberlə görüşdüğü zaman direktor cənab Qrabyu onların yanına qalxır. Fədakar Hortenziya sevgilisi işdən atılmasın, adı ləkələnməsin deyər özünü üçüncü mərtəbdən yerə atır və nəticədə ayağı üç yerdən sınırlanır. Ömrü boyunca “axsaq” damğası ilə qarımış qız kimi yaşamağı gözə alsada, sevdiyi adamın nüfuzuna xələl gəlməsin deyər bu sirri heç kəsə açıb danışmır, hamını ayağının kəmərləri altında qaldığına inandırır. İffət Vədiənin, Vəsfî Zeynəbin adını çəkmədiyi kimi axsaq xala da Sijizberlə olan münasibətini hər kəsdən gizlətməklə əsl səbəbkarın günahlandırılmasına və ya qınanmasına icazə vermir.

Vəsfî təhsilini, bütün gəncliyini, İffət təmiz adını, nüfuzunu “əsassız vəhmə qurban verdiyi” kimi Hortenziya da gələcəyini Sijizberə olan sevgisinə fəda edir. Üstəlik Hortenziya məhbus, qatil, oğru damğası ilə deyil, fiziki qüsur-la-axsaq damğası ilə həyatına davam etməli olur.

MİR HAMZA SEYYİD NİGÂRÎ NİN HÂCE MUHAMMED LÛTFÎ YE TESİRLERİ

Lale ŞABANOVA

Qafqaz Üniversitesi

lale.shabanova@gmail.com

AZƏRBAYCAN

Söz incilerini mısra rüştelərinə etkileyici bir şəkildə dizməyi başaran şâirler, tarix boyunca haleflərini etkilemişlər və onların şiirlerinde yeniden hayat bulmuşlardır. Hâce Muhammed Lûtfî'ye de gerek zaman və mekân yakınlığı, gerek görüş birliğı, gerekse tema vs. gibi hususlardan dolayı tesir eden şâirler olmuşdur.

Hâce Muhammed Lûtfî, şiirlerini âşıkane, âlimane və mürşidane bir edayla kaleme almışdır. Şâir, şiirlerinin çoğunluğunu klâsik tarzda oluşturmuş; fakat halk şiir zevkine uyğun düşən, daha çok Yunus'tan esintiler taşıyan hece şiirleri de yazmışdır. Muhammed Lûtfî, özellikle Yunus Emre, Fuzûlî, Nâbî, Seyyid Nigârî, İbrahim Hakkı gibi şâirlerden etkilenmiştir.

Hâce Muhammed Lûtfî'yi etkileyen şâirlerin başında Seyyid Mir Hamza Nigârî gelir. XIX. yüzyılda Karabağ'da ve Kafkaslarda millî ve dinî mücadeleye başlayan ve bu mücadelesini Anadolu'nun çeşitli yerlerinde devam ettiren Seyyid Mir Hamza Nigârî, Nakşibendî tarikatının “Halidiyye” koluna mensup mutasavvıf bir şâirdir. Muhammed Lûtfî, Seyyid Nigârî'nin tasavvuf felsefesinden ve tasavvufi içerikli şiirlerinden büyük ölçüde etkilenmiştir. Bu etkilenme, özellikle şâirin divân tertip sisteminde, sâkiye seslenişlerinde, halk ve divân şiiri unsurlarını müşterek olarak kullanmasında, gazellerinde, kelime kadrosunda, kullandığı tasavvufî mazmunlarda, sevgiliye hitabında, deyim ve ifadelerde açıkça görülmektedir.

Muhammed Lûtfî'den evvel, “Gedaî” mahlasıyla şiirler yazan babası Hüseyin Efendi, şeyhi olan Nigârî'nin şiirlerinin tesirinde kalmıştır. Muhammed Lûtfî'nin, Nigârî'nin şiirlerini beğenerek okuması ve “Divân”ını, onun “Divân”ına nazire olarak yazması, babasının ve yakın çevresinin etkisiyle olmuştur.

Alvarlı Efe Hazretleri, şiirlerinde, Seyyid Nigârî'yi “Ârif-i Hak, Mürşid-i Dîn, Merkez-i Füyûzât-ı İlâhî” gibi vasıflarla anar. Mir Nigârî'ye ithafen yazdığı bir gazelinde, ona olan muhabbetinin, pederinden miras olduğunu ifade eder ve onun ma'nevî veçhesini şöyle anlatır:

“Ol mürşid-i dîn Mîr Nigârî'ye muhabbet

*Mîrâs-ı pederim bana gülbârımı bir gör
Merkez-i füyûzât-ı İlâhî o kerem-rû
Yüz sîr hâkine matla-i envârımı bir gör
Dergâhına üftâdeleri eyledi ihyâ*

LUTFİYÂ yürü mansûr-ı hünkârımı bir gör” (Hâce Muhammed Lûtfî Divânı: 210, 166)

Muhammed Lûtfî'nin “Divân”ında çok sayıda “sâkîname” bulunur. Bu “sâkîname”ler genellikle aruz vezniyle yazılmıştır. Mir Nigârî gibi Muhammed Lûtfî de “sâkîname”lerinde, tasavvuftaki İlâhî aşkı temsil eden önemli sembollerden olan ma'nâ şarabını ve bu şarabın dağıtıldığı meyhaneleri sıkça anar. Tarikat mensubu olan her iki şâir, şiirlerinde zikirlerle de yer vermişler; ayrıca Nakşibendî tarikatına mensup oldukları halde Mevlevilikle ilgili ney, sema' gibi terimleri sıkça kullanmışlardır.

Seyyid Nigârî ile Hâce Muhammed Lûtfî arasındaki önemli etkileşimlerden biri de, Nigârî'nin meşhur “Çayname” mesnevisindeki İlâhî aşk ve tasavvufî sembollerle dolu semaverle ilgilidir. Seyyid Nigârî, “Çayname”sinde semaveri, baştan sona kadar, çay takımıyla ve sofrâ kültürüyle ilgili çeşitli nesnelere tasavvufî anlamlar yükleyerek över.

Muhammed Lûtfî'nin, Nigârî'nin “Çayname”sinden farklı olarak 11'li hece vezniyle ve dörtlüklerle yazılmış olan şiirinde ise “Çayname”deki gibi herhangi bir girizgâha girmeden doğrudan semaveri ve çay bardaklarını anlatmış; semaverle ilgili başka unsurlardan söz etmemiştir. Lûtfî, semaveri mürşide, bardakları ise mürîde benzeterek, onlara bir takım tasavvufî anlamlar yüklemiştir. Bu anlamlardan birisi, semaverin sızlayarak içinden dualar etmesi, Rabbi'ne yalvarıp kalp huzuru ile ona yakarması ve muhabbet denizinde gark olmasıdır:

*“Emîrâne kurmuş semâver özün
Âşıkâne söyler söylerse sözün
Mürşidâne bakar açınca gözün
Dervîşâne benzer çayın camları”* (Hâce Muhammed Lûtfî Divânı:555, 664/ 1)

Semaverin başında bir sevda, kalbinin ta derinliklerinde ise bir Leylâ'sı vardır. Bütün yaratılmışların tek bir yaratıcısı vardır. Çay bardakları da hâlis niyetli dervişlere benzer:

*“Semâver serinde bir sevdâsı var
Derûn-i gönlünde bir Leylâ'sı var
Cümle mahlûkâtın bir Mevlâ'sı var
Muhlisâne benzer çayın camları”* (Hâce Muhammed Lûtfî Divânı:555, 664/ 9)

Seyyid Nigârî ile Alvarlı Efe arasındaki etkileşimlerden biri de Seyyid Nigârî'nin “gözler gözlerim” redifli gazeline, Efe Hazretleri'nin yazdığı aynı vezin ve kafiyedeki naziresidir:

*“Hazret-i Allah`dan hak râbî gözler gözlerim
Lutfede Bârî Hudâ dergâhı gözlerim
Nice müddetden beri dîdâr-ı yâri gözlerim
Zülf-i sünbül kâkül-i gül müşg-bârı gözlerim
Ol perî-veş dilber-i dildâr gözler gözlerim
Taht-ı dilde zü'l-kerem hünkârı gözler gözlerim”* (Hâce Muhammed Lûtfî Divânı: 330/363)

Sonuç olarak, Seyyid Nigârî ile Hâce Muhammed Lûtfî arasında önemli bir etkileşim söz konusudur. Muhammed Lûtfî, “Divân”ının tertip sisteminde, Seyyid Nigârî'nin kullandığı edebî sanatlara, vezin ve kafiyeye birebir uymaya çalışmıştır. “Divân”da şiirlerinin alfabetik olarak sıralanması ve şiir aralarına sâkîname yerleştirilmesi, her iki şâirin divânlarının şekil özelliklerinden olup benzerlik gösterir.

Seyyid Nigârî'nin de, Hâce Muhammed Lûtfî'nin de şiirlerinde şiir ve şâirlikle ilgili konular yer alır. Bunlardan birisi, her iki şâirin de şiiri insanları, özellikle âşıkları daima irşat eden bir vasıta olarak görmeleridir. Bundan başka Muhammed Lûtfî, Seyyid Nigârî gibi şiirlerinde Arap, Fars ve Türk kültürü ile edebiyatlarına dair meşhur simâların isimlerini zikreder. Onların başında Hassan bin Sâbit, Firdevsî, Enverî, Sa'dî, Mevlânâ ve Fuzûlî gelir.

Özetle, Seyyid Nigârî'nin şiirleri ile Muhammed Lûtfî'nin şiirleri arasında dil, üslup, biçim, içerik ve âhenk yönünden benzerlikler bulunur. Bu da Hâce Muhammed Lûtfî'nin, Seyyid Nigârî'nin Erzurum'daki en önemli temsilcilerinden olduğunu gösterir.

ARIF NİHAT “BAYRAK” ŞEİRİNİ HARADA VƏ NECƏ YAZDI?

Kövkəbxanım MƏMMƏDLİ

“Aksiyon Advisory and Consulting” MMC

kovkeb@yahoo.com

AZƏRBAYCAN

Ədəbiyyat tarixində hər şairin bir və ya bir neçə şeiri daha dərin iz qoyur. Türk ədəbiyyatında Necip Fazıl dedikdə ağıla “Kaldırımlar” şeiri, Mehmet Akif dedikdə “Safahat”-ına baxmayaraq, “Çanakkale Şehitleri” üçün yazdığı möhtəşəm şeiri gəlir. Yəhya Kamal “Sessiz Gemi” və ya “Süleymaniye’de Bayram Sabahı” şeirləri ilə tanınır. Orhan Şaik Gökyay dedikdə “Bu Vatan Kimin?”, Orhan Veli dedikdə “İstanbul’u Dinliyorum” şeirləri yada düşür.

Arif Nihat Asya isə özünün “Bayrak” şeiri ilə könülləri fəth etmiş şairdir. Müsahibələrindən birində bu şeirin tarixçəsi haqqında danışarkən aşağıdakıları söyləmişdir:

“Bayrak” şeirini 35 yaşında yazdım. Adana Oğlan Liseyində Ədəbiyyat müəllimi idim. Hatay şəhəri Qazinin (Mustafa Kamal – K.M.) sayəsində Türkiyəyə bağlanmışdı. Türkiyə sevincində idi. Bu sevinc Adanada da coşğu ilə yaşanırdı. Adananın fransız işğalından qurtuluşu, bildiyiniz kimi, 5 yanvar 1922-ci ilə təsadüf edir.

Buna görə, hər il 5 yanvar tarixində Adanada təntənəli şənliklər keçirilir. Şəhərdəki Saat qalası ilə Ulu camii minarəsi arasına böyük bir bayraq asılır. Bayraq da ki elə-belə bayraq deyil, on beş adamın qolları üstündə gətirilən bayraq. Bayraq gətirilir və mərasimlə yerinə ucaldılır. Sanki Saat qalası ilə Ulu camii minarəsinin arasında bir günəş doğur.

1940-cı ildə Hatay Türkiyəyə bağlandığı üçün həmin ilin “5 yanvar”ının həmişəkindən daha gözəl və həyəcanlı keçməsinə istəyirdilər. Buna görə, Adana Maarif Müdirliyindən bizim liseyə belə bir yazı gəldi: “5 Yanvar” tədbirində Saat qalası ilə Ulu camii minarəsi arasına Adananın tarixi bayrağı çəkildiyi vaxt günün mövzusunə uyğun bir şeirin liseyinizin şagirdlərindən biri tərəfindən oxunması münasib görülmüşdür”.

Lisey müdiri bu işi mənə tapşırırdı. Mən də şagirdlərim arasından üç-dörd nəfər seçdim:

-Gedin, kitabxanalarda axtarın. Tədbirə uyğun gözəl bir şeir tapın. Əvvəllər eşidilməmiş bir şeir olsun. Məşhurların da kitablarına baxın, çox tanınmamış şairlərin də.

Uşaqlar getdilər. Bir neçə gün sonra gəldilər:

-Tapa bilmədik, müəllim.

-Heç elə şey olar?! Gedin, gözünüzü açın, yaxşı-yaxşı axtarın, - dedim.

Uşaqlar üç-dörd gün sonra yenə əliboş qayıtdılar. Bəs, yaxşı, necə olacaq indi? Öz-özümə fikirləşdim: “Arif, bu şeiri sən yazacaqsan!” Bircə günvaxt var idi. Adanada Ocak məhəlləsində yaşayırdım. O vaxtlar günün hər saatında elektrik olmurdu. Gecə vaxtı, neft lampasının yorğun işığı altında bayrağımıza sarılarına qələmi əlimə aldım. Dan yeri ağaranda “Bayrak” şeiri artıq hazır idi. O gecə şeiri necə yazdımsa, elə qaldı. Üzərində ikinci dəfə işləmədim.

Səhər məktəbə gedəndə Aydın Gün adlı şagirdimi yanıma çağırdım. Gözəl şeir oxuyan şagirdlərimdən idi.

-Bunu bir oxu, görüm, - dedim.

Oxudu. Bir neçə dəfə oxuturdum. Mükəmməl oxuyurdu. Beləliklə, mənim “Bayrak” şeirimi “5 Yanvar” tədbirində ilk dəfə Aydın Gün oxudu və alqışlandı. Həmin günün axşamı Xalqevində (xalqı maarifləndirib milli birliyə səsləyən qurum) ziyafət var idi. Həmin ziyafətə dəvət olunanlardan biri Aydın Günü tanıyır və ondan soruşur:

-Bu gün o bayraq şeirini sən oxudun, eləmi?

-Bəli.

-Kimindir o şeir?

-Bilmirəm.

-Necə yəni bilmirsən? Adam oxuduğu şeirin şairini tanımaz?

-Bilmirəm, əfəndim. Şeiri mənə Arif müəllim verdi və “kimin olduğunu soruşsalar, söyləmə” dedi.

Onda məsələ aydın olur. “Deməli, bu şeir Arif müəllimindir” deyirlər. Yenidən ona şeiri oxutdururlar. Sonra bir də, bir də...

O gündən bu yana mənim “Bayrak” şeirim bayrağımızın özü kimi hamımızın oldu. Bu şeir mənə “Bayraq şairi” deyilməsinə səbəb oldu ki, bu ad da mənim üçün qızıldan düzəldilmiş “İstiqlal” ordeni qədər dəyərlidir.”

Arif Nihat Asya “Bayrak” şeiri ilə bağlı başqa bir xatirəsinə də belə dilə gətirir:

“İkinci dünya müharibəsi başlayanda məni də yaşlılarım kimi orduya çağırıldı. 1943-cü ilin avqust ayında Diyarbakırda idim. Diyarbakırda həm cəhənnəm istisində qovruldu, həm də şiddətli xəstəliyə tutuldum. Bir gecə orduevinin (hərbçilərin və qohumlarının istirahət evi kimi istifadə edilən) bildikləri məkan) yuxarı mərtəbəsindəki otaqların birində qızdırma içində yatırdım. Aşağıdan qulağıma musiqi və qadın-kişi gülüşlərinin səsi gəlirdi. Birdən yadıma düşdü ki, bu gün “30 Avqust”dur və bununla bağlı ziyafət var. Aşağıda ziyafət var, amma mən qolumu belə qaldıra bilmirəm. Xəstə yatağında yatarkən, birdən qapı açıldı. İşığı yandırdılar. Gördüm ki, qabaqda yüksək rütbəli bir zabıt dayanıb. Arxasında da həkim zabıtlar var idi. Mənə yaxınlaşdılar, biri nəbzimi, digəri qızdırmamı ölçdü. Mənimlə xoş rəftar edirdilər. Müayinədən sonra yüksək rütbəli zabıt o birilərinə:

-Sabah dərhal xəstəxanaya! - dedi.

Səhəri gün otağıma bir neçə tibb işçisi gəlib məni xəstəxanaya apardılar. Boş bir çarpayı göstərdilər. Özümü güclə o çarpayaya atdım.

Görəsən, bu diqqət, qayğı nəyə görə idi? Necə olmuşdu ki, orduvindəki otağımdan xəstəxanaya gətirilmişdim? Mənə baş çəkməyə gələn yoldaşlarımdan birindən öyrəndim. Sən demə, “30 Avqust” ziyafətində həm də qəhrəmanlıq şeirləri oxunmuş. Orada iştirak edən yaxın dostlarımdan biri Kamal Dağlıoğlu:

-Bir şeir də mən oxuyum, - deyir.

Və mənim “Bayrak” şeirim oxuyur. Şeiri ona bir neçə dəfə oxutdururlar.

-Kimindir bu şeir?

-Bu şeiri yazan adam yuxarıdakı otağında 40 dərəcə qızdırma içində yatır.

Bundan sonra, həkim zabıtların məni müayinə etməsinə qərar verilir.

Mənə bu diqqət və qayğı bayrağımızın sayəsində göstərilmişdi. Ona görə bunu söyləməyi özümə borc bilirəm. Söyləməsəm, bayraqla bağlı xatirələrimin əskik qalacağına inanıram.”

Arif Nihat “Bayrak” şeiri səbəbilə bir-iki xoş olmayan hadisə ilə də üz-üzə qalmışdı. Bunlardan biri, şeirin “Ey mavi göklərin beyaz və kızıl süsü” misrasındakı “kızıl” sözü ilə bağlı idi. Bu, bəzi bədxahların “Arif Nihat bu şeiri rus bayrağına yazmışdır” demələrinə səbəb olmuşdu. Digəri isə müəllim olduğu məktəbdə yarışmalardan birində şeirin oxunması ilə əlaqədardır ki, müfəttişlər bununla şairi “şeirinə oxudub özünü reklam etmək”də təqsirləndirmişdirlər. Lakin bunların heç biri “Bayrak” şeirinə kölgə sala bilməmiş, şeir o gündən bu günə ən çox sevilən, ən çox oxunan və ən çox əzbərlənən şeirlər arasında öz layiqli yerini qoruyub saxlamışdır.

Türk ədəbiyyat tarixində bayrağa ithaf olunan şeirlər arasında Arif Nihatın şeirinin xüsusi yeri vardır. Və bu müstəsna şeirin ərsəyə gəldiyi yer və şərtləri nəzərə alsaq, müəllifinin türk xalqı üçün həqiqi qəhrəmanlardan biri olduğu qənaətinə gələrik. Qəhrəmanlar yaşadıkları cəmiyyətdə insanlara yol göstərməklə yanaşı, onlara həm də ilham verirlər. Vətənpərvərliyi ilə məşhur Arif Nihat da dövlətin, millətin müstəqilliyinin rəmzi olan, müqəddəs anlam daşıyan bayrağa olan sevgisini ən ülvə duyğularla dilə gətirdiyi bu şeiri ilə həm öz müasirlərinə, həm də sonrakı nəsillərə bayraqla bağlı ən gözəl hissləri aşılamışdır.

TÜRKİYƏ VƏ AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA AĞRI DAĞI MOTİVİ

Könül QULIYƏVA

Kafkas Universiteti

quliyevakonul@yandex.ru

AZƏRBAYCAN

İnsanoğlu yaranğı gündən etibarən insanı və ətrafında olan bütün canlı və cansız aləmi yaradan ilahi bir gücün varlığına inanmış, tapınmış, həyatının xoşbəxt anlarında ona şükür etməyi, çətin anlarında isə dua etməyi öyrənmişdir. Qədim türklər də bu yaradıcı qüvvəni göydə aramış, onu “Gök Tengri” ismi ilə adlandırmışlar. Bunun səbəbi isə yüksəkliyi, sonsuzluğu və əlçatmazlığı ilə türkləri heyran edən səma olmuşdur. Dağlar göyə olan yaxınlığı ilə diqqət çəkmiş və türklər dağ zirvələrinin

müqəddəs hesab etmiş, tanrının qəzəbindən hiifz olunmaq üçün ayırdıqları qurbanları dağ zirvələrində kəsmişlər. Bu inanc və mərasimlər zamanla mifoloji düşüncəmişə həkk olunur və dinimiz olan İslamda da dağların önəmsənilməsi, Hira dağının, Cudi təpəsinin adının keçməsi və peyğəmbərlər məkanı olaraq təsvir edilməsi türk ədəbiyyatında dağ mövzusunun inkişaf edərək yayılmasına, dağların əzəmət, böyüklük, təmizlik və saflıq, qurur simvolu kimi əbədiləşməsinə səbəb olmuşdur. Türkiyənin ən yüksək dağı hesab olunan Ağı dağı isə həm Türkiyə ədəbiyyatında, həm də Azərbaycan ədəbiyyatında önəmli bir yerə sahibdir. Dağın əlverişli iqlimi, su və otlaq sahələri ilə zəngin olması, stratejik mövqeyi bu coğrafiyada hələ bizim eradan əvvəl müxtəlif tayfa və tayfa birliklərinin toplaşaraq öz dövlətlərini yaratmalarına səbəb olmuşdur. Tarixçilərin araşdırmalarına görə, Ağı Dağı haqqında ilk məlumat 5000 il öncə mixi yazılarında verilmiş, arxeoloji qazıntılar zamanı 3000 il əvvəl bu ərazidə Hurrilərin məskunlaşdığı ortaya çıxmışdır. Yarı köçəri həyat tərzi sürən Hurrilərin bu ərazini məskən seçmələrinin bir başqa səbəbi isə dini dünyagörüşlərində dağ inancının olması, dağların müqəddəs hesab edilməsi və dağların tanrının məskəni olaraq qəbul edilməsi idi. Hurrilərdən sonra tarixdə “Hurrilərin nəvəsi” olaraq adlandırılan Urartular bu dağda məskunlaşaraq Urartu dövlətini yaradırlar. Urartular özlərinin “Bianli” adlandırsalar da, Assur yazılarında Urartu və ya Uruarti (yüksək dağda yaşayanlar) olaraq adlandırılmışdır. Ağı dağının ədəbiyyatda önəmli bir yerə sahib olmasının bir başqa səbəbi isə bu dağın “Tövrat”da Nuhun gəmisinin Böyük Tufandan sonra ilk quruya çıxdığı yer kimi göstərilməsi, “r-r-t” formasında yazılması və “Harri Ararat” şəklində oxunmasıdır. Alimlər sübut etmişdir ki, “Harri Ararat” kəliməsi “Urartu”nun yəhudiçə adlandırılmasıdır. Çox təssüflər olsun ki, Ermənilər uzun zaman bu adın onlara məxsusu olması haqqında fikir ortaya ataraq onu isbat etməyə çalışmışlar, halbuki Ağı dağı erməniçə “Masis” adlandırılır. “Tövrat”da Ağı dağının Nuh tufanı ilə əlaqələndirilməsi, ilk insan məskəni olaraq göstərilməsi türklərin yazlı və şifahi ədəbiyyatına böyük təsir göstərmiş, ədəbi mətinlərin əksəriyyətinin dini mövzuda olması ilə fərqlənmişdir. Ağı dağı daha çox şifahi ədəbiyyatın materialı olmuş, ona əfsanə və aşiq şeirində müraciət olunmuşdur. Türkiyə ədəbiyyatına nəzər saldıqda Qars-Kağızman bölgəsinin məşhur aşığı Sait Küçüğün Sadiq Miskini təxəllüsü ilə yazdığı Ağı dağı adlı şeiri və ilk dəfə olaraq Ağı dağını “Harri Ararat” adıyla adlandırdığını göstərə bilərik. Eyni zamanda Sait Küçük bu şeirdə Ağı dağı əfsanəsindən söz açmışdır.

“... Peygamber dağısan ispatı Tevrat,
Adına denilmiş Hari Ararat,
Her türlü canlıya germişsin kanat,
Keremler kanısın sen Ağı dağı.

Nuhun gemisinden izler var sende,
Gönüller var sende gözler var sende,
Burnu hırızmalı kızlar var sende,
Aşkın fermanısın sen Ağı dağı.”

Bu bölgənin digər aşiq şairi Serhatlı Lemin Gülderen “Ağı dağında” adlı şeirində Hz. Nuh və onun gəmisini mövzu olaraq seçmişdir:

“...Oturmuş zirveye Nuh un gemisi,
Medeniyet vardır Ağı Dağında.
Karlı başı yüceldikce yücəlmiş,
Bir zerafet vardır Ağı dağında”

Qars-İğdır bölgəsinin xalq aşığı Cefer Akyol da “Sen Ağı dağım” şeiri ilə

“...Doyumsuz güzelliğın o asil duruşun,
Zirvende özel konduğı Hz. Nuhun:
İğdır ovasında güneş gibi duruşun:
Kurulmuşsun asaletinle sen: Ağı dağım.”

Gürsoy Solmaz isə “Allahuekber- Süpan-Ağı dağı” şeirin ilə təkrarbu dini rəvayətə diqqət çəkmişdir.

“Çakılınca bir zirveye gemisi,
Allahuekber dedi kurtuldu ol Nuh...”

Yola devam etti, şaştı kimisi,
Bir daha takıldı, irkildi ol Nuh...”

Bundan başqa Ahmet Muhip Dıranas “Ağrı dağı” adlanan silsilə şeirlərində Dağı dəmirdən yapılmış bir gəmiyə bənzədir və insan övladının böyük bir tufandan, məhv olma təhlükəsindən qurtulduğu yer kimi təsvir edir:

“... Hayal arkasında boş çırpınışların,
Sen uyğun bir vaxt geline ruzigarın.
Sonsuzluğa doğru kalkacaq sihirli,
Bir gəmi gibisin göklərdə demirli.”
“...Yolcusu olduğun nihayətsizliğin ,
Bir ucu Allaha və sende bir ucu,
Başlıyır serüvenlərin ən korkuncu,
Gökyüzünə doğru yürəyən yer yüzü,
Barıştıran sınıır gece ilə gündüzü,
Ey sonuca doğru ilk içtən gələn dağ!
Göğü perde perde delip yüksələn dağ!”

Ağrı Dağı bir dini rəvayət və eyni zamanda güc, qüvvət, qurtuluş simvolu kimi sadəcə şeirlərdə deyil, həm də əfsanələrdə öz əksini tapmışdır. Bunlardan “Ağrı dağında Nuhun gəmişi”, “Zaloğlu Rüstəm Ağrı dağında”, “İlanlar və Qartallar” , “ Ağrı Dağının zirvəsinə kimsə çıxma bilməz”, “ Ağrı Dağına çıxan çoban”, “ Yaqub Peyğəmbər Türbəsi”, “ Böyük və Kiçik Bacı”və b. əfsanələri örnək göstərmək olar. Bu əfsanələrdə də dağın əzəməti, böyüklüyü, göyə ən yaxın məkan kimi təsviri və buradan ediləcək duaların tanrı tərəfindən eşidilməsi inancı, dağın zirvəsində ilahi güclərin oturduğu düşüncəsi yer almaqdadır.

Azərbaycan ədəbiyyatında isə Ağrı Dağı motivli əfsanələr daha çox Naxçıvan və ona yaxın şəhərlərdə geniş yayılmışdır. Bunu səbəblərindən biri Naxçıvanın Türkiyə ilə sərhəddə yerləşməsi və Naxçıvandan görünən Ağrı dağının möhtəşəm mənzərəsidir. Belə əfsanələrdə dağlar arasındakı qarşıdurmalar, savaqlar və qohumluq əlaqələri kimi mifoloji görüşlər yer almaqdadır. Bunlardan biri də “İki dağ” əfsanəsidir. Əfsanədə göstərilir ki günəşin doğduğu və battığı yerlərdə iki div yaşayırmış. Bir gün onlar görüşərək xeyli vuruşurlar. Dıvlərin savaşına qəzəblənən tanrı onları dağa çevirir. Bu dağlardan biri Ağrı, digəri isə Naxçıvanda yerləşən Haça dağdır. Bu tipli əfsanələlə bərabər Azərbaycan ədəbiyyatında Ağrı dağı Nuh tufanı haqqında yaranan əfsanələdə də yer almaqdadır. Bu əfsanələrlə bağlı olaraq, insanlar Naxçıvanda mövcud olan bir çox dağların və qayaların Hz. Nuh tərəfindən adlandırıldığına inanırlar.

Bundan başqa, Ağrı dağı motivi həm aşiq ədəbiyyatında, həm də yazılı ədəbiyyatda geniş yayılmışdır. XIX əsrdə Aşı Alı Ağrı dağını bir təbiət möcüzəsi kimi təsvir edir:

...Havalanıb ərş üzünə qalxmısan
Dağların sultanı nə Ağrı dağı.
Payızın, baharında olub zivistan
Səndən əksik olmaz qar Ağrı dağı.
Ətəyində xan atlanır xan düşər,
Ləşgər vurur, mahallara qan düşər,
Hər dağdan irəli sənə gün düşər,
Səhər ağaranda sər Ağrı Dağı.

XX əsrdə mühacirət həyatı yaşamağa məhkum olmuş və bu gün mühacirət ədəbiyyatı nümayəndəsi kimi öyrənilən tanınmış şairimiz Almas Yıldırım “Əsir Azərbaycanım” şeirində Ağrı dağını Azərbaycana yaxın bir məkan, səsinə Azərbaycana duyuracaq bur vasitəçi yoldaş kimi göstərir:

“...Salam desəm rüzgar alıb götürsə
Ağrı dağdan Alagözə ötürsə
Gur səsimi göy Xəzərə yetirsə
Xəzər coşub zincirini qırsa oy!
Hökm etsə bu sərsəm gediş dursa oy!”

Çağdaş şairlərimizdən Məmməd Araz “Ağrı dağı ilə görüş” şeirində Ağrı dağını böyüklük, ucalıq, nisgil və həsrət simvolu kimi vermişdir:

“Ağrın alım, Ağrı dağı ağrıma

Nədir səni Ağrılara uğradan?!
Sisdən ayrıl səni basım bağrıma,
Nə qazandım bu gəldiyim uğurdan?!
O yarğanlar göz yaşının izi mi?!
Dağ olanın dağ olamı dözüümü!
Sənə baxdım bir dağ gördüm özümü,
Sənin dərdin müsübətdir doğrudan.”

Nəticə olaraq onu deyə bilərik ki, Türkiyə və Azərbaycan ədəbiyyatında Ağrı dağının yüksəkliyi, əzəməti və vüqarı, dağa müraciət formaları və s. ilə bağlı cəhətlərin sistemli şəkildə araşdırılmasına ehtiyac vardır.

CÜMLE ÜSTÜ BİRLİKLERİN UNSURLARININ BAĞLANMASINDA ZAMIRLERİN GÖREVLƏRİ

Kənan BƏŞİROV

Qafqaz Universiteti, Türk Dili və Ədəbiyyatı Bölməsi

kbesirov@qu.edu.az

AZƏRBAYCAN

CÜB'ün unsurlarını və CÜB'leri birbinə bağlayan morfoloji araçları anamlı kelimələr, görevli kelimələr, kelime tekrarları, yakın anamlı veya aynı kavram alanına giren kelimələr, zaman ekleri ve şahıs eklerinden oluşmaktadır. Anamlı kelimeler içerisinde en fazla fonksiyon taşıyan zamirlerdir. Zamirlerin özelliği, diğer kelime cinslerinden farklı olarak genellik ifade etmesidir. Onlar şahıs, eşya, özellik vb. ifade eden kelimelerin yerini tutarlar. Zamirler daha önce söylenmiş bir kelimeyi, bir ifadeyi, bir cümleyi, bir CÜB'ü temsil edebildiği gibi, büyük bir metni de belirtebilir. Bu sebeple de onlar sadece CÜB'ün unsurlarını değil, CÜB'leri de bağlayan önemli bir araç olarak işlem görür.

Zamirlere sadece tekrardan kaçmak için kullanılan bir araç olarak bakmak doğru değildir, onlar bağımsız bir vasıtaadır.

Zamirler CÜB'lerde aşağıdaki fonksiyonlarda kullanılmaktadır:

1. Zamirler birleşik cümlenin taraflarını birbirine bağlar,
2. Zamirler CÜB'ün bağımsız cümleleri arasında bağlantı kurar,
3. Zamirler CÜB'ler arasında bağlantı kurar.

CÜB'ün unsurlarının bağlanması zamirlerin hemen hemen bütün çeşitleri görev alır:

Şahıs Zamirleri

Şahıs zamirleri CÜB'ün unsurları ve CÜB'ler arasında bağlantı aracı olarak kullanılırken metnin anlamına da yeni tonlar katar. **Men** zamiri **sen** ve **o** şahıs zamirleri ile beraber cümleleri birbirine bağlayanın yanı sıra metne değişik anlam tonları katar. Bazen CÜB'lerde **sen** ikinci teklik şahıs zamiri **men** birinci teklik şahıs zamiri ile karşılıklı şekilde kullanılarak hem diyalogu oluşturur, hem de CÜB içindeki bağlantıyı sağlar. **O** zamiri genelde tekrardan kaçma aracı olarak değerlendirilir. **Biz**, **siz** ve **onlar** şahıs zamirleri CÜB içinde en az iki şahsı belirterek genellik ifade eder. Bu hem metni tekrardan (iki veya daha fazla şahsın adını kullanmaktan) kurtarır, hem de CÜB'ü kapatır.

İşaret Zamirleri

O işaret zamiri olarak kullanıldığı zaman hem CÜB'ü sınırlandırır, hem de konunun uzamamasını sağlar. Bazen **o** zamirinin yerine **bu** kullanılarak değişik anlam tonları oluşturur. Önceden ifade edilmiş bir düşünceyi **o** ve **bu** zamirlerinin vasıtasıyla metnin sonraki cümlelerine bağlamak mümkündür. Bu durum dilde tekrarı önleyen önemli ve en yaygın vasıtaadır. İşaret zamirleri bazen kendilerinden önceki birkaç cümlenin, CÜB'ün bir bölümünün yerine geçerler.

Belirsizlik Zamirleri

başğaları (“başkaları”), **béle** (“böyle”), **bezileri** (“bazıları”), **bir kimse, biri, éle** (“öyle”), **hamı** (“her kes”), **hamısı** (“hepsi”), **harasa** (“bir yere”), **héç biri** (“hiç biri”), **her şey, neler, nese** (“bir şey”, “bir şeyler”), **neyise** (“bir şeyler-i”), **nedense**, **neyese** (“bir şeylere”), **neyinse** (“bir şeylerin”) gibi belirsizlik zamirleri kendilerinden önceki cümlelerin bir ögesini yahut tamamını temsil ederek

cümleler arasında bağlantı kurar. **Biri** zamiri hem tek başına, hem de bir kelimeyle beraber isim tamlaması şeklinde kullanılıp kendinden önceki cümlelerde anlatılan genelin bir unsurunu ifade ederek cümleleri irtibata geçirir. **Éle** zamiri genellikle diyalog cümlelerinde kullanılarak soru cümlelerini onaylar. Bazen de **éle** zamiri kendinden hemen önceki cümlelerin anlamını temsil eder. İnsanlar için kullanılan **hamı** zamiri en az iki kişiyi ifade etmekle cümleleri önemli ölçüde tekrardan kurtarır. **Héç biri** zamiri de “biri” zamiri gibi bulunduğu cümleden önceki cümlelerde anlatılan genelin kısımlarından birini ifade ederek cümleler arasında bağlantı kurar. CÜB’lerde **ne** kelimesinin çekimli veya sadece **ler** çokluk ekiyle kullanılan şekillerinin ve **ise, ile** ve **ler** morfemleriyle birleşmiş çekimli şekillerinin belirsizlik fonksiyonuyla kullanıldığı da görülüyor. Bunlar: **neler, nese, neyle, nedense, neyese, neyi, neyinse, neyise** gibi belirsizlik zamirleridir. CÜB’de bazı fikirler okuyucunun yorumuna bırakılarak **neler** belirsizlik zamiri ile ifade edilir. Bu belirsizlik sonraki CÜB’lerde dikkatli okuyucunun zihninde açıklığa kavuşturulur. Kısaca, **neler** kelimesi bir zamir olarak temsil etme, yerine geçme fonksiyonu icra eder. **Nedense** belirsizlik zamiri de edebi eserlerde okuyucunun dikkatini olayların devamına yoğunlaştırmak için yazar tarafından hemen zikredilmeyen, eserin tamamından anlaşılacak sebepleri temsil ederek üsluptaki edebiliği kuvvetlendirmede kullanılır.

Soru Zamirleri

Karşılığında herhangi bir cevap isteyen **hansı** (“hangi”), **hara** (“nereye”), **kim, ne, néce** (“nasıl”), **neye** (“ne için”), **neyi, neyle, niye** gibi soru zamirleri genellikle CÜB’lerdeki diyalogları ve soru cevaplı yazar anlatımlarını oluşturmaya yarar. Bazen de soru zamirleri başka bir CÜB’deki bir ifadeye gönderme yaparak iki CÜB arasında bağlantı kurar.

Dilimizde zamirler olmasaydı, ne kadar tekrara düşüleceğini tahmin etmek zor değildir.

Zamirler sadece tekrarı önleyen bir vasıta gibi kullanılmamaktadır. Bazen zamirleri atıp yerine zamirin ifade ettiği kelime yahut kelime gruplarını kullanmak mümkün olmaz veya bu değişiklik metni çirkinleştirir.

AZERBAJYCAN TÜRKÇESİNDE KİTAP İSİMLERİ

Erdal KARAMAN

Qafqaz Üniversitesi

ekaraman@qu.edu.az

AZERBAJYCAN

Kitap isimleri bir milletin kültüründe önemli yer tutan kültürel unsurlardandır. Kitap isimleri, belli bir fikri, düşünceyi aksettiren, eserde ele alınan konuyla ilgili ipuçları veren özlü ve çarpıcı ifadelerden oluşur. Birçok kitap isminde tarihî hadiseler aksiseda bulurken bazılarında milletin çektiği ıstıraplar dile getirilir, okuyucuya mesaj verilir. Kitap isimleri, çoğu zaman, okuyucunun ilgisini çekmesi için özenle seçilir.

Kitap isimleri eserin kaleme alındığı dönemin hayat anlayışını, insanların dünyaya bakış açısını yansıtan niteliktedir. Şairin ya da yazarın haletiruhiyesini aksettiren bu isimler, çoğu zaman gizemli şifreler taşır. Okuyucuya verilmek istenilen mesajlar bazen eserin adında sembol ya da şifrelerle dile getirilir.

Bu çalışmada, Azerbaycan’da kitaplara verilen isimler ele alındı. Çalışmada, kitap isimleri Sovyet öncesi, Sovyetler dönemi ve Sovyet sonrası olmak üzere üç dönemde ele alındı, tasnif edildi. Tabii ki bütün eserleri burada vermek mümkün değil, her dönemden belli sayıda eser seçildi. Bu isimler taşıdığı anlama ve dil özelliklerine göre tasnif edildi.

1. Sovyet Öncesi:

A. Kültür Unsuru Olarak Kitap İsimleri:

1. **Karakter ve Duygularla İlgili:** Hesis, Rehimli seyyah, Mehebbet, İntikam, Heves, Nakam kız,

2. **Tarihi Şahıslarla İlgili İsimler:**Şah Abbas ve Hurşidbanu, Şeyh Senan, Nadir Şah, Molla NesreddinKurbaneli Bey, SedVekkas, Ağa Kerim Han Erdebili, Madam Olka, Ağamehemmed Şah Kacar, Koroğlu, Sultan EbdülhemidHeli, Şamdambey, Murad, AşıkGerib, Emir Teymur, Şah Abbas ve Hurşidbanu, ŞahzadeEbülfez ve RenaHanım, İsgendername.

3. **İnançla İlgili İsimler:**Pir, Namus, Kurban Bayramı, On İki İmamın Vesfi, Kehimli Melek,

4. **Bitki ve Çiçeklerle İlgili İsimler:** Künçe, Nilufer, Yasemen, Zeherli Çiçekler, Sarı Yarpaklar, Kırmızı Kerenfil,

5. **Hayvan İsimleriyle İlgili İsimler:**Maral, Tülkü ve Çak-çak Bey, Dövletli Serçe ve Dişli Siçan, Tülkü ile Kurd ve Yeddiyaşar, Tülkü ve Horuz, OğruMeymun, Bülbül ve Kızılkuş, Pişik Balası, Horuz Döyüşü,

6. **Boy, Millet ve Ülke İsimleri:** Köhne Türkiye, Türk Kiraeti, Bizans Gözelinin Hekayeti

7. **Gök Cisimleriyle İlgili İsimler:**Derviş- Kehkeşan

8. **Yer Adlarıyla İlgili İsimler:**Gence, Taci Mehel, Bakı, Badkubecaphana veSehhefhaneyi, Badkube,İstanbulun Fethi, KerbelaiGüzemelininÖvreti, Sibirya Mektubatı, Endelisin Son Günleri, Anadolu Herbzadeleri,

9. **Renklerle İlgili İsimler:**Karadan ArtıkBoyak Olmaz,

B. Dil Birlikleri Olarak Kitap İsimleri:

1. **Birleşik Kelimeler:**İsgendername, Gözelname, Hophopname, Mezlumname, Hoşbehtler, Hemvetenlerime,

2. **Yabancı Dillerden Alınan Tamlamalar:**Nesiheti Peder, UsuliCedid, BesiretülEtfal, Şerayiül İslam, Kitabi-Divani-Farsi, Kitabi-Keşful-Hekayik, ÜsuliCedid, Kitabi Selebiyye, Divani Farsi/

3. **Bağlama Grubu:**Fiyuzat” ve “Taze Heyat, Nümune Tedris ve Terbiye, Leyli ve Mecnun, Şah Abbas ve Hurşidbanu, ŞahzadeEbülfez ve Rena Hanım, Tülkü ve Çak-çak Bey, Dövletli Serçe ve Dişli Siçan,

4. **Sıfat Tamlaması:** Üç sual, Evvelincişerabçı, “Amrita” Şöhretli derman, Yaman kardaş, İki hekayet, keribe bir hekayet, İki hekaye, Sufi Şeyda,

5. **Filimsiler:** Çekme silen, Kanlı seneler, Arşın mal alan, Buz sındıran, Keyfim gelende.

6. **Yabancı Dillerden Alınan İsimler:**Şeyda, Nadanlık, Temsilat, Divan, Dilguşa, Nadanlık, Badkube, Keflet, Nalelerim,

7. **İsim Tamlaması:** Uşak gözlüyü, Arvad ağısı, Türk kiraeti, Pul delisi, Dilin belası, Üç hurma ağacı, Uşak gözlüyü, Nağıllarmecmuesi, KerbelaiGüzemelininövreti, Molla Nesreddinmezhekesi, Emel çiçeyi,

8. **Hüküm Bildiren İsimler:** Kurunun oduna yaş da yanar, Sonrakıpeşmançılık fayda vermez, Her yerde olsa kanlımı kan tutar

9. **Soru Cümleleri:** Neden bu hala kaldık? , TanrıyamıyahudKarunamıhidmet etmeli?, İnsana çoh mu yer lazımdır?, Kimdir mükessir, Neler lazım? , Kimdir haklı?

10. **Datif Grubu:**Yahşılığayamanlık.

11. **Ünlem Grubu:** Vay şekekümmeeleküm,

12. **İyelik Grubu:**Daşım-daşımBadikube, Yarelerim, Öyüderim,

13. **Birleşik Fiil:** Kız istemek, Cebren evlenmek, Ürek tikmek

2. **Sovyet Dönemi:**

A. Kültürel Unsur Olarak Kitap İsimleri:

1. **Karakter ve Duygularla İlgili:** Dözümlü mehebbet,

2. **Tarihi Şahıslarla İlgili İsimler:** Leninin kitabı, Resul Rza, M.Y.Lermontov, Mirze Sefer, Ovçu Kasım, L.Tolstoy ve Azerbaycan,

3. **İnançla İlgili İsimler:** Şeyh Şaban.

4. **Bitki ve Çiçeklerle İlgili İsimler:** Süsen, Gül besleyen kız, Sünbül,

5. **Hayvan İsimleriyle İlgili İsimler:** Karankuş, Durna yolu, Durna günü, Durnalar, Eşşek üstünde seyahet, Balaca karabalık

6. **Gök Cisimleriyle İlgili İsimler:** Ey dan ulduzu.

7. **Değerli Madenlerle İlgili İsimler:** Gümüşü geceler.

8. **Yer Adlarıyla İlgili İsimler:** Dumanlı Tebriz, Elcezairli kız, Deli Kür, Afrika nağılları, Azerbaycan Kalaları.

9. **Akrabalıkla İlgili İsimler:**Kardaşlar, Böyük bacı ve kiçik kardaş.

10.Zamanla İlgili İsimler: Dünen, bugün, sabah; Dünenim, bugünüm, sabahım.

B. Dil Birlikleri Olarak Kitap İsimleri:

1. Yabancı Dillerden Alınan Tamlamalar: Müsibeti Fehreddin,

2. Bağlama Grubu: Povest ve Hekayeler, Böyük bacı ve kiçik kardaş, Yuhu ve külek, Kendli ve ilan.

3. Sıfat Tamlaması: Sirli kala, Tek kayak, Lirik kehreman ve zaman, Vetendaş Reis, Od içinde düşünceler, Bala durna, Bala kirpi.

4. Fiilimsiler: Dirilen adam, Gül besleyen kız, Dağılan tıfak, Tebrize açılan kollar, Mehebbet olmayan evde, Tamamlanmış portret, Vicdan susanda, Men yadına düşende, Seni görende, Azərbaycan deyende, Durnalar ötüşende.

5. Yabancı Dillerden Alınan İsimler: Payızda.

6. İsim Tamlaması: Ömrün sarı simi, Metuor yağışları, Bahar yağışı, Bahar Külekleri, Bir gecenin sevinci, Elince kalası.

7. Hüküm Bildiren İsimler: Ömür keçir karvan kimi, Ulu dünya heyifsen, Men tek deyilem, Seni ahtarırım, Babamın yüz yaşı var, İnsaf mene, Heyat bizi sınayır.

8. Soru Cümleleri: Haradasan dost, harada.

9. Datif Grubu: Deyirmana seyahet.

10.Lokatif Grubu: Kalada üsyan.

11.Ünlem Grubu: Ay geciken mehebbetim.

12.İyelik Grubu: Yaddaşım benim, Menim muğamatım, Vefalım benim, Menim azad torpağım, Hatirelerim.

13.Edat Grubu: Çinar kimi.

14.Ünlem Grubu:Ey dan ulduzu, ey gözəl dünya.

15.Eksiltili Cümle:Hoşbeht o adamdır ki...

16.Türemiş Kelime:Dözüm, Döngə, Duyum.

3. Sovyet Sonrası:

A. Kültürel Unsur Olarak Kitap İsimleri:

1. Tarihi Şahıslarla İlgili İsimler: Memmed Araza mektub, Heyder babaya salam, Şah Abbas, Abbaskulubey Şadlinski, Cavad han, Elçibey, Şeyh Mehemmed.

2. Felsefi İsimler: Dünene mektub,

3. İnançla İlgili İsimler: Dualar, beddualar, Peyğember, Tenha melek, Cehennemden gelen ses.

4. Hayvan İsimleriyle İlgili İsimler: Durnalı göyler, Ağ atlı oğlan, Anakonda ovu .

5. Yer Adlarıyla İlgili İsimler: Madakaskar, Bakıdan gelen Hefiyye, Brüsselden mektublar, Kopenhausda bir ahşam, Bağdadlı elakelendirici.

6. Renklerle İlgili İsimler: Kara sarmaşık, Ağ deve, Bir deste kızılıgül, Göy melekler, Menim o ağ çiçekler.

B. Dil Birlikleri Olarak Kitap İsimleri:

1. Yabancı Dillerden Alınan Tamlamalar: Enelhek,

2. Bağlama Grubu: Şah ve şahzadenin taleyi, Canavarla elbeyaha, Eli ve Nino, Mahmud ve Meryem, Boz itin ölümü yahud yeddi hekaye.

3. Sıfat Tamlaması: Yanar ürekler, Keribe eşk, Yarımçık elyazma, On üçüncü hevari, Reks eden oğlan, Ömürlük ezab, Zülmet geceler, Şımallı gelin, Bin bir mahnı, Menim o ağ çiçekler.

4. Fiilimsiler: Yazılmayan yazı, Döyünen ürekler, Dirilen ağrılar, Ohumda açılan sabah, Gicgaha sıhılan gülle, Elden geden oğul, Gecikmiş etiraf,Kürbetde han olunca, İlhamım gelende.

5. Yabancı Dillerden Alınan İsimler: Fitva, Bahariyye, Bediyyat, Heyanet, Nur, Vetən, Divan, Studentler.

6. İsim Tamlaması: Anakonda ovu, Derd içinde, Yehudi elifbası, İki od arasında, Hakk divanı, Tut ağacı, Dağlı kızı, Denizin göz yaşları, Kısasın ölçüsü.

7. Hüküm Bildiren İsimler: Yeddi oğul gözlerem, Ömür ağacı var, darağacı var, Özümü ahtarırım, Men savaşa çağırırım, Kişi papağıdır Şuşa, Özünü koru halkım, Yaşamak gözeldi, heyat gözeldir.

8. Soru Cümleleri: Eli haradadır?

9. Ünlem Grubu: Bağışla ey vetən, Ya kismet, Ya ölüm, ya Türkiye; Ey Azərbaycan.

10. İyelik Grubu: Babam benim, Menim sevgi dünyam, Eşkim, ezabım benim, Arazım, Menim gözel alibim.

11. Eksiltili Cümle: Dünyaya gelmişem ki...

12. Türemiş Kelime: Sürgün, Kiyamçı, Beledçi, Gelin.

13. Bulunma Hali: Milletde, dövletde, senetde.

14. Tek Kelime: Yalkız, Yol, Etiraf, Çerçive, Medalyon, Halik, Ana, Ata, Koşmalar.

15. Edat Grubu: Senden sonra, Ezablı yollarla.

16. İsim Fiil Grubu: Tophana meşesinde görüş.

17. İkileme: Evvel ahır.

SONUÇ:

Azerbaycan'da kaleme alınan kitap isimleri dönemlere göre farlılık arz etmektedir. Sovyet öncesi dönemde kitaplara verilen isimlerde Arapça ve Farsçadan geçen kelime ve terkiplerin sıklıkla kullanıldığı görülmektedir. Sovyet döneminde bu tür kullanımlarda azalma gözlenirken, Sovyet sonrasındaki kitap isimlerinde bahsedilen ödünçlemelerin ve terkiplerin hissedilir derecede azaldığı eser isimlerinden ortaya çıkmaktadır. Sovyet sonrasında Türkiye ve Türk kültürüyle ilgili isimlerin Azerbaycan Türkçesine girdiği kitaplara isim olarak verildiği görülmektedir. Bu dönemdeki isimler, Türkiye Azerbaycan arasındaki münasebetlerin tekrar başladığını göstermesi açısından önem arz etmektedir. Sovyet öncesinde kitaplara isim verilirken Arapça ve Farsça unsurlardan istifade edilirken bu dönemde Azerbaycan Çarlık Rusya idaresi altında bulunmasına rağmen kitap isimlerinde Rusçanın tesiri görülmemektedir. Aynı zamanda Sovyetler Birliği döneminde Azerbaycan'da Rusça çok önemli bir dil olmasına rağmen kitap isimlerinde Rusça ödünçlemelerden çok az istifade edilmiştir.

TOFIQ FIKRƏT vƏ ÇARLZ BODLERDƏ MÜQAYİSƏLİ ŞEİR RUHU

Ayşən HÜSEYNOVA

Bakı Dövlət Universiteti

huseynova.ayshan@mail.ru

AZƏRBAYCAN

Tofiq Fikrət Türkiyə ədəbiyyatı tarixində üç böyük inqilabçı şairdən biridir. Tofiq Fikrətin şeirləri 1908-ci il Türkiyə burjuva inqilabına ideyaca ilham və istiqamət vermişdir. Bu dövr Türkiyədə mədəniyyət və ədəbiyyat sahəsində köklü dəyişikliklər yaranmağa başlamışdır. Türk ziyalı gəncləri Fransaya üz tutur, fransız dilində təhsil almaqla yanaşı fransız ədəbiyyatını da mənimsəməyə başlamışdılar. Artıq XVIII əsr divan ədəbiyyatı öz zirvəsini Şeyx Qaliblə yaşadığından sonra şairlər və yazıçılar ədəbiyyatdakı bu yenilik ehtiyacını duyaraq dörd əllə Qərb ədəbiyyatına sarıldılar. Tofiq Fikrət, Namiq Kamal, Əbdülhaq Hamid, İbrahim Şinasi kimi ziyalılar məhz bu yeniliyə yol açarlardan olmuşlar. Hər yenilik asanlıqla qəbul olunmadığından bir neçə əsr hökm sürən divan ədəbiyyatını birdən-birə Qərb şeir ənənələri ilə əvəzləmək çox uzun sürən bir proses oldu. "Divan ədəbiyyatının şeir şəkillərinə nisbətən fransız poeziyasının şeir şəkilləri əsas götürülmüş, yaxud tamamilə sərbəst müstəzadlarla yazılmışdır. Cümlələrin beytin sonunda bitməsi qaydası ləğv edilmiş, mənanın misradan-misraya davam etməsi tətbiq olunmuşdur. Nəzm nəsrə yaxınlaşdırılmış, məna və məzmunla vəzn arasında ahəng yaradılmasına səy edilmişdir. Beləliklə, Türkiyədə o zamankı fransız ədəbiyyatı örnək götürülmüş, hekayə və romanda realizm və naturalizm, şeirdə parnasizm və simvolizm cərəyanları təsiri altında yazılıb yaradılmışdır." (Rüstəm Hüseynov, s.100)

Parnasizm cərəyanının adı 1886-cı ildə "Parnas" adlı jurnalın nəşr edilməsi ilə bağlı meydana çıxmışdır. XIX əsrdə Fransada romantik şeirə qarşı-əks təsir olaraq yaranmış Parnasizm cərəyanı yeni ədəbi dövr başlatdı. Bu cərəyan öz adını Luis Xavier de Riçard ilə Katule Mendesin hazırlayıb Alfons de Lamartinin çap etdirdiyi "Le Parnasse Contemporain" (Çağdaş Parnasçılıq) adlı əsərdən alır. "Parnas" sözünün mənası isə mifologiyada ilham pərilərinin yaşadığına inanılan əfsanəvi dağın adıdır. Parnasizm klassizm, romantizm, realizmin bütünlüklə əleyhinə çıxan bir cərəyan olmuşdur. Parnasçılar şeiri təkcə qafiyə, vəzn, duyğu yükləyərək deyil işıq, kölgə, rəng, tablo və cizgilərlə

zənginləşdirmək istəyirdilər. Onlar şeirdə yararlılıq deyil, gözəllik axtarırdılar. Fransa ədəbiyyatının məşhur parnasyan şairləri: Teofile Qoutier, Fransua Koppi, J.Maria de Heredia, Lekonte de Lisle, A.Lamartin olmuşdur. Türk ədəbiyyatında parnasizm cərəyanının ilk rüseymləri Ədəbiyyatı-Cədid dövründə qoyulmuşdur. Bu dövrdə Cənab Şəhabətdin parnasizmə uyğun şeirlər qələmə alaraq parnasizm cərəyanını ədəbiyyata tanıtmışdır. Tofiq Fikrət və Yəhya Kamal da parnasyan şairlər olaraq bu cərəyanın yayılmasına başçılıq etmişdilər. Tofiq Fikrətin şeirlərində parnasizmdəki rəmzlərin ən qatı formalarını görürük. T.Fikrətin girdab, varlıq bataqlığı, cəhənnəm, əxlaqsız kimi təyinlərini Bodlerin şeirlərindəki ölüm, cənnət, cəhənnəm, əzab kimi rəmzlərlə müqayisə etmək olar. Parnasizmdə gözəlliyi, eşqi, şairin qəlbindən keçirdiyi duyğu selini təsvir edərkən istifadə olunan rəng çalarlarını, tablolu T.Fikrət çox ustalıqla “Qəmgin Bahar”, “Bir lövhə üçün”, “Bir yay lövhəsi”, “Tərənnüm” və.s şeirlərində sərgiləyir. Şeirinin estetik gözəlliyi, ölçü, ritmi, ahənginə əsas önəm verilmiş, “Sənət sənət üçündür” görüşü parnasyanlarda əsas qayəyə çevrilmişdir.

XIX əsr Fransız ədəbiyyatının dahilərindən biri Çarlz Bodlerin yaradıcılığında bəhrələnən şair Tofiq Fikrət şeirlərində hər bir mövzuya toxunmuş, xüsusilə də öz dünyagörüşünü, əhval ruhiyyəsini nəsr dilinə yaxın bir şeir forması ilə çatdırmışdır. Tofiq Fikrətə Bodlərdən təqlidçilik etdiyinə dair sual ünvalamışlar. Tofiq Fikrət isə cavabında “mənim düşündüyüm və xəyal etdiyim mövzuları gördüm ancaq iyirmi il əvvəl yazılmışdı” demişdir. Qeyd etmək yerinə düşərdi ki, Çarlz Bodleri, Lamartini Tofiq Fikrətə yaxınlaşdırən cəhət melanxolik tərzdə şeir yazmaqları olmuşdur. Hər iki şairin yaradıcılığında həm üslub, həm də məzmun, forma baxımından bənzərlik vardır. Bu bənzərliyi onların şeirlərini təhlil edərkən daha bariz şəkildə görə bilərik. Tofiq Fikrətin “Mavi Dəniz” şeiri ilə Çarlz Bodlerin “İnsan və Dəniz” şeirinə nəzər yetirək. Bodler öz şeirində dənizi pak və insan ruhunun simvolu kimi dəyərlə sayır. Azad insan hər zaman öz dərd - sərini dənizlə bölüşür. Dənizi ucsuz, bucaqsız dalğalarını günahlarına qər q olunmuş insana bənzədir.

Sən, hür adam, sevəcəksən dənizi hər zaman;
Dəniz aynandır sənin, kəndini seyr edərsən
Baxarkən, axıb geden dalğaların ardından
Sen də o qədər acı bir girdaba bənzərsən.

Tofiq Fikrətin “Mavi Dəniz” şeirində dənizin saf və təmizliyini uşaq ruhunun təmizliyi, paklığı ilə müqayisə edir.

Saf və durğun, hani akşamki coşku heyecan?
Bir çocuk ruhu kadar her şeyi unutan
Bir çocuk ruhu kadar şimdi parlak, lekesiz,
Uyuyor mavi deniz...

Şair dənizi canlı bir varlıq olaraq düşünmüş, öz daxili aləmi ilə onun səssiz və inadkar ruh halı ilə qarşılaşdırmışdır. Esengül Mete Yuva Tofiq Fikrətin “Gayrayı Vücut” şeiri ilə Bodlerin “La Gauffre”(Uçurum) şeirinin məzmun baxımından oxşarlığını öz tədqiqat işində göstərmişdir. Tofiq Fikrətin şeirlərində vermək istədiyi mənanı hələ şeirlərin ismini oxuyarkən belə anlaya bilərik. Gayrayı vücut deyərək şair çarəsizliyin insan ruhunda cəhənnəm əzabına bərabər bir quyu, çuxur açdığını söyləyir.

İşte varlık cehennemi, işte o karanlık, o batac
İnsanın işte ümid dolu, heves dolu, kendinden geçmiş
Karanlık çukurda yüzdüğü yokluk girdabı.

Çarlz Bodler “Uçurum” şeirində isə insanın dünyaya gəldiyi andan bu girdaba, uçuruma düşdüyünü söyləyir. Bu uçurum qorxusunu ilk qorxu hesab edir. Cəhənnəm anlayışını “Pislik çiçəkləri” şeirlər kitabında bir çox şeirlərinin ana mövzusunə çevirmiş şair burda da dünyada sağ qalmağa çalışmağı cəhənnəm əzabına bənzədir.

Yazıq! Nələr uçurum deyil ki,- inqilab, arzu, istək,
Söz! Və dimdik ürpərən tüklərimdə tək, tək
Qorxu yelidir, duyuram, ikidə bir çevrilən.

Ç.Bodler lirikasında cəhənnəm, ölüm, şeytan sözlərini tez-tez istifadə etmişdir. Bodler şeirinin ayrılmaz bir parçası olan pislik, yamanlıq, günah hissini insan qəlbində daim yaşadır. Katolik inancıyla, qatı bir xristianlıq basqısı onda günahkarlıq hissi oyadır, bu səbəblə daim özünü bu günahlardan təmizlənməyə məcbur hiss edir. Bəzi zamanlarda Tanrıdan ümidi kəsən Bodler qurtuluşu Şeytana yaxınlaşmaqda görür. “Şeytan duaları” adlı şeirində şeytandan onun bu çarəsizliyindən

istifadə etməməsini, onda bir ümid saxlamasını diləyir. "Ey şeytan, acı mənim sonsuz səfalətimə" deyən şair Tanrının cənnətdən yerə qovduğu insana tanrılıq etmək istəyən şeytanın insan qəlbinə hakim olduğunu hər bir sətirdə ifadə edir.

Bütövlükdə hər bir şeiri bir dərya olan Bodler və Tofiq Fikrətin irsində araşdırmalı çox şey vardır. Məhsuldar yaradıcılıq dövrü keçirmiş şairlər özlərindən sonra ədəbiyyatda dərin iz buraxmışdır.

ORHAN PAMUK'UN BAKIŞ AÇISINDAN İKİ EDİP: YAHYA KEMAL, A.H.TANPINAR

Havva KAPLAN

Bakü devlet universitesi
havvakaplan50@hotmail.com
AZƏRBAYCAN

Nobel ödüllü edebiyatçı Orhan Pamuk, yazmış olduğu bütün eserlerinde doğu ve batıya kendi zaviyesinden bakmasını bilmiş ve bu velut sahayı inceleyerek eserlerinde yer vermiştir. 1979'da yayınlanan ilk romanı, "Cevdet Bey ve Oğulları" dan başlayarak en son romanı "Kırmızı Saçlı Kadın" a kadar bütün eserlerinde ele aldığı doğu-batı kavramlarını bir bilmece haline getirmiş bazılarını kendi çözmüş bazı eserlerinde de cevabı okuyucuya bırakmıştır. 'Bütün kitaplarım Doğu'nun ve Batı'nın yöntem, usul, alışkanlık ve tarihinin karışmasından yapılmıştır ve kendi zenginliğimi de buna borçluyum.(Pamuk, 1999, s. 155)

Orhan Pamuk, ne doğulu ne batılı ol(a)mayan bir yazarımızdır. Bu bağlamda kendini İstanbullu olarak tanımlar. İstanbul'da tıpkı kendisi gibi bu iki medeniyetin arasındadır. Hayatının ilk 22 yılını kapsayan anılarını anlattığı 'İstanbul, Hatıralar, Şehir' eserinde her bölümünde İstanbul'dan ve onun doğu-batı yansımalarından bahsetmektedir. Diğer eserlerinden farklı olarak bu kitabında yazar bilmeceyi kendisi çözmüştür. Pamuk anı- biyografi türünde kaleme almış olduğu eserine Y.Kemal'in bir epikrafi ile başlar. "Hüznü zevk edinenler yaşıyor burada."(Pamuk,2003,s.1) 'İstanbul, Hatıralar, Şehir' kitabını bir nevi bu mısranın panomarik açılımı hüviyetinde yazmıştır; İstanbul şehrinin tarihi hüznü ve sakinlerinin bu hüznü zevk haline getirmelerini ev ev, sokak sokak kendi penceresinden anlatmıştır.

Pamuk, İstanbul'u bu iki edebiyatçı olmadan düşünemediğini yazar. İki dost Yahya Kemal ve A. H.Tanpınar. Pamuk'un bu tespitinde haklı bir gerçeklik vardır. Çünkü bu iki yazar kadar İstanbul'un ruhunu yakalayabilen çok az edebiyatçı olmuştur. Yahya Kemal 'Aziz İstanbul'(Beyatlı,1964) adlı İstanbul ile ilgili tarihsel bilgisini ve İstanbul'un Türkler için önemini anlatan kitabı ve İstanbul'u anlatan en güzel şiirleri ile bir üstat, bir İstanbul şairidir. Kemal'in talebesi ve Yeni Türk Edebiyatı kurucusu Tanpınar. Yazmış olduğu 'Huzur'(Tanpınar,1949) romanı ile İstanbul şehrini bir aşka, tutkuya dönüştürmüş, yine aynı eserle postmodern anlatım tarzında ilk öncü yapıtı vermiştir. Tanpınar'ın Türk edebiyatına kazandırdığı 'Beş Şehir'(Tanpınar,1960) adlı bir diğer eserinde anlattığı İstanbul şehri bu alanda yazılmış en önemli çalışmalardandır. Ancak Orhan Pamuk, bu iki edebiyatçının kendisi için önemli olan yanlarının bütün bunların yanında İstanbul'da bizzat yaşamış olmalarını ifade eder. Onların İstanbul'da gittiği mekanlar Pamuk ve ailesinin çok iyi bildiği mekanlardır. "... şişman şairin (Yahya Kemal) hep gittiği Beyoğlu'ndaki Abdullah Efendi Lokantası'na anneannem de bir zamanlar haftada bir kere gider, yemek yer, sonra da yediklerinden huysuzca şikâyet ederdi". Aynı şekilde Tanpınar'dan da bahseden Pamuk onun gezdiği yerleri bir bir anlatır. "Önüme ünlü Hırvat sigorta haritacısı Pervitich'in Beyoğlu-Taksim-Cihangir-Galata haritalarını açar, kahramanlarımın yürüyeceği yerleri sokak sokak, bina bina belirler, hatıralarımı yoklayarak hangi çiçekçi, kahvehane, meyhane ya da muhallebicide rastlaşmış olabileceklerini ayrıntılarıyla düşlerdim.". Orhan Pamuk, bu iki edebiyatçıya daha çocukluğunda hayran olduğunu ve İstanbul'a onların bakışını yakalamaya çalıştığını bize satır aralarında verir. "İstanbul'umu kurarken kafamdaki siyah-beyaz resimlerle onların İstanbul hakkında yazdıkları birbirine karıştı ve İstanbul'u, benim İstanbul'umu onlarsız düşünemez oldum."(Pamuk,2003,s.106) der. Orhan Pamuk, 'İstanbul, Hatıralar, Şehir' eserinde iki bölümde Y.Kemal ve Tanpınar'ı ve onların İstanbul'a yönelmelerinin sebeplerini

anlatır.Yahya Kemal ve Tanpınar'ın, İstanbul sokaklarını gezerken aradıkları şeyi bir başka açıdan değerlendirir. 'Yıkıntıların Hüznü' başlığı altında kaleme aldığı yazısında bu iki edibin tıpkı kendilerinden 70 yıl önce Fransız iki arkadaşın gezdiği yerleri gezmiş olduklarına dikkat çeker." Tanpınar ile Yahya Kemal İstanbul'un ücra, uzak ve fakir semtlerine birlikte uzun yürüyüşlere çıkarlardı. İkinci Dünya Savaşı sırasında Tanpınar bir kere tek başına gene aynı yerlerde, "Kocamustafapaşa ile surlar arasındaki o geniş ve fakir semtlerde dolaşırken bu yürüyüşlerin kendisi için ne kadar öğretici olduğunu anlatır. Buralar Nerval, Gautier'nin de 1853'te yürüyüp şehrin hüznünü içinde hissettiği yerlerdir.(Pamuk,2003,s.229) Batı edebiyatını çok iyi bilen iki edip batılıların yakalamış olduğu estetik ve zevki bulmak için onların gözü ile şehrin Osmanlıdan kalan yerlerini gezmişler ve küçülen koca imparatorluğun ruhunu aramışlardır. Orhan Pamuk, doğunun en büyük temsilcisi Osmanlının durumunu özetler: "Tanpınar ile Yahya Kemal bu mahallelerde "mütareke yıllarında" yürümeye başlamışlardı. Nerval ve Gautier'nin şehre gelişi ile, bu iki Fransız arkadaşın eserlerini hayranlıkla bilen, onların yolculuk kitaplarını, İstanbul hakkında yazdıklarını çok dikkatle okumuş bu en büyük iki Türk yazarın bu uzak mahallelerde yürüyüşü arasındaki yetmiş yılda, Osmanlı Devleti bütün Balkan ülkelerindeki ve Ortadoğu'daki topraklarını kaybede kaybede, küçüle küçüle yok olmuş, İstanbul'u besleyen gelir kaynakları kurumuş, özellikle Balkanlarda kurulan yeni devletlerin uyguladığı etnik temizlikten kaçan Müslüman göçmenlerin İstanbul'a akın akın gelmesine karşın yüz binlerce kişi de Birinci Dünya Savaşı'nda öldüğü için şehrin nüfusu ve zenginliği artmamıştı."(Pamuk,2003,s.230) Kısaca İstanbul büyük yoksul bir taşra şehri halini almıştı. Batı ise tam tersi bir durumdadır o yıllarda zenginleşmiş ve büyümüştür. Bu durum iki yazara büyük bir hüznün verir. İstanbul ve ahali bir hüznün halindedir. Pamuk, bu hüznü halin yaşadığı yıllarda bir teselli bulmak ve siyasi amaçları doğrultusunda;" Siyasi bir amaçları vardı: İstanbul'un yıkıntılarını içerisinde Türk milletini ve Türk milliyetçiliğini keşfetmek, ..." (Pamuk,2003,s.233). Tanpınar ve Yahya Kemal İstanbul'un Pitoresk bir resim gibi güzel olan eski ücra semtlerine yönelmelerini bu amaca bağlar. Pamuk'a göre siyasi amaç: mütareke yıllarında eğer kaybedilirse İstanbul'un ne kadar Türk şehri olduğunu ve Türk tarihini, medeniyetini sakladığını ispat etmek, bunu devrin sert milliyetçi söylemleriyle değil de Batı estetiğine yada Yahya Kemal ve Tanpınar'ın ince sanat ruhlarını yansıtarak ,dönemin baskıcı ortamından bir nebze kurtulmak için yapıyorlardı.

Sonuç olarak, Orhan Pamuk eserlerini doğu-batı ekseninde yazarak güzel bir kaynak yakalamış yazarımızdır. Onunda beslendiği bu kaynağın en prototip örneği İstanbul şehridir. Pamuk, Türk Edebiyatında bu iki önemli konuyu iki önemli edip olmadan düşünemediğini ifade eder.Yahya Kemal ve Tanpınar. Onları hayranlık ölçüsünde araştırdığını kitabında dile getirir. Kemal ve Tanpınar, İstanbul ve batılı kaynaklardan doyasıya içmiş ve kaynağın en berrak halini bize anlatmışlardır. Pamuk, bu yazarların ayrıca İstanbul şehrinin hüznünü de çok iyi anladıklarını belirtir. Orhan Pamuk eserinde iki edip hakkında bize kendi eleştirel fikirlerini yazmayı da ihmal etmez.Yahya Kemal ve Tanpınar tam bir İstanbulludur: Çünkü bu şehir gibi iki medeniyetin arasında sıkışmışlardır. İkisi de manzarayı dışarıdan seyreden Türk aydınıdır. Ne doğulu kalabilmişler nede batılı olabilmişlerdir. Doğu mistisizmi ve estetiğini yakalayabilmek için İstanbul'un yıkılmış ücra semtlerini gezmişler. Ancak buraların verdiği rehabet ve ağır havayı dağıtmak için Beyoğlu gibi semtlerin ünlü Fransız muhalebicisinde soluğu almışlardır. Bu çelişki Orhan Pamuk gibi bir yazarın gözünden kaçmamıştır.Zira kendisi de bir İstanbulludur.

HALİDE EDİP ADIVAR'IN ROMANLARINDA TOPLUMSAL ALANDA ELEŞTİRDİĞİ YANLIŞ BATILILAŞMA

Hacı DAĞLI

Kafkas Üniversitesi
suskun21215@hotmail.com

TÜRKİYE

Türk Edebiyatının önemli bir yere sahip olan ve ilk kadın roman yazarımız Halide Edip Adivar, Batılılaşmanın yanlışı anlaşılması ve bunun meydana getirdiği doğu batı ikilemi romanlarında işlemiştir. İlk romanlarından başlayarak, Batılılaşmayı günlük yaşayıştaki özentiliğe değişme biçiminde anlayışı eleştirdiği görülür. Kendisinin yaptığı konuşmalar olsun, ya da romandaki kişilerden birine yaptırdığı eleştirilerinde milli değerlerimizi savunur.

Halide Edip'in üzerinde en çok durduğu konulardan biri giyimde Batı'ya özenmedir. 1900'li yıllarda İstanbul'un ünlü giyim mağazalarından Halide Edip Adivar "pahalı ama çirkin" olarak nitelendirdiği giysileri eleştirirken genelde ulusal geleneğimizi yitirmeye başladığımızı dile getirir."Hazır elbise dükkanları açılalı, gramofonlar çıkalı, halkımız eski sadeliğini, milli geleneğini kaybetmeye başladı. En fakiri bile – bayramda olsun – iri Alman çocukları için yapıp da bizim zayıf kızları kaplumbağaya benzeten, ucuz hazır bir fistan alıyor." (Adivar, 1973: 14)

Kendisini beğendirmek için aşırı şekilde süslenen genç kızlarında doğallıktan uzaklaştıkları için eleştirildiklerini görüyoruz. Tatarcık romanında bakıldığında bu konu üzerinde Zehra ile Lale karakterini karşılaştırmıştır. Romanda Zehra'nın görünüşünü böyle tavsir edilmiştir:

"Keten kısa beyaz bir entari, sırtında bol mavisi şayak bir perdesi, boynunda aynı renkte bir tül. Şapkası elinde, saçları yandan ayrılmış, dümdüz taranmış, ensesinden toplanmış, renkli boyalı..." (Adivar, 1993: 80). Görüldüğü gibi giyimde, saç biçiminde yapılan değişiklikler aynı zamanda bir sosyete yaşantısı sayılır.

Alafrangalaşma tutkunu olan genç kızların bir bölümünün de daha çok çarşıda pazarlık etmek için Fransızca öğrenmeleri onlar için dezavantajdır. Gençler erkekler böyle kızlarla evlenmek- ten kaçınırlar. Raik'in Annesi romanında bu gençlerden biri olan Siret bu konuda yaptığı eleştirdiği şu sözlerle dile getirir.

"Kocasını bonjur diye karşılayan, Beyoğlu'ndan Fransızca pazarlık yapan, çocuğuna anneden önce mama dedirten kadınlarda Allah bizim gibi, kendi halinde yaşayan gençleri korusun." (Adivar, 1973:14). Böyle kadınların çocuklarını da kukla gibi yetiştirmelerine, Fransızca konuşturmaya çalışmalarına karşı çıkan Siret bu çocuklar karşısında, ayağı takunyalı, ağzında sakız olan, saçları iki örgü, kapı önünde oynayan çocukları yeğler. Genç kız ve kadınlar gibi, kendisinin "apartman beyleri" dediği, son model arabalarda gezen, belli mekânlardan giyinen, akşamları fraklarıyla balo ve kokteyl partilerinde gezen erkekler de Halide Edip'in eleştirilerinden paylarını alırlar. İnsanların aşırı süslenme gibi, ev döşenişlerinde de alafrangalaşma uğruna, sade, zevkli eşya yerine, kendi değişimiyle "Beyoğlu dükkanlarını eve taşınmış" görüntüsünü veren, abartılı, yaldızlı eşya, büyük aynalarla doldurulmuş salonlara da ısınmamıştır.

Bu, özentilerin yanında aynı zamanda Batı'dan gelen her düşünceyi kesin ve doğru kabul edip kendi değerimizi küçümsemektir. Örneğin, mühendislik öğrenimini yurt dışında yapan bir babanın, kızlarını yanlışı yetiştirmesi şöyle eleştirir: "Biraz da Avrupa'da gelen her fikri kesin ve tartışmasız sözler diye kabul ederdi. Hatta Behice'nin yeni yetişen kızlarını da, Türkçe okutmayı gerekli görmemiş, Fransız mürebbiye elinde yetiştirmişti. İyi kızlardı. Fakat onlar da babaları gibi, yerli olan her şeye dudak büküyorlar, anneleri alaturka bir şarkı söylese kulaklarını tıkayıp, gülererek kaçıyorlardı.

Ayrıca her şeyde aşırılığa karşı olan Halide Edip, körü körüne Batı musikisine bağlanış gibi, onu tamamen ortadan kaldırmaya yönelişi de eleştirmiştir. Sosyete yaşantısının bir parçası da Avrupa'ya yapılan geziler ve yabancılara, özellikle Amerikalılara hoş görünmektedir. Varsılların bir bölümü ahlaksızca davranışlarını alafrangalaşma olarak göstermektedirler. Örnekleri çoğaltılabilecek alafrangalaşmanın topluma verdiği zararların temelinde yatan en önemli neden "modern" in ne demek olduğunun anlaşılmasındır. Döner Ayna romanında roman kişilerinden birini eleştirirken bu konuda değinir Halide Edip:

“Birçoklarının ağzında moderne çevrilen modern deyimi, Mürsel’in en çok kullandığı sözdü. Bununla birlikte Hanife, değil İstanbul’da hatta köyde bile bu deyimi çok işitmişti. Fakat kişiye göre anlamı tamamen değiştiği için ne demek olduğunu anlamak güçtü. Kıyafet, içki, hayvan bakımı, radyo, ekim, özet olarak her şey için bu deyim kullanılıyordu.”(Adıvar, 1977: 158)

Modernlikle birlikte Batı’dan gelen özgürlük, demokrasi, kadın hakları gibi kavramların da tam olarak anlaşılmadığına dikkat çeken Halide Edip, gerçek modernleşmenin ne olduğunu Zeyno’nun Oğlu romanında roman kişilerinin birinin ağzından aktarıyor.

“Bu azizim Hasan, hiç elle tutulan, görülür bir şey değil. Asriliğin ne meslekle, ne kıyafetle, ne de yaşayışla bir ilişkisi var. Bu yarının dünyasının, insanlığını düzenleyecek ülkünün sahipleri. Dünyanın bugünkü görünüşüne kulak asma. Sırf bir değişim çağı. Değişim çağının kargaşalığından faydalanmaya çalışan dünün döküntüleri bir takım becerikli, gözü açık, yaygaracı insanların ortasında egemen görünüyorlar. Dünün çöken dünyasını biraz daha ayakta tutmak, dağılan sofrasında biraz daha kalıp, yemek ve içmek için keyiflerine göre ad veriyorlar. Bunlar geçici ve hastalıklı çabalar. Aslında ben dünyada yeni ve eski diye birşey tanımıyorum. Her zaman kuranla yıkan, iyi ile fena, çirkin ile güzel arasında bir didişme görüyorum...”(Adıvar, 1973: 190-191).

Netice olarak Halide Edip Adıvar’ın romanlarında toplumsal alanda eleştirdiği yanlış Batılılaşmanın üzerinde dururken en keskin çizgilerle ve en derli toplu biçiminde çizilmiştir. Ayrıca toplumsal alanda eleştirdiği yanlış Batılılaşmayı göz attığımızda, bir kadın yazar olarak toplumumuzdaki önemli aksaklıkları açıkça ortaya koymaktan çekinmediği dikkat çekiyor. Günümüzde de Halide Edip Adıvar’ın romanlarını göz önünde aldığımızda halen etkisinin devam ettiği anlaşılıyor. Bu durumda biz günümüzde de sallanıp, yuvarlanmayı sürdürüyoruz gibi geliyor.

NAZİM HİKMƏT ŞEİRLƏRİNDƏ VƏTƏN HƏSRƏTİ

Günel ƏHMƏDOVA

Bakı Slavyan Universiteti

gunel0497@gmail.com

AZƏRBAYCAN

Türk dünyasının ən görkəmli şairlərindən biri Nazim Hikmət Ran (1902-1963) olmuşdur. Onun şeirləri sağlığında vətəndə layiq olduğu dəyəri görməmişdir. Kommunist ideologiyasını dəstəkləyən Nazim Hikmət siyasi əqidəsinə görə təqib edilmiş, əsərləri qadağan edilmiş, İstanbul, Ankara, Çankırı və Bursa həbsxanalarında 12 ildən artıq cəza çəkmişdir. 1951-ci ildə Türkiyə vətəndaşlığından çıxarılmış, yalnız ölümündən 46 il sonra bu qərar ləğv edilmişdir.

Nazim Hikmət uzun müddət vətəndən ayrı qalmış, Moskvada və digər şəhərlərdə yaşamışdır. Buna görə də onun bir çox şeirlərində vətən həsrəti duyulur. “Şeirimin kökləri yurdumun torpaqlarındadır” deyən şair vətəninə böyük bir məhəbbətlə bağlıdır və ondan ayrılmaq şairi dərinlən yaralamışdır. Şair şeirlərinin bir çoxunda bu həsrətini, kədərini əks etdirmişdir.

Vətəninin azadlığını, heç bir dövlətdən asılı olmamasını istəyən Nazim Hikmət siyasi fikirlərinə görə vətən xaini adlandırılmışdır. Bir Ankara qəzetində onun haqqında yazılanlardan çox qəzəblənən şair öz hislərini şeirlə ifadə etmişdir. Bu qəzetdə Nazim Hikmət “Amerika imperializminin yarımüstəmləkəsiyik” ifadəsinə görə tənqid olunmuşdur. Şair bu haqda “Vətən xaini” adlı şeirini yazmışdır:

“Nazim Hikmət vətən xainliyinə davam edir hələ də”

Əvət, vətən xainiyəm, siz vətənsəvərsiniz, siz yurdsevərsinizsə
mən yurd xainiyəm, mən vətən xainiyəm.

Vətən mal-mülkünüzdirsə,

qazanclarınızın və çek dəftərlərinizin içindədirsə vətən,

vətən küçə boyu yollarda gəbərməkdirsə acılıqdan,

vətən soyuqda it kimi titrəmək və istidən qıvrınmaqdırsa yayda

Fabrikalarınızda al qanımızı içməksə vətən,

vətən dırnaqlarıysa ağalarınızın,

vətən polis dəyənəyiysə,
rüşvətləriniz, maaşlarınızdırsa vətən,
vətən Amerikanın üsləri,
Amerikan bombası,
Amerikan donanması, topuysa,
vətən, qurtulmamaqsa qoxumuş qaranlığımızdan,
onda vətən xainiyəm.

Burada bir çox məsələlərə toxunan şair onu vətən xaini adlandıranların tutduğu əməlləri ifşa edir və onları tənqid hədəfinə çevirir. Vətənin mal-mülk, qazanc, çek dəftərləri, rüşvətlər, maaşlar olmadığını göstərmək istəyən şairi tənqid edənlər onun dediklərini başa düşmək belə istəmirdilər. Qürbətdə olarkən yazdığı bu şeirində şairin vətən sevgisi və vətən həsrəti aydın şəkildə əks olunmuşdur.

Nazimin vətən həsrətini 1961-ci ildə Şərqi Berində olarkən qələmə aldığı “Avtobioqrafiya” şeirində də görmək olar. Bu şeirdə həyatından bir çox faktları paylaşan şair onu mənəvi olaraq sarsıdan hadisələri bu sözlərlə ifadə etmişdir:

Kimi insan otların, kimi insan balıqların çeşidini bilir,
mən ayrılıqların
kimi insan əzbərə sayar ulduzların adını,
mən həsrətlərin.
Həbslərdə də yatdım, böyük otellərdə də
acliq çəkdim, acliq qrevi də və dadmadığım yemək yox kimidir.
Şeirdə onu dərinəndən yaralayan məqamlardan birini belə əks etdirmişdir:
Yazılarım otuz-qırx dildə basılır,
Türkiyəmdə türkcəmlə yasaq.

Doğma yurdunda da yazılarının oxunmasını istəyən şairi bu yazıların yasaqlanması çox kədərləndirmişdir.

Nazim Hikmətin 1931-ci ildə yazdığı “Vida” şeirində vətəndən ayrılacağına kədərlənən şair bir gün yenidən doğma yurduna qayıdacağına ümid bəsləyir:

Yenə görüşərik,
dostlarım mənim,
yenə görüşərik...
Bərabər Günəşə gülər,
Bərabər döyüşərik...

“Praqada bir araba keçir” adlı şeirində əsas məqsəd Praqanın təsviri deyil, şairin mühacirlik dərdinin ifadəsidir:

Praqada bir araba keçir
Təkatlı bir yük arabası
yəhudi məzarlığının önündən.
Bir başqa şəhriin həsrətiylə yüklü araba.
arabaçı mən...
Praqada yəhudi məzarlığında
Səssiz-nəfəssiz ölüm
Mühacirlik ölümdən betər
ay gülüm, ah gülüm...

Buradan da görmək olar ki, şair harada olursa-olsun öz vətəniini düşünür və vətəndən ayrı olmağı ölümdən betər hesab edir.

Nazim Hikmətin 1957-ci ildə Varna şəhərində olarkən qələmə aldığı “Sofiyadan” şeirində də şairin vətən sevgisi və vətən həsrəti əks olunmuşdur:

Doğulduğun şəhər qardaş evim bu gün,
Amma öz evin qardaş evində də unudulmur.
Bu qərıblıq çox zülüm işdi, çox zülüm.

Bu şeirdə insanın harada olmasından asılı olmayaraq həmişə öz evindən, öz vətənindən ötrü darıxması ifadə olunmuşdur. Qərıbliyi zülmə bənzədən şair qardaş evində olsa da, öz evini unutmur.

“Məmləkətim haqqında” şeirində vətəndən qalan xatirələrdən danışır. Bu xatirələr onun ayaqqabısında, papağında, pencəyində deyil, saçlarının ağında, ürəyinin infarktında, alnının qırıqlarında, bir sözlə şairin özündə, onun ürəyinin dərinliklərində qalmışdır:

Məmləkətim, məmləkətim, məmləkətim!

Nə səndə tikilən papağım qaldı,

Nə yollarını ölçmüş ayaqqabım.

Şilə malı, son pencəyim

köhnəldi, düşdü çiyimdən.

Sən indi qalmısan ancaq

saçlarımın ağında,

ürəyimin infarktında,

Alnımın qırıqlarındasan, məmləkətim!

Məmləkətim, məmləkətim!

Vətəndən ayrı qalmağın çətinliyini ifadə edən şairin “Qarlı qayın ormanında” adlı şeirindəki bu bənd diqqətəlayiqdir:

Məmləkətimi, ulduzlarımı,

Gəncliyimmi daha uzaq?

Qayınların arasında

Bir pəncərə, sarı, sıcaq.

Məmləkətin indi ona çox uzaq olduğunu qeyd edən şair bunu dərin ürək ağrısı ilə ifadə edir. Çünki o, heç vaxt vətəndən ayrı olmaqla razılaşa bilmir.

“Ceviz ağacı” şeirində İstanbula toxunmaq, onu seyr etmək, İstanbulda olmaq istəyən şair ürəyinin yüz min ürək kimi çarpdığını qeyd edir:

Yarpaqlarım əllərimdir, tam yüz min əlim var,

Yüz min əllə toxunuram sənə, İstanbula.

Yarpaqlarım gözlərimdir, şaşaraq baxıram

Yüz min gözlə seyr edirəm səni, İstanbulu.

Yüz min ürək kimi çarpar, çarpar yarpaqlarım.

Ürəyi İstanbul həsrəti ilə çırpınan Nazim Hikmət “David Oystraxa məktub” şeirində İstanbula gedən David Oystraxı qısqandığını ifadə etmişdir:

İstanbula getmisiniz.

Konsert verməyə.

...Siz qısqandığımı yeganə adamsınız, ustad!

“Məktub” şeirində hara getsə də, həsrətini də özü ilə apardığını söyləmişdir:

Sevgilim, sənın məkanın olan

və hara sürgün edilsəm, hansı dustaqxanada yatsam,

kürəyimdə, torbamın içində götürdüyüm

və övlad həsrəti kimi ürəyimdə

sənın xəyalın kimi gözlərimdə daşdığım şəhər...

Varnada olarkən oğluna yazdığı “Məməd” şeirində də vətəndən, oğlundan uzaqda olan şair oğul həsrətini əks etdirmişdir:

Qarşı yalı məmləkət,

səslənirəm Varnadan:

eşidirsənmi Məməd, Məməd?

Qara dəniz axır durmadan,

dəli həsrət, dəli həsrət

Oğlum, sənə səslənirəm

eşidirmisən,

Məməd, Məməd?

Bu şeirdə öz əksini tapan oğul həsrəti şairin digər bir şeiri olan “Oğlum şəkillərdə böyüyür” şeirində geniş şəkildə təsvir edilmişdir. Nazim Hikmət həsrəti “ürəyinə sancılmış bıçaq” adlandırmış və bu həsrəti belə ifadə etmişdir:

İçimdə ağrısı var meyvəsi qoparılmış bir budağın,

getməz gözümdən xəyalı Halicə enən yolun,

iki gözlü bir bıçaqdır ürəyimə sancılmış
övlad həsrəti ilə həsrəti İstanbulun.

Həyat yoldaşından ötrü də nigaran olan şair qürbətdə olarkən yalnız həyat yoldaşı, oğlu və məmləkətini düşündüyünü söyləmiş və bu fikirlərini "Münəvvərə məktub yazdım, dedim ki" şeirində bu misralarla ifadə etmişdir:

Ancaq səni düşündüm, şabalıd ağacı altında.

Ancaq səni, yəni Məmədi,

Ancaq səninlə Məmədi, yəni məmləkəti.

"Yaşamaq haqqında" şeirində həyatdakı müxtəlif məsələlərə toxunan şair öz həyatı haqqında məlumatları da burada qeyd etmişdir:

Tutaq ki, həbsxanadayıq,

yaşımızda əlliyə yaxın.

Dəmir qapının açılmasına

hələ on səkkiz il var.

Yenə də bir yaşayacağıq.

Oranın insanı, heyvanı, savaşı ilə,

ordakı həyatın səsi ilə

bərabər yaşayacağıq.

Burada həbsxanada olmasından bəhs edən şair "bayırdakı insanlarla bir yaşayacağı" ifadə etmişdir.

"Vəsiyyət" şeirində "qurtuluşdan öncə ölərsəm, Anadoluda bir köy məzarlığına gömün məni" deyən, ürəyi vətən həsrəti ilə yanan şair bu istəyinə də nail ola bilməmişdir və məzarı da Anadoluda deyil, Moskvadadır.

BƏDİİ ƏSƏRLƏRLƏ ƏXLAQ TƏRBIYƏSİ

Gülşən BƏŞİROVA

AZƏRBAYCAN

Bədii əsərlərlə əxlaq tərbiyəsi dedikdə nəsr, dram əsərləri, habelə poeziya nümunələrilə tərbiyə nəzərdə tutulur. Bədii əsərlərdə əxlaq tərbiyəsi üçün istənilən qədər material vardır. Onlardan düzgün istifadə etməklə gənclərin əxlaq tərbiyəsi işini uğurla həyata keçirmək mümkündür. Belə ki, bu bədii əsərləri oxuyub öyrənən gənclər öz xalqının həyat tərzini, mədəni səviyyəsini, azadlıq mübarizəsini, həmin əsərlərdə aid olduğu dövrün geniş mənzərəsini görür. "Beləliklə, ədəbiyyat mənsub olduğu xalqın ayrı-ayrı dövrlərdəki həyat tərzini, mədəni səviyyəsini, adət-ənənəsini, azadlıq uğrunda apardığı mübarizəsini əks etdirir" (2, 98).

Gənclər sevdikləri qəhrəmanların həyatı ilə yaşayır, özlərini onlara oxşatmağa çalışırlar. Belə əsərlər həm də onların həyatını asanlaşdırır və çətinliklərin öhdəsindən gəlməkdə köməklik edir. Müsbət obrazlar oxucunu xeyirxahlığa səsləyir və nəcibləşdirir.

Hər bir şəxsin yiyələndiyi əxlaqi keyfiyyətlər o zaman davamlı olur ki, öyrəndiyi bədii əsərlərdəki obrazın hər hansı bir əxlaqi cəhətini sevib qiymətləndirməyi bacarsın. Bu cəhətdən: "Əxlaqi hisslərə bilavasitə ədəbi əsər təsir etməlidir və ədəbi əsərin əxlaqa olan bu təsiri çox böyükdür. O bədii əsər əxlaqi sayılır ki, insanı həmin əsərdə ifadə olunan əxlaqi hərəkəti, əxlaqi hissi, əxlaqi fikri sevməyə məcbur etsin. Bundan əlavə, gözəllikdən həqiqi zövq almaq öz-özlüyündə elə əxlaqi hisslərin mənbəyidir. Quru nəsihət isə heç bir kömək göstərməz, əksinə ona ziyan vurur" (4, 140).

Təcrübə göstərir ki, uşaqlar bədii əsərlərdəki maraqlı hadisələrdən zövq alır, bu təsirlərdən xoş niyyətlər və gözəl arzularla yaşayır, həyatdakı yaxşılıqları izləyir, pisləklərdən uzaqlaşır. Asan başa düşülən, sadə və aydın dildə yazılmış bədii əsərləri sevə-sevə oxuyur, mücərrəd və çətin başa düşülən sözlərdən qaçır, rəvayətlərə və nağıllara üstünlük verirlər. "...uşağa surətlər, rənglər, səslər lazımdır. Uşaq mücərrəd ideyaları sevmir, ona tarixcələr, rəvayətlər, hekayələr, nağıllar lazımdır" (1,132).

Bədii əsərlərdə söz fikri çatdıran əsas vasitədir. Buna görə də hər bir gənc sözün gücünü, sanbalını başa düşməli və onu layiqincə qiymətləndirməyi bacarmalıdır.

Bədii əsərlər ədəbi qəhrəmanların mənəviyyatını açır, onların nə kimi keyfiyyətlərə malik olduğunu aşkarlayır. Bu da ona kömək edir ki, insanlar özlərini oxuduqları əsərlərin qəhrəmanları ilə müqayisə etsin, obrazların müsbət cəhətlərini mənimsəməklə əxlaqını və mənəviyyatını zənginləşdirə bilsin.

Bədii əsərlərdə təsvir olunan hadisələrin mərkəzində insan durur. Onun amalı, arzuları, dilək və idealları bədii əsərlərin ana xəttini təşkil edir. Bu həyat insanı namusla, vicdanla yaşamağa ruhlandırır, ona xeyirxahlıq öyrədir.

Bədii əsərlərdə müsbət surətlərin şəxsində vətənpərvərlik və beynəlmilçilik, əməyə məhəbbət, sadəlik və təvazökarlıq, yoldaşlıq və dostluq, sözlə işin vəhdəti və s. təsvir edilir. Bu təsvir həyatı və inandırıcı olduqda əsil qüvvəsini itirmir, insanlarda quruculuğa həvəs yaradır, həyatın və yaşamağın mənasını dərk etməyə kömək edir. Bütün bunlar da adamları fəallaşdırır, idealları uğrunda mübarizəyə hazırlayır.

Müsbət obrazların həyatı xalqın həyatı və arzuları ilə vəhdət təşkil edir. Bu da qəhrəmanı sevməkdə, qiymətləndirməkdə mühüm şərtədir, həmçinin, bədii əsərlərin tərbiyəvi cəhətlərini də şərtləndirir.

Zahiri gözəllik heç zaman əsas ola bilməz. Bütün gözəlliklərin, habelə mənəviyyatın mənbəyi əxlaqi gözəllikdə, əxlaqi hərəkətlərdə və Vətəni sevməkdədir. "İnsan hissələri içərisində ən ali, əbədi və əzəli hiss, ictimai həyatın tərəqqi və inkişafına bir mühərrik kimi təkan verən amillərin ən mühümü vətənpərvərlikdir" (2, 24)

Mübarizlik, həyata inam, insan səadəti naminə hər cür əzablara qatlaşmaq müsbət obrazların ən səciyyəvi xüsusiyyətləridir. Azərbaycanın böyük mütəfəkkiri F.Köçərli deyirdi ki, əsl gözəllik surətdə deyil, ağıl və kamalda, əxlaq və mənəviyyatdadır.

Hər bir şəxs özünün xarakter xüsusiyyətləri ilə fərqlənir. O, müxtəlif qabiliyyətlərə malikdir. Bu qabiliyyətlərin bəzisi onda güclü, bəzisi isə zəif ola bilər. Beləliklə, fərdin öz potensial imkanlarını dərk edib xalqına xeyir verə bilməsi üçün onun bütün qabiliyyətlərinin harmonik inkişafı lazımdır.

Bədii əsərlər qabiliyyətlərin belə inkişafı üçün zəruri material verə bilər və hər bir kəsin özünü dərk etməsinə, öz qüvvəsinə inanmasına şərait yaratmaqla onu tərbiyə edir. Özünüdərk və özünə inam yüksək bədii tələblərə cavab verən bədii əsərlər vasitəsilə həyata keçirilə bilər. "Yalnız psixoloji həqiqəti, yüksək ideya-siyasi tənqidi olan və bədii tələblərə cavab verən əsərlər gənc oxucuların tərbiyəsinə ciddi təsir göstərə bilər" (3, 8).

Bədii əsərlər vasitəsilə əxlaq tərbiyəsində bu əsərlərin qəhrəmanlarının təmsalında tərbiyə çox zaman müsbət nəticələrə gətirib çıxarır. Bu zaman reallıqla romantizm arasındakı fərqlərə də diqqət yetirilməsi vacibdir. Təcrübələr göstərir ki, uşaqlar o qəhrəmanları sevib qiymətləndirirlər ki, onlar daha həyatidir, çətinliklərin öhdəsindən ləyaqətlə gəlməyi bacarırlar.

Əlbəttə, həqiqətlə daha çox səsleşən bədii əsərlərdəki həyatı və parlaq obrazlar oxucuların mənəviyyatını daha çox zənginləşdirir. Bu halda, bədii əsərlərin müsbət qəhrəmanlarının nümunəsində təsdiq olunmuş həyat həqiqəti daha çox inandırıcı və cazibədar görünür. Buna görə də "... onun (gəncin - G.B.) qəlbini mümkün qədər tam, düzgün və parlaq obrazlarla zənginləşdirmək lazımdır" (4, 168).

Əxlaqi keyfiyyətlər hər bir bədii əsərdə qəhrəmanların xarakterində, surətlərin bir-birinə münasibətində və hərəkətlərində özünü göstərir. Göründüyü kimi, bədii əsərlərdən istifadə əxlaq tərbiyəsini imkanlarını genişləndirir ki, bu da ölkəmizdə əxlaq tərbiyəsi sahəsində qarşıya qoyulmuş vəzifələrin yerinə yetirilməsinə şərait yaradır. Eyni zamanda, bədii əsərlərlə tərbiyə sahəsində qazanılmış təcrübə əxlaq tərbiyəsi işini irəli aparmağa kömək edir.

Bədii əsərlər insanlara ailəsini daha artıq sevməyi, onu göz bəbəyi kimi qorumağı, müqəddəsliyini himayə etməyi öyrədir. Ailə kiçik dövlət olduğundan qorunması çox vacibdir.

Bədii əsərlərin müsbət bir cəhəti də onun müasirliyi, zamanla səsleşməsi ilə bağlıdır. Bu mənada Qarabağ müharibəsində igidliklər göstərmiş qəhrəmanlardan bəhs edən bədii əsərlər həmişə müasirdir. Belə əsərlər bütün zamanlar üçündür. Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı Mübariz İbrahimovun həyatı bütün türk dünyası üçün fəxrdir. Mübariz haqqında hələ çox az yazılıb. Lakin onun həyat yolunu, cəsurluğunu işıqlandıran bədii əsərlər yazılacaq, haqqında bədii və sənədli filmlər bundan sonra da çəkiləcək, gənclərimiz onun yazdıqlarını həmişə xatırlayacaq və qəhrəmanlığını təkrar edəcəklər.

Bədii əsərlərin öyrənilməsi gənclərin mənəviyyatını inkişaf etdirir, onları xeyirxah əməllərə səsleşir. Eyni zamanda, bu əsərlər uşaqlarda əxlaqi ideyaları formalaşdırır. Belə əsərlərin dərinədən qavranılması və yüksək qiymətləndirilməsi həm də onların əxlaqının zənginliyi üçün vacibdir.

Bədii əsərlər uşaqları inandırmaqla bərabər, onların dünyagörüşünün formalaşmasına təsir göstərərək onların əxlaqi saflığı üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Oxucular ətraf aləmdə baş verən hadisələri dərk edir və qiymətləndirməyi bacarırlar.

Uşaqların mədəni davranış qaydalarına yiyələnməsində bədii əsərlərdə qiymətli məlumatlar vardır. Çünki bədii əsərlərin əsas süjeti demək olar ki, münasibətlər üzərində qurulur. İnsan münasibətlərində hisslər dünyası əks olunur, həyat həqiqətləri bütün çılpalığı ilə əks etdirilir. Böyüyən, artan, qüvvətli və yenilməz həqiqətlər əhatəli və geniş əks olunur. Ona görə ki: "Ədəbiyyat çətin insan münasibətlərini, əsas etibarilə qəlb təəssüratlarını, həm də həmişə xarici ifadəsi olmayan və ona görə də az nəzərə çarpan hisslər dünyasını insanlara açır" (3, 48).

Gənc nəsildə əməyə məhəbbət, sadəlik və təvazökarlıq, yoldaşlıq və dostluq, özündən böyüklərə hörmət, düzlük və doğruluq və s. kimi müsbət keyfiyyətlərin tərbiyəsi əxlaq tərbiyəsinin mahiyyətini təşkil edir.

Düzgün tərbiyə gənclərdə müsbət əxlaqi keyfiyyətlərə təkan verir, onu istiqamətləndirir. Təlim-tərbiyə prosesində uşaqların nələri özlərinin mənəvi adətlərinə çevirdikləri məlum olur. Ona görə də tərbiyə zamanı hər bir şəxsin ətrafındakılarla münasibətləri nəzərə alınmalıdır. Burada konkret hərəkətlər və həmin hərəkətlərin əxlaqi davranışda izlənməsi, bunlardan nəticələr çıxarılması əxlaq tərbiyəsinə səmərəli həyata keçirməyə imkan verir.

Təcrübələr göstərir ki, gənclər əvvəlcə əxlaq normalarının vacibliyini qəbul etməlidir. Bundan sonra isə bədii əsərlərdən mənimsədikləri onların əxlaq tərbiyəsinə təsir vasitəsinə çevriləcəkdir.

CODES OF CULTURE IS MAIN TERMS OF LINGUACULTUROLOGY

Gulom Ismailov MIRZAEVICH

Institute of Language and Literature of the Uzbekistan Academy of Sciences

gulom82@yahoo.com

ÖZBEKİSTAN

The problem of interaction of language and culture and the relationship only actively studied and discussed in the humanities since the time of W. von Humboldt study. This problem has become one of the central problems for these rapidly developing areas of modern linguistic science as ethnolinguistics, psycholinguistics, cognitive linguistics and linguaculturology.

The research is based on the analysis of some basic concepts of Central Asian culture, which greatly influenced the semantic code of the Turkic languages. To belong to a culture is to belong to roughly the same conceptual and linguistic universe, to know how concepts and ideas translate into different languages, and how language can be interpreted to refer to or reference the world. First of all it should be noted that the Central Asian languages belongs to the Turkic language group and has much in common with Asian and Eastern cultures world picture. The paper deals with problems of lingua-cultural (ethnolinguistic) approach to linguistics, of a human and his place in the culture in every society, and also it is devoted to the problem of cultural codes of the language and their representation in the phraseologism of the Turkic languages. Main attention is paid to the elements of culture, in particular, history, folklore, religious and ethnography of the Uzbek, Kazakh and Karakalpak and its reflections to the phraseologisms are studied comparatively.

Phraseologisms are considered cultural layer of the every language, and the code of culture is seen clearly exactly in this lexical units. Especially, phraseologisms can keep information about national culture of people and also its components reflect itself the code of culture. So, we now turn to one of the basic concepts of cultural linguistics -code of culture. In our study, we define what is meant by cultural code in terms of a semiotic system, which are synthesized signs and meanings in natural language. Code is a basic term of semiotics, the science of signs and sign systems. The code is generated and performs its function in the culture. Since the code is a class of signs and rules for their perusal interpreter code consistently associated with a particular culture, and he always stands in the respective culture. Thus, code of culture is considered as a secondary system of semiotics and it can

form worldoutlook of people in specific linguacultural society and with this condition, secondary mean (idioethnical) is exist, besides first meaning (universal) of the one of the specific object. For Example, if the *yuzma-yuz* (Uzbek), *лицом к лицу* (Russian), *face to face* (English), *von Angesicht zu Angesicht* (German) [2] are universal, but to‘*udan oldin nog‘ora chalmoq* (yoki qoqmoq) (Uzbek), *сабасынан асу* (*сыймай*), *бес биенің сабасындай* (Kazakh) and also *awi‘z tiyiw* (Karakalpak) and other like these phraseologisms are considered idioethnical, which they formed depending on specific perception the world of the every people. In the given phraseologisms the code (*nog‘ora*(somatic), *саба* (biomes), *awi‘z* (somatic) is a way of organizing space of culture and the main mechanism through correlation interpretation of phraseology and semantics of their components with the cultural codes of phraseological picture of the world. The people imagine the occurrence (activity of human) by this codes (*nog‘ora*(somatic), *саба* (biomes), *awi‘z* (somatic) and others. According to perception of people on World outlook the codes of culture are basic and archetypal representations relate to the culture of peoples, those codes, which are fixed naive view of the world. In this way we divide and we will keep in mind the following cultural codes as said V.V.Krasnykh: 1. somatic (bodily); 2. space; 3. vremennÛy; 4. subject; 5. biomorphic; 6. spiritual [1, p. 6].

In summary, code of culture is a way of describing the material and the spiritual world in the cultural space of the native language, as well as a way of conceptualizing the world. Thus, the considered linguistic units indicate that the codes of culture, enshrining cultural meanings are prevalent in the linguistic consciousness of the peoples, and manifest themselves in the language.

PEYAMI SƏFANIN “FATEH - HƏRBIYYƏ” ROMANIDA MƏDƏNİYYƏTLƏRARASI İNTEQRASIYA

Eşqanə BABAYEVA

AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu

eshqane@mail.ru

AZƏRBAYCAN

Türk xalqları ədəbiyyatında diqqəti cəlb edən əsas problemlərdən biri də etnik-millî ənənələrin qorunması, yəni özünəqayıdır. Milli kimlik, özünüdərk Avropa mədəniyyətinə, ədəbiyyatına inteqrasiya edən Türk ədəbiyyatının qarşıya qoyduğu mühüm məsələlərdəndir. Türk cəmiyyətini çulğalayan “avropalılaşımaq”, “müasirləşmək” problemi Türk ədəbiyyatının da əsas mövzuna çevrilmişdir.

Milli kimliyin, əxlaqı-mənəvi dəyərlərin əks olunduğu belə əsərlərdən biri də Peyami Səfanın “Fateh Hərbiyyə” romanıdır. Böyük türk yazıçısı Peyami Səfa bu əsərində, hələ XIX əsrdən türk cəmiyyətində gedən qərbləşmə hərəkətinin ailə-məişət zəminində təsirlərini verir. Əsasən şərq - qərb problemi kontekstində qələmə alınan bu əsərdə, yazıçı əsərin əsas qəhrəmanı olan Nəriman obrazı ilə mədəniləşməyi, müasirləşməyi əyləncə gecələrində görünən türk gəncliyini kəskin tənqid atəşinə tutur.

Yazıçı bu fikirlərini “Fateh - Hərbiyyə” adlı romanındakı Nəriman obrazı vasitəsiylə açıqlamağa çalışır. Ailənin yeganə övladı olan Nəriman Fateh tərəflərdə, divarlarının suvaqları qopmuş köhnə bir malikanədə, atasıyla birgə yaşayır. Atası Faiz bəy şərq mədəniyyətini dərinədən bilən, klassik türk musiqisinə bələd olan, onu dəyərləndirən açıqfikirlili bir insandır. Nərimanın nişanlısı Şinasi də şərq mühitində böyümüş, tərbiyəli, ağıllı bir gəncdir. Onlar birlikdə xoşbəxt günlər keçirmələrinə baxmayaraq, konservatoriyada qısa müddət ərzində tanış olduğu Məcid Nərimanda böyük dəyişikliklərə səbəb olur. Onu da xatırladaq ki, Nəriman uşaqlığından bəri, əsl Avropa həyat tərzi keçirən, bu gün isə bircə əyləncə gecəsini belə əldən qaçırmayan dayısı qızlarına qibtə edirdi. Beləliklə də, son dərəcə mədəni və müasir gənc olan Məcid, Nərimanın uşaqlıqdan bəri daxilində yatmış, daha yaxşı geyinmək, əylənmək, “mədəniləşmək”, “müasirləşmək” duyğularını oyadır. Bütün ziddiyyətlər buradan başlayır. Əsərin əsas ideyası da bu konfliktlərin əsasında ortaya çıxır. Nəriman bütün gücü ilə bu köhnəlikdən qurtulmaq, müasirləşmək istəyir. Hətta onun qəlbində yaşadığı ev, məhəllə, nişanlısı Şinasi belə bir köhnəlik duyğusu yaradır. Getdikcə bu atmosferdə boğulmağa başlayır. Bütün bağları qopararaq keçmişin tullantılarından qurtulmaq, “müasirləşmək” istəyir. “Müasirlik” onun danışq

tərzində də ifadə olunur. Yazıçı, bu ab-havanı daha dolğun canlandırmaq üçün türk dilinə Avropadan girən əşyaları – konfeti, serpantin (əyləncələrdə istifadə edilən bəzəkli kağız), kokteyl, balo (gecə əyləncəsi) və s. kimi neologizmlərdən də məharətlə istifadə edir. Peyami Səfa göstərir ki, Nəriman geyim-gecimi, davranışları ilə getdikcə doğmalarından bir qədər də uzaqlaşmağa, yadlaşmağa, özgüləşməyə başlayır.

Qeyd edək ki, əsər zaman və məkan baxımından da diqqəti cəlb edir. Zaman - XX əsrin əvvəlləri Osmanlı imperiyasının çökməyə başladığı, Avropaya axının sürətləndiyi, müasirləşmək, mədəniləşmək, avropalılılaşmaq prioritetinin aparıcı mövqə tutduğu dövrə təsadüf edir. Yazıçı böyük məharətlə zaman və məkan vəhdətini əsərin fabulasına çevirir. Əsərə ümumi nəzər saldıqda aydın olur ki, hadisələrin cərəyan etdiyi Fateh, Hərbiyyə (Bəyoğlu), Maksim salonu, Pera Palas oteli və s. heç də təsadüfi seçilməmişdir. Yazıçı, şərq – qərb konfliktini, təkcə obrazlar vasitəsiylə deyil, eyni zamanda seçdiyi bu məkanlarla da ifadə etməkdədir. Bəyoğlunun geniş, işıqlı küçələri, bərbəzəyi, restoranları, insanları bir sözlə həyat təzi Nərimana daha cazibədar və əsrarəngiz gəlir. Yazıçı onun Bəyoğluda gəzərkən keçirdiyi duyğuları belə ifadə edir: “Qalatasaraydan Tunelə tərəf getdilər. Nəriman hər dəfə Bəyoğluna ayaq basdıqda, əsl türk məhəlləsində yaşayanların əksəriyyəti kimi özünü böyük bir səyahətdə hiss edirdi. Yenə də Fateh uzaqda, lap uzaqda qalmışdı... Kabulla Nyu York arasındakı müxtəlifliklərin əksəriyyətinə bu iki səmt arasında asanlıqla təsadüf etmək olar”. “Bura (Bəyoğlu) eyni zamanda bir insanın nə qədər xoşbəxt ola biləcəyini hiss etdirən imkanlara doğru açılmış pəncərəydi”.

Deməli, əsrin əvvəllərində Pera adlanan Bəyoğlu - həyat təzi, əyləncələri, bütün cazibəsi ilə qərbi ifadə etməkdədir. Tədqiqatçı Nan A Lee yazır ki, Peyami Səfanın romanlarında Avropa həyat təzini seçən obrazlar, alış-verişə, alafranca həyatı görmək üçün tez – tez Bəyoğluna gedirlər. Çünki Bəyoğlu Avropa həyat təzi yaşayanların məskənidir. Cami və mədrəsələri ilə hələ də Osmanlı ab-havasını saxlayan Fateh isə şərq təmsil edir.

Peyami Səfanın fikrincə qərbləşmə, mədəniləşmə, müasirləşmə, zahirən qərbə bənzəməklə olmur. Bu inteqrasiya deyil. Ən doğru yol özünə sadıq qalıb bu dəyərləri vəhdətdə təqdim etməkdir. Bundan başqa, əsər boyunca yazıçı göstərir ki, bu gün həsrətlə qərbdən almaq istədiyimiz şeylər, əslində ilk mənbəyini elə şərqin özündən almışdır. Bu romanın əsasında bu qənaətə gəlirik ki, Türk millətinin varlığının sürdürə bilməsi iki şərtə bağlıdır. Birincisi, özü öz varlığına, tarixinə, adət-ənənəsinə sahib çıxmaq, ikincisi, öz mənliliyini itirməyəcək şəkildə müasirləşmək, yenilikləri qəbul etmək. Onu da qeyd edək ki, yazıçı milli kimliyi ifadə edərkən kultural miras üzərində də dayanır, şərq qədim musiqi alətlərindən sevgi ilə söhbət açır.

Yazıçı, bu əsərində incə bir məqama - qədim türk musiqisi məsələsinə də toxunur. Heç təsadüfi deyil ki, romanın qəhrəmanları Nəriman və Şinasi Darül-elhanın (Konservatoriya) türk şöbəsində, Məcid isə qərb şöbəsində oxuyur. Burda da, mədəniyyətlərarası münasibətlər özünü göstərir. Tədqiqatçı Nan E.L. öz dissertasiyasında bu məsələyə toxunaraq, çox haqlı olaraq qeyd edir ki, əsərdə yer alan şərq və qərb musiqi instrumentlərinin elə özü də qərb - şərq ziddiyyətinin ortaya çıxarılmasında fiqur rolunu oynayır.

Deməli, romanda musiqi detallı bədii simvol rolunu oynayır. Ümumiyyətlə, klassik musiqiylə əlaqədar olan bu motivlər əsər boyunca diqqətimizi cəlb edir. Məsələn, əsərdən bəlli olur ki, Nəriman, atasının təkidi ilə konservatoriyanın türk şöbəsində ud, nişanlısı Şinasi isə kamança dərsləri alır. Atası Faiz bəy Şinasi ilə saatlarla klassik şərq musiqisindən söhbət açıb, kamança və ney çalır. Əlbəttə ki, təsadüfi seçilməmiş şərq – qərb motivləri əsərin qayəsinin açıqlanmasına xidmət edir. Məsələn, Nəriman əsərin əvvəlində şərq mühitinə olan nifrətini musiqi motivi ilə belə ifadə edir:

- “Of... bu əlimdəki ud da əsəblərimə toxunur, az qalırım qıram. Bunu mənə hardan musallat elədilər? Evdəki hey-hey səsləri yetirmiş kimi bir də bu konservatoriya! Bu alaturka musiqisini bəs ləğv edəcəkdilər. Bəs nə oldu? Ləğv eləsəydilər, mən də qurtulardım”...

Göründüyü kimi, qədim musiqi aləti olan “ud” simvol kimi təqdim edilir. Nəriman nifrətlə kənara atdığı udu əsərin sonunda xəcalət və peşmanlıq hissi ilə təkrar bağına basır.

Onu da qeyd edək ki, əsərdə bir mühim məsələyə də toxunulur. Mənbələrə nəzər saldıqda, 1916-cı ildə Darul-elhanın qurulduğunu, orada türk və qərb musiqisinin öyrədildiyini, 1926-cı ildə isə türk şöbəsinin ləğv edildiyini görürük. Ümumiyyətlə, 1927-34-cü illərdə türk musiqi şöbəsinin fəaliyyəti qadağan edilmiş, hətta radiolarda 1932 - 1934-cü illərdə türk musiqisinin yayını dayandırılmışdır. Bu məsələyə münasibət əsərdə də özünəməxsus şəkildə ifadə edilmişdir.

Yazıçı, Fəridin, Şinasinin, eyni zamanda Faiz bəyin diliylə insanları özünə - keçmişinə, klassik türk musiqisinə, uduna, neyinə, kamançasına sahib çıxmağa səsləyir. Eyni zamanda ailə dəyərlərinə, kökünə qayıtmağı tələq edir. Yazıçı, Nəriman obrazı ilə adət-ənənələrə, milli-mənəvi dəyərlərə köhnəliyin rəmzi kimi baxan “avropalılaşan” türk gəncliyini xarakterizə edir.

HEYDƏR ƏLİYEV vƏ TÜRK DÜNYASI

Elçin İBRAHİMOV

AMEA-nın Dilçilik İnstitutu Türk dilləri şöbəsinin dissertantı
Elchinibrahimov85@mail.ru
AZƏRBAYCAN

“Xalqlarımızın böyük tarixini yenidən qiymətləndirmək, hər bir xalqın tarix boyu yaratdığı mənəvi dəyərləri, mədəniyyət abidələrini bütün xalqlar üçün doğma etmək bizim bu görüşlərin mərkəzində duran vəzifələrdir. Bizim köklərimiz bir dilə, bir mənəviyyətə, bir dinə bağlı olduğuna görə çox dərin və mənəvi dəyərlərimiz tarixin bütün mərhələlərində nə qədər çətinliklərlə rastlaşıbsa da, dayanmayıb, inkişaf edib. İndi isə türkdilli xalqların müstəqil dövlətləri olduğuna görə və bizim əlimizdə böyük imkanlar yarandığına görə bu prosesləri daha da gücləndirə, daha da mütəşəkkil edə bilərik. Bu, bizim borcumuzdur”.

Heydər Əliyev

Türkdilli xalqları arasında ədəbi-mədəni əlaqələrin qurulmasında ulu öndər Heydər Əliyev misilsiz xidmətlər göstərmişdir.

Ümummilli lider Heydər Əliyevin 6 noyabrın 1996-cı ildə TÜRKSOY-un toplantısı çərçivəsində Bakıda keçirilən "Türk dünyası yazıçılarının III qurultayında" çıxışı zamanı söylədiyi fikirləri Türk dünyasının ortaq tarixi, dili, ədəbiyyatı və mədəniyyəti baxımdan çox dəyərlidir.

Müdrək dövlət xadimi Heydər Əliyev qurultaydakı çıxışında türk xalqları arasında həmrəyliyin möhkəmləndirilməsi, əlaqələrin dərinləşdirilməsi sahəsində belə tədbirlərin əhəmiyyətini yüksək qiymətləndirərək demişdir: “Hər bir xalqın tarix boyu yaratdığı mənəvi dəyərləri, ədəbiyyatı, mədəniyyət abidələrini bütün xalqlar üçün doğma etmək bizim bu görüşlərin mərkəzində duran prinsiplərdir, vəzifələrdir. Bu sahədə yenə də ədəbiyyatın, mədəniyyətin rolu böyükdür”.

Belə ki, “Manas”ın 1000 illik yubileyi ilə əlaqədar Bışkekdə 28 avqust 1995-ci il tarixdə keçirilən təntənəli yubiley tədbirində çıxış edən Heydər Əliyev bu monumental dastanın mahiyyəti, ideyası, ədəbi-mədəni dəyəri, dünya sivilizasiyasında yeri barədə sanballı fikirlər söyləmişdir: “Manas” qırğız xalqının müdrəkliyinin rəmzidir, zəkasının, qəhrəmanlığının, cəsarətinin göstəricisidir. “Manas” qırğız xalqının daim vətənpərvər olduğunu, ədalətsevər, azadlıqsevər olduğunu bütün dünyaya nümayiş etdirir. “Manas” qırğız xalqının böyük mədəni və mənəvi sərvətidir, bütün dünya sivilizasiyasının, bəşəriyyətin dəyərlili sərvətidir, türk dünyasının, türkdilli xalqların, islam dünyasının böyük mənəvi sərvətidir”. Dahi rəhbər çıxışının davamında “Manas”ın respublikamızda yaxşı tanındığını da önə çəkmişdir: “Şairlərimiz “Manas”ı Azərbaycan dilinə tərcümə etmişlər. Sənətçilərimiz “Manas”ın sözlərini çox böyük məharətlə və həvəslə oxuyurlar”.

Ulu öndərin qazax dili və ədəbiyyatı barədə də dəyərlili fikirləri vardır. Böyük qazax ədibi Abay Kunanbayevin 150 illik yubileyi ilə əlaqədar 9 avqust 1995-ci ildə Almatıda keçirilən yubiley tədbirində çıxış edən xalqımızın böyük oğlu Heydər Əliyev görkəmli sənətkarın öz xalqına başucalığı gətirdiyini, dünya şöhrəti qazandığını bildirmiş, onun yaradıcılığına yüksək qiymət vermişdir: “Abay, onun yaradıcılığı bütün bəşəriyyətə, bütün xalqlara məxsusdur. Təbii ki, bu, qazax xalqının fəxri, qazax xalqının xoşbəxtliyidir. Çünki onun belə görkəmli övladı, alimi, maarifçisi var və o, öz xalqını xoşbəxtliyə və firavanlığa aparən düzgün yol göstərmişdir”. Abay Kunanbayev irsinin Azərbaycanda da yaxşı tanındığını bildirən ümummilli liderimiz demişdir: “Biz Azərbaycanda Abayın yaradıcılığının əhəmiyyətini yüksək qiymətləndiririk... Şairlərimizin, yazıçılarımızın bir çoxu onun əsərlərini tərcümə etmişdir. Onun şeirləri, poemaları respublikamızda nəşr olunmuşdur”.

Ümummilli lider türkdilli xalqların müasir mərhələdəki istedadlı nümayəndələri sırasında böyük ehtiram bəslədiyi yazıçılardan biri məşhur qazax ədibi Oljas Süleymenov idi. 4 mart 1999-cu il tarixdə Bakıda O.Süleymenovu qəbul edən dahi rəhbər onun şəxsiyyətinə, ictimai mövqeyinə, Azərbaycana sevgisinə, xalqımızın haqq işini müdafiə etməsinə, soydaşlarımıza qarşı törədilən qəddarlıqları pisləməsinə məxsusi dəyər verdiyini nəzərə çatdırmışdır: “Hesab edirəm ki, siz Azərbaycan xalqının da dostusunuz, mənim də dostumsunuz. Sizə böyük hörmət hissləri bəslənilir. Həm yazıçı kimi, həm də siyasi xadim kimi Azərbaycanda böyük nüfuza maliksınız. Azərbaycanın 1990-cı ilin yanvarında sovet qoşunları tərəfindən işğalı zamanı sizin fəaliyyətinizi Azərbaycanda yaxşı xatırlayır və yüksək qiymətləndirirlər, sovet qoşunlarının Bakıya yeridilməsinin ikinci günü sizin buraya gəlişinizi xatırlayırlar. Siz buraya gəldiniz, çıxış edib baş verənləri pislədiniz”.

Həmin görüşdə ulu öndər Heydər Əliyev Oljas Süleymenovun milli və bəşəri amallara layiqincə xidmət edən bədii və publisistik yaradıcılığına da ayrıca diqqət yetirərək qazax ədibini hələ gənclik illərindən “öz xalqı haqqında, onun taleyi, keçmişi, indisi və gələcəyi barədə düşünməyə qadir olan”, “bu məsələlərdə çoxlarına nisbətən daha böyük yetkinlik nümayiş etdirən” istedadlı və milli ruhlu sənətkar kimisəciyyətləndirmişdir.

Heydər Əliyev Türkiyə türklərinin dil və ədəbiyyatına da yaxından bələd olmuş, onun bir sıra məşhur simalarının əsərlərini mütaliə etmiş, müxtəlif vaxtlarda həmin ədiblər və əsərlər haqqında maraqlı fikirlər söyləmişdir.

Böyük Azərbaycan şairi Məhəmməd Füzulinin 500 illik yubileyi ilə əlaqədar Türkiyə Böyük Millət Məclisində 2 noyabr 1994-cü il tarixdəki çıxışında ulu öndər Heydər Əliyev türk dilinə, ədəbiyyatına, mədəniyyətinə hələ yeniyetməlik dövründən böyük maraq göstərdiyini xatırlamışdır: “Gənclik çağlarımda Türkiyənin tarixini öyrənirdim, şairlərini öyrənirdim.... Rəşad Nuri Güntəkinin “Çalıquşu” romanı bizim hamımızı heyran edən bir əsər idi. Göründüyü kimi, Heydər Əliyev hələ yeniyetməlik dövründən türk dilinə, ədəbiyyatına, onun məşhur simalarının əsərləri ilə yaxından tanış olmuş, bu proses sonrakı mərhələlərdə də davam və inkişaf etmiş, genişlənmişdir.

Ümumiyyətlə, ulu öndər Heydər Əliyev həm türk dünyasında ədəbi-mədəni əlaqələrin möhkəmlənməsi və inkişafına misilsiz töhfələr vermiş, həm də türkdilli xalqların dilinin ədəbiyyatının dünəni və bu günü, zəngin şifahi və yazılı söz sənəti, məşhur ədibləri barədə qiymətli fikirlər söyləmişdir.

AFFIXAL BORROWED LAYER

Marufjon DUSTMURODOV

Tashkent State Pedagogical University named after Nizami

maruf_dust@mail.ru

ÖZBEKİSTAN

In morphemics and word formation, there are many issues which need analyzing. Mutual comparative analysis of common-used affixes of language and historical, currently inactive affixes is one of the critical problems of the section. In this direction, and in morphemics and word formation in general, researches had been conducted by such researchers as professor A. Hojiyev, A. G‘ulomov, A. N. Tixonov, R.Qo‘ng‘urov and other famous scientists [5; 4].

Our native language was developing till the present time in interaction with several languages. Thus, our language was noticeably influenced by Arabic, Persian and Russian, as well as European languages. In the course of time, certain words were borrowed from those languages to our language, and in turn, some Turkic words found their place in other languages. We can observe this phenomenon not only by lexical units, but by the smallest morphemic units – affixes. In Uzbek language, affixal layer consists of two parts: the own Turkic (*-ajak*, *-ay*, *-la*) and borrowed layer (*-dor*, *-kor*, *-ial*, *anti-*, *g‘ayri-*). It should be noted that almost all the borrowed affixal layer is word-forming affixes.

If we dwell on the affixes borrowed from Arabic: *g‘ayri-*(غير), *-ot*(ات), *-viy*(وی), *-iyat*(-iy+(y)at)(يات), we will see that those affixes have peculiarities, e.g. the Arabic affix *-viy*(وی)

forming adjectives from nouns ending with vowel sound. It occurs within relative adjectives, and is normally used within words borrowed from Arabic and Persian: *afsonaviy, qabilaviy, samoviy*.

It should be mentioned that a common feature of Arabic affixes is that almost all of them had been borrowed together with Arabic and Persian words, within their structure. We can divide those words into root and affixes, but none of them can form new words of any other word other than Arabic and Persian words, also the above mentioned affix *-viy* (وى) can be in synonymous relations with Uzbek combination with postposition *-ga oid* having the meaning of space and time in certain words: *qabilaviy-qabilagaoid*.

In ancient Turkic, the functions of this affix were performed by affixes *-qi* (-قى) *va-ki* (-كى) joining to a thick base ending with a consonant: *ay/qi* (*oyga oid*)- *samo/viy* (*samoga oid*), *aza/qi* (*qadimgi*) [1, p. 33].

Affix *-iyat* (*-iy+(y) at*) (يات) that had come from Arabic and forms a relative abstract noun (*zaruriyat, imkoniyat, insoniyat*). This affix as well as the above mentioned affixes, seemingly segregated in abstract nouns and adjectives borrowed from Arabic, but it doesn't form words in Uzbek. This affix is formed from combination of affixes *-iyu-at*, during morphemic analysis of words formed with this affix, this should be done with caution, because, although many words formed with help of this affix seem as uniform in terms of morphemic, but they are divided into various significant units – morphemes. For instance, such words like *qobil/iyat, odam/iyat, jamiyat, hokim/iyat, ma'mur/iyat* end with morpheme *iyat*. The word *Qobiliyat* is a noun formed from an adjective and is divided into such morphemes as *qobil* and *-iyat*. And word *Odamiyat* consists of three morphemes: *odam/iyat*. In the same way, the word *hokimiyat* contains a morpheme *-iyat*, and the word *Majburiyat* contains two affixes: *-iy* and *at*. *Majbur/iyat*.

Based on the above said, we can see three facts in relation to this affix: a) an element ending with *-iy* cannot be a base in Uzbek language (*madaniy, siyosiy*), whereas the division occurs on *madaniy-at*; b) form ending with *-iy* is not used independently (*mas'uliyat*; there is no form *mas'uliy*), whereas the division occurs on *mas'ul-iyat*; c) all elements are used separately: *majburiyat*, whereas the division occurs on *-iy+at*. Therefore, formation of this type can be in two elements (*imkon/iyat*) or three elements (*inson/iyat*), or element *-iy* is not segregated and exists within the structure of base, affix is only *-at*: *madaniy-at*.

Thus, some compound words with element *-iyat* consist of two morphemes, and others consist of three morphemes [4, p. 420].

The Arabic indefinite plural affix *-ot* (ات) is used within words borrowed from Arabic and denoting plural of those words: *ajoyibot, mahsulot, axborot*. Also, it would be more correct to regard the affix *-at* (ات) met in words borrowed from Arabic like *zarur/at, inson/iy/at* as one of the forms of that affix, i.e. one of variants of usage. Affix *-ot* (ات) is certain words can be in synonymous relations with Uzbek categorical affix forming word forms *-lar*, *ahvol/ot-ahvol/lar, mozor/ot-mozor/lar*. Also a situation can occur when we sometimes use plural nouns containing affix *-ot* (ات) as well as additional plural affix *-lar* for instance: *mashg'ul/ot-mashg'u/lot/lar, ma'lum/ot-ma'lum/ot/lar, bayon/ot-bayon/ot/lar, mahsul/ot-mahsul/ot/lar*. Here we see pleonasm, that is double usage of affixes with the same functions on one base. But from stylistical point of view, the affix *-lar* means plural, and *-ot* (ات) means aggregation. According to diachronic aspect, that the affix was performing the functions of Arabic affix *-ot* (ات), we see that in that epoch, plural of some words ending with *n* was formed by turning *n* into *t*, and that form was more inherent to VII-VIII centuries. For instance, *noyan* (*knyaz*)-*noyad* (*knyazlar*), *təgin* (*shahzoda*)-*təgit* (*shahzodalar*) [1, p. 33]. A bright example of synonymous relations of Arabic affix *-ot* (ات) with Turkic affix *-(a)t/-(ə)t* can be seen in Babur-Name: “*Qal'aning girdo-girdi tamom mahallotdur*” [3, p. 6]. This was how Turkic affixes *-(a)t/-(ə)t* formed synonymous relations with affix *-ot* denoting the relation of aggregation, and with form *-at* of the affix *-ot* they formed both synonymous and homonymous relations. For instance: *tuman* (*birlik*)-*tuman/at* (*generalization*), *mahalla* (*birlik*)- *mahall/at* (*generalization*), *beg* (*birlik*)- *beg/at* (*generalization*). In certain works of art, we also can see the form of affix *-(a)t/-(ə)t* as *-ot*: *Maydonga tumonot odam yig'ildi*. Here the Arabic affix *-ot* (ات) and form *-ot* of Turkic aggregation affix *-(a)t/-(ə)t* formed both synonymous and homonymous relations [2, p. 76-77]. The Arabic aggregation affix *-ot* (ات) also formed synonymous relations with suffix *-itet* denoting aggregation

and segregated in Russian international words. For instance, *general* – *general/itet*, *suveren* – *suveren/itet*.

Also, in early periods of development of Turkic languages, there were also used forms of plural and aggregation formed by affixes *-an/-ən*. For instance, *er (botir)* – *er/an (botirlar)*, *og'ul (bola)* – *og'l'an (bolalar)* [2, p. 77].

Arabic prefix *g'ayri* - (غير) expressing the meaning of “other”, “alien”, “foreign”, “strange”. This prefix was normally attached to words belonging to the category of adjectives from Arabic, and formed an adjective with opposite meaning from a base. For instance: *g'ayri/adabiy*, *g'ayri/qonuniy*, *g'ayri/lisoniy*. Also, this prefix can form words belonging to the category of nouns from Arabic: *din-g'ayri/din*, *arab-g'ayri/arab*.

This prefix in fact was a word in form *g'ayrun* (غیرون), and in Persian it turned into a preposition *g'ayri* - (غیر).

We can conclude from the above said that a particular language cannot develop based only on internal sources. Languages live and develop in interrelation. Also, non-language factors have great importance in language development.

ON BAŞLIQTA AZERBAJCAN ve TÜRKİYE ORTAK ATASÖZÜNDEBİLMEK ve ÖĞRENMEK

Seyran QAYIBOV

Qafqaz Universiteti

sqayibov@qu.edu.az

AZƏRBAYCAN

En basit tanımıyla atasözleri yaşanmış olaylardan doğduğuna inanılan, ilk söyleyeni tespit edilemediğinden ortak düşüncenin ürünü sayılan, sosyal hayatın her alanını konu eden, ahlak, nasihat gibi iyi değerleri aşılardan kısa ve öz anlatıdır.

Şinasi, “Durûb-ı emsâl ki hikmetü'l-avâmdır, lisânından sâdır olduğu bir milletin mâhiyet-i efkârına delâlet eder” ifadesi ile atasözlerini halkın hikmeti olarak görür ve atasözlerini söyleyen milletin nasıl düşündüğünü bildirir. Özkul Çobanoğlu'nun tabiriyle atasözlerinde yer alan kelimelerin seçiminde ve cümledeki yerlerinin bulmalarındaki büyük bir halk kitesinin yüzyıllarca süren zevki ve sağduyusu söz sahibidir.

Ömer Asım Aksoy'a göre “az ve öz söyleme ilkesine” sahip atasözlerinde ulusal değerlerin kuşaktan kuşağa aktarılması ve yaşanmış deneyimlerden ders alma söz konusudur. Söz tasarrufunun en iyi örneği ve “akıl hocası” olma özelliği ile toplumsal hayatın her alanı; aile, akrabalık, komşuluk, dostluk, konukseverlik, sosyal hayat, sağlık, kahramanlık, düşmanlık, töre, sosyal değerler, tabiat, hayvanlar, vatan sevgisi vb. ile ilgili yargıda bulunan atasözlerinde ilim, öğrenmek, okumak bağlamında söylenenler oldukça dikkat çekicidir. Bu bildiride Türkiye ve Azerbaycan'da kullanılan on ortak atasözünde bilimin, eğitimin, okuma ve yazmanın ne kadar değerli olduğunun üzerinde durulacaktır:

1. “**Bilmemek ayıp değil öğrenmemek ayıp**” / “**Bilməmək ayıb deyil, soruşmamaq ayıbdır.**” Atasözünde insanlara bilemediğini öğrenebileceği gibi, bilgi alış verişi yapmaları da teşvik edilir.

2. “**Bileği kuvvetli, bir kişiyi, bilgisi kuvvetli bin kişiyi yener**”/ “**Biləyi güclü olan birini yıxar, biliyi güclü olan minin.**” Bu atasözleri başka bir atasözü ile şöyle izah edilebilir: “**Bilgi kuvvettir.**”

3. “**Bin bilsen de, gene bir bilene danış**” / “**Min bilsən, bir biləndən xəbər al.**” Karar verme sürecinde zorluk yaşayan insanı bilen birinden yardım almaya yönlendirir. Bu konu başka bir atasözünde “**Bilməsən, bir biləndən sor**” şeklinde tezahür eder. Yapılacak iş hakkında yetkili birisine danışmak, onların bilgi ve tecrübelerinden yararlanmak “**Gənəşəkli don gen olar**” atasözüyle özetlenebilir niteliktedir. “**Bildiğini bilmeyenlere öğret, bilmediğini bilenlerden öğren**” atasözü de bu bağlamda söylenmiştir.

4. “**Bilene bir söylesen yeter, bilmeze bin söylesen yetmez**” / “**Bilənə bir, bilməyənə min oxu.**” Bu atasözubilgin olmanın bir dəğər olduğunu göstərir. Bilgi insana düşünmə, idrak etmə özelliği kazandırır. “**Qanana bir söz yetər, qanmayana yüz oxu**” atasözü bu bağlamdadır. Atasözü okumanın anlamayla orantılı olduğunu göstərir. “**Oxuduğunu demə, anladığını de**” atasözü de bu minvalde söylenmişdir.

5. “**Bilgisiz insan meyvesiz ağaca benzer**” / “**Elmsiz adam meyvəsiz ağaç kimidir.**” Bilgi insanlığın meyvesidir. Meyvesiz ağacın faydasız olduğu gibi bilgisiz insanın da topluma verebileceği bir şey yoktur. “**Cahil adam meyve vermeyen ağaca benzer**” ve yahut “**Amelsiz âlim, yemişsiz ağaç gibidir**” şeklinde söylenmiş atasözleri de bu konudadır.

6. “**Bildiğin dokuz, bilmediğin doksən dokuz**” / “**Bilmədiyın bildiyindən çoxdur.**” Bu atasözü insana bildiklerinin bilemediklerinin yanında daha fazla olduğunu göstərir.

7. “**Kalem kılıçtan keskindir**” / “**Qələm qılıncdan itidir.**” Güç və yahut benzer zorbalıklarla yapılan uygulamaların kalıcı olamayacağı, kalemın temsil ettiği bilimin güçten daha təsirli olduğu bildirilir. Benzer düşünce “**Kalemin yaptığını kılıç yapmaz**” / “**Qələm yazanı qılınc poza bilməz**” atasözleri için de geçerlidir.

8. “**Cahilə söz anlatmaq, deveye hendek atlatmaktan zordur.**” / “**Səhrada gül bitməz, cahilə söz yetməz.**” Cahil, öğrenim görmemiş, bilgisiz kimsedir. Bu bakımdan cahil söylenenin ne məqsətlə söyləndiyini, ne anlama gəldiyini kavramakta güçlük çəker. Her bildiyini doğru kabul edər. Bu bakımdan hendek atlamaya direnen deveyi eğitmək cahilə söz anlatmaktan daha kolaydır. Başka bir atasözündə bu durum “**Cahil ilə bal yemə, aqıl ilə daş daşı**” şeklinde özetlenir.

9. “**Söz uçar yazı kalır**” / “**Zaman keçər söz qalar.**” İnsan ne kadar zeki olursa olsun, hər şeyi aqlında tutamaz, birçoğunu unutur. “**Âlim unutmuş, kalem unutmamış**” atasözü örneğinde olduğu gibi yazılmayanlar unutulur. Bir başka atasözündə bu konu “**İlim çox, ömür az, gerekeni al, taşa yaz**” şeklindedir.

10. “**Ağac yaş iken eğilir**” / “**Yaş ağac tez əyilər.**” Bu atasözündən çocukların mutlaka küçük yaşta eğitilməli olduğu, istənen bilgiylə bu yıllarda donatılmalı gərəkliyi ifadə edilir. “**Ağac yaş ikən əyilməzsə əyilməz**” atasözündə de insanın küçük yaşta yəken eğitiləməzsə zaman gəçincə eğitilməsinin zor olacağı bildirilir. Bu atasözündə bildirilən fikir “**Çocuğunu küçükkən eğit ki, büyüyüncə yitirməyəsən**” tabirində daha açıq şəkildə verilir. Çünkü “**Küçük yaşta öğrenilən unutulmaz.**”

Bildirisonucunu şükisavda özetləməkmümkündür: Birincisi, atasözleri toplumumuzun nezdində yəksəkdeğereve özəl bir yerə sahibdir. Saygınlığı ilə edəbiyatımızda önəmli ürünler arasında yer alan atasözlerində həyatın həraları ilə ilgililən məsajların, söylenən əsasatları yerinə gətirilməsinə qəbul ediləməsi gərəkən bir düşüncədir. Bu, “**Atalar sözü Quran ağırməz, amma Quranı yəndə gədər**” və yahut “**Atalar sözünü tutmayanı bəna atılır, əhrət tətamə hlinə katılır**” örnəkləri ilə təsəkilənmişdir, bundan dola yəbazı örnəkləri verilən atasözlerimizdə bilim, okumak, yazmaq, düşünmək, gənəl olaraq eğitim həkkində söylenən buyruqların yerinə gətirilməsi önəmli dir.

İkincisi bənlerce atasözünə əsas hən Türki toplumunun əsas əkilə hçəsində bilmək və öğrenmək üzərində söylenmiş örnək atasözlerindən Türki toplumun ilimə, sanata, okumaya, eğitime əzəktir, fikrinin doğru olmadığı anlaşılmaktadır.

CENTRAL ASIAN CULTURE RELATED PRECEDENT NAMES AND THEIR LINGUAL POETICS

Dilrabo ANDANIYOZOVA

Academy of Science of the Republic of Uzbekistan

dilrabo1406@gmail.ru

ÖZBEKİSTAN

It is well-known that appellations and place names have a specific value in the culture of each nation. Well-known and familiar to everyone denominations are called **precedent names** in the linguistics. In the literal texture they are used with a particular aim, namely, to implement a similitude function. For instance, denomination *Suqrot* (Socrates) is used for embodiment of a man of wisdom in

the literal texture. *Uning yuzidan Suqrotona nur yorilardi* (A Socratic beam would gleam from-out his face. (Nazar Eshonqul). So that in the culture of Central Asian countries there are row of widely spread denominations, which are represented in various forms in literal textures. Concepts of bravery and courage are assimilated with **Alpomish** (Uzbek folklore character) denomination by Uzbeks. Namely: *Alpomishdek uglonlaring bor* (You have got sons like Alpomish)... (poem extract). I.e., in order to provide a concept of "*mard uglonlaring bor*" (You have got brave sons) they referred to and figuratively represented *Alpomish*.

In the text linguistic related researches "**precedent names**" are recorded as a case accumulating an information on a particular nations' culture. "Appellatives familiar to a particular language speakers, reserved in their lingual remembrance and reiteratively used within their colloquial spoken language" are the precedent names. Precedent names vary with their motives of origination, which can be related to literal textures, religious texts, famous and entertaining stories, legend, *rivoyats* (fables), tales, jokes and movies as well. For example, there are particular imaginations in the minds of the Central Asia residents on the famous places of Central Asia as *Samarqand*, *Bukhara*, *Khiva* (cities of Uzbekistan); *Turkistan* (ҚОЗОҒИСТОН), as well as anthroponyms (personal names) as *Otabek*, *Kumush* (names of Abdulla Kadiriy's "*Utgan Kunlar*" (Passed Days), *Amir Temur* (historical person), *Alpomish*, *Barchin*, *Nasriddin Afandi*, *Hotamitoy* (famous names in Uzbek folklore), whereas these denomination are considered to be **precedent names** for them. Precedent names implement few roles in the literal text: first of all, being associated with the culture of a particular nation, authoritative denominations do represent spacious mentality of the nation of their adherence. For example, if Uzbeks have a comic hero **Nasriddin Afandi**, so that Kazakhs avail **Aldar Kosa**. In case if representatives of other nation do not avail information on such denominations, they would not be able to perceive a literal aim represented by means of authoritative denominations within the literal text. In this context, an alternate knowledge of a reader is vital in apprehension of the authoritative denominations. Moreover, there are **universal precedent names** as **Robinson Cruso**, **Charley Chaplin etc**, whereas popularities if these denominations are not limited to a particular nations, indeed, other nations apprehend them easily.

Not only anthroponyms, but toponyms also can implement a vital aesthetic function as authoritative unit within a literal texture. In various nations such case occurs differently. For example, **toponyms denominating holy places** are compared and assimilated with a particular onim within a concise text. For instance, as a holy place Kaaba is compared with a "**family**" concept by Uzbeks. We should note that one may not observe such assimilation in other nations.

Thus, though various personal names and place denominations, which are considered to be a vital opulence of a language of an each nation, one can note a associate mentality type peculiar to the concrete nation. Along with being a convenient means for definition of a large scale information in small clearance gages in the literal text, precedent names are considered to be an affluent source accumulating cultural information in themselves.

ORXON -YENİSEY ABİDƏLƏRİNİN DİLİNDƏ İŞLƏNƏN "KƏRGƏK BOL" İFADƏSİ

Dilbər CAMALI

AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
dilber.mehdiyeva@gmail.com
AZƏRBAYCAN

Bu yazıda əski türkcənin zəngin söz varlığını göstərən sözlərdən biri olan "*kərgək bol*" ifadəsi üzərində dayanacağıq. Orxon –Yenisey abidələrində hörmət və ehtiram göstərilən şəxslərin ölümünü ifadə etmək üçün *kərgək bol* [K.T, ş, 4,30, şm, 12, 3], *uçmaq*, *yok bol*, *yoğla*, *yoğlat*, *adırılmak* və s. kimi əski türkcə sözlərdən istifadə edilmişdir. Türklər ölümdən qorxmamışlar, çünki ölümün birinci səbəbi tanrıdır. Tanrı diləyərsə öldürər və bütün canlılar onun əmrinə tabedir. Ölüm anlayışını bildirmək üçün işlənən bu sözə abidələrdə nəzər salmaq:

Mətn : *Inim Kül tigin özi ança kərgək boltı. Kañım kağan uçdukda inim Kül tigin yiti yaşda kaltı.*

Tərcümə : *İşini gücünü verərək bu qədər qanun qazanıb kiçik qardaşım Kül tigin özü elə vəfat etdi. Atam xaqan vəfat etdikdə kiçik qardaşım Kül tigin yeddi yaşda qaldı. (K.T, s,30)*

Mətn : *Altun kümis kərgəksiz kəlürti. Yoğ yıparıq kəlürip tikə birti.*

Tərcümə: *Qızıl, gümüş saysız –hesabsız qədər gətirdi. Dəfn şamları gətirib qoydu [KT, şm, 12]*

DTS –da da [Древнетюркский словарь, 1969] *kərgək bol* – ölmək, *kərgək –lazımlı, kərgəklə - lazımlı olmaq* kimi tərcümə olunmuşdur [DTS, 300]. “*Kergek bolmak*” ifadəsini T. Təkin *gərəksiz,yox olmaq* kimi mənalandırmış [T. Təkin 2014], *kergeksiz* sözünü, *bol –bol, bolluca,artıqlaması ilə* şəkildə türkcəyə tərcümə etmişdir. T. Təkinin bu ikinci tərcüməsi yuxarıda verdiyimiz ikinci nümunənin tərcüməsinə uyğun gəlməkdədir. Çünki, Kül tiginin dəfn mərasiminə gələnlerin qızılı, gümüşü artıqlaması ilə bolluca gətirilməsi mənaya uyğun gəlir. Ancaq bu da sözün tam mənasını açıqlamır. Digər tərəfdən isə, birinci nümunədə Bilgə xaqan, Kül tiginin ölümündən danışarkən “*kergek boltı*” ifadəsini işlədir. Kök etibarı ilə eyni olan sözün iki ayrı məqamda iki ayrı məna verməsi və günümüzdə heç bir türk dilində “ölmək” mənasında işlənməməsi və ən əsası isə sözün olmamması bizi düşündürsə də, məsələyə aydınlıq gətirməyə çalışacağıq. Belə ki, həm DLT –də, həm də DTS –da söz iki mənada verilmişdir. 1. Kerek –gərək olmalı, lazımlı, vacib, 2. Yoxluğu səbəbilə aramaq araşdırmaq [DLT, IV, 302], 1. kergək – lazımlı, 2. kergək. Qıpçaq türkcəsi sölüyündə *kərək bol* yəni *gərəkli olmaq* sözü verilmişdir [KTS, 139]

-Küli çor abidəsinin 23 –cü sətirində [digər adı Uhe-Huşat] belə bir cümlə var:

Mətn: *Yağığa yalnız otlayu təgip onulu kiripözi qışgakərgək boltı*

Tərcümə : *Yağıya yalnız sürətlə girib özü qəfil həlak oldu* [Ə.Rəcəbli 2009, 393]) O.N. Tuna buradakı “*kergek*” sözünü quş adı kimi tərcümə edir və əsas kimi qədim türk mifologiyasındakı “ölənin ruhunun çıxarkən bir quş cildinə bürünüb göyə çəkilməsi yəni uçması” məsələsini qəbul edib, burada, Kül tiginin və Küli Çor abidəsində ölənin şəxsin ruhunun kərgək adlı bir quş cildinə girməsini qeyd edir [O.N.Tuna, 1960]. Bizim fikrimizcə, bu söz tam ölmək mənasında olmasa da, *yox olmaq, məhv olmaq* anlamını daşıyır. O.N.Tunanın fikri inandırıcı görünsə də, digər türk dillərində və abidələrdə *kərgək* və ya ona fonetik baxımdan bənzəyən hər hansı quş adına rast gəlmirik. Türklərin “akbaba” adlandırdıqları quş növü olan *kərkəs* kök etibarilə ərəb mənşəlidir. Üstəlik qeyd edək ki, nə “Divani –lüğət –it –türk”də [DLT], nə Qaraxanlı türkcəsi lüğətində *kərgək* sözü ilə qarşılaşırıq. Əvəzində, DLT–də *kərək* yəni ehtiyac, lazımlı [DLT, III, 44, 216, 371], *kereklig – gərəkli* [DLT, I, 509] sözləri qeyd olunmuş ancaq *kərgək* sözü verilməmişdir. Gələk, bu sözün DTS –da verilməsinə, bu isə lüğətin qədim abidələrin materiallarına əsaslanması ilə izah etmək olar. Çünki, lüğətdə ancaq əski türk abidələrinə istinad edilir. B.Ögəl “*vacib olma*”, yəni ölümün tanrı tərəfindən təyin edilməsini ilk dəfə Göytürklərdə görürük” deyir [Ögəl, 756]. T. Təkin isə eyni sözü müxtəlif abidələrdə müxtəlif mənalarda vermişdir. Fikrimizcə, sözün açıqlamalı mənası belədir: türk mifologiyasından danışarkən qəzavü –qədər, alın yazısı, taledən bəhs edən J. P. Raux yazır: *Kergek bol* və ya *bul* ifadələri “ölmək” üçün işlədilən sözlərdən biridir. Qutadqu–Bilg və sonrakı qaynaqlarda “zərurət” kimi qeyd olunur” [Raux, Mit. 82]. Nəzərə alsaq ki, ölüm tanrı tərəfindən buyrulur və bu bir zərurətdir, bu zaman sözün əsil mənası üzə çıxır. Abidələrdə həm *kərgək*, həm də *kərək* sözünün *-sız* şəkilçili variantı olan *kərgəksiz* yəni *gərəksiz* (lazımsız) sözü ilə qarşılaşırıq. Sözlərin belə paralel şəkildə işlənməsi onların heç də, fərqli sözlər olduğu demək deyil. Çünki, Orxon–Yenisey abidələrində bən/mən, piçin/biçin və s. kimi fərqli fonetik fərqlərlə yazılmış sözlər vardır. Bizim qənaətimizcə, çağdaş dilimizdə və ya digər türk dillərində ölmək mənasında olan *kərgək* sözünü axtarmağa ehtiyac yoxdur. Sözün özü elə məhz ölümün vacib və gərəkli olduğunu bildirən “*gərək*” və “*vacib*” sözünün ilkin variantıdır. Zənnimizcə, söz *kərgək/gərgək/gərək* şəkildə günümüzdə qədər dəyişmişdir. Protürkdə sözlərin kar samitlə başlaması türkölogiyada hər kəsə bəllidir. Geriyə isə “g” səsinin necə düşməsi məsələsi qalır. Çağdaş Türk dilində tarixən söz ortasında samit səsin düşməsinə rast gəlirik: Eşgek>eşək, tirgek>direk, taşqaru>taşaru>dışarı, kulgak>kulak, belgülük>belli və s. Semantik daralmaya məruz qalması isə artıq sözün ölüm məzmununu ifadə etməməsi və yalnızca gərəklilik bildirmə ilə kifayətlənməsidir. Bütün bunlardan da aydın olur ki, *kərgək* sözü tarixən fonetik dəyişməyə və semantik daralmaya məruz qalmışdır.

RIFKI KAYMAZ'IN SEVGİ TOMURCUKLARI ADLI ESERİNİN ÇOCUK EDEBİYATI AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

Aycan GÜLTEKİN

Qafqaz Üniversitesi
AZƏRBAYCAN

“Çocuklar geleceğin evinde otururlar. Sizler birer yay, çocuklarınız da geleceğe fırlattığınız oklardır.” diyen Lübnanlı yazar ve ozan Halil Cibran, çocukların geleceğe fırlatılan birer canlı ok olduğunu dile getirmiştir. Bu okların hedeflerini bulabilmesi onların iyi yetiştirilmesiyle sağlanır. Çocuklara geleceğin yetişkin bireyleri olarak bakınca edebiyattan yararlanmayı düşünmemek doğru olmaz. Edebiyat, çocuğu geleceğe, yaşama hazırlarken, eğlendiren, düşündürən, çocuğa yeni bilgiler öğreten bir yardımcıdır. Başlangıçta çocuğun gereksinimleri dar bir çerçeve içindedir ve tamamıyla kişiseldir ama çocuk büyüyüp geliştikçe bu gereksinimlerin alanı da genişler ve genellikle toplumsal bir nitelik kazanır. Bu gereksinimlerini karşılamaya çalışan çocuğa kitaplar doğrudan veya dolaylı olarak yardım eder, yol gösterir. Kısaca çocukların yaşamı tanımak için edebiyata olan ihtiyaçları şüphesizdir.

Rıfki Kaymaz'ın 'Sevgi Tomurcukları' adlı eseri çocuklara sevgi dolu, tüm insanlığı kucaklayan bir dünyanın kapılarını açarak, onların en temel ihtiyaçlarını karşılamaya hazır bir hazine niteliği taşımaktadır. Eserde yer alan şiirler çocukların hafızalarında rahat kalabilecek uzunlukta ve okul öncesi ve ilköğretim üçüncü sınıf çocuklarının yaş seviyelerine uygun bir dil ve içerikle kaleme alınmıştır. Sanatçı, çocukların toplumsal yaşamda sahip olmaları gereken ahlaki ve evrensel değerlere 'Sevgi Tomurcukları' adlı eserinde yer vermiştir. Şiirler çocukları okurken düşündürmekte, onların hem edebi bir zevk hem de bilgi sahibi olmalarına olanak sağlamaktadır. Sanatçı şiirlerinde, “sevgi, barış, hoşgörü, mutluluk, bilgi, iyilik, güzellik, kitapları sevmek, yurt sevgisi, sevmek ve sevilmenin vermiş olduğu güzel hisler, anne-baba, okul, kardeşlik, doğa sevgisi, temiz dünya, birbirini karşılık beklemeden sevmek, aile, yuva, huzur, komşuluk ilişkileri, komşu sevgisi, temizlik, umut, çevre, büyüklere saygı-sevgi, öğretmen sevgisi, verilen sözü tutmanın önemi, çalışkanlık, iyi huylu ve sevimli bir çocuk olmanın güzelliği, annelerin her zaman sevilmesi gerektiği, öğretmenlerin örnek alındığı” gibi yalnızca bulunduğu coğrafyayı değil tüm insanlığı kucaklayan şiirler dermiştir. Ayrıca çocuklara hayvan ve doğa sevgisini hissettirmek adına şair kuşların öterken çıkardığı cıvıltıların verdiği huzurdan, maviliğe süzülüşünün insanı şenlendirdiğinden, kelebeğin rengarenk oluşundaki mükemmellikten, arının bal yapmak için ne kadar çok çalıştığından, mevsimlerin özellikleri ve meyvelerinden bahsederek öğretici niteliklere yer vermiştir.

“**Konuşan Ağaç**” adlı şiirinde, bir ağacın tohumdan fidana nasıl dönüştüğünü anlatırken sadece sulamadan bahsetmekle yetinmemiş ve sevgiyle sulanarak büyüdüğünü dile getirerek sevgi unsurunu çocukların hissetmesini amaçlar. Mevsim değişiklikleri ile ağaçtaki değişimleri dile getirerek çocuklara bu şiirle tabiata dair bilgiler sunar. “Çiçek açmayı, meyve vermeyi büyüklerim öğretti.” diyerek şair büyüklerin tecrübelerine ve bilgeliklerine verilmesi gereken önemi ön plana çıkarır. “Koruyun, sulayın, sevgiyle bakın bize” dizeleri ile şair ağacın dilinden çocuklarda doğa sevgisini uyandırmayı hedefler. Baharın sevinci, kardan adamın yapımı yine sevgi dili ile anlatılır, birlikte oynamanın ve paylaşmanın güzelliği dile getirilir.

Tavuk, karga, eşek, horoz, kurbağa, hindi, kedi, köpek, koyun, kuzu, arı, sivrisinek, serçe, bülbül gibi hayvanlar, “**Hayvanlar ve Sesleri**” adlı şiirde tanıtılırken dizelerde bu hayvanların seslerine de yer verilerek çocukların söz dağarcığı zenginleştirilir ve yansıma sözler öğretilir.

Masallar, masallarla dünyanın daha güzel olduğu, masal penceresinde kötülüğün dize geldiği, bir kalemin dilinden hep iyi şeyler yazmak istediğini, kitabın en sevgili arkadaşı olmasını istediğini, Nasreddin Hoca'nın “**Testiyi Kırmadan Önce**” ve “**Dünyanın Ortası**” adlı fıkraları, şiir dilinde manzum bir şekilde kaleme alınmıştır.

Şairin “**Akşam Sofrası**” adlı şiirinde aile sofralarının bereketinden ve aile bireylerinin bir arada olmasının verdiği huzurdan bahsederek çocuklarda aile ve yuva sevgisi hisselerini uyandırmakla beraber bu kavramların anlamlarını, hayattan kesitlerle sunar.

Genel olarak şiirlerinde doğru olmanın önemi, doğru sözün ruha dolduğu, yalan söyleyen insanın ise solduğu gibi mecazi ifadeler ile manevi unsurlara yer verilmiş, birlik-beraberlik ile doğruluğa,

iyiliğe yürüdüğümüzü söyleyerek sanatçı “yetmiş milyon” ifadesi ile Türkiye Cumhuriyeti nüfusunu kastederek milli unsurlara yer vermiştir. Yalnız bu millilik kesinlikle bir millet üstünlüğü şeklinde dile getirilmemiş, tamamen birlik-beraberlik üzerine kurulmuş bir şiir oluşturulmuştur.

Eserin son bölümünde “**Manzum Dilde Atasözleri**” diye bir kısım bulunmaktadır ve burada toplam dokuz ayrı dördlük halinde her biri bir atasözünü karşılayan başlıklar halinde oluşturulmuştur. Burada tembellik ile bir yere varılamayacağı, büyüklere el kaldırılmaması ve saygı gösterilmesi, emek olmadan yemek olmayacağı, bir gemide ancak bir kaptanın bulunabileceği, vakitsiz açan gülün solacağı, damlaya damlaya bir gün göl olacağı, aklın yaşta değil başta olduğu, her zaman doğru olmak gerektiği, ne kadar bilinirse bilinsin keşke dememek adına mutlaka bir bilene danışılması gerektiği gibi konular ders verir nitelikte işlenmiştir.

Şair bir dördlükte neredeyse kitabının tüm içeriğini özetler:

İsterim ki bu dünyaya,
Barış gelsin, sevgi dolsun.
Çevre temiz, toplum temiz,
Tüm insanlar mutlu olsun.

Edebiyat güzel bir dil demektir ve şair bunu çocuklar için en güzel şekilde, sade bir Türkçe ile ortaya koymuştur. Bütün şiirler ve şiirlerde işlenen konular çocuklara uygun konu ve kavramları bünyesinde barındırmaktadır. Sanatçının konuları işleyişi insanlık değerlerine uygun, eğlendirici, öğretici ve düşündürücü olmakla beraber çocuğun kendisini ve çevresini tanımaya, edebi zevkini geliştirmesine yardımcı olmada, milli değerlere yer verirken evrensel değerler bir kenara itilmemekte aksine şiir kitabının tamamında evrensel değerler üzerine mısralar sıralanmaktadır. Anlatımlarda çocukların anlayış güçlerine, yaş ve yaşam düzeylerine uygun kavramlar kullanılmıştır. Çalışmanın erdemi vurgulanarak, emeğin insan hayatındaki yeri belirtilmiş, yaşamayı sevdiyen, yaşama bağlılığı artıran, dünyanın güzelliğini yansıtan, doğaya hâkim olmak yerine onunla işbirliği kuran, yapıcı ve doğayı korumaya teşvik eden bir yaklaşımla konular işlenmiştir.

Rıfki Kaymaz’ın ‘Sevgi Tomurcukları’ adlı bu değerli eseri, çocuklarda güven, sevgi, iyilik, güzellik, hoşgörü, sorumluluk gibi duyguları geliştirmeye; çocukların yaşamlarını bu güzel değerler ile zenginleştirmeye yardımcı olacak şiirlerden meydana gelerek, çocuk edebiyatının hedeflerini yerine getirmiş bir eser niteliğindedir.

İKİ DÖNƏM QOVŞAĞINDA “MUHAYYELAT”

Xanim ABDULLAYEVA

Amea Z.M.Bünyadov Adına Şərqsünasliq İnstitutu.

mehivaqo@mail.ru

AZƏRBAYCAN

Ədəbiyyat həyatı bədii boyalarla əks etdirən söz sənətidir. Bəlkə də bəşər elmləri arasında həyatı bu qədər real, hər tərəfli və eyni zamanda reallıqlara rəğmən görmək istədiyimiz bir tərzdə əks etdirən digər sənət növü tapılmaz. Əgər söhbət həyat və onun gerçəklərindən gedirsə, deməli onu şərtləndirən hadisələr müəyyən nizam və ardıcılıqla gedir və mövcud nəticələri doğuran konkret şərtlər vardır. Baş verən hər bir hadisə konkret mühitin və zamanın tələbinə uyğun olur.

XIX əsr Türkiyə ədəbiyyatında baş verən yeniliklərdə də bu səbəb və nəticə asılığını əyani şəkildə görmək mümkündür. XIX əsr ümumilikdə Türkiyə tarixinin əhəmiyyətli dövrüdür. Belə ki, Osmanlı imperatorluğunun tənəzzülü, Avropaya geniş açılış, bunun fonunda da bütün sahələrdə; iqtisadiyyat, siyasət, elm və mədəniyyətdə həyata keçirilən köklü dəyişikliklər məhz bu dövrün payına düşür.

Bütün sahələrdə açıq- aşkar bir avropalaşma görülməkdə idi. Təbii ki, bu reformalar özünü ən bariz şəkildə həyatı bədii boyalarla əks etdirən söz sənəti olan ədəbiyyatda göstərirdi. Müvafiq olaraq da Türk ədəbiyyatına daxil olan yeni ədəbiyyat özü ilə yeni janrlar, növlər, mövzu, ideya və üslub xüsusiyyətləri gətirirdi. Bütün bunlar nəsrin və bütövlükdə XIX əsr türk ədəbiyyatının yeni simasına çevrildi. Ən maraqlısı isə belə zəngin, rəngarəng və dəyərli yazıçıların imzası ilə bəzənmiş ədəbiyyatı bizdən təxminən yüz ildən çox zaman kəsiyi ayırır.

Türkiyə ədəbiyyatşünaslığında klassik, eləcə də XIX əsrin sonlarına qədərki dövrdə ədəbi növ olaraq nəsrin varlığı- yoxluğu məsələsinə dair bir-birinə zidd fikirlər mövcuddur. Nəsrin varlığını qəbul edən türk və dünya türkoloqları, eləcə də keçmiş sovet türk ədəbiyyatı mütəxəssisləri arasında bu növün janr və formalarına, onların təşəkkül etdiyi zaman diliminə, formalarına və nəzəri-estetik problemlərinə münasibət birmənalı olmamışdır.

Ümumiyyətlə ədəbiyyat elə bir ümmandır ki, burada hər hansı bir ədəbi növün, janrın yaranma və ya sıradan çıxma tarixlərini konkret illər çərçivəsinə salmaq bir qədər yanlış yanaşmadır. Dahi Avropa filosofu V. Hüqodan inqilabın tarixi haqqında soruşduqda o *“doğrudan, saat neçədə?”* deyə soruşmuşdur. Bu məşhur ifadədən də məlum olduğu kimi tarixdə baş vermiş hər hansı bir əhəmiyyətli hadisə birdən-birə olmur, onun baş verməsi ilə yetişdiyi tarix arasında müəyyən zaman keçməlidir.

Təbii ki, XIX əsrdə Osmanlı İmperatorluğunun bütün sahələrini kökündən dəyişəcək gücə malik bu dəyişikliklər birdən – birə baş verməmişdir. Bütün bunların baş verməsini şərtləndirən amillər vardır. Birincisi tənəzzülün astanasında olan Osmanlı İmperatorluğunun qəti tədbirlər görməsi qaçılmaz idi. İkincisi nicat və xilas yolu kimi görünən bütün yollar Osman oğlunu Avropaya aparırdı. Beləliklə, Türkiyənin istiqbalını Avropaya açılmağa gören türk ziyalıları istədiklərinə nail oldular. Hərbdən siyasətə, elmdən mədəniyyətə bütün sahələrdə güclü avropalaşma hərəkatı başladı.

Türkiyənin Avropaya böyük açılımindan söz düşərkən Türkiyənin Avropasız və Avropa mədəniyyətindən kənarında mövcud ola bilməmək təhlükəsinin absurd olduğunu dönə-dönə vurğulamaq istərdim. Əsla belə deyildir. Ola bilər müəyyən zaman, mühit aspektində Avropa elmi, mədəniyyəti, sənayesi örnək götürülsün. Amma elə Avropanın özünün də dəqiq bildiyi odur ki, ümumbəşər sivilizasiyalarının beşiyi məhz elə Şərqi sivilizasiyası və mədəniyyətidir. Sadəcə tarixin müəyyən dövrlərində Qərbi Şərqdən önə keçmiş, daha doğrusu qərblilər Şərqdə doğan mədəniyyət işığından məharətlə bəhrələnmə bilmişlər. Bütün bunlar ayrıca mövzu olduğu üçün mətləbdən uzaqlaşmadan keçək əsas mövzumuza.

XIX əsrdə Türkiyə ədəbiyyatında baş verən köklü dəyişikliklər əslində Türkiyə ədəbiyyatında tarixən mövcud olmuş ədəbi ənənələrin yeni dövrə, mühitə və tələblərə uyğun transformasiyası idi. Janr və üslub baxımından yeni olan türk ədəbiyyatı (ədəbiyyatı-cədidə) tez bir zamanda ümumtürk ədəbiyyatının bir parçasına çevrilə bildi və vahid vəhdət təşkil etdi. Bütün bu təbii gedən proseslər bir daha sübut etdi ki, texniki cəhətdən türk ədəbiyyatı üçün yeni olan bu janr, üslub, mövzu anlayışları, əslində, türk ədəbiyyatının kökündə əski zamanlardan mövcud olmuşdur və münbit şəraitdə transformasiya olaraq zamanın tələbinə uyğun yenidən türk ədəbiyyatına daxil olmuşdur. XIX əsrin bütün Osmanlı imperiyası üçün gətirdiyi yeniliklər sırasında ən nəzərəçarpan sahə olan ədəbiyyat sahəsi hər nə qədər avropameylli olsa da bu yeniliyin belə peşəkarcasına mənimsənilə bilməsi heç şübhəsiz, mövcud dərin tarixi köklərdən xəbər verir.

Bu dönmə türk ədəbiyyatının əsas qazancı nəsrin önə çəkilməsi idi. Bu da əbəs yerə deyildi. Birinci faktor əsrlərdən bəri kök salmış klassik ədəbiyyatın əsas ifadə vasitəsi olan nəzmə qarşı kəsərli alternativ ədəbiyyatın yaradılması idi. Nəsr əsərləri bu baxımdan ən güclü vasitə idi. İkinci faktor isə yenə də bu yeniliyin kökündə duran Avropa meyilləri idi. Belə ki, Avropa İntibah ədəbiyyatı da özü ilə məhz nəsr əsərlərini gətirirdi. Hekayə, oçerk, novella, poema, kimi nəsr nümunələri xeyli üstünlük qazanmışdır. Mənə görə bu janrların Türkiyə ədəbiyyatında yeni olmasına baxmayaraq, dəyərli mövqə tutmasına əsas səbəb türk ədəbiyyatının hələ ilkin dövrlərdən güclü nəsr ənənəsinə malik olmasıdır. Mövcud güclü ənənəsi Tənziatla birlikdə gələn yeni ədəbi axımın qarşısında nəinki tab gətirdi, hətta özünəməxsus və dəyərli ədəbi nümunələr də verdi. Deməli, uğurun sirri sadəcə aparılan güclü təşviqatda deyildi. Səbəbləri bir qədər də tarixi köklərdə axtarmaq lazımdır. Yalnız Türkiyə deyil, ümümlilikdə türk xalqları ədəbiyyatında güclü və əskiyə dayanan nəsr ənənəsi mövcud olmuşdur.

Əsrlərdən bəri davam edib gələn nəsr ənənəsinin çağdaş günümüzdəki formasını almasında Giritli Əli Əziz Əfəndinin *“Muhayyelat”* əsərinin xüsusi yeri vardır. Əsər sözün əsl mənasında əski nəsrə çağdaş nəsrin qovşağıdır. Əsər üçü əhatələnmiş, on yeddisi ayrı- ayrı olmaqla iyirmi hekayədən ibarətdir. *“Muhayyelat”* əski hekayədən ayrılmağa başlayan, ancaq yeni realist hekayəyə hələ keçilməyən bir dövrün məhsuludur.

Əsərdə verilmiş hekayələr hər iki dövrə aid xüsusiyyətləri özündə cəmləşdirmişdir. Belə ki, həm mövzu, həm də texniki cəhətdən bu əsərdə əski və yeni nəsrin əlamətlərini görürük. Bir tərəfdən əsərdə pərilər, cinlər, sehir, cadu, tilsim kimi fəvqəltəbii qüvvələrin təsvirinə yer ayrılır. Burada sözsüz ki, qədim şərq mifologiyasının, xüsusilə, *“Min bir gecə”* nağıllarının güclü təsiri görülməkdədir. İkinci

tərəfdən isə əsər dövrün real ictimai həyatını canlandırır. Hadisələr İstanbulda cərəyan edir. XVIII əsrin sonlarında İstanbulda baş verən verən gündəlik real həyat hadisələri gözümüzün qarşısında bədii boyalarla canlandırılır.

Əsərdəki bədii obrazlarda da biz yeni nəsrin nəfəsini duyuruq. Əgər, klassik ədəbiyyatın ənənələrinə uyğun olaraq padşah, hökmdar, zədəgan obrazları təsvir olunmuşsa, bunun yanında yeni ədəbiyyata xas aşağı təbəqəyə məxsus insanların da bədii obrazı məharətlə yaradılmışdır. Oxucu burada kəndli, orta təbəqə məmuru, satıcı kimi obrazlarla tanış olur.

"Muhayyelat" ın dil və üslub xüsusiyyətləri də əski ədəbiyyatdan gələn özəlliklərlə yeni ədəbiyyatın gətiriyi spesifik cəhətlərin qovşağındadır. Belə ki, əsərin dilində sadə türkçəyə meyl gorsənir. Gündəlik həyatda işlənən sadə söz və söz birləşmələrindən istifadə edilmişdir. İzfəfət birləşmələrindən mümkün qədər qaçılmışdır. Cümlələr də yeri gəldikcə daha qısaadır.

Əminliklə deyə bilərik ki, Ə. Əziz Əfəndinin "Muhayyelat" əsəri yeni türk nəsrinin gələcəyini təmin edəcək önəmli əsərlərdəndir.

YENİ DÖNEM AZERBAIJAN ŞİİRİNDE "ANNE"

Muharrem KAPLAN

Qafqaz Üniversitesi

mkaplan@qu.edu.az

AZƏRBAYCAN

Dünya şiirinde olduğu gibi yeni dönem Azerbaycan şiirinde de "Anne" mevzuşu şiirin vazgeçilmezlerden olmuştur. Çünkü anne insanoğlunun en değerli varlığıdır. O sadece evladını dünyaya getiren değil, onu yetiştiren, titizlikle büyüten ve terbiye eden belki de en önemlisi dünyada en çok kendisini düşünen ve sevenidir. Dolayısıyla bir insanın ihtiyaç duyduğu maddi, manevi, fizyolojik ve psikolojik bütün ihtiyaçlarını karşılanmasına vesile olan en önemli insandır. Gayet tabidir ki en güçlü bağlar da anne ile kurulmaktadır. Namık Kemal'in dediği gibi "bir milletin kuvve-i natıkası" olan edebiyatçıların da toplumun tercümanı olarak en temel mevzulardan birini, "anne"yi, eserlerinde ele alıp işlemleri dahi kaçınılmazdır.

Son dönem Azerbaycan edebiyatında "anne" mevzusunu birçok şair ele alsada bu yazının sınırları çerçevesinde 5 meşhur şairin (Bahtiyar Vahabzâde, Zalımhan Yakub, Fikret Koca, Ali Kerim, Gulamrıza Sabri Tebrizi) 19 şiiri üzerinden "Anne" mevzuşu değerlendirmeye alınacaktır.

Bahtiyar Vahabzade Azerbaycan'ın müstakilliği yolunda büyük çalışmaları olan önemli bir şairdir. Bahtiyar Vahabzâde birçok şiirinde anne mevzusuna yer vermiş olsa da özellikle dört şiiri (Anam Öldü mü, Ana Hediyesi, Şehit anası, Kara Saçlar Ak Saçları) (Vahabzâde: 2004, c1) doğrudan anne üzerine yazılmıştır. Çok yoğun bir felsefi yapısı ve derinliği olan bu şiirlerinde anne mevzuşu çok değişik açılardan yer almıştır. Söz konusu şiirler arasında "Anam Öldü mü?" (Vahabzâde: 2004, c1) şiirinin müstesna bir yeri vardır. Bu şiirde Vahabzâde'nin, ölüm sonrası ayrılık acısı, annenin değerinin bilinmemesi, dünyanın acımasızlığı, ölüm felsefesi, annenin boşluğunun doldurulamaması, güven kaynağının yitirilmesi gibi mevzuları çok etkili bir biçimde işlendiği görülmektedir.

"Ana Hediyesi" (Vahabzâde: 2004, c1) adlı şiirde Vahabzâde çok farklı bir konu yakalamıştır. Anne bu şiirde, namaz sonrası duada tasvir edilmiştir ve yavrusu için istediği çok çarpıcıdır: "Sen benim ömrümden kesip yılları, Yavrumun ömrüne cala" diye ellerini semaya açmış bir ana, biricik yavrusunu canından bile çok sevmeye ve rabbisine kendi ömründen kesip yavrusuna vermesi için yalvarmaktadır. "Şehit Anası" şiirinde de şair bizi bir kez daha şaşırtır. Burada da bir şehit anasına gereken değerin verilmediğinden, ona sahip çıkılmadığından dert yanar, hele bizlerin onun derdini yüreğimizde birazcık olsun hissedemeyişimiz karşısında hiddetlenir.

"Kara Saçlar, Ak Saçlar" (Vahabzade: 2004, c1) şiirinde de Vahabzâde yine anne mevzusunu tekrara düşmeden farklı ele almayı bilir. Ana yüreği, yavrusunun saçlarına ak düşmesine bile razı değildir. "Saçlarına ak düşür, ak düşür, yaman düşür/ Her bakanda annemin yüreğine kan düşür." Böyle tabi bir hadise bile annenin şefkatli kalbinde yaralar açmaktadır.

Azerbaycan'ın bir başka meşhur şairi de hafızasında binlerce şiir ile meşhur olan Zalımhan Yakub'tur. Zalımhan Yakub'un anne üzerine yazdığı "Analar Bilir" (Z.Yakub,Gönlümün Sesi, 2003) şiiri dikkate şayandır. Zalımhan anne evlat sevgisinde önemli bir ayrıntı yakalamıştır. Evlat anadan ne kadar uzak olursa olsun, evladının çektiği acıyı bilir,sezer, demektedir. Bu şiirde annenin hassas kalbi, çok şairane bir şekilde dile getirilir.

Fikret Qoca da "Şehit Anaları"na(Qoca: 2007) dikkat çeker. Onların ne kadar dertli olduğunu: "Analar dert küpüdür. Dert taş atar ayna sınar.../Qar yağar gara saçına.../Gem yığar yol boxçasına/...Özbağına bahçasına derdi ekerler.../Gözyaşı içine axar.../ Şehidine mezar olar, Derdiyle öler analar..."mısralarıyla çok çarpıcı şekilde dile getirir.

Ali Kerim ise anne ile ilgili yazdığı şiirlerde hiç tekrara düşmemiş, hem döneminden hem de daha önceki şairlerden ayrılarak mevzuyu çok farklı açılardan işleyebilmiştir. "Ana"(Kerim: 2004) adlı şiirinde annelerin ne kadar yüce varlıklar olduğundan bahsetmiş, beyaz saçlı anaları başı karlarla örtülü dağlara benzetmiştir. "Analar Ağlar" şiirinde toprağa düşen evlatlara ağlayan analardan bahsederken "Gaytar Ana Borcunu" şiirinde dahi farklı bir bakış açısını yakalar. Bu şiirde de yabancı bir kız yüzünden anasını unutan; ama zorluklarla yetiştirilmiş, okutulmuş olan evlatlara içerleyen bir ananın isyanı vardır. Ana naz makamında evladına kattığı tüm değerleri ve vücudundaki hakkı olan tüm uzuvları geri istemektedir; çünkü kalbi kırılmıştır, yaralanmıştır.

Gulamrıza Sabri Tebrizi, Güney Azerbaycanlı meşhur bir şairdir. Ömrünün büyük kısmını yurtdışında özellikle Londra'da geçirmiştir. Bu muhacirlik ona farklı bir bakış açısı kazandırmıştır. Onun şiirlerinin genel olarak şekli ve ahengi de diğer Azerbaycan şairlerinden ayrılmaktadır. Çok lirik bir atmosferde yazılan dokuz şiiri(Anam Üçün, Anama, Analara, Ana Mehebbeti, Hasret, Anama, Anamdan Doymadım,Hayat Felsefesi, Anam) (Tebrizi: 2002a), genelde sevgi, hasret ve ayrılık acısı gibi duygular üzerine oturtulmuştur. Bütün aşklarının sevgilerinin temelinde anne sevgisinin olduğunu işleyen şair: "Batar güneşim, olmasa mehebbetin" diyerek anne sevgisini apayrı bir mecraya çeker. Şair, anaların bu kadar güçlü sevgi bağı kurabilmelerinin sebebini evladı için yaşamasında bulur. Dünya onunla güzeldir. "Hayat Felsefesi" şiirinde ise çok farklı bir yaklaşım yakalayan şair "Ana yüceltir, diğer kadınlar küçültür." tespitini yapar. Son olarak da bir çocuğun dilinden yazılan "Anam" şiirinde ise "Sensiz bir an bele,/ Yaşayammaram" diyerek şiiri duyguların doruğuna ulaştırdığını görürüz.

Görüldüğü üzere Azerbaycan'da yazılan Anne mevzulu şiirler; çok farklı, etkili ve orijinal olarak ele alınmıştır. Modern Azerbaycan şiirinde anne ile evlat arasında müstesna bir sevgi bağı vardır, anne ancak evladı için yaşar ve evladının saadeti onun muhabbetidir. Hatta onun için canını bile vermeye hazırdır. Ana mukaddestir, başı karlı dağlar gibi, vatan gibi yücedir. Dünya onunla güzeldir, evlat bütün hayat enerjisini, çalışma şevkini annesinden alır, onsuz bir an bile yaşayamaz. Anneyi kaybetmek ise güneşin batması gibidir. Anne evladın sırtını dayadığı bir dağdır ve onun gitmesiyle arkasındaki dağ uçmuş ve artık, o gidince dert açılacak bir kimse bile kalmamıştır. Hasret duygusu gönüllerde bir kor gibi yanmaktadır, onun yokluğuna odalar bile ağlamaktadır. Onun hayattayken değeri bilinmemiştir. Son olarak şehit analarının da kalbine kan düşmüştür, acıları tarifsizdir, bu sebeple onlara saygıda özellikle kusur edilmemeli, değerleri mutlak olarak bilinmelidir.

POETIC TEXT AND CEREMONY

Nazarova Shakhnoza IBADULLAYEVNA

Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan
Uzbekistan

The birthing, dream, trial, journey, returning motive are met in epic genre especially poems and fairy tales. Although these motives are different according to order in texts, gathering in chain mode will create the plot. Test motives and their role in the structure of the plot is observed as a small part of the main problem in a lot of researchers.

The prohibitions are not special investigated such as a separate genre as leytmotiv in the world and Uzbek folklore. It was not studied as a whole case in test motives system. Shamanism ceremonies

of test motives in the epic genre, as well as a range-related peculiarities in recent year published researches were studied. The test motive poetics in text of the folk tales which in V.Ya.Propp (1946), V.M.Jirmunskiys' (1959) works and according to Uzbek folk tales in M.Afzalov (1964), G.Jalolov (1976), X.Egamov (1982), N.Dostxojaeva (1999), Z.Rasulovas' (2006) researchers were partially checked. Test motive and separate studying prohibition in it is still staying important. The text is memory which in people's living life and poetic shape. Life conflict is reflected in basis of people's poetic memory and foundation of historical memory which carried out it. These contradictions are occupied as prohibition, test, conditional motives in the form of text.

The test motives will be shown in three directions in the epic works:

- 1) to conform the prohibitions through the test;
- 2) the execution of the conditions by test;
- 3) the implementation of conditions through test;

The prohibition, condition, conditioning are different. But violated the prohibition, did not fulfill the condition, did not do the obligation agreed are regarded by not test. In this regarding, test can be counted which motive complex is consists of the prohibition, condition, conditioning.

Prohibition was comprehensive studied range of Anthropology and Ethnography (Tylor E.B., 1871; Frazer J.G., 1923; Levi-Strauss C., 1958). Prohibition is established taboo which for safe saving of progeny, descent, the blocking of strange forces and the power supplying of the progeny, not giving the mystery of the dynasty. Prohibition is never announced, it will be permanent strictly observed it. Prohibition is the protective circle, what has within the framework who knows only peculiarity people, they have specific knowledge that according to fear, anxiety and saving the danger. Fear – is consist of loosing magic force. Violation of the prohibition is perceived as a bringing great threat. Not violation of the prohibition is realized regular rhythm of life. Punishing prohibition violation of destroyer, it will be fully disposal the magic forces are imagined. The considerations were given by us that prohibition of sociological interpretation, it's certain changed in literary text. In particular, the prohibitions can be public announced.

The difference from prohibition in the sphere of myth and ritual, prohibition became artistic and aesthetic case that as small ring of plot expressing of epic content will be served. It place in different points of plots, giving to mark it, violations also subs determined to the requirements of logic. It is the most important properties of the poetic, artistic failure to comply with the prohibition will bring about further developments.

But in this regard, prohibition is related to complex of test motives, necessity arises with clearly substantiate how the involving to condition.

Future hero is prohibited to do dangerous works. This is a peculiarity sign of heroic epics and stories of that nature. Certainly the prohibition is broken. Violation of the prohibition is based on the poetic aspects (for example, elder people designated going out the house, leaving the child alone to go to the field).

Prohibition – violation of the prohibition is based on - violations - of prohibition

Induce ceremony marks are clearly showed in this process: prohibition – initiating the testing process (induce a ceremony) necessary;

Hero who violation of the prohibition will faced to sponsors, to helpmate, to the opponent. Hero will be past tested by sponsor to helpmate, he possesses supporting magic things. Sponsor, helpmate will win the victory overcome the opponent by magic thing. Prohibition – birth, time to go out of home, journey, to meet the sponsor, to fulfill sponsor and helpmate terms (terms are given in three times) as shows the next causing branches intermediary motive;

Test – conversation with tester – three times testing – pasting the test – doing tester demands of hero.

Hero gains the trust of the sponsor and helpmate, to possess magical objects, demonstrates his physical and mental capacities through win the victory of rival. Hero is regarded which past tested to demonstrate his physical and mental capacity.

The prohibition in epic rank is explained to epic character, describes the poetic content, and defines the characteristics of poetic genre. In particular, in amorous-romantic poems, become one of the poetic elements of genre in magic fantastic fairy tales.

“ETIRAF”DA ÖZÜNÜDƏRK

Çilənay MƏMMƏDLİ

cilenaymemmedli94@gmail.com

AZƏRBAYCAN

İnsan oğlu yarandığı gündən nəyi isə bilməyə,nəyi isə tam dərindən qavramağa israrla can atır. Dünyanın bu gün əldə etdiyi bütün nailiyyətlər—kosmosa yol,internetin kəşfi,kilometrlərlə dərinliklərdən neftin,qazın çıxarılması və s. və s.—insan idrakının,insan beyninin bilmək,duymaq,kəşf etmək istəyinin bariz nümunəsi,məntiqi sonluğudur. Bu qədər saydıqlarımızın müqabilində məntiqi bir sual çıxır ortaya:Əgər insan həmişə qurmağa, yaratmağa can atırsa,bəs bu qədər axıdılan günahsız qanlar,xarabazara çevrilən ölkələr kimin “əməyinin nəticəsidir”?Bu suala birbaşa belə cavab verərdim:Bu da insan beyninin,insan istəyinin nəticəsidir, kiminsə üzərində öz fiziki gücünün nəhayətsizliyini nümayiş etdirmək istəyidir. “Nəsimi” kinofilmində bir epizod var.Nəimi öz müridləri ilə söhbətində qeyd edir ki,kamil insan yaradır,cahil insan dağıdır.Yuxarıda qeyd etdiyimiz ikili insan kimi.Lakin bir şeyi də qeyd etmək lazımdır ki,dünya birinci növ insanların çiyində bərqərarlıdır.Qiyamət o zaman qopacaq ki,bu insanların onu çiyinlərində saxlamağa gücü çatmayacaq. Bu ikili insan bircə şeyi dərk etməyi,kəşf etməyi bacarsa,dünyanın xoşbəxt günləri başlayacaq: Özünü tanımağı, özünü dərk etməyi...Belə qabarıq problemlər dünya ədəbiyyatında olduğu kimi, Azərbaycan ədəbiyyatının da aparıcı mövzularından biridir.Heç uzağa getməyək:B.Vahabzadənin 1961-ci ildə qələmə aldığı “Etiraf” poemasını götürək.Hələ poemanın proloqunda şair bizi çox mühüm bir məsələylə qarşı-qarşıya qoyur,bizim ona reaksiyamızı öyrənməyə çalışır: Toxumu könlümə düşdü,yaşandı, Yazmağa çağırırdı etiraf məni. Görən nə düşündü,görən nə andı Oxucum görüncə bu sərlövhəni? Artıq atdığı elə birinci addımdaca şair istəyinə nail olub:oxucunu özündən almağa,demək istədiyi fikri ona aşılamağa müvəffəq olub.Daha sonra o, oxucunun diqqətini daha bir maraqlı məqama yönəldir: Bilək bu dünyada dünya yaradan, Ömürlər dünyanı niyə tərək edir? Göyləri,yerləri dərk edən insan Bəs niyə özünü çətin dərk edir? Maraqlıdır.Hamının gördüyü,lakin fərqi nə varmadığı incə məqamlar şair üçün mövzudur: İnsan qərībədir:salamat ikən, Qohum da,qardaş da yada düşməyir. Elə ki yatağa düşdü qəflətən-- “Filankəs yanıma gəlmədi”—deyir. Bu yerdə şairin başqa bir şeirində dediyi:”Sən şair deyilsən—görünməyəni Görməyi bacaran gözün yoxdusa...”—misraları düşür. “B.Vahabzadə sözün həqiqi mənasında şairdir.Onun şeirlərində fikirlə hissini gözəl bir vəhdəti vardır.”Bu fikirlər R.Rzanındır.Nahaq yerə deyil ki,B.Vahabzadəni fikir şairi adlandırırlar. Torpaq üstə səpdiyimiz dən də fikir, Sən də fikir, Mən də fikir. Yer-göy fikir-- Hər şey fikir. Poemanın çox maraqlı bir süjet xətti var:Hadisələr inkişaf elədikcə eqosu özündən çox-çox böyük olan bir prokurorun mənən təmizlənməsi əsərin fabulasını təşkil edir.Əsər şəhər klubunda keçirilən bir yubiley gecəsinin təsviri ilə başlanır.Çıxış üçün söz alanlar yubilyarın—şəhərin ən yaxşı cərrahlarından olan Cahangirin insani xüsusiyyətlərindən,təvazökarlığından söhbət açır.Lakin deyilən təriflərin heç biri həkimə fərəhləndirmir,əksinə,çox sıxır.Buna səbəb “soldakı qabaq cərgədə” oturan bir nəfərdir.Bu adam, 20 il öncə rayonun prokuroru olmuş Bahadırıdır.Onun bu məclisdə iştirakı həkimə sarsıdır və 20 il öncə olan bütün hadisələr,prokurorla onun arasında yaşanmış konflikt həkimin gözləri önündə canlanır. Uşaqlığından hamıya üstədən aşağı baxan,yeniyyətlik çağında “Rütbəm olmalıdır” deyərək özünə söz verən Bahadır,həyatın ilk zərbəsi ilə--atasının tutulması ilə sarsılır.Məhkəmə zalında prokurora dediyi ağır ifadələrdən sonra hadisələr sürətlə inkişafa başlayır.Prokuror olmaq,indiki prokurora “öz zərbi dəstini” göstərmək istəyi onu universitetin hüquq fakültəsinə gətirir.5 il sonra ali təhsili başa vuran Bahadır öz rayonlarına əvvəlcə müstəntiq,sonra prokuror gəlir.Və həməndən gündən köhnə prokurora quyu qazmaq haqqında fikirləşir.Yersiz hücumlara məruz qalan köhnə prokuror fikirdən,xəyaldan xəstəxanaya düşür və bu yerdə daş qayaya rast gəlir;sözünün qabağına söz deyilməyən prokuror baş həkim Cahangirlə toqquşur.Həkimin yenilməzliyini gördükcə ona qarşı nifrəti artır.Nəhayətdə köhnə prokurorla ədavəti bir yana atıb bütün gücünü Cahangirlə mübarizəyə sərf edir;Onu addım-addım izləyir,yeri gəldi- gəlmədi camaat içərisində onun haqqında nalayiq ifadələr işlədir.Cahangirin camaat arasındakı hörmətini gördükcə qısqanır və bu duyğular onu xudbinə çevirir,ilk məqamdaca Cahangirdən intiqam almağa sövq edir.Həkimə məğlub etmək üçün yollar aradığı bir vaxtda prokurorluğun qapısı açılır , Cahangir içəri daxil olur,özünün cinayətkar olduğunu

etiraf edir və prokurordan özünə həbs cəzası tələb edir. Etdiyi “cinayətin” nədən ibarət olduğunu sadaladıqca isə prokurorun “ayağının altından yer qaçır”. Həkimini məğlub etmək istəyərkən özü məğlub vəziyyətə düşür. O özü “pis” insan olduğunu dərk edir və çıxış yolunu işdən çıxıb Bakıya getməkdə, müəllimini tapıb dərini ona danışmaqda görür. Onu diqqətlə dinləyən müəllimi ona “Hüquq və etiraf” adlı bir dissertasiya işi yazmağı məsləhət görür. Bu mövzunu müvəffəqiyyətlə yazan Bahadır həmin kitabı öz həyat müəlliminə--həkim Cahangirə həsr edir. Sonda məlum olur ki, həkimin yubileyində iştirak etməkdə bu inadcıl insanın məqsədi kitabını öz müəlliminə təqdim etməkdir... Bütün bunlar çox dolğun təsvir olunmuşdur və indi də əsəri oxuyub başa çıxan oxucunun qəlbində silinməz izlər buraxmaqdadır.

Bəxtiyar Vahabzadənin Etiraf poeması insanın bütün əməllərinin toplandığı “Vicdan torbasına” nəzər yetirib özünə başqasının gözü ilə baxmağı, əyrini düzdən seçərək özünü mühakimə edib mənlüyün rahatladıcısı olan “Etiraf zirvəsinə” qalxmağı təklif edir.

KUMUK TÜRK LƏRİNDƏ DASTAN (Türk dastan ənənəsi və kumuk dastan yaradıcılığı)

Ramazan TOMAY

Qafqaz Universiteti
ramtomay@hotmail.com
AZƏRBAYCAN

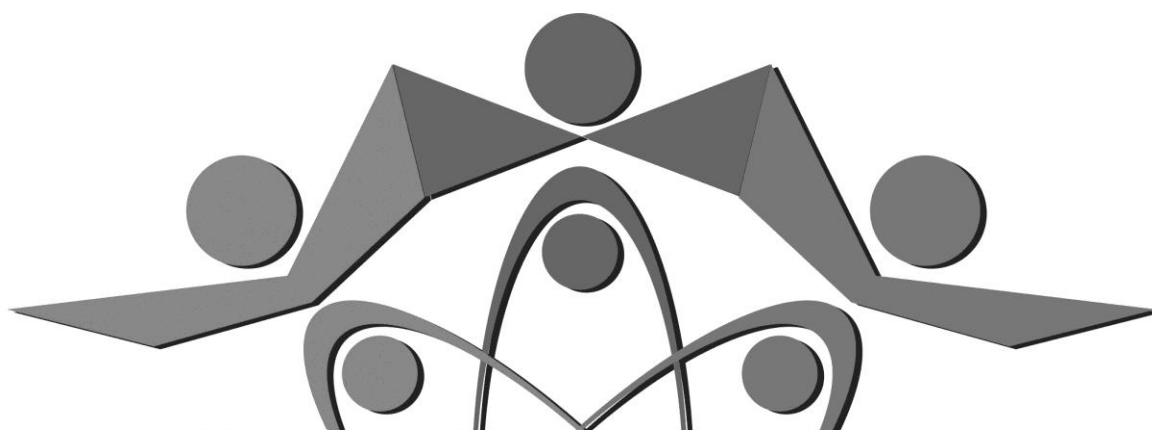
Türk xalqlarının yaratdığı böyük mədəniyyətdə mühüm bir hissəni dastan yaradıcılığı tutur. Məlum olduğu kimi, tarixin çox dərin qatlarından süzülüb gələn zəngin həyat tərzi, cahanşümlü dövlət ideyası, makro və mikrokosmik düşüncə sistemi müxtəlif səviyyələrdə fundamental mədəniyyətin yaranışına hesablanmışdır. “Yaradılış”, “Şu”, “Ərqənəkən”, “Boz qurd”, “Köç”, “Törəyiş”, “Oğuz Kağan”, “Kitabi-Dədə Qorqud”, “Manas”, “Alpamiş”, “Uralbatır”, “Edige”, “Corabatır”, “Koroğlu” və s. bu mədəniyyətin hadisəsi olaraq ayrı-ayrı tarixi mərhələlərin mahiyyətini özündə ehtiva edir. Məhz bu səbəbdən də bu nümunələrin hər birinə sadəcə olaraq bədiilik anlamında yanaşmaq çox azdır. Daha doğrusu, dastan spesifikasının dərinə və açımına kölgə salmaq kimidir. Onu da əlavə edək ki, türk dastan yaradıcılığı bir bütöv olaraq ilkin təsəvvürlərdən bu yana olan böyük zamanları və təsəvvürləri ifadə etmək kimi ciddi məsələyə xidmət edir. Son dövrün təhlilləri, elmi-nəzəri kontekstdə aparılan araşdırmalar bizə daha əhatəli, həm də mahiyyətə yönəlmiş məsələlər müstəvisində yanaşmanı zəruri edir. Qazaxların, qırğızların, özbəklərin, başqırdların, qaraqalpaqların, kırım tatarların, azərbaycanlıların zəngin dastan yaradıcılığı və dünya dastan ənənəsi bizə əsas verir ki, ciddi paralellər apararaq, tipoloji müstəvidə bu hadisələrin mahiyyətini müəyyənləşdirək. Kumukların zəngin dastan yaradıcılığı da bu sıradadır. Məlum olduğu kimi kumuk mədəniyyəti türk mədəniyyəti çevrəsində mühüm, həm də vacib elementlərlə dolu olan bir laydır. Zəngin folklor arsenalı aparılmış təhlillərə daha geniş müstəvidə, dinamik imkişafın doğurduğu zərurət səviyyəsində yanaşmaları aktuallaşdırır. Əfsanə, nağıl, rəvayət, lətifə, atalar sözü və məsəllər, nəğmələr, inam və etiqadlar xalqın təsəvvürlər sisteminin daha dərin qatlarına diqqət yetirməyi gərəkli edir. Çünki hər bir folklor nümunəsi özündə bədiilik elementləri ilə yanaşı, zəngin etnos yaddaşını, tarixi, arxaik mədəniyyətin konstruktiv modellərini özündə ehtiva edir. Kumuk dastanları da bu sıradadır. “Bozigid”, “Tahir və Zöhrə”, “Amintaza”, “Xatami-Taini xəbəri”, “Yusuf Alayı salam”, “Əsli və Kərəm”, “Aşıq Qərrib”, “İsgəndərin barıları”, “Leyli və Məcnun”, “Şan qızı dastanı”, “Hüseynin xəbəri” və s. nümunələr dastan ənənəsinin spesifikasını, mahiyyətində hansı düşüncənin sxem konstruksiyasının olduğunu aydınlaşdırmağı gərəkli edir. Görkəmli ədəbiyyatşünas alim K. Sultanov yazır: “Hər xalqın öz folkloru var. Kumukların da öz folkloru vardır. Folklor xalqın söz xəzinəsidir. Başqa xalqlar kimi kumuklar da öz folklorunu yüz illər boyunca qoruyub artırmış, gələcək nəsillərə çatdırmağa çalışmışdır”. Dastan yaradıcılığı da belədir. Fakt olaraq türk xalqlarının yaratdığı dastanlar özünün əhatəliliyi və imkanlılığı ilə səciyyələnir.

Hətta türk dastançılığında süjet və hadisələrin ortaqlığı məsələsi dastan təfəkküründə daha çoxluqla görünən və paralel araşdırmalara zərurət doğuran məsələdir. Məsələ, “Tahir və Zöhrə”, Əsli

və Kərəm”, “Aşiq Qərib”, “Leyli və Məcnun”, “Yusif və Züleyxa”, “Əmrah”, “Arzu və Qənbər”, “Koroğlu” və s. dastan nümunələri var ki, türk xalqları üçün özlüyündə bir ortaqlıq nümayiş etdirir. Məlum olduğu kimi, “ortaqlıq türk dastanlarının tipoloji cəhətlərinin tədqiq olunması folklorşünaslığın tarixində yeni deyil. Lakin bu ortaqlığın səbəbləri fərqli şəkildə izah edilmişdir”. Doğurdan da, türk dastan yaradıcılığında ortaqlıq məsələlərinin konseptual təhlili bir sıra istiqamətlərin ciddi nəzərə alınmasını gərəkli edir. Burada ən birincisi etnosların genetik yaddaşında olan düşüncə və mədəniyyət, məişət, həyat təsəvvürlərinin eyniyyətliliyidir. Elə ilk olan və ən önəmli xarakter daşıyan da budur. Qalanlar bundan sonra gələnlərdir. Son dövr, sovetlər imperiyasının dağılmasından sonra bu sahədə, ümumiyyətlə mədəniyyətlərin və etnos dəyərlərinin tipoloji təhlili önəmli məsələ kimi diqqəti cəlb etdi. Məlum olduğu kimi, xalqlar tarixi inkişaf prosesində dinamik düşüncənin parametrlərinə üstünlük verməklə bütün münasibət və təsəvvürlərini mental dəyərlərə, onun qorunmasına hesablayırlar. Mif-dastan münasibətləri, sakral düşüncədə mütəmadi olaraq qorunan və gələcəyə daşınan formullar, təsəvvür mexanizmləri arxetiplərin zaman-zaman gərəkliyi aktualaşdırır. Məhz “Tahir və Zöhrə”nin, “Aşiq Qərib”in, “Arzu və Qənbər”in, “Yusif və Züleyxa”nın, eləcə də bu sıradan olan dastanların bir bütöv olaraq ayrı-ayrı türk ellərini dolaşması və ümumi mahiyyəti ilə, nə qədər fərqliliklərinə baxmayaraq, eyni çevrənin hadisəsi təsiri bağışlaması yaddaş mühafizəkarlığından xəbər verir. “Türkün mənəvi dünyasını əks etdirən bədii nümunələr həm də onun aləmli dünyasını əksidir”. Məsələyə bu prizmadan baxanda epik mədəniyyət davamlı proses olaraq türkün tarixi ilə birgə addımlayır və bu prosesin ilkin mərhələsi ilə müasir durumdakı vəziyyət arasında təkrarlanan formul, mədəniyyət birxətli görünür. Məlum olduğu kimi, Oğuznamələr epik yaradıcılıq hadisəsidir. Tarixin müxtəlif mərhələlərinin fakt və hadisələrini ifadə etmək baxımından yanaşsaq burada arxaik düşüncədən gələn elementlər kifayət qədərdir. Ancaq məsələyə diqqət yetirdikdə digər bir tərəf göz önündə canlanır. Bu da Oğuznamələrin özünün də konkret bir zamanla bağlanması və həmin zamana hesablanmış təsəvvürü ifadə etməsidir. Ona görə də türk dastan yaradıcılığı vahid təsəvvürlər kompleksinin hadisəsi olaraq qorunsa, bütün təsəvvürlərin birləşdirici tərəflərinin çoxluğuna yüklüdü.

Kumuk dastan yaradıcılığı türk dastan düşüncəsindəki ortaqlığın ifadəsi olaraq təkə hansısa mövzunun, dastan nümunələrinin təkrarlanması ilə səciyyələnir, həm də müxtəlif səviyyəli bədilik elementlərinin işləkliyi ilə maraqlı doğurur. Ozanlar, aşiqlər, baxşılar, akınlar və bu silsilədən olan sənətkarlar el-el türk diyarlarını gəzməklə bu mədəniyyətin davamlı olaraq qorunması kimi bir vəzifəni yerinə yetirmişlər. Kumuk ədəbi-nəzəri fikrinin görkəmli nümayəndələri Q.Orazayev və S.Akbiev A.Akayevin “Payxamarnu yolu bulan” kitabına yazdığı ön sözdə bu kimi məsələlərə diqqət yetirmiş və maraqlı mülahizələr irəli sürmüşdür. “Hər xalqın yaşamında onda ruh yaradan və əsrlər boyu unudulmayan əhvalatlar var”. Kumukların dastan yaradıcılığı da məhz bu zənginliklərin, şifahi ənənədə yaddaş faktlarının, arxetiplərin qorunması və yaşamı baxımından lazımı qədər fakt bolluğu ilə xarakterizə olunur.

Dastan formatından, bütünlükdə strukturunda gedən proseslərdən aslı olmayaraq türk düşüncəsində eyni məzmunu, etnosun mahiyyətini, tarixini, mədəniyyət fondunun əhatəliliyini aşılayır. Ona görə də türk dastan yaradıcılığı müxtəlif istiqamətlərdə tipoloji kontekstdə daha ciddi araşdırmaları zəruri edir və kumukların dastan yaradıcılığında zənginliyi bir istiqamət olaraq aydınlaşdırmağı vacib məsələ kimi aktualaşdırır.

Dedicated to the 93rd Anniversary of the National Leader of Azerbaijan, Heydar Aliyev

**IV INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF
YOUNG RESEARCHERS**

Qafqaz University, 29-30 April 2016, Baku, Azerbaijan

PROCEEDINGS

SECTION IV PHILOLOGICAL SCIENCES

Pedagogy and Psychology

PEDAQOGİKA

SOME ASPECTS OF FORMATION OF SCIENTIFIC OUTLOOK OF STUDENTS IN HIGHER EDUCATIONAL INSTITUTIONS

Irina ZHOVTONIZHKO

The National University of Pharmacy

irina00dom@mail.ru

UKRAINE

Gulnar NURADDINLI

V. N. Karazin Kharkiv National University

giulnar2492@gmail.com

UKRAINE

One of the main problems of modern education is the problem of spiritual, economic, cultural and ideological attitudes of youth. At this stage of development of our country there's a change of ideas and views, because modern society requires not only highly skilled people but first of all well-mannered, ideologically mature, educated people in every sense of the word. Therefore the problem of formation of scientific outlook of students in higher educational institutions is very actual today. Also the scientists as L. Butenko, V. Gorashchuk, N. Evtukh, Yu. Kryanov, L. Molosova, L. Potanyuk and others were engaged in a problem of formation of outlook of the personality and education of youth in recent years.

In scientific and pedagogical literature the concept of "worldview" is considered differently. In particular, B. Likhachev notes that the scientific worldview makes the combination of concrete historical meaningful views of the world, science-based beliefs about the laws of nature and society, the socio-economic system that provides a proactive stance identity. According to V. Sukhomlinsky, outlook contains "not only a system of views on the world, which dominates in this society, but also a subjective attitude of the person, which is determined in his thoughts, feelings, freedom, activities".

On the basis of the analysis of scientific and pedagogical literature, we note that a person's worldview composes an integrated system of knowledge, views and ideas of the person about the world, moral, spiritual and aesthetic values, affecting a person's behavior, a way of self-consciousness and self-determination of the person, awareness out its vital functions, its meaning and importance for the world and himself.

Taking into account the views of the leading educators the main functions of worldview include the functions such as instructive (scientific outlook allows a person to correctly understand the world, helps to get rid of social, political prejudices and survivals); educational (adopted attitudes and beliefs require that the person targeted self-confidence of certain moral and educational qualities, aesthetic tastes, and so on.); developing (the inner spiritual work on improving the person's own world of thought promotes vigorous thinking activity); organizational (acts outlook starting point in the practical work of the people); predictive (realized in scientific and theoretical, and practical understanding of social development trends).

It should be noted that formation of scientific outlook occurs not in the abstract human, but in particular a real person, individuality. Therefore this process must be organized in such a way that a rational, sensual and volitional components were in harmonious complementarity, mutual enrichment that it promoted formation of creative personality of future specialist, who could help and defend his point of view, culturally engage in dialogue with colleagues, could be responsible for the results of his activities. Modern higher educational institutions use a variety of forms of training and professional activities, aimed at the formation of a scientific outlook of future specialists.

In our opinion, for a more effective formation of student's scientific outlook is necessary to adhere to the following conditions: the study of phenomena processes, objects, that surround students in their daily lives as a multilateral, multifaceted phenomena; the transfer of emphasis on the formation of creative abilities of students by reducing the proportion of reproductive activity; knowledge accounting that students get outside the classes from different sources; the use of active forms of training.

As is known, higher educational institutions are practicing various models of the educational process. We propose such a model of organization of education which includes the following steps:

- formation of students' learning motivation and positive attitude to it;
- mastering the new information, which is a cognitive activity of students, aimed at mastering new knowledge and ways of learning activities;
- reproduction of the acquired material by students;
- formation of skills and abilities in standard and new conditions;
- generalization of the knowledge, skills and abilities of students;
- productive cognitive activity of students for the formation of knowledge, abilities and skills on the creative level.

Based on the analysis of the results of implementation of the proposed model in the educational process of higher educational institutions, it can be argued that implementation of this model in the educational process of higher school promotes the effective formation of a high-level worldview of future specialists, as well as creation a foundation of deep meaning of life.

MƏKTƏBƏQƏDƏR YAŞLI UŞAQLARIN AİLƏDƏ MÜASİR TEKNOLOGİYALARDAN İSTİFADƏSİNƏ RƏHBƏRLİK

Nigar İSMAYILOVA

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

niay.83@mail.ru

AZƏRBAYCAN

Tərbiyə bütün dövrlərdə mahiyyəti, aktuallığı ilə seçilən bir prosesdir. Buna görə də insanın hansı yaş dövründə olmasına baxmayaraq, tərbiyə həmişə mövcuddur. Tərbiyə işinin bütün təhsil pillələrində aparılması vacib və mühüm məsələdir. Bu baxımdan məktəbəqədər yaş pilləsi xüsusilə seçilir. Bu dövrdə uşaqların tərbiyəsi, onların mənfi təsirlərdən qorunması valideynlərin diqqət etməli olduğu məsələlərdən biridir. Müasir dövrdə məktəbəqədər yaşlı uşaqların ailədə müasir texnologiyalardan istifadəsinə mütləq nəzarət olunmalıdır. Televizor, mobil telefon, kompüter və s.dən istifadə zamanı təhlükəsizlik qaydalarına riayət edilməlidir.

Uşaqlar televizora baxmağa həvəs göstərilər. Texnologiyalardan istifadənin yaşa görə hansı təsirləri var? Bu barədə mütəxəssislərin konkret fikirləri vardır.

0-3 yaş arasındakı uşaqlar....

Bu yaşlardan olan uşaqların texnologiyalardan istifadəsi özü ilə ciddi problemlər gətirir. 3 yaşına qədər olan uşaqları daha çox rəng və səs cəlb edir. Nəticədə, uşaqda iki əsas problem meydana çıxır. Bunlardan birincisi nitq, ikincisi isə ünsiyyət problemdir. Belə ki, texniki vasitəyə həvəs göstərən uşaqlar başqa uşaqlarla müqayisədə daha gec danışır, qarşılıqlı ünsiyyət olmadığı üçün ətrafları ilə ünsiyyət qurmaqda çətinlik çəkirlər.

3-6 yaş arasındakı uşaqlar...

Texniki vasitələrin 3-6 yaş arasındakı uşaqlara təsiri daha güclü olur. Belə ki, bu dövrdə uşaq vaxtının çox hissəsini evdə keçirir və nəticədə televizor onun üçün yeganə "xilaskara" çevrilir. Bu yaşda olan uşaqlarda həyatı təcrübə olmadığı üçün hadisələri mühakimə etmək qabiliyyətləri də olmur. Başqa sözlə, uşaq texniki vasitədə gördüyü şeyləri həqiqət kimi qəbul edir. Bu da uşaqların gördüklərini real həyata tətbiq etmək təhlükəsini doğurur. Qeyd edək ki, hələ 25-30 il bundan əvvəl Ukraynada Uşaqların və Yeniyetmələrin Sağlamlığı və Gigiyenası Elmi-Tədqiqat İnstitutunda "Televizor və uşaqlar" problemi üzrə kompleks tədqiqat aparmışlar. Tədqiqatın nəticələrinin əhatəliliyi və daha dolğun alınması üçün oraya pedaqoq, psixoloq, fizioloq, sosioloq alimlər də cəlb edilmişlər. Sistemlə aparılan tədqiqat yekunlaşdırılarkən maraqlı və narahatlıq doğuran nəticələr alınmışdır.

Həmin nəticələrdən biri uşaqların və məktəblilərin gün ərzində televizora baxmaq normaları ilə əlaqədardır. Alimlərin fikrincə, gün ərzində məktəbəqədər yaşlı uşaqlar hər seansda 15-20 dəqiqə (gündüz və axşam verilişləri nəzərə alınmaqla), kiçik yaşlı məktəblilər 20-30 dəqiqə (həftədə 2-3 dəfə

bir saata qədər), IV-VII (V-IX) sinif şagirdləri 35-40 dəqiqə (bəzən də 1 saat), VIII-X (IX-XI) sinif şagirdləri isə 1-1,5 saat televiziya verilişlərinə baxa bilirlər. Axşam verilişləri zamanı otaqda lampanı yandırmaq məsləhət görülür. Televiziya ekranı ilə tamaşaçı arasındakı məsafə 2,5-3 metr olmalıdır. Əks halda televizorun ətrafında yaranan elektromaqnit sahəsi, şüalanma gözə, baş beyinə, əsəblərə sarsıdıcı təsir göstərir. Bu tələblərə əməl edilməyəndə uşaqlarda yorğunluq, baş ağrıları nəzərə çarpır. Onların zehni, qavrama qabiliyyəti zəifləyir. Müasir texnologiyalardan biri sayılan mobil telefonlardan istifadə də müsbət xüsusiyyətləri ilə yanaşı, mənfilikləri ilə də diqqəti cəlb edir. Belçikada bir qrup pediatrik alim 16 yaşına çatmamış uşaqların mobil telefondan istifadəsinə qadağa qoymağa çağırış kampaniyasına başlayıb. “Radiasiyanın qarşısını alın” mövzusunda keçirilən kampaniyanın təşkilatçıları naqilsiz telefonların və səs ötürücülərini uşaq orqanizmi üçün həddən artıq təhlükəli olduğu qənaətindədir.

Həkimlər körpə uşaqlara oyuncaq kimi mobil telefonların verilməsini daha böyük təhlükə mənbəyi hesab edirlər. Kampaniyaya rəhbərlik edən Flaman Universitetinin alimi Mişel Verbovenin sözlərinə görə, mobil telefonlar uşaqların sinir sistemində mənfi təsir göstərir, beyində tormozlama və qan dövranının pozulması, əqli çatışmazlıq, yuxusuzluq və digər psixi xəstəliklər yaradır. Professor Moulun isə bildirib ki, uşaqların cib telefonundan istifadə etməsi onların əqli inkişafının və nitqinin korlanmasına səbəb olur.

Bəzi alimlər belə hesab edirlər ki, mobil rabitədən 25-30 il, yəni tam bir insan ömrü qədər istifadə edilməyi üçün dəqiq qənaətə gəlmək çətindir. Bu, daha çox böyüklərə aiddir. Digər qrup alimlər isə belə hesab edirlər ki, ziyanlıdır. Uşaqlarla bağlı birmənalı rəy belədir ki, onları mobil telefondan qorumaq lazımdır. Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının da tövsiyəsində bildirilir ki, uşaqlar mobil telefonla çox danışmamalıdır, oyuncaq kimi istifadə etməməlidir.

Sözügedən problemi həll etmək üçün əhali arasında maarifçilik işlərinin aparılmasına ehtiyac var. Bir sıra ölkələrdə mobil operatorlar uşaqların cib telefonundan istifadəsinin prosedurları və onların sağlamlığının qorunması ilə bağlı ekoloji, sanitariya tədbirlər həyata keçirirlər. Bu işdə, ilk növbədə, məsuliyyət valideynlərin üzərinə düşür. Çünki məktəbəqədər yaşlı uşaqların sakitliyi üçün valideyn mobil telefondan istifadəyə icazə verir. Bu isə insan orqanizmi üçün yuxarıda qeyd olunan mənfi halların yaranmasına səbəb olur və insanın sağlamlığına ziyan vurur. Son illərdə uşaqların kompüterdə oyunlardan istifadə etmələrinə meylləri artıb. Bəzi ailələrdə uşaqların kompüterlə saatlarla məşğul olmalarına diqqət yetirilmir. İrəlində televizor və mobil telefonla əlaqədar qeyd etdiyimiz uşağa mənfi təsirlər burada da vardır. Uşaqların kompüterdən istifadəsinə daha diqqətlə yanaşılmalı, 10-15 dəqiqədən artıq icazə verilməməlidir.

Beləliklə, nəticə olaraq qeyd etmək lazımdır ki, məktəbəqədər yaşlı uşaqların ailədə müasir texnologiyalardan istifadəsinə diqqət yetirilməli, onların müasir texnologiyalardan istifadəsinə rəhbərlik edilməlidir.

BİBLİOMETRİK KARTOQRAFİYALASHDIRMA

Aygün HACIYEVA

Azərbaycan Milli Kitabxanası

aygun_haciyeva_87@mail.ru

AZƏRBAYCAN

Bu gün analitik-sintetik işlənmənin keyfiyyətə yeni formalarını tələb edən müxtəlif növ bibliografik informasiyaların böyük həcmi toplanmışdır. İnformasiya fəaliyyətində bibliometrik tədqiqatlara ayrılıqda elmin kartoqrafiyalaşdırılması və ya bibliografik kartoqrafiyalaşdırmaya cəlb edən artan maraq müşahidə edilir. Bu xüsusən elmmetrik məlumatlar bazalarına kütləvi və açıq girişlə əlaqədardır. Hazırda bibliometrik kartoqrafiyalaşdırma problemlərinin həlli üçün çoxlu sayda proqramlar mövcuddur. Bunların uğurlu həlli üçün proqram təminatının seçilməsi çox vacib məsələdir. Elmin kartoqrafiyalaşdırılması və ya bibliometrik kartoqrafiyalaşdırma bibliometriya sahəsində vacib tədqiqat problemi hesab edilir. O, dinamik dəyişən elmi biliklər sistemində intellektual əlaqələr təqdim edir. Digər sözlə, elmin kartoqrafiyalaşdırılması elmi tədqiqatlarda dinamik və struktur aspektləri əks etdirir.

Elmin kartoqrafik təhlili prosesinə aşağıdakı mərhələlər daxildir:

- Məlumatların əldə edilməsi;
- İlk işlənmə;
- Şəbəkənin ayrılması;
- Normalaşdırma;
- Xəritənin qurulması;
- Təhlil və qrafik təqdimat.

Bu prosesin sonunda tədqiqatçıya nəticələri interpretasiya etmək və bəzi nəticələr çıxarmaq vacibdir. Məlumatların əldə edilməsi üçün müxtəlif bibliometrik məlumat bazalarından istifadə edilə bilər. Bibliometrik mənbələrdən çıxarılmış məlumatlar, məsələn, müəllifin adının, jurnalın başlığının yazılışında və ya ədəbiyyat siyahısında səhvlər ola bilər.

Bəzən ilkin məlumatlara əlavə informasiyalar artırmaq lazımdır. Məsələn, əgər müəllifin iş yeri tam deyilsə və ya səhvdirsə, elmin kartoqrafik təhlili birbaşa bibliografik mənbələrdən əldə edilmiş məlumatlara tətbiq edilə bilməz. Başqa sözlə, alınmış məlumatların ilkin işlənməsi prosesi vacibdir. İlk işlənmə prosesi təhlil vahidlərinin keyfiyyətli işlənməsinin vacib mərhələlərindən biri olmaqla elmin kartoqrafik təhlilinin müsbət nəticələrinin əldə edilməsinə səbəb olur. Elmin keyfiyyətli kartoqrafik təhlilini aparmaq üçün məlumatların hazırlanmasında ilkin işlənmənin aşağıdakı proseslərini tətbiq etmək olar:

- Orfoqrafik səhvlər olan yazıların və təkrar yazıların müəyyənləşdirilməsi;
- Tədqiq edilən elm sahəsinin inkişafının təhlili və ya məlumatların müxtəlif vaxt mərhələlərinə bölünməsi üçün vaxt bölgüsü;
- Nisbətən əhəmiyyətli məlumatların seçilməsi.

Xəritənin qurulması mərhələsi ən vacib mərhələdir. Bu proses bütün şəbəkə üzrə xəritənin qurulması alqoritmlərinin tətbiqi yolu ilə xəritənin qurulmasına məsuldur. Bu məqsədlə müxtəlif texniki üsullar istifadə edilə bilər. Çıxışdakı informasiya və ya qurulmuş xəritənin görünüşü tətbiq edilən metoddan asılı olacaq. Xəritənin qurulmasından sonra lazımlı biliklərin əldə edilməsi üçün təhlilin müxtəlif növlərindən istifadə edilə bilər: şəbəkə təhlili, müvəqqəti təhlil, geoməkan təhlili.

Növbəti qrafik təqdimat nəticələrin aydın anlaşılması və yaxşı interpretasiyası üçün çox vacibdir. İstifadəçiyə kartoqrafik təhlilin həyata keçirilməsi zamanı öz təcrübə və biliklərindən istifadə etməklə nəticələri və xəritələri interpretasiya etmək vacibdir. Baxmayaraq ki, elmin kartoqrafik təhlilini sosial şəbəkələrin təhlili üçün yaradılmış ümumi proqram təminatından istifadə etməklə də aparmaq olar, həmçinin xüsusi olaraq elmin kartoqrafik təhlilini aparmaq üçün işlənmiş xüsusi proqramlar da mövcuddur. Bunlara misal olaraq:

- Bibexcel (Persson et al., 2009)
- CiteSpace II (Chen, 2004, 2006)
- CoPalRed (Bailón-Moreno et al., 2005, 2006)
- IN-SPIRE (Wise, 1999)
- Leydesdorff's Software
- Network Workbench Tool (Börner et al., 2010; Herr et al., 2007)
- Sci2 Tool (Sci2 Team, 2009)
- VantagePoint (Porter & Cunningham, 2004)
- VOSViewer (Van Eck & Waltman, 2010)
- SciMAT (M.J. Cobo et al., 2011)

Elm xəritələrinin sistemli öyrənilməsi elmin filosof və sosioloqlarına mütəmadi olaraq elmdə baş verən konseptual dəyişiklikləri yeni şəkildə qiymətləndirməyə imkan verir. Qeyd etmək lazımdır ki, hələ ki, elmin xəritəyə köçürülməsində, kartoqramının yaradılması yolunda bütün metodlar işlənməmişdir.

DƏRSLİK ÜMUMİ TƏHSİLDƏ APARICI TƏDRİS RESURSU KİMİ

Günel SEYİDOVA

Azərbaycan Müəllimlər İnstitutunun

gunel-seyidova@mail.ru

AZƏRBAYCAN

Hal-hazırda informasiya axınının sürətlə artması, ünsiyyət imkanlarının çoxalması, təlimdə yeni texnologiyaların yayılması və istifadəsi təhsildən gözlənilənləri də dəyişdirmişdir. Təhsil fərdə bilik və bacarıq qazandırmağı və uşağı vətəndaş cəmiyyətinə hazırlamağı qarşıya məqsəd qoyur. Bu günün təhsili həmçinin fərdlərin ehtiyac duyduğu bilik və bacarığı harada, necə qazanacağını öyrətmək və davamlı dəyişən cəmiyyət qaydalarına uyğunlaşa biləcək, hər problemə yeni həll yolları tapan şəxsiyyətlər yetişdirməyi əsas məqsəd, başlıca hədəf kimi müəyyənləşdirir.

Təhsilin məzmununu özündə ehtiva edən yeni tədris proqramları isə ümumtəhsil məktəblərində kurikulumuna əsasən hazırlanmış yeni nəsil dərsləklər vasitəsilə reallaşdırılır. Bu baxımdan dərsləklər təhsildə əsas, aparıcı yer tutur. Belə ki, təhsildə aparılan məzmun islahatları içərisində mühüm yer tutan ümumi təhsildə kurikulum islahatının məqsədlərindən biri tədris prosesində struktur dəyişmələri önə almaqla yanaşı, sinifdəki öyrənmə müddətini, təhsil alanın intellektual xüsusiyyətlərini inkişaf etdirməkdən ibarətdir. Bu da ancaq dövrün tələb etdiyi ehtiyacları qarşılıyaq yaxşı hazırlanmış tədris proqramları və dərsləklər vasitəsilə mümkün ola bilər. Müasir dünyada elm və texnologiyada dəyişən şərtlər həyat praktikamızı əsaslı dərəcədə dəyişdirdiyindən günümüzdə artıq informasiyanın köçürülə bilər olmadığına, ancaq insanın aktiv səyinəticesində beyində qurulduğuna inanılır. Sivilizasiyaların formalaşmasında ölkələrin mədəni inkişafında ana dili və riyaziyyat önəmli bir mövqeyə və funksiyaya sahibdir. Dövrümüzdə ana dili və riyaziyyatı dərindən bilmə və istifadə etməyə daha ciddi ehtiyac duyulur.

Dərsləklərin tədrisdəki funksiyalarını ən yaxşı şəkildə yerinə yetirə bilməsi üçün kitabların forma və məzmun yönündən gərəkli olan xüsusiyyətlərinin göstərilməsi vacibdir. Dərsləklərin istifadəçiləri olan müəllim və şagirdlərin dərsləklərlə bağlı təkliflərini bildirmələri dərsləklərin istifadəliliyinin qiymətləndirilməsi baxımından böyük əhəmiyyət daşıyır. Dərsləklərin kurikulumun əsas ünsürlərindən biri olması səbəbilə qiymətləndirilməsi dolayısı ilə yeniləşən proqramlardakı çatışmazlıqların ortaya çıxarılmasını təmin edəcəkdir. Xüsusilə dərsləklərin yeni olması, Azərbaycan dili və riyaziyyat dərsləklərinin qiymətləndirilməsi ilə bağlı araşdırmaların davamlı olaraq aparılması və mütəmadi olaraq dərsləklərin təkmilləşdirilməsini tələb edir.

Tarixdən məlumdur ki, yazılı vəsaitlər ən qədim zamanlardan bəri insanların biliklərini, düşüncələrini, inamlarını, sevgi, sevinc, kədər kimi duyğularını bir-birlərinə anlatmada önəmli bir qaynaq olmuşdur. Məktəblərin qurulması ilə birlikdə yazılı vəsaitlər və əsasən də dərsləklər istər müəllimlər, istərsə də şagirdlər üçün əsas bilik qaynaqlarından biri halına gəlmişdir. Kurikulum islahatının başlamasıyla birlikdə dərsləklər bu islahatlarda bir növ müəllimin vəzifəsini də “əvəzləmiş” və əsas bilik qaynağı olmuşdur. Dərslək “ümumtəhsil ocaqlarında istifadə edilən, mövzuları kurikulumuna əsasən hazırlanmış, tədrisin məqsədi ilə istifadə olunan çap əsəri”dir. Dərslək məktəblərdəki öyrənmə-öyrətmə müddətində istifadə olunan “tamamlayıcı tədris materialları” və həmçinin, “dərs mövzularına aid bilikləri sırayla və doğru bir şəkildə şagirdlərin öz-özlərinə öyrənmələrini təmin etmək məqsədilə hazırlanan vasitələr” olaraq bilinir. Qısaı, dərsləklər tədris məqsədlərinə reallaşdırmaq üçün şagirdin öyrənməsinə rəhbərlik edən əsas tədris materialı, təlim texnologiyalarından ən aparıcısıdır. Ancaq bir dərsləknə qədər yaxşı olsa da, tədrisin məqsədinə çatmaq üçün dərsləkdən əlavə olaraq, müxtəlif vəsaitlərin istifadəsinə ehtiyac həmişə qalır. Nə qədər mükəmməl görünürsə görünsün, bir dərslək uşaqların fərdi ehtiyacını və maraqlarını tamamilə qarşılamıyandan, ödəməkdən uzaqdır. Bunun başlıca səbəbi ümumiyyətlə dərslək müəlliflərinin çox geniş bir sahədən seçtikləri mövzuları mümkün olduğu qədər mürəkkəbləşdirmə və genişləndirmək istəyi ilə bağlıdır. Bu baxımdan müəllimlər uşaqlara daha ətraflı bilik vermək üçün daha başqa və müxtəlif qaynaqlara ehtiyac duyur. Bir dərsləyi digər vəsaitlərdən üstün tutan xüsusiyyəti dərsləyin bütün proqramı əhatə etməsidir.

Öyrənmə-öyrətmə müddətində əsasən məqsədlitəhsil tətbiq edilməsində şagirdlərin nələr öyrənəcəyini, müəllimlərin isə nələr öyrədəcəyini əsaslı şəkildə təsir edən bir qaynaq olmasına görə dərsləklər həm öyrənmə, həm də öyrətmə müddətilə əlaqəli bir vasitədir.

Bir çox müəlliflərin araşdırmalarına görə, müəllimlər əlavə vəsaitlərin hazırlanmasının olduqca çətin və uzun bir müddət tələb olunduğunu düşünmüş, bu səbəblə əldə edilməsi asan olan dərsliklərin istifadəsini təsiriylə kimi gördüklərini bildirmişlər. Dərsliklərdə tədris materialı olaraq istifadə olunan imtina edilməz tədris resurslarındadır.

Dərsliklər tədris baxımından istifadə asanlıqla olan, hər şagirdin əldə edəcəyi, biliklərin bilavasitə olaraq verildiyi, davamlı istifadə olunan, hər an müraciət edilən, şifahi təhsilin boşluqlarını doldura bilən bir vasitədir. Bu xüsusiyyətləri ilə dərsliklər məktəblərdə müəllim və şagirdlər tərəfindən funksional olaraq daimi istifadə olunmaqdadır. Dərsliklər inkişaf etmiş və ya inkişaf etməkdə olan ölkələrdə hər zaman önəmli bir təlim-tədris vasitəsi olmuş və indidə olmaqdadır.

Ölkəmizdə məktəb dərslikləri hər zaman əsas bir yerə məktəb həyatına sahib olmuşdur. Müasir mənada kurikulum və bu sahədə tədris proqramları qüvvədə olmadığı zamanlarda da hər fənnə aid proqramdan istifadə edilmişdir. Hətta dərsliklər və tədris proqramları əsasən “yaddaş məktəbi”nə xidmətə yönəlmişdir. Lakin yeni kurikulum ənənəvi “yaddaş məktəbi”ndən “təfəkkür məktəbi”nə, “düşüncə məktəbi”nə keçidə və təhsil alanın intellektual potensialının inkişafına xidmət edir.

Dərsliklər həm məzmun baxımından, həm də forma (bədiî tərtibat və dizayn) baxımından şagird üçün öyrənməyi zövqlü hala gətirməli, şagirdləri çalışmağa, araşdırma aparmağa, müşahidə və təcrübə etməyə, düşünməyə cəlb etməli və dərsliyə istiqamətləndirici hazırlıq sualları, araşdırma mövzuları, təcrübələr və əməliyyatlar daxil edilməlidir. Humanist düşünən bilən, sağlam fikrə sahib, dünyanı sevən çağdaş fərdlər (şəxsiyyətlər) yetişdirmək məqsədlənirsə, dərslik hazırlanarkən uşağın yaş səviyyəsi, inkişaf etmə və həyata baxış tərzini və maraqları mütləq nəzərə alınmalıdır.

Məhz bu xüsusiyyətləri və dünya təcrübəsində aparıcı tədris resursu olduğu nəzərə alınaraq bu günkü qloballaşma şəraitində belə çap məhsulu dərsliklərə olan tələbat elektron dərsliklərə olan ehtiyacı üstələməkdədir. Təsadüfi deyildir ki, “Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası”nda və həmin strategiyanın icra mexanizmini nəzərdə tutan “Fəaliyyət Planı”nda qarşıdakı illərdə ümumi təhsil məktəbləri üçün kurikulumların yenilənməsi və buna uyğun 12 illik ümumi təhsilə müvafiq yeni nəsil dərsliklərin hazırlanması paralel olaraq həmin tədris resurslarının elektron versiyalarının hər bir təhsilalan üçün əlçatanlığının təmin edilməsi, hər bir şagirdin elektron vəsaitlər yüklənmiş planşetlərlə təchiz edilməsi hədəflənmişdir.

İBTİDAİ SİNİF ŞAĞİRDƏRİNİN MİLLİ RUHDA TƏRBİYƏ OLUNMASININ İMKANLARI

Mahirə HÜSEYNOVA

Bakı şəhəri 45 nömrəli tam orta məktəb

mahire_huseynli@mail.ru

AZƏRBAYCAN

Böyüyen nəslin milli-mənəvi dəyərlər, adət-ənənələrimizə hörmət ruhunda tərbiyə etmək, onları bir şəxsiyyət kimi formalaşdırmaq təhsil sisteminin qarşıya qoyduğu ən başlıca vəzifələrdən biridir.

Milli ruhda tərbiyə üzrə işlər həm təlim prosesində, həm də dərsdən kənar tədbirlər vasitəsilə həyata keçirilir. Kiçik yaşlı məktəblilərin milli ruhda tərbiyə olunmalarında təlim prosesinin geniş imkanları var. Hər iki halda şagirdlərin hərtərəfli inkişafı təmin olunur, onlar şəxsiyyət kimi formalaşır. Milli kökə bağlılıq, adət ənənələrimizə sadiqlik, ideya, inam tərbiyəsi dərsdən kənar tədbirlərdə tərbiyənin başlıca məqsədi kimi götürülür. Belə tədbirlərin keçirilməsi şagirdlərin asudə vaxtlarının təşkilində, milli dəyərlərimizdən düşünölmüş şəkildə istifadə edilməsində mühüm rol oynayır.

Məzmununa, təşkili formalarına görə dərsdən kənar işlər rəngarəng formada həyata keçirilir. Məqsəd şagirdlərin şüurunda milli dünyagörüşünün əsaslarını formalaşdırmaq, onlarda yüksək mənəvi keyfiyyətlər tərbiyə etmək, konkret nümunələr əsasında milli mənəvi dəyərlərimizə hörmət və inam yaratmaq, onların milli ruhda tərbiyə olunmalarına nail olmaqdır.

Tədbir keçirilərkən mövzunun əsas ideya istiqamətinə diqqət yetirmək, bu tədbirlərin şagirdlərin yaş xüsusiyyətlərinə, meyl və maraqlarına, arzu və istəklərinə uyğunluğu nəzərə alınmalıdır. Tədbir keçirilərkən aşağıdakı məsələlərə diqqət yetirməyi vacib hesab edirik.

1. Şagirdlərin vətən, xalq, millət, torpağa məhəbbət haqqında təsəvvürlərinin aydınlaşdırılması baxımından tədbirin mövqeyini müəyyən etmək;

2. Tədbirdə şagirdlərin nə dərəcədə ictimai fəallıq, praktik fəaliyyət göstərə biləcəklərini müəyyənləşdirmək;

- Şagirdlərə milli tərbiyə ilə əlaqədar uşaq ədəbiyyatına maraq və məhəbbət hisslərinin tərbiyə olunması:

- Şagirdlərin vətənimiz, torpağımız, onun qüdrəti, xalqımızın qəhrəman keçmişi, bu günü və gələcəyi, milli və mənəvi sərvətlərimizin zənginliyi ilə əlaqədar təsəvvür və biliklərinin zənginləşdirilməsi:

- Düşməyə nifrət hissinin aşılması:

- Ana dilinin gözəlliyinin, soykəkə bağlılığının dərk edilməsi, dilimizin incəliyindən həzz almaq bacarığının formalaşdırılması, obrazlı nitq və təfəkkürün inkişaf etdirilməsi:

- Uşaqlarda vətən naminə əməyə, əmək adamlarına, sənət və peşələrə, yaradıcı ziyalılara rəğbət hissinin aşılması:

- Şagirdlərin ictimai-siyasi fəallığını və öz fəaliyyətini inkişaf etdirmək, onları gücləri çatan ictimai-faydalı işlərə cəlb olunması

Keçirilən bu tədbirlər sistemli, məqsədyönlü, planlı şəkildə həyata keçirilərsə şagirdlərin milli ruhda, milli-mənəvi dəyərlər əsasında formalaşması təmin olunar.

PEDAQOJİ FƏALİYYƏTİN PSIXOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Samirə BAĞIROVA

ADPU

elnurdost123@mail.ru

AZƏRBAYCAN

Pedaqoji fəaliyyət müəllimin təlim, tərbiyə, inkişaf, şagirdlərin təşkili zamanı cəmiyyət tərəfindən irəli sürülən sifarişə müvafiq olaraq məktəblilərdə şəxsiyyətin keyfiyyətinin formalaşmasına yönəldilmiş peşə fəallığından ibarətdir. Pedaqoji fəaliyyət pedaqoji elmlərin müxtəlif sahələri tərəfindən öyrənilir, tədqiq olunur. Burada birinci növbədə müəllim əməyinin psixoloji qanunauyğunluqları diqqəti cəlb edir. Ona görə də pedaqoji fəaliyyətin psixologiyasından danışarkən müəllim əməyinin, müəllimin cəmiyyət tərəfindən irəli sürülən məqsədləri və pedaqoji fəaliyyət sistemini necə qavraması və həyata keçirməsi, konkret şəraitdən asılı olaraq öz fəaliyyətinin vəzifə, forma və metodlarının aktuallığını necə dərk etməsinin psixoloji qanunauyğunluqlarını öyrənən psixoloji bilik sahəsini nəzərdə tuturuq. Pedaqoji fəaliyyətin strukturunda aşağıdakı cəhətləri ayırd edə bilərik: 1) pedaqoji fəaliyyətin motivləri - insan yetişdirməklə əlaqədar ictimai tələbat; 2) pedaqoji fəaliyyətin məqsədi — cəmiyyət üzvlərinin tərbiyəsi; 3) pedaqoji fəaliyyətin predmeti — insan; 4) müəyyən iş və əməliyyatların məcmuundan ibarət olan fəaliyyətin özü — ayrı-ayrı öyrədici, inkişafetdirici və tərbiyələndirici iş və əməliyyatlar; 5) pedaqoji fəaliyyətin vasitələri — məktəbdə təlim və tərbiyənin məzmunu, forması və metodları; 6) pedaqoji fəaliyyətin şəraiti — cəmiyyətin böyüməkdə olan gənc nəslin tərbiyəsinə qayğısı, məktəbin maddi cəhətdən təchiz olunması, 7) pedaqoji fəaliyyətin nəticəsi — şagird şəxsiyyətinin əlamət və keyfiyyətlərinin formalaşması. Bu cəhətlərin hər biri pedaqoji fəaliyyətin səmərəliliyi üçün əsas amil rolunu oynayır. Müəllim əməyi çoxcəhətli psixi reallıqdır. Burada bir-biri ilə vəhdətdə olan üç cəhət diqqəti xüsusi olaraq cəlb edir. Bunlar pedaqoji fəaliyyət, pedaqoji ünsiyyət və müəllim şəxsiyyətinin xüsusiyyətlərindən ibarətdir. Pedaqoji fəaliyyət müəllimin şagirdlərə təsirini əhatə edir. Pedaqoji ünsiyyət — birgə fəaliyyət zamanı müəllim və şagirdlərin əməkdaşlığından ibarətdir. Psixoloji tədqiqatlar əsasında müəyyən edilmişdir ki, pedaqoji fəaliyyət zamanı müəllim bir deyil, bir neçə məqsəd və vəzifəni yerinə yetirir: 1) cəmiyyətin sosial sifarişindən doğan ümumi ilkin məqsədlər, 2) təlim fənninin spesifikliyindən irəli

gələn konstruktiv məqsədlər, 3) sinfin konkret tərkibi ilə bağlı olan operativ pedaqoji məqsədlər. Pedaqoji fəaliyyətin əsas subyektı müəllim olduğuna görə burada müəllim əməyinin motivləri, məqsədləri və vəzifələri əsas yer tutur. Pedaqoji fəaliyyətin məzmunu və psixologiyası bir tərəfdən sosial amillərlə, digər tərəfdən sosial psixoloji amillərlə müəyyən edilir. Pedaqoji fəaliyyət şagirdlərə bilik, bacarıq və vərdişlər aşılamaqla məhdudlaşmır, eyni zamanda onlara dünyagörüşü, əqidə və inam aşılayır. Bu prosesdə şagirdlər zəruri davranış formalarına yiyələnirlər. Onlarda fəallıq, biliyə hərislik inkişaf edir. Pedaqoji fəaliyyətin müvəffəqiyyəti üçün hər bir müəllim təbiət və cəmiyyət haqqında dərin biliklərə yiyələnməklə, yüksək inam, yüksək ideyalılığa görə fərqlənməklə yanaşı bir sıra mühüm keyfiyyətlərə də malik olmalıdır. Psixoloji ədəbiyyatda həmin keyfiyyətlər aşağıdakı kimi xarakterizə olunur: 1) Hər bir müəllim öz fənninə dərinlən yiyələnməli; 2) idrak nəzəriyyəsini və pedaqoji elmi mükəmməl əxz etməli; 3) ayrı-ayrı anlayışlar arasındakı əlaqə və münasibətləri açmağı bacarmalı; 4) şagirdləri fəallaşdırmaq məqsədilə müxtəlif kommunikativ vasitələrdən istifadə edə bilməli və s. Bütün bu keyfiyyətlərə yiyələndikdən sonra müəllim öz pedaqoji fəaliyyətində yüksək nailiyyətlər əldə edə bilər.

Müəllimin şəxsiyyəti onun pedaqoji əməyinə istiqamət, məna verir. Müəllim şəxsiyyətinin strukturuna gəldikdə buraya onun əməyinin xarakterini müəyyənləşdirən psixi keyfiyyətlərin, qabiliyyətlərin, halətlərin mürəkkəb vəhdətini və s. aid etmək olar. Müəllim şəxsiyyəti özünün istiqamət və motivasiyası, qabiliyyətləri, xarakteri, yaradıcı mövqeyi, fərdi üslubu və s. ilə xarakterizə olunur. Professor A.İ.Şerbakov müəllimin yiyələnməli olduğu pedaqoji bacarıq və vərdişləri dörd qrupa bölür: 1) məlumatverici bacarıq və vərdişlər; 2) səfərbəredici bacarıq və vərdişlər; 3) inkişafetdirici bacarıq və vərdişlər; 4) istiqamətləndirici bacarıq və vərdişlər. Bu bacarıq və vərdişlərin mahiyyəti aşağıdakı şəkildə xarakterizə olunur. Məlumatverici bacarıq və vərdişlər: - elmi materialları didaktik yolla işləməklə tədris materialı şəklinə salmağı bacarmaq; - əsas didaktik vahidləri (anlayış, bacarıq və inam) ayırmaq, onların təşəkkülü və inkişafı yollarını işləyib hazırlamaq və şagirdlərin müvafiq bilik sisteminə daxil etmək; - müvafiq məktəb fənninə dair xarakterik metodlar sistemini təkcə tətbiq etməklə kifayətlənməmək, eyni zamanda onları inkişaf etdirmək; - proqramlaşdırılmış təlim ünsürlərini tətbiq etmək; - şagirdlərin anlayacağı, məntiqi, aydın, qısa və ifadəli şəkildə danışmaq; - əks əlaqəni təmin etmək; - şagirdlərin muzeyə, təbiətə, istehsalata ekskursiyalarını təşkil etmək, onları kənd təsərrüfatı əməyi ilə tanış etmək, məşğələləri tədris emalatxanalarında və tədris-təcrübə sahəsində aparmaq. Səfərbəredici bacarıq və vərdişlər: - şagirdlərin diqqətini səfərbərliyə almaq və onlarda 576 təlimə və əməyə davamlı maraqlar yaratmaq; onları oxumağa öyrətmək; onları öz iş yerini hazırlamağa, kitabla, alətlərlə işləməyə alışdırmaq; - şagirdlərə əldə etdikləri nəzəri bilikləri təcrübəyə tətbiq etmək bacarığı aşılamaq; - kollektivin inkişafına rəhbərlik etmək, şagirdlərin kollektivdə öz güclərini düzgün tətbiq etmələrinə rəhbərliyi bacarmaq; işləri dəqiq planlaşdırmaq, ona nəzarət etmək və obyektiv olaraq qiymətləndirmək. İnkişafetdirici bacarıq və vərdişlər: - tədris prosesində müşahidə metodundan və müxtəlif məktəb təcrübələrindən istifadə etmək; - bütün tədris metodlarını yaş fiziologiyası, psixologiya, pedaqogika və məktəb gigiyenasının müasir nailiyyət və məlumatları əsasında tətbiq etmək; - təlim və fikri iş sisteminin formalaşması prosesində şagirdlərin əqli fəaliyyətini idarə etmək; - təlim prosesində şagirdlərdən müstəqil təfəkkür tələb edən problem situasiya yaratmaq; - şagirdlərə əvvəllər əldə etdikləri bilikləri tətbiq etməyi, müqayisə və müstəqil əqlinlə, fəal idrak fəaliyyəti tələb edən suallar vermək. İstiqamətləndirici bacarıq və vərdişlər: - elmi dünyagörüşü, təbiət və əməyə düzgün münasibəti təşəkkül etdirmək; - şagirdlərdə tədris fəaliyyətinə və elmə, məhsuldar əməyə və cəmiyyətin tələblərinə, öz şəxsi istiqamət və imkanlarına uyğun peşəyə davamlı maraq aşılamaq; - şagirdlərin yüksək əxlaqi ideallar ruhunda humanist, estetik və ideya-siyasi tərbiyəsini həyata keçirmək. Müəllimin bu cür pedaqoji bacarıq və vərdişləri onun ümumi bacarıqları ilə birlikdə pedaqoji fəaliyyəti müvəffəqiyyətlə həyata keçirməsinə imkan verir.

УРОВНИ СФОРМИРОВАННОСТИ МЕЖКУЛЬТУРНОЙ ТОЛЕРАНТНОСТИ

Судаба МАМЕДОВА

Бакинский Славянский Университет

sdu.hazirliq@mail.ru

АЗЕРБАЙДЖАН

Необходимым условием сосуществования представителей различных этносов является интеграция, признание суверенности и ценности их культур и языков.

Воспринимая чужую культуру через собственную, человек тем самым становится на позиции культурного центризма, считая, что чужая культура непременно хуже, чем собственная. Готовясь к общению с представителями других этносов, необходимо иметь представление об их традиционных особенностях и не торопиться с умозаключениями по поводу того, что ваш собеседник не совсем правильно, с вашей точки зрения, реагирует на те или иные высказывания, мимику, жесты. Нужно постараться понять, почему так происходит. Другими словами, необходимо избавиться от культурного центризма в оценке поведения людей, что возможно только через формирование толерантности посредством знаний, умений и навыков межкультурной коммуникации.

В определении уровней сформированности межкультурной толерантности, как профессионального качества, мы использовали метод самооценки и экспертной оценки. Основными характеристиками самооценки являются её уровень и адекватность. Уровень самооценки определяется уровнем развития определенных качеств, способностей, возможностей личности и степенью их сформированности. (Шмелёв 1977:52)

Повышение самооценки способствует скорейшей адаптации иностранного студента к различным ситуациям, в том числе и к иносоциокультурной и образовательной среде, формированию толерантного восприятия данной среды. Однако необходимо учитывать, что самооценка может быть неадекватной - завышенной, что обычно приводит к тому, что у студентов снижается самокритичность, успеваемость. Следовательно, самооценка как один из приемов определения уровня сформированности межкультурной толерантности у иностранных студентов, не может дать объективной оценки уровня сформированности её компонентов. Она констатирует только субъективное мнение студентов об этом.

В связи с этим, в качестве достаточно объективной оценки уровней сформированности межкультурной коммуникации нами использовался метод экспертных оценок, под которым в социологии и педагогике подразумевается комплекс логических и математических действий, направленных на получение от специалистов информации, её анализа и обобщения, и имеющих своей целью подготовку и выбор оптимальных решений (Полонский 1987: 22). Суть метода заключается в проведении экспертами анализа поставленной проблемы путем вынесения оценивающих суждений в количественном или качественном измерении и формальной обработкой результатов индивидуальных мнений (Гершунский Б.С., Полонский В.М.).

При оценке уровней сформированности межкультурной толерантности у иностранных студентов эксперты использовали пятибалльную оценочную шкалу: высокий - 5 баллов, выше среднего - 4 балла, средний - 3 балла, ниже среднего - 2 балла, низкий - 1 балл.

Допускается, что при определении уровней сформированности межкультурной толерантности возможны погрешности, поскольку оценивание проводится людьми, имеющими различный субъективный опыт. Однако это не исключало использования в нашей работе анализа процесса и результатов деятельности со стороны иностранных студентов, мнений студентов и преподавателей, работающих с данной категорией студентов, о степени развитости качественных характеристик на основе статистической обработки результатов оценивания на разных этапах исследования.

В процессе определения уровня сформированности межкультурной коммуникации оцениваемым студентам и экспертам был предложен бланк, в котором они фиксировали свои оценки. Оценки выставлялись не менее чем тремя экспертами, при этом оценки, выставленные

одним экспертом, неизвестны другим. Затем полученные оценки усреднялись. Показатель уровня сформированности межкультурной толерантности определялся по следующей формуле:

$$Y_{\text{МКТ}} = \frac{MT_1 + MT_2 + MT_3 + MT_n}{n}$$

n - где $MT_1 + MT_2 + MT_3 + MT_n$ — показатели экспертных оценок, поставленных отдельными экспертами; n - количество экспертов.

Таким образом, в процессе исследования нам удалось определить уровни сформированности межкультурной толерантности у иностранных студентов включенной формы обучения.

Анализ результатов экспертной оценки привел к следующим выводам:

1. Исходный уровень сформированности межкультурной толерантности как профессиональной составляющей у иностранных студентов показывает, что основы межкультурной коммуникации - главного её компонента - сформированы у основной массы недостаточно. Почти все обучающиеся имеют минимальный индивидуальный словарный запас для начального этапа культурной адаптации; не могут использовать невербальные средства общения; не стремятся к поиску возможностей приобретения опыта с носителями иной культуры.

2. Наличие иностранных студентов с низким уровнем сформированности межкультурной толерантности потребовало поиска рациональных методов и форм обучения, направленных на развитие и совершенствование имеющихся знаний, навыков и умений межкультурного общения.

3. Уровни сформированности межкультурной толерантности получили различные оценки. Некоторые студенты показали высокий уровень владения знаниями межкультурного общения с представителями чужой культуры, но в то же время не смогли применить их в практической деятельности в силу недостаточных знаний поведенческих стереотипов носителей языка в различных ситуациях. В связи с этим необходимо было направить деятельность иностранных студентов на изучение особенностей культурно-речевого общения и поведения носителей языка.

4. Результаты работы иностранных студентов по оценке собственной межкультурной толерантности и оценке экспертов позволили выявить сформированность знаний, умений и навыков межкультурной коммуникации и разделить их на четыре группы, что позволило наблюдать за динамикой развития межкультурной коммуникации у иностранных студентов включенной формы обучения, а затем приступить к решению задач по формированию межкультурной толерантности у обучающихся, скорректировать учебный процесс, направленный на её формирование на основе учебных текстов.

Языковые трудности, поведенческие проблемы, связанные непосредственно с недостатком лингвокультурологических знаний о стране изучаемого языка, влекут за собой проблемы, заключающиеся в умении вести межкультурный диалог.

Выявленные факторы, проблемы и трудности, влияющие на формирование знаний, навыков и умений межкультурной коммуникации, а, следовательно, и на формирование толерантности, важны для работы преподавателя русского языка как иностранного, т.к. они позволяют скоординировать образовательный процесс, направленный на достижение поставленной цели.

TƏRBİYƏ İLƏ ÖZÜNÜTƏRBİYƏNİN MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ

Leyla ƏLİYEVƏ

ADPU

raquf_qazax@mail.ru

AZƏRBAYCAN

Tərbiyə prosesi insan həyatının ilk günündən başlayaraq onun formalaşması, dəyişməsi və təkmilləşməsi ilə ömrünün sonuna qədər davam edir. Tərbiyədən danışarkən onun kor – koranə deyil, idarəolunan bir proses olduğunu qeyd etməyimiz mühüm şərtlərdəndir. Belə ki, tərbiyə prosesinin məqsədi, motivləri, funksiyaları və gözlənilən nəticələri mövcuddur ki, bunların da hər birini nəzərə almaq, tərbiyə işini onlara müvafiq olaraq təşkil etmək məhz onun idarə olunması deməkdir. Bir cəhəti də nəzərinizə çatdırmalıyıq ki, tərbiyə prosesi həm xarici, həm də daxili idarəetmə imkanlarına malikdir.

Xarici idarəetmə imkanlarından danışırkən prosesin tərbiyə edən və tərbiyə olunandan ibarət olduğunu qeyd edərək bu zaman prosesin bütün məsuliyyətinin tərbiyə edən üzərinə düşdüyünü də əlavə etməliyik. Xarici idarəetmə zamanı müəllim və tərbiyəçilərin, tərbiyəvi işi həyata keçirən kollektivin fəaliyyəti diqqət obyektinə çevrilir ki, bu səbəbdən də tərbiyə işinin düzgün qurulması və gözlənilən müsbət nəticənin əldə edilməsi üçün şagird şəxsiyyətinin öyrənilməsi mühüm bir amildir.

Sistemli tərbiyə təsiri o zaman müvəffəqiyyət qazanır ki, o, daxili təsirə çevrilsin, tərbiyə olunanın ruhunda, mənəvi aləmində ziddiyyət yaratsın. Yəni dərk etdiyi, icra edilməsinin zəruri olduğuna inandığı keyfiyyəti öz hərəkət və davranışlarına daxil etsin, onu adətə çevirsin. Bu zaman onun strukturunda möhkəmlənərək avtomatlaşmış rəftar və adətləri arasında ziddiyyət yaranır, biri digərinə mane olur. Yenini özündə formalaşdırma tərbiyə olunan şəxsə iradi səy, gərginlik, qətiyyət tələb edir. Cəmiyyətdə gedən yeniliklər, sosial və iqtisadi inkişaf insanı daim dəyişməyə, özünütəkmilləşdirməyə məcbur edir. Bu işə zəruri hərəkət və davranışlar, özündə formalaşdırmaq istədiyi yeni keyfiyyətlər əsasında yaranan özünütərbiyədir. Özünütərbiyə müasir dövrün aktual və vacib tələblərindən biri olmaqla insanın özünü dərk etməsindən başlanır, insanın şüurlu olaraq qarşısına qoyduğu məqsədə, ideala və inamlarına müvafiq olaraq öz şəxsiyyətində dəyişikliklər etməyə yönəlmiş fəaliyyətindən ibarətdir. Sadalanan ünsürlərdən düzgün istifadə üçün nümunə amili mühüm əhəmiyyət kəsb edir. İnsan arzuladığı ideala uyğun şəxsi nümunə seçir və həmin şəxsi nümunənin reallaşması məhz özünütərbiyə prosesində gerçəkləşir.

Beləliklə, öyrəndiklərimizin nəticəsi olaraq tərbiyə və özünütərbiyə proseslərinin insanın şəxsiyyət kimi formalaşmasında və yetişməsində əvəzsiz rolu olduğunu anlamış oluruq.

KURİKULUM SƏNƏDLƏR TOPLUSUNDA İBTİDAİ SİNİFLƏR ÜÇÜN DƏRSLİK HAZIRLANMASI MƏSƏLƏSİ

Aygün MƏMMƏDOVA

Qafqaz Universiteti
amemmedova@qu.edu.az
AZƏRBAYCAN

90-cı illərdən başlayaraq Azərbaycan təhsil sistemində yeni pedaqoji terminalogiya daxil olmuşdur. Bu islahatın başlanğıcında "Kurikulum" adlanırdı. Bu söz Azərbaycan dilinin ahəng qanunlarına uyğun gəlmədiyi üçün dilçilər bu termini "Kurikulum" kimi istifadə etməyi uyğun gördülər. Sonralar bu söz elm və təhsil sahələrində termin kimi işlənməyə başladı. Kurikulum təhsilin məzmunu, təşkili və qiymətləndirilməsi ilə bağlı bütün məsələləri özündə əks etdirən konseptual sənəddir. Kurikulumun əsas məqsədi təhlil, tətbiq və qiymətləndirmədir.

Ulu öndər Heydər Əliyev demişdir: "İndi təhsil sistemində islahatların əsas məqsədi ondan ibarətdir ki, Azərbaycan təhsil sistemi dünya təhsil sisteminin standartlarına uyğunlaşsın.

Hazırda Azərbaycan özünün təhsil sistemini dünyanın öndə gedən ölkələrinin təhsil prinsiplərindən istifadə etməklə təkmilləşdirir. İnsanın şəxsiyyət kimi formalaşması istiqamətində səmərəli fəaliyyət göstərir. Azərbaycanda təhsil sahəsində islahatlar məhz bu istiqamətdə icra edilir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev cənabları demişdir: "Bütün işlər məhz məktəbdən başlayır, təhsilə diqqət, müəllimə qayğı həmişə olmalıdır. Bütün dövlət orqanları bu tövsiyələri eşitməli və praktik həyatda bunu təmin etməlidir". Azərbaycanın tarixində artıq tələbyönümlü bir təhsil sistemi formalaşır. Cəmiyyətimizin ehtiyac və tələbatlarına uyğun belə bir təhsil sisteminin qurulmasında demokratikləşdirmə, humanistləşdirmə, inteqrasiya, diferensiaslaşdırma, fərdiləşdirmə, humanitarlaşdırma mühüm pedaqoji prinsiplər kimi nəzərə alınır. Şəxsiyyətin maraq və ehtiyaclarını, arzu və istəklərini əsas götürməklə təhsil alanların mənafeyinə xidmət göstərmək ön plana çəkilir. Beləliklə, təhsilin bütün sahələrində dönməz xarakterə malik, ardıcıl və sistemli işlərə rəvac verilir. O cümlədən kurikulum islahatları elmi əsasda məqsədyönlü, planlı şəkildə aparılır.

Kurikulum islahatları Azərbaycan Respublikası ilə Dünya Bankının Beynəlxalq İnkişaf Assosiasiyası arasında bağlanmış ilk Kredit Sazişi əsasında öz işinə başlayıb. 1999-cı il 15 iyun tarixdə "Azərbaycan Respublikasının təhsil sahəsində İslahat Proqramı" təsdiq edilmişdir.

Təhsil sahəsində aparılan İslahat Proqramı 1999-2013-cü illəri əhatə edir. Kurikulum islahatı təhsil islahatının əsas istiqamətlərindən biridir.

Təhsil islahatlarının mərhələləri

Mərhələ	Dövr	Məzmunu
I mərhələ	1999-2003	öyrədici-innovativ
II mərhələ	2004-2007	hazırlıq
III mərhələ	2008-2013	tətbiqetmə

2008-2009-cu dərslər ilindən etibarən ibtidai siniflərin I siniflərində yeni kurikulumlar əsasında hazırlanmış dərslərdən istifadə edilməyə başlanılmışdır. Bu iş prosesi müəllimlərdən yeni bilik, bacarıq, yeni iş tərzini tələb edir, müəllimlərə yaradıcı, həssas olmağı tövsiyə edir.

Yeni dərslər əvvəlki dərslərlə nə ilə fərqlənir? Əvvəlki dərslərimizdə mümkün qədər çox məlumatların yadda saxlanılmasına üstünlük verilirdi. Dərslərdə mövzuların əksəriyyətində uşaqların təfəkkür və düşüncə tərzini, qabiliyyətini inkişaf etdirən məzmun yox idi. Yeni dərslər şagirdlərin müstəqil tədqiqat aparmasına, düşüncəsinə zəmin yaradır. Bu dərslərin məzmunu şagirdləri düşündürücü, yönəldici tədqiqatçılığa və yaradıcılığa istiqamətləndirir. Necə deyərlər, "Hafizə məktəbi" - "Təfəkkür məktəbi" nə çevrilir.

Fəal təlim müasir tədrisin başlıca vəzifələrindən biri olan öyrənməyi öyrətmək prinsipinə yönələrək bilikləri müstəqil əldə etməyə imkan yaradır. Fəal təlimin nəticəsində biliklər şagirdlər tərəfindən daha müstəqil, sərbəst qavranılır və mənimsənilir. Onlarda məntiqi, tənqidi və yaradıcı təfəkkür, habelə problemlərin həlli və qərar qəbul edilməsi, nəzəri və praktik məsələlərin əlaqəli qavrayışı üzrə vərdişlər, elmi-tədqiqat vərdişləri və geniş dünyagörüşü formalaşdırılır, qarşılıqlı hörmət hissi və əməkdaşlıq vərdişləri aşılanır.

Dərslər komplektində fəndaxili və fənlərarası inteqrasiyanın olması çox vacibdir. Mövzuların sistemləşdirilib qruplaşdırılmasında psixoloji, məzmun və məntiqi ardıcılıq prinsiplərinə əməl edilməlidir.

"Ümumi təhsil sistemində dərslər siyasəti" sənədinin 6.11-ci maddəsi dərslərdə tədrislə əlaqəsi olmayan reklamları qadağan edir. Bunun əsas səbəblərindən biri də dövlət büdcəsi hesabına çox böyük tirajla çap olunan və şagirdlər tərəfindən istifadə edilən dərslərdə hansısa özəl müəssisənin məhsulunu yerləşdirib müəssisələr arasında ayrışdırma salmamaqdır. Dövlət büdcəsi tək dərslərdə reklamı yerləşdirilən müəssisə və firmaların yox, həm də onların bazardakı rəqiblərin ödədiyi vergilər hesabına formalaşır.

İbtidai sinif dərsləri məzmun baxımından qüsurudurlar. Əlifbanın öyrədilməsi, oxu və yazı texnikası bacarıqlarının mənimsənilməsi, qramatik qaydaların öyrədilməsi, dövlət rəmzləri, xalqımızın dili, tarixi, mənəvi keyfiyyətləri, mədəniyyəti haqqında şagirdlərdə anlayışların yaradılması və təbliği baxımından dərslərdə ciddi qüsurlara yol verilib. Bu qüsurların aradan qaldırılması üçün dərslər peşəkarlar tərəfindən tənqid edilməlidir.

Fənlərarası inteqrasiyaya bir çox hallarda əməl edilməyib. Mətnlərin düzülüşündə sadədən mürəkkəbə doğru təqdimat prinsipi pozulub. Təhsilin ibtidai sinif mərhələsində şagirdə zəruri elementar dil qaydaları öyrədilməlidir ki, onun gələcək təhsilində və həyatında bu dil qaydalarının praktiki əhəmiyyəti olsun. Dərslər şagirdə yol göstərməli, onun ilk "yoldaşı" olmalıdır.

İbtidai sinif mərhələsində istifadə olunan "Azərbaycan dili" dərslərində dil qaydalarının, nitq bacarıqlarının və bunları əks etdirən mətnlərin, tapşırıqların həcm və məzmununun sadədən mürəkkəbə doğru vahid struktur və inkişaf xətti pozulmuşdur. Dərslərdə olan qüsurlardan biri də şagirdin dil qaydalarını hazır şəkildə mənimsəməsidir. Dərslərdəki materiallar dil qaydalarının səmərəli və kurikulum tələblərinə uyğun şəkildə mərhələ-mərhələ, şagirdin özünün zehni fəaliyyətinin nəticəsi olaraq açılmasına imkan vermir.

Şəxsiyyətyönümlü kurikulumlar həyati bacarıq və vərdislərə üstünlük verilməsi ilə fərqlənir. Şəxsiyyətyönümlü kurikulumlara görə, insanın həyati fəaliyyətində lazım olacaq praktik bacarıq və vərdişlər əhatə edilir, onun əqli fəaliyyətlə bağlı qabiliyyətinin formalaşmasını ön plana çəkilir.

Şagirdlərin görmə fəaliyyəti üçün daha münasib şəraitin yaradılması, onların tez yorulmamaları üçün dərslərin hazırlanması zamanı istifadə olunan dizayn elementlərinə, şriftlərin ölçülərinə, rəsm və fotoların rəng çalarlarına xüsusi əhəmiyyət verilir. Beynəlxalq standartlar aşağı sinif dərslərində

şagird üçün nəzərdə tutulan mətnlərin ağ fonda qara düz şriflərlə çap olunması tələbini qoyur. Lakin dərslərin çoxunda səhifələrdə mətnlər rəngli fonlar üzərində çap edilmiş, bir çox hallarda yağlı və rəngli şriflərdən istifadə edilmişdir. Bunlarda dərlilər üçün yolverilməzdir.

Beləliklə yeni dərsləri kurikulumların tələblərinə uyğun səviyyədə hazırlamaq üçün bir sıra mühüm pedaqoji prinsiplərin gözlənilməsi zəruri hesab edilir. Bu prinsiplərə düzgünlük, əyanilik, müasirlik, tamlıq, ardıcılıq, inklüzivlik, oxunaqlılıq daxildir.

ПОСЛОВИЦЫ И ПОГОВОРКИ КАК ЗНАКИ ЛОГИЧЕСКИ УНИВЕРСАЛЬНЫХ СИТУАЦИЙ

Кенуль ГЮЛАЛИЕВА

Бакинский Славянский Университет

israfilova1991@list.ru

АЗЕРБАЙДЖАН

Процесс коммуникации понимается как процесс обмена информацией, т.е. во время совместной деятельности люди обмениваются между собой различными идеями, интересами, чувствами. Стремление к налаживанию взаимоотношений – одно из первых инстинктивных стремлений человека.

Трудно себе представить развитие человека, само существование индивида как личности, его связь с обществом вне общения. Со словом общение связываются привычные представления о контактах и отношениях людей друг с другом, о встречах с друзьями и незнакомыми людьми, возникающих на почве профессиональных, любительских, творческих и иных общих интересов.

Пословицы – это краткие, нередко ритмизованные изречения, представляющие собой законченные предложения и выражающие определенные умозаключения. Они относятся к речевым жанрам фольклора, так как не используются специально, а употребляются в разговорной речи.

Пословицы чаще всего употребляются в совершенно конкретной ситуации, но не обозначают ее отдельных элементов, а ставят всю ситуацию в связь с какой-либо общей или общеизвестной закономерностью, которую они, собственно и выражают.

Конденсируя народный опыт, пословицы ориентированы своим содержанием почти исключительно на человека – черты его характера, поступки, отношения в семье, коллективе и обществе и т.п. Поэтому среди пословиц нетрудно выделить тематические группы – пословицы о любви и дружбе, честности, лени, уме, а также пословицы, отражающие быт народа, хотя четких границ между такими тематическими группами провести нельзя.

Способность пословиц и поговорок выполнять номинативно-характеризующую функцию в речи и существование синтаксических факторов, поддерживающих номинативность паремий и приглагольных их предикативность, позволяют относить паремии к числу специфических вторичных языковых знаков.

В этом аспекте пословицы имеют общие с фразеологизмами черты – устойчивость лексического состава, употребления, обладают свойством воспроизводимости. Однако они не являются семантически целостными единицами, не эквивалентны слову. Иное дело поговорки. Хотя многие поговорки и восходят к пословицам, они существенно отличаются от них. Поговорки обладают не только устойчивым составом компонентов, но и смысловым единством, смысловой целостностью, воспроизводимы, функционально близки к слову, синтаксически нечленимы. Ср.: поговорку воду в ступе толочь «делать бесполезное или бессмысленное дело» и пословицу Воду в ступе толочь – вода и будет; сюда же: тянуть ляжку «выполнять тяжелый и однообразный труд» и Тяни ляжку, пока не вырост ямку; моя хата с краю «меня это не касается, ко мне не имеет отношения». Поговорки разнообразны по структуре. Они построены по моделям или словосочетаний, или предложений: на нет и суда нет; око видит, да зуб неймёт; еду – не свищу, а наеду – не спущу; грех в мех, а сам вверх и др.

Таким образом, созданные в веках, переходя от поколения к поколению, пословицы и поговорки поддерживали уклад народной жизни, крепили духовный и нравственный облик народа. Это как заповеди народа, регламентирующие жизнь каждого простого человека.

ŞƏRQDƏ ELMİ DÜNYAGÖRÜŞƏ VERİLƏN DƏYƏR

Eminə ALKAN

Bakı Slavyan Universiteti
zambak1103@hotmail.com
AZƏRBAYCAN

Dünyagörüşü çox geniş anlamli bir anlayışdır, müxtəlif baxışların, dəyərlərin, davranışların toplusudur. Hər bir kəsin düşüncəsində yaranan mürəkkəb və bəsit nə varsa, dünyagörüşüdür. Hər bir insanın, ya da cəmiyyətin intellektual, bilik və mədəni səviyyəsi nə qədər yüksəkdirsə, bir o qədər onların dünyagörüşü əsaslı təməllərə arxalanır. Bu səviyyələr olmayanda isə, insanlar öz fikirlərini, baxışlarını, həyat prinsiplərini əsaslandırma bilmir, fantaziyalara, mövhumatlara qapanıb, ziddiyətlərdən çıxıb bilmirlər. Eyni zamanda, dünyagörüşü tək cə düşüncə və biliklə deyil, həm də emosiyalar üzərində qurulur.

Elmi dünyagörüşü insanın fəal təmasda olduğu yalnız ayrı-ayrı hadisələr əsasında deyil, aləmin mahiyyətini dərk etmək üçün irəli sürdüyü yüksək inkişaf etmiş ictimai praktikaya uyğun gələn ardıcıl elmi-nəzəri təfəkkür əsasında meydana gəlir.

Elmi dünyagörüşü, elm, bilik, cəhalət, nadanlıq və s. anlayışlara aid müxtəlif tarixi dövrlərdə söylənmiş ibrətamiz fikirlər çox maraqlıdır.

“Avesta”da elm və biliklərə yiyələnmək, xeyirxah olmaq əsas dini vəzifə hesab olunur. Bunlar isə öz başlanğıcını 3 müqəddəs kəlamdan alır: xeyirxah fikir, xeyirxah söz, xeyirxah əməl; İnsanların elmi dünyagörüşlü olmasında, yüksək məqsədə çatmasında müəllimə böyük qiymət verilir. Pis müəllim şüuru korlar, sözün mənasını çatdırmaz. Aqlın inkişafını dayandırır, təlim-təربiyəni fəsada çevirir. Nəticədə həyatın təbii axınına və gözəlliyinə zərər yetirir.

Məhəmməd peyğəmbər öz hədislərində elmi dünyagörüşünün əsasını təşkil edən elm haqqında dəyərli sözlər söyləmişdir. O, alimləri dünyanın çırağı, peyğəmbərin varisi, axirətin nuru hesab edirdi. Elmin fəzilətini, ibadətə fəzilətindən əfzəl sayır, bir saat elm öyrənməyi altmış illik ibadətdən üstün sayırdı. Elmi beşikdən qəbrədək öyrənin, uşaqlıqda öyrənilən elm daş üstündə yazıya bənzər, elm Çində də olsa onun dalınca gedin deyirdi.

“Qurani- Kərim”də deyilir, Allah insanı yaratmış, ona idrak vermiş, bütün kainatı ona tabe etmişdir ki, Allahın yer üzündəki sirlərini aşkar etsin. Buna görə də insana elm və bilik lazımdır. Elmin insanı kamilləşdirməsi üçün əsas şərt biliklə əməlin uyğunluğudur. Əməlsiz elm və elmsiz əməl faydasızdır. Quran bütün gücü ilə biliksizliyə qarşı çıxır və bunun ilkin yolunu oxuyub yazmaqda görür: De: “ Heç bilənlərlə bilməyənlər (alimlə cahil) eyni ola bilərlərmi?! Allahın ayələrindən, dəlillərindən ancaq ağıl sahibləri ibrət alar . Həzrət Əli əqli Allahın insana bəxş etdiyi ən yüksək qismət hesab edir. Əql insana ziynət verir. O, elm öyrənməyi insanın kamilliyinin və fəzilətinin, ədəbli olmasının, zəfər çalmağının əsas şərti hesab edir.

Keykavus İbn İsgəndər “Qabusnamə”də elm öyrənməyə xüsusi diqqət verir. Belə insanların pəhrizkar, qənaətcil, dünya malına etinasız, elm sevən olması tövsiyyə olunur. Qabusnamədə belə yazırdı, bir elm öyrənmək istəyəndə əvvəlcə onun əsaslarını, yalnız bundan sonra törəmələrini öyrən. Elmi yaxşı öyrən, öyrəndiklərini yaxşı izah et. Elmi olub ağılı olmayan adama elm əziyyət verir. “Qutadqu- bilik” əsərinin müəllifi olan Yusif Xas Hacibində bilik, elm barədə çox dəyərli fikirləri vardır. O, biliyin insanı heyvanlardan ayıran bir meyar olduğunu göstərirdi. Ya bilgi al, insan ol, özünü yüksəlt, ya da heyvan adını al, insanlardan uzaqlaş. Bütün yamanlıqların anası cəhalətdir deyən müəllifin fikrincə bilik ağılla əldə olunur. Bilik insan üçün möhkəm qalxandır, bilikli adam su kimi hamının işinə yararır.

Əhməd Yuxəkəki “Ətabət-ül-həqayiq” əsərində elm və biliyin faydalarından danışır. Bilik qazanmaq və elm sahibi olmağı şəxsiyyətin əsas keyfiyyətlərindən hesab edir. Onun fikrincə, bilikli

adam qiymətli dinardır, onu hər sözü öyüd, nəsihətdir. Biliyi olana hörmət etməyi, bir biliklinin min biliksizə dəyişməməyi tövsiyyə edirdi. Biliyin çəkisi ağırdır, dünyada ondan faydalı şey yoxdur.

Mövlanə Cəlaləddin Rumiyə görə, elmi ürəklə öyrənmək lazımdır ki, ürəklərə təsir göstərə biləsən. Yalnız o zaman öyrənilən bilik sahibinə yar olar. Əks halda yükə dönər:

Elm qəlbə əks edərsə, sahibinə yar olur,
Yalnız qəlibdə qalarsa, sahibinə bar olur

Ə.Bəhmənyar insan zəkasına yüksək qiymət verirdi. Ancaq zəka sayəsində insan predmet və hadisələri dərk edə bilər. Biliyə yol xeyirxahlığa və xoşbəxtliyə yol deməkdir. İnsanın bilik səviyyəsi, onun artması insanın əxlaqına, təbii halına təsir edib onu dəyişdirə bilər. İnsan öz ömrünü bilik mənimsəməyə həsr etməlidir, nəinki var- dövlət toplamağa; Var dövləti itirmək olar, amma ağıl, bilik insanın ən etibarlı müdafiəçisi, ən yaxın dostudur.

Əbu Reyhan Biruni elmin rolunu həmişə ön plana çəkir. O, hesab edir ki, cəmiyyətdə elmi biliklərin yayılması və gərgin əmək sayəsində xalq cəhalətdən və yoxsulluqdan xilas etmək olar. Elmi biliklər insanı nəcibləşdirir, onu xeyirxah və düşüncəli edir. Allah insanlara elm öyrənmək kimi əvəzsiz bir səadət bəxş etdi. Elmin nuru kor gözlərə şəfa gətirər, paslı qəlblərin pasını təmizlər, zülmət qaranlıqları aydınlığa çıxarar, insanı saflaşdırar və paklaşdırar, ona sonsuz qüvvə və əbədi səadət bəxş edər deyən Fərabəli insanlarda elm öyrənməyə həvəs yaradırdı. Nə qədər sağsan, uca yaradanın sənə verdiyi tükənməz elm və mərifət xəzinəsindən istifadə et, onu paslanmış dəmirə çevirərək, özünə qara torpaqlar altına aparma. Elmin ləzzəti ona çəkilən əziyyətdədir. Haqqı və həqiqəti araşdırma zövqündən yüksək zövq ola bilməz. O, biliyin insanları düz yola istiqamətləndirməsinə inanırdı.

İbn Sina böyüyən nəslin elmi dünyagörüşünün formalaşmasına böyük əhəmiyyət verirdi. Ona görə onların elmi biliklərə yiyələnməsini şərt sayırdı. O, yazırdı ki, elm genişdir, onun hüdudları sonsuzluq hüdudlarında itib-batır. Elmi bilikləri dərinləndirən öyrənmək və ümumiləşdirmək lazımdır. O, xüsusilə gəncləri elmləri səylə öyrənməyə, kamilliyə can atmağa çağırırdı. İbn Sinaya görə, elm insanlara və insanlığa xidmət etməlidir.

N.Gəncəvi elmi düşüncə sahiblərini ən yüksək mənəvi, qüdrətli, ən üstün şəxsiyyət kimi göstərir:

Bilik öyrənməyi ar bilən hər kəs
Dünyada mərifət qazana bilməz
Qüvvət elmdədir başqa cür heç kəs,
Heç kəsə üstünlük eyləyə bilməz

S.Şirazi elmi dünyagörüşü tərbiyə ilə, insanıyyətə vəhdətdə götürür, yaradıcılıq məhsulu olmayan alimləri barsız ağacla müqayisə edirdi. O göstərirdi ki, elmi mənimsəmək azdır, onu həyatda tətbiq etmək də vacibdir. Əks halda insan birtərəfli inkişaf edər və cəmiyyətə faydası az olar. Oxuduğuna əməl etməyən alim məşəl gəzdirən kora bənzər. Elm əqidəli olmaq üçündür, dünya malı yığmaq üçün yox.

N.Tusi elmi hikmətin tərkib hissəsi hesab edir. Elm – varlıqların həqiqətən necə olduqlarını düzgün təsvir etmək, insanın yaradıcı ağılı və sağlam düşüncəsi dairəsində onun xüsusiyyət və keyfiyyətlərini kəşf etməkdir .

M.Hadi elmsiz, mərifətsiz nadanları cəmiyyət üçün əngəl hesab edir, bu bədbəxtliyin aradan qaldırmasını elmi dünyagörüşə yiyələnməkdə görürdü:

Elmin, hünərin, mərifətin varsa buyur, gəl
Yoxsa, bu həyat aləminə olma bir əngəl
Ərbabi- kəmalın yeridir bil ki, bu meydan,
Bədbəxt yaşar torpağın üstündəki nadan.

Beləliklə, elmi dünyagörüşün nə olduğunu, müxtəlif zaman kəsiyində elmi dünyagörüşü haqqında söylənilən ibrətamiz fikirləri gənc nəsllə lazımi şəkildə çatdırılmalı ki, dövlət və cəmiyyət üçün yararlı və istedadlı kadrlar yetişdirə bilsin.

**SEVGİ, TƏLƏB, HÖRMƏT, SƏBR - PEŞƏKAR İBTİDAI SINIF
MÜƏLLİMİNƏ MƏXSUS ETİK XÜSUSİYYƏT KİMİ**

Aygün AĞAYEVA

Bakı Slavyan Universiteti
aygun_agayeva_2017@mail.ru
AZƏRBAYCAN

Məktəbin əsas simalarından biri olan müəllim gənc nəslin təlim-tərbiyəsi kimi vacib, mürəkkəb bir işi yerinə yetirməyə, şagirdləri müasir cəmiyyətin tələblərinə uyğun hərtərəfli inkişaf etdirməyə çalışır. Müəllimlik peşəsi şərəfli, məsuliyyətli və çətin peşədir. Bu sənətdə ibtidai sinif müəlliminin yeri özünəməxsusdur. İbtidai sinif müəllimi elə bil şəxsiyyət olmalıdır ki, o yalnız şagirdlərinə deyil, ətrafındakı bütün insanlara, cəmiyyətə nümunə olsun.

Hər bir ibtidai sinif müəllimi öz fəaliyyətində peşəkar olmağa çalışır. Müasir ibtidai sinif müəllimi ustad, intellekt, psixoloq, sosioloq, texnoloq, təşkilatçı, yenilikçi, həvəsləndirici dost olarsa, peşəsində yüksək müvəffəqiyyət əldə edəcəkdir. Onun şagirdləri ilə münasibəti həqiqi, canlı, sağlam əxlaqa əsaslanmalıdır.

Hər bir peşədə müvəffəqiyyətin əsas şərti peşəyə sevgidən başlayır. Müəllim də ilk növbədə peşəsini sevməlidir. Müəllim öz peşəsinə olan sevgisi şagirdlərinə olan sevgisi ilə vəhdət təşkil etməlidir. L.Tolstoy yazmışdır: “ Əgər müəllim yalnız işini sevirsə, o, yaxşı müəllim olacaqdır. Əgər müəllim ata-anası kimi yalnız uşaqları sevirsə, o, əvvəlkindən də yaxşı müəllim olacaqdır. Əgər müəllim həm peşəsini, həm də şagirdləri sevirsə, o, əsl müəllimdir”. Müəllimin şagirdlərlə münasibətini valideyinlərin uşaqlarla münasibətilə müqayisə etmək olar. Buradan uşaqlara məhəbbətin müəllim üçün ən vacib kateqoriya olmasının səbəbi aydın olar.

Müəllim öz sevgisini işində daim göstərməli, şagirdlər də onu duymalıdır. Bunun üçün müəllim birinci növbədə şagirdləri olduğu kimi qəbul etməli, onları dinləməyə, anlamaya çalışmalıdır. Şagirdləri “əlaçılar”, “avaralar”, “çətin tərbiyə olunanlar”, “normallar”, “tənbəllər” və s. kimi suni şəkildə qruplara bölməməli, onların taleyi ilə daim maraqlanmalıdır. Əks təqdirdə o, şagirdlərin daixili dünyasına nüfuz etmək də çətinlik çəkəcəkdir.

Müəllim şagirdlərinə olan sevgisini yalnız söz vasitəsi ilə deyil, vizual və kinestetik formada da göstərə bilər. Vizual forma dedikdə, gözlər vasitəsilə ifadə edilən sevgi nəzərdə tutulur. Bu zaman şagird müəlliminin onu necə sevdiyini gözlərinin ifadəsindən başa düşür. Müəllimin sevgi dolu baxışları şagirdi ruhlandırır, fərəhləndirir, təhlükəsizlik hissini möhkəmləndirir və ən önəmlisi özünə, öz gücünə inam yaradır.

Kinestetik forma şagirdə fiziki cəhətdən toxunmaqla yaradılan ünsiyyətdir. Bu zaman müəllim məhəbbətini onun əlindən tutmaq, başını tumarlamaq, nəvaziş göstərməklə bildirir. Ünsiyyətin bu forması şagirdlərin yaş, fərdi xüsusiyyətlərindən, vəziyyətindən asılı olaraq dəyişə bilər.

Şagirdlərini sevən həqiqi müəllim onları həyata hazırlamalı, qarşılarına qoyduqları məqsədlərinə çatmağa çalışmağı, həsas olmağı, gözəlliyi sevməyi və duymağı, xeyirxahlığı öyrətməlidir. Müəllim bu xüsusiyyətləri yalnız izah etməklə kifayətlənməməli, bunların həyatda ən vacib xüsusiyyətlər olduğunu dərk etmələrinə və həqiqi insanlığın bunu həyata tətbiq etməkdə olduğunu başa düşmələrinə çalışmalıdır. Həqiqi məhəbbət, diqqət pedaqoji fəaliyyətdə müsbət əxlaqi keyfiyyətlər formalaşdırmağa yönəldilmiş peşə tələbkarlığı ilə birləşdirilməlidir. Tələbkarlıq ədalətlik və şagird şəxsiyyətinə hörmət əsasında olmalıdır. Hər bir tələb məqsədyönlü, real, aydın, yerinə yetirilməsi mümkün olmalıdır. Müəllim öz tələblərini qısqıra-qısqıra, tez-tez söyləməməli, səində amirlik, hökmetmə çalarları olmamalıdır. Tələblərini nəzakətlə, hörmətlə söyləməlidir. Lazımlı, məntiqli, düzgün, daim təkrarlanan tələblər şagirdləri müəyyən bir həyat tərzinə alışdırır.

Müəllim şagird şəxsiyyətinə hörmət etməli, onun ləyaqətini qorunmalıdır. Bəzi müəllimlər düşünür ki, yalnız yaxşı oxuyan şagirdlər onların hörmətinə layiqdirlər. Bununla da həm özlərinə zərər vurur, həm də digər şagirdlərlə əlaqələrini itirirlər. Halbuki, bir çox hallarda diqqət, ədalətli tələbkarlıq, şagird şəxsiyyətinə hörmət müəllimə şagirdin təlim müvəffəqiyyətini yüksəltməkdə, ən vacibi həqiqi şəxsiyyət tərbiyə etməkdə kömək göstərə bilər. Şagirdin nəyisə bilməməsi və ya bacarmaması təbiidir, bu onun hüququdur. Buna görə də müəllim şagirdinin bilik səviyyəsinin aşağı

olmasına da hörmətlə yanaşmalıdır. Əgər müəllim şagirdinin zəif mənimsəmə tərzinə rişxəndlə yanaşmırsa, əmr və tələb etməzdən əvvəl, tələbi yerinə yetirməyin vacibliyini izah etməyi, məsləhət verməyi bacarırsa, onda şagird düzgün təşkil olunmuş təlim-tərbiyə prosesində bütün qaydaları öyrənməyə çalışacaqdır. Pedaqoji təcrübələr göstərir ki, zəif oxuyan lakin mənəvi cəhətdən nümunəvi olan şagirdlər az deyil. Əsl peşəkar müəllim bu keyfiyyətləri görməyi bacarmalı, nəzərə almalı, şagirdi yaxşı işlər görməyə həvəsləndirməlidir. Bu cür yanaşma şagirdə öz gücünə inam yaradacaq. Müəllim şagirdinə öz daxili aləmi olan şəxsiyyət kimi hörmət bəsləməlidir.

Müəllimin pedaqoji mərifətinin mühüm keyfiyyətlərindən biri səbrlilikdir. Hər bir insan səbrli olmağı istəyir, amma bunu hər kəs bacarmır. Səbr yalnız ağıllı insanların edə biləcəyi davranış, müsbət əxlaqi keyfiyyətdir. Səbrsizlik müəllim olan hər bir şəxsə uzaq olmalıdır. Əgər müəllimin düşüncəsinə, şüuruna acıq, hirs, əsəbilik, nifrət kimi mənfi keyfiyyətlər hakim kəsilirsə, onda o, şagirdin də zəkasını korlayır, zəhərləyir. Peşəkar müəllim daim mürəkkəb, çətin məqamlarda öz hisslərini ələ almağı, hisslərinə hakim olmağı, sakitləşməyi bacarmalıdır. Müəllimin etik xüsusiyyətlərindən biri də özünənəzarətdir. Daimi özünənəzarət insanda müxtəlif mürəkkəb situasiyalarda özünü təmkinli aparmaq bacarığını formalaşdırır. Amma bu o demək deyildir ki, müəllim ətrafda baş verənlərə, əxlaq normalarına əməl olunmamasına laqeyd yanaşmalıdır. Lazım gələrsə o, hirsinə də bilər. Emosional durumda düzgün qərar qəbul etmək çox çətindir, bu müəllimdən peşəkarlıq tələb edir. Bu zaman atılan səhv addım müəllimin nüfuzdan düşməsinə səbəb ola bilər. Dərsdə şagirdin müəllimi dinləməməsi, düzgün olmayan hərəkətləri, tez-tez və ya asta danışmağı, bir-biriləriylə dalaşmaqları, məktəbin avadanlıqlarına zərər vurmağı və s. onu əsəbləşdirən anlardır. Belə vəziyyətlər də müəllim səbrli, təmkinli olmağa, özünü idarə etməyə, həmin şagird haqqında düzgün qərarlar qəbul etməyə çalışmalıdır.

Beləliklə deyə bilərik ki, peşəkar müəllim yüksək savada malik şəxsiyyət olmaqla yanaşı, eyni zamanda müəllim-şagird münasibətlərini də düzgün qurmağı bacarmalıdır.

MÜƏLLİM-ŞAGİRD ƏMƏKDAŞLIĞINDA MÜƏLLİM ŞƏXSİYYƏTİ AMİLİ

Göyçək EMİNLİ-ALLAHVERDİYEVA

Qafqaz Universiteti
geminli@qu.edu.az
AZƏRBAYCAN

Müvəffəqiyyətli inkişafın əsasını bilik təşkil edir, onun yaradıcısı, daşıyıcısı və tətbiq edicisi isə insandır- Müəllimdir. Bəs əsl müəllim kimdir? Əsil müəllim- vətəninə, xalqını sevən, peşəsinin məsuliyyətini dərindən dərk edən, yüksək mənəvi hisslərə malik olan, əxlaqlı, geniş dünyagörüşlü, öz ixtisasında dərin biliyə malik olan bir şəxsiyyətdir.

Xalq arasında belə bir fikir mövcuddur ki, müəllim dəyişəndə cəmiyyət də dəyişir. Bu, onunla bağlıdır ki, insanların fikir və düşüncələrinin, həyata baxışlarının formalaşmasında, dəyişməsinə müəllim şəxsiyyəti müstəsna rol oynamaqla bütün cəmiyyətin şüurunda dəyişiklik yaratmaq gücünə malikdir.

Müəllim peşəsinə digərlərindən fərqləndirən daha bir cəhət ondan ibarətdir ki, bütün insanlar müəllimdən öyrənirlər. Elə bir insan tapılmaz ki, onun müəllimi olmasın. Dünyanı dəyişən, idarə edən, tarixi yaradan dahi şəxsiyyətləri də müəllim hazırlamışdır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, müəllimlik yeganə peşədir ki, həyatda onun heç bir alternativi yoxdur.

Müəllimin əlində digər peşə sahiblərindən heç birində olmayan həyatın dərk edilməsi və biliklərin əldə olunması yolunda öz şagirdi ilə yanaşı getmək, onunla bərabər öyrənmək və kamilləşmək kimi bir imkan vardır.

Müəllim tək-cə bilik verən deyil, həmçinin o biliyə doğru gedən, yolu şagirdlərə göstərən bir liderdir. Yaxşı müəllim-lider yaxşı şagird hazırlayar. Fars atalar sözündə deyildiyi kimi "Ağac və müəllim öz barı ilə tanınar". Müəllimin barı-meyvəsi yetişdirdiyi bilikli, savadlı, vətənpərvər şagirdləridir.

Müəllim həm təhsil verən, həm də tərbiyə edən bir şəxsdir. Müəllimin vəzifəsi həm rəngbərəng, həm də məşəqqətlidir. Rəngbərəngdir, çünki o təlim prosesində bəzən qayğıkeş bir ana, bəzən sərt bir ata, bəzən usta bir drijor, bəzən mahir bir lider, bəzəndə qorxmaz, mərd bir əsgər rolunu daşıyır. Məşəqqətlidir, çünki müəllim də bir insandır və onun millətin və dövlətin parlaq gələcəyini formalaşdırmaq kimi böyük və müqəddəs bir vəzifəsi var.

Müəllim bir şəxsiyyət kimi hər zaman hər bir şagirdin həyatında önəmli rolə malik olur. Hər kim ki, öz uşaqlıq illərinə, məktəb həyatına qayıtsa sevinərək və bəzən də kədərlənərək xatırladığı, onun yaddaşında silinməz izlər qoyan bir müəllimini xatırlayacaq. Müəllimin şagirdlərin yaddaşında qoyduğu bu silinməz izlər bəzən xoş, bəzən isə əksi ola bilər. Müəllim-şagird arasında baş verən hər formada münasibət şagirdin şəxsiyyətinə, inkişafına təsir edir. Müəllimin şagirdə olan biganə münasibəti şagirdi özünə qapalı, utancaq, qorxaq və s. bir şəxsiyyətə çevirir.

Pedaqoji ədəbiyyatlardan da məlum olduğu kimi insanın bir şəxsiyyət kimi formalaşmasında mühitin rolu danılmaz faktır. İnsan dünyaya gəldiyi gündən müxtəlif mühitlərin təsirinə məruz qalmışdır. Görkəmli pedaqoqlar və mütəfəkkirlər şəxsiyyətin inkişafında və formalaşmasında tərbiyənin önəmini də vurğulamış və bu prosesdə tərbiyənin vacib bir faktor olduğunu qeyd etmişlər. S.Ə.Şirvaninindiyi kimi “... ki, nə qədər olsa şəxs naqabil. Tərbiyə ilə yenə olur kamil”.

Şəxsiyyəti formalaşdırən amilləri qeyd etdik, mühit və tərbiyənin önəmini də vurğuladıq, lakin belə bir sual ortaya çıxır ki, insan tərbiyəni özümü əldə edir, yoxsa mühitmi insanı formalaşdırır? Bu sualın cavabı isə çox asandır. Əslində mühit insanı formalaşdırır, o mühidə olan “şəxslər” insanı bir şəxsiyyət kimi formalaşdırır.

İnsan doğulduğu andan tərbiyəyə möhtacdır və insanın doğulduqdan sonra qarşılaşdığı ilk mühit ailə mühitidir və bu mühidə onu tərbiyə edən “şəxslər” isə valideynləri, yəni ata və anasıdır. İnsanın qarşılaşdığı və həyatında önəmli rol oynayan mühit isə məktəbdir və bu mühidə insanın-şagirdin qarşılaşdığı tərbiyə edən “şəxslər” isə müəllimləridir. Müəllim şagirdi tərbiyə edən, şəxsiyyət kimi formalaşdırən ikinci önəmli varlıqdır.

Məktəb mühitində tərbiyə öz-özünə formalaşmır, tərbiyə müəllim-şagird ünsiyyəti, münasibəti və əməkdaşlığı prosesində formalaşır. Məktəb mühitində tərbiyə işi daha çox dərslər prosesində həyata keçirilir. Şagirdin həm təlimdən, həm də tərbiyədən sıxılmaması üçün müəllim dərslər prosesində bir çox xüsusiyyətləri nəzərə almalıdır. Pedaqoji ədəbiyyatda qeyd edildiyi kimi “Dərsin səmərəsi onun emosional mühiti ilə sıx bağlıdır: mənfi emosiyalar (qorxu, inamsızlıq, kədər və s.) şəraitində keçən dərslər cansıxıcı, yorucu və səmərəsiz olur. Dərsdə müəllim və şagirdlər arasında qarşılıqlı hörmət, inam, pedaqoji əməkdaşlıq, xoş əhval-ruhiyyə, müsbət zehni hisslər (şadlıq, təlim sevinci, inam, təəccüb və s.) hakim olmalıdır.” Yəni dərslər prosesini müəllim qurarkən həm təhsil verən, həm də tərbiyə edici funksiyası daşdığı unutmamalıdır. Təlim prosesində şagird müəllimin tərbiyə edici funksiyasını daşdığı tam dərk etmir. Onun düşüncəsində müəllim sadəcə təhsil verən bir qüvvədir. Ancaq müəllim-şagird arasında yaranan münasibətlərdə müəllim daha çox tərbiyə edici funksiyaya daşıyır.

Müəllim-şagird əməkdaşlığı da bu tərbiyə edici münasibətin ayrılmaz bir hissəsidir. Psixoloji cəhətdən müəllim-şagird əməkdaşlığını təhlil etsək müəllimin şagirdlə bərabər hüquqlu statusda dayanması şagirdə özünə inam artırır və şəxsiyyət kimi inkişafını sürətləndirir.

Pedaqoji prosesin keyfiyyətli olması üçün dərslər prosesində müəllim şagird-əməkdaşlığının qorunması və həyata keçirilməsi vacibdir. Əməkdaşlıq edilən siniflərdə təlimə maraqlı yüksək səviyyədə olur və müəllim sinfin idarəsi işində çox çətinlik yaşamır.

Müəllim şagird əməkdaşlığının səmərəli olması üçün və şagirdin şəxsiyyət kimi formalaşmasında müəllim-şagird arasında olan ünsiyyətin önəmi çoxdur. Hətta ən vacib məsələdir də deyə bilərik. Pedaqoji ədəbiyyatda müəllim-şagird arasında baş verən qarşılıqlı ünsiyyəti aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmışdılar :

“Şagirdlərlə qarşılıqlı ünsiyyətin səmərəliliyinə görə müəllimləri şərti olaraq 4 qrupa bölürlər; I qrupa şagirdlərlə daima ünsiyyətdə olan müəllimləri aid etmək olar. Bu cür müəllimlər dərslə təlimlə bağlı məsələləri həll edərkən şagirdlərlə ünsiyyətdə olmaqla kifayətlənmirlər. Onların şagirdlərlə ünsiyyəti şagird həyatının bütün sahələrini əhatə edir. Bu cür ünsiyyət öz səmərəliliyi, şagirdlərə inamı ilə fərqlənir.

II qrupa şagirdlərə hörmətlə yanaşan və şagirdlərdə onlara qarşı dərin inam və etimad mövcud olan müəllimlər təşkil edir.

III qrupa daxil olan müəllimlər şagirdlərlə yaxın ünsiyyət saxlamağa cəhd göstərir, bu cür ünsiyyətə can atırlar. Lakin bu cür ünsiyyətə nail ola bilmirlər. Ünsiyyətə cəhd göstərməsinə baxmayaraq, şagirdlər onlara inanmadıqlarına görə qarşılıqlı ünsiyyətə baş tutmur.

IV qrupa malik olan müəllimlər şagirdlərlə ünsiyyətə can atmadıqları kimi, dərs dedikləri şagirdlər də onlarla yaxın ünsiyyət onlarla məsləhətləşməyə meyl göstərmirlər.”

Son olaraq fikrimizi İmmanuel Kantın sözləri ilə yekunlaşdırmaq istəyərdik *“Əgər günlərin bir günü bizim tərbiyəmizlə yüksək varlıq məşğul olsa, onda həqiqətən insanın nəyə qadir olduğu məlum olar”*. O yüksək varlıq **MÜƏLLİMDİR!**

YENİYETMƏLƏRİN DEVIANT DAVRANIŞINA MEDIANIN TƏSİRİ

Dürdanə ƏLİYEVƏ

Bakı Slavyan Universiteti
durdane.eliyeva.00@mail.ru
AZƏRBAYCAN

Yeniyyətə yaşı 10-11 və 14-15 yaşları əhatə edir. Bu yaş dövründə onlarda aparıcı fəaliyyət növü olan intim-şəxsi ünsiyyətlə yanaşı təlim, idman, ictimai-təşkilati, bədii, əmək fəaliyyəti də xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, bu ictimai-faydalı fəaliyyət növlərindən istifadə etməklə yeniyyətəmələrdə sosial cəhətdən əhəmiyyətli işlərdə şüurlu olaraq iştirak etmək meyli yaranır. Beləliklə, onlar müxtəlif qruplarda (ailə, məktəb, kənar dostlar) qəbul olunmuş qarşılıqlı münasibət normalarına uyğun ünsiyyət yaratmağı öyrənir, onlara uyğun davranış hərəkətlərinə yiyələnir. Yeniyyətə yaş dövrü həm uşaqlıq, həm də gənclik dövrünün xüsusiyyətlərini özündə əks etdirdiyindən bu dövr həssas dövrlərdən sayılır. Yeniyyətəmələrin yaş dövrünün xüsusiyyətlərindən asılı olaraq bu yaş dövründə deviant davranış özünü göstərir. Deviant davranış əxlaqi, hüquqi davranışlardan kənara çıxan davranışdır. Yeniyyətəmələrin deviant davranışını şərtləndirən müxtəlif amillər var. Evdən, ailədən, məktəbdən və öz ətrafının, dostlarının təsiri, ailədə, tədris müəssisələrində yeniyyətəmələrin tərbiyəsində yaranan boşluqlar və yeniyyətəmənin öz fərdi xüsusiyyətləri təsir göstərir. Onun cəmiyyətdə özünəməxsus yer tutma istəyi, özünü göstərmə, sözlərinin kəsərinin olmasını sübut etmək istəyir, bu zaman isə ailədə və məktəbdə bu yaxşı qarşılanmır. Çünki yeniyyətəmə ailədə valideyn üçün hələ uşaq, məktəbdə isə müəllim üçün şagirdir. Bunu qəbul etmədikdə isə dərstdən yayımlar, evdən qaçmalar, referent qruplarına qoşulma və s. kimi hallarla rastlaşmaq olur. Qeyd etdiyimiz kimi, deviant davranışın bir çox səbəbləri vardır ki, bunlardan biri də medianın təsiridir.

Media nümayəndələrinin aqressiyanı və zorakılığı təqdim etmək forması, əlavə etdiyi şərhlər, hətta intonasiyası, həmçinin intihar hallarını, cinayətləri, ailə problemlərini ortaya qoyması yeniyyətəməyə neqativ təsir bağışlayır. Narkotikdən istifadə edilməsi, qadınlara qarşı hörmətsizlik halları, müəllimin şagirdi döyməsi, uşaqların evdən qaçması və s. bu kimi halların işıqlandırılması yeniyyətəmələrdə oxşar davranışlar formalaşdırır.

Yeniyyətəməlik dövrünün xüsusiyyətləri ilə əlaqədar olaraq yeniyyətəmələr özlərini bənzətmək üçün daima yeni obrazlar axtarırlar. Elə bu axtarışlar zamanı yeniyyətəmənin “köməyinə” media gəlir. Yeniyyətəmənin fantaziyasında yaratdığı obrazların formalaşmasında qəzetlər, televiziya, daha çox isə internet vasitəsi ilə yayımlanan xəbər portalları əsas rol oynayır. Məlumdur ki, müasir dövrdə yeniyyətəmələrin əksəriyyəti demək olar ki, qəzet oxumurlar. Daha çox informasiyanı internet və televiziya vasitəsilə əldə edirlər. Hansısa bir xəbər portalı yayımladığı xəbərləri müəyyən bir ideologiyanın təsiri altında yayımlayır və şərhlər bildirir. Bu isə hələ tam formalaşmamış və həyatda tam mövqe tutmayan yeniyyətəmələrdə müxtəlif münasibətlər formalaşdırır. Belə təsir gənc yeniyyətəmə həyatında qeyri-adi psixoloji problemlər və rahatsızlıqlar təqdim edir.

Yeniyyətəmələr gün boyu “Facebook”, “Twitter” və çoxlu sayda xəbər portallarından istifadə edir. Bu zaman həm sərhəd daxilində, həm də sərhəddən kənar xəbərlər ilə tanış olur. Bilirik ki, son zamanlar demək olar ki, hər gün xəbər portallarında hansısa bir cinayət, oğurluq halları, intihar məsələləri, evdən qaçanlar, məktəblərdə baş verən hadisələr haqqında məlumatlar yayılır. Yaxın keçmiş üçün məktəblərimizin birində müəllimin şagirdi döyməsi və bunu digər şagird yoldaşı

tərəfindən çəkilərək internetdə yayımlaması cəmiyyətə, əsasən də yeniyetməyə böyük təsir etdi. Bu videogörüntülər haqqında neqativ fikirlər müxtəlif yazılar dərc olundu. Əlbəttə, bu hal qəbuledilməz haldır. İlk olaraq, video çəkiliş edən şagirdin əlində telefon olması qəbuledilməzdir. İkincisi isə bu video vasitəsi ilə şagirdlərin, yeniyetmələrin məktəbdən uzaqlaşmaq fikirləri, müəllimə qarşı mənfi münasibətin formalaşması halları biruzə verə bilər.

Dərsləndirən vaxtlarda, istirahət günlərində yeniyetmələr vaxtlarının çoxunu televizor qarşısında keçirirlər. Onlar filmlər izləyir, xəbər portallarına baxır, tok-şoular izləyirlər. Filmlərin özlərində belə yeniyetmələrin deviant davranışına təsir edəcək epizodlar olur. Əksər filmlərin məzmunu hətta yeniyetmə davranışına təsir edir. Uzun zamanlardır əksəriyyətin sevimlisi olan “Kurtlar Vadisi” filminin timsalında fikrimizi çatdırmaq. Bu film hamının, eləcə də yeniyetmələrin marağına səbəb olmuşdur. Bu filmdə aqressiya, ölüm anları, narkobaronlar, qaranlıq dünyanın gözəgörünməyən bir çox cəhətləri açıq göstərilirdi. Özlərini kiməsə bənzətməyə çalışan və yeni obrazlar axtaran yeniyetmələr özləri üçün öz obrazlarını müəyyən etmiş olurdular. Həmçinin, digər proqramlar var ki, qadının zorakılığa məruz qalması, övladın valideyndən üz döndərməsi, valideynin öz övladından imtina etməsi, uşaqların evdən qaçması, özlərindən sonra sadəcə bir məktub buraxdıqları intihar halları və onların səbəblərinin araşdırılaraq göstərilməsi, cinayət işlərinin baş vermə səbəbləri və cinayətin bütün detalları ilə təqdim etməsi və s. hallar yeniyetmələrin psixologiyasına birbaşa təsir edir. Artıq yeniyetmə öz təsdiqini tapmaq üçün evdən qaçır, ya da intihar edir. O düşünür ki, intihar etməklə artıq öz təsdiqini tapmış olacaq.

Qeyd edək ki, yeniyetmələrin televiziya, internetə meyilli olmalarının bir çox səbəbləri vardır. Bu səbəblərdən biri elə yeniyetmələrin asudə vaxtlarının düzgün təşkil edilməməsidir. Asudə vaxt problemi həm məktəb rəhbərlərinin, həm də ailənin əsas diqqət etməli olduğu məsələlərdəndir. Yeniyetmələrin dərsləndirən vaxtlarda bir məşğuliyyətləri olmadığı zaman, internet, televiziya, virtual həyata daha çox meyilli olurlar. Bəzən valideynlərin əksəriyyəti, bu yaşda yeniyetmələri idmana, musiqiyə, rəqsə yönəldirlər. Bu işdə məktəb rəhbərləri, müəllimlər də yaxından iştirak etməlidir.

Yeniyetmələri internetdən, televizordan, kompüterdən tam uzaqlaşdırmaq da düzgün deyil. Sadəcə, həmin vaxtı məhdudlaşdırmaq olar. Onlar dünyaya açıq olmalıdırlar. Dünyada baş verən hadisələrlə tanış olmalı, müxtəlif ölkələrin təhsil sistemləri ilə, ölkəmizdə baş verən proseslərlə tanış olmalıdırlar. Ümumiyyətlə, yeniyetmələrin deviant davranışına medianın təsiri nəzərə alaraq, müəllim, məktəb rəhbərləri və ailələr başda olmaqla yeniyetmələrin deviant davranışına qarşı aparılan tərbiyə işinin nələrdən ibarət ola biləcəyi mövzusunda media və təhsil ilə əlaqədar digər qurumların iştirakını zəruri edən birgə işlərin təşkilinin əhəmiyyətli olduğuna diqqəti yönəldə bilərik. Beləliklə, media, yalnız reytingə əsaslanmamalı, cəmiyyətdə baş verən hadisələrə, yeniyetmələrin, gənc nəslin psixi sağlamlığına, deviant davranışlarına biganə qalmamalıdır. Baş vermiş hər hansı bir hadisəni yayımlayan media orada müxtəlif neqativ fikirlərdən uzaq olaraq, hadisənin baş vermə səbəbləri və problemin həlli yollarını açıq göstərməsi, tərbiyələndirici məlumatlar yayımlaması məqsədəuyğundur. Yeniyetmə şəxsiyyəti, təkcə ailənin, məktəb rəhbərlərinin təsirindən deyil, oxuduqları, eşitdikləri hadisələrin təsirindən də məruz qalır. Bu baxımdan medianın yeniyetmənin cəmiyyətin layiqli üzvü kimi formalaşmasında böyük rolu vardır.

II SİNİFDƏ “TƏQVİM” MÖVZUSUNUN İTERAKTİV METODLA TƏDRİSİ

Xavər ƏLİZADƏ

ADPU

arслан_мustафа34@bk.ru

AZƏRBAYCAN

Standartlar: 5.1.1. Məlumatları toplamaq üçün suallar qoyur, onları cavablandırır və şərhlər verir.

Məqsədlər:

- Ayların adını və sırasını bilir;
- 1 ilin 12 ay olduğunu bilir;

- 1 ayın 30; 31 gün, fevral ayının 28;29 gün olduğunu bilir;
- Verilmiş tarixi təqvim üzərində qeyd edir;
- Təqvim üzərində müxtəlif məsələləri həll edir.

Hadisələrin ardıcılığını təqvimdə göstərə bilir.

İş formaları: Əməkdaşlıq, cütlərlə iş, böyük və kiçik qruplarla iş

İnteqrasiya: Ana dili (1.1.1, 1.2.1, 2.1.3)

Təchizat: Bir ilin təqvimi A4, və ya A3 formatda , 1 ayın təqvimi, iş vərəqləri , noutbuk, proyektor, riyaziyyat-2, təqvimə aid tapşırıqlar

Üsullar: Beyin həmləsi, klaster, müşahidə, müzakirə, modelləşdirmə, araşdırma, təqdimat.

DƏRSİN GEDİŞİ

1. **Sinfin təşkili** – 2 dəq.

2. **Motivasiya** – 3 dəqiqə :Uşaqlar bu gün cizgi filminin qəhrəmanları bizim qonağımız olacaq. Gəlin əvvəl onlara baxaq. (Ekranla Ələddin, Yasəmən və Cin gəlir)

Tədqiqat sualı: Təqvim necə qurulur? Ondan necə istifadə edirlər?

3. **Tədqiqatın aparılması** -10 dəqiqə:

2. Ekranla aprel ayının təqvimi gəlir. Üzərində araşdırma aparılır.

II. “Yay” qrupu . 1. Hər fəslə aid ayları araşdırıb altından düzün (cə.2).

III. “Payız” qrupu. 1. Günlərin sayına görə ayları düzgün qruplaşdırın.

IV. “Qış” qrupu. 1. Fəsiləri ardıcılıqla düzün

İlk Ay təqvimi Misirdə miladdan öncə III minillikdə tərtib edilmişdir. Miladdan öncə IX əsrdə aşşurlar, sonra isə yəhudilər həmin təqvimdən istifadə etmişlər. Bu təqvim sonralar Şərqi ölkələrində geniş yayılmışdır. Miladdan 2780 il öncə Misir kahinləri tərəfindən 365 gündən ibarət il təqvimi hazırlandı.

Müasir dövrdə təqvimin daha geniş yayılmış növü Günəş təqvimidir. İlk Günəş təqvimini qədim misirlilər yaratmışlar. Herodotun məlumatına görə Misirlilər ilin uzunluğunu müəyyən edə bilməmişlər (365, 25 günəş sutkası). Onlar təqvimə yaradarkən Günəşin nəzərdə tutduqları nöqtədən çıxması ilə Sirius ulduzunun (70 gecə yoxa çıxdıqdan sonra) görünməsi və Nil çayının daşqınlarının başlanmasının eyni vaxta düşdüyünə dair müşahidələrinə əsaslanmışdılar. Misir təqviminə əsasən il 365 gün, hər dörd ildən bir isə 366 gün hesablanırdı. İl dörd fəslə, 12 aya bölünürdü. Artıq qalan 5 gün isə ilahələrin şərəfinə bayram edilirdi. Ay təqvimi üzrə ilin uzunluğu 354 gecə-gündüzə bərabərdir. Ay təqvimi Günəş təqvimindən 11 güncə-gündüz qısadır. Fəsilərin hərəsi üç ay hesablanmış və bu bölgü, əsasən təsərrüfatla əlaqələndirilmişdir. Azərbaycanda xalq arasında fəsilələr belə səciyyələndirilirdi: yaz bitirər, yay yetirər, payız götürər, qış ötürər.

Ərəblər ilin başlanğıcı üçün Məhəmməd peyğəmbərin (s.ə.s.) Məkkədən Mədinə şəhərinə köçməsi (hicrət) gününü (miladi tarixlə 622-ci il 16 iyul) götürmüşlər. Müsəlman ölkələrində geniş yayılmış bu təqvim “hicri tarix” adı ilə məşhurdur.

1582-ci ildə Roma papası XIII Qriqori Günəş sistemli təqvimə daha da dəqiqləşdirdi. Qriqoriyan təqvimi adı ilə tarixə daxil olan bu vaxt hesablanmasına hər yerdə “yeni stil”, Yuli təqviminə isə “köhnə stil” deyildi. Hal-hazırda biz Qriqoriyan təqvimindən istifadə edirik. 1 il 12 ay; 1 il 365/366 gün olur. 1 ay 30/31 gün , fevral isə 28/29 gün olur.

M.: Uzun il neçə gündür?

Ş: Uzun il 366 gündür?

M: Qısa il neçə gündür?

Ş: Qısa il 365 gündür?

M: Uzun il neçə ildən bir təkrar olunur?

Ş: Uzun il 4 ildən bir təkrar olunur.

M: Hansı illər uzun il adlanır?

Ş: 4-ə tam bölünən il uzun il adlanır. Məs., 2012, 2016, 2020 və s.

M: Hansı il qısa il adlanır?

Ş: 4-ə tam bölünməyən illər qısa il adlanır. Məs., 2013, 2014, 2015, 2017 və s.

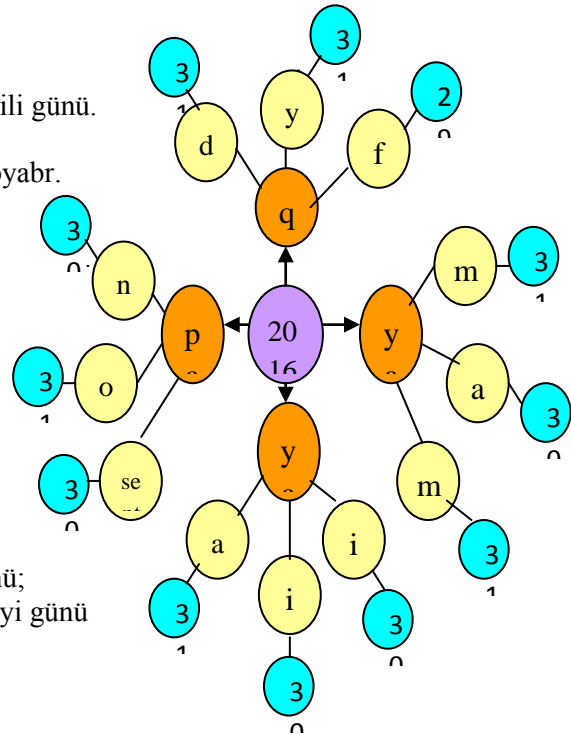
M: Uzun ildə hansı ay bir gün uzun olur?

Ş: Uzun ildə fevral ayı 1 gün artırılaraq 29 gün olur.

Gəlin indi də Yer kürəsi üzrə fəsilələrin və ayların düzülüş ardıcılığı ilə tanış olaq. Sonra məlumatın mübadiləsi və müzakirəsi keçirilir. Daha sonra oyunu keçirilir və məsələ həll edilir.

Dərsin bu mərhələsində tədqiqatdan alınan nəticələri ümumiləşdirmək, onların düşüncələrini inkişaf etdirmək məqsədilə aşağıdakı sualları verirəm:

- M: Siz bu gün nə öyrəndiniz?
 Ş: Bu gün “Təqvim”i öyrəndik.
 M: 1 il neçə aydır?
 Ş: 1 il 12 aydır.
 M: 1 il neçə fəsildir?
 Ş: 1 il 4 fəsildir.
 M: İldə hansı fəsillər var?
 Ş: Yaz, yay, payız, qış.
 M: Yaz fəslində hansı aylar var?
 Ş: Yaz fəslindəki aylar: mart, aprel və maydır.
 M: Bu aylarda olan tarixi günlər hansılardır?
 Ş: Bu aylarda olan tarixi günlər aşağıdakılardır:
 8 Mart – Qadınlar günü;
 20-24 Mart – Novruz bayramı;
 31 Mart – Azərbaycanlıların soyqırımını günü;
 9 May – Qələbə günü;
 28 May – Respublika günü.
 M: Yay fəslində hansı aylar var?
 Ş: Yay fəslindəki aylar: iyun, iyul və avqust.
 M: Bu aylarda olan tarixi günlər hansılardır?
 Ş: Bu aylarda olan tarixi günlər aşağıdakılardır:
 1 İyun – Uşaqların beynəlxalq müdafiəsi günü;
 15 İyun – Milli qurtuluş günü;
 26 İyun – Silahlı qüvvələr günü
 1 Avqust – Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili günü.
 M: Payız fəslində hansı aylar var?
 Ş: Payız fəslindəki aylar: sentyabr, oktyabr və noyabr.
 M: Bu aylarda olan tarixi günlər hansılardır?
 Ş: 15 Sentyabr – Bilik günü;
 21 Sentyabr – Beynəlxalq sülh günü;
 5 Oktyabr – Müəllimlər günü
 18 Oktyabr – Dövlət müstəqilliyi günü;
 12 Noyabr – Konstitusiyaya günü;
 17 Noyabr – Milli dirçəliş günü
 M: Qış fəslində hansı aylar var?
 Ş: Qış fəslindəki aylar: dekabr, yanvar və fevral.
 M: Bu aylarda olan tarixi günlər hansılardır?
 Ş: Bu aylarda olan tarixi günlər aşağıdakılardır:
 12 dekabr – Ulu öndər Heydər Əliyevin anım günü;
 31 Dekabr – Dünya azərbaycanlılarının həmrəyliyi günü
 1-2 Yanvar – Yeni il bayramı;
 20 Yanvar – Ümumxalq hüzn günü;
 21 fevral – Ana dili günü;
 26 fevral – Xocalı faciəsinin anım günü.
7. Yaradıcı tətbiqetmə - 5 dəq.

1. Aşağıdakı cədvəli doldurmaqla aprel ayının təqvimini hazırlayın.

Bazar ertəsi	Çərşənbə axşamı	Çərşənbə	Cümə axşamı	Cümə	Şənbə	Bazar

2. Şaxələndirmə (Klaster) üsulu ilə 2016-cı ili sxematik xəritə şəklində təsvir edin.

8. Qiymətləndirmə və refleksiya – 3 dəq.

9. Evə tapşırıq - 2 dəq.

1. Kosmonavtika gününə neçə gün qaldığını təyin edin.

2. Şaxələndirmə üsulu ilə 2017-ci ili sxematik xəritə şəklində təsvir edin.

DİPLOMATİK YAZININ SƏMƏRƏLİ TƏDRİSİNDƏ VACİB AMİLLƏR: ŞƏXSİ MÜRACİƏTNAMƏ VƏ NOTALARIN DÜZGÜN YAZILMA QAYDALARI

Gülnarə HACIYEVA

Azərbaycan Dillər Universiteti

gulu_13@yahoo.com

AZƏRBAYCAN

Rəsmi diplomatik yazışmalar da dünyada ölkələr arası rəsmi, ictimai, siyasi və iqtisadi əlaqələrin təşkili üçün ən vacib element olub və bugün də olmaqdadır. Diplomantik yazışmaların düzgün tərtib olunması məhz qurulmaqda olan rəsmi işgüzar münasibətlərin uğurlu təməlinin qoyulmasını və sonrakı davamlı inkişafını müəyyənləşdirir. Gələcəyin diplomatları kimi ixtisaslaşmış tələbələr üçün də məhz Diplomantik İngilis dili bilik və bacarıqlarından səmərəli istifadə edərək formal diplomatik sənədləri yazma bacarığına malik olmaları çox vacibdir. Müasir diplomatik təcrübədə rəsmi diplomatik yazı növlərinə əsasən rəsmi diplomatik məktublar, şəxsi müraciətnamələr, şəxsi nota, üçüncü şəxs adından rəsmi nota, memorandum və digərləri daxildir.

Rəsmi diplomatik yazı nümunələrinin növündən asılı olmayaraq strukturunu və mətnini düzgün tərtib etmək kifayət qədər diplomatik dil bacarığı tələb edən prosesdir. Bu zaman ünvanlayan şəxs aşağıdakı faktorları nəzərə almağı vacibdir: 1. ictimai rəyi; 2. tanışlıq dərəcəsi, münasibətlərin xarakterini; 3. vəziyyətin rəsmiliyini (qeyri-rəsmiliyini); 4. etiket qaydalarını.

Bundan savayı, onların düzgün tərtibi qaydalarının tədrisi zamanı onlar arasındakı oxşar fərqli cəhətlərin müəyyən edilməsi və hər bir növə aid leksik xüsusiyyətlərin geniş təhlili bu prosesin səmərəli həyata keçirilməsini mümkün edir.

Müasir diplomatik təcrübədə ən çox rast gəlinən rəsmi diplomatik yazı nümunəsi olan *şəxsi müraciətnamələr* öz formal parametrlərinə görə şəxsi notalar sırasına aid edilir. Lakin müraciətnaməni göndərən və ünvanlanan şəxsin xüsusi mövqeyinə, və sənədin əhəmiyyətlik dərəcəsinə görə onlar diplomatik yazının ayrıca xüsusi sənəd növü kimi qəbul edilir. Bu kateqoriyaya dövlət başçısı, hökumət başçısı və xarici işlər nazirinin məktubları aid edirlər. Bu cür sənədlərdə protokol formulları müraciət və yekun komplimentdir. Bütün şəxsi müraciətnamələr və məktublar göndərən şəxsi imzasına malikdirlər. Bəzən şəxsi müraciətnamələri birinci şəxs adından rəsmi məktub adlandırırlar. O, yüksək keyfiyyətli yazı kağızında yuxarısında ünvan, tarix və *missiya başçısına* yaxud *xarici işlər nazirinə* ifadəsi ilə yazılır. Diplomantik nümayəndəlik başçısı adından xarici işlər nazirinə rəsmi məktub, bir qayda olaraq, **“Yours Excellency”** (Zati-Aliləri), yaxud bəzən sadəcə **“Sir/Madam”** (Cənab/Xanım) sözləri ilə başlayır. Sonra **“I have the honour [....]”** (Mən şərəf duyuram[...]) cümləsi ilə məktubun mətni təqdim olunur. Məktubun sonunda isə: (Zati-aliləri, firsətdən istifadə edərək, sizə dərin hörmət və ehtiram bəslədiyimə əmin olduğunuzu xahiş edirəm. *Yaxud: Zati-aliləri, sizə dərin hörmət və ehtiram bəslədiyimə əmin ola bilərsiniz.*) ifadəsi qeyd olunur.

Diplomatik yazının başqa bir növü olan və yuxarıda da qeyd etdiyimiz *Şəxsi nota* isə prinsipial məsələlərlə bağlı göndərilir və ya özündə hər hansı vacib hadisə haqqında informasiyanı ehtiva edir. Nota onu imzalayanın adından - birinci şəxs adından tərtib edilir və Hörmətli cənab Nazir (Səfir) müraciəti ilə başlayır. Sonra məzmun hissəsi başlayır. Nota şəxsi nota müəllifinin ehtiramını izhar edən kompliment, nəzakət formulu ilə bitir. Diplomatik praktikada bu növ nəzakət formulları da geniş yayılıb. Xarici işlər naziri, yaxud səfirinə: *Cənab Nazir, sizə dərin hörmət və ehtiram bəslədiyimə əmin olduğunuzu xahiş edirəm.* Elçiyə, işlər üzrə müvəkkilə: *Cənab işlər üzrə müvəkkil, sizə dərin hörmət və ehtiram bəslədiyimə əmin olduğunuzu xahiş edirəm.*

Üçüncü şəxs adından rəsmi nota formal nöqtəyi nəzərindən diplomatik missiyalar arasında standart ünsiyyət forması olduğundan verbal notalar kateqoriyasına aid edilə bilər. Verbal notalar şəxsi

notadan az, yaddaş qeydlərindən isə daha çox rəsmi səslənir. Müasir diplomatik təcrübədə verbal notalar çox təcili olmayan və ya diqqət yetirilməmiş məsələ haqqında xatırlatma funksiyasını yerinə yetirən imzasız rəsmi sənəddir. Verbal nota ümumən qəbul edilmiş beynəlxalq dildə milli gerblə bəzədilmiş rəsmi blankda, ünvanın göstərilməsi ilə çap edilir və aşağıdakı sözlərlə başlanır: “*The Embassy of presents its compliments to..... and has the honour to inform You/ draw Your attention to*” (Səfirlik... öz hörmətini ifadə edir və Sizi... məlumatlandırmaqdan... (yaxud) Sizin diqqətinizi ... çəkməkdən şərəf duyur.) Sonra notanın məzmununu gədir və sənəd aşağıdakı nəzakət formulu ilə bitir: “*The Embassy of avails itself of the opportunity to express its gratitude to.....*” (Səfirlik, fürsətdən istifadə edərək, öz dərin hörmətini bildirir.) Daha sonra göndərən şəxs/lərin inisialları, tarix qeyd olunur və möhür vurulur.

Memorandum hər-hansı məsələnin faktiki tərəfi ətraflı nəzərdən keçirilir. Bu memorandum şəxsi, yaxud verbal notaya əlavə, yaxud müstəqil sənəd ola bilər və şəxsən yaxud kuryerlə göndərilir. Gerbsiz nota kağızında çap edilir. Göndərişin nömrəsi, möhürü, yeri və tarixi göstərilir. Memorandumu çox vaxt ingiliscə *deduction (nəticə)* yaxud *note of motifs (motivlərin qeydi)* adlandırılırdılar. Mərkəzdə isə *memorandum* sözünün yazılması nəzərdə tutulur.

Bu diplomatik yazı növləri arasındakı oxşarlıqlar: hər bir sənədin növündən asılı olmayaraq tərkib hissələrinin eyni olması, müvafiq başlıqla başlaması və sonluqla bitməsi, məqsədin giriş cümlədə açıqlanması, əsas mövzunun mətn hissəsində detallı müzakirəsi, tələbələr üçün onları yazmağı nə qədər asanlaşdırsa da, onlar arasındakı mövcud olan fərqlər isə bu prosesi bir o qədər də onlar üçün çətinləşdirir. Bu səbəbdən tələbələr ilk olaraq hər bir sənədə xas fərqləndirici xüsusiyyətləri diqqətlə araşdırmağı və təhlil etməyi bacarmalıdırlar. Daha sonra müəllim onlar; daha sadə müxtəlif interaktiv tapşırıq növlərinə cəlb etməklə məsələni, təqdim olunan ayrı-ayrı salamlama və sonluqlara görə diplomatik sənədin növünü təyin etmək, və yaxud giriş cümlələri ilə yekun cümlələrini uyğunlaşdırmaq və s. vasitəsilə bu sahədəki biliklərini möhkəmlədir. Daha sonra isə müəllim onları yaradıcı tapşırıq növləri etməyə cəlb etməklə məsələni, verilən giriş cümlələrə uyğun yekun cümlələrin yazılması, qeyri-rəsmi üslubda yazılmış cümlənin düzgün diplomatik söz və ifadələrdən istifadə etməklə rəsmi üslubda təqdim olunması və s. vasitəsilə diplomatik yazı bacarıqlarını daha da inkişaf etdirə bilər. Belə ki, məşhur Amerikalı tənqidçi jurnalisti İsak Qoldberqin qeyd etdiyi kimi “Yaxşı diplomat ən pis şeyi belə ən gözəl etməyi və deməyi bacarmalıdır.” Bundan sonra, hətta müəllim müəyyən mövzular təqdim etməklə tələbələrin sərbəst şəkildə müxtəlif növ diplomatik yazı nümunələri yazmağına şərait yarada bilər və onların gələcəyin diplomatları kimi bir vaxtlar çətin, qeyri- mümkün görünən diplomatik yazı nümunələri yazmaq kimi qorxularını dəf etməyə şərait yaratmış olar.

Sonda bir daha vurğulamaq vacibdir ki, gələcəyin diplomatları kimi ixtisaslaşan tələbələrin müasir diplomatik təcrübədə daha çox istifadə olunan müxtəlif diplomatik yazı nümunələrinin düzgün tərtib olunma qaydalarını bilmələri və onların leksik xüsusiyyətlərini dərinlən mənimsəmələri olduqca vacibdir. Bu baxımdan Diplomantik Yazı dərslərinin səmərəli təşkili və tələbələrin müxtəlif diplomatik sənədlərin düzgün yazılması təcrübəsini artırması böyük əhəmiyyət kəsb edir. Xarici dil müəllimləri peşəkar şəkildə tələbələrə daha yeni və maraqlı yaradıcı tapşırıq nümunələrinə cəlb edərək bu prosesi onlar üçün asanlaşdırma bilər və onların gələcək diplomat karyeralarında daha inamlı və peşəkar olmalarına şərait yaratmış olurlar. Belə ki, Alman imperiyasının ilk kansleri Otto fon Bismark qeyd edirdi: “Hər zaman mədəni olun. Diplomantik yazın; hətta müharibə elan edərkən belə nəzakət qaydalarına əməl edin.”

DİNLƏMƏ MƏTNLƏRİ ÜZƏRİNDƏ İŞİN TƏŞKİLİNİN SƏMƏRƏLİ YOL VƏ VASİTƏLƏRİ

Nərgiz RAMİZZADƏ

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

nargizramizzadeh@gmail.com

AZƏRBAYCAN

Hər bir dövrün öz tələbi olduğundan qəbul olunmuş bir sıra qaydalara dəyişiklik etmək və onları təkmilləşdirmək zəruridir. Müasir təhsilin qarşısında duran vəzifə təlim prosesini sürətləndirməyi, intensivləşdirməyi tələb edir və bu baxımdan artıq ibtidai siniflərdən başlayaraq şagirdlər mürəkkəb situasiyaları təhlil etməyi, nəticə çıxarmağı bacarmalıdır.

Ənənəvi təlim zamanı müəllim bilikləri hazır şəkildə verən, şərh edən tərəf kimi, şagirdlər isə yeni məlumatı passiv şəkildə qavrayan tərəf kimi iştirak edirdi və əldə olunmuş məlumatları mexaniki əzbərləyirdi. Bu zaman qavranılan bilik, bacarıq və vərdislər real həyata da tətbiq edilə bilmirdi. Şagirdə özünə inam onda yaranır ki, onlara dərslərin təşkilində iştirak etməyə icazə verilir, öyrənmədə sərbəstlik verilir.

Motivasiya mərhələsində şagirdləri məhz dərslərin mövzusunu müəyyənləşdirməyə cəlb etmək lazımdır. Verilən tapşırıqlar elə olmalıdır ki, onların həlli şagirdlərin məntiqi, tənqidi, yaradıcı təfəkkürünü və elmi-tədqiqat vərdislərini inkişaf etdirməklə, onları qarşıya qoyulmuş məqsədə apara bilsin.

Amerika riyaziyyatçısı D.Poya sualları “yaxşı” və “pis” suallar kimi iki qismə bölür. Poya hansı ki, şagirdi düşünməkdən məhrum edir bunu “pis” sual, düşüncəsini istiqamətləndirən sualı isə “yaxşı” sual adlandırır. Dilin interaktiv təlimi zamanı şagirdlər “tədqiqatçı” rolunda çıxış etdiklərindən nəticəyə də özləri gəlmək istəyirlər. Ona görə də müəllim bildiyi, oxuduğu və qənaətə gəldiyi fikri şagirdlərə zorla qəbul etdirməyə çalışmamalı, onların özlərinin fikirlərinə hörmətlə yanaşmalı, əgər səhv nəticəyə gəliblərsə konkret nümunələrin köməyi ilə qənaətinə gəldikləri nəticənin səhv olduğunu dərk etmələrinə və düzgün nəticəyə doğru istiqamətlənmələrinə köməklik göstərməlidir.

Ana dili tədrisi prosesində verilən suallar şagirdi düşünməyə, axtarış aparmaya yönəldən yaradıcı suallar olmalıdır. Böyük alman şairi Höte yazır ki, ağıllı cavab almaq üçün ağıllı sual vermək lazımdır.

Biz yadda saxlamalıyıq ki, dil öyrənmək sadəcə nədənsə məlumat toplamaq deyil, bu həyatı bacarıqların bir hissəsidir. Şagird yalnız sözün ifadə etdiyi mənasını əzbərləməklə yadda saxlamamalı, onu leksikonunda özününkü etməyi, lazımi məqamda istifadə etməyi bacarmalıdır.

Elm və texnikanın inkişaf etdiyi, audiokitab və dərslərin geniş yayıldığı bir dövrdə biz çox vaxt məlumatları səsli informasiya şəklində qəbul etməli oluruq. Ali məktəblərdə mühazirə qulaq asır, diskussiya və debatlarda opponenti dinləyib ona münasibət bildiririk. Odur ki, dinləyib anlama bacarığının həyatımızda rolu getdikcə artır. Oxu kimi, dinləmənin də məqsədi informasiya qəbul etmək, anlamaqdır. Lakin oxu ilə müqayisədə dinləmə çox yüksək səviyyədə diqqətçillik tələb edir. Burada informasiyanı anlaşılmaz hissəsinə dəfələrlə qayıtmaq imkanı yoxdur. Mətni bir dəfə dinlədikdən sonra adekvat reaksiya vermək lazım gəlir. Ona görə də dinləmə mətnləri tədris edilərkən, dərslərin səmərəli təşkilinə xüsusi diqqət yetirmək lazımdır.

Əgər kurikulum qədərki dövrdə oxu və yazı bacarıqlarına az-çox diqqət yetirilirdisə, şifahi nitq bacarıqları-dinləmə və danışma ümumiyyətlə diqqətdən kənar qalmışdı. Bu bacarıqların inkişaf etdirilməsi və qiymətləndirilməsi metodikası yalnız kurikulum meydana gəldikdən sonra formalaşmağa başladı.

Müəllim dərslərdə səmərəli metodik variant seçib tətbiq etməlidir. Dərslərin məqsəd və məzmununa, şagirdin dərk etmə imkanlarına uyğun olaraq müvafiq metod və vasitələr kompleksi müəyyənləşdirilir. Dərs o zaman səmərəli olur ki, müəllim biliyi hazır şəkildə şərh etməsin, şagirdləri fəal axtarışlara cəlb etsin, onların müstəqil fikrini oyatsın.

Yaxşı dərs məntiqi və psixoloji cəhətdən tam olmalıdır. Burada əlverişli psixoloji iqlim, müsbət emosional vəziyyət yaradılmalıdır. Dərslərin səmərəsi onun emosional mühiti ilə sıx bağlıdır. Belə dərslərdə yüksək səmərə, təlim və tərbiyə nəticələri əldə etmək mümkündür. İstər müəllim-şagird, istərsə

də şagird-şagird münasibətlərinin məqsədyönlü şəkildə idarə olunması üçün müəllim hər bir şagirdini tədqiqat obyektinə çevirməli, onun haqqında bir sıra mühüm məlumatları əldə etməlidir. Bunlara aşağıdakılar aid edilə bilər:

- 1.Şagirdlərin idrak səviyyəsi
- 2.Yaş xüsusiyyətləri
- 3.Fiziki və fizioloji sağlamlığı
- 4.Mənəvi-psixoloji vəziyyət
- 5.Sosial vəziyyət və s.

Şagirdlərin idrak səviyyəsini müəyyən etmək üçün müəllim diaqnostik qiymətləndirmənin üsul və vasitələrindən istifadə edə bilər. Eyni zamanda formativ və summativ qiymətləndirmənin nəticələri də şagirdin idrak səviyyəsi haqqında qənaətə gəlməyə imkan verir. Şagirdin yaş səviyyəsinə uyğun intellektual testlər və tapşırıqlar problemin həllində uğurlu vasitədir.

Təlim materialları və təlim üsulları seçilərkən şagirdin yaş xüsusiyyətlərinə diqqət yetirilməlidir. Beləki, I sinifdə uğurla tətbiq edilən bir üsul, IV-V siniflərdə özünü doğrultmaya bilər. Eləcə də aşağı sinif şagirdləri üçün maraqlı və əyləncəli görünən hər hansı təlim materialları yuxarı sinif şagirdləri tərəfindən məqbul qarşılanmaya bilər.

Bütün bunlar şagirdlər qruplaşdırılarkən, təlim materialları seçilərkən, təlim fəaliyyətləri müəyyənləşdirilərkən nəzərə alınmalı məsələlərdir. Beləki, müəllim şagirdlərlə işə başlayan zaman onları intellektual mənəvi-psixoloji, fiziki və fizioloji sağlamlıq, sosial vəziyyət, maraq və ehtiyaclar baxımından öyrənməli hər şagird haqqında ayrıca məlumat bazası yaratmalıdır.

Müəllim yaradılmış məlumat bazasını ciddi təhlil etməli və lazımı məqamda şagirdləri göstərilən məsələlər baxımından qruplaşdırılmağı bacarmalıdır. Məsələn müəllim bilməlidir ki, maraq baxımından bu gün sinifdə qruplaşma işi aparırsa, hansı şagird bir qrupda əyləşəcək. Dərs başlayanda onların adını sadalamaqla bir qrupda əyləşməyə dəvət edə bilər. Eləcə də digər məsələlər üzrə şagirdlərin qrupları əvvəlcədən tərtib edilməlidir. Müəllim şagirdləri daim öyrənməli, dəyişən maraqlarını nəzərə almalıdır. Eyni zamanda müəllim planlaşmalarda reallaşması nəzərdə tutulan məzmun standartlarını təlimin məqsədinə çevirərkən onların bilik və bacarıq baxımından uyğunluğunu nəzərə alınmalıdır ki, onları əlaqələndirərək təlim məqsədlərinə gətirmək mümkün olsun.

Məqsədlər müəyyən edildikdən sonra müəllim həmin məqsədləri həyata keçirmək üçün müvafiq forma və üsullar seçməlidir. Forma və üsulların müəyyənləşdirilməsi məhz təlimin məqsədlərinə əsaslanır. Bütün bu sadalananlar kompleks şəkildə həyata keçirildikdə dərsin səmərəli təşkilindən söz gedə bilər.

ALİ MƏKTƏBLƏRDƏ FORMATİV QİYMƏTLƏNDİRMƏNİN TƏTBİQETMƏ İMKANLARI

Könül HÜSEYNOVA
Bakı Sənaye-Pedaqoji Kolleci
konul-adpu@mail.ru
AZƏRBAYCAN

Son illər ali təhsilimizin keyfiyyətinin artırılmasına, dünya təhsil məkanına inteqrasiyasına, təhsilin təşkili və idarə olunmasında əmək bazarının ehtiyac və tələblərinin nəzərə alınmasına xüsusi diqqət yetirilir. Bakalavr, magistr və doktorantura səviyyələri üçün hazırlanmış ixtisasların yeni ad və şifrələrinin, ixtisas proqramlarına təqdim olunan tələblərin müəyyən edilməsi, təhsil prosesinin idarə olunmasında uyğun olan normativ sənədlərin tətbiqi təhsilin keyfiyyətinin təmin olunmasında mühüm rol oynayır.

Təhsilin təşkilində qazanılmış bir sıra nailiyyətlərə baxmayaraq, bu günədək tələbələrin biliklərinin qiymətləndirilməsinə yetərinə diqqət yetirilmir, bir çox hallarda bu məsələyə yanaşma səthi xarakter daşıyır, öyrətmə və öyrənmə prosesinin keyfiyyəti müasir tələblərə cavab vermir. Məlumdur ki, keyfiyyətli təhsili təmin etmək üçün hər bir tədris proqramında öyrətmə və öyrənmənin məqsədləri müəyyən olunmalı, bu məqsədlərin əldə edilməsi uyğun fənlər vasitəsilə açıqlanmalı və hər

bir fənn üzrə keçirilən qiymətləndirmələr nəticəsində bu məqsədlərə nə dərəcədə nail olunduğu təyin olunmalıdır. Müxtəlif təyinatlı və müxtəlif formalı qiymətləndirmələr mövcuddur. Qiymətləndirmə formal, qeyri-formal qiymətləndirmə nəticəsində tələbəyə qiymət yazılan və yazılmayan, ənənəvi və ya kompüterləşdirilmiş ola bilər. Təyinatı baxımından diaqnostik, formativ (formalaşdırıcı) və summativ (yekunlaşdırıcı) qiymətləndirmələr fərqləndirilir. Qeyd etmək lazımdır ki, hazırda tələbələrin biliklərini qiymətləndirmək üçün istifadə olunan vasitələrindən bir qismi ilk növbədə formativ, o biriləri, əsasən, summativ və xeyli hissəsi isə həm summativ, həm də formativ qiymətləndirmə üçün münasibdir.

Formativ qiymətləndirmənin yarıməsrlilik tarixcəsi mövcuddur. İlk dəfə Lee J. Cronbach fənnin məzmununun təkmilləşdirilməsi üçün cari qiymətləndirmədən istifadə olunmasını təklif etmiş, bir neçə ildən sonra bu yanaşma tədris proqramların bütövlükdə 2 dəyərləndirilməsinə tətbiq olunmuş və tədricən bu üsuldən öyrətmə və öyrənmənin keyfiyyətinin artırılması üçün fənnin gündəlik tədrisində istifadə olunmasına başlanmışdır. Diaqnostik qiymətləndirmə fənnin və ya ayrıca bir mövzunun tədrisinə başlamazdan əvvəl tələbənin ilkin biliklərinin qiymətləndirilməsi üçün nəzərdə tutulur. Formativ qiymətləndirmədən fənnin tədrisinin gedişatı boyu tədris olunan materialların tələbələr tərəfindən necə qavranıldığı barədə əks əlaqənin əldə edilməsi üçün istifadə olunur.

Diaqnostik və formativ qiymətləndirmə anonim ola bilər və onların əsasında, bir qayda olaraq, tələbəyə qiymət yazılmır. Bu qiymətləndirmələrdə əldə edilmiş məlumatdan tədris prosesinə tələbələrin ilkin biliklərinə əsaslanaraq başlamaq, biliklərdə olan boşluqları aradan qaldırmaq və son nəticələrin əldə edilməsi məqsədi ilə tədrisin gedişatına gərək olan düzəlişlərin əlavə edilməsi üçün istifadə olunur. Summativ qiymətləndirmə tədris prosesinin müəyyən mərhələlərinə yekun vurur, fənnin ayrı-ayrı komponentləri üzrə tələbənin biliklərini qiymətləndirir və yekun qiyməti formalaşdırır. Diaqnostik və formativ qiymətləndirmənin rolu ali məktəblərdə düzgün dəyərləndirilmir və bu üsullara az diqqət yetirilir. Bu üsullardan lazımi səviyyədə istifadə edilməməsi nəticəsində yaranan ciddi problemlərdən biri ondan ibarətdir ki, müəllim bir çox hallarda semestrin başlanğıcında fənnin tədrisindən qabaq tələbələrin bilik səviyyəsini qiymətləndirmir. Nəticədə isə tələbələrin qabiliyyətləri haqqında real təsəvvür olmadığı halda, fənnin ilkin şərtlərinin qeydiyyata zamanı öncə yoxlanıldığını və təmin olunduğunu zənn edərək, tədrisi mürəkkəblik baxımından tələbələr üçün əlçatmaz olan bir səviyyədə başlayır. Bundan başqa, tədris zamanı formativ qiymətləndirmədən tətbiq olunmadığına görə, tələbənin öyrənməsi barədə əks əlaqə əldə edilmir və son nəticədə, ancaq aralıq imtahandan sonra müəyyən edilir ki, tələbələrin böyük qismi əsas materialı tələb olunan səviyyədə qavramayıb.

Formativ qiymətləndirmə tədris materialının tələbələr tərəfindən mənimsənilməsinin cari vəziyyəti barədə təsəvvür yaradır. Bu əks əlaqə tədrisin gedişatının istənilən mərhələsində əldə edilmiş biliklər barədə məlumat verir, qavrama prosesində yaranan çətinlikləri, aydın olmayan bilik elementlərini üzə çıxarır, tədris prosesinin tempini və tədris olunan materialın həcm və mürəkkəblik səviyyəsini təshih edərək, çətinlikləri aradan qaldırmağa imkan verir. Araşdırmalar göstərir ki, müntəzəm olaraq aparılan formativ qiymətləndirmə tələbə nailiyyətlərinin səviyyəsini mühüm dərəcədə yüksəldir.

Formativ qiymətləndirmə nəticəsində əldə edilən informasiyadan həm tələbələr, həm də müəllimlər üçün önəmlidir. Bu əks əlaqə tələbələri nailiyyətləri və uğursuzluqları, güclü və zəif tərəfləri barədə məlumatlandırır, müəllimə isə öyrətmə prosesinin effektivliyini qiymətləndirməyə, tələbələrin biliklərində olan boşluqları üzə çıxarmağa və tədris prosesinin gedişatına uyğun düzəliş və əlavələri daxil etməyə imkan verir. Düzgün təşkil olunmuş formativ qiymətləndirmədə əldə olunmuş və tələbələrə müəllim tərəfindən çatdırılan əks əlaqə iki hissədən ibarətdir: birinci hissədə tələbələrə onların qarşısına qoyulan məqsədlər və real öyrənmə nəticələri arasında olan fərqlər barədə məlumat çatdırılır; ikinci hissədə isə bu fərqlərin aradan qadınması üçün müəyyən məqsədyönlü səylər həyata keçirilir.

Biliklərin cari qiymətləndirilməsi üsullarının şərhinin verilməsindən əvvəl öyrətmə və öyrənmə proseslərinə, onlara təsir edən amillərə və formativ əks əlaqənin formalaşmasının xüsusiyyətlərinə nəzər salmaq. Məlumdur ki, ixtisas proqramında hər bir fənn özünəməxsus yer tutur və fənnin öyrətmə məqsədləri ixtisas proqramının məqsədlərindən irəli gəlir. Müəllimin tədris edəcəkləri predmet sahəsində mövcud olan biliklərdən, öyrətmə məqsədlərindən, fənn proqramından və müəllimin özünün biliklərindən, təcrübəsindən və yaxşı tədris prosesi nə olduğu barədəki onun subyektiv təsəvvüründən asılıdır. Qeyd olunanlara əsaslanaraq, müəllim predmet sahəsinə aid və tələbələrə çatdırılacaq

məlumatları seçir və fənnin tədris proqramına uyğun olaraq öyrətməyə başlayır. Tələbələrin dinləmək, diqqət yetirmək, oxumaq və dərk etmək qabiliyyətləri, baza bilikləri, fənnə qarşı münasibəti və motivasiyası, şəxsi məqsədləri, fikirləri cəmləşdirmək və yayınmamaq bacarıqları mühüm dərəcədə fərqli olduqlarına görə, eyni mesajları onlar müxtəlif keyfiyyətlə dinləyir və qavrayırlar. Son nəticədə eyni fənni öyrənən tələbələrin bilikləri çox fərqli olur. Nəzərdə tutulan və faktiki nəticələr arasında olan fərqlər əsasında tələbənin və müəllimin əks əlaqələri formalaşır. Bu əks əlaqələr, hər hansı bir kommunikasiya sistemində olduğu kimi, sistemin fəaliyyətini istiqamətləndirir və bu fəaliyyətinin gözlənilən nəticələrini və keyfiyyətini təmin edir.

ABBASQULU AĞA BAKIXANOVUN “NƏSİHƏTNAMƏ” ƏSƏRİNDƏ ƏXLAQİ DƏYƏRLƏR

Nərmin MƏMMƏDOVA

Bakı Slavyan Universiteti
nermin.huseyn@hotmail.com
AZƏRBAYCAN

XIX əsr Azərbaycan mədəniyyəti və ictimai fikrin formalaşmasında böyük rol oynayan dəyərli mütəfəkkir Abbasqulu ağa Bakıxanovun hicrətdən 1252 il keçən bir zamanda (miladi 1836-cı il) yazdığı “Nəsihətnamə” bugün də dəyərli nəsihətləri ilə gənclərə doğru yol göstərməklə öz aktuallığını qoruyub saxlamaqdadır. Əsər, həmçinin, “Nəsəyəh”, “Kitabi-nəsihət” kimi də adlandırılır. Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, A. Bakıxanovun “Kitabi-nəsihət” və ya “Nəsihətnamə” əsərinin həm fars, həm də türk (Azərbaycan) dilində yazıldığı bildirilsə də onun farsca variantı daha geniş yayılmışdır. Onu fars dilindən tərcümə edən müəlliflərdən biri də Məmmədəğa Sultanovdur. Onun etdiyi tərcümələri “Seçilmiş əsərlər” və digər kitabça şəklində nəşr olunmuşdur. Hər iki nəşrdə nəsihətlərin beşdə bir hissəsi ixtisar edilmiş, yüz iki (və ya yüz üç) nəsihətdən səksən üçü qeyd edilmişdir. Nəsihətlərin tərcüməsi AMEA Nizami Gəncəvi adına Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyinin fondunda əlyazmalar arasında saxlanılmaqdadır.

Əsərin girişində A. Bakıxanov kitabların qarışıq-dolaşığı, uzun, çətin ibarələrlə yazıldığından, hətta, müəllimlərin də bu kitabları anlamadığından şikayətlənirdi. Daha sonra əsərdə həyatı, əxlaqı, böyüklərə hörmətlə bağlı 103 nəsihətdən ibarət dəyərli, gənc nəsə faydalı fikirlərlə davam etmişdir. “Uşaqlıqda öyrənilən elm daşa qazılmış şəkil kimidir” deyən müəllif uşaqlara kiçik yaşlarından əxlaq gözəlliklərini, bilik, bacarıqları aşılamağı məsləhət görürdü. Elə bu səbəbdən, kitabların uşaqların gələcəyinə işıq saçan bir vasitə olduğunu vacib bilərək, bu sadə və aydın anlaşılan müxtəsər kitabı ərsəyə gətirmişdir. O, yazırdı: “Ey mənim əzizim!” Sən insansan. Görmürsənmi ki, heyvanlar o qədər böyük bədən və güc ilə əslində əsirdilər. Bu işə, işi yaxşı bacarmaq səbəbindəndir.

Abbasqulu ağa Bakıxanovun gənclərlə bərabər bütün yaş dövrlərinə məxsus insanlar üçün dəyərli olan öyüd, nəsihətlərindən nümunə olaraq bir neçəsini göstərmək olar:

- Hər istədiyini bir iş baş tutmazsa yaxşı fikirləş, bəlkə sən özün ona səbəb olmusan. Çox olmuş ki, biz işləri ağılımızın göstərdiyi etmirik və sonra başqalarından şikayət edirik.

- Köməkə bir iş görmək mümkün deyildir. Çünki bir adam hər işi tək icra edə bilməz və bəlkə də o işin xırdalıqları ilə məşğul olub mühüm cəhətləri unudar. Hər işi bir adama tapşırılanda özündə onun necə icra olunmasına nəzarət yetirərsən.

- Hər bir sözü desən və ya işi görsən arxayın olma ki, sən xəlvətdəsən, heç kəs ondan xəbər tutmaz. Çox olar ki, o söz və ya əməlin üstü açılar, belə ki, hər pis işi görən həmin cür düşünərsə də, çox çəkməz rüsvay olar.

- Hər işdə qərar sahibi olmayan özündən ağıllı adamlarla məsləhətləş. Tək adamın ağılı hər işin səlahini tam bilə bilməz.

Abbasqulu ağa Bakıxanov işi bilmək, yaxşılıq etmək qaydalarını bilikli, iş bilən, hörmətli insanlardan öyrənməyin faydalılığını, adamların sözlərinin nəsihət olduğunu söyləyirdi. Yaşda, elmdə, böyük adamlara hörmət etməyi, hər kəsə salam verməyi, ədəbli tərzdə cavab verməyi oxucularına məsləhət görürdü. Abbasqulu ağa Bakıxanov deyirdi: “Bir şey o bir şey olmadan yaşaya bilməz, sən

də onlardan birisən, əgər işsiz qalsan, daş və palçıq səndən daha yaxşıdır. Çünki onlar bir ev tikməyə yarayırlar”. O, həmçinin, yalan danışmamağı, tənbellikdən qaçmağı, elmi, ağılı üstün tutmağı gənc nəslə çatdırırdı. Paxıllığı daha bədtər yandırıcı od hesab edən Abbasqulu ağa Bakıxanov, paxıl insanları hünərsiz adlandırdı. Rahatlığı mal-dövlətdə və vəzifədə deyil, vəziyyətin yaxşılığında görəndə müəllif öz dərdinin başqalarına söylənməsinin də əleyhinə idi. Onun nəsihətlərinin bir çoxu dostluğa aid edilmişdir. O, dostu çox olan adamları xoşbəxt hesab etmiş, bunun üçün təvazökar, şirindil olmağı əsas görmüşdür. “İnsanlar sürət və səsdə müxtəlif olduqları kimi, elm və əxlaqda da bir-birindən fərqlidirlər. Biz Allahı hakim bilirik və irad tutmaq olmaz ki, nə üçün o birini belə, digərini elə yaratmışdır” deməklə A. Bakıxanov heç bir zaman halından şikayət etməməyi, sənin vəziyyətinə olmağa sevinənlərin olduğunu vurğulamışdır. O, yaxşılıq etməyi bacarmayan insanları bədbəxt sayır və hər kəsə öz halına münasib yaxşılıq etməyi tövsiyə edirdi. Əsərdə dostluğa aid nəsihətlərə geniş yer verildiyi kimi, düşməndən də ehtiyat etməyi, onun mehribanlığına inanmamağı tövsiyə edirdi. Hansı mənsəbdə olursan ol, özünü olduğundan nə aşağı, nə də yuxarı tut deyən müəllif təvazökarlığa, insanlarla mehriban davranışa böyük qiymət verirdi.

Abbasqulu ağa Bakıxanov deyirdi: “Xalq sənin əhvalının necə olmasından tez xəbər tutmaz. Sən öz dilindən çıxan sözlərlə onlar sənə yaxşı və ya pis halda olduğunu öyrənirlər. Belə isə dilini yaxşı saxla və deyilməsi lazım gəlməyən sözlərdən özünü səkindir”.

Günahkar və günahsız insanlar cəzasına yer ayıran mütəfəkkir, günahkarı ona verilmiş cəzadan xilas etməməyi, belə olduqda başqalarının da günah etməyə cürət edəcəyini və günahsız nahaq günahlandırılırsa onu bu bələdan xilas etməyin doğru əməl dolğunluğunu təsdiqləyirdi.

“Sənə bir müsibət üz versə də döz! Çünki əldən gedən bir də darıxmaq və təəssüflə geri dönməz. Amma iztirab üzündən gələcək işlərin tədbirindən də qafil olursan” deyən müəllif bu misralarda səbrli olmağı, olanlarla barışıb gələcəyə doğru yönəlməyi çatdırırmışdır.

O, sadələşmə əlaməti olan eşidilən hər sözə inanmaq düşmənin bir qərəzli, xoş rəftarına aldanmaq kimi əməllərdən uzaq durmağı məsləhət bilmişdir. Onun fikrincə, hər hansı bir söz deyən adamın bir qərəzi olduğu və ya özü belə işin həqiqətindən xəbərsiz ola biləcəyi halları da mümkündür. Düşmənin isə xoş rəftarı bir fürsət, aldatma ola biləcəyindən çəkinməyi qeyd edirdi.

Abbasqulu ağa Bakıxanovun nəsihətlərindən onun geniş dünyagörüşünə, müdrik düşüncə tərzinə, zəngin həyat təcrübəsinə sahib olduğu aydın görünür. Bu məsləhətlər şagirdlər tərəfindən də mənimsənilməsi, onların bir çox reallıqları dərk edərək doğru yol seçmələrinə yardımçı olar. Bu faydalı, dəyərli nəsihətlərlə gənclərə doğru yol göstərən, onların fikirlərinin formalaşmasında, doğru şəxsiyyət kimi inkişafına yardım edən, anlaşılıq, asan dildə yazılan “Nəsihətnamə” əsəri öz əhəmiyyətini saxlamaqla qabaqcıl əsərlərdən biridir. Öz tərbiyəvi imkanları ilə zəngin olan bu əsər hələ uzun illər boyu gənc nəslə əxlaqi dəyərlər aşılayacaqdır.

NƏSİRƏDDİN TUSININ PEDAQOJİ YÖNÜMLÜ ƏSƏRLƏRİNDƏ TƏLƏBƏ MƏDƏNİYƏTİ MƏSƏLƏLƏRİ

Səbinə HACIZADƏ

Təhsil Nazirliyi; Təhsil Sisteminin İnformasiyalaşdırılması İdarəsi

sabinahajizada94@gmail.com

AZƏRBAYCAN

Dünya şöhrətli Azərbaycan alimi, şairi, yazıçısı Nəsirəddin Tusinin insan, ailə, cəmiyyət, ictimai münasibətlər, din, əxlaq, təlim-tərbiyə məsələləri ilə bağlı “Əxlaqi-Nasiri” və “Adabül Mütəəllimin” əsərləri bu gün də öz aktuallığını itirməmişdir. Fars dilində yazılmış “Əxlaqi-Nasiri” və “Adabül Mütəəllimin” əsərləri orta əsr ədəbiyyatının dəyərli abidələri kimi müasir tədqiqatçıların diqqət mərkəzindədir. Əsərlərdə elmin mahiyyəti və fəziləti, tələbənin elmə yiyələnməsinin onun üzərinə borc kimi qoyulması haqqında fikirləri müasir dövrümüzdə də tələbə mədəniyyəti məsələlərində diqqəti cəlb edir. Əsərdə “Ən yaxşı elm vəziyyətin öyrənilməsidir (yəni hadisələrin səbəblərini öyrənərək təhlil etmək), ən yaxşı əməl isə nəticənin qorunmasıdır (yəni əldə olunan nailiyyətlərin qorunaraq inkişaf etdirilməsi və gələcək nəsillə ötürülməsi)” fikri alim tərəfindən əsaslandırılmışdır.

Bu fikrin son dərəcə maraqlı, obyektiv və müasir səsləndiyini nəzərə alsaq onun 13-cü əsrdə, qatı feodalizm dövründə səsləndiyinə inanmaq çətindir. Ümumiyyətlə, əsərləri oxuyarkən orada yer alan mütərəqqi fikirlərin mürtəci cəmiyyətdə yarandığı və ömrü boyu məhbəs həyatı keçirmiş alim tərəfindən səsləndirilməsi onun düşüncələri ilə dövrünün qanunları arasında olan ziddiyyəti qabarıq şəkildə göstərir. Alimin dünya görüşünün formalaşmasında dövrünün ən şöhrətli müəllimi və müdərri hesab edilən Fəridədrin Damadın rolu danılmazdır. Nəsirəddin Tusinin bir şəxsiyyət, bir alim kimi yetişməsində ilahiyat elmləri ilə yanaşı yunan fəlsəfəsinin, hind hikmətinin, fars incəsənətinin, azəri-türk elminin rolu böyük olmuşdur. Alimin yaradıcılığında silsilə təşkil edən müəllimlərin (İbn Sina → Bəhmənyar → Əbu Abbas Locəri → Gilani → Sədrəddin Sərəxli → Fəridəddin Damad → Nəsirəddin Tusi) təsir izləri aydın şəkildə görünməkdədir.

Professor Rəhim Sultonov tərəfindən dilimizə çevrilmiş “Əxlaqi-Nasiri” əsərində alimin bir mahir müəllim, bir gözəl natiq kimi verdiyi təriflər öz yığcam və konkretliyi, mövzunun mürəkkəbliyinə, çətinliyinə və dolaşıcılığına baxmayaraq səlis, aydın dildə şərh diqqəti cəlb edir. Nəsirəddin Tusinin “hikmət”, “elm” və “əməl” kimi anlayışlara verdiyi təriflərdə həm insan mənəviyyətinin saflaşması, həm də bəşər həyatının inkişafı əsas şərt kimi götürülür. Alimin tərəqqiyə, maddi və mənəvi yüksəlişlərə səbəb kimi məhz hikmət, elm və əməli qəbul etməsi fikrimizcə təqdirə layiqdir. Alimin “Adabül Mütəllimin” əsərində elm öyrənməyin yollarını, elmin mahiyyətini və əhəmiyyətini şərh edərkən Allah kəlamlarına, Peyğəmbər (s) hədislərinə, atalar sözlərinə, məsəllərə və hikmətli sözlərə müraciət etməsi tədqiqatın əhəmiyyətli hissəsini təşkil edir. Əsərdə tələbənin elm öyrənməklə cahilliyi özündən və başqa cahillərdən yox etməyi əsas niyyət kimi, elmin bütün canlılardan yalnız insana xass olan mərifət kimi götürülməsi və bunun əsasında durmadan onun sirrlərinə vafiq olmaq zəruriyyəti gözəl, səlis dildə oxucuya çatdırılır. Mənəvi təmizliyə, əxlaq saflığına, vicdanlı olmağa böyük əhəmiyyət verən Tusinin gənclərin əxlaq tərbiyyəsi ilə bağlı fikirlərində ədalətli vicdanın zəruriliyini əsas şərt kimi götürməsi alimin sufi fəlsəfi görüşləri ilə yaxından tanış olduğuna dəlalət edir. Əsərdə məqsədə çatmaq üçün müəyyən üsullardan (danlamaq, tərif, mükafat, şirnikləndirmə, şəxsi nümunə) istifadə olunması zərurəti alim tərəfindən məntiqi cəhətdən əsaslandırılmış şəkildə ortaya qoyulur.

Nəsirəddin Tusinin “Əxlaqi-Nasiri” əsərində varlıqların dərəcə sistemi diqqəti cəlb edir. Bu sistemdə insanın “orta” vəziyyətdən yüksəlib üli dərəcəyə çatmaq, kamilləşmək, yaxud yuvarlanıb ən aşağı səviyyəyə enmək seçiminin məhz tələbənin tərbiyyəsindən, təlimindən asılı olduğu ortaya qoyulur. Bu seçimin edilməsində məhz müəllimin gözəl, bəlağətli, mənalı nitqinin rolu göstərilir. Nəfsin ağıl ilə idarə edilməsində, nəfsin tərbiyə edilməsində peyğəmbərlərə, mütəfəkkirlərə, tərbiyəçilərə, müəllimlərə ehtiyac olduğunun elmi-məntiqi cəhətdən əsaslandırılır. Gənclərin kamillik dərəcəsinə çatması üçün gözəl nitqin inkişafının şəxsiyyətin formalaşmasının tərkib hissəsi kimi göstərilir. Əsərin “Əxlaqın saflaşdırılması” fəslində Tusiyə görə “əsaslar” anlayışının mahiyyətinin açıqlanması, “nəfs”, “ruh”, “mənəviyyət”, “əxlaq” anlayışları əsərdə ana xətt kimi keçməsi, Tusinin ölümdən deyil, faydasız yaşamaqdan qorxmağın zəruriliyi haqqında mülahizələri tədqiqatçı üçün maraqlı kəsb edir. Tusi “ölüm vəhimi” adlanan ruhi xəstəliyin müalicəsini, “nəfsi xəstəlik” adlanan tənbellik və digər mənfi xüsusiyyətlərin gənclərin tərbiyyəsində islahını təlim-tərbiyədə əsas götürür.

Nəsirəddin Tusinin “ədalət” anlayışını fəlsəfi, ictimai-siyasi mahiyyətini açaraq cəmiyyətdə ədalətin bütün fəzilətlərdən daha şərəfli kimi təqdim edir. Ədalətin bərpa olunması üçün 3 amilin (ilahi namus– insanın vicdan səsi, insanı hakim – ədalətli münsif, dinar–pul) olmasının zəruriliyindən danışır.

"Ədəbül Mütəllimin" əsərində elmin, müəllimin, tələbə yoldaşının və səbatlığın seçilməsi, tələbənin bu seçimdə tələsməməsi, diqqətli olması, müəllimini tərk edərkən onun xeyir-duasını alması haqqında fikirləri müasir təlim-tədris prosesində öz aktuallığını qoruyub saxlayır. Əsl pedaqoq Nəsirəddin Tusi müəllimi və öyrəndiyi kitabları yarımçıq tərk etməmək üçün səbrli və mətin olması zərurəti haqqında yazır. Əsərdə tələbənin elmə yiyələnərkən ciddi olması, səy və çalışqanlıq göstərməsinin vacibliyi fikri əsaslandırılır. "Adabül Mütəllimin" əsərində alim dərslərinin bütün məqamlarına (dərslərin başlanması, həcmi və tərtibi) toxunur. Alimin fikrinə görə dərslərin cümə axşamı günü başlanması məqsədəuyğundur. Dərslərin həcmində tələbə üçün rahat olması, mövzunu tədris qavraması üçün mövzunu tələbənin düşüncəsinə yaxın olan hadisələr ilə başlamaq lazımdır. Müəllimlər tələbələr üçün daha yaxşı başa düşülən və yadda qalan kiçik həcmli mətnlər seçməlidirlər. Dərs zamanı qarşılıqlı sual-cavab və müzakirədən istifadə edərkən ədəb qaydalarına riayət etmək, yəni insafli, diqqətli, düşüncəli olmaq, səs-küyə və əsəbiliyə yol verməmək lazımdır. "Bir saatlıq sual-

cavab, bir aylıq təkrardan yaxşıdır" fikri əsaslandırılaraq, tələbənin düşünərək, dərk edərək elmin incəliklərinə yiyələnməsinin vacibliyi haqqında mülahizələri məqalənin əhəmiyyətli hissəsini təşkil edir. Tusi "Adabül Mütəəllimin" əsərində təhsilin müddəti, təvəkkül haqqında danışaraq Peyğəmbərin (s) "Beşikdən qəbrə qədər oxuyub öyrənmə dövrü olduğu" kəlamından istifadə edir. Alimin düşüncəsinə görə elmdə həsəd və paxıllıq kimi hissələrə yol vermək olmaz, müəllim öz biliyini tələbəsinə artıqlaması ilə, səxavətlə verməlidir. Bu bölmədə alimin şəvqət və nəsihət, fayda götürmək haqqında fikirləri maraqlı kəsb edir. Əsərdə dindarlıq, yaddaşı və yaddaşsızlığı yaradan amillər haqqında mülahizələr müasir tələbə üçün də maraqlı kəsb edir. Dindarlığın insanı mənəvi cəhətdən saflaşdırması, ona hüzur verməsi, səbrli etməsi, bununla da elm öyrənərkən yayındırıcı fikirlərdən və əməllərdən uzaq olmasına gətirib çıxarması məsələləri elmi-məntiqi cəhətdən əsaslandırılır. Bununla yanaşı alim "Adabül Mütəəllimin" əsərində ruzi gətirən və artıran, ömrü uzadan və qısaldan amillər haqqında yazaraq tələbənin güc və sağlamlığının onun elm öyrənərkən fikir və düşüncələrinin aydın olmasına dəlalət etməsi ilə düz mütənəsinə olmasa fikrini irəli sürüb. Günah işləmənin ruzinin kəsilməsinə səbəb olması, yalançılığın kasıbçılığa gətirib çıxarması, zülmkarlığın insaniyyətliyin itirilməsi ilə nəticələnməsi məsələlərini məntiqi cəhətdən izah edir. Peyğəmbərimizin "Ancaq dua ilə ruzi artar, qədər kömək edər. Ömür isə ancaq möminliklə uzanar", "Özünə aid olmayan işlə məşğul olan kəs özünə aid olan işi əldən verər", "Xoşbəxtlik ruzinin açarlarındanandır. Yaxşı niyyətli danışmaq ruzini artırır." kəlamını tələbələrə təlim və tərbiyəsində rolundan danışır. Dünya şöhrətli alim, pedaqoq, mütəfəkkir, şair və yazıçı olan Nəsirəddin Tusi gənc nəslin tərbiyəsində xəsislik, tənbellik, ifrat laqeydlik, pntilik, hörmətsizlik, zinaya meyillilik kimi mənfi işlərin islah olunması üçün müəllimin şəxsi nümunə göstərməsini zəruri hesab etmişdir.

РОЛЬ ПРОСВЕТИТЕЛЬСКИХ СООБЩЕСТВ АЗЕРБАЙДЖАНА КОНЦА XIX-НАЧАЛА XX ВЕКА В РАЗВИТИЕ ОБРАЗОВАНИЯ

Саида ПАШАЕВА

Сумгайтский Государственный Университет
saida.74@list.ru
АЗЕРБАЙДЖАН

Как известно, эпоха конца XIX – начала XX веков - эпоха переломов и полной реформации, охвативший весь регион, в том числе и Азербайджан. Надо отметить, что наряду с прогрессивными идеями, реформация несла с собой и много отрицательных течений. В основном отрицательные влияния затронули попытки сохранить национальные особенности и национальную идентичность. Стремление Российской Империи русифицировать население и тем самым подчинить себе весь регион стало причиной потери национальных духовных традиций и обычаев народностей, населявших данный регион.

Поэтому естественно, что расширившееся в начале XX века в Азербайджане национально-освободительное движение находилось под сильным влиянием идей национальной консолидации, свободы и единства тюркского мира. По сравнению с происламскими тенденциями и лозунгами, в общественной мысли тюркская ориентация все более брала вверх. Руководители национального движения, опираясь на историко-культурные традиции азербайджанского народа, разработали в качестве идеологии этого движения учение об азербайджанизме, которое вобрало в себя как восточные идеи о рациональном устройстве общества, так и западные культурно-демократические ценности.

Нельзя отрицать, что роль просветительского движения в просвещении и развитии образования в рассматриваемый период неумолима. Реформа в области образования явилась одной из важнейших среди комплекса преобразований, происходящих в период конца XIX - начала XX века в Азербайджане. Это был период формирования учительства как профессиональной группы, усиления тенденций создания многопрофильной школьной системы, развития школы нового типа, реконструкция среднего и высшего образования, превращения педагогики в важную сферу гражданской деятельности. Стремление создать

национальную образовательную систему стимулировало работу педагогической мысли, которая ориентировалась на положения педагогической антропологии, идущая корнями еще в Восточную философию, опирающуюся на исламскую религию, особенности национальной культуры, национальные традиции и обычаи. Ярким примером могут служить известные личности, внесшие новую струю в развитие всего общества: М.Ф.Ахундов, А. Бакиханов, М. Казимбек, М. Вазех, Г.Зардаби и многие другие.

Деятельность просветителей способствовало появлению нового течения в просвещении, которое старалось синтезировать национальные особенности со стремлением приблизить образование по своему развитию к светскому, что было довольно сложным. Население все еще находилось под влиянием косного духовенства, что было причиной торможения развития просвещения.

Именно в период конца XIX – начала XX веков культурно-просветительские сообщества, и меценатство получило широкое распространение. Благодаря их деятельности стали широко распространяться школы нового типа (джадитские школы), которые открывались не только в Баку и его окрестностях, но и по всему региону, в Шемахе, Газахе, Ленкорани, Кубе. Следует отметить роль школы «Дар-уль-ульфан», созданной в 1904 году в Агдаше, в особенности уместно упомянуть имя Мухтара Эфендезаде, создавшего школу для девочек «Саадет».

Следует отметить, что в XX веке, особенно во второй ее половине, широкое распространение образования стало возможным благодаря тому, что общество стало богаче и возросло материальное благополучие. Кроме того, индустриальная цивилизация нуждалась в квалифицированных рабочих. Поэтому государство стало уделять больше внимания вопросам образования и начало переход к всеобщему обязательному обучению.

Просветительское движение к началу XX века в Азербайджане отличается своими особенностями. Прежде всего, чувствуется усиление идей меценатства местной буржуазии, основы которой были заложены Г.З. Тагиевым. Процесс самореализации и самооценки нации все больше получает свое развитие. Так, созданная учителем Джеветом (Йынанчалп) из Стамбула, по приглашению Г.З. Тагиева, школа для учителей «Фиюзат дар-уль-муаллимин», способствовала национальному возрождению, пробуждению духовных традиций и обычаев.

Количество благотворительных организаций, просветительских сообществ, начиная еще с начала XIX века растет все больше и больше: Нашри-Маариф, Сефа, Бакинское духовное мусульманское общество «Саадет», «Ниджат», Бакинское благотворительное общество женщин-мусульманок и много других. Нельзя отрицать роль первого Бакинского Мусульманского Благотворительного общества, которое послужило примером для последующих сообществ.

Другим ярким сообществом, оказавшим влияние на развитие просветительства, было «Нашри-Маариф», созданное в 30-ых годах начала XX века. Главной целью было распространение среди мусульман города Баку и в его окрестностях науки и просвещения, в особенности начального образования на азербайджанском и русском языках. Председателем общества был избран главный кази Бакинской губернии и председатель Бакинского Мусульманского Шиитского Духовенства ахунд М.К. Мирджафарзаде, заместителем его был - патриот родины А.Агаев. Первыми их шагами стали создание в Ичаришехер при мечетях Гаджи Бану, Гаджи Имамали и Гаджи Ибрагим (Тезе пир) одноклассных школ. Позднее ими были созданы школы, состоящие из трех классов, в поселках Балаханы, Амираджаны и Бузовны. Учились дети бесплатно, оказывалась им так же и материальная поддержка, которая включала в себя и учебные пособия. Кроме этого, общество способствовало и помощи бедным студентам. С целью сбора пожертвований, членами сообщества проводились вечера пожертвований, сборы от которых шли на содержание школ. Существование свое организация прекратила в 1917 году, хотя в различных источниках отмечается, что просуществовали они до 1920 года.

Необходимо отметить, что одной из особенностей существующих сообществ стала попытка подготовки педагогических кадров. Этой цели пытались достичь «Нашри-Маариф», «Ниджат», «Саадат». Ими создавались курсы, где проходили подготовку, а потом и сами преподавали будущие представители просветительства. Так, много лет проработал в школе, созданной обществом «Ниджат» в поселке Балаханы, известный поэт М.А. Сабир.

Другим ярким культурно-просветительским сообществом было «Ниджат», которое образовалось в 1906 году. Попеременно оно возглавлялось М.Салимбековым (1906-1907), Г. Агаевым (9 март -12 ноябрь 1907), М.Э.Расулзаде (12 ноябрь 1907-17 декабрь 1913), Г.Гасымовым, И.Ашурбейли, А.Топчибашовым и в 1916 году М.Мухтаровым. Главной заслугой этой организации стало распространение просвещения в регионах. В период с 1906-1910 годы по их инициативе были открыты школы в Гяндже «Медресеви-рухани», в Шемахе «Ухуввет», в Агдаше «Дарульфен», в Нухе «Хегигетус-Сибян», в Ленкоране «Бехджат». Ими так же были организованы курсы для ликвидации безграмотности, большая заслуга здесь принадлежит А. Минасазову и А.Терегулову. Правда, многие их стремление были встречены не всегда положительно. Созданная ими в поселке Маштага читальня и библиотека не смогли долго просуществовать, так как вызвали в поселке недовольства духовенства. Несмотря на неприятности, огромна заслуга участников сообщества в созыве первого съезда учителей Азербайджана.

Как видно из вышесказанного, роль общественно-политических и культурно-просветительских движений в процессе формирования светского образования, довольно ощутима. Несомненно, что исследования данного периода просветительского движения представляют собой научную ценность, поскольку здесь рельефно представлен историко-теоретический анализ образовательной политики и процесса реформирования системы образования в Азербайджане, которая стремилась приблизиться по своей структуре и содержанию к мировой.

1970-90-CI İLLƏR TÜRK UŞAQ ŞEİRLƏRİNDƏ MÜƏLLİM VƏ MƏKTƏB SEVGİSİNƏ MÜNASİBƏT

Cəmil MƏMMƏDOV

Qafqaz Universiteti
cmemmedov@qu.edu.az
AZƏRBAYCAN

Ədəbiyyatda xüsusi əhəmiyyət kəsb edən poeziyanın uşaqların hələ erkən yaşlarından ədəbiyyatla tanış olmasında və ona maraq oyadılmasında rolu böyükdür. Uşaq poeziyası uşaq və yeniyetmələrin maariflənməsinə, mənəvi-əxlaqi tərbiyəsinə, estetik zövqünün inkişafına, şəxsiyyətinin formalaşmasına və onların xarakterinin mətinləşməsinə xidmət edir. Tənziमतдан müasir dövrümüze qədər inkişaf yolu keçmiş türk uşaq ədəbiyyatında da uşaq poeziyasının yeri nəzərəcarpacaq dərəcədə böyükdür. Bununla belə, məhz 1970-ci illərdən etibarən Türkiyədə sırf uşaqlar üçün şeir yazan şairlərin ortaya çıxması uşaq poeziyasının inkişafına təkan vermişdir. Əlbəttə, belə vəziyyətin ortaya çıxmasının öz səbəbləri vardı. Bu prosesin başlamasına səbəb olan aparıcı amillər sırasında XX əsrin 50-ci illərindən başlayaraq uşaq ədəbiyyatına artan diqqəti qeyd etmək zəruridir. 50-60-cı illərdə uşaqlar üçün əsərlər yazan ədiblərin mükafatlandırılması, dövlət qurumlarının bu sahəyə qayğı ilə yanaşması və dövlətin həyata keçirdiyi bir çox tədbirlər uşaq ədəbiyyatına artan marağın təzahürü kimi qiymətləndirilməlidir.

1970-1990-cı illərdə fəaliyyət göstərən və türk uşaq ədəbiyyatının inkişafına təsir göstərə bilən uşaq şairləri arasında Fazil Hüsni Dağlarca, Yalvaç Ural, Ülkü Tamər, Abdülqadir Budaq, Abdülqadir Bulud, Muhsin İlyas Subaşı, Mustafa Ruhi Şirin, Coşğun Ertəpınar, Cahid Zərifəoğlu, Mövlana İdris Zəngin, Əli Akbaş, Həsən Dəmir, Əhməd Efə, Bestami Yazqan, Gökxan Akçiçək, Ayla Çinaroğlu və d. adlarını çəkmək olar. Sıralarında müəllimlərin də olduqları bu şairlərin ən başlıca xüsusiyyətlərindən biri onların uşaq dünyasına müraciət etməsi və şeirlərində uşaq psixologiyasına, onların yaş xüsusiyyətlərinə və uşaq dünyasına nəzər yetirmələridir.

Tarixinin müxtəlif zaman kəsiklərində türklər elmə, təlimə, təhsilə, və tərbiyəyə son dərəcə böyük əhəmiyyət vermişlər. Lakin bir sıra hallarda ölkədə yaşanan müharibələr, üsyanlar, çevrilişlər və sosial-iqtisadi problemlər Türkiyədə bəzən hər keçən gün geri salmış, elmin inkişafına neqativ təsir göstərmişdir. Ölkəyə, mətbəə, nəşriyyat işinin Avropadan iki yüz il sonra gəlməsi, belə vəziyyətin ən bariz göstəricisi ola bilər. Gün kimi aydınlaşır ki, elmin, biliyin və mədəniyyətin savadsızlıqdan

meydana gəlməsi mümkün deyildir. Savada, biliyə, elmə və mədəniyyətə laqeydliklə yanaşan xalqların geri qalması bu gün göz qabağındadır.

Bildiyimiz kimi, elm və bilik sahibi olmağın yolu təlim və təhsildən keçir. Təlim və təhsilin planlı, sistemli və şüurlu olaraq verildiyi və aşılandığı məkan isə məktəbdir. Gələcəyini bu gündən düşünən xalqlar və cəmiyyətlər məktəbə zəruri olan əhəmiyyəti vermək zorundadırlar. Bunun üçün də məktəblər hələ lap kiçik yaşlardan uşaqlara sevdirməlidir. Uşaqlar məktəbləri darıxdırıcı və cansız yerlər kimi tanımamalı, daim ona qovuşmağa can atmalıdırlar. Coşğun Ertəpınarın “Məktəblər açılarkən” şeirində məktəblərin uşaqlar üçün topladığı, mahnılar oxuyub əyləndiyi cənnət timsallı yerlər olduğu dilə gətirilir. Buna görə də müəllif məktəblərin açılışını uşaqların həsrətlə gözlədiyini vurğulayır:

Tek okullar açılınsın da
Bir araya gelelim,
“Sevelim, sevilelim”
Şarkılar söyleyelim,
Toprak üstüne,
Bayrak üstüne...
Biz papatyalar çiçek milleti
Hangi mevsimde olursa olsun,
Okullar açılınca
İçin için katılırsız sevincinize...
Bakışlarımızla deriz ki:
Okuldur dünyamızın çocuk cenneti...

Ata və anaların övladları qarşısında çoxsaylı vəzifələri vardır. Bunların arasında ən əhəmiyyətli valideynlərin uşaqlarına təhsil verib dolanışığını təmin edəcəyi bir peşə sahibi kimi hazırlamalıdır. Elə buna görə də valideynlər övladlarına elmin və biliyin əhəmiyyətini başa salmalı, onlara daim oxumağı tövsiyə etməlidirlər. Lakin bu tövsiyələr qətiyyətlə kortəbii və yaxud amiranə xarakter daşmamalıdır. Oxumağın faydaları uşaqlara aydın və məntiqli formada izah olunmalıdır.

Bülənt Özcanın “Oxumaq gərək” şeirində uşağa gələcəkdə savadlı, bəxtəvər və xoşbəxt olması üçün daha çox oxumasının gərək olduğu tövsiyə olunur. Təkcə uşağın deyil, hətta vətənin və millətin də gələcəyinin məhz buna bağlılığı vurğulanmalıdır:

Daha çok şey bilmek için,
İleriyi görmek için,
Gerçekleri görmek için
Daha çok okumak gerek.
Daha güçlü devlet için,
Huzur için, servet için,
Daha mutlu millet için
Daha çok okumak gerek.

Şagirdin davranışına, fikir və düşüncəsinə məktəbdə istiqamət verən ən əhəmiyyətli şəxsiyyət və yol göstərən müəllimdir. Eyni zamanda müəllim öz fikri, biliyi, təcrübəsi və davranışlarıyla şagird üçün bir rəhbərdir. İnsan ömründə ana və atadan sonra ən çox zəhməti olan da məhz müəllimdir. Uşaqlar müəllimin və kitabın köməyi ilə həyatı dərk edir, həyatda öz yerini görür, davranış və fəaliyyətini tənzimləyir. Uşaqlara müəllimi və kitabı sevdirməyi, onların qiymətini bilməyi və hörməti aşılamaqla bağlı biz Ayhan İnalın “Sevgili müəllimim” şeiri gözəl nümunə kimi göstərə bilərik. Şair müəllimi bizlərə hər şeyi öyrədən, dərdi, kədəri gizli olan, lakin öyrədərkən xoşbəxt olan bir insan kimi təqdim edir:

Okumayı, yazmayı,
Resim, şekil çizmeyi
Sen öğrettin her şeyi
Sevgili öğretmenim.
Gizlidir derdin, öfken
Mutlusun öğretirken
Candansın “Yavrum!” derken
Sevgili öğretmenim.

Məktəbin və biliklərə yiyələnmənin vacibliyi qədər elmin mənbəyi olan kitablar da uşaqlara yaxından sevdirməlidir. Şam işığı, qaranlığı udub ətrafı necə işıqlandırarsa, kitablar da insan ruhunu eyni ilə işıqlandırır. Bunu da unutmmaq olmaz ki, kitablara və oxumağa verilən dəyər nisbətində cəmiyyətlər inkişaf edir və yüksəliş mərhələsinə çatırlar. Muhsin İlyas Subaşının “Kitablarım” şeirində məhz kitabların insana həyatında yerindən, onun qiymət və əhəmiyyətindən bəhs edilir:

Kitablarım,
Annem, babam, çocuklarım,
Kitablarım,
Ben ancak sizinle yaşarım.

Nümunə kimi müraciət olunan parçalarda təhlilə cəlb etdiyimiz dövrdə yazıb-yaradan türk şairlərinin uşaq ədəbiyyatı örnəklərində aşıladıqları müəllim və məktəb sevgisi uşaqların mənəvi-əxlaqi baxışlarının, hiss və duyğularının formalaşmasında müsbət rol oynadığının şahidi oluruq.

ЧЕРНЫШЕВСКИЙ И ДОСТОЕВСКИЙ --- « ДВЕ ИДИОЛОГИЧЕСКИЕ ВЕРШИНЫ ПРЕДРЕВОЛЮЦИОННОГО СТОЛЕТИЯ»

Наргиз САМЕДОВА

Бакинский Славянский Университет

nargiz_1733@mail.ru

АЗЕРБАЙДЖАН

Чернышевский и Достоевский занимают в русской литературе исключительное место по обилию в их наследии футурологических прогнозов и картин идеального будущего. Определение Горьким русского реализма как «критического» применимо к Достоевскому и Чернышевскому лишь с принципиальными оговорками. Если в русской литературе XIX века положительный идеал выносился за скобки изображаемой действительности и мыслился читателем «от обратного», то у Достоевского и Чернышевского он имплантирован в художественную ткань повествования. У Чернышевского это идеальные семейные союзы, мастерские и коммуны Веры Павловны, у Достоевского – его «зосимовские» персонажи, магически влияющие на окружающее.

Чернышевский в своей теории утверждает, что необходимо разумно управлять своими интересами и поступками, чтобы направить усилия на выполнение полезной действительности. Но для этого не нужно подавлять свои эмоции, чувствам не нужно вступать в противоборство с разумом, который регулирует баланс чувственного и рационального и обеспечивая гармонию между ними.

Основной принцип его концепции таков: «Человек по природе добр. Он совершает те или иные поступки, от которых получает приятные ощущения. Поступки эти несут добро и тем для кого они совершаются, и тому, кто совершает. Происходит слияние частных и общественных интересов, которые выливаются в оригинальную формулу: человек делает ради себя, а получается – ради других.

Становление философских воззрений Достоевского происходило под воздействием многих факторов – воспитания в детстве, ближайшего круга общения, литературы философского, естественнонаучного и исторического плана. Он, как и всякий образованный человек своего времени, был хорошо знаком с философией Лейбница, Спинозы, Декарта, Канта, Гегеля, Мальтуса, Фурье и т.д.

Центральная философская проблема, поднимаемая Достоевским, – проблема человека, его психологии, личности. На протяжении всей жизни он стремился отыскать «человеческое в человеке». Поэтому «Человек» Достоевского воплощает в себе как социально-исторические, идейно-теоретические тенденции современной цивилизации. Так и нравственно-этические, духовные традиции народной культуры.»

Мир произведений Достоевского и Чернышевского – разночинное городское «множество», где герой «из дворян» появляется крайне редко. Дистанция между автором и его героями-

разночинцами в их произведениях полностью уничтожена. Герой полновластен в художественном пространстве романов Чернышевского и Достоевского, он как бы «соавторствует» своим создателям; автор «видит» мир глазами главного героя, не оставляя иной возможности и читателю. Подобного героя-разночинца художественная литература до этого времени не знала.

Вместе с тем разночинцы Чернышевского и Достоевского разительно не похожи. Разночинцы Чернышевского – нравственно здоровые, уверенные в себе люди, с чувством внутреннего превосходства над «ликующими, праздно болтающими». Они уже преодолели комплекс социальной безродности, а точнее, никогда его не испытывали, осознали свою историческую миссию и перспективу и уверенно притязают на первенствующее место в жизни общества. Они не истязают себя нравственно-философской софистикой, как это делает Раскольников, и ставят перед собой только те цели, которые способны реально осуществить. Будучи представителями новой, «должной», а не «сушей» действительности, они образуют в этой действительности своего рода русское деятельное и жизнеспособное содружество людей творческого труда.

Как у Достоевского, так и у Чернышевского «мысль», «философское понятие» становятся главенствующим компонентом литературного произведения. «В их романах художественное слово резко идеологизируется, литературные герои становятся носителями провозвестниками высших истин о смысле жизни, эстетика уступает место этике, художник-мыслителю». Они насытили свои произведения сложнейшим мировоззренческим, идеологическим, философским материалом. Литературное творчество было для них средством постановки и решения проблем, традиционно считавшихся прерогативой философского знания.

И Достоевскому, и Чернышевскому было свойственно представление об иерархии идеальных характеров. Достоевский искал такой характер, который мог быть поставлен выше всех созданных для него идеальных героев. Чернышевский вводит в круг «новых людей» – носителей прекрасных черт исторической нови – человека, который среди них выделяется как «особенный человек», личность иного, большего масштаба, героя, представляющего иной, высший человеческий тип. «Наполнение «сверхидеального» характера героя у Достоевского и Чернышевского совершенно различно, как различны социальные и этические идеалы писателей, но функции этих героев в романах «Что делать?» и «Идиот» имеет черты сходства.

Достоевскому и Чернышевскому принадлежат две наиболее значительные в русском XIX столетии художественно-литературные утопии --- Четвертый сон Веры Павловны и « Сон смешного человека». В этих утопиях писатели выразили свои представления об окончательном и завершённом человеческом абсолюте, о человечестве « после истории». Из их «Снов» явствует, насколько радикальной была уверенность Достоевского и Чернышевского в том, что « все действительное -- неразумно» и что преобразование этого неразумного мира в мир должный, гармонический предполагает подобие антропологической революции. В обоих случаях перед нами картина некой коммунистической Икарии, хорового единства всех со всеми. Барьеры между людьми преодолены до такой степени, что растворены даже узы семьи и брака.

Следует вообще подчеркнуть, что в своих мечтаниях об идеальном будущем и Чернышевский, и Достоевский доходили до таких максималистических предположений, которые вообще не могли быть переданы в образной реалистической форме и остались поэтому за пределами их утопий. Например, у Чернышевского «...когда-нибудь будут на свете только «люди»; ни женщин, ни мужчин не останется на свете. Тогда люди будут счастливы».

Несколько иносказательнее, но в том же смысле у Достоевского: «Это будет....когда человек переродится по законам природы окончательно в другую натуру, который не женится и не посягает....» Исходя из противоположных мировоззренческих, социальных, антропологических предпосылок, Достоевский и Чернышевский изобразили в своих произведениях образы абсолютно идеальных личностей, которые, несмотря на некоторые различия, во многом оказались схожи.

Имеет большую тождественность социально-биографические судьбы Достоевского и Чернышевского. Оба писателя- выходцы из среды разночинцев, оба они были участниками тайных революционных организаций и были приговорены к публичной казни, оба прошли через Алексеевский рavelин Петропавловской крепости, сибирскую каторгу и ссылку. До

конца своих дней оба писателя сохранили свою оппозиционность относительно существующего общественно-политического строя, но путь решения вопроса «Что делать?» каждый из них выбрал свой.

ФОРМИРОВАНИЕ КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ НА УРОКАХ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

Гюнель АЛИЕВА

Азербайджанский Университет Языков

gunel_k81@mail.ru

АЗЕРБАЙДЖАН

Важное значение в модернизации образования приобретают вопросы коммуникативного обучения английскому языку. Отсюда становится важным последовательное формирование коммуникативных компетенций, которая является одной из ключевых компетенций. Коммуникативная компетенция направлена на образование, воспитание и развитие личности обучаемого, на достижение практического результата в овладении английским языком.

Коммуникативная компетенция обеспечивает успешную социализацию, адаптацию и самореализацию в современных условиях жизни. Коммуникативная компетенция означает готовность ставить и достигать цели устной и письменной коммуникации: получать необходимую информацию, представлять и цивилизованно отстаивать свою точку зрения в диалоге и в публичном выступлении на основе признания разнообразия позиций и уважительного отношения к ценностям других людей.

Происходящие сегодня изменения в общественных отношениях, средствах коммуникации, использовании новых информационных технологий требуют повышения коммуникативной компетенции обучающихся, совершенствования их филологической подготовки, поэтому приоритетную значимость приобрело изучение английского языка как средства общения.

Способность и готовность к вербальному и невербальному взаимодействию с другими людьми – это и есть коммуникативная компетенция. В основе всех методов коммуникативного обучения должно лежать умение установить связи, находить успешные формы общения на любом языке. Формировать и совершенствовать коммуникативную компетенцию следует в совокупности всех ее составляющих:

- речевой компетенции, т.е. совершенствование коммуникативных умений в четырех основных видах речевой деятельности (говорении, аудировании, чтении и письме);
- умение планировать свое речевое и неречевое поведение;
- языковой компетенции – систематизации ранее изученного материала;
- развитие навыков оперирования языковыми единицами в коммуникативных целях;
- социокультурной компетенции – увеличения объема знаний о социокультурной специфике англоговорящих стран;
- компенсаторной компетенции – дальнейшее развитие умений выходить из положения в условиях дефицита языковых средств при получении и передаче иноязычной информации;
- учебно-познавательной компетенции – развитие общих и специальных учебных умений, позволяющих совершенствовать учебную деятельность по овладению английским языком, удовлетворять с его помощью познавательные интересы в других областях знания.

Для эффективной коммуникации характерно достижение взаимопонимания партнеров, а также лучшее понимание ситуации и предмета общения.

Процесс достижения большей определенности в понимании ситуации, способствующий разрешению проблем, обеспечивающий достижение целей с оптимальным расходом ресурсов принято называть коммуникативной компетентностью.

Так как составляющими любой компетенции являются: владение знанием, содержанием компетенции, проявление компетенции в различных ситуациях, отношении к содержанию

компетенции и объекту ее приложения, то коммуникативную компетенцию можно рассматривать с позиции трех составляющих: предметно-информационной, деятельностно-коммуникативной, личностно-ориентационной, где все компоненты составляют целостную систему личных свойств обучающихся. Поэтому коммуникативную компетенцию следует рассматривать как готовность ученика к самостоятельному решению задач на основе знаний, умений, качеств личности.

В основе формирования коммуникативной компетенции лежит деятельностный подход, так как он обеспечивает самостоятельную творческую деятельность каждого ученика. Обучение подразумевает на первом этапе совместную учебно-познавательную деятельность под руководством учителя, а затем – самостоятельную. Методы обучения, результатом применения которых всегда является создаваемая учениками образовательная продукция: идея, гипотеза, текстовое произведение, картина, поделка, план своих занятий и т. д. называются эвристическими.

Чтобы формирование коммуникативной компетенции было результативным, более успешным, чтобы создать оптимальные условия для продвижения каждого учащегося, необходимо знать учебные возможности обучающихся данного возраста.

При определении учебных возможностей учащихся учитываются два параметра: обучаемость и учебная работоспособность. Одним из критериев определения уровня обученности являются оценки. Уровень сформированности интеллектуальных умений определяется в процессе познавательной деятельности путем наблюдения. После определения уровней сформированности данных качеств, устанавливается общий уровень обучаемости каждого ученика. Уровень учебной работоспособности определяется путем наблюдения за физической работоспособностью учащихся, сформированностью положительного отношения к учению. После определения уровней сформированности данных качеств, устанавливаются учебные возможности каждого.

Пути реализации коммуникативной компетенции учащихся состоят в том, что формы, методы и приемы работы направлены на то, чтобы содержание учебного материала было источником для самостоятельного поиска решения проблемы.

Коммуникативный подход ставит своей целью формирование у учащихся смыслового восприятия и понимания иностранной речи, а также овладение языковым материалом для построения речевого высказывания. На уроках английского языка моделируются различные ситуации общения и этим самым мы стимулируем желание учащихся высказаться. Для этого используются различные коммуникативные задания. В этом плане использование инновационных педагогических технологий играет большую роль. Используются исследовательский метод, дискуссии, мозговой штурм, технология "критического мышления", интерактивные, групповые формы и методы, коллективный способ обучения. Данные технологии развивают творческую активность, формируют мыслительную деятельность, учат школьников отстаивать свою точку зрения, помогают добиться глубокого понимания материала.

Обеспечению коммуникативной мотивации обучающихся способствуют такие факторы, как положительный эмоциональный климат на уроке, доброжелательная обстановка, доверительные отношения между учителем и учащимися. Активизация личности и коллектива в целом, использование интерактивных форм предоставляет возможность одновременного участия обучаемых в иноязычном общении. Работа в парах, в группах позволяет решить и задачи воспитания: желание и умение сотрудничать в группах с одноклассниками. Главное в работе то, что учащиеся свободно говорят, спорят, отстаивают свою точку зрения, ищут пути решения проблемы, а не ждут готовых ответов. Методы, ориентированные на устную коммуникацию это все виды пересказа, все формы учебного диалога, доклады и сообщения, ролевые и деловые игры, учебные исследования и учебные проекты, требующие проведения опросов, обсуждение, дискуссия, диспут. Методы, ориентированные на письменную коммуникацию это сочинения и изложения, подготовка заметок и статей, телекоммуникационные тексты, сообщения, участие в конкурсах сочинений.

Эффективность использования коммуникативных заданий, различных приемов на уроке английского языка велика, потому что развитие на уроке коммуникативных навыков является

одной из важных задач любого учителя. В результате у учащихся наблюдается эмоциональный подъем, положительный настрой, желание изучать английский язык.

При успешном применении компетентностного подхода в обучении обучаемые приобретают знание языка, демонстрируют коммуникативные умения и способны успешно действовать вне урока, т.е. в реальном мире.

MÜASİR MƏRHƏLƏDƏ YENİYETMƏLƏRİN SAĞLAMLIĞININ MÜHAFİZƏSİ

Elnarə AĞAYEVA

Qafqaz Universiteti
eagayeva@qu.edu.az
AZƏRBAYCAN

Müasir dövrdə cəmiyyətimizin hərtərəfli, sağlam inkişaf etmiş gənclərə böyük ehtiyacı var. Dövlətimizin gələcəyinin bugünkü yeniyetmələrdən asılı olduğunu bilərək, bu yeniyetmələrin sağlamlıqlarını qorumaq ən vacib amillərdəmn biridir. Bu işdə məsuliyyət valideyn və müəllimlərimizin, eyni zamanda cəmiyyətimizin hər bir üzvünün üzərinə düşür.

Yeniyetmələrin – sağlamlığın qorunması, zərərli vərdişlər, sağlam həyat tərzini haqqında məlumatlandırılmaları, lazımı biliklərə malik olmaları üçün mütəmadi olaraq orta məktəblərdə “Sağlam həyat tərzini”, “Sağlamlığın qorunması” və s. dərslər altında təlimlər keçirilir.

Bildiyimiz kimi müasir dövrümüzdə sağlamlığa ağır zərbə vuran zərərli vərdişlərin əhatə dairəsi günü-gündən genişlənir. Araşdırmalar göstərir ki, hazırda yeniyetmələr arasında daha çox yayılan zərərli vərdişlərdən biri tütünçəkmədir. Orqanizmi bu qədər zəhərləyən, bir sıra xəstəliklərə yol açan tütünün ətrafına bu qədər yeniyetmə, gənc hətta ortayaşlı insanları toplaması, gənc bir tədqiqatçı kimi məni çox təəccübləndirir.

Zənnimcə, tütün haqqında ətraflı məlumatla silahlanan yeniyetmə heç bir zaman ondan istifadə edib, onun alidəçisinə çevrilməz. İlk növbədə onları bu yolla təhrik edən, sövq edən amillər araşdırılmalıdır.

Tütünçəkmədən imtina üzrə kliniki protokolda tütünçəkməyə sövq edən amillər çox aydın şəkildə şərh olunmuşdur.

- fərdi (depressiv vəziyyət, təsir altına düşmə)
- ailədə valideynlərin, böyük bacı-qardaşın tütündən istifadə etməsi.
- sosial, mədəni şərait, tütün məmulatlarının vaxtaşırı reklamı
- yaşam tərzinin dəyişməsi, uzunmüddətli stress vəziyyətində yaşamaq və s.

Hər bir valideyn və müəllim bu işdə əlbir olmalı, birgə fəaliyyət planı hazırlamalı, xoşagəlməz hallarla qarşılaşdıqda lazım gələrsə, mütəxəssis köməyindən istifadə edərək, aradan qaldırılmalıdır.

Müasir gəncliyimizi bu bəladan xilas etmək üçün ilk başda onlar üçün xoş bir əyləncə, beyin yorğunluğunu aradan qaldıran, əsəb sakitləşdirici kimi görünən, lakin sözün əsl mənasında gənclərimizin ölüm mələyi olan bu dəhşətli bəlanın nələrə qadir olduğunu onlara təbliğ etmək lazımdır.

Əldə olunan məlumatlara əsasən tütün tütüsündə 4000-ə qədər kimyəvi, orqanizm üçün zərərli maddələrin olduğu aşkar olunmuşdur. Bütün bu kimyəvi maddələrin hər biri ayrı-ayrılıqda insan orqanizmini zəhərləyir. Bu maddələrə misal olaraq, nikotin, karbon monoksit (CO), xərçəng yaradan kanserogen, qətran və s. göstərmək olar.

İstənilən şəxsin damarına 100-120 mq nikotin vurularsa, bu həmin şəxsin dərhal ölümünə səbəb olar. əslində 2 qutu tütünün tərkibində məhz 100-120 mq nikotin var. Sadəcə tütün çəkilərkən yandırıldığından nikotin havaya yayılır, yalnız 1.2-2 mq nikotin insan orqanizminə daxil olur. Məhz bu səbədən də tütünçəkən insanlar dərhal deyil, yavaş-yavaş zəhərlənərək ölürlər.

Hazırda geniş yayılmış ağciyər, dil-dodaq, yemək borusu xərçəngi, sidik-cinsiyyət orqanlarının xərçəngi, xroniki bronxit, qan dövranının pozulması, mədə və duodenum (12 barmaq bağırsağ) yarası, ağ ciyərlərin emfizeması (havanın artması), taxikardiya (ürək döyüntüsü), yüksək qan təzyiqi – tütün

səbəbindən yaranan xəstəliklərdəndir. Sadalanan bu xəstəliklər nəticəsində 2005-ci ildə 5.4 milyon insan tələf olmuşdur. Alimlərin fikrincə, vəziyyət bu cür davam edərsə, 2030-cu ildə 8 milyon insan tütünçəkmə nəticəsində yaranan xəstəliklərdən məhv ola bilər. Ümumilikdə XXI əsrdə 1 milyard insanın bu səbədən tələf olacağı ehtimal olunur. Hazırda dünyada 29% insan tütün alidəçisidir.

Böyük təəssüf hissi ilə bildirmək istəyirəm ki, bu gün Azərbaycanda da yeniyetmələr arasında tütün aludəçisinə rast gəlinir.

Tütünə meyilli olan yeniyetmələrimizin nikotindən asılılıq səviyyəsini təyin edən Faqestrem testindən istifadə edərək, yeniyetmələr üzərində kiçik təcrübə apardım.

Yuxudan oyanandan sonra neçə dəqiqə sonra birinci siqareti çəkirsiniz?	5 dəqiqəyə qədər 6-30 dəqiqədən sonra 31-60 dəqiqədən sonra 60 dəqiqədən artıq	3 2 1 0
Siz gündə neçə siqaret çəkirsiniz (orta)?	11-dən az 11-20 21-30 30 çox	0 1 2 3
Tütünçəkmə qadağan olunan yerlərdə çətinlik hiss edirsinizmi (məsələn, təyyarədə, kinoteatrda)	Bəli Xeyr	1 0
Sizin üçün günün hansı vaxtında çəkilən siqaretdən imtina etmək daha çətindir?	Səhər çəkilən ilk siqaretdən digərindən	1 0
Siqaretdən imtina etmək səhər saatlarında daha çətin, nəinki digər vaxtlar?	Bəli Xeyr	1 0
Xəstə olanda siqaret çəkirsiniz?	Bəli Xeyr	1 0
0-3 ball - Nikotindən asılılığın yüngün səviyyəsi, siz dərman vasitələrindən istifadə etmədən tütünçəkmədən imtina edə bilərsiniz. 4-6 ball - Nikotindən asılılığın orta səviyyəsi. İradənizi toplayaraq tütünçəkmədən imtina edə bilərsiniz. 7-10 ball - Nikotindən asılılığın yüksək səviyyəsi. Siz həkim məsləhəti ilə dərman vasitələrindən istifadə edərək tütünçəkmədən imtina edə bilərsiniz.		

Sumqayıt şəhərindən olan 21 yeniyetmə (oğlan) üzərində apardığım nəticələyə qənaətbəxş oldu. Beləki, 21 yeniyetmədən 18-də yüngül, 2-də orta, yalnız 1-də yüksək səviyyədə asılılıq aşkar olundu. Tütünün törətdiyi fəsadları araşdırmaq üçün bir çox İnstitutlar bu işə cəlb olunmuşlar. Bunlardan ABŞ-ın Merilən ştatındakı Milli Toksikomaniya İnstitutu, Kolumbiya Universitetini misal göstərmək olar. Hazırda tütünlə mübarizə ilə məşğul olan “Ash” xeyriyyə cəmiyyəti yeniyetmə və gənclərə, ümumiyyətlə bütün insanlara tütünü tərgitməyin heç bir zaman gec olmadığını tövsiyyə edir. Zənnimcə, təcili tədbirlər görülməli, yeniyetmə və gənclərimizi ətraflı məlumatlandırmalı, bu bəlanın məktəblərə ayaq açmasına yol verməməli, gəncliyimizin məhvinə göz yummamalıyıq. Eyni zamanda zərərli vərdislərdən əziyyət çəkən yeniyetmə və gənclərimizi bu bəlalardan vaxtından xilas etmək üçün bu gün yüksək ixtisaslı həkim pediatrlara və daha əlverişli şəraiti olan müalicə mərkəzlərinin yaradılmasına böyük ehtiyac var.

Əziz gənclər gəlin unutmayaq ki, bu can uca Rəbbimizin bizə verdiyi əmanətdir. Ona ziyan vurmaq böyük günahdır, əmanətə xəyanətdir.

XALQ PEDAQOGİKASINDA İQTİSADİ TƏRBIYƏNİN VACİBLİYİ

Sevinc EYLAZOVA

Bakı Slavyan Universiteti
sevinc.eylazova.00@mail.ru
AZƏRBAYCAN

İqtisadi tərbiyədən danışmadan əvvəl qeyd etməliyik ki, “iqtisadiyyat” yunanca “ekonomika” sözündəndir. Mənası “ailə təsərrüfatını idarə etmək” deməkdir. Zaman keçdikcə bu sözün həm coğrafiyası, həm də məna tutumu genişlənməmişdir. Yəni, bu gün bütün dünyada “iqtisadiyyat”- “ekonomika” dedikdə, ölkədə maddi nemətlərin istehsalı, bölüşdürülməsi, mübadiləsi və istehlakı başa düşülür.

Bir halda ki, iqtisadiyyat bu qədər həyati əhəmiyyət daşıyan sahədir, demək, böyüməkdə olan nəslə düzgün iqtisadi tərbiyə vermək zəruridir. Ötən onilliklərdə elmi pedaqogika iqtisadi tərbiyəni əxlaq tərbiyəsinin tərkib hissəsi kimi səciyyələndirirdi; ayrılıqda “iqtisadi tərbiyə” anlayışı yox idi. Hazırkı yaşam tərzimiz, bazar münasibətləri onu aktuallaşdırmış və tərbiyənin ayrıca tərkib hissəsinə çevirmişdir. Elmi pedaqogika iqtisadi tərbiyə dedikdə, gənc, yetişməkdə olan nəslin iqtisadi şüur və iqtisadi mədəniyyətinin formalaşdırılmasını, onlarda təsərrüfatçılıqla bağlı bacarıq və vərdişlərin yaradılmasını nəzərdə tutur.

Bəs elmi pedaqogikaya yeni gəlmiş bu terminə xalqın münasibəti necədir? Xalq pedaqogikası materiallarında “iqtisadi tərbiyə” ifadəsinə rast gəlməsək də, əcdadlarımız hər şəxsin iqtisadi cəhətdən təmin olunması, imkansız adamlara kömək edilməsi, ac-yalavaqlara əl tutulması, iqtisadi bəlalara qarşı birgə mübarizə aparılması ilə bağlı qiymətli fikirlər söyləmişlər. Bu qiymətli fikirlər atalar sözü və məsəllərdə, rəvayətlərdə, tapmacalarda, inanclarda, yanılmaclarda, qıfıləndlərdə və bu kimi etnopedaqoji nümunələrdə öz əksini tapmışdır. “Ağ itin pambıqçıya zərəri var”, “Arpa əkən buğda biçməz”, “Bağ vaxtı bağbanın qulağı ağır eşidər”, “Var evi kərəm evi, yox evi vərəm evi”, “Qaz vur qazan dolsun, toyuqdan nə fayda”, “Dədələrdən budur öyüd, dəyirmanı özün üyüd”, “Ərin geydiyini istəməsə, qarın yediyini istər”, “İtə çörək atarlar yiyəsi xatirinə”, “Yaxşı biçinçi xərcin yerdən çıxardar”, “Öz çörəyini özgə süfrəsində yemə” kimi öyüd-nəsihətlərdə xalqımız həmişə öz iqtisadi problemlərinin həllində müdriklik göstərmişdir. Ona görə də iqtisadi tərbiyə məsələlərinə ciddi fikir verilməlidir. Xalq pedaqogikası materiallarında müxtəlif formalarda təkrar-təkrar deyilibdir ki, iqtisadiyyat olmasa, cəmiyyət yaşaya bilməz, qənaətinə riayət edən yoxsulluğa uğramaz, kim qənaətcilliyə əməl edirsə, maddi durumu yaxşılaşır, israfçılığa yol verirsə, yoxsul hala düşür; qənaət dolanışığın yarısıdır; çörəyin ətri ananın xətri qədər xoşdur, ürəyə yatandır, can məlhəmidir; çörək müqəddəsdir, insan zəkasının ən böyük kəşfidir, çörək süfrənin başıdır; çörək itirən çörək tapmaz; çörəyə xor baxan ac qalar; çörəyi ayaqlamazlar; “vaxt qənimətdir, qızıldır, onun bir dəqiqəsini də boş qoymaq olmaz”, “vaxtını itirən bəxtini itirər”, “qəpik-qəpik yığan, manat-manat verər” və s.

Böyüməkdə olan nəslə təsərrüfata və sənətə bağlamaq, onlara iqtisadi biliklər vermək və əmək məhsuldarlığını artırmaq baxımından bu günümüze gəlib çatmış bayatılar, mahnılar, holavarlar, sayaçı sözləri, tapmacalar, atalar sözləri, tövsiyələr, nağıl və dastanlar var. Aşağıdakı nümunəyə nəzər salaq:

El köçdü dağ başına,
Yar örtüb ağ başına.
Könlü yemiş istəyən,
Dolanar tağ başına.

Bu misralardan aydın olur ki, xalq pedaqogikasında iqtisadi tərbiyə ilə əmək tərbiyəsi eyniyyət təşkil edir. Yəni ulularımız öz övladlarına əmək tərbiyəsi verərkən, həm də iqtisadi tərbiyə vermişlər.

İqtisadi tərbiyə işində Müqəddəs Kitabımızın müddəaları və Peyğəmbər Əleyhissəlamın kəlamları da xalq üçün əsas mənbə olmuşdür. Məsələn, dinimizə görə israfçılıq haramdır. Yer üzündəki nemətlər ondan istifadə edənlərin sayı qədərdir. Əgər kimsə israfçılıq edirsə, deyək ki, su krantını açıq qoyub onu boş-boşuna axıdırsa, kiminsə, hansı heyvanınsa, bitkininsə haqqını kəsir. Heç düşünməsin ki, evdə tək özüdür, həyatında bağı, tövləsində mal-qarası yoxdur. Yaranan nemət yer üzündəkilərin hamısındır, bir ailənin və ya bir nəslin yox.

İqtisadi tərbiyə ilə bağlı Müqəddəs Kitabımızda deyilir:

“Qohum-əqrəbaya da, miskinə də, (pulu qutarıb yolda qalan) müsafirlərə də haqqım var. Eyni zamanda mal-dövlətini də əbəs yerə səpələmə” (“Əl-İsra” surəsi, 26).

“Həqiqətən malını əbəs yerə sağa-sola səpələyənlər Şeytanın qardaşlarıdır. Şeytan isə Rəbbinə qarşı nankordur”(ayə 27).

“Nə əldən çox bərk ol, nə də əlini tamamilə açıb israfçılıq et. Yoxsa, qınanarsan, həm də peşman olarsan”(ayə 29).

“Ölçəndə ölçüdə düz olun, düzgün tərəzi ilə çəkin. Bu (sizin üçün) daha xeyirli və nəticə etibarilə daha yaxşıdır”(ayə 35).

Mövzu ilə bağlı İslam Peyğəmbərinin bir neçə kəlamına da diqqət yetirmək yerinə düşərdi:

- Könüldən keçən hər şeyi yemək israfçılıqdır.
- Acların deyil, yalnız toxların dəvət etdiyi ziyafət məclislərindəki yeməklər ən pis yeməklərdir.
- Qənaətə riayət edən yoxsul olmaz.

Göründüyü kimi, həm Kitabımızın hökmləri, həm də Peyğəmbərimizin tövsiyələri düz və doğru yolla ruzi qazanıb yaşamağa, xeyriyyəçiliyə, amma zəhmət çəkib qazandığını havaya sovurmamağa, xəsislik də etməməyə, lazımı məqamlarda hər zaman səxavətli olmağa səsləyir.

Professor Ə.Həşimov xalq pedaqogikasında iqtisadi tərbiyədən danışarkən qeyd edir ki, “Babalarımız, nənələrimiz bugünkü kimi xüsusi məktəblərdə planlı və mütəşəkkil surətdə iqtisadi təhsil almış olmasalar da, iqtisadi məsələləri əksər hallarda çox müdrikcəsinə həll etmişlər. Onlarda ciddi əmək intizamı olmuşdur”.

Xalqın iqtisadi tərbiyə ilə bağlı sınaqları da var. Bu sınaqlar uzun illərin təcrübəsi və həyatı müşahidələr nəticəsində yaranaraq özünü doğrultmuşdur. Məsələn: Çərşənbə axşamı bostana girməzlər, bostan tez solar; xiyar dərməzlər, sonrakı dəfələrdə xiyar acı olar; qısa saxlanılacaq meyvəni şənbə günü dərməzlər, çürüyər; ev tikmək üçün meşədən ağacı ayın qaranlığında kəsərlər, ay işığında kəsilən ağacı qurd yeyər; bir kimsə sizə ağırtı payı göndərsə, qabı boş geri qaytarmayın, dibinə azca duz yaxud su tökün, yoxsa o evdə ağırtının bərkəti qaçar, yaşlaşıb qocalmış ağacı ayın qaranlığında budayın ki, yazda yaxşı pöhrələnsin və s. İqtisadi tərbiyənin ən mühüm istiqaməti qənaətcilliyə sövq etməkdir. Qənaətcillik hazır nemətlərin israfçılığa yol vermədən məsrəf olunmasıdır. Nəyə görə deyirlər ki, “Evi qadın tikər?”. Çünki ailədaxili təsərrüfatın vəziyyətini o daha yaxşı bilir. Gələn qazancı o yerbəyer edir, yaxud yerbəyer etmək üçün məsləhətlər verir. Evi məhz qadının idarəetməsinin əsasında onun ağılı və qənaətcilliyi dayanır, lakin bu o demək deyil ki, kişi də israfçı olmalıdır. Qənaətin hamı üçün zəruri olduğunu xalq böyüyən nəsələ həm məişətdə, həm də həkimanə kəlamlar vasitəsilə təlqin etmişdir. “Çay həmişə selinti gətirmir”, “Sel həmişə köyük gətirmir”, “Qara gün üçün ağlamaq gərəkdir” və s. tövsiyə sözlərin özəyində məhz həmin məntiq dayanır. İndi də ölkəmizdə gedən iqtisadi islahatların bütün mərhələlərində xalqımızın müdrik kəlamlarına zəruri ehtiyac vardır.

AZƏRBAYCANDA MULTİKULTURAL TƏHLÜKƏSİZLİK

Günəl MƏMMƏDOVA

Bakı Dövlət Universiteti
gunelabdullazadeh@yahoo.com
AZƏRBAYCAN

Multikulturalizm □ fərqli mədəniyyətlərin bir arada yaşadığı cəmiyyəti təyin edən sözdür. Humanist və demokratik nəzəriyyə yaxud ideologiya olaraq multikulturalizm tolerantlığın təəcəssümüdür ki, onsuz humanizm, yüksək fərdi və beynəlxalq münasibətlər mədəniyyəti, insanlar arasında qarşılıqlı anlaşma, qarşılıqlı zənginləşmə, dostluq və əməkdaşlıq mümkün deyil. Multikulturalizm mədəniyyətlərin və sivilizasiyaların dialoqunun zəruri alətidir.

Bir çoxları multikulturalizmi tolerantlıq forması kimi qəbul edirlər. Təbiətin hər bir xalqa bəxş etdiyi ən qiymətli miras onun milli mənəvi dəyərləridir. “Mənəvi dəyər” insanı cəmiyyətdə formalaşdırır, inkişafa kömək edən davranış qaydalarıdır. Bu qaydalar dünya sivilizasiyasının təməli qoyulandan başlamışdır. Məhz hər bir milləti digərlərindən fərqləndirib ayıran da milli-mənəvi dəyərlərdir. Milli-mənəvi dəyərlər bizim milli mentalitetimizdə formalaşan ədəb-ərkan qaydaları, milli adət-ənənələrimiz və onların qorunmasını, gələcək nəsillərə ötürülməsini özündə ehtiva edir.

Hər bir xalqın, millətin mövcudluğu onun ana dilinə, adət-ənənələrinə, öz mədəniyyətinə, ədəbiyyatına, tarixinə bağlılığından asılıdır. Azərbaycan xalqı da bu günədək məhz milli-mənəvi dəyərlərinə bağlılığı sayəsində özünün mövcudluğunu, milli identikliyi, özünəməxsusluğunu qoruyub saxlaya bilib, zəngin milli-mədəni, maddi, ədəbi, dövlətçilik irsinə sahib olub. Azərbaycanda milli-mənəvi dəyərlər və mentalitet problemi multikulturalizmdə xüsusən özünü aydın şəkildə göstərir.

Bəzi xalqların nümayəndələri bu və ya digər dövlətlərin milli mədəniyyətinə nə assimilyasiya, nə də inteqrasiya olmağı arzu edirlər. Bu vəzifənin həlli üçün bütün dünyada “Homo sapiens” tipli insandan “Homo culturalies” tipli insana keçid beynəlxalq proqramının bütün dünyada işlənilməsi və tətbiq edilməsi zəruridir. Bu baxımdan Azərbaycan multikulturalizm ənənəvi siyasətinin çox yaxşı modelidir. Deməli, müasir multimedəni cəmiyyətlər kulturoloji strategiyalara

əsaslanan düşünülmüş multikulturalizm siyasəti olmadan sabit inkişaf edə bilməzlər. Bunun sübutlarından biri Azərbaycanın inkişafıdır ki, burada ölkənin milli mədəniyyətinə müvəffəqiyyətlə inteqrasiya olan müxtəlif xalqların nümayəndələri harmonik inkişaf edirlər. Multikulturalizmdən imtina isə bütün dünyada getdikcə artan anlaşılmazlığa, fobiyaya, qarşıdurmaya, milli və dini münaqişələrə aparan yoldur.

Bütün dövrlərdə Azərbaycanda bütün millətlərin, dinlərin nümayəndələri sülh, əmin-amanlıq, qardaşlıq şəraitində yaşamışlar. Azərbaycanda hökm sürən ictimai-siyasi quruluşdan asılı olmayaraq bütün dövrlərdə Azərbaycan dözümlülük, tolerantlıq məkanı olmuşdur. Bu gün müstəqil Azərbaycan öz siyasətini bu təməl üzərində qurur. Azərbaycanda multikulturalizm siyasəti dövlət quruculuğu və demokratik inkişafın əsas göstəricilərindəndir. Ölkə başçısı İlham Əliyev 18 may 2015-ci il III Mədəniyyətlərarası Dialoq Forumunda bildirib ki, ölkəyə, xalqa, dinə olan hörmət digərlərinin ənənələrinə və dəyərlərinə hörmətdən başlayır. Yalnız bu yolla uğura nail olmaq mümkündür.

Bu gün Azərbaycan multikulturalizmin əsas məkanlarından biridir. Azərbaycan bütün dünyada multikultural dəyərlərin carçısıdır. Tarixi "İpək Yolu"nda yerləşən Azərbaycan müxtəlif sivilizasiyaların qovuşduğu məkan olaraq, əsrlər boyu milli-mədəni rəngarənglik mühitinin formalaşdığı, ayrı-ayrı millətlərin nümayəndələrinin sülh, əmin-amanlıq, qarşılıqlı anlaşma və dialoq şəraitində yaşadığı diyar kimi tanınıb. Artıq ölkəmizdə multikulturalizm alternativini olmayan bir həyat tərzinə çevrilib. Azərbaycanda multikultural dəyərlər dövlət siyasəti səviyyəsinə yüksəlib, mədəniyyətlərarası dialoq məkanına çevrilib, bu isə bir çox dövlətlərə nümunə olacağına bir işarədir.

Dünyanın bir çox ölkələrində olduğu kimi, Azərbaycan əhalisinin tərkibi də yekcins deyil. Burada da əsas xalqla yanaşı etnik və etnoqrafik qruplar yaşayırlar. Azərbaycanda yaşayan hər bir xalq öz etnik xüsusiyyətini saxlamaqla bərabər, digər xalqların və etnik qrupların həyat tərzində, məişətində, adət və ənənəsində, mədəniyyətindəki bir çox mütərəqqi amilləri əxz edərək, onları qarşılıqlı surətdə inkişaf etdirmişdir. Ümumi birgəyaşayış qaydalarına əməl olunan zamanlarda bu xalqlar bir-birinə nə qədər yaxınlaşsalar da, öz dillərini, etnoqrafik xüsusiyyətlərini qoruyub saxlamışlar. 2009-cu ilin siyahıyaalınmasına görə ölkə əhalisinin 8,4 faizini milli azlıqlar, azsaylı xalqlar və etnik qrupların nümayəndələri təşkil edir.

Azərbaycan hökuməti insan haqları, o cümlədən milli azlıqların müdafiəsi məqsədilə bir çox nüfuzlu beynəlxalq təşkilatlarla işgüzar əməkdaşlıq əlaqələrinə malikdir. Respublikamızda 380-dən artıq dini icmanın mövcud olması və onlara eyni münasibətin göstərilməsi Azərbaycanı dünya miqyasında tolerant ölkə kimi tanıtmışdır. Azərbaycan yaşayan insanların bir-birinə münasibəti kimin hansı millətə və yaxud dinə mənsub olmasında deyil, səmimi və təmiz olması ilə seçilir. Azərbaycan əhalisinin böyük əksəriyyətinin müsəlman olmasına baxmayaraq, bütün dinlərin bərabərliyi məhz multikulturalizmin ölkəmizdəki dərin köklərindən xəbər verir.

Multikulturalizm ənənələrinin formalaşması və bu modelin yaradılmasında ümummilli lider Heydər Əliyevin xidmətlərini xüsusilə vurğulamaq lazımdır. Başqa sözlə desək, Heydər Əliyevi Azərbaycan multikulturalizminin banisi hesab etmək olar. Ulu öndər Azərbaycanın gələcək uğurlu inkişafı üçün dəqiq ideoloji hədəf seçib və öz uzaqgörən müdrik siyasəti ilə əsrlər boyu formalaşmış çoxmədəniyyətlilik ənənəsini inkişaf etdirib.

Qlobal dünyanın inkişaf meyillərinə, dinamik ritminə inteqrasiya edən Azərbaycanda sosio-mədəni reallıqlarda da dəyişmələr gedir. Azərbaycan xalqının multikultural ənənələrinin qorunması və inkişaf etdirilməsi sahəsində həyata keçirilən istiqaməti yeni mərhələdə prezident İlham Əliyev uğurla inkişaf etdirir. Bakıda "XXI əsr: ümidlər və çağırışlar" devizi ilə keçirilən Beynəlxalq Humanitar Forumda o demişdir: "Öz dininə hörmət başqa dinə hörmətdən başlayır. Multikulturalizm ayrışdırıcı yola yox, birləşdirici yola aparır, əksinə, bütün xalqları birləşdirir. Eyni zamanda, hər bir ölkənin öz qaydaları, öz ənənələri vardır".

Bu siyasətin həyata keçirilməsində bir çox beynəlxalq təşkilatların, xüsusən BMT, Aİ, ATƏT, AŞ və digər beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlığa mühüm önəm verilir. Ölkəmizdə multikultural təhlükəsizliyin qorunmasında qorunmasında Heydər Əliyev Fondunun xidmətlərini də qeyd etmək lazımdır. Burada fikrimizi ölkənin Birinci Xanımı Mehriban Əliyevanın sözləri ilə də əsaslandırmaq: "Öz mədəniyyətinə, öz tarixinə, öz ənənələrinə, öz əməllərinə hörmətlə yanaşan xalq gərək eyni şəkildə fərqli mədəniyyətlərə də, fərqli tarixə də hörmətlə yanaşsın".

Tolerantlıq prinsipinin Konstitusiyada dəfələrlə təkrarlanması məhz multikulturalizmə verilən dəyərin ifadəsidir. Multikulturalizm bir ideya və termin kimi ilk dəfə Qərbdə, Avropada dövriyyəyə

çıxarılsa da və son dövrlərdə bu ideyadan geriçəkilmələrə yol verilsə də, Azərbaycan mühitində bu sahə artıq cəmiyyətin əxlaq kateqoriyasına çevrilib. Dövlət bu sahədə yarana biləcək problemlərə qarşı qabaqlayıcı tədbirləri yubanmadan həyata keçirməkdədir. Hazırda ölkədə keçirilən çoxsaylı beynəlxalq tədbirlərdə dünyada milli və dini tolerantlığın gücləndirilməsi, multikulturalist dəyərlərin təbliği, dini zəmində ekstremizmə və ayrışeçkiliyə qarşı birgə mübarizə yollarının araşdırılması, fərqli dinlərin və mədəniyyətlərin daşıyıcısı olan insanlar arasında dialoq və qarşılıqlı anlaşmanın bərqərar edilməsi və s. aktual problemlər geniş müzakirə olunur. Amma təəssüflə onu da qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanın sürətli inkişafı, ölkədəki sabitlik, vətəndaş həmrəyliyi, dini və milli tolerantlıq mühiti bəzi daxili qrupların və xarici qüvvələrin, müəyyən əcnəbi dairələrin maraqlarına cavab vermir. Azərbaycan dövləti isə buna müvafiq olaraq ölkədəki dini ibadət azadlığından və multikulturalist mühitindən sui-istifadə etməyə cəhd edən müxəlif təriqətlərin, missioner təşkilatların antimillî fəaliyyətinə qarşı qəti və barışmaz möqe nümayiş etdirir. Bütün bunlar bir daha multikulturalizm siyasətinə yardım edən proqramların, layihələrin işlənilib hazırlanması zərurətini ortaya qoyur.

ПРИВАТИВЫ КАК ЛЕКСИЧЕСКИЕ ИНДИКАТОРЫ ОТРИЦАНИЯ В РАЗНОСИСТЕМНЫХ ЯЗЫКАХ

Фарида АГАКИШИЕВА

Бакинского Университета Евразия

agakishiyevaf@mail.ru

АЗЕРБАЙДЖАН

Приватив-латинское слово (*privare*), обозначающее «лишиться чего-либо, не отражать в себе ничего», «отсутствие вообще». На сегодняшний день нет единого и чёткого критерия определения категории привативности. Разные ученые по разному характеризуют привативность. Так, Е.Лайзи характеризует привативность как «eine von Normalen, Erwarteten abweichende Abwesenheit, ein Fehlen. Или же в переводе на русский язык, как «отклоняющимся от нормы, ожидаемое отсутствие, отсутствие вообще». Е.Новиков отмечает, что: «Лексическое отрицание видимо входит в группу привативных слов, обозначающих отклонение от нормального или ожидаемого состояния, а также устранение и лишение». Немецкий лингвист Л. Вейсгербер исходит при определении привативности только из предмета или лица, лишившегося какой-либо части. В Азербайджане, указанной проблеме посвящены монографии известного профессора С.А.Абдуллаева. Профессор трактует категорию привативности в широком и узком смысле. Данный термин в широком логико-философском понимании, согласно профессору, означает отсутствие, несуществование, лишенность определённого материально-вещественного бытия, субстанции. Иными словами, привативы обозначают не вещь, действие, качество, а их отсутствие, небытие в широком смысле этого слова. Применительно к лингвооявлениям, к конкретным частям речи, привативность понимается: в категории существительных-как отсутствие, несуществование или лишённость предмета «материальной субстанции»; в категории прилагательных-как отсутствие, недостаток, неоявление у определённых предметов признаков и качеств, свойственных другим, окружающим вещам; в категории глаголов-как несовершенство, невыполнение, либо прекращение, относительная прерывность (Ср.: на немецком языке-*fremd* (иностранный), *leer* (пустой), *blind* (слепой), *falsch* (ложный) и т.д.; на азербайджанском языке-*keçəl*(лысый), *solaxay*(левша), *tauqulaq*(одноухий) и т.д.

Исходя из вышеизложенного многие учёные считают, что по всей видимости, категорию привативности можно рассматривать как лингвистическую универсалию, отличающуюся разной степенью маркированности адгерентной и ингерентной привативности и их функционально-семантического равновесия в разнотипных языках. Так, аффикс *-siz*, *-siz* является универсальным способом выражения эксплицитной привативности во всех тюркских языках (за исключением якутского и шведского) в системе как адъективных, так и глагольных форм. Ср. *evsiz, duzsuz*(азерб.); *сусыз*, *урмансыз*(тат); *тузсиз*(узб.); *сусыз*(казах.); *татсыз*(тур.)

Почти все индоевропейские языки характеризуются наличием богатого лексического инвентаря реализации ингерентной привативности. Так, в современном английском языке слова *to fail* (потерпеть неудачу), *to overlock* (разгонять), *to lack* (испытывать недостаток), *absent* (отсутствовать), *absence* (отсутствие), *back* (обратно) и другие лексические единицы имеют ярко выраженное негативное семантическое значение (Ср. также в ненецком языке-*janos'* (отсутствовать), *shedas'* (не любить); в эвенкийском языке-муллими (не уметь), *бамй* (не хотеть) и т.д.

Коммуникативные функции привативных индикаторов носят универсальный характер и создают во всех языках специфические основы семантических перспектив текста. Выразительная вариативность средств имплицитного отрицания, передающих привативность, случаи их взаимосвязи и взаимодействия с другими отрицательными компонентами в широком контексте играют важную роль в различении смысловых оттенков утверждения и отрицания, их логической и эмоционально-экспрессивной градаций, обнаруживая широкие возможности функционально-семантической и стилистической вариативности: Ср. в азербайджанском языке: *Təəssüf ki, bu məsələlər üzərində geniş dayanmaq imkan xaricindədir* → *Təəssüf ki, bu məsələlər üzərində geniş dayanmaq mümkündür* (=qeyri mümkündür).

Привативная семантика зависит от «нормального состояния» явлений, от ожидания пресуппозиционного контекста. Например, русское слово «сухой» можно понимать как «лишённый влаги, влажности». Е.М.Кулинич, исследовавший в английском языке словообразовательные средства с отрицательным значением отмечает, что в русском языке модели «вне+ N», «лишённый + N», «свободный от + N», «освобождённый от + N», «отказ + prep.+N», «отсутствие + N» выражает отсутствие, лишённость.

Появление эффекта привативности зависит от действия различных общественно-политических, социальных, национально-психологических, исторических и морально-эстетических факторов, обуславливающих ожидание. Например, «стандарты одежды», иные манеры поведения не могут создать (породить) единый эффект привативности во всех социально-психологических и морально-этических контекстах. В странах Востока появление на улице в шортах, знойным африканским летом-в меховом пальто, а морозной северной зимой- в прозрачной нейлоновой одежде, будут в равной мере выглядеть непривычным, противоестественным(или неожиданным) явлением, порождая тем самым импульсы привативности. Следовательно, отсутствие, устранение ожидаемого порождает диаметрально противоположную, негативизирующую силу. В отличие от случаев аномалии, ненарушение нормы создаёт не привативность, а вариантность с сохранением доминанты коммуникации. Например, появление кого-то в чалме или арачине там, где все прочие люди ходят в шляпе, не создаёт эффекта привативности. Но в случае активного коммуникативного ожидания появление кого-то без заранее условленного атрибута одежды, например, не в чалме, будет имплицитно утвердительно суждениями типа «Пришёл в чалме», а скорее отрицательными суждениями «Пришёл не в чалме», «Нет на голове шляпы».

В разносистемных языках существуют глаголы, которые всей своей семантической ёмкостью, либо же отдельными лексико-семантическими вариантами относятся к полю отрицания. В немецком языке это глаголы: *weigern* (отрицать), *missen* (обходиться без), *bleiben* (остаться), *halten* (держаться), *kommen*(прийти) и т.д.; в английском языке-это глаголы:*fail* (потерпеть неудачу), *cancel* (отмена), *avoid* (избежать), *reject* (отклонять), *refuse* (отказаться)и т.д.; в азербайджанском языке- это глаголы: *qaçmaq*(убегать),*qalmaq*(остаться), *qoymaq* (положить), *dönmək*(повернуться),*uaşınmaq*(улезнуть) и т.д. ;в русском языке- это глаголы: просмотреть, промолчать, умалчивать, игнорировать, отрицать и т.д. Hudeleston и Pullum разделили эти глаголы на английском языке на 6 групп по следующим общим чертам:

1)Недостаток, несовершенство (*fail, omit* и др.);2) Запрет и предупреждение (*prevent, prohibit* и др.); 3)Отказ и отвержение (*deny, refuse* и др.); 4)Сомнение (*doubt, wander* и др.); 5) Противоречие и ожидание (*dissappear, dissuade* и др); 6) Недоброжелательное отношение, оценка (*shrink,emit* и др).

Профессор С.Абдуллаев подразделяет привативные глаголы на 3 микрополя, суть которых мы свели в следующую таблицу.

Семантич еские Блоки	Содержание микрополя сем.блока	Привативные глаголы микрополя по сем.блокам:		
		В английском Языке	В немецком языке	В азерб.языке
A	Неналичие или отсутствие прежн-го состояния.	lack wander, mange realase, disappear disgrace, fail disgrace, stop eject и т.д.	fehlen,ausfallen, ruhen,mangeln, vermissen и т.д.	kəsmək,pozulma q, sovuşmaq, qalmaq, olmaq и т.д.
B	Невозможность совершения действия, несовершенство действия	recall omit, hold err, disconnect emit, abort elide, discourage и т.д.	verzichten, fernblein- ben, abgehen, scheitern,abbringen и т.д.	ötürmək, saxlamaq, unutmaq, çəkinmək uzaqlaşmaq и т.д.
C	Не выполнение намечанного действия или отказ от его выполнения.	decline depart, refuse digress, reject shift, deny deduct, object exit и т.д.	leugnen,weigern absagen, ablehnen, ablaufen и т.д.	susmaq, udmaq, qaçmaq, buraxmaq, danışmaq и т.д.

Отнесение глаголов к различным семантическим блокам весьма условное. В зависимости от своего семантического значения в предложении различные привативные глаголы могут быть отнесены к разным семантическим группам. Так, в азербайджанском языке глагол «qalmaq»(оставаться) в предложении:

-**Bu gün on beşimdən qaldım.**(Сегодня лишился пятнадцати), относится к группе – A; в предложении:

-**Hamı getdi,bircə o qaldı.** (Все ушли, остался только он)-к группе-С, а в предложении:

-**Bütün cəhdlərinə baxmayaraq,o diskusiyadan kənar qaldı.** (Несмотря на все попытки, он остался в стороне от дискуссии) относиться к группе- B.

HEYDƏR ƏLİYEV ŞƏXSİYYƏTİ VƏ AZƏRBAYCANDA TƏHSİLİN İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ

Könül MİKAYILOVA

ARTPI “Təhsil nəzəriyyəsi” şöbəsi

konulmikyilova@rambler.ru

AZƏRBAYCAN

Bütün dövlət başçıları ölkəsində iqtisadiyyatın, ticarətin, kənd təsərrüfatının, təhsilin inkişafı istiqamətlərində müəyyən işlər görməyə çalışır. Bəs Heydər Əliyev şəxsiyyətini bu simalardan fərqləndirən cəhətlər nədir? Nəyə görə biz, təhsildə, təlim və tərbiyədə onun rolunu və şəxsiyyətini xüsusən dəyərləndiririk. Təbii ki, onun digər şəxsiyyətlərdən fərqləndirən cəhəti onun daha çox qayğıkeş, vətənpərvər, hər hansı bir məsələlərə, problemlərə həssaslıqla yanaşma tərzini, düzgün və optimist qərarlar qəbul etməsidir.

Uşaqlara xüsusilə qayğı və diqqət göstərən ulu öndər, 1 iyun uşaq bayramı günü elan etməklə bərabər hər il özü şəxsən bu bayramlarda iştirak edir, uşaqlarla rəqs edir, onlara motivasiya, yüksək əhval-ruhiyyə bəxş edirdi. Analıq himayəsindən məhrum olan, daun, talasimiya, əlil uşaqlarda ata qayğıkeşliliyə nəvaziş göstərirdi. Bunun nəticəsi olaraq hər il azyaşlı uşaqlar dünya festivallarında, müsabiqələrində, yarışlarında uğurlar əldə edirlər.

Heydər Əliyevin hakimiyyətə gəldiyi dövrlərdə yenidən müstəqillik əldə etmiş Azərbaycan müharibə şəraitində yaşayırdı. Erməni təcavüzü nəticəsində ümumilikdə 657 ümumtəhsil, 300 digər təlim-tərbiyə müəssisəsi, 242 məktəbəqədər müəssisə dağıdılmışdı. 130 min nəfərə yaxın Azərbaycan məktəblisi və tələbəsi, eləcə də 20 minə yaxın təhsil işçisi köçkün düşmüş, təhsil sistemində 1,5 milyard Amerika dolları həcmində ziyan vurulmuşdur. Məcburi köçkünlər digər rayon məktəblərində məskunlaşdıqları üçün əksər təhsil müəssisələrinin fəaliyyəti demək olarki dondurulmuşdur. Digər sahələrdə olduğu kimi təhsildə də kaos yaranmışdı.

Ölkədə modern və dünya təcrübəsinə cavab verən təhsilin normativ-hüquqi bazası yaradılmalı, təhsilin keyfiyyəti və əhatəliliyi gözlənilməklə dəqiq və düşünülmüş addımlar atılmalı idi. Təhsilin inkişafı naminə hansı addımlar atıldı və hansı nəticələri verdi?

Təbii ki, ilk öncə qaçqın və məcburi köçkünlərlə bağlı məsələlər öz həllini tapmalı idi. Qaçqın və məcburi köçkünlər üçün 680-dan çox təhsil müəssisəsi onların daha çox və sıx məskunlaşdıqları ərazilərdə bərpa edildi. Müəllimlərlə psixoloji reabilitasiya işləri aparılmaqla onların pedaqoji fəaliyyəti bərpa olundu. Qaçqın və məcburi köçkünlər evlərlə təmin olunmaqla müvəqqəti yerləşdikləri təhsil müəssisələrindən köçürüldü və bununlada digər rayon məktəblərinin tədris fəaliyyəti yenidən bərpa olundu. Ümumimilli lider H.Əliyev qaçqın və məcburi köçkün, şəhid ailələrindən olan uşaqların ali təhsil müəssisələrində ödənişli təhsildən də azad edilməsi haqqında fərman imzalayaraq onları təhsilə cəlb olunmasına imkan yaratdı. Ümumtəhsil məktəblərində isə bu ailələrdən olan uşaqlar pulsuz dərslər və dərslər vəsaitləri ilə təmin olunurdular.

Naxçıvan Muxtar Respublikasında rəhbərlik etdiyi dövrlərdə ulu öndər 1991-ci ildə “Türkiyədə formalaşmış yeni, milli və ümumbəşəri pedaqoji dəyərlərə malik təhsil təcrübəsinin Azərbaycanda yayılması” məqsədilə Türkiyə ilə maarif körpüsünün, əməkdaşlıq körpüsünün təməlini qoydu. “Çağ” öyrətim İşlətmələri Şirkəti Azərbaycanda fəaliyyətə başladı. Azərbaycan məktəblisini beynəlxalq fənn olimpiadalarında ilk dəfə təmsil edən və təhsil sahəsində ölkəyə ilk beş medalı qazandıran da məhz “Çağ” liseylərinin şagirdləri oldu. 1992-ci ildə Türk Dünyası Araşdırmalar Vəqfinin özəl Bakı Atatürk liseyi, 1994-cü ildən Bakı Dövlət Universitetində Türkiyə Dəyanət Vəqfi tərəfindən maliyyələşdirilən ümumtəhsil məktəbi – liseyi, 1994-95-ci illərdə Bakı Türk Anadolu liseyi fəaliyyətə başladı və məhz bu təhsil müəssisələrinin məzunları xarici ölkələrdə təhsillərini davam etdirməyə nail olurdular ki, bu da Azərbaycan məktəblisinin dünya təhsilinə, dünya təcrübəsinə inteqrasiyası idi.

1993-1994-cü tədris ilindən ali təhsildə ikipilləli sistemə - 4 illik bakalavriatura və 2 illik magistraturaya keçildi. 1997-ci ildə bakalavriaturanın ilk buraxılışı oldu, eyni zamanda həmin il ilk dəfə olaraq magistr hazırlığına başlandı. Məqsəd ilk növbədə təhsilalanların fasiləsiz təhsil almalarını təmin etmək, dövrü tələblərə və şəraitə uyğunlaşmaq, sağlam rəqabət, yüksək intellektual və praktik iş qabiliyyətini formalaşdırmaqdır. Bütün bunlarında nəticəsi olaraq bu gün Azərbaycan gəncləri öz təhsillərini dünyanın qabaqcıl ölkələrində belə davam etdirməyə nail olurlar.

Azərbaycan türk dünyasının bir parçası olsada Azərbaycan xalqı bir xalq kimi varlığını sübut edibdi. Lakin bəzi ziyalılar dilimizin türk dili ilə əvəzlənməsini tələb edir, onu bir türk ləhcəsi kimi təqdim edirdilər. Hətta dərslərlərin üzərində “Türk Azərbaycan əlibası” yazılmasını da təkidlə israr edirdilər. Lakin ulu öndər 1995-ci ildə “Azərbaycan dilinin müstəqil Azərbaycan Respublikasının rəsmi dövlət dili kimi” elan etdi. Məhz həmin dövrlərdə H.Əliyev “Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında”, “Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan Dili Gününün qeyd edilməsi haqqında” fərman və sərəncamlar imzaladı. Ümummilli lider hələ sovet dövründə ciddi müqavimətlərə baxmayaraq, respublikamızda Azərbaycan dilinin dövlət dili statusunun 1978-ci il Konstitusiyasında əks olunmasına nail ola bilmişdi. Bu gün Azərbaycan məktəbliləri fəxrlə öz ana dilimizdə yazır və danışır.

1999-cu ildə öz təsdiqini tapan “Təhsil islahatları” proqramına və Təhsil Nazirliyinin həmin proqramın onillik strategiyasına (2003-2013-cü illər) uyğun olaraq Təhsil sahəsində islahatlar həyata keçirildi. Uzun müddətli islahatları həyata keçirmək üçün Azərbaycan hökuməti və Beynəlxalq İnkişaf Təşkilatı arasında iki kredit sazişi imzalandı. Sazişlər “Təhsil islahatları”nı üç mərhələdə həyata keçirməyə yardım edəcəkdir. Bu strategiyanın məqsədi yeni texnologiyaların çevik mənimsənilməsi, əmək bazarına inteqrasiya olmaq, sağlam həyat tərzini formalaşdırmaq, ətraf mühitlə münasibətdə düzgün seçim etmək imkanlarını təmin etməkdir.

Bu gün Azərbaycan ümumtəhsil məktəblərinin maddi-texniki bazası möhkəmləndirilib, tədris prosesində informasiya və kommunikasiya texnologiyalarından geniş istifadə imkanları yaranıb, məktəblilər yaddaş məktəbindən, yeni düşüncə və təfəkkür məktəbinə doğru uğurla addımlayır. Doğma dilimiz dövlət dili səviyyəsində dünyada tanınır, hər il 21 fevralı Beynəlxalq Ana dili günü kimi qeyd edilir. Azərbaycan gəncləri ali təhsil almaq üçün dünyanın qabaqcıl ölkələrinə üz tutduqları kimi, hər il dünyanın müxtəlif ölkələrindən də yüzlərlə tələbə Azərbaycan ali təhsil müəssisələrinə üz tutur. Bu da təhsilimizin dünya standartları səviyyəsində olmasını bir daha təsdiqləyir. Bütün bu sadalanan uğur və nailiyyətlərin təməlini ümummilli lider Heydər Əliyev qoyub. Onun şəxsiyyətinin təhsilimizin inkişafında və perspektivlərində rolu əvəzedilməzdir və danılmazdır.

Y.V.ÇƏMƏNZƏMİNLİ ŞƏXSİYYƏTİNİN TƏŞƏKKÜLÜ

Könül HƏSƏNQİLİYEVƏ

ADPU

arslan_mustafa65@bk.ru

AZƏRBAYCAN

Azərbaycan mütəfəkkiri Yusif Vəzir Çəmənəminli milli ideologiyanın aparıcı xətti olan azərbaycançılıq ideyasının təşəkkülündə və inkişafında əvəzsiz rolu olan bir şəxsiyyətdir. Zəngin tarixə malik Azərbaycan mədəniyyətinə, onun təşəkkül və inkişafına Y.V.Çəmənəminlinin verdiyi töhfələr, onun göstərdiyi xidmətlər diqqətdən kənar qalmamışdır. Çəmənəminli öz elmi-ədəbi yaradıcılığında çox müxtəlif fəaliyyət sahələrini birləşdirir. Əslində onun həyatı və yaradıcılığı çox zəngin və mürəkkəb bir sistem təşkil edir. Çəmənəminli ali savadlı hüquqşünas, böyük ictimia-dövlət xadimi, Azərbaycan dövlətçilik və diplomatiya tarixində xüsusi xidmətləri olan səfir-diplomat, görkəmli ədib, qiymətli romanlar, ədəbi əsərlər müəllifi, çox nüfuzlu jurnalist-publisist, mütəfəkkir alim kimi tanınmışdır. Həmçinin nəzərə almaq lazımdır ki, Çəmənəminlinin həyatı və yaradıcılığı tariximizin üç mürəkkəb və maraqlı mərhələlərində cərəyan etmişdir, yəni Çəmənəminli Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə qədərki dövrdə, Cümhuriyyət dövründə və Sovet hakimiyyəti illərində fəaliyyət göstərmişdir, həyatının müəyyən illəri Azərbaycanla yanaşı, Türkiyə, Ukrayna, Rusiya və Fransada keçmişdir. Əsas diqqətini azərbaycanlıların millət kimi formalaşmasına yönəldən Çəmənəminli hesab edirdi ki, yad millətlər, xüsusilə farslar Azərbaycan mədəniyyətinə, ədəbiyyatına, dilinə çox mənfi təsir göstərər. Bunun nəticəsində dilimiz və etnik mənşəyimizi unutmuşuq. Onun fikrinə görə, bundan qurtulmaq üçün dilimiz saflaşmalı, türk məktəblərinin sayı artırılmalı, milli dahilər təbliğ edilməli, Azərbaycan tarixi yazılmalıdır. Y.V.Çəmənəminli hələ tələbəlik illərindən vurğunu olduğu doğma xalqına, millətinə çatdırmaq istədiyi ideyaları özünün hekayələrində, məqalə və risalələrində, romanlarında təsbit edərək ziyalılarımızı tariximizi və dilimizi öyrənməyə çağırıb. Hər şeydən öncə, mütəfəkkirin əsas məqsədi Azərbaycan ideali uğrunda düşüncələrini ümumiləşdirmək və xalqı geniş şəkildə maarifləndirmək idi. Yazıcının diqqət yetirdiyi başlıca məsələlərdən biri "əfkar-i-ümumiyyə"yə, yəni ictimaiyyətə Azərbaycanı tanımaq idi. O yazırdı ki, dünyada ən böyük qüvvələrdən biri ictimai rəydir. Topdan, tufəngdən və zirehlilərdən də bu amil böyükdür. Odur ki, hər kəs bu amilə yiyələnməyə çalışsın.

Azərbaycan fəlsəfi, ictimai-siyasi və estetik fikir tarixində sanballı və çoxşaxəli cərəyanlardan biri də maarifçilikdir. Maarifçilər «düşünən zəkani» cəmiyyət üçün hər şey hesab edirdilər, çünki onun qüdrətində dərin inam, insan şəxsiyyətinə, ləyaqətinə dərin hörmət və ehtiram var. Fikir və düşüncə kimi ideyalar məhz buradan nəşət etmişdir. Azərbaycan maarifçi mütəfəkkirlərinin amalına xas olan bütün düşüncə tərzii, yüksək elmi baxışı Yusif Vəzir Çəmənəminlinin dünyagörüşü üçün də ideal bir məfkurənin davamı hesab etmək olar.

Zəngin bədii, estetik-fəlsəfi-siyasi, əxlaqi ideyalar sistemi olan Azərbaycan maarifçiliyinə dair əsərlərdə əsaslandırılmışdır ki, maarifçilik fəlsəfi və ictimai-siyasi fikrinin kifayət qədər tədqiq olunmamış mütəfəkkirləri içərisində Y.V. Çəmənəminli də vardır. Azərbaycanda maarifçilik burjuaziyanın mənafeyini ifadə edən ideologiya deyil, ümumən, xalqın, millətin mənafeyini ifadə edən bir milli məfkurə kimi yaranmışdır. Çəmənəminli də belə məfkurəyə xidmət edən sənətkar və dərin düşüncəli mütəfəkkirdir. Azərbaycanın başqa inqilabçı-demokratları, maarifçi mütəfəkkirləri kimi Y.V.Çəmənəminli də elm, mədəniyyət və maarifin inkişafını ön plana çəkmiş, vətən və xalq işi uğrunda mübarizəni hər bir şəxsin cəmiyyət qarşısında müqəddəs borcu, əxlaqi və davranışı üçün yüksək meyar sayırdı. Bir maarifçi kimi onun fikrincə, ictimai quruluş dəyişməyə, siyasi azadlıq əldə edilməyə şəxsiyyətin mənəvi azadlığından danışmaq yersizdir.

Yusif Vəzir 1930-35-ci illərdə Azərbaycan Neft İnstitutunda işləyən zaman, həmin institutda çıxan "Əzizbəyov adına Azərbaycan qızıl Bayraqlı Neft İnstitutunun əxbəri" jurnalında "Neft və onun tarixi" adlı məqaləsi ilə bərabər bir çox məqalələr yazıb çap etdirmişdir. Yusif Vəzir bir çox hekayələrini "Maarif və mədəniyyət" jurnalında və başqa mətbuat orqanlarında çap etdirir. Sonralar isə "Qızlar bulağı", "Studentlər", "1917-ci il" adlı romanlarını çap etdirir. 1935-ci ildə "Həzrəti-Şəhriyar" adlı komik pyesini bitirir. Uzun illər tədqiqatçıların diqqətindən kənar qalan "Həzrəti-Şəhriyar"

komediyası, nəhayət, ilk dəfə 1980-ci ildən incəsənət toplusu "Qobustan" jurnalının 4-cü nömrəsində çap olundu. Dünyada geniş tanınmış və bestsellerə çevrilmiş "Əli və Nino"nun Yusif Vəzir Çəmənəminlinin qələmindən çıxdığını iddia edən ədəbiyyatşünaslar var.

Yusif Vəzir tərcümələr üzərində də işləyirdi. O, L.Tolstoyun, İ.Turgenevin, A.Neverovun, N.Qoqolun, B.Lavrenevin, L.Seyfulinanın, V.Hüqonun və s. bir neçə əsərlərini rus dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə etmişdi. O, kino-ssenarilərin tərcüməsi işində də fəal iştirak etmişdi. Azərbaycan dilində ilk səsli film olan məşhur "Çapayev" filminin ssenarisini də Azərbaycan dilinə 1936-cı ildə Y.V.Çəmənəminli tərcümə etmişdi. Yusif Vəzir 1937-ci ilin aprel ayında tamamladığı "İki od arasında" adlı tarixi romanı işdən çıxarıldığı üçün çap etdirə bilməmişdi. Öz sağlığında nəşr etdirmək qismət olmayan Yusif Vəzirin bu tarixi romanı ilk dəfə 1964-cü ildə "Azərbaycan" jurnalında müəyyən ixtisarla "Qan içində" adı ilə çapdan çıxmışdı. Yusif Vəzir Yazıçılar İttifaqından çıxarılmazdan 3-4 ay əvvəl yazdığı "Altunsaç" adlı kinossenarisini də "Azərilmə" vermişdi. Geniş mütəxəssis müşavirəsində oxunub bəyənilməsinə baxmayaraq "Azərilmə" direktoru Merkel son mərhələdə Yusif Vəzirə müraciət edərək demişdi, "Studentlər" romanınız tənqid edildiyi üçün sizinlə müqavilə bağlaya bilməyəcəyəm. Yusif Vəzir tərcümələr üzərində də işləyirdi. O, L.Tolstoyun, İ.Turgenevin, A.Neverovun, N.Qoqolun, B.Lavrenevin, L.Seyfulinanın, V.Hüqonun və s. bir neçə əsərlərini rus dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə etmişdi.

"Çəmənəminli", Yusif Vəzirovun təxəllüslərindən biridir. Yusif hələ uşaq ikən ailənin çətin zamanlarında aclıq nəticəsində Cənubi Azərbaycanın Çəmənəmin kəndindən qaçaraq Şuşaya pənah gətirmiş və Yusifgilin həyətlərində sığınacaq tapmış Həsənخان, Nifti və Fərəc qardaşlarının başqa heç bir qohumları onlara kömək etmir. Yusif sağaldıqdan sonra anasına deyir ki, əgər mən gələcəkdə adlı-sanlı adam olsam, mütləq Cənubi Azərbaycandan gəlmiş sədaqətli qonşularımızın kəndlərinin adını özümə təxəllüs qəbul edəcəyəm. Yusif Vəzirin "Çəmənəminli" təxəllüsünü qəbul etməsi onun həmin ailəyə bəslədiyi hörmət və məhəbbətdən irəli gəlir. Vəzirov "Çəmənəminli" təxəllüsündən 1911-ci ildən etibarən istifadə etməyə başlamışdır.1926-cı ildə Sovet Azərbaycanına qayıtdıqdan sonra o, yenidən bu təxəllüslə yazmağa başlamışdı.

Bir sözlə, Çəmənəminli azərbaycançılıq ideyasının tərkib hissəsi kimi, azərbaycanlıların tarixinin, fəlsəfəsinin, mədəniyyətinin qələmə alınmasında mühüm işlər görüb. Mütəfəkkir hesab edirdi ki, milli dövləti qorumaq və yaşatmaq üçün, ilk növbədə onun elmi əsasları işlənib hazırlanmalıdır. Bütün dünya millətləri bilməlidir ki, Azərbaycan gənc dövlət olsa da, onun şanlı dövlətçilik ənənəsi, mədəniyyəti, fəlsəfəsi, ədəbiyyatı olub.

HƏSƏN BƏY ZƏRDABİNİN YARADICILIĞINDA ƏXLAQ TƏRBİYƏSİ MƏSƏLƏLƏRİ

Nərgiz MƏMMƏDZADƏ

Bakı Slavyan Universiteti

nergiz1993.nm@gmail.com

AZƏRBAYCAN

XIX əsrin ikinci yarısı, XX əsrin əvvəlləri Azərbaycanın pedaqoji fikir tarixində özünəməxsusluğu ilə seçilir. Bu dövrün məşhur maarifçi pedaqoqları olan M.F.Axundov, S.Ə.Şirvani, N.B.Vəzirov, N.Nərimanov, R.B.Əfəndiyev, H.Zərdabi və başqaları ana dilli təlim uğrunda, xalqın maariflənməsi, cahillikdən qurtulması uğrunda, millətində, xalqına layiq olan vətəndaş yetişdirmək üçün mübarizə aparmışlar.

XIX əsrin ikinci yarısında yaşamış ictimai xadim və görkəmli mütəfəkkirlərdən biri olan H.Zərdabi Azərbaycan xalqının mədəni və elmi fikir tarixində iz qoymuş şəxsiyyətlərdən biri olmuşdur. O, bütün fəaliyyəti boyu xalqın maariflənməsi, mədəni inkişafı yolunda əlindən gələni əsirgəməmişdir. O, deyirdi: "Maarifdən, elmdən məhrum olan xalq işıqdan məhrumdur". Onun fəaliyyətinin əsasında xalqın zəhmətkeş nümayəndələrinin ağır həyat tərzini yüngülləşdirmək, onların hüquqlarının qorunmasına çalışmaq dururdu. H.Zərdabinin ideyaları onun rəhbərliyi ilə 1875-ci il iyul ayının 22-də çap olunan "Əkinçi" qəzetində öz əksini tapmışdır. Bu qəzet Azərbaycanın çap olunan ilk

milli qəzeti idi. H.Zərdabi “Əkinçi” vasitəsi ilə xalqı maarifləndirməyin təbliğini, cəhalətdən qurtulmağı qarşısına məqsəd olaraq qoymuşdur. “Əkinçi” nin çap olunmuş nümunələrində o dövrdə cəmiyyətdəki cahillik, mövhumat, ədalətsizlik tənqid olunur, bu tip cəhətlər insana məxsus olan mənfi xüsusiyyətlər kimi təqdim edilir və pislənildir.

H.Zərdabinin dünyagörüşündə etika və əxlaq məsələləri mühüm yer tuturdu. H.Zərdabinin yaradıcılığını araşdırarkən burada əxlaq tərbiyəsi ilə bağlı məsələlərə geniş yer ayrıldığını görürük. Əxlaq tərbiyəsi tərbiyənin ən vacib tərkib hissələrindən biridir. Tərbiyə işinin həyata keçirilməsində əxlaqi meyarlar üstün tutulan amillərdəndir. Əxlaq tərbiyəsinin əsas məqsədi insanlarda əxlaqi şüuru və davranışı formalaşdırmaqdan ibarətdir. Tərbiyənin bu növü insanlarda humanizm, xeyirxahlıq, vətənpərvərlik, ədalətlik, insanlara qarşı hörmət, doğruluq, borc, şərəf, vicdan və s. bu kimi əxlaqi keyfiyyətlərin formalaşdırılmasını təmin edir.

H.Zərdabinin yaradıcılığında rüsvətxorluq, ədalətsizlik, riyakarlıq kimi insana məxsus olan mənfi keyfiyyətlər müsbət əxlaqi keyfiyyətlərlə müqayisə edilir. Bu tip mənfiliklər tənqid atəsinə tutulur. Burada zəhmətkeş xalq nümayəndələri müsbət insani keyfiyyətlərə məxsus olan şəxslər kimi göstərilir. Əhalinin daha yüksək təbəqələrinin timsalında isə riyakarlıq, qəddarlıq, müftəxorluq neqativ hallar kimi təqdim edilir. H.Zərdabi irəli sürdüyü fikirlərində əxlaq tərbiyəsi ilə bağlı işləri həyata keçirən zaman xalqın adət və ənənəsini nəzərə almağı, ona əsaslanmağı vacib hesab edirdi. O, əxlaqi keyfiyyətlərin formalaşmasında xalqın mənşəyinin rolu olduğunu bildirirdi. H.Zərdabi insanların mənəvi inkişafında, dünyagörüşünün formalaşmasında nəğmələrin, mahnıların təsiri olduğunu belə ifadə edirdi: “Mahnı vacib şeydir. Ona binaən onun mənasını yaxşılaşdırmaq səyinə düşmək lazımdır. Hər tayfanın vətəndaşlıq və millətin keçmişində olan yaman və yaxşı günlərini şərh edən mahnıları olur ki, bu mahnılar ağızdan – ağıza düşüb milləti birləşdirməyə bais olur”. H.Zərdabi bu fikirlərini “Əkinçi” qəzetinin nömrələrindən birində qeyd etmişdir. O, xalq şeir və nəğmələrini insanlar arasında daha da geniş yaymaq məqsədilə bu nəğmələri “Türk nəğmələrinin məcmuəsi” adı altında toplamış və bu məcmuənin əhaliyə pulsuz paylanılmasını təmin etmişdir. O, “Əkinçi” qəzetində çap olunmuş “Kənd mirzələrindən xilas olmalıyıq” adlı məqaləsində möhtəkirlərin törətdikləri cinayətləri, sadə xalq kütləsinə qarşı etdikləri haqsızlıqları, onların tüfeyli həyat tərzini tənqid atəsinə tutmuşdur.

H.Zərdabi o dövrdə kasıbların uşaqlarını, küçədə səfil həyat təzi keçirən uşaqları məktəblərə düzəltmək məqsədi ilə xeyriyyə cəmiyyəti təşkil etmişdir. Onun atdığı bu addımı həmin uşaqların əxlaq tərbiyəsi istiqamətində görülmüş ən vacib işlərdən biri kimi qiymətləndirmək olar.

H.Zərdabinin fikrincə vətənpərvərlik insana məxsus olan ən vacib əxlaqi dəyərdir. Zərdabi o dövrdə yaşayıb fəaliyyət göstərmiş tərəfdaşlarını vətəninə sevmək, onun adət və ənənələrinə hörmət edən, əxlaqlı bir şəxsiyyət yetişdirməyə çağırırdı. O, özü də əsl vətənpərvər bir şəxsiyyət idi. Əlbəttə ki, vətənpərvərlik dedikdə təkcə öz vətəninə sevmək nəzərdə tutulmur. Eləcə də onun inkişafı, gələcəyi üçün xidmət göstərmək nəzərdə tutulur. Ana dilinin vətənpərvərliyin ən gözəl ifadəsi olduğunu deyə bilərik. H.Zərdabi də öz fəaliyyəti boyunca ana dilli təlim uğrunda mübarizə aparmışdır. O, M.F.Axundovdan sonra ana dilini yüksək zirvəyə qaldıran bir şəxsiyyət olmuşdur. H.Zərdabi savad təlimi ideyasını irəli sürərək uşaqların ümumi təhsilini, ana dilində dünyəvi məktəblər yaratmaq ideyasını əsaslandırır.

H.Zərdabinin əxlaqi keyfiyyətlərlə bağlı fikirlərinə aşağıda təqdim olunmuş nümunədə də rast gəlirik. “Həqiqətən bizim bir-birimiz ilə xoruz-beçə kimi cəmətin, ələlxüsus xaricilərin hüsurunda döyüşməmiş çox eyibdir. Bizim bədbəxt müsəlman taifəsi qeyrilərdən geridə qalıb. Xalqın qəflətdən oyana bilmədiyinin bir böyük səbəbi də budur ki, biz öz nəfsimizi öldürə bilməyib vacib işləri kənara qoyub bir - birimiz ilə tutuşub qeyriləri özümüzə güldürürük. Bəsdir, belə məsləkdən əl çəkəlim”. Burada Zərdabi bir növ insanları bir – birilə xoş rəftar etməyə, humanist və ədalətli olmağa səsləyir.

Tarixin istənilən dövründə cəmiyyətdə əxlaqi cəhətdən yüksək inkişaf etmiş şəxslərə böyük dəyər verilmişdir. H.Zərdabinin əxlaq tərbiyəsi ilə bağlı irəli sürdüyü fikirləri bu gün də aktualdır. Düzdür, bu gün cəmiyyətimiz nə qədər inkişaf etsə də nöqsanlar hər zaman olduğu kimi yenə də var. Təəssüf ki, müasir dövrümüzdə cəmiyyətdə ədalətsizlik, qeyri - humanist münasibətlər, qəddarlıq, əxlaqsızlıq, sərxoşluq, narkomaniya və s. bu kimi neqativ hallar insanların əxlaq tərbiyəsinin çatışmaz tərəfləridir. Bu tip keyfiyyətlər cəmiyyətdəki əxlaqi mühitə ziyan gətirir. Bu gün cəmiyyətimizin əxlaqi cəhətdən yüksək inkişaf etmiş, əsl vətənpərvər gənclərə çox böyük ehtiyacı var. Torpaqlarımızın iyirmi faizinin işğal altında olduğu bir dövrdə yeniyetmələrin vətənpərvər ruhda yetişməsi olduqca vacibdir. Yalnız əsl vətənpərvər olan şəxslər hər zaman qorxmada, çəkinmədən vətəninə qorumağa, onun uğrunda canından keçməyə hazır olurlar.

Hal - hazırki dövrümüzdə cəmiyyətdə insanlar arasında dəyərlərin dəyişdiyini nəzərə alsaq əxlaqlı, əsl vətənpərvər şəxsiyyət yetişdirməyin çətin bir iş olduğunu deyə bilərik. Buna görə də əxlaq tərbiyəsi istiqamətində işlər aparılan zaman H.Zərdabının bu sahədəki məsləhətlərini nəzərə almaq, onlara əməl etmək lazımdır.

HEYDƏR ƏLİYEV İRSİYYƏTİNİN MİLLİ-MƏNƏVİ TƏRBIYƏDƏ ROLU

Sevda NAMAZOVA

246 sayılı məktəb

namazova-71@mail.ru

AZƏRBAYCAN

Elmi biliklərlə yanaşı təlim prosesində milli-mənəvi və bəşəri dəyərlərin də uşaq şəxsiyyətində formalaşması təmin edilməlidir. Heydər Əliyev irsinin zənginliyindən faydalanmaqla bu kimi dəyərlərin uşaqlarda aşılması biz müəllimlərin ən ümdə vəzifəsidir. Heydər Əliyevin sonsuz məhəbbətlə uşaqları sevməsi, onlara qayğı və diqqət göstərməsi onun əməli fəaliyyətində öz əksini tapmışdır. Ulu öndər şəxsiyyətinin öyrənilməsində və təbliğində əsas məqsəd məktəblilərdə dövlətçilik, vətənpərvərlik, qətiyyətlik, liderlik, zəngin ziyalılıq xüsusiyyətlərini aşılamaqdır. Bu məqsəddən irəli gələrək uşaqlar üçün həyata keçirdiyi mühüm hadisələrin tarixindən söhbət açaraq onları bu ruhda tərbiyə etməyə çalışırıq.

İrsiyyət dedikdə bəzən valideynlər tərəfindən müəyyən keyfiyyət və xüsusiyyətlərin uşaqlara irsən keçməsi nəzərdə tutulur, amma nəzərə almaq lazımdır ki, anadangəlmə əlamətlərin hamısı heç də irsi əlamət hesab olunmur. Çünki anadangəlmə əlamətlər bir nəsildə müşahidə oluna bilər, lakin sonrakı nəsillərə keçməyə bilər. İrsi əlamətlər isə nəsildən nəsillə ötürülən xüsusiyyətlərlə özünü biruzə verə bilər. Ona görə də uşaq şəxsiyyətinin inkişafında irsiyyət başlıca rol oynayır. Valideynlərin əxlaqi keyfiyyətlərini uşaqlar irsən götürürlər, bu onların böyüdüüyü və tərbiyə aldığı mühitdən asılıdır. Uşaqların təlim və tərbiyəsində əsaslı rol oynayan müəllim gələcək nəslin formalaşmasında, gələcək cəmiyyətin quruculuğunda əsaslı rol oynayır və onlarda əxlaqi keyfiyyətləri formalaşdırır.

Milli-mənəvi dəyərlər dedikdə isə hər bir millətin özünəməxsus xüsusiyyətləri, milli keyfiyyətləri nəzərdə tutulur. Milli-mənəvi dəyərlər hər bir Azərbaycanlı üçün əziz və müqəddəs bir söz olmalıdır, çünki bu dəyərlər bizim mənəvi sərvətimizdir, mənəvi nemətimizdir. Milli mənəvi tərbiyə ilk növbədə vətəndaşlıq hisslərinin formalaşdırılmasıdır. Yaşadığın ölkənin vətəndaşı olmaq üçün isə vətəni sevməlisən, dövlətçiliyinin keşiyində dayanmalısən, doğma dilinə sadıq qalmalısan, tarixini, keçmişini bilməli və onu yaşatmağı bacarmalısan. Hər bir vətəndaş, ziyalı öz ana dilini üstün tutaraq onun incəliklərini öyrənməli, bu dildə sərras danışmağı bacarmalıdır. Şagirdlərin milli-mənəvi ruhda tərbiyə olunması müəllimlərin ən ümdə vəzifələrindən biridir. Çünki hər bir vətəndaş yüksək biliklərə sahib olmaya bilər, amma vətən torpaqları uğrunda şəhid olub, vətəni yad düşmənlərdən qoruya bilər.

Şagirdləri milli, mənəvi, əxlaqi dəyərlərimizə sevgi ruhunda tərbiyə etmək üçün həmişə Heydər Əliyev şəxsiyyətinə müraciət edirik. Ulu öndərin uşaqlar haqqında dediyi aşağıdakı fikirlər tərbiyə işimizin əsasını təşkil edir. “Uşaqlar bizim gələcəyimizdir. Gələcəyimizi nə cür tərbiyə edəcəyiksə, böyüdəcəyiksə ölkəmizin, millətimizin, dövlətimizin gələcəyi bundan asılıdır” deyən ulu öndər uşaqların təlim və tərbiyəsində ciddi yanaşmağı, onlara qayğı və diqqət göstərilməsini xüsusi vurğulayırdı.

Bu gün biz uşaqları necə tərbiyə etməliyik? Onlara nələri aşılamalıyıq ki, hərtərəfli şəxsiyyət yetişdirə bilək.

Təbii ki, biz onları planlı və məqsədyönlü şəkildə tərbiyə etməliyik. Uşağı şüurunda və davranışında ictimai əhəmiyyət kəsb edən keyfiyyətləri aşılamalıyıq. Biz faktlar əsasında nümunələr gətirməklə, uşaqların inamını qazanaraq onları istiqamətləndirə bilərik. Bu baxımdan Heydər Əliyev şəxsiyyətinə, Heydər Əliyev irsiyyətinə müraciət edirik. Şagirdlərə aydınlaşdırıram ki, ulu öndər yenidən müstəqillik qazanmış Azərbaycanın qorunması üçün vətənpərvər olmaqla hamıya nümunə olmuşdu. Ulu öndər torpaqlarımızın işğaldan azad olunması və qaçqınların doğma yurdlarına

qaytarılmasına hər zaman çalışmışdı. Azərbaycanı hər cür təcavüzlərdən qorumaq üçün güclü ordu yaratmağa nail oldu. “Ordu xalqın bir hissəsidir. Xalqla ordunun birliyi həmişə dövlətin də qüdrətini təmin edir, orduya da daha çox güc verir, xalqın da öz ordusuna çox etibar etməsinə əsas verir”. Müharibə şəraitində olduğumuz bir vaxtda şagirdlərin lap kiçik yaşlarından ordu, qəhrəmanlıq, şəhidlik və sair anlayışlarla tanış etmək mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Ulu öndərin insanlara verdiyi dəyər, elinə-obasına bağlılığı, dilinə, vətəninə sədaqətini mən həmişə təlim-tərbiyə prosesində uşaqlara aşılamağa çalışıram. Dövlət tədbirlərində, ictimaiyyətlə münasibətdə olarkən, ona yaxınlaşan yaşlı insanlara xüsusi qayğı və diqqət göstərirdi. Onları səbrlə dinləyər, hörmət, ehtiram əlaməti olaraq əllərindən tutardı. Uşaqlarla bağlı tədbirlərdə də şəxsən özü iştirak edib, həvəslə onların şerlərini, böyük bir sevinclə, fərəhlə mahnılarını dinləyirdi. Gəncləri daha aktiv, daha fəal olmağa, yenilikləri öyrənməyə səsləyər, onlar üçün müəyyən şəraitlərin yaradılmasına çalışardı. Bu onun insanlara verdiyi dəyərdən irəli gəlirdi.

Öz elinə, obasına o qədər bağlı bir insan idi ki, həmişə uşaqlıq illərinin xatirələrini dilə gətirir, uşaqlıq və gənclik illərində tanıdığı insanlar haqqında xoş sözlər danışardı. Hətta özünün ən sevimli müəllimi Lətif Hüseynzadəyə xüsusi hörmət və ehtiramını bildirirdi.

Uşaqlarda ana dilimizin təbliğinə, vətənpərvərlik hisslərinin aşılanmasına çox diqqət yetirən ulu öndər “Mənim həyatımın məqsədi Azərbaycandır, Azərbaycan xalqıdır, Azərbaycan Respublikasıdır, Azərbaycan vətəndaşıdır. Əgər mən buna nail ola bilsəm, ən xoşbəxt adam kimi həyatımı başa çatdıracağam” deyərək öz vətənpərvərlik hisslərinin aliliyini bir daha cəmiyyətdə aşılamaqla çoxlarına örnək göstərirdi. Bu kimi hisslərin uşaqlarda aşılanmasında müəllimlərin rolunu xüsusi vurğulayan ulu öndər bu peşənin sahiblərinə hüsn və rəğbətini də təzahür edirdi.

Heydər Əliyev şəxsiyyətinin dahiliyi onun uşaqlara qarşı son dərəcə mərhəmətli olması idi. O, uşaqlara hədsiz sevgi ilə doğma balası kimi münasibət bəsləyərək, onların təhsilinə və cəmiyyət üçün yararlı olmalarına çalışardı. Biz müəllimlərdə vətən qarşısında, xalq qarşısında öz vətəndaşlıq borcumuzu yerinə yetirmək üçün cəmiyyətə yararlı, ulu öndərin davamçıları ola biləcək şəxsiyyətlər yetişdirməliyik.

M.NAMAZIN “HAMININ GÜNƏŞİ” ƏSƏRİNİN İTERAKTİV TƏLİM ÜSULU İLƏ ÖYRƏDİLMƏSİ

Gülyaz ƏLİYEVƏ

38 saylı Ağdam köçkün tam orta məktəb

aeliyeva5@mail.ru

AZƏRBAYCAN

“Həqiqi dahi o insandır ki, ürəyi hamı üçün döyünür”. Nobel mükafatı laureatı R.Rollanın bu fikri müstəqil Azərbaycan dövlətinin qurucusu, dünya azərbaycanlılarının fəxri və ümummilliyə lideri H.Əliyevin həyat idealını çox dəqiq ifadə edir. Anadan olmasının 93 illik yubileyini fəxr və qürur hissi ilə qeyd etdiyimiz qüdrətli dövlət xadimi H.Əliyevin ömür yolu nəcib məqsədlərə, işıqlı ideallara, Vətənə və millətə təmənnaş olaraq xidmətin parlaq nümunəsidir.

Şagirdlərin vətənpərvərlik, milli-mənəvi dəyərlərə sadıqlıq tərbiyəsində ümummilliyə lider H.Əliyevin həyat və fəaliyyətindən bəhs edən əsərlərin xüsusi tərbiyəvi əhəmiyyəti var. Odur ki, ibtidai siniflərdən başlayaraq şagirdlər bədii nümunələr əsasında ulu öndərin həyat və fəaliyyətinin müxtəlif anları ilə tanış olur, yuxarı siniflərə keçdikcə bu tanışlıq daha da dərinləşir. Bu tanışlıq nə üçün lazımdır? Çünki onun həyatı və xalq üçün etdiyi fədakarlıqlar müasir gənclərimiz üçün örnək götürülməli, bəhrələnməli bir həyat məktəbidir. Ulu öndərin işıqlı obrazı ilə tanış olduqca şagirdlər vətəni necə sevməyi, əsl vətəndaş olmağı, ana dilini sevməyi və onu bütün incəliklərinə qədər mükəmməl bilməyi, hər sözü zərgər dəqiqliyi ilə yerli-yerində işlətməyi alovlu vətənpərvər öndərdən öyrənirlər.

Məsələn, VI sinifdə şagirdlərə dahi rəhbərin həyatının müxtəlif anlarından bəhs edən iki bədii nümunə öyrədilir ki, bunlardan biri müasir uşaq ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi M.Namazın “Hamının günəşi”, digəri isə Ə.Qocayevin “Tanrının ərməğanı” əsərləridir. Hər iki əsər nəqlətmə xarakterli bədii nümunədir.

Yazımızda biz bunlardan biri haqqında danışacağıq. M.Namazın “Hamının günəşi” əsəri ulu öndərin uşaqlara diqqət və qayğısını göstərmək, uşaqların isə dahi rəhbərə sevgisini ifadə etməklə yanaşı, ayrı-ayrı hadisələrin proqnozlaşdırılması üzrə bacarıqların inkişafına xidmət baxımından da əlverişlidir. Bu bacarıq oxu zamanı fəal düşünməyə və müəllifin çatdırmaq istədiyi fikirləri tam şəkildə aydınlaşdırma bilməyə kömək edir. Bu cür oxu üsulundan istifadə şagirdin fəal oxucu kimi formalaşmasına yardım edir. .

M.Namazın H.Əliyevin həyatının bir anından, böyük şəxsiyyətin sadəliyindən, uşaqlara, gənc istedadlara ciddi önəm verməyindən bəhs edən əsəri milli-mənəvi dəyərlərimizə bağlı şəxsiyyətin formalaşmasında mühüm əhəmiyyətə malik söz sənəti olmaqla yanaşı, həm də kurikulumda və təhlil strategiyasında önəm verilən interaktiv təlim texnologiyası, İKT vasitələrindən istifadə ilə öyrədilməsi baxımından da əlverişlidir. Belə ki, bədii nümunənin oxusuna başlamazdan əvvəl müəllim ya İKT vasitəsi ilə Milli lider haqqında elektron material nümayiş etdirir, ya da texniki imkanlar məhdud olduqda şagirdlərlə birlikdə bu barədə söhbət aparır, Milli liderin anım gününü xatırladır.

Proqram üzrə bu materialın dekabr ayına düşməsi də təsadüfi deyil.

Əsəri oxumamışdan əvvəl müəllim şagirdlərlə belə bir dialoq apara bilər:

- Dekabr ayı hansı hadisələrə görə yazımızda qalıb?
- Sizcə, bizim keçdiyimiz mövzu kimə həsr olunur?
- Bu haqda proqnoz verə bilərsinizmi?

M.Namazın “Hamının günəşi” proqram üzrə nəqletmə xarakterli əsərlərdən ikincisidir. Bu sinifdə şagirdlərə nəqletmə xarakterli əsərlər barədə ilk anlayış K.Turanın “Üç nəfərin imtahanı” əsəri vasitəsilə verilmişdir.

Əsərin oxusuna başlamazdan əvvəl müəllim kiçik bir müsahibə apara bilər:

- H.Əliyev deyəndə öncə sizin yadınıza düşən, ağılıza gələn nə olur?
- Şagird1: – H.Əliyev deyəndə öncə mənim yadıma müstəqil, suveren Azərbaycan və onun üçrəngli bayrağı düşür.
- Nə üçün?
- Çünki hər ikisi məhz H.Əliyevin adı ilə bağlıdır. Müstəqil Azərbaycanın qurucusu məhz H.Əliyevdir.
- Şagird2: - H.Əliyev deyəndə mənim gözlərim önünə nəhəng, böyük, qollu-budaqlı, kökləri torpağın dərin qatlarına qədər gedən çinar ağacı düşür.
- Nə üçün?
- Çünki H.Əliyev də gücü, qüvvəti torpaqdan, xalqdan alırdı və onun minlərlə, milyonlarla davamçısı, vətəninə, yurdunu sevən yurddaşı – xalq var idi.
- Şagird3: - Heydər Əliyev deyəndə mənim yadıma başı qarlı, “qüdrətdən səngərli, qalalı”, məğrur dağlarımız – Heydərbaba dağı düşür. Çünki o da siyasət aləminin çətinliklərinə dağ kimi dözdü, xalqını fəlakətlərdən qorudu.

Qısa müsahibədən sonra əsərin oxusu üçün hazırlıq işləri yerinə yetirilir. Müəllim əsəri ucadan oxuyur. Şagirdlər aşağıdakı cədvəli dəftərlərinə çəkirlər.

Pr o q n a z	Əsərdə verilən variant
--------------	------------------------

Şagirdlər proqnozları ucadan səsləndirmədən dəftərlərinə yazırlar. Oxu davam etdikcə II sütundakı mətnə verilən variant yazılır. Oxudan sonra həqiqətə ən yaxın proqnoz müəyyən edilir.

Həmçinin əsərə uyğun gəlməyən hansı proqnozun doğru olmasını istərdiniz? – sualı şagirdlər tərəfindən cavablandırılır. Əsərin məzmununu mənimsənildikdən sonra ümumiləşdirilmə aparılır və ideya çıxarılır. Şagirdlər belə qənaətə gəlirlər ki, dahi rəhbər H.Əliyev uşaqları çox sevirdi; onlara öz qayğısını əsirgəməirdi. Vaxtının az olmasına, yoğun iş rejiminə baxmayaraq, o, daim uşaqlara vaxt ayırır, onların tədbirlərində iştirak edir, hər bir uşağı sevindirməyə çalışırdı. Fidan əbəs yerə onu “hamının günəşi” adlandırmırdı. Çünki H.Əliyev Günəş kimi öz işığını heç kəsdən əsirgəmir, hamının üzərinə şəfəq saçır, hamını isindirir və bütün qaranlıqları nurlandırır, aydınladır. Xəzər kimi, Göy göl kimi, Şah dağ kimi o da bütün Azərbaycanındır.

H.Əliyev Azərbaycanın milli sərvətidir. Milli sərvət isə heç kimə deyil, bütün xalqa məxsusdur. Sonra şagirdlər mətnin janrını müəyyənləşdirirlər.

M.Namazın “Hamının günəşi” proqram üzrə nəqletmə xarakterli əsərlərin ikincisidir. Bu sinifdə, yəni VI sinifdə şagirdlərə nəqletmə xarakterli əsərlər barədə ilk anlayış K.Turanın “Üç nəfərin imtahanı” əsəri vasitəsilə verilmişdir. Həmçinin bundan əvvəl öyrəndikləri əsərlərdə şagirdlər bədii təsvir vasitələrindən epitet və təşbeh haqqında da ilkin biliklərə yiyələnmişlər. Odur ki, onlar deklorativ biliklərə əsasən söyləyirlər ki, mətn nəqletmə xarakterlidir. Demək, epik növdədir, kiçik həcmlidir, bir hadisə nəql olunur. Demək, hekayə janrındadır.

Sonra şagirdlər qeyd edirlər ki, hekayədəki bahar kimi, günəş kimi ifadələri təşbehdir. Bənzətmənin bir növü olan təşbehdə 4 ünsür olur: Bənzəyən, bənzədilən, bənzətmə qoşması və bənzətmə vasitəsi. Burada H.Əliyev bənzəyəndir. Günəş bənzədiləndir, kimi isə bənzətmə qoşmasıdır, bənzətmə vasitəsi isə parlaqlıqdır. Burada bənzətmənin 2 ünsürü iştirak edib. Yaradıcı tətbiqetmə kimi şagirdlərə mətni öz sözləri ilə davam etdirmək tapşırılır və evə tapşırıq kimi M.Namaz haqqında əlavə məlumat toplamaq tövsiyə olunur. Müşahidə göstərir ki, şagirdlər Ulu Öndərin həyatından bəhs edən əsərləri çox böyük maraqla oxuyurlar və dahi rəhbərin işıqlı obrazı onların yadından çıxmır, şagirdlərin vətənpərvərlik tərbiyəsində çox böyük rol oynayır.

Sonda yazının əvvəlindəki R.Rolanddan gətirdiyimiz sitatı xatırlatmaq istəyirəm: “Həqiqi dahi o insandır ki, ürəyi hamı üçün döyünür”. H.Əliyev məhz belə insan idi. Ürəyi hamı üçün döyünən – Hamının Günəşi.

SAĞLAMLIQ İMKANLARI MƏHDUD OLAN KİÇİK YAŞLI MƏKTƏBLİLƏRİN İNKLÜZİV TƏHSİL ŞƏRAİTİNDƏ TƏLİMİNƏ VERİLƏN TƏLƏBLƏR

Aynur VƏLİYEVƏ

Azərbaycan Müəllimlər İnstitutu

veliyeva_86aynur@mail.ru

AZƏRBAYCAN

Cəmiyyət yarandığı dövrdən etibarən sağlamlıq imkanları məhdud insanlar mövcud olmuş və indiki dövrümüzədək bu həsas mövzu müxtəlif ixtisaslı insanlar tərəfindən işlənmiş və öz aktuallığını hər dövr üçün saxlamışdır. Ötən əsrlərdə bu cür insanlara qarşı daha qəddar yanaşmalar vardır. Elm və mədəniyyət sahələrindəki inkişaf sürətlə artdığı müasir dövrdə insanların baxışlarında müsbət mənada dəyişmişdir. Yaşadığımız ölkədə də bu insanlara diqqət gündən-günə artır. Onların hər sahədə qarşılaşdığı problemlər müxtəlif səviyyədə həll edilməyə başlanmışdır. Dövlət səviyyəsində xüsusi qayğıya ehtiyacı olan insanlar üçün proqramlar hazırlanır.

Təhsil sahəsində İslahat proqramının demokratikləşdirilməsi, humanistləşdirilməsi, differensiallaşdırılması və fərdiləşməsi prinsipləri, təhsil alana şəxsiyyət kimi münasibət bəsləməyi, onun təlim-tərbiyə prosesində əsas subyektə çevrilməsini, hər bir uşağa daha demokratik yanaşmağı tələb edir. Bu baxımdan xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqlara təhsil imkanı yaratmaq, onların ailələrinə dəstək vermək vacib məsələlərdən biridir. Respublikamızda müvafiq qanunvericilik bazasının yaradılması nəticəsində “Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların təhsili”nin təşkilinə əlverişli zəmin yaradılmışdır. Belə ki, 2001-ci ilin iyulunda prezident Heydar Əliyev tərəfindən “Sağlamlıq imkanları məhdud şəxslərin təhsili (xüsusi təhsil) haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanunu qəbul edilmişdir. Qanunun icrasının təmin edilməsi məqsədilə Nazirlər Kabinetinin 03.02.05-ci il tarixi ilə Azərbaycan Respublikasında “Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan (sağlamlıq ehtiyacları məhdud) uşaqların təhsilin təşkili üzrə inkişaf proqramı təsdiq edilmiş, Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirinin 25.03.05-ci il tarixli, 192 nömrəli əmrinə əsasən İnkişaf Proqramının (2005-2009-cu illər) icrası ilə əlaqədar fəaliyyət planı işlənib hazırlanmışdır.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2012-ci il 29 dekabr tarixli fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyasında və Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2013-cü il 24 oktyabr tarixli nömrəli sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası” sənədlərində dəsəğlamlıq imkanları məhdud insanlarla bağlı nəzərdə tutulan məsələlər bu sənədlərdə öz əksini tapmışdır.

İnkişaf etmiş ölkələrdə xüsusi qayğıya ehtiyacı olan insanlara baxışlar tam başqadır. Yəni həmin insanlara “yardım” anlayışı deyəndə birinci mövqedə onlara təhsil vermək nəzərdə tutulur və öz ayaqları üstündə durmaları üçün müxtəlif peşələr öyrədilərək işlərlə təmin edilir. Son məqsədə çatmaq üçün ilk iş bağça və orta məktəblərdən başlanır. Bunun üçün güclü şəkildə sistemli işlər gedir. Təhsil sahəsində inklüziya anlayışı əsas konsepsiya kimi götürülür.

Kiçik yaşlı məktəblilərin öyrənmə və inkişaf prosesinə bir çox amillər təsir göstərir. Bu fikir həm tipik, həm də xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqlar aiddir. Bu amillərə genetik, anaların doğuşdan əvvəlki sağlamlığı, doğuş şəraiti, doğuşdan sonrakı sağlamlıq və bioloji vəziyyət, ailələrin təhsil və maliyyə vəziyyəti, sosial və fiziki aləmlə münasibətləri, bu münasibətlərin onlara göstərdiyi təsirlər və s. daxildir. Bu amillər bir yerdə uşaqların nəyi və necə öyrəndiyinə, bizim onların inkişaflarına necə yardım edə biləcəyimizə təsir göstərir.

Hər bir uşağın dərk etmə fəaliyyətinin fərdi üslublarını nəzərə almaq və inkişaf etdirmək zəruridir. Uşaqların hər birini təlimin fəal iştirakçısına çevirmək üçün sinif mühitini onların fərdi təlim üslublarına uyğunlaşdırmaq lazımdır. Adi uşaqlar kimi xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqlar da müəyyən fərdi təlim üslublarına malikdirlər (bəziləri eşitmə vasitəsilə daha yaxşı qavrayırlar, bəziləri isə yoldaşlarının köməyi ilə və s.). Əsas onu yadda saxlamaq lazımdır ki, sinifdə mühitin əlverişli olması və hər bir uşağın ehtiyacını ödəməsi, bütün uşaqların təlimdə uğur əldə etmələrinə imkan yaradır.

Müəllimlər uşaqların təlim üslublarını və maraqlarını təhlil etməli və bunun əsasında təlim prosesini elə qurmalı, elə şərait yaratmalıdırlar ki, uşaqlar eksperimentlər aparmağa, problemlər həll etməyə həvəslənsinlər. Məşğələlər və mühit uşaqların bütün duyğu üzvlərindən istifadə edə bilmələrinə yardımçı olmalı, informasiyanı müxtəlif yollarla dərk etmələrinə imkan yaratmalıdır.

Sağlamlıq imkanları məhdud olan uşaqlar adi siniflərə daxil edilərkən inkişaf səviyyələrinə görə bir çox müsbət və arzu edilən təcrübələr əldə edə bilirlər. Lakin, maksimum fayda əldə etmək üçün müəyyən uyğunlaşdırmaların aparılması, bir sıra strategiyaların istifadə edilməsi vacibdir. Sağlamlıq imkanları məhdud olan azyaşlı uşaqlar daxil olduqları siniflərdə inkişafetdirici mühitin təşkili və fəaliyyəti ilə bağlı strategiyaları nəzərdən keçirək:

- Sinif otaqlarında fiziki mühitin təşkili və materiallardan istifadə;
- Sinif otaqlarında sosial mühitin təşkili;
- Uşaqların üstünlük verdikləri əşya və fəaliyyətlərin müəyyənəndirilməsi;
- Qaydaların strukturlaşdırılması;
- Strukturlu oyun fəaliyyətindən istifadə;
- Fiziki mühit və əşyalar

Beləliklə, sağlamlıq imkanları məhdud olan kiçik yaşlı məktəblilərin inklüziv təhsil şəraitində təliminə verilən tələblər aşağıdakılardır:

- ✓ Şagirdlər və müəllimlərin bərabər dəyərlərə malik olmasının tanınması;
- ✓ Şagirdlərin yaşadığı yerlərdə yerləşən məktəblərin mədəni həyatında iştirak etmə səviyyəsinin artırılması ilə yanaşı onların təcrid olma səviyyəsinin azaldılması;
- ✓ Məktəbin yaxınlıqda yaşayan şagirdlərin müxtəlifliyinə tam cavab verə bilməsi üçün məktəbdə aparılan işin metodikasının yenidən qurulması;
- ✓ Biliklərin əldə olunması və bütün uşaqların iştirakının tam təmin edilməsi yolunda baryerlərdən azad olmaq. Bu, yalnız əlilliyi və ya “xüsusi təhsilə ehtiyacı” olan şagirdlərə aid deyil;
- ✓ Mənzillərin aradan qaldırılması və ayrı-ayrı uşaqlar üçün məktəbin əlverişli olmasının təhlili və öyrənilməsi, yaxşılaşdırılması ilə bağlı fəaliyyəti. Bütövlükdə uşaqların mənafeyi naminə islahatlar aparmaq;
- ✓ Şagirdlər arasında fərq- bu pedaqoji prosesə maneçilik törətməyən, əksinə, ona kömək edən resurslardır;
- ✓ Şagirdlərin yaşadıkları ərazidə yerləşən məktəblərdə təhsil almaq hüququnun tanınması;
- ✓ Həm şagirdlər, həm də müəllimlər üçün məktəbdə vəziyyətin yaxşılaşdırılması;
- ✓ Yerli icmanın dəyərlərinin formalaşmasında, eyni zamanda akademik göstəricilərin artırılmasında məktəbin rolunun qəbul edilməsi;
- ✓ Məktəb və yerli icma arasında bir-birini dəstəkləyən münasibətlərin inkişaf etdirilməsi;
- ✓ Təhsildə inklüzivanın, cəmiyyətdəki inklüzivanın bir aspekti kimi qəbul edilməsi.

MƏKTƏB VƏ MÜƏLLİM-ŞAĞIRD ÜNSİYYƏTİ

Gülşən EMİNOVA

ADPU

emile@eminovagulsen@rambler.ru

AZƏRBAYCAN

Məktəbdə də insan münasibətinin sosial-psixoloji məkanı var. Bu məkanın əsas ana xəttini müəllim-şagird, şagird-şagird münasibətləri təşkil edir. Müəllim və şagird bu münasibətlərdə pedaqoji məkan seçirlər. Onların zənginliyi, mürəkkəbliyi, eyni zamanda ziddiyyətli məzmun daşması müəllim və şagirdlərin psixoloji-pedaqoji imkanları ilə səciyyələnir.

Məktəbi bilmək, tanımaqlazımdır. Məktəb muzey deyildir ki, bütün eksponatlar asılıb sakitcə dursun. Toxunmasan, dəyişməsən yerində dursun, məktəb səs-küylü, hərəkətdə olan, canlı insanlardan ibarətdir. Bu insanlarla diqqətlə, ehtiyatla, düşüncə ilə davranmaq lazımdır. Ola bilər ki, şagirdlər müəllimə diqqətlə qulaq asmazlar, öz aralarında müəllimə “ad” qoyarlar, tənəffüsdə qaçarkən bir-birlərini itələyə bilirlər, şüşəni sındıra, dərsdə gəzə bilirlər. Hər bir konkret vəziyyəti səbr, təmkinlə izləməli, başlıcası isə özünü ələ almaq, şagirdlərə təsir göstərmək üçün əlverişli şərait yaratmalıdır. Məktəbdə müəllim-şagird münasibətlərinin düzgün qurula bilməməsindən yaranacaq çətinlikləri görəbilməməkdən şagirdləri biz «itirmiş» oluruq. Bu səbəbdən də belə məsələləri gündəmə gətirmək gənc müəllimlərə pedaqoji fəaliyyətlərində yardımçı olmaq üçün belə önəmli, problem məsələni tədqiq etməyi çox vacib saydıq. Məqsədımız bu gün məktəblərimizdə müəllim-şagird ünsiyyətinin düzgün qurulmaması üzündən yaranan çətinliklərin aradan qaldırılmasına nail olmaqdır. Onu da qeyd edək ki, təlimdə geri qalmalar, sinifdə müəllimi eşitməmək düzgün qurulmayan ünsiyyətin nəticəsidir.

Müəllim-şagird münasibətlərində müəllim kobudluğu, səbrsizliyi, əsəbiliyi, onlar arasında böyük bir uçurum yarada bilər. Bütün bunlar müəllimin şəxsi keyfiyyətlərindən soraq verir. Bəzən müəllimlər öz çılğınlıqlarını əsəb sistemləri ilə bağlayırlar. “Bugün hövsələm yoxdur”, «əsəblərim yerində deyil», «Özümü ələ ala bilmirəm» vəs. fikirlərlə özlərinə haqq qazandırmaya çalışırlar. Bu, sözlər bəzən həqiqətə uyğun gəlmir. Özümü ələ almaq, sakitləşdirmək, təmkinlik göstərmək bacarığı müəllimin şəxsi keyfiyyətləri kimi özünü təzahür etdirir. Belə şəxsi keyfiyyətləri daşımayan müəllimi şagird sevər, nə də kollektiv. Pedaqoq bir mütəxəssis kimi mürəkkəb vəziyyəti öncədən görməyi bacarmalı və onu öyrənməyi, çətinliyi aradan qaldırmağı bilməlidir.

Müəllim gələcək cəmiyyətin memarı və qurucusudur. Böyüyən nəsil onun biliyindən bəhrələnir, həyatı boyunca onun verdiyi töhfələri özündə yaşadır. Bu şərəfli vəzifənin öhdəsindən bacarıqla gələ bilməsində onun dərin biliyi, pedaqoji ustalıqla onu uşaqlara verə bilməsi, öz fənnini şagirdlərə sevdirməyi bacarması, səmimi münasibətlər yaratmağa qadir olması böyük rol oynayır. Müəllim-şagird ünsiyyəti, pedaqoji ustalıqın yolları haqqında maraqlı və sanballı pedaqoji, psixoloji və metodik əsərlər yazılmışdır. Rus pedaqoqlarından F.N.Qonobolin, N.D.Nikandarov, V.A.Kan-Kalik, V.A.Slastenin, İ.A.Zyazyun, Azərbaycan alimlərindən N.M.Kazımov, Ə.Ə.Əlizadə, M.Ə.Həmzəyev, Y.R.Talıbov, Ə.A.Ağayev, M.İ.İlyasov və b. bu sahədə xüsusi tədqiqatlar aparmışlar. Bu gün də öz aktuallığını saxlayan və müəllimlər üçün dəyərli mənbələr olan bu tədqiqatlarda müəllim-şagird münasibətləri, pedaqoji ustalıqın bir çox aktual problemləri araşdırılmış və dəyərli fikirlər söylənilmişdir. V.A.Kan-Kalik və N.D.Nikandarov yazırlar: “Pedaqoji ünsiyyət – sosial-psixoloji qarşılıqlı təsir prosesidir. Onun əsas istiqamətləri bunlardır: müəllimin ayrıca şagirdlərlə ünsiyyəti, müəllimin ayrıca şagird vasitəsilə bütövlükdə kollektivlə münasibəti, kollektiv vasitəsilə müəllimin ayrıca şagirdlə ünsiyyəti”.

Müəllim-şagird münasibətlərində ünsiyyət əməkdaşlıqla bağlıdır. Müəllim-şagird əməkdaşlığı o deməkdir ki, müəllim təlim-tərbiyə prosesinin idarə edilməsində şagirdlərə arxalanır, onları özünə köməkçi hesab edir, pedaqoji prosesin təşkilində onların fikirlərini, rəy, arzu və təkliflərini nəzərə alır, onlarla hesablaşır, ünsiyyət qurur.

Təcrübə və müşahidələrdən məlum olur ki, müəllimlərin bir çoxları əməkdaşlıqda, ünsiyyət və münasibətdə də seçiciliyə yer verirlər. Bu da məlum olmuşdur ki, bəzən müəllimlər «imkanlı» ailələrin uşaqları ilə daha səmimi ünsiyyət qurmağa cəhd göstərir, onların diqqətini cəlb etməyən şagirdlərlə az ünsiyyətdə olur və ya intizamlı şagird kimi dəyərləndirdiklərilə səmimi münasibət qururlar. Belə vəziyyətdə sinifdə şagirdlər müəllimin fikri baxımından qruplaşmış olurlar

Müəllim-şagird münasibətlərində tədqiqatçılar onun üç növünü fərqləndirilər: a) dəyişməz müsbət ünsiyyət; b) passiv-müsbət ünsiyyət; c) dəyişən ünsiyyət. Belə ünsiyyət zamanı müəllim özünə neqativ münasibət yaratmış olur. Bu isə o deməkdir ki, həmin müəllim pedaqoji situasiyalardan xəbərsizdir və ya müəllimlik prinsipini sevmir.

Müəllim-şagird münasibətlərində müxtəlif ünsiyyət tərzləri özünü təzahür etdirir. Buraya:

- birgə maraq və istəyə əsaslanan ünsiyyət;
- dostluğa əsaslanan ünsiyyət;
- şagirdlərdə müəyyən səddi gözləməklə ünsiyyət;
- qorxu hissindən yarana ünsiyyət;
- şagirdi və müəllimi sevməkdən yaranan ünsiyyət;
- ələ salmaq və rişxəndli ünsiyyət;
- ürəyinə "girməklə" ünsiyyət və s. daxildir.

Birgə maraq və istəyə əsaslanan ünsiyyət müəllim və şagirdlərin mənəvi yaxınlığı əsasında qurulur. Maraqlar üst-üstə düşür, məqsədə doğru irəliləyir. Bununla bərabər, müəllimlə şagirdin ünsiyyəti dostluq və mehribanlıq əsasında qurulmalıdır. Bu o demək deyildir ki, müəllimlə şagird arasında pedaqoji sədd itirilsin, hər ikisi «qardaşcasına» hərəkət etsinlər. Müəllimlə şagird arasında sədd ünsiyyəti rəsmiləşdirir. Belə ünsiyyət şagirdlərin müstəqil fikir söyləmələrinə, yaradıcı düşünüb onu həyata keçirmələrinə mane olur. Qorxu üzərində qurulan ünsiyyət zamanı müəllimin şagirdlərə müraciəti sərt olur. Onlar arasında münaqişə yaşanır. Tez-tez onlara «İmtahanda baxarıq», «Gör başına nə oyun gətirəcəyəm», «Siz hələ məni yaxşı tanımamısınız», - deyirlər. Təəssüf ki, hələ də bu fikirlərlə yaşayan müəllimlər məktəblərimizdə çoxluq təşkil edirlər. Ələ salmaqla, rişxəndli ünsiyyət şagird şəxsiyyətini alçaltmağa xidmət edir. Müəllim şagirdini kollektiv qarşısında kiçildir, ona bir «əşya» kimi baxır. Məktəblərimizdə elə müəllimlərə də rast gəlmək olur ki, özünü yaxşı göstərmək üçün şagirdlərinə şirin sözlər deyir, onları tərifləyir, özünə mövqə qazanmağa çalışır. Müəllim-şagird istəyi üzərində qurulan ünsiyyətdə bərabərlik, fikir azadlığı, qarşılıqlı hörmət özünü təzahür etdirir.

Əslində şagirdlə düzgün ünsiyyət məcburetmə, qadağalar və cəzalar sistemini rədd edir. Ümumiyyətlə, əməkdaşlıq məktəbdə güc və zor işlətməyi sevmir. Güc, zor işlətmək ünsiyyətdə münaqişəni reallaşdırır.

Müəllim-şagird münaqişələrinin yaranmasında müəllimin daşdığı ünsiyyət funksiyalarının rolu da danılmazdır. Psixoloji və pedaqoji ədəbiyyatlarda ünsiyyət funksiyalarını müxtəlif formada göstərilir. Görkəmli psixoloq L.A.Karpenko məqsədindən asılı olaraq ünsiyyətin funksiyalarını fərqləndirilir. Təsadüfi deyildir ki, bu funksiyalara yanaşmalarda müxtəliflik özünü təzahür etdirir.

1. Anlama funksiyası.
2. Nüfuzqazanma funksiyası.
3. Bir-birini anlama funksiyası.
4. Təhrikedici funksiya.
5. Emosiaların mübadiləsi (Amotiv) funksiyası.
6. Münasibətlərin yaradılması funksiyası.
7. Təsirgöstərmək funksiyası.

Ümumiyyətlə, müəllimin qeyd olunan funksiyalarının münaqişələr yaratmaq etimalı böyükdür. Ona görə də müəllim öz vəzifəsini yaxşı dərk etməli və yeri gəldikcə onu təhlil etməyi bacarmalıdır.

2000 – 2014 YILLARI ARASINDA YAYIMLANMIŞ OLAN ÇİZGİ FİLM VE ANİMASYON FİMLERİNİN DEĞERLER EĞİTİMİ AÇISINDAN İNCELENMESİ

Büşra İMAMOĞLU

Fatih Üniversitesi

imamoglu_busra@hotmail.com

TÜRKİYE

Bu çalışma, 2000- 2014 Yılları Arasında Yayımlanmış Olan Çizgi Film Ve Animasyon Filmlerinin Değerler Eğitimi Açısından incelemesi amacıyla yapılmıştır. Araştırmanın örneklemini 2000-2014 yılları arasında yayımlanmış olan d&r mağazasında yer alan çizgi film ve animasyon filmleri arasından özet kısımlarına bakılarak değere ilişkin ifade bulunan ve seçilen 45 film arasından rastgele belirlenen 20 film oluşturmaktadır. Araştırmada veri toplama aracı olarak araştırmacı tarafından belirlenen 21 değer kategorisi oluşturulmuştur. Bu değerler MEB in okul öncesi eğitim programında yer verdiği değerler, *Rabia Dirican*, *H. Elif Dağlıoğlu'nun* 3-6 Yaş Grubu Çocuklarına Yönelik Yayımlanan Resimli Hikaye Kitaplarının Bazı Temel Değerler Açısından İncelenmesi çalışmasında belirledikleri değerler, *Ayşegül Akıncı*, *Gülhan Güven'in* okul öncesi döneme yönelik çizgi filmlerde yer alan değerlere ait sözel ifadelerin sunumu: trt çocuk kanalı örneği çalışmasında belirledikleri değerler, *Gülden Uyanık Balat'ın* Okul öncesi dönemde değerler eğitimi etkinlikler ve okul öncesinde değerler eğitimi ve etkinlik örnekleri kitaplarında belirledikleri değerler arasından incelenerek araştırmacı tarafından oluşturulmuştur. Araştırmada, Çizgi ve animasyon filmlerinden elde edilen veriler için frekans ve yüzde değerleri hesaplanmıştır. Araştırmanın sonucunda, 2000- 2014 yılları arasında yayımlanan çizgi film ve animasyon filmlerinde Sevgi, Nezaket, Yardımseverlik, Saygı, Estetik, Arkadaşlık, Güven, Dürüstlük, Sorumluluk, Mücadele, Özgüven, Cesaret, Temizlik ve Düzen, Empati, Barış, Özgürlük, Adalet, Mutluluk, Paylaşmak, İş birliği, Liderlik değerlerine farklı oranlarda yer verildiği tespit edilmiştir. Araştırma sonucunda "nezaket" değerinin en fazla frekansa sahip olduğu, "empati" değerinin en az frekansa sahip olduğu bulunmuştur. Araştırmada 2014 yılında yayımlanmış olan 5 film, 2013 yılında yayımlanmış olan 2 film, 2012 yılında yayımlanmış olan 5 film, 2011 yılında yayımlanmış olan 3 film, 2010 yılında yayımlanmış olan 1 film, 2009 yılında yayımlanmış olan 1 film, 2006 yılında yayımlanmış olan 2 film, 2002 yılında yayımlanmış olan 1 film incelenmiştir. Bu sonuçlar doğrultusunda okul öncesi dönem çocukları için önemli olan çizgi film ve animasyon filmlerinin eğitsel yönlerinin geliştirilmesi ve bu alanla çocuklara daha çok kazanım sağlanabilmesi açısından geliştirilmesi ve bu alandaki çalışmaların artması önerilmektedir.

BOLOGNA SÜRECİNDE AKADEMİSYEN VE İLMİ ÇALIŞMAYA TEŞVİK

Muharrem KAPLAN

Qafqaz Üniversitesi

mkaplan@qu.edu.az

AZƏRBAYCAN

Yükseköğretim, dünyanın hemen bütün bölgelerinde, son yirmi yıldır çok önemli bir dönüşüm sürecinden geçmektedir. Ülkeler, kendi yükseköğretim sistemlerini karşılaştırmak, benzer sorunlara ortak çözümler üretmek üzere bölgesel işbirlikleri oluşturmaya başlamışlardır. Bunlardan en kapsamlısı, Amerika Birleşik Devletleri ve Japonya'nın ekonomik gelişimiyle rekabet etmek amacıyla Avrupa bölgesinde ortak birlik oluşturmak üzere başlatılan Bologna Süreci'dir.

Bologna Süreci ilk kez 1998 yılında Fransa, İtalya, Almanya ve İngiltere Eğitim Bakanları'nın Sorbonne'da gerçekleştirdikleri toplantı sonrasında yayımlanan "Sorbonne Bildirgesi" ile ortaya çıkmıştır. Bu bildirmede ilk defa olarak Avrupa'da ortak bir yükseköğretim alanı yaratma fikri

geliştirilmiştir. 1999 yılında İtalya'nın Bologna kentinde düzenlenen ve 29 Avrupa ülkesinin yükseköğretimden sorumlu bakanlarının imza attıkları Bologna Bildirgesi'yle "Bologna Süreci" resmen başlamıştır.

Bologna Sürecinin önemli unsurlarından biri olan AKTS kredisi ise, bir dersi başarıyla tamamlayabilmesi için, talebenin yapması gereken çalışmaların tamamını (teorik ders, uygulama, seminer, bireysel çalışma, sınavlar, ödevler, vs.) kapsayan, iş yükünü temel alan bir değerdir. Budeğer; her dersin, bir yükseköğretim kurumunda bir akademik yılın tamzamanlı olarak tamamlanması için gereken toplam çalışma yükünün ne kadarlık bir bölümünü kapsadığını da dolaylı olarak gösterir. Bir akademik yıl için AKTS kredisi 60 olarak belirlenmiştir. Bu krediye denk olarak 1500-1800 saat arasında öğrenci iş yükü öngörülmüştür. 1 AKTS, 25-30 saat çalışma karşılığı olarak belirlenmektedir.

Yukarıda yer verilen alıntıdan da anlaşılacağı üzere bir dönemlik ders yükünün 25-30 AKTS kredisi olduğu görülmektedir. Bunun tespitinde geniş ilmi araştırmalar ve müzakerelerin yapıldığını da söylemenin, gereksiz olduğu aşıkardır. Buradaki amaç bir üniversite talebesinin iyi bir eğitim alabilmesi için üniversiteler arasında bir denklik kurabilmesi ve bu bağlamda talebenin mütahassis olabilmesi için gerekli ders yükünün sistemleştirilebilmesidir. Bu protokol dünyanın önde gelen ülkeleri arasında kabul görmüş ve hızla uygulamaya konulmuştur. [Bologna Süreci 11-12 Mart 2010 tarihinde Budapeşte/Viyana Bakanlar toplantısında Kazakistan'ın da sürece dahil olmasıyla, Avrupa Birliği ülkelerinin ötesinde 47 ülkenin üye olduğu geniş bir alana yayılmıştır. Bu talebe merkezli sistemde bütün hesaplamalar talebe göre yapılmaktadır. Ancak eğitim-öğretim sürecinde tek belirleyici âmil, talebe değildir. Bu süreçte talebe kadar hoca, mekan, imkan, zaman vs. de önem arz etmektedir. İşte bu çalışmada eğitim ve öğretimin önemli bir unsuru olan hocanın (akademisyenin, muallimin, ...) Bologna Sistemi içinde iş yükünün nasıl hesaplanabileceği ve akademik gelişmeye, ilmi çalışmaya minimum ne kadar vakit ayırabileceği hususları tartışılacaktır.

İyi bir akademisyen olabilmek için acaba akademik yük ne kadar olmalıdır, sorusunun cevabı araştırılmalı; ayrıca yükün hesaplanmasında, akademisyenin kendi inisiyatifine bırakılmaması, keyfiyetin düşmemesi ve sürekli akademik bir gelişmenin sağlanabilmesi için neler yapılabileceği de yüksek eğitim planlayıcıları ve yöneticileri tarafından araştırılmalıdır.

İşte bu bağlamda "Bologna Süreci"nde akademisyenler için sürekli gelişim ve yenilenmenin sağlanabilmesi için bu çalışmanın teklifi, talebe yüklenen yükün mislinin, akademisyenler tarafından da yüklenilmesi olacaktır. Böylelikle yüksek öğrenim planlayıcı ve yöneticileri akademik çalışmaları daha somut zemine çekip ölçülebilir, kontrol edilebilir ve sürdürülebilir bir ilmi hayata vesile olacaktır. Bu yöntemle akademisyenlerin tüm yükü, rakamsal olarak tespit edilebilecek, ilmi çalışma yapması beklenen akademisyenlerin potansiyel imkanları da belirlenebilecektir. Ayrıca akademisyenler arasında iş yükünün tanzimlenmesinde denge de sağlanmış olacaktır.

Bu teklif nasıl realize edilecektir; şöyle ki Bologna Süreci kapsamında talebe yüklenen yükün Avrupa genelinde 25 ila 30 ACTS aralığında değiştiği bilinmektedir. Bu bağlamda akademisyenlere de 25 ACTS yük verilirse bir sömestrde 750 saatlik çalışma yapmış olacaktır. Ortalama bir akademisyenin ise 600 saatlik mesainin 550 saatinin dolu olduğu aşağıdaki tablodan da anlaşılmaktadır (bkz tablo 1). Buna göre de akademisyenin 25 AKTS yükü kaldırılabilmesi için mesai dahilinde 50, mesai dışında ise 150 saatlik bir çalışma yapması gerekmektedir.

Akademisyenin	İş Yüğü	Dönem Frekansı	Toplam	Açıklama
	saati			
Ders yükü	16	15	240	Minimum ders yükü (tüzüğe göre)
Ders Hazırlığı	8	15	120	Minimum Beklenen
İmtihan yoklama	15	4	60	Hem vize hem final, 4 farklı sınıfta
Ödev yoklama	5	8	40	İki ödev, 4 farklı sınıfta
İdari İşler	3	15	45	Bölüm kurulu ve diğer resmi işler
Danışmanlık	1	15	15	Sınıf danışmanlığı (tüzüğe göre)
Tez Danışmanlığı	2	15	30	İki master talebesi olsa (tüzüğe göre)
Toplam			550	

Tablo 1: Qafqaz Üniversitesi tüzüğü esasında doktoralı ve idari vazifesi olmayan bir akademisyenin yaklaşık iş yükü hesabı

Tüm yukarıdaki izahların ışığında akademisyenden istenen 200 saatlik dönemlik çalışma, ancak mesai dışının da tanzimlenmesiyle gerçekleştirilebilecektir. Bu da ancak cumartesi günü ile, mesaiye eklenecek birkaç saat ekstra çalışma (bkz tablo 2) sayesinde kapatılabileceği öngörülmektedir.

Cumartesi	8	15	120	Bugüne hiçbir ilave işin konmaması önemli
Hafta içi ilave saat	2	15	30	Günlük mesaiye ilave
Toplam			150 saat	Her dönem akademik çalışmaya ayrılan saat

Tablo 2: Mesai dışında akademik çalışmalara ayrılması tavsiye edilen saat çizelgesi

Talebelere uygulanan yaz okulu gibi,yaz boyuncayoğunlaştırılmışdört haftalık bir akademik programla(bknz. tablo 3) bir s0mestrlik verimliliđin elde edilebileceđi d0ş0n0lmektedir.

	Haftalık(6 g0n)			
Temmuz Ayı	50 saat	4	200	Akademik kamp programı gibi

Tablo 3: Yaz Programı yoluyla akademik çalışmalara ayrılması tavsiye edilen saat çizelgesi

İşte bu şekilde sistemli bir akademik çalışma ortaya konabilirse her akademisyenden sistemli 0r0n almak m0mk0n olacaktır.

	1. S0mestr	2. S0mestr	Yaz D0nemi	Toplam
İlmi çalışma(saat)	200	200	200	600

Tablo 4: Yıl boyu ortalama bir akademisyenin ilmi çalışmalara ayırması 0ng0r0len saat çizelgesi

Sonuç olarak T0m bunları hayata ge0iren bir akademisyen bu haliyle(bknz. tablo 4) bir yıl arzında 0ç s0mestrde 600 saatlik bir çalışma kapasitesine ulařacak, onlarca kitaba ve y0zlerce makaleye imza atma imkanına kavuřacak, bunca iřg0c0 bořa harcanmayacak, b0t0n akademik hayatı planlanarak yerli yerinde kullanılmıř olacaktır. Toplu bir hareket ile mikro planda akademisyen makro planda ise 0niversite, 0ok b0y0k bir ilmi atılım yapma řansını yakalayacaktır. Diđer yandan iř y0k0n0n altında ezilen 0ođu akademisyenin imdadına yetiřilmiř, onların yet(e)meme psikolojisinin de 0n0ne ge0ilmiř olunacaktır. Hem 0lke hem ilim d0nyası bundan pek 0ok řey kazanacađı da muhakkaktır.

Peki bu hususta 0niversite y0netimine d0řen vazifeler nelerdir denirse, 0ncelikle Bologna S0recinde talebe AKTS y0k0 nasıl 0ok hassas olarak ele alınıyorsa, aynı şekilde akademisyen yetiřmesinde de bu konuya eđilinerek bu konunun uygulanabilirliđi en ince ayrıntısına kadar hesaplanmalı, b0l0mlerde gerekli hukuki zemini oluřturulmalı ve ilmi sahada kararlar alınırken, hedefler belirlenirken t0m bunları g0z 0n0nde bulundurulmalıdır. İkinici olarak akademisyenlerin bu çalışmaları yapabilmesi i0in onlara mesai dıřında da t0m imkanlar sađlanmalıdır. 0ç0nc0 olarak g0revlendirmelerde t0m bunlar hesaba katılmalı ve yaz ilmi kampları da hayata ge0irilmelidir. Son olarak da t0m bunların muhatabı olan akademisyenler zihnen s0rece hazırlanmalı(semi-ner ve 0alıştaylarla)ve bu hususta ikna edilmelidir.

SİNİFD0NK0NAR İřL0RİN T0řKİLİND0 T0LİM0 MARAĐIN ARTIRILMASININ N0Z0R0 ALINMASI

Ayřa 0MRAHOVA

Qafqaz Universiteti
aemrahova@std.qu.edu.az
AZ0RBAYCAN

G0n0m0zde c0miyy0tin,teknologiyanın,sivilizasiyanın s0r0tli inkiřafı h0r bir sah0y0 olduđu kimi t0hsil sah0sin0 de 0z t0sirl0rini g0st0rir.M0asir t0hsil sistemi ile 0n0n0vi t0hsil arasında f0rqli v0 oxřar c0h0tl0r m0vcuddur. F0rqli c0h0tl0ri ortaya 0ıxaran 0n bařlıca amil,d0ř0n0r0m ki, m0hız teknologiyanın inkiřafı ile 0laq0dardır. D0rsliklerin elektronlařdırılması,d0rs zamanı teknologiyanın imkanlarından geniř istifade edilm0si, řagirdl0rde t0dqiqa0cılıq bacarıđının yaradılması v0 inkiřaf etdirilm0sinde artıq kitablardan deyil,internet resurslarının k0m0y0 0atması v0 s. teknologiyanın t0hsil sah0sinde t0sirini g0st0rm0y0 misal ola bilir.

Bu şəkildə sürətli inkişaf zamanı müəllimlər artıq “nəyi tədris etməli?” sualı ətrafında deyil, “necə tədris etməli?” sualı haqqında düşünməli olurlar. Çünki şagirdlərdə təlimə marağın artırılması məsələsi əsas düşündürücü problemə çevrilmişdir. Bu problem ətrafında bir sıra məqalələr, tədqiqat işləri yazılmışdır. Şagirdlərdə təlimə marağın artırılması üçün pedaqoji metodlardan, müxtəlif üsul və vasitələrdən istifadə edilir. Bunun üçün təlimdə öyrədici mühitin yaradılması, fəallığın, interaktivliyin artırılması da əsas şərtlərdəndir. “Fəal (interaktiv)” təlim prosesinin digər iştirakçıları ilə əməkdaşlıq şəraitində həyata keçirilən təlimi nəzərdə tutulur. Dünya təcrübəsi göstərir ki, fəal təlim metodu dərsin keyfiyyətini artırmaq məqsədi ilə güclü vasitə ola bilər. Bu metod şagirdlər üçün dərsi çox maraqlı və cəlbədicidir. Fəal təlim həm məzmunun öyrənilməsinin, həm də tətbiqinin səmərəliliyini artırır və şagirdlərin dərk etmə fəaliyyətini daha da fəallaşdırır.

Məktəbdənkənar və sinifdənkənar işlərin təşkili zamanı da müəllim bu metod və texnologiyaları müvafiq şəkildə seçib tətbiq etməyi bacarmalıdır. Əgər müasir təhsil, fəal təlim haqqında danışırıqsa, müəllim sinifdənxaric oxu materiallarının da şagirdlər tərəfindən sadəcə əzbərləmək və qiymətləndirilmək kimi mənimsənilməsinə yol verməməlidir. Çünki bu materiallar şagirdlərdə dünyagörüşü, nitq qabiliyyətlərinin formalaşmasında və inkişafında, vətənpərvərlik, humanizm, əməyə hörmət, dostluğa sədaqət kimi müsbət keyfiyyətlərin aşılmasında xüsusi rol oynayır. Ona görə də şagirdlər təqdim olunmuş materialları yalnız nəzəri materiallar olaraq deyil, onların məzmunlarının əhəmiyyətinə vararaq, dərk edərək şüurlu şəkildə mənimsəməlidirlər. Bu məqsədin həyata keçirilməsində isə müəllimə düzgün seçilmiş metodlar kömək edir.

Sinifdənxaric oxu dərslərində aşağıdakı metod və texnologiyalardan istifadə edilə bilər: əqli hücum, diskussiya, debatlar, yaradıcılığı stimullaşdıran metodlar, rollu oyunlar, söz assosiasiyaları, prezentasiyalar (təqdimatlar), tənqidi təfəkkür proseslərinin inkişafına yönəlmiş metodlar, yaradıcılığa yönəlmiş metodlar və s. Ümumtəhsil məktəblərində şagirdlərin estetik tərbiyəsi sahəsində qarşıya qoyulan vəzifələri uğurla həyata keçirmək üçün tək dərslərinə istinad etmək kifayət deyildir, bu pedaqoji prosesin səmərəliliyinə mənfi təsir göstərməyən, məktəbə marağı azaldır. Bu baxımdan qeyd etdiyimiz kimi, məktəbdənkənar və sinifdənxaric tədbirlərdən mütəmadi olaraq istifadə etmək lazımdır. Sinifdənxaric tədbirlərin həyata keçirilməsi zamanı bu tədbirlərin təlim prosesi ilə əlaqəsinin təmin olunması nəzərdə tutulmalıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, bəzi müəllimlər sinifdənxaric və məktəbdənkənar tədbirlərə az fikir verir və yaxud çox səthi yanaşırlar. Sinifdənxaric iş planlı və müntəzəm olaraq müəllimlərin iş planında özünə layiqli yer tutmalıdır. Əks təqdirdə hərtərəfli insan tərbiyəsindən söhbət gedə bilməz. Məktəblərdə sinifdənxaric tədbirlər müxtəlif formalarda aparılır ki, bunları da kütləvi tədbirlər, qruplarla iş və fərdi iş kimi qruplaşdırmaq olar.

Sinifdənxaric işlərin əsas məqsədi şagirdlərin müxtəlif bilik sahələrinə və fəaliyyət növlərinə olan marağını, qabiliyyət və istedadlarını inkişaf etdirməkdən, asudə vaxtlarını səmərəli təşkil etməkdən və peşə seçmə işinə kömək göstərməkdən ibarətdir.

Sinifdənxaric tədbirlər şagirdin idarəetmə vərdislərinin formalaşdırılmasına, elmi dünyagörüşünün genişləndirilməsinə, onda əsl azərbaycanlıya xas olan yüksək mənəvi və əxlaqi keyfiyyətlərin formalaşdırılmasına imkan yaradır, sinifdə müəyyən fənlərdən verilmiş biliyi dərinləşdirir, şagirdlərin meyil və qabiliyyətini müəyyənləşdirib üzə çıxarır.

Sinifdənxaric tədbirdə şagird müəyyən vəzifəni yerinə yetirmək üçün ona tapşırılan iş üzərində axtarış aparır, bunun üçün o, müstəqil çalışmağa səy edir, bu cəhət şagirdi məsələnin mahiyyətini dərinləndirən dərk etməyə doğru istiqamətləndirir. Şagird daha müstəqil olur, söhbət və mübahisələrə qoşulur və bu iş onun məntiqi təfəkkürünü inkişaf etdirir, nitqini zənginləşdirir.

Sinifdənxaric işlərin formaları çox müxtəlif və rəngarəngdir. Lakin yadda saxlamaq lazımdır ki, sinifdənxaric işlərin bu və ya digər formasını seçərkən, mövzuları müəyyənləşdirərkən yerli şəraiti, məktəbin tələbatını, şagirdlərin marağını, yaş və bilik səviyyəsini və bir sıra digər məsələləri mütləq nəzərə almaq lazımdır. Bundan əlavə, sinifdənxaric tədbirlərdə müvəffəqiyyət qazanmaq üçün müəllim hər şeydən əvvəl, könüllülük prinsipinə, şagirdlərin istək və arzularına, dünyagörüşlərinə fikir verməlidir. Bəzən də şagirdi maraqlandırmayan, onun zövqünü oxşamayan tədbirlərin keçirilməsi dinləyici və tamaşaçı tərəfindən qəbul olunmur. Bir şeyi də nəzərə almaq lazımdır ki, eyni bir şagirdin müxtəlif fənlər üzrə sinifdənxaric işlərlə yüklənməsinə yol vermək olmaz. Belə olan təqdirdə həmin şagirdə keçirilən tədbirə qarşı məhəbbət əvəzinə, nifrət yaranır.

Sinifdaxaric şəraiti öyrənmək və şagirdlərin maraqlarını müəyyənləşdirmək yalnız işin ilkin mərhələsidir. Əsas məsələ isə sinifdaxaric işlərin təşkili və buna daha çox şagirdin cəlb olunması və bu işlərin keyfiyyətinin yüksəldilməsidir. Belə ki, məktəblərdə keçirilən müxtəlif fənlər üzrə gecələr, diskussiyalar, görkəmli şəxsiyyətlərlə görüşlər, respublikamızın müxtəlif görməli yerlərinə ekskursiyalar artıq ənənə halını almışdır. Ancaq bu ənənə bəzən mənasız, yadda qalmayan tədbirlərin keçirilməsinə, ona baxanların isə həm vaxt itkisinə, həm də yorulmasına səbəb olur. Mən söylənilən müddəalara əsaslanıb təklif etmək istərdim ki, bu tədbirlər ya bütünlüklə metodbirləşmələrə, ya da məktəbdə fəaliyyət göstərən müxtəlif dərnək və maraq məşğələlərinə həvalə edilsin. Yəni tədris ili ərzində hər bir kafedranın, dərnək və maraq məşğələlərinin qoyduğu tədbirlər hesabat xarakterli olsun. Mənə elə gəlir ki, belə tədbirlər daha keyfiyyətli olar və uzun müddət yaddaşlardan silinməz.

SINIFDAXARIC İŞLƏR VASITƏSİLƏ ELMI DÜNYAGÖRÜŞÜN FORMALAŞMASI PROSESİ

Hasan ALKAN

Bakı Slavyan Universiteti
gagaantalya@gmail.com
AZƏRBAYCAN

Məktəblərin ən başlıca, əsas vəzifəsi gəncləri vətənə məhəbbət, demokratik cəmiyyətin əsaslarına hörmət, elmi dünyagörüşə malik, əxlaqi cəhətdən tam yetişgin bir şəxsiyyət tərbiyə etməkdir. Bütün bu vəzifələrin yerinə yetirilməsində təlim – tərbiyə işlərinin məcmusundan ibarət olan pedaqoji prosesin daha da inkişaf etməsində, yeniyetmələrin həyata baxışlarının düzgün formalaşdırılmasında sinifdaxaric məşğələlərin böyük təsiri və rolu vardır.

Sinifdaxaric iş – məktəbin apardığı təlim – tərbiyə prosesinin vacib tərkib hissəsidir və tədris prosesinin davamıdır. Bu işi dərstdən əvvəl, yaxud dərstdən sonrakı müddətdə ya pedaqoji kollektivin üzvləri, ya da müxtəlif növ şagird özünüidarə təşkilatları, uşaq və gənclər təşkilatının rəhbərləri təşkil edirlər. Düzgün seçilmiş pedaqoji prinsiplər əsasında aparılan sinifdaxaric işlər məktəbyaşı dövründəki uşaqların biliyini, dünyagörüşünü artırır, təhsilin keyfiyyətinin yüksəlməsinə nail olur. Sinifdaxaric işlər yeniyetmələrin elmi dünyagörüşünün formalaşmasına, şəxsiyyət zənginliyinə, onların istedad və qabiliyyətlərinin üzə çıxmasına, idraki maraqlarının genişlənməsinə, hərtərəfli inkişafına zəmin yaradır. Mövzuların müxtəlifliyi, forması, rəngarəng olması ilə diqqəti cəlb edən sinifdaxaric işlərdə şagirdlər insanın hiss və düşüncələrini, ideal və arzularını tərənnüm edən ədəbiyyat, musiqi, təsviri incəsənət əsərlərini, təbiət gözəlliklərini, davranış qaydalarını dərk etmək, onların mənasını düzgün anlamaq qabiliyyətlərinə yiyələnirlər. Məktəblilərin dünyagörüşünün formalaşması yalnız fənlərin tədrisi ilə məhdudlaşmır və prosesə sinifdaxaric tədbirlərdə daxil edilir. Bu, əvvəlcə onunla əlaqədardır ki, dünyagörüşü ilə bağlı bir sıra mühüm məslələ barəsində dərstdə geniş məlumat verməyə vaxt və imkan olmur. Sinifdaxaric tərbiyə işində isə belə vaxt və imkan genişdir. Bu imkan və vaxtdan səmərəli istifadə etməklə müəllim lazım olan bilik və ideyaları yeniyetmələrə daha şüurlu və ətraflı mənimsədiy əqidəyə çevirə bilər. Məsələn, şagirdləri bəzi hadisələrin elmi təhlilinə, şərhinə həsr olunmuş müzakirələrə cəlb etmək, oxucu konfransı keçirmək, sual- cavab gecələri təşkil etmək və s. sinifdaxaric işlər üçün çox faydalıdır.

Məktəbdə, həm fənlərin tədrisində, həm də sinifdaxaric tərbiyə işlərində, şagirdlərdə dünyagörüşünün formalaşdırılması sahəsində aparılan işlər onların yaş və anlaq səviyyəsinə uyğun olmaqla aşağıdakı nəticələrə gətirib çıxarır: - dünya öz təbiəti etibarilə maddidir və burada təsadüf edilən hər şey hərəkətdə olan materiyanın formalarından başqa bir şey deyildir. Maddi aləmin inkişafının səbəbi onun özündə aparılmalıdır; - din tarixi zərurət olaraq yaranıb və ictimai şüurun, dünyagörüşünün bir növü kimi formalaşmışdır. Elmi dünyagörüşü də dini dünyagörüşü də cəmiyyətin bütün tərəfləri ilə, ictimai şüurun bütün formaları ilə, insan fəaliyyətinin bütün sahələri ilə bağlı hadisələr kompleksini əhatə edir; - Allah obrazının meydana gəlməsi və insanların ona tarix boyu bəslədiyi dini- etik münasibət bir sıra ümumbəşəri əxlaqi dəyərlərin, hərəkət və davranış normalarının rəsmiləşdirilməsində, məişət adət- ənənələrinin mükəmməl formaya düşməsində, ailənin və cəmiyyətin

mənəvi dayaqlarının qorunmasında mühüm rol oynamışdır; - anti-mövhumu tərbiyə elmi dünyagörüşü tərbiyəsinin tərkib hissəsidir. Yeniyetmələrin tərbiyəsində, elmi dünyagörüşlərinin formalaşmasında böyük və özünəməxsus rol oynayan sinifdən xaric işlərin bəzi formalarını nəzərdən keçirək: Söhbət və mühazirələr müxtəlif elmi, etik, estetik, əmək, fiziki tərbiyə və s. məsələlərə həsr edilir. Burada əsas məqsəd gənc nəslin mənəvi və hüquqi şüurunun, bədii zövqünü formalaşdırmaq, vətənpərvərlik, milli mənlilik və ləyaqət hissələrini qüvvətləndirmək, intizamı təmin etmək, sağlamlığının qayğısına qalması və s. öyrətməkdən ibarətdir. Söhbətlərin həyatı, inandırıcı, mühazirələrin maraqlı, zəngin olmasına, sıxıcı və yorucu xarakter daşmamasına diqqət yetirilməlidir. Yeri gəldikcə qoca Şərqi zəngin şifahi və yazılı abidələrinə, görkəmli şəxsiyyətlərin, yazıçı və şairlərin fikirlərinə müraciət etməli, nümunələr göstərməlidir ki, söhbət və mühazirələrin təsir gücü daha da artsın. Axsamlar –məktəblərdə məzmunundan asılı olaraq müxtəlif formalarda keçirilir. Bura ədəbi – bədii axşamlar, görkəmli adamların ildönümünə həsr olunmuş axşamlar, humanitar və təbiət fənlərinə aid axşamlar, sual – cavab axşamları, tematik axşamlar və s. Bu axşamların məzmununa şagirdlərin ailə həyatına hazırlığı, vətəndaşlıq yetkinliyi, milli mənlilik və ləyaqət, cəmiyyətdə davranış qaydaları və s. məsələlərin həyata keçirilməsi aiddir. Görüşlər –məktəbdə əmək və müharibə veteranları, istehsalat qabaqcılları, görkəmli yazıçı və şairlər, alimlər, incəsənət adamları ilə təşkil edilir. Belə görüşlərdə yeniyetmələrdə zehni və fiziki əmək meyilləri inkişaf edir, onlar bədii və elmi sahələrin, texnikanın nailiyyətləri ilə tanış olurlar. Xüsusəndə yuxarı siniflərdə, yeniyetmələr arasında bir çox elmi dünyagörüşlü məsələləri işgüzar şəkildə müzakirə etmək üçün xüsusi rol oynayır.

Şagird konfransları -pedaqoji kollektivin və məktəbin ictimai təşkilatlarının köməyi, şagirdlərin birgə qüvvəsi ilə, müəllimlərin rəhbərliyi ilə təşkil olunur. Şagird konfransları hər hansı fənn üzrə mövzularla, problemlərlə bağlı əldə edilmiş biliklərin möhkəmləndirilməsi, genişləndirilməsi və dərinləşməsinə kömək edir. Müzakirələr bir neçə formada aparılır. Seçilmiş mövzuya uyğun olaraq bədii əsərlərin, pedaqoji və elmi – kütləvi ədəbiyyatın, kino – filmlərin, qəzet və jurnal məqalələrinin müzakirəsini keçirtmək, şagirdlərin həmin incəsənət əsərlərində irəli sürülən ideyalarla, həyat hadisələrinə, insanların hərəkət və davranışlarına, düşüncələrinə, hissələrinə necə yanaşdığını aşkar etmək mümkündür. Disputlar – gənc nəsildə bir çox müsbət keyfiyyətləri inkişaf etdirir, yeniyetmələrdə, oğlan və qızların, böyüklərin davranış motivlərinə, qarşılıqlı münasibət və rəftarına obyektiv qiymət verməyi, ətrafda baş verən hadisələrə açıq gözlə baxmağı öyrədir, onlarda özünütərbiyəyə tələbat yaradır. Disput güclü tərbiyə vasitəsidir. Disputun canlı və maraqlı keçməsindən üçün yaxşı nümunələr, fakt və dəlillər toplamaq lazımdır.

Bədii əsərlərin müzakirəsini təşkil etmək üçün əvvəldən elan yazılır və əsərdəki obrazlar haqqında danışmaq konkret şagirdlərə tapşırılır. Məsələn, məktəblərdə O.Altunbayın “Tomris”, M.Ə.Rəsulzadənin “ Əsrimizin Səyavuşu”, Ənvər Məmməd xanlının “Babək” əsərləri tez – tez müzakirə edilir. Müsabiqələr və sərgilər– sinifdən xaric yaradıcı qabiliyyətlərin inkişafının fəal formasıdır. Bunlara “Müəllim günü” nə həsr olunmuş gül dəstələri müsabiqəsi, divar qəzetlərinin çıxarışı, bayramlara həsr olunmuş divar qəzetlərinin müsabiqəsini və s.ni aid etmək olar.

Məktəblərdə bütün fənlər üzrə dərnəklər təşkil olunur. Məqsəd şagirdlərin ayrı-ayrı fənlərə olan maraqlarını daha da artırmağa, onların dərstdə mənimsədikləri bilikləri daha da artırmaqdır. Yaranmış dərnək fənn müəllimlərinin birinin rəhbərliyi ilə fəaliyyətə başlayır. Hər bir fənnin özünəməxsus xüsusiyyəti nəzərə alınır.

Ədəbiyyat və dil dərnəkləri vasitəsilə şagirdlər milli və dünya ədəbiyyatı ilə tanış olurlar. Görkəmli yazıçı və şairlər haqqında daha geniş məlumat alırlar. Xarici dil öyrənirlər. Fizika və riyaziyyat dərnəklərində şagirdlərə bu elmlərin tarixi və kəşflər edən alimlərin həyat və fəaliyyətləri öyrədilir. Coğrafiya dərnəyinin məqsədi coğrafiya, diyarşünaslıq məsələləri ilə maraqlanan şagirdləri bir yerə yığmaq və onların coğrafi biliklərini zənginləşdirməkdir. Belə dərnəklərdə şagirdlər qitə və materiklər coğrafiyası, fiziki coğrafiya, qədim abidələri və s. ni öyrənirlər. Kimya dərnəyində elmi əsərlər oxuyur, kimyaçıların fəaliyyəti haqqında araşdırma apararaq məruzə və referatlar yazırlar.

Beləliklə son nəticəyə görə yeniyetmələrin elmi dünyagörüşlərinin formalaşdırılmasında dərslərdən əlavə, sinifdən xaric işlər də özünəməxsus, əvəzedilməz rol oynayır. Sinifdən xaric işlər vasitəsilə yeniyetmələrdə ilk növbədə elmi dünyagörüşü formalaşır, ətraf aləm və cəmiyyətdə baş verən hadisələrlə daha yaxından tanış olurlar, davranış normalarını mənimsəyirlər.

DEĞERLER EĞİTİMİNİN ÖNEMİNE BİR BAKIŞ

Mehmet ÇINAR

Qafqaz Universitesi
mcinar@qu.edu.az
AZƏRBAYCAN

Toplumsal anlamda değerler, toplum tarafından, en faydalı, en doğru ve en iyi olduğu kabul edilen genelleştirilmiş davranış prensipleridir. Bir başka ifadeyle; bir varlığa, nesneye veya faaliyete, bireysel ve toplumsal açıdan tanınan öncelik ya da önem demektir. Bu değerleri oluşturan temel öğeler ise yüzyıllarca toplum ve milletler olarak kabul ettiğimiz veya kabul etmediğimiz davranışlar denilebilir. Bizim için burada önemli olan insanın bu değerlerle yetiştirilmesi ve ona öğretilen davranışları karakter haline getirmesidir.

Sosyal ve ahlaki denetimin en önemli mekanizması değerler olduğu için bu ölçü toplum için vazgeçilmez bir unsur olmayı her zaman korumuştur. Topluma faydalı insanlardan bahsedilirken, devlet tarafından eğitimden istenen insan prototipi olarak bu ifadeyle tarif edebiliriz; *ahlâkî, manevî değerleri benimseyen, beden, zihin, ahlâk, ruh ve duygu bakımından dengeli ve sağlıklı şekilde gelişmiş bir kişiliğe ve karaktere sahip kişiler tanımlanmaktadır.*

Toplumsal yaşantının varlığını düzenli olarak sürdürülebilmesi için değerler eğitiminin insanlara aşılması şarttır. Günümüzde yaşanan hadiselerin önünü almak ve bu problemlere çözüm bulmanın yolunun da bugün insanlara verilen değerler eğitiminden geçtiğini ifade etmek isterim. Değerlerini, ahlaki ve manevi eğitimini düzgün alamamış bireyler, aileler, şehirler dolayısıyla toplumlarda da ahlaki travmalara yol açacak insan haline gelme ihtimali söz konusudur. Bu itibarla sağlam kişilik ve karakter sahibi insanların yetişmesi ve yetiştirilmesi meselesi kendiliğinden gündemimize girmiş olmaktadır. Bu sebeple günümüzde yaşanan birçok hadisenin çözümü adına dikkatlerin değerler eğitiminde olması gayet doğal gözükmemektedir. Bunun için değerler eğitiminin nasıl kazandırılması ve bunun hayatta vazgeçilemeyecek olmasının konuşulup müzakere edilmesi gerekmektedir.

Bir şeyin karşıdaki muhataba verilip pekiştirilmesi ve etkili olabilmesi için, mutlaka anlatılan nazari meseleler aktarıcı tarafından tam manada bilinmesi ve yaşamasına bağlı olduğu hususu da unutulmamalıdır. Buna ilave olarak sevginin, saygının ve karşılıklı hürmetinde anlatılan konulara tesiri de çok büyük önem arz ettiğini de burada ifade etmek yerinde olacaktır.

İnsanlar bir davranışa geçmeden ve ya eyleme dökmeyen önce düşünür, sonra duygulara dönüştürür ve netice itibarıyla davranışa döker. Bu sebeple insan düşüncesine, duygusuna ve davranışına dikkat etmelidir ki, bu davranışlar istenilen ve herkesin kabul edebileceği etik ve evrensel değerlere uygun olsun. Gandi'nin dediği gibi;

Söylediklerinize dikkat edin; düşüncelere dönüşür,
Düşüncelerinize dikkat edin; duygularınıza dönüşür,
Duygularınıza dikkat edin; davranışlarınıza dönüşür,
Davranışlarınıza dikkat edin; alışkanlıklarınıza dönüşür,
Alışkanlıklarınıza dikkat edin; değerlerinize dönüşür,
Değerlerinize dikkat edin; karakterinize dönüşür,
Karakterinize dikkat edin; kaderinize dönüşür.

Netice itibarıyla insanın kendini tanıması, kendini sorgulaması ve kendini tefekkür etmesi onun değerler eğitimi adına yetişmesi için çok önemlidir. Bununla beraber değerleri göz önünde bulundurmadan insanın gerçek tabiatını anlama imkânı da yoktur.

QLOBALLAŞMA DÖVRÜNDƏ MÜƏLLİMİN BAŞLICA VƏZİFƏLƏRİ VƏ KEYFİYYƏTLƏRİ

Tahir KƏRİMLİ

ADPU-nun Ağcabədi filialı
AZƏRBAYCAN

Anar KƏRİMLİ

ADPU-nun Ağcabədi filialı
kerimli_anar@mail.ru
AZƏRBAYCAN

Qloballaşma dövründə səriştəyə əsaslanan müəllim kadrlarının hazırlanması onların şəxsiyyətinə və fəaliyyətinə, peşəkarlıq səviyyəsinin yüksəldilməsinə bir sıra mühüm tələblər verir. Bu tələblərin yerinə yetirilməsi müəllim kadrlarının hazırlanmasının məzmununun daha da dərinləşdirilməsini tələb edir.

Hazırda təhsil islahatının ən zəruri istiqamətlərindən biri kimi müəllimlərin davamlı inkişafı, onların peşəkarlıq səviyyəsinin daim yüksəldilməsini təmin edən yeni sistemin yaradılması diqqət mərkəzindədir.

Ulu öndər Heydər Əliyev deyirdi ki, “Müəllim olmaq kimi şərəfli bir iş yoxdur. Çünki müəllimlər xalqın biliklənməsinin, təhsilin inkişaf etməsinin və nəhayət xalqın elminin inkişaf etməsinin əsasını qoyanlardır”.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 24 oktyabr 2013-cü il tarixli sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası” səriştəyə əsaslanan şəxsiyyətyönümlü təhsil məzmununun yaradılması, təhsil sahəsində insan resurslarının müasirləşdirilməsi, təhsildə nəticələrə görə cavabdeh, şəffaf və səmərəli idarəetmə mexanizmlərinin yaradılması, müasir tələblərə uyğun və ömür boyu təhsili təmin edən təhsil infrastrukturunun yaradılması, iqtisadi cəhətdən dayanıqlı və dünyanın aparıcı təhsil sistemlərinin standartları ilə eyni səviyyəyə uyğun təhsil sisteminin maliyyələşdirilməsi modelinin qurulması kimi strateji istiqamətləri özündə ehtiva edir. Burada başlıca məqsəd ölkədə səriştəli təhsil verənlərə, ən yeni texnologiyalara əsaslanan infraquruluşa malik, keyfiyyət nəticələri və əhatəliliyinə görə dünya ölkələri sırasında qabaqcıl mövqə tutan təhsil sistemi yaratmaqdır.

Həyatı tələbatdandır ki, yer kürəsində yaşayan bütün xalqların, millətlərin və ölkələrin iqtisadi, sosial-mədəni və siyasi cəhətdən inteqrasiyası qloballaşmanı zəruri amillərdən birinə çevirmişdir.

“Qlobal” sözü latın dilində “qlobe”-kürə anlamını verir. Müasir siyasi etimologiyası “geniş əhatəli”, “planetar” və s. kimi yozulur. Məsələn, qlobal ekoloji problem, qlobal iqlim dəyişməsi, qlobal ərzaq çatışmazlığı, qlobal təhlükəsizlik və s.

Professor Ə.Ağayev yazır ki, qloballaşmanın təhsil sahəsini əhatə etməsi əsasən XX əsrin sonlarına təsadüf edir. Digər sahələrdə olduğu kimi, təhsil sahəsində də qloballaşma dünyada ölkələrin vahid inkişaf cəbhəsində birləşməsi, elmi-texniki tərəqqinin və informasiyanın, təhsil sahəsində fəaliyyət göstərənlərin mobilliyinin artması və onların beynəlxalq diplom və sertifikatlarla istənilən ölkədə işləyə bilmək imkanlarının yaranması, müxtəlif layihə, yardım və ianələrlə ölkələrin bir-birindən maliyyə yardımı ala bilməsi, kapitalın mobilləşməsi, müxtəlif ölkə vətəndaşlarının müxtəlif ölkələrdə təhsil ala bilmələri, təlim metod və texnologiyalarından müxtəlif ölkələrin təhsil sistemində eyni səviyyədə istifadə edilməsi qloballaşma şəraitini meydana çıxardı.

Boloniya prosesi adlandırılan Avropa təhsil birliyi qloballaşmanın təhsil sahəsini əhatə edən ən bariz nümunəsidir. Boloniya prosesinə uyğun Avropa ali təhsil zonasının yaradılmasının fəlsəfi əsasını fundamental təhsil fəaliyyəti prinsiplərinin eyniliyi, insanın təhsil alma azadlığı, sərbəst düşüncə və fəaliyyət imkanları, təhsilini fasiləsiz qura bilmə, ixtiyari iş bacarığını və qabiliyyətlərini istədiyi hər hansı ölkədə tətbiq edə bilmək sərbəstliyi, özünüdərkədən başlayan dünyanı dərk baxışlarının formalaşması təşkil edir. Bu prosesdə informasiya kommunikasiya texnologiyalarından nə qədər geniş istifadə olunsada təlim prosesində müəllimin aparıcı mövqeyi əvəzolunmazdır.

Başlıca vəzifəsi təlim prosesini idarə etmək, təhsil vermək, tərbiyə etmək, öyrənənləri inkişaf etdirmək və formalaşdırmaqdan ibarət olan müəllim gənc nəsli sistemləşdirilmiş milli və ümumbəşəri dəyərlərlə məqsədyönlü, mütəşəkkil şəkildə silahlandırmaq yolu ilə nəsillər arasında mənəvi əlaqə yaradan, iqtisadiyyatın, ticarətin, inşaatın, elmin, mədəniyyət və incəsənətin sonrakı inkişafına güclü təkan verən pedaqoji təhsilli mütəxəssisdir. Pedaqoji işin üstün fəaliyyət növü kimi dəyərləndirilməsi

yalnız təlim-tərbiyə ilə bağlı olan məsələ deyildir. Cəmiyyətin mütəşəkkilliyi, onun vahid birləşdirici ideologiyasının formalaşması bilavasitə müəllimlərin pedaqoji fəaliyyətinin məzmunundan asılıdır. Ona görə də müasir Azərbaycan müəllimi dərin biliyi, praktik hazırlığı, elmi yeniliklərə həssaslığı, ünsiyyətqurma qabiliyyəti, tədqiqatçılığı, nəzəri-metodoloji, mənəvi keyfiyyətləri, ictimai həyatda hörmət və nüfuzu ilə cəmiyyətin fəvqündə dayanmalı, öz yetirmələrini cəmiyyətin sivil dəyərlərinə malik vətəndaşlarına çevirməlidir.

Müəllimlik peşəsinə marağın artırılması, pedaqoji təmayüllü ali və orta ixtisas məktəblərinə yüksək balla qəbulun həyata keçirilməsi, müəllim əməyinin stimullaşdırılması onların özünütəkmilləşdirməsinə, yüksək mənəvi keyfiyyətlərə sahib olmalarına, üzərlərinə düşən vəzifələri qloballaşma dövrünün tələblərinə uyğun yerinə yetirmələrinə əsaslı kömək ola bilər.

Qloballaşan dünyada elmin, təhsilin sürətlə inkişaf etdiyi, texnologiyaların yüksək zirvəyə çatdığı və informasiyaların həddindən artıq çox olduğu bir zamanda müəllim özünə, fəaliyyətinə necə münasibət bəsləməlidir? Verilmiş göstərişləri, tövsiyələri yerinə yetirməyə səy göstərməli, yoxsa təhsilin prioritet istiqamətində fonunda fəaliyyətini qurmalı, müəyyən olunmuş təhsil standartlarının reallaşdırılmasında özü üçün mexanizmlər arayıb-axtarmalı və onları yaradıcı insan kimi həyata keçirməlidir? Əlbəttə, bu ritorik suallara cavab tapmaq üçün ilk növbədə, müasir dövrün özünəməxsusluğu, tələb və ehtiyacları əsas amil kimi çıxış edir.

İstər iqtisadiyyatda, istərsə də siyasi və mədəni aləmdə böyük dəyişikliklərin baş verməsi XXI əsrin sürətli inkişafının nəticəsidir. İnformasiyaların getdikcə çoxaldığı bir şəraitdə cəmiyyətin bütün sahələrində yaradıcı və qurucu fəaliyyətləri daha səmərəli təşkil etmək zərurəti yaranır. Hər kəs özünün mövqeyində bu global dəyişikliklərin fəal iştirakçısına çevrilməli olur. Belə cəmiyyətdə müəllimin funksiyası daha çox artır. O, şərfli bir peşə adamı kimi dəyişən və inkişaf edən insanların formalaşdırılması ilə məşğul olmaq məsuliyyətini daşımalarıdır. Məhz buna görədir ki, onun ümumi potensialı daha yüksək, fəaliyyət dairəsi daha geniş olmalıdır. O, səriştəli və nümunəvi bir peşə adamı kimi özünün bütün yanaşmalarında təlim-tərbiyəsi ilə məşğul olduğu insanları öyrənməyə, axtarıya, yenilik yaratmağa, bütövlükdə yaradıcı fəaliyyətə sövq etməlidir. Ən başlıcası, müasir texnologiyaları mənimsəməli və onu öz işinin mexanizminə çevirməlidir. Xüsusən informasiya-kommunikasiya texnologiyalarından peşəkarlıqla istifadə etməyi bacarmalıdır. Günümüzün gerçəkdir ki, hər bir təhsilalan, öyrənən İKT-nin fəaliyyət imkanlarına demək olar ki, bələddir və ondan istifadə edə bilər. Ona görə də qloballaşma dövründə müəllimdən bu bacarıqlara daha üstün səviyyədə malik olması tələb edilir. İnformasiyaların, sənətin və sənətkarlığın yayılması imkanlarının məhdud olduğu dövrlərdə böyük pedaqoqlarımız müəllimi bir sənət adamı kimi dəyərləndirərək onun peşəkarlığında aktyorluq elementlərinin, eləcə də təhsilalanların diqqətini cəlb etmək üçün incəsənət adamına xas olan keyfiyyətlərin olmasını vacib hesab ediblər. Bu gün də pedaqoji prosesdə özünün fasilitatorluğunu müvəffəqiyyətlə həyata keçirən müəllimin fəaliyyətində özünəməxsus bir qeyri-adilik, emosional ifadə tərzini olmalıdır. Çünki müsbət emosionallıq mürəkkəb təlim fəaliyyəti zamanı pedaqoji mühitin gərginliyini götürən, ona yumşaqlıq gətirən xüsusiyyətdir. Əlbəttə, həmin xüsusiyyətlər bu gün də lazımdır və onun elementlərindən yeri gəldikcə istifadə edilməlidir. Lakin tədqiqatçılığı, araşdırmalar aparması, onu özünün fəaliyyətinin tərkib hissəsinə çevirə bilməsi müasir şəraitdə müəllim üçün ən əsas prioritet keyfiyyətlərdir.

ƏNƏNƏVİ VƏ MÜASİR ANLAMDA “TƏHSİL”

Lamiyə HACILI

ADPU, Xəzər Universiteti

lhacili@khazar.org

AZƏRBAYCAN

Bir xalq yalnız savadlı cəmiyyəti, inkişaf etmiş elmi ilə qürur duya bilər. Yalnız savadlı cəmiyyətlə irəli getmək, uğurlara nail olmaq, ölkəni tanımaq mümkündür. Elmin vacibliyini hələ qədim zamanlardan dərk ediblər. Ta qədim zamanlardan elmdə nailiyyətlər əldə etmək üçün çalışıblar. Təbiəti öyrənib, bununla cəmiyyəti məlumatlandırmağa səy göstərirlər. İctimai həyatımızda

təhsilin əhəmiyyəti və rolu olduqca böyükdür. Elə bu səbəbdən də, hər an təhsilimizi inkişaf etdirməlik ki, qarşımızda duran problemlərimizi həll edək, yaxud da gələcəkdə onların həllinə də nail ola bilək.

XXI əsrin başlanğıcında Azərbaycan təhsil sisteminin yenidən qurulması, modernləşdirilməsi və bu işlərin təşkilində fəal və interaktiv metodlardan istifadə olunmaqla yerinə yetirilməsi prioritet problem hesab edilir. Onların həll olunması üçün yeni pedaqoji araşdırmalara ehtiyac duyulur.

Təhsil sisteminin inkişaf tendensiyası, fəal və interaktiv metodlar sahəsində müəllif məktəblərinin, novator müəllimlərin iş üsullarına dair toplanmış faydalı təcrübələr, pedaqoji-psixoloji tədqiqatların nəticələri daima sistemləşməli, ümumiləşməli və təlim-tərbiyə prosesinin məzmununun yeniləşdirilməsini tələb edir. Bu problemlərin həlli təhsil sferasına, pedaqoji prosesə fəal və interaktiv metodlar anlayışının elmi əsaslarla gətirilməsini vacib bir problem kimi qarşıya qoyur və bütövlükdə təhsildə texnoloji yanaşmaların tətbiqini aktuallaşdırır.

İstər qabaqcıl təcrübənin, istərsə də xarici ölkələrin təhsil sahəsindəki innovasiyalarının öyrənilməsi məqsədilə sistemli və ardıcıl pedaqoji araşdırmaların aparılması vacib hesab edilməlidir. Bu təcrübələrin hər birinin müasirliyini, səmərəliliyini şərtləndirən keyfiyyətin müəyyənləşdirilməsinə, onların yeni şəraitdə forma və məzmun cəhətdən yeniləşdirilərək tətbiq olunmasına üstünlük verilməlidir.

Məlumdur ki, ideoloji baxışların, ictimai münasibətlərin dəyişdiyi indiki şəraitdə yeni yaşayış formalarına adaptasiya olunmağa, həmçinin sosial həyatın əsas prinsiplərini öyrənməyə, yeni siyasi reallıqların və inkişaf istiqamətlərinin ictimai şüurda, praktikada möhkəmləndirilməsinə nail olmaq üçün təhsil geniş imkanlara malikdir. Milli-mənəvi və sosial-mədəni dəyərlərə yiyələnmiş insan, hazırda təhsilin rolunu, onun həlledici mahiyyətini aşağıdakı kimi görür və əsas kimi qəbul edir:

➤ təhsil ictimai praktikanın müstəqil forması, idarəetmə mexanizmi, təşkilati struktur və fəaliyyət sistemi olub, bütün sosial sferalarla əlaqəli elə bir infrastrukturdur ki, o bir tərəfdən ictimai mühitin bütövlüyünü saxlayır, digər tərəfdən onun inkişafını təmin edir;

➤ təhsil tarixi-mədəni təcrübəni, insanların həyat tərzini və yaşayış qaydalarını, onların ümumi həyatının norma və dəyərlərini zaman-zaman qoruyub saxlayır;

➤ təhsil cəmiyyətin, bütövlükdə bəşəriyyətin ictimai-siyasi və tarixi-mədəni dəyərlərini formalaşdırma və inkişafetdirmə vasitəsidir;

➤ təhsil zaman və məkan daxilində insan şəxsiyyətinin və mədəniyyətinin formalaşmasında, onun tərbiyəsində, bacarıqlarının dərinləşməsində həlledici rol oynamış və oynamaqdadır.

➤ təhsil həm sistemdir, həm prosesdir, həm nəticədir və həm də dəyərdir.

XX əsrin sonları və XXI əsrin əvvəllərində cəmiyyətdə dominant rol oynayan ənənəvi təhsil sistemində təhsilənlərə bir obyekt kimi yanaşılıb, təhsildə avtoritar idarəetmə üsullarına üstünlük verilmişdir. Azərbaycanda müstəqillik qazandıqdan sonra demokratik, müstəqil ölkənin əsas prinsiplərinə uyğun yeni, müasir tələblərə cavab verən təhsil sisteminin qurulmasına başlandı. Ənənəvi təhsil sistemi artıq dövrünü başa vurmuş, təkamül yolu ilə, yeni keyfiyyət dəyişiklikləri aparılmaqla tədricən dəyişərək, öz yerini yeni sosial, şəxsiyyətyönümlü təhsil sisteminə verməyə başladı.

Tədris- təlim prosesində yeni texnologiyaların tətbiqi, pedaqoji prosesin idarəedilməsində yeni yanaşmalardan istifadə, keyfiyyətli sinif-dərs sisteminin qurulmasına geniş imkanlar açır. Sinif-dərs sisteminin keyfiyyət təminatında ənənəvi dərslərdən fərqli olaraq, müasir dərslərin təşkili həlledici rol oynayır. Bu halda sinif mühitində son dərəcə əhəmiyyətli dəyişikliklər baş verir, öyrədənə öyrənən arasında, şagirdlərin öz aralarında və məktəblə valideynlər arasında müasir tələblərə cavab verən qarşılıqlı əlaqələr qurulur. Müasir təlim metodlarından biri olan interaktiv təlim üsullarından və İKT-dən geniş istifadəyə yeni imkanlar yaranır.

Ənənəvi, fənniyönümlü və müasir şəxsiyyətyönümlü dərsləri (sini-dərs sistemində) müqayisə etmək üçün onların paradigmlərini (mühüm əlamətləri, bu əlamətlərin xarakteristikasını və onlardan irəli gələn nəticələri) nəzərdən keçirək.

Ənənəvi dərslərin paradigmləri

➤ Təhsilənlərə obyekt kimi yanaşılması. Bu halda:
– Bütün şagirdlərə orta səviyyəli kimi yanaşılır, istedadın, qabiliyyətin inkişafı üçün şərait yaradılır;

– dərstdə seçim hüququnun reallaşdırılması məhdudlaşır;

– təhsilənlərdə laqeydlilik, qeyr- fəallıq, başqasının köməyinə ümid olmaq tərbiyəsi formalaşır;

– müəllimlər, tərbiyəçilər dərslərin məqsəd və vasitələrini aydın və düzgün dərk edə bilmir.

➤ Dərsdə öyrənənlərə avtoritar münasibət. Şaquli ünsiyyət, inzibati- bürokratik, tabeçilik münasibətləri, tədris- təlim prosesində məcburiyyət və cəzalandırma əsasında bilik və bacarıqların formalaşdırılmasına üstünlüyün verilməsi nəticəsində:

- Monoloji təhsilvermə üsulu tətbiq olunur;
- tədris- təlim prosesi təlim materialını mənimsəməyə deyil, sadəcə şərh etməyə yönəldirlər;
- sağlamlığa zərər verən təlim mühitinin (əsəb gərginliyi, həyəcan və qorxu, mənfi emosiyalar şəraitində fəaliyyət) aradan qaldırılmasına şərait yaradılır.

➤ Ssientizm (quru elmlik). İnsan təbiətinin (kainatın, təbiətin, ətraf aləmin) bütövlüyünün, tamlığının pozulması, təlimin həddən artıq intellektuallaşdırılması, beyinin sol yarımkürəsinin çox yüklənməsi nəticəsində:

- musiqi, təsviri sənət, əmək və fiziki tərbiyə dərslərində bu fənlərin əhəmiyyəti düzgün qiymətləndirilmir;

- beyinin sol yarımkürəsi sağ yarımkürəsinə nisbətən çox yüklənir.

➤ Dərsdə lüzumsuz olaraq xırdalanma. Müxtəlif təhsil sahələrini (humanitar, riyaziyyat və informatika, təbiət elmləri və s.) süni olaraq bir- birindən ayırmaqla təlim prosesinin bütövlüyünün pozulması (əksinteqrasiya) nəticəsində:

- öyrənənlərin biliklərinin və dünyanı dərk etmələrinin fraqmentallığı (natamamlığı) baş verir;

- çox yüklənmə və yorulma nəticəsində öyrənənlərin sağlamlığına böyük zərər vurulur.

➤ Həddən artıq məlumatlılıq (informativlik). Dərsdə öyrənənlərin əsas diqqətinin bilik və bacarıqların formalaşmasına deyil, fənnə aid informasiyaların və onların tətbiqinə aid şablonların yadda saxlanılmasına yönəldilməsi nəticəsində:

- öyrənilən tədris materialları gündəlik həyat problemləri ilə uzlaşdırılmır;

- nəzəriyyə ilə praktikanın əlaqələri zəifləyir.

➤ Kadr hazırlığının keyfiyyətinə diqqətin yetirilməməsi. Tədris- təlim prosesində əsas diqqətin ancaq metodiki səviyyənin inkişafına yönəldilməsi nəticəsində:

- öyrədənin şəxsi keyfiyyətlərinin və peşəkarlıq bacarıqlarının inkişafı məhdudlaşdırılır;

- öyrədənlərin tənqidi təfəkkürünün inkişafına və yaradıcı axtarışa cəlb olunmasına tələbkarlıq zəifləyir.

➤ Dərsin bəsitləşdirilməsi. Tədris- təlim prosesinə tam, bütöv kimi yanaşılmır, onlar ayrı- ayrılıqda araşdırılır, nəticədə:

- tədris fənni öz sosial- mədəni mahiyyətini itirərək qaydalar, faktlar yığımına çevrilir;

- təlim prosesi məzəmmət, öyüd-nəsihət, əxlaqi dəyərlərin deklarasiyasından ibarət nizam- intizam dərslərinə çevrilir;

- fənnin məzmunu şagirdlərin şəxsi maraqları və motivləri ilə uzlaşmır;

- dərsin (təlim prosesinin) rəqabətədüzümlülüyü aşağı səviyyəyə enir.

Ənənəvi təlimin başlıca nöqsanları: nəzəri təmayülün üstün olması, şagirdlərin passivliyi, metodikaların yeknəsəkliyi, şagirdlərin dalğınlığı, həll yollarının əsasən hazır şəkildə verilməsi, fərdiləşdirməyə şəraitin olmaması, vaxt bölgüsünün dəqiq reqlamentləşdirilməsindən ibarətdir.

İnteraktiv təlimin başlıca nöqsanlarına: isə vaxtın reqlamentləşdirilməsinin çətinliyini müəllimdən dərsə hazırlıq üçün böyük əmək tələb olunmasını, dəqiq planlaşdırmanın mürəkkəbliyini və s. aid etmək olar. Məlumdur ki, ümumtəhsil məktəblərində vahid məqsədə- şagirdlərin bilik, bacarıq və vərdişləri mənimsəmələrinə xidmət edən çoxsaylı təlim metodlarından və müxtəlif dərslər - 5 - tiplərindən istifadə olunur. Müasir dövrdə yeniliklərin, yaxud dəbdə olduğu kimi deyilsə innovasiyaların dərsin strukturuna daxil olması faktı reallığa çevrilmişdir

Beləliklə, bəhs edilənlərdən belə bir nəticə çıxır ki, ənənəvi anlamda “təhsil” əsasən, təlim- tərbiyə prosesi kimi mənə daşıyırdısa, hazırda dərsin məqsədinə, eyni zamanda insan şəxsiyyətini inkişaf etdirməyə istiqamətlənmiş fəaliyyət sahəsi kimi baxılmaqla üstünlük təşkil etməyə başlamışdır. XXI əsrin hazırkı mərhələsində Azərbaycan təhsil sistemi qarşısında çox mühüm problemlər durur. Müasir təlim prosesinin (müasir dərsin) əsas məqsədi tədrisin səmərəliliyini artırmaq, öz düşüncəsi, ağılı, potensial enerjisi, güclü məntiqi ilə fənləri dərindən mənimsəyən və onu tətbiq etməyi bacaran, hər cür situasiyalarda işin məğzini tutub çıxış yolunu tapmağı bacaran yüksək intellektli gənclər yetişdirməkdir. Bu məqsədləri yerinə yetirmək üçün fəal- interaktiv təlim metodlarından istifadə edərək, təlim prosesi (müasir dərslər) belə aspektdə qurulmalı, keyfiyyətli tədris- təlim prosesinin təşkili təmin edilməlidir.

İBTİDAİ SINIFLƏRDƏ ASUDƏ VAXTIN SƏMƏRƏLİ TƏŞKİLİ

Arzu SƏLİMOVA

Qafqaz Universiteti, Kaspi Liseyi

arzusalin93@gmail.com

AZƏRBAYCAN

Asudə vaxt-azad vaxtdır. Hər yaş dövründə bu vaxtdan düzgün istifadə etmək özünəməxsus əhəmiyyət kəsb edir. Hər bir şəxs yaşından asılı olmayaraq çalışmalıdır ki, boş vaxtını maraqlı və səmərəli keçirsin. “Vaxt qızıla bərabərdir” deyənlər səhv etməyiblər. Vaxt itkisinə yol verməmək zamanın tələbidir.

İbtidai siniflər üçün də asudə vaxt çox əhəmiyyətlidir. İbtidai sinif şagirdlərinin asudə vaxtının düzgün təşkili onların müəyyən fəaliyyətə cəlb olunması deməkdir. Asudə vaxtdan düzgün istifadə etmək bacarığını uşaq yaşlarından formalaşdırmaq lazımdır. Asudə vaxt düzgün təşkil olunduqda şagirdə fiziki, psixoloji və şəxsi keyfiyyətlər formalaşır, inkişaf edir, əməyə, təhsil və biliyə maraq güclənir, onda mədəniyyət və incəsənət nümunələri ilə tanış olmaq həvəsi artır. Asudə vaxtın səmərəli və düzgün istifadə forması şəxsiyyətin şüur və əqidəsinə, həyata baxışına təsir edir, uşağın əxlaqi və estetik tərbiyəsinin inkişafına təkan verir. İbtidai sinif şagirdlərinin asudə vaxtının səmərəli təşkili üçün aşağıdakı məşğuliyyətləri tətbiq etmək olar.

Fiziki məşğuliyyətlər - Asudə vaxtın səmərəli keçirilməsi vasitələrindən biri də fiziki məşğuliyyətlərdir. Bura fiziki hərəkətlər, gəzintilər, idman oyunları və s. daxildir.

İdman uşaqların asudə vaxtının böyük bir hissəsini təşkil edir. Burada uşaqların maraq göstərdiyi idman növünü (məsələn, futbol, voleybol, üzgüçülük, gimnastika və s.) seçmək lazımdır. Bu işdə valideyn və ya müəllim uşaqlara yardım və istiqamət verməli, onlara arzusuna çatmağa kömək etməlidir.

İdmanla məşğul olmaq uşaqlara fiziki bacarıqla yanaşı, yoldaşları ilə paylaşma vərdişi, qrupla işləmə, qarşıya qoyulan hədəfə birlikdə nail olma bacarığını formalaşdırır. Bundan başqa uşaqlarda aktiv həyat tərzini formalaşdırır, böyümə və inkişaf daha yaxşı olur, xəstəliklərlə mübarizədə immun sistemi daha da güclənir, artıq çəki problemi olmur, sümüklər, bədənin hərəkəti sinir sistemi inkişaf edir, diqqəti cəmləmək xüsusiyyəti formalaşır. İdmanla məşğul olan uşaqlar daha sağlam, ətrafı ilə münasibətdə daha anlayışlı, təvazökar, dostcanlı və digər keyfiyyətlərə malik olurlar.

Oyun – İbtidai sinif uşaqlarının asudə vaxtlarının əsasını oyun təşkil edir. Görkəmli pedaqoq Makarenko deyirdi: Yaşlı adamın həyatında iş, fəaliyyət nə kimi əhəmiyyətə malikdirsə, uşağın da həyatında oyun o qədər vacib və əhəmiyyətlidir. Oyun fəaliyyəti ilə uşaq öz gələcəyinin əsasını yaradır, uşaq oyunda necədirsə, sonrakı işində də bir çox cəhətdən elə olacaqdır. O, oyun ilə gələcək mühitini qurur, oyuncaq ilə əşyalarını, oyun yoldaşları ilə isə gələcək münasibətlərini tarazlayır. Uşaqlar oyun oynadıqda valideynlər onların davranışlarına diqqət etməlidirlər. Çünki uşaq oyun fəaliyyətində özünü necə aparırsa, bu, gələcəkdə onun xasiyyəti kimi formalaşa bilər. Onu daha çox oynaya-oynaya öyrənə biləcəyi oyunlara sövq etmək lazımdır. Didaktik oyunlar uşaqların boş vaxtlarını səmərəli keçirmələri üçün mühüm vasitələrdəndir. Burada uşaq həm əylənir, həm də öyrənir.

Stolüstü oyunlar- Uşaqların asudə vaxtlarının səmərəli təşkili baxımından bir vasitə də stolüstü oyunlardır (domino, şahmat, dama). Bu oyunlar sayəsində uşaqların həyatında mühüm dəyişikliklər etməyimiz mümkündür. Boş vaxtını dama, şahmat, domino oynayaraq keçirən uşağın tez qərar qəbul etmək qabiliyyəti inkişaf edir. Uşaq bir həmlənin oyunun gedişinə necə təsir edə biləcəyini, yaranan yeni vəziyyətin necə nəticələnəcəyini, səbəb-nəticə münasibətini bu oyunlarda daha yaxşı anlayır və qavrayır. Həmçinin uşağa qələbə əzmini də bu oyun vasitəsilə daha tez aşılaya bilər.

Gəzinti və ekskursiyalar uşaqların estetik zövqünün, dünyagörüşünün formalaşmasında əvəzsiz rol oynayır. Məktəbli cəlb edən tamaşalar, zooparka, sirkə, muzeyə getmək, akvoparka aparmaq, velosiped sürmək, təbiətə gəzinti təşkil etmək, fotosəkillər çəkmək uşaqları şən əhval-ruhiyyə edir, yaradıcılığa, təhsilə marağını artırır.

Bütün bu sadalanan məşğuliyyətlər asudə vaxtın səmərəli və maraqlı keçməsinə xidmət edir, məktəbli enerji ilə təmin edir, onu gələcəyə hazırlayır, tənbellikdən və mənfi hərəkətlərdən və vərdislərdən xilas edir, onlarda əsl mənəvi xarakterin və hətta onların taleyinin formalaşmasına kömək edir, onu zirvələri fəth etməyə çağırır, vətənə, anaya, dostla səadət hissi oyadır.

Rəsm- Rəsm çəkmək də uşaqların boş vaxtlarını dəyərləndirməkdə səmərəli vasitədir. Rəsmlə məşğul olan uşaqların fantaziyaları, düşünmə qabiliyyətləri daha dolğun xarakter alır. Onlar öz dünyagörüşlərini, təfəkkür formalarını rəsm vasitəsi ilə ortaya qoymağa çalışırlar. Rəsm çəkmək uşaqların bədii zövqünü, təxəyyülünü, yaradıcılıq qabiliyyətini inkişaf etdirir, onda gözəl duyğular aşılayır. Bu məşğuliyyət zamanla istedadı çevrilə bilər.

Musiqi - Uşaqların asudə vaxtlarının səmərəli keçirilməsi yollarından biri də musiqi dinləmək və ona maraq göstərməkdir. Musiqi insanın daxilində olan mənfi enerjinin azalmasına, müsbət enerjinin artmasına səbəb olur, onu dözümlüliyə, təmkinliyə hazırlayır. Asudə vaxtlarında musiqi ilə məşğul olan uşaqlarda dinləmək mədəniyyəti, əgər bir musiqi alətindən istifadə edirsə, onda ritm tutmaq, melodiyı qavramaq qabiliyyəti inkişaf edir, ixtiyarı diqqəti gücləndirir.

Oxumaq- Bütün dövrlər üçün uşağın asudə vaxtının yaxşı dəyərləndirilməsinin ən ideal vasitəsi oxumaqdır: bu, kitab, qəzet, jurnal və ya elektron məlumat bazası ola bilər. Mütaliə uşaqların dünyagörüşünü, mədəni səviyyəsini, nitq qabiliyyətini, biliyini artırmaq üçün əvəzsiz rola malikdir. Uşaqlar üçün yazılan əsərlər onları doğruluğa, humanistliyə, vətənpərvərliyə, qəhrəmanlığa çağırır. Belə ki, nağıl oxuyan uşaq öz təxəyyülündə fantaziyı gerçəyə çevirə bilər. O, nağıllarda olan müsbət xarakterlərə rəğbəti ayırd edərək gələcək həyatında xeyirxah olmağa can atır. Qəhrəmanlıq dastanlarında uşaq müsbət obrazları özünə ideal seçir. Bu da uşaqları vətənpərvərlik ruhunda tərbiyə etmək baxımından önəmlidir.

Televizor. Uşaqlar televizorda intellektual oyunlara, məktəb proqramı ilə bağlı verilişləri izləməklə asudə vaxtlarını səmərəli keçirə bilərlər. Bununla uşaq televiziya proqramlarından maraqlı informasiyalar almaqla birlikdə, dünyagörüşünü də artırmış olur.

Ev işlərinə yardım və əl işləri: Valideynlər uşaqları müəyyən işlərə cəlb etməklə də onların asudə vaxtlarını faydalı keçirmələrinə nail ola bilərlər. Qız uşaqlarına süfrəni hazırlamaq, ev yığışdırmaq kimi sadə işləri tapşırmaq olar. Marağı olan qız uşaqlarını toxuculuq işinə də sövq etmək mümkündür. Oğlan uşaqlarını atalarına kömək etməyə istiqamətləndirmək lazımdır. Bu, onların zəhmətkeş, əməksevər kimi böyüməsinə yardımçı olar. Əməksevərlik tərbiyə növlərinin başlıca prinsipidir. Məhz bu vərdişlərin də təməli insanın uşaq yaşlarında asudə vaxtlarının düzgün qurulması prinsipi ilə ailədə qoyulur.

Bütün bu sadalanan məşğuliyyətlər asudə vaxtın səmərəli və maraqlı keçməsinə xidmət edir, məktəblini enerji ilə təmin edir, onu gələcəyə hazırlayır, tənbellikdən və mənfi hərəkət və vərdişlərdən xilas edir, onlarda əsl mənəvi xarakterin və hətta onların taleyinin formalaşmasına kömək edir, onu zirvələri fəth etməyə çağırır, vətənə, anaya, dosta səadət hissi oyadır

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI VƏ TÜRKIYƏ CÜMHURİYYƏTİNDƏ MULTİKULTİRALİZM XALQLARIN BİRLİYİ VƏ DÖVLƏTİN SİYASƏTİDİR

Hilal Kılıç AKAR

Baki Türk ilkokulu
hakkiaakar8@gmail.com
AZƏRBAYCAN

Multikulturalizm-eyni bir ölkədə yaşayan müxtəlif xalqların nümayəndələrinin mədəniyyət hüquqlarını tanıyan humanist dünyagörüşü və ona uyğun olan siyasətdir. “O, ayrıca götürülmüş ölkədə və bütövlükdə dünyada müxtəlif millətlərə və məzhəblərə məxsus insanların mədəni müxtəlifliklərinin qorunması, inkişafı və harmonizasiyasına, azsaylı xalqların dövlətlərin milli mədəniyyətinə inteqrasiyasına yönəldilmişdir. Humanist və demokratik nəzəriyyə yaxud ideologiya olaraq multikulturalizm, tolerantlığın təcəssümüdür ki, onsuz humanizm, yüksək fərdi və beynəlxalq münasibətlər mədəniyyəti, insanlar arasında qarşılıqlı anlaşma, qarşılıqlı zənginləşmə, dostluq və əməkdaşlıq mümkün deyil.”

Azərbaycan Respublikasında bu gün həmin mədəni, linqvistik, etnik rəngarəngliyin qorunmasına yönəldilən və uğurla həyata keçirilən dövlət siyasəti multikulturalizm sahəsində əsrlərdən bəri toplan-

mış böyük tarixi təcrübənin xüsusi qayğı ilə əhatə olunmasını, zənginləşdirilməsini, cəmiyyətdə bu istiqamətdə qazanılmış unikal nailiyyətlərin beynəlxalq aləmdə təbliğinin gücləndirilməsini zəruri edir.

Multikulturalizmin həyat tərzinə çevrildiyi Azərbaycanın dünyaya tolerantlıq nümunəsi olaraq tanınmaqdadır. Məhz Azərbaycanda dağ yəhudilərinin məskəni – Qırmızı Sloboda, Molokan kəndi İvanovka, udin kəndi Nic, öz dili, özünəməxsus adət və ənənələri ilə məşhur olan Xınalıq kəndi və başqa milli azlıqların yaşadığı onlarla belə məskənlər mövcuddur və onların hamısı Azərbaycan ictimaiyyətinin ayrılmaz hissəsidir. Etnik azlıqlara yerli əhali ilə bərabər mədəni hüquqlar və ölkənin mədəni irsindən istifadə hüququ verilmişdir.

Azərbaycanda millətlərarası, dinlərarası münasibətlərin sağlam zəmində qurulması və dövlətin siyasi, iqtisadi və sosial həyatında müsbət nəticələrlə müşayiət olunması bu gün çox xarakterik və artıq dünyada da təsdiq və təqdir olunan bir göstəricidir. Belə ki, hər bir Azərbaycanlı ölkə ərazisində tarixən yaşayan adi insani birgəyaşayış normasını öz milli-mənəvi dəyərlərinin ayrılmaz hissəsi sayır, dövlətçilik ənənəmizdə multikulturalizmi təqdir edir. Bu isə Azərbaycan xalqının lap qədimlərdən milli eqoizmdən uzaq, bəşəri dəyərlərin daşıyıcısı olduğunun təsdiqidir.

Ümummilli lider Heydər Əliyevin siyasi iradəsi nəticəsində Azərbaycan, tarixən, sahib olduğu tolerantlıq və multikulturalizm ənənələrini hüquqi və siyasi müstəvidə yenidən bərpa etdi. Ulu öndər Azərbaycanın gələcək uğurlu inkişafı üçün dəqiq ideoloji hədəf seçdi və müdrik siyasəti ilə əsrlər boyu formalaşan çox mədəniyyətlik ənənəsini inkişaf etdirərək onu keyfiyyətə yeni mərhələyə qaldırdı. Onun rəhbərliyi ilə Azərbaycan xalqının multikultural ənənələrinin qorunması sahəsində həyata keçirilən siyasi istiqamət hazırda Prezident İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilir. Mədəni mübadilə və qarşılıqlı zənginləşmə, xalqların sosial-mədəni inkişaf təcrübəsini, dünya mədəniyyətinin tarixi qanunauyğunluqlarını bilmə və yaradıcı şəkildə istifadə etmə qloballaşma şəraitində Azərbaycanın davamlı, rəqabət qabiliyyətli və təhlükəsiz inkişafı üçün mühüm nəzəri və praktik əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası və qoşulduğu BMT-nin “İnsan haqları ümumi deklarasiyası”, Avropa Şurasının “Əsas azadlıqların və hüquqların qorunmasına dair konvensiyası”, BMT-nin “İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktı”, “Avropada təhlükəsizlik və əməkdaşlıq üzrə İclasın Yekun Aktı”, “ATƏT-in insan meyarları üzrə Konfransının Kopenhagen sənədi”, Avropa Şurasının “Milli azlıqların müdafiəsi üzrə Çərçivə Konvensiyası”, Müstəqil Dövlətlər Birliyinin üzvləri tərəfindən qəbul edilmiş “Milli azlıqlara mənsub olan şəxslərin hüquqlarının təmin edilməsi üzrə konvensiya” haqqında sənədlər söylədiklərimizi bir daha sübut edir.

Müasir Türkiyənin yerləşdiyi Anadolu yarımadası tarix boyu çoxlu sivilizasiyaların mərkəzi olmuşdur. Etnik və dini azlıqların azadlıq hüquqları artırılmış və bu məsələdə qanunvericilikdə dəyişikliklər edilmişdir. Müxtəlif dil və dialektlərin qarşısındakı bütün maneələr aradan qaldırılmışdır. TRT bazasında ərəb və kürd dilində iki kanal yaradılmışdır. İncə və ibadət azadlığı artırılmış, hicab qadağası aradan qaldırılmışdır.

Türkiyə hökumətinin sifarişi ilə Türkiyə Respublikasının etnik və sosial quruluşunu öyrənmək məqsədiylə aparılan araşdırmanın əsasında 2006-cı ildə Türkiyənin 72,975 milyon nəfər əhalisinin 76%-ni Anadolu türkləri, 15,7%-ni kürdlər və zazalar, 2,8%-ni digər türk xalqlarının nümayəndələri, 0,7%-ni ərəblər, 4,7%-ni isə digər etnik qruplar təşkil edir.

Türkiyənin ən böyük etnik qrupu türklərdir. Türkmən, Azərbaycanlı, tatar, tərəkəmə, qaraçay, yörük və digər türk soylarından gələn qruplar türkləri təşkil edir. Türkiyədə ikinci böyük etnik qrup isə kürdlərdir. Türkiyənin müxtəlif yerlərində çərkəzlər də yaşayır. Türkiyədəki gürcü mənşəli insanlar əsasən Ordu, Artvin, Samsun rayonları və Mərmərə bölgəsində məskunlaşmışlar. Onların əksəriyyəti gürcü dilini bilmir. Ancaq Gürcüstanın müstəqillik qazanmasından sonra bu insanlarda gürcülüyə meyl artıb. Adabazarı, İzmir və Manisa şəhərlərində bosniyalılar məskunlaşmışdır. sayı təxminən 2 milyondur. Türkiyədə albanlar və pomaklar da yaşayır ki, onların yarısından çoxu türkləşib və ana dilini unudub. Türkiyədəki ərəblər əsasən Siirt, Mardin, Şırnak, Diyarbəkir, Şanlıurfa, Hatay, Adana və İstanbulda məskunlaşmışlar. Lazlar əsasən Rizə və Artvinin bir neçə kəndində yaşayırlar. Türkiyədə yaşayan digər etnik qrupların arasında ən böyüyü qaraçılardır. Bundan başqa, Türkiyədə erməni, yəhudi, yunan, həmşin və az sayda süryani var.

Suriyada başlayan müharibə suriyalıların vətəninə çevrilib. Tarixin bir çox ağır dövrlərində Türkiyə öz vətənidən didərgin düşən, müharibənin əlindən qaçan müxtəlif millətlərin nümayəndələrini qapılarını açıb.

MƏKTƏBƏQƏDƏR YAŞLI UŞAQLARIN NİTQİNİN İNKİŞAFINDA TƏRBIYƏÇİNİN ROLU

Nərgiz MƏCİDLİ

Qafqaz Universiteti
nmecidli@qu.edu.az
AZƏRBAYCAN

Uşağın psixi inkişafında nitq çox böyük rol oynayır. Lakin, uşaq dünyaya gələrkən nitqi özü ilə hazır şəkildə gətirmir. Uşağın nitqinin inkişafı əsasən üç istiqamətdə gedir: 1) uşağın söz ehtiyatının tədricən zənginləşməsi; 2) nitqin fonetik cəhətdən inkişaf etməsi; 3) uşaq nitqinin qrammatik cəhətdən təkmilləşməsi. Tərbiyə işi düzgün təşkil edildikdə, onun nitqinin inkişafı əsasən dörd mərhələni əhatə edir və hər bir mərhələ müvafiq yaş dövrünə uyğun şəkildə davam edir. Birinci mərhələ nitqin inkişafının hazırlıq mərhələsidir ki, bu, uşağın anadan olduğu gündən bir yaşa qədər olan dövrü əhatə edir. İkinci mərhələ şifahi nitqin inkişafı mərhələsidir. Bu, bir yaşdan üç yaşa qədər olan dövrü əhatə edir. Üçüncü mərhələ şifahi nitqin zənginləşməsi mərhələsidir. Bu dövr üç yaşdan yeddi yaşa qədər olan dövrü əhatə edir.

Məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda fikrini anlatmaq, özünü ifadə etmək bacarığı bəzən gec formalaşır, bəzən isə köməksiz formalaşa bilmir. Uşaqlar öz fikirlərini ardıcıl olaraq çatdırmaqda çətinlik çəkirlər. Uşaqlar anadan olandan etibarən olduqları ilk məkan ailədir. Müəyyən zaman sonra uşaqların ailədən sonrakı ilk sosial əhatələri bağçada yaranır.

Uşaq bağçasının ən böyük üstünlüyü orada ictimai mühitin, uşaqların yaşlıları ilə ünsiyyət saxlamaları üçün gözəl imkan və şəraitin olmasıdır. Onlar burada yeni biliklər qazanır, sosiallaşır, onlara maraqlı olan suallara burada cavab tapmağa başlayırlar. Məktəbəqədər dövr uşağın çevrəsini araşdırıb tanımağa çalışdığı, çevrəsi ilə əlaqə qurmağa istəklili olduğu, yaşadığı cəmiyyətin dəyər, davranış və alışqanlıqlarını qazanmağa başladığı bir vacib dövrüdür. Uşaqların bu dövrdə özlərini, fikirlərini doğru, sərbəst ifadə edə bilmələri üçün nitqləri aydın, səlis olmalıdır. Lakin bəzi uşaqlarda bu hal xoşagəlməz ola bilər. Uşaqlar demək istədiklərini ifadə edə bilmir və yaxud deməyə çəkinirlər. Uşaqlar bağçada demək olarkı daha çox tərbiyəçilərlə təmasda olurlar. Onların uşaqlar üzərindəki rolu olduqca coxdur və əhəmiyyətlidir. Uşaqların nitqinin gözəl olması, axıcı olması tərbiyəçidən də asılıdır. Uşaqların nitqinin inkişaf etdirmək üçün tərbiyəçi məktəbəqədər müəssisədə bir çox üsullara baş vura bilər. Təbii ki birinci növbədə tərbiyəçinin öz nitqi, danışma tərzini doğru olmalıdır. Burada diqqət ediləcək məqamlar olduqca coxdur və önəm kəsb edir. Tərbiyəçinin nitqi uşaqlar üçün nümunəvi nitq olmalıdır. Çünki uşaqlar hər bir şeyi təqlid edərək öyrənməyi sevirlər. Əgər tərbiyəçinin nitqində hər hansı bir xoşagəlməz ifadə istifadə olunarsa uşaqlar mütləq onu öz nitqlərində istifadə edəcəklər. Tərbiyəçi nitqindəki sözləri diqqətlə seçməlidir. O, çalışmalıdır ki istifadə etdiyi sözlər uşaqların yaş səviyyələrinə uyğun olsun, uşaqlara qaranlıq bir şey qalmasın. Əslə vulqar sözlər istifadə edilməməlidir. Tərbiyəçi həmçinin danışarkən jest və mimiklərdən yerində, lazımı qədər istifadə etməlidir. Tərbiyəçinin ilk növbədə işi öz nitqini doğru istifadə etməyi bacarmaq, onu zənginləşdirməkdir. İkinci böyük vəzifəsi ona etibar edilən kiçik yaşlı uşaqların nitqini doğru şəkildə istiqamətləndirməkdir.

Uşaqlar fikirlərini dil vasitəsi ilə ifadə edirlər və təbii olaraq bu bizim ana dilimiz olmalıdır. Dil insanın ifadə vasitəsidir. Bizim doğma Azərbaycan dilimiz öz zənginliyi, gözəlliyi ilə bizə bu imkanı yaradır. Uşaqlarda nitq bir anda yaranmır. O zamanla yaranır və formalaşır. Uşaqda nitqin inkişafı üçün həvəs oyatmaq lazımdır. Uşaqlara fərqli, maraqlı suallar vermək lazımdır. Uşaqları düşünməyə sövq etmək, həmçinin ətraflı cavab vermələrini istəmək lazımdır. Uşaqlarda kiçik yaşlarında etibarən zəngin lüğət ehtiyatı formalaşdırmaq lazımdır. Tərbiyəçi bunu müxtəlif yollarda edə bilər.

Nitqin inkişaf etdirilməsində uşaqlara oxunan kitabların əhəmiyyəti olduqca böyükdür. Hər oxunan yeni kitabda, nağılda, hekayədə uşaq yeni sözlərlə tanış olur. Bəzən hansısa sözün mənasını başa düşmür. Bu zaman tərbiyəçi yerindəcə o sözün mənasını uşağa açıqlamalıdır. Hələ oxumağı bacarmayan uşaqlar üçün şəkilli kitablar mövcuddur. Tərbiyəçi oradakı şəkilləri uşaqlara göstərərək uşaqlara suallar verə bilər, onların fikirlərini öyrənə bilər.

Bəzən uşaqda lüğət ehtiyatı mövcud olur, lakin onu istifadə etməyə çəkinir, utanır. Bu zaman tərbiyəçi çalışmalıdır ki uşaqdakı bu problemi aradan qaldırsın. O, belə uşaqlara müxtəlif onların

xoşuna gələcək suallar verməlidir və sona qədər onları səbirlə dinləməlidir. Bəzi hallarda uşaqlar çəkindikləri üçün cavabları qısa, məzmunuz şəkildə olur. Tərbiyəçi bu zaman daha geniş cavab vermələri üçün onlara vaxt verməli, onları həvələndirməlidir.

Tərbiyəçi uşaqların nitqini hərtərəfli inkişaf etdirməlidir. Uşaqlar təbiətdə olduqları zaman onlara ağaclar, fəsilələr, heyvanlar, quşlar haqqında suallar verməlidir. Onlar danışdıqca nitqləri formalaşır, daha da axıcı hala gəlir.

Uşaqların nitqinin formalaşmasında folklor nümunələrimizin də rolu böyükdür. Bəzən uşaqların nitqində hansısa qüsurlar olur, bəzi hərfləri doğru tələffüz edə bilmirlər. Bu zaman tərbiyəçi məşğələlər zamanı uşaqlara yanılmaclar oxuyub onlara təkrarlada bilər. Bu üsulla onların nitqindəki problemlər qismən aradan qalxmış olar. Həmçinin atalar sözləri, laylalar, bayatılar uşaqların nitqinin inkişafında mühüm təsirini göstərir. Tərbiyəçi uşaqların nitqini inkişaf etdirməklə yanaşı, həmçinin onlarda nitq mədəyyətinə, nitq əxlaqını da formalaşdırılmalıdır. Uşağa başa salmalıdır ki, başqası danışarkən onun sözünü kəsmək olmaz, başqası danışarkən susub qulaq asmaq lazımdır.

Bütün bunlarla yanaşı tərbiyəçinin üzərinə düşən əsas məsələlərdən biri də uşağı öz səsinə və normal tonda danışmağa alışdırmaqdır. Uşaqlarda düzgün danışığın, ədəbi dilin formalaşmasını əldə etmək üçün valideynlər, tərbiyəçilər bir sıra amillərə diqqət yetirməlidirlər:

1. Sözlərin düzgün tələffüz qaydasının öyrədilməsi;
2. Uşağın lüğət ehtiyatının zənginləşməsinə ;
3. Öyrədilmiş sözlərdən cümlələr, cümlələrdən isə rabitəli mətn düzəldilməsinə və s.

Uşağın nitqinin inkişafı üç istiqamətdə gədir: birincisi – uşağın söz ehtiyatının get-gedə zənginləşməsi, yeni sözlər öyrənib bu sözlərdən istifadə etməsi; ikincisi – nitqin fonetik cəhətdən inkişaf etməsi, yəni uşağın səsləri düzgün tələffüz etmək xüsusiyyətinin inkişaf etdirilməsi; Bu bir tərəfdən, səsləri düzgün eşitmək, digər tərəfdən isə səsləri düzgün tələffüz etməkdə ifadə olunur. Üçüncüsü – uşaq nitqinin təkmilləşdirilməsindən ibarətdir. Tərbiyəçi bütün bunları nəzərə alıb, buna uyğun davranmalıdır.

AUTİZM SİNDROMUNUN ƏLAMƏTLƏRİ

Tünzalə VERDİYEVƏ

ARTPI

tunzaleverdiyeva@mail.ru

AZƏRBAYCAN

Uşaq autizminin əlamətlərini, onun digər psixi pozuntulardan fərqi ilk dəfə L.Kanner 1943-cü ildə yazdığı “Emosional əlaqənin autistik pozuntusu” adlı əsərində göstərmişdir. Bununla da autizm ayrıca bir xəstəlik kimi diqqəti cəlb etmiş, araşdırılmağa başlanmışdır. L.Kannerdən bir il sonra, 1944 cü ildə Avstriyalı alim terapevt H.Aasperqer autist psixopatiyalı uşaqlardan bəhs edən “Autist psixopat uşaqlar” adlı əsərini çap etdirir. H.Aasperqer L.Kannerdən fərqli olaraq daha sistemli, ətraflı tədqiqat aparmış, autizmlə bağlı yeni ideyalar irəli sürmüşdür.

Ötən əsrin 80-ci illərinə qədər autizm demək olar ki, yalnız psixiatrlar tərəfindən öyrənilirdi. Burada isə autizmin başlıca əlamətləri kimi sosial dezadaptasiya və kommunikasiyanın pozulması, aşağı inkişaf səviyyəsi götürülürdü. Əlbəttə autizmi yalnız klinik göstəricilərə əsasən öyrənmək kifayət etmirdi. 80-ci illərdən başlayaraq autist uşaqların pədoqoji, psixoloji baxımdan öyrənilməsinə başlandı. Tədqiqatçılar (E.R.Baenskaya, L.Q.Nuriyeva, O.S.Nikolskaya, A.Françeska və b.) autizmin ilbəl artmasının müxtəlif səbəbləri olduğunu göstərirlər. Bura elmi-texniki tərəqqinin inkişafı, ətraf mühitin korlanması, cəmiyyətdə gərginliyin artması, autizmin əlamətlərinin daha dəqiq müəyyənləşdirilməsi, onun getdikcə daha çox elm sahələri tərəfindən öyrənilməsi və s.aid edilir.

Uşaq autizminin kliniki göstəricilərinə L.Kanner ətrafdakı adamlarla ünsiyyətin zəif olmasını, hərəkətdə olan əşyalardan qorxmanı, kommunikativ ünsiyyətdən qaçmaq, abstrakt anlayışları başa düşməməyi, yeni şəraitə düşdükdə, yad adamları gördükdə qorxu hissi keçirməyi və s.aid edirdi. L.Kanner müşahidələrinə əsasən autist uşaqların valideynlərinin yüksək intellektə malik, lakin emosional cəhətdən soyuq olduqlarını göstərirdi.

Hələ 1943-cü ildə uşaq autizminin aşağıdakı kliniki əlamətlərini qeyd edirdi:

- affektiv əlaqə qabiliyyətinin kifayət qədər olmaması;
- ətraf aləmdə olanların sabit, dəyişməz qalmasına can atması;
- müəyyən obyektlərə uyğunlaşma və onlarla çevik davranış;
- kommunikativ ünsiyyətdən çəkinmə;
- yüksək idraki potensial və yaxşı hafizə.

L. Kannerin kliniki müşahidələrinə əsasən göstərdiyi bu əlamətlərə sonrakı illərdə xeyli düzəlişlər olundu. Tədqiqatçılar (B.Bettelheim, L.Binq, E.Ritva, M.Rutter və b) L.Kannerin autist uşaqların hökmən yüksək intellektual potensiala malik olmaları fikrini qəbul etmədilər.

M.Rutter autizmin əsas əlamətlərinə aşağıdakıları daxil edirdi:

- uşağın 30 aylığınadək özünəməxsus çətinlikləri;
- intellektual inkişafın səviyyəsindən asılı olmayaraq sosial inkişafın dərinəndən pozulması;
- uşağın intellektual inkişafından asılı olmayaraq nitq inkişafının ləngiməsi və pozulması;
- heç nəyin dəyişməsinə cəhd etmə, mühitin və ətrafdakı obyektlərin dəyişməsinə qorxu ilə yanaşmaq.

B.Bettelheim isə göstərirdi ki, autist uşaqlar heç də həmişə ətraf aləmin dəyişməz qalmasına, reallıqda olanlarla əlaqədən qaçmağa cəhd etmirlər. E.Ornitz və E.Ritvo uşaq autizminin əsas əlamətləri kimi motor hərəkətləri və qavrayışın özünəməxsus xüsusiyyətlərini aid edirdi. E.Ornitzə görə autist uşaqlar yüksək dərəcədə sensor qıcıqlara və reaksiyaya malik olurlar. L.Binq isə autizmin əsas əlamətləri kimi baş verənlərin birmənalı şəkildə dərk olunmasını, bacarıq və vərdişlərin fəaliyyətə tətbiq oluna bilməməsini, simvollaşdırmanın son dərəcə məhdudluğunu göstərirdi.

Əksər tədqiqatçılar autizmin bir əlamətinin olmasında vahid mövqə bildirirdilər. Bu, autist uşaqların birmənalı şəkildə dalğın olmasıdır. Beləliklə, autizmin klinik təsvirində mütəxəssislərin mövqeyi ziddiyyətlidir. Bu ziddiyyətlərin başlıca səbəbi isə autizmin spesifik xüsusiyyətlərindən irəli gəlir.

Autist uşaqlar hətta ən yaxın adamlarla, valideynlərlə adekvat ünsiyyətdən qaçırlar. Ətrafdakılara qarşı belə biganəlik, laqeydlik “ekstremal tənhalıq” hissi yaradırlar. Belə uşaqlar emosional əlaqədən çəkinir, başqa adamların hissələrini başa düşmürlər. Maraqlı cəhətlərdən biri də ondan ibarətdir ki, autizmin yüngül formasında olan uşaqlar özlərindən böyük və kiçik uşaqlarla ünsiyyətə girə bildikləri halda, yaşlıları ilə ünsiyyətə girə bilmirlər.

Autizm geniş mənada yalnız insanlarla əlaqəyə girməkdən çəkinmək deyil, həm də ümumən reallıqdan ayrı düşməkdir. Autist uşaqların davranışı bir qayda olaraq ziddiyyətlidir. Onlar gah süst olur, ətrafda baş verənlərə maraq göstərmirlər. Bununla belə bəzən çox aktiv, aqressiv olur, istədikləri şeyə yüksək maraq göstərirlər.

Autizmin ilkin, sadə əlamətləri belə çağalığ dövründən özünü göstərir. Lakin ola bilsin ki, ətrafdakılar, hətta valideynlər bu əlamətləri görməsinlər. Autizm özünü 3-5 yaşlardan başlayaraq təzahür etdirir. Sonrakı dövrlərdə tədricən affektiv potologiya azalır, lakin koqnitiv qüsurlar artır.

Bir sıra tədqiqatçılar (L.Kanner, B.M.Başına və b.) göstərirlər ki, autist uşaqların yaşlaşdıqdan sonra yalnız 5 %-ində sosial adaptasiya mümkün olur. Onlar yaxşı sosial əlaqə qura bilir, müstəqil fəaliyyət göstərir və s. 73 % -i başqalarının köməyi olmadan müstəqil yaşaya bilmirlər.

M.Rutterin tədqiqatları göstərir ki, beş yaşnadək nitqə malik olmayan, intellektual göstəricisi aşağı olan uşaqların sonralar sosial adaptasiyasına ümid çox azdır.

L.Letter apardığı epidemioloji tədqiqatlara əsaslanaraq göstərirdi ki, autist uşaqların IQ göstəriciləri 70 % dən aşağıdır. L.Binqə görə əqli geriliyi olan uşaqların 20 % -də autizm əlamətləri olmuşdur.

L.Binqə görə uşaq autizminin klassik əlamətləri ilə yanaşı “ periferik variantı” da vardır. Ehtimal edilir ki, uşaq autizminin kliniki mənzərəsi onun müxtəlif etiologiya bağlı olmasından irəli gəlir.

Uşaq autizminin etioloji əlamətləri ilə bağlı mütəxəssislər arasında fikir ayrılığı mövcuddur. L.Kanner uşaq autizminin yaranması səbəblərini valideynlərlə bağlayır. Göstərir ki, belə uşaqların valideynləri adətən yüksək intellektə və soyuq emosional sferaya malik olurlar. Onun bu yanaşmasını B.Bettelheim, L.Despert, B.Rank və başqaları da qəbul edir və digər amillərin də olduğunu qeyd edirlər. Bildirirlər ki, valideynlər bioloji cəhətdən sağlam alsalar da onların uşaqların tərbiyəsi və qarşılıqlı münasibətlərində problemlər vardır. Adətən belə valideynlər uşaqlarına qarşı dözülməz dərəcədə tələbkar olur, onların müstəqilliyinə qarşı çıxır, ətraf aləmdə baş verənlər haqqında

informasiya toplanmalarına şərait yaratmırlar. Uşağın ətraf mühitlə tam əlaqəsinin yaranmaması, qorxu hissi onların inkişafın sonrakı mərhələsinə keçmələrinə mane olur.

Digər alimlərin (M.Rutter, M.Mjer, L.Baker və b.) tədqiqatları isə yuxarıda deyilənləri aşkar etməsə də, təsdiq də etmir.

Son onilliklərdə aparılan tədqiqatlar sübut edir ki, uşaq autizmi istənilən mühitdə, istənilən ailədə baş verə bilər. Yəni valideynlərin statusu, təhsili, mədəni səviyyəsi, iqtisadi vəziyyəti heç bir əhəmiyyət kəsb etmir.

Hər iki yanaşma arasında orta mövqe tutan tədqiqatlar da vardır. E.Tinberqen uşaq autizminin yaranmasında anadangəlmə psixogen amillərin, həm də mühitin təsiri olmasını qəbul edir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, son dövrlərdə uşaq autizmini öyrənən mütəxəssislər daha çox bioloji amillərin rolunun olduğunu bildirirlər.

Uşaq autizminin, xüsusilə şizofreniya əlamətləri olanların daha çox irsi amillərlə bağlılığını əsas götürənlər də vardır.

Bir sıra psixiatrlar (K.S.Lebedinskaya, O.S.Nikolskaya, M.J.Bedenina, D.N.İsayev və b.) uşaq autizminin başlıca səbəbi kimi beynin müəyyən sahəsinin zədələnməsini qeyd edirlər. L.Kanner, B.Letter, B.E.Kaqan və başqalarına görə, autist yeniyetmələrdə epileptik ürəkkeçmələri baş verir.

Tədqiqatçılardan bir qrupu yalnız uşaq autizminin müxtəlif əlamətlərini ifadə edən ümumiləşdirilmiş "autizm" anlayışını qəbul edir, digərləri isə kəskin diferensasiya aparılmasını məqbul sayırlar.

Psixolojo-pedoqoji tədqiqatlarda autizm daha çox psixi inkişafda ləngimə kimi göstərilir, bu uşaqların təlim-təربiyəsinə geniş diqqət yetirilir. Bunun üçün ilk növbədə xüsusi məktəblərdə inkluziv təhsil ayrıca yer verilir. Onlar burada başlıca məsələ kimi kadr hazırlığını ön çəkirlər. Göstərilər ki, inkluziv təhsillə xüsusi hazırlığı olan müəllimlər məşğul olmalıdır.

ŞAĞIRDLƏRİN İNTELLEKTUAL SƏVİYYƏSİNİN YÜKSƏLDİLMƏSİNƏ TƏSİR GÖSTƏRƏN AMİLLƏR

SurəRZAYEVA

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
rzayevasure@gmail.com
AZƏRBAYCAN

Şağirdlərin intellektual inkişaf problemləri ilə məşğul olarkən diqqət yetirilməsi mühüm məsələlərdən biri də intellektual inkişafa dair mövcud nəzəriyyələrin təhlilidir. İntellektual nəzəriyyələrə aid ən məşhur nəzəriyyələrdən biri J. Piajeyə məxsusdur. O, intellektual inkişafın 4 mərhələsini əsas götürmüşdür.

1. Sensomotor (hissi və hərəkət) mərhələsi uşağın körpəlik dövrünü əhatə edir. Bu mərhələyə xas olan əsas xüsusiyyət uşaqda məqsədyönlü fəaliyyət qabiliyyətinin inkişafıdır.

2. İnkişafın fəaliyyətə qədərki, təfəkkür mərhələsi. İnkişafın bu mərhələsində verbal və anlayışlı təfəkkür formalaşmağa başlayır.

3. Konkret fəaliyyəti mərhələsi. Bu mərhələ təqribən 7 yaşdan başlayır və o, problemləri anlayışlar səviyyəsində nəzərdən keçirə bilər.

4. Formal fəaliyyətlər mərhələsi. Təqribən 11 yaşdan başlayır. Bu mərhələdə uşağın təfəkkürü sistemləşir, hadisələrin və təzahürlərin səbəb-nəticə əlaqələrini dərk etməyə başlayır.

Uşağın intellektual inkişafına təsir göstərən digər amillərlə yanaşı başlıca amil kimi valideynlərlə ünsiyyətin olması vurğulanır. Ehtimal olunur ki, valideynlə ünsiyyət uşaq intellektinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Belə ki, uşağın intellektual inkişaf səviyyəsini ailədəki uşaqların sayı ilə əlaqələndirir. Bu yanaşma A.Adlerin fərdiyyət nəzəriyyəsinə əsaslanır. Onun fikrincə qabiliyyətlərin mənşəyi bir qayda olaraq iki "anadangəlmə" və irsiyyət anlayışları ilə əlaqələndirirlər. Onuda qeyd edək ki, qabiliyyətlərin mənşəyi və inkişafına təsir edən amillər müxtəlifdir. Tədqiqatçılar tərəfindən birmənalı qəbul edilmir. Məsələn: J. B. Gippenreyterin fikrincə qabiliyyətlər anadangəlmə deyil, irsi amilləri daha vacib hesab edir.

R. Plomin və əməkdaşları tərəfindən isə irsiyyət mühit modelinə daha geniş yer verir. Mühitin təsiri tərəfdarlarının nəticələri müqayisədə genetik proqram çərçivəsində aparılan tədqiqatların nəticələri daha etibarlı görülür. Burada böyüklərlə ünsiyyətdə və ya birgə iş zamanı yaranmış “psixi stimullaşdırma” uşaqların intellektual inkişafına həlledici təsir göstərən mühit amili kimi qəbul olunur.

D. Fac öz eksperimentlərində uşaqlar cütündəki qarşılıqlı təsirlə onların intellektual məhsuldarlığı arasındakı asılılığı yoxlamışdır. İntellektual məhsuldarlığı fərqli olan cütlərdə qarşılıqlı təsir nəticəsində intellektual səviyyəsi aşağı olan şagirdlərdə yüksəliş, intellektual səviyyəsi yuxarı olan uşaqda bir qədər gerilmə müşahidə edilmişdir.

Eyni intellektual səviyyəli cütlərin qarşılıqlı təsirlərindən azda olsa gerilmə meylə müşahidə olunur. Belə bir maraqlı fakta aşkarlamışdır ki, şagirdlərə məsələnin həll nəticələrini bildirdikdə, fərdi çalışan uşaqlar cütlükdə çalışanlardan daha çox inkişaf edirlər. Əks əlaqənin olmadığı halda cütlükdə çalışan şagirdlərdə tapşırığın yerinə yetirilməsi keyfiyyətinin yaxınlaşması müşahidə edilmişdir. İnsan intellektinin inkişafı yalnız yaşla deyil, onun fəaliyyəti, həyat tərz, sosial vəziyyəti və digər amillərlə də şərtlənir. Yaşlılarda intellektual qabiliyyətlərin zəifləməsi barədə fikirlər son zamanlarda aparılan tədqiqatlar nəticəsində ciddi tənqidə məruz qalır. Tədqiqatların nəticələri həmçinin yuxarı yaş hədlərində belə fərdi intellektual səviyyələr arasındakı fərqin qalmasını göstərir. Müxtəlif yaş dövrlərində intellektual test nəticələri arasındakı əlaqəni izah etmək üçün C. Anderson “örtülmə” fərziyyəsini irəli sürmüşdür. Həyat boyu intellektual göstəricinin sabitliyini konsepsiyasının tənqidçiləri yalnız seçicilik üzrə orta göstəricinin sabitliyini mühüm hesab edirlər. Ayrı-ayrı fərdlərdə bu göstərici arta və ya azala bilər.

Kaliforniya psixoloqlarının tədqiqatları göstərmişdir ki, intellektin orta göstəricisi 6-18 yaş hədlərində 30 vahid fərqlənə bilər. Bu fərqlər nizamsız rəqslər formasında deyil, ailələrdəki fərqli şəraitlərlə əlaqəlidir. Əlverişli emosional mühitlə əhatə edilən uşaqlarda intellekt səviyyəsi daim yüksəlir. Valideyinlər tərəfindən kifayət qədər qayğıyla əhatə olunmayan uşaqlarda intellekt göstəricisi aşağı düşür. Tədqiqatçıların fikrincə uşaqların intellektual göstəricilərinin artmasına və ya azalmasına təsir göstərən həlledici amil valideyinlərin təhsil səviyyəsidir. Məktəb yaşda uşağın intellektual inkişafı başlıca olaraq: daxili motivasiya, yüksək nəticələrə can atmaq, rəqabətçilik, maraq və s. ilə təyin olunur.

Vensler testi (WAIS) ilə aparılan tədqiqatlar intellekt göstəricisinin 30 yaşa qədər yüksəlməsini, sonrakı dövrdə nisbətən azalmasını və 60 yaşdan yuxarı isə kəskin aşağı düşməsinə göstərir. İntellekt və intellektual uşaqlar problemi bu gün də olduqca aktualdır.

Prof. Ə. Əlizadə “Qabiliyyətli uşaqların psixologiyasına dair tədqiqat” əsərində yazır: İki əsrin XX və XXI yüzilliyin qovşağında qabiliyyət və istedad problemi xüsusilə aktuallaşıb. Bu çoxcəhətli problem hələ eyni səviyyədə öyrənilməsə də, artıq bir həqiqət şərtsizdir qabiliyyət və istedad şəxsi məsələ deyil milli sərvətdir. Onu göz bəbəyi kimi qorumaq, xalqa qaytarmaq valideyinin də tərbiyyəçisində, müəllimində ən şərəfli missiyasıdır.

Bəzi global ölkələrdə o cümlədən Amerikada artıq çoxdandır ki, uşaqların məktəbə seçimi yaradıcılıq meyarlarına görə təşkil edilir. Bu isə təhsil sistemində yeni yanaşmaların, texnologiyaların geniş şəkildə və peşəkarlıqla tətbiqini aktuallaşdırır.

Elmi informasiyanın sürətlə artdığı bir şəraitdə şagirdlərə zəruri olan bütün bilikləri onların fiziki, fizioloji, psixoloji, vaxt və s. imkanlarının məhdudluğu səbəbində çox böyük problemlərlə bağlıdır. Digər tərəfdən isə fəaliyyət sahələrinin müxtəlifliyi ilə bağlı biliklərin tərkibinə və həcminə olan tələbat da fərqli olduğundan, şagirdlər mümkün qədər daha çox informasiyalarla yüklənməkdənsə onlara zəruri informasiyaları müəyyənləşdirməyi, toplamağı, təhlil edib nəticə çıxarmağı, bir sözlə intellektual fəaliyyətlə səmərəli məşğul olmağı öyrətmək daha məqsədə uyğundur.

OKUL ÖNCESİ EĞİTİM VE YABANCI DİL

Esra EMRE

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Özel Mavikuşum Anaokulu
esraarlanemre@yandex.com
AZƏRBAYCAN-TÜRKİYE

Gün geçtikçe gelişen dünyamız, hızla ilerleyen teknoloji, ilime aratan merak ve ilgi hiç şüphesiz ki, birden fazla dili öğrenmeyi ve konuşmayı da arkasından getirmektedir. Kaçınılmaz olan dil öğrenimi ve öğretimi konusunda ebeveynler ve eğitimcilere düşen roller geçmişe nazaran daha bilinçli, kültürlü ve daha eğitilmiş aileler olarak bu duruma çok daha hassas yaklaşılmaktadır. Peki, çocuklarımız için yabancı dil öğretimine ne zaman başlamalı ve nasıl adımlar atılmalı bunları inceleyelim.

Çocuklar için okul öncesi dönem 2. Dil öğrenme açısından çok önemli bir yere sahiptir. Doğumla başlayıp 6 yaşına kadar olan süreçte çocuğun beynindeki nörofizik mekanizma çok aktif bir işleyişe sahiptir ve bu mekanizma sayesinde dil otomatik olarak beyne kaydedilir. Ki araştırmalarda insan beyninin 6 yaşa kadar tüm önemli gelişimini tamamladığını göstermiştir. Çocuklarımızın alıcıları çok kuvvetli olduklarından duydukları her şeyi beyne otomatik olarak kaydeder. Dil öğrenimi çocuklarımız için önemli bir süreçtir. Bu sürecin en önemli adımları da 0-6 yaş gurubundayken atılmalıdır.

Araştırmalara göre de, çok küçük yaşta 2. Dil öğrenimi çocuğun beynindeki duygusal bölgeye ve zekaya giden yolları geliştirdiği söylenilmiştir. Bazı ebeveynlerin aklındaki henüz kendi dilini konuşamayan çocuğa 2.dil öğretmenin anlamı var mı? sorusuna evet hem de çok cevabını vermelidir. Erken yaşta dil öğrenmek, çocuğun kapasitesini geliştirir matematiksel ve bilimsel kabiliyetinin gelişmesinde büyük yardım olduğu uzmanlar tarafından kanıtlanmıştır. Aynı zamanda anaokulu ve okul öncesi dönemde yabancı dil eğitimi alan çocukların diğer derslerinde de çok daha başarılı oldukları ortaya çıkmıştır. Akademisyenler dil öğrenen çocukların matematik, ana dil, sosyal bilgiler alanlarında hazırlanan testlerinden yabancı dil dersi almayanlara oranla çok daha başarılı olduklarını ifade ediyorlar. Okul öncesi dönemde yabancı dil öğreniminin faydalarını birkaç madde ile sıralayacak olursak

- Dil öğrenmek çocuklar için doğuştan gelen bir yetenektir. Bu yeteneği yabancı dil öğreniminde de kullanabilecekleri fark ederler.
- Okul öncesi dönemde öğrencileri için daha çok oyun içerikli faaliyetlerle çalışmaların yapılması öğrenciler için hem daha etkili hem daha kalıcı olur aynı zamanda çocukta da daha çok istek uyandırır.
- 2. Dil öğrenen çocukların düşünme kabiliyetleri tek dil ile büyüyen çocuklara nazaran daha çok gelişiyor buda kavram geliştirme ve üst düzey becerileri kavrama konusunda tek dil bilen çocuklara göre üstünlük sağlıyor.
- Erken yasta yabancı dil öğrenen çocuk çevresindeki olayları algılamada daha üst düzey başarı gösteriyor, kişisel alanda farklılıklara anlayışlı saygılı hoşgörülü yaklaşıyor.

Bu konuda okul öncesinde yabancı dil eğitimi veren eğitimcinin görsel etkileri etkin bir şekilde kullanması gerekmektedir. Çocuklarımıza işitsel görsel dokunsal olarak tüm duyu organlarına hitap edecek düzeyde kapsamlı bir eğitim seti seçilmelidir. Çocuklarımız yaş itibariyle oyun şarkı çizgi film gibi görsel ve işitsel aktivitelere çok daha fazla ilgi duymaktadırlar ve bu yöntemler kullanıldığında öğretilen dil daha akılda kalıcı ve daha eğlenceli bir boyuta ulaşmaktadır. Dil eğitimi konusunda öğretmene çok daha büyük rol düşmektedir. Şunu unutmamalıyız ki, halk arasında küçük yaş gurubuna dil öğretimi çok daha kolay olarak kabul edilir. Aslında tam tersidir, yaş gurubu küçüldükçe eğitimin işleyişi zorlaşır. Çünkü öğretmen seviyesi o çocukların yaş guruna indirilmesi gerekir ve buda her öğretmenin yapamayacağı çok zor bir iştir. Çünkü siyah- beyaz eğitimi okul öncesi asla kabul etmez. Okul öncesinde eğitim veren dil öğretmeni her daim yenilikçi araştırmacı ve renkli olmalıdır.

TARIXİ KÖKÜMÜZ VƏ ƏXLAQİ-MƏNƏVİ DƏYƏRLƏR

Sabir BEHBUDOV

AMEA-nın Fəlsəfə və Hüquq İnstitutu

sabir_behbud@mail.ru

AZƏRBAYCAN

Dünyanın ən qədim xalqlarından sayılan azərbaycanlılar tarixən formalaşmış zəngin milli-mənəvi və əxlaqi dəyərlər sistemi ilə bəşər sivilizasiyasına əvəzsiz töhfələr vermiş, ulvi və saf ideallara sarsılmaz bağlılığı ilə daim özünəməxsusluqlarını qorumuşlar. Dünya xalqları arasında milli-mənəvi dəyərləri ilə tanınan Azərbaycan xalqı yaşatdığı və təbliğ etdiyi bəşəri ideyaları, adət-ənənələri, milli xüsusiyyətləri ilə özünəməxsus yer tutur.

Respublikamızda müstəqilliyin əldə edilməsi, cəmiyyətin həyatında baş verən ictimai siyasi, sosial dəyişiklər bilavasitə mənəvi baxışların da dəyişməsinə sirayət etmişdir. Hal- hazırda milli mənəvi dəyərlərimizdən və tarixi qaynaqlarımızdan süzülüb gələn adət ənənələrə hörmət əlaməti olaraq xalqımızın bu keyfiyyətlərə qayıdışı, əxlaq tərbiyəsinin məhz bu xüsusiyyətlər üzərində kökləndirilməsini tələb edir.

Ümumtəhsil məktəblərində əxlaqi-mənəvi dəyərlərin folklor nümunələri vasitəsilə həyata keçirilməsi üçün ibtidai siniflərdən başlayaraq ayrı-ayrı fənlərin geniş imkanları var. Bu işin müxtəlif formalarda həyata keçirilməsi özündə etik, tarixi-ənənəvi normaları əhatə edən əxlaqi prinsiplərin sistemli, ardıcıl formalaşdırılması şəklində yerinə yetirilir.

Mənəvi dəyərlər daha çox ictimai rəyə əsaslanan yazılmamış ünsiyyət qanunları kimi fəaliyyət göstərir. Adət-ənənə ilə əxlaq arasında qırılmaz bağlılıq var. Hər bir ənənə müəyyən əxlaqi mənə daşıyır. Onlara laqeyd qalmaq insanlar arasında münasibətlərin pozulmasına, şəxsiyyətlə kollektiv və cəmiyyət arasında ziddiyyətlərin əmələ gəlməsinə səbəb olur.

Şifahi xalq ədəbiyyatı eləcə də xalq yaradıcılığının müxtəlif sahələri qədim Azərbaycan xalqının etnopedaqoji, etnopsixoloji, əxlaqi-fəlsəfi fikir və düşüncələri ilə zəngindir. Xalqın ən qədim dövrlərdən toplanıb formalaşmış etik baxışları, təkmilləşmiş əxlaqi tərbiyə sistemi əsaslı dərəcədə xalq ədəbiyyatında əks olunmuşdur. Hər bir xalqın qarşısında əsrlər boyu formalaşmış yüksək milli-mənəvi dəyərlərini, milli məfkurəsini pak və sağlam niyyətlərlə qoruyaraq bütövlükdə cəmiyyətin inkişafına təsir göstərmək, onun genetik yaddaşını, milli irs və özünəməxsusluğunu gələcək nəsillərə ötürmək kimi çətin missiya durur. Milli-mənəvi dəyərlə xalqın milli ruhunu, estetik ruhunu, estetik duyumunu, sənətkarlıq qüdrətini özündə yaşadır. Çeşidli folklor nümunələrimiz məhz adət-ənənələrimizin işığında intişar tapır. Hazırda bu mənəvi dəyərlər zəngin mədəni irs olmaqla bərabər, eyni zamanda milli özünəməxsusluğun ifadə vasitəsinə çevrilib.

Bu gün qədim xalq adət-ənənələrinə, soy-kökünə, milli yaşayış tərzinə hörmət əsl əxlaq nümunəsidir. Xalqımızın adət-ənənələri onun mənəvi, əxlaqi dəyərlərinə inamı, sədəqəti ilə əlaqədardır. Qədimdən bu günə qədər süzülüb gələn mənəvi keyfiyyətləri özündə əks etdirən bayram mərasimləri, adət-ənənələri hər bir şəxsin əsl vətəndaş kimi formalaşmasında böyük rol oynayır. Nənə-babalarımız hər zaman gələcək nəsli gözü açıq olmağa, dostu-düşməndən seçə bilməyə, azadlıq, düşmənlərinə qarşı barışmaz olmağa səslənmiş, tarix boyu tərbiyəvi təsirə malik nəsihətlərlə gəncliyin həmin ruhda tərbiyə olunmasında nümunəvi rol oynamışlar. El arasında dostluğun digər təzahür formalarına rast gəlmək mümkündür.

Azərbaycan xalqının pedaqoji fikrinin yaranması və inkişafında çox böyük rolu olan şifahi xalq yaradıcılığında, folklor nümunələrində əxlaqi dəyərlərlə bağlı qiymətli fikirlər çoxdur. Xalq hikməti nümunələrində atalar sözü, nağıllar, lətifələr, bayatılar və s. Xalq hikməti nümunələrinin elmi təhlilindən aydın olur ki, əxlaq-insanın mənəvi dəyərli keyfiyyətlərini, cəmiyyətə və başqalarına qarşı münasibətini müəyyən edən normaları, davranış qaydalarını özündə birləşdirir.

Oğuz türklərinin tarixini əks etdirən "Dədə-Qorqud" dastanında ailədə ağsaqqallara, ağbirçəklərə, yaşlı valideynlərə hörmət etmək adətə çevrilmiş və hamının müqəddəs borcu olmuşdur. Oğuzlara görə böyük və kiçik bilinməyən, valideynə hörmət edilməyən ailədə səmimiyyət, xeyir-bərəkət ola bilməz. Dastanda xeyriyyəçilik, mərdlik, insanlara kömək etmək, dayaq durmaq adəti təqdir edilir. Dastanda şərəflə, mərdliklə, sevgi ilə, cəsarətlə yaşamağın yüksək əxlaqi hiss olduğu göstərilərək, gələcək nəsillərə təlqin edilir.

Azərbaycan xalq nağılları demək olar ki, hamısı əxlaqi-mənəvi dəyərlərə və tərbiyəvi gücə malikdir. Nağıllar təkcə uşaqların əxlaqi tərbiyəsində deyil, idrak qabiliyyətinin, təfəkkür mədəniyyətinin tərbiyəsində də mühüm rola malikdir. Nağılların köməyi ilə uşaqlar qoçaqlıq, mərdlik, igidlik, ağıllı və tədbirli olmaq, vətəni, torpağı sevmək, ədalətli olmaq, haqsızlığa boyun əyməmək və s. kimi dəyərli keyfiyyətlərə yiyələnirlər.

Bu zəngin irsdə xalqın soykökünə bağlı olan adət-ənənələr yaşayaraq əsrimizə, yeni yüzilliyə qədər gəlib çatmışdır. Xalqın toy-büsat mərasimi, bayram adət-ənənələri, Novruz mərasimləri, yas mərasimləri, İslam dininin təmizlik, düzlük, insanlıq, kimi bəşəri, ali hissləri tərbiyə edən dəyərləri onun milli-mənəvi dəyərlərini özündə yaşadır. Bütün bunların kontekstində Azərbaycan vətəndaşının varlığı göstərilir. Uzun illərin yolu və əsrlərin, qərinələrin sorağı bu ənənələrə bizi bağlamış, dövrümüzdə körpü salmışdır. Müasir insanın formalaşması və özünü təsdiqi, məhz milli-mənəvi dəyərlərin aşılınması prosesi ilə bağlıdır.

Azərbaycan xalqı tarixin ən çətin dövrlərində belə, öz zəngin milli-mənəvi irsini və adət-ənənəsini yad təzahürlərdən hiyfz edərək onu qoruyub saxlamış və nəsildən-nəslə ötürmüşdür. Xalqımızın milli-mənəvi dəyərləri, adət-ənənəsi insanların dini etiqadına əsaslanaraq özündə çox böyük milli əxlaqi və bəşəri duyğuları təcəssüm etdirir. Müqəddəs daxili inama, mənəvi saflığa tapınan Azərbaycan xalqı tarixin ən kəşməkəşli mərhələlərində belə, mənəviyyatın təntənəsinə xidmət edən İslam dininin zəngin dəyərlərindən dönməyərək bu dəyərlərə həmişə sadıq qalmışdır.

Azərbaycan müasirləşən, Avropa və dünya birliyinə sürətlə inteqrasiya edən ölkədir. Təbii ki, müasir dünyada sürətlə davam edən qloballaşma prosesləri bizim də ölkədən yan keçməyib. Buna baxmayaraq, qloballaşma adı altında öz milli dəyərlərimizi unutmamalı və bu dəyərlərə sadıq olmalıyıq.

Xalqın tarixən formalaşmış yüksək əxlaqi-mənəvi meyarlarını pak və sağlam niyyətlərlə qoruyaraq bütövlükdə cəmiyyətin pozitiv ruhda inkişafına təsir göstərmək, onun genetik yaddaşını, tarixi kimliyini, milli irs və özünəməxsusluğunu gələcək nəsillərə ötürmək kimi çətin missiyanın həyata keçirilməsi zərurəti bizim üzərimizə böyük məsuliyyət qoyur.

СУЩНОСТЬ ИНТЕГРАЦИИ

Севи́льДЖАВАДОВА

Института проблем образования Азербайджанской Республики

sevil_yusifova@mail.ru

АЗЕРБАЙДЖАН

В современной системе образования одним из основных принципов обучения принята интеграция. Идея интеграции в обучении естественным образом связана со стремлением дать целостное представление о мире, обществе. Достаточно сложно говорить об интеграции учебных дисциплин, т. к. это привело бы к необходимости координации методики учебных предметов, что вряд ли реально в связи с тем, что сегодня происходит ежегодное удвоение объема знаний. Поэтому, не отвергая частых интегрированных методик, необходимо, прежде всего, стремиться к интеграции знаний и представлений учащихся.

Интеграция это латинское слово «*integratio*», что в переводе означает - «возобновление», «*integer*» - «целый». В словарях даются следующие определения интеграции:

- в советском энциклопедическом словаре также дается два определения интеграции: 1) понятие, означающее состояние связанности отдельных дифференцированных частей и функций системы, организма в целом, а также процесс, ведущий к такому состоянию; 2) процесс сближения и связи наук, происходящий наряду с процессами их дифференциации.

- в большом словаре иностранных слов интеграция трактуется как объединение в целое каких-либо частей.

- в «Логическом словаре-справочнике» Н.И. Кондаков предлагает следующее определение: «Интеграция - объединение в целое, в единство каких-либо элементов, восстановление какого-либо единства».

- философский словарь дает следующее толкование: «Интеграция -сторона процесса развития, связанная с объединением в целое ранее разнородных частей и элементов. Интеграция - ведущая тенденция развития научного познания в современных условиях. Она проявляется в синтезе знаний, повышающих эффективность научного исследования».

В учебных и методических пособиях, в научных статьях, диссертационных исследованиях можно встретить различные определения понятия «интеграция».

Межпредметная интеграция - это процесс сближения, взаимосвязи, взаимодополнения различных учебных дисциплин с целью создания у обучающихся единой картины, рассматриваемого явления.

Многие исследователи в своих определениях опираются на процессуальные характеристики явления педагогической интеграции. Подробно понятие «педагогическая интеграция» рассмотрено В.С. Безруковой. Автор приводит несколько определений педагогической интеграции на разных основаниях.

1. Педагогическая интеграция - высшая форма взаимосвязи (разделов образования, этапов образования), которой присущи нерасторжимость компонентов, новая объективность - монообъект, новая структура, новые функции вступающих в связь объектов (основание для определения - специфические характеристики интеграции как высшей формы взаимосвязи).

2. Педагогическая интеграция - это высшая форма выражения единства целей, принципов содержания, форм организации процессов обучения и воспитания, осуществляемых в нескольких разделах образования, направленная на интенсификацию системы подготовки учащихся (основание для определения - содержание образование).

3. Педагогическая интеграция - это создание укрупненных педагогических единиц на основе взаимосвязи различных компонентов учебно-воспитательного процесса нескольких разделов подготовки учащихся (основание для определения - понятие укрепленных единиц)

Таким образом, обобщив все определения можно предложить следующее: интеграция - это структурная целесообразно организованная связь однотипных частей и элементов содержания, форм и методов обучения в рамках образовательной системы, ведущей к саморазвитию учащихся.

Объективной основой интеграции научного знания является единство картины мира. Характерными признаками являются системность, комплексность, целостность, синтез и гармония. В науке выделяют следующие направления интеграции, которые в равной степени можно представить и в обучении:

- формирование комплексных междисциплинарных проблем и направлений исследований;
- перенос идей, законов, принципов из одной области знаний в другую при их взаимодействии;
- использование понятийно-концептуального аппарата, методов и средств одной науки другими;
- формирование новых научных дисциплин в пограничной зоне наук;
- сближение фундаментальных и прикладных наук, теоретических и эмпирических;
- выработка общенаучных и частнонаучных средств, способов и форм познания и деятельности.

Что касается принципа системности, то под системой понимается совокупность элементов, находящихся в отношениях и связях между собой и образующих целостное единство.

Интеграция образовательного процесса может быть комплексной, проводимой на всех уровнях теории и практики обучения, воспитания и развития личности, или частичной – на одном или нескольких уровнях. Обычно кардинальные изменения концепции и целей образования, смена образовательной парадигмы ведут к личностно-системным изменениям. Изменения же условий, методов, технологий, инструментария педагогической деятельности могут накапливаться постепенно и лишь потом вызвать системные изменения. Так происходит освоение новых информационных и коммуникационных технологий, индивидуальных средств и отдельных форм обучения.

Различают интеграцию на уровне парадигмально-концептуальном, содержательном, методическо-технологическом. При этом интегрируется далеко не все, а те элементы, качества,

черты традиционного, которые сохраняют позитивное содержание, заряд развития и могут продуктивно сочетаться с новым. В свою очередь, напомним, что новым является не все, что появилось вновь, чего не было в предшествующем опыте, а то, что несет возможность более эффективного развития, повышает степень гарантированности успеха и оптимизации результатов.

Психологической основой интеграции может служить разработанная Ю.Л.Самариным психофизиологическая теория ассоциативно-рефлекторной природы умственной деятельности. В основу теории об ассоциативном мышлении положено утверждение, что любое знание есть ассоциация, а система знаний есть система ассоциаций. Ю.А.Самарин классифицирует ассоциации, возникающие в процессе учения, подразделяя на несколько поэтапно усложняющиеся виды. Он выделяет локальные, частносистемные, внутрисистемные и межсистемные ассоциации.

К локальным ассоциациям относятся простейшие связи, образованные в пределах данных фактов. Эта связь относительно изолирована, так как не соотносится с другими знаниями. В этом случае интегрированные связи являются наиболее простыми, не разложимыми на элементарные.

Частносистемные ассоциации - это простейшие системные ассоциации. Они возникают на основе изучения отдельной темы или какого-либо объекта, явления. Познание отдельных объектов, явлений сопровождается отбором новых фактов и понятий, сравнением их с уже имеющимися. Происходит обобщение знаний, но полученное знание ещё не соотносится со сложным знанием.

Внутрисистемные ассоциации обеспечивают познание школьниками целостных систем знаний. Происходит использование знаний в пределах изучаемого предмета, так как внутрисистемные ассоциации отражают причинно-следственные, временные, количественные и другие связи.

Межсистемные связи являются высшим уровнем системных ассоциаций. Они объединяют, обобщают различные системы знаний, дают возможность познать явление или процессы в его многообразии. На уровне этих ассоциаций возникают общие понятия, создаются условия установления взаимосвязей на стыке различных областей знания.

Ю.А.Самарин показывает, что истоки образования интеграции находятся внутри учебного предмета, так как в его системе имеются «зародыши ряда других учебных предметов». Не только сами предметы, но и отдельные понятия являются также источниками межпредметных ассоциаций.

Существование локальной ассоциации, характерной для младшего школьного возраста, а также возможность начала формирования частносистемных ассоциаций является психологической основой интеграции в начальной школе.

При наличии всех вышеперечисленных признаков осуществление интеграции в обучении должно приводить к следующим результатам: знания приобретают качество системности, умения становятся обобщенными, способствуют комплексному применению знаний, их синтезу, переносу идей и методов из одной науки в другую; достигается всестороннее развитие личности, убеждения формируются более эффективно; учебнопедагогическая деятельность оптимизируется.

AZƏRBAYCAN VƏ TÜRKİYƏNİN ÜMUMTƏHSİL MƏKTƏBLƏRİNDƏ FİZİKA FƏNNİ TƏDRİSİNİN ƏSAS MƏZMUNU

Mehmet EVLİYAĞLU

Qafqaz Universiteti

mehmet_evliyaoglu2101@hotmail.com.tr

AZƏRBAYCAN

Azərbaycanın orta ümumitəhsil məktəblərində fizikanın tədrisi vasitəsi ilə ümumi orta təhsil səviyyəsində təbiətdə baş verən fiziki hadisələrin mahiyyətinin, onların qanunauyğunluqlarının və maddi aləmin dərk olunması, maddələrin quruluşu, zaman və məkan anlayışları əsasında fəza təsəvvürləri və empirik təfəkkürün formalaşdırılması, cəmiyyətin sosial-iqtisadi inkişafında təbiət

elmlərinin əsası kimi fizikanın rolu, fizika elminin görkəmli nümayəndələri və elmi nailiyyətləri barədə məlumatların mənimsənilməsi təmin edilir.

Azərbaycanın təhsil sistemində aparılan islahatlar, təhsilin differensiasiyası, standartlaşması və humanistləşdirilməsi, tədris yükünün dəyişməsi bu fənnin də tədris ilə bağlı daha intensiv metodların tətbiqini tələb edir. Ümumtəhsil məktəb sisteminin modernləşdirilməsi ilə əlaqədar hazırlanmış fizika fənni kurikulumunda şagirdlərdə şəxsiyyətyönümlü bacarıqları inkişaf etdirməyə imkan verən 30 əsas və 85 alt-standart müəyyən edilmişdir. Yeni təhsil proqramı əsasında fizikanın tədrisinə 2013/2014-cü tədris ilindən başlanmışdır (həftədə 1 saat olmaqla). Fizika fənni kurikulumu əsasında təlimin aparılmasına dair bir illik təcrübə toplanmışdır. 2014/2015-ci tədris ilində VI, VII siniflərdə fizika fənni yeni təhsil proqramı əsasında tədris olunmaqdadır.

Tam orta təhsil səviyyəsində əsas təhsil pilləsindəki fəaliyyət istiqamətləri dərinləşdirilməklə fəza və zaman təsəvvürlərinin daha da genişləndirilməsi, fiziki qanunauyğunluqların və fundamental fiziki qanunların mahiyyəti və onların tətbiqi, fizikanın digər elmlərlə əlaqəsi, canlı materiyanın öyrənilməsində və texnikanın inkişafında onun aparıcı rolu haqqında məlumatların mənimsənilməsi, şagirdlərdə elmi dünyagörüşün formalaşması, tənqidi təfəkkürün inkişafı təmin olunur.

Türkiyə Respublikasında fizika fənninin tədrisi proqramları 1934-cü ildən etibarən daima yenilənir və təkmilləşir. 1935, 1938 və 1940-cı illərdə fizikanın tədrisi proqramları hazırlanmışdır. Təlim və Təربiyə Məclisinin 01.05.1992-ci il tarixli və 128 sayılı qərarıyla dərslər keçmə və kredit sisteminə keçilmişdir. Bu sistemlə birlikdə 9. siniflərə məcburi dərslər olaraq Fənn Elmləri dərsləri tətbiq olunmuşdur. Bu sinifin proqramına ardıcıl şəkildə dəyişikliklər edilərək Fizika-1, Fizika-2, Fizika-3 dərsləri daxil edilmişdir. 2004-cü ildə ibtidai təhsil mərhələsinin birinci mərhələsində (4 və 5-ci siniflər) və 2005-ci ildə ikinci mərhələdə (6, 7 və 8-ci siniflər) istifadə olunmağa başlayan Fənn və Texniki dərslərin tədrisi proqramları nəzərdən keçirilməyə başlandı. Bu proqramlarda öyrənilən başlıca anlayışlar şagirdlərin biliyində əhəmiyyətli bir əsas gətirdiyindən Fizikanın tədrisi proqramlarında mərhələli şəkildə öyrəniləcəyi nəzərdə tutulurdu. 9-cu sinif də daxil olmaqla, fizikanın məcburi şəkildə öyrənilməsi məcbur idisə, 10, 11 və 12-ci siniflərdə şagirdlərin istək və seçiminə görə bu fənn tədris olunacaqdı.

Türkiyənin orta məktəblərində fizikanın tədrisində müxtəlif modellərə müraciət olunur. Belə hesab edilir ki, tədris zamanı bəzi hallarda çox, bəzi hallarda isə şagirdlərin sayının az olması tələb edilən siniflər nəzərə alınaraq müxtəlif iş metodlarından istifadə olunması vacibdir. Əsas isə odur ki, əla nəticə əldə olunsun və şagird fəal şəkildə dərslərə qoşula bilsin. Bunların sırasında fəal müəllim yanaşması (OCS), İş birliyi qrupları (SDİ Laboratoriyaları), kompyuterli əsaslanan laboratoriyalar, interaktiv nümayişlər, elektron lövhələr vasitəsilə aparılan dərslər, şəxsi dərslər üsulu metodu, qrup tapşırıqları, seminarlar, tədqiqat xarakterli dərslər kitablarından istifadə kimi üsullar xüsusilə seçilir.

Azərbaycan və Türkiyənin orta ümumtəhsil məktəblərində VI-IX siniflərdə fizika fənninin məzmun standartlarına aşağıdakılar daxil edilir:

1. Fiziki hadisələr, qanunauyğunluqlar və qanunlar.
2. Maddə və sahə qarşılıqlı təsir, əlaqəli sistemlər
3. Eksperimental fizika və müasir həyat.
4. Maddə və sahə, qarşılıqlı təsir, əlaqəli sistemlər.

Təlim prosesi məktəblilərin yaş və fərdi xüsusiyyətlərinə uyğun ildə şəkildə həyata keçirilir. Ümumilikdə demək olar ki, hər iki ölkənin fizika fənninin tədrisinin məzmununda mövcud olan interaktivlik təlim prosesi müəllim və şagird arasında işin gedişindən-mövzudan, şərhədən, dialoqdan, rollu oyundan həmin anda meydana çıxan yanaşma, izah, dialoq və s.-dən asılıdır. Yəni bu tərz əvvəldən planlaşdırılmır, işin-təlim prosesinin gedişi bu məqamı ortaya çıxarır və daha çox şagirdin müstəqilliyi, müdaxiləsi ilə baş verir.

MENECMENT FƏALİYYƏTİNDƏ QƏRAR ALMA PROSESİ

Anar YUSUBOV

Qafqaz Universiteti
ayusubov@std.qu.edu.az
AZƏRBAYCAN

Qərar alma prosesi təşkilatda hər hansı bir problemin həllinə yönəlmiş alternativ variantlar içərisindən ən optimal, təsirli və məhsuldar olanının seçilməsidir. Başqa bir deyişlə qərar alma prosesi təşkilatdakı hər hansı problem ilə bağlı informasiyalar toplamaq, həmin informasiyaları yararlı hala gətirmək, onlar üzərində işləmək, problemin həllinə yönəlmiş alternativ həll yollarını müəyyən etmək və həmin alternativ həllər içərisindən ən uyğununun seçilməsi prosesidir. Hər bir idarəçi sağlam, doğru və hər hansı bir təsir altında qalmadan azad bir şəkildə qərar vermə bacarığına sahib olmalıdır. Aydın ki, idarəçinin keyfiyyəti və təşkilat üçün hansı səviyyədə yararlılığı onun qərar verə bilmə bacarığından asılıdır.

Qərar alma çox çətin və məsuliyyətli bir prosesdir. Qərarlar əhəmiyyətindən asılı olaraq əsasən 2 səviyyədə; üst və alt səviyyədə alınır. Üst səviyyədə əsasən təşkilatın birbaşa məqsəd və hədəflərinə yönəlmiş stratejik qərarlar, orta və alt səviyyələrdə isə daha çox üst səviyyədə alınmış stratejik qərarların həyata keçirilməsini təmin etmək məqsədi ilə taktiki və texniki (funksional) qərarlar alınır.

Bəs qərarlar necə alınır?

Təşkilatın idarəetmə strukturundan asılı olaraq qərarlar müxtəlif formalarda alınır. Ancaq qərar ümumi götürüldükdə qərar alma prosesi aşağıdakı mərhələlərdən ibarətdir:

Problemin müəyyən edilməsi. Qərar vermə prosesinin ilk addımı problemin müəyyən edilməsi ilə başlar. Əgər ortada bir problem yoxdursa o zaman qərar verməyədə də ehtiyac yoxdur. Problem dedikdə təşkilatın əldə etdiyi nəticə ilə nail olmaq istədiyi nəticə arasındakı ziddiyətdir. Məsələn: hər hansı bölgədə fəaliyyət göstərən universitetin 2014-2015-ci tədris ili üzrə son kurs tələbələrinin 95%-nin məzun olunması planlaşdırılsa da tədris ili sonunda mövcud göstərici 87% həcmində olmuşdur. Bu deməkdir ki, təhsil müəssisəsinin əldə etdiyi nəticə ilə arzu atdığı nəticə arasında bir boşluq var. Yəni ortada qərar alınıb gərəktirəcək bir problem vardır.

Alternativ həll yollarının tapılması. Problemi müəyyən etdikdən sonra idarəçi alternativ həll yollarını araşdırmalı ancaq onları dərhal dəyərləndirməməlidir. Yəni idarəçi hətta gülüş belə doğuracaq bütün həll yollarını bir yerə toplamalı və göz önündə tutmalıdır. Problemin həllinə yönəlmiş bütün alternativ həll yolları toplanıldıqdan sonra idarəçi alternativlərin dəyərləndirilməsi mərhələsinə keçməlidir.

Alternativlərin dəyərləndirilməsi. Alternativləri dəyərləndirərkən qərarı verəcək şəxs həmin alternativlər üzərində hərtərəfli informasiyaya sahib olması gərəkdir. Yalnız toplanmış informasiyalar sayəsində qərarı verəcək şəxs və ya qurum həmin alternativ variantların müsbət və mənfi cəhətlərini təhlil edərək sonda ən uyğun variantın seçilməsinə qərar verə biləcəkdir. Həmçinin qərarı verəcək şəxs hər bir həll variantının ehtimal olunacaq nəticəsini dəyərləndirməlidir. Yəni idarəçi alternativləri dəyərləndirərkən alacağı qərar nəticəsində ortaya çıxacaq potensial problemləri də göz önündə tutmalıdır ki, məsləylə bağlı ən optimal qərarı verə bilsin.

Alternativ variantlar arasından seçim etmə. Qərar alma prosesinin bir sonrakı addımı da alternativlər arasından uyğun variantın seçilməsidir. Bu addımda idarəçi digər alternativlərlə qarşılaşdıraraq həll yolları içərisindən təşkilatın məqsədlərinə xidmət edəcək və maksimum faydanı təmin edəcək ən optimal alternativini seçir. Əgər idarəçi alternativlər arasından seçim edə bilmirsə ən yaxşı halda o, mövcud alternativləri bir daha gözdən keçirməli, onları ən yaxşı şəkildə və ən incə detallarına qədər dəyərləndirməyi bacarmalıdır. Ən pis halda isə yeni alternativ variantların axtarışına başlamalıdır.

Qərarı tətbiq etmə. Bir problemi həll etmək üçün qərar verildiyində bu qərar həyata keçirilməlidir. Əgər alınan qərar icra edilməzsə o zaman qərarvermə prosesinin yuxarıda sadaladığımız mərhələlərinin heç bir əhəmiyyəti qalmaz. Qərarı alan şəxs bir nüansa da diqqət etməsi gərəkdir ki, qərar alındıqdan sonra həmin qərarın icrasını həyata keçirmək üçün idarəçi idarə etdiyi kollektivə güvənməlidir. Bu səbəbdən də qərarı alan şəxs aldığı qərarı idarə etdiyi kollektivə

“satmağı” bacarmalıdır, yəni aldığı qərarı kollektivin qərarı halına gətirməlidir. Bu qərarın təsir edəcəyi şəxslərin müəyyən qədər verilən qərara qarşı dirənmələrinin qarşısını alacaqdır və həmçinin qərarın icrasını daha həvəslə bir şəkildə həyata keçirmələrinə şərait yaradacaqdır.

Qərarı dəyərləndirmə. Qərar alma prosesi qərarın tətbiq edilməsi ilə sona çatmaz. Qərarın tətbiqindən sonra əldə olunan nəticə ilə arzu edilən nəticə arasında müəyyən müqayisələrlə dəyərləndirilmə aparılır. Əgər gözlənilən nəticə ilə əldə olunan nəticələr arasında fərqlər varsa qərar alma prosesi təkrar həyata keçirilməlidir. Qərarın dəyərləndirilməsi və nəticələrin saxlanması gələcəkdə təşkilatda baş verəcək bənzər problemlər üçün də doğru qərarların verilməsinə böyük ölçüdə faydası olacaqdır.

Qərar alma prosesinin bir-birindən fərqli 4 modeli vardır: fərdi qərar, qurumun digər üzvlərinin fikirləri nəzərə alınaraq verilən qərar, kollektiv qərar və səlahiyyətin ötürülməsi əsasında verilən qərar modeli.

Fərdi qərar alma modelində idarəçi bütün topladığı məlumatlara əsaslanaraq qərarı özü verir. Təbii ki, hər nə qədər qərarı verən şəxs idarəetmə elminin bilik və bacarıqlarına sahib olursa olsun fərdi verilən qərarlar bir çox hallarda ortaya yeni problemlərin çıxmasına səbəb olur. Bu səbəbdən də fərdi qərar modeli ideal bir model olaraq görülür. Qurumun digər üzvlərinin fikirləri nəzərə alınaraq verilən qərar modelində idarəçi son qərar vermə səlahiyyətini özündə saxlayaraq qərar vermə prosesini işçiləri ilə paylaşır və onların fikirlərini dinləyir.

Kollektiv qərar modelində isə idarəçi qərar vermə prosesində məsələni kollektivlə birlikdə müzakirə edir və qərar bütün qrupla birlikdə alınır. Səlahiyyətin ötürülməsi əsasında verilən qərar modelində isə idarəçi qərar vermə səlahiyyətini bir alt səviyyə idarəçiyə və ya kollektive tapşırır və qərarın verilməsini onlardan gözləyir.

ALİ MƏKTƏBDƏ TƏLƏBƏ ŞƏXSİYYƏTİNİN İNKİŞAFINA TƏSİR EDƏN AMİLLƏR

Şikar HÜSEYNOV

Sumqayıt Dövlət Universitetinin

shikar_huseynli@mail.ru

AZƏRBAYCAN

Ali məktəb tələbə şəxsiyyətini inkişafında, formalaşmasında mühüm mərhələ hesab olunur. Bu dövr tələbənin şüurlu fəaliyyətinin güclənməsi, davranışın sabit olması, özünütəhlil özünütərbiyə və özünüqiymətləndirməsi, mənəvi təkmilləşməsi ilə xarakterizə olunur. Tələbə bu dövrdə özünü idarə etməyi bacarır, əxlaqi problemlərə diqqəti artır, əqli, əxlaqi, ictimai-siyasi cəhətdən yetkinləşir, maraqların genişliyi və dərinliyi ilə seçilir. Ali məktəbdə tələbə şəxsiyyətin inkişafına təsir edən amillər çoxdur. Onlara aşağıdakıları aid etmək olar:

1. Cəmiyyətin inkişaf səviyyəsi. Cəmiyyət inkişaf etdikcə tələbə bir şəxsiyyət kimi daha fəal olur. Onun həyatın müxtəlif sahələri ilə əlaqələri genişlənir, sosiallaşır, müstəqil olur, həyat tərzi dəyişir, mənəviyyəti yeniləşir.
2. Tələbənin elmi biliklərə, dünyagörüşünə yiyələnməsi. Tələbənin elmi biliklərə yiyələnməsi onun dünyagörüşünü formalaşdırır, mənəvi və əxlaqi aləmini zənginləşdirir, əqli qabiliyyətlərini inkişaf etdirir, tələbənin əsil insan kimi yetişməsinə təmin edir. Bu mənada ali məktəbdə tədris olunan fənlərin geniş imkanları var.
3. Pedaqoji prosesin elmi, pedaqoji əsaslarla düzgün qurulması. Tədris prosesinin elmi pedaqoji əsaslarla təşkili tələbə şəxsiyyətinin məqsədəuyğun inkişafını şərtləndirir.
4. Müəllim- tələbə münasibətlərinin demokratik və humanist prinsiplər əsasında qurulması
5. Tələbənin vaxt büdcəsinin, asudə vaxtının səmərəli təşkili, ictimai fəallığı. Tələbələrin davranışının və təliminin səmərəliliyi həm ali məktəbdə, həm də auditoriyadan kənar vaxtda səmərəli istifadə etməkdən çox asılıdır. Asudə vaxtın təşkili tələbənin məqsədindən, əmək və istirahətindən, maraq və meyllərindən, fəaliyyət sahələrini seçə bilmək bacarığından asılıdır. Ali məktəbdə tələbəyə asudə vaxtını düzgün təşkil etmək mədəniyyəti formalaşdırılmalıdır.

6. Pedaqoji kollektivin tələbəyə təsiri. Kollektiv tələbələrə qarşılıqlı münasibətlərin, şəxsi və ictimai maraqların uzlaşdırılmasına imkan verir, kollektivdə səmimi münasibətlərin yaranmasına şərait yaradır.
7. Tələbələrin özünütəhsilə, müəllimə, ictimai, bədii, texniki, idman və s. fəaliyyətə cəlb olunması.
8. Tələbənin milli-mənəvi və bəşəri dəyərlərə yiyələnməsi. Tələbə mənəvi sərvətlərə yiyələndikcə daha xeyirxah olur, faydalı fəaliyyətə maraq göstərir, davranışı şüurlü və sabit xarakter alır. Bu iş məsuliyyət və borc hissini gücləndirir, tələbəni ləyaqətli olmağa təhrik edir.
9. Ali məktəb müəllimlərinin şəxsi nümunəsi. Ali məktəb müəllimi öz elmi sərəfəsi, mənəvi saflığı, yüksək pedaqoji mərifəti, insani keyfiyyətləri, obyektivliyi, ədalətliliyi, davranışı ilə hər sahədə nümunə göstərməlidir.
10. Ali məktəbdə sağlam və əlverişli mənəvi psixoloji iqlimin olması.
11. Pedaqoji kollektivin bütün üzvləri arasında ünsiyyət. Ali təhsil müəssisəsinin rəhbər işçiləri ilə müəllim kollektivi arasında, müəllimlər arasında, müəllimlər və tələbələr arasında, tələbələr arasında olan ünsiyyət pedaqoji ünsiyyətdir. Bu münasibətlər şəxsiyyətlərarası münasibətlərin inkişafı üçün şərait yaradır. Pedaqoji ünsiyyət tələbənin ahəngdar inkişafını və mütəxəssis kimi formalaşmasını təmin edir, tələbə qrupları arasında əlaqələri genişləndirir, tələbələr arasında konfliktləri aradan qaldırır. Ünsiyyət prosesində tələbənin mənlilik şüuru formalaşır. Tələbə bir şəxsiyyət kimi inkişaf etdikcə tələbə qrupunun normalarını öz normaları kimi qəbul edir, davranış normalarına uyğun hərəkət edir.

Tələbənin ali məktəb həyatına uyğunlaşmasını təmin edən digər tədbirlərdən də istifadə olunması səmərəli nəticələr verir. Məzunlarla görüşlər, ali məktəbin tarixi və ənənələri ilə tanış olmaq, görkəmli alim və pedaqoqların tələbələrlə söhbətlərini bu tədbirlərə aid etmək olar. Tələbə həyatının əsas fəaliyyət növü təlimdir. O təhsil illərində öz intellektini, mənəvi, əxlaqi, estetik, fiziki keyfiyyətlərinin inkişafı qayğısına qalmalı, seçdiyi peşəyə hörmət etməli, zəruri bilik, bacarıq və vərdişlərə yiyələnməlidir. Təlim fəaliyyəti tələbənin ümumi psixi inkişafını, ixtisasla bağlı bilik və bacarıqları mənimsəməsini, mənəvi kamilliyini təmin edir. Təlim prosesində motivlər mühüm rol oynayır. Motivləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar: sosial motivlər, idraki motivlər, peşə ixtisas motivləri, kommunikativ motivlər, mövqe motivləri, estetik motivlər və s. Tələbələrin təlim fəaliyyətində əsas yeri ali məktəb auditoriyalarında həyata keçirilən məcburi təlim məşğələləri tutur. Bu prosesdə əldə olunan biliklər tələbə şəxsiyyətinin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Ətraf aləmə tələbənin fəal münasibəti əmək fəaliyyətində daha qabarıq üzə çıxır, tələbə dəyişir, kamilləşir, onda yeni bacarıq və vərdişlər formalaşır, mənəvi keyfiyyətlər inkişaf edir. Tələbə şəxsiyyətinin formalaşmasına mənfə təsir göstərən cəhətləri də qeyd etməmək mümkün deyil. Bəzən daxil olmaq isyədii ixtisası düzgün seçməyən, bu ixtisasa təsadüfən gələn tələbələr ali məktəbin həyatı ilə uyğunlaşa bilmir, sosial- psixoloji ziddiyyətlərlə qarşılaşırlar. Belə tələbələr ali məktəbin həyatına. nizam-intizam qaydalarına uyğunlaşa bilmir, daha şox sərbəstliyə, müstəqilliyə can atırlar.

Yuxarıda qeyd olunan amillər, digər tərəfdən ali məktəbdə tələbələrin müxtəlif fəaliyyət növlərinə cəlb edilməsi və onlarla məşğul olması tələbələrin həmin sahədə inkişaf səviyyəsini yüksəldir, onların ahəngdarlığına, gələcək peşə fəaliyyətinə müsbət təsir edir, yüksək ixtisaslı mütəxəssis kimi formalaşdırır.

Ali təhsil müəssisəsinin hər bir müəllimi özünün çoxcəhətli fəaliyyətində belə bir prinsipi əldə rəhbər tutmalıdır: şəxsiyyətlərarası münasibətlər. İnsan bu münasibətlərdə yaşayır və formalaşır. Ona görə də tələbə şəxsiyyəti pedaqoji prosesin mərkəzində dayanmalıdır. Belə olan halda peşəkar müəllim, peşəkar mütəxəssis yetişdirmək mümkündür.

XÜSUSİ MƏŞĞƏLƏLƏRDƏ MƏKTƏBƏQƏDƏR YAŞLI UŞAQLARIN LÜĞƏT EHTİYATININ ZƏNGİNLƏŞDİRİLMƏSİ

Təranə HƏSƏNOVA

ADPU

y_g.74@mail.ru

AZƏRBAYCAN

Məktəbəqədər yaşlı uşaqların nitqinin inkişaf etdirilməsi məqsədilə təşkil olunan məşğələlər onların təhsilində mühüm yer tutur. Nitq inkişafı dedikdə, uşaqlarda nitqin səs mədəniyyətinin tərbiyəsi, lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsi, qrammatik cəhətdən düzgün nitqin formalaşdırılması, rəhbərlik nitqin inkişafı və onların bədii ədəbiyyatla tanışlığı nəzərdə tutulur. Uşaqların lüğət ehtiyatını necə zənginləşdirmək olar? Lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsi dedikdə, uşaqlara tanış olmayan və ya az tanış olan sözlərin onların nitqinə daxil edilməsi nəzərdə tutulur.

Uşaqların nitqinin leksik tərkibi bir sıra amillərdən asılıdır. Bunlardan ətraf mühitin rolunu xüsusilə qeyd etmək olar. Ətraf mühitə uşaqları əhatə edən cəmiyyət və təbiət aiddir. Uşaqlar ətraf aləmdə mövcud olan fakt və hadisələri, onların əlamətlərini ifadə edən sözləri öyrənməklə öz lüğət ehtiyatını zənginləşdirirlər.

Zəngin söz ehtiyatına malik olan və onların mənasını başa düşən uşaq sözlərdən yerli-yerində istifadə etməyi bacarır. Bu da öz növbəsində uşağın nitqini aydın və təsirli edir. Lüğət üzrə iş prosesində sözlərin seçilməsi əsas diqqət tələb edən amillərdəndir. Söz seçilərkən tərbiyəçi uşaqların lüğət ehtiyatına bələd olmalı, seçilmiş mövzu ilə bağlı yeni sözlər dəqiq müəyyənləşdirilməlidir. Uşaqların lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsinə kömək edən bir çox amillər vardır. Bu amillər aşağıdakılardır:

1. Gəzinti və ekskursiyalar; 2. Bağca və ailə daxilindəki nitq mühiti; 3. Kütləvi informasiya vasitələri; 4. Bədii ədəbiyyat; 5. Oyunlar; 6. Məşğələlər; 7. Əmək prosesi.

Uşaqların lüğətinə daxil edilmiş sözlər sonrakı məşğələlərdə istifadə olunmadıqda tez bir zamanda unudulur. Buna görə də uşaqların lüğətinə yeni daxil edilmiş sözlər müxtəlif deyimlərdə, atalar sözlərində və s. təkrarlanmalıdır. Bu zaman yeni sözlər uşaqların nitqində daha tez fəallaşacaq və şüurlu şəkildə dərk ediləcəkdir. Bəzən uşaqların nitqində müntəzəm istifadə etdikləri sözlərdən başqa, mənasını bilib, lakin nitqində az işlətdikləri və ya heç işlətmədikləri sözlərdə rast gəlinir. Belə sözlər uşaqların qeyri-fəal lüğət fondunu təşkil edir. Bu sözlərin mənası tədricən məlum olur. Beləliklə, qeyri-fəal lüğətin hesabına fəal lüğət də zənginləşir.

Uşaqların lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsi ilə bağlı bir məşğələ nümunəsi verək:

Mövzu: Azərbaycanın folklor nümunələrindən olan tapmacalar əsasında nağıl qurmaq.

Məqsəd: Uşaqları tapmaca ilə tanış etmək, uşaqların tapmacanı düzgün cavablandırmaqlarına nail olmaq və aldığımız cavaba əsasən nağıl qurmağı öyrətmək. Nağıl vasitəsilə uşaqların nitqini inkişaf etdirmək, lüğət fondunu zənginləşdirmək.

Vəsait: Heyvanların şəkli olan tablo və oyuncaq tülkü.

Məşğələnin gedişi. Uşaqlarda xoş əhvali-ruhiyyə yaratdıqdan sonra onlarla nağıllar haqqında qısa sual-cavab edilir. Uşaqlara bir tapmaca söyləyir və onun cavablandırılmasını xahiş edirəm.

Ovçuların əlindən
Məşədən qaçağanam mən.
Nə var ki, xoşum gəlir
Toyuq-cücə ətindən.
Həm də hiyləgərəm çox,
Özümün qiymətim yox
Dərimin qiyməti var
Bəs adımı kim tapar? (tülkü)

Uşaqlar bu tapmacanı cavablandırır. Tərbiyəçi uşaqlardan soruşur ki, haradan bildiniz ki bu tapmacanın cavabı tülküdür. Uşaqlar müxtəlif cavablar verirlər. Tərbiyəçi uşaqlardan tülkü haqqında nə bildiklərini soruşur. Uşaqların cavabı: (ağ və sarı olur, yumşaq qalın tüklü olur, sürətlə qaçır, qorxaq və hiyləgər olur, acanda toyuq və cücələrə hücum edib onları aparır vəs.)

Tərbiyəçi uşaqlara təklif edir ki, tülkü haqqında cümlələr desinlər. Orada “çevik”, “qorxaq”, “hiyləgər” sözləri işlənsin. Uşaqlar müxtəlif cümlələr deyirlər. Tərbiyəçi uşaqlardan tülkünün daha hansı hərəkətləri etdiyini soruşur. Uşaqların cavabı: (qaçır, sıçrayır, tullanır, gizlənir və s.)

Uşaqlar siz tülkü haqqında çox maraqlı sözlər tapıb dediniz. İndi isə gəlin birlikdə tülkü haqqında nağıl quraq, adını da “Tülkünün hiyləsi” qoyaq. Nağılı quranda tülkü haqqında dediyiniz sözlərdən istifadə edin. Əvvəlcə tülkünün gəzməyə çıxmasından danışın. O, maraqlı nə gördü, onun başına nə işlər gəldi və hansı hiylədən istifadə etdi. Uşaqlar da hərəsi öz fantaziyasına görə tülkü haqqında nağıl qururlar. Tərbiyəçi uşaqların nağıllarını dinlədikdən sonra onları qiymətləndirir.

“Uşaqların mənəvi inkişafının düzgün qurulması üçün valideynlər, tərbiyəçi və müəllimlərin üzərinə böyük məsuliyyət düşür”

Uşaqların fiziki və mənəvi inkişafında, eləcə də nitqin düzgün inkişaf etdirilməsində məktəbəqədər müəssisələrin əhəmiyyətli rolu var. Məsələn, bağça uşaqların ilk təlim, tərbiyə və tədris ocağı hesab olunur. Uşaqların burada öyrəndikləri onlara hərtərəfli ilkin istiqamət verir və əbədi olaraq yaddaşlarından silinmir. Ona görə də psixoloqlar hesab edirlər ki, kiçik yaşlı uşaqlara ətrafdakılarla ünsiyyətdə olmaq, öz fikrini başqalarına düzgün, aydın və ifadəli çatdırmağı öyrətmək bağçanın mühüm vəzifələrindən biridir. Qeyd edək ki, fikrin ardıcıl, düzgün və dolğun ifadə edilməsi, sözlərin dəqiq seçilməsi və tələffüzün təmizliyi üzrə işin aparılması məktəbəqədər müəssisələrdə tərbiyə və təlim proqramı”nın əsas istiqamətlərindən birini təşkil edir. Uşaq bağçasının ən böyük üstünlüyü orada ictimai mühitin, uşaqların yaşdırları ilə ünsiyyət saxlamaları üçün gözəl imkan və şəraitin olmasıdır. Psixoloq Gülnarə Əlixanova bizimlə söhbətində bildirdi ki, uşaqlar hiss və həyəcanlarını əsasən, dil vasitəsilə ifadə edir, ana dili vasitəsilə ətraf aləmi dərk edirlər:

“Dil fikrin ifadə formasıdır, varlığıdır. Danışmaq qabiliyyəti anadangəlmə olsa da, danışmaq, dil anadangəlmə deyildir. Uşaqla ünsiyyətdə olmasan, o, danışmayacaq, qərribə səslər çıxaracaq, hərəkət və mimikadan istifadə edəcək, çünki söz, danışmaq eşitmədiyindən, dialoqa girmədiyindən danışa bilməyəcək. Onun inkişafı üçün dil hökmək lazımdır. Əks təqdirdə, danışa bilməz”.

MAGİSTRANTLARIN MÜƏLLİMLİK FƏALİYYƏTİNƏ HAZIRLANMASINDA MÜASİR TƏLİM TEXNOLOGİYALARININ PEDAQOJİ İMKANLARI

Aysel ZEYNALLI

Azərbaycan Respublikası Təhsil Problemləri İnstitutunun, ADPU

aysel-86@bk.ru

AZƏRBAYCAN

Dünyada texnikanın və texnologiyaların inkişafı təhsil sahəsinin də texnologiləşməsinə, bu sahədə informasiya bolluğuna, həmçinin bəzi təlim texnologiyalarının təkmilləşməsi, o cümlədən, yeni təlim texnologiyalarının yaranmasına səbəb olmuşdur. Əməkdaşlıq texnologiyası, kompyuter və digər texnologiyaların tətbiqi tədrisə yenilik gətirməklə bərabər, təhsilin keyfiyyətinə də olduqca müsbət təsir göstərir. Bu səbəbdən ümumtəhsil məktəblərində olduğu kimi, ali məktəblərdə də gələcək müəllimlərin pedaqoji fəaliyyətə hazırlanmaları prosesində müasir təlim texnologiyalarından istifadəyə geniş yer verilməli, həmin texnologiyaların gələcək fəaliyyətlərində onların özləri tərəfindən tətbiqinə nail olunmalıdır. Magistratura səviyyəsində bu işə nəzarətin gücləndirilməsi daha önəmlidir. Çünki magistrantlar həm də gələcəyin ali məktəb müəllimləridirlər. Onların müəllimlik fəaliyyətinə hazırlanmalarında yeni təlim texnologiyaları geniş pedaqoji imkanlara malikdirlər. Bu və ya digər təlim texnologiyasının açar biləcəyi pedaqoji imkanlar aşağıdakı müddəalar nəzərə alınmaqla üzə çıxarılmalıdır:

1) Magistrantların müəllimlik fəaliyyətinə hazırlanması prosesi müəllim peşəsinin spesifikasiyası və gələcək zamanın tələbləri öncədən nəzərə alınmaqla qurulmalıdır. Çünki bu gün obyektiv təşəkkül tapan mühit şəraiti və peşə mühiti amilləri müasir mütəxəssislərdən problemlə, yaradıcı, qəfil yaranan

məsələləri həll etmək bacarıqlarını tələb edir. Müəllimlik fəaliyyətinə hazırlanan magistrant sərt verilmiş alqoritmik situasiyalar şəraitində deyil, qeyri-müəyyənlik, çoxlu sayda alternativ qərarların mövcudluğu şəraitində, dəyişkən sosial-mədəni fonda, daimi yeniləşən informasiya axını şəraitində hərəkət etməyi bacarmalıdır. Müasir universitetin əsas vəzifəsi gələcək müəllimə ilk növbədə problemləri müstəqil görməyi və onun həlli yollarını tapmağı öyrətməkdən ibarətdir, problemlərin həlli strategiyaları isə daha çox həmin problemlərin kontekstindən asılıdır. Buna görə də magistrantların müəllimlik fəaliyyətinə hazırlanması prosesində tətbiq olunan təlim texnologiyaları gələcək peşə fəaliyyəti kontekstində konkret problemlərin optimal həlli strategiyalarına yiyələndirməyi hədəf almalıdır.

2) Magistrant tədris və gələcək peşə fəaliyyətinin subyektidir. Alimlərin əksəriyyəti bəşəriyyətin humanist ənənələrini əks etdirən şəxsiyyət yönümlü təhsili təhsilin inkişafında yeni strateji istiqamət hesab etdiklərindən, əsas elmi və praktiki axtarışlar müxtəlif səviyyəli təlim texnologiyalarının işlənməsi istiqamətində gedir. Təlim alanın şəxsiyyətini, onun təbii potensialının reallaşması üçün komfort şəraitin təmin edilməsini təhsil sisteminin mərkəzinə qoyan, şəxsiyyətyönümlü antroposentrik texnologiyalara xüsusi diqqət yetirilir. Onlar humanist yönümlülükə səciyyəli, şəxsiyyətin bir subyekt olaraq inkişafını hədəf götürür. Qeyd edilən texnologiyalar həmçinin əməkdaşlıq texnologiyaları da adlanır, çünki onlar pedaqoqla tələbələrin demokratik, tərəfdaşlıq münasibətlərini, təlim fəaliyyətinin məzmunu və məqsədlərinin birgə razılaşdırılmasını, qrup refleksiyasında iştirakı, təhsil prosesinin bərabərhüquqlu subyektlərinin qarşılıqlı təsirlərini (və ya interaksiyasını), kooperasiyasını, əməkdaşlığını nəzərdə tutur.

Magistraturada tədris prosesi magistrantların pedaqoji fəaliyyətə hazırlığı kontekstində üç istiqamət nəzərə alınmaqla həyata keçirilməlidir. Müasir təlim texnologiyalarının tətbiqi prosesində müəllim hazırlığı işində diqqət yetirilməli olan istiqamətlər bunlardır:

- a) Tədris prosesinin mümkün qədər sərbəst və fərdi xarakterli olması;
- b) Tədqiqatçılıq (pedaqoji fəaliyyətin araşdırılması və yeni şəkllə salınması üçün biliklərin müstəqil axtarışına imkanların olması) yönümlü olması;
- c) Şəxsiyyət yönümlü olma.

Bir sözlə, müasir təlim texnologiyalarından istifadə etməklə təşkil olunan məşğələlərdə təlim alanların şəxsiyyətinə hərtərəfli təsir göstərilməlidir.

Bu tələblərə, habelə magistr proqramlarının spesifikasiyasına daha çox cavab verən və pedaqoji fəaliyyət üçün təməl qoyan təlim texnologiyaları təşəkkül tapmışdır ki, onlardan da son illər ali məktəb didaktikasında intensiv şəkildə istifadə olunur. Araşdırdığımız mövzu baxımından perspektivli təlim texnologiyalarına dialoq və modul təlim (V.V.Şoqan), kontekst təlim (A.A.Verbitski), məsələlərin həlli vasitəsilə təlim (Q.A.Ball, V.A.Slastenin, L.F.Spirin), innovasiya təlimi (V.İ.Juravlyov, P.İ.Pidkasistiy, L.S.Podimova, N.R.Yusifbəyova), problem-modul təlim (P.İ.Pidkasistiy, J.S.Haydarov), layihə təlimi (Q.A.Lebedeva, N.V.Matyaş, V.D.Simonenko, N.N.Surtayeva, O.Aqapova, A.Krivoşeyev, A.Uşakov), imitasiya və oyun modeləşdirilməsi (V.Y.Babaytseva, N.N.Boqomolova, M.M.Lebedeva, S.A.Şmakov), proqramlaşdırılmış təlim (S.İ.Arxañgelski, V.P.Bespalko, T.A.İlyina, M.V.Klarin, N.F.Talizina) və b. aid etmək olar. Onlardan bəzilərinin pedaqoji potensialına nəzər salaq.

Magistrantların müəllimlik fəaliyyətinə hazırlığında perspektivli təlim texnologiyalarından biri modul təlim texnologiyasıdır. Təlim texnologiyalarında həm integrativ, həm də modul təlimi üçün zəruri vasitələr olmalıdır. Modul prinsipinin mahiyyəti "informasiyanın daha yaxşı mənimsənilməsi üçün və təlim prosesinin dinamikliyini şərtləndirən modula – müəyyən dozalara bölünməsinə nəzərdə tutur. Təlimin modul texnologiyasının tətbiq edilməsi magistrantların auditoriyada və auditoriyadankənar fəaliyyət prosesində modullu iş prosesində müstəqil olaraq konkret təlim məqsədlərinə nail olmasına imkan yaradar. Magistrantların gələcək işində zəruri olan psixoloji-pedaqoji keyfiyyətlərə yiyələnməklə birgə həmin modul məsələləri də mənimsəməsi (onların interiorizasiyası) elə təlim, təhsil və tərbiyə prosesinin özüdür.

Magistrantların müəllimlik fəaliyyətinə hazırlanmasında multimediyaya texnologiyalarının pedaqoji potensialı yüksəkdir. Eksperiment yolu ilə müəyyən edilmişdir ki, materialın şifahi çatdırılması zamanı dinləyici dəqiqədə bir minə yaxın şərti informasiya vahidini, multimediyaya texnologiyalarından istifadə edərkən isə - yüz minə yaxın informasiya vahidini qavrayıb emal edə bilir. Buna görə də təlimdə multimedia texnologiyalarından istifadənin yüksək səmərəliliyi göz önündədir ki, bunun da təməlini

əyanilik, materialın görmə və eşitmə yolu ilə qavranılması təşkil edir. Biliklərin sərbəst vizuallaşdırılması təkcə magistrantlara müvafiq informasiyanı səmərəli mənimsəməkdə köməklik etmir, həm də onların idraki fəaliyyətini aktivləşdirir, onlarda nəzəriyyə ilə praktikanı əlaqələndirmək qabiliyyətini inkişaf etdirir, vizual mədəniyyət vərdişlərini formalaşdırır, diqqət və səliqəliliyi tərbiyələndirir, təlimə marağı artırır.

Rollu oyundan istifadə magistrantların təlimində perspektivli bir istiqamətdir, çünki məşğələlərdə “kvazipeşə” atmosferinin yaradılması yüksək nəticələr əldə etməyə və pedaqoji fəaliyyət sferasında peşə səlahiyyətlərinin formalaşmasına çəkilən vaxt məsrəflərini azaltmaq imkanı verir.

Bu gün mövzu baxımından səmərəli texnologiyalara fəal (interaktiv) təlim texnologiyaları aid edilir. Fəal təlim metodlarına problemlə təlim, konkret situasiyaların təhlili (*case study*), beyin hücumları, işgüzar oyunlar, rollu oyunlar və b. aid edilir.

Mövzu baxımından ən səmərəli təlim texnologiyalarından biri də layihə təlimi texnologiyasıdır. Layihə təlimi texnologiyası magistrantların öz xüsusi ideyası və müstəqil olaraq qoyduğu məqsəd və vəzifələr əsasında layihənin real məhsulunun yaradılması üzrə aktiv praktik fəaliyyətini nəzərdə tutur. Magistrantın planlaşdırılmış hərəkətlər kompleksinin nəticəsi obyektin layihəsidir ki, magistrant ondan gələcək müəllimlik fəaliyyətində istifadə edə bilər. Layihə texnologiyasından istifadə edilməsi təhsil prosesini real peşə fəaliyyətinə maksimum dərəcədə yaxın olan bir şəraitdə həyata keçirməyə imkan verir.

Qeyd etmək lazımdır ki, bütün təlim texnologiyaları bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədədir. Buna görə də təqdim edilən təlim texnologiyalarının geniş tətbiqi prosesində bütün pedaqoji işçilərin sistemli və kompleks şəkildə işləməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir. N. Oleynik də haqlı olaraq qeyd edir ki, müasir müəllimin peşə hazırlığı prosesində yeni təlim texnologiyalarından kompleks şəkildə istifadə olunmalı, bütövlükdə təlim kursu əhatə edilməli və müxtəlif fənlərin tədrisində həyata keçirilməlidir.

ƏNƏNƏVİ VƏ KURİKULUM PROQRAMLARINDA UŞAQ BAĞÇASI İLƏ İBTİDAİ SİNİFLƏR ARASINDA ŞİFAHİ NİTQİN İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİNDƏ VARİSLİK PROBLEMİNİN QOYULUŞU

Maya QASIMOVA

ADPU

maya0866@gmail.com

AZƏRBAYCAN

Respublikamızda yeni təhsil sisteminin qurulması istiqamətində aparılan məqsədyönlü islahatlar onun bütün pillələrini əhatə etməkdədir. “Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsilin Konsepsiyası (Milli Kurikulumu)” kimi dövlət əhəmiyyətli konseptual bir sənədin hazırlanması yetişməkdə olan gənc nəslin milli və bəşəri dəyərlərə istinad olunmaqla tələbyönlülük, nəticəyönlülük, integrativlik prinsipləri əsasında bir şəxsiyyət kimi formalaşdırılmasını nəzərdə tutur. “Kurikulum islahatı” adı altında ümumtəhsil məktəblərində həyata keçirilən bu yeniləşmə fənlərin, o cümlədən “Azərbaycan dili” fənninin məzmununun, təlim strategiyaları və nailiyyətlərin qiymətləndirilməsinin müasir pedaqoji və psixoloji baxışlar zəminində işlənilməsinə imkan yaratdı. 2008-2009-cu tədris ilindən ümumtəhsil məktəblərinin birinci sinifindən kütləvi şəkildə tətbiq edilməyə başlanılan bu islahatın səmərəli nəticələr verəcəyi bir çox amillərlə bağlıdır ki, bunlardan, bəlkə də, ən önəmlisi məktəbəqədər təhsilin ümumi hazırlığı ilə şərtlənir. Keçən müddət ərzində ibtidai siniflərdə kurikulum islahatının nəticələri göstərdi ki, məktəbəqədər təhsilin məzmunu, təlim strategiyalarında uyğun yeniləşmələr aparmadan ümumtəhsil müəssisələrində gözlənilən səviyyəyə nail olmaq müəyyən çətinliklər yaradacaqdır. Məhz buna görə də Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2010-cu il 6 iyul tarixli 137 nömrəli qərarı ilə “Məktəbəqədər təhsilin dövlət standartı və proqramı” təsdiq edilmiş və bu əsasda “Məktəbəqədər təhsilin kurikulumu (3-6 yaş)” hazırlanmışdır. Ümumtəhsil məktəblərinin I-IV sinifləri üçün “Azərbaycan dili” fənni kurikulumu və “Məktəbəqədər təhsilin kurikulumu”nda varislik prinsipinin nə dərəcədə gözlənilməsi məsələlərindən danışmadan əvvəl, hər iki təhsil pilləsinin sonuncu proqramlarını qoyulan problem baxımından nəzərdən keçirdik. Müəyyənləşdirdik ki, bu təhsil

pillələri arasında əlaqə və varislik ənənəvi proqramlarda öz ifadəsini aydın şəkildə tapmamışdır. Belə ki, məktəbhazırlıq qruplarında aparılan bəzi məşğələlərin məzmunu ibtidai təlimdə eynilə təkrar edilir, təlim materiallarının mürəkkəbləşdirilməsi, inkişafetdiricilik və perspektivlik, demək olar ki, nəzərə alınmır. Məktəbəqədər təhsil proqramında nitqin səs mədəniyyəti ilə bağlı bacarıqların yaş dövrləri üzrə paylaşdırılmasında da varislik və perspektivliyə lazımı səviyyədə əməl olunmur, praktik biliklər biri digərinin təkrarı səciyyəsi daşıyır və bunun bəzi cəhətləri özünü ibtidai siniflərdə də göstərir. Ümumiyyətlə, məktəbəqədər təhsil və ibtidai siniflərin “Ana dili” proqramlarında nitqin səs mədəniyyəti, lüğət tərkibi, nitqin qrammatik quruluşunun formalaşması ilə bağlı uşaqlara aşılması nəzərdə tutulan bacarıq və vərdişlərin müəyyənəşdirilməsində varisliyə əsaslanan müəyyən sistem gözlənilsə də, burada müəyyən təkrarçılığa və hətta təcrübədə özünü doğrultmayan məqamlara yol verildiyi qabarıq şəkildə nəzərə çarpır.

“Məktəbəqədər təhsilin proqramı (kurikulumu)” və ümumtəhsil məktəblərinin I-IV sinifləri üçün “Azərbaycan dili” fənn kurikulumunda varislik prinsipinin nə dərəcədə gözlənilməsi məsələsinə gəlincə, öncə qeyd etməliyə ki, ənənəvi proqramlardan fərqli olaraq, burada məzmun müəyyən istiqamətlər üzrə standartlaşdırılmış bacarıqlar şəklinə verilmişdir. “Məktəbəqədər təhsilin dövlət standartı və proqramı” əsasında hazırlanmış “Məktəbəqədər təhsilin proqramı (kurikulumu)” fəaliyyət sahələri üzrə aşağıdakı təlim istiqamətlərini əks etdirir:

1. Fiziki inkişaf, sağlamlıq və təhlükəsizlik
2. İdrakın inkişafı
3. Mədəni estetik və yaradıcı inkişaf
4. Sosial-emosional inkişaf.

Məzmunun işlənməsində 7 əsas prinsipdən biri kimi götürülən “uşaqların məktəb təliminə hazırlığının zəruriliyi” uşaqlarda oxumaq həvəsi, məktəbə müsbət emosional münasibətin yaradılması, onların məktəbə uğurla adaptasiya olunması kimi xüsusiyyətlərin formalaşdırılmasına xidmət edir. Proqramın “İnkişaf və təlim standartları” bölməsində orta (3-4 yaş), böyük (4-5 yaş) və məktəbhazırlıq (5-6 yaş) qrupları üçün bir-biri ilə şaquli inteqrasiya edilmiş əsas və alt standartlar hazırlanmışdır ki, bu da uşaqlara aşılacaq bacarıqları əhatə edir. “İdrakın inkişafı” fəaliyyət istiqamətində 3 əsas standartdan biri “2.1. Nitqi dinləyib anlayır, rəhbərli danışıq və nitq etiketlərindən istifadə edir” şəklinə ifadə olunmuşdur. Məktəbhazırlıq qrupunda həmin standart tamın hissələri kimi alt standartlara bölünmüşdür.

Ənənəvi proqramdan fərqli olaraq, burada məzmun uşaqlara aşılması vacib bilinən ən zəruri bacarıqlar şəklinə verilmişdir. Bu yanaşma ibtidai siniflərin “Azərbaycan dili” fənn kurikulumunda da gözlənilmişdir. Belə ki, nitqin fəaliyyət növləri və dilin daxili quruluşu üzrə müəyyənəşdirilən məzmun xətləri (“Dinləyib-anlama və danışma”, “Oxu”, “Yazı”, “Dil qaydaları”) şagirdlərin şifahi və yazılı nitq vərdişlərinin inkişafına xidmət edir. Əsas məktəbəqədər təhsildə qoyulan dinləmək və anlamaq, rəhbərli danışmaq və nitq etiketlərindən istifadə etmək, yaşlıları və böyüklərlə qarşılıqlı münasibətlər və ünsiyyət qurmaq kimi nitq bacarıqları təhsilin bu mərhələsində şagirdin təqdim olunan nitq nümunələrini başa düşməsinə, düzgün tələffüz vərdişlərinə yiyələnməsinə, sadə nitq etiketlərindən istifadə edərək ünsiyyət qurmasına istiqamətlənmişdir. Hər iki proqramda (kurikulumda) gözlənilən nəticələrin uşaqyönümlü, şagirdyönümlü olması onun praktik zəmində tətbiqinə imkan yaradır. Yeni proqramlarda önəmli olan hansı biliklərin, hansı nəzəri məlumatların verilməsi deyil, hansı bacarıqların qazanılmasıdır. Təbii ki, bu, nəticələrin izlənməsində varisliyin gözlənilməsini ümum-pedaqoji tələb kimi şərtləndirir. Lakin ziddiyət burasındadır ki, məktəbəqədər təhsilin proqramı (kurikulumu) ümumtəhsil məktəblərinin I-IV sinifləri üçün fənn kurikulumlarından sonra hazırlanmışdır. Əgər ümumtəhsil məktəblərinin ibtidai siniflərində yeni proqramların tətbiqindən artıq 8 il keçirsə, məktəbəqədər təhsil proqramının tətbiqi məsələsi hələ də tam olaraq öz həllini tapmamışdır. Buna baxmayaraq, uşaqların nitq və idraki inkişafı məsələlərində varisliyə əməl olunması təlimin mahiyyətindən irəli gələn xüsusiyyət kimi əsas və alt standartların məzmunca işlənməsində özünü göstərir.

Beləliklə, təhlil göstərir ki, istər ənənəvi, istərsə də yeni proqramlarda təhsilin bu mərhələləri üzrə nitq inkişafı baxımından nəzərdə tutulan məzmun arasında varisliyin gözlənilməsinə bu və ya digər səviyyədə əməl olunmuşdur. Lakin ənənəvi proqramlarla müqayisədə, yeni proqramlarda bu əlaqə konkret bacarıqlar şəklinə işlənilməyindən onu izləmək daha aydın və anlaşıqlı görünür.

UŞAQLARDA YARADICILIQ BACARIQLARINI İNKİŞAF ETDİRMƏK

Aygün ƏLİRZAYEVA

Azərbaycan Dövlət Rəssamlıq Akademiyası
aygunalirzayeva@hotmail.com
AZƏRBAYCAN

Yeni bir dövrün başlanğıcında sürətli inkişaf və yeniliklər bütün canlı aləmə təsir etməkdədir. Xüsusilə yeni, güclü və yaradıcı bir insan modelinin yaradılması üçün ölkələrarası rəqabət əsas mövzudur.

Texnologiya sürətlə inkişaf edərkən bununla uzlaşabilən insan aktiv, uzaqgörən, özünü tanıyan və ifadə edəbilən, ətraf imkanlarını və texnologiyaları ən yaxşı şəkildə istifadə edəbilən yaradıcı quruluşa sahib xüsusiyyətlərlə yetişdirilməlidir.

Yaradıcı fərd yetişdirmədə təhsil proqramları çox vacibdir. Dövrümüzün daha çox inkişaf etməsini nəzərə alaraq bu dəyişikliklərin təhsil proqramlarında da öz əksini tapmalıdır. Müasir təhsil: erkən yaşlardan başlayaraq uşağın düşüncələri ilə maraqlanmaq, onları müşahidə etmək və yaradıcılıq bacarıqlarını inkişaf etdirmək məqsədi daşıyır. Ənənəvi təhsil sistemi isə uşaqların yaradıcılıq bacarıqlarını zəiflədərək əzbərçilik, verilənlərin eynilə tətbiq edilməsi, təcrübənin yoxluğu kimi öyrənmə yolu ilə inkişafa çox açıq olan yaradıcılığın qarşısını almaqdadır.

Yaradıcılıq-uşaqların həyatda ilk bacarıqlarıdır. Bu bacarıq uşaqlara xüsusilə də erkən inkişaf dövrlərində çox vacibdir. Araşdırmalar göstərir ki, incəsənət fəaliyyəti uşaqların beyin inkişafını sürətləndirir. Bu da onların bütün sahələrdə uğur qazanmasına yardımçı olur. Daha çox yaradıcılıq- daha yaxşı yazı, düşüncə və problem həlli deməkdir. Bəzən fikirləşirlər ki, uşaqların akademik uğurları yalnız oxumaqla, yazmaqla, riyaziyyatla və s. öyrənməklə qazanıla bilər. Lakin uşaqların ehtiyacı olduğu ən vacib keyfiyyət onların yaradıcılıq qabiliyyətlərini inkişaf etdirməkdir. Onlar qazanmış olacaqları bu bacarıqları- hekayələr yazdıqda, problemləri həll etdikdə musiqi dinlədikdə və hətta çətin riyazi məsələləri həll etdikləri zaman istifadə edəcəklər.

Çox insanlar ehtimal edirlər ki, yaradıcılıq fitri istedadı olanlar üçündür. Lakin əslində isə daxili istedadla nəzərən, yaradıcılıq daha çox bacarıq deməkdir. Məhz bu bacarıqlar valideynlərin və müəllimlərin köməyi ilə uşaqlarda inkişaf etdirilə bilər. Bu o deməkdir ki, yaradıcılıq, etdikləri və edəcəkləri bütün işlərdə uşaqları uğura aparacaq açardır. Xüsusilə də Incəsənət Yaradıcılığı.

Incəsənət yaradıcılığı fəaliyyəti inkişafın bütün sahələrində uşaqlara kömək olur:

1. Fiziki inkişafda:

Burada xüsusilə Psixo-motor inkişaf rol oynayır. Psixo-motor inkişaf-fiziki böyümə və mərkəzi sinir sisteminin inkişafına parallel olaraq orqanizmin istəyə bağlı hərəkətlilik qazanmasıdır.

Müəllimlər incəsənət yaradıcılığını uşaqlara təqdim etdikləri zaman onların böyük və kiçik əzələlərinin inkişafını və həm də onların əl-göz koordinasiyasını təmin edən üsulları təqdim etməlidirlər. Rəngli qələmlərdən, markerlərdən, boya fırçalarından və s. düzgün istifadə gələcəkdə uşaqların düzgün və dəqiq yazma bacarıqlarına müsbət təsir göstərəcək

2. Sosial inkişafda:

Yaxşı bir sənət təhsili alan uşaqlar, özlərinin və digər uşaqların qabiliyyətlərini doğru qəbul edən xüsusiyyətə sahibdirlər. Və beləliklə, uşaqların da birlikdə olduqları zaman danışabiləcəkləri, çalışabiləcəkləri, müstəqil olmaları və nəisə düzəldəbiləcəkləri bir məkana ehtiyacları vardır. Bu da yalnız yaradıcılıq mühitinin yaranması ilə olur.

Incəsənət mühitində olduqları zaman uşaqlar birgə işləyirlər, paylaşmağı öyrənirlər, başqaları ilə qarşılıqlı çalışırlar, təmizliyə cavabdeh olurlar. Bunlar sosial inkişafda müsbət və vacib dəyişikliklərdir

3. İdrak inkişafında:

Uşaqların inkişafı və təhsilində, önəmli bir yerə sahibdir. Uşağı və inkişafını bilmək, insanı tanımaq deməkdir. Həyatın ilk illəri, fərdi inkişafın təməlini yaratmağı, təməl məlumat və bacarıqların bu illərdə qazanılması səbəbilə böyük məna daşımaqdadır. Hətta həyatın ilk illəri, uşaq inkişafının sürətlə getdiyi kritik illər olaraq da qeyd edə bilərik. Bu müddətdə sürətlə inkişaf edən sahələrdən biri də İdrak inkişafı sahəsidir.

İdrak inkişafı, uşağın zehni fəaliyyətlərini əks etdirir. Hər uşaq, bir-birindən fərqli bir idraki xüsusiyyət və bacarıqlarla dünyaya gəlmişdir. İdrakın inkişafında yaradıcılığın xüsusi rolunu qeyd

etmək lazımdır. Cəmiyyətin və insanlığın inkişafında yaradıcılıq çox vacibdir. Yaradıcılıq insanın müəyyən bir bacarığını ifadə edir. Hər bir uşaqda yaradıcı olma bacarığı vardır. Yaradıcılığın müddəti, dərəcəsi və təqdimi uşaqdan uşağa fərqlilik göstərə bilər. Yaradıcılıq sayəsində uşaq, hadisələri özünə görə şərh edir. Yaradıcılıq “bilinən bir şeydən yeni bir şey düşünmək, sərbəst bir sintezə çatmaq, bəzi problemlərə yeni həll etmə yolları tapmaq, daha öncədən istifadə olunmamış münasibətlər arasında əlaqələr qurmaq və beləliklə yeni bir düşüncəşəklində yeni təcrübə, fikir və məhsulları üzə çıxartmaq” kimi vurğulanır. Yaradıcı düşünməyin həyatımızdakı ən vacib işi qarşılaşdığımız problemləri həll etməkdir.

Balaca yaşlı uşaqlar yaradıcı incəsənət fəaliyyətində rənglərin adını öyrənir və formaları ayırd edə bilirlər. Onlar öyrənirlər ki, iki əsas rəngin qarışımından ikinci yeni bir rəng əldə edirlər.

4. Emosional inkişaf:

Yaradıcılıq prosesi zamanı istifadə edilən rənglər, uşaqlara emosional olaraq təsir edir. Rəng seçimində onlar öz xarakterlərindən istifadə edirlər. Canlı rənglər uşaqlara daha cəlbedici görünə bilər. “Ən çox bəyəndiyin rəng hansıdır?” və ya “hansı rənglə boyamaq istəyirsən?” suallarına adətən belə cavab verirlər:

“Qəhvəyi rənglə, çünki şokolad o rəngdədir. Mən də şokoladı sevirəm.”

“Mavi, çünki mənim gözüm mavi rəngdədir. Dəniz və göyüzü kimi.”

Yaradıcı incəsənət vasitəsilə uşaqlar sözlə ifadə edə bilmədikləri və ya çətinlik çəkdikləri bu təcrübə vasitəsilə göstərə bilirlər. Onlar bəzən sadəcə özlərinə vacib olan müəyyən hissələri öz işlərində, rəsmlərində əks etdirirlər.

5. Təxəyyül (xəyal gücü) və təcrübə:

Xəyal gücümüz olmasaydı insan olaraq nə sənət nə də elmi bir inkişaf müddəti keçə bilməzdik. Dünyada bu gün yaşadığımız inkişafın təməlinə var olmayanı beyinlərdə canlandırma bilmə gücümüzün olduğunu görürük. İstər məşhur bəstəkar və ya rəssam olsun, istərsə də böyük ixtira etmiş elm adamı olsun, hamısının ortaq nöqtəsi başlanğıc olaraq beyinlərində təsəvvür etdikləri bir xəyaldən yola çıxmış olmalarıdır.

Fizioloji olaraq insan beyni iki hissədən ibarətdir, sağ və sol yarımkürələr. Sol beyin məntiqi düşüncə və analitik proseslərdə istifadə olunur. Bura adətən məktəb təliminin riyaziyyat, oxu və digər elm dərslərini misal göstərmək olar. Sağ beyin emosional qavrayış, intuisiya və yaradıcılıq üçün istifadə olunur. Uşaqlar dünyaya sağ beyni inkişaf etmiş şəkildə gəlirlər. Buna görə də az yaşlı uşaqlarda xəyal etmə, təxəyyül gücü çox yüksəkdir. Onlar aktiv sağ beyin vasitəsilə bulduqları qırmızı olaraq rəngləyə bilər və ya sizə tamamilə xəyal məhsullu bir hekayə qura bilərlər. Uşaqların beyni tamamilə canlı obrazlı çalışır. Rəsm şəklində çoxlu məlumatlar toplayırlar.

Təəssüflər olsun ki, bizlər bunu alqışlayıb daha da inkişaf etdirmək əvəzinə, “Düzgün etməmişən, heç qırmızı bulud olar? Onları mavi rənglə boyamalısən!” deyib öz məntiq süzgəcimizdən keçiririk. Məhz bu səhvlər nəticəsində ortaya çıxan fərd də, hissələrinin və xəyal güclərinin böyük bir hissəsini yox etmiş, sadəcə məntiq oxlu və sol beyin mərkəzli yaşamağa çalışan, duyğu zəkası aşağı olan insanlara çevrilməkdədir. Elmadamları, sənətçilər, kəşfiyyatçılar, təəssüf ki bu insan formatından çox nadir çıxmaqdadır.

Halbuki, uşaqların hissələrinə lazımı dəyər verməliyik, çünki səbəbini məntiqi olaraq açıqlaya bilməsək də, onların beynaltı yaşadığı, topladığı təcrübələrin süzgəcindən keçərək, bizə ilk olaraq çatan doğru məlumatlardır. Bu baxımdan da məktəb sistemində yaradıcılıq sahəsində uşaqların proqramlaşdırılmış mövzular deyil, bir qədər də təxəyyülündəkiləri əks etdirməyə şərait yaratmaq lazımdır.

Düşünürəm ki, ümumiyyətlə bu istiqamətdə aparılacaq inkişaf gələcəkdə uşaqlarımızın dünya görüşünün artmasında, bütün fənlər arasında əlaqə yaratmaqda, əyani şəkildə görüb, öyrəndiklərini yaddaşlarında saxlayıb və bunları da müxtəlif elm sahələrinə tətbiq edə biləcəklər. Nəyinki mətbəqədər təhsil sistemində, hətta orta məktəb sistemində istifadəsi məqsədyönlü olardı. Uşaqların sırf dərs fənlərilə davamlı olaraq məşğulu onlarda yorğunluq və qısa bir zamanda sıxıcı hissi yaradacağını nəzərə alaraq Yaradıcılıq Bacarıqlarının inkişafı burada da aparılmalıdır.

Yaradıcılıq daha görünən olur o zaman ki, valideyinlər və müəllimlər uşaqların ifadə prosesində daha diqqətli olur. Bu baxımdan da bizlər çalışmalıyıq ki, onlara yardımçı olaq. Bəlkə də bizə xırda görünən və əslində isə gələcək həyatımız üçün önəm daşıyan bu fikirlər, işlər tərəfimizdən düzgün qiymətləndirilmədikdə inkişaf edə bilmir. Uşaqlar elə bir həssas varlıqlardılar ki, atılan hər addımda onların fikir və düşüncələri unudulmamalıdır. Fikir və düşüncələrinə diqqət və hörmətlə yanaşılmalıdır.

EKOLOJİ TƏRBIYƏNİN MÜASİR VƏZİYYƏTİ

Səadət YUSİFOVA

Bakı Slavyan Universiteti

seadetmammadova@gmail.com

AZƏRBAYCAN

İnsanın ətraf mühitə təsir səviyyəsi ilk növbədə texniki avadanlıqlardan istifadəsindən asılıdır. Bəşəriyyətin inkişafının ilkin mərhələlərində bu təsir çox aşağı idi. Lakin cəmiyyətin inkişafı ilə əlaqədar olaraq vəziyyət kökündən dəyişdi. Elm və texnikanın inkişafı nəticəsində cəmiyyətin təbiətə təsiri artır və insanlar çox ciddi problemlərlə qarşılaşır. İlk növbədə də “ekoloji problemlər”.

Dünya iqtisadiyyatının inkişafı istehsal sahələrinin genişlənməsi planetimizdə ekoloji tarazlığın pozulmasına gətirib çıxarmışdır. Bunun nəticəsində atmosfer, biosfer, hidrosferin çirklənməsi, ozon qatının deşilməsi, havanın temperaturunun amplitudunun artması bir sıra ekoloji problemlər yaratmışdır, hətta, qarşısı alınmazsa gələcəkdə böyük fəlakətlərin, ekoloji böhranların baş verməsinə gətirib çıxara bilər. Buna görə də hal - hazırda ekoloji proseslərin idarə edilməsi dünya ölkələrinin əsas prioritet məsələlərindən biridir. Bunun üçün bir sıra iqtisadi mexanizmlər yaradılmış və təbiətin, ekologiyanın mühafizəsi üçün qəti addımlar atılmaqdadır.

Ekologiya canlı və cansız təbiətin qarşılıqlı əlaqəsini öyrənən elmdir. Bu termini elmə ilk dəfə 1866-cı ildə alman biologu Ernest Hekkel gətirmişdir. Alimlər güman edirdilər ki, yeni elm sadəcə bitki və heyvanların ətraf-mühitə əlaqəsini öyrənməklə məşğul olacaq. Bu termin XX əsrin 70-ci illərində həyatımızda dərin kök salmağa başladı. İnsan fəaliyyəti nəticəsində buraxılan səhvlər və biganəlik ətraf mühitin tarazlığının pozulmasına, yaşadığımız dünyanın çirklənməsinə gətirib çıxardır. Bu mənfi təsir tarix boyu həmişə müşahidə edilib. Lakin son zamanlarda bu təsir daha ciddi şəkildə özünü göstərir. Ancaq bu təsirlərlə bərabər son zamanlarda orta məktəblərdə ekoloji tərbiyənin və mədəniyyətin formalaşması üçün bir-birindən maraqlı tədbirlər həyata keçirilir. Tərbiyə məsələlərinin tədqiqi, o cümlədən məktəblilərin ekoloji tərbiyə məsələlərinin öyrənilməsi müasir pedaqogikanın aktual məsələlərindəndir.

Akademik M.Mehdizadə, proessorlar Ə.Seyidov, N.Kazımov, Ə.Həşimov, Ə.Ağayev, Y.Talıbov və başqaları təbiətin mühafizəsinin vacibliyini öz elmi işlərində dəfələrlə qeyd ediblər. Prof. Y.Talıbov ekoloji tərbiyə probleminə aid bir neçə məqalədə həsr etmişdir. Bundan başqa N.Məsimov fizikanın, T.Tağıyev kimyanın, V.Qurbanov zoologiyanın tədrisində ekoloji tərbiyə məsələlərini araşdırmışdır. L.Rzayeva isə ibtidai sinif şagirdləri ilə ekoloji tərbiyə işinin sistemi üzrə namizədlik dissertasiyası yazmışdır.

Məktəblilərin ekoloji tərbiyəsini təkmilləşdirilməsi məqsədilə çoxlu sayda seminarlar təşkil edilir, söhbətlər aparılır. Bu seminarların keçirilməsində əsas məqsəd məktəblilərin ekoloji təhsil və tərbiyəsi sahəsində məktəbdənkənar təhsil müəssisələrinin fəaliyyət perspektivlərinin, ictimaiyyətin maarifləndirmə tədbirlərində iştirakının müzakirəsidir. Ümumtəhsil məktəblərində ekoloji təmayüllü siniflərin təşkili, ekologiyanın ayrıca fənn kimi tədris edilməsi, kimya və fizika fənlərində ekologiyaya aid mövzuların artırılması, buraxılış və qəbul imtahanlarında ekologiyaya aid sualların digər fənlərlə yanaşı testlərə daxil edilməsi, ümumtəhsil məktəblərində digər fənn kabinetləri ilə bərabər “Ekologiya” kabinetlərinin yaradılması, ümumtəhsil məktəblərində ekologiyanın digər fənnlərlə inteqrativ şəkildə öyrənilməsi, ixtisas yönümündən asılı olmayaraq peşə təhsili, orta ixtisas və ali məktəblərin bütün fakültələrində ekologiyanın icbari tədrisi ekoloji tərbiyə sahəsində aparılan tədbirlər sırasındadır.

Ekoloji tərbiyənin müasir mərhələdə aşağıdakı xarakterik xüsusiyyətlərini qeyd etmək olar:

1. Ekoloji tərbiyə qlobal ekoloji böhran şəraitində keçir;
2. Ekoloji tərbiyəyə təbiət və humanitar elmlərin müasir nailiyyətlərini əks etdirən ətraf mühit haqqında elmlərin və ekologiyanın inkişafının yüksək səviyyəsi uyğun gəlir; ekologiyanın elmi və pedaqoji aspektlərinin inkişafı qarşılıqlı şəkildə bir-birini tamamlayaraq eyni zamanda baş verir;
3. Dünya ictimaiyyəti daha aktiv və informasiyalaşdırılmış oldu ki, bu da ekoloji təhsildə beynəlxalq əməkdaşlığın rolunun güclənməsinə gətirib çıxarır və Azərbaycanda ekoloji təhsilin inkişafının spesifik xüsusiyyətləri və onun dünyada tendensiyalarını komparativ (müqayisəli) pedaqogika əsasında aşkara çıxarmağa imkan verir.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında ilk dəfə «Hər kəsin sağlam ətraf mühitdə yaşamaq hüququ vardır» maddəsi öz əksini tapmışdır. (39-cu maddə). Konstitusiyada Azərbaycanda təbiətin mühafizəsi, mövcud ekoloji problemlərin həll edilməsi, təbii sərvətlərdən xalqımızın rifahının daha yaxşılaşdırılması naminə qənaətlə və səmərəli istifadə olunması öz əksini tapmışdır. 1996-cı ildə «Azərbaycanda ətraf mühitə təsirin qiymətləndirilməsi prosesi haqqında əsasnamə», 1998-ci ildə Dövlət Ekologiya Komitəsi tərəfindən ətraf mühitin mühafizəsi üzrə Milli Fəaliyyət Planı qəbul edilmiş, 1999-cu ildə Bakı şəhərində «Xəzər ekoloji mərkəzi» istifadəyə verilmişdir. 2001-ci ilin -cu ildə 8 iyun tarixində «Ətraf Mühitin Mühafizəsi haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanun qəbul edilmişdir. 2001-ci il 18 sentyabrda Heydər Əliyevin fərmanı ilə «Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi» yaradılmışdır. 2003-cü ildə isə əhalinin ekoloji maarifləndirməsinə xidmət edən «Əhalinin ekoloji təhsili və maarifləndirilməsi haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu qəbul edilmişdir.

Ətraf – mühitin qorunması sahəsində görülən bu işlərlə yanaşı ekologiyanı həm elm, həm də bir fənn kimi əlaqəli şəkildə öyrənmək lazımdır. Bu səbəbdən ekologiyasının əsaslarını ümumtəhsil məktəblərində təkcə biologiya, coğrafiya, kimya, fizika fənlərinin daxilində deyil, həmçinin, ədəbiyyat, tarix, riyaziyyat, informatika, incəsənət, hərbi hazırlıq, əmək təlimi, musiqi kimi fənlərlə birlikdə öyrənmək daha effektiv nəticə verir.

Müasir dövrdə ekoloji təhsilin elmi - metodiki təminatı sahəsində görülməli olan ilkin tədbirlər aşağıdakılar olmalıdır:

- təhsil standartlarına ekologiya, ətraf mühitin mühafizəsi, təbiətdən istifadə və ekoloji təhlükəsizlik problemlərinin olduğu məsələlərin daxil olması ilə əsas təhsil proqramlarının məcburi minimal məzmununu təyin edən bölmələrin salınması;

- ekoloji təhsil elementi kimi məişətin ekologiyalaşdırılması məqsədi ilə yaşayış binalarının estetikləşdirilməsi üzrə («təbiətə kömək evdən başlayır») metodik tövsiyələr işləyib hazırlamaq;

- ekoloji təhsil və əhalinin maarifləndirilməsi sahəsində xidmət bazarının formalaşdırılması üzrə tövsiyələr yazmaq;

- ekoloji təhsil sahəsində regional informasiya metodiki mərkəzlər şəbəkəsi yaratmaq və ən səmərəli təcrübəni ölkədə yaymaq;

- ekoloji təhsil proqramını işləyib axıra çatdırmaq və ölkə üzrə qəbul etmək;

- ekoloji təhsil üzrə YUNESKO, YUNEP və digər beynəlxalq təşkilatlarla birlikdə beynəlxalq məlumat bazası formalaşdırmaq;

- yeni və ənənəvi əməkdaşlıq formalarının uzlaşdırılması əsasında müxtəlif regionların və ölkələrin təhsil müəssisələri arasında ikitərəfli və çoxtərəfli əlaqələr qurmaq;

- YUNESKO - nun rəhbərliyi altında həyata keçirilən ətraf mühit üzrə elmi tədqiqatların və kadrların hazırlanması üçün fənlərarası yanaşma modelləri yaratmaqdır.

Bu gün ümumtəhsil məktəblərində ekoloji dünyagörüşünün tərbiyə olunmasının imkanları çox genişdir. Yeni istifadəyə verilmiş dərsliklər, proqramlar, kütləvi informasiya vasitələrindən istifadə imkanları, ekoloji tərbiyə imkanlarını reallaşdırır. Bu sahədə dərsdən kənar tədbirlərin rolu daha böyük ola bilər. Sınıf rəhbərləri, uşaq və gənclər təşkilatları “Gənc ekoloqlar” adlı dərnəklər yaratmaqla, müxtəlif istiqamətlərdə iş apara bilərlər.

Beleliklə aparılan təhlillərdən də məlum olur ki, ölkədəki təhsil islahatları, dövlət tələbləri səviyyəsində müəllimlərə verilən müstəqillik, təhsil prosesinə yaradıcı münasibət, yeni texnologiyaların tətbiqi, təhsilin dünya standartları səviyyəsində yenidən qurulmasında mühüm rol oynayır. Bu islahatlar çərçivəsində ekoloji təhsilin inkişafı və ekoloji dünyagörüşün formalaşması üçün geniş perspektivlər yaranmışdır.

İBTİDAİ SİNİFLƏRDƏ İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİ ZAMANI UŞAQLARIN YAŞ XARAKTERİSTİKASI

Aynur RZAZADƏ

Bakı Slavyan Universiteti

moon-light2607@hotmail.com

AZƏRBAYCAN

İngilis dilinin tədrisində yaranan problemlər istər ölkəmizdə, istərsə də digər ölkələrdə həllə də həll edilməmiş məsələlərdən biridir. Bu problemləri həll etmək üçün bir çox metodistlər, müəllimlər çox böyük səylər göstərmiş, bununla əlaqədar bir sıra kitablar, dərsliklər və s. yazılsa da, bu mövzu öz aktuallığını qoruyub saxlayır.

Qəbul edilmiş faktır ki, xarici dili ibtidai siniflərdə, hətta bağça zamanında öyrənmək daha yaxşı nəticələr əldə etməyə imkan verir. Əgər uğurlu nəticə görmək istəyiriksə, uşaqlara ikinci dili mümkün qədər erkən yaşlarında tədris etmək vacibdir. Əks təqdirdə daha yaşlı uşaqlarda xarici dilin tədrisi zamanı istənilən nəticəni əldə etmək mümkün olmaycaq.

Ölkəmizdə müəllimlərə kiçik yaşlı uşaqların tədrisində köməklik edəcək bir çox vəsaitlər nəşr edilmişdir: Hacıyeva Ə.H. "Bağçada ingilis dili" (məktəbəqədər yaşlı uşaqlarla məşğul olan müəllimlər üçün vəsait) Bakı, 1995; yenə həmin müəllifin adı ilə "Məktəbəqədər yaşlı uşaqların nitq inkişafı" "Maarif", 1992 və "Uşaq nitqinin linqvistik təhlili" "Maarif", 1994.

İstər bağçada, istərsə də ibtidai siniflərdə tədris prosesini izləsək, uşaqların hər bir yaşına uyğun psixoloji xarakteristikasını aydın görə bilirik.

1. Təxminən 5 və ya 6 yaşlı uşaqlar xarici dildə sözləri və cümlələri asanlıqla öyrənir və həmin sözləri əşyalar, hadisələrlə birbaşa əlaqələndirə bilir. Bu yaşlı uşaqlar üçün cümlələri öyrənmək qarışıq sözləri öyrənməkdən daha asan olur. Əgər cümlələr uşaqlara müəyyən birləşmələr şəklində verilsə, onlar sözləri cümlələrdə Azərbaycan və İngilis dillərində qarışdırmayacaqlar. Onlar artıq ehtiyacları olan sözləri cümlə birləşmələri şəklində istifadə edə biləcəklər.

2. Bağça və ibtidai sinif uşaqlarında təqlid etmə bacarıqları yaşlı uşaqlara nisbətən daha yaxşı inkişaf etmişdir. Təcrübələr göstərir ki, bu yaşlı uşaqlarda səsləri, sözləri və cümlələri təqlid etmək marağı vardır. Onlar müəllimlərin tələffüzünü təqlid etməyə çalışırlar və çox zaman buna nail ola bilirlər. Bütün bunlarla yanaşı müəllim şagirdlərə səsləri tələffüz etməyi göstərməklə bərabər səslərin necə tələffüz etməyin yollarını da izah etməlidir. Misal üçün, [a:] (car [ka:]) səsinə tələffüz edən zaman dil arxa hissədə yerləşir və s.

3. 5-6 yaşlı uşaqların əsas məşğuliyyəti oyundur. Onlar müxtəlif oyunlar dünyasında yaşayır. Rollu oyunlar onların həyatının böyük bir hissəsini təşkil edir. Misal üçün, kiçik yaşlı qızların analarına ev işlərində kömək etməsi, kiçik yaşlı oğlanların atalarının işlərinə maraqlı göstərməsi də onların rollu oyunlarının bir hissəsidir. Məhz bütün bunları nəzərə alaraq, bağça və ibtidai sinif uşaqlarına xarici dili tədris edən zaman rollu oyunlardan geniş istifadə etməklə arzuolunan nəticəyə daha tez nail olmaq mümkündür. İbtidai siniflərdə ikinci dili öyrədərkə oyunlar ən yaxşı motivasiya ola bilər.

Məktəbəqədər və ibtidai sinif yaşlı uşaqlarda xarici dili tədris edərkən kursun sonunda onların nəticələrini izləmək vacib amillərdən biridir. Şagirdlərin yoxlanılması zamanı istənilən nəticə əldə edilibsə, bu o deməkdir ki, xarici dilin tədrisi uğurla nəticələnmişdir. Kursun sonunda şagirdlər müəyyən təcrübələr əsasında əldə edilmiş standartlara görə yoxlanılır. Belə qəbul edilmişdir ki, məktəbəqədər tədris müddətini bitirmiş uşaqlar təxminən 200-250 cümlə qurmaq bacarığına malik olmalıdırlar. Bu qurulmuş cümlələr 100-150 söz vasitəsilə yaradılır. Bu yaşlı uşaqlar həmçinin əzbərdən 8-10 şeir və kiçik nəğmələr bilməlidirlər.

Məktəbəqədər uşaqlarda tədris olunan bütün materiallar şifahi şəkildə təqdim edilir. İngilis dilinin tədrisində müəllimlər bir çox metodlardan istifadə edirlər:

- mənə göstər
- adını de
- obyekt haqqında danış
- suallara cavab ver

- suallar ver

- şeir de, mahnı oxu və s.

İbtidai sinifdə uşaqlar artıq müəyyən bacarıqlara yiyələnmişdirlər:

1. Müəllimin nitqini, proqramda yer alan mövzu və materiallar üzrə qısa şifahi hekayələri başa düşməli,

2. Suallara cavab verməli və suallar təqdim etməli,

3. Dərs müddətində öyrəndikləri cümlələrdən istifadə etməli,

4. Şifahi formada sözləri və cümlələri oxumalı və s.

İbtidai sinfin sonunda şagirdlər artıq sərbəst şəkildə təxmini 300-500 sözdən istifadə etməklə 600-800 cümlə qura bilməlidirlər.

1-ci və 2-ci siniflərdə ikinci dilin tədrisi yalnız şifahi şəkildə aparıldığı halda, daha yuxarı siniflərdə, 3-cü, 4-cü siniflərdə artıq tədricən dinləmə qabiliyyəti də inkişaf etdirilməyə başlayır. Bu müddətdə əsasən rəngli lövhələrdən, şəkillərdən, video materiallardan istifadə etməklə şagirdlərin marağını daha asanlıqla cəlb etmək mümkündür. İllər öncə Azərbaycanda ingilis dili beşinci sinifdən olaraq keçirilirdi. Yəni beşinci sinifdən on birinci sinfə qədər tədris olunurdu. Amma illər ötdükcə Azərbaycanda ingilis dili birinci sinifdən tədris olunmağa başladı. Artıq bu neçə ildir ki, davam edir. İngilis dilinin Azərbaycanda belə tez bir zamanda yayılmasının bir sıra səbəbləri vardır. Bunun ilkin səbəblərindən biri Azərbaycanın Avropaya güclü inteqrasiyasıdır. İnteqrasiya zamanı Azərbaycanla Avropa arasında sıx əlaqələr quruldu və gənclərin Avropa ölkələrində təhsil almağı üçün şərait yaradıldı. Bütün bunlar Azərbaycanda ingilis dilinə olan ehtiyacı daha da çoxaltdı. Və bu da ingilis dilinin tədrisinin orta məktəblərdə daha səlis şəkildə öyrədilməsinə ehtiyac yaratdı.

İbtidai siniflərdə ingilis dilinin tədris olunması çox müsbət hal kimi qiymətləndirmək olar. Amma təbii ki, aşağı sinif şagirdlərinə bu dili keçərkən onların psixologiyasına uyğun keçmək əsas faktorlardan biridir. Çünki Azərbaycan mühitində böyüyən şagirdə Azərbaycan dilini öyrətmək çətin olur, nəinki ingilis dili öyrətmək asan olsun. Düzdür dünyada bu metoddan istifadə edirlər. Amma o ölkələrdəki bu metoddan istifadə olunur ki, həmin ölkələr ingilisdilli ölkələrdir. Uşaqlar ingilis mühitində böyüyürlər. Və yaxud da bəzi ölkələr var ki, onlar ingilisdilli ölkə deyil və orada ibtidai sinifdən ingilis dili tədris olunur. Bu da ondan irəli gəlir ki, həmin ölkələrdə uşaq məktəbə getməmişdən əvvəl ingilis dili vərdişləri öyrədilir. Artıq məktəbdə dili öyrənməyə başlayarkən bir o qədər çətinlik çəkmirlər. Amma artıq Azərbaycan bu kimi işlərə diqqət ayrılır və uşaqlara ingilis dilinin tədrisini daha aşağı yaşlardan başlanılır.

Ümumiyyətlə, kiçik yaşlı uşaqların öyrənmə tərzini bir qədər çətinləşdirir. Beləliklə, bu siniflərdə dərs tədris edən müəllimlərin (müəllimələrin) üzərinə böyük məsuliyyət düşür. İlk öncə müəllim uşaq psixologiyasını yaxşı bilməli və uşaqlarla davranışlarına xüsusilə diqqət yetirməlidir. Dərslərdə olan çətin anlaşılan çalışmaları uyğun metodla izah etməlidir. Bu şagirdin dərsi yaxşı mənimsəməsində mühüm rol oynayır. Burada müəllimlə yanaşı, şagirdlər də öz məsuliyyətlərini dərk etməli və dərslərdə fəal iştirak etməlidirlər.

TEKNOLOGİYANIN MƏKTƏBLİLƏRƏ VERƏ BİLƏCƏYİ MƏNFİ TƏSİRLƏR

Yeganə MƏHƏMMƏDOVA

27 nömrəli tam orta məktəb

yegana.mahammadova@yahoo.com

AZƏRBAYCAN

Bu bir danılmaz həqiqətdir ki, bu gün texnika və texnologiya vasitələri hər birimizin ayrılmaz yoldaşına çevrilib. Elə bir ev yoxdur ki, orada texniki vasitələr olmasın. Paltarlarımızı paltar yuyan maşınlar, qablarımızı qab yuyan maşınlar yuyur. Məktublarımızı dünyanın başqa bir ucuna da olsa elektron poçt vasitəsilə asanlıqla göndərə bilir, dost tanışımızdan onlarla görüşmədən belə mobil telefonumuz vasitəsilə hal-əhval bilir. Bir sözlə fiziki güc sərf etmədən texnika vasitəsilə bir çox işlərimizi həll edirik. Artıq dünyada insanların fiziki gücünü beyinlərinin gücü əvəz edib. Beləliklə,

yeni texnologiya vasitələrinin faydalarından istifadə edirik. Bununla belə, unutmamalıyıq ki, “hər qəpiyin iki üzü var”. Yəni, yeni texnologiya vasitələri insanların işlərini asanlaşdırdıqları kimi onların cəmiyyətə mənfi təsirləri də var. Əsasən də azyaşlıların telefon, kompüter, internet kimi yeni texnologiya vasitələrindən hədsiz dərəcədə istifadə etməsi və düzgün istifadə etməməsi onların gələcək nailiyyətlərinə mənfi təsir göstərə bilər.

Bu gün şagirdlərimizin çoxu valideynləri tərəfindən “smartfon” tipli telefonlarla təmin olunur ki, həmin telefonlardan nəinki danışq vasitəsi kimi istifadə etmək olar, hətta həmin telefonlar vasitəsilə internetə, müəyyən saytlara daxil olmaq, videolara baxmaq olar. Bu hal isə şagirdlərin dərslər zamanı fikirlərinin yayınmasının səbəblərindən biridir.

Hətta tanınmış Amerika ixtiraçısı və biznesmeni, həmçinin Apple şirkətinin yaradıcılarından biri Stiv Cobs da öz uşaqlarına “ipad”-lərdən istifadə etməkdə məhdudiyət qoymuşdur. Çünki hesab edilir ki, texnologiyadan həddən artıq istifadə edilməsi uşaqlarda aşağıdakı mənfi nəticələrə gətirib çıxarda bilər:

Yaradıcılığın çatışmazlığı – Balaca uşaq internetə daxil olduqda onun üçün hər şey həll edilmiş olur. O internet vasitəsilə cizgi filminə baxa, oyun oynaya və ya ev tapşırıqlarının cavabını tapa bilər. Əgər uşaqlara sadəcə “Google” veb sahifəsinə daxil olaraq ev tapşırıqlarının cavabının tapılması öyrədilsə, o zaman onlar cavabı özləri düşünüb tapmağa cəhd etməyəcəklər. Çünki, cavabların bu formada tez tapılması onlara tezliklə oyun oynamağa və ya cizgi filminə baxmağa imkan yaradır. Eyni zamanda uşaqlara internetdən istifadə öyrənmə vasitəsi kimi öyrədildikdə, o problemləri həll etmək üçün yeganə metod olmamalıdır. Belə ki, əgər uşaqlar tamamilə texnologiyaya istinad etsələr, texnologiyanın əlçatmaz olduğu yerdə onlar özlərini itirəcəklər.

Maraq və həvəsin çatışmazlığı – İnternetə çox istinad edən uşaqlar maraqla bərabər öyrənməyə olan həvəslərini də itirirlər. İnternet olmayan vaxtlarda insanlar bir məlumatı əldə etmək üçün kifayət qədər zaman sərf etməli olurdular. Kitabxanaya getmək, lazımı bölməni, kitabı, sahifəni, məlumatı tapmaq üçün çoxlu vaxt sərf edirdilər. Nəhayət cavabı tapdıqda isə əldə edilmiş məlumat uzun müddət yaddaşdan silinmirdi. Hazırda isə hər hansı bir məlumatı əldə etmək üçün onu tez bir şəkildə axtarır tapmaq olur. Və həmin məlumat tapıldığı kimi tez də yaddaşdan silinir. Bu səbəbdən övladlarımıza öyrənməyin bir proses olduğunu öyrətməliyik. Əks təqdirdə onlar öyrənməyi istəməyəcəklər.

Səbrin çatışmazlığı – Məlumat, kommunikasiya və əyləncənin bir düyməni tuşlamaqla əldə edildiyi vaxtdan etibarən insanlar gözləyərək vaxt sərf etdikdə daha da az səbrli olurlar. Halbuki, real həyatda tezliklə həll olmayan problemlər də olur. Əgər uşaqlar avtomatik əşyalara və hər şeyin bir tələblə əldə edilməsinə öyrəşsələr, onlar real həyata uyğunlaşmaqda çətinlik çəkərlər.

Hərəkətsizlik – Bütün gün ekran qarşısında oturmağın oturaq həyat tərzinə gətirib çıxartdığını sübut etməyə ehtiyac yoxdur. Əslində uşaqlar hər gün idman hərəkətləri etməlidirlər. Əgər valideynlər övladlarına texnologiyadan istifadə etməyə məhdudiyətlər qoymasalar, onlar havaya çıxmaq və müəyyən müddət ətrafda qaçmaq əvəzinə, bütün günlərini evdə oturaraq keçirəcəklər. Təəssüflər olsun ki, az yaşda hərəkətsizlik onlar böyüdükdə ciddi sağlq problemlərinə gətirib çıxarda bilər.

İmtahan qiymətlərinin aşağı olması – İqtisadiyyat üzrə London məktəbi 130000 məktəbli arasında araşdırma aparıb və müəyyən ediblər ki, məktəb texnologiyaya məhdudiyət qoyduqda imtahan qiymətləri yüksək olur. Məktəbdə telefonları gətirməyə icazə verilmədikdə zəif tələbələrin qiymətlərində 14% artım olur. Bu cür əhəmiyyətli dərəcədə artıma səbəb məktəblilərin telefonlarından gələn bildiriş və mesaj səsələrinə görə fikirlərinin yayınmaması olmuşdur. Göründüyü kimi, texnika sinifdə öyrənmə vasitəsi kimi istifadə olunmaqla bərabər, əgər düzgün istifadə olunmasa təhsil prosesinə ciddi zərər yetirə bilər.

İnsan əlaqələrinin azlığı – Digər bir tədqiqat texnologiyadan istifadə və uşaqların üz-üzə sosiallaşmaq qabiliyyətinə onun təsirlərini araşdırmaq məqsədilə aparılmışdır. Uşaqlardan ibarət iki qrup tədqiq olunmuşdur: bir həftəlik təhsil düşərgəsinə yazılmış 6-cı sinif şagirdlərindən ibarət birinci qrupa elektron vasitələrdən istifadəyə məhdudiyətlər qoyulmuşdur, 6-cı sinif şagirdlərindən ibarət digər qrupa isə əksinə heç bir məhdudiyət qoyulmamışdır. Texnologiyadan istifadə etməyən şagirdlərdə insanların üzlərini tanımaq üzrə nəticə daha yaxşı olmuşdur. Göründüyü kimi, texnologiyadan hədsiz dərəcədə istifadə uşaqların nəinki təhsilləri ilə bağlı məsələlərdə, hətta sağlamlıqlarında, sosiallaşmalarında müəyyən problemlərə yol açır.

Beləliklə, yuxarıda qeyd edilən problemlər, kompüterin, xüsusilə də internetin şagirdlərimizdə qoya biləcəyi fəsadlar, bu məsələ ilə bağlı tədqiqatın aparılmasını vacib etmişdir. Aparılan tədqiqat

zamanı şagirdlərin yeni texnologiyalardan istifadəsinin qadağan olunması əvəzinə onlara həmin vasitələrdən məhdud şəkildə, daha səmərəli və düzgün istifadənin aşılması yollarının araşdırılması daha məqsədmüvafiq hesab olunmuşdur.

Pedaqoji tədqiqat zamanı aparılan anket sorğularına şagirdlər, müəllimlər və valideynlər respondent kimi cəlb olunmuş, aparılan araşdırmadan asılı olaraq tədqiqatın nəticələri ümumiləşdirilmişdir.

KİMYA DƏRSİNDƏ ŞAĞIRDLƏRİN İDRAK FƏALLIĞININ VƏ MÜSTƏQİLLİYİN ARTIRILMASI

Durmuş TEMEL

ARTPI

durmustemel1@gmail.com

AZƏRBAYCAN

Müəllimin qarşısında duran mühüm vəzifələrdən biri təlim prosesində şagirdlərə dərin bilik vermək və yaradıcı təfəkkürü inkişaf etdirməkdir. Bu prinsip müəllimin qarşısında vəzifənin həllini qoyur – şagirdlərin idrak fəallığını və müstəqilliyini artırır. Bu isə iki istiqamətdə həyata keçirilir: birincisi, şagirdlərin idrak fəaliyyətini fəallaşdıran təlim üsullarının təkmilləşdirilməsi, ikincisi, təlim əməyində onların müstəqilliyinin inkişafı yolu ilə. Şagirdləri daim, fasiləsiz təkmilləşməyə, tədris boyu biliklər qazanmağa hazırlamaq, onları elmi faktlarla gücləndirmək, onlara idrak metodlarına yiyələnməyi öyrətmək lazımdır. Bu metodlarla şagirdlər bilikləri şüurlu mənimsəyir və müxtəlif situasiyalarda tətbiq etməyi bacarırlar.

Tədqiqatlar göstərir ki, kimyanın tədrisi zamanı bilik və bacarıqların kortəbii formalaşması prosesi az effektivdir. Tədris materialı şüurlu öyrənilirsə, bu, onların həmişəlik malıdır. Burada şagirdlərin hissələri də əsasdır. Bu hiss özündə yeniliyi birləşdirir, gərgin əməyi və qavramağı şərtləndirir, onlarda emosional münasibəti doğurur. Tədris materialının şüurlu mənimsənilməsi şagirdlərin yaradıcı fəallığını təmin edir, hər bir mövzuya şüurlu münasibət yaradır. Buna görə də fəallığın iki növü vardır: yenidən hasiletmə və yaradıcılıq.

Dərslərdəki mətnin (mövzunun) şagirdlər tərəfindən şifahi və yazılı ifadəsi məlum qanunlar əsasında mümkündür ki, bu da biliyin yenidən bərpasına səbəb olur. Dərslərdəki faktlar, müddəalar və s. əsasında bu yaradıcılıq – fəallıq üsulunda öyrənmə prosesi yardımçı rol oynayır. Bunsuz şagirdlərdən öyrənmənin səmərəli təşkilini tələb etmək mümkün deyildir. Lakin şüurlu, yaradıcı fəaliyyətdə təkə bir psixoloji proses yox, şagirdlərin bütün psixoloji fəaliyyəti iştirak edir.

Hər hansı bir məsələnin (ümumi halda) şüurlu və fəal qavranılmasında fənlərin məntiqini hiss etmək azdır. Eyni zamanda obyektiv həqiqəti özündə birləşdirən yaradıcı axtarışları yerinə yetirməklə bütün məsələlərin həllini tapmaq mümkündür. Məşhur psixoloq S.P. Rubinşteyn yazırdı: «hər hansı mürəkkəb qavrama məlum məsələlərin həllindən yaranır ki, bununla da həmin məsələnin əhəmiyyəti təmin olunur. Beləliklə də onun fəallığı və aydınlaşdırılması həyata keçirilir». Şüurluluq və fəallıq prinsipini əsas alınaraq, dərslərdə şagirdlərin qarşısına onların təfəkkürünün fəal işləməsinə tələb edən məsələlər qoymaq gərəkdir. Suallar, tapşırıqlar elə seçilir ki, onların xalis mexaniki yerinə yetirilməsi imkanı aradan qalxır.

Kimya təlimində şüurluluq və fəallıq prinsipinə bir sıra şərtlər verilir: a) tədris materialının məzmun və mahiyyətini şagirdlər aydın başa düşməlidir; b) təlimlə fikri iş priyomlarından istifadə edilməlidir; c) mənimsənilmiş biliklər praktikada tətbiq olunmalıdır; d) şagirdlərdə təlim maraqları motivləşməlidir; e) təlimin məqsəd və vəzifələrindən irəli gələn məntiqi ardıcılıq gözlənilməlidir.

Təlim prosesində tədris materialının mənimsənilməsi mühüm məsələdir. Bu, hərçənd müxtəlif situasiyalarda həyata keçirilir, lakin şagirdlə mövzu arasında dərk etmə aktı vahid meyarla ölçülür. Müəllimin vəzifəsi bu dərk etmə fəaliyyətini (aktını) tamamlayan ümumi meyarın tarazlığını tapmasıdır. Məhz təlim prosesinin elmi-pedaqoji aspektlərini araşdıran tədqiqatçıların səyi bu nöqtədə mərkəzləşir: neçə olsun ki, tədris materialı (mövzu) birbaşa şagird şüurunda möhkəmlənsin?

Bir dərs saati mövzunun xaosluq mənimsənilməsi ilə ölçülmür, dərs özündə müəyyən struktur elementlərini də birləşdirir. Bir vaxt mövzunu öyrədən müəllim müvafiq şəkildə əyani vəsaitlə fikrini

əsaslandırırsa da, indi ki vaxtta bu kifayət etmir. Mövzunun məzmunu və mahiyyəti nümayiş obyektinə əyani vəsaitlərin obrazlarında, əks-əlaqənin informatik təsirində, obyektə subyekt arasındakı psixoloji kontaktda və s-də açılır. Bəlkə də əyaniliyin roluna bir o qədər əhəmiyyət verməmək məhz təlim prosesinin mürəkkəbliyini lazımınca qəbul etməməkdən irəli gəlir. Lakin müşahidələr zəmanət verir: İnkişaf təbii olaraq ənənəvi təlim prinsiplərini sərf-nəzər etmək, onların mahiyyətini elmi şəkildə açmaq zərurəti doğurur.

Təlimin əyanilik prinsipində ilkin faza əks-əlaqə mexanizmidir. Məlumdur ki, müəllimin nəzəri məlumatı və əyanilik cavab reaksiyalarına, şagirdlərin fəaliyyətinə səbəb olur. Onun texniki mexanizmi şərti refleksin (şagird artıq əyaniliyə alışmışsa), xarici qıcıqlandırıcının ona verdiyi cavab reaksiyası isə müvəqqəti sinir rabitəsinin yaranması işidir. Məşhur rus psixoloqu İ. P. Pavlova görə, müvəqqəti sinir rabitəsinin əmələ gəlməsinin əsas şərti ilk vaxtlarda müəyyən informatik qıcıqlanmanın (siqnalın) organizmin həmin fəaliyyət ilə eyni vaxta düşməsidir.

Əyanilik prinsipi qavramanı optimallaşdırır, daha doğrusu, əşyaya məxsus bütövün mahiyyətini, onun qarşılıqlı əlaqələrini açır. Bu vaxt məhz görmə obrazları fəallaşır. Psixoloq V.Zinçenkonun fikrincə, görmə obrazı da bu mənada həssasdır ki, bir tərəfdən mürəkkəb situasiyanı eyni momentdə əhatə etməklə yaranır, digər tərəfdən ilkin əksi mürəkkəb üsulla qəbul etmək imkanına malikdir.

Əks-əlaqə zamanı şagirdlər əyaniliyin verdiyi təsəvvür obrazlarına cavab reaksiyaları hazırlayırlar. Eyni zamanda şagirdin imkanları görmə, eşitmə və toxunma analizatorlarının əlaqəsi ilə şərtlənir, onların beyin qabığında assosiasiyaların, konkret əyani təsəvvürlərin formalaşmasınabilavasitə imkan verir. Dərsdə görmə və eşitmə analizatorları birgə fəaliyyətdə olarsa, şagirdlər tədris materiallarını şüurlu mənimsəyərlər. Bu o deməkdir ki, öyrədilən materialı, yaxud onun sxemini şagird əyani görür, müəllimin şərhini dinləyir, beləliklə də həm görmə, həm də eşitmə vasitəsilə dərk etmə aktı baş tutur. Əyanilik prinsipində ikinci faza tədris materiallarının öyrədilməsində informasiyaların əlaqəsidir.

Şagirdlərin əyaniliyə münasibəti sabit deyildir. Bir qrup şagirdlər şərh zamanı materialı dərhal qavraya bilir və əyani obyektə ehtiyacı qalmır. Digər qrup şagirdlərsə şərhin gedişində əyaniliyin köməyi ilə materialı dərk edirlər.

Beləliklə müəllim hər iki münasibətə əsaslanaraq, mövzunun ayrı-ayrı tərəfləri (cəhətləri), əlaqələri haqqında məlumatın (informasiyanın) mənimsənilmədiyini aşkara çıxarır, şagirdlər tərəfindən başa düşülməyən yerləri izah edir, biliklərini dərinləşdirir.

AZƏRBAYCANDA KADR HAZIRLAYAN İLK MƏKTƏBƏQƏDƏR TƏHSİL MÜƏSSİSƏLƏRİNİN TƏŞƏKKÜLÜ VƏ FƏALİYYƏTİ

Ruhiyyə ƏSGƏROVA

ADPU

semedzade.g45@mail.ru

AZƏRBAYCAN

1918-ci ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması Azərbaycan qadınının demokratik cəmiyyətin fəal üzvünə çevrilməsi üçün geniş imkanlar yaratdı. Sovet hakimiyyəti illərində də Azərbaycan qadını çox mürəkkəb və şərafli yol keçmişdir, qadın gimnaziyaları qısa bir müddətdə müəllim, həkim, mühəndis və şair peşələrinə yiyələnərək cəmiyyətdə kişilərlə bərabər hüquqlara malik olması, öz istedad və bacarıqlarını gerçəkləşdirə bilməsi həmin dövrün başlıca nailiyyətləridir.

1921-ci il Azərbaycan tarixinə qadınların ilk qurultayı ili kimi daxil olmuşdur. Nəriman Nərimanovun məruzə ilə çıxış etdiyi bu qurultayın əsas qayəsini qadın azadlığı ideyaları təşkil etdi. Qurultaydan keçən qısa bir müddət ərzində Azərbaycan qadınlarının maariflənməsi, ictimai fəallığının artırılması sahəsində böyük işlər həyata keçirildi. 1921-ci ildə qızlar üçün təşkil olunmuş məktəbəqədər tərbiyə institutu bir il sonra ali qadın pedaqoji institutuna çevrildi. Ceyran Bayramovanın təşəbbüsü ilə yaradılmış ilk qadın klubu bu dövrdə qadın hərəkatının inkişafında mühüm rol oynadı. 1923-cü ildə "Şərqi qadını" jurnalının nəşrə başlaması Azərbaycanda qadın hərəkatı tarixində əlamətdar hadisə oldu.

1922-ci ildə Ali Pedaqoji Qadın İnstitutuna çevrilib. İnstitutun ilk buraxılışı 1924-cü ildə olub. Bu münasibətlə Nəriman Nərimanov məzunlara təbrik məktubu göndərmiş. 17 nəfər məzun (təhsil alan 104 tələbədən): Mələk Axundzadə, Humay Atakişizadə, Sənubər Əliyeva, Gövhər Usubova, Fatma Tutayuyq, Nəzirə Pipinova, Tutu Hacızadə, Şahluza Xızıbəyli, Sürəyya Xələfzadə, Xədicə Şahtaxtı, Şövkət Sadıqzadə, Səkinə Səfərzadə, Südəbə Əlizadə, Gülrüh Qazizadə, Şirin və Müqdənəsə Qiyasbəylilər, Xanımana Məmmədzadə Azərbaycanda ilk dəfə ali pedaqoji təhsil diplomu alıblar.

Azərbaycan hökumətinin 20-ci illərdə pedaqoji təhsil sahəsində gördüyü tədbirlərdən biri də qadınların ali pedaqoji təhsilinin təşkili idi. Yeni həyat quruculuğunda qadınların iştirakını təmin etmək, xüsusilə təhsil almaları üçün geniş imkanlar yaratmaq vacib məsələlərdən biri sayılırdı. N.Nərimanov respublikada ali pedaqoji qadın təhsili müəssisəsinin yaradılmasına xüsusi əhəmiyyət verirdi. Onun təşəbbüsü və köməyi ilə Bakıda Məktəbəqədər Qadın Tərbiyə İnstitutu açıldı. Azərbaycan Xalq Komissarları Sovetinin 1920-ci il 25 dekabr tarixli 11 sayılı dekretində deyilirdi: *"Məktəbəqədər tərbiyə sahəsində təcrübəli kadrlar və rəhbər işçilər hazırlamaq, həmçinin qadınlar arasında tərbiyə işlərini yaymaqdan ötrü 1921-ci ilin mart ayının 1-dən etibarən Bakıda birinci Azərbaycan Qadın Məktəbəqədər Tərbiyə İnstitutu açılmalıdır"*.

İnstitut II dərəcəli məktəblər üçün qadın müəllimləri hazırlayırdı. Orada üç hazırlıq qrupu və iki ixtisas şöbəsi: ədəbiyyat və ictimaiyyat və təbiyyat şöbələri vardı. İnstitutda təhsil müddəti üç il idi. İnstitut açıldığı il oraya 30 nəfər qadın qəbul olunmuşdu. Azərbaycan Qadın Məktəbəqədər Tərbiyə İnstitutunun tələbələrindən çoxu oxumağa qəzalardan göndərilirdilər. İlk illər respublikada qadın kadrlara ciddi ehtiyacı və tam orta təhsilli qadınların azlığı təşkil etməsini nəzərə alaraq, instituta orta təhsilli olmayanlar da qəbul edilirdilər. İnstitutun rəhbəri A.N.Maginskaya, müəllim heyəti-Həsən Mirzə Camalov, Azad Əmirov, Həmid Şahtaxtinski, bir qədər sonra isə A.N.Lukyanova, K.A.Ordubadskaya, S.N.Xuramoviç (Talışinskaya), S.X.Osmanzadə, Z.M.Şahtaxtinskaya və başqaları idilər. Məktəbə xüsusi tədris korpusu ayrılmadığından dərslər Darülmüəllimatın binasında keçirilirdi.

1921-22-ci tədris ilində institutda 54 tələbə vardısa, bir il sonra onların sayı 115 nəfərə çatdı. Lakin Məktəbəqədər Qadın Tərbiyə İnstitutunun Fəaliyyəti çox davam etmədi. Respublikada ali təhsilli qadın müəllimlərə böyük ehtiyac olduğuna görə o, Qadın Pedaqoji İnstitutuna çevrildi. Azərbaycan XKS-nin 1922-ci il 29 noyabr tarixli dekretində deyilirdi:

"I.Bakı şəhərində mövcud olan Məktəbəqədər Qadın Tərbiyə İnstitutu türk dövlət dilində (Azərbaycan dilində) II dərəcəli məktəblər üçün qadın müəllimləri hazırlayan Ali Pedaqoji İnstituta çevrilsin.

2. Xalq Maarif Komissarlığı Kollegiyasının 13 iyun 1921-ci ildə Azərbaycan Dövlət Kişi Pedaqoji İnstitutu haqqında qəbul etdiyi Nizamnamə Azərbaycan Qadın Pedaqoji İnstitutuna da şamil edilsin. Azərbaycan SSR XKS-nin sədri Q.M.Musabəyov".

İnstitutun ilk direktoru vəzifəsinə Sara xanım Xuramoviç (Talışinskaya) təyin edildi. Məktəbəqədər Qadın Tərbiyə İnstitutunun bütün müəllim heyəti oraya köçürüldü. 1923-24-cü tədris ilində Azərbaycan xalq maarifi tarixində ilk dəfə olaraq Azərbaycan Qadın Pedaqoji İnstitutunu 17 nəfər ali təhsilli müəllim qadın bitirdi və Azərbaycan qəzalarına işə göndərildi. Bu o dövr üçün böyük nailiyyət və son dərəcə fəxrləndirici hadisə idi.

"İnstitut II dərəcəli məktəblər üçün qadın müəllimləri hazırlayırdı. Orada üç hazırlıq qrupu və iki ixtisas şöbəsi: ədəbiyyat və ictimaiyyat və təbiyyat şöbələri vardı. İnstitutda təhsil müddəti üç il idi. İnstitut açıldığı il oraya 30 nəfər qadın qəbul olunmuşdu. Azərbaycan Qadın Məktəbəqədər Tərbiyə İnstitutunun tələbələrindən çoxu oxumağa qəzalardan göndərilirdilər. İlk illər respublikada qadın kadrlara ciddi ehtiyacı və tam orta təhsilli qadınların azlığı təşkil etməsini nəzərə alaraq, instituta orta təhsilli olmayanlar da qəbul edilirdilər. İnstitutun rəhbəri A.N.Maginskaya, müəllim heyəti - Həsən Mirzə Camalov, Azad Əmirov, Həmid Şahtaxtinski, bir qədər sonra isə A.N. Lukyanova, K.A.Ordubadskaya, S.N.Xuramoviç (Talışinskaya), S.X.Osmanzadə, Z.M.Şahtaxtinskaya və başqaları idilər. 1921-22-ci dər ilində institutda 54 tələbə vardısa, bir il sonra onların sayı 115 nəfərə çatdı. Lakin Məktəbəqədər Qadın Tərbiyə İnstitutunun fəaliyyəti çox davam etmədi. Respublikada ali təhsilli qadın müəllimlərə böyük ehtiyac olduğuna görə o, Qadın Pedaqoji İnstitutuna çevrildi

1926-cı ilin dekabr ayının 1-nə olan məlumatlara görə, respublikanın iki ali pedaqoji institutunda təhsil alan 302 nəfər tələbənin 165-i kişi, 137-i qadın idi. 302 nəfər tələbənin 287-si azərbaycanlı idi (bunların 150-si kişi, 137-si isə qadın). İki institutda cəmi 68 müəllim çalışırdı.

Ali pedaqoji təhsilli kişi və qadın müəllimlərinin hazırlığının ilk mərhələsi müəyyən çətinliklərdən xali deyildi. Təsərrüfat-inzibati və maliyyə məsələləri ilə bağlı yaranan çətinliklər, pedaqoji təhsil ocaqlarının birləşməsi zərurətini gündəmə gətirirdi.

Odur ki, Azərbaycan SSR XMK Kollegiyasının 1923-cü il 3 aprel tarixli qərarı ilə 1924/25-ci dər ilində Ali Pedaqoji Kişi İnstitutu və Ali Pedaqoji Qadın İnstitutu inzibati cəhətdən Azərbaycan Pedaqoji İnstitutu şəklində birləşdirildi.

Cəmiyyətin inkişafında, millətin tərəqqisində pedaqoji kadrların böyük rolu vardır. Ona görə də müəllim peşəsi bütün dövrlərdə ən şərəfli, ən müqəddəs peşə hesab edilmişdir. Ulu Öndəriiz Heydər Əliyev deyirdi: "Mən yer üzündə müəllim adından şərəfli bir ad tanımıram". Müəllimlər bütün peşələrin anası hesab olunur. Bu cəhətdən də pedaqoji kadr hazırlığı cəmiyyətimizin diqqət göstərdiyi, dövlətimizin qayğı göstərdiyi ən mühüm sahələrdən biridir.

ALMANIYA TƏHSİL SİSTEMİNİN İNKİŞAFINDA XALQ UNİVERSİTETLƏRİNİN ROLU VƏ FƏALİYYƏT TƏCRÜBƏSİNİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

ŞəmsRƏCƏBLİ

Frayburq Pedaqoji Universiteti (Almaniya)/Azərbaycan Dillər Universiteti

sh_rajabli@mail.ru

AZƏRBAYCAN

1989-cu ildə Almaniya Federativ Respublikası və Almaniya Demokratik Respublikası birləşərək vahid Almaniya dövləti yaratdıqdan sonra ölkədə milli təhsil sahəsində inkişaf meyli daha da sürətləndi. Hər il 10 milyona qədər Almaniya vətəndaşı, 100 000-lərlə əcnəbi vətəndaşlar təhsil səviyyələrini artırmaq, fasiləsiz bilik almaq, yenidən ixtisasa yiyələnmək üçün təhsil sahəsində ölkədə yaradılan geniş imkanlardan istifadə edirlər. Müasir Almaniya təhsilə münasibət bir prinsipə müəyyən olunur: Daim təhsilini artır ki, dövr ilə ayaqlaşsın.

Almaniya təhsil sisteminə xas olan fasiləsiz təhsil prosesi tarixi köklərə bağlıdır və pedaqogika elminin klassik nəzəriyyələrindən qaynaqlanır. Təhsil sisteminin bu xüsusiyyəti müvafiq olaraq müasir pedaqoji təlimlərlə, yanaşmalarla, konsepsiyalarla dolğun şəkildə əsaslandırılır. Almaniya təhsil sisteminə bu təcrübə pedaqogika elmində kifayət qədər əsaslandırılmış "andraqogika" (alman dilində – "Andragogik") təliminə söykənir. Qeyd etmək lazımdır ki, "andraqogika" təlimi ilk dəfə 1833-cü ildə alman pedaqoqu Aleksandr Kapp tərəfindən irəli sürülmüşdür. Şübhəsiz ki, XIX əsrə qədər Almaniya inkişaf etmiş fəlsəfi və pedaqoji fikrin "andraqogika" təliminin cəmiyyət və dövlət tərəfindən qəbul olunmasına əlverişli mühit yaratması desək səhv etmərik.

Almaniyada peşələrin, ixtisasların mütəmadi olaraq dəyişməsi heç kimi təəcübləndirmir. Almanların bir qismi təqaüdə çıxana qədər çoxlu sayda peşəyə, ixtisasa yiyələnir. İstənilən peşə, ixtisas isə təbii ki, müəyyən təhsil səviyyəsi tələb edir. Xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, təhsil asudə vaxtın səmərəli keçirilməsinə də öz müsbət təsirini göstərir. Almaniya təhsilin siyasi aspektlərini də xüsusilə vurğulamaq lazımdır. Geniş sahələr üzrə təhsilə malik olmaq siyasi həyatda, ictimai-siyasi proseslərdə, yerli idarəetmə orqanlarında daha fəal iştirak etmək imkanı yaradır, sosial fəallığı artırır.

Almaniyanın təhsil sisteminə yaşlı vətəndaşların yenidən, təkrar peşə və ixtisas artımına böyük diqqət yetirirlər. Bi hədəfə yönələn, cəmiyyət üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən, ixtisasartırma və ixtisas dəyişmə istiqamətində fəaliyyət göstərən təhsil ocaqları "ali xalq məktəbləri" ("Volkshochschulen" – alman dilində) və ya "xalq universitetləri" adlanırlar.

Şübhəsiz ki, Almaniya yaşlıların və ya təkrar peşəyə, yeni ixtisasa yiyələnmək yönündə təhsil sistemi təkcə xalq universitetləri ilə kifayətlənmir. Xalq universitetləri ilə bərabər bu istiqamətdə paralel "formatlar" da fəaliyyət göstərir. Məsələn, bu istiqamətdə biznes qurumların (əsasən, xarici dillər və kompüter elmləri üzrə biliklər), siyasi partiyaların (əsasən, siyasi biliklər və ictimai əlaqələr üzrə biliklər), distant təhsil mərkəzlərin (ECTS qiymətləndirmə sisteminə əsaslanan müxtəlif kurslar və seminarlar), teleşirkətlərin (əsasən, yaşlılar üçün biliklərlə bağlı teleproqramlar), kütləvi informasiya mərkəzlərinin (əsasən, informasiya sahəsi üzrə biliklər), nəhayət, kitabxanaların,

muzeylərin, teatrların, musiqi yşnümlü mədəniyyət ocaqlarının (əsasən, incəsənət (“art”), musiqi, heykəltaraşlıq və s. üzrə biliklər) nəzdində savad artırma, peşə və ixtisasdəyişmə mərkəzləri fəaliyyət göstərilir. Lakin, xalq universitetləri bu savad artırma, peşə və ixtisasdəyişmə mərkəzləri içərisində daha populyar olan təhsil ocaqlarıdır və Almanita təhsil sistemlərini müasir dövrdə onlarsız təsəvvür etmək olmur.

Xalq universitetləri “andraqogika” təliminin təcrübəsi kimi XIX əsrin sonlarında yaradılmışdır. İlk belə universitet 1844-cü ildə Danimarkada yaransa da (tanınmış pedaqoq alim N.Grundtvig tərəfindən) daha çox Almaniya təbiiq edilməyə başlanılır. Bu gün xalq universitetləri təbiiq biliklərlə yanaşı, nəzəri biliklər də verirlər. Xalq universitetlərində dəqiq elmlərdən tutmuş (astronomiya, kibernetika, fizika və s.) sosial-siyasi, humanitar elmlərə qədər (xarici dillər, tarix, incəsənət, sosiologiya, psixologiyas, siyasi elmlər, dinşünaslıq və s.) əhatə olunan fənlər yüksək səviyyədə peşəkar müəllimlər, mütəxəssislər tərəfindən tədris olunur. Bu sahədə tədris prosesinə tanınmış professorlar, praktik sahədə böyük uğurlar qazanmış şəxslər cəlb olunurlar. Müasir Almaniya qeyd olunan xalq universitetlərində 9000 nəfərdən artıq ştatda olan əməkdaş və təxminən 200 000 nəfərdən artıq ştatdan kənar kurs rəhbərləri fəaliyyət göstərilir.

Müasir Almaniya çoxlu sayda filiallara malik olan 1040-a yaxın xalq universitetləri fəaliyyət göstərir. Xalq universitetlərini əsasən müxtəlif sosial icmalar, dairələr və ya rəsmi qeydiyyatdan keçmiş ictimai birliklər tərəfindən təsis olunur. Almaniya Federativ dövlətdir və onun subyektləri sayılan torpaqlar xalq universitetlərinin maliyyələşməsində yaxından iştirak edirlər.

Xalq universitetləri siyasi partiyaların və dini təşkilatların fəaliyyətlərindən kənarırlar. Xalq universitetlərinin əksəriyyətində təhsil axşam formasında aparılır. Təhsil müddəti müxtəlif və çevikdir. Mobilliyə üstünlük verilir. Eyni ixtisasa yiyələnmək üçün təhsil müddəti müxtəlif ola bilər (bir neçə aydan tutmuş bir neçə ilə qədər). 2000-2015-ci illərdə xalq universitetlərində 550 000 yaxın tədris kursları təşkil olunmuşdu (müqayisə üçün: 1965 – 78 000; 1995 – 489 000). Bu kurslar təxminən 10 mln. dinləyicini əhatə edirdi (müqayisə üçün: 1965 – 1,7 mln; 1995 – 6,5 mln.).

Qeyd etmək lazımdır ki, bu universitetlərdə tələbat daha çox xarici dillər, səhiyyə, təbiiq incəsənət və informasiya texnologiyaları kimi sahələrdədir. Dinləyicilərin bir çoxu bu universitetlərdən orta məktəb proqramları üzrə (qeyd: Almaniya orta təhsil məktəbləri müəyyən dərəcələrə bölünür) təhsil almaq baxımından da istifadə edirlər. 2010-cu illərin əvvəllərində təxminən 8 000 nəfər əsas məktəbi, 4 000 – real məktəbi qurtarmaq haqqında sənəd, 3 600 nəfəri isə yetkinlik attestasiyasını almışdır.

Almaniya cəmiyyət, vətəndaş institutları tərəfindən ölkədə əhalinin daim maarifləndirilməsi və savadlandırılması istiqamətində fəaliyyət göstərən xalq universitetlərinin təcrübəsinin dərinədən öyrənilməsi bir çox ölkələrin milli təhsil sistemlərində, o cümlədən Azərbaycan təhsil sistemində də təbiiq edilməsi baxımından dəyərli sayıla bilər.

Azərbaycanda geniş müzakirə olunan olunan məsələlərdən biri də təhsil sahəsində islahatlar və müasir çağırışlara cavab verə biləcək “Təhsil haqqında” qanunun yeni variantda qəbul olunması məsələsidir. Qanunda təhsilin bir çox istiqamətləri (distant və s.) ilə yanaşı fasiləsiz təhsil sisteminin yaradılması da öz əksini tapmalıdır. Reallıqda Azərbaycanda ixtisasartırma, ixtisasdəyişmə, yeni ixtisaslar əldə etmək təcrübəsi bir qədər mürəkkəbdir və bürokratik maneələrlə müşayiət olunur. Azərbaycan ali məktəbləri əsasən cavan nəsə hazırlığına yönəlir. Fasiləsiz təhsil isə demək olar ki, yox dərəcəsidir. Belə halı bir çox səbəblərlə izah etmək olar: əsas yanaşma və prinsiplərin müəyyən olunmaması, kadr çatışmamazlığı, maddi-texniki təminatın olmaması, maliyyələşdirmə məsələləri və s.

Lakin, Azərbaycanda bütün əhalinin fasiləsiz təhsilə cəlb olunmasında və Avropa təhsil standartlarının milli səviyyədə implementasiya edilməsində ictimaiyyətin marağını və dövlət orqnlarının iradəsini nəzərə alaraq inanırıq ki, bu istiqamətdə real addımlar atılacaqdır. Bu addımların səmərəliliyini artırmaq üçün Almaniyanın qeyd olunan təcrübəsindən istifadə olunması zəruri və məqsəduyğundur.

QIZIL NİSBƏT NƏ QƏDƏR YAXŞI ƏDƏDDİR

Yaqub ƏLİYEV

Qafqaz Universiteti
yaliyev@qu.edu.az
AZƏRBAYCAN

Bəhman MƏMMƏDOV

Qafqaz Universiteti
bmemmedov@qu.edu.az
AZƏRBAYCAN

Bu məqalədə qısa şəkildə Akademik Zərifə Əliyeva adına liseyin şagirdləri ilə keçirilən pedaqoji təcrübədən bəhs olunacaqdır. Bizim təcrübəmiz nə statistik xarakterli məlumat toplamaq nə də anket paylamaq olmuşdur. Biz təcrübəmizə bir çətin riyazi faktı orta məktəb şagirdi necə başa düşə bilər şəklinə sualla başladıq. Bizim (müəlliflər və şagirdlər) diqqətimizi botanikada hamının bildiyi fillotaksis fenomeni cəlb etdi. Fillotaksis fenomeninin riyazi əsaslarını başa düşməyə çalışarkən şagirdlərin qızıl bucaq və qızıl nisbət anlayışları ilə tanış olmaq fürsəti yarandı. Daha sonra bitkilərin niyə məhz qızıl nisbəti seçməsinə araşdırarkən bizdə bu nisbətin rəasional ədədlərlə pis yaxınlaşan ədəd olduğunu elementar üsullarla isbat etmək istəyi yarandı.

Bitkilərdə və ağaclarda yarpaqların düzülüşünə diqqət etsək, maraqlı bir qanunauyğunluğu müşahidə edirik. Hər yeni cücərən yarpaq və ya budaq əvvəlki ilə sabit bir bucaq əmələ gətirir. Bu bucaq 137.5 dərəcədir və Qızıl bucaq adlanır. Onun bu cür adlanmasının səbəbi onun qızıl nisbətə əlaqədar olmasından irəli gəlir. Qızıl nisbət riyaziyyatda tez-tez qarşıya çıxan amma həm də təsviri incəsənət və musiqidə də istifadə olunan ədəddir. Qızıl nisbət $\varphi = \frac{1+\sqrt{5}}{2} \approx 1.66$ ədədidir. 360 dərəcəlik bucağı qızıl nisbət əmələ gətirən 2 hissəyə ayırısaq, kiçik hissənin dərəcə ölçüsü təqribən 137.5 dərəcə edəcəkdir. Bitkilərdə məhz qızıl nisbətin seçilməsinin səbəbi bu ədədin rəasional ədədlərlə pis yaxınlaşdırıla bilən ədəd olmasıdır. Ədədlər nəzəriyyəsində Hurviç teoremi adlanan məşhur nəticə bu faktı izah edir. Həmin teoremdə isbat olunur ki, bütün həqiqi ədədlərin içərisində rəasional ədədlərlə ən pis yaxınlaşdırılan ədəd qızıl nisbətdir. Biz bu faktı öyrəndikdən sonra istədik ki, qızıl nisbətin rəasional ədədlərlə pis yaxınlaşdırılan ədəd olmasını göstərən amma hamının başa düşə biləcəyi sadə bir yol tapaq. Biz elə bərabərsizliklər tapdıq ki, bu bərabərsizliklər həm asanlıqla isbat olunur həm də qızıl nisbətin pis yaxınlaşdırılan ədəd olduğunu göstərir. Aşağıda həmin bərabərsizliklərdən birinin isbatı verilmişdir. İnanırıq ki, bu üsuldən istifadə edərək bu formada çox sayda bərabərsizlik isbat etmək olar.

Məqsədimiz Liuvilin teoremi kimi ədədlər nəzəriyyəsində inciləri sayılan məşhur teoremləri geniş oxucu kütləsinə mümkün mərtəbə sadə üsulla çatdırmaq. Bizim baxdığımız ədədlər $\sqrt{5}$, $\sqrt{2}$, $\sqrt{3}$ və $\sqrt{7}$ kimi ədədlərdir. Bu ədədlərdən ilk üçü həm də qızıl, gümüş və bürünc nisbətin yazılışında istifadə olunan irrəasional ədədlərdir. Beləliklə biz bu bərabərsizlikləri isbat etməklə həm də qızıl, gümüş və bürünc nisbətin rəasional ədədlərlə nə qədər pis yaxınlaşdırıla bilən ədədlər olduğunu sadə yolla göstərmiş oluruq.

Məsələ: İstənilən $\frac{m}{n}$ rəasional ədədi üçün $|\sqrt{2} - \frac{m}{n}| > \frac{1}{3n^2}$.

Bu bilinən bir bərabərsizlikdir və gümüş nisbətin rəasionalarla necə yaxınlaşmasını göstərir. Məsələnin həlli elementardır və imkan verir ki, oxşar bərabərsizliklər düzəldilib isbat edilsin.

Bu bərabərsizliyi biz indi artıq klassik kitab hesab olunan Rademaxer və Tepliçin “Ədədlər və fiqurlar” adlı elmi-populyar kitabından götürmüşük. Aşağıdakı bərabərsizlikləri isə biz isbat etmişik.

Bərabərsizlik 1. $|\sqrt{3} - \frac{m}{n}| > \frac{1}{4n^2}$

Bərabərsizlik 2. $|\sqrt{5} - \frac{m}{n}| > \frac{1}{5n^2}$

Bərabərsizlik 3. $|\sqrt{7} - \frac{m}{n}| > \frac{1}{6n^2}$

Məlumdur ki, əmsalları tam ədədlər olan çoxhədlinin kökləri cəbri ədədlər adlanır. Cəbri olmayan həqiqi ədədlərə isə transendent ədədlər deyilir. Rəasional ədədlər, kvadratik, kubik köklər cəbri ədədlərdir. 19-cu əsrdə yaşamış fransız riyaziyyatçısı Liuvil isbat etmişdir ki, cəbri ədədlər digər ədədlərdən fərqli olaraq rəasional ədədlərlə pis yaxınlaşdırılır. Bu o deməkdir ki, cəbri ədədlə rəasional ədədin fərqlinin modulunun kiçik etmək üçün həmin rəasional ədədin məxrəcini böyük götürmək lazımdır. Daha dəqiq desək məsələni əgər x ədədi n -ci dərəcədən bir tam əmsallı çoxhədlinin köküdürsə onda $|x - \frac{p}{q}| > \frac{A}{q^n}$. Liuvilin isbatı ədədlər nəzəriyyəsindəki başqa isbatlarla müqayisədə

asan olsa da orta məktəb şagirdinin asan başa düşəcəyi qədər bəsit deyil. Bu məqalədə biz çalışdıq ki, konkret kvadratik köklər üçün müvafiq bərabərsizlikləri asan və elementar üsulla isbat edək.

İstifadə etdiyimiz metod isbatlarda ətraflı izah olunmuşdur. Bu metod Rademaxer və Tepliç tərəfindən onların təklif etdiyi bərabərsizliyin isbatında istifadə olunmuşdur. Biz bu metodu daha da genişləndirərək başqa ədədlərə də tətbiq etməyə nail olduq. Metod elementar olsada başa düşülmək üçün oxucudan diqqət tələb edir. Metodumuzun əsas ideyası bundan ibarətdir ki, modul bərabərsizliyə müxtəlif hallarda baxırıq: modulun daxilindəki ədəd müsbət olduqda və mənfi olduqda. Hər bir halda seçilən rəşional ədədlər üçün müəyyən məhdudiyətlər yaranır və biz onlardan istifadə edərək bərabərsizliyi tam isbat edirik. Nəzərə almaq lazımdır ki, bizim təklif etdiyimiz bu üsul başqa ədədlərə də asanlıqla tətbiq edilə bilər. Bu mənada metod ümumidir.

Rasionallarla pis yaxınlaşdırma o deməkdir ki,

$$\left| x - \frac{p}{q} \right| > \frac{A}{q^n}$$

A yalnız x -dən asılı sabitdir və n xədədinin hansı dərəcədən cəbri ədəd olduğunu göstərir (yəni neçənci dərəcədən çoxhədlinin kökü olduğunu).

Digər isbatlar analoji olduğu üçün sadəcə 2-ci bərabərsizliyi isbat edəcəyik.

Bərabərsizlik 2. $\left| \sqrt{5} - \frac{m}{n} \right| > \frac{1}{5n^2}$

İsbatı: Bilirik ki, $2.2 < \sqrt{5} < 2.25 = 2\frac{1}{4} = \frac{9}{4} < \frac{11}{4}$. İsbatı 4 hala ayıracağıq.

1-ci hal:

Əgər $\frac{m}{n} \geq \frac{11}{4} = 2\frac{3}{4}$ olarsa ($-\sqrt{5} > -\frac{9}{4}$) onda $\frac{m}{n} - \sqrt{5} > \frac{11}{4} - \frac{9}{4} = \frac{2}{4} = \frac{1}{2} > \frac{1}{5n^2}$, $n=1,2,3\dots$

2-ci hal:

Əgər $\frac{11}{4} > \frac{m}{n} > \sqrt{5}$ olarsa onda $\frac{m^2}{n^2} - 5 \geq \frac{1}{n^2}$ çünki $\frac{m^2}{n^2} > 5$; $m^2 > 5n^2$; $m^2 - 5n^2 > 0$;
 $m^2 - 5n^2 \geq 1$; $\frac{m^2}{n^2} - 5 \geq \frac{1}{n^2}$.

Bu zaman kvadratlar fərqi kimi vuruqlara ayırısaq $\left(\frac{m}{n} - \sqrt{5}\right)\left(\frac{m}{n} + \sqrt{5}\right) \geq \frac{1}{n^2}$ olar.

$\frac{m}{n} + \sqrt{5} > \frac{11}{4} + \frac{9}{4} = 5$ olduğundan $\frac{m}{n} - \sqrt{5} \geq \frac{1}{n^2} \cdot \frac{1}{\frac{m}{n} + \sqrt{5}} > \frac{1}{5n^2}$.

3-cü hal:

Əgər $\sqrt{5} > \frac{m}{n} > 0$ olarsa onda $5 - \frac{m^2}{n^2} \geq \frac{1}{n^2}$ çünki $5 > \frac{m^2}{n^2}$; $5n^2 > m^2$; $5n^2 - m^2 > 0$;

$5n^2 - m^2 \geq 1$ və deməli $5 - \frac{m^2}{n^2} \geq \frac{1}{n^2}$.

Bu zaman kvadratlar fərqi kimi vuruqlara ayırısaq $\left(\sqrt{5} - \frac{m}{n}\right)\left(\sqrt{5} + \frac{m}{n}\right) \geq \frac{1}{n^2}$ olar

$\sqrt{5} + \frac{m}{n} > \sqrt{5} + \sqrt{5} = 2\sqrt{5}$ və $2\sqrt{5} < 5$ olduğundan $\sqrt{5} - \frac{m}{n} \geq \frac{1}{n^2(\sqrt{5} + \frac{m}{n})} > \frac{1}{5n^2}$.

4-cü hal:

Əgər $\frac{m}{n} \leq 0$ olarsa, onda $\left| \sqrt{5} - \frac{m}{n} \right| = \sqrt{5} - \frac{m}{n} > \sqrt{5} > 1 > \frac{1}{4n^2}$ ($n=1,2,3\dots$)

Təcrübənin sonunda şagirdlərin qarşısında yaradıcı yanaşma tələb edən aşağıdakı tapşırığı qoyduq. Bu metoddan istifadə edərək bu tip köklü ədədlərə oxşar ədədlər üçün müvafiq bərabərsizlikləri tapıb yazın. Nə qədər çətin olsa da şagirdlər $\sqrt{11}$ üçün müvafiq bərabərsizliyi həm tapdılar həm də isbat etdilər. Buradan şagirdlər ən əsas onu öyrəndilər ki, riyazi yaradıcılıq sadəcə olaraq teorem tapıb onu isbat etmək deyildir. Əslində bu iki proses riyazi yaradıcılıqda adətən paralel gedir. Qeyd etmək istəyirdik ki, bu riyaziyyat layihəsi ölkəmizdə keçirilən Sabahın Alimləri və Qazaxıstanda keçirilən Riyaziyyat Layihə yarışlarında iştirak etmiş və gümüş medal qazanmışdır

İKT-IN TƏLİMƏ DƏSTƏYİ

Günay PİRİYEVA

Bakı Slavyan Universiteti

g.piriyeva92@gmail.com

AZƏRBAYCAN

XXI əsrə Birləşmiş Millətlər Təşkilatı “təhsil əsri” adlandırmışdır. Hər bir dövlətin uğurlu gələcəyi həmin ölkədə təhsilin səviyyəsi ilə müəyyən olunur. XXI əsrdə daha çox diqqəti insan fəaliyyətinin demək olar ki, bütün sahələrində müasir informasiya kompüter texnologiyaları tətbiq olunmaqdadır. İnformasiya texnologiyalarından istifadə insan fəaliyyətinin demək olar ki, hər bir sahəsində lazım olur. Müasir dövrdə cəmiyyətin əsas tələblərindən biri yalnız bilikli, təhsilli vətəndaş deyil, həmçinin dünyagörüşlü, müstəqil düşünmə qabiliyyətli, öyrəndiyi biliyi həyatda tətbiq etməyə malik olan bir şəxsiyyət formalaşdırmaqdır. Müasir dövrdə təhsil sahəsində aparılan islahatlar ümumtəhsil məktəblərinin qarşısında təlimin yeni bir sistemdə informasiya texnologiyaların tətbiqi ilə həyata keçirilməsi kimi vacib məsələ qoyur.

Müasir texnologiyaların tədris prosesində istifadəsi məktəblərdə və universitetlərdə təhsil prosesində bəzi dəyişikliklər gətirib çıxarmalıdır. Lakin bu hələ tam baş verməyib. Bu gün buna nə mane olur? Bu çətin suala cavab verməyə çalışaq:

Birinci, yeni informasiya imkanlarının tətbiqi, bu, müəyyən bahalı xərcləri tələb edir. Hələki bütün məktəblər buna hazır deyillər;

İkinci, məktəblərin və ali təhsil müəssisələrinin texniki avadanlıqların köhnəlmiş olması;

Üçüncü, yeni müasir texniki cihazlarla işləyə bilən kadrların hazırlanması;

Dördüncü, kursların metodoloji əsasını dəyişmək lazımdır;

Beşinci, müəllimlərin öz istəklərinin olmaması, lakin fəal tədris prosesində kompüter imkanlarından istifadə etmək lazımdır.

Lakin bunlara baxmayaraq ümumtəhsil məktəblərdə informasiya texnologiyaların tətbiq olunması müsbət nəticə verir və təlim prosesində istifadə olunur.

Multimedia texnologiyaları - təlim prosesinin informasiyalaşdırılması perspektivli istiqamətlərdən biridir. Müasir informasiya texnologiyalarının uğurlu tətbiqi perspektivi proqram və metodiki dəstəyi təkmilləşdirilməsi, maddi-texniki bazanı, eləcə də təhsil işçilərinin məcburi professional inkişafı təhsildə irəliləyən doğru inkişafının göstəricilərindəndir. Multimedia proqramları yalnız sınıfta istifadə olunan resurs rolunu oynamır, həm də şagirdlərin işinin zənginləşdirilməsinə və müxtəlifliyinə öz töhfəsini verir. Həmçinin kompüterlərdən fəal işlərdə 1) məlumatların toplanması; 2) insanlarla söhbət; 3) mürəkkəb məsələnin həlli və ya fikir yürütmə prosesində istifadə olunur. Məsələn; e-poçt vasitəsilə onlayn söhbət etmək fəal əməliyyatdır və bu növ müzakirələr adətən sürətli mühakimə yürütməyi tələb edir.

Texnologiyaların təlim prosesində tətbiq olunması və birlikdə öyrənmə prosesini və şagirdlər arasında əməkdaşlığı inkişaf etdirir. Kompüter təlimi elə təşkil olunmalıdır ki, uşağın psixikasını zədələnməməlidir. Təlim prosesinin indiki mərhələsində informatika və kompüter texnikası üzrə fasiləsiz hazırlığın əsaslarının yaradılması və həyata keçirilməsi tələb olunur. Bu gün kompüter texnologiyasının təlimə tətbiq edilməsi fundamental araşdırma tələb edir ki, kompüterin tətbiqinin psixoloji – pedaqoji əsasları, həmçinin:

1) tədris fəaliyyətində informasiyanın analizi və sintezi, təsnifatı, dərk etməsi və tətbiq edilməsi ilə bağlı şagirdlərin öyrənilməsi;

2) təlim prosesində kompüter texnologiyasından istifadəsi;

3) kompüter təlimində uşaqların idarəçiliyinə və intellektuallığının dəyişməsində rolu;

4) kompüter təlimində uşaqların yaradıcılığının artırılması üçün stimullaşdırılması metodlarının işlənməsi;

5) oyunçu-kompüter idrakda rol oynayan kompüter sərhədlərinin ayrılması və.s kimi mühüm məsələlər öyrənilməlidir.

Sınıf İKT-nin istifadə təlim prosesini tam informativ fəaliyyətinin aktivləşməsi əsas prinsiplərini həyata keçirmək üçün imkan verir:

1. Məxfilik prinsipi;
2. Əlaqə prinsipi;
3. Səviyyəli tədqiqat mövqeyi prinsipi.

Məktəbdənkənardə isə kompüter şəbəkəsi şagirdlərə dünyanın müxtəlif yerlərində olan mütəxəssislərlə və digər şagirdlərlə əlaqə saxlamaq və əməkdaşlıq etməyə imkan verir. E-poçt, listservislər və çat qrupları (bunların hamısı internetdə olan xidmətlərdir) müəllimlərə öz dərslərini və tədris strategiyalarını mübadilə etməyə peşəkar birliklər yaratmağa imkan verir. Həqiqi həyat vasitələrindən, müvafiq təcrübələrdən və məlumatlardan istifadə olunması sinif fəaliyyətlərinin məqsədlərindən biri ilə sıx bağlıdır.

Müasir dövrdə təlimin İKT ilə təşkili ibtidai siniflərdə xüsusilə aktualdır. İbtidai sinif şagirdləri əyani-vizual təfəkkürə malikdir, bunun üçün də onların təlimini keyfiyyətli illüstrativ materialların tətbiqi ilə qurmaq, yeniliyi qavrama prosesinə yalnız görmə qabiliyyətini deyil, həmçinin eşitməni, emosiyalar və təxəyyülü də cəlb etmək çox vacibdir. Burada maraqlı kompüter slaydları və animasiyalar xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

İbtidai sinifdə təlim prosesinin təşkili hər şeydən əvvəl şagirdlərin idraki fəallığını artırmalı, onların psixoloji inkişafına kömək etməli, təlim materialının mənimsənilməsinə şərait yaratmalıdır. Bu prosesdə İKT özünəməxsus rol oynamalı, kiçikyaşlı məktəblilərin bol informasiya axınından baş çıxartmağa, onu başa düşməyə kömək etməli və heç vaxt onun sağlamlığına zərər yetirməməlidir. İKT-dən istifadədə kiçikyaşlı məktəblinin psixoloji xüsusiyyətləri nəzərə alınmalı, uşağın kompüterlə təmasın da müəyyən rejimə riayət olunmalıdır.

Təlim prosesində informasiya texnologiyalarının imkanlarından istifadə kiçikyaşlı məktəblilərin öyrənmə həvəsini, yaradıcılıq meylini möhkəmlədir. İnformasiya texnologiyaları təhsildə bir çox inkişafetdirici keyfiyyətlərə malikdir. Ayrı-ayrı fənlər üzrə informasiya texnologiyalarının formalaşdırılması yeni proqram-metodik komplektlərinin hazırlanmasını zəruri etmişdir. Kompüterlə fəal iş sistemi şagirdlərdə yüksək səviyyəli özünütəhsil, bacarıq və vərdisləri formalaşdırır.

Kompüter öyrədici texniki vasitə kimi təlim prosesini bütün mərhələlərində tətbiq oluna bilər. Təlim prosesində kompüter texnologiyalarından istifadə olunarkən məktəblilər böyükklərin real aləminə, istehsalat fəaliyyətinə daxil olur və müəllim şagirdləri müasir texnologiyaların tətbiq olduğu həyati proseslərlə tanış edir. İnformasiya kommunikasiya texnologiyalarının təlim prosesində rolunun təhlili göstərir ki, ibtidai siniflərdə Riyaziyyat, Ana dili, Həyat bilgisi, Xarici dil dərslərində şagirdlərin İKT-nin tətbiqi imkanlarını reallaşdırmaq üçün tədris proqramı materialının olması, sinifdə kifayət qədər kompüterin olması, şagirdlərin kompüterlə işə hazır olması, kompüter texnologiyasının sinifdən xaric işlərdə tətbiq imkanlarının olması zəruridir.

Şagirdlər güclü informasiya axınından ona lazım olan, onu maraqlandıran məlumatı axtarıb seçməkdə, qarşılaşdığı problemləri həll etməyi bacarmaqda, özünü müstəqil inkişaf etdirə bilən fəal şəxsiyyət kimi formalaşmaqda yardımçı olmaq gərəkdir. Müəllim şagirdə nəyin yaxşı, nəyin pis olmasını onun özünü müəyyənləşdirilməsi üçün müvafiq şərait yaratmalı, həyati vacib məsələlərə onlarda öz münasibətlərinin yaranmasına istiqamət verməlidir.

Belə hesab etmək olar ki, ümumtəhsil müəssisələrinin tədris prosesində İKT-nin tətbiqi təlimin prosesində bilik və bacarıqlara yiyələnmə səviyyəsinin yüksəldilməsinə kömək edir.

RABİTƏLİ NİTQİN İNKİŞAFI ÜZRƏ İŞLƏRİN TƏŞKİLİ (MƏKTƏBƏQƏDƏR YAŞ DÖVRÜ)

Yeganə MƏMMƏDOVA
Azərbaycan Müəllimlər İnstitutu
yeganemammedova.doc@gmail.com
AZƏRBAYCAN

Məktəbəqədər yaş dövründə uşağın nitqinin inkişaf etdirilməsi üzrə işin son mərhələsi onun öz fikir və hisslərini aydın, ardıcıl, sistemli və rabitəli şəkildə ifadə etmək bacarığına yiyələnməsidir. Rabitəli nitq uşaq bağçalarında nitqin səs mədəniyyəti, lüğətin zənginləşdirilməsi, dilin qrammatik quruluşunun mənimsənilməsi üzrə işin nəticəsini özündə əks etdirir.

Rabitəli nitq dedikdə bir mövzu ətrafında müsahibə və ya təkliddə danışmaq texnologiyası nəzərdə tutulur. Rabitəli nitqdə məntiqilik, ardıcılıq, sübutetmə, tamlıq, sintaktik konstruksiyaların düzgünlüyü, obrazlılığı özünü göstərir. Uşaqların belə nitqə yiyələnmələri təlim prosesinin müvəffəqiyyətini təmin edir.

Rabitəli nitqə yiyələnmənin uşaq oyun və əyləncələri, təbiət gözəlliklərini, ətraf aləmdə baş verən hadisələri, cəmiyyətin həyatı və s. haqqında kiçik həcmli hekayələr qurub, məzmununu nəql edirlər. Uşağın nitqinin rabitəliliyi aşağıdakı bacarıqlarla müəyyən edilir:

1. Hekayənin məzmununu təşkil edən faktlar, əhvalatlar, hadisələr arasındakı müxtəlif münasibətləri müəyyənləşdirmək bacarığı;

2. Fikri ifadə etmək üçün nitq forması tapmaq bacarığı.

Rabitəli nitq inkişafı üzrə iş erkən yaşlardan başlamaq və uzun illər davam etdirmək lazımdır. Bağçada yalnız şifahi rabitəli nitqin inkişafı üzrə iş gedir. Şifahi nitqin ən sadə forması danışmaq nitqidir. Danışmaq nitqi müxtəlif ifadə vasitələri ilə zəngin olduğundan, sintaktik quruluşuna görə sadə olduğundan məktəbəqədər yaşlı uşaqların ruhuna daha yaxındır.

Dialoji ünsiyyət prosesi nitqin bütün sahələri - səs mədəniyyəti, ədəbi tələffüz, lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsinə təbii şərait yaradır. Uşaq bağçalarında dialoji nitq üzrə mətnlər, adətən, müsahibə şəklində baş verir. Müsahibədə başlıca məqsəd uşaqların nitqini açmaq, ona sual qoymaqla suala cavab vermək, söhbəti davam etdirmək bacarığı aşılamadır. Bu prosesdə, şübhəsiz uşaqlar ətraf aləm, təbiət və cəmiyyətdə baş verən hadisələr, gördükləri əşyalar haqqında sadə biliklər əldə edirlər. Bu zaman müsahibənin tematikasını uşaqların yaş və anlaşılmazlığına uyğun olaraq aşağıdakı kimi müəyyənləşdirmək olar: ailənin üzvləri və qohumların adları; məişətdə işlənmə əşyalar və alətlər; ictimai həyat hadisələri; təbiət hadisələri, ilin müxtəlif fəsilələrində hava; uşaq bağçasının həyatı; məktəb həyatı; şəhər, kənd; insanların əməyi, peşələri və s. mövzular üzrə müsahibələri hər bir qrupda keçirmək mümkündür.

Uşaqların dialoji nitqin inkişafı onları monoloji nitqə hazırlayır. Monoloji nitq şifahi nitqin daha mütəşəkkil növüdür. Məktəbəqədər yaşlı uşaqların şifahi monoloji nitqinin inkişafı onların dil vasitələrindən - sözdən, söz birləşmələrindən, sintaktik konstruksiyadan düzgün istifadə edə bilməsindən asılıdır. Təربiyəçi ilk andan uşaqların şifahi monoloji nitqinin inkişafına yönəldilmiş çalışmalar sistemi hazırlamalıdır. Uşaq bağçalarının təlim-təربiyə proqramına uyğun olaraq rabitəli nitqin inkişafı üzrə işin təşkili aşağıdakı ardıcılıqla əlaqəli şəkildə həyata keçilməsi vacibdir:

➤ Oxunmuş bədii mətnlərin məzmunu üzrə nəql etmə. Uşaqlarda ədəbi əsərin məzmununu nağıl etmək bacarığını inkişaf etdirmək, ədəbi mətni məzmunlu, məntiqli, ardıcıl, dəqiq və ifadəli verməyi öyrətmək lazımdır.

➤ Şəkil üzrə nəql etmə prosesində uşaqlara məzmunu təsvir etməyi, şəkildə təsvir olunan üzrə müstəqil hekayə qurmağı, təsvir olunandan əvvəlki və sonrakı hadisələri fikirləşməyi öyrətmək lazımdır. Uşaqların yaşından və məqsədindən asılı olaraq uşaq bağçalarında əşya şəkli, seriya şəkillər, süjetli şəkillərdən istifadə olunmalıdır.

➤ Oyuncaqlar əsasında təsviri nəql etmə prosesində uşaqlara oyuncaqları təsvir etmək, oyuncaqların keyfiyyətini dəqiq müəyyənləşdirməyi, hekayələrdə oyuncağa tərif vermək, onun fəaliyyətindən, nəyə lazım olmasından istifadə etməyi öyrətmək lazımdır.

➤ Yaddaş üzrə nəql etmə prosesində şəxsi həyatda baş verən sadə halları canlı, rabitəli, ardıcıl, öz təcrübəsinin nəqli xarakterli, rabitəli mətn şəklində vermək bacarığını inkişaf etdirmək lazımdır.

➤ Yaradıcı nəql etmə prosesində uşaqlara hekayənin məzmununu düşünmək və müvafiq şifahi forma tapmağı öyrətmək lazımdır. Yaradıcı hekayələrdən müxtəlif variantlardan istifadə etmək üçün onun davamını düşünmək və onu tamamlamaq; təربiyəçinin təklif etdiyi mövzu üzrə onun verdiyi plana əsasən hekayə və plan tərtib etmək; müstəqil seçilmiş mövzu üzrə hekayə və nağıl fikirləşməyi öyrətmək. Nağılətmənin bu növü psixoloji aspektdə uşaqların təxəyyülünə əsasən qurulur.

Məktəbəqədər yaşlı uşaqların rabitəli nitqinin inkişaf etdirilməsi üzrə işin səmərəli təşkili üçün əlverişli şəraitin yaradılması vacibdir. Rabitəli nitqin inkişaf etdirilməsi üçün əlverişli şəraiti təmin edən şərtlər aşağıdakılardır.

1. *Uşaqların lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsi.*

2. *Dilin qayda-qanunlarını bilmək.*

3. *Cümlə üzrə iş.*

4. *Nitq situasiyanın yaradılması.*

Uşaqlara rəbətli nitq vərdişlərinin aşılması ana dili tədrisinin son məqsədi olduğundan dil dərslərinin hər birində bu sahədə müstəqil aspektdə işin aparılması təmin edilməlidir. Uşaqların rəbətli nitqinin inkişaf etdirilməsi Azərbaycan dilinin demək olar ki, bütün sahələri ilə əlaqələndirilməlidir. Bundan əlavə, rəbətli nitq üzrə işin digər təlim fənləri ilə əlaqələndirilməsinə diqqət yetirilməlidir. Məsələn, riyaziyyat dərslərində uşaqların misalların həlli prosesində irəli sürdükləri mülahizələr çalışmaların həlli prosesində fikrini sübuta yetirmələrinə, verdikləri cavablar onların rəbətli nitqinin inkişafına əsaslı təsir göstərir. Bu zaman rəbətli nitq inkişafı üzrə görülən işlər təkcə uşaqların nitqini deyil, həm də əqli inkişafını təmin edir. Biz çalışmalıyıq ki, rəbətli nitq hər bir uşağın öz yaradıcılığı olsun. Uşaq bağçalarında uşaqların rəbətli nitqinin inkişaf etdirilməsi üzrə iş elə bir səviyyəyə çatdırılmalıdır ki, onlar məktəb təliminə tam hazır olsunlar.

TƏLƏBƏLƏRDƏ İDARƏETMƏ MƏDƏDNİYYƏTİNİN FORMALAŞMASININ MAHİYYƏTİ

Müjkan MƏMMƏDZADƏ

AR Təhsil Problemləri İnstitutunun doktorantı

mujkan@mail.ru

AZƏRBAYCAN

Pedaqoji təhsil və müəllim hazırlığı həmişə dövlətin təhsil siyasətinin prioritet məsələlərindən biri olmuş və bu gün də bu problem mühüm aktualıq kəsb edir. Müəllim əməyi ulu öndər Heydər Əliyev tərəfindən yüksək qiymətləndirilmiş, müəllimlərə qayğı göstərilməsi daim respublika rəhbərliyinin diqqət mərkəzində olmuşdur. Ulu öndər demişdir: «Mən bəyan edirəm ki, bizim müstəqil respublikamızda, Azərbaycan cəmiyyətində müəllim bu gün də, gələcəkdə də ən hörmətli insan kimi qəbul edilməlidir və müəllimlik peşəsi ən yüksək qiymətə layiq olan peşədir». Heydər Əliyev tərəfindən əsas qoyulmuş işləri uğurla davam etdirən ölkə Prezidenti İlham Əliyevin qayğısı sayəsində hazırda təhsil sektorunun ayrı-ayrı sahələri üzrə məqsədli proqramlar və layihələr həyata keçirilir.

Bu islahatların içərisində müəllim hazırlığı xüsusi yer tutur. Bu da təbiidir, çünki təhsil sisteminin səmərəli və davamlı fəaliyyət göstərməsi məhz peşə hazırlığının və gələcək müəllim şəxsiyyətinin inkişaf səviyyəsindən, pedaqoji-peşə mədəniyyətinin səviyyəsindən asılıdır. Məhz peşəkar müəllim arxasınca insanları apara bilir, onları inandırır, tərbiyə edir və şəxsiyyət kimi formalaşdırır. Müəllim yalnız bilik vermir, eyni zamanda insanların təfəkkürünün, düşüncə tərzinin dəyişməsinə səbəb olur, idrak fəaliyyətinə təsir göstərir. Gələcək müəllim yaxşı mütəxəssis olmaqla yanaşı, həm də yüksək peşə mədəniyyəti səviyyəsinə malik olmalıdır. «Təhsil haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu»nda göstərilir ki, təhsil verənlərin əsas hüquq və vəzifələri pedaqoji etika və əxlaq normalarına riayət etmək, müəllim nüfuzunu yüksək tutmaq, ziyalılıq nümunəsi göstərmək, təhsilənlərin şərəf və ləyaqətinə hörmət etməkdir.

Müəllimin peşə mədəniyyətinin qarşılıqlı təsirlərdə sosial-pedaqoji münasibətləri tənzimləyən peşə-etik keyfiyyətlər sistemi kimi təsvir etmək olar. Müəllimin peşə mədəniyyətinin struktur elementləri aşağıdakılardır:

- aksioloji element (peşə mədəniyyətinin pedaqoji dəyərlər məcmusu kimi açıqlanır);
- texnoloji element (fəaliyyətin səmərəliliyinin artırılması üsul və priyomları, həmçinin qarşılıqlı peşə təsirləri və ünsiyyət bacarığı və vərdişləri);
- peşə mədəniyyətinin yaradıcı elementi (peşə dəyərlərinin yaradılması və həyata keçirilməsində realizə olunur, təfəkkür və hərəkətlərin sərbəstliyi, çevikliyi ilə sosial-pedaqoji təsirlərin nəticələrini proqnozlaşdırmaq bacarığı ilə, yaradıcı fəaliyyətə hazır olma ilə səciyyələnir);
- insanlıq elementi (peşə mədəniyyətini müəllimin qüvvələrinin realizə edilməsi üsulları kimi səciyyələndirir. Qüvvələr dedikdə şəxsiyyətin tələbatları, maraqları, pedaqoji təcrübəsi, insanın sosial fəallığının ölçüsü nəzərdə tutulur)

Pedaqoji prosesin səmərəliliyi müəllim-tələbə münasibətlərinin səmərəli qurulmasından, müəllimin təlim-tərbiyə prosesini bacarıqla idarə edə bilməsindən xeyli dərəcədə asılıdır. Bu, eyni

zamanda tələbələrin xalqımızın azadlıq və demokratiya ənənələrinə sadıq olan, millətimizin mənəvi, humanist və mədəni dəyərlərini mənimsəyən, doğma diyarı, onun sakinlərini sevən, ölkəmizin şərəfini qoruyan, müstəqil və yaradıcı düşünməyi bacaran şəxsiyyətlər kimi yetişmələrinə imkan verir. İlk pedaqoji kadrların hazırlanması müəllim-tələbə münasibətlərinin səviyyəsindən, keyfiyyətindən çox asılıdır. Müəllim-tələbə münasibətlərinin düzgün qurulması üçün ilk növbədə müəllim yüksək mənəvi keyfiyyətlərə yiyələnməli, nümunəvi davranmalı, mütəxəssis, işçi və insan kimi özünü doğrultmalıdır.

Müəllim-şagird münasibətlərinin səmərəli təşkili problemi bu və ya digər dərəcədə tədqiqatların obyektinə olsa da, ali məktəblərdə ilkin pedaqoji kadr hazırlığında müəllim-tələbə münasibətlərinin formalaşdırılması ilə bağlı xüsusi tədqiqat aparılmamış, kitab və kitabçalar yazılmamışdır. Bundan başqa, ali məktəblərdə müəllim-tələbə münasibətlərinin səmərəli qurulması üzrə təlim prosesində müəyyən işlər görülsə də, bu istiqamətdə auditoriyadankənar vaxtlarda görülən işlər lazımi səviyyədə deyildir.

Müəllim-tələbə münasibətlərinin səmərəli qurulması aşağıdakı şərtlər daxilində mümkündür:

- müəllim-tələbə münasibətlərinin səmərəli qurulması üzrə işin mahiyyəti,
- məqsədi və əhəmiyyəti hər bir ali məktəb müəllimi tərəfindən aydın təsəvvür olunarsa, bu məsələ universitet, institut və təhsil akademiyaının qarşısında duran ən mühüm vəzifələrindən biri kimi nəzərdən keçirilərsə;
- müəllim-tələbə münasibətlərinin səmərəli qurulması ali məktəblərdə pedaqoji kollektivin hər bir üzvünün daxili tələbatına çevrilərsə və bu zaman müəllim-tələbə münasibətlərinin demokratikləşdirilməsi və humanistləşdirilməsi əsas götürülərsə;
- müəllim-tələbə münasibətlərinin səmərəli qurulması məqsədilə təlim prosesinin və auditoriyadankənar tədbirlərin imkanları nəzərə alınarsa.

Gələcək müəllimlərdə pedaqoji mədəniyyətin formalaşdırılması vacib pedaqoji problem olub, kadr hazırlığının əsas tərkib hissələrindən birini təşkil edir. Gələcək müəllimlərdə zəruri pedaqoji keyfiyyətlərin tərbiyə edilməsi əsl usta-müəllim şəxsiyyətinin formalaşdırılması kimi mühüm pedaqoji vəzifənin həyata keçirilməsi ilə nəticələnir. Belə keyfiyyətlərə malik olan hər bir gələcək müəllim:

- a) düzlük, doğruluq, səmimilik, saflıq, uşaqlara hörmət və məhəbbət, mehribançılıq kimi yüksək mənəvi keyfiyyətlərə, ümumi mədəniyyətə, özünə-nəzarətə, özünü ələ alma bacarığına yiyələnir və seçdiyi peşəyə, ixtisasa dərin maraq göstərir;
- b) aydın və emosional nitq mədəniyyətinə, aktyorluq fəaliyyətinə, pedaqoji texnikaya, psixoloji əqlə, təşkilatçılıq bacarığına yiyələnir;
- c) tədris etdiyi fənnin səciyyəvi xüsusiyyətlərinə uyğun olan bir sıra keyfiyyətlərə malik olur.

Təhsil illərində belə keyfiyyətlərə yiyələnən tələbələr gələcək fəaliyyətinin elə ilk illərində özlərini yüksək intellektual səviyyəli mühüm pedaqoji keyfiyyətlərə malik, yaradıcı və əsl pedaqoq kimi göstərə bilər, müəllim, şagird və valideynlərin dərin hörmət və məhəbbətini qazanırlar.

İdarəetmə mədəniyyətini formalaşdırmaqla təlim prosesinin iştirakçıları arasında qarşılıqlı fəaliyyəti - öyrənmə və idrak fəaliyyətini səmərəli təşkil etməyi, idrak prosesinin səmərəliliyini yüksəltməyə təsir edən amilləri vahid bir məqsədə yönəltməyi, sinfin idarə olunmasına verilən tələbləri praktik fəaliyyətdə tətbiq etməyi, müəllim-şagird münasibətlərini qarşılıqlı hörmət, tələbkarlıq və digər standartlar əsasında qurmağı, şagird yaradıcılığını dəstəkləməyi və inkişaf etdirməyi, bu məqsədlə müxtəlif təqdir etmə və rəğbətləndirmə metodlarından istifadə etməyi, sinifdə müsbət öyrənmə mühiti yaratmağı bacarmaqdır. İdarəetmə mədəniyyəti tələblərdə əsasən pedaqoji təcrübə vaxtı formalaşır. Pedaqoji ixtisaslar üzrə təhsil alan tələbələr ən geci ikinci kursdan başlayaraq ümumtəhsil məktəblərində təlim, tədris və tərbiyə prosesləri ilə tanış olurlar. İntegrasiya imkanlarının yaradılması, tələbənin məktəb həyatı və məktəbdə baş verən proseslərlə daha ətraflı tanış ola bilməsi üçün yaxşı olar ki, pedaqoji təcrübə ikinci kursdan başlansın.

YAN AMOS KOMENSKİNİN UŞAQ OYUNLARI İLƏ BAĞLI PEDAQOJİ FİKİRLƏRİ

Könül MƏMMƏDOVA

Qafqaz Universiteti

kmemmedova@qu.edu.az

AZƏRBAYCAN

Pedaqogikanın banisi sayılan Yan Amos Komenski (1592-1670) qiymətli elmi irsi orijinal pedaqoji nəzəriyyələri ilə dünya pedaqoji irsində köklü dəyişikliklər etmişdir. Onun pedaqoji görüşləri təlim-tərbiyə işinin əsası olmaqla yanaşı müasir dövrdə də öz əhəmiyyətini itirməmişdir. Pedaqogikanın müstəqil elmə çevrilməsi məhz onun adı ilə bağlıdır. Pedaqoji fikir tarixində Y.A.Komenski didaktikanın əsasını qoymuşdur. Y.A.Komenski "Böyük didaktika" əsərini yazmaqla didaktikanın "elmi-pedaqoji- metodik" sistemini yaratmışdır. O, "Ümumi hikmətlərin müjdəçisi", "Dünyanın dolaşq yolları", "İşığın yolu", "Dillərin açıq qapısı", "Ana məktəb", "Fizika" və başqa əsərlərini yazmışdır. Humanizm və demokratizm Komenski dünyagörüşündəki mühüm ünsür olmuşdur. Pedaqoqun həmçinin "Şəkillərdə Görünən Dünya" adlı uşaqlar üçün ilk şəkilli kitabı yazmışdır. O, bu kitabı mühüm pedaqoji prinsip üzərində yazmış belə ki, verilən biliklər sadədən mürəkkəbə doğru öyrədilməli idi. Yan həyatı boyunca əzbərciliyə qarşı olmuş məntiqi təfəkkürə üstünlük vermişdir. Kasıb uşaqlar üçün təhsildə bərabərlik hüququnu irəli sürmüş, bununla yanaşı O, "beynəlxalq təhsil" anlayışını ilk dəfə olaraq irəli sürən ilk pedaqoqdur. Pedaqogika sahəsinə verdiyi töhfələr ona "Millətlərin müəllimi" adını qazandırmışdır.

Keçən əsrin 20-30 ci illərindən başlayaraq Y.A.Komenskinin pedaqoji əsərləri daha ciddi tədqiqat obyektinə çevrilmişdir. 40-cı illərdə Azərbaycan pedaqoji klassiklərin əsərlərinin Azərbaycan dilində nəşrinə başlanılmışdır. İlk dəfə Y.A.Komenskinin "Böyük didaktika" və "Ana qucağı məktəbi" adlı əsərlərindən parçalar "Didaktik prinsiplər" adı ilə nəşr olunmuşdur. Y.A.Komenskinin Azərbaycanda ikinci kitabı 60-cı illərdə işıq üzünə çıkmışdır.

İnsan öz inkişafında müxtəlif yaş dövrlərindən keçir və hər bir dövr şəxsiyyətin inkişafına müəyyən təsir göstərir. Y.A.Komenski dörd fəslə müvafiq olaraq insan həyatını dörd dövrə bölmüşdü: həyatın bahar dövrü (uşaqlıq), yay dövrü (gənclik), payız dövrü (orta yaş), qış dövrü (qocalıq). Bu dövrlərin ayrı-ayrı xüsusiyyətlərini xarakteriz edən Komenski insanın hər tərəfli inkişafında (həm fiziki həm də zehni) əvəzsiz rolunu oyunlar haqqında önəmli fikirlər irəli sürmüşdür.

Y.A Komenski oyunun uşağın inkişafında çox mühüm rol oynadığını demişdir. Oyunun insanın müstəqil olma istəyi, hərəkət etmə, dostluq qurmaq, rəqabət etmə və dəyişiklik istəyi ilə əlaqələndirmiş, həmçinin nizam-intizam və məsuliyyət qazanmaqda da önəmli rol olduğunu bildirmişdir. O, həmçinin əxlaqi dəyərləri qazanmasında oyunun önəmini vurğulamışdır. Uşağın böyüməsi və inkişafı üçün qida, sevgi nə qədər vacibdirsə, oyun da o qədər önəmlidir. Oyun müəyyən bir məqsəd olmadan böyüklər tərəfindən deyil də, uşağın göstərdiyi fəaliyyətlə bağlı olaraq davranışlarda ortaya çıxmışdır. Hər vəziyyətdə uşağın istəyərək və bəyənərək yer aldığı fiziki, əqli, zehni, dil, emosional və sosial inkişafa təməl olan həyatın bir parçası və uşaq üçün ən aktiv öyrənmə müddətidir.

Sosial inkişaf, doğumdan etibarən başlayan, yaşam boyu davam edən, insanın başqaları ilə əlaqə yaratmasını və içində yaşadığı cəmiyyətə uyğunlaşma müddətidir. Komenskiyə görə uşaqlar qaydaları asan və zərərsiz şəkildə oyun zamanında öyrənir. Sırasını gözləmək, paylaşmaq, başqalarının haqqına hörmət etmək, öz əşyasına sahib çıxmaq, qanunlara və qoyulan məhdudiyyətlərə riayət etmək, söylənilənləri dinləmək və bunlar kimi bir çox dəyərləri oyun zamanı mənimsəyirlər.

Həmçinin Komenski uşaq həyatını o da bənzədrək qeyd edir ki, küləksiz od yanmadığı kimi, oyunsuz da uşaq böyüyüb inkişaf edə bilməz. Oyun uşaqlarda şən əhval-ruhiyyə, sevinc, fantaziya və xəyal yaşadır. Oyunsuz uşaq həyatı yoxdur, oyun uşaqların tərbiyə məktəbidir. Pedaqoqun məşhur "Ana qucağı məktəbi" adlı əsərində uşaq həyatını altı ilə bölür və hər ili ətraflı təhlil edərək göstərir ki, valideynlər uşaqlarla birgə oynamaq və onların oyunlarını istiqamətləndirməyə xüsusi əhəmiyyət verməlidir. **Uşaqları oyun zamanı daha yaxşı və daha yaxından dəqiq tanımaq olur. Belə ki, uşaqların oyun zamanı üzərlərinə götürdükleri rollar, hərəkətlər və davranışlar daxili aləmlərinin**

göstəricisi kimi çıxış edir. Ailədə kifayət qədər diqqət görməyən, yaxud ayrı-seçkiliklə, laqeyidliklə üzləşən uşaqlar təhlükəsizlik hissindən məhrum olur. Həmçinin həddindən artıq cəzalandırılan uşaqlar oyun zamanı narahatlılıq və tənhalıq duyğularını əks etdirirlər. Bunun üçün də uşaqlarla oyun yoldaşı olmaq lazımdır.

Uşaq oyun mühitində həm əylənir, həm də öyrənir. Uşağın oyun yoldaşı olmaq onun sevinc hissəsinə bürünməsinə səbəb olmaqla yanaşı, həmçinin aradakı səmimiyyəti artırır, uşaqlarda özünə inam və dəyər vermə hissini gücləndirir. Əlavə olaraq onu da qeyd etmək olar ki, oyun müddətində əxlaq prinsiplərinin birbaşa və ya dolay yolla uşağa aşılamaq mümkündür. Bu müvafiq imkanları əldən verməmək lazımdır, çünki uşaqların şəxsiyyətini yetişdirmə üsullarından biri onların oyununda iştirak etməkdir.

Komenskiyə görə, ana-ataların oyunu effektiv etmələri üçün özləri də daxillərindəki uşaqlığı üzə çıxarmalıdır. Çünki valideynlərin biruzə etdikləri uşaqlıqları, uşaqla aralarındakı yaş, düşüncə, fikir fərqi aradan qaldırır. Beləliklə valideynlər uşaqlarla eyni dili danışmış, yəni uşaqlaşmış olacaqlar. Valideynlərin uşaqları ilə uşaqlaşaraq oyun oynamaları gələcəkdə ana-uşaq, ata-uşaq əlaqələrində çox mühüm faydalar ortaya qoyacaqdır ki, bu da həm tərbiyəvi yöndən, həm də uşaqların gələcək sosial mühitdə özlərini bir fərd, şəxsiyyət kimi yetişmələrində özünü göstərən mühüm faktora çevriləcəkdir.

Oyun oynamağı məhdudlaşdırılan və ya icazə verilməyən uşaqlarda bir sıra psixoloji, sosial, nitq, fiziki, əqli, hətta özünə qapanma və başqa problemlər ortaya çıxır. Onu da qeyd etmək ki, belə uşaqlar böyüdükdə dost tapmaqda, gələcəkdə isə kollektivdə əməkdaşlıq etməkdə çox çətinlik çəkirlər.

Beləliklə, uşaqların kiçik və eyni zamanda sirlili dünyalarını oyunlarla bəzəyərkən həm fiziki, həm zehni, həm də mənəvi yöndən hər tərəfli inkişaf etdirmək olar. Oyunlar ancaq uşaqların boş vaxtlarını keçirmək üçün deyil, həmçinin onların tərbiyə olunmasında mühüm vasitə rolunu oynamalıdır. Uşaqlar əylənərək öyrənməli, sevilərək böyüməlidirlər.

AİLƏDAXİLİ MÜNASİBƏTLƏRƏ VERİLƏN PEDAQOJİ TƏLƏBLƏR

Nurlanə RAMAZANOVA

Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında
Vətəndaşlara Xidmət və Sosial İnnovasiyalar üzrə
Dövlət Agentliyi, Qafqaz Universiteti
nurlana.ramazanova@yahoo.com
AZƏRBAYCAN

Uşaqların ailədaxili mövqeyinin və ailə münasibətlərinin möhkəmləndirilməsindəki yerini yeni konseptual ideyalarla zənginləşdirməyin metodologiyası barədə pedaqoji mətbuatda müəyyən çıxışlar olmuş, problemin qoyuluşuna ciddi konseptual münasibətlər də bildirilmişdir. Bununla yanaşı ailədə uşaqların bir şəxsiyyət kimi formalaşmasında valideynlərin və tərbiyəçilərin mövcud statusu haqqında hələlik yeni mündəricəli münasibət olmamışdır. Ailə paradıqları ilə bağlı ən təsirli vasitə olan ailədaxili münasibətlərin tənzimlənməsi istiqamətində atılan hər bir uğurlu addım bu gün daha önəmli bir məsələ kimi diqqət mərkəzindədir.

Ailə tərbiyəsi üzrə işin dinamik sistemini müəyyənləşdirərkən, məhz bu problemin əhatə etdiyi başlıca məsələləri də yeni ideya və məzmun baxımından dəyərləndirmək lazımdır. Ailədaxili proseslərdə öz uşaqlarına həqiqi tərbiyə vermək, onları ictimai həyata hazırlamaq, uşaqlarda real mənəvi düşüncə tərzi-vətənpərvərlik, əməksevərlik, sağlam və gümrah görünmək vərdişi formalaşdırmaq hər bir ata, ananın arzusu və başlıca borcudur.

Qeyd etmək lazımdır ki, hər bir valideyn rütbəsindən asılı olmayaraq, öz uşağının tərbiyəsi üçün böyük məsuliyyət hiss etməli, həm də uşaqların ailədə düzgün tərbiyə olunmaları üçün diqqətli olmalı, yaxından maraqlanmalıdırlar. Bu, çox böyük məsuliyyət tələb edən bir məsələdir. Belə ki, hər bir yalnız yönləndirmə nəinki həmin anda, eyni zamanda uşağın gələcək fəaliyyətində də böyük qüsurlara səbəb ola bilər.

Valideynin hər bir hərəkəti, davranışı uşaq üçün canlı nümunə rolunu oynayır və onun şəxsiyyət kimi formalaşmasına əsaslı təsir göstərir. Görkəmli pedaqoq A.S.Makarenko vaxtilə yazırdı: “Siz

uşağınızı yalnız onunla danışanda və onu öyrəndə, yaxud ona əmr verəndə tərbiyələndirmirsiniz. Siz onu həyatınızın hər bir anında, hətta, evdə olmadığınız zamanda da tərbiyə edirsiniz". Bu gün ailədaxili münasibətlərdə cərəyan edən bəzi xoşagəlməz məqamlar hamıda dərin təəssüf doğurur və bu sahədə yeni, təkmil yanaşma konsepsiyalarının yazılmasını zəruri edir.

Odur ki, müasir şəraitin tələblərindən çıxış edərək yuxarıda qeyd etdiyiniz məsələlərdən aydınlaşır ki, həqiqətən şəxsiyyətyönlü tərbiyə vasitəsilə ailədaxili münasibətlərdə yeni metodoloji prinsiplərə istinad edən pedaqoji tələblərin formalaşdırılması problemi aktualdır.

Ailədaxili münasibətlərin qurucuları hər şeydən əvvəl, milli düşüncə, təfəkkür, mənəvi dəyərlər, işgüzarlıq keyfiyyətləri, baxımından ailənin tələblərini yerinə yetirə bilən, fərqli, yeni xüsusiyyətlərə malik olmalıdırlar. Bunları isə aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

-Ailədə uşağın inkişafı və böyüməsi üçün maksimum şəraitin yaradılması;

-Uşağın sosial-iqtisadi və psixoloji müdafiəsinin təşkil olunması;

-Ailənin yaradılması və qorunub saxlanması təcrübəsini uşaqlara vermək, ötürmək bacarığının formalaşdırılması;

-Uşaqların davranış və fəaliyyətində yüksək humanist keyfiyyətlərə əsaslanan iradi-mənəvi səylərin artırmaq qayğısına qalınması;

-Bu işdə valideyn-övlad münasibətlərini zəngin ailə ənənələri ilə ehtiva edən yanaşmalardakı mütərəqqi texnologiyalardan istifadə olunması;

-Ailədaxili münasibətlərin milli və ümumbəşəri dəyər və gücünü artıran yeni paradigmalardan (əlamətlərin) öyrənilib üzə çıxarılması və s.

Beləliklə, müasir ailə tərbiyəsi prosesində hər bir ailə üzvü ailənin Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına uyğun olaraq dövlət tərəfindən mühafizə olunmasını öyrənir; ailənin mənəvi əsasları ilə tanış olur; övlad tərbiyəsində valideyn məsuliyyəti hissini nə demək olmasını, məsuliyyət hissəsinə verilən pedaqoji tələbləri əxz edir; ailədə valideyn nüfuzunun təsir imkanlarını, habelə valideynin övlad yanında nüfuz qazanmasının şərtlərini öyrənir; ailədə uşaqların asudə vaxtının təşkili və gün rejimində gözlənilən didaktik vəzifələri özü üçün ayırd etməklə bir daha gənc nəsə örnək olası həyatı nümunə yolu ilə onları ailə münasibətlərinin pozulmasının nəticələrini əks etdirən məlumatlarla da yeri gəldikcə tanış edir.

Onu da qeyd etmək yerinə düşər ki, bu sahədə ailə pedaqogikasının özünəməxsus geniş diaqnostik imkanları vardır. İndiki şəraitdə öz vətəninə qəlbən bağlı olan, möhkəm əqidəsi ilə fərqlənən hər bir ailə üzvü gündəlik iş prosesində gənc nəsə lazımı mənəvi dəstək, bacarıq və vərdişlər aşılamaqla bərabər, onları vətəndaş olduğu ölkənin ideya əsasını öyrənməyə, yaşadığı mühitin birgəyaşayış qaydalarını mənimsəməyə də alışdırmağı bacarmalıdır. Bu cür təcrübə faktlarından irəli gələn nəticə belədir:

Ailədaxili münasibətlərdə uşaqların, valideynlərin anlaşma baxımından müvəffəqiyyət qazanmasının səviyyəsi bir çox pedaqoji tələblər əsasında qurulmalı, maarifləndirici səviyyə daşmalıdır. Bu məqsədlə valideynlər bilməlidir ki, uşaq fikir, vicdan, peşə seçmək azadlığına malikdir. Uşağın başqa şəxslərlə görüşmək, müxtəlif birliklərə qoşulmaq hüququ var. Uşaq böhtandan, təhqirdən müdafiə olunmaq hüququna malikdir. Ailə uşaqları zərərli informasiyalardan qorumalıdır.

Uşaqların tərbiyəsində valideynlər birlikdə məsuliyyət daşıyırlar. Ailədə uşaqlarla, digər ailə üzvləri ilə pis rəftar edən şəxslərə qarşı dərhal tədbir görülməlidir.

Ailədaxili münasibətlərdə ümumi anlaşma səviyyəsi daim təkmilləşdirilməli, bu cəhətdən valideynlər üçün maksimum müstəqil şərait yaradılmalı, onların normal anlaşma məsələsi üçün təhsilləndirici iş aparılmalıdır.

Ailədaxili münasibətləri pedaqoji tələblər əsasında qurmağın ən vacib şərtlərindən biri kimi ailə üzvləri ilə təmas yaratmağın, ünsiyyət formalaşdırmağın məqsəd və vəzifələrini düzgün icra etməsi ilə bağlıdır.

Araşdırılan tədqiqat bir daha göstərdi ki, ailədaxili münasibətlərin pedaqoji tələblərini o zaman daha mükəmməl tapşırıqlarla reallaşdırmaq olur ki, ailə üzvlərinin özünü nümunəvi aparması, öz üzərində bu işin nə dərəcədə sınaqlanmasını hər bir ailə üzvü təkidlə bir-birindən tələb etsin.

Deməli, ailədə ailədaxili münasibətlərdə təzahür edən anlaşma səviyyəsi xeyli dərəcədə valideynlərdən, müəllimlərdən, eləcə də ictimaiyyət nümayəndələrindən də asılı olan mühüm təlim-tərbiyə işi olub, ümumxalq və ümumdövlət səviyyəli bir işin əsas amili kimi həmişə aktual məzmun kəsb edir.

MÜƏLLİM-YENİYETMƏ ŞAĞİRD LƏR ARASINDA ÜNSİYYƏTİN XARAKTERİSTİKASI

Günay YUSİFOVA

ADPU

gunay.yusifova.1985@mail.ru

AZƏRBAYCAN

Bildiyimiz kimi məktəbdə ünsiyyət müxtəlif istiqamətlərdə təzahür edir. Bura təbii ki, müəllim-şagird münasibəti də daxildir. Bu münasibətlərdə müxtəlif psixoloji keyfiyyət özünü göstərir. Bir şəxsiyyət kimi müəllim də, şagird də bu münasibətlərdə mövcuddur. Onların ziddiyyətli eyni zamanda mürəkkəbliyi müəllim və şagirdin psixoloji siması ilə şərtlənir. Müəllim həmin münasibətlərdə təkcə peşəkar mütəxəssis kimi deyil həm də müəyyən həyat təcrübəsi keçmiş biri olaraq iştirak edir. Şagird də şagird olmaqla yanaşı həm də qayğıya ehtiyacı olan bir insandır. Sözsüz ki, ünsiyyət informasiya yaratmaq və onu müəyyən insanlara ötürməkdən ibarətdir. Müəllim şagird arasında da həmçinin bu informasiya mübadiləsi baş verir. Bu zaman müəllimlər ehtiyatlı olmalıdırlar, çünki onların ünsiyyətə girdikləri şagirdlər yeniyetmələr müəyyən psixoloji keyfiyyətlərə malikdirlər. Bu dövr onların böhran dövrü olduğundan istər müəllimlər, istərsə də valideynlər onlarla ünsiyyətə girən zaman diqqətli olmalıdırlar. Müəllimlər çox vaxt şagirdlərlə ünsiyyətə girərkən psixoloji və pedaqoji “kanonlara” deyil, daha çox özlərinin birtərəfli olan güzəran təcrübələrinə əsaslanırlar. Adi müəllimlərin gözündə şagirdlərin təsnifatı çox sadədir. Həmin təsnifatda şagirdlərin bölgüsü 4 əsas tipə ayrılır: 1.Yaxşı oxuyan-intizamlı; 2.Yaxşı oxuyan-intizamsız; 3. Pis oxuyan- intizamlı; 4. Pis oxuyan-intizamsız. Müəllimlər şagirdləri birtərəfli ölçülərlə bir-birindən fərqləndirməməlidirlər. Bu onların həm pedaqoji, həm də psixoloji cəhətdən zəif olduqlarını göstərir. Çox vaxt müəllimin bir insan kimi yaşadığı hisslər onun pedaqoq duyumunu üstələyir. Yəni, müəllimlərin nəzərində onların sevdiyi və sevmədiyi şagirdlər aləmi meydana gəlir. Məhz şagirdlərin də sevdiyi və sevmədiyi müəllimlər bu kökdə əmələ gəlir. Bu əslində özünəməxsus subyektiv ölçüləri olan təhlükəli bir aləmdir. Müəllimlər emosional qiymətlərə arxalanaraq şagirdlərin fərdi xüsusiyyətlərini görmürlər. Onların savadını çox vaxt intizam müstəvisində qiymətləndirirlər. Sözsüz ki, bu mühüm məsələlərə bir pedaqoq və psixoloq gözü ilə baxmırlar. Müəllimlərin gözündə ideal şagird dərslərini yaxşı oxuyan və intizamı pozmayan şagirdlərdir. Yaxşı oxumayan və intizamı pozan şagirdlər isə “pis uşaq”sayılır. Bu cür düşünmək müəllimlərə həmin şagirdlərlə düzgün işləmək imkanı vermir. Belə olduğu halda bəlkə də özündə müxtəlif keyfiyyətləri daşıyan şagirdlər inkişaf etməmiş üzə çıxmamış olur. Müəllimlər şagirdləri bir şəxsiyyət kimi bu cür qiymətləndirsələr onlara düzgün münasibət bəsləyə bilməzlər. Bir müəllimin sinfi, yəni şagirdləri düzgün idarə edə bilməsi üçün şagirdlərlə sağlam bir ünsiyyət qurması gərəkdir. Müəllimin təsirli ünsiyyət vərdişlərinə sahib olması və həm özünü həm də sınıfdə digər yoldaşlarını narahat edən şagirdlərə kömək olabilməsi sinif idarəsi baxımından böyük önəm daşıyır. Ona görə də müəllim bu cür keyfiyyətlərə yiyələnməyə xüsusi diqqət yetirməlidir. Müəllimlərin şagirdlərlə olan ünsiyyətinə müəllimlərə verilən yönəlişlərin də böyük təsiri olur.

Müəllim yalnız müzakirədə iştirak edən şagirdlərə deyil, həm də danışmayan, müzakirədə iştirak etməyən şagirdlərə səslənməli və onların dərstdə, müzakirələrdə iştirakını təmin etməlidir. Göründüyü kimi psixoloqların müəllimlərə verdiyi məsləhət humanist xarakter daşıyır. Yəni verilən təkliflər həm müəllimlərin, həm də yeniyetmə şagirdlərin faydasıdır. Müəllimlər yeniyetmələrlə ünsiyyətdə bunları nəzərə alaraq onların həm simpatiyasını, həm də hörmətini qazanırlar. Müəllimlər şagirdlərlə ünsiyyət qurarkən onlara sevgiyə ehtiyacı olan, dinlənilməyə ehtiyacı olan bir şəxsiyyət kimi yanaşmalıdırlar. Belə vəziyyətlərdə yeniyetmələrə düşən bəzi məsələlər də var. Onlar da qarşılarında uşağın deyil, müəllimin olduğunu unutmamalıdırlar. Konfliktli situasiyada sakitləşməyi ön plana çəkməlidirlər. Bu cür halların keçici olduğunu bilməlidirlər.

Beləliklə, şəxsiyyətlərarası münasibətlər – real həyatda canlı, düşünüən və hiss edən fərdlər arasında yaranan əlaqə və münasibətlərdir. Bu, həqiqi insanların həqiqi ünsiyyətlərindəki empirik münasibətlərdir. Qeyd etmək lazımdır ki, təlim prosesindəki müəllim və şagird arasında münasibətlərin necə qurulacağı ünsiyyət və qarşılıqlı təsir vasitələrinin xarakterinə birbaşa təsir edir. İlk növbədə indiyədək kimi formalaşmış olan müəllim-şagird münasibətlərinin tipləri ilə tanış olaq. Onlar şərti olaraq 4 tipə bölünür.

Birinci tip – “müəllim-şagird” yüzilliklər ərzində təlim prosesinin aparıcı didaktik modeli olmuşdur. Bu model müəllim və şagird arasındakı bilavasitə əlaqəyə əsaslanır. Belə pedaqoji qarşılıqlı təsirin “prototipi” ana və uşaq arasındakı münasibətlərdir. Didaktik şagird-müəllim münasibətləri praktikada müxtəlif tədris formaları və metodları ilə müşayiət olunur. Burada aktuallaşan münasibətlərə: mentor(mürəbbi) və şagird; “evdə məktəb” müəllimi və şagird; tədrisin müxtəlif sahələrində ustad və şagird; xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşağa bərpaedici-pedaqoji, korreksiyaedici və tibbi proqram kontekstində fərdi olaraq tədrisin aparılması aiddir. İkinci tip – “müəllim-auditoriya” – bu böyük sayda insan insan kütləsinə nəsihət vermə, təşviqat, mobilizasiya, maariflənmə məqsədi daşıyan dialoji formada müraciətdir..

Üçüncü tipə - “müəllim – qrup” – münasibətləri aiddir. Bu tip üçün vasitəsiz kommunikasiya xarakterikdir. Həmçinin kommunikasiyanın çoxtərəfli və qarşılıqlı münasibətlərin qabarıq əməkdaşlıq xüsusiyyətinə malik olması ilə seçilir. Dördüncü tip üçün – “müəllim – təlim vasitəsi – şagird” distant təlim xarakterikdir. Burada təlim kompüter və digər texniki vasitələrlə həyata keçirilir. Şagirdlər tərəfindən təcrübənin mənimsənilməsi şəxsi münasibətlər xaricində mümkün deyil. Məhz münasibətlər çərçivəsində şagird müəllimin qiymətləndirilməsini başa düşür. Həm də şagird özü də müəllimini qiymətləndirir. Müəllimə münasibət şagirdin uğurunu şərtləndirir. Pedaqoqa qarşı pozitiv münasibət təlimə marağı, şagirdlərin biliklərə yiyələnmə istəyini artırır, fəaliyyətə və əməkdaşlığa marağı güclənir.

Beləliklə, müəllimin şagirdlərinə təsir edə bilməsi üçün müəllim şagird münasibətlərində bəzi xüsusiyyətlərə diqqət etməsi lazımdır. Belə ki, təlim və tərbiyədə lazımi səviyyəni əldə etmək üçün ilk əvvəl şagirdi hər tərəfli yaxşı tanımaq, onun zehni, zəkasını, fiziki və sosial yönünü öyrənib sonra da ona səviyyəsinə və anlayışına görə davranmaq vacib şərtidir.

TƏLƏBƏLƏRİN TƏDQIQATÇILIQ QABİLİYYƏTLƏRİNİN İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİNDƏ İNFORMASIYA- KOMMUNİKASIYA TEKNOLOGİYALARININ ROLU

Nuranə ƏLİYEVƏ

Bakı Dövlət Universiteti

aliyevanurana0@gmail.com

AZƏRBAYCAN

Müasir dövrdə təhsilin informasiyalaşdırılması və kompüterləşdirilməsi prosesləri geniş vüsət almışdır. Belə bir şəraitdə hazır biliklərin mənimsənilməsinə və təqdim olunmasına əsaslanan təlim texnologiyaları effektiv və səmərəli hesab olunmur. Artıq təhsilalanların yaradıcılıq, tədqiqatçılıq, axtarıcılıq qabiliyyətlərinin yüksəldilməsi və intellektual səviyyəsinin formalaşdırılmasına yönəldilmiş təhsil texnologiyalarından istifadə edilməsi vacibdir. Elmin, texnika və texnologiyanın sıçrayışlı inkişafı ilə əlaqədar ölkəmizdə təhsil islahatları həyata keçirilmişdir və bu təhsil islahatlarının mühüm tələblərindən biri müasir təhsil sisteminin yaradılmasıdır.

Müasir təhsil sisteminin əsas tələblərindən biri tələbələrin tədqiqatçılıq qabiliyyətlərinin aşkar və inkişaf etdirilməsidir. Tələbələri müstəqil fəaliyyətlərə cəlb etməklə; tələbələrin müxtəlif beynəlxalq lahiyələrdə iştirakını təmin etməklə; yeni pedaqoji və informasiya- kommunikasiya texnologiyalarını tətbiq etməklə; tələbələri konfranslara, seminarlara, simpoziumlara cəlb etməklə və.s. onların tədqiqatçılıq qabiliyyətlərinin aşkar və inkişaf etdirilməsi məqbul hesab olunur.

Tələbələrin tədqiqatçılıq qabiliyyətlərinin inkişaf etdirilməsinin təkmilləşdirilməsi yollarından biri də informasiya- kommunikasiya texnologiyalarının sistemli və ardıcıl şəkildə tətbiq edilməsidir.

Respublikamızda İKT- dən müxtəlif sahələrdə, o cümlədən təhsil sahəsində də istifadəni nəzərdə tutan milli strategiyalar, proqramlar qəbul edilmişdir.

Vaxtilə, Heydər Əliyev 17 fevral 2003- cü ildə Respublikamızda " İnformasiya- kommunikasiya texnologiyalarının geniş tətbiq olunması və inkişaf etdirilməsi haqqında Milli Strategiya (2003- 2012)" - nı təsdiq etmişdir.

Milli Strategiyanın qəbulundan keçən dövr ərzində Azərbaycan prezidenti cənab İlham Əliyev tərəfindən bir sıra kompleks tədbirlər həyata keçirilmiş və keçirilməkdədir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2004- cü il 21 avqust tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş "Azərbaycan Respublikasında ümumtəhsil məktəblərinin informasiya və kommunikasiya texnologiyaları ilə təminatı Proqramı (2005-2007)" həyata keçirilmişdir. Bu məsələ ilə bağlı ölkəmizin ümumtəhsil məktəblərində informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının tətbiqi sahəsində böyük işlər görülmüşdür.

Bu işin davamı olaraq, prezidentin sərəncamı ilə 2008- ci il 10 iyun tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş "2008-2012- ci illərdə Azərbaycan Respublikasında təhsil sisteminin informasiyalaşdırılması üzrə Dövlət Proqramı" həyata keçirilmişdir. Qəbul edilən bu proqramların, sərəncamların əsas məqsədi təhsil müəssisələrinin İKT ilə təminatı; pedaqoji kadrların İKT dən istifadə etməyi bacarması; internet şəbəkəsinə çıxışın təmin edilməsi; təhsil müəssisələrində elektron kitabxanaların, mediatekaların yaradılması, yeni pedaqoji texnologiyalarının tətbiq edilməsi və.s. təşkil edir.

Bu sadalanan məqsədlər həmçinin təhsilalanların tədqiqatçılıq, axtarıcılıq, müstəqil- yaradıcı qabiliyyətlərinin aşkar və inkişaf etdirilməsində zərurilik təşkil edir.

Məlumdur ki, müasir təhsil sistemində tətbiq olunan informasiya- kommunikasiya texnologiyalarının mənbələrinə əsasən aşağıdakılar daxildir:

Distans təhsil, virtual təhsil, kompüter texnologiyalarından istifadə, internet, texniki təlim vasitələrindən istifadə, elektron kitablar, slaydlardan istifadə, ağıllı lövhələrdən istifadə və.s.

Adlarını qeyd etdiyimiz bu texnologiyalar tələbələrin tədqiqatçılıq qabiliyyətlərinin inkişafında mühüm rol oynayır. Daha sonra,

- tələbənin müstəqil işini aktivləşdirir;
- materialların əyaniliyini təmin edir;
- tədris materiallarının asan mənimsənilməsinə kömək edir;
- tələbələrə axtarıcılığa, müstəqilliyə sövq edir;
- dünyanın hər yerində informasiyanın əldə edilməsinə şərait yaradır;
- öyrənənlərin müstəqilliyini, fəallığını, şüurluluğunu, yaradıcılığını optimal inkişaf etdirir;
- tələbələrə az vaxt sərf etməklə daha çox məlumat əldə etmək imkanı verir. və.s.

İnformasiya- kommunikasiya texnologiyalarını tədrisdə uğurla istifadə edən müəllimlər qeyd edirlər ki, interaktiv rejimdə keçirilən dərslərdə təhsilalanların mərkəzi fiqur olması təmin edilir. Təhsilverən öyrənənin konsultantı, onun bacarığını qiymətləndirən, tələbəni aktivliyə, müstəqilliyə, araşdırmaçılığa həvəsləndirən rolunda çıxış edir.

MƏKTƏBƏQƏDƏR TƏHSİL MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ FƏAL TƏLİMİN ƏSAS XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ PRİNSİPLƏRİ

Aygün İSMAYILOVA

Mingəçevir Dövlət Universiteti

aygun.eliyev.1987@mail.ru

AZƏRBAYCAN

Məktəbəqədər təhsil müəssisələrində fəal təlim prosesinin mahiyyəti, məzmunu, strukturu və xüsusiyyətləri haqqında aydın təsəvvürə malik olmadan, səmərəli pedaqoji fəaliyyət mümkün deyil. Məktəbəqədər fəal təlim prosesi–tərbiyəçinin fəaliyyəti və uşaqların fəaliyyətinin həm də ümumi bir məqsədə–uşaqları bilik, bacarıq və vərdislərlə silahlandırmaq, onları inkişaf etdirib tərbiyələndirmək məqsədinə doğru yönəlmiş olan bu fəaliyyətlərin mürəkkəb bir vəhdətidir. Məktəbəqədər təhsil müəssisələrində fəal təlim qabaqcadan planlaşdırılan məqsəduyğun prosesdir. Bu fəaliyyət prosesində öyrənənin təhsili, tərbiyəsi və inkişafı həyata keçirilir, bəşəriyyətin tarix boyu qazanmış olduğu təlim komponentləri (bilik, bacarıq, vərdislər) mənimsənilir.

Fəal təlimin əsasını uşaqların dərketmə fəaliyyəti təşkil edir. Təlim prosesi uşaqların müşahidəsi üçün əlverişli olan əşyaların, onların keyfiyyətlərinin və hadisələrin dərək edilməsi

üzərində qurulur. Uşaq əşyanı və ya hadisəni onun xassələri ilə birlikdə qavrayır. Uşağın şüuru yeni biliklərlə zənginləşir. Uşaqları bilikləri mənimsəməsi, onların təfəkküründə analiz və sintezin ən sadə elementlərinin inkişafına və onların nitqlərinin zənginləşməsinə kömək edir.

Respublikamızda mövcud olan ənənəvi təlim sistemi uşaqda gələcəkdə müvəffəqiyyətli özünü realizəsi üçün lazım olan keyfiyyətləri formalaşdırmağa imkan vermir. Məhz bu səbəbdən Azərbaycan Təhsil Nazirliyi tərəfindən islahat proqramı qəbul edilmişdir. Bu islahatın aşağıda göstərilən prinsipləri bu gün məktəbəqədər təlim müəssisələrinin təlim prosesində rəhbər tutulur:

- Demokratikləşdirmə;
- Humanistləşdirmə;
- Differensiallaşdırma;
- İnteqrasiya;
- Fərdiləşdirmə;
- Humanitarlaşdırma.

1. Demokratikləşdirmə təhsil prosesinin demokratikləşdirməsində marağı olan bütün tərəflər, dövlət strukturlarını və ictimaiyyət nümayəndələrini (tərbiyəçiləri, uşaqları, valideynləri) təhsil prosesinə fəal iştirak etməyə cəlb etmə deməkdir.

2. Hümanistləşdirmə. Təhsilin humanistləşdirilməsi uşaqda münasibətin dəyişməsinə nəzərdə tutur, o cümlədən yaradıcı inkişaf qabiliyyəti və humanist yönümlü şəxsiyyətin formalaşdırılması, əqli və fiziki imkanlardan, öyrənmə qabiliyyətindən asılı olmayaraq uşağın şəxsiyyətinə hörmətlə yanaşma, uşağın qabiliyyət və təmayüllərinin aşkar edilməsi və onların inkişafı üçün şəraitlərin yaradılması.

3. Diferensiallaşdırma. Təhsilin differensiallaşdırılması uşaqda imkanların nəzərə alınması ilə qurulur.

4. Fərdiləşdirmə. Təhsilin fərdiləşdirilməsi uşaqların fərdi maraq və tələbatlarının nəzərə alınmasıdır.

5. İnteqrasiya. Təhsilin inteqrasiyası fənlərin öyrədilməsi zamanı fənlərarası əlaqələrin aşkar edilməsi əsasında qlobal təfəkkürün formalaşdırılmasının vacibliyinin nəzərdə tutur.

6. Humanitarlaşdırma. Təhsilin humanitarlaşdırılması şəxsiyyətin yaradıcı inkişaf prosesinin şərti kimi çıxış edir və təhsilin məzmununun formalaşmasına yeni yanaşmanı nəzərdə tutur. Bu ümumbəşəri dəyərlərin yaradılması ilə bağlı fənlərin rolunun artması, öz xalqının mədəniyyətinə birləşmə və dünya mədəniyyətinin dəyərləri ilə tanışlığı ifadə edir.

Bu gün məktəbəqədər təhsil müəssisələrində bu prinsiplərdən çıxış edərək ənənəvi təlim prosesinə artıq üstünlük verilmir və fəal təlimdən daha geniş istifadə olunmağa başlayır. Fəal təlim prosesində isə tərbiyəçi biliklərin əldə edilməsi yolunda ötürücü rolunu oynayır, uşaq isə ona lazım olan bilikləri müstəqil olaraq əldə etməyə qabiliyyəti olan təlim prosesinin fəal iştirakçısı olur. Mexaniki yaddasxlamadan fərqli olaraq məlumatın fəal dərk edilməsinə və onun yaradıcı işlənməsinə üstünlük verilir, uşaq təlim prosesinin tam hüquqlu iştirakçısına çevrilir. Tərbiyəçi mövqeyinin dəyişdirilməsi təlimə yeni yanaşmanın həyata keçirilməsi üçün əsas şərtidir.

Fəal təlim aşağıdakı əsas xüsusiyyətlərə malikdir:

- tərbiyəçi tərəfindən problem şəraitinin yaradılması;
- uşaqların tədqiqat fəaliyyətlərinə həvəsləndirilməsi;
- biliklərin müstəqil əldə edilməsi üçün şəraitin yaradılması;
- biliklərin dərk edilməsi konkret məsələlərin həll edilməsi prosesində baş verir.

Qrupda təlimin müxtəlif formaları mövcuddur:

1. Bütün qruplar ümumi mövzu ətrafında müxtəlif tədris materialı ilə işləyir.

2. Bütün qruplar eyni vaxtda bir tədris materialı üzərində işləyir.

Fəal təlimdə öyrədici mühit. Təlim-tərbiyə prosesinin ,o cümlədən öyrədici mühitin təşkilinə daha çox diqqət yetirilməlidir.

Öyrədici mühit şərti olaraq aşağıdakı komponentlərə bölmək olar:

- sosial-psixoloji mühit;
- məlumat mühiti;
- maddi mühit.

Sosial psixoloji mühit. Sosial-psixoloji mühit nə deməkdir? Bu uşağın digər insanlara və öz daxili aləmi ilə qarşılıqlı münasibətidir.

Əməkdaşlıq, açıqlıq, bir-birini başa düşmə və köməklik mühitin təlimin səmərəliliyini artırır, təlim prosesini müsbət emosional ahəngdar edə bilir. Uşaqları sözün əsl mənasında bilik almağa, təhsil almağa çevirir.

Məlumat mühiti. Məlumat mühiti məlumat mənbələrinin bütün kompleksini öz tərkibinə daxil edir.

Adətən məlumat mənbələrinin çox dar dairəsindən istifadə olunur. Təəssüf ki, bir çox hallarda tərbiyəçi və vəsait yeganə məlumat mənbəyi kimi çıxış edir. Bir çox məlumat mənbələrinin istifadə edilməməsi təlim prosesini kasadlaşdırır. Onu bir çox boyalardan məhrum edir, tərbiyəçi və uşaq arasında sərbəstliyin itməsinə səbəb olur.

Maddi mühit. Maddi mühitin tərkibinə maddi-texniki resursların tam kompleksi daxildir. Bunlar aşağıdakılardır: əşyavi mühit, didaktik vəsaitlər, texniki avadanlıq, stendlər, təbiət mühiti, yaşadığı mühit.

Əşyavi təlim mühiti daha geniş istifadə olunur. Bağçanın divarları arasında uşaqların öyrənmə motivasiyasını stimullaşdıran stendlər, uşaq işlərinin sərgisi və s. daxildir.

Təəssüf ki, təbiət mühitinin imkanlarından az istifadə olunur. Açıq havada məşğələlər, ekskursiyalar sisteminin işlənilməsi, hazırlanması təbii mühitin öyrənilməsi ilə bağlı müxtəlif bacarıq və məşğələlərin proqrama daxil edilməsi vacibdir.

Qiymətləndirmə. Qiymətləndirmə dedikdə, uşaqların təlim nəticələrinin qiymətləndirilməsi nəzərdə tutulur.

Fəal təlim prosesinin nəticəsinin qiymətləndirilməsinə imkan verən vahid meyarlar mövcud deyil. Uşaqların yalnız təlim müvəffəqiyyətləri yox, eyni zamanda aşağıdakıları da qiymətləndirmək lazımdır:

- təhsilin məzmunu;
- təlim metodları;
- təlim prosesinin təşkili;
- tərbiyəçinin peşəkarlığı;

Təhsilin məzmununun qiymətləndirilməsi zamanı təlim materiallarının həcmindən və məzmununun aşağıdakılara uyğun olmasını qiymətləndirmək lazımdır:

- baza proqramının məzmununa;
- tədris proqramına;
- didaktik tələblərə.

Tədris proqramlarının qiymətləndirilməsi zamanı onların nəinki ümumdövlət baza proqramlarına (standart) uyğun olmasını, eyni zamanda differensiallaşdırma və fərdiləşdirmə prinsipinə nə dərəcədə cavab verməsinə diqqət yetirilir. Fəal təlimin differensiallaşdırılması uşaqların imkanlarının nəzərə alınması ilə qurulmalıdır.

MÜASİR DÖVRDƏ İBTİDAİ SINIFLƏRDƏ MÜƏLLİM - ŞAĞIRD MÜNASİBƏTLƏRİNİN PEDAQOJİ-PSIXOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Günay KAZIMOVA

Gəncə Dövlət Universiteti
gunaykazimova@rambler.ru
AZƏRBAYCAN

Bu bir həqiqətdir ki, hər bir şagirdin gələcəyi, xoşbəxtliyi, xalq üçün, millət üçün, vətən üçün faydalı bir şəxsiyyət kimi formalaşması müəllimdən, onun gərgin əməyindən, şagirdə bəslədiyi etik münasibətdən xeyli dərəcədə asılıdır. Belə ki, məktəbə yenidən qədəm qoyan şagirdin həyat yolunu ibtidai sinif müəlliminin yandırdığı məşəl işıqlandırır. İllər keçir, məşəl, o daha da gurlanır və bu məşəlin şöləsində şagird sadə, təvazökar, ağıllı, vicdanlı, öz xalqına, vətəninə dərin məhəbbət hissi bəsləyən, hərtərəfli inkişaf etmiş şəxsiyyət kimi formalaşmağa başlayır. Pedaqoji münasibət–birgə fəaliyyət zamanı müəllim və şagirdlərin əməkdaşlığından ibarətdir. Pedaqoji fəaliyyəti, müəllim

şəxsiyyətindən kənar nəzər-dən keçirmək mümkün deyildir. Pedaqoji fəaliyyət müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsində pedaqoji münasibətin, müəllim – şagird münasibəti-nin rolu olduqca böyükdür. Pedaqoji ünsiyyət müəllimin şagirdlərlə təlim – tərbiyə prosesində həyata keçirdiyi peşə münasibətidir. Bu cür münasibət, hərtərəfli inkişaf etmiş şəxsiyyətin formalaşması üçün şərait yaradılmasına yönəlmiş olur, kollektiv-dəki sosial – psixoloji prosesləri idarə etməyə və səmərəli psixoloji iqlim yaratmağa imkan verir. Ona görə də hər bir müəllimin pedaqoji münasibətin mahiyyəti, onun sosial psixoloji mahiyyəti ilə dərin-dən tanış olması və şagirdlərlə birgə fəaliyyət zamanı ondan lazımı şəkildə istifadə etməsi zəruri-dir.

Müəllim–şagird münasibətlərində müəllim dərin elmi – pedaqoji biliklərə yüvelənməklə yanaşı elə bilik, bacarıq və vərdislərə sahib olmalıdır ki, onların köməyi ilə şagirdlərə təsir göstərə bilsin. Həmçinin şagird kollektivindəki qarşılıqlı mü-nasibətləri fəal şəkildə idarə edə bilsin.

Pedaqoji münasibətin səmərəliliyi onun motivlərindən də asılıdır. Motivün düzgünlüyü və dərk edilmiş xarakter daşması pedaqoji münasibətin gedişini şərtləndirir. Adətən münasibət müəyyən şərtlərlə bağlı olur. Bunları xarici və daxili olmaqla iki yerə bölmək mümkündür. Münasibətin xarici şərtlərinə onun getdiyi mühiti və vəziyyəti aid etmək olar. Belə ki, birinci sinfə təzə gələn şagirdin münasibəti xarici şəraitin, onun yenicə düşdüyü mühitin təsiri ilə bağlı olur. Belə ki, başqa şagirdlərin müəllimə müsbət münasibətini müşahidə etdiyinə görə o da həmin müəllimə hörmət bəslə-məyə başlayır. Nisbətən yuxarı siniflərdə şagirdlərin münasibətində daxili şərtlər daha mühüm rol oynamağa başlayır. Şagirdlərin yaşı artdıqca bu münasibətlərin xarakteri də mürəkkəbləşir və daha çox seçici xarakter alır.

Dahi pedaqoq. V.A. Suxomlinski “Ürəyimi uşaqlara verirəm” adlı əsərində qeyd etmişdir ki, “Ürək ağrısı ilə görürsən ki, hətta öz fənnini yaxşı bilən müəllimlər üçün bəzən tərbiyə yalnız ona görə şiddətli müharibəyə çevrilir ki, müəllim və şagirdləri heç bir mənəvi biri – birinə bağlamır, uşağın qəlbi isə bütün düymələri bağlanmış köynəyi xatırladır. Ayrı-ayrı məktəblərdə tərbiyəçi ilə tərbiyə olunan arasındakı eybəcər, yolverilməz münasibətlərin başlıca səbəbi qarşılıqlı inamsızlıq və şübhədir. Bəzən müəllim uşaq qəlbinin gizli hərəkətini hiss etmir, uşaq sevincini və kədərini duymur, fikrən özünü uşağın yerinə qoysağa çalışmır Yalnız özünün bir vaxt uşaq olduğunu heç vaxt unutmayan adam həqiqi müəllim ola bilər.

Məktəbdə şagird hər gün müxtəlif münasibətlər və yeniliklərlə rastlaşır. Bu da şagirdlərlə aparılan tərbiyə işində mühüm dəyişikliklərə səbəb olur. Belə ki, şagirdlərin şüurluğu artır, bilik və məlumat dairəsi genişlənir, davranışı nizamlanır. Məktəb təcrübəsinin öyrənilib təhlil edilməsi göstərir ki, müəllim – şagird münasibətlərinin elmi əsaslar üzərində qurulması, yaxşılaşması ümumi məqsədə daha tez nail olmağa kömək edir.

Ümumiyyətlə müəllim–şagird münasibətləri təlim–tərbiyə işlərini qanunauyğun şəkildə, qarşılıqlı əlaqədə inkişaf etdirir və həmin münasibətlər müstəqil respublikamızın, müstəqil dövlətimizin qurucularının və qoruyucularının əxlaqi–mənəvi keyfiyyəti ilə əsləşir. Digər tərəfdən münasibət mürəkkəb proses hesab edilən bütün tərbiyə sistemini özündə birləşdirir. Həmin sistemin mahiyyətini özündə əks etdirir. Müəllim–şagird mü-nasibətləri həm də məktəblilərin hərtərəfli tərbiyəsinə kompleks yanaşmağı nəzərdə tutur. Həmin münasibətlər bir tərəfdən, tərbiyə işinin bütün mərhələlərində qarşıda duran vəzifələri müəyyənləşdirir və konkretləşdirir, digər tərəfdən, bu vəzifələrin yerinə yetirilməsini təmin edir, tərbiyəyə təsir göstərən amilləri təkmilləşdirir.

Müəllimin pedaqoji mərifəti onun şagirdlərlə, onların valideynləri, müəllim yoldaşları ilə düzgün münasibət saxlaya bilmək bacarığı və həddi aşmamasında təzahür edir. Məktəb təcrübəsi göstərir ki, pedaqoji mərifətin gözlənilməsi pedaqoji ünsiyyətin normal gedişini, gözlənilməməsi isə pedaqoji fəaliyyətin normal aparılmasına mane olur, müəllimlə şagirdlər arasında münasibətlərdə ziddiyyətlər yaradır, münaqişələrə gətirib çıxarır. Ona görə də pedaqoji mərifətə yiyələnmək müəllimin başlıca keyfiyyətlərindən olmalıdır.

Pedaqoji mərifəti təhlil edən mütəxəsislər onun aşağıdakı komponentlərini müəyyənləşdirmişlər :

1. Müəllimin şagirdlərə qarşı əxlaqi–tərbiyəvi münasibətinin təkmilləşmiş müraciət forması ilə vəhdəti.
2. Müəllimin öz şagirdlərinə qarşı ağıllı məhəbbəti.
3. Hər bir şagirdin şəxsi ləyaqətinə hörmətlə pedaqoji cəhətdən əsaslandırılmış tələbkarlığın vəhdəti.
4. İşgüzar və pedaqoji əlaqənin, inam və pedaqoji nəzarətin vəhdəti.

5. İradi müvazinətlik , sadəlik, təbiiik, səmimilik və xeyirxahlıq.

Pedaqoji mərifət müəllim şagirdlərə həlledici yer tutur. Pedaqoji mərifətə malik olmayan müəllim öz şagirdlərinin gözlərindən asanlıqla düşür, onların hörmətini qazana bilmərlər. Xüsusilə yenidən pedaqoji fəaliyyətə başlayan günü müəllim məhz həmin keyfiyyətlərin olmaması üzündən çox vaxt özündə öz gücünə inam hiss etmir.

Ümumiyyətlə, müəllim–şagird münasibət-lərində ən mühüm cəhətlərdən biri də odur ki, müəllimin şagirdlərə, uşaq kollektivinə düşünül-müş və diqqətli yanaşması, çıxarılan qərarlarda ehtiyatlılıq, şagirdin mənliliyinə toxunmamaq, pe-daqoji ədaləti gözləmək və s.

Şagirdlərin fəaliyyətini pedaqoji cəhətdən düzgün qiymətləndirmək həmin fəaliyyət prosesinə əsaslı təsir göstərir. Ona görə də müəllim öz şagirdlərinin təlim müvəffəqiyyətini, onun davranış tərzini düzgün qiymətləndirməyi bacarmalıdır. Bunun üçün o şagirdlərin bilik, bacarıq və vərdişlərinin həqiqi səviyyəsini, onların davranış tərzini, işə münasibətinin xüsusiyyətlərini dəqiq müəyyənləşdirməlidir. Məktəb təcrübəsindən məlum olur ki, şagird öz bilik, bacarıq səviyyəsini düzgün qiymətləndirilməsini gördükdə öz imkanlarını anlayır, qüvvətli və zəif cəhətlərini başa düşür, daha çox müvəffəqiyyət əldə etmək üçün səy göstərir.

AİLƏDƏ TOLERANTLIĞI TƏRBIYƏ ETMƏYİN İMKAN VƏ YOLLARI

Nərmin ELYASOVA

Bakı Slavyan Universiteti
elyasovanarmin@gmail.com
AZƏRBAYCAN

Azərbaycan çox mürəkkəb bir coğrafi məkanda yerləşir. Ölkəmiz tarixən müxtəlif xalqların və dinlərin nümayəndələrinin bir-birinə çox yaxın qonşuluq şəraitində yaşadığı məkanolub. Regionda təkcə siyasi baxımdan deyil, dini və milli mənsubluq baxımından da kifayət qədər həssaslıq var. Lakin bütün bu məsələlərə rəğmən Azərbaycan dini və milli tolerantlıq baxımından bölgə dövlətləri arasında liderlik edir. Ölkəmizin ətrafında və daxilində digər dinlərin daşıyıcısı olan xeyli sayda millətlər yaşayır. Azərbaycanda bütün dinlərə və digər millətlərə mənsub olan toplumlara tarixən tolerant münasibətbəslənilib.

Bu ənənənin davam etməsi üçün ailədə tərbiyə üsullarının düzgün seçilməsi əsas şərtidir. Ailə uşaqların tərbiyə olunması üçün ən yaxşı mühitdir. Yalnız ananın ağışu və atanın məhəbbəti bu çətin vəzifənin öhdəsindən gələ bilər.

Bu gün cəmiyyətimizdə etnik, dini, mədəniyyət, gender, fiziki fərqliliyi olan şəxslər tərəfindən əhatə olunduğumuzu inkar edə bilmərik. Bəzi insanlar özlərindən fərqli şəxslərlə ünsiyyətə girməkdən yayınırlar. Bunun səbəbi müxtəlif ola bilər. Problemin özüllü ailədə, cəmiyyətdə, kollektivdə qoyula bilər.

Niyə biz uşaqlarımıza tolerantlığı aşılamalıyıq? Hər bir uşaq yeni ideyalar, yeni təcrübə, yeni enerji deməkdir. Əsas məsələ onu düzgün istiqamətləndirməkdir. Əgər düzgün üsullar seçilsə, o zaman uşaqların hər birinin uğurlu, parlaq gələcəyi ola bilər. Tolerantlıq biznes, təhsil, səyahət, istirahət, həyat təzi, incəsənət və üstəgəl həyatın digər sahələrində qapıları gənc nəsil üçün açıdır.

Tolerantlıq - dünyamızın geniş mənada müxtəlifliyinin, insanların özünüifadə formalarının və şəxsiyyətin formalaşma üsullarının hörmətlə qəbul edilməsidir. Əslən etnik və dini fərqlərə aid olmasına baxmayaraq, tolerantlıq həmçinin fiziki və intellektual əlilliyi olan, gender fərqi üçün də tətbiq oluna bilər. Tolerantlıq hörmət və başqalarını öyrənmək, fərqlərin qiymətləndirilməsi, mədəni boşluqların aradan qaldırılması, ədalətsiz stereotiplərdən imtina edən ortaq məxrəcin aşkar olunması və yeni istiqrazlar yaratmaq deməkdir. Tolerantlıq, bir növ, xurafatın əksidir.

Bəs tolerantlıq bütün davranışları qəbul etmək deməkdirmi? Əlbəttə yox. Zorakılıq, yalan və ya oğurluq kimi ictimai qaydaları pozan davranışlara, digərlərini incitməyə yol verilməməlidir.

Tolerant olmamaq, ictimai bir canlı olan insanın birlikdə yaşamaq, fərqlilikləri eyni məxrəcdə görüşdürmək xüsusiyyətini rədd etmək, ən böyük qabiliyyət olan ünsiyyətə maneçilik törətmək anlayışı

deməkdir. Hər hansı bir hadisəyə xoşgörüşsüz yaxınlaşmaq təbiətə və kainata ziddir. Heç bir şey tam olaraq rədd edilə bilməz. Ən qatı qaydaların belə istisnaları vardır.

Bütün münasibətlər kimi tolerantlıq da incə və zərif yollarla tədris olunur. Valideynlər tolerantlığı, hörməti yalnız övladları dil açandan sonra tərbiyə etməyi düşünməməlidir. Uşaqlar dil açmamışdan əvvəl, valideynlərini yaxından izləyirlər və onları təqlid edirlər. Çünki, uşaq evin güzgüsüdür. Nə görürsə, bütün bunlar onun davranışında öz əksini tapır.

Hal-hazırda əksər valideynlər müxtəlif icmalara məxsus və müxtəlif əqidəli, müxtəlif fikirli yoldaşları ilə birlikdə işləyir, müxtəlif iş səyahətlərinə gedir və onlarla dostluq edirlər. Bütün bu proseslərlə uşaqlara bir mesaj göndərilir və bunun nəticəsində ailədə tolerant, hörmət sferası güclənir. Həmçinin valideynlər nümunələr vasitəsilə tolerantlığı uşaqlara aşılaya bilər. Tolerantlıq və hörmət haqqında kiçik söhbətlər də öyrənmə yollarına daxil edilə bilər. Uşaqlara imkan vermək lazımdır ki, digərləri ilə oyunlar oynasın, söhbət etsin. Bu da uşağa fərqləri və oxşarlıqları özünün müqayisə etməsinə, bunu kiminsə təcrübəsindən yox, öz təcrübəsində öyrənməsinə imkan verir.

Valideynlər övladlarına tolerantlığı necə öyrədə bilərlər?

1. Lev Nikoloyeviç Tolstoy söyləmişdir ki, yaxşı nümunə uşaq üçün ən yaxşı tərbiyədir. Hər şeydən öncə, öz münasibətinizə diqqət edin. Ətrafınızdakı insanlara hörmət nümayiş etdirin.

2. Unutmayın ki, uşaq həmişə sizi dinləyir. Özünüzdən fərqli olan insanlar haqqında danışarkən danışq tərzinizə həssas yanaşın. Cəmiyyətdə olan bəzi stereotiplərin bir növ “ömrünü qısaltmağa” çalışın. Geyim, düşüncə, görünüş, zövq və s. fərqliliyi olan insanlara gülməkdən, onlarla zarafat etməkdən çəkinin. Bunlar sizə zərərsiz əyləncə kimi görünə bilər, amma nəticədə siz uşağın hörmət, ehtiram hissini məhv edə bilərsiniz.

3. Övladlarınızın istifadə etdikləri kitabları, oyuncaqları diqqətlə seçin, dinlədiyi musiqiyə, izlədiyi videolara güclü şəkildə nəzarət edin. Yadınızda saxlayın ki, KİV və musiqi mədəniyyəti onların dünyagörüşlərinin formalaşmasına güclü təsir göstərir.

4. Vicdan, hörmət, ayrı-seçkilik kimi anlayışların nə olduğunu soruşun. Ehtiyac varsa, yaş səviyyəsinə uyğun olaraq izah edin.

5. Övladlarınıza maraqlarını, bacarıqlarını, tərzlərini nümayiş etdirməyə şərait yaradın. Hər bir ailə üzvünüzün unikallığını qiymətləndirdiyinizi hiss etdirin.

6. Unutmayın ki, tolerantlıq qəbuləilməz davranışlara dözümlü olmaq demək deyil. Bu “hər kəs hörmətə layıqdır və həmçinin digərlərinə ehtiramla yanaşmaq” deməkdir.

7. Uşaqlarınıza özlərindən fərqli olan yaşlıları ilə vaxt keçirməyə imkan verin. Uşaq üçün məktəb, düşərgə, bağça seçərkən müxtəlif millətlərin nümayəndələrinin də olduğu yerləri tapa bilərsiniz.

8. Digər xalqların, dinlərin xüsusi günləri, bayramları, adət-ənənələri haqda birlikdə öyrənin. Həmçinin öz adət-ənənələrinizi övladlarınıza yaxşı öyrədin. Bu həm də digər xalqların nümayəndələrinə öz adət-ənənələrimiz haqda məlumat vermək üçün kiçik yaşlı uşaqlara verilən dəyərli mirasdır. Çünki ailə xaricindən kimsə sizin adət-ənənələrinizi bir gün öyrənməyə çalışa bilər.

9. Uşaqlarınızda görmək istədiyiniz, arzuladığınız hərəkətləri xəyal edin. Özünüz elə davranmağa başlayın. Uşaqlar həmişə sizin addımlarınızı təqib edir.

Bir sözlə uşağınızın uğuru sizdən asılıdır. Bu gün və sabah dünyanın uğuru bir-birini anlayan, təşəkkür etməyi bacaran, başqaları ilə işləməyə qadir olan insanların əlindədir.

YENİYETMƏLİK DÖVRÜNDƏ AİLƏ MÜHİTİNDƏ ƏXLAQİ KEYFİYYƏTLƏR

Günel ƏHƏMDOVA

Bakı Slavyan Universiteti
gunel.ahmadova097@gmail.com
AZƏRBAYCAN

İnsanın müxtəlif dövrlərinə məxsus olan yaş həudları özünün düşüncələri, anlayışları, həyatı dərk etmə qabiliyyətinə görə fərqlənsə belə insanı daima öyrədir. Ancaq hər bir yaş dövrü özündən sonrakı yaş dövrünə müəyyən bir baza ilə gedir. Hansı ki, bura həm müsbət, həm də mənfi keyfiyyətləri nümunə gətirmək olar. Bu mərhələlərin içərisində insanda həyatı dərk etmə qabiliyyətini tezləşdirən, ona bir varlıq kimi həyatda vəzifələrini bildirən, həm mənəvi, həm fiziki cəhətdən təkmilləşdirən xüsusi bir mərhələ var ki, buna yeniyetməlik dövrü deyilir. Pədoqoqlar, psixoloqlar bu dövrü "ağır böhran" dövrü adlandırırlar. Çünki bu zaman insanın öhdəlikləri, cəmiyyətdəki rolu artır, özü və ətrafına baxışı nisbətən dəyişir. O, keçid dövründə olduğu üçün müəyyən baxışları qəbul edir, çox hallarda isə müqayisəyə, fikir mübadiləsinə üstünlük verir. Məsələ isə, onun müəyyən baxışları, hadisələri, fikirləri qəbul etməməsindən irəli gəlir. Axı o hələ həyatı anlama mərhələsindədir. Və tam qavranılmamış şəkildə. Özünü təsdiq etmə, bəzi hallarda inamsızlıq, xəyallara dalma, fikir yayğınılığı, bu dövr üçün qaçılmazdır. Bu zaman əsas rolu ailədə valideynlər, sosial mühitdə isə, pədoqoji fəaliyyətlə məşğul olan müəllimlər və digər şəxslər oynayır. Əsas rolu öz üzərində cəmləyən ailə övladın yetişməsində mühüm rol oynayır. Çünki bu zaman yeniyetmənin fiziki cəhətdən dəyişən orqanizmi, mənəvi cəhətdən dəyişən düşüncələri əslində özlüyündə bir qayğı, bir tələbat hissi oyadır. Valideyn ona yardımçı olmalı, onu cəmiyyətə hazırlamalıdır. Və bir insan yetişdirdiyini unutmamalıdır. Tez yorulma, sinir sisteminin fəaliyyəti nəticəsində beynin mürəkkəbləşməsi, zehni fəaliyyət, tənqidçilik, kobud hərəkətlər bir yeniyetməyə xas olan ən ümdə keyfiyyətlərdən biridir. Valideyn bu zaman onu nəzarətdə saxlamalıdır. Ancaq bunu bürüzə verməyəcək şəkildə etməlidir. Əks halda yeniyetmənin bu nəzarəti ciddi şəkildə hiss etməsi sayəsində ailə konfliktlərinin baş verməsi qaçılmazdır. Valideyn səs tonuna, davranışlarına dövr mahiyyəti olaraq daha çox fikir verməlidir. Övladı müəyyən dövrə qədər ailə, müəyyən dövrdən sonra isə cəmiyyətin hazırladığı nəzərə alsaq, ilk özü rolunu oynayan ailənin vəzifə öhdəliklərini artırmış olur. Yeniyetmənin fikir dağınıqlığı, müəyyən sahədə biliklərin azlığı onu müxtəlif yollara, müxtəlif inanclara apara bilər. Hansı ki, bunların sonu pis vərdişlərə əsaslanır. Əgər ailə onu təkmilləşdirsə, cəmiyyət üçün müxtəlif istiqamətlərə hazırlayarsa, övladın təfəkküründə cəmləşən fikirlər onu bir kölgə kimi izləyəcək və ona qaranlıqda işığı tapmaqda yardımçı olacaq. Tərbiyənin əxlaqi prinsipinə əsaslanan fikirləri övlada yetərsiz şəkildə verilsə bu zaman əxlaq zidd hərəkətlərin baş verməsi halları müşahidə olunur. Yeniyetmə isə öz təfəkkür bazasının seçdiyi mühitə uyğun olaraq, müəyyən şəraitlər əsasında həyatını davam etdirir. Bu isə həm mənfi, həm də müsbət müddəaları önə qoyur. Mənfi halların müşahidəsi ailə və cəmiyyət üçün ziyandır. Və böyük yaş dövründə də onu izləyən bu xüsusiyyətlər o formalaşdıqca onun daxilində inkişaf edir və daha da pis vərdişləri yaradır. Onlar da yenə bu işə yeniyetmələri cəlb edir və proses təkrarlanmış olur. Bu isə inkişaf etməkdə olan cəmiyyətin problem mərkəzi olur.

Valideyn müəllimlə paralel şəkildə əlaqədə olmalıdır. Sosial mühitdə övladın davranış qaydalarını, əxlaq normalarını pədoqoq yaxından izləməli, əks hallar baş verərsə valideyn ilə əlaqəyə girməlidir. Əgər gecikmə halları müşahidə olunarsa, övladın tərbiyəsi çətinləşir. Müəyyən hallarda ailə arasında övlad və valideyn qarşılıqlı münasibəti mövcud olur. Və valideyn övladının yeniyetməliyi pis keçirməsi ilə əlaqədar olaraq, onunla bacarmır. Bu zaman isə əlavə şəxs-psixoloqdan istifadə olunur.

Tərbiyə prosesinin uğurlu şəkildə həyata keçməsi cəmiyyət üçün xeyirli, ailə üçün fəxrli bir nəticə olur. Sağlam düşüncəli, mədəni rifahı yüksək olan gənclərə cəmiyyətdə böyük ehtiyac duyulur. Əxlaq və tərbiyə bir-biri ilə qırılmaz şəkildə bağlıdır. Əxlaq tərbiyənin yüksək formada görünüş şəkli. Bu, hər cəhətdən məqbul sayılır. Təbii ki, ailənin əsas mövqeyini nəzərə alsaq. Övlada şəxsiyyət kimi baxılan bu dövrdə onların fikirləri mütləq şəkildə eşidilməlidir. Onlarda bu zaman peşələrə meyl, maraq artır. Və onlar müxtəlif seçimlər qarşısında qalırlar. Həmçinin də bir yardımçının

məsləhətinə ehtiyac duyurlar. Evdə valideynin, sosial mühitdə isə müəllimin böyük rol oynadığı bu proses böyük əhəmiyyət kəsb edir. Çünki o, maraqlarının ardınca gedir və seçdiyi hər hansı peşənin müəyyən məqamlarını nəzərə almır. Yetkin bir şəxsin yardımını isə onu bu dolaşıqdan xilas edir və onun maraqlarına uyğun doğru yolu göstərir.

Yeniyyətlər bir çox məsələlərdə özlərinin müsbət keyfiyyətlərini üstün tuturlar. Ancaq əsas məqamlarda valideynin onlarda gördüyü keyfiyyətlər önə keçir. Əgər valideyn mənfi münasibətlər irəli sürərsə və bu övlada mənfi təsir edərsə, yeniyyət dərinə sarsılır, ruh düşkünlüyü yaşayır və özünü yararsız hiss etməyə başlayır. Bu prosesin sonu isə uzunmüddətli depressiyaya gətirib çıxarır. Ailənin, məktəbin, həmyaşıdlarının yeni mənə kəsb etdiyi bir dövrdə bu sarsıntı onu daxildən incidir. Övlad valideynə həmişə ehtiyac duyur. Ancaq bir yeniyyətə əks hallarla qarşılaşarsa- valideyn ilə fikir ayrılığı yaşayarsa, bu ziddiyyətlik artır və yeniyyətin öz xarakterini formalaşdırmasında ciddi qarışıqlıq doğurur.

Nizami Gəncəvi ailəni uşağın ilk tanış olduğu ictimai mühit adlandırmışdır. Övladın cəmiyyətdə düzgün mövqə tutması üçün ailə tərbiyəsi əsasdır. Ailə övladın şəxsiyyət kimi formalaşmasında üstün mövqə tutur. Və özül rolunu oynayır. Tərbiyə hər yaş dövrünə xas olan bir haldır. Ancaq bu dövr özlüyündə xüsusi tərbiyə tələb edir.

Mən istərdim ki, bu dövrdə ailələr xüsusi şəkildə övladlarına fikir versinlər və onların fikirlərini ən balaca məsələlərdə belə öyrənməyə çalışsınlar. Əgər belə olarsa, o artıq özünü şəxsiyyət kimi hiss edər və cəmiyyətə yararlı bir insan kimi formalaşar. Çünki formalaşmaqda olan hər ağıllı gənc ölkəmiz üçün qürur mənbəyidir.

YENIYETMƏLƏRİN SÜLH MƏDƏNİYYƏTİNİN FORMALAŞMASINDA MƏKTƏBİN ROLU

Mətanət MƏMMƏDOVA

Bakı Slavyan Universiteti
matanat407@gmail.com
AZƏRBAYCAN

Bildiyimiz kimi, məktəblər cəmiyyətlərin öz vətəndaşlarını ictimai, mədəni və sosial həyata hazırladıkları bir vasitə baxımından həmin müəssisələr sırasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bununla bərabər, məktəb və köklü dəyişikliklərlə məşğul olan bütün mümkün vasitələr eyni zamanda rəqabət, müharibə və zorakılıqla bağlı mövcud mədəniyyət sahəsi ilə ciddi məşğul olmaqdadır. Hətta belə zorakılıq mədəniyyətinin və gender ədalətsizliyinin doğurduğu problemlərin əksinə olaraq, sözün həqiqi mənasında onlardan irəli gələrək, dünyanın bütün təhsil işçiləri sülh təhsilinin verilməsi məqsədilə ümumi çağırışa qoşulmuş və onlardan bir qismi sülh mədəniyyəti istiqamətində aparılan təlim prosesinin ayrılmaz hissəsi olacağı iddia edilən gender perspektivini nəzərə almaq üçün fəaliyyət göstərirlər. Onları əhatə edən dərslər və sinif otaqları onların öz-özlüyündə sülh mədəniyyəti mühiti kimi fəaliyyət göstərə biləcəkləri şəkildə təşkil edilə və aparıla bilər. Burada ümumi olaraq göstərilən sülh məqsədlərinin və dəyərlərinin, yaxud da zorakılıq və gender ədalətsizliyi problemləri üzrə aparılan təhlillərdən və fikirlərdən hasil olan bu kimi məqsəd və dəyərlərin onların öz vəzifələrinin təşkil edilməsinə səfərbər etməklə, məktəb orqanları müəllimlərin öz dərslərində siniflərdə sülh mədəniyyətini yarada biləcəkləri parametrləri müəyyən edə və əsasların özülünü qoya bilərlər.

Tolerantlıqdan götürülən ilkin oxu materialı müəllimlərin öz siniflərində yeniyyətlərə tolerantlığı necə təmin edə biləcəklərini göstərir. Məktəblərdə və siniflərdə tolerantlığa dair bu kimi konsepsiyalar və üsullar həm də sülhsevər və gender ədalətinin təmin edildiyi bir sinfin ayrılmaz hissəsidir. Onlar sadəcə olaraq tolerantlığın bütün mədəniyyətlərin, genderlərin və insanların bir-biriləri ilə olan yaxınlıq əlaqələrini müəyyən etdikləri və oxşar cəhətləri yaratdıqları üsulların insani ləyaqətlərə dünyəvi ehtiramın və insani həmrəyliyin daha dərin qatlarına nüfuz etmək məqsədi güddüyünü nəzərə alaraq sülhün və gender bərabərliyinin məqsədləri naminə çalışmaqadək genişləndirilə bilər. Müəllimlər bu kimi yanaşma üsullarından yeniyyətlərdə sülh mədəniyyətinin formalaşması üçün dərslərdə, gender tolerantlığının yaradılması prosesinin başlanması məqsədilə

nəzərdə tutulan təlim layihələrində, sülh, qarşılıqlı hörmət amillərinə bağlı olan və sinif hədudlarından kənar dünyada bu kimi icmaların müəyyən edilib aşkara çıxarılması istiqamətində necə çalışmaq məqsədilə nəzərdə tutulan bir təlim prosesinə sadıq olan icmanın inkişaf etdirilməsi zamanı şagirdlərə istiqamət verilməsi işində istifadə edə bilirlər.

Birgə və ümumi təlim üzrə müxtəlif variantlar birgə təlim və qrup müzakirələri üçün bundan öncə irəli sürülmüş təkliflər üzrə bir variant, yəni təlim tapşırıqlarının yerinə yetirilməsi üçün oxşar qruplar təşkil etməkdən ötrü şagirdlərin özlərini və öz üstün cəhətlərini müəyyən etdikləri üsullardan istifadə etmək şəklində tətbiq edilə bilər. Dövri olaraq həmin qrupları yeni-yeni tapşırıqlar ətrafında bir daha formalaşdıran bir proses vasitəsilə şagirdlər öz sinif yoldaşları haqqında daha dolğun məlumat ala və sinfin icma həmrəyliyinə gücləndirə bilirlər. Müxtəlif vəzifələrin həyata keçirilməsi məqsədilə müvafiq imkanları təmin etməklə, habelə təlim tapşırıqlarında, öz xüsusi istedadlarından istifadə edilməsi, xüsusən də onların gender rollu stereotiplərin yaratdığı məhdudiyyətlərdən azad olduğu şərtlər daxilində həmin gender hədudlarını aşmaqda şagirdlərə yardım etmək üsulu ola bilər. Bu tədris vəsaitində ümumi olaraq təsvir edilmiş konsepsiya və proseslərdən yaradıcı şəkildə istifadə edilməsi, Tolerantlıqda təsvir edilən tədris üsullarının uyğunlaşdırılması, ayrıca təlim icması, yaxud da təlim prosesindəki bir mərhələ üçün xüsusi olaraq işlənilib hazırlanmış yeni üsulların yaradılması müəllimlərə, heç olmazsa, bir müddətə ən səmərəli bir təlim prosesinə çevriləcək sülh mədəniyyəti üçün nəzərdə tutulacaq bu kimi təcrübələrdən istifadə etmək imkanı verəcək.

Bu kimi təşəbbüslər vasitəsilə müəllimlər öz həmkarları ilə etdikləri əməkdaşlığın nə qədər qiymətli yardım və dəstək olduğunun şahidi olacaqlar. Birgə tədris proqramlarının hazırlanması ilə məşğul olmaqla, bir-birinin, tədris üsullarını izləməklə tədris planlarının və əldə olunan nəticələrin birgə olaraq nəzərdən keçirilməsi və birgə tədris prosesləri müəllimlərə daha səriştəli olmaqda və onların öz şagirdlərinin icmayönümlü şagirdlər olmağa istiqamətləndirməkdə kömək edəcək. Məktəbləri sülh mədəniyyətlərini yarada biləcək təlim icmalarına çevirmək məqsədilə müəllimlərin və məktəb rəhbərlərinin bir sülh mədəniyyəti olaraq hər hansı bir məktəbin daha geniş icmasının əsası kimi özlərinin öz aralarında həmrəylik və icma yaratmalarına ehtiyac var.

Məktəblərin inkişaf etdirə biləcəkləri gender ədaləti üzərində qurulmuş müsbət və birgə davranışla bağlı dəyişiklik üzrə müvafiq imkanlardan xəbər verən ümumi modellər mövcuddur. Yeniyetmələr təkcə bir-birlərinə hörmət bəsləmək və bir-biriləri ilə əməkdaşlıq etmək ruhunda tərbiyə olunmaq yox, oğlanların “*Gözəl olmaq yaxşıdır*” devizini öyrənməklə rəqabətli və aqressiv davranışdan tam uzaq olduqları şəkildə bu kimi davranışa görə hansı mükafatların nəzərdə tutulmasını da öyrənə bilirlər. Oğlanlar onu öyrənmişlər ki, digərləri ilə müsbət və qarşılıqlı surətdə inkişaf etdirilən münasibətlər ən yüksək totem sütununun üstündə dayanan “birinci şəxs” olmaqdan daha qənaətbəxş hesab olunur. Yeniyetmələr həmin dərsi öyrənmiş olsalar, onda sülh mədəniyyəti yaranmış olar.

Məktəblər və onları təşkil edən müəllimlər sülh mədəniyyətinin yaradılması məqsədilə öz müvafiq xalqları üçün qlobal meyarlardan çıxış edərək və mədəni əsaslara söykənən müvafiq tədris planının işlənilib hazırlanmasında əsas iştirakçılara çevrilə bilirlər. Öyrəniləsi məsələlər çoxdur. Təlim imkanları qeyri-məhduddur. Onların sülh Təhsili üzrə Qlobal Kampaniyada adları göstərilən bir çoxu sülh mədəniyyəti arzularının həyata keçirilməsi məqsədilə tətbiq edilmişdir. Ümid edirik ki, təhsil işçilərini həmin təşəbbüsə qoşulmaqda daha çox ruhlandırmaqda onlara daha geniş imkanlar bəxş edəcək.

MÜASİR DÖVRDƏ ŞƏXSİYYƏTİN FORMALAŞDIRILMASINDA İTERAKTİV TƏLİM METODLARININ ROLU

Ayşən ZƏRBƏLİYEVƏ

Bakı Slavyan Universiteti
resad.sahpelengov.89@mail.ru
AZƏRBAYCAN

Müasir dövrdə real həyatımızın demək olar ki, bütün mərhələləri və sahələrində texnikadan istifadə edirik. Texnikadan istifadə bizə məqsədə doğru hərəkət edib, istədiyimiz nəticəni əldə etmək üçün bir növ ən sürətli, optimal yol olub. Bүgүnkü dövrün sosial-siyasi tələblərinə uyğun olaraq, digər sahələrdə olduğu kimi təhsil prosesi də inkişaf edir, milli təhsil sistemimiz Avropa təhsil sisteminə inteqrasiya edir. Dövrün tələblərinə uyğun şəxsiyyətin formalaşdırılması prosesi daha ciddi nəzarət altına alınaraq, xüsusi təşkil olunmuş halda həyata keçirilməlidir. Bunun üçün biz doğulan hər bir uşağa xüsusi yanaşmalı, onun təlim-tərbiyə edilməsi prosesini ciddi şəkildə həyata keçirməliyik. Çünki, məqsəd şəxsiyyət yetişdirib, onun cəmiyyətdə rolunu artıraraq bizim sabahkı ümidimiz, parlaq gələcəyimizi yetişdirməkdir. Mümkün tədris reallıqlarının və inkişaf istiqamətlərinin ictimai şüurda, praktikada möhkəmləndirilməsinə nail olmaq üçün təhsil geniş imkanlara malikdir. Təhsil zaman və məkan daxilində insan şəxsiyyətinin və mədəniyyətinin formalaşmasında, onun tərbiyəsində, bacarıqlarının dərinləşməsində, münasibətlər sistemində həlledici rol oynayır. Təhsil sistemimizdə inteqrasiya prosesi, bir çox innovasiyaların tətbiqi prosesi gedir, təhsildə demokratik idarəetmə üsulunun tətbiqi yeni, müasir tələblərə cavab verən təhsil sistemi qurulur. XXI əsrin hazırkı mərhələsində Azərbaycan təhsil sistemi qarşısında çox mühüm problemlər durur. Müasir təlim prosesinin əsas məqsədi tədrisin səmərəliliyini artırmaq, öz ağılı, düşüncəsi, potensial enerjisi, güclü məntiqi ilə bilikləri dərinlən mənimsəyən və onu tətbiq etməyi bacaran, hər cür mövcud situasiyalarda işin məğzini tutub, çıxış yolunu tapmağı bacaran yüksək intellektli şəxsiyyətlər yetişdirməkdir. Bu məqsədləri yerinə yetirmək üçün fəal- interaktiv təlim metodlarından istifadə edərək, keyfiyyətli tədris- təlim prosesinin təşkili təmin edilməlidir. Fəal təlim demokratik metod sayılır, burada müəllim və şagird eyni dərəcədə təmhinə qatılırlar. Hər ikisi eyni dərəcədə nəticənin müəllifidir və buna görə məsuliyyət daşıyırlar. Fəal təlim metodları şagirdin fəal idrak fəaliyyətinə əsaslanan təlimdir. Fəal təlim, idrak fəaliyyətinin təşkili və idarə olunması üsullarının məcmusudur. Ona görə də şəxsiyyətin formalaşdırılması prosesinə hazırlıq şagirdlərdən ilk növbədə, yüksək idrak qabiliyyətlərinə yiyələnməyi tələb edir. Bu zaman onlar ilk olaraq azad düşüncə, öz fikirlərini söyləmə bacarığı, tədris prosesi gedişində təcrübədən mənə çıxarmağı, məntiqi nəticələr söyləməyi və öz fikrini səlis, dəqiq, inamla, ifadə etməyi bacarmalıdır. Şagirdlərdə demokratiklik (fikir və düşüncə azadlığı) özünə inam hissi onda yaranır ki, biz dərsin təşkili və öyrənmə prosesində onlara sərbəstlik veririk və onların fikirləri müzakirəyə qoyulur. İnteraktiv təlim metodlarından istifadə dərsin təşkili və gedişində, sinif mühitində dəyişiklik etməyə, münasibətlər sistemini genişləndirməyə (müəllim-şagird, şagird- şagird, məktəb-ailə) imkan verir. İnteraktiv təlim metodlarından istifadə dərs prosesinin daha yaradıcı olmasına, müxtəlif üsul vasitəsi ilə materialın daha asan və tez qavranılmasına gətirib çıxarır. Fəal təlim prosesini bugün ənənəvi təlimdən fərqləndirən mühüm bir cəhət olaraq qeyd etməyimiz vacibdir ki, bu zaman əldə edilən bilik və bacarıqlar şagirdlərin problemə şəxsi yanaşmasından asılı olaraq daha yadda qalıcı olur. Nəticədə, interaktiv təlim metodları ilə təhsil almış şəxsin gələcək müstəqil həyatının başlanğıcı qoyulur. Yeni yanaşmanın mahiyyəti ondadır ki, təlim şagirdlərin yaddaşının biliklə (informasiya) zənginləşdirilməsi deyil, biliklərin müstəqil qazanılması, mənimsənilməsi vərdisləri, təfəkkürün inkişaf etdirilməsinə əsaslanır. Bu zaman məhsuldar, yaradıcı təfəkkür, yeni biliklərə müstəqil yiyələnmə üsullarını özündə birləşdirən metodlara üstünlük vermək lazımdır. Təhsilənlərə subyekt kimi yanaşılaraq öyrənmə təkrar olunmayan fərd, daxilən azad, müstəqil və yaradıcı fəaliyyət göstərmək qabiliyyəti olan, şüurlu, inkişaf edən bir şəxsiyyət kimi yanaşılır. Bütün bunlarla bərabər pedaqoji ədəbiyyatlarda şəxsiyyət probleminə müxtəlif cəhətlərdən və mövqelərdən yanaşılmış, xeyli ciddi əsərlər yazılmış və ardıcıl olaraq bu sahə hələ də tədqiq edilməkdədir. Belə bir şəraitdə pedaqoji nəzəriyyə və praktikanın ən mürəkkəb problemlərindən biri şəxsiyyət və onun xüsusi təşkil olunmuş şəraitdə inkişafıdır. İnsanın inkişafı mürəkkəb və uzun sürən, ziddiyyətli bir prosesdir. Şəxsiyyət ictimai-tarixi kateqoriyadır. Şəxsiyyət daim ideoloji əlaqələr mühitində olur. Şəxsiyyətin

ünsiyyət dairəsi geniş olduqca, onun ictimai həyatın müxtəlif cəhətləri ilə əlaqələri rəngarəng olur, ictimai əlaqələr aləminə daha çox nüfuz edir, mənəvi aləmi daha çox zənginləşir və inkişaf edir. Ona görə də yetişməkdə olan gənc nəslin təlim-tərbiyəsinin, sağlamlığının, xoşbəxt həyat amalinın təməli bugününümüzdən qoyulur. Bu tarixi missiyanı həyata keçirmək üçün cəmiyyətin hər bir fərdinin üzərinə böyük vəzifə düşür. Problemin həlli ümumtəhsil müəssisələrindən başlayır və səmərəli həlli üçün ümumtəhsil məktəblərində dünya standartlarına cavab verə biləcək müasir pedaqoji və metodik yanaşmalar, dünya təhsil sisteminə inteqrasiya və müasir metodik düşüncə tərzii lazımdır. İnteraktiv təlim metodları da bunun üçün işlənilib hazırlanmış ən gözəl və səmərəli vasitədir. Bu zaman təhsilalanların maraqları nəzərə alınaraq tədris prosesi ərəfəsi fərdiləşdirilmiş, differensiallaşdırılmış, problemlə təlim texnologiyalarına və İKT-yə üstünlük verilərək dərstdə psixoloji, valioloji və sosial-pedaqoji xidmətlər inkişaf etdirilir. Təhsilalanlar arasında ən humanist ünsiyyət üsulu olan dioloji münasibətlərə (subyekt-subyekt münasibətlərinə) üstünlük verilərək dərstdə problemlə, dialoqlu, refleksiv təlim texnologiyalarına, kollektiv (qruplarla) fəaliyyətə önəm verilir. Kommunikativ fəaliyyətlər (dinləmə və eşitmə), açıqlıq, səmimilik, tolerantlıq, həmsöhbətə hörmət etmək bacarığı inkişaf etdirilərək, sağlamlığı qoruyan mühit yaranır, tələb olunan çoxlu sayda informasiya mənimsənir. Dərsin insan təbiətinin bütövlüyünün nəzərə alınmaqla qurulması (yəni burada yalnız intellektual imkanların deyil, eləcə də obrazlı düşünmə, yaradıcı təxəyyül, emosiyalar, hisslər və s. psixoloji halların nəzərə alınması) nəticəsində insan təbiətinin bütövlüyü təmin olunur. Öyrənənlər mənəvi və ruhi cəhətdən inkişaf edir. Dərs zamanı informasiyaların yadda saxlanması deyil, başa düşülməsi dominant xarakter alır. Dərslərdə fənlərin tədrisinə kompleks yanaşmaqla tədris- təlim prosesinin bütövlüyünün təmin edilərək öyrənənlərin bütöv halda dünyanı dərk etməsi təmin olunur ki, bu da inteqrativlik prinsipi gözlənilərək həyata keçirilir. Eyni zamanda rəqabət mühitinin formalaşması təmin edilir. İnkışafetdirici xarakterin təmin edilərək tədris- təlim prosesinə öyrədənin (pedaqoqun) münasibəti dəyişir. Bilikvermə, bacarıq və vərdişlərin aşılmasından başqa, dərstdə fərdi və sosial əhəmiyyətli keyfiyyətlərin (təfəkkür, nitq, emosional hissi davranış, kommunikativ, fiziki, yaradıcı) inkişaf etdirilməsi nəticəsində şəxsiyyətyönümlü və problemlə texnologiyalar üstünlük təşkil edir. Dərsin praktik, həyatı və mənəvi pragmatik yönümlülüyü artır, nəticədə öyrənən həm inkişaf edir, həm də cəmiyyət üçün faydalı insana çevrilir, güclənir. Pedaqoji kadrların müasir tələblərə cavab verən səviyyədə formalaşdırılması, öyrədənlərin konseptual-metodoloji, texnoloji, metodiki hazırlığının həyata keçirilməsi, pedaqoji fəaliyyətdə yaradıcılığa üstünlük verilməsi nəticə etibarını ilə pedaqoji fəaliyyətdə bacarıqlı müəllimlərə tələbatı artırır. Dərstdə tədris fənləri və sinifdən xaric tədbirlərin məzmunca və mənəca zənginliyi ilə (tədris fənləri və tərbiyəvi işlərin fəlsəfə, pedaqogika, psixologiya və mənəviyyat fənləri ilə əlaqələndirilməsi) əlaqədar olaraq rəqabət genişlənir. İnteraktiv təlim metodları ilə təşkil olunan dərslərdə motivasiya yüksəlir, müasir dünyagörüşünün, mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlərin inkişafı təmin olunur. Hərtərəfli və ahəngdar inkişaf etmiş şəxsiyyətin formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsi müəllim və şagird kollektivinin pedaqoji prosesə yeni aspektdə yanaşması və münasibətlər sistemini yeniləməsi ilə kompleks halda həyata keçirilir.

MÜƏLLİMLƏRİN İXTİSASARTIRMA TƏHSİLİNƏ OLAN TƏLƏBATLARININ MÜƏYYƏNLƏŞDİRİLMƏSİ MEXANİZMI

Mətanət QURBANOVA

Təhsil Problemləri İnstitutu, Təhsil nəzəriyyəsi şöbəsi
metanetgurban@gmail.com
AZƏRBAYCAN

Müxtəlif cəmiyyətlərdə rəqabət əsaslı dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya imkanlarına malik, sosial mədəni mövcudluqlarını davam etdirmələri üçün fasiləsiz olaraq innovativ bilik və bacarıqlara yiyələnmiş, öz milli-mənəvi dəyərlərinə sahib cixmaqla yanaşı digər dünya mədəniyyətlərinə münasibətdə tolerant və sayğılı insanın yetişdirilməsi vacib hesab olunur. Bu keyfiyyətlərə sahib insan isə sosial, iqtisadi proqres vəd edən təhsil prosesində formalaşır. Bütün dünyada tendensiya, səriştəli təhsilverənlərə və ən yeni texnologiyalara əsaslanan infrastruktura malik, keyfiyyət göstəriciləri və

əhatəliliyinə görə qabaqcıl mövqə tutan təhsil sistemini yaratmaqdır. Fiziki şərtlərin və təhsil qaynaqlarının mümkün qədər əlverişli, təhsilalanlarının ən yüksək səviyyədə motivasiyalı olduğu təhsil sistemində belə bu imkanları dəyərləndirə biləcək bilik və bacarıqlara malik kompetensiyalı, səriştəli müəllim olmadan keyfiyyətli təhsilə nail olmaq mümkün deyil.

Azərbaycanda müstəqillik illərində "Azərbaycan Respublikasının təhsil sahəsində İslahat Proqramı" (1999) təsdiq edildikdən sonra təhsilin bütün sahələrində olduğu kimi keyfiyyətin yaxşılaşdırılması, pedaqoji heyətin peşəkar inkişafı baxımından ixtisasartırma təhsilinin normativ-hüquqi bazası möhkəmləndirilməyə başladı. Tarixiliyə əsaslanaraq, Nazirlər Kabinetinin 102 nömrəli qərarı (2007) ilə "Azərbaycan Respublikasında fasiləsiz pedaqoji təhsil və müəllim hazırlığının konsepsiya və strategiyası"nda (1.2; 2.4; 2.8; 2.13.1; 3.2.1) təhsilin bütün forma və səviyyələri üzrə yüksək keyfiyyətli fasiləsiz müəllim hazırlığı sisteminin formalaşdırılması və tətbiqi üçün vacib olan altı strateji fəaliyyət istiqamətləri müəyyən olunmuşdur. Təhsil Sektorunun İnkişafı üzrə İkinci Layihənin (2009-2014) ikinci - "Pedaqoji kadrların əlavə təhsil sisteminin müasirləşdirilməsi" komponentinə əsasən müəyyənləşdirilən növbəti mühüm vəzifələrdə əksini tapmışdır. "Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası"nın (2013) ikinci istiqaməti - "Təhsilalanların fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə alan innovativ təlim metodları və texnologiyaları vasitəsilə təhsilin məzmununun səmərəli mənimsənilməsinə təmin edən yüksək nüfuzlu təhsilverənin formalaşdırılması"dır. Təhsilverənlərin peşəkarlıq səviyyəsinin daim yüksəlməsini təmin edən yeni sistemin yaradılması, təhsilin bütün pillələrində təfəkkür və şəxsiyyətin inkişafına yönəlmiş, onların fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə alan innovativ təlim metodologiyasının və müvafiq resursların hazırlanması, əlavə təhsil üzrə strukturların yaradılması, təhsil müəssisəsi səviyyəsində, tədrisdən ayrılmadan peşəkarlıq səviyyəsinin artırılması, yeni modul-kredit və rəqabətəsaslı təlimlər sisteminin yaradılması, məktəbəqədər və ümumi təhsil müəssisələri təhsilverənlərinin inklüziv təhsil üzrə məqsədli əlavə təhsilinin təmin edilməsi prioritet məsələlər sayılır (2.1; 2.1.1; 2.1.2; 2.1.3; 2.1.4; 2.5.2.).

Normativ-hüquqi aktlara əsasən müəyyənləşdirilən mühüm vəzifələr real tələbatların öyrənilməsi, müəllimin ixtisasartırma portfoliosunda əksini tapmalı olan nəticələrin zaman və kəmiyyət-keyfiyyət uyğunluğu baxımından əhəmiyyətliliyini təmin etməlidir. ARTN-nin 24 oktyabr 2009-cu il tarixli və "Pedaqoji kadrların ixtisasartırma təhsili: mövcud vəziyyət, problemlər və təklif edilən yeni model" adlı Kollegiya iclasında yeni modelin 3 modul (təhsilin ümumi əsasları, ixtisas sahələri, təhsildə innovasiyalar və yeni tendensiyalar) kredit sistemi əsasında həyata keçirilməsi təklif olunur. Mövcud ixtisasartırma sistemi ilə müəqyisədə yeni modelin tələb-təklif əsasında reallaşdırılacağı vəd olunsa da, tələbin kəmiyyət və məzmun göstəricilərinin kateqorik və ədədi təsviri verilmir. Tələb yalnız R(\$)TŞ-lər, rayon metodkabinələri və məktəb rəhbərlərinin inzibati qaydada pedaqoji heyətin ixtisasartırma təhsilinə cəlb etməsi ilə ödənilməyə çalışıldıqda bu, sadəcə bürokratik hallara gətirib çıxara bilər. Cəlb olunma - tələbatların dəqiq diaqnostikası, nəticənin fasiləsizliyini təmin edən mexanizmin şəffaflığı şəraitində ixtisasartırma təhsilinə cəlb olunacaq müəllimin, kurs dinləyicisininin birbaşa maraq dairəsində olacaqdır.

Apardığımız **tədqiqatın məqsədi** təhsilin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması baxımından mühüm amil olan müəllimin ixtisasartırma tələbatlarının müəyyənləşdirilməsi ənənəsindən fərqli, daha səmərəli yol və nümunə təklif etməkdir. İxtisasartırma təhsilinə təhsil müəssisəsinin göndərişi əsasında müəyyən - geniş interval (3 ildən bir) ilə cəlb olunma sürətlə yenilənən informasiya cəmiyyətinin tələbləri baxımından nəinki aktuallığını itirir, hətta təhsil müddətində əldə edilən və avtomatikləşməsi zəruri olan texniki bacarıqlar da müəyyən müddət sonra yaddan çıxır. Daha səmərəli nəticə vəd edən yeni mexanizm əsasında müəllimlərin özlərinin, R(\$)TŞ, metodkabinə və məktəb rəhbərləri, eləcə də şagird kontingentinin fikir, münasibət və qiymətləndirməsi təhsilverənlərin peşəkar səviyyələrinin daim yüksəldilməsini təmin edən yeni sistemin yaradılması baxımından faydalı olacaqdır. Pedaqoji kadrların ixtisasının artırılması və yenidən hazırlanması, əlavə təhsil sahəsi ilə məşğul olan tədqiqatçılar istifadə edə bilirlər. Müəllimlərin ixtisasartırma təhsilinə olan tələbatlarının dəqiq diaqnostikası ixtisas, kurikulum və psixoloji hazırlıq səviyyələrinin ölçülməsi baxımından xüsusi testlər vasitəsilə aparılmalıdır.

İxtisadan daha çox sayda səhv və ya çatışmazlıqların təkrarlandığı bölmədəki mövzuların mənimsənilməsi üçün geniş tədris saatları nəzərdə tutulmalıdır. Kurikulum materialları ilə əlaqədar problem təşkil edən mövzular üzərində iş simulyasiya edilməlidir. Qarşılıqlı proses olan təlim mühitində təhsilverənlərin təhsilalanların prizmasından hadisələrə yanaşması canlı "laboratoriya"

şəraitində daha optimal nəticələr verir. Öyrənmənin şəxsi fəaliyyət olaraq daxildən idarə olunduğunu nəzərə alsaq, müəllimlərin özlərinin tamamlamaq istədikləri digər akademik yetərsizliklərinin aşkar olunmasında daxili motivasiyalarını təmin etmək üçün müəyyən saatlarda seçmə dərslər imkanı da verilməlidir.

Kurs və ya təlimlərdən müdavam olan müəllimlərin təlim prosesində yaranan sualların cavablandırılması, müəyyən müddət sonra "korşalmış" bilik və bacarıqlarının yenidən qazandırılması üçün xüsusi trenajor proqramlar hazırlanmalıdır. Dünyada, eləcə də respublikamızda müxtəlif sahələrdə kadr hazırlığında keyfiyyətə nəzarət yalnız müəyyən qiymətləndirmə və monitoring alətləri vasitəsilə həyata keçirilmir. Müxtəlif 3D imkanı olan qrafik və eləcə də sadə MS Office proqramları və onların vasitəsilə hazırlanan ternajorlar mövcuddur ki, eyni zamanda simulyativ olaraq nəzəri və praktik baxımdan daim təkmilləşməyə imkan verir. Nəinki internetin, eləcə də rayon mərkəzi və paytaxta gediş-gəlişin çətin olduğu ucqar kənd yerlərində işləyən müəllim üçün onlayn olmayan ternajorların ixtisasartırma tələbatlarının ödənilməsi baxımından faydası böyükdür. Dərs keçəcəyi sinif mühiti, şagirdlər, dərs müddəti, təlimə verilən tələblər nəzərə alınmaqla modelləşdirilən simulyativ oyun əsasında müəllimin nəticəsini 100 ballıq sistem ilə qiymətləndirmənin aparıldığı trenajor-proqramlar əsasən dərslərdən kənar vaxtlarda istifadə olunur.

Pedaqoji tədqiqat metodlarından anketləşdirmə, təcrübənin öyrənilməsi, ümumiləşdirilməsi və tədqiqat nəticələrinin riyazi və statistik işlənilməsi metodlarından istifadə edilmişdir. R(Ş)TŞ, metodkabinə və məktəb rəhbərləri, şagird və müəllim kontingentinin daxil olduğu 140 nəfərdən ibarət respondent 7 bölmə üzrə 35 açıq və qapalı sual əsasında anketləşdirməyə cəlb olunmuşdur. Anket hazırlanarkən mövcud pedaqoji, elmi-metodiki ədəbiyyat, normativ-hüquqi baza araşdırılaraq müvafiq suallar hazırlanmışdır. Tədqiqatın nəticələri riyazi və statistik üsullarla ümumiləşdirilmişdir.

MÜASİR DÖVRDƏ GƏNCLƏRİN AİLƏ HƏYATINA HAZIRLIĞI

Afaq TƏHMƏZOVA

Azərbaycan Müəllimlər İnstitutu

afaqabdullayeva@mail.ru

AZƏRBAYCAN

Ailə mövcud ictimai quruluşun güzgüsüdür. Bir qrup müasir ailələrdə doğumun azalması, ailə ixtilaflarının, boşanmaların, ailəsiz uşaqların sayının durmadan artması və s. kimi problemlərin fonunda ailədə bir növ böhran yaranır. Bu böhranın yaranma səbəbini bir qrup ailə tədqiqatçıları cəmiyyətdəki iqtisadi böhran, əmək haqqının aşağı səviyyədə olması, gənc ailələrin müstəqil yaşaması üçün ev şəraitində olan çətinliklərlə əlaqələndirirlər. Müasir ailələrin qlobal miqyasda gedən bu tendensiyanın təsirinə məruz qalması və onların bu ruhda formalaşması əlbəttə yuxarıda qeyd etdiyimiz səbəblərlə yanaşı, başqa səbəblərlə də əlaqəlidir. Aparılmış tədqiqatlar bu səbəbləri sistemləşdirərək sosial və iqtisadi tiplərə ayırsa da, biz düşünürük ki, artıq bu bölgü öz əhəmiyyətini itirmişdir. Çünki, müasir ailənin adət-ənənədən, milli dəyərlərdən uzaqlaşmasının iqtisadiyyatla heç bir əlaqəsi yoxdur. Ailə həyatının uzunömürlü olması üçün, nikahaqədərki dövrdə, ailə həyatına şüurlu hazırlıq lazımdır. Boşanma hallarının artdığını bir zamanda, evlənməyə hazırlaşan cütlərin də əlaqəni bitirmək nisbətləri gedərək artır. Cütlər evlənmə qərarı aldıqdan sonra özlərini çox xoşbəxt hiss edəcəklərini düşünürlər, ancaq vəziyyət heç də belə olmur. Evlilik ilə əlaqədar təcrübəyə, biliyə sahib olmadıqları və ətraflarındakılar tərəfindən evliliyin çətin istiqamətləri daha çox vurğulandığı üçün üzrlərində sıx bir təzyiq hiss edirlər. Bu vəziyyətin öhdəsindən gələ bilməyən cütlər evlənmə qərarından vazkəçə bilirlər. Evlilik əmək istəyən bir əlaqədir, ancaq bu səy evlənmədən əvvəl başlamalıdır. Evliliyin möhkəm təməllər üzərinə qurulması irəliləyən dövrlər üçün çox böyük əhəmiyyət daşıyır.

Sürətli ictimai dəyişmə prosesinin yaşandığı müasir dövrdə gənclərin evlilik üçün lazım olan əsas bilik və bacarıqların əldə edilməsindən daha çox, peşə təhsillərinə, sənət və idman fəaliyyətlərinə üstünlük verilməkdədir ki, bu da evlilik kimi əhəmiyyətli bir təşkilata lazım olduğu şəkildə hazırlıq edile bilməməsinə və qurulan ailələrin sağlam bir şəkildə davam edə bilməməsinə gətirib çıxarmaqdadır.

Hər hansı bir şəxs tərəf müqabilin seçimində, nə qədər diqqətli olursa olsun, nə qədər uyğun bir yoldaş seçirsə seçsin öncədən evlilik ilə əlaqədar məlumat sahibi, eləcə də ailə həyatına şüurlu hazırlığı olmasa, nikah dövründə müəyyən problemlərlə rəstələnmiş olur. Hər bir şəxs, evliliyin uyğunlaşma içində icrası üçün lazım olan davranış modellərini həyatın ilk günlərindən etibarən ailə içində əldə edir. Oğlanların və qızların gələcək ailə həyatı haqqında təsəvvürləri ilk dəfə doğulduqları və boyabasa çatdıqları ailədə, yəni ata-ananın şəxsi nümunələri əsasında formalaşır başa çatır. Belə ki, oğlan öz atasının şəxsinə kişi(ər), qızlar isə anaya münasibətdə qadın (arvad) obrazını mənimsəyir. Eləcə də qızın ataya, oğlanın anaya olan münasibəti onlarda əks cinsin himayəsində kişiyə və qadına olan münasibəti formalaşdırır. Biz istəsək də, istəməsək də deyə bilərik ki, ilkin ailə tərbiyəsində hər kəs öz gələcək ailə həyatını təkrar edir. Tərəflər evlilik ilə əlaqədar ilk anlayışlarını öz ana atalarının evliliklərini müşahidə edərək əldə edirlər. Ailəsindəki evlilik modeli səhv davranışlar üzərinə qurulmuş olan fərdlər, təbii olaraq bu səhv davranışları modelini mənimsəyirlər. Ana atalarının əlaqə formasından xoşlanmayan kəslər belə, irəlindəki həyatlarında, öz evliliklərində bu əlaqə modelindən öyrəndikləri bir çox davranışı fərqiə varmadan təkrarlayırlar. Ailədə valideynlər arasında qarşılıqlı anlaşma, onların bir-birinə hörmətlə yanaşması uşaqların tərbiyəsində hər addımda öz müsbət təsirini göstərir. Əgər ata-ana bir-birinə hörmətlə yanaşsın, ailənin hər bir çətinliyini birgə həll etməyə çalışsın, yeniyetmə və gənclikdə gələcəkdə ailə qurarkən ata-ana kimi olmağa, onlara oxşamağa çalışsın.

Gənc nəslin müstəqil ailə həyatına və gələcək övladlarının tərbiyə olunması işinə hazırlanması təkə valideynlər üçün yox, mühüm dövlət əhəmiyyətli bir vəzifədir. Odur ki, vəzifəni təkə ailənin üzərinə qoymaq olmaz. Orta, orta-ixtisas və ali məktəblər, məktəbdənkənar müəssisələr, ümumilikdə cəmiyyət, dövlət bu sahəyə öz köməyini göstərməlidir. Belə ki, gənclərin ailə həyatına hazırlanmasına o vaxt tam nail olmaq mümkün olur ki, valideynlə yanaşı məktəbdə bu işə onlara yaxından köməklik göstərsin, dərslərdə bu məsələlər öz düzgün həllini tapsın.

Əgər biz yaxın dövrə nəzər salsaq görürük ki, hələ 1981-1982-ci tədris illərində respublikamızın bir sıra orta məktəblərində eksperimental qaydada VIII siniflərdə “Şagirdlərin gigiyenik və cinsi tərbiyəsi”, IX-X siniflərdə isə “Ailə və nikah məsələləri” fakültativ kurslar şəklində tədris edilmişdir. Bu kurslarda ilk dəfə olaraq VIII-X sinif şagirdlərinin ailə həyatına hazırlanması məsələləri, valideyn-övlad münasibətləri, ailə həyatına hazırlıqda məhəbbət və nikaha münasibətin incəlikləri və s. haqqında sistemlə elmi biliklərə yiyələnməyin yolları qeyd edilmişdir.

Bütün bunların nəticəsi olaraq 1983-cü ildə Ə.Ə.Əlizadə və A.N.Abbasovun rəhbərliyi altında ailə məsələləri üzrə fakültativ kurslar üçün metodik tövsiyə və proqram hazırlanmışdır. Proqramda ailə həyatı ilə yanaşı, gənclərin ailə həyatına hazırlanmasının yol və vasitələri şərh edilmişdir. Məsələn, “Biologiya” kursu üzrə “İnsan orqanizminin inkişafı” bölməsinə “Hamiləlik və doğuş”, “Hamilə qadına xüsusi qayğıkeş münasibətin zəruriliyi”, “Cinsi yetişkənlik dövründə baş verən dəyişikliyin mahiyyət və ardıcılığı”, “İnsanın anatomiyası, fiziologiyası və gigiyenası” kursu proqramında “Qız və oğlanların şəxsi gigiyenası”, “Qız və oğlanın şəxsi münasibəti”, “Kişilik və qadınlıq hissi”, “Vaxtıdan əvvəl cinsi əlaqələr və onun xoşagəlməz nəticələri” və s. mövzular qeyd edilmişdir.

Təssüflər olsun ki, müasir dövrümüzdə, nə orta, nə də ali məktəb dərslərində gənclərin ailə həyatına hazırlanması ilə əlaqədar günün aktual tələbini təmin edən, gəncləri bu sahəyə düzgün istiqamətləndirən məlumat yox dərəcəsinədir. Eləcə də, nə valideynlər, nə də müəllimlər gənclərin ailə həyatına hazırlanması ilə əlaqədar, onların maariflənməsi xeyrinə yeniyetmə və gənclərlə çox az söhbət aparırlar. Araşdırmalar zamanı məlum oldu ki, nə orta məktəb direktorlarının, nə də onların tərbiyə işləri üzrə müavinlərinin, ali məktəblərdə rektorların tərbiyə üzrə prorektorları bu problemlə əlaqədar öz iş planlarında hər hansı bir tədbirin keçirilməsini nəzərdə tutmamışlar.

Müasir dövrdə ailədaxili münasibətlərdə baş verən münasibət və itilaf, boşanma halları, eləcə də, ailənin etnik psixoloji keyfiyyətlərinin və milli mentalitetinin get-gedə itirilməsi cəmiyyət üçün həyəcan signalı çalmaqdadır. Hər bir ailənin monolitliyi, dözümlü və uzunömürlü və öz mənbəyini gənclik dövründən, ailəyə olan münasibətlərdən, onun cəmiyyətdəki mövqeyindən, eləcə də gənclərin nikaha hazırlığından və gənc ailə üzvlərinin bir-birini düzgün başa düşüb anlamasından asılıdır. Məhz bu baxımdan valideynlər mehribançılıqda, işgüzarlıqda, həmrəylikdə, dözümlü, səbirli olmaqda övladlarına nümunə olmalıdırlar. Valideynlər övladlardan yalnız görməyi yox, götürməyi də tələb etməlidirlər. Onda gənclər ailə həyatına qədəm qoyanda özlərini itirməzlər, məişətin bir sıra çətinlikləri onları heç vaxt qorxutmaz. Eləcə də həm ümumtəhsil məktəblərinin IX-XI siniflərində, həm də ali məktəblərdə humanitar fənlərin tədrisi zamanı dərslərdə gənclərin ailə həyatına hazırlanmasına dair xüsusi bölmələrin, yaxud fəsillərin daxil edilməsi zəruridir. Həmçinin orta və ali məktəblərdə gənclərin ailə həyatına hazırlıqla bağlı xüsusi tədbirlərin keçirilməsi də mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

TƏHSİL MENECERLƏRİ HAZIRLIĞI

Ləman HARUNOVA

Qafqaz Universiteti

lemanharunova94@gmail.com

AZƏRBAYCAN

“İdarəetmə”, “İdarəetmə və təşkilatçılıq”, “Menecment” – XIX-əsrin sonu, XX-əsrin əvvəllərində yaranan sosial bir elm sahəsidir. İdarəedilən və idarəedən münasibətlərinin mövcud olduğu hər dövrdə idarəetmə var olmuşdur. Səbəbi isə insanlığın yaradılış şəkildir. Sadəcə bir fabrikin, zavodun yaxud dövlətdə deyil, evlərdə, dini qurumlarda, təhsil müəssisələrində, idman klublarında və s., bir sözlə, hər yerdə idarəetmə fəaliyyəti mövcuddur. “Menecment” anlayışı ingilis sözü olub “idarəetmə” deməkdir. Menecment prosesini həyata keçirən şəxs isə menecerdir. Menecerin əsas işi mövcud resurslarla (maliyyə, fiziki, insan resursları, informasiya) effektiv və səmərəli şəkildə istifadə edərək qarşıya qoyulmuş məqsədə çatmaqdır. Hər bir menecer müntəzəm olaraq öz biliyini artırmalı, yeniliyi və hər cür mütərəqqi texnika və texnologiyaları başa düşməlidir. Menecerlər qərar vermək üçün vaxtında lazımı informasiya ilə təchiz edilməlidirlər. Hazırda bu işləri kompüterlərlə görmək işi xeyli asanlaşdırır. Menecerlər həmçinin vaxtdan səmərəli istifadə etməyə çalışırlar. Vaxtdan səmərəli istifadə işlərin hamısını çatdırmaq yox, işin effektiv qurulması deməkdir. XXI əsrin başlanğıcında bir sıra alimlər müasir menecerlərə xas keyfiyyətləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmışdır:

Fiziki keyfiyyətlər: -aktivlik, enerjilik, sağlamlıq, güclülük və s.

Şəxsiyyət keyfiyyətlər: -uyğunlaşma bilmək, özünəinamı olmaq, nüfuzluluq, müvəffəqiyyətə cəhd etmək və s.

İntellektual keyfiyyətlər: - ağıl, qərar qəbul etməyi bacarmaq, intuisiya, yaradıcılıq və s.

Qabiliyyət keyfiyyətlər: - asanlıqla münasibət yaratmaq, işgüzar olmaq, diplomatik olmaq və s.

“Menecment” ifadəsi daha çox müəssisələrin və firmaların idarə edilməsinə aid edilir. Yəni, dövlətin, şəhərin və yaxud da ordunun idarə olunması prosesi menecmentlə əlaqəli deyildir. Müasir dövrdə menecerlik fəaliyyətinə bir çox sahələrdə rast gəlmək olar. Həmçinin, təhsil sahəsində də “menecment” və “menecer” terminlərindən istifadə edilir. Təhsil idarəsi ümumi idarəetmə elminin xüsusiyyətləri, qayda və qanunlarının təhsilə tətbiq edilməsindən yaranmışdır. Təhsil müəssisələrinin və digər bənzər təşkilatların da özlərinə xas ayrıca özəllikləri vardır. Təhsil idarəsinin digər idarəetmə sahələrindən əsas fərqi məqsədinin insan yetişdirmək olmasıdır. Başqa sözlə desək, təhsil idarəçiləri şəxsiyyət yetişdirir. Təhsil idarəçiləri maddi və insan resurslarından istifadə edərək səmərə əldə etməyə, keyfiyyəti yüksəltməyə çalışırlar. İdarəetmədə əsas məqsəd müəyyən qrup insanların eyni məqsəd üçün çalışmalarıdır. Təhsilin idarə edilməsində əsas məqsəd isə həmin təhsil müəssisəsinin siyasətini və müəssisənin məqsədlərinə uyğun olaraq işləri qaydasında saxlamaqdır. Bir digər məqsəd isə əvvəlcədən hədəflənən davranışların şagirdlərə planlı və proqramlı şəkildə çatdırmaqdır. Təhsilin idarə olunmasının aşağıdakı xüsusiyyətləri var:

-Təhsilin idarə olunmasının ən önəmli xüsusiyyəti üzərində çalışdığı xammaddənin insan olmasıdır. Təhsil müəssisələri həm insanlar, həm də cəmiyyətlə əlaqədə olduğu üçün daim münaqişələrdən uzaq durmağa çalışmalıdırlar.

-Bu tip müəssisələrdə məqsədlər qədər, istifadə edilən metodlar da açıq olmalıdır.

-Bəzi ölkələrdə təhsil idarəsi ayrıca bir sahə kimi deyil, müəllimliyə əlavə bir sahə kimi qiymətləndirilir.

-Surətli dəyişən texnologiya təhsil sahəsinə daha tez tətbiq edilir. Məktəblərdə öyrədilən biliklər ətraf mühitlə uzlaşmalıdır.

-Təhsil idarəçilərini hər kəs nəzarətdə saxlayır: valideyinlər, müəllimlər, yuxarı təşkilatlar, şagirdlər və s. Bu idarəçilərin işini çətinləşdirir və qərar qəbul etməkdə onlara çətinlik yaradır.

Yeni istehsal və mülkiyyət münasibətlərinin formalaşdığı, beynəlxalq əlaqələrin genişləndiyi, təhsilimizin dünya təhsilinə inteqrasiya etdiyi bir dövrdə təhsil keyfiyyətini yüksəltmək və təhsilin idarə edilməsində orataya çıxan problemlərin həll edilməsi məqsədilə təhsil menecerlərinin hazırlanması zərurət təşkil edir. Həmçinin respublikamız müstəqillik əldə etdikdən sonra təhsilin digər sahələrində də bir sıra islahatlar keçirilmişdir. Artıq pedaqoji kadrların rəhbər vəzifələrə gətirilməsi və

təhsil sahəsində idarəçilik etmələri günümüzün tələblərinə cavab vermir. Həmin kadrlar idarəetmə prosesi zamanı bir sıra çətinliklərlə üzləşirlər. Çünki onlar idarəetmə ilə bağlı biliklərə yiyələnməmişlər. Onlardan pədaqoji biliklərlə yanaşı idarəetmə, iqtisadi, sosial, psixoloji və bir sıra dünyəvi elmlərə də yiyələnmələri tələb olunmalıdır. İndiyə qədər Azərbaycanda təhsil meneceri hazırlığı aparılmamışdır. Bütün bunların nəticəsi olaraq “Azərbaycan Respublikasının təhsil sahəsində İslahat Proqramının”da menecerlərin hazırlanması, yenidən hazırlanması və ixtisas artırılması müasir tələblər səviyyəsində təşkil etmək müəyyənləşdirilmişdir. Buna görə də, 2004-cü il 11 iyun tarixli “Azərbaycan Respublikasında Təhsil Menecerlərinin Hazırlığı Konsepsiyası”nın tətbiqi barədə qərar qəbul edilmişdir. Təhsil menecerləri həm menecerlərin sahib olması gərəkən xüsusiyyətləri daşımaları, həm də onların özlərinə xas bir neçə xüsusiyyətləri var:

-Hər bir təhsil meneceri çalışmalıdır ki, idarə etdiyi məktəb ətraf mühit üçün yararlı olsun. Texnika və texnologiyanın da inkişaf etdiyi müasir dövrümüzü nəzərə alaraq deyə bilərik ki, məktəblər yeni texnologiyanın tətbiq etdiyi zaman ətraf mühitlə uzlaşır və yararlı olur.

-Təhsil meneceri daim özünü yeniləməlidir. Menecer müvəffəqiyyət əldə etmək istəyirsə daim elmi və texnoloji yeniliklərə açıq olmalıdır.

-Təhsil meneceri təşkilatın məqsədlərini reallaşdırmaq üçün çalışmalıdır.

-Təhsil menecerinin özünün idarəetdiyi məktəbdə təhsilin müxtəlif sahələrinə aid mütəxəssislər yetişdirməlidir.

-Yaxşı bir təhsil meneceri qərar qəbul edərkən işçilərinin fikirlərini də nəzərə almalıdır. Bu da onların öz işlərini yaxşı mənimsəməsinə səbəb olur və keyfiyyətin artmasına səbəb olur. Təhsil menecerinin ilk və ən önəmli vəzifəsi keyfiyyəti artırmaqdır.

-Demokratik cəmiyyətdə menecerlər də demokratik olmalıdır.

Təhsil menecerlərinin əsas vəzifələrini təhsil liderliyi, idarəçilik, öyrətmək, təşkilatçılıq, motivasiya etmək və qiymətləndirmək olaraq qeyd etmək olar. Təhsil meneceri önəmli bir qurumu təmsil edir və qarşılaşdığı vəziyyətlərdə göstərdiyi davranışlar nümunə olmalıdır. Həmçinin, təhsil menecerləri təhsil sisteminə və cəmiyyətin tələbatına uyğun vizyon qurmalı və onu reallaşdırmaq üçün çalışmalıdırlar.

Son illərdə ölkəmizdə təhsilin idarə olunması sahəsində bir çox əhəmiyyətli addımlar atılıb. Təhsilin idarə olunması ölkəmizdə təhsil sahəsində həll olunmalı problemlərdən biridir ki, bununla əlaqədar olaraq dünyanın 50-dək ölkəsində təhsilin idarə olunması təcrübəsi öyrənilib. Beynəlxalq məsləhətçilərin iştirakı ilə geniş təhlil olunub və müvafiq struktur dəyişikliyi ilə bağlı tədbirlər planı hazırlanıb. Təhsil Naziri M. Cabbarov Azərbaycanda 4500 təhsil menecerinə ehtiyac olduğunu qeyd edib. Bunu da hazırda Azərbaycanda 4500 məktəb olması ilə izah etmişdir. Ancaq respublikamızda məktəblərdə təhsil menecerlərinin fəaliyyət göstərməsi üçün ilk növbədə “təhsil haqqında qanuna” dəyişiklik edilməlidir.

DİDAKTİK OYUNLAR DƏRSDƏ ŞAĞİRD LƏRİN TƏLİMƏ MARAĞINI ARTIRIR

Günay İBRAHİMOVA

Qafqaz Universiteti

gibrahimova1@std.qu.edu.az

AZƏRBAYCAN

İbtidai sinif şagirdlərinin təlimə marağını necə yüksəltmək olar? Bu sual bu gün tədris fəaliyyəti ilə məşğul olan hər bir kəsi, xüsusilə də müəllimləri düşündürür. Müəllimlər öz davamçılarını müxtəlif yollarla və vasitələrlə təlimə cəlb etməyə və onlara müasir cəmiyyətin tələblərinə uyğun təhsil verməyə çalışırlar. İbtidai sinif şagirdlərinin yaş səviyyəsi (6-11 yaş) elə bir dövrdür ki, bu dövr də uşaqları daha çox rəngarənglik və daxilində fəallıq olan şeylər maraqlandırır. İbtidai sinif şagirdlərinin təlim marağını artırmağın bir neçə şərtləri vardır. Onları təlimə cəlb etmək üçün müəllim mütləq həmin şərtləri bilməlidir. Bundan əlavə, müəllim şagirdlərin yaş və fərdi xüsusiyyətlərini dərinlən mənimsəməlidir.

Məktəbə yenidən qədəm qoymuş şagirdin ailəsində gördüyü sevgini, qayğını məktəbdə müəllimində görməsi də çox böyük əhəmiyyət kəsb edir. Əgər şagird ailədə gördüyü sevgi və şəfqəti məktəbdə müəllimində görmürsə, onun müəllimə olan inamı, təhsilə olan marağı və həmçinin öyrənməyə olan həvəsi itir. Müəllimini sevən şagird ona olan sevgisini sanki sübut etmək üçün dərslərinə xüsusi bir qayğı ilə yanaşır. Müəllim hər şeydən əvvəl sinifdə humanist olmalıdır. Humanist olan müəllim öz şagirdlərinin təlimə marağını lazımi dərəcədə formalaşdırma bacarığına yiyələnmiş olur.

Müəllimin təlim üsullarını dərinlən bilməsi və dərslərin müxtəlif mərhələlərində onlardan düzgün istifadə etməsi şagirdlərin təlim marağının artmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Şagirdlər qrupda və cütlüklərdə işləyən zaman fərqli təlim üsullarının tətbiqi onları hərtərəfli stimullaşdırır və təlim marağı yarada bilər. Məsələn, qrupların işi zamanı fərqli tapşırıqlar yerinə yetirmək. Bu zaman qrupların hər biri eyni mövzuya aid tədqiqatı esse, Venn diaqramları, krossvord, test, şifahi təqdimat, bütün siniflə iş zamanı karusel təlim üsulunun tətbiqi və s. formada təqdim edirsə, bu bir dərslə daxilində çoxsaylı təlim üsullarından istifadə olunmasına gətirib çıxarır. Belə olan halda, dərslə şagird üçün sıxıcı olmur və təlim marağının azalmasına qarşısı alınır. Müəllimin pedaqoji ustalığı və dərslə zamanı bu üsullardan istifadə edə bilməsi çox əhəmiyyətlidir.

Şagirdin təlimə marağının inkişaf etdirilməsinin ən səmərəli metodlarından biri də didaktik oyunlardır. Didaktik oyun uşaqlar üçün oyun, müəllim üçün isə təlimin səmərəli təşkili üsuludur. Uşaq oyunla böyüməlidir. Məktəbə qədəm qoyan hər bir uşağın öz aləmi, öz dünyası olur. Bu aləm, təbii ki, oyunlarla zəngin olur. Bunu nəzərə alaraq həyata keçirilən yeni təhsil islahatının tələbinə əsasən təlim prosesində oyunlara geniş yer vermiş olsaq, uşaqlar bilikləri sevə - sevə mənimsəyirlər. Didaktik oyun ənənəvi təlimi inkişafetdirici və innovasion təlimə yaxınlaşdırır. Xüsusilə riyaziyyat dərslərində ibtidai sinif şagirdlərinin zehni yorğunluğunun qarşısını almaqda, dərslə darıxdırıcı olmasından, misal və məsələlərin şablon həllindən uzaqlaşmaqda didaktik oyunların rolu çox böyükdür. Didaktik oyunlar dərslə idrak fəallığının yüksəlməsinə, kollektivdə adekvat münasibətlərin formalaşmasına, sosial rolların mənimsənilməsinə və şagirdin şəxsiyyət kimi özünü göstərməsinə şərait yaradır. Dərslə didaktik oyunlardan istifadə etmək təlim prosesini maraqlı edir, uşaqlarda ruh yüksəkliyi yaradır, tədris materialının mənimsənilməsi ilə bağlı çətinliklərin aradan qaldırılmasını asanlaşdırır. Didaktik oyunların əhəmiyyəti bir də ondadır ki, oyun zamanı uşaqlar, demək olar ki, müstəqil şəkildə yeni biliklər əldə edir, bu işdə bir – birinə fəal kömək göstərirlər.

Didaktik oyunların nəticəsi əvvəla oyun proqramının düzgün istiqamətləndirilməsindən, didaktik çalışmaların uyğun olmasından asılıdır. Şagirdlər çox asanlıqla oyun fəaliyyətinə qoşulurlar. Oyun nə qədər rəngarəng olarsa, o qədər də maraqla qəbul olunur. Oyun tədris prosesinin ümumi məzmununun müəyyən bir hissəsini əhatə edə bilər. Oyun fəaliyyətinə əsas cəhətlərin tapılması, xarakterik əlamətlərin seçilməsi, müqayisə etmə, real hadisələri qeyri-real hadisələrdən fərqləndirmək, özünü idarə etmək mədəniyyəti, cəld reaksiya, məntiqi təfəkkürü inkişaf etdirən çalışmalar daxildir. Tədris oyunları kompleks məsələləri həll etməklə yeni materialın öyrənilməsinə, yaradıcı qabiliyyətin inkişafına, təlim prosesində bilik və bacarıqların formalaşdırılmasına xidmət edir. Tədris oyunları aşağıdakı mərhələlərdən ibarətdir:

1. Hazırlıq mərhələsində tədris məqsədlərini, planı, hadisələrin gedişatını, iştirakçıları əks etdirən ssenari hazırlanır.

2. Oyuna giriş zamanı oyunun şərtləri, ekspertlər, iştirakçılar, başlıca məqsəd və problem elan olunur. Material, qayda və instruksiya paketi təqdim olunur.

3. Oyunun gedişini heç kim dəyişməməli və ona mane olunmamalıdır. Yalnız aparıcı – müəllim iştirakçıların fəaliyyətini istiqamətləndirə bilər.

4. Oyunun təhlili və qiymətləndirilməsi zamanı ekspertlər çıxış edir, fikir mübadiləsi aparılır, iştirakçılar öz qərarlarını və nəticəni təqdim edirlər.

5. Sonda müəllim nəticələri ümumiləşdirir, buraxılmış səhvləri qeyd edir, oyunu yekunlaşdırır. Dərslə oyun texnikasının elementlərindən istifadə etmək şagirdlərin öz qabiliyyətlərini nümayiş etdirməyə, dərslə maraqlı və əyləncəli etməyə, şagirdlər arasında mehriban işçi münasibət yaratmağa, qarşıya çıxan çətinlikləri aradan qaldırmağa və tədrisə marağı artırmağa xidmət edir.

Ümumiyyətlə, oyun müasir dərslə tələblərinə cavab verən, interaktivliyi təmin edən əsas şərtlərdən biridir. Oyun istifadə olunan dərslərdə bütün şagirdlər fəallaşır, müəllimin tapşırıqlarını yerinə yetirməyə can atır, bir – biri ilə əməkdaşlıq edir, mühakimələr aparır və nəticə çıxarırlar.

Müasir dövrdə dərsə oyun və oyun situasiyalarının daxil edilməsinə geniş yer verilir. Oyunlar şagirdlərin düşünmə qabiliyyətini, araşdırma bacarığını artırır, yorğunluğu aradan qaldırır. Görkəmli pedaqoq V.Suxomlinski oyunun rolunu yüksək qiymətləndirmişdir: “Oyunda uşaqların qarşısında dünya açılır, şəxsiyyətin yaradıcı qabiliyyəti açılır. Oyunsuz dolğun, məzmunlu əqli inkişaf yoxdur və ola bilməz.”

Didaktik oyunlar şagirdlərdə sağlam rəqabəti, ədalətli münasibəti, bir – birinə hörmət hissini formalaşdırır. Şagirdlərin maraq, meyil və yaş səviyyələrini nəzərə alaraq dərslərin maraqlı keçməsi üçün oyun – tapmaca xarakterli dərslər də təşkil etmək vacibdir. Belə oyunlar fəallıq yaradır və başqasını dinləmək bacarığını, şagirdlərin düşünmə qabiliyyətlərini, nitqini, eşitmə qabiliyyətini, məntiqi təfəkkürünü də inkişaf etdirir. Təşkil olunmuş oyunlar mövzunun məqsədinə çatmaq üçün bir vasitə, bir açar olmalıdır.

MÜASİR TƏRBIYƏ SİSTEMİNDƏ AİLƏ, MƏKTƏB VƏ İCTİMAİYYƏT ƏLAQƏLİLİYİ NECƏ OLMALIDIR?

Türkan CAHANGİR

Azərbaycan Dillər Universiteti

turkancahangir1@gmail.com

AZƏRBAYCAN

Gənc nəslin tərbiyəsi ailə ilə, məktəblə, mühitlə, ünsiyyətdə olduğu insanlarla sıx bağlıdır. Biz bilirik ki, tərbiyə prosesində əsas məsuliyyət və yük ailənin üzərinə düşür, təbii olaraq. Deməli, gündəlik həyatımızda “ailə tərbiyəsi görmüş ağıllı, qanacaq, zəhmətkeş uşaqdır” ifadəsini boş yerə işlətmirik. Əgər müasir gəncləri ağıllı, dərrakəli, dünyagörüşlü görmək istəyiriksə, ailə tərbiyəsi məsələsini ön plana çəkib qabartmalıyıq. Belə gənclər eyni zamanda, çox mədəni, alicənab, səmimi və mənəvi cəhətdən sağlam olurlar. Buna görə də, tərbiyə işində valideynin məsuliyyəti çox böyükdür. O, uşağın nitqinə, davranışına, oturub-durduğu uşaqların xarakterinə diqqətlə fikir verməli, tərbiyəni məqsədyönlü və planlı şəkildə aparmalıdır. Dahi şairimiz, söz ustası Mirzə Ələkbər Sabir demişdir: “Həqiqi ananın ən şərəfli bəzəyi tərbiyəli, ədəbli cocuqdur.”

Ailə üzvləri arasındakı davranış qaydaları istər-istəməz uşağa təsir göstərir və uşağın tərbiyəsində özünü büruzə verir. Bunun üçün valideyn uşağı milli dəyərlərimizə bağlı şəkildə tərbiyə etməli, ona vətəninə, milli dəyərlərinə, dilinə sevməyi öyrətməli, uşağda zəhmətsevərliyi aşılamalıdır. Bəzən ailədə ata və ananın sözü üst-üstə düşür. Bu, uşağın psixologiyasına pis təsir göstərir. Məsələn; Uşaq anasından həyətdə oynamaq üçün icazə alır. Ana deyir ki, dərslərini etdikdən sonra uşaqlarla oynaya bilərsiniz. Sonra uşaq eyni qaydada atasından icazə alır və ata icazə verir. Bu, sadə bir misaldır sadəcə. Amma bu sadə misal uşağda çətinlik yaradır ki, anam ya atam düzgün qərar verir? Problem və situasiya böyüdükcə, uşağın psixologiyasında yaranan çətinlik da böyüyür. Hətta elə bir hal ala bilərsiniz ki, uşağın insanlara, valideylərinə inamı sarsıla bilər.

Bir gün ana psixoloqdan soruşur:

- Övladımı tərbiyə etməyə nə zaman başlayım?
- Övladınızın neçə yaşı var?
- İki aylıqdır.
- Siz düz iki ay gecikmişiniz,- deyər psixoloq cavab verir.

Dialogdan görüldüyü kimi, uşağın təlim-tərbiyəsi ilə körpəlikdən məşğul olmaq lazımdır.

Bizə aydındır ki, məktəb həyatının gənc nəslə verdiyi dəyərlərin çeşidini heç bir həyat verə bilməz. Əgər ata-ananın tərbiyə prosesində nə qədər böyük rolu varsa, gənclərin formalaşma cəmiyyəti içərisində yer almasında müəllim bir o qədər əmək sərf edir. Ona görə də, ən böyük dahilər belə qazandıqları hər nailiyyətə görə müəllimlərinə minnətdar olduqlarını bildiriblər. Mustafa Kamal Atatürk demişdir: “Müəllim şam kimidir, özü yanıb tükənərkən ətrafını işıqlandırır.”

Tərbiyə zamanı müəllim çox məsuliyyətlə işini yerinə yetirməlidir. Çünki tərbiyə insan psixologiyasını formalaşdırən mühüm faktordur və müəllim bunu düzgün yerinə yetirməlidir. Axı uşaqların nitqi, davranışı, düşüncəsi, ailə tərbiyəsi, dünyaya baxış çərçivəsi fərqlidir və bu fərqlilik müəllimdə çətinlik doğura bilər. Çətinliyi aradan qaldırmaq üçün müəllimin pedaqoji ustalığı

olmalıdır. Pedaqoqlar uşaq psixologiyasını onların baxışlarından oxumalı, ailə həyatları, məişətləri ilə yaxından tanış olmalıdırlar. Müasir dövrün tələbləri müəllimlərin üzərinə ciddi vəzifələr qoyur. Müəllim eyni zamanda, çalışmalıdır ki, uşağa kollektivdə işləmək bacarığını, davranış və nitq normalarını öyrətsin. Təcrübə göstərir ki, uşaqların çoxunda bu problemə rast gəlinir. Bildiyimiz kimi, gənc nəsil ailə və məktəbdə formalaşır, mühitdə isə inkişaf edir. Qazandığı uğurları iş prosesində-peşədə, sənətdə davam etdirir və xalqa, doğmalarına fayda verir. İctimai mühitin də, kollektivin də, rəhbərliyin də, dostların da gənclərin tərbiyəsindəki rolunu danmaq olmaz.

Mən ictimaiyyəti bir ailəyə bənzədirəm, bəli, ailənin böyüdülmüş formasına. Bu o deməkdir ki, ailəsini sevən şəxs cəmiyyətini də, millətini də, xalqını da, vətəninə də sevəcəkdir. Amma təəssüf ki, hər zaman belə olmur. Bəzən gözəl ailə tərbiyəsi almış şəxs iradə zəifliyinə görə yanlış insanların əhatəsinə düşür, onların təsirinə məruz qalır və yavaş-yavaş dəyişir. Etiraf edək ki, ağıllı, çalışqan uşaqların müəyyən müddətdən sonra narkotikə, içkiyə qurşandığını eşidib təəssüfləndiyimiz az olmamışdır. Bu, ətraf mühitin, ictimaiyyətin insana təsiridir. Buna görə də uşaq hər zaman valideyn nəzarətində olmalı, pedaqoq və valideynlər onlarla tərbiyəvi söhbətlər aparmalıdırlar.

Gördüyümüz kimi, gənc nəslin tərbiyəsi sistemli, ardıcıl və əlaqəli şəkildə aparılmalıdır. Ailə, məktəb və ictimaiyyət tərbiyəni sadaladığım kimi əlaqəli şəkildə həyata keçirsə, uğurlu nəticənin əldə olunması şübhəsizdir. Təsəvvür edək ki, bu əlaqələrdən birində durğunluq yaranır. Uşaq valideynindən və müəllimindən öyrəndiyi bir şeyin ətraf mühitdə, dostları arasında yanlış olduğunu öyrənir. Bu, uşağın psixologiyasına mənfi təsir edəcəkdir, əlbət. Yuxarıda qeyd etdiyim kimi, uşaqda insanlara qarşı inamsızlıq hissi cücərəcək və bu hal tərbiyədə özünü mütləq büruzə verəcəkdir. Məsələn; uşaq və ya gənc ailədən, məktəbdən uzaqlaşır, dərsləri ilə məşğul olmur, bu isə gələcəkdə böyük fəsadlara yol açmağa bilər. Bunu nəzərə alaraq deyə bilərik ki, tərbiyə məqsədyönlü şəkildə ailə, məktəb, ictimaiyyətlə bağlı olaraq həyata keçirilməlidir.

Son olaraq onu deyim ki, biz müstəqil Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlarıyıq. Bu müstəqilliyi qazanmaq heç də asan başa gəlməyib. Müstəqilliyi qazanmaq çətinidir, amma onu qorumaq daha çətinidir. Təəssüf ki, xalqımız əzab-əziyyətli günlər görüb, neçə-neçə şəhid verib. Üzülərək deyim ki, hazırda torpaqlarımızın bir hissəsi işğal altındadır. Torpaqlarımızı işğaldan azad etmək üçün, müstəqilliyimizi qorumaq, ölkəmizi dünyada tanıtmək, inkişaf etdirmək üçün dövlətimizə savadlı, dünyagörüşlü, tərbiyəli, ədəbli vətəndaşlar yetişdirmək lazımdır. Bunun üçün əsas öhdəlik ailənin, məktəbin, ictimaiyyətin üzərinə düşür.

TƏHSİLİN İDARƏ OLUNMASININ PEDAQOJİ ƏSASLARI

Şəhla MUSAYEVA

Avropa Azərbaycan məktəbi

shahla.musayeva@eas.az

AZƏRBAYCAN

İdarəetmə, başqa sözlə menecment anlayışı XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəlləri meydana gəlmişdir. İdarəetmə sosial elm sahəsidir. Bəşəriyyət yarandığı gündən insanların münasibəti, şüurlu şəkildə istifadə etdikləri obyektlər, eyni zamanda onları əhatə edən ətraf-mühit şəraitinə uyğun şəkildə yaşamağı öyrənmə bacarıqlarının formalaşması və bütün bunların idarə olunma qaydasının, üsullarının zamanın süzgəcindən keçirərək bir çox fikirlər söylənmişdir. Cəmiyyət inkişaf etdikcə insanların düşüncə tərzi və maraq dairəsi dəyişir. Fabrik və zavodlarda, eləcə də digər müəssisələrdə çalışmağa başlayan işçilərə onların rolunun önəmindən asılı olaraq, maddi və mənəvi resurslar kimi müxtəlif aspektlərdən yanaşılmasına zəmin yaratmışlar. İdarəetmə elmini inkişafı klassik idarəetmə, Neo-klassik idarəetmə, Müasir idarəetmə Nəzəriyyələri olmaqla inkişaf mərhələləri olmaqla keçmişdir. İdarəetmə - bir qrup insanı müəyyən məqsədlərə doğru istiqamətləndirmə, aralarındakı iş bölgüsü, əməkdaşlıq və koordinasiyanı təmin etmə cəhdlərinin məcmusudur. İdarəetmə - bir məqsədə çatmaq üçün başqa insanlarla əməkdaşlıq etmə prosesidir. İdarəetmə bir və birdən çox məqsədlərin reallaşdırılması istiqamətindədir.

Tarix yeniləndikcə bir çox dəyişikliklərə məruz qalan maddi və mənəvi resurslar cəmiyyətin tələbatını ödəmək üçün daima yenilənir. Müəssisələrdə istifadə olunan cihazların istifadəsi işçi qüvvəsinin məsuliyyətini və onun üzərindəki nəzarəti daima artırır, düzgün istifadə edilmədiyi təqdirdə işin nəticəsiz olmasına, nəticə etibarilə zaman və resurs israfına yol vermiş olur.

Dünya üzərində müxtəlif ixtisas və peşə sahələrinin günümüz üçün önəmli əhəmiyyət kəsb etdiyi planlara xidmət etdiyini nəzərə alaraq idarəetmə sahələrinin bir neçə məqsədə çatmaq istiqamətində çalışdığını, eyni zamanda tamamladığını görmüş olarıq: development management- inkişafın idarə olunması, financial management – maliyyə idarəetməsi, educational management- təhsilin idarə olunması, production management – istehsalatın idarə olunması.

Hələ qədim zamanlardan insanlar hər şeydən öncə elm öyrənmək, özlərini və onları əhatə edən varlıqları dərk etmək marağına və istəyinə əsaslanaraq, erkən yaşlı uşaqlar, “öyrənmək heç vaxt gec deyil” müdrik sözünə istinad edərək orta və yaşlı əhali də elm, savad arxasınca getməyi özlərinə şərəf bilmiş, millətin gələcəyini savadlanmaqda, maariflənməkdə görərək yüksək qiymətləndirmişlər. Təhsilə verilən diqqətin getdikcə geniş vüsət alması onun yaş səviyyələrinə və maraq sahəsinə görə müxtəlif pillələrə, təhsil ocaqlarına ayrılmasına zəmin yaratdı. Bu zaman təhsil sahəsində gedən bütün proseslərə nəzarət idarəetmə anlayışının vacibliyini bir daha ortaya çıxardı. Dünyada və ölkəmizdə elmi-texniki inqilab fasiləsiz davam edən, təkmilləşən, bəşər sivilizasiyasını daim müşayiət edən bir proses olmuşdur. Azərbaycanda bir çox sahələrdə müşahidə olunan inkişaf tendensiyası təhsil sektorunda da nəzərə çarpmaktadır. Azərbaycanda ibtidai savad təlimi verən ilk məktəblərin yaranması III əsrdən başlayaraq mövcud olmuşdur. Mütəşəkkil məktəb təhsili tarixinin başlanğıcı adətən islam tarixi ilə əlaqələndirilir (VIII- X əsrlərə aid edilir), VII əsrdə artıq təhsil sistemi formalaşmaqda idi. Azərbaycanda ali təhsilin tarixi çox qədim olub, X əsrə təsadüf edir. XIII əsrin ikinci yarısı və XVI əsrin əvvəllərində Azərbaycanda maarif sahəsində yüksəlişdə bariz şəkildə nəzərə çarpar. XVI - XVII əsrlərdə Azərbaycanda gedən müharibələrin əmələ gətirdiyi ağır fəlakətlərə baxmayaraq yeni məktəb və mədrəsə şəbəkələrinin qurulması, fəaliyyəti və inkişafına mane olmamışdır.

Azərbaycan Respublikasında ümumi orta məktəb təhsili üç pillədən – ibtidai, ümumi orta və tam orta təhsildən ibarətdir. Ümum orta məktəb təhsili müvafiq təhsil proqramları əsasında həyata keçirilir. Ümumi orta məktəb təhsili əsasən ümumtəhsil müəssisələrində, gimnaziya, lisey, ilk və orta peşə məktəblərində, habelə kollec və ali təhsil müəssisələrində həyata keçirilir. Azərbaycan Respublikasında ibtidai təhsil 6 yaşdan başlayır və birinci- dördüncü sinifləri əhatə edir. Ümumi orta təhsil beşinci- doqquzuncu sinifləri əhatə edir, ümumi orta təhsil icbaridir. Tam orta təhsil ümumi orta məktəb təhsilinin sonuncu pilləsi olaraq onuncu - on birinci sinifləri əhatə edir və bu pillədə təhsil alanların biliyinin qiymətləndirilməsinin yekun dövlət attestasiyası həyata keçirilir, onun nəticəsinə görə məzunlara müvafiq qaydada dövlət nümunəli sənəd attestat verilir. Bununla yanaşı ilk və orta peşə - ixtisas, ali təhsil pillələri də Təhsil sisteminin əsasını təşkil edir.

Müstəqil Azərbaycan Respublikasının banisi Ulu öndər Heydər Əliyevin miras qoyduğu özündə yüksək norma və dəyərləri ehtiva edən sistem bu gün də prezidentimiz İlham Əliyev tərəfindən davam etdirilir. Təhsilin inkişafı hər bir ölkədə inkişaf konsepsiyasının mühüm tərkib hissəsidir. Dövlətimizin daimi müstəqilliyini və bütövlüyünü əsas edən önəmli və ayrılmaz tərkib hissəsinin daima elm, düzgün siyasət, düşünülmüş və uğurlu addım təhsil idarəçilərinin, müəllimlərin, təhsildə xidmət göstərən hər bir vətəndaşın borcudur. 1998 – ci ildə “Təhsil İslahat Komissiyasının” yaradılması, 2000 – ci ildə “Azərbaycan Respublikası Təhsilinin Təkmilləşdirilməsi” haqqında fərman təhsil quruculuğuna Prezidentin fasiləsiz qayğısının əyani təzahürüdür. 2009 cu – il iyunun 19 da Milli Məclis tərəfindən “Təhsil haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu qəbul etdi. Bu gün Azərbaycanda həyata keçirilən dövlət proqramları və islahatları çərçivəsində təhsilin bütün sahələri inkişaf edir. Təhsildə idarəetmə, müəllimlərin peşəkar hazırlıq səviyyəsinin artırılması istiqamətində təşkil olunan təlim, müzakirə, konfranslar bir sözlə təhsilin inkişafına xidmət edən və həyata keçirilən tədbirlər önəmlidir.

Cəmiyyətin müxtəlif inkişaf mərhələlərində məktəbin qarşısına qoyulan vəzifələr fərqli xarakter daşmışdır. Müəllim həm tərbiyə etmiş, həm də öyrətmişdir. Tərbiyə etmədən təlim etmək də olmaz. Təlim olmadan tərbiyə etmək də olmaz. Təlim və tərbiyə ocağı məktəblər, təhsil müəssisələri, texniki – peşə məktəbləri, texniki- peşə kollecləri, liseylər, orta ixtisas və ali məktəblərdir. Bu təhsil müəssisələrinin idarə olunması yalnız onun fəaliyyətinin davamlı olması üçün deyil, eyni zamanda

pedaqoji və hüquqi əsaslardan da idarəsini zəruri sayır. Təhsilin idarəsi idarəetmə sisteminin bir hissəsi, məktəb idarəsi isə təhsilin idarə olunmasının tərkib hissəsidir. Pedaqoji lider, məktəb idarəçisi, müəllim kollektivi, təhsil işçiləri sahəsində çalışan bütün öyrədənlər öz ixtisasına yaxşı yiyələnmiş, vəzifəsini layiqincə yerinə yetirməyə çalışmalıdır. Təhsil müəssisələri daxilində pedaqoji fəaliyyətin düzgün yerinə yetirilmədiyə təqdirdə uğurun əldə olunmasını gözləmək faydasızdır. Məktəb rəhbərinin ən önəmli vəzifələrindən biri məktəbdə bütün şagirdlərin təhsil ala biləcəyi öyrədici mühiti yaratmasıdır. Keyfiyyətli təhsil və arzuolunan nəticənin əldə olunması üçün məktəb rəhbəri, müəllimlər bilik və bacarıqlarından istifadə edərək şagirdlərinə bütün imkanlarını, doğru istiqamətdə inkişaf etdirəcək düzgün yol göstərməli, əlverişli metodlardan istifadə etməlidir. Dərs prosesində vaxtın düzgün idarəsi, səmərəli və məhsuldar keçməsi məsuliyyəti müəllim və pedaqoji liderin üzərinə düşür. Məktəb rəhbəri öz varlığını məktəbin hər yerində hiss etdirərək şagird və məktəblə maraqlandığını, işinin sadəcə şəxsi otağı daxilində olmadığını bilməlidir.

Təhsilin idarə olunması mürəkkəb sistem forması olmasına baxmayaraq olduqca təqdirə layiq işdir.

TƏHSİLİN İDARƏ OLUNMASINDA BENÇMARKINQ METODUNUN TƏTBİQİNİN ƏHƏMİYYƏTİ

Fərzanə SƏMƏDZADƏ

Qafqaz Universiteti
fsamadzade@qu.edu.az

Son illərdə idarəetmə sahəsinə bir çox yeniliklər gətirilmişdir ki, onlardan ən diqqət çəkənlərdən biri də idarəetmədə bençmarkinq anlayışıdır. Müasir dövrdə bençmarkinq metodundan iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində istifadə olunmağa başlanılmışdır.

Bençmarkinq, ingilis sözü (benchmark) olub hərfi mənada etalon, standart deməkdir. İlk dəfə 1980-ci illərdə ABŞ şirkətlərindən biri olan Xerox, satış qiymətləri istehsal xərclərindən daha aşağı olan yapon firmaları ilə rəqabət edə bilmək üçün bu tətbiqetmədən istifadə etmişdir. Müvəffəqiyyətli bençmarkinq fəaliyyətləri sayəsində Xerox şirkəti, 80-85-ci illər arasında bir çox iqtisadi fayda meyarlarına görə artıma nail olmuşdur.

İdarəetmədə bençmarkinq, bir müəssisənin istehsalat fəaliyyətinin inkişaf etdirilməsi və təkmilləşdirilməsi üçün, eyni fəaliyyəti həyata keçirən və lider olan digər müəssisələrin fəaliyyəti ilə özünü sistemə bir şəkildə müqayisə etmə prosesidir. Başqa bir sözlə ifadə etsək, bençmarkinq metodu ilə biznesin idarəedilməsi hər dəfə yenidən “Amerikanı kəşf etmək” zərurətindən xilas olunur.

Müasir iqtisadi şəraitdə idarəetmə prosesində bençmarkinq etmənin əsas məqsədi, müəssisələrin öz tətbiqetmələrini inkişaf etdirməsi üçün başqalarının tətbiqetmələrindən dərs alınmasıdır. Bənzər şəkildə, bençmarkinq metodu vasitəsilə başqa şirkətlərdə görülən səhvlərin, onların yaranma səbəblərinin öyrənilməsi və qabaqlayıcı tədbirlərin alınması bençmarkinq metodunun istifadəsinin ən önəmli tərəflərindən biri hesab olunur.

Günümüzdə dünya təcrübəsində digər sahələrdə olduğu kimi təhsilin idarə olunmasında da bençmarkinq metodundan istifadə olunur. Qeyd etmək lazımdır ki, digər biznes sahələrinə aid olan müəssisələr kimi təhsil müəssisələri də kəskin rəqabət şəraitində fəaliyyət göstərməyə başlamışlar. Bu proses sadəcə özəl təhsil müəssisələrinə deyil, həmçinin dövlət müəssisələrinə də aiddir. Müasir bazar iqtisadiyyatı şəraitində bu təbii haldır və mütləq sürətdə keyfiyyətin artmasına səbəb olacaq amillər sırasına daxildir. Buna görə də, mövcud vəziyyətdə hər bir təhsil meneceri təhsil sahəsində hansı yeniliklərin və dəyişikliklərin tətbiq olunması barədə daim məlumatlı olmalıdır.

Təhsildə bençmarkinq metodu vasitəsilə təhsil müəssisələrinin idarəetməsinin hər bir səviyyəsində tətbiq olunan yeniliklər sayəsində effektiv nəticə verə biləcək təşkilati dəyişikliklər əldə edilə bilər. Çünki, təhsil sistemi içərisində yer alan və müxtəlif təhsil pillələrinə aid olan

təhsil müəssisələri əsas funksiyaları baxımından müqayisə edilə bilən bənzərliklərə malikdirlər. Bundan əlavə, hər hansı bir təhsil müəssisəsi məqsəd, struktur, idarəetmə prosesi və digər meyarlar baxımından təhsil sistemi içərisindəki analoji təhsil müəssisələri ilə ayrı-ayrılıqda və ya tamamilə müqayisə edilə biləcəyi kimi, digər cəmiyyətlərin eyni səviyyəli təhsil müəssisələri ilə də müqayisə edilə bilər. Məsələn olaraq qeyd etmək olar ki, bençmarkinq metodu ilə hər hansı bir təhsil müəssisəsi insan resurslarının idarəedilməsi, akademik fəaliyyətlər, təlim-tərbiyə işlərinin qurulması, maliyyə menecmenti, sosial və mədəni fəaliyyətlər, xarici əlaqələr və digər bir çox aspektlər baxımından digər müəssisələr ilə müqayisə oluna bilər.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, təhsilin idarə olunmasında bençmarkinq metodunun tətbiqinin həm üstün, həm də diqqət edilməsi gərəkən zəif tərəfləri də var. Təhsil idarəetməsində bençmarkinq metodunun tətbiqinin son nəticədə qazandırdığı ən əhəmiyyətli faydalar sırasına təhsil menecerlərinin idarəetmədəki alternativ yanaşmalar haqqında məlumatlı olması, idarəetmədə yaranan problemlərə ən adekvat həll yollarının tapılması, səmərəli idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsi, yarana biləcək mənfi hallara qarşı tədbirlərin görülməsi, üstün nailiyyətlər əldə edən müəssisələrin tətbiqetmələrinin öyrənilməsi nəticəsində zaman və maliyyə resurslarına qənaətin təmin edilməsi, işçilərin dünya görüşünün, eyni zamanda motivasiyalarının yüksəldilməsi və bir çox digər məsələlər aiddir.

Əlbəttə ki, müəyyən bir təhsil müəssisəsi bençmarkinq prosesində analiz olunarkən səthi şəkildə deyil də, onun fəaliyyətinə təsir edən bütün əsas və kənar faktorlar nəzərə alınaraq təhlil olunması bençmarkinq metodunun effektivliyi tərəfindən çox vacibdir. Bu baxımdan hər bir təhsil müəssisəsinin idarəetməsində asanlıqla görünən məsələlərin arxasında əsl reallığı əks etdirən amillərin ortaya çıxarılması və ona uyğun fəaliyyətə keçmək daha məqsəduyğundur. Bundan başqa, təhsil müəssisələrinin idarəetməsində tətbiq olunan bençmarkinq sadəcə kəmiyyət nəticələrinə görə lider olan müəssisələri ilə müqayisədə aparılmamalıdır. Buradakı əsas səbəb hər bir müəssisədə spesifik şəraitdə və xüsusi şərtlər altında müəyyən nəticələrin əldə olunmasıdır ki, bu da hər hansı bir təhsil müəssisəsini digərləri üçün mütləq nümunə olması kimi təsəvvürü reallaşdırmır.

Təhsilin idarə olunmasında bençmarkinq metodunun səmərəliliyi bu prosesin ayrılmaz elementi olan bençmarkinq mütəxəssisinin fəaliyyətindən birbaşa asılıdır. Çünki bençmarkinq mütəxəssisi tərəfindən aparılan araşdırma, müşahidə, oxşar və fərqli cəhətlərin təyin olunaraq müqayisə edilməsi və digər fəaliyyətlər əvvəlcədən qoyulmuş məqsədlərə uyğun şəkildə olmalıdır. Təhsil sahəsində fəaliyyət göstərən bençmarkinq mütəxəssisi davamlı olaraq dəyişikliklərin ön planda olduğu təhsil idarəetməsində bütün yenilikləri yaxından izləməli, təhlil etməli və müəyyən nəticələr əldə etməlidir ki, onun apardığı bençmarkinq prosesi öz aktuallığını itirməsin.

Təhsil sahəsində bençmarkinq metodunun əhəmiyyətini vurğulayan digər mühüm amillər silsiləsinə bu prosesin müxtəlif miqyaslarda və səviyyələrdə aparılmasıdır. Təhsil idarəetməsi sahəsində fərqli idarəetmə strukturlarına malik təhsil müəssisələrin təşkilati baxımdan müqayisəsi, hər hansı konkret situasiya ilə bağlı araşdırmanın aparılması və ya təhsil müəssisələrinin tarixi inkişafını təhlil edərək onların hansı islahatlar sayəsində mövcud vəziyyətə gəlməsi mərhələlərinin öyrənilməsi kimi bençmarkinq metodunun tətbiqetmə formalarından istifadə oluna bilər.

Beləliklə, müəssisələrin inkişaf etmək məqsədilə idarəetmə prosesi və tətbiqetmələr baxımından bazarda lider olaraq qəbul edilən rəqibləri ilə müqayisə olunduğu, bazar araşdırması və başqasından dərs almaq kimi təcrübələri əhatə edən, sadəcə nəticələrin deyil, idarəetmə əməliyyatlarının necə yerinə yetirildiyinin təhlil olunduğu bençmarkinq, rəqabəti əməkdaşlıq ilə birləşdirən bir idarəetmə metodudur. Bençmarkinq metodu, hər sektordan ən yaxşı idarəetmə fəaliyyətlərini öyrənmək fürsəti ilə yanaşı təşkilata, ən yüksək standartları təyin etmək imkanı da təmin edir. Şübhəsiz ki, bu müasir idarəetmə metodu cəmiyyətin bütün sosial qruplarının maraq dairəsində olan təhsil sahəsində onların daimi məmnuniyyətini hədəfləyən hər səviyyədəki təhsil müəssisəsinin fəaliyyətini əhəmiyyətli dərəcədə dəyişəcəkdir.

ENGAGEMENT WITH LEADERSHIP AND CHARACTER EDUCATION IN SCHOOLS OF AZERBAIJAN

Javid MAMMADOV

Qafqaz Universiteti
cmemmedov2@qu.edu.az
AZƏRBAYCAN

Historically, character has been an important part of Azerbaijan's culture. Down through history, education has had two great goals: to help people become smart and to help them become good. Character education has been the shared responsibility of parents, teachers and members of the community, who come together to support positive character development. The first *decade* of the 21st century education of "good character" has emerged as the preeminent area in the Public Schools of Azerbaijan. The implementation of programs such as moral values, ethics and citizenship education are the main responsibilities of the modern schools. In recent years school leaders quickly became *prominent* advocacy in the character movement. Recorded history from long before the present era emphasizes that education must also develop character. To successfully implement character education, school leaders are encouraged to take a leadership role to bring the staff, parents and communities together to identify and define the elements of character they want to emphasize and to help young people understand, care about, and act upon core ethical values.

According to Hayes and Berkowitz (2007 n.p.):

"Good character, like the weather, gets a lot of talk, but too little action; to be effective, character education must become integral to the daily actions of everyone in the school community". Agayev (2011, p 342) defined the some components of character education to include the following:

Character education is an umbrella term used to describe many aspects of teaching and learning for personal development. Some areas under this umbrella are related with good character to be fully human; cognitive development, strength of mind, heart and will qualities such as fair judgement, respect self and others, caring and self discipline; In addition, schools are better places for social and emotional learning, when they are civil and caring human communities. Also, character education is vital to building a moral society. As is often the case, society's problems such as the breakdown of the family, violence prevention, raising dishonesty moral education/virtue are most visibly reflected in its youth.

School leaders' core responsibility is to create a positive school climate that is rooted in shared values and responsible student participation. Schools are need to be a caring environments in which students feel safe and supported. Therefore principals need to reflect a good relationship with parents and teachers in schools. For keeping students engaged in the education process, these triangle has to come together and work on to reduce the root causes of conflicts and help students gain a sense of belonging and attachment to school. In comparison with previous generations, families today often provide less attention and moral guidance to their children. Therefore it is vital that school leaders or teachers become more involved to help give students the opportunity to be positive character.

As a constructive learners, students are learn best by doing (Piaget, 1967). To be a good character students are need to see a role model person and have opportunities to apply values such as responsibility, fairness and honesty in everyday interactions and discussions. To foster these abovementioned values, Elmore (2000) recommends that leaders should rely more heavily on face-to-face relationships with teachers and staff then on bureaucratic routines (p. 32). The importance of the school leader's forming a good communication and relationship with and among teachers that help students' behaviour developments.

Therefore, leaders need to be informed about significant personal issues within the lives of staff members, aware of personal needs of teachers and maintaining personal relationships with teachers.

Character education and academic learning have a strong and mutually supportive relationship. For this reason, school leaders have responsibilities building a meaningful and challenging academic curriculum. Integration of students to this kind of curriculum at an early age is may begin to understand the importance of good character. Implementation at early ages of these values allows

children to understand how important is being a kind and responsible citizen in developed societies. These values must be implemented starting of school life to be most effective. Therefore, school principles have duties to make sure all school staff have an information about this curriculum. This responsibility addresses to the leaders is directly involved in the design and implementation of curriculum activities at the classroom levels. According to the National Institute on Educational Governance, Finance, Policymaking, and Management (1999) researchers reported that, school leaders should regularly visit classrooms with the goal of learning to recognize and describe good teaching and good character and to provide better instructional feedback to teachers.

In sum, character education can foster good student behaviours in schools. Without engagement of good character students may to develop a sense of pride and positive morals. Without these relationship students may be more likely to become interacted with negative behavior, conflict with others, underachievement in academic life, lack of respect, and loss of empathy towards others. Brooks and Kaan (1993) asset that, effective character education is a result of a whole school effort. A positive and supportive school environment fosters good character building, while allowing students to gain the skills necessary for good decision making in all aspects of life. Therefore school leaders may have a crucial roles in students' character education.

BOŞANMALAR VƏ ƏSAS SƏBƏBLƏRİ

Nərmin İBRAHİMLİ

Kaspi Liseyi
narmin.ibrahimli@yahoo.com
AZƏRBAYCAN

Cəmiyyətin özəyi olan ailə, millət və dövlətdən əvvəl yaranmış ən qədim sosial institutdur. Ailə çox həssasdır. İctimai həyatın dəyişiklikləri, çətinlikləri, ən tez ailə həyatına təsir edir. "Sosiologiya" dərslində yazıldığı kimi də ailənin, cəmiyyətin sosial həyatına çox böyük təsiri vardır. Bu ona görədir ki, cəmiyyətin inkişafı ailə ilə olduğu kimi, insanın inkişafıda ailə ilə bağlıdır. Lakin Azərbaycanda illər keçdikcə boşanmaların sayı get-gedə artır. Boşanmaların bir çox səbəbləri var. Lakin hər şeyi də səbəb kimi göstərmək olmaz. İndi elə ailələr vardır ki, ilkin münaqişədən sonra boşanma qərarı verirlər. Və yaxud bunun əksinə, bir-birlərinin səhvlərini, əksikliklərini qəbul edib dözüb sona qədər birlikdə yaşayan ailələrdə az deyil.

Boşanmaların bizim həyatımızda dərin emosional və psixoloji təsirləri var. Boşanma hadisəsinin baş verməsinin əsas səbəbləri;

Tədqiqatçılar ailə daxili konfliktləri törədə biləcək səbəbləri 4 səviyyəyə ayırmışlar:

1. Psixofizioloji səviyyə;
2. Psixoloji səviyyə;
3. Sosial rollar səviyyəsi;
4. Sosio mədəni səviyyə.

Sosial rollar səviyyəsi ailədə məişət- təsərrüfat işlərinin düzgün bölüşdürülməməsi, ailədaxili məsuliyyətsizlik və ailədə intizamsızlıq ilə sıx bağlıdır.

Ailə daxili münaqişələrin sosio-mədəni səviyyəsi qarşılıqlı anlaşılmaqlıqdan, tərəf müqabillərinin fikirlərinin, düşüncəsinin, dünyagörüşünün uyğun gəlməməsindən doğur.

Psixofizioloji səviyyədə yaranan münaqişələr ailədə tərəf müqabillərinin cinsi (seksual) həyatında yaranan uyğunsuzluq kimi meydana çıxır. Ümumilikdə bu amil tez-tez özünü büruzə verir, lakin cütlüklər çox nadir hallarda bunu başlıca səbəb kimi qeyd edirlər.

Boşanmanı doğuran səbəblərdən biri gənclərin ailə məcburiyyəti qarşısında qalaraq ailə qurmasıdır. Ailələrinin ziddinə gedə bilməyən oğlan qız məcburən evlənməyə razı olurlar. Və illər keçir, gənclər başa düşürlər ki, onlar bir-biri üçün yaranmamışlar.

Q.Ə Qeybullayevin "Azərbaycanda ailə və nikah" məqaləsində göstəriləyi kimi boşanmaların bir qismi ər-arvadın ailəyə yüngül münasibət bəsləməsi, ailənin məsuliyyətini dərk etməməsi ilə bağlıdır. Bir çox faciələrin kökünü məhz burada axtarıb tapmaq və qarşısını almaq lazımdır. Ərin və

ya arvadın nə olursa-olsun ailədə liderlik etməyə can atması, qarşısındakına hörmətsizlik etməsi, tənbel və ya müftəxor olması, baş verən çətinliyin öhdəsindən gəlməyi bacarmaması və s. qüsurların hamısının kökü eynidir.

Boşanmanın səbəbləri arasında qısqanclıq özünəməxsus yer tutur. Bəziləri hesab edirlər ki, qısqanclıq keçmiş dövrün qalıqlarındandır. Amma bunu doğru hesab etmək olmaz. Ə.Ə. Əlizadənin "Psixologiya" kitabında bu haqqda müəyyən məlumatlar vardır. Belə ki, alimlər belə qənaətə gəlmişdilər ki, insanın beyin qabığının müəyyən hissələri arasında xüsusi qısqanclıq hissi vardır. Bu hissələr ifrata çatdıqda əsl xəstəlik yarada bilər. Bu xəstəliyə tutulmuş ailələrdəki gənclər də öz ailələrini bədbəxt edirlər. Qısqanclıq hissi kişilərlə müqayisədə qadınlarda daha çoxdur. Qısqanclığın ailə dağıdan səbəblərini əsasını ərin arvadını vəfəsizlikdə sədaqətsizlikdə günahlandırması ilə bağlıdır. Bu öz növbəsində onun əxlaqına mənfi təsir göstərir. Cütlüklərin bir-birlərinə qarşı inamları azalır. Atalar bunu deyib ki, "Mərdi qova-qova namərd edərlər". Qısqanclığı yaranmasının bir əsas səbəbi insanın özündə olan xəyanət hissini o, qarşısındakına da aid etməsidir. Davamlı xəyanət edən insan düşünür ki, onun həyat yoldaşı da eynisini düşünür. İmkan tapan kimi ona xəyanət edəcək. Qısqanc insanın əzazil qısqanc növüdə vardır ki, bu ailə həyatını sözün əsl mənasında cəhənnəmə çevirir. Bu xasiyyətdə qısqanclar həmişə şübhə, həyəcan keçirdirlər. Onların hər hansı səmimi davranışları, mehribançılığı da şübhə yaradır. Düşünürəm ki, ailələrdə belə halların baş verməməsi üçün cütlükər bir-birlərinə inam, etibar bəsləməlidirlər. Daim şübhə içində olmamalıdırlar.

Ən geniş yayılmış səbəblərdən biri də atanın həyatına başqa qadının girməsidir (əksinə də düşünə bilərik). Bu cür hallar ən çox uşaqların psixologiyasına mənfi təsir edir. Uşaq bu hallarla özünü itirərək valideynlərinə inamsızlıq ovqatına düşür. Sözün həqiqi mənasında uşağın psixologiyası darmadağın olur. Uşaqlar valideynlərinin boşanmasından sonra, əksər hallarda pis oxumağa, tez-tez dərslər buraxmağa, məsuliyyətsizlik etməyə, yoldaşları ilə kobud davranmağa başlayırlar. Məlumdur ki, boşanmağa qərar verən cütlüklər bir gün içində boşana bilməzlər. Uşaqlar öz doğma valideynlərini məhkəmə prosesində bir-birlərilə ağır danışan yerdə görürlər, uşaqları məhkəmə sənədləri ilə tanış edirlər və sairə. Və nəhayət ağırlı proses başa çatır. Valideynlərdən hansısa qalib gəlmiş və ya uduzmuşdur. Bəs uşaq nə edə bilirdi ki o bunlara hələ də hazır deyildi?! Bu hadisələrə şahid olmuş uşaq psixoloji olaraq öz gələcəyini də eynilə belə görür. Ailə anlayışı onun üçün artıq yoxdur. Azərbaycan qəzetinin "Ailə dəyərləri" adlı məqalədə bu mövzuya toxunmuşdur. Belə ki, uşaqların iştirak etdiyi, şəxsən gördüyü boşanma proseslərindən sonra onlarda sarsıntı o hala çatır ki, uşaq artıq qadınlara ciddi yanaşmır. Ailənin nə qədər mənasız olduğunu düşünür və qarşı cinsə öləri baxmağa başlayır. Biraz böyük yaşlı uşaqlarda isə ola bilər ki, bunun əksi də olsun. O, uğursuz ailə modelindən yola çıxaraq, boşanmaların əsasən hansı səbəblərdən olduğunu araşdıraraq gələcəkdə bu səhvlərə yol vermir. Və daha uğurlu ailə qurur və xoşbəxt yaşayır. Bu fərqlər uşaqların psixologiyasından, mühitindən və tempramentindən asılı ola bilər. Bir çox valideynlər belə hesab edirlər ki, uşaq heç nə başa düşmür. Bu çox səhv fikirdir. Hətta südəmər uşaq da ananın emosional halını dəqiq hiss edir. Aparılan araşdırmalar göstərir ki, psixiatriya xəstəxanalarında müalicə olunan və uşaqların 70 %-i 2 yaşlı tamam olmayan dağılmış ailələrin yetirmələridir.

L. Həsənova "Azərbaycanda nikahın bəzi problemləri" adlı araşdırmasında alkoqolizmi də boşanmaların əsas səbəblərindən hesab edir. Burada göstərilir ki, bu cür ailələrdə daima münaqişə, konflikt olur. Ər ailəyə qarşı məsuliyyətsizləşir. O həyatının mənasını yalnız içkidə görür. Bu cür hallar təbii ki, boşanma ilə nəticələnir.

Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatlarında keçən il rəsmi nikah bağlayanların və boşananların sayı da öz əksini tapıb. Belə ki, 68.8 min nikah qeydə alınıb. Boşanmaların sayı isə 12.8 minə çatıb.

Boşanmaları azaltmaq üçün bəzi təkliflər irəli sürə bilərik:

- ✓ Ailəyə neqativ təsir edən mühit, vasitə və səbəblər aşkar olunmalıdır;
 - ✓ Boşanmaya səbəb ola biləcək amillərin aradan qaldırılması üçün müxtəlif sahə mütəxəssislərindən (həkim, hüquqşünas, psixoloq) ibarət xüsusi xidmət mərkəzləri yaradılmalıdır;
 - ✓ Uşaqlara məktəb zamanlarından ailənin cəmiyyətdə nə qədər önəmli yeri olduğunu aşılamaq lazımdır.;
 - ✓ Gənc ailələrə bu mövzularda təlimlər, seminarlar, verərək onları məlumatlandırmaq vacibdir;
- Boşanmaların olmaması üçün cütlüklər bir-birlərini kifayət qədər tanımalıdırlar. Hər bir gənc ailə hüquqlarını bilməlidir. Ən əsası ailədə "mənimki" deyilən prinsip "bizimki" ilə əvəz olunmalıdır. Düşünürəm ki, hər bir gənc ailə quracağı şəxsə qarşı hörmət, sevgi, anlayış bəsləyərsə boşanma halları daha da azalmaq başlayacaq.

İBTİDAİ SINIFLƏRİN İNTERAKTİV DƏRSLƏRDƏ İSTİFADƏ OLUNAN FƏAL TƏLİM METODLARI VƏ TEXNİKASI

Mehriban MƏCİDOVA

Qafqaz Universiteti
mehribanmajidova@gmail.com
AZƏRBAYCAN

Azərbaycanda təhsil sisteminin inkişaf etdirilməsi, onun dünya standartlarının tələbləri səviyyəsinə çatdırılması fəaliyyətin daha çox iki istiqamətdə təşkili ilə səciyyələnir. Son illərdə təlim metodları haqqında onları yeniləşdirmək, həyatın tələblərinə müvafiq cavab verən bir çox araşdırmalar aparılır. Ənənəvi təlim üsulunda müəllim-informasiya ötürən, şagird isə informasiyanı qəbul edəndir. Amma qloballaşmanın sürətlə inkişaf etdiyi müasir dövrdə, informasiya əsrində bu artıq qəbul edilməzdir. Buna ancaq fəal təlim cavab verir. Fəal təlim metodları dedikdə isə fəal təlimdə müəllim və şagird eyni dərəcə də tamhüquqludurlar. Hər ikisi eyni dərəcədə nəticənin müəllifidir və ona görə məsuliyyət daşıyırlar. Məhz buna görə də demokratik metodda deyə bilərik. Fəal təlim metodu idrak fəaliyyətinin təşkili və idarə olunması üsullarının məcmusudur. Fəal təlimin səciyyəvi cəhəti müəllim tərəfindən idrakı problem situasiyanın yaradılması, problem isə situasiyanın həlli prosesində şagirdlərin fəal tədqiqatçı mövqeyini həvəsləndirməyə kömək edir.

İnteraktiv təlim dərslərində yaranan, meydana çıxan şagirdlərarası öyrənmə ünsiyyəti və əməkdaşlığı, müəllim-şagird birliyini nəzərdə tutur. İnteraktiv metodlar isə təlim prosesində öyrənmə və anlaşıma, bacarıq və keyfiyyətlərə şagirdlərin yiyələnməsini həyata keçirən üsullar, tərzlər, işlər, yanaşmalar, vasitələrdir.

Müasir dərslərdə uşaqlarda yaradıcı təxəyyülü inkişaf etdirməyə və idrakı müstəqilliyə xidmət göstərən problemlə suallara, düşündürücü məsələlərə xüsusi yer verilməlidir. Belə dərslərdə şagirdlərdə müəyyən bacarıq və vərdisləri formalaşdırır. Müasir dərslər müəllimin dərslə ciddi hazırlaşmasını tələb edir. Buna görə də müəllim hansı priyomlardan necə və nə zaman istifadə edəcəyini qabaqcadan müəyyən etməli, sinifdə deyəcəyi informasiyanın strukturunu qabaqcadan düşünməli, mövzuya dair yardımçı, fakt və hadisələri əsas məsələnin həllinə yönəltməyi bacarmalı, elmi-texniki yeniliklərdən, biliyini müntəzəm olaraq artırmalıdır. Müasir dərslər uşaqların dünyagörüşünü inkişaf etdirməli, onların əqidəyə mətinləşməsinə şərait yaratmalı, dərslərdə əyanilikdən və müxtəlif mənbələrdən alınmış əlavə məlumatlarla onların dərk etmə qabiliyyətini artırmalıdır. Təlimlə tərbiyənin vəhdəti də müasir dərslərin qarşısında qoyulmuş mühüm tələbdir. Dərslər şagirdlərin mənəvi inkişafına, əxlaqca təkmilləşməsinə, vətənpərvərlik, insanpərvərlik, əməksevərlik ruhunda yetişməsinə xidmət göstərməlidir. Müasir dərslər milli təhsilin yaradılmasına yönəlməlidir. Fəal təlim prosesində şagirdlər tamhüquqlu iştirakçı olmaqla, qazınan bilikləri axtarışlar və kəşflər hesabına mənimsəyirlər.

Fəal təlim metodları bir sıra xüsusiyyətləri ilə seçilir:

1. Şagirdlərin fəal öyrənmə mövqeyi.
2. Təfəkkürün müstəqilliyi və sərbəstliyi.
3. Əməkdaşlıq və qrupda qarşılıqlı fəaliyyət.
4. Həyatı məqsədlərə nail olmaq üçün biliklərin yaradıcı tətbiqi.

Müəllim dərslər formasını seçərkən şagirdlərin marağını nəzərə almalıdır. Bu gün məktəbdənkənar mühitdə mövcud informasiya vasitələrindən fəal istifadə edən şagird dərslərdə onlar üçün maraqlı olanları görmək istəyir. Bunun üçün müəllimin İKT-dən istifadə etmək bacarığı yüksək olmalıdır. Həm də bu texniki təminatı lazımı materiallarla zənginləşdirməyi bacarmalıdır. Müəllim mövzuya uyğun resursları seçməlidir ki, bu resursların da rəngarəngliyi dərslərin maraqlı keçməsinə, qarşıya qoyulan məqsədə nail olmağa imkan yaradacaqdır. Belə dərslərdə həmçinin digər texniki təminatların olması dərslərin səmərəliliyini artırır.

Həyat bilgisi fənnində müasir təlim metodlarından istifadədə fəal dərslərin mərhələləri:

1. Motivasiya (problem situasiyanın yaranması, fərziyyələrin irəli sürülməsi, tədqiqat sualı) 5-10 dəq.
2. Tədqiqat işi 10-12
3. Məlumat mübadiləsi şagirdlərin cavabları, qrupların cavablarının bir-birinə təqdimatı - 7-8

4. Məlumat müzakirəsi və təşkili - 5 dəq
5. Ümumiləşdirmə və nəticə - 5 dəq
6. Qiymətləndirmə - 3 dəq
7. Yaradıcı tədqiqətmə (ev tapşırığının verilməsi) - 2 dəq

Motivasiya: Motivasiya fəal dərslin ən mürəkkəb və mühüm mərhələsidir. Şagirdlərin bilikləri əsasında özləri tərəfindən tədqiqat sualının formalaşdırılması üçün motivasiyadan istifadə edir. Nümunə olaraq “Heyvanlar aləmi” mövzunu seçirik. Motivasiya olaraq şagirdlərin təbiət haqqında hansı bilikləri sahib olduqları yoxlanılır.

Tədqiqat işi: Sınıf fəallaşandan sonra isə tədqiqat işinə başlanılır. Tədqiqat müxtəlif formalarda bütün siniflə birlikdə, kiçik qruplarda, cütlüklər və fərdi şəkildə də aparıla bilər. Tədqiqat işinin aparılmasında müəllim mövzuya uyğun suallar hazırlayır. Tədqiqat sualı mövzunu əhatə etmək üçün bir neçə sayda da ola bilər. Məs: Hansı heyvanları tanıyırdı? Ev heyvanları hansılardı? Qırmızı kitaba düşən heyvanlar? Nəslə kəsilmiş heyvanlar? Vəhşi heyvanlar hansılardı? Və s.bu tipli suallar ola bilər. Sonra qruplar öz aralarında sualları cavablandırır.

Məlumat mübadiləsi: Dərslin üçüncü mərhələsi məlumat mübadiləsi adlanır. Məlumat mübadiləsində tədqiqat iştirakçıları bir-birlərinin araşdırdıqlarını dinləyir, şagirdlər natamam və qarışıq olan məsələlərdə müəyyən bir nəticəyə gəlirlər. Bu da yeni bir tədqiqat sualının yaranmasına səbəb olur. Bu mərhələdə tədqiqat aparılması zamanı yeni informasiyanın mübadiləsini aparırlar. Alınmış informasiyanın və şəxsi tədqiqatların təqdimatı keçirilir. Nəticədə isə müzakirə üçün yeni informasiyalar əldə edilir.

Məlumat müzakirəsi və təşkili: Bu mərhələdə tədqiqat iştirakçıları yəni şagirdlər məntiqi, tənqidi yaradıcı təfəkkürünü nizamlamalı və onlardan düzgün istifadə etməlidir. Müəllim bu mərhələdə yönəldici, köməkçi suallardan istifadə etməklə əldə edilən bütün dəlillərin müzakirəsinə və təşkilinə şərait yaradır. İnformasiyanın müzakirəsi və təşkili informasiyanın müzakirəsi, onların təsnifatını meydana çıxarır.

Ümumiləşdirmə və nəticə: Ən mürəkkəb mərhələdir. Bu mərhələdə müəllim qazanılmış biliklərin ümumiləşdirməsi və sistemləşdirilməsi məqsədilə suallar qoyur və bu suallar əsasında biliklər və informasiyalar sistemləşdirilir.

Qiymətləndirmə: Bütün sinfin qarşısında şagirdlər özlərinə qiymət verir və öz fəaliyyətlərini dəyərləndirirlər.

Yaradıcı tədqiqətmə: Bu mərhələdə əldə edilmiş yeni biliklər təcrübədə tətbiq edildikdə həmin biliklər şagirdlərin şüurunda həkk olur. Buna görə də tətbiq etmə mərhələsi çox vacibdir. Yaradıcı tətbiq etmə mərhələsində ev tapşırığı verilir. Ev tapşırığını inşa kimi və yaxud da maraqlı olmaq üçün şagirdlərin sevdikləri heyvanların şəkillərindən ibarət kolleksiyalar hazırlamaq kimi ev tapşırıqları vermək olar.

Təlimin subyekt-subyekt xarakter daşması, tədqiqat üsulu vasitəsi ilə keçirilməsi, dərslin dialoq şəklində aparılması, müəllim və şagirdlər arasında qarşılıqlı əməkdaşlığın, qrup işindən geniş istifadə, şagirdlərin birgə fəaliyyəti, təlim vasitələrinin və tapşırıqların müxtəlifliyi və yeniliyi və s. fəal təlimin üstün xüsusiyyətlərindəndir ki, ümumi təhsil məktəblərində tətbiqinə səy göstərilir.

PEDOQOJİ TƏCRÜBƏNİN SƏMƏRƏLİ TƏŞKİLİ YOLLARI

Elnurə SƏFƏROVA **Nərmin BABAYEVA**

ADPU

ADPU

ayaz_ha@mail.ru

fayaz_ha@mail.ru

AZƏRBAYCAN

AZƏRBAYCAN

Keyfiyyətli müəllim kadrlarının hazırlanmasında əsas problemlərdən biri də pedoqoji təcrübənin təşkilidir. Tələbələrin təlim müddətinin ən məsuliyyətli mərhələsi məhz pedaqoji təcrübə dövrüdür. Təcrübə dövrü metodist və fənn müəllimlərindən məsuliyyətli və fəal olmağı tələb edir. Təcrübənin birinci mərhələsində tələbələrin məktəbin iş rejimi ilə tanışlığı, dərslərin, sinifdən xaric tədbirlərin müşahidəsi, kollektivlə yaxından ünsiyyət qurması, tələbənin dərslə iştirakı nəzərdə tutulur. İkinci

mərhələdə isə tələbə mövzu üzrə dərslər hazırlaşır, onu planlaşdırır və müstəqil olaraq dərslər təşkil edir. Dərslər təhlil etməklə, müsbət cəhətləri və nöqsanları aşkara çıxarır, onların aradan qaldırılması yollarını müəyyənləşdirir. Tələbə məktəbdə keçiriləcək pedaqoji təcrübəyə müxtəlif fənlərin tədrisi prosesində hazırlanmalıdır. Fənlərin tədrisində o, elmlərin əsaslarına yiyələnir, fənn üzrə bilik və bacarıqlar əldə edir. Fənnin tədrisi metodikası fənnində isə tələbələrə təlim-tərbiyə prosesinin əsaslarının aşılması çox vacibdir. Pedaqoji təcrübəyə gedəcək tələbə təlim-tərbiyənin mahiyyəti, prinsipləri, metod və formalarına dair biliklərlə silahlanır. Şagirdlərlə, məktəb kollektivi ilə ünsiyyət bacarıqları əldə edir, müəllim üçün vacib olan keyfiyyətlər və qabiliyyətlərlə tanış olur.

Bütün bu şərtlər əsasdır, lakin bunlar tələbənin sınaq dərslərini aparmasının tam həlli deyildir. Təcrübənin rəhbəri metodist müəllim onları tədricən sınaq dərslərinə hazırlamalıdır. Məktəb kollektivi, xüsusilə fənn müəllimləri, onların pedaqoji fəaliyyətləri ilə tanış edilir. Tələbələrin sınaq dərslərini aparacağı siniflərdə dərsləri müşahidə etməsinə şərait yaranır. Tələbənin sınaq dərslərinin mövzusunun, tarixini müəyyənləşdirir. Dərslərin planının, lazımi vasitələrin, əyaniliklərin hazırlanmasına kömək edir.

Tələbəni sınaq dərslərini aparmasına mənəvi cəhətdən də hazırlanmasının əhəmiyyəti böyükdür. Bütün bunlar tələbənin sınaq dərslərini keyfiyyətli təşkilini təmin edir. Hazırlıq başa çatdıqdan sonra tələbə sınaq dərslərini aparır. Müəllim sınaq dərslərini dinləyir, müsbət və çatışmayan cəhətləri nəzərə çatdırır, problemlərin həlli yollarını göstərir. Pedaqoji təcrübə müddətində təcrübəçi tələbə bir sıra nəticələr əldə edir:

- Müəllim, şagird, valideyn və məktəbin işçiləri ilə ünsiyyət qurur;
- Təlimin prinsip, metod, təşkil formalarından səmərəli istifadə edir;
- Əqli, sosial və fiziki inkişafa kömək edən təlim mühiti yaradır;
- Fənn kurikulumlarının əsas müddələri: məzmun xətləri, onun standartları tələbləri ilə tanış olur;
- Dərslər ayrılaraq müddətində mərhələlər üzrə təşkil edir;
- Bilik və bacarıqları standartlardan əmələ gələn meyarlar əsasında qiymətləndirir;
- Dərslərdə qarşıya çıxan nöqsanları araşdırır, onları aradan qaldırmaq yollarını müəyyənləşdirir.

Göstərilən bilik və bacarıqların təcrübəçi tələbələrə aşılması təcrübə rəhbəri metodist müəllimdən təcrübənin məqsəd və vəzifələrini dərinlən dərk etməyi və bu məsuliyyətli işə ciddi yanaşmağı tələb edir. O, tələbələrin təcrübə fəaliyyətini nizamlamalı, onlarda müəllimlik keyfiyyətlərinin formalaşmasına səy göstərməlidir.

Metodist müəllim, pedaqoji rəhbər və təcrübəçilərin məktəbə gəlişi, əslində, tədris müəssisəsində məsuliyyət və yaradıcılıq əhvali-ruhiyyəsi doğurmalıdır. Məktəb rəhbərliyi, pedaqoji kollektiv bunu ali məktəb (orta ixtisas) rektorluğunun (direktorluğunun), tədris hissəsinin, fakültə dekanlığının orta məktəb kollektivinə inamı, etibarını kimi qəbul etməlidirlər. Deməli, orta və ali (orta ixtisas) məktəbi arasında birgə fəaliyyət imkanı yaranır. Bu imkandan istifadə etməklə ümumilikdə təhsil sistemi qarşısında duran vəzifələrdən bir neçəsini reallaşdırmaq olar. Əsasnamə və nizamnaməyə görə, direktor təcrübəyə gələnləri şəxsən qarşılmalı, pedaqoji rəhbər və metodist müəllimi dinləyib təcrübə vaxtını dəqiqləşdirməli, sınaq və zaçot dərslərinin təşkilini bilavasitə direktor müaviniyə həvalə etməklə özü nəzarət etməlidir.

Məktəb rektorluğu təcrübəçi tələbələrin normal çalışmaları, müşahidə aparmaları üçün, ilk növbədə, sinif üçün əlverişli şərait yaratmalıdır.

Məktəb rəhbərliyinin məktəbdaxili nəzarət formaları pedaqoji ədəbiyyatda ümumiləşdirilmişdir.

Buraya tematik, frontal, xəbərdarlıq, şəxsi, ardıcıl, icmal, sinif ümumiləşdirici, iki üç müəllimin eyni ixtisas üzrə eyni mövzuda dərslərini öyrənmək, qarşılıqlı dərslərini dinləmə kimi formalar daxildir.

Bu nəzarət formaları ümumilikdə məktəb üçün, pedaqoji kollektiv üçün xarakterik olub, tətbiq edilə bilər. Pedaqoji praktika zamanı məktəb rəhbərliyi (direktor, tədris işləri üzrə müavin) ümumilikdə pedaqoji təcrübənin gedişinə pedaqoji-psixoloji baxımdan müsbət təsir göstərmək üçün frontal nəzarətdən istifadə edə bilər. Bunun üçün direktor pedaqoji rəhbər və metodist müəllimlə məsləhətləşib təhsildə seçilən iki-üç tələbə - təcrübəçinin dərslərini frontal nəzarətə götürmək istəyini bildirə bilər. Ümumi razılıqdan sonra frontal nəzarət planı tərtib edilir. Təcrübəçinin gündəliyi, icmalı ilə rəhbərlik tanış olur; onun iki-üç sinifdə dərslərini dinləyir; müəllimin yeni təlim texnologiyalarından, interaktiv və integrativ metodlardan istifadə bacarığını aşkara çıxarır; sonrakı dərslərdə iştirak edərək təcrübəçinin keçdiyi mövzuların mənimsənilmə səviyyəsini aşkara çıxarır;

ayrı-ayrı şagirdlərin ev tapşırığı dəftərlərini yoxlayır; tələbənin məktəbin ictimai həyatında fəaliyyətini öyrənir; onun şagirdlərlə apardığı işlərlə maraqlanıb şagirdlərlə söhbət edir; tələbə təcrübəçisinin pedaqoji və elmi ədəbiyyatları mütaliə səviyyəsi ilə maraqlanır; özünü təhsil və peşəyə marağını aşkarlayır. Təbii ki, bu proses seçmə yolu ilə reallaşdırılır. Məktəb rəhbərliyi, pedaqoji rəhbər və metodist müəllim birliyinin həyata keçirdiyi bu cür iş:

- pedaqoji təcrübə iştirakçılarının məsuliyyət hissini artırır;
- təcrübəçi tələbələrin təhkim olunmuş müəllimlərlə - gələcək həmkarları ilə sistemli şəkildə iş aparmaq hissini dərinləşdirir;
- şagirdlərdə pedaqoji təcrübəyə gələnlərin işinə ciddi münasibət aşılayır;
- ümumilikdə pedaqoji təcrübənin daha səmərəli, effektiv, yaradıcı təşkilinə güclü təsir göstərir.

Təbii ki, bu işin ən dəyərli məqamlarından biri tələbənin yaxşı işinin ümumməktəb üzrə qabaqcıl təcrübənin bir faktı kimi dəyərləndirilib sənədləşdirilməsi, "Təcrübəçi tələbələrin dərsləri" adlı stend tərtib olunması, təcrübənin sonunda belə gənclərə yazılı təşəkkürnamələrin təqdim olunmasıdır.

Qabaqcıl məktəblərin bu sahədəki müsbət təcrübəsi ilə tanışlıq, ayrı-ayrı fənn müəllimlərinin dərslərini müşahidə, keçirilmiş təcrübələrlə bağlı ali məktəblərin sənədlərinin öyrənilməsi göstərir ki, pedaqoji təcrübə də məktəbdaxili nəzarətdən kənar qalmamalıdır.

Deməli:

- pedaqoji təcrübənin səmərəliliyi onun təşkili və keçirilməsi üçün əlverişli şərait yaradılması ilə bağlıdır;
- pedaqoji təcrübənin effektivliyi müəllim olmağı peşə seçmiş gənclərin hazırlığı mərhələsində bacarıqlı, yaradıcı müəllimlərin iştirakı təsirli və əhəmiyyətlidir;
- təcrübəçi tələbələrə məktəb rəhbərliyi və fənn müəllimlərinin müsbət münasibəti onların sınaq və zəhmət dərslərinin normal və qaydasında keçilməsi üçün mühüm amillərdəndir;
- müəllimlərin dərslərində fəal iştirak edən, öz dərslərini müasir tələblər səviyyəsində keçən, şagirdlərlə maraqlı tədbirlər təşkilinə nail olan tələbələrin pedaqoji təcrübəsinin məktəb rəhbərliyi tərəfindən qabaqcıl təcrübə faktı kimi dəyərləndirilib məktəb foyesində stend kimi sənədləşdirilməsi sonrakı illərdə pedaqoji təcrübəyə gələnlərin səmərəli çalışmaları üçün mənəvi stimuldur;
- pedaqoji təcrübəni uğurla başa vuran tələbələrlə bağlı məktəb kollektivinin ali məktəb rəhbərliyinə, fakültə dekanlığına razılıq məktubları gələcək müəllimlərdə peşəyə maraq və meyili dərinləşdirən psixoloji faktora çevrilir.

PEDAQOJİ TEXNOLOGIYA ANLAYIŞI HAQQINDA

Taci ŞENTÜRK

Bakı Slavyan Universiteti

tacisenturk@yahoo.com

AZƏRBAYCAN

Cəmiyyətin istənilən sahəsində yeni texnologiyalardan istifadə edildiyi kimi, təhsil sahəsində də yeni pedaqoji texnologiyalar geniş tətbiq olunur. Tədqiqatçılar pedaqoji texnologiyaların kütləvi tətbiqinin XX əsrin 60-cı illərindən başladığını qeyd edirlər. Bu proses əvvəlcə Amerika, sonra isə Avropa təhsilində həyata keçirilən yeniliklərlə bağlı olmuşdur.

Texnologiya yunan sözü olub (yunanca techno – sənət, ustalıq, bacarıq, logos isə elm-nəzəriyyə deməkdir), istehsal prosesində hazır məhsul almaq üçün işlədilən xammal, material və yarımfabrikatların emalı, hazırlanması, aqreqat halının xassələrinin, formasının dəyişdirilməsi metodlarının məcmusu başa düşülür.

Pedaqoji prosesdə texnologiya – nəzərdə tutulmuş məqsədlərin yerinə yetirilməsini təmin etməyə imkan verən, elmi əsaslar üzərində qurulmuş, məkan və zaman səviyyəsində proqramlaşdırılmış pedaqoji prosesin bütün komponentlərinin birləşməsidir. Eyni zamanda, texnologiya təlim-tərbiyə prosesinin paradigmasını müəyyənləşdirən elə alqoritmlər sistemidir ki, onun tətbiqi kamil insanda tələb olunan keyfiyyətləri formalaşdırmağa xidmət edir, təlim prosesinin layihələndirilməsi, mərhələli diaqnostikasını, idarəçilik baxımından nəticələri korrektə etməyə imkan verir. Belə yanaşmada pedaqoji və təlim texnologiyaları anlayışı müəyyən mənada bir-birini tamamlasa da, tədris prosesi

pedaqoji aspektlərdən başqa müxtəlif sosial, sosial-siyasi, idarəetmə, psixo-pedaqoji, tibbi-pedaqoji, iqtisadi, mədəni və digər aspektləri də özündə birləşdiriyindən, “təlim texnologiyası” (təhsil sferasında texnologiya) anlayışının tutumu, “pedaqoji texnologiya” (pedaqogika sahəsində texnologiya) anlayışının tutumuna nisbətən fərqlidir. Eyni zamanda pedaqoji proses ənənəvi olaraq kamil insanın formalaşması üçün həm təlim, tərbiyə, həm də inkişaf sahələrini əhatə etdiyindən pedaqoji texnologiya təhsilin bütün sahələrinə (məktəbəqədər, orta, ali məktəb, androqogika, xüsusi, korreksiyaedici, ailə, sənaye, sosial və s.) nüfuz edir. Təhsildə texnoloji yanaşma tədris prosesini demokratik prinsiplər əsasında idarə etməyə imkan verməklə bərabər təlim məqsədlərinin yüksək səviyyədə yerinə yetirilməsinə zəmanət verən fəaliyyət sistemidir .

Hazırda pedaqoji texnologiyalara insanşünaslıq texnologiyalarının bir növü kimi baxırlar. Pedaqoji texnologiyalar psixodidaktika, sosial psixologiya, kibernetika, idarəetmə və menecment (menecment sosial proseslərin, o cümlədən, təhsil prosesini idarəetmə üzrə prinsip, metod, forma və vasitələrin məcmusudur) nəzəriyyələrinə əsaslanır. İlk vaxtlar bir çox pedaqoqlar təlim texnologiyası ilə öyrədici və pedaqoji texnologiya arasında fərq görmürdülər. “Pedaqoji texnologiya” termini təlimə uyğun olan bir sistem kimi işlədilir. Texnologiya isə texniki vasitələrin köməyi ilə həyata keçirilən təlim kimi başa düşülürdü. Hazırda pedaqoji texnologiya dedikdə, müəllimin pedaqoji vəzifələri həll etməyə yönəldilmiş ardıcıl, qarşılıqlı əlaqəli fəaliyyəti başa düşülür. Başqa sözlə desək, pedaqoji texnologiya qabaqcadan planlaşdırılmış pedaqoji prosesi planauyğun və ardıcıl olaraq praktikada həyata keçirməkdir. Tədris prosesində texniki vasitələrdən istifadə zəminində əvvəlcə təlimin texnologiyası anlayışı yaranmış, bu yanaşma tərbiyə sahəsinə nüfuz etmiş, getdikcə pedaqogikaya pedaqoji texnologiya kimi daxil olmuşdur. Ümumiyyətlə, pedaqoji texnologiya mahiyyət etibararı ilə təlim-tərbiyə prosesinin layihələndirilməsinin sistemli metodu kimi səciyyələndirilir.

V.P.Bespalko pedaqoji texnologiyayı tədris prosesinin reallaşdırılmasının texniki məzmunu hesab edir. İ.P.Volxov pedaqoji texnologiya təlimdə əldə olunmuş yüksək nəticələri planlaşdırma prosesinin təsviri kimi baxır. V.T.Lixaçova görə, pedaqoji texnologiya təlim-tərbiyə vasitələrinin pedaqoji-psixoloji quruluşunun forma, metod, üsul və yollarının məcmusu olub pedaqoji prosesin təşkilatı metodik alətidir.V.M.Monaxov isə pedaqoji texnologiyaya təlim prosesinin layihələndirilməsi, təşkili və həyata keçirilməsində birgə pedaqoji fəaliyyətin bütün detalları ilə hazırlanmış modeli kimi yanaşır.Pedaqogikaya texnologiya ideyasının gətirilməsinin əleyhdarları belə hesab edirlər ki, pedaqoji proses yaradıcı prosesdir, odur ki, onu texnoloji proses hesab etmək olmaz. Pedaqoji proses məharət, ustalıq intuisiyaya əsaslandığı halda texnologiya elmə əsaslanır. Hər şey ustalıqla başlayır, texnologiya ilə başa çatır. Pedaqoji proses müəyyən prinsiplər sistemi üzərində qurulur. Pedaqoji texnologiya isə həmin prinsiplərin ardıcıl həyata keçirilməsi ilə bağlı xarici və daxili təsirlərin məcmusudur. Burada müəllim şəxsiyyəti özünü tamamilə təzahür etdirir. Pedaqoji texnologiyaların tədris və tərbiyə işinin metodikasından fərqi də bundan ibarətdir.

Pedaqoji texnologiya pedaqoji ustalıqla qarşılıqlı əlaqədədir. Pedaqoji texnologiyaya kamil yiyələnmək elə pedaqoji ustalığın özüdür. Digər tərəfdən, pedaqoji ustalıq pedaqoji texnologiyaya yiyələnməyin yüksək səviyyəsidir. Pedaqoqlar arasında belə bir fikir möhkəmlənmişdir: pedaqoji ustalıq sırf fərdidir, ona görə onu əldən-ələ vermək olmaz. Texnologiya ilə ustalığın qarşılıqlı əlaqəsi aydın şəkildə göstərir ki, eyni bir texnologiya müxtəlif müəllimlər tərəfindən həyata keçirilə bilər.

Ümumi və pedaqoji texnologiyaları fərqləndirmək olar. Ümumi texnologiyalara aşağıdakılar aiddir: təlim prosesinin təşkili (qurulması) və həyata keçirilməsi texnologiyaları. Xüsusi texnologiyalara:şagirdlərin fəaliyyətini pedaqoji stimullaşdırılması texnologiyası; stimullaşdırmanın nəticələrinə nəzarət və onu qiymətləndirmə texnologiyası; tədris şəraitinin təhlili; dərslərin başlanmasının təşkili və s. aiddir.

Pedaqoji təcrübədə və tədris metodik ədəbiyyatda bəzən, pedaqoji texnologiya sistem anlayışının sinonimi kimi işlədilir və bu anlayışlar bəzən eyniləşdirilir. Sistem anlayışı texnologiya anlayışına nisbətən daha geniş mənə daşıyır. Pedaqoji sistem öz daxilində çoxlu sayda texnologiyaları birləşdirir. İstənilən texnologiyaya sistem kimi baxılsa da, istənilən pedaqoji sistemə ayrıca texnologiya kimi baxmaq olmaz. Sistem anlayışı çox vaxt baxılan prosesin statistik, struktur xarakteristikası kimi istifadə olunursa, texnologiya həmin prosədə subyekt və obyektin fəaliyyətində zaman və məkan daxilində gedən dəyişikliklərin, onların funksiyalarının müəyyən edilməsi və qabaqcadan planlaşdırılmış məqsədlərin yerinə yetirilməsinin təmin olunması üçün istifadə olunur.

Dərsdə müasir təlim texnologiyalarını tətbiq etməklə, ənənəvi təlim sistemini dəyişərək ona tədqiqat xarakteri verməkdən və biliklərin mənimsənilməsi prosesində şagirdi əsas sima etmək və onu təlimin subyektinə çevirmək mümkündür. Belə ki, bu prosesdə müəllim biliklərin əldə edilməsi yolunun bələdçisi, şagird isə tədqiqatçı, bilikləri kəşf edən rolunu oynayır. Müasir təlim texnologiyaları tədrisin səmərəliliyini artırmağa kömək edir. Əgər öyrənilən biliklər müasir həyatla, cəmiyyətin inkişafı ilə əlaqələndirilmirsə, həmin bilik şagird üçün mənasız yükə çevrilir. Belə olduqda şagirdlərin elmi biliyə marağı azalır, şüurluluq və fəallıq səviyyəsi aşağı düşür. Ona görə də müəllim ayrı-ayrı mövzuların öyrənilməsi zamanı keçirilən materialın həyati əhəmiyyətini şagirdlərə başa salmalıdır. Hər kəsə məlumdur ki, ənənəvi izahedici – illüstrativ izahetmə metodu ilə şagirdlər passiv olaraq müəllimin hazır şəkildə verdiyi bilikləri əzbərləmiş olur. Bu da uşaqlarda müstəqilliyi, sərbəstliyi məhdudlaşdırır, şagird təlim prosesinin tam hüquqlu iştirakçısı yox, təlim prosesinin obyektinə olur. Beləliklə, müxtəlif pədaqoji texnologiyalar, texniki vasitələr, interaktiv metodların sistemli və elmi tətbiqi şagirdlərdə elmi dünyagörüşü, təhlil etmə və yaradıcılıq qabiliyyətlərinin formalaşmasına kömək edir. Müəllim interaktiv metodlarla dərs keçən vaxtda daha çox istiqamət verən, yol göstərən olur, şagirdlər isə müstəqil olaraq axtarış aparır, məlumatlara yiyələnirlər. Belə metodlara misal olaraq, şaxələndirmə (klaster), Venn diaqramı, beyin həmləsi (əqli hücum), T-sxemlər, kublaşdırma, proqnozlaşdırılmış oxu, ədəbi məktublar, karusel, fasiləli oxu, insert, BİBÖ, İki hissəli gündəlik, konseptual cədvəl, Blum taksonomiyası, sankveyn (5-lik), çarpaz müzakirə (debat), müzakirələr (diskussiya), söz mənimdir, qalereya gəzintisi, ziqzaq, müsahibə əsasında oçerk, esselər, açar sözlər, rollu oyunlar, auksion (hərrac), söz assosiasiyası, anlayışın çıxarılması və s. göstərmək olar. Eləcə də müxtəlif fənlərin keçirilməsi zamanı interaktiv metodlardan səmərəli istifadə etmək şagirdlərin aktiv fəallığına, dünyagörüşünə, məlumat mübadiləsinə, bədii təfəkkür tərzinin inkişafına çox güclü təkan verir.

İBTİDAİ SINIFLƏRDƏ İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİ ZAMANI UŞAQLARIN YAŞ XARAKTERİSTİKASI

Aynur RZAZADƏ

Bakı Slavyan Universiteti
moon-light2607@hotmail.com
AZƏRBAYCAN

İngilis dilinin tədrisində yaranan problemlər istər ölkəmizdə, istərsə də digər ölkələrdə həllə də həll edilməmiş məsələlərdən biridir. Bu problemləri həll etmək üçün bir çox metodistlər, müəllimlər çox böyük səylər göstərmiş, bununla əlaqədar bir sıra kitablar, dərsliklər və s. yazılsa da, bu mövzu öz aktuallığını qoruyub saxlayır. Qəbul edilmiş faktır ki, xarici dili ibtidai siniflərdə, hətta bağça zamanında öyrənmək daha yaxşı nəticələr əldə etməyə imkan verir. Əgər uğurlu nəticə görmək istəyiriksə, uşaqlara ikinci dili mümkün qədər erkən yaşlarında tədris etmək vacibdir. Əks təqdirdə daha yaşlı uşaqlarda xarici dilin tədrisi zamanı istənilən nəticəni əldə etmək mümkün olmayacaq.

Ölkəmizdə müəllimlərə kiçik yaşlı uşaqların tədrisində köməklik edəcək bir çox vəsaitlər nəşr edilmişdir: Hacıyeva Ə.H. “Bağçada ingilis dili” (məktəbəqədər yaşlı uşaqlarla məşğul olan müəllimlər üçün vəsait) Bakı, 1995; yenə həmin müəllifin adı ilə “Məktəbəqədər yaşlı uşaqların nitq inkişafı” “Maarif”, 1992 və “Uşaq nitqinin linqvistik təhlili” “Maarif”, 1994.

İstər bağçada, istərsə də ibtidai siniflərdə tədris prosesini izləsək, uşaqların hər bir yaşına uyğun psixoloji xarakteristikasını aydın görə bilirik.

4. Təxminən 5 və ya 6 yaşlı uşaqlar xarici dildə sözləri və cümlələri asanlıqla öyrənir və həmin sözləri əşyalar, hadisələrlə birbaşa əlaqələndirə bilir. Bu yaşlı uşaqlar üçün cümlələri öyrənmək qarışıq sözləri öyrənməkdən daha asan olur. Əgər cümlələr uşaqlara müəyyən birləşmələr şəklində verilsə, onlar sözləri cümlələrdə Azərbaycan və İngilis dillərində qarışdırmayacaqlar. Onlar artıq ehtiyacları olan sözləri cümlə birləşmələri şəklində istifadə edə biləcəklər.

5. Bağça və ibtidai sinif uşaqlarında təqlid etmə bacarıqları yaşlı uşaqlara nisbətən daha yaxşı inkişaf etmişdir. Təcrübələr göstərir ki, bu yaşlı uşaqlarda səsləri, sözləri və cümlələri təqlid etmək

marağı vardır. Onlar müəllimlərin tələffüzünü təqlid etməyə çalışırlar və çox zaman buna nail ola bilirlər. Bütün bunlarla yanaşı müəllim şagirdlərə səsləri tələffüz etməyi göstərməklə bərabər səslərin necə tələffüz etməyin yollarını da izah etməlidir. Misal üçün, [a:] (car [ka:]) səsinə tələffüz edən zaman dil arxa hissədə yerləşir və s.

6. 5-6 yaşlı uşaqların əsas məşğuliyyəti oyundur. Onlar müxtəlif oyunlar dünyasında yaşayır. Rollu oyunlar onların həyatının böyük bir hissəsini təşkil edir. Misal üçün, kiçik yaşlı qızların analarına ev işlərində kömək etməsi, kiçik yaşlı oğlanların atalarının işlərinə maraq göstərməsi də onların rollu oyunlarının bir hissəsidir. Məhz bütün bunları nəzərə alaraq, bağça və ibtidai sinif uşaqlarına xarici dili tədris edən zaman rollu oyunlardan geniş istifadə etməklə arzuolunan nəticəyə daha tez nail olmaq mümkündür. İbtidai siniflərdə ikinci dili öyrəndikdə oyunlar ən yaxşı motivasiya ola bilər.

Məktəbəqədər və ibtidai sinif yaşlı uşaqlarda xarici dili tədris edərəkən kursun sonunda onların nəticələrini izləmək vacib amillərdən biridir. Şagirdlərin yoxlanılması zamanı istənilən nəticə əldə edilibsə, bu o deməkdir ki, xarici dilin tədrisi uğurla nəticələnmişdir. Kursun sonunda şagirdlər müəyyən təcrübələr əsasında əldə edilmiş standartlara görə yoxlanılır. Belə qəbul edilmişdir ki, məktəbəqədər tədris müddətini bitirmiş uşaqlar təxminən 200-250 cümlə qurmaq bacarığına malik olmalıdırlar. Bu qurulmuş cümlələr 100-150 söz vasitəsilə yaradılır. Bu yaşlı uşaqlar həmçinin əzbərdən 8-10 şeir və kiçik nəğmələr bilməlidirlər.

Məktəbəqədər uşaqlarda tədris olunan bütün materiallar şifahi şəkildə təqdim edilir. İngilis dilinin tədrisində müəllimlər bir çox metodlardan istifadə edirlər:

- mənə göstər
- adını de
- obyekt haqqında danış
- suallara cavab ver
- suallar ver
- şeir de, mahnı oxu və s.

İbtidai sinifdə uşaqlar artıq müəyyən bacarıqlara yiyələnmişdirlər:

5. Müəllimin nitqini, proqramda yer alan mövzu və materiallar üzrə qısa şifahi hekayələri başa düşməli,

6. Suallara cavab verməli və suallar təqdim etməli,
7. Dərs müddətində öyrəndikləri cümlələrdən istifadə etməli,
8. Şifahi formada sözləri və cümlələri oxumalı və s.

İbtidai sinifin sonunda şagirdlər artıq sərbəst şəkildə təxmini 300-500 sözdən istifadə etməklə 600-800 cümlə qura bilməlidirlər.

1-ci və 2-ci siniflərdə ikinci dilin tədrisi yalnız şifahi şəkildə aparıldığı halda, daha yuxarı siniflərdə, 3-cü, 4-cü siniflərdə artıq tədricən dinləmə qabiliyyəti də inkişaf etdirilməyə başlayır. Bu müddətdə əsasən rəngli lövhələrdən, şəkillərdən, video materiallardan istifadə etməklə şagirdlərin marağını daha asanlıqla cəlb etmək mümkündür. İllər öncə Azərbaycanda ingilis dili beşinci sinifdən olaraq keçirilirdi. Yəni beşinci sinifdən on birinci sinifə qədər tədris olunurdu. Amma illər ötdükcə Azərbaycanda ingilis dili birinci sinifdən tədris olunmağa başladı. Artıq bu neçə ildir ki, davam edir. İngilis dilinin Azərbaycanda belə tez bir zamanda yayılmasının bir sıra səbəbləri vardır. Bunun ilkin səbəblərindən biri Azərbaycanın Avropaya güclü inteqrasiyasıdır. İnteqrasiya zamanı Azərbaycanla Avropa arasında sıx əlaqələr quruldu və gənclərin Avropa ölkələrində təhsil almağı üçün şərait yaradıldı. Bütün bunlar Azərbaycanda ingilis dilinə olan ehtiyacı daha da çoxaltdı. Və bu da ingilis dilinin tədrisinin orta məktəblərdə daha səlis şəkildə öyrədilməsinə ehtiyac yaratdı.

İbtidai siniflərdə ingilis dilinin tədris olunması çox müsbət hal kimi qiymətləndirmək olar. Amma təbii ki, aşağı sinif şagirdlərinə bu dili keçərəkən onların psixologiyasına uyğun keçmək əsas faktorlardan biridir. Çünki Azərbaycan mühitində böyüyən şagirdə Azərbaycan dilini öyrətmək çətin olur, nəinki ingilis dili öyrətmək asan olsun. Düzdür dünyada bu metoddan istifadə edirlər. Amma o ölkələrdəki bu metoddan istifadə olunur ki, həmin ölkələr ingilisdilli ölkələrdir. Uşaqlar ingilis mühitində böyüyürlər. Və yaxud da bəzi ölkələr var ki, onlar ingilisdilli ölkə deyil və orada ibtidai sinifdən ingilis dili tədris olunur. Bu da ondan irəli gəlir ki, həmin ölkələrdə uşaq məktəbə getməmişdən əvvəl ingilis dili vərdişləri öyrədilir. Artıq məktəbdə dili öyrənməyə başlayarkən bir o qədər çətinlik çəkmirlər. Amma artıq Azərbaycan bu kimi işlərə diqqət ayrılır və uşaqlara ingilis dilinin tədrisini daha aşağı yaşlardan başlanılır.

Ümumiyyətlə, kiçik yaşlı uşaqların öyrənmə tərzini bir qədər çətinləşdirir. Beləliklə, bu siniflərdə dərs tədris edən müəllimlərin (müəllimlərin) üzərinə böyük məsuliyyət düşür. İlk öncə müəllim uşaq psixologiyasını yaxşı bilməli və uşaqlarla davranışlarına xüsusilə diqqət yetirməlidir. Dərslərdə olan çətin anlaşılan çalışmaları uyğun metodla izah etməlidir. Bu şagirdin dərsi yaxşı mənimsəməsində mühüm rol oynayır. Burada müəllimlə yanaşı, şagirdlər də öz məsuliyyətlərini dərk etməli və dərslərdə fəal iştirak etməlidirlər.

MƏKTƏBƏQƏDƏR MÜƏSSİSƏLƏRİN BÖYÜK VƏ MƏKTƏBƏHAZIRLIQ QRUPLARINDA OYUNLARIN TƏŞKİLİ VƏ METODİKASI

Gülzar AĞAYEVA

ADPU

agayeva_gulnar_86@mail.ru

AZƏRBAYCAN

Uşaqların fiziki və əqli cəhətdən normal inkişaf edib şəxsiyyət kimi formalaşmasına müsbət təsir göstərən oyun növlərindən biri də didaktik oyunlardır. Böyük yaş qruplarında didaktik oyunlardan geniş istifadə edilir.

Böyük yaş qrupunda orta yaş qrupunda istifadə olunan oyunlardan da istifadə olunur. Lakin bu zaman oyuna rəhbərlikdə, oyunun təşkil edilməsində uşaqların yaş qrupunu nəzərə almaq lazımdır. Bu yaş qrupunda da qaydalı oyunlardan, hərəkət oyunlarından, rollu oyunlardan istifadə olunur. Kiçik məktəbəqədər yaşlı uşaqlara nisbətən böyük yaşlı uşaq qruplarında oyunun məzmunu get-gedə zənginləşir, müxtəlif hadisələrin, həyat təsviri onun məqsədi olur. Böyük qrup uşaqları oyuna balacalar kimi rolun təyininə deyil, mövzunun seçilməsinə başlayırlar.

Böyük qrupda mütəhərrik oyun qaydaları uşaqların nisbətən dərin şüurluluğuna, müstəqilliyinə, məsuliyyətinə əsaslanır. Təربiyəçi keçirilən hər bir oyunun məzmununu, süjetlərin mahiyyətini uşaqlara çatdırmalıdır. Bunun üçün o, hərəkətlərə yaxşı yiyələnmiş, onları uşaqlara düzgün və başa düşə biləcəkləri tərzdə çatdırmağı bacarmalıdır.

Didaktik oyunların köməyi ilə uşaqlar baş verən dəyişiklikləri qəbul edib və onları törədən səbəbləri məntiqi şəkildə fikirləşmək bacarığına malik olmaqla yanaşı, eyni zamanda müəyyən problemlərin qoyulması və həlli, yaradıcı, bacarıqlı olmaq, özünün, cəmiyyətin, ölkənin və ətraf mühitin qayğısına qalmaq kimi mənəvi keyfiyyətlərə yiyələnirlər.

Didaktik oyunlar uşaqların yaş səviyyələri ilə müasir həyatın tələbləri arasında körpü rolunu oynamalıdır. Bu, uşaqların tərəkürünü elə bir tərzdə aktivləşdirməlidir ki, zamanın inkişafı ilə paralel dayana bilsin. Didaktik oyunlar digər yaş qruplarında da tətbiq olunur. Didaktik oyunlar yaş qruplarına uyğun seçilməli və tətbiq olunmalıdır .

Məktəbəqədər təhsil təhsilin ilkin pilləsi olmaqla, uşaqların intellektual, fiziki və psixi inkişafını, sadə əmək vərdislərinə yiyələnmesini, istedad və qabiliyyətinin üzə çıxarılmasını, sağlamlığının qorunmasını, estetik tərbiyəsini təmin edir. Məktəbəqədər təhsil müəssisələrində uşaqların fiziki, əqli və psixoloji cəhətdən məktəbə hazırlığını müəyyənləşdirmək məqsədi ilə onların diaqnostikası həyata keçirilməlidir.

Məktəb təliminə hazırlanan uşaqların psixoloji və psixofizioloji xüsusiyyətləri öyrənilməli, məktəbəqədər yaşlı uşaqların müvəffəqiyyətli təhsil və tərbiyəsini təşkil etmək üçün müəyyənləşdirilməli, gələcək birinci sinif şagirdlərinin şəxsi keyfiyyətləri aşkara çıxarılmalıdır. Bundan başqa, uşaqların inkişafının izlənməsi üçün müşahidə gündəlikləri aparılmalı, istedadlı uşaqların aşkara çıxarılması, onların imkanlarının inkişaf etdirilməsi məqsədi ilə hər bir uşağın fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi istiqamətində müvafiq işlər görülməlidir.

Uşaqların məktəb təliminə hazırlanmasında oyun fəaliyyətinin də özünəməxsus yeri vardır. Belə ki, oyunlarda uşağın fiziki, şəxsiyyət-önümlü, intellektual və sosial hazırlığı nəzərdə tutulmalıdır. Bundan başqa məktəbəhazırlıq qruplarında oyunların təşkili zamanı uşaqlara müstəqillik, məsuliyyətli-lik, fəallıq, təşəbbüskarlıq, başqasını dinləmək və öz hərəkətlərini onunla razılaşdırmağı bacarmaq, müəyyən edilmiş qaydalara riayət etmək, qruplarla çalışmağı bacarmaq kimi keyfiyyətlər aşılanmalıdır.

Ünsiyyətin, özünüqiymətləndirmənin formalaşması, intellektual hazırlıq, obrazlı təfəkkürün, təxəyyülün, yaradıcılığın, məntiqi təfəkkürün inkişafı da önə çəkilməlidir. Oyun prosesi sosial hazırlıq, yüksək əxlaqi təsəvvürlərin və vətəndaşlıq hissələrinin (vətənpərvərlik, humanistlik, digər millətlərə hörmət) inkişafı, böyüklərlə və yaşdqları ilə ünsiyyətin qurulmasında yüksək mədəni davranış qaydalarının mənimsənilməsini, öz hərəkətlərində əxlaq normalarının rəhbər tutulması və onlara riayət olunmasını da özündə əks etdirməlidir.

Məktəbhazırlıq qrupu 5-6 yaşlı uşaqları əhatə edir. Mütəxəssislər hesab edirlər ki, uşaqların məktəbə hazırlığının təşkilində təlim prosesinin effektivliyini artırmaq üçün təlim məşğələlərində didaktik oyunların tətbiq edilməsi faydalıdır. Tərbiyəçi uşağın oyuna olan marağından istifadə edərək, didaktik oyunu təlim məqsədinə yönəltməlidir. Didaktik oyunlar təlimi uşaqlar üçün əlverişli və cəlbedici formada həyata keçirməyə imkan verir. Bu zaman təlim vəzifəsi həm də uşağın oyun vəzifəsi olur. Didaktik oyunlar yüksək tərbiyəvi və öyrədici xüsusiyyətlərə malik olur. Didaktik oyun uşaqların zehni inkişaf etdirən üsullardan biridir. Bilik, bacarıq və vərdislərə nail olmaq və onları möhkəmlətmək üçün uşaqdan dəfələrlə təmrinlərin təkrar olunması tələb olunur.

Didaktik oyunun başlıca xüsusiyyəti qaydadır. Qaydanın həyata keçirilməsi oyunun məzmununun həyata keçirilməsidir. Qaydalar müxtəlif olur: onlardan biri oyun fəaliyyətini və ardıcılığını təmin edir, o birisi oyuncaqların münasibətini tənzim edir.

Uşaqların didaktik oyunlarına rəhbərlik edən hər bir şəxs, eləcə də tərbiyəçi aşağıdakılar yadda saxlamalıdır:

1. Didaktik oyun uşaqların əqli və əxlaqi cəhətdən formalaşması üçün faydalı təmrinlər verməlidir;
2. Didaktik oyunda həlli bir az çətin olan tapşırıqlar da verilməlidir. “Səssiz, fəaliyyətsiz oyun həmişə pis oyundur” (A.S.Makarenko);
3. Oyunda didaktiklik əyləncəliklə birləşməlidir. Oyuna alışma zehni fəaliyyəti gücləndirir.

Didaktik oyunlar həmçinin əxlaq tərbiyəsi vasitəsidir. Bu oyun uşaqlarda dözümlülük, intizam, qaydalara ciddi riayət etmək, düzlük, doğruluq, vətənə dərin məhəbbət, yoldaşlıq, səmimiyyət, mehriban olmaq və s. əxlaqi keyfiyyətlər formalaşdırır. Didaktik oyunun başlıca cəhəti onun məzmunundadır. Bu oyunda uşaqlar ana dilini, onun lüğət fondunu, saymağı, bitkilər və heyvanlar haqqında məlumatı öyrənir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, müxtəlif yaş qruplarında didaktik oyunlara rəhbərliyin öz xüsusiyyətləri vardır. Kiçik qruplarda tərbiyəçi özü uşaqlarla oynayır və qaydaları onlara öyrədir. Böyük qrupda isə uşaqlar oyun başlananadək onun qaydalarını yaxşı başa düşməlidirlər. Həmin qaydaların yerinə yetirilməsində onlardan tam müstəqillik tələb olunur. Oyun zamanı tərbiyəçi uşaqlarda bir-birinə qarşı xeyirxah münasibət yaratmalıdır.

Həyatın beşinci ilində uşağın intellektual inkişafında baş verən ən mühüm keyfiyyət dəyişməsi qərar çıxarmada müstəqilliyin artmasıdır. Bu dövrdə hərəkət müstəqilliyinin iradi məzmun kəsb etməsi müxtəlif fəaliyyət növlərinin çoxsaylı təkrarları sayəsində uşaqda özünənam hissənin artması ilə mümkün olur. Lakin hərəkətlərin eyni tərzdə təkrarlanması onları tez yorur. Bu zaman son məqsədin motivi saxlanılmaqla hərəkətlərin başqa formada qurulması məqsəduyğundur. Beş yaşlı uşaq öz hərəkətlərinin tənzimlənməsində daha çox yaşlıların tələblərini əsas şərt hesab edir. Gördüyü işin keyfiyyətindən daha çox nəticəsi ilə maraqlanır, başdansaovdu, tələsik yerinə yetirməyə çalışır. Uşağı başdansaovdu fəaliyyətdən yayındırmaq üçün xüsusi pedaqoji vasitələrin tətbiqi zəruridir.

Məktəbəqədər yaşın altıncı ilində intellektual imkanlar o səviyyəyə çatır ki, uşaq öz şüurunu nəinki analizatorların nəzarətinə, eləcə də əvvəldən təxəyyül planını qurduğu işin nəticəsinə yönəldir. Bu zaman hərəkət, hissi, əqli proseslər birləşir. L.Viqotski, D.Elkonin, L.Vengerə görə uşağın hər hansı hərəkətinin nəticəsi o zaman məqsəduyğun olur ki, görəcəyi işi aydın dərk etmiş olsun. Hər hansı işin düşünülmüş icrası isə artıq onun mənimsənildiyini göstərir. Belə dərk olunmuş işi başqa şəraitdə başqa işə tətbiq etmək mümkündür. Bunlar nəzərə alınaraq böyük yaş dövründə uşağın müstəqil, düşünülmüş fəaliyyətə alışdırmaq əqli tərbiyə işinin vacib vəzifələrindəndir.

Məktəbhazırlıq qruplarında digər qruplara nisbətən təlim tipli məşğələlərinə çox yer ayrılır. Buna baxmayaraq oyun fəaliyyəti bu yaş dövrünün də aparıcı fəaliyyət növü olaraq qalır. Bu yaş dövründə məktəbhazırlıqla bağlı olaraq uşaqların oyun fəaliyyətini məhdudlaşdırmaq olmaz. Məhz buna görə də məktəbəqədər tərbiyə müəssisələrində bu məsələyə xüsusi diqqət yetirməlidir. Uşağın psixi və fiziki cəhətdən inkişafını təmin edən ən təbii öyrənmək məkanı məhz oyun zamanıdır. Oyunlar uşaqları sağlam düşüncəyə, diqqətin mərkəzləşməsinə, müqayisəetmə, ümumiləşdirmə kimi intellektual qabiliyyətlərin inkişafına zəmin yaradır. Oyunları məhdudlaşdıraraq uşaqlarda təlim vərdisləri yaratmaq mümkün deyil.

Pedaqoji prosesdə oyunun yerini müəyyən etmək və onu uşaqların təlimi ilə əlaqələndirmək mühüm cəhətlərdəndir. Biliyin formalaşdırılması və onun təkmilləşdirilməsi oyunun əsas məqsədi ola bilməz. Uşaq bilik öyrənmək və onu möhkəmləndirmək üçün oynamır. Oyun zamanı uşaq oyunun tempini artırmaq, yaşlılar kimi hərəkət etmək, vədə əməl etmək üçün səy göstərmək, fəal hərəkət etmək oyunun məqsədini və vəzifəsini yerinə yetirir. Təlim fəaliyyətinin formalaşması məqsədli prosesdir. Uşaqların məşğələlər zamanı biliyə marağı artır, tərbiyəçi və yaşlılar onun təşkilatçısı rolunu oynayır, onların rəhbərliyi altında, müəyyən proqram əsasında, müntəzəm və ardıcıl olaraq biliyə yiyələnirlər. Tərbiyəçilər, eləcə də böyükklər uşaqlarda elementar vərdişlər yaradırlar. Onlarda tərbiyəçini dinləmək və onun göstərişi əsasında hərəkət etmək, müşahidə aparmaq, öyrəndiyini sözlə ifadə etmək kimi vərdişlər formalaşır.

Təlimin məzmunu və xarakteri oyunun yaxşı keçirilməsinə təsir edir. Məşğələ zamanı əldə edilən dərin bilik, dərin təəssürat uşaqlarda oyuna marağı gücləndirir. Bu rəngarəng oyunlarda öz ifadəsini tapır. Bundan başqa bilik əldə etmə prosesi müxtəlif metodların tətbiqi və növbənöv oyun hərəkətlərinin keçirilməsi zamanı əldə edilir. Belə metodlar uşaqların diqqətini mərkəzləşdirir, onların qavrayışını möhkəmləndirir, biliyi yaxşı mənimsəməyə kömək edir.

TƏHSİLİN MALİYYƏLƏŞDİRİLMƏSİ

İbrahim GÜLVERDİZADƏ

Qafqaz Universiteti

ibrahimgulverdizade@mail.ru

AZƏRBAYCAN

Təhsil - insanın mənəvi inkişafının mənbəyidir. Həm də yalnız ayrı-ayrı şəxslərin mənəvi qazancı deyil, bütövlükdə cəmiyyətin, dövlətin sosial-iqtisadi və mənəvi inkişafının təməlidir. Buna görə də təhsil səviyyəsinin yüksəldilməsi və insanın inkişafı hər bir ölkədə iqtisadi artımın hərəkət verici qüvvəsi sayılır.

Təhsilin iqtisadiyyatı ölkə iqtisadiyyatının daimi inkişafda olan və əhəmiyyətli hissəsini təşkil edən tərkib hissəsidir. Təhsil iqtisadiyyatı bilavasitə məktəbəqədər təhsildən başlayaraq ümumi təhsil, ali təhsil və ömür boyunca təhsil daxil olmaqla bütün səviyyələri əhatə edir. Təhsilin iqtisadiyyatı həmçinin təhsilin əmək bazarının tələblərinə müvafiqliyi, təhsil "sənayesi"nin keyfiyyəti, iqtisadiyyatın digər sahələrinin və təhsil maliyyələşdirilməsinin inkişafına təsiri kimi məsələləri əhatə edir. Təhsilə bir təhsil iqtisadiyyatı kimi baxdıqda ona mikroiqtisadi və makroiqtisadi baxımdan nəzər salmaq.

Təhsil mikroiqtisadiyyatında ən mühüm məsələ əmək bazarında işlə təminata təhsilin təsiridir. Müəyyən edilmiş təhsil standartları baxımından aparılan qiymətləndirmələr nəticəsində hər növbəti ildə bir fərdə sərf edilmiş maliyyənin səmərəlilik səviyyəsini aşkar etmək mümkündür. Bu da təhsilə yaradılan sərmayenin mikroiqtisadi ölçülər baxımından dəyərləndirilməsinə imkan verir. Beləliklə, təhsilin qiyməti və əmək bazarına veriləcək faydanın dəyəri müəyyən edilir ki, bu da təhsilə ayrılan büdcənin iqtisadi inkişaf baxımından özünü doğruldub-doğrultmadığı ilə bağlı qərarlar qəbul etməyə imkan yaradır. Bu da insan kapitalı nəzəriyyəsinin əsas konsepsiyasıdır.

Təhsil iqtisadiyyatında digər mühüm məsələ insan kapitalının bütövlükdə iqtisadiyyata təsiridir. Belə makroiqtisadi araşdırmalar zamanı təhsil iqtisadiyyatının inkişafını və bütövlükdə ölkənin çiçəklənməsinə, həmçinin cəmiyyətdə bərabərsizliyin aradan qaldırılmasında təsiri tətqiq edilir. Müəyyən edilmişdir ki, həqiqətən təhsilin formalaşdırdığı insan kapitalı iqtisadiyyatın inkişafına ciddi və davamlı şəkildə təsir edir, ölkənin məhsuldarlığını yüksəldir.

Təhsilin maliyyələşməsi iki mənbə hesabına aparılır:

1. Əsas mənbə - Buraya büdcə vəsaitləri daxildir.

2. Əlavə mənbə - Buraya isə:

__Nazirliklər, müəssisələr, idarə və təşkilatların, habelə ayrı-ayrı vətəndaşların müqavilə əsasında kadr hazırlığı üçün ayrılan vəsaitlər.

_Təlim-tərbiyyə müəssisələrinin müxtəlif növ fəaliyyəti (tədris, elm, istehsal və s.), xidmətlər müqabilində əldə etdikləri gəlir.

_Azərbaycanın və xarici ölkələrin dövlət və qeyri-dövlət müəssisələri, təşkilatları, cəmiyyətləri, idarələrinin, habelə vətəndaşlarının könüllü aydımları hesabına əldə olunan vəsait.

Təhsil iqtisadiyyatının gücü onun maliyyələşdirilməsi üçün ayrılan büdcənin miqdarı ilə ölçülür. Dünya təcrübəsində təhsilin maliyyələşdirilməsi istiqamətində müxtəlif siyasətlər yürüdülmür. Bu sahədə maliyyələşmənin dövlət səviyyəsindən bazar səviyyəsinə qədər müxtəlif səviyyələri əhatə edir. Alternative maliyyələşmə imkanları təhsilə ictimaiyyətin yardımı ilə subsidiyaların ayrılmasına şərait yaradır. Bundan əlavə ictimaiyyət tərəfindən maliyyə dəstəyinin dərəcəsi vəsaitini ictimaiyyətin rəyi nəzərə alınmaqla sərf edilməsinə zəmin yaradır. Təhsillə bağlı qərarlar qəbul edərkən müxtəlif məsələlərin maliyyələşdirilməsi ilə bağlı qeyri-əminlik halları təhsilin ictimaiyyət tərəfindən özəl şəkildə maliyyələşdirilməsinə şərait yaradır.

Dövlət büdcəsi dövlətin idarə edilməsi, müdafiəsi, təhsil, səhiyyə, sosial müdafiə, sosial təminat və s. üzrə bölünür. Hər bir dövlətin başlıca funksiyalarından biri də əhalini təhsil xidmətləri ilə təmin etməkdir.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına əsasən ölkənin hər bir vətəndaşı təhsil almaq hüququna malikdir. Bu ehtiyacın əksər hissəsi isə dövlət hesabına təmin olunur.

Hər il kiçik uşaqlardan tutmuş yaşlı adamlara qədər milyonlarla insan müxtəlif növ təhsil xidmətlərindən yararlanır. Buna görə də hər il dövlət büdcəsinin xərclərinin kifayət qədər böyük bir hissəsi təhsil məqsədlərinə yönəldilir.

Kiçik uşaqlardan başlayaraq yaşlı insanlara qədər ən müxtəlif sosial təbəqələr dövlətin təhsil xidmətindən istifadə edirlər. yaş qrupları və sosial tələbatlar müxtəlif olduğundan göstərilən təhsil xidmətləri və tədris formaları da fərqli olur. Altı yaşa qədər uşaqlar məktəbəqədər tərbiyə müəssisələrində tərbiyə alırlar. Altı yaşdan başlayaraq bütün uşaqlar icbari şəkildə ibtidai və əsas təhsilə cəlb edilir, eləcə də orta təhsil alırlar. Bu zaman xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqlar xüsusi məktəblər və kurslara cəlb olunur. Texniki-peşə məktəblərində müxtəlif peşələr öyrədilir, həmçinin texnikomlarda və kolleclərdə tələbələrə orta-ixtisas təhsili verilir. Universitet və institutlarda isə ixtisaslar daha dərinlən tədris edilməklə elmin əsasları mənimsənilir. Bunlardan əlavə müxtəlif sahələrdə çalışan mütəxəssislərin ixtisas səviyyəsini yüksəltmək və biliklərini artırmaq üçün ixtisasartırma kursları təşkil olunur. Bütün bu fərqliliklər nəzərə alınaraq dövlət büdcəsindən ayrılan xərclər göstərilən istiqamətlər üzrə müvafiq şəkildə bölünür.

Ölkədə təhsil siyasətinin işlənilib hazırlanması, təhsil proseslərinin təşkilinə ümumi metodik rəhbərlik Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin funksiyasına daxildir. Lakin təhsilə ayrılan vəsaitin hamsı Təhsil Nazirliyinin sərəncamına verilmir. Peşə ixtisas yönümündən və təyinatından aslı olaraq bir sıra tədris müəssisələri, təşkilatları və ixtisasartırma kursları başqa nazirliklərin tabeliyindədir. Bu səbəbdən dövlət büdcəsindən təhsilə ayrılan vəsaitlər müxtəlif təşkilatlar arasında bölünür.

Təhsilin istiqamətindən (növlərdən) və sərəncamçı təşkilatdan aslı olmayaraq büdcədən təhsilə ayrılan vəsaitlər təhsil müəssisə və təşkilatlarında iqtisadi təyinatı üzrə istifadə olunur: təhsil işçilərinə əmək haqqı verilir, təhsil prosesinin təşkili üçün zəruru mallar və tədris vasitələri alınır, komunal, nəqliyyat və başqa xidmətlərin haqqı ödənilir, məktəblər və başqa təhsil obyektləri tikilir, təmir olunur və s. Buna görə də təhsil xərcləri planlaşdırılarkən onlar əvvəlcə iqtisadi məzmununa görə qruplaşdırılır və büdcədə bu şəkildə nəzərə alınır. Büdcə vəsaitləri təhsil müəssisələrinə məhz konkret olaraq müəyyənləşdirilmiş belə son təyinat istiqamətlərinə uyğun olaraq və planlaşdırılmış hədlərdə buraxılır.

Iqtisadi məzmunu üzrə təhsil xərclərini ümumi şəkildə cari və əsaslı xərclər kimi qruplaşdırmaq olar. Cari xərclərə əməyin ödənilməsi, malların alınması və xidmətlər haqqının ödənilməsi, habelə subsidiyalar və cari ödənişlər, əsaslı xərclərə isə əsas fondlara əsaslı vəsait qoyuluşu, yəni əsas vəsaitlərin alınması, əsaslı tikinti, əsaslı təmir aid edilir.

Təhsil bizim intibah və fəaliyyət sahəmizdir. Onun hər bir problemi ilə yanaşı, iqtisadi problemləridə bizi düşündürür. Təhsilə ayrılan büdcənin imkanlarından dəyərincə faydalanmaq, öz fəaliyyətini dahada məhsuldar qurmaq üçün, fikirimcə, hər bir təhsil işçisi büdcə haqqında məlumatlı olmalı, onun icrasında iştirak etməlidir.

İBTİDAİ SİNİFLƏRDƏ AZƏRBAYCAN DİLİ DƏRSLƏRİNDƏ İNTEQRASIYA İMKANLARI

GÜLKƏRİMLİ

Bakı Slavyan Universiteti

adu-gul@mail.ru

AZƏRBAYCAN

Ümumtəhsil məktəblərində Azərbaycan dilinin tədrisi milli tərəkürün formalaşmasında, şagird şəxsiyyətinin və idrakının inkişafında mühüm vasitədir. Azərbaycan dilinin tədrisi şagirdlərin ünsiyyətə girmə bacarıqlarını formalaşdırır, nəticədə nitq fəaliyyətinin formalaşmasına səbəb olur. Azərbaycan dili ümumtəhsil məktəblərində tədris olunmaqla şagirdlərdə ümumi nitq və dil bacarıqlarının formalaşmasına, nitq mədəniyyətinə yiyələnmələrinə xidmət edir. Şagirdlər Azərbaycan dili fənni vasitəsilə milli mənəvi dəyərimiz olan dilin incəliklərinə yiyələnir, onun lüğət ehtiyatına, səs sisteminə, üslubi qrammatik xüsusiyyətlərinə yaxında bələd olur, elmi, bədii, publisistik və digər üslublarda olan ədəbi nümunələr ilə tanış olurlar. Şagirdlər bu dildən istifadə edərək digər öyrənəcəkləri fənləri daha yaxşı mənimsəyirlər. Azərbaycan dili müasir dövrdə təlim prosesində şagirdlərin araşdırma aparmaq, problemləri həll etmək, nəticə çıxarmaq kimi bacarıqlara yiyələnməsi zəruri hesab olunur.

İnteqrativlik, ilk növbədə təlimin inteqrativ məzmununun məntiqi davamıdır. Müəllim gündəlik dərslər planında dərslərin məqsədinə uyğun olaraq həyata keçirdiyi strategiyalara inteqrasiyanı da daxil edir. Təhsil proqramında inteqrasiyadan istifadə olunması barədə tövsiyələr verilir. Bu tövsiyələrdən istifadə edərək müəllim planda dərslərin gedişinə aid apardığı qeydlərdə inteqrasiyadan necə istifadə etdiyini nəzərə çatdırır. Yeni təhsil proqramında inteqrasiya cədvəl formasında verilib, fənlər üzrə uyğun gələn nəticələrin əlaqələndirilməsini ifadə edir. Fənlər üzrə nəticələr kodlar şəklində göstərilir.

İbtidai siniflərdə Azərbaycan dili təlimin də inteqrasiya müxtəlif fənlər arasında məntiqi əlaqələrin qurulmasına xidmət göstərir. Azərbaycan dili təlimi Musiqi, Xarici dil, Riyaziyyat, İnformatika, Həyat bilgisi, Texnologiya, Təsviri incəsənət, Fiziki tərbiyə kimi fənlərlə inteqrasiya olunur.

İbtidai təhsil pilləsində fənlər üzrə ümumi təlim nəticələri Azərbaycan dili fənni ilə qırılmaz şəkildə bağlıdır. Fənnin əsaslandırılması, əlifbanın öyrədilməsi, oxu və yazı texnikasının, hüsnxət qaydalarının, düzgün, sürətli, şüurlu və ifadəli oxu üzrə ilkin bacarıqların mənimsənilməsi, lüğət ehtiyatının tədricən zənginləşdirilməsi, ən zəruri qrammatik qaydaların və ədəbi tələffüz normalarının öyrədilib tədqiq olunması, Azərbaycan xalqının tarixi, dili, mədəniyyəti, adət-ənənələri haqqında ilkin anlayışların yaradılmasının təmin olunması məhz digər fənlərlə əlaqəli inteqrasiya şəraitində mümkündür. Azərbaycan dili üzrə qeyd edəcəyim şagirdin ümumi təlim nəticələri öyrəndiyi digər fənlərin təlim nəticələri ilə əlaqəsini reallaşdırır:

- danışanın fikrinə münasibət bildirir, öz fikirlərini sərbəst və ardıcıl ifadə edir;
- düzgün, sürətli, şüurlu, ifadəli oxuyur, oxuduğu mətnlərə münasibət bildirir;
- kiçikhəcmli rabitəli mətnlər qurur;
- lüğətlərdən, məlumat kitablarından istifadə edir;
- Azərbaycan xalqının dili, tarixi, əxlaqi-mənəvi dəyərləri, incəsənəti, adət-ənənələri haqqında öyrəndiyi məlumatları sadə formada təqdim edir;
- yazılı və şifahi nitqində fonetik, leksik, qrammatik qaydalara yiyələndiyini nümayiş etdirir.

İnteqrasiyanın fəndaxili və fənlərarası növləri müəyyən edilmişdir. İbtidai siniflərdə fəndaxili inteqrasiyanın həyata keçirilməsi vacib məsələdir. Çünki fəndaxili inteqrasiya əzbərçiliyi və təkrarı aradan qaldırır, biliklərin daha dərinlən dərk edilməsinə və praktikada tətbiqinə imkan yaradır, şagirdlərin mühakimə qabiliyyətini inkişaf etdirir, şifahi nitqə zəmin yaradır, fakt və hadisələrə yanaşmağı öyrədir. Fəndaxili inteqrasiya, eyni zamanda üfüqi və şaquli ola bilər. Üfüqi inteqrasiya hər hansı sinif üçün məzmun xətləri arasında əlaqələri əhatə edir, hər bir sinif üzrə nəzərdə tutulmuş anlayışlar, bacarıq və vərdislərin formalaşmasına xidmət edir. Fəndaxili şaquli inteqrasiya isə təlimin ibtidai təhsil pilləsində siniflərarası məzmun xətlərinin inkişafını əhatə edir. Şagirdin qazandığı bilik, bacarıq və vərdislər sinifdən sinifə genişlənərək inkişaf edir. Şaquli inteqrasiya hər bir təhsil pilləsi üçün ümumi təlim nəticələrinin tərkib hissəsidir.

Fənlərarası inteqrasiya mürəkkəb bu proses olub, fənlərdə olan oxşar mövzular və ya oxşar bölmələrin tədrisini nəzərdə tutur. Fənlərarası inteqrasiya mövzularının üst-üstə düşməsi imkanları şagirdlərdə çoxşaxəli bacarıq və münasibətlər meydana çıxarır, bu fəndə qazanılan biliklər o biri fəndən fərqlənir, fənlərarası məzmunun nəticə çıxarılır. Fənlərarası inteqrasiyanın başlıca şərtlərindən biri hər hansı bir anlayışın hansı fəndə, hansı məzmununda öyrədilməsi müəyyənləşir, verilən biliklərlə tamamlayır. İbtidai siniflərdə tədris olunan Azərbaycan dili, Riyaziyyat, Texnologiya, Həyat bilgisi, Musiqi və s. fənlərdəki bir çox mövzuların tədrisində fənlərarası inteqrasiyanın köməyi ilə yüksək təlimi keyfiyyətlər əldə etmək mümkündür. Fənlərarası inteqrasiya müəyyənləşdirmək üçün müəllim ayrı-ayrı fənlərin bir-biri ilə əlaqə imkanlarını dəqiqləşdirməlidir. Məsələn, “Payız” mövzusunda I sinifdən başlayaraq IV sinifin sonuna qədər geniş yer verilir. Bu mövzu həyat bilgisi, texnologiya, təsviri incəsənət fənlərində verilsə də yenilik daşımır. Şagirdlərə də hər bir fənnin məzmununa uyğun olaraq payızın əlamətləri öyrədilir, şagirdlərin hər bir fənn üzrə aldıkları biliklər ümumiləşdirib inteqrasiya edilir, payız haqqında əhatəli, dolğun məlumatlar verilir.

I sinifdə “Qar adam”, “8 Mart”, “Novruz bayramı” və s. mövzuların tədrisində Təsviri incəsənətin “2.2.1 Sadə təsvir alətlərindən (karandaş, qələm, fırça, flomaster) təyinatına görə istifadə edir” və “2.2.4 Əsas rəngləri tanıyır və onları sadalayır” standartı Azərbaycan dilindən “1.2.1 Müşahidə etdiyi əşya və hadisələr haqqında şəkillər üzrə danışır” standartına inteqrasiya olunur. II sinifin “Bilik günü” adlı ilk mövzusunun tədrisi zamanı Azərbaycan dilindən “3.1.6 Sınıf səviyyəsinə uyğun olaraq müəyyən edilən sadə əməli yazılar (məktub, açıqca, elan, ərizə) yazır” standartının Həyat bilgisinin “1.1.1 Varlıq və hadisələri xarakterik əlamətlərinə görə qruplaşdırır” standartı ilə inteqrasiyasını vermək olar. IV sinifdə “Qazların uçuşu” mövzusunun tədrisində uşaqlara payızda isti ölkələrə uçan köçəri quşların rəsmini çəkmək tapşırıla bilər. Bununla da Təsviri incəsənətin “2.2.5 Real əşya və hadisələri mücərrəd formada təsvir edir”, “2.2.6 Çəkdiyi təsvirlərdə ifadə olunmuş fikri və ideyaları şərh edir”, “2.2.7 Özünün və digərlərinin çəkdiyi təsvirlərə münasibət bildirir” standartı ilə inteqrasiya oluna bilər.

FƏAL TƏLİM METODLARINA YENİ YANAŞMA

İlahə RÜSTƏMOVA

Gəncə Dövlət Universiteti

ilham705@box.az

AZƏRBAYCAN

Müasir dövrdə informasiya –kommunikasiya texnologiyalarının sürətlə inkişaf etməsi müxtəlif elm sahələrinə aid biliklərin həcminin və onların mənbələrinin artmasına səbəb olmuşdur. Bu hal biliklərin qeyri-ənənəvi təlim metodları əsasında mənimsənilməsi istiqamətində tədqiqatları genişləndirmişdir. Təhsil sisteminin institusional əsaslarının inkişaf etdirilməsi, innovativ təlim metodları və texnologiyalarının tətbiqinin genişləndirilməsi “Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası”nda əsas məqsəd kimi qarşıya qoyulmuşdur. Beləliklə son dövrlərin tədqiqatları səriştəyə əsaslanan şəxsiyyət və nəticəyönümlü təhsil modelinin yaradılmasını aktual etmişdir.

Mövcud təlim metodlarının şagirdlərin idrak fəaliyyətinin motivləşməsinin təşkilində, biliklərin, bacarıq və vərdislərin mənimsənilməsi prosesində gücsüzlüyü ötən əsrin 60-cı illərində ənənəvi təlim metodlarına yeni, dialektik yanaşmanın əsasını qoydu. Nəticədə “inkışafetdirici təlim” konsepsiyasının meydana gəlməsinə səbəb oldu

Qeyd etmək lazımdır ki, ənənəvi təlim metodlarının hər birində şagirdlərin və müəllimlərin fəaliyyətinin xarakteri konkret olaraq müəyyənləşdirilir. Ənənəvi təlim daha çox özünün imperativ xarakteri-uşaqların şəxsiyyət xüsusiyyətlərinin, tələbatları nəzərə alınmadan həyata keçirilən pedaqoji təsirə əsaslanır. Belə yanaşmada təlim motivlərinə və ya digər fəaliyyət növlərinə diqqət yetirilmir. Təlimin nəticələri yalnız o halda səmərəli hesab edilə bilər ki, öyrətmə metodları şagirdlərin tərakkürünün, dərketmə imkanlarının genişlənməsini və biliklərin mənimsənilməsi prosesinə fəal qoşulmasını təmin edə bilsin. Bu tələblər nəzərə alınmaqla dərstdə elə optimal təlim metodlarına

istinad edilməlidir ki, onlar produktiv və yaradıcı təfəkkürün fəallaşdırılmasına təminat yaratmış olsun. Məhz fəal, interaktiv təlim metodları bu meyarlara tam uyğun gəlir. Fəal təlim metodları təlim prosesinin digər iştirakçıları ilə əməkdaşlıq şəraitində öyrənənlərin idrak fəallığını təmin etmək imkanları ilə səciyyəlidir. “Fəal təlim metodları” əksər hallarda “interaktiv təlim” metodları da adlanır. “Fəal təlim metodları” bir sıra ədəbiyyatlarda “problemlı-dialoji”, “problemlı”, “evristik” metodlar kimi də səciyyələndirilir. Fəal təlim dedikdə şagirdlərin təlim-idrak fəaliyyətinin təşkili və idarə olunması üsullarının məcmuyu nəzərdə tutulur.

Fəal təlimin xarakteristikasında özünü göstərən başlıca cəhətlər bunlardır:

- fəal təlim müəllim tərəfindən idraki problemlı situasiyanın yaradılması, problemin həlli prosesində şagirdlərin fəal tədqiqatçılıq mövqeyinin stimullaşdırılması, müstəqil “kəşf”, “ixtira” və şagirdlər üçün yeni olan biliklərin mənimsənilməsi şəraitinin yaradılmasını təmin edir;
- fəal təlim metodları şagirdlərdə intellektual baxımdan gərgin situasiyanın yaradılmasını, informasiyanın hazır deyil, ziddiyyətli və natamam şəkildə təqdim edilməsi ilə səciyyəlidir;
- fəal təlimdə təlim tapşırıqları, həll üçün təqdim edilən problem cəlbədicı, maraqlı, şagirdlərin dərkətmə imkanlarına uyğun, müstəqil tədqiqatçılıq baxımından asan olması ilə fərqlənir;
- fəal təlim şagirdlərin öz qabiliyyətlərini reallaşdırmağa imkan yaradır, dialoqa və birgə fəaliyyətdə əməkdaşlığa əsaslanır.
- fəal təlimdə yaradılan əməkdaşlıq mühiti və işgüzar müzakirələr alınmış informasiyanı sintez etməyə kömək edir, dərkətməni stimullaşdırır və təlimin nəticə yönümlüyünə etibarlı təminat yaradır.

Fəal təlimdə şagirdlərin fəal idrak mövqeyinin saxlanması üçün psixoloji dəstək göstərməli, sinifdə hörmət və inam mühiti daim saxlanılmalı, müəllim tərəfindən şagirdlərin stimullaşdırılması diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır. Fəal əməkdaşlıq və birgə iş vərdislərinin inkişaf etdirilməsi yolu ilə sosial birgəfəaliyyət və birgə yaşayış qaydalarının mənimsənilməsinə təminat verilməlidir. Bizim fikrimizcə, interaktiv metodların psixoloji konsepsiyası sistemli təhlil olunduqda, onun başlıca pradiqması –şəxsiyyət yönümlü təlim prinsipi olmalıdır.

Təlim prosesində sağlam düşüncənin faydası, dəyəri xeyli böyükdür. Şagirdlərin əqli inkişafının düzgün, məqsədyönlü formalaşdırılmasında müəllimlərin üzərinə məsul və şəərəfli vəzifələr düşür. Müasir dövrümüz elmi-texniki inkişaf dövrüdür. Bu dövrdə müəllim texniki təlim vasitələrindən, kompyuter texnikasından, yeni interaktiv təlim metodlarından metodik ustalıqla istifadə etmək səriştəliliyinə sahib olmalıdır.

Şagirdlərin dərstdə sağlam düşüncəyə əsaslanaraq daha fəal iştirakını təmin etmək üçün integrativ təlim üsullarından istifadə etmək həm vacib, həm də çox effektivdir. İnteraktiv sözünün lüğəti mənası daha fəal deməkdir. Şagird və tələbələrin pedaqoji prosesdə daha fəal düşüncəyə iştirak etməsinə, sinifdə əli işsiz, başı fikirsiz şagirdin olmamasına nail olmaq üçün düşündürərək öyrətmək, düşüncəyə öyrənməyin didaktik dəyəri xüsusilə böyükdür. Bu cəhətdən də şagirdlərin düşüncəyə, əqli nəticələrə gələrək, axtarıcı fəaliyyət zəminində proqram materiallarına yiyələndirilməsində interaktiv təlim üsullarından ölçülü-biçili şəkildə aparılan təlim, tərbiyə, təhsil işinin səmərə və keyfiyyətini xeyli gücləndirir. “İnteraktiv dərstin təşkili sinifdəki bütün şagirdlərin müstəqil düşüncələrinə və fəaliyyət göstərmələrinə maksimum şərait yaradılmasını tələb edir. Belə dərslər tədris materialının şüurlu mənimsənilməsinə, şagirdlərdə psixoloji inkişafa (diqqətin, iradənin, təsəvvürün, nitqin və s.), habelə faydalı mənəvi keyfiyyətlərin formalaşmasına təkan verir”.

Düşüncənin təlim – tərbiyə dəyəri böyükdür. Pedaqoji prosesdə sağlam düşüncənin bərqərar edilməsində şagirdlərdə formalaşdırılan idrak motivlərinin də rolu, dəyəri xeyli böyükdür. Müəllim bilməlidir ki, idrak motivləri sağlam düşüncənin mənbəyidir. Hər bir müəllim təlimdə geridə qalan şagirdlərlə əlavə məşğələlər təşkil edərək onlarda geridə qalmanın səbəbləri ilə bağlı düşüncəli şəkildə məşğul olmalıdır. Onlarda yoldaşlarından köçürmənin qarşısını almalı, müstəqil öyrənməyə həvəs motivlərini gücləndirməyə cəhd göstərməlidir. Onları boş və asudə vaxtlarında ətraf ələmlə yaxından tanış etməklə yanaşı, onları gələcək həyatlarını necə qurmaqla bağlı düşüncəyə, səmərəli yollar aramağa səfərbər etmək effektiv, səmərəli yollar sırasındadır. Müəllim bilməlidir ki, şagirdlərin (kiçik yaşlı şagirdlərin) ətraf ələm haqqında təsəvvürləri olduqca məhduddur. Onlar hətta təlim tapşırıqlarının mahiyyətini anlamağa cəhd göstərmirlər. Bir qayda olaraq onlar gələcək haqqında düşüncələri. Müəllim şagirdlərə düşüncəyə, fikirləşərək öyrənməyin mexaniki öyrənmədən fərqi

açıqlamaqla şüurlu öyrənməyə həvəs və səyi artırmağa diqqət və qayğıını günü-gündən gücləndirməlidir. Onları düşündürəkdən başa salmalıdır ki, şüurlu öyrənmə unutulmuşluğun qarşısını alır, qazanılan bilik, bacarıq və vərdişlər hafizədə dərin izlər buraxır. Çünki şagird dərindən anlayaraq, əsaslı şəkildə düşünərək öyrəndikdə həmin materialı bir o qədər düzgün və möhkəm yadda saxlayır. Psixoloji tədqiqatlar göstərmişdir ki, mənanı anlamadan, başa düşmədən materialı mexaniki öyrənmək üçün çox vaxt tələb olunur, bu cür öyrənilən material, mənası öyrənilən materialdan tez unudulur. Hələ vaxtilə alman pedaqoqu İohan Henrix Pestalotsi yazırdı: “Adi müəllim həqiqəti şagirdlərə çatdırır. Əsl müəllim həqiqəti şagirdlərə tapdırır”.

Təlim prosesində şagirdlər təkcə dinləyiciyə çevrilməməlidir. Müəllimlə bir növ əməkdaşlıq şəraitində fəaliyyət göstərməlidir. Bunun üçün müəllim şagirdləri təlimatlandırmalıdır ki, onlar üçün aydın olmayan, anlaşılmaz məsələləri müəllimdən soruşub öyrənməyə çalışsınlar. Aldığı məlumatları təhlil, təhlil – tərkibin vəhdəti və habelə müqayisə əməliyyatlarından keçirsinlər. Mexaniki öyrənmək, mətni əzbərləyərək öyrənmək çoxlu vaxt almaqla yanaşı, həm də belə öyrənmə hafizədən tez bir zamanda silinir. Düşünəkdən, başa düşməkdən şüurlu şəkildə öyrənilən bilik isə hafizədə uzun müddət qalır. Bununla da unutulmuşluğun qarşısı alınmış olur. “Ən düzgün və səmərəli yol fikirləşə – fikirləşə öyrənməkdir. Məhz buna görə də L.N.Tolstoy haqlı olaraq yazmışdır ki, bilik yalnız o zaman bilikdir ki, o təkcə hafizə ilə deyil, həm də adamın öz fikirlərinin gücü ilə qazanılmış olsun”.

Nəhayət, öyrənmə aktı köhnə təsəvvürlərimizi dəyişdirmək və yeni məlumatlar əldə etmək imkanımızı artırmaq mənasına gəldiyi üçün müəllimlərin şagirdlərin yeni əldə etdikləri məlumatları düşünmələri, mənalarmı müzakirə etmələri, bunlardan funksional şəkildə istifadə etmələri və mövzu barəsindəki köhnə fikirlərini yeniləri ilə birləşdirərək, əgər ehtiyac olarsa, hətta dəyişdirmələri istiqmətində həvəsləndirmələri vacibdir.

İBTİDAİ SİNİFLƏRDƏ NİTQ HİSSƏLƏRİNİN TƏDRİSİNDƏ İSTİFADƏ OLUNAN İNTERAKTİVMETODLAR

Aliyə HACIYEVA

Qafqaz Universiteti
aliyeugur1@gmail.com
AZƏRBAYCAN

Azərbaycanda təhsil sisteminin beynəlxalq sistemə inteqrasiyası üçün bu sahədə köklü dəyişikliklər, islahatlar gedir. Məlum olduğu kimi, son illərdə elm və texnikada gedən sürətli dəyişikliklər özünü təhsil sistemində də bariz şəkildə göstərmişdir. Təhsil sahəsində yeniləşmə dedikdə, bu gün tədris müəssisələrində kurikulum sistemində uyğun olaraq tədris prosesinin yeni təlim texnologiyalarına əsasən qurulması nəzərdə tutulur. Bütün bunlar hər şeydən əvvəl şagirdin bir şəxsiyyət kimi formalaşması və hərtərəfli inkişafının həllinə yönəlmişdir.

Ənənəvi təlimdə şagirdlərə bilikləri praktik tətbiqini təsəvvür etmək üçün imkan yaradılır. Dərsin məzmunu, adətən, nəzəri öyrədilir. Burada şagirdin şəxsi keyfiyyətləri, təcrübəsi, onun tələbatları, maraq və qabiliyyətləri tam olaraq nəzərə alınmır. Belə bir şəraitdə isə şagirdlərin hamısının keçirilən mövzunu dərk etmələri sual altında qalır. Bu metodla tədris prosesində şagirdlərin təlimə marağı azalır, bilik səviyyəsi isə aşağı düşə bilər. Bu hal isə təbii ki, yeni metodların tətbiq olunmasının vacibliyini ortaya çıxarır.

Bu səbəbdən də, bir çox tədris müəssisələrində ənənəvi təlim metodları ilə yanaşı, interaktiv təlim metodlarından da istifadə xeyli artmışdır. Məlum olduğu kimi, son dövrlərdə Azərbaycanın orta məktəblərində Avropanın inkişaf etmiş bir sıra dövlətlərinin təhsil sistemində istifadə olunan interaktiv təlim metodları tətbiq olunur. Bu da öz effektini verir. Dərsdə interaktiv təlim metodlarından istifadə şagirdlərin dərstdə passivliyinin qarşısını alır, onun mövzunu şüurlu mənimsəməsinə şərait yaradır. Nəticədə, təlim prosesi uşaqda fəallığı, məntiqi düşünməyi, ətrafdakı şeylərə və hadisələrə tənqidi yanaşmağı, müstəqil bilik almağı, fərdi inkişaf etmək bacarığı tərbiyə edir. Bu təlim metodlarından orta məktəbin həm yuxarı, həm də ibtidai siniflərində istifadə edilə bilər.

Orta məktəbdə ana dilinin tədrisinin bir sıra məqsəd və vəzifələri var. Ana dilimiz olan Azərbaycan dili yaşadığımız müstəqil Azərbaycan Respublikasının dövlət dilidir. Bu dili hər bir azərbaycanlı yaxşı öyrənməli və sevməlidir. Bununla yanaşı, digər fənləri, elmləri öyrənmək üçün də Azərbaycan dili bir açar rolunu oynayır. Ana dilini yaxşı bilmədən tədrisi bu dildə aparılan bütün digər fənləri mənimsəmək qeyri-mümkündür. Deməli, Azərbaycan dilinin yaxşı öyrənilməsi xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisinin iki başlıca təlim məqsədi var:

1. Şagirdlərdə düzgün yazı savadı aşılamaq;
2. Şagirdlərdə gözəl nitq qabiliyyəti formalaşdırmaq.

Bütün bunları həyata keçirmək üçün Azərbaycan dilinin tədrisinə sadə şəkildə olsa da, ibtidai siniflərdən başlanılır. İbtidai siniflərdə ana dilinin öyrədilməsində nitq hissələri haqqında anlayışların formalaşdırılmasının da böyük əhəmiyyəti vardır.

İbtidai siniflərdə nitq hissələrinin tədrisi ardıcıl şəkildə aparılmalı, istər ana dili, istərsə də oxu dərslərində yeri gəldikcə təkrarlanmalı, əlaqələndirilməlidir.

Nitq hissələrinin tədrisi sadədən mürəkkəbə doğru aparılır. Əvvəlcə nitq hissələri haqqına anlayışlar verilməli, növbəti siniflərdə isə proqramda nəzərdə tutulan ayrı-ayrı məlumatlar rəbitəli şəkildə öyrədilməlidir.

Kiçik yaşlı məktəblilərə I sinifdə əşyanın adını bildirən sözlər, əşyanın necəliyini bildirən sözlər, əşyanın hərəkətini bildirən sözlər və s. öyrədilir. II sinifdə isə bu sahədə işlər daha da genişləndirilir. III sinifdə isə şagirdlər artıq nitq hissələrinin adları ilə, yəni termin kimi (isim, sifət, say, fel və s.) tanış olurlar.

Nitq hissələrinin öyrədilməsi zamanı ənənəvi yollarla yanaşı, interaktiv təlim metodlarından istifadə daha əlverişlidir.

Ümumiyyətlə, interaktiv təlim metodları çoxdur. Onlardan Mənim fikrimcə, nitq hissələrinin tədrisi zamanı bu metodlardan istifadə daha səmərəli ola bilər: belələrdən beyin həmləsi, klasteri (şaxələndirmə), auksion, dəyirmi masa, BİBÖ, Venn diaqramı, müzakirə, əqli hücum və s. misal göstərə bilərəm.

Şagirdlərin nitq hissələrini yaxşı mənimsəmələri üçün interaktiv metodlardan istifadə etmək daha məqsədəuyğundur. Bu zaman müəllim əvvəlcə problemlə situasiya yaradır. Məsələn, ismin tədrisi başa çatdıqdan sonra şagirdlərin həmin nitq hissəsi ilə bağlı aldıkları bilikləri möhkəmləndirmək məqsədilə müəyyən praktik çalışmalar tərtib edilə bilər. Sonda şagirdlərin nəyi mənimsədiklərini başa düşmək olar. Burada auksion üsulundan istifadə etmək daha əlverişli olar. Bu zaman şagirdlərin cavabları sinifdə müzakirə edilib, səhvlər şagirdlər tərəfindən düzəldilsə, bu, daha effektiv olar. Artıq ikinci bir nitq hissəsi öyrənildikdən sonra isə müəllim həmin nitq hissəsini əvvəl keçdiyi ilə müqayisə edərək oxşar və fərqli cəhətlərini müəyyənləşdirməyi tapşırı bilər. Bunun üçün Venn diaqramı üsulundan istifadə etmək səmərəli nəticə verir. Bu isə şagirdlərin fəallığını təmin etməklə yanaşı, onların məntiqi tərəkürünü inkişaf etdirir. Digər tərəfdən isə mövzu şagirdlər tərəfindən daha yaxşı mənimsənilir. Hər bir nitq hissəsinin tədrisi başa çatdıqda bu üsuldən istifadə etmək olar.

Beləliklə, düşünürəm ki, şagirdlərin tədris edilən mövzunu daha yaxşı mənimsəmələri üçün müəllim həm də, yaradıcı olmalı, dilimizi yaxşı öyrənmələri üçün ilk növbədə onu şagirdlərə sevdirməli, ana dilimizin gözəlliyini, ahəndarlığını yeri gəldikcə xatırlatmalıdır. Bildirməlidir ki, doğma dilimiz olan Azərbaycan dili bu gün təkcə Respublikamızda deyil, dünyanın 70-dən çox ölkəsində yaşayan həmvətənimizin ünsiyyət vasitəsidir, eyni zamanda, dünyanın inkişaf etmiş dillərindən biridir. Ona görə də Azərbaycan dilini hər bir azərbaycanlı sevməli, qorunmalı və öyrənməlidir. Çünki vətəni sevmək, həm də ana dilimizi sevmək deməkdir.

Bunun üçün isə hələ ibtidai sinifdən ana dili dərsləri yaxşı təşkil edilməli, həmçinin, verilən bilik, bacarıq və vərdişlərin şagirdlər tərəfindən yaxşı mənimsənilməsinə çalışmaq lazımdır. Bu, dilimizin müxtəlif hissələrinin tədrisində də nəzər alınmalı, bəzən ənənəvi təlim metodları və yeni interaktiv üsullardan kombinə olunmuş şəkildə istifadə edilməlidir.

AZƏRBAYCANCAN RESPUBLİKASINDA QIYMƏTLƏNDİRMƏ KONSEPSİYASI VƏ ONUN ÜMUMTƏHSİL MƏKTƏBLƏRİNDƏ REALLAŞDIRILMASI

Günəl BALOĞLANOVA

Qafqaz Universiteti

baloglanovagunel@gmail.com

AZƏRBAYCAN

Azərbaycanda “qiymətləndirmə” dedikdə bəziləri bunu yalnız təhsilalanın təlim nəticələrinə aid olan məsələ kimi qəbul edirlər. Lakin dünya təcrübəsində təhsilalanın biliyinə verilən qiymət həm də müəllimlərin və məktəbin fəaliyyətinə, valideynin təhsilə münasibətinə, məktəb rəhbərinin peşəkarlıq səviyyəsinə verilən qiymət kimi qəbul edilir. Belə düşüncə Azərbaycanda qiymətləndirmə üzrə yeni konsepsiyanın olmamasından irəli gəlir.

90-cı illərdən başlayaraq Azərbaycanın təhsil sistemində yeni pedaqoji anlayış daxil olmuşdur. Bu “Kurikulum” anlayışı idi. **Kurikulum** - təhsilin məzmunu, təşkili və qiymətləndirilməsi ilə bağlı məsələləri özündə birləşdirən konseptual sənəddir. Kurikulumun əsasını təhlil, tərtib, tətbiq və qiymətləndirmə təşkil edir. Mənası “İcbari tədris kursu və ya tədris müəssisəsində hazırlıq” deməkdir. Kurikulum dünyanın geniş təhsil modellərindən biri olmaqla hazırda geniş tətbiq olunur.

Qiymətləndirmə konsepsiyası Azərbaycan Respublikası Nazirlər kabinetinin 13 yanvar 2009-cu il tarixli qərarı ilə təsdiq olunmuşdur. Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil sistemində Qiymətləndirmə Konsepsiyası yaxın illər ərzində təhsildə qiymətləndirmə məsələlərini əhatə edir. Bu konsepsiyanın meydana gəlməsi Azərbaycanda ümumi təhsilin inkişafına təkan vermiş, ümumi təhsilin idarə olunmasını və şəffafıq prinsipləri əsasında qurulmasına zəmin yaratmışdır. Bu konsepsiya ilk növbədə heç bir zaman mövcud olmayan yeni bir idarəetmə sistemini meydana çıxartdı.

Qiymətləndirmə Konsepsiyasında əsas məqsədlərin aşkara çıxarılmasını zəruri edən şərtlər izah edilmişdir. Konsepsiyada şagird nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsinin əsas xüsusiyyətləri müəyyən olunur. Təhsil sistemində qiymətləndirmə sistemi dedikdə, ilk olaraq onun məzmunun müəyyənləşdirilməsi yada düşür. Konsepsiyada qiymətləndirmənin beynəlxalq, milli və məktəbdaxili növləri müəyyənləşdirilmişdir.

Beynəlxalq qiymətləndirmə təhsilin səmərə və keyfiyyətinin yüksəldilməsi qiymətləndirilməsi funksiyalarını yerinə yetirir. Burada müqayisəetmə tətqiqatları, monitorinqlər vasitəsilə aparılır, ölkədə təhsilin vəziyyəti haqqında məlumat əldə etmək, problemləri üzə çıxarmaq, onları araşdırmaq, xarici ölkələrlə müqayisə imkanını yaranır.

Milli qiymətləndirmə təhsilin keyfiyyətinə nəzarət baxımından tədris ilinin sonunda həyata keçirilən və şagird nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsini təmin edən bir sistemdir. Milli qiymətləndirmənin məqsədi odur ki, şagirdlərin təlim nəticələrində zəif və güclü tərəfləri aşkar etməklə, mənimsəmə səviyyəsini müəyyənləşdirmək.

Qeyd olunduğu kimi yeni Qiymətləndirmə Konsepsiyası xüsusi ilə məktəbdaxili qiymətləndirmə sahəsində yeni Milli Kurikulum ilə sıx şəkildə əlaqəlidir. Məktəbdaxili qiymətləndirmə aşağıdakı əsas komponentləri əhatə edir:

- şagird nailiyyətlərinin və irəliləyişlərinin monitorinqi;
- şagird fəaliyyətinin təlim standartlarına uyğunluğunun müəyyənləşdirilməsi (kurikulum üzrə qiymətləndirmə);

Məktəbdaxili qiymətləndirmə 3 istiqamətdə aparılır:

1. Diaqnostik (ilkin səviyyənin qiymətləndirilməsi)
2. Formativ (irəliləmə və geriləmələrin monitorinqi)
3. Summativ (kiçik, böyük və yekun)

Diaqnostik qiymətləndirmə şagirdin ilkin bilik və bacarıqlarının müəyyən edilməsinə və bunun əsasında hər bir şagirdin potensial imkanlarını nəzərə alan və ona uyğun təlim strategiyalarının seçilməsinə xidmət edir. Diaqnostik qiymətləndirmə əsasən dərslərin ilinin əvvəlində, şagird ümumi təhsil müəssisindən gəldikdə, şagird sinfi dəyişdikdə, fərdi yanaşmanı təmin etmək məqsədi ilə müəllim tərəfindən aparılır. İlkin səviyyənin qiymətləndirilməsi şagirdlərin biliyini müəyyən edir və təlimin

düzgün qurulmasında müəllimə köməklik göstərir. Diaqnostik qiymətləndirmənin sualları elə qurulmalıdır ki, onların bəziləri şagirdlərin hansı biliklərə malik olduğunu, digərləri isə yeni materialı qavramış şagirdləri müəyyən etsin.

Formativ qiymətləndirmə məktəbdaxili qiymətləndirmənin əsas mahiyyətini təşkil edir. Yeni və ənənəvi qiymətləndirmə arasında əsas fərq gündəlik rəqəmli qiymətlərin yazılmaması və şagirdin fəaliyyətinin müntəzəm izlənilməsidir. Formativ qiymətləndirmə sayəsində şagird gündəlik təlim fəaliyyəti müddətində rəqəmli qiymət almaq üçün deyil, müsbət nəticə göstərmək üçün çalışır. Formativ qiymətləndirmənin nəticələri formativ qiymətləndirmə jurnalında və şagirdin məktəbli kitabçasında sözlə qeyd olunur. Formativ qiymətləndirmə müəyyən edilmiş sxemlər üzrə aparılır.

Summativ qiymətləndirmə kiçik və böyük summativ qiymətləndirmədən ibarətdir. Kiçik və böyük summativ qiymətləndirmə təlim prosesində müəyyən mərhələlərə yekun vurmaq məqsədi ilə məzmun standartlarına uyğun qiymətləndirmə standartları əsasında hazırlanmış vasitələrlə şagirdin nailiyyət səviyyəsini ölçmək məqsədi ilə aparılır. Summativ qiymətləndirmənin nəticələri keçirildiyi tarixdə sinif jurnalında qeyd olunur.

Qiymətləndirmə ümumtəhsil məktəblərində təhsilin keyfiyyətinin müəyyənləşdirilməsi üçün vacib sayılan amillərdən biridir. Ümumtəhsil məktəblərində qiymətləndirmənin başlıca məqsədi təhsil müəssisəsi rəhbərlərinə, müəllimlərə, həm də şagirdlərə məktəbdə təlim-tərbiyə prosesinin vəziyyəti haqqında məlumat vermək və təhsilin keyfiyyətinin daha da yüksəltmək imkanı yaratmaqdır. Ümumtəhsil məktəblərində təhsilin dinamik inkişafı üçün hər dərs ilinin sonunda onun müvafiq göstəriciləri əsasında monitorinqinin və qiymətləndirilməsinin aparılması müəssisənin gələcək fəaliyyət istiqamətini düzgün müəyyənləşdirməyə imkan verir. Qiymətləndirmə təlim-tərbiyə prosesini təkmilləşdirməyə, prosesin səmərəliliyini yüksəltməyə, şagirdlərin nəyi mənimsədikləri, nələri öyrəndikləri, hansı bacarıqlara malik olduqlarını müəyyənləşdirməyə şərait yaradır.

Bütün ümumtəhsil məktəblərin 3-8-ci sinif şagirdləri, hər il Azərbaycan dili, riyaziyyat və təbiət fənləri üzrə hər bir ştatın təhsil orqanı tərəfindən yoxlanılır. Nəticələrə görə təkə şagirdlər yox, məktəblərin və onlara nəzarət edən orqanların işinə qiymət verilir.

9-11-ci siniflərin buraxılış imtahanları testlər vasitəsi ilə mərkəzləşdirilmiş qaydada aparılır, nəticələri Azərbaycan Təhsil Nazirliyi tərəfindən qiymətləndirilir. Bu cür qiymətləndirmə 11 illik orta təhsil səviyyəsini doğru və düzgün təyin etməyə kömək edir.

Qiymətləndirmə sisteminin məqsədi şəxsiyyətin inkişafını izləmək və onun formalaşmasını təmin etməkdir. Yeni qiymətləndirmə sistemi yaradılmaqla ilk olaraq onun fəlsəfəsi müəyyənləşdirilmişdir. Qiymətləndirmənin məzmununun hazırlanması üzərində işlər hələ də davam etməkdədir. Düşünürəm ki, qiymətləndirmə sahəsində atılan hər bir addım ölkədə təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə xidmət etməlidir.

Ölkəmizdə həyata keçirilən təhsil islahatları içərisində qiymətləndirmə siyasəti mükəmməl normativ-hüquqi bazaya əsaslanaraq məqsədəuyğun şəkildə davam etdirilir. Onun yeni təhsil texnologiyalarından biri kimi öyrənilməsi və tətbiq olunması bu gün təhsil sahəsində fəaliyyət göstərən hər bir pedaqoji işçidən tələb olunur.

PROF. BORIS BORISOVIÇ KOMAROVSKI VƏ ONUN «MÜASİR PEDAQOJİ CƏRƏYANLAR» ƏSƏRİ

Röya CƏFƏRLİ

ADPU

rena_qurbanova@bk.ru

AZƏRBAYCAN

Boris Borisoviç Komarovski Azərbaycanda pedaqoji elmin təşəkkülü və inkişafında mühüm xidmətləri olan alimlərdən biridir. O, Bessarabiyanın Bayramça kəndində anadan olmuşdur. Ekstern yolu ilə imtahan verərək gimnaziyanı bitirməsini təsdiq edən attestat almışdır. 1909-1912-ci illərdə kəndlərində müəllim işləmiş, az sonra fəaliyyətini Akkerməndə davam etdirmişdir. 1912-1918-ci illərdə Odessada yaşayan B.B.Komarovski “Əmək” cəmiyyətinin sənət məktəbində və gimnaziya

müəllim işləmişdir. B.B.Komarovski Odessa Beynəlxalq hüquq İnstitutuna daxil olmuş, IV kursdan Dnepropetrovsk Universitetinə köçürülmüşdür. "Dyui pedaqogikasının fəlsəfi əsasları" mövzusunda doktorluq dissertasiyası müdfə edir. 8 sentyabr 1927-ci ildə dosent B.B.Komarovski professor seçilir. O, ADU-da, API-də, Azərbaycan Sənaye Universitetində, Azərb. ETPEİ-də (indiki Təhsil Problemləri İnstitutunda), Azərbaycan Dövlət Dillər İnstitutunda geniş elmi-pedaqoji fəaliyyət göstərmiş, RSFSR PEA-nın ştatdankənar elmi əməkdaşı olmuşdur. O, «Müasir pedaqoji cərəyanlar» (1930), «C.Dyui pedaqogikasının fəlsəfi əsasları» (1926), «Müasir pedaqoji cərəyanlar» (1930), «XX əsrdə Amerika pedaqogikası» (1928), «Məktəbsünaslıq», «Elmi-pedaqoji fikrin inkişaf dialektikası», «Rus pedaqoji terminologiyası» adlı monoqrafiyaların, «Didaktika lüğəti»nin və onlarla elmi məqalənin müəllifidir.

Onun əsərləri içərisində «Müasir pedaqoji cərəyanlar» monoqrafiyası xüsusi yer tutur. Bu əsər nəinki Azərbaycanda, eyni zamanda RSFSR-də pedaqoji cərəyanlar, onların təsnifatı, mahiyyəti, məzmunu ilə bağlı aparılan ən fundamental əsərdir. Çox təəssüf ki, bu əsər 30-80-ci illərdə pedaqoji tədqiqatlardan təcrid edilmişdir. Yalnız keçən əsrin 90-cı illərində prof. F.Rüstəmov Boris Borisoviç Komarovskinin həyatı və yaradıcılığının mühüm məqamlarını araşdırmış, «Müasir pedaqoji cərəyanlar» əsəri ilə bağlı məlumat vermişdir. «Müasir pedaqoji cərəyanlar» əsəri Vladimir İliç Lenina adına Azərbaycan Dövlət Universitetinin pedaqoji fakültəsinin «Elmi Xəbərlər»ində («Xəbərlər»in bir nömrəsi tamamilə həmin əsərə həsr olunub) nəşr olunmuşdur.

«Müasir pedaqoji cərəyanlar» monoqrafiyası VII fəsil, əlavələr və ədəbiyyat siyahısından ibarət olmaqla 278 səhifəni əhatə edir. Görkəmli amerikalı pedaqoq, prof. Con Dyuinin tərbiyə fəlsəfəsinin Amerika pedaqogika tarixi ilə vəhdətdə şərhli əsərin ana xəttini təşkil edir. Prof. Boris Borisoviç Komarovski Con Dyui yaradıcılığına yüksək qiymət vermiş, onun elmi-pedaqoji irsini professionalıqla tədqiq etmiş, keçmiş İttifaq səviyyəsində təqdir olunan ən mükəmməl iki monoqrafiya yazmışdır. O, Con Dyui haqqında yazırdı: «Fəlsəfi təfəkkürün elə bir sahəsi yoxdur ki, Dyui həmin sahəyə qiymətli töhfə verməsin. O, məntiq və qnoseologiya, pedaqogika və psixologiya, etika və estetika, sosial fəlsəfə sahəsində qüdrətli tədqiqatçılardan biridir. Dyui - ümumbəşəri ideyaların sınaqdan keçirilmiş dostudur, o, sözün həqiqi mənasında humanistdir» [98].

Kitabın «XX əsrin əvvəllərində ABŞ-da pedaqoji prosesin nəzəriyyəsi və praktikasına təsir edən sosial - tarixi amillər» adlı birinci fəslində XX əsrin əvvəllərində amerikalı elmi-pedaqoji fikrinin inkişafına sosial-iqtisadi və siyasi amillərin təsirinə toxunulur, şəhərlərin sayının artması, əhalinin iqtisadi potensialının güclənməsi, kənd təsərrüfatının inkişafı, maliyyə oligarxiyasının genişlənməsi, imperializmin inkişafı və sinfi mübarizənin kəskinləşməsi, immiqrasiya və irqçilik, demokratiya və tərbiyə, kilsə və məktəb problemləri, sənayeləşmənin amerikalı pedaqogikasına təsiri, tərbiyə sisteminin inkişafının əsas tendensiyaları və Amerika məktəblərinin inkişafının əsas mərhələləri araşdırılır.

Kitabın ikinci fəslində Amerikada elmi-pedaqoji nəzəriyyənin əsas müddəaları Avropa pedaqogikasının inkişafı ilə əlaqədə nəzərdən keçirilir. Əvvəlcə, XIX əsrdə Avropada pedaqogika elminin vəziyyəti açıqlanır, alman fəlsəfi-pedaqoji nəzəriyyələrinin Amerika pedaqoji elminə təsir mexanizmi üzə çıxarılır, XIX əsrin sonunda Avropa pedaqogikasında mövcud olan üç pedaqoji istiqamət-spekulyativ - fəlsəfi, empirik - pozitiv, marksist təhlil olunur. Burada idealist pedaqogika, onun inkişafının əsas tendensiyaları təhlilə cəlb olunur, idealist pedaqogikanın böhran keçirməsi nəticəsində yerini tədricən pozitivist pedaqogikaya verməsi, onun (pozitivist pedaqogikanın) inkişafının üç mərhələsi, eksperimental pedaqogikanın və marksist pedaqogikanın yaranmasını şərtləndirən amillər açıqlanır. Və bundan sonra amerikalı pedaqogikasının inkişaf istiqamətləri (nəzəri-fəlsəfi, empirik-pozitiv, «sintetik») işıqlandırılır və məlum olur ki, amerikalı idealist nəzəri pedaqogikasında orijinal heç nə yoxdur. İrəli sürülən nəzəriyyələrin hamısı avropalı müəlliflərə mənsubdur. Lay, Meyman, Ştern, Bine, Klapared, Simon və b. tərəfindən eksperimental pedaqogika ilə bağlı fundamental tədqiqatlar sadəcə olaraq Amerikada həmin dövrdə daha geniş miqyasda tətbiq və təbliğ olunmuşdur. Bu fəsildə Pestalossinin, Herbartın pedaqoji nəzəriyyələrinin Amerika pedaqogikasının inkişafına təsiri də öyrənilmişdir. Stenli Hollun pedaqoji görüşlərinin bəzi detalları açıqlanmışdır. Empirik pedaqogika nümayəndələrinin ümumi metod nəzəriyyəsi də həmin fəsildə geniş elmi - pedaqoji həllini tapmışdır.

Con Dyuinin tərbiyə fəlsəfəsi ilə bağlı fikirləri III fəsildə açıqlanır. Burada tərbiyənin sosial funksiyası, mühitin və irsiyyətin tərbiyədə rolu öyrənilir. Boris Borisoviç Komarovski Con Dyuinin

yaratdığı əmək məktəblərinin bioloji-psixoloji və sosial əsaslarının öyrənilməsinə geniş yer vermiş, uşaqların təbii təbiətinə, onlarda xarakterin formalaşmasında intellektual, emosional və əmək tərbiyəsinin roluna, pedaqoji prosesdə maraq və diqqətin vəhdəti funksiyalarına nəzər yetirmişdir. V fəsildə tərbiyəedici sosiologiya, onun inkişaf istiqamətləri, Dyuinin sosial pedaqoji görüşlərinin təşəkkülü, pedaqoji prosesin vahidliyi və bütövlüyü, əxlaq tərbiyəsinin əsas amilləri, məktəb və həyat problemi təhlil olunur, məktəb sosial mərkəz və sosial islahatların əsas silahı kimi nəzərdən keçirilir. «Əmək məktəbinin strukturu və məzmunu» fəslində Çikaqo universitetində Dyuinin rəhbərliyi ilə yaradılmış eksperimental məktəbdə əmək tərbiyəsinin prinsipləri, məzmunu, ona rəhbərliyin təkmilləşdirilməsi, fəlsəfənin inteqrasiyası məsələləri, VII fəsildə Dyui didaktikasının fəlsəfi əsasları zəngin nəzəri konsepsiyalar və elmi fikirlər fonunda tədqiq olunur, mahiyyəti, əhəmiyyəti dövrün tələbləri səviyyəsində şərh edilir.

Prof. Boris Borisoviç Komarovskinin bu istiqamətli tədqiqatları 20-ci illərdə nəinki Azərbaycanda, həm də RSFSR-də tanınmış pedaqoq-alimlər tərəfindən təqdir olunmuş, elmi məxəzə, istiqamətverici mənbəyə çevrilmişdi.

H.ZƏRDABİ HUMANİZM TƏRBİYƏSİ HAQQINDA

Rəna QURBANOVA

Təhsil Problemləri İnstitutu

rena_qurbanova@bk.ru

AZƏRBAYCAN

H.Zərdabinin maarifçilik görüşlərində diqqəti cəlb edən ümdə məsələlərdən biri də insanpərvərlik və azadlıqsevərlikdir. o, bu iki amili bir-biri ilə ciddi sürətdə əlaqələndirir. Belə qənaətə gəlir ki, hər bir cəmiyyət üzvü, hər bir fərd ictimai toplumu təşkil edən başqa şəxslərə kim olmasından asılı olmayaraq hörmət göstərmirsə, ona azad bir fərd kimi baxmırsa, humanist ola bilməz. Fərdin insanpərvərliyi onun öz həmcinslərinə, onların azad və müstəqil yaşayışına ehtiramdan başlayır. Başqa sözlə, hər bir insan cəmiyyətin varlığından və kasıbından, vəzifəlisindən və vəzifəsizindən, qadınından və kişisindən, ixtiyarlısından və ixtiyarsızından asılı olmayaraq hər kəsə bərabər hüquqlu cəmiyyət üzvü kimi baxmalıdır. Bu mənada millət xadimi Avropa xalqları ilə müsəlman şərqini müqayisə edir. Belə bir nəticəyə gəlir ki, Avropanın yüksək tərəqqi və mədəniyyət əldə etməsinin ilk səbəbi elm və maarifdirsə, ikinci mühüm səbəbi azadlıq və insan ləyaqətinə hörmətdir: “Neçə dəfə Avropa tayfalarının, yəni Məğrib-zəminin bizim tayfalardan, yəni Məşriq əhlindən artıq tərəqqi etməyindən və onun səbəblərindən danışmışıq. Əlbəttə, bu səbəblərin ümdəsi onlar bizdən artıq elm təhsil etməkdir və ondan masəva bunun bir səbəbi də azadlıqdır.

Nə qədər Avropa əhli bizim tək azadlıqdan bixəbər olub ol vaxtaca bizdən bədtər avam olub. Amma bu halda azadlıq cəhətindən Avropa əhli çox tərəqqi edib və hər bir işdə bizdən irəli düşüb”.

Həsən bəy şərqdə islam qaydaları və müsəlmanların bu qaydalardan lazımınca faydalana bilməyib bir-birinə qul, kölə nəzərilə baxmalarını qəflətin, şəriətdən bixəbərliliyin nəticəsi sayır. İslam cəmiyyətindəki ictimai münasibətləri, bu münasibətlərin istismara, həqarətə, qeyri-insanı münasibətə söykənən fəsadlarını bir sosioloq nöqtəyi-nəzərindən şərh edərək belə bir nəticəyə gəlir: “Əgərçi bizim şəriətimizə görə qul azad etmək çox böyük savabdır, amma biz bu barədə həm işi gec qanmışıq. Satılma qulu azad etməyi savab hesab edə-edə, biz öz xahişimiz ilə bir-birimizə qul olmuşuq. Rəiyyət padşaha, övrət kişiyyə, uşaq ataya, nökr ağaya, şagird ustada və qeyrə məgər qul deyil?

Bəli, biz hamımız quluq və buna səbəb bizim ata-baba adətləridir. Xülasə, Məşriq-zəmində azadlıq olmadığına biz Avropa əhlindən geri qalmışığıq və nə qədər belə olsa, biz tərəqqi etməyəcəyik və edə bilmərik”.

Mütəfəkkir qələm sahibi izah edir ki, islam mühitində insanlararası münasibət və əlaqələr o həddə zədəli, anormal və qeyri-insanıdır ki, bu məziyyət həтта ailədaxili münasibətlərə, həmçinin valideyn-övlad münasibətlərinə də sirayət etmişdir. Oğul atanın, uşaq valideynin quluna çevrilib. Səhv, ya düz olsun övlad valideynin dediklərini, istədiklərini danışsızsız yerinə yetirməlidir. Uşağın heç bir azadlığı, iradəsi yoxdur. Biz övladlarımızı müstəqil fikir və iradəsi olan cəmiyyət üzvü kimi

deyil, itaətkar məxluqlar, fikir və düşüncə sərbəstliyindən məhrum müqəvvalar kimi böyüdüük. Bu isə nəticədə uşaqların böyüdükə bütün qabiliyyət və insani hissələrdən uzaqlaşmasına gətirib çıxarır: “Xülasə, nə qədər qabiliyyətli uşaq olsa, bizim adətlər ilə olunan təlimdən insan ola bilməz. Biz övladın yağısı olub, onun axırına çıxıb, insanıyyətlikdən uzaq edirik”.

Şərq təlim və tərbiyə sisteminin bəlalərini açıb göstərən sosioloq ziyalı qeyd edir ki, fərd nə hökumət qanunları, nə sərvət, dövlət və vəzifə ilə, nə də başqa şeylərlə üstün ola bilməz. Onun üstünlüyünü və ləyaqətini təsdiq və sübut edən yalnız onun insanpərvərliyi, öz həmcinslərini sevməyidir: “Qardaşlar, hökumət, ya dövlət və qeyrə ilə adam insan olmaz, hər kəs öz vücudunun qədrini bilib insanıyyət ixtiyar və borclarını əda etmək ilə insan olur. Belədə əvvəl gərək insan olub, sonra dövlət və qeyrə axtarmaq”.

İnsanpərvər maarifçini düşündürən, narahat edən mühüm məsələlərdən biri mövcud ictimai-siyasi rejimdə vətəndaşlara bəslənən qeyri-insani, qeyri-etik rəftar və bunun dövlət səviyyəsində himayə olunması idi. İnsanın insan tərəfindən istismarını qəbul etməyən, bunu insanlığa, mütərəqqi bəşəri qanunlara zidd hesab edən Zərdabi Rusiya imperiyası daxilində aparılan insanları təqib etmək və əzmək siyasətini də tənqid atəşinə tutur. Çar məmur və siyasətçiləri tərəfindən ölkədə bir sıra adamların azad söz danışmaq, azad fəaliyyət göstərmək, haqqı və hüququ müdafiə etmək, insanpərvərlik göstərmək istədiklərinə, hür və namuslu yol tutmaq cəhdinə görə təqibə, təzyiqə məruz qaldıqlarını ürək ağrısı ilə açıb göstərir. Bunun humanizmə, ədalətə zidd hərəkət olduğunu, əslində dövlət və imperiya səviyyəsində sosial bəlaya çevrildiyini qeyd edir. “Kaspi” qəzetində (1906, №221) dərc olunan “Bürokratiya və etibarlılıq” məqaləsi bu mənada xüsusi maraq doğurur. Məqalədə müəllif monarxiya rejimində bir çox vətəndaşların, xüsusilə qələm əhlinin və ziyalılardan daim rəsmi səviyyədə “siyasi gömrükxana yoxlanışı”ndan keçdiyindən, onların ictimai fəaliyyətindən, insanlarla ünsiyyətindən tutmuş ailə münasibətlərinə qədər hər bir hərəkətinin senzura süzgəcindən keçdiyini, hər şeydə ləkə axtarıldığını söyləyir. İnsanpərvər bir ziyalı, sosioloq nəzəri ilə “siyasi cəhətdən şübhəli və etibarsız” vətəndaşları hansı təhlükənin gözlədiyini geniş oxucu kütləsinə anlatmaq məqsədi güdür: “Vay o adamın halına ki, onun adı hökumət nöqtəyi-nəzərindən ləkələnmiş olsun. O zaman ictimai xarakterli idarələrin, habelə dövlət idarələrinin qapıları həmişəlik olaraq onun üzünə bağlanır... “Siyasi cəhətdən etibarsız” elan edilmiş adam tam olmasa da, bir çox vətəndaşlıq hüquqlarından, ilk növbədə isə bir tikə çörək əldə etmək hüququndan məhrum olur. Adamı etibarsız adlandırmaq, onu maddi cəhətdən fəvqəladə dərəcədə çətin, bəzən isə çıxılmaz vəziyyətdə qoymaq, onu amansızcasına cəzalandırmaqdır”. (2, 84) Bu cəzaya məruz qalmış adamın isə “günahı budur ki, o, nə vaxt isə öz fikrini söyləmək cürətinə malik olmuşdur”. Zərdabiyə görə belə bir ədalətsiz sosial mühitdə humanizmin lazımı səviyyədə bərqərar olması mümkün deyil. Bunun üçün ədalətli, insanın hüquq və azadlıqlarına hörmət edilən cəmiyyət yaradılmalıdır. Əlbəttə, belə bir cəmiyyətin yaradılmasında Həsən bəy inqilabı yox, maarifçilik, mədəni-mənəvi təkamül yolu ilə cəmiyyəti dəyişdirmək, humanistləşdirmək idealına tərəfdar çıxır.

Görkəmli ideoloq-maarifçi müharibələri insana və insanlığa qarşı böyük fəlakət hesab edir. Bütün insanların cəmiyyət ierarxiyasında tutduğu yerindən və mövqeyindən asılı olmayaraq sülh uğrunda mübarizə aparmalı olduqlarını nəzərə çatdırır. “Sülhün xeyrinə hərəkət” adlı məqaləsində (“Kaspi”, 1904, №114) müharibənin mahiyyətini oxuculara bu şəkildə təqdim edir: “Müharibə – isitməli, dəhşətli bir yuxu, mədəni-ictimai quruluş, həmçinin əqli fəaliyyət, bilik, etika, hüquq üzərində acı şeytan istehzasıdır. Müharibə əfsanəvi əjdaha kimi ən yaxşı, gənc və həyatı nə varsa, hamısını udub məhv edir. O, heç bir şeyə yaramayan qəhrəmanlar, hər hansı bir əməklə məşğul olmaq qabiliyyətini itirmiş şikəstlər yaradır”.

Doğrudan da, Zərdabişünas alim İ.Rüstəmovun dediyi kimi: “Zərdabi belə hesab edirdi ki, insanlar bir-birini qırmağın əvəzinə öz xalqlarının xoşbəxtliyi qayğısına qalmalı, daim məhsuldar əməklə və maariflə məşğul olmalıdırlar”.

Onu da qeyd etmək yerinə düşər ki, haqqında danışdığımız bu ideya və əməl münəvvərinin humanizmi milli və dini çərçivədə ilişib qalmır, daha böyük miqyas kəsb edib bəşəri səviyyəyə qalxır. Başqa sözlə, o, yalnız mənsub olduğu millətin övladlarını və dindaşlarını sevmir, ümumiyyətlə, bəşər övladına, kütləvi miqyasda dinindən, milliyyətindən, irqindən, cinsindən asılı olmayaraq insan övladına ehtiramla yanaşır. Bütövlükdə insan və insanlığa məhəbbət bəsləyir. Bu mənada o, həm də beynəlmiləldir. Onun millət sevgisi beynəlmiləçilik hissi ilə qovuşur və bəşəriləşir. Azərbaycan miqyasından başlayıb qlobal miqyasda başa çatır. H.Zərdabinin insanpərvərliyi və bəşəri sevgisi indiki və gələcək nəsillərdən ötrü bir nümunə məktəbidir.

AZƏRBAYCANDA ORTA İXTİSAS PEDAQOJİ TƏHSİL MÜƏSSİSƏLƏRİNİN İNKİŞAFI (1930-1934-CÜ İLLƏR)

Vüsalə QURBANOVA

Bakı Slavyan Universiteti

rena_qurbanova@bk.ru

AZƏRBAYCAN

1930-1934-cü illərdə Azərbaycanda icbari ibtidai təhsil həyata keçirildi. Halbu ki, Azərbaycan Kommunist Partiyasının VIII qurultayında pulsuz ibtidai təhsilin həyata keçirilməsi üçün on il nəzərdə tutulmuşdu. İcbari təhsilə keçidlə əlaqədar olaraq 1932-1933-cü tədris ilində ibtidai məktəblərdə təhsil müddəti bir il azadıldı, 5 ildən 4 ilə endirildi. islahatı nəticəsində Azərbaycanda ümumi icbari ibtidai təhsilə keçid əsasən başa çatdırıldı. Elliklə icbari ibtidai təhsilə keçilməsi ciddi çətinliklərlə müşayiət olunurdu. Çətinliklərlərin əsas səbəblərindən biri məktəb binalarının çatışmazlığı, digəri isə pedaqoji kadrların sayının azlığı və metodiki hazırlığının zəif olması ilə bağlı idi.

1930/1931-ci tədris ilində 1136, 1931/1932-ci illərdə 1217, 1932/1933-cü tədris ilində 1451 nəfər müəllim kadrları hazırlanması nəzərdə tutuldu. Azərbaycan K(b)P-nin VIII qurultayında ümumi icbari təhsilin həyata keçirilməsində müəllim kadrlarının hazırlanması sahəsində maarif orqanları qarşısında təxirəsalınmaz vəzifələr qoyuldu. Yeni pedaqoji texnikumlar təşkil etmək, həmin texnikumlara əsasən fəhlə, muzdur və yoxsul kəndli uşaqlarını qəbul etməklə müəllimlərin sayını yeni qüvvələr hesabına artırmaq və kənddəki müəllim kadrlarını yenidən hazırlamaq məsələsi ön plana çəkildi. Qurultayda müəllimlərin əməkhaqqının yüksəldilməsi, kənd müəllimlərinə müəyyən güzəştlərin və üstünlüklərin verilməsinin qanuniləşdirilməsi məqsədəuyğun hesab edildi. Azərbaycan XMK-nın 29 dekabr 1930-cu il qərarı ilə Ağdam, Xankəndi, Salyan, Şamaxı, Göyçay, Qaryagin (indiki Füzuli) şəhərlərində olan iki dərəcəli məktəblər, Ordubad kəndli gənclər məktəbi pedaqoji məktəblərə çevrildi. 1931-1932-ci tədris ilində Hadrud, Astarxanbazar (Cəlilabad), Sabirabad və Laçın pedaqoji məktəbləri təşkil olundu. 1928-1933-cü illərdə respublikanın orta ixtisas təhsil müəssisələrində 8182 nəfər kadr hazırlanmışdı ki, bunların da böyük əksəriyyəti pedaqoji məktəblərin məzunları idi. 1932-ci ildə Şamaxıda pedaqoji məktəb təşkil olundu. Məktəb görkəmli Azərbaycan şairi M.Ə.Sabirin adını daşıyırdı. 1930-1931-ci tədris ilində pedaqoji məktəblərin müdavimlərinə vaxtından əvvəl buraxmaq hesabına müəllimlərə olan tələbatın 52 %-ni ödəmək mümkün oldu. 1932-1933-cü tədris ilində kənd yerlərindəki ibtidai məktəblərdə işləyən müəllimlərin sayı 3851 nəfərə çatdı. Pedaqoji məktəblərdə müəllim kadrlarının hazırlığı genişləndirildi. 1934/1935-ci ildə Şamaxı pedaqoji məktəbini 57 nəfər (bunlardan 2 nəfəri qadın idi) bitirdi. Naxçıvan Muxtar Respublikasında da müəllimlərə olan kəskin ehtiyac orada təşkil olunan pedaqoji texnikumun məzunlarının hesabına qismən ödənilirdi. 1921/1922-ci tədris ilində Naxçıvanda cəmi 86 nəfər müəllim fəaliyyət göstərirdisə, 1930/1931-ci ildə onların sayı 277-ə, 1935/1936-cı illərdə 575-ə, 1936/1937-ci illərdə 733-ə çatmışdı. Muxtar Respublikada müəllimlərin təhsil səviyyəsi də xeyli yüksəlmişdi. 1930-1931-ci tədris ilində 17 ali təhsilli müəllim olduğu halda, 1936-1937-ci tədris ilində onların sayı 37 nəfər olmuşdu.

30-cu illərin əvvəllərində qiyabi pedaqoji texnikumlar öz fəaliyyət sferalarını genişləndirdilər. 1931-ci ildə qiyabi pedaqoji institut təşkil edildi. Respublikada qiyabi pedaqoji təhsil xeyli genişləndi. 1931-ci ilin axırlarında respublikanın bütün rayonlarından minlərlə müəllim qiyabi pedaqoji institutda və pedaqoji texnikumlarda təhsil alırdı. 1932-ci ildə qiyabi pedaqoji institut yenidən təşkil olundu, pedaqoji texnikumların yanında qiyabi şöbələr yaradıldı. 1937-ci ildə API-nin qiyabi şöbəsi müstəqil pedaqoji instituta çevrildi. İbtidai məktəblər üçün müəllim kadrları hazırlığında bütün ağırlıqlar pedaqoji texnikumların üzərinə düşürdü.

Əgər 1934/1935-ci tədris ilində respublikanın pedaqoji texnikumlarda 5854 nəfər tələbə təhsil alırdı. SSRİ Xalq Maarif Komissarlığının pedaqoji texnikumların quruluşu haqqında 4 iyul 1932-ci il tarixli qərarına əsasən pedaqoji texnikumlarda təhsil müddəti 4 ildən 3 ilə endirilməsi ilə bağlı idi. Qərarla belə əsaslandırılmışdı ki, əvvəllər tələbələr 5-ci sinifdən pedaqoji texnikuma qəbul olunduqları üçün 4 il oxuyurdular. İndi isə qəbul 7 illik məktəblərdən olduğu üçün təhsil müddəti 3 ilə endirilir. Bu dəyişiklik məzuların sayının xeyli artmasına səbəb olmuşdu.

1934-cü ildən etibarən respublikada 7 illik təhsilin icbari olması ali və ali orta pedaqoji təhsilli müəllimlərin hazırlanması sahəsində təxirə salınmaz işlərin görülməsini zəruri etdi. 1934-35-ci tədris ilində Azərbaycandakı məktəblərdə 10897 müəllim fəaliyyət göstərirdi ki, onların 952-si ali, 590-ı natamam ali, 5678-i orta, 3677-si aşağı təhsilə malik idi. Həmin illərdə müəllimlərin kəmiyyət artımı keyfiyyət artımını üstələsə də, əvvəlki illərlə müqayisədə müsbətə doğru dəyişiklik var idi. Belə ki, ibtidai və orta məktəblərdə çalışan 11105 müəllimin 1141 (10,3 %) nəfəri ali, 8390 (75,5 %) nəfəri orta, 1574 (14,2 %) nəfəri isə aşağı təhsil səviyyəsinə malik idi. O dövrdə müəllim hazırlığında ən mühüm problemlərdən biri də müəllimlərin yenidən hazırlığı məsələsi idi. Məktəbin yenidən qurulması tədris planına yeni fənlərin daxil edilməsini zəruri etmişdi. Məktəbdə isə belə fənləri tədris edəcək mütəxəssislər azlıq təşkil edirdi. Bəzilərinin pedaqoji hazırlığı zəif idi, ayrı-ayrı fənlərin tədrisi metodikasının spesifik xüsusiyyətlərini bilmirdilər. Bununla yanaşı fizika, biologiya, riyaziyyat müəllimlərinin əksəriyyəti yeni elmi nailiyyətlərdən xəbərsiz idilər, texnikadan baş çıxara bilmirdilər. Bu səbəbdən də ixtisasartırma kurslarının yaradılması vacib hesab olundu.

30-cu illərdə icbari təhsilin həyata keçirilməsi ilə əlaqədar olaraq pedaqoji məktəblərdə təhsil alanların sayını artırmaq, müəllim hazırlayan kursların şəbəkəsini genişləndirmək, pedaqoji təhsil alan lakin başqa sahələrdə çalışanları pedaqoji işə cəlb etmək göstərişi verildi. Tələbələrin pulsuz dərslər vəsaiti, ayaqqabı, paltar, yeməklə təmin etmək, nəqliyyatdan pulsuz istifadə etmək kimi yardımların göstərilməsi nəticəsində pedaqoji məktəblərə axın gücləndi. As sonra məlum oldu ki, belə axının nəticəsində pedaqoji texnikuma gələn tələbələrin fizika, kimya, riyaziyyat, ana dili, coğrafiyadan bilikləri həddən artıq zəifdir.

MƏMMƏD ƏMİN RƏSULZADƏNİN QADIN TƏHSİLİ HAQQINDA FİKİRLƏRİ

Xatirə QOCAYEVA

ADPU

rena_qurbanova@bk.ru

AZƏRBAYCAN

M.Ə.Rəsulzadənin yaşayıb fəaliyyət göstərdiyi XIX-XX əsrlərin qovşağında milli ictimai, mədəni, maarif və pedaqoji gerçəkliyimizin mühüm problemlərindən biri də qadın tərbiyəsi – “tərbiyəti nisvan” problemi idi. Milli-mədəni, sosial və iqtisadi inkişafımızın bu intibah dövründə həyata az-çox yeni düşüncə ilə yanaşan, vətənpərvər hiss və məfkurə ilə yaşayan millət münəvvərlərinin çoxu zamanın bu vacib məsələsinə diqqət yetirir, onu müzakirə obyektinə çevirir, ictimai, pedaqoji və ədəbi fikri ona doğru yönəltməyə təşəbbüs göstərirdilər.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda bəzi qız məktəblərinin açılması, Azərbaycan qızlarının da təhsilə cəlb olunmasında bir hərəkət və canlanma müşahidə olunması Məhəmməd Əmin bəyi sevindirir. O, “rus-müsəlman” qız məktəblərini, istər burada, istərsə də başqa təhsil ocaqlarında oxuyan qızlarımızı millətin “ümid işıltıları” adlandırır. Onun “Ümid işıltıları” adlı məqaləsində məsələnin sosial-pedaqoji mahiyyəti qlobal mənada təhlil edilir. Problemə ümummilli mənafe nöqtəyi-nəzərindən yanaşılır. Müəllif qadınlarımızın tərbiyəsinə və maariflənməsinə nə üçün ciddi əhəmiyyət verdiyini belə izah edir: “İslam millətlərinin tədenniləri səbəbləri arasında arvadların vəziyyəti-ictimaiyyətləri ilə tərbiyə və mərifətdən məhrumiyətlərinə mühüm bir mövqe ayıranlardanam. Millətlər ailələrdən təşəkkül edər. Sağlam olmayan ailələrdən təşəkkül edən millətlər sağlam millət ola bilməzlər.

Ailə isə vəzifəsini anlar bir anaya malik olmayınca sağlamlamaq ehtimalından xaricdir. Anaya malik olmayınca deyirəm və israr ediyoram” .Sonra maarifçi mütəfəkkir izah edir ki, ata nə qədər mütərəqqi düşüncəli, cəfəkeş, mədəniyyətpərvər və iradəli olsa da, övladların tərbiyəsini anasız mükəmməl şəkildə, lazımınca yerinə yetirə bilməz. Ailələr var ki, atanın bütün cəhd və səyində baxmayaraq bədbəxt və pərişanhaldır. “Çünki ana vəzifəsini bilmir. Binaən əleyh atanın müvəqqətdən evdə olduğu müddətcə verdiyi qərarları ana pozuyor... Uşaqlar üzərinə ananın təsiri atanın təsirindən qat-qat artıqdır” . Deməli, “təməddün və tərəqqiyə” (mədəniyyət və inkişafa) malik bir cəmiyyət yaratmaqdan ötrü qızlar – gələcəyin anaları tərbiyə olunmalıdır.

Məhəmməd Əmin Axtəmovanın ailə üzvləri ali təhsilli bir hüquqşünas müsəlman qızını, həmçinin “rus-müsəlman” qız məktəblərində təhsil alan qızlarımızı fərəhlə xatırladı. Bunları cəmiyyətə nümunə göstərir. H.Z.Tağıyevin qız məktəbindən sonra “Nəşri-maarif” və başqa xeyriyyə cəmiyyətləri tərəfindən açılan “rus-müsəlman” “ünas” (qız) məktəblərini millətin gələcəyi üçün böyük hadisə sayır və vurğulayır ki: “Bu gün bizim üçün ibtidai ünas məktəbləri ilə müsəlman müəllimlərinin əhəmiyyəti hər şeydən ziyadədir.”

M.Ə.Rəsulzadə yalnız qadınlarımızın maariflənməsinin, təhsil almağının qayğısına qalmır. O, problemə daha geniş miqyasda yanaşır. Onu maraqlandıran, narahat edən, çıxış yolu tapmağa sövq edən, ümumiyyətlə, Azərbaycan qadınının cəmiyyətdəki hüquqsuzluğu və mövqeyinin aşağı olmasıdır. Başqa sözlə, o, “Azərbaycan arvadının nə kimi səfil bir həyat keçirdiyini”, “onun gərək ailədə, gərək ata, gərək ər evində, gərək nəzəri-xalqda və gərək hüquqi-ictimaiyyədə nə kimi alçaq dərəcəyə malik olub da hər bir insani hüquqdan məhrum olduğunu” görür və bunun aradan qaldırılması uğrunda mübarizə aparır. Ona görə ki, bu məslə cəmiyyətin və millətin qaranlıqdan çıxıb işıqlı yola düşməsi üçün “ümmülməsail” (məsələlərin anası, əsas olanı) timsalındadır. Müsəlman aləminin müştərək faciəsi və müsibətidir ki, ətalət xəstəliyinə səbəb olmuşdur: “Bu məsələ aləmi-islamda həlli lazım olan mühüm məsələlərdən biridir. Bizdəki məsələlərin “ümmülməsaili” budur deyilsə, iğraq olunmaz zənnindəyiz. Müxtəlif şərait altında başlayıb da ümumi bir ətalət mərzisi ilə xəstə olan müsəlmanların müştərək illətlərindən birisi də budur”.

1913-cü ildə yazdığı “Tənqid və təqzir” məqaləsində müəllif cəmiyyətdə müsəlman qadınlarının hüququ, ictimai həyatda onların rolu məsələsinə geniş şəkildə toxunur. 12 il əvvəl misirli ziyalı Qasım bəy Əminin “Təhrirül-mərə”, daha sonra Azərbaycan maarifçilərindən M.A.Şahtaxtının “Şərqi-rus” qəzetində bu məsələni əsaslı şəkildə qaldırdıqlarını, problemin sonrakı illərdə də islam regionunda mətbuatın əsas mövzu və müzakirə obyektlərindən olduğunu təqdir edir. Eyni zamanda Kiyevdə təhsil alan azərbaycanlı tələbə Yusif bəy Vəzirovun “Arvadlarımızın həli” ünvanlı mətbu məqaləsi üzərində dayanır. “Ümidi-istiqlalımız” olan gənc tələbənin müsəlman qadınlarının, ağır vəziyyəti, məhrumiyətləri ilə bağlı həyəcanlı fikirlərinə şərik çıxır, qadınlarımızın mənəvi və hüquqi əsarətdən xilas olması mülahizələri ilə razılaşır. Bunu millətin qabağa getməsinin vacib şərtlərindən sayan tələbənin qənaətini alqışlayır.

Türkiyə qadınlarının həyatı və ictimai vəziyyəti də M.Ə.Rəsulzadəni maraqlandırmışdır. 1912-1913-cü illərdə Türkiyədə olarkən orada qadınların vəziyyəti ilə yaxından tanış olan türkçü münəvvər bu barədə təəssüratlarını geniş şəkildə qələmə almış və 1913-cü ildə “İqbal” qəzetinin bir neçə nömrəsində “Türkiyədə qadınlar” adı ilə silsilə şəkildə çap etdirmişdi. Məqalədə göstərilir ki, Türkiyə qadınları da əsas etibarilə bizim qadınların giriftar olduqları əsarət halındadırlar. Orada da hakim ictimai nəzəriyyə, yəni qadına hüquqsuz bir sosial varlıq kimi baxmaq meyli bütün Şərqi-mərkəzi regionlarında olduğu kimi qadını aşağı cinsdən olan bir məxluq kimi dəyərləndirməyə gətirib çıxarmışdır. Bununla belə orada, xüsusilə ölkənin mədəni və inzibati mərkəzi olan İstanbul şəhərində türk qadınları Qafqaz və başqa regionlarda yaşayan müsəlman qadınlarına nisbətən xeyli fəaldır. Burada əvvəldən mövcud olan qız məktəbləri, həmçinin bəzi əsilzadələrin öz qızlarını oxutması qadınları ictimai-mədəni mühitdə müəyyən qədər fəallaşdırmışdır. “Tələq məsələsi” məqaləsində M.Ə.Rəsulzadə Misir müftisi, islam dünyasının tanınmış din alimlərindən Şeyx Məhəmməd Əbdəyə istinad edərək, alimin fiqh kitablarından əxz edib Misir qadınlarının müraciətinə əsasən ölkənin Ədliyyə Nazirliyinə təqdim etdiyi dini hüquqlar və qaydalarla oxucuları tanış edir. On bir maddədən ibarət bu qaydalar əri həbs edilmiş, sürgün olunmuş, xəstələnmiş, müharibədə ölmüş, itkin düşmüş qadınların, habelə zövcəsinə və uşaqlarına aliment verə bilməyən kişilərin qadınlarının boşanma, yəni tələq məsələsində hüquqlarını müəyyənləşdirir. Bu hüquqlara görə qadınlar ərlərindən boşanmaqda mühafizəkar ruhanilərin dediyi kimi heç də müti və hüquqsuz deyildir.

İBTİDAİ SİNİFLƏRDƏ LÜĞƏT İŞİNİN MAHIYYƏTİ

Nuridə NƏCƏFOVA

Qafqaz Universiteti

nuride.necfova@mail.ru

AZƏRBAYCAN

Xalqımız üçün şüurlu, yararlı, mədəni vətəndaş formalaşdırılması demokratik təhsil sisteminin əsas vəzifəsidir. Azərbaycan dilinin sözün həqiqi mənada dövlət dili kimi işləndiyi müasir dövrdə yüksək nitq mədəniyyətinə yiyələnmək mühüm tələbə çevrilib. Yüksək nitq mədəniyyətinin əsasında zəngin söz ehtiyatı dayanır. Hər bir vətəndaşın vətənpərvərliyini sübut edən prinsiplərdən biri də onun öz ana dilində sərbəst və səlis danışmasıdır. Bunun da təməlini müəllim və ailə qoyur. Bir ailədə təzə dil açan uşağın öz doğma dilində danışılırsa, təbii ki bu ailədəki uşağın söz ehtiyatı digər şagirdlərə nisbətən zəngin olacaq. Lakin bu şagirdin yetəri qədər sözə sahib olduğu anlamına gəlmir. Məktəbə gedənədək uşaqların nitqindəki sözlərin təxmini 2000-i (57,1%) onların fəal lüğətinə daxil olur. Bu onu göstərir ki, uşaqlar ətraf aləmi dərk etməklə danışığa başladıkları vaxtdan bir çox sözlərin mənasını az-çox başa düşsələrdə, nitqlərində istifadə etmirlər. Onlar öz fikirlərini məhdud miqdarda sözlərlə ifadə edirlər. Onların qeyri-fəal lüğətlərindəki sözləri üzə çıxarmaq və söz ehtiyatlarını zənginləşdirmək müəllimin öhdəliyinə düşür. Düzgün cümlələrin qurulması, fikrin düzgün ifadəsinin əsasını söz təşkil edir. Söz nədir?

Söz nitqin əsas leksik vahididir. Dilin elə bir sahəsi yoxdur ki, sözlə bağlı olmasın. Zəngin söz ehtiyatına malik olan və onların mənasını başa düşən uşaq sözdən yerli-yerində istifadə etməyi bacarır və bu da onun nitqini aydın və təsirli edir. Söz ehtiyatı zəngin olan uşağın biliyi də dərin olur. Söz üzərində işi düzgün və səmərəli təşkil etmək üçün onun xarakteristikasını bilmək və lüğət üzərində işi düzgün qurmaq lazımdır. Böyük pedaqoq və metodistlər şagirdlərin lüğət ehtiyatını zənginləşdirmək işinə həmişə böyük əhəmiyyət vermişlər. Onlar belə hesab etmişlər ki, şagirdlərin lüğət ehtiyatını genişləndirmədən və həmin sözlərin mənasını qrammatika dərsləri ilə əlaqələndirmədən dili mənimsətmək olmaz.

Məktəbdə lüğət işinin səmərəli təşkili müəllimin bu işin pedaqoji əsaslarını nə dərəcədə bilməsindən asılıdır. Müəllim şagirdlərdə söz ehtiyatının artırılması üzrə nə qədər çox səmərəli metodlara əl atıb, əməl edərsə şagirdlərdən bir o qədər tez və keyfiyyətli nəticə almış olar. Təlim prosesində şagirdlərin lüğət ehtiyatı əsasən, oxu və Azərbaycan dili dərslərində zənginləşdirilir. Oxu dərslərində arxaik sözlər, yeni sözlər və müxtəlif ifadələr şagirdlərin nitqinə daxil olur, Azərbaycan dili dərslərində müxtəlif nitq hissələrinə aid rəngarəng mənalar kəsb edən sözlər şagirdlər tərəfindən mənimsənilir. Lüğət üzrə iş prosesində sözlərin seçilməsi əsas diqqət tələb edən amillərdəndir. Söz seçilərkən müəllim şagirdlərin lüğət ehtiyatına bələd olmalı, mövzu ilə bağlı sözləri lüğətlərinə daxil etməli, yeni sözlər dəqiq müəyyənləşdirilməlidir.

Lüğət işinə aşağıdakılar daxildir:

- 1) Uşaqların dilimizin lüğət ehtiyatına yiyələnmələri;
- 2) Eyni sözün semantikasi üzərində iş;
- 3) Tanış sözün mənasının dəqiqləşdirilməsi üzərində iş;
- 4) Uşaqların sözün üslubi funksiyasını hiss etmə və nitq praktikasında ondan düzgün istifadə etmə vərdişinin inkişafı üzrə iş;

5) Lüğətin fəallaşdırılması üzrə iş;

6) Lüğəvi səhvlər üzrə iş;

Lüğət işinin aparılmasına verilən didaktik tələblər:

1) Lüğət işi dilimizin digər sahələri ilə əlaqəli aparılmalıdır. Hər bir dərstdə lüğət işi səs mədəniyyəti qrammatik anlayışların formalaşması, rabitəli nitqin inkişafı, ədəbi əsərlərin oxunması, savad təliminə hazırlıqla əlaqələndirilməlidir.

2) Lüğət işi ona həsr olunmuş xüsusi məşğələlərlə məhdudlaşdırılmamalı, digər məşğələlərdə, oyun, əyləncə, özünəxidmət, istirahət zamanı da təşkil olunmalıdır.

3) Lüğət üzrə işin əhəmiyyəti həddən artıq qiymətləndirilməməli, onun xatirinə digər sahələr üzrə iş zərər çəkməməlidir.

4) Lüğət üzrə iş apararkən imkan daxilində rəngarəng metod və priyomlardan istifadə edilməlidir. Ümumiyyətlə, şagirdlərin lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsinə kömək edən bir çox amillər vardır:

- Dərslük və dərs vəsaitləri,
- Sınıfdən xaric və mətəbdənkənar oxu materialları.
- Müşahidə və ekskursiyalar
- Məktəb və ailədəki nitq lüğəti,
- Televizya və radio verilişləri
- Teatr və kino tamaşaları.

Lüğət üzrə iş dörd istiqamətdə aparılır:

1. Lüğətin zənginləşdirilməsi.

Lüğətin zənginləşdirilməsi dedikdə, mənası məlum olmayan yeni sözlərin mənimsənilməsi nəzərdə tutulur. Uşaqlar hər gün öz lüğətinə bir neçə yeni söz daxil etməlidirlər. Yalnız belə lüğət toplama əsasında onlar ətrafdakılarla ünsiyyətə girə bilirlər. Uşaqların lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsində sifət üzrə iş xüsusi yer tutur. Ayrı-ayrı əşya və hadisələr haqqında konkret təsəvvürlər ümumiləşdirmə aparmağa imkan verir.

2. Lüğətin dəqiqləşdirilməsi.

Lüğətin dəqiqləşdirilməsi dedikdə sözün ümumiləşdirilməsi və yadda saxlanması başa düşülür.

3. Lüğətin fəallaşdırılması.

Lüğətin fəallaşdırılması lüğət işinin çətin vəzifələrindəndir. Əgər şagird mənasını dəqiq başa düşdüyü sözlərdən getdikcə daha çox istifadə edə bilirsə, deməli, onun lüğəti fəallaşır. Şagird həm də mənaca uyğun sözü daha dəqiq işlətməyi bacarmalıdır.

4. Lüğətin təmizliyi.

Lüğətin təmizliyi ədəbi dilə mənsub olmayan söz və ifadələrin nitqdə işlətməmək vəzifəsini qarşıya qoyur.

Şagirdlərin lüğətinə yeni daxil olmuş sözlər sonrakı dərslərdə istifadə olunmazsa, o sözlər tez bir müddətdə unudular. Buna görə də şagirdlərin lüğətinə yeni daxil olmuş sözləri müxtəlif deyimlərdə, atalar sözlərində, çalışmalarda təkrarlamaq lazımdır. Bu zaman yeni sözlər şagirdlərin nitqində daha çox fəallaşacaq və şüurlu şəkildə dərk ediləcəkdir. Lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsi üzrə işlər yalnız məktəbin işi olmayıb, ailə və şagirdi əhatə edən mühitlə də sıx şəkildə əlaqəlidir.

MORFOLOGİYANIN TƏDRİSİNDƏ İNTERAKTİV METODLARIN ƏHƏMİYYƏTİ

CəmiləMUSAYEVA

Qafqaz Universiteti

musayeva_cemile@hotmail.com

AZƏRBAYCAN

Müasir dövrdə dəyişməkdə olan sahələr içərisində təhsil sahəsi də xüsusi ilə seçilir. Elm və texnikanın tərərəqqisi ilə əlaqədar olaraq, təhsil sahəsinə yeniliklər daxil olmaqdadır. Hal-hazırda orta məktəblərdə kurikulum təhsil sistemi həyata keçirilir. Onun mahiyyətinə nəzər saldıqda görürük ki, kurikulum təhsil prosesi ilə bağlı bütün fəaliyyətlərin səmərəli təşkilinə, məqsədyönlü və ardıcıl həyata keçirilməsinə imkan yaradan bir sistemdir. Artıq 2005-ci ildən Azərbaycan Təhsil Qanununda bu anlayış konkretləşdirilmiş və Təhsil proqramı (kurikulum) kimi qeyd olunmuşdur. Bildiyimiz kimi, təhsil kurikulumları cəmiyyətin tələbatına uyğun olaraq, təklifiyönlü və tələbyönlü olur, demokratik və humanist prinsiplər üzərində qurulur. Məktəblərdə kurikulum sisteminə keçidlə əlaqədar olaraq, dərs mühitində yeniliklər özünü göstərməkdədir. Artıq dərslər yeni təlim texnologiyalarına uyğun şəkildə həyata keçirilir.

Müasir təhsil şəxsiyyətyönlü prosese çevrildiyi üçün, artıq məktəb fəaliyyətində şagirdlərin hərtərəfli, cəmiyyətin bütün yeni tələblərinə uyğun yetişdirilməsi ön plana çəkilir. Dərslərdə müasir təlim prosesinə uyğun olaraq interaktiv metodlardan istifadə olunur. İnteraktiv təlim müəllim və şagirdlərin birgə, qarşılıqlı fəaliyyətinə əsaslanır ki, bu da şagirdlərin həm idraki, həm də elmi

fəallığına səbəb olur. Bundan əlavə olaraq interaktiv metodlardan düzgün istifadə edildikdə şagirdlərdə fikirlərini sərbəst şəkildə izah etmə, əməkdaşlıq, tədqiqatçılıq, kiminsə fikrinə hörmətlə yanaşmaq kimi xüsusiyyətlər formalaşır. Bu da gənc nəslin müasir tələblərə cavab verən kadr kimi yetişməsində təməl rolunu oynayır..

Bu kimi yeniliklərin tətbiq olunması təkcə şagirdlərin deyil, həm də müəllimlərin fəaliyyətində dəyişikliklər yaratmış oldu. Beləki, artıq yeni dərslər mühitində müəllimlər bilikləri şagirdlərə hazır şəkildə deyil onların birlikdə fəaliyyəti prosesində vermiş olur ki, burada da onun vəzifəsi yalnız bələdçilik (faslitator) etməkdən ibarət olur. Şagirdlər tədqiqatçılıq bacarıqlarını işə salaraq tədris işinin fəal iştirakçısına çevrilmiş olurlar. Bu da müəllimdən həm yüksək peşə bacarığı, həm də elmi bilik tələb edir. Bununla yanaşı hal- hazırda müəllimlərə verilən tələblər müasir standartlara uyğun olaraq yenilənmişdir. Yəni ki, artıq müəllimlər müasir tələblərə cavab verən- İKT bacarığı, yeni təlim texnologiyaları ilə sərbəst şəkildə işləmə bacarığı (ağıllı lövhələr, prajektorlar,) ilə təmin olunmalı və yalnız bundan sonra tədris mütütinə yenilikləri tətbiq etməlidir.

Mövzumuzun “Morfologiyanın tədrisində interaktiv metodlardan istifadənin əhəmiyyəti” olduğunu nəzərə alaraq biraz da interaktiv metodların morfologiya bəhsinin tədrisində nə dərəcə də faydalı olduğundan danışaq. Bildiyimiz kimi dilçilik elmi dilin qanunauyğunluqlarını, inkişaf tarixini öyrənən elmdir. Bu elmin bir çox sahələri vardır ki, bunlardan biri də morfologiyadır. Morfologiya yunanca morfos (forma) və logos (söz) sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Morfologiyanın əsas mövzusu nitq hissələridir ki, bunların düzgün tədrisi şagirdlərdə nitqin həm şifahi, həm də yazılı yəndən planlı şəkildə inkişafında mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Bildiyimiz kimi artıq morfoloji anlayışların təməli artıq ibtidai siniflərdə qoyulmağa başlanılır. Morfologiyanın əsas predmetinin söz olduğunu nəzərə alaraq, artıq ibtidai siniflərdə sözün həqiqi və məcazi mənası, sözün sətirdən sətərə keçirilməsi, yaxın və əks mənalı sözlər, sözün tərkibi kimi mövzular tədris olunur. Bu baxımdan “Sözün tərkibi” mövzusunun tədrisi diqqət çəkilməli mövzulardandır. Şagirdlərin söz haqqında anlayışlarını dərinləşdirmək üçün tədris işinə əvvəlcə sözün səs tərkibi, onun mənası və mənşəyinin müəyyənləşdirilməsi ilə başlayıb daha sonra sözün tərkibinin izahının verilməsi ilə nəticələnməlidir. Bu da yeni təlimə uyğun olaraq dərslərin integrativ formalara əsaslandığını göstərir.

Qeyd olunduğu kimi morfoloji anlayışların ilkin təməli ibtidai siniflərdə qoyulur. Nitq hissələri anlayışı və onun bölmələri olduğu kimi deyil, yəni nitq hissələrinin adı ilə isim, sifət, fel və.s olaraq deyil, ad bildirən, əlamət bildirən, hərəkət bildirən sözlər olaraq tədris edilir.

Yeni təlim texnologiyalarına əsaslanaraq ibtidai siniflərdə kurikulumun tətbiqi ilə əlaqədar olaraq tədris proqramında dəyişikliklər aparılmış və şagirdlərdə dilimizin qrammatik quruluşunun daha dərinlə tədris olunması üçün ilkin anlayışlar ibtidai siniflərdən uşaqlara aşılamağa başlanılır. Buna misal olaraq demək olar ki, ad bildirən sözlərin ibtidai sinifdə keçilməsi gələcəkdə isim bölməsinin şagirdlər tərəfindən düzgün və səmərəli şəkildə mənimsədilməsinə şərait yaratmış olur. Bundan əlavə olaraq, ad bildirən sözlərin yeni təlim texnologiyaların uyğun olaraq interaktiv metodla tədrisi şagirdlərdə dərslərin daha maraqlı, anlaşılıq qavranılmasına səbəb olur. Apardığım müşahidələrə əsasən həm şəhər məktəblərində, həm də royan məktəblərində bu mövzuların tədrisinin yeni metodla keçilməsinin şahidi oldum. Ucar rayonu 4 sayılı tam orta məktəbin 2ci sinifində müşahidə apardığım zamanı “Ad bildirən sözlər” bəhsinin interaktiv metodlara əsasən tədris olunduğunun qeydə aldım. Burada dərslər zamanı ağıllı lövhədən istifadə edərək animasyon video şagirdlər tərəfindən izlənilir. Ad bildirən sözlərin aid olduğu şəkillər şagirdlər tərəfindən maraqla qarşılanaraq mövzunun motivasiya sayəsində şagirdlər özlərinin sərbəst şəkildə müəyyənləşdirməsinə şərait yaradır. Dərslərin bu şəkildə keçirilməsi qeyd etdiyimiz kimi şagirdlərin həm idraki, həm də elmi bacarıqlarının inkişafına öz müsbət təsirini göstərmiş olur.

Bundan əlavə olaraq, tədris prosesinin interaktiv metodlardan istifadə edilərək qurulması heç də onun ənənəvi metodların təkzibi ilə nəticələnməməlidir. Bunun üçün qabaqcıl müəllimlər öz təcrübələrini ənənə ilə zənginləşdirib, müasir dərslər şəraitinə uyğun şəkildə tətbiq etməyi bacarmalıdırlar. Morfologiyanın tədrisinin də bu kimi metodla keçilməsi səmərəli nəticə verə bilər. Bunun üçün də müəllimlərin üzərinə böyük məsuliyyət düşür. Onlar təhsil sahəsində baş verən hər bir yeniliyi daima izləməli və özlərinin sahib olduqları bilik və bacarıqlarla sintez edərək tədris mühitinə tətbiq etməlidirlər.

ŞAĞIRDLƏRİN ŞƏXSİYYƏT KİMİ FORMALAŞMASINDA RİYAZİYYATIN ROLU

Vəfa HƏSƏNOVA

Qafqaz Universiteti

Hasanova.vefa.2015@gmail.com

AZƏRBAYCAN

Bildiyimiz kimi pedaqogika tərbiyə haqqında elmdir. İnsanı hərtərəfli tərbiyə etmək üçün onu hərtərəfli öyrənmək lazımdır. Təlim, təhsil, tərbiyə ayrılmaz üçlük. Lakin bu sıralamada düşünürəm ki, tərbiyə birinci yerdə olmalıdır. Çünki yaxşı insan modeli dedikdə ağıla ilk olaraq düzgün tərbiyə olunmuş insan gəlir. Düzgün tərbiyə olunmuş insanın nəinki təhsil sahəsində eyni zamanda ailədə, cəmiyyətdə daima hörməti olur və özünəməxsus yer tutur. Bəs riyaziyyatın tərbiyəvi əhəmiyyəti nədən ibarətdir? Riyaziyyat dərslərində şagirdlər müəyyən bir riyazi problemi həll edən zaman bir sıra qaydalara riayət etməlidir. Yəni çox əməlli misal həll edən zaman vurma, bölmə, toplama, çıxma əməllərinin yerinə yetirilmə ardıcılığına bələd olub onları mərhələlərlə yerinə yetirməlidir. Cavabı səhv aldıqda isə yerinə yetirdiyi mərhələlərə yenidən nəzər yetirib səhvini düzəltməlidir. Şagird özü səhvini tapmağa söy göstərməlidir. Bildiyimiz kimi tərbiyənin tiplərindən biri də özünü tərbiyədir. İnsan özü özlüyündə hər günün hesabını aparmalıdır. Gün ərzində etdiyi əməlləri analiz etməlidir. Öz mənfi cəhətlərini təyin etməlidir. Mənfilikləri müsbət xüsusiyyətlərlə əvəz etməlidir. Bu özünü tərbiyə adlanır. Deməli burdan belə bir müqayisə meydana çıxır ki, səhv həll olunmuş misalın həllinə yenidən nəzər yetirmək və insanın özlüyündə yenidən etmiş olduğu əməllərə nəzər yetirməsi, mənfi cəhətləri müsbətlə əvəz etməsi bir-birinə oxşardır. Mənim fikrimcə bu riyaziyyatın özünü tərbiyə formasıdır. Eyni zamanda misal və məsələlər aramla, səbrlə yerinə yetirildikdə insanda səbr, təmkin formalaşır ki, bu da insani keyfiyyətlərdən biridir. Atalar demiş : Tələsən təndirə düşər. Hər bir işi görən zaman mütləq səbrli olmaq lazımdır. Beləliklə riyaziyyat ətraf ələmin estetik cəhətdən qavranılmasına kömək edir. İnsan şəxsiyyətinin formalaşması ilə yanaşı xarakterində formalaşmasına müsbət təsir göstərir. "Riyaziyyatdakı gözəlliyi, ədəd və fiqurlardakı harmoniyayı, həndəsənin zərifliyini unutmaq olmaz. Bunlar insanda əsl estetik hiss oyadır." (Anri Puankare fransız riyaziyyatçısı)

İnsanlarla düzgün ünsiyyət qura bilmək, özünü dərk edə bilmək, müəyyən fikir irəli sürmək və onun əsasında qərarlar qəbul etmək insanın idrakı fəaliyyətini artırır. Qarşıya qoyulmuş problemin nəticəsini öncədən görə bilmək, məntiqi təhlillər aparmaq, analiz və sintez edə bilmək, məlum olanı məchul olandan ayırd edə bilmək, müəyyən əlamətləri müqayisə etmək, hipotez irəli sürmək, onu isbat, inkar etmək və s bunun kimi digər keyfiyyətlər məhz riyaziyyatın öyrənilməsi zamanı əldə edilir. Bütün bunlar riyazi proseslərdə istifadə olunsada da real ələmin gerçəkliyini anlamaq, yaşadığımız bu cəmiyyətə ayaq uydurmaq üçün insanda müəyyən keyfiyyətlər formalaşır. Riyaziyyat fənninin tədrisi zamanı keçilən müqayisə mövzusu, analiz, sintez bütün bunlar insanlarda yaxşını pisdən, yalanı düzdən ayıra bilmək kimi keyfiyyətlər inkişaf etdirir və insan şəxsiyyətinin formalaşmasında mühüm yer tutur. Riyaziyyat eyni zamanda dürüstlük hissini inkişafına təsir edir. Çünki düzgün riyazi hesab nəticəsində ortaya qoyulmuş misal yaxud məsələnin cavabını tapmaq mümkündür. Burada səhvi gizlətmək qeyri-mümkündür.

"Məhz riyaziyyat bizi yalançı hissələrdən müdafiə edir". (Eyler) Boş yerə deməyiblər riyaziyyat elmlərin şahıdır. Orta məktəblərdə tədris olunan riyaziyyat fənninin daha da mürəkkəb forması ali məktəblərdə tədris olunur. Yəni ali məktəb riyaziyyat kursu orta məktəblərdə tədris olunan riyaziyyat kursu üzərində qurulub. Orta məktəbdə tədris olunan riyaziyyat şagirdlərdə baza yaratmaqla, gələcəyin mütəxəssisini hazırlamağın əsasını qoyur. "Riyaziyyatın elə bir budağı yoxdur ki, nə qədər mücərrəd olarsa-olsun, bir gün yaşadığımız dünyada istifadə sahəsi olmasın". (İsaak Nyuton)

Biz gündəlik həyatımızda daim riyaziyyat ilə qarşılaşırıq. Riyazi biliklər isə qarşılaşdığımız problemlərin həllində bizə kömək olur. İnkişafda olan texnikanın dilinə bələd olmaq üçün, tənlilikləri həll etmək, hesabları düzgün aparmaq, həndəsi fiqurlar haqqında müəyyən biliyə sahib olmaq, bucaq anlayışını bilmək, sahənin ölçülməsi, tənəsüb, cədvəl, diaqram, qrafik şəklində olan məlumatları oxuya bilmək üçün riyaziyyat vacibdir. Diaqram, qrafik şəklində məlumatları oxuya bilmək üçün simvolların dilinə bələd olmaq lazımdır. Cədvəllərə isə sosial, iqtisadi eyni zamanda siyasi məlumatların alınması zamanı rast gəlinir.

Riyaziyyat elminin özünün daxili qanunauyğunluqları vardır. Lakin o elm olmaqla yanaşı insanların gündəlik fəaliyyətindən doğan tələbat kimi də formalaşır. Elmi-texniki problemlərin həllində insana kömək edir. Odur ki, məktəbdə riyaziyyat fənninin tədrisinə önəm vermək lazımdır. Riyazi problemlə üz-üzə gəldikdə qarşıya qoyulan məqsəd bu problemi düzgün həll etmək olmalıdır. Ümumiyyətlə həyatda hər hansı bir işə başlamazdan əvvəl mütləq qarşıya məqsəd qoyulmalıdır. Məqsədsiz insan heç nəyə nail ola bilməz.

Lev Tolstoy çox gözəl bir şəkildə riyazi vahid olan kəsri insan şəxsiyyəti ilə əlaqələndirib. Bu fikir belə səslənir: "İnsanın dəyəri bir kəsrlə ifadə ediləcək olsa surəti həqiqi şəxsiyyətini göstərər, məxrəci də özünü nə zənn etdiyini. Məxrəc böyüdükcə kəsrin dəyəri kiçilər." Riyaziyyatdan da bildiyimiz kimi kəsrin məxrəci böyüdükcə kəsrin qiyməti azalar. Deməli burada insan şəxsiyyəti kəsrin surəti, məxrəci isə insanın eqosu olaraq fərz edilib. Psixologiyadan bizə məlum olduğu kimi insanda mən düşüncəsi yəni onun eqosu mövcuddur. Eqosu yüksək olan insanlar daim itirməyə məhkumdurlar. Demək olar ki, zəif riyazi təhsil şəxsiyyətin azadlığını, sərbəst sənət seçməsində məhdudiyət yaradır.

İBTİDAİ SINIFLƏRDƏ ÖYRƏDİCİ PROQRAMLARDAN MƏSƏLƏ VƏ MİSALLARIN HƏLLİNDƏ İSTİFADƏ EDİLMƏSİ

Günay PİRİYEVA

Bakı Slavyan Universiteti

g.piriyeva92@gmail.com

AZƏRBAYCAN

Tədris prosesində öyrədici proqramların daxil edilməsi təlimin məzmununun, forma və metodlarının yerləşdirilməsində mühüm amillərdən biridir. Bu tədris üsullarından effektiv istifadə etmək üçün təlimin məsələlərini işləmək tələb olunur. Öyrədici proqramlar üçün alqoritmlərin seçilməsi və bu alqoritm əsasında proqramın yazılması vacib məsələlərdən biridir. Burada məsələlərin seçilməsi və onun həlli addımlarının azaldılması alqoritmə effektivliyini təyin edir. Öyrədici proqramlar əsasən intuitsiya və sağlam düşüncə əsasında qurulur, pedaqogikanın və psixologiyanın müasir nailiyyətlərindən az istifadə olunur. Əslində pedaqoji və psixoloji bilikləri olmayan müəlliflər bu proqramı tərtib etdikdə məzmun və metodikadan çox hallarda uzaqlaşır. Burada təlimin məqsədi təyin olunmalıdır. Öyrədici proqramların tətbiqində əsas məqsəd təlimin optimal idarə edilməsi, şəxsiyyətin harmonik inkişafını təşkil etməkdir. Ona görə məsələ elə seçilməlidir, materialların ardıcıl öyrədilməsi, öyrətməyə nəzarəti təşkil edilməsi mümkün olmalıdır. Bu isə ibtidai siniflərdə dərs deyən müəllimin yüksək hazırlığından aslıdır. Məhz dərsin kompyuter üçün hazırlıq mərhələsi müəllim mərhələsi adlanır. Bu mərhələdə müəllim mövzuya aid bütün materialların məzmununu, onların tədrisinə aid yazılmış metodiki ədəbiyyatı, özünün uzun müddətli iş təcrübəsini nəzərə alaraq mövzunun icamlını tərtib edir. Bütün suallar və onların cavabları (düz və səhv cavablar) göstərməlidir. Şagirdlə maşın arasında dialoq yaradılmalıdır. Müəllimlə şagird arasında şifahi dialoq burada proqram vasitəsi ilə dialoqla əvəz olunur. Nəyi öyrətmək və necə öyrətmək məsələsi proqramda göstərilir. Bu proqramı tirajlaşdırmaqla fərdi təlimi təşkil etmək olur və kompyuter təliminin məqsədinin icrasını nümayiş etdirmək imkanı aşkar olur. Öyrədici proqramın müəllimin şifahi dialoqu ilə birləşdirilməsi nəticəsində mövzunun dərinədən öyrədilməsi mümkün olur. Aydın ki, bir məsələ üçün belə öyrədici proqramın işlənməsi müəllimdən böyük zəhmət tələb edir. Əgər müəllim bir dərsin adı qayda ilə hazırlığına orta hesabla 1-2 saat vaxt sərf edərsə bir dərs üçün öyrədici proqram tərtibinə 50-100 saatlarla vaxt tələb olunur. EHM-lə dialoqda olan şagird görür ki, bu dialoq prosesində də öyrənmək olar. Fərdi vasitə kimi kompyuterdən istifadə edərək "maşın öyrədir", "maşın nəzarət edir", "maşın imtahan edir", "maşın məsələ həll edir" və s. qorxulu adların heç də qorxulu olmamasını aşkar edir. Xüsusilə hazırkı EHM-lər üçün tərtib edilmiş müxtəlif proqram təminatları EHM-in öyrədici xüsusiyyətini artırmışdır. İndi çoxlu mövzular üçün, xüsusilə ibtidai siniflər üçün çox geniş tədris proqram paketləri hazırlanmışdır. Yeni proqram sistemləri (MS-DOS, WINDOWS,..) vasitəsi ilə sadə və mürəkkəb dizayn texnologiyasını birinci sinifdən başlayaraq öyrətmək mümkündür.

və bu sahədə müəyyən təcrübə vardır. I sinif şagirdləri bir neçə saniyə ərzində tikinti arxitekturuна çevrilərək müxtəlif rəngdə olan kubiklərdən müxtəlif dizaynlar yaradır. Onlarla toplama və çıxma əməllərini icra edir, mürəkkəb dioqramlar və qrafiklər quru, meşə və ev heyvanların rəsmlərini, elektrik avadanlıqları, yol hərəkət işarələri, müxtəlif həndəsi fiqurları ekrana çıxarmaq, onları böyütmək, ekranda hərəkət etdirməklə şagirdlərdə yüksək maraq yaradır və iş fəaliyyətini canlandırır. Dərsin 5-10 dəqiqəsini bu tipli məsələlərə həsr etməklə onlardakı psixoloji gərginlikləri aradan qaldırmaq mümkündür. Digər tərəfdən məktəbin kompyuter əsrinə adaptasiya keçməsinə hazırlamaq istiqamətində bir addım atmış oluruq. Kompyuterlə ibtidai siniflərdə tanışlıq məhz öyrədici proqramlarla başlayır.

Bu proqramlar üç əsas məqsədə çatmaq üçün lazımdır:

1) Şagirdlərə riyaziyyat, həyat bilgisi, ana dili və digər ictimai fənlərə dair bilik, bacarıq və vərdişlərin aşılanmasıdır. Başqa sözlə kompyuter proqramı tədrisə köməkçidir;

2) Şagirdlərdə məsələnin həlli üçün proqram axtarışı, proqram sənədlərin oxunulması və ümumiyyətlə “kompyuter üzərində nəzarət” etmək bacarığı verməlidir;

3) Şagirdlərdə geniş əhali tərəfindən istifadə olunan hesablama, informasiya və proqram vasitələrinə cavabdehlik və onların qorunması tərbiyəsinin aşılanmasıdır.

Məqsədinə görə maşın-orientasiya öyrədici proqramları müxtəlidir. Bu proqramları idarəedici, diaqnostik, nümayiş, generasiya, əməliyyat, nəzarətedici, modelləşdirici və s. növlərə bölmək olar. İdarəedici və diaqnostik proqramları dərstdə, həmçinin fərdi və qrup halında təlim prosesində tətbiq etmək olar. Bu proqramlar vasitəsi ilə şagirdlərə müxtəlif suallar vermək olar. Onların cavabları təhlil edilə bilər, cavablardakı səhvləri düzəltmək mümkündür. Burada nəzarət və özünü nəzarət, əks əlaqə, müəllimlə şagird arasında sistemlik və məhsuldar əlaqələr yaradılır. Burada qeyd edək ki, dərs şablon üzrə aparıla bilməz. Bu xüsusi ilə kompyuterdən istifadə etdikdə nəzərə çarpır. Kompyuterdə məsələ müəyyən alqoritmlə həll olunur. Pedaqoji situasiyalarda optimal qərarın qəbul edilməsi sahəsində icarçı aciz qalır, yəni icarçı texniki təminat qarşısında heç bir qərar qəbul edə bilmir. Ona görə öyrədici proqramlar sistemli, kompleks problemləri özündə əks etdirməlidir.

Həndəsi materialların öyrədilməsində alqoritmləşdirmədən istifadə edilməsi daha səmərəli nəticə verir. İbtidai siniflərdə “düz xətt”, “şüa”, “parça”, “sınıq xətt”, “üç bucaq” “sınıq xəttin uzunluğu”, “çoxbucaqlılar”, “sahə və onun ölçüsü”, “çevrə və dairə”, “dairənin hissələrə bölünməsi” və başqa anlayışlar keçilir. Bunlar isə alqoritmləşdirmədə lazım olan simvolların əsaslarıdır. Müəllim dərslərdəki üçbucaqlara baxaraq məsələlər tərtib edir. Üçbucaqlar və düzbucaqların yığılımından rənginə, ölçüsünə, formasına görə onların seçilməsi üzərində dayanır. Şagirdlərlə sual-cavabı təşkil edir. Müəllim kompyuterdə hazır proqram vasitəsi ilə ekrana müxtəlif rəngdə və ölçüdə üçbucaqları, düzbucaqları göstərir, uşaqlarda böyük maraq yaranır və hamı onların necə alınması haqqında fikirləşir, onların necə alındığı ilə maraqlanır. 16 rənglə ekranda görünən bu fiqurlara uşaqlar heyranedici nəzərlə baxırlar. Müəllim izah edir ki, bu fiqurların alınması arıçılığı var. Ona proqram deyilir. Ekranda görünən fiqurlara görə məsələlərin düzəldilməsi şagirdlərə həvalə edilir.

M- şəkillərə görə necə bərabərlik düzəltmək olar?

M- ekranda neçə fiqur vardır?

Şagirdlərə cavab verir və müəllim onlara yazı taxtasında yazır, ölçülərə, rənglərə görə ayırmağı soruşur. Sonra ekranda müxtəlif rənglərdə xətləri çəkən proqram icra edir, xətlərin sayına görə məsələlər qurulur və həll edilir. Sonra sınıq xətlərin çəkilməsi nümayiş etdirilir. Müxtəlif çoxbucaqlıları alır, onların tərəflərini müxtəlif rənglə rəngləyir. Üçbucaqların tərəflərə görə növlərə ayrılmasını tələb edir. Şagirdlər izah edir ki, üçbucağın üç tərəfi, üç bucağı, üç təpəsi vardır. Şagirdləri düşündürmək üçün əlimizin bədənimizə qoyuluşu forması ilə üçbucağın necə alınmasına aid sual veririk və cavabları təhlil edirik.

Öyrədici proqramlara verilən tələblər əsasında müəyyən edilməlidir. Burada ideyallıq, elmilik, uyğunluq, sistemliklik, politexnikliyi, tərbiyə və inkişafı, əyanlik, nəzəriyyə ilə praktikanın əlaqəliliyi, politexnikliyi, şüurluluq və fəallıq, varislik, fərdilik və başqa prinsiplərə əməl olunmalıdır. Bu gün çoxu hesab edir ki, məktəblərdə kompyuter yoxdur, bu tələbləri necə yerinə yetirmək olar. Alqoritmləşmədə heç bir kompyuterə ehtiyac yoxdur. Lakin öyrədici proqramların istifadəsi üçün biz gözləmə mövqeyində dayana bilmərik. Burada dünya üzrə elmi-texniki tərəqqinin sürəti nəzərə alınmalıdır. Bu sürət istər-istəməz ölkələrər təsir edir və respublikamız da o cümlədən bu texniki tərəqqidən uzaqlaşa bilməz, ancaq yaxınlaşa bilər.

İBTİDAİ SINIFLƏRDƏ RİYAZİYYAT TƏLİMİNİN TƏŞKİLİ

Leyla PİRMƏMMƏDOVA

Qafqaz Universiteti
pirmammadova@gmail.com
AZƏRBAYCAN

Riyazi təhsil ümumi təhsilin mühüm hissəsidir. Buna görə də şagirdlərin riyazi təhsilinin, hazırlığının gücləndirilməsi ümumtəhsil məktəblərinin qarşısında duran əsas vəzifədir. Riyaziyyat fənninin qarşısında çox böyük vəzifələr durur. Ən əsas vəzifəsi ibtidai sinif şagirdlərini vacib olan bilik, bacarıq və vərdişlərə yiyələndirmək, təlimin sonrakı mərhələlərində təhsili davam etdirmək imkanı yaratmaqdır. İbtidai siniflərin riyaziyyat kursu məktəb riyaziyyat kursunun bir hissəsidir. 5-11-ci siniflərin riyaziyyat kursu şagirdlərin ibtidai məktəbdə qazandıqları biliklərin üzərində qurulur. Şagirdlərin hərtərəfli inkişafı üçün riyaziyyat təlimindən maksimum dərəcədə istifadə olunmalıdır. Riyaziyyat təlimi şagirdlərin məntiqi təfəkkürünü, diqqətini, yaddaşını və müşahidəçiliyini inkişaf etdirir. İbtidai siniflərin riyaziyyat təlimində şagirdlərin bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi, biliklərin praktikada tətbiq edilməsi və bacarıqların formalaşdırılması prinsipləri əsas yer tutmalıdır.

Riyaziyyat təliminin məqsədi onun məzmununu müəyyən edir. Bu təlimin məzmunu ümumtəhsil əhəmiyyətli olmalı və mütərəqqi dünyagörüşü formalaşdırmalıdır. Riyaziyyat təliminin əsas təşkilat forması dərstdir. Təlimin müvəffəqiyyəti dərslərin keyfiyyətindən asılıdır. Dərs icmalında dərslin mövzusu, məqsədi, dərslin quruluşu, dərslin hər bir mərhələsinin vəzifəsi və təlim vasitələri öz əksini tapmalıdır. Müəllim qarşıda duran məqsədə uyğun olaraq dərsləri əsaslı şəkildə düşünməli və planlaşdırmalıdır. Dərslin xarakterik xüsusiyyətləri dedikdə dərslin məqsədi, məzmunu, vasitə və metodları başa düşülür. Dərsə hazırlaşdıqda birinci məsələ məqsədin müəyyən olunmasıdır. Dərslin məqsədi müəyyən olundandan sonra müəllim dərslə işin məzmununu təyin edir. Dərslə şagird təkcə riyazi biliklərə yiyələnir, həm də məktəblinin şəxsiyyətinin inkişafı məqsədləri həyata keçirilir. Hər bir dərslə bir yox, bir neçə məqsəd həyata keçirilə bilər, ancaq bunlardan biri əsas olmalıdır. Dərslin məzmunu onun məqsədinə uyğun olmalıdır.

Ümumtəhsil məktəblərində riyaziyyatın tədrisi vasitəsilə ibtidai təhsil səviyyəsində şagirdlərin hesab əməllərini yerinə yetirmələri, yazılı və şifahi hesablama alqoritmlərinə yiyələnmələri, ədədi ifadələri hesablamağı, mətnli məsələləri həll etmələri, ilkin ölçmə vərdişlərinə, fəza və həndəsi təsəvvürlərə malik olmaları, onlarda riyazi bilikləri gündəlik həyatda tətbiq etmək vərdişləri formalaşır.

Riyaziyyat dərslərində şagirdlərin fəal təlimini təmin edən təlim üsulları tətbiq olunmalıdır. Fəal təlim zamanı müəllim şüurlu surətdə idraki problem situasiyası yaratmalıdır və problemin həlli prosesində şagirdlərin fəal tədqiqatçı mövqeyi stimullaşdırılmalıdır. Təlim prosesində şagirdlər üçün yeni və zəruri olan biliklərin müstəqil kəşfi, əldə edilməsi və mənimsənilməsi üçün şərait yaradılmalıdır. Təlim prosesi şagirdin tədqiqatçı mövqeyinə, onun idrak maraqlarına əsaslananda səmərəli olur. Bu mövqeyi yaratmaq üçün mərkəzi təlim prosesi tədqiqat olmalıdır.

Əsas didaktik məqsədinə görə riyaziyyat dərslərinin aşağıdakı növləri vardır:

1. yeni materialla tanışlıq dərsləri;
2. biliklərin möhkəmləndirilməsi dərsləri;
3. bilik, bacarıqların və vərdişlərin yoxlanılması və qiymətləndirilməsi dərsləri;
4. öyrənilən materialın sistemləşdirilməsi və ümumiləşdirilməsi dərsləri.

Dərslin gedişi boyu müəllim şagirdlərin dərsləki fəaliyyətini izləyir, onları öyrənməyə həvəsləndirir və onlarda öz fəaliyyətini dəyərləndirməyə tələbat hissi formalaşdırır.

Bildiyimiz kimi müəllimin fəaliyyətinin əsasını yalnız şagirdlərə nəzəri biliklərin verilməsi deyil, həm də şagirdlərin müstəqil işlərinin təşkili və idarə edilməsi üçün təlim vasitələrindən istifadəsi təşkil edir. Burada təlimin texniki vasitələri mühüm rol oynayır. Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, təlimin məqsədləri, vasitələri və metodları öz aralarında qarşılıqlı şəkildə əlaqələndirilir. Müxtəlif ekran vasitələrinin yaranması bir sıra təlim metodlarının fəallaşmasına müsbət təsir göstərir.

Dərslər ədəbi və ən vacib təlim vasitəsi hesab olunur. Belə ki dərslər riyaziyyat kursunun məzmununu aydın şəkildə açıq, şagirdlərin yiyələncəyi bilik, bacarıq və vərdişlərin səviyyəsini əks etdirir. Dərslər nəinki şagirdləri öyrədir, həm də onları tərbiyə edərək inkişaf etdirir. Dərslərin məzmunu proqram vasitəsilə müəyyən edilir. Riyaziyyat dərsləri elə tərtib olunmalıdır ki, şagirdlərdə

fikir aydınlığı, nitqin dəqiqliyinin əsaslandırılması və s. kimi keyfiyyətlərin qazanılması üçün imkanlar açsın.

Təlim vasitələrinin müasir sistemi haqqında daha aydın təsəvvürlər əldə etmək üçün əyani vəsaitlər haqqında bilmək lazımdır. Əyaniliyin ən geniş yayılmış növləri müəllimin çertyoju və tədris cədvəlləridir. Onların nümayişini təkcə müəllimin izahı ilə deyil, həm də müstəqil işlərin təşkili ilə əlaqələndirmək lazımdır.

Son illərdə riyaziyyat təlimində ekran vasitələrinin rolu artmışdır. Kinoprojektor, diaproyektor və epiroyektorun tətbiqi təlimdə əsas yer tutur. Diafilmlər və diapozitivlər də təlimin səmərəli vasitələrindən hesab olunur. Diafilmlər dərstdə məktəblilərin idrak fəaliyyətini aktivləşdirir. Diafilmlərdən istifadə müəllimə tədris işini rəngarəng etməyə, təlim metodlarını seçməyə imkan verir. Diapozitivlərin məsələ həllində tətbiqi daha əhəmiyyətlidir.

Riyaziyyat fənninin tədrisində əyanilik olduqca vacibdir. Əyanilik şagirdlərə verilən məlumatları qavramağı asanlaşdırır. Əyani vəsaitlər fəza təsəvvürlərini genişləndirir, şagirdlərin müəyyən praktik vərdişlərinin inkişafına kömək edir.

Cəmiyyətimizə riyazi biliyə malik mütəxəssislərə ehtiyac vardır. Buna görə də məktəblilərdə riyaziyyatı öyrənməyə maraq hissi tərbiyə etmək lazımdır. Riyaziyyat dərslərində şagirdlərdə maraq hissini gücləndirmək üçün, riyaziyyata maraq hissi tərbiyə etmək üçün əlavə məşğələlərə böyük ehtiyac vardır. Riyaziyyatdan əlavə məşğələlər sinifdənkənar və məktəbdənkənar məşğələlərə bölünür. Sinifdənkənar məşğələlər dərstdən kənar vaxtlarda müəllimin rəhbərliyi ilə təşkil olunur. Bu məşğələlərin təşkil olunmasında məqsəd geridə qalan şagirdlərin məktəb riyaziyyat kursu üzrə bilik və bacarıqlarındakı problemləri vaxtında ləğv etməkdir. Əlavə məşğələlərdə hər bir şagirdə fərdi tapşırıq verilməlidir. Əgər şagird çətinlik çəkərsə, ona köməklik göstərilməlidir. Məşğələlər həftədə bir dəfədən çox olmamalıdır. Əsas məsələ odur ki, şagirdin konkret riyazi bölməni öyrənərkən geri qalmasının səbəbləri təhlil olunmalıdır. Riyaziyyatı öyrənməyə böyük marağı olan şagirdlər üçün sinifdənkənar məşğələlərin müxtəlif formaları vardır: riyaziyyat dərnəyi, riyazi müsabiqə, olimpiadalar və s.

Müxtəlif növ ekskursiyalar, gəzintilər və s. zamanı aparılan riyaziyyat məşğələləri məktəbdənkənar məşğələlərə aid edilir.

Müəllim fəaliyyətinin mühüm hissəsi biliklərin hesaba alınması və onlara nəzarətin həyata keçirilməsinin təşkilidir. Müəllimin tələbləri müvəffəqiyyətlə yerinə yetirməsi üçün aşağıdakılara əməl etməsi zəruridir:

1. müəllim dərslərin materialını yüksək səviyyədə bilməlidir;
2. müəllim tədris zamanı sərbəst olmalıdır;
3. müəllim sinif şagirdlərinin hər birinin fərdi xüsusiyyətlərinə bələd olmalıdır, onların hər birinin qarşılaşacağı çətinliyi əvvəlcədən bilməlidir.

İbtidai siniflərdə riyaziyyat təlimində əldə olunmuş bilik, bacarıq və vərdişlərin dəyişdirilmiş şəraitdə tətbiqi ilə müntəzəm təkrarın aparılması böyük əhəmiyyətə malikdir.

I – IV SİNİFLƏRDƏ HƏNDƏSƏ DƏRSLƏRİNİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Vüsalə ABBASOVA

Bakı Slavyan Universiteti

vuska469@mail.ru

AZƏRBAYCAN

Elmin ən son texnologiyalarına əsaslanan müasir təlim prosesi interaktiv təlim metodlarının köməyi ilə şagirdin tədris fəaliyyətinin gücləndirilməsinə, müstəqil düşüncə tərzinin formalaşmasına xidmət edir. İbtidai siniflərdə həndəsənin hazırlıq kursunun əsas məqsədi şagirdlərdə ölçmə, qurma, hesablama və s. kimi praktik bacarıq və vərdişləri yaratmaq, həmçinin ilkin həndəsi anlayışların şagirdlər tərəfindən dərk edilməsini təmin etməkdən ibarətdir.

Həndəsənin məzmunu konsentrik və spiralvari strukturda qurulmuşdur. Konsentrik strukturun köməyi ilə eyni bir material bir neçə dəfə təkrar olunur, materialın məzmunu yavaş – yavaş genişləndirilir, yeni məlumatlar, əlaqələr və asılılıqlarla zənginləşdirilir. Tədrisin ilk mərhələlərində

elementar təsəvvürlər verilir, biliklər və idraki imkanlar artdıqca, onlar dərinləşdirilir. Spiralvari strukturda isə başlanğıc problem diqqətdən kənar qalır, onunla bağlı olan biliklərin dairəsi yavaş – yavaş genişləndirilir. Yəni həndəsə materialının məzmununda varislik gözlənilir. İbtidai sinfin ilk pilləsində şagird əvvəlcə müstəvi fiqurlarının xarici görünüşü ilə tanış edilir, sonrakı pillələrdə fiqurların xassələrini öyrənir, sonra öyrənmiş olduğu həndəsi bilikləri sistemləşdirir. Məsələn, I sinifdən başlayaraq şagirdlərin üçbucaq, dördbucaqlı və digər müstəvi fiqurlarla tanış edilməsi – anlayışın xassələrinin aşkar edilməsi, nəhayət həndəsi fiqurun həndəsi kəmiyyət kimi yeni keyfiyyətdə çıxış etməsi – həndəsi biliklərin müəyyən sistemlə verilməsinə konkret misaldır. Bunu aşağıdakı mərhələlər üzrə şərh edək.

I sinifdə şagirdlərin fiqurlarla tanışlığı

II sinifdə fiqurun bəzi xassələrinin aşkar edilməsi, fiqurun bərabər hissələrə ayrılması, hissələrdən yeni fiqurun düzəldilməsi.

III sinifdə eyni tərkibli və eyni böyüklükdə fiqurlarla praktik iş. Bu, sahənin bir kəmiyyət kimi öyrənilməsinə hazırlıq rolunu oynayır.

IV sinifdə digər kəmiyyətlər kimi sahənin ölçülməsi və bunun üçün ölçü vahidinin olması zərurəti. Kvadrat vahid haqqında məlumatı müqayisəli şəkildə vermək: uzunluq ölçü vahidi və sahə ölçü vahidi arasında müəyyən analogiya yaratmaq.

Bununla da həndəsə dərslərində qazanılmış biliklər, müvafiq bacarıq və vərdislər yuxarı siniflərdə sistemlik kursu öyrənmək üçün bünövrə rolunu oynayır. Çünki hər bir yeni anlayış ehtiyat bilik və təsəvvürlər əsasında formalaşır. Ona görə də təlim prosesini elə qurmaq lazımdır ki, əqli və praktik fəaliyyətlər bir – birini tamamlamış olsun, yaxud şagirdin fəal yaradıcı fəaliyyəti zamanı əldə edilmiş son nəticələr üzə çıxarılsın.

Ənənəvi təlim əsasən, hər hansı anlayışın verilməsi müəllimin fəallığı ilə başlayıb, onun məsələlər həlli vasitəsilə möhkəmləndirilməsi ilə bitirdi. Müasir təlimdə iki cəhətə xüsusi diqqət yetirilir:

a) Problemin şagirdlərə təqdim edilməsi tərzini;

b) Şagirdlərin müəyyən məqsədlə qruplara ayrılması (dərsin formasında dəyişiklik edilməsi).

Yeni yanaşmada şagirdə verilən məsələni problemlə qoymaq lazımdır. Əvvəlcə müəllimin nəzərdə tutduğu anlayışa aid ətraf aləmdəki əşyalar müşahidə edilməli, sonra istiqamətləndirici suallar vasitəsilə şagirdlərin müşahidə obyektini konkretləşdirilməlidir. Müşahidə və müqayisə davam etdirilməli, anlayışa aid əlamət və xüsusiyyətlər şagirdlər tərəfindən tədricən aşkar edilməli və müəllimin köməyi ilə konkret nəticə çıxarılmalıdır. Bununla da müəllim artıq sinifdə bir idarəedici kimi yox, fasilitator (istiqamətləndirici) kimi çıxış edir, yəni biliklər hazır şəkildə şagirdə verilmir, şagirdin axtarıcılıq fəaliyyəti əsasında qazanılır. İndi isə həndəsə materialına aid dərslərin əsas xüsusiyyətlərini nəzərdən keçirək.

Öyrədilən materialın məzmunundan və xarakterindən asılı olaraq, dərsin əyani vasitələrlə təchiz edilməsi ön plana çəkilir. Bu məqsədlə, müəllim həndəsi anlayışların öyrədilməsinə, fiqurların qurulmasına aid zəruri olan ölçmə, qurma alətlərini, müxtəlif fiqurların şəkillərini, modellərini sinif otağına gətirməlidir. Bunlardan əlavə kəsmə, ölçmə, yapışdırma vasitələr şagirdlərdə olmalıdır. Müəllim həndəsi məzmunlu praktik işin təşkili və aparılması metodikasını bilməlidir. Belə ki, praktik işin mövzusu, məqsədi, iş üçün lazım olan vasitələr, işin icra ardıcılığı və nəhayət işin yekunlaşdırılması və qiymətləndirməsi kimi mərhələlər öz əksini tapmalıdır.

Həndəsi məzmunlu praktik işləri keçirildiyi məkana görə iki növə bölmək olar:

1. Sinif şəraitində (sinif otağında partanın və ya stolun üstündə) aparılan praktik işlər;

2. Sinifdən xaricdə - məktəbin həyətidə və ya Yer üzərində icra edilən praktik işlər.

II növ praktik işlər III – IV siniflərdə icra edilir. Bu növ işlərin üstünlüyü şagirdlərin təbii prosesdə həndəsi biliklərdən istifadə edərək bacarıq və vərdisləri qazanmasındadır. Başqa sözlə desək, bu növ praktik işlər zamanı qazanılan həndəsi biliklər həyatilik kəsb edir.

Həndəsə dərslərinin xüsusiyyətlərindən biri də həndəsə təlimində diferensiasiyalı yanaşmanı təmin etməkdir. Bu zaman praktika şagirdin fərdi xüsusiyyətini, qabiliyyətini aşkarlayan bir proses rolunu oynayır. Müəllim sinifdə diferensiasiyalı yanaşmanı tətbiq edir. Yəni sinfin ümumi səviyyəsi nəzərə alınır, müvafiq “şagird payları” hazırlanır, dərslikdən və əlavə mənbələrdən diferensiasiya xarakterli çalışmalar seçilir, təyinatına görə sinif üzrə paylanılır. Zəif şagirdlərə asan tapşırıqlar, yetirən şagirdlərə isə çətin tapşırıqlar verilir. Bununla da tək zəif şagirdlər güclülər səviyyəsinə çatdırılır, həm də güclü şagirdlər inkişaf etdirilir. Ola bilər ki, sinifə nisbətən mürəkkəb tapşırıq

verilir onun izahlı həlli güclü şagirdlərdən tələb olunur. Bütün sinif eyni bir tapşırığı icra edir. İcranın nəticəsi hər şagirdin fərdi fəaliyyətində özünü göstərir. Həndəsə dərslərinin əsas xüsusiyyətlərindən biri də bu dərslərdə inteqrasiyadan geniş istifadə edilməsidir. Yəni həndəsə dərslərində tək həndəsi biliklər deyil, həmçinin hesab, cəbr materialları da əlaqəli şəkildə şagirdlərə öyrədilir. Əgər şagird saymanı, hesablamayı bacarmırsa, onun həndəsi fiqurları öyrənməsi yersiz hesab olunur. Həndəsə dərslərində müəllim adətən həll etdiyi çalışmalara uyğun misal və məsələləri müstəqil iş kimi şagirdlərə təqdim edir. Sınıfdə həll olunmuş çalışmalara oxşar məsələ və misalların şagird tərəfindən asanlıqla həll edilməsi kiçikyaşlı məktəblidə özünə inam hissi yaradır, o, bunu ilk müstəqil əməyi kimi qiymətləndirir və bu onun sevincinə səbəb olur. Əslində isə bu cür oxşar çalışmaları verməklə müəllim şagirdləri formalizmə, yəni əzbərciliyə çəkmiş olur. Lakin müstəqil iş kimi seçilən çalışmalar araşdırıcı və düşündürücü olmalıdır.

Bütün yuxarıda deyilənləri ümumiləşdirsək onu qeyd edə bilərik ki, şagirdə verilən həndəsi biliklər tədris fəaliyyətində tətbiqini tapırsa, deməli həmin bilikləri əsaslı hesab etmək olar.

TÜRKİYƏ CÜMHURİYYƏTİNDƏ ÖZƏL ÜMUMTƏHSİL MƏKTƏBLƏRİNİN İNKİŞAF TARİXİ

Naim QULİYEV

Qafqaz Universiteti

naim.adau@mail.ru

AZƏRBAYCAN

Omanlı dövləti süquta uğradıqdan sonra türk torpaqları işğal olundu. Türk milləti Müstafa Kamal Atatürkün başçılığı altında bir qurtuluş savaşına başladı. Bu dövrlərdə Türkiyədə fəaliyyət göstərən xarici özəl məktəblərin bu savaşa mənfi təsirləri olmuşdur. Anadolunun ən ucqar nöqtələrində belə olan bu məktəblər içində ən çox çalışan Merzifon Amerikan Kollecidir. Daxili işlər Naziri A. Fəthi bəyin məclisdə verdiyi məlumatlara görə, aparılan araşdırmalarda bu kollecinin bir sıra siyasi klublar qurduğunu söylənmişdir. Bu kollecinin Türk dili müəllimi Zeki bəy "Pontus" gizli təşkilatını hökumətə bildirdiyi üçün öz şagirdləri tərəfindən və kollecinin Rum tələbələri tərəfindən öldürülmüşdür. Bu tipdə olan məktəblər haqqında yeni qurulacaq dövlətdə qabaqlayıcı tədbirlər alınmalı idi.

Milli qurtuluşdan qələbə ilə qayıdan Türk milləti 24 iyul 1923 –cu ildə Lozan andlaşması ilə bütün dünyaya qələbəsini və müstəqilliyini elan etdi. 21 noyabr 1922-ci ildə başlanılan Lozan görüşmələrində ən çox danışılan mövzulardan biridə xarici və azlıqların məktəbləri ilə bağlı idi. Bu mövzuda əvvəllərdə edilmiş səhvlərin təkrarlanmaması üçün bəzi işlər görülmüşdür. Bu antlaşmada xarici və azlıqların təhsil haqları ilə bağlı maddələr "Azlıqların Qorunması" adı altında bir araya gətirilmişdir. Bununlada dövlət bu məktəbləri öz nəzarəti altına almış oldu.

Müstafa Kamal Atatürk müstəqilliyin qorunması və dövlətin gələcəyi üçün təhsilə böyük önəm vermişdir. Müstafa Kamal Atatürkün sözlərinə görə gənclər Cümmüriyyəti qoruyub və onu inkişaf etdirə biləcək bir şəkildə yetişdirilməli-dirlər.

3 mart 1924-cü ildə Tövhid-Tədris qanunu çıxarıldı. Bu qanunla özəl məktəblərdə daxil olmaqla bütün məktəblər maarif vəkalətina tabe oldular. Bundan sonra Türk tarxini təhqir edən və xarici dövlət propaqandaları olan fəaliyyətlər qadağan olundu. Türk dili, tarix və coğrafiy dərslərinin türk müəllimlər tərəfindən aparılması qərarı alındı.

Təhsil işində özəl məktəblərin də dəstəyini almaq istəyən dövlət hökumət və özəl sektorun ortaqları nəticəsində 31 yanvar 1928 – ci ildə Türk Təhsil Dərnəyi (Türkiyə Eğitim Derneği) quruldu. Cümmüriyyətin ilk illərində xarici məktəblərin bir qrupu bağlanmışdı. Bir qrupu isə dövlətin nəzarəti altında idi. Türkiyədə xarici dildə təhsil verən müasir məktəblər yox idi. Bu məqsədlə Türkiyə Təhsil Dərnəyi (Türkiyə Eğitim Derneği) şagirdlər üçün müasir xarici məktəblər açmağa başladı. Bu məqsədlə 1931 – ci ilin may ayında Ankara Yenişehirdə məktəb açmışdır (anaokul) açmışdır. Dərnəyin Bursa Qız Liseyi isə 1931 ildə açılmışdır. Mart 2003 ilində bu dərnəyin 16 məktəbi fəaliyyət göstərirdi.

Türkiyədə 1961 konstitusiyanın qüvvəyə minməsi ilə özəl məktəblərdə inkişaf başladı. Özəl Ali məktəblərin sayı 1969-da 44-ə yüksəlmişdir. 1960- lara qədər dövlət idarəsində məhdud bir şəkildə

inkışaf edən özəl məktəblərdə, bu tarixdən sonra yenidən hərəkətlənmələr başlamışdır. İlk olaraq, özəl Ali məktəblər ilə başlayan hərəkətlənmə, 1971-də bu məktəblərin bağlanımlarıyla nəticələnmişdir. 1985-dən sonran çıxarılan qanunlar və həmçinin özəl məktəblər qarşısında olan maneələr bir-bir aradan qaldırılmış və bu məktəblərin yaradılması dövlət tərəfindən təşviq edilmişdir. 1965 - də çıxarılan 625 sayılı Özəl Təhsil Təşkilatları Qanunu, Türk, xarici, azlıq bütün özəl məktəblərlə əlaqədar hüquqi bir tənzimləmə gətirmişdir. Daha sonrakı illərdə qanunun bəzi maddələrində edilən dəyişikliklər və bu qanunla əlaqədar olaraq 23.06.1985- də çıxarılan müdiriyyət və digər müdiriyyətlər, xüsusi kəslərin xüsusi məktəb açma cəhdlərini asanlaşdırmış və beləliklə 1985 - də kollec tipində açılan özəl məktəblərin sayı sürətlə artmışdır.

İndiki vaxtda ailələr, uşaqlarını özəl məktəblərdə oxutmağı seçməkdədir. Bu seçimin ən əhəmiyyətli səbəbi isə bu məktəblərin dövlət məktəblərinə görə daha yaxşı görünmələridir.

Özəl məktəblərdən dövlətin xidmət satın alması lazım olduğunu vurğulayan adlardan ən əhəmiyyətlisi və səlahiyyətli Türkiyə Təhsil Naziri Hüseyin Poladdır. İnkişaf etmiş ölkələrdə özəl məktəblərin milli təhsilin içindəki payının yüzdə 60- lara çıxdığını dilə gətirən Polad, Türkiyədə isə bu oranın yüzdə 1,5 olduğunu və ölkəmizdə özəl məktəblərin yüzdə 40 tutum ilə çalışdığına diqqət çəkərək 10 min yoxsul şagirdin dövlət büdcəsi ilə özəl məktəblərdə (kolleclərdə) oxuma imkanını açacaqlarını bildirmişdir. 1985 - də Türkiyə daxilində 300 özəl Türk məktəbi olarkən bu ədəd 2001-2002 təhsil ilində 1780 - ə yüksəlmişdir. Özəl məktəblərin dövlət tərəfindən təşviq edilməsiylə çox sayda insanlar özəl məktəb açmağa cəhd etmişdir. Ölkədə azlıqların sayının olduqca az olması səbəbiylə, özəl məktəblər daha çox Türklər tərəfindən açılmışdır və buralarda oxuyan şagirdlərin 100 % - ə yaxını Türkdür. Nazirliyin 2003-cü ildə xüsusi məktəblərdən xidmət satın alma yoluyla "yoxsul şagirdlərin xüsusi məktəblərdə oxudulması proyeği" daha çox bu məzmununda müzakirə edilmişdir.

Konstitusiyaya və əlaqədar tənzimləmələrə görə, səviyyələri nə olursa olsun bütün özəl məktəblər, fəaliyyətlərini yalnız qazanc təmin etmək məqsədiylə təşkil edə bilməzlər. Ancaq, Türk milli təhsilinə məqsəd və qanunları istiqamətində keyfiyyətini yüksəltmək, inkişafına fürsət və imkan verəcək sərmayələr və xidmət etmək üzrə gəlir təmin edə bilirlər. Türkiyədə özəl məktəblərin inkişafına xarici və azlıq məktəbləri liderlik etmişdir. İlk xüsusi məktəblər, Türklərdən çox əvvəl, xarici və azlıqlar tərəfindən açılmışdır. Ölkənin müstəqilliyinə, birlik və bütünlüyünə təhlükəli hərəkətlərdə olan bu məktəblərə qarşı dövlət, zaman - zaman mane olmağa çalışmış ancaq iqtisadi və siyasi iqtidarsızlığı üzündən burada müvəffəqiyyətli ola bilməmişdir. Dövlət məktəbləri, xüsusiyyətli təhsil vermə mövzusunda, çox zaman özəl məktəblərlə rəqabət apara bilməmişdir və buna görə özəl məktəblər hər vaxt seçilən, öndə olan təhsil müəssisələri olmuşdur. Bu nəticələndirməyə uyğun olaraq xülasə olaraq belə bir təklifdə irəli sürülə bilər. Özəl məktəblərə, dövlət dəstəni artırılmalıdır. Dünya və Türkiyədəki inkişaf və təhsildəki istiqamətlər bu dəstəyi zəruri etməkdədir. Ancaq dövlət məktəblərinin səviyyəsini, özəl məktəblər ilə bərabərləşdirmək istəyənlər məqsədləri istiqamətində bir sıra işlər görməlidirlər. Dövlət məktəbləri də özəl məktəblər kimi maddi-texniki bazalarını yaxılaşdırmalıdır ki təhsilin keyfiyyəti artsın.

EKOLOJİ HAZIRLIQ SİSTEMİNİN FUNKSİYALARI

Sevda İSKƏNDƏROVA

Bakı Dövlət Universiteti

sevda_bdu@mail.ru

AZƏRBAYCAN

Ekoloji hazırlıq prosesinin məntiqi özvəhdəti və bütövlüyü ilə təhsilin məqsədlərinə nail olmağa gətirib çıxaran, tədris və müəllim fəaliyyətinin bütün komponentləri arasında ümumi və əhəmiyyətli əlaqələrdə və münasibətlərdə ortaya çıxır. Şəxsiyyət yönümlü yanaşma mövqeyindən ekoloji hazırlıq prosesini özündə ekoloji bilik, bacarıq, dəyər münasibətləri, norma və qaydalara yiyələnmə və mənimsənilməsi üzrə fəaliyyəti birləşdirən xarici prosesi və tələbənin şəxsiyyət və peşə əhəmiyyətli şəxsi keyfiyyətinin daxili inkişafı prosesinin vəhdəti kimi qiymətləndirmək lazımdır.

Ekoloji hazırlıq prosesinin gedişində tələbələrin təbiətlə, elmlə və dəyərlərlə- onlardan ibarət olan qarşılıqlı təsir prosesi, konkret ekoloji vəziyyətdə və real pedaqoji fəaliyyət şəraitində optimal həll

yollarını tapmaq, tələbələrin azad və yaradıcı düşünmək qabiliyyətini müəyyən edən, şəxsiyyətin yaradıcı qabiliyyətini və mənəvi keyfiyyətinin inkişafını şərtləndirir.

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin İxtisas (proqram) üzrə bakalavr hazırlığının məzmununa və səviyyəsinə qoyulan məcburi minimum tələbləri müəyyən edən Dövlət təhsil standartında (2009) fənlər üzrə bilik və bacarığa olan tələblərdə seçim yolu ilə ixtisaslaşma fənləri üzrə qeyd olunmuşdur ki, bakalavr pilləsini başa vurmuş məzun peşəkar fəaliyyətində sistemli yanaşmaya əsaslanan proekt fəaliyyəti ilə məşğul ola bilməli, müxtəlif hadisələrin və olayların təsviri və proqnozlaşdırılması üçün modellər qurmağı, onlardan kəmiyyət və keyfiyyət araşdırmaları üçün istifadə etməyi bacarmalıdır.

Ekoloji hazırlıq sisteminin funksional analizi iki nöqtəyi-nəzəri ayırmağa imkan verdi: onun komponentlərinin qarşılıqlı təsirindən ibarət olan sistemin daxili fəaliyyəti və real təhsil mühiti ilə sistemin qarşılıqlı təsirində aydınlaşan daxili fəaliyyəti. Ekoloji hazırlıq sisteminin digər sistemlərlə qarşılıqlı əlaqəsi: ümumi humanitar və sosial-iqtisadi, riyazi və təbiət elmləri və ümumpeşə hazırlığı, həmçinin onun dayanıqlılığı, sistemin funksiyaları ilə təmin olunur. Ekoloji hazırlıq sisteminin mədəni-yaradıcı funksiyası ətraf mühit və təbiətlə qarşılıqlı təsir sahəsində bəşəriyyətin sosial təcrübəsi və mədəniyyətinin ötürülməsi vasitəsi ilə tələbələrdə ekoloji mədəniyyətin formalaşmasından ibarətdir. Mədəni-yaradıcı funksiya keçmişin və gələcəyin universal mədəni dəyərlərinin mənimsənilməsi əsasında dünyanın hərtərəfli dərk olunmasına yönəlmişdir.

Mədəni-yaradıcı funksiya təbiətin universal dəyər kimi və insan fəaliyyətinin maddi-istehsal obyektini kimi başa düşülməsində, insan və təbiətin qarşılıqlı əlaqəsinin dərk olunmasında aydınlaşır. Həmin funksiya yeni sivilizasiya paradigmalarının- cəmiyyətin dayanıqlı inkişaf modelinə keçidinin işlənilməsi və hazırlanmasının vacibliyinin dərk olunmasına, təbiət və cəmiyyətin qarşılıqlı münasibətinin tarixi tiplərinin başa düşülməsinə istiqamətlənmişdir. Mədəni-yaradıcı funksiya müasir ekoloji böhranın səbəb və mahiyyətini, “ ekolojiya ” və “ əxlaq ” anlayışlarının qarşılıqlı əlaqəsi və nisbətini dərk etmənin tələbələrdə formalaşması əsasında tərbiyəvi məqsədlərə nail olmağa, ekoloji böhranın dünyaya mənəviyyətsiz texnokratik münasibətə görə bəşəriyyətin qanunauyğun ödənişi kimi, ekoloji mədəniyyətin isə insanların ümumi mədəniyyətinin vacib komponenti kimi başa düşməyə kömək edir.

Bütövlükdə ekoloji təhsil, xüsusən də ekoloji hazırlıq, şəxsiyyətin elm və mədəniyyət dünyasına daxil olmasına yardım edir. Belə ki, ekoloji elmlərin nailiyyətləri adamların araşdırmaları və elmi axtarışların gedişində yaradılmış, bəşəriyyətin maddi və mənəvi sərvətinin məcmusunu təmsil edir. Bu isə elmlərin əsasının mənimsənilməsi, mədəni dəyərlərin istifadəsi prosesidir. Ekoloji hazırlıq prosesində tələbələr tərəfindən ümumbəşəri əhəmiyyətə malik olan dəyərlərin mənimsənilməsi baş verir.

Ekoloji hazırlıq prosesinin gedişində tələbələrin təbiətlə, elmlə və dəyərlərlə - onlardan ibarət olan qarşılıqlı təsir prosesi, konkret ekoloji vəziyyətdə və real pedaqoji fəaliyyət şəraitində optimal həll yollarını tapmaq, tələbələrin azad və yaradıcı düşünmək qabiliyyətini müəyyən edən, şəxsiyyətin yaradıcı qabiliyyətini və mənəvi keyfiyyətinin inkişafını şərtləndirir. Ekoloji hazırlıq sisteminin dünyagörüşü funksiyası real həyatda fəaliyyətin xarakter və istiqamətini müəyyən edən, baxışlar, münasibətlər, ideallar və inamlar sistemi kimi tələbələrdə qlobal yönümlü elmi dünyagörüşün formalaşdırılmasında ekoloji hazırlığın zənginləşməsi ilə bağlıdır.

Dünyagörüşü ictimai şüurun bütün formalarına məxsus olan elementlərdən: fəlsəfi, elmi, mənəvi, etik, estetik- əmələ gəlmişdir. İstənilən dünyagörüşün nüvəsi kimi təbiətin inkişaf qanunauyğunluqlarını izah edən və təbiət, cəmiyyət, insan haqqında bütün elmlərin ümumiləşdirilməsinə söykənən, fəlsəfi baxışlar çıxış edir. Sistemin dünyagörüşü funksiyası pedaqoji təhsilin qnoseoloji və aksioloji komponentləri arasındakı əlaqələrlə şərtlənmişdir və məqsəd, məzmun və hazırlıq prosesinin humanist xarakterli qlobal yönümlü dünyagörüşü istiqamətindən asılılığı, ekoloji təhsilin dəyər yönümü ilə müəyyən edilmişdir.

Dünyagörüşü funksiyası idrak nəzəriyyəsinin əsas müddəalarına söykənir: dünya- maddidir, dünya- mürəkkəb, açıq, özüninkişafedən və özütənzimlənən sistemdir; insan və cəmiyyət- təbiətin təbii təkamülünün nəticəsidir, odur ki, onlar təbiətdən ayrılmazdır; elm- insan və cəmiyyətin təkamülünün nəticəsidir; təhsil- elmin inkişafının nəticəsi və insan və elm arasında əlaqələndirici həlqədir.

Ekoloji bilik sotsiumun inteqrasiyası və yaşaması perspektivinin qarşılıqlı asılılığını, ekoloji problemlərin qlobal, regional və lokal səviyyədə birliyini başa düşməyi müəyyən edən, insanın keyfiyyətə yeni ideallarının inkişafını müəyyən edən, güclü dünyagörüşü potensialına malikdir. Ekoloji hazırlığın dünyagörüşü funksiyası həmçinin şüur və təfəkkürün ekoloji üslubuna malik olan,

şəxsiyyətin inkişafı vəziyyəti kimi, pedaqoji hadisələrin əlaqə və asılılıqlarının mürəkkəb sistemi kimi qarşıda duran pedaqoji reallıqların (ekoloji təhsil sahəsində) gələcək pedaqoqlara konseptual görünmənin inkişafına kömək edir. Ekoloji hazırlıq sisteminin integrativ funksiyası tələbələrin ekoloji hazırlığı prosesində ekoloji və pedaqoji biliklərin, təbiət elmləri və humanitar biliklərin inteqrasiyası və sintezinin güclənməsində aşkar olur. Bəzi alimlərin fikrinə görə integrativ funksiyanın realizə olunması ekoloji hazırlıq sisteminin metodoloji əsaslandırılmasına çoxsəviyyəli yanaşmanı (fəlsəfi, fənlərarası, ümumelmi, xüsusi-elmi, metodiki) təmin edir.

Bizim tədqiqatımızda metodoloji səviyyədə tədqiqatın obyektinin inkişafına yanaşmalar və meyillər, fənlərarası səviyyədə- tədqiqatın integrativ metodologiyasının qanunauyğunluğu, ümumelmi səviyyədə- ekoloji hazırlığın məzmununun əsaslandırılmasında müxtəlif elmlərin qarşılıqlı təsiri, xüsusi-elmi səviyyədə- ekoloji hazırlıq fənninin məzmununda norma və dəyərlər, ekoloji biliklər və fəaliyyət növlərinin inteqrasiyası həyata keçirilmiş, metodik səviyyədə- pedaqoji texnologiyaların metodları və vasitələri, inteqrasiyaedici formaları, ekoloji hazırlığın metodikalarının əsaslandırılması araşdırılmışdır.

İntegrativ funksiya həmçinin ekoloji təhsil sahəsində gələcək pedaqoqun hazırlığına tələblərin, prinsiplərin və qanunauyğunluqların qarşılıqlı əlaqəsində, sosial-iqtisadi, ekoloji, pedaqoji və psixoloji amillərin inteqrasiyası, ekoloji hazırlığın elmi tutumluluğu və mədəniyyət tutumluluğunun yüksəlməsində özünü göstərir. İntegrativ funksiya sisteməmələgətirən amil kimi çıxış edir və ekoloji hazırlığın məqsədinin bütövlüyünü, məzmununu, prosesini və nəticəsini müəyyən edir.

Ekoloji hazırlıq sisteminin professional-pedaqoji funksiyası gələcək pedaqoqun peşə fəaliyyətinin və şəxsiyyətinin inkişafına olan tələblərlə və ekoloji və peşə hazırlığının qarşılıqlı əlaqələri prinsipinin tələbləri ilə müəyyən olunur. Həmin funksiya özünü onda göstərir ki, tələbə ixtisas hazırlığı fənlərini mənimsəməklə, öz gələcək peşəsi kimi ekoloji təhsil sahəsində pedaqoji fəaliyyətlə bağlı olan öz təhsil prosesini dərinlən öyrənir. Tələbə ekoloji hazırlığın bütün mərhələlərində ekoloji təhsil sahəsi üzrə-fənn sahəsində mütəxəssis kimi və şəxsiyyətə inkişaf edən təhsil texnologiyalarının daşıyıcısı kimi formalaşır. Ekoloji hazırlığın dəyər-məqsədli yönümü ekologiya və ekoloji təhsilin öyrədilməsinin müəllif metodikasının yaradılmasına tələbənin hazırlığı kimi qiymətləndirilə bilər. Ekoloji hazırlığın professional-pedaqoji funksiyası tələbələrin pedaqoji peşəyə, pedaqoji fəaliyyətə münasibətində və peşə karyerasında irəliləməsinin professional yönümündə özünü göstərir.

Beləliklə, ekoloji hazırlıq sisteminin funksiyaları kimi sosial, mədəni-yaradıcı, dünyagörüşü, metodoloji, inteqrasiyaedici və professional-pedaqoji funksiyalar çıxış edir.

ОЛИГОФРЕНИЯ В СТЕПЕНИ ИМБЕЦИЛЬНОСТИ (БОЛЕЗНЬ ДАУНА)

Афэт МАМЕДОВА

Бакинский Государственный Университет

afa_mammadova@mail.ru

АЗЕРБАЙДЖАН

В последнее время среди хромосомных болезней иногда встречаются нарушения, связанные с неправильным содержанием полового хроматина. В норме у человека половой хроматин содержится только в одной X-хромосоме: у женщин при наборе половых хромосом XX одна из них содержит половой хроматин, а у мужчин при наборе половых хромосом XY половой хроматин отсутствует.

Эта болезнь впервые была описана английским врачом Лангдоном Дауном. По данным Е. Ф. Давиденковой, на 983 родившихся приходится один случай болезни Дауна. А. С. Чистович отмечает, что 2-3 из 1000 родившихся страдают болезнью Дауна. В европейских странах указываются более частые случаи: 2-3 больных ребенка на 600-700 родившихся. Среди олигофренов в степени имбецильности, страдающих болезнью Дауна, 10%.

Современные исследования доказали, что в основе данного заболевания лежит нарушение хромосомного ряда, точнее – одной лишней (47) хромосомы (трисомии) в 21-й паре, которая

отличается малыми размерами. Однако могут быть нарушение по типу транслокации или мозаицизма. Все перечисленные виды патологии возникают в результате нерасхождения хромосом при делении половых клеток. Механизм их возникновения зависит главным образом от внешних воздействий, влияющих на организм матери (воспалительные процессы, интоксикация, ионизирующая радиация и др.). Имеются указания на то, что такие дети чаще рождаются у женщин, приближающихся к периоду инволюции (последний ребенок у пожилой многорожавшей матери, множественные аборт) или вступающих в неравный брак (поздний возраст мужа).

У таких детей обычно гистологически отмечаются изменения клеточных структур – уменьшенное количество и неправильное расположение ганглионарных клеток в коре головного мозга, наличие незрелых клеток уродливой формы. Имеются патологические изменения в железах внутренней секреции, а также и в строении внутренних органов – сердечно-сосудистой, дыхательной, пищеварительной и других систем организма. Что касается физического состояния детей, подверженных этому заболеванию, то здесь отмечаются следующие отклонения: череп уменьшен в размерах, брахицефалической или круглой формы, затылок часто скошен; короткая шея, лицо круглое, глазные щели узкие, косо поставлены, надбровные дуги также расположены косо; часто имеется третье веко (эпикантус); нос маленький, пуговкой; рот также маленький, полуоткрыт; маленькие ушные раковины, часто деформированы, расположены несимметрично; язык большой, испещрен поперечными бороздами («географический»), нёбо высокое, зубы мелкие, дистрофичные, неправильный рост зубов, кариес; нередко на лице румянец («румянец паяца»); кожа обычно сухая, с склонностью к шелушению, толстая, морщинистая; в углах рта раздражение кожи, трещины на губах, веки склонны к воспалению; волосы редкие, прямые, мягкие.

С раннего возраста наблюдается отставание этих детей в физическом развитии от своих сверстников. Со стороны внутренних органов у всех детей заметные сдвиги в деятельности желез внутренней секреции, у многих нарушения сердечно – сосудистой системы, особенно часто встречаются врожденные пороки сердца; слабость дыхательной системы, что выражается в том, что дети очень часто болеют воспалением легких, катаром верхних дыхательных путей. Имеют место нарушения пищеварительного тракта – склонность к запорам или поносам.

В нервной системе таких детей происходят следующие изменения: диффузное снижение мышечного тонуса во всех суставах; лицо маловыразительное; движения неловкие, малокоординированные; нередко у больных отмечаются косоглазие, нистагм; снижение сухожильных рефлексов; чаще бывают светлые глаза и на радужной оболочке пятна Брушфильда.

Это дети с тяжелым нарушением психического состояния страдают пониженным интеллектом. Как отмечает Г. Е. Сухарева, 75% составляют олигофрены в степени имбецильности, 20% - в степени идиотии, 5% - в степени дебильности. По данным Е. Ф. Давиденковой, 91% - имбециллы, 65% - дебилы, 25% - идиоты. Мышление у таких детей поверхностное, примитивное; нарушена способность сравнивать, обобщать; теряются, если им задают непривычный вопрос; не могут сразу переключиться на другой вид работы, в контакт вступают легко, обычно проявляют навязчивость; ориентировка в окружающем мире примитивна; запас сведений очень ограничен – в пределах привычных, знакомых представлений и понятий; эмоциональная сфера несколько богаче – большей частью дети приветливы, легко контактируют, проявляют чувство жалости, симпатии, обиды, стыда; эмоции малодифференцированы; настроение чаще хорошее, несколько повышенное; эмоциональные реакции адекватные, но ограничены; внимание неустойчивое, дети легко отвлекаются, любопытны, живо реагируют на новизну; очень подражательны, копируют действия окружающих, несамостоятельны, безынициативны, легко подчиняются чужой воле; иногда проявляют немотивированное упрямство; некоторым свойственна злобность, раздражительность, могут исподтишка обижать слабых.

По темпераменту отчетливо выделяются два типа – эретический и торпидный. Дети эретического типа повышено возбудимы, плохо тормозятся, непоседливы. Но развиваются несколько быстрее и достигают в своем развитии большего, чем торпидные дети.

Для детей торпидного типа характерны противоположные качества – вялость, заторможенность. Нарушения речи выражены по-разному. В тяжелых случаях собственная речь отсутствует и дети иногда пользуются жестом; в более легких случаях речь есть, но дети пользуются ею

мало, часто речь дополняется жестом. Речь у детей с болезнью Дауна развивается с задержкой. У большинства нарушено звукопроизношение; наблюдаются замены, пропуски, искажения звуков, перестановки звуков в слогах и словах, опускание окончаний. Запас слов бедный.

Дети, страдающие болезнью Дауна, все же способны при соответствующем воспитании овладеть навыками опрятности, самообслуживания и некоторыми трудовыми навыками. Обучение даже в специальных школах им малодоступно. Только небольшая часть детей, да и то при условии повседневной помощи со стороны родителей, способна освоить программу нескольких классов вспомогательной школы. И все же они дублируют класс 1 – 2 года. Большинство детей усваивают грамоту (не запоминают букв, письмо только по обводке) и счет (только порядковый или конкретный в ограниченных пределах).

Согласно педагогическим данным, динамика развития детей частично зависит от тяжести поражения. Как отмечают многие авторы, дети до 3 – 4 лет развиваются медленно; особенно отстают в развитии двигательные и психические функции. После 4 – 5 лет активность несколько повышается, особенно у лиц с чертами эретического темперамента. Благодаря хорошей подражательности, старательности они дают некоторое продвижение в своем развитии. Однако вскоре более полно выявляется дефект интеллектуальной деятельности и дети все больше и больше отстают от сверстников. Предел их умственного развития невысок. В пубертатном возрасте усиливается негативизм, дети становятся малопослушными, несговорчивыми, отмечаются заметные колебания настроения, раздражительность. Как показывает практика, прогноз у таких детей большей частью малоблагоприятный; к самостоятельной жизни большинство из них приспособить не удается; дети нуждаются в опеке, в помощи не только со стороны родителей, но и общества.

В заключении можно отметить, что функциональное значение полового хроматина у таких детей состоит в развитии генетической деятельности и активизации наследственной информации.

THE PROBLEMS OF MATHEMATICS TEACHING DEPARTMENT OF QAFQAZ UNIVERSITY AND SOLUTIONS TO THOSE PROBLEMS

Mesut KIZIL
QafqazUniversity
mesutkizil21@yahoo.com
AZERBAIJAN

Nazanin KHAMMADOVA
QafqazUniversity
mesutkizil21@yahoo.com
AZERBAIJAN

ZaminaQULIYEVA
QafqazUniversity
mesutkizil21@yahoo.com
AZERBAIJAN

The purpose of this research is to find out and analyze the problems of Mathematics Teaching department of Qafqaz University and to offer solutions to those problems. For this reason, we have done questionnaire among the students of abovementioned department. Data gathered from this survey was analyzed by the rules of measure and assessment.

Mathematics Teaching Department of Qafqaz University exists since 2004. During these years a great number of students graduated from this department and now they are working and researching in different countries in various branches of Mathematics. If we took a closer look at those graduates, we can say that the department has enough achievement for these years. However, we should not be satisfied because of these achievements. We should consider that, new technologies and also new teaching methods are made and improved day by day. That is why; Mathematics Teaching Department of Qafqaz University should also be improved. For this reason, it is important to know students' problems and opinions about the department. Because, no one other than students is able to know what they really need. Data collection method that was used for this research was open and close questionnaire. Survey consisting of one open and ten close questions was held online among the students of Qafqaz University Mathematics Teaching Department from all academic years. This method was chosen because of its cost-effectiveness, popularity

and also for being easy to analyze. Furthermore, questionnaires could be anonymous as in our case, so that students can reply the questions honestly. Detailed look at the survey sample is given below:

1. Teachers and their teaching methods are good.
2. Classrooms are comfortable.
3. I am satisfied with the usage of new technologies in education.
4. I can easily find and borrow these books and files I need regarding with my area from university library.
5. I am satisfied with the educational institutions where we can get pedagogical internship.
6. I am satisfied with the education of subjects in English.
7. Beside English lessons Mathematics lessons should also be given at the first year of 5-year education period. So that students would not forget math during that year.
8. All courses for being professional in my field are covered through education period.
9. Applied curriculum can compete with modern standards of education and is similar to the curriculum of the world top universities.
10. I am satisfied with the extracurricular activities organized at university regarding with my field.
11. If you have any concern or offer for Qafqaz University Mathematics Teaching department you can write down (open question).

Below are listed the results driven from the given answers on questionnaire respectively:

1. Only 5% of students are not satisfied with the lecturers and interestingly the same percentage are satisfied absolutely. Remaining 90% of them are almost satisfied. Taking into consideration also the answers to the third and sixth questions, we can derive the result that some teachers have a strong control over their subjects, good knowledge of technical English, and can use and apply new technologies to their lessons. However, statistics show that not all teachers have all of these skills;

2. Precisely two thirds of participants said that classrooms are not comfortable enough, while 30% were fully contented with them. There were also an insignificant number of students that do not

like the classrooms at all. When we observe the study rooms that are appointed for different departments we see that rooms numbered "101" and "103" are mostly used by Mathematics Teaching students. Compared with other classrooms at university these are smaller in size which makes the lessons become tedious and have poor internet access;

3. Although more than half of students were contented with the usage of new technologies, there is still a need for more careful approach;

4. Exactly a quarter of the students said they can easily find and borrow the books needed from university library. Almost a half of them agreed with this idea partially and the remaining part did not agree at all. This diversity among students' opinions exists because of the number of books that are stored in the library. We have required publications there, but we do not have enough of them so that no one had to wait other user to return the book;

5. Large proportion of participants was partly satisfied with the educational institutions which have agreement with Qafqaz University to accept its students for pedagogical internship. The small number of students was not contented, so that they wanted to select the institutions which are out of the list;

6. Approximately, all students were partly satisfied with English language usage in lessons. Though the teaching language is English some instructors give their lectures in Azerbaijani or Turkish languages;

7. Presumably three quarters of students support the idea of teaching Math lessons at the

Foreign Language Preparation School in the first year of education. The rest is contented with the current condition;

8. There was fifty-fifty proportion for eighth question. First half was satisfied with courses and the second part was satisfied partially. The discontent in this issue was due to the non-area elective subjects. Some students want to study different branches of Mathematics and need to have courses related to those areas;

9. A significant majority of students agreed with the idea of curriculum relevance to the curriculum of world top universities;

10. All of the students who took place in the survey, answered tenth question positively. As a reason we see the different clubs at our university that are responsible for extracurricular activities. These clubs are controlled by the students themselves. One of them is Pi club, which organize mathematical-logical exhibitions at different schools and competitions among them and also among the university students;

11. There were interesting concerns and offers written by students for the open question:

- It would be great if we have Logic course;
- Make lesser the number of non-area elective courses;
- I want a wide choice of non-area elective courses;
- Some lecturers prefer to talk in our native language;
- I want to have a chance to get my pedagogical internship where I want.

Though the overall look at the results shows that there is not any big problem of students, still not all of the students are fully satisfied with education and conditions, so, our goal is to change the percentages better and do our best for finding solutions to existing problems and thinking what we can do to make this department better for future students.

USE OF THE INNOVATIVE TECHNOLOGIES IN THE TEACHING OF FOREIGN LANGUAGES

Turan AKHUNDOVA

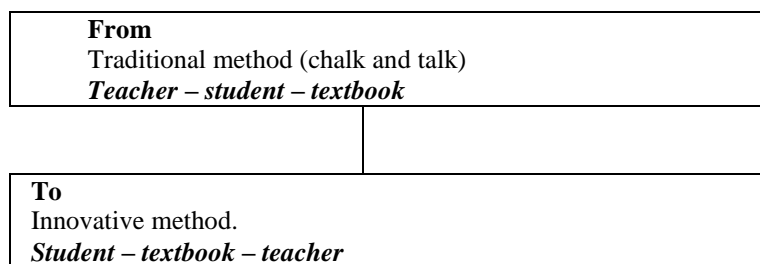
Azerbaijan State Academy of Physical Education and Sport

turan-huseynova@mail.ru

AZERBAIJAN

The development of education is directly depends of the development of society. The modern society in which we living has its own requirements which we all have to follow.

XXI century – century of informatization make its corrections in traditionally teaching. Today computer technologies play an important role in education because its new opportunities. Integration of new informative and communicative technologies to the society expands access to education, its forms, new education systems, changes our idea about classical characteristics which must have every modern specialist. Nowadays possession of foreign languages is the main indicator of intelligent, studied person. Every intelligent person must speak and delivered his opinions frequently in foreign languages. It is the main requirements of modern society. From this point the main duty of teachers of foreign language is to bring along students who will be real strong-minded specialists and make real important decisions and will be independent in their future life. That's why our universities change the method of learning process: from delivering the ready material of lectures to the method in which student could elevate his ability to analyze and ability logically and progressive thinking. That's why the main require for our modern education is the development of learning process. The teacher must change the learning process:

In modern learning process teachers become just only the organizer of this process. Method (greek – way to something) – means the way of achieving goals. Educational method is the way of organization of educational process. Educational process is the way of bilateral activity of teacher and students. Traditional method which we’ve used many years is based on informative-illustrative activity of teacher, it means lectures, textbooks etc. This method just only deliver the information. The main negative factor of traditional method is its non-elevative character. This method is not developed any special abilities in students and the delivered information was forgotten very fast.

Now the process of modernization of education system make changes in content and in the structure of education. New educational methods originated in the West. Montaigne considering that the child should have “a fully developed mind rather than a head full of facts”. Jean-Jacques Rousseau considering as a foundation of all modern methods. Rousseau revealed the need of activity, the importance of individual interests and personal experimentation.

Innovation in educational process – it means using new knowledge, methods, approaches and technologies for achieving high results in educational services. The word “innovation” (lat. “in-nove”) appeared in the middle of XVII century and mean entering something new into this or that realm and making some kind of changes in this side. Innovation in educational process means innovative technologies in education. Innovative technologies confirm to the aim of modern society – development of individuality of students. It is the new approach to education process.

Innovative technologies: - heighten the motivation
 - increasing the activity
 - surmount the psychological barrier

By innovative tools often means multimedia learning process. Multimedia is the combination of various digital media types such as text, images, audio and video to convey information to an audience. It helps teachers combine theoretical and demonstrative materials and student can keep up the material more better, by this way student can develop his\her imaginative thinking. At the moment we can’t imagine our education without multimedia programs.

At the final I want to give a comparative and complex analyze of tradition and innovative methods.

Traditional method	Innovative method
Aim	
To give a concrete information, delivering the ready material of lectures	To give an information, develop students mental and logical abilities, improve communicate skills.
Method of teaching	
Explanative, informative	Communicative, Investigative,
The way of accepting	
By the way of memorizing the lecture, or concrete theme.	By the way of discussing, communicating and investigating

PSIXOLOGİYA

TANİZAKİ ÇUMİÇİRO YARADICILIĞINDA YAPON MİLLİ PSIXOLOGİYASININ BƏDİİ ƏKSİ

Jalə ABUBƏKİROVA

Bakı Dövlət Universiteti

traqimli@gmail.com

AZƏRBAYCAN

XX əsr yapon ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi kimi şöhrətlənmiş Tanizaki Çumiçiro yaradıcılığı ilk növbədə yapon milli psixologiyasının, milli düşüncə tərzinin bədii əksi ilə diqqəti cəlb edir. Yazıcının yaratdığı bədii örnəklər dərin milli psixologiyanın ümumbəşəri duyğularla vəhdəti sayəsində dünya ədəbiyyatının nailiyyətləri sırasında yer almışdır. 1886-cı ildə Tokyoda mətbəə sahibi olan bir məmur ailəsində dünyaya gələn Tanizaki Çumiçironun keçdiyi zəngin həyat yolu, tərcümeyi-halının çox önəmli məqamları yazdığı ilk bədii nümunələrdə yer alır. Uşaqlıq dövrü onun ədəbi təfəkküründə geniş izlər qoyduğu üçün yaradıcılığa başladığı vaxt ilk olaraq bu illərin təəssüratlarını qələmə almaqla kifayətlənir. O, 1956-cı ildə yazdığı “Uşaqlıq illəri” adlı nəsr əsərində valideynləri ilə münasibətlərini qeyd etmiş, onlardan əxz etdiyi cəhətlərə, əsasən milli psixoloji məqamlara münasibət bildirmişdir.

Tanizaki 1911-ci ilə qədər Tokyo universitetinin ədəbiyyat fakültəsində oxusa da, maddi imkansızlıq ucbatından təhsilini yarımçıq qoymağa məcbur olmuşdur. Təhsilini yarıda kəsmək məcburiyyəti ilə bağlı yaşadığı təəssüf hissi, eləcə də tələbəlik illərinin həyatına, dünyagörüşünə təsiri, xarakterinə əlavə etdiyi yaxşı cəhətlər sonralar dərin psixologizmlə yazdığı povest və hekayələrdə dolğun bədii təəcəssümünü tapır. Tanizaki Çumiçironun ilk əsəri ədəbi jurnalda dərc olunmuş, adı elmə bəlli olmayan pyes olmuşdur. O, yaradıcılığının ilk dövründə naturalizm cərəyanının kəskin əleyhdarı kimi çıxış edir, bu ədəbi metoda nifrətini gizlətmirdi ki, bunun da başlıca səbəbi həmin metodların insan psixologiyasını açmaqda yazıcının imkanlarını məhdudlaşdırması ilə bağlı idi. Çumiçiroya görə, modernizm, romantizm bədii sənətin mövqeyini daha dürüst ifadə edən cərəyanlar kimi əhəmiyyətli idi, eyni zamanda bu yaradıcılıq istiqamətləri bədii sənəti psixoloji aspektdən təkmilləşdirməyə, yazıcının lirik-psixoloji ifadə imkanlarını aşkara çıxarmağa imkan verirdi. Yazıçı həm də fəlsəfənin tərəfdarı olmuş, bədii həqiqəti fəlsəfi ifadə tərzinə də üstünlük vermişdir. O, öz əsərlərində Qərbi Avropanın dekadent ədəbi estetikası ilə ənənəvi yapon ədəbi zövqünü birləşdirməyə çalışmış, buna yüksək səviyyədə müvəffəq olmuşdu. Yazıcının dünya ədəbiyyatındakı əhəmiyyətli mövqeyini təmin edən cəhətlərdən biri də bununla bağlı idi.

Onun əsərləri digər yapon yazıçıların əsərlərindən qadın obrazlarının psixoloji aləminin dərinliyi, unikalığı ilə seçilir. Çumiçiro öz nəsrində yapon qadınının unudulmaz obrazını yaratmış, onun milli xarakterini bütün parametrləri ilə bədii təhlil obyektinə çevirmişdir. Bu cəhətdən yazıcının “Uşaqlar” (1910), “Sırr” (1911) və “Şeytan” (1912) əsərləri diqqətəlayiqdir. Həmin əsərlərdə qədim ənənələrə sadıq, yapon xarakterini, psixologiyasını düzgün əks etdirən yapon qadınları təsvir olunur. Nasirin “Naomi” (1924) əsərində isə vəziyyət əksinədir. “Naomi”də müasir gənc yapon qızlarından bəhs olunur ki, onlar qədim adətlərə deyil, çağdaş həyat tərzinə rəğbət bəsləyirlər. Lakin yazıcının milliliyi, yapon özünəməxsusluğunu yaşadan qadınları müasirliyə üstünlük verən qadınlardan üstün tutması özünü aşkar biruzə verir. 1923-cü ildən sonrakı ədəbi fəaliyyəti zamanı yazıçı təcridən özünün müvəqqəti Qərb meyindən uzaqlaşaraq yenidən Yaponiyanın estetikasına və qədimliyinə yönəlir. Bu maraqlı bədii istiqamətə yaradıcılığı boyu sadıq qalır.

Onun ən məşhur əsərlərindən biri də “Tatu” povestidir. Bu povestdə XX əsrin əvvəllərində yapon gənclərinin döyməyə olan marağından bəhs olunur. Belə ki, o dövrdə döyməni ancaq musiqçilər və idmançılar yox, böyük nüfuz və hörmət sahibi olan aristokrat təbəqə də, bəzən hətta samuraylar da çəkdirirdi. Yazıcının təsvir etdiyi dövrdə Seikiçi adlı döymə ustasının düşüncələri, dünyagörüşü, sənətkar psixologiyası, döyməni rəssam illüziyaları ilə təqdim etmək həvəsi böyük maraq doğurur. Selkiçi daha öncə rəssam olduğu üçün döymə nümayişləri zamanı onun işləri xüsusilə

diqqəti cəlb edə bilirdi. Lakin, o hər insana döymə etmir və işinin qiyməti ilə yanaşı, döymə formasını da özü müəyyənləşdirirdi. Bəzən bir şedevr yaratmaq üçün aylarla çalışan, gördüyü işdən zövq alan bu rəssamın obrazı öz işinə insan xarakterləri prizmasından yanaşması ilə fərqlənir. Uzun müddət bir qadın bədərində rəsm çəkməyi qərara alan rəssam həmin qadının təkə xarici görünüşü deyil, xarakterinin də gözəl olması vacib şərtlərdən biri kimi düşündürür. Öz evinin yanındakı restoranda diqqətini cəlb edən, lakin küçənin izdihamında gözdən itən qadınla təsadüfi qarşılaşma bu rəssamın ümidlərini alovlandırır. Tamizaki Çumiçironun qəhrəmanı bir ildən sonra bir qeyşə rəfiqəsinin xahişi ilə döymə çəkərkən rastlaşdığı bu qızın xarakterini, duyğular aləmini əks etdirən şəkilləri ona göstərir. Göstərdiyi iki rəsm – birində sarayın bağçasında edam səhnəsinə baxmağa hazırlaşan Çin şahzadəsinin, digərində isə ayaqlarının altı kişi meyidləri ilə dolu bir qadının təsvir olunduğu əsərlər qızın gizli dünyasına, xarakterinə uyğun məqamları əks etdirirdi. Hər iki şəkildən təsirlənən qız sevinir, lakin döymə etdirməyə tərəddüd edir. Rəssam isə öz işimi görməyə o qədər həvəslidir ki, ona yuxu dərmanı verib işini icra edir və dünyanın ən yaxşı döymə əsərini yaradır. Burada rəssamın qadın xarakterinə, onun sirli aləminə bələdliyi ideyası, öz sənətinə vurğunluğun yaratdığı fenomenlik qabiliyyəti təqdir olunur. Əsərdə bir rəssamın bütün düşüncələrini, milli varlığını və yaradıcılıq enerjisini, gücünü sevimli işinə həsr etməsi başlıca yazıçı qayəsinə xidmət edir. Buna görə də “Tatu” yapon estetizmini və sənətkar psixologiyasını təbliğ edən bir əsər kimi böyük uğur qazanır.

Tamizaki Çumiçiro bütün yaradıcılığında yapon estetizmini, xalq xarakterini, psixologiyasını, öz millətinin sənətə, gözəlliyə verdiyi dəyəri əks etdirməyə çalışmışdır. Məhz yapon milli düşüncəsini “Xırda qar”, “Axtağın sevgisi”, “Karı hekayəsi”, “Açar” və “Kiçik dövlət” kimi ən məşhur əsərlərində mükəmməl ifadə etdiyi üçün yaradıcılığı yüksək dəyərləndirilmişdir. Onun ölümündən sonra 1965-ci ildə yazısının adına Tanizaki Cumiçiro mükafatı təsis olunmuşdur ki, bu Yaponiyanın ən mötəbər ədəbi ödüsidir.

AQRESSİV UŞAQLARIN TƏLİM FƏALİYYƏTİNƏ ADAPTASIYASI

Aygün RÜSTƏMOVA

“Naxçıvan” Universiteti

aygun-rustemova@inbox.ru

AZƏRBAYCAN

Təlim insanın əsas fəaliyyətlərindən biridir. Uşaqlar üçün təlimin əsası hələ məktəbəqədər dövrdən qoyulmağa başlansa da məktəb yaş dövründə təlim kiçik məktəblilərin aparıcı fəaliyyətinə çevrilir. Məlum olduğu kimi, uşağın məktəbə daxil olması ilə onun həyatında əsaslı dəyişiklik baş verir ki, bu da onun həyat və fəaliyyətinin bütün sahələrini əhatə edir. Uşaqların yeni təlim fəaliyyətinə adaptasiyası onların psixoloji və fərdi xüsusiyyətlərindən, emosional rifahından, sinir sistemindən asılıdır. Psixoloqlar uşaqların təlim fəaliyyətinə uğursuz adaptasiyasına təsir edən bir sıra faktorları müəyyən etmişlər. Bu faktorlardan biri də aqressiyadır. Aqressiya latınca “Aggredi” sözündən götürülüb, mənası “Hücum” deməkdir. Aqressiya bu və ya digər səviyyədə hər bir insanda mövcud olan, əsas məqsədi özünü müdafiə olan instinktiv davranış formasıdır. Uşaqlarda aqressiya müxtəlif formalarda özünü göstərir. Aqressiv davranış bəzən şüursuz olaraq baş verir, yəni onun motivlərindən uşağın xəbəri olmur. Buna “Psixoloji müdafiə” deyilir. Psixoloji müdafiə münafişə və narahatlığın bir sözlə, psixoloji diskomfort halın aradan qaldırmasıdır.

Aqressiya əsasən 2 yaşın sonu 3 yaşın əvvəllərində özünü göstərir. Bu yaş dövründə uşaqlar özlərini sözlərlə ifadə edə bilmədikləri üçün hərəkətləri, davranışları ilə göstərilir. Məsələn, oyuncaqları sındırır, digər canlılara qarşı pis rəftar edir, saçlarını dartır, yeməkdən imtina edir, dırnaqlarını yeyir, aqressiv məzmunlu oyunlara üstünlük verirlər. Belə uşaqlar hətta istəyinin kiçik gecikməsində belə qışqırmağa, ağlamağa başlayırlar.

Nəzərə almaq lazımdır ki, uşaqların aqressiyasının əsas səbəbi onların mövcud olduğu şəraitdən asılıdır. Təcrübə göstərir ki, məktəbə yeni daxil olmuş uşaq öz həyat tərzində, gün rejimində, onu əhatə edənlərlə münasibətdə öz davranışlarını tənzim etməkdə çətinlik çəkirlər. Aqressiya kiçik məktəblidə xoşagəlməz diskomfort duyğuların yaranması, alışdığı fəaliyyət formalarının artıq başqa fəaliyyət formaları ilə əvəzlənməsi, sosial mühitin dəyişməsi, dinamik stereotiplərin balanssızlaş-

dırılması kimi problemlər yaradır. Belə hallarda uşaqda narahatlıq, frustrasiya, depressiya, özünəinamin aşağı olması, nevroitik reaksiyalar və.s yarada bilər.

Kiçik məktəblinin davranışında aqressiv halın psixoloji xüsusiyyətləri aşağıdakılardır;

Ünsiyyət ehtiyacının ödənilməməsi;

İnkişaf etməmiş oyun fəaliyyəti;

Özünəinamin aşağı olması;

Həmyaşıdlarının diqqətini çəkmək;

Sınıfdə birinci olmağa can atmaq;

Öz doğrusunu hamıya qəbul etdirmək;

Uşaqlarda aqressivlik halının qarşısını almaq üçün adaptativ imkanlardan obyektiv istifadə etmək, uşaqda arzuolunmaz xüsusiyyətlərin qarşısını almaq, düzgün diaqnoz qoymaq, uyğunlaşma yolunda lazım olan elementlərdən uğurla istifadə etmək lazımdır. Bunun üçün uşaqların inkişafı, maraqları, tələbatları və fərdi xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır.

Uşaqların aqressiv olmasının əsas səbəb uşaqların tərbiyəsi üçün seçilən səhv tərbiyə metodudur: Uşaqların təlim fəaliyyətinə hazır olamaması, böyüklər ilə ünsiyyətdə qeyri-müəyyənlik, ananın və ya atanın təhsilinin zəif olması, valideynlərdən birinin içki düşkün olması, sınıfdə uşağın mənfi mövqe tutması, ailədə konfliktli vəziyyətin olması, məktəbəqədər təhsil müəssisələrində və məktəbdə dərs deyən müəllim və tərbiyəçinin uşaqlarla münasibətdə kobudluğa yol verməsi, natamam ailə və başqa nümunələri göstərmək olar. Əminliklə demək olar ki, uşaqların aqressiv olmasında ailənin böyük rolu vardır. Belə ki;

öz uşaqlarının uğurunu başqa uşaqların uğuru ilə müqayisə edir;

uşağın qazandığı uğura görə onları nadir hallarda tərifləyir;

uşağın uğursuzluqlarına görə qıcıqlanır və irad tutur;

uşağın qazandığı uğuru onun bacarıqları ilə əlaqələndirmir;

Uşaqların davranışlarında aqressivlik halının aradan qaldırılması üçün onların sınıfdəki digər uşaqlarla ünsiyyətinin böyük rolu vardır. Məhz qrupdakı psixoloji şərait uşaqların bir-birinə qayğı göstərməsinə, bir-biri ilə dost olmasına təsir göstərir ki, bu da uşaqların təlim fəaliyyətinə sürətli uyğunlaşmasına şərait yaradır. Təlim prosesində intizamlılıq və mütəşəkkillilik uşaqlarda aqressivlik halının aradan qaldırılmasına şərait yaradır. Aqressivliyin korreksiyası nəticəsində onların dominant fəaliyyətində mühüm dəyişikliklər baş verir və müsbət psixi keyfiyyətlər və şəxsi keyfiyyətlər yaranır. Aqressiv uşaqlar dərstdə passiv, gərgin olur, uşaqlarla ünsiyyət qurmurlar. Demək olar ki, bütün qrup və siniflərdə aqressiv uşaqlar vardır. Əksəriyyət uşaq məktəbə gələrkən kollektivdə özlərini güvənsiz və narahat hiss edirlər. Bu onunla bağlıdır ki, əvvəlki nəsillərdən fərqli olaraq müasir uşaqların həyatında kollektiv oyunlar çox az yer tutur və uşaqlar asudə vaxtlarının çoxunu tək başına televizor izləməklə və ya kompüterlə məşğul olmaqla keçirirlər. Onların elementar ünsiyyət bacarıqları olmur və özlərini kollektivdə necə aparmalı olduqlarını bilmirər. Nəticədə uşaqda həmyaşıdları və müəllimlərə qarşı münasibətdə konfliktli halların yaranmasına, eyni zamanda məktəbə və xüsusilə öyrənmə prosesinin formalaşmasına qarşı mənfi münasibətin yaranmasına səbəb olur. Onların üz ifadələrində də emosional diskomfortluq kədər, narahatlıq, gərginlik və s hiss olunur. Bu uşaqlar dərstdə diqqətli olmur, müəllimin izahını dinləmirlər, lakin onlar verilən tapşırığa diqqətlə yanaşsalar onda onu düzgün yerinə yetirirlər. Bütün bunlar onu təlimdən təcrid edir, eyni zamanda bu uşaqlar sinif yoldaşlarına münasibətdə qəzəbli və qəddar olurlar. Aqressivliyin digər səbəbi isə uşağın valideyn diqqətindən kənarda qalması, ondan qorxması, fiziki cəza almasıdır. Yəni ana və atanın öz statuslarını yerinə yetirə bilməməsidir. Nəticədə uşaq valideynləri üçün bilərəkdən, ya da bilməyərəkdən problemlər yaradırlar. Belə uşaqlar valideynlərinə qarşı kobud olur, onların tapşırıqlarını yerinə yetirmirlər. Çünki belə uşaqların itirməkdən qorxduqları sevgiləri yoxdur. Nəzərə almaq lazımdır ki, aqressivlik 13 yaşına kimi aradan qaldırılmasa gələcəkdə belə uşaqlarda lovgalıq, dikbaşlıq, təcavüzkarlıq kimi hisslərin yaranması ilə nəticələnəcək. Ən qatı cinayətkarların keçmişinə baxdıqda onların valideynləri tərəfindən sevilmədiyi məlum olur.

Dəyişən rejim haqqında böyüklər uşaqlara yardım etməli, qoyulan qaydaları izah etməli, verilən tələblərin düzgün yerinə yetirilməsi üçün onlara daima nəzarət edilməlidir. Müəllim çalışmalıdır ki, kiçik məktəblidəki aqressiv halın qarşısını alsın və onu təlim fəaliyyətinə uğurlu adaptasiya üçün əlverişli şərait yaratsın, psixoloqlar isə uşaqların əsas psixi xüsusiyyətlərini dərindən öyrənməlidirlər. Unutmaq lazım deyil ki, hər yaş dövrünün psixoloji keyfiyyətləri ondan sonrakı əsas komponentlərlə qarşılıqlı əlaqədədir.

AZƏRBAYCAN FOLKLORUNDA UŞAQ ŞƏXSİYYƏTİNİN FORMALAŞDIRILMASI HAQQINDA İDEYALAR

Sinnarə HEYDƏROVA

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
AZƏRBAYCAN

Uşaqda müxtəlif fiziki və zehni proseslərin əmələ gəlməsini və inkişafını təmin etmək üçün əsas olan maddi zəmin irsən gəlir. Elimdə deyildiyi kimi insan canlı və təbii bir varlıqdır. O, qismən təbii qüvvələrə malik fəal təbii varlıqdır; bu qüvvələr insanda təbii imkanlar və qabiliyyətlər şəklində mövcud olur.

Şəxsiyyətin təşəkkül tapmasında və inkişafında mühitin, yəni insanı əhatə edən kollektivin, dost və yoldaşların məişət şəraitinin cəmiyyətin inkişaf və fəaliyyətinin cərəyan etdiyi təbii və ya ictimai şəraitin məcmusunun roluna dair xalqın fikrini müəyyən etməkdən ötrü xalq pedaqogikası abidələrindən biri olan atalar sözlərinə, nağıl və dastanlara diqqət yetirmək kifayət edər. Məsələn atalar sözlərində deyilir ki, "Atı atın yanına bağlasan, həmrəng olmasa da, həm xasiyyət olar", "Yaxşı yoldaş adamı bay, edər pis yoldaş zay", "Mərdi qova-qova namərd etmək olar" və s.

Birinci və ikinci atalar sözlərindən çıxan pedaqoji nəticəyə görə tərbiyə verənin, yaxud ünsiyyətdə olan olduğu şəxsin təsiri altında adam yaxşı da ola bilər, pis də. Bu təsir edən adamın özünün şəxsiyyətindən, malik olduğu sifətlərdən, şəxsi nümunəsinin təsirindən asılıdır.

Mühit kimi, tərbiyədə insanın inkişafında, təkmilləşməsində və yetişməsində mühüm rol oynayır. Elə "tərbiyə" sözünün lüğəti mənası "bəsləyib yetişdirmə, böyütmə, alıxdırma, vərdiş etdirmə" deməkdir.

Xalq pedaqogikası materiallarında şəxsiyyətin təşəkkül tapıb inkişaf etməsində mühitlə yanaşı, tərbiyənin də əsas rol oynadığını ifadə edən aforistik fikirlər çoxdur. Onlara misal olaraq "Adam adam sayəsində adam olar", "Ustad görən şagird hər məqamda yorğalar, ustad görməyən şagird ordan-burdan qarmalar", "Dünya gör-götür dünyasıdır", "Damcı daşı deşər, söz-başı" və s. bu kimi hikmətəməz kəlamları göstərə bilərik. Həmin kəlamlarda belə bir həqiqət təsdiq edilir: uşaq kamil ustad, tərbiyəçi sayəsində eşitməklə, görməklə formalaşır sözün əsl mənasında adam olur. Yəni onun şəxsiyyət kimi yetişməsində tərbiyə əsas rol oynayır.

İnsanın inkişafında mühit və tərbiyənin mühüm olması fikri obrazlı şəkildə aşağıdakı folklor nümunələrində də ifadə edilmişdir: "Qiz anadan görməyincə, öyüd olmaz", "Oğul atadan görməyincə, ata qalxmaz", "Nə əkərsən, onu da biçərsən", "Nə tökərsən aşına, o da çıxar qaşığına", "Gül güllükdə bitər", "Mərd ilə gözən hər kəs axır ki, bir gün mərd olar, namərd ilə gözən kişi axır biyabankərd olar".

Yuxarıda qeyd etdiklərimiz aydın şəkildə göstərir ki, uşağın yetişməsində, inkişafında, kamilləşməsində irsiyyət, mühit və tərbiyənin həlledici rol oynaması ideyası xalq pedaqogikası materiallarında geniş yer tutur.

Şəxsiyyətin formalaşması üçün irsiyyət, mühit və tərbiyənin rolunun eyni dərəcədə qiymətləndirildiyi belə misalları digər tarixi şəxsiyyətlərin əsərlərindən də gətirmək olar.

Deməli, uşağın hansı keyfiyyətlərə malik olmasında əsas etibarilə onun əhatə olunduğu mühitin, ilk növbədə isə valideyn nümunəsinin çox böyük təsiri var: söyüşkən atanın yanında boya-başa çatan uşaq adətən söyüşkən, abır-həyalı atanın yanında böyüyən övlad isə abırlı, həyalı olur.

Beləliklə, 7 yaşa qədər bu uşaq dövrünün hər mərhələsinin özünəməxsus xüsusiyyətləri var ki, tərbiyə işində onlar hökmən nəzərə alınmalıdır. Aylar - illər ötür, uşaq "böyüyüb həddi - buluğa" çatır. "Həddi buluq" dövrü 14-15 yaşlarından başlayır:

"On dördündə sevda yenər başına,
On beşində yavan girər duşuna..."

Bu dövr cavanlıq - gənclik illərinə qovuşur. Odur ki, on dörd - on beş yaşlarından başlamış ta on yeddi - on səkkiz yaşlara qədər davam edən bu yaş dövrünü "gənclik dövrü" adlandırmaq olar. "Həddi buluq" və ya gənclik (cavanlıq) dövrü ilə nağıl və "dastan süjetinin birinci hissəsi qurtarır". Bu dövr üçün səciyyəvi olan şey pəhləvanlıq və ya ov məşqi öyrənmək, qəhrəmanlıq göstərməyə hazırlaşmaq və "buta almaqdır".

Kamillik dövrü təqribən qırx yaşa qədər davam edir. Bu yaş dövrünə qədəm qoymuş oğlan və qızların zahiri əlamətlərinin və fiziki keyfiyyətlərinin təsirinə də nağıl və dastanlarda geniş yer verilir.

Məsələn; “Şah İsmayıl”, “Tahir və Zöhrə” dastanlarında kamil qızlar “Qələm qaşlı”, “Siyah saçlı”, “Mina gərdənli”, “İncə belli , bəstə boylu”, “Zülfü dal gərdəndə çin, dəstə-dəstə”, “Ala gözü sürməli”, “Əli xınalı”, “Yaquta bənzər yanağı, mərmərə bənzər buxağı, aya bənzər qaşqabağı”, “Kövsərə bənzərdodağı, ağ gülə bənzər ayağı”, “Həm didarı şirin,həm koftarı şirin, “Gümüş kəmərlı”, “Tər libaslı”, “Üstü tam danə nişan”, “Şivəli, qəməzəli, nazlı” gözəllər kimi təqdim olunurlar.

Nisbətən yuxarı yaşları (yəni təxminən 40 yaşdan sonranı) əhatə edən dördüncü yaş dövrünün nümayəndələrinə müxtəlif istilahlər aid edilir: yaşlı, sinli, ahıl, qoca və s. Bu yaşlarda olanlar mənəvi keyfiyyətləri etibarlı ilə müsbət səpkidə (yetkin, ağıllı, sanballı, təmkinli, tədbirli və uzaqgörən adamlar kimi) verilir. Çətinliyə düşən qəhrəmanlara yol göstərmək, müşkül işlərə çarə tapmaq kimi sifətlər də ən çox məhz bu yaş dövrü üçün səciyyəvidir. Lakin fiziki və fizioloji cəhətdən bu dövrün adamları əvvəlki tərəvətlərini, məziyyəti və üstünlüklərini itirməyə başlayırlar. Xalqın özünün poetik dili ilə desək:

“...Qırında sən əl haramdan çəkərsən,
Sonası ovlanmış gölə bənzərsən,
Əllisində əlif qəddin çəkilir,
Altmışında ön dişlərin tökülür.
Yetmişində qəddin,belin bükülür,
Karvanı kəsilməmiş yola bənzərsən.
Səksənində sinir yenər dizinə,
Doxsanında qubar qonar gözüne.
Koroğlu der:çünki yetdin yüzünə,
Uca dağ başında kola bənzərsən”.

Bəs tərbiyə işinə,uşağın şəxsiyyətini formalaşdırmağa hansı vaxtdan başlamaq lazımdır? Zəhmətkeş xalq tərbiyə işini lap ilk anlardan ,yəni uşağın bəlkədə olduğu vaxtlardan başlamağı vacib bilmişdir:çünki “Qırında öyrənən ,gorunda çalar”,yaxud “Qocanı öldürmək olar,öyrətmək olmaz”. Odur ki, xalq obrazlı şəkildə deyir: “Uşağı bəlkədə,küçüyü dəlməkdə”.Başqa bir atalar sözündə deyilir: “Ağac yaş ikən əyilər”.Bu atalar sözünün məzmunu pedaqoq-müəllim M.T.Sidqinin sözlərində daha geniş şəkildə şərh olunubdur: “...Uşaqlıq yaş ağaca bənzər, təzə yaş ağac hər nə qədər əyri olsa,düzəltmək asandır və insanın da kiçikliyində tərbiyə qəbui etməsi vacib mətləblərdəndir”.Ümumən, xalqa görə, uşaq ikən elə tərbiyə edilməlidir ki, cavanlıqda (yəni 15-17 yaşlarında) başqalarına,ehtiyacı olanlara kömək əli uzada bilsin, obrazlı desək,öz gözü ilə onları isidə bilsin, cavanlıqda da elə formalaşmalıdır ki,yaşa dolduqda ağıllı söz-söhbəti və məsləhətlərlə başqalarına hikmət öyrədə bilsin.Budur,həmin fikrin xalq deyimi:

“Uşaq ikən elə yan ki,
Cavanlıqda gözün olsun!
Cavanlıqda elə yan ki,
Qocalıqda sözün olsun!”

Buraya qədər deyilənlərdən aydın olur ki:

-Şəxsiyyətin təşəkkül və inkişafına təsir göstərən amillərə, onların mahiyyətinə və insan ömrünün yaş bölgüsünə aid zəhmətkeş xalqın müxtəlif zamanlarda söylədiyi fikir və mülahizələr akademik pedaqogikasının müasir nəticələrinə uyğun gəlir: insanın inkişafı irsən gətirdiyi qüvvələrlə, düşüyyə mühitlə və aldığı tərbiyə ilə bağlıdır;

-Yaxşı nəticə əldə etmək üçün tərbiyə işini kiçik yaşlardan başlamaq,müxtəlif yaş dövrlərinə uyğun aparmaq- hər dövrün səciyyəvi xüsusiyyətlərini nəzərə almaq gərəkdir;

-Azərbaycanın görkəmli şəxsiyyətləri xalqın tərbiyəvi fikirlərindən bəhrələnməklə yanaşı onları daha da cilalamış və yenidən xalqın sərəncamına qaytarmışlar.

İSRAİLDƏ AİLƏ PSIXOLOGİYASI

Günay SƏFƏROVA

Azərbaycan Dillər Universiteti

gunaysafarova@yahoo.com

AZƏRBAYCAN

Yəhudilər tək Allaha sitayiş edirlər. Çünki iudaizm monoteist dindir. İsraildə ailə hüququ dini normalar üzərində qurulub. Yəni, nigah və boşanma yalnız dini məhkəmənin icazəsi ilə həyata keçirilir. XIX əsr Tanax təfsirçisi Y. S. Məklenburq qeyd edib: “İnsana tək olmaq yaxşı deyil.” Bu, o cür başa düşülməlidir ki, insan heç kimə sevgisini, məhəbbətini vermədikdə onun daxilən xeyirxahlıq hissi baş qaldırmayacaq. Nigahda kişi və qadın arasında olan bağlar, valideynlə övlad arasında olan bağdan daha sıxdır.

Bağlanan nigahlar və boşanmalar, nigaha daxil olanlar və boşananlar dini icmanın müvafiq idarəsində qeydə alınır. Nigaha daxil olanlar üçün müxtəlif dini məhdudiyətlər mövcuddur. Boşanma isə hər iki tərəfin razılığı ilə həyata keçirilməlidir.

Yəhudi adətinə görə, oğlan uşağı doğulanda sidr ağacı, qız uşağı doğulanda isə şam ağacı əkilməlidir. Onların toyunda həmin ağacların budaqlarından Baldaxin hörülür. Ortodoksal yəhudilər həyat yoldaşlarına bəzən “Başert”-“taleyin qisməti” də deyirlər. Tövratda poliqamiyaya icazə verilməsinə baxmayaraq, adi həyatda bu bəyənilmirdi.

İudaizmin mahiyyətində duran 4 (dörd) əsas şərtədən biri ailə məsələləri ilə bağlıdır. Bunlar aşağıdakılardır:

İşlərində haqqı və ədaləti gözləmişəm?

Tövrəti öyrənməyə vaxt ayırmısanmı?

Həyata uşaq gətirmisənmi?

Dünyanın xilasını üçün çalışmışsanmı?

Valideynlərə hörmət etmək, onların qayğısına qalmaq hər bir övladın müqəddəs borcu sayılır. Lakin, valideynlərin uşaqlara olan məhəbbəti, övladın ata-anaya olan məhəbbətindən həmişə üstün olur. Ortodoksal yəhudi rəvvini bu barədə belə yazır: “Oğul atasını itirir. Çox kədərlənir və üzülür. Görəsən, oğul bilsə ki, atasından çoxlu miqdarda var-dövlət qalmışdır, onda özünü necə hiss edər? Təbii ki, kədərlə birlikdə, həm də sevinc hissi baş qaldırır. Materialist tələbatdan doğan sevinc hissi kədəri arxa plana keçirir. Hər şey tərsinə də ola bilər. Oğul ölür və ondan atasına xeyli var-dövlət qalır. Görəsən, atanı həmin var-dövlət sakitləşdirə bilərmə? Əlbəttə ki, Yox. O, bütün varını-dövlətini qurban verərdi, tək oğlu sağ olaydı. Budur valideyn sevgisi ilə övlad sevgisi arasındakı fərq.” Yəhudi atalar sözü: “1 (bir) ata 10 (on) oğul böyüdür, 10 (on) oğul isə 1 (bir) ataya baxa bilmir.

İsraildə yəhudilərin nigah və boşanmaqla bağlı işlərinə 1953-cü il qanununa əsasən rəvvini məhkəmələrində baxılır. Nigah sənədi “Ketubah” (כתובה), boşanma haqqında sənəd isə “Qet” (טק) adlanır. “Ketubah”da ailə həyatının bütün tərəfləri haqqında məlumat verilir. Çoxəsrlik ənənəyə görə, toy böyük Xupanın (התופה)altında keçirilir. Gəlin 7 (yeddi) dəfə bəyin başına dolandıqdan sonra bu mərasimi keçirən rəvvinin qarşısında dayanırlar və Rəvvini onların nigahına xeyir-dua verir.

Rəvvini məhkəmələri haqqında qanuna əsasən nigah və boşanma məsələləri yəhudilərin müqəddəs kitabı sayılan Tövrə ilə tənzimlənilir. Qanuna əsasən əmlaka sahib olmaq, ondan istifadə etmək və sərəncam vermək hüququ evli və subay qadınlara bərabər verilir. Həyat yoldaşından boşanma razılığı almadan təkrar ərə gedən qadın isə zinakar adlanır. Yəhudi adətinə görə, bu cür nigahdan doğulan uşaqlar yalnız özləri kimi olanlarla nigaha girə bilərlər. 1950-ci il nigah qanununa əsasən nigaha daxil olmaq üçün yaş həddi qadınlar üçün 17 yaş müəyyən olunmuşdur. Kişilər üçün isə konkret yaş həddi müəyyən edilməyib. 17 yaşına çatmamış qızlar yalnız dairə məhkəmələrinin icazəsi ilə ailə qura bilər. Dairə məhkəməsi icazəni qanunla müəyyən olunmuş xüsusi hallarda verə bilər. İcazəsiz bağlanmış nigah cinayət hesab olunur. 17 yaşına çatmamış qız, onun valideynləri və gələcək həyat yoldaşı nigaha icazə verməsi üçün məhkəməyə xahişlə müraciət edə bilər. Qarışıq nigahların pozulması Ali məhkəmənin sədrinin səlahiyyətlərinə aiddir. Yəhudilər qarışıq nigahları “mədəni nigah” adlandırırlar.

Ailə qanunlarına düzəliş və alimentlər haqqında qanun (1972) aliment hüququna aid əsas qanunlardır. Uşaqla yaşamayan valideyn aliment ödəməyə borcludur. Əgər aliment 2 il müddətində ödənilmərsə, məhkəməyə müraciət edərək onların ödənilməsinə tələb etmək olar.

Ərlə-arvadın birgə mülkiyyətinə aid deyil:

Nigahdan əvvəl əldə olunmuş əmlak

Bağışlanmış və ya miras qoyulmuş əmlak

Milli Sığorta Fondundan qocalığa görə alınmış müavinət və digər kompensasiya növləri

Ərlə-arvadın əvvəlcədən bölünməməsi barədə danışdığı və razılaştığı əmlak

1981-ci ildə övladlığa götürülmə haqqında qanuna əsasən, valideyn və uşaq arasında mövcud olan hüquqi münasibətlər hüquqi akt nəticəsində övladlığa götürənlə övladlığa götürülənin arasında yaranır. Bu proses övladlığa götürənin xahişi ilə yalnız məhkəmənin qətnaməsi ilə həyata keçirilir. Övladlığa götürülən şəxs 18 yaşından yuxarı ola bilməz. 9 yaşına çatmış uşağın övladlığa götürülməsi üçün onun razılığı vacibdir:

1. Əgər uşağın valideynləri mövcuddursa və ondan tam imtina etməyiblərsə, onların da razılığı olmalıdır.

2. Əgər valideynləri vəfat edibsə, məhkəmə nənə-babanın fikrini bilməlidir. Məhkəmə uşağın xeyrini nəzərə alaraq çıxardığı qətnaməni xətm edə bilər.

1950-ci ildə nigah haqqında qanun, 1972-ci ildə alimentlər haqqında qanun, 1973-cü ildə ər-arvad arasında əmlak münasibətləri haqqında qanun, 1981-ci ildən övladlığa götürmək haqqında qanunlar qəbul edilmişdir.

Talmuda əsasən ailə münasibətlərinə yanaşma. Talmud qadınların maliyyə vəziyyətini bu cür izah edir: “Bir qadın bir şeyə necə sahib ola bilər? Ona aid olan hər bir əmlak ərinə aiddir. Ərinə aid olan hər bir əmlak isə özünə aiddir və qadına aid olan əmlakın kişiyə də aidliyi vardır. Qadının gəliri küçədən bir şey tapmış olsa belə ərinə məxsusdur. Ev əşyaları, stolun üstündə olan çörək qırıntıları kişiyə məxsusdur. Əgər qadın bir qonaq çağırıb, onu qarşılayarsa ərindən oğurluq edib...”

Bütün bu kimi qanunlar səbəb olub ki, bir qadının əmlakı özünə elçi cəlb etmək üçün vasitəyə çevrilsin. Daha çox malı olan qadını almaq kişi üçün daha artıq varlanmaq vasitəsinə çevrildi. Yəhudi ailələri öz mülkiyyətlərinin bir hissəsini cehiz adı ilə evlilik vaxtı öz qızına verməyə məcbur oldu. Qızının şəxsən malik olmayacağı cehizə xərc çəkmək məcburiyyətində qalan yəhudilər üçün qız uşağının atası olmaq xoşagəlməz bir məsələyə çevrildi. Ata gərək illərlə öz qızını tərbiyə etsin və sonra onun üçün qiymətli bir cehiz tədarük etsin. Beləliklə, qız bir yəhudi ailəsində sərmayə deyil, bir borc sayılır. Bu düşüncə keçmiş yəhudi cəmiyyətində bir qız uşağının dünyaya gəlməsinin xoşagəlməzliyinin səbəbini bizə aydınlaşdırır. Gəlinin hədiyyəsi olan bu cehiz müvəqqəti mülkiyyət şərtləri altında bəyə hədiyyə olunur. Ər əməli surətdə cehizə malik idi, lakin onu sata bilməzdi. Gəlin evli olduğu zaman cehiz üzərində olan hər növ malikliyi əldən verirdi. Buna əlavə olaraq ondan evləndikdən sonra işləyib, qazanc əldə etmək, ərin öhdəsində olan xərcləri təmin etmək gözlənilirdi. Qadın yalnız iki halda öz əmlakını qaytara bilərdi: Talaq və həyat yoldaşının öldüyü təqdirdə. Əgər qadın əvvəl ölərdisə, kişi onun əmlakına varis olurdu, ər öldüyü halda qadın yalnız evlilikdən öncəki əmlakını qaytara bilərdi və vəfat etmiş ərinin şəxsi əmlakından miras olaraq almaq haqqı yox idi.

HƏYATIMIZDAKI SİNDROMLAR' (DAUN, ASPERGER, AUTİZM)

Almaz ƏHMƏDOVA

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
AZƏRBAYCAN

Aynur BAĞIROVA

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
AZƏRBAYCAN

Asperger sindromu psixi pozğunluq olub, bəzən onu Autizmin bir forması da hesab edirlər. Bu sindromlu insanlar normal və yüksək intellektə malik olsalar da, lakin onların sosial qabiliyyətləri və vərdisləri zəif inkişaf etmiş olur. Belə insanların emosional və sosial inkişafı ləngidiyindən onların inteqrasiyası da gecikmiş olur. Autistik psixopatiya halı ilk dəfə ingilis psixiatri Lorna Uinq (ing. Lorna Wing) tərəfindən Avstriya psixiatri və pediatri Hans Aspergerin (alm. Hans Asperger) şəərəfinə Asperger sindromu adlandırılmışdır.

Autizmlı əksər insanlarda, xüsusən uşaqlarda inkişafdan qalmanı asanlıqla müşahidə etmək mümkündür. Lakin onlar autistlərə bənzəsələr də, əqli cəhətdən heç də geri qalmırlar. Bəzən onlar

sosial kommunikasiya defisitinə malik olsalar da, mürəkkəb bir elmi sahə üzrə daha dərrakəli olurlar. Məhz inkişafın bu tip geriləməsinin təhlilini ilk dəfə Hans Asperger vermişdir.

Daun sindromu (yaxud Trisomiya 21) —21-ci xromosom cütlüyünün trisomiyası (üçlük) sonucunda yaranan xəstəlik. Bu sindrom 1866-cı ildən məlumdur. İngilis həkimi Lanqdan Daun xarakter xüsusiyyəti olan bu xəstəliyi bir qız uşağında müşahidə edib və onu "monqolizm" adlandırır. Ancaq asiyalı alimlərin xəstəliyin "monqolizm" adlandırılmasına etirazından sonra bu xəstəlik onu kəşf edən alimin şərəfinə "Daun sindromu" adını alır. Bu uşaqlar bir-birlərinə oxşayır, stereotipləri eyni olur. Yəni onlarda boy qısa olur, əqli inkişafdan geri qalır, kəlləsi kiçik və yumru olub üz nahiyəsində yastılaşıır. Yanaqlar üzün yastılaşmış fonunda bir qədər üzə çıxır. Gözləri uzunsov və kiçik olur, göz yarığı çəp, göz bucağında dəri büküslü, ağız yarıcaıq, dili böyük, qarnı köpmüş, dişləri seyrək, əzələləri və oynaqları zəif inkişaf etmiş olur. Yəni, onlar monqoloid irqinə mənsub şəxslərə bənzəyirlər. "Monqolizm" adı da bu səbəbdən işlədilib. Azərbaycanda Daun sindromu ilə doğulan uşaqların sayı ilə bağlı fərqli rəqəmlər verilir. Məsələn, Səhiyyə Nazirliyi Daun sindromlu insanların sayının 336 nəfər olduğunu açıqlayır. Onların 13 yaşadək olanları 296, 14-17 yaş arasında 21, 18-29 yaş qrupunda 11, 30 və daha yuxarı yaş qrupunda 8 nəfərdir. Bu problemlə məşğul olan QHT-lər rəqəmlərin 700-ə yaxınlaşdığını bildirlər. Ü.Əsədova hər doğulan 700 uşağdan birinin Daun sindromlu olduğunu qeyd edir: "Son zamanlar azalma müşahidə edilir. Bu, səhiyyənin inkişafı ilə bağlı ola bilər. Çünki hazırda hamilə qadınlar müxtəlif infeksiyalara qarşı yoxlanırlar". O ki qaldı uşaqların cəmiyyətə inteqrasiyasına, bununla bağlı fəaliyyətə başlanılıb: "Hazırda həm əqli, həm də fiziki cəhətdən inkişaf etməmiş uşaqlar üçün Nizami rayonunda yerləşən 210 saylı məktəb və 113 saylı uşaq bağçası inkluziv təhsil layihəsinə, "Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların təhsilinin təşkili üzrə İnkişaf Proqramı"na qoşulub. Hər iki tədris müəssisəsi xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqlar üçün uyğunlaşdırılacaq: "Hazırda müəllimlərə trening keçirilir. Uşaqların baxçaya qəbulu xüsusi yoxlamadan sonra müəyyənləşdiriləcək. Hər bir uşaq müxtəlif sahələr üzrə 4 mütəxəssis tərəfindən 8 ixtisas üzrə yoxlanılacaq. Uşağın inkişafı, görməsi, eşitməsi, qavraması, diqqəti, yaddaşı, başadüşmə bacarığı, özünü ifadə etməsi öyrəniləcək. Ümumiyyətlə, Daun sindromlu uşaqların zəif və güclü tərəfləri var. Məsələn, onun eşitmə və görmə zəifliyi, nitqində qüsuru olur. Bu, uşağın zəif tərəfidir. Amma belə uşaqlarda yamsılamaq, təqlid etmək bacarığı yüksəkdir. Daun sindromlu uşaqlar mətni tez qavrayırlar. Onlarda mexaniki yaddaş güclü olur. Uşaqların cəmiyyətə çıxarılması, müxtəlif tədbirlərə qatılması çox faydalıdır". Əvvəllər Daun sindromu ilə doğulan uşaqların 16-18 il ömür sürdüyü bildirilirdi. Psixoloq deyir ki, hazırda Daun sindromlu insanların normal insanlar kimi ömür sürdükləri təsdiqlənir: "Mən özüm xarici ölkələrin birində 40-50 yaşlı Daun sindromlu insanla rastlaşmışam. Onlarda bu sindromla yanaşı digər xəstəliklərə yoluxma ehtimalı yüksək olur. Bir səbəb də valideynlərin şüurlu olaraq övladlarının tez öləcəyini güman etmələridir. Bu uşaqlar adi insanlar kimi 70 il də yaşaya bilərlər. Daun sindromlu uşaqların ailə qurmasına gəldikdə isə bəziləri oğlanların sonsuz olduğunu söyləyirlər. Lakin son illər Daun sindromlu kişilərin övlad sahibi ola biləcəyi ehtimal olunur. Qızlar isə normal insanlarla ailə qurduqda dünyaya sağlam uşaq gətirə bilərlər".

Autizm üç yaşından əvvəl başlayan və ömür boyu sürən, ictimai qarşılıqlı təsirə və ünsiyyətə zərər verən, məhdud və təkrarlanan davranışlara gətirib çıxaran beyinin inkişafına maneə törədən bir xəstəlikdir. Bu əlamətlər autizmi, Asperger sindromu kimi daha yüngül görünən autistik spektrum pozumluğundan (ASP) ayırır. Autizm irsi mənşəlidir ancaq irsiliyi olduqca qarışıqdır və ASP-nin mənşəyinin çoxlu gen qarşılıqlı təsirlərindənmi yoxsa, nadir görülən mutasiyalardanmi qaynaqlandığı çox açıq deyil. Nadir hallarda, doğum şikəstliklərinə səbəb olan faktorlarla yaxından əlaqəlidir. Digər görüşlərə görə isə, uşaqlıqda edilən peyvəndlər kimi səbəblər mübahisəlidir və peyvənd mənşəli fərziyələrin razı salıcı elmi dəlilləri yoxdur. Yaxın dövr araşdırmaları autizmin prevalansını 1.000 adama bir, ya da iki halda olaraq təxmin edir, eyni araşdırmalardakı təxminlərə görə ASP təxminən 1.000 adamda altı haldadır və kişilərdə rast gəlinmə nisbəti qadınlara görə 4,3 dəfə daha çoxdur. Autizm hadisələrinin sayı 1980-ci illərdən bəri olduqca çox nisbətdə artmışdır. Bunun səbəbi qismən diaqnoz qoyma üsullarındakı dəyişikliklərdir; gerçək prevalansın artıb artmadığı aydın deyil.

Autizm beyinin bir çox hissəsinə təsir edir, amma bu təsirin necə inkişaf etdiyi məlum deyil. Valideynlər ümumiyyətlə uşaqlarının həyatının ilk iki ilində əlamətləri hiss edirlər. Erkən davranış, yaxud da qavrayış müdaxilələri uşaqların özünə baxa bilmə bacarığı ilə ictimai və ünsiyyət bacarıqlar qazanmasına köməkçi ola bilər. Autizmin çarəsi yoxdur. Autistik uşaqların çox azı yetkin olduqdan sonra sərbəst həyatda, bunda müvəffəq ola bilməkdədir. Autizm beyinin bir çox qisminə təsir edir, amma bu təsirin necə inkişaf etdiyi məlum deyil.

TƏXƏYYÜL ƏSASINDA MONOLOJİ NİTQİN İNKİŞAFI

Qumru HƏMİDOVA

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
AZƏRBAYCAN

Məktəbəqədər yaş dövründə uşaqlarda idrak prosesləri və nitqin inkişafında əsaslı dəyişikliklər baş verir. Məktəbəqədər yaş dövründə uşaqların qavrayışının ixtiyari növünün inkişafı üçün şərait yaranır. Burada oyunun rolu böyükdür. Uşaqlar cismin formasını, ölçüsünü, tutduğu yeri qavramağa alışırlar. Bu onlarda məkan qavrayışının inkişafı kimi özünü göstərir. Məktəbəqədər yaşlı uşaqlar ilk vaxtlar ən çox formanı ayırmaqla onları qavramağa cəhd göstərilir. Eyni zamanda obyektlərin böyüklüyünü qavrama bacarığı da özünü göstərir. Bu dövrdə uşaqlarda qavrayışın inkişafında rəsm, Quraşdırma da mühüm rol oynayır. Uşaq nəyi isə çəkmək, nəyinsə fiqurunu cizmaq üçün birinci növbədə onu diqqətlə müşahidə etməli, onun konturunu, rəngini müəyyənləşdirməli olur. Bütün bunlar uşağı müşahidə etməyə təhrik edir, ixtiyari qavrayışın inkişafına təkan verir. Məktəbəqədər dövründə qavrayışla yanısı olaraq diqqətin təkmilləşməsi prosesi də baş verir. Bu yaş dövrünün əvvəlində uşaqlarda diqqəti zahirən cəlbədicilə cisimlər özünə çəkir. Məktəbəqədər dövrün sonunda diqqət öz inkişafının daha yüksək səviyyəsinə çatır. Böyük bağça yaşlı uşaqlarda diqqətin inkişafı yeni maraqların meydana gəlməsi, dünyagörüşünün inkişafı, uşağın ailə həyatında və bağçada yeni şəraitə daxil olması, yeni fəaliyyət növlərinə yiyələnməsi ilə sıx bağlı olur. Bu dövrdə qeyri-ixtiyari diqqət əsas yer tutsa da ixtiyari diqqətin meydana gəlməsi üçün də şərait yaranır. Burada qeyri-ixtiyari diqqətdən ixtiyariyə keçid üçün diqqətini idarə etmək vasitələri mühüm rol oynayır. Ona görə də uşağa onu əhatə edən cisim və xassələrin xassələrini, fərqli xüsusiyyətlərini, əsas əlamətlərini görməyi öyrətmək lazım gəlir.

İxtiyari diqqətin meydana gəlməsində nətq də mühüm rol oynamağa başlayır. Psixoloji tədqiqatlar göstərmişdir ki, uşaqlarda ixtiyari diqqətin inkişafına özü haqqında yüksək fikirdə olmaq xeyli kömək edir. Təcrübə göstərmişdir ki, əgər 4-5 yaşlı uşaqlardan daima nə edəcəyini hündürdən deməyi tələb etdikdə, onlar ixtiyari olaraq və daha uzun müddət öz diqqətlərini hər hansı bir obyektin və ya onun detallarının üzərində saxlaya bilirlər.

Məktəbəqədər yaşın sonuna doğru uşaqda tədricən öz diqqətini idarə etmək imkanı. Onu az və çox dərəcədə müstəqil təşkil etmək bacarığı özünü göstərir. Məktəbəqədər yaş dövründə uşaqların hafizəsi də tədricən qeyri-ixtiyari yaddasax-lamadan ixtiyari yaddasaxlamaya keçidlə səciyyələnir. Monoloq şifahi nitqin ən yüksək formasıdır. Uşaqda monoloji nitqi inkişaf etdirmək üçün nitq situasiyasının yaradılması əsas şərtlərdəndir. Monoloq hər hansı hekayə və ya hadisənin nəql edilməsi yolu ilə yaranır. Monoloji nitqin inkişafı uşaqların müstəqil olaraq nəql etmə vərdişinə yiyələnmə bacarığı ilə nəticələnir.

İndi isə təxəyyül əsasında monoloji nitqin inkişaf etdirilməsinə aid bir məşğələ nümunəsi verək.

Məqsəd: Uşaqlara həndəsi fiqurların köməyiylə şəkil çəkməyi öyrətmək, monoloji nitqini inkişaf etdirmək.

Vəsait: Oyuncaq meymun, portağal, rəngli karandaşlar və albom

Məşğələnin gedişi. Tərbiyəçi əvvəlcədən uşaqların oyun oynadıqları otağa bir qutu qoyur. Sonra uşaqlar oyun oynamaq üçün otağa gələndə tərbiyəçi uşaqlardan soruşur: -Uşaqlar otağa diqqətlə baxın. Otaqda nəyə dəyişməyib ki?

Uşaqlar ətrafa diqqətlə baxırlar.

Uşaqlar otaqdakı qutunu görüb tərbiyəçidən soruşurlar:

-O nədir? Haradan gəlib görəsən?

Tərbiyəçi uşaqlarla birlikdə qutunu nəzərdən keçirir.

Tərbiyəçi deyir:

-Gəlin, görək qutuda nə var?

Onlar qutunu açırlar. Qutuda çoxlu portağal var. Bir dənə də meymun var.

Uşaqlar soruşur:

-Bəs bu nədir? Bu haradan düşüb bura?

Uşaqların hər biri öz təxəyyülünə görə cavab verir.

Uşaqlardan biri belə deyir:

-Çox uzaqlarda,tropik meşələrin birində portağalı yığıb yeşiklərə yükləyirdilər.Bu zaman meymun portağalları götürür və onlardan yemək istəyir.O portağallardan yeyə-yeyə qutuda yuxuya gedir. İnsanlar bu portağalları satmaq məqsədilə gəmilərə yükləyirlər.Meymun olan qutu da bizə gəlib.

Başqa bir uşaq da öz təxəyyülünə uyğun meymunun bura düşməsi haqqında hekayə qurur.Uşaq deyir:

-Meymun balaları bir-biri ilə oynayır.Anaları onlara tapşır ki,dəcəllik etməsinlər.Onlardan biri ağaca tullanır,biri qaçır.Bunların içərisində isə ən dəcəli var.Bu meymun çox dəcəl və şıltaqdır.O ağacın dibində bir qutu tapır.Ona maraqlı gəlir.Qutu ilə oynayanda qutunun içində düşüb qalır.Portağal yığmağa gələn adamlar qutunu görürlər.Lakin onların xəbəri yoxdur ki,meymun balası ordadır.Portağalı bilmədən onun üstünə yığırlar.Beləliklə bizə yeni il hədiyyəsi olaraq bu qutu gəlir.Meymun balası olan qutu da bizə düşüb.

Tərbiyəçi deyir:

-Siz indi bildiniz meymun qutuya necə düşüb?Biz bu gün onun şəklini çəkəcəyik.Biz meymunu çəkmək üçün həndəsi fiqurlardan istifadə edəcəyik.

Tərbiyəçi həndəsi fiqurlar haqqında uşaqlara məlumat verir(oval və dairədən).

-Biz bədənin hansı hissələrini çəkmək üçün dairədən istifadə edəcəyik?

Uşaqlar deyir:

-Baş və qulaqları.

-Bəs ovalın köməyi ilə hansı bədən üzvünü çəkəcəyik? -bədənə və ayaqları.

Tərbiyəçi uşaqlara çəkdikləri şəkili rəngləmələrinə kömək edir.Tərbiyəçi uşaqlara “afərin” deyib onların işlərini qiymətləndirir.

Tədqiqat obyektimizin məqsədi məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda emosional sahənin tədqiqi idi. İlk öncə biz məktəbəqədər yaşlı uşaqların əsas səciyyəvi xüsusiyyətlərini araşdırdıq. Bundan başqa onlarda emosional sahənin yaranma ardıcılığını izlədik. Bildiyimiz kimi uşaqlarda bir çox sahələrin xüsusən də emosional sahənin inkişaf etdirilməsi bilavasitə ailə və uşağın əhatəsində olan insanların üzərinə düşür.

İNTUISİYANIN QƏRAR QƏBULUNDA ROLUNUN PSIXOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Fatimə BAYRAMOVA

Bakı Dövlət Universitetinin

Fatima90@live.ru

AZƏRBAYCAN

Müasir həyat həddindən artıq dinamik və dəyişkəndir. Siyasətdə, iqtisadiyyatda, gündəlik həyatımızda baş verən hadisələr çevik şəkildə təzahür etdiyi üçün, bu proseslər bizim düşünməmiş üçün zaman buraxmır. Zamanın azlığı problemləri “indi və burda” prinsipi ilə həll etməyimizə sövq edərək, məhdud zaman çərçivəsində qərar qəbulu tələb edir. Son 50 ildə qnoseologiya, psixologiya, iqtisadiyyat, riyazi – statistika, süni intellekt və dərk etmə prosesləri sahəsində qərar qəbulu və problemin həllinə dair böyük müvəffəqiyyətlər əldə edilmişdir. Çoxlu sayda aparılan tədqiqatlar nəticəsində qərar qəbulu prosesində böyük əhəmiyyətə malik olan bir çox psixoloji amillər tədqiq olunmuş, lakin onlardan daha effektiv intuisiyanın olduğu müəyyən olmuşdur. İntuisiya instinktə yaxın olsa da, onlar arasında müəyyən fərq mövcuddur. İnstinkt – mürəkkəb hərəkətləri reallaşdırmaq üçün məqsədə yönəlmiş impulsdur, intuisiya isə çətin situasiyaları anlamağa yönəlmiş şüuraltı və ya şüurüstü nəticələrin qavranılmasını özündə ehtiva edir. Bunu nəzərə alaraq qərar qəbulu prosesində daha optimal variant kimi intuisiyanın daha böyük əhəmiyyət kəsb etdiyini vurğulamaq lazımdır.

Son zamanlar, qərb menecmentində (iri korporasiyalarda) qərar qəbulu prosesində əsas diqqəti intuisiyanın istifadəsinə yönəldirlər. İntuisiyanın müasir tədqiqatçılarından biri olan O.V.Stepanovun mövqeyi diqqəti cəlb edir: “İntuisiya qeyri – müəyyən şəraitdə meydana gələn, daxili hissetmə kimi subyektiv qavranılan bilikdir. İntuisiyanın yaranma prosesi dərk edilmir, onun doğruluğunun sübutu və yaranma səbəblərinin qaydası yoxdur”. Digər tədqiqatçı V.F.Asmus intuisiyanı vasitəsiz bilik

adlandıraraq qeyd etmişdir ki, intuisiya faktlara istinad etmədən əşyaların obyektiv əlaqəsinə, həqiqətə nəzərdir. İnsan psixikasında intuisiyanın dərk insanın nadir qabiliyyətləri kimi xarakterizə edilir. Psixologiyanın əsas yaradıcılarından olan K. Yunq intuisiyanın təzahür xüsusiyyətlərini fərqli şəkildə əsaslandırmışdır. Psixoloq qeyd etmişdir ki, insanın intuisiyanı necə istifadə etməsinə diqqət yetirmək lazımdır: daxili dərkətməyə müraciət edir yoxsa xarici hərəkət və icraya əsaslanır. Bununla da insanları ekstrovert və introvert intuitiv insan tipi kimi fərqləndirmək mümkündür.

İntuisiya – qərar qəbulu prosesində həlledici vasitədir. İntuisiyanın elmdə heç bir məntiqi izahı, metodu və metodologiyası olmamasına baxmayaraq, elmi kəşflərdə rolu çox böyükdür. Alim və mütəxəssislər məntiqə əsaslanaraq elmi kəşf edə bilməzlər. Axı, istinad olunan məntiqin özünün də müəyyən çərçivələri və həddləri vardır. Bir qrup alimin fikrincə, stressli anlarda insan öyrəndiyi hər şeyi unudur, özündə olmayan məlumatlar əsasında çıxış edərək qərarlar qəbul edir. Bu an intuisiamız qətiyyətli addım atmağımıza yardım edir. Digər qrup alimlər, rəhbər və liderlərdə intuisiyanın vacib keyfiyyətlərdən biri olduğunu qeyd edərək, onu mükəmməl təhsildən, ensiklopedik bilikdən üstün tuturlar. Qərar qəbulunun mümkün variantlarının dərin analizi üçün hər zaman vaxtımız və vəsaitimiz olmaz. Və etiraf etməliyik ki, qeyri – müəyyən və çoxfaktorlu şəraitdə ənənəvi metodlar faydasızdır. Alətlər, sınaq və səhvlər metodu və s. kimi metodlar artıq keçmişdə qalıb, buna nə zaman var, nə də lazımı vəsait. Düzgün qərar anı şəkildə insanı tamamilə yüksək bir səviyyəyə qaldırdığı kimi, eyni zamanda səhv addım da ideyanı, onun müəlliflərini və icraçıları məhv edə bilər. Bu səbəbdən də qərar qəbulu prosesi özlüyündə çox mürəkkəb bir prosesdir.

Cəmiyyət intuisiyanı insanın yüksək keyfiyyəti kimi qiymətləndirir, lakin bu keyfiyyətin özünəməxsus iş mexanizmi, insanda həmin keyfiyyətin ölçülməsi metodu və s. kimi bir informasiya olmadığından, intuisiyaya bir qədər ehtiyatla yanaşırlar. Faktiki olaraq hər birimiz öz həyatımızın top – meneceriyik və hər birimiz daim qərar qəbul edir, nəyi, necə etmək, növbəti addımı hansı tərəfə atmaq və s. kimi qərarlar həyata keçiririk. İntuisiyanın insanda hansı səviyyədə olması barəsində müəyyən testlər aparmaqla öyrənmək mümkündür. Bəs, intuisiya potensialını necə öyrənmək olar? İntuisiya müəyyən sahələrdə müxtəlif cür özünü biruzə verə bilər. Bir insanda intuisiya maliyyə, digərində iqtisadiyyat sahəsində, başqasında səhiyyə sahəsində özünü biruzə verir. İntuisiya istiqamətlənmiş və “peşəkarlaşmış” kimi xüsusiyyətlərə məxsusdur. İntuisiyanın bir təbiəti var, o da mənəvilikdir. Geriyə yalnız mənəvi dünyanı dərk etmək üçün intuisiamıza güvənərək ondan düzgün istifadə etmək qalır.

Hisslərimizə güvənməyimizin səbəbləri aşağıdakılardır:

1. İntuisiya əvvəlki təcrübəyə və yığılmış biliyə əsaslanır.

Nə qədər ki, qərar qəbul etdiyiniz sahədə təcrübəniz çoxdur, bir o qədər intuisiyanız sizə dəqiq qərar verməyinizdə yardım edəcəkdir. Ətrafdakılarla məsləhətləşmək də sizə xeyir gətirər, lakin onlar hər zaman sizin üçün doğru olanı bilmirlər. Bütün məsləhətləri qəbul edin, lakin sonda öz hissələrinizə etibar edin. Həyatda çətinliklə rastlaşan insanların əksəriyyəti həlli çıxmaz olan qərarları müvəffəqiyyətlə yerinə yetirirlər.

2. İntuisiya beyinimiz ilə ayrılmaz əlaqəlidir və özündə baş verən hadisələri və sizin həyəcanınızı əks etdirir. Məhz bu səbəbdən də, digərlərinin məsləhətindən daha çox öz intuisiyanıza güvənməlisiz. İntuisiya sizin bədəninizlə, ağılınızla və ruhunuzla əlaqəlidir. Əgər doğru qərar qəbul etməli olsanız siz narahatçılıq və həyəcan hiss edəcəksiniz, əgər seçim yalnızdırsa, o zaman sizi gücsüzlük, təşviş və qorxu bürüyəcəkdir.

3. İntuisiya bədənin bütün sinir hüceyrələri ilə bağlıdır. Vacib qərar qəbulu zamanı “daxildə kəpənlərin uçması” hissi milyonlarla sinir hüceyrələrinin fəaliyyətinin nəticəsidir. Şüuraltı beyin onlara signal ötürür və nəticədə siz əsmə və həyəcan keçirirsiniz.

İntuisiya subyektiv və obyektiv formalarda təzahür edə bilər: birinci subyektiv köklərə malik, şüursuz psixi məlumatların qavranılması, ikinci isə obyektədən alınan subliminal qavrayışa əsaslanır. Həmçinin intuisiyanın hissetmə səviyyəsindən asılı olaraq konkret və abstrakt formaları da vardır. Konkret intuisiya reaktiv prosesdir, çünki o, faktiki verilənlərdən vasitəsiz şəkildə yaranır. Abstrakt intuisiya isə abstrakt hissələr əlaqədar olaraq iradə və ya məqsədə yönəlmiş olur.

PSIXİ VƏ DAVRANIŞ POZUNTULARI XXI ƏSRİN BƏŞƏRİ PROBLEMI KİMİ

İ.A. HÜSEYNOVA

Azərbaycan Respublikasının Təhsil Problemləri İnstitutu

psy 2008@mail.ru

AZƏRBAYCAN

İnsan və onun psixikasında baş verən dəyişikliklər XXI əsrin bəşəri problemidir desək yanlışdır. Çünki müşahidə qabiliyyətini bir qədər gücləndirərək bütün dünyada baş verənlərə diqqətimizi yönəltsək, bu fikrin yanlış olmadığını daha dərin dərk etmiş olarıq. Dünyada baş verən hadisələr: müharibələr, törədilən ağır terror hadisələri, deviant davranışın geniş miqyasda yayılaraq “yeni” formalarının inkişafı bu fikrin doğru olduğunu sübut edən faktorlardır. Yeni texnologiyanın sahələri çox güclü formada durmadan inkişaf etdikcə insan amili və onun psixikasında baş verən dəyişikliklər diqqətdən kənar qalır. Bu səbəbdən də müasir dövrdə elm, təhsil, mədəniyyət, iqtisadiyyat, texnologiya və digər sahələrdə baş verən dəyişmələr, mənəvi əxlaqi dəyərlərinin enməsi insan amilinə yeni yanaşmalar tələb edir.

Qeyd olunduğu kimi insanların psixikasına mənfi təsir edərək, onları psixi pozuntulara həssas edən bioloji, sosial və psixoloji səbəblər vardır. Müşahidələr və aparılan sorğular nəticəsində məlum olur ki, insanların psixi sağlamlığı daha çox sosial, psixoloji və bioloji amillərdən asılıdır. Hər bir şəxsin irsindən, filogenezdə inkişafından, xarakter aksentuasiyasından, psixi xüsusiyyətlərindən asılı olaraq, hər hansı bir qüsurların mövcudluğu danılmazdır. Bu qüsurlar şəxsin ünsiyyət və fəaliyyətində özünü aşkar biruzə verməyə də bilər. Yəni şəxs cəmiyyət üçün çox da təhlükəli olmaya bilər. Lakin mövcud problemlər davamlı sosial, iqtisadi təzyiq, yoxsulluq, o cümlədən əsas təlim, təhsil, tərbiyə səviyyəsinin çox aşağı olması psixikadakı mövcud qüsurların inkişafını aktivləşdirir. Bundan başqa sürətli sosial dəyişikliklər, insanlarda empatiya qıtlığı, fərdiyyəçilik, işdə stress vəziyyəti, qeyri sağlam həyat təzi, sosial təcrid, gender ayrışdırıcılığı, zorakılıq təhlükəsi, insan hüquqlarının pozulması, fiziki xəstəliklər, təbii fəlakətlər və digər amillər psixi sağlamlığın pozulmasını yaradan faktorlardır. Dünyada baş verən müharibələr, təbii fəlakətlər, kəskin xarakterli terror hadisələrində insanların psixikasında mənfi təsirlər yaradır. Bütün bunlar psixikadan yan keçmir. İnsanın sosial mühitində qarşılaşdığı ağır hadisələr onun psixikasına ciddi təsir edərək xroniki stress halı yaradır ki, bu da bir sıra problemlərin yaranmasına səbəb olur. Bu problemlərdən psixosomatik xəstəlikləri, kəskin xarakterli ağır cərrahi əməliyyatları, vaxtından tez ölüm hallarını və bir sıra müxtəlif xarakterli psixi və davranış pozuntularını göstərmək olar.

Psixosomatik xəstəliklərin , psixi və davranış pozuntularının yaranmasında mənfi emosiyalar əsas rol oynayan amillərdən biridir. Mənfi emosiyalar psixikaya birbaşa təsir edərək emosional sferada pozuntuların yaranmasına səbəb olur. Emosional sferanın pozulması şəxsin psixosomatik xəstəliklərə məruz qalmasından başlayaraq müxtəlif xarakterli psixi və davranış pozuntularını yaradır ki, bu da həyat ahənginin pozulmasına, ümumbəşəri problemlərinin yaranmasına səbəb olur. Psixi pozuntular normal davranışın pozulması ilə özünü biruzə verir. Psixi pozuntular zamanı şəxsi dəyərlər parçalanır, real varlıqla şəxsiyyət arasındakı normal münasibətlər pozulur. Şəxs özünə şüuri formada nəzarəti itirərək, şüursuz halda normadan kənar davranışlara yol verir. Şüursuzluqla bağlı klassik psixoloqlar tərəfindən kəşf edilən psixoloji cərəyanlarda insanda mövcud olan instinktiv və ali hisslər barədə yetərinə fikirlər söylənmişdir. Antik dövrdən başlayaraq bu günə qədər insan amili üzərində kəşf olunmuş fəlsəfi və psixoloji cərəyanlar üzərində araşdırmalar apararkən belə qənaətə gəlmək olur ki, insanlarda təcavüzkar, dağıdıcı, məhv edici, həzz kimi instinktiv meyillər və humanist, qurucu, yaradıcı, empatiya kimi ali hisslər mövcuddur. Beləki, Karl Yunq şüursuzluq mövzusunun araşdırarkən, arxlotipləri geniş formada tədqiq edərək, onların şəxsiyyətin inkişafında ayrı-ayrılıqda hansı rolu oynadığını göstərmişdir. Yunq görə arxeotiplərdən biri olan, kollektiv şüursuzluq insan keçmişinin gizli yaddaş izləridir: irqi, milli, tarixi və eləcə də insanlıqdan qabaq olan heyvani güzəran keçirməsidir. İnsan keçmişinin gizli yaddaş işləri arasında, onun heyvani güzəran keçirməsinin izlərinin yaddaşlarda dərin iz buraxması, bu hisslərin neçə minilliklərdə unudulmayaraq, dəyişməyərək, müəyyən fərqlərlə nəsil-dən-nəsilə ötürülməsi aşkar formada özünü biruzə verir.

Fərq dedikdə, insanın təkamül prosesində inkişafı və onun şüura malik olması baxımından, psixi və davranış formalarının fərqli olması nəzərdə tutulur. Yuqun arxeotiplərdə göstərdiyi “maska”, “persona” şüuri olaraq ona əjdadlardan ötürülmüş heyvani xüsusiyyətləri gizlədərək, özündə ali hissləri, şəxsiyyətin qiymətləndirilməsində cəmiyyətin qəbul etdiyi ali dəyərləri formalaşdırmağa cəhd göstərir. Lakin onun mənfəi insan kimi qiymətləndirilmədən, dəyərlərinin enməsindən, şəxsiyyətinin parçalanaraq anormal insan kimi qəbul olunmasından qorxaraq gizlətdiyi təcavüzkar hissləri qarşılaşdığı ağır həyat tərzi, yaşadığı xroniki stress zamanı aşkar formada özünü biruzə verir. Son dövüdə ölkəmizdə və dünyada baş verən hadisələr insanın psixikasına neqativ təsir edərək, onun “qorxu” altında gizlətdiyi instinktiv tərəflərini bütünlüklə aşkarladı. Bununlada bir daha sübut olundu ki, insan nə qədər inkişaf etsədə onun arxiotipləri daimi və dəyişilməzdir. Əcdadlardan ötürülən arxiotiplər əbədi iz qoyaraq insanın xarakter xüsusiyyətlərinə, yaddaşına həkk olmaqla silinməz iz qoymuşdur. Bunun nəticəsidir ki, bu günümüzə baş verən hadisələr, insan psixikasında gedən dəyişikliklər, psixi və davranış pozuntuları kəskin formada özünü aşkar biruzə verir.

Müasir dövüdə ölkədə baş verən neqativ xarakterli dəyişmələr, insanların psixikasında yaranan pozuntular ciddi bir problem kimi çox aktualdır. Bu problemin mütəxəsislər tərəfindən araşdırılaraq tədqiq olunması və problemi yaradan səbəblərin aradan qaldırılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

NƏSİLLƏR ARASI KONFLIKTLƏR

Hüseyn XƏLİLOV

Qafqaz Universiteti
hxelilov@qu.edu.az
AZƏRBAYCAN

Yaşlılıq probleminin ciddi şəkildə meydana çıxmasını dünyada yüksələn təhsil səviyyəsi və eyni zamanda gənc nəslin daha müstəqil şəkildə həyata can atması ilə əlaqələndirmək olar. Nəsillərarası qarşılıqlı münasibətlərdə ziddiyyətlər özünü göstərdi. Bu isə öz növbəsində ailədə münasibətlərdə yaşlıların mövqeyinə münasibəti dəyişdirmiş oldu.

Əgər əvvəllər ailə qrupunda əsas söz ailə başçısı yaşlı şəxsə malik idisə getdikcə geniş ailələrin aradan qalxması və nuklear ailələrin üstünlük təşkil etməsi ilə ailədə yaşlıların sosial mövqeyində dəyişikliklər özünü göstərdi.

Yaşlıların ailə münasibətlərinə təsirindən danışdıqda burada yaşlı valideynin şəxsin şəxsiyyətin xüsusiyyətləri, onun psixi və fiziki durumu, maddi imkanları bir amil olaraq özünü göstərməkdədir. Lakin, eyni zamanda yaşlılara gənc nəslin münasibəti və ailədə kök salmış ənənələr də burada xüsusi mövqeyə malikdir. Ailənin inkişaf tarixinə nəzər saldıqda patriarxat dövründə ailədə yaşlı kişinin, ailə başçısının sözü ailənin bütün üzvləri üçün qanun sayılması, hazırkı dövüdə müəyyən dəyişiklik, ailə başçısının sözü ailənin bütün üzvləri üçün qanun sayılması, hazırkı dövüdə müəyyən dəyişikliyə uğramışdır. Fərdlərin seçim hüququnun tanınması və daimi olaraq həm hüquqi, həm də sosial cəhətdən dəstəklənməsi yaşlıların əvvəllər yazılmamış olan qayda sayılan fikir, nəsihət və məsləhətlərinin arxa plana keçməsinə səbəb olmuşdur.

Müasir cəmiyyətdə geniş yayılmış konfliktlər sırasında ailədə nəsillər arası konfliktlər özlərinin kəskin xarakteri ilə diqqəti cəlb edir. Bu tip konfliktlər ailə konfliktlərinin xüsusi tipi kimi valideynlərlə övladların qarşılıqlı münasibətlərinin xarakterinə əhəmiyyətli təsir göstərir. Sosial-psixoloji tədqiqatlarda (V.Şuman, İ.S.Kon, A.Uşatikov, A.Çpivakovskaya və b.) ailə konfliktləri müxtəlif aspektlərdən araşdırılmışdır. Onların qənaətinə görə, elə bir ailə tapmaq mümkün deyil ki orada uşaqlarla valideynlər arasında konfliktlərə təsadüf olunmasın. İ.Qorkovayanın tədqiqatlarına görə, hətta nümunəvi ailələrin 30%- də uşaqların hər iki valideynlə konflikt halları müşahidə olunur.

Ailədə nəsillərarası konfliktlər dedikdə, adətən valideynlər və övladlar, babalar və nəvələr arasında baş verən qarşıdurma və toqquşmalar başa düşülür. Bununla belə, ailədə müxtəlif nəsilləri təmsil edən yaxın qohumlar: “qaynana-gəlin”, “xala-bibi”, övladlığa götürülənlərlə himayəçilər, ögey ata-ana ilə övladlar arasında yaranan münaqişələr də aid edilə bilər. Qeyd etmək lazımdır ki, yuxarıda konflikt anlayışına verilən təriflər eyni ilə ailədə nəsillərarası konfliktlərdə aid edilə bilər. Cəmiyyətdə

nəsillər arasında konfliktlər müxtəlif yaş qruplarını təmsil edən nəsillər arasında ziddiyyətlər və maraqların toqquşması nəticəsi olaraq baş verən sosial hadisələrdən biridir. Bu ziddiyyətlərin əsas mənbəyini sosial-iqtisadi – maraqlar, müxtəlif nəsillərin həyat şəraiti, müxtəlif subkulturalara məxsus insanların ideya-siyasi baxışlarındakı ziddiyyətlər təşkil edir. Məsələn, 4 uşaqlı ailənin 15 yaşlı qızı həmyaşdı, daha təminatlı ailələrdən çıxmış rəfiqələrini nümunə göstərərək, onlar kimi dəblə geyinmək, bahalı telefon gəzdirmək istədiyini bildirir, valideynlərini yaxşı yaşamağı, pul qazanmağı bacarmamaqla günahlandırır.

Filçakova E.A. məqaləsində nəsillərarası varislik məsələsinə toxunaraq qeyd edir ki, Cəmiyyət nəsillərarası varisliyin müəyyən səviyyəsi olmadığı zaman mövcud ola bilməz. Burada müəllifin varislik dedikdə adət-ənənənin sonrakı nəsillərə ötürülməsi prosesi başa düşülür. Dəyişikliklər gələcək nəsildə yeni dəyişikliklər və varislik arasında ziddiyyət probleminə səbəb olur. Bu yeni nəsil və daha yaşlı nəsil arasında baxışların toqquşmasıdır ki, bu da geniş sosial və mədəni təcrübəyə malikdir, lakin dəyişən sosial fəaliyyət üçün bəzən qəbul edilməz sayılır. Müəyyən zaman mərhələsində qeyd olunan problemin tərkibi, ziddiyyətlərin kəskinliyi, münaqişəli qarşılıqlı münasibətlərin formaları xüsusi konkret-tarixi xarakter daşımış və nəsillər arasında münasibətlərdə özünün sosial normalarını formalaşdırmışdır. “Atalar” və “övladlar” arasında qarşılıqlı anlaşma problemi heç zaman həll olunmur, belə ki, bir nəslin tərbiyə olunduğu mədəniyyət, diametral(tam) şəkildə digərinə zidd olmasa da, digər nəslə özgə və qismən də anlaşılmaz görünəcəkdir. Yeni nəsil özündən əvvəl gələn bütün nəsillərdən ona çatan davranış prinsiplərinə əsasən hərəkət edir, lakin bu mirasa münasibəti kifayət qədər seçim xarakteri daşıyır. .

CƏMIYYƏT VƏ CƏMIYYƏTDƏN TƏCRİD OLUNMUŞ İNSANLAR

Mənsurə NOVRUZOVA

measure_novruzova@mail.ru

AZƏRBAYCAN

Cəmiyyət təbiətin bir hissəsi olan, daim dəyişən, inkişaf edən insanların fəaliyyətidir. Qloballaşan dünyamızda əsas məsələ cəmiyyətlərin sivilizasiya yolunda bərabərliyi təmin etməkdir. Dünyanın bütün cəmiyyətlərində insan amili, onun potensialı cəmiyyətin inkişafına bilavasitə təsir etdiyi danılmaz və dəyişilməz faktdır. Cəmiyyətin bir parçası olan fərdin hüquqlarının müdafiəsi də cəmiyyət tərəfindən formalaşır. Fərdin hüquqları da elə cəmiyyətin yazılmayan qanunları ilə pozulur. Cəmiyyəti təşkil edən əlillər, fiziki qüsurlu şəxslər elə cəmiyyətin “sağlam” insanları tərəfindən cəmiyyətdən təcrid olunur.

Dünya əhalisinin 20%-i əlil və fiziki qüsurlu şəxslərdən ibarətdir. Azərbaycanda isə 400 mindən çox əlil və fiziki qüsurlu şəxs vardır.

Əlillərin, fiziki qüsurlu şəxslərin cəmiyyətin digər üzvlərindən fərqlənməsinin qarşısını almaq, onların adi, sağlam insanla eyni hüquqlara malik olmasını göz önünə gətirmək üçün dövlət ciddi addımlar atmışdır. Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra bir çox konvensiya və aktlara qoşulmuşdur. Bu konvensiya və aktlar içərisində cəmiyyətdən təcrid olunmuş insanların, yəni əlillərin, fiziki qüsurlu şəxslərin sosial rifahının yüksəldilməsi, yenidən cəmiyyətə qaytarılması mühüm yer tutmuşdur. Birləşmiş Millətlər Təşkilatı Baş Məclisi tərəfindən qəbul edilmiş “Əlillərin hüquqları haqqında” konvensiyaya Azərbaycan 2006-cı ildə qoşulmuşdur. Ölkəmizdə əlillərin sosial rifahının yüksəldilməsi, onların cəmiyyətdə müəyyən mövqə tutması məqsədi ilə Ulu Öndər Heydər Əliyev genişmiqyaslı tədbirlər həyata keçirmişdir. Ümumilli liderin rəhbərliyi dövründə əlillərin sosial müdafiəsi, fiziki qüsurlu şəxslərin cəmiyyətə inteqrasiyası gücləndirilmişdir. Əlillərin sosial müdafiəsi ilə bağlı dövlət proqramı hazırlanmışdır.

Bütün görülən tədbirlər fiziki qüsurlu şəxslərin cəmiyyətə inteqrasiyasını tam təmin edə bilməmişdir. Cəmiyyətin sağlam üzvlərinin fiziki qüsurlu insanları qəbul edə bilməməsi, ictimai yerlərdə fiziki məhdudiyətli insanlara qeyri-normal münasibət onların cəmiyyətdən uzaqlaşmalarına səbəb olur. Bu cür münasibət onların psixikasında silinməz, dərin iz buraxır və cəmiyyət içinə çıxmaqdan imtina edirlər.

Azərbaycanın gündən-günə çiçəklənməsi, inkişafı göz önündədir. Yenidənqurma işlərinə nə qədər önəm verilsə də, əlillərin rahat və sərbəst hərəkətini təmin etmək hələdə aktual məsələ olaraq qalır. İstər yeraltı, istərsə də yerüstü keçidlərdə əlillərin hərəkəti üçün lazımı şəraitin olmaması, ya da quraşdırılmış pandusların əlillərin hərəkəti üçün o qədər də əlverişli olmaması onların cəmiyyət üçün çıxmasına mane olur, onları evə məhkum edir. Fiziki qüsurlu şəxslərin nəinki yüksək vəzifə tuta bilməməsi, hətta imkanı və gücü çatacaq halda müəssisə rəhbərlərinin onları işə götürməmələri onların cəmiyyətdən uzaqlaşmasına bilavasitə təsir edən amillərdən biridir. Belə müəssisə rəhbərlərinin fiziki qüsurlu şəxslərə qarşı etinasız yanaşması onların həyatdan soyumasına, özünə inamın azalmasına səbəb olur. Fiziki qüsurlu şəxslərə müəssisə rəhbərləri müəyyən iş ayırsa, onların cəmiyyətə inteqrasiyasını bərpa etmiş olar. İnsanlar arasında fiziki qüsurlu şəxslərin adi hal kimi görünməsi digərlərinin düşüncəsini dəyişməyə də kömək edəcək.

Tarixdə mübarizə əzmi ilə iz qoymuş Amerika Birləşmiş Ştatlarının 26-cı prezidenti olan Franklin Ruzvelt; əsərləri ilə dünyada məşhur olan dahi alman bəstəkarı Lüdviq van Bethoven də fiziki qüsurlu olub. Bethoven 20 yaşından sonra yaratdığı bəstələri, ifaları özü eşidə bilməsədə yaratmağa davam etmişdir. Bu faktlar sübut edir ki, insanların fiziki qüsurunun olması onların əqli qüsurunun olmasına dəlalət etmir. Bu faktlarla onları cəmiyyətdən uzaqlaşdırmaq, onlara yad, ögey münasibət bəsləmək cəmiyyətin "sağlam" insanlarının ən böyük yanlışdır. Fiziki qüsurlu olub-olmamasından asılı olmayaraq, istedadlı şəxsin inkişafı üçün cəmiyyətin dəstəyi mühüm cəhətlərdən biridir. İstedadlı fiziki qüsurlu şəxslərin cəmiyyətə inteqrasiyasını bərpa etmək üçün yeganə vasitə onlara bərabər imkan və şərait yaratmaqdır.

Küçədə, yolda əlil arabasında olan şəxs gördükdə kənardakı insanlar onu dilənçi zənn edir. Cəmiyyət üzvlərinin əlillərə, fiziki qüsurlu şəxslərə dilənçi kimi baxması cəmiyyətin ən böyük problemidir. Bu düşüncəni dəyişməli, fiziki qüsurlu insanları cəmiyyətə qazandırmalıyıq.

Fiziki qüsurlu şəxslərin beynəlxalq müstəvidə dəyərləndirilməsinə Paralimpiya oyunlarında şahid ola bilərik. Paralimpiya oyunları fiziki qüsurlu şəxslərin bir çox müxtəlif idman növləri üzrə özlərini göstərməyə və inkişaf etdirməyə imkan yaratmışdır. Azərbaycanı Paralimpiya oyunlarında layiqincə təmsil edən idmançılardan biri də İlham Zəkiyevdir. İlham Zəkiyev ikiqat Paralimpiya oyunlarının çempionudur. Buda onu göstərir ki, fiziki qüsurlu insanlara sərhəd qoyulmamalı və ictimai fəaliyyətə cəlb edilməlidirlər.

Cəmiyyətin qəbul etmədiyi insanlar sırasına Daun sindiromlu insanlarda daxildir. Öncə qeyd etmək lazımdır ki, Daun sindiromu bir xəstəlik deyil, anada irsi genetik xromosomların dəyişilməsi nəticəsində yaranır. Hamiləliyin 4 aylığında valideynə hələ doğulmamış uşağın Daun sindiromlu olması haqqında məlumat verildikdə psixoloji sarsıntı keçirir. Daun sindiromu haqqında valideynlərin yanlış məlumatla sahib olması onları bir anaya məxsus olmayan hərəkətləri etməyə məcbur edir. Ya dölü məhv edir, ya da körpə doğulduqdan sonra kimsəsizlər evinə qoyurlar. Daun sindiromu ilə doğulan uşaqlar çox vaxt cəmiyyət tərəfindən qəbul edilmir. Uşaqların cəmiyyətə inteqrasiyasını təmin etmək üçün fəaliyyətə başlanılıb. Belə ki, həm əqli, həm fiziki cəhətdən inkişaf etməmiş uşaqlar üçün Nizami rayonunda yerləşən 210 saylı məktəb və 113 saylı uşaq bağçası "Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların təhsilinin təşkili üzrə inkişaf" proqramına qoşulub. Ümumiyyətlə insanlar Daun sindiromlu insanlardan imtina etməməlidirlər. Onlar xəstə deyil, sadəcə fərqlidirlər. Onların da digər uşaqlar kimi sevilməyə, dəyər verilməyə ehtiyacları var. Son olaraq qeyd etmək lazımdır ki, aramızda əlil də ola bilər, Daun sindiromlu şəxs də, sağlam insanlar da. Heç bir halda birini digərindən fərqləndirməməli, sevgimizə ehtiyacı olanları bu sevgidən məhrum etməməliyik.

FƏRDİN ŞƏXSİYYƏTƏ ÇEVİRLMƏ PROSESİ: İCTİMAİ, SOSIAL VƏ PSIXOLOJİ FAKTORLARIN MƏNƏVİ TƏKAMÜLƏ TƏSİRİ

Aygun BAYRAMOVA

Bakı Dövlət Universiteti
bayramova9595@gmail.com
AZƏRBAYCAN

Cəmiyyət insanlar və insan topluları arasında baş verən hadisə və proseslər kompleksidir. Bütövlükdə cəmiyyətin subyekti əhalidir, xalq kütlələridir. Müəyyən tarixi inkişaf mərhələsində ictimai əlaqə və münasibətlərə girən insanların fəaliyyəti olmadan cəmiyyət nə mövcud ola nə də inkişaf edə bilməz.

Bu hadisə və prosesləri, həmçinin onların əsasını təşkil edən sosial əlaqə və asılılıqları üzə çıxarmaq və təsvir etmək üçün insanın mahiyyətini, bir-birinə qarşılıqlı surətdə təsir göstərən adamların xüsusiyyətlərini öyrənmək, şəxsiyyətin sosioloji mahiyyətini və onun strukturunu müəyyən etmək lazımdır.

Şəxsiyyət problemi hələ çox qədim dövrlərdən mütəfəkkirlərin diqqətini cəlb etmişdir. İnsanın mənəvi siması, sosial varlığı və məsuliyyəti kimi çox mühüm məsələlər müxtəlif mövqələrdən araşdırılmış və qiymətləndirilmişdir.

Hələ 2500 il bundan əvvəl Afina küçələrini fənərlə gəzən Diogen belə demişdir: “İnsan axtarıram”. Halbuki küçələr qoca, cavan, qadın, kişi, tacir, matros və s. insanlarla dolu idi. Diogen isə onların içərisində müəyyən mövqeyə malik olan, peşəsi, sənəti ilə fərqlənən insan – şəxsiyyət – axtarırdı. Gəlin biz də birlikdə axtaraq görək şəxsiyyət nədir? “İnsan nə deməkdir?” İnsan problemi ilə əlaqədar olaraq, insan – fərd – şəxsiyyət anlayışlarının təhlili, bu anlayışların ümumi cəhətlərinin və fərqlərinin müəyyənləşdirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

İnsan – fiziki və mənəvi, təbii və sosial, irsən keçən və həyatda əldə edilənləri bir vəhdət halında özündə birləşdirən canlı varlıqdır. İnsan anlayışı sosial və bioloji xarakteristikaları ehtiva edir, lakin bu halda bioloji cəhət sosial amillər tərəfindən insanlaşdırılaraq müəyyən dəyişikliyə məruz qalır (İnsan – əmək alətləri hazırlayan heyvandır. Bu tərif nəinki insanın bütün heyvanlardan olan fərqlərini ifadə edir, həm də onun sosial mahiyyətini açmağa imkan yaradır).

Qədim dövrdən başlayaraq fəlsəfədə insana insana çox müxtəlif təriflər verilmişdir. Aristotel insanı “düşünən heyvan”, amerika maarifçisi B.Franklin “əmək aləti yaradan heyvan”, F.Nitsşe “xəstə heyvan” adlandırmışdır.

Fərd – həmişə ictimai mövcudluqdur: yaşadığı ictimai münasibətin məhsuludur, insan nəslinin, özünəməxsus ümumi və spesifik cəhətlərini özündə birləşdirən ayrıca nümayəndəsidir. Deməli, fərd cəmiyyəti və ya sosial qrupu təşkil edən nümayəndələrdən biri kimi özünü göstərir. Fərd dedikdə, ayrıca bir insan nəzərdə tutulur. Onun ümumi cəhətləri ilə yanaşı fərdi cəhətləri də vardır. Ayrıca bir insan xüsusi bir fərddir və onun bu xüsusiyyəti onu fərd edir. Fərd sosiallaşaraq şəxsiyyətə çevrilir. Fərd cəmiyyət içərisində yaşayır. Dövr, mədəniyyət, ictimai inkişafın xüsusiyyətləri və s. fərdi davranışda təzahür edir, şəxsiyyətin fəaliyyətində reallaşır. Lakin bu sosiallaşmış mahiyyət fərdi “mən”i, özünəməxsusluğu inkar etmir, fərdilik, təkrarolunmazlıq qalır. Başqa sözlə, ictimai məzmun fərdi olan vasitəsilə - şəxsiyyətin fəaliyyətində təzahür edir. K.Marks düzgün olaraq qeyd edirdi ki, şəxsiyyətin mahiyyətini heç də onun fiziki-fizioloji təbiət, görünüşü, saqqalı, geyimi, mücərrəd fizianomiyası deyil, sosial keyfiyyətləri, parlaq, orijinal fərdiliyi müəyyən edir. N.Gəncəvi, İ.Nəsimi, N.Tusi, Leonordo da Vinçi, Ç.Darvin, M.Lomonosov və onlarla başqa belə parlaq fərdilik nümunələridir.

Şəxsiyyət – ictimailəşmiş, sosial münasibətlərə girən, inkişaf etmiş insandır. “Şəxsiyyət” anlayışı üçün başlıca cəhət bioloji, psixolo-fizioloji deyil, sosial mahiyyətidir.

Tarixi təcrübə göstərir ki, insanın özünü dərk etməsi mürəkkəb məsələdir. Bu məsələnin həlli yalnız insanın yaşadığı və özünü təsdiq etdiyi xarici aləmi, dünyanı dərk etmək zəminində mümkündür. Şəxsiyyət məhz, sosial mühitdə ictimai-siyasi ideallara yiyələnir, cəmiyyət, dövlət və digər təsisatlar barədə təsəvvürə malik olur, fəaliyyəti və davranış normaları formalaşır. Deməli, cəmiyyət və şəxsiyyət bütöv bir fenomendir.

“Şəxsiyyət – yüksək zəkallığı, öz hərəkət və davranışları üçün məsuliyyət hissini, şəxsi ləyaqəti və başqa yüksək mənəvi keyfiyyətləri özündə təcəssüm etdirən insandır.” Şəxsiyyət müstəqil, sosial fəal olan adamdır. Şəxsiyyətin başlıca cəhəti onun sosial fəaliyyətidir.

Şəxsiyyətin formalaşması uşaqlıq, gənclik, kamillik (yetkinlik) və qocalıq mərhələlərindən keçir.

Şəxsiyyətin əsas xüsusiyyətləri özünüdərk etmə, sosial əhəmiyyətli fəaliyyət, məqsəduyğun pozitiv siyasi davranış, cəmiyyətə münasibətdə nisbi müstəqilliyə malik olmaq, məsuliyyət hissi, əxlaqi tələbkarlıq, ləyaqətli ünsiyyət, yüksək mədəni səviyyə və sairədir. İnsan anadan fərd kimi doğulur, şəxsiyyət kimi isə sonralar formalaşır. Əgər insan və fərd anlayışları bütün insanları birləşdirirsə, şəxsiyyət onları bir-birindən fərqləndirir, ayırır. Fərd şəxsiyyətin formalaşmasının başlanğıcıdır, yetkin şəxsiyyətin yekunlaşmasıdır.

Şəxsiyyət həmişə ictimai inkişaf etmiş, social münasibətlərin daşıyıcısına çevrilmiş insandır. Şəxsiyyət fərdin sosiallaşmasında, onun ictimai fəaliyyətə və ünsiyyətə girməsi prosesində yaranır. Şəxsiyyəti istiqamətləndirən və onu ətraf social-təbii mühitlə bağlayan onun dünyagörüşüdü, mənəvi simasıdır, iradəsi və mənəviyyətidir. Şəxsiyyət özündə ümumi və vahidləşdirici cəhətlərlə yanaşı, fərdi olanı, ancaq özünəməxsusluğu və təklənməni də birləşdirib ifadə edir. Məhz bu cəhətləri ilə ümumi sosial mühitdə yetişmiş şəxsiyyətlər bir-birindən fərqlənir, ayrılır və fərd olurlar.

“Ən böyük şəxsiyyət özündən çox mənsub olduğu cəmiyyəti düşünən, onun varlığının və xoşbəxtliyinin qorunması yolunda həyatəni verən insandır”. Bu kəlamdan da görünür ki, M.K. Atatürkün fəaliyyətində qəhrəmanlıq müdrikliyinin önünə keçmişdir.

Bu duyğuları H.Əliyev XX əsrin sonunda belə ifadə etmişdir: “Dövlətçilik haqqında düşünən adam-həm adi vətəndaş, həm dövlət işində işləyən, xüsusən dövlətə başçılıq edən insanlar heç vaxt öz canı haqqında düşünməməlidir”. Heydər Əliyev və M.K. Atatürk fərqli zamanlarda yaşamalarına baxmayaraq, sanki hər iki bədəndə eyni ürək döyünmüşdür. H.Əliyev Azərbaycan xalqının XX əsrlərdə yetişdirdiyi ən böyük şəxsiyyətidir.

AUTİZM SİNDROMUNUN ƏLAMƏTLƏRİ

Tünzalə VERDİYEVA

Azərbaycan Respublikasının Təhsil Problemləri İnstitutu

tunzaleverdiyeva@mail.ru

AZƏRBAYCAN

Uşaq autizminin əlamətlərini, onun digər psixi pozuntulardan fərqi ilk dəfə L.Kanner 1943-cü ildə yazdığı “Emosional əlaqənin autistik pozuntusu” adlı əsərində göstərmişdir. Bununla da autizm ayrıca bir xəstəlik kimi diqqəti cəlb etmiş, araşdırılmağa başlanılmışdır. L.Kannerdən bir il sonra, 1944 cü ildə Avstriyalı alim terapevt H.Aasperqer autist psixopatiyalı uşaqlardan bəhs edən “Autist psixopat uşaqlar” adlı əsərini çap etdirir. H.Aasperqer L.Kannerdən fərqli olaraq daha sistemli, ətraflı tədqiqat aparmış, autizmlə bağlı yeni ideyalar irəli sürmüşdür.

Ötən əsrin 80-ci illərinə qədər autizm demək olar ki, yalnız psixiatrlar tərəfindən öyrənilirdi. Burada isə autizmin başlıca əlamətləri kimi sosial dezadaptasiya və kommunikasiyanın pozulması, aşağı inkişaf səviyyəsi götürülürdü. Əlbəttə autizmi yalnız klinik göstəricilərə əsasən öyrənmək kifayət etməirdi. 80-ci illərdən başlayaraq autist uşaqların pedoqoji, psixoloji baxımdan öyrənilməsinə başlandı. Tədqiqatçılar (E.R.Baenskaya, L.Q.Nuriyeva, O.S.Nikolskaya, A.Françeska və b.) autizmin ilbəl artmasının müxtəlif səbəbləri olduğunu göstərirlər. Bura elmi-texniki tərəqqinin inkişafı, ətraf mühitin korlanması, cəmiyyətdə gərginliyin artması, autizmin əlamətlərinin daha dəqiq müəyyənəndirilməsi, onun getdikcə daha çox elm sahələri tərəfindən öyrənilməsi və s.aid edilir.

Uşaq autizminin kliniki göstəricilərinə L.Kanner ətrafdakı adamlarla ünsiyyətin zəif olmasını, hərəkətdə olan əşyalardan qorxmanı, kommunikativ ünsiyyətdən qaçmaq, abstrakt anlayışları başa düşməməyi, yeni şəraitə düşdükdə, yad adamları gördükdə qorxu hissi keçirməyi və s.aid edir. L.Kanner müşahidələrinə əsasən autist uşaqların valideynlərinin yüksək intellektə malik, lakin emosional cəhətdən soyuq olduqlarını göstərirdi.

Hələ 1943-cü ildə uşaq autizminin aşağıdakı kliniki əlamətlərini qeyd edirdi:

- affektiv əlaqə qabiliyyətinin kifayət qədər olmaması;
- ətraf aləmdə olanların sabit, dəyişməz qalmasına can atması;
- müəyyən obyektlərə uyğunlaşma və onlarla çevik davranış;

- kommunikativ ünsiyyətdən çəkinmə;
- yüksək idraki potensial və yaxşı hafizə.

L. Kannerin kliniki müşahidələrinə əsasən göstərdiyi bu əlamətlərə sonrakı illərdə xeyli düzəlişlər olundu. Tədqiqatçılar (B.Bettelheim, L.Binq, E.Ritva, M.Rutter və b) L.Kannerin autist uşaqların hökmən yüksək intellektual potensiala malik olmaları fikrini qəbul etmədilər.

M.Rutter autizmin əsas əlamətlərinə aşağıdakıları daxil edirdi:

- uşağın 30 aylığınadək özünəməxsus çətinlikləri;
- intellektual inkişafın səviyyəsindən asılı olmayaraq sosial inkişafın dərindən pozulması;
- uşağın intellektual inkişafından asılı olmayaraq nitq inkişafının ləngiməsi və pozulması;
- heç nəyin dəyişməsinə cəhd etmə, mühitin və ətrafdakı obyektlərin dəyişməsinə qorxu ilə yanaşmaq.

B.Bettelheim isə göstərirdi ki, autist uşaqlar heç də həmişə ətraf aləmin dəyişməz qalmasına, realıqda olanlarla əlaqədən qaçmağa cəhd etmirlər. E.Ornitz və E.Ritvo uşaq autizminin əsas əlamətləri kimi motor hərəkətləri və qavrayışın özünəməxsus xüsusiyyətlərini aid edirdi. E.Ornitzə görə autist uşaqlar yüksək dərəcədə sensor qıcıqlara və reaksiyaya malik olurlar. L.Binq isə autizmin əsas əlamətləri kimi baş verənlərin birmənalı şəkildə dərk olunmasını, bacarıq və vərdişlərin fəaliyyətə tətbiq oluna bilməməsinə, simvollaşdırmanın son dərəcə məhdudluğunu göstərirdi.

Əksər tədqiqatçılar autizmin bir əlamətinin olmasında vahid mövqə bildirirdilər. Bu, autist uşaqların birmənalı şəkildə dalğın olmasıdır. Beləliklə, autizmin klinik təsvirində mütəxəssislərin mövqeyi ziddiyyətlidir. Bu ziddiyyətlərin başlıca səbəbi isə autizmin spesifik xüsusiyyətlərindən irəli gəlir.

Autist uşaqlar hətta ən yaxın adamlarla, valideynlərlə adekvat ünsiyyətdən qaçırlar. Ətrafdakılara qarşı belə biganəlik, laqeydlik “ekstremal tənhalıq” hissi yaradırlar. Belə uşaqlar emosional əlaqədən çəkinir, başqa adamların hissələrini başa düşmürlər. Maraqlı cəhətlərdən biri də ondan ibarətdir ki, autizmin yüngül formasında olan uşaqlar özlərindən böyük və kiçik uşaqlarla ünsiyyətə girə bildikləri halda, yaşlıları ilə ünsiyyətə girə bilmirlər.

Autizm geniş mənada yalnız insanlarla əlaqəyə girməkdən çəkinmək deyil, həm də ümumən realıqdan ayrı düşməkdir. Autist uşaqların davranışı bir qayda olaraq ziddiyyətlidir. Onlar gah süst olur, ətrafda baş verənlərə maraq göstərmirlər. Bununla belə bəzən çox aktiv, aqressiv olur, istədikləri şeyə yüksək maraq göstərirlər.

Autizmin ilkin, sadə əlamətləri belə çağalığı dövründən özünü göstərir. Lakin ola bilsin ki, ətrafdakılar, hətta valideynlər bu əlamətləri görməsinlər. Autizm özünü 3-5 yaşlardan başlayaraq təzahür etdirir. Sonrakı dövrlərdə tədricən affektiv potologiya azalır, lakin koqnitiv qüsurlar artır.

Bir sıra tədqiqatçılar (L.Kanner, B.M.Başına və b.) göstərirlər ki, autist uşaqların yaşlaşdıqdan sonra yalnız 5 %-ində sosial adaptasiya mümkün olur. Onlar yaxşı sosial əlaqə qura bilir, müstəqil fəaliyyət göstərir və s. 73 % -i başqalarının köməyi olmadan müstəqil yaşaya bilmirlər.

M.Rutterin tədqiqatları göstərir ki, beş yaşnadək nitqə malik olmayan, intellektual göstəricisi aşağı olan uşaqların sonralar sosial adaptasiyasına ümid çox azdır.

L.Letter apardığı epidemioloji tədqiqatlara əsaslanaraq göstərirdi ki, autist uşaqların İQ göstəriciləri 70 % dən aşağıdır. L.Binqə görə əqli geriliyi olan uşaqların 20 % -də autizm əlamətləri olmuşdur.

L.Binqə görə uşaq autizminin klassik əlamətləri ilə yanaşı “ periferik variantı” da vardır. Ehtimal edilir ki, uşaq autizminin kliniki mənzərəsi onun müxtəlif etiologiya bağlı olmasından irəli gəlir.

Uşaq autizminin etioloji əlamətləri ilə bağlı mütəxəssislər arasında fikir ayrılığı mövcuddur. L.Kanner uşaq autizminin yaranması səbəblərini valideynlərlə bağlayır. Göstərir ki, belə uşaqların valideynləri adətən yüksək intellektə və soyuq emosional sferaya malik olurlar. Onun bu yanaşmasını B.Bettelheim, L.Despert, B.Rank və başqaları da qəbul edir və digər amillərin də olduğunu qeyd edirlər. Bildirirlər ki, valideynlər bioloji cəhətdən sağlam alsalar da onların uşaqların tərbiyəsi və qarşılıqlı münasibətlərində problemlər vardır. Adətən belə valideynlər uşaqlarına qarşı dözülməz dərəcədə tələbkar olur, onların müstəqilliyinə qarşı çıxır, ətraf aləmdə baş verənlər haqqında informasiya toplanmalarına şərait yaratmırlar. Uşağın ətraf mühitlə tam əlaqəsinin yaranmaması, qorxu hissi onların inkişafın sonrakı mərhələsinə keçmələrinə mane olur.

Digər alimlərin (M.Rutter, M.Mjer, L.Baker və b.) tədqiqatları isə yuxarıda deyilənləri aşkar etməsə də, təsdiq də etmir.

Son onilliklərdə aparılan tədqiqatlar sübut edir ki, uşaq autizmi istənilən mühitdə, istənilən ailədə baş verə bilər. Yəni valideynlərin statusu, təhsili, mədəni səviyyəsi, iqtisadi vəziyyəti heç bir əhəmiyyət kəsb etmir.

Hər iki yanaşma arasında orta mövqə tutan tədqiqatlar da vardır. E.Tinberqen uşaq autizminin yaranmasında anadangəlmə psixogen amillərin, həm də mühitin təsiri olmasını qəbul edir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, son dövrlərdə uşaq autizmini öyrənən mütəxəssislər daha çox bioloji amillərin rolunun olduğunu bildirirlər.

Uşaq autizminin, xüsusilə şizofreniya əlamətləri olanların daha çox irsi amillərlə bağlılığını əsas götürənlər də vardır.

Bir sıra psixiatriqlər (K.S.Lebedinskaya, O.S.Nikolskaya, M.J.Bedenina, D.N.İsayev və b.) uşaq autizminin başlıca səbəbi kimi beynin müəyyən sahəsinin zədələnməsini qeyd edirlər. L.Kanner, B.Letter, B.E.Kaçan və başqalarına görə, autist yeniyetmələrdə epileptik ürkəçmələri baş verir.

Tədqiqatçılardan bir qrupu yalnız uşaq autizminin müxtəlif əlamətlərini ifadə edən ümumiləşdirilmiş “autizm” anlayışını qəbul edir, digərləri isə kəskin diferensasiya aparılmasını məqbul sayırlar.

Psixolojo-pedagoji tədqiqatlarda autizm daha çox psixi inkişafda ləngimə kimi göstərilir, bu uşaqların təlim-tərbiyəsinə geniş diqqət yetirilir. Bunun üçün ilk növbədə xüsusi məktəblərdə inkluziv təhsil ayrıca yer verilir. Onlar burada başlıca məsələ kimi kəskin hazırlığını önə çəkirlər. Göstərilir ki, inkluziv təhsillə xüsusi hazırlığı olan müəllimlər məşğul olmalıdır.

AİLƏDƏ UTANCAQ UŞAQLARLA PSIXOLOJİ İŞİN TƏŞKİLİ

Zeynəb QULİYEVA

Azərbaycan Dövlət Pedagoji Universiteti

quliyev.ali@rambler.ru

AZƏRBAYCAN

Uşaqlarda utancaqlıq, özünü ifadə edə bilməmək, əksər hallarda özünə qapanma digər uşaqlarla müqayisədə ortaya çıxan bir psixi vəziyyətdir. Uşaqlarda utancaqlıq problemi 2 yaşından sonra meydana çıxan və müdaxilə edilmədiyi təqdirdə uzun illər davam edən ciddi bir problemdir. Məktəb dövründə valideynlər övladlarını digər uşaqlarla müqayisə etdikdə onlarda utancaqlıq, əsəbilik, başladıkları işi bitirə bilməmək kimi əlamətlər ortaya çıxır. Uşağın qorxaq, ürkək, utancaq olması, həmyaşdaları ilə ünsiyyət qura bilməməsi, habelə yaşdaları tərəfindən vaxtaşırı gülüş obyektinə çevrilməsi uşağın psixi inkişafında ata-ananın onlara olan yalnız münasibətindən qaynaqlanır.

Müşahidə etdiyimiz valideyn səhvlərindən biri onların öz uşaqlarını həddindən artıq mühafizə edib ətraf aləmdən təcrid etmələridir. Bütün qərarların valideynlər tərəfindən verildiyi ailə mühitində böyüyən uşaqlar sonralar ailədən kənara çıxdıqları anlarda özlərini köməksiz hiss etməyə başlayırlar.

Bəzən isə psixopedagoji təcrübədə bunun əksinin də şahidi oluruq. Belə ki, ailədə hər istəyini həyata keçirən, valideynlərlə heç bir sərhəd tanımadan rəftar edən uşaqlar evdən kənardakı mühitdə özlərinə dost əlaqələri qura bilmirlər. Uşağın inamının formalaşmasına və utancaq olmasına mənfi təsir edən amillərdən biri də uşaqların özlərinin edə biləcəklərini valideynlərin onların əvəzinə etmələridir.

Pedagoqikada belə bir maraqlı söz var ki, “uşaqlar üçün qol vurmaq əvəzinə onlara topu ataraq özlərinin qol vurmasına şərait yaratmaq lazımdır”. Öz qabiliyyətini nümayiş etdirən uşaq inamının formalaşması istiqamətində mühüm addımlardan birini atmış hesab olunur. Ailədə atanın və ananın öz övladlarına örnək olması bu baxımdan çox mühüm və vacib məsələdir.

Özünə inamı olan valideyn onu öz övladına asanlıqla ötürə bilər. Valideynlər özlərinə güvəndikləri mövzuları və qabiliyyətlərini övladları qarşısında qabartmalıdırlar. Valideyn səhvi olsa belə bunu övladına etiraf etməyi bacarmalıdır. Pozitiv yanaşma da inamın formalaşması baxımdan mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Maraqlıdır ki, valideynlər öz uşaqlara inananda uşaq bunu hiss edərək öyrənməyə daha meyilli və cəsarətli olur. Onları daha çox qıcıqlandıran isə başqaları ilə müqayisə edilmələridir. Hər uşağı öz bacarıq səviyyəsinə, şəxsi keyfiyyətlərinə görə qiymətləndirmək

lazımdır. Psixoloqlar uşaqlarda özünə inam və utancaqlıq probleminin olmaması üçün bəzi tövsiyələr söyləyirlər. İlk olaraq valideynlər övladlarının psixi vəziyyətindəki həyəcanını anlamalı, onların öz duyularını ifadə etmələrinə dəstək olmalıdırlar. Valideynlər psixoloji situatsiya ilə bağlı problemi uşaqla birlikdə həll etməyə çalışmalıdırlar. Valideynlər hər zaman övladlarına güvəndiyini biruzə verməli, onları hər hansı işi görmək üçün cəsarətləndirməlidirlər. Məsələn, özünə inamı inkişaf etdirmək üçün hər hansı musiqi alətində uşağın ifa etməsinə dəstək olmalıdırlar.

Daha çox 6-7 yaşdan sonra evin tək uşaqlarında ünsiyyət problemi qabarıq şəkildə özünü göstərir. Ona görə ki, 6-7 yaşadək valideynlər övladına hədsiz dərəcədə diqqət göstərirlər. Onlar digər yaşlıları ilə müqayisədə sərbəstliyə daha çox can atır, istədiklərini etməyə çalışırlar. Evin tək uşağı olduğundan valideynlər onlara diqqətlərini daha da artırır. Müəyyən yaş dövründən sonra həmin uşaqlarda ünsiyyət problemi yaranır. Lakin çoxuşaqlı ailələrdə bu problem daha az yaşanılır. Uşağın daha ünsiyyətçi olması üçün valideynlərin onlarla daha çox məşğul olmaları vacib və zəruridir. Hətta valideyn övladı ilə ünsiyyətə girmədikdə belə uşaq özündən yaşca böyük və ya kiçik bacı-qardaşı ilə ünsiyyətdə olur. Çox yaxşı olardı ki, valideynlər övladlarının daha ünsiyyətçi olmasına çalışsınlar.

Uşaqlarla ünsiyyətdə olarkən biz hər hansı sözü başqa dildə ifadə edirik. Bu əslində dilimizin zəif olması demək deyil. Sadəcə olaraq yerli, müasir ədəbiyyatların az olması, müxtəlif türk dilli telekanalların daha çox izlənməsi belə bir şərait yaradır. Düzdür, son dövrlərdə yerli serialların çəkilməsi üçün maddi vəsait ayrılıb, yeni seriallar çəkilib. Cizgi film sahəsində isə hələ də problemlər qalmaqdadır. Bu gün uşaqlar Kayuya, Şirin Babaya baxırlar. İnanırıq ki, bu problem yaxın gələcəkdə həll olunar, uşaqlar üçün Azərbaycan dilində yeni, milli dəyərlərimizə uyğun cizgi filmləri çəkilər.

Uşağın fikrini ifadə edə bilməməsində söz ehtiyatının zəif olması və onun ünsiyyət qura bilməməsinin də mühüm rolu var. Bu problemləri aradan qaldırmaq üçün valideyn övladı ilə çox vaxt keçirtməli, onunla cizgi filmini və ya hansısa nağılı müzakirə etməlidir. Odur ki, valideyn övladı ilə birgə cizgi filmini izləməli, "bax, dovşan gördün, neylədi?" və s. deyib onunla ünsiyyət yaratmalı, fikirlərini onunla bölüşməlidir.

Təəssüflər olsun ki, bu gün televizor valideynlərimiz üçün daha çox uşağa dayə rolu oynayır. Valideyn ev işlərini görür, uşaq isə ekranda yayımlanan zərərli ya zərərsiz kadrları izləyir. Beləcə, uşaqların ətrafdakı ilə ünsiyyəti zəifləyir. Məsələn, həyətdə yaşlıları ilə oynadıqdan sonra ana övladından dostları ilə necə vaxt keçirdiyini, nə ilə məşğul olduğunu öyrənməlidir. Saymağı, hərflər yazmağı uşağa öyrətməkdənsə valideynlər öz övladlarına suallar verərək onda analiz etmə qabiliyyətini formalaşdırma bilirlər. Qeyd etməliyik ki, uşaqlar fikirlərini qarşı tərəfə çatdırma bilmirlər. Bu ünsiyyət ödənilərsə uşaqlar ünsiyyətçi olaraq fikirlərini daha sərbəst ifadə edə bilər və utancaqlıq hissi də aradan qaldırılmış olar.

Valideynlərin övladları ilə ünsiyyətlərindəki çatışmazlıqlar kompleks hal almışdır. Burada müxtəlif psixogenetik faktorların rolu olsa da daha çox maddi sıxıntısı olan ailələrdə ünsiyyət çatışmazlıqlarının yüksək olduğunu deyə bilərik. İstər-istəməz valideynlər çörək pulu qazanmaq haqqında düşünərək işə gedirlər. Belə hallarda valideynlər övladlarını nənə-babanın himayəsində qoymalı olurlar. Digər uşaqlarla müqayisədə nənə-baba yanında böyüyən azyaşlılar daha çoxbilmiş olurlar. Yaşlılar daha səbrli olur, körpələrə nağıllar oxuyur, şeirlər öyrədirlər.

Bir çox valideynlər yanlış olaraq utancaqlığı uşağın yaxşı tərbiyə olunmasının əlaməti hesab edir, onun daxili həyəcanını və qorxusunu anlamırlar. Psixoloqların fikrincə, utancaq uşaqlara daha çox avtoritar valideynləri olan ailələrdə rast gəlinir. Qadağanlar, danlaq və cəza lap kiçik yaşlarından uşaqlarda uğursuzluq kompleksinin inkişafına zəmin yaradır. Nəticədə uşaq hər addımda müstəqil hərəkət etməkdən qorxur, onda təşəbbüskarlıq inkişafdan qalır.

Utancaq uşaqlarla iş zamanı ailədə valideynlər aşağıdakı istiqamətlərə diqqət yetirməlidirlər:

- * pozitiv özünüdərkətmənin inkişaf etdirilməsi;
- * uşaqlarda özünə və öz qüvvəsinə inamın yüksəldilməsi;
- * başqalarına qarşı inam hissinin inkişaf etdirilməsi;
- * qorxunun korreksiya edilməsi;
- * öz emosiyalarının ifadə etmək bacarıqlarının inkişafı;
- * özünə nəzarət vərdislərinin formalaşdırılması və s.

Ailədə valideynlər çalışmalıdırlar ki, uşaqla sakit tonda, yumşaq səsle danışsın onunla nəzakətli rəftar etsinlər. Burada əsas şərt valideynlərin səbrliliyi və taktiki məharətə malik olmalarıdır. Bir sözlə, valideynlər uşaqlarının təşəbbüskarlıqlarını, özlərinə inamlarını artırmalı və onlarda özünüqiymətləndirmənin yüksək səviyyəsinə nail olmaq üçün uşaqlarla daha çox ünsiyyət qurmağa cəhd göstərməlidirlər.

UŞAQ PSIXOLOGİYASI VƏ NƏĞMƏLƏR

İlqar XANLAROV

Asəf Zeynallı adına Musiqi Kolleci

Ilqar-xan@mail.ru

AZƏRBAYCAN

Uşaq psixologiyası fərqli olur. Buna görə də uşaqlar üçün yazılacaq bədii nümunələr və nəğmələrdə pedoqoji-psixoloji amillər nəzərə alınır. Uşaqlar beşikdə ikən onlara ən vacib mənəvi qidanın laylalar olduğunu düşünmədən deyə bilərik. Laylaların sözləri ilə bərabər, onların musiqisinin də özünəməxsus psixoloji təsiri var. Sözsüz ki, uşaqların rahat və tez yuxuya getməsi üçün lirik növün bu janrı həzin, sakit musiqi ladi tələb edir.

Laylay beşiyim, laylay,

Evim-eşiyim, laylay.

Sən get şirin yuxuya,

Çəkim keşiyin, laylay.

Bildiyimiz kimi, uşaq ədəbiyyatı şifahi və yazılı olmaqla iki yerə bölünür. Laylalar, oxşamalar, uşaq nəğmələri şifahi uşaq ədəbiyyatının lirik növdəki janrlarına; nağıllar, dastanlar isə epik janrlarına daxildir.

Lirik növə daxil edilən uşaq ədəbiyyatı nümunələri – laylalar, oxşamalar, uşaq nəğmələri və mövsüm nəğmələrində məzmunla yanaşı, sözüün ahəngdarlığı, vəznin oynaqlığı diqqəti cəlb edir. Məsələn, laylaların sözlərinin mənasını hələ dərk etməyən uşaqlar səsin xoş ahənginə görə yuxuya gedir. Və ya oxşamaları eşidərkən səsdəki sürətli, oynaq tembr uşaqların əhvalını xoş edir. Sözsüz ki, bu musiqinin mətni də uşaq psixologiyasına təsirsiz ötürmüşür. Məsələn:

Balama qurban inəklər,

Balam nə vaxt iməklər?

Oxşamalarda istifadə edilən “əl çalmaq – dil açmaq”, “inəklər – iməklər”, “xalçalar - əl çalar”, “ilanlar – dil anlar” və s. kimi ifadələrin ahəngdarlığı musiqi ahəngi və ritmi yaradır ki, bu da uşaq emosiyasına, beyninin inkişafına, psixologiyasına müsbət təsir göstərir.

Bununla yanaşı, uşaq ədəbiyyatının epik janrlarına aid edilən nağıllar və ya dastanlar əsasında tamaşalar qurularkən ssenaristlər musiqiyə yer ayırırlar. “Məlikməmməd”, “Ağ atlı oğlan”, “Uçan xalça”, “Paslı qılınç”, “Padşah oğlu”, “Dostluğun sirri”, “Oqtayın nağılı”, “Qızıl şamdan” və s. nağılların tamaşası zamanı obrazların dilindən oxunulan mahnılar uşaq tamaşaçılarını yorulmaqdan xilas edir və onları sövq edir ki, bu tamaşaları zövqlə izləsinlər.

Uşaq mahnılarında kiçik həcmli şeirlərə musiqi bəstələnilir ki, bu cür nəğmələrin məzmunu aydın, sözləri sadə, anlaşılıq, misralardakı hecaların sayı az, qafiyələri oynaq olur. Buna görə də uşaq mahnıları daha tez uşaqların yaddaşına həkk olunur. Azərbaycanda M.Ə.Sabir (“Yaz günləri”, “Uşaq və buz”), A.Səhhət (“Cücələr”, “Köç”), A.Şaiq (“Xoruz”, “Uşaq və dovşan”, “Keçi”) və s. uşaq ədəbiyyatının ən yaxşı nümunələrini yaradan sənətkarlardandır.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz uşaq ədəbiyyatının şifahi janrlarının tarixi qədimdir. Yazılı ədəbiyyatda isə əsasən XII əsrdən başlayaraq Nizami Gəncəvi (“Xeyir və Şər”, “Bışr və Məlixə”, “Kərpicəsən kişinin dastanı” və s.), daha sonrakı əsrlərdə Məhəmməd Füzuli (“Söhbətül əsmar” - “Meyvələrin söhbəti”), A.Bakıxanov (“Təhziübül-əxlaq”, “Kitabi-nəsihət” əsərləri; “Qarı və Harun”, “Uşaq və günəş” mənzum hekayələri; “Tülkü və qoyun”, “Qurd və ibliz”, “Yersiz iftixar” təmsilləri), Q.Zakir (“Xain yoldaşlar haqqında”, “Sədaqətli dostlar haqqında” təmsilləri), C.Məmmədquluzadə (“Poçt qutusu”, “Saqqallı uşaq”, “Pirverdinin xoruzu” və s.), M.Ə.Sabir (“Yalançı çoban” mənzum hekayəsi; “Uşaq və buz” şeiri və s.), S.S.Axundov (“Əhməd və Mələykə”, “Abbas və Zeynəb”, “Nurəddin”, “Qaraca qız” və s.), A.Səhhət (“İki uşaq”, “Ana və bala” və s.), A.Şaiq (“Tıq-tıq xanım”, “Tülkü həccə gedir”, “Keçi”, “Uşaq və dovşan” və s.), S.Vurğun (“İki körpə” və s.), Mir Cəlil (“Gülgəz”, “Qocaların uşaq söhbəti və s.), M.Dilbazi (“Günəş”, “Yaz yağışı” və s.) və s. sənətkarların yaradıcılığında uşaq ədəbiyyatının maraqlı nümunələrini görmək olur. Bu sənətkarların siyahısını daha da artırmaq olar.

Bu nümunələr uşaqların tərbiyəsində böyük rol oynayır. Belə ki, bu əsərlər uşaqları əməyə və zəhmətə alışdırır, zülm və haqsızlığa qarşı üsyankar yetişdirir, elmə, sənətə yiyələnmə vərdişlərini aşılayır.

Bu poetik nümunələrin əksəriyyətinə görkəmli bəstəkarlar musiqilər bəstələməklə onları daha yadda qalan etmişlər. Belə ki, A.Səhhətin “Cücələrim” şeiri uşaqlar üçün yazılmış çox gözəl bədii nümunələrdən olsa da, ona bəstələnmiş musiqi “Cücələrim”i dünyanın bir çox ölkələrində məşhur etmişdir. “Cücələrim” şeirinin mətni musiqi üçün şair Tofiq Mütəllibov tərəfindən işlənmişdir. Bu mahnı dünyanın 100-dən çox dilinə tərcümə edilmişdir. Hətta “Dünyanın ən yaxşı uşaq mahnıları” albomuna daxil edilir. Bəstəkar Qəmbər Hüseynlinin uşaq zövqünə, uşaq psixologiyasına bələdliyi ilə sözlər və musiqi bir-birinə tam uyğun seçilməklə nəinki uşaqların, hamının könlünü oxşayır. Mahnının nəqəratındakı “cip, cip” vokativ sözləri ilə cücələrin çıxardığı səslər verilir ki, bu da mahnını daha oynaq və yaddaqalan edir. Burada həmçinin azyaşlı uşaqlara cücələri tanıtdırmaq məqsədi də var. Bu məzmunlu şeirlərə yazılmış xeyli uşaq mahnıları mövcuddur. O.Zülfüqarovun “Sərçə” mahnısının nəqəratındakı “cik, cik”, R.Mirişlinin “Tık tık xanım” mahnısındakı “tık, tık, tık, tık” vokativ sözləri uşaqların diqqətini birbaşa mahnıya, musiqiyə yönəldir, sözlərlə musiqinin ahəngi mahnını daha asan yaddaqalan edir və o cümlədən uşaqları həssas olmağa istiqamətləndirir. A.Şaiqin “Tık tık xanım” mahnıya nağılı əsasında çəkilmiş cizgi filmindəki mahnının sözləri Ramiz Rövşənə məxsusdur. Mahnının musiqisi Ramiz Mirişlinindir. Musiqidə bütün bu amillər uşaq psixologiyasında nəzərə alınan şərtlərə daxildir.

Oqtay Zülfüqarov, Əfsər Cavanşirov, Səid Rüstəmov, Ağabacı Rzayeva, Soltan Hacıbəyov, Oqtay Rəcəbov, Qəmbər Hüseynli, Tofiq Quliyev, Vasif Adıgözəlov, Ramiz Mirişli, Aygün Səmədzadə və s. uşaq mahnılarının ən yaxşı nümunələrini yaratmış bəstəkarlardır.

Uşaqlar dünyanın sevincidirlər. Elə buna görə də onlar qəmdən, kədərdən uzaq olmalı, sülh, əmin-amanlıq şəraitində yaşamalıdır. Hər bir hadisə uşaq yaddaşına tez nüfuz edir. Onların psixologiyasını düzgün istiqamətləndirmək hər bir vətəndaşın borcudur. Buna görədir ki, onlar üçün yazılmış bədii nümunələr qəmdən uzaq, ümid doğuran, mahnılar isə şən, oynaq olmaqla birbaşa onların psixologiyasına müsbət təsir edir.

MÜSTƏQİLLİK İLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCAN PSIXOLOQLARININ TƏDQIQATLARINDA MİLLİ-MƏNƏVİ DƏYƏRLƏRİN TƏDQIQI

Qəribə RƏHİMOV

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

qariba648@mail.ru

AZƏRBAYCAN

Etnik milli hisslər, xarakter, adət-ənənələr, arzu və istəklər, xalqın stereotip və yönümləri, xasiyyəti, təfəkkür tərz, hafizəsi, duyğu və qavrayışı, qabiliyyəti və digər keyfiyyətlər milli-mənəvi dəyərlərin əsas tərkib hissəsidir. Azərbaycanın milli-mənəvi dəyərlərindəki sosial-psixoloji fikirlər, insana xas olan əxlaqi-etnik görüşlər dünya mədəniyyət tarixindən təcrid edilmiş şəkildə öyrənilir. Burada milli və ümumbəşəri dəyərlər vəhdətdə, müqayisəli şəkildə təhlil edilir. Azərbaycan milli-mənəvi dəyərlərinin zəngin qiymətli qaynaqları var. Bu qaynaqlar və mənbələrin birincisi xalqın folklor nümunələrində (inancılar, əsatirlər, sənəmlər, nəğmələr, bayatılar, atalar sözləri və zərb-məsəllər, nağıllar, laylalar, tapmacalar, alqışlar, qarğışlar və s.), dini təsəvvürlərdə (zərdüştlük, İslam əxlaqi), görkəmli tarixi şəxsiyyətlərin yaradıcılığında öz əksini tapmışdır. Bu, xalqımızın bizə bəxş etdiyi müdriklik xəzinəsidir.

Həmin milli-mənəvi dəyərləri öyrənmədən xalqın mənəviyyatını, psixologiyasını bilmək qeyri-mümkündür. Milli özünüdərk milli-mənəvi dəyərlərin mənimsənilməsindən başlayır. Milli-mənəvi dəyərlər xalqın simasını göstərir. Bu dəyərləri öyrənmədən, onu gənc nəsə çatdırmadan vətəndən, cəmiyyətdən danışmaq qeyri-mümkündür.

Milli-mənəvi dəyərlər geniş anlayışdır. Buraya sosial, siyasi, fərdi, qrup, ailə, maddi, mənəvi və digər dəyərləri aid etmək olar. Azərbaycan psixoloqları ən çox milli-mənəvi dəyərlərin tədqiqinə yer vermişlər. Buraya etnik adət-ənənələr, stereotip və yönümlər, milli xarakter, hissi yanaşmalar, etnik özünüdərk etmə və özünüqiymətləndirmə, milli ləyaqət, vətənpərvərlik, milli qeyrət, mənlik şüuru və s. bəşəri keyfiyyətlər daxildir. Elə buna görə də hər bir etnos, hər bir xalq özünəməxsus etnik psixoloji

xüsusiyyətlərə malik olur və həmin xüsusiyyətlər həmin adamların rəftar və davranış tərzində, adət-ənənələrində, münasibətlər sistemində, sərvət meyllərində özünü büruzə verir.

Milli-mənəvi dəyərlərin sosial-psixoloji mahiyyəti haqqında fikirlərə çox qədim tarixi, coğrafi əsərlərdə, folklor materiallarında rast gəlmək mümkündür. Qeyd olunan bu materiallarda xalqların, qəbilə və tayfaların, etnik qrupların xarakterik psixoloji əlamətləri ifadə olunmuşdur.

Azərbaycan psixoloqlarının milli-mənəvi dəyərlərimizi öyrənmələri siyasi, ictimai və praktik əhəmiyyət kəsb edir. 1988-ci ildən başlayaraq davam edən erməni savaşı əsrlərlə, min illərlə davam edən qırğınların ənənəvi ssenarisidir. Tarixi təcrübələr və son hadisələr göstərir ki, erməni millətçiləri zaman-zaman azərbaycanlılara qənim kəsiliblər. Ermənilərin bu vəhşiliklərinin qarşısını almaq, onların layiqli cavablarını vermək uğrunda hər bir azərbaycanlı, uşaqdan tutmuş, yaşlı adama qədər, hamı bir nəfər kimi mübarizə aparır və aparmalıdır. Bu şərəfli və məsuliyyətli vəzifənin həyata keçirilməsində Azərbaycan psixoloqlarının da özünəməxsus rolu vardır. Problemin zəruriliyi son dövrlərdə daha çox qabardılmışdır.

Son illərdə yazılan bədii əsərlərə, namizədlik və doktorluq dissertasiyalarına və digər elmi-kütləvi əsərlərə, dərslik və dərs vəsaitlərinin bəzilərinə toxunmaqla kifayətlənəcəyik. Onlardan “Erkən gənclik qruplarında sosial persepsiyanın etnopsixoloji xüsusiyyətləri” (G. Hüseynova), “Azərbaycan maarifçiliyinin psixoloji konsepsiyası” (N. Rzayeva), “Yeniyyət qızların şəxsiyyətinin etnopsixoloji xüsusiyyətləri” (R. Qarayeva), “Molla Nəsrəddin jurnalında xalqa və müəyyən sosial qruplara xas olan səciyyəvi etnik psixoloji xüsusiyyətlərin inikası” (M. Sadıqova), “Yeniləşmə şəraitində sosial-psixoloji münasibətlərin formalaşması xüsusiyyətləri” (İ. Balabəyova), “Azərbaycanlı uşaq və yeniyyətlərin milli identikliyinə inkişafının sosial-psixoloji problemləri” (R. Qədirova), “Müasir Azərbaycan qadınının sərvət dəyərlərinin psixoloji xüsusiyyətləri” (A. Musayeva), “Uşaq şəxsiyyətinin formalaşmasında Azərbaycan xalq nağılları və atalar sözlərinin rolu” (S. Heydərova), “Müasir şəraitdə tənhalığın sosial-psixoloji problemləri” (A. Cabbarova), “Keçid dövründə yadlaşmanın sosial-psixoloji aspektləri” (R. Qurbanov), “Azərbaycan milli-mənəvi dəyərlərinin sosial-psixoloji mahiyyəti” (Ə. Baxşəliyev) və s. adlarını çəkmə bilirik.

“Molla Nəsrəddin jurnalında xalqa və müəyyən sosial qruplara xas olan səciyyəvi etnik psixoloji xüsusiyyətlərin inikası” (M. Sadıqova) adlı namizədlik dissertasiyasında qeyd edilir ki, “Molla Nəsrəddin” jurnalı xalqımızın etnik-psixoloji xüsusiyyətlərini özündə toplum şəklində əks etdirən əvəzsiz bir məxəzdir. Həmin məxəzin araşdırılması nəinki xalqımızın psixoloji keçmişinə dərinlən bələd olmaq, ondan ibrətamiz nəticələr çıxarmaq, həm də milli özünüdərk və özünüqiyətləndirmənin, milli mənlik şüurunun etnosumuzda formalaşması səviyyəsini tarixi planda müəyyənləşdirmək, ona təsir edən sosial-psixoloji amilləri aşkar etmək zərurətindən irəli gəlir.

“Yeniləşmə şəraitində sosial-psixoloji münasibətlərin formalaşması xüsusiyyətləri” (İ. Balabəyova) adlı namizədlik dissertasiyasında münasibət, qarşılıqlı münasibətlər, şəxsiyyətlərə münasibətlərin məzmunu və mahiyyəti, sosial-psixoloji adaptasiya, sosial-iqtisadi vəziyyətin qarşılıqlı münasibətlərə təsiri, sosial yeniləşmənin qavranılması, konflikt və onun sosial-psixoloji xüsusiyyətləri kimi məsələlər araşdırılır və təhlil olunur.

“Azərbaycanlı uşaq və yeniyyətlərin milli identikliyinə inkişafının sosial-psixoloji problemləri” (R. Qədirova) adlı doktorluq dissertasiyasında müasir dövrdə uşaq və yeniyyətlərin milli ruhda inkişaf edib formalaşmasının qanunauyğunluqları, bu sahədə qarşıda duran vəzifələr konkret faktlarla şərh olunur.

“Müasir Azərbaycan qadınının sərvət dəyərlərinin psixoloji xüsusiyyətləri” (A. Musayeva) adlı namizədlik dissertasiyasında qeyd edilir ki, bu gün Azərbaycanda gedən sürətli inkişaf, yeni ictimai münasibətlər, qadının sərvət dəyərlərinin dəyişməsi qadınların cəmiyyətdə rolunun, mövqeyinin və psixi simasının tədqiqini zəruri edir.

Bu faktlar göstərir ki, Azərbaycan psixoloqları milli-mənəvi dəyərlərimizin sosial-psixoloji, ictimai-siyasi mahiyyətini öyrənməkdə israrlıdırlar. Gənc nəslin milli ruhda inkişaf edib formalaşmasında mühüm əhəmiyyətə malik olan bu el sərvəti Azərbaycan psixoloqlarının tədqiqat obyektləri olmuşdur. Güman edirik ki, psixoloqlarımız bu sahədə səylərini artırıcaq, yeni-yeni əsərlərin yaradılmasına nail olacaqlar.

ÜNSİYYƏT PSIXOLOGİYASI

Günay İSMAYILOVA

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Univerisiteti
AZƏRBAYCAN

Ünsiyyət dedikdə biz nitq və nitqdən kənar təsirin köməyi ilə həyata keçirilən qarşılıqlı münasibəti nəzərdə tuturuq. Ünsiyyət insanlar arasında təmasın yaranması və inkişafı prosesi kimi meydana çıxır. Heç bir insan birliyi oradakı adamlar arasında təmas yaradılmadan birgə fəaliyyəti həyata keçirdə bilməz və qarşılıqlı anlaşma baş verməz. Ünsiyyət insanlar arasında birgə fəaliyyət tələbatından doğan təmasın çoxplanlı inkişaf prosesidir.

Başqa sözlə ünsiyyət iki və daha çox insanın münasibətləri aydınlaşdırmaq və ümumi nəticə əldə etmək məqsədilə öz söylərini əlaqələndirməyə və birləşdirməyə yönəlmiş qarşılıqlı təsirinə deyilir. Ünsiyyətin ekspressiv mimik vasitələri də mühümdür: təbəssüm, tərs baxış, mimika, əl və bədənin ifadəli hərəkətləri, vokal mimikası – bunlardan hər birinin ünsiyyət prosesində öz yeri vardır. Ünsiyyət prosesində insanlar nəinki mühit haqqında məlumat əldə edir, eyni zamanda müxtəlif adət və ənənələrə yiyələnir ki, bunlar da real varlığın dərk edilməsinə xüsusi istiqamət verir. Deməli ünsiyyət hər şeydən əvvəl obyektiv varlığın dərk edilməsini təmin edən əsas şərtidir. Həyatı faktlar göstərir ki, ünsiyyət eyni zamanda psixi proseslərin təzahüründə özünəməxsus tərzdə iştirak edir. Ünsiyyət psixi proseslərin dinamikasına, təzahürünə təsir göstərir və onları daha da mütəhərrik edir. Ünsiyyət eyni zamanda şəxsiyyətin formalaşmasına da müəyyən tərzdə istiqamət verir. Demək olar ki, şəxsiyyətin təşəkkülü ünsiyyət prosesinin məhsuludur. Ünsiyyət mürəkkəb və çoxcəhətli bir proses olub, insanlar arasında əlaqələrin yaranmasında və inkişafında, onların birgə fəaliyyətində, informasiya mübadiləsində, həmçinin bir-birilə optik qavramasında mühüm rol oynayır. Bu cəhətdən ünsiyyət strukturunda onun üç başlıca cəhəti: kommunikativ, interaktiv və perseptiv cəhətləri fərqləndirilir. Ünsiyyət fəaliyyətinin kommunikativ funksiyası bu prosesin subyektləri arasında informasiya mübadiləsinin gedişində üzə çıxır. Onun vasitəsilə insanlar bir-birinin məqsəd, niyyətini nəzərə almaqla, fəal subyektlər rolunda çıxış edir, öz biliklərini dəqiqləşdirir, yeni məlumatlar əldə edir və onların zənginləşməsinə nail olurlar. Kommunikativ prosesdə insanlar ünsiyyət vasitəsi kimi başlıca olaraq danışmaq işarələri sistemi, simvollar toplusu olan dildən, buna müvafiq olaraq nitqdən, həmçinin optik-kinetik işarələr sistemi kimi jest, mimika və pantomimikadan, para və ekstralinqvistik sistemdən (intonasiya, pauza) və gözün əlaqə sistemindən istifadə edirlər. İnsan başqalarının davranışının səbəblərini özünəməxsus tərzdə izah edərsə, bu tip proseslər «kauzal atribusiyaya» adlanır. Psixoloji tədqiqatlar göstərir ki, qavranılan adamın tam surətinin yaranması daha çox qavrayanın fərdi xüsusiyyətlirəndən, onun emosional halından, qavradığı adama fərdi münasibətindən, həyat təcrübəsindən, aldığı informasiyanın nəinki məzmunundan, həm dəmiqdarından vəs. asılıdır. Şəxsiyyətlərarası qavrayış sahəsində müəyyən effektlər vardır: «Oreol effekti» və «yenilik effekti» vardır. Oreol effektinin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, biz hər hansı bir adamı yaxşı adam kimi tanıdıqda sonralar onun nöqsanlarını adətən görmürük, davranışını, əməllərini, eləcə də ayrı-ayrı keyfiyyətlərini yaranmış ilk xoş təəssürat əsasında qiymətləndiririk və əksinə, adam yeni kollektivdə, qonşular arasında özünün pis adam kimi tanıdıqda, onun hətta yaxşı əməllərinə də inanılmır. Yenilik effekti isə tanıdığımız və tanımadığımız adamlar haqqındakı informasiyanın əhəmiyyəti ilə bağlıdır. Müəyyən edilmişdir ki, tanımadığımız adamın davranışını izah edərkən adətən onun haqqında bizə məlum olan ilk informasiyaya əsaslanırıq. Ünsiyyət prosesində müəyyən çətinliklər müşahidə olunur. Onlar adətən sosial və psixoloji xarakter daşıyır. Bu çətinliklər şəxsin müəyyən fərdi psixoloji xüsusiyyətlərə malik olmasından irəli gəlir. Psixoloqların fikrincə, ünsiyyət prosesində əmələ gələn çətinlikləri aradan qaldırmaq üçün adamlarda ünsiyyət vərdişlərini aşılamaq və ünsiyyət mədəniyyətini artırmaq lazımdır. Müasir dövrdə ünsiyyət vərdişlərini aşılamağın təsirli vasitəsi kimi sosial- psixoloji treninqdən istifadə olunur. Sosial psixoloji treninq sosial psixologiyanın tətbiqi məsələlərindən biridir. Özünüdərkətmə, ünsiyyət və qarşılıqlı təsir vərdişlərinin formalaşması sahəsində qrup metodlarının işlənilməsi və tətbiqi onun əsas vəzifəsini təşkil edir. Sosial- psixoloji treninq prosesində başlıca vasitə kimi müxtəlif modifikasiyalarda tətbiq edilən qrup iskussiyasından və rollu oyunlardan istifadə olunur. Ünsiyyət prosesində insanlar bir-birinə müxtəlif yollarla psixoloji təsir göstərirlər. Sosial psixologiyada bir ənənə olaraq psixoloji sira-yət, təlqin, inandırma, təqlid kimi vasitələri fərqləndirirlər. Bir çox hallarda şayiə, moda kimi xüsusi fenomenlər də psixoloji təsir vasitələri sırasında nəzərdən keçirilir.

K.XORNI VƏ QADIN PSIXOLOGİYASI

Günay MƏMMƏDOVA

Azərbaycan Dillər Universiteti

Ms.gunayfrench@mail.ru

AZƏRBAYCAN

Qadın psixologiyasının problemləri psixologiya tarixinin bütün səhifələrində bu və ya digər səviyyədə iz salmışdır. Kişi və qadın qütbləşməsinin yaranması hələ uşaq anadan olmamışdan başlayaraq sonrakı mərhələlərdə də özünü göstərir. İctimai fikir tarixinin ilkin inkişaf mərhələlərindən başlayaraq qadın-kişi münasibətlərinə, cinslərin ailədə və cəmiyyətdə yeri məsələsinə və s. dair hər bir dövrün tələbatına uyğun müxtəlif baxışlar olmuşdur. XX əsrin 60-cı illərində isə gender tədqiqatları daha geniş vüsət almağa başlamışdır. Feminizmin yüksəlişi ilə əlaqədar olaraq bir çox psixoloq və sosioloqlar əsas tədqiqat obyektini olaraq qadını seçməyə başlamışdılar. Gender və qadın psixologiyasının tədqiqi sahəsində qadın psixoloqların rolundan danışarkən Karen Xornini xüsusilə qeyd etmək lazımdır. K.Xorni qadın psixologiya elminin əsas təsisatçılarından və eyni zamanda psixoanalizin dünya üzrə görkəmli nümayəndələrindən biridir. Onun əsas ideyalarından biri belə idi ki, dünya təkcə varlılar və kasıblar, idarə edənlər və idarəolunanlardan ibarət deyil, həm də kişi və qadınlardan ibarətdir. Karen Xorni və onun müəllimi Ziqmund Freyd (o müəllimi ilə tam razı deyildi) bu məsələ ilə dərindən məşğul olmuşlar. K.Xorni Hamburqda bir protestant ailəsində anadan olmuşdur. Atası Berndt Danielsen dindar olsada, anası Klotilda Ronzelen azad fikirli bir insan olmuşdur. O, gəncliyində bir müddət atası ilə dəniz səyahətlərinə çıxmış, müxtəlif ölkələrdə olmuşdur. Lakin sonradan anasının təsiri ilə həkim olmaq qərarına gəlmişdir. Bu XX əsrin əvvəllərində qadın üçün qeyri-adi seçim idi. 1913-cü ildə Berlin Universitetini bitirdikdən sonra Xorni psixiatriya və psixoanaliz üzrə ixtisaslaşmışdır. 24 yaş olarkən Berlində vəkil olan Oskar Xorni ilə evlənən və 28 il həyat yoldaşı ilə yaşadığı müddətdə onların maraqlarında böyük fərqlər yarandığından boşanan Xorni həmin vaxtdan etibarən öz psixoanalitik fəaliyyətinə başlamışdır. Onun ilk məqalələrindən sayılan “Qadınlarda kastrasiya(cinsiyyət orqanlarını itirmə-bu kompleks qadınlarla müqayisədə kişiləri daha çox təsir altına alır) kompleksinin mənşəyi haqqında” adlı məqaləsi qısa bir zamanda Avropada ona böyük şöhrət qazandırmışdır. O, 1926-cı ildə “Qadınlıqdan uzaqlaşma” adlı yazısında qeyd edirdi ki, psixologiyada əksər tədqiqatlar kişilər üzərində, kişi psixologiyasına əsasən aparılıb, qadın psixologiyası əhəmiyyətli dərəcədə araşdırılmayıb, əslində qadın psixologiyasının öyrənilməsi daha çox məntiq və tədqiqat tələb edir. Xorni psixologiyanın inkişafına əhəmiyyətli təsir göstərə bilmişdir. Karen Xorni klinikası və Karen Xorninin psixoanaliz İnstitutu hələ də fəal olaraq Nyu-Yorkda fəaliyyət göstərir. 30-cu illərdə Xorni qadının evlilikdə və analıqda xoşbəxtlik axtardığı ənənəvi mövqe ilə ilk növbədə özünü karyera vasitəsilə reallaşdıran müasir qadın mövqeyinin müqayisəsi üzərində işləyir. Onun öz şəxsi fikrinə görə, məhz bu konflikt onun bütün həyatının əsasında durur. Xorni elmi karyeranı seçdi və bu nəticədə ona böyük məmnunluq hissi gətirdi, lakin sevgi tələbatı onun bütün ömrü boyu ən mühüm tələbatı olaraq qalır. 30-cu illərdə olduğu kimi indi də bu dilemma aktuallığını itirməyib. Həmçinin Xorninin bizim kişiyyə yönəlmiş cəmiyyətdə qadının müstəqil olaraq öz seçimini etmək hüququna malik olması ilə bağlı olan fikirləri də öz aktuallığını itirmir. 60-cı illərdə feminist cərəyanının yaranması ilə onun işləri yenidən populyarlıq əldə etdi. Demək olar ki, feminist cərəyanı problemi ilə bağlı onun məhz bu işləri müasir psixologiyaya əhəmiyyətli töhfələr vermişdir. Xorni feministlərin ən ilk, parlaq və alovlu nümayəndəsi olmuşdur. Onun tərəfindən 60 il öncə deyilmiş fikirlər indiki günlərə qədər canlı diskussiyaların predmeti olaraq qalır. O, 1922-ci ildən başlayaraq qadın psixologiyası problemi ilə məşğul olmağa başlamışdır və beynəlxalq psixoanalitik konqresdə bu mövzu ilə çıxış edən ilk qadın-psixoloq olmuşdur. Konqres Berlində keçirilirdi və ona Ziqmund Freydin özü sədrlik edirdi (O’Connell. 1990).

Freydin tənqidçisi və psixoanalizin inkişafında xüsusi yeri olan Karen Xorni XX əsrin 30-cu illərində yeni bir cərəyan yaratdı. O, göstərir ki, bəhs edilən bərabərlik “obyektiv=kişi” deməkdir. O, tədqiq olunan bütün şeyləri “obyektiv” adlandırır, “insan” anlayışı ilə “kişi” məfhumunu eyniləşdirir, inkişaf etmiş mədəniyyətlər “kişi” sivilizasiyası, geri qalmış mədəniyyətlər isə “qadın” kimi səciyyələndirilir. K. Xorni “psixoanalitik feminizm” anlayışını ilk işlədən alimdir. O, “kişiyə həsəd edən” qadın psixologiyası əvəzinə “qadına qibtə edən” kişi, qadının uşaq doğmasına “paxıllıq edən”

kişi psixikasını qoyur. O, qadını qeyri-mükəmməl bir komplekslikdən çıxarır. Psixoanalizdə qadın psixologiyası ilə daha çox kişilər məşğul olurdu. İlk dəfə Xorni öz qadın baxışları ilə qadın psixologiyasını təhlil etməyə başlamışdır. O, qeyd edirdi ki, bizim sivilizasiya maskulin sivilizasiyasıdır. Dövlət, qanunlar, elm, din, bunların hamısı kişilərin yaratdığıdır. Xorni ilə Freydin psixoloji fikirlərini müqayisə etsək, onlar arasında böyük fərqlər olduğunu görürük. Freydin fikrincə, qadın kişidən daha şöhrətpərəstdir. Qadın xarakterində mühüm rol oynayan qibtə və ziyankarlıq bunun birbaşa nəticəsidir. Praktik olaraq, bu cəhət onun fikrincə, qadının kişi olmaq arzusudur. Xorni Freydin əksinə olaraq, qeyd edirdi ki, kişilər qadınların uşaq dünyaya gətirməsinə paxıllıq edərək onların hüquqlarını məhdudlaşdırır və mənəvi natamamlıq hissi formalaşdırırlar və kişilər cəlbədiciləri qadınları arzulamaqla yanaşı onu itaətdə saxlamağı daha çox düşünürlər. Xorni qeyd edirdi ki, qadınların emosional məxluq olduğu və buna görə də müstəqilliyə qabil olmadıqları barədə təsəvvür kişinin qadında özünəhörməti azaltmaq meylinin məhsuludur və qadının bütün fikirlərinin yalnız kişiyyə və analığa yönəlməsi məqbul sayılır. Qadın-kişini sevən, ona pərəstiş edən bir məxluq kimi araşdırılır. Qadının qibtəsi kişiyyə nisbətən zəifdir. Bu da onlara balacalıqdan kobudluqla qeyri-mükəmməlliyin aşılması ilə bağlıdır və bu da qızlarda maskulin kompleksin inkişafına səbə olur. Bu qeyri-mükəmməllik qadın olduğu üçün ona xasdır. Kişidə isə qeyri-mükəmməllik yaranmır, çünki o kişidir. Qadının qeyri-mükəmməllik hissi öz cinsinə həqarət ifadəsi kimi nəzərdən keçirilir. Bunlarla yanaşı, K.Xorni öz əsərlərində Həvvanın Adəmin qabırğasından yaranması, Həvvanın Adəmi idrak ağacındakı barın dadına baxmaqla yoldan çıxarılması və qadının kişini bədbəxtliyə düçar etməsi və s. haqqında olan miflərə də öz fikrini bildirərək qeyd edirdi ki, bu “kişi və qadın arasında hökm sürən bu inciklik” qədim dövrlərdən başlayaraq hazırki dövrümüzdə qədər cinslər arasındakı münasibətlərə ziyan gətirir. Xorni öz zamanında bir çox çətinliklərlə qarşılaşmasına baxmayaraq, uğur əldə etməyə nail olmuşdur və onun uğurları feminizm üçün mühüm mənbələrdən biri olmuşdur. O, dövrünün qadınlarına asılı olmamağın, özünü inkişaf etdirməyin, çətinliklərə qarşı mübarizə aparıb hüquqlarını qorumağın mümkünlüyünü öz nümunəsində göstərmişdir. Freydin ideyalarının əksinə olaraq Xorni sübut edirdi ki, inkişaf yalnız anadangəlmə instinktlər hesabına baş vermir və insan həyatı boyu dəyişib inkişaf etməyə qabildir. O, öz nəzəriyyəsində qeyd edir ki, insan özü-özünü dərk etməli, qiymətləndirməli və daha sonra cəmiyyətdə öz yerini tapmalıdır.

SPINOZANIN FƏLSƏFİ SİSTEMİNDƏ TƏFƏKKÜR HƏYAT MÜBARİZƏSİNDƏ ZƏRURİ FENOMEN KİMİ

Zaur RƏŞİDOV

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası

zaur20@mail.ru

AZƏRBAYCAN

“Mən, Spinozanın inandığı Tanrıya inanıram”. Albert Eynşteyn (1879-1955).
(6, s.272).

Benedikt Spinoza (1632-1677) XVII əsr Qərbi Avropa rəşəfəsinin nümayəndələrindəndir. O, öz inqilabçı fikirləri ilə dövrünün dini təlimlərinə zidd olaraq tamamilə yeni Tanrı-insan konsepsiyasının təməlini qoymuşdur. Eynşteynin də inandığı “Spinozanın Tanrısı” fərqli bir yaradıcıdır. Filosofun səcdə etdiyi ilahi qüvvə həm də, təbiət qanunlarıdır, vahid substansiyadır. İnsan isə, Tanrı və ya bu substansiyanın kiçik və sonlu bir şəkildəyişməsidir-modusudur. Düşünən varlıq kimi insan, vahid substansiyanı atributlar vasitəsilə dərk edir. Sonsuz əlamətlərə malik Tanrı insana maddi və mənəvi, yəni insanın da təbiətinə xas atributlar ilə bilinir. Spinoza həmçinin qeyd edirdi ki, atributlar arasında psixo-fizioloji paralellik mövcuddur (8, s.221). Yəni, vahid substansiyada vəhdətdə olan atributlar bir-birindən aslı deyil. Deməli, bu qanun atributlara aiddirsə, onda mütləq şəkildə moduslara da aid olmalıdır. Bu cəhətdən Spinozanın insanı da, özünəməxsus paralelliyyə malik fərqli modusdur. Bu fəqliliyin sirri nədədir?

Spinoza hesab edirdi ki, ölməz ruh bədənin ideyasıdır (8, s.251). Eyni zamanda da, ruh və təfəkkür fərqli moduslardır. Amma, idraki prosesdə təfəkkür ilə ruh birgə vəhdətdədir və insanın adekvat dərk etməsini gerçəkləşdirən qütblərdirlər. Filosofof görə, təfəkkür bir proses kimi rəşional idrak və intuitiv dərk etmə (scientia intuitiva) ilə reallaşır. Birinci cismin-bədənin, ikinci isə, ruhun biliyidir. Ruh Tanrının sonsuz ideyalar aləmindən mənimsədiyi məlumatları birbaşa təfəkkürə ötürərək intuitiv biliyi gerçəkləşdirir, “gizli həqiqətlər”i insana aqah edir. İnsan bədəninin əsas funksiyası isə, mövcud olduqı müddətcə özündəki bu vəhdəti qorumaqdır.

Spinozaya görə, “conatus” modusların mümkün olduqı qədər öz mövcudluqlarını qoruma cəhətidir (8, s.283). Onların daxili qüvvəsi və yaşama istəyidir. Bu həyat mübarizəsi bütün canlılara xas olan başlıca xüsusiyyətdir. Moduslarsız fəaliyyət olmadığı kimi, dərk etmə də qeyri-mümkündür. Dərk edən olmadan substansiyanın sonsuz sirləri özündə şeylərdir. Bu mənada Ç.D.Brod yazırdı ki, “Spinozanın conatus”u fərdi həyat impulsudur (1, s.22). Bu impulsu moduslara verən isə, substansiya və ya Tanrıdır. C.Miller də hesab edir ki, Spinozada “conatus” Tanrının mövcudluqlara verdiyi fundamental təkandır (5, s.113). Spinozaya görə, insanın maddi-fiziki tərəfi ümumilikdə onun mənəvi-psixi tərəfindən “aslı olmadan”, kənar maddi moduslar və xarici təsirlərdən müdafiə olunmaqda acizdir. Digər tərəfdən isə, ruh ilə bədən arası əlaqəni pozan, maddi moduslardan törəyərək, insanda mənəvi formada təzahür edən amillər vardır ki, bunlar da affektlərdirlər. Spinoza yazırdı ki, affektlər ruhun ehtirasları olan dumanlı ideyalardır (8, s.319). L.Rosa görə, Spinozada ehtiraslar kor impulslardır (7, s.114). Affektləri yaradan səbəb xarici aləm və onun sayəsiz-hesabsız maddi moduslarıdır. Onların insanda yaratdığı təəsüratlardır. Spinoza maddi və mənəvi harmoniyasını pozan, görüntülərin təsiri altında formalaşan bu psixi amilləri bədənin vəziyyətləri (corporis affectiones) adlandıraraq, ehtiraslar (appetitus) və istəklər (cupiditas) kimi nəzərdən keçirirdi. Affektlər təfəkkürdən kənar, bədənin qanunlarının tələbləri ilə törəyən zəruri hissələrdirlər. Spinoza yazırdı ki, pişiyin şir təbiətinə malik olması onun təbii halıdır (8, s.527). İnsanın da, təfəkkürdən daha çox, ehtiras və hissələr ilə idarə olunması təbiidir. Çünki, insan psixofizioloji paralelliyin hər iki tərəfinin qanunlarına tabedir. Fərd istər əqli, istərsə də, hissələri dinləməklə paralel olan yollardan birini tutmaq seçiminə malikdir. Spinozaya görə, əqlin rəhbərliyi altında fəaliyyət göstərən insan (sub ductu rationis) öz ehtiras və istəklərini cilovlaya bilər. Öz varlığına təhlükə törədə biləcək hər şeydən kənar durar. Əqlini dinləyərək insanlığın Tanrısına (homo homini Deus est) çevrilər. Əksinə, əqli buxovlayan və qeyri-adekvat ideyalarla idarə olunan insan həyat mübarizəsində müdafiəsiz qalar. Öz zəifliyinin kölgəsində güclü görünər. Onun kor impulsları təhlükəni görmək iqtidarında olmaz. Bu uydurma fərdiliyin köləsi olan şəxs isə, insanlığın canavarına (homo homini lupus est) çevrilər.

Spinozaya görə, həm maddi həm də mənəvi arasında keçid olan əql bu paralelliyin hər iki tərəfinin işirəkçisidir. Bütün moduslardan təkə insana xas təfəkkür bu paralelliyi fərqli-perpendikulyar edən amildir. Belə ki, varlığı qoruma təhlükəsi yarandıqda, qaralıq ideyalarla idarə olunan insan belə əqlini dinləməli olur. Xarici təsirlər qarşısında olduqca kiçik qüvvə olan insan, Tanrının ən böyük lütfü olan həyatı itirməmək üçün, ehtiras və hissələrindən əl çəkərək əql ilə razılaşır. Daxildən gələn həyat eşqi təhlükə toruna düşən nadanda belə təfəkkürü köməyə çağırır. Başqa sözlə, təhlükə qarşısında qalan insan üçün bütün maddi dəyərlər və onun uydurma təbiəti öz əhəmiyyətini itirir. Sağ qalmaq istəyi ön plana keçir. Belədə o, öz müdafiəsini necə təşkil etmək və təhlükədən uzaqlaşmağı təfəkkürdən başqa heç nəyə etibar etmir. Bu mənada E.Kerli də hesab edir ki, Spinozanın “conatus” doktrinası təbiətin fundamental prinsiplərindən hasil olur (2, s.116).

“Conatus” bir proses kimi fərdi görünsə də, Spinoza onu zəruri təbiət qanunları əsasında izah edib ümumiləşdirərək bütün fərdlərə aid edirdi. Məsələn, M.Le Buffe hesab edir ki, Spinozada “conatus” psixoloji eqoizmdir (4, s.106). Qeyd etdiyimiz kimi həyat eşqi, yaşama mübarizəsi fərdidən başlayan və fərdi proses olsa da, sonda bütün mövcudluqlar üçün ümumidir. Deməli, insanda istisna vergi olan təfəkkür maddi və mənəvinin paralelliyini perpendikulyar edərək vəhdət halına gətirən yeganə fərqli amildir. Spinozaya görə, bu işdə təfəkkürə yardım edən psixi modus sevinc hissidir (laetitia). Bu hiss insanın həyatdan bərk tutmaq və yaşamaq istəyini artıran aktiv qüvvədir. Əksinə, kədər hissi (tristitia) insanın bu yaşam qüvvəsini azaldan və zəiflədən passiv emosiyadır.

Göründüyü kimi, Spinoza öz dövrünün elmi dili ilə insanın təfəkkürü və həyat mübarizəsi arasındakı əlaqələri metafizik problemlərdən başlayaraq, sonlu hadisə və proseslər səviyyəsinə qədər izah etməyə çalışmışdır. Bu da, sonrakı dövrün fəlsəfə, xüsusən də psixologiya elminə öz böyük tövhəsini vermişdir. Bu cəhətdən A.Damasio da qeyd edir ki, Spinozanın “conatus” prinsipi Z.Freydin dünyagörüşünə böyük təsir göstərmişdir (3, s.260). Fikirimizcə də, Freydin psixozanaliz nəzəriyyəsinin əsas anlayışlarından olan “libido”, Spinozanın “conatus” probleminin şəkildəyişmiş davamıdır.

H.ZƏRDABI ŞƏXSİYYƏTİN İRADƏ VƏ ÖZÜNÜDƏRKİNİN PSIXOLOJİ MAHIYYƏTİ HAQQINDA

Zərifə ƏLİYEVƏ

almar.abbasova@mail.ru

AZƏRBAYCAN

H.Zərdabi bütün ömrünü xalqın maariflənməsinə həsr etdiyi üçün onu xalqın mənəvi atası adlandırmışlar. Onun fikrincə elm xalqı xoşbəxt edir, onu əhatə edən mühiti dərk etməyə məcbur edir, nəzəriyyə ilə təcrübəni əlaqələndirməyə yüksək qiymət verən ədib bunun uşaqlarda əməyə hörmət, işgüzarlıq, əməksevərlik hissləri yaradaraq inkişaf etdirdiyini iddia edir. Onun fikrincə əmək insanların iradəsini inkişaf etdirir, özündə zəruri psixoloji keyfiyyətlər formalaşdırmaq üçün zəmin rolunu oynayır.

H.Zərdabiyə görə əmək prosesi nəinki insanlarda iradə formalaşdırır, həmçinin onların şüurunu inkişaf etdirir, müsbət əxlaqi, hisslər yaradaraq formalaşdırır. H.Zərdabinin fikrincə maarif xalqı əsarətdən, zülmədən qurtaran əsas vasitədir. Çünki, təhsil maarif vasitəsilə insanlar dünyanı düzgün dərk edir, özünə insan kimi qiymət verməyi bacarır, özünü dərk edir, sosial və iqtisadi hadisələri dərk edir. Bu da onlarda cəsarət, qorxmazlıq kimi sosial psixoloji xüsusiyyətlərin formalaşmasına səbəb olur. Ona görə də xalqı maarifləndirmək, mədəniyyəti inkişaf etdirmək məqsədi ilə 1875-ci ildə “Əkinçi” qəzetinin nəşrinə başlayır. Qəzetin hər nəşrində xalqı maariflənməyə, dünya mədəniyyətini öyrənməyə çağırırdı. Onun fikrincə xalq belə olduqda dünyanı dərk edər, zülmə qarşı mübarizədə inadkar olar, öz gücünü göstərmə iradəsinə malik ola bilər.

H.Zərdabi “Amerikada əqli inkişafı əl əməyini birləşdirən yeni məktəb sistemi”, “Bizim kənd məktəblərimiz” vəs. məqalələrində hərtərəfli inkişaf etmiş şəxsiyyət formalaşdırılması ideyasını irəli sürür. Bunun üçün öyrədilən hər şeyi uşaqları əhatə edən mühitlə, onların həyatı ilə əlaqələndirməyə üstünlük verirdi. Qeyd edirdi ki, həyatla əlaqələndirməyən təhsil uşaqları nəinki inkişaf etdirər, əksinə onları əqli cəhətdən şikəst edər. Ona görə də məktəblərdə emalatxanalar yaratmağı vacib hesab edirdi. Ancaq təlimi həyatla, əməklə əlaqələndirərək əsl şüurlu, vətənpərvər insanlar yetişdirmək olar. Belə əlaqəli təlim sistemi quru əzbərçiliyin qarşısını alar, uşaqların həyatdan ayrı düşməsinin, əqli və mənəvi cəhətdən şikəst almasının qarşısını alar. Bu tip təhsil sistemi uşaqlarda şüuru inkişaf etdirməklə yanaşı onlarda iradəni səy, özünü görməyi bilməyi qabiliyyətləri, şüurlu fəallıq, mübarizlik, vətənpərvərlik, təvəzökarlıq və hörmət kimi psixoloji hisslər formalaşdırırlar. Ümumiyyətlə H.Zərdabi irsi pedaqoji və psixoloji fikirlər baxımından çox zəngindir. Bu nöqtəyi nəzərdən dünya ədəblərinin irsindən heçdə geri qalmır və xüsusi ilə də psixoloji cəhətdən araşdırılmalıdır.

O, insan idrakının inkişaf edib formalaşmasında təbiətşünaslıq elminin rolunu xüsusilə yüksək psixoloji və fiziki inkişafının əsasını sağlamlıq təşkil etdiyinə görə kiçik yaşlarından uşaqların sağlamlığı və düzgün inkişafı düzgün təşkil etmək lazımdır. O, sağlamlığa təkəcə bioloji, tibbi məsələ kimi deyil həm də sosial problem kimi yanaşırdı. Bu sahədə həm cəmiyyət, həm ailəni məsul hesab edir, insan sağlamlığını bəşəriyyətin gələcəyi ilə əlaqələndirirdi. İnsanın sağlamlığını təkəcə bədənin deyil həm də psixi inkişafın, düzgün dərk etmənin, özünüdərkin əsas amili hesab edirdi.

КАВАБАТА ЯСУНАРИ И ЯПОНСКАЯ НАЦИОНАЛЬНАЯ ПСИХОЛОГИЯ

Сария МЕЛИКОВА

Бакинский Государственный Университет

malikovasarriya@gmail.com

AZƏRBAYDЖАН

Своей яркостью, многогранностью и богатством национального колорита выделяется творчество известного японского прозаика, автора популярных романов и эссе Кавабаты Ясунари. Будучи в возрасте 12 лет, Кавабата принял решение стать писателем, и в течение своей 72-х летней жизни целиком посвятил себя литературному творчеству. Также велики заслуги выдающегося писателя в распространении и пропаганде родной, всё ещё мало

известной японской литературы за рубежом. Удостоившись Нобелевской премии по литературе “за писательское мастерство, которое передает сущность японского сознания” в 1968 году, Ясунари стал первым японским лауреатом данной высокопрестижной премии. В работах Кавабаты Ясунари, глубоко укоренённых в национальной художественной традиции Японии, но в то же время свободно использующих приёмы современной литературы, большое значение придаётся подтексту, недосказанности и суггестивности. Писатель мастерски знакомит читателя с канонами страны восходящего солнца, с его древней историей, уникальной культурой, а также выводит параллели с современными реалиями. К основным сочинениям писателя относятся романы: “Тысячекрылый журавль”, “Снежная страна”, “Старая столица”, “Стон горы”, “Танцовщица из Идзу” и другие. Два главных персонажа, автобиографический герой и невинная девушка-героиня, встречаются вдоль всего творчества Ясунари.

Кавабата Ясунари родился в городе Осака в 1899 году. Окруженный заботой и вниманием образованной, а также богатой родни, мальчик, после смерти родителей был взят на воспитание дедом и бабушкой по материнской линии. Датой литературного дебюта Кавабаты считается 1914 год. Незадолго до кончины деда, он начинает писать автобиографический рассказ, который публикуется в 1925 году под названием “Дневник шестнадцатилетнего”. Продолжая жить у родственников, у Кавабаты развивался интерес о Западе и европейских языках. В связи с этим, поступив сперва в токийскую среднюю школу, он начинает изучать европейскую культуру, а в 1920 году юноша поступает в Токийский университет на факультет английской литературы. Первый литературный успех начинающему писателю принесла повесть “Танцовщица из Идзу” (1925), где сюжет разворачивается о студенте, влюбившемся в молодую танцовщицу. В книге “Птицы и звери” (1933) рассказывается о холостяке, который отказавшись от общения с людьми, обретает мир среди животных. Он живёт воспоминаниями, лелея свои мысли и раздумья о девушке, в которую был влюблён в молодости. В 1934 году писатель начинает работу над “Снежной страной”, повестью об отношениях токийского повесы средних лет и великовозрастной деревенской гейши. Произведение имеет некий автобиографический характер. Написанная с подтекстом, в эллиптическом стиле, повесть не имеет связного, продуманного сюжета, а состоит из серии эпизодов. “Снежную страну” принято считать энциклопедией японской жизни и быта в деревенской местности, а также устоев и обычаев, царивших в японском обществе.

Вторая мировая война стала переломным моментом как в мировой так и в японской истории. Участие Японии в войне никак не могло бы не отразиться и в литературе. В отличие от некоторых своих современников, в военный и в послевоенный период Ясунари старался сохранить нейтралитет и не вмешивался в политические вопросы. Повесть “Тысячекрылый журавль” (1949), в основе которой лежат древние основы и глубокая история традиционной японской чайной церемонии, известна на Западе больше других. С другой стороны многие критики считают “Стон горы” (1954) произведением более совершенным. Это произведение, состоящее из шестнадцати эпизодов, раскрывает и воплощает в себе развитие семейного кризиса. В повести “Озеро” (1954) описывается эротическое наваждение и используется прием для раскрытия концепта “потока сознания”. В “Доме спящих красавиц” (1961) рассказывается о старике, который в порыве крайнего отчаяния отправляется в публичный дом, чтоб обрести смысл бытия, избавиться от одиночества.

Будучи первым японским писателем, получившим Нобелевскую премию, Кавабата Ясунари также был вознаграждён премией “За развитие литературы” (1937), литературной премией Академии искусств (1952), Франкфуртской медалью имени Гете (1959). Кроме того, в 1960 году писатель получил французский орден Искусства и литературы, премию Франции “За лучшую иностранную книгу” и орден Культуры от японского правительства в 1961 году. Кавабата Ясунари являлся президентом японского ПЕН-клуба с 1948 по 1965 гг., а после 1959 г. стал вице-президентом международного ПЕН-клуба. В 1970 году, после неудачной попытки организовать восстание на одной из японских военных баз, Мисима- товарищ Кавабаты, яркая личность японской литературы XX века- совершает харакири (ритуальное самоубийство), что потрясает не только страну но и весь мир. Спустя два года с этого происшествия тяжелобольной Кавабата, который недавно выписался из больницы, также кончает жизнь самоубийством. Не оставив посмертной записки, он отравляется газом в своём доме в Дзуси.

Мотивы самоубийства так и остались неясными, хотя и высказывались предположения, что, возможно, самоубийство вызвано аналогичным поступком его друга, глубоко потрясшим писателя. «Какова бы ни была степень отчужденности человека от мира, самоубийство не может быть формой протеста. Каким бы идеальным ни был человек, если он совершает самоубийство, ему далеко до святости» – данный отрывок из известной речи Кавабаты Ясунари «Красотой Японии рожденный» во время своей Нобелевской лекции, создал множество мистерий и вопросов. Что именно стало причиной трагического самоубийства литературного деятеля так глубоко презирающего суицид является неотгаданной тайной Ясунари. Но безусловно изысканный вклад, оставленный мастером слова, будет охранен и передан следующим поколениям.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ОБУЧЕНИЯ

Сабина ГАДЖИЕВА

АГПУ

hajievasabina@gmail.com

АЗЕРБАЙДЖАН

В современном, полном контрастов и противоречий мире происходят значительные изменения и преобразования, которые отражаются на всех сферах человеческой жизни. Третье тысячелетие выделяет образование в качестве одной из самых обширных сфер человеческой деятельности. Научной педагогической сферой, которая бы последовательно изучала особенности целенаправленного процесса систематического образования и обучения является исторически сложившаяся в процессе эволюции человеческой цивилизации наука — дидактика. Didaktikos означает «поучающий, относящийся к обучению», didasko — «изучающий». Данное понятие было введено в педагогический арсенал известным немецким ученым Ратке (Ратихием) (1571 — 1635), который рассматривал дидактику как искусство обучения, т.е. своего рода практическое умение. [5]

Разрабатывая различные технологии и методы обучения, дидактика стремится обеспечить их тесную связь с детской психикой. В психологии выделяются следующие познавательные процессы: ощущение и восприятие, внимание, память, мышление и речь, воображение.

Ощущения считаются простыми из всех психических явлений и представляют собой процессы отражения отдельных свойств, признаков предметов и явлений окружающего мира, воздействующих в данный момент на органы чувств. Через ощущения мы узнаем о таких свойствах предметов, как цвет, запах, вкус и т.д. [1]

Ощущения, их природа, законы формирования и изменения изучаются в специальной отрасли психологии, называемой психофизикой. Природа ощущений связана с рефлекторной деятельностью анализаторов в ответ на действие раздражителей (М.И.Сеченов, И.П.Павлов). Весьма важную роль в развитии ощущений играет трудовая деятельность человека. Процесс развития ощущений зависит от требований, которые предъявляются обучением, жизнью, трудом к работе органов чувств. Основными видами ощущений являются: зрительные, слуховые, обонятельные и вкусовые.

Восприятие представляет собой познавательный процесс, в котором отражение предметов и явлений осуществляется в их неразрывной целостности, совокупности их свойств и частей при их непосредственном воздействии на органы чувств. [4]

Виды восприятия выделяются в зависимости от преобладающей роли того или иного анализатора в отражательной деятельности. На этой основе выделяется зрительное восприятие (отражение формы, величины, удаленности расположения объектов и рельефа пространства), слуховое восприятие (слушание рассказа, вокального концерта), осязательное восприятие (отражение предмета, его основных частей путем ощущения).

Внимание — сосредоточение сознания на определенном объекте, обеспечивающее его избирательное и особо ясное отражение.

Накапливая опыт работы с детьми, педагог должен научиться по мимике и позе определять начало отвлечения внимания и направлять его, не ожидая полного отключения школьника от

хода урока. Оценивая роль внимания в психической деятельности, К.Д. Ушинский отмечал, что «внимание есть именно та дверь, через которую проходит все, что входит в душу человека из внешнего мира».

Память — это сложный познавательный процесс, который складывается из следующих составляющих процессов: запоминание, сохранение и воспроизведение обстоятельств жизни и деятельности личности, а также их забывание.

Запоминание. По характеру связей в запоминаемом материале выделяют запоминание механическое и смысловое. Механические связи отражают прост-ранственное положение, временную последовательность запоминаемых объектов. Смысловые — отражают закономерные связи. Механическое запоминание основано на многократном повторении материала, оно является необходимым условием смыслового запоминания. Например, родной язык усваивается путем многократных повторений. Смысловое запоминание предполагает глубокое понимание материала.

Воспроизведение — воссоздание в деятельности и общении сохраненного в памяти материала. Различают несколько уровней воспроизведения.

Узнавание — воспроизведение при опоре на восприятие объекта. Например, ученик не помнит урока, но утверждает, что учил. Действительно, достаточно ему посмотреть на выученный материал одну-две минуты, и он может его правильно воспроизвести.

Припоминание — воспроизведение, при котором в данный момент нет возможности вспомнить нужное, но есть уверенность, что оно запомнено.

Мышление есть обобщенное отражение человеком действительности в ее существенных связях и отношениях. В психологии принято выделять три вида мышления: практически-действенное, наглядно-образное и словесно-логическое.

Практически-действенное мышление характеризуется тем, что мыслительная задача решается непосредственно в процессе деятельности.

Наглядно-образное характеризуется тем, что содержание мыслительной задачи основано на образном материале. Следовательно, об этом виде мышления можно говорить в тех случаях, когда человек, решая задачу, анализирует, сравнивает, стремится обобщить различные образы предметов, явлений, событий. Развитие мышления в процессе учебной деятельности представляет важнейшую задачу школьного обучения.

Сегодня в результате ряда исследований выяснилось, что умственные возможности ребенка шире, чем предполагалось ранее. Младший школьник, например, может усваивать уже абстрактный, теоретический материал.

Второй функцией речи является обобщение. Обобщение выражает тесную связь речи с мышлением. Речь является формой существования мысли.

Третьей функцией речи является коммуникация — передача знаний, отношений, чувств. В коммуникативной функции речи можно выделить три стороны: информационную, выразительную и волеизъявление.

В психологии различают две формы речи: внешнюю и внутреннюю.

Внешняя речь включает несколько видов речи: устную и письменную.

Самым древним видом речи является устная диалогическая речь. Диалог — это общение двух или нескольких человек. Диалог — обмен репликами, мнениями друг с другом по поводу происходящих событий.

Письменная речь появилась позже устной. Первый этап развития письменной речи получил название идеографическое письмо (запечатление события в рисунке).

Позднее возникло иероглифическое письмо. В иероглифах — знаках предметов — сходство с предметами утрачено, но они обозначают предметы или целые мысли.

Вид письма, которым мы сейчас пользуемся получил название алфавитического письма, которое тесно связано с устной речью. Слова воспринимаются глазом, а производятся рукой.

Внутренняя речь — это разговор человека с самим собой. Внутренняя речь была выделена и описана первоначально как «голос совести». Во внутренней речи протекает мышление, возникают намерения и планируются действия.

В сложной структуре человеческой психики есть удивительное свойство — воображение, или фантазия.

Воображение — это психический процесс создания образов предметов, продуктов деятельности путем приведения имеющихся у человека знаний в но-вое сочетание в условиях неопределенности наличной проблемной ситуации.

Воображение не может развернуться на пустом месте. Для того чтобы начать фантазировать, человек должен увидеть, услышать, получить впечатления и удержать их в памяти.

Чем больше знаний, чем богаче опыт человека. Воображение возникло у человека в ходе трудовой деятельности. Различают два вида воображения — воссоздающее и творческое.

Воссоздающее воображение развертывается на основе воспринятой знаковой системы: словесной, числовой и др. Например воссоздавая, человек наполняет знаковую систему имеющимися в его распоряжении знаниями.

Воссоздающее воображение имеет большое значение при усвоении учебного материала. Задача педагогического процесса — накапливать у учащихся яркие образы в ходе изучения истории, географии и других учебных предметов, с тем чтобы опираясь на них, они могли воссоздавать соответствующие действительности картины, ситуации, события.

Велика роль воображения в творческой деятельности учителя. Одухотворенность — одно из важнейших и ценнейших качеств личности педагога. Учителя, который рассказывает учащимся давно известный ему материал, всегда подстерегает опасность соскользнуть во время урока в плоскость переживания фактов. И учитель и ученики видят во взаимном общении лишь скучную обязанность. Этого не должно быть. Лишь тот урок захватывает учащихся, на котором учитель вместе с учениками как бы впервые открывает неизвестное им, но давно известное ему как нечто новое и для него самого.

РАЗВИТИЕ ТВОРЧЕСКОГО ПОТЕНЦИАЛА МОЛОДЕЖИ

Айдан ГАДЖИЕВА Московский Университет
им.Ломосова
aydan.hajieva@gmail.com
АЗЕРБАЙДЖАН

Хатира САЛИМОВА
21-век” Международный
Центр Инноваций и Образования
skhatira@gmail.com
АЗЕРБАЙДЖАН

Развитие творческого потенциала является одной из основных задач не только отдельного индивида, но и общества в целом, так как через творческую реализацию возможно порождение и развитие новых идей, что благоприятно сказывается на развитии самого общества. Существуют различные рычаги влияния, с помощью которых стимулируется развитие творческого потенциала. Одним из таких рычагов является культура.

Страна, в которой я проживаю, является поликультурной: в Азербайджане проживают представители различных культур. На мой взгляд, благодаря этому поликультурному синтезу у детей межгрупповые контакты протекают в более благоприятных условиях; у них происходит обобщение полученного опыта межкультурного взаимодействия, его разнообразие что, в свою очередь, способствует формированию надэтнической идентичности. Это может приводить к расширению горизонтов творческого проявления. Молодым людям, выросшим в такой стране, на мой взгляд, проще принимать новое и адаптироваться, а это является важной характеристикой успешности развития. Так же молодые люди не ограничены определенным культурным фоном, что дает большой простор и свободу для творческого проявления себя.

Так же учитывая что, Азербайджан является развивающейся страной, и многое здесь только зарождается, потребность в «новаторском»- творческом подходе очень высоко ценится. Основным проявлением государственной поддержки, как и в любой другой стране, является финансирование. Нашим государством спонсируется множество проектов творческого развития молодежи. К примеру, в прошлом году в Азербайджане стартовал проект по развитию, продвижению и популяризации творческой и активной молодежи, организованный молодежной ассоциацией ADDIM. Наличие подобной государственной поддержки в большой степени мотивирует творческое развитие молодежи.

В целом творческий процесс многогранен и может быть огромное количество причин, подводящих человека к творческой деятельности. Помимо культурологического влияния, которое выделяется как базовая стимуляция творческого развития, можно выделить так же влияние социума, выражающееся непосредственно через социальную среду развития. К социальным аспектам, участвующим в раскрытии творческого потенциала относится влияние всего окружения индивида на его развитие и становление: отношения с родителями, с родственниками, ровесниками в образовательных учреждениях и т.д.

Истоки творчества ребенка лежат непосредственно в его детстве, в первоначальном обучении, эмоциональном насыщении детских лет. Во взаимодействии с окружающими людьми и в первую очередь с родителями мотивация к творческому развитию может, как укрепляться, так и снижаться вплоть до исчезновения.

Долгое время после рождения для ребенка главными людьми помогающими воспринимать мир, людей и законы жизни являются родители. Они оказывают влияние на развитие ребенка в целом и на раскрытие и развитие творческих способностей ребенка в частности.

Родители могут стимулировать творческое развитие ребенка и его мотивацию к творению некоторыми простыми действиями:

- обращая внимание на интерес ребенка, укрепляя его
- расширять горизонты, знакомить с новым ребенком, предоставляя ассортимент увлечений
- одобряя и поддерживая первые шаги.

И наоборот: отсутствие поддержки, поощрения, постоянная критика может привести к потере мотивации и подавлению творческого развития.

Вкладом социального аспекта жизни в раскрытие и развитие творческого потенциала так же проявляется через учебные заведения где происходит ознакомление ребенка с различными аспектами творчества: поэзии, живописи, музыки, танцев, которые могут помочь развить все стороны творческой личности: воображение, интуицию, эстетический вкус и эмоциональную сферу, художественное мышление, целостный охват явлений и способность к синтезу. Важным здесь является расширение круга общения, взаимодействие со сверстниками, получение опыта «непредвзятого» оценивания (часто родители хвалят детей за все только от любви и дети это ощущают).

Предполагается, что стремление созидать изначально осознанно или неосознанно присутствует во всех людях. Так же в каждом из нас имеется творческий потенциал, выражающийся в создании чего-то нового. Вышеперечисленные аспекты, несомненно, оказывают сильное влияние на раскрытие этого творческого потенциала, но не менее важным является так же и собственная деятельность. И развивать собственный творческий потенциал необходимо в первую очередь самому индивиду, так как, создавая что-то новое, меняя окружающий мир, человек, непрерывно растёт и меняется сам. Поэтому поиск новых идей и оригинальных решений — это одно из проявлений непрерывного поиска себя, самопознания и личностного роста.

Обобщая написанное выделяем 3 основных фактора определяющих творческое развитие:

DEPENDENCY

Narmin ISMAYILOVA

ce.narmin@gmail.com

AZERBAIJAN

We all have some values which give the meaning to our lifetime. Thus these values characterized by their bounders. Sometimes those bounders turn into uncontrollable things and these are the beginning of the most important issue – dependency. What is the dependency? If we want to know exactly about dependency first we should be aware of our brain system. Of course we do not need to know all of the mystical facts about brain. So dependency is connected with the dopamine that provide us interest and passion, located in front of the brain. High level of dependency is called addiction. We should point that all kinds of dependency and addiction are danger for person's health and life.

There are several things that cause of being dependent:

Alcohol

Heroin

TV and social media

Video games

Gamble

Person

Dependency of alcohol is widespread enough all over the world. Actually, this kind of dependency started with 1 glass of alcohol. Year by year glasses increase and it make the person consume 1 bottle of alcohol. Statistics show that after 10 years using alcohol that person automatically begin to be dependent. That dependency destroy all the mental strength and performance of liver.

Other type dependency is known as illegal issue but indispensable for some person. As usually heroin dependency begin with the person's curiosity. Day by day that interest demand high dose for recover its dopamine degree. While using heroin person lose all control and also very high dose of heroin cause death. If the person start to give up without any medical help that try will be unsuccessful because of some cases of body for example shaking hands and so on.

Third the global issue of our world but not well known as dependency – technological, so identical, TV and social media dependency. At the beginning no one feel this like dependency but again day by day that person begin to lose plenty of hobbies and sacrifice himself for watching TV or using social media. Primary sign of that dependency is at the beginning person use social media at the free times but after because of using social media person could not find any other free time. When he touch his phone his aim is 5 minute but that minutes turns into hours without his control. Main harm of that type of dependency is to decrease good relationship among people.

Every children's priceless issue- video games are another type of dependency. Actually test says that playing video games have more benefits on children for example increasing concentration and durability during stressful periods. On the other hand there was one worker lost his job because of overusing video games while work time.

Gamble dependency is something like that person first just test his chance, second he feel that he is successful and continue playing. In the gamble rooms every time winner is the room itself. Person lost all of his money, honor on the table and begin to lend debt from everyone, play with hope but lose again. Main damage of that category is decrease personal quality and cause very bad effect on the family relationships.

Final part is related with different type of dependency. In that type, person depends another person. This person feel like he cannot live without that person and his mood directly connected with other person's mood. Generally, that kind of person has no ability for decide something free or being in high mood every time because on someone. Main damage of that type of dependency is losing all personal ability and cannot live normal life.

Main unknowns or misunderstanding thing in all dependency that this related with person's determine. Science and medical tests say that NO. Because dependency is directly related with the brain's neurons which impossible control by person itself that's why dependency is not some foolish

thing it is just disease. Second some people think that only foolish person be dependent. Facts and accidents say again NO. We all know heroin is illegal item but users sometimes can hide this with incredible tactics and we cannot consider them as foolish.

Of course ever thing has solution. Dependency has medical and mental therapy. Generally dependent person refuse being dependent and recover. At that time people nearby should motivate him and make him to recover.

All in all, dependency is some brain trick to us. Then try to control our brain before our brain control us.

CROSS-CULTURAL ADAPTATION STUDY: DIAGNOSTIC INVENTORY FOR SCREENING CHILDREN

Turana ALIYEVA

Lecturer at Baku State University

kebirli_turan@yahoo.co.uk

AZERBAIJAN

The development of young children has to be the focus of the attention of child development specialists, practitioners working with children, researchers studying child development, policy makers, etc. The Zeitgeist has converged to make this an ideal time to focus on identifying and helping children early in their lives (Peterson, 1987) so they will enter school ready to learn. The negative political and economic consequences of the low academic achievement cannot be overstated in this regard. Starting to educate children early using the adequate intervention services based on the results of developmental assessment of children is considered to be the best way of ameliorating this serious situation. The child's development has to be assessed using reliable and valid standardized tools. However, these instruments are not available in all languages. The cases of inaccurate identification of children's developmental problems are common in the institutions dealing with children in Azerbaijan due to the lack of proper assessment instruments in the language spoken by the population. Therefore, the current study attempted to carry out the cross-cultural adaptation of Diagnostic Inventory for Screening Children (DISC) to the Azerbaijani language with the ultimate goal of meeting the need for standardized assessment instruments in the field of child development.

The Diagnostic Inventory for Screening Children (DISC; Amdur, Mainland, & Parker, 1999) is an individually-administered test for referred preschool children from birth to five years old who are suspected to have a developmental disability. The DISC was developed in Ontario to fill a clinical need for a measure more sensitive than screening instruments used in mass testing of non-referred children and less expensive and comprehensive than a full diagnostic assessment (Parker, Mainland, & Amdur, 1990). Ideally, assessment should provide a clear link to intervention (Gilliam & Mayes, 2000), but standard measures, such as intelligence tests, often have too high a "floor" for this population and provide little information useful to intervention planning (Siegel-Causey & Allinder, 1998). The DISC was developed with facilitation of treatment planning as an important goal (Amdur et al., 1999).

In the course of the study the DISC that was originally developed in English language needed to be subjected to translation and cross-cultural adaptation (Herdman, Fox-Rushby, & Badia, 1998; Streiner & Norman, 2003). Based on the recommendations of International Test Commission (2010) the DISC was translated into Azerbaijani using the forward-and-back translation processes, three translators, and was tested using bilingual reviewers. As a result of this process certain items were modified and a new version was developed.

The study was conducted in three big cities and rural areas near them in Azerbaijan. The sample of the study was composed of children who were living at home, born no more than one month premature, with no apparent behavior or emotional problems, and where Azerbaijani was the first language spoken in the home. Initially, it was planned to apply random sampling method to form the study sample, however, due to the refusal of some parents to participate in the study, the sample was

biased due to voluntary participation. However, the method of selection of the study participants was based on ethical issues, the researchers respected the family's decision not to participate and they were not contacted again. Families that agreed to participate received and signed a consent letter before the administration of the DISC with their child.

Taking into account certain cultural and socio-economic features of the country the following hypotheses were formed:

Male and female child performance on DISC will not be different for 0-5 age category;

Children attending kindergarten and other child development centers and those who do not attend will perform differently on DISC;

DISC performance of children residing in Baku, Ganja and Sheki cities will be different;

DISC performance of children from the families where parents are highly educated will not be different from the results of children whose parents have only high school education;

DISC performance of children from families where the head of family holds certain occupation will not be different;

Azerbaijani version of DISC is valid and reliable assessment tool for the population of the country.

During the study the hypotheses were proved by data gathered during the research. As it was hypothesized, the performance of male and female children do not statistically differ from each other. Strong relationship was found between children's attendance of the child development centers and their DISC performance. Children living in Sheki city also showed higher score in comparison to score of children residing in Baku and Ganja cities. Children did not show any statistically significant differences based on the parent's education or occupation variable. In conclusion, an Azerbaijani language translation of the DISC proved valid and reliable for its use with the children population of the country. This study provides evidence supporting the cross-cultural validity of an Azerbaijani version of DISC that can be recommended as a standardized norm referenced assessment instrument for children from birth to 5 years old to child development practitioners.

TRAGIC VIEW OF THE PHENOMENON OF CONSCIENCE

Shorena BARBAKADZE

KUTAISI AKAKI TSERETELI STATE UNIVERSITY

shorena@inbox.ru

УКРАИНА

Were the playwrights from Athens interested in such psychological phenomenon as conscience, and if they were, how did they express it?

We must start with a classic passage from Euripides' "Orestes", which is usually discussed in connection with conscience. Here, to the Menelaos' question which disease kills Orestes, the young man answers: "ἡ σύνεσις, ὅτι σύννοιδα δέϊν εἰργασζένοϋ". In this sentence we have no pronoun and it is not necessary, as the direct object δαινά and participle εἰργασζένοϋ give us dependent clause: "... as I know (well) that I committed a dreadful thing". The verb συννοιδα is discussed here as follows: to know (well). This with meaning it is more than once confirmed in Euripides' modern sources and with Euripides himself. Though, the verb συννειδέναι with reflexive pronoun in dative case doesn't define the emergence of the phenomenon of conscience. Aristophanes' Mnesilochos disguised as a woman, confesses a lot of sins, but he still very far from conscience. The use of these constructions with direct objects doesn't differ from similar prosaic examples we find with Xenophon, Appolodoro, Platon, where no one tries to find any expressions of conscience. As for the noun σύνεσις, with Pindaro, it means "common sense", but with Euripides, one and the same word is used seven times with the meaning "sensible", "the ability to understand", "understanding". Then why do we have to think that in "Orestes" the noun σύνεσις is used with a different and unusual meaning? Wouldn't it be more correct to follow Zucker, Polentz and Bill, who translate σύνεσις as "understanding" (die Einsicht – "understanding" of his situation by Orestes)?

And still, did the characters of ancient Greek drama have conscience? This kind of question may seem not only paradoxical but unnatural: attributing modern standards of moral values to the characters of ancient Greek literature, we cannot help being suspicious about conscience in mother's killer Orestes, or in Neoptolemos, who gained Philoctetes's trust by cheating him. A part of researchers doesn't consider conscience to be an inseparable part of ancient Greek tragedy; but they want to see the prerequisites of religious moral in it, which later established in Christianity. They define conscience as "the divine voice", with which God addresses people, encourages them to act or warns and protects them, and after the action He either praises or reprimands them. But there is a question – can we trust these numerous Gods, who were not perfect themselves, but demanded a lot from ordinary people?

"The divine voice", which was heard in people's souls, is different from interference of a concrete God or a prophet in the fate of ancient Greek literary characters. This single reason is enough to doubt the efforts of some scientists to identify Mermises' warning to Aegisthus (Aeschylus' "Oresteia"), Hermes's threat in Aeschylus's "Prometheus Bound" or Sophocles' "Antigone" with the phenomenon of conscience. There is no effort in any of these passages to express the phenomenon of conscience. With the same reason we reject the identification of erinyes with conscience in Aeschylus' "Oresteia", or, to be more precise, in the finale of "Choephores". In the tragedy "The Eumenides", the erinyes sometimes appear with Athena, sometimes with this or that character and finally, decide to stay at the Acropolis of Athens forever. This doesn't correspond to the personification of Orestes' conscience. This is agreed upon by the researchers who consider the character to be the victim of conscience at the finale of "Choephores". Though, in this final scene, erinyes are not phantoms, conceived in Orestes' ill conscience. Erimyes in "Choephores" didn't come on stage. Their brief appearance would spoil the effect in "The Eumenides", where Hippias describes them with the same words as Orestes, and for the second time prepares them for the "terror" of their sight. Neither Orestes, who already feels the approaching madness, nor the chorus see the point in reprimanding the man who saved Argos from two tyrants, but Agamemnon's blood confuses Orestes' mind, he φρένες δύσαρκτοι (loses control over his mind). Ancient Greeks also saw the results of erimyes's action. But nothing is said about "duality of personality" or inner reflex, as none of Aeschylus' heroes is characterized by these features. It is enough for Orestes to undergo ritual purification and his mind acquires enviable firmness and determination.

We think that it is more productive to follow the way chosen by Fredrick Zuccher rather than look for conscience where it is not mentioned at all. The time of his research was not accidental, as at the end of the 20s and at the beginning of the 30s, German scientists got interested in the inner world of ancient Greece, which, to their mind, was quite different from the psychic world of a modern man. They researched and discovered the difference of understanding human nature in ancient and modern times, in its spiritual and intellectual image, its social function.

It is unacceptable for us to admit this difference in such a categorical way. In this case, it would be unclear why we are still so attracted to the characters of ancient drama with their dignity, who deserve the same evaluation as in our time. Sacrifice for your country, kindness, care for people and many others are still considered to be great deeds; but betrayal, injustice, contentions – are believed to be greatest faults, immoral behavior. The attitude towards conscience/dishonesty will also be the same among ancient Greeks and us. That's why we still live faithful Andromach and don't like the husband-killer Clitemnestra. It is difficult to look for conscience where there is not one, it is not talked about, but our approach to the topic was the following: conscience was not in ancient Greeks' consciousness, but it must have been in ancient Greek society. To prove this, honest/dishonest behavior of drama characters, depending on the psychology of a modern man, can be considered to be the ability to evaluate.

That's why, we went even further and in this chapter we also used modern moral values, modern criteria of evaluation towards the characters of ancient Greek drama.

I reviewed Aeschylus' tragedies: "Prometheus Bound", "Oresteia", "The Suppliants", "The Persians", "Seven against Thebes"; Sophocles' "Electra", "Philoctetes", "Oedipus the King", "Oedipus in Colonus", "Ajax", "The Trachiniae"; Euripides' "Medea", "Iphigenia in Aulis", "Fedra", "Hecuba", "Hippolytus", "Alceste"; Aristophanes' comedies: "The Acharnians", "Peace", "The Clouds", "The Wasps", "The Knights", "The Birds", "Thesmophoriazuae", "The Assemblywomen", "Lysistrata" and verified that drama turned out to be the most productive in term of the phenomenon of conscience.

PSYCHOLOGICAL ASPECT OF DIVORCE AND ITS CONSEQUENCES FOR CHILDREN

Sevinj MAHARRAMOVA

Qafqaz Universiteti

semaharramova@qu.edu.az

AZERBAIJAN

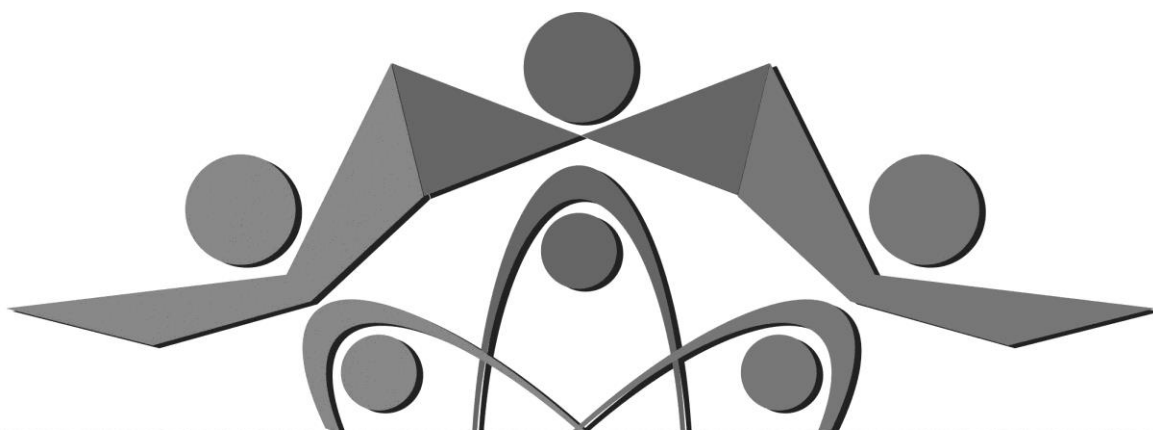
Divorce is usually a personal decision determined by individuals, not by religion or the law. Psychologists and psychiatrists came up with a different explanation for the rise in divorce rates and also a new set of proposals. Divorce and family disintegration were caused neither by immorality, as clergy had suggested, nor by economic and social conditions, as sociologists suggested, but by psychological problems. An Austrian neurologist and founder of psychoanalysis S. Freud suggested that divorce was the result of conflict that was inherent in the passion of close relationships in any family (Stewart and Brentano, 2006, p. 6). On the ground investigation about causes and consequences of divorce by the professor of psychology and social behavior in the University of California C. Stewart and the assistant professor of psychology in the Chapman University, Brentano states that many factors lead to the marriage breakup, such as which include youth, lack of education, a troubled upbringing, and heavy demands from work and child care - heighten stress and overwhelm the couple's emotional and psychological resources. Unrealistic expectations about marriage and family life, lack of preparation for parenting, and inadequate communication and negotiation skills amplify these risks. An attractive alternative to the marriage may provide the last straw (Stewart and Brentano, 2006, p. 1, 235). Although communication problems may eventually culminate in divorce, different variables may be important in predicting divorce and marital dissatisfaction, particularly within the early years of marriage. Enduring vulnerabilities, the stable demographic, historical, personality, and experiential factors that individuals bring to a marriage, influence a couple's responses to stressful events and, through adaptive processes, to marital quality and marital dissolution (Kiecolt-Glaser, Bane, Glaser and Malarkey, 2003, p. 1). Service members represent a population that should be highly vulnerable to experiencing adverse marital outcomes. Although the most vulnerable individuals (e.g., those with histories of substance abuse, psychopathology, or criminal behavior) are excluded from serving in the military, those who do enlist tend to be the most vulnerable of the eligible population in terms of age, ethnicity, and potential for career advancement in the civilian labor market (RAND Corporation, 2007).

Marriage ends, but the trail remains. No matter a short or long-term damage of divorce to family members and the community is inevitable (Family Research Institute of Turkey Prime Ministry, 1991, p. 221). Adjustment takes time after divorce for men, women and children. Under similar stressful conditions, males respond with elevated rates of substance use and females with greater amounts of depression, anxiety, and psychophysiological symptoms. Compared to married people, separated and divorced individuals show far higher levels of psychological distress, alcohol abuse, accidents, physical illness, mortality, and outpatient and inpatient mental health treatment (Horwitz, White, Howell-White, 1996, p. 279-280). Interparental quarrels, bad-mouthing, and missed visits by the noncustodial parent present serious adaptation challenges for children. Children's success in coping with these negative interactions has important implications for their mental health (Sandier, Wolchik, Braver, Fogas, 1986).

Several studies (Amato & Keith, 1991; Pillow, Sandier, Braver, Wolchik, & Gersten, 1991) indicate that post divorce stressors have more important influence on children's mental health than does the occurrence of the divorce per se. Children play a role in bringing about the stressors which occur them (Sandier, Tein, & West, 1994). Divorced parents have a responsibility to children to do everything under their power to keep their relationship with both parents warm, loving and civil, if possible. Children's lives were changed without their wish, it doesn't matter for better or worse. Undoubtedly, the most affected part of family is the children in the eve and before divorce. It is also fact that children is the factor for delaying divorce. Meeting the needs such as, the emotional fulfillment of expectations, feeling self-confident, pleasant relationships with parents of the child can

be felt to be loved, accepted that lead to be felt important, at the same time learn to trust to people and appreciate the world as an affirmative place (M. Calishir, "Adult Attachment Theory and Affect Regulation Strategies Relationship with Depression", in *Psychiatry General Perspectives*, 2009, 1, p. 240-255). Due to the investigation, the adult who is separated from mother can easily involved criminal, commit crime, and unsocial behaviour, difficulties in establishing close relationships, feeling loneliness and in regular depressive are observed (M.L.Cooper, P.R.Shaver, N.L. Collins, "Attachment Styles, Emotion Regulation and Adjustment in Adolescence", *Journal of Personality and Social Psychology*, 1998, 74 (5), s.1380-1397). Divorce women and the children of divorced family are facing more psychological troubles.

The result of divorce causes not only the disintegration of family but also the disintegration of youth psychology that the absence of a mother or father take people to face problems like establishing identification, at times fake or wrong identification established, meet psychological troubles in the society. This problem such as, addicting alcohol, drug abuse, corruption and so on affects all communities spread over time. It is worthy to point out that on the basis of such kind of problems lie psychological or social reasons (Enver Ozkalp, *Introduction to Sociology*, 7 Edition. Eskişehir, 1994, p.124). The relation between parents are extremely important for the children, the divorce of their parents for the child is a difficult process. Only the normal relations between father and mother will be able to cope children through uncertainty, insecurity, anxiety feelings claimed by Turkish Asst. Assoc.Dr. on Clinical Psychologist Ongider (Ongider, 2013, p. 157).

Dedicated to the 93rd Anniversary of the National Leader of Azerbaijan, Heydar Aliyev

**IV INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF
YOUNG RESEARCHERS**

Qafqaz University, 29-30 April 2016, Baku, Azerbaijan

PROCEEDINGS

SECTION IV PHILOLOGICAL SCIENCES

Translation

BEYOND GENDER DEFINITION: THE RISE OF NON-BINARY PRONOUNS

Polad POLADOV

Qafqaz University
ppoladov@qu.edu.az
AZERBAIJAN

The following topic is talking about sexuality in English language

As we know in English language there are two famous pronouns as “he” and “she” which are used in the language for nothing but to define the gender of the person we are applying to. But in today’s world we have to be careful using them, as there are people, gender of whom belong neither to “he” nor “she”. In this article we are not talking about neither judging persons belonging to the gender which is neither “he” or “she”, but rather talking about actual pronoun-related changes in the language, the fact that has to be respected by every person trying to learn English language or already knows the language.

In this sentence we can clearly understand that now there are people when they are introducing themselves or others rather than expressing “he/she” they tell “they/them/themselves” in relevant format, I mean in subject pronoun, object, reflexive or etc. With this the person clearly shows the sexual orientation. Some people feel or at least this is what they claim like a gender queer, which means the person sometimes feels that he/she belongs to masculine but sometimes the feeling changes towards feminine gender which may sound clearly awkward for Azerbaijani audience. So any lecturer before teaching the topic has to be aware of the situation that students may completely be in dark about the topic and even ignore it entirely thinking that theme is nothing but bullshit.

In the beginning of this year he asked his friends to call them Kit, instead of his name, the name that he had grown up with. So here we use pronoun “them” but it is actually is not them, it is he or she.

Wilson’s asking his friends to call him one name Kit and one pronoun as “they” shows that there is now rise of new generation demanding that which are a lot specially among the students in international arena.

Glossary

Transgender: Applies to a person whose gender is different from their "assigned" sex at birth

Cisgender: Applies to someone whose gender matches their "assigned" sex at birth (ie someone who is not transgender)

Non-binary: Applies to a person who does not identify as "male" or "female"

Genderqueer: Similar to "non-binary" - some people approach "queer" as brutal, others accept it

Genderfluid: Applies to a person whose gender identity changes over time

Now it is widely growing trend in American universities to ask others’ genders and sharing one’s own. It is not enough you talked to the person you have to be sure the correct pronoun to refer to the person in the further conversations making non-binary pronouns more and more famous across the globe. In American universities, at orientations while students usually introduce themselves talking about their names, AKAs (also known as or nick), hometown, hobbies and PGP which preferred gender pronoun. In the orientation he/she may tell my name is Kate, I want to be referred as “they” which is largely used as “non-binary pronoun”.

"We ask everyone at orientation to state their pronouns," says Sara Bendoraitis, who is currently working for Center for Diversity and Inclusion, "so that we are learning more about each other rather than assuming."

In today’s English assuming one’s gender may be considered as a big mistake, you had best apply to the person individually asking PGP.

At the University of Vermont, which has led this movement, students can choose from "he," "she," "they," and "ze," as well as "name only" - meaning they don't want to be referred to by any third-person pronoun, only their name.

Here we understand that it increases the student’s ability to take into control the identity, says Keith Williams, who is for the time being working for the university, who helped to launch the

updated student information system in 2009 which later helped university staff in the matter we talked about. Most people stick to the default option, "none", which means they are not registering a pronoun - presumably because they are content to let people decide whether they are a "he" or a "she".

An information card developed by the University of Wisconsin-Milwaukee LGBT Resource Center in 2011 has been extensively reproduced and delivered across the US.

To sum up, I would like to stress that when we talk in English we have to be very careful when it comes to using pronouns defining gender status of other parties. In future more and more people will be inclined to use non-binary pronouns in the language, which may be taken as serious issue by others.

CHALLENGES OF TRANSLATION

Chinara HUSEYNLI

Qafqaz Universiteti
chuseynli@qu.edu.az
AZERBAIJAN

Translation is very challenging. As it has a lot of kinds, to deal with their forms and styles is also very challenging. A translator has to be ready for all sorts of unexpected situations, and only a professional and experienced translator can overcome such surprising cases. Every translator must know how to prevent from getting into disgraceful and shameful situations. Because in translation business, if you are known for being such kind of the translator who makes serious mistakes and these mistakes cause big troubles for some people, no one would ever want to give a job for this translator. In addition to these, there are reasons why translators make mistakes.

First of all, as it is clear that there are two main kinds of translation. So, there is a question; who is confused most often, a translator or an interpreter? In my opinion, it is an interpreter who makes common mistakes. That is because of the restricted time, maybe. In simultaneous translation, everything happens in a short moment. Time is very short for the interpreter to translate each word into the target language. And at this short time interval, an interpreter can be confused and interpret the words wrongly. The wrongly translated words might be very important for the audience. So in this case the interpreter stands on the each wrong word trying to correct her mistake, the rest of the speech will be difficult to catch. There are also some other reasons for an interpreter's mistakes. These are work conditions, the disordered tools, the limited time for the preparation before the event, the difficulty of the subject to be interpreted, the difficult terms and words at the certain field, the rich vocabulary of the language, the high speed of the speaker's speech, the usage of the accents and dialects by the speaker, and the psychologically tension of the interpreter. These all lead the interpreter to make mistakes. Sometimes the interpreter cannot catch only one word which is really crucial for the process. As a result an interpreter makes a mistake. This mistake might be the end of her/ his career.

And what about how to avoid to make mistakes? It is very rare that if an interpreter says that he/she has never made mistake. Actually, it is normal thing. However, an important point in this issue is that if an interpreter makes mistake, these mistakes should not be so notable. On the other hand, an interpreter will have a difficult time while trying to fix every mistake. Certainly, it is almost impossible to proceed the interpretation process without a mistake. But again I would like to stress out one fact, these mistakes should not be so big mistakes. If there is a big mistake that might cause the turbulence in the audience, an interpreter should apologize for the misunderstanding and correct her/his mistake. When I was participating in the event where the famous interpreters were working, I witnessed such types of misunderstanding. The interpreter whose booth I was in for seeing how interpretation process is done in the booth with technical assistance. The interpreter interpreted the number wrongly, and it caused confusion in the audience of the target language listener. But the interpreter did not correct his mistake, because he was not aware of it. As it was an official meeting of the governmental structures, the speaker of the host country blamed the interpreter among these people.

So as it seems that there are some fields that the mistakes cannot be accepted. For example, in court translation one mistake can cause the wrong and unfair sentence for the convicted. And at the same time, the mistakes in medical translation can cause the terrible ending for the sick. As a good example for medical translation errors we can say the mistranslated manual and instruction, In Germany, the manual was translated wrongly and there were 47 badly implanted knee prostheses. However, on the manual it was written the prostheses to be with cement. The translator translated the text without cement. But the translation is easier than interpretation in terms of correcting the mistakes. Because in interpretation the time is limited and the interpreter has a very short time to correct his mistakes. Unlike the interpreting, in translation the mistakes are visible and notable, and a translator has a chance to go back and rectify the mistakes.

In addition to the mistakes, there are also other problems. One of them is not knowing the word and its equivalence in the target language. So what to do if it happens to the interpreter and translator? In interpretation, if this word is not important it is better to pass it. But what about if it is important, so it causes challenges for an interpreter. Of course, the most important part is to understand and deliver the main idea. In case of not to come across this dilemma, the text to be interpreted should be acquired beforehand to be familiar with the text and learn unknown terms. It is also the same in translation process. The main idea should be delivered.

DUOLINGO.COM DİL ÖYRƏDİCİ İNTERNET SƏHİFƏSİ VƏ ONUN KÜTLƏ QAYNAQLI TƏRCÜMƏ İMKANLARI

Yaqub ƏLİYEV
Qafqaz Universiteti
yaliyev@qu.edu.az
AZERBAIJAN

Natiq ADILOV
Qafqaz Universiteti
nadilov@qu.edu.az
AZERBAIJAN

Müasir dünyada texnologiya avadanlıqlarının, o cümlədən İKT-nın gündəlik həyatımızın ayrılmaz hissəsinə çevrilməsi danılmaz faktır və bu, demək olar ki, bütün sahələrdə aşkar şəkildə özünü biruzə verir. Təhsil, istehsalat, sənayə sahələrində informasiya texnologiyalarının geniş miqyasda istifadə olunması öz müsbət nəticələrini verməkdədir. Tərcümə sahəsi də təbii ki, istisna deyil və bütün sahələrdəki inkişaf ondan da yan keçə bilməz.

İKT-lərin və digər avadanlıqların tərcümə üçün istifadə olunması müxtəlif formalarda mümkündür: sinxron tərcümə üçün müasir avadanlıqların təkmilləşməsi və müxtəlif imkanların (səsin yaddaşda qalması, qulaqlığın bir tərəfindən natiqin, bir tərəfindən mütərcimin öz səsinə eşitməsi, relay imkanları və s.) təklif olunması, maşın tərcüməsi sahəsində nailiyyətlərin artırılması, geniş kütlə üçün dil öyrədən saytların təkmilləşib təqdim edilməsini bunlara misal göstərə bilərik. Artıq kompüter tərcümə programlarının öyrənilməsinin əhəmiyyəti artdığı üçün ali təhsil müəssisələrində bu dərəcə məcburi fənn olaraq tədris edilir. Xüsusi ilə qeyd olunmalıdır ki son vaxtlarda internet vasitəsi ilə tərcümə saytlarının sayında da artım müşahidə olunur ki, bu da öz növbəsində insanlar üçün geniş imkanlar təqdim edir.

Global internet şəbəkəsində çox sayda dil öyrədici səhifələrə rastlamaq olar: babbel.com, italki.com, rosettastone.com, memrise.com və s. Bütün bu saytların yanaşmaları fərqli olsa da ortaqlıq cəhətdən öyrətməni müəyyən ödəniş qarşılığında etmələridir. Adətən ilk sadə dərslər pulsuz olur. Bunları öyrənən oxucu daha sonra qalan dərsləri alıb almamağa qərar verir.

Kütlə qaynaqlı layihə olan Duolingo.com səhifəsi isə dil öyrətmə məsələsinə tamamilə fərqli yanaşmışdır. İlk əvvəl onu qeyd edək ki, Duolingoda bütün dərslər pulsuzdur. Bu dərslər ağac formasında düzülüb və sadədən mürəkkəbə doğru vahidlərə bölünmüşdür. Səhifə ilk dəfə fəaliyyətə başladığı 2012-ci ildə ingilis dilini bilənlər üçün Alman, Fransız, İspan dili kursları yeni yaradılırdı. Amma daha sonra bura başqa dillər də əlavə olundu. Həmçinin səhifənin platforması artıq müxtəlif dillərdə fəaliyyət göstərir (Yunan, Polşa, Macar və s.). Artıq məsələn rus dilini bilənlər üçün alman və ingilis dili, türk dilini bilənlər üçün yenə alman və ingilis dili və s. kurslar vardır. Əlbətdə burada üstünlük təşkil edən avropa dilləridir. Amma Asiya (Yapon, Çin, Koreya) və Afrika (Svaxili) dilləri də

Duolingoda az da olsa təmsil olunubdur. Duolingo həm də yox olmaq təhlükəsi qarşısında olan dilləri də kurslarına əlavə etmişdir ki, bunlara misal olaraq İrlandca (İriş) və Velş (Welsh) dillərini göstərmək olar. Qeyd edilən kursların əksəriyyətini həm mənbəy dilini həm də hədəf dilini bilən könüllülər İnkubator adlanan xüsusi səhifədə yaratmışlardır. Bu könüllülər istifadəçilər tərəfindən Moderator olaraq adlandırılır və onların bəziləri dil öyrənənlərin səhifə daxilindəki forumlarda şərh və suallarına cavab verir. Kurs ilk dəfə istifadəyə verildikdə o sınaq mərhələsində olur və istifadəçilərin cavab və şərhləri əsasında düzəlişlər edildikdən sonra özünün son şəklini alır. Maraqlıdır ki, Duolingoda bəzi könüllülər tərəfindən Klinqon və Esperanto süni dillərini öyrədən kurslar da yaradılmışdır.

Duolingo səhifəsinin ən maraqlı cəhəti bu işlərin hamısını həyata keçirtmək üçün lazım olan maddi vəsaiti tərcümələrin köməyi ilə qazanmasıdır. Bu tərcümələri dilin daşıyıcıları başqa dili öyrənmək istəyərkən edir. Məsələn fərz edək ki, siz Türk dilində danışırırsınız və İngilis dili öyrənirsiniz. Sizdən İngilis dilində mətnləri Türk dilinə tərcümə etmək tələb olunur. Siz bu işi pulsuz və həvəslə edirsiniz çünki sizin məqsədiniz İngilis dilini öyrənməkdir və bu dili öyrənmək üçün ən yaxşı üsullardan biri ingiliscə mətnləri tərcümə etməkdir. Türk dili sizin ana diliniz olduğuna görə bu dilə tərcümə sizdə problem yaratmır və digər istifadəçilərin də yoxlanışından keçdikdən sonra kifayət qədər səliqəli və oxunaqlı tərcümələr alınır. Duolingo səhifəsində tərcümə sifarişləri verənlər adətən BuzzFeed və CNN kimi xəbər portallarındadır. Onlar tələb edirlər ki, tərcümələr sürətli və dəqiq olsun. Amma Duolingo'nun tərcümə imkanlarından adi insanlar o cümlədən sıradan tərcüməçilər də yararlanırlar. Siz tərcümə etmək istədiyiniz mətni hansısa səhifədə məsələn öz şəxsi internet səhifənizdə yayımlayırsınız və daha sonra bu mətnin linkini Duolingo'nun Tərcüməçi səhifəsinə əlavə dərək həm özünüz tərcümə edirsiniz həm də başqalarının tərcümələri və şərhləri ilə tanış olmaq imkanı əldə edirsiniz. Tərcümə prosesində lazım olan lüğət bu səhifəyə çox uğurlu bir şəkildə inteqrasiya olunmuşdur. Təəssüf ki, Duolingo səhifəsinin Azərbaycanca tərcüməsi hələ ki, mövcud deyil həmçinin Azərbaycan dilini bilənlər üçün başqa dilləri və ya tərsinə öyrənmək imkanı hələki yoxdur. Bu vəziyyəti yəqin ki, Azərbaycanca və digər dili bilən könüllülərin bu layihəyə marağının olmaması və ya layihədən çox az Azərbaycanlının xəbərini olması ilə əlaqələndirmək olar. Həm də mümkündür ki, Duolingo'nun yaradıcıları olan Luis von Ahn və Severin Hacker bu regionun dilləri ilə çox da maraqlanmırlar. Nəzərə almaq lazımdır ki, heç bir orta asiya xalqının dili Duolingoda təmsil olunmamışdır. Ümid edirik ki, Azərbaycanda Duolingo istifadəçiləri artacaq və bir gün onların tələbi ilə Azərbaycanca danışanlar üçün İngilis dili, Alman dili kurslarının yaradılmasının şahidi olacağıq. Bu olduqdan sonra bizim tərcüməçilər tərcümə işini daha rahat və daha sürətli edə biləcəklər.

FUNCTIONS OF TRANSLATION CRITICISM

Chinara YAGUBOVA

Qafqaz University

chinar.yagub89@gmail.com

AZERBAIJAN

Translation criticism is an individual field of the literary-critical activity that consists of literary and aesthetic, linguistic and other approaches to the analysis of the translation of the text.

Translation criticism is different from the review of a translation product. If review means comment, on new translations, description and evaluation as to whether they are worth reading and buying, criticism, on the other hand is a broader activity, analysis in detail, evaluating old and new translations, assuming that readers know the translation.

Development of translation criticism is determined by the presence of a number of antinomies, i.e. opposition thesis and antithesis, which are insoluble in nature. In the field of translation there are the following oppositions: the literal translation vs. free translation; the shape of the orientation vs. focus on the content; translatability vs. untranslatability; historicity vs. modernization; the orientation of the original and the author vs. orientation to the reader and the host culture; aesthetics "foreign" vs. aesthetics of "their" and others.

Science Translation Criticism - dynamic section of translation, which is closely associated with literary criticism. Methodology of scientific criticism of translation is based on the methods of analysis of the text developed in literary criticism and translation complement their own criteria for assessing the text as a special product of translation - a secondary text or translation.

Literary criticism has its roots in antiquity. One of the first important works in this area was the "Poetics" of Aristotle (IV century BC.), which have been identified such key concepts as poetry, imitation, tragedy, catharsis, unity and completeness of the plot. Indissoluble unity of form and content of their correspondence - one of the most important criteria for evaluating the work of art.

Criticism of translation quality should be grounded on thorough analysis and description. Some critics prefer to eschew value judgments, prefer not to enunciate one translation better than another. More concern with understanding how translated texts work (rather than with traditional concepts of quality) and seek to define the translator's method (Vilikovsky) and purpose (Newmark: Textbook of translation, 1998, 75).

There is debate about whether assessment should take into account the Source Text: Toury notes that comparisons between translations and originals often lead to an enumeration of errors and a reverence for the original (1978: 26) Most critics carry out a comparative criticism of original and translation.

- Newmark (Textbook): five-part model analysis of source text comparison of it and the translation comments about the translation's potential role as a translation

- Hatim and Mason outline a set of comparative arguments; their principal interest lies in the 'cultural semiotics of language'. Using the notions of genre, discourse and text, they focus not on individual words but on a 'thread of discourse which is sustained through a communicative transaction'

- de Beaugrande (1978) evaluative criteria should address the 'presuppositions and expectations about texts' shared by readers and writers in each language

Non-comparative models Lefevere concentrate on the output of translation in the context of the target culture rather than on the translation process. Toury (1978, 1980c) his work with translational norms suggests evaluative centered on the target system alone.

Criticism should take into account the presence of ideology in translation. Critics may also have their own hidden ideology stipulating their criticism. A reviewer's motivation may be political, or of other nature. For instance, in his study Prof. Matthew Arnold's lecture 'On Translating Homer', Venuti (1995: 118-45) has shown not only that Arnold's attack on Francis Newman's translation of the Iliad served to marginalize Newman's work, but also the extent to which a polemic about appropriate translation strategies can be contemporaneously one about cultural politics.

According to scientists, focus on seeking out factual inaccuracies in the translation of a little promising for the development of the translation of scientific criticism as a section of Translation. Objections by the modern translation critics welcome the idea that the translator must transmit all sides without exception the original.

Criticism of translations can be found in translator's prefaces and annotations, complimentary poems and essays about the work of other translators, scholarly writing about translation theory, and appraisals embedded in fictional commentary. A truly scientific criticism of the translation is to be inductive and analytical, rather than deductive and prescriptive, that is, based on facts of translation.

“SLENQ”LƏRİN İBRİ DİLİNDƏ İŞLƏNMƏSİ VƏ ƏHƏMİYYƏTİ

Günay SƏFƏROVA

Azərbaycan Dillər Universiteti
gunaysafarova@yahoo.com
 AZƏRBAYCAN

Slenq (ingiliscə-slang, ibrani və ya ibri dilində-*לְשׂוֹן*-“aqa”) cəmiyyətdə müxtəlif qruplar arasında istifadə olunan xüsusi bir “dil” kimi dəyərləndirilir. İbri dilində bu söz “*לְשׂוֹן*”-“aqa” kimi istifadə edilərsə də dildə “*סלנג*”- “Slang” ifadəsinin istifadəsi də istisna deyildir. İngilis dilində “slang” termini XIX əsrin əvvəllərində daha da geniş yayılmışdır. Slenq hər b, siyasət, idman və digər sahələrdə olub, tələbələr, neftçilər, həkimlər və başqa bu kimi müəyyən şəxslər tərəfindən istifadə olunur. Bu ifadələr jarqonlara oxşasa da, onlardan fərqlənir. Lakin bəzən onları bir-birindən ayırmaq o qədər də asan olmur.

Jarqon fransız sözü olub, “boşboğazlıq, cəfəngiyat” kimi izah olunur. Jarqonun özünün fonetik və qrammatik sistemi yoxdur. O, ancaq müəyyən məhdud kollektivlər arasında yayılmışdır. Məsələn: yükdaşıyıcıların, neftçilərin şərti sözləri var: “Vira!” (qaldır), “Maynal!” (endir) və s. Jarqonlar müəyyən ictimai və peşə qrupuna mənsub adamların öz aralarında danışdığı, başqalarının isə başa düşmədiyi şərti “uydurma” bir dil kimi izah olunur. Slenqlərin əhatə dairəsi isə daha genişdir, hətta şagirdlər, kiçik yaşlı uşaqlar tərəfindən belə istifadə oluna bilər.

Hətta bəzən dildə slenq kimi istifadə olunan ayrı-ayrı sözlər dilə sirayət edərək ümumişlək sözə çevrilir və gündəlik istifadədə tez-tez işlədilir. Məsələn, rus dilində “*Шпаргалка*” sözü əvvəllər yalnız slenq kimi işlənsə də, bu söz artıq gündəlik danışmada tez-tez istifadə olunur, xüsusilə də şagird və tələbələr arasında. Əvvəllər daha çox “aşağı səviyyəli” adamların dili hesab edilməsinə baxmayaraq, günümüzdə slenqlərdən geniş istifadə olunur. Demək olar ki, slenqlər artıq “yaşayan, canlı dil”ə çevrilmişdir.

Bəs görəsən niyə insanlar slenqlə danışmağı bu qədər sevirlər? İbri dilində slenqlərin geniş istifadə olunmasının səbəbləri araşdırılmış və aşağıdakı nəticələrə gəlinib:

1) Slenqlər ruhun “cavan” olduğunun bir göstəricisi hesab olunur, insanlarda gənc ruhu ifadə edir və bu istifadənin əsas məqsədi müəyyən yaş qruplarına aid olan insanların istəyini, xüsusilə də onların söz bazasını genişləndirməyi təmin etməkdir. Belə ki, gənclərlə yanaşı, gənc ruhlu insanlar da buna daha çox üstünlük verir.

2) Slenqlər bəzən yumoristik məzmununda olur. Bu daha çox özünü insanlara verilən ləqəblərdə (nickname) göstərir. Məsələn, *בתוך*-“bağlı”. Bu sözün hərfi tərcüməsi “bağlı, qapalı” deməkdir. Bu ləqəb daha çox özünə qapalı olan insanlara aid edilir. *מקבוצה*-“kvadrat”. Bu sözün hərfi tərcüməsi isə “dördtərəfli, kvadrat” deməkdir. Bu ləqəb isə daha çox hərtərəfli, dünyagörüşü zəngin olan insanlara aid edilir.

3) Həddən artıq “şişirdilmiş” situasiyaların ifadə olunmasında slenqlər əvəzolunmaz bir vasitədir. Belə ki, hər hansı bir hadisəni daha obrazlı ifadə etməkdə slenqlər ən uyğun vasitə hesab olunur.

4) Slenqlər danışığı sürətləndirir və nəticədə “uzun-uzadı danışığa qənaət” edir. Yəni, ibri dilində hətta müəyyən cümlələri belə slenqlər vasitəsilə bir sözlə ifadə etmək olur. Məsələn, *מצברוחרע*-“Pis əhval ruhiyyə” ifadəsini qısaltaraq slenq kimi “*מצוברח*” formasında istifadə edirlər. Nəticədə bir cümlənə bir sözlə ifadə edirlər.

5) Slenqlərdən ona görə istifadə edirlər ki, o dildə “xoş” olamayan ifadələri ixtisar edir.

İsrail cəmiyyəti pluralist və rəngarəng cəmiyyət olduğundan daim müxtəlif dillərin təsirinə məruz qalmışdır. İbri dilində slenqlərin “həssas, incə” çəkisi vardır. Onlar mövcud vəziyyəti təsvir etməyə kömək edir və bu zaman sözlər öz ilkin mənalarından tamamilə uzaqlaşır. Məsələn, “*התקפל*” felinin mənası “bükmək, qatlamaq” deməkdir. Amma aşağıdakı cümlədə bu söz ilkin mənasından uzaqlaşmış və “qaçıb canını qurtarmaq, xilas olmaq” mənasını ifadə etmişdir:

הבחרור אכבז את חברתו יום אחד הוא פשוט התקפל ונעלם

“Oğlan rəfiqəsini (qız dostunu) məyus etdi və bir gün onu qoyub qaçaraq ortalıqdan yox oldu.”

İbri dilində ən çox istifadə edilən slenqlərdən bəzilərinə nəzər salaq:

- 1) לייבילעשות (Laasot xaym)- hərfi tərcüməsi “həyat qurmaq, həyat etmək” olsa da, slenq kimi “yaxşı vaxt keçirmək” mənasında işlədilir.
 - 2) כפרה עליך (Kapara aleyxa)-hərfi tərcüməsi “sizin üstünüzdə kəfərət”dir, slenq kimi “sevgili və ya sevilən biri” mənasında işlədilir.
 - 3) הזמןעלחבל (Xaval al hazman)-hərfi tərcüməsi “heyif vaxta”, slenq kimi “tamamilə möhtəşəm”.
 - 4) חומסלנגב (Lenagev Xumus)-hərfi mənası “Xumususilmək” (“xumus” xüsusi yəhudi yeməyidir) olsa da, “tavanı sıyımaq mənasında, yeməyi axıra kimi yemək” mənasında işlənir.
 - 5) שליבראשלאזה (Ze lo berosh sheli)- hərfi tərcüməsi “bu mənim başımda deyil”dir, lakin “mənim buna istəyim yoxdur” kimi istifadə olunur.
 - 6) כסףלזרוק (Lizrok kesef)-hərfi tərcüməsi “pul atmaq” olsa da, “boş yerə pul xərcləmək” kimi işlədilir.
 - 7) ליבא (Ba li)- hərfi tərcüməsi “mənə gəlir” deməkdir, slenq kimi isə “mən istəyirəm, mənim istəyim var” kimi işlənir.
 - 8) החייבנבל (Haxaym bezaval)-hərfi tərcümədə “həyat zibildir”, slenq kimi isə “vəziyyət pisdir” olaraq başa düşülür.
 - 9) ללימודיםראשליאין (Eyn li roş lelimudim)-hərfi tərcümədə “dərslərə başım yoxdu”, slenq kimi “çox yorulmuşam, əldən düşmüşəm” kimi anlaşılır.
 - 10) מפיצמדיתרהמקום (Hamakom yoter midday mefuç’aç’) -hərfi tərcümədə “məkan həddindən çox çatlaqdi”, slenq kimi isə “məkan tamamilə doludur” kimi anlaşılır.
 - 11) מהאוזןלירד (Red li mehaozen)-hərfi tərcümədə “qulağımdan düş”, slenq kimi isə “bezdirdin məni” kimi anlaşılır.
 - 12) יטרון (Yitron) -hərfi tərcümədə “çoxluq, artıqlıq”, slenq kimi isə “şişirdilmiş” kimi anlaşılır.
 - 13) הענייןאתלדהוף (Lidxof et hainyan) -hərfi tərcümədə “məsələni itələmək”, slenq kimi isə “məsələni inkişaf etdirmək, irəli çəkmək” kimi işlənir.
 - 14) מורהחלה (İxla Mora) -hərfi tərcümədə “müəllimə arzu etdi”, slenq kimi isə “xoş (gözəl) müəllimə” kimi işlənir.
- Beləliklə gənc nəslin istifadəsinə daha çox üstünlük verdiyi slenqlər fikri daha obrazlı ifadə etməkdə mühüm rol oynayır.

“HƏRKƏS İNGİLİS DİLİNİ BİLİRSƏ İNGİLİS DİLİ ÜZRƏ TƏRCÜMƏÇİYƏ NƏ EHTİYAC VAR?” SUALINA CAVAB

Xanım FƏTULLAYEVA

Qafqaz Universiteti
xafetullayeva@qu.edu.az
AZƏRBAYCAN

Dil sadəcə sözlər, onların izahlı lüğəti və sadə qrammatikadan ibarət deyil. Eyni zamanda nəzərə alsaq ki, bir sözün çoxmənalı olması halı daha geniş yayılıb, onda bu dilin quruluşunun nə qədər mürəkkəb olmasını əyani olaraq göstərmiş olar.

İngilis dilindən azərbaycan dilinə tərcümə edən şəxs ingilis dilini nə qədər mükəmməl bilirə bilsin, beynində , şüurlu şəkildə başa düşdüyü sözü və ya cümləni azərbaycan dilində necə ifadə edəcəyini bilmirsə, deməli o tərcüməçi ola bilməz, o sadəcəingilis dilini bilən başqa bir yerli və ya əcnəbi bir insanla ünsiyyət qura bilər.

Tərcümə sənətdir, sadəcə müqabilində əmək haqqı aldığımız iş deyil. Sənətdə isə yaxşı olmaq üçün mahir bir sənətkar olmaq lazımdır.

İngilis dili artıq xarici dil statusundan çıxaraq beynəlxalq dilə çevrilmişdir. Bəs hər kəs ingiliscə bilirə onda tərcüməçiyə nə ehtiyac var?Təcrübə göstərir ki, bir yazı şəxsin öz dilində yazıldıqdan sonra ikinci addımda onun tərcüməsi dayanır. Səbəb sadə və aydındır , dünyanın yarısından çoxu ingilis dilini bilir. Hazırda dünyada 1.8 milyard insan ingilis dilində danışır.Lakin ana dili ingilis dili olmayanlar

sözügədən dili doğma dil daşıyıcılarından fərqli şəkildə danışırlar. Bu fərq müəyyən tələffüz, leksik və s səhvləri özündə ehtiva edir. Demək ki dil çox danışıldıqca onun istifadəsindəki səhvlər də artır. Dilin çox danışılması onun istifadəsindəki qüsurları və naqislikləri də artırır. Qüsursuz bir ingilis dili üçün yenə də tərcüməçiyə ehtiyac var.

Tərcüməçi linqvistik və yazı qaydalarına mükəmməl bələd olmalıdır. Tərcüməçinin ikidilli insandan fərqi budur ki, tərcüməçi sadəcə söz deyil, eyni zamanda sözün həmin kontekstdə ifadə etdiyi, yəni müəllifin nəzərdə tutduğu mənanı tərcümə edir.

İkidilli insan bəzi hallarda qeyri-peşəkar tərcümə edərək düzgün olan sözü deyil, düzgün görünəni seçir.

Tərcüməçi subyektin ünsiyyət üslubunu başa düşmək qabiliyyətinə malikdir. Bu ona müxtəlif tərkibli auditoriya ilə ünsiyyət saxlamağa imkan verir.

Müasir və qloballaşan dünyada xarici dilə, xüsusilə də *lingua franca* olan ingilis dilinə tələbat hədsiz çoxdur. Yaxın gələcəkdə elektrik, su və internet kimi tərcümə xidməti də əvəzolunmaz bir tələbatə çevriləcək. Və bu zaman da qeyri-peşəkar tərcümə ilə peşəkar tərcümə arasındakı fərq su kimi aydın olacaq.

Xüsusilə də onu qeyd etməliyik ki, yazılı tərcümə ilə məşğul olanların bu işdə əməyinə hər zaman daha çox ehtiyac var. Çünki yazılı tərcüməçi sadəcə sözləri yanyana düzməklə məşğul olmur, o mənanı tərcümə edir və bununla yanaşı hədəf dilin yazı qaydalarını, orfoqrafiyasını və s də dərindən bilməlidir.

Tərcümənin çox məsuliyyətli bir proses olmasına bariz bir nümunə olaraq tərcüməçilərdən əlavə redaktorların da fəaliyyətini qeyd etmək lazımdır. Bir tərcüməçi nə qədər peşəkar olsa da, hətta onun da gözündən qaçan nüanslar olur. Və bu baxımdan onun etdiyi tərcüməni belə redaktə etməyə ehtiyac olur. Burada belə bir sual ortaya çıxır: Hansı daha peşəkar olmalıdır? Tərcüməçi yoxsa redaktor? Hər birinin fəaliyyəti tərcümə prosesinin müxtəlif mərhələlərində olsa da, hər ikisi eyni dərəcədə işin keyfiyyətindən məsuldur. Redaktorun işi sadəcə qrammatik cəhətdən mətni yoxlamaq deyil, eyni zamanda onu dil standartları, terminoloji baza, müştərinin üslubi tələbləri nöqtəyi nəzərindən təhlil etmək və lazımi hissələrini redaktə etməkdir.

Bütün bunlar bizə bu nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, iki dilə yaxşı bələd olan istənilən insanı nəinki yaxşı tərcüməçi, heç tərcüməçi də adlandıra bilmərik. Çünki tərcüməçilik dil biliyi ilə məhdudlaşan bir proses deyil. Tərcüməçinin dünyagörüşü dərya kimi olmalıdır (mikro kontekst və makro kontekst zamanı buna dərin ehtiyac duyulur). O hər iki işçi dilin xalqının mədəniyyətini, tarixini dərindən bilməlidir. Çünki o mədəniyyətlərə ünsiyyətin təmsilçisidir, mədəniyyətlər arasında vasitəçidir.

Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, tərcüməçilər üslubi tipologiyayı, müqayisəli tipologiyayı bilmədən mətni nə dərəcədə mükəmməl tərcümə edirlərsə etsinlər, üslub qorunmadığı üçün hədəfdən yayınmış olurlar.

Son zamanlarda texnikanın inkişafı ilə sürətli tərcümə xidməti əldə edə bilmək üçün müəyyən tərcümə proqramları tərtib olunur. Bu proqramlar hələ ki, insan əməyini əvəz etməyə müvəffəq olmayıb. Nəzərə alsaq ki, biz tərcüməçilər sözü deyil, mənanı tərcümə edirik, bu zaman maşının bizi əvəz etməkdə heç bir zaman uğurlu olmayacağı aydın olur. Çünki tərcümə prosesində hətta peşəkar tərcüməçilər belə günlərlə bir sözün, ifadənin və ya cümlənin üzərində işləməli olurlar, onun hədəf dildə uyğun səslənməsini təmin etməyə çalışırlar.

Bütün bunlarla yanaşı bunu da qeyd edək ki, təəssüf ki, hazırda tərcümə sektorunda olan tərcüməçilərin heç də hamısı işinə bir o qədər can yandırmır. Və nəticədə keyfiyyətsiz tərcümələr ortaya çıxır. Bəzi şirkətlər ucuz işçi qüvvəsi kimi təcrübəsiz *free-lancerlərdən* istifadə edir və çox vaxt onların tərcüməsi redaktə olunmadan təqdim olunur. Bu məsələ xüsusilə bədii kitabların tərcüməsi baxımından aktualdır.

Bir tərcüməçi tərcümə prosesini bu cür tərif edir: "Tərcümə etmək xalçaya naxış vurmağa bənzəyir. Üstdən çox gözəl və bəzəkli görünür. Lakin xalçanı çevirib arxasına baxsaq, naxışların arxadakı izlərini görmüş oluruq". Tərcüməçi tərcümənin orijinala eyni ruhda, eyni formada olmasına çalışsa da, oxucu bunu hiss edəcəkdir. Bəs bu iddia necə haqlı ola bilər ki, ingilis dilini bilən istənilən şəxs tərcüməçidir? Bu və digər səbəblərə görə peşəkar tərcüməçilərə həmişə ehtiyac vardır və olacaqdır.

İTALİYA MƏDƏNİYYƏTİNİN DAŞIYICILARI: REALİLƏR VƏ ONLARIN LEKSİK-SEMANTİK TƏHLİLİ

Gülmar MƏLİKOVA

ADU

gulnar_mn@hotmail.com

AZƏRBAYCAN

Müasir dövrdə italyan dili bütün dünyada böyük maraq qazanmışdır və onun tədrisi geniş vüsət almışdır.

İtalyan dili dünyada təxminən 70 milyon insanın ana dilidir və dil daşıyıcılarının sayına görə 19-cu yerə sahibdir, bununla belə xarici ölkələrdə tədris olunan əcnəbi dillər arasında 4-cü və ya 5-ci yeri tutur. Onun diapazonu ABŞ-dan Latın Amerikasına ölkələri, Birləşmiş Krallığa kimi, Yaponiyadan Aralıq dənizi sahillərinə, Şərqi Avropaya kimi ərazini əhatə edir.

İtalyan dilinin dünyada bu qədər maraq yaratmasının əsas səbəbləri aşağıdakılardır:

- İntellektual ənənələr: yəni italyan dili ilə mədəni, intellektual tədbirlər arasında sıx əlaqə;
- Müasir italyan cəmiyyətinin öz istehsal sistemi ilə xaricə iqtisadi və mədəni, xüsusilə də moda, dizayn, kino və musiqi sahəsində əlaqələri;
- Miqrasiya hərəkəti: istər italyan dili və sosio-kultural dəyərləri yayan italyanların emiqrasiyası, istərsə də immiqrasiya fenomeni;

İtalyan dilinin digər dil və mədəniyyətlərə təsiri əsas etibarilə mədəniyyət və incəsənət, gastronomiya sahələrində aydın şəkildə hiss olunur. Yalnız konkret bir millətə xas mədəni, sosial, tarixi anlayışların digər dil və mədəniyyətlərdə təzahürü realiya termini ilə əks olunur. Məhz italyan dili və mədəniyyətinə məxsus sonradan digər dil və mədəniyyətlərdə öz yerini almış bu tip söz və ifadələr Avropa dilçiliyində italyanizmlər kimi tədqiq olunur.

Psixologiya, kulturologiya, kulturoloji antropologiya, fəlsəfə, sosiologiya və filologiya kimi müasirhumanitarelmlərdə ortaya çıxan zərurətlərdən çıxış edərək mədəniyyətlər arası ünsiyyəti müxtəlif səviyyələrdə öyrənirlər.

Müasir linqvistika və metodiki ədəbiyyatda kulturoloji leksikanı realı və fonoloji vahidlər deyərək iki hissəyə ayırırlar. Realilər Azərbaycan dilçiliyində Rafiq Manafoğlu, Nizami Tağısoy, Rüstəm Kamalın İzahlı Tərcüməşünaslıq terminləri lüğətində bu şəkildə izah edilmişdir—1. Başqa dildə danışan insanların praktik nitqində mövcud olmayan predmet, əşya anlayışı, situasiya bildiren söz, yaxud realiyalar. 2. Zahirli linqvistika və tərcüməşünaslıqda, məsələn, hər hansı ölkənin dövlət quruluşu, hər hansı xalqın tarixi və mədəniyyəti, konkret dilin daşıyıcısı olan dil əlaqələri nəticəsində bu dildə öz əksini tapmış müxtəlif çeşidli faktorların öyrənilməsi. 3. Sözlərin normativ mənası üçün əsas kimi xidmət edən maddi mədəniyyət əşyaları. 4. Həyat və məişət milli-spesifik xüsusiyyətlərini bildiren sözlər. 5. Orijinal mətnində realizə olunan mədəni kod elementləri. [1, s.81]

Qeyd etmək vacibdir ki, realı termini S.İ.Vlaxov və S.P.Florinin adı ilə bağlıdır. Bolqariyalı dilçilərin fikrincə “Realilər müəyyən bir coğrafi ərazinin, xalqın, ölkənin, tayfanın maddi həyatını, ictimai-tarixi cəhətlərini özündə əks etdirən obyektlərin adlarını ifadə edən sözlərdir və bu səbəbdən özündə milli, lokal və tarixi kolorit ehtiva edir və digər dillərdə qarşılığı yoxdur.”[3, c.7]. Beləliklə realı həm denotativ həm də onun dildəki adını ifadə edir. Realilərin bir neçə təsnifatı mövcuddur. Bunların arasında tematik, sintaktik, xronoloji prinsipinə əsaslanan təsnifatları nümunə göstərmək olar. Tematik təsnifat S.Q. Tomaxinin fikrincə “ semantik faktora” əsaslanır [5, c.54] və özündə coğrafi, ictimai-siyasi və etnoqrafik növləri birləşdirir. Coğrafi yarımqrupa fiziki coğrafi ərazilərin adları, flora və fauna növlərinin adları daxildir (*lo stretto di Messina, il Vesuvio, il bucanave*). Baxmayaraq ki, bu qrupa məxsus realilərin adları digər dillərdə də İtaliya dünyada musiqi beşiyi kimi tanınan ölkə olduğundan İtaliyadan dünyaya musiqi realiləri yol almışdır. Bunlardan: opera, operetta, canto (kanto), allegro(alleqro), adagio(adaco), aria (ariya), soprano(soprano), tenore (tenor), vocale (vokal) kimi musiqi ustalarına yaxşı tanışdır.

Elm sahəsindən olan realilərdən olan realilərdən isə: liceo classico- klassik lisey nümunə gətirmək lazımdır. Bu ifadə ilə qarşılaşarkən nəzərə almaq lazımdır ki, denotativ mənənin arxasında italyan təhsil sistemi haqqında ətraflı məlumatla malik olmaq zəruridir. İtaliyada üç növ lisey

mövüddür: texniki, elmi və klassik liseylər. Bu liseylərin hər üçündə italyan ədəbiyyatı, latın dili, riyaziyyat, təbiət elmləri, tarix, fəlsəfə tədris olunur. Klassik liseylərdə universitetə qəbul olunmaq üçün ümumi hazırlıq formasında həyata keçirilir və bu tip liseylərin məzunları istənilən fakultəyə qəbul oluna bilərlər. Müvafiq olaraq digər liseylərdə isə bu və ya digər fənlərə əsas önəm verilir.

Təhsil sahəsindən danışarkən la maturita' - buraxılış imtahanını da qeyd etməliyik. La maturita' sözü hərfi mənada yetkinlik, həddi-bülüğa çatma mənasını verir. Lakin məktəb həyatında bu attestat almaq üçün verilən imtahandır. Bir neçə hissədən ibarət olan imtahanın nəticəsi şagirdlərin gələcək təhsilini davam etdirmək üçün çox önəmlidir.

İtaliya incəsənəti qədim dövrlərdən bəri öz memarlığı və rəssamlığı ilə bütün dünyada geniş şöhrət qazanmışdır. Bu baxımdan incəsənət sahəsində italyan realilərindən affresco- (freska), barocco- (barokko), portico – (portik) , acquarelle – (akvarel) kimi elementləri nümunə gətirmək olar. Buraya campanile (kampanil), persiane (persiane) əlavə etmək olar.

Sonda nəticə olaraq qeyd etməliyik ki, mədəniyyətlər arası ünsiyyətin effektivliyi üçün milli-mənəvi dəyərlərə dərinliklərlə sahib olmaq lazımdır. Bu dəyərlər dilin leksik səviyyəsində əks olursa da heç də hər zaman eksplisit formaya malik deyildir. Kulturoloji komponentlərə malik leksik vahidlər məqalədə kulturoloji baxımdan nişanlanmış sözlər adlanır və hər bir dilin mədəniyyətin daşıyıcısı olaraq xüsusi yanaşma tələb edən leksikadır və elmin müxtəlif bölmələrinin nəzər nöqtələrindən öyrənilir (fəlsəfə, kulturologiya, psixolinqvistik, tərcüməşünaslıq və s.)

POLYAK DİLİNDƏN AZƏRBAYCAN DİLİNƏ TƏRCÜMƏ ZAMANI FRAZEOLÖJİ BİRLƏŞMƏLƏRİN VERİLMƏSİ PROBLEMI

Rüfət HƏŞİMOV

Bakı Slavyan Universiteti

hashimov92a@gmail.com

AZƏRBAYCAN

Frazeologizmlərin dilin lüğət tərkibin ayrılmaz hissəsi olub, onun xüsusi bir təbəqəsini təşkil edir. Belə birləşmələr fikrin uyarlı, yığcam, dəqiq, obrazlı, emosional ifadəsi bu və ya digər üslubi çalarlıqla deyilməsi üçün lazım gələn zəruri ehtiyacı təmin edir.

İdiomatik ifadələrin həm quruluşca, həm də mənə və ekspressivlik çalarlıqlarına görə rəngarəngliyi onların üslubi istifadə imkanlarının zənginliyini təmin edən əsas cəhətdir. Frazeologizmlərin ekvivalentlik məsələsi həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur. Tərcümədə ekvivalentliyin mənası da adekvat, uyğunluq deməkdir. Tərcümənin səviyyələri anlayışı ekvivalentlik, hərfi və sərbəst tərcümə anlayışları ilə sıx bağlıdır(1,28). Ekvivalentlik bu və ya digər vahidin başqa bir dildə olan qarşılığı ilə tam eyniyyət təşkil etməsidir.

Beləliklə, bu və ya digər əşyaya bərabər tutulan, onu əvəz edə bilən və uyğun olan əşya bir-birinə ekvivalent sayılır. İdiomatik vahidlərin tərcümə baxımından üç növü göstərilir.

- Monoekvivalent ;
- Poliekvivalent;
- Ekvivalenti olmayan frazeologizmlər.

Hər bir dilin özünəməxsus frazeologizmləri var. Təcrübə göstərir ki, dünyanın ən zəngin dillərində verilmiş elə bir fikir tapmaq çətindir ki, onu bizim dilimizdə ifadə etmək qeyri-mümkün olsun. Bununla belə, polyak dilində olan frazeologizmləri Azərbaycan dilinə tərcümə edərkən müəyyən çətinliklərə də təsadüf olunur ki, bu çətinliklər polyak dili ilə Azərbaycan dilininin lüğət tərkibi və qrammatik quruluşu arasındakı fərqlərdən irəli gəlir.

Məlum olduğu kimi həmin dilin leksik bazasını zənginləşdirmənin bir neçə yolu - üsulu var:

- Leksik bazada yeni vahidlər yaratmaq;
- Leksik bazada artıq mövcud olan vahidə yeni mənə qazan-dırmaq;
- Digər dillərdən leksik vahidlərin əvəz olunması.

Polyak dilindəki sabit söz birləşmələrinin Azərbaycan dilindəki qarşılığı ilə tam, eyni ilə uyğun gəlməməsinin əsas səbəbi onların polyak dilininin qayda-qanunları əsasında, xalqın həyat tərzindən,

məişətindən, dünyagörüşünə təsir edən amillərdən asılı olaraq həmin dilin yüz illər boyu davam edən tarixi inkişafı nəticəsində sabitləşməsidir. Buna görə də frazeologizmlərin lüğətlərdə dəqiq qarşılığının verilməsi, demək olar ki, mümkün deyil.

Polşa frazeologiya tarixini dilçilik elmi kimi iki dövrə ayırmaq olar: hazırlıq dövrü - elmə qədərki dövr və elm dövrü.

Hazırlıq dövrü özündə atalar sözləri və məsəlləri ehtiva edən və müxtəlif tipli danışq lüğətlərində cəmlənən frazeoloji birləşmələrin toplanmasından başlanmışdır.

Polyak dilindəki frazeoloji birləşmələrin ilk böyük toplusu S. Lindenin müəllifi olduğu altı cildlik frazeologiya lüğətidir ki, burada müəllif çox sayda frazeoloji birləşmələr qeyd etmişdir. Lüğətin çatışmazlığı ondan ibarət idi ki, burada müəllif frazeoloji birləşmələrin mənasının izahını verməmişdi.(2, səh. 6)

A.Osinkunun frazeologizmlərlə zəngin on bir cildlik əlyazma lüğəti və Karloviç, Krinski və Nedzveskonun səkkiz cildlik “Varşava lüğəti” bir-birinin ardınca 1900-1927 ci illər arasında iyirmi yeddi il ərzində çapdan çıxır. “Varşava lüğəti”nin müəlliflərindən biri İ.Karloviç frazeoloji birləşmələri “ifadə qrupları” adlandıraraq, onları bir xüsusi şöbə kimi ayırmışdır. “Fikir sürətlə uçaraq elektrik kimi özünə ən yaxşı keçiriciləri axtarır, lakin onların üçün ən yaxşı keçirici hazır formullardır”(3, səh. 1-8).

Polyak dilində frazeoloji birləşmələr yaranma formalarına görə aşağıdakı kimi üç əsas qrupa ayrılır.

1. İfadə - heç biri fel olmayan (daha çox iki söz) iki sözün birləşməsindən yaranan frazeoloji birləşmələr hesab edilir. Məsələn; *szyfowa praca(sonsuz iş),czarna rozpacz(qara ümid),niedzwiedzia przysluga(zərər çəkmək)*və s.

2. Əkslər - sözlərdən biri fel olan (minimum iki) sözlərin birləşməsindən yaranan frazeoloji birləşmələr. Məsələn; *kopać pod kimś dolki (kiminsə ayağının altına qazmaq), wygładać jak z krzyża zdjęty (xaçdan endirilmiş kimi baxmaq), pocalować kłamkę (yalanı öpmək);*

Fraza - atalar sözü və ya məsəl formasında qəlibləşmiş bir məna ifadə edən frazeoloji birləşmələr. Məsələn; *Kto pod kim dolki kopie, sam w nie wpada (Kiməsə quyu qazsan,özün düşərsən) – Özgəsinə quyu qazan özü düşər. Mądrej głowie dość dwie słowie (Ağıllıya iki söz bəs edər) – Arifə bir işarə bəs edər.*

Azərbaycan dilindən fərqli olaraq yuxarıda sadaladığımız yollarla meydana gələn polyak frazeologizmlərinin dilimizə tərcümə olunmasında da bir sıra problemlərə rast gəlinir.

THE SIMULTANEOUS INTERPRETATION TECHNIQUES

Ülkər ƏHMƏDZADƏ

Qafqaz Universiteti

uehmedzade@std.qu.edu.az

AZƏRBAYCAN

This article aims at learning simultaneous interpretation techniques. It can help people solve the problems when they confront difficulties during simultaneous interpretation. This article tells how to translate the idea as the original version, and express the idea as clearly as possible. That gives advice to the reader how translator should use grammar structure for both languages, and omit some kind of sentence structures which should not be translated into some languages.

People need to communicate with each other from previous time. They need to talk to someone, explain their ideas and ask some questions. This is the reason why communication is improving between people. As a result, there are too many different languages in the world today. Language is related to the culture, and through the years it changes. So we can say that any language which is used today came through different stages. If we look back the history, we can see that difference. Language helps people to understand each other. Since there are different languages in the world, and it is not possible for each person to understand all the languages, people need to translate these languages into various languages. Therefore, translation became significant during the history. Paul Engle summed up

the socially active cause of translation in the modern world like this: "The lives of every creature on the Earth may one day depend on the instant and accurate translation of one word" ("*Contemporary Translation Theories*" by Edwin Gentzler). In the past, people practiced translation, but they were never quite sure what they were practicing.

As it is increasing, there are different kinds of translation and interpretation. For example; simultaneous, consecutive, relay, liaison interpreting, sight translation and the others. As we know, it has some difficulties. Before we begin to practise them, we should prepare.

As I said before, people encounter some problems during translation. We should be able to cope with the problem. Therefore, we need to know what kind of rules we should learn. Many problems occur during simultaneous interpretation. Simultaneous interpretation is verbal translation that interpreter should transfer the idea of the speaker during his or her speech continuously. That is much more difficult process than written translation. There are certain rules in order to transfer the idea correctly and comprehensible.

For example, we should not expect when we are just starting simultaneous interpretation to interpret everything. Because concentrating on three actions at the same time is not always successful. Interpreters have to listen to the speaker, understand and express the idea of the person who speaks at the same time. Therefore, we just translate the exact meaning of the sentence and whatever we say should make sense. Also, it should be complete sentence, and it must be expressed as clearly as possible. We can use short sentences because there is no time when we are interpreting simultaneously. In addition, we should pay attention to the quality of our sentences rather than numbers of words. As a result, using different expressions and sentence structures is acceptable if we keep the meaning of the sentence.

Another difficulty may happen during the simultaneous interpretation if we are not familiar with the topic. At least, we must have some information about the topic, and we should know what we are going to interpret and whether we should need technical knowledge. Otherwise, we may have trouble with the terms.

Furthermore, we should take into consideration the audience, because we are rendering the information to them. We have to make sure that they understand what we are talking about. In some types of translation, we may summarize the idea or we can make the idea clear with adding something. Meanwhile, we may also omit some words which do not affect the meaning of the sentence. Also, in some languages, there are some kinds of sentence structures that should not be translated into the other languages. If we translate them word by word, they will not make sense in some languages. That is because each language has its own grammar and sentence structure. That comes from its history and culture. The terms of linguistic essentialism were clearly set by Baron Wilhelm von Humboldt.

Von Humboldt's belief in *Natursprache*— in language as the connection between nature and idea, and as the means by which man is identified as human—fostered a linguistic model of speech and national culture. In his text on *Linguistic Variability and Intellectual Development*, he maintained:

"Each tongue draws a circle about the people to whom it belongs, and it is possible to leave this circle only by simultaneously entering that of another people. Learning a foreign language ought hence to be conquest of a new standpoint in the previously prevailing cosmic attitude of the individual". ("*The Translation Zone*" by Emily Apter)

In brief, we should learn how to summarize or how to explain something clearly to the audience considering their own culture. Then, we have to practice in order to improve our interpretation skill.

SINXRON TƏRCÜMƏNİN TƏFƏRRÜATLARI

Əbdül MUSTAFAZADƏ

Qafqaz Universiteti

abdulmustafazade@outlook.com

AZƏRBAYCAN

Tərcümə sahəsi çoxşaxəli olan bir sahədir. Hal-hazırkı dövrümüzdə bu sahəyə olan tələbat göz qabağındadır. Dilmanlıq və şifahi tərcümə etmək müxtəlif dilli istifadəçilər arasında ağız və ya işarə dili ilə kommunikasiyanı asanlaşdırır. Tərcümə sahəsinin bir-neçə kateqoriyası mövcuddur. Bunlardan biri də sinxron tərcümə kateqoriyasıdır. Sinxron tərcümə şifahi tərcümənin ən mürəkkəb növüdür. İşlənmə yerinə uyğun olaraq, bu tərcümə növünə bəzən “BMT-stilli tərcümə” və ya “konfrans tərcüməsi” də deyilir. Bu tərcümə növü birmənalı olaraq desək ən çox tələbat olan tərcümə sahəsidir. Sinxron eyni zamanda, birlikdə baş verən deməkdir. Sinxron tərcümə - danışan şəxs tərcüməçinin düşünməsi və məlumatı qəbul etməsi üçün heç bir pauza vermədən öz fikrini ifadə edərkən, tərcüməçinin tərcümə prosesini icra etdiyi şifahi tərcümədir. Yəni sinxronçu demək olar ki, danışanla eyni zamanda tərcümə etməlidir. Bu növ tərcümədə tərcüməçi danışan şəxsin dediklərini birbaşa sinxron olaraq digər tərəfə şifahi tərcümə edir. Bunun üçün xüsusi avadanlığın köməyindən də istifadə oluna bilər. Sinxron tərcümə zamanı danışılan söhbət anında qarşı tərəfə tərcümə edilir. Bu halda, danışan şəxs öz nitqinə dayanmadan davam etməlidir, əks halda tərcümə real vaxt ərzində yerinə yerinə yetirildiyindən geri qayıdış səhvləri düzəltməyə imkan olmur.

Tarixi XX əsrin ortalarına təsadüf edən bu tərcümə növündən ilk dəfə olaraq Nüumberq məhkəməsinə yığılan insanlar faydalanmışlar. Fərqli dillərdə olsa belə bu tərcümə növü insanlara məlum olandan onlara təbirlərin gedişini izləməyə şərait yaratmışdır.

Sinxron tərcümədən konfranslarda, yığıncaqlarda, seminarlarda ümumiyyətlə bütün növ tədbirlərdə istifadə olunur. Peşəkar sinxron tərcümə ilə məşğul olanlar tərcümə etdikləri hədəf dilə həmçinin doğma dillərinə səlis şəkildə yiyələnmişlər. Sinxron tərcüməçi olmaq üçün yetkin təcrübəyə, güclü təhsilə malik olmaq lazımdır. Sinxron tərcüməçi yorulmadan və diqqətlə tərcümə ilə məşğul olmalıdır. Lakin, müxtəlif təcrübələr də sübut etmişdir ki bir tərcüməçi dayanmadan yalnız yarım saat ərzində normal şifahi nitqini davam etdirə bilər. Nəzərə alın ki, 2 saatdan artıq müddətli sinxron tərcümə zamanı işin növü ilə - hər saatdan bir dəyişməklə icra edilməsi üçün iki və daha artıq sinxronçu tərcüməçinin iştirakı zəruridir. Sinxron tərcümə ilə bağlı digər bir çətinlik də konkret olaraq, bizim şəraitlə əlaqədar Azərbaycan və ingilis dillərinin müxtəlif qrammatik quruluşu, fərqli söz sırasına malik olmasıdır. Məsələn üçün Azərbaycan dilindən ingilis dilinə tərcümə edərkən xəbəri eşitmək üçün tərcüməçi əksər hallarda cümlənin sonunu gözləməli olur. Halbuki əgər tərcüməçi öz intuisiyasından, uzaqgörənliyindən, keçmiş biliyindən və ya kontekstdən istifadə etməsə, həmin xəbərin cümlədəki fikri təsdiq və ya inkar etdiyini bilmədən ingilis dilində mübtədadan sonra ikinci yerdə gələn xəbəri qrammatik cəhətdən formalaşdırmaq mümkün deyil. Məlumdur ki, əgər tərcüməçi səhv tərcümə edərsə bu çox böyük fəsadlara səbəb ola bilər. Bunlardan birini misal çəkmək olar. Soyuz müharibənin ortasında Sovet dövlətinin başçısı Nikita Xruşovun çıxışındakı ifadələrdən biri ingilis dilinə ‘biz sizi basdıracağıq’ kimi tərcümə edilir. Bu ifadə birmənalı olaraq nüvə hücumuna hədə-qorxu kimi başa düşülür, amerikalıları çox qorxudur və iki ölkə arasında onsuz da gərgin olan münasibətləri daha da çətinləşdirir. Lakin bu halda tərcümə hərfi şəkildə edilmişdir. Rus dilində bu belə səslənirdi: ‘Sizin xoşunuza gəlməsə belə tarix bizim tərəfimizdədir. Biz sizi basdıracağıq’. Xruşov sosializmin kapitalizmədən çox yaşayacağını nəzərdə tutmuşdu.

Konfranslarda, bütün növ tədbirlərdə bir hədəf dil üzrə iki tərcüməçi fəaliyyət göstərməlidir. Konfransların gedişi haqqında tərcüməçilərə məlumat verilir. Mətnin keyfiyyətli alınması üçün sinxronçu tərcüməçilər xeyli müddət əvvəldən sifariş üzərində işləməyə başlamalıdır. Çünki sinxronçu olduqca mürəkkəb iş icra edir. Həmçinin qeyd etmək lazımdır ki, sinxron tərcümənin təşkili üçün xüsusi avadanlığın quraşdırılması (nitqi ötürmə sistemləri, tərcüməçilər üçün kabinələr və s.) tələb olunur. Çıxışlar anında tərcümə olunduğuna görə tərcüməçi ona təqdim edilən mətnlə tanış olmalı və özü üçün mühüm olan informasiyaları əldə etməlidir. Sinxron tərcümənin həyata keçirilməsi üçün xüsusi texnologiyalardan istifadə olunur. Tərcüməçi onun üçün ayrılmış xüsusi kabinədə əyləşir və onun səsi tədbir iştirakçılara müxtəlif vasitələrlə ötürülür.

Hazırkı dövrümüzdə innovativ yeniliklər tərcümə sahəsindən də təsirsiz ötmüüb. Bu yeniliklərə əsas nümunə olaraq internet üzərindən sinxron tərcümə edilməsini qeyd etməmək haqsızlıq olardı. "The New York Times" qəzetinin verdiyi məlumata görə "Google Translate" sistemi öz əlavəsində nitqin sinxron tərcüməsi funksiyasını təqdim etməyə hazırlaşır. Əlavə proqram bir neçə dildə şifahi nitqi tanıya biləcək, lakin tərcüməni isə mətn formasında edəcək. Şirkət açıqlama verib ki, təzələnmiş tətbiq danışılan dilləri avtomatik olaraq müəyyənləşdirib tərcümə edəcək. Yeniliklərdən biri də odur ki, istifadəçilər telefonun kamerası vasitəsi ilə mesajı dərhal tərcümə etmək imkanına malik olacaqlar. 'Google' telefon kamerasını küçədə xarici dildə yazılan yol nişanına tərəf yönəldərək ekranda avtomatik tərcüməni almağa imkan verən funksiya üzərində iş aparır. Oxşar funksionallığa smartfonun kamerası vasitəsilə real vaxt rejimində mətnin tərcüməsini dəstəkləyən Word Lens əlavəsi malikdir. Digər bir zəng proqramı olan 'Skype'da öz yeni çıxacaq əlavələrinə sinxron tərcümə funksiyasını da əlavə edəcək. Skype səsli zənglərdə sinxron tərcüməni tətbiq etməyə başlayacaq.

Məlumata görə, Skype şəbəkəsi artıq onlayn danışılarda sinxron tərcümə xidmətinin tətbiqinə başlayıb. Son məlumata görə, sözügedən tərcümə 6 dil üçün aktiv olacaq. Bu dillər arasında ingilis, fransız, alman, italyan, çin və ispan dilləri var. Skype sosial şəbəkəsindən verilən rəsmi məlumatda sözügedən şirkətin insanlar arasında mövcud olan dil sərhədini aradan qaldırmağı çoxdan arzuladığı deyilir.

Ölkəmiz müstəqillik qazanandan indiki dövrümüzədək digər xarici ölkələrdən ölkəmizə çoxsaylı xarici qonaqlar təşrif buyurmuşdur. Müstəqillik qazanıldıqdan sonra paytaxtımız da bir çox beynəlxalq konfranslara ev sahibliyi etmişdir. Nəticədə sinxron tərcüməçilərə tələbat yaranmışdır. Fikrimcə, bu sahə heç bir zaman insanların maraq dairələrindən çıxmayacaq və bu sahəyə olan tələbat və maraq hər il daha da artmaqdadır.

TƏRCÜMƏDƏ TRANSFORMASIYA ZƏRURƏTİNİ YARADAN SƏBƏBLƏR

Zümrüd ALIZADƏ

Bakı Slavyan Universiteti

aliyeva.zumrud@gmail.com

AZƏRBAYCAN

Hər bir həqiqi bədii əsər özündə dövrün xarakterik özünəməxsusluğunu, təkrarolunmaz milli-spesifik xüsusiyyətlərini daşıyır. Bədii tərcümədə dillərarası faktorlardan danışarkən, biz heç bir zaman mədəniyyətlərarası elementlərin rolunu dana bilmərik. Bu məsələ yetərincə çoxşaxəlidir. Lakin tərcümənin nitq fəaliyyəti olması faktı tərcümə prosesində dilin mərkəzi rolunu müəyyən edir. Məhz dil, ilk növbədə, tərcüməni əsaslandırıcı vacib modelləşdirici sistemdir. Tərcümə zamanı ikinci dərəcəli modelləşdirici sistemlər, müxtəlif mədəniyyət sistemləridir.

Tərcümə nəzəriyyəsi və praktikası göstərir ki, əlaqənin əsas elementi kimi dil tərcümədə əsas vacib rol oynayır. Başqa cür desək, dil tərcüməni determinasiya edən əsas modelləşdirmə sistemidir. Tərcümə prosesində ikinci dərəcəli modelləşdirmə sistemi mədəniyyətlərin fərqli sistemləri hesab olunur.

Orijinal və tərcümə edilən mətnlərin qanunları arasında olan ziddiyyətlər fərqli leksik qrammatik dəyişilməni və ya əvəzətməni təcili şəkildə tələb edir. Bu tərcümə transformasiyaları məxsus olduğu linqvistikanın çərçivəsi ilə məhdudlaşmır. Başqa sözlə desək, mədəniyyətlərarası və dillərarası amillər rəsmi şəkildə müstəqil olsalar da, tərcümə proseslərində qarşılıqlı əlaqə şəklində çıxış edirlər. Ona görə də tərcümə prosesində və onun analizində bu vəziyyəti nəzərə almaq lazımdır.

Tərcümə transformasiyalarına adətən Azərbaycan və polyak dillərində olduğu kimi, müxtəlif sistemli dillərdə təsadüf olunur. Birincisi – flektiv, digəri isə - aqlütinativdir. Azərbaycan dili türk dilləri qrupuna, polyak dili isə slavyan dilləri qrupuna daxildir. Azərbaycan dilinin morfoloji quruluşu üçün bir tip hallandırma, altı hal, polyak dilinə isə üç tip hallandırma, altı hal və özünəməxsus təsrif sistemi xasdır. Bütün bunlar çoxsaylı qrammatik transformasiyalara ehtiyac yaradır.

Tərcümə prosesində müxtəlif tərcümə transformasiyalarına ehtiyac təkcə orijinal və tərcümə edilən dilin qrammatik sistemlərindəki ziddiyyətlərlə əlaqəli yaranmır, eyni zamanda, onların lüğət

tərkibinin fərqliliyinə görə yaranır. Başqa sözlə desək, leksik transformasiyalar hədəf dilin və tərcümə dilinin leksik özünəməxsusluqları ilə şərtlənir. Tərcümə prosesində yenidənqurma prosesi baş verir. Bu hal adətən ekvivalentliyin qeyri-mövcudluğunun çətinliyi ilə müşayiət olunur və bu da öz növbəsində leksik transformasiyalarını tələb edir. Tərcümə ekvivalentliyinə nail olmaq üçün tərcümə transformasiyalarının yerdəyişmə, əvəzetmə, əlavə etmə, ixtisar etmə kimi növlərindən istifadə olunur.

Hər bir xalqın öz təfəkkürünə, yaşayış tərzinə, tarix və mədəniyyətinə, adət və ənənələrinə uyğun ifadələri vardır ki, bunlar da frazeoloji söz birləşmələri və atalar məsəlləri şəklində çox geniş yayılmışdır. Onları tərcümə edərkən mənaca bəzən eyni, bəzən oxşar, bəzən də bir-birindən tamamilə fərqlənən spesifik ifadələrə rast gəlirik. Tərcüməçilər iş prosesində mədəni-tarixi, sosial, fon və digər ekstralingvistik elementlərlə işləməli olurlar. Bu kimi spesifik ifadələr dilimizə tərcümə edilərkən, bəzən tam ekvivalent qarşılıq tapılsa da, bəzən isə qarşılıq tapmaq çətinlik törədir.

Bir çox atalar sözlərinin dilimizdə tam qarşılığı mövcuddur. Yəni məzmun və forma eyniliyi mövcuddur. Polyak dilində rast gəlinən bu tipli ifadələrin bəzilərini nümunə gətirərək dilimizə tərcümə edək.

1. Kłamstwo ma krótkie nogi.

- Yalan ayaq tutar, amma yeriməz.
- Yalanın ömrü az olar.
- Yalan cücərər, amma bitməz.

2. Glodnemu chleb na myśli.

- Ac toyuq yuxusunda darı görər.
- Acın toxdan nə xəbəri var.

3. Kto pod kim dolki kopie ten sam w nie wpada.

- Özgə qapısını bağlı istəyənin öz qapısı bağlı qalar.
- Özgəyə quyu qazan özü düşər.
- Özgəsinə göz qoyan özünkünü itirər.

4. Szukajcie, a znajdziecie.

- Axtaran tapar, yoğuran yapar.

5. Glodnemu chleb na myśli.

- Ac toyuq yuxusunda darı görər.
- Acın toxdan nə xəbəri var.

Yuxarıda göstərilən nümunələrdən də göründüyü kimi, polyak dilində olan bir çox atalar sözlərinin dilimizdə tam ekvivalentini tapmaq mümkündür. Bədii əsərin kontekstindən asılı olaraq, hətta onları bir neçə formada oxucuya çatdırmaq daha məqsədəuyğundur.

İkinci halda isə məzmun eyniliyinin şahidi olsaq da, forma fərqliliyi vardır. Bu zaman mütərcim həmin birləşmələri dilimizə tərcümə edərkən məna uyğunluğuna nail olmaq məsələsi ilə qarşılaşır. Bir neçə nümunə gətirərək məsələni aydınlaşdıraraq.

1. Gdzie kucharek sześć, tam nie ma co jeść – bu ifadəni isə ilk öncə hərfi tərcümə edək: Harada altı aşbaz olar, orada yeməyə heçnə tapılmaz. Dilimizdə isə bu birləşməni əvəz etmə transformasiyasından istifadə edərək aşağıda qeyd olunan atalar sözləri ilə mənasını oxucuya çatdırmaq olar.

- İki qoçun başı bir qazanda qaynamaz.
- İki canbaz bir ipdə oynamaz.

2. Strach ma wielkie oczy – hərfi tərcümə etsək bu cür alınar: Qorxanın iri gözləri olar.

İndi isə dilimizdə uyğun olan qarşılıqlarını yazaq:

- Qorxaq gündə yüz yol ölər, igid ömründə bir yol.
- Qorxaq hər şeyi dörd görər.
- Qorxaq öz kölgəsindən də qorxar.

3. Nie mów drugiemu, co tobie nie mile – hərfi tərcümə etsək bu cür alınar: Başqa birinə sözünü demə, kim ki sənə yaxın deyil. İndi isə dilimizdə uyğun olan qarşılıqlarını yazaq:

- Nə yada sirrini ver, nə namərdə bel bağla.
- Sirrini demə dostuna, dostunun da bir dostu var.

4. Wszędzie dobrze, ale w domu najlepiej – bu ifadəni də ilk öncə olduğu kimi tərcümə edək: Hər yerdə yaxşıdır, amma evdə daha yaxşıdır.

- Vətənə gəldim, imana gəldim.

- Gəzməyə qərib ölkə, ölməyə Vətən yaxşı.

5. **Znac coś jak własną kieszeń** – bu birləşmə nəyisə ovcunun içi kimi bilmək kimi verilir. Bu ifadənin azərbaycan dilində işlənən variantı isə belədir:

- Dabbaqda gönünə bələdəm.

Deyilənlərdən belə nəticəyə gəlmək olur ki, əsas məqsəd verilən ifadələrin tərcümə dilində düzgün verilməsi, mənasının tamlığı ilə çatdırılmasıdır. Əgər hansısa bir birləşmənin heç bir adekvatı yoxdursa, tərcümə transformasiyalarından istifadə edərək, ona oxşar bir ifadə tapmaq və yaxud hərfi tərcümə edərək sonra qeyd bölməsində onun izahını vermək, mənanı oxucuya ötürmək mütləqdir. Çünki hamıya məlumdur ki, bədii ədəbiyyat incəsənətin yeganə növüdür ki, tərcümə edilmədən başqa bir dildə, etnik mühitdə heç bir əhəmiyyət kəsb etmir. Bu məlum məsələni tərcüməçi heç zaman unutmamalı və bacardıqca orijinala sadıq qalmalıdır.

THE TRANSLATION OF BODY RELATED IDIOMS

Ayten HEZIYEVA

Qafqaz Universiteti

heziyeva_ayten@yahoo.com

AZERBAIJAN

The English language is rich in idioms. So usage of idiomatic expressions will help you to sound more natural in conversation. If you don't use any idioms however you have a very good level of English you may often sound too formal and therefore unfriendly. Also not understanding idioms will mean that a learner finds it hard to understand everyday English conversations. In fact native speakers of a language use idioms all the time. It is impossible to speak, read, or listen to English without meeting idiomatic language. Idioms are the grease that makes language flow.

Sometimes we hear English expressions that sound familiar but are hard to define outside of the context in which they are used. They are referred to as idioms. Although they do not always follow the general rules of word usage they are integral part of any language and important for you to know. An idiom is a group of words which as a whole has a quite different meaning of the words individually. The English language is full of idiomatic expressions. Human translators consider that translating idioms is one of the most challenging tasks. Recognition of idioms is one of the main problems and many idioms can be modified and others can be discontinuously spread over a clause. But with the help of systematic idiom collections and special rules the recognition of an idiom candidate is always possible. The distinction between idiomatic and non idiomatic usage is problematic. Sometimes this can be done by means of special words that are only used in an idiom. But in general this distinction is a question of semantics and pragmatics and therefore beyond the abilities of current translation systems. An idiom is a fixed expression and is recognized by native speakers. We can not make up our own. It uses language in a non-literal –metaphorical-way. For example; I am up to my eyes in work at the moment. Mənim indibaşımı qaşımağa da vaxtım yoxdu. It broke my mother's heart to see her home burn to the ground. Anam evin tamamilə yanıb külə döndüyünü görəndə, sanki bütün dünya başına yığıldı.

If you are up to your eyes, it means you are very busy. If something breaks your heart, you are very sad about it. In these examples it is clear that the idiom is a whole expression. This is the traditional view of idioms. But there is a lot more language which is idiomatic. There are lots of individual words with idiomatic uses. Sometimes when we use language we use it in a very literal way. For example, I have been out fishing but caught absolutely nothing. Mən balıq tuturdum, amma birdənə də olsun tutubilmədim. The same language can be used in a non-literal way- metaphorical way. Do not go out without your coat- you will catch a cold. Bayıra paltosuz çıxma yoxsa soyuqlayacaqsan.

Although it is the fact that idioms are commonly used in everyday life, their meanings are not always self-evident for the meaning can not be deduced from the meaning of their individual constituents. Sometimes idioms can be difficult to understand even for the native people. What is more

because idioms are stable in structure unpredictable in meaning and rich in cultural factors they are often major barriers in inter-cultural communications and idiom translation may be considered as the most difficult in translation. Translation of body idioms with explanations and examples; The smell of your cooking is making my mouth water .Səninbişirdiklərinin qoxusundan lap ağzımsuyu axır. When the teacher said she had some exciting news to tell us we were all ears. Müəllimə deyəndə ki bizi maraqlandıracaq xəbərləri var – biz ona dörd gözle qulaq asdıq.

I do not care if he leaves or stays – it is no skin off my nose. Onun getməsi ya da qalması mənə heç maraqlandırmır. He says he broke his arm falling out of bed but I think there is more to it than meets the eye. O deyirki carpayıdan yıxılıb qolu sınıb. Mən cə onun vəziyyəti daha ağırdır. He did not really mean what he said . I think he was just pulling your leg. Onun dediklərində heç bir məna yox idi. Mənə elə gəlir ki , o həqiqəti danışmırdı. Jonh was tearing his hair out trying to get the report finished on time. Con verilən hesabatı vaxtında çatdırmaq üçün lap başını tirmişdi. Our teacher knows everything that is going on in the classroom. She must have eyes in the back of her head. Müəllimimiz sinifdə baş verən hər şeydən xəbərdardır. Sanki onun boynunun arxasında da gözü var.

TRANSLATION AS A MEANS OF COMMUNICATION IN A MULTICULTURAL WORLD

Hüsniyyə TANRIVERDİYEVA

Bakı Slavyan Universiteti

eaven__87@mail.ru

AZƏRBAYCAN

The multicultural world we live in brings new challenges for the translator giving him her several possibilities of offering a reliable translation. The paper intends to underline the main problem and solution of situations that a translator” could encounter in this multicultural world.

Lately the meaning and the means of Communication have changed dramatically, and translators have found themselves moving in a new direction, adapting their goals and professional vision to reflect the coming of age of a new global community.

Because today’s technology makes everyday communication between cultures commonplace, a translator no longer thinks of himself or herself as just an isolated translator, but as a global ambassador offering his or her services to an ever-increasing market.

As we watch, and as the world slowly becomes globalized as more cultures strive to communicate with each other, translator realize how much the need for translation is increasing.

More and more, we must not only be able to communicate in the other languages, but also have an understanding of the cultural context, of those we deal with in order for our businesses to succeed.

Even as we become savvier as both employers consumers, the translations must be seamless in our native language or the message will fail-whether it is an advertisement for a multibillion dollar corporation or a presentation to employers on their new safety program.

For a real professional translation is an art firstly and then the translator can take it up as a craft. The art of translation is not an easy one, because it demands many skills and the translator has the responsibility of conveying the original message into the target language so that the reader cannot sense the difference between the original and the translation , but to read it as if it were the original.

Ideally and theoretically, the conformation to a translation is not made according to the original text, but to its target. And the translator must unveil this target in order to select only those translation strategies that come from the way of classifying the text to be translated .

However, what translation really needs , is culture translator, cultural bilinguals, able to accompany this operation of transfer in the mental universe of the other language in its total respect of habits, fundamental beliefs.

Between them there is the translator, the one who conveys, eases the passage of the whole message from one idiom into another. One could say translating means serving two masters; you serve the foreigner and his work, but you also serve the reader, in his desire of appropriating it. This, having

a transmitter (the foreigner), a message, the receiver (the reader of the message) and the means (the translator) we actually described the basic theory of what communication means.

There are also some 'disturbances', which try to interfere with the conveyance of the message. Hence, we can say that the translator faces a resistance towards the work of translating in different stages of his work. He or she meets it before beginning to translate, in the shape of the non-translatability titles or headlines, which inhibits him or her before beginning his or her work. Sometimes even the fear of a non-experienced or even experienced translator can inhibit him or her from having a powerful beginning.

All along the years there have been several scholars, philosophers and professional translators who have all had the same concerns, such as possibilities and impossibilities of translating and the fidelity of translations. who have all had the same concerns, such as possibilities and the impossibilities of translating and the fidelity of translations.

An argument against translatability is that of the lack of symmetry between languages, both concerning synonym series and semantic fields. Moreover, there is the category of untranslatable terms, related to a specific geographic, historic, social-cultural experience, and they represent translators touchstones. In this category we can include "spatire mioritik" (Romanian), "inders talement" (English). Furthermore, the poetic discourse, which, makes ample use of connotations, has been used as a frequent example in supporting untranslatability.

One central problem of the traditional translation discourse is that of fidelity either to the spirit or to the letter. This issue has been a very debated one and European histories of translation provide many examples of historical periods, translation schools and outstanding scholars that favored one direction or another. The "word for word" translation has always fought against the "meaning for meaning" translation even nowadays, when we open the internet browser we can see that Google translator, namely "the word of word" translation is having a powerful fight with the persons who actually learned a foreign language and try to give the meaning of the meaning.

It is never possible to tell that a translation is good before comparing it with the original. Now can a person say this if he or she is not bilingual?"

The accurate translation is not to be mistaken for literal translation, as accuracy does not exclude certain necessary changes, the aim of whom is to reproduce into another language and for another country the form, the atmosphere and the inner sense of the writing.

The translator must possess a deep knowledge about the culture of the languages he or she works with. Translations could be perceived as factors of cultural change and progress wielding the power to share strong images of cultures, texts and authors and to construct cultural identities.

There are many ways in which translation is present in this transcultural communication; advertisements, translations of EU documents, international finance and fashion.

Moreover, a "translation culture" has been adopted referring to a set of norms, conventions and expectations that represent the behaviour of all interactants in the field of translation.

The relation ship between culture and translation has taken extremely complex forms in contemporary Translation Studies. The concept of translation became transformed nowadays in such a way in order to make room for the concept of plurality and difference and it tries to adjust and change in order to fit in this multicultural, intercultural and transcultural environment that we live in.

TRANSLATION OF PROPER NAMES

Ümbül XOCAYEVA

Qafqaz University
xocayevaambul@gmail.com
AZƏRBAYCAN

The term proper name covers several categories a) names that are given to people, places, and things in general, for example: James, Julia, France, Tokyo, Central Park, The Times, Eifel Tower, Times Square, Barcelona etc, and b) proper nouns that have been transformed into proper names, such as; Turkish Airlines, the Labour Party, etc. However, it is not always easy to find differences between them. Therefore, they are most often used interchangeably.

Generally, nouns are classified as proper and common nouns. Common nouns are everywhere and you use them every time, even if you don't realize it. When you go somewhere, you'll see at least one common noun. Street, restaurant, school, mall, hotel; all of these places are named by using common nouns. Proper nouns; in real life, proper nouns are accepted meaningless words and only they are used for special names. Proper nouns are used for a specific person, place, or thing. The actual names of people are proper nouns. They are the names of states, streets, rivers, oceans, countries, institutions, churches, and the titles that come before a person's name. A proper noun is always capitalized.

If a name and surname are not given correctly as in identify card, translator can translate them with self-comment in order to rules of transcription. Translation of names and surnames into Azerbaijan's language include to these rules too.

Writing is given always like in foreign language; For example; Steve Johns – Stiv Cons (Steve Johns)

The foreign names should be translated under the rules of a foreign language's pronunciation. For example: Paul - Paul (ger), Paul (fr), Paul (eng.), Not Paul

Traditionally, Russified names are excepted; For example; Nikolaus Kopernikus – Nikolay Kopernik

Article in foreign names and surnames, prepositions, and particles; da, das, del, de etc. are written separately from name and are transcribed. For example; von der Stolz – fon der Ştols.

If article, prepositions and particles make single word with surname, connect to surname with hyphen and apostrophe or mentioned with capital letter are written with capital letter. For example; O'Neill - O'Nill, Van de Graaf – Van-de-Qraaf, Laplace – Laplas

Mas, Mc, Saint are connecting to names by hyphen and are written with capital letter in translation. For example; McClain – Mak-Kleyn, Saint Lawrence – Sent-Lourens

However, there are exceptions to this general rule. For example; Makkarti, Makdonalds, Makkenzi

If the prepositions, particles are in the middle of names, they are written with hyphen and line letter. For example; Fernandez y Gõzâles – Fernandes-i-Qonsales

Chinese surnames and names consist of two parts: the first part - the surname, the second part - the name. Both parts are written with a capital letter, as well. For example; Li Vo, Si Baysi

Translation of Azerbaijan's names and surnames should be applied to these rules.

While geographic names are translated to foreign language or from foreign language, translators can use professional dictionaries, reference books, the Internet and checked sources. Geographic names which are not proven in maps, atlases or other sources should be transcribed with Azerbaijan's letters and should be given in bracket in the first place of text. Later, only transcribed names are being used.

Addresses are translated partly, in this time country, region and city names are translated, but names of streets and buildings are given in transcription. For example; ul. Gaya, 52-43-Qaya küçəsi, 52-43Minsk city-Minsk şəhəri, Republic of Belarus-Belarusiya

According to customer's order address can be given in original language with the full version

In conclusion, it is not incontrovertible reality that English is significant language all over the world. But this fact doesn't mean that other languages are unimportant. At the same time language which has prestige can't change structure of other languages, it is unacceptable. Surely, every language can affect to others.

Translation of foreign proper names to Azerbaijan and their writing are including to language's standarts. When they are translated, phonetical and morphological features should be considered.

TYPES OF INTERPRETATION

Dünya BAYRAMOVA

Qafqaz Universiteti

dunya.bayramova@live.com

AZƏRBAYCAN

Interpretation or **interpreting** is a type of translation that conveys the meaning orally, either simultaneously or consecutively, between the members of the different languages as well as cultures. Depending on the situation and the context where the conversation takes place different types of interpretation are used.

Simultaneous Interpreting

Simultaneous interpretation is also called conference interpretation. In simultaneous interpretation the speaker does not stop his speech in order to wait for the interpreter. And the interpreter interprets while the speaker is delivering his or her speech. As the speaker and the interpreter are speaking at the same time, the process is called "simultaneous". Now we may think of "While speaking at the same time, how come are the participants of the conference able to hear the interpretation product?" The answer is: through special technical equipment called simultaneous interpretation equipment within a sound proof interpretation booth. This equipment is connected to a wireless transmitter and uses wireless interpretation receivers. In the soundproof booth, interpreters immediately interpret into the target language, transmitting to audience members wearing receivers.

Simultaneous interpreters almost always carry out their task within teams of two or more taking their turns every 20 to 30 minutes. This type of interpretation activity is very challenging and mentally exhausting and requires high levels of concentration. That is why before starting the interpretation the interpreters should keep calm and be mentally relaxed. They need have a rest frequently. Simultaneous interpretation requires continuous training, experience, operative memory and also God given talent.

Consecutive Interpreting

The most common form of interpretation is consecutive interpretation. In this type of interpreting a speaker speaks and then pauses while the interpreter interprets what he or she said into another language. Then the interpreter stops, and the speaker continues to deliver his or her speech. This pausing is called "consecutive", meaning one after the other. This back and forth continues until they are finished.

Consecutive interpretation is implemented either inside around the table or outside. Often a consecutive interpreter uses pen and paper so that they can easily take note on the exact data, numbers, years in the speaker's speech. He or she may also use some signs or symbols and figures in order to remember special words, events and etc. This helps them to remember what was said after a very long statement. Sometimes the speaker speaks too long without stopping and in this case the interpreter should have to interrupt them to convey main and exact nuances. Otherwise it may lead to misinterpreting, loss of any information.

Consecutive interpretation is very flexible and perfect for court, interviews, doctor appointments, board meetings, seminars, technical tours, on-site facility tours and negotiations and etc.

Whispering

Whispering requires the same skill level the same as simultaneous interpreting, but does not use full equipment. Whispering is required in small meetings and conferences when only several foreign guests, usually up to 2-3, take part in the conversation. An interpreter sits next to them and interprets with whispering.

Sign language interpreting

A sign language interpreter should adequately convey messages between two different language signs. An interpreter participates for both deaf and hearing individuals. The act of interpreting occurs when a hearing person speaks, and an interpreter conveys the speaker's intention into sign language, or other forms used by the deaf party(ies). The interpreting also happens in reverse: when a deaf person uses signs, an interpreter renders the meaning expressed in the signs into the oral language for the hearing person. The process is carried out either as simultaneously or consecutively by using hand signs. Learning these signs requires another skill from the interpreter.

Sight translation or interpretation

Sight translation is the process of reading the message by the interpreter from the source language and conveying it into the target language. Reading and interpreting happen at the same time and it requires the interpreter's alertness and attention, fluency and quick memory. This is usually applied in the conferences, meetings where there is a need for interpreting from written text into another. Written source may be books, magazines or even power point presentations and slides.

Escort interpreting

Escort interpreting is a type of interpretation that here what is said by the client is orally translated by the interpreter simultaneously or consecutively into the target language. Escort interpreter usually named as a travel interpreter, travels together with the client on business trips and mostly he or she behaves as an assistant of the client. Escort interpreting is considered informal, because it may happen everywhere the client requires: in the small and large meetings, street, shopping mall, theatre, hotel, restaurant, among fellows and etc.

WHAT MAKES A PROFESSIONAL TRANSLATOR?

Narmin MIKAYILOVA

Qafqaz University
narminmikayilova@yahoo.com
AZERBAIJAN

Linguistic problems are commonly rampant all around the world. This article illustrates us what factors make a qualified translator and what skills are required to deal with linguistic difficulties.

Being a professional translator demands various features in the workplace. Translation is no longer accepted exclusively cross-linguistic notion, but cross-cultural communication. Cultural variety is expanding across the globe, and the most effective means of mentoring it is a language. A competent translator has got the significant role in promoting cultural contacts and exchanging the material rapidly. It is an obvious fact that theoretical and practical skills are not decent enough to be a professional translator. So, regarding of these facts, what makes a good translator?

The pivotal aspect in translation is rendering the idea from source language into the target one, while preserving the underlying meaning. Usage of dictionaries requires a great competency, words have diverse meanings in different contexts. Students need a lot of practice to asset the designated connotation of words in a specific context.

Whether a student wants to be a well-qualified translator, there are many crucial matters that he should adhere. Extensive reading has to be irreversible activity for the future translator's life, but a student should not confine himself in one category. It should include advertisements, recipes, articles, journals, newspapers, modern literature and etc. Reading article will not only give receptive skills to the translator, but also will provide with the deep insight which will be intuitively realized while actual translating. Writing is of paramount importance to both source and target languages as well. Editing and punctuation enhance the essence and readability of translation. Listening is another factor that needs to be pointed out. A translator has to be very vigilant to grasp the idioms, expressions and specific vocabularies. Comprehension of the language does not make a competent translator, however a qualified translator must have deeply understanding the value of source language. They should discover the hidden meaning in the context. It is commonly stated that one should translate ideas not words. A translator merely causes harm and confusion by using term but the one generally accepted in a certain area. If a person has a strong passion about learning language, it can take him far beyond, otherwise it will become dull and will affect the person's output and quality. Translators must have the ability to research in order to translate documents in high quality. Without a doubt translators should keep confidentiality and fidelity alive even after translation is completed. He is not allowed to share the data even with his own family. Obviously not everyone is meant to be a translator, many people assume that knowing a second language fluently qualifies you as a professional translator. That is

apparently wrong assumption, because a translator should have broad range of world view and cultural awareness.

A competent translator is someone who is able to translate accurately and consecutively. He has to comply to some ethic norms while speaking in two languages fluently. A translator is not allowed to interrupt or add something new to reporter's speech, he has to be neutral about the issues which are discussed. Apparently they should possess specific characters, such as world outlook, self-discipline, being aware of technological advancements, note-taking capacity and etc. They are supposed to restrain their nerves and keep their bodies healthy, otherwise it would make delegates anxious during the simultaneous translation. A translator should own clear and a loud voice in order to make audience perceive the speech directly. An interpreter should be delicate about the outfit as well. Women are not supposed to wear short skirts, heavy makeup and high heels, in those circumstances they could not be treated as professional. Men should also seem neat and smart, so that ties and suits make them seem smarter. Responsible behavior, dignity without arrogance and even cleanliness can strongly influence the delegate's perception of quality.

To sum up, if you want to become a well-qualified translator you have to undertake many responsibilities and go on without hesitating for your own aspiration and aim.

WHY TRANSLATION “TO BE”

Ulvi OCAQLI

Qafqaz University

mrocaqli@gmail.com

AZERBAIJAN

In modern world the need of translation is undeniable. Society feels its significance at each and every development stage. As spheres needing translation differ in many ways, so the need does. The demand occurs since translation also involves transforming meaning. The vital performance of translators in today's world due to the fact that they play a mediator role between distinctive cultures. Every day we interact or even may give our contributions to the global economy, the economy ultimately plays a great role in our daily life. Taking into account all transactions, we can perceive translators' crucial duty concerning the improvement of communities, as well as companies, more apparently. Indeed they are transferring agreements in the shade of intentions. The companies operating in several countries are in enormous need of translation. That's why all the suggestions and requirements must be translated accurately. Otherwise it will lead to huge amount of money loss.

What's more, in order to realize international diplomacy humankind needs translators. The current cumbersome situations of many countries emphasize the unprecedented part of translator and interpreters on external affairs. Leafing through the pages of history we can notice wars triggered by misunderstanding. By the way, translators also have some “ethics and rights”. According to the history, we can easily observe that, Stalin has never known these rights. During the contract between USSR and GBR. There was a translator called name James Curtin and he knew Russian, English, and even Arabic very well. That's because also understood and got some point of view about two leaders. At the end of reconciliation Churchill asked: What about translator?- “ He has been killed”- Stalin answered.

As translation itself must be regarded as a kind of art rather than science, it plays an immense role on transferring meaning of artworks. The importance for subtitled and dubbing of movies is clear. Additionally, the experts of the fields can get internationally known by this means.

For instance, during the translation of Rembrandt art Day, Ladley Jay gained 1.6 million dollars from one elite translation job. It shows that translation is also a1 occupation all over the world.

Furthermore, translation's vital role is remarkable through conveying the news, as well. The information indigenous and foreign people get from the news shapes the image of the country

Moreover, tourism is one the fields that generate most of the state revenues. Therefore, proper translation must step the in process of presentation of regional parts of the country. In addition, the

necessity for literary translation seems inevitable as it has more than one aspect. First, it makes unapproachable audiences available, besides it can be translated again by the people who knows target language, but not source of language. One unacceptable mistake was made in Turkey. Celal Merter was the marketing manager in “Merter Tekstil”. He wanted to made a visit card by himself. He has done this procedure within “Google Translate”. The result: Celal Merter- Sundaying Manager. It reveals the importance of human translation.

Taking into consideration all these nuances, we can define translators and interpreters as warriors dealing with transferring the most accurate and real meaning of remarks. We eventually see that translation is now sharply crucial job. Translation makes a profound impact on headway of societies as it plays a particular bridge role between countries, as well as cultures. As today’s people we should be pleasant to translators as we are lucky enough to be able to get information form Mass media. For take a little conclusion, VOA, BBC, CNN’s local representer and translator Mehriban Wonderkind is a known mass media translator in Azerbaijan border.

Saying Grossman quoted that: “Translation not only plays its important role as

The menas that allows us access to literature originally written in one of the countless languages we cannot read, but it also represents a concrete literal presence with the crucial capacity to ease and make more meaningful our relationships to those with whom we may not have connection before. Translation always helps us to know, to see from a different angle, to attribute new value to individuals, we have a critical need for that kind of understanding and insight. The alternative is unthinkable. Edith Grossman is well-known translator within “ 100 Years Solitude”. Even Gabriel Garcia noticed: “ The translation of this book better than original”.

ТРУДНОСТИ ПОНИМАНИЯ МЕТАФОРЫ В АНГЛИЙСКОМ НАУЧНОМ ДИСКУРСЕ

Günay MIRZƏYEVA

Azərbaycan Dillər Universiteti

m@guna.inbox.ru

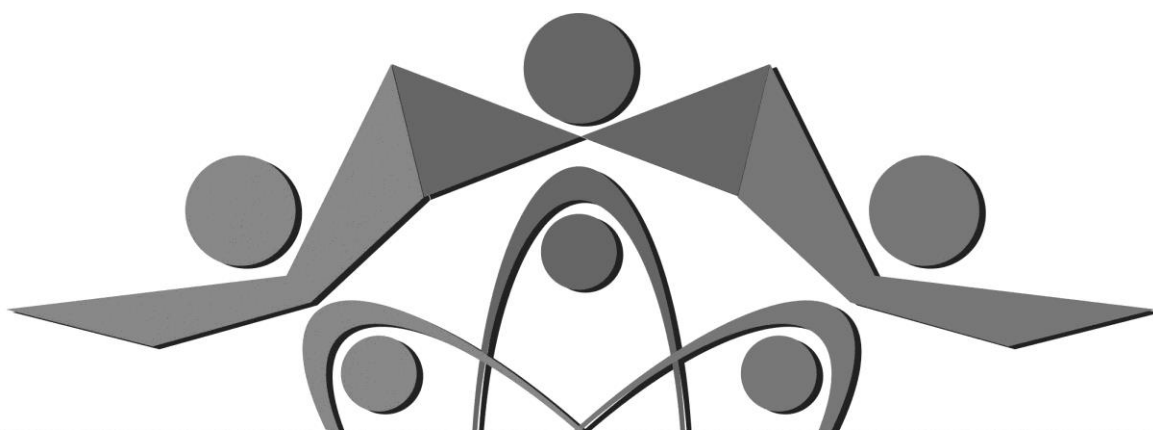
AZƏRBAYCAN

Термины и понятия, используемые в различных контекстах, становятся метафорической основой для образования специальных терминов, в научной области знаний. Этот процесс сопровождается установлением новых ассоциативных связей между объектами и явлениями, что обуславливает развитие терминологического базиса данной научной сферы . Удачные научные термины, как правило, являются метафорами, например: ротор, проводник, социальная. В подобном термине учитываются необходимые и достаточные признаки терминируемого понятия; термин не только называет понятие, но и определяет его. В научной метафоризации одним из основных моментов является создание необходимого термина для выражения определенной научной концепции. В системе вербальных средств научного дискурса выделяются общенаучные термины, предназначенные для выражения категорий, понятий, применимых ко многим областям научного знания. Междисциплинарные термины, будучи интегрирующими средствами для различных областей знаний и практики, унифицируют научный язык. Например: сальник (техн); маятник (физ.) и маятниковое облучение (мед.). Узкоспециальная терминология образует слой специфических для каждой отрасли знания наименований. При недостатке логических характеристик определенного явления в узкоспециальной терминологии нередко используются образы например: manual transmission (букв. «ручная» трансмиссия, то есть механическая) или jack (домкрат; англ. jack – мальчик на побегушках, слуга, человек, занимающийся физическим трудом). Термины метафоры технического дискурса представляют особый класс психолингвистических феноменов, привлекающих к себе повышенное внимание со стороны слушающего. Все специальные единицы, они ограничены рамками профессионального общения.

Изобразительность термина метафоры обуздана апперцептивным характером познавательного процесса, то есть узнаванием на основе прежних представлений, например: nut –тех. гайка, муфта (англ. nut обозначает также орех; гайка ассоциируется с орехом по форме и прочности). Также необходимо принять во внимание, что термины в различных контекстах могут обозначать разные предметы. Например, англ. vehicle имеет ряд значений: 1) транспортное средство; 2) связывающий состав; 3) ракета; 4) метательный аппарат; 5) световод; 6) растворитель. О конкретном значении этого метафорического термина можно судить только из контекста: Automobile is a vehicle for transporting people (Автомобиль – это средство для перевозки людей); Current manned spacecraft are the most complex aerospace vehicles (Современные пилотируемые космические аппараты – это комплексные воздушные корабли). Трудность при переводе заключается в несоответствии терминов. Используемые в качестве эквивалентов, термины могут не совпадать по объему значения, являясь, таким образом, референциальными эквивалентами. Некоторые на первый взгляд совпадающие термины могут иметь абсолютно разное содержание, поэтому концептуально различающиеся термины создают трудности для переводчика. Переводчик с английского сталкиваясь с проблемой в процессе перевода может изобрести новый термин, абсолютно противоположный по значению аутентичному. С. Л. Рубинштейн указывает, что текст часто не понимается потому, что его компоненты выступают для читателя в свойствах, не адекватных связям, в которые включает их контекст. В этом случае понимание осуществляется путем анализа, который, исходя из этих связей, выявляет вещи в других аспектах и свойствах, основываясь на контекст. Это открывает путь к пониманию метафор как «образных переносов».

Техническая метафора является вербальной репрезентацией профессионального знания, при этом она позволяет раскрыть некоторые особенности восприятия окружающего мира и раскрыть систему понятий, через которые человек осмысляет окружающий его мир. В процессе употребления метафоры-термина происходит активизация значения, отражающего культурные, социальные связи в сознании/подсознании индивида в рамках профессионального знания. Употребление профессиональной технической терминологии есть творческое и каждый раз уникальное присвоение и усвоение индивидом некой общечеловеческой и профессиональной нормы. Например, steering wheel – руль. У людей, взаимодействующих на основе имеющегося у них опыта, вырабатывается единый «язык», состоящий из языковых репрезентаций известного им опыта. Профессиональный опыт влияет на формирование языковой картины мира у представителей технической специальности и выявляет их. М. А. Занина специфическое видение мира в рамках определенного языка. Поэтому часто такие термины- метафоры, как, например, в авиационном дискурсе stick shaker или glide path, при переводе на русский язык индивидами, не имеющими профессионального опыта и не обладающими знаниями в этой области, получают значения, противоположные истинным. Ошибка заключается в том, что явления собственной речи, привычные для человека, переносятся на явления в изучаемом языке, в результате возникает эффект электронного словаря. «Подобная специфика составляет главную трудность в усвоении второго языка. Эта специфика – в особенностях сочетаемости лексических единиц между собой, в том, что так называемая «эквивалентная лексика», то есть семантически идентичная, в действительности эквивалентной ее можно считать лишь в определенных случаях».

При отсутствии понимания языковых единиц при переводе с английского языка на русский, необходимо восполнить этот пробел объяснением, что дает возможность лучше усвоить профессиональную сторону термина, в частности метафорического. Приведем пример чтобы устранить непонимание термина stick shaker (вибратор рулевой колонки), словарь дает описание и рисунок данного устройства. Стремительное развитие многих областей научного знания (медицины, физики, астрономии, биологии, психологии, информационных технологий и т. д.) способствует активному процессу терминотворчества. Массовое появление новых понятий, обусловленное открытиями, требует все новых ресурсов для их языкового обличия и одновременно предъявляет высокие требования к когнитивным возможностям и способностям специалистов. Именно поэтому сегодня, чтобы облегчить понимание и осмысление терминов, в том числе и метафорических, составляются словари реалий, появляются глоссарии.

Dedicated to the 93rd Anniversary of the National Leader of Azerbaijan, Heydar Aliyev

**IV INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF
YOUNG RESEARCHERS**

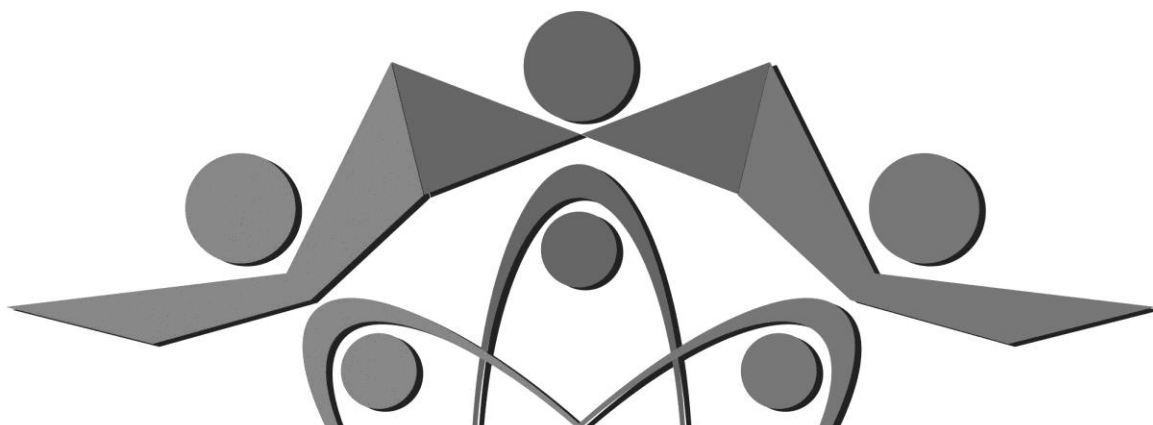
Qafqaz University, 29-30 April 2016, Baku, Azerbaijan

PROCEEDINGS

SECTION V HISTORY AND LAW

History

Law

Dedicated to the 93rd Anniversary of the National Leader of Azerbaijan, Heydar Aliyev

**IV INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF
YOUNG RESEARCHERS**

Qafqaz University, 29-30 April 2016, Baku, Azerbaijan

PROCEEDINGS

SECTION V

HISTORY AND LAW

History - 1

К ВОПРОСУ О ЗНАЧЕНИИ ИССЛЕДОВАНИЯ ДЕКОРАТИВНЫХ ГОНЧАРНЫХ ТРАДИЦИЙ ДРЕВНЕЙ ГЯНДЖИ В ИЗУЧЕНИИ АНТИЧНЫХ РЕМЕСЛЕННЫХ ОСОБЕННОСТЕЙ ТЮРКСКОГО МИРА

Эльнур ГАСАНОВ

Гянджинское Отделение Национальной Академии Наук Азербайджана

l-hasan@hotmail.com

АЗЕРБАЙДЖАН

Гончарное ремесло в Гяндже развивалось еще с VII-VI тысячелетий до нашей эры. Благодаря усовершенствованию ремесленных традиций, со временем гончарные образцы становились более качественными и разнообразными. В истории развития художественной керамики Гянджи конец железного века и ранние века нашей эры имеют большое значение. В этой античной эпохе наблюдается высокое усовершенствование в конструктивно-пластических формах, а также декоративно-орнаментальных особенностях художественной керамики древнего государства наших предков-Кавказской Албании. Город Гянджа являлся одним из основных культурно-экономических центров этого государства. Главным историко-этнографическим значением изделий художественной керамики Гянджи является тот факт, что керамика была ведущим и определяющим видом, влияющим на остальные декоративно-прикладные искусства Кавказской Албании в рассматриваемом периоде. VI век до нашей эры I век нашей эры считается периодом расцвета художественной керамики древней Гянджи. В этой эпохе прослеживается традиционное продолжение керамических форм предыдущих исторических периодов. А также продолжают действовать и древнейшие культовые обряды эпох бронзы и раннего железа, часто влиявшие на создание таких традиционных керамических форм как зооморфные, сообщающиеся и другие сосуды.

В историко-этнографической, научной характеристике художественной керамики древней Гянджи данного периода большое значение имеет развитие конструктивных форм и пластических особенностей гончарных изделий. Основными конструктивно-пластическими формами художественной керамики античного периода Кавказской Албании являются: Керамические фляги, художественные вазы, фигурная керамика, сообщающиеся сосуды, ялойлутепинские типы сосудов. На территории старой Гянджи, а также в некоторых историко-археологических памятниках долины реки Гянджачай было обнаружено довольно много образцов данных основных групп керамических изделий. Керамические фляги как одна из основных конструктивно-пластических форм художественной керамики древней Гянджи данного исторического периода, не случайно возродились в гончарном ремесле, так как, они были тесно связаны с хозяйственной жизнью наших предков и географическими особенностями.

Основными фигурными сосудами данного периода являются зооморфные керамические изделия. На территории Ирана, Турции (Передняя Азия), Центральной Азии были обнаружены образцы гончарного ремесла, имеющие сходство с сосудами античного периода Гянджи. Антропоморфные, зооморфные и геометрические орнаменты художественных керамических изделий древней Гянджи, а также зооморфных (фигурных) сосудов, имеют много общностей с гончарными образцами таких историко-археологических памятников как Бампур, Тепе Гийан, Персеполь, Шахи-Тумп, Гийан и др. Это еще раз доказывает важность керамических изделий Гянджи и всего Гянджабасарского региона как этнографических источников в исследовании исторического прошлого не только Азербайджана, Кавказа, но и всего Ближне и Средне Восточного ареала. Данные образцы художественной керамики античной Гянджи являются показателем древних этно-культурных взаимоотношений в этом регионе в период бронзового, раннежелезного веков, а также в эпоху эллинизма. Как известно, одной форм художественной керамики древней Албании, а также Гянджи является художественная ваза. Эти гончарные изделия благодаря своему утилитарному назначению считаются вазами. Художественные вазы, обнаруженные на территории Гянджи и всего Гянджабасарского региона имеют довольно много характерных особенностей.

Встречаются вазы с полусферическими корпусами, на трех ножках, имеющие многочисленные разновидности. Подобная архаическая форма ваз, возможно, зародилась на базе культовых потребностей. Эти типы ваз широко распространились по всему Кавказу и Ближне-Восточным странам. У некоторых художественных ваз плечико сферической формы корпуса украшено ритмически повторяющимся бугорками, которые сделаны нажимом пальца изнутри.

Кроме того, характерными художественными керамическими вазами античной Гянджи являются изделия (вазы) с колесообразным корпусом, имеющим три ножки или же стройный поддон, который стоит из цилиндрического подпорчика и круглой подставки. Изделия эти приобретают художественное значение благодаря пластической красоте и композиционной оригинальности своих керамических форм. Данные вазы по форме ножек могут быть разделены на две группы: Первая группа - изделия с тремя ножками; Вторая группа – вазы с поддонами.

Художественные вазы античной Гянджи, зародившиеся на базе культовых потребностей, безусловно, являются большим творческим достижением наших предков, особенно керамиков, и одним из ярких признаков развития материальной культуры Кавказской Албании. Одним из важных изделий этого исторического периода древней Гянджи и всей Кавказской Албании являются сообщающиеся сосуды. Эти керамические образцы имеют соединенные конструкции. По этой причине образцы данной группы керамических изделий характеризуются более сложными чертами художественной композиции. Большинство сообщающихся сосудов этого исторического периода были обнаружены на территории Гянджабасарского региона, в долине реки Гянджачай. Существуют предположения о том, что вазы и зооморфные сосуды были тесно связаны еще в древнейшие времена. Некоторые образцы сообщающихся сосудов античной Гянджи представлены тремя сосудиками без ручек бледно-розового цвета, соединяющими туловище в единую композицию. Нужно отметить, что художественность в этом случае достигается не за счет декоративности, она объясняется простой конструктивных форм сосудов и их архитектурного соединения. Другие образцы сообщающихся сосудов, являющиеся серо-глиняными керамическими сосудами, отличаются своими конструктивными и декоративными особенностями. Ручки сосудов, а также дополнительные керамические формы перемычек служащие сообщению между тремя сосудами, отяжелили керамическую монолитность. Эти художественные керамические изделия отличаются пластическими композициями и имеют художественно-декоративное значение. Так как, эти сосуды характеризуются длинными и глубокими клювообразными сливами, сферо-биконическими формами корпусов, боковыми ручками и желто-розовым цветом глины.

Нужно отметить что, исследуемый исторический период является эпохой развития таких культур, как культура погребений со слабоскорченным костяком, культура кувшинных погребений и ялойлутепинская. Эпоха развития ялойлутепинской культуры связана с III-I вв. до нашей эры. Важными историко-этнографическими показателями изделий художественной керамики древней Гянджи данного периода являются декоративно-орнаментальные особенности. Гравировка керамических сосудов античной Гянджи во многих случаях характеризуется применением белой массы и таких орнаментальных мотивов, как кружки, треугольники и др.

Благодаря историко-этнографическому исследованию раскрываются многие характерные особенности, а также генезис ремесленных традиции керамики античной Гянджи.

**ABOUT THE HISTORY OF TELEVISION
(UNKNOWN FACTS AND NEW ARGUMENTS)**

Eldar YULDASHEV

Researcher of Uzbekistan State Institute of Arts and Culture
UZBEKISTAN

The invention of television has exerted a profound and wide-reaching effect on the nature and quality of modern everyday life. More vivid than radio, more intimate than film, television became one of the central and most significant technologies of the twentieth century. Television took a long time to reach maturity, as it required the technology to broadcast as well as receive images, along with the cooperation of government and commercial interests to coordinate the supply of programming. But once television broadcasting became a reality and television sets were for sale to the average home, it quickly became the primary source for entertainment and information, first in the United States and England, and eventually throughout the world.

In recently published books and articles, all over the world, it was seldom referred to the history of television and its sensational opening in Uzbekistan. Being born in Uzbekistan, my motherland, the “blue screen” began its procession all over the world and conquered the heart of all people of planet. The purpose of this paper is to demonstrate the dominant role and merit of the Republic of Uzbekistan in the creation of the first electronic television in the world.

When writing the paper, the author studied historic documents of Central State Archive, and also other reliable documents. The 26th of July and the 4th of August in 1928 were the dates which initiated a brand new era in the history of mankind—an era of television.

At the corner of the Sayilgoh street and Sh. Rashidov avenue was installed a transmitter, and a receiver was also installed on the wing of the cinema “Khiva”, and the operator of Uzbek newsreel put the video on a moving tram. And the moving Tashkent tram was for the first time seen on the screen, in that way the first television set appeared in the world with electronic-beam tube and the first in the world television transmission. That was the birth of electronic telecast—the prototype of modern television.

This historical fact was filmed by Tashkent movie studio, and the film is kept in the CSA (Central State Archive) of the RUz. Frames of newsreel, in those long years, showed before film started, and there were a lot of recorded evidences of film-goers in the CSA of the RUz who saw in a big screen of the cinema television of B. Grabovskiy moving their familiar tram. In these long years, it was just a normal scene for viewers in our country. At that time, besides the polemics in Germany and television breakthrough in USA, most foreign experts acknowledged the top priority in Tashkent television technology. On October 1965 in a French journal, “Television” appeared in the quotation of the president of international association on radio engineering and electronics. E.Aysberg frankly said: “Practically 100% telesystems tubes with cathode ray should date back to as far as 1925 in Tashkent. Uzbekistan” (Mukhamedov, 1967, p. 27). Another important document is the certification of International Union of a Press on Radio Mechanic and Electronics about the indisputable merits of Grabovskiy and Belyanskiy, who realized the first television transmission in the world by means of electronic television in 1928 in Uzbekistan.

On June 7, 1971 in Paris, according to the solicitation of one of the originators of televisions mister Ivan F. Belyanskiy, International Union of a Press on Radio Mechanic and Electronics (UIPRE) attentively considered and studied the patent of B. P. Grabovskiy, N. Piskunov and I. F. Belyanskiy under the numbers of 5592 and 16 733. The “UIPRE” gave patents for electronic device for issuing and receiving the moving displays on the radio in accordance with the rules of International convention.

Thus the first television appeared in 1928 in Uzbekistan. B. P. Grabovskiy and I. F. Belyanskiy’s work influenced the development of the world electronic television, since it was used on transmitting and on receiving stations of cathode-ray tubes. Their contributions were also reported in detail in the bulletin of International organization of radio and televisions on November 6, 1969. Knowing the history of development of technical facilities of electronics, we can confirm that merits of B. P.

Grabovskiy and I. F. Belyanskiy in development of electronic television are indisputable. The inventor later wrote: “I personally didn’t know such legal fact, which testifies about the experiments of electronic television before July 26, 1928, so, my colleagues and me declare that the first electronic television appeared in the USSR in Uzbekitan” (F. Belyanskiy. *The Television Returned to Tashkent*. 1967).

Later merited inventor B.P. Grabovskiy, at that time, was a laboratory assistant at CASU (Central Asian State University, now National University of Uzbekistan named after M. Ulugbek). There he got the first skills of experimental research. In an old city, a small comfortable house of mahalla (quarter) became the laboratory of world scale, where for the first time began the development of this great invention. Exactly here created and checked in practice the first in the world real working system of electronic television. But for breakthroughs in making the television one needed electronic-beam tube, which was impossible to make it at home workshop conditions, they needed fine instruments and help from specialists of this field, and the most important thing was material support for testing research.

In the foreword of his book, B.P. Grabovskiy—an inventor of Telephoto wrote: “Yes, for developments of new technology of communication in conditions of commodity-money relations one needed much money. Frequent currency amounts embedded in development of product defined the degree of its readiness to mass production and introduction”. From the investigation we found that both the developments and high-priced experiments of electronic television were financed by the government of the Republic of Uzbekistan. As a result, one of the wonder in 20th century took place under the administration of Uzbekistan.

There was a archival file named “Personal fund of Grabovskiy B.P. Fund 2562”, which is kept in State archive of the Republic of Uzbekistan, can testifies the financial support of this project. The following is the statement of Grabovskiy and Belyanskiy to CPC (Council of Popular of Commissioner) of the UzSSR about asking for financial support on June 5, 1929.

We have invented a device, which can send pictures at any distance and the former experiments give brilliant results. We need 300 roubles and we will definitively finish the whole work. We also want to ask you to give each of us 200 roubles as we have been working for more than a year and we have not got our salaries so far yet. We are deteriorated, and now it is impossible to work in such condition. We have no power. We want you either to satisfy our request, or to refuse flatly. Then we shall throw to invent. (B. P. Grabovskiy & I. F. Belyanskiy. 1929. 190).

There was a memory of K.Slivitskiy in CSA (Central State Archive) of the RUz, who participated in developments of electronic television. K.Slivitskiy was a professional technician-engineer and creator of the first radio receiving-transmitting radio stations in Central Asia. And under the order of Yu. Ahunbabaev, he took part in improvement of “telephoto”. What K.Slivitskiy (1928)said in its time:

Central executive committee of the Republic of Uzbekistan and Mr. Yu Akhunbabaev personally appropriated money for research program. In this period for the first time I met with Grabovskiy. V.P. Ichalov and me worked there under the order of V.A. Mokhryakov. Ichalov was master of his craft, fantastically worked at any tools, tools and devices he made by himself. And here we saw the first results: at the distance of 10 metres, Grabovskiy managed to send and get the picture of flame of a candle, carrying to transmitting tube. We began our collaboration on reconstructions of a telephoto, we enlarged sensitivity, stability, focusing sending and receiving device. Our industry didn’t do resistances, mica capacitors, variable mercury-alcohol resistances, and other details so that we had to do them ourselves. We tried great number of variants while finally we did not get satisfactory results. (Sliviskiy. K. K. *The Television Returned to Tashkent* (1967).

To enlarge the sensitivity of receiving part of a telephoto and install it in the premises of authorized people’s post and telephone committee on Central Asia in the office of Mr. V. A. Mokhryakov (see figure 1) in distance of 20-30 metres from transmitter, they installed antenna. Here began the final test and adjustment of an equipment of telephoto.

Newsreel was put on film—this first television transmission in movie-theatres of Central Asia at the end of the 20th years demonstrated this film. The priority of Uzbekistan in invention of electronic television in 1925 and in realization of the first in the world television transmission in 1928 was recognized all over the world.

Undoubtedly there is no need to speak about the modern times of television. We see their practical results with our own eyes. We watch the transmissions from thousands and thousands kilometers, with the help of televisions visited on the Moon and it does not surprise us. But in future our grandchildren and great-grandsons will see the transmission from other planet, will have the pocket video-telephotos. But do not forget that all this began with telephoto in Tashkent.

Learning from the historical documents, it clearly stated what was going on the development of electronic television. Uzbek government selected his best specialists of that time for the improvement of a device. Apotheosis of invention took place due to hard and productive work of our prominent aces. All financial investments were also profitable because the main purpose was reached.

Television was not invented by a single inventor, instead many people working together and alone over the years, contributed to the evolution of television. At the dawn of television history there were two distinct paths of technology experimented with by researchers. Early inventors attempted to either build a mechanical television system based on the technology of Paul Nipkow's rotating disks; or they attempted to build an electronic television system using a cathode ray tube developed independently in 1907 by English inventor A.A. Campbell-Swinton and Russian scientist Boris Rosing. Electronic television systems worked better and eventual replaced mechanical systems. However we cannot ignore the dominant role and merit of the Republic of Uzbekistan in the creation of the first electronic television in the world. Grabovskiy and Belyanskiy realized the first television transmission in the world by means of electronic television in 1928 in Uzbekistan. Their contributions should be memorized by us forever.

XIII-XIV ƏSRLƏRDƏ QARA DƏNİZ VƏ XƏZƏR DƏNİZİ TİCARƏTİNİN İNKİŞAFINA DAİR

Yeganə ÇAĞLAYAN

Bakı Dövlət Universiteti
AZƏRBAYCAN

XIII-XIV əsrlər Şimal – Cənub əlaqələrinin vüsət aldığı dövrdür. Bu, bir yandan, hələ X-XII əsrlərdə İngiltərənin və Almaniyanın Şimal ticarətinə qatılması, Samanilərin Şimalla karvan əlaqələrinin fəallaşması səbəbindən Şimal – Cənub ticarətinin genişlənməsi, ikinci bir yandan, böyük bir ticarət məkanının vahid hakimiyyətdə birləşməsi ilə bağlı idi. Rus torpaqlarında və Azərbaycanda ayrı-ayrı monqol ulusları hakimiyyətdə olsa da, aralarındakı çox güclü rəqabətə baxmayaraq, Cuçilər və Hülakilər eyni təsərrüfat sisteminin iki cinahını təşkil edirdilər. Hər halda Şimal – Cənub ticarət əlaqələri nöqtəyi-nəzərindən nə Qızıl Ordanın, nə Elxani imperiyasının hakimiyyətinin dağıdıcı səciyyəsi olmamışdı.

Mənbələrin özündə bu dövrün hərbi-siyasi həyatı fonunda ticarətin inkişafı ilə bağlı məlumatlar ilk baxışdan inanılmaz görünür. Məsələn, Plano Karpini 1245-1246-cı ildə Kiyevdə sərbəst fəaliyyət göstərən italyan tacirlərinin adlarını çəkir: «Genuyalı Migele və Bartolomeo, Venesiyalı Manuele, Akradan olan Jakob və Pizalı Nikkolo – bunlar ən əsaslarıdır; digəriləri: Marko, Henrix, Ciovanni Vaziy, Enrike Bonadies və Pedro onlardan sonra gəlir. Daha xeyli sayda [tacir] də var idi ki, adları bizə məlum deyil». Plano Karpininin məlumatlarından onu da aydın etmək olur ki, Kiyevdə italyanların iri ticarət koloniyaları və faktoriyaları mövcud olmuşdur və monqollar onları dağıtmamışdır.

Bunun səbəbi aşağıdakı məqamlara bağlı idi: monqollar hələ Bağdadı ələ keçirməsələr də, onların planında Yaxın Şərqdəki xaçlılarla hərbi-siyasi ittifaq yaratmaq məsələsi artıq var idi. Abbasilərlə, 1258-ci ildən sonra isə Misir məmlük sultanlığı ilə mübarizədə onlara müttəfiq lazım idi. Şimalda onlara iqtisadi dayaq ola biləcək tacir, siyasi baxımdan da gərək idi. Üstəlik, italyanların həm də Qara dənizdə güclü mövqeyi var idi və monqol hakimləri üçün bu amil əhəmiyyət kəsb etməyə bilməzdi.

Bağdadın 1258-ci ildə darmadağın edilməsi, Suriyada xaçlı qalalarının süqutu, Roma papalarının xristianlara Misir sultanlığı ilə ticarəti qadağan etməsi Qara dənizin ticarət əhəmiyyətinin

yüksəlməsinə təsir edən əsas amillər idi. Nəticədə Trapezund – Təbriz ticarət xəttinin də əhəmiyyəti XIII əsrin sonu kəskin şəkildə artmışdı. Tacirlər üçün Hülakilərin əlində olan Təbrizin vasitəsilə Trapezunda çıxmaq xeyli əlverişli və təhlükəsiz idi, nəinki Bizansın nominal nəzarətində olan Krımın vasitəsilə.

Göründüyü kimi, Təbriz – Trapezund ticarət arteriyasının fəaliyyəti monqollar üçün bir yandan, Qara dəniz ticarətində güclü mövqe saxlamaq imkanı verirdi, digər yandan, əlavə «dividendlər» gətirirdi: Təbriz həm də İran körfəzi ticarətinə bağlı idi. Xilafət dövründən bu yana, belə geniş coğrafi məkan və demək ki, həm də ticarət məkanını ehtiva edən imperiya olmamışdı!

Təbriz – Trapezund xətti aparıcı olsa da, Şimal ticarətində, ələlxüsus Cənubi Qara dəniz sahilləri ilə və Rusla ticarətdə bu marşrut kifayət deyildi. Mənbələr Cənubi Qara dəniz sahili ərazilərlə ticarətdə Kaffanın, Rus ilə ticarətdə isə - Sudakın əvəzəlməz olduğunu qeyd edirlər. Həqiqətən, XIV əsrə doğru Krımın Aşağı Volqaboyu torpaqlarla ticarəti genişlənir. Kaffada genuyalılar, Sudakda isə venesiyalılar güclü mövqeyə malik idilər. 1330-cu illərdən başlayaraq Venesiya senatının iclas sənədlərində Tananın da adı tez-tez çəkilməyə başlayır. Tana bütün Donboyu marşrutu nəzarətdə saxlayırdı. Ümumiyyətlə, XIII əsrin sonu - XIV əsrin əvvəllərindən etibarən italyanların Qara dəniz ticarətinə marağı görünməmiş vüsət almışdı ki, burada başlıca amillərdən biri, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, xaçlıların Yaxın Şərqdəki uğursuzluqları və 1291-ci ildə onların sonuncu dayaq məntəqələrini – Akranı itirmələri olmuşdu.

Təxminən bu illərdə italyanların Xəzər dənizi sahillərində də aktivləşməsi baş verir. Burada da bir neçə amil rol oynamışdır. Birincisi, XIII-XIV əsrlərin beynəlxalq ticarət əlaqələrini yenidən canlandıran ümumi amildir, yəni Avrasiyanın böyük bir məkanının, konkret bu halda – Volqa-Xəzər magistralının monqolların əlinə keçməsidir. İkincisi, Hülakilərin Xəzərboyu ticarəti fəallaşdırmaq üçün həyata keçirdiyi tədbirlərə bağlıdır. Bunların sırasında Mahmudabad şəhərinin əsasının qoyulması, Dərbənd ətrafında karvan yollarının təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, Qazan xanın beynəlxalq ticarəti və şəhər həyatını tənzimləyən islahatlar keçirməsini qeyd edə bilərik.

Üçüncü amil Xəzər dənizi ticarətinin ən əhəmiyyətli bölgəsi olan Azərbaycanın daxili iqtisadi inkişafına bağlıdır. Monqol yürüşlərinin bütün dağıdıcı təsirinə baxmayaraq, XIII əsrin sonu – XIV əsrdə istər Dərbənd və Bakı kimi limanlar, istərsə də Şamaxı, Gəncə, Təbriz kimi istehsal mərkəzlərinin tərəqqisini müşahidə etmək olar. Doğrudur, bu inkişafda Hülaki xanlarının islahatlarının da rolu olmuşdu. Amma adları çəkilən şəhərlər monqolların dağıdıcı yürüşlərindən və sonra da monqol hakimlərinin bərpa tədbirlərindən çox əvvəl də ticarət mərkəzləri olmuşdular.

Bakının liman kimi əhəmiyyəti o qədər artmışdı ki, italyan mənbələrində Xəzər dənizi «Bakı dənizi» (Mare di Bachu, Mare di Bachau, Mare di Baccuc) kimi göstərilir. Üstəlik, Venesiya səyyahı Marko Polo təxminən 1293-cü ildə Azərbaycanda olarkən, Xəzər dənizində genuyalıların və venesiyalıların donanmasının olduğuna şahidlik edir. Bəzi tarixçilər Marko Polonun bu məlumatlarına şübhə ilə yanaşırlar və dövrün rəsmi sənədlərində bu faktın əks olunmadığını, genuyalıların Qara dənizdə inhisarçılığını, venesiyalıların bütün Donu nəzarətdə saxladığını və elə bu səbəbdən, Xəzər dənizində birgə fəaliyyətinin mümkünsüzlüyünü, Volqa – Xəzər yolunun daha çox regional xarakter daşdığını iddia edirlər.

Amma biz düşünürük ki, Volqa – Xəzər yolunun bəzi illərdə zəifləməsi Qızıl Orda ilə Hülaki dövləti arasında baş verən müharibələrlə bağlı olmuşdur. Digər tərəfdən, genuyalıların Xəzər dənizində donanma saxlaması faktının italyan arxivlərində əks olunmaması da izah olunandır: italyanlar öz ticarət fəaliyyətlərini mümkün qədər gizli saxlayırdılar və yazılı sənədləri məhv etməyə çalışırdılar.

ŞEDDADİ DEVLETİNİN SELÇUKLU İMPARATORLUĞU'YLA MÜTTEFİKLİK İLİŞKİLERİ

Erhan ÇAĞLAYAN

Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü
caglayan49@hotmail.com

X-XII. yüzyıllar İslam dünyasının tarihinde büyük çapta siyasi değişikliklerin yaşandığı dönemdir. İslam medeniyeti Doğu'nun farklı etnik kökene sahip halklarını, farklı gelişmişlik düzeyinde olan toplumları İslam bayrağı altında birleştirerek, yüzyıllar boyunca bu halkların bakış açısını, yaşam tarzını, ahlakını, ideallerini, psikolojisini etkilemişti.

Lakin o dönemin güçlü devleti olan Abbasi İmparatorluğunun IX. yüzyılın başlarında siyasi ve askeri açıdan zayıflaması bağımsız devletlerin yaranmasıyla sonuçlandı. Azerbaycan'ın birkaç büyük devleti: Türk kökenli Saciler, Salariler, Kürt kökenli Şeddadiler devleti de bu dönemde ortaya çıkmıştır.

Şeddadi devleti X. yüzyılın ortalarından XII. yüzyılın sonuna kadar Kafkasya'nın Gence, Arran-Nahçıvan, Debil (Duvın) ve Ani Emirlikleri şeklinde hakimiyet sürmüştür. Bu devletin sınırları; kuzeyde Kür nehri, güneyde Aras nehri, doğuda Beylekan vilayeti, batıda Hunan kalesine kadar uzanan Azerbaycan topraklarını, ayrıca Debil ve Ani bölgelerini de kapsamıştır.

Abul'-Asvar bin Fazl Şavur Şeddadilerin önemli temsilcilerinden biri olmuştur. Onun hakimiyeti yıllarında (1049-1067) devletin güçlendirilmesi için önemli islahatlar yapılmış, orduda ve memur teşkilatlanmasında önemli değişiklikler yapılmış, sosyal problemler önlenmiştir.

Şavur'un iktidarı döneminde Şeddadilerin Selçuklularla ilişkilerinin temeli atılmıştır. Bu dönemde Selçuklu devleti Ön Asya'da büyük başarılar elde etmiş hatta Abbasileri de kendi tarafına çekmeyi başarmıştı. 1054 yılında Selçukluların Kafkasya'ya seferlerinin ikinci aşaması başlar. Bu seferlere kendisi öncülük eden Tuğrul bey'in esas amacı; Kafkasya'daki müslüman devletler olan Şirvanşahlar, Şeddadiler, Ceferiler ve Haşimileri tabi ettirmektir.

Belirtelim ki, Şeddadiler'in durumu Selçuklular bölgeye gelmeden önce çok kötüydü. Bizansla uzun yıllardan beri devam eden savaşlar Şeddadiler'i güçten düşürmüş bu da Şavur ibn Fazl'ın güçlü müttefiklere yönelmesine sebep olmuştu. Kesrevi Tebrizi'nin yazdığına göre, Şeddadiler'in Selçukluların siyasi üstünlüğünü kabul etmesinin esas sebebi Şavur'un Bizansla savaşmasıydı.

İbnü'l-Esir'in yazdığına göre, 1054 yılında Tuğrul bey Azerbaycan'ın hükümdarlarından olan Revvadi Vahsudan'ı tabi ettirdi ve sonrasında Tuğrul bey "Gence hakimi emir Abu'l-Asvar Şavur'un yanına geldi, o da tabi oldu, onun adını hutbede okutturdu". Böylece 1054 yılında Şeddadi devleti Selçukluların siyasi üstünlüğünü kabul etti.

Selçukluların hakimiyetini kabul eden Şeddadiler Bizansa karşı savaşlarda güçlü bir müttefik kazanmış oldular. Aslında Selçukluların da Kafkasya'da Şeddadiler gibi bir müttefiğe ihtiyacı vardı. Bu sebepten dolayı, XI. yüzyılın ortalarında oluşan Şeddadi-Selçuklu ittifakı Kafkasya'da güçlü bir askeri-siyasi kuvvet sayılmalıdır.

1063 yılında Selçuklu Sultanı Alparslan hakimiyete geldikten hemen sonra Kafkasya'daki müttefiki olan Şeddadi devletinin güçlenmesine önem vermeye başladı. Bu amaçla Sultanın Anadolu topraklarına ve Kafkasya'ya seferleri başladı. Münecimbaşı'nın yazdığına göre, Sultan Alparslan ele geçirdiği toprakların bir kısmının yönetimini Şavur ibn Şeddad'a vermişti. 1065 yılında Şavur ibn Şeddad da Selçuklularla olan müttefikliğinden yararlanarak Ermeni ve Bizans mülklerine saldırdı ve Ani yakınlarındaki kaleleri kuşattı.

Şavur'un askeri gücünün Ani'ye yönelmesinden yararlanan Alanlar bu esnada Azerbaycan topraklarına sokuldular ve ülkeyi talan etmeye başladılar. Şemkir, Gence ve Berde şehirlerinde halka karşı büyük katliamlar hayata geçiren Alanlara, Gürcüler ve Ermenilerin de askeri desteği çok olmuştur. Şeddadiler'in ağır durumda olduğunu duyan Alparslan 1067 yılında Şavur ibn Şeddad'a yardım için iki defa ordu gönderdi ve işgalcilerin Azerbaycan topraklarından çıkarılmasında ona yardım etti.

1067 yılında Şeddadi hökəmdarı Abu-l-Asvar Şavur ibn Fazl el-Gazinin vefat etmesiylə Sultan Alparslan onun oğlu olan II.Fazl'ı (1067-1073) Tiflis və Rustavi'ye Selçukluların atabeyi olaraq atadı. Selçukluların yardımını gören II.Fazl ibn Şeddad 1068 yılında Abhaz topraklarına seferlər yaptı fakat yenilip esir alındı. Selçuklu ordu komutanı Sautekin'in talebindən sonra Gürcü hakimi IV.Bagrat esir aldığı II.Fazl'ı serbest bıraktı.

Selçukluların Şeddadilər'le müttəfiklik ilişkilerinin ən bariz örneği Ani şəhrinin Şeddadilər'e hədiyyə edilməsiydi. 1064 yılında sultan Alparslan tərəfindən ələ keçirilən Ani stratejik baxımdan çox önəmli bir şəhirdi. Bu şəhər Selçukluların Bizans'a qarşı yaptığı seferlərdə stratejik kale rolündeydi. 1071 yılındakı Malazgirt savaşından sonra Ani şəhri Şeddadi hökəmdarı II. Fazl ibn Şeddad'a hədiyyə edildi. Böyləce, 1071 yılında Şeddadilər'in bir mülkü daha oluştu və Şeddadi konfederasyonu Gence, Debil və Ani emirlikləri şəklində oluştu.

Tiflis, Rustavi və Ani'nin Şeddadi hakimiyyətinə keçməsi bu dövəmdə Selçukluların Şeddadilər'e böyük önəm verdiğini göstərir. XI. yüzilyda Selçuklular Kafkasya'da sadəcə Şeddadilər'le müttəfiklərdi. Hatta bazı tarixçilərə görə Şeddadi dövləti Kafkasya'da Selçukluların yürüttüğü siyasetin önəmli bir koluydu.

Şeddadilər bir yandan Selçukluların batıya sefer tənzimləmələrinə yardım etmiş oldular, öte yandan kendiləri də Selçukluların yardımından yararlanaraq bölgədə böyük işğalləri həyata keçirməyi başardılar.

XI. yüzilyın sonlarına doğru Şeddadilər sülaləsi gərə Azerbaijan gərəksə də bütün Kafkasya'nın tarixində önəmli rol oynamış, kurdukları konfederasyon dövlətlə (Gence, Debil və Ani emirlikləri) XI. yüzilyın ən güclü müsəlman dövləti olmuşdur. Şeddadilərin o dövəmdə Selçuklulara askəri yardımda bulunması Selçukluların Kafkasyada güclənməsində də önəmli rol oynamışdır.

Şeddadilər, Kafkasya'da Hristiyan-Haçlı işğallərinə qarşı savaşlarıyla İslam dünyasının bölgədəki böyük gücü olmuşdur.

XIX ƏSRİN I YARISINDA ŞİMALİ QAFQAZDA SİYASİ – İQTİSADİ VƏZİYYƏT

Lamiə SULTANOVA

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
tarix1650@yandex.ru

XIX əsrin birinci yarısında Rusiya Şimali Qafqazda öz dayaqlarını möhkəmlətməyə çalışaraq, yerli xanlar və dağlı icmaları üzərində öz hərbi – inzibati nüfuzunu artırmağa can atırdı. Beynəlxalq ziddiyyətlərin mərkəzi olan Şimali Qafqaz 1813 – cü ildən Rusiyanın xarici siyasetinin əsas perspektivlərinin tərkib hissəsinə çevrildi. 1823-cü ildə Məhəmməd Yaraqlı və onun fikirlərinin təsiri ilə Şimali Qafqazda müridizmin təbliğati başlandı. Müridizmin əsas qayəsini bütün Dağıstan xalqlarını tək məqsəd ətrafında birləşdirmək, xalqlar arasındakı fikir ayrılıqlarına, davalara, küsüklərə və qan davalarına son vermək tuturdu. Dağlıların azadlıq istəyi onları Ruslara qarşı mücadiləyə sövq edən əsas amillərdən idi. Müridizmi mənimsəyən dağlılar, bu ideologiyaya sayəsində Ruslara qalib gələcəklərini düşünürdülər. Rusların Şimali Qafqazın içlərinə doğru irəliləmək istəyi xalq arasında onlara nifrəti daha da artırırdı. Rusiya imperiyası ilə Şimali Qafqaz xalqları arasında 1817-1864-cü illəri əhatə edən müharibə tarixə Qafqaz müharibəsi adı altında daxil olmuşdur. Qafqaz müharibəsində Rusiyaya qarşı çərkəzlər və Şeyx Şamilin rəhbərliyi altında çəçenlər və dağıstanlılar iştirak etmişdir. Müharibənin nəticəsi ərazinin yerli xalqlarından olan çərkəzlərin məskunlaşdığı ərazilərdən Anadolu ərazinə sürgün edilməsi olmuşdur. Rusiyanın əsas vəzifələrindən biri Qafqaz feodallarını öz tərəfinə cəlb etmək idi. Rusiyanın bu istiqamətdə yeritdiyi siyaset ona uğur gətirirdi. Bir növ aramsız müharibələrdən cana doymuş dağlı feodalları da öz torpaqlarında rahat yaşamaq məqsədilə ilk vaxtlar Rusiyanın siyasetini dəstəkləyirdilər. I Aleksandr Qafqazda olan rus sərkərdələrinin vasitəsilə Şimali Qafqaz feodallarını bir araya gətirərək onları guya İran və Osmanlı işğallarından qorumağı öz üzərinə götürməyi bəyan edərək onların Rusiyanın himayəsinə keçmək razılıqlarını almağa çalışırdı. O, Rusiyada hakimiyyət başına gəldikdən sonra qarşısında duran bir nömrəli məsələlərdən biri Qafqaz

torpaqlarında tam ixtiyar sahibi olmaq idi. Bu məqsədlə o, Dağıstan dövlət başçılarından Qaytaq usumisi Razi bəyin, Dərbənd hakimi Həsən Əli xanın, Tabasaran hakimləri Zöhrab xanın, Umma xanın və başqalarının Rusiyanın himayəsinə götürülməsi üçün göndərdikləri nümayəndələri I Aleksandr yüksək səviyyədə qarşılayıb onların xahişlərinə əməl ediləcəyini vəd edərək bildirir ki, onlar səbrli olub bir-birilə xoş münasibətlər saxlasınlar. Bütün bunlarla əlaqədar I Aleksandr Qafqaz xətti üzrə rus qoşunlarının baş komandanına Dağıstan dövlət başçıları ilə danışıqları bərpa edib onların da arzu və təkliflərini nəzərə almaqla dağlı xalqlarının himayə edilməsi işlərinə icazə verilməsini bildirir. Bu məqsədlə 1802-ci ilin sentyabrında I Aleksandrın razılığı əsasında yuxarıda göstərdiyimiz Dağıstan dövlət qurumlarının və həmçinin Azərbaycan xanlıqlarından: Bakı, Şamaxı, Talış və başqalarının da nümayəndələrinin iştirak etdiyi Georgiyevski danışıqları başlandı. Danışıqların başlanğıcı çox gərgin şəraitdə gedirdi. Bir çox dağlı feodallar çalışırdılar ki, Rusiya ilə ayrı-ayrılıqda ittifaq müqaviləsi bağlasınlar. Lakin bütün bunlara baxmayaraq, 1802-ci il 26 dekabrda Şimali-Şərqi Qafqazın demək olar ki, bütün başçıları özləri və yaxud da onların nümayəndələri bir araya gələrək 12 maddədən ibarət müqavilə imzaladılar. Razılığa gələnlər bir nəfər kimi Rusiyaya sədaqətli olacaqlarına and içdilər. Onların hamısı öz ərazilərində sakit hakim olub bir-birilərlə dinc şəraitdə yaşamaq istədilər.

XIX əsrin birinci yarısında Şimali Qafqazda torpaqdan istifadə məsələsi xeyli gərgin olduğu bir vaxtda feodallaşma prosesi daha da dərinləşirdi ki, bunun nəticəsi olaraq bəzi ərazilərdə torpağa olan münasibətlərdə ciddi dəyişikliklər baş verdi. Torpaqların çox hissəsi knyaz və zadəgan ailələrinin əlində cəmlənmişdi. Bəhs edilən dövrdə torpaq mülkiyyət formaları arasında vəqf torpaqları, mülk torpaqları, icma torpaqları xüsusi yer tuturdu. Bu dövrdə Şimali Qafqazda ailə mülkiyyəti cəmiyyətin ayrılmaz tərkib hissəsinə çevrilmişdi. Feodallara verilən "imtiyaz vəərəqləri" onların sahibi olduqları torpaq üzərində şəxsi mülkiyyətini daha da qətiləşdirirdi ki, nəticədə feodal torpağının daimi sahibinə çevrilmiş olurdu. Şimali Qafqaz xalqlarının müxtəlif inkişaf mərhələsində olması torpaq mülkiyyət formalarının mürəkkəb olmasına və müxtəlif ərazilərdə torpaq mülkiyyət münasibətlərinin səciyyəvi xüsusiyyətlərə malik olmasına lüzum yaratmışdır. XIX əsrin birinci yarısında Şimali Qafqazda təsərrüfat – iqtisadi qapalılığı sarsıdan əmtəə - pul münasibətlərinin inkişafı regionun dağlı xalqlarının həyatında özünəməxsus yer tuturdu. Şimali Qafqazda ticarətin inkişafına əngəl yaradan səbəblərə feodallar arasındakı ara müharibələr, Şimali Qafqazın mərkəz quberniyalardan uzaqda yerləşməsi, mövcud siyasi vəziyyətin mürəkkəbliyi daxil idi. Qeyd edilən dövrdə Şimali Qafqaz xalqları Rusiya və Türkiyə ilə ticarət əlaqələri saxlayırdılar. Tacirlər Telavi, Tiflis, Bakı və Nuxa şəhərində olmuşlar.

OSMANLI TARİXİNDƏ FETRƏT DÖVRÜ

Lamiə SULTANOVA

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

tarix1650@yandex.ru

AZƏRBAYCAN

Türk dünyasının faciələrindən olan 1402-ci il Ankara döyüşü Teymurun İldırım Bəyazid üzərində qələbə qazanması ilə başa çatdı. Bəyazidin məğlubiyyətinin Qərbdə çox böyük sevincə qarşılanmasının əsas səbəbi o idi ki, Avropa bir müddət Osmanlı təhlükəsindən uzaq düşmüş oldu. Ankara döyüşü nəticəsində Konstantinopolun işğalı 50 il müddətində gecikmiş oldu. Döyüşün nəticəsində dövlət zəiflədi, Osmanlı tarixində 1402-1413-cü illəri əhatə edən "Fetrət dövrü", "Səltənət fasiləsi" adlı iqtidar boşluğu yarandı.

Bəyazidin Süleyman, İsa, Mehmed, Musa, Mustafə və Qasım adlı 6 oğlu vardı. Qasım yaşca kiçik olduğundan Ankara döyüşündə iştirak etməmişdi. Ancaq Bəyazidin digər 5 oğlu döyüşə ataları ilə birlikdə qatılmışdılar. Musa Çələbi Ankara müharibəsində əsir düşən atasının yanında əsir olaraq qaldı. Bəzi qaynaqlara görə İldırım Bəyazid əsarətdə olarkən 1403-cü ildə öldü və cənazəsi Teymurun əmri ilə Musa Çələbinin rəhbərliyi altında Bursaya göndərildi. 1406-cı ildə Osmanlı dövləti Mehmed Çələbi Anadoluda və Əmir Süleyman Avropada hökmdar olmaqla ikiyə bölündü. Ankara döyüşündə Osmanlı ordusunun sol qanadına rəhbərlik edən Süleyman Çələbi İldırım Bəyazidin vəziriazəmi olan Çandarlı Əli Paşa ilə birlikdə Teymur ordusunun yaxın təqibi altında Rumeliyə tərəf qaçmağa

başladılar. Ankara döyüşündən böyük bir ordu ilə ayrılan Əmir Süleyman Bursaya gəldi və ailəsi ilə uşaqların yanına alan Əmir Süleyman Geliboluya getdi. Teymurun ordusu Süleyman Çələbi Bursadan ayrıldıqdan dərhal sonra şəhərə girib oranı yandırır talan etdilər. Musa Çələbi 1410-cu ildə Ədirnədə taxta keçdi. Adına pul kəsdirdi. Osmanlı dövləti Çələbi Mehmed Anadoluda və Musa Çələbi Avropada hökmdar olaraq ikiye bölünmüş oldu. Mehmed Çələbi Ankara müharibəsində Osmanlı ordusunun ehtiyat birliklərin komandiri vəzifəsində idi. Özünə bağlı əsgərləri ilə Amasyaya doğru çəkilməyə başladı. Candaroğullarına bağlı olan bir dəstə yolunu kəsdiyi üçün bir qarşıdurmaya girişmək məcburiyyətində qaldı və bu qarşıdurmadan qalib olaraq ayrıldı. Lakin Mehmed Çələbi hələ tək padşah olmağa əzmlı idi. Məhz bunun nəticəsi idi ki, Musa Çələbiyə hücum etmək fikrindən dönmədi. 1413-cü ilin 11 iyununda yeni Anadolu Osmanlı ordusu Bizans gəmiləri ilə Boğazdan Rumeli yaxasına keçirildi və üçüncü müharibəyə hazırlıq başladı. Bu sırada Musa Çələbi ordusunda bir böhran yaşanmaqda idi. Şeyx Bədrəddinə verdiyi dəstək daha mühafizəkar olan sünniləri və üləmanı özünə düşmən etmişdi. Musa Çələbi qazi sərhəd bəylərinin talanlar və timarları səbəbindən qazandıqları sərvət və siyasi gücü azaltmağa çalışmış və Qarıqulu ümərəsinə əhəmiyyət verməyə başlamışdı. Məsələn Axınçı bəyi Mihaloğlu Musa Çələbi ilə əlaqəsini kəsmiş, Makedoniyada sərhəd boyunca axınları özü tərtib etmiş və bu axınlarda qazanılan talan malları və timar torpaqlarını da özünə görə paylaşırmağa başlamışdı. Çandarlı vəzirləri Çələbi Mehmed və II Manuel ilə Musa Çələbinin taxtdan endirmək üçün gizli danışıqlara başlamışdılar. Musa Çələbinin ordusunda baş verən dağılma səbəbi ilə geri çəkilməsi səbəbindən iki ordu ancaq Vizədə döyşə girdilər və Vizə müharibəsinə Çələbi Mehmet ordusu qalib gəldi. Musa Çələbi qaçmağa başladı. Lakin Musa Çələbi hələ tutulmadığı üçün Çələbi Mehmed gücləri Edirne qapılarına gəldiyində Ədirnəlilər Musa Çələbinin güclənib daha tez gələcəyi ehtimalını düşünüb Çələbi Mehmed və ordusunu şəhərə buraxmadılar. Bütün ümərənin qatılması ilə Çələbi Mehmed, Musa Çələbini və çox kiçik qalmış ordusunu qovmağa başladı. Musa Çələbi ordusuyla Samkov yaxınlığında Palçıqlı Dərbənddə sıxışdırıldı. 1413-cü il 5 iyulda baş verən kiçik Palçıqlı Dərbənd Döyüşü çox şiddətli oldu. Musa Çələbi yaralanaraq qaçmağa başladı. Bəzi qaynaqlara görə Musa Çələbi qaçarkən bataqlığa düşdü və ona qarşı göndərilmiş əsgərlər tərəfindən boğulub öldürüldü. Digər mənbələrə görə ağır vəziyyətdə yaralı çadırında yatarkən tutulub Çələbi Məmmədin əmri ilə öldürüldü. İsa Çələbi və Əmr Süleyman kimi ən sonunda Musa Çələbinin cənəzəsi də Bursaya göndərilərək atası İldırım Bəyazidin türbəsinə basdırıldı.

Beləliklə, 5 iyul 1413- cü ildə Fetrət dövrü Çələbi Mehmedin qələbəsi ilə başa çatdı. Çələbi Mehmedin qələbə qazanmasında Anadolu mədəniyyətinin və incəsənətin mərkəzi olan Amasyada böyük nüfuzə sahib olması mühüm rol oynadı.

MƏRKƏZİ ASIYANIN TÜRKDİLLİ DÖVLƏTLƏRİ İLƏ SIYASI ƏMƏKDAŞLIĞIN İNKİŞAFINDA PARLAMENTLƏRARASI ƏLAQƏLƏRİN ROLU

Lamiə SULTANOVA

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
tarix1650@yandex.ru
AZƏRBAYCAN

Azərbaycan Respublikası müstəqillik qazandıqdan sonra siyasət və diplomatiya sferasında əsas xidmət normalarından birini müxtəlif ölkələrin parlamentləri ilə əlaqələr təşkil edirdi. Azərbaycan parlamenti (Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi) qısa bir zaman kəsiyində dünyanın ayrı-ayrı dövlətlərinin ali orqanları ilə ikitərəfli əlaqələrə girmiş, regional və beynəlxalq parlament təşkilatlarına bərabər hüquqlu üzv olmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, müstəqilliyin ilk illərində Azərbaycan parlamenti türkdilli dövlətlərin parlament qurumları ilə heç bir əlaqə yarada bilməmişdir. Bu iş Xalq Cəbhəsinin hakimiyyəti zamanı reallaşmağa başladı. 1996-cı il 7 noyabrda Azərbaycan parlamentinin spikeri Bakıda rəsmi səfərdə olan Qırğızıstan Joqorku Keneşinin Xalq Nümayəndələr Məclisinin sədr müavini Bəxtiyarcan Fəttahovu qəbul etdi. 1997-ci ildə Azərbaycan Respublikası MM-nin türkdilli dövlətlərin parlamentləri ilə münasibətlər yaratmaq və həmin münasibətləri daha da inkişaf etdirmək

istiqlamətində mühüm məsələləri həll etmək üçün tez-tez səfərlər təşkil edir, qardaş ölkələrin parlament nümayəndə heyətlərini qəbul edirdi. Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra onun möhkəmləndirilməsi və dünya miqyasında tanınmasında, xarici dövlətlərlə siyasi-diplomatik, iqtisadi-ticari, mədəni-mənəvi və s. əlaqələrin təşkil edilərək inkişafı sahəsində Azərbaycan Respublikası MM-nin böyük rolu olmuşdur. 8 noyabr 1996-cı il tarixində isə Özbəkistan parlamentinin spikeri Erkin Xəlilov Azərbaycan Respublikasının sədri ilə də görüşdü. Görüş zamanı qardaş ölkələr olan Azərbaycan və Özbəkistan arasında hərtərəfli münasibətlərin genişləndirilməsi ilə bağlı fikir mübadiləsi oldu. XX əsrin 90-cı illərində Azərbaycan Respublikası MM türkdilli dövlətlərin parlamentləri ilə ikitərəfli əlaqələrlə yanaşı bu dövlətlərin iştirak etdikləri müxtəlif beynəlxalq və regional parlament təşkilatları çərçivəsində də çoxtərəfli əməkdaşlıqda olublar. Bu baxımdan Qara dəniz İqtisadi Əməkdaşlığı Parlament Məclisinin (QİƏPT) işi diqqətəlayiq yer tutmuşdur. Azərbaycan parlamentinin nümayəndə heyətinin başçısı, Ali Sovetin sədrinin müavini Afiyəddin Cəlilov rəqibi erməni həmkarı A. Tumanyan üzərində qələbə qazanaraq QİƏPM-nin vitse prezidenti seçildi. Azərbaycan Respublikası MM-nin türkdilli dövlətlərin parlamentləri ilə ikitərəfli və beynəlxalq parlament təşkilatları çərçivəsində əlaqələrinin təhlili göstərir ki, bu əlaqələr dövlətimizin möhkəmlənməsi və sülhsevər xarici siyasətinin həyata keçirilməsi üçün bir vasitə olmuşdur. Əlbəttə, bu prosesdə müəyyən dərəcədə çətinliklər olmuşdur. Bu daha çox maliyyə çətinliyi ilə əlaqədar olmuşdur. Azərbaycan qanunverici orqanı bəhs edilən dövrdə türkdilli dövlətlərin parlamentləri ilə əlaqələrə xüsusi əhəmiyyət vermiş, onu gündəlik diqqət mərkəzində saxlamışdır. Belə ki, həmin dövlətlərdən Azərbaycana gəlmiş bütün parlament nümayəndə heyətlərini ölkə prezidenti qəbul etmiş, onlarla əməkdaşlığın müxtəlif sahələri üzrə söhbətlər aparmış, razılıqlar əldə edərək, birgə qərarlar çıxarmışlar. Azərbaycan Respublikası MM –nin türkdilli dövlətlərin parlamentləri ilə ikitərəfli və çoxtərəfli beynəlxalq əlaqələri daima genişlənmiş, yeni keyfiyyət halı kəsb etmişdir. Azərbaycan dövlətinin və onun rəhbərliyinin yeritdiyi sülhsevər xarici siyasət xəttinin həyata keçirilməsinə yardım etmiş və onun tərkib hissəsi olmuşdur. Bu əlaqələr Azərbaycan xalqı və dövlətinin xarici ölkələrdə imicinin formalaşmasına, ölkəmiz haqqında həqiqətlərin yayılmasına kömək etmişdir. Türkdilli dövlətlər və onların parlamentləri ilə əməkdaşlıq genişlənərək intensivləşdiyi bir zamanda Türkmənistan Respublikası və onun parlamenti ilə ikitərəfli münasibətlərdə soyuqluq, bir kəskinlik başlamışdır. Belə ki, 1997-ci ildən etibarən İran və Rusiyanın təsirinə düşmüş Türkmənistan “Xəzərin hüquqi statusu” məsələsində qeyri-obyektiv mövqe tutaraq Azərbaycana məxsus olan su hövzəsinə dair iddialarla çıxış etmişdir. Demək olar ki, həmin vaxtdan Türkmənistan Azərbaycanla münasibətləri kəsməyə doğru istiqamət götürmüşdür. Odur ki, həmin ildən iki ölkə arasında münasibətlərin soyuması üzündən parlamentlər arasında da demək olar ki, heç bir əlaqə olmamış, heç bir səfər həyata keçirilməmişdir. Lakin tədqiq edilən dövrdə Azərbaycan Respublikası MM-nin türk dövlətləri parlamentləri ilə əməkdaşlığı yüksələn xəttlə inkişaf etmişdir. Belə ki, bu illər ərzində parlamentlərin işçi qruplarının bir-birilərinə etdikləri səfərlər çoxalmış, qanunvericilik sahəsindəki təcrübə mübadiləsi genişlənmişdir. Qətiyyətlə deyə bilərik ki, Azərbaycan Respublikası MM-nin beynəlxalq fəaliyyətinin xüsusi istiqamətlərindən biri də türkdilli dövlətlərin parlamentləri ilə çoxtərəfli və ikitərəfli münasibətlər olmuşdur. Bu əlaqələr isə öz növbəsində ölkələr və xalqlar arasında sülhə, təhlükəsizliyə və əməkdaşlığa xidmət etmişdir.

AZƏRBAYCANDA QIZ QALALARININ YARANMASI TARİXİNƏ DAİR

A.Ə.MEHDIYEVA

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

ayten-69@mail.ru

AZƏRBAYCAN

Azərbaycan ərazisi çoxsaylı abidələrlə zəngindir. Müxtəlif tarixi dövrlərdə inşa olunan abidələr arasında Qız qalaları xüsusilə fərqlənir. Azərbaycan ərazisində əlliyyə yaxın Qız qalası mövcuddur. Eyni zamanda Mərkəzi Asiya, Türkiyə, İran, İraq, Qərbi Azərbaycan (Ermənistan), Gürcüstan, Qara dəniz sahilləri, Balkan yarımadası, Hindistan və s. yerlərdə də Qız qalalarına rast gəlmək mümkündür. Bu qalalar Od qalası, Hunzar qalası, Kalis Hunzar qalası, Bela məbədi, Mitra məbədi, Ahura-Mazda

və altı Ameşa Spenta məbədi, Ardvisura və ya Veqa ilahəsi məbədi, Tanrı evi, Kesar qalası, Zimmuriada qalası, Apat-Napata məbədi, Quz qalası, Qızlar qalası, Salxım qala, Göz qalası, Namərd qala, ibadət kompleksi, zikkurat, atəşgah, daxma, mayak, müdafiə qalası, kilsə və observatoriya kimi tanınmışdı. Bəzən bir, iki və daha artıq Qız qalasının yaxın bir ərazidə yerləşməsi məsələnin öyrənilməsinə böyük maraq doğurur.

Azərbaycan Qız qalaları, xüsusilə Bakı Qız qalası spiral-dövrili tikilidir. Bu tip tikililər antik və Orta əsrlər dövründə artıq inşa edilmirdi. Spiral-dövrili tikililər Stounxeç, Arkaim, Nyuqreinq, Maçupikçu kimi abidələrdir. Qədim insanlar təxminən 7 min il əvvəl Yer kürəsində 83 mindən artıq dairəvi-spiral tipli qala inşa etmişdilər. Azərbaycan Qız qalalarının birincisi hesab olunan qalanın yerləşdiyi Bakının uzun illər nəinki liman şəhəri, hətta heç şəhər olmaması barədə məlumat mövcuddur. Boş bir ərazidə yerləşən Bakı əslində ibadətgah sayılmış, Qız qalası isə onun baş məbədi kimi qəbul edilmişdir.

Azərbaycan ərazisində rast gəlinən Qız qalalarının əksəriyyəti möhtəşəm abidələr olmuş, onların tikintisinə böyük vəsait xərclənmişdir. Digər tərəfdən, Bakı, Şamaxı, Gəncə, Naxçıvan, Şəki, Şəmkir, Gədəbəy, Zəngilan və b. Qız qalalarının inşası üçün çox sayda inşaat materialına olan tələbatı ancaq dövlət səviyyəsində həll etmək mümkün idi. Ona görə Qız qalalarının təsadüfən yaranması və ya heç bir əsas olmadan Qız qalası adlanması fikri doğru hesab edilə bilməz.

Bəzən Qız qalası adının Azərbaycan ərazisində inşa olunan, lakin müəyyən tarixi dövrlərdə adı unudulan abidələrə verilməsi fikrinə rast gəlinir. Bu mülahizə tarixi həqiqətdən uzaqdır. Belə ki, adı unudulan bütün abidələrə Qız qalası adının verilməsi heç bir məntiqə uyğun gəlmir. Digər tərəfdən, Qız qalalarının yerləşdiyi məntəqələrdə fasiləsiz həyat mövcud olmuş və onların unudulması üçün tarixi şərait olmamışdır.

Eyni zamanda Qız qalalarının Göz qalası və ya Gözətçi qalası kimi adlanması barədə mülahizə mövcuddur. Qız qalalarının yerləşdiyi ərazilərə diqqət yetirdikdə bəlli olur ki, onların əksəriyyəti inşa olunduğu dövrdə gözətçi funksiyası daşımamışdır. Qız qalalarının meşələrin dərinliyində, yaşayış məntəqələri və əsas ticarət yollarından kənardə yerləşməsi, sonradan inşa olunan güclü müdafiə sistemlərinin tərkib hissəsinə çevrilməsinə baxmayaraq, öz əlahiddəliyini qoruyub saxlaması onların gözətçi məntəqəsi və ya qalası kimi yaradılmasını inkar edir. Azərbaycan Qız qalalarının əksəriyyəti dövrünün möhtəşəm və iri tikililərindən olmuşdur. Ona görə də gözətçi məntəqəsi üçün Qız qalaları kimi əzəmətli abidələrin inşa olunması sual doğurur.

Qız qalalarının dağa sitayişlə bağlı inşa olunması mülahizəsi daha çox lokal xarakter daşımışdır. Ümumiyyətlə, yalnız Azərbaycanda deyil, dünya xalqlarının əksəriyyətində dağa müqəddəs və ulu başlanğıc kimi yanaşılmışdır. Lakin Qız qalalarının dağlarla yanaşı, düzən ərazilərdə, dəniz, çay və göl sahillərində, şəhərlərdə yerləşməsi və bəzən şəhər müdafiə divarları ilə bağlı olması qeyd olunan mülahizənin yarımçıq xarakter daşması, əsasən lokal hadisələrə şamil edildikdə doğru nəticə verməsilə bağlıdır. Azərbaycanda inşa edilmiş bütün Qız qalalarının dağ kultu ilə bağlı olması fikri əsaslandırılmış bir mülahizə sayılmamalıdır.

Qız qalalarının amazonkalarla bağlı olması barədə mülahizə bir qədər əfsanəvi və ya mifoloji xarakterə malikdir. Azərbaycanda amazonkaların mövcud olmaları, onların daha çox dağlıq ərazilərdə yaşamaları, kişilər kimi döyüşmələri, silah gəzdirmələri və s. ilə bağlı müəyyən məlumatlar dövrümüzdə qədər gəlib çatmışdır. Eyni zamanda Azərbaycanın ən məşhur qəhrəmanlarının amazonkaların övladı olmaları və onların şərəfinə Qız qalalarının inşa edilməsi kimi məlumatlar vardır. Bu mülahizələrdə əsas diqqət amazonkaların yaşadıkları ərazilərlə bağlılığı və onların həyat tərzilə əlaqədar Qız qalalarının müqəddəs bir məkan kimi xatırlanması əsas süjet xətti hesab edilirdi.

Qız qalalarının yaradılmasının müxtəlif ilahələrlə bağlılığı məsələsi Şərqi tarixşünaslığında geniş yayılmışdır. Belə ki, islaməqədərki dini inanlarda müxtəlif ilahələrin şərəfinə məbədlərin inşa edilməsi normal bir hal idi. Ona görə də dünyanın istənilən yerində müxtəlif ilahələrin adı ilə bağlı məbədlərə rast gəlinirdi. Azərbaycan və onunla qonşu olan ərazilərdə şərəfinə Qız qalası kimi möhtəşəm bir abidənin inşa olunduğu ilahələrdən Advensura və ya yaşıl-mavi rəngli Veqanı xüsusi vurğulamaq olar. Həmin ilahələrlə bağlı olaraq qədim Bakının Od qızı tərəfindən xilas edilməsi barədə əfsanə meydana gəlmişdir. Qız qalası Hunzar və ya Günzər adlandırılırsa da, bəzən onu Günzərin həyat yoldaşı Zimmuriadanın adı ilə bağlayırlar. Zimmuriada Veqa ulduzunu simvolizə edən bir ilahə hesab olunurdu. Antik dövrdə Qədim Albaniya ərazisində Helios, Zevs və b. ilə yanaşı, Ay ilahəsi Selenaya sitayiş edilməsi antik müəlliflərin əsərlərində öz əksini tapmışdır. Su, Ay və müxtəlif ulduzlara

sitayişlə bağlı olan ilahələrin şərəfinə Qız qalaları kimi qədim abidələrin inşa olunması, dövrünə görə külli miqdarda vəsait sərf olunması, işçi qüvvəsi və inşa materiallarının cəlb edilməsi həmin abidələrin tikilməsinin təsadüfi xarakter daşımaması və ciddi qanunauyğunluq nəticəsində meydana gəlməsindən xəbər verir. Buna görə də Qız qalalarının meydana gəlməsi ilə bağlı məsələnin kökünün daha qədim dövrdə axtarılması məqsədəuyğun sayılmalıdır.

Qız qalalarının meydana gəlməsi ideyası əslində daha qədim inamlarla bağlı olub oda sitayiş dövrünə aid edilməklə böyük maraq doğurur. Qeyd olunan ilahələrin su və ulduzlarla bağlılığı məsələsinin irəli sürülməsindən əvvəl müxtəlif arxeoloji və folklor materialları onların odla əlaqədar olması barədə xəbər verir. Qız və qadınların odla bağlı olması isə onların daşdıqları funksiya ilə əlaqədar idi. Lakin zərdüştlük hakim mövqə tutduqdan sonra ilahələr fərqli funksiyalar daşımağa başladılar. Cəmiyyətin inkişafında dini inamların xarakterinin dəyişməsinin Qız qalalarının tarixində dəyişiklik etməsi bununla məhdudlaşmırdı. Belə ki, antik dövrdə, xüsusilə Makedoniyalı Aleksandrın Şərqi ölkələrinə hücumu nəticəsində ellinizm mədəniyyətinin formalaşmasından sonra əvvəlki dövrlərdə sitayiş olunan ilahələri yeni ilahələrə sitayiş əvəz etdi. Bunu Azərbaycanın şimal hissəsində Selenaya sitayişin qeyd olunan dövrə təsadüf etməsi də sübut edir. Ona görə də Qız qalalarının tarixinin öyrənilməsi Azərbaycan tarixinin əsas mərhələlərinin araşdırılması üçün mənbə rolunu oynayır. Sasanilərin hakimiyyətə gəlməsindən sonra Azərbaycanda da od məbədlərinin yenidən mövqeyi güclənir və tikintisi genişləndirilirdi. Həmin məbədlərin arasında Qız qalaları da var idi. İslam dininin hakim mövqə tutması isə zərdüştlüklə bağlı abidələrin məhv edilməsi, tamamilə yeni dini inamlar və müvafiq abidələrin yaranmasını şərtləndirmişdi. Ona görə də qədim dini inamlarla bağlı abidələr, o cümlədən Qız qalalarının xarakteri dəyişdirildi, onlar haqqında məlumatlar fərqli mövqedən şərh edilməyə başlandı. Orta əsrlərdə mövcud olan və yeni inşa edilən Qız qalalarını artıq observatoriya, mayak, hərbi qala və müdafiə sisteminin tərkibinə daxil olan qala kimi qiymətləndirildilər. Məhz bu dövrdə Qız qalalarının oğuz (ğuz) tayfaları ilə bağlı olması barədə fikirlər meydana gəlmişdir. XX əsrin əvvəllərində R.Haqqı tərəfindən əsas qoyulan mülahizəyə əsasən, Azərbaycan ərazisində Qız qalaları ğuz// uğuz tayfaları tərəfindən tikilmiş, uğuz// ğuz qülləsi adlanmış və sonradan Qız qalasına çevrilmişdir. Həmin fikri inkişaf etdirən tədqiqatçılar hələ XIX əsrdə Azərbaycanda 80-dən artıq qala sözü ilə bağlı toponimin saxlanıldığı və Qız qalalarının adındakı "qız" sözünün oğuz //ğuz etnoniminin dəyişilmiş fonetik şəkli olduğunu əsaslandırmışdılar. Tədqiqatçı İ.A.Baskakov Ğuz sözünün qız formasına düşməsinə qırğız etnonimi nümunəsində göstərmişdir. İstinin od və atəşlə əlaqələndirilməsi, ğuz sözünün isə işıq xanı mənasını bildirməsini əsas götürərək, Ğuz/Qız qalalarının inşasını qədim türk qəbilələrinin işıq, od və istiyə sitayiş etmələri ilə əlaqələndirmək mümkündür.

Dövrünün bütün dəyişikliklərinə baxmayaraq, Azərbaycan mövcud olan Qız qalaları inşa olunduğu dövrün simvolu kimi çıxış edir. Qız qalaları Azərbaycan qalaları arasında özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə seçilir və digər qalaları təkrar etmir. Bu qalaların tarixinin araşdırılması onların Azərbaycan tarixinin tərkib hissəsi olduğunu göstərir. Məhz buna görə Qız qalalarının tarixinin araşdırılması bütün tarixi dövrlərdə öz aktuallığı ilə seçilir.

MUĞAN BÖLGESİNİN SAVUNMA İSTİHKAMLARI

Ramil RÜSTEMOV

Azərbaycan Milli Bilimlər Akademisi Şarkiyat Enstitüsü

rustemovramil@mail.ru

AZƏRBAYCAN

Ortaçağda hər bir şəhərin savunmasında onun kale duvarları önəmli bir rol oynar. Yazılı kaynakların analizi Azərbaycan feodal yöneticilerin tahkimat tikililerinin düşürülmesine özel önem vermişlerdir. Yakut el-Hemevi "Mucam-el-buldan" eserinde yazıyor: "Azerbaycan genelde dağlık diyardır, çoklu kaleleri, bol nimetleri, sayısız meyve ağaçları vardır". Azerbaycan'ın savunma istihkamlarının kompleksine birbirinden belli mesafede yapılmış kule ve burçlar de dahildi. Böyle kule ve bürclerde bozuklukları ve baskınlar sırasında feodalın ailesi korunmaktadır, onlarda askeri bölümler

kaydedilir ve şehri saldırılardan haberdar etmek için geceleri ışık yakılıyor, gündüzleri ise duman kaldırılıyordu.

Muğan bölgesinde de bir sıra İlk Orta ve Ortaçağa ait savunma surlarının olan kaleler mevcuttur. Dış Ağdam, Şehriyar, Ultan kaleleri beledelerindedir. Şunlar geçmiş Bilesuvar yerleşim birimi topraklarında Şehriyar kalesinin mimari yapılarından, ayrıca Şehriyar köyünde Ortaçağa ait Ağdam kalesi, yine aynı bölgede İlk Ortaçağa ait Dış Ağdam şeherciyi ve İçeri Ağdam yerleşim bölgelerinde bulunan arkeolojik anıtlardan oluşur. Arkeolojik araştırmalar sırasında bu bölgelerden seramik kap örnekleri, aynı zamanda kale burçları keşfedildi. Bu örnekler daha çok Gebele keramikası ile benzetme oluşturur.

Kazılar sırasında elde edilen arkeolojik malzemeler esasen seramik tabak kırıklarından oluşur ve onlar daha çok Ortaçağ Beyleqan kentinden bulunan seramik malzemesi ile benzerlik teşkil etmektedir. Şu tür mimari anıtlar İmişli bölgesi arazisinde de mevcuttur ve bu özellikleri İmişli bölgesindeki kaleler için de özeldir, hatta eyniyet de oluşturuyor.

Öncelikle bölgenin yerleştiği arazi ve doğal-coğrafi konumu hakkında bilgi verelim. İmişli yerleşim birimi hakkında ilk bilgiye XIX yüzyılın ortalarında rastlanmaktadır. Öyle ki, 1860 siyahıyaalınmasında İmişlinin yerleşim birimi olması belirlenmiştir. İmişli bölgesi adlandırdığımız toprak 1930'da Qaradonlu bölgesi adlanmış, 1938 yılında ise merkez İmişli köyüne taşındı. Aynı yıldan İmişli merkez olarak bölge statüsü almıştır. İmişli bölgesi güneybatısında İran, doğuda Saatlı bölgesi, kuzeyde Ağcabedi bölgesi, batıda Beyleqan bölgesi, güneyde ise Bilesuvar bölgesi ile sınırlanmıştır. Alanı 1821 km², nüfusu 120 bin kişidir. İmişli rayonu Kür-Araz ovalığında, Mil düzlüğünün doğu, Muğan düzlüğünün batı kısmındadır. İmişli tarihi-arkeolojik açıdan zengin bir bölgedir, burada Aras nehrinin sağ sahil anıtları olan Muxurtepe (Nurulı köyü), Karatepe, Koşatepe (Becirevan köyü), Qızıltepe, Yeddikurqan (Qızilkend), "Güvercin çalası" yerleşim yeri (Ölceler köyü) ve Aras nehrinin sol sahil anıtları olan Deyirman yeri (Behramtepe kasabası), Kalaça (Sarıhanlı köyü), Boşçalılar yerleşim yeri (Boşçalılar köyü) gibi arkeolojik anıtlar mevcuttur. "İmişli" sözü İmişli-İmili ve İmirlü etnonimlerinden oluşmuştur. İmili ve İmirlülər Oğuz Türklerinin Avşar boyundan olmuşlardır. "İmili" adı aşiret adı olmuş, onlar esasen Anadolu ve Azerbaycan topraklarında yaşamışlardır. Anadolu'da İmili adında kabile ve yer isimleri şimdi de kalmaktadır. Oğuz Han'ın torunu, Dağ Han'ın ikinci oğlunun adı da "İmil-İmir" olmuştur. Şu söz eski Türk sözü olmuş, anlamı zenginlerin zengini demektir.

Karadonlu ve Sarıhanlı köylerinin adları da Türk kökenlidir, şöyle ki, Karadonlu hun aşiretlerinden biri olan Karadon aşiretinin adından alınmış, Sarıhan ise hun imparatoru Atilla'nın yeğeni olmuştur. Şu toponime Anadolu topraklarında da rastlanmaktadır. Sarıhanlı toponimine İmişlide, Celilabadda (Sarıhanlı), Sabirabadda (Sarıhanbeyli), Batı Azerbaycan'da, Erdebil'de yerleşim yeri olarak rastlanır. Sarıhan XIII-XIV yüzyıllarda Anadolu'nun batısında oluşmuş devlet olmuş ve Hıristiyanlara karşı savaşmıştır. Fakat Osmanlı hükümdarı I. Bayezid'in döneminde Sarıhan beyliği iptal edilerek idari birime dönüştürülmüştür.

Halkların büyük göçü sırasında (IV-VII yüzyıllar) Hunlar Orta Asya'dan Avrupa'ya hareket ederken bu aşiretlerin bir kısmı İmişli arazisinde yerleşmiş, nüfusun teşekkülü ve şekillendirme esası rol oynamıştır. Sarıhanlı kendinde Kalaça adlı kale yerinin olması bu köyün eski tarihe sahip olduğunu göstermektedir.

İmişli bölgesindeki yerleşim yerlerinde yapılan arkeolojik araştırma çalışmalarının sonuçları göstermiştir ki, oradaki İlk Ortaçağ dönemine ait duvar kalıntıları esasen, çığ kerpiçle kullanılarak örülmüş, Ortaçağa ait abidelerde ise pişmiş kerpiçle örülerek etrafı ise kale hendeği ile çevrilidir.

İmişli arazisinde X-XIV yüzyıllara ait savunma istehkamlarından biri Aras nehrinin sol kıyısında, Sarıhanlı köyü topraklarındaki Kaleçe istehkamıdır. Kalenin alanı 2,5 ha kadardır ve dörtgen şeklindedir. 2010 ve 2011 yıllarında bölgede arkeolojik çalışmaları yapılmış ve belli bilimsel sonuçlar elde edilmiştir. Kaleçe savunma istehkamında yürütülen kazı çalışmaları sırasında tespit edilmiştir ki, surlar 25x10x5 cm ölçüde olan pişmiş kerpiçle örülmüştür. Şu formda kerpiç örnekleri Beyleqan ve Gebele bölgesinde de keşfedildi. Şu kalenin yüksekliği 1970-80 yıllarında 8-10 m arasında olmuştur. Aşınma ve çökme sonucu kalenin duvarının yüksekliği 4-5 m arasındadır. Arkeolojik kazı çalışmalarının kısa olmasına göre burada surların genel alanını hesaplamak mümkün olmadı. Fakat onu diyebiliriz ki, surlar kerpiçlerinin boyutu ve inşa tekniği X-XII yüzyıllar döneminin yapıları için özeldir. Bulunmuş olan basit sırlı seramik kaplar, fayans ve seladon kap kırıkları, ayrıca cam, metal eşyalar ve paralar esas itibarıyla kalenin çiçeklenme dönemine - XII-XIII yüzyılın başlarına aittir.

Belhab şəhrinin ilk kale duvarının kapı yerleri və yönü haqqında belirli sonuca gəlmək üçün onunla eyni dönm olan, dođal və cođrafi olaraq eyni ortamda bulunan Beyleqan, Dış-Ađdam, Şehriyar, Şetel yerleşim yerlerinin topođrafik yapısına bir göz atalım. Şu anıtlar Belhab şəhri olarak yaklaşıq aynı alana ve kare bir yapıya sahiptirler.

Bir fikri de belirtmeliyiz ki, X-XIV yüzyıllarda Belhab şəhri gelişerek, artık arazide ilerleme yapmış şehirlerden biri olmuştur. Şu fikri Arap kaynakları da teyit ediyorlar. Araştırmalardan sonra şu sonuca gəlmək olur ki, kendi elverişli dođal cođrafi konumuna göre Kaleçe savunma istehkamından hem çevrede yaşayan çiftçi halkı korumak, elverişli yolları kontrol etmek, hem de tehlike Zamanı gizli sığınak yeri olarak kullanılmıştır.

Şu şehrin yeri İmişli bölgesinin Sarıhanlı köyü topraklarında, Aras nehrinin sol kıyısında 20-25 km mesafede bulunmaktadır. Şehrin izleri 40 ha kadar bir alanı kaplamaktadır. Bir sıra Arap kaynaklarına dayanarak bu şehir hakkında ayrıntılı bilgi almaktayız. İlk defa olarak bu şehir hakkında X yüzyıl Arap yazarı Kudame bin Cafer el-Bađdadı bilgi veriyor. O, "Haraç ve sekreterlik sanatı kitabı" adlı eserinde Belhab şehrinin adını çekiyor. Şu şehrin Erdebil, Berzend, Varsan, Beyleqan gibi şehirlerle ekonomik ve ticari ilişkiler hakkında bilgi verir. Aynı zamanda şehirler arasındaki mesafe de gösterilir. Şu mesafeye nazaran şehrin İmişli arazisinde olması belirlenmiştir. Şu olguyu diđer yazarlar da kabul ederler. El İstehri "Ülkelerin yolları kitabı" eserinde yazıyor ki, Berdeden Yunan'a 7 fersah, Yunan'dan Beyleqana 7 fersah, Beyleqandan Varsan 7 fersah, Varsandan Belhaba 7 fersah, Belhabdan Berzende 7 fersah, Berzendten Erdebile 15 fersahdır. Görüldüğü gibi, Belhab şehri Berde-Erdebil ticaret yolu üzerinde yerleşmiş önemli bir şehir olmuştur.

Böylece, tüm tarihi olgular İmişli ilçesinin eski zamanlardan günümüze Türk toprağı olduğunu gösterir ve arkeolojik deliller bunu bir kez daha teyit etmektedir.

TARİHİ İPEK YOLU'NUN İNKİŞAFINDA TEBRİZ ŞEHRİNİN ÖNEMİ

Terane RÜSTEMOVA

Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi
terane.mirzeyeva.rustemova@gmail.com
AZƏRBAYCAN

"Tarihi İpek Yolu" dünya ticaret tarihinde ilk uluslararası ekonomik ve siyasi role sahip olmuştur. Eski ve orta çağlarda bugünkü İran topraklarında (Güney Azerbaycan) Tarihi İpek Yolunun gelişmesinde diđer kentlerle birlikte Tebriz şehrinin büyük rolü olmuştur. Hatta denilebilir ki, Tebriz şehri tercih düzenleyerek özel önem taşımıştır. Öyle ki, Tarihi İpek Yolu'nun kavşağında bulunan Tebriz şehri o zamanlar Asya-Avrupa ticaretini ayarlamıştır. Tebriz'den geçen ticaret kervanları Azerbaycan'ı Trabzon, Bursa, Halep, Beyrut, Şam ve s. gibi o dönemin ticaret merkezleri ile elaqelendirirdi. Tarihi kaynaklarda da Tebriz'in Yakın ve Uzak Dođu ülkeleri ile ekonomik ilişkileri gösterilmiştir. Henüz 14. yüzyıl İspanyol gezgin Marko Polo Tebriz'e seyahati sırasında gördüklerinden şaşarak Tebrizi o dönemki Avrupa şehirleri ile karşılaştırmıştır. Kendi seyahatnamesinde kaydetmiştir ki, "Tebriz kentinden bir yılda alınan verginin miktarı Fransa'nın bir yıllık vergisinden fazladır". Bu olgu Tebriz şehrinin ne kadar ekonomik açıdan önemli mekan olduğunu göstermiştir. M.Polonun Küçük Asya, Azerbaycan, İran, Irak, Orta Asya, özellikle Uzak Dođu ülkeleri de dahil olmak üzere Mođolistan, Çin, Güney denizindeki adalar, Japonya, Kuzey Asya ile ticareti, Java, Sumatra, Seylan, Hindistan, Madagaskar hakkındaki bilgileri Avrupa'da derin uyandırmıştır.

Marko Polo daha önce yaşamış Qannon, Herodot, Strabon, K.Ptolomey ve bu gibi antik dönem yazarlar eserlerinde ticaret kervanlarının ve büyük ticaret merkezlerinin isimlerini kaydetmişlerdir. X yüzyılda İslam dünyasının - Hindistan ve Orta Asya'dan başlayarak İspanya da dahil olmak üzere Atlantik okyanusuna kadar - çok geniş arazileri kapsayan 21 harita tertip edilmiştir. İbn Vahb (IX yüzyıl), El-Yakubî (X yüzyıl), el - İstehri (820-934), İbn Fadlan (X yüzyıl), El-Mesudi (X yüzyıl), İbn Havkal (X yüzyıl), Aziz (X yüzyıl), Yakut el - Hemevi (XII yüzyıl) gibi Arap seyyah ve

coğrafiyaçıları İpek yolunun erken ortaçağ dönemi için çok ilginç bilgileri eserlerinde yansıtmışlardır. XIV yüzyıl Arap gezgini ve coğrafiyaşünası olan İbn Bettute birçok ticaret şehirlerini gezmiş, tanık olduğu bu kentlerin hayatı hakkında çok ilginç fikirler yazmıştır. Avrupalı gezginler Jan Jak Şarden (Fransız gezgin), Jan Batiste Tavarniye (Fransız gezgin), Anthony Cenkinson (İngiliz gezgin), Adam Oleari (Alman gezgin), Yan Streys (Hollandalı gezgin) ve diğerleri bu durumu doğrulamıştır.

Yaklaşık XVI yüzyılda yıkıma uğrayan Tarihi İpek Yolu XX yüzyılın 90'lı yıllarına yakın yeniden başlandı. "Büyük İpek Yolu" bugün de çok güncel olan bir meseledir. "Büyük İpek Yolu" nun restorasyonu dair ilk adımlar hala 1991 yılında atılmış, 1993 yılından itibaren ise bu alanda pratik çalışmalar yapılmaya başlanmıştır. 1993 yılının Mayıs ayında "Avrupa-Kafkasya-Asya Transkafkasya ulaştırma koridoru" programı kabul edildi ki, bunun da devamı olarak 1998 yılı Eylül 7-8 milli lider H.Eliyevin girişimi ile Bakü'de "Büyük İpek Yolu" uluslararası konferansı yapıldı. Konferansta 32 ülke ve 13 uluslararası örgütün heyetler katıldı. Azerbaycan'ın çok zengin hammadde rezervi ve entelektüel potansiyeli, Avrupa'dan Asya'ya uzanan yolda elverişli coğrafi konumu dünya topluluğunda otoritesinin güçlenmesine izin verir. TRACECA programı çerçevesinde öngörülen Avrupa ile Asya arasında köprü rolünü oynayan "Büyük İpek Yolu" nun restorasyonu ülkemiz karşısında yeni gelişme ufukları açar. Bu yolun restorasyonu, ayrıca, Avrupa, Karadeniz, Hazar Denizi ve Asya bölgelerinde doğal kaynakların kullanıma ve karşılıklı yararlı işbirliği her zaman yardımcı olacaktır. Avrupa-Asya merkez kısmında bulunan ve 34 den fazla devletin aynı zamanda Azerbaycan'ın ve İran'ın topraklarından geçerek onları birleştiren bu yolun değeri yükselmiştir. Tüm kayıt olunanlardan net olarak görülüyor ki, Tebriz şehri eski ve günümüzde de önemini koruyup barındırmaktadır. İşte, bu yolun yeniden restorasyonu modern Tebriz'in siyasi, ekonomik ve coğrafi konumunu bir kez daha gösterecek.

ƏRƏŞ ŞƏHƏRİNİN TARİXİNƏ BAXIŞ

Taleh ƏLİYEV

AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu
AZƏRBAYCAN

Əlicançay sahilində şəhər yeri olan Ərəş yaşayış yeri haqqında yazılı məlumatlar Orta əsr yazılı mənbələrində, Artur Eduards, Larens Çepmen, Antoni Cenkinson, Tomas Benister, Cefri Deket, Övliya Çələbi və Katib Çələbinin tarixi qeydlərində öz əksini tapmaqdadır.

Antoni Cenkinson Əlicançay sahilində yerləşən Ərəş haqqında yazır: "Şirvanın əsas və ən varlı ticarət şəhəri Ərəşdir... Onun ətrafında hər şeydən çox, xam ipək istehsal olunur; bura ticarət üçün türklər, suriyalılar və başqa əcnəbilər gəlirlər".

Ərəş Əmin Əhməd Razinin fikrincə ("Həft iqlim" əsərində) Sasani hökmdarı I Xosrov Ənuşirəvan tərəfindən salınmışdır. Xaldandan 3 km şərqdə ehtimal olunan yer Yuxarı Nemətabad kəndi ilə Xaldan kəndi arasında yerləşən təpədir. Lakin tədqiqatlar oranın sonradan şəhərin qala divarları içərisinə daxil olan Şah Xiyaban adlı ərazinin olduğunu ehtimal etməyə əsas vermişdir.

Övliya Çələbi yazır: "Gəncədən 7 saat sonra Gilkzar Əhmədi adlı kəndə çatdıq, əvvəllər şəhər olmuş bura indi 700 evdən ibarət kənddir... 9 saat sonra Meguçur kəndinə çatdıq. Məscidi və gözəl bağları var. Kürün digər sahilində isə Kəndərə kəndi yerləşir. Bura gəmilərlə keçirlər. 8 saatdan sonra isə böyük Ərəş şəhərinə çatdıq... Ərəş şəhəri Kəyumərs tərəfindən tikilib. Hicri 985-ci ildə (miladi 1577) III Muradın vəziri Qara Mustafa Paşa tərəfindən tutulmuşdur... 9600 addımlıq qala divarı və 3 giriş qapısı var. Dağın ətəyində yerləşən və gözəlliyinə görə Bursaya oxşayan şəhər xoş iqlimi, çoxlu üzüm və çiçək bağları var. Şəhərdə 10 min ev var, onların damı gillə örtülüb, məscidlərin sayı 40-a çatır, ən məşhurları III Murad, Fərhad-paşa, Qara Sinan-paşa məscidləridir. Şəhər Aras adlanır, ancaq Əcəm ölkəsinin türkmənləri və Dağıstan kumukları ona Ərəş deyirlər. Havası mülayimdir. Şəhərə su Şahkuhdan gəlir. Şəhərin yaxınlığında Şah Xiyaban adlı ərazi yerləşir. 40 gün ərzində Osmanlıların 9600 addım uzunluğunda yeni qala divarı çəkildikdən sonra Şah Xiyaban müdafiə divarından içəridə qaldı. Ərəşin ətrafında hər biri 100 evdən ibarət 7 kənd var... Şəhərdə 40 məhəllə, mədrəsə, 16 hamam, 17 qəhvə evi və tacirlər üçün karvansara var. İqlim xoş olduğundan, gözəl qadınların sayı da

çoxdur... Türkmən tayfaları şəhərdən kənarda yerləşən dağlara yaylağa çıxırlar. Yaxınlıqdakı Şəki qalası da səliqəli və abaddır. Bəzən bu qalaya dağıstanlılar hücumlar etsə də, o, indi Ərəş xanının hakimiyyəti altındadır. Ərəş xanının torpaqları - böyük bir xanlıqdır”.

Qeyd edək ki, Ərəş şəhərində Osmanlı memarlıq üslubunda tikilmiş olan üç böyük məscid böyük ehtimalla XVI əsr üçün xarakterik olan məscid tiplərinə xas olmuşdur. Ö.İ.Tuluk bu dövr məscidlərinin məkan quruluşu baxımından təsnifatını verərkən 6 tip müəyyənləşdirmişdir. Ərəş şəhərində inşa olunmuş həmin məscidlər çox güman ki, üçüncü tip məkan quruluşu üslubunda tikilmişdir. Çünki qeyd etdiyimiz 6 tiptən üçünçüsü Sultan III Muradın dövrü üçün xarakterik olmuşdur. Bu tip məscidlərin qübbəli mərkəzi hissəsinin şərq, qərb və cənubunda genişləndirilmiş “T” formalı məkan üslubu mövcud olmuşdur. Qeyd edək ki, bu məscidlər eyni tip olmaqla cənubda mehrab hissənin orta nefin sonunda qübbədən çox və ya az çıxıntısı ilə fərqlənə bilər. Şərq və qər neflərin tavandan üst hissəsi isə ölçüyə uyğun olaraq müxtəlif şəkildə tavana malik ola bilər. Ölçü uyğunluq baxdıqda bu tip məscidlərin orta nefinin eninin kənar neflərinin eninin cəminə bərabər olduğunun şahidi olur. Mehrab hissə kiçik fərqlərlə müşahidə edilsə də, eyni quruluşa malikdir.

Ərəş şəhərində qeydə alınan və Səlcuqlu dönəminə aid etdiyimiz məscid yerlərinin memarlıq tipi Azərbaycanın digər ərazilərində XI – XIII əsrlərə aid Səlcuq memarlıq üslubuna bənzərdir. Məscid Cümə ibadəti üçün nəzərdə tutulmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, bu dövr məqsurlərinin divarları kvadrat və ya düzbucaqlı olmaqla bünövrədən tavana qədər kub formasını xatırladır. Günbəzin yuxarısına doğru səkkizüzlü və on altıüzlü quruluş bir-birini əvəz edir.

Ərəş şəhərinin arxeoloji tədqiqinə ilk dəfə XX əsrin ortalarında R.M.Vahidov tərəfindən təşəbbüs göstərilmişdir. R.M.Vahidov Ərəşin qala divarlarının kvadrat formaya malik olduğunu, qala hissəsinin eninin 200, uzunluğunun isə 215 metr olduğunu bildirir. Şəhərin qala divarları düzbucaqlı formasında olan qala - şəhərin hər küncündə yarımval formaya malik qala bürcü olub. Divarı qalıqlarının hündürlüyü 4,2 metr olmuşdur. R.M. Vahidov şəhərin dörd tərəfindən (şərq, qərb, şimal, cənub) qala darvazalarının yeri olduğunu müəyyən etmişdir. Fikrimizcə, Ərəş şəhərinin qala divarları ilə Şətəl və Beyləqan qala divarlarının quruluşu eynidir.

Ərəş qalasının arxeoloji tədqiqinə növbəti təşəbbüs 1984-cü ildə Bərdə arxeoloji ekspedisiyası tərəfindən göstərilmişdir. A.B.Nuriyev qalada qısamüddətli arxeoloji kəşfiyyat işləri aparmışdır. Buradan gildən hazırlanmış qab-qacaq, iri və orta həcmli təsərrüfat küplərindən hissələr, bir neçə ədəd əqiq muncuq, çıraq nümunələri və s. əldə etmişdir. Lakin imkan və vaxt məhdudluğundan ərazidə geniş miqyaslı arxeoloji tədqiqat işləri aparılmamışdır.

2012-2014-cü illərdə Şilyan kəndinin şimal-şərqində və Yuxarı Bucaq kəndinin Əlicançay sahilində apardığımız tədqiqatlar zamanı şərqdən qərbə doğru uzanan divar qalıqlarının planı qeydə alınmışdır. 15 metr cənubdan şimala doğru uzanan hissə kanalın içərisinə kimi davam edir. Oradan 55-60 m şimal-şərqdə müsəlman qəbirləri üzə çıxmışdır. Həmçinin, qala divarının yaxınlığında şərqdə yaşayış evlərinin yeri müəyyən olunmuş, kirəmitlər əldə edilmiş, epiqrafik abidə qeydə alınmışdır. Ərazidən gil və mis çıraq, numizmatik materiallar da tapılmışdır. Tədqiqatlar nəticəsində tərəfimizdən şəhərin qala divarının 3 D formatda təsviri hazırlanmışdır.

Aparılan arxeoloji tədqiqatlar zamanı Ərəş şəhər yerində alt təbəqə III – VIII əsrlərə, orta təbəqə IX – XIII əsrlərə, üst təbəqə isə XIV – XVIII əsrlərə aid olmaqla üç mədəni təbəqə qeydə alınmışdır. Orta təbəqə ilə üst təbəqənin arasında lal təbəqə yerləşir ki, bu da monqol hücumları ilə əlaqədar əhalinin buradan köç etməsi və XIV əsrdə yenidən məskunlaşması ilə əlaqədardır (69, 63-66; 294, 183-184) (Xəritə 12-13).

V.İsayevin “Yevlax (sənədlərdə və yaddaşlarda)” adlı əsərində də orta əsr Ərəş şəhəri haqqında müəyyən məlumatlar vardır. Doğrudur, V.İsayev tarixi məxəzlərə əsaslanaraq Ərəşin XI əsrdən mövcud olması fikri üzərində dayanır. Halbuki, arxeoloji materiallar İlk orta əsrlərdən etibarən ərazidə kənd tipli yaşayış məskəninin olduğunu ehtimal etməyə əsas verir. Ərəş Katib Çələbiyə görə, Xosrov Ənuşirəvan tərəfindən, Evliya Çələbiyə görə isə əfsanəvi Kəyümərs tərəfindən bina edilmişdir.

Ərəş qalasında aparılan arxeoloji tədqiqatların ilkin nəticələri sübut edir ki, hələ erkən orta əsrlər dövründən kənd tipli yaşayış məskəni olan Ərəş mühüm ticarət yollarının qovşağında yerləşməklə ölkənin iqtisadi və mədəni həyatında mühüm rol oynamışdır. Tədqiqatlar V əsrdə kənd tipli yaşayış yerinin böyüyərək memarlıq baxımından platforma üzərində salınmış şəhər tipli yaşayış yerinə çevrilməsini deməyə əsas verir. XIV – XVII əsrlərdə isə Azərbaycanın böyük şəhərlərindən biri olmuşdur.

XX ƏSRİN SONU-XXI ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ RUS-ÇEÇEN MÜHARİBƏLƏRİ VƏ ONLARIN BAŞLICA SƏBƏBLƏRİ

Bəyim ABDULLA

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası

bayim.adbulla@gmail.com

AZƏRBAYCAN

Son 15 ildə müasir tarixdə baş verən qanlı müharibələrdən biri də Çeçenistanda gedən çeçen xalqının azadlıq müharibəsidir. Beləki bu müharibədə yüz minlərlə insan ölmüş, əsir düşmüş və yaralanmışdır. Müharibə təkcə Çeçenistana deyil, eləcə də Rusiyaya da maddi ziyan vurmuş və insan itkisinə səbəb olmuşdu. Çeçen problemi rus tarixində ən kəskin, qanlı və aktual problemlərdən biridir.

Qafqaz regionu çox əlverişli coğrafi mövqedə, Qara və Xəzər dəniz arasında, Avropa və Asiyanın kəsişməsində yerləşmişdir. Bu baxımdan region daim güclü imperiyaların – Fars, Yunan, Osmanlı və Rus imperatorlarının hədəf mərkəzi olmuş və region uğrunda mübarizə aparmışdılar. Çeçenistan Şimali Qafqazda yerləşən ölkələrdən biridir. Çeçenlər özlərini Vai Nax və ölkələrini isə Noxçi Mokx adlandırırlar. Rus dövləti yarandıqdan sonra (XV-XVI əsrlər) bir çox imperiyalar kimi Rusiya imperiyası da öz sərhədlərini genişləndirməyə və qonşu xalqları əsarət altına almaq siyasətini həyata keçirməyə başlaydı. Bu işğalçılıq siyasətində Qafqaz regionu mühüm rol oynayırdı. Bu ərazilərin ələ keçirilməsi heç də asan başa gəlmədi. Digər müsəlman xalqlar kimi çeçenlər də Rusiya İmperiyasının işğalına qarşı uzun müddət mübarizə aparmışdılar. Çeçen mübarizəsi XVIII-XX əsrlər boyunca davam etmişdir. Rus ordusu yerli əhalinin güclü müqavimətinə rast gəlmiş və Qafqazın işğalı yarım əsrlik (1817-1864) müharibədən sonra mümkün olmuşdur. Kommunist partiyasının süqutu, siyasi və iqtisadi böhranlar Sovet İttifaqına daxil olan ölkələrdə, eyni zamanda Qafqaz regionunda yerləşən ölkələrin iqtisadi cəhətdən zəifləməsinə səbəb oldu. 1985-ci ildə Mixail Qorbaçovun hakimiyyət gəlməsi və “Glasnost”, yenidənqurma siyasətini həyata keçirməsi ilə çeçenlər də azadlıq uğrunda mübarizəyə başlamış və bir xalq olaraq özlərini müdafiə fürsəti qazanmışdılar. 1989-cu ilin sonlarında Çeçenistanda siyasi partiyalar və dini birliklər yaranmağa başlamışdır. Bunlar arasında ən mühümləri Vaniah Demokrat Partiyası, Çeçen Bart Komitəsi, Çeçen və İnuş Xalq Cəbhəsi və Qafqaz Birliyi idi.

Ölkələrin iqtisadiyyatı zəiflədikcə xalqlar öz müqəddəratlarını özləri həll etməyin yollarını axtarmağa başladılar. Bu proseslər 1990-cı ildən sonra daha da aktivləşdi. 1990-cı ilin noyabrında Qroznıda çeçen xalqının qurultayı çağırılmışdı. Sovet ordusunda general-mayor rütbəsinə qədər yüksəlmiş ilk çeçen olan Cövhər Dudayevin də iştirak etdiyi bu qurultayın sonunda Çeçen Respublikası Noxçi-Çonun dövlət suverenliyi haqqında sənəd qəbul olunmuşdu.

1991-ci ilin payızında Çeçen-İnuşetiya parçalanır və Çeçenistan “Çeçen İçkeriya Respublikası” adı altında öz müstəqilliyini elan etdi. Keçirilən seçkilərdə Cövhər Dudayev dövlət başçısı seçildi. 1991-ci ilin 7 noyabrında Rusiya Federasiyasının prezidenti Boris Yeltsin “konstitutsiya qaydalarını” qorumaq məqsədi ilə Çeçenistanda fəvqəladə vəziyyət elan etmiş və Dudayev haqqında həbs əmri verərək ordunu Qroznıya göndərmişdir.

Rusiya Federasiyasının Təhlükəsizlik Şurası 1994-cü ilin noyabrında Çeçenistana qarşı hərbi müdaxiləyə başlaması haqqında qərar qəbul edir. Müharibənin başlanmasının əsas səbəbi SSSR dağılıdıqdan sonra xalqın diqqətini ölkədə yaranan sosial-iqtisadi problemlərdən yayındırmaq, ölkənin ərazi bütövlüyün qoruyub saxlamaqdan ibarət idi. I Çeçen müharibəsi 1994-1996-cı illəri əhatə edir. I Çeçen müharibəsinin ən mühüm xüsusiyyəti döyüşlərin hərbiçilərə qarşı aparılmasıdır. Bu müharibə gerilla taktikası ilə aparılmaqla da sivil insanları heç vaxt hədəfə alınmamışdı.

Rus generalları Çeçenistanı iki həftəyə işğal edə biləcəklərini düşünsələr də, Qroznını işğal etmək yalnız 1995-ci ilin martında mümkün oldu. Rus qoşunları dekabrın 18-də şəhəri top və təyyarələrdən mərmilə, raket atəşinə tutaraq mülki əhalini kütləvi qırğına məruz qoydu. Dekabrın 31-də Qroznı üzərinə hücumla keçən ruslar çeçen mücahidlərinin ağılasığmaz müqaviməti ilə rastlaşdı. Yüzlərlə rus əsgəri əsir götürülür və itgin düşür. Bu döyüşlərdə 25000-dən çox mülki vətəndaş amansızcasına məhv edildi. 1996-cı il aprelin 22-də Qexi-Çu kəndi yaxınlığında C. Dudayev raket zərbəsi nəticəsində öldürüldükdən sonra vitse-prezident Zəlimxan Yandarbiyev Çeçenistana rəhbərlik etdi. Xarici təzyiqlərin sonunda tərəflər ATƏT-in başçılığı ilə bir masa ətrafında danışıqlara başlayır. Milli

Təhlükəsizlik Şurasının katibi general Aleksandr Lebedev ilə çeçen mücahidlərinin lideri Aslan Məshədov arasında keçirilən görüşlərin nəticəsi olaraq, 1996-cı il 25 avqustunda Hasavyurt Atəşkəs Müqaviləsi imzalanır. Müqavilədə 31 dekabra kimi Çeçenistanın statusuna müəyyənləşdirmək üçün referendum keçirilməsi razılaşdırıldı. 1996-cı ildə imzalanmış sülh müqaviləsi Çeçenistanda sülhü bərqərar etmədi. İkinci çeçen-rus müharibəsinin başlamasını tətikləyən iki səbəb olmuşdur. Birincisi Çeçen mücahid komandirləri Basayev, Hattab, Uduqov kimi komandirlərin Şimali Qafqazda dini bir dövlət qurmaq istəkləri ilə bağlı idi. İkinci rus-çeçen müharibəsi 1998-ci ildə Məshədov hökumətinin nəzarətindən kənarlaşdırılaraq başlamış və müharibə, əsasən, Dağıstan ərazisində gedirdi. 1999-cu ildə Basayev və Xəttabın başçılığı ilə Dağıstanın Botih bölgəsində bir neçə kənd işğal olundu. İkinci çeçen-rus müharibəsinin başlamasında ikinci səbəb isə Dağıstandakı hadisələrin qarşısını almaqda aciz qalan rus baş naziri Sergey Stepasinin vəzifədən kənarlaşdırılması və onun yerinə köhnə Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsinin işçisi və təhlükəsizlik xidmətinin rəisi Vladimir Putinin baş nazir təyin olunması idi. Rus hərbi hava qüvvələri Volqodonsk partlayışına "cavab" olaraq sentyabrın 23-30 Cövhərqala daxil olmaqla Çeçenistanın şəhər və kəndlərini daha şiddətli bombardmana məruz qoydular. 2000-ci ilin fevralın əvvəllərindən Qroznı yenidən rus ordusunun nəzarətinə keçmişdir. Çeçenistanın əsas yaşayış məntəqələri ələ keçirildikdən sonra, aprelin 18-də Rusiya rəhbərliyi Çeçenistanda ordu əməliyyatlarının sona çatdığını rəsmi olaraq bəyan etdilər.

Putinin hakimiyyətə ilə çeçenlərə qarşı aparılan müharibə öz formasını dəyişdi. O, çeçen xalqının mücahidlərə verdiyi dəstəyi və qayğını azaltmaq, mübarizəni dayandırmaq məqsədi ilə yeni plan hazırladı. Plana əsasən o, "çeçenləri varlı çeçenlərlə məğlub edəcək"di. Bu məqsədlə Əhməd Kadırov 5 oktyabr 2003-cü ildə keçirilən seçkilərdə hakimiyyət başına gətirildi. O, 2004-cü ildə stadionda SSRİ-nin İkinci Dünya müharibəsində qazandığı qələbə münasibəti ilə təşkil olunan tədbirdə sui qəsd nəticəsində öldürüldü. 2004-2007-ci illərdə Alu Alxanov Çeçenistan prezidenti seçilmiş, 2007-ci ildən isə Ə. Kadırovun oğlu Ramzan Kadırov bu vəzifəni yerinə yetirir. Ramzan Kadırov Rusiya meyilli siyasət həyata keçirir. Regionda sakitlik bərpa olunsa da, Rusiyaya qarşı mübarizə hələ də aparılmaqdadır. İkinci Çeçen müharibəsinin fərqli cəhətlərindən biri də ABŞ-da baş vermiş 11 sentyabr terror hadisəsindən sonra ABŞ-ın rus-çeçen müharibəsində Rusiyanı dəstəkləməsi və rusların insan haqlarını pozmasına qarşı heç bir tədbirin görməməsidir.

İkinci çeçen müharibəsinin ilkindən fərqli xüsusiyyətlərindən bir də dinc əhaliyə qarşı aparılan intihar hücumları idi. Bu hücumları həyata keçirənlərin əksəriyyəti qadınlar olmuşdur. 2002-ci ildə 72 nəfərin ölümü ilə nəticələnən Qroznı hökumət evinə edilən hücum, 2004-cü ildə çeçen mücahidləri tərəfindən Beslan şəhərində müəllim və şagirdlərin əsir götürülməsi və rus təhlükəsizlik orqanlarının müdaxiləsi zamanı 330 nəfərin ölməsinə səbəb olan hadisələr İkinci çeçen müharibəsinə damğasını vurmuşdur. Bu müharibənin digər fərqli xarakteri əsirlərin infaz edilməsidir.

Çeçenistan bugünkü R. Kadırov rəhbərliyi altında inkişaf etməkdədir. Respublikanın əsas strateji mərkəzləri rus ordusunun nəzarətindədir. Qroznı şəhəri müasir, inkişaf etmiş metropolisə çevrilmişdir. Ölkənin iqtisadiyyatının inkişaf etdirilməsi üçün bir çox regional islahatlar həyata keçirilir. Bütün bunlara baxmayaraq ölkədə sabitlik tamamilə bərpa olunmamışdır.

ÜMUMDÜNYA NEFT HASILATI VƏ AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ XƏZƏR DƏNİZİNDƏKİ KARBOHİDROGEN EHTİYYATLARI

A.T. HÜSEYNOV

A.Bakıxanov adına Tarix institutu

hato1976@mail.ru

AZƏRBAYCAN

Yer kürəsinin təbii ehtiyatları müxtəlif və rəngarəngdir. Bura enerji, torpaq, su, meşə, bioloji (bitki və heyvan aləmi), mineral (faydalı qazıntılar), iqlim və s. ehtiyatlar böyük rola malikdir. Mineral ehtiyatların istehsalı və istehlakı beynəlxalq əmək bölgüsü vasitəsi ilə bütün dünya ölkələrini əhatə edir. Geoloji proqnoza görə mineral yanacağın həcmi 12.5 trln. ton təşkil edir. Bu ehtiyatlar kömür (60%), neft və qaz (27%) və eləcə də yanar şist və torfdan ibarətdir.. Dünya miqyasında kəşfi məlum

olan neft ehtiyatı 90-cı illərdə 270-350 mlrd ton (proqnoza görə isə 800 mlrd ton) qiymətləndirilir. İldə orta hesabla 3.0 mlrd ton neft çıxarılır. Dünya üzrə neft və qaz çıxarılmasının 40%-ə qədəri (OPEK)* neft ixrac edən ölkələrin payına düşür. Son hesablamalara neft ehtiyatları 1 trilyon 637 milyard barrele çatıb. Bu da o deməkdir ki, ən azı 2062-ci ilə qədər dünyada neft ehtiyatı var.

Neft resursları bol olan ölkələri ehtiyatların miqdarına görə 4 qrupda toplamaq olar: 1. Küveyt, BƏƏ və Səudiyyə Ərəbistanı daxildir ki, bu ölkələr üzrə ümumi neft ehtiyatı 61,7 mlrd. ton. təbii qaz ehtiyatı isə 12,8 trln. m3-dur. 2. İraq, Rusiya, Azərbaycan, Türkmənistan, Norveç daxildir ki, bu ölkələr üzrə neft ehtiyatı təxminən 30 mlrd. ton. təbii qaz ehtiyatı isə 60 trln. m3- dur. 3. Meksika, Özbəkistan, Nigeriya, Kanada ABŞ, Böyük Britaniya, (ümumi neft ehtiyatı təxminən 16 mlrd. ton. təbii qaz ehtiyatı isə 16 trln. m3). 4. İndoneziya, Braziliya, Çin, Perunu daxil etmək olar. (ümumi neft ehtiyatı təxminən 5 mlrd. ton. təbii qaz ehtiyatı isə 4 trln. m3).

Ölkə	Sübut edilmiş neft ehtiyatları, mlrd. ton	Dünya ehtiyatlarında xüsusi çəki, %	
1	Venesuela	46,6	17,7
2	Səudiyyə Ərəbistanı	36,5	15,8
3	Kanada	28,1	10,3
4	İran	21,6	9,3
5	İraq	20,2	8,9
6	Küveyt	14,0	6,0
7	BƏƏ	13,0	5,8
8	Rusiya	12,7	5,5
9	ABŞ	5,4	2,6
10	Qazaxıstan	3,9	1,8

Ən böyük ehtiyatları Yaxın Şərq ölkələrindədir. Burada dünyadakı neft ehtiyatlarının 47,9%-i və ya 109,4 mlrd. ton neft cəmlənib.

2002-ci ildə dünyada neft istehsalı 4,3 milyard tondan çox olmuşdur. Dünyada təqribən 28-30 min neft yatağı məlumdur. Bunların 15-20% neft-qaz yatağıdır. Kiçik neft yataqları ilə yanaşı ehtiyatı 0,5 milyard tondan çox olan nəhəng yataqlarda var. Ən nəhəng neft yataqları Qavar (Səudiyyə Ərəbistanı) və Əl-Burqan (Küveyt) neft yataqlarıdır. Bu iki yatağın ehtiyatı kəşf edilmiş dünya neft ehtiyatlarının 20%-dən çoxdur.

Son dövrlərdə neft istehlakında da ciddi artım müşahidə olunmuşdur. Belə ki, 2003-cü ildə dünyada neft istehlakı 3,6 mlrd. ton təşkil etmişdir ki, bu da son 10 ildə istehlakın 500 mln. ton və yaxud 14 faiz artdığını göstərir. Keçən əsrdə yerin təkindən 130 mlrd. ton neft çıxarılmışdır və 2020-ci ildə illik neft istehlakının 5,3 mlrd. tona çatacağı proqnozlaşdırılır. Hazırda dünyada təxminən gündəlik 11-12 milyon barel neft hasil olunur. Neftin istehlak payı da artaraq istehsalla uzlaşır. Müasir dövrdə neft istehlakında ABŞ (21,7 faiz), Çin (10,4 faiz), Yaponiya (5,1 faiz) əsas yerləri tutur. Qeyd olunmalıdır ki, son dövrdə neft istehlakındakı ümumi artışıda Çin əsas pay sahibidir Dünyada neft ixracının təxminən 17 faizini Səudiyyə Ərəbistanı, 10 faizini Rusiya, 7 faizini Norveç, qalan hissəsini isə hər birinə 5-7 faiz olmaqla İran, İraq, Venesuela, Nigeriya, BƏƏ və Meksika gerçəkləşdirir. Bir sıra ölkələr külli miqdarda neft ehtiyatlarına malik olsalarda yüksək iqtisadi nəticələr əldə edə bilmirlər. Meksika, Venesuela, İndoneziya, Nigeriya kimi ölkələr ÜDM-in adambaşına düşən payına görə Qərbi Avropanın kiçik dövlətləri olan Lüksemburq və İslandiya dan bir neçə dəfə geri qalır. 130 ildən artıq sənaye üsulu ilə neft hasil edən Azərbaycan Respublikası üçün də belə bir vəziyyət xarakterik ola bilər. Növbəti 20 il ərzində neftə olan tələbat 32% artacaq. 2010-cu ildə bu 1,3 dəfə artmışdır.

Azərbaycan Respublikası 5 milyard tona yaxın neft və 5-6 trilyon kubmetr qaz ehtiyatları dünya enerji ehtiyatlarının təxminən 4 %-ni təşkil edir. Azərbaycan Respublikasında sənaye üsulu ilə neft hasilatı XIX-cu əsrin ortalarından başlanılmışdır (1847-ci ildən) və bu günədək 1,392 milyon ton neft çıxarılmışdır. Aşkar edilmiş 68 neft-qaz yataqlarından 42-si quruda, 26-sı dənizdədir. 1990-cı ilin

əvvəllərinə qədər Sabunçu regionunda Bakı neftinin 35%-i, Bibiheybət vilayətində isə 28%-i istehsal edilirdi.

1994-cü il sentyabrın 20-də Bakıda “Əsrin müqaviləsi” adını almış müqavilə bağlandı. Dənizin dərinliyində yerləşən “Azəri”(sahildən 113km aralı), “Çıraq”(94km), “Günəşli”(82km) yataqlarının işlənməsi və məhsulun pay bölgüsü haqqında ümumi investisiya məbləği 7,4 milyard ABŞ dolları olan müqavilə dəniz yatağının 30 il müddətinə işlənməsi üçün nəzərdə tutulmuşdur. Yataqların ümumi ehtiyatları 4milyard barel neft və 55 milyard kub metr qaz olması bildirilsədə, sonradan 2009-cu ildə BP şirkəti 3 yataqda ehtimal olunan ehtiyatların 5,7 mlrd. barel həcmində dəyərləndirdi. “Əsrin müqaviləsi”ndə 8 ölkədən 13 şirkət iştirak edirdi. Bu müqavilə sonradan 19 ölkəni təmsil edən 41 neft şirkəti ilə daha 26 sazişin imzalanmasına yol açdı. Azərbaycan Respublikası dünyanın 33 ölkəsinə neft və neft məhsulları ixrac edir. BTC işə düşəndən indiyədək Azərbaycan beynəlxalq bazarlara təxminən 260 milyon ton neft ixrac edib.

2010-cu ilin sonlarında Azərbaycanda sübut edilmiş 7 mlrd. barel ehtiyat var idi, bu da dünyada mövcud olan bütün ehtiyatların 0,5 faizini təşkil edir. 2001-2002-ci illərdə bu rəqəm birdən-birə 1,2 milyarddan 7 milyarda sıçrayıb. Xəzər dənizindəki ehtiyatlar miqyasına görə Fars körfəzindən sonra ikinci yeri tutur. Məsələn, 1997-ci ildə ABŞ Dövlət Departamentinin məruzəsində yer alan qiymətləndirmələrə görə, təkcə Azərbaycanda 3,6 mlrd. barelə yaxın neft olduğu deyilirdi, lakin dövlət neft şirkəti SOKAR-ın məlumatına görə, bu rəqəm yüksək – 40 mlrd. barelə yaxındır. 2010-cu ildə Azərbaycan gündə 1037 min barel neft çıxarırdı ki, bu da 2009-cu ildəki rəqəmlərlə müqayisədə və ümumi dünya istehsalının 1,3%-i olduğunu nəzərə almaqla, 0,5 faiz çoxdur. Bu məlumatlara görə, ən aşağı istehsal templəri 1997-ci ildə qeydə alınıb (gündə 182 000 barel), bundan sonra istehsal göstəriciləri ildən ilə artmağa başlayıb.

Bu sektora qaçılmaz olan irimiqyaslı investisiyalar, ilk növbədə Şahdəniz qaz layihəsinin ikinci mərhələsinə 20 milyard investisiya növbəti 10 il ərzində istehsalın artımına səbəb ola bilər. 2010-cu ilin sonlarında Azərbaycanın qaz ehtiyatları 1,3 trilyon kub metr təşkil edib ki, bu da dünyadakı bütün ehtiyatların 0,7%-nə bərabərdir. Həmin ildə Azərbaycan Respublikasında təxminən 15100 mln. kubmetr (mlrd. kubmetr), əvvəlki illə müqayisədə 2,2 faiz çox qaz çıxarılıb və bu dünya istehsalının 0,5%-ni təşkil edir. Azərbaycanda “Şahdəniz” yatağı dünyanın hər yerində 30 trilyon kubmetr futdan çox qaz olan ən böyük qaz-kondensat yataqlarından biridir.

QIZILBAŞLAR KİMDİR

Günel RƏHİMLİ

Bakı Dövlət Universiteti
gunelrahimli1@gmail.com
AZƏRBAYCAN

Bütün tarixi dövrləri incələdiyimiz zaman görürük ki, bir çox güclü dövlətlər yeni fikrə inam bəsləyən, güclü rəhbərə bağlı, daha fırvan həyat uğrunda ayağa qalxan kütlələrin mübarizəsi nəticəsində yaranmışdır. Əgər hərəkətə arxa dayaq olan qüvvələr güclüdürsə və doğru zamanda və doğru liderlə mübarizə başlamışsa, mövcud şərait də uyğundursa mübarizə çox vaxt uğur qazanırdı. Qızılbaş ideologiyasına içdən inanaraq mübarizəyə başlayan Səfəvi müridlərinin də doğru və uyğun zamanda güclü rəhbərlə hərəkət etmələrinin nəticəsi olaraq Səfəvilər dövlətini yarada bildilər. Bu məqaləmizdə Qızılbaş kimliyini, ideologiyaya bağlı tayfaları araşdırmağa çalışacağıq.

Qızılbaş dedikdə Şeyx Səfiyəddin İshaq tərəfindən əsas qoyulan Səfəvi təriqətinə bağlı müridlər nəzərdə tutulur. Sufi dərviş təriqətinin bir qolu olaraq yaranan Səfəvi təriqəti, sonradan ideoloji istiqamətini şüariyə doğru dəyişdi. Bu ideologiyaya bağlı olan müridlər Şeyx Heydərin təriqətin başına keçəsindən sonra xüsusi bir ad altında - qızılbaş adı altında birləşdilər. Qızılbaş adının ortaya çıxması haqqında dövrün tarixçisi İsgəndər bəy Münşi geniş məlumat vermişdir. O, yazır ki, bir gecə Şeyx Heydər sonradan həqiqətə çevrilən bir yuxu görür. Qeyb aləminin xəbər gətirənləri onun öhdəsinə qoyurlar ki, o gərək on iki imam əlaməti olan qırmızı zolaqlı bir papaqla öz tərəfdarlarının başını bəzəyə. Bu yuxunu gördükdən sonra Şeyx başına şadimanlıq papağı qoyur və o vaxtlarda dəbdə olan

türkman papağını on iki zolaqlı "Heydər papağı" ("tərəkə-Heydəri") əvəz edir. Şeyxin arxasınca gedən və ona itaət edən adamlar da o həzrətin əqidəsinə tabe olurlar. Həmin vaxtdan xanədanın bütün üzvləri o dəyərli papağı başlarına qoymaqla başqalarından seçilirlər. Elə buna görə də, o şanşöhrətli adamlar "qızılbaş" ifadəsi ilə məşhur oldular. Tarixçi Wolter Hinz bu məsələ haqqında yazır ki, peyğəmbərlə qan bağlılığı səbəbi ilə yalnız bu 12 imam onun sələfləri sayıldığından adları 12 dilimin üzərində işlənmişdir. Fəzlullah ibn Ruzbihan Şeyx Heydərin bu dəyişikliyi etməsində məqsədinin öz müridlərini digər təriqətlərin müridlərindən fərqləndirmək olduğunu yazır.

Şeyxlərinə möhkəm bağlı olan Səfəvi müridləri həmin vaxtan etibarən bu papağı sevə sevə başlarına qoyurdular və zamanla qızılbaş adlanmağa başladılar. Şeyx Heydər öz müridlərinin təkə geyim kecimində dəyişiklik etməklə kifayətlənmədi, həmçinin öz müridlərindən ibaret mütəşəkkir ordu hissələri yaratmağa başladı. Həmin qızılbaş ordusu Şeyxlərinin hər sözünü ilahi ifadə kimi qəbul edir, başçıları və idealları üçün heç çəkinmədən canlarını qurban verməyə hazır idi. Şərq tarixinin araşdırmaçısı Petruşevski yazır ki, Şeyx Heydər zamanından Qızılbaş qaziləri döyüşə girərkən Azərbaycan dilində " ey mənim rəhbərim və mürsidim sənin uğrunda qurban gedirəm" sözlərini söyləməyə başladılar. Qızılbaşların rəhbərlərinə bağlılığı haqqında Türk tarixçisi Faruk Sümər o dövr Osmanlı qaynaqlarına istinad edərək yazır ki, Şeyx Heydər zamanında Anadoludakı təriqət mənsubları çoxalmış və onlar nəzir və hədiyyələrlə dərğahı ziyarət etməyə başlamışlar. Hətta bu qədər zəhmət çəkib Mədinəyə gedib həzrəti peyğəmbərin türbəsini ziyarət etmələrini tövsiyyə edən qonşularına "biz ölünü deyil, diriyə gedirik" cavabını verirdilər. Faruk Sümər onu da qeyd edir ki, qızılbaş türklər Şeyxləri və şahları uğrunda hər cür fədakarlığa sevə - sevə qatlaşmaqda idilər. Bu xüsusiyyət dövlətin qurulmasında və yaşaya bilməsində çox mühüm amillərdən biri olmuşdur. Süleyman Əliyari da qızılbaş hərəkatının dövlətin yaranmasında əhəmiyyətindən bəhs edərək yazır ki, "Səfəvilər dövlətinin qurulması bir sıra daxili amillər, o sıradan Azərbaycan və bəzi qonşu ölkələri burumuş qızılbaş hərəkatı sayəsində yaranmışdı. Bu hərəkat ideoloji baxımdan, şahlıq uğrunda mübarizə üçün uyğunlaşdırılmış şilik bidətçiliyi bayrağı altında çıxış etmişdi".

Qızılbaş hərəkatını uzun müddət ayaqda diri tutan da onların inancı olmuşdur. 3 dəfə döyüşdə rəhbərini itirdiyi halda hərəkatın dağılmamasının səbəbi də elə bu güclü inanc idi. Seyvoriyə görə 3 təməl element bu ideologiyayı dinamik saxlamışdır.

1. Səfəvi təriqətində, Sufi disiplinində müridlərin təriqət liderinə şərtsiz itaətinin məcbur sayılması.

2. Müridlərin Şeyxi Allahın yaşayan üzvi kimi görmələri və onu müqəddəs hesab etmələri. Cüneyd dövründə müridləri açıqca onu Allah və onun oğlu olaraq adlandırırdılar.

3. Bu element Səfəvilər dövlətinin qurulmasından sonra böyük önəm daşdı. Onların iddiasına görə Şeyx 12 imamın, Mehdiyin yer üzündəki təmsilçiləri idilər.

Bəs Qızılbaş ideologiyadı kimlər və hansı tayfalar arasında yayılmışdı. Bu haqda dövrün bir çox mənbələrində məlumatlar verilmiş, əsərlər yazılmışdır. Günümüzə də bu mövzuda araşdırmalar aparılmaqdadır. Maraqlısı orasındadır ki, təriqətin mərkəzi Ərdəbildə olsa da qızılbaş ideologiyası ən çox Şərqi Anadoludakı tayfalar arasında yayılmışdı. Bu bir çox amillərə bağlı idi. Aləm-arayı Abbasiyə görə Teymur Osmanlı səfərindən qayıdarkən 40 min Anadolu türk ailəsini də özü ilə aparmış, ölkəsinə gedərkən Ərdəbil dərğahında Şeyx Xacə Əlini ziyarət etmiş, onun istəyi ilə bu ailələri azad etmiş və şeyxin himayəsinə vermişdir. Bu hadisədən sonra ailələrin bəziləri geri qayıtsa da bəziləri də dərğahda təriqətə qulluq etmişlər. Geri qayıdanlar isə içlərindəki təriqət sevgisini yaymağa başlamışlar. Bu da müəyyən mənada ideologiyanın Anadolu tayfaları arasında yayılmasına təsir edən amillərdən biridir. Faruk Sümərə görə, II Bəyazidin siyasi fəaliyyətindəki uğursuzluq da qızılbaş ideologiyasının Anadoluda yayılmasına rəvac verən amillərdən biridir. Anton Cozef Dierl "Anadolu Aleviliyi" kitabında Qızılbaş ideologiyasının Anadoluda yayılmasının səbəbini Cüneyd və Heydərin Şərqi Anadoludakı fəaliyyətləri ilə əlaqələndirir. Cüneydin Ərdəbildən ayrıldıqdan sonra Anadoluya yönəldiyini və öz təbliğatı ilə buradakı qızılbaş müridlərinin sayını artırdığını yazır.

Müəllifi məlum olmayan "Tarixi Qızılbaşan" adlı mənbə qızılbaş ideologiyasına qulluq edən tayfalar və onların nümayəndələri haqqında məlumat verir. Mənbədə Anadolu, Suriya, İraq, İran, Azərbaycan ərazisində yaşayan bir sıra tayfaların- Şamlı, Rumlu, Qacar, Təkəli, Türkman, Əfşar, Ustaclı, Qaramanlı, Bayramlı, Varsax və bir neçə digər tayfaların adı çəkilir. Səfəvilər dövrünün araşdırmaçısı Oktay Əfəndiyevin "Azərbaycan Səfəvilər dövləti" kitabında Qızılbaş tayfaları içərisində Rumlu sufi tayfalarının və Şamlı, Varsax, Qacar, Qaramanlı tayfalarının adı verilmişdir.

Süleyman Əliyarlının qeyd etdiyi kimi: "sözün əsl mənasında bu dövlətin yaranmasına arxa olmuş sosial zümrələr çox idi. Onlar soy baxımından deyil, həm də sosial baxımdan çoxçeşidli bir kütlə yaratmış idilər. Xətəinin aşağıdakı beyti deyilənlərə örnək sayıla bilər "Şahın övladına iqrar edənlər əxilər, qazilər abdallar oldu" ".

Qızılbaşlıq və bu ideologiyaya qulluq edən qızılbaş tayfaların uzun sürən mübarizəsinin nəticəsi olaraq tarixdən dərin izlər buraxmış və 200 ildən artıq bir hökm sürmüş Səfəvilər dövlətini yarandı. Müasir dövrimüzdə də Səfəvilər və Qızılbaş mövzusu öz aktuallığını ilə seçilir.

ОБ АНТИЧНЫХ ПАМЯТНИКАХ НА ТЕРРИТОРИИ АГДЖАБЕДИНСКОГО РАЙОНА

Гюлана АЛИЕВА

Института Археологии и Этнографии НАНА
gulanaahuseynova@gmail.com
АЗЕРБАЙДЖАН

Территория Агджабединского района насыщена многочисленными археологическими памятниками различных исторических эпох, значительная часть которых относится к античному периоду. В результате разведочных работ и археологических исследований в разные времена были выявлены античные поселения и могильники, которые имеют научно-историческую ценность для изучения истории и культуры Кавказской Албании. Среди них необходимо указать такие памятники, как городища Галатепе, Тойретепе и их некрополи, поселение сельского типа Гурдтепе, могильники Гаракобар и Гиямадинли. Проведем краткий обзор степени изученности перечисленных памятников.

Галатепе. Общая площадь городища Галатепе составляет около 26 га. Он расположен на естественной возвышенности с относительно ровной поверхностью. С северо-востока памятник окружен Гявуарархом, с северо-запада широким руслом Гаргарчая, со стороны которой высота холма достигает более 20 м. С других сторон Галатепе окружен рвом.

Изучение памятника началось с конца XIX века, после того, как в 1895 году учитель Шушинской Реальной школы, немец Э. Реслер обнаружил и зафиксировал в 4 км к северо-западу от селения Салманбейли следы обширного некрополя с погребениями в кувшинах. В 1927 г. А.К.Алекперовым были проведены раскопки вблизи Галатепе, в результате которых было исследовано несколько кувшинных захоронений. Итоги раскопок были изданы в фундаментальном труде, где было доказано существование в Галатепе поселения раннеантичного периода.

В 1974 г. Ф.Османов заложил здесь разведочный шурф и обнаружил следы гончарной печи, а также образцы архаичной (энеолитической и раннебронзовой), античной и раннесредневековой керамики, в результате чего предположил, что жизнь здесь продолжалась с энеолитического периода до средневековья.

В 2008 году Мильско-Гарабагская археологическая экспедиция во главе с Т.Алиевым приступила к стационарным раскопкам в многослойном поселении Галатепе. В верхнем слое памятника, толщиной 0,7 м. и относящемся к средним векам, были выявлены редкие образцы керамики IX-XII вв, аналогичные с керамикой городища Оренкала, строительные материалы из обожженного кирпича, а также часть пола, на глубине 65-70 см. После очищения верхнего культурного слоя были обнаружены остатки крепостных стен из сырцового кирпича размеры которых достигают 55-58 x 46-47 x 16-19 см. Выявлены остатки комнаты площадью 56 кв.м., часть улицы, контрофос и др. Высота стен комнаты из 32 рядов кладки достигает 5,7 метров, а ширина - 1,5 метров. Под основаниями стен был обнаружен новый культурный слой, относящийся к более раннему периоду античности (конец I тысячелетия до н.э.). Этот слой насыщен толстым слоем пепла, следами очагов и пожара.

Большой интерес представила выявленная на глубине 8 метров известковая база колонны торовидной формы. Ее поверхность долгое время использовалась как место для очага. Пол

вокруг базы колонны был обмазан глинистым раствором, который под воздействием сильного огня получил керамические оттенки. Образец угля был отправлен в Берлин, где был установлен возраст памятника. Радиоуглеродный анализ датировал его рубежом двух эр - 40 гг. до н.э. - 70 гг.н.э.

Особенность Галатепе состоит в том, что восточнее от него, на противоположной части Гявурарха находится большой некрополь, площадью 5 га. На территории, площадью 170 кв.м. были открыты 14 кувшинных и 3 грунтовых погребений. Сравнительный анализ археологических материалов дает основание датировать некрополь Галатепе III в. до н. э. - II-III вв. н.э.

Гурдтепе. Поселение расположено на левой стороне Гявурарха, в селе Аран. Оно округлой формы, диаметром 110 м, высотой 1,7 м. Еще в 1976 г. в 120 метрах от Гурдтепе был обнаружен большой хозяйственный кувшин, свидетельствующий о том, что памятник в древности занимал большую территорию. В результате раскопок канала вблизи памятника были обнаружены две каменные базы колонн.

Наряду с керамическими изделиями средневековья в Гурдтепе были обнаружены и материалы, относящиеся ко второй половине I тысячелетия до н.э., что дает основание считать этот памятник многослойным. Нижний слой памятника аналогичен с нижним слоем Галатепе. К сожалению интенсивные раскопки здесь не проводились и все обнаруженные находки были случайными.

Тойретепе. Среди поселений городского типа можно отметить Тойретепе в селении Шенлик Агджабединского района. Оно было обнаружено на холме, площадью 1,5 га и высотой 5-6 м. В результате разведочных работ были выявлены крашенная и некрашенная керамика раннего средневековья, украшенные линиями, геометрическими и природными узорами. Судя по подъёмному материалу, поселение ошибочно относили к средневековью. Однако, вокруг этого городища находится некрополь кувшинных погребений, площадью более 10 га, что указывает на то, что этот памятник скорее всего более древний и многослойный и его нижние горизонты относятся к периоду античности.

Гаракобар. Расположено в 4 км восточнее селения Узеиркенд. Поселение было обнаружено случайно, в результате проводимых здесь в 1974 г. хозяйственных работ, когда были частично разрушены кувшинные погребения и выявлены многочисленные предметы материальной культуры. Было установлено, что территория древнего поселения Гаракобар и его некрополь расположены на площади более 20 га.

Ф. Османовым было изучено несколько кувшинных погребений некрополя Гаракобар. Погребальные кувшины здесь имеют отверстия и изготовлены специально для захоронения. По мнению исследователя, эта особенность отличает их от поздних кувшинных погребений и данный памятник относится к VI-III вв. до н.э.

Следует отметить, что стационарные археологические раскопки в Галатепе дали толчок комплексному изучению античных памятников Агджабединского района.

I DÜNYA MÜHARİBƏSİNDƏN SONRA FRANSANIN TÜRKİYƏYƏ MÜNASİBƏTDƏ SİYASƏTİ

Şəfa ƏBDÜRRƏHİMOVA

Azərbaycan Dillər Universiteti

chafouniya85@yahoo.fr

AZƏRBAYCAN

I dünya müharibəsində Fransa və Osmanlı kimi iki böyük dövlət fərqli cəbhələrdə döyüşmüşdülər. I dünya müharibəsindən məğlub çıxan və Dördlər İttifaqının üzvlərindən biri olan Osmanlı İmperiyasının ərazisinin qalib ölkələr arasında bölüşdürülməsi labüd idi.

Beləliklə, Osmanlı dövləti Mudros barışığını imzalamağa məcbur oldu, bununla da dövlətin vəziyyəti xeyli ağırlaşaraq müttəfiqlərdən asılı hala düşdü. 1919-cu il Paris Sülh konfransında Fransa,

İngiltərə və Birləşmiş Ştatların liderləri "Avropanın xəstə adamı" adlandırdıqları Osmanlı imperiyasını tamamilə siyasi xəritədən silmək üçün bütün vasitələrdən istifadə edirdilər. Bu həm də, Konstantinopolun itirilməsi ilə heç cür barışmaq istəməyən xristian dünyasının beş yüz illik arzusunun reallaşması demək idi.

Osmanlı imperiyası ilə 1920-ci il avqustun 10-da Paris yaxınlığındakı Sevrdə müqavilə imzalandı. Tarixə Sevr müqaviləsi adı ilə düşən bu müqaviləyə görə Türkiyəyə aid olan mütləklər qalib dövlətlər arasında bölüşdürüldü. Müqaviləyə əsasən Urfa, Antep, Mardin və Suriya Fransaya verilməli, Adanadan Kayseri və Sivasın şimalına qədər uzanan ərazi Fransanın əsarəti altına düşməli idi. Beləliklə, Osmanlı Dövlətinin müharibədə məğlubiyyəti ilə Fransa Anadolu torpaqlarını işğal etmiş oldu. Məhz Türkiyənin bir dövlət kimi dünyanın siyasi xəritəsindən silinməsinə təsbit edən Sevr müqaviləsi Mustafa Kamal Atatürk tərəfindən tanınmayaraq, onun 1923-cü ildə Lozanna müqaviləsi ilə əvəz olunmasına səbəb oldu.

Milli istiqlaliyyət uğrunda mübarizə illərində türklər ilə fransızlar arasında Adana, Urfa, Antep və Maraş bölgəsində 1920-ci ilin sonlarından 1921-ci ilin ortalarına qədər çətin keçən hərbi döyüşlər davam etmişdir. Öz müttəfiqi İngiltərədən fərqli olaraq Fransa Türkiyənin parçalanmasında və onun dövlət müstəqilliyinin ləğv edilməsində maraqlı deyildi. Çünki təsadüfi deyildir ki, hələ müharibədən öncə fransız kapitalı Osmanlı bankında və bütün inhisarında hakim mövqeyə malik idi və Türkiyə müəssisələri fransız kapitalı üçün ən əlverişli investisiya obyektinə çevrilmişdi. Belə ki, Fransa Türkiyə iqtisadiyyatına qoyulan investisiyanın 63%-nə malik idi. Hətta XIX əsrin sonlarında Fransa Türkiyəyə 2 milyard 240 milyon frank kapital qoymuşdu. Fransız hakim dairələrinin Türkiyəyə münasibətdə siyasətində iqtisadi, maliyyə, mədəni və digər amillərlə bərabər, dini amil də mühüm rol oynayırdı. Fransız müstəmləkələrində yaşayan əhalinin əksəriyyəti müsəlmanlar olduğu üçün Fransa hökuməti tez-tez türk sultanı – bütün müsəlmanların xəlifəsini müdafiə edirdi. Məşhur fransız publisisti J.Kayzer yazırdı: "Fransa müsəlmanların tərəfdarıdır. Onun belə olması ənənəyə, öz alicənab cəhdlərinə və öz mənafeələrinin müdafiəsinə görədir".

Müharibə dövründə müttəfiq olmuş dövlətlər, xüsusilə də İngiltərə və Fransa, arasında torpaqların bölüşdürülməsi uğrunda gedən diplomatik mübarizə vəziyyəti məğlub ölkələrin xeyrinə dəyişirdi. Belə ki, müharibə bitər-bitməz Antanta dövlətlərinin türk mütləklərinə sahib olmaq və Rusiyada bolşevizmi «beşiyində boğmaq» istəyi Ankara və Moskvanı müttəfiqə çevirdi. Rusiya-Türkiyə yaxınlaşması Yaxın Şərqdə qüvvələr nisbətini dəyişdiriyindən Avropa dövlətlərini narahat etməyə başladı. Belə şəraitdə Fransa Türkiyəni Rusiyadan ayıraraq öz müttəfiqinə çevirməyə və Yaxın Şərqdə İngiltərəyə qarşı istifadə etməyə cəhdlər göstərirdi. 1921-ci ilin yayında yunanların Ankara istiqamətində irəliləməsi və nəticədə milliyətçilər tərəfindən məğlubiyyətə uğradılmaları fransızları türklərlə danışıqlara və müharibəni dayandıraraq sülh bağlamağa sövq etdi. Beləliklə, Sevr sülh müqaviləsinin şərtləri ilə barışmayan türk xalqı istiqlal savaşında qalib gələrək ona sarsıdıcı zərbə vurdu.

1921-ci il oktyabrın 20-də Türkiyə ilə Fransa arasında barışıq sazişi imzalandı. Bu, tarixə Ankara Andlaşması kimi düşdü. Müqavilənin başlıca şərtləri bunlardan ibarət idi: Türkiyə ilə Fransa arasında müharibə vəziyyəti sona çatacaq; iki xalqın orduları yeni sərhəddi nəzərə alaraq öz tərəflərinə çəkiləcəklər; orduların geri çəkilməsinə və əsirlərin dəyişdirilməsinə qarışıq bir komissiya nəzarət edəcək; əlaqədar bölgələrdə ümumi əfv elan ediləcək; türklər azlıqların "Milli and"da elan edilən hüquqlarını Avropa sülh müqavilələrinin azlıqlarla əlaqədar maddələrinin əsaslarına görə düzəldəcəklər; Türkiyənin Suriya ilə sərhəddi London müqaviləsində təsbit edildiyi kimi (London müqaviləsinə görə Bağdad dəmir yolunun böyük bir qismi türk sərhədləri daxilində qalmalı, Fransanın hərbi nəqliyyat vasitələri üçün bu dəmir yolundan faydalanmağa icazə veriləcək və dəmir yolunun bir qismi bir fransız qrupuna veriləcəkdi), lakin bir qədər dəyişik olacaq; Bağdad dəmir yolu bir fransız qrupuna veriləcək, lakin Türkiyə və Suriya dəmir yolunun öz sərhədləri içindəki bölümlərini qarşılıqlı olaraq hərbi nəqliyyat vasitələri üçün istifadə edə biləcəklər.

Milli mübarizə dövründə 20 oktyabr 1921-ci ildə Fransa ilə imzalanan Ankara müqaviləsi ilə birlikdə başlayan türk-fransız yaxınlaşması Lozan sülh konfransına qədər davam etmişdir.

1922-ci ilin noyabrın 22-dən 1923-cü ilin 24 iyulnadək davam etmiş Lozan konfransı I dünya müharibəsindən sonra baş tutmuş ən əhəmiyyətli diplomatik toplantı hesab olunur. Bu konfrans Mustafa Kamal başda olmaqla türk milliyətçilərinin aşkar qələbəsini, həmçinin Yaxın Şərqdə Fransa siyasətinin Britaniya siyasəti üzərindəki zəfərini ifadə edirdi.

Fransa Mudaniya sazişinə özünün Türkiyəyə olan təsirinin nəticəsi kimi baxırdı və güman edirdi ki, Lozan konfransında da o, Türkiyəyə belə təsir edə biləcəkdir. Lakin türklər İngiltərə-Fransa arasında həm Avropa məsələlərində, həm də Yaxın Şərq məsələlərində baş verən ziddiyyətlərdən istifadə edə bildilər və fransızlara güzəştə getmədilər.

Konfransın gedişində Türkiyə qoşunlarının Suriya sərhədlərində toplanması haqqında və buna cavab olaraq fransızların da Kiçik Asiyadakı qarnizonlarını gücləndirməsi xəbərləri yayılmağa başladı. Fransa özünün 8-ci müstəmləkə diviziyasını Yaxın Şərqdə olan fransız qoşunlarına qoşmaqla Suriya əhalisini (xüsusən orada yaşayan erməniləri) türklərə qarşı qaldırmağa cəhd edirdi. Bu hərəkətlə fransız hökuməti Türkiyə qarşısında öz gücünü nümayiş etdirməyə çalışır və maliyyə-iqtisadi məsələlərin həllində Türkiyəyə təzyiq göstərmək istəyirdi.

Konfransın gedişində Suriya sərhədi məsələsi yenidən qaldırıldı. Halbuki bu məsələ haqqında 1921-ci il oktyabrın 20-də Türkiyə Böyük Millət Məclisi hökuməti ilə Fransa hökuməti arasında imzalanan Ankara sazişində razılıq əldə edilmişdi.

Suriya sərhədi məsələsi Fransa-Türkiyə münasibətlərinin pozulmasına səbəb olan problemlərdən hələ yalnız biri idi.

Lozan konfransı haqqında materialların öyrənilməsi göstərir ki, sonda mandatlar sisteminin təsdiqlənməsi ilə müttəfiq dövlətlər, o cümlədən Fransa, müvafiq mövqelərə nail oldular. Və beləliklə, Lozan müqaviləsi 1699-cu il Karlovits müqaviləsi ilə başlanmış Osmanlı imperiyasının uzun dağılma prosesinin sonu idi.

Azərbaycan Cümhuriyyətinin banisi M.Ə.Rəsulzadə Sevr müqaviləsinin ləğv olunub Lozanna müqaviləsinin imzalanması hadisəsini obrazlı şəkildə belə ifadə edirdi: "Mənhus Sevr müahidəsi yırtıldı, məsud Lozan müahidəsi yazıldı!... Birincisi, çökən imperatorluğun ölüm baratı idi; ikincisi isə yüksələn cümhuriyyətin doğum vəsiqəsi oldu".

XINALIQ UNİKAL YAŞAYIŞ MƏSKƏNİ KİMİ

Gülnarə MƏMMƏDOVA

Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti

gulyamamedzade15@mail.ru

AZƏRBAYCAN

Azərbaycan tarixən zəngin mədəni irsə və rəngarəng təbiətə malik əlverişli coğrafi məkanda yerləşmişdir. Ölkəmizdə bir sıra azsaylı xalqların və etnik qrupların məskunlaşması Azərbaycanın etnoqrafik cəhətdən də rəngarəng olduğunu göstərir. Azərbaycanda ahıska və krım türkləri ilə yanaşı, yəhudilər, talışlar, tatlar, gürcülər, ruslar, molokanlar, ləzgilər, avarlar, eləcə də "Şahdağ xalqları" na daxil olan buduqlular, ceklilər, haputlular, əliklilər, qızıllılar və xınalıqlılar kimi etnik qruplar da yaşayırlar. Etnik qruplar öz mənşəyi, dili, adət-ənənələri, yaşayış tərzini və bir sıra xüsusiyyətlərinə görə ölkənin əsas xalqından fərqlənirlər. Azsaylı xalqlar içərisində özünəməxsus etnoqrafik xüsusiyyəti ilə seçilən xınalıqlılar Azərbaycanın ən qədim sakinlərindən hesab olunur. "Şahdağ xalqları" nın tərkib hissəsinə aid olan bu etnos dünyada yeganə dilə və yaşayış məskəninə məxsusdur. Xınalıq dilinin özünəməxsus yazı və əlifbası olmasa da, kənddə yerləşən abidələrdən birinin üzərində aşkar edilmiş 11 ədəd işarənin qədim əlifbalardakı hərflərlə oxşar olmadığı aydın görünür. Həmin işarələrin Xınalıq əlifbasının hərfləri olduğu, lakin zaman keçdikcə bu əlifbanın istifadə edilməyərək unudulduğu güman olunur. Tədqiqatçılar xınalıqlıların dilini İber-Qafqaz dil qrupuna aid edirlər. Lakin yerli əhali bu dili Nuhun dili adlandırır. Belə ki, özlərini "kətdid" (mənası "özümüzünkülər" deməkdir) adlandıran bu əhali hesab edir ki, onlar Nuh peyğəmbərin nəslindəndir. Rəvayətə görə, tufandan sonra Nuhun oğulları Sim və Xam digər yerlərə köç etdiyi halda, Yafət öz oğulları ilə bu ərazidə qalmış və buradan da Qafqaz xalqları törəmişdir. Həmin ərazidə rast gəlinən balıqqulağı və daşlaşmış balıq sümükləri burada həqiqətən baş vermiş daşqından xəbər verir.

Baş Qafqaz silsiləsi ilə Yan silsilə arasında, Quba rayon mərkəzindən 65 km məsafədə yerləşən Xınalıq və ya yerli dildə adlandırılan Kətiş Azərbaycanın ən yüksək dağ kəndidir. Quba xanlığı dövrünə aid olan sənədlərdə Xınalıq kəndinin məhz Xınalıq mahalının mərkəzi olduğu qeyd olunur.

Xanlıqlar dövründə Quba malikanəsinin 10 mahalından biri hesab olunan bu ərazi zəngin etnoqrafik dəyərlərə malik yaşayış məntəqəsidir. Kiçik, lakin bənzəri olmayan bu kəndin 5000 illik tarixə malik olduğu ehtimal edilir. Dünyanın ən hündür yaşayış məskənlərindən olan Xınalıq el arasında “Dağlarda ada” kimi də adlandırılır. Xınalıq adını isə evlərin qarşısında yerləşən dağın günəş çıxarkən sarı-qəhvəyi rəngə boyanması ilə əlaqələndirirlər. Başqa bir fərziyyəyə görə isə, əhali burada həna, yəni xına becərməklə məşğul olduğuna görə kəndin adı xınalıq adlandırılmışdır.

Xınalıqda məskunlaşan yerli əhalinin əcdadları barədə məlumatlara isə Strabonun, Plinin əsərlərində rast gəlinir. Yunan alimi Strabonun “Coğrafiya” əsərində göstərilən xüsusi dilləri olan 26 alban tayfası içərisində “qat” adlanan tayfanın, yəni “ket” tayfasının məhz xınalıqlılar olduğu iddia olunur. Erkən orta əsrlərdə Qafqaz Albaniyasının şimal-qərb hissəsində Xenı əyalətinin mövcud olduğunu sübut edən bəzi mənbələrə də rast gəlinir. Belə ki, alban tarixçisi Musa Kalankatuklu “Alban tarixi” əsərində “Xeni” adlanan bir əyalətdən bəhs etmişdi. Tədqiqatçılar hesab edirlər ki, əsərdə adı çəkilən həmin əyalət, məhz Xınalıqdır. Hətta yerli əhali indiki yaşayış yerinə zəlzələ nəticəsində dağılmış Xenı şəhərindən köçüb gəldiyini söyləyir. Xına komponentinin, məhz xenı toponiminin dəyişikliyə uğramış forması olduğu ehtimal edilir. Antik və erkən orta əsr müəlliflərinə istinad etsək, Xenı toponiminin III və IV əsrlərdə Dağıstan düzlərində və Azərbaycanın Şimal bölgəsinin Xəzər sahili boyunca məskunlaşan hunlarla bağlı olmasını da güman etmək olar. Xınalığın qədim dövrlərə aid olduğunu təsdiqləyən isə burada 8 nəhəng məzarlığın və 3-4 mərtəbəli qəbirlərin olmasıdır.

Xınalıqlıların əsas məşğuliyyətinə gəldikdə, onlar əsasən heyvandarlıqla məşğul olurlar. Kənddə yetərinə ağac olmadığı üçün qızınma vasitəsi kimi heyvan təzəklərindən istifadə olunur. Sovetlər dövründə Qafqazda ən böyük qoyunçuluq sovxozu məhz Xınalıqda qurulmuşdu. Yerli əhali hələ qədim çağlarda xalça və gil qablar da istehsal edirdi. Kənd ən çətin vaxtlarını II Dünya müharibəsi zamanı yaşamışdır, belə ki, müharibə illərində ərzaq əhalinin əlindən alınaraq cəbhəyə göndərilirdi. Aclıq çəkən insanların bir qismi Qubanın başqa kəndlərinə, digərləri isə Qəbələnin Vəndam kəndinə köçmüşdülər. Xınalığın təxminən 2000-ə yaxın əhalisi var və onlar da 4 nəslə bölünürlər. Hər nəslin də öz məzarlığı, xalça ornamentləri və geyimləri vardır. Bu kəndin aborigen sakinləri olan xınalıqlılar islam dinini qəbul etməzdən əvvəl büt-pərəst olmuşlar. Buna isə İslamla heç bir əlaqəsi olmayan bəzi yarıbüt-pərəst ənənələr və od məbədləri sübutdur. Qızıl qaya dağı yaxınlığında yerləşən və gecə-gündüz durmadan yanan təbii qazın çıxdığı yeri əhali “Atəşgah” adlandırır. Xınalıq dilində “Ca yuvr ciqa” (od yeri) deyilən ziyarətəgaha gələnlər kəsilən qurbanlıq heyvanın ətinə gətirərək həmin ocaqda bişirirdilər. Yerli əhali indiyədək müqəddəs ocaq kimi bu məkanı ziyarət edir. Əhali arasında odla fala baxma ənənəsi də mövcuddur. Xınalıqlıların məişətində, toy və yas mərasimlərində yağışla, əkinçiliklə bağlı adətlərə də rast gəlinir. Təbiətlə bağlı olan inanclarına gəldikdə isə, xınalıqlılar səma cisimlərindən olan günəşi müqəddəs hesab edərək ona and içirdilər. Bu hətta onların geyimində də öz əksini tapmışdır. Belə ki, bu dövrdə qadınlar günəşi simvolizə edən qırmızı rəngli paltar geyinirdilər.

Unikal memarlıq görkəminə malik olan Xınalıqda Atəşpərəstlik məbədi ilə yanaşı, Əbu Müslim, Pir Cəmər kimi məscidlər, Xıdır Nəbi türbəsi, Şeyx Şalbu, İsrail baba pirləri, eləcə də, mağaralar və çoxlu sayda öyrənilməmiş arxeoloji abidələr mövcuddur. Xınalıqda yerləşən 31 türbədən yalnız 16-sı İslam dövrünə aiddir. Memarlıq abidələri içərisində məscidlərin xüsusi yeri vardır. Hal-hazırda Xınalıqda 7 məscid fəaliyyət göstərir. Xınalıq kəndinin ən hündür yerində yerləşən Əbu Müslimin adını daşıyan Cümə məscidi VIII-XII əsrlərdə inşa edildiyi güman olunur. Əbu Müslim bu kənddə İslamın banisi hesab edilir. Məscidin girişində 2 fərqli daş üzərində runik yazılar həkk olunmuşdur. Həmin yazılar günəşin doğması və yeni tarixin başlanması mənasını verir. Xınalıqlılar bütün məscidləri pır adlandırırlar. Buradakı məscidlər evlərə bənzəyir və onların minarələri yoxdur. İlk məscidlərdən biri də Pir Cəmər (cəmər “alicənab”, “humanist”, “müdrük” deməkdir) məscididir. Pir Cəmər məscidinin divarlarındakı yazılara nəzər salsaq, burada ərəb əlifbası ilə “Kəlməyi - şəhadət” və “Qurani - Kərim” dən ayələrin olduğunu görmək olar. Deyilənlərə görə, yerli əhali islam dinini ilk dəfə məhz bu məsciddə qəbul etmişdi. Xınalıqlılar islam dininin süni təriqətinə mənsubdurlar.

Xınalıq bir çox yazıçıların qələmə aldığı əsas mövzulardan biri olmuşdur. Rəsul Rza “Xınalıq kəndinin adamları” oçerkində Xınalıq kəndindəki evləri əbəs yerə üst-üstə qurulmuş qartal yuvalarına bənzətməmişdi. Çay daşlarından tikilmiş, 200-300 il yaşı olan bu evlər çoxmərtəbəli binaları xatırladır. Ən maraqlısı isə, aşağıdakı evlərin damının yuxarıda yerləşən evlərin həyəti kimi istifadə olunmasıdır. Evlərin tikintisində qaya və çay daşlarından, həmçinin samandan, gil məhluldan geniş istifadə olunmuşdur. İlk memarlıq üslubunu qoruyan bu kənd hələki ənənəvi inşaat üsullarından istifadə etməkdədir.

“ KİTABI DƏDƏ QORQUD” DASTANININ TƏDQIQAT TARİXİ

Xəyal NƏSİBOV

Gəncə Dövlət Universiteti
AZƏRBAYCAN

Azərbaycan Xalqının qədim mədəniyyət abidələrindən biri də “Kitabi Dədə Qorqud” adı ilə məşhur olan qəhrəmanlıq dastanıdır. Xalqımızın orta əsrlər həyatında baş vermiş tarixi mədəni hadisələrin öyrənilməsi üçün çox böyük əhəmiyyətə malik olan bu zəngin xalq yaradıcılığı məhsulu hələ XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq məşhur şərqşünasların diqqətini cəlb etmişdir. Əsərin ilk nüsxəsinə XIX əsrin əvvəllərində Almaniyada Drezden kitabxanasında təsadüf edilmişdir. Həmin kitabxananın kataloqunu tərtib edən Fleyşer əlyazmanın üstündə bir qeydə əsaslanaraq əsəri XVI əsr kataloquna daxil etmişdir.

1815-ci ildə Şərqşünas Fridrix Fon Dits həmin əlyazmanın üzünü çıxararaq Berlin kitabxanasına gətirmiş və “Təpəgöz” boyunu alman dilinə tərcüməsi ilə birlikdə nəşr etdirmişdir. Dits həmin nəşr münasibəti ilə yazdığı məqalədə “Təpəgöz” boyunu Homerin “Odiseya”sı ilə müqayisə etmiş, hətta “Odiseya”nın yaradılmasında bu boydan istifadə olunduğunu söyləməklə əsərin çox qədim olması iddiasını irəli sürmüşdür. “Odiseya” poeması e.ə VIII əsrdə Yunanıstanda meydana gəlmişdir.

Digər Alman şərqşünası Teodor Neldeke dastanı 1859-cu ildə alman dilinə tərcümə edir, lakin çap etdirmək imkanı olmur. Həmin materialları 1892-ci ildə Almaniyada təhsil alan böyük rus şərqşünası Bartolda verir. Bununlada bu abidə ilə tanış olan rus alimi Bartoldun böyük marağına səbəb olur. Bartold ilk olaraq 1894-cü ildə “Duxa Qoca oğlu Dəli domrul boy”nu ruscaya tərcümə etmiş və bu tərcüməni nəşr etdirmişdir. Akademikin bu təşəbbüsü rus şərqşünasları içərisində böyük maraq oyatmış, digər alimlər də Tumanski, Divaev və başqaları bu dastan haqqında elmi tənqidi məqalələr yazmışlar. Sonrakı illərdə Bartold eposun daha 3 boyunu ruscaya tərcüməsi ilə birlikdə çap etdirmişdir. Bartold yazmışdır ki, “Kitabi –Dədə Qorqud” dastanı Qafqaz mühitindən kənardə formalaşa bilməzdi. Bartoldun bu tərcümələri 1950-ci ildə “Nizami adına ədəbiyyat və dil instutu” tərəfindən nəşr edilmişdir.

“Kitabi Dədə Qorqud” eposu haqqında Türkiyə alimləri də tədqiqat aparmışlar. 1916-cı ildə Kilisli Müəllim Rifət əsəri Drezden nüsxəsi əsasında ərəb əlifbası ilə nəşr etmişdir. Lakin nəşir əsərin bir sıra yerlərini oxuya bilməmiş, bəzən təhrif etmiş, bəzən də oxuya bilmədiyini göstərən xüsusi işarələr qoymuşdur. 1938-ci ildə yenə də türk alimi Orxan Şaiq Gökyay əsəri yeni əlifbada nəşr etdirmişdir.

XX əsrin ortalarında İtaliya şərqşünası, professor Ettari Rossi bu abidənin başqa bir nüsxəsinə Vatikan kitabxanasından tapıb, 1952-ci ildə böyük bir müqəddimə ilə nəşr etmişdir. Tədqiqatçının fikrincə Drezden nüsxəsi Azərbaycan dilinə, Vatikan nüsxəsi isə türk dilinə aiddir. Ola bilsin ki, bu əsər İtaliyaya türklər tərəfindən aparılmışdır.

“Kitabi Dədə Qorqud” dastanı İngilislərin də maraq dairəsində olmuş, 1974 –cü ildə İngilis alimi Cofrey Lyuns Londonda çap etdirdiyi “Dədə Qorqudun müdrikliliyi” adlı müqəddimədə dastanın islamıyyətdən əvvəl yarandığını və dastandakı hadisələrin Azərbaycan ərazisində baş verdiyini qeyd edir.

Dünya tədqiqatçıları ilə yanaşı bir çox Azərbaycan tədqiqatçıları da “Kitabi Dədə Qorqud” dastanının tədqiqi ilə məşğul olmuşdur. 20-ci illərin əvvəllərində “Kitabi Dədə Qorqud” dastanı ilə ilk dəfə fundamental sürətdə Əmin Abid məşğul olmuşdur. O, “Azərbaycan türklərinin ədəbiyyat tarixi”nin I cildinin böyük bir qismini “Kitabi Dədə Qorqud” və digər oğuznamələrə həsr etmişdir. Azərbaycan ədəbiyyatını “Əsirət dövrünə aid ən qədim vəsiqə” oğuznamə hesab edir onun yazıya alınması, ifadə etdiyi geniş tarixi informasiya, dastanın boyları və obrazları, bədii poetik səciyyəsi haqqında maraqlı mülahizələr irəli sürür.

30-cu illərin ədəbiyyatşünasları “Kitabi Dədə Qorqud” dastanlarından bu və ya başqa dərəcədə bəhs etmişlər. “Kitabi Dədə Qorqud” görkəmli dilçi, ədəbiyyatşünas və türkoloq Bəkir Çobanzadənin diqqət mərkəzində olmuş, o, dastanları yüksək qiymətləndirmişdir. Təəssüf ki, “Kitabi Dədə Qorqud” haqqında yazdığı elmi əsər indiyədək tapılmamışdır.

Ümumiyyətlə 30-cu illər “Kitabi Dədə Qorqud” dastanlarına marağın artdığı dövrdür. Şair və müəllim Ə. Sultanzadə Ədəbiyyat qəzetinə göndərdiyi məktubda təklif edirdi ki, “Kitabi Dədə Qorqud” şifahi deyil, yazılı ədəbiyyatımızın ilk abidəsi və tarixi şəxsiyyətin ədəbi irsi hesab edilməlidir.

1939 ildə “Kitabi Dədə Qorqud” ilk dəfə Azərbaycanda Həmid Araslının tərtibi, redaktəsi və ön sözü ilə çap olunmuşdur. Yeri gəlmişkən, qeyd edək ki, dastanın 1962 və 1978 il nəşrləri də Həmid Araslı tərəfindən hazırlanmış, ön söz də onun tərəfindən yazılmışdır. “Aşıq yaradıcılığı” monoqrafiyasında müəllif “Kitabi Dədə Qorqud” dastanına xüsusi yer vermişdir. “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi”nin I cildində “Kitabi Dədə Qorqud” haqqında bölməni də Həmid Araslı yazmışdır. Həmid Araslı, eposu Azərbaycan dastanlarının ən qədim nümunəsi adlandırır, onun X-XI əsrlərin köçəri həyatına aid olduğunu göstərir, böyük tarixi və bədii məziyyətlərindən söz açır. Ədəbiyyatşünasın fikrincə əsər canlı, obrazlı, zəngin xalq dilində yazılmışdır. Qəhrəmanlığın əsərdə rolu bir daha təsdiqlənir, eyni zamanda qarətçilik, qəbilə çəkişmələrinin, tayfa mübarizəsinin mövcudluğu da etiraf olunur. Həmid Araslıya görə, əsərə islam dininin təsiri çox azdır, çünki, qəhrəmanlar şərab içirlər. Həmid Araslı belə hesab edir ki, Dədə Qorqud əsərin müəllifi yox, iştirakçısıdır.

40-cı illərdə “Kitabi Dədə Qorqud” dastanı daha böyük şöhrət qazandı. Belə ki, Azərbaycan folklorşünası Məmmədhusəyn Təhmasib 40-cı illər araşdırmalarında “Kitabi Dədə Qorqud” dastanına da geniş yer vermişdir. O, sonralar “Kitabi Dədə Qorqud” dastanı ilə bağlı silsilə məqalələrində dastanların bir çox səciyyəvi məsələlərini aydınlaşdırmağa çalışmış, “Basatın Təpəgözü öldürdüüyü boy”u Homerin “Odisseyə”, eləcə də “Sindibadnamə”, “Nart” eposları ilə müqayisə etmişdir. Məmmədhusəyn Təhmasib, 50-ci ildə Bartoldun rusca tərcüməsinə “Qeydlər”ini çap etdirmiş, Həmid Araslı nəşrlərinin elmi redaktoru olmuşdur.

40-50-cı illərdə eposla təkcə ədəbiyyatşünaslar deyil, yazıçı və tarixçilər də maraqlanmış, öz mülahizələrini müxtəlif mətbuat orqanlarında çap etdirmişlər. Görkəmli şair və yazıçılardan Səməd Vurğun, Mehdi Hüseyn, Rəsul Rza, Mirzə İbrahimov və b. “Kitabi Dədə Qorqud” dastanına böyük maraq və məhəbbət bəsləmiş, yazı və məqalələrində dastanları yüksək qiymətləndirmişlər.

Ədəbiyyatşünas alimlər tərəfindən araşdırmaların qızğın getdiyi bir dövrdə 1950-ci ilin may ayında “Dədə Qorqud”un kobud siyasi səhv olduğu Sovet İttifaqı Kommunist partiyası yığıncağında rəsmi elan edildi. Həmin partiya yığıncağında deyilirdi: “Pantürkistlər tərəfindən Azərbaycan ədəbiyyatının qədim abidəsi kimi qələmə verilən “Dədə Qorqud” eposunun mürtəcə burjua millətçilik mahiyyəti son zamanlaradək ifşa edilməmişdir. “Dədə Qorqud” eposunun Azərbaycan xalqı ilə, onun tarixi, folkloru və dili ilə heç bir əlaqəsi yoxdur.” “Dədə Qorqud”da Azərbaycan xalqı üçün yabancılıq olan həyat tərz, adət və ənənələr təsvir olunmuşdur.

Eposun ünvanına səslənən ittihamlardan sonra ayrı-ayrı alimlərin mövqeləri kəskin tənqid atəşinə tutuldu. Artıq epos sözünün özü də dırnaq içərisində yazılırdı. O dövrdə elə bir iclas, elə bir qurultay, elə bir konfrans olmurdu ki, orda “Dədə Qorqud” tənqid olunmasın.

Başqa türkdilli respublikalarda, xüsusilə də Türkmənistanda “Dədə Qorqud”un əleyhinə dəhşətli bir təbliğat geniş şəkildə həyata keçirilirdi. Əslində eposa qadağa damğası vurulmuşdu. Eposun bütün tədqiqat planları, tədris proqramları, dərslərdən çıxarıldı. Lakin bu qadağa uzun sürmədi. 50-ci illərin ikinci yarısında ölkənin siyasi ab-havasında baş verən ciddi dəyişikliklərdən sonra epos bəraət qazandı. 1957-ci il martın 26-da “Kommunist” qəzetində “Dədə Qorqud dastanları” adlı çox böyük məqalə çıxdı. Onu Həmid Araslı, Əbdülzəl Dəmirçizadə, Məmməd Arif və Məmmədhusəyn Təhmasib yazmışdılar. Bu məqalə ilə “Kitabi-Dədə Qorqud”un Azərbaycandakı yasaqlığına son qoyuldu.

70-80-ci illər Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında “Kitabi Dədə Qorqud” dastanına maraq daha da artdı, elmi və elmi-publisistik tədqiqatların vüsəti genişləndi. 50-ci illərin ortaları – 60-cı illərin siyasi ab-havasında müşahidə olunan yumşalma prosesi milli özünəqayıdışa, ədəbi-tarixi problemlərin dərkinə təkan vermiş, türkologiya üzrə tədqiqat işi üçün zəmin rolunu oynamışdır.

“Kitabi Dədə Qorqud” dastanının Azərbaycan türkcəsi ilə başqa bir nəşri Fərhad Zeynalov və Səmət Əlizadə tərəfindən 1988-ci ildə hazırlanmışdır. Nəşrdə təkcə mətnin müasir şəkli deyil, Azərbaycan (kiril) əlifbası ilə orijinalı, habelə “Tükənməz xəzinə” adlı ön söz də verilmişdir. Burada “Kitabi Dədə Qorqud”un tədqiq və nəşr tarixi, variantları, obrazları, əhatə etdiyi məzmun, ideya-bədii xüsusiyyətləri və s. haqqında geniş məlumat verilir.

1990 ildə Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti “Kitabi-Dədə Qorqud” Ensiklopediyasının nəşri haqqında qərar qəbul etdi. 1997 ilin aprelin 20-də isə Azərbaycan Respublikası Prezidenti “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının 1300 illiyi haqqında” Fərman verdi. Fərmanda “Kitabi Dədə Qorqud”un

1300 illiyinin beynəlxalq səviyyədə qeyd olunması üçün BMT-nin YUNESKO təşkilatına müraciət və tədbirlər planı nəzərdə tutulmuşdur. Bununla əlaqədar, 1999 ildən “Kitabi Dədə Qorqud” mövzularında çox sayda elmi, elmi-kütləvi kitab nəşr edilmişdir. 2000-ci ildə Bakıda dastanın 1300 illik yubileyi təntənəli şəkildə keçirilmişdir. Bütün türkdilli ölkələrin dövlət başçılarından, UNESCO-nun baş direktorunun iştirakı ilə böyük təntənəli mərasim keçirilmişdir. “Dədə Qorqud” ensiklopediyası nəşr olunmuşdur. Ulu öndər Heydər Əliyev Dədə Qorqud heykəlinin ucaldılması haqqında Sərəncam vermişdir.

2013-cü ildə Bakıda “Dədə Qorqud” parkının açılışı olmuş, cənab prezident İlham Əliyev çıxış edərək; “Kitabi-Dədə Qorqud”u Azərbaycan xalqının tarixi keçmişini əks etdirən möhtəşəm sənət abidəsi adlandırmış, Əsərdə vətənpərvərliyi, qəhrəmanlığı, müdrikliyi, Azərbaycan xalqının tarixi keçmişini, Oğuz türklərinin dünyagörüşünü, mənəvi dəyərlərini, adət-ənənələrini, Azərbaycan toponimlərinin əks olunmasını, Dastanın dilimizin qədim incəliklərini, tarixi hadisələri və şəxsiyyətlərini, xalqımızın mədəniyyətini öyrənməkdə əvəzsiz mənbə olduğunu iştirakçıların nəzərinə çatdırmışdır.

2015-ci il “Kitabi-Dədə Qorqud” Dastanının tədqiq olunmasının 200 illiyi çox böyük təntənə ilə qeyd edildi. Bütün bunlar bir daha onu göstərdi ki, Dədə Qorqud Azərbaycan xalqının qəlbində daim yaşayırdı, yaşayır və yaşayacaqdır.

А.Е.КРЫМСКИЙ ОБ ИСТОРИИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ КУЛЬТУРЫ XII ВЕКА

Парвана БАЛАГАДИРОВА

А.А.Бакиханова

Национальной Академии Наук Азербайджана

balagadirova@mail.ru

АЗЕРБАЙДЖАН

Научное наследие академика А.Е.Крымского, сыгравшее важную роль в изучении истории Азербайджана заслуживает глубокого внимания.

Рассмотрев широкий круг вопросов социальной и культурной жизни в Передней Азии А.Е.Крымский подчеркивал достаточно высокий уровень культуры в исторических Ширване, Арране, и Азербайджане.

Как известно, в XII веке в Ширване – важнейшем государственном образовании средневекового Азербайджана – появилась целая плеяда блестящих художников поэтического слова – поэтесса Мехсети –Ханум, Фелеки Ширвани, Иззедин Ширвани и Абуль-Ула Гянджеви, Мюджиреддин Бейлегани и, наконец величайшие поэты своего времени – Хагани Ширвани и Низами Гянджеви, которые создали «золотой век» культуры азербайджанского народа. Историк всеобщей истории Иоганн Шерр называет Низами «украшением этого периода».

Все представители азербайджанской поэтической школы, кроме Низами, были придворными поэтами сельджукских султанов, а затем азербайджанских Атабеков.

Как отмечал, З.М.Буниятов, азербайджанские атабеки (особенно Джахан Пехлеван и Кызыл Арслан) покровительствовали поэтам, архитекторам, инженерам, строителям, врачам и представителям наук. Почти все знаменитые поэты того времени находились при дворе атабеков Азербайджана. Одни из них прибывали из Средней Азии и Хорасана, другие эмигрировали из Ширвана, где обстановка при дворе (особенно Ахситана I) была совершенно невыносимой для поэтов. У Атабеков поэты изгнанники находили убежище, приют и жизненные блага.

На протяжении всего периода исследовательской работы А.Е.Крымского наблюдается заинтересованное отношение академика к Низами и его творчеству.

Помимо ряда энциклопедических статей и монографий - «История Персии и ее литературы и дервишской теософии», «История Персии, ее литературы», где ученый обращается к жизни и

творчеству Низами, «лебединой песней» А.Е.Крымского стал его труд «Низами и его современники», который считается уникальным явлением в низамиведении.

Величайший эпико-поэтический азербайджанский поэт Джамал (Низам) ад-Дин Абу Мухаммад Ильяс ибн Юсуф ибн Заки ибн Муайтад Низами (1140 – 1214гг.) – уроженец Гянджи.

Двенадцатый век в истории Азербайджана был временем расцвета феодального общества. Произведения Низами, являющиеся величайшим памятником духовной культуры азербайджанского народа, служили лучшим зеркалом его современности. В поэмах Низами глубоко и правдива отражена экономика, социально-политическая и культурная жизнь его эпохи.

Первое произведение «Махзан ал-асрар» Низами (1178 или 1179г.) посвятил владельцу Арзинджана Фахр ад-Дину Бахрам-шаху ибн Дауду (1162 – 1225 г.), за что получил награду в размере 5000 динаров, пяти коней и пяти мулов, груженных почетным платьем.

Вторая поэма Низами «Хосров и Ширин», законченную в 1180 – 1181 гг., посвящена последнему иракскому сельджукидскому султану Тогрулу III. Это было официальное посвящение. На самом же деле, поэма адресовалась атабеку Абу Джафару Мухаммеду Джахан Пехлевану. Однако, после его смерти в 1186 г., восхваление было перенесено на его брата атабека Кызыл Арслану.

По З.М.Буниятову Низами был приглашен ко двору султана и атабека, но так как поэт никогда не покидал Гянджу, то к нему был послан гонец, который сообщил, что в 30 фарсах от Гянджи находится султанский кортеж, и султан призывает к себе Низами. Атабек Кызыл Арслан встретил прибывшего в султанский лагерь поэта в шатре. В награду за поэму Низами получил село Хамдунийан и почетную одежду.

Третья поэма Низами «Лейли и Меджнун», которая была закончена в 24 сентября 1188 г., была написана ширваншаху Ахситану I.

Четвертая поэма Низами «Семь красавиц», которая завершилась в 31 июля 1197 г., была посвящена правителю Мараги аксунгуру Ала ад-Дину Корпа Арслану (1174 – 1208 гг.).

Пятая поэма Низами «Искендернаме», законченную между 1196 и 1200 г. незадолго до смерти, Низами посвятил владельцу Ахара Нусрат ад-Дину Пиш-Тегину ибн Мухаммеду (1155 – 1210 гг.).

В Энциклопедическом словаре Брокгауза и Ефрона мнение А.Е.Крымского касательно национальной принадлежности Низами всецело зависело от установок западноевропейской востоковедной науки, относившей поэта без каких-либо оговорок к литературе Ирана.

А.Е.Крымский в работе «История Персии, ее литературы и дервишской теософии», писал: «Низами – лучший романтический персидский поэт». Однако, внимательно ознакомившись с творчеством Низами, особенно с его поэтическим стилем, А.Е.Крымский объявляет Низами представителем азербайджанской литературы. От своего прежнего ошибочного мнения А.Е.Крымский отказался. В работе «Низами и его современники» академик писал: «Надо твердо сознать и признать: азербайджанец Низами, конечно, есть родной азербайджанский поэт, которым Азербайджан может по праву гордиться».

А.Е.Крымский отмечал что, при сельджукидах XI-XII вв., в восточных частях халифата Багдад оказался очень оживленный научным и умственным центром. Потому, что здесь и администратором, и вдохновителем научно-литературной жизни явился многолетний безсменный визирь главных сельджукских султанов перс (тюрк) Низамольмулк (ум.1092), друг вольнодумного поэта Омара Хайама (ум.1123).

Надо отметить, что сельджукские завоеватели, нуждаясь в опытных чиновниках, также, как и их предшественники арабские завоеватели, привлекали на государственную службу образованных людей. Самой яркой фигурой среди чиновничьей знати был знаменитый везир султанов Алп Арслана и Маликшаха - Абу Али аль-Хасан ат-Туси, известный под именем «Низам аль-мульк».

Низам аль-мульк стремился к созданию централизованного государства, образцом которого считал государства Аббасидов, Саманидов и Газневидов в пору их расцвета. Свои политические взгляды он изложил в сочинении «Книги о правлении» («Сийасет-наме»). Он рекомендовал султанам иметь большое войско, пригодное для подавления мятежей непокорных эмиров в провинциях и феодальных смут. Особую вражду он испытывал шиитам-

исмаилитам и к противостоявшему сельджукам Фатимидскому государству. Для укрепления традиционной исламской идеологии Низам аль-Мульк создал специальное учебное заведение - медресе, получившее по имени своего основателя наименование «Низамийа».

А.Е.Крымский в работе «Низами и его современники» насыщенный материал уделял анализу жизни и творчества другого крупного представителя азербайджанской классической литературы – Хагани Ширвани (1106 - 1199). Начавши творить стихи Афзал ад-Дин Ибрагим из почтения к Санаи, который написал поэму «Сад Санаи» избрал себе тахаллус, т.е прозвище в суфийском духе – Хакаики, что означает искатель истины.

Учителями Хагани были дядя Мирза Кафи, ученый врач-аптекарь, астроном, метафизик, а затем Абул-Ала, который был «малик аш-шуара», т.е. «царь поэтов» при дворе ширваншаха Менучехра. Абул-ала предложил Афзал ад-Дину принять другое прозвище «Хагани», в честь своего государя (хагана), и это прозвище навек закрепилось за поэтом.

После смерти Менучехра, ширваншахом стал Ахситан. Хагани перешел в столицу нового шаха в город Баку, был принят в придворные поэты.

Как считал З.М.Буниятов, для историка, произведения Хагани ценны тем, что в них упоминаются имена и титулы десяти владык изучаемого периода. Среди них ширваншахи Меничехр III и Ахситан I, хорезмшахи Атсыз и Текиш, сельджукские султаны Масуд и Тогрул III, атабек Кызыл Арслан и др.

Значительную часть дивана Хагани заполняют ширванские придворные оды. Но это не значит, что больше никому он од не написал. У него есть еще оды ширванскому сюзеру атабеку Кызыл Арслану, султану восточного Ирана Текешу Хорезмшаху, кипрскому правителю Исааку Комнену и др.

Хагани умер в 1194 – 1199гг. в Тебризе. Здесь он был похоронен в предместье Сорхаб (Кладбище поэтов).

ФЕВРАЛЬСКИЙ ИНЦИДЕНТ 1918 ГОДА В ТАНАЛЫКОВО-БАЙМАКЕ

Aybulat KHUSAINOV

Bashkir State University

khusainovas@mail.ru

АЗЕРБАЙДЖАН

В ходе гражданской войны и башкирского национального движения (1917-1921 гг.) было много трагических случаев, оставивших кровавый след в истории Башкортостана. Как и в других регионах страны, в Башкортостане имели место не только «белый террор», но и «красный», допускались грубые нарушения законности, жестокое отношение к башкирскому населению, объявленного контрреволюционным. Все это в совокупности обернулось трагедией для народа: разорением, физическим истреблением, голодом и духовным опустошением. Одна из таких трагедий – расстрел большевиками видных деятелей башкирского национального движения Гимрана Магазова, Габдуллы Идельбаева, польских офицеров и башкирских солдат добровольческого отряда в марте 1918 года в Таналыково-Баймаке.

После того, как казачьи части атамана А.И. Дутова 15 ноября 1917 года разгромили Оренбургский ревком, Башкирское центральное Шуро (Совет), объявил территориальную автономию башкирского народа и принял меры к ускорению созыва III Всебашкирского Учредительного съезда – курултая, который открылся 8 декабря 1917 года в Оренбурге. Первое же заседание курултая установило границы Автономного Башкурдистана и выделило из своего состава исполнительный орган – правительство (предпарламент), которому поручено было дальнейшее укрепление Башкирской автономии, создание башкирского национального войска и милиции [4, л.1]. Официально Башкирское Шуро еще 11 ноября заявило о своем нейтралитете, не поддержав Советскую власть и осудив одновременно действие Временного правительства. Эти события привлекли внимание Центрального Комитета большевистской

партии и советского правительства и уже в начале 1918 года в Оренбургскую губернию были направлены красногвардейские отряды из городов Урало-Волжского региона.

5 января 1918 года с целью формирования первых башкирских полков Башкирское правительство командировало своих членов, офицеров Г. Идельбаева, Г. Магазова, Г. Мрясова, А. Карамышева, Х. Биешева в Таналыково-Баймак Бурзян-Тангауровского кантона [5, с. 219]. В состав данной группы, помимо гражданских лиц, вошли и польские офицеры С. Бриц и Столбовский и др. [7, л. 75].

За короткий срок был собран отряд в 400 человек, в основном за счет добровольцев. Ещё до занятия Таналыково-Баймака карательными отрядами большевиков, члены правительства вели переговоры с Баймакским Советом рабочих о создании смешанной русско-башкирской Красной гвардии. После положительных переговоров представители обеих сторон были командированы в Орск для решения вопросов вооружения – приобретения 100 винтовок и 30 тыс. патронов на общую сумму 12 тысяч рублей [8, с.27; 9, с.36].

Но 16 февраля по новому стилю из Оренбурга было дано распоряжение председателя Оренбургского губревкома Цвиллинга и об аресте организаторов башкирских добровольческих отрядов в Таналыково - Баймаке, которое было приведено в исполнение местными рабочими-красногвардейцами. [2, с. 142].

Во время ареста членов Правительства А. Карамышев занимался вербовкой новобранцев в близлежащих территориях. После известия об аресте, при поддержке местного населения он окружил Баймак, перерезав телеграфные линии и объявив ультиматум с требованием освобождения арестованных. Но по причине отсутствия вооружения, отряд Карамышева не решался на штурм. Несмотря на то, что Баймакский Совет рабочих отверг ультиматум, вскоре между Амиром Карамышевым и представителями Совета было достигнуто соглашение об освобождении арестованных [1, с. 59].

Но, к сожалению, прибывший 21 февраля из Орска отряд красногвардейцев под командой Баранова с этим соглашением не посчитался и после всевозможных попыток расстрелял арестованных. В итоге, по разным данным, 22 февраля были убиты 20-25 человек, в том числе 2 члена Башкирского правительства, военный врач, прапорщик Магазов и юрист Идельбаев, 4 польских офицера и солдаты добровольческого отряда [2, с. 144].

Оставшиеся в живых арестованные солдаты добровольческого отряда были освобождены и отправлены по домам, некоторые сумели бежать. Часть из них, при прохождении хутора Сидорский (Федоровский), были задержаны жителями и переданы мародерствующим красногвардейцам, которые расстреляли солдат без суда и следствия [3, с. 337].

Между тем, деятельность по созданию добровольческих отрядов была продолжена офицерами А. Карамышевым, А. Бишевым и Бриц, которым удалось избежать ареста и расправы.

Баймакский инцидент и арест членов Башкирского правительства вызвали негодование среди башкирского населения. Известны факты о подготовке вооруженных выступлений не только в районе Таналыково – Баймака, Оренбурга, но и горных районах Башкортостана [2, с. 145].

О том, что обстановка накалялась, свидетельствует телеграмма, направленная во все волости Оренбургским губревкомом в адрес башкирского населения. В ультимативной форме требовалось «всем башкирам и их организациям немедленно разоружаться, сдавать все оружие местным советам и красногвардейцам, прекратить разбойничьи набеги» или в противном случае «Ревком расстреляет Областной совет (Башкирское шуро), и все башкирские селения, заподозренные в противодействии Советской власти, будут сметены с лица земли артиллерией и пулеметам» [2, с. 148].

Более того, большевики начали проводить активные действия по изъятию оружия среди башкирского населения. Многие такие мероприятия сопровождалась серьезными перегибами со стороны красногвардейцев. Отряд красногвардейцев, прибывший 9 апреля 1918 года в деревню Серменево Тамъян – Тангауровского кантона, открыл стрельбу из винтовок и револьверов, крича при этом «Перебьем всех башкир!». Это повергло в шок даже членов местного Совета рабочих и крестьянских депутатов [9, с.40; 10, Л. 6].

После этих событий Башкирское правительство более активнее занялось формированием башкирского войска.

Вскоре территорию Башкортостана охватила гражданская война. По вышеуказанным причинам, башкирские отряды на начальном этапе гражданской войны выступили под белым флагом.

HOMO SAPIENS NEANDERTHALENSIS: MEYDANA GƏLMƏSİ, MİQRASIYASI VE NƏSLİNİN KƏSİLMƏSİ

Yaqub MƏMMƏDOV

AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu

yaqub_amea@mail.ru

AZƏRBAYCAN

Antropogenezisin əsas problemlərindən biri Homo sapiensin (bundan sonra H. sapiens) formalaşması və bu sistemdə Neandertalların yeri məsələsidir. 1856 – cı ildə Düsseldorf yaxınlığında Neander hövzəsində bir neçə qəribə qalın və yüngül əyilmiş sümüklər aşkar edilmişdir. O zamandan etibarən, uzun müddət Neandertal adı düzgün olmayaraq, bütün kobud formalı ibtibai qalıqları göstərmək üçün işlədilmişdir.

XX əsrin 50 – ci illərində Avropada Araqo, Montmorendə (Fransa) və digər ərazilərdə aşkar olunan materiallar əsasında H. sapiensdən əvvələ aid iki hominid qrupu ayrılmışdır. Birinci, “şteynheymlər” qrupu adlandırılmışdır ki, bura Neandertallardan fərqlənən ayrıca insan qanadının ən erkən forması aid olunmuşdur. İkinci, H. erectusa bənzər xüsusiyyətlərə malik “totavel – montmoren” qrupudur. Bu qrup daha çox preneandertal və ya erkən Neandertallar adlandırmışdırlar. Lakin, hər iki qrup hazırda erkən arxaik homo sapiensə və yaxud Homo heydelbergensis növünə (bundan sonra H. heydelbergensis) aid olunur. İlk nümunələri 1,3 milyon il əvvəl, son nümunələr 250.000 il əvvəl qədər mövcud olmuş Homo heydelbergensis növünün Avropaya köç edən növləri xüsusilə Almaniyaya və Fransanın şimal bölgələrində təkamül edərək, 350.000 il əvvəl qədər digər ərazilərdə yayılmışdır, Avropada 300.000 il əvvəl, volşteyn dövründə Neandertallara, Asiyada Denisovanlara ayrılmışdır. Vürm buzlaşmasının birinci mərhələsində (75 min il əvvəl) isə Avropada geniş yayılmışdırlar. 350.000 il əvvələ aid Neandertal qalıqları H. heydelbergensis növünə xas xüsusiyyətləri daşıyır və bu xüsusiyyətlər 135.000 il əvvələ qədər davam etmişdir. Bu dövrdən sonra Neandertallar tamamilə özünəməxsus növ şəklində almışdır.

XX əsrin 80 – illərinə qədər yalnız Avropa ərazisində Neandertallara aid 200 dən çox qalıq aşkar olunmuşdur. Ümumilikdə, bu zamana qədər 400 dən artıq Neandertal fərdinə aid qalıq əldə olunmuşdur.

Kifayət qədər çox sayda Neandertal qalıqlarının aşkar olunması, onları əraziyə görə də bölünməsinə imkan verir. Avropada Erinqordfdən (Almaniyaya) aşkar olunmuş tam olmayan kəllə (müasir qiymətlərə görə 200 min il), Pontneviddən (Şimali Uels) aşkar olunmuş diş və çənə fraqmenti (təxminən 250 min il əvvəl), Fonteşevadan (Qərbi Fransa) aşkar olunmuş kəllə fraqmenti (150 min il), Krapinadan (Sloveniyanın) kəllə qutusu (100 min il əvvələ aid olunur) və digərlərinə Sakkopastore I və II dən (İtaliya), Yaxın və Orta Şərqdən Sanidar, Tabun və Sxulda qalıqlar əlavə edilməklə erkən “qeyri tipik” Neandertal qrupu adı altında birləşdirilir, bəzən “Erinqdorf qrupu” və ya “preneandertallar” adlandırılır. Vürmə qədər dövrə aid olunan bu Neandertal qrupunun (erkən vürm forması da adlandırılır) əsas əcdadları totavel montomer tipi nümayəndələri (H. heydelbergensis) hesab olunur.

Krapina, Erinqdorf, Sakkopastore ilə bərabər Erinqdorf qrupuna Svanskomb və Şteynheymlərdən olan qalıqlar da aid olunsada, daha sonra aparılmış tədqiqatlarla onlar, daha qədim forma və yaxud Neandertalların əcdadı hesab olunan, erkən arxaik Homoya və yaxud H. heydelbergensisə aid olunması şübhə doğurmur.

Daha çox Neandertal qalıqları vürm dövrünə dair, Fransa (Ortyu, La Kina, La Şez, La Ferrai və s.) İtaliyada (Quattari və Monte Çirçeo), Belçikada (Spi I və II), İspaniyada (Urtiaqa, Banolas, Giberaltar), Almaniyaya və Macarıstan, Çexiya, Ukraynada aşkar olunmuşdur. Bu qalıqlar

70.000 – 40.000 il əvvəli əhatə edir. Qeyd olunan materiallar ikinci Avropa Neandertalları qrupu kimi ifadə olunur və “klassik” və ya “Spi” qrupu adlandırılır.

Klassik Neandertallar Orta Paleolit mədəniyyətini yaratmışlar ki bu, arxeologiyada ayrıca Mustye mədəniyyəti adlanır. Onlar klassik Neandertallar artıq aydın nitqə malik olmuşdurlar və müasir insanlarla müqayisədə asta danışdılar.

Klassik Neandertallar alçaq, enlikürək və əzələli görünürdülər. Qısa əl – ayaq ilə bədənin proporsiyasına görə onlar xüsusiyyətlərilə müasir soyuğa uyğunlaşmış insanları – loparları və eskimosları, eləcə də soyuğa uyğunlaşan digər xalqları xatırladırlar.

Kişilərin boyu orta hesabla 164 – 168 sm, çəkisi 77 kq, qadınların ki isə 152 – 156 sm, çəkiliəri isə 67 kq olmuşdur. Beynin həcmi orta hesabla 1450 sm³ olmuş və müasir insanlardan bir qədər böyük olmuşdur.

İnkişaf etmiş şüura malik olan Neandertallar qida hazırlamağı bacarmış, ocağı qorumuş, ölümlərini dəfn etmiş, yığıcılıqla bərabər ovçuluqla məşğul olmuşdurlar. Sələflərlərinə məxsus mədəniyyəti inkişaf etdirərək özlərinə məxsus yeni mədəniyyət yaratmışlar.

Neandertal və müasir insanın DNA- sının müqayisəsi göstərir ki, təxminən 400.000 il əvvəl onlar eyni kökü paylaşmışdılar. Buna görə də, Neandertallar H. sapiensin yarım növü kimi müəyyən edilir və Homo sapiens neandertalensis adlandırılır.

Bu zamana qədər Orta – Üst Paleolit dövründə və şəraitində Avropada, Yaxın Şərqdə və Qafqazda Neandertal və anatomik cəhətdən müasir insanın – Homo sapiens sapiens (bundan sonra – AMİ) qarşılıqlı əlaqəsinə dair geniş paleoantropoloji və paleolitik tədqiqatlar aparılmışdır.

Paleolit kranioloji kompleksinin Neandertallardan fərqləndiyini və onlar arasında morfoloji ardıcılığı izləməyin kifayət qədər çətin olduğunu qeyd etsələr də, bir sıra mütəxəssislər Neandertalları H. sapiensin formalaşması üçün əsas hesab edirlər. Lakin tədqiqatlar Neandertalların dalanlı təkamül qanadı olduğunu göstərdi və sonuncu buzlaqlar arası mərhələnin ikinci yarısında və vürmədə Neandertal və H. sapiens tiplərinin eyni vaxtda mövcud olduğunu təsdiq edir. Genetik tədqiqatlara görə Avropa mənşəli insanların genində 1,5 % - i Neandertallara aid genlər müəyyən olunmuşdur.

Avropada, son Neandertallar Çexiya Respublikasında Kulna mağarasının Orta Paleolit VII təbəqəsindən, Almaniyada Neandertal məskənindən, İspaniyada El Sidron mağarasından, Xorvatiyada Vindijada Vindija Vi – 80 nin G3 təbəqəsində də aşkar olunmuş Neandertalların yaşı 40 min il bundan əvvəldə çoxdur və ya bərabərdir. Açar yaşayış ərazisi hesab olunan Belçikadan Spay I və Spay II olan yaşlı Neandertala aid sümük və dişlər təxminən 41 min il bundan əvvələ aid edilir.

Beləliklə, Neandertallar 40 min il bundan əvvəldən sonra Avropada olmamışdılar. Bununla belə, tam təsdiq olunmayan araşdırmalara görə 10.000 min il əvvələ qədər mövcud olmasına dair fikirlər var.

AMİ nin mədəni, texnoloji, demoqrafik üstünlüyü (daha uzun ömür, daha yüksək təkrar istehsal tempi, qısa doğum fasiləsi, sosial şəbəkəsi və əlverişli ov etmə imkanı və digər faktorlar Neandertalların nəslinin kəsilməsini ekoloji proses kimi izah edir. Digərləri Neandertalların kökünün kəsilməsinə iqlim dəyişməsi əlamətinə və faktorların birləşməsinə üstünlük verirlər.

Hal hazırda qəbul olunmuş xronologiya göstərir ki, Avropada AMİ nin ilk meydana gəlməsi əsasən son Neandertalların yox olmasından qabaq olmuşdur və Neandertal – AMİ nin Avropada bəzi regionların da eyni zamanda yaşaması təxminən 45 – 40 min il bundan əvvəl olmuşdur. Lakin sonrakı minilliklərdə əvvəlki kimi olmamışdır.

Yuxarıda deyilənlərdən belə nəticə çıxarmaq olur ki, Homonun təkamülündə dalanlı forma yaradan Neandertallar 350.000 – 300.000 il əvvəl Avropada H. heydelbergensisdən təkamül edərək H. sapiensin ayrı yarım növünü – H. sapiens neanderthalensis kimi formalaşmış və 250.000 – 40.000 min il əvvəl Avroasiyada yılmışdılar. Sonrakı təkamül prosesində məhv olmuşdurlar və bunun səbəbi tam aydınlaşdırılmamışdır. Afrikada meydana gəlmiş müasir insanlar Avropaya miqrasiya etdiyi zaman Neandertallarla qarşılaşmışdılar. Neandertallar bilavasitə müasir insanların əcdadları olmasalarda, genlərində onlara məxsus kodları daşıyırlar.

OSMANLI İMPERİYASINDA KATOLİK MISSIONERLƏRİN FƏALİYYƏTİ (XV-XVII ƏSRLƏR)

Günay HEYDƏRLİ

Bakı Dövlət Universiteti
gunay.heyderli@gmail.com
AZƏRBAYCAN

Fateh Sultan Mehmed II İstanbulun fəthindən sonra Osmanlı imperiyasının xristian təbəsinə etiqad azadlığı verməklə kifayətlənməyək, onların sərbəst inanclarına davam etməsi üçün patriarxların fəaliyyətini bərpa etdi. 1461- ci ildə Fatehin Erməni patriarxlığının yaradılmasıyla bağlı verdiyi fərmandan sonra qreqorian erməniləri daha geniş azadlıq əldə etdilər .

Osmanlının Şərq xristianlarının etiqadına toxunmaması və azadlıq verməsi din təəssübkeşi olan bəzi Avropa dövlətlərini narahat edirdi. Çünki bu tolerantlıq Romanın xristianlar üzərində hakimiyyətinə zərər verə bilərdi. Bu məqsədlə də missionerlər vasitəsilə erməniləri katolikləşdirmək və qreqorian məzhəbinin aradan qaldırılması üçün addımlar atıldı .

Papalıq artıq güclə monofizit təriqətlərini tabe etməyin mümkün olmadığını görüb siyasəti dəyişərək “inandırma” və “qandırma” yolu ilə insan hislərinə təsir etmək yolunu tutdu. Bu strateji dəyişiklik özünü katolik dövlətlərin Osmanlıya münasibətində də göstərdi. Papa və katolik dövlətlər təriqətlər vasitəsilə Osmanlının daxilində ozlərinə tərəfdar zümrələr formalaşdırmağa başladı.

1587- ci ildə papa seçilən V Sikst Osmanlı sərhədləri daxilində olan xristian camaatıyla (ermənilər, məkailər, yaqubilər, kəldanilər) görüşmək üçün səfirlər göndərdi. Papalığın məqsədi bu dörd camaatı Osmanlıya qarşı qaldırmaq və onlara katolikliyi qəbul etdirmək idi. Papa missinerlərə erməniləri katolik məzhəbinə çəkmək üçün göstərişlər vermişdi. Papalığın missioner fəaliyyətində ən böyük köməyi Fransa edirdi. Fransa missionerləri maliyyələşdirərək, katolikliyə keçənlərə maddi dəstək verib Avropada təhsil almasını təmin edir və məzhəb dəyişməyi cəzə edici hala gətirirdi.

1604- cü ildə yenilənən kapitulyasiyaya görə Fransa katoliklər üzərində himayə hüququ aldı.

Fransanın İstanbulda olan elçisi De Breves 1606- cı ilinə qədər 22 il İstanbulda qalmışdı və kapitulyasiyanın yenilənməsindən sonra geri qayıdaraq “Osmanlı dövlətini yıxıb yox etmənin mümkün çarələri” adlı geniş raport hazırlamışdı. Raportda Osmanlı ilə müharibə başlayacağı təqdirdə xristian albanları, rumları, Misirdəki kiptiləri, Lüblindəki maruniləri və durziləri üsyana qaldırmaq, Anadoluda yaşayan ermənilər və gürcülər arasında iş apararaq Osmanlıni zəiflətmək, xristian dövlətlərin müharibəyə başlamamışdan əvvəl Osmanlı torpaqlarını bölüşdürmək planı hazırlamalı olduqları qeyd olunurdu .

Kapitulyasiyanın nəticəsi olaraq fransızlar Osmanlı dövləti daxilində geniş dini sərbəstliyə sahib oldu. Müqəddəs yerlər olan Qüdsün və Kəbənin mühafizəsi və baxımı fransız təbəsinə tapşırıldı. Osmanlının bu bəxşisləri sonradan ona baha başa gəldi .

Missionerlər onlara yaradılan şəraiti belə təsvir edirdilər: “Çox istəyərdik ki, katoliklər Osmanlı padşahının ölkəsində olduğu kimi İngiltərə və Hollandiyada da rahat və sərbəst olsunlar”. 1621- ci ildə “ikinci dərəcəli katolik” məzhəbindən olan Paris Kapusin Təriqətinin vaizi rahib Racifiko Osmanlı dövlətinə gələrək İstanbul, Rumeli, Kipr, Suriya, Fələstin və İraqda kapusin monastrlar qurdu. 1626- cı ildə bir qrup kapusin Qalatada erməni Qreqor kilsəsinin ətrafında yerləşdi .Artıq 1630- cu ildə kapusinlər ermənilərə “Əgər katolik olarsızsa Fransanın himayəsinə qovuşarsız” deyib umidləndirərək qriqoryanlığın sıxıcı və çətin olduğu, katolikliyin daha asan olduğunu öyrədərək katolikliyə dəvət edirdilər .

Erməni patriarxlığı sultan IV Muradın zamanında missioner fəaliyyətlərdən narahat olaraq sultana müraciət etdi.Osmanlı hökuməti məzhəb dəyişdirən ermənilərin daha çox topladığı Əziz və Əzra Yəhya kilsələrini bağlanması haqqında əmr verdi.

1641- ci ildə Balanus adlı bir missioner ermənilərin arasında fəaliyyətə başladı və bu da yenidən patriarxlığın narazılığına səbəb oldu. Fransızlar yenidən boş dayanmayaraq sultandan rəsmi olaraq yezeutlərin Qalatada yerləşməsi üçün icazə aldılar.

1642- ci ildə təhsilini ermənilər üzrə tamalayan keşiş Klement Galano İstanbula göndərilir. O, 1622- ci ildə papa XIV Qreqorinin “Centenario di Propaganda Fide” (inancı yayma məclisi) adıyla

yaratdığı missioner məktəbinin tələbələrindən idi . Bu məktəbə qəbul edilən rahiblər xüsusi dərslər alırdılar. Gəndəriləcəkləri millətin dilini, mədəniyyətini, zəif cəhətlərini ən incə detallara qədər öyrənirdilər. Klement Galano İstanbul ermənilərinin ən çox olduğu yerlərdən biri olan Qalata yerləşərək Surp Qreqor (Kirkor) Lusavoriç kilsəsində uşaqlara və gənclərə dərs deməyə başlamışdı.

1644- cü ildə Aravelk I Tavitin erməni patriarxı seçilməsiylə Qalano ölkədən sürgün olundu.

Öz mövqeyini gücləndirən yezeuitlər San Fransesko monastr və kilsəsini yaradılmasına nail oldular. 1653- cü ildə İstanbulda təsis olunan Papa vəkilliyinin kafedralı bu kilsə olur.

Sultan Süleyman Qanuni hakimiyyətə gəldikdən sonra Fransa ilə əlaqələri genişləndirir və XIV Lui bundan istifadə edərək katolikliyin mövqeyini daha da artırır. Artıq Köprülü Fazil Əhməd paşanın zamanında yəni 1673- cü ildə yenilənmiş kapitulyasiyaya “Osmanlı ərazilərində rahiblərin fəaliyyətinin qanuniləşdirilməsi” maddəsi rəsmi olaraq əlavə olunur.

Osmanlı tarixçisi Əhməd Rəfiqin yazdığına görə fransız səfiri Markiz de Bonnok İstanbuldan XIV Luiyə yazdığı məktubda katolik missionerlər vasitəsilə erməniləri gətirmək istədikləri nöqtəni belə təsvir edirdi: “Erməni kilsəsinin idarə orqanlarına yaxınlaşmaq və bu əlaqələrdən heç bir fayda güdmədiyimizi, hakimiyyətləri üçün heç bir təhlükənin olmayacağına inandırmaq, türk boyunduruğundan xilas olmağa razılaşdırmaq lazımdır” .

XIV Luinin vaxtında casusluq, Osmanlı təbəələrinin katolikləşdirilməsi Fransa- Osmanlı münasibətlərinin gözlənilmədən pisləşməsinə səbəb oldu. Yezeuitlər hökumətin şübhəsini çəkərək İspaniya və Romaya casusluqda günahlandırıldı.

Missinerlərin katolikliyi yayması Erməni patriarxlığına bağlı camaatın Papalığa bağlanmasına gətirib çıxara bilirdi ki, bu da Osmanlı hakimiyyətini narahat edirdi. Sədrəzəm Fransa səfirliyinə gələrək etdiyi çıxışda bildirdi ki, “Bəyoğlunda bir yezeuit görməkdənsə on adi ruhani görməyi üstün tuturam”. Yezeuitlər nifaq toxumu səpməkdə və düşmənçilikdə günahlandırılaraq mühakimə olunmaq üçün Divani- humayuna çağırıldı. Ancaq fransız elçisinin müdaxiləsi ilə azad olundular .

Fransızlar katolik propaqandasından əl çəkmədilər. Belə olduqda 1692- ci ildə Qalata əhalisi üsyan qaldırdı. Lakin Osmanlı hakim dairələri yenidən göz yummaqla kifayətləndilər. Hələb erməni kilsə patriarxının XIV Luiyə yazdığı mədhiyyələrlə dolu məktubunda Ermənistan fransızların ən qüdrətli kralı tərəfindən qurulacaqdır ifadəsi işlənmişdir.

Sultan II Mustafa ruhanilərlə yezuitlər arasında baş verən narazılıqdan istifadə edərək 1695- ci ildə Osmanlının xristian təbəəsinə katolik dininə keçməyi qadağan edən fərman verdi .

Lakin getdikcə hakim dairələrdə qərbə meyillilik hisləri katolikliyin əl-qolunu açdı. Katolik missionerlərin və Papanın fəaliyyəti nəhayət meyvəsini verdi. Saqqız adasında xristianların bir hissəsi katolikliyə keçdi. Erməni, maruni, suryani, rumların bir hissəsi katolik oldu. Missionerlər 1691- ci ildə 30 min erməninin katolik kilsəsinin hakimiyyətini qəbul etdiyini yazaraq Hələbdə Yaqubilər və süryanilər arasında katolik propaqandasını artırırdılar. Hadisələrdən bezən Osmanlı dövləti günahkarları 1697- ci ildə Limni adasına sürgün etdi .

Katolikliyin yayılmasında əsas rol oynayan fransızlar yenidən ermənilərə dəstək verərək Sivashlı Mixitarın qurduğu monastrın vasitəsilə erməni dilini, tarixini öyrədəcək əsərlər nəşr etdirərək əl altından əhaliyə payladılar. Sonralar bu monastr ‘Erməni akademiyası’ kimi tanınmağa başladı .

Beləliklə mənbələrin təhlili göstərir ki, ilk vaxtlar missionerlərin fəaliyyəti pərakəndə olsa da, vaxt keçdikcə bütün diqqətlərini ermənilərin üzərinə yönəldərək onları dövlətə qarşı qaldıra bildilər. Ortodoks qreqorian erməniləri öz milli məzhəblərinin, qorunmasına görə Osmanlı dövlətinə borclu olsalar da, missionerlərin təsiri ilə ərazi iddialarına başladılar.

KONSTANTİNOPOLUN FƏTHİ ƏRƏFƏSİNDƏ KATOLİK KİLSƏSİNİN UĞURSUZ XAÇ YÜRÜŞÜ SİYASƏTİ

G.E.HEYDƏRLİ

Bakı Dövlət Universiteti
gunay.heyderli@gmail.com
AZƏRBAYCAN

Xristian dünyasında Papalığın gücü “Papa yer üzündə Allahın vəkildir” inancına dayanırdı. Lakin XV əsrdən başlayaraq kralların belə boyun əydiyi katolik kilsəsi öz etibarını və nüfuzunu itirərək tənəzzül dövrü keçirirməyə başladı. Bunun bir sıra səbəbləri vardı. Əsrin əvvəllərində xristian dünyasında bir deyil üç papa vardı. Bu papalar İohann XXIII adını alan Baltazar Kassa, Qreğori XII kimi papa seçilən kardinal Ancelo Korrer və Aleksandr V kimi tanınan Pyotr Filarq idi.

“Kilsə konsullarının qərarları yoxsa papanın buraxdığı bullalar (papalığ fətvəsi) ?” sualı ətrafında başlanan qarşıdurma konsulların xeyrinə nəticələndi. 1417- ci ildə saxtakar papalar konsullar tərəfindən hakimiyyətdən uzaqlaşdırıldı. Oddone Kolonna papa V Martin adıyla papa seçildi. Yeni seçilən papa “türk təhlükəsi”nə qarşı Bizans imperatoru II Manuillə əlaqələri genişləndirdi. 12 iyul 1420- ci ildə V Martin , kim ki, türklər əleyhinə xaç yürüşlərində iştirak edəcəksə ona indulgensiya vəd etdi . Lakin papa 1431- ci ildə vəfat etdi və bu təşəbbüs həyata keçirilməmiş qaldı.

1430-cu ildə osmanlılar Fessalonikanı işğal etdilər və Bizansın əraziləri Konstantinopol və onun ətrafı ilə məhdudlaşdı. Türklərin irəliləməsi Bizans imperatorunu təşvişə saldı və imperator VIII İohan Palelog yeni xaç yürüşünün başlanması üçün 1434- cü ildə Papalığa müraciət etdi. Yeni qaydalara görə göndərilən elçiləri ilk papa deyil Bazel konsulu qəbul edirdi . Lakin konsul Ortodoks kilsəsi və onun imperatoruyla maraqlanmadı. Bunu görən imperator birbaşa papanın özü ilə görüşmək üçün məktub göndərdi. Konsul bu məktubu üç il yubadaraq imperatora məktub göndərdi.Məktubda 1437- ci ildə Avinyonda papanın imperatoru qəbul edə biləcəyi bildirilirdi. Konsul bu qərarı papa ilə danışmadan almışdı. Papa konsulun bu davranışından hiddətlənərək onu “Tanrının qulluğundan çıxmaqda” günahlandırdı və bulla yayımladı . Burada imperatorla görüşmənin ruhani deyil sekulyar bir hadisə olduğunu, konsulun sadəcə ruhani məsələlərdə qərarlar ala biləcəyini bildirilirdi. Papa konsulla razılaşdırmadan birbaşa Bizansa gizli bir heyət yolladı və imperatoru birbaşa özü dəvət etdi. İmperator patriarx və 700 din və elm adamlarından ibarət bir heyətlə 1438- ci ildə Florensiyaya gəldi. Papa bu görüşdən öz xeyrinə lazımınca istifadə etdi. Əlində imperator Konstantinin vəsiyyətini tutaraq öz fikirlərini imperatora yeritdi. Görüş zamanı o “Budur Böyük Konstantinin vəsiyyəti əlimizdədir. Konstantin öz əliylə yazdığı bu vəsiyyətnamədə Konstantinopol olmaqla bütün imperatorluğun haqlarını və torpaqlarını bizə vəsiyyət etmişdir” sözləriylə türk qorxusu ilə titrəyən imperator və patriarxı təhdid etdi . Uzun sürən danışıqlardan sonra 1439-cu ildə Florensiyada katolik və pravoslav kilsəsi arasında uniyə bağlandı. Pravoslav kilsəsi güzəştə gedərək papanın hakimiyyətini və bir sıra katolik dininə aid ayinləri qəbul etməli oldu. Parisdə rəsmi açıqlama verən papa Bizansın Roma tərəfindən qorunacağını bildirdi. Bizans əhalisi bundan qəzəblənərək imperatora qarşı çıxışa başladı. Tarixçi Dukanın yazdığı o məşhur şüar Bizans küçələrində eşidilməyə başladı: “Bizansda Latın mitrası (papaların dini mərasimlərdə geydiyi qızılı papaq) görməkdənsə müsəlman türk türbanları görməyi üstün tuturuq”).

1440 – cı il, Bizansın Konstantinin vəsiyyətinə əsasən papanın hakimiyyətini tanımasından bir il sonra, italyan humanisti Lorenzo Valla Konstantinin vəsiyyətinin ifşa edərək, saxta olmasını sübut edən kitab buraxdı. Vallanın açıqlaması bütün xristiyan dünyasını sarsıtdı. Valla elmi, məntiqi sübutlar göstərərək papanın əlindəki sənədin həqiqi olmadığını təsdiqlədi. Belə bir vəziyyətdə Papa IV Yevgeni saxta bir sənədlə bütün xristianlıq üzərində haqq tələb etmiş olurdu. Bu hadisə Bizansı ümidləndirdi. Sənədin saxta olması Romanın Konstantinopol üzərində deyil tam əksinə Konstantinopolun Roma üzərində haqqı olması demək idi. Papanı “müqəddəs” saymağa artıq ehtiyac qalmırdı.

Kilsələr arasında mübarizə getdiyi vaxt Osmanlı dövləti sərhədlərini Avropaya doğru genişləndirmişdi. Avropada türklərə qarşı mübarizə aparən macar hakimi Yanoş Hunyadi kral I Ulaslonun təsiri ilə türklərə qarşı “Böyük yürüş”ə çıxmışdı. Trayan qapısından keçərək Nis və Sofiya

şəhərlərini ələ keçirib Snaima yaxınlığında Sultan II Muradın qoşunları üzərində qələbə çaldı [3,210]. Sultan II Murad eyni vaxtda Anadoluda Qaraman bəyliyi, Albaniyada Qeorqi Kastriotla, Moreyada imperatorun qardaşı Konstantin Paleoloqla mübarizə apardığından Ədirnədə macarlarla sülh bağladı. Bu xəbər IV Yevgeniyə çatanda o, öz sağ əli olan kardinal Culiano Sezarini kral I Ulaslonun sarayına göndərdi. Sezarini kralı sultana verdiyi anddan azad etdi və tələsik türklərə qarşı xaç yürüşünün bərpa olunmasını əmr verdi.

1444- cü ildə Ulaslo I ordusuyla Bolqarıstandan keçərək Varnaya hərəkət etdi. Sultan macar kralının müqaviləni pozmasını eşidərək böyük bir orduyla Anadoludan Varnaya gəldi. Türk ordusunun 70 minə yaxın əsgəri vardı. Sultanın əmriylə təpəyə iki nizə sancılır. Birinə Uoslonun pozduğu andlaşmanın mətnini keçirərək ucadan qışqırır: “İsa! əgər sən həqiqətən, davamçıların dedi kimi Allahsansa onları andı pozduqlarına görə cəzalandır”. İkinci nizə vədini pozan kral Uaslonun başı üçün nəzərdə tutulmuşdu .

Döyüş türklərin üstünlüyü ilə keçdi. Yanoşun mərkəzə girməyə çalışdığını gören II Murad yeniçərilərə yanlara çəkilmək əmri verdi. Macarıstan kralı Uaslonun da içərisində olduğu düşmən qüvvələrin sürətlə boşalan sahəyə dolmağı düşmənin öz ayağıyla mühasirəyə girməsi demək idi. Yanlara çəkilib araya saldıqları düşməne doğru fədakar və cürətli bir hücum başladı. Türk qılıncıları xaçlı əsgərləri amansızcasına qırdılar. Bu vaxt Teymurtaş adında bir türk əsgəri balta ilə Uaslonun atının ayağını yaraladı. Yeniçəri piyadabaşı Qoca Qaraca Xızır ağa isə özünü yetirib, kralın boynuna qılınc endirdi. Kralın kəsilən başı Segedin anlaşması mətninin asıldığı nizənin yanındakı boş nizəyə keçirildi.

1447- ci ildə papa Yevgeninin ölümü ilə Tomasso Parentuçelli V Nikolay(1447-1455) adıyla taxta çıxdı. O, ilk vaxtlar Bizansa vədlər verərək açıq kömək etməkdən boyun qaçırdı. Romada yeni kilsələr tikdirməklə məşğul olarkən Bizansı yolxucu xəstəlik bürüdü. Əhalinin əksəriyyəti Rusiyaya, Serbiyaya, İtaliyaya köç etdi. Bizans tarixçilərinə görə şəhərdə 96 min bizanslı, 50 min qul ümumilikdə 146 min insan qalmışdı. Lakin 1448- ci ildə II Kosova döyüşündə türklərin parlaq qələbəsi və artıq Osmanlının Avropanın astanasında dayanması onu təcili tədbirlər görməyə məcbur etdi.

3 fevral 1451- ci ildə Sultan II Muradın ölümü, taxta çıxan II Mehmedin azyaşlı olması papa başda olmaqla Qərb ölkələri tərəfindən sevinclə qarşılandı. Şahzadə Mehmedin taxta çıxması xəbəri Avropaya yayılan kimi Ədirnəyə xarici səfirlər axın etməyə başladı .10 sentyabr 1451- ci ildə II Mehmed Venesiya nümayəndə heyətini qəbul etdi və rəsmi olaraq sultan II Muradın zamanında bağlanmış müqaviləni yenilədi. Bundan 10 gün sonra Yanoş Hunyadi ilə 3 il müddətinə barışıq imzalandı. Valaxiya, Lesbos, Rodos, Xios da əlverişli şərtlərlə müqavilə bağladı. Serb çarının sultan II Mehmedlə apardığı danışıqlar nəticəsində qızı ilə bərabər Yuxarı Strumada olan şəhərləri geri ala bildi. Sultanın yenilədiyi müqavilələr arasında Bizansla imzalanmış müqavilə də vardı.Şərtlərə görə sultan Qurana and içərək ərazi bütövlüyünə hörmət edəcəyini, hər il üç min asper qızıl pul, Aşağı Strumada olan yunan şəhərlərini imperatora verməyi öhdəsinə götürürdü. Bu üç min asper Bizans sarayında saxlanılan şahzadə Orxan üçün nəzərdə tutulmuşdu. Sultan II Muradın Bizansla bağladığı müqavilənin şərtinə görə şahzadə Orxan Konstantinopola göndərilmişdir. Bizans şahzadənin xərclərini Osmanlıdan alırdı.

Əslində imperatorla II Mehmedin münasibətlərinin pozulmasında XI Konstantin özü günahkar idi. 1451- ci ilin payızında Qaraman əmiri İbrahim bəy Aydın, Germian, Mentəşə bəylikləri ilə əlaqə yaradaraq sultana qarşı üsyan qaldırdı. II Mehmedin üsyanın yatırılması üçün ölkənin Asiya hissəsinə getdi. Üsyanı yatıraraq geri qayıdarkən yeniçəri qiyamları ilə qarşılaşdı. Sultanın qarşılaşdığı çətinliklərdən istifadə etməyə qərara gələn imperator Mehmedin yanına elçi göndərdi. Elçiyə tapşırıldı ki, şahzadə Orxanın saxlanması üçün nəzərdə tutulan məbləğin ödənmədiyini sultana bildirsin. Həm də sultana Bizans sarayında Osmanlı taxtına sahib ola biləcək ideal namizədin olduğunu xatırlatmaq tapşırılmışdı. Elçini Bursada qəbul edən II Mehmed Bizansın təhqiramiz tələbləri qarşısında qəzəblənsə də elçiyə soyuq şəkildə Ədirnəyə qayıdan kimi bu məsələlərlə məşğul olacağını bildirdi. Artıq andlaşmanı pozmaq üçün sultanın əlində səbəb yaranmışdı.II Mehmed geri qayıdarkən ona Dardaneldə italyan eskadrasının üzdüyü xəbər verildi və sultan ənənəvi yolla – Dardanelə qayıda bilmədi. İstiqaməti Bəyazidin tikdirdiyi Anadoluhisara doğru dəyişdi. Anadoluhisarin qarşı tərəfində yunan kəndləri vardı və bu ərazilər Bizansa məxsus idi. Ərazini gözdən keçirən sultan burada növbəti bir istehkamın tikilməsinə qərar verdi.

31 avqust 1452- ci ildə Boğazkəsən (indiki Rumelihisar) qalasının tikintisi başa çatır. Bu artıq Konstantinopolun mühasirəsi demək idi.

V Nikolay sultanın bu hərəkətindən təşvişə düşərək 1452- ci ildə Romaya tac qoyma üçün gələn alman kralı III Fridrixdən tez- tələsik II Mehmedə ultimatum göndərməyi tələb etdi . Amma bu sadəcə göstəriş idi. III Fridrixin bunu reallaşdırmaq üçün nə kifayət qədər qüvvəsi, nə də istəyi var idi. Neopol kralı Alfons kömək vəd etsə də ancaq 10 gəmini Egey dənizinə göndərə bildi. Bu gəmilər də papanın verdiyi pullarla alınmışdı.

Papa Macarıstan və Araqon krallarına məktub yazaraq əgər kömək edilməzsə Konstantinopolun sonunun gələcəyini qeyd edirdi. Eyni vaxtda V Nikolay Venesiyaya məktub yazdı. Romanın Bizansa kömək göstərməyə hazır olduğunu və 5 gəmini Şərqə göndərə biləcəyini Venesiya senatına çatdırdı. Senat cavabında papaya hələ borclarını qaytarmadığını xatırlatdı. Məktubda həm də Venesiya gəmilərinin Dardanelə 31 martdan gec olmayaraq çatacağını, lakin bu vaxtlar güclü şimal küləklərinə görə boğazı keçməyin mümkün olmadığı qeyd olunurdu. Venesiya gəmilərinin 17 apreldə yola çıxması qərara alındı. Lakin gəmilərin hərəkəti müxtəlif bəhanələrlə yubadıldı. Və nəhayət gəmilər Venesiyanı tərk edəndə Konstantinopol artıq iki həftə idi ki, mühasirədə idi.

1453- cü il 29 mayında Sultan II Mehmed Konstantinopolu fəth edərək Bizans dövlətinə son qoydu. Lakin Bizansın süqutu pravoslav kilsəsinin də süqutu olmadı. Əksinə pravoslav kilsəsi papa asılılığından çıxaraq yenidən öz qüdrətini bərpa etdi..

Qeorqi Fransisin yazdıqlarına görə yeni patriarx sultanla bərabər “Osmanlının yunan təbəəsi” üçün qanunların hazırlanmasında iştirak etdi. II Mehmed Müqəddəs sinoda daxil olan bütün kilsələrə və mitropolitlərə toxunulmazlıq və azadlıq hüququ verdi. Kilsə pravoslav əhalisi ilə bağlı məsələləri həll edə bilərdi və Pasxa bayramının keçirilməsi üçün üç gün icazə verilmişdi. Sultanın digər fərmanı ilə artıq heç bir kilsə məscidə çevrilməyəcəkdi.

DAŞNAK-BOLŞEVİK BİRLƏŞMƏLƏRİNİN 1918-Cİ İLDƏ BAKIDA TÜRK-MÜSƏLMAN ƏHALİSİNƏ QARŞI SOYQIRIMI FÖVQƏLADƏ TƏHQİQAT KOMİSSİYASININ SƏNƏDLƏRİNDƏ

Tural VƏLİZADƏ

Bakı Dövlət Universitetinin

turallachin@mail.ru

AZƏRBAYCAN

1918-ci ilin yazında Bakıda və Azərbaycanın digər bölgələrində törədilən soyqırımı əslində Rusiyadakı mərkəzi bolşevik hökuməti ilə Cənubi Qafqazda hakimiyyəti yalnız Bakı ilə məhdudlaşan yerli bolşevik təşkilatının bu hakimiyyətin coğrafiyasını Azərbaycanda daha da genişləndirmək üçün birgə həyata keçirdikləri plan idi. Elə bu səbəbdən də istər Bakıda, istərsə də Azərbaycanın digər bölgələrində bu soyqırımı xüsusi qəddarlıqla həyata keçirilirdi.

1918-ci ilin martında Bakıda siyasi vəziyyət olduqca gərgin idi. Cənubi Qafqazda sayca üstünlük təşkil edən azərbaycanlıların haqları nə qərb dövlətləri, nə də Bakını ümumiyyətlə Azərbaycan şəhəri hesab etməyən rus siyasi qüvvələri tərəfindən qəti nəzərə alınmırdı. Belə bir vəziyyətdə Azərbaycanda geniş xalq kütlələrinin dəstəyini qazanmış “Musavat”ın Bakı Sovetinə keçirilən seçkilərdə böyük səs çoxluğu ilə qələbə qazanması bolşevikləri və daşnakları ciddi şəkildə təşvişə salmışdı. Azərbaycan milli qüvvələri ərazi muxtariyyəti və siyasi hakimiyyət uğrunda inamla mübarizə aparırdı. Azərbaycanın muxtariyyəti uğrunda inamlı mübarizə “Musavat” partiyasını bolşevik-daşnak alyansının əsas hədəfinə çevirmişdi. 1918-ci il Mart soyqırımı da başlıca olaraq Azərbaycanın istiqlalıyyəti əleyhinə yönəlmişdi.

Məhz bu səbəbdəndir ki, Stepan Şaumyan öz xəstə təfəkkürü və daha çox erməni milli maraqlarından çıxış edərək “Müsavat”la mübarizəsini “Sovet hakimiyyətinin əksinqilabi müsavətçilərə qarşı silahlı mübarizəsi” kimi qələmə verir və yazırdı: “Əgər biz bu mübarizəni aparmasaydıq, ona görə də axıdılan qanlar bundan on dəfələrlə çox olar, müəssisə və zavodlar

yandırılar, Sovet hakimiyyəti burada birdəfəlik dəfn olunur, Bakı isə indi Azərbaycan xalqının paytaxtına çevrilərdi” (Шаумян С.Г. Статьи и речи. Баку, Бакинский рабочий nəş., 1924).

Bakıda Azərbaycanın muxtariyyətini tələb edən musavatçıların sosial bazasını məhv etmək, türk-müsəlman əhalisinin soyunu tükətmək düşüncəsində olan bolşevik-daşnak alyansı bu məqsədlə mart ayının son günlərində əməli fəaliyyətə keçdi. 1918-ci ilin martın 30-dan aprelin 2-dək Bakı və ətraf kəndlərin müsəlman əhalisi planlı surətdə soyqırım və talanlara, 11 mindən artıq günahsız insan itkisinə məruz qaldı. Soyqırımına məruz qalanların çoxunun cəsədləri tapılmamışdır. Çünki, ermənilər cəsədləri od-alova bürünmüş evlərə, dənizə və quyulara atırdılar ki, cinayətin izini itirsinlər.

Ermənilər tərəfindən dinc azərbaycanlılara qarşı törədilmiş soyqırımı cinayətlərini araşdırmaq üçün Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti tərəfindən 1918-ci il iyulun 15-də Fövqəladə Təhqiqat Komissiyası yaradıldı. Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının 1919-cu ilin avqust ayına qədər topladığı materiallar 36 cild və 3500 səhifə təşkil edirdi ki, bunların da 6 cildi (740 səhifə) Bakı şəhəri və onun ətraf kəndlərinin müsəlman əhalisinə qarşı törədilmiş zorakılıq aktlarını əhatə edirdi. Komissyanın üzvlərinin əksəriyyəti azərbaycanlılar deyil, digər millətlərin nümayəndələri – rus, polyak, alman, yəhudi və başqaları təşkil edirdi. Bu, Cümhuriyyət hökumətinin baş vermiş qanlı hadisələrə obyektiv, ədalətli və vicdanlı yanaşmasının təzahürü idi.

Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının üzvü A.Y.Kluge tərəfindən bu komissiyanın sədrinə ünvanlanan məruzədə Bakıda Azərbaycan xalqına qarşı həyata keçirilən soyqırım cinayətlərinə rəhbərlik edən silahlı dəstələrin rəhbərləri bir-bir ifşa olunur, onların adları ortaya qoyulurdu. Daha sonra xüsusi olaraq o da qeyd olunurdu ki, 1918-ci ildə azərbaycanlılara qarşı həyata keçirilən soyqırım cinayətləri hələ 1917-ci ildə “Daşnaksütyun” və Erməni Milli Şurası tərəfindən planlaşdırılmış və əvvəlcə Bakıda, daha sonra ucqarlarda türk-müsəlman əhalisinin fiziki olaraq məhv edilməsinə, bütün əmlakının mənimsənilməsinə və onun bütün rifahının və siyasi üstünlüyünün təbii surətdə ermənilərin əlinə keçməsinə nail olmaq məqsədi ilə törədilmişdir.

Həmçinin Fövqəladə Təhqiqat Komissiyası tərəfindən zərər çəkmiş kimi dindirilən müxtəlif millətlərdən olan Bakı sakinləri də baş verən hadisələri – ermənilər tərəfindən Bakıda türk-müsəlman əhalisinə qarşı törədilən soyqırımını öz şahid ifadələrində çılpıqlığı ilə göz önünə sərirdilər.

Azərbaycan hökuməti yanında Fövqəladə Təhqiqat Komissiyası tərəfindən şahid kimi dindirilmiş yəhudi əsilli Bakı şəhəri sakini Aleksandr Naumoviç Kvasnik öz ifadəsində baş vermiş hadisələrə dair çox qiymətli məlumatlar verir: “Bu ilin 17-21 mart (köhnə stillə - T.V) tarixlərində Bakı şəhərində baş vermiş hadisələrə təmiz vicdanla belə ad vermək lazımdır: “Müsəlmanların fiziki olaraq məhv edilməsi, bütün əmlakının mənimsənilməsi və onların bütün rifahının və siyasi üstünlüyünün ermənilərin əlinə keçməsi məqsədilə, əvvəlcə Bakı şəhərində, sonra isə ucqarlarda erməni əhalisinin müsəlman əhalisinə qarşı təşkil edilmiş qanlı sui-qəsd” (ARPIİSSA, f. 276, s. 2, iş 27, v. 20).

1918-ci ilin yazında erməni-daşnak, bolşevik birləşmələrinin Bakıda və ətraf kəndlərdə törətdiyi soyqırımı, talanlar bizdən keçmişin ibrət dərslərini bilməyi, toqquşmaların güclənib faciəyə çevrilməsinin səbəb-nəticə əlaqəsini dərinədən dərk etməyi, ictimai inkişaf qanunauyğunluqlarını, xalqın azadlıq uğrunda mübarizəsində mərhələlərin dəyişməsinə yaddan çıxarmamağı tələb edir.

Müstəqil Azərbaycan dövləti istər XX əsrin əvvəlləri, istərsə də sonlarında əvəzedilməz qurbanlar verməsinə baxmayaraq, iftixar edə bilər ki, o ağır sınaq günlərində müstəsna iradə və cəsurluq, milli ruhun sarsılmazlığını və mətinliyini nümayiş etdirdi. Həm ötən əsrin əvvəlində, həm də sonlarında minillərdən bəri malik olduğu qədim dövlətçilik ənənələrini bərpa etdi.

AZƏRBAYCANÇILIQ İDEOLOGİYASI AVRASIYAÇILIQ VƏ MULTUKULTURALİZM KONTEKSTİNDƏ

İsa HÜSEYNOV

AMEA, A.A. Bakıxanov adına Tarix İnstitutu

İsa_Hüseynov@mail.ru

AZƏRBAYCAN

Müasir avrasiyaçılıq və azərbaycançılığın (azərbaycanşünaslığın) problemlərinin eyni bir müstəvidə nəzərdən keçirilməsi, ümumiyyətlə, azərbaycançılıq ideyalarına belə böyük və geniş məsafədən yanaşma paradoksal görünə bilər. Birincisi, rus alimləri tərəfindən irəli sürülmüş bu elmi-nəzəri istiqamət ilk növbədə nəhəng Avrasiya dövləti olan Rusiyanın maraqlarına cavab verir, digər tərəfdənsə, məsələnin aktuallığı nə Azərbaycanda, nə də digər türk dövlətlərində qədərincə dərk edilmir. Lakin müzakirə edilən problemin geosiyasi, mədəni-tarixi, sosial-etnik və s. aspektləri mövzu ilə bağlı və onun ölkəmiz, xalqımız, mədəniyyətimizlə əlaqəli şəkildə diskussiyaya cəlb olunmasını aktuallaşdırır. Təqdim edilən mövzuda biz heç də azərbaycanşünaslığın türkologiya və avrasiyaçılıqla mexaniki qovuşmasının tərəfdarı deyilik. Azərbaycanşünaslıq olduqca perspektivli və çoxplanlı elmdir. Nəzəri məsələlərlə yanaşı praktik yönümlü sahələr diqqət çəkir. Heç kəsə sirr deyil ki, azərbaycanlıların böyük qismi xaricdə yaşayır. Onların böyük sayda yaşadığı ölkələrdə orta məktəb səviyyəsində etnokultur komponentli təhsilin təşkili önəmli məsələdir. Lakin azərbaycanşünaslıq elmi təkcə azərbaycançılıq və türk birliyi ideologiyaları ilə qidalanmamalıdır. Azərbaycanşünaslığın türkologiya və ya avrasiyaçılıqla qovuşması perspektivini elm içində elm, dünya içində başqa bir dünya, üfüqi xətlər və diaqonallar üzrə virtual birləşmə kimi dərk edirik.

Azərbaycançılıq ideologiyasının tarixi, əslində, Azərbaycan xalqının tarixi qədər qədimdir; hər şeydən əvvəl ona görə ki, bu və ya digər xalq, etnos özünün ümummillə məfkurəsini - həyat fəlsəfəsini bütün mövcudluğu boyu formalaşdırır.

Azərbaycanda Heydər Əliyevin ikinci dəfə hakimiyyətə gəlməsindən sonra ortaya qoyulmuş "Azərbaycançılıq" ideologiyasında vahid polietnik millətin Azərbaycan dövlətçiliyinin yaradılmasına dair maraqlarının ümumiliyi, demokratiyanın, bazar iqtisadiyyatının, sosial həyat şəraitinin inkişafı uğrunda mübarizəsinin məqsədləri öz əksini tapdı. Məhz, ideologiya kimi "Azərbaycançılıq" müstəqil Azərbaycanın fəlsəfi-sosial doktrinasının sosio-mədəni və etnik-geosiyasi cəhətlərini özündə birləşdirdi və o, qarşılıqlı dəstək, əməkdaşlıq və bərabərliyin mühüm əsasını təşkil etdi. (1,s.3)

Bununla da, Azərbaycançılıq ideologiyası şovinizm əvəzinə cəmiyyətə vətənpərvərlik gətirməklə, etnoeqoizmi məhv etdi və Azərbaycanda kütləvi şüurun transformasiyası üçün məqbul olan ilkin amili formalaşdırdı.

Ulu öndər haqlı olaraq multikulturalizm siyasətini ölkənin demokratik inkişafının tərkib hissəsi hesab edirdi. O, Azərbaycan ərazisində yaşayan milli azlıqların hüquq və azadlıqlarının, o cümlədən etnik-mədəni, dini dəyərlərinin qorunmasını demokratiyanın mühüm prinsipi olan əsas insan hüquq və azadlıqları kontekstində görürdü. Ulu öndərin rəhbərliyi ilə, nəhayət ki, dönüşü olmayan demokratik inkişaf yoluna çıxmış Azərbaycan Respublikası, onun qeyd etdiyi kimi, "dinindən, dilindən, irqindən asılı olmayaraq Azərbaycanın bütün vətəndaşlarının eyni hüquqlara malik" olmalarını təmin etməli idi.(2,s.3)

Qeyd edək ki, müasir dövrdə Multikulturalizmdən imtina etmək yaxşı heç nə vəd etmir, çünki bu, təəssüf ki, bütün dünyada getdikcə artan anlaşılmazlığa, fobiya, qarşıqoymaya və qarşıdurmaya, milli və dini münaqişələrə aparıb çıxaran yoldur. Məhz buna görə "Azərbaycançılıq ideologiyası" Azərbaycan multikulturalizm ənənəvi siyasətinin çox yaxşı modelidir.

Azərbaycançılıq – respublikanı məskunlaşdıran xalqlarda Azərbaycan dövlətinə mənsubluq hissələrinin formalaşdırılması, ölkədə vahid vətəndaş siyasi mədəniyyətini inkişaf etdirmək vəzifələrinin yerinə yetirilməsini tələb edir. Bu gün Azərbaycanlı mentalitetində siyasi mədəniyyətin inkişafı son nəticədə müasir hüquqi dövlətin yaranmasına gətirib çıxarmışdır.(3, s.33)

Yalnız Azərbaycan torpağında yaşayan müxtəlif etnik və dini mənsubiyyətli insanlara ünvanlanmaqla kifayətlənməyib, coğrafi sərhədlərin ayırdığı soydaşlarımızı bizimlə bir ideya-mənəvi məkanda bütövləşdirən qüvvə də məhz azərbaycançılıq ideologiyasıdır. Mənəvi dəyərlərimizin

əbədiyaşarlığında dini dəyərlərin səmərəli istifadə olunması hər bir ölkə və hər bir xalq üçün zəruri məsələlərdəndir. Belə ki, humanizm, xeyirxahlıq, ədalətlik və sülh amalları dünyanın bütün dinləri üçün xasdır. Dini-mənəvi dəyərlər mədəniyyətin sakral fondunu təşkil edir. Tarix boyu keçid və böhran dövrlərində sabahın yolları qeyri-müəyyən olanda, ictimai şüurun ən dərin köklərində qərar tutan din və dini təsəvvürlər dəyişiklik və böhrana qarşı sosial-mənəvi müqavimət, “instinkt” rolunda çıxış edir.

Qeyd etdiyimiz kimi, müasir Azərbaycan sivilizasiyalararası dialoqun, qlobal siyasi, iqtisadi, mədəni problemlərin müzakirə olunduğu məkana çevrilib. Dünya İqtisadi Forumu, Krans Montana Forumu, Cənubi Qafqaz Forumu, "Eurovision" musiqi yarışması, Beynəlxalq Humanitar Forum, Mədəniyyətlərarası Dialoq Forumu, Dini Liderlərin Ümumdünya Sammiti və digər nüfuzlu tədbirlərə ev sahibliyi edən Bakı şəhəri artıq dünyanın qlobal səciyyəli mərkəzlərdən biri kimi qəbul olunur.

Azərbaycanda multikulturalizm, tolerantlıq və dini dözümlülüyün dövlət siyasəti səviyyəsində inkişaf etdirilməsinin əsaslarını ölkənin qədim dövlətçilik tarixi, o cümlədən, bu ənənələrin inkişafını özündə ehtiva edir. Tarixi ənənələrə nəzər salsaq görərik ki, tariximizin ayrı-ayrı dövrlərində bu ciddi məsələ özünü müsbət tərəfdən büruzə verib. Məsələn, istər Səfəvilər dövləti, istər XIX-XX əsrlər maarifçilik dalğası, istərsə də Xalq Cümhuriyyəti dövründə Azərbaycan ərazisində yaşayan digər etnik xalqlar və dini qrupların nümayəndələrinin təmsilçiliyini özündə ehtiva etmiş bu siyasi davranış XX əsrin sonlarında ulu öndər Heydər Əliyev tərəfindən dövlətçilik ideologiyası formasına gətirilib. Bu da faktdır ki, Heydər Əliyev bu ideologiyanın ən gözəl izahını 2001-ci il noyabrın 9-da Dünya Azərbaycanlılarının Birinci Qurultayı zamanı etdiyi çıxışında «Mən həmişə fəxr etmişəm, bu gün də fəxr edirəm ki, azərbaycanlıyam» sözləri ilə ifadə edib və dünya azərbaycanlılarını öz milli-mənəvi dəyərlərini unutmamağa, bizim hamımızı birləşdirən, həmrəy edən azərbaycançılıq ideyası ətrafında birləşməyə çağırıb.

CƏLİLƏBƏD RAYONU ƏRAZISİNDƏ AŞKARLANAN KÜP QƏBİRLƏRİN SAXSI MƏMULATI

Könül KƏRİMOVA

Azərbaycan Müəllimlər İnstitutu
konulkerimova33@gmail.com
AZƏRBAYCAN

Şimali Azərbaycan ərazisində ölümləri küp içərisində dəfn etmə adəti uzun bir müddət mövcud olmuş (e.ə. V – er. VIII əsrləri), başqa qəbir tipləri ilə yanaşı tətbiq edilmiş, hətta bəzi dövrlərdə (e.ə. II – er. II əsrləri) əsas dəfn adətlərindən birinə çevrilmişdir. Bu dəfn adətinin izlərinə Azərbaycanın bir çox regionlarında rast gəlinir. Belə ərazilərdən biri də, qoynunda zəngin tarixi miraslar və hələ çox açılmayan sirlər saxlayan Muğan düzündə, Mişarçayın sahilində yerləşən Cəliləbad torpağıdır.

XX əsrdə arxeoloji baxımdan Şimali Azərbaycanın ən zəif öyrənilən bölgələrindən biri olan rayon ərazisində, XXI əsrin əvvəllərindən başlayaraq geniş arxeoloji kəşfiyyat və tədqiqat işlərinə başlanılmışdır. Əsrin ilk illərindən arxeoloq A.İ.Ələkbərovun rəhbərliyi ilə tədqiqatlara başlayan “Cəliləbad” arxeoloji dəstəsi, həmçinin 2008-ci ildən buyana “Cənub Şərqi Azərbaycan abidələrinin arxeoloji tədqiqi” ekspedisiyası tərəfindən rayon ərazisində çox sayda qədim yaşayış yeri və qəbir abidələri müəyyən edilib qeydə alınmışdır. Bunların da çox hissəsini məhz küp qəbir abidələri təşkil edir. Yeddi-bulaq kəndindən şimal-şərqdə “Tamerlan təpə” adlı yerdə (II-IV əsrlər), Sədəbazar kəndi ərazisində, Məşədivəlili kəndinin şərqində (II-IV əsrlər), Qarayar kəndi ərazisində “Narlıq” adlanan yerdə, Təklə kəndi ərazisində, Böyük BəcİRəvan kəndinin qərb hissəsində “Quş təpəsi” deyilən ərazidə, Komanlı çayının sol sahilində “Noxudlu” deyilən yerdə, Həziabad kəndinin şimalında (III-VII əsrlər), Günəşli, Boyxanlı, Simirlik, Şatırlı, Mikayılı, Kürünc, Lallar, Nərgiztəpə adlı ərazidə aşkarlanan küp qəbirlər nekropolları bu illərdə qeydə alınmış və onlarda ilkin tədqiqat işləri aparılmışdır. Küp qəbirləri avadanlığı içərisində ən çox aşkar edilən arxeoloji materiallar gildən hazırlanmış müxtəlif təyinatlı və formalı, cürbəcür ölçü və naxışlanma üsuluna malik, bəzən dulus çarxında, əsasən əllə hazırlanmış qab nümunələridir. Öz dövrünə aid digər abidələrdən əldə olunmuş

saxsı məmulatları ilə oxşarlıqlara malik olan və özündən əvvəlki tarixi ənənələri yaşadan və inkişaf etdirən bu nümunələr eyni zamanda özünəməxsusluğu ilə də fərqlənirlər. Küp qəbirlərin saxsı məmulatları içərisində təsərrüfatda və məişətdə istifadə olunan qablar üstünlük təşkil edir. Ritual səciyyə daşıyan fərqli saxsı məmulatı da diqqəti cəlb edir. Məsələn üçün rayonun Şatırlı kəndi ərazisində təsərrüfat işləri zamanı təsadüfən açılmış küp qəbirdən tapılan antropomorf qab öz formasına görə bölgədə nadir nümunələrdəndir. Cəlilabad tarix-diyarşünaslıq muzeyində qorunan qab, yerli saxsı məmulatı üçün səciyyəvi olan açıq sarı rəngli narın gildən əldə hazırlanmış və yaxşı bişirilmişdir. Üzəri cilalanmış, nazik divarlı və qırmızımtıl rəngdədir. Hündürlüyü 24 sm. olan qab, qadın sinəsi formasında hazırlanmışdır. Təsərrüfat xarakterli saxsı qab olması haqda bəzi mülahizələr söylənilsə də, bu nümunənin daha çox ritual səciyyə daşdığı qənaətdəyik. Digər abidələrdə hələ ki, belə nümunəyə rast gəlinməmişdir.

Küp qəbirlərdən əldə olunan ən kütləvi maddi mədəniyyət nümunələri olan saxsı məmulatları qeyd edilən əsrlərdə, bölgədə dulusçuluq sənətinin inkişaf səviyyəsi, məmulatların hazırlanma texnikası və texnologiyası haqqında bizə məlumat verən çox önəmli mənbə rolunu oynayır. Aşkarlanan müxtəlif formalı saxsı məmulatının xammalının necə seçilməsini, onların necə və hansı əmək alətləri ilə hazırlanmasını, məmulatın bişirilmə keyfiyyətini müəyyənləşdirmək, burada dulusçuluq sənətinin inkişaf səviyyəsinin öyrənilməsində mühüm əhəmiyyət daşıyır. Əldə edilmiş saxsı qabların əksəriyyəti əldə hazırlanmışdır. Lakin bununla yanaşı dulus dəzgahında hazırlanmış nümunələrə də rast gəlinir. Antik və ilk orta əsrlərdə, dulus dəzgahından istifadənin çox azaldığı bir dövrdə bölgədə belə nümunələrə rast gəlinməsi, həmçinin dulusçuluqda nisbətən çətin iş hesab olunan və yüksək ustalıq tələb edən iri küplərin istehsalı bölgədə dulusçuluq sənətinin yüksək inkişafından, həm də mahir ustaların yaşadığından xəbər verir.

Küp qəbirlərdən aşkar edilmiş saxsı məmulatı təkcə dulusçuluq sənətinin inkişaf səviyyəsini araşdırmaq baxımından önəmli deyildir. Bu nümunələrin hər biri aid olduğu sahəni öyrənmək üçün də çox qiymətli maddi mənbədir. Ümumiyyətlə arxeoloji materialların, tarixin öyrənilməsində əvəzsiz rolunu nəzərə alsaq, uzun bir tarixi mərhələni əhatə edən küp qəbirləri abidələrindən əldə olunmuş zəngin arxeoloji materialların, o cümlədən saxsı məmulatlarının Azərbaycan tarixinin müxtəlif aspektlərdən tədqiqi üzrə daşdığı əhəmiyyət aydın olur. Cəlilabad rayonu ərazisində küp qəbirlərdən aşkar edilmiş saxsı məmulatlarını tədqiq etdikdə də, təsərrüfat, məişət və cəmiyyət həyatının başqa sahələrində baş vermiş inkişafı, bəzən isə tənəzzülü izləmək mümkün olur. Əsasən yerli istehsal malları olan, içərisində bəzi gətirilmə materiallara da təsadüf edilən saxsı nümunələri o dövrün sənətkarlığını, qonşu bölgələrlə əlaqələrini, mədəniyyətini və s. məsələlərini öyrənməkdə də bizə yaxından kömək etmiş olurlar. Qeyd edək ki, rayonun düzən ərazilərinə nisbətən, dağlıq və dağətəyi ərazisində qeydə alınan qədim yaşayış yerlərinin mədəni təbəqələri son dərəcə zəifdir və maddi mədəniyyət nümunələri ilə də zəngin deyildir. Bu çox güman ki, ərazidə yaşayan əhəlinin təsərrüfat fəaliyyəti ilə əlaqədar olmuşdur. Belə ki, əsasən maldarlıq təsərrüfatı ilə məşğul olan qədim tayfaların məskənləri müvəqqəti xarakter daşmışdır. Buna görə də, antik və ilk orta əsrlərdə rayonun xüsusilə dağlıq və dağətəyi bölgələrində yaşayan qədim tayfalarının tarixini araşdırmaq üçün, küp qəbir abidələri və onlardan əldə olunan maddi mədəniyyət nümunələrinin öyrənilməsinin çox böyük elmi əhəmiyyəti vardır. Cəlilabad rayonu ərazisində bugünədək arxeoloji kəşfiyyat işləri nəticəsində, həmçinin təsərrüfat işləri zamanı təsadüfən açılmış küp qəbirləri avadanlıqlarının, o cümlədən saxsı məmulatlarının timsalında burada cəmiyyətin inkişaf prosesini müəyyən dərəcədə izləmək mümkün olur.

XVIII YÜZİLLİKDƏ MARAĞANIN SOSIAL-İQTİSADI TARİXİNİN ÖYRƏNİLMƏSİNDƏ OSMANLI MÜFƏSSƏL DƏFTƏRİ BİR MƏNBƏ KİMİ

Gülər QAFQAZLI
AZƏRBAYCAN

XVIII yüzilliyin 20-ci illərində Səfəvi dövlətinin çökməsindən sonra onun ərazilərinin böyük hissəsi Osmanlı imperiyası tərəfindən zəbt edilmiş və burada yeni Osmanlı üsul-idarə sisteminin tətbiqinə başlanmışdı. Belə ki, yeni fəth edilmiş torpaqlarda Osmanlı idarə qaydalarına uyğun inzibati-ərazi bölgüsü aparılır, onlar əyalət, liva (sancaq) və nahiyələrə bölünür, bu ərazilərdə əhalinin və vergi obyektlərinin ümumi siyahıya alınması (“təhrir”) həyata keçirilir və Osmanlı vergi sistemi tətbiq edilməyə başlayırdı. Qeyd edilən tədbirlərin nəticəsi öz əksini Osmanlı vergi və maliyyə məmurları tərəfindən tərtib edilən “təhrir” (“icmal” və “müfəssəl”) dəftərlərində tapırdı. Bu vergi sistemində müvafiq olaraq olmaqla iki növ vergi dəftərləri tərtib edilirdi. Bu növ sənədlərin arasında, ehtiva etdiyi tarixi məlumatların önəminə görə “müfəssəl” dəftərlər xüsusilə seçilir.

1728-ci ildə Osmanlı məmurları tərəfindən Marağa bölgəsinin də müfəssəl dəftəri tamamlanmış və bu sənəddə Marağa livasının (sancağının) inzibati quruluşu, sosial-iqtisadi və demografik vəziyyəti, əhalinin dini tərkibi, kənd təsərrüfatı, şəhərləri, əhalinin məşğuliyyəti haqqında dolğun məlumat verilmişdir. İki hissədən və ümumi həcmi 528 səhifədən ibarət olan dəftərin orijinalı İstanbul Başbakanlık Arxivində saxlanılır. Bu sənəd çətin oxunan “siyaqət” xətti ilə yazıya alınmışdır. Vergi dəftərinin birinci hissəsində Marağa livasına, ikinci hissəsində isə Soyuqbulaq livasına daxil olan nahiyələrin adları verilmişdir. Dəftərin fihrist hissəsində “nəfs-i Marağa”, yəni Marağa şəhərinin özü və şəhərin tabeliyində olan kəndlərin adları qeyd olunduğu müqətaaları göstərilmiş və dəftərin ikinci hissəsi də eyni qayda üzrə tərtib edilmişdir.

Digər müfəssəl dəftərlərdə olduğu kimi öncə Marağa şəhərinin özündə yaşayan vergi ödəyicilərinin adları müəyyən qayda üzrə tərtib edilmiş, onların sosial statusları və evli və yaxud subay olmaları dəqiq şəkildə göstərilməklə yaşadıkları məhəllələrin adları qeyd olunmuşdur. Daha sonra şəhər əhalisinin siyahısı bitdikdən sonra buğda, arpa, darı, pambıq, meyvə, bostan və şəhər əhalisi tərəfindən istehsal edilən məhsul növləri üçün yığılan vergilərin və onların miqdarı, həmçinin, digər vergi növləri (torpaq vergisi gəlinlik vergisi, işlənmiş hər-hansı bir cinayətə görə alınan vergi) qeyd olunmuşdur.

Bununla yanaşı, sənəddə Marağanın sənətkarlıq və ticarət mərkəzi olmasını göstərən dabbaxana, sabunxana kimi emalatxanalar və onlardan alınan vergilər haqqında ayrıca məlumat verilmişdir. Burada həmçinin, tikinti işlərinin aparılmasında orta əsrlərə məxsus olan və xammal kimi istifadə edilən çayır bitkisi, onun hansı nahiyələrdə, ərazilərdə becərilməsi və bitkidən xəzinəyə daxil olan verginin miqdarı hesablanaraq göstərilmişdir.

Müfəssəl dəftərinin ikinci hissəsi adlanan Soyuqbulaq (bugünkü Məhabad) livası barədə ətraflı məlumat verilmişdir. Bu hissədə də eyni qayda üzrə Soyuqbulaq livasının tərkibinə daxil olan nahiyələrin və bu nahiyənin tabeliyində olan kəndlərin adları, burada yaşayan və vergi ödəyən şəxslər qeyd edilmiş, eləcə də kənd yerlərində becərilən bitkilərdən toplanan vergilərin növləri və miqdarı göstərilmişdir.

Beləliklə, qeyd edilən müfəssəl dəftər XVIII yüzilliyin ilk yarısında Azərbaycanın Marağa bölgəsinin sosial-iqtisadi tarixinin araşdırılması üçün ən önəmli və informativ qaynaqlardan biridir və bu mənbənin tədqiqi tarixçünaslığımızın qarşısında duran ən önəmli məsələlərdən birini təşkil edir.

ABŞ-IN İSRAİL-FƏLƏSTİN SÜLH DANIŞIQLARINDA İŞTİRAKI: OSLO RAZILIĞI VƏ ONUN NƏTİCƏLƏRİ

Nigar ƏSGƏROVA

Azərbaycan Dillər Universiteti

Asgarova.n@gmail.com

AZƏRBAYCAN

II Dünya müharibəsindən sonra Yaxın Şərqdə İsrail dövlətinin yaranması və daha sonrakı illərdə ABŞ-İsrail müttəfiqliyinin formalaşması, Ərəb-İsrail müharibələri və digər hadisələr bu regionda sülhün bitdiyinin bir nişanəsi idi.

Bu münaqişələrdən ən çox əziyyət çəkən isə Fələstin xalqı oldu. İllər ərzində azadlıq uğrunda aparılan mübarizədə on minlərlə fələstinli həlak olmuş, milyonlarla fələstinli isə öz doğma yurdlarından didərgin düşmüşdür.

1987-ci ildən fələstinlilər tərəfindən başlatılan İntifada (ərəb dilində qiyam deməkdir) fonundan iki tərəf arasında vəziyyətin gərginliyi artıq beynəlxalq ictimaiyyəti də narahat etməyə başladı. Belə ki, 1987-ci il İntifadasında 1500 fələstinli, 450 İsrail vətəndaşları həlak olmuşdur. Əslinə, bu Fələstin mübarizəsində dönüş nöqtəsi idi və baş verən İntifada Fələstin Diasporası tərəfindən dəstəklənirdi. İsrail fərqli yollarla Fələstin cəmiyyətindən gələn bu mübarizənin qarşısını almaq üçün bir sıra tədbirlər görürdü. Lakin, münaqişə artıq hər iki tərəfi yormuş və haldan salmışdır. Münaqişənin həll yoluna nail olmaq üçün hər iki tərəf beynəlxalq ictimaiyyətdən yardım istədi. Hətta belə bir şeyələr də yayılmağa başladı ki, İsrail və Fələstin Azadlıq Təşkilatı (FAT) artıq norveçli elm adamlarının himayədarlığı ilə sülh prosesinin əsasının qoyulması üçün işlərə belə başlamışdı. Bu prosesin başlanğıcı olan Oslo razılığı 1987-ci il İntifadasının nəticəsi idi. Həm İsrail, həm də Fələstin liderləri belə bir tarixi fürsətdən istifadə etməyi və danışıqlar masasında əyləşməyi münaqişənin davam etməsindən daha faydalı olduğu qənaətinə gəldilər. İsrailin beynəlxalq aləmdəki nüfuzuna İntifada zamanı həyata keçirilən hərbi əməliyyatlarla xələl gəlmişdi. Şimali Afrikaya sürgün edilən FAT üçün isə yerli səviyyədə siyasi səhnəyə qayıtmaq vacib idi.

Rəsmi olaraq, müvəqqəti özünüidarəetmə prinsiplərinə dair deklorasiya və ya Prinsiplər Deklorasiyası, qeyri-rəsmi isə Oslo razılığı İsrail və fələstinlilər arasında bir qrup norveçli elm xadiminin vasitəçiliyi ilə aparılan danışıqların məhsulu idi. Bu, sülh razılığı deyildi. Oslo razılığı tərəflərin hansı istiqamətdə sülhə nail ola biləcəklərinə dair bir əsas idi. Tərəflər arasında razılığa mərhələli şəkildə gəlinməsi planlaşdırılırdı. Münaqişənin həllinə dair bu cür yanaşma tərəflər arasında etibarın yaradılmasını və danışıqlar üçün möhkəm təməl yaratmağı nəzərdə tuturdu. Danışıqlar zamanı müzakirə olunması əsas məsələ qaçqınların gələcəyi, Qüdsün statusu və sərhədlərlə bağlı idi.

Oslo razılığına əsasən FAT terror aktlarını reallaşdırmaqdan əl çəkməli və İsraili tanımalı, İsrail isə Qəzza zolağından və Yeriçə şəhərindən geri çəkilməli və daha sonrakı mərhələdə isə hər iki partiya Qüds, sərhədlər, qaçqınlar və qəsəbələrə aid məsələləri qarşılıqlı şəkildə danışıqlar vasitəsi ilə həll etməli idilər. Hər iki tərəf “sülh, qarşılıqlı anlayış və təhlükəsizlik şəraitində yaşamağa səy göstərməli, davamlı və tarixi barışığa nail olmalıdırlar”.

Vaşinqtonun Oslo razılığındakı rolu başlanğıcdan məhdud idi. Hər halda, XX əsrin ən böyük siyasi məsələsini həll etmək üçün bu görüşün hansı önəmə malik olmasını nəzərə alsaq, 1992-ci ildə ABŞ prezidenti seçilmiş Klinton administrasiyası bu prosesdə niyə mərkəzi rol oynamaq qərarına gəldiyini anlamaq olar. Oslo prosesinə daxil olmaqla ABŞ “ziddiyyətli münsif rol, İsrailin sadıq müttəfiqi, regionda sabitliyin və sülhüm təbliğatçısı” rolunda çıxış edirdi. Osloda aparılan gizli danışıqlar prosesə nəzarət edən Klinton 1993-cü ilin sentyabr ayının 13-də Rabin və Ərəfatı Oslo razılığını imzalamaq üçün Vaşinqtona dəvət etdi. Yaser Ərəfat və Yitzak Rabinin Ag evin balkonunda əl sıxması Klintonun prezidentliyi dövründə çox önəmli hadisə idi. Bu hadisəni üç minə yaxın qonaq, bunların arasında ABŞ-ın keçmiş prezidentləri, səkkiz keçmiş dövlət katibləri və bütün Vaşinqton diplomatik korpusu da var idi. KİV də bu hadisəni işıqlandırdı. “Bu cəsarətli və risk tələb edən addım bizə gələcəyin keçmişdən daha da yaxşı olacağını deyir” deyər Klinton vurğulamışdı. İsrailin baş naziri İsaq Rabin isə bəyan etdi: “Biz, sizə-Fələstinlilərə qarşı vuruşmuşuq, biz sizə uca və səlis səsə deyirik, qan tökməyə və göz yaşlarına yetər! Yetər!”. Dramatik bir formada Bill Klinton İsaq Rabinə Ərəfatın sülh naminə uzanmış əlini sıxması üçün astaca itələdi.

Ərəfat üçün Oslo razılığı beynəlxalq səhnəyə geri qayıtmaq idi. Ən önəmlisi isə, bu razılıq FAT-ın Şimali Afrikadakı sürgününün başa çatması demək idi. Təşkilat işğal olunmuş ərazilərə geri qayıtdı və burada Fələstin adminstrasiyasını yaratdı. Bir çox siyasi partiyalar bu razılığın sülh gətirəcəyinə əmin deyildilər, hətta Rabbinin Ərəfatın əlini sıxmasından da əmin deyildilər. Məhz bu sülh əldə etmək addımına görə onların hər ikisi Nobel mükafatına layiq görülmüşdülər.

1994-cü ildə İsrail Müdafiə Qoşunları Qəzza və Yeriçodan çıxdı və Ərəfat Fələstin Muxtariyyətinin əsasının qoyulduğunu elan etdi. 1995-ci ildə isə İsrail və Fələstin Muxtariyyəti arasında İsrail-Fələstin Qərb sahili və Qəzzaya dair Müvəqqəti Razılıq imzalandı, bu həmçinin II Oslo razılığı adlanırdı. 1996-cı ildə Ərəfat Fələstin Muxtariyyətinin prezidenti seçildi. İsrail Leyboristlər Partiyası da Fələstin dövlətçiliyinə qarşı çıxmadığını elan etdi.

Əslində, Oslo razılığı böyük əhəmiyyətə malik siyasi nailiyyət idi. Belə ki, İsrail dövləti FAT-ı Fələstin xalqının yeganə təmsilçisi kimi qəbul etdi, FAT isə İsrail dövlətinin mövcud olma hüququnu tanıdı. Lakin, Fələstin Milli Muxtariyyətinin əsasının qoyulmasına və bir sıra istiqamətlərdə sülh danışıqlarının aparılmasına baxmayaraq, Fələstin xalqının başlıca məqsədi olan dövlətin yaranması prosesinə nail olunmadı.

Oslo razılığı sülh müqaviləsi deyildi. Razılıq İsrail və Fələstin arasında münaqişəni həll etmədi. Əslində razılıq bu, iki icma arasında münasibətlərin gələcəyi üçün nəzərəcarpacaq bir irəliləyiş oldu. Belə ki, yüz minlərlə fələstinlinin Qəzza və Qərb sahilinə qayıtması bir nailiyyət idi. Razılıq Fələstin muxtariyyətinin əsasının qoyulmasına və həmçinin işğal olunmuş ərazilərdə İsrail silahlı qüvvələrinin geri çəkilməsinə zəmin yaratdı.

HEYDƏR ƏLİYEVİN NEFT STRATEGİYASININ ÖLKƏNİN SOSIAL-İQTİSADI İNKİŞAFINDA ROLU

Gülnar TƏHMƏZLİ

Milli Elmlər Akademiyası Tarix İnstitutu
gtahmazli@yahoo.com
AZƏRBAYCAN

Bildiyimiz kimi, 90-cı illər ölkəmizdə baş verən siyasi proseslər, respublika ərazisində qeyri-sabitliyin mövcud olması bütün sahələrə olduğu kimi, sosial-iqtisadi həyata da öz mənfi təsirini göstərirdi. Yaranmış maliyyə və texniki problemlər neft və qaz sənayesinin inkişafına, “Azəri”, “Çıraq”, “Günəşli” kimi yataqların işlənməsinə imkan vermirdi. 1992-ci ildə Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkəti yaradılsa da neft sənayesində vəziyyət ağır olaraq qalırdı. 1993-cü ildə xalqın tələbi ilə ikinci dəfə Heydər Əliyevin hakimiyyətə gəlməsi bu sahədə demək olar ki, dirçəlişi başlatdı. “Neft Azərbaycanın milli sərvətidir” devizi altında aparılan siyasət nəticəsində xarici neft şirkətləri ilə danışıqlar nəticə vermiş və ölkəmizin maraqlarına uyğun olan müqavilə şərtləri razılaşdırılmışdır. Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkətinin birinci vitse-prezidenti, İlham Əliyev danışıqlar prosesinə cəlb olunmuş, yeni neft strategiyasının hazırlanmasında bilavasitə iştirak etmişdir. Beləliklə, gedən danışıqların nəticəsində 1994-cü il 20 sentyabrda Güllüstan sarayında Qərb dövlətlərinin neft şirkətləri ilə “Əsrin müqaviləsi”nin imzalanması neft sahəsində yeni dövrün başlanğıcı olmuşdur. Bu müqaviləni dünyanın 8 ölkəsindən 11 iri neft şirkəti imzalamışdır. Neft və qaz sərvətlərindən artıq ölkənin sosial-iqtisadi inkişafı, xalqın rifahının yüksəldilməsi üçün istifadə olunmağa başlanmışdır. Əsrin müqaviləsinin ardınca artıq bir sıra dövlətlərlə yeni neft sazişləri imzalanmış və ölkəmizə qoyulan investisiyanın sayı getdikcə artmışdır. Yeni neft strategiyasının nəliyyətlərini bir neçə misalla göstərmək olar: sazişlərin nəticəsi olaraq neft-qaz sənayesinə təxmini olaraq 60 milyard ABŞ dolları qədər sərmayə qoyulması nəzərdə tutulmuş, neftin ixracı üçün ixrac boru kəmərləri sistemi yaradılmış, Qərbin qabaqcıl texnologiyası Azərbaycana gətirilmiş, Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondu yaradılmış və gələcək gəlirlərdən ölkənin sosial-iqtisadi inkişafı üçün istifadə olunması nəzərdə tutulmuşdur. Heydər Əliyev bu müqavilənin Azərbaycan Respublikası üçün əhəmiyyətini vurğulayaraq demişdir: “1994-cü ildən Azərbaycan dövləti özünün yeni neft strategiyasını həyata keçirir və bu strategiyasının da əsas mənası, əsas prinsipləri Azərbaycanın zəngin təbii sərvətlərindən,

o cümlədən neft və qaz sərvətlərindən Azərbaycan xalqının rifahı naminə daha da səmərəli istifadə etməkdən ibarətdir.”

Neft strategiyası yolunda daha bir mühüm hadisə Heydər Əliyev siyasətinin bariz göstəricisi olmuşdur. Bu, 1999-cu il 17 aprel tarixində Heydər Əliyev, Gürcüstan Prezidenti Eduard Şevardnadze və Ukrayna prezidenti Leonid Kuçmanın iştirakı ilə Bakı-Supsa ixrac boru kəmərinin istismara verilməsi olmuşdur. Bununla da, “Çıraq” yatağından hasil olunan Azərbaycan nefti Supsa limanından dünya bazarına ixracına başlanmış və ilk dəfə şimala yox birbaşa qərbə göndərilmişdir. Heydər Əliyev uzaqgörənliyi onu göstərdi ki, Azərbaycan nefti dünya bazarına çıxmaqla ölkə digər dövlətlər arasında öz yerini tutmuş, regionun geosiyasi xəritəsində mərkəzi dövlətə çevrilmişdir.

Heydər Əliyev tərəfindən növbəti mühüm addım Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac boru kəməri vasitəsilə xam neftin nəql edilməsinə dair sazişin imzalanması olmuşdur. Saziş 1999-cu il ATƏT-in İstanbul Zirvə görüşündə imzalanmışdır. 2002-ci ildə Səngəçal terminalında H.Əliyev, Türkiyə və Gürcüstan prezidentlərinin iştirakı ilə Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac boru kəmərinin təməli qoyulmuşdur. Boru kəmərinin Azərbaycan hissəsi ilə Gürcüstan hissəsinin birləşdirilməsi 2004-cü ilə təsadüf etmişdir. 2006-cı ildə isə Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac boru kəmərinin Türkiyənin Ceyhan şəhərində təntənəli açılış mərasimi keçirilmiş, Xəzər dənizi ilə Aralıq dənizini birləşdirən bu dəhliz sayəsində Azərbaycan neftinin beynəlxalq bazarlara nəqli üçün geniş imkan yaranmışdır. Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac boru kəməri region və bütövlükdə dünya üçün enerji təhlükəsizliyi baxımından böyük əhəmiyyətə malik olmaqla yanaşı, həmçinin Türkiyənin Qara dəniz boğazlarının artıq yüklənməsinin də qarşısını almışdır. Kəmərdə 50 milyon ton Azərbaycan nefti nəql etmək üçün nəzərdə tutulmuş, istismara verildiyi gündən etibarən 2007-ci ilin sonuna qədər 36 milyon 796 min ton Azərbaycan nefti dünya bazarına nəql olunmuşdur. Onu qeyd etmək yerinə düşər ki, bu sazişlə Azərbaycan uzunmüddətli iqtisadi, sosial, siyasi maraqlarını təmin etməklə yanaşı regionda sülh və təhlükəsizliyi bərqərar etməyə nail olmuşdur. Araşdırmalar və göz önündə olan nəticələr onu göstərir ki, kəmərdə gələcəkdə türkdilli ölkələrin əsas magistral kəməri olacaqdır. Neft siyasətinin gedişatı onu göstərirdi ki, Azərbaycan artıq dünyanın neft mərkəzlərindən birinə çevrilmişdir.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 1999-cu il 29 dekabr Fərmanı ilə Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondunun yaradılması ölkənin sosial-iqtisadi inkişafındakı rolu əvəzedilməz olmuşdur. Fond fəaliyyətə başladığı vaxtdan indiyə qədər buraya 1 milyard ABŞ dolları məbləğində vəsait daxil olmuşdur. Belə ki, Fondun ilk vəsait doğma torpaqlarında zorla didərgin salınmış qaçqın və məcburi köçkünlərin sosial-məişət və məskunlaşma məsələləri ilə bağlı olan problemlərin həlli ilə əlaqədar olaraq tədbirlərin maliyyələşdirilməsinə yönəldilmişdir. Fond eyni zamanda Samur-Abşeron suvarma sisteminin yenidən qurulmasını, Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu layihəsini, Azərbaycan gənclərinin xarici ölkələrdə təhsili üçün Dövlət Proqramını və digər bir sıra sosial məsələlərin həllinin maliyyələşdirilməsinə xidmət etmişdir.

Zəngin təbii qaz yataqlarının dünya bazarına çıxarılması istiqamətində daha bir uğurlu addım isə Azərbaycan və Türkiyə arasında yeni layihə-Trans-Anadolu təbii qaz boru kəmərinin (TANAP) reallaşdırılması üçün hökumətlərarası sazişin imzalanması olmuşdur. Bu layihə Azərbaycanda hasil olunan təbii qazı Gürcüstandan keçərək Türkiyə vasitəsilə Avropaya nəql olunacaq “Şahdəniz” yatağının işlənməsinin ikinci mərhələsinin başlanğıcıdır. Onu da qeyd etmək yerinə düşərdi ki, “Şahdəniz” yatağı 1999-cu ildə kəşf edilməsinə baxmayaraq, “Şahdəniz 1” üzrə əməliyyatlara 2006-cı ildən başlanmış və ilk qaz hasil olunmuşdur. Daha sonra “Şahdəniz” yatağından çıxan qazın Gürcüstan və qardaş Türkiyəyə nəql olunması üçün 2007-ci ildə Bakı-Tbilisi-Ərzurum boru xətti istifadəyə verilmişdir. Bu layihənin reallaşması İlham Əliyevin siyasi qətiyyəti və Heydər Əliyevin əsasını qoyduğu Neft strategiyasının uğurlu davamı deməkdir.

Heydər Əliyevin əsasını qoyduğu Yeni neft strategiyası Azərbaycanın öz milli sərvətinin sahibi olduğunun, ölkənin 90-cı illərin iqtisadi, sosial, siyasi böhranından çıxaraq dirçəlməsinin və XXI əsrin əvvəllərində inkişaf etmiş və dünya dövlətləri arasında öz sözünü deyən Azərbaycan dövlətinin olduğunun göstəricisidir.

ЗНАЧЕНИЕ РЕЛИГИИ В ВИЗАНТИЙСКО-САСАНИДСКОМ ГЕОПОЛИТИЧЕСКОМ ПРОТИВОСТОЯНИИ: НА ПРИМЕРЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ АЛБАНИИ (ПО МАТЕРИАЛАМ АНГЛОЯЗЫЧНОЙ ИСТОРИОГРАФИИ)

Ламия КАФАР-ЗАДЕ

Младший научный сотрудник Института Истории им. А.А.Бакиханова НАНА

leo_558@mail.ru

АЗЕРБАЙДЖАН

Религия испокон веков была мощнейшим инструментом управления народом, именно поэтому культурно-идеологическая ассимиляция являлась одним из приоритетных направлений политики тех или иных государств. Какую роль религия играла в межгосударственных отношениях, наглядно можно продемонстрировать на примере Азербайджанской Албании, а именно ее роле и месте в многовековом геополитическом противостоянии Византии и Сасанидской империи. Албания в силу своего выгодного в военно-стратегическом отношении географического расположения и нахождения на магистральных путях транзитной торговли из Индии и Китая к берегам Атлантики представляла как для Сасанидов, так и для Византии, исключительную важность. Следовательно, каждая из противоборствующих сторон стремилась установить над ней свой контроль. Одним из способов этого была политика идеологического подчинения населения Албании.

В Албании христианство было возведено в статус государственной религии в 313 г. при царе Урнайре. Однако христианство здесь получило распространение задолго до этого. Еще в I веке в селе Гис (ныне г. Шеки) по инициативе апостола Елисея была построена первая церковь на Южном Кавказе – мать церквей восточных. Исповедание населением Албании, находившейся в исследуемый период в составе Сасанидской империи, христианства не представляло для сасанидских шахиншахов угрозу. Однако ситуация изменилась с обретением христианством статуса государственной религии в Римской империи при Константине Великом (306-337). Если ранее, спасаясь от преследований в самой языческой Римской империи, христиане могли свободно жить в Сасанидской империи, то отныне они – «друзья кесаря» и потенциальные союзники римлян – стали объектом религиозных гонений со стороны самих Сасанидов.

Исповедание подвластными народами и главным врагом Сасанидской империи Византией единой религии – христианства – могло привести к формированию союза между ними. Следовательно, разобщенность Римской империи с южнокавказскими народами в религиозном плане отвечала интересам Сасанидов. Отметим, что начало военных действий, нарушивших 40-летнее перемирие, установленное Нисибинским миром 298 г., неслучайно одновременно сопровождалось началом жестоких преследований христиан в Сасанидской империи, ибо, как указывают Б.Дигнас и Э.Уинтер, с провозглашением христианства государственной религией в Римской империи римско-сасанидский конфликт вышел на новый уровень. С.Рапп указывает, что христианизация южнокавказских стран, несомненно, способствовала дальнейшему усилению взаимоотношений между странами Южного Кавказа и Римской империей, формированию Первого Византийского Содружества наций и Восточно-христианской ойкумены. Р.Фрай отмечает, что в условиях возрастающего влияния христианства в близлежащих территориях христианизация Южного Кавказа в IV в. представляла для Сасанидской империи большую опасность, нежели само византийско-сасанидское противостояние за установление здесь своего влияния. Так, в 449 г. шах Йездигерд II издает указ о насильном насаждении своей государственной религии – зороастризма – среди подвластных народов Южного Кавказа. Согласно Р.Уотерфильду, зороастризм и неослабевающее противостояние Западной цивилизации в лице Византийской империи стали основными идеями «национальной» политики Сасанидов, выступающих против религиозного и культурного плюрализма. Однако, как подчеркивает С.МакДонаф, данный указ не следует связывать с религиозным фанатизмом шаха, одержимым идеей распространить зороастризм.

Учитывая стратегическую значимость региона в продолжительных войнах Персии с Римской и Византийской империями, распространение зороастризма по всему Кавказу было направлено на обеспечение политического повиновения южнокавказских народов. Согласно Р.Фраю, Б.Дигнасу и Э.Уинтеру, религиозная политика Сасанидов носила исключительно политический характер. Отправка после указа Йездигерда II о насаждении зороастризма среди народов Южного Кавказа 300 из 700 маджусов именно в Албанию говорит о большом страхе Сасанидов упустить ее из-под своего влияния. Основные военные силы Сасанидов были сосредоточены именно в Пайтакаране и Чоле. Следовательно, попытка культурно-идеологической ассимиляции албан была важным элементом византийско-сасанидской борьбы. Однако, как отмечает М.Уиттоу, христианство стало не столько орудием в деле интеграции с остальным христианским миром (с Римской империей – Л.К.), сколько идеологией, подпирющей социальный, политический и культурный партикуляризм южнокавказской знати (особенно Албании – Л.К.). Касаясь антисасанидского восстания 450-451 гг., спровоцированного указом шаха Йездигерда II, автор отмечает, что оно выражало не личное спасение души и стремление сохранить единственную настоящую веру универсальной церкви, а борьбу южнокавказских народов за землю их предков и традиционный образ жизни. Данный факт подтверждает политика албанского царя Вачагана III (493-510), направленная на укрепление христианской организации как опоры царской власти и подрыв влияния зороастризма – идеологического «инструмента» Сасанидов в целях ликвидации независимости Албании. Неслучайно только за год по инициативе Вачагана III было отстроено 365 новых церквей.

Тот факт, что религия в период раннего средневековья стояла «на страже» государства, подтверждает и христианизация Византией гуннских племен в 528 г., причем, проповеднической миссией на земле гуннов и подготовкой крещения гуннского царя Грода занимались именно албанские священнослужители во главе с епископом Кардостом. Позже, в 682 г., еще одна миссия во главе с албанским епископом Исраилом прибыла в страну гуннов, что в свою очередь подтверждает мнение Р.Фрая об опасении сасанидских шахов возможного союза Византии с подвластными им кавказскими народами на религиозной основе были реальны.

Кроме того, Сасаниды манипулировали противоречиями между христологическими концепциями. В противовес халкидонству, широко распространенному в Византии, Сасаниды всячески способствовали распространению монофизитства и, в частности, несторианства, оппозиционных официальному учению византийской церкви. Приверженность Албании той или иной христологической доктрине также находилась в прямой зависимости от расстановки политических сил на международной арене, в данном случае в условном треугольнике «Византия – Сасанидская империя – государства Южного Кавказа». Так, как утверждает, К.Хитчин, именно под влиянием Сасанидов албанская церковь совместно с армянской и грузинской на Двинском соборе в 506 г. приняли монофизитское учение, тем самым отделившись от византийской церкви – приверженницы диофизитской доктрины. На Двинском Соборе в 551 г. албанская церковь юридически разорвала узы с имперской церковью. Тем не менее, в I половине VII в. в связи со сложившейся трудной политической обстановкой в Албании (25-летнее нахождение в плену у сасанидского шаха ярого монофизита албанского католика Виро, обращение в диофизитство и крещение царя Вараза-Григора византийским императором Ираклием I как результат объявления первым себя вассалом Византии в 628 г.) и усилением политического влияния Византии на Южном Кавказе албанская церковь стала придерживаться диофизитства, хотя ранее, в 614 г., шах Хосров II объявил монофизитство официальным вероисповеданием христиан подвластных ему областей.

К тому же, отступление императора Ираклия I совместно с 50 тысячами персидских военнопленных из Ганзака не куда-либо, а именно в Албанию Э.Гиббон объясняет не только осторожностью императора, но и его религиозными предрассудками. Если учесть, что население Атропатены в большинстве своем исповедовало зороастризм, а в Албании главным образом получило развитие христианство, также исповедуемое в Византии, то данное утверждение автора вполне обоснованно.

Так, анализ материалов англоязычной историографии показал, что борьба зороастризма с христианством в Албании была непосредственной частью борьбы Сасанидов с Византией за установление геополитического господства на Южном Кавказе.

İKİNCİ DÜNYA MÜHARİBƏSİ İLLƏRİNDƏ DÜNYA XALQLARININ FAŞİZM ƏSARƏTİNDƏN AZAD OLUNMASINDA AZƏRBAYCANLILARIN ROLU

Xalidə İBRAHİMOVA

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
preness_207@mail.ru
AZƏRBAYCAN

1941-1945-ci illərin sovet-alman müharibəsi iki dünyanın, bir-birinə əks olan iki düşüncənin hərbi qarşılaşması, dünyanı yenidən nüfuz dairəsinə bölünməsi uğrunda aparılan müharibə idi.

1941-1945-ci illər müharibəsində faşizm üzərində qazanılmış qələbənin həqiqi yaratıcısı və qəhrəmanı xalqdır. Bu xalqların içərisində Azərbaycan xalqı şərəfli yerlərdən birini tutur. Müharibə illərində Azərbaycandan ordu sıralarına 678.950 nəfər kişi, 11 mindən artıq qadın səfərbərliyə alındı, 260 min nəfərə qədər evdar qadın, təqaüdcü, yeniyyətə istehsalata gəldi.

Müharibə illərində Brest qalasının müdafiəsində, Leninqrad, Moskva, Sevastopol, Odessa, Stalinqrad, Kiyev və digər şəhərlərin azad edilməsində, Qafqaz uğrunda döyüşlərdə, Avropa xalqlarının faşizm zülmündən azad olunmasında, partizan əməliyyatlarında, Berlin uğrunda döyüşlərdə Azərbaycan döyüşçüləri igidlik göstərdilər.

Brest qalasının müdafiəsində iştirak edən 44 nəfər azərbaycanlı gənclərdən İ.Səfərov, A. İmanov, M.Məmmədov, M.İbrahimov, H.Haqqverdiyev, M.Qədirov, Ə.Əliyev, D.Abdullayev, Leninqrad uğrunda gedən döyüşlərdə təyyarəçi Hüseynbala Əliyev, Məzahir Abbasov, Moskva uğrunda döyüşlərdə İ.Məmmədov, M.Allahverdiyev, Stalinqrad döyüşündə general-mayor H.Aslanov və başqaları döyüşlərdə qəhrəmanlıq göstərdilər.

İlk azərbaycanlı təyyarəçi qız Züleyxa Seyidməmmədova 40-dan çox hava döyüşü keçirdi. Partizan Alfa Şirazi, hərbi həkim Sara İbrahimova, C.Abbasova, tibb bacısı Aliyyə Rüstəmbəyova, Pakizə Manafova, L.Məmmədova, B.Mircavadova, R.Əhmədova, Ş.Əsgərova, R. Gözəlova və onlarla başqaları hərbi əməliyyatlarda iştirak etdilər.

Azərbaycanlı döyüşçülər Avropa xalqlarının faşist işğalından təmizlənməsində qəhrəmanlıq göstərdilər. Gəray Əsədov Rumıniyanın azad edilməsində, Ə.Baxışov və Ə. Əlimərdanov Çexoslovakiya ərazisində, Hüseynrza Məmmədov, Hadı Qiyasbəyov, İsmayıl Heydərov, Feyzulla Qurbanov, Xələf Hacıyev, Nuru Abdullayev, Ə.Cəbrayilov Fransada, Nəsir Abdullayev, Məmməd Bağırov, Həmzə Əsgərov, Əli Babayev, Şahbaba Məcidov, Tahir İsayev, Həsən Kamalov və başqaları Appenin yarımadasının müxtəlif regionlarında faşistlərə qarşı mübarizə apardılar. Almanıyanın «Ştrans» düşərgəsində saxlanılan M.Hüseynzadə, S.İsmayilov, R.Ağzadə, M.Seyidov, M.Qulubəyov və başqaları işğalçılara zərbələr vurmuşlar.

Müharibə illərində formalaşan 77, 223, 271,306, 402 və 416-cı Azərbaycan milli diviziyaları müxtəlif orduların tərkibində döyüş əməliyyatlarında iştirak etdi. Bunların içərisində 77, 223 və 416-cı diviziyalar Qafqazdan Berlinə qədər döyüş yolu keçdilər.

Müharibə illərində Bakıda 63 yeni neft və kimya sənayesi müəssisəsi tikilib işə salındı. 100 növ yeni kimya məhsulu, o cümlədən 36 növ sürtgü yağı, 26 növ yanacaq və partlayıcı vasitə, 9 növ müxtəlif markalı aviasiya benzini, 8 növ müxtəlif markalı dizel yanacağı istehsal edildi. 1942-ci ilin sonlarında Bakıda 130 növ silah, sursat, o cümlədən «Katyuşa» reaktiv mərmiləri hazırlanmağa başlandı. «Yak-III» qırıcı təyyarələri, tanklar və ağır silahlar, hərbi ləvazimat, tibb preparatları və onlar üçün xammal, kalsium-xlorid, natrium-xlorid, yodlu kalium, ağ streptosid, cərrah ipək sapı, tənzip, pambıq, şpris istehsal olundu.

Bütün çətinliklərə baxmayaraq, 1941-1945-ci illərdə SSRİ-də çıxarılan 110,6 milyon ton neftin 75,2 milyon tonunu (68 %) Bakı neftçiləri verdi. Lakin Sovet ikili yanaşması səbəbli Bakı «Qəhrəman şəhər» lər siyahısından kənarda qaldı.

Müharibə illərində Azərbaycan xalqı öz şəxsi vəsaitindən müdafiə fonduna 295 milyon manatdan artıq pul, 15,5 kiloqram qızıl əşyaları və təqribən bir ton gümüş verdilər.

Azərbaycan yazıçıları, bəstəkarlar və musiqi ifaçıları, rəssamlar, kino işçiləri, Azərbaycan teatrları, Azərbaycan radiosu müharibə illərində səmərəli və məqsədyönlü fəaliyyət göstərdilər. Radionun maraqlı verilişlərindən biri «Azərbaycan cəbhəyə» radio verilişi oldu.

Respublikanın Naxçıvan, Şuşa, Şəki, Hacıkənd, Mərdəkan və Buzovnada yerləşən sanatoriyalar, istirahət evləri hərbi hospitallara çevrildi. 1941-1945-ci illərdə yaralı döyüşçülər üçün cəbhəyə 41.609 litr qan göndərildi, 7.229 litr qanı əvəz edən preparatlar hazırlandı.

1945-ci ilin martında Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının təsisi Azərbaycan elminin qələbəsi sayılmalıdır.

Faşizmə qarşı mübarizədə 121 nəfər Azərbaycan vətəndaşı (onlardan 43 nəfəri azərbaycanlı idi) Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adına, Həzi Aslanov isə bu ada iki dəfə (1942 və 1991) layiq görüldü, 30 nəfər «Şöhrət» ordeninin tam üç dərəcəsinə aldı. 176 mindən artıq adam orden və medallarla təltif olundu.

Müharibə illərində Azərbaycan xalqı göstərdi ki, bu ölkə dünya xalqları birliyində layiqli yer tutmağa hazırdır. Müharibə illərində və müharibədən sonra milli-azadlıq hərəkatı genişləndi.

ANTİK DÖVRDƏ AZƏRBAYCAN ALBANİYASININ SƏRHƏDLƏRİ

Ellada BƏKİROVA

AMEA-nın A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu
bekirovaella@gmail.com
AZƏRBAYCAN

Albaniyanın tarixi xalqımızın çoxəsrlik inkişaf tarixinin böyük bir mərhələsini təşkil edir. Bu ərazidə yaşayan müxtəlif tayfalar: kaspı, uti, sakasen, qarqar, alban, gel, sod və digərləri məhz Albaniya dövlətinin simasında tarix səhnəsinə çıxmışlar. Albaniyanın sərhədləri mövzusunda Albaniya tarixi ilə bağlı müxtəlif elmi əsərlərdə toxunulsa da, bu əsərlərin əksəriyyəti Sovet dövründə yazıldığından müəlliflər etnik və ərazi məsələlərinə obyektiv yanaşmaqdan çəkinmişlər. Eyni zamanda müstəqillik dövründə nəşr olunan bəzi əsərlərdə də Sovet dövrünün qapalı, sıxışdırılmış ruhu hiss olunur. Məhz bu səbəbdən Albaniyanın sərhədləri mövzusu günümüzdə də aktual olaraq qalmaqdadır.

Təəssüflər olsun ki, Albaniyanın bu dövrü ilə bağlı yerli yazılı mənbə indiyə qədər aşkar olunmamışdır. Böyük əksəriyyəti Yunan-Roma mənşəli olan mənbələrin isə zidiyyətli məqamları çoxdur, üstəlik ərazi-sərhəd məsələləri ilə bağlı məlumatlar fraqmentar, daha çox təsviri xarakterlidir. Eyni zamanda, antik müəlliflər ərazi məsələlərini çox vaxt etnik sərhədlər çərçivəsində işləmişlər. Onlar təsvir etdikləri xalqların ərazi sərhədlərini deyil, onların yayılma areallarını verməklə kifayətlənmişlər. Çünki, o dövrdə ərazi-sərhəd məsələləri müasir dövrdə olduğu kimi konkret deyildi. Bütün bunlar Albaniyanın antik dövrdəki sərhədləri ilə bağlı məsələlərdə ehtiyatlı davranmağı tələb edir. Yəni, hər hansı bir antik müəllifin qeydi hər zaman reallığı əks eləmir və buna görə də onlara tənqidi yanaşmaq, dövrü əks etdirən bölgə arxeologiyası ilə müqayisə aparmaq lazımdır. Sırf antik müəlliflərə istinadən sərhədləri təsvir etsək səhv etmiş olarıq. Çünki, bizə məlum olan mənbələrə əsasən, antik dövrün ilk mərhələlərində, daha dəqiq söyləsək e.ə. IV əsrə qədər Albaniyada vahid siyasi qurumun formalaşmasını əminliklə söyləyə bilmirik. Belə olan şəraitdə antik dövrün ilk mərhələləri üçün daha çox etnik sərhədlərdən danışmaq düzgün olardı. Yəni, məsələyə ilk olaraq Albaniya dövlətinin sərhədləri kimi deyil, Albaniya dövləti yaranana qədər (e.ə. IV əsrə qədər) alban tayfalarının yayıldığı, yaşadığı ərazilər kimi baxmaq lazımdır. Müəyyən dövrlərdə isə, bu etnik sərhədlər həm də Albaniyanın ərazi sərhədlərini təşkil etdi. Diqqət etsək görərik ki, təbiət Albaniyanın sərhədlərini elə özü müəyyənləşdirib. Şimaldan Qafqaz bir divar, bir sədd rolunu oynayır, şərqdən Xəzər, cənubdan Araz bu özünəməxsusluğu tamamlayır. Qafqazın dağlıq hissəsi bütövlükdə Albaniyaya aid olmayıb, lakin onun ən hündür hissələri albanların ərazisində olub. Bu haqda Strabon yazır: “Əsl Qafqazın ən uca sıra dağları Albaniya və İberiya ilə, həmçinin kolxların və henioxların (əraziləri) ilə (həmsərhəd) olan ən cənub dağlardır”. Qədim coğrafiyaşünas Albaniyanın şimal-şərq qurtaracağını da göstərmişdir. Onun məlumatlarına görə Albaniyanın şimalı ilə uzanan Qafqaz “vadilər üzərində ucalır və dənizə ən yaxın olanları Kerauniya (Κεραύνια) dağları adlanır”. Kerauniya silsiləsi Albaniyanı Sarmatiyadan ayırmışdır. K.Əliyevin fikrinə görə Kerauniya dağları Samur çayından şimalda lokallaşdırılmalıdır ki, bu da Dərbənddən şimal ərazilərin də Albaniyanın sərhədlərinə daxil olmasını göstərir. Oxşar məlumatları Klavdi Ptolemey də verir: “...cənubda (Sarmatiya) Korak çayına qədər, oradan da (həm) Kolxida, həm İberiya, həm də Albaniya xəttinə

qədər, Kaspi dənizinə qədər Evksin Pontunun bir hissəsi ilə həmsərhəddir...” Başqa bir məlumatında Klavdi Ptolemey Albaniyanın Sarmatiya ilə olan sərhədini bir daha təsdiqləyir: “Albaniya şimaldan Sarmatiyanın təsvir edilən hissəsi ilə məhdudlaşır”.

Antik dövrdə Albaniyanın şərq sərhədləri şimalda Sarmatiya sərhədlərindən başlayıb cənubda Kür çayının mənsəbinə qədər uzanaraq Kaspi dənizi sahilində qurtarırdı. Antik yazarların əsərlərində Albaniyanın digər sərhədləri barədə ziddiyyətli məqamlar olsa da, şərq sərhədləri daha konkret verilib. Klavdi Ptolemey bu barədə yazır: “Albaniya şimalda Sarmatiyanın təsvir edilən hissəsi ilə, qərbdə göstərilən xətt boyu İberiya ilə, cənubda İberiya hüdudlarından Hirkan dənizinə, Kürün 79°40′ - 44°30′ koordinatlarındakı mənsəbinə doğru... şərqdə isə Hirkan dənizinin buradan (Kür çayının mənsəbindən) Soana çayına kimi uzanan hissəsi ilə aşağıdakı təsvirə uyğun olaraq (həmsərhəddir)”. Bu mətdən görüldüyü kimi, Albaniyanın cənub-şərq sərhədləri Kür çayının mənsəbinə qədər müəyyənləşdirilmişdir.

Albaniyanın cənub sərhədləri məsələsi Albaniya tarixinin ən mübahisəli mövzularından biridir. Albaniyanın cənub sərhədindən Araz çayı axırdı. Bu antik dövrdə olduğu kimi orta əsrlər dövründə də eynilə davam etmişdir. Lakin antik müəlliflərin bəziləri səhvən Albaniyanı kür çayı ilə məhdudlaşdırmışlar. Albaniyanın cənub sərhədinin Kür çayı olaraq göstərilməsinin səbəblərindən biri Roma sərkərdəsi Qney Pompeyin Qafqaza yürüşüdür. Antik müəlliflərin Albaniya barədə məlumatlarının böyük hissəsi Pompeyin yürüş iştirakçıları tərəfindən verilən məlumatlara əsaslanırdı, Pompey isə bildiyimiz kimi Albaniyanın yalnız şimalında, şimal-qərbində olmuşdur. Ona görə də Albaniyanın cənub sərhədi barədə təsəvvürləri ola bilməzdi, onlar gəzib gördükləri ərazilərdə cənubdan Kür çayı axırdı. Məhz bu səbəblərdən Albaniyanın cənub sərhədləri barədə ziddiyyətli məqamlar ortaya çıxmışdır. Eyni zamanda Kürün Albaniyanın içərisindən keçdiyini, bütün Kürətrafi düzənliklərdə albanların yaşadığını göstərən antik mənbələr də vardır. Bizə məlum olan ən qədim alban mənbəsində də Albaniyanın ilk hökmdarlarından olan Arana “Araz çayından başlayaraq Hunan qalasınadək uzanan Alban ölkəsinin düzənliklərinin və dağlarının miras olaraq qaldığı” qeyd olunmuşdur. Kür çayının hər iki sahilində eyni etnosun yaşadığı arxeoloji cəhətdən də təsdiqlənir.

Albaniya qərbdə İberiya ilə həmsərhəd idi. Antik müəlliflərin demək olar ki hamısında Albaniyanın qərb sərhədləri ilə bağlı məlumat kimi onların qərbdə iberlərlə qonşu olması göstərilib. Tədqiqatçıların bir qrupu Alazan (Qanıx) çayını, bir qrupu isə, İori (Qabırri) çayını iber-alban sərhədi olaraq göstərir. Lakin, bölgənin arxeologiyası, həmçinin əraziyə aid antropoloji nümunələr İori çayından qərbdəki müəyyən ərazilər, hətta Araqvi çayının yuxarı axarlarına qədər olan ərazilərin, İndi Şərqi Ermənistanın sərhədlərinə daxil olan bir çox ərazilərin etnik albanların yaşadığı areala daxil olmasını göstərir. Xüsusilə e.ə. I əsrin sonu-eranın I-II əsrlərində baş verən hadisələri təsvir edən mənbələrdə bunu açıq şəkildə görmək olar. Böyük Plinin verdiyi məlumata görə “...Albaniya sərhədlərindən başlayaraq dağların bütün sinəsi boyu vəhşi silv tayfaları, onlardan aşağıda lupenlər, sonra isə, didurlar və sodlar yaşayırdı. Onların arxasında çoxlarının səhvən Kaspi qapıları adlandırdığı Qafqaz qapıları yerləşir”. Bu məlumatlardan görüldüyü kimi, Dəryal keçidinə qədər olan ərazilər Albaniyaya aid olan ərazilərdir. Müasir xəritədə Dəryal keçidi Araqvi çayının yuxarı axarlarında, Cənubi Osetiyada Lars yaşayış məntəqəsinin ərazisindədir. Böyük Plinidən bir qədər sonra yaşamış olan Klavdi Ptolemeyin məlumatlarında da Dəryal keçidi iber-alban-sarmat sərhədində göstərilmişdir. Antik müəllif Albaniya ilə İberiyanın sərhədini 77°- 47° coğrafi kordinat üzərində göstərmiş, eyni zamanda, Sarmat qapılarını da buna çox yaxın koordinat üzərində göstərmişdir. Deməli, antik dövrdə Albaniyanın sərhədləri Dəryal keçidinə qədər çatırdı.

ORTA ƏSR BEYLƏQAN ŞƏHƏRİNİN TARİXİ-ARXEOLOJİ CƏHƏTDƏN ÖYRƏNİLMƏ TARİXİ HAQQINDA

Şəfəq AĞAYEVA

AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu
AZƏRBAYCAN

Bir xalqın formalaşmasında, onun ictimai-siyasi və mədəni həyatının öyrənilməsində yaşayış yerlərinin, xüsusilə orta əsr şəhər yerlərinin öyrənilməsinin olduqca böyük əhəmiyyəti vardır. Orta əsr şəhər yerlərinin tədqiqi arxeoloqlar tərəfindən XX əsrin 40-cı illərindən başlanmışdır. Azərbaycanda orta əsrlərdə Gəncə, Qəbələ, Şamaxı, Bərdə, Beyləqan, Şabran, Bakı və digər şəhərlər mövcud olmuşdur.

Beyləqan orta əsr şəhər yerində İ.İ.Meşşaninov, Ə.K.Ələkbərov, Q.M.Əhmədov və başqaları tədqiqatlar aparmışlar. Paytakaran xarabalıqları Mil düzündə Örenqala adı ilə məşhur olan və ərəb mənbələrində “Beyləqan” adlanan, şəhərin ilk orta əsr mənbələrindəki tələffüz formasıdır. Y.Paxomov və S.T.Yeremyan Paytakaranın və Beyləqanın eyni şəhər olduğunu yazmışlar. O zaman belə bir sual ortaya çıxır ki, bunların hansı şəhərin əsl adıdır? Örenqalada arxeoloji qazıntılar zamanı arxeoloq Q.M.Əhmədovun aşkar etdiyi saxsı qab üzərində ərəb əlifbası ilə Beyləqan yazılması şəhərin adının Beyləqan olduğunu göstərir. IV əsrin ortalarına aid hadisələrlə əlaqədar olaraq mənbələrdə bu şəhərin adı Paytakaran kimi yazılır. Bu toponimin mənşəyi haqqında çox yazılır və mübahisə obyektinə olaraq da qalmaqdadır. Q.Kapansyan belə bir fikir irəli sürmüşdür ki, Paytakaran e.ə VII əsrdə kimmerlərin Ön Asiyaya hərəkəti ilə əlaqədar olaraq Kiçik Asiyadan şimala çəkilən palay adlı tayfanın adından və qədim fars dilindəki kara-ördü xalq sözündən ibarətdir. Bunu sonralar İqrar Əliyev də dəstəkləmiş və bu fikirdə olduğunu bildirmişdir. Qafqaz Albaniyası dövründə Paytakaran (Kaspiana) vilayətində formalaşmış Beyləqan sonradan böyük bir şəhərə çevrilmişdir.

Beyləqanda əsaslı arxeoloji qazıntılar 1953-cü ildən başlamışdır. Bir şeyi qeyd etmək lazımdır ki, şəhər yerində qazıntı aparmaq başqa arxeoloji abidələrə nisbətən daha çətin və məsuliyyətli işdir. Şəhərin Örenqala adı ilə tanınan xarabalığı indiki Beyləqan rayonu ərazisindəki Kəbirli kəndi yaxınlığında yerləşir. Beyləqanın ən qədim mədəni təbəqəsi sarımtıl rəngli xam torpaq süxurun üstündə yerləşmişdir. Birinci təbəqənin 1-1,5 m-dən çox olmayıb az və nadir materiallar vermişdir. Əsas material mal-qara, davar sümükləri, quş balıq sümükləri və müxtəlif meyvə tumları qalıqlarından ibarət olmuşdur. Təbəqə üçün səciyyəvi cəhət burada diametri 1-1.5-dən 2-3.5 m-dək olan dairəvi quyuların olmasıdır ki, buradan da əsasən şirsiz saxsı məmulatı, şüşə və metal əşya qırıqları tapılmışdır. Qazan, çıraq, səhəng, bardaq, kirəmit parçaları bu təbəqə üçün səciyyəvidir. Geniş diametrlili quyular adətən təsərrüfat üçün istifadə olunurdu.

Sahəsi Paytakarandan səkkiz dəfə geniş olan Beyləqanın (Örenqalanın) ətrafına 6 m enində möhtəşəm qala divarları tikilmişdir. Orta əsrlərdə qala divarları şəhərin müdafiəsini təşkil edən ən önəmli vasitə idi. Qala divarları xüsusən də düzən ərazidə yerləşən şəhərlər üçün səciyyəvi idi. Belə ki orta əsrlərdə şəhərləri qalasız təsəvvür etmək qeyri-mümkün idi. Beyləqanda isə şəhərin qala divarlarından içəridə olan sahəsi 40 hektara yaxın idi. Örenqalanı arxeoloqlar elmi ədəbiyyatda iki hissədən ibarət şəhər kimi adlandırmışlar ki, bu da “Böyük” və “Kiçik” şəhər adı ilə tanınır. Hər iki hissədə arxeoloji qazıntılar aparmış arxeoloqlar belə bir nəticəyə gəlmişlər ki, aşkar edilmiş mədəni təbəqə və tikili qalıqları bunları bir birindən heç də fərqləndirmir. Yaşayışın XIII əsrə qədər ara kəsilmədən mövcud olmuş Beyləqanda əsas tikinti vasitələri kimi çiy və bişmiş kərpicdən istifadə olmuşdur. Həmin materiallardan istifadə edilməklə iki dəfə VI-VII əsrlərdə və IX-X əsrlərdə qala divarı çəkilmişdir. Beyləqanın qala divarlarının hündürlüyü 8-10 m olmuş, müxtəlif ölçülü çiy kərpicdən tikilmişdir. Qala divarlarını salamat qalan hissəsinin hündürlüyü 3,5 m-ə çatır. Divarların 1 m-ə qədər torpaqdan bünövrəsi olmuşdur. Bünövrənin isə eni 6 m-ə qədərdir. Divarlar içəri və bayır tərəfdən 3-7 sm-ə qədər samanlı palçıqla suvanmışdır. Qala bürcləri uzunsov yarım dairəvi şəkildə olmuşdur. Bürclər də çiy kərpiclə hörlmüşdür. Burada aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı şəhər iqtisadiyyatının və sənətkarlıq istehsalının yüksək səviyyəsini təsdiq edən xeyli materiallar əldə olunmuşdur. Qala divarlarının içərisində metal işləmə, dulusçuluq, toxuculuq, dabbaqlıq, şüşə istehsalı, daş işləmə, ipəkçilik və digər sahələrə məxsus maddi mədəniyyət nümunələri, eyni zamanda

istehsalat ocaqları, əmək alətləri və s. tapılmışdır. Məsud ibn Namdar XII əsrdə Beyləqanda dəmirçi, bəna, dulusçu, toxucu kimi sənətkarların yaşadığını yazmışdır. Beyləqanda zərgərlik də digər sənət sahələrindən heç də geri qalmırdı. Belə ki, zərgərlər qızılın emalına mürəkkəb texniki üsullar-məftilçəkmə, dənə düzmə, cilalanmanın təkilləşdirilməsi və s. kimi tətbiq edirdilər.

Beyləqandan aşkar olunmuş numizmatik materiallar şəhərin orta əsr ticarət əlaqələrinin inkişafını göstərir. Bizans imperatoru Anastasinin mis pulu, Sasani şahı II Xosrovun gümüş pulu və s. tapılması sənətkarlıq və ticarətin, əmtəə-pul münasibətlərindən xəbər verir. Burada ayrıca sənətkar məhəllələrinin formalaşdığı da məlumdur. Ticarətin inkişafı isə Beyləqanın bilavasitə Azərbaycanı cənub ölkələri ilə birləşdirən Bərdə-Ərdəbil ticarət yolunun üzərində yerləşməsi ilə əlaqəlidir. IX-XI əsrlərdə Beyləqan şəhəri beynəlxalq ticarətdə əhəmiyyətli yer tuturdu.

Çox böyük elmi əhəmiyyət kəsb edən qazıntılardan biri də Böyük şəhərin şimal-qərb qala darvazalarında aparılan qazıntılar olmuşdur. Bu qazıntılarda əsas məqsəd şəhərin heç olmasa bir qala darvazasını aşkara çıxarıb tədqiq etməkdən ibarət olmuşdur. Burada şəhərin şimal-qərb qala darvazalarının müxtəlif dövrlərə aid izləri aşkara çıxarılarq, onun tam stratigrafiyası əldə edilmişdir. VI sahədə aparılan qazıntılar nəticəsində məlum olmuşdur ki, ilk orta əsrlərdən başlanmış XIII əsrin 20-ci illərinə qədər şəhərin şimal qərb qala darvazaları burada yerləşmişdir. XIII əsrin əvvəllərində monqol dağıntılarına məruz qalmış qala darvazalarının izləri aşkara çıxarılmışdır. Bu Azərbaycanın orta əsr şəhərlərində arxeoloji qazıntılar zamanı ilk dəfə aşkara çıxarılmış qala darvazası qalıqları idi.

Beyləqan orta əsr şəhəri XI-XIII əsrlərdə özünün çiçəklənmə dövrünü keçirir. Lakin tarixdən məlum olduğu kimi monqolların Azərbaycana yürüşü zamanı şəhər tamamilə dağıdılmışdır. Həmdullah Qəzvinli qeyd edir ki, 1340-cı ildə Beyləqan xarabalıq içində idi. Sonradan şəhərin bərpası üçün bütün cəhdlər boş çıxdı. Bundan sonrakı dövrdə Beyləqan bir daha inkişaf etmək baxımından digər şəhərlərdən geri qaldı. Aparılan arxeoloji tədqiqatlar VI-XIII əsrlərdə Beyləqanın Mil düzündə mühüm sənətkarlıq və ticarət mərkəzi kimi mövcud olmuş bir şəhər olduğunu sübuta yetirmişdir.

ERKƏN ORTA ƏSRLƏRDƏ QARABAĞ ƏRAZISİNDƏ DULUSÇULUĞ SƏNƏTİ

Z.N. QƏHRƏMANOVA

Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti

zumrud.q@mail.ru

AZƏRBAYCAN

Azərbaycan tarixinin mühüm məsələlərindən biri də sənətkarlığın öyrənilməsidir. Onun tədqiqi cəmiyyətin inkişafının müxtəlif pillələrində məhsuldar qüvvələrinin və istehsal münasibətlərinin vəziyyətini müəyyənləşdirməkdə böyük əhəmiyyətə malikdir. Ən qədim köklərə malik və ən kütləvi sənət sahələrindən biri olan dulusçuluğun bu məsələlərin təhlilində köməyi daha böyükdür. Bu cəhətdən ilk orta əsrlər dövründə dulusçuluğun vəziyyətinin öyrənilməsi daha maraqlı nəticələr çıxarmağa imkan verir. Məqalədə orta əsrlərdə Qarabağda dulusçuluğun vəziyyəti nəzərdən keçirilir, həmin dövr dulusçuluq məmulatının təsnifatı verilir. dulusçuluq məmulatının istehsalından bəhs edilərkən dövrün tarixi şəraiti, regionların arxeoloji materialları da araşdırılır.

Azərbaycan xalqı əsrlər boyu bəşər mədəniyyəti xəzinəsinə çoxsaylı nadir sənət inciləri bəxş edib. Bütün bunlar isə əlbəttə ki, xalqın çoxəsrlik tarixi ənənələri üzərində yaranıb. Belə bir cəhəti xüsusi olaraq qeyd etməyə dəyər ki, erkən sivilizasiyanın beşiyi olan Azərbaycan yerləşdiyi geosiyasi məkanla bağlı, həm də, mədəniyyətləri transformasiya edən bir məmləkət olub. [1, 227 .] Azərbaycanda zəngin gil yataqlarının olması dulusçuluğun minilliklər boyu var olmasını təmin etmişdir[2, 72-81.]

Dulusçuluq dedikdə, gildən hazırlanan məmulatlar nəzərdə tutulur. A.Mustafayev gil məmulatı istehsalını dulusçuluq, kərpickəsmə, suvaqçılıq və kaşçıılıq kimi sahələrə bölür[3,440 s]. Gil qabların formaları və onların üzərindəki bəzəklər həmin dövrdə yaşamış xalqların məişətini öyrənmək üçün ən dəqiq vasitələrdəndir. Ən qədim zamanlardan insanların təsərrüfat həyatında müəyyən rol oynamış bəsit üsullarla hazırlanmış gil qablar uzun bir inkişaf yolu keçərək müasir dövrə kimi gəlib çatmışdır.

Gildən hazırlanan məmulatlar su daşımaq üçün(səhəng, cürdək, bardaq, kuzə, küp), su saxlamaq üçün qablar(sürəhi, qurqur, dolça, parç, tayqulp), yuyunmaq üçün (aftafa, lüləyin, fəşir), mətbəx qabları (çölmək, qazança, küvəc, piti dopuları, çilovsüsən, həlimdan), çörəkbişirmə vasitələri (kürə, təndir, sac, manqal) çoxluğu ilə fərqlənir. [2,səh 72-81]

Dulusçuluq sənətinin tarixən təşəkkül tapdığı və inkişaf etdiyi ərazilərdən biri olan Qarabağ ərazisi olmuşdur. 1965-ci ildən R. B. Göyüşov tərəfindən tədqiq edilən Dağlıq Qarabağın Sığnaq yaşayış yeri, Çarabert qalası və Amaras şəhər yerindən də, başqa arxeoloji materiallarla yanaşı, ilk orta əsrlərə aid yağdanlar, dopular, küplər, qazanlar, xeyrələr və s. aşkar edilmişdir. Buranın gil qabları Azərbaycanın digər ilk orta əsrlərə aid abidələrindən tapılmış qablarla eyniyyət təşkil edir [4,səh186.]

İlk orta əsr abidələri sırasına son zamanlar Q. M. Əhmədov tərəfindən tədqiq olunmuş Muğan düzü abidələri daxil olmuşdur. Arxeoloji cəhətdən zəif öyrənilmiş Muğan düzündə İçəri Ağdam, Çöl Ağdam, Şəhriyar, Qala yeri adlı ilk orta əsr yaşayış yerləri aşkar edilmişdir. Təzəkənd yaşayış yerində 1957-ci ildə kiçik bir kəşfiyyat qazıntısı aparılmış, Şəhriyar və Çöl Ağdam şəhər yerlərində isə 1968-ci ildə keyli yerüstü material toplanmışdır. Həmin abidələrdən kasa qırıqları, səhəng və küp qulpları, qazan ağzının qırığı və s. məişət qabları tapılmışdır. Belə qablar əsasən kobud və çox bəsit olurdu., ilk orta əsr abidələrindən əldə edilmiş gil məmulatlar Dağlıq Qarabağın Amaras şəhərində daha çox rast gəlinir. [6,səh74.]

Azərbaycanın ilk orta əsr dulus məmulatını formasına və daşdığı məqsədə görə bölmək daha məqsədəuyğundur. Bu cəhətdən gil məmulatını:

- 1) məişətdə və təsərrüfatda işlənən qablara;
- 2) zoomorf və antropomorf qablara;
- 3) uşaq oyuncaqlarına ayırmaq olar.

Bəhs etdiyimiz dövrə aid dulus məmulatı içərisində miqdarına və müxtəlifliyinə görə məişət və təsərrüfat qabları üstünlük təşkil edir. Məişət qablarına bardaqlar, sərniclər, çiraqlar, küplər, dolçalar, kuzələr, şamdanlar, bərnilər, dopular, camlar, su qabları, çaynikvarı qablar və qapaqlar daxildir. [5, 8-9]

Qaraköpəktəpə arxeoloji abidəsindən Sasani və Eldənizlərin hakimiyyəti dövrünə aid çoxlu sayda müxtəlif rənglərlə boyanmış dolça nümunələrinə rast gəlinir.[7, s. 49].Yedditəpə yaşayış yerində qəbir abidəsində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı erkən orta əsrlər dövrünə aid müxtəlif formalı gil dopu qab nümunələrinə rast gəlinmişdir.[8, 32] Belə dopulara Qarabağ bölgəsinin Amaras və Şəhriyar yaşayış yerlərindən aşkar edilmişdir. Qarabağ bölgəsində Ana şəhər yaşayış yerində və Çaraberd qalasında xeyrə tipli qablar tapılmışdır.

Nəhayət arxeoloji tədqiqatlara, araşdırmalara əsasən belə bir nəticəyə gəlirik ki, Qarabağ ərazisi erkən orta əsrlərdə sənətkarlığın xüsussilə dulusçuluğun inkişaf etdiyi ərazilərdən biri olmuşdur.

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT RAYON ELEKTRİK STANSİYASININ TARIXI HAQQINDA

Vüsalə MÖVLAYEVA

Mingəçevir Dövlət Universiteti
AZƏRBAYCAN

Məlumdur ki, Mingəçevir respublikamızın enerjiyə olan tələbatının böyük hissəsini təmin edən şəhərlərdən biridir. Mingəçevirdə enerji hasilatı Mingəçevir Su Elektrik Stansiyası və Azərbaycan Dövlət Rayon Elektrik Stansiyası tərəfindən həyata keçirilir. Qeyd edək ki, Mingəçevir SES 1954-cü ildə tikilib istifadəyə verildikdən sonra respublikada elektrik stansiyalarının tikintisində böyük fasilə yaranmışdır. Əslində Mingəçevir SES tikilib istifadəyə verildikdən sonra respublikada Mingəçevir ərazisində yeni İstilik Elektrik Stansiyasının tikilməsi barədə Azərbaycan SSRİ Nazirlər Sovetinin 3 fevral 1958-ci il tarixli qərarı qəbul edilsə də bu qərar 10 ildən artıq bir müddət ərzində kağız üzərində qaldı. Yalnız ötən əsrin 70-ci illərində respublikanın enerji təchizatının gücləndirilməsi istiqamətində həyata keçirilən layihələr zamanı bu qərar özünü reallaşıdırı bildi. Bu tikintiyə konkret

olaraq 1974-cü ildə başlandı. Mingəçevir su anbarının və bu SES-dən çəkilən elektrik xətlərinin, Yuxarı Qarabağ kanalının ərazidə mövcudluğu bu layənin reallaşdırılması üçün vacib amillərdən idi.

Ümumiyyətlə ötən əsrin 70-ci illərində respublikada mövcud enerji sistemlərinin, onların istehsal gücünün, maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi ilə bərabər, yeni stansiyaların da tikintisinə başlanılmışdır. 1971-ci ildə Araz çayı üzərində gücü 220 MVt-a çatdırılmış Sərsəng su anbarı və gücü 50 MVt olan eyni adlı su elektrik stansiyası istifadəyə verilmişdi. Keçmiş Sovetlər İttifaqında həcminə və görülən işlərin miqyasına görə nəhəng tikintilər sırasında duran DRES Cənubi Qafqazın ən böyük enerji müəssisəsidir. Bu müəssisənin Azərbaycanda tikilməsi keçmiş Sovet rəhbərliyində heç də birmənalı qarşılanmayıb. Stansiyanın Gürcüstan və Özbəkistan SSRİ-də tikilməsinin tərəfdarları daha çox olub. DRES-in Azərbaycanda tikintisinin reallaşdırılmasının əleyhdarları müxtəlif bəhanələr gətirərək daha çox olub. Hətta SSRİ Energetika nazirinin müavini A.Dyakov bu məsələ ilə bağlı keçirilən müşavirədə “DRES-i işlətmək Azərbaycanın xərəyi deyil” ifadəsini işlətməmişdir. Əlbəttə ki, əsl səbəb gizli imperiya siyasəti idi. İttifaq ölkələrinin tam olaraq inkişafı, tərəqqisi SSRİ-nin hakim dairələrinin maraq dairəsində deyildir. Lakin H.Əliyevin bu məsələlərlə bağlı qətiyyətli mövqeyi respublikada bir deyil iki güclü elektrik stansiyasının tikintisinə imkan yaratdı. DRES-in tikintisi baş podratçı olan “Azərenerjistikinti” trestinin DRES tikinti quraşdırma idarəsinə, “Qafqazenerjiquraşdırma” trestini Mingəçevir quraşdırma sahəsinə və digər podratçı təşkilatlara həvalə edilmişdir. DRES-in texniki layihəsi Ümumittifaq İstilik Elektrik Stansiyalarını Layihələndirmə İnstitutunun Orta Asiya şöbəsinin kollektivi tərəfindən hazırlanmışdı. Qeyd edək ki, bu layihə institutu 1954-cü ildə Daşkənddə yaradılmış və 1961-ci ildən yuxarıda qeyd etdiyimiz ad altında öz fəaliyyətini davam etdirmişdir. Bu tikintinin hazırlıq mərhələsi üçün 5 milyon manatlıq iş görülmüşdü. Azərbaycan KPMK-nın I katibi H.Əliyevin Azərbaycan DRES-nə diqqət və qayğısı böyük olmuşdur. H.Əliyev dəfələrlə respublika partiya təşkilatlarının ali məclislərində, fəallar yığıncağında DRES-in iqtisadiyyatımız üçün çox mühüm rol oynayacağını qeyd etmişdir. Azərbaycan DRES respublikamızın həyatında yeni texniki yüksəlişin bariz nümunəsi olduğu kimi onun tikintisində həddindən artıq mühəndis səyi, elmi axtarışlar, səmərələşdirici təkliflər və ixtiralar həyata keçirilmişdir. DRES öz layihəsinin orijinallığına və bir çox texniki, texnoloji xüsusiyyətlərinə görə keçmiş ittifaqda əvvəlki İstilik Elektrik Stansiyalarından fərqlənən bir layihə olmuşdur. Qeyd edilməlidir ki, stansiyada quraşdırma işləri görülərkən təkcə yeni texnikanın tətbiqi sayəsində layihə dəyərinə nisbətən iki milyon vəsaitə qənaət edilmişdir. DRES əməkçilərinin işə yaradıcı, məsuliyyətli münasibəti tikintinin bütün sahələrində hiss olunmuşdur. Energetika təcrübəsində ilk dəfə olaraq 50 ton yük qaldıra bilən böyük kran yerdən on beş metr hündürlüyündə qoyulmuşdur. Şəhər və ətraf ərazilərin atmosfer çirklənməsinin qarşısını almaq məqsədilə 330 metrlik hündürlükdə qoyulmuş dəmir-beton boru Azərbaycanda ən hündür tüstü borusudur. Qeyd edək ki, boru Leninqradda (Sankt-Peterburqda) hazırlanmışdır.

Azərbaycan DRES-in buraxılışı ərəfəsində Azərbaycan KP MK-nın I katibi H.Əliyev 20 oktyabr 1981-ci ildə Mingəçevirdə olmuş, stansiyanın ilk blokunun vaxtından əvvəl tikilib başa çatdırılmasını böyük cəsarət, fədakarlıq və vətənpərvərlik kimi yüksək qiymətləndirmişdir. H.Əliyev bu müəssisəni tükənməz həyat çeşməsi adlandırmış Zaqafqaziyanın (Cənubi Qafqazın) bu nəhəng enerji müəssisəsinin məhz Azərbaycanda tikilməsini gələcək nəsillərə böyük töhfə olduğunu qeyd etmişdir. DRES-in tikilməsi respublikada bu sahə üzrə yerli energetika, mühəndis, inşaatçı heyət üçün böyük təcrübə məktəbi oldu. Eyni zamanda bu sahə üzrə milli mütəxəssislərin ehtiyat fondunun yaradılmasında mühüm rol oynadı. DRES-in sonuncu 8-ci bloku 1988-ci ildə istifadəyə verilmişdir. Həmçinin bu tikinti Mingəçevir ərazisində yeni yaşayış qəsəbəsinin salınması üçün zəmin yaratdı. Energetiklər adlanan bu qəsəbədə sənayenin, tikintinin, səhiyyənin, təhsilin, mədəniyyətin, rabitənin, ticarətin və ictimai iaşənin geniş şəbəkələri işə düşmüşdür.

Qeyd edək ki, Mingəçevir DRES və Şəmkir SES istifadəyə verilməmişdən əvvəl respublikamız enerjiyə olan tələbatını digər itifaq ölkələrindən alınan enerji ilə ödəyirdi. Lakin 80-ci illərin ortalarından etibarən Azərbaycan enerji ixrac edən respublikalardan biri oldu. Respublikada elektrik enerjisi istehsalı 11,5 dəfə artaraq 1940-cı ildəki 1,8 milyard kVt saatdan 1985-ci ildə 20,7 milyard kVt saata çatdırıldı.

Bəhs olunan dövrdə həyata keçirilən enerji proqramı təkcə yeni enerji stansiyalarının istismara verilməsi ilə kifayətlənmirdi. Bu sahə üzrə lazımi material, qurğu hissə və avadanlıqların təminatını həyata keçirmək məqsədilə Bakı transformatorlar, Elektrik lampaları, Keşlə qazan qurğuları,

Mingəçevirkabel, Azərelektroizolyasiya və s. yeni zavodların yaradılması və yenidən qurulması həyata keçirilən enerji proqramının tərkib hissəsi idi. Əlbəttə ki, bəhs olunan dövrdə DRES kimi bu və ya digər enerji obyektlərinin istifadəyə verilməsinin əhəmiyyətini və mahiyyətini sovet planlı təsərrüfatının məhdud şəbəkəli pəncərəsindən baxmaqla real qiymətləndirmək və dəyərləndirmək əksəriyyət üçün mümkünsüz idi. Lakin H.Əliyev bu layihənin reallaşmasını həyata keçirməklə milli energetikamızın yaradılması və bu günkü, inkişaf səviyyəsinə çatdırılması üçün böyük əməli işin siyasi müəllifi oldu. Təkcə respublikamızın deyil bütün Cənubi Qafqazın ən böyük istilik stansiyası olan Azərbaycan DRES-də hal-hazırda hər birinin gücü 300 MVt olan 8 blok fəaliyyət göstərir. Məhz bu stansiyanın fəaliyyəti bu gün müstəqil respublikamızın enerji təhlükəsizliyinə qarşı bir səddir.

İSLAMIN AZƏRBAYCANA GƏLİŞ TARİXİ

Elnur MUSTAFAYEV

Akademik Z.Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutu

elnur.mustafayev88@mail.ru

AZƏRBAYCAN

Qədim dövrlərdən bəri müxtəlif mədəniyyətlərin və dinlərin beşiyi olan Azərbaycan xüsusi ilə səmavi və qeyri-səmavi dinlərin yayıldığı bölgələrdən biri olmuşdur. Qeyd etmək yerinə düşər ki, rəngarəng mədəni və dini inancları ilə zəngin olan Azərbaycan yəhudilərin, xristianların, müsəlmanların və zərdüştlərin yaşadığı və fəaliyyət göstərdiyi nadir ərazilərdən olması ilə seçilmişdir. Sübut olaraq Azərbaycanda yerləşən təxminən 1700 ilə yaxın tarixi olan Alban Apostol Avtokefal kilsəsini, müxtəlif ərazilərdə yerləşən yəhudilərə məxsus sinaqoqları, müsəlmanlara məxsus ibadət mərkəzi olan məscidləri və zərdüştlərin tapındığı atəşgahları misal göstərmək olar.

VII əsrdə Ərəbistan yarmadasında işıq üzü görün İslam dini az müddətdə 23 il ərzində möhkəmlənərək sürətlə Ərəbistan ərazilərinə yayıldı. İslamdan əvvəl mərkəzləşmiş bir dövlətin mövcud olmadığı Ərəbistan yarmadasında idarəçilik müxtəlif qəbilələrin və zəngin insanların əlində cəmləşmişdi. Məkkə şəhərində hakimiyyət Qureyş tayfasının müxtəlif qəbilələri arasında bölünmüşdü ki, bir çox hallarda hakimiyyətin bölünməsi məsələsində narazılıqlar, aralarında əlaqələrin pozulmasına və münaqişələrə səbəb olurdu. Hicaz bölgəsinin ikinci ən böyük şəhəri olan Yəsribdə isə Ovs və Xəzrəc qəbilələri arasındakı düşmənçilik və mənfi münasibətlər vahid idarəçiliyin qurulmasına imkan vermirdi. İslamın gəlişindən sonra Məhəmməd peyğəmbərin apardığı təbliğatlar nəticəsində qəbilələr arası düşmənçiliyə və müharibələrə son qoyularaq tam vahid mərkəzləşdirilmiş dövlətin qurulması mümkün oldu.

Miladi VI əsrin sonları və VII əsrin əvvəllərində Bizanslılarla Sasanilər arasında olan uzun müddətli müharibələr hər iki dövlətin zəifləməsinə səbəb olmuş və İslam fəthləri üçün münbit bir şərait yaranmışdı. Birinci xəlifə Əbu Bəkrin hakimiyyəti illərindən (632-634) başlayan islam fəthi Ömər ibn əl-Xəttab (634-644) və Osman ibn Əffanın (644-656) hakimiyyəti dövrünə qədər davam etmişdir. Ömər ibn əl-Xəttabın hakimiyyəti illərində İslam dövlətinin ərazisi 2251000 km²-ə çatırdı.

Bizans və Sasani arasında gedən müharibələr Azərbaycanda vəziyyəti gərginləşdirmiş və bu iki dövlətdən asılı vəziyyətə salaraq sosial-iqtisadi problemlərə yol açmışdı. Sasani imperatoru II Xosrovun Bizanslılarla apardığı müharibələr nəticəsində I İrakli hərbi əməliyyatlarda uğur qazanaraq Azərbaycan da daxil olmaq şərti ilə Zaqafqaziyanın böyük bir hissəsini işğal etmişdi. Lakin İslam fəthləri ilə Azərbaycanda istiqrar və sosial rahatlıq bərpa olmuş və uzun müddət gedən dağıdıcı müharibələr sona çatmışdı. Müsəlmanların Azərbaycana ilk gəlişi ikinci xəlifə Ömər ibn əl-Xəttabın hakimiyyətdə olduğu illərdə baş vermişdi. Azərbaycan Ömər ibn əl-Xəttabın fəth siyasətində əhəmiyyətli yer tutan ərazilərdən biri idi. Həmin dövrdə müsəlmanların dəniz müharibələri sahəsində təcrübələri olmadığı üçün Qara və Xəzər dənizlərini aşmaq maneə törətdiyindən, şimala doğru irəliləmək üçün Azərbaycan ərazisi strateji mövqe baxımından əhəmiyyətli rol oynayırdı. Müsəlmanlarla Sasani imperiyası arasında baş verən Qadisyyə və Nihavənd döyüşləri İslam dininin İran, Azərbaycan və Xəzəryanı ölkələrdə yayılmasına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərmişdir. Bir çox tarixçilər müsəlmanların Azərbaycana gəlişini hicri 18-22-ci, miladi 639-643-cü illər arasında olduğunu qeyd etmişdirlər.

636-cı ildə baş verən Qadisiyyə savaşında müsəlmanlar qalib gələrək İrana doğru olan qapını açma bildilər. Qadisiyyə döyüşü nəticəsində müsəlmanlar Dəclə çayını keçərək Mədain şəhərinə daxil olmağı bacarmışdılar. Müsəlmanların əlinə Sasani Kirsasına məxsus bir çox mal, xəzinə və qiymətli bəzək əşyaları keçmişdi. Üç gün davam edən müharibədə Sasanilər tərəfindən iştirak edən Alban hökmdarı Varaz Qriqorun oğlu Cavanşir göstərdiyi qəhrəmanlığa görə III Yezdigərd tərəfindən qiymətli hədiyyələrlə təltif olunmuşdur. Bir neçə il Cavanşirin başçılığı altında Sasaniləri dəstəkləyən Alban döyüşçüləri Sasani İmperiyasının məğlubiyətinin qaçılmaz olduğunu gördükdə, daha sonralar öz ölkələrinə qayıtmışdılar.

Müsəlmanlar Mədain şəhərini ələ keçirdikdən sonra bu ərazidə bir müddət qaldılar. Bu müddət ərzində III Yezdigərd ordu toplayaraq Cəlula şəhərinə doğru göndərir və bunun müqabilində müsəlmanlar Haşim ibn Ütbə ibn Əbi Vəqqasın başçılığı altında həmin şəhərə doğru istiqamətlənirlər. 638-ci ildə baş verən Cəlula döyüşündə müsəlmanlar qalib gələrək zəifləmiş Sasani İmperiyasına bir daha ağır zərbə vurdular.

Cəlula müharibəsindən sonra III Yezdigərd Rey, İsfahan, Həmədan və sairə şəhərlərin əhalisi ilə məktublaşaraq yeni bir ordu yığmağa nail olur. Bu hadisədən xəbərdar olan müsəlmanlar Hüzeyfə ibn əl-Yəmanın başçılığı altında Nihavənd şəhərinə doğru istiqamətlənirlər. 642-ci ildə baş verən müharibədə müsəlmanlar bir daha qalib gələrək Sasani İmperiyasının toplaya biləcəyi son ordusunu məğlub edirlər. “Fəthlər fəthi” adı verilən Nihavənd döyüşündən sonra İran, Azərbaycan və Şimali Azərbaycanın doğru yol açılır. Müsəlmanlar daha sonra geostrateji əhəmiyyətə malik “Babul-əbvab” adlanan Dərbənd şəhərinə irəliləmək üçün ilk olaraq Muğan ərazisini ələ keçirmək niyyətində idilər. 643-cü ildə Bukeyr ibn Şəddad başçısı olduğu ordu ilə tam qələbə qazanaraq Muğan vilayətinə sahib olur və əhalini cizyə vergisinə təhkim edərək şimala doğru hərəkət edir. Muğanın fəthindən sonra Bukeyr ibn Abdullah Xəzər sahili ilə hərəkət edərək 643-cü ilin sonlarında Dərbənd şəhərinə çatır.

Ömər ibn əl-Xəttab 645-ci ildə vəfat etdikdən sonra xilafətin başına keçən Osman ibn Əffanın (645-656) hakimiyyəti illərində də fəth siyasəti davam etdirilərək Azərbaycan ərazisində yerləşən Bərdə, Naxçıvan, Beyləqan, Qəbələ, Şəki və başqa şəhərlər ələ keçirilir.

Əli ibn Əbu Talibin (656-661) hakimiyyəti dövründə xilafətdə bəzi daxili narazılıqlar və üsyançı qüvvələrin baş qaldırması fəth hərəkətinin sona çatmasına səbəb olmuşdur. Əli ibn Əbi Talibin Osman ibn Əffanın bölgələrə təyin etdiyi valiləri dəyişməsi, Müaviyə tərəfdarlarını bir daha qızışdıraraq açıq müharibəyə girməyə sövq etmişdir. Əli ibn Əbi Talibin Azərbaycanla bağlı ilk münasibəti vali təyin etməklə başlayır. Bu ərazilərə vali olaraq Azərbaycanın idarəçiliyində əvvəllər əhəmiyyətli rol oynayan Əşəs ibn Qeys təyin olunur və o, əhalini xəlifəyə beyət etməyə dəvət etməklə işə başlayır. Bir çox danışıqlardan sonra Azərbaycanda yaşayan müsəlmanlar Əşəsin başçılığı ilə Əli ibn Əbi Talibə beyət edirlər. Beləliklə bu dövrdə Azərbaycan əhalisi Əli ibn Əbi Talibi xəlifə olaraq tanımış və onun tərəfində yer almışdır. Bu dövrdə fəthlər müşahidə olunmasa da Əli ibn Əbi Talibin əmri ilə Azərbaycanda islami elmlərin tədris olunması və islamın yayılması danılmaz bir faktdır. Azərbaycanın daha sonra İslam aləmində elm mərkəzinə çevrilməsinin əsasını Əli ibn Əbi Talibin apardığı siyasətin nəticəsində olmuşdur.

VIII əsrdə Azərbaycan ərazilərində hakim dinə çevrilən İslam dini bu regionda yaşayan xalqların dini, mədəni, iqtisadi və siyasi həyatına müsbət təsir göstərərək xalqın formalaşmasına və dövlətçilik ənənələrinin möhkəmlənməsinə bir başa təsir göstərmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan intibah dövründə XI-XIII əsrlərdə və daha sonralar İslam mədəniyyətinin formalaşmasına və inkişaf etməsinə səbəb olan böyük töhvələr vermişdir. Belə ki, müxtəlif dini və rəşadət elmlərinin sistemləşdirilməsində və inkişaf etdirilməsində Azərbaycanlı alimlərin əvəzsiz rolu olmuşdur. Azərbaycan ərazilərində Quran təfsiri, kəlam, hədis, fiqh, əxlaq dilçilik sahəsi ilə bağlı sərf, nəhv, bələğət həmçinin fəlsəfə və məntiq kimi rəşadət-əqli elmlərdə yüzrlər alimlər yetişmiş və dəyərli əsərlər yazmışdılar.

ERMƏNİ DAŞNAKLARIN 1918-1920-Cİ İLLƏRDƏ NAXÇIVANDA TÖRƏTDİKLƏRİ SOYQIRIMLAR

Mehman ŞABANOV

Naxçıvan Universiteti
serxanoqlu@mail.ru

Ermənilərin xalqımıza qarşı həyata keçirdikləri soyqırım siyasətinin dərin sosial-siyasi kökləri vardır. XIX əsrin əvvəllərində Rusiyanın Cənubi Qafqazı işğal etməsi ilə indiki Ermənistan ərazisində min illər boyu yaşayan türk boylarının ağırılı-acılı günləri başlamışdır. İmperiya siyasətinin nəticəsi kimi türklərə qarşı törədilən qırğınlar, soyqırımlar, deportasiyalar nəticəsində onlar həmin ərazilərdən sonuncu nəfərinədək qovulmuş, kütləvi və son dərəcə dəhşətli surətdə qırğınlara məruz qalmışlar.

Tarix boyu türkdilli xalqların torpaqlarında gözü olan ermənilərin “Böyük Ermənistan” dövləti yaratmaq kimi sərsəm xülyası müstəmləkəçilik siyasəti yeridən Rusiyanın şərqdəki mənafeyinə uyğun gəlirdi. Türkiyə torpaqlarında, boğazlarda, İstanbulda gözü olan Rusiya imperiyasına Türkiyə, İran və Azərbaycan sərhədləri yaxınlığında etibarlı dayaq lazım idi ki, həmin etibarlı ərazidən lazım gəldiyi zaman plasdarm kimi istifadə olunsun.

Rusiyadan dəstək alan ermənilər öz qəyyumlarına və onların silahlarına arxalanmaqla, onlardan istifadə etməklə xalqımızın başına olmanın bəlalar gətirmiş, soyqırımlar törədmişlər. Xalqımıza qarşı aparılan soyqırım siyasətinin nəticəsi olaraq ermənilər Azərbaycanın əksər bölgələrində: Bakı, Şamaxı, Quba bölgələrində, Gəncə quberniyası, İrəvan quberniyası ərazisində, cənubi Azərbaycanda, şərq Anadolu və başqa ərazilərdə etnik təmizləmə apararaq on minlərlə insanı amansızcasına məhv etmişlər. Bu soyqırıma məruz qalan ərazilərdən biri də Naxçıvan bölgəsidir. Bu bölgə strateji baxımdan çox əhəmiyyətli bir yerdə yerləşdiyi üçün bütün dövrlərdə böyük güclərin maraq dairəsində olmuşdur. İstər Rusiya, istər İngiltərə, istərsə də ABŞ ermənilərə maddi və silahla dəstək verməklə bu ərazidə soyqırımların törədilməsində əhəmiyyətli rol oynamışlar.

Beləliklə 1918-ci ilin yayında ingilislərdən yardım alan Andranik Culfanı ələ keçirərək Naxçıvanın içərilərinə doğru hərəkət etdi. İngilis-Fransız müstəmləkəçilərinin əlaltısı olan Andranik Naxçıvanın şəhər və kəndlərini talan edir, adamları kütləvi surətdə qırırdı. Süst, Çeşməbasar, Tumbul və digər kəndlər Andranikin basqınları nəticəsində tamamı ilə dağıdılmışdı.

1918-ci ilin aprel ayının 13-də ermənilər Əlincaçay vadisində yerləşən Bənənyar, Qızılca, Saltaq, Noraşen, Xoşkeşin və s. kəndlərə hücum edərək dağıtdılar. Bu kəndlərin əhalisi qırıldı, sağ qalanları isə müxtəlif ərazilərə səpələndi. Nehrəm kəndi ilə Qaraxanbəyli erməniləri arasında döyüş başlandı.

Bu hadisədən əvvəl isə ermənilər bu regionda 400-dən çox müsəlman kəndini dağıdaraq əhalisini qırılmışdılar. Dağıntı və qırğınların mənzərəsi insanı dəhşətə gətirirdi. Evlər yandırılır, əhali talan olunur, uşaqları, qocaları, qadınları doğrayırdılar.

Bu qəzaların əhalisini tamamı ilə qırılmaqdan qurtara biləcək yeganə qüvvə , şübhəsiz ki, türk qoşunları idi. Hələ 1918-ci ilin mayın sonunda Şəur-Dərələyəz və Naxçıvan qəzalarının əhalisi Kərim xan İrəvanlının başçılığı ilə Mehmet Vahib paşanın yanına xüsusi nümayəndə heyəti göndərərək, Andranikin quldur dəstələrini dağıtmağı və Naxçıvan diyarına qoşun yeritməyi xahiş etdi. 1918-ci ilin iyunun əvvəllərində 9 və 11-ci türk diviziyaları Uluxanlıdan Naxçıvana hərəkət etdilər və iyunun 4-də türk qoşunları Naxçıvana daxil oldular. Şəhər əhalisi türk qoşunlarını toy-bayramla qarşıladılar. Naxçıvan üzərində Türkiyə himayəsi bərqərar oldu. Türk qoşunları və Naxçıvan könüllü qoşunları daşnak quldur dəstələri darmadağın edib bölgədən qovdular. Naxçıvanda Milli Şura sədri Çəfərqulu xan, onun oğlu Kalbalı xan, Rəhim xan, Kamran xan, Cabarağa Bağırov və başqalarının söyləri ilə inzibati komitə bərpə olundu.

Gənc Azərbaycan hökuməti hələ Azərbaycanın bütün ərazilərinə hakim deyildi. Bakı və ətrafi bolşevik rus, erməni komissarlarından ibarət Bakı komunnasının əlində idi. Həm daşnaklara, həm də bolşeviklərə qarşı mübarizə aparən ADR hökuməti Naxçıvanın, Zəngəzurun müdafiəsində ciddi çətinliklərlə qarşılaşmışdı. Dəmir yolunun İrəvandan, avtomobil yolunun isə Zəngəzurdan keçməsi Naxçıvana yardım göstərməyə çətinlik yaradırdı. Yaranmış şərait elə idi ki, Naxçıvan bölgəsi təkbaşına erməni daşnaklarına davam gətirə bilməzdi. Türkiyədə işğalçılıq planları boşa çıxan və türk qoşunları tərəfdən sıxışdırılan erməni daşnakları Naxçıvan ərazisinə həmlələr edirdilər. Avqustun 7-də

1-ci Qafqaz ordusuna başçılıq edən K. Qarabəkir paşanın qərargahı Təbrizdən Naxçıvana köçürməsi ilə Qafan tərəfdən Naxçıvana hücum hazırlaşan ermənilərin planları pozulmuş oldu. 30 oktyabr 1918-ci ildə ayında bağlanmış Mudros müqaviləsinin şərtlərinə görə Türkiyə məğlub dövlət kimi bir sıra sərt tələblər qarşısında qaldı. Bu şərtlərdən biri də türk qoşunlarının Qafqazı tərk etməsi idi. Türk qoşunları Qafqazı tərk edərkən ərazisi Naxçıvan və Şərur-Dərələyəz qəzalarından ibarət olan Araz-türk Respublikasını yaratdılar ki, bu bölgənin əhalisi erməni hücumlarında müdafiə oluna bilsinlər. Mudros müqaviləsinin Azərbaycan üçün də ağır nəticələri oldu. Gənc ADR hökuməti türk köməyindən məhrum oldu. Bundan sonra daşnaklar bölgədə fəallaşdılar. Osmanlı ordusunun getməsi bölgə əhalisinin yenidən silahsız halda düşmənlə üz-qzə qalması demək idi.

1919-cu ildə daşnaklar ingilislərin köməyi ilə Naxçıvanı tutaraq Araz-Türk Respublikasını süquta uğratdılar. Naxçıvanda təşkil edilmiş general-qubernatorluğuna əvvəllər keçmiş çar generalı Şelkovnikov, sonra isə qəddar daşnak Varsamyan rəhbərlik etmişdi. Bundan sonra daşnak quldur dəstələri Naxçıvanı, Şərur-Dərələyəzi, Culfa- İrəvan dəmir yol xətti boyu əraziləri çapıb talayır, dinc müsəlman əhalini kütləvi şəkildə qırırdılar. Bu dövrdə Naxçıvana faktiki olaraq Cəfərqulu xan rəhbərlik edirdi. Kalbalı xan isə respublikanın silahlı qüvvələrinə başçılıq edirdi. Bölgənin müdafiəsində türklərin burda qoyub getdiyi 300 əsgər və 5 zabit yaxından iştirak edirdilər. Qeyd etmək lazımdır ki, 1919-cu ilin yayında ingilislər və daşnaklar yalnız Naxçıvan şəhərinə və Naxçıvan-İrəvan dəmir yolu xəttinin ətrafına hakim idilər. Bu dövrdə erməni daşnaklarına və ingilislərə qarşı xalqın mübarizəsini təşkil edən Kəlbəli xan, Cəfərqulu xan və Xəlil bəy düşmənin planlarını alt-üst edir, bütün əli silah tutan kişiləri öz ətrafına toplayırdılar.

Ermənilərin Naxçıvanı müvəqqəti də olsa, işğal etmələrinin qarşısını almaq mümkün olmadı. 1919-cu ilin may ayının ortalarından iyulun sonlarınaqədər – təxminən iki ay müddətində Naxçıvan bölgəsində erməni idarəçiliyi mövcud oldu. Bu müddətdə işğalçılar nəinki bölgəni tam nəzarətə ala bildilər, əksinə, qəhrəman naxçıvanlılar onları ermənilərə tabe olmağa dəvət edən şəxsləri nifrətlə qarşılayıb silaha sarıldılar. Bunu bəhanə edən daşnaklar silahları yığmaq bəhanəsi ilə kəndlərə hücum keçir, qarətlə məşğul olur və qırğın törədirdilər. Naxçıvan və Şərur ətrafındakı 45 kənd erməni əsgərlərinin təcavüzünə məruz qalmış dəmiryoluna yaxın bölgələr zirehli vaqonlardan atəşə tutulmuş, əhali məhv edilmişdi. Daşnaklar Naxçıvan və Şərurda bir nəfər müsəlman qalmayanadək əhalini qıracaqlarını və ya Araz çayına tökəcəkləri barədə qərar qəbul etmiş, hətta Şərur əhalisini Araz çayına tökmək daşnakların üçüncü alay komandanlığına tapşırılmışdı.

İyulun 25-i ermənilərin Naxçıvan şəhərindən qovulub çıxardılmasında mühüm tarixi gün oldu. İrəvan-Culfa dəmiryol xətti boyu gərgin döyüşlər getdi. Şahtaxtı stansiyasındakı erməni qarnizonu və daşnak dəstə komandiri Yaponun silahlı qüvvələri də dağıdıldı. Naxçıvanlılar 42 pulemyot, 4 top, zirehli qatar və xeyli silah-sursat ələ keçirdilər. 8 erməni zabiti və 800 erməni əsgəri əsir alındı. Beləliklə, Naxçıvan əhalisinin iyulun 18-dən 25-dək ermənilərə qarşı apardıqları inadlı silahlı mübarizə işğalçıların bölgədən qovulması ilə nəticələndi.

ДЕПОРТАЦИИ НАРОДОВ В СССР

Günel TAĞIZADƏ

AMEA, Tarix institutu
AZƏRBAYCAN

Накануне Великой Отечественной Войны в СССР складывалась непростая политическая ситуация. В частности 30-е гг. знаменуются резкой активизацией миграционных потоков, которые не просто стимулируются тоталитарным государством, но и организуются и направляются им вплоть до депортации целых народов на территорию Казахстана. Ужесточались меры, применяемые к отдельным народам и группам населения, выступавшим в открытой или скрытой форме против режима. Среди мер наказания неблагонадежных использовалась и депортация. Как правило, все меры по переселению того или иного народа, групп населения имели юридическую базу: постановления ГКО, Президиума Верховного Совета Союза ССР, решение ЦК партии, указы Совнаркома или другой государственной

структуры, что и придавало им якобы законный характер. Правда, некоторые из этих правовых актов появлялись уже после выдворения людей с территорий проживания. Депортация как элемент классовой борьбы и элемент наказания, несомненно, была одной из самых значительных составляющих репрессивной политики советского государства в сталинскую эпоху. Как в предвоенные, так и в военные годы депортация решала экономические и политические проблемы государства. Проводимые депортации объяснялись целым комплексом причин: неблагонадежность, превентивность мер, конфессиональный фактор, выступление против преобразовательных мер, участие в бандформированиях и т.д. Решения о депортации принимались на уровне руководства партии и правительства по инициативе органов ОГПУ-НКВД, что ставит депортации вне компетенции советского суда и резко отличает систему спецпоселений от системы исправительно-трудовых лагерей и колоний. Важно также отметить и тот факт, что инициатором большинства депортаций был народный комиссар внутренних дел СССР Лаврентий Берия, именно он подавал главнокомандующему докладные с рекомендациями.

Со второй половины 30-х гг. стала проводиться политика насильственного переселения людей по этническому признаку. В 1936 г. по постановлению СНК СССР от 28 апреля 1936 г. из пограничных районов Украинской ССР были высланы поляки, преимущественно в северные области Казахстана. В 1940 -- начале 1941 г. в восточные районы СССР были высланы, по постановлению от 10 апреля 1940 г., так называемые "польские осадники". Так называли переселенцев из Польши, получивших в 20-30-х гг. земли в Западной Украине и Западной Белоруссии. Подписанное в августе 1937 г. постановление Совета Народных Комиссаров и ЦК ВКП (б) о выселении корейского населения привело к тому, что в 1937 г. в Казахстан и Среднюю Азию из пограничных районов Дальневосточного края было депортировано корейское население.

В ходе войны перманентно продолжалась депортация многих народов на территорию Казахстана. Началась она в предвоенный период. В 1941--1942 гг. в СССР было переселено 1 209 430 немцев. В 1943—1944 гг. были проведены массовые депортации калмыков, ингушей, чеченцев, карачаевцев, балкарцев, крымских татар, ногайцев, турок-месхетинцев, понтийских греков, болгар, крымских цыган, курдов — в основном по обвинению в коллаборационизме, распространённому на весь народ. Были ликвидированы (если они существовали) автономии этих народов. Всего в годы Великой Отечественной войны подверглись переселению народы и группы населения 61 национальности. Положение спецпоселенцев было очень тяжелым, им не хватало жилья, продовольствия, тысячи людей умирали от голода и болезней.

В 1948 г. был принят указ, запрещающий немцам, а также другим депортированным народам (калмыкам, ингушам, чеченцам, финнам и т. д.) покидать районы депортации и возвращаться на родину. Те, кто нарушал этот указ, приговаривались к лагерным работам на 20 лет.

Необходимо отметить, что представители депортированных народов не исключались из ВКП(б) и ВЛКСМ, не лишались избирательных прав.

Особенно важно отметить и тот факт, что депортационная политика коснулась и азербайджанского народа. Весной 1944 года принудительные переселения были проведены в Грузии. В конце марта 608 курдских и азербайджанских семей численностью 3240 человек — жители Тбилиси были переселены внутри Грузинской ССР, в Цалкинский, Борчалинский и Караязский районы. В городе была оставлена только 31 семья военнослужащих, инвалидов войны, педагогов и учащихся вузов. В соответствии с постановлением ГКО № 6279сс от 31 июля того же года из пограничных районов Грузинской ССР были выселены турки-месхетинцы, курды, хемшилы и другие, причём подконтингент «другие» состоял в основном из азербайджанцев. В марте 1949 года численность азербайджанских спецпоселенцев, выселенных из республики, составляла 24 304 человека, которые в течение 1954—1956 гг. фактически были сняты с учёта спецпоселений.

В 1948—1953 гг. переселению подверглись азербайджанцы, проживавшие в Армении. В 1947 году первый секретарь Коммунистической партии Армянской ССР Григорий Арутинов добился принятия Советом министров СССР постановления «О переселении колхозников и другого азербайджанского населения из Армянской ССР в Кура-Араксинскую

низменность Азербайджанской ССР», в результате чего до 100 тысяч азербайджанцев подверглись депортации в Азербайджан. 10 000 человек было переселено в 1948 году, 40 000 — в 1949 году, 50 000 в 1950 году.

Восстановление законности в отношении репрессированных народов началось после XX съезда КПСС (февраль 1956 г.), когда Верховный Совет СССР принял постановление «О снятии ограничений по спецпереселению с чеченцев, ингушей, карачаевцев и членов их семей». 8 января 1957 г. Чечено-Ингушская АССР была в основном восстановлена в своих прежних границах.

Дагестан же получил в 1957 г. из Ставрополя Кизлярский, Ногайский, Тарумовский и Крайновский районы.

9 января 1957 г. Кабардинская АССР была преобразована в Кабардино-Балкарскую АССР, а Черкесская автономная область - в Карачаево-Черкесскую автономную область с присоединением к ней территории бывшей Карачаевской области. Была восстановлена прежняя граница Грузии со Ставропольским краем, в который входила Карачаево-Черкесская автономная область.

Однако процесс реабилитации депортированных народов в 50-е гг. не был завершен и был продолжен в период перестройки. 14 ноября 1989 г. Верховный Совет СССР принял Декларацию о признании незаконными всех репрессивных актов против народов, подвергшихся насильственному переселению. 7 марта 1991 г. было принято постановление об отмене законодательных актов против данных народов, а 26 апреля 1991 г. Верховный Совет РСФСР принял Закон «О реабилитации репрессированных народов».

Несмотря на то, что о массовых этнических депортациях на территории бывшего СССР написано немало научных трудов, нельзя утверждать, что в науке освещен весь круг проблем, связанных с этим процессом, что изучены все исторические свидетельства того времени и вполне осознаны размеры и последствия трагедии репрессированных этносов. Тема депортированных народов и сегодня продолжает оставаться крайне политизированной и зачастую используется в политическом пространстве в качестве прикладного инструмента разными политическими силами, что является еще одним доказательством необходимости более глубокого исследования истории массовых этнических репрессий и масштабов преступлений тоталитарного режима в СССР.

„NO DISH WITHOUT FISH!” – THE SCIENTIFIC MYTHOLOGY OF RATIONAL NUTRITION IN SOCIALIST ROMANIA

Ella STINIGUȚ Ȃ

Babeş -Bolyai University of Cluj-Napoca

ella.stiniguta@yahoo.ro

ROMANIA

In the 80's, the communist regime in Romania tried to accomplish an impossible task: to build an entire mythology under the mask of science and reason. Although there are numerous publications on the history of communism, few authors highlighted the importance of myth and mythology in the general structuring of communist project. Consequently, they focused on analyzing how different pre-existing myths were reinvented and used by the communist states and how they influenced and legitimized the political, social and economical practices of these regimes. Among the myths that formed the “scientific mythology of communism”, that of the New Man held a special place for two reasons. Firstly, the project of building socialism and communism aimed not only at generating new ideological, social and political changes but at specifically relating them to a higher purpose, that of fostering the creation of the New Man. Secondly, while the New Man was to be shaped by his new living and working conditions, he was also responsible for carrying out the plan for building the communist society as envisioned by the official ideology. Therefore, given his significant role in constructing the new world, the communist regimes took great interest in creating and promoting the

New Man and his myth. The party propaganda took the leading role in this official endeavor using the printed press as its main loudspeaker. Thus, the Party entrusted its propaganda and press with the task of educating people in order to transform them into New Socialist Men. To fulfill this mission, the press produced “numerous models of New Man, ideological symbols in flesh” represented by model workers or peasants, exemplary cadres “who consciously worked for the new state.” This created a socialist pantheon populated by ordinary heroes, “warrior(s) for socialism” whose exemplary work elevated them to status of model of New Man. Moreover, not only work, but also living a “cultured” existence functioned as a means for defining and identifying the New Man. This propagandistic making of extraordinary people out of ordinary individuals reflected the ideologically motivated faith that each of them was a potential hero, had a fullness of life, strength, and beauty which were realized by mobilizing the will and serving a larger, trans-individual whole: society, humanity, or even the course of history.

I use the term propaganda to define the organized and deliberate process of communicating certain ideas and values. The main purpose of this process is to convince people to think and act in a certain way that would ensure the fulfillment of some specific objectives which would bring benefits to the organizers of this process. The Romanian communist regime used various propaganda instruments, such as the printed press, and radio, in order to broadcast its ideological message to the population at large.

According to Matthew Lenoe, who analyzed the Soviet newspapers and their contribution to “the production of culture” during the NEP years, propaganda performed exclusively an educational role: it taught “peasants and proletarians to read, drawing them into political life, transforming their worldview (...)” and thus being “with the long-term project of educating the downtrodden (...) masses to be worthy citizens of the socialist utopia.”. Similar to the Soviet case, as my paper will show, the Romanian communist regime used propaganda as the main means of educating population. Consequently, raising people’s “cultural level” aimed at eradicating illiteracy or acquiring professional knowledge or any other type of knowledge as “cultured” existence became the defining feature of the New Man.

In order to create and then to complete the creational process of the New Man, the communist ideology promoted a new “life style” for this Man, who had to be the most diligent and also the healthiest human ever. Besides the fact that the state – by the introduction of censorship and other types of limitations – decided what kind of books are likely to be read, what kind of movies to be watched, which countries to be visited by the New Man, at the beginning of the 9th decade of the last century, the Party decided to control even one of the most intimate activity of people: eating. The new alimentation system imposed by the regime was said to be based on the newest nutrition research, but in fact, it was a consequence of the disastrous economical situation of Romania. The austerity laws elaborated in the 80s (food, electricity and gas shortenings) were not an expression of the benevolent attitude of the Party for the health of the people as all the papers wrote, but a real „domestic genocide”. This paper aims to describe how the scientific mythology of the New Alimentation was created (the nutritional propaganda – posters, commercials) and what was hidden behind it, by analyzing the Romanian papers, periodicals and medical writings of the 80’s. Also, an important part of the research is dedicated to the study of the collective mentality and the elements which continue to punctuate the Romanian collective mental state even after 25 years since the fall of the Communist regime.

MONQOLLAR DÖVRÜ İSLAM TARİXŞÜNASLIĞININ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Arzu XASIYEVA

AMEA akad. Z.M.Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutu
AZƏRBAYCAN

İslam tarixşünaslığı dedikdə isə tarixşünaslığın İslamdan sonra yaranan və külli miqdarda tarixi əsərlərin yaranmasına səbəb olan dövrü nəzərdə tutulur. Hz. Peyğəmbər dövründən başlayaraq Qurana şərhlər verən və ya Hz. Peyğəmbərin həyatından bəhs edən əsərlər yaranmağa başlayır. Məhz İslamın ilkin dövrlərində yaranan tarixşünaslıq ədəbi və şifahi ənənə ilə zəngin idi, yaranmış əsərlərdə tarixi metodologiya, məqsəd, faydalılıq, zəruri məlumatlar demək olar ki yox idi. Əsərlərin mövzuları adətən antik ərəb dövrü, müqayisəli xronologiya, Quranda tarixi qeydlərin tərcüməsi, Hz. Peyğəmbərin həyatı (Sıra) və onun hərbi səfərləri (Magazi), ərəb qəbilələrinin şəcərənaməsi və onların qəhrəmanlıq fəaliyyətləri. Tarixi hadisələrin yazılma üslublarında da bəzi dəyişikliklər mövcud idi, bir qisim əsərlər tarixi hadisələri olduğu kimi çatdırırdı, bir qismində xronoloji ardıcılığa riayət olunurdu, digər qismində isə hadisələr əlifba sırası ilə şərh olunur, bir qismi isə şəcərə prinsipinə görə yazılırdı.

Monqol istilaları Orta və Yaxın Şərqi öz dağıdıcı təsirinə məruz qoymuş və bu proses zamanı nəzm tənəzzül etmə dövrünü yaşasa da, tarixşünaslıq inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuşdur. Ərəb dilində geniş yayılmış İslami tarixşünaslıq bu proseslərdən sonra Elxanilər dövründə fars dilli ölkələrdə öz yerini fars dilinə verdi. Ancaq qeyd olunmalıdır ki, Monqol dövrü tarixşünaslığı Samanilər, Qəznəvilər və Səlcuqilər dövrünün tarixşünaslığının imtiyazlarından öz təcrübəsində bəhrələnmişdir. V. Bartoldun da qeyd etdiyi kimi, Müsəlman əsrinin ilk üç yüzilliyində ərəb dili demək olar ki, bütün elmi və ədəbi əsərlərin dili idi, lakin hicri ilə dördüncü əsrdən fars dili tədricən Müsəlman Şərfinin ədəbi dilinə çevrilir. Tarixçi Abbas İqbala görə XIII əsrdə yazılmış bir çox tarixi əsərlər içərisində 4 kitab- Cəlaləddin Nəsevini "Seyret" əsəri, Cüveyninin "Cahanqoşa"sı, "Tarixi Vəssaf" və Rəşidəddinin "Tarixi Qazani" əsərləri Monqol tarixinin 4 mühüm sütunlarıdır. Monqolların öz kökləri, nəsilləri ilə fəxr etmələri, etdikləri zəfərlərin tarixdə həkk olunmasına olan istəkləri, zikr olunan dövr və şəraitdə baş vermiş müharibə və istilalar, Avropa xalqları və xristian dövlətləri ilə əlaqələrin yaranması, bu əlaqələr nəticəsində geniş məlumatların əldə olunması, çin və monqol elmləri (texniki), dövrün tarixçilərinin digər xalqların tarixinə maraq göstərməsi, monqol tarixi barədə yeni məlumatlar əldə etmək, Qazan xan kimi hakimin tarixşünaslığı inkişaf etdirmək üçün səyləri, Cüveyni və Rəşidəddin kimi divan nümayəndələrinin idarəçiliyi, geniş biliyi, Səlib yürüşlərinin səbəbləri və s. səbəblər tarixi əsərlərin geniş rəvac tapmasına güclü təsir etmişdir. Ancaq yaranmış tarixi əsərlərin adları ərəbcə verilirdi, bunun əsas səbəbi kimi isə İslamın ilkin dövrlərində qonşu ölkələr kimi İranda da ərəb dilinin dominant mövqə qazanıb İslam tarixşünaslığının rəsmi və əsl dili olmasıdır.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz tarixşünaslığın mühüm xüsusiyyətlərini şərh etdikdən sonra dövrün tarixi əsərlərini qruplaşdırıb belə qeyd etmək olar:

1) Ümum tarixçilik: Nəsrullah Əbdullah bin Ömər Beyzəvinin 4 hissədən ibarət "Nizam ət-təvarix" əsəri (başlangıcdan Monqol hücumunadək İran tarixi), Fəzlullah Rəşidəddin Həmədaninin 3 cildlik "Cami ət-təvarix" əsəri, Əbu Süleyman Davud bin Əbülfəzl Məhəmməd Bənəkətinin 9 hissəli "Tarixi Bənəkəti" əsəri (müsəlman və qeyri müsəlman- ingilislər, portuqalialılar, polşalılar, şimali İtalyanın Lombardi nahiyəsinin əhalisi- xalqların tarixi), Həmdullah ibn Əbubəkr Mustovfi Qəzininin 6 bəbdən ibarət "Tarixi qozidə" əsəri (yaradılışdan Xacə Qiyasəddin Rəşidinin zamanınadək olan hadisələr tarixi), Mirxondun "Rozət əs-səfa" əsəri (dünyanın yaradılışından tarixçinin dövrünədək olan hadisələri əhatə edir), İbn Təqtəqi kimi tanınan Məhəmməd bin Əli Təbatəbaiyinin "Tarixi Fəxri" əsəri müxtəsər yazdığı sözləri sıxışdırıb mənanı qəliz verdiyi bu əsər də bəzi mühüm məlumatları özündə ehtiva edir (İslam xəlifləri, onların vəzirləri, xilafət dönəminin arasında hakim olan sultan və padşahlar haqqında məlumat), Əbubəkr Əl-qutbi Əl-əhərinin "Tarixi Şeyx Üveys" əsəri (Hz. Adəmdən müəllifin dövrünədək olan hadisələr), Hafiz Əbru kimi tanınan Şəhabəddin Əbdullah bin Əburəşidin 4 cildli 4 hissəli "Zobdət ət-təvarix və ya Məcmə ət-təvarix" əsəri, Xandəmir kimi tanınan Qiyasəddin bin Həməməddin Hüseyninin 4 cildlik "Həbib əs-siyar fi əxbar əfrad bəşər" əsəri (əvvəlki hissələri

kompilyasiya xarakteri daşıyan bu əsər Teymurilər dövrü və Səfəvilərin ilkin dövrü üçün mühüm mənbədir).

2) Xüsusi tarixçilik: Nəsəvi kimi tanınan Məhəmməd bin Əhməd bin Əli bin Məhəmmədin “Siri Cəlaləddin Mənkəbəri” (Sultan Məhəmməd Xarəzmşahın oğlunun 11 illik sərgüzəşti, onun Çingizlə döyüşləri əks olunub) və “Nəfsə tul-məsdu” (Monqol istilasından şikayət) əsərləri, Molana Kəmaləddin Əbdürrizəq Səmərqəndinin 2 cildlik “Mətlə əs-sədeyn və məcməə bəhreyn” əsəri (Sultan Əbu Səid Qorqaninin həyat dövrünün hadisələrini, Sultan Hüseyn Bayqaranın 2 illik hakimiyyət tarixini verir).

3) Nəsil ya tayfaya həsr olunan tarixi əsərlər: Kərim Aqsarayı kimi məşhur olan Mahmud bin Məhəmmədin “Tarixi Səlaceqe və ya məsəmeratol əxbar və məsayeratol əxyar” əsəri (əsr Səlcuq sultanları haqqında faydalı məlumat versə də, müəyyən qismləri Monqollar və Xarəzmşahlar haqda məlumat verir), Mahmud Kutbinin “Tarixi Al-i Müzəffər” əsəri (Al-i Müzəffər sultanlarının şərh halı), Nasirəddin Monşi Kirmaninin “Səmtul ala hadratul ulya” əsəri (Kirman Qaraxitaylarının padşahlığı (619-703 q.) tarixini), Ələddin Ata Məlik bin Məhəmməd Cüveyninin “Cəhanqoşayi Cüveyni” (Monqollar, Xarəzmşahlar, İsmaililər tarixi) əsəri, Vəssaf əl-Həzrətin “Tarixi Vəssaf və ya təzviyə əl-əmsar təzhiyə ol-əsar” əsəri (Elxanilər tarixindən bəhs edir) əsəri, Muinəddin bin Cəmaləddin Məhəmməd Moəlləm Yəzdinin “Məvəhib ol-elahi dər tarixi ali müzəffər” əsəri (Əmir Mübarizəddin Məhəmməd Müzəffərin həyatından başlayaraq Şah Şücanın hakimiyyətinin ortalarınadək olan dövrü əhatə edir).

Məhəmməd Əli bin Məhəmməd Şəbankərəinin “Məcmə ol-ənsab” əsəri (Elxani hakimiyyətinin son dövrü 720-740 h.q. mühüm məlumat verir).

4) Vəzirlik və idarəçilik tarixçiliyi: Məhəmməd bin Hinduşah bin Səncər Naxçıvaninin 2 hissəli “Dəstur əl-katib fi təyin əl-məratib” əsəri, Nəsirəddin Monşi Kirmaninin “Nəsaim əl-əshar min lətayem ol-əxbar” əsəri (əsdə Elxani vəzirlərinin əksəriyyətinin adı zikr olunduğundan əhəmiyyətlidir), Xandəmirin “Dəstur əl-vuzəra” əsəri, Monşi ləqəbi ilə tanınmış Məhəmməd bin Əli bin Cəmal əs-Sələmin “Homayunnamə” əsəri (Monqollar dövrü idari quruluşu haqda məlumat verir). Həmdullah Mustovfinin “Nuhzətə qolub” əsəri (Elxanilər dövründə İranın iqtisadi coğrafiyasından bəhs edir), Xacə Nəsirəddin Tusinin “Tarixi Fəthi Bağdad” əsəri (Bağdadın fəthindən bəhs edir).

5) Lokal (yerli) tarixçilik: Abdullah bin Ömər Səfiəddin Bəlxinin yazdığı və Abdullah Məhəmməd bin Hüseyn Bəlxinin tərcümə etdiyi “Fəzaye Bəlx” əsəri (Monqol hücumundan 10 il əvvəlki hadisələrə dair məlumat verən mühüm mənbə), Əhməd bin Əbülxeyr Zərkub Şirazinin “Şiraznamə” əsəri (Şirazın alimləri, məşhur şəxsiyyətləri haqda, eləcə də Al-i Buyedən Al-i Müzəffərədək olan hadisələri ehtiva edib), Molana Oliyallah Amelinin “Tarixi Ruyan” əsəri (qədim dövrdən 764-cü h.q. ilədək hadisələrdən bəhs edir).

6) Mənzum tarixçilik: Şəmsəddin Kaşaninin “Tarixi Qazan xan” əsəri (Monqolların mənzum tarixini Qazan xanın əmri ilə yazıb), Xacə Nurəddinin “Qazannamə” əsəri (Qazan xanın hakimiyyəti dövründən 798-ci ilin h.q. hadisələrində), Əhməd Təbrizinin “Şahənşahnamə” əsəri, Həmdullah Mustovfinin “Zəfərnəmə” əsəri (Müəllif Firdovsinin “Şahnaməsi”nin yolunu davam etdirmək niyyətində olmuşdur).

I ŞAH ABBASIN DÖVRÜNDƏ SƏFƏVİ DÖVLƏTİNİN AVROPA DÖVLƏTLƏRİ İLƏ ƏLAQƏLƏRİ

Sevinc İSMAYILOVA
Azərbaycan Dillər Universiteti
seva_adu@yahoo.com
AZƏRBAYCAN

Dövrünün ən güclü dövlətlərindən olan Səfəvi dövlətinin tarixində özünəməxsus yer tutan görkəmli şəxsiyyətlərdən biri dövlət xadimi I Şah Abbas olmuşdur. Şah Abbasın həyata keçirdiyi islahatlar nəticəsində Səfəvi dövləti yenidən dirçəlmiş və özünün inkişaf dövrünü yaşamışdı. Onun nəticəsində səfəvilərin hərbi qüvvələri dünyanın ən qüdrətli ordularından birinə çevrilmişdi. Şah Abbas Səfəvi dövlətində mərkəzi hakimiyyəti möhkənləndirmişdi. O, ölkədaxili keçirdiyi islahatlarla

yanaşı, ölkənin xarici siyasətinə də xüsusi önəm vermiş və xarici siyasətdə uğurları sayəsində Səfəvi dövlətinin inkişafına müsbət təsir etmişdi.

Şah Abbas hakimiyyətə gəldikdə Səfəvilər dövlətinin daxili və xarici vəziyyəti ağır idi. Ölkənin xarici və daxili ticarəti azalmışdır. Bu və digər səbəblərə görə dövlət iqtisadiyyatı böhran keçirirdi. Onun hakimiyyəti dövründə Səfəvi dövləti digər dövlətlərlə, xüsusilə bir sıra Avropa dövlətləri ilə diplomatik münasibətlər qurmuşdur. O, Venesiya, İtaliya, Almaniya, İspaniya, İngiltərə, Hollandiya, İsveç, Rusiya və digər Avropa dövlətləri ilə əlaqə qurmuş və elçilər mübadiləsi etmişdi.

Şah Abbasın Avropa dövlətləri ilə münasibətlər qurmasının bir sıra səbəbləri var idi. O dövrdə Səfəvi dövləti ilə Osmanlı dövləti arasında münasibətlər gərgin idi. Osmanlı dövləti ilə müharibəyə hazırlaşan Şah Abbas ilk öncə Avropa ölkələri ilə əlaqələrin qurulmasına çalışırdı və onların timsalında özünə mütəffiq qazanmaq istəyirdi. Bu İtaliya dövlətlərinin, Venesiya və Papalığın da mənafeyinə uyğun idi. Şah Abbas 1602-1612-ci illər müharibəsi dövründə Osmanlı imperiyasına qarşı vahid hərbi ittifaq yaratmaq məqsədilə Avropa dövlətlərinə müraciət etmişdi. O, 1599-cu ildə Hüseynəli bəyin timsalında nümayəndə heyətini Avropaya göndərir. Hüseynəli bəyi bu səyahətdə Səfəvi sarayında İngiltərə elçilərindən biri Antoni Şerli müşayiət etmişdi. Səfər yoluna və apardığı danışıqların miqyasına və əhəmiyyətinə görə tarixə “Böyük elçilik” kimi düşən bu səfər Səfəvi dövləti tarixində böyük önəm kəsb edir. Səfəvi dövləti ilk növbədə İtaliya ilə əlaqələrini genişləndirməyə başladı. 1600-1601-ci illərdə Almaniya imperatoru və Roma papası tərəfindən Səfəvi elçiləri qəbul edilmişdi. 1600-1603-cü illər ərzində Şah Abbas nümayəndə heyətini Venesiyaya da göndərmişdi. Şah Abbas İffət bəylə Venesiya hökumətinə göndərmiş məktubunda bildirirdi ki, onun ən böyük arzusu və məqsədi xristian ölkələri ilə dostluq və ittifaqı əbədi olaraq qoruyub saxlamaqdır.

Şah Abbasın Avropa dövlətləri ilə əlaqə yaratmasının digər bir səbəbi ölkənin iqtisadiyyatını dirçəltmək üçün ticarət münasibətlərinin qurulması idi. Şah Abbas Suriya vasitəsilə Venesiya və digər Avropa ölkələri ilə ticarət əlaqələrinin genişləndirilməsinə xüsusi diqqət yetirirdi. Venesiya hökuməti də öz növbəsində Şah Abbasa cavab məktublarından birində iki ölkə arasında davam edən ticarət əlaqələrini daha da genişləndirmək niyyətinin olduğunu bildirirdi. Qarşılıqlı olaraq, Alman imperatoru, İspaniya və Portuqaliya səfirləri də Səfəvi dövlətinə səfirlər göndərmişlər. Səfəvi dövləti ilə ticarət əlaqə qurmağa həmçinin İngiltərənin də maraq göstərirdi. 1610-cu ildə şahzadə Yakov I Stüart Robert Şerlini qəbul etmiş və onun gətirdiyi Şah Abbasın məktubu ilə tanış olduqdan sonra Səfəvi dövləti ilə ticarət münasibətlərinin imkanlarını genişləndirməyi Ost-Hind şirkətinə tapşırılmışdı. Şah Abbas 1616-cı ildə xüsusi fərmanla ingilis tacirlərinə ölkənin ərazisində sərbəst ticarət etmək hüququ vermişdi. 1625-ci ildə Şah Abbasın İngiltərəyə göndərdiyi nümayəndələri iki dövlət arasında ticarət münasibətlərini genişləndirmək üçün yenidən danışıqlar aparmışlar. Bununla, hər iki ölkə arasında münasibətlər Şah Abbasın səyi nəticəsində genişlənmişdi.

Səfəvi dövləti və Portuqaliya arasında əsas mübahisə məsələsi Hörmüz idi. Portuqaliya Hörmüzə sahib olduqdan sonra Səfəvi dövlətinin Hind okeanına çıxış yolu bağlanmışdı. Digər tərəfdən, Osmanlı imperiyası Səfəvi tacirlərinin Aralıq dənizinə girməsinə mane olurdu. Ona görə Şah Abbasın xarici siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri portuqaliyalı kərfəzdən çıxarmaq idi. Səfəvi dövləti üçün Hörmüz çox böyük əhəmiyyət daşıyırdı, bu liman vasitəsilə Qərbi Avropaya Azərbaycan ipəyini ixrac edirdi. Səfəvi dövlətinə Portuqaliyadan Hörmüzü almaqda ingilis Ost-hind şirkəti köməklik göstərmişdi. Uzun sürən mübarizədən sonra Hörmüzün zəbt olunması ilə portuqaliyalılar oradan sıxışdırılır. Bununla da, I Şah Abbasın hakimiyyəti dövründə Səfəvi dövləti daha da güclənmişdi. Səfəvilər dövlətinə öz elçisini göndərmiş Avropa dövlətlərindən biri Fransa olmuşdu. 1628-ci ildə elçilərini Səfəvi dövlətinə göndərmiş Fransanın məqsədi Kərfəz bölgəsində imtiyazlar əldə etmək niyyəti idi.

XVI əsrin sonu – XVII əsrin əvvəllərində Səfəvi-Avropa əlaqələrinin daha da genişlənməsi qərb dövlətlərinin də marağı ilə üst-üstə düşürdü. Bundan əlavə, Avropa dövlətlərinin hər birinin Şərqdə öz marağı var idi. Avropa ölkələrinin İngiltərə və Hollandiya İran kərfəzi vasitəsilə Səfəvi dövləti ilə əlaqələrini genişləndirməyə çalışırdı. Qərb dövlətləri arasında İran kərfəzində möhkəmlənmək üstündə rəqabət kəskinləşmişdi. Portuqaliyalıların Hörmüzdən sıxışdırılması ilə İngiltərə burada xüsusi imtiyazlar əldə etməyi nəzərdə tuturdu.

Beləliklə, Səfəvi dövlətinin Avropa dövlətləri ilə əlaqələri Şah Abbasın hakimiyyəti dövründə daha da genişləndi. Bu dövlətləri yaxınlaşdıran başlıca səbəb Osmanlı imperiyasına qarşı birgə mübarizə aparmaq zərurəti idi. Digər vacib səbəb isə Səfəvi dövlətini iqtisadi cəhətdən gücləndirən

ticarət münasibətlərini qurmaq olmuşdu. Eyni zamanda Avropa dövlətlərinin Səfəvi dövləti ilə əlaqələrinin qurulmasının öz səbəbləri var idi. Avropa ölkələri iki güclü müsəlman dövlətini bir-birinə qarşı qaldırmaqla, hər ikisini zəiflətmək niyyəti güdüdü. Digər səbəb isə Avropa dövlətlərinin Səfəvi dövləti ilə geniş əlaqə yaratmaqla müstəmləkəçilik siyasəti ilə bağlı idi. Beləliklə, I Şah Abbasın uğurlu xarici siyasəti nəticəsində Səfəvilər dövləti Avropa dövlətləri ilə münasibətlərini genişləndirmiş və Səfəvi dövləti özünü inkişaf dövrünü keçmişdi.

TÜRK TARİXÇİSİ CƏFƏR BARLASIN “HİCRƏTDƏKİ DAĞISTAN” ƏSƏRİNDƏ AZƏRBAYCANLI MÜHACİRLƏR

Vidadi UMUDLU

Qafqaz Universiteti

vumudlu@qu.edu.az

AZƏRBAYCAN

Azərbaycanlı əhalinin müxtəlif zamanlarda Osmanlı torpaqlarına köçü və orada yerləşdirilməsi ilə yanaşı, mühacirlərimizin sonrakı fəaliyyətləri də bir sıra türk tarixçilərinin əsərlərində geniş yer almışdır. Köçlər müxtəlif aspektlərdən dəyərləndirilərək araşdırılmış və dövriyyəyə çoxsaylı tədqiqat işləri cəlb olunmuşdur. Əlbəttə araşdırılan mövzu ilə bağlı əsas mənbə Başbakanlıq Osmanlı Axivlərinin sənədləri hesab edilir. Burada çoxsaylı sənədlər vasitəsi ilə köçlərin geniş inkişaf dinamikasını izləmək mümkündür. Türk tarixçilərindən Kadircan Kafılının “Türkiyəyə köçlər”, Abdullah Saydamın “Kırım və Qafqaz köçləri”, Cəfər Barlasın “Hicrətki Dağıstan” əsərlərində də bu məsələlərdən bəhs olunmaqdadır. Əsas məqsədimizin köçə məruz qalan həmvətənlərimizin sonrakı taleyinə aydınlıq gətirmək və onların yeni cəmiyyətə uyğunlaşmasını öyrənmək olduğundan türk tarixçisi Cəfər Barlasın “Hicrətki Dağıstan” adlı kitabı mühacirlərimizin Anadoludakı həyat tərzini izləmək baxımından xüsusilə çox dəyərli tədqiqat əsəridir. Təqdim olunan məqalədə də Cəfər Barlasın adı çəkilən kitabında bir sıra görkəmli şəxslərimizin Osmanlı cəmiyyətinə verdiyi töhvələr və onların nümunə olacaq fəaliyyətləri ətraflı şəkildə öz əksini tapmışdır.

Bəhs etdiyimiz kitabın müəllifi Cəfər Barlasın da ailəsi vaxtilə Dağıstanın Çirkey kəndindən Türkiyəyə köç etmək məcburiyyətində qalmış avar mühacirlərindəndir. Köçlərin səbəblərindən bəhs edən müəllif bunu əvvəlcə çarların sonra isə bolşeviklərin işğal və zülmələrində görür, eyni zamanda köç etmək məcburiyyətində qalan qafqazlıların əksəriyyətinin Anadoluya hicrət edərək müxtəlif şəhərlərə yayıldığını qeyd edir. 1950-ci ildə Muşda doğulan Cəfər Barlas daha sonra Yalovaya köçərək həyatını burada davam etdirmişdir. Qafqaz tarixi ilə bağlı, xüsusilə Qafqazın Rusiya tərəfindən işğalı, Şeyx Şamilin azadlıq mübarizəsi və Dağıstan əhalisinin Anadoluya köçü ilə bağlı əsərlər yazmışdır. “Hicrətki Dağıstan” əsərində müəllifin Dağıstanlı kimi təqdim etdiyi mühacirlərin xeyli hissəsi Azərbaycanın şimal bölgələrini təmsil edən insanların payına düşür.

Müəllif köç edərək Anadoluya yerləşən minlərlə insana öz vətən torpağında yer vermiş əsil türk milləti ilə qısa zamanda mühacirlərin qaynayıb-qarıxdığını və bu tarixdən etibarən də mühacirlər həmin torpaqları özlərinə vətən seçdiklərini qeyd etmişdir. Belə isti münasibətlər mühacirlərin gələcək taleyinə müsbət təsir göstərmiş, onların Osmanlı cəmiyyətinə inteqrasiyasını sürətləndirmişdir. Şəki, Şirvan, Xudat və digər bölgələrdən köç edərək Anadoluya pənah gətirən bir çox həmvətənlərimizin sonrakı taleyi ilə bağlı məlumatları müəllifin adı çəkilən kitabından əldə etmək mümkündür. Müəllifə görə bu insanlar vətən, müstəqillik, və imana olan sonsuz bağlılıqları ilə yanaşı özlərinə xas olan dəyərləri də saxladıkları kimi, yeni vətənlərinin də inkişaf edib yüksəlməsi üçün var gücləriylə çalışmışlar. Balkan və Birinci Dünya müharibələri başlayınca yeni vətəni qorumaq üçün ölüm-dirim savaşına atılmışlar. Onlar bölücü deyil birləşdirici, dağıdıcı deyil qurucu olmuş, yeni vətənləri üçün heç nədən çəkinməyərək bütün fədakarlıqlara sinə gərərək ölkənin müdafiəsində ən ön sıralarda yer tutmuşlar.

Cəfər Barlasın “Hicrətki Dağıstan” əsərində bəhs olunan bəzi görkəmli şəxslərin adını çəkmək yerinə düşür. Məsələn burada XIX yüzilliyin əvvəllərində Anadoluya gəlmiş olan İsmayıl Şirvaninin geniş elmi fəaliyyəti və dini görüşlərindən bəhs olunur. O, dövrünün görkəmli şəxsləri ilə görüşmək

və onlardan dərs almaq üçün Hicaz, Dehli və başqa yerlərdə səfərdə olmuşdur. Kürdəmirdə doğulan İsmayıl əfəndinin ailə üzvləri haqqında, xüsusilə Osmanlı dövlətində yüksək məqama yüksələn oğlanları Əhməd Hülusi və Mehmet Rüşti haqqında dəyərli məlumatlar kitabda yer almaqdadır. Eləcə də kitabda atası Nuxadan olub, özü Bursada doğulan Məhəmməd Zahid Kotku əfəndinin elmi söhbətləri, yardım sevrəliyi, ibrətəməz sözləri və qiymətli nəsihətlərindən ətraflı şəkildə bəhs olunmaqdadır. Müəllif onu görkəmli alim kimi dəyərləndirməkdədir. Şirvanda doğulan Əhməd Həmdi əfəndinin təhsilini tamamlamaq üçün İstanbula gəlməsindən və onun çoxsaylı elmi əsərlər yazmasından bəhs olunur. 1889-cu ildə Türkiyədə vəfat edən Əhməd Həmdi Şirvaninin Eyyupda dəfn olunmuşdur. Xüdatda doğulmuş Ömər Xülusi təhsil və məhkəmə sistemində mühüm vəzifələr tutmuşdur. Müəllif həmçinin bir çox digər görkəmli şəxslər barədə də maraqlı məlumatlar vermişdir.

Əlbəttə bəhs etdiyimiz və etmədiyimiz görkəmli şəxslər haqqında oxuculara təqdim olunmuş bu əsər müəllifin uzun sürən elmi axtarışlarının nəticəsində mümkün olmuşdur. Mühacir həyatı yaşayan həmvətənlərimiz və onların nəsiləri haqqında ətraflı məlumatların bu kitabda toplanması çox təqdirəlayiqdir və onların öz doğma ata yurdlarında xalqa tanıtılmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Eyni zamanda əlaqələrin yüksələn xətlə inkişaf etdiyi müasir dövrdə də insanlarımızın bu şəxslərdən nümunə götürmələri və onların yolunu davam etdirmələri baxımından bu tədqiqat əsəri mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

AZƏRBAYCANDA ARXELOGIYA ELMİNİN İLKİN SƏNƏD- İNFORSIYA MƏNBƏLƏRİ VƏ ONLARIN SƏCİYYƏVİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Yasəmən SADIQOVA

AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar institutu
AZƏRBAYCAN

Ölkəmiz sivilisasiyanın ən qədim ocaqlarından biridir. Azərbaycan ərazisində aparılan arxeoloji və etnoqrafik tədqiqatlar və bu tədqiqatlar nəticəsində üzə çıxan zəngin maddi mədəniyyət nümunələri bunu deməyə əsas verir. Tədqiqatçılar tərəfindən erkən əkinçilik mədəniyyətinə aid yaşayış məskənləri, tunc dövrünün şəhərləri, antik və orta əsrlərə aid abidələr aşkar edilmişdir.

Azərbaycanda ilk arxeoloji qazıntılar XIX əsrin ortalarından aparılmağa başlandı. Qeyri arxeoloqlar tərəfindən aparılan ilk qazıntılar zamanı Azərbaycan tarixinin son tunc və erkən dəmir dövrünün materialları üzə çıxmışdır. Bu dövrdə arxeoloji tədqiqatlar sistemsiz şəkildə aparılmış, tapılan nümunələr avropa muzeylərində göndərilmiş və heç bir elmi nəticə əldə edilməmişdir. Tədqiqatların gedişi və onların nəticələri haqqında məlumatlar, siyahılar, çöl gündəlikləri, fond materialları, arxiv sənədləri, elmi hesabatlar, elmi məqalələr və bibliografik göstəricilərdə öz əksini tapmışdır. Bu sənədlər tarix elminin tərkib hissəsi olan arxeologiyanın sənəd kütləsinin formalaşmasında xüsusi yer tutur. Azərbaycanda arxeologiya elminə ilk sənəd-informasiya mənbələri, nə də ümumilikdə informasiya təminatı heç bir tədqiqat işinin obyektı olmamışdır.

Adları sadalanan mövcud sənəd növləri Azərbaycanda arxeologiya elminin ilk sənəd-informasiya mənbələridir. Azərbaycanda arxeologiya elminin ilk sənəd kütləsinin formalaşmasında başqa millətlərdən olan səyyah və tədqiqatçıların əsərləri mühüm rol oynayır. İsveçrəli səyyah Dyubua de Monperenin "Qafqaz ətrafında səyahət" adlı 6 cildlik əsəri (Voyage autour du Caucase, chez les Tcherkesses et les Abkhases, en Colchide, en Géorgie, en Arménie et en Crimée.- Paris), Lerik rayonu ərazisində qazıntı işləri aparan həvəskar fransız arxeoloqu Jak de Morqanın "İranda elmi ezamiyyə" (Mission scientifique en Perse), rus alimi K.Nikitinin "Qafqaz xalqlarının təsviri üçün materialların məcmuəsi"ndən əsr etdirdiyi "Naxçıvan şəhəri və Naxçıvan qəzası" adlı əsərində Naxçıvan, Bərdə, Göygöl (Xanlar), Şəmkir və s. bölgələrdə aparılan qazıntılar haqqında məlumatlar və memarlıq abidələrinin təsvirləri öz əksini tapmışdır.

Avropa ölkələrindən, Rusiyadan Azərbaycana işləməyə gəlmiş digər müxtəlif peşə sahibləri ayrı-ayrı ərazilərdə qazıntılar aparmış, görülən işlər və əldə etdikləri nəticələr haqqında öz dillərində

hesabat təqdim etmişlər. Arxeoloji ədəbiyyat kütləsinin ilkin mənbələri hesab edilən, xarici dildə yazılan bu hesabatları Qafqaz xalqlarının tədqiq edən arxeoloq və etnoqraflardan T.S. Passek və B.A.Latinin tərcümə edərək ümumiləşdirib “Очерки до-истории Северного Азербайджана” adlı altına nəşr etdirmişdilər. Adı çəkilən əsərdə V.Belk, A.Bayern, A.Berje, E.Resler, Q.O. Rozendorf, A.A.İvanovski və s. tədqiqatları haqqında məlumat verilir. Alman, fransız, rus mənşəli bu tədqiqatçılar ilk tunc və erkən dəmir dövrünə aid qəbir abidələrində arxeoloji tədqiqat işləri aparmış və tapılan maddi mədəniyyət nümunələrini öz ölkələrindəki muzeylərə göndərmişlər. Arxeoloji araşdırma aparən tədqiqatçılar öz yekun hesabatlarını 1859-cu ildə təsis edilmiş “İmperator Arxeologiya Komitəsinin hesabatları”nda nəşr etdirirdilər.

XX əsrin 20-ci illərindən sonra elmin digər sahələrində olduğu kimi arxeologiya elmində də canlanma müşahidə olundu. Yeni yerli ixtisaslı kadrların hazırlanması və elmi mərkəzlərin yaradılması arxeoloji tədqiqatların elmi əsaslarla sistemli şəkildə aparılmasına şərait yaratdı. Ölkəmizdə Rusiyadan dəvət olunmuş alimlər də çalışırdılar. Akademik İ.İ.Meşşaninov Azərbaycan arxeologiyasının inkişafında rolu olmuşdur. Onun rəhbərliyi altında İ.M.Cəfərzadə, Ə.K.Ələkbərov və başqalarının iştirakı ilə Qarabağ, Naxçıvan və digər bölgələrə təşkil olunan ekspedisiyalarda arxeoloji abidələri tədqiq edərək bir sıra yeni nəticələr əldə edildi.

Arxeoloqlar Ə.Ələkbərovun, İ.Cəfərzadənin, D.Şərifovun, S.Qaziyevin, Y.İ.Hummelin əsərləri arxeoloji ədəbiyyat kütləsinin formalaşmasında xüsusi rol oynayır. Bu alimlərin iştirakı ilə XX əsrin 30-cu illərində Mil düzünə, Kiçik Qafqazın cənub-şərq ətəklərinə, Naxçıvan ərazisinə və Azərbaycanın qərb rayonlarına ekspedisiyalar təşkil olunurdu.

1969-cu ildə hakimiyyətə gələn Ulu öndər Heydər Əliyev Azərbaycan tarixinin öyrənilməsinə xüsusi diqqət ayırmağa başladı. Heydər Əliyevin imzaladığı qərara əsasən 1974-cü ildə yerli kadr potensialını nəzərə alaraq elmi tədqiqatların səmərəliliyini yüksəltmək məqsədi ilə Azərbaycan Elmlər Akademiyası Tarix İnstitutunun tərkibində Arxeologiya və Etnoqrafiya Sektoru yaradıldı. Naxçıvan, Qəbələ, Şamaxı, Gəncə və digər bölgələrdə arxeoloji bazaların əsası qoyuldu. 70-80-ci illərdə çoxtəbəqəli arxeoloji qazıntılar aparılmağa başlandı. Artıq arxeologiya və etnoqrafiya sahəsi üzrə bir sıra mətbu orqanları yaradıldı və nəşr yeni edilən monoqrafiyaların ədəbiyyat kütləsinin nəzərəcarpacaq dərəcədə artması müşahidə olundu. Həmin dövrdə Kitab Palatasının təsis etdiyi cari biblioqrafik göstəricilərdə arxeologiya elminə dair nəşrlər ayrıca bölmə altında qruplaşdırılmağa başlandı.

Ölkəmiz müstəqillik əldə etdikdən sonra Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 1993-cü il 8 iyul tarixli qərarı ilə Arxeologiya və Etnoqrafiya Sektorunun bazasında müstəqil Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun təsis edilməsi Azərbaycan arxeologiya və etnoqrafiya elminin daha geniş inkişafına zəmin yaratdı. Cənab İlham Əliyevin “Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu tərəfindən 2008-2009-cu illərdə aparılması nəzərdə tutulan arxeoloji ekspedisiyaların maliyyələşdirilməsi ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında” 5 fevral 2008-ci il tarixli Sərəncamı ölkəmizin bütün bölgələrində arxeoloji tədqiqatların aparılmasına təkan verdi.

MAHMUD KAŞĞARININ “DİVANÜ LÜĞAT-İT-TÜRK” ƏSƏRİNDƏ MƏNƏVİ MƏDƏNİYYƏT (XALQ TƏBABƏTİ, MUSİQİ, XALQ TƏQVİMİ VƏ XALQ BAYAMLARI)

Sadıqlı PƏRİNAZ

AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu
AZƏRBAYCAN

XI yüzillikdə yaşamış böyük türk alimi Mahmud Kaşğarının “Divanü Lüğat-it-Türk” əsəri türk xalqlarının mənəvi mədəniyyətini öyrənmək baxımından əvəzsiz qaynaqdır. “Divan”da türk xalqlarının qədim və orta əsrlər mənəvi mədəniyyətinin bir çox sahələrinə aid ətraflı məlumatlara rast gəlinir. Mənəvi mədəniyyətin mühüm sahələrindən biri olan xalq təqvimi və xalq bayramlarıdır. “Divan”dakı izahlardan aydın olur ki, türk xalq təqviminin yaranma tarixi daha qədim dövrlərə gedib çıxır. Türk təqvimində bir il on iki aydan ibarət olmuşdur. Türklər on iki heyvanın adını on iki ilə

qoymuşlar. Uşaqların yaşlarını, savaş tarixlərini və s. bu illərin dönməsi ilə hesablayırmışlar. “Divan”da türk təqviminin ardıcılığı belə verilmişdir: ud yılı- sığır (inək) ili, pars yılı-qaplan ili, tavişğan yılı-dovşan ili, nək yılı- tımsah ili, yılan yılı-ilan ili, yund yılı-at ili, koy yılı-qoyun ili, biçin yılı-meymun ili, takağu-toyuq ili, it yılı-it ili, tonquz yılı-donuz ili.

Eyni zamanda “Divan”da vaxt, zaman anlayışı “çər” və “türk” sözləri ilə ifadə olunmuşdur. “Ödhlək ərtti-zaman ötdü” cümləsində “ödhlək” sözü zaman anlamında işlənmişdir. “Divan”da “türk” sözünün eyni zamanda “vaxt” mənasında işlənməyi böyük maraq doğurur. Bu, bütün meyvələrin yetişdiyi zamanın ortasını bildirmişdir. “Türk üzüm ödi-üzümün dəydiyi vaxt”, “türk kuyaş ödi-günorta” ifadələrində türk sözünün vaxtın ən yaxşı çağını ifadə etdiyini görürük.

“Divan”da ilin fəsilləri haqqında da müəyyən məlumatlara rast gəlirik. Payız fəsli, sonbahar “kuz”, “yıl yazıktı-yaz fəsli girdi”, “ya bağı-yayın ortası”, “kadir kış-zəmhərır, qaraqış” ifadələrində payızın güz/küz, qışın qış, yayın yay, yazın yaz adlandığını görürük.

İllərin ardıcılığı “Divan”da bu cür izah olunmuşdur: “izi-o biri il, gələn ildən sonrakı il”, “bıldır-bildir/bıldır/, keçən il, bir ildir”.

“Divan”da novruz sözüne rast gəlinməsi bu bayramın türk xalqlarına məxsus olduğunu bir daha sübut edir.

Mənəvi mədəniyyətin mühüm sahələrindən biri də musiqidir. “Divan”da türk xalqlarına məxsus bir neçə musiqi alətinin həm adları, həm də onların formalarının izahı verilmişdir. Qopuz, çənq, ud, dəf, köz, davul və s. kimi musiqi alətlərinə rast gəlinir. “Divan”da “yır-mahnı, məqam (musiqidə)” kimi izah olunmuşdur. Eyni zamanda “ol yır yırladı-o, şərqi söylədi. Bu söz çox zaman şeir, qəzəl mənasında işlənir”, “yırağı-çalğıçı, müğənni, şərqiçi”, “ər yırladı-adam melodiya qoşdu, şərqi oxudu” ifadələri “Divan”da yırıla bağlı rast gəlinən ifadələrdir.

“Divan”da “kupzadı-ud çaldı”, “kubuz-qopuz, uda bənzər bir çalğı aləti”, “kubuzluğ kişi-qopuzlu adam”, “kızlar kubzaşdı-qızlar qopuz çalmaqda yarışdılar”, “kobuz kubzaldı-qopuz çaldı” kimi ifadələrdən aydın olur ki, qopuz türk xalqlarının həyatında önəmli yer tutmuşdur.

“Divan”da “buçi kubuz” simli udlardan biri kimi izah olunmuşdur. Bu qaz köksü (bərbət) adı verilən çalğı alətlərindən biridir. “Divan”da eyni zamanda “buçi-çox inləyən ud” ifadəsi də var. “Divan”da “tümruk-Oğuzca dəf, dümrük” kimi izah olunmuşdur.

“Divan”da “sıbzgu-düdək, tütək, ney”, “ol subuzğu ötürdi-o, tütək öttürdü, çaldı”, “küvrüg-köz, davul”, “tuğ-xaqanın yanında çalınan nağara (kös) və davul. Xan tuğ urdu-xan növbə davulun vurdu”, “tovıl-davul, nağara”, “borguy-nəfəslə çalınan boru” kimi musiqi alətlərinin adlarına rast gəlinməsi bu musiqi alətlərinin qədimliyini göstərir.

“Divan”da “kög-oxunanda səsin yüksəlib-alçalması, zil-bəm”, “ər köglədi-adam çalıb-oxudu” ifadələrinin də izahı verilmişdir.

“Divan”da xalq təbabətinə aid məlumatlara rast gəlinməsi böyük maraq doğurur. “Divan”da “həkim-otaçı”, “əm-dərman”, “əmçi-dərman düzəldən” və s. terminlərə rast gəlinir.

“Divan”da eyni zamanda bədən üzvlərinin adlarına rast gəlinməsi maraq doğurur: “ümgük-əmgək. Körpə uşaqların təpəsində olan yumşaq yer”, “öpkə-ağciyər”. “bağır-qaraciyər”, “kulak-qulaq”, “bilək-bilək”, “burun-burun”, “talak-dalaq, qaraciyər”, “baş-baş”, “kaş-gözün üstündəki qaş”, “sağ əlig-sağ əl”, “bögür-böyrək”, “kapak-göz qapağı”, “karın-qarın” terminlərinin hamısı oğuzcadır.

“Divan”da bir çox xəstəliklərin və onların müalicə üsullarının izahı da verilmişdir. Sarısu xəstəliyi, ziyil, göz iltihabı, soyuqdəymə və s. belə xəstəliklərdəndir.

Sarısu xəstəliyi “Divan”da belə izah olunmuşdur: “atğak-qarında yığılan sarısu xəstəliyi. Sarı bir bitkinin adı da “atğak”dır. Sarı su xəstəliyi eyni zamanda “sarıq suv” da adlanır.

“Divan”da dəri xəstəliklərindən biri olan ziyil “sigil” adlanmışdır. “Divan”da “kamçığu” adlanan dolama, uçuq ağızda və barmaqlarda əmələ gələrək şiddətli ağrı və hərərətə səbəb olurdu.

“Divan”da göz iltihabı, göz irini “çəlpək” adlanmışdır. Geniş yayılmış xəstəliklərdən biri olan itdirsəyi “Divan”da “tirsək” kimi verilmişdir.

“Divan”da eyni zamanda yel adamın dodaqlarını çatladan zaman əmələ gələn çat və yarıqlara yapışdırılan məlhəm “yakrıkan” adlanır. Bu fındıq boyda qırmızı meyvəsi olan bitkidir.

Soyuqdəymə və sətəlcəm zamanı qan almaq, müxtəlif isti vannalarda tərlətmək və s. üsullardan istifadə olunurdu. Bu üsullardan biri “Divan”da belə izah olunmuşdur: “ilrük-səfra və bəlgəm gətirici bir ot toxumu, üzərlik toxumudur”.

“Divan”da həmçinin xalq təbabətində istifadə olunan bir neçə tibbi ləvazimatların adları da qeyd olunmuşdur: “arkaçak-ağıza dərman tökmək üçün işlənən içi deşik bir alət, pipetka”, “bəlİK-yara yoxlamaq üçün işlənən mil, tibbi zond”, “sorgu-qan alan alət, neştər, lanset”.

THE IMPORTANCE OF GOYTEPE NEOLITHIC POTTERY IN THE STUDY OF DEVELOPMENT OF EARLY POTTERY PRODUCTION IN THE SOUTH CAUCASUS

Valeh ALAKBAROV

Azerbaijan National Academy of Sciences

valeh_elekberli@yahoo.com

AZERBAIJAN

There is no doubt that the Southern Caucasus region was home to a number of prehistoric cultures throughout the millennia. Archaeological investigations have proved that here emergence of the first Neolithic cultures is dated to the end of the 7th millennium cal. BC and the very beginning of the 6th millennium cal. BC.

Along the basin of the Kura River, in Georgia and Azerbaijan, it is only at the beginning of the 6th millennium cal BC that a culture appeared (the so-called Shomutepe-Shulaveri culture) to have a subsistence economy largely based on fully domesticated plants and animals, -whereas in the basin of the Arax the culture of Kültepe in Nakhichevan the Neolithic way of life developed slightly later by the 2nd half of the 6th millennium cal. BC.

Coarse pottery is very sepecific for the Shomutepe - Sulaveri culture and can also be considered its main indicator. its production continued for a long time but new types of the vessels enlarged the assemblage in the later phases.

Organic tempered pottery found from the ancient settlements located along the middle course of the Kura River mainly better manufactured and a large proportion of the pottery is polished on one or both sides. A small amount of vessels were covered with a light-colored slip, very uncommon for coarse pottery. In this regard, I.H.Narimanov, who carried out archaeological researches in this region divided the Shomutepe-Sulaveri ceramic wares into 2 groups.

In the I group the vessels are decorated in different ways. Vertical single or double applied decorations on the exterior surface occur among these vessels. This kind of big-sized vertical applied decorated vessel are also known from the site of Shomutepe. The decorations are varied according to their type. The paste of the ceramic wares in the I group is tempered with sand, small stones and chamotte. Coil and slab technology is also present in molding process and the surfacesd are well smoothed but not burnished.

The second group represents reddish colored surfaces. They are hand molded, sometimes slipped, burnished on one or both sides, painted with geometric designs and vegetal tempered wares with impressed decoration.

However, researches conducted at Goytepe gave new insights into the Shomutepe-Shulaveri ceramic production and we tried to explore possible interactions between the sites along the middle stream of the Kura River and Mil-Mughan and Karabakh region.

Generally, at Goytepe pottery was found in all levels. Plant and mineral-tempered pottery was found in almost the same quantity; however, plant-tempered pottery often included minerals such as basalt and even obsidian. Moreover, the presence of mineral-tempered pottery diminished slightly in the upper levels. The common use of mineral temper in pottery matches with the previous characterization of pottery from the Shomutepe culture of the middle Kura.

Thus, the pottery assemblages of Goytepe can be classified in six groups:

1) Slipped, painted and polished ware; 2) Plain ware; 3) Wiped ware; 4) Applied decoration ware; 5) Bitumen painted and bitumen covered ware; 6) Impressed ware

Though all ceramic ware groups are not encountered contemporaneously at all Neolithic sites, they are partially present in all Shomutepe-Sulaveri sites. Generally, it is still unclear where the pottery production started. And whether the pottery was locally produced or this tradition has been brought here from other areas.

In the Southern Caucasus region, a long time before the pottery production, the people who obtained their food with hunting and foraging did not produce vessels from the baked clay, instead they used containers made of baskets, leather, wood, engraved stones or other organic materials.

However, the transition to a sedentary occupation and domestication of wild plants necessitated vessels of longer staying and durable for cooking. Though it is difficult to say exactly when and where the formation of the pottery making started, there are some evidence of proving the production of pottery locally characterized at the archaeological sites along the Kura River. It is known that the Neolithic people discovered the use clay and the clay has become an important factor in their lives. This clearly showed itself in building houses, storage bins and clay figurines. Simply, they adopted the idea of solid and sustainable clay after cooking in any gained accidental experience and the tried to solve what more is required in their daily needs. This experience manifests itself in making pottery made of clay.

Namely, the fact that the Shomutepe type early pottery production consists of coarse ceramics with a large, mineral content and without decorations supports our views. Afterwards, the addition of straw and other tempers that might have improved the firing process was based on the experience gained by the local potters in the process of pottery making and using.

While comparing Goytepe ceramic wares with the pottery of Neolithic archaeological sites specified as Shomutepe culture along the Kura Basin and the sites of Karabakh, Mil-Mughan and Nakhchivan new information and interesting facts have emerged. Therefore, the study of Goytepe ceramic wares has a special significance in terms of investigating the establishment of bilateral relations on the basis of an interchange between neighboring regions, and as a result of this relationship preparation of ceramic production techniques and technologies, the formation of vessels form and decoration.

QƏDİM TÜRK TAYFASI – KƏNGƏRLİLƏR

İlqar HACIYEV

AMEA Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi
ilgarhaciyev@yahoo.com
AZƏRBACAN

Azərbaycan xalqının formalaşmasında iştirak edən tayfalardan biri Kəngərlilər tayfasıdır. Kəngərlilər türk tayfası olub qədim tarixə malikdirlər. Aral və Balxaş gölləri arasında Çin mənbələrində “Kəngquşu”, Avestada “Xəngxoy” adlandırılan Kəng adlı dövlət olmuş, bu dövlət III əsrdə hunlar tərəfindən işğal edilmişdir. Kəngərli sözü də bu zaman yaranmışdır. Güman edilir ki, Kəngərlilərin bir hissəsi hunların tərkibində IV-V əsrlərdə Azərbaycan ərazisinə gəlmişlər. Lakin tarixçi alim Mahmud İsmayılov Kəngərlilərin miladdan öncə Azərbaycan ərazisində yaşadığını, Strabonun və Böyük Plininin əsərlərində bu fakta rast gəldiyini bildirir, Dədə Qorqud dastanında da Kəngərli adına Kanqalı formasında rast gəldiyini göstərir.

Qədim Çin salnaməsində Kəngərli tayfası belə təsvir olunur: “Onlar o qədər igiddirlər ki, ölümə sevinclə gedirlər, onların hücumlarına heç bir düşmən tab gətirmir”

Tarixçi-şair Aqıl Kəngərli Kəngərlilərin 6000 illik tarixə malik olmasını, adlarının ilk dəfə Şumerlərlə bağlı çəkilməsini, bugün fars körfəsi adlanan körfəsin uzun əsrlər Kəngər körfəsi adlandırıldığını bildirir.

Kəngərlilərin Azərbaycan ərazisində geniş miqyasda yerləşməsinə IX-X əsrlərdə, Səlcuqların hakimiyyəti zamanında təsadüf edənlərdən də var. Onların oğuzlarla birlikdə Qafqaza böyük köçü olduğu göstərilir.

XI əsr Bizanslı müəllif Feofilakt Bolqarski kəngərlilər haqqında bəhs edərkən yazırdı: “Onların (kəngər – peçeneqlərin) hücumu ildirəm çaxması, geri çəkilmələri eyni zamanda həm ağır, həm də yüngül idi... Onlar öz çoxluqları ilə yaz arılarını ötüb keçiblər, indiyəcən heç kəs bilməmişdir ki, onların sayı minlərlədir, yoxsa on minlərlə, onların miqdarı saysız-hesabsızdır”.

1501-ci ildə Səfəvilər dövləti yarandıqdan sonra Kəngərlilərin bu dövlətin ictimai, siyasi, mədəni həyatında fəal iştirak etməyə başladılar. Nadir şah Əfşarın ölümündən sonra Kəngərli tayfasından olan Heydərqulu xan 1747-ci ildə özünü xan elan etdi və Naxçıvan xanlığının əsasını qoydu. Xanlığın ərazisi Zəngəzur dağlarından Araz çayının vadisinə qədər olan torpaqları əhatə edirdi və İrəvan,

Qarabağ və Maku xanlıqları ilə həmsərhəd idi. 1763-cü ildə Heydərqulu xanın ölümündən sonra hakimiyyətə Hacı xan Kəngərli gəldi. Onun hakimiyyət illərində Naxçıvan xanlığı xeyli zəiflədi.

Xanlıqlar dövründə Kəngərlilərin bir hissəsi Naxçıvan ərazisindən Qarabağ ərazisinə köçürüldü. Ağdam, Tərtər rayonları ərazisində rast gəlinən Kəngərli toponimləri məhz Kəngərli tayfasının adı ilə bağlıdır.

1826-1828-ci illər Rusiya-İran müharibəsinin nəticəsində imzalanmış Türkmənçay müqaviləsinə əsasən Naxçıvan xanlığı Rusiyanın tabeliyinə keçdi. Beləliklə, Kəngərlilər də Rusiyanın hakimiyyəti altına düşdülər. Lakin onlar 1840-cı ilə qədər "Naib" tituluyla öz vəzifələrində qalmışlar. Çar imperiyası zamanı onların bir hissəsinə Naxçıvanski soyadı verilmişdi. Bəzi kəngərlilər də məcburən baba adlarını soyad kimi qəbul etmişdilər.

Çar Rusiyası zamanı yerli administrasiyanı kəngərlilər qədər məşğul edən başqa bir tayfa olmamışdır. XIX əsrin rəsmi sənədlərində "kenqerli"nin digər yazılış formasına – "Kyanqerli"yə də rast gəlinir ki, bu da Rusiya Ordusunun Əlahiddə Qafqaz Korpusu sıralarında 1829-1856-cı illərdə fəaliyyət göstərmiş və dəfələrlə döyüş meydanlarında şöhrət qazanmış "Kəngərli süvarisi" ("Konniça Kenqerli") adlanan hərbi birləşmə ilə əlaqədardır. Bu hərbi birləşmə eyni adlı tayfanın nümayəndələrindən komplektləşdirilmişdir. Tarixçi alim Kuznetsov O. Kəngərliləri belə təsvir edir: "Kəngərlilər XIX əsrin ikinci rübü ərzində hərbi-idarə və tarixi-hüquqi cəhətdən elə parlaq və özünəməxsus nadir sosial hadisədir ki, onların statusunun müəyyənləşdirilməsi və sonrakı nizamlanması məsələlərinə imperator I Nikolay da daxil olmaqla o zamankı Rusiya hakimiyyətinin aşağıdan yuxarıya bütün pillələri dəfələrlə müdaxilə etməli olmuşlar".

Qafqaz Arxeoqrafiya Komissiyasının topladığı Aktlarda Kəngərlilər ilk dəfə piyada qoşunları generalı İ.F.Paskeviçin imperator I Nikolayın adına göndərdiyi İxlaskar raportunda "Kəngərlilərin Naxçıvan süvarisi" ("Naxiçevanskaya konniça Kenqerli") kimi xatırlanır. Bu rapordda Rusiya Ordusunun Əlahiddə Qafqaz Korpusunun türk qoşunlarına qarşı Saqanlıq dağ silsiləsində 15-17 iyun tarixlərindəki 3 günlük döyüşləri əksini tapıb.

1829-cu ildə ümumkəzak alayı tərkibində Osmanlılara qarşı hərbi əməliyyatlarda Kəngərlilərin Qara dəniz kazakları ilə çiyin-çiyinə iştirakı sübut edir ki, bu tayfa öz sosial mükəlləfiyyətinə və vəziyyətinə görə Azərbaycanın digər əhalisi arasında xüsusi yer tutmuş, həyat tərzinə və hüquqi statusuna görə onlardan fərqlənmişdi. Kəngərlilər Azərbaycan torpaqlarının Rusiya imperiyasına birləşdirilməsindən sonra öz hərbi birləşmələri ilə Əlahiddə Qafqaz Korpusu qoşunları tərkibində daimi əsaslarla hərbi qulluq keçən yeganə icma idilər. Tez-tez Rusiya əsgərlərinin və yaxud Qafqaz kazaklarının öhdəsindən gələ bilmədikləri məsuliyyətli və xüsusi tapşırıqları məhz onlar yerinə yetirirdilər.

Viktor Qriqoryev "Naxçıvan əyalətinin statistik təsviri" kitabında Kəngərliləri belə təsvir edir: "Kəngərlilər döyüşkən, işgüzar, uzun müddət açlığa dözən adamlardılar, hərbcidirlər. Qonaqpərvər, dostluqda möhkəmdirilər. Lakin heç vaxt təhqir və incidilməyə dözmürlər və yaddan çıxarmırlar. Çox məğrur və qürurludurlar".

1913-cü ildə "Qafqaz hərbi-tarix muzeyinin sorğu kitabı"nda Kəngərli süvariləri belə xarakterizə olunur: "Kəngərli süvariləri bütün Şərqdə cəsurluğu ilə şöhrət qazanmışdılar. Onlar döyüşə girərək ölümə nifrət əlaməti olaraq atlarının boynuna qırmızı kaporlar taxardılar ki, düşmən tərəfindən tez gözə çarpsınlar".

Kəngərli nəslə generalları ilə tanınır. General mayor Ehsan xan Kəngərli Kəngərli tayfasının nümayəndələrindəndir. O, Naxçıvan xanı Kəlbəli xan Kəngərlinin oğludur. Ehsan xan Kəngərli 1826–1828-ci illər Rusiya–İran müharibəsi zamanı Abbasabad qalası qarnizonunun hərbi rəislərindən biri olmuşdur. Sonra o, rusların tərəfinə keçmiş və qalanın alınmasında onlara kömək etmişdir. Tarixi mənbələrə əsasən, Ehsan xan Kəngərli naxçıvanlılardan və ruslardan ibarət on minlik qoşuna başçılıq etmişdir. O, Krım müharibəsində (1853–1856) şücaətlə vuruşmuş, "Müqəddəs Georgi" ordeni ilə təltif edilmişdir. Ehsan xan Kəngərlinin adı Kremlin Georgi salonunda qızılı hərflərlə yazılmışdır. Ehsan xan Kəngərlinin oğlu Kəlbəli xan Kəngərli də ordudakı nümunəvi xidmətinə və əla komandirlik fəaliyyətinə görə 1874-cü ildə general-mayor kimi yüksək rütbəyə layiq görülmüşdür. 1877-78-ci illərdə rus-türk müharibəsinin döyüşlərində azərbaycanlılardan ibarət İrəvan süvari briqadasının komandiri Kəlbəli xan böyük şücaət göstərmişdir. Bu müharibədə qəhrəmanlığına görə brilyantla bəzədilmiş qılıncı və müqəddəs Georgi ordeni ilə təltif olunmuşdur.

Kəngərli tayfasından olan generallardan biri də İsmayıl xan Naxçıvanskiyədir. O, 1839-cu ildə Tiflis hərbi gimnaziyasını bitirmiş, bir il sonra poruçik rütbəsi almışdır. Uzun müddət Qafqaz Əlahiddə Ordusunda xidmət etmişdir. O, 1877-1878-ci illər Rusiya-Türkiyə müharibəsində göstərdiyi sərkərdəlik fəaliyyətinə görə süvari qoşunu general-mayoru rütbəsinə layiq görülmüşdür. Ordudan General-leytenant rütbəsində tərxis olunmuş İsmayıl xan Naxçıvanski Naxçıvana qayıtmış, vətəninə abadlıq işləri ilə məşğul olmuş, 1908-ci ildə orada da vəfat etmişdir.

İsmayıl xanın qardaşı oğlu Hüseyn xan Naxçıvanski Peterburqda Paj korpus məktəbini bitirmiş, Qafqazda və Rusiyanın müxtəlif şəhərlərində hərbi xidmətdə olmuş, nümunəvi zabit kimi ali orden və medallara layiq görülmüşdür. O, Rus-yapon müharibəsi başlayana qədər İranın “Şirə-Xorşid” ordeninin ikinci və dördüncü dərəcəsi ilə (bahalı almazla bəzədilmiş), zabitlərə məxsus “Rumın ulduzu” ilə, Avstriyanın “Dəmir xaç”, ikinci dərəcəli “Stanislav”, dördüncü dərəcəli “Müqəddəs Aleksandr”, “Müqəddəs Anna”, Bolqarıstanın “Döyüş xidmətlərinə görə” ordenləri ilə təltif olunmuş, 1903-cü ildə polkovnik rütbəsi almışdır. Yaponlara qarşı döyüşlərdəki məharətinə görə, İsmayıl xan Naxçıvanski qızıl silah, dördüncü dərəcəli “Müqəddəs Georgi”, bantlı “Müqəddəs Vladimir” və “İgidliyə görə” ordenləri ilə təltif olunmuş, ona 1907-ci ildə general-mayor rütbəsi verilmişdir.

Birinci dünya müharibəsi cəbhələrindəki fəaliyyətinə görə Hüseyn xan Naxçıvanskiyə 1916-cı il yanvarın iyirmi üçündə tam süvari qoşun generalı rütbəsi verilmişdi.

Kəngərli soyundan olan sonuncu general Cəmşid xan Naxçıvanskiyədir. O, 1914-cü ildə Ukraynadakı Yelizavetqrad qvardiya məktəbini bitirmiş, I dünya müharibəsi başlananda imperiyanın müsəlman əhalisindən təşkil olunmuş tatar süvari eskadronunun komandiri təyin olunmuşdur. O, “Brusilov cəbhəsi”nin yarılmasında iştirak etmiş, “Müqəddəs Georgi” ordeninin dördüncü dərəcəsi ilə təltif olunmuşdu. Rumıniya və Avstriya cəbhələrində üç dəfə yaralanan Naxçıvanski igidliyinə görə gümüş silahla, ikinci, üçüncü, dördüncü dərəcəli Anna, ikinci, üçüncü dərəcəli Stanislav ordenləri ilə mükafatlandırılmışdır.

Cəmşid xan Naxçıvanski 1938-ci ildə, Moskvada M.Frunze adına Ali Hərbi-Siyasi Akademiyanın ikinci kurs rəisi vəzifəsində işləyərkən həbs olunmuş və güllələnmişdir.

1956-cı ildə Cəmşid xan Naxçıvanski tam bəraət aldı. Hal-hazırda Bakıda hərbi lisey və paytaxt küçələrindən biri Cəmşid Naxçıvanskiyənin adını daşıyır, onun vətəni Naxçıvanda xatirə muzeyi fəaliyyət göstərir.

Filologiya elmlər doktoru, professor Əliyeva-Kəngərli G. bildirir ki, böyük şair Səməd Vurğunun mənsub olduğu Vəkilovlar nəslində Qazaxda məskunlaşmış kəngərliyəndir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin qərarı ilə 19 mart 2004-cü il tarixdə «Naxçıvan Muxtar Respublikasında Kəngərli rayonunun yaradılması haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu qəbul edildi. Qədim tarixə malik Kəngərli tayfasının adı ilə adlandırılan Kəngərli rayonu cənub və cənub-qərbdə İran, şimal-şərqdə Ermənistanla həmsərhəddir. Sahəsi 704,89 km² əh. 29,9 min nəfərdir (01.01.2013). Mərkəzi Qıvrıq qəsəbədir. Rayonda 1 qəsəbə, 10 kənd vardır. Rayona Qıvrıq qəsəbəsi və Qarabağlar, Qabıllı, Yurdçu, Şahtaxtı, Çalxanqala, Xok, Yeni Kərki, Böyükdüz, Təzəkənd, Xincab kəndləri daxildir.

Beləliklə, sonda belə nəticəyə gəlinir ki, Kəngərliyə qədim türk tayfası olub, Azərbaycan xalqının formalaşmasında, onun hərbi, siyasi, ictimai, mədəni həyatında mühüm rol oynamışlar.

ÜMUMMİLLİ LİDER HEYDƏR ƏLİYEVİN MÜSTƏQİLLİYİN QORUNUB SAXLANILMASI VƏ MÖHKƏMLƏNDİRİLMƏSİNDƏ ROLU

Nigar QAYBALIYEVA

Bakı Dövlət Universitetinin
qaybaliyeva.nigar@mail.ru
AZƏRBAYCAN

*“Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi bizim üçün ən əziz, ən qiymətli nailiyyətdir və
bu nailiyyəti – dövlət müstəqilliyimizi biz daim qoruyub saxlayacağıq”*

Heydər Əliyev

1991-ci ilin oktyabrından 1993-cü ilin iyununadək ölkədə cərəyan edən mürəkkəb və ziddiyyətli proseslər, eyni zamanda ölkədəki faktiki hakimiyyətsizlik, hərəmərclik, cinayətkarlığın sürətlə artaraq dövlət təsisatlarının fəaliyyətinin ciddi şəkildə aşınmasına şərait yaratması, hüquq sistemində qeyri-sağlam mühitin yaradılması, ölkənin müstəqilliyi üçün real təhdidlərin meydana çıxması, vətəndaş qarşudurması meyillərinin güclənməsi göstərdi ki, ölkəni yaranmış acınacaqlı vəziyyətdən yalnız Heydər Əliyev kimi müdrik və uzaqgörən şəxsiyyət xilas edə bilər. Ümummilli lider 1993-cü ildə xalqın təkidli çağırışına cavab verərək hakimiyyət sükənəsinə keçmiş, ölkədə ictimai-siyasi sabitliyi, qanunçuluğu bərpa etmiş, eyni zamanda insan hüquq və azadlıqlarının təminatına xidmət edən hüquqi islahatların, əhalinin mənafeyinə xidmət edən qanunların və iqtisadi-siyasi vəziyyəti gücləndirən islahatların müəllifi olmuşdur.

1993-cü ildə prezident seçilmiş Heydər Əliyevin and içmə mərasimində söylədiyi nitq onun prezidentlik dövrü üçün əsas proqram sənədi oldu. “And içirəm ki, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası və qanunlarının həyata keçirilməsinin təminatçısı olacaq, milli mənsubiyyətdən asılı olmayaraq Azərbaycan vətəndaşlarının hüquqlarının və azadlıqlarının qorunmasının, müdafiə edilməsinin təminatçısı olacağam. Azərbaycan Respublikasında azadlığın, demokratik dəyişikliklərin, Azərbaycan Respublikasının demokratik, hüquqi dövlət kimi inkişaf etdirilməsinin təminatçısı olacam. Azərbaycan Respublikasına, Azərbaycan xalqına ləyaqətlə xidmət edəcəyəm”.

H.Əliyevin uğurlu diplomatiyası və milli ordunun yaradılması kimi tədbirlərindən xəbərdar olan ermənilər və onların havadarları Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin zorakı vasitələrlə həll etmək cəhdlərinin perspektivsizliyini dərk etdilər və 1994-cü il mayın 12-də Atəşkəsə nail olundu. Heydər Əliyevin münaqişəni həll edərək tutduğu mövqe ilk növbədə sülhə nail olmaq idi. Bu özünü bütün ölkələrin dövlət başçıları ilə görüşlərində mühüm mövzulardan birincisi kimi göstərirdi. Təsadüfi deyildir ki, Heydər Əliyev 1993-2000-ci illərdə Ermənistan - Azərbaycan Dağlıq Qarabağ məsələsinin sülh yolu ilə həll edilməsi məsələsini ABŞ rəhbərliyi ilə 18, Rusiya ilə 28, Türkiyə ilə 78 dəfə əsaslı müzakirə etmiş, problemin həll edilməsi üçün mümkün variantlar araşdırmışdır. (4)

Heydər Əliyevin respublikada ictimai-siyasi sabitliyin qorunması yolunda atdığı addımları nəticəsində və xarici ölkələrlə yaratdığı isti münasibət beynəlxalq aləmin ölkəmizlə geniş strateji əlaqələr qurması ilə nəticələndi. İlk növbədə müstəqilliyini yenidən əldə etmiş, ciddi iqtisadi, siyasi və sosial böhran keçirən, neft-qaz yataqlarının istismarı, ümumiyyətlə iqtisadi inkişaf üçün heç bir daxili resursu olmayan Azərbaycan üçün hansı sahəyə yönəlməsindən asılı olmayaraq, xarici investisiya qoyuluşu və qabaqcıl texnologiyaların tətbiqi hava və su kimi lazim idi. Hüquqi, dünyəvi dövlət yaratmaq ilə yanaşı iqtisadi islahatlar aparmaq və bazar iqtisadiyyatının prinsiplərini tətbiq etmək dövlətimizi xeyli gücləndirdi. 20 sentyabr 1994-cü ildə Bakıda “Gülüstan” sarayında Azərbaycan Dövlət Neft Şirkəti ilə xarici neft şirkətlərinin konsorsiumu arasında müqavilə imzalandı (1, 12 oktyabr 1999-cu il).

ABŞ-in sabiq prezidenti Bill Klintonun 1994-cü il sentyabrın 20-də göndərdiyi teleqramda deyirdi: “Birləşmiş Ştatlar tarixdə bu tip sazişlər arasında ən böyüyü olan bu müqaviləni alqışlayır. O, bütün tərəflər üçün mənfəətli olacaq, ölkələrimiz arasında artmaqda olan iqtisadi-ticarət əlaqələrinin möhkəmlənməsinə xidmət edəcəkdir.” Ümummilli lider Heydər Əliyev yaxşı başa düşürdü ki, o dövrdə respublikanın real müstəqilliyi, eləcə də onun bir çox dövlətçilik problemlərinin həlli, o cümlədən Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin tənzimlənməsi əsasən aparıcı Qərbi dövlətlərinin, xüsusəndə ABŞ-in səyi ilə reallaşa bilər. (3)

Müstəqil Azərbaycan respublikasının Konstitusiyasının hazırlanması, qəbul edilməsi, konstitusion quruluşun yaradılması böyük uğur idi. 12 noyabr 1995-ci il Konstitusiyası müasir Azərbaycan dövlətinin, hüquqi dövlət quruculuğunun əsası oldu.

Azərbaycanda hüquqi dövlət quruculuğu prosesində 1998-ci il dekabrın 29-da yaradılmış hüquqi islahat komissiyası da böyük iş görmüşdü. Heydər Əliyev yalnız qanunlar qəbul edilməsinə deyil, onların həyata keçirilməsinə də xüsusi qayğı göstərirdi. 1998-ci ildə respublikada ilk dəfə olaraq Konstitusiya Məhkəməsi yaradıldı. Eyni zamanda “İnsan hüquqlarının müdafiəsinə dair Dövlət proqramı” təsdiq edilmiş və reallaşdırılmağa başlamışdır. 1998-ci ildə “Məhkəmələr və hakimlər haqqında” qanununun qəbulu ilə başlanan məhkəmə sisteminin yeni əsaslarla təşəkkülü prosesinin birinci mərhələsi 2001-ci ilədək davam etmişdir. Aparılan islahatlar nəticəsində ölkənin bütün hüquq sistemində köklü dəyişikliklərə səbəb olmuş mütərəqqi qanunlar, yeni Mülki və Mülki Prosesual, Cinayət və Cinayət-Prosesual, Cəzaların İcrası və s. məəcəllələr qəbul edilmişdir

Hüquqi Dövlət yaratmaqla yanaşı insan hüquqlarının qorunması sahəsində islahatların aparılması Heydər Əliyevin diqqət mərkəzində olmuşdur. Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevin 22 fevral 1998-ci il tarixli fərmanı əsasında “İnsan hüquqlarının müdafiəsinə dair Dövlət proqramı” hazırlanıb, 1998-ci il iyunun 18-də Prezidentin sərəncamı ilə təsdiq edildi. Bu proqram təsdiq edildikdən sonra uğurla həyata keçirilməkdədir (2, 99-105). İnsan hüquqlarının qorunmasına dair atılmış ən əhəmiyyətli addım isə ölüm cəzasının ləğv edilməsi oldu. Azərbaycan MDB məkanında bu tarixi qərarı qəbul edən ilk dövlət idi. O vaxt hətta Avropa Şurasının üzvü olan bir çox ölkələr analoji addım atmamışdılar.

Hüquqi islahatlarla və Beynəlxalq arenada öz sözünü demiş bir dövlət olaraq 1997 –ci il Respublika miqyasında Respublikanın inkişafı üçün iqtisadi islahatlarda aparıldı. Xüsusilə Özəlləşdirmə və aqrar islahatlara başlandı. 1996-cı il iyulun 16-da «Torpaq islahatı haqqında» mühüm siyasi, iqtisadi və sosial əhəmiyyət kəsb edən qanun qəbul edildi.(6, 85) Kəndli torpağın sahibinə çevrildi, sənayə müəssisələri fəaliyyətin bərpa etdirdi və yeni sənayə müəssisələri işə başladı, işsizlik azaldıldı. Beləliklə Respublikamızın dünya iqtisadi sisteminə inteqrasiyası başlandı.

Heydər Əliyevin 1993-1998-ci il prezidentliyi dövründə atdığı uğurlu addımlar, sosial-iqtisadi və siyasi sferada Respublikanı intibaha aparan addımlar öz uğurlu səmərəsini verdi. Nəticədə 1998-ci il oktyabrın 11-də keçirilmiş prezident seçkilərində xalqın yüksək fəallığı şəraitində keçirilən seçkilərdə Heydər Əliyev səslərin 76,1 faizini yenidən prezident seçildi.

KARMELİT XRONİKASINDA ŞAH SƏFİNİN HAKİMİYYƏTİ İLLƏRİNDƏ KATOLİK MISSIONERLƏRİNİN FƏALİYYƏTİ

Sevinc MƏLİKZADƏ

AMEA-nın A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu

mako_zt@mail.ru

AZƏRBAYCAN

XVI əsrin sonu –XVIII əsrin əvvəlləri Azərbaycan tarixini öyrənmək üçün ən qiymətli mənbələrdən biri İtalyan “Karmelit xronikası”dır. “Karmelit Xronikası”ilə tanışlıq göstərir ki, əsası hələ XII əsrdə qoyulmuş Karmelitlərin əsas məqsədi müxtəlif ölkələri gəzməklə missionerlik etmək, Portuqaliya krallığının nəzarəti altında yaşamaq əvəzinə İtaliyada möhkəmlənməyə cəhd etmək idi. Asiyada geniş missionerlik fəaliyyətinə qədəm qoyan Karmelitlər Şah Abbas (1587-1629) tərəfindən isti münasibətlə qarşılanmış və onlara Ata Cen Thaddenin rəhbərliyi altında 1608-ci ildə İsfahanda məskən salmağa icazə verilmişdir. Onun üzvləri, Juan Tadeo di San Elisio və Paolo Semyon hər ikisi İspaniyadan idi. Onlar həmçinin, Papa ilə ittifaq yaratmaq və eyni zamanda İrana Qərblə ittifaq təklifi ilə Şah Abbasa müraciət etmişdilər. 1610-cu ildən etibarən Avqustinlər, həm də Karmelitlər İsfahanda fəaliyyətə başlayır, burada onlara kilsələr tikməyə, dini fəaliyyətlə məşğul olmağa icazə verilirdi. Lakin Şah Abbasın əsas məqsədi Səfəvi imperiyasının tarixi sərhədlərini bərpa etmək, xüsusilə dövlət üçün əhəmiyyətli olan Azərbaycan ərazisini Osmanlı imperiyasından geri almaq idi. Bunun üçün Şah Abbas xristian dövlətləri ilə hər cür əlaqə qururdu. Şah Abbas məktublarında Qərb

dövlətlərinə vəd edirdi ki, xristianlara öz dinlərini təbliğ edəcəklər və kilsə tikmək və yaşamaq üçün Səfəvi dövlətinin istədikləri yerinə yetirməyə icazə veriləcəkdir; ölkənin ərazisində yaşayan xristianlara –ermənilərə və gürcülərə hökm edəcəkdə ki, Roma papasının göstərişlərini yerinə yetirsinlər. Lakin Şah Abbasın dövründə Qərb missionerləri istədiklərinə tam nail ola bilmədilər.

Missionerlər öz fəaliyyətlərini Şah Səfinin (1629-1642) hakimiyyəti illərində davam etdirdilər. Səfəvi dövləti ərazisində itirilmiş imtiyazlarını bərpa etməyə çalışan katolik missionerləri müsəlmanları xristianlaşdırma bilməsələr də, bütün diqqəti imperiyanın xristian məzhəbləri, xüsusilə, qriqoryan ermənilərinin üzərinə yönəlmişdilər. “Karmelit xronikasında” Şah Səfinin xristianlara münasibəti haqqında yazır ki, İran Şahı sələflərindən fərqli olaraq dini ayrı-seçkilik aparmır. Hətta İranda təxminən 20 il yaşamış keşiş Dimas onu himayədarımız adlanırdı. Avqustinlərin sonrakı məlumatlarında da biz Səfəvi sarayında missionerlərin yaxşı qarşılınmasının şahidi oluruq. Məsələn, iyirmi üç yanvar 1637-ci il tarixli digər bir məlumatda deyilir: “Geniş dinləyici auditoriyamız olmasa da, İsfahanda Şah bizi yaxşı qarşılayır. Biz, həqiqətən də, Sarayın yüksək mənsəbli şəxsləri ilə dəfələrlə görüşmüşük və burada franklara qarşı münasibət çox yaxşıdır. Biz şahı, eləcə də, o bizi bir neçə dəfə görüb.

”Karmelit xronikası”ndan o da məlum olur ki, katolik missionerlər Səfəvi imperiyasında xristianların müsəlmanlaşmasından dərin narahatlıq keçirir və bunu öz məktublarında dəfələrlə qabardırdılar. 1636-cı ildə Romaya göndərilmiş məktubda deyilirdi: “1633-cü ildə İmam Qulu xanın ölümündən sonra Şirazda Karmelitlərin nüfuzu zəifləyib. Bu şəhər yarı dağılmış vəziyyətdədir. 1631-ci ilin sonlarından faktiki olaraq orada Karmelit Ordeninin heç bir rahibi yoxdur. Yalnız 1632-ci ildə Baş Yepiskopun cəhdlərindən sonra yenidən dini mərkəzlərin açılmasına cəhd edilmişdir”. Dini mərkəzlərin açılmasından sonra yeni rahib İgnatius on doqquz dekabr 1634 –cü il tarixli məktubunda yazırdı: “Şəhərdə çox az xristian var, lakin onların bəziləri burada kəndlərdədir. Ola bilsin ki, burada xristian çərkəzlər də var, lakin mənim məlumatım yoxdur. Tezliklə mən onları görmək və bilmək istəyirəm”.

Karmelitlər Səfəvi imperiyasının ayrı-ayrı vilayətlərində xristian kənd və qəsəbələrinin tarixi ilə yaxından maraqlanır, xristianların vəziyyəti ilə bağlı məlumatlar toplayaraq mütəmadi şəkildə bunların siyahısını da hazırlayırdılar. Məlumatlar xristian missioner təşkilatları və onların nümayəndələrinin Şah Abbasın hakimiyyətindən sonra sanki bir müstəqillik əldə etdiyini deməyə əsas verir. Karmelitlər Papanın göstərişinə uyğun olaraq Fars körfəzi bölgəsini xüsusi nəzarətə götürmüşlər. Bu baxımdan 1628-ci ildə Kardinal Ludovisiyə göndərilmiş məktub diqqəti cəlb edir. Məktubda deyilirdi: “Bəsrə bölgəsində baptistlərin bir qolu hesab olunan mandaenlərlə ərəblər çox kobud davranır. Bu insanlar ərəb asılılığındadır”. İyirmi altı fevral 1628-ci ildə Kardinal Ludovisiyə göndərilmiş məktubda isə onların dini inancları ilə bağlı öz arzularına uyğun olaraq bir ərazi verilməsini özündə ehtiva edən layihə əksini tapmışdı. Məktubda deyilirdi: “Möhtərəm zati-həzrətləri, iyirmi altı fevral 1627-ci ildə Romadan Papanın adından göndərilmiş məktubunuz və bu məktubda kasıb xristianlardan, eləcə də, onların dövlət məsələlərindən bəhs edilməsi bu kimsəsiz xristianların qəlblərində böyük ümidlərə səbəb oldu. Bu kimsəsizlərə Allahın hədiyyəsi kimi görünür. Bu, onlarda böyük ruh yüksəkliyinə, böyük ümidlərin gerçəkləşməsinə bir töhfədir. Papanın İspaniya kralına verdiyi təlimatnamələrin onlara çatdırılması Fars körfəzi ərazisində onların azad şəkildə yaşamasına, müsəlman ərəblərin asılılığından xilas olmasına-ətraflı nəticələrini gözlədiyim üçün indiyə qədər sizə məlumat vermədiyim işlərin canlanmasına şərait yaradacaq. Bu və ya digər məsələləri sizin diqqətinizə dəqiqliyi ilə çatdırıram və bunu etməmişdən əvvəl məlumatların tamamlanmasına vacib olduğu əraziyə-Havaziehə getmək arzusundayam. Zati-müqəddəsləri, sizin mənə Xristianları Katolik kilsəsinə itaət etmək istiqamətində verdiyiniz təlimatlara uyğun olaraq üç il əvvəl mən yalnız ermənilər, suriyalılar və digər xristianlar üzərində uğur qazana bildim, Müqəddəs Coun xristianları üçün əlavə imkanlar tələb olunurdu...”

Göründüyü kimi, Səfəvi dövləti ərazisində itirilmiş imtiyazlarını bərpa etməyə çalışan katolik missionerləri öz məramlarını zaman-zaman davam etdirmişlər. Katolik missionerləri müsəlmanı xristianlaşdırmaq sahəsində heç bir əhəmiyyətli iş apara bilmədikləri halda isə vaxt və qüvvələrinin əsas hissəsini imperiyanın xristian məzhəbləri, xüsusilə qriqoryan erməniləri üzərinə yönəldirdilər. Bu məqsədlə karmelitlər Səfəvi imperiyasının ayrı-ayrı vilayətlərində xristian kənd və qəsəbələrinin tarixi ilə yaxından maraqlanır, xristianların vəziyyəti ilə bağlı məlumatlar toplayaraq mütəmadi şəkildə bunların siyahısını da hazırlayırdılar. Papa tərəfindən göndərilən məktublarda Fars körfəzi

hövzəsindəki xristian əhaliyə dəstək ifadə edilirdi. Missionerlər sonrakı dövrlərdə də öz fəaliyyətlərini davam etdirir, Şah Hüseyn, Şah Süleymanın da dövründə İran sarayına daxil olmağa imperiya ərazisindəki xristianlara imtiyaz qopartmaq siyasətlərini davam etdirmişlər.

Qərb missionerləri istədiklərinə nail ola bilməsələr də, həmin əsərlər Səfəvi tarixinin siyasi, iqtisadi və sosial vəziyyətini öyrənmək üçün qiymətli tarixi mənbədir.

XVIII-XIX ƏSRLƏRDƏ RUSİYA İMPERİYASININ İŞĞALÇILIQ PLANLARINDA DƏRBƏND XANLIĞI

Mahirə ƏZİZOVA
Bakı Slavyan Universiteti
mahiraaziz@mail.ru
AZƏRBAYCAN

Beş minillik tarixi olan Dərbənd dünyanın ən qədim şəhər mədəniyyəti mərkəzi olmaqla yanaşı, Cənubi Qafqazın Rusiya tərəfindən işğalınadək Azərbaycanın hərbi-siyasi, iqtisadi, sosial və mədəni həyatında aparıcı rol oynamış şəhərlərdən biri olmuşdur. Azərbaycanın ən qədim məscidlərindən biri Dərbənd Cümə məscididir. Süni şəkildə Azərbaycandan qoparılmış ərazilərin tarixi uzun müddət milli tarixşünaslığımızda tədqiqat predmetinə çevrilməmişdir. Azərbaycan sovet tarixşünaslığında “diqqətdən kənar qalmış” Dərbənd və ətraf ərazilərin tarixi, yalnız onunla sıx bağlı olan məsələlərin araşdırılması zamanı fraqmental şəkildə tədqiqatlara cəlb olunmuşdur. Mövcud boşluqdan istifadə etməyə çalışan qonşu ölkə tədqiqatçıları isə Dərbənd və ətraf ərazilərin tarixini Ümumazərbaycan kontekstindən deyil, mənsub olduqları dövlətin tarixi aspektindən araşdırmışdılar. Dərbəndlə bağlı imperiya dövründə rus şovinizminə, SSRİ dövründə isə sovet ideologiyasına əsaslanan tədqiqatlara yenidən nəzər salmaq, obyektiv gerçəkliyi aşkara çıxarmaq müasir dövr milli tarixşünaslığımız qarşısında duran həllivacib məsələlərdən biridir.

Dərbəndin tarixinin araşdırılmasını aktual edən daha bir məqam – onun Qafqaz tarixi üçün əhəmiyyət kəsb etməsi ilə bağlıdır. Bu gün Qafqaz bölgəsində hərbi və etnik qarşıdurmalar yaratmaq cəhdlərinin ara vermədiyi bir dövrdə bölgənin tarixinin obyektiv şəkildə araşdırılmasına böyük ehtiyac vardır. Təqdirəlayiq haldır ki, Azərbaycan öz müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra “İtirilmiş torpaqlar”ın, eləcə də Dərbənd və ətraf ərazilərin tarixinin öyrənilməsi istiqamətində məqsədyönlü tədqiqatların aparılmasına başlanılmışdır. Bu tədqiqatlar obyektiv zərurətdən irəli gəlmişdir. Ötən əsrin 90-cı illərindən etibarən postsovet məkanında, eləcə də Şimali Qafqaz və Dağıstanda baş qaldıran milli hərəkatlardan faydalanmağa çalışan millətçi-şovinistlər Dərbənd və ətraf ərazilərin tarixini kobud şəkildə təhrif edən əsərlər nəşr etməyə, əzəli Azərbaycan torpaqlarını “özünüküləşdirmək” istiqamətində məkrli niyyətlərini həyata keçirtməyə başlamışdılar. Əvvəlki dövrlərdən ibrət alıb, müasir dövrdə Azərbaycan tarixinə hədyanlar yağdıranlara vaxtında, elmi faktlara əsaslanan tutarlı cavab verilməsi tarixşünaslığımız qarşısında duran mühüm vəzifələrdən biridir. Bu baxımdan XVIII əsrdə Rusiya İmperiyasının işğalçılıq planlarında Dərbənd xanlığı ilə bağlı yeni araşdırmaların aparılmasına ciddi ehtiyac duyulur.

Əfşarlar dövlətinin süqutu nəticəsində yaranmış Şimali Azərbaycan xanlıqlarından biri də iki mahaldan ibarət olan Dərbənd xanlığı olmuşdur. Xanlığın banisi Məhəmməd həsən xanın atası İbrahimqulu bəy Dərbənddəki şah qarnizonunun rəisi olmuş və 1722-ci ildə ruslar Dərbəndi zəbt edərkən I Pyotr tərəfindən Dərbənd hakimi təyin olunmuşdu. 1735-ci ildə Gəncə müqaviləsinin imzalanmasından sonra Rusiya qoşunları tamamilə Azərbaycanı tərk edir və Dərbənd şəhəri də Nadir şah Əfşarın imperiyasının tərkibinə qaytarılır. 1747-ci ildə Nadir şahın ölümündən sonra müstəqil Dərbənd xanlığı yaransa da, bir müddət sonra daha qüdrətli Quba xanlığının tabeliyinə keçir. 1759-cu ildə Dərbəndi tutan Qubalı Fətəli xan Məhəmməd həsən xanı həbs edərək Bakıya göndərir. Tezliklə Dərbənd Quba xanlığının paytaxtına çevrilir. 1796-cı ildə V.Zubovun başçılığı ilə rus qoşunları Dərbəndi tutmaq istəyərkən, Quba xanı Şeyxəli xanın başçılıq etdiyi ciddi müqavimətlə üzləşir. Şəhərin ələ keçirilməsindən sonra rus komandanlığı Şeyxəli xanın hakimiyyətdən uzaqlaşdırıb ögey

qardaşı Həsənağanı Dərbəndin hakimi təyin etdi. Lakin 1797-ci ilin martında rus qoşunları Azərbaycan ərazisini tərk edən kimi Şeyxəli xan yenidən bütün Quba xanlığında, o cümlədən Dərbənddə hakimiyyəti ələ keçirdi. Əslində bu Dərbəndin Azərbaycan tərkibində qalması üçün atılmış son cəhd idi. Qafqazla bağlı işğalçılıq planlarından əl çəkməyən Rusiya XIX əsrin əvvəllərində yenidən hərbi əməliyyatlara başladı. 1806-cı il iyunun 21-də Dərbənd təkrar işğal olundu və imperiya tərkibinə daxil edildi. 1829-cu ildən şəhər Rusiyanın tərkibində əyalətə çevrilir. Daha sonra Rusiyada tətbiq edilən yeni inzibati-ərazi bölgüsünə əsasən isə 1840-cı ildə Dərbənd qəzası yaradıldı və Dərbənd şəhəri qəza mərkəzi oldu. 1846-cı ildə isə yenə də mərkəzi Dərbənd şəhəri olmaqla Dərbənd quberniyası yaradıldı. 1860-cı ildə Dərbənd quberniyası ləğv olundu, onun tərkibindəki Quba qəzası Bakı quberniyasına verildi, qalan ərazidə Dağıstan dairəsi yaradıldı. 1918-ci il mayın 28-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti elan edildikdən sonra Dərbənd şəhəri Dağlılar Respublikasının tərkibində qaldı. 1920-ci il martın 25-də 11-ci Qırmızı ordunun köməyi ilə Dərbənddə sovet hakimiyyəti elan olundu. Dərbənd şəhəri 1921-ci ildə yaradılmış Dağıstan Muxtar Sovet Sosialist Respublikasının tərkibinə daxil edildi. Bununla, Azərbaycanın tarixi şəhəri Dərbənd Rusiya Sovet Federativ Sosialist Respublikasının tərkibinə qatıldı. 1991-ci ildə Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqı dağıldıqdan sonra isə Dərbənd yenə də Rusiyanın tərkibində qaldı.

Dərbəndin özgəninkiləşdirilməsi prosesi məhz XIX əsrin əvvəllərində şəhərin Rusiya tərəfindən işğalından sonra başladı. Beləki, bu vaxtdan etibarən rusların, dağ yəhudilərinin və digər xalqların buraya köçürülməsi nəticəsində azərbaycanlı əhəlinin xüsusi çəkisi azalmağa başladı. Hələ XIX əsrin əvvəllərində, yəni 1810-cu ildə Dərbəndin şəhər əhəlisinin (4169 nəfər) 95 faizini -3947 nəfərini) şiə məzhəbinə məxsus olan müsəlmanlar, əsasən - Azərbaycan türkləri təşkil edirdi. 1824-cü ildə şəhərdə müsəlmanların sayı 10377 nəfərə çatmışdı (əhəlinin 93,8%). 1851-ci ildə onların xüsusi çəkisi 90%-ə bərabər idi. 1859-cu ildə Dərbənd şəhərində 13470 nəfər, 1893-cü ildə 15265 nəfər, 1897-ci ildə isə 14649 nəfər əhəli yaşayırdı. 1897-ci ildə Azərbaycan türklərinin xüsusi çəkisi 66,7% (cəmi 9767 nəfər) təşkil edirdi.

Hal hazırda Dərbənd Dağıstanın ikinci ən böyük şəhəri hesab olunur. 2002-ci ildə aparılan siyahıyaalınmaya görə bu respublikada 36 millət yaşayır və onlar içərisində azərbaycanlılar 117 min nəfər təşkil edir.

AMERİKA BİRLƏŞMİŞ ŞTATLARINDA ERMƏNİ DİASPORU VƏ LOBBİSİ

İlkin HƏSƏNOV
AMEA Tarix İnstitutu
AZƏRBAYCAN

Dünya ermənilərinin ən güclü dayaqları və fəaliyyətinə görə aktiv hesab olunan diasporu ABŞ-da yerləşir. Hərtərəfli fəaliyyətlərinə görə Amerikada 10 əsas etnik qrupdan biri və lobbiciliyə görə 5 əsas lobbü qrupuna malik olan erməni diasporunun keçdiyi yol çox maraqlıdır.

Ermənilərin Amerika ilə tanışlığı 1810-cu ildən başlayır. Amerika ilə Türkiyə əlaqələri inkişaf etdikcə zəngin erməni tacirləri hissə-hissə Amerikaya köçməyə başladılar. Ermənilərin Amerikaya köçməsinə isə missioner təşkilatlar təşkil edirdi. İlk əvvəllər ziyalı və varlı təbəqədən sonra erməni gəncləri və uşaqları bu ölkədə yaşamaq, təhsil almaq üçün mühacirət edirlər.

Ermənilərin Amerika vətəndaşlıq alması digər etnik qruplardan daha asan olurdu. 1840-cı ildə Amerikanın nüfuzlu universitetlərində erməni gənclər təhsil alırdılar. Onlar xüsusi olaraq Nay Tah-ümumerməni məsələsi üçün hazırlanırdılar. Məhz bu ermənilər gələcəkdə Türkiyədə və Qafqazdakı qırğınların təşkilatçıları idilər.

1840-1910-cu ildə tərkibi ziyalı, tacir, həkimlərdən ibarət 10 min erməni Amerikada qeydiyyatda idi. 1915-ci ildən sonra Amerikaya axını güclənən ermənilər onlara yaradılan şəraitdən istifadə edərək diasporların formalaşdırma bildilər. (1,s. 29-33)

Bu tarixdə 25 min erməni Amerikanın Qərb sahillərində məskunlaşdı. Ölkə prezidenti Vudra Vilsonun ermənilərə xüsusi rəğbəti var idi və bu rəğbət onun anti-türk baxışlarından yaranmışdır.

1924-cü ilə Amerika mühacirlər üçün sərt qanunlar qəbul edən tarixə qədər burada 200 minə yaxın erməni qeydiyyatda idi. 1965-ci ildə isə artıq bu say 400 minə çatmışdır.

1965-ci ildə Liberal mühacirət qanunlarının qəbul olunması ilə digər etnik qruplar kimi ermənilərin də bu ölkəyə axını başlandı. Yaxın Şərq və Rusiya bölgəsindən Amerikaya gələn ermənilər burada qüvvətli diaspor tərəfindən qarşılır, işlə və evlə təmin olunurdu. Bir-birlərilə sıx əlaqə quran ermənilər diasporun qüvvətlənməsi istiqamətində işlərini cəmləşdirdilər. Əlaqələndirici rolunda isə erməni kilsəsi çıxış edirdi. Kilsə burada ümumerməni fonduna rəhbərlik edir maliyyə toplanmasını təşkil edir, ideoloji iş aparırdı.

Maccarycentc Armenian Evangelical Churchov martyrs, 1889-cu ildə Rod-Aylender Armenian EUPN Rates Evangelical Church və s. ilə daim əlaqə saxlamaqla lobbicilik fəaliyyətdə "xeyir-dua" alırdılar. (2,s.91)

Bura məktəblərin açılması, kitabxanaların qurulmasında daxil etmək olar. Kilsənin başçılığı altında fəaliyyət göstərən Erməni diasporu istənilən məsələni öz xeyrlərinə dəyişə bilər. Erməni diasporunun gücü isə 2003-cü ildə məlum oldu. Ədliyyə Nazirliyinin Ermənistanı terroru dəstəkləyən dövlətlər sırasına aid etməsi lobbini hərəkətə gətirdi. Nəticədə nazirlik öz qərarını dəyişməli oldu. Erməni diasporu sayəsində hər il ABŞ Ermənistan üçün külli miqdarda maliyyə yardımı ayırır. Amerikada erməni diaspor təşkilatlarının fəaliyyətini də xüsusi qeyd etmək lazımdır. Diaspor təşkilatların lobbicilik fəaliyyətilə yanaşı, mədəni, elmi, ictimai işlərlə məşğul olurlar.

XX əsrin II-ci yarısından sonra çoxlu sayda erməni qurumlarının açılmasına başlandı. 1972-ci ildə Amerika Erməni Assambleyasının əsası qoyuldu. 1965-ci ildə Nyu-Yorkdakı Columbiya Universitetində, 1969-cu ildə Los-Ancelesdəki Kaliforniya Universitetində ermənişünaslıq kafedraları açıldı. 1982-ci ildə Kembriçdə Zoryan İnstitutu yaradıldı. 1985-də Miçiqan Universitetində Ermənişünaslıq tədqiqatları İnstitutu və nəşrlər mərkəzi açıldı. Vaşinqtonda erməni milli institutu fəaliyyət göstərir. Hal-hazırda Dünyanın ən aparıcı universitetlərində artıq Ermənişünaslıq mərkəzləri fəaliyyət göstərir. Harvard Universitetində hətta sözdə erməni soyqırımına həsr olunmuş muzey də fəaliyyət göstərir.

Erməni Diasporunun Amerika siyasi həyatında göstərdiyi təsir və Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı səfərbər olunmaları qısa müddətdən sonra özünü göstərməyə başladı. Erməni diasporunun təzyiqi altında Amerika senatı 1989-cu il noyabr ayının 19-da Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı xüsusi qətnamə qəbul etdi. Qətnamədə Dağlıq Qarabağ əhalisinin 80 faizinin erməni olması, Sumqayıtda baş verən hadisələrin düzgün qiymətləndirilməsi, Xüsusi İdarəetmə Komitəsinin fəaliyyətinin yarıtmazlığı əks olunur və təklif olunurdu ki, ikitərəfli diskussiyalar zamanı Dağlıq Qarabağ münaqişəsi Dağlıq Qarabağ xalqının mənafeyinə uyğun həll olunsun.

Başqa sözlə, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin fəal fazasının başlanğıcında Amerikadakı erməni diasporu Amerika siyasətçilərində Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin tamamilə təhrif olunmuş informasiya modelini yaratmağa müvəffəq oldular. Erməni diasporunun Amerika ictimaiyyəti və siyasi dairələri arasında apardığı təxribatçı informasiya fəaliyyətinin ciddi nəticələrindən biri 1992-ci ildə Azadlığa dəstək aktına 907-ci Düzəliş oldu. Azadlığa Dəstək aktı keçmiş SSRİ respublikalarına iqtisadi yardımın göstərilməsi ilə bağlı idi. Həmin düzəlişə görə, guya, Azərbaycan Ermənistanı və Dağlıq Qarabağ blokadaya alınmış və Ermənistana qarşı təcavüzkar siyasət aparır. Bu Düzəlişə görə Amerika hökuməti tərəfindən Azərbaycana kömək göstərilməsinə qadağa qoyulur. (3,2-3)

Mütəxəssislərin fikrincə, Azərbaycana qarşı belə bir qeyri-obyektiv qərarın qəbul edilməsi bir neçə səbəbi vardır-Amerikadakı erməni diasporunun güclü lobbicilik fəaliyyəti, parlament və prezident seçkilərində erməni diasporunun dəstəyinin vacibliyi, Amerika administrasiyasının Cənubi Qafqazla bağlı aydın siyasətinin olmaması və erməni diasporunun da bundan məharətlə istifadə etməsi. Sonrakı illərdə bu düzəlişə münasibət dəyişməyə başladı. 2001-ci ildə 907-ci Düzəliş dondurulması haqqında qanun qəbul edildi.

Amerikadakı erməni diasporunun dəstəyi və maddi yardımı ilə Dağlıq Qarabağda elan olunmamış qondarma qurumun bu ölkədə nümayəndəliyi açılmışdır. Bu nümayəndəlik erməni diasporu ilə birlikdə qondarma qurumun tanınmasında müəyyən işlər görür. Nümayəndəliyin nkrusa.org saytı bütün gücü ilə fəaliyyətdədir.

Erməni diasporu həm də çalışır ki, qondarma quruma maliyyə dəstəkləri alsın. Məsələn erməni diasporunun apardığı təbliğatdan sonra Konqress 2009-cu ildə 8 milyon, 2010-cu ildə 10 milyon ABŞ dolları maliyyə vəsaiti ayrılması haqqında qərar qəbul etdi.

ETNİK-MİLLİ MÜXTƏLİFLİYİMİZ ZƏNGİNLIYİMİZDİR

Günel BAXIŞOVA

Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti
AZƏRBAYCAN

Qafqazın mədəniyyət mozaikası hesab olunan Azərbaycanda tarixən müxtəlif etnik və dini qruplar mövcud olmuşdur. Tolerantlıq və harmonik birgəyaşayış üzərində qurulmuş və həyata keçirilən milli siyasətin nəticəsində multimədəniyyətli, multi-etnik irs bu gün də Azərbaycanda qorunub saxlanılmaqla yanaşı, birarada sülh şəraitində yaşama təcrübəsinin öyrənilməsi nöqtəyindən çoxmillətli və çoxkonfesyional ölkə kimi dünya ölkələrinin diqqətini özünə cəlb edərək, önəm kəsb edir.

Müstəqillik dövründən başlayaraq Azərbaycanda milli mənəvi dəyərlərin inkişafına diqqət artırılmış, milli 70 azlıq və etnik qrupların hərtərəfli inkişafı üçün dövlət tərəfindən hüquqi zəmin formalaşdırılmışdır. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 25-ci, 44-cü, «Mədəniyyət» haqqında Qanunun 11-ci maddəsində, «Təhsil» haqqında Qanunun 6-cı maddəsi və «Dövlət dili» haqqında Qanunu 3-cü maddəsinə əsasən ölkəmizdə yaşayan milli azlıqlar və etnik qrupların hüquq və azadlıqları qorunur, bütün milli azlıqların mədəni kimliyinə təminat verilir.

Ulu öndər çıxışlarının birində demişdir: «Azərbaycanın varı, dövləti təkcə onun pambığı, yeraltı, yerüstü sərvətləri deyil, onun ərazisində yaşayan xalqlardır».

2009-cu ilin siyahıya alınmasına görə ölkə əhalisinin 8,4 faizini milli azlıqlar, azsaylı xalqlar və etnik qrupların nümayəndələri təşkil edir. Azərbaycan hökuməti insan haqları, o cümlədən milli azlıqların müdafiəsi məqsədilə 50-dən çox beynəlxalq konvensiyaya qoşulmuş, o cümlədən bir çox nüfuzlu beynəlxalq təşkilatlarla işgüzar əməkdaşlığa başlamışdır.

Milli azlıqlar öz milli mərkəzlərini, assosiasiyalarını və digər qurumlarını yaratmaq hüquqlarından tam istifadə edir, həmçinin müxtəlif milli azlıqların nümayəndələri Azərbaycanın dövlət qurumlarında geniş təmsil olunmaqla yanaşı, cəmiyyətin həyatında, eləcə də ölkə səviyyəsində keçirilən birgə tədbirlərdə fəal iştirak edirlər.

Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi yanında Milli Azlıqların Əlaqələndirmə Şurası fəaliyyət göstərir, həmçinin Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasında milli azlıqların dil, mədəniyyət, tarix və etnoqrafiyasının öyrənilməsi üzrə xüsusi şöbə yaradılmışdır. Bakıda katolik kilsələri, sinaqoqlar məscidlərlə yanaşı fəaliyyət göstərir. Bu mənada Azərbaycan bütün dünyada multikulturalizm məkanı kimi tanındı.

Multikulturalizm qloballaşan çağımızda regionda sülh və əməkdaşlığın təməli və qarantı kimi çıxış etməkdədir. Çünki çoxmədəniyyətliyin təmin edilməsi xalqların öz milli dəyərlərini qoruması ilə yanaşı, digərlərinin milli-dini dəyərlərinə hörmətlə yanaşmanı aşılayır. Multikulturalizm sülh və əməkdaşlıq deməkdir. Multikulturalizm ideyalarının öz yerini tutduğu regionlarda ola biləcək münaqişə ehtimalları azalır və regional əməkdaşlığın inkişafına zəmin yaradır.

Azərbaycanda yaşayan etnik icmaların dilində qəzet və jurnallar nəşr olunur. Mütəmadi olaraq telekanallarda milli azlıqların etnik-mədəni həyatından, etnoqrafiyasından bəhs edən materiallar hazırlanır. Eyni zamanda öz ana dillərində təhsil almaları üçün dərslərlər çap edilir. Azsaylı xalqların mədəni-maarif inkişafı tarixində Azərbaycanın müəyyən qədər təcrübəsi var. Respublikamızın 13 rayonunda yaşayan etnik qrupların uşaqları öz milli adət və ənənələrini, mədəniyyətini öyrənmələri üçün lazımı şərait yaradılıb: Quba, Qusar, İsmayıllı, Xaçmaz, Oğuz, Qəbələ rayonlarının 126 məktəbində 24670 şagird ləzgi, Lerik, Lənkəran, Astara, Masallı rayonlarının 246 məktəbində 26070 şagird talış, Balakən, Qəbələ, Xaçmaz, Zaqatala, Quba, Şamaxı rayonlarının 32 məktəbində 4748 şagird avar, udin, tat, şaxur, yəhudi, xınalıq, kürd dillərini əsasən ibtidai siniflərdə öyrənirlər. Beləliklə, respublikanın 407 məktəbində azsaylı xalqların və etnik qrupların 55488 nəfər uşağı öz ana dillərini öyrənirlər.

Azərbaycanda yaşayan hər bir xalq öz etnik xüsusiyyətini saxlamaqla bərabər, digər xalqların və etnik qrupların həyat tərzindən, məişətindən, adət və ənənəsindən, ümumilikdə mədəniyyətindən təsirlənmə ilə qarşılıqlı surətdə öz mədəniyyətlərini inkişaf etdirmişdir. Etnik qrupların nümayəndələri özlərini azərbaycanlı sayırlar da, hər bir qrup özünəməxsusluğunu qoruyub,

saxlamışdır. Bu özünəməxsusluq məişət həyatında, sənətkarlıqda, mətbəxdə və müxtəlif mərasimlərdə öz əksini tapmaqdadır.

Əsrlər boyu azərbaycanlılarla yanaşı yaşayan , əsasən Zaqatala-Qax rayonları ərazisində məskunlaşan avarlar, ingiloylar, saxurlar, Qəbələ və Oğuz rayonundakı udilər, dağ yəhudiləri, tatlar, kürdlər, talışlar və.s xalqlar Azərbaycanın bugünkü etnik xəritəsini yaratmışlar .Bu etnoslar arasında buduq, xanalıq, udin min illər ərzində Azərbaycanda yaşayaraq, adət və ənənələrini qoruyub saxlamış, dillərini və mədəniyyətlərini inkişaf etdirmişlər. Və bu zəngin tərkib Azərbaycan millətinin formalaşmasında böyük rol oynamışdır.

Ölkəmizdə də bu qədər azsaylı xalq, millət və etnik qrupun olması bir o qədər də psixologiya, etnomədəniyyət,etnik şüur, mentalitet, həyat və davranış tərzinin olması mənasına gəlir.Bu müxtəlifliklərin öyrənilməsi, azsaylı xalqların milli mədəni dəyərlərinin geniş ictimai sferada təbliği, yaşadılması inkişafın başlıca prinsipinə və göstəricisinə çevrilmişdir. Etnik qruplar öz dillərində olan ədəbiyyat və musiqi əsərləri yaratmaqla yanaşı, digər tərəfdən öz mədəni irsləri ilə Ümumazərbaycan mədəniyyətinin tərkib hissəsinə çevrilmişlər. Azərbaycanda yaşayan azsaylı xalqların mədəniyyəti, adət-ənənələri, yazarları mədəni-kütləvi tədbirlər və KİV vasitəsi ilə vaxtaşırı təbliğ edilir.

Respublikamız son illərdə reallaşan Beynəlxalq Humanitar Foruma, İslam Əməkdaşlıq Təşkilatına üzv dövlətlərin mədəniyyət nazirlərinin konfransına, Ümumdünya Mədəniyyətlərarası Dialoq Forumuna, Dünya Dini Liderlərinin Zirvə görüşünə, Krans Montana Forumuna, Davos Forumuna, III Qlobal Bakı Forumuna və digər beynəlxalq tədbirlərə uğurla ev sahibliyi etmişdir. Bu beynəlxalq forumlar, konfranslar sayəsində sivil dialoqların qurulması, nəzəri və praktiki bilik mübadiləsi, debat və müzakirələr üçün platformanın formalaşdırılması deməyə əsas verir ki, Bakı şəhəri həm də multikultural ideyalar ətrafında intellektual müzakirələr məkanına çevrilmişdir.

QLOBALLAŞMA DÖVRÜNDƏ MULTİKULTURALİZM DƏYƏRLƏRİNİN ƏHƏMİYYƏTİ

Raisə CƏFƏROVA

AMEA Tarix İnstitutu
cafarova.r@mail.ru
AZƏRBAYCAN

Qlobal sivilizasiya çoxmədəniyyətililik, çoxsivilizasiyalılıq zəminində təşəkkül tapır və onların konsentrasiyasında mövcud olur. Mullikulturalizm konsepsiyası qloballaşma, müasir dünyada baş verən mədəni universalizasiya və unifikasiya meyllərinə əks olaraq mədəni müxtəlifliyin ifadəsi olan bütün fenomenlərin (dil, din, adət-ənənə, sənət və s.) mühafizə və qayğısını bəşər mədəniyyətində harmoniyanın əsas şərti hesab edir. Öz daxili bütövlüyünü müxtəlifliyin vəhdəti şəklində tapan qlobal sivilizasiya özünü müxtəlif mədəniyyət və sivilizasiyalardan qidalandırmaqla deməli, tükənməz potensiya mənbəyinə malik olmaqla inkişafının dialektikasını və dinamikasını da təmin etmiş olur, Çoxmədəniyyətililik, çoxsivilizasiyalılıq tarixən olduğu kimi, müasir dünyanın da mövcudluq şərti və reallığıdır ki, qlobal sivilizasiyanın struktur əsaslarını təşkil edir. Buna görə də qlobal sivilizasiyanın çoxmədəniyyətililik, çoxsivilizasiyalılıq paradıqmasına bütün bəşəriyyətin birgə tarazlı tərəqqisinə əsaslanan humanist-qurucu konsepsiya olaraq Multikulturalizm ideologiyası dünya ictimaiyyəti tərəfindən dəstəklənməlidir.

Mədəniyyətlərarası münasibətlərin dialoji aspektdə inkişafına hazırda böyük önəm verilməsi və bu prosesin yüksək beynəlxalq səviyyədə təşkilatlanması istiqamətində ciddi fəaliyyət göstərilməsi təsdiq edir ki, dünya birliyi qlobal sivilizasiya məkanında qararlaşmasının optimal variantlarını həqiqətə çevirməkdədir. Çox ölçülü və çoxsəviyyəli heterogen dünyanın qarşılıqlı əlaqə və təsirlənmələrlə təşəkkülü və harmonikləşməsi zərurətindən doğan qlobal sivilizasiya özünün lokal (regional) sivilizasiya və mədəniyyət komponentləri arasında dialoji münasibətlərin hazırkı ilkin fazasında həmin münasibətlərin təməl prinsiplərini yaratmaqdadır. Varlıq özü əksqütblülüyün dialoji strukturundadır [2, s.112].

Multikulturalizm elə bir siyasətdir ki, o, mədəni plüralizmi qəbul edir və onun inkişafına şərait yaradır. Bu, ölkə əhalisinin etnik irqi və dini müxtəlifliyindən asılı olmayaraq, onların hamısının hüquq və azadlıqlarına hörmətlə əlaqədardır. Multikultural cəmiyyətdə hər bir vətəndaş öz mədəniyyətini, dilini, ənənəsini, etnik və dini dəyərlərini inkişaf etdirmək, ana dilində məktəb açmaq, qəzet və jurnal dərc etdirmək sahələrində bərabər hüquqlara malikdir. Multikulturalizm siyasəti assimilyasiyanı inkar edən inteqrasiyaya aparır. O, dialoq ideyası üzərində qurulmuş mədəni mövcudluq fəlsəfəsidir. Bu ideyaya söykənərək multikulturalizm yeni mədəniyyət tipi təklif edir. Bu mədəniyyət tipi üç mühüm prinsip üzərində qərarlaşır: birincisi multikultural prinsipdir; bu prinsip hər bir mədəniyyətin dəyərli, özəl və unikal olduğunu bəyan eləyir. İkincisi tolerantlıq prinsipidir; bu prinsip özgəsinin özəlliyinə, fərqliliyinə dözümlülük aşılayır. Üçüncüsü özünütanıma hüququnun təsbiti prinsipidir; bu prinsipə görə hər bir millət etnik mərkəzləşdirmə aparılmadan mədəni identiklik hüququna malikdir.

Azərbaycan çoxmillətli bir dövlətdir: burada yəhudi, rus, tatar, türk, udin, gürcü, ləzgi, avar, tat, talış millətlərinin nümayəndələri uzun qərinələrdə ki, birgə yaşayırlar. Biz əgər bu xüsusda “Azərbaycan mədəniyyəti bu millətlərin dialoqunun mədəniyyətidir, “Azərbaycan mədəniyyəti dialoq mədəniyyətidir” kimi ifadələrdən istifadə etsək, mənəcə, yanlışdır. Hətta Azərbaycan coğrafi baxımdan belə Qərblə Şərqi, Avropa ilə Asiyanın təmas nöqtəsindədir. Tarixi “İpək yolu”nun üstündədir. Deməli, hətta fiziksəl olaraq, coğrafi parametrlərdə, yəni məkan koordinatlarına görə Azərbaycan dialoqa modullaşdırılıb desək yanlışdır.

Multikulturalizm – pozitiv sosial təzahürdür. O, cəmiyyətin inkişafı üçün münbit şərait yaradır; etnik münaqişələrin qarşısını alır və müxtəlif xalqlar arasında etimadı möhkəmlədir;

Azərbaycan mədəniyyəti ümumdünya mədəniyyət sisteminin tərkib hissəsi olmaqla tarix boyu dünya mədəniyyətinin inkişafına öz bənzərsiz töhfələrini vermişdir. Multikulturalizm sözü Azərbaycan leksikonuna yeni daxil olsa da xalqımızın çoxəsrlik ictimai-fəlsəfi fikir tarixində əslində bu dəyərlər dərin tarixi köklərə malikdir. Azərbaycan ədəbiyyatının günəşi hesab edilən Nizami Gəncəvinin yaradıcılığı başdan-başa humanizm və multikulturalizm dəyərləri ilə zəngindir. «Xəmsə»yə daxil olan poemaların qəhrəmanlarını bir çox ayrı-ayrı xalqlara məxsusdur. Nizami Gəncəvi üçün şəxsiyyətin ən yüksək meyarı insanlıq idi. İrqi, milli və dini ayrı-seçkiliyi qətiyyətlə rədd edən bu şairin qəhrəmanları içərisində türk, fars, ərəb, çinli, hindli, zənci, yunan, gürcü və s. xalqların nümayəndələrinə rast gəlirik. Humanist şair müxtəlif dinlərə mənsub bu qəhrəmanların heç birinin milliyətinə, dini görüşlərinə qarşı çıxmır. Onun qəhrəmanları ədalət, xalq xoşbəxtliyi, yüksək məqsədlər uğrunda mübarizə aparırlar. İnsan şəxsiyyətinə, insan əməyinə ehtiram, digər xalqların mədəniyyətinə sayğı və hörmət şairin yaradıcılığının aparıcı mövzularındandır.

Azərbaycan ictimai-fəlsəfi fikir tarixinin digər görkəmli nümayəndəsi Nəsirəddin Tusinin yaradıcılığında da multikulturalizm dəyərləri öz əksini tapmışdır. Bu baxımdan «Əxlaqi-Nasiri» əsəri xüsusi diqqətə layiqdir.

«İnsanlar həm özünü, həm də nəslini mühafizə etmək üçün bir-birinin köməyinə möhtac olduqları kimi, kamala çatmaqları üçün də yaşamağa möhtacdırlar, deməli, kamala çatmaq üçün bir-birinə ehtiyacları vardır. Belə olduqda hər adamın kamilliyi və bitkinliyi öz növündən olan adamlardan asılı olar; deməli, o, qarşılıqlı kömək əsasında öz növü ilə ünsiyyət və əlaqə yaratmağa məcburdur. Əks təqdirdə ədalət qaydalarından kənara çıxıb, zülm kəndinə tərəf üz döndərmiş olar» [5, s.177]. Əsərdəki bu cümlələr özündə multikulturalizm dəyərlərini tamamilə əks etdirir. Buradakı «kama çatmaq» ifadəsi əslində elə ədalətli cəmiyyətdən xəbər verir və ədalətli cəmiyyət o cəmiyyət hesab olunur ki, burada insanlar qarşılıqlı ünsiyyətdə, harmoniyada firavan yaşasınlar.

Əsərdən başqa bir misal göstərək: «Ünsiyyət və əlaqə yalnız o zaman baş tutar ki, nəyin nizama aparıb çıxaracağını, nəyin pozğunluğa səbəb olacağını, hər kəslə tək-tək necə davranmaq lazım olduğunu öyrədən elmi yaxşı bilsən, bu ictimaiyyət elmidir. Deməli, hamı bu elmi öyrənməyə səy etməlidir ki, fəzilət sahibi olmağı bacarsın; əks halda rəftar, müəşirət və davranışda səhvlərə yol verər, dünyada qanunsuzluqlara səbəb olar, öz mərtəbə və dərəcəsinə çatmaz. Bu cəhətdən də hamın elmin nə qədər faydalı olduğu aşkara çıxdı» [5, s.178]. Buradakı «ictimaiyyət elmi» əslində müasir multikulturalizm dəyərlərini tamamilə işıqlandırır. «Fəzilət sahibi olmağı bacarmaq» isə o deməkdir ki, elə multikulturalizm dəyərlərinə sahib olmaq deməkdir.

«Tibb elmi sahibi öz sənətində mahir olduqda, insan sağlamlığını mühafizə edib xəstəlikləri aradan qaldırmağı bacardığı kimi, bu elm sahibi də öz sənətində mahir olduqda həqiqi ədalət və

müvazinət adlanan dünya vəziyyətinin sağlamlığını mühafizə edib ictimai xəstəlikləri aradan qaldırmağa qadir olar; o əsl mənada dünya təbibi sayılar. Bu elm dünyaya xoşbəxtlik şüası saçır, insan qüdrəti daxilində şərin qarşısını alar. Dediymiz kimi, bu elmin mövzusu insan cəmiyyətində olan münasibətlər sistemidir, insan cəmiyyətində isə, istər ümumi, istərsə xüsusi, ictimai münasibətlər müxtəlif olar» [5, s.178]. Multikulturalizm əsas qayəsi olan çox mədəniyyətliliyin harmoniyası bu cümlələrdə daha aydın nəzərə çarpır.

Demokratiya multikultural cəmiyyətin formalaşmasında ən mühüm amillərdən biridir. Müstəqilliyimiz ən böyük sərvətimizdir. Bu müstəqilliyimizin əbədi dövlətimizin qüdrətli olması üçün güclü iqtisadiyyat, fəal ictimai siyasi mühit qədər də vacib məsələlərdən biri də öz mədəniyyətimizə sahib çıxmaq şərti ilə dünya mədəniyyətinə inteqrasiya etməkdir.

TƏHSİL MİLLƏTİN GƏLƏCƏYİDİR

H.Ə.ƏLİYEV

Bənövşə CƏLALZADƏ

Sumqayıt Dövlət Universiteti

celalzade.92@mail.ru

AZƏRBAYCAN

Heydər Əliyevin təməlini qoyduğu uğurlu dövlət siyasətinin bir parçası da təhsil siyasətidir. Ulu öndərin dediği kimi, XX əsrdə Azərbaycan xalqının ən böyük nailiyyətlərindən biri ölkəmizdə elmin, təhsilin sürətlə inkişaf etməsidir. XX əsrin birinci mərhələsində Heydər Əliyevin fəaliyyəti nəticəsində Azərbaycanın qədəm qoyduğu intibah dövrünü şərtləndirən əsas amillər sırasında elmin və təhsilin yüksəlişi diqqətdən kənar qala bilməz. “Təhsil sistemi elə bir sistemdir ki, burada heç bir inqilabi dəyişiklik ola bilməz. Ümumiyyətlə, bizim həyatımızın bütün sahələrində dəyişikliklər təkamül xarakteri daşıyır. Heç vaxt yol vermək olmaz ki, onillərlə yaranmış yenilikləri bir gündə vurub dağıdasan, ondan sonra heç bilmədiyən yeni bir qanun yaradasan”. Heydər Əliyevin kəlamları bu gün də milli təhsilimizin inkişafı yollarında günəş kimi işıq saçır. Bu gün həmin prinsiplərə əsaslanan təhsil sistemini yarada bilsək, təsil prosesini uğurla həyata keçirən, sənətinin, peşəsinin vurğunu olan müəllim kadrları yetişdirə bilsək, dünya müstəvisində böyük uğurlara imza ata bilərik. Ulu Öndər Heydər Əliyevin “Biz çalışmalıyıq ki, gənclərimiz Azərbaycan xalqına xas olan mənəvi, milli ənənələr əsasında tərbiyə edilsinlər”- fikrini əsas götürən həmin proqramda vətənə məhəbbət, narkomaniyaya, qanun pozuntuların qarşı mübarizə, idmanın inkişaf etdirilməsi ilə sağlam nəslin yetişdirilməsi, gənclərin ölkənin siyasi həyatında fəal iştirakı və digər vəzifələrin həyata keçirilməsi əsas vəzifə kimi qarşıya qoyulmuşdur. Müəllim yüksək əxlaqi-mənəvi dəyərlərə malik olmalı, həmin mənəvi dəyərləri şagirdlərinə aşılamalı, onları sevməli və şagirdlərin səviyyəsinə enərək düzgün ünsiyyətin formalaşmasına nail olmalıdır. Yalnız bu zaman müəllim dövrün, zamanın və Dövlət strategiyasının tələblərinə uyğun ola bilər. XXI əsr müəllimlərinin qarşısında duran vacib məsələ gənclərin əxlaq-mənəvi dəyərlər əsasında tərbiyə edilməsidir. Müəllimdə və ümumiyyətlə, insanlarda əxlaqi-mənəvi dəyərləri yüksək qiymətləndirən Albert Eynşteyn yazmışdır ki, bəşəriyyətin gələcəyi elmi tərəqqinin sabahından bir o qədər asılı deyil, insani əxlaqın və mənəviyyətin sabahkı mənzərəsindən asılıdır. Təhsil müəssisələrində şagirdlərimizi, tələbələrimizi Azərbaycan xalqına məxsus milli dəyərlər əsasında tərbiyə etmək, mənəvi cəhətdən sağlam insanlar yetişdirmək məsələsi təhsil sistemində ən mü- hüm yeri tutmalıdır. Bunun üçün də həmin dəyərlərə malik olan milli müəllim kadrlarının olması vacibdir. “Hər birimizə bilik, təhsil verən, bu səviyyəyə qaldıran məktəbdir və məktəbdə təhsil verən də müəllimdir. Mən yer üzündə müəllimdən yüksək ad tanımıram”. Ulu Öndər Heydər Əliyevə məxsus bu dahiyənə qiymətdə böyük bir hikmət var. Çünki yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, müəllimin şəxsi nümunəsi təhsil- tərbiyə prosesində öndə olan məsələdir. Azərbaycan pedaqoji fikir tarixini vərəqləsək, gənclərə nümunə ola biləcək yüzlərlə ziyalımızın-müəllimimizin adını çəkmək olar. Tariximizə nəzər salsaq, görərik ki, bizim təhsilimizi irəli aparan, müəllim idealına, nümunəsinə çevrilmiş klassik müəllimlərimiz olmuşdur və bundan sonra da olacaq. S.Ə.Şirvani, C.Məmmədquluzadə, M.Ə. Sabir, İsmayıl Şıxlı, Mir Cəlal və onlarla digər şəxsiyyətlərin adlarını çəkmək olar ki, onlar dəyərli ömürlərini, bilik və bacarıqlarını şam kimi xalqımızın təhsili yolunda

əritmişlər. Bu cür insanlar keçmişdə də, bu gün də, gələcəkdə də gənc nəsil üçün, müasir müəllimlərimiz üçün örnək olaraq qalacaqlar. Onların fəaliyyətlərini araşdırdıqda müasir yeni təhsil sisteminin, humanizmin ən gözəl nümunələrinə rast gəlirik. Söylədiklərimizi yekunlaşdıraraq deyə bilərik ki, müasir cəmiyyətin qurulmasında, müasir cəmiyyətin tələblərinə cavab verən müəllim kadrlarının hazırlanması mühüm əhəmiyyətli strateji məsələdir. Müəllim əməyini, onun cəmiyyətdəki rolunu yüksək qiymətləndirən Ümummilli liderimiz Heydər Əliyev 24 sentyabr 1998-ci il tarixində Azərbaycan müəllimlərinin XI qurultayına ünvanladığı məktubunda demişdir: “ Bu gün ölkəmizin qarşısında duran problemlərin həllində müəllimlərin fəal iştirakı xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycan müəlliminin bir məqsədi, bir amalı olmalıdır; Azərbaycanımızı çiçəklənən, inkişaf edən, firavan, qüdrətli dövlətə çevirməyə qadir, müstəqillik ideyalarına sadıq, özünü vətənin azadlığı naminə fəda etməyə hər an hazır olan, yeni təfəkkür tərzini qavraya-raq müasir tələblərə cavab verən, sağlam əqidəli, milli ruhlu nəsil yetişdirmək”. Azərbaycan müəllimlərinin qarşısına qoyulan bu mühüm dövlət əhəmiyyətli tələb bizim hər birimizin qarşımızda qoyulan tələbdir. Müəllim şagirdlə keçmiş, indiki və gələcək mənəvi dəyərlər arasında bir vasitəçidir. Ümummilli liderimiz H.Əliyev irsinin layiqli davamçısı, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin “Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət strategiyası” 2013-cü il 24 oktyabr tarixli sərəncamı təhsil sistemimizin inkişafı sahəsində yeni bir mərhələ olmaqla yanaşı, sərəncamda mənəvi cəhətdən yüksək əxlaqi dəyərlərə malik olan, savadlı, səriştəli, müasir dövrün dünya standartlarının tələblərinə cavab verən müəllim kadrlarının hazırlanması məsələsinə də diqqət yetirilmişdir. Prezidentin sərəncamı təhsilimizin metodoloji əsası, pedaqogikanın bünövrəsi olaraq dövlət rəhbərinin təhsilə qayğısının bariz göstəricisidir. Dövlət siyasətinin məqsədi yüksək keyfiyyətli müəllim kadrlarının hazırlanması, təkmilləşdirilməsi, müasir cəmiyyətin tələblərinə uyğun olması və digər məsələlərdir. Elə müəllim hazırlığı əsas götürülməlidir ki, o, böyük hərfə yazıla biləcək əsl Müəllim, keçmiş irsi, klassik ənənəni qoruyub saxlayaraq bu günün reallığından çıxış etsin. Özünü təkmilləşdirməklə gələcək üçün hazırlansın. Məlumdur ki, Azərbaycanda dünya standartlarına uyğun yeni təlim metodları tətbiq edilməkdədir. Yeni təhsil sisteminin həyata keçirilməsi istiqamətində böyük işlər görülür ki, müasir tələblərə cavab verən müəllim kadrlarının hazırlanması bu sahədə ən aktual məsələdir. Müasir təhsil sistemi ölkəmizdə son illərə qədər tətbiq edilən ənənəvi təhsil sisteminə qarşı deyil. Hətta, demək olar ki, ənənəvi təhsilin bazası əsasında yeniliyin tətbiq edilməsi daha məqsədyönlüdür. “Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət strategiyası” sərəncamında göstəriləyi kimi, “müəllimin pedaqoji fəaliyyəti elə qurulmalıdır ki, o nəinki öz yetirmələrinə, hətta ətrafdakı insanlara nümunə olsun”. Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyevin 2005-ci ilin 30 avqust tarixli sərəncamı ilə cəmiyyətə yararlı vətəndaş yetişdirilməsi, gənclərin milli-mənəvi keyfiyyətlər əsasında formalaşmasını nəzərdə tutan “Azərbaycan Gəncliyi Dövlət Proqramı” təsdiq edilmişdir. Bir Vətəndaş olaraq, bir müəllim olaraq biz bu vəzifənin öhdəsindən gəlməyə çalışmalı, müstəqil dövlətimizin gələcək taleyini tapşıracağımız gənc nəslin layiqli vətəndaş kimi yetişməsinə çalışmalıyıq.

XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ BÖYÜK BRİTANIYANIN AZƏRBAYCAN SİYASƏTİ

Ülviyyə HÜSEYNOVA

Azərbaycan Dillər Universiteti
Huseynova-ulviyya@rambler.ru
AZƏRBAYCAN

1917-ci il Bolşevik İnkilabından dərhal sonra , Rusiyada üçillik vətəndaş müharibəsi başladı. Digər vətəndaş müharibələrində olduğu kimi, xarici qüvvələr konfliktə müdaxilə edirdilər. Bu müdaxilə prosesində Britaniya aparıcı rol oynadı və müharibənin gedişinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir etdi .

Böyük Britaniya-Rusiya antoqonizmi XIX və erkən XX əsrin əvvəllərində beynəlxalq siyasətin əsas xüsusiyyətlərindən biridir. XIX əsrin ilk iki onilliyində Britaniya və Rusiya bütün Avrasiyada ən aparıcı qüvvələrə çevrildilər. Britaniya Rusiyanı Hindistanda özü üçün təhlükə hesab edirdi. Digər

tərəfdən isə Sankt Peterburqda, Rusiyanın Qara Dəniz sahillərində və Qafqazda maraqlarının olması təbii hal kimi qəbul edildi. Krım müharibəsi zamanı imperiyalar arasında gərginliyin açıq forması başladı. Müasirlərin “Böyük Oyun” adlandırdıqları rəqabətin əsas məqsədi Osmanlı imperiyası və Fars dövləti üzərində nəzarəti ələ keçirmək idi. Zaqafqaziya da Britaniyanın əsas marağında olan ərazilərdən biri idi. Əsrlərlə Fars və Osmanlı dövləti tərəfindən idarə olunan Qafqaz regionu XIX əsrdə Rusiya tərəfindən işğal edildi. Bu region təbii ehtiyatlarına görə əsrlər boyu məşhur olmuşdur. XIX əsrin sonlarında Bakıda neft quyularında ABŞ-dakından daha çox neft hasil olunurdu. Lakin tədricən Bakı dünya neft bazarında mövqeyini itirirdi. Bunun səbəbi isə köhnəlmiş texnika, vergi sistemi və inqilab vaxtı baş verən ixtişaşlar idi. Bununla belə Bakı dünyada ən zəngin yeganə neft sahəsi idi və bütün Rusiya iqtisadiyyatı üçün qiymətsiz idi. I Dünya müharibəsi başlamamışdan əvvəlki bir neçə il ərzində Bakıda çıxarılan səkkiz milyon tondan çox neft Rusiya tərəfindən istehlak edildi və yalnız 15 % neft boru vasitəsilə Batuma, oradan da Avropaya və Orta Şərqə ixrac edildi. Rusiya hökuməti dövlət monopoliyasını ləğv etdikdən sonra yerli sahibkarlar neft sənayesində inkişafa nail oldular. Ölkəyə xarici kapital axını başladı. Bu isə neft sənayesinə nəzarətin xarici qüvvələrin əlinə keçməsinə səbəb oldu. Belə ki, Britaniya Şimali Qafqazda ən çox investisiyaları Bakı neftinə qoymuşdu. 1914-cü ildə 42.4 % neft Britaniya şirkətləri tərəfindən saflaşdırılıb, nəql edilmişdir. Rusiya İmperiyasındakı toqquşmalar da, neft yataqları ilə zəngin olan bu əraziləri əldə etmək istəyən dövlətlər üçün fürsət yaratdı. Həmin dövrdə müstəqilliyə can atan Qafqaz xalqları Tehrandə Britaniya səfiri ilə görüşüb, ondan dəstək istəmişdilər. Əslində Qafqazda həm də Alman-Osmanlı birliyinə qarşı müqavimət göstərən Britaniya yerli əhali arasından əsgər toplamaqda çətinlik çəkdi. Beləki, azərbaycanlı əhali türklərə, gürcülərə isə almanlara rəğbət bəsləyirdi. 1918-ci ilin İyununda türklər artıq əsas hədəfləri olan Bakıya yaxınlaşdılar. Britaniyalılar Bakıya çatmamış türkləri dayandırmaq qərarına gəldilər. Şəhərə Bolşevik mərkəzi hökumətinin hakimiyyəti altında olan “Bakı İcması” nəzarət edirdi. Moskvadan verilən əmrlərə itaət göstərən və bolşeviklərin qəzəbli etirazına baxmayan İcmanın sosial-inqilabi və daşnak elementləri Britaniya ilə əməkdaşlıq etmək istəyirdi. Yeni yaranan “Mərkəzi Qafqaz diktatorluğu” hökuməti şəhəri müdafiə etmək üçün Britaniya qoşunlarına açıq müraciət etdi. Denstervilin qoşunları 4 Avqust 1918-ci ildə Bakıya daxil oldu. Lakin, britaniyalılar Bakıda bir sıra çətinliklərlə üzləşdilər. Bunun əsas səbəbi isə onların əslində dəstəyi zəif olan siyasi qüvvələrə bel bağlaması idi. Yerli müsəlman əhali ilə Mərkəzi Qafqaz Diktatorluğunun münasibətləri, eynilə Bolşevik hökuməti kimi yaxşı deyildi. Bolşeviklər və daşnaklar Mart ayında azərbaycanlılara qarşı kütləvi qırğınlar həyata keçirmişdilər. Bakıda və digər regionlarda törədilən qırğınların əsas məqsədi azərbaycanlıların mövqeyini zəiflədərək, dövlət yaratmasına mane olmaq idi. Azərbaycanlılar Osmanlı imperiyasına ümid edirdi. General Denstervili də narahat edən əsas məsələ məhz şəhərin yerli əhalisinin türklərə olan rəğbəti idi. Həmçinin Britaniya ordusu Bakıda maliyyə çətinlikləri ilə də üzləşdi. Qeyd etmək lazımdır ki, həmin dövrdə Bakıda üç valyutadan istifadə edilirdi : Çar hökumətinə məxsus valyuta, Fevral inqilabının şərəfinə buraxılan valyuta və Bakının yerli valyutası. Bütün bunlar Britaniyanın şəhərdəki vəziyyəti nəzarətə götürməsi üçün ciddi problemlər yaradırdı. Orduda da vəziyyət ürəkaçan deyildi. Alman və Avstriya əsilli məhbuslar acından Bakının küçələrində dolayırdılar. Orduda döyüş əhval-ruhiyyəsi yox idi. Bütün bunlara baxmayaraq, general Denstervil şəhərin istehkamlarını möhkəmləndirirdi. Avqustun 24-də Qafqaz İslam Ordusu şəhəri ələ keçirtmək üçün döyüşə başladı. Sentyabrın 1-də Denstervil Bağdaddan Bakıya bir günlük səfərə gəlmiş Gen Leünlə görüşündə müdafiənin mənasız olduğunu bildirdi və saat 4-də Avropa otelində diktatorluğun və komitələrin nümayəndələri ilə görüşdü. O, geri çəkilib , şəhəri tərk etməyi təklif etdi. O, həmçinin nümayəndələrə türklərlə danışığa girməyi də məsləhət gördü. Daha sonra Mərkəzi Qafqaz Diktatorluğunun müharibə naziri Bagratuni ilə görüşən Denstervil, vəziyyətin gərginliyini onun da nəzərinə çatdırdı və şəhəri tərk etmək istədiyini bildirdi. Bagratuni bu təklifə narazı olmasa da, hələ tələsməməyi məsləhət gördü. Vəziyyət isə çox gərgin idi. Belə ki, Nuri paşanın 32 silah və 15 minlik ordusuna qarşı Britaniyanın 1300 nəfərdən ibarət qoşunu var idi. Artıq ikinci türk həmləsindən sonra Britaniya qoşunları 1918-ci il, Sentyabrın 14-də Bakını tərk etdi. Lakin I Dünya Müharibəsində türk-alman mütəffiqliyinin məğlubiyyətindən sonra türklər Azərbaycanı tərk etməli oldular. Mudros barışıqından sonra Britaniya qoşunları yenidən Bakıya gəldilər. General Tomson Azərbaycan hökuməti ilə əməkdaşlıq etmək qərarına gəldi. Hətta Qarabağ və Zəngəzur məsələlərində də açıq şəkildə Azərbaycanı müdafiə etdi. Azərbaycanın müstəqilliyi üçün təhlükə olan Denikin ordusu Britaniya komandirinin güclü müqaviməti üzləmişdi. 1919-cu ildə Paris Konfransında, Antantanın Ali Şurası Birləşmiş Krallığın təkidi ilə Azərbaycanın müstəqilliyini tanıdı.

CƏLALİLƏR HƏRAKATI ƏRƏFƏSİNDƏ OSMANLI İMPERİYASININ SOSIAL-İQTİSADI VƏZİYYƏT

Amənə KƏRBƏLAYEVA

AMEA-nın A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu

kerbalayeva-amin@mail.ru

AZƏRBAYCAN

Böyük coğrafi kəşflər və onun nəticəsində quru yolların dəniz yolları ilə əvəz olunması, Osmanlı dövlətinin İranla və Avstriya ilə rəqabət aparması Türkiyənin iqtisadi vəziyyətinə çox mənfi təsir edirdi. Hələ I Sultan Səlim, merkantilizm baxımından dövləti zərərsiz hala gətirmək üçün bəzi tacirlərin İrana gedib gəlmələrini qadağan edərək, mal və mülklərini əllərindən almış, mallarının bir qismini saray şərابخanasına, qalanını isə digər xərclər üçün ayırdı .

Peçevinin məlumatına əsasən isə “sultan Süleyman hamısının geri verilməsini xüsusi dəf-tərdarlarına əmr etdi və beləcə əl qoyulmuş malların hamısını sahiblərinə geri verməklə böyük savab qazandı”. Ölkə ticarətini canlandırmaq məqsədi ilə Süleyman Qanuni Fransa ilə 1535-ci ildə kapitulyasiya bağlamalı oldu. Həmin kapitulyasiyaya əsasən hər iki ölkə sərbəst ticarət haqqı əldə edəcək və bu haqlar iki hökmdarın yaşadıkları müddətdə keçərli olacaqdılar. Lakin sonrakı dövlət adamlarının bacarıqsızlığı ucbatından bu müqavilə tək tərəfli işləməyə başlamış və nəticədə Türkiyə digər dövlətlərin də imtiyazlarını tanımaqla öz iqtisadiyyatını sarsıtdı. Həmin dövrdə Qərbdən bura gətirilən malların sayı çox az idi. Türkiyədən daşınan ipək və mahud parçalara Polşa, Avstriya və Venesiyada bazarlarında böyük tələbat var idi. Türk ticarətinə dəyən əsas zərbə isə tədricən daxili və xarici ticarətin komprodorların əllərində cəmləşməsi idi. Bu dövrdə Avropa ilə ipək və mahud ticarəti ermənilərin əlində idi.

Bir tərəfdən Türkiyənin xarici siyasətdə gerilməsi, digər tərəfdən daxili hüququn dövlətin nizam tələbatlarının ödəməməsi və nəticə kimi sultan hakimiyyətinin zəifləməsi, şahzadələrin hakimiyyət uğrunda mübarizəsi, və yerlərdə hakimiyyətin tədricən vəzir və canişinlərin əllərində cəmləşməsi üstəgəl feodal mülkiyyətinin böhranı artıq bütövlüklə daxili ziddiyyətləri biruzə verirdi. Tarixi qaynaqlardan görüldüyü kimi osmanlı cəmiyyəti üçün “dünya sona doğru gedirdi” və bunun nəticəsi idi ki, osmanlı hakimiyyəti uzun sürən üsyanlarla qarşılaşmalı oldu. Bu üsyanların bir çoxunu siyasi, dini, etnik və iqtisadi cəhətdən xarakterizə etmək mümkündür. Həmin üsyanları araşdıran tədqiqatçıların qənaətinə əsasən baş verən hadisələrin səbəbləri məzhəb mübahisələri, mərkəzi hakimiyyətlə Anadoluda yaşayan türkmənlər arasında yaşanan ziddiyyətlər, timar sahiblərinin timarlarının əllərindən alınması və nəhayət vergilərin sürətlə artması idi.

AZƏRBAYCAN MEMARLIĞININ TARIXİ SAHƏ ÜZRƏ SƏNƏD KÜTLƏSİNİN OBYEKTİ KİMİ

Günəl HACIYEVA

AMEA Mərkəzi Elmi Kitabxanası

AZƏRBAYCAN

Azərbaycan memarlığı üzrə sənəd kütləsinin əsas bazasını Azərbaycanda memarlıq tarixinə həsr olunmuş elmi-tədqiqat əsərləri təşkil edir. Belə ki, Azərbaycanda çox zəngin memarlıq məktəbləri və onların möhtəşəm tarixi vardır.

Azərbaycanda müxtəlif memarlıq məktəbləri X-XII yüzillərdə yaranmışdır. Bunlar Aran, Təbriz, Naxçıvan, Şirvan, Abşeron memarlıq məktəbləridir. Bu memarlıq məktəbləri arasında ümumi üslub yaxınlığı var idi.

Aran memarlıq məktəbinə (Gəncə, Bərdə, Beyləqan) mənsub sənətkarların yaratdığı binaların əksəriyyəti Gəncə zəlzələsi (1139) və moңqol hücumları (XIII əsr) zamanı dağılmışdır. Gəncə çayı üzərindəki 3 körpü (XII əsr), Beyləqandakı yaşayış binaları, hamam və s. qalıqları Aran memarlıq məktəbinin üslub özəllikləri haqqında aydın təsəvvür yaradır. Naxçıvan memarlıq məktəbinin abidələri binalarda çox boyalı kaşidan ornamentli baştağ kompozisiyalarının tətbiqi, Şirvan-Abşeron məktəbinə mənsub tikililər isə sadə memarlıq bölgüləri və dekorativ oyma bəzəkləri ilə seçilir. Təbriz məktəbinin ən yaxşı abidələri üçün memarlıq quruluşunun dəbdəbəliyi, dekorların müxtəlifliyi səciyyəvidir.

Mütənasib quruluşlu, zəngin dekorlu qüllələri türbələr və digər tikililərdə Naxçıvan məktəbinin üslub özəllikləri əksini tapıb. Bu məktəbin ən yüksək zirvəsini Naxçıvandakı Yusif ibn Küseyr (1162) və Mömünə xatın (1186) türbələrinin, eləcə də hazırda mövcud olmayan dini tikililər kompleksinin müəllifi memar Əcəmi Əbubəkr oğlu Naxçıvaninin yaradıcılığı təşkil edir.

Əcəminin yaratdığı kompozisiya və dekorativ bəzək üsulları Azərbaycanın, eləcə də müəyyən ölkələrin türbə tikililərinə böyük təsir göstərmişdir. Əcəmi üslubuna yaxın Marağa abidələri Azərbaycan memarlığının inkişafında önəmli yer tutur. Bunlardan "Göy günbəz" türbəsi (1196, memar Əhməd Məhəmməd oğlu) "Qırmızı günbəz" türbəsinə (1148, memar Bəkir Məhəmməd) göstərmək olar.

Naxçıvan məktəbinin kərpic tikililərində formalaşmış memarlıq üsulları daşdan tikilmiş türbələrdə - Naxçıvan MR-nın Cuğa kəndi yaxınlığındakı Gülüstan türbəsinə (XIII əsrin əvvəli), Füzuli rayonunun Babı kəndindəki Şeyx Babı Yəqubi türbəsinə (1273-1274 memar Əli Məcidəddin) və Aşağı Veysəlli kəndindəki Mirəli türbəsinə (XIII-XIV əsrlər), Bərdədə (1322, memar Əhməd ibn Əyyub əl-Hafiz Naxçıvani) öz əksini tapıb.

X-XII əsrlərdə yaşayıb yaradan bir çox Azərbaycan memarları və memarlıq bəzəyi ustalarının adları müxtəlif tikililərin kitabələrində, daş plitələrində, dekorativ bəzək məmulatlarında dövrümüzdə kimi çatmışdır. Bunlardan Məhəmməd ibn Cəfər (Beyləqan rayonundakı "Peyğəmbər" qəbiristanlığındakı kitabəli plitə, X əsr), İbrahim ibn Osman (Gəncə darvazası, 1063), Məhəmməd Əbubəkr oğlu (Bakıda Sınıqqala məscidi) və b. X-XIV əsrlərdə Azərbaycan memarlığının ən dəyərli nümunələrini yaradıblar.

XII-XIII əsrlərdə Azərbaycanda bir sıra möhtəşəm körpülər salınıb. Bunlardan Araz çayı üzərindəki 15 aşırımlı (XII əsr) və 11 aşırımlı (XIII əsr) Xudafərin körpüləri, Qazaxda 4 aşırımlı Sınıq körpü (Qırmızı körpü, XII əsr), Gəncəçayın üzərində salınmış 3 körpü (qalıqları; XII-XIII əsrlər), Güney Azərbaycanında Minayə şəhəri yaxınlığında Qızılüzən çayı üzərindəki körpü (Qız körpüsü, XII əsr) və b. xüsusilə diqqəti cəlb edir.

Şirvan-Abşeron memarlıq abidələri üçün daş konstruksiyalar, tikililərin həcm-məkan həllinin lakonikliyi, daş üzərində oyma bitki ornamentləri səciyyəvidir. Bakıdakı Sınıqqala minarəsi (1078, Məhəmməd Əbubəkr oğlu), Qız qalası (XII əsr, memar Məsud Davud oğlu), Mərdəkan qalaları (Dairəvi qala-1232, memar Əbdülməcrid Məsud oğlu; Dördkünc qala, XIV əsr), Nardaran qalası (1301, memar Mahmud Səd oğlu), Ramana qalası (XIV əsr) və s. bu məktəbin ən yaxşı abidələri sırasına daxildir. XIII əsrdə Bakı limanında tikilmiş və hazırda suyun altında qalmış Şirvanşahların "Bayıl qəsr" adlı iqamətgahı da bu dövrün maraqlı tikililərindəndir. Bürclü divarlarla əhatə olunmuş bu binalar kompleksi (1235, usta Zeynəddin Əburəşid oğlu Şirvani və ehtimal ki, memar Əbdülməcrid Məsud oğlu) üzərindəki daş oymalar, yazı və təsvirlər qurşağı ilə birlikdə nadir memarlıq ansamblıdır.

XIII əsrin ortalarında paytaxtın Təbrizə köçürülməsi ilə bağlı Təbriz şəhəri önəmli memarlıq mərkəzinə çevrilmişdir.

XV-XVI əsrlərdə də Azərbaycan memarları başqa ölkələrdə də fəaliyyət göstərmiş, müxtəlif şəhərlərdə maraqlı sənətkarlıq nümunələri yaratmışlar. Bursa, Qahirə, Bağdad, Dəmirqapı (Dərbənd), Herat, Səmərqənd və s. şəhərlərdəki bir sıra memarlıq abidələrində Azərbaycan memarlarının "imzaları" qalıb.

XVII-XVIII əsrlərdə ticarətin inkişafı ilə bağlı, müxtəlif binaların tikintisi genişlənib. Şamaxı, Gəncə və Bakıda karvansaralar, Ərdəbil (Qeysəriyyə bazarı) və Təbrizdə örtülü bazarlar, eləcə də dini binalar və yaşayış evləri inşa edilmişdir.

Bu dövrlərdə Azərbaycan şəhərlərində hamam binaları geniş yayılmışdır. Azərbaycan hamamlarının ən yaxşı nümunələri Abşeronun Nardaran kəndində (1388, memar Kəştəsis Musa oğlu), Bakının İçərişəhər bölməsində (Qasimbəy hamamı, XIV əsr), Basqalda (XVII əsr), Gəncədə ("Çökək hamam", XVII əsr), Şuşada ("Mərdinli" məhəlləsinin hamamı), Qubada ("Çuxur hamam" XIX əsr), Ağdamda (Abdal Gülablı kəndinin hamamı 1900, memar Kərbəlayi Səfərxan Qarabaği) qalmışdır.

XVIII əsrdə Qarabağ xanı Pənahəli xanın tikdirdiyi Əsgəran qalası (sonra İbrahim xan tərəfindən genişləndirilmişdir) bu dövrün ən iri müdafiə tikilisidir. Qarqar çayının sağ və sol sahillərində salınan Əsgəran qalası iki istehkamdan ibarətdir.

XIX əsr Quzey Azərbaycanın Rusiyaya birləşdirilməsindən sonra yeni tipli tikililərin meydana gəlməsi memarlığın inkişafında mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir. XIX yüzilin ortalarında teatr, məktəb, xəstəxana kimi yeni binalar, yaşayış evləri tikilmişdir.

Neft sənayesinin sürətli inkişaf etdiyi XIX-XX əsrlərin ayrıcında Azərbaycan memarlığında yeni təzahürlər müşahidə olunub.

XIX əsrdə yaşayış binaları istisna olmaqla, ən xarakterik bina tipi ticarət binaları idi. Belə binalardan çox vaxt həm ticarət müəssisələri, həm də sənətkarlıq emalatxanası kimi istifadə edilirdi.

XIX əsrin II yarısında tikilməyə başlanan teatr binaları Azərbaycan memarlığında tamamilə yeni qurğu tipi idi. İlk teatr binası Şamaxıda (1858, memar Q. Hacıbababəyov), sonralar isə Bakıda Tağıyev Teatrı (indiki Azərbaycan Dövlət Musiqili Komediya Teatrı, 1883, P.İ. Konqnovitski; 1980-cı illərin sonunda sökülüb) və Mayılov Teatrı (indiki Azərbaycan Dövlət Opera və Balet Teatrı, 1911, memar N.G. Bayev) tikilib.

XIX əsrdə Azərbaycanda keçmiş ənənələri müəyyən dərəcədə davam etdirən məhəllə xarakterli memarlıq məktəbləri yaranmışdır. Məscid binalarının xarici simasının səciyyəvi xüsusiyyətləri Azərbaycan ərazisində Bakı-Abşeron, Quba-Qusar, Gəncə-Qarabağ, Şəki-Zaqatala, Lənkəran və Naxçıvan kimi yerli memarlıq məktəblərini müəyyənləşdirməyə imkan verir. Bakıdakı Bəy məscidi (İçərişəhərdə, 1895; memarlar Məhəmməd Həşim əl-Bakivi və Mirəli ən-Naqi bin Seyyid Hüseyn), Qasım bəy məscidi (1896, memar Məşədi Mirzə Qafar İsmayilov), Təzəpir məscidi (1905-14), Göy məscid (1912-13), Əmirçanda M.Muxtarovun məscidi (1909; hər üç məscidin memarı Z.Əhmədbəyovdur) bu dövrün ən xarakterik tikililəridir.

Qarabağ zonasında Avropa memarlığı dərin kök salmış, XIX yüzilin ortalarında Qarabağda özünəməxsus memarlıq məktəbi yaranmış və onun ən görkəmli nümayəndəsi Kərbəlayı Səfixan Qarabaği olmuşdur. Kərbəlayı Səfixan Bərdədə İmamzadə kompleksini yenidən qurmuş (1868), Ağdamda məscid (1868-70), Şuşada Aşağı məscid (1874-75), Yuxarı məscid, yaxud Cümə məscidi (1883), indiki Füzuli şəhərində Hacı Ələkbər məscidi (1890), həmin rayonun Horadiz (1891-1908) və Qoçəhmədli (1906) kənd məscidləri və s. binalar tikmişdir.

Sovet dövrü Azərbaycan memarlığının ilk mərhələsi Bakı ətrafında fəhlə qəsəbələrinin (Binəqədi, Bakıxanov, Montin, Məmmədyarov) salınması ilə əlaqədar olub. Fabrik, zavod, anbar binaları, liman, körpü, vağzal və s. tikililər Azərbaycanda sənaye-nəqliyyat qurğuları memarlığının yaranmasına səbəb olmuşdur.

Müstəqillik qazanandan sonra da, Bakının ən görkəmli yerlərində gözəl memarlıq ansambları yaradılmış, şəhərin simasını müəyyən edən müasir binalar, göydələnlər tikilmişdir: Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsinin klassik üslublu yeni binası (memar Vüqar Həsənov), Uniplaza (memar Nəriman İmaməliyev), Heydər Əliyev Mərkəzi (memar Zaha Hadid) və s.

İSLAM DİNİNİN AZƏRBAYCANDA TOLERANTLIQ ƏNƏNƏLƏRİNİN FORMALAŞMASINA TƏSİRLƏRİ

Piri AXUNDOV

Azərbaycan Texnologiya Universiteti
AZƏRBAYCAN

Azərbaycan çoxmillətli ölkədir, müxtəlif millətlərin və xalqların qarşılıqlı anlaşma şəraitində yaşadığı və fəaliyyət göstərdiyi dövlətdir. Müasir müstəqil Azərbaycan dövləti və onun yaradıcısı Heydər Əliyev hakimiyyətə qayıdışı ilə ölkəmizdə yaşayan azsaylı xalqların dilinə, mədəniyyətinə, adət-ənənələrinə diqqətlə yanaşdı, qayğı göstərdi. Belə ki, 1993-cü ildən etibarən keçmiş ittifaq respublikalarından fərqli olaraq Azərbaycanda vəziyyət tamamilən fərqli istiqamətdə inkişaf etməyə başladı. Bu proses Azərbaycanda yaşayan milli azlıqların, azsaylı xalqların və etnik azlıqların ictimai-siyasi, sosial-mədəni inkişafına stimula verdi.

Azərbaycanın mədəniyyətlər qovşağında yerləşməsi, həm dini azad fikirliliyin və tolerantlığın olmasına, həm də yeni dini cərəyanların zaman-zaman yaranmasına və inkişafına zəmin yaratmışdı. Azərbaycan olduqca unikal bir mədəniyyətə malikdir. Bu torpaqda uzun əsrlər boyu dünyanın ən aparıcı mədəniyyət sistemlərinin təbii, tarixi inteqrasiyası baş vermişdir. Bu torpaqda atəşpərəstlik, türk, iran, qafqaz, yəhudi, xristian, islam, Şərqi, Qərbi, slavyan, sosializm və s kimi müasir dünya sivilizasiyasını formalaşdıran mədəniyyətlər çulğalaşmış, dünyanın inkişafı üçün gərəkli olan mədəniyyət, inkişaf modelləri yaratmışdır.

Azərbaycanda İslamın yayılması və İslamda tolerantlıq

VII əsrin I yarısında Ərəbistan yarımadasında meydana gələn İslam dini və onun əsasında yaranan güclü Ərəb xilafəti öz nüfuzunu ətraf ərazilərə yaymaq üçün iri miqyaslı yürüşlərə başladı. Tarixdən İslamın və bir dövlət olmaq etibarıyla Xilafətin (peyğəmbərin xəlifələri tərəfindən idarə olunduğu üçün belə adlanırdı) "yer üzünə yayılma çağı" adlanan dövrü başlandı.

Azərbaycan ərazisinə Ərəblərin ilk hücumları 639-cu ilə təsadüf edir. 643-644-cü illərdə, xəlifə Ömər dövründə, ərəblər tarixi Azərbaycan ərazisinin yalnız cənub və Dərbəndədek Xəzər sahili torpaqlarını tuta bildilər.

İslama görə tolerantlıq müxtəlif inanclı insanlar arasında bir körpüdür. Allah belə buyurur: "Ey insanlar! Biz sizi bir kişi və bir qadınlardan yaratdıq. Sonra bir-birinizi tanıyasınız deyərək, sizi xalqlara və qəbilələrə ayırdıq. İnsanların bir-birini tanıması, qarşılıqlı münasibətlərinin formalaşmasının əsası tolerantlıqdan keçir. İslam dinində tolerantlıq dinin əsas ünsürü kimi qəbul edilir. İslamın birinci əsas mənbəyi olan Quranda Uca Allah belə buyurur: "Sizin dininiz sizə, mənim dinim mənə aiddir. Quran tolerant olmaq üçün ədalətli olmağımızı əmr edir. Hz. Muhəmməd bir hədisində də bunları bildirib: "Allah qiyamət günündə insanlara əziyyət edənlərə əziyyət edəcəkdir". Budur Hz. Muhəmmədin tolerantlığı.

İslamın hakim mövqe tutduğu bu dövrlərdə Azərbaycan ərazisində xristianlıq və müsəvilik kimi dünya dinləri də paralel olaraq mövcud idi və bu dinlərin daşıyıcıları öz inanclarını sərbəst həyata keçirə bildilər.

İslamın əhli kitab dinlərinə loyallıq münasibəti bu dinlərə sitayiş edən xalqların islam arenasında sərbəst həyat sürmələrinə geniş imkanlar yaradırdı. Orta çağlarda islam dünyası, o cümlədən Azərbaycanda yaşayan müxtəlif xristian və yəhudi icmaları islam dünyası içində öz dünyalarını yaratmışdılar. Kilsələr və sinaqoqlar həmişə özlərinin müxtəlifliklərini qoruyub saxlayırdılar. Onlar müxtəlif bağlaşmalarla özlərinə güvəncilər qazanırdılar. İslam qanunu başqa dinlər arasında tarazlığa da göz qoyurdu, yəhudilərin xristianlığa və xristianların iudaizmə keçməsinə yasaqlayırdı. Onlara yalnız islama keçməyə icazə verilirdi.

İslam dünyasında başqa dindən olanlara peşə yasaqları yox idi. Ona görə də xristianlar və yəhudilər çox qazancılı peşələrlə məşğul olurdular. Xilafətin paytaxtı olan Bağdadda (IX əsr) xristian icmasının başında saray həkimi xristian dururdu. Yəhudi icmasının başında isə saray bankiri yəhudi dururdu (6, 43). Adam Mets təəccüblənərək yazırdı: "Müsəlman imperiyasında adamı ən çox mat qoyan başqa dindən olan məmurların çoxluğu. Müsəlmanlar bu məmurlara tabe olurdular. Paradoks: bir tərəfdən yəhudiləri və xristianları məcbur edirdilər ki, onları bildirən nişanları gəzdirdinsinlər. Onlara icazə verilmirdi ki, müsəlman evindən hündür ev tikdirdinsinlər. O biri tərəfdən isə həmin dindən olan məmurlar müsəlmanlara əmr və cəza verirdilər. 1240-cı ildən başlayaraq Qanzasar məbədinin nüfuzu artmağa başladı. Məbədə Həsən Cəlal nəslinin nümayəndələri başçılıq edirdilər. Bu vaxtdan Qanzasar alban kilsəsinin mərkəzi alban katolikoslarının iqamətgahı oldu, alban katolikosluğu Qanzasar katolikosu adlanmağa başladı. Qanzasar katolikoslarının iqamətgahı həm də Artsax knyazlığının dini və siyasi mərkəzi idi". Xristianlığın əsas cərəyanlarından biri olan nəsrəniliyin Azərbaycanda yayılması ilə bağlı da faktlar vardır. Akademik V. Bartold "Xəzəryanı ərazilərin islam tarixində yeri" adlı əsərində Ərəblərin gəlişi dövründə nəsrənələrə işarə edərək yazır: "Ərəblər Sasanilərin sərhəd ərazilərini tutanda bu bölgələrin dini kimi xristianlıqdan danışırlar, zərdüştlüyün ardıcılıqları isə heç xatırlanmır. Sasanilərin qərb ərazilərində nəsrənilik xristianlığın xüsusi təlimi şəklində təşəkkül tapdı. Onlar Bizansda təqib olunurdular. Burada isə təqiblər olmadığı üçün nəsrənilik hakim vəziyyətdə idi". Monqol və Səlcuq-türk istilaları dövründə xristianlıq təzə nəfəs tapıb yeni bir dalğa ilə Şərqi yayılmağa başlamışdı. Bu səbəbdən də XI-XIII əsrlərdə Azərbaycanda nəsrəni məzhəbli xristianlıq daha fəal yayılmış, bir sıra türk tayfaları xristianlığı qəbul etmiş, kilsə və monastirlər tikilmişdir. İçəri şəhərdəki - Qız qalasının yanındakı məscidin yaxınlığındakı xristian

kilsəsinin nəsrənilərə məxsus olduğu, eyni zamanda Abşeronun bir sıra qədim qəbiristanlarında nəsrəni müqəddəslərinin sərdabələri olduğu məlumdur. Orta əsrlərdə Azərbaycanda iudaist dininin daşıyıcıları olan yəhudi icmaları da mövcud idi.. Onların Azərbaycanda məskunlaşması ilə bağlı araşdırıcılar arasında fərqli fikirlər mövcuddur. Tarixçi alim Tarix Dostəliyev “Şimali-şərqi Azərbaycan IX-XV əsrlərdə” adlı əsərində yəhudilərin Azərbaycanda mənşəyi ilə bağlı, bəzi tədqiqatçılar tərəfindən irəli sürülən Sasanilərin köçürtdükləri İran mənşəli əhalinin sonradan iudaizmi qəbul etmələri və bunun əsasında Azərbaycanda yəhudi icmasının yaranması haqqındakı versiyayı rədd edərək qeyd edir ki, yəhudilər dünyanın bir çox məməkətlərinə səpələndikdən sonra da müxtəlif xalqlar arasında yaşayaraq onların dillərini qəbul etsələr də, dini mənsubiyyətlərini qoruyub saxlaya bildikləri kimi Azərbaycanda da öz icmalılığını və dini mənsubiyyətini qoruyub saxlamışlar.

ORTA ƏSRLƏRDƏ DAŞKƏSƏNDƏ METALIŞLƏMƏ SƏNƏTİ

Vüsalə AXUNDOVA

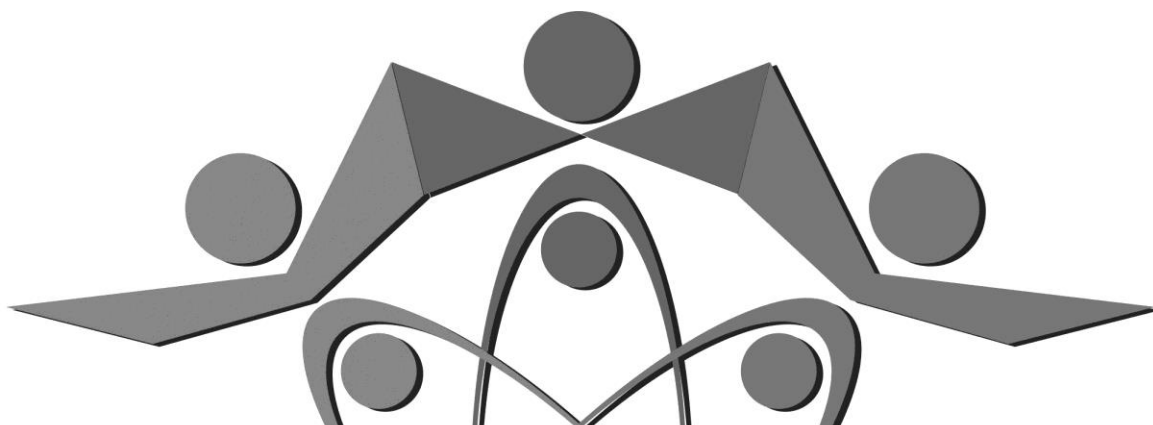
Gəncə Dövlət Universiteti
AZƏRBAYCAN

Təbii sərvətlərlə zəngin olan Dəşkəsən rayonunun strateji məhsulları olan dəmir, alüminium, kobalt, mərmər və sair məhsulların çıxarılması üçün qazıntılar aparılmışdır. 1959-1960-cı illərdə aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı tapılan sayı hesabı bilinməyən kurqan tipli dəfn abidələri göstərir ki, bu ərazilər istifadə edilib. Bu əraziyə isə yay vaxtında yalnız bir yerdən şimal-şərq tərəfdən Kür çayı vadisindən gəlmək mümkündür. (1) Sözsüz ki, İslamiyyətə qədər yerli əhali xristiyan olub, isalam laşdırma siyasəti dağlıq ərazidə ləng getdiyi üçün Dəşkəsən dağlarında Alban-Xristiyan məbədləri də olduqca çoxluq təşkil edir. Orta əsrlərdə Dəşkəsən rayonu ərazisində mədəni işi ilə məşğul olunmuşdur. (2) Metallurgiya və metalışləmə iqtisadi həyatın bütün sahələrinə güclü təsir göstərən fəaliyyət sahələri idi. Metalışləmə sənətinin inkişaf səviyyəsi onun texnoloji təkmilləşməsi bu və ya digər dərəcədə əkinçiliyin sənətkarlığın hərbi sənətinin və təsərrüfat məisətinin durumuna təsir göstərir, sənətkarlığın texniki səviyyəsini müəyyənləşdirirdi. Ehtimallara görə Gədəbəy, Dəşkəsən, Şiz, Marağa filiz yataqları metallurgiyanı zəruri xammalla təmin etməkdə başlıca rol oynayırdı. XX - əsrin 30-cu illərində A .A. İyessen və B. Y. Degen Kovalevski Şəmkir, Gəncə , Dəşkəsən, Tərtərçay hövzəsində mis, dəmir, filiz yataqlarında qədim və orta əsr mədənlərinin qalıqlarını qeydə almışlar. Görünür son orta əsrlərdə filizçıxarma prosesi XVIII - XIX-əstlərdə mövcud olmuş üsul və texnikadan fərqlənmiş, Y. Veydenbaumun təsvir etdiyi şəkildə olmuşdur. Həmin təsvirə görə çox darısqal olan mədənə fəhlələr iməkləyərək girir. Uzanmış halda filizi qopararaq torbalara doldurur və kəndir vasitəsilə bayıra çıxarırdılar.

Tədqiqatçılar yerli yataqlardan çıxarılan filizin mədənlərin yaxınlığında əridildiyini bildirirlər. Bu səbəbdən filiz yataqlarının olduğu kəndlərin sakinləri metallurgiya ilə yaxından məşğul olurdular. Məsələn müəyyən olunmuşdu ki, Quşçu, Seyidlər, Çovdar, Bayan, Dəşkəsəndə yerli kənd əhalisi ənənəvi şəkildə bir neçə əsr ərzində dəmir və mis filizinin çıxarılması ilə və əridilməsi ilə məşğul olmuşdur. Mənbələrdən məlum olur ki, filiz əridən kürələr ortasında çalaşəkili odluğu olan açıq ocağa bənzəyirdi. Filiz parçalarını və kömürü kürəyə qat-qat yığaraq körük vasitəsilə odluğa hava üfürülürdü. Nəticədə kürənin aşağı hissəsində kömür közünün hərəratının yüksəlməsi ilə əmələ gələn və yüksək hərəratlı qızan karbon oksidi yuxarı qalxır, filiz və kömürü qızdıraraq onlarla kimyəvi reaksiyaya girirdi. Bu yolla filizdəki dəmirin və tərkibindəki maddələrin oksidləşməsi nəticəsində bir tərəfdən dəmir, digər tərəfdən isə metal pasa əmələ gəlirdi. Beş saat ərzində filiz əriyib qaynar kütləyə çevrilirdi. Hasil olunmuş ərinti qırısının tərkibində hələ metal pasa olduğundan onu döyərək saflaşdırırdılar. E. Veydenbaum qeyd edirdi ki, filiz əritmə kürələrində yüksək hərəratı almaq üçün odluğa güclü hava üfürülməsi zəruri idi. Kürəyə süni hava üfürülməsini təmin etmək üçün körüklərdən istifadə olunurdu. (3) Körüklərin dəri hissələri dövrümüzə qədər gəlib çatmasa da, onların oda davamlı saxsı başlıqları tapılmışdır. Bəsit texnologiyaya əsaslanan belə metaləritmə kürələrində yüksək hərəratın alınmasının təminatı üçün alışırkən zəngin karbon oksidi əmələ gətirən yüksək koloritli yanacaq növü lazım idi. Bu ilk növbədə yüksək hərərat verən oduncaqlı ağac növləri – palıd, ardıc,

arçan, vələs və s.-dən alınan kömür idi. Kiçik Qafqaz dağlarının zəngin meşə zolağı ilə örtülən Daşkəsən rayonunda kömür, mis, dəmir filizi geniş istifadə olunmuş, kömürdən yanacaqda da istifadə etmişlər.

Metal qırsa, adətən, dəyirmi kündə formalı görünüş verirdilər. Metallurqların hasil etdiyi xammal adətən istehsal üçün yararlı olmurdu. Sənətkarlar onu emal edib yararlı hala salmalı idi. Metaləritmə kürələri adətən şəhərlərin rabad hissəsində yerləşirdi. (4) Q. V. Abix Gəncə gölünün şimalında və simal-qərbində yerləşən dağların ətkələrini zəngin filiz yataqları olduğunu hesab edir. Kiçik Qafqaz dağlarının ətkələrində yerləşən Gədəbəy, Daşkəsən, Zəylik, Bayanda metal filizlərinin çoxluğunu qeyd edir. Onların yalnız qızıl və gümüşə aid olmayıb, həm də mis və maqnitli dəmir filizindən ibarət olduğunu filizlərin tərkibinin müxtəlifliyini söyləyir. Daşkəsəndə aparılan geoloji tədqiqatların nəticələrindən qədim dövrlərdə, mis - dəmir mədənlərində istifadə olunması məlumdur. Q. V. Abix də Daşkəsən dərəsində zəngin mis və dəmir filizlərindən hələ lap qədim zamanlardan başlayaraq istifadə olunduğunu göstərir. (5) Bu barədə E. Veydenbaum da məlumat vermiş və bölgədə mis, dəmir filizi yataqlarının olmasını qeyd etmişdir. Orta əsrlərdə dəmirçilikdə yanacaq materialı kimi istifadə etmək üçün ağac kömürünü hazırlamaq məqsədilə zəngin Daşkəsən meşələrindən istifadə edilmişdir. Bu baxımdan sənətkarlığın yaranmasına və inkişafına əlverişli zəmin yaranmışdır. Daşkəsən rayonunun qədim tarixə malik olduğunu Rus arxeoloqları da təsdiq edir. (6) Sinder V. A. Gəncəçay ərazisində, Gəncə ilə Xanlar arasındakı sahədə maddi mədəniyyət abidələri və Çovdar kəndi yaxınlığında filiz yataqları aşkar etmişdir. Dağ mühəndisi Ferdinand Lass Daşkəsən və Quşçu kəndi ərazisində daş qutu qəbirlər aşkar etmişdir. E. Resler Gəncəçay hövzəsində bir sıra arxeoloji abidələri nəzərdən keçirdi. Rusiya hakim dairələri Qafqazın arxeoloji baxımdan tədqiq edilməsinin zəruri olduğunu qeyd edirdi. Son orta əsrlərdən etibarən Qafqazın o cümlədən Azərbaycanın nisbətən sistemli şəkildə və Qafqaz arxeologiya cəmiyyətinin nəzarəti altında öyrənilməsi başlandı. Bu tədqiqatda həm yerli, həm xarici, həm də rus arxeoloqları mühüm rol oynayırdılar. Tədqiq olunan ərazilər içərisində Daşkəsən rayonunun zəngin filiz yataqları da vardı. Bu təsadüfi deyildi. Təbii ki, Daşkəsən rayonu Qafqazın bir güşəsi kimi faydalı, strateji təbii məhsullarla zəngindir.

Dedicated to the 93rd Anniversary of the National Leader of Azerbaijan, Heydar Aliyev

**IV INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF
YOUNG RESEARCHERS**

Qafqaz University, 29-30 April 2016, Baku, Azerbaijan

PROCEEDINGS

SECTION V

HISTORY AND LAW

Law

ОСОБЕННОСТИ КОНСТИТУЦИОННОЙ РЕФОРМЫ

Рейхан ДЖАФАРОВА

Бакинский Славянский Университет
srf.75@rambler.ru
АЗЕРБАЙДЖАН

Конституционная реформа, являясь процессом конституционного развития государства, выступает как самостоятельный объект исследования. Однако заметим, что на сегодняшний день проблема конституционных преобразований недостаточно разработана юридической наукой. Тем самым, анализ фундаментальных элементов теории конституционной реформы остается актуальным.

Исследователи в своих работах осветили теоретические проблемы пересмотра конституции в сравнительно-правовом аспекте. Некоторые ученые утверждают о необходимости использования правовых процедур преобразования конституции, при этом выступая против не правовых, силовых средств изменения конституционного устройства. Как отметил профессор, государствовед А. Д. Градовский: [156, с.92] «Конституция, конечно, может быть изменена, ибо ни одно государственное устройство не может претендовать на вечное существование. Но пока известные конституционные положения существуют, все власти должны сообразовываться с ними». Еще один профессор А. А. Белкин в своих работах писал о том, что основная задача изменений конституций заключается в обеспечении сохранения действующей конституции как определенной ценности, какой она была представлена учредителями. По его мнению, принцип «нерушимости конституции» является принципом охраны конституции. Так же он считает, что принцип «абсолютной нерушимости» конституции не нашел своего оправдания ни логически, ни исторически [68, с.6].

Существуют разные мнения ученых по вопросу изменений, отражающихся в конституциях. Как считает Ю.Л. Шульженко, при отсутствии в конституции существенных изменений, происходящих в государственной и общественной жизни, со временем она может превратиться в «исторический документ, не отражающий реальную действительность» [206, с.9].

Отметим, что в процессе разработки теории конституционной модернизации в нынешнее время большое внимание уделяется вопросу о надлежащем перечне субъектов и об их составе (имеющих право на пересмотр конституции и праве вносить соответствующие поправки). Так же вопрос условий и порядка правового регулирования субъектов права на конституционную модернизацию занимает особое место в современной конституционной науке: является ли достаточным в этом случае внутрисоветское регулирование или есть ли необходимость ставить вопрос и осмыслять потребность международного правового признания и регулирования данного права.

Итак, конституционную реформу рассматривают как политико-правовой процесс, который основывается на положениях различных документов, которые, в свою очередь, отличаются по порядку принятия и сферам действий.

Отметим, что конституционные реформы делятся на два типа: частичную и полную. Частичная конституционная реформа, предполагающая изменения отдельных положений Основного закона, вносит поправки в его текст. Полная же конституционная реформа вводит в действие новую Конституцию и, тем самым прекращает действие прежней [53, с.167].

Конституции по способам проведения конституционных реформ делятся на народные, октроированные и договорные. Рассматривая каждую из них, заметим, что народные конституции принимаются непосредственно гражданами той или иной страны, а другими словами, референдумом. К примеру, можно показать Конституцию Испании 1978 года, Франции 1958 года и другие. Также народные конституции могут приниматься либо парламентом, либо учредительным собранием, т.е. органом, созываемым для принятия новой конституции. К примеру, можно привести Конституцию Болгарии 1991 года. Известен и тот факт, что способы принятия народных конституций комбинировались. Например, Конституцию Италии 1947 года, которое ранее разработало Учредительное собрание, затем утвердил референдум, Конституция же Испании 1978 г. была разработана парламентом и принята референдумом.

Октроированные конституции являются дарованными конституциями. Надо отметить, что дарование всегда осуществлялось монархом. К ряду дарованных конституций относятся Конституции Марокко 1911 года, Японии 1889 г., Монако 1962 года и другие. Однако после периода Второй мировой войны дарование осуществлялось метрополиями: при изменении формы или прекращении колониального господства. Именно этим способом вступили в силу Конституции более 30 стран Британского Содружества.

Конституции, которые принимаются путем соглашения нескольких субъектов, например, государствами, объединяющимися в федерацию, либо парламентом и монархом и др. К договорным конституциям можно отнести английские конституционные акты XVII-XVIII веков.

Возможность конституционных реформ содержится в самой конституции, так как в ней, как правило, находятся положения о субъектах права, имеющих право внести предложение об изменении конституции и принять окончательное решение.

Итак, особенностью конституционных реформ можно считать то, что она является как социально-политическим, так и правовым процессом.

Именно в процессе конституционной реформы осуществляются мероприятия переустройства государства, а точнее, его территории, органов власти, отношений с политическими объединениями, с социальными общностями и властвующими субъектами. Этот процесс, несомненно, находит свое отражение в содержании явлений, которые подлежат анализу в ходе исследования конституционной реформы. Также посредством акций совершается реформирование права как каждой его отрасли в отдельности, так и в целом. Несмотря на сложный и масштабный характер этой деятельности, она считается самостоятельным процессом, подвергаясь внутренней систематизации, наделяет такими же качествами эмпирический материал, привлекаемый к теоретическому анализу. Такая самостоятельность государства и права, нашедшая свое место в литературе, отражается в процессе конституционной реформы.

Отметим, что в современных обществах внесение качественно новых элементов в конституции часто воспринимаются как показатели эффективного конституционализма. Адекватность конституции страны к изменениям в различных сферах общества имеет особое значение для стабильного и продолжительного развития любого государства. Вследствие этого, в соответствии с развитием общества, конституционные реформы приобретают динамичный характер. Качественные и своевременные конституционные реформы обеспечивают гибкость урегулирования общественных отношений и создание надежных правовых механизмов для демократического и правового государства.

По нашему мнению, право на конституционную модернизацию должно стать сердцевиной нового формирующегося института модернизации, а также занимать достойное место в системе конституционных коллективно - реализуемых прав граждан.

ZƏRBAYCAN VƏ TÜRKİYƏ TƏBBİ QAZ BAZARIN HÜQUQİ BAXIMDAN MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ

Sara ƏLİYEVƏ

Ankara Universiteti

“Azərsu” ASC “Sukanal” Elmi-Tədqiqat və Layihə İnstitutu

lawyer_sara@yahoo.com, Sara.Aliyeva@azersu.az

Bakı /AZƏRBAYCAN

Xülasə

Azərbaycan yerləşdiyi coğrafi ərazi etibarlı ilə zəngin təbii qaz və neft yataqlarına malikdir. Hələ XIV əsrdən etibarən Azərbaycanda neft və qaz çıxarılmağa başlanılmışdır. Hazırda Azərbaycan geniş şəkildə təbii qaz istehsal və ixrac edən ölkədir. Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkətinin (ARDNŞ) son məlumatına görə, Azərbaycanın çıxarıla bilən qaz ehtiyatı 2,55 trilyon kubmetr həcmindədir.

İmzalanmış nəhəng təbii qaz müqavilələri ilə Azərbaycan yaxın gələcəkdə Avropa bazarını təbii qazla təmin etməyi planlaşdırır. XXI əsrin nəhəng layihəsi hesab olunan “TANAP” layihəsi ilə Azərbaycan təbii qazı Türkiyə ərazisindən keçərək, Avropaya nəql olunacaq. Yəni Azərbaycan həm Türkiyə bazarını indi olduğu kimi gələcəkdə də təbii qazla təmin edəcək, həm də Türkiyə üzərindən Avropa bazarına təbii qazı nəql edəcək.

Belə olduğu halda, mövzunun aktuallığı nəzərə alınaraq, Azərbaycan və Türkiyə təbii qaz bazarı hüquqi baxımdan müqayisəli şəkildə təhlil edilməyə çalışılmışdır.

A. Azərbaycan təbii qaz bazarının hüquqi çərçivəsi

Azərbaycan təbii qaz bazarının necə tənzimləndiyini görmək üçün əlaqəli qanunvericilik aktlarına nəzər salınmalı və bazarla birbaşa əlaqəli qurumlar olan ARDNŞ-in və Energetika Nazirliyinin roluna diqqət yetirilməlidir.

1. Azərbaycan təbii qaz bazarını tənzimləyən qanunvericilik

Əvvəlcə bunu qeyd etmək zəruridir ki, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 14-cü maddəsinə əsasən dövlət bütün ilkin enerji materiallarının yataqları üzrə müstəsna mülkiyyət hüququna malikdir.

Azərbaycan təbii qaz bazarını tənzimləyən qanunvericilik aktları daxili bazarda əsasən “Energetika haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu və “Qaz təchizatı haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunudur. Xarici bazarda isə, ikitərəfli hökumətlərarası sazişlərlə və beynəlxalq hüququn ümumi norma və prinsipləri ilə tənzimlənilir.

1.1. “Qaz təchizatı haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanunu

1998-ci il tarixli Qanun energetika qanunvericiliyinin əsas prinsipləri üzərində qurulmuşdur, spesifik olaraq təbii qaz təchizatı sahəsindəki fəaliyyətləri tənzimləyir.

Qanunun birinci maddəsinə əsasən *qaz təchizatı sahəsində fəaliyyət* – qazın istehsalı, emalı, saxlanması, nəqli, paylanması, mayeləşdirilməsi və istifadəsi, həmçinin sənaye və istehlakçı qurğularının tikintisi, istifadəsi, nəzarəti, sınağı və sertifikatlaşdırılmasıdır.

Azərbaycan təbii qaz bazarını daxili məsələlərdə tənzimləyən bu Qanun hazırlanarkən və təkmilləşdirilərkən Avropa Birliyinin Təbii Qaz üzrə daxili bazar üçün ümumi qaydalar (2009/73/EC Direktivi) Direktivi əsas mənbə kimi götürülmüşdür. Hazırda da Azərbaycan energetika qanunvericiliyinin Avropa İttifaqının qaz direktivlərinə uyğunlaşdırılması istiqamətində işləri davam etdirir. Bu çərçivədə “Qaz təchizatı haqqında” Qanuna əlavə və dəyişikliklər edilməsi, “Qaz Şəbəkə” Məcəlləsinin layihəsinin hazırlanması, təbii qaz bazarında rəqabət şəraitinin yaradılması, yüksək xidmət standartları, təchizat təhlükəsizliyi və davamlılığının təmin edilməsi, ölkədə tənzimləyici strukturun (tənzimləyici orqan) yaradılması istiqamətində işlər aparılır.

1.2. Ölkə xaricinə nəql zamanı tənzimləmələr

Azərbaycan təbii qazının xarici ölkələrə nəqli zamanı hüquqi məsələlər dövlətlər arasında bağlanan ikitərəfli Hökumətlərarası Sazişlərlə və beynəlxal hüququn hamılıqla qəbul olunan ümumi norma və prinsipləri ilə tənzimlənilir. Nümunə kimi göstərə bilərik ki, Azərbaycan təbii qazını Türkiyə və Avropaya nəql edəcək “TANAP” layihəsi üzrə bütün məsələlər 25 oktyabr 2011 ci il tarixli “TANAP”-ın tikintisi ilə əlaqədar Azərbaycan Respublikası və Türkiyə Cumhuriyyəti arasında imzalanmış *İzmir Memorandumu* və 26 iyun 2012 ci il tarixində İstanbulda imzalanmış *“Türkiyə Respublikası Hökuməti və Azərbaycan Respublikası Hökuməti arasında TransAnadolu təbii qaz boru kəməri sisteminə dair Hökumətlərarası Sazişlə”* və bu Sazişə 1 nömrəli əlavə olaraq *“Tranzit hökuməti ilə Saziş”* ilə tənzimlənilir.

2. Azərbaycan təbii qaz bazarında Energetika Nazirliyi və ARDNŞ-nin rolu

Energetika Nazirliyi - 2004-cü il də yaradılmış, yanacaq-energetika kompleksində dövlət siyasətini və tənzimlənməsini həyata keçirən mərkəzi icra hakimiyyəti orqanıdır.

“Energetika haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununda və “Qaz təchizatı haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununda göstərilən təbii qaz bazarını tənzimləyən və nəzarəti həyata keçirən müvafiq icra hakimiyyəti orqanı Energetika Nazirliyidir. Qeyd olunan qanunlardakı enerji sahəsindəki fəaliyyətə - yəni enerji növü kimi təbii qazın emalına, nəqlinə, paylanmasına dövlət nəzarətini, strukturuna daxil olan müxtəlif qurumlar vasitəsilə həyata keçirir.

ARDNŞ - 1992-ci il də “Azərineft” Dövlət Konserni və “Azərneftkimya” İstehsalat Birliyininin bazasında Azərbaycan Respublikasının Dövlət Neft Şirkəti yaradılmışdır.

ARDNŞ, Azərbaycan ərazisindəki neft və qaz yataqlarının axtarışı, kəşfiyyatı və işlənməsi, neftin, qazın və qaz kondensatının hasilatı, emalı və nəqli, neft və neft-kimya məhsullarının, qazın daxili və xarici bazarlarda satışı, habelə ölkə ərazisində sənayenin və əhəlinin təbii qazla təchizatı ilə məşğul olur. Qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş enerji fəaliyyətləri üzərində idarəçiliyə dair dövlətin müstəsna hüquqlarını ARDNŞ həyata keçirir. Eyni zamanda xarici dövlətlərə qaz satışına dair müqavilələrdə Azərbaycan Hökuməti adından iştirak edir.

B. Türkiyə təbii qaz bazarının hüquqi çərçivəsi

Ümumilikdə Türkiyənin enerji bazarı Azərbaycan enerji bazarından fərqli olaraq idxal edən bazardır, yəni Türkiyənin neft, təbii qaz ehtiyatları yoxdur və başqa ölkələrin ehtiyatları hesabına enerji ehtiyaclarını ödəyən ölkədir. Hazırda təbii qaz ehtiyacının mühüm bir hissəsini Azərbaycandan aldığı təbii qazla ödəyir və yaxın gələcəkdə TANAP layihəsi hesabına tranzit ölkə olaraq da öz nüfuzunu artırmağı planlaşdırmaqdadır.

Türkiyədə də təbii qaz bazarının hüquqi çərçivəsini görmək üçün bununla bağlı qəbul olunmuş qanunvericilik aktlarına və yaradılmış qurumların bazardakı roluna baxmaq lazımdır.

1. Türkiyə təbii qaz bazarını tənzimləyən qanunvericilik

Türkiyədə təbii qaz bazarı ilə bağlı hüquqi tənzimləmələr əsasən 4646 nömrəli “Təbii qaz bazarı haqqında” Qanunla (4646 sayılı Kanun) həyata keçirilməkdədir.

18 aprel 2001-ci il tarixli, 4646 nömrəli Qanunun qəbul olunma məqsədi, Türkiyə təbii qaz bazarının sərbəstləşməsinə təmin edərək, təbii qazın davamlı, ucuz, keyfiyyətli və ətraf mühitə zərər verməyəcək bir şəkildə istehlakçılara çatdırılması, rəqabətə davamlı, şəffaf və maliyyə baxımdan sabit bir təbii qaz bazarının yaradılması, müstəqil tənzimləmə və nəzarət sisteminin təmin edilməsidir.

Bu Qanunla BOTASŞ-ın səlahiyyətləri azaldılmış və təbii qaz bazarının tənzimlənməsi və nəzarəti funksiyaları yeni qurum olan Enerji Bazarı Tənzimləmə Qurumuna (EPDK) verilmişdir. Qanunda Təbii qazın paylanması, saxlanması xidmətlərinin tender yolu ilə özəl şirkətlərə verilməsi və BOTASŞ-ın tərkibində olan mövcud paylama şirkətlərinin tender yolu ilə özəlləşdirilməsi, BOTASŞ-ın daxili bazardakı fəaliyyət payının 20% -ə düşənə qədər tərəf olduğu alqı-satqı müqavilələrini başqa özəl şirkətlərə verməsi kimi bir sıra mühüm tənzimləmələr nəzərdə tutulmuşdur.

2. Türkiyə təbii qaz bazarında BOTASŞ və EPDK-nin rolu

BOTASŞ - 1973-cü ildə TPAO-un (Türkiyə Petrolları Anonim Ortaklığı) tərkibində yaradılmışdır. 1987 - ci ildən etibarən təbii qazın nəql olunması və ticarəti fəaliyyəti ilə məşğul olmaqdadır. Hazırda dövlətin tərkibində fəaliyyət göstərən Kamu İktisadi Təşəkküllü (KİT) hüquqi şəxsdir.

Kamu İktisadi Təşəkküllü dedikdə - yəni sərmayəsi bütövlükdə dövlətə məxsus olan, lakin inzibati idarəetmə və maliyyə cəhətdən daxili muxtariyyətə sahib, dövlətin inhisarçı səlahiyyətində olan təbii ehtiyatların axtarışı və kəşfiyyatı, emalı, hasilatı, satışı, alışı və digər fəaliyyətləri dövlətin adından həyata keçirmək üçün yaradılan hüquqi şəxs nəzərdə tutulur.

EPDK - “4628 nömrəli Elektrik bazarı haqqında Qanun”la əvvəlcə “Elektrik Bazarı Tənzimləmə Qurumu” adı altında yaradılmışdır. 2001 - ci ildən “4646 nömrəli” Qanunla BOTASŞ-ın inhisarçılığına son qoymaq məqsədilə BOTASŞ-dan alınaraq ona verilən, təbii qaz bazarına nəzarət, tariflərin müəyyən olunması, lisenziyaların verilməsi fəaliyyətlərini də həyata keçirməyə başlamışdır və Enerji Bazarı Tənzimləmə Qurumu adı altında fəaliyyətini davam etdirməkdədir. EPDK, dövlətin tərkibində olan, ancaq inzibati idarəetmə və maliyyə cəhətdən daxili muxtariyyətə sahib hüquqi şəxsdir.

Müqayisəli təhlil və nəticə

Azərbaycan və Türkiyə təbii qaz bazarının hüquqi çərçivəsini təhlil edərkən, hər iki bazardada dövlətin müstəsna səlahiyyətlərini görə bilirik və hər iki ölkədə də qüvvədə olan qanunvericilik dövlətin bazara ciddi nəzarətini əks etdirən tərzdə hazırlanmışdır. Hazırda hər iki dövlət də daxili enerji bazarını sərbəstləşdirmək və özəl sektorun inkişafını sürətləndirmək istiqamətində dəqiq addımlar atmaqdadır.

Türkiyə təbii qaz bazarının hüquqi çərçivəsindən də görüldüyü kimi bazarı birbaşa tənzimləyən, bazardakı qurumların səlahiyyətlərinin birbaşa göstərən qanun qəbul etmişdir və həmin qanuna dəyişikliklər edilməklə rəqabətə davamlı, özəl sektorun inkişaf edəcəyi bazar yaratmağa çalışmaqdadır.

Eyni şəkildə Azərbaycan da təbii qaz bazarını sərbəstləşdirmək üçün əlaqəli qanunvericilik aktlarına Avropa Birliyi təbii qaz direktivlərinə uyğun olaraq bir sıra əlavə və dəyişikliklər edərək təbii qaz bazarının rəqabətə davamlı və şafaf olması üçün mühüm addımlar atmaqdadır.

Onu da qeyd etmək yerinə düşər ki, Azərbaycan və Türkiyə enerji bazarları olduqca fərqlidir, onları eyniləşdirmək olmaz. Hər şeydən əvvəl Azərbaycan enerjini ixrac edən, Türkiyə isə idxal edən ölkədir. Ona görə də Azərbaycan təbii qaz bazarı ixrac prinsipləri əsasında formalaşdırılmışdır və tənzimləmələr aparılarkən də ixrac amili əsas götürülməkdədir.

Nəticədə isə, Avropa bazarına inteqrasiya edərkən həm Türkiyə, həm də Azərbaycan hökumətləri tərəfindən aparılan düzgün strategiyadır ki, rəqabətə davamlı təbii qaz bazarı yaratmaq üçün, bu sahədəki qanunvericilik aktları bazar iqtisadiyyatına uyğun olaraq effektiv və çevik şəkildə yenilənir, bazar fəaliyyətləri müxtəlif qurumlar arasında bölüşdürülür və özəl sektorun inkişafına şərait yaradılır.

AZƏRBAYCAN BANK SİSTEMİNDƏ ƏLAVƏ KREDİT KARTININ TƏTBİQİNDƏN QAYNAQLANAN BƏZİ PROBLEMLƏR

Sevinc NOVRUZOVA

Səlcuk Universiteti Ticaret Hüququ Doktorantı
AZƏRBAYCAN

Hazırkı araşdırmanın əsas məqsədi əlavə kredit kartı istifadəçisinin bankın müştərisi olaraq qəbul edilməsi, ona istehlakçılara tanınmış hüquqi təminatların şamil olunması, habelə əlavə kredit kartı istifadəçisinin eyniləşdirilməsi prosedurunda bankın risklərini ən aza endirəcək tədbirlərin görülməsi ilə bağlı milli və xarici bank qanunvericiliyi və təcrübəsinin tədqiqi və mövcud problemlərin həlli yollarını təklif etməkdir.

Ümumi məlumat

Məlum olduğu kimi, banklar tərəfindən müştərilərə təqdim olunan məhsul və xidmətlər arasında kredit kartları xüsusi çəkiyə malikdir. Kredit kartları verildikdən müştəri ilə bank arasında tərəflərin qarşılıqlı hüquq və vəzifələrini (öhdəliklərini) müəyyənləşdirən yazılı kredit kartı müqaviləsi bağlanır.. Eyni zamanda, kredit kartı sahibinə öz arzusu ilə ona ayrılmış kredit kartı limiti həcmində üçüncü şəxslərin (əsasən ailə üzvləri, qohumları, yaxın tanışları və s.) adına əlavə kart sifarişi etmək imkanı verilir. Adına əlavə kredit kartı sifarişi olunmuş şəxs **əlavə kredit kart istifadəçisi** adlanır. Bu baxımdan əlavə kredit kartının mövcudluğu və etibarlılığı birmənalı kredit kartının mövcudluğu və etibarlılığı ilə əlaqədardır. Kredit kartı sahibi, əlavə kart istifadəçisinin limitini həm nağd, həm də nağdsız əməliyyatlar baxımından sərbəst müəyyən edir. Burada önəmli olan (1) əlavə kredit kart istifadəçisinin kredit kartı hesabı üzrə hər hansı bir sərəncam vermə səlahiyyətinin olmaması; (2) sadəcə onun adına verilmiş əlavə kartdan nağd və ya nağdsız bank əməliyyatlarının edilməsi üçün istifadə etməsi imkanına malik olması; (3) kredit kartı sahibinin həm öz kredit kartı, həm də əlavə kredit kartı üzrə edilən bank əməliyyatları üçün bank qarşısında öhdəlik daşmasıdır. Bir sözlə, hər iki kart üzrə edilən bank əməliyyatları üzrə yaranmış və ya yaranacaq müvafiq borcun ödənilməsi kredit kartı sahibi tərəfindən təmin olunmalıdır. Bank əlavə kredit kartı istifadəçisindən borcun ödənməsini tələb edə bilməz. Çünki adına əlavə kredit kartı verilməsinə baxmayaraq əlavə kredit kartı istifadəçisi və bank arasında kredit kartı və bank hesabı müqaviləsindən irəli gələn öhdəlik hüquq münasibətləri mövcud deyildir.

Bank qanunvericiliyi Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankının (bundan sonra – “Mərkəzi Bank”) normativ xarakterli sənədləri arasında əlavə kredit kartı istifadəçisinin anlayışına yer verilmir. Sadəcə “Mərkəzi Bank”ın “Ödəniş kartlarının emissiyası və istifadə Qaydaları”nda qeyd edilir ki, **kart sahibi** - emitentlə müqavilə bağlayan, kart hesabı üzrə sərəncam vermək hüququ olan fiziki və ya hüquqi şəxs (2.1.7-ci bənd); **kart istifadəçisi** isə - kart sahibi və ya kartdan istifadə etmək hüququ olan şəxsdir (2.1.8-ci bənd). Sadalanan normalardan belə nəticə hasil olur ki, kredit kartı sahibi öz kartının limitindən üçüncü şəxsə istifadə etmək hüququ verə bilər və bu halda üçüncü şəxsin adına da bank kredit kartı sahibinin tələbi ilə əlavə kredit kartı emissiya edəcəkdir.

Bundan başqa, əlavə kredit kartı ilə bağlı əsas məqamlardan biri də, qeyd olunan Qaydaların 3.5.7-ci bəndinin (“Kart sahibi ilə emitent arasında bağlanmış müqavilədə bir kart hesabı üzrə əlavə kartların təqdim edildiyi kart istifadəçiləri barədə məlumat (müqavilədə kart sahibinə bir neçə kartın

təqdim olunması nəzərdə tutulduqda) müəyyən edilir”) tələbi ilə bağlıdır. Dolayısıyla, banklar tərəfindən kredit kartı sahibinə əlavə kart vermək imkanı müqavilə ilə nəzərdə tutularsa, o zaman adına əlavə kredit kartı emissiya olunacaq şəxs və ya şəxslər barədə məlumat da mütləq əks olunmalıdır. Burada kart istifadəçiləri haqqında məlumatın nədən ibarət olması tənzimlənməsə də, mahiyyət etibarıyla şəxsin eyniləşdirmə məlumatlarının (məsələn, şəxsiyyəti təsdiq edən sənəddəki məlumatlar) əks olunmasından söhbət gedir. Bəzi banklar kredit kartı sahibinin istəyi üzərinə əlavə kredit kartı istifadəçisi haqqında dar çərçivədə məlumat əsasında ona əlavə kredit kartı emissiya edirlər. Bu halda, əlavə kredit kartı istifadəçisinin şəxsiyyətini təsdiq edən sənəd tələb olunmadığı üçün istənilən şəxsin adına bu kart bank tərəfindən emissiya oluna bilər. Bu kimi müraciət prosedurunda banka kredit kartı sahibi tərəfindən uydurma adda əlavə kredit kartı sifarişi verilə bilər. Bu məsələ şəxsiyyəti təsdiq edən sənədin surətinin tələb edilməsi ilə bitmir. Belə ki, adına əlavə kredit kartı emissiya edilən şəxsin sifariş formasında Banka gələrək şəxsən imza atması həqiqətən də həmin şəxsin kartın istifadəsinə yazılı olaraq iradəsini bildirməsini ifadə edəcəkdir. Bəzi banklarda isə mümkün riskləri ən aza endirmək üçün əlavə kart istifadəçisinin həm şəxsiyyətini təsdiq edən sənədin surəti, həm də kartın istifadəsinə razılığını bildirən yazılı müraciəti tələb olunur.

Əlavə kart istifadəçisi bankın müştərisidirmi?

Əlavə kredit kartı istifadəçisinin kredit kartından istifadə zamanı yaranacaq problemlərlə (məsələn, ATM-dən pul vəsaiti çəkilişi zamanı pulun sıxışması və ya ATM-dən pulun texniki nasazlıqlardan dolayı müştəriyə verilməməsi, alış-veriş zamanı POS-larda aparılan əməliyyatlar haqqında məlumat dəqiqləşdirməsi, ATM-də kartın PİN-kodunun düzgün daxil edilməməsi zamanı bloklanması və s.) bağlı banka etdiyi müraciəti müsbət cavablandırılmır və ona izah edilir ki, banka kredit kart sahibi tərəfindən müraciət edilməlidir. Halbuki, əlavə kart istifadəçisi nəticə etibarilə bankın emissiya etdiyi kredit kartının, başqa sözlə, bankın məhsulunun istifadəçisidir. Bu hal qüvvədə olan qanunvericiliklə dəqiq tənzimlənmədiyindən bankların bu kart istifadəçilərinə müştəri olaraq qəbul etməməsi göz qabağındadır. Ancaq unutmamaq olmur ki, bank qanunvericiliyində bu hal xüsusi tənzimlənməsə də, əlavə kart istifadəçisi bankın təqdim etdiyi məhsul – yəni, kredit kartının istifadəçisi və nəticə etibarıyla bankın maliyyə xidmətlərindən istifadə etmiş və ya edən bir istehlakçıdır. Bu halda, istehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi ilə bağlı qanunvericiliyin tələblərinin pozulması müzakirə predmetinə çevrilə bilər. Halbuki xarici ölkələrin arasında Türkiyə Respublikasının bu məsələ ilə bağlı təcrübəsinə diqqət yetirsək xüsusi olaraq “Bank və kredit kartları haqqında” qanunun qüvvədə olmasını görürük. Həmin qanunla əlavə kart istifadəçisinin kartın istifadəsi ilə bağlı hər cür şikayəti və tələbi, dolayısıyla müraciətləri bank tərəfindən birmənalı dəyərləndirilir və daxil olduğu gündən etibarən 20 gün ərzində baxılır. “Mərkəzi Bank”ın “Banklarda və bank olmayan kredit təşkilatlarında maliyyə xidmətlərinin istehlakçıların müraciətlərinə baxılmasına dair” Metodoloji Rəhbərliyində əlavə kredit kart istifadəçisi ilə bağlı konkret tənzimlənməyə yer verilməsə də, istehlakçı qismində bütün müştərilərin müraciətlərinin (şikayətlərinin) bank tərəfindən qəbul olunması və araşdırılması tələb olunur.

MİKROOBYEKT LƏRİN KRİMİNALİSTİK TƏSNİFATI. MİKROOBYEKT LƏR İNFORMASIYA MƏNBƏYİ KİMİ.

Aysel ƏLİYEVƏ

Ədliyyə Nazirliyi Məhkəmə Ekspertiza Mərkəzi
aliyeva_aysel@mail.ru

Müasir cinayət mühakimə icraatında sübut etmə prosesi ittihamın qanuni, əsaslı və ədalətli olmasının təsdiqi baxımından əhəmiyyətə malik halların müəyyən edilməsi məqsədi ilə sübutların əldə edilməsindən, yoxlanılmasından və qiymətləndirilməsindən ibarətdir. Beləliklə, aydın olur ki, cinayət mühakimə icraatında cinayət işləri üzrə obyektiv həqiqətin müəyyən edilməsi üçün zəruri olan faktiki məlumatların toplanması, yoxlanılması və qiymətləndirilməsi cinayət prosesini həyata keçirən orqanların prosesin digər subyektlərinin iştirakı ilə prosessual formada həyata keçirdikləri fəaliyyət sübut etmə prosesinin başlıca təyinatını təşkil edir. Sübut etmə cinayət-prosessual fəaliyyətin, demək

olar ki, özəyini təşkil edir. Hər bir konkret cinayət işi üzrə obyektiv həqiqəti müəyyən etmək yalnız sübut etmə yolu ilə təmin olunur. Adi izlərin aşkar edilmədiyi hallarda obyektiv faktiki məlumatlar tam məhv edilməsi qeyri-mümkün olduğu üçün mikroizlərin və mikrohissəciklərin köməyi ilə müəyyən edilə bilər. Ekspertizada yeni bir istiqamətin - məhkəmə mikrobiologiyasının inkişafı sayəsində digər maddi informasiya (məlumat) daşıyıcıları içərisində mikroobyektlərin əhəmiyyəti artmağa başlayır. Bu istiqamət çərçivəsində işlənilib hazırlanmış müddəalar dərslərlərə və metodiki vəsaitlərə daxil edilmişdir. Cinayət işləri üzrə sübut etmədə mikroizlərdən və mikrohissəciklərdən praktiki istifadə üçün bu obyektlərlə işin bütün mərhələlərinin lazımı qaydada prosessual rəsmiləşdirilməsi, müvafiq metodik tövsiyələrin mənimsənilməsi xüsusilə vacibdir.

Kriminalistikada mikroskopik tədqiqatlara məruz qalan maddi sübutlar arasında toz və torpaq birləşmələri şəklində müxtəlif materiyallı kiçik orqanizmlər (obyektlər), insan, heyvan və bitki mənşəli müxtəlif liflər (saç), boya hissəcikləri, taxta kəpəyi, ləkə, müxtəlif növ çirklənmələr, tozcuq və bitki hissəcikləri, həmçinin bir qayda olaraq, cinayət hadisəsi ilə bağlı müxtəlif növ maddələr hər zaman xüsusi yer tutmuşdur. Bu gün ədəbiyyatda mikroobyektlərlə bağlı bir çox müxtəlif terminlərə rast gəlmək olar. Bunlara maddə izləri, maddə və materialların üst-üstə düşən izləri, mikroizlər, mikrohissəciklər, mikromaddələr, mikro qalıqlar və digərləri aiddir. Cinayət hadisəsi ilə əlaqəsi olan və cinayətə hazırlıq, həyata keçirilmə və ya nəticələrin ört-basdır edilməsi nəticəsində yaranan mikroobyektlər, bununla da dar mənada kriminalistikada xüsusi hallarda izlər rolunu oynayır.

Mikro-obyektlər dedikdə, adətən, xırda, kiçik ölçüləri və kütləsi səbəbindən cinayət hadisəsi ilə bağlı olan, aşkar edilməsi, götürülməsi və tədqiqi xüsusi vasitə və avadanlıqlar olmadan çətin və qeyri-mümkün olan maddi obyektlər başa düşülür.

Bu tərif mikroobyektlərin sistemləşdirilməsi və təsnifatı üçün bir başlanğıc olaraq qəbul edilə bilər, çünki burada mikroobyektlərlə makroobyektlərin delimitasiyası üzrə üç əsas istiqamət cəmlənmişdir: kəmiyyət meyarı; keyfiyyət meyarı; kəmiyyət və keyfiyyətin qarışıq delimitasiyasına əsaslanan meyar.

Mikroobyektlər, müəyyən olunmuş ölçü xüsusiyyətlərinə malik (bərk cisimlər üçün- sabit forma, mayelərdə - ölçülə bilən həcm), geniş məkanda ölçüləri dəyişə bilən morfoloji xüsusiyyətlərinin (əlamət) aşkar edilməsi üçün xüsusi üsul, metod və vasitələrdən istifadə zərurəti ilə seçilən obyektlerdir. Mikroobyektlərin makro miqdarda eyni obyektlərlə delimitasiyası tam dəqiq işlənməz - hər bir əlamət obyektin xassələri, müşahidə şəraiti və tədqiqatçının subyektiv qiymətləndirilməsi ilə müəyyən olunur.

Çox nadir hallarda mikro-hissəciklər obyekt-daşıyıcı ilə əlaqəsi xaricində hadisə yerində iştirak edir. Mikro-obyekt mütləq hökmən hər hansısa səthin üzərində, materialın həcmində yerləşir. Müvafiq olaraq, mikro-obyektləri obyekt-daşıyıcı ilə birlikdə ayrı-ayrı hallarda nəzərdən keçirmək kompleks məqsədəuyğundur. Mikro-obyektin obyekt-daşıyıcı ilə əlaqəsi üzrə onları əlaqə növünə görə bölürlər: örtük mikro-obyektlər; implant mikro-obyektlər; inklüziya mikro-obyektləri. Ekspert təcrübəsində hər şeydən çox qoyulma (örtük), yəni obyekt-daşıyıcının səthi ilə təmasda yerləşən mikro-obyektlərə rast gəlinir. Bu əlaqənin özü müxtəlif cür ola bilər: o, mikro-hissəciklərin xassələrindən və izgötürən səthdən asılıdır. Əlaqənin möhkəmliyi mikro-obyektlə obyekt-daşıyıcı arasında yapışma enerjisini müəyyən edir. Məsələn, mikro-lif hissəcikləri bıçaq tiyəsinin hamar səthində pis saxlanılır, ancaq həmin hissəciklər həmin bıçağın tiyəsi və ya sapının çökək hissəsində kifayət qədər möhkəm qalacaq.

Ekspert təcrübəsində çox zaman müxtəlif növ obyektlərin tədqiqi zamanı onların cisminə mikro-obyektləri aşkar etmək olar. Onlar inklüziya (implant) mikro-obyektləri adlanır. Xüsusiyyətləri bundan ibarətdir ki, onların adətən cinayət hadisəsinə aidiyyəti olmur: onların yaranması ya obyekt-daşıyıcının istehsalı və hazırlanması ilə əlaqəli olur, ya da onun istismarı prosesində baş verir, ona görə də nəticə etibarilə, formal əsaslarla onlar mikro-obyektologiyaya daxil edilə bilməz. Lakin onlar ekspert tədqiqi zamanı mühüm əhəmiyyətə malikdir, belə ki onlar böyük identifikasiya əhəmiyyətə malikdir ki, bu da fikrimizcə, onları tədqiq edilən problemlər kontekstində nəzərdən keçirməyə imkan verir.

Mikro-hissəciklərin tərkibinə görə bölünməsi, onların ekspert tədqiqatları metodikasının düzgün qurulması, başlıca analitik metodların (emissiya spektral analiz, infra-qırmızı spektroskopiyaya, xromatoqrafiya, masspektroskopiyaya və s.) seçilməsində əhəmiyyətlidir.

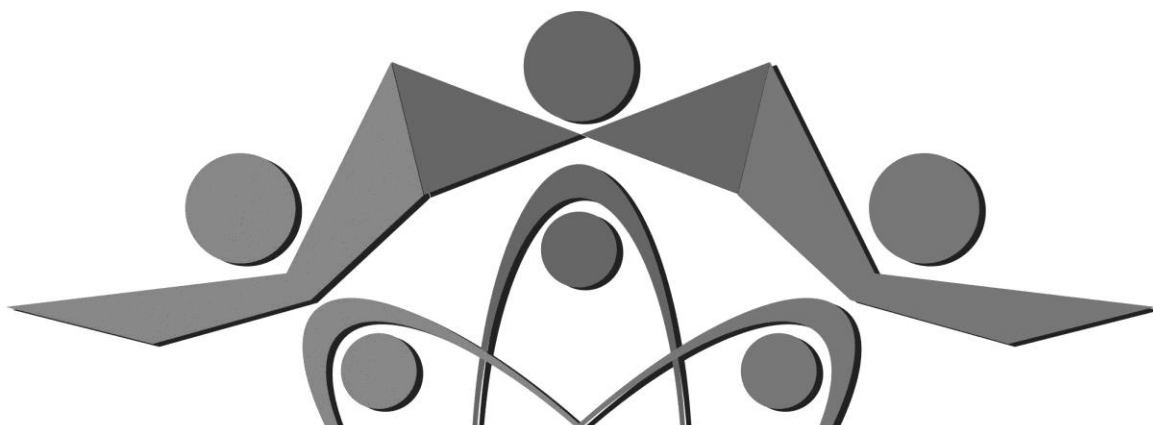
Spektral analiz tədqiq olunan maddələrin spektrinin öyrənilməsinə əsaslanır. Bunun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, tədqiq olunan maddə az miqdarda xüsusi cihaz-spektroqrafaya yerləşdirilir və orada elektrik dövrəsinin alovunda və ya qığılcımlarında buxarlandırılır, bunun nəticəsində ayrılmış

ayrı-ayrı atomlar qıcıqlandırılır və onlar işıq buraxmağa başlayır. Işıq linzalar sistemindən keçərək prizmaya düşür və spektrlərə bölünür. Spektral analiz vasitəsi ilə naməlum maddəni və onun kimyəvi tərkibini müəyyən edirlər. Bu metod lifli materialların, lak-boya örtüklərinin, yanacaq-sürtgü materiallarının və s. maddələrin tədqiqi zamanı geniş tətbiq olunur.

Lüminessensiya analizi bəzi maddələrin onlara infraqırmızı və ultrabənövşəyi şüalar vasitəsilə təsir edən zaman işıq şüaları buraxmasına əsaslanır. Lifli mikroohissəciklərin diaqnostik və eyniləşdirici tədqiqatında İnfraqırmızı spektroskopiya (FT-İR) üsulu ilə obyekt olduğu kimi tədqiq olunur.

Xromotoqrafiya metodu maddələrin tərkib hissələrinə parçalanmasına əsaslanır. Bu metod bəzi neft məhsullarının, bir çox sintetik maddələrin, spirt məmulatlarının, tezalısan materialların tədqiqi zamanı tətbiq edilir.

Mikro-obyektlərin morfoloji və struktur xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi, həllini tapan məsələlərin dairəsini əhəmiyyətli dərəcədə genişləndirmişdir ki, bu da onların cinayətlərin araşdırılması və üstünün açılması proseslərinə daha tez-tez daxil edilməsinə səbəb olmuşdur. Sovet dövründə mikro-obyekt izlərinin tədqiqatını ilk olaraq məhkəmə-tibbi ekspertləri – P.A.Minakov və N.M.Neminov (1918-ci il), M.P.Edmen və T.S.Borodaşeva (1932-ci il) həyata keçirirdi. Mikro-obyektlər üzrə yerli kriminalistik bilgilərinin işlənməsinə ən böyük töhfəni R.S.Belkin, V.S.Mitriçev, N.S.Polev, M.Y.Rozental, A.R.Şlyaxov, M.A.Şmatov, A.A.Eysman və digər alimlər vermişdir.

Dedicated to the 93rd Anniversary of the National Leader of Azerbaijan, Heydar Aliyev

**IV INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF
YOUNG RESEARCHERS**

Qafqaz University, 29-30 April 2016, Baku, Azerbaijan

PROCEEDINGS

SECTION V

HISTORY AND LAW

History - 2

HEYDƏR ƏLİYEVİN ENERJİ STRATEGİYASININ UĞURLARI

Sevinc QURBANOVA

Gəncə Dövlət Universitetinin
Ümumi Tarix kafedrasının doktorantı
sevincakifizi@mail.ru

Azərbaycan Respublikasının ümummilli lideri Heydər Əliyevin çoxşaxəli iqtisadi siyasəti nəticəsində bu gün Azərbaycan nefti onun əsl sahibi olan Azərbaycan xalqına xidmət edərək ölkəmizin siyasi müstəqilliyinin, iqtisadi tərəqqisinin, insanlarımızın rifahının təmin edilməsinə yönəlmişdir. Müstəqil Azərbaycanın neft sənəməsinə əbədi həkk olunan Əsrin müqaviləsinin imzalanmasında 7 ölkənin 11 neft şirkəti təmsil olunurdu. Müqaviləyə əsasən, ABŞ, Rusiya, Türkiyə, Böyük Britaniya, Norveç və Səudiyyə Ərəbistanı dövlətlərinə məxsus olan neft şirkətləri yataqlardan 30 il müddətinə 511 mln ton neft çıxarmalı idilər. Layihənin ümumi investisiya qoyuluşu 10 milyard ABŞ dollarına bərabər idi ki, onun da 7,4 milyardını Qərb şirkətləri qoymalı idilər. Sonradan müqaviləyə Yaponiyanın “İtoçu” və ABŞ-in “Eksson” şirkətləridə qoşuldular. Bu layihədə ən mühüm pay ABŞ şirkətlərinə ayrılmışdır. ABŞ-in sabiq prezidenti Bill Klintonun 1994-cü ilin sentyabr 20-də göndərdiyi teleqramda deyilirdi: “Birləşmiş Ştatlar tarixdə bu tipli sazişlər arasında ən böyüyü olan bu müqaviləni alqışlayır. O, bütün tərəflər üçün mənfəətli olacaq, ölkələrimiz arasında artmaqda olan iqtisadi-ticarət əlaqələrinin möhkəmlənməsinə xidmət edəcəkdir”. Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevin bilavasitə iştirakı ilə Bakıda, həmçinin dünyanın ən böyük paytaxtları- Vaşinqton, Moskva, London, Parisin möhtəşəm saraylarında xarici ölkələrin neft şirkətləri ilə 21 neft sazişi imzalanmışdır. Bu gün həmin sazişlərin həyata keçirilməsində dünyanın 14 ölkəsinin 30 neft şirkəti iştirak edir. Bu sazişlərdə Azərbaycanın neft-qaz sənayesinə təxminən 60 milyard ABŞ dolları həcmində sərmayə qoyulması nəzərdə tutulmuşdur. Bu məbləğdən 4,5 milyardı artıq ölkəmizə investisiya şəklində qoyulmuşdur. Ümumiyyətlə Prezident Heydər Əliyev Azərbaycanın zəngin karbohidrogen ehtiyatlarının kəşfi, emalı, nəqli məsələləri ilə bağlı 350-dən çox görüş keçirmişdir. Bu dövrdə Heydər Əliyev müxtəlif ölkələrin neft məsələləri ilə məşğul olan rəsmi dövlət xadimləri ilə 60-dan çox, xarici neft şirkətlərinin rəhbərləri ilə 200-dən çox görüşü olmuşdur. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Heydər Əliyev bütün tədbir və mərasimlərdə Azərbaycanın neft strategiyasını bəyan edir, Xəzər neftinin hasilatı və nəqli sahəsində ölkəmizdə görülən işlərdən, qarşıda duran vəzifələrdən bəhs edir. Bu görüşlərdən ən mühümlərini qeyd etmək yerinə düşərdi. 1995-ci il aprelin 19-da Bakının Gülüstən sarayında Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkətinin beynəlxalq neft konsorsiumundakı payının 5 faizinin ABŞ-in “Eksson” şirkətinə verilməsi haqqında sazişin imzalanması mərasimi oldu. Sənədlərin imzalanması mərasimində Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyev, ABŞ energetika nazirinin birinci müavini Uilyam Uayt, Amerika Konqresinin üzvü Qreq Laflin və onları müşaiət edən digər rəsmi şəxslər iştirak edirdilər. Əsrin müqaviləsinə görə müəyyən edilmiş Azərbaycanın 20 faizlik payından 5 %-inin Eksson şirkətinə verilməsi barədə müqavilə imzalanmışdır. Mərasimdə ABŞ energetika nazirinin birinci müavini Uilyam Uaytın çıxışı diqqət çəkirdi: “Biz öz ölkəmizdə şirkətlərə geniş sərmayə qoymaqla neft hasilatını artırmaq siyasətini aparırıq. Azərbaycan rəhbərliyinin də belə bir məqsədi vardır. Azərbaycan rəhbərliyi bu danışıqlar zamanı onun nəticələrinin Azərbaycan üçün maksimum səmərəli olması və ölkədə neft hasilatının tez bir zamanda artırılması yolunu tutmuşdur”. 1995-ci il iyulun 11-də Bakının Gülüstən sarayında Azərbaycanın payının 5% -nin “Türkiyə Petrolları Anonim Ortaqlığı” şirkətinə verilməsi haqqında sazişin imzalanması mərasimi oldu. Mərasimdə Azərbaycan Respublikası Prezidenti Heydər Əliyev və Türkiyə Respublikasının Baş naziri Tansu Çillər mərasimdə iştirak edirdilər. Heydər Əliyevin neft strategiyasının vacib məqamlarından biridə xarici şirkətlərin Azərbaycanın gələcəyinə investisiya qoyulmasına nail olmağ idi. Bu mərasimdə də qeyd edildiyi kimi neft hasilatına Türkiyənin investisiya qoymasının vacibliyi vurğulanırdı. Ümummilli liderin söyləri nəticəsində 1995-2001-ci illərdə Xəzərin Azərbaycan sektorundakı “Qarabağ”, “Şahdəniz”, “Dan ulduzu”, “Əsrəfi”, “Lənkəran-dəniz”, “Talış-dəniz”, “Yalama”, “Samur”, “Abşeron”, “Naxçıvan”, “Oğuz”, “Araz”, “Alov”, “Şərqi”, “İnam”, “Zəfər”, “Məşəl”, “Savalan”, “Lerik-dəniz”, “Cənub”, “Mişovdağ”, “Kəmaləddin” neft-qaz yataqları və strukturların birgə işlənməsi haqqında 30-dən çox müqavilələr imzalanmışdır.

Heydər Əliyevin banisi olduğu bu mühüm strategiyanın uğurları sırasında Azərbaycan neft və qazının dünya bazarlarına maneəsiz nəqlini qeyd edə bilərik. 1996-cı il yanvarın 18-də Rusiya Federasiyasının hökumət evində Azərbaycan Respublikasının prezidenti Heydər Əliyev və Rusiya Federasiyasının baş naziri Viktor Çernomırdin Azərbaycanın “Azəri”, “Çıraq” və “Günəşli” dəniz yataqlarından çıxarılacaq ilkin neftin Rusiya ərazisi vasitəsilə nəql edilməsi haqqında saziş imzaladılar. Bu sazişə əsasən, Azərbaycan nefti Bakıdan başlayaraq Çeçenistanın Qroznı şəhərindən keçib Rusiya ərazisi ilə Qara dəniz tərəfə uzanaraq Bakı-Mahaçqala-Qroznı xətti və Təngiz-Novorossiysk marşrutu ilə birləşib Rusiyanın Novorossiysk limanına gedib çıxmalı idi. Lakin bu hələ nəzərdə tutulan əsas işin başlanğıcı idi, əsas kəmərlər məsələsi isə hələ də açıq qalırdı. Təbii ki, Heydər Əliyevin uzaqgörən siyasəti nəticəsində bu məsələlərdə öz həllini tapmaq üzrə idi. 1997-ci il noyabrın 12-də “Çıraq-1” platformasında “Əsrin müqaviləsi” üzrə ilkin neftin hasilatına başlanılması münasibətilə təntənəli mərasim keçirildi. Həmin gün Xəzər dənizinin təkindən dünya bazarlarına ilk Azərbaycan nefti axıdılmağa başlandı. Bu Heydər Əliyevin neft strategiyasının mühüm qələbəsi idi. Xəzər neftinin Qərb istiqamətində nəql olunması üçün tikilmiş ikinci kəmərlər Bakı-Supsa oldu. Kəmərin təməli 1996-cı il martın 8-də Tbilisi şəhərində imzalanan hökumətlərarası sazişlə qoyulmuşdur. Bu xəttin uzunluğu 830 km, layihə gücü ildə 5,1 milyon ton, dəyəri 565 milyon ABŞ dollarıdır. 1999-cu il aprelin 17-də Gürcüstanda ilkin Xəzər neftinin Qərb istiqamətində nəqli üçün Bakı-Supsa ixrac boru kəmərinin, Supsa yer üstü terminalının Varna-Poti-batumi-İliçovsk bərə keçidinin rəsmi açılışına həsr edilmiş təntənəli mərasimlər keçirilmişdir. Xəzər dənizi regionunda karbohidrogen istehsal edən ölkələrin mənafeələrini və maraqlarını hərtərəfli qane edən Şərqi-Qərb dəhlizinin hər iki tərəfə tranzit yükdaşıma baxımından Transxəzər və Transqafqaz boru kəmərləri sistemində müstəsna rolunu oynayan Bakı-Supsa Qərb boru kəmərinin istismara verilməsi, eyni zamanda 1998-ci il oktyabrın 29-da Azərbaycan, Gürcüstan, Qazaxıstan, Türkiyə və Özbəkistan prezidentlərinin imza etdiyi Ankara bəyannaməsinin gerçəkləşməsi istiqamətində atılan yeni bir addım idi.

Azərbaycanın neft strategiyasının rallaşması və onun ehtiyatlarının dünya bazarlarına sərbəst və maneəsiz çıxarılması üçün əlbətdə, bu iki kəmərin imkanları yetərli deyildir. Rusiyanın və İranın təzyiqlərinə baxmayaraq, Heydər Əliyevin misilsiz xidmətləri sayəsində uzunluğu 1760 km, gücü ildə 50 milyon ton olan Bakı-Tbilisi-Ceyhan kəmərinin tikintisinə nail olundu. Bu həm də Azərbaycanın qardaş ölkəyə böyük etimadı və dəstəyi idi. 1999-cu il noyabrın 18-də İstanbulun “Çırağan sarayı”nda Xam neftin Azərbaycan Respublikası, Gürcüstan və Türkiyə Respublikasının əraziləri ilə Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac boru kəməri vasitəsilə nəql edilməsinə dair saziş imzalandı. Bu layihəni dəstəkləmək, Qazaxıstan neft həcmlərini bu layihəyə cəlb etmək üçün ABŞ prezidenti Bill Klintonun şahidliyi ilə Azərbaycan, Gürcüstan, Qazaxıstan və Türkiyə arasında “İstanbul bəyannaməsi” imzalanmışdır. Bəyannamədə vurğulanırdı ki, bu kəmərlər Mərkəzi Asiya, Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyəni daha sıx birləşdirəcək, onların əməkdaşlığını daimi edəcək, dünya enerji bazarlarına sərbəst çıxışı təmin edəcəklər.

Dünya enerji siyasətində və beynəlxalq münasibətlər sistemində Azərbaycanla bağlı yeni prioritetlər, dövlətlərarası və beynəlxalq əlaqələrdə yeni istiqamətlər yaradılmışdır. Prezident Corc Buş Azərbaycan Respublikasının prezidenti Heydər Əliyevə ünvanladığı 14 iyun 2001-ci il tarixi məktubunda yazırdı: “Həyata keçirilən neft-qazlayihələrinin Azərbaycanı tezliklə güclü, sabit və dinamik inkişaf edən iqtisadiyyata malik dövlət edəcəyinə qəti əminəm”.

AZƏRBAYCAN NEFTİNİN İNKİŞAF TARİXİ (IX-XX əsrlərdə)

Şəms Rəcəb qızı ŞİRİNOVA

Sumqayıt Dövlət Universiteti

"Azərbaycanın böyük neft və qaz sərvətlərinə malik olması bizim xalqımızın xoşbəxtliyidir..."

Heydər Əliyev

Azərbaycan neft sənayesi özünün 150 illik tarixi ərzində böyük inkişaf yolu keçmişdir. Lakin Azərbaycan xalqı yalnız XX əsrin sonlarında müstəqillik qazandıqdan sonra bu sərvətlərdən tam bəhrələnmək imkanı qazanmışdır. Bu imkanı reallığa çevirən isə Heydər Əliyev dühasıdır.

Azərbaycan neftinin tarixi kökləri çox qədim dövrlərə gedib çıxır. Ərəb tarixçiləri, coğrafiyaşünasları və səyyahlarından Əhməd Əl-Bəlaruri (IX əsr) Abşerondakı iqtisadi həyatın qədimdən neftlə bağlı olduğunu göstərmiş, Əbu-İshaq İstəxri (XI-X əsrlər) Bakının neftli torpağı, Abşeronun "ağ" və "qara" nefti haqqında məlumat vermişdir. XIII-XIV əsrdə yaşamış İtalyan səyyahı Marko Polo Bakı neftinin yaxın Şərq ölkələrinə aparılması, alman diplomatı və səyyahı Adam Oleari Bakıdakı neft quyuları, türk səyyahı Evliya Çələbi neft mədənləri, neftin İrana, Orta Asiyaya, Türkiyəyə və Hindistana aparılması və neftin gətirdiyi illik gəlir haqqında məlumat vermişdir. Balaxanıdakı neft quyularından birində aşkar edilmiş daş üzərindəki yazı quyunun hələ 1594-cü ildə usta Allahyar Məmməd Nur oğlu tərəfindən qazılıb istifadəyə verildiyi göstərilir.

İranlı mütəfəkkir Əmin Əhməd Razinin məlumatına görə XVI əsrin əvvəllərində Bakı ətrafında 500-ə qədər neft çalaları və quyusu mövcud idi ki, bunlardan da həm "qara", həm də "ağ" neft çıxarıldı. Alman səyyahı, həkim və təbiətşünası Engelbert Kempfer İsveç səfirliyinin katibi kimi 1683-cü ildə Abşeron yarımadasında Balaxanı, Binəqədi, Suraxanı yataqlarında olmuş, neftin Abşeron yarımadasından İrana, Orta Asiyaya və Şimali Qafqaza aparılmasını təsvir etmişdir. 1847-ci ildən neftin mexaniki üsulla qazılmış quyuları hasil edilmiş və 1920-ci ilə kimi davam etmişdir. 1859-cu ildə Bakıda ilk neftayırma zavodu tikilir. 1863-cü ildə Cavad Məlikov Bakıda kerosin zavodu tikirdi və dünyada ilk dəfə neftayırma prosesində soyuduculardan istifadə etdi.

Bütün dünyada qədim neft diyarı kimi tanınmış Azərbaycanda neftin sənaye üsulu ilə hasilatı hələ XIX əsrin ortalarından başlanmışdır. 1848-ci ildə Bakıda, Bibiheybət yatağında qazılmış quyudan vurmuş neft fontanı Azərbaycanda "qara qızılın" sənaye üsulu ilə çıxarılmasının əsasını qoymuşdur. Artıq 1899-cu ildə Azərbaycan neft hasilatı və emalı üzrə dünyada birinci yerə çıxmış, dünya neft hasilatının yarısını vermişdir. Təhkimçilik sisteminin ləğv edilməsi ilə 1872-ci ildə manufaktura sənayesi fabrik zavod istehsalı mərhələsinə keçdi. XIX əsrin 70-90-cı illərində neft sənayesinin intensiv inkişaf dövrü, şəxsi sahibkarlıq erası başlandı. Məhz həmin illərdə neft istehsalında sənaye çevrilişi baş verdi, adi üsulla qazılan quyular, neftin sənaye üsulu ilə çıxarıldığı quyularla əvəz edildi.

1873-1880-ci illərdə Bakı neft sənayesi nə qədər tərəqqi etsə də, o bütün sahələrdə 1881-1890-cı illər arasındakı inkişaf ilə müqayisə edilə bilməz. Xam və emal olunan neft hasilatı, onun daxili bazara daşınması və xarici ticarət hətta 1883-cü ildə ağlagəlməz dərəcədə artmışdı. Yerli sahibkarların və rusların narazılıqlarına baxmayaraq, xarici şirkətlər özlərini göstərməkdə idi.

1888-ci ilə qədər neft mədənlərində, neft emalı müəssisələrində istehsalın, boru kəmərləri sisteminin inkişafı, məhsul ixracatı haqqında məlumatlar sadəcə olaraq proqnoz və ayrı-ayrı şəxslərin verdiyi hesablamalardan ibarət idi. 1889-cu ildə Neft İstehsalçıları Assosiasiyasının statistika bürosu yaradıldı. Həmin ildən də neft sənayesinin durmadan inkişaf etməsini statistik rəqəmlərdən izləyə bilərik. Eyni zamanda borunun göstəricilərinə nəzər salanda

neftçixarma mərkəzinin tədrisən Balaxanı və Sabunçunun qərb hissəsindən Ramanaya doğru hərəkət etdiyini, Nobel qardaşlarının dərin qazma üsulunun tətbiqi ilə Bibiheybət və Ramana mədənlərinin yüksək sürətlə irəlilədiyinin şahidi olarıq.

1898-ci ildə neft mədənləri ilə Bakı neftayırma zavodlarını birləşdirən neft kəmərlərinin ümumi uzunluğu 230 km idi. Bu kəmərlərdə ildə 1mln. t neft nəql edilirdi. 1883-cü ildə Bakı-Batum dəmir yolu tikilib istifadəyə verilir ki, bu da neft və neft məhsullarının Avropa ölkələrinə ixrac edilməsində mühüm əhəmiyyətə malik idi. 1920-ci ildə Azərbaycanda neft sənayesinin milliləşdirilir və 1949-cu ildə açıq dənizdə "Neft Daşları" yatağının kəşfi dövrü başlayır. 1947-ci dənizin 5-6 metr dərinliyində ilk estakadalar quruldu. Beləliklə, Xəzərin genişmiqyaslı tədqiqinin, onun neft ehtiyatlarının istismarının bünövrəsi qoyuldu.

1949-cu il noyabrın 7-si Azərbaycanın neft tarixinə həmişəlik yazıldı. Bu dünya neft tarixində də fəvqəladə bir hadisə idi. Həmin gün dərinliyi 1000 metr olan 1 saylı quyu güclü fontan vurdu. Quyunun gündəlik istismarı 100 ton idi. Bu nailiyyətin şərəfinə ərazinin əvvəlki "Qara daşlar" adı "Neft daşları" ilə əvəzləndi. Dünyada ilk dəfə olaraq polad dayaqlar üzərində dəniz yolları- estakadalar quruldu, ümumi uzunluğu 300 kilometrə çatdırıldı. Estakadalar "Neft daşları"nı qəsəbəyə çevirdi. "Neft daşları" na xas həyat tərzini, sosial-məişət münasibətləri yarandı. XX əsrin 70-80-ci illəri Azərbaycan neft sənayesinin böyük nailiyyətləri ilə yadda qalaraq onun inkişafı, maddi-texniki bazasının möhkəmlənməsi illəri olmuşdur. Bu illər Azərbaycan neftçiləri tərəfindən dənizin daha dərin sahələrinin mənimsənilməsi ilə səciyyələnmişdir. Məhz bu dövrdə görülən məqsədyönlü tədbirlər nəticəsində neft sənayesi möhkəmlənmiş və onun geniş infrastukturu yaranmışdır. Azərbaycanda dəniz yataqlarının işlənməsi üçün qazma qurğuları, dənizdə tikinti işlərini təmin etmək üçün xüsusi gəmilər, texnika və avadanlıq gətirilmiş, Bakı dərin dəniz özülləri zavodu kimi nəhəng strateji istehsalat qurğusu tikilmişdir. Bununla yanaşı neft emalı, neft-kimya sənayesinin və neft maşınqayırmasının inkişafında böyük sıçrayış olmuşdur. 1994-cü il sentyabrın 20-də Bakıda "Gülüstan" sarayında Qərbin neft şirkətləri ilə bağlanmış neft sazişi müstəqil Azərbaycan Respublikasının yeni tarixinin şanlı səhifəsini açdı. "Əsrin müqaviləsi" adı ilə indi bütün dünyada tanınmış bu müqavilənin imzalanması və onun gerçəkləşməsi müstəqil Azərbaycanın iqtisadi inkişaf konsepsiyasını təşkil edən və böyük siyasətçi Heydər Əliyev tərəfindən işlənilib hazırlanmış neft strategiyasının həyata keçirilməsinin parlaq təzahürüdür. Bu sahədə Azərbaycanın mənafeələrinin uzunmüddətli şəkildə qorunması, genişmiqyaslı beynəlxalq iqtisadi əməkdaşlığın inkişafı, regionda neft hasilatının artması ilə əlaqədar neftin dünya bazarlarına nəqlinin təmin edilməsi məqsədi ilə strateji əhəmiyyətli Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac boru kəməri layihəsinin gerçəkləşməsi üçün gərgin işlər həyata keçirilmiş, aparılan danışıqlar uğurla nəticələnmişdir.

1941-1945-CI İLLƏR MÜHARİBƏSİ ZAMANI MÜHACİR AZƏRBAYCAN KOMİTƏSİNİN YARANMASI VƏ AZƏRBAYCAN LEGİONLARININ FƏALİYYƏTİ AZƏRBAYCAN SOVET TARİXŞÜNASLIĞINDA

Şəfa MÜSLÜMOV

1941-1945-ci illər müharibəsi zamanı Berlində yaradılan və fəaliyyət göstərən Mühacir Azərbaycan Komitəsi və azərbaycanlı legionların müharibədə iştirakı Azərbaycan sovet tarixşünaslığında tədqiq edilməyən mövzulardandır. Sovet dövrünün sərt inzibati amirlik sistemi və kommunist Partiyasının siyasi ideoloji konsepsiyasından kənara çıxma bilməyən tədqiqatçılar Azərbaycan sovet tarixşünaslığında bu mövzuya toxuna bilməmişlər. Hitler ordusu tərəfindən SSRİ-yə qarşı vuruşmuş azərbaycanlılardan təşkil olunmuş legionerlərin döyüş yolu və hərbi fəaliyyəti də həmçinin tədqiqat sahəsindən kənarda qalmışdır. Hitlerin SSRİ-ni işğal edəcəyi halda Azərbaycana verəcəyi müstəqillik vədinə inanan Mühacir Azərbaycan Komitəsinin və azərbaycanlı legionerlərin fəaliyyəti müstəqillikdən sonra daha geniş araşdırılmağa başlanılıb. Qeyd edək ki, Azərbaycan sovet tarixşünaslığında mühacir həyatı yaşayan, İkinci Dünya Müharibəsi illərində Azərbaycanın azadlığı uğrunda mübarizə üçün çalışan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurucularından biri olan M. Ə. Rəsulzadənin siyasi fəaliyyəti birtərəfli qaydada araşdırılmış, bəzən də ayrı-ayrı müəlliflər onu hitlerçilərlə əməkdaşlıqda ittiham edir, sosializmin düşməni kimi göstərilir. M. Ə. Rəsulzadənin müharibə zamanı Hitler ilə görüşərək azərbaycanlı hərbi əsirlərin həyatı ilə maraqlanması, onların yəhudilərlə birlikdə soyqırma məruz qalmasından xilas edilməsi, müharibədən sonra azərbaycanlı legion üzvlərinin taleyinə biganə qalmayaraq onlara dəstək olması və Azərbaycan həqiqətlərini dünyaya çatdırması kimi faktlara müasir tarixşünaslığımızda daha çox rast gəlinir. Sovet Ordusunun zabiti olmuş Əbdürrəhman bəy Fətəlibəylinin (Düdənginski) hitlerçilərlə əməkdaşlıq etməsi və Mühacir Azərbaycan Komitəsi yaradaraq Azərbaycanın istiqlaliyyəti üçün mübarizəsi də müasir tarixşünaslığımızda ayrı - ayrı müəlliflər tərəfindən yazılmış əsərlərdə və məqalələrdə rast gəlinir. Müasir tarixşünaslığımızda qeyd olunur ki, Baltikyanı cəbhədə hitlerçilərə əsir düşən Ə. Fətəlibəyli azərbaycanlı hərbi əsirlərdən ibarət dəstələrin yaradılması üçün 1941-ci ilin avqustunda Hitlerə müraciət edib. Həmin ilin payızında M.Ə.Rəsulzadə Almanyanın Şərq Nazirliyi tərəfindən Berlində dəvət olunur. Bununla bağlı aparılan danışıqlar 12 maddədən ibarət xüsusi memorandumda əks olunmuşdur.

1998-ci ildə Bakı Dövlət Universitetinin müəlliflər heyəti tərəfindən nəşr edilmiş "Siyasi tarix" əsərində vurğulanılır ki, Hitlerin əmri ilə müsəlmanlardan təşkil olunmuş hərbi hissə Azərbaycan və Şimali Qafqaz regionlarına bölünmüşdü. Burada xüsusi olaraq yazılır ki, M.Ə.Rəsulzadə müharibə illərində hərbi əsirlər arasında azərbaycanlıların tapılıb müəyyən edilməsi, onların konslagerdən xilas və azərbaycanlıların milli hərbi hissələrə cəlb edilməsi üçün böyük cəhdlər edirdi (1., səh.72).

Mühacir Azərbaycan hökuməti və milli legionlarımızın fəaliyyətinə tarix elmləri doktoru Tahir Qafarovun 1993-cü ildə çap olunmuş məqaləsində daha geniş toxunulub. Müəllif yuxarıdakı əsərdən fərqli olaraq göstərir ki, hərbi əsirlərin içərisindən yəhudilər kimi azərbaycanlılar da öldürülürdü. Müsəlman əsirlərlə işi səmərəli qurmaq üçün Qüds müftisi Hacı Əmin Əl-Hüseyni Almaniyağa dəvət olmuş, hətta I tank ordusunun komandanı general fon Makizen məsciddə namaz da qılmışdı. Sonra məqalədə göstərilir ki, Genişberqin "Telzit" hərbi düşərgəsindən Azərbaycan türklərini və müsəlman azərbaycanlıları seçib "Şelzi" hərbi düşərgəsinə apardılar. (2., səh.3).

2014-cü ildə "Şərq" qəzetində nəşrə getmiş Mühacir Azərbaycan Komitəsinin fəaliyyəti və Ə. Fətəlibəyli-Düdənginskinin sovet casusu tərəfindən qətl barədə son araşdırmalara toxunulub. Məqalənin girişində qeyd olunur ki, Fətəli bəy Almaniya Milli Birlik Məclisinin rəhbəri olmaqla SSRİ üzərində qələbə qazanılacağı təqdirdə Azərbaycanın müstəqilliyinə nail olacağı göstərilmişdi. Onun həyat yoluna qısa nəzər salınır, II Dünya Müharibəsində Azərbaycan legionuna başçılıq etməsi, "Azadlıq" radiosunun Azərbaycan reaksiyasına və "Azərbaycan" jurnalına Ceyhun Hacıbəyli ilə birlikdə baş redaktorluq etməsi göstərilir (3., səh.11).

Mühacir Azərbaycan Komitəsinin və legionların fəaliyyətindən bəhs edərək son dövrün araşdırmalarına da toxunmaq yerinə düşər. Professor Cəmil Həsənlinin 2015-ci ildə işıq üzü görmüş "II Dünya Müharibəsi illərində Azərbaycanın hərbi, siyasi və diplomatik münasibətlərdə (1939-1945)" adlı əsərində daha çox rast gəlinir. Qeyd olunan əsər Azərbaycanın müharibədə iştirakını, beynəlxalq

vəziyyətini, Cənubi Azərbaycan məsələsini və Bakı neftinin əhəmiyyətinə aid fundamental araşdırmadır. Əsərin VI fəslə müharibə illərində Azərbaycan mühacirətinin Almaniyaya ilə əlaqələrinə aiddir. "Üçüncü Reyxin Qafqaz mühacirlərini təşkilatlandırmaq cəhdləri" adlanan bölmədə müəllif Almaniyaya hökumətinin Qafqaz və Azərbaycanla bağlı planlarından yazır, M.Ə.Rəsulzadənin Alman hakim dairələri ilə Türkiyə vasitəsilə əlaqələrindən toxunur. Burada vurğulanılır ki, 1941-ci ilin payızında Türkiyədə yaşayan Azərbaycan mühacirləri sovet - alman müharibəsinin başlanması və Almaniyanın qazandığı hərbi uğurların təsiri altında xeyli fəallaşmışdılar **(4.,səh 273)**.

Tarixçi Nəsiman Yaqublu digər əsərlərində də Mühacir Hökumət və milli legionların fəaliyyətinə toxunmuşdur. Onun 1998-ci ildə çap olunmuş "M.Ə.Rəsulzadə. Azərbaycan davası" əsərində Milli Azərbaycan Komitəsinin və Azərbaycan legionunun yaranmasında F. Düdənginskinin fəaliyyəti haqqında ümumi məlumat verilmişdir. Əsərdə M. Ə. Rəsulzadənin Ə. Fətəlibəyli-Düdənginskinin qətlə ilə bağlı etdiyi çıxış verilmiş, onun və legionların fəaliyyəti haqqında ümumi məlumat yer almışdır **(5.,səh.60)**.

N.Yaqublunun 2008-ci ildə nəşr olunmuş "Əbdürrəhman Fətəlibəyli-Düdənginski" əsərinin ikinci fəslə Azərbaycan legionunun təşkilində Ə. Fətəlibəylinin fəaliyyətinə və legionlara həsr olunub **(6.,səh.45)**. 2011-ci ildə Moskvada nəşr olunmuş "İkinci Dünya Müharibəsi 1939-1945. Vermaxtın kazak hissələri və Şərqi legionları" adlı hərbi-tarixi əsərdə Hitler ordusundakı legionlardan ümumi məlumat verilmişdir. Burada Azərbaycan legionları haqqında yazan müəlliflər onların 806, 807, 817 və 818-ci taborlarda döyüşdüklərini bildirir və hərbi nişanlarını göstərir **(7.,səh.7)**